

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

С ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

С — ўзбек Кирилл алифбосининг ўн тўққизинчи ҳарфи. Тил олди, сирғалувчи, шовқинли, жарангсиз ундош фонемани ифодалайди. Қўлланиши жихатдан фаол фонемалар қаторига киради. Сўз бошида (сабр, содик, сўрок), ўртасида (аста, осмон, ходиса) ва охирида (асос, тус, холис) кела олади. Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқи учун умумий бўлган ёзувларда С ҳарфи ўзга шаклларда учрайди.

СААКАДЗЕ Георгий (тахм. 1580, Пели қишлоғи — 1629.3.10) — грузин сиёсат арбоби, саркарда. 1608 й. Тбилиси маурависи (ҳокими). Грузияни бирлаштириш мақсадида кураш олиб борган, лекин сарой фитнаси натижасида Эронга кетишга мажбур бўлган. 1620 й. Эрон шоҳи Аббос I ёрдамида Картли подшолигининг амалдаги ҳукмдорига айланган. 1623 й. Картли ва Кахетиди

С. раҳбарлигида Эронга қарши йирик кўзғолон кўтарилган. Кўзғолончилар 30 минглик Эрон кўшинини тормор келтиришган. Лекин 1625 й. жангда мағлуб бўлишган. С. босқинчиларга қарши курашни давом эттирган. 1628 й. С. қўшинлари тормор келтирилгач, Туркияга қочган; ўша ерда ўлдирилган.

СААМ ТИЛИ — фин-угор тилларидан бири, болтикбўйи тилларига яқин туради. Норвегия, Швеция, Финляндия мамлакатларининг шим. қисмида, РФ нинг Кола ярим оролида тарқалган. С.т.да 50 мингдан ортиқ киши сўзлашади. С.т.нинг 2 лаҳжаси бор: ғарбий (Норвегия ва Швецияда, Финляндиянинг бир қисмида) ва шарқий (Финляндиянинг бир қисмида ва Кола ярим оролида). Мазкур мамлакатларнинг ҳар бирида С.т.нинг ўзига хос адабий шакллари мавжуд.

С.т.да унли ва ундошлар бир неча даражадаги чўзиқликка эга, ундош фонемалар сони анчагина, ургу сўзларнинг биринчи бўғинига тушади. Кўпчилик шеваларида иккилик соннинг бўлиши С.т.нинг ўзига хос морфологик хусусиятидир. Отлар 8 келишик бўйича турланади.

Ст. Норвегия, Швеция ва Финляндияда 17-а.дан бери лотин графикаси асосидаги ёзувга эга, бошлангич мактабларда С. т. ўқитилади. Кола ярим ороли саамлари 1930—37 й.ларда лотин графикаси асосидаги ёзувдан фойдаланганлар; ўтган асрнинг 80й.ларида рус графикаси асосидаги ёзув қайта тикланиб, мактаблар учун алифбе ва луғатлар нашр этилган.

СААМЛАР, лопарлар, лапландлар — Норвегия (30 минг киши), Швеция (15 минг киши), Финляндия (5 минг киши) ва Россия (2 минг киши; 1990й.лар ўрталари)нинг шим.да яшайдиган халқ. Саам тилида сўзлашади. Диндорлари — православлар ва лютеранлар. С. қадимдан буғучилик, балиқ овлаш ва овчилик б-н шуғулланади.

СААР — Германия ери. Мамлакатнинг ғарбий қисмида, Саар ва Мозель дарёлари хавзасида. Франция ва Люксембург б-н чегарадош. Майд. 2570 км². Аҳолиси 1,06 млн. киши (2001). Маъмурий маркази — Саарбрюккен ш. С. — мамлакатнинг саноати ривожланган ерларидан. Иқтисодий фаол аҳолининг ярмидан ортиғи саноатда банд. Етакчи саноат тармоғи — оғир саноат (хусусан, тошкўмир, қ., Саар-Лотарингия кумир хавзаси) ва металлургия. Шунингдек, умумий машинасозлик, электротехника, пўлат ва никель конструкциялар и.ч., тўқимачилик ва тикувчилик саноати корхоналари ҳам мавжуд. Қора металлургия саноатининг асосий марказлари: Фельклинген, Нейнкирхен, Саарбрюккен ш.лари. Кимё ва нефтни қайта ишлаш саноатлари ҳам ривожланган. Автомобиль,

вагонсозлик, ойнасозлик, шиша, керамика корхоналари бор. Истеъмол моллари ишлаб чиқарилади. Қ.х.да донли, сабзавот ва ем-хашак экинлари экилади. Токзорлар барпо қилинган. Чорвачиликда крамол, чўчка боқилади.

Ўтган асрларда С. худудида фафлик бўлган. 1815 й.дан С. Пруссия (1871 й.дан Германия империяси) таркибида. 1919 й.да Миллатлар Лигаси комиссияси бошқаруви остига ўтган. 1935 й.дан яна Германияга қўшилган. 2-жаҳон урушидан кейин С. Франциянинг Германиядаги оккупация зонаси эди. 1956 й.даги Франция ва Германия ўртасида имзоланган шартномага мувофиқ, 1957 й. 1 янв.дан яна Германия таркибида.

СААРИНЕН (Saarinen) Элиель (1873.20.8, Рантасалми, Финляндия — 1950.30.6, БлумфилдХилс, АҚШ) — фин меъмори. Гельсингфорс (Хельсинки) да ўқиган (1893—97); ун-тда рассомлик, Политехника ин-тида меъморликни ўрганган. Фин меъморлигида «миллий романтизм» услубининг асосчиси (Хельсинкидаги Миллий музей, 1906—09; Лахтидаги ратуша, 1912), 1923 й.дан АҚШда ишлаган (ўғли Эро Сааринен б-н). Асосий лойиҳалари: Париждаги Халқаро кўргазма павильони (1900, ҳамкорликда), мактаб, музей ва БлумфилдХилсдаги БА (1926— 43), Уоррен (Мичиган штати) даги «Женерал моторе» компанияси техник марказининг лойиҳаси (1948—56) ва б.

СААРИНЕН (Saarinen) Эро (1910.20.8, Рантасалми, Финляндия — 1961.1.7, АҚШ) — америкалик меъмор, Элиель Саариненнинг ўғли. 1923 й.дан АҚШда яшаган. НьюХейвен (Коннектикут штати)даги Йельск ун-тининг меъморлик фтини тугатган (1934). Отасининг ўлимидан сўнг Уоррен (Мичиган штати)даги «Женерал моторе» компанияси техник марказининг лойиҳасини тугатган (1948— 56, ҳамкорликда). Ассий лойиҳалари: Кембриждаги Гарвард ун-ти

капелласи (1955), НьюЙоркдаги Кеннеди аэропортининг TWA компаниясига қарашли аэровокзали (1958) ва б. С.нинг меъморлик бўйича қилган изланишларидаги рамзий образлилик 20-а.нинг 60—70-й.ларидаги АҚШ меъморлиги ривожига таъсир этди.

СААР-ЛОТАРИНГИЯ КЎМИР ҲАВЗАСИ — ГФР (Саар) ва Франция (Лотарингия) худудларида жойлашган кўмир ҳавзаси. Кумир 19-а. бошидан қазиб олинади. Майдони тахм. 7 минг км². Кўмир юқори карбон даврига мансуб, умумий қалинлиги 140 м гача бўлган 550 дан зиёд қатламдан иборат. Улардан 50—100 та қатлам (умумий қалинлиги 70—85 м) саноат аҳамиятига эга. Захиралари тахм. 10 млрд. т. Қазиб олинadиган захираси тахм. 3 млрд. т. Кокс бўладиган кўмир қазиб олинаётган кўмирнинг 43% ни ташкил этади. Ёниш иссиқлиги 31,5—35,7 МЖ/кг. Ёилига 28 млн. т га яқин кўмир қазиб олинади.

САБА, Саба подшолиги — Жан. Арабистондаги қад. давлат (мил. ав. I минг йиллик — мил. I минг йилликнинг 1-ярми). Мил. ав. I минг йиллик ўрталаридан (танаффус б-н) Жан. Арабистоннинг бутун худуди унга қарам бўлган. Мил. 4-адан бошлаб Ҳимърий подшолиги таркибига кирган.

САБАБ ВА ОҚИБАТ — нарса ва ҳодисалар ўртасидаги умумий зарурий алокани ифодаловчи тушунчалар. Ҳодисалар занжирида ўзидан бошқа яна бир ҳодисани келтириб чиқарадигани сабаб, пайдо бўлган ҳодиса эса оқибат дейилади.

С. ва о. ўртасидаги алоқадорлик сабабият саналади. Сабаб, биринчидан, вақт жиҳатдан оқибатдан олдин келади, иккинчидан, оқибатни туғдирувчи, яъни оқибатнинг вужудга келишида зарурий шарт бўлиб хизмат қилади. Мас, фарзанднинг сабабчиси ота-она. Фарзанд ота-онадан илгари дунёга келиши

мумкин эмас, яъни ота-она шу фарзанднинг вужудга келишида зарурий шарт ҳисобланади. Сабаблар турли кўриниш, шакл ва ҳолатларда намоён бўлиши мумкин. Фалсафа тарихида нарса ва ҳодисалар ўзаро сабабий боғланишда деб билувчилар детерминистлар (қ. Детерминизм), буни инкор этувчилар индетерминистлар (қ. Индетерминизм) деб аталади. Сабабнинг асосий ва асосий бўлмаган, ташки ва ички, объектив ва субъектив шакллари бор. Сабаб оқибатни вужудга келтирганидек, оқибат ҳам сабабга таъсир кўрсатиши мумкин. С. ва о. алоқадорлиги бўйича Аристотель, Форобий, Ибн Синолар махсус асарлар ёзишган. Диний таълимотларда эса, бирламчи сабаб ёки ҳамма нарсанинг сабабчиси худо деб таъкидланади.

САБАБИ ТАЪЛИФ (араб. — ёзилиш сабаби) — бадий ижодда услуб шаклларидан бири. Форс ва туркий халқлар адабиёти тарихида эпик шеърӣ асарларнинг боши ёки охирида кичик боб тарзида берилган анъанавий кием. Унда асарнинг ёзилиш сабаблари баён қилинган. Ст. баъзан «Китоб назм қилмоққа сабаб баён агор» (Кутб), «Китоб назмининг сабаби» (Дурбек, Муҳаммад Солих), «Мусаннифнинг васф улҳоли» (Сайд Аҳмад) ва б. тарзида ҳам номланган.

САБАНГУЙ (туркийча сабан — темир омон ва тўй — байрам) — татар ва бошқирд халқларида баҳорги дала ишлари тугаши муносабати б-н ўтказиладиган байрам.

САБАНЧА, дала мушуги (Felis fibusa) — йирткичлар туркумига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Уй мушукларининг наел боши бўлса керак. Африка, Ўрта денгизнинг баъзи ороллари, Шим. Ғарбий Хитой, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Закавказьеда тарқалган. Гавдаси 63—70 см, думи 23—33 см. Жуни кулрангсарик, қора доғли, думида бир нечта қора халқасимон чизикдар бор. Кўпайишида

тулки, бўрсик, жайра ва б. хайвонларнинг инидан фойдаланади. Апр.—майда 3—5 та бола туғади. Саванна, сахро ва чўлларда, тоғ этакларида, тўқайларда яшайди. Ондатра, юмронқозик, кушлар, камданкам куён ва б. хайвонлар б-н озикланади. Мўйнасининг сифати паст, кам ишлатилади.

САБАТЬЕ Пол (1854.5.11, Каркасон — 1941.14.8) — француз кимёгари. Париж ФА аъзоси (1913 й.дан). Тулуздаги Олий педагогика ин-тини тугатган (1877). Париждаги де Франц коллежидида ассистент (1878—80), Бордо (1881), Тулуза (1882—90) ун-тлари ходими (1884 й.дан проф.). Асосий илмий ишлари термокимё ва катализга оид. Илк бор органик бирикмалар синтезида асл металллар ўрнига катализатор сифатида никель, мис, кобальт ва темирдан фойдаланган. Нобель мукофоти лауреати (1912).

САБЗА — Оқ кишмиш навли узумдан тайёрланадиган майиз. Ранги сарғимтироқ яшил тусда бўлгани учун шундай ном олган. С. олиш учун узум бошлари саватга солиниб, қайнаб турган 0,3—0,4% ли ишқор (каустик сода) эритмасига 3—5 сек. ботириб олинади ва сомонли лой б-н сувалган хирмонда 10—12 кун давомида қуритилади. С.нинг тилларанг турини тайёрлашда ишқор эритмасига ботириб олинган узум бошлари тахта патнисларга бир қатор терилиб, махсус дудлаш хонаси (шкафи)да олтингугурт дуди б-н ишлов берилади, сўнгра 15—18 та патнис устмауст тахланади, қуритиш соя жойда (бостирма остида) 14—24 кун давом этади. Майиз чикиши 28—32% ни ташкил этади. Асосан, Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларида тайёрланади.

САБЗАВОТ (форс.тож. сабза — ям-яшил ўт, майса) — резавор ва полиз экинлари ва уларнинг овқатга ишлатиладиган маҳсули. С.лар жаҳоннинг деярли барча мамлакатларида экилади. С.табиий ёки қайта ишланган ҳолида ис-

теъмол қилинади. С.ларнинг барчаси озиклик, доривор ва пархез хусусиятига эга. Овқатга ва янгилгида истемол қилиш учун С.ларнинг меваси, ёш новдаси, илдизи, илдизмеваси, туганаги, уруғи, тўпгули, барги ва б. ишлатилади. Инсоннинг бир кунлик овқат рационида С. 600 г ни ташкил этиши керак. С.нинг таркиби ва озуқалик сифати маҳсулот турига, етиштириш шароитига ва сақланишига қараб ўзгариб туради. Шунинг учун уларни кўпроқ янгилгида истеъмол қилинади. С. маҳсулотлари қуруқ моддасининг асосий қисмини углеводлар — крахмал, қанд, клетчатка ҳамда пектинли моддалар ташкил этади. С. таркибида қанд (0,5—2,5%), органик кислоталар, хушбўй моддалар, кул элементлари (0,4—3%), витаминлар (5—50 мг%С витамини, шунингдек, каротин, Вг В2, РР ва б.) бор. С. таркибида мой бўлмайти, оксил кам миқдорда (1—2%, дуккаклиларда 5—6%), сув 65—96% ни ташкил қилади. Шу сабабли уларнинг энергетик қиммати унчалик юкори эмас. (2 дан 2 минг кж/кг гача). Аммо С.да биологик фаол бирикмалар (калий, магний, темир, фосфор тузлари), микроэлементлар ҳам мавжуд. С.ларнинг муҳим физиологик хусусиятлари уларнинг иштахани кўзгатиши, бошқа маҳсулотларнинг ҳазм бўлишини яхшилашидир. Ўзбекистонда С.ларнинг барча турлари март ойидан то кеч қузгача, кишбахор фаслларида (иссиқхона ва парниклар)да етиштирилади. Айрим С.лар қайта ишланганда ёки овқатга солинганда витаминлар ва хушгаъмлик хусусиятлари бирмунча йўқолади. Тузлаш, маринадлаш, тез музлагтиш, вакуумда қуритишда витаминлар ва б. моддалар кўпроқ сақланиб қолади.

Абдунаби Ҳакимов.

САБЗАВОТ БЎЗТИКАНИ, полиз бўзतिकани (*Sonchus oleraceus* L.) — мураккабгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик бегона ўт. Пояси тик, суст шохланади, бўйи 30—80 см. Барглари патсимон кесилган, яшил. Гуллари сариқ, са-

ватча тўпулга йиғилган. Майсалари эрта баҳорда униб чиқади. Апр.майда гуллайди, май—июнда мевалайди. Уруғлари жуда унувчан. Униши учун энг кулай ҳарорат 15—25°, лекин бундан юқорироқ ҳароратда (35° гача) уруғи яхши унади. Илдизи ўқ илдиз. Ўқ илдизидан кўплаб ён илдизлар чиқаради. Ўрта Осиёда тарқалган. Суғориладиган барча экинзорларда (кўпроқ безазорларда) бегона ўт тарикасида учрайди.

Кураш чоралари: ерни кузда шудгорлаш; маккажўхори далаларида симазин ва пахта майдонларида гербицидлардан қоторая, қотофор ёки прометрин пуркалади.

САБЗАВОТ КОНСЕРВАЛАРИ - к. Мева-сабзавот консервалари.

САБЗАВОТ, ПОЛИЗ ЭКИНЛАРИ, КАРТОШКАЧИЛИК ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошқач ил ик илмий тадқиқот институти — Ўрта Осиёда сабзавотчилик, полизчилик ва картошқачилик соҳасидаги энг йирик илмий ва методик марказ. Ўзбекистон Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Қишлоқ хўжалиги илмий-и.ч. маркази таркибида. 1960 й.да ВАСХНИЛ Ўрта Осиё филиали таркибидаги Ўзбекистон сабзавот ва картошқач экинлари тажриба ст-яси (1934) базасида мустақил и.т. ин-ти сифатида ташкил этилган. 1992 й.дан ҳозирги номда. Тошкент вилояти Тошкент тумани Кўксарой қишлоғида жойлашган. Ин-тда 9 лаборатория: сабзавот ва полиз экинлари селекцияси, уруғчилиги; ўсимликларни химоя қилиш; агрохимё; картошқач экинлари селекцияси ва уруғчилиги; биотехнология; ўсимликлар физиологияси ва сифати; қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти ва уни ташкил қилиш; сабзавотполиз экинлари ва картошқач етиштириш технологияси; химояланган майдон сабзавот чилиги мавжуд (2004). Инт таркибида Марказий тажриба хўжалиги ва республиканинг турли тупроқ-иклим

минтақаларида жойлашган Андижон, Бухоро, Қашқадарё, Навоий, Самарқанд, Сурхондарё, Сирдарё ва Хоразм вилоятларида таянч бўлимлари бор. Тажриба хўжалиги ва таянч бўлимларининг барча суғориладиган ер майд. 800 га дан ортиқ. Ин-тда республикамизнинг турли тупроқиклим шароитига мос сабзавотполиз ўсимликларининг 25 га яқин тури бўйича селекция, уруғчилик, картошқач уруғлигини етиштириш ишлари олиб борилади. Ўтган давр мобайнида ин-т олимлари томонидан 150 дан ортиқ сабзавотполиз экинлари навлари яратилиб, улардан 96 нав Давлат реестрига киритилди.

Ўзбекистоннинг иссиқ иқлим шароитида картошқачнинг эртаги ва кечки муддатда истеъмол учун ва уруғлик мақсадида етиштириш, яъни маҳаллий нав яратиш, туганакларнинг айниб кетишини бартараф этиш, навлар бўйича минтақаларда жойлаштириш, экиш муддатларини аниқлаш, юқори ҳосил олиш технологияси ишлаб чиқилди. Сабзавот, полиз ва картошқач экинларида учрайдиган зараркунанда ва касалликлар биологияси ўрганилиб, уларга қарши кураш чоралари и. ч.га кенг жорий қилинди. Инт Покистон, АҚШ, Корея, Голландия, Туркия, Ҳиндистон, Хитой, Қозоғистон давлатларининг илмий муассасалари б-н ҳамкорлик қилади. Инт фаолияти олимлардан Г. О. Земан, А. К. Каримов, В. Н. Ермохин, П. Н. Дудко, М. Н. Кулакова, К. Юсупов, Н.

Г. Кузнецова, О. Я. Фомина, В. Я. Волков, А. А. Абдукаримов, С. К. Қўчқоров, Н. Р. Бақурас, А. С. Шчукина, А. Обидов, А. Б. Боқиев, А. С. Ҳақимов ва б. номлари б-н боғлиқ. Ин-тда Р.А. Ҳақимов, А. М. Аббосов, Х. З. Умаров, Е. В. Ермолова, М. Х. Аромов, В. В. Брежнева, А. И. Расулов ва б. долзарб муаммолар устида тадқиқотлар олиб бормоқдалар. Инт 400 дан ортиқ, шу жумладан 40 та халқаро кўрғазмаларда иштирок этган. Ин-тда аспирантура, музей, илмий кутубхона бор.

САБЗАВОТ ЭКИНЛАРИ асосан, сабзавот олиш учун етиштириладиган маданий ўсимликлар гуруҳи. 120 дан ортиқ экиладиган тури маълум. 10 оилага мансуб 90 тури кўп тарқалган. С.э. карамдошлар (карам, шолғом, редиска, турп ва б.), соябонгулдошлар (сабзи, сельдерей, петрушка, укроп ва б.), шўрадошлар (лавлаги ва б.), ковокдошлар (бодринг, тарвуз, қовун, ковок), томатдошлар (помидор, баклажон, қалампир), бурчқоқдошлар (мош, нўхат, ловия), мураккабгулдошлар (салат ва б.), пиёздошлар (пиёз, саримсоқ), торондошлар (ровоч, откулок) бошоқдошлар (ширин донли маккажухори) ботаник оилаларига бўлинади. Пиёздошлар ва бошоқдошлар бир паллали, қолганлари икки паллали усимликларга мансуб. С.э. ўсиши ва ривожланиши давомийлиги типига кўра, бир йиллик (бодринг, помидор, қалампир, баклажон), икки йиллик (сабзи, карам, пиёз, саримсоқ, ва б.) ва кўп йиллик (шовул, откулок ва б.) экинларга бўлинади. Маҳсулдор органлари (ейиладиган қисми)га кўра 5 гуруҳга: I л дизмевалилар (сабзи, лавлаги, шолғом, турп, редиска), пиёзлизлар (пиёз, саримсоқ), мевали сабзавотлар (помидор, баклажон, қалампир, бодринг, тарвуз, қовун ва б.), баргли сабзавотлар (карам, укроп, исмалоқ, сельдерей, петрушка), дуккакли сабзавотлар (кўк нухат, ловия, жандиқ)га бўлинади. Икки йиллик С.э. да I-йили овқатга ишлатиладиган ҳосил органлари етишади. 2-йили улар уруғ (пиёз, саримсоқ, карам ва б.) беради. Кўпчилик С.э. иссиқсевар, туПРОК унумдорлиги ва самға талабчан (яна қ. Сабзавотчилик). С.э. жаҳондаги барча дехдончилик минтақаларида етиштирилади.

САБЗАВОТЧИЛИК

1) дехқончиликнинг сабзавот экинларини етиштириш б-н шуғулланадиган тармоғи. С. дехқончиликнинг бошқа тармоқларидан куп жиҳатдан фарқ қилади, жумладан, С.да экинлар очик ва ҳимояланган

(ёпиқ) ерларда етиштирилади, аксарият бир мавсумда ҳосил берадиган экинлар экилади. Дала ва ҳимояланган ердаги (қ. Парник, Иссиқхона экинлари) Ска бўлинади. Сабзавот экинлари очик майдонларда (бахорёз ва куз даврларида) сабзавот ҳамда уруғ, ёпиқ ерларда (мавсумдан қатъи назар) сабзавот олиш учун етиштирилади. Ҳимояланган ерларда ўсимликнинг ўсиши ва ривожланиши учун (мас, иссиқхоналарда) жами омиллар сунъий яратилади ва уни бошқариш мумкин. Бу эса киши, эрта баҳор, кеч қузда ҳам сабзавот етиштириш имкониятини яратади. С.да етиштириладиган экинлар турининг кўплиги, биологик хусусиятларининг хилмаҳиллиги б-н ҳам ажралиб туради. Ўзбекистонда 70 га яқин турдаги С. экинлари етиштирилади ва қ.х.да салмоқли ўринни эгаллайди. Ўрта Осиёда қовуннинг 2000 йил илгари, тарвуз, ковок, бодринг, пиёз, сабзи, қалампир, турп ва б.нинг ундан ҳам илгари экилгани маълум. Халқ селекциясида сабзавот экинларининг дунёга машҳур навлари яратилган. Асрлар давомида сабзавот экинларининг тур таркиби ўзгариб борди. Мас, 19-а.нинг 2-ярмидан Россия орқали помидор, картошка, карам, гулкарам, болгар қалампир, Хитойдан эса редиска, патиссон, пекин карами ва б. кириб келди ҳамда асосий экинлар қаторидан жой олди.

Ўзбекистонда С. 20-а.нинг 30-й.ларидан бошлаб кескин ривожланди, экиладиган экин турлари ва майдони кўпайди. 1934 й.да Ўрта Осиё сабзавотчилик тажриба ст-яси ташкил этилди. 1940 й.да сабзавот экинлари майдони 25,3 минг га, яъни ҳосили 315,2 минг т., ҳосилдорлиги 125 ц/га ни ташкил этди.

Урушдан кейинги йилларда қатта шаҳарлар ва саноат марказларига яқин ерларда ихтисослашган йирик С. хўжаликлари ташкил этилди, С.ни механизациялаш муаммолари ҳал қилинди, ҳимояланган ерларда сабзавот етиштириш майдонлари кенгайди, комбинат типдаги йирик иссиқхоналар қурилиши

бошланди. Тошкент, Самарқанд, Андижон ва б. шаҳарларда сабзавотларни қайта ишлаш саноати барпо этилди.

1960 й.да Ўрта Осиё сабзавотчилик тажриба ст-яси негизда Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик и.т. ин-ти иш бошлади. И.ч.га юқори сифатли маҳсулот берадиган, ҳосилдор, касалликлар ва зараркундаларга чидамли, турли муддатларда пишадиган сабзавот экинларининг янги навлари жорий этилди. Сабзавот экинлари уруғчилиги ва уруғшунослиги йўлга қўйилди.

1980 й. га келиб Ўзбекистонда сабзавот экинлари майд. 104,3 минг га, ялпи ҳосили 2459,1 минг т., ҳосилдорлиги 221 ц/га ни ташкил этди.

21-а. бошидан Ўзбекистонда аҳоли жон бошига йиллик сабзавотлар истеъмолининг физиологик нормаларини (жами 113,3 кг; шундан қарам 2,1, помидор 25,6, бодринг 5,5, пиёз ва саримсоқ 18,3, сабзи 18,3, лавлаги 5,5, бошқа сабзавотлар 20,0 кг) таъминлаш мақсадида С. жадал ривожлантирилмоқда. Йирик шаҳарлар ва саноат марказлари агрофларидаги туманлар, асосан, С. б-н шуғулланади. Ширкат, дехдон ва фермер хўжаликларидида очиқ далада полиэтилен плёнкалар остида эртаги сабзавотларни етиштириш йўлга қўйилган. Республиканиннг жан. вилоятларида эртаги сабзавотлар етиштириш ривожланиб бормоқди. С.да чет эл навлари ва тажрибалари кенг қўлланилмоқда. 2000 й.да Ўзбекистонда сабзавот экинлари майдонлари 130,4 минг га, ялпи ҳосили 2637,3 минг т., ҳосилдорлиги 173,1 ц/га бўлди.

Чет элларда С. қишлоқ хўжалигининг энг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланади. Шарқий Европада — Болгария, Венгрия, Руминияда ривожланган, бу ерда етиштириладиган сабзавотларнинг аксарият қисми экспорт қилинади. Италия, Нидерландия (асосан, ёпик ерларга экиш ривожланган), Испания, Франция (жон бошига йиллик сабзавотлар истеъмоли 150—200 кг ни ташкил этади), Буюк Британия, ГФР, Польша ва

б. мамлакатларда С. катта майдонларни эгаллайди. С. АҚШ, Япония, Хитой, Мексика, Африка мамлакатларда муҳим ўринда туради.

2) Сабзавот экинлари биологияси ва уларни етиштириш усулларини ўрганадиган, сабзавот маҳсулотлари етиштириш интенсификацияларини ишлаб чиқадиган фан. Ўзбекистонда Ска оид и.т. ишлари Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари, картошкачилик институтида, Ўзбекистон ўсимликшунослик институти, Самарқанд қ.х. ин-ти, Тошкент давлати аграр ун-тида олиб борилади. Бу и.т. ва ўқув муассасаларида қўплаб маҳаллий ва б. мамлакатлардан келтирилган сабзавот, полиз экинлари намуналари ўрганилади ва коллекциялари сақланади. Ўзбекистон илмий муассасаларида олимлар 1990—2002 й. давомида сабзавот экинларининг жами 100 дан ортиқ нав ва дурагайларини яратдилар. Бу навларнинг қўпчилиги республикадан ташқари бошқа мамлакатларда ҳам экилмоқда.

Сабзавотчилик, полизчилик ва картошкачилик соҳаларини ўрганиш ва ривожлантиришга Р.Р. Шредер, Н.Н.Балашев, Н. С. Бақурас, К.И.Пангало, А.К. Каримов, В.И.Зуев, Е.В.Ермолова, А.С. Шчукина, С.Қ.Қўчқоров, Б.Ж.Азимов, А.Б.Боқиев, А.С.Ҳақимов, А.М. Аббосов, Х.З. Умаров, Д.Т.Абдукаримов, О.Я.Фокина, И.Эсанов, А. Нурутдинов ва б. илмий ишлари б-н, шунингдек, селекционерлар А. Обидов (картошка), К. Юсупов (помидор) ва халқ селекционерлари Ўринбой Каримжонов, Матвафо Юсупов, Абдасхон Алигавҳаров қабилар амалий ютуқлари б-н катта ҳисса қўшган. С. учун олий ва ўрта махсус маълумотли мутахассислар Тошкент давлат аграр ун-ти ва қ.х. коллежларида тайёрланади.

Ад.: Балашов Н.Н., Овощеводство. Т., 1982, Рубцов М. И., Овощеводство, 3 изд. М, 1985.

Рафиқжон Ҳақимов.

САБЗИ (*Daucus*) — соябонгулдошлар оиласига мансуб икки, қисман бир

йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми, сабзавот экини. Снинг 60 дан ортиқ тури бор. Бир тури (*D. carota*) — маданий С. экилади. Бу тур Ғарб (Ўрта Ер денгизи ҳавзасидан келиб чиққан 4 турхил — каротинли, сариқ, оқ, бинафшаранг Слар) ва Осиё (Афғонистон ва унга яқин худудлардан келиб чиққан 6 тур хил — сариқ, бинафшаранг, қизил, тўқ бинафшаранг, пушти, оқ Слар) кенжа турига бўлинади.

Жаҳондаги деярли барча мамлакатларда каротинли навлари етиштирилади. Дехқончиликда мил. ав. 2минг йилликдан маълум. Хитой, Франция, Италия, Россия ва б. мамлакатларда кўп экилади. Жаҳон бўйича С. экин майд. 861 минг га, ялпи ҳосили 18,4 млн. т, ҳосилдорлиги 214,3 ц/га (1999). С. 1-йили барг чиқариб, илдимева беради, 2-йили гулпоя чиқариб уруғ беради. С. намсевар (айникса, униш, гуллаш ва илдиз-мева тугиш даврида), ёруғсевар, совуққа чидамли ўсимлик (майсалари — 2° га чидайди). Уруғи 4—5° да униб чиқади. 18—20° да яхши ривожланади. Ўсув даври 80—110 кун. Осиё кенжа турига кирадиган С. баргла-ри япроқли, 3 карра патсимон қирқилган. Гули 2 жинсли, тўпгули мураккаб соябон, ҳашаротлар ёрдамида чангланади. Уруғи майда, 1000 донаси 1—1,5 г. Илдизме-васи серсув, навига караб думалоқрок, цилиндрсимон, ранги сариқ, оқ ва баъ-зан қизғиш, оч қизил, уз. 8—17 см, ваз-ни 30—200 г ва ундан ортиқ. Сабзиси (илдимеваси)да 10—12 % канд, 9,2% углеводлар, 1,1% азотли моддалар ва С, В,, В2, РР витаминлари, 9,0 (20—25 гача) мг% каротин бор. С. инсон озиқ-овқат ра-циониди муҳим ўринда туради. Хашаки навларининг илдизмеvasи ранги оқ, асо-сан, чорвачиликда озуқа сифатида ишла-тилади. 100 кг илдизмеvasида 14 озуқа бирлиги, 0,8 кг хазм бўлувчи протеин, 80 г кальций, 50 г фосфор бор. С. озиқ-овқат ва ширали озуқа сифатида, шунингдек, бошқа махсулотлар олишда хом ашё си-фатида ишлатилади. С. бир йилда 3 мар-та экилади. Эртагиси фев. охири—март

бошларида, ёзгиси 15 июнь—15 июлда, кишкиси нояб. охири — дек. бошларида экилади. Уруғи 4° да 12—20 кунда униб чиқади. Униб чиқишига қадар сувга жуда талабчан. Қатор ораси 60, қатордаги тас-малар оралиғи 15—20 см схемада экила-ди. Иккинчи яганадан кейин ўсимликлар оралиғи 5—7 см бўлиши керак, 1 га ерга 6—7 кг уруғ сарфланади. Ўсув даврида ўтоқ қилинади, яганаланади, қатор ораси юмшатилади, озиклантирилади, 7—12 марта суғорилади. С. ялпи қавлаб олина-ди. Ҳосилдорлиги 25—35 т/га. Янгилиги-да истеъмол қилинади, консервалар, тиб-биётда эса Сдан турли доридармонлар тайёрланади. Шим. районларда ва Евро-па мамлакатларида, асосан, қизил, Мар-казий Осиё мамлакатларида сариқ С. эки-лади. Ўзбекистонда халқ селекциясида С.нинг жуда кўп навлари яратилган. Ҳоз. даврда С.нинг Мушак 195 (эртапишар) ва Нурли (ўртапишар), Мирзой қизил 228, Мирзой сариқ 304 (ўрта эртаги), Нант 4, Шантанэ 2461 (ўртаги) ва Зийнатли, Ка-скаде Ғ., Пума Ғ, ва б. навлари ва дура-гайлари экилади.

Зараркундалари: сабзи пашшаси, куялар, ўтлоқ парвонаси.

Касалликлари: фомоз, альтернариоз, склеротиниоз ва б.

Ад.: Балашев И.Н., Земан Г.О., Сабза-вотчилик, Т., 1982; Бўриев Х.Ч., Абдулла-ев А., Томорқа сабзавотчилиги, Т., 1989.

Абдунаби Ҳақимов.

САБИНЛАР — Тибр, Атернус ва Анио дарёлари оралиғидаги худудда яшаган италий қабилалари. Рим тепалик-ларида яшаган С.нинг бир қисми Рим халқининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган.

САБЛУКОВ Гордий Семёнович (1804, Уфа яқинида — 1880.29.1, Қозон) — рус шарқшуноси. Руҳоний оиласида туғилган. Оренбург диний семинария-си (1826) ва Москва диний академия-си (1830)ни тугатган. С. Саратов диний семинарияси (1830—49) ҳамда Шарқ

ва классик тиллар бўйича Қозон диний академияси (1849—62)да ўқитувчи. С. Волгабўйи, қипчоқдар ва Олтин Ўрда тарихи, нумизматикаси, археологияси, этн. сига оид асарлар муаллифи. Қуръонни араб тилидан рус тилига таржима қилган ва нашр эттирган (1878). Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» асарини русчага таржима қилган, 1906 й.да Қозонда чоп этилган.

Ас: Приложение к переводу Корана, Казань, 1879, 1898.

САБО, Наврўзи сабо — 1) Ўн икки мақом тизимидаги Наврўз номли овозага асосланган шўъба номи; 2) Шашмақом таркибидаги Рост макрмининг наср шўъбаларидан. Сегоҳ мақомининг Наврўзи хоро, Наво ва Дугоҳ мақомининг Хусайний шўъбаларига охангдош. Мазкур асар Домла Ҳаким ижросида юксак бадиий талқин ифодасини топган.

САБОТАЖ (франц. sabotage — ёғоч ковш б-н тақиллатмок) — 1) шахс ёки шахслар гуруҳи томонидан онгли ҳолда ўз хизмат вазифасини атайлаб бажармаслик ёки сифатсиз ва бепарволик б-н бажариш, ишдан бош тортиш; 2) биронбир тадбирни ўтказишга зимдан каршилиқ, онгли ҳолда зараркундалик.

САБОҲ, шайх Жобир АлАҳмад Ал-Жобир АсСабоҳ (1928.29.6, Кувайт ш.) — Кувайт давлат арбоби. Кувайтдаги ҳукмрон АсСабоҳлар оиласининг 13амири. Хусусий тартибда араб тили ва адабиёти, тарих, инглиз тили ва б. фанларни ўқиган. Фаолиятини 1949 й.да Аҳмади вилояти ҳокимлигидан бошлаган. Сўнг молия ва саноат бошқармаси раҳбари (1959—61), Кувайт молия ва иқтисод вазири (1961—63), бош вазир ўринбосари (1963—65), бош вазир (1965—77). 1966—77 й.ларда Кувайт Давлати валиаҳди, 1977 й. 31 дек.дан амири.

САБОҲИДДИН АЛИ (1907.7.2, Эгридере кишлоғи — 1948.24, Киркларе-

ли) — турк ёзувчиси. Германияда ўқиган (1928 — 30). Немис тили ўқитувчиси бўлиб ишлаган. Маориф нозирлигида, кейинчалик Анкара консерваториясида хизмат қилган. Ижоди 1928 й.дан бошланган. Шеърлари турк халқ кўшиқлари руҳида ёзилган бўлиб, уларда муҳаббат наволари эркесварлик ғоялари б-н уйғун ҳолда ифодаланган. Ҳикоя, қисса ва романларида эса романтик кайфият б-н бирга танқидий реализмга хос хусусиятлар устуворлик қилган. Сўнгги йўналишдаги асарларида Туркия ҳаётидаги зиддиятлар бутун кескинлиги б-н очиб ташланган. С.А. турк адабиётида ҳикоя жанрининг устаси сифатида шуҳрат қозонган. «Тоғлар ва шамол» (1934) шеърлар тўплами, «Тегирмон» (1935), «Янги дунё» (1943), «Ойнаванд сарой» (1947) ҳикоя тўпламлари ҳамда «Куюжаклик Юсуф» (1937), «Ичимиздаги шайтон» (1940), «Мўйна либосли хоним» (1943) романлари муаллифи. С.А. руҳан Нозим Ҳикматга яқин бўлиб, 1945 й.да тараққийпарвар нашрларда ҳамкорлик қилган ва ўзи ҳам «Марко Поша» ҳажвий-сиёсий газ.ни нашр этган. Туркиядан чиқиб кетаётган пайтида хоинларча ўлдирилган. С.А.нинг айрим ҳикоялари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Кичкина Ҳасан [ҳикоялар], Т., 1954; Ҳикоялар, Т., 1959; Враги [расказы], М., 1971.

Ад.: Фиш Р., Сабахиттин Али, М., 1959; Кямилев Х.К., Анатолия глазами Сабахаттина Али, Т., 1965.

САБР — ғам-кулфат, азоб-мусибатларга чидаш, тоқат қилиш; ўз ихтиёри б-н нафсни тийиш; қаноатли бўлиш. Исломда тўғри йўддан адашмасдан бориш учун киши ўз майлларини сўндириши лозимлиги таъкидланади. С.ли бўлиш мусулмонларнинг асосий фазилатларидан бири ҳисобланади. Қуръоннинг бир неча оятларида мусулмонларнинг С.ли бўлишига даъват бор. Ҳадисларда инсон учун С.дан яхшироқ ва улўғроқ неъмат ато этилмагани баён қилинган. Киши

огир пайтда бардош б-н, неъмат етганида шукр ва яхшилик б-н С. қилиши керак. Тасаввуфда С. турлича талкин этилади.

САБРОН, Саврон — Туркистон ш.нинг шим.да мавжуд бўлган кад. шахар ва вилоят. Махмуд Кошғарийнинг ёзишича, С. йирик турк қабиласи — ўғузлар қўлида бўлган. С. 10-а.да кучли чегара қалъа ҳисобланган. Макдсийнинг ёзишича, у 7 қатор девор б-н ўралган. 11-а.дан шахар бир неча аср ўз аҳамиятини йўқотган, чунки Чингизхон юришлари ҳақидаги асарларда С. умуман тилга олинмайди. Ёқут Ҳамавий (13-а.) ҳам унинг ажамлар (араб бўлмаган халқлар), яъни туркий халқлар шаҳри бўлганлигини таъкидлайди. С. ўтузлар ҳудуди б-н қўшни туркий қабила — кимаклар (кипчоқларнинг бир тоифаси) ери чегарасида жойлашган бўлиб, баланд деворлар б-н ихота қилинган. 1065 й. С салжуқий султонлардан бўлган Алп Арслон томонидан забт этилган. 13-а.да Жўжи улусининг шарқий қисми — Оқ Ўрдага тобе бўлган. Амир Темурнинг Олтин Ўрдага қилган юришлари даврида қаттиқ шикастланган.

Шайбонийлар даврида муҳим стратегик қалъа ҳисобланган. 16-а.га келиб баланд девор ва чуқур хандаклар б-н ўралган мустаҳкам қалъа сифатида қайд этилган. Машхур авлиё Мир Араб С.лик бўлган. 200 та ҳинд қуллари қавлаган, дунёда тенги йўқ 2 та кориз қурдирган. Сдан 1 фарсах нарида бўлган коризнинг бошланиши устига қалъа қурилган. Сув, ҳўкиз б-н айлантирилган чиғир орқали юқорига олиб чиқилган. 1582 й. Абдуллахон II шаҳарни эгаллаган, қанал қазииш, деҳқончилик ишларини яна йўлга қўйган, лекин С. оз фурсатдан сўнг қозоқдар ҳукмронлигига ўтган. Россия империясининг босқини пайтида қалъа сифатида мавжуд бўлмаган.

САБУКТЕГИН, Сабуктакин, Абу Мансур Носируддин ваддава Сабуктакин (940, Иссиқкўл атрофидаги Барс-

хон ш. — 997, Балх) — давлат арбоби ва саркарда, ғазнаеийлар сулоласи ва Ғазнавийлар давлати асосчиси. С. асли қарлуқ туркларидан бўлиб, унинг отасини Қора Бажкам (туркча Қора Хўкиз; асл исми Жук) дейишган. Ўзаро урушларнинг бирида ўсмир С. асир тушган. Тарихчи Байҳақийнинг ёзишича, Наср ҳожи номли қулжаллоб томонидан у Бухоро бозоридан сотиб олиниб, Жузжон (Ғузғонон) га олиб келинган ҳамда Нишопурда сомонийларнинг Ғазнадаги ноиб Алптегинга сотиб юборилган. С. довьораклиги ва жасурилиги боис Алптегин ҳузурда мавқеи тез ошиб, унинг қизига уйланган (бу никоҳдан унинг валиаҳди Исмоил туғилган. Зобулистон ҳокимининг қизи бўлган хотинидан эса Махмуд дунёга келган). Ҳиндистонга қилинган бир қанча юришларда фаол қатнашган. Оддий ғуломликдан сипоҳсолор даражасига кўтарилган. Алптегин вафот этгач (963), Сомонийларнинг Ғазнадаги ноиблари ҳузурда хизмат қилган. Қўшиннинг талабига кўра, Ғазна вилояти амири бўлган (977 й. 1 март). Бу даврда Ғазна вилоятига Буст, Гардиз, Парвон, Қобул, Заминдовар, Қусдар, Бомийён, Тохаристон, Ҳирот ва Ғур вилоятлари қўшиб олинган. Шим. Ҳиндистонга ғазнавийларнинг илк юришларини бошлаб, ҳинд рожаси Жайлални мағлубиятга учратган. Пешовар ва Ламғон ўртасидаги ҳудуд фатҳ этилган. Орадан кўп ўтмай Ғазна вилояти сомонийлардан ажралиб чиқиб, мустақил давлат (пойтахти — Ғазна ш.)га айланган.

С. б-н сомонийлар амири Нух ибн Мансур ўртасида Кеш ва Нахшабда ўзаро учрашув бўлиб, унда С. сомонийларни қўллаб-қувватлашга ваъда берган. Гардизийнинг ёзишича, С.нинг 20 минг кишилиқ қўшини сомонийларнинг Хуросондаги ноиб исёнкор Абу Али Симжурий (Абулҳасан Симжурийнинг ўғли) ва Фойиқ аскарларига Ҳирот атрофида кучли зарба берган (994).

994 й. С. қўшини Ҳиндистонда ҳам ғалабаларга эришган ва маҳаллий аҳолининг бир қисми ислом динини

қабул қилган. Ўша йили Абивардда хоразмшоҳ Абу Али Маъмун I (992—997) кўшини устидан ҳам зафарга эришган. Бу ғалабалар учун аббосийлар халифаси алҚодир С.га «Носируддин ваддавла» («Дин ва давлат ҳимоячиси»), унинг ўғли Маҳмуд Ғазнавийга «Сайф уддавла» («Давлат қиличи») фахрий унвонларини берган (994 й. нояб.).

Хирот яқинида Абу Али Симжурий ва Фойққа С. ўғли Маҳмуд б-н бирғаликда сўнги зарбани берган (995 й. 21 июль). Бу жангда душманнинг хазинаси ва филлар ўлжа олинган, номдор лашкарбошилар асир тушишган. Хоразмга қочиб кетган Абу Али Симжурий ўзининг 3 сафдоши б-н кейинчалик С. томонидан ўлдирилган.

Мовароуннахрга қорахонийлар хужуми бошлангач (996), С. ўғли Маҳмуд ва биродари Бўғрочиқ бошчилигида Бухорога 20 минг кишилиқ кўшин жўнатган. Улар б-н қорахоний Бугрохоннинг вориси Наср Илоқхон ўртасида сомонийлар амирининг иштирокисиз шартнома тузилиб, сомонийларга Мовароуннахр маркази қолдирилган ва Амударёнинг жан. қисми — бутун Хуросон худудида ғазнавийларнинг ҳукмронлиги тан олинган.

С. ҳукмронлик даврида пойтахт Ғазна ш. йирик сиёсий ва маданий марказга айланган. Ғазнага бораётганда (Балх яқинида) вафот этган ва Ғазна атрофидаги АфғонШолида дафн этилган. Қабри устига мақбара қурилган (11-а.). Байҳакий ўзининг «Тарихи Масъудий» номли асарида С.ни ақли ва адолатли, андишали ҳукмдор сифатида кўрсатиб, унга юқори баҳо берган.

Манба: АбулФазл Бейҳаки, История Масъуда (10301041), Т., 1962, М., 1969; Абу Са'ид Гардизи, Зайн алахбор, Т., 1991.

Ад.: Ҳамиджон Ҳомидий, Кўхна Шарқ дарғалари, Т., 1999; Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари, Т., 2001.

Қахрамон Ражабов.

САБУР — алоэ баргидан олиниб, куритиладиган шира. Тиббиётда сурги, биоген стимулятор сифатида, шунингдек, жароҳатларни даволашда ишлатилади. Таркибида антрагликозидлар бор.

«САБЪАИ САЙЁР» («Етти сайёра») — «Хамса» (Алишер Навоий)нинг тўртинчи достони (1484), ишқийсаргузашт характерда. 37 боб (5000 байтдан ошиқ). Шарқда кенг тарқалган «Баҳром Гўр» афсонаси асосида. Афсона Эроннинг сосоний ҳукмдори Чярахран V (420—438 ҳукмронлиги) номи б-н боғлиқ (Варахран — дарийча Баҳром). У гўр— қулон овига ўчлиги учун Баҳром Гўр номи б-н машхур. Афсонани ёзма адабиётга, дастлаб Фирдавсий олиб кирган. Сўнг Низомий, Хисрав Дехлавий ва б. шу мавзуда асарлар ёзганлар. Навоий бу тажрибаларни умумлаштириб, мукаммал оригинал дoston яратган. Дoston Шарқца «Баҳром ва Гуландом», «Баҳромнома», «Ҳафт манзари Баҳром» номлари б-н шуҳрат қозонган. «С.с.» аънаанага кўра, ҳамд, муножот ва наът б-н бошланган, сўнг воқеалар баён этилган. Мундарижаси «Хамса»даги бошқа дostonлардан фарқ қилади; ҳикоя ичида ҳикоя усулида ёзилган. Баҳром ва Дилором воқеаси асарда қолипловчи ҳикоя бўлиб, унинг ичида яна 7 ҳикоя келтирилган. Улар асарнинг умумий йўналиши б-н чамбарчас боғлианиб, яхлит бир бадий асарнинг узвий қисмларини ташкил этади. Айни вақтда ҳикоянинг ҳар бири мустақил ҳисобланади ва мавзулар даврнинг, халқ турмушининг муҳим томонларини қамраб олади; халқ ҳаёти, тинчлик ва осойишталик, адолат ва ватанпарварлик, севги ва маърифат ғоялари илгари сурилади, мунофиқлик ва золимлик қораланади.

Баҳром — 7 иқлим шоҳи. Овда уни излаб келаётган Монийни учратади. Моний хитойлик гўзал Дилором ҳақида хабар беради, ўзи чизган қизнинг суратини кўрсатади. Шоҳ суратни кўриб телбаларча ошиқ бўлади. Хитойнинг 1 йиллик хи-

рожини тўлаб, қизни саройга келтиради. Шох қизга бутунлай махлиё бўлиб, мамлакат ишларини унутади. Мастлик б-н севгилисидан ҳам ажралади, сўнг узлатга берилади. Ундаги савдойиликни даф этмоқ учун 7 иқлим шоҳи 7 рангдаги 7 қаср қурдиради. Баҳром уларнинг ҳар бирида ҳар куни 1 мусофирдан ҳикоя тинглайди, тузала бошлайди. Ниҳоят 7-кун оқ қасрда Дилоромнинг дарагини эшитади ва уни топади. Яна овга, айшишратга берилади ва навбатдаги ов пайтида бутун арқони давлати б-н ер ютади.

Навоий Баҳром образига жуда катта маъно-мазмун юклаган. Унинг тимсолида ошиқлик ва шохликнинг бир танга сиғмаслигини кўрсатган. Навоий асар воқеаларини Хуросону Мовароуннахр ҳаёти б-н боғлашга ҳаракат қилиб, қиссага туркона руҳ берган. «С.с.» воқеалари, қахрамонларининг хатти-ҳаракатлари юксак бадиий маҳорат б-н тасвирланган. Навоийдан сўнг оғзаки ва ёзма адабиётда «С.с.»нинг бир неча вариантлари яратилди [Сайқалий «Баҳром ва Гуландом», Н. Цицишвили «Баҳромгуриани» дostonлари; К.Яшин «Меҳр ва Сухайл» мусиқали драмаси, К. Яшин, М.Муҳамедов «Дилором» операси либреттоси, Ғарибий (19-а.) «Шох Баҳром ва Дилором», Умар Боқий «Қиссаи ҳафт манзари Баҳром», Фозил Йўлдош ўғли «Баҳром ва Гуландом» ва б.].

Нашри: Сабаи сайёр, Т., 1956, 1977.

Бегали Қосимов.

САВА — Ғарбий Европадаги даре, Дунай дарёсининг энг серсув ўнг ирмоғи. Уз. 940 км, ҳавзасининг майд. 95 минг км². Альп тоғларидан бошланиб, ўрта ва қуйи оқимида Ўрта Дунай текислигидан оқади. Йирик ирмоқлари: Купа, Уна, Дрина ва б., асосан, Динара тоғлигидан оқади. Ўртача сув сарфи 1670 м³/сек. Қуйилиш жойидан 600 км масофада кема қатнайди. С. водийсида Любляна, Загреб ш.лари, қуйилиш ерида Белград ш. жойлашган.

САВАННА (испанча Sabana) — тропик ўрмонлар ва чўллар оралигида таркиб топган биом типи. С. қурғоқчил ва сернам мавсумлар аниқ алмашинадиган ва йиллик ёғин 250—2000 мм бўлган шароитларда ривожланади. Африкада материкнинг 40% Сдан иборат. С.да бўлик ўтлар (1 м дан 3 м гача ва баъзан ундан ҳам баланд, асосан, ғалла гулдилар) орасида якка ва тўптўп дарахтлар ҳамда буталар усади. Улар соябонсимон кўринишга эга. Африка С.сига ўхшаш зоналар Жан. Америка (кампоп, льянос), Жан. Осиё ва Австралиянинг шим.шарқида қам учрайди (яна қ. Саванна зоналари).

САВАННА ЗОНАЛАРИ асосан, субэкваториал, камроқ тропик ва субтропик минтақаларда жойлашган табиат зоналари. Иклими мавсумий сернам, қурғоқчил ва ёмғирли мавсумлари аниқ, ажралиб туради. Ёмғирли давр экватор томонга узайиб бориб 8—9 ойгача етади. Ёғин миқдори 250 мм дан 2000 мм гача. Дарёларда сув миқдори фаслларга қараб кескин ўзгаради. Тупроқлари қизилқўнғир, қизил тупроқ. Ўсимликлар қурғоқчил бута ва ўт ўсимликларидан сернам жойларда бўлик ўтли ўрмонларгача ўзгаради. С.з.да йирик ўтхўр ҳайвонлар (антилопа, жирафа, бегемот, зебра, фил ва б.), йиртқичлар ва турли қушлар яшайди. Кўп ерлар инсон томонидан ўзгартириб юборилган. Ҳайдаладиган ерларда пахта, ер ёнғоқ, шакарқамиш ва б. экилади.

САВАР (Savart) Феликс (1791.30.6, Мезьер — 1841.16.3, Париж) — француз физиги, Париж ФА аъзоси (1827 й.дан). Маълумоти бўйича врач. Париждаги хусусий ўқув юртида физика бўйича проф. (1820 й.дан). Илмий ишлари акустика, электромагнетизм ва оптикага оид. 1820 й.да Ж.Б.Ғио б-н бирга ток ҳосил қилаётган магнит майдони кучланганлигини аниқлайдиган қонун (П.Лаплас кейинчалик уни умумлаштирган, қ. Био—Савар — Лаплас қонунини) ни топди. Турли жисмларда товушнинг тарқалишини

ва резонанс ҳодисасини тажрибада ўрганган, торли асбобларни яшашнинг асосини ишлаб чиққан.

САВАРЕНСКИЙ Фёдор Петрович (1881.11.2, Гороховец, ҳоз. Владимир вилояти — 1946.8.10, Москва) — рус гидрогеологи, муҳандислик геологиясига асос солганлардан бири. Акад. (1943), Москва ун-тини тугатган (1909). Илмий ишлари гидрогеология, грунтлар механикаси ва муҳандислик геологиясига бағишланган. С. раҳбарлигида СССР ер ости сувларининг биринчи маълумотномаси тузилган (1933). С. гидрогеология ва муҳандислик геологияси бўйича бир қанча дарсликлар муаллифи.

Ас: Гидрогеология, М., 1933; Инженерная геология, М., 1937.

САВАТ — рўзгор буюми; новдалар (тол, тут, турангил, юлғун ва б.), буғдой пояси, кейинчалик сим ва б.дан тўқиб тайёрланади. Ўрта Осиёда қадимдан кенг тарқалган. Шакли ва вазифасига кўра турлича бўлади: кажава С, нон С, гулдор С. ва б. Йирик нов даладан тўқилган С.лар қдцимда қурилишда (тупрок, ғишт, тош, кум, ганч ташишда), нозик новдалардан тўқилган С.лар мева-чева, нон ва б. нарсалар солишда ишлатилган. Ҳоз. кунда С.нинг бадий лиги ва тури кўпайди (яна қ. Саватчилик).

САВАТЧА (Calathidium) — ўсимликларнинг моноподиал тўпгули. Майда гуллар шохчаларининг учидики ликобчасимон ёки шарсимон С. ҳосил қилади. Асосан, қоқиўтдошлар (мойчечак, қоқиўт, кунгабокар), баъзи зирадош (кўктикан) ва б.га хос. С. ўрама барглари, шунингдек, шакли ўзгарган устки барглари б-н ўралган.

САВАТЧИЛИК — бадий хунармандлик тури; Ўрта Осиёда қадимдан мавжуд бўлган. Сават тўқишда хом ашё сифатида тол, тут, турангил, юлғун новдалари, буғдой пояси, камииш

ва б.дан фойдаланилади. Новдаларни маълум вақт (сент.—окт.)да йиғиб олинади, бир неча кун салқин жойда сақланади, мустаҳкамлигини ошириш учун вақт-вақти б-н сув сепиб турилади, шунда улар яхши букилиб, синмайдиган бўлади. Айниқса, қора тол новдасидан тўқилган саватлар кадрланган. Баъзан новдаларнинг пусти тозаланиб ҳам сават тўқилади. С. Ўзбекистоннинг барча вилоятлари (жумладан, Фарғона, Тошкент ва б.)да тарқалган. С. бўйича мутахассислар усташогирд усулида, ҳоз. кунда турли бадий билим юрти, тўғарақларда ҳам тайёрланади.

САВАҒИЧ, савачўп (Frianthus purpurascens) —буғдойдошлар оиласига мансуб қисқа илдиз пояли ўт. Пояси қаттиқ, силлиқ, бўйи 1,5—4 м, диаметри 1—1,3 см. Даре ва канал бўйларида, тўқайларда ўсиб, қалин ўтзор ҳосил қилади. Ўрта Осиё, Кичик Осиё, Эрон ва Ҳиндистонда тарқалган. Таркибида 21—22% клетчатка, 5,5—6% протеин, 1,8—2% ёғ, 39—40% дан кўпроқ целлюлоза бор. Поясидан маҳаллий халқ томларни ёпиш ва девор қилиш мақсадида фойдаланади. Баргларида тозаланган, пишган ва қуруқ поясидан юнг ва пахта ни савашда фойдаланиш мумкин (номи шундан олинган).

САВДО Абдулқодирхўжа (1824 — Бухоро — 1873) — шоир ва адиб, жамоат арбоби. Бобоси Бухоро қозикалони бўлган. Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Мусиқа илми, илми нуҷум ва астрономияни чуқур ўрганган. Амир Музаффар уни саройга тортиб, ўзига надим (ҳамсуҳбат) қилиб олган. С. «Бепул» тахаллуси б-н ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган. Унинг 1450 байт шеърлари (ғазаллар, маснавийлар, қасидалар ва б.) бизгача етиб келган. Шунингдек, насрда ёзган 7 ҳикояти ҳам мавжуд. С. адабий меросини 3 қисмга: ишқий шеърлар, қасида ва маросимлар; таомлар тарихига бағишланган шеърлар; ҳажвияларга

бўлиш мумкин. С.нинг асарлари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти фондида сақланади.

Ад.: Садриддин Айний, Эсдаликлар [8ж.ли], бж., Т., 1965; Қори Раҳматуллоҳ Бухорий [Возех], Тухфат улаҳбоб фи тазкират уласхоб, Бухоро, 2001; Алиев С, Бухорода битилган байтлар, Т., 1992.

САВДО — 1) товар муомаласининг бир тури, меҳнат маҳсулотлари ва хизматларни олдисотди йўли б-н айирбошлаш шакли. Бунда товар хариди миқдори, товар сифати, сотишдан оддин ёки кейин хизматлар кўрсатиш, сотиб олинган товар ёки хизмат ҳақини ҳисобкитоб қилиш тартиби ва б. шартлашилади; 2) сотувчилар ва харидорлар ўртасидаги қиймат алмашувига доир муносабатлар. Товар и.ч. пайдо бўлиши б-н товарларни пул воситасида айирбошлаш, яъни С. вужудга келган. Халқхўжалигининг ижтимоий меҳнат тақсимоти натижасида ажралиб чиққан ва товарларни олишсотиш ва улар б-н боғлиқ хизматлар кўрсатишда воситачилик фаолиятини амалга оширадиган тармоғи. Ишлаб чиқариш б-н истеъмолни ўзаро боғлайди, товарларни сўнгги истеъмолчи (аҳоли)га етказишни таъминлайди. Улгуржи ва чакана савдога бўлинади. Улгуржи С — товарларни и.ч. истеъмоли ёки қайта сотиш учун йирик партияларда сотиб оладиган ёки саклайдиган, уларни чакана С.га, истеъмолчи ёки б. савдо ташкилотларига сотадиган муассасалармажмуи. Чакана С. — бево-сита истеъмолчининг пул даромадларига айирбошлаш йўли б-н якка ёки кичикроқ миқдордаги товарларни сотиб охирги истеъмолчига хизмат кўрсатади. С. ички ва ташқи С.га бўлинади. Ички С. бир мамлакат доирасида товар муомаласига хизмат кўрсатади. Ташқи С. мамлакатлараро товар муомаласини камрайди. Суғурга, туризм, фрахт, банк фаолияти «кўринмас» (жорий ҳаракатлар бўйича сезилмас) С.га киради (яна қ. Маркетинг).

САВДО КАПИТАЛИ — товар муо-

маласи соҳасида амал қилувчи капитал, саноат капиталининг алоҳидалашган қисми. Унинг ҳаракат шакли П—Т—П' бўлиб (бунда Пул, Ттовар, П'орган пул суммаси), товарларни сотиб олиб, қайтадан фойдасига сотишни биддиради. С.к. айирбошлашни кенгайтириб, бир тармоқнинг бошқа бир тармоқ маҳсулотларига бўлган талабини қондиради; сотишни, товарларнинг ўтишини кўпайтириш орқали и.ч.ни кенгайтиради ва рағбатлантиради. Тари-хан С.к. саноат капиталидан қадимийроқ бўлиб, судхўрлик капитали б-н бир қаторда эркин ҳаракат қилувчи капитал шакли бўлган. С.к.нинг фойдаси нозэквивалент айирбошлаш ва харидорлар ҳисобига юзага келади. Натурал хўжаликнинг емирилиб, товарпул муносабатларининг ривожланишида, капиталининг дастлабки жамғарилиши жараёнида, капиталистик и.ч. муносабатларининг вужудга келиши ва ривожланишида катта роль ўйнади. Савдо ахли ва мулкдорлар кўлида катта миқдорда пулнинг жамғарилиши уни йирик капиталистик и.ч. учун ишлатиш имкониятини туғдирди. С.к. эгалари бўлган савдогарларнит катта қисми кейинчалик саноатчиларга айланди. С.к. турли тузумларда ҳам товарларнинг «мудраб ётган негизи»ни ривожлантиради, аммо товар ҳосил қилмайди. Ҳозир С.к. таркибида кўшимча харажатларнинг улуши тобора кўпайиб бормоқда. Бу ҳол и.ч.нинг савдо соҳасида давом этаётган жараёнлари — товарларни қадоклаш, ўраш, сақлаш ва ташиш сингари ишларга қилинадиган харажатларнинг, реклама йўналишларидаги сарфларнинг кўпайишида кўринади.

САВДО КЎРГАЗМАЛАРИ — қ. Кўрғазма.

САВДО ПАЛАТАСИ — иқтисодиёт ва савдони, биринчи навбатда, мамлакатлар ўртасида ташқи савдони ривожлантиришга кўмаклашувчи халқаро жамоат ёки давлат ташкилоти. С.п. аксарият

ҳолларда фирмаларнинг ишбилармон доираларини бирлаштиришга, савдо алоқаларини ўрнатишга, савдосотиқ иштирокчиларига зарур ахборотларни тақдим этишга хизмат килади. Фаолияти микёсига қараб, халқаро, аралаш, миллий С.п.ларига бўлинади.

Халқаро С.п. (ХСП) (International Chamber of Commerce, ICC) — жаҳон ишбилармон ва тадбиркорлар доиралари ва бирлашмалари федерацияси. 1919 й. Атлантик Сити (АКШ)да ўтказилган халқаро савдо конференциясида тузилган. 1920 й.дан бошлаб фаолият кўрсатади. 100 дан ортиқ мамлакат миллий С.п.ларини бирлаштиради. Собиқ СССРда 1932 й.да тузилган Бутуниттифоқ савдо палатаси ХСП га аъзо бўлган ва 1959 й.да бошқа иттифоқдош республикалар каби Ўзбекистонда ҳам бу палатанинг республика бўлими тузилган (1972—90 й.ларда савдосаноат палатаси). ХСП халқаро тижорат фаолияти стандартларини, халқаро иқтисодий сиёсат ва тажрибалар асосида тавсияларни ишлаб чиқади, турли мамлакатлар ишбилармонларининг ҳамкорлигини йўлга қўяди, халқаро иқтисодий муаммоларни ҳал этишга қўмаклашади ва б. ХСП таркибида 15 халқаро комиссия, ихтисослашган махсус органлар (халқаро арбитраж суди, халқаро савдо палаталари бюроси ва б.) ишлайди. Идораси Парижда жойлашган. Аралаш С.п. икки мамлакат ишбилармонларини бирлаштиради ва мамлакатлараро савдо шароитларини яхшилаш, тадбиркорлар ва корхоналар ўртасида самарали ҳамкорликни кенгайтириш ва б. хизмат кўрсатади. Миллий С.п. бир мамлакатда ташки савдониктисодий алоқаларни ривожлантириш учун тузилган тадбиркорларнинг жамоат ташкилоти, баъзан савдосаноат палатаси ҳам деб юритилади. Чет элларда мамлакат савдосаноат кўргазмаларини ташкил этиш, мамлакатда хорижий давлатлар савдосаноат кўргазмаларини ўтказишга ёрдам бериш, янги истеъмол товарларини саноат ўзлаштиришига ва савдога чиқаришга

ёрдамлашиш, маҳсулотлар сифатини экспортга қилиш ва б. вазифаларни бажаради. 20-а.нинг 90й.ларидан айрим мамлакатларда миллий С.п. ўрнига саноатчилар ва тадбиркорлар палатаси (Россия), Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси (Ўзбекистон) каби ташкилотлар тузилди ва фаолият олиб боради.

Нуриддин Йўлдошев.

САВДО УЙИ — 1) катта микёсда савдо операцияларини олиб борадиган кўп тармоқли савдо компанияси. Ўз капитали ва жалб этилган капиталдан фойдаланади. Аксарият ўз номидан ва ўз хисобидан экспортимпорт, товар айирбошлаш ва б. ташки савдо алоқаларини амалга оширади. Су. савдо корхоналарини сотиб олиш, жиҳозускуналарни ижарага топшириш, кредитлар бериш, ички улгуржи ва чакана савдо операцияларини амалга ошириш, транспорт, суғурта ва б. соҳаларда хизматлар кўрсатиш б-н молия ва и.ч. фаолиятида ҳам қатнашади. Су. тарихан савдо капитали маҳсули, шу сабабли 20-а.нинг 20й.ларига қадар собиқ СССР худудида бундай уйлар савдогарлар оилаларига қарашли бўлган.

Япониянинг «Мицубиси», «Мицуи», «Сумито» каби 9 та бирлашма компаниялари жаҳондаги энг йирик савдо уйларига киради. Корея Республикаси, Ҳиндистон, Бразилия, Сингапур, Туркия ва б. мамлакатларда ҳам савдо уйлари кенг тарқалган. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш даврининг бошларида давлат универсал магазинларини акциядорлик савдо уйларига айлантириш ҳамда давлат савдо корхоналарини фуқароларга ёки фуқаро жамоаларига сотиш йўли б-н пайдо бўлди. 1991 й. сент.да Тошкент ш.да «Ўзбек савдо уйи», 1992 й. март ойида «Осиё континентал» халқаро савдо уйи акциядорлик жамияти ва б. ташкил топди. Шунингдек, Москва, Санкт-Петербург, Анкара, Берлин ва б. шаҳарларда ўзбекистонлик ишбилармонларнинг савдо уйлари очилган; 2) савдо корхонасининг махсус тури; ихтисослаш-

ган (мас, уст кийим, пойабзал, газлама ва хона) ёки универсал (хар хил товарлар) савдо уйлари бор.

«САВДОГАР» — иктисодиёт ва савдо-тижорат ҳафталик газетаси. 1992 й. 19 авгдан Тошкент ш.да чиқади. Муассислари «Ўзбексавдо» ва «Ўзбекбирлашув» акциядорлик компаниялари. Газ.да иктисодиёт, и.ч., савдо-тижорат, хизмат кўрсатиш, тадбиркорлик ва б. мавзулари ёритилади, реклама эълонлари берилади. Адади 4 минг нусхадан кўпроқ.

«САВДОГАРБАНК»

— Ўзбекистондаги акциядорлик тижорат банкларидан бири. 1994 й. 12 майда савдо ва тижоратга қўмаклашувчи «Савдогар» акциядорлик тижорат банки сифатида ташкил этилган. Бошқаруви Тошкент ш.да. Банк таъсисчилари: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, «Ўзбексавдо», «Ўзбекбирлашув» акциядорлик компаниялари. Акциядорлари 8079 юридик ва жисмоний шахслардан иборат. «С.» кенг тармоқли универсал банклардан бири бўлиб, Қорақалпоғистон Республикаси ва барча вилоятларда, туманларда 50 та бўлими, 24 минибанки ишлайди. Банк республикадаги турли тармоқ корхоналарига банк хизматларини кўрсатади. Жумладан, савдо корхоналари б-н халқ хўжалигининг барча тармоқлари корхоналари ўртасидаги савдокредит операциялари ва ҳисобкитобларни маблағ б-н таъминлаш, лизинг, факторинг, ҳужжатли инкассо ва ҳужжатли аккредитивлар, экспортимпорт битимларини расмийлаштириш, «банкмижоз» масофадан туриб ҳисобрақамларга хизмат кўрсатиш, автокредитлар бериш каби хизматларни амалга оширади. «С.» томонидан и.ч. микрофирмалари, савдо ва умумий оқатланиш корхоналари, кичик ва ўрта бизнес корхоналари, деҳқон ва фермер хўжаликларига ҳамда якка тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш мақсадида кредитлар ажратишга алоҳида эътибор қаратил-

ди. Мижозлар (22815 та; 2004 й. 1 янв.) б-н ишлаш услублари ун-тазам такомиллаштирилиб, банк хизматларининг замонавий шакллари амалиётга жорий этилмоқда. Банк республика қимматли қоғозлар бозорида фаол қатнашади. АБН Амробанк, Ўзбекистон Республикаси Ташқи иктисодий фаолият Миллий банки, Германиянинг «Банк Гезельшафт Берлин» банклари б-н вакиллик алоқалари ўрнатилган. Банк устав капитали 2,5 млрд. сўм, ўз капитали 4,2 млрд. сум, йиллик фойда 1 млрд. сўм, жами активлари 44,5 млрд. сўм, тизимда 2 мингдан ошиқ ходим ишлайди (2004, 1 янв.).

Мусурмон Нурмаатов.

САВДОГАРЛАР — савдо б-н шуғулланувчи ижтимоий табақа. С. товарларни уз истеъмоли учун эмас, балки уни сотиб фойда олиш мақсадида харид қилади, ишлаб чиқарувчи (ёки товар эгаси) б-н истеъмолчи уртасида (баъзан турли хил товарлар ишлаб чиқарувчилар уртасида) воситачилик вазифасини бажаради. Товарларни и.ч. мақонининг уларни истеъмол қилиш мақонларига ҳамisha ҳам мос келавермаслиги савдогарликни объектив заруратга айлантган. Савдо воситачилари ибтидоий жамоанинг емирилиш даврида вужудга келиб, жамиятнинг кейинги тарихий тараққиёти давомида ижтимоий меҳнат тақсмоти ва айирбошлашнинг ривожланиши б-н бой С. ва майда С. гуруҳларига бўлинган ҳолда жамият ижтимоий тузилмасининг зарурий унсурига айланди. С. қадимги дунёнинг купгина жамиятлари (Карфаген, Эллин давлатлари, Юнонистон, Рим ва б.) иктисодиётида муҳим роль уйнади. Илк ўрта асрларда араб мамлакатлари, айниқса, Ҳиндистон, Хитойда савдогарлик жуда ривож топди. Карвонлар тузиб, юртмаюрт кезиб савдо қилиш савдогарчиликнинг кенг тарқалган кўриниши бўлиб қолди.

11 —12-а.ларда Ғарбий Европада ҳунармандчиликнинг қ.х.дан ажралиб чиқиши ва шаҳарларнинг то-

бора ривожланиб бориши б-н йирик савдохунармандчилик марказлари (Венеция, Генуя ва б.) пайдо бўлди ва С. ижтимоий табака тарзида шаклланди. С. ўз савдо манфаатларини химоя қилиш учун алоҳида корпорациялар (гильдия ва б.)га бирилашдилар. 15-а.га келиб Ғарбий Европада савдо операцияларида векселлар, ёзма ҳисоботлар қўлланила бошлади. С. савдо қилишдан ташқари судхўрлик б-н ҳам шуғулландилар.

Капитализмнинг шаклланиши давомида майда товар ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулотларини сотиб олиш ва сотиш ҳамда уларни хом ашё б-н таъминлаш ишида С. ҳақиқатда капиталист соҳибкорларга, мануфактура эгаларига айландилар. Буюк географик кашфиётлардан кейин С.нинг бир ва бир неча мамлакатда савдо монополияси ёки ҳатто ҳарбий-сиёсий ҳукмронлик ўрнатган йирик савдо компаниялари (мас, Вест-Индия, Ост-Индия) пайдо бўлди. Капиталистик муносабатларнинг қарор топиши даврида С. буржуазияни шакллантирган манбалардан бири бўлди. Ривожланган капиталистик жамиятда С. ўз мустақил аҳамиятини йукотди, чунки бу жамиятда саноат капитали ва саноатчи ишбилармонлар вакиллари етакчи урини эгаллайди.

Шарқ мамлакатлари, шу жумладан, Ўрта Осиёда, С. қадимги касблардан ҳисобланади, улар кучманчи чорвадорлар, деҳқонлар ва қосиблар уртасида товар айирбошлашда воситачилик қилганлар. Мусулмон мамлакатларида шариад қонунларига кўра ва ҳадисларда судхўрлик ҳаром иш, савдогарлик обрўли касб, фақат ростгўй, ҳалол, юксак ахлоқ соҳибларигина савдогар номига лойиқ ҳисобланган. Мас, Алишер Навоий «Маҳбуб улқулуб» асарида С.ни илғор фикрли киши, улар ҳалол ризқ топиш йулида бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга товарларни келтириш борасида машаққат чекади, товарларнинг тақчиллиги ва ортиқчалигини бартараф этишда иштирок этиб, иктисодий муво-

занатни таъминлайди, илғор фикрларни таркатади, деб таърифлайди. Ўрта осиелик С. Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Миср, Туркия, Россия, Европанинг бошқа мамлакатлари б-н савдо алоқалари олиб борганлар. Мил. ав. 2-адан то мил. 15-а. гача Шарқни Ғарб б-н боғлаган ва Ўрта Осиё орқали ўтган асосий савдо йўли — Буюк ипак йўлининг аҳамияти жуда катта бўлган. Амир Темур савдосотикка катта эътибор берган. Темур ҳокимияти қарор топган жойларда қарвон йўллари кўриқданган ва бехатар бўлган. Амир Темур С.га катта имтиёзлар берган, қарвон йўлларида қарвонсаройлар қурдирган.

Ўрта Осиёни чор Россия империяси босиб олганидан кейин ўртаосиелик С банклар савдосаноат фирмалари б-н алоқалар ўрнатиб, капиталистик савдо усулларини ўзлаштира бошладилар (к. Оренбург савдо йўли). Октябрь тўнтаришидан сўнг Ўзбекистонда майда ва ўрта ҳол С. вақтинча сақланиб қолди. 20-а.нинг 20й.лари охирида Ўзбекистонда давлат ва кооператив савдонинг ривожланиши б-н С. улгуржи ва чакана савдо соҳаларидан сиқиб чиқарилди. 1930—32 й.ларда С. ижтимоий табака сифатида буткул тугатилди.

Ўзбекистонда давлат мустақиллигига эришилганидан кейин бозор иктисодиётига ўтиш даврида савдогарлик тадбиркорлик фаолиятининг бир йўналиши тарзида қайта пайдо бўлди ва ижтимоий қатлам сифатвда шаклланиб, сон жиҳатдан кўпайиб бормоқда. Сларга кўмаклашувчи «Савдогарбанк» акциядорлик тижорат банки ташкил этилган, «Савдогар» газ. чиқади.

Ал.: Тўхл иев Н., Осиё ва бозор. Т., 1992; Йўлдошев Н., Ўрта Осиёда бозор назарияси ва тажрибаси, Т., 2002; АлФақиҳ Абу Лайс аСамарқандий, Танбеҳ ул ғофилин, 3 китоб, Т., 2003.

Нуриддин Йўлдошев.

САВИРЛАР, саварлар — Каспий бўйида яшаган кўчманчи қабилалар (мил. I минг йиллик). Шим. Кавказ, Ки-

чик Осиё (ба.)га босқинчилик юришлари қилиб турган. Аварлар томонидан тормор қилинган.

САВИЦКИЙ Игорь Витальевич (1915.4.8, Киев — 1984.27.7, Нукус) — график рассом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1964), Қорақалпоғистон халқрассоми (1974). Москва рассомлик ин-тини тугатган (1946). С. ижоди бадиий тасвир услубининг дадиллиги, бўёқ қатламини дағал ётқизиши б-н ажралиб туради; очиш ранглари уйғунлиги (жигарранг, қовоқ ҳамда сабзи ранг ва б.)ни афзал кўрган рассом асарларида жануб табиати, Қорақалпоғистон манзаралари ўзининг ёрқин аксини топган: «Оқ қалъа. Умумий кўриниш» (1954); «Қорақумда», «Чимбой окшоми», «Кегейли канали» — ҳаммаси 1956; «Қайрағочлар» (1959) ва б. С. асарлари Ўзбекистон санъат музейи, Ўзбекистон халқлари тарихи музейи, Қорақалпоғистон санъат музейида сақланади. Рассомнинг сайъҳаракатлари натижасида ташкил топган Қорақалпоғистон санъат музейига С.нинг номи берилган. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1983). «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2002).

Ас: Резьба по дереву. Народное прикладное искусство Каракалпакии, Т., 1963.

САВМАК ҚЎЗҒОЛОНИ Боспор подшолигида Савмак рахбарлигида скифлар кўтарган қўзғолон. С.қ.га Боспор подшоси Перисад V б-н Понт лашкарбоши Диофант ўртасида Боспор подшолигини Митридат VI (Понт подшоси)га топшириш тўғрисидаги шартнома сабаб бўлган. Қўзғолон пайтида Боспор скифларининг йўлбошчиси Савмак подшо Перисад V ни ўлдирган. Диофант эса Херсонесга қочган (тахм. маълумотларга қўра, аслида Савмак кул бўлган, Перисад V саройида улғайган). Қўзғолончилар Боспорнинг бутун Европа қисмини эгал-

лаганлар. Қўзғолонда қарам дехқонлар, хунармандлар ва куллардан иборат скиф халқи қатнашган. Боспор давлатининг йирик кулдорлари хукмронликни саклаб қолиш учун ҳокимиятни Митридат VI га топшириш б-н мустабид режимни ўрнатмоқчи бўлганлар. Уларнинг бу режасини амалга оширишга С.қ. тўсқинлик қилган. Савмак бир йилгача Боспор подшолигини бошқарган. Митридат VI Синопга Диофантнинг қатта жазо экспедициясини юборган. Қримда унга Херсонес отрядлари қўшилган. Диофант қўшинлари Феодосияни ишғол қилиб, Керчь я. о.дан ўтиб, Пантикапейни босиб олганлар. Қўзғолон бостирилган, Савмак асир олиниб, Синопга юборилган. Боспор давлати эса Митридат VI қўл остига ўтган.

САВОБ (араб. — яхшилик, эзгулик, ажр) — диний эътиқодга қўра, худонинг марҳаматига лойиқ иш ва шундай иш учун худонинг марҳамати. Инсоннинг хатти-харакати ва фаолияти яхшилик ва ёмонликдан иборат бўлиб, бу исломда С. ва гуноҳ деб аталади. Исломга қўра, диний кўрсатмаларни бажариш, инсон манфаати йўлида фаолият кўрсатиш кабилар С. ҳисобланиб, инсоннинг иш китоби (номаи аъмоли)га фаришта воситаси б-н ёзиб борилади. Охиратда инсонларнинг С. ва гуноҳлари тарозуда тортилиб, натижалар Аллоҳнинг ҳукмига ҳавола этилади. Лекин, ҳадиси шарифда таъкидланишича, инсоннинг ҳар қанча С. ишлари жаннатга киришга етарли бўла олмайди. Унга кириш Аллоҳнинг фазли, марҳамати ва эҳсои ҳисобланади. Аллоҳ кўп С.ли ишлар қилган бандаларнинг жаннатдаги даражаларини баланд қилади. С. сўзи барча яхши ва эзгу ишларга нисбатан ҳам ишлатилади.

САВОДЛИЛИК, саводхонлик 1) аҳоли маданий савияси курсаткичларидан бири; 2) одамнинг адабий тил нормаларига мувофиқ келадиган оғзаки ва ёзма нутқ малакаларига эгаллиги; 3) оддий мат-

нларни ўқий олиш ёки уларни ўқиш ва ёза олиш кўникмасига эгаллик; 4) муайян соҳа бўйича билимга эгаллик (сиёсий С, техник С, тиббий С). «С.» тушунчасининг мазмунмоҳияти жамият тараққиётининг турли босқичларида унинг ижтимоий, сиёсий, илмий, маданий ҳамда руҳий савиясига боғлиқ равишда ўзгариб туради. Сиёсий қарашларнинг ноҳолислиги ва миллий камситиш руҳидаги ёндашувлар бирор мамлакат ёки миллат С. даражасини белгилашда салбий таъсир кўрсатади. Чунончи, чор Россиясида чиқадиغان «Вестник воспитания» жур. 1900 й.да Туркистон ўлкаси ниҳоятда қолоқ ҳамда мутлақо саводсиз элатлардан иборат ва уларни саводли қилиш учун камида 4600 й. керак деган ғирт сохта хулосани ёзган. Шўро давридаги деярли барча илмий манбаларда эса, 1917 й. Окт. тўнтаришига қадар Ўзбекистон аҳолисининг 1,5—2% гина саводли деган ёлғондан иборат маълумотлар кўрсатиларди. Ҳолбуки, 1897 й.ги аҳолини рўйхатга олиш маълумотларига кўра, Россия маркази аҳолисининг С. даражаси 21% га, Туркистон ўлкаси халқининг С даражаси эса 19,5% га тенглиги қайд этилган. Сўнгги даврда олиб борилган тадқиқотлар натижасида аниқданган, аммо ҳали ҳам унчалик тўла бўлмаган маълумотларга кура, 1913 й. Туркистон ўлкасида 7665 мактаб ва Мадраса фаолият кўрсатган. Бу рақам ўлкамиз аҳолисининг С. даражаси расмий маълумотларда қайд этилганига қараганда анча баланд бўлганлигини кўрсатади.

Шўро ҳукумати уз сиёсий манфатларидан келиб чиқиб, аҳолининг С. даражасини юксалтириш борасида бир қатор ишларни амалга оширди. 1919 й. 26 дек.да РСФСР ХКС томонидан чиқарилган Декретда 8 ёшдан 50 ёшгача бўлган ўқишни билмайдиган ҳар бир одам ўз хоҳиши б-н она тили ёки рус тилида савод чиқариши лозимлиги белгилаб қўйилди. Бу тадбир аҳолининг С. даражасини юксалтиришга ижобий таъсир кўрсатди. Айни вақтда, сездирмай

амалга оширила бошлаган рушлаштириш сиёсатининг кўриниши ҳам бўлди. 1920 й.да мамлакат Маориф халқ комиссарлиги қошида Саводсизликни тугатиш комиссияси тузилди. Мамлакатдаги барча вилоят, шаҳар ва туманларда бу комиссия шўъбалари вужудга келтирилиб, савод чиқариш мактаблари ҳамда курслар ташкил этиш б-н шуғулланди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг аҳолининг С. даражасини юксалтиришга алоҳида эътибор қаратилди. Чунки жамият аъзоларининг С. даражаси мамлакат тараққиётини таъминлайдиган асосий омиллардан бири эканлиги англаб етилди. Шунинг учун ҳам Кадрлар тайёрлаш миллий дастури қабул қилиниши (1997) муносабати б-н мажбурий таълим муддати бир йилга узайтирилди. Энг муҳими, таълимнинг мазмуни, уни ташкил этиш йўли, таълим моҳиятини белгилаш борасида янги концепцияга амал қилина бошланди. Миллий истиқлол ғоясини сингдириш умумдавлат аҳамиятига эга тадбир сифатида қараладиган бўлиши б-н С.нинг аҳамияти ҳам сезиларли даражада ортди. Мамлакатимизда таълим тизими шундай уюштирилганки, бирор соғлом киши ўқишдан четда қолмайди.

«С.» тушунчаси турли жойларда турлича белгиланади. Айрим мамлакатларда оддий матнларни ўқишни билган одам саводли ҳисобланган бўлса, баъзи юртларда ўқиш б-н бирга ёзишни ҳам билган одам саводли ҳисобланган. Шунинг учун ҳам «С.» тушунчаси моҳиятини тайин этиш масаласи демографик статистика ва аҳоли рўйхати дастурларига доир халқаро йиғилишларда бир неча бор кўриб чиқилган. ЮНЕСКО нинг 1958 й. Парижда бўлиб ўтган 10сессиясида барча мамлакатларда С. тушунчасини бир хиллаштириш мақсадида ёзувни тушуниб ўқий оладиган ва ўзининг кундалик ҳаётини ёзма равишда баён қила биладиган кишиларни саводли ҳисоблашга келишилган.

Илм-фан тинимсиз ривожланаётган,

ахборот технологияси такомиллашиб, и неон тафаккурининг имконияти юксалиб бораётган айни кунларда ҳам С. даражаси дунё миқёсида у қадар юқори эмас. ЮНЕСКОнинг тегишли тизимлари берган маълумотларга кўра, ривожланаётган мамлакатларда аҳолининг тез кўпайиши, болаларнинг таълим тизимига тўлиқ жалб этилмаслиги сабабли С.нинг пасайиб бораётганлиги кузатилмоқда. Ҳатто юксак даражада ривожланган мамлакатларда ҳам саводсиз кишилар микдори аҳоли қатламининг каттагина фоизини ташкил этади. Шунинг учун ҳам 1966 й. ЮНЕСКО нинг Бош анжуманида 8 сент. Халқаро савод тарқатиш куни эканлиги белгилаб қўйилди.

Қозоқбой Йўлдошев.

САВОЙ КАНАЛИ — Фарғона водийсидаги давлатлараро канал. 1930 й. Савой даштини ўзлаштириш учун Кампирравот гидроузелидан Окбўра дарёсигача қазилган. 1932—33 й.ларда кейинги навбати қурилган. Уз. 53 км. Шундан 30 км дан ортиқроғи Қирғизистоннинг Ўш вилояти ҳудудида, қолган қисми Андижон вилояти ҳудудидан ўтади. Каналнинг бошланиш қисмидаги сув сарфи 20 м³/сек. Канал жами 34 та сув чиқариш қурилмалари (шундан 3 таси Қирғизистонда) б-н жиҳозланган. Канал 29км да Окбўра дарёсини дюкер оркали кесиб ўтади. С.к. суви б-н Андижон вилоятининг Қўрғонтепа ва Хўжаобод туманларида 15,2 минг га, Ўш вилоятида 3,7 минг га ер сугорилади. Канадца сел сувлари учун ташламалар қурилган.

САВОЙ ГЕРЦОГЛИГИ 1416—1720 й.да мавжуд бўлган давлат (11-а. — 1416 й.да графлик мақомига эга бўлган). Дастлаб пойтахти Шамбери ш. (Францияда), 1563 й.дан Турин ш. (Италияда) бўлган. С.г. таркибига Пьемонт кирган. Лондон шартномаси (1720)га кўра, Сицилия бадалига Сардиния С.г.га ўтди. Шунга кўра, бу давлат Сардиния қироллиги деб аталди.

САВР (араб.) — 1) Зодиак юлдуз туркумларидан бири. Белгиси О. Ўрта аср юлдуз хариталарида Овчи Орионга ташланаётган бақувват буқа шаклида тасвирланади. Бу юлдуз туркумида оддий кўз б-н 125 тагача юлдуз санаш мумкин. Унинг энг ёруғ юлдузини араблар Альдебаран деб аташган. Унгача масофа 70 ёруғлик йили, шунингдек, бу юлдуз туркумида Хулқар сочма юлдуз тўдаси ҳам жойлашган. С. куз ва қишда яхши кўринади; 2) шамсия йил ҳисобида 20йнинг номи. 22 апр.дан 21 майгача бўлган даврга тўғри келади.

САВРИ СУРХОНИ — эртапишар маҳаллий гилос нави. Шохшаббаси ғуж, асосий шохлари ўртача йўғонликда. 20 ёшида бал. 10 м дан ортади. Барглари ўртача, тухумсимон, гуллари йирик, тўпгулда 2—3 тадан жойлашган. Меваси апр. охири — майнинг йўн кунлигида пишади. Меваси юмалоқ, юраксимон, ширали, пўсти юпқа, ялтироқ, тўқ қизил. Таркибида 18% гача қанд, 0,32—1,28% кислота ва С витамини бор, вазни 3—3,5 г. Кўчати ўтқазилгач, 4-йили ҳосил беради. Совуққа чидами ўртача. Ўзбекистонда апр. бошларида гуллайди. Тўлиқ ҳосилга кирган дарахти 50—60 кг гача ҳрсил беради. Янгилигида истеъмол қилинади, компот, мураббо тайёрланади. Касалликларга ва зарарқунандаларга чидамли. Асосан, томорқа боғларга экилади.

САВРОМАТЛАР — скифларга кардош бўлган чорвадор кўчманчи қабилалар. Волгабўйи ва Уралбўйи чўлларида яшаганлар (мил. ав. 7—4-а.лар). Ижтимоий ҳаётларида аёллар (йўлбошчи, қоҳин) катта роль ўйнаган. С. бошқа қабилалар б-н аралашishi натижасида сарматлар деб атала бошлаган.

САВТ (араб. — овоз, товуш) — бирор чолғу ёки вокал мусика асари пардалари ва куй оҳанги асосида яратилган куй ёки ашула. Ўзбек мусикасида муайян куй ва

ашулалар ўзгача доира усулларига туширилиб, уларнинг ҳар хил вариантлари яратилган ва муайян мақом, халқ куйи ёки ашулаларининг савти деб аталган. «С.» сўзи 16-а.дан бошлаб мусиқа ёзма манбаларида кенг қўлланилиб, Ўн икки мақом тизимида кичик шаклли ашулалар сифатида шарҳланади. Шашмақомца эса С.лар мақомларнинг 2гуруҳ шўбаларидан бўлиб, йирик шаклдаги ашула туркумлари ташкил қилади ва Савти Сарвиноз (Бузрук мақомида), Савти Ушшоқ, Савти Калон, Савти Сабо (Ростда), Савти Наво (Навода), Савти Чоргоҳ (Дугоҳда) деб номланади. Шашмақомдаги С.ларнинг шохобчалари Талкинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар деб аталади ва шу номли доира усулларида ижро этилади. Слар турли, айниқса, туркумли куй ва ашулаларнинг муайян қисмини ҳам билдиради: Савти Ажам — Ажам туркумининг 2-қисми; Савти Муножот — Муножот туркумининг 2-қисми (мазкур С.нинг сурнай йўли ҳам машхур); Савти Сувора — Сувораларнинг 2-қисми; Савти Сурнай Дутоҳи — Сурнай Дугоҳининг 2-қисми.

САГАМИХАРА — Япониядаги шаҳар. Канагава префектурасида. Хонсю о.нинг жан.шарқий қисмида, Доси дарёси бўйида. Аҳолиси 605 минг киши (2000). Мамлакатнинг электромашинасозлик ва автомобилсозлик ҳамда ядро тадқиқотлари маркази. Озиқовқат, тўқимачилик саноати корхоналари бор.

САГАТОВ Серикбай Жужжасарович (1949.14.9, Томди тумани) — илғор қорақўлчи чорвадор, Ўзбекистон Қаҳрамони (2003). Ўрта мактабни тамомлаганидан кейин меҳнат фаолиятини 1964 й.да Томди туманидаги «Бирлик» жамоа хўжалигида ёрдамчи чўпон бўлиб бошлаган. 1970 й.дан шу хўжалиқда (2000 й.дан ширкат хўжалиги) бош чўпон. Қизилкум чўли шароитларида қорақўлчиликни тиклаш ва ривожлантириш ишларига катта ҳисса қўшиб

келмоқда. Қорақўл кўйлари зотини яхшилаш, қорақўл кўйлари зоотехникаси, замонавий ветеринариясанитария амалиётини такомиллаштириш ва жорий этиш бўйича муҳим ютуқларни қўлга киритди. Кўп йиллар давомида ҳар 100 соалиқдан 114—120 бош кўзи олиб, уларнинг 75—95%ини ўстиришга қолдиришга (2003 й.дан ҳар 100 совлиқдан 120 тадан кўзи, 95% ини ўстиришга қолдирди), сотиладиган қорақўл терилари навларини оширишга эришди.

САГОВНИКСИМОНЛАР, цикада симонлар (Cycadopsida) — очик уруғли ўсимликлар синфи. Танаси тугунаксимон ёки турпсимон, баъзилариники устунсимон; бўйи 18—20 м. Танасининг юқори қисмида қирққулоқсимон, патсимон қаттиқбарг (уз. 3 м гача) боғламлари бор. Барги 1—2 й.дан кейин тўкилади. С. икки уйли, мегаспоралар ва микроспоралардан кўпаади. Куббаси ўзак. 9—10 туркумга бўлинган 100 тача тури маълум. Асосан, тропик ва субтропик мамлакатларда тарқалган.

САДАТ Анвар, Муҳаммад Анвар ал-Садат (1918.25.12, Минуфия вилояти, Мит Абу алҚум қишлоғи — 1981.6.10, Қоҳира) — Мисрнинг давлат ва сиёсат арбоби. 1938 й. харбий билим юртини тугатган. Ж. А. Носир бошқарган «Озод зобитлар» инқилобий ташкилот аъзоси (1950), Миллий демократик партия раиси (1978). 1952 й. июль инқилобида қатнашган. Миср вице-президенти (1964—66, 1969—70), президенти (1970 й.дан). С. мамлакат иқтисодий ва ижтимоий ҳаётини либераллаштириш юзасидан чоратадбирлар ўтказган. Мисрда «очик эшиклар» сиёсатини жорий қилган. 1973 й. 6 окт.да Исроилга қарши уруш бошлаган. СССР б-н Миср ўртасида тузилган Дўстлик ва Ҳамкорлик ҳақидаги битимни бекор қилган (1976, март). С. Исроил бош вазири М. Бегин б-н АҚШ воситачилигида Кэмп Дэвид (АҚШ) тинчлик шартномасини имзолаган (1979 й.

26 март). Унга биноан, Исроил 3 й. мобайнида ўз қўшинларини Синай я.о.дан олиб чикиб кетишга ваъда берган. Ўз навбатида С. Исроил б-н сиёсий, иктисодий ва маданий муносабатларни тиклашга розилик берган. Нобель тинчлик мукофоти лауреати (1978 й. дек.). Қоҳирада бўлган ҳарбий намоиш пайтида отиб ўлдирилган.

Ад.: Князев А. Г., Египет после Насера, 19701981, М., 1986; Примаков Е. М., История одного заговора, М., 1985.

САДАФДОРЛАР (Unio) — икки тавақалилар синфига мансуб моллюскалар уруғи. Чиғаноғининг уз. 13,7 см гача. Европа, Шим. Африка ва Шарқий Осиёда тарқалган. Дарёларда, кўл кирғоқларида яшайди. Сувдаги органик моддалар б-н озикланади. Понасимон оёғи ёрдамида ҳаракатланади. Айрим жинсли; уруғланган (400 мингтача) тухумини урғочиси жабрасига қўяди. Тухумидан баликларда паразитлик килувчи личинка (глохидия) ривожланади. Чиғаноғидан садаф олинади.

САДАҚА (араб. — хайрэхсон) — мискин, бечораҳол, кашшоқ ва муҳтож кишиларга бериладиган мажбурий ёки ихтиёрий хайрэхсон. С.нинг мажбурий турига закот, хирож, ушр, фитр, кафорат, ихтиёрий турига худойи, тўй, зиёфатлар, хайрия ташкилотларига, жамғармаларга бериладиган моддий харажатлар киради. Одатда, С. деганда факат муҳтожларга, гадоларга бериладиган нарса тушунилади. Лекин лийий истилоҳда С. хайрэхсоннинг барча турлари учун қўлланилаверади. Исломда С. қилишга қўп тарғибот қилинади. Унинг савоби, фазилати ва фойдаси тўғрисида Қуръон ва ҳадисларда таъкидланган.

САДАҚАЙРАҒОЧ (*Uemus densa*) қайрағочдошлар оиласига мансуб манзарали дарахт. Бўйи 10—20 м, шохшаббаси шарсимон ёки эллипсимон. Барги йирик, уз. 3—7 см, эни 1,5—3 см, тухум-

симон, чети арра тишли, усти туксиз ёки юмшоқ тукли. Барг банди қисқа — 6—7 мм, сийрак тукли, шохчалари сертук. Гули калта новдаларда тўптўп ўрнашган. Гулкўрғони 4—5 бўлакли, чангчилари 4 та. Меваси қанотчали, 2 см. Февраль—мартда гуллайди. Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистоннинг тоғлик худудларида ўсади. Манзарали ўсимлик, қадимдан экилади.

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ» («Искандар девори») — «Хамса» (Навоий) нинг яқунловчи достони (1485). Асар 89 боб, 7215 байтдан иборат бўлиб, Навоий ижодидаги ҳажман энг йирик эпик асардир. Достон арузнинг мутақориб баҳрида туркийда ёзилган. Хамсанависликнинг буюк намояндалари: Низомий Ганжавий, Хисрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар Искандар тўғрисида достон ёзиб, ўз «Хамса»ларига киритганлар. Дастлаб мусулмон дунёсида Қуръони каримнинг Каҳф сурасида номи зикр этилган ҳукмдор Зулқарнайн (Икки шохли, 18сура, 83 —98оятлар) ҳамда юнон саркардаси ва давлат арбоби Александрии битта шахс деб билишган ва у шарқда Искандар Зулқарнайн номи б-н машҳур бўлган. Мазкур Искандарномаларга Искандар тимсолидаги Александр фаолияти мавзу қилиб олинган. Аммо асарларда Искандар тимсоли тарихийликдан тобора узоқлашиб, бадий тўқима образга айлана борган. Ҳар бир хамсанавис Искандар тимсолида ўз идеалларини талкин этишга ҳаракат қилган.

Навоий ўз асари аввалида, салафларидан фарқли ўлароқ, тарихийликка, кўпроқ тарих китобларига таяниб иш кўрганини ёзади. Навоий бу ўринда ўз асарида Искандар ҳақидаги боблар изчиллигининг Қуръондаги Зулқарнайн ҳақидаги оятларга ҳамда тарихий шахс Александр фаолиятига мувофиқ келишини назарда тутган. Достоннинг «С. И.» деб номланишида ҳам Қуръони каримнинг Навоий учун бирламчи манба бўлганлиги сезилади.

Навоий талкинида Искандар одил шох, у дунёни куфрдан, жаҳолатдан тозалаб, бутун дунёда адолатни жорий этиш, башарий тартибқоидаларни қатта оламдаги тартибқоидаларга мувофиқлаштириш мақсадида халқлар устига юришлар қилган. Бу эса суфиёна талкин бўлиб, дostonдаги муқаддима боблар, Искандар воқеалари ҳикоя қилинган боблар ҳамда унга илова бобларда ҳам шоирнинг тасаввуфий қарашлари устуворлигини кўриш мумкин. Мас, Искандар шиша сандиқ ясаб, денгиз тубига тушади, турфа ажойиботларни кўриб, ватанига қайтади. У вафот этар экан, бир кўлини тобутдан чиқариб қўйишларини сўрайди. Асарда Навоий инсонни бу фоний дунё хою ҳавасларига ортиқча ружу қўймасликка чақириб, гарчи Искандар жаҳонни эгаллаган жаҳонгир бўлсада, у нариги дунёга ҳеч нарса сиз кетаётганлиги а ишора қилади.

Дoston туркий адабиётда кўплаб назиралар ёзилишига туртки бўлган (Абай, «Искандар», 19-а.; Шайхзода, Искандар Зулқарнайн», 20-а. ва б.). Искандар образи шеърятда анъанавий образга айланган.

Абдувоҳид Ҳайитов.

САДДИ ЧИНИЙ - қ. Буюк Хитой девори.

САДИЗМ, фаол алқолагния (тиббий-ётда) — сексуал бузукликнинг бир тури; жинсий қониқиш, жинсий алоқа қилувчи шеригига жинсий яқинлик вақтида изтироб бериш ва жисмонан оғриқ етказиш б-н ифодаланади. «С.» термини ўз асарларида кўплаб жинсий жиноятларни тасвирлаган француз ёзувчиси Маркиз де Сад (1740—1814) номидан олинган. Бундай садистик хатти-харакатлар кўлами жуда кенг бўлиб, оддийгина руҳий изтироб беришдан жинсий алоқа қилаётган (партнёр) шерикларини ўлдириб қўйиш даражасигача етади. С.нинг олдини олишда жинсий тарбия ва жинсий бузукликларга қарши кураш олиб боришнинг аҳамияти

қатта (қ. Жинсий жиноятлар). Кенг маънода С. — бировни азоблаб роҳатланиш, бировнинг озор чекишидан лаззатланиш.

САДИРОВ Муфтулло (1952.19.5, Косон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Қарши педагогика ин-тини тугатган (1973). 1973 й.дан Муборак туманидаги 12, 1981 й.дан 9-мактабда бошланғич синф ўқитувчиси. Дарсада янги педагогик технологиялардан фойдаланади.

«САДОИ ТУРКИСТОН» («Туркистон овози») — жадидларнинг ижтимоий-сиёсий, адабий-бадиий газетаси. 1914 й. 4 апр.дан 1915 й. 10 апр.га қадар Тошкентда ўзбек тилида нашр қилинган. Газ. Убайдулла Асадуллаҳўжаев (Хўжаев) томонидан ташкил этилган ва унинг муҳаррирлигида фаолият кўрсатган.

«СТ.» В. М. Ильиннинг хусусий босмаҳонасида, ҳар бир сони ўртача 1000 нусхадан чоп қилинган, обуна ва чакана савдо йўли б-н тарқатилган. Газ. ни ҳафтада 2 марта чиқариш кўзланган бўлсада, аммо бунга эришилмаган. Газ. ҳафтада 1 марта 4 саҳифада босилган.

Газ. таҳририятининг ўзагини 20-а. бошидаги ўзбек маърифатпарвар адабиёти ва публицистикасининг етакчи намоёндалари Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Абдурауф Музаффаровлар ташкил этган. Улар бош муҳаррир У. Асадуллаҳўжаевга газ. фаолиятини йўлга қўйишда фаол кўмаклашганлар. Газ. киёфасини белгилайдиган асосий мақолаларни ҳам шулар ёзишган. «С. Т.» да даврнинг Тўлаган Хўжамёров (Тавалло), Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Мирмуҳсин (Шермуҳамедов), Абдулла Қодирий, Холид Сайд, Саидносир Миржалилов, Мўминжон Муҳаммаджонов, Абдулла Эргозиев, Нўширавон Ёвушев, Сиддикий, Лутфулла Олимий, Иброҳим Даврон, Шокиржон Раҳимий каби миллатпарвар адиб ва зиёлилари фаол ҳамкорлик қилганлар.

Туркистоннинг маънавий-маърифий юксалишига кўмаклашиш мақсадида чиқарилган бу газ.да миллий таълимни замонавийлаштириш, миллат дардини акс эттирувчи адабиёт ва санъат яратиш, миллат онгини юксалтиришга хизмат қилувчи матбуотни ривожлантириш, аёлларни ижтимоий ҳаётга жалб қилиш, ахлоқий тарбияни кучайтириш ва б. давр учун долзарб муаммолар кенг ёритилган.

«С.Т.» юртпарварлик, миллатпарварлик, маърифатпарварлик каби олижаноб ғояларни изчил тарғиб қилган, Туркистон истиқлоли ва истиқболининг маънавийахлоқий негизларига дахлдор муаммоларни дадил кўтариб чиққан. Газ. асосий эътиборни миллий тараққиётни юзага чиқаришга қодир бўлган маърифатли, инсофли, диёнатли инсонларни тарбиялашга йўналтирдик, бу унинг тарихий хизмати дир. Миллий ҳисларни тарбиялашдаги собитлиги жиҳатидан «С.Т.» ўша даврдаги миллий матбуот нашрлари сафида олдинги ўринда туради. Газ. фаолияти моддий қийинчиликлар туфайли тўхтаган. Жами 66 сони чиққан, холос. У. Асадуллаҳўжаев 1916 й.да «С.Т.» фаолиятини Андижон ш.да тикламоқчи бўлган. Бироқ Фарғона вилояти ҳарбий губернатори газ.ни чиқаришга рухсат бермаган.

Ад.: Абдуазизова Н.А., Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917), Т., 2000.

«САДОИ ФАРҒОНА» («Фарғона овози») — жадиждарнинг ижтимоий-сиёсий, адабий-бадиий газетаси. Қўконда 1914 й. 3 апр.дан 1915 й. 26 майга қадар ўзбекилида нашр қилинган. 1914 й. 17 июлдан «Ферганское эхо» номи б-н ҳафтада 3 марта рус тилида ҳам чиққан. Газ.ни қўқонлик тараққийпарвар зиёли ва тадбиркор Обиджон Маҳмудов (тахаллуси Обид Чаток) ташкил этган. Газ. хусусий босмаҳонада 4 саҳифада, тахм. 500—600 нусхада чоп қилиниб, асосан, қўлда тарқатилган. Таҳририятнинг таркиби 3 киши — О. Маҳмудов (ношир ва муҳаррир), Ашурали Зоҳирӣ (адабий ходим, мусаххх), Усмон Нурий-

дан (рус тилидан ўзбекчага таржима қилиш б-н шуғулланган) иборат бўлган. О. Маҳмудов ва А. Зоҳирӣ газ. учун турли мавзуларда макрлалар ҳам ёзишган. «С.Ф.» да ўша давр ўзбек адабиети ва публицистикасининг таниқли намояндалари — Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон), Тўлаган Хўҷамёров (Тавалло), Иброҳим Даврон, Саидахмад Васлий ва б. шеър ва мақолалари б-н фаол ҳамкорлик қилганлар. «С.Ф.»да публицистик ва адабий жанрларда ёзилган асарлардан ташқари, Россия фирмалари, шунингдек, Қўкондаги тижоратчиларнинг молларини реклама қилувчи эълонлар ҳам босилган (3 ва 4 саҳифаларда). Газ.да маданий-маърифий мавзу марказий ўрин тутган. «С.Ф.» ёшларга дунёвий билимларни ўргатувчи замонавий (усули жади́д) мактабларни изчил ташвиқ қилган, бу масала юзасидан мунозаралар уюштирган, миллатнинг ижтимоий онгини юксалтиришга хизмат қилувчи янги бадиий адабиёт, матбуот яратиш, халқ оmmasига тушунарли адабий тилни шакллантириш, ёшлардан билимдон, маънавий баркамол мутахассислар етиштириш каби миллий тараққиётга доир долзарб муаммолар ҳақида баҳс юритган. Жами 122 сони чиқиб, сўнг тўхтатилган.

Ад.: Абдуазизова Н. А., Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917), Т., 2000.

САДОИЙ Мирҳасан (18-а. 2-ярми — Фарғона — 1820) — шоир. Ҳаёти ва ижодига оид айрим маълумотлар Дилшод Отиннинг «Тарихи муҳожирон» асарида учирайди. Хувайдонинг шогирди, кўпчилик шеърлари унинг ғазалларига ҳамоҳанг. Ҳофиз, Навоий, Машраб адабий анъаналарини давом эттирган, ғазалларига назиралар битган. Шеърларида дунёвий севги, дўстлик, ахлоқий фазилатлар, илм-маърифат куйланган, ижтимоий ноҳақликлардан шикоят қилган. Лирикаси ҳам ижтимоий мавзуда («Салом», «Бўлмади» ва б.). Бизгача 168 ғазал, 1 мухаммас, 1 мусаддас, 1 мувашшах, 2

чистон — 1800 мисрадан иборат девони (Тошкент, 1916) етиб келган, кўлёмаси топилмаган.

Ад.: Қаюмов А., Қўкон адабий мухити, Т., 1961; Асрлар нидоси, Т., 1982.

САДР (араб. — қалб, кўкрак) — 1) мотам одағи. Махсус куй (усул) б-н ижро этилган. Аксарият йигит, келинчак, воёга етган киз вафот этганда 1— 7 кунлари «қирқи»гача дам-бадам ўтказилган. Унга таъзия учун аёллар катнашган. Мотамзаддалар — мархумнинг яқинлари ўртага тушганлар ва гоҳ одд-орқага, гоҳ икки ёнга солланиб таъсирли иборалар айтиб, мархумни эслаганлар. Мас, эр вафот этганда мархумнинг хотини эрининг дўпписини кийиб, белбоғини боғлаб, елкасиги чопонини ташлаган ҳолда ўртага тушган. Мотамзаддалар ҳар бир байт ёки иборани айтганда даврадагилар икки ёнга солланиб «Хув! Хув!» деган овоз чиқариб турганлар. Йиғи сўзларини гўянда, баъзи жойларда мархумнинг яқинлари айтган. С. охирида мархум хотирасига фотиҳа ўқилган; 2) маълум доира усули ва унга мос чолғу куйлар номи. «Шодиёна» куйлар туркумининг 5-қисми ҳам С. деб аталади. Мақомлар асосида яратилган Садри Дугоҳ мураккаб чапандоз доира усулида ижро этилиб, Бузрукдаги Талқинчай Наврўзи Сабо шохобчасига оҳангдош. Хоразмда машҳур дугор мақомларидан бири эса Садри Ироқ деб аталади; 3) Зикрнинг энг жўшга келган ҳолат; жазава (гир айланиш, сакраш) ҳам С. деб аталади.

САДР ЗИЁ қ. Зиё.

САДРИ АЪЗАМ — олий лавозимдаги киши, 1-вазир, Усмонли турк империяси (16-а.)нинг ва Эрон (19-а.)нинг ҳукумат бошлиғи. Усмонли турк империясида олий вазир лавозимида тенг. С. а. Эронда 1905—11 й.ларда, Туркияда эса 1922 й.да тугатилган.

САДРИ ЖАҲОН — 1213-а.ларда

Бухорода ҳукмронлик қилган бурҳонлар хонадони унвони. «Китоби муллазода» асарининг муаллифи Аҳмад ибн Маҳмуднинг ёзишича, бурҳонлар хонадонига Абдулазиз ибн Умар асос солган. С.ж. унвони унга султон Санжар томонидан берилган. Абдулазиз ибн Умар вафотидан сўнг бу лавозим ўғли, кейинчалик невараларига берилган. Уларнинг авлодлари 1207 й.гача Бухорода мустақил ҳукмронлик қилган. Сўнгги С.ж. Бурҳониддин Муҳаммад ибн Аҳмад ўша йили Муҳаммад хоразмшоҳ томонидан мансабдан туширилган. Бурҳонларнинг айрим намояндалари илгаригидек нуфузга эга бўлмасаларда, имтиёзлари мўғуллар даврида ҳам сақланиб қолган. Улар вақф ерларни назорат қилишган; ўз ерлари, савдохонармандчилик корхоналари бўлган, қарвон савдоси б-н шуғулланишган. 13-а.да Малик Санжар С.ж.ларга қарши халқ кўзғолонини бошқарган (яна қ. Малик Санжар кўзғолони).

САДРИДДИН АЙНИЙ - қ. Айний.

САДРИЕВА Зайнаб (1914.25.10, Астрахон — 1991.31.10, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1952). 1930—33 й.лар ўзбек ишчи-ёшлар театрида, 1933—87 й.лар Ҳамза театрида, 1987— 91 й.лар Аброр Ҳидояттов номидаги театрда ишлаган. Актрисанинг ўзига хос истеъдоди қисмати оғир, лекин иродаси кучли аёллар характерини яратишда монументал образлари очилди. Кручинина («Айбсиз айбдорлар»), Любовь Яровая («Любовь Яровая»), Христина («Рўйхатларда йўқ») ва б. шулар жумласидан. Шунингдек, С. ижодида каттикқўл, ҳукмини ўтказишга ўч аёллар образи алоҳида ўрин тутади: Гавҳаршод бегим («Мирзо Улуғбек»), Тангабека («Ой тутилган тунда»), Ҳожиона («Бой ила хизматчи») ва б. Мумтоз асарлардаги Мильфордхоним («Мақр ва муҳаббат»), Гертруда («Ҳамлет»), Васса, Глафира («Васса Железнова», «Сўнгги қурбон»)

каби образлари ижтимоий ва психологик жиҳатдан теран ва тугаллиги б-н ажралиб туради. Айниқса, С. яратган Фармонбиби («Келинлар қўзғолони») миллий бўёқларга бойлиги, ҳаётийлиги б-н катта муваффақият қозонди. У бир қанча фильмлар [«Ганг дарёсининг кизи» (Чага Патхаяхоним), «Суюнчи» (Анзират), «Армон» (ошпаз аёл) ва б.]да ҳам суратга тушган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1979).

САЁЗЛИК — сув ҳавзалари (океан, денгиз, кўллар) тубининг агрофига нисбатан чуқурлиги камроқ бўлган қисмлари. Денгизларда трансгрессия натижасида юзага келган С қуруқликнинг сув остидаги давоми. Океанларда улар маржон полиплари ёки вулканик келиб чиқишга эга. С.ларда кумли оқизик жинслар оқим таъсирида ўз шакли ва ўрнини ўзгартириб туради. Қуёш нурлари сув остигача етиб борганлигидан С.да органик ҳаёт ривожланиши учун шароит қулай: балиқ ва сув ўсимликларига бой, бирок кема қатнови мураккаброқ бўлади.

САЁҲАТНОМА — бадий адабиётдаги жанр. Саёҳат таассуротлари ва тафсилотлари тасвирига бағишланган асар. С.ларнинг тарихий-бадий қиммати муаллиф мақсади, услуби ва маҳоратига боғлиқ. Адабиёт тарихида саёҳат таассуротларининг насрий ва шеърий тасвиридан иборат ўнлаб асарлар мавжуд. Насрий С.ларда жой ва воқеаларнинг изчил тафсилоти етакчи ўрин тутса, шеърий С.ларда тасвир ихчам ва умумлашма характерда бўлади. Носир Хисраевт «Сафарнома»си бу жанрнинг дастлабки намунаси бўлиб, унда 7 йиллик саёҳат таассуротлари насрий йўл б-н баён қилинган. Ўзбек адабиёти тарихи учун, асосан, шеърий С.лар характерлидир. Мас, Муқимийнинг мураббаъ шаклида ёзилган «Саёҳатнома»си гоёвий-бадий хусусиятлари б-н бу жанрнинг оригинал намунаси ҳисобланади. Нодимнинг Самарқанд ва Тошкентга қилган сафари

натижасида юзага келган С.си эса қасида шаклида ёзилган.

Ҳоз. давр адиблари ва публицистларнинг турли мамлакатларга қилган сафарлари натижасида қам бир қатор насрий С.лар юзага келди. Улар услубида очерк ва публицистика учун характерли хусусиятлар кўпроқ. Мас, Ойбекнинг «Покистон таассуротлари» асарида С. мавзуининг кенгайганлиги, баён ва тасвир шакллариининг ўзига хослиги кўзга ташланади.

САЖЪ (араб. — кумри, булбул, тўтиларнинг сайраши) — бадий сўз санъатларидан бири: бир ёки бир неча гапдаги айрим сўзларнинг вазн ёки равийда (ёки ҳар иккаласида) мос келиши. С. санъати дастлаб халқ оғзаки ижодида пайдо бўлган, кейинчалик ёзма адабиётга ўтган. С. ўзбек халқ эртақлари, достой ва мақолпарца кўп учрайди. Сажланган матн равон ўқилади, оҳангдорлик ва кучли эмоционаллик туғдиради, киши хотирасида мустаҳкам сақланиб қолади. С. санъати ишлатилган наср — насри мусажжаъ, назм эса назми мусажжаъ деб юритилади. С. тузилиши жиҳатидан 3 хил бўлади: 1. Тўлиқ С. (мутавозий С.) — бир ёки бир неча гапдаги айрим сўзлар вазнда ҳамда равийда мос бўлади. Мас, «Жаллодлар сўйиб қўймасин, тезроқ бориб қулидан олинглар, зиндонга солинглар» («Равшан»). 2. Қофияли С. (мутарраф С.) — бир ёки бир неча гапдаги айрим сўзлар равийда мос бўлиб, вазнда тенг бўлмайди. Мас, «Зоти бемадоро, димоғи пўлод ва кўнгли хоро» («Маҳбуб улқулуб»). 3. Вазндош С. (мутавозин С.) — бир ёки бир неча гапдаги айрим сўзлар ҳамвазн бўлиб, равийда мос бўлмайди. Мас, «Авбош ва ареол мусулмонларидин аларга не маош ва не ҳисол» («Маҳбуб улқулуб»).

С. шохларнинг сарой ёзишмалари, тарихий, илмий ва бадий насрда ҳам қўлланилган. Мумтоз адабиётда Навоий, Бобур, Гулханий каби санъаткорлар Сдан унумли фойдаланишган. Навоий ўзбек

насида С. санъатини энг юқори чўқкига кўтарди. Ўзбек адабиётида Ҳамза, Абдулла Қодирий, Фафур Фулом, Ойбек ва б. ижодида ҳам С. намуналари бор.

Ад.: Саримсоқов Б., Ўзбек адабиётида сажъ, Т., 1978.

САЗАН — қ. Зоғора балиқ.

САЗАҒОН МАКОНИ — Самарқанд ш. яқинидаги Сазагон қишлоғидан топилган неолит даври ёдгорлиги. 1964 й.да М. Жўрақулов бошлиқ археолого-лимлар томонидан топилган. Ҳоз. кунга қадар давом этаётган тадқиқотлар натижасида макондан тоғли жамоаларга хос бўлган кўплаб тош қуроллар топиб ўрганилган, улар фанда «Сазагон маданияти» деб ном олган. Ушбу маданиятни ўрганиш натижасида Зарафшон воҳаси тоғ олди минтақаларида яшаган неолит жамоаларининг турмуш тарзи, маънавий дунёси, хўжалиги, маданий алоқалари масалалари бўйича кўплаб маълумотлар тўпланган. Хусусан, С.м.дан топилган ёргучок, қадамагош (ўроқ) тиглари зироатчиликдан, кўй, эчки суяклари эса, чорвачилиқдан далолат беради. Аммо, топилмаларнинг умумий тахлили — бу жамоаларнинг асосий хўжалиги овчилик ва теримчилик бўлганлигини кўрсатади. С.м. жамоалари кўникўшни қабилалар б-н кенг кўламда маданий алоқалар ўрнатганлиги аниқланган. Мас, тош саноати таркибидаги меҳнат қуролларини ясашда қўлланилган технология усуллари, сопол парчалари — куйи Зарафшон воҳдсидаги Дарвозақир, Марказий Фарғона воҳасидаги неолит жамоалари ҳамда Тожикистондаги Тутқовул-Ҳисор жамоалари маданиятини эслатади.

САЗАҒОНСОЙ — Самарқанд вилоятидаги сой. Зарафшон тизмаси шим. ён бағридан, Ўртабел довони (бал. 1780 м) ёнидаги булоқдан бошланади. Уз. 27 км, ҳавзасининг майд. 32,8 км². Юқори қисмида дарё ва унинг кўп сонли ирмоқлари қуриydi. Бошланишидан 9 км

ўтгач (Сазагон қишлоғи ёнида), суви асосан, суғоришга сарфланади. Фақатгина серсув йилларда дарё суви қуйилиш жойи Эски Анхор каналига етиб боради. Қўрғоқ сувларидан тўйинади. Ўртача кўп йиллик сув сарфи Сазагон қишлоғи ёнида 0,381м³/сек., ўртачаоқим модули 14,2 л/сек.км². Ўртача йиллик сув сарфи 0,830 м³/сек. дан (кўп сувли йилда) 0,068 м³/сек. гача (кам сувли йилда) ўзгаради. Ёғин кўп бўлган даврда (март—май ойларидан) дарёдан сел келади.

САЗЕРЛЕНД (Sutherland) Эрл Уилбур (1915.19.11, Берлингем, Канзас — 1974, Нашвилл, Теннесси) — америкалик биокимёгар ва фармаколог. АҚШ миллий ФА аъзоси. Кливленд (Огайо)даги Фарбун-ти тиббиёт мактабида бўлим мудир ва проф. (1953— 63). 1963 й.дан Нашвиллдаги Вандербилт ун-ти тиббиёт мактабида физиология проф. Илмий фаолияти углеводлар алмашинувига оид. Ҳайвонлар тўқимасида циклик 3', 5' аденозинмонофосфат (цАМФ)ни кашф этган (1957) ва унинг гормонлар таъсири механизмида аҳамияти борлигини аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1971).

САИД АБДУЛЛАХОН (? 1933, Кривой Рог ш., Украина) — Хива хони (1918—20), кўнғиротлардан. Ферузштт ўғли. Укаси Афандиёрхон суиқасд натижасида ўлдирилгач, Жунаидхон томонидан Хивага хон қилиб кўтарилган (1918 й. 3 окт.). С.А. жисмоний жиҳатдан заиф ва иродасиз бўлиб, Хива хонлигидаги барча ишларни амалда ясовулбоши Давлатмурод махрам орқали Жунаидхон бошқарган. Жунаидхон ўз кишилари: Чорикбой (Тошхрвуз), Сафар Демпечи (Иляли), Қилич Қора (Порсу), Гоклан бола (Манғит), Анна Гелдибек (Тахта), Халил Махсум (Урганч), Шихим Сулғун (Хива)ларни ҳоким қилиб тайинлаган.

Хива хонлиги қизил аскарлар томонидан босиб олингач, С.А. тахтдан воз кечишга мажбур бўлди (1920 й. 2 фев.) ва илтимосига кура, у Хивада қолдирилган.

Бироқ, Хивадаги Муҳаммад Аминхон мадрасасида қозикалон Иброҳим Охун бошчилигида бўлган уламоларнинг қизил аскарларга қарши кўтарган исёни (1920 й. 23 июнь) дан кейин, бу исёнга ҳеч қандай алоқаси бўлмаса ҳам С.А. ва унинг ҳарамии, яқин қариндошлари, 10 тўра ҳамда Ҳикматилла Охун (қозикаскар), Обид Охун ва б. Хоразм Халқ Совет Республикаси (ХХСР)дан бадарға қилинган (1920 й. ёзи). Дастлаб Москвадаги Лубянка — 2; Новоспасск, Иваново монастырларидаги қамоқхоналарга ташланган. 1923 й.да С.А. ва унинг авлодлари Украинанинг Екатеринослав губерниясига сургун қилинган. У сургунликда 10 й. яшаган. Сўнгра касалланиб, вафот этган. Хоразмлик адиб Қўзи Дават С.А. ҳақида «Хусумат» (Нукус, 2001) тарихий романини ёзган.

Ад.: Давлатёр Раҳи м , Ш ихназар Матрасул, Феруз. Шоҳ ва шоир қисмати, 1китоб, Т., 1991; Худойберганов К., Хива хонлари шажараси, Хива, 1996; Хоразм тарихи, 2ж., Урганч, 1997; Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Ёш хивалиқлар тарихи (хотиралар), Урганч, 2000.

САИД АБДУЛЛОҲ БУХОРИЙ (16 а охири, Бухоро — 1647, Ҳижоз) — хаттот; «Дарвиш Абдий» ва «Мавлавий» лақаблари б-н маълум. Дастлаб Бухорода, сўнгра исфаҳонлик хаттот Мир Имод Ҳусайнидан таълим олган. У Истанбул, Исфаҳон ш.ларида, Мисрда бўлган. Истанбулда настаълиқ хатини жорий қилган, Султон Муҳаммад IV буйруғи б-н «Шоҳнома»ни кўчирган. Ҳаж сафаридан кейин умрининг охиригача Ҳижозда яшаган.

Ад.: Муродов А., Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан, Т., 1971.

САИДАЛОВИДДИН МАҚБАРАСИ — Ичан қалъадаги меъморий ёдгорлик (14-а.). Сўфи Амир Кулол томонидан устози шайх Алоvidдин қабри устига қурилган. Мақбара (13,0x10,4 м) пештоқли, зиёратхона ва гўрхонадан

иборат. 14-а. 1-ярмида пештоқи жан. га қаратиб гўрхона бунёд этилган. Гўрхонанинг ғарбида зиёратхона (18-а.) қад ростлаган. Хоналар гумбаз томли, зиёратхонага пойгумбаз дарчасидан ёруғлик тушиб туради. Ичкараси ганч сувок, қилинган. Гўрхонадаги сағаналар бўртма кошинкор нақшлар б-н безатилган. Уларнинг бирида араб ёзувида Саид Алоvidдиннинг вафоти ёзилган (1303 й. 18 март). Сағана супа шаклида бўлиб, бурчакларида бежирим устунчалар бор, улар пиромони банди румий деб аталувчи ҳандасий шаклга эга. Супа деворларидаги мадохилсимон намоён нафис ишланган. 1825 й.да меъмор Ҳуббуқулихўжа ўғли Ҳамидхўжа томонидан қулаб тушган пештоқи қайта тикланиб, гумбаз, сағана, зиёратхона деворлари таъмир қилинган. Зиёратхона деворларида форс тилида (арабча настаълиқ ёзувида) бинонинг қурилиши ва меъморлари тўғрисида маълумотлар берилган. 1957 й.да И.Ноткин ва В.Булатова томонидан илмий жиҳатдан ўрганилган. Хива ш.нинг 2500 й.лик юбилеи арафасида мақбарада таъмирлаш ишлари ўтказилди.

САИД АҲМАД, Саидий (14-а.нинг охири — Ҳирот — 15-а.нинг 1-ярми) — шоир. Темурий шахзодалардан Мироншоҳнинг ўғли, давлат идора ишларида қатнашмаган. Туркий ва форсийда шеърлар ёзиб, девон тартиб берган ҳамда нома жанрида «Таашшукнома» («Ошиқлар мактублари», Навоий таъбирича, «Латофатнома») достонини яратган (1435—36). Достонни амакиси Шоҳрух мирзога бағишлаган. Асар Хоразмий «Муҳаббатнома»си ва Хўжандий «Латофатнома»сига татаббу қилинган. Назира қонуниятларида кўра, асар тузилиши, мактублар сони (10 та) жиҳатидан ҳам юқоридаги асарларга ўхшаш; маснавий мактублар ғазал ва б. лирик жанрлар б-н қоришиқ. С. А. достонида ҳар бир ғазалнинг маълум бир мақом б-н боғланганлиги ва иккинчи номанинг барча мисраларида тажниси қофия ишла-

тилганлиги б-н Хоразмий ва Хўжандий асарларидан ажралиб туради. Мактублар туркий тилда. Асар рангбаранг поэтик шаклларга бой. Достон ўзбек адабиёти тарихида нома жанрининг ривожланиш йўлларини, 15-а. ўзбек адабий тилини ўрганишда муҳим ахамиятга эга. Асарнинг ягона қўлёзма нусхаси Лондондаги Британия музейида, фотонусхаси Ўзбекистон ФА Шаркшунослик ин-тида сақланади.

Ад.: Рустамов Э., Узбекская поэзия в первой половине XI века, М., 1973; Маллаев Н., Ўзбек адабиёти тарихи. Т., 1976; Навоийнинг нигоҳи тушган..., Т., 1986.

САИД АХМАД (тахаллуси; асл исм-шарифи Хусанхўжаев Саидахмад) (1920.10.6, Тошкент) — Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1980). Ўзбекистон Қаҳрамони (1999). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1968). Тошкент расомлик билим юртида, Тошкент педагогика ин-тида ўқиган (1940—43). «Муштум» жур. (1938—39; 1955—57), «Ёш ленинчи» газ. (1940—41), Ўзбекистон радиокўмитаси (1941 — 43)да, «Қизил Ўзбекистон» газ. (1943— 47) ва «Шарк юлдузи» (1948 — 50; 1957—59) жур.да адабий ходим.

Биринчи ҳикоялар тўплами — «Тортиқ» (1940). «Эр юрак» (1942), «Фарғона ҳикоялари» (1948), «Чўл бурғути» (1960), «Чўл оқшомлари», «Одам ва бўрон» тўпламларига кирган ҳикояларида замондошларининг мураккаб тақдири, руҳий кечинмалари эҳтирос б-н акс этирилган. С.А. ўз ҳикояларида Ойбекнинг психологик тасвир маҳорати, Ғафур Ғулумнинг юмори, Абдулла Қаҳҳор баёнидаги лаконизмдан ўрганишга интилган ва улар ижоди С.А.нинг ёзувчи бўлиб етишишида «дарслик» вазифасини ўтаган. Айни пайтда у ҳажвчи, юморист сифатида танилган. Ижодининг каттагина қисми ҳажвий-юмористик ҳикоялар, қиссалар, комедиялардан иборат. Романларида ҳам юмористик йўналиш муҳим ўрин тутди. Унинг юмористик маҳорати «Келинлар

қўзғолони» (1976), «Куёв» (1986) комедияларида ёркин намоён бўлган. «Келинлар қўзғолони»даги халқона юмор б-н йўғрилган Фармон биби миллат менталитетини, ўзлигини, кучли ва ожиз жиҳатларини ўзида мужассамлаштирган бетакрор образ даражасига кўтарилган.

«Уфқ» трилогияси (1964—74), «Жимжитлик» романи (1988) адиб ижодида алоҳида ўрин тутди. «Уфқ» романи 20-а. миллат ҳаётининг ўн йиллик даври — 2-жаҳон уруши, уруш ва урушдан кейинги йиллар воқеаларини ўз ичига олади. Трилогияда ўша йиллари халқ бошига тушган мусибатлар, одамлар кўксидagi армонлар, шу мусибатларни енгишга қодир мислсиз матонат ва шижоатлар ёзувчи истеъдодига хос эҳтирос, зўр илҳом б-н акс этирилган. Асарда Икромжон, Жаннат, Азизхон, Дилдор, Асрора каби теран, халқчил, ёркин миллий образлар яратилган. «Жимжитлик» романида эса сиртдан тинч, сокин кўринган шўро даврининг ички драмалари, тузум инкирози бутун кескинлиги, шиддати б-н кўрсатилган. Асардаги деярли барча етакчи персонажлар фожеий қисмат эгаларидир. Роман ўзининг асов, «бебош» ифода тарзи б-н жозибалидир.

С.А. истиқлол йилларида ҳам ҳаётдаги ўзгаришлар ҳақида кўплаб мақола, бадиалар ёзди, аввалгидек кувноқ юмористик, жўшқин лирик ҳикоялар яратди. «Хандон pista» (1994), «Бир ўпичнинг баҳоси» (1995) ҳажвий тўпламлари, «Йўқотганларим ва топганларим» (1998), «Қоракўз мажнун» (2001), «Киприқда қолган тонг» (2003) китоблари, 3 жилдли «Танланган асарлари» (2000) топ этилди. «Йўқотганларим ва топганларим»да Ғафур Ғулум, Ойбек, Миртемир, Шайхзода, Саида Зуннунова ва б. бир қатор забардаст ўзбек ёзувчи ва шоирларининг жонли киёфасини бадиий бўёқларда ифодалаб берди. Истиқлол туфайли одамлар қисмати ва руҳиятидаги эврилишлар ҳақида баҳс этувчи «Қоракўз мажнун», «От билан суҳбат», «Азроил ўтган йўлларда» ҳикоялари, қатағон дав-

ри хотиралари б-н боғлиқ «Борса келмас дарвозаси», «Тақдир, тақдир...», «Офтоб ойим» хикоялари, адибнинг ўзи яқиндан мулоқотда бўлган устоз адиблар, тенгдошлари, шогирдлари ва, ниҳоят, ўз ҳаёт ва ижод йўли ҳақидаги хотираэсселари мустақиллик даври ўзбек адабиётида муҳим ҳодиса бўлди. С.А.гагина хос нозик кузатишлар, эркин, асов бир рух, ҳам ҳазин, ҳам нурли, покиза туйғулар, беғубор ҳазилмутоибалар б-н йўғрилган хотираэсселар бу жанрнинг замонавий ўзбек адабиётидаги энг яхши намуналари қаторида туради. Фельетон жанрида ҳам самарали ижод қилган. 1947 й. «халқ душмани» сифатида ҳибсга олинган. Сталин вафотидан сўнг оқланган. «Келинлар кўзғолони», «Куюв» комедиялари ҳоз. Ўзбек миллий академик театрида, «Келинлар кўзғолони» дунёнинг кўплаб мамлакатларида саҳналаштирилган. «Уфқ» асари асосида драмалар, «Ўзбекфильм» киностудиясида «Муҳаббат можароси» фильми (1970) ва б. яратилган. «Дўстлик» (1996), «Буюк хизматлари учун» (1997) орденлари б-н мукофотланган.

Ас: Уфқ, Т., 1976; Сайланма [3 жли], 1982; Танланган асарлар [3 жли], Т., 2000; Қоракўз мажнун, Т., 2001; Киприкда қолган тонг, Т., 2003.

Ад.: Норматов У., Сайд Аҳмад [Адабий портрет], Т., 1971; Ғафуров И., Прозанинг шоири, Т., 1984.

Умарали Норматов.

САИД АҲМАДХҲҲА МАДРАСАСИ — Марғилондаги меъморий ёдгорлик (19-а. охири). Мадраса тархи 42,3Х44,0 м. Ҳовли (31,6х28,4 м) шим. шарқий ва жан. томондан хужралар б-н, ғарбдан қўш синчли, олди айвонли мажид б-н ўралган. Ҳовли ўртасидан эни 1,5 м ариқ ўтган. Ариқ яқинида кекса чинор қад кўтарган. Мадраса ташқи томондан текис бўлсада, лекин ҳовли томондан қурилган кунгурадор деворлар б-н ажратиб ишланган қатор меҳробий равоқлар хужраларни янада салобатлироқ кўрсатади. Хонақоҳ (14х7 м) туташ ха-

рилар б-н ёпилган, шифти қизил ва яшил чизиқлар б-н ажратилиб, орасига гуллар ва чирмашган новдалар тасвири ишланган. Тоқи ва тўсинлардаги гул нақшлар майдарок, хона девори ганчдан занжира ҳамда «қирма» услубидаги арақи сарров б-н безатилган. 1985 й.да таъмирланган.

САИД АҲРОРИЙ, Муҳаммад Саид Абдурашидхўжа ўғли Аҳрорий (1895, Макка — 1931.25.4, Москва) — жомат арбоби, журналист. Асли хўжандлик бўлиб, Туркистон руслар томонидан забт этилгач, ота-онаси Маккага, ундан Туркиянинг Истанбул ш.га кўчиб борган. С.А. 1911—12 й.ларда «Турон таъмили атфол» жамиятида масъул котиб. Исмоил Гаспринский ва Маҳмудхўжа Бехбудий б-н учрашди (1912). 1-жаҳон урушида иштирок этди. 1917 й. Февраль инқилобидан кейин Тошкентга келиб, мактабларда дарс бера бошлади. «Турк сўзи» газ. муҳаррири (1917). С.А., Муҳаммад Сайд, Тайфун, Қоялп тахаллуслари б-н газ. ва жур.ларда шеър, мақолалар ёзди. Бухоро давлат наشريёти раҳбари, «Озод Бухоро» газ. маъсул муҳаррири, БХСРнинг Озарбайжондаги сиёсий вакили (1920—21). Унинг «Бухоро жўғрофияси» (Ёкубов б-н ҳамкорликда, 1923), «Хотин-қизларга тортик» (1924), «Ўзбек атамалари луғати» (1926) китоблари чоп этилган, драмаси (1929) ўзбек драма театрида қўйилган. 1930 й. «Миллий иттиҳод» ташкилотига аъзоликда айбланиб ҳибсга олинган. 1989 й. оқланган. Истиклол муносабати б-н С.А.нинг Танланган асарлари нашр этилди (2001).

Ад.: Аҳророва Ҳ., Изларини излайман, Т., 1998.

САИД МАҲРУЙЖОН МАЖМУАСИ — Хивадаги меъморий ёдгорлик (1884). Саид Муҳаммад Маҳруйжон макбараси атрофида барпо этилган Мадраса, қорихона, макбара ва б.дан иборат мажмуа. Саид Маҳруйжон мадрасаси (40,0х53,0 м)га ғарбдан 2 кичик Мадраса (Кичик Маҳруйжон); қорихона ва Кичик

Махруйжон макбараси (11,0x14,1 м) ту-таш. Катта ҳовлига жандан 3 гумбазли миёнсарой орқали кирилади. Мадраса бурчакларидаги анъанавий дарсхона ва масжид ўрнига хужра ва қўшимча хоналар жойлашган. Хужралар олди равокли. Мадрасанинг шим.да хрвли ичкарисига Саид Махруйжон макбараси қурилган. Ундаги Муҳаммад Раҳим II ва Темурғози тўра сағаналарини уста Б.Воисов кошин б-н серхашам беаган Мажмуанинг жан. шаркида, ички хрвли атрофида олти гумбазли масжид, дарвозахона, зиёратхона, макбара ва хужралар жойлашган. Масжид ва макбара (36,0x35,0 м) чорси гумбазли, хужралар балхи гумбазли. Мажмуанинг ғарбида 2 катта ва 3 кичик хона мавжуд.

САИД ОТА МАСЖИДИ — Хоразм вилояти Хонка туманидаги меъморий ёдгорлик (1766). Масжид усти ёпикҳовли (14,0x7,0 м), хонақоҳ (7,0x7,0 м), айвон ва унга кираверишдаги қўшимча хоналар (қоровулхона, отхона ва б.)дан иборат. Масжид олдини қатор устунли айвонлар эгаллаган. Ҳовли марказида қудук сақланган. Хонақоҳ гумбаз томли, гумбаз асосига ғиштин шарафалар, остки қисмига 8 та равоқди дераза ишланган. С.о.м. безаксиз, ёғоч ўймакорлигида безатилган устун, эшик ва деразалар диққатга сазовор. Дарвозадаги араб ёзувлари орасида масжиднинг қурилган йили қайд этилган.

САИД ОТА МАСЖИДИ, Ёрмухаммад Девон масжиди — Хивадаги меъморий ёдгорлик (18-а.). Ичан қалъаншж жан.ғарбий қисмига Ёрмухаммад Девон қурдирган. Умумий тарҳи 8,95x13,5 м, хонақоҳ мурабба тарҳ/ш (6,3x6,3 м), гумбаз томли, айвони олди бироз туртиб чиққан. Ички деворидаги равоқлар хонани кенг кўрсатади. Масжид безаксиз, сирти ганч б-н сувалган. Айвон меҳробига сирли ўйма парчинлар қопланган. Ёғоч ўймакорлигида ишланган устунлар диққатга сазовор.

1983 й.да қайта таъмирланган.

САИД ОТАЛИҚ МАДРАСАСИ — Сурхондарё вилояти Денов ш.даги меъморий ёдгорлик (16-а.). Хожа Алоуддин Атторга агаб қурилган. Айтишларича, бу зот Баҳоуддин Накшбанднинг куёвлари бўлиб, у кишининг икки халифаларидан бири. Бу киши дафн қилинган қабрлари ҳозир «Шайх Аттори Валий» ёки «Остона бува» дейилади. Мадраса у кишининг ўғиллари ва неваралари томонида 26 й. давомида қурилган. Қурилишда уста Аҳмад Мамат Бухорий бошқош бўлган. Пойдеворининг чўқ. 5,5 м. Мадраса шим.жан.га томон чўзилган тўғри тўртбурчак тарҳли (46x64 м), бурчаклари га гулдасталар ишланган. Пештоғининг 2 ён томонида 2 қаватли 3 равоқли пешайвони бор. Пештоқ орқали кираверишда миёнсарой (бир неча бўлимдан иборат), унинг 2 ёнида чортоқ тарҳли масжид ва дарсхона бор. Миёнсарой гумбазли қалқонсимон қаносларга, масжид ва дарсхона гумбазлари тоқиларга таянган. Ҳовли (40x29,5 м) атрофида олди чуқур равокли, 2 қаватли хужралар жойлашган. Пастки қаватдаги хужралар ҳажми 4,75x2,75 м ва юқорисидаги хужралар ҳажми 2,75x2,25 м, томи балхи гумбазли. Пештоғи ва ички хоналарида миёнсарой равоқларида ганчқори безаклар ва ички бўртма қобирғасимон, мукарнас нақшлар сақланган. Хужра деразаларига ганчдан панжаралар ишланган. 1956—60 ва 1972—73 й.ларда илмий ўрганилиб, лойиха асосида таъмирланмоқда.

Ад.: Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хақимов З.А., Средневековые памятники Сурхандарьё, Т., 1982.

САИД ШОЛИКОРБОЙ МАЖМУАСИ — Хивадаги меъморий ёдгорлик. Савдогар Саид Шоликорбой қурдирган (1842). Мажмуа (33,0x32,0 м) 2 ҳовли, масжид, Мадраса, айвон ва минорадан иборат. Масжид тўғри тўртбурчак тарҳли (24,4x21,2 м), бал. 12 м., 9 гумбазли, 4 устунли марказий гумбазли равоқсимон

багалларга таянган, диаметри (4,8 м)нинг кенглиги б-н ажралиб туради. Масжидга айвон орқали 3 бўлмали 3 эшикдан кирилади. Айвондаги устунларда маҳаллий ёғоч уймакорлигининг энг яхши анъаналари акс эттирилган. Устунлардан бирида 1797 й. санаси сақланган. Айвон деворларига ганчдан ўймакори усулда намояналар ишланган. Масжидга шимдан ҳовли туташ бўлиб, ҳовлининг ярмисини айвон эгаллаган. Мадраса (14,6х4,2 м) масжид шаркидаги кичик ҳовли атрофидаги тартибсиз жойлашган бир неча хонадан иборат. Шарқий ва шим. томонидаги хужралар 2 қаватли. 1-қавати тоқчали, 2-қавати деразали. Мадраса ва масжидга қиравериш оралиғида минора (диаметри — 4,5 м) қад кўтарган. Танаси безакларга бой. Тепасидаги шарафасининг остига равоқсимон мезана ишланган. Бош тарзидаги пештоқ бегагида «бантак» услуги қўлланилган. 1983 й.да қайта таъмирланган. Ҳоз. кунда мажмуада Хива жоме масжиди жойлашган.

САИДАЗИЗОВ Саидрасул (1866 Тошкент — 1933.3.2) — маърифатпарвар, шоир, таржимон. Тошкентда Маҳмуд дастурхончи мадрасасида таҳсил кўрган, рус-тузем мактабини тугатган (1900). Ўзи ўқиган мадрасада мударрислик қилган, рус-тузем мактаби, ўқитувчилар семинариясида «шарқия муаллими» бўлиб ишлаган (1900 й.дан). Москва ва Петербургга саёҳат қилган (1910). Таассуротлари «Туркистон вилоятининг газети»да босилган (191011). В. В. Бартольд, А. Н. Самойлович, С. М. Граменицкий каби рус зиёлилари б-н дўстона муносабатда бўлган. А. ўзбек, тожик ва араб тилларида ижод қилган. Ҳазал, фард, рубоий, таърих ва б. жанрлардаги шеърлар, публицистик мақолалар, «Устози аввал» дарслиги (1902) муаллифи. Ҳазаллари ишқий мавзуда, бошқа шеърларида илм-маърифатли бўлиш, одоб, ахлоқлилик улуғланган. Тошкентда янги усуддаги маҳаллий мактаблар очган, уларни рус-тузем мактабларидаги таълим-тарбия методикаси асоси-

да ишланган дастур ва дарсликлар б-н таъминлаган, ўқитувчилик ҳам қилган. «Товуш усули» («Усули савтия») методидаги «Устози аввал» дарслиги 17 марта нашр этилган. У И. А. Крилов («Тулки билан узум», «Зулук билан илон» ва б.), Л.Н. Толстой («Қишлоқи бирла боласи», «Фатонат» ва б.), асарларини ўзбек тилига илк бор шеърӣ таржима қилган.

Ад.: Шарипов Ж., Бадиий таржималар ва моҳир таржимонлар, Т., 1972; Юсупов Ш., Фурқат йўлларида, Т., 1984. Қосимов Б., Долимов У., Маърифат даргалари, Т., 1990.

Бегали Қосимов.

САИДАЗИМОВА Турсуной (1911, Тошкент — 1928.10.5, Бухоро) биринчи ўзбек актрисаси. Москва ўзбек драма студиясида ўқиган (1924—27); 1927 й.дан Ўзбек драма труппасида актриса. Қисқа умри давомида ўзбек ва чет эл драматургиясидан ёрқин образлар яратди: Мария Антоновна («Ревизор»), Турандот («Маликаи Турандот», 1927), Клариче («Икки бойга бир малай») ва б. Ф. Зафарийнинг «Ҳалима» мусикали драмасида Ҳалима образини яратиш б-н ўзбек мусикали сахна ижрочилигида янги саҳифа очди. С. бу спектаклда мусикали драма жанрида илк бор драматик ва вокал компонентларни бирбири б-н уйғунлаштирган ҳолда образ психологиясини, унинг ички дунёсини чуқур очишга эришди. 17 ёшида ваҳшиёна ўлдирилган. Ҳ.Ҳ.Ниёзий унга атаб «Турсуной марсияси»ни яратган.

САИДАҲМАД СИДДИҚИЙ — к. Ажзий.

САИДАҲМЕДОВ Анвар Ахрорович (1912.15.6 — Тошкент — 1983) — педиатр-фтизиатр. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1968), тиббиёт фанлари д-ри (1960), проф. (1961). ТошТИни тугатган (1935). Бекобод касалхонасида бош врач (1936—41), уруш катнашчиси (1941—42), Республика

рухий касалликлар касалхонасида бош врач (1944—46), ТошТИ болалар клиникасида ординатор (1946—50), ассистент (1950—51). Сил и.т. институтида болалар сил касаллиги бўлими бошлиғи (1952—60), Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-ти болалар сил касаллиги кафедраси мудири (1961 — 81), консултант (1981—83). Илмий ишлари Ўзбекистон шароитида болалардаги сил касаллигини аниқлаш, унинг клиникаси, олдини олиш ва даволашга оид.

Ав. Болаларни сил касаллигидан сақлаш чоралари, Т., 1962; Мия сили ва унинг олдини олиш, Т., 1968.

САИДБЕКОВ Амирали (1920.15.5, Фарғона вилояти Риштон тумани — 1945.8.4, Польша, Рибник ш.) 2-жаҳон уруши қатнашчиси, 1939—40 й.лардаги Совет-Финляндия уруши қатнашчиси. 1941 й. июндан 325-гвардиячи ўқчи полкнинг рота командири, гвардиячи катта лейтенант. 1945 й. 8 апр.да бўлган жангда маррани мохирлик б-н сақлаб, жасорат кўрсатган ва шу жангда ҳалок бўлган. 1945 й. 29 июнда (ўлимидан сўнг) Қахрамон унвони берилган. Фарғонадаги кўчалардан бири унинг номи б-н аталган. Риштон туманидаги Сариканда кишлоғида ёдгорлик ўрнатилган.

САИДЖОНОВ Мусожон Йўлдошевич (1893, Бухоро 1937.25.10, Тошкент) — Бухорода жадидчилик ҳаракатининг намояндаси, маърифатпарвар, тарихчи олим, проф. (1935). Бухородаги Мир Араб мадрасасида таҳсил кўрган. Когондаги рус-тузем мактабини тугатган (1908). 1913 й.дан Ёш бухороликлар партияси сафида. Колесов воқеасидан кейин Бухорони тарк этган. Тошкентда ўқитувчилар ин-тини тугатгач, Хўжандда муаллимлик қилган ва театр тўгаракларида қатнашган. Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) тузилгач, С. озик-овқат нозир (1920 й. сент. —1921 й. март), иқтисодиёт нозир муовини (1921 й. март — авг.), дав-

лат назорати нозир (1921 й. окт. 1922 й. янв.), ЧК (Фавкулудда комиссия) раиси (1921 й. авг. — сент.), молия нозир (1922 й. фев.— апр.), Халқ Хўжалик Олий Кенгаши раиси муовини (1922 й. окт. — 1923), маориф нозир (1923 й. июнь — 1924). Бухоролик талабаларни Германияга ўқишга юбориш ташаббускорларидан бири. «Миллий иттиҳод» ташкилоти фаолиятида қатнашиб, А. З. Валидий б-н яқин алоқада бўлган. С. Бухоро илмий жамятини тузиш (1921) да фаол қатнашган ва БХСР да маориф муассасаларини ташкил қилиш, меъморий обидаларни муҳофазалаш, тарихий қўлёзмаларни тўплаб, уларни тартибга солиш, халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаш каби ишларда жонбозлик кўрсатган. Ўзбекистон тарихий ёдгорликларини муҳофаза қилиш кўмитаси раиси, унинг Самарқанд бўлими илмий ходими (1925— 36). С. ўзбек олимларидан биринчи бўлиб шарқшуносларнинг Ленинградда бўлган 3-конгресси (1935) да қатнашган ва Кўчкунчихон мақбараси ҳақида илмий маъруза қилган. Илмий фаолияти учун олимга профессор унвони берилган. «Шахрисабз меъморий ёдгорликлари тарихи», «Самарқанднинг меъморий ёдгорликлари», «Шайх Сайфиддин Бохарзийнинг вақфномаси» номли асарлар муаллифи. С. ўзбек давлатчилиги тарихи масалаларини холис тадқиқ қилгани, маданий меросга хурмат б-н ёндошгани, «Миллий иттиҳод» ташкилоти фаолиятига қатнашгани учун совет режими томонидан Самарқандда қамокка олинган (1937 й. 13 апр.) ва отиб ташланган. 1965 й. 2 дек.да оқланган.

Ад.: Хўжаев Ф., Бухоро инкилобининг тарихига материаллар, Т., 1997; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2 китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000.

Қахрамон Ражабов, Камол Раҳмонов.

САИДЖОНОВ Мухторжон Йўлдошевич (1893, Бухоро 1937.25.10, Тошкент) — Бухорода жадидчилик ҳара-

катининг намояндаси, сиёсат ва жамоат арбоби. Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Ёш бухороликлар партияси МК аъзоси (1917 й.дан). Колесов воқеасиан сўнг, Ёш бухороликлардан ажралиб чиққан. БХСР ички ишлар нозири (1920 й. сент. — 1921 й.май; 1922 й. март 1923 й. авг.), давлат назорати нозири (1920 й.нояб. 1921 й.май), БХСРнинг РСФСР ҳукумати хузуридаги махсус вакили (1921 й. май — 1922 й.март), БХСР МИК масъул котиби (1923 й. авг. — 1924 й. окт.). «Миллий иттиҳод» ташкилотининг Бухоро шўъбасида фаолият кўрсатган (1920—22). Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилгач, Зарафшон округ ижроия кўмитаси раиси (1925). «Ўн саккизлар гуруҳи»нинг фаол иштирокчиси сифатида ВКП (б) МК Ўрта Осиё бюросининг Ўзбекистондаги фаолиятини кескин қоралаганлиги учун 1925 й. охирида лавозимидан олиб ташланди. Кейинчалик «Ўзбеккино» трести бошқарувчиси (1936 й.гача). С. совет режими томонидан қамоққа олиниб (1937 й. 20 март), ақаси Мусоқож Саиджонов ва бухоролик бошқа миллий раҳбарлар б-н биргаликда (жами 17 киши) отиб ташланган. 1965 й. 2 дек.да оқланган.

Ад.: Хўжаев Ф., Бухоро инкилобининг тарихига материаллар, Т., 1997; Эргашев Б. Х., Идеология национальноосвободительного движения в Бухарском эмирате, Т., 1991; Ражабов К., Бухорога кизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002.

САИДЖОНОВ Ёлмас (1951.10.1, Китоб тумани) — Ўзбекистон халқ хофизини (1993). Қарши давлат пед. ин-тини (1974), Тошкент ирригация ва кишлок хўжалигини механизациялаш муҳандислари ин-тини тугатган (1981). 1994 й.дан Муҳиддин Қориёқубов номидаги Ўзбек давлат филармонияси (1996 й.дан академик ва халқ бадийий жамоалар дирекцияси)нинг директори, айни пайтда, 1996—2001 й.лар «Ўзбекнаво» бирлашмаси директори ўринбосари.

Кучли, ёрқин ва жозибали овоз соҳиби. Репертуаридан ўзбек мумтоз ашулалари («Феруз», «Гулзурим», «Мустаҳзод», «Гиря» ва б.) ва замонавий бастакорлар асарлари («Онажоним», «Фурқат нидоси», «Темур бобом», «Боғи жаҳоннома», «Беминнат», «Нигорим», «Суратинг» каби) ўрин олган. 2-чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутати. «Шарқтароналари» халқаро мусиқа фестивали ЮНЕСКОнинг махсус мукофоти совриндори. С. ижодига бағишланган телефильм («Ўзбекистон халқ хофизини Улмас Саиджонов куйлайди») ишланган (1996, Ўзбекистон телевидениеси). «Эл-юрт хурмати» ордени б-н мукофотланган (1998).

САИДМУРОД ПАНОҲ ЎҒЛИ (1858 — Бухоро вилояти Қизилтепа тумани Кенас қишлоғи — 1945) — ўзбек достончиси. Ёшлигидан достон ёдлаш, соз чалишни урганган. 1888—1903 й.ларда Қизилтепа т. й. қурилишида, 1930 й.дан кзда ишлаган. Эл орасида Мурод жмров номи б-н танилган. С.П.у. «Алпомиш», «Гурўғли» туркум достонлари, «Одилхон», «Ширин ва Шакар», «Қунтуғмиш», «Аҳмадхон», «Юсуф б-н Аҳмад», «Санобар», «Ошиқ Ғариб», «Мастон кампир», «Чўпон қиз» каби 20 га яқин халқ достонларини мохирона куйлаган. Унда «Алпомиш», «Одилхон», «Гурўғлининг Қримга бориши» достонлари ва бир канча термалар шоирнинг ҳамқишлоғи Шамси Муродов (1925—45) томонидан ёзиб олинган. «Амирнинг ўлпончиларига қарши», «Қунларим», «Гулзорим бор» ва б. асарлар муаллифи.

Ас: Одилхон [достонлар, термалар], Т., 1972.

САИДМУРОДОВ Жонмурод (1939. 12.1, Термиз тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2002). Қарши педагогика ин-тини тугатган (1965). 1965 й.дан Термиз ш.даги 2мактабда биол. ўқитувчиси, мактаб директори уринбосари, 1973 й.дан 12 мактабда

биол. ўқитувчиси. У жиҳозлаган замонавий биол. кабинета вилоятдаги энг яхши кабинет ҳисобланади.

САИДНОСИРОВА

Зарифа

(1908,31,9, Туркистон ш., Қозоғистон — 1986. 16.8, Тошкент) — кимёгар олима. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1968), проф. (1970). Киме фанлари номзоди (1945). Биринчи ўзбек аёл рассоми. Таниқли маърифатпарвар С. Миржалиловнинг қизи, Ойбекнинг рафикаси. Тошкентда «Пестолоцци» мактаби (1922—26), Навоий номидаги таълим-тарбия техникуми (1924— 36) ва айни пайтда Розанов тасвирий санъат студияси (1924—26)да ўқиган. Сўнг Ўрта Осиё ун-ти физикамат, фтининг кимё бўлимини тугатиб (1926— 30), ўрта мактаблар, хотин-қизлар билим юрти ва ишчилар фтида физика, мат. ва кимё фанларидан дарс берган. Қишлоқ хўжалик интида ўқитувчи, доцент ва кафедра мудири (1930—86), Тошкент тиббиёт интида ўқитувчи (1932—37), Ўқувпедагогика нашриётида муҳаррир (1934—35). Ўрта мактаблар ва техникумлар учун «Кимё» дарслиги (1933) муаллифи. С. педагогик фаолиятдан ташқари, вольфрам комплекс бирикмалари ва кимё терминларининг русчаўзбекча луғати устида илмий иш олиб борган. С. Ойбек адабий меросини сақлаш, тартибга солиш ва нашр этиш ишига катта ҳисса қўшган. У адибнинг ўзбек тилидаги 2 жилдлик «Мукамал асарлар тўплами» (1975—85)ни, рус тилидаги 5 жилдлик «Асарлар»и (1985—87)ни нашрга тайёрлашда фаол иштирок этган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1985). Тасвирий санъатга оид ишлари Ойбек уй-музейида сақланади.

Ас: Химиядан русча-ўзбекча қисқача изоҳли луғат (ҳамкорликда) Т., 1975; Ойбегим менинг (хотиралар), Т., 1994.

САИДОВ Жўра Камолович (1909, Қўқон ш. — 1999.9.4, Тошкент) — ботаник олим. Ўзбекистон ФА акад. (1968),

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1977), биол. фанлари д-ри (1960), проф. (1967). Самарқанддаги Ўзбекистон педагогика академиясини тугатган (1932). Қўқон ш. пахтачилик ин-ти ботаника кафедраси ассистенти (1932—35), Самарқанд к.х. институти ботаника кафедрасида доцент ва мудир (1941—43), ин-т директори (1943—52), ботаника ва ўсимликлар физиологияси кафедраси мудири (1952—60), Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ФА да акад.котиб (1960—61). Ўзбекистон ФА Ботаника интида ўсимликлар морфологияси, анатомияси ва эмбриологияси лаб. мудири (1962— 88), ин-т директори (196486), 1988 й.дан бош илмий ходим. Илмий ишлари ўсимликлар анатомияси, морфологияси ва физиологиясига оид. С. карбонат ва магнийли, хлорид ва сульфатли тузлар б-н шўрланган тупрокнинг ғўза ва маккажўхори анатомияси ҳамда физиологиясига таъсирини тадқиқ қилган. Ургимчаккана б-н зарарланган ғўза баргининг анатомия ва морфологиясидаги ўзгаришларни ўрганган. Ўзбекистон фойдали ёввойи ўсимликлари анатомияси, цитоэмбриологияси ва чўл яйловларининг фитомелиорацияси мактаби асосчиси. С. раҳбарлигида 12 жилдди «Фойдали ўсимликлар морфобиологияси» (Т., 1964—93) нашр этилган.

Ас: Ботаника ўсимликлар физиологияси асослари билан (ҳамкорликда), Т., 1972; Чўл ўсимликларининг экологик анатомияси (ҳамкорликда), Т., 1991.

САИДОВ Маннон Абдусамодович (1923.21.4 Тошкент 200L27.7) ранг-тасвир устаси, педагог, Ўзбекистон БА акад. (1999), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1968). Тошкент бадий билим юртини (1947) ва Ленинграддаги Репин номидаги рассомлик, ҳайкалтарошлик ва меъморлик интини (1953) тугатган. 1953 й.дан Беньков номидаги Республика рассомлик билим юрти, 1956 й.дан Тошкент пед. интида педагог; 1960 й.дан Тошкент театр ва рас-

сомлик санъати ин-тида педагог, доцент (1968), проф. (1985). С. асарларида ўзбек деҳқонлари ва ишчиларининг турмуши ва меҳнати, уларнинг ўзига хос қиёфаси ёрқин реалистик ифодасини топган: «Ишчи Муҳиддинов портрети» (1959), «Узум узиш» (1964), «Саводсизликни тугатиш» (1967), «Аския» (1969), «Оила» (1970), «Хирмонда» (1974), «Концертга» (1977), «Биринчи» (1983) ва б.

САИДОВ Муродулла (1935.25.4, хоз. Миришкор тумани Жейнов қишлоғи) — к.х. ишлаб чиқариши ташкилотчиси. Ўзбекистон Қаҳрамони (2002), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган қишлоқ хўжалиги ходими (1999). Самарқанд қишлоқ хўжалиги ин-ти агрономия фтени тугатган (1957). 195770 й.ларда Бешкент, Денов туманларидаги жамоа хўжаликларида агроном, Қарши тумани ижроия қўмитасираиси(1970—72). Қашқадарё вилояти к.х. бошқармаси бошлиғи (1972—73), Касби тумани партия қўмитасининг 1-котиби (1973—75), 1975—86 й.ларда турли хўжаликларда раҳбарлик лавозимларида ишлади. 1986 й.дан У. Юсупов (хоз. Миришкор) туманидаги Жейнов ширкат хўжалиги бошқаруви раиси. С. раҳбарлигида хўжалик катта иктисодий ютуқларга эришди. Хўжалик юритишнинг янги усулларида фойдаланиш, аҳолининг турмуш даражасини кўтариш ва фаровонлигини оширишда муҳим ишлар амалга оширилди. Хўжаликда сут маҳсулотларини қайта ишлайдиган қўшма корхона, ўрта мактаб бинолари, маданият саройи, ёшлар спорт мажмуаси, болалар боғчалари, чойхоналар, касалхона, савдо марказлари, деҳқон бозори, маиший хизмат кўрсатиш уйи, 100 оилага мўлжалланган кооператив уйжой бинолари қурилди. Қишлоқларни ободонлаштириш, табиий газ ва тоза ичимлик сув б-н таъминлаш ишлари бажарилди. Амир Темур номидаги 60 гектарли бог барпо этилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг депутаты (1990— 94), «Меҳнат Шўҳрати» ордени

б-н мукофотланган (1999).

САИДОВ Мухтор Сафарбоевич (1930.26.11, Манғит ш.) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1984), Ўзбекистонда хизмат курсатган фан арбоби (1980), физикамат, фанлари д-ри (1970), проф. (1982). Ўзбекистон ФА Электроника ин-ти директори (1978—85), Ўзбекистон ФА Президиуми физикамат, фанлари булимининг акад. котиби (1985— 89), Ўзбекистон ФА Физикатехника ин-ти лаб, мудири (1960 й.дан). Асосий илмий ишлари кўп компонентли икки фазали тизимларда кимёвий элементларнинг узаро таъсирлари ва тақсимланиш қонуниятларини аниқлашга; эритмаларнинг молекулярстатистик назариясини, яримутказгич материаллардан кремнийни, кремнийгерманийнинг қаттиқ эритмалари ва б.ни ўрганишга; ёруғланувчи, нурларни сезувчи, қуёш энергиясини электр энергиясига айлантирувчи яримутказгич асбоблар физикаси ва технологиялари муаммоларини ечишга бағишланган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1992).

САИДОВ Рустам Тўхтасинович (1978.6.2, Душанба) — боксчи, халқаро миқёсдаги спорт устаси (1999). «Ўзбекистон ифтихори» (2001). 91 кг дан юқори вазнда Ўзбекистон чемпиони (1999— 2002), Марказий Осиё ўйинлари (1999, Бишкек; 2003, Душанба) ғолиби, Осиё чемпиони (1999, Тошкент; 2002, Серембран; 2004, Пуэрто-Принцесса), Осиё ўйинлари ғолиби (2002, Пусан), жаҳон чемпионати (2003, Бангкок) ва олимпиада (2002, Сидней) бронза медали совриндори. Ўзбекистон жисмоний тарбия ин-тини тугатган (2003). Чирчқ ш. ички ишлар бўлимида ишлайди.

САИДРИЗО АЛИЗОДА (1887 Самарқанд — 1945, Владимир ш.) — маърифатпарвар олим, журналист, таржимон. Асарларини, асосан, ўзбек ва

тожик тилларида ёзган. Илк таҳсилни Самарқанднинг Чорраҳа даҳасида Абулқосим Алганжийнинг жадид мактабида олган. Сунг шу мураббий қўлида мадрасани тугатган. 1924 й.дан «Зарафшон» нашриётида мудирлик қилган. 30й.ларда Самарқанд Педакадемиясида араб ва форс тилларидан дарс берган. Мустақил мутолаа б-н шуғулланиб, рус, француз, араб, италян, яхудий, курд, арман, инглиз, урду тилларини урганган. 17—18 ёшларидаёқ «Низомнома» (1904), «Рисолат улиттиходия» (1906) каби рисолалари б-н танилган. Айни пайтда 1905—07 й.ларда Димуровлар босмахонасида ҳарф терувчилик қилган, мақолалар ёзган. Жадид мактаблари учун «Илми ҳисоб» (Самарқанд, 1906) дарслигини тузган. Мақолалари «Баҳлул», «Замбур», «Коргар», «Ситамдийда», «Мулла Жамбул», «Ранжбар», «Боғишамолий» каби таҳаллуслар б-н босилган. 1913—15 й.ларда Бехбудийнинг «Ойна» жур. да яқиндан ҳамкорлик қилган. 1917—20 й.ларда ўзбек ва тожик мактаблари учун «Алифбе» китоблари тузиб нашр эттирган. «Бахт асри» романи ҳам бор. Пушкин («Дубровский»), «Капитан кизи»), Лев Толстой («Тирилиш»), Мопассан («Дўндик»), Қодирий («Утган кунлар», «Меҳробдан чаён») асарларини тожикчага таржима қилган. Самарқанд ш.да уй-музеи бор, мактаб, кўча, мавзе унинг номи б-н аталади.

1937 й.да камалган ва сиёсий маҳбусликда вафот этган.

Бегали Қосимов.

САИДҚОСИМОВ Пўлат (1931.8.10, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1979). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1954). 1954—57 й.лар Ҳ.Олимжон номидаги Самарқанд театрида, 1957 й.дан Ҳамза (ҳоз. Ўзбек миллий академик драма) театрида актёр. Кенг кўламли, турли ечимдаги, психологик мураккаб ролларга мойиллик, инсон маънавий дунёсини чуқур таҳлил қилиш С. истеъдодига ҳос

бўлиб, образлари содда ва табиийлиги, мукамал саҳна нутқи, актёрлик ифода воситаларининг лўндалиги б-н ажралиб туради. «Холисхон»даги Рустам С.нинг саҳнада яратган илк образидир. Пўлат (О. Ёқубов, «Юрак ёнмоғи керак»), Абдуллатиф («Мирзо Улуғбек»), Илёс (Ч. Айтматов, «Сарвқомат дилбарим»), Эдгар (У. Шекспир «Қирол Лир»), Каримжон (А.Қаҳҳор, «Аяжонларим»), Салимбойвачча (Ойбек, «Қутлуғ қон»), Аврангзеб (Уйғун, «Зебуннисо»), Собиров (И. Султон, «Имон»), Сағдиев (О. Абдуллин, «Ун учинчи раис»), Заргаров (А. Мухтор, «Сахро тор»), Бобо (У. Азим, «Бир кадам йўл») кабилар театрда яратган энг яхши ролларидир. Кинода Маҳкам («Муҳаббат можароси»), Беруний («Абу Райҳон Беруний»), Завқий («Оловли йўллар»), Ғафуров («Илондан сақлан»), Илёс ота («Тонг отгунча») ва б.; телефильмда Отақўзи («Диёнат»), Мирзакаримбой («Қутлуғ қон»), Муҳаммад чатоқ («Гирдоб»), Черкашин («Ичкуёв»), Тўғонбек («Алишер Навоий»), Абдуллатиф («Улуғбек хазинаси») каби бир қанча ролларни ижро этган. «Эл-юрт ҳурмати» ордени б-н мукофотланган (2001).

САЙБУРҲОНОВ Обиджон (1949.6, Андижон) — Ўзбекистон халқ артисти (1991). Тошкент давлат театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1974). 1974 й.дан Андижон театрида актёр. Бури Баходир («Меҳрибонлар»), Дехқонбой («Ошиқ Ғариб ва Шохсанам»), Содик («Кампирга совчи келди»), Жероний («Зўраки табиб»), Азиз («Дуэль»), Грей («Ричард III»), Бобур («Бобур»), Сувонқул («Момо ер»), Қодиркул («Бой ила хизматчи»), Эдгар («Қирол Лир»), Султонали («Меҳробдан чаён»), Кррахўжа («Нодира»), Қори («Тобутдан товуш») каби роллари б-н танилган. С. образлари ифода воситаларининг аниқлиги, ҳаётийлиги, қаҳрамонлари кучли ва салобатлилиги б-н ажралиб туради.

САЙДА — Ливаннинг ғарбий

қисмидаги шаҳар. Жан. Ливан муҳофазасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 240 минг кишидан зиёд (1990й. лар ургалари). Урта денгиз соҳилидаги порт (четга нефть чиқарилади). Саудия Арабистонидан келадиган нефть қувурининг сўнгги пункти. Нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Қ.х. районининг савдо маркази. Денгиздан балиқ овланади.

Мил.ав. С. ўрнида финикияликларнинг Сидон шаҳар-давлати булган. Шаҳар 637 й.да араблар қўл остига ўтган. 1517—1918 й.ларда Усмонли турклар салтанати таркибида бўлган. 12—17-а.ларга оид меъморий ёдгорликлардан каср, Жоме улКабир маежиди ва б. сақланган. Археология музейи бор.

САЙДАЗИМОВА Турсуной Туйчиевна (1954.11.5, Ангрэн) — Ўзбекистон Республикаси халқ уқитувчиси (1995). Тошкент вилоят педагогика ин-тини тугатган (1976). 1976 й. дан Ўрта Чирчиқ туманидаги 10мактабда геогр., 1979 й.дан Тошкент қ.х. техникумида биол., 1982 й.дан Зангиота туманидаги 8, 45-мактабларда геогр. ва биол. ўқитувчиси. Мактабда «Ўлкашунослик» музейини очган.

САЙДАЛИЕВ Убайдулла Асқарович (у.950.18.4, Тошкент) — театр рассоми, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1988). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1974). 1972 й.дан Ҳамза театри (хоз. Ўзбек миллий академик драма театри)да рассом, бош рассом. С. ижодида шартли, рамзий усуллардан фойдаланиб спектакллар руҳини очиб беришга хизмат қиладиган сахна безаклари яратади: «Майсаранинг иши» (Ҳамза), «Истеҳком» (И. Султон), «Шошма, қуёш» (Ў. Умарбеков), «Қуёв» (С. Аҳмад), «Оқ кема» (Ч. Айтматов) ва б.

САЙДАЛИЕВА Фазилат Шариповна (1917.2.9, Олмаота) — каштадўз, Ўзбекистон халқ рассоми (1950).

«Ўзбекистон рассоми» артелида нуха кўчирувчи (30-й.лар), «Ўзпромсовет»га қарашли тажриба лабораториясида каштачирассом (1945—48). С. тасвирий санъатнинг ранг-тасвир, графика, театр декорацияси жанрларида ижод қилди, айниқса, бадий каштачилик ривожига салмоқли ҳисса қўшди; у тиккан палак, дўппи, намоёнларида каштадўзнинг ўзига хос услуби кўзга ташланади. «Алишер Навоий» (1945) портрети чеварга қатта шуҳрат келтирди; «Ойбек», «С. Айний», «Ғ. Ғулом», «С. Эшонўраева» — ҳаммаси 50й.лар; «Бобур» (1974), «Автопортрет» (1985) каби портретлар б-н бир каторда мавзули намоёнлар («Ўзбекистон бойлиги», 1958 ва б.) ҳам яратди. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1977). «Эл-юрт ҳурмати» ордени б-н мукофотланган (1999).

САЙЁД (араб. овчи), сайёли —туркий уруғлардан бири. Кенагас ва манғит қабиласи таркибида ҳам С. номли уруғ учрайди. С.лар Амударё бўйларида, Чоржўй ш. жан.шарқидаги Сайёт қишлоғида истиқомат қилганлар. 19-а.нинг охири — 20-а.нинг бошларида ўзбеклар таркибидаги С. Уруғ-қабилалари 1200 га яқин кишини ташкил этган. Хоразмда (450 киши), Қорақалпоғистонда (300 киши), Зарафшон дарёсининг куйи оқимларида — Бухоро ва Қорақўл воҳасида 350 киши ва озрок қисми эса юқори Қашқадарёда (100 га яқин киши) яшаган. С.лар ўзбек, туркман, тожик халқи таркибига батамом сингиб кетган.

САЙЁДИЙ, Сайёдий ўғли, Сайёдий ўғли Харобий (тахаллуслари; исми Сайёид Муҳаммад) (17-а.нинг 2-ярми, Балх яқинидаги Хайробод қишлоғи) — шоир. Овчи (сайёд) оиласида туғилган, ўзи ҳам шу касб б-н шуғулланган. Шоирнинг айрим шеърлари ҳамда «Тоҳир ва Зухра» достонигина етиб келган. Достонда халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган сюжет ёзма адабиёт анъаналари асосида баён қилинган. Унда ҳақиқий муҳаббат ва

инсонийлик қуйланган, зўрлик ва адолатсизлик қораланган. Достонга 50 дан ортиқ ғазал шаклидаги шеърӣй парчалар киритилган. Достон асосида мусикали драма (1938, Собир Абдулла) ва кинофильм (1950) яратилган.

Ас: Тоҳир ва Зухра, Т., 1960.

Ад.: Нишонбоева Т., Поэма Сайяди «Тахир и Зухра», Т., 1965.

«САЙЁДХОН ВА ҲАМРО» — ўзбек, туркман, озарбайжон ва қорақалпоқ халқлари орасида кенг тарқалган ишқӣй-романтик достон. Унинг бир неча варианты Хоразм бахшиларидан ёзиб олинган. 19-а.нинг 2-ярми — 20-а.нинг бошларида қўлёзма ва литографик нашрлари тарқалган. Достонда Озарбайжон ҳукмдорининг ўғли Ҳамро б-н Қизилолма юртининг маликаси Сайёдхон орасидаги севги саргузаштлари хикоя қилинган. Асарда севги, садокат туйғулари, тўғрилиқ, ростгўйлик, вафо каби хислатлар улуғланган. Тошкентда (1914, араб ёзувида), Туркменистонда (1960) босилган. Достон 1964 й.да ўзбек тилида нашр этилган.

САЙЁР СЮЖЕТЛАР НАЗАРИЯСИ, миграцион назария — халқ оғзаки поэтик ижодидаги назария. Ўзлаштириш назарияси деб ҳам юритилади. 1859 й.да немис файласуфи, Гёттинген унтининг проф. Т. Бенфей (1809—1881) асос солган. Россиядаги тарафдорлари: А. Н. Пипин (1833-1904), В.Ф. Стасов (1824—1906) ва б. С.с.н. турли халқлар фольклоридаги сюжет, мотив, услуб ва образлардаги ўхшашликларни оғзаки ва китобий йўл б-н бир ёки бир неча манабадан тарқалгани б-н изоҳлаб, уларни бир халқдан иккинчи халқнинг шунчаки ўзлаштириши деб, бир ёклама талқин қилган. Бу назария тарафдорлари Европа ва б. халқлар эртақларининг ҳинд эртақларига ўхшашлигига таяниб, уларнинг асосида «Гипопадеша» ва «Панчатантра» номли қад. ҳинд тўпламлари ётади, деган хулосага келганлар. Аниқ фактлар-

га асосланиш, фольклор асарларининг тарқалиш ареалини ўрганиш, сюжет ва мотивларнинг ҳар бир халқ томонидан қайта ишланишини қайд этиш, халқлар ўртасида ўзаро маданий алоқаларнинг мавжудлигини таъкидлаш С.с.н.нинг ютуқлари бўлган. Аммо ҳар бир халқ ижодидаги фольклор асарларининг фақат бошқа, нисбатан қадимийроқ халқлар поэтик ижодининг таъсири, деб кўрсатиш мазкур халқларнинг миллий ютуқларини, ижод қобилиятини инкор қилади. Бу камчиликни Антропологик мактаб тарафдорлари маълум даражада тузатдилар.

САЙЁР ТЕАТР — ўзининг доимий сахнасига эга бўлмаган, турли жойларга кўчиб юриб спектакллар кўрсатадиган театр. Кўп мамлакатларда халқ, театрлари (мимлар, гистрионлар, скоморохлар, жумладан, масхарабозлар, қизикчилар ва б.) сайёр бўлган. 19-а. охири — 20-а. бошлари Европа ва Америка мамлакатларида С.т.лар профессионал томоша санъатининг алоҳида шакли сифатида кенг тарқалган. 30й.ларда С.т. ишчиёшлар театри, к-з — с-з театрлари мисолида ривожланди. 2-жаҳон уруши йилларида С.т.лар (фронт театрлари) қисмларда маданий хизмат кўрсатган.

1918 й. Фарғонада Ҳамза бошчилигида ташкил қилиниб, 1919 й. Ўлка сийёсий сайёр труппасига айлантирилган театр ҳам С.т. эди. У «Қизил Шарқ» агитпоезди таркибида Тошкент, Самарқанд, Андижон, Наманган, Фарғона, Қарши, Чоржўй, Ашхобод ва б. шаҳарларда томошалар кўрсатиш б-н бирга маданий-маърифий, тарғибот ва ташвиқот ишларини ҳам олиб борган. 60й.ларга келиб С.т.лар фаолияти тўхтатилди, уларнинг айримлари вилоят театрларига айлантирилди, баъзилари давлат театрларига кўшилиб кетди. С.т.лар фаолиятининг ҳамма босқичларида қатта сийёсий ва маданий-маърифий роль ўйнаган.

САЙЁРАЛАР — Қуёшнинг тортиш

кучи таъсирида унинг атрофида айланувчи йирик шарсимон жисмлар. С. Куёш атрофида айланувчи минглаб майда сайёра (астероид) лардан фарқ қилади. Уларни жуда қадимдан кўзгалмас юлдузлар фонида силжиб юришидан сезиб «адашган юлдузлар», яъни С. деб аташган. Куёш атрофида айланувчи йирик С. 9 та (Меркурий, Венера, Ер, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон). Улардан 5 тасини оддий («куролланмаган») кўз б-н кўриш мумкин.

Қадимда барча С. ва Куёш Ер атрофида айланади деб нотўғри талкин қилинган. 16-а. бошларида поляк астрономи Н. Коперник С.нинг Куёш атрофида айланиш тартибини аниқлади. Италиян олими Г. Галилей ўзи ясаган телескопда С.ни кузатиб, улар шарсимон жисмлар эканлигини аниқлади. У Венерани ҳам худди Ой каби турли фазаларда кўринишини кузатиб, С. ўзидан нур чиқармаслигини, балки Куёш нурларини қайтариши ҳисобига юлдузларга ўхшаб равшан кўринишини аниқлади. Телескоп ихтиро қилинган, Куёш системасида яна 3 та йирик сайёра топилди: 1781 й.да инглиз астрономи В. Гершель Уранни, 1846 й. француз астрономи У. Леверье ҳамда инглиз астрономи Ж. Адамс Нептунни ва 1930 й.да америкалик астроном Томбо Плутонни кашф этди.

С. физик табиатига кўра, Ер типидagi С. ва гигант С.ларга бўлинади: Ер типидagi С.га Меркурий, Венера, Ер, Марс, гигант С.га эса Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун киради. Плутон яхши ўрганилмаганлиги учун қайси типдagi га мансублиги хали аниқ белгиланмаган. Ер типидagi С.нинг физик таснифларида бир қанча умумийлик бўлиб, уларнинг ўлчами ва массаси унча катта эмас (Ер — улар ичида энг каттаси), каттик сирт қобиғига ва атмосферага (Меркурийдан ташқари) ҳам эга С.дир. Уларнинг ўртача зичликлари нисбатан юқори бўлиб, Ер зичлигига ($5,5 \text{ г/см}^3$) яқин.

Гигант С. ўлчами ва массаси жуда катталиги б-н Ер типидagi Сдан фарқ

қилади, ўртача зичликлари уларникидан анча кичик. Гигант С. нисбатан тез айланади, каттик сиртга эга эмаслиги ва жуда қалин гелий ҳамда водородли (қисман метан — CH_4 ва аммиак — NH_3 аралашмали) атмосфера қобиқдарининг мавжудлиги б-н ҳам Ер типидagилардан кескин фарқ қилади. Куёш атрофида бу икки гуруҳга кирувчи С. дан ташқари ўн минглаб майда С. (астероидлар) ҳам айланади. Улар Куёшдан ўртача 2,8 астрономик бирлик масофада, Куёш атрофида айланади; бу зона астероидлар минтақаси деб юритилади. С. кўриниш шартларига кўра ҳам 2 гуруҳга бўлинади: орбиталари Ер орбитасининг ички қисмида жойлашгани — ички (Меркурий ва Венера), ташқарида жойлашгани эса ташки С. (Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун ва Плутонлар) деб аталади. Ички С. Куёш чикишидан олдин (шарқ томонда) ва Куёш ботгандан сўнг (ғарб томонда) даврий кўриниш ҳолатларида бўла олади, ташки С. тунда турли пайтларда, жумладан, бутун тун давомида кўриниш ҳолатларида ҳам бўлиши мумкин.

С.нинг физик табиати 20-а. 2-ярмидан бошлаб, сайёраларо автоматик ст-ялар ёрдамида мунтазам ўрганила бошлади. Хусусан, Меркурий «Маринер», Венера «Венера», Марс — «Марс», «Викинг», гигант С. эса АҚШнинг «Катта тур» дастури бўйича учирилган. «Пионер10, 11», «Вояжер» автоматик ст-ялари ёрдамида самарали тадқиқ қилинди.

Ердан туриб олиб борилган бевосита кузатишлар орқали топилган С.нинг йўлдошлари қуйдагилар: Ера 1 та (Ой), Марсда — 2 та, Юпитерда — 12 та, Сатурнда — 9 та, Уранда — 5та, Нептунда — 2та, Плутонда — 1та. Кейинчалик космик аппаратлар ёрдамида гигант С. атрофида яна ўнлаб янги йўлдошлар топилди (қ. Сайёраларнинг йўлдошлари).

С.нинг айримлари (Ер ва Юпитер) сезиларли магнит майдонига эга. Ер магнит майдонининг кучланганлиги унинг геомагнит кутбларида 0,63 эрстедни, геомагнит экваторида эса 0,31 эрстедни ташкил

этади. Коинот қаъридан ва Куёшдан кел-лаётган космик нурлар ва зарралар оқими (асосан, электронлар ва протонлар) ни Ер магнит майдони тутиб қолади. «Қафасга тушган» бундай зарраларнинг энергияси ва концентрацияси уларнинг Ер сиртидан узоклиги ва геомагнит кенглигига боғлиқ бўлади. Бундай зарралар охиرويқибатда Ер атрофида, геомагнит экваторни ўрвчи ҳалқа ёки камар шаклини олади.

Ер ва Юпитер атрофида турли баландликларда ҳосил бўлган ва радиацион камар деб аталувчи ана шундай кувватли электрон ҳамда протонлардан ташкил топган камарлардан бир нечаси охирий йилларда кашф этилди.

Ад.: Ксанфомалити Л. В., Планеты открытые заново, М., 1978; Куликовский П. Г., Справочник любителя астрономии, М., 1971; Силкин Б.И., В мире множества лун, М., 1982; Мамагазимов М., Куёш системаси ҳақида очерклар, Т., 1984.

САЙЁРАЛАРАРО АВТОМАТИК СТАНЦИЯ — сайёраларо космик фазони, Ой ҳамда сайёраларни тадқиқ этиш ва осмон жисмларига илмий аппаратларни олиб чиқиш учун мўлжалланган космик учиш аппарати. Аппарат бортига турли илмий асбоблар ўрнатилади. Уларнинг ўлчаш натижалари радиосистемалар ёрдамида Ерга узатилади. Осмон жисмлари сиртлари тасвирини Ерда қабул қилиш учун телевизион системадан фойдаланилади. С.а.с. бортидаги асбоблар энергияни куёш батареясидан олади. Баъзи С. а.сларда кўниш аппаратлари бор. Бу аппаратлар ёрдамида улар бошқа сайёралар сиртига («Венера3» — «Венера7», «Викинг1» ва 2») ёки парвоздан қайтгач, Ерга («Зонд5» — «Зонд7») юмшоқ кўна олган.

1972 й. АҚШ гигант сайёралар ва уларнинг йўлдошларини тадқиқ этиш мақсадида янги и.т. дастурини ишлаб чиқди. Бу дастур бўйича 1972 й.да учирилган «Пионер10» ст-яси Юпитер сайёраси яқинидаги астероидлар минтақаларини биринчи марта учиб ўтиб

(Юпитерни тадқиқ қилган) ва Зкосмик тезлик б-н Куёш системаси чегарасидан чиқиб кетган (1987). 1973 й.да учирилган «Пионер11» ст-яси Сатурн сайёрасидан учиб ўтиб, Куёш системаси чегарасидан чиқиб кетган (1993).

С.а.с. ёрдамида Венера сайёраси ва космик фазо ўрганилди («Венера»), Марс тадқиқ қилинди («Викинг»), Юпитер, Сатурн ҳамда уларнинг йўлдошлари текширилди («Вояжер»), космик фазони ўрганиш ва узоқ космик масофаларга парвоз қилиш техникаси такомиллаштирилди. Ойнинг тескари томони суратга олинди ҳамда Ер — Марс орасидаги космик фазо ўрганилди («Зонд»), Ой тадқиқ қилинди ва унга аппаратлар кўндирилди ҳамда Ерга Ой тупроғи келтирилди (Луна), Венера, Марс, Меркурий сайёралари ва космик фазо тадқиқ қилинди («Маринер»), Марс ва космик фазо ўрганилди, Марс атмосфераси, сиртки қатламининг т-раси, сув буғи ўрганилди, суратлари олинди («Марс») ва унга юмшоқ кўндирилди. Ой сиртининг рельефи ҳақида телетасвирлар Ерга узатилди ва унга автоматик станция юмшоқ кўндирилди («Рейнжер»), Ой тупрогининг кимёвий таркиби ўрганилди («Сервейер»). Американинг 2004 й. 4 январда Марсга туширилган Марсда ҳаракатланувчи «Спирит» («Spirit») С.а.с.си 200 дан ортиқ рангли суратларини Ерга узатди, Марсдаги жинсларни таҳлил қилади (яна қ. Сайёралар).

САЙЁРАЛАРАРО МУҲИТ — Куёш системаси сайёралари орасидаги фазони тўлдирган мода. Бундай сайёраларнинг ташқи атмосфераси, кометалар, Куёш тожининг куёшга яқин қисми, Куёшдан чиқиб турадиган космик нурлар С. м. тушунчасига кирмайди. С.м.да тортиш майдони, магнит ва электростатик майдонлар мавжуд. С.м. зодикал ёғдуланиш ва Куёш тожи F ва Kкомпонентларида кузатиладиган ҳодисалар б-н узвий боғлиқ. Газсимон (нейтрал ва ионлашган) ва қаттиқ компонентларга бўлинади. С.м.нинг газ-

симон аралашмалари Куёш тожининг ионлашган газлар оқимидан, сайёралар атмосфераси газлари, кометалардан ажралиб чиқадиган газ ва протокуёш газлардан иборат бўлади (қ. Протоюлдузлар). Ер орбитаси б-н Куёш ўртасидаги сайёралараро газ яхши ўрганилган. С.м.нинг чангсимон компонентлари кометалар, сайёралар йўлдошлари, метеор жисмлар, кичик сайёралар ва протокуёш моддаларнинг эволюция маҳсулотларидан ташкил топган.

20-а.нинг 50й.ларигача Куёш системаси мувозанатлашган ионизацияли стационар газ б-н тўлган деб тахмин қилинар эди. Кейинчалик С.м.нинг динамик назарияси яратилди. Унга кўра, С.м.нинг газсимон компоненти Куёш тожи моддасининг кенгайишидан ва моддага илашувчи магнит майдонидан иборат. 1958 й.да Куёш тожи моддаси кенгайишининг математик назарияси яратилиб, унда Куёш шамоли термини кенг қўлланилади. Куёш шамоли ион ва электронлардан иборат бўлиб, электр жиҳатидан нейтралдир.

60й.лардан бошлаб С.м. Ер сунъий йўлдошлари ва космик зондлар ёрдамида мунтазам равишда ўрганилмоқда. Асосан, плазмали зондлар, жуда сезгир магнит ҳамда электростатик анализаторлар ва магнитометрлар ёрдамида Куёш шамоли заррасининг энергетик, умумий ва заряд спектрларига оид ва б. катталиклар, Венера ва Марс орбиталари орасидаги магнит майдони топографиясининг микро ва макроструктураси ўрганилади, шунингдек, бу катталикларнинг вақт ўтиши ва Куёш активлигига боғлиқ ҳолда ўзгаришлари кузатилиб борилади. Куёш шамолининг тезлиги ва зичлиги радиолокация усули б-н текширилади. Куёш шамолининг ўртача энергияси 15эВ бўлган электрон компоненти қарийб изотроп бурчак бўйича тақсимланади.

С.м.магнит майдони, асосан, Куёш шамолининг майдонидир. Ер орбитаси яқинида сайёралараро майдон кучланганлиги 10~4 — 10~5 гс. С.м. магнит

майдони сектор структурали: бир секторда магнит майдони Куёшдан келаётган, бошқасида Куёшга кетаётган йўналишга эга, кучланганлиги 310~5—5Ю»5 эрстед.

С.м. магнит майдонининг мунтазамлиги турли хил плазма бекарорлигининг турли хил ривожланиши, Куёш чакнашлари вақтида ҳосил бўладиган тез зарралар оқими тарқалиши ва зарба тўлқинларининг ўтиши натижасида бузилиши мумкин. Куёшда юз берадиган ҳар қандай жараёнлар — чакнашлар, доғ ва протуберанцлар ҳосил бўлганда, Куёш космик нурлари тарқалганда магнит майдон муҳим роль ўйнайди. С.м.нинг чангли компоненти астероид ва кометаларнинг бўлинишидан буен сақланиб қолган газчанг булутлардан иборат бўлиши мумкин. С.м.нинг қаттиқ компоненти, асосан, майда метеор моддалардан иборат. С.м.даги қаттиқ жисм ва зарраларнинг кўпчилиги Куёш атрофида худди эклиптика текислигига йиғилгандек бўлиб ҳаракатланади. Куёшнинг ёруғлик босими ва тортиши натижасида кичик зарралар орбитаси астаसेкин қисқаради: шунингчун С.м.нинг чангли компоненти зичлиги Куёшга яқинлашган сари ортади.

60—70й.лардаги кузатишлар Ер атрофида чангли булутлар бор деган тахминни рад қилди. Чангли компонентларни улардан спектр олиб текширилади. Ер сиртини С.м. таъсиридан атмосфера ва ер магнит майдони муҳофаза қилади (яна қ. Сайёралар).

Ад.: Паркер Е. Н., Динамические процессы в межпланетной среде, пер. с англ., М., 1965; Солнечный ветер, пер. с англ., М., 1968.

САЙЁРАЛАРНИНГ ЙЎЛДОШЛАРИ — сайёраларнинг тортиш кучи таъсирида уларнинг атрофида айланувчи космик жисмлар. Ернинг 1 та (Ой), Марснинг 2 та, Юпитернинг 16 та, Сатурннинг 17 та, Ураннинг 15 та, Нептуннинг 2 та ва Плутоннинг 1 та йўлдоши бор. Меркурий, Венеранинг

йўлдошлари топилмаган. С.й. кашф этилиш вақтига қараб улар рим ракамлари б-н белгиланган. Юпитернинг энг йирик ва ёруғ йўлдошлари Ио, Европа, Ганимед, Каллистолар 1610 й. Галилей томонидан кашф этилган.

С.й., асосан, эллипсга яқин орбиталар бўйлаб тўғри йўналишда, яъни сайёранинг Куёш атрофида айланиш йўналишида (эклиптиканинг шимолий кутбидан қараганда соат стрелкасига қарамақарши) ҳаракатланади. Ураннынг йўлдошлари, Юпитернинг VIII, IX, XI, XII йўлдошлари, Сатурннинг IX, Нептуннинг I йўлдоши тесқари ҳаракатланади.

С.й. сайёранинг орбитал ҳаракати га кучсиз бўлса да таъсир кўрса га да, на тиж а да унинг траекторияси да жу да кам микдор да четланишлар кузатилади. Бу четланишларнинг қиймати С. й. масса сини ҳисоблашга имкон беради. С.й.нинг энг катталари Сатурннинг Титан, Юпитернинг Ганимед, Каллисто йўлдошлари бўлиб, уларнинг ҳар бири масса си га кўра, Ой дан катта, диаметри бўйича эса ундан салкам 1,5 марта катта. Улкан С.й. диаметрларининг Ердан кўриниш бурча ги га қараб, кичикларининг диаметрла ри эса, ўз сайёралари б-н тўсилган да, тўсилиш вақти га кўра ҳисоблана ди. С. й.дан фақат Титан ва Тритон да (Нептуннинг йўлдоши) атмосфера борли ги аниқланган. Титаннинг атмосфераси, асосан, метан, аммиак ва қисман азотдан ташкил топган. Катта йўлдошлар шар шакли да, Фобос ва Деймос (Марснинг йўлдошлари) ка би кичикрок йўлдошлар эса бирор геометрик шакл га эга эмасли ги ва улар улкан тош қоя шаклидали ги аниқланган.

С.й.нинг тузилиши ва ҳаракатини ўрганиш космогония да катта аҳамият га эга.

Ад.: Ксанфомалити Л. В., Спутники внешних планет, М., 1987.

САЙЁҲ, Абдурахмон Сайёҳ ибн Ҳожи Муҳаммад Содиков (1879, Тошкент — 1918, Қўқон) — маърифатпарвар,

ношир. Арабистон, Туркия, Ҳиндистон, Афғонистон, Япония мамлакатларига саёҳат қилгани учун ўзига «Сайёҳ» тахаллусини олган. Ўн ёши да ота-она си, ака-сингли си б-н Макка га кета ди, ўша ер да оила аъзоларининг барчаси дан айрилади. Кейинчалик Ҳиндистоннинг Ражпур ш.га келиб, 5—6 й. мадраса да таҳсил ола ди. 1906 й. да заргарлик буюмлари б-н савдо килиб, Пекин (Хитой) га бора ди. Хитойдан Манжурия орқали Бухоро га келмоқчи бўла ди. Аммо Россия ва Япония ўртаси да уруш бораётгани сабабли Япония ҳукумати уни Мукден ш. да ҳибс га ола ди ва Порт-Артур ш. да сақлай ди. Уруш туга га ч, Гонконг орқали Ҳиндистоннинг Калькутта ш.га юборила ди. У Бомбей ш.га келиб, Россия бош консули га мурожаат қила ди. Ҳинд, хитой, араб, форс, турк тилларини билгани учун 1907 й. консулхона га ишга олина ди. 1908 й. да Тошкент га қайтиб кела ди ва Туркистон ҳарбий округи штаби да ишла ди. Шу ора да Мунавварқори Абдурашидхонов б-н таниша ди. 1915—18 й.лар да «Алислох» жур.га муҳаррирлик қила ди. 1912—13 й.лар да ношир ва муаллиф сифати да ислом одобаҳо ки, муқаддас шаҳарлар тарихи, шунингдек, кезиб чиққан мамлакатлари ҳақи да кўплаб «Саёҳатномалар» чоп эттирган. Ад.: Тарихи изолата л ғайн анқиссайи Зулқарнайн, Т., 1913.

Сирожиддин Аҳмедов.

САЙЁҲЛАР ДАРАХТИ (*Ravenala madagascariensis*) — стрелитзиядошлар оиласи га мансуб дарахт. Бўйи 10 м гача, барглари йирик, ўрта томирлари гача бўлақлар га бўлинган, товуснинг ёйилиб турган пагларини эслата ди. Гули бошоксимон тўпгул да ўрнашган, кушлар воситаси да чанглана ди. Меваси резавор, бодринг га ўхшай ди. Мадагаскар ва Реюньон ороллари да ўса ди. Чўл ва саҳролар да сайёҳлар унинг сояси да офтобдан сақланиша ди; барг қўлтиги да шудринг ва ёмғир томчиларидан ҳосил бўладиган сувдан ичиб, чанкокларини

кондиришади.

САЙЁҲЛИК — қ. Туризм.

САЙИД МУҲАММАДХОН (1823|1864) — Хива хони (1856—64). Қўнғиротлар сулоласидан. Муҳаммад Раҳим I нинг ўгли, Муҳаммад Раҳим II Ферузнинг отаси. Унинг даврида Хивадаги ички низоларга барҳам берилган, хонликда тинчликосойишталик барқарор топган. СМ. 1858 й. Хивага келган Н.П. Игнатьев миссиясини қабул қилган. Шу йили 28 авг.да Хивада рус элчихонаси очилган. 1863 й. венгер сайёҳи Г. Вамбери ҳам СМ. қабулида бўлган. СМ. даврида Хивадаги Қўхна арк саройидаги кўринишхона қайта тикланган ва унинг шипи, айвон устуни хоразмча нақшлар б-н безатилган. 1859 й.да Хиванинг Дишан қалъа қисмида, Нуруллабой боғида янги кўринишхона куриб битказилган. Огаҳий «Гулшани давлат» тарихий асарида С. М.нинг хонлик даврини таърифлаган. С. М. хонликни бошқаришда бошқа давлатлар, айниқса, Россия б-н муносабатларида ўзини мустақил ва тенг ҳуқуқли давлат ҳукмдори сифатида тутган. С.М.нинг жасади Хивадаги Сайд Моҳи рўйи жаҳон (Сайд Маҳрўйжон) макбарасига қўйилган.

Ад.: Бобожонов П., Атаев А., Хива тарихига бир назар, Урганч, 1977; Абдурашулов А., Хива, Т., 1997; Худойберганов К., Хива хонлари шажараси, Хива, 1996.

САЙИДО НАСАФИЙ (тахаллуси; исми Миробид) (1637—Насаф — 1710) — шоир. Бухоро мадрасарида ўқиган. Тўқувчилик б-н кун кечирган. Турди б-н яқин дўст бўлган, унинг таъсирида ижоди камолга етган. Дастлаб асарларида аштархоний ҳукмдорларни мадҳ этган, уларга мадҳиялар ёзган. Лекин ижтимоий тенгсизлик, адолатсизликлар моҳиятини тушунгач, мадҳиябозликдан узоклашган. Асарларида жабру зулмга қарши норозилик асосий ўринни эгаллаган. «Шаҳр ошуб» манзума сида 212 хил

касб-хунар эгаси ҳақида фикр билдирган, хунар ахлини улуғлаган. «Баҳориёт» («Ҳайвонотнома») мажозиймунозара асарида, айрим ғазалларида ўз даврининг ижтимоий-сиёсий муқити танқид қилинган. Асарлари нафис, содда тилда ёзилгани учун тез оммалашган.

Ад.: Равшанов П., Адабий саҳифалар, Т., 1985.

САЙИЛ — йилнинг маълум фаслларида ўтказиладиган сайиллар, сайртомошалар. С.лар одатда Наврўз ва диний байрамлар (Рўза ва Қурбон ҳайитлари) да ва йилнинг қулай пайтларида ташаббускор кишилар томонидан ташкил этилган. С шаҳарларда, регистон майдонларида, чорсу ва расталарда, шаҳар ташқарисидаги сайилгоҳларда, шунингдек, кадамжоларда ўтказилиб, бир икки ҳафта давом этган. Сайилгоҳларда ошхона, чойхона, нонвойхоналар қурилган, мевачева, атторлик, баққоллик дўконлари очилган. Пойга, улоқ, кўпқари, қураш, чавгон мусобақалари, дарвоз, ҳофиз, созанда, раққос, масҳарабоз, қизиқчиларнинг чиқишлари, айик, илон ўйинлари, туя, қўчқор, хўроз, ит уриштириш, мушакбозлик томошалари кўрсатилган.

Ўзбекистон мустақиллигидан сўнг халқ С.лари мазмунан ўзгариб, кўпроқ миллий тус олди. Умумхалқ байрамлари: Мустақиллик куни, Ўқитувчилар ва мураббийлар куни, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси кунларида С.лар уюштирилмоқда. Баҳорда ўтказиладиган Наврўз сайли, сумалак сайли, гул сайли, бойчечак сайли, чучмома сайли, тут сайли, ёзнинг бошида сув сайли, ўрик сайли, олма сайли, куз фаслида қовун сайли, узум сайли ва бошқа С.лар мавжуд.

Ад.: Қорабоев У., Ўзбек халқи байрамлари, Т., 2002.

САЙИС (араб. — отбоқар) — Ўрта Осиё хонликларида ҳарбий ва хўжалик эҳтиёжлари учун сақланган отларни парвариш қилувчи шахс. С.лар бевосита

отхоналар ёнига қурилган махсус уйлар — сайисхоналарда истиқомат қилишган. С.лар бошлиғи мирохур деб аталган.

САЙИД, сайд (араб. — жаноб) — 1) Муҳаммад пайғамбар (ас) авлодлари-га мансуб кишининг унвони. Арабларда исломга қадар қабиланинг сайланадиган раҳбарлари унвони — бошлиқ, масъул шахс деган маънони англатган. Лшнинг отаси Абу Толиб бир вақтлар қурайш қабиласининг С.ларидан бўлган. Шунинг учун бу унвон Алининг ўғиллари Ҳасан ва Ҳусайннинг бутун авлодлари исмига қўйиладиган фахрий унвон ҳисобланган. С.ларнинг қизига уйланган кишининг фарзандлари ҳам С. ҳисобланган. Шунинг учун ҳам мусулмонлар дунёсида, жумладан, Мовароуннаҳрда кўпинча ҳукмдорлар ўз авлодлари мавкеини кўтариш мақсадида С.лар қизига уйланишга ҳаракат қилишган. Ўрта асрларда, янги ва энг янги даврларда кўпгина ҳукмдорлар, шу жумладан, Бухоро амирлари, Хива хонлари ҳамда турли ижтимоий табақаларга мансуб бўлган шахс ҳам пайғамбар авлодидан ҳисобланмасида, ўзларини С. деб атайверганлар. 2) хўжа, бошлиқ, раҳбар.

САЙИД БАРАКА, Мир Сайид Барака (?— 1404) — Амир Темурнинг пири. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, асли Макка ш.дан бўлиб, Амир Темур б-н дастлаб Термиз ш.да учрашган. Макка ва Мадинанинг вақф (Макка ва Мадина ш.лари ислом оламида муқаддас шаҳарлар деб аталгани сабабли ислом давлатлари ҳукмдорлари ҳар йили бу шаҳарларга вақф маблағи, яъни белгиланган миқдордаги маблағни юбориб туришни шарафли бурч деб билганлар) ларини ундириш учун Балхга Амир Ҳусайн хузурига келган. Амир Ҳусайн у талаб қилган маблағни бериш у ёқца турсин, хатто С.Б.га илтифот ҳам кўрсатмайди. У бундай совуқ муносабатдан хафа бўлиб Термизга қараб кетади ва Термиз яқинида Амир Темур б-н учрашади. Амир Темур

у талаб қилган маблағни ортиғи б-н беради. СБ. Амир Темурга ногора б-н байроқ тортиқ қилади. Амир Темур 1370 й. салтанатни қўлга олгач, Андхўй (Афғонистон) вилоятини барча кишлоқлари б-н С.Б.га «иктоъ» тарзида инъом қилади. С.Б. Соҳибкироннинг Мозандарон, Дашти кипчоқ харбий юришларида унга ҳамроҳ бўлган, қўшиннинг руҳини кўтарган. С.Б. харбий сафарларга қатнашмаган пайтда Самарқанд ва Андхўйда яшаган. 1404 й. қишда С.Б. оғир касалликдан сўнг вафот этади. Бу хабарни эшитган Амир Темур С.Б. нинг жасадини Андхўйда дафн этишни буюради. 1409 й. Шохрух Мирзо Мовароуннаҳр тахтини Халил Султондан тортиб олгач, С.Б.нинг хокини Андхўйдан Самарқандга келтириб, Амир Темур макбарасига дафн этиради.

САЙИД МИР КУЛОЛ Бухорий [13-а. охири, Бухоро яқини (ҳоз. Когон тумани)даги Сухор қишлоғи — 1370] — хожагоннақшбандия тариқатининг йирик намояниси, бухоролик 7 пирнинг олтинчиси. Самосийдан таҳсил олган. Кулолчилик б-н шуғулланган (номи шундан). Унинг 114 халифаси бўлиб, Баҳоуддин Накшбанд, Шамсуддин Кулол (Амир Темурнинг пири), Хожа Ориф Деггароний энг машхурлари саналган. С.М.К. хафий (овоз чиқармай) зикр б-н бирга жаҳрий (баланд овозда) зикрдан ҳам фойдаланган. У жаҳрий зикр тарафдори эди. С.М.К. туғилган қишлоғида дафн этилган. Қабри устида макбара ўрнатилган.

Ад.: Алишер Навоий, Насойим улмуҳаббат (Мукаммал асарлар тўплами, 17ж.), Т., 2001; Дурдона, Мир Кулол ва Шохи Накшбанд мақоматлари, Т., 1993.

САЙИД ҚОСИМИЙ (15-а.) шоир. Асарларидан маълум бўлишича, С Қ. мухтожликда кун кечирган. Шарқ класиклари ижодини чуқур ўрганган. Шоирнинг бизгача 4468 мисрадан иборат «Мажмаъ улаҳбор» (1456—57), «Ҳақиқатнома» (1458—59), «Садокатнома», «Гулшани роз» дидактик асарлари етиб келган.

Уларда замонасининг ижтимоий-сиёсий, ахлоқийтаълимий масалалари акс этган. «Мажмаъ улахбор» дostonи Низомий ва Ҳайдар Хоразмийнинг «Махзан уласрор»ига назира сифатида ёзилиб, Султон Абдусаид Мирзо (ҳукмронлиги: 1451—69)га бағишланган. Фаридиддин Атторнинг «Илохийнома» сига жавоб тариқасида «Садоқатнома» асарини ёзган. «Гулшани роз» шаҳар ҳокими Жамолиддин Саййид Мазид ҳақида, унда Саййид Мазид маърифатпарвар, одил, халққа ва илм аҳлига ғамхўр киши сифатида тасвирланган. Асарда муаллифнинг орзуумидлари баён этилган, унинг ёзишича, инсон ўзидан сўнг икки нарса — ширинсўзлик ҳамда тўғрилик, поклик б-н қилинган иш қолдириши керак. Токи у ўлгандан кейин кишилар яхши инсон сифатида эслаб юрсинлар. Асарлари қўлёзмаси Ҳиндистоннинг Рампур ш.даги «Ризо» кутубхонасида (инв. №753, 48, 85), фотонусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

Ас: Маснавийлар мажмуаси, Т., 1992.

Ад.: Қосимхонов Б., Саййид Қосимийнинг адабий-дидактик дostonлари, Т., 1987.

САЙЛИ — кечпишар қовун нави. Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошқачилик ин-тида яратилган (И. Ашероv, С. Қўчқоров, Ш. Муҳитдинов). Шакли узунчоқ, тухумсимон. Оғирлиги 4—5 кг, сирти бурмали, туси яшил, пўсти каттик, юзасида тўқ яшил доғлари бор. Этининг қалинлиги 4—4,5 см, оч яшил, мулојим, серсуv, ширали. Уруғхонаси ўртгача катталиқда. Таркибида 5,6% қанд бор, куруқ модда миқдори 7,8%. Уруғи униб чиққандан кейин 100—120 кунда пишади. Бир тупи 1—2 та мева беради. Ҳосилдорлиги 240—330 ц/га. 1982 й.дан Сирдарё ва Самарқанд вилоятларида р-нлаштирилган.

САЙЛОВ — овоз бериш орқали давлат органлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ва б. тузилмаларни

ташқил этиш воситаси. Фуқароларнинг ўз сайлов ҳуқуқини амалга ошириши — уларнинг давлатни бошқаришда иштирок этишининг энг муҳим шаклларида бири. С. ўтказиш тартиби ва қоидалари, одатда, қар бир давлатнинг конституцияси ва б. конституциявий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланади. С. турли қўринишда бўлади. Унда аҳоли қатнашиши ёки уларнинг вакилларигина иштирок этиши мумкин. С. очиқ ёки яширин овоз бериш йўли б-н ўтказилади. Қайси орган сайланаётганлигига қараб парламентга ёки президентликка С, парламентнинг умумий ёки бир қисми учун С ўтказилишига қараб ялпи ёки қисман С бўлиши мумкин. Ҳудудига қараб умумдавлат ёки маҳаллий; ўтказилиш вақтига қараб навбатдаги ёки муддатдан олдинги; бир партияли, кўп партияли ёки партиясиз; муқобиллик асосида ва номуқобил (агар ягона номзод кўрсатилса); тўғри ёки кўп босқичли; асосий ёки қўшимча С. ўтказилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига биноан, мамлакат Президент сайлови, ЎЗР Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларига С. тегишлича уларнинг конституциявий ваколат муддати тугайдиган йилда — декабрь ойи 3-ўн кунлигининг 1-якшанбасида ўтказилади. С.лар умумий, тенг, тўғридантўғри С ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли б-н ўтказилади (яна қ. Сайлов шизими, Сайлов ҳуқуқи).

САЙЛОВ КОМИССИЯСИ (ЎЗРда) мамлакат президенти ва вакиллик органларига ўтказиладиган сайловларни ташқил этувчи махсус коллегиял орган. Сайлов комиссиялари тизими, уларни ташқил этиш тартиби ва ваколатлари, одатда, сайловлар тўғрисидаги қонунлар б-н белгиланади. Мас, «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови

тўғрисида»ги конунга кўра, ЎзР Президенти сайловини ташкил этиш ва уни ўтказиш қуйидаги сайлов комиссиялари томонидан амалга оширилади: ЎзР Марказий С.к.; ЎзР Президенти сайловини ўтказувчи округ С.к.; ЎзР Президенти сайловини ўтказувчи участка сайлов комиссиялари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайлов утказувчи сайлов комиссиялари тизими қуйидагича: Марказий С.к.; округ сайлов комиссиялари; участка сайлов комиссиялари. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг юқори палатаси — Сенатга сайлов ўтказиш учун Қорақалпоғистон Республикаси ва ҳар бир вилоятда Марказий С.к. томонидан биттадан фақат округ С.к. тузилади.

Халқ депутатлари, вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов ўтказиш учун халқ депутатлари вилоят Кенгашига сайлов ўтказувчи вилоят С.к.; халқ депутатлари туман Кенгашига сайлов ўтказувчи туман С.к.; халқ депутатлари шаҳар Кенгашига сайлов утказувчи шаҳар С.к.; шунингдек, шаҳар ва туман халқ депутатлари Кенгашларига сайлов ўтказувчи округ ва участка сайлов комиссиялари тузилади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига сайловлар вақтида фуқаролар йиғинларига амалий ёрдам кўрсатиш вақтида сайловни ташкил этиш ва ўтказишга кўмаклашувчи Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят, туман ва шаҳар комиссиялари, шаҳарча, мавзе, кишлоқ, овул, маҳалла ишчи гуруҳлари тузилади.

Ўзбекистонда Марказий С.к. доимий ишловчи орган. Бошқа комиссиялар фақат сайлов ўтказиш учун тузилади ва сайлов тугагач, фаолияти тўхтади.

Ўзбекистон Республикаси Президентини сайловини ўтказувчи сайлов комиссиялари ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайлов ўтказувчи сайлов комиссиялари тузилиши ва таркиби жиҳатдан бир хил бўлиши таъминланади. Биринчи ҳолатда

округ С.к. сайлов тайинлангандан кейин Марказий С.к. томонидан 20 кундан кечиктирмай раис, унинг уринбосари, котиб ва камида 6—8 нафар аъзодан тузилади. Иккинчи ҳолатда эса округ С.к. Марказий С.к. томонидан сайловга камида 70 кун қолганда раис, раис ўринбосари, котиб ва яна камида 6 нафар аъзодан иборат таркибда тузилади.

Округ С.к. аъзолигига номзодлар Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент ш. Кенгашларининг мажлисларида муҳокама қилинади ва Марказий С.к.га тасдиқлаш учун тавсия этилади. Участка С.к. аъзолигига номзодлар халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгашларининг мажлисларида муҳокама қилинади ва тегишли округ С.к.га тасдиқлаш учун тавсия этилади. С.к. аъзолари жамоатчиликнинг обрўли вакиллари орасидан тайинланади.

САЙЛОВ ОКРУГИ — давлат бошлиғи ёки ҳокимиятнинг вакиллик органларига сайлов ўтказиш учун тузиладиган аҳоли ҳудудий ташкилотининг асосий бўғини. Со. унда қанча депутат сайланишига қараб, бир мандатли ва кўп мандатли бўлиши мумкин. Ҳар бир округдан конунда белгиланган миқдорда (вакиллик нормаси) депутатлар сайланади. Дунё давлатлари тажрибасига кўра, сайловни демократик тамойилларга мувофиқ ўтказилишини таъминлаш мақсадида турли хил миллий-маъмурий булинишга мос равишда сайлов округлари тузилади. Яъни давлатнинг маъмурий-ҳудудий бўлиниш бўйича истиқомат қилаётган аҳолининг ўз вакилларини давлат ҳокимияти органларига сайлаш шартлари сайлов округларида белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ЎзР Президенти сайлови, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайлов ва референдум тўғрисидаги конунлар асосида Марказий сайлов комиссияси томо-

нидан сайлов тайинлангандан кейин сайлов округлари рўйхати уларнинг чегаралари ва сайловчилар сонини кўрсатилган ҳолда эълон қилинади. Сайлов округлари ҳар бир сайлов вақтида Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида сайловчилар сони тенг миқдорда қилиб белгиланади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайлов ўтказиш учун 120 та ҳудудий Со. тузилади. Халқ депутатлари вилоят ва Тошкент ш. Кенгашларига депутатлар сайлашда 60 тадан кўп бўлмаган, халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашларига депутат сайлашда — 30 тадан кўп бўлмаган ҳудудий Со. тузилади. Ҳар бир С. одан Олий Мажлисга, тегишли халқ депутатлари Кенгашига битта депутат сайланади. Сайлов округларининг чегаралари вилоятлар, туманлар ва шаҳарларнинг маъмурий-ҳудудий тузилишини инобатга олган ҳолда белгиланади.

Абдужаббор Тўлаганов, Абдуазиз Чўлиев.

САЙЛОВ ТИЗИМИ — сайлов ўтказиш тартибларининг ҳамда уларни ўрнатувчи ҳуқуқий нормаларнинг мажмуи. Ст. давлат вакиллик органларини шакллантириш юзасидан мавжуд бўлган ва фуқароларни сайловга жалб этиш, сайловларни ташкил қилиш ва депутатнинг сайловчилар б-н узаро муносабатларини белгилайдиган тартибини, фуқароларнинг барча сайлов ҳуқуқларини ўз ичига олади (қ. Сайлов ҳуқуқи). Жаҳон мамлакатларининг давлат қурилиши тажрибасида Ст.нинг мажоритар, пропорционал ва аралаш турлари қўлланилади. Мажоритар сайлов тизими деганда (франц. *majorite* — купчилик суздан) вакиллик органларига сайловларда овоз бериш натижасини аниқлаш тушунилади. Унда қонун б-н белгиланган куп овозни олган номзод (ёки номзодлар рўйхати) муайян округ бўйича сайланган ҳисобланади. Ҳоз. замон конституциявий ҳуқуқида нисбатан,

мутлақ ва малакали купчилик овозига асосланган мажоритар сайлов тизимлари қўлланилади. Мас, АҚШ, Буюк Британия, Ҳиндистон, Мексика ва б.да. Мутлақ кўпчилик овозига асосланган мажоритар тизимда берилган ва ҳақиқий деб топилган овозларнинг умумий сонидан мутлақ (ёки оддий) куп овоз (яъни 50% +1 та овоз) олган номзод сайланган ҳисобланади. Агар номзодлардан биронтаси ҳам етарлича овоз олмаса, қайта овоз бериш утказилади, бунда номзодлар рўйхатида нисбатан куп овоз олган 2 та номзод қолдирилади. Баъзан қайта овоз бериш урнига 2-тур овоз бериш утказилади, бунинг натижалари бошқача тизим бўйича аниқланади (мас, Францияда Миллий мажлис—парламентга сайловларда мутлақ купчилик овозига асосланган мажоритар тизим, 2-тур овоз беришда эса нисбатан купчиликнинг овозига асосланган мажоритар тизим қўлланилади). Нисбатан купчилик овозига асосланган мажоритар тизим энг содда тизим бўлиб, бунда номзодлар орасидан уз рақиблирининг ҳар бирига нисбатан куп овоз олгани сайланган ҳисобланади. Бу тизимда купинча сайловчиларнинг қўллабқувватлашига эга бўлмаган партия парламентда кўп уринга эга бўлиши мумкин. АҚШ, Буюк Британия ва б. бир канча давлатларда мажоритар тизимнинг ана шундай шакли қўлланилади. Шунингдек, мажоритар тизимнинг камданкам ҳолларда қўлланиладиган яна бир турималакали купчилик овозига (умумий овозларнинг 2/3, 3/4 қисмига) асосланган мажоритар тизим ҳам мавжуд (мас, Чилида парламентнинг куйи палатаси — Депутатлар палатасига сайловларда шундай тизим қўлланилади). Бирок, бунда фақат жуда оз номзодлар сайловчиларнинг 65% овозини олиши мумкин бўлганлиги учун, мандатлар, одатда, вакилликнинг пропорционал тизими бўйича тақсимланади. Ҳар бир сайлов округидан сайланадиган депутатларнинг сонига қараб бир мандатли ёки куп мандатли мажоритар сайлов тизимлари бўлиши мумкин. Бир ман-

датли мажоритар тизимда бир округдан бир депутат сайланади. Кўп мандатам мажоритар тизимда бир округдан бир неча депутат сайланади.

Пропорционал Ст. овоз бериш нагжжаларини аниклашнинг бирмунча мураккаб тартиби бўлиб, бунда мандатлар ўз номзодларини вакиллик органларига қўйган сиёсий партиялар ва б. оммавий харакатлар ўртасида улар томонидан олган овозларнинг сонига мос равишда тақсимланади. Пропорционал Ст.да каттакатта сайлов округлари тузилиб, уларда ҳар бир партия ўз вакилларининг рўйхатини илгари суради, сайловчилар эса тегишли партиялар ёки оммавий харакатлар томонидан кўрсатилган вакилларнинг рўйхати учун овоз беради. Овоз бериш натижаларини аниклаш учун сайлов мезони (ёки квота), яъни бир депутатлик мандатини олиш учун зарур бўлган овозлар миқдори (одатда, камида 4—5% килиб) ўрнатилади. Бунда, шартга кўра, муайян жамоат бирлашмаларининг номзодлари ана шу белгиланган овозларни олгандан кейингина мандатларни тақсимлашда қатнашади. Аввало сайловчилар берган овозлар миқдори депутатлик ўринларининг сонига бўлинади. Шунда битта мандат доирасидаги овозлар сони маълум бўлади. Кейин ҳар бир партия олган овозлар алоҳидаалоҳида ҳисоблаб чиқилади. Бу миқдор депутатнинг бир мандати учун зарур бўлган овозлар миқдорига бўлинади. Шунда мазкур сиёсий партия ёки оммавий харакатга берилган депутатлик ўринлари сони келиб чиқади. Бундай тизимда сайловчи амалда номзод учун эмас, балки сиёсий партия учун овоз беради. Сайловчиларнинг овози белгиланган меъёр доирасида ва мутаносиб равишда депутатлар мандатлари сонини келтириб чиқаради. Бу ўринлар партия раҳбар органлари томонидан партиявий рўйхатнинг бош қисмидан жой олган номзодларга берилади. Пропорционал Ст. Исроил, Венгрия, Австрия, Дания, Испания, Польша ва б. мамлакатларда мавжуд.

Арал а ш Ст. ўзида ҳам мажоритар, ҳам пропорционал сайлов тизимлари элементларини мужассам этади. Мас, Германияда Бундестагга сайловларда аралаш тизим қўлланилади. Унинг депутатларининг ярми бутун мамлакат хуудини камраб олган бир мандатли сайлов округларида нисбатан кўпчилик овозига асосланган мажоритар тизим бўйича, 2-ярми эса, кўп мандатли сайлов округлари ҳисобланган герман ерлари (федерация субъектлари)да сиёсий партиялар томонидан илгари сурилган номзодлар рўйхати асосида пропорционал тизим бўйича сайланади.

Аралаш сайлов тизими Болгария, Грузия, Литва, Италия ва б. мамлакатларда ҳам қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг Ст. мамлакат Конституцияси ва сайлов тўғрисидаги тегишли қонунлар б-н тартибга солинади. Уларга биноан, Ўзбекистонда мажоритар Ст. қўлланилади. Мас, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатлигига номзод сайлов округи бўйича овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг ярмидан купининг овозини олиши керак. Агар сайловчиларнинг рўйхатига киритилган сайловчиларнинг ярмидан ками сайловда иштирок этган бўлса, сайлов ўтмаган деб ҳисобланади. Агар сайлов округи бўйича 2 тадан ортиқ номзод овозга қўйилган бўлса ва улардан биронтаси ҳам купчилик овозини ололмаса, яъни депутат булиб сайланмай қрлса, округ сайлов комиссияси энг кўп овоз олган 2 нафар номзодни округда такрорий овозга қўйиш тўғрисида қарор қабул қилади. Бу қарор Марказий сайлов комиссиясига юборилади. Марказий сайлов комиссиясининг қарори асосида 2 ҳафта ичида такрорий овоз бериш ўтказилади.

Ҳайдарали Мухамедов.

САЙЛОВ УЧАСТКАСИ (ЎЗР да) сайловда овоз бериш ва овозларни ҳисоблаш учун ташкил этиладиган хуудий бирлик ва бино. «Ўзбекистон

Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида» (янги таҳрири, 2003 й. 29 авг.), «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида» (1991 й. 18 нояб.), «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида» (1994 й. 5 май), «Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида» (янги таҳрири, 2001 й. 30 авг.), «Ўзбекистон Республикасида депутатни чакириб олиш тартиби тўғрисида» (1996 й. 26 апр.)ги қонунларда сайлов участкалари тузиш тартиби алоҳида моддада белгилаб берилган. Су. туманлар, шаҳарлар, шаҳарлардаги туманларнинг чегараларини инобатга олган ҳолда, сайловчиларга мумкин қадар кўпроқ қулайлик яратиш мақсадида ташкил қилинади. Су. ҳарбий қисмларда, Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурида, шунингдек, олис ва бориш қийин бўлган ерларда ҳам тузилади. Су., қоида тарикасида, камида 20 нафар ва купи б-н 3 минг нафар сайловчидан иборат этиб, округ сайлов комиссияси томонидан сайловга камида 60 кун қолганда, алоҳида ҳолларда эса, истисно тарикасида сайловга камида 5 кун қолганда тузилади.

Абдужаббор Тўлаганов, Абдуазиз Чўлиев.

САЙЛОВ ЦЕНЗЛАРИ — конституция ёки сайлов тугрисидаги қонунларда белгиланган сайлов ҳуқуқини амалга оширишда ўрнатилган шарт ва чекловлар. Цензлар турли хил бўлиши мумкин: жинс ва ёш цензи (аёлларнинг сайлов ҳуқуқини амалга оширишига руҳсат бериш ёки чеклаш; муайян ёшга тўлганда сайлов ҳуқуқини амалга ошириш); ижтимоий ва мулкый ценз, маълумотлилиқ, ўтроклилиқ, фуқаролик цензи ва б. Цивилизация ривожлана борган сари, у ё бу цензлар инкор этила борган. Мас, дастлаб сайлов ҳуқуқи фақат эркакларга берилган, лекин 20-а.га келиб эркаклар ва аёллар ҳуқуқи тенглаштирилган. 19 ва 20-а.ларда табақавий ва мулкый цензлар кенг

қўлланилди. Муайян табақа вакиллари (ишчилар, деҳқонлар, ҳарбий хизматчилар ва б.)нинг сайловларда иштирок этишига йўл қўйилмаган, муайян мулк ва даромадга эга бўлган шахсларгина сайлаш ҳуқуқига эга бўлган. Мулкый, жинсий, иркий цензлар демократия тамойилларига тўғри келмаслиги учун улардан воз кечилди. Ҳоз. вақтда ҳар бир давлатнинг сайлов тўғрисидаги қонунларида Сц. белгиланган доирада амалда мавжуддир.

Садриддин Хидиров.

САЙЛОВ ҲУҚУҚИ — 1) давлат бошлиғи, вакиллик органлари ва б. ни сайлаш тартибини белгилаб берувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндиси. Конституциявий ҳуқуқтаркибига киради. С.х., одатда, конституция ва сайлов тугрисидаги махсус қонунлар б-н белгиланади. Уларда номзодлар кўрсатиш тартиби, вакиллик нормалари, овоз бериш натижаларини аниқлаш тартиби ва б. белгилаб берилади.

Ўзбекистон Республикасида С.х. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Ўзбекистон Республикаси Президентга сайлови тўғрисида» (1991 й., 18 нояб.), «Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида» (янги таҳрири, 2001 й. 30 авг.), «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида» (янги таҳрири, 2003 й. 29 авг.), «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида» (1994 й. 5 май), «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида» (1999 й. 14 апр.), «Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида» (1994 й. 5 май), «Ўзбекистон Республикасида депутатни чакириб олиш тартиби тўғрисида»ги (1996 й. 26 апр.) қонунлар ва б. ҳужжатларда ўз ифодасини топган; 2) Фуқаронинг сайловда овоз беришда иштирок этиш, сайлаш ҳуқуқи (фаол С.х.) ва сайлов асосида ташкил этиладиган давлат ҳокимияти ва фуқароларнинг ўзини узи бошқариш органларига сайланиш ҳуқуқи (пассив

С.х.). Ўзбекистонда фуқароларнинг фаол С.х умумий, тенг, тўғридан тўғри ва яширин овоз бериш принциплари асосида амалга оширилиши белгиланган. Ўзбекистонда сайлаш ҳуқуқига ЎзР Конституциясининг 117-моддаси 2-бандига биноан, 18 ёшга етган барча Ўзбекистон фуқаролари эгадирлар. Бу умумий овоз бериш ҳуқуқи ҳисобланади. Тенг сайлов ҳуқуқида Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг жинси, irqий ва миллий мансублиги, тили, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий давқеи, маълумоти, машғулотининг тури ва хусусиятидан қатъи назар, тенг овоз беришда иштирок этиши тушунилади. Тўғридан тўғри С.хда Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг сайловда шахсан ўзи иштирок этиб, бирон бир шахснинг кўрсатмасисиз ўз хоҳиш иродасини ифода этиб овоз бериши таъминланади. Яширин овоз бериш С.хда Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг сайловда овоз бераётганда бошқа бирон бир шахснинг иштирокисиз ўз хоҳишини яширин билдириш имконияти таъминланиши тушунилади. Ўзбекистон фуқароларининг пассив С.х. қуйидагича белгиланган: фуқаролар халқ депутатлари маҳаллий Кенгаши депутатлигига сайланиш учун 21 ёшга, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлигига ва Сенатга сайланиш учун 25 ёшга, республика Президентлигига сайланиш учун эса 35 ёшга етган бўлиши керак. Президент бўлиб сайланиш учун номзод сайловгача камида 10 йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаган бўлиши ва давлат тилини яхши билиши, Олий Мажлиснинг қуйи ва юқори палаталарига депутатликка сайланиш учун камида сўнгги 5 йилда Ўзбекистонда доимий яшаган, жиноят қонунчилиги бўйича олдин оғир жиноят содир этиб судланмаган бўлиши керак.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг раислиги (оқсоқол)га тавсия этилаётган шахс, қоида тарикасида, олий маълумотли бўлиши, ташкилотчи-

лик қобилиятига, раҳбар лавозимида иш тажрибасига, аҳоли ўртасида ҳурмат ва обрўёътиборга эга бўлмоғи зарур.

С.х. сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари ва б. нодавлат нотижорат ташкилотларини шакллантиришда ҳам амал қилувчи Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликлари тизимига қиради. Бу ЎзРнинг Конституцияси ва қонунлари б-н қафолатланган.

Абдуҷаббор Тўлаганов.

САЙМА — Финляндиянинг жан. шарқий қисмидаги қўллар системаси. Майд. 4400 км² (энг каттаси — Сайма қўли, майд. 1800 км²), энг чуқур жойи 82 м. Қирғоқлари кучли емирилган, тик; орол кўп. Дек.дан майгача музлайди. Вуокса дарёси орқали Ладога қўлига оқади. Оролларда миллий парклар ташкил қилинган. Кема қатнайди, ёғоч ташилади. Сайма канали орқали Фин қўлтиғи б-н боғланган. Лаппенранта, Савонлинна ва б. портлар бор.

САЙМОН (Simon) Герберт Александр (1916.15.6, АҚШ, Миллуоки, Висконси штати — 1985) — америкалик иктисодчи. Чикаго ун-тини тугатган. Иллинойс технологик ин-ти ва Карнеги-Меллон ун-тларида ўқитувчи (1949 й.дан). Унинг илмий тадқиқотлари ҳоз. замон иктисодиёт фанининг ташкилот (фирма)ларда қарорлар қабул қилиш назарияси, менежмент, эвристик дастурлаштириш соҳаларига бағишланган. «Маъмурий хулқ» (1947) асарида фирма назариясини ривожлантирди ва қарорлар қабул қилиш назариясини асослаб берди. Амадда замонавий фирма бошқарувчилар гуруҳи томонидан бошқариладиган, мулк ҳам, назорат ҳам тақсимланган йирик иктисодий бирликдан иборат. Фирма қарорлари, янги даврда классик якка тадбиркор ўрнига ўзаро ҳамкор раҳбарлар гуруҳи томонидан қабул қилинади ва бундай қарорларда ҳар бир аъзонинг манфаати ётади. Алоҳида фирмалар фойдани максималлаштиришга эмас,

балки муаммоларнинг мақбул ечимларини топишга интиладилар. Қарорлар қабул қилувчи гуруҳ энг муқобил ечимни танлай олмагани сабабли қоникарли муқобил қарорлар б-н каноатланишлари лозим. Нобель мукофоти лауреати (1978).

Ас: Наука об искусственном, М., 1972.

САЙО ЖАНГИ (1241) Ботухонтж Венгрия кироли Бела IV б-н қилган жанги. Пешт ш. қамалини бўшатиб қайтаётган мўғуллар йўлини тўсиш, Сайо дарёси кўпригини кўриклаш мақсадида венгер кўшини кўйилган. Ботухон кўшинининг бир қисми уларни 7 та манжаниққан ўққа тутиб қувиб юборган ва дарёдан ўтиб венгер қароргоҳини қуршовга олган. Венгерлар саросимага тушиб қолганлар, уларнинг қуршовни ёриб чиқиш учун қилган икки хужуми натижа бермаган. Венгерлар истехкомларини ташлаб қоча бошлашган. Мўғуллар уларга дахл қилмай ўтказиб юбораверишган, бошқа венгер жангчилари омон қолишнинг бирданбир йўли қочиш деб ҳисоблаб олдингилар кетидан қочишга тушган. Буни кўрган Бела ҳам қароргоҳни тарк этган. Мўғуллар уларни маълум ергача кузатиб бориб, улар ҳолдан тойганларидан сўнг бир ҳамла б-н янчиб ташлашган. Бу жангда венгер армиясининг катта қисми қирилиб кетган. Қирол ўз отининг чопқирлиги туфайлигина жон сақлаб қолган. Мўғуллар жангда тушган ўлжалар ичидан қирол мухрини топиб оладилар. Ботухон саводхон асирлар топтириб, уларга қирол номидан уйлари тарк этмасликлари ҳақида сохта хат ёздиради. Венгерлар бу хийлага учиб уйларида ўтириб ёлғоннинг қурбони бўладилар. Бу ғалабадан сўнг мўғуллар Пештга юриш қилиб, уни ялпи хужум б-н қўлга олишган, аҳолисини қириб ташлаб, шаҳарни вайрон этишган.

Ад.: Иванов М., Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур, Т., 1994.

САЙРА (*Cololabis saira*) — саргансимонлар туркумига мансуб туда бўлиб

яшовчи денгиз балиғи. Уз. 36 см гача, вазни 200 г гача, Тинч океаннинг шим. қисми ва Япон денгизида тарқалган. 5—6 й. яшайди; 3—4 ёшида вояга етади. Январь — июнь ойларида Япон денгизи жан. қисмига 9—23 минг увилдириқ ташлайди. Увилдириқлари ёпишқоқ иплар ёрдамида сув ўтларига илашиб қолади. Планктон б-н озикланади. Овланади.

САЙРАМ — қадимги шаҳар ва вилоят. Арис дарёси водийсида (Чимкент ш.дан 8 км узокликда) жойлашган. Тарихда Исфижоб, Ўрунқент, Еттикент, Мадинаг улбайзо, Сарём номлари б-н қайд этилади. С. қалъасининг қад. ўрни 28 га дан кўпроқ жойни эгаллаган. Қалъа биринчи марта 840 й.да сомонийлар амири Нуҳ ибн Асад томонидан бунёд этилган. Кўчманчилардан сақланиш учун девор жуда қалин қилиб қурилган. Шаҳарнинг барпо этилгани яқин пайтларгача 1,5 минг йилдан кўпроқ вақт ўтган деб юритиларди. 1988 й.ги археологик қазишмалар шаҳарнинг анча илгари бунёд қилинганлигини исботлади. Қад. аждоқлар яшаган манзилгоҳдан Ia.га оид буюмлар топилди. 6— 19-а. давомидан С. 13 марта босқинчилар хужумининг гувоҳи бўлган. Манбаларда С. номи биринчи марта Хитой сайёҳи Сюань Цзан (7-а.) томонидан тилга олинади. Араблар босиб олгунига қадар, С халқи буддизм, зардуштийлик, христианлик динларига эътикод қилган. Мас, унинг кўҳна дарвозаларидан бирининг номини будда ибодатхонаси сифатида таржима қилиш мумкин. Муҳаммад Шайбонийхон 15-а. охирида Ўтрор, Яси ва С. шаҳарларини ўз қўлига олади. Бу даврдаги тарихий ёдгорликлардан Абдул Азиз бобо ва Қорасоч мақбараси диққатга сазовордир. 1510 й. қозокхони Қосимхон шайбонийлар кўшинини тормор қилиб, С.ни Тошкентга борадиган муҳим таянч манзилига айлантирди. Бу ва ундан кейинги султон Абулхайр даврларида Сдан 3 км узокликда жойлашган Мортепада қозоклар давлатининг Кичик жуз, Ўрта жуз ва

Кагга жуз вакиллари ҳар йили май ойида тўпланишиб, қарорлар қабул қилишган, кейин уни Туркистонда тасдиқлашган. Улар эъзоз б-н С.ни она шаҳар, Туркистонни ота шаҳар деб билишган. 1683 й. С. Абулхайр ихтиёрқда бўлган бир пайтда жунғорлар (қалмоқлар) ҳужуми бошланади. Қалмоқ хони Хунтайжи С.ни талаган. 40 минг асир ҳайдаб кетилган. Асирлар бир йил мобайнида Или дарёси бўйида ушлаб турилган, сўнфа қад. Турфанга ҳайдаб кетилган. Кейинчалик асирлар Қашқарда ўзларининг бой С. шаҳарини барпо этишган. 1758 й. С.Қўқон хонлиги ҳудудига қўшиб олинди. 1864 й. Россия босиб олган. 1917 й.га қадар С.да 35 та масжид бўлган. Ҳоз. кунга келиб сақланиб қолган тарихий ёдгорликлар: Қози Байзово макбараси, жоме масжиди қолдиқлари, Хизр масжид ёнидаги мезана, Мирали бобо макбараси, шунингдек, шаҳар марказидаги ер ости йўли (уз. 3 км дан ортиқ). Душман ҳужум қилган пайтда аҳоли ушбу ер ости йўлидан фойдаланган. Шаҳар эски қалъасини бузиш пайтида 13-а.га оид танга пуллар, бирбирига ихчам кийдирилган сопол қувурлар, сопол буюмлар, эски ўчоқ ўрни ва б. топилган.

Аҳмад Эргашхўжаев.

САЙРОҚИ ҚУШЛАР (Oscines) чумчуқсимонлар кенжа туркумига мансуб қушлар. 40 га яқин оиласи бор. Оилалар бирбиридан фақат ташки тузилиши б-н фарқ қилади. С.қ. кекирдаги пастки қисмида жойлашган овоз пайлари ўзига хос мураккаб тузилганидан жарангдор сайраш хусусиятига эга (булбул, қораялоқлар, канарейкалар ва б.). С.қ.нинг, асосан, нари, баъзан модаси ўз жуфтини жалб қилиш, хавфдан огохлантириш учун сайрайди. Ўзбекистонда 30 га яқин тури учрайди.

САЙФИ ЖАЛИЛ (тахаллуси; асл исмишарифи Жалилов Жалил) (1932.20.6, Самарқанд 2003.11.2, Тошкент) — композитор, созанда, дирижёр.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1977). Ўзбекистон халқ артисти (1988). Тошкент консерваториясини тугатган (1967). Ўзбекдавлат филармонияси халқ чолғу асбоблари оркестри созандаси ва дирижёр (1950—66), «Шодлик» ансамбли бадиий раҳбари (1970—71), консерваторияда ўқитувчи (1967 й.дан), проф. (1990 й.дан), кафедра мудири (1992—98). Ижодини лирик кушиқ/тр («Кел, эргарок», «Она юртим» ва б.), романслар («Айт», «Кечалар юлдуз санаб» ва б.), камерчолғу ва оркестр пьесалар, сюита ва кватреллардан бошлаган. Кейинчалик, симфоник оркестр учун яратган «Тошкент манзаралари» (1966), «Қалам қошлигим» (1967) мусиқали комедияси, «Навойи Астрободда» (1967, Ю. Ражабий б-н) мусиқали драмаси ва, айниқса, танбур ва ўзбек чолғу асбоблари оркестри учун «Қалбимда» поэмасида ўзбек анъанавий бастакорлик услубини европача композиторлик ижодиёти тамойиллари б-н узвий уйғунлаштиришга эришган. Скрипка ва оркестр учун 2 концерт (1974, 1995), Ўзбекистонда биринчи виолончель ва оркестр учун концерт (1975), 2 та симфония (1978, 1983), «Зебуннисо» (1986) ва «Маликаи айёр» (1987) опералари, «Шарқ фрескалари» (1988) балети муаллифи. «Лақма», «Тўланоӣ», «Юлдузлар жамоли», «Шайтон муридлари», «Кампир кетармиш» каби асарлари б-н ўзбек мусиқали комедияси ва драмаси ривожига катта ҳисса қўшган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон давлат мукофоти лауреати (1979).

САЙФИ САРОЙИ (1321, Хоразм вилояти Сарикамиш қишлоғи — 1398, Искандария) — шоир, таржимон. Марказий Осиёда мўғуллар истилоси даврида яшаган, ўз ватанини тарқ этишга мажбур бўлган, умри дарбадарликда кечган. Кейинчалик Олтин Ўрда (Сарой ш.), Миср ва Туркияда яшаган. Форс, араб тили, адабиёти, тарихи ва халқ оғзаки поэтик ижодини мукаммал ўрганган, лирик шоир, касиданавис, эпик дostonчи ва таржимон

си

фатида танилган. Бизгача унинг 10 дан ортиқ ғазал, қасида, китъа, рубойи, «Сухайл ва Гулдурсун» достони, «Гулистони биттуркий» асари етиб келган. «Синдбоднома»ни ўзбек тилига қилган таржимаси сақланмаган. Шеърларида ватанпарварлик, одамийлик, инсон кадрқиммати, дўстлик, муҳаббат мотивлари б-н бирга ижтимоий мавзу ҳам куйланган («Кунгул», «Топилмас», «Эрур» ва б.).

С. С. Саъдийнинг «Гулистон» асарини ўзбек тилига биринчи бўлиб таржима қилиб, ярим оригинал, фалсафийахлокий «Гулистони биттуркий» асарини яратган (1391). Саъдий асарининг асосий маъзини олиб, уни замона руҳини ва маҳаллий муҳитни акс эттирувчи янги ҳикоятлар, китъа ва байтлар б-н тўлдирган. Асар 8 боб, ҳар бир бобда ҳикоятлар бор. Ҳикоятларнинг кўпчилиги дидактик мазмунда. Шоир панднасихат қилиш йўли б-н адолат ва осойишталик ўрнатиш, золим подшо ва амалдорларни инсоф ва адолатга қақририш, давлатни қатъий қонунқоидалар асосида бошқариш, кишилар хулқ-атворини яхшилаш мумкин, деб ўйлайди. Шу мақсадда туғрилик, ростгўйлик, садоқат ва марҳамат каби фазилатларни тарғиб этади. Асар катта адабий ёдгорлик, қад. туркий тилни ўрганишда ҳам муҳим манбадир. Унинг ягона қўлёзмаси Голландиядаги Лейден ун-тида (инв. №1355), фотонусхаси, «Сухайл ва Гулдурсун» достони қўлёзмаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади.

Ас: Шеърлар, Гулистон, Т., 1968.

Ад.: Мллаев Н., Ўзбек адабиёти тарихи, 1 китоб, Т., 1976; Ўзбек адабиёти тарихи [5 жли], 1 ж., Т., 1977.

Бегали Қосимов.

САЙФИ ҚУДАШ (тахаллуси; асл исм-шарифи Қудашев Сайфи Фаттахович) [1894.21.9 (3.10) Бошқирдистон Республикаси, Чишма тумани Кляшево кишлоғи — 1994] — Бошқирдистон халқ

шоири (1964). Уфадаги «Олия» мадрасасида таҳсил курган. Сўнг Қозоғистонда ўқитувчи бўлиб ишлаган. Ижоди 1913 й.дан бошланган. Дастлабки шеърларида бошқирд халқи чеккан азобуқубатлар туфайли мустамлакачиларнинг зулм ва зўравонлигига қарши норозилик («Мен яшаган муҳит», «Дунё», «Качон тугайди?» ва б.), ҳақсизхуқуқсиз хотин-қизлар қисматига хайрихоҳлик («Салима», «Бечора Муслима» ва б.) оҳанглари ўз ифодасини топган. «Озодлик кўшиғи» (1917), «Омоч кўшиғи» (1926), «Кураш қахрамони» (1928), «Республика куйлайди» (1940), «Чин қалбдан» (1944), «Севгим» (1956), «Япроқлар тўкилганда» (1960), «Менинг боғчамда» (1964), «Шеърлар» (1974) сингари ҳаётсеварлик ғоялари б-н суғорилган шеърӣ тўпламлар, бошқирд халқининг совет давридаги ҳаётини тасвирлашга бағишланган «Чаманзорда» нида» (1920), «Хат» (1930) дostonлари, «Қўшқайин» (1936) шеърӣ романи ва «Ёшлик изидан» (1964) хотиралар китоби муаллифи. «Баҳорни қаршилаганда» тарихий биографик киссаси (1954) А. Тўқай ва М. Ғафурийнинг дўстлиги тарихига бағишланган. «Хотирга келган дақиқалар» китоби (1957) ушбу киссанинг давоми бўлиб, ундан Бошқирдистон, Татаристон ва Қозоғистоннинг 1910—30 й.лардаги адабий ҳаётига оид хотиралар ўрин олган. С. Қ. Ғафур Фулом каби ўзбек шоирлари б-н яқин ижодий алоқада бўлган. Айрим шеърлари ўзбек тилига таржима қилинган.

САЙФИДДИН БОҲАРЗИЙ

(1190.8.9. Хуросоннинг Боҳарз кишлоғи — 1261.20.10, Бухоро) — кубровийлик тариқатининг йирик намояндаси, мутасаввиф ва шайх. Ҳирот ва Нишопур мадрасаларида таҳсил олган. Макка ва Мадинага сафар қилган. Кейинчалик Хоразм ва Бухорода муқим яшаган. Кўҳна Урганчда Нажмиддин Куброқш тасаввуф таълимотини ўрганган ва унинг халифаси сифатида кейинчалик кубровийлик

тариқатини ривожлантирган. С. Б.дан кубровийликнинг хинд шоҳобчаси — фирдавсия бошланади.

Жомийинт ёзишича, С. Б. Кубро томонидан Бухорога юборилган ва у бу ерда 40 й.дан ортиқ яшаган. У мўғуллар босқинига қаттиқ қаршилик кўрсатган. С. Б. нинг халқ ўртасидаги кучли нуфуздан чўчиган мўғул ҳукмдорлари у б-н ҳисоблашишга мажбур бўлишган. «Тарихи Банокатий» (15-а.) асарида келтирилишича, мўғул хоконлари Мункхон (1251—60), Хулағухон (1256-65), Хубилайхон (1260-94)ларнинг онаси — Суюрқўктани бека (Тулуйнинг беваси) Бухорода Хония мадрасаси ва хонақоҳ курдириб, унга жуда кўп кишлоқларни вақф қилган ҳамда шайх СБ. ни мударрис ва мутавалли қилиб тайинлаган. Туркистондаги ижтимоий-сиёсий ҳаётда шайхнинг ўрни катта бўлган. Олтин Ўрда хони Беркахон ҳам унга эътиқод қилиб Бухорога келган ва пирга мурид тушиб, ислом динини қабул қилган (13-а.нинг 50й.лари). Беркахон мусулмон бўлгач, ўзига Баракахон номини олган ва Шим. Кавказдан то Сибиргача чўзилган улкан давлати ҳудудида ислом динини жорий қилиб, масжид ва мадрасалар курдирган. Бу воқеадан сўнг С.Б.га Шайх улолам (Олам шайхи) унвони, Бухоро ш.га эса, Бухорои шариф мақоми берилган. С. Б. араб ва форс тилларида «Шарх аласмо алҳусно» («Аллоҳниг гўзал исмлари шарҳи»), «Рисола дар ишқ» («Ишқ ҳақида рисола»), «Воқеаи хилват» («Хилватдаги воқеа»), «Рубоиёт», «Рўзнома», «Васиятнома» ва б. асарлар ҳамда тўртликлар ёзган. С. Б. Фатҳобод мавзеида (Қарши дарвозаси рўпарасида) дафн этилган. Қабри устига мақбара қурилган (қ. Сайфиддин Боҳарзий мақбараси).

Ад.: Алишер Навоий, Насойим улмуҳаббат (Мукамал асарлар тўплами, 20 ж.ли), 17ж., Т., 2001; Тримингэм Дж., Суфийские ордена в исламе, М., 1989; Гафурова Р. Л., Китоби Муллазаде, Т., 1992; Бухоро Шарқ дурдонаси, Т., 1997.

Қаҳрамон Ражабов.

САЙФИДДИН БОҲАРЗИЙ МАҚБАРАСИ — Бухородаги меъморий ёдгорлик (13—14-а.лар). Бухоронинг шарқий қисми (эски Фатҳобод мавзеи) да 2 мақбара — Баёнқулихон мақбараси ва С.Б.м. бунёд этилган. С.Б.м.нинг кичик гўрхонаси (13-а. 2-ярми) ва зиёратхонаси (14-а. 2-ярми) чархи гумбазли. Бош тарзидаги пештоқ чуқур равокли, 2 ёнига гулдастала ишланган. Пештоқ ва гулдаста оралиғидаги ясси меҳробий тоқчаларга туйнуқлар қилинган. Пештоқ юқорисида равокли дарчалар бор. Зиёратхона ва гўрхона ичидаги гумбаз ости бағали 8 ва 16 қиррали муқарнас безаклар б-н тўлдирилган. Мақбарага Шайх Сайфиддин Боҳарзий, унинг 2 ўғли Жамолиддин Муҳаммад ва Мазҳариддин Мутаххар, шунингдек, невараси Абу Муфохир Яҳё, эваралари Хованд Бурҳониддин, Рухиддин Шайх Довудлар дафн этилган. Амир Темур Бухорога ташриф буюрганда Шайх қабрини албатта зиёрат қилган. Унинг фармони б-н мақбара обод қилиниб, зиёратхона ва шарқий пештоқ қурилган. Шайх қабри устидаги ёғоч сағананинг ясалиш услуби, зарҳал безаклари Амир Темур даври ёғоч ўймакорлиги санъатининг ноёб ёдгорлиги ҳисобланади. Сағанада туғилган ва вафот этган сана, Куръондан оятлар, Шайхни мадҳ этувчи мадҳиялар, рангбаранг нақшлар ўзаро уйғунлашган. Мустақилликдан кейин С.Б.м. қайта таъмирланиб, ёдгорлик атрофида гўзал Фатҳобод боғи бунёд этилди.

Ад.: Немцева Н.Б., Ханака Сайфаддина Баҳарзи в Бухаре, Бухара, 2003.

САЙФИЙ БУХОРИЙ, Мавлоно Сайфий, Сайфий Арузий Бухорий (14-а. 2-ярмида — Бухоро — 1503) — шоир, адабиётшунос олим. Бухоро ва Ҳирот мадрасаларида таҳсил олган. Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон ҳукмдори бўлгач, 15-а. 70й.ларида Ҳиротга борган ва у ердаги адабий муҳитда ном қозонган. «Саноеъ улбадоёъ» номли китоби Ҳиротда шуҳрат

қозонган бўлиб, ундаги юз ғазалнинг ҳар бири битта касб ва санъат соҳасига бағишланган.

С.Б.нинг 2 та девони ҳамда «Рисолаи аруз» ва «Рисолаи мусиқий» асарлари мавжуд. 1-рисолада шеър ва шоирлик, аруз қонунқоидалари, баҳри ва доиралари анчайин содда ва раво тил ҳамда услубда тадқиқ этилган. У ўз ғазалларида деҳқонлар ва касб-хунар эгаларини мадҳ этган.

СБ. Мовароуннахрга қайтгач (1487), бир неча муддат Самарқанд ҳоқими Бойсунқур Мирзога мураббийлик қилган. 1498 й.да у Бухорога қайтган ва шу ерда вафот этган.

Ад.: Алишер Навоий, Мажолис уннафоис [Мукамал асарлар тўплами, 20 ж.ли], 13ж., Т, 1997; Бобур З. М., Бобурнома, Т., 2002; Ҳасанхожа Нисорий, Музаққир аҳбоб, Т, 1993.

САЙФУДДИН, Ҳожи Сайфуддин (? — 1401, Нишопур) — Амир Темурнинг яқин сафдоши ва атоқли сарқардаларидан бири. Нукуз уруғи вакили. Соҳибқироннинг тахт тепасига келишида, мўғулларни Мовароуннахр сарҳадларидан қувиб чиқаришда С. Жоку, Аббос баҳодир, Сулаймоншоҳ, Довуд каби беклар қатори жонбозлик кўрсатган. 1365 й.да юз берган Жангилойца С Амир Темур қўмондонлик қилган жувангар — сўл қанотнинг қўлмарказидан ўрин олган. 1365 й. Соҳибқироннинг 243 нафар сафдоши, 12 минг кишилик лашқари б-н Нахшабда турган амир Ҳусайнга қарши юриш қилади. Ушбу юришда бошқа хос беклар қатори С ҳам жасорат кўрсатган. С.га амири лашқар ва тавочи мансаби берилади. 1371 й. С. Соҳибқирон томонидан Самарқанд доруссалтана доруғаси этиб тайинланган (1371 — 75). 1377 й.нинг қишида ҳаж амалини бажо келтирган. Илми ҳарб, илми нужум, илми шариятдан мукамал хабардор бўлган С.ни Соҳибқирон дипломатик музокаралар олиб боришга жалб этган. 1383—87 й.ларда С. Эрон, Озарбайжон,

Ироққа қилинган ҳарбий ҳаракатларда Мироншоҳ қўшини сафида қатнашган. 1388 й.нинг нояб.да Амир Темур С.ни ўғруқ(обоз)к& қўмондон қилиб тайинлаб уни Самарқандга узатган. 1391 й.даги Қундузча жангида С Мироншоҳ бошчилигидаги ўнг қўл қисм қунбулига сардорлик қилган. Жангдан сўнг Соҳибқирон ўғруқни пойтахтга етказишни яна С.га юклаган. 1393 й. С. Гуржистон юришида иштирок этган. С.нинг сарқардалик истеъдоди, матонати, тадбиркорлиги 1395 й. Терек дарёси бўйидаги жанга яққол намоён бўлган. Боязид Йилдиримга қарши юриш даврида, Амир Темур қўшинига қўшилиш мақсадида Самарқанддан Муҳаммад Султон мирзо б-н сафарга чиққан С. Нишопурга етгач, бетоб бўлиб вафот этади.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома, Мовароуннахр воқеалари, 1360—1370, Т., 1994.

Ҳамидулла Дадабоев.

САЙФУЛЛАЕВ Фуат Хатипович (1911.17.8, Октяба ш., Қозоғистон — 1989.26.2, Тошкент) — ҳуқуқшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1964), проф. (1983). Ўзбекистон МИК қошидаги Совет қурилиши ва ҳуқуқ ин-тини тугатган (1936). С. Тошкент юридик ин-ти (факультети)нинг фуқаролик ҳуқуқи кафедраси проф. бўлиб ишлади. Унинг раҳбарлиги ва бевосита иштирокида фуқаролик ҳуқуқига оид бир қатор қонун лойиҳалари тайёрланган, дарсликлар ёзилган.

САЙХУН (1991 й.гача Верхневелинское) — Сирдарё вилояти Сайхунобод туманидаги шаҳарча (1984 й.дан), туман маркази. Яқин т.й. станцияси — Бахт (14 км). Сдан вилоят маркази (Гулистон ш.) гача — 42 км. Аҳолиси 5439 киши (2003). «Ўнг тармоқ» каналидан сув олади. С.да, асосан, енгил саноат қорхоналари фаолият кўрсатади. Шаҳарчада туман ҳокимияти биноси, давлат ва маъмурий

ташкитоллари, 2 умумий таълим мактаби, лицеймактаб, 2 касб-хунар коллежи, марказий кутубхона ва унинг 3 та тармоғи, марказий касалхона (160 ўрин), марказий поликлиника ва болалар поликлиникам, шунингдек, 4 дорихона, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохбчалари мавжуд.

САЙХУНОБОД ТУМАНИ - Сирдарё вилоятидаги туман. 1952 й. Верхневелинское тумани номи б-н ташкил қилинган. 1959 й. Сирдарё ва Гулистон туманлари таркибига қўшилган. 1970 й. 7 дек.да Ворошилов тумани номи б-н қайта ташкил этилди. 1984 й.дан Ст. номи б-н юритилади. Шим.да Тошкент вилоятининг Қуйи Чирчиқ, Оққўрғон, шарқда Бўка туманлари, шим.ғарб ва ғарбда вилоятнинг Сирдарё, жан.да Гулистон туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,55 минг км². Аҳолией 61,9 минг киши (2003). Туманда 1 шаҳарча (Сайхун), 7 кишлоқ фукарolari йиғини (Гулистон, Истиклол, Иттифок, Нурота, Шўрўзак, Янгихаёт, Ўзбекистон) бор. Туман маркази — Сайхун шаҳарчаси.

Табиати. Ст. Мирзачўлнинг шарқида жойлашган. Рельефи пасттектислик. Грунт сувлари шўр. Туман худудидан «Ўнг тармоқ» канали оқиб ўтади (туман худудидаги уз. 31 км). Ундан суғориш учун экин майдонларига кичик тармоқлар чиқарилган (Шўрўзак канали — 15 км ва б.). Шўр сизот сувлар ариқ, ва зовурлар орқали Бош Қайир, Шўрўзак ва б. коллекторларга оқади. Туман шарқда Сирдарёга туташган. Паст жойларда баъзан кичик кўллар (Шўркўл, Қолгансир, Кўркўл) учрайди. Иклими континентал. Ўртача тра июлда 28°, янв.да —2°дан —4° гача. Йиллик ёғин 200—250 мм. Вегетация даври 195—200 кун. Дастлабки кузги совуқ окт. ўргаларидан туша бошлайди, апр.нинг биринчи ярмигача совуқ бўлиши мумкин. Тупроқлари лёсс қатлам устида пайдо бўлган оч тусли бўз тупроқ ва ўтлоқи аллювиал тупроқлардан иборат. Ёввойи ўсимликлар (камиш, янтоқ,

ажриқ ва б.) йўл, ариқ, зовур ва кўл четларида учрайди. Ҳайвонлардан ёввойи ўрдақ, қашқалдоқ, илон, қалтақесак, сув ҳавзаларида балиқлар бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, қозоқ, татар, рус, қорейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Ахшнинг ўртача зичлиги 1 км²га 121,6 киши (2003). Қишлоқ аҳолиси 56461, шаҳар аҳолиси 5439 киши.

Хўжалиги. Дехқончилик, асосан, пахтачилик — туман хўжалигининг негизини ташкил қилади. Ширкат хўжаликлари пахтачиликдан ташқари ғаллачилик, полизчилик, сабзавотчилик, чорвачилик б-н шуғулланади. Туманда 5 қўшма, 15 кичик, 56 хусусий қорхоналар, 24 акциядорлик жамиятлари мавжуд. Саноат, транспорт, қурилиш, алоқа қорхоналари бор. Шулардан пахта тозалаш з-ди, «Оқолтиндон» қорхонаси, МТП, автоқорхона, туман матлубот жамияти ва ишчилар кооперацияси ишлаб турибди, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохбчалари мавжуд.

Тумандаги экин майдонларига пахта, дон, сабзавот, полиз, ем-хашак экинлари, картошка, беда экилади. Ст.да 11 ширкат, 795 фермер хўжаликлари фаолият кўрсатади. Туман ширкат ва шахсий хўжаликларида қррамоқ, қўй ва эчки, от, парранда боқилади. Туман худудидан Катта Ўзбекистон тракти ўтади. Умумий таълим мактаблари, гимназия, лицей, касб-хунар коллежи мавжуд. Марказий кутубхона ва унинг тармоқлари, маданият уйлари, болалар мусиқа мактаби бор. Касалхона, туғруқхона, болалар ва катталар поликлиникалари ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. «Янги ҳаёт» туман газ. чиқади.

«САЙҚАЛ» — икки қисмли, асосан, танбур, ғижжак ва дуторда, 20-а. ўргаларидан созандалар ансамбли томонидан ижро этиб келинаётган ўзбек мумтоз қолғу қуйларидан. Уфар доира усулига боғланган. Шашмақрмдаги Сегоҳ мақоми йўллариининг варианты

бўлиб, «Сегоҳ» ва «Гиря» ашулаларига ҳамоҳанг. Куй ривожда пешрав услуби муҳим роль ўйнайди. Бастакорлар Т. Жалилов ва Ю. Ражабийлар мусиқали драма асарларида Сдан фойдаланган. С.нинг сурнай йўллари кенг тарқалган.

САЙҚАЛИЙ, Ҳисорий, Собирий (таҳаллуслари; исми Собир) (1730— Ҳисор — 1798) — шоир. «Қиссаи Иброҳим», «Рангномай имом Муҳаммад Ҳанафия», «Аҳтамнома», «Равзат ушшухадо» каби динийдидактик асарлари бор. Уларда Шарқда машҳур айрим сюжетлар қисқа баён этилган. Ҳазал, мухаммас, мусаддас, мусамман ва маснавийларида замонасидан, ҳақсизлик ва қашшоқликдан шикоят қилган, инсонни, унинг севгисини улғўлаган. С. ижодида ишқийсаргузашт мазмундаги «Баҳром ва Гуландом» достони алоҳида аҳамиятга эга. Асар маснавий ва лирик жанрларда аралаштириб ёзилган. Кириш қисмида 20 дан ортиқ ишқий сюжетларни санайди. Унинг асариди халқ оғзаки ижодидаги Баҳром образи асосий қаҳрамон қилиб олинган. Рум шаҳзодаси Баҳромнинг Чин маликаси Гуландомга ошиқ бўлиши ва уларнинг саргузаштлари асарнинг асосий сюжети-ни ташкил этади. Асарда мардлик, ватанпарварлик, садоқат, мақсадга интилишда собитқадамлик каби олижаноб инсоний фазилатлар тараннум этилган. С. асарлари Марказий Осиё, Қозоғистон, Татаристон ва б. жойларда кенг тарқалган, бир неча бор нашр этилган. Қўлёзма нусхалари Санкт-Петербург, Тошкент, Ашхобод, Душанба, Самарқанд каби шаҳарлардаги қўлёзмалар фондларида сақланади.

Ас: Баҳром ва Гуландом, Т., 1960.

Ад.: Абдуллаев В., Ўзбек адабиёти тарихи, 2китоб, Т., 1967; Ўзбек адабиёти тарихи [5 ж.ли], 4ж., Т., 1978.

САЙҒОҚ, оққуйрук (*Saiga tatarica*) — қувушшоҳлилар оиласига мансуб жуфт туёкли ҳайвон. Эркаги гавдасининг уз. 110—140 см гача, бўйи 80 см, оғирлиги 40 кг гача. Урғочиси эркагидан кичик.

Шохи оч сариқ, уз. 40 см гача. Урғочиси шохсиз. С. Монғолия, Ғарбий Хитойнинг чала чўлларида, Қозоғистон, Қалмиқ чўллари ва Куйи Волга, Ўрта Осиёнинг шим.да тарқалган. Каттакатта пода бўлиб яшайди, ҳаракатчан., 70—80 км/соат тезликда югуради. С. — чўл ва даштнинг типик ҳайвони.

У ўтлар б-н озикланади, кишда жануб томонга қараб кўчади. С. қор қалин тушганда кўплаб халок бўлади. Нояб.— дек. да жуфтлашади. Бўғозлик даври 5 ойча, бошқа туёкли ҳайвонлардан фарқ қилган ҳолда кўпинча 2 тадан бола туғади. Гўшти ва териси учун овланади. 20-а.нинг бошларида С.нинг сони кескин камайиб кетганлигидан 1919 й.дан бошлаб овлашман этилган. 1954 й.дан лицензия бўйича овлашга рухсат этилган. Мавсумий овланади. Ўзбекистонда Сайғоқли давлат буюртма худудида кўпайтирилмоқда.

САЙҒОҚЛИ ДАВЛАТ БУЮРТМА ҚЎРИҚХОНАСИ (казакниги) - сайғоқларни ва улар кўпаядиган худудларни муҳофаза қилиш мақсадида 1991 й.да ташкил этилган. Қорақалпоғистон Республикасининг Қўнғирот туманида, Устюрт платосининг шим.ғарбий қисмида жойлашган. Қорақалпоғистон Республикаси Табиати муҳофаза қилиш давлат қўмитасига қарайди. Майд. 1 млн.га. Буюртмахонанинг шарқий чегараси Қозоғистон Республикасининг давлат чегарасига, ғарбий чегараси Атеров (Гурьев) ва Оқтўба вилоятлари чегараларига қадар боради. Устюртда яшайдиган сайғоқлар Қорақалпоғистон худудининг Устюрт қисмида кўпайиб, ёзда Қозоғистон чўлларида кўчади, кузда яна Устюртга қайтади. Бу худудда Ўзбекистон Қизил китобига киритилган тувалоқ ва б. ҳайвонлар ҳам яшайди. Буюртма худудида сайғоқларнинг умумий сони 30 мингга яқин (2003).

САК ҚАБИЛАЛАРИ МАДАНИЯТИ - Осиёнинг (жумладан, Ўрта Осиё-

нинг) дашт, қўл ва тоғ олди худудларида яшаган кўчманчи аҳоли маданияти. Сак тилида ёзилган энг қад. манба — Олмаота атрофидаги Иссиқ мазорқўрғонидан топилган кумуш идишдаги ёзув бўлиб, у мил. ав. 5-а. б-н саналанади. Сак тилларида битилган ҳужжатларнинг асосий қисми Шарқий Туркистоннинг Хўтан воҳасидан топилган. Улар 7—10-а.ларга оид. Бу ёзувларни ўрганишда Г. В. Бэйли, М. Ж. Дрезден, Л. Г. Герценберг, И. М. Оранскийлар катта ҳисса қўшганлар. Сақлар ёдгорликларидан жез ва темирдан ишланган ҳарбий қуруллар, зебзийнат буюмлари, меҳнат қуруллари ва сопол идишлар учрайди. Сақларнинг ўқлари баргсимон, 2 ёки 3 қиррали бўлган, ханжар ва қилич дастасининг боши ёйсимон қайириб қўйилган. Геродот сақларнинг яроғаслаҳа ва от анжомлари ҳақида аниқ маълумотлар келтиради. Сақларнинг от анжомлари, ўқлари ва ханжарлари скиф яроғаслаҳаларига ўхшайди. Жездан ишланган санъат буюмларида ҳам яқин хусусиятлар ва катта ўхшашликлар бор. Мустақкам маданий алоқалар кўчманчиларни бирбирлари б-н боғлаб турган. Шунинг учун ҳам маданий анъаналари ва урфодатлари уларнинг яшаш шароитидан келиб чиқиб, бирбиридан унча фарқ қилмаган (яна қ. Скифлар маданияти).

Баходир Эшов.

САКАИ — Япониядаги шаҳар. Хонсю о.нинг жан. қисмида Аҳолиси 792 минг киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Йирик порт. Рангли металлургия саноатининг қад. марказларидан. Металлургия ва нефть кимёси, турли машина-созлик, тўқимачилик саноати корхоналари, иссиқлик электр ст-яси бор. С.да қадимдан гилам тўқилади, металл буюмлар тайёрланади. С қўлёзмаларда 716 й.дан тилга олинган. Музейларида қад. япон хунармандчилигининг нодир ёдгорликлари сақланган.

САКАРИЯ — Туркиянинг шим.

гарбий қисмидаги дарё. Уз. 790 км, ҳавзасининг майд. 65 минг км². Анадолу ясситоғлигидан бошланиб, Қора денгизга қуйилади. Ўртача сув сарфи 200 м³/сек., қишда тошади. ГЭСлар қурилган. Суғоришда фойдаланилади. С. бўйида Адапарари ш. жойлашган.

САКАТЕКАС — Мексиканинг марказий қисмидаги штат. Майд. 75 минг км². Аҳолиси 1,3 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Сакатекас ш. С. Мексика тоғлигида жойлашган. Иклими тоғтропик, қуруқ клим. Ўртача ойлик тралар 9—25°. Йиллик ёғин 500 мм гача. Ксерофит ўсимликлар ўсади. Хўжалигида қ.х. етакчи тармок. Мевазорлар бор. Тоғ этакларида чорвачилик ривожланган. Полиметалл руда конлари бор. Рангли металлургия, озик-овқат, тўқимачилик саноати корхоналари ишлаб турибди. С. орқали Мехико ш.ни мамлакатнинг шим. штатлари б-н боғловчи т.й. ва автомобиль йўллари ўтган.

САКЕН САЙФУЛЛИН (тахаллуси; асл исми Саидваққос) (1894.12.6, Оқмўла вилояти Нилда волости — 1939.3.2, Олмаота) — қозоқ ёзувчиси ва давлат арбоби. Омскдаги ўқитувчилар семинарийсида ўқиб юрган кезларида (1913—16) шеърлар ёза бошлаган ва бу шеърлар 1914 й.да Қозонда «Ўтган кунлар» номи б-н нашр этилган. С.С. Омскда большевиклар б-н танишиб, улар таъсирига берилган. Февраль воқеаларидан кейин (1917) Оқмўлада «Ёш қазақ» шаҳар ёшлари ҳаракатини ташкил этиб, «Тирикчилик» газ.ни нашр этган. Қозоғистон АССР маориф халқ комиссари (1922), ХКС раиси (1922/25). С. С. кейинчалик ижодий педагогик соҳаларга ўтиб, «Энбекши қазақ» («Меҳнатқаш қозоқ») газ. ва «Адабиёт майдони» жур.да муҳаррир (1922—25), Қизилўрда халқ маориф инти (1925—28), Тошкент (1927—28), ҳамда Қозоқ педагогика интилари (1930—37)да ўқитувчилик қилган. С. С. «Асов тулпор» (1922), «Дўмбира» (1922), «Экс-

пресс» (1926), «Турмуш тўлкинида» (1928) шеърӣй тўпламлари, «Кўкчетов», «Чўлоқ сайғоқ» (1924), «Айрилган оққушлар» (1925), «Чжан Цаолин» (1927) дostonлари, «Бахт йўлида», «Қизил шункорлар» (1920) пьесалари, «Тор йўл, тойғоқ кечув» тарихиймемуар романи (1927), «Ойша» (1922), «Ер қазувчилар» (1928), «Мевалар» (1935) қиссалари, қозоқ адабиёти ва фольклори ҳақидаги мақолалар муаллифи. С.С. «маяковский-ча» эркин шеър тузилишини қозоқ шеърӣятига олиб қирган. Асоссиз репрессия қилинган; ўлимидан сўнг оқланган.

САККИЗ ЁҚЛИ МАҚБАРА - Самарқанддаги меъморӣй ёдгорлик (15-а.). Шохизинда ансамбли таркибида. Самарқанд меъморлигига хос бўлмаган (озарбайжонлик меъмор қурган деб тахмин қилинади) услубда, 8 равоқли (номи ҳам шундан), томонлари очик қилиб қурилган. Тагила доира тархли дахма — гўрхона жойлашган. Ташки қирралари сопол гиштчалар б-н қопланган. Равоқ тепасидаги қанослари ёрқин ложувард рангда терма қошинлар б-н безатилган. Гумбази (диаметри — 6,3 м) қайта тикланган. Ички безагида қизил, кўк ва оқ рангдаги нақшлар қўлланилган.

САККИЗ ЙИЛЛИК МАКТАБ - тўлиқсиз ўрта маълумот берган умумий таълим мактаби. Таянч мактаб деб юритилган бу ўқув муассасалари 1958 й.дан етти йиллик мактаб ўрнида ташкил этилган. Ўзбекистонда етти йиллик умумий мажбурий таълимдан саккиз йиллик умумий мажбурий таълимга ўтиш 1959/60 ўқув йилида бошланиб, 1962/63 ўқув йилида тўлиқтуғалланган. С.й.м. 7 ёшдан 15—16 ёшгача бўлган ўқувчилар таълим-тарбиясини уюштирувчи ўқувтарбиявий маскан ҳисобланган. Уларда ўқувтарбиявий ишлар меҳнат тарбияси ва амалиёт б-н боғлиқ ҳолда олиб борилган. С.й.м.ни битирган ўқувчи саккиз йиллик маълумот олганлиги тўғрисида шаходатномага эга бўлган. Бу

шаҳодатнома умумий ўрта таълим мактабининг 9синфига, ўрта махсус ҳамда хунартехника ўқув юртларида ўқишни давом эттириш ҳуқуқини берган. 1984 й.дан умумий ўрта таълим мактабларита айлантирилган.

САККИЗОЁҚЛИЛАР - қ. Осьминоглар.

САККОКИЙ (15-а.) шоир. Исми, туғилган ва вафот этган йиллари номаълум. Самарқандда Халил Султон (1405-09) ва Улуғбек ҳукмронлиги даврида яшаб, ижод этган. Алишер Навоӣй С. ижодига юксак баҳо берган: «Туркий ал-фозининг булагосиндин Мавлоно Саккокий ҳам Лутфийларким, бирининг ширин абётининг иштихори Туркистонда бағоят ва бирининг латиф ғазалиётининг интишори Ироқ ва Хуросонда бениҳоятдудур» («Хутбаи давовин»), С. халқининг бой оғзаки ижодини, салафлари асарларини пухта ўрганган ва ижодий озиқланган. Туркий тилда асарлар яратиш, унинг бой ички имкониятларидан фойдаланиш борасида кўп иш қилган. Асарларида инсон муҳаббати, орзутилақларини, дардаламларини, табиат гўзалликларини тасвирлаган. Ғазалларида маъно ва шакл бирлигини сақлаб, сўз ўйинлари ва қочиримлардан унумли фойдаланган. Унинг лирикасида жаҳолат ва нодонликка қарши адолатпарварлик ғоялари илгари сурилган. Бундай ғоялар С.нинг қасидаларида очикроқ намоён бўлган.

С. ўзбек адабиётида қасида жанрига асос солган шоирлардан. Хожа Муҳаммад Порсо, Халил Султон, Улуғбек ва Арслон Хожа Тархонларга бағишлаб қасидалар ёзган. Қасидаларидан бирида Улуғбекни халқнинг меҳрибон ҳукмдори, маърифатпарвар ва буюқ олим сифатида улуғлайди. Шундай маърифатпарвар подшоҳ б-н замондош бўлганидан фахрланади ва:

Фалак йиллар керак сайр этсаю келтирса илқиға,

Менингдек шоири турку сенингдек шоҳи донони,

деган мисрларини ёзган.

С.нинг адабий фаолияти замондошлари Лутфий, Гадоий, Атоий каби Навоий ижодига ҳам катта таъсир кўрсатган; ўзбек дунёвий лирикасини ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатдан бойитган. Шоир ғазаллари ва қасидалари девон қилиб тўпланган бўлсада, тўлиқ нусхаси бизгача етиб келмаган. С. девони Лондонда, Британия музейида ва Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида (инв. № 7685) сақланади.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1960.

Ад.: Рустамов Э., Узбекская поэзия в первой половине XV века, М., 1963; Маллаев Н., Ўзбек адабиёти тарихи, 1-китоб, 2-нашр, Т., 1976; Маънавият юлдузлари, Т., 2001.

САККУЛИНА (*Sacculina sarcini*) умуртқасиз ҳайвонларнинг илдизбошилир кенжа туркумига мансуб паразит денгиз ҳайвони. Гавдаси халтача кўринишида бўлиб, илдизсимон ўсиқлари бор. Бу ўсиқлар краб танасига тешиб киради. С. тухумидан олти оёкли личинкалар — науплиус ривожланади. Личинкалар 4—5 кундан сўнг икки тавақали чиганокка ўралади ва паразит ҳаёт кечиришга ўтади. Бу вақтда улар тана ва чиганогини ташлаб юборади. Қолган бош қисми крабга ўсиб киради ва ундан вояга етган гермафродит (к. Гермафритизм) индивид ривожланади.

САКЛАР, шаклар — Осиё даштларининг чорвадор аҳолиси. Археологик адабиётларда бу давр «Илк темир даври», «Илк кўчманчилар даври», «С. даври» сифатида маълум. Геродоттг ёзишига қараганда, Евросиё чўлларининг кўчманчилар дунёси шим. ва шарқий Қора денгиз бўйи қабилаларидан бирининг номи б-н скуда кейинроқ сколотлар деб аталган. Юнонлар эса уларни скифлар деб юритганлар.

Археологик материаллар таҳлилига кўра, мил. ав. 8—2-а.ларда Хитойнинг Хуанхэ дарёсидан то Дунайгача кенглик-

да яшаган дашт қабилаларига тегишли «ҳайвон тасвирлари услуби»да ишланган ноёб санъат асарлари скиф санъати, скиф маданияти номи б-н машқур. Мана шу дашт аҳолиси — С.нинг кундалик турмуш тарзи, қуроляроғ ва от анжомларининг типи, скифларга хос кийимкечак ва уйрўзғор асбобускуналари жуда бирига ўхшашки, бу яқинлик скифсаклар этномаданий ҳаётининг туб маъно ва мазмунини ташкил этади. Ахоманий хукмдорларининг Биҳистун китобаларит Сирдарё ортидаги қабилалар С. деб аталган. Геродот, «Тарих» асарида «форслар барча скифларни саклар деб атайдилар» деб ёзади. Подшо Доронинг Накши Рустам ёзувида С. «Парадрайя», («Гийатарадарайя»), яъни денгиз ортидаги С.) деб тилга олинган. «Сак» атамаси аслида манбаларда ахоманийларгача маълум. Мас, Осурия пойтахтидаги Иштар ибодатхонасини қазिश вақтида мрамр тахтага подшо Ашшурбанипал (мил. ав. 669—631) ёздирган хат топилган. Хатда киммерийлар ва уларнинг сардори Тугдамми Киликиядаги жангда ҳалок бўлгани, уни С. подшоши эканлиги эслатилади. Биҳистун китобаларининг Аккадча нусхасида форслар ўзларига яқин кўшнилари С. ни «киммерийлар» атамаси б-н тилга олади. Манбалар тах/шлидан тарихий хулоса шуки, сак ва киммерийларнинг бирилашган кўшинлари иттифоқи асосида ташкил топган бу янги сиёсий куч қайси бир етакчи қabila номи б-н аталмасин, манбаларда уларнинг жанговар кўчманчи орийлар эканлиги кўзда тутилган. Қад. тарихда С. доврўғининг бошланиши мил. ав. 8—7-а.ларда киммерии ва скиф қабилаларининг Қора денгиз бўйлари ва Олд Осиёга юриши даврида юз берди. Унинг давоми Аму ва Сирдарё орти Сини ахоманий подшолари Кир II ва Доро б-н бўлган жангу жадалларида намоён бўлди. Худди мана шу воқеалар асосида С.нинг ватани, ҳаёти ва урфодатлари, уруғаймоқлари ва уларнинг шим. ва шарқий кўшнилари ҳақида дастлабки маълумотлар пайдо бўлди. Та-

рихчи Элиан (3-а.) С.да бир одат борлигини, унга кўра уйланишни истаган киши киз б-н ер остидаги бинода қолиб беллашиши лозимлиги, агар кизни енголмаса, у кизнинг асири бўлиб қолиши ҳақида маълумот беради. Сак аёллари эркаклар б-н бир қаторда жангларда иштирок этишган. Улар ёвни алдаш учун ёлғондан қочишга, худди эркаклардек от устида чоғиб кета туриб орқаларига ўгирилиб қамондан ўқ отишга моҳир бўлишган.

Тиграхауда («Чўкқи қалпоқли») ёки «қамондан ўқ отувчи») Си б-н жангга киришда Доро катта сувдан кета ва соллар ёрдамида сузиб ўтганлиги ҳақида хикоя қилади, тадқиқотчилар катта сув — бу Сирдарё бўлиши керак деб тахмин қиладилар. Доронинг тилла ва қумуш тахтачаларга ёздириб қолдирган тарихий лавҳаларида Доро салтанатининг шим.шарқий чегараси суғдлар мамлакатининг ортидаги С. юрти дейилган. Демак, С. мамлақати суғд ерларидан Сирдарё орқали ажралган. Доро ва унинг вориси Ксеркс (мил. ав. 486—464 й.) лавҳаларида ахоманийларга тобе яна бир сак қабила иттифоқи тилга олинади, улар хаумаварка (муқаддас хаома ичимлиги ичувчи) С и бўлиб, улар эгаллаган юртлар «МихрЯшта» мадхияларига кўра, Фарғона водийси ва Шарқий Туркистонга тўғри келади. Ксеркснинг Персеполь лавҳаларида тиграхауда ва хаумаварка Си б-н бир қаторда уларга қардош ва тиддош дахлар ҳақида гап боради. Ахоманий ёзувларида Эрондан шарқда бошқа сак қабилалари ҳақида хабар учрамайди. Аммо, юнонрим муаррихлари С.нинг бошқа турлари ҳақида кўп маълумотлар қолдирган. Мас, Геродот ортоқарибант Си (учли қалпоқли С), амюргия («дарё орти») С. и ва дахлар ҳақида сўз юритади. Адабиётларда уларнинг биринчиларини ахоманийларнинг тиграхауда ва хаумаварка Си б-н ўхшашлиги таъкидланади. Фанда бу масалада турлича қарашлар мавжуд. Мас, А. Херман ва Б. Литвинскийлар, юнон муаллифлари тиграхауда Сини массагетлар иттифоқи б-н

бир эканлигини тахмин қилсалар, С. Г. Кляшторний Аррианта иктибос қилиб, массагетларни дахлар б-н бир халқ деб таъкидлайди. Арриан мил. ав. 4-а.да дахлар Танаис ортида, яъни Сирдарё ортида ва Танаис бўйлаб яшаганлигини қайд қилиб ўтади. Арриан массагетларни айнан скифсак эканлигини Спшпамен курашлари муносабати б-н яхши баҳолаган. Арриан учун массагетлар Амударёнинг чал соҳилида истиқрат килувчи ночор қабила жамоалари эди, Суғд б-н ғарбий чегарадош эди. Дахлар эса, аксинча, Суғдийёнинг шим.шарқий қўшнисини, Танаис (Сирдарё) водийсининг аҳолиси эди. Арриан дахларни совутларга ўралган жанговар суворий жангчилар, Доро ҳарбий юришларининг сараланган отлиқ аскарлари сифатида таърифлайди. Демак, массагетлар чорвадор сакларнинг қамбағал қатламини ташкил этеа, дахлар уларнинг бадавлат кашами — орийлари эди. Геродотнинг ёзишича, С. аскарларининг бошларида қалин кигиздан тикилган, чўкқи қалпоқлари бўлган. Улар сак ўқ ёйлари, қалта қиличлар (акинаклар), ойболталар (сагарийлар) б-н қуролланганлар. С. ўзларининг ҳарбий маҳоратлари, асосан, ўқ ей отишга усталиклари б-н донг чиқарганлар. Қад. дунё муаррихлари С. ни дунёдаги энг моҳир мерганлар деб таърифлашган. Мил. ав. 238 й.да дах қабилаларидан бири парнлар Парфия давлатини тузган. Археолог К. Акишев Марказий Қозоғистонда ўрганган «Тасмўла маданияти» сак қабила иттифоқига қирувчи исседонларта тегишли эканлигини ёзади.

Мил. ав. 2-адан бошлаб С.нинг турли қабилалари жан.га (Ҳиндистон ва Эрон) силжиб ЮнонБактрия подшолигини тормор этишда қатнашган. Эронда С қад. Дранғиёна вилоятида, Хамун кўли атрофига жойлашишган, бу ер Сакастон — саклар мамлақати, кейинчалик Сейистон, Систон деб аталган. Ҳиндистоннинг шим.ғарбида, Гандхара вилоятида улар мил.ав. тахм. 1-а.да олимлар томонидан Ҳиндсак давлати деб аталган сиёсий бир-

лашма барпо этишган, бу давлатга мансуб тангалар топилган. Давлат асосчиси подшоҳ Мауэс бўлиб, унинг ворислари Аз, Азилис каби исмга эга бўлишган. Ҳиндсак давлати ҳиндпарфян сулоласи томонидан босиб олинган, кейинчалик Кушон подшолигита қўшиб юборилган. Ҳинд ёзма манбаларида сак этноними шака сифатида берилган, Ҳиндистонда Шака эраси мавжуд бўлгани маълум. Хитой ёзма манбаларида С. сз халқи деб қайд этилган. С. астаесеки Ҳиндистон, Эрон, Ўрта Осиёдаги халқлар, қабилалар таркибига сингиб кетганлар.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон сак қабилалари маданияти ҳақидаги маълумотлар археологик тадқиқотлар туфайли қўлга киритилган. Мас, Или водийсида ўрганилган Бесшатир ёки Тагискен ва Исик қўрғонлари, Сирдарёнинг қуйи ҳавзасида ўрганилган Уйгарак қўрғонлари, Еттисув водийсининг сакарауқийлари (сакаравллар ёхуд сакараваклар) ва б. Хуллас, Ўрта Осиё ва Қозоғистон чўлларида, асосан, чорвачилик хўжалиги б-н шуғулланган даштликлар С. этносини ташкил этган. Ўз даврида суғдларнинг бобокалонлари ҳам Ўрта Осиё икки дарё оралиғи С.и бўлган. Массажетлар эса хоразмийларнинг бобокалонлари эди. Авестода тилга олинган турлар Турон заминнинг Си бўлганлиги шубҳасиз. Шунингдек, Қозоғистон С.ининг бобокалонлари Андроново маданияти аҳолиси (орийлар, дахлар ва Авестодаги турлар) бўлган.

«С.» атамаси «Саха» кўринишида Саха Республикасининг расмий номида сақланган.

Ад.: Геродот, История (в девяти книгах), Пер.с греческого, т.1, книга IV, VII, Л., 1972; Акишев К. А., Кушаев Г. А., Древняя культура саков и усуней долины р. Или, АлмаАта, 1963; Страбон, География. В 17 книгах, XI, Пер. Г.А. Страгановского, М., 1964; Ставский Б. Я., Средняя Азия и ахеменидский Иран. Сб. «История Иранского государства и культуры», М., 1971; Дандамаев М. А., Данные вави-

лонских документов VI— V вв. до н. э. о саках, ВДИ, 1, 1977; Дьяконов И. М., К методике исследований по этнической истории («киммерийцы»). Сб. «Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности», М., 1981; Кляшторный С. Г., Султанов Т. И., Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. Санкт-Петербург, 2000.

Ахмадали Аскарлов.

САКРАМЕНТО - АКШнинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Калифорния штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 407 минг киши (2000). Сакраменто дарёси бўйидаги порт. Транспорт йўллари туғуни. Кага Калифорния водийси шим. қисмининг савдо маркази. Ракетакосмик, радиоэлектроника, озиқ-овқат саноатлари ривожланган. Калифорния ун-ти бўлими бор. Шаҳарга 1848 й.да асос солинган.

САКРАШ (спортда) —1) айрим спорт турининг асоси (қ. Парашют спорти, Батут); 2) маълум бир спорт турида мустақил машқ. Мас, узунлик ва баландликка С, баландликдан сувга сакраш, чанғида трамплиндан С. (қ.Чанғи спорти); 3) спортнинг муайян тури (мас, бадий гимнастика, конькида фигурали учиш)да машқлар элементи.

САКРАШ (фалсафада) — микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш жараёни (қ. Микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши қонуни).

САКРОВЧИ БАЛИҚЛАР (Periophthalmidae) — олабугасимонлар туркумига мансуб балиқяар оиласи. 10 га яқин тури бор. Ҳинд ва Тинч океанининг тропик ва суви чучуклашган қисмларида, Мангро ўрмонлари ботқокликларида кўп учрайди. Уз. 27 см гача. С.б. бир неча соат сувсиз яшай олади. Танаси йўғон ва калта, қўнғирқулранг ёки сарғиш тусда, қора холлари бор. Қўзи

сувда ва курукликда кўришга мослашган. Курукликда ва дарахт шохларида мускулли дум ва кўкрак сузгичлари ёрдамида ўрмалаб ва сакраб ҳаракатлана олади. Инга увилдириқташлайди. Майда қисқичбақасимонлар, ҳашаротлар, чувалчанглар ва б. умуртқасизлар б-н озикланади. С.б.ни туб аҳоли овлайди. Аквариумларда бокилади.

САКСИН — Волга дарёсининг куйи окими бўйидаги ўрта аср шаҳри. Араб географлари (10—14-а.лар) томонидан катта савдо шаҳри сифатида қайд этилган. Аниқ жойлашган ери номаълум. Баъзи олимлар уни илгари Итил ш. б-н қиёсласалар, бошқалари уни Сарой-Боту ёхуд СаройБерка ўрнида бўлган деб биладилар. С. Итилдан сўнг Хазар хоқонлигшигт пойтахти бўлган. 11-а.да вайрон қилинган. 12-а.да қайтагиқланган ва 14-а.да ҳам мавжуд бўлган. С. ва Булғордан хорижий мамлакатларга мўйна чиқарилган.

САКСЛАР — герман қабилалари гуруҳи. Рейн ва Эльба дарёларининг куйи окими бўйларида яшашган. 5—6-а.ларда С.нинг бир қисми Британияни инглизсакслар томонидан босиб олиншида қатнашган. Қитъадаги С 772—804 й.ларда франклар томонидан тобе этирилган.

САКСОВУЛ (Haloxylon) — шўрадошлар оиласига мансуб бута ва дарахтлар туркуми. Бўйи 1,5—12 м, танасининг диаметри 1 м гача боради. Гули майда, икки жинсли, қарамақарши, тангачасимон, гулолди қўлтиғида биттадан ўрнашган. Барглари учли, ривожланмаган, тангачасимон, гул хреил қилувчи новдачалари қари шохлардан ўсиб чиқади. С.нинг яшил новдалари органик модца тўплашга хизмат қилади. Ииллик ёш новдаларининг кўп қисми кузда, айниқса, совук тушиши б-н тўкилиб кетади, озроқ қисми эса ёғочга айланиб сақланиб қолади. Алр.дан гуллай бош-

лайди, окт.да уруғлайди. Осиё (Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон, Хитой, Монголия)да 10 тури учрайди. Ўзбекистоннинг Қизилқум чўлларида ўрмонларни ҳосил қилувчи асосий турлар — оқ ва қора С.дир. Қора С. (H. aphyllum) — баргсиз бута ёки дарахт, бал. 4—9 (12) м гача. Асосан, Осиёнинг чўл ва чала чўлларида, шўрхоқ ерларда, шўрланган кумларда, тақирларда кўп тарқалган. Уруғидан кўпаяди. Йўлларда ихотазорлар барпо этишда фойдаланилади. Қора С. катта дарахтзорлар ҳосил қилади, оқ Сдан тана ва шохшабасининг қорамтир бўлиши, баргининг тузилиши б-н ажралиб туради. Оқ С. (H. persicum) — йирик бута. Бал. 2,5—6 м. Илдизи 10—11 м чуқурликка боради. Қозоғистон, Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон, Ироқ, Саудия Арабистони, Ғарбий Хитойнинг чўл ва сахроларида ўсади. Оқ С. кумликларни мустаҳкамлаш учун экилади. Зайсан Си (H. ammodendron) тури Қорақалпоғистоннинг айрим жойлари (Устюрт)да учрайди.

С.нинг халқ хўжалигида аҳамияти катта. Ундан, асосан, ўтин (ёқилги), кўйлар ва туялар учун тўйимли озука, кумларни мустаҳкамловчи, шамолни тўсувчи восита сифатида фойдаланилади. С ўрмонлари тупрокни эрозиядан сақлашда муҳим ўринда туради. С. 50—60 й. яшайди. Асосан, уруғидан кўпаяди ва 5—7йили нормал уруғлай бошлайди. Ўрта Осиё ва Қозоғистонда С ўрмонлари 22 млн. га атрофида. Ўзбекистонда С. ўрмонлари 1229 минг га, шундан оқ С. 976 минг га, қора С. 253 минг га ни эгаллайди.

Ўзбекистонда чўл ва яйловларга экиш учун 1991 й.да чиқарилган Нуртуя нави р-нлаштирилган. Сўнгги йилларда С.ни кўпайтириш мақсадида бир қатор ўрмон хўжаликлари ташкил этилиб, сунъий саксовулзорлар барпо қилинмоқда.

Абдушукур Хоназаров.

САКСОНИЯ — 1) сакслар яшаган тарихий вилоят, улар бу ерда герцоглик-

ка асос солганлар (9-а. охири — 1180; Германиянинг Қуйи Саксония худудига тўғри келади). 2) Германиянинг ўрта қисмидаги ўрта асрлар князлиги (15-а. дан курфюрстлик), 1806—1918 й.ларда киролик (пойтахти — Дрезден); 1815 й. киролик худудининг тахм. 1/2 қисми Пруссия тасарруфига ўтган ва унга қаршли Саксония провинциясининг асосий қисмини ташкил қилган, сўнг ер.

САКСОНИЯ — Германия ери (федератив бирлик). Мамлакатнинг жан. шарқий қисмида, Чехия б-н чегарадош. С худудидан Эльба дарёси оқиб ўтади. Майд. 18,4 минг км². Аҳолиси 4,38 млн. киши (2001). Маъмурий маркази — Дрезден ш.

С. ГФР ери сифатида янги ташкил қилинган бўлсада, узоқ тарихга эга. Қадимда у тарихий вилоят бўлган. 10-а. да тузилган Мейсен маркази С.нинг негизи бўлган. 1806 й.дан киролик. 1918 й.да С.да киролик ағдалиб, республика эълон қилинди. 2-жаҳон урушига қадар С худудига жойлашган Дрезден, Лейпциг ва Хемниц ш.лари мамлакатнинг индустрия марказлари бўлган. 1952 й.да худуд ГДР таркибидаги бир неча округга бўлинган. 1990 й.да ушбу округлар ер сифатида бирлашиб ГФР таркибига кирди. С. — Германиянинг аҳоли энг зич жойлашган ва саноати ривожланган ерларидан. Етакчи саноат тармоғи — машинасозлик (хусусан, автомобилсозлик, радиоэлектроника ва электротехника саноатлари), тўқимачилик саноати учун машина ва станоклар, совиткич ва фотоаппаратлар ишлаб чиқарилади. Кимё, полиграфия, тўқимачилик, тикувчилик саноати корхоналари бор. Дрезден ш. туризм марказларидан (йилига 5 млн. сайёҳ келибкети). Лейпцигда қадимдан ноширлик иши ривожланган. Бу ерда ҳар йили халқаро китоблар ярмаркаси утказилиди.

САКСОНИЯ-АНХАЛЬТ — Германия ери (федератив бирлик). Эльба да-

рёси ҳавзасида. Майд. 20,4 минг км². Аҳолией 2,5 млн. киши (2001). Маъмурий маркази — Магдебург ш. С.А. худудининг катта қисми Магдебург текислигида жойлашган бўлиб, жан.ғарбда Гарц тоғларига ўтиб боради. Флеминг тоғлари С.А.нинг шарқий чегараси ҳисобланади. С.А. мустақил ер сифатида қисқа тарихга эга. У 1947 й.дан 1952 й.гача мавжуд бўлган ва 1990 й. 3 окт. да Германия бирлашганидан сўнг қайта ташкил этилган. С.А. таркибидаги баъзи худудлар Германиянинг қад. маданият марказларидан ҳисобланади. С.А.нинг шим.даги Альтмарк Бранденбург кул остида бўлган. Жан. ва шарқда Саксония хукмронлик қилган. Анхольт ери 1212 й.да юзага келган. С.А. — мамлакатнинг энг шим. узумчилик р-ни. Магдебург текислигининг унумдор тупроғида донли экинлар, қанд лавлаги, картошка, сабзавотлар экилади. С.А.да озик-овқат саноати корхоналари, хусусан, қанд з-ди кўп. Оғир ва транспорт машинасозлиги, кимё саноатлари ривожланган. Дессауда самолёт ишлаб чиқарилади.

САКСОФОН (инг. saxophone) — пуфлама тилчали мусика чолғу асбоби. Бельгиялик мусика чолғулари устаси А. Сакс ихтиро қилгани (1841) учун унинг номи б-н аталган. Турли (жез, рух ва б.) металл қоришмасидан тайёрланади. Мундштуги якка тилли. Чалғичбармоқ тешиклари клапанлар б-н беркитилади. Асосан, 7 тури (сопранинодан контрабасгача) мавжуд. Ёркин, кучли ва ширали товуши, кенг техник (виртуоз) имкониятларга эга бўлган С. жаз мусикасида асосий чолғулардан ҳисобланади. Пуфлама созлар оркестри, эстрада оркестри, баъзида симфоник ва опера оркестрлари таркибига қиради. Якканавоз концерт мусика чолғуси сифатида ҳам фойдаланилмоқда (К. Дебюсси, Рапсодия; А. Глазунов, С. ва торли оркестр учун концерт ва б.).

Ўзбекистонга 19-а.нинг охири чо- рагида рус ҳарбий оркестрлари б-н бир-

га кириб келди. Ҳозирда Ўзбекистон Қурулли Кучлар оркестрлари, турли эстрада оркестр ва ансамбллари таркибидан ўрин олган. 1990 й. Ўзбекистон давлат консерваториясида, кейинчалик, мусиқа коллежларида С. синфи очилган. Ш. Эсонбоев, Б. Шукуров, Ю. Живаев, Б. Муртазов, Ю. Гулзаров каби С. ижрочилари танилган.

САЛАВАТ — РФ Бошқирдистон Республикасидаги шаҳар (1954 й.дан). Оқ Идил (Кама ирмоғи) дарёси бўйида. Уфадан 188 км жандаги т.й. станцияси. Аҳолиси 155,6 минг киши (1998). Нефтни қайта ишлаш, нефть кимёси ва кимё машинасозлиги саноатлари бор. Қурилиш материаллари корхоналари фаолият кўрсатади. Уфа нефть ин-тининг кечки фти, бир неча ўрта махсус билим юртлари, драма театри мавжуд. Шаҳар Салават Юлаев номига қўйилган.

САЛАВАТ ЮЛАЕВ (1752.5.6, Теевее кишлоғи, ҳоз. Бошқирдистон республикаси, Салават р-ни — 1800.26.9, Рогервик, ҳоз. Палдиски ш., Эстония) — бошқирд халқининг миллий қахрамони, бадиҳагўй шоир. Дехқонлар уруши қатнашчиси (1773—75). Е. Пугачёв сафдоши. Волость оқсоқолининг ўғли. 1773 й.нинг кузида Пугачёвга қарши курашга юборилган. Пекин, СЮ. 2 минглик отряди б-н қўзғолончиларга қўшилган. Ўзини иқтидорли ташкилотчи ва саркарда эканлигини намоён қилган. 1773 й.нинг охирида Бошқирдистоннинг шим.шарқида 10 минглик отряд тўплаб Красноуфимск ва Кунгур р-нларида қатор муваффақиятли жанглр ўтказган. 1774 й. ноябда асир олинган. 1775 й. сент. да отаси (деҳқонлар уруши қатнашчиси) б-н биргаликда Болтиқбўйидаги Рогервик қалъасига умрбод қаторгага ҳукм қилинган. С.Ю. поэзияси бошқирд оғзаки шеърятининг энг яхши намуналаридан саналади. Бошқирдистондаги р-н, шаҳарга номи берилган ва Давлат мукофоти таъсис этилган.

САЛАВК I Никатор (юн. Seleukos Nikator — «Музаффар») (мил. ав. 358/354—281/280) — Салавкилар давлати ва сулоласи асосчиси. Македониялик машхур Антиохнинг ўғли. 326 й. Александрнинг Ҳиндистонга қилган юришларида машхур саркарда сифатида ном чиқарди. Александр ўлгандан кейин унинг сафдошлари (диадохлар) б-н тахт учун шафқатсиз кураш олиб борди. 321 й. Бобил сатраплигини бошқариш унга топширилган. 312 й.га келиб («салавкилар эраси»нинг бошланиши) бу ерда мустақкам ўрнашиб олгач, Мидия, Сузиана ва Форсия (Персида)ни, кейинчалик Бактрияни ҳам ўз мулкига қўшиб олди ва ўзини шоҳ деб эълон қилди. Тахм. 305 й.да Ҳиндистонга муваффақиятли юриш қилди, лекин Фарбдан ташвишли хабар олгандан сўнг, хинд шоҳи Чандрагупта б-н 500 фил эвазига сулҳ тузди ва эгаллаб олган худудни қайтариб берди. Ипсадаги жанг (мил. ав. 301) натижасида (диадохлар ўртасида ер бўлинганда) Месопотамия ва Сурияни олди. 281 й. Лисимахни тормор қилиб Кичик Осиёнинг деярли ҳамма худудини эгаллаб олди. С. I Македониянинг подшоси бўлиш мақсадида Фракия ва Македония томон юриш бошлаган. Лекин, Птолемей Лагнинг ўғли Птолемей Керавн томонидан ўлдирилган. С. I 70 га яқин шаҳарга асос солган. Бу шаҳарлар Салавкилар давлатининг таянчига айланган.

САЛАВКИЙЛАР - Яқин ва Ўрта Шарқ (асосан, Сурия худуди)да ҳукмронлик қилган шоҳлар сулоласи (мил. ав. 312 — 64). Унга Александрнинг саркардаси Салавк I асос солган. Машхурлари: Салавк I Никатор (312—280), Антиох I Сотер (280—261), Антиох II Теос (261—246), Салавк II Каллиник (246—226), Салавк III Сотер (226—223), Антиох III Буок (223—187), Салавк IV Филопатор (187—175), Антиох IV Эпифан (175—163) ва б.

САЛАВКИЙЛАР ДАВЛАТИ - Яқин ва Ўрта Шаркдаги йирик давлат (мил. ав. 312—64). Александр тузган салтанат таназулга учрагач пайдо бўлган. Асосчиси Салавк I. Пойтахтлари — Дажла дарёси бўйидаги Салавкия (300 й.гача), 300 й.дан — Оронт дарёси бўйидаги Антиохия бўлган. Давлатнинг номи хукмронлик қилган сулола номидан олинган. Баъзан, асосий худудининг номи б-н Сурия подшолиги деб ҳам юритилган. Салавк I Мидия, Сузиана, Форсия (Персида) кейинчалик Ўрта Осиёнинг жан. — Бактрияни босиб олган. Мил. ав. 301 й. Месопотамия ва Сурия, мил. ав. 281 й. Кичик Осиё ҳам С.д.га қўшиб олинган. С.д. худудидан ўтган савдо йўллари (Кичик Осиё ва Сурияни Арабистон, Форс қўлтиғи, Ўрта Осиё, Ҳиндистон ва Хитой б-н боғлаган) ички ва транзит савдонинг кучайиши ва хунармандчиликнинг ривожланишига сабаб бўлди. Салавк I мил. ав. 293 й.да ўғли Антиох I ни Ўрта Осиё ерларига ҳоким этиб тайинлайди. Ўрта Осиёнинг бир қанча муҳим сиёсий ва ижтимоийиқтисодий воқеалари Салавк I, айниқса, Антиох I хукмронлиги б-н боғлиқ. Бу даврда Бактрия ҳаётида дастлабки тангалар — олтин, қумуш, мис драхма ва тетрадрахмалар зарб қилина бошланади. Салавкийлар даврига оид тангалар Термиз, Тахти Сангин, Денов, Кампиртепа, Афросиёбдан топилган. С.д. марказидан четда бўлишига қарамай, Ўрта Осиё ушбу давлатнинг энг муҳим қисми бўлиб, ҳарбийстратегик ва иқтисодий аҳамиятга эга эди. Ўрта Осиё бўйлаб ўтган савдо йўллари бўйида шаҳарлар ва кишлоқлар курдирилгани бежиз эмас. Маъмурий бошқарув жиҳатдан давлат сатрапияларга (манбалар 20—30 та дан 72 тагача сатрапия бўлганлиги ҳақида маълумот беради) ва нисбатан кичик худудий бирлашмалар — эпархия, гиппархия, тонархияларга бўлинган. Юнон ҳокимлари ва улар атрофида тўпланган юнон зодагонлар б-н бирга маҳаллий зодагонлар ҳам ҳокимлик қилар эдилар. Салавкийлар ҳокимияти, аввало,

Ўрта Осиёдаги ҳарбий манзилгоҳларда жойлашган ҳарбий кучларга таянар эди. Мил. ав. 3-а.нинг ўрталарига келиб С.д.да ҳокимият учун ўзаро курашлар авж олиб кетади. Бу эса Ўрта Осиёда Салавкийлар ҳокимиятининг барҳам топишига олиб келди ва мил. ав. 250 й.да С.д.дан дастлаб Парфия кейин эса ЮнонБактрия подшолиги ажралиб чиқди. Бутун давлат инқирозга юз тутиб мил. ав. 64 й. фақат хоз. Сурия худудидан иборат бўлиб қолди ва ўша йили Рим провинциясига айлантирилди. Ўрта Осиёнинг С.д таркибига кирган даври, юнонмакедон юришлари пайтида вайрон бўлган ишлаб чиқарувчи кучларнинг тикланиши ҳамда бактрияликлар, суғдийлар, парфияликларнинг босқинчиларга қарши бирлашув даври бўлиб қолди.

САЛАИР БУРМАЛАНИШИ - кембрий системасининг ўртасидан охиригача бўлган вақт мобайнидаги бурмаланиш, тектоник ҳаракатлар ва магматизмнинг умумий фаоллашган даври. Сибирдаги Салаир қряжи худудида бўлган кузатишлар натижасида рус геологи М.А.Усов томонидан ажратилган (1936). Сб. ОлтойСаян тоғли ўлкасида, Монголия шим. ва Байкалортида кенг намоён бўлган. Немис геологи Х. Штилле Европада С.б.га ўхшаш бурмаланиш даврини ажратган (Пиренеи я.о.да, Франция шим.ғарбида ва б.). Бундан ташқари, С.б. Антарктидада (Трансантарктика тоғларининг «росс» бурмаланиши), Австралиянинг жан. ғарбида жуда фаол бўлган. Тектоник-магматик фаоллик Африка-Арабистон платформасининг Ливия-Нигерия ва Арабистон-Мозамбик минтақаларида, Жан. Америка платформасининг ғарбида, Ҳиндистон платформасининг жан. да (жумладан, Шри Ланка ва Мадагаскар о.ларида) кузатилади.

САЛАКА (*Clupea harengus membras*) — сельдлар уруғига мансуб балиқ, атлантика сельдининг кенжа тури. Уз. 20 см гача, гигант С—38 см гача. Болтик, ден-

гизининг шарқий қисми, айрим Швеция кўлларида тарқалган. Туда бўлиб яшайди. Тез ўсади. Планктонхўр, гигант С. — йирткич. 6—11 й. яшайди. 2—3 ёшда (уз. 10—12 см) вояга етади. Соҳил яқинига 2—20 м чуқурликка 10 мингга яқин увилдирик ташлайди. Овланади.

САЛАМАНДРАСИМОНЛАР (Salamandridae) — думли сувда ва қуруқликда яшовчилар оиласи. Уз. 10—28 см. Тишлари устки ва остки жағларида жойлашган; қрвоқлари ривожланган; вояга етган даврида ўлкаси бор. 45 тури Евросиё, Шим. Африка, Шим. Америкада тарқалган. Ҳақиқий саламандраларга думли саламандралар, тритонлар уруғлари киради. Ҳақиқий саламандралар Марказий ва Жан. Европа, Шим. Ғарбий Африка, Жанғарбий Осиёда тарқалган. Қуруқликда яшайди. Доғли, яъни оловли саламандра кўпчиликка маълум, уз 20—28 см; қора ялтироқ танасида ёрқин сариқ рангли доғлари бўлади; тирик туғади. Узун думлилардан Кавказ саламандраси Ғарбий Кавказда учрайди; уз. 19 см гача, эндемик тур. Тритонлар сувда ва сув бўйида ҳаёт кечиради; салқин ва нам ўрмонлар, тоғ дарёлари бўйида учрайди, окшомлари ва кечаси овга чиқади; майда умуртқасизлар б-н озикланади. Уруғланиши ички; ургочиси тухумларини сувга қўяди. Личинкаси сувда ривожланади. Кўпчилик турлари тухумдан тирик туғади. Лаб. ҳайвонлари сифатида фойдаланилади. Ўрта Осиё худудида С. учрамайди; тритонлар аквариумда боқилади.

САЛАМАНКА — Испаниянинг марказий қисмидаги шаҳар, Кастилия-Леон мухтор вилоятида, Термес дарёси соҳилида. Саламанка провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 349,5 минг киши (1998). Транспорт йўллари тугуни. Озиқовқат, тўқимачилик, кўнтери саноати корхоналари, 2 ун-т (қ. Саламанка университети) бор. Шаҳар мил. ав. 5-а. дан маълум. С. карфагенликлар (мил. ав.

3-а.), римликлар (мил. ав. 2-а.), араблар (8—11-а.лар) қўл остида бўлган. Меъморий ёдгорликлардан 12—18-а.ларга оид собор, ун-т биноси ва б. сақланган.

САЛАМАНКА УНИВЕРСИТЕТИ - Европадаги қад. ун-тлардан бири. 1218 й. Испаниянинг Саламанка ш.да ташкил топган. Ўрта асрлар ва Уйғониш даврида Болонья, Париж, Оксфорд ун-тлари қатори Европадаги йирик маданий марказлардан бири бўлган. Бу даврда ун-тда табиий фанлар ўқитилган, араб маданияти анъаналари ривожлантирилган; Ибн Сино, Ибн Рушд ва б. машхур олимларнинг асарлари илк бор таржима қилинган, дастлабки энциклопедик нашрлар тайёрланган. Инквизиция ҳукмронлиги даври (16-а.)да Коперникнинг гелиоцентрик системаси ўқитилган ягона ўқув юрти бўлган. Испаниянинг иктисодий тушқунлиги муносабати б-н 17-а. бошларидан, айниқса, 19-а.нинг 60й.лари Мадрид ун-ти испан фанининг марказига айлангандан сўнг С.у. мавқеи пасайди. ун-т фалсафа ва филол., ҳуқук, тиббиёт, табиий фанлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 24 мингга яқин талаба таълим олади; кутубхонасида 200 мингдан ортиқ асар сақланади.

САЛАМИН ЖАНГИ — юнон-форс урушлари даври (мил. ав. 500—449) да Эгей денгизидаги Саламин о. яқинида бўлиб ўтган жанг (мил. ав. 480 й. 28 сент). Бу жангда юнон флоти (Эврибидад кўмондонлигидаги 350—380 триер — эшакли кема) форс флотини (Ксеркс кўмондонлигидаги 800 дан ортиқ кема) мағлубиятга учраган. Юнонлар кемаларини қулай жойлаштирганлари, жанговар қуроллар ва жанг қилиш усулларидан моҳирлик б-н фойдаланганлари туфайли ғалаба қозонишган. Форслар 200 та, юнонлар 40 та кема йўқотган. С.ж. натижасида форслар денгиз алоқа йўлларидан ажралган, бу эса урушнинг боришида бурилиш нуктаси бўлган.

САЛАТ (пазандачиликда) — турли сабзавотлар ва мевалардан, тухум, гўшт ва б. қўшиб тайёрланадиган яхна таом. С.нинг алоҳида турларига гўшт, қазӣ, тухум, қаймоқ, катик, зиравор, ошқўки ва б. ҳам қўшилади. С. таом хазмини енгиллаштиради, уни витаминлар б-н бойитади. Ўзбек пазандачилигида махсус технология б-н тайёрланадиган турлари — гўштли, сабзавотли, пишлокли, мевали ва бошқа С.лар бор. Булардан энг оммалашгани: ачшчучук (шакароб). Тошкент Си — ўсимлик мойи доғланиб пиёз жазланади ва хона ҳароратигача совилади, турп сомонча усулида нафис тўғралиб, иссиқ сувда бир чайкаб юборилади ва 1—2 соатча сувга солиб кўйилади. Қайнатиб пиширилган мол гўшти сомонча усулида тўғралади. Гўштни ва пиёздоғни турпга аралаштириб туз ва мурч сепаиб, таъми ростланади. Дастурхонга салат идишларида устидан қаймоқ қуйиб, юзини гўшт, турп ва тухум бўлақлари б-н безаб, чакилган ошқўқлар сепаиб тортилади; сузмали С.— барра пиёз, райҳон, кашнич, укроп совуқ сувда ювилиб, майда қиркилади, сузмага бир оз қўшиб, яхшилаб эзилади; устидан туз, туйилган зира, қалампир сепади ва сузмага аралаштирилади.

САЛАТ, салат латук (*Lactuca sativa* L.) — мураккабгулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимликлар тури, сабзавот экини, 5 хили: барг С, узиладиган С, бошли С, ромэн ёки рим Сти ва сарсабил С. бор. Жаҳондаги барча деҳқончилик минтақаларида экилади. Ёш барглари, пояси, бошчаси истеъмол қилинади. Барги витаминлар (В, С, РР), каротин, калий, фосфор, темир тузларига бой. Илдизи ўқ илдиз. Аввал тўпбарг, гул, сўнг 60—120 см узунликда сершоҳ гулпоя ҳосил қилади. Гуллари икки жинсли, майда, сарик, рўваксимон тўпгулга йиғилган, ўзидан чангланади. Совуққа чидамли, ёруғсевар, сувга талабчан. Уруги 2—4° да униб чиқади. С бир йилда 2 марта февр.— март ва сент.— окт.да сепади.

Намгарчилик юқори бўлса чириб кетади. Гектарига 3—5 кг уруғ сарфланади. Ўзбекистонда, асосан, барг С.нинг Йирик бошли ва 2002 й.да Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошқачилик и.т. ин-тида чиқарилган Кўк шох навлари экилади.

Касалликлари: сохта уншудринг, қора, оқчириш. Зараркунандалари: сабзавот шираси.

САЛВАДОР, Баия — Бразилиянинг шим.шарқий қисмидаги шаҳар, ТодузусСантус қўлтиги соҳилида. Баия провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 2,4 млн. киши (2000). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Атлантика океани соҳилидаги порт (четга какао, кофе, тамаки, шакарканд, техник олмос ва б. чиқарилади). Киме, озиқ-овқат, тўқимачилик, қўнпоябзал, ёғочсозлик, цемент саноати корхоналари мавжуд. Шаҳар яқинидан техник олмос, нефть ва газ қазиб олинади. Сдан шимолроқда нефтни қайта ишлаш, нефть кимёси, қора металлургия, машинасозлик саноати корхоналари ишлаб турибди. 2 ун-т, бадий ва б. музейлар бор. Шаҳарга 1549 й.да асос солинган ва 1763 й.гача Бразилия пойтахти бўлган. Меъморий ёдгорликлардан 16—18-а.ларга оид сарой, собор ва монастырлар сақланган.

САЛЕ (араб. Сла, Сала) — Марокашдаги шаҳар, Атлантика океани соҳилида. Пойтахт агломерацияси (РаботСале префектураси) таркибида. Аҳолиси 300 минг кишидан зиёд (1990й.лар ўрталари). Т.й. станцияси. Спорт ва савдо-хунармандчилик маркази. Озиқовқат, ёғочсозлик саноати корхоналари мавжуд. Хунармандчиликда гилам тўқилади ва кулолчилик буюмлари тайёрланади. Шаҳарга 11-а.да асос солинган. Меъморий ёдгорликлардан 11—14-а.ларда қурилган Катта масжид, бир нечта Мадраса, ўрта асрларда қурилган девор дарвозалари б-н сақланган. С. яқинида

халқаро аҳамиятга эга аэропорт бор.

САЛЕРНО — Италиянинг жан. қисмидаги шаҳар. Тиррен денгизининг Салерно қўлтиғи соҳилидаги порт. Салерно провинцияси ва Катания вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 144 минг киши (2001). Денгиз курорти. Машинасозлик, кимё, озиқ-овқат, тамаки, тўқимачилик саноати корхоналари мавжуд. Курилиш материаллари ишлаб чиқарилади. ун-т бор. Шаҳар қўлёзмаларда мил.ав. 197 й.дан тилга олинган. Шаҳар 11—13-а.ларда ўзининг тиббиёт мактаби (9-а., Европада биринчи дунёвий тиббиёт мактаби) б-н машҳур бўлган. 12—13-а.ларда савдо ва хунармандчилик марказига айланган.

САЛЕХАРД (1933 й.гача Обдорск) шаҳар, РФ Тюмень вилояти Ямал Ненецлари мухтор округи маркази. Полуй дарёси Обь дарёсига қуйиладиган жойдаги даре порти, Шим. кутбий доира яқинида. Обнинг қарамақарши соҳилида Лабитнанги т.й. станцияси бор. Аҳолиси 30,5 минг киши (1998). Балиқ консерва, сут з-длари, уйсозлик к-ти мавжуд. Курилиш деталлари ишлаб чиқарилади. Ёғоч ортиштушириш базаси, зооветеринария техникуми, тиббиёт ва пед. билим юртлиари, маданиятмаърифат билим юрти, ўлкашунослик музейи ишлаб турибди. Шаҳарга 1595 й.да асос солинган. С.нинг аввалги номи Обдорск — Обь дарёси ва коми тилида «дор» — ёни сўзларидан келиб чиққан; лекин, ненецлар шаҳарни азалдан «Салехард», яъни, сув ёқасидаги манзилгоҳ деб атаб келадилар.

САЛЖУҚ, Салжукбек ибн Дўқак (тахм. 9-а. охири — 10-а. охири, Жанд) — ҳарбий саркарда, салжуқийлар сулоласи бобокалони; ўғузларнинг киник уруғидан. Отаси амир Дўқак (туркча Тўқак — темир ўк) хазарлар ҳокони ҳарбий хизматида бўлган.

С. ёшлигидан жасур саркарда бўлган. Рашидуддиннинг ёзишича, С.нинг 5

та ўғли: Исроил (Арслон ябғу), Микоил, Мусо ябғу, Юсуф ва Юнус бўлган. С ўғиллари ва ўзига тобе уруғдошлари (жами 100 жангчи) б-н 1500 туя, 50000 кўй ва кўплаб отларни олиб, Жанд атрофларига кўчиб ўтган (985) ва чорвадорлик б-н шугулланган. 992 й.да Жанд ҳукмдори б-н иттифоқ тузиб, ўз уруғдошлари б-н биргаликда ислом динини қабул қилган ва ўғуз ябғуларига қарши курашган. Чорвадорлар ўртасида ислом динини тарқатганлиги учун С.қа «Малик алҒозий» унвони берилган. У Янгикент ва Жанд атрофларини Али ябғу ҳукмронлигидан халос қилиб, ўз ҳокимиятини ўрнатган.

Ибн алАсирнинг ёйишича, С. 107 (баъзи манбаларда 100) ёшга кириб вафот этган. Унинг вафотидан сўнг ўғиллари: Микоил, Мусо, Арслон (Исроил) каби амирлар бошчилигидаги салжуқийлар сомонийларнинг ижозати б-н Зарафшон водийсидаги Нури Бухоро (Нурота) атрофларида кўчиб юрганлар (10-а. охирлари). Гардизий (11-а.) ўз асарида сўнгги сомоний Мунтаси/шинг қорахонийларан Наср Илекхонга қарши олиб борган курашига 1003—04 й.ларда салжуқийлар ёрдам берганлигини таъкидлайди. С. авлодлари — Микоилнинг ўғиллари: Тўғрулбек ва Чағрибек 11-а. 30й.ларида салжуклар — ўғузларнинг ҳаракатида бошчилик қилиб, Салжуқийлар давлатини тузишган.

Манба: Маҳмуд Кошғарий, Девону луғотит турк, 1ж., Т., 1960; Садриддин Али алХусайни, Аҳбар аддаулат ассельджуқийа (Зубдат аттаворих), М., 1980; АбулФазл Байхаки, История Ма'суда (1030—1041), М., 1969.

САЛЖУҚИЙЛАР - Хуросон, Яқин ва Ўрта Шарқ, Кичик Осиё, қисман Мовароуннаҳрдаги бир неча давлатларда ҳукмронлик қилган туркий сулола (1038—1308). Сулола номи чорвадор туркий қавм —ўғузлар бошлиғи Салжуфек ибн Дўқак номидан олинган. Сулолага Салжукнинг невараси султон Тўғрулбек

асос солган.

Сирдарёнинг куйи оқими — Жанд ш. атрофлари (ҳоз. Навоий вилояти ҳудуди) да яшаган ўғузлар Салжуқ бошчилигидз ислом динини қабул қилишган (992). Салжуқнинг вафотидан сўнг улар Нурота атрофларида жойлашган. Махмуд Ғазнавий Амударёдан ўтиб, Бухорога бораётганда салжукларнинг йўлбошчиси амир Арслон (Исроил)ни чакириб, уларга Бухородан Хуросонга кўчишни буюрган (1025). Тарихчи Жузжонийнкт ёзишича, 4000 ўтовли салжуклар Йағмур, Буғ, Кўктош, Қизил, Мансур, Анас ўгли каби амирлар бошчилигида Амударёдан ўтиб, Хуросоннинг Сарахс, Обивард, Фарова, Нисо, Данданакон каби турли мавзеларида кўним топганлар. Қорахонийлар б-н ғазнавийлар ўртасидаги курашдан фойдаланган С. ҳарбий кучларини бирлаштириб, астасекин Хуросонни эгаллаб, Салжуқийлар давлапишш барпо этганлар. Кейинчалик бу давлат жаҳондаги энг қудратли салтанатлардан бирига айланган. Сулола вакиллари (ҳукмдорлари) султон деб аталган ва улар куйидагилардан иборат.

Хуросондаги С (1038—1157): Тўғрулбек (1038—63), Алп Арслон (1063—72), Маликшоҳ (1072—92), Махмуд (109294), Баркиёрук (10941104), Маликшоҳ II (1104—05), Ғиёсиддин Муҳаммад (1105—18), Санжар (1118—57);

Кермондаги С (10411187): Кавурбек (1041—73), Кермоншоҳ (1073), Хусайн (1073—74), Султоншоҳ I (107485), Туроншоҳ I (108597), Эроншоҳ (1097—1101), Арслоншоҳ I (110141), Муҳаммадшоҳ I (114156), Тўғрулшоҳ (1156—67), Баҳромшоҳ (1167—68), Арслоншоҳ II (1168), Туроншоҳ II (1168—74), Муҳаммадшоҳ II (117487), Муборак (1187);

Шом (Сурия)даги С (1074—1117): Тутуш (107495), Ридван (Ҳалабда; 1095—1113); Дукак (Дамашқда; 1095—1104), Алп Арслон Архас (Ҳалабда; 1113—14), Султоншоҳ (1114—17);

Ироқдаги С. (1118—94): Махмуд (111831), Довуд (113132), Тўғрул I (113233), Масъуд (113352), Маликшоҳ (115253), Муҳаммад (115359), Сулаймоншоҳ (1159—61), Арслоншоҳ (116177), Тўғрул II (117794);

Кўния (Анатолия ёхуд Рум)даги С (1077—1308): Сулаймон I (1077 — 86), Қилич Арслон I (10861107), Маликшоҳ I (110716),

Масъуд I (1116—56), Қилич Арслон II (115688); Маликшоҳ II (118892), Кайхусрав I (11921200; 120510), Сулаймон II (1200—04), Қилич Арслон III (120405), Кайковус I (121019), Алоуддин Кайқубод (1219—36), Кайхусрав II (123645), Кайковус II (124547), Қилич Арслон IV (125765), Кайхусрав III (126583), Масъуд II (128396), Кайқубод III (1296—1307), Масъуд III (1307—08) ва б. сулолалар.

Манба: РашидадД и н, Сборник летописей, М. Л., 1952.

Ад.: Босворт К. Э., Мусульманские династии, М., 1971; Стэнли Л. э нПуль, Мусульманские династии, М. — Т. — Бишкек, 1996.

САЛЖУҚИЙЛАР ДАВЛАТИ — Яқин ва Ўрта Шарқ, қисман Мовароуннаҳрда салжуқийлар сулоласи бошқарган давлат (1038—1308). С.д.га Салжукннж невараси Султон Тўғрулбек асос солган. Салжуқ турклари 11-а.нинг 20й.ларида ҳарбий хизматлари эвазига Хуросонда Махмуд Ғазнавийдан кўплаб мулклар олганлар. Бироқ кейинчалик ғазнавийлар уларга қарши лашкар жўнатиб, Арслон Исроил ибн Салжукни асир олишган ва Ҳиндистондаги ҳарбий қалъада тутқунликда сақлашган (1032 й. у хибсда ўлган). Салжуқийлар ғазнавииларга қарши олиб борган кўплаб муваффақиятли жанглиридан сўнг Нишопурни эгаллаб, ўз раҳбарлари Тўғрулбекни султон деб зьлон қиддилар (1038). Данданакон жангидаги ғалабадан сўнг, у Хуросон ҳукмдори деб зьлон қилинди. Астасекин салжуқийлар Хуросон, Хоразм, Ғарбий Эрон, Озарбай-

жон, Ирок (Бағдод б-н бирга)ни ўзларига бўйсундирдилар. Бағдодда Тўғрулбек номига хутба ўқитилган. Аббосийлар халифаси алҚоим (хукмронлик даври: 1031—75) ҳокимиятни Тўғрулбекка топшириб, уни султон ҳамда «Шарқ ва Ғарб подшохи» деб тан олишга мажбур бўлган ва кизини унга хотинликка берган. Тўғрулбек Райни, унинг укаси Чағрибек Довуд (990—1060) Марвни ўзларига пойтахт қилдилар. 1050 й.да Тўғрулбек пойтахтни Райдан Исфаҳонга кўчирган.

Алп Арслон ва Маликшоҳ хукмронликлари даврида салжукийлар Кичик Осиё ва Яқин Шарқда мустақкам ўрнашиб олишган. Улар Византия императори Роман IV Диогеннинг 200 минг кишилик кўшинини енгиб (1071), бутун Кичик Осиёни (1071—81), кейинчалик Сурия ва Фаластинни забт этишган. Арманистон, Грузия, Ширвон ҳам бўйсундирилган. Шу даврда Балх, Термиз (1044), Бухоро, Самарқанд (1089), кейинчалик Фарғона водийси салжукийлар қўл остида бирлашган.

Ҳатто Шарқий Туркистондаги қорахонийлар ҳам уларнинг устунлигини тан олишган. Алп Арслон пойтахтни Исфаҳондан Марвга кўчирган. Салжукийлар кўшинлари Арабистон я.о.даги Яман ва Баҳрайн ерларини ҳам ўз тасарруфларига олишган. Маликшоҳ хукмронлиги даврида С.д. харбий-сиёсий жиҳатдан жуда кучли бўлган. Бу вақтда пойтахт яна Исфаҳонга кўчирилган. 11-а. охирларида С.д. Шарқий Туркистондан Ўрта ер ва Мармар денгизларигача бўлган катта худудни ўз ичига олган. Бу давлат Хитой б-н Византия ўртасида жойлашган. Салибчиларнинг Шарққа қилган юришларини тўхтатишда салжукийларнинг хизмати катта бўлган.

11-а. охирларидан бошлаб, С.д. парчалана бошлайди. Чунки Салиб юриши натижасида С.д. Грузия, Ширвон ҳамда Кичик Осиёнинг сохил бўйи худудларидан, Сурия ва Фаластиннинг бир қисмидан ажралган (1096—99). С.д.дан бир неча мустақил султонликлар

ажралиб чиққан. Мас, Кермон султонлиги (1041 — 1187), Шом (Сурия) султонлиги (1074—1117), Кўния султонлиги ва б. салжукий султонлар ўғуз ва б. туркий уруғлар бошлиқлари, жасур жангчиларга икто инъом қилганлар. Мас, Маликшоҳ салтанатни 12 та вилоят — мулкка ажратиб, уларни амирлар ва лашкарбошиларга икто тариқасида берган. Каттакатта мулкларга эга бўлган иқтодорлар эса мустақил бўлишга ҳаракат қилганлар. Маликшоҳ вафоти (1092)дан сўнг, унинг ўғиллари ўртасида тахт учун кураш авж олди. Акаука султонлар Маҳмуд (хукмронлик даври: 1092—94), Барқийруқ, Маликшоҳ II (хукмронлик даври: 1104—25), Ғиёсиддин Муҳаммад (хукмронлик даври: 1105—18) айрим ҳокимларнинг исёнларини бостириш б-н бирга исмоилийлар ҳаракати, хусусан, ҳашшошийларга қарши кураш олиб боришга мажбур бўлганлар.

Буюк С.д. тахт учун курашлар оқибатида шарқий ва ғарбий қисмларга бўлинган. Ғарбий қисмга қирган Ғарбий Эрон, Ирок ва Озарбайжонни Ирок султонлиги (1118—94) номи б-н султон Ғиёсиддин Муҳаммаднинг ўғли султон Маҳмуд (хукмронлик даври: 1118—31) бошқаришни бошлаган. У Ҳамадонни ўзига пойтахт қилган. Шарқий қисм, асосан, Хуросон, Сейистон, Хоразм ва Мовароуннахрдан иборат бўлиб, унга султон Маликшоҳнинг кенжа ўғли султон Санжар хукмронлик қилган ва пойтахти Марв бўлган. Санжарнинг қудрати авжга чиққан даврларда ғарбий салжукийлар ҳам унинг сиёсий таъсири остида бўлишган, Ғазнавийлар давлати эса унга 1117 й.дан тобе бўлган. Бироқ Шарқдан қорахитойларнинг Мовароуннахрга бостириб кириши, Самарқанд яқинида бўлган машҳур Қатвон жанги (1141 й. 9 сент.) да улар қарлуқлар б-н биргаликда салжукийлар ва қорахонийларнинг бирлашган кўшинини тормор қилиши натижасида Санжарнинг кучқудрати заифлаша бошлаб, у Мовароуннахр, кейинчалик Хуросоннинг асосий қисмидан аж-

ралади. Ануштегинийларти Кутбиддин Муҳаммад, хусусан, Отсиз даврларида Хоразм ҳам С.д.дан ажралиб чиқиб, ўз мустақиллигини тиклаган. Отсиз, ҳагго салжуқийлар пойтахти Марвни эгаллаб, Нишопурни қамал қилган (1141—42). Санжарнинг вафоти (1157) дан сўнг салжуқийларнинг Хуросондаги ҳокимлиги тугаган. Хуросон ғузлар (ўғузлар) тасарруфига кирган. 1117 й. салжуқийларнинг Шом (Сурия) султонлиги, 1187 й. Кермон султонлиги ҳам тугатилган. Хоразмшоҳдар 12-а. 2-ярмидан бошлаб ғарбий салжуқийларнинг Ироқ султонлигига кучли зарбалар беришган. Хоразмшоҳ Такаш Ироқ султонлигини ҳам тормор қилиб, ўз давлатига қўшиб олган (1194). Фақат Кичик Осиёдаги Кўния (Анадолу ёхуд Рум) султонлиги 14-а. бошларигача ҳукм сурган.

Давлатни бошқариш. С.д. тепасида олий ҳукмдор — султон (султон улаъзам) турган. Унинг номидан хутба ўқирилиб, таъна зарб этилган. Тахт отадан болага мерос сифатида ўтган. Мулк, ерсув тақсимлаш, муҳим давлат ва бошқарув мансабларига тайинлаш, амалдорлар ишини назорат қилиш ва б. султоннинг ваколатлари доирасига кирган. Салжуқийларнинг бошқарув тизими сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийларники сингари иккига: даргоҳ ва девонларга бўлинган. Улуғ хожиб, ҳорис амири (амири ҳорис), салоҳдор, хос вакил, аламдор, жондор, таштдор, сарҳанг, мирохур даргоҳдаги асосий лавозимлар саналган. Бош вазир девони аъло — марказий бошқарув тепасида турган. Девони туғро, девони истифо(молия девони), девони ишраф (назорат девони), девони арз (ҳарбий вазирлик) каби расмий девонлар бўлган. Вилоят бошлиқлари (волийлар) ҳам ўз девонларига эга бўлишган. Волийлар султон томонидан тайинланган бўлиб, улар вилоят ҳаёти б-н боғлиқ барча соҳалар: молия, солиқ, суд, ҳарбий ишлар, жазо идораларига раҳбарлик қилган. Туман ва шаҳар миқёсидаги бошқарув тизими ҳам деярли шундай бўлган.

С.д.да, айниқса, Буюк салжуқийлардан Тўғрулбек, Алп Арслон, Маликшоҳ, Санжар даврларида иқтисодий ва маданий ҳаётда катта кўтарилиш юз берган. Хунармандчилик тараққий қилган: тўқимачилик, кулоллик, заргарлик, ойнасозлик, темирчилик, кўнчилик ва гилам тўқиш ривожланган. Буюк ипак пули улкан салтанатнинг марказий шаҳарлари орқали ўтган. Шарқий Европа, Византия, Ҳиндистон, Хитой мамлакатлари б-н савдо алоқалари гуркираб ривожланган. Маликшоҳ Шарқ ва Ғарб ўртасидаги савдони жонлантириш учун Хуросон ва Ироқ савдогарларини бож тўловидан озод қилган. Каспий денгизи орқали Туркистонга нефть маҳсулотлари келтирилган. Ички савдо ҳам ривожланган. Мамлакатда соф олтиндан зарб этилган динар (қизил динар) жорий этилган. Бундан ташқари, маҳаллий динар (рукний) ва мис дирхамлар ҳам бўлган.

Маданияти. С.д.даилм-фан вамаданият ривожланган. Айниқса, Эрон, Ироқ ва Мовароуннаҳрда маданий юксалиш юқори бўлган. Нишопур, Исфахон, Басра, Ҳирот, Марв, Бухоро, Самарқандда мадрасалар бунёд қилинган. Хусусан, буюк вазир Низомулмулк қурдирган Бағдоддаги Низомия мадрасаси (1067) бутун жаҳонга машҳур бўлган. Низомулмулк давлатни бошқариш асослари ҳақида «Сийёсатнома» асарини яратган. Мунажжим ва риёзиётчи олим Умар Хайём лойиҳасига кўра, Исфахонда расадхона қурилган. У Маликшоҳ топшириғига кўра, расадхонада қузатув ишларини олиб борган ва сосонийларнинг шамсий тақвимины ислоҳ этиб, Янги тақвим («Маликшоҳ тақвими» ёхуд «Жалол эраси») ни тузган (1079). Низомий Ганжавий, Жалолиддин Румий, Саъдий Шерозий, Умар Хайём форс шеърятининг сўнмас дурдоналарини яратишган. Муҳаммад Ғазолий, Фаридиддин Аттор, Хожа Юсуф Ҳамадоний каби ислом уламулари ва сўфийлар ижод қилишган.

С.д.да риёзиёт ва илми нуҷум (Баҳовуддин Абубакр Марвазий, Шара-

фиддин Тусий, Абулҳасан Али Марвазий, Абулхотам Музаффар Исфазорий, Захриддин Ғазнавий), тиббиёт ва кимё (Исмоил Журжоний, Фахриддин Розий), тарих (Захриддин Нишопурий, Садриддин Хусайний, Ануширвон Кошоний, Абу Бакр Равондий), адабиёт (адиб Собир Термизий, Носир Хусрав, Анварий, Асириддин Ахсикатий, Рафъий Марвазий ва б.) соҳаларига оид кўплаб бебаҳо асарлар яратилган. Бу даврда Нишопур, Марв, Исфаҳон, Рай, Ҳамадон каби пойтахт шаҳарлар, шунингдек, Бухоро, Самарқанд, Термизда кўплаб меъморий ёдгорликлар қурилган. Марв гуллаб яшнаган, у «Марви Шоҳижаҳон» — «Шаҳарлар шоҳи» деб улуғланган. Тарихчи ва сайёҳ Ёкут Ҳамавий Марвда бўлганида бу ерда 10 та йирик кутубхона борлигини кўрган ва улардан фойдаланган. Термиз яқинидаги Пайғамбароролда Зулқифл мажмуаси (11—12-а.лар), Султон Саодат меъморий мажмуи (11 — 18-а.лар), Жарқўрғон минораси (1109), Марвда Султон Санжар макбараси (12-а.) ва б. меъморий обидалар қурилган. Салжукийларнинг Кўния султонлигида ҳам маданият тараққий этган. Кичик Осиёнинг исломлашиш жараёни кучайиб, тасаввуфнинг мавлавийлик, бектошия каби тариқатлари шаклланган, ахийлик (жавонмардлик) ва қаландарлик кучайган. Жалолиддин Румий, Юнус Эмро (1240—1320), Хожа Бектош Вали (1248—1338), Садриддин Кўнёвий, Шаҳобиддин Сухравардий сингари машҳур мутасаввифлар етишиб чиққан. Кўния (Иконий), Сивас, Қайсария, Никея ш.лари йирик маданий марказлар ҳисобланган. Бу пайтда «Ўғузнома» достонининг ёзма варианты шаклланган, латифаа Хўжа Насриддин (Афанди) образи (Туркистон ва Анадолуда) яратилган.

Манбалар: Садриддин Али алХусайни, Ахбар аддаулат ассельджукийя (Зубдат аттаварих), М., 1980; АбулФазл Бейхаки, История Масъуда (10301041), Т., 1962, 2нашри, М., 1969; Рашидаддин, Сборник летописей, т.1, кн. 1, М.Л., 1952;

Фазлаллах Рашид ад-Дин, Огузنامه, Баку, 1987; Низомулмулк, Сиёсатнома ёки сияр улмулк, Т., 1997.

Ад.: Гордлевски й В. А., Избранные сочинения, т. [(Государство Сельджукидов Малой Азии), М., 1960; Агаджанов С. Г., Государство сельджукидов в Средней Азии в XI—XII вв., М., 1991; Азамат Зиё, Ўзбек давлатчилиги тарихи, Т., 2000; Термиз — буюк чорраҳадаги кўхна ва янги шаҳар, Т., 2001; Раҳманалиев Р., Империя тюрков, М., 2002.

Қаҳрамон Ражабов.

САЛИБ ЮРИШЛАРИ — 1096-1270 й.ларда Ғарбий Европа зодагонлари ва католик черкови томонидан Яқин Шарққа (Сурия, Фаластин, Шим. Африка) қилинган босқинчилик урушлари. С.ю.нинг босқинчилик моҳияти диний шиорлар [ғайридин (мусулмонлар)ларга қарши кураш ва «худо қабри» ҳамда «муқаддас ер» (Фаластин)ни озод қилиш] б-н никобланган.

Салибчилар, одатда, кийимларига салиб (хоч) белгисини тикиб олишган (юришларнинг номи шундан). 11-а.нинг сўнгги чорагида салжуқишшр томонидан Византиянинг Кичик Осиёдаги ерларини ҳамда диний анъана бўйича «муқаддас шаҳар» бўлган Қуддусни эгаллаб олишлари салибчиларнинг Ўрта денгизнинг шарқидаги ерларга бостириб киришига сабаб бўлган. Византия салжуқийларга қарши курашиш учун Ғарбдаги давлатлардан бир неча бор ҳарбий ёрдам сўраган. С.ю. нинг бевосита ташкилотчиси бўлган Рим пайаси бундан фойдаланган. Папалар католик черковининг таъсирини кучайтириш ва кенгайтириш, православ черковини Римга бўйсундириш мақсадида диний фанатизмни авж олдирганлар. Салибчиларнинг кўпчилигини қашшоқлашиб қолган рицарлар, йирик сенъорлар ҳамда дехқонлар ташкил қилган.

1С.ю. (1096—99) 1095 й. Клермонда папа Урбан II томонидан эълон қилинган. 1099 й. июлда салибчилар

салжуқийлардан Қуддус (Иерусалим) ш.ни тортиб олишган ва Қуддус қироллигини ташкил этишган;

2С.ю. (114749) га 1144 й. салжуқийларнинг Эдесса ш.ни босиб олишлари баҳона бўлган. Бу юриш мағлубиятга учраган;

3С.ю. (1189—92)нинг бошланишига 1187 й. Миср султони Салоҳиддин томонидан Қуддуснинг эгаллаб олиниши сабаб бўлган. Бу юриш ҳам барбод бўлган;

4С.ю. (1202—04) ни 1199 й. папа Иннокентий III уюштирган. Унинг натижасида француз, немис ва итальян салибчилари дастлаб Мисрга мўлжалланган юришнинг йўналишини ўзгартириб, христианлар яшайдиган шаҳарлар — Задар [Далмация, 1202 й. нояб., Константинополь (Византия пойтахти, 1204 й., апр.)] ни босиб олиб, Лотин империясини тузишган.

5(121721), 6(1228—29), 7(1248—54), 8(1270) С.ю. самарасиз бўлган.

1291 й.да Акра ш.нинг мусулмонлар қўлига ўтиши натижасида салибчилар Шарқдаги мулкларини бутунлай йўқотганлар.

Немис зодагонларининг 12—13-а.ларда славянлар ва б. Болтикбўйи халқларига қарши юришлари ҳамда 1209—29 й.ларда папалик ташаббуси б-н Шим. Франция рицарларини Жан. Франциядаги диний ҳаракат катнашчилари — альбигойчиларга қарши Альбигой урушларини ҳам кўпинча С.ю. деб аташади.

САЛИМ I Ёвуз (1477-1520.20.9) Усмонли турк империяси султони Султон Боязид II нинг ўғли. 1512 й.нинг кишида яничарлар ёрдамида отасидан тахтни тортиб олган. С.І нинг буйруғига мувофик, унинг акаукалари, жиялари қатл этилган. Шиаликка қарши кураш шиори остида 1513 й. унинг ҳукмига биноан, салтанатда яшовчи 40—45 минг атрофидаги шиалар қатл қилинади. Бундай қирғиндан асосий мақсад Эрон шоҳига қарши қилиниши режалаштирилаётган юриш олдидан Эрон б-н чегарадош вило-

ятларни шиалардан тозалаш эди. Шоҳ Исмоил I ва султон С.І ўртасида Чолдирон водийсида 1514 й.нинг 23 авг.да содир бўлган жангда ҳар бири тахм. 120 минг аскардан иборат 2 қўшин тўкнашади. Ўт сочар қурол, яъни тўп, замбарак ва милтиқлар б-н қуролланган турк армияси Исмоил I қўшинини бутунлай яқсон этади. Жанг майдонида шоҳнинг 50 минг аскарари нобуд бўлади, қароргоҳи тўлалигича турклар қўлига асир тушади. Шоҳ пойтахти Табризда бир неча кун кўним топан С. I улкан ўлжа б-н Истанбулга равона бўлади. Шундан сўнг С.І Жан.Шарқий Анадўлу ҳамда Курдистонни забт этади, Диёрбақр, Мўсул, Мордин ш.лари унга таслим бўлади. Оз фурсат ўтмасдан С.І Миср мамлуклари томон йўлга чиқади. 1516 й.нинг 24 авг.да Марж Добик майдонида туркларнинг турли калибрдаги тўпларига бардош беролмаган мамлукларнинг 60 минг кишилик армияси тормор этилади. Ушбу жангдан сўнг Ҳалаб, Айнтеба (Айнтоб) сингари қатор Шом ш.лари С.І га бўйсундирилади. 1516 й.нинг 28 авг.да Ҳалабда жума намозида С.І га «Икки муқаддас шаҳар хизматчиси» фахрий унвони берилади. Мана шу кундан эътиборан Усмонли султонлар халифа деб номлана бошлаган. 1516 й.нинг сент.да С.І бутун Сурия ҳудудини деярли қаршиликсиз қўлга киритади, нояб. охирида турк армияси Фаластинни таслим этади. 1516 й.нинг 25 дек.да мамлукларнинг янги султони Туманбой қўшинлари Синоп Юсуф пошо қўмондонлигидаги турклар томонидан мағлубиятга учратилади. Бир ой ўтгандан сўнг Ридонийда бўлган ҳал қилувчи жанг Туманбойнинг узилкесил мағлубияти б-н якулланади ва султон С.І Қоҳирага киради. С.І қўлига тушган сўнгги мамлуклар султони Туманбой 1517 й.нинг 13 апр.да осиб ўлдирилади. 1521—22 й.ларда Сурия ва Миср Усмонийлар салтанатининг бир қисмига, яъни ўлкасига айлантдирилади. 1516 й. Шим. Африканинг йирик порти хисобланган Жазоир ва унинг атрофидаги ерлар турклар тасарруфига кири-

тилади. Натижада туркларга тегишли юртлар қаторидан Болкон, Жан.Шарқий Анадўлу, Арабистон ҳамда Шим. Африка ерлари ўрин олади. Венгрия чегаралари ҳамда Адриатика денгизидан Форс кўрфазигача бўлган ҳудудлардан ўтувчи савдо йўллари бевосита турклар назоратига киради. 1519 й. жалолоийлар кўзғолонини бостирган. Мисрда мамлуклар давлатининг тугатилиши, Эроннинг сезиларли даражада кучсизланиши, султон С.І ўз нигоҳини такрор Европага қаратиш имконини берди. 1520 й. С.І янги босқинчилик юришларига (Родос ва Ҳиндистонга) тайёргарлик чоғида 43 ёшида вафот этади.

Ад.: Петросян Ю. А., Османская империя. Могущество и гибель, М., 1990; Иванов Н. А., Османское завоевание арабских стран (1516—74), М., 1384; Книга законов султана Селима I, М., 1969.

Хамидулла Дадабоев.

САЛИМ III (1761.24.12 1808.28.6) — Туркия султони (1789—1807). Мамлакатни парчаланишдан сақлаш учун ислохотлар ўтказган. Унинг топшириғига биноан, «Низоми жаид» («Янги низом») ишлаб чиқилган ва қисман амалга оширилган. 1792—96 й.ларда С. III ҳарбий мажбуриятларини адо этишдан бош тортиб олиш ва кўшинларнинг европача янги корпусини вужудга келтириш ҳақида фармон чиқарган. Ҳарбий муҳандислар ўқув юрти очилган, янги ҳарбий флот тузилган. Мулкдорлар ва уламоларнинг аксарияти, шунингдек, яничарлар бу ислохотларга қаттиқ қаршилик кўрсатган. Яничарлар ғалаёнлари бошланганда С. III ўз маслакдошларини фаол қувватлашда ожизлик қилган. Натижада 1807 й. 28 майда С. III тахтдан ағдарилган ва бир йилдан сўнг сарой тўдаси ёллаган қотиллар томонидан ўлдирилган.

Ад.: Миллер А.Ф., Краткая история Турции, М., 1948; Новичев А.Д., История Турции (1792-1839), М., 1968.

САЛИМИЯ МАСЖИДИ - Туркия (Эдирне ш.)даги меъморий ёдгорлик (1569—75). Меъмори Хожа Синон. См. ўзига хос ташки кўринишга эга. Мурабба тархди, хонақохи улкан гумбазли (диаметри 31,28 м). Гумбаз 8 та равоқди устунларга таянган. Хонақоҳ 3 томондан галереяли, равоқли, томи гумбазли хоналар б-н ўралган. Ҳовли ўртасида катта мрамр фаввора бор. Масжидга кириладиган 7 та мрамр пештоқли эшикларнинг 4 таси залнинг ён тарзларида жойлашган. С.м.да қошин ва мрамр безаклар кенг қўлланилган. Унинг 4 бурчагидаги 4 минора (бал. 70 м) масжидга салобат бахш этган. С.м.да турк меъморлигининг миллий қирралари ёрқин акс этган.

САЛИМОВ Даврон Исмоилович (1941.17.3, Тошкент) — оператор, реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1981). ВГИК (Бутуниттифок Давлат кинематография инти)ни тугатган (1965). 1961 й.дан Хужжатли фильмлар киностудиясида оператор (1986—93 й.лар директор). «Тошкентда шундай қиз яшайди», «13 қалдирғоч», «Устоз, сенга таъзим қиламиз» каби қисқа метражли, «Йўлда ва она юртда», «Тошкент, Зилзила», «Санъатга бахшида умр», «Олтин Бенгалия» каби тўламетражли публицистик хужжатли фильмларни, «Олмос», «Командирнинг қайтиши», «Умидимиз қушлари» каби бадиий фильмларнинг оператори. «Бобо» («Қумуш аждар» соvrинини олган, Краков), «Отаоналар уйи» каби қисқа метражли, «Сув келди», «Қизилқумни даштбиёбон демағли» каби тўла метражли поэтик, публицистик хужжатли фильмларнинг муаллифи — реж., оператори. «Меҳнат шухрати» ордени б-н мукофотланган (2001).

САЛИМОВ Дамир Исмоилович (1937.19.7, Самарқанд) — кинореж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1983). ВГИК (Бутуниттифок давлат кинематография инти)ни тугатган

(1960). С. биринчи ўзбек мультипликация фильмларининг («бхб квадратида»; «Сехрли сандиқ») муаллиф ва реж.и. Кейинчалик «Балкон», «Дўстингни эҳтиёт қил» ва б. мультфильмларни ишлаган. У «Йўлдош Охунбобоев», «Нон, туз ва қўшиқ», «Ёруғ йўл» каби хужжатли, «Сахро узра осмон», «Тоғлар чорлайди», «Шум бола», «Ҳаёт мазмуни» сингари бадиий фильмларга реж.лик қилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1983).

САЛИМОВ Зокиржон (1940.31.12, Ўш) — кимёгар олим, Ўзбекистон ФА акад. (1987), Техника фанлари д-ри (1976), проф. (1979). Тошкент политехника ин-тини тугатгач (1962), аспирант (1964—67), катта ўқитувчи (1967—70), доцент (197077), проф. (197780), кафедра мудири (1980—85). Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазири ўринбосари (1985—87), Ўзбекистон ФА вице-президенти (1987—90), Киме ин-ти (хоз. — Умумий ва ноорганик кимё инти) директори (1990 й. дан). Айни вақтда лаб. мудири (1989 й.дан). Асосий илмий ишлари кимёвий технологиянинг гидродинамик, иссиқлик ва моддалар алмашинуви, катализик жараёнларни турли омиллар таъсирида жадаллаш тириш назарияси ва амалиётига оид. С. раҳбарлигида юкори самарали мавҳум қайнаш қатламли чанг ушлагичлар, пневмотранспорт ва сепарацион қурилмалар ихтиро қилинган, табиий ёғ кислоталарини ректификация йўли б-н ажратиш ва пластинкали иссиқдик алмашиниш қурилмалари юзасини тозалаш усуллари ишлаб чиқилган.

Ас: Кимёвий технологиянинг асосий жараёнлари ва қурилмалари [2 жли], Т., 1994, 1995; Полифункциональные катализаторы и гидрогенизационные процессы нефтепереработки, (в соавторстве) Т., 2000.

САЛИМОВ Олимжон (1947.30.8, Наманган вилояти Косонсой ш.) — реж., актёр, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган

санъат арбоби (1990). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тининг актёрлик (1969), реж.лик (1993) ф-тларини тугатган. 1969—84 й.лар Қўқон шаҳар мусикали драма театрида актёр, кейинчалик реж. 1984—93 й.лар Фарғона театрида бош реж., 1993 й.дан Ёш томошабинлар театрида бадиий раҳбар. Реж. сифатида «Бир хонада қўш қангома» (А. Вампилов), «Соҳил ёқалаб чопаётган олапар» (Ч. Айтматов), «Жафога вафо» (Алп Жамол), «Темир хотин» (Ш. Бошбеков, «ГранПРИ» мукофоти, 1988, 1989), «Тошкентга саёҳат» (Ҳамза), «От йиғлаган юмонда» (Т. Мурод), «Уфқ» (С.Аҳмад), «Боз масхарабоз» (О.Салимов), «Соҳибқирон» (А. Орипов), «Турна патлари» (Дзуиндзи Киносито), «Йикки чуъжиза» (К. Гоцци), «Дала сайли» («Пикник», Ф. Араббал), «Учар табиб» (Мольер) каби спектакллари сахнашштирган. Унинг спектакллари халқчиллиги, миллийлиги, анъаналарни янгича, замонавий қарашларга мос фода воситаларида уйғунлаштирилиги б-н ажралиб туради. Ҳамза номини Ўзбекистон Давлат мукофоти лареати (1990).

САЛИМОВ Оқил Умрзокович (1928.24.12, Тошкент) — техника соҳасидаги олим, давлат арбоби. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1978), Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги ФА акад. (1990), техника фанлари д-ри (1978), проф. (1978). Ўрта Осие индустриал ин-тини тугатган (1950), Москва автомобиль з-ди (ЗИЛ) да муҳандис-технолог (1950—53). ТошТУ-да ассистент, доцент, кафедра мудири, декан, проректор (1953—65), ректор (1992—94). Ўзбекистон КП Марказий Комитети фан ва ўқув юртлари бўлими мудири ўринбосари, мудири (1966—70), МК котиби (1971 — 84), Ўзбекистон Олий Совети Президиуми раиси (1984—87), Тошкент ирригация ва қ.х.ни механизациялаш муҳандислари ин-тида ректор (1987—92), Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазири

(1994—98). Илмий ишлари автомобил-созликка доир. С. тадқиқотлари автомобиль двигателининг қувватини ошириб бориш, юқори фойдаланиш коэффициентига эга бўлган янги генераторни ишлаб чиқиш, машина деталларининг кўп йилга чидамлилигини ошириш ва б.да муҳим роль ўйнади. Ўзбекистонда олий таълим тизимини ривожлантиришга таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлашга малакали кадрлар етиштиришга С. муайян қисса қўшди. С. «Дўстлик» (1996), «Эл-юрт хурмати» (1999) орденлари б-н мукофотланган.

САЛИМОВА Равиля Наджимовна (1941.8.9, Шўрчи тумани) — баскетболчи, 3 карра жаҳон чемпиони (1964—67). Хизмат кўрсатган спорт устаси (1964), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган спортчи. Ўзбекистон жисмоний тарбия интени тугатган (1965). 1959—71 й.ларда баскетбол бўйича СССР терма жамоаси ва Ўзбекистон мастерлар жамоаси ўйинчиси, «Меҳнат» жамоасининг сардори. 6 марта Европа чемпиони, 4 марта жаҳон универсиадасининг ғолиби (1960—68). 1971—87 й.ларда баскетбол бўйича спорт устози. Тошкент ш. қасаба уюшмалари қарамоғидаги Равиля Салимова номидаги баскетбол бўйича махсус болалар-ўсмирлар спорт мактаби директори (1987 й.дан).

САЛИМОВА Сулув (1956.10.2, Бахмал тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Жиззах педагогика ин-тини тугатган (1979). 1975—2001 й. ларда Бахмал туманидаги 1 мактабда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси. Дарсларни ноанъанавий усулда, янги педагогик технологиялар асосида ўтган.

САЛИЦИЛ КИСЛОТА, о оксигензой кислота, о карбоксифенол, $C_7H_6O_3$ — оддий ароматик оксикислота, рангеиз кристалл модда. Мол. м. 138,12. Суюкланиш т-раси 159° , қайнаш т-раси 211° , Сувда оз, органик эритувчиларда яхши

эрийди. Табиатда гликозид сифатида кенг тарқалган. С.к.ни спиртлар (феноллар) б-н қиздириб, С.к. эфирлари олинади. Анилин б-н реакцияга киришганда салициланилид ҳосил бўлади. С.к. саноатда фенолни карбоксиллаб синтез қилинади. Антисептик хоссага эга бўлганлиги учун тиббиётда ва озиқ-овқат, меваларни консервалашда кўплаб ишлатилади. Аналитик кимёда ҳам қўлланади. С.к.нинг метил, изоамил, бензил, фенил каби эфирлари муҳим аҳамиятга эга.

Тиббиётда антисептик, оғрикни қолдирувчи восита сифатида, сепма (2—5%), суртма (1 — 10%), паста ва спиртдаги эритма (1 ва 2%) ҳолида ишлатилади. С.к. ва сирка кислотанинг мураккаб эфери — аспириин.

САЛЛА (форс. — тугун) — мусулмон эркакларнинг бош кийими. Сидирга (оқ, яшил, кулранг ва б.) мато (асосан, дока) дан тайёрланади, эни 0,5 м, уз. 1,5 — 3 м дан 7 м гача ўлчамда бўлади. С.ни дўппи, кулоҳ, телпак устидан, айрим жойлар (Ҳиндистон, Покистон ва б.)да бош кийимсиз яланг бошга ўралади. Шоҳ, вазир, амалдорларнинг унвони ва лавозимига қараб С.га қимматбаҳо тошлар (гавҳар, ёкут ва б.), уқпар ҳам тақилган. С.нинг ўрамлар сони ва ўралиш усули, матоси ланий мазҳабларни ҳамда кишиларнинг ижтимоий мансублигини билдирган (мас, сайд, ҳожилар яшил рангли С. ураган).

САЛЛАГУЎЛ, пион (*Paeonia*) — саллагулдошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар, баъзан чала бута ва буталар туркуми, экма гул. Европа, Евросиё ва Шим. Америкада 40 га яқин, Ўзбекистонда 2 тури маълум. Ўтсимон хитой ёки сутранг С. (*P. lactiflora*, *P. chinensis*), доривор С. (*P. officinalis*) ва б. турларига мансуб жуда кўп навлари экилади. Илдизи кучли ривожланган, йўғон. Новдалари тик, 30—120 см, кўпинча шохланмаган. Барги кетма-кет жойлашган, яшил ёки кўкимтир, кузда қизғиш ёки тўқ бинафша ранг. Гули йирик (диа-

метри 20 см гача), якка, оқ, сарғиш, пушти, қизил, кўп чилиги хушбуй. Асосан, авг. охири — сент. бошларида илдизини булиш нули б-н экилади. Янги экилган усимлик экилганидан кейин 2—3-йили май—июнда гуллайди. Ҳовли ва дала боғларда ўстирилади. Бутасимон турларидан ярим бута С (*P. suffruticosa*) экилади, ўтсимон С. турлари илдизларига пайвандлаш, пархиш қилиш, қаламчаси ва уруғидан кўпайтирилади. Апр.—июнда гуллайди.

САЛЛАЛЛОҲУ АЛАЙҲИ ВАСАЛЛАМ (сав) — қ. Алайҳиссалом.

САЛМАНАСАР — Осурияда ҳукмронлик қилган шоҳлар номи.

С. I — шоҳ (анъанавий санага кўра, мил. ав. тахм. 1280—60). Митанни давлатига қарши отаси Ададнирари I томонидан бошланган урушни давом эттирган. Митанни кўшинлари ва кўмакчи хетт ва оромий отрядларини тормор қилиб, амалда Митаннини йўқ қилган. С. I кўшинларини Кархемишга юриши хеттлар ва Мисрга хавф тугдирган. Бу Хетт подшоси Хаттусили III ва Миср фиръавни Рамсес II ўртасида сулҳ тузилишини, шунингдек, ХеттБобил иттифоқини қайтадан тикланишини тезлаштирган. Шим.да С. I Урарту қабилалари уюшмасини мағлубиятга учратган.

С III — шоҳ (мил. ав. 859—825 ёхуд 824). Ашшурнасирпал II (Ашшурнацирапал)нинг ўғли ва вориси. БитАдини подшолигини (Фрот дарёсини ўрта оқими бўйлари) тобе этган ва Шим. Суриядаги бир қатор давлатларга ўлпон тўлаш мажбуриятини юклаган. С. III нинг Дамашқ подшолигини эгаллаш учун қилган ҳаракати зое кетган. С. III Финикиянинг савдо шаҳарлари ва Исроил подшолигидан ўлпон олиб турган. Шарқда Мидия ва Урартуга қарши талончилик юришлари қилган.

С V — шоҳ (мил. ав. 727—722). Тиглатпаласар III нинг ўғли ва вориси. Айна вақтда Бобил подшоси (Улулай

номи б-н) бўлган. Тир ва Исроил подшолигига қарши ҳарбий юришлар қилган. Муқаддас ибодатхоналар жойлашган шаҳарларнинг (Ашшур, Сиппар, Ниппур ва Бобил) даҳлсизлигини бекор қилган, улар зиммасига солиқ тўлаш ва турли мажбуриятларни юклаган. 722 й. Самария қамали чоғида тахтдан ағдарилган.

САЛМОН ал-ФОРИСИЙ, Абу Абдуллоҳ Салмон алФорисий (?), Исфаҳон — 658) — саҳоба; Муҳаммад (сав)нинг мавлоларидан. Отаси мажусий динида бўлгани учун ундан кетиб қолган. Аввал насроний динига кириб, бир неча вақтдан кейин Мадинага бориб, ислом динини қабул қилган. 627 й.даги Хандақ жангиря айнан С алФ. Муҳаммад (сав) га Мадина ш. атрофида хандақ казишни ва унга камончиларни жойлаштиришни маслаҳат берган. Арабистонда илгари кўрилмаган бу янги тактик усул маккаликлар ҳарбий кучининг асосий зарбдор қисмини ташкил этган бадавийлар отлик кўшинининг жанговарлик имкониятларини анча пасайтирган. Бу қутилмаган ҳол бўлиб, уларни саросимага солган, натижада мусулмон кўшини зафар қозонган. С. алФ. тасаввуфттт асосчиларидан бири ҳисобланади. Шиалар С алФ.ни Ллининг содиқ сафдоши сифатида жуда қадрлайдилар. С. алФ. Мадоин ш. (Ирок) га ҳоким бўлганда, бўйра тўқиб, сотиб, ўз меҳнати эвазига тирикчилик ўтказган; маошини эса мухтожларга таркатган. Кўплаб ҳадислар ривоят қилган.

САЛМОНХЎЖА САМАРҚАНДИЙ (19-а.) — тарихчи олим. Самарқанд қозикалони Абдулхай хонадониди туғилган. Самарқанд ва Бухорода Мадраса таҳсилини олган. Бухоро амири Музаффарттт фармони б-н «Тафсил ва баёни давлати жамоа Манғит азамони Раҳимхон» («Раҳимхон давридан бошлаб Манғитлар давлатининг тафсили ва баёни») асарини ёзиб, унда манғитлар сулоласи тарихи Муҳаммад Раҳим давридан бошлаб то подшо Россияси босқини

— 1868 й.гача мухтасар баён қилинган. Асарнинг қўлёзма нусхаси Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик ин-ти фондида сақланади.

Ад.: Абдуллаев И., Ҳикматуллаев Х., Самарқандлик олимлар, Т., 1969.

САЛОМ (Salam) Абдус (1926.29.1, Жханг) — покистонлик назарий физик, Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1959 й.дан). Кембриж ун-тини тугатган (1951). 1951—54 й.ларда Лохурдаги коллеж проф., 1957 й.дан Лондон ун-ти проф. 1964 й.дан Триест (Италия) даги Халқаро назарий физика маркази директори. Асосий илмий ишлари майдонлар назарияси, гравитация ва элементар зарраларга оид. Электромагнит ва кучсиз ўзаро таъсирларнинг умумий назариясини ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1979; Ш. Глэшоу ва А. Вайнберг б-н ҳамкорликда).

САЛОМ (араб. — сулҳ, дўстлик, омонлик) — 1) кишиларнинг кўришганда бирбирлари б-н ўзаро сўрашиш ифодаси. Жаҳондаги кўпгина халқларда С. сўз орқали бажарилади. Ҳар қандай одамга мурожаат ёки муомала қилишдан олдин С. бериш ва алик олиш инсоний фазилатдир (қ. Ассалому алайкум); 2) хонамирлар б-н учрашув (аудиенция) ҳам С. деб аталган. Амир, хонларнинг қабулхонаси саломхона деб аталиб, унинг хизматчиси салом оғаси деб юритилган; 3) келин куёв хонадонига келгандан кейинги биринчи кун эрталаб уни куёв ота-оналарига ва яқин қариндошларига таъзимга олиб чиқиш маросими ёки умуман келинчак таъзими (қ. Келин салом).

САЛОМ — Ҳиндистоннинг жан. қисмидаги шаҳар. Шарқий Гат тоғлари этагида. Тамилнад штатида. Аҳолиси 915 минг киши (2001). Аэропорт бор. Ипак, ип газлама, кимё саноатлари ривожланган. Металлсозлик ва металлургия корхоналари бор. Боксит қазиб олинади. Алюминий ишлаб чиқарилади. С. яқинида

йирик магнезит кони очилган.

САЛОМАЛАЙКУМ (*Cyperus rotundus* L.) — ҳилолдошларга мансуб илдизпояли кўп йиллик бегона ўт. Пояси ингичка, уч қиррали, яланғоч, бўйи 15—50 см. Барглари ясси, кулранг, эни 5 мм гача. Гуллари соябонсимон, тўпгулга йиғилган. Меваси уч қиррали ёнғоқча (уз. 1,5—1,8 мм). Илдизпояларидан кўплаб туганакли новдалар чиқади. Ўсимлик уруғидан ва ингичка илдизпояларидан кўпаяди. Ёш ўсимликнинг поя асосида бирламчи илдизпоя ривожланади, илдизпоя учидан эса туганак ҳосил бўлади, ундан янги илдизпоялар ён атрофга ёйилиб кетади ва уларда туганаклар ҳосил бўлади. Булардан янги новдалар ўсиб чиқади. Ҳар бир ўсимлик тупроқ шароитига қараб ён, кўшимча илдизпоялар ҳосил қилади, улардан ҳам ер устига янги поялар ўсиб чиқади. Илдизпояси крахмалга бой, таркибида 0,5—1% гача эфир мойлари бор. Илдизпоясидан тайёрланган дамлама халқ табobatiда терлатувчи ва сийдик ҳайдовчи дори сифатида ишлатилади. С. Ўзбекистоннинг барча суғориладиган ҳудудларида сабзавот ва б. экинлари орасида бегона ўт сифатида кўп учрайди.

Кураш чоралари: кузда ерни чуқур ҳайдаш, экин экишдан олдин бегона ўт илдизпояларини йиғиштириб олиш, чуқур культивация ўтказиш.

САЛОМАТЛИК ИНСТИТУТИ - Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигига қарашли муассаса. 2001 й. 1 апрелда Тошкентда ташкил этилган. С.и.нинг асосий мақсади аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини шакллантириш, барқарорлаштириш, баркамол авлодни тарбиялаш, жисмоний тарбия ҳамда оммавий спорт ҳаракатларини профилактик тиббиёт б-н уйғунлаштириш, саломатлик учун хавфли бўлган омилларни аниқлаш, аҳоли саломатлигини таҳлил қилиш ва шу асосда соғлиқни сақлаш ривожлантиришнинг бош йўналишини аниқлаб беришдан

иборат. Ин-тда 6 бўлим (ташкилийуслубий, тахририятнашриёт, соғлом турмуш тарзи тарғиботи ва уни ўқитиш, оммавийахборот, аҳоли саломатлиги ҳолати мониторинги ва уни башорат қилиш, ахбороттаҳлил; халқаро ва нодавлат ташкилотлар б-н алоқалар ва уларнинг ишларини мувофиқдаштириш), 14 филиал (12 вилоят, Тошкент ш. ва Қорақалпоғистон Республикаси), 161 та туман, 15 та шаҳар ва 1 та Навоий конметаллургия к-ти Саломатлик марказлари мавжуд.

Ин-тда 2 фан д-ри, проф. (О.М. Миртазаев, О.Б.Кутлумуратов), 465 врач, 474 ўрта тиббий ва б. соҳа мутахассислари фаолият кўрсатади. Ин-тда илмий ишлар тўплами, монография ва б. услубий қўлланмалар чоп этилади.

САЛОМХОНА — к. Куринишхона.

САЛОН (франц. Solon) — 1) Европача (ўтмишда) меқмонхона, қабулхона;

2) кўрғазмалар ташкил этиладиган бино, бадий буюмлар дўкони ва б.;

3) автобус, самолётларнинг йўловчилар ўтирадиган ички хонаси.

САЛОНИКИ, Фессалоники — Грециядаги шаҳар, Эгей денгизининг Термаикос қўлтиғи соҳилидаги йирик порт (йилига 10 млн. т юк ортибтуширилади), Болкон я.о. давлатлари учун транзит порт. Салоники номи (вилоят)нинг маъмурий маркази. Аҳолиси 378 минг киши, шаҳар атрофи б-н 749 минг. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Иқтисодий аҳамияти бўйича мамлакатда Афина ш.дан кейин 2ўринда. Нефтни қайта ишлаш ва нефть кимёси, металлсозлик, машинасозлик (хусусан, кemasозлик ва кема таъмирлаш), тўқимачилик, озик-овқат, кўнпойабзал, целлюлозақоғоз саноати корхоналари мавжуд. С.да ҳар йили кузда халқаро ярмарка ўтказилади. ун-т, археология музейи бор.

С.га мил. ав. 315 й.да Македония шоҳи Кассандр томонидан асос солинган.

Мил. ав. 148 й.да римликлар қўли остига ўтди. Византия даврида аҳамияти бўйича Константинополдан кейин 2ўринда турган. 1430 й.дан Усмонли турклар салтанати тасарруфига ўтган, 1912—13 й.лардаги Болкон урушидан кейин Греция таркибида. Меъморий ёдгорликлардан қад. Рим сарой ансамбллари, қалъа деворлари ва миноралар, қаср (14-а.), черков (4-а.) сақланган.

САЛОР — Тошкент вилоятидаги канал. Қибрай тумани ҳудудида Бўзсув каналидан сув олади. С.к.нинг бош қисми Салор ГЭС нинг қуйи чиқариш ўзанида жойлашган. Тошкент ш. ҳудудидан ўтади. Зангиота туманининг жан.дан ўтиб, Янгийўл туманида тугайди. Умумий уз. 60 км. Каналнинг кенглиги 10—15 м, чуқ. 1—2 м. Бош сув олиш иншооти 20 м³/сек сув ўтказишга мўлжалланган. Каналдан Дам ва Полвон каналлари сув олади. Тошкент ш.нинг бир нечта саноат корхоналари, жумладан, Тошкент иссиқлик электр марказининг сув таъминоати учун фойдаланилади. С. қадимда Бўзсувнинг чап соҳилидан, ҳозирги Салор ГЭС нинг қуйироғидан қазилган. С.га Бўржар, Қорасув оқовалари ҳам келиб қўшилган. Натижада С.нинг суви бирмунча кўпайиб, ундан Куркулдак ва Ниёзбоши ариқлари чиқарилган. С, Куркулдак ва Ниёзбоши бўйларида мил. ав. 1-нинг йиллик ўрталари ва мил. ав. 1асрларда вужудга келган қад. дехқончилик маданияти ёдгорликлари куп учрайди. Бу даврда С. ва унинг шохобчалари бўйларида турли истеҳкомлар (Қовунчигепа, Қуйгантепа, Ниёзбоштепа ва б.) пайдо бўлган. 4—11асрларда С. бўйида Мингўрик, Тошкентнинг қадимий маркази — Бинкат, шунингдек, Данфи ганкет, Шутуркент ва б. шаҳарлар вужудга келган. 11—12-а.ларда С. бирмунча кенгайтирилган, суви кўпайган; лекин 13-а.да мўғуллар ҳужумидан кейин қаровсиз қолган. Кейинчалик (19-а.) канал ўзани янгидан қазилган.

Сўнгги йилларда канал ўзанининг ак-

сарияти таъмирланиб, айрим қисмлари қайта қурилмоқда. Каналнинг Тошкент ш.да Пушкин кўчаси б-н темир йўл бекати кўпригигача бўлган қисми тўлиқ қайта таъмирланди, ободонлаштирилди ва истироҳат боғлари ташкил этилди. Каналнинг сув ўтказиш қобилиятини ошириш (50 м³/с гача етказиш), ўзанини бетонлаш ишлари олиб борилмоқда. С. суви б-н Зангиота ва Янгийўл туманларида 3,5 минг га ер суғорилади.

Зиёмиддин Артуқметов, Баходир Солиев.

САЛОР — Тошкент вилояти Қибрай туманидаги шаҳарча (1978 й.дан). Туманнинг шим.ғарбида жойлашган. Майд. 1600 га. Аҳолиси 26 минг кишидан зиёд (2004). С.да 18 саноат корхонаси бор, шунингдек, турли маҳсулот берувчи 151 кичик ва ўрта корхоналар ҳам мавжуд. Булардан: «Ўзэнергиятаъминот», «Ўзэнергиятаъмир», автотранспорт бирлашмаси, Шарқий иссиқлик изоляцияси, Тошкент иссиқлик электростанцияси, «Роҳат» акциядорлик жамияти, Тошкент консерва к-ти, Лимончилик ширкати, Селекция тажриба хўжаликлари, «Буюк Турон» хусусий корхонаси, Яланғоч ғишт з-ди, енгил, қурилиш саноати корхоналари ишлаб турибди. «СероКО» Ўзбекистон—Корея, «СМАК» Ўзбекистон—Россия ва «Имкон плюс» Ўзбекистон — Германия қўшма корхоналари фаолият кўрсатади. 45 савдо, 40 маиший хизмат кўрсатиш шохобчаси мавжуд. 5 умумий таълим мактаби, 2 касб-хунар коллежи, 2 академик лицей, Тошкент аграр ун-ти, Ўзбекистон ғўза селекцияси ва уруғчилик, Ўсимликларни химоя қилиш и.т. интлари, 3 кутубхона, 3 стадион, 1 теннис корти бор. Республика болалар ортопедия, полиемиелит, Тошкент педиатрия ин-ти клиник касалхоналари, вилоят наркологиya маркази, сил касалликлари касалхонаси: 2худудий поликлиника, 2 қишлоқ врачлик амбулаторияси бор.

С. худудидан Тошкент—Май

қишлоғи, Тошкент—Чирчиқ автомагистралари, Хўжакент т.й. ўтади.

САЛОР ГЭС — Ўзбекистонда дастлабки қурилган гидроэлектр ст-яларидан бири. Чирчиқ—Бўзсув сувэнергетика трактида Тошкент вилояти Қибрай туманида қурилган, 1944 й.нинг март ойида қурилиши тугаллаган. Асосан, хашар йўли б-н барпо этилган. «Ўзбекэнергия» давлатакциядорлик компаниясининг «Қодрия ГЭСлар каскади» шўъба корхонаси таркибида. 11,2 МВт қувватли бир агрегат ўрнатилган. Электр энергияси 35 кВ кучланишда узатилади. 2003 й.да 73 млн. кВтсоат электр энергияси ишлаб чиқарди. ГЭС Тошкент саноат корхоналари, шаҳар транспорта ва аҳолини электр энергияси б-н таъминлашда аҳамиятга эга. Ҳозир ГЭС тўла автоматлаштирилган, ягона диспетчерлик пунктидан бошқарилади.

САЛОР ТИЛИ — туркий тиллардан бири. ХХРнинг бир қатор ғарбий вилоятларида, асосан, Цинхай вилоятининг СюнхуаСалор мухтор уезида тарқалган. Сўзлашувчилар сони 22 минг кишидан ортиқ. Диалектал жиҳатдан бўлиниши деярли сезилмайди; ғарбий, шарқий ва оралик шева гуруҳлари фаркланади. Таркибидаги анчагина қад. унсурлар Ст.ни туркий тилларнинг қипчоқ гуруҳи б-н алоқадорлигини кўрсатади. Қад. ўғуз қатлами б-н қипчоқ унсурлари қатлами қўшилиши натижасида Ст.да жўналиш келишиги аффикслари иккига тармоқланиб (а/э, ға/га), қаратқич ва тушум келишиклари эса бир шаклга (ни) бирлашади, ўтган замон феъли ған ва миш шаклларига эга бўлади. Бундай параллелликлар лексикада ҳам учрайди. 14-а. да салорлар Хитойга кўчганларидан кейин Ст.га қипчоқ тилларининг таъсири тўхтаб, бошқа тизимдаги тилларининг (хитой, тибет) таъсири бошланади. Ст.да 15 — 17-а.ларга мансуб диний ва тарихий мазмундаги асарлар (араб графикасида) сақланиб қолган. Ҳоз. Ст. оддий

сўзлашув тили ҳисобланади.

САЛОРИЙЛАР, мусофирийлар — 10—11-а.ларда Озарбайжонда ҳукмронлик қилган эронликлар сулоласи. Дастлаб араблар истилоси даврида Дайлам вилоятини мустақил бошқарганлар. 10-а.нинг 40й.ларида Марзубон Салорий Озарбайжонни ва Арроннинг бир қисмини босиб олиб С. сулоласига асос солди. 971 и. қурдларнинг шаддодийлар сулоласи С.ни Аррондан ҳайдаб чиқарди. 981 й. равводийлар сулоласи Иброҳим Салорий устидан ғалаба қозониб, Табриз ш.ни пойтахт деб эълон қилди. Шу б-н С. сулоласи барҳам топди.

САЛОРЛАР, солурлар (ўзларини салир деб атайдилар) — Хитойдаги туркий халқ. Асосан, Цинхай вилоятининг Сюнхуа ноҳиясида яшайдилар (90 минг киши, 1990й.лар ўрталари). Салор тилидл сўзлашади. Диндорлари — мусулмон суннийлар. Хитой йилномаларида С. 14-а.дан тилга олинган. В. В. Бартольд С.нинг Туркманистонда яшайдиган туркманлар (ўғузлар) таркибида бўлган салор (салир) қабиласи б-н тарихан боғлиқлигини исботлаб берди. Абулτζий Баҳодирхоннинг ёзишича, Ўғузхоннинг ўғли Тоғхоннинг 4 ўғли бўлиб, каттасининг исми Салур эди. Ҳозир ХХРда яшайдиган С.нинг ҳаётида туркистонликлар, айниқса, ўзбеклар урфодати сақланиб қолган. Мас, улар уйларининг атрофини, кўчаларини ва ҳовлиларини мевали дарахтлар экиб боғга айлантиришади, уйжой қуришда тўсинларни безатишади, ҳовлига қаратилган катта айвон барпо этишади, маҳаллаларда масжид солишга алоҳида эътибор беришади. Биргина Сюнхуа ноҳиясида каттақичик 79 та масжид мавжуд. Рўза ва Қурбон ҳайитларини катта тантана б-н ўтказишади. Хитой халқи б-н яқин яшашига қарамай ислом бўйича ҳаром ва макрук деб кўрсатилган нарсалар ейилмайди. Эркаклар оқ ёки қора дўппи киядилар. Ёш йигитлар оқ кўйлак, унинг устидан нимча кийиша-

ди, белларига кизил белбоғ боғлашади. Катта ёшдагилар тўн кийишади. Қизлари кизил кўйлак, унинг устидан қора нимча, дўппи кийишади, қулоғига бир неча ҳалқадан иборат бўлган зирак тақади. Ёш аёллар яшил, ўрта ёшдагилар қора, катта ёшлиқлар оқ рангли рўмол ўрайдилар. Никоҳва мотам маросимлари ўзбек ва уйғурларга ўхшайди. Сўнгги йилларда С. ҳаётида, айниқса, кийинишида анча ўзгаришлар пайдо бўлган бўлсада, миллийлик қаттиқ сақланиб қолган.

С. қадимдан дехқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланишган. Савдогарлик, боғбонлик, олтин қазिश каби касблар улар ҳаётида катта ўрин тутди. Кўп оилалар хунармандчилик б-н шуғулланади. 1954 й. 24 фев.дан ўз мухторият уездига эга.

САЛОТ (араб.) — қ. Намоз.

САЛОҲИДДИН ТОШКАНДИЙ, Мулло Салоҳиддин ибн Мулло Алоуддин хожа (19-а.нинг 2-ярми — Тошкент — 20-а. бошлари) — адиб. Ҳаётига оид маълумотлар деярли сақланмаган. «Темурнома» (1908) бадий асаригина етиб келган. С.Т. «Темурнома»ни яратишда кўпгина тарихий, бадий ва лийн асарлардан фойдаланган. Асар анъанавий ҳамддан бошланган. Сўнг Мовароуннакрда ҳукм сурган сулолалар тилга олинган. Асосий қисм 47 дostonдан иборат. Амир Темурнинг болалигидан тортиб бутун ҳаёти, Марказий Осиёни мўғуллар зулмидан озод қилиши, Дашти қипчоқ, рус ерлари, Урал сари қилинган юришлар, Эрон, Туркия, Шом ва Ироқ, Ҳиндистонга қўшин тортишлар, Боязид Йилдирим б-н бўлган жанглар, улар б-н боғлиқ саргузаштлар кизиқарли хикоя қилинган. Муаллиф Амир Темурга бемисл хурмат б-н ёндашиб, бадий жонлантирган. Китобда ислом ва унинг вакилларига ҳам кенг ўрин берган. Мовароуннахрда мўғуллар истибдоди йилларида ҳам ислом сиёсати, босқинчилар феълатвориға таъсир ўтказиб турганини таъкидлаган. Унда

500 дан ортиқ тарихий шахслар номи тилга олинган. Камол Хўжандий, Сайд Аҳмад, Абдулла Зотикий, Исмаи Бухорий каби шоирлар ҳамда ўз шеърларидан 1030 мисра шеър берилган. Асар жаҳонгир шоҳ ҳаёти мисолида кишиларни меҳроқибатли бўлишга, ўтмишда юз берган қирғинлардан сақланишга, тинчликнинг кадрига етишга даъват этади.

Ас: Темурнома, Т., 1990.

САЛОҲИДДИНОВ Махмуд Салоҳиддинович (1933.23.11, Наманган ш.) — математик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1974), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1984), физикамат, фанлари д-ри (1967), проф. (1969). Урта Осиё ун-тининг физикаматематика фтини тугатган (1955), шу ун-тда аспирант (1955—58) ва математик анализ кафедрасида ўқитувчи (1958 — 59), дифференциал тенгламалар кафедраси мудири (1980—86, 1993—96). Ўзбекистон ФА Математика ин-тида илмий ходим, бўлим мудири, илмий ишлар бўйича директор ўринбосари (1959—67), директори (1959—85), Ўзбекистон ФА вице-президенти (1984—85), Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазири (1985 — 88), Ўзбекистон ФА президенти (1988—94). Ўзбекистон ФА физикаматематика фанлари бўлими раиси (1994—97). Ўзбекистон ФА Математика ин-тида бўлим мудири (1974 й.дан), УзМУ проф. (2000 й.дан).

Илмий ишлари чизикли бўлмаган хусусий ҳосилалар дифференциал тенгламалар тизими учун Коши масаласитл ҳал қилишга, чегарада бузиладиган дифференциал тенгламалар учун қўйилган чегаравий масалалар назариясига, назарий ва ама;ий аҳамиятга эга бўлган аралаш ҳамда аралашқўшма типли тенгламалар назариясига оид. С. аралашқўшма типли дифференциал тенгламалар назариясини ривожлантириб, уларнинг тўла тадрижи ва каноник кўринишларини топган, ҳар бир ҳрл учун бир қанча янги масалалар қўйиб текширган. Беруний номидаги

Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1974).

Ас: Комплекс ўзгарувчининг функциялари назарияси, Т., 1970 (ҳамкорликда); Уравнения смешанносоставного типа, Т., 1974; Математик физика тенгламалари, Т., 2002.

САЛОҲИДДИНОВ Хусниддин Қозоқович (1914.1.12 — Тошкент — 2004.16.3) — невропатолог олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964), тиббиёт фанлари д-ри (1958), проф. (1959). ТошТИни тугатгач (1939), шу ин-т нерв касалликлари кафедраси ассистенти (1941—50), доценти (1951—57), Андижон тиббиёт ин-ти нерв касалликлари кафедраси мудири (1958 й.дан). Илмий ишлари периферик нерв устунларининг вегетатив касалликлари, шунингдек, орка миёдаги турли патологик жараёнларда юрактомир системаси функционал фаолиятининг ўзгариши масалаларига бағишланган.

Ас: Состояние сердечнососудистой системы при очаговых поражениях спинного мозга, Т., 1961; К вегетативной патологии травм периферических нервов, Т., 1965.

САЛОҲИЯТ (араб.) — қ. Қобилият.

САЛОҲУДДИН ал-АЙЮБИЙ, Салоҳиддин, Юсуф ибн Айюб (1138—1193.4.3, Дамашқ) — Миср ҳукмдори (1171 й.дан), айюбийлар сулоласи асосчиси. Курд қавмидан. Сурия султони Нуриддиннинг салибчилар б-н муваффақиятли курашган лашкарбошиларидан бири Айюб ибн Шодининг ўғли. 1164—69 й.ларда Мисрга қилинган ҳарбий юришларда қатнашган. 1169 й. Миср вазири этиб, 1171 й. фотимийлар сулоласининг сўнгги халифаси вафотидан сўнг эса Мисрдаги ҳокимиятни эгаллаб олиб аббосийлар ҳомийлигини тан олган ва улардан султон унвонини олган (1174). Нуриддин вафотидан кейин 1174—86 й.ларда унинг Суриядаги

ер-мулкларини ва Ироқдаги айрим майда хокимларга тегишли ерларни тобе эттирган. 1187 й. 3—4 июлда С. Ал-А. кўшини салибчиларни Хиттин яқини (Фаластин)да тормор қилган, 1187 й. 2 окт.да Қуддусни эгаллаган, сўнгра салибчиларни Сурия ва Фаластиннинг қатта қисмидан қувиб чиқарган. С. ал-А.нинг ички сиёсати ҳарбий лен тизими (қ. Иқто) ни ривожланганлиги, соликларни бирмунча камайтирилиши, сунна мазҳаби таълимотининг мустаҳкамланиши б-н аввалги ҳукмдорлардан фаркланади.

САЛТАНАТ (араб.) — 1) султонлик, яқка хон, амир ёки подшо ҳукмронлиги ҳамда уларнинг мавқеи; 2) мустамлакалари ёки тобе ўлкалари бўлган йирик давлатлар; империя.

САЛТАНАТТЕПА (СЕТАЛАНТЕПА) ГАЗ КОНИ — Бухоро вилоятидаги кон. Когон т.й. станциясидан 35—40 км жан.шарқда. 1976 й.дан фойдаланилади. Кон рельефи кичик гумбазсимон сойликдан иборат, атрофи Бухоро свитаси оҳақтошлари б-н ўралган.

Структураси шим.шарқ йўналишида чўзилган асимметрик брахиантиклиналдан иборат. Унинг жан.шарқий қаноти ётиқ (30—40°), дизъюнктив дислокацияга учраган. Апт ярусининг 12маҳсулдор горизонти бўйича Салтанаттепа брахиантиклинали ўлчами 6х3 км, бал. 90 м. Чуқурлик ортган сари қанотлар қиялиги 40—45° га етади ва юра ётқизикларининг гумбази бўр ётқизиклариникига нисбатан 250—300 м га силжиган. Биринчи қудуқ 1953 й. қазилган ва юра ётқизикларида саноат миқёсидаги газ борлиги аниқланган. Конда жами 7 та қудуқ қазилган. Бурғилаш чоғида палеозой, юра, бўр ва палеоген жинслари очилган.

Бўр ётқизикларида 2 та 11, 12, юрада ҳам 2 та 16, 17маҳсулдор горизонтлар ажратилган. 11горизонтнинг қалинлиги 10—20 м, ғоваклилиги 14—20%. Уюм ўлчами 2х0,8 км, бал. 15 м бўлиб, 507—600 м чуқурликда очилган. Бошланғич

қатлам босими 5,74 МПа, дебити 218 минг м³/сутка, қатламдаги т-раси 36°.

12горизонтнинг қалинлиги 28 м, ғоваклилиги 12,2%. Уюм ўлчами 5,5х2,7 км, бал. 75—80 м, 450 м чуқурликда очилган. Бошланғич қатлам босими 8,38 МПа, т-раси 40°.

16горизонтнинг қалинлиги 7—10 м, ғоваклилиги 15%. Уюм ўлчами 4х1,5 км, бал. 30 м, 1020 м чуқурликда очилган. Уюм типи қатламли, гумбазли. Газ дебити 123,5 минг м³/сутка. Қатлам босими 10,9 МПа ва т-раси 48°. 17горизонт, асосан, оҳақли қумтошдан таркиб топган, қалинлиги 6,3 м, ғоваклилиги 14,17%. Уюм типи 16 горизонтники б-н бирхил. Уюмўлчами 3х1 м, бал. 2,5 м, газ дебити 101,6 минг м³/сутка, қатлам босими 10,5 МПа, т-раси 50°. Уюм режими сув босимли.

Очилган ҳамма горизонтлардаги газнинг физиккимёвий таркиби бирбирига яқин: метан 88,2%, карбонат ангидрид газы 0,34%, оғир углеводлар 4,6910%, водород сульфид 0,027%, зичлиги 0,641. Конденсат миқдори 0,77 см³/м³. Кондан ҳоз. вақтда фойдаланилмоқда.

САЛТИКОВ Михаил Евграфович, Салтиков-Шчедрин (асл фамилияси Салтиков; тахаллуси — Н. Шчедрин) [1826.15(27).1, — Спас—Угол кишлоғи, Калязин тумани 1889. 28.4 (10.5), Петербург] — рус ёзувчиси. Москвадаги Дворянлар ин-тида (1836—38) ва Александр (собик Царское село) лицейида (1838—44) таълим олган. Дастлаб шеърлар ёзган. «Лира» шеъри (1841) Пушкин ва Державин га бағишланган. 15 шеъри бизгача етиб келган. «Зиддиятлар» (1847), «Чалкаш иш» (1848) асарлари нагуралиток характерда бўлиб, чуқур ижтимоий масалалар акс эттирилган. Асар ҳукмрон доиралар ғазабини қўзғатган. 1848 й. апр.да қамокқа олинди, Вяткага сургун қилинган. 1855 й. сургундан қайтгач, «Губерния очерклари»ни (1856—57) ёзган. С. ижодий фаолиятини давлат ишлари б-н бирга олиб борган. 1856—58

й.ларда Ички ишлар вазириликнинг алоҳида топшириғи б-н чиновник бўлиб хизмат қилган, деҳқонлар реформасини тайёрлашда қатнашган. 1858—62 й.ларда Рязань ва Тверь губерняларининг вицегубернатори. Истеъфога чиққач, «Современник» жур.да ишлаган (1862). Некрасов вафотидан сўнг (1877) С. «Отчественные записки» жур.га раҳбарлик қилган. Кўпгина очерк ва сценарийлари «Кичик хикоялар» ва «Насрдаги ҳажвия» (1863) китобига киритилган. «Пазухининг ўлими», «Насрдаги ҳажвия» пьесаларида подшо амалдорлари танқид қилинган. «Жаноб Головлёвлар» (1875—80), «Монрепо бошпанаси» (1878—79), «Йил бўйи» (1879—80), «Ҳаёт икир-чикирлари» (1886—87), «Эртақлар» (1882—86) ва б. асарларида реформадан сўнгги Россия ҳаётидаги ижтимоий қарамақаршилиқлар акс этган. «Бир шаҳар тарихи» (1869—70), «Жаноб тошкентликлар» (1869—72) асарлари ҳам бор. Тугалланмай қолган «Унутилган гаплар» китоби муҳим ҳаётгий масалаларга бағишланган. Ҳаётни идрок этиш, чуқур библиш ва халққа бўлган меҳрли муносабат адибни мурасасиз, ўткир сатирик даражасига кўтарган. С.нинг сатираси подшо Россиясининг бюрократ аппаратини танқид қилишга қаратилган. У ўз асарларида кишилардаги бюрократизм ва оппортунизмни, сотқинлик, мансабпарастликни қаттиқтанқид қилган. Асарлари рус танқидий реализмининг ёрқин намуналаридир. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Жаноб Головлёвлар, Т., 1952; Эртақлар, Т., 1954; Бир мужик икки генерални бокқани ҳақида кисса, Т., 1973.

Ад.: Макашин С.А., СалтыковЩедрин, Биография, т. 1,2., М., 1951; Б у шми н А.С., М.Е.СалтыковЩедрин в воспоминаниях современников, т. 1—2, М., 1975; Турков А., СалтыковЩедрин, М., 1981.

САЛТОВОМАЯЦК МАДАНИЯТИ
- Дон дарёси ва Азов денгизи бўйидаги

чўл, ўрмончўлларида яшаган кўчманчи ва ярим кўчманчи халқлардан қолган археологик ёдгорликлар. С.М. м. Маяцк ш. харобаси ва Салтово қабристонини номидан олинган. Хазар хоқонлиғи (7—8-а.лар) таркибига кирувчи кўчманчи қабилалар (булғор ва аланлар) ўтроқлашиб, улар орасида мулкчилик муносабатлари шаклланаётган даврда пайдо бўлиб, бижанаклар (печенеглар) зарбаси (9—10-а.лар оралиғида) натижасида инкирозга юз тутган даврга тўғри келади. 19-а.да С.М. м.нинг 10 га яқин ёдгорлиғи топилган. 1900 й.да ўқитувчи В.А.Бабенко Салтово қабристонини (Харьков вилоятидаги Верхнее Салтово қишлоғи)дан бир неча катакомбани қазиб ўрганган. 1906 й.да Маяцк ш. харобаси (Тихая Сосна дарёсининг Дон дарёсига қуйиладиган жойида, Воронеж вилояти) ўрганилган. Омоch, ўрок, чалғи, кўза, тоғора, қозон, тувак ва б. топилган. Сопол идишлар қўлда ва кулолчилик чарҳида ясалган. Ҳозиргача С.М. м.га оид 200 дан ортиқ манзилгоҳ, қишлоқ, кўрғон, шаҳар ва қабристонлар маълум. С.М. м.да марҳумлар уч хилда; гужанак ҳолда, чалқанча ётқизиb ва қуйдириб кўмилган. С.М. м.нинг энг катта қабристонини Салтово хисобланиб, 300 дан ортиқ катакомбали қабр очилган. Дахмалар, асосан, тепаликларда қазилган ғорлардан иборат бўлиб, марҳумлар кўпинча эркак ва аёл ёки болалар б-н бирга кўмилган қабрлар ҳам учрайди. Жангчиларнинг қабрларига қилич, пайкон ва болталар қўйилган. С.М. м.га хос маданият қолдиқлари аланлар ва булғорлар яшаган р-нлар: Шарқий Қрим, Ўрта Волга ва Қуйи Дунайдан топилган.

САЛУИН, Салуэн (тибетча НагЧу, хитойча Нуцзян) — Хитой ва Мьянмадаги дарё, қисман Мьянма б-н Таиланд ўртасида чегара вазифасини ўтайди. Уз. 3200 км, ҳавзасининг майд. 325 минг км2. Тангла тизмасидаги музликлардан бошланади. Юньнан ва Шан тоғликларидаги чуқур дараларда шаршара ва остоналар хосил қилиб оқади. Қуйи қисмида сохил

бўйи текислигида оқиб, Андаман денгизига қуйилади. Ўртача сув сарфи 6700 м3/сек., ёзда суви тошади. Қуйи оқимда кема қатнайди. Қуйилиш ерида Мола-мьян денгиз порти жойлашган.

САЛЬВАДОР (Salvador), ЭльСальвадор Республикаси (Republica de El Salvador) — Марказий Америкада, Тинч океан соҳилида жойлашган давлат. Майд. 21,4 минг км2. Аҳолиси 6,3 млн. киши (2002). Пойтахти — СанСальвадор ш. Маъмурий жиҳатдан 14 департамент (departamento)га бўлинган.

Давлат тузуми. С. — республика. Амалдаги конституцияси 1983 й. дек.да қабул қилинган, унга 1991 й. тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (1999 й.дан Франсиско Флорес Перес), у умумий тўғри овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади ва навбатдаги муддатга қайта сайланиш ҳуқуқига эга эмас. Қонун чиқарувчи органи — Қонун чиқарувчи мажлис (бир палатали парламент). Ижрочи ҳокимиятни президент ва у тайинлайдиган вазирлар амалга оширади.

Табиати. С. тоғли мамлакат, унинг катта қисмини 600—700 м баландликдаги вулкан тоғлари эгаллайди (энг баланд жойи СантаАна вулкани, 2381 м). Жан. да Тинч океан соҳили бўйлаб 10—30 км кенликдаги пасттекислик чўзилган. Тезтез zilзила бўлиб туради. Олтин, кумуш, рух, кўрғошин, мис ва темир руда, оҳақтош, гипс, олтингугурт, туз конлари бор. Иқлими тропик, пассатли. Ўртача ойлик тра СанСальвадор ш.да 21—22°. Йиллик ёғин 1500—1800 мм, шим.да 2500 мм, тектоник ботикда 600—700 мм. Қиска, жўшқин дарё, вулканли кўллар кўп. Асосий дарёси — Лемпа. Асосан, жигаррангқизил ферралитлашган тупроқлар тарқалган. Табиий тропик ўсимликлари деярли йўқ қилиб юборилган, тоғларда карағай ва эман ўрмонлари сақланган, иккиламчи саванна майдонлари бор. Қушлар, судралиб юрувчилар ва ҳашаротлар кўп. Монтекросто, ЭлИмпо-

сибле миллий боғлари бор.

Аҳолиси, асосан, сальвадорликлар; уларнинг кўпчилиги испаниндёйс метислари. Расмий тил — испан тили. Диндорлари, асосан, католиклар. Аҳолининг 55% шаҳарларда яшайди. Йирик шаҳарлари — СанСальвадор, СантаАна, СанМигель.

Тарихи. 7-а.гача С. худудида индейларнинг майя, нахуа қабилалари яшаган. 16-а.да мамлакат ғарби ва марказини индейсларнинг пипиль, шарқини эса ленка қабилалари эгаллаган. 1524 й.дан 1821 й.гача Испания мустамлакаси. 1560 й.дан Гватемала генералкапитанлиги таркибида бўлган. Америкадаги испан мустамлакаларининг 1810—26 й.лардаги мустақиллик учун уруши давомида 1821 й. мустақилликка эришди. 1823—39 й.ларда Марказий Америка Қўшма провинциялари таркибида, 1841 й.дан мустақил давлат. Мамлакатда ўтказилган ислохотлар натижасида иқтисодиёт ривожланиб, 19-а. охири — 20-а. бошларида саноат корхоналари барпо этила бошлади. Ёжаҳон уруши арафасида дастлабки ишчи ташкилотлари, қасаба уюшмалари вужудга келди. 1931 й. мамлакатда давлат тўнтариши бўлиб, террорчи диктатура ўрнатилди ва у 1932 й. А. Фарабундо Марти бошчилигидаги кўзғолонни бостирди. С. 2-жаҳон уруши вақтида 1941 й.дан фашизмга қарши коалицияга кўшилди. 1944 й.ги ялпи иш ташлаш натижасида диктатура ағдариб ташланди. 1969 й. С. хукмрон доиралари Гондурасга қарши уруш бошлади. 5 кун давом этган уруш мамлакат иқтисодиётига путур етказди. Бир неча йил мобайнида С.да сиёсий бекарорлик ҳукм сурди, 1979 й. ҳокимиятни қўлга олган ҳарбий хунта халқни қиргин қилиш сиёсатини ўтказди. 3 й. давомида 40 мингдан кўпроқ киши ўлдирилди, 100 мингдан ортиқ киши ватанни тарк этди. 1980 й. Фарабундо Марти номидаги миллий озодлик fronti ташкил этилди. 1980—92 й.ларда хунтага қарши фуқаролар урушида 75 мингга яқин киши қурбон бўдди, 1 млн.га яқин киши қочоққа айланди. Ниҳоят, 1991 й.

январда сулх шартномаси тузилиб, демократик ривожланиш йўлига ўтилди. 1994 й. умумий сайлов ўтказилди, унда барча сиёсий партиялар иштирок этди. С — 1945 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 15 сент. — Мустақиллик куни (1821).

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Миллатчи республикачилар иттифоқи, 1981 й. тузилган; Миллий яраш партияси, 1961 й. ташкил этилган; С халқ партияси, 1966 й. асос солинган; Фарабундо Марти номидаги миллий озодлик fronti, Сиёсий партия сифатида 1992 й. рўйхатга олинган; Христиандемократик партия, 1960 й. тузилган. Касаба уюшмалари умумий конфедерацияси, 1958 й. ташкил этилган; Умумий меҳнат конфедерацияси, 1983 й. тузилган; С. унитар касаба уюшма федерацияси, 1965 й. асос солинган.

Хўжалиги. С. — аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х. улуши 15%, саноатнинг улуши 24%, хизмат кўрсатиш соҳаси 61%. Аҳолининг аксарияти қ.х.да банд. Йирик товар хўжаликлари б-н бир қаторда майда деҳқон хўжаликлари ҳам бор. Деҳқонларнинг кўпчилиги ер-сиз. Қ.х.га ярқоли ерларнинг 50% да деҳқончилик қилинади. Асосий экспорт экинлари: кофе (дунёда бўрин), пахта, шакарқамиш; озиқ-овқат экинларидан маккажўхори, оқ жўхори, ловия, шоли, сабзавот, мевалар; техника экинларидан хеникен, кунжут, индиго, тамаки етиштирилади. Чорвачилиги заиф. Қорамол, чўчка боқилади, балиқ овланади. Ўрмонларда ёғоч тайёрланади, балзам олинади.

Саноати султ ривожланган. Оз миқдорда олтин ва кумуш, кўрғошин, рух ва мис рудалари, оҳақтош, гипс қазиб олинади. И.ч. саноати кофе, қандшакар, шоли оклаш, ун, ёғ, вино, тўқувчилик, кўнпойабзал, ёғочсозлик, ойна корхоналаридан иборат. Нефть ҳайдаш, металлургия, машинасозлик (автойиғув), кимё, цемент, целлюлоза з-дларининг айримлари четдан келтирилган хом ашё ва чала тайёр маҳсулотлар асосида ишлайди.

Кимё, фармацевтика, нефтни қайта ишлаш, ёғочсозлик, металлургия саноати ривожланмоқда. Халқ хунармандчилиги (қўлда қалпоқ, сават тўқиш ва б.) ривожланган. Йилига ўртacha 3,3 млрд. кВтсоат электр энергияси, асосан, ГЭС ларда ҳосил қилинди. Т.й. узунлиги — 562 км, автомобиль йўллари — 12,3 минг км. Панамерика катта йўли С. орқали ўтади. Асосий денгиз портлари: Акахутла, ЛаУньон, ЛаЛибертад. СанСальвадор яқинида Илапонга халқоро аэропорти бор. С. четга кофе, қанд хом ашёси, пахта, кимёвий маҳсулотлар чиқаради, четдан машинаускуналар, кенг истеъмол моллари, ёқилғи ва мойлаш материаллари олади. АҚШ, Марказий Америка мамлакатлари, ГФР, Япония б-н савдо қилади. Пул бирлиги — Сальвадор колони.

Тиббий хизмати, маорифи ва илмий-маърифий муассасалари. Касалхоналарнинг кўпи давлат қарамоғида. Врачлар ЭльСальвадор ун-тининг тиббиёт фтида тайёрланади. Умумий таълим мактаблари 11 й.лик бўлиб, у 9 й.лик бошланғич ва 2 й.лик ўрта мактабдан иборат. Ўрта мактаб ўқувчиларининг ярми хусусий ўқув юрларида таълим олади. Бошланғич мактаб ўқитувчиларини нормал мактаблар, ўрта мактаб ўқитувчиларини ўқитувчилар тайёрлаш коллежлари ва ун-тларнинг пед. бўлимлари тайёрлайди. Индустринал ва қ.х. билим юрлари хунартехника таълими беради. СанСальвадорда 3 та ун-т, 4 коллеж ва б. олий ўқув юрлари бор. Илмий муассасалари: С. Фанлар академияси, С. тарихи академияси (1925), ядро энергияси комиссияси, геотехника тадқиқотлари маркази ва б. Миллий кутубхона (1870), Миллий музей (1883), ҳайвонот боғи ва ботаника боғи мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Асосий газ. ва жур.лари: «Венсеремос» («Ғалаба бизники», кундалик газ., 1981 й.дан), «Диарио де ой» («Бугунги газета», кундалик газ., 1936 й.дан), «Унидад обрера» («Ишчилар бирлиги», газ.), «Диарио офисияль» («Расмий газ.», кундалик газ., 1875 й.дан),

«Культура» («Маданият», ҳар чорақда чиқадиган жур.), «Милитанте» («Фаол», ҳафтанома). Миллий ахборот агентлиги йўқ. С. радиостялари уюшмасига 1965 й.да асос солинган. 64 тижорат радиостяси бор, телекўрсатувлар 1956 й.дан бошланган, тижорат асосида ишлайди.

Адабиёти. Майякиче индейсларининг қад. ёзувлари ҳали ўрганилмаган. С. мустақилликка эришгандан кейин испан тилида миллий адабиёт яратилди. 19-а. ўрталарида романтик шеърят ривожлана бошлади (М. Альварес Кастро, Э. Ойос, И. Руис Араухо, миллий мадхия муаллифи Х. Х. Каньяс). Кейинчалик модернизм йўналишидаги шоирлар Р. Дарио ва Ф. Гавидиа шеърлари машҳур бўлди. 20-а. бошларида яратилган нарсрий асарларда майший турмуш акс этирилди (Э. Альваро, А. Амброжи ва б.), бу давр шеъряти шаклбозлик ва декадентлик йўлига кириб кетди. С. Саласар Арруэнинг ҳикоя ва романларида халқ ва аввало индейслар ҳаёти ҳаққоний тасвирланди. 2-жаҳон урушидан кейин М. А. Эспинонинг «Одамлар ва ўлим», К. А. Кастронинг «Ҳақиқий эртақлар», Ф. Мачон Виланованинг «Қизил тўлқин» романлари салмокли асарлардир. Р. Дальтон Гарсиа, Р. Армихо, М. де Сельва ва б.нинг шеъряти ижтимоий мавзуну ривожлангандир.

Меъморлиги ва санъати қадимдан Мексика, Гватемала, Гондурас, Никарагуа ва КостаРика маданияти б-н муштарак. Мустамлака даврида бир қаватли уйлар, ёғоч ўймақорлиги б-н безатилган пасткам черковлар қурилди. 1940й.лар охирида С. шаҳарларида замонавий бинолар (банк, меҳмонхона, идоралар) барпо этила бошлади (меъморлар А. Соль, Е де Сола ва б.). Тасвирий санъати 20-а.дан Европа ва Мексика санъати таъсирида ривожлана бошлади. С. Саларруэ, Х. Мехиа Видес, Н. Канкура, Р. Элас Рейес, Х. Диас, К. А. Каньяс каби рассомлар, В. Эстрада, Н. Ночес Авенданьо, Х. Агилар Гусман каби ҳайкалтарошлар машҳур. Халқ санъати турларидан керамика,

тошбақа косаси ва поядан безак ашёлар, идишлар яшаш ривож топган.

Оммавий санъат турларидан байлес ёки серейтес ашула ва рақсларХривожланган. Халқ мусика асбоблари — гитара, маримба (ксилофоннинг бир тури), флейта, зарбли асбоблардан уеуель, тестонауствле ва б. 1980 й.да суратга олинган «Сальвадор — халқ ғалаба қозонади!» ҳужжатли фильми миллий кино санъати юзага келганидан дарак берди.

САЛЬВАДОР АЛЬЕНДЕ - қ. Альенде Госсенс.

САЛЬВАДОРЛИКЛАР — халқ. Сальвадорнинг асосий аҳолиси (4,84 млн. киши). Умумий сони 5,3 млн. киши (1990й.лар ўрталари). Асосан, метислар. Испан тилида сўзлашадилар. Диндорлари — христиан католиклар.

САЛЬВЕЙ — кечпишар шафтоли нави. АҚШ да чиқарилган. Ўзбекистон ва Тожикистонда тарқалган. Дарахти баланд усади, 8 ёшлигида бал. 5—6 м га етади, шохшаббасининг кенглиги 4,5—5 м, калин, кенг пирамидасимон. Барги майда, тўқ яшил, банди қиска.

Гули майда. Меваси йирик, вазни ўртача 120 г, юмалоқ, тўқ сарик. Пўсти қалин тукли, юпка, этидан қийин ажралади. Эти сарик, данаги атрофи қирмизи, шираси ўртача, нордонширин, ёқимли. Данаги ўртача, мағзи тахир. Меваси сент. ўрталарида пишади. Таркибида 8—10% канд, 0,75% кислота бор. Кўчати ўтқазилгандан кейин 3йилдан мунтазам ҳосил бера бошлайди. 6—7 ёшида ҳар тупидан 60—70 кг, яхши парвариш қилинганда 100 кг ҳосил беради. Ҳосилдорлик даври 12—15 йил. Совуққа бардоши ўртача. Янгилгида истеъмол қилинади, қоқи қилинади. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида энг кечпишар навларидан бири сифатида р-нлаштирилган.

САЛЬВИНИ Томмазо (1829.1.1, Милан — 1915.31.12, Флоренция) — итальян актёри. 19-а. санъатининг йирик намояндаси. 1843 й.дан Г. Моден раҳбарлигидаги гурӯҳда ишлаган, 1848 й. миллий озодлик курашида қатнашгани сабабли 2 марта қамоққа олинган. 60й.лардан ўзи ташкил этган гурӯҳга раҳбарлик қилган. 1869 й.дан доимий гастролларда (Европа, жан. ва шим. Америка, Россия ва б.) бўлган. У, асосан, Шекспир драмаларидаги қаҳрамонлар (Ҳамлет, Макбет, Лир ва б.) образи б-н шухрат қозонган.

САЛЬВИНИЯ (*Salvinia*) — қирққулоқдошлар оиласига мансуб сув ўсимликлари туркуми. Бир ёки кўп йиллик ўсимлик, илдизи йўқ, барги 3 тадан бўлиб, 2 таси сув бетида қалқиб, 3си ингичкалашиб, бўлиниб сувга ботиб туради. Спорокарпийсида микро ва макроспорангийлари бўлади. 10 тагача тури, асосан, Америка ва Африканинг тропик иқлимли ерларида тарқалган. Россия Европа қисмининг жанубидаги чучук сувларда сузувчи *S. усади*.

САЛЬДО (итал. *saldo* — ҳисобкитоб; колдик,) — 1) бухгалтерия ҳисобида муайян давр учун пул тушумлари ва харажатлар ўртасидаги айирма. Бухгалтерия ҳисобида қўлланиладиган ҳисобварақларда *S.* ҳар ойнинг биринчи санасидаги ҳолат бўйича аниқланади. Жами суммалар фарқи дебет ва кредит, актив ва пассив бўйича ҳисобланади. *S.* мазмуни ҳисобварақ мазмунига боғлиқ, мас, касса қисоби *S.си* — корхона кассасидаги нақд пуллар колдиғи; савдо баланси *S.си* — мамлакат экспорти ва импорти қийматлари ўртасидаги фарқ; мамлакат тўлов баланси *S.си* — чет элга берилган тўловлар б-н чет элдан маблағ тушумлари ўртасидаги фарқ. Тушумларнинг харажатлардан ортик бўлиши ижобий, аксинча бўлса, салбий *S.* ҳисобланади; 2) биржа операцияларида мижознинг брокерлик фирмасидан ёки брокерлик фирмасининг мижоздан қарзи.

САЛЬМОНЕЛЛЁЗЛАР — одам ва хайвонларда сальмонеллалар кўзгатадиган юқумли ўткир ичак касаллиги. Меъдаичак йўллари жароҳатланиши б-н кечади. Кўзгатувчиси энтеробактериялар оиласига мансуб, грамманфий Сальмонелла таёқчалари. Инфекция манбаи бемор одам ва хайвон. Бемор ёки бактерия ташувчи ҳам инфекция манбаи бўлиши мумкин. Ўзбекистонда *S.* асосан, спорадик (алоҳида қайд қилинадиган), баъзан чекланган касаллик сифатида кузатилади. Касаллик йил давомида, кўпинча ёзкуз ойларида учрайди. *S.га* катталарга нисбатан болалар кўпроқ мойил бўлишади. Сунъий овқатлантириладиган болалар касалликка тез чалинади. Шу сабабдан 3 ёшгача бўлган болалар энг кўп касалланадиган гуруҳ ҳисобланади. Микроб одам организмга оғиз орқали тушади. Организмга тушган сальмонеллалар оғиз бўшлиғи, ичак шиллик қавати ва лимфоид тўқималар орқали қон ва лимфага ўтиб, бошқа аъзоларга тарқалади. Улар организмнинг химоя кучлари таъсирида нобуд бўлиб, эндотоксемия рўй беради. Касаллик клиник аломатларининг намоён бўлиши шу икки омилга боғлиқ. Шу сабаб *S.* баъзи ҳолларда ўткир гастроэнтероколит кўринишида оғир кечса, бошқа ҳолларда клиник аломатларсиз ўтиши ҳам мумкин. Касалликнинг яширин даври бир неча соатдан 1—2 кунгача. Хасталик, одатда, ўткир бошланади. Овқат орқали юққанида касаллик овқатдан бўладиган ўткир токсикоинфекция кўринишида оғир кечади. Умумий лоҳаслик, иштаҳа йўқолиши, кўнгил айниши, ҳарорат кўтарилиши кузатилади. Сўнгра ўткир гастроэнтерит, ҳатто гастроэнтероколит аломатлари кўшилади. Ботбот қусиш, ич суриши кузатилади. Корин мижиглаб оғрийди. Оғир кечган ҳолларда организм сувсизланиб қолади—дегидратация рўй беради. Оғир лолларда гиповолемик шок ривожланади. Даволаш эрта бошланса, 2—3 кун давомида беморнинг аҳволи яхшиланади. Баъзи беморларда тузалга-

нидан сўнг бактерия ташувчилик ҳолати кузатилади. С.га диагноз қўйишда касаллик аломатлари ва эпидемиологик маълумотлар эътиборга олинади.

Олдини олиш. Озиқовқат саноати тизимида маҳсулот тайёрлаш, ташиш ва сақлаш жараёнида санитариягиена талабларига қатъий риоя қилиш ва шу соҳа ходимларини вақт вақти б-н бактериологик текширишдан ўтказиб туриш лозим.

Ҳайвонларда. От, қорамол, чўчка, қўй ва эчкилар, паррандалар, мўйнали ҳайвонлар, асаларилар ва б. да учрайди. Септимия, токсемия, ҳазм органлари ва нафас йўллариининг касалланиши б-н тавсифланади. Инфекция кўзгатувчиси манбаи — касал ва касалликдан тузалган ҳайвонлар, шунингдек, кемирувчи ва ёввойи паррандалар. Касаллик бактерия б-н ифлосланган озуқа, сув, атрофдаги анжомлар орқали юқади. С. ўткир, ярим ўткир ва сурункали кечади. Ўткир шаклида тана ҳарорати кескин кўтариледи (40—42° гача). Ҳайвон ҳолсизланиб, кўпроқ ётади. 2—3 кунлари ахлат б-н кон аралаш ичи кетади; даволанмаганда касаллик кучайиб, 5—10 кунда нобуд бўлади. Қўзилар ўлими 45—50%, чўчка болалари ўлими 50—70% га боради. Касал бўлиб, сўнг тузаладиган ҳайвонларда иммунитет ҳосил бўлади.

Даволаш: синтомицин, левомецетин, хлортетрациклин, тетрациклин, гидрохлорид, тетрациклин сингари антибиотиклар бериледи. Мускул орасига қўшимча пенициллин, сульфаниламидлар (норсульфазол, этазол ва б.) юбориледи. Даволовчи зардоблар ва бактериофаг қўллаш ҳам яхши самара беради.

Олдини олиш: тоғиғиена ва ветеринариясанитария, зоотехния қоидаларига амал қилиш, янги туғилган молларга бактериал (ацидофилин, ПАБК), тетрациклинли препаратлар бериш, махсус эмламалар қўллаш, карантин эълон қилиш, хўжаликка четдан олинадиган ҳайвонларни ветеринария кўригидан ўтказиш ва б.

САЛЬПИНГИТ (юн. salpinx най) бачадон (Фаллопий) найининг яллиғланиши; одатда, тухумдоннинг яллиғланиши (оофорит) б-н бирга кечади. Найга сўзак, сил инфекцияси ва б. микроблар тушиши нағижасида рўй беради. Инфекция кўпинча бачадондан ёки қон ва лимфа орқали киради. Дастлаб бачадон найининг шиллик қаватлари, кейинчалик бошқа қаватлари ҳам яллиғланади. Бачадон найи беркилиб қолиши ёки чандикланиши мумкин. С. кўпинча бачадондан ташқари хомиладорлик ёки бепуштликка сабаб бўлади. Касаллик, одатда, ўткир ва сурункали кечади. Яллиғланиш бачадон ортиғига қам ўтиши мумкин (сальпингоофорит ёки аднексит). Беморни мутахассис врач даволайди. Касаллик сурункали кечган ҳолларда совқотишдан сақланиш керак.

САЛЬПИНГООФОРИТ (юн. salpingos — найма ва oophoron — тухумдон) — к. Аднексит.

САЛЬПЛАР (Salpae) кобиклилар кенжа типига мансуб синф. Колония бўлиб эркин сузиб юрувчи денгиз ҳайвонлари. Вояга етган даврида думи ва хордаси бўлмайди. Танаси бочкасимон; узунлиги бир неча мм дан 33 см гача; қалин шаффоф кобик б-н қопланган; кобик орқали ичаги ва қалқонсимон мускуллари кўриниб туради. Оғиз ва клоака тешиклари танасининг қарамақарши томонларида жойлашган. Ҳалқумида 1 жуфт жабра ёриклари бор. Ҳалқуми устида нерв ганглийси ва унинг устида ёруғлик сезадиган кўзчаси жойлашган. Жинссиз ва жинсий кўпайиши галланиб туради. Жинссиз индивиди куртакланиб кўпаяди; унинг қорин томонидаги бўртиғида биринкетин жинсий колония — бластозоидлар ҳосил бўлиб туради. Бластозоидлар узун занжирга ўхшаб (8—400 тадан индивид) ажралиб чиқади. Улар тухумдонидида фақат 1 та тухум етилади; ундан муртақ ривожланади. Личинкаси бўлмайди. 25 тури маълум. Кўпчилик турлари океан-

ларда (Шим. Муз океанидан ташқари) таркалган.

САЛЬТА — Аргентинанинг шим. қисмидаги шаҳар. Сальта провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 462 минг киши (2001). Транспорт йўллари тугуни. Қ.х. районининг (шакаркамиш, тамаки, шоли) савдо маркази. Озиқовқат, енгил, нефтни қайта ишлаш корхоналари, ун-т бор. Шаҳарга 1582 й.да асос солинган. Меъморий ёдгорликлардан 17—18-а.ларда қурилган черков, монастырь ва соборлар сақланган.

САЛЬТИЛЬО — Мексиканинг шим.шарқий қисмидаги шаҳар. Коауила штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 577 минг киши (2000). Транспорт йўллариининг муҳим тугуни. Мексика шим. даги кончилик р-ни маркази. Рангли металлургия, оғир ва қ.х. машина-созлиги, кимё, тўқимачилик, жун, озиқовқат саноати корхоналари мавжуд. Мексика қўлтиғи соҳилидан қувурлар орқали нефть ва газ келтирилади. Интерамерика ун-ти бор. Меъморий ёдгорликлардан собор, черков ва боғлар (18-а.) сақланган. Шаҳарга 16-а. охирларида асос солинган.

«САЛЮТ» — Ерга яқин орбитада учуришга мўлжалланган совет орбитал ст-ялари номи; уларни яратиш дастури. Максимал массаси 18,9 т, бўлмаларинингҳажми 100 м³. Ерга қайтариб қўндириш мўлжалланмаган. Космонавтларни Ерга тушуриш ва экипажни алмаштириш «Союз» космик кемаларида амалга оширилади; ёнилғи, жиҳозлар ва б. юклар «Прогресс» кж кемаларида ташилади. 1971—83 й.ларда 7 та «С.» учирилган.

САМАД ВУРҒУН (тахаллуси; асл исм-шарифи Самад Юсуф ўғли Векилов) (1906.12.5, Юхари Салахли кишлоғи — 1956.27.5, Боку) — озарбайжон шоири, драматург ва жамоат арбоби. Озарбайжон халқ шоири (1955), Озарбай-

жонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1943). Озарбайжон ФА акад. (1945). Ижоди 1924 й.дан бошланган. С.В. ижодининг дастлабки даврида озарбайжон шеъриятига кириб келаётган формализм кўринишларига қарши курашган. «Шоирнинг қасами» (1930), «Фонар» (1932) шеърый тўпламлари, «26» (1935), «Басти» (1937), «Толистон» (1938) ва «Муған» (1940) дostonларида 30й.лардаги меҳнат ва кураш романтикаси ўз ифодасини топган. С.В.нинг шу даврдаги ижодида «Вокиф» шеърый драмаси (1937) алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, унда 18-а.да яшаган озарбайжон шоири Вокифнмт машаққатли ҳаёти ва ижодий фаолияти катта маҳорат б-н тасвирланган. «Фарҳод ва Ширин» драмаси (1941) Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonни асосида ёзилган. У «Ханлар» (1939) шеърый драмаси, «Она сўзи» (1941), «Ойгун» (1951), «Негр сўзлайди» (1948) дostonлари ҳамда «Ёндирилган китоблар» (1947) шеърый туркуми муаллифи. Инсонпарварлик, ватанпарварлик ва байналмилаллик С.В. ижодининг ғоявий асосларини ташкил этади. С.В. озарбайжон шеъриятида замонавий тил ва услубнинг шаклланишига катта ҳисса қўшган. Низомий Ганжавий, Алишер Навоий, Ш. Руставелли, А. С. Пушкин, Т. Шевченко, М. Горький асарларини озарбайжон тилига таржима қилган. Унинг бир қанча шеър ва дostonлари ўзбек тилида нашр этилган.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1958.

САМАДОВЛАР ОИЛАСИ - инсон парварликнинг юксак намунасини кўрсатган оила. 2-жаҳон уруши даврида турли миллатнинг қаровсиз қолган болаларини фарзандликка олиб, таълим-тарбия берган. Оила бошлиғи Ҳамид Самадов (1910 й. Каттақўрғон ш.да туғилган, 2002 й. вафот этган) 2-жаҳон урушида армия сафида алоқачи, пулемётчи бўлиб хизмат қилган. Сталинград, Днепр бўйларидаги жангларда иштирок этган. 1944 фев.да жанглардан бирида ярала-

ниб, ногирон бўлиб уйга қайтган. Урушдаги жасорати учун орден ва медаллар б-н мукофотланган. Ҳ.Самадов уруш туфайли бошпанасиз қолган етим болаларга ҳомийлик қилган. Ҳали уйланмаган бўлишига қарамай, у 13 болани фарзандликка олган. Булар турли миллат болаларидир: Кўчкор — туркман, Нурмуҳаммад — тожик, Донат, Иван, Лиза — рус, Женя — белорус, Керим — татар, Арслон, Рашид, Нурали, Карим, Мурод — ўзбек, Суннат — миллати номаълум. Болаларни тарбиялашда Ҳамидга унинг ота-онаси — уста Самая бува ва Манғит мома кўмаклашган. У уйлангач (1945), турмуш ўртоғи Санобар етим болаларни ўз болаларидек парвариш қилган. 1946 й. Со. қариндошларидан бирида етим қолган 3 болани ҳам ўз бағрига олган. Санобар ҳам 6 фарзанд кўрган. Оилада 22 бола камол топиб, мустақил ҳаётга йўл олган. Со. тошкентлик Шомоҳмуродовлар оиласи каби инсонпарварликнинг юксак намунасини кўрсатган байналмилал оила сифатида кадрланади.

Ад.: Кодиров С, Одамдан яхши ном қолсин, Т., 1975.

САМАРА (1936—91 йларда Куйбишев) — РФдаги шаҳар, Самара вилояти маркази. Волга дарёсининг чап соҳилидаги порт, Волга гага Самара дарёси қуйилган жойда. Т.й. туғуни. Аҳолиси 1160,3 минг киши (1998). Машинасозлик ва металлсозлик (авиакосмик техника, нефть саноати жиҳозлари, моторсозлик, радиоэлектроника, приборсозлик ва б.); подшипник, автотрактор электр жиҳозлари, электротехника ва б. и.ч.); нефтни қайта ишлаш ва нефть кимёси, кимё, металлургия, озик-овқат (гўшт ва ёғ ктлари, «Россия» шоколад ф-каси, пиво 3-ди ва б.), енгил саноатлари мавжуд. ГЭС ва иссиқлик электр ст-ялари ишлаб турибди. Метрополитен (1987 й.дан), 10 олий ўқув юрти (шу жумладан, ун-т), 4 театр (шу жумладан, опера ва балет театри), 5 музей (шу жумладан, ўлкашунослик ва бадий музейлар) бор.

Шаҳар 1586 й.да шарқ ва жан.га тобора кенгайиб бораётган Россиянинг чегара истехкоми сифатида бунёд этилган. 19-а. да дон ҳамда чўчка ёғи, жун, тери савдосининг йирик маркази. 1851 й.дан Самара губерняси, 1928—29 й.ларда Ўрта Волга вилояти, 1929—35 й.ларда Ўрта Волга ўлкаси маркази.

САМАРА ВИЛОЯТИ - РФдаги вилоят. Россия Европа қисмининг жан. шарқида жойлашган. Волга бўйи федерал округига қиради. 1928 й. 14 майда (Ўрта Волга вилояти сифатида) ташкил қилинган. 1929 й.дан Ўрта Волга ўлкаси, 1935 й.дан Куйбишев ўлкаси, 1936 й.дан 1991 й.гача Куйбишев вилояти деб аталган. Майд. 53,6 минг км². Аҳолиси 3239,8 минг киши (2002), асосан, руслар, шунингдек, чуваш, татар, мордва, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси — 80,6%. Маркази — Самара ш. Бошқа йирик шаҳарлари: Тольятти, Сизрань, Новокуйбишевск. Таркибида 27 маъмурий туман, 11 шаҳар, 23 шаҳарча бор.

Вилоят Шарқий Европа текислигининг жан.шарқида, Волга дарёсининг ўрта окимида, ўрмонли дашт ва дашт зоналари чегарасида жойлашган. Волга дарёси икки (ўнг ва чап соҳили) қисмга бўлиб туради. Ўнг соҳил қисмида Волга бўйи қирлари (энг баланд жойи 370 м) бор. Чап соҳили ҳам пастбаланд. Фойдали қазилмалари: нефть, табиий газ, битум, ёнувчи сланец, соф олтин-гугурт, гипс, оҳақтош. Иқлими континентал қуруқ. Январнинг ўртача т-раси —14°, июлники 20°—22°. Йиллик ёғин 300—400 мм. Вегетация даври 180 кун. Асосий дарёси — Волга. Ирмоқлари: Уса, Сизрань, Катта Черемшан, Сок, Самара, Чагра, Катта Иргиз ва б. Куйбишев ва Саратов сув омборлари бор. Св. худудининг 12% ўрмон. Тупроқлари: тўқ сур тусли тупроқ, қоратупроқ, каштан, подзоллашган тупроқлар. Вилоятда бўри, тулки, лось, қобон, олмахон, қуён, бўрсиқ, кемирувчилар, сув каламуши ва

б.; кушлардан — кур, чил каклик, каркур учрайди. Даре, кул ва б. сув хавзаларида баликтури кўп. С.в. худудида Самарская Лука миллий боғи, Жигули кўриқхонаси бор. Йирик иссиқлик электр станциялари, ГЭСлар мавжуд. Етакчи саноат тармоклари: машинасозлик ва металлсозлик (енгил автомобиллар — Волга автомобиль 3-ди; самолётлар — «Авиакор»; станоклар — Ўрта Волга станоксозлик 3-ди, «Солитон» корхонаси; қ.х. машиналари — Сизрань қ.х. машинасозлик 3-ди; цемент саноати учун жиҳозлар — «Волгоцеммаш» и.ч. бирлашмаси, кончилик ва энергетика саноатлари учун жиҳозлар — «Тяжмаш» корхонаси, нефть казиб олиш учун жиҳозлар — Самара долото 3-ди; трансформатор подстанциялари — «Электрошчит» 3-ди; подшипниклар — «Шар» ва б. корхоналар). Нефтни қайта ишлаш, нефть кимёси ва кимё саноатлари (Самара, Новокуйбишевск ва Сизрань нефтни қайта ишлаш 3-длари); синтетик спирт, фенол, ацетон и.ч. — «Синтезспирт» 3-ди; «Синтезкаучук» и.ч. бирлашмаси; минерал ўғитлар и.ч. — «Куйбишевазот», «Тольяттиазот», «Куйбишевфосфор» и.ч. бирлашмалари, кимё ўғитлари 3-ди; «Углерод» корхонаси — синтетик смолалар; «Пластик» корхонаси — полимер плёнкалар, қурилиш материаллари (цемент, асбоцемент қувурлари, шифер ва б.), озик, овқат (ун, гўшт, сут, ёғмой корхоналари), енгил саноатлари ривожланган.

ҚХ ғаллачилик чорвачиликка ихтисослашган. Тариқ, кузги жавдар, арпа, гречиха, қанд лавлага, дуккакдилар экилади. Асосий техника экини — кунгабоқар. Картошка, сабзавот, ем-хашак экинлари ҳам етиштирилади. Мевазорлар бор. Асаларичилик ривожланган. Чорвачилик гўштсут ва гўштжунга ихтисослашган. Корамол, чўчка, қўй ва эчки боқилади. Волгада кемалар катнайди. Автоўллар уз. 7227 км, т.й.лар узунлиги 1388 км. Берёза қишлоғида «Курумоч» халқаро аэропорти бор. 11 олий ўқув юрти, 8 музей, 5 театр, цирк, филармония, Сергиев Минерал

рал Сувлари курорти мавжуд.

САМАРАДОР ҲАРОРАТ

Ўсимлик фаол ўсиши, ривожланиши ва ҳосилининг шаклланиши учун зарур бўлган ҳаво ёки тупроқ ҳарорати. Шу чегарадан паст ҳароратда ўсимликнинг ривожланиши, уруғнинг униши тухтайди, гуллаши кечикади. Кўпгина ўсимликлар учун С.х.нинг қуйи чегараси 5° атрофида, иссиқсеварлари (маккажўхори, сорго) учун 8—10°, бир қатор субтропик экинлари (ғўза, шולי) учун 12°—15° га тенг. С.х. хавонинг ўртача суткалик ҳарорати (фаол ҳарорат) б-н муайян ўсимлик учун биол. минимум бўлган ҳарорат айирмасига тенг. Бу, ўз навбатида, ўсимликнинг ривожланишида ҳар бир куннинг ҳиссасини аниқлашга тенг имкон беради. Мас, хавонинг ўртача суткалик ҳарорати 22° бўлса, ривожланишининг биологик минимуми 10° га тенг бўлган экин тури учун С.Х 12° ни ташкил этади, яъни шу кундаги ўртача суткалик ҳароратнинг 10° дан юқори қисми экиннинг ўсиши ва ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Агрометеорологияда С.х экинларнинг ўсиши ва ривожланиши асосий кўрсаткичларидан бири тарзида қабул қилинган. С.х. йиғиндиси вегетация даври ёки унинг маълум қисми учун кундалик ҳароратнинг 10° дан юқорисини жамлаш орқали топилади. Чунончи, ғўза майсалари ёппасига униб чиқиши учун чигит экилган кундан бошлаб 95—100° С.х. йиғиндиси зарур (тупроқда намлик етарли бўлган шароитда). Экиш — гуллаш давридаги С.х. йиғиндиси 970° га етганда эргапишар ўрта толали ғўза навлари, 1000° да ўртапишар навлари ва 1100° да ингичка толали пахта навлари гуллайди. С.х. йиғиндиси кўрсаткичидан худуднинг иссиқлик ресурсларини, яъни экинни ўстириш учун иссиқлик б-н таъминланганлик даражасини баҳолашда фойдаланилади. Иссиқлик б-н таъминланганлик вегетация давридаги ўртача кўп йиллик С.х. йиғиндисини экиннинг тўлиқ ривожланиш цикли ёки унинг

айрим фазаларининг ўтиши учун зарур бўлган С.х. йиғиндисиغا нисбати б-н аникланади ва % ларда ифодаланади. Ўртача кўп йиллик С.х. йиғиндиси экиннинг иссиқлик ресурслари б-н таъминланганлигининг 50% га, яъни 10 й.нинг 5 й.га тенг келади. Экиннинг ҳар йили иссиқлик ресурслари б-н (яъни 10 й.нинг ҳаммасида) таъминланганлиги энг ноқулай йилдаги таъминланганлик даражасига қараб топилади. Ўрта Осиё шароитларида бу кўрсаткич экиннинг этилиши (ёки ривожланишининг керакли фазасига етиши) учун талаб қилинадиган ўртача С.Х. йиғиндиси 20% кўпайтириб олинган қийматига мос келади. С.х. йиғиндиси, яъни иссиқлик б-н таъминланганлик кўрсаткичларига қараб муайян ҳудудларда, мамлакатларда экин турлари ва навлари етиштирилади. С.х. йиғиндиси агрометеорологияда, қ.х. фенологиясида (экинларнинг ривожланиши ва ҳосил етилишининг асосий фазалари муддатларини прогнозлаш) да, шунингдек, агроиклимий районлаштиришда фойдаланилади (яна қ. Фаол ҳарорат).

Ольга Рейзвич.

САМАРИЙ (лот. Samarium), Sm — Менделеев даврий системасининг III гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Лантаноидларга киради. Тартиб рақами 62, ат. м. 150,36. С. — кумуш каби оқ металл, суюқданиш т-раси 1072°, зичлиги 7,54 г/см³. Илк бор 1879 й.да Уралда топилган самарскит минералидан ажратиб олинган. 149Sm изотопи ядроси суст нейтронларни ўта кучли ютиш хусусиятига эга бўлганлиги сабабли С. ядро реакторларининг мословчи ўзақларида ишлатилади. С.нинг кобальт б-н интерметалл бирикмаси SmCo₅ асосида жуда қувватли ўзгармас магнитлар тайёрлаш мумкин.

САМАРИНДА — Индонезиядаги шаҳар. Шарқий Калимантан провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 537 минг кишидан зиёд (1990й.лар охири).

Калимантан о.нинг шарқий қисмидаги порт. Нефть ва кўмир қазиб олинади. Четга кумир, нефть, ёғоч, каучук экспорт қилинади. Ёғочсозлик корхоналари, кема верфи, ун-т бор.

САМАРИЯ (яхудийча — Шомрон) — Фаластиндаги қдц. шаҳар. Исроил подшоҳлиги пойтахти. Мил. ав. тахм. 880 й.да барпо қилинган. Мил. ав. 1-а.нинг хирларига подшоҳ Ирод I томонидан номи Себасту (хоз. Себастия) деб ўзгартирилган.

«САМАРИЯ» — Абу Тохирхожа Самарқандийнинг Самарқанд ш. тарихига оид асари. «С.» 11 боб, муқаддима ва хотимадан иборат бўлиб, Самарқанднинг бунёд этилиш тарихи, шаҳарнинг Самарқанд деб аталиш сабаблари, географик ҳолати, обҳавоси ва 19-а.нинг 3-чорагига қадар сақланиб қолган осорий атиқалари, шунингдек, маежид ва мадрасалар, кўшқлар ва мазорлар ҳақида маълумот беради. Бундан ташқари, асарда машҳур тарихий шахслар, исломнинг кўзга кўринган намояндалари ва уларнинг ҳаётига оид ахборотлар ҳам кўп. Асар ўтган асрнинг сўнгги чорагига В.Л. Вяткин томонидан 1 марта рус тилига таржима қилиниб, 1898 й.да Самарқандда чоп қилинган. Н.И. Веселовский томонидан асарнинг кўхна кўлэмза нусхалари асосида 1904 й. Санкт-Петербургда форс-тожикча танқидий матни босилган. Веселовский «С.»нинг мазкур нашрига К.П.Кауфман амри б-н Нуридин Басир (Қутби чаҳордахўм номи б-н машҳур бўлган, 1878 й.нинг авг. ойида портлатиб юборилган) мазорининг расми ва лойиҳасини ҳамда мазорга вақф қилинган ерсув ва мулк ҳақидаги вақфномани илова қилган. Асар 1921 й. форсчадан ўзбек тилига Абдулмўмин Саторий томонидан таржима қилинган. 1925 й. С.Айний таҳрири б-н нашрга тайёрланганича қолиб кетган. 1991 й. «С.»нинг шу нусхаси (нашрга тайёрловчилар Б. Аҳмедов, А. Жувонмардиев)

Ўзбек тилида Тошкентда нашр этилган. Қўлёзма нусхаси Ўзбекистон ФА Беруний номидаги шарқшунослик ин-тида сақланмоқда. (инв. №600).

Ад.: Абу Тоҳирхожа, Самария, Т., 1991.

САМАРҚАНД — Самарқанд вилоятидаги шаҳар. Вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази (1938 й.дан). 1925—30 й.ларда Республика пойтахти. Ўзбекистоннинг жан.ғарбида, Зарафшон водийсининг ўрта қисмида (Дарғом ва Сиёб каналлари орасида) жойлашган. Ўртача 695 м баландликда. Тошкентдан 300 км. Сдан Тошкент—Душанба, Тошкент—Туркманбоши, Тошкент—Учкудук—Кунғирот т.й.лари, Катта Ўзбекистон тракты (Тошкент—Термиз йули) ўтади. Шаҳар аҳолиси ва хўжаликлари Шовдор, Боғишамол арикларидан сув олади. Июлнинг ўртача т-раси 25,9°, энг юқори тра 40—42°, янв.нинг ўртача т-раси 0,2°, энг паст тра —26°. Майд. 0,09 минг км². Молиси 383,3 минг киши (2004); 1975 й. 299 минг; 1970 й. 267 минг; 1959 й. 196 минг; 1939 й. 136 минг; 1897 й. 55 минг; 1865 й. 26 минг. С. шаҳар Кенгашига қарашли 4 шаҳарча (Ингичка, Кимёгарлар, Фарҳод, Хишров) мавжуд.

Тарихий ёзма манбаларда С.нинг ёши қадимийлиги тўғрисида маълумотлар бор. Муҳаммад ан Насафий «алҚанд фий зикри уламои Самарқанд», Хайдар асСамарқандий (12-а.) «Қандияи Хурд», Абу Тоҳирхожа Самарқандий «Самария», Хитой тарихчиси Чжан Цян, юнон ва римлик тарихчилар Арриан, Курций Руф ва б. кўплаб муаллифларнинг асарларида бу ҳақда ёзиб ўтилган. Шу боис ўрта асрлардан Шарқда оммалашиб кетган мақоллардан бирида «Ғарбда Рим, Шарқда Самарқанд» дейилган. Самарқанд ва Рим инсоният тақдиридаги буюк хизматларини назарда тутиб «Боқий шаҳарлар» номини олганлар. Халкибораси «Самарқанд сайкали рўйи заминает» [Самарқанд ер юзининг сайкали (жи-

лоси)] беҳуда айтилмаган. Амир Темур С.ни ўзгача меҳр б-н кадрлади, обод килди, дунёнинг сайқалига айлантирди.

«С.» сўзининг келиб чиқиши тўғрисида бир қанча тахмин ва гипотезалар мавжуд. Шарқ муаллифлари «Самарқанд» сўзининг биринчи қисми, яъни «Самар» сўзи шу шаҳарга асос солган ёки шаҳарни босиб олган кишининг номи деб ҳисоблаб, бир қанча сунъий таърифларни таклиф этдилар. Бирок тарихда бундай исмли киши тўғрисида маълумотлар аниқланмаган. Сўзнинг иккинчи қисми «кент» (қанд) — қишлоқ, шаҳар деган маънони билдиради. Баъзи европалик олимлар, бу ном қадимдан қолган, санскритча «Samara»га яқин, яъни «йиғилиш, йиғин» сўздан келиб чиққан деб изохлайдилар. Антик муаллифларнинг асарларида шаҳар Мароканда деб аталган. Бу ҳақиқатга анча яқин бўлиб, Мароканда — Самарқанд атамасининг юнонча айтилишидир. 11-а. олимларидан Абу Райҳон Беруний ва Маҳмуд Кошғарий шаҳар номининг келиб чиқишини «Семизкент», яъни «семиз қишлоқ» сўзининг бузиб талаффуз қилиниши деб тушунтирадилар.

С. жаҳоннинг энг қад. шаҳарларидан бири — 2700 й.дан ортиқ тарихга эга. С. мил. ав. 4-адан мил. 6-а.гача Сугд давлатининг пойтахти бўлган. Археологик қазинмалардан маълум бўлишича, юқори палеолит даврида ҳам С. худудида одамлар яшаган (қ. Самарқанд макони). Рим тарихчиси Квинт Курций Руфнинг (мил. ав. 1-а. охири — мил. 1-а.) ёзишича, С. қалъаси деворининг айланаси тахм. 10,5 км бўлган. Мил. ав. 329 й. македониялик Александр (Искан дар Мақдуний) қўшинлари С.ни вайрон қилган. С. 6-а.да Турк хоконлиги таркибига кирган ва маҳаллий ҳокимлар томонидан бошқарилган. 7-а. бошидан Зарафшон водийси С. хркимлари қўл остига ўтган. Бу даврда С. Ҳиндистон, Эрон, Миср ва Византия давлатлари б-н савдосотик қилган. Кутайба ибн Муслим бошчилигидаги араб қўшинлари 712 йилда С.ни

эгаллаган. Қўзғолон кўтарган шаҳар аҳолисининг бир қисмини қириб ташлаган. Аттабарий келтирган маълумотга кўра, самарқандликлар шахристон (ички шаҳар)ни арабларга бўшатиб беришга мажбур бўлганлар. Араблар шахристонда масжид ва минбар қурганлар. Маҳаллий аҳолидан тортиб олинган қимматбаҳр буюмлар ва олтин, қумуш б-н безатилган санамлар (хилат уласном) ни эритиб 10 минг мисқол қимматбаҳо металл олинган. 776—83 й.ларда арабларга қарши Муқанна бошчилигида кўзғолон кўтарилган (қ. Муқанна кўзғолони). Арабларга қарши кўтарилган кўзғолонларни бостиришга фаол қатнашган маҳаллий заминдор аҳоли вакиллари 9-а. 20 й.ларидан Мовароуннаҳр ва вилоятларини бошқаришга тортилди, жумладан, С.ни бошқариш Сомонийлар қўлига ўтди. Ўша вақтдан С. — Сомонийлар давлатининг пойтахти бўлди. 887 й.дан биринчи марта сомонийлар қумуш тангалари С.да зарб қилина бошлади. Сомонийлар пойтахти Бухорога кўчирилгандан (889) сўнг ҳам С. Мовароуннаҳрнинг энг йирик хунармандчилик ва савдо марказларидан бири бўлиб қолди. 11-адан С. Қорахонийлар давлати таркибига кирган. 11-а.да С.ни Салжуқийлар босиб олган. 12-адан Қорахитойларга тобе бўлган. 1210 й.дан Муҳаммад Хоразмшоҳ давлати таркибида. 1212 й. самарқандликлар Хоразмшоҳга қарши кўзғолон кўтарган. 1220 й. Чингизхон қўшинлари С.га бостириб қириб, шаҳарга ўт қўйган ва аҳолининг кўп қисмини қириган, қолганлари шаҳарни тарк этиб омон қолган. Бир неча йилдан сўнг С қайта тиклана бошлаган. 13-а.нинг 2-ярмида С.га келган венециялик сайёҳ Марко Поло «Сонмаркон қапа ва машҳур шаҳар» деб ёзган. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида С. Чиғатой улуси таркибида бўлган.

14-а. ўрталарида Мовароуннаҳрда мўғулларга қарши халқхаракатлари бўлиб ўтди. Сарбадорлар кўзгилони натижасида шаҳарда бир неча ой халқ ҳокимияти ўрнатилди. 14-а. охири ва

15-а.да С.нингигқисодий-сиёсий ва маданий ҳаёти анча юксалди. Амир Темур салтанати пойтахти сифатида С. жаҳонга машҳур бўлди. Бу даврда С. кўпгина Шарқ ва Европа давлатлари б-н савдо алоқалари ўрнатган. С.да кўплаб ҳашаматли меъморий иншоотлар қурилган. Йирик шарқшунос олим В.В.Бартольд таъкидлаганидек, Амир Темурнинг фикрига кўра, С жаҳоннинг биринчи шаҳри бўлиши керак эди. Амир Темур вафоти (1405)дан сўнг С. тахтини Улуғбек эгаллади. Улуғбек даврида С.да қурилишлар авж олди. Қўшни давлатлар б-н алоқалар кучайди. 15-а. охирида С.ни Захириддин Муҳаммад Бобур эгаллади (1497). 1500 й. Шайбонийхон С.ни деярли урушсиз босиб олди. 16-а. ўрталаригача С. Шайбонийлар давлатининг пойтахти бўлиб турди. Ўша вақтдан рус босқинига қадар (1868) Бухоро хонлиги (амирлиги) таркибқда бўлиб келди. 1723—30 й.ларда қозоқдар босқини даврида қатта талофат кўрди. 1740—47 йларда Нодиршоҳга тобе бўлди. 17-а.нинг 1-ярмида олчин уруғидан чиққан ўзбек ҳарбийзаминдорларининг йирик вакили Ялангтўш Баҳоидир С. ҳокими бўлган. 1758—1868 йларда эса С. Бухоро амирлигига итоат қилган.

1868 й. 1 майда С. яқинидаги Чўпонота тепалигида рус подшоҳи қўшинлари б-н самарқандликлар ўртасида қаттиқжанг бўлди. С. аҳолиси шаҳарни босқинчилардан мардонавор химоя қилдилар. Ниҳоят руслар қатта талофатлар бериб шаҳарни 2 майда эгалладилар. Кейинчалик С. ва Каттақўрғон беқликлари бирлаштирилиб, Зарафшон округи тузилди. Сўнгра унга Панжакент ва Зарафшон водийси юқорисидаги тоғли р-нлар ҳам қўшилди. 1886 й. Зарафшон округи С. вилоятига айланттирилди. С. унинг маъмурий ва савдо марказига айланди. Ўша вақтдан бошлаб, шаҳарда янги типдаги бинолар қурила бошлади, янги саноат корхоналари қад кўтарди. 20-а. бошига келиб С.даги корхоналар, т.й. устахоналарида ишчилар сони

қўпайди. 1917 й. 5 декада С.да ҳокимият шўролар қўлига ўтди. 1918 й. 11 апр.да С.да шўроларнинг вилоят съезди бўлиб, съездда Туркистон Мухтор Республикаси тузилиши эълон қилинди. 1925—30 й.ларда С. Ўзбекистон пойтахти бўлиб турди. 1991 й. Ўзбекистон мустақиллик асоратидан қутилиб, мустақилликка эришгач, С. республиканинг йирик маданий марказига айланди.

С.ни археологик жиҳатдан ўрганиш ишлари 19-а.нинг охирида бошланган эди. 1895 й.да шарқшунос олим В.В.Баршольдшит ташаббуси б-н тузилган «Туркистон археология ҳаваскорлари тўғараги» аъзолари С.даги Афросиёбни кўп асрлар хазинаси деб қараб, унда кенг қўламдаги археологик қазилма ишларини олиб бордилар. В.Л.Вяткин, Н.И.Веселовский пар ўтказган археологик қазилмалар натижасида турли хилдаги қад. буюмлар топилиб музейга берилди. 1908 й.да В.Л.Вяткин С. чеккасида жойлашган Улуғбек расадхонасининг ўрнини аниқлади ва қазилма ишларини ўтказди. Натижада расадхона харобаси ҳамда унинг ер остидаги бутун қолган қисми қазиб очилди. Ўша даврдан бошлаб Ўрта Осиё халқларининг қад. маданий меросини ўрганишда дастлабки қадамлар қўйилди. 1912—13, 1929—30 й.ларда В.Л.Вяткин, 1912 й. М.Е.Массон Афросиёбда қазилма ишларини олиб бордилар. А.И. Тереножкин 1945—48 й.ларда С. 2500 йиллик тарихга эга деб белгилади; шаҳар тарихи даврлаштирилди.

1950й.лардан бошлаб Афросиёбда мунтазам археологик қазилмалар ўтказилди, айниқса, 1958 й.дан В.А. Шишкин раҳбарлигида, 1966 й.дан бошлаб эса Я.Ғ.Ғуломов бошчилигида фаоллашди. Афросиёбни ўрганиш ишлари қўламини кенгайтириш мақсадида, 1966 й.да доимий ҳаракатдаги Афросиёб комплекс археология экспедицияси ташкил этилди. 1970 й.да С.да Ўзбекистон ФАнинг мустақил Археология ин-ти ташкил этилиши С.даги археологик қазилмаларни

янада кенг қўламда олиб боришга имконият яратди. Археологик қазилмалар натижасида С.нинг ёши аниқланди ва 1970 й.да шаҳарнинг 2500 й.лик юбилейи кенг нишонланди. 1971—77 й.ларда Ш. Тошхўжаев, 1978—85 й.ларда Г.В. Шишкина қазилма ишларини олиб бордилар. Мустақиллик йилларида археологик қазилма ва и.т. ишларининг самарадорлигини ошириш мақсадида Франциялик акад., шарқшунос археологлар Поль Бернар ва Франц Грене, ўзбек археолог олимлари проф. М. Исомидинов, А.Анорбоев ва тадқиқотчи А. Отахўжаевлар б-н ҳамкорликда ишладилар. Натижада, Афросиёбдаги энг қуйи маданий қатламларни ўрганиш жараёнида ер сатҳидан 10—15 м чуқурликда мил. ав. 9—7-а. ўрталарига оид ашёлар топилди. Булар қўлда ясаб рангли нақш берилган сопол идишларнинг парчалари ва шунингдек, гуваладан тикланган 7 м қалинликдаги мудофаа девори қолдиқларидир. Афросиёбнинг 19 гектарлик арқ қисми девор б-н бутунлай ўраб олинган. Афросиёбнинг бошқа жойлари ҳам текшириб қўрилганда қуйи қатламларидан шунга ўхшаш ва мил. ав. 9—8-а.ларга оид ашёлар топилди.

Афросиёбдан топилган ушбу намуналар Францияда радиокарбон тадқиқот усулида ўрганилиб, улар мил. ав. 8-а.га, аниқроғи 2750 ёшга тааллуқлилиги исботланди.

С. бунёд бўлганидан буён у Ўрта Осиёнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида катта мавқега эга бўлиб келди. Шаҳарнинг Буюк ипак йўли чорраҳасида жойлашганлиги, бу ерда қадимдан хунармандчиликнинг шойи тўқиш, машхур Самарқанд қоғози и.ч., кулолчилик, темирчилик, новвойлик, қандолатчилик, бадий каштачилик ва б. турлари ҳамда савдосотиқ ишларининг ривожига туртки бўлди. С.да қадимдан раванқ топган хунармандчилик турлари маҳаллагузарларнинг номларида сақланиб қолган, мас. «Сўзангарон» (игна тайёрловчилар), «Жамонгарон»

(ўқёй ясовчилар) ва б. номлар ҳоз. кунга-ча етиб келган.

1841—42 й.ларда Бухорога Россия элчиси қилиб юборилган шарқшунос Н.В.Ханиковнинг ёзишича, ўша вақтда С. баланд девор б-н ўралган бўлиб, унинг 6 та дарвозаси: Бухоро, Пайқобод, Шохизинда, Қаландархона, Сўзангарон, Хожа Ахрор бўлган. Кечалари шаҳарга кирибчиқиш тақиқланган. Шаҳар деворининг айланаси 13,9 км, унинг умумий майдони эса 10,4 км²ни ташкил қилган. Шаҳарда жуда кўп боғ, ариқзовур ва ҳовузлар, иккита гиштин қарвонсарой ва учта ҳаммом (2 таси Хожа Ахрор ҳаммомлари, биттаси Мири ҳаммоми) фаолият кўрсатган. Кўчалар шаҳарнинг 6 та дарвозасини Регистон майдони б-н боғлаган. Бибиҳоним масжиди б-н Чорсу ўртасидаги кўча анча серкагнов бўлган. Қўрғон шаҳарнинг ғарбий қисмида бўлиб, унинг уз. 3,2 км ли ташқи девори ва иккита дарвозаси бўлган. Қўрғонда ҳоким саройи, сипоҳилар яшайдиган уйлар жойлашган. Шаҳар аҳолисининг сони 25—30 мингга етган.

С.нинг европача типдаги қисмини қуриш ишлари 1871 й.да бошланди. Ўша вақтда округ губернатори генерал Абрамовнинг буйруғига мувофиқ, маҳаллий аҳолининг ер участкалари мусодара қилиниб ва сотиб олинди, офицерлар ҳамда амалдорларга, кичик ҳарбий лавозимдаги оилали кишиларга, ва, мустасно тариқасида, рус савдогарлари ҳамда мешчанларга бўлиб берилган. Кичик лавозимдаги ҳарбийларга «Солдатская слободка» деб аталувчи шим.ғарбий булуқ ажратилган. Ўша даврда Эски ва Янги шаҳар ўртасида хиёбон ва боғ барпо этилди, ҳарбий губернатор уйи, казармалар, офицерлар мажлиси ўтказадиган бино қурибди. Подшо Россияси мустамлақачилиги даврида Сда бир нечта кайта ишловчи майда корхоналар вужудга келди. Шаҳарда 34 пахта тозалаш, 20 вино, бир неча спирт, пиво з-длари, тегиримонлар ишлаган. Металлни кайта ишлаш з-дида бир қанча пресслаш, 2 та

йўнувчи, 2 та винт кесиш станогли бўлиб, чўян буюмлар, занжир, ўроқ, паншаха, кетмон, болта каби буюмлар ишлаб чиқарилган. С. — аҳолисининг сони ва саноатининг кўлами бўйича Ўзбекистонда етакчи ўринлардан бирида. 1930й. ларда пиллакашлик ва шойи тўқиш ф-калари, мева консерва з-ди, чай қадоқлаш ф-каси қурилди. 1940—70 й.ларда С.да «Красный двигатель», «Кинап», тамакиферментация з-длари, йиғирув ф-каси, суперфосфат з-ди, пойабзал ва тикувчилик ф-калари, уйсозлик к-ти, чинни з-ди ва б. корхоналар қуриб ишга туширилди.

Шўро даврида шаҳарнинг европалликлар яшайдиган қисми обод қилинди, аҳолиси ҳам кўчиб келувчилар ҳисобига ортиб борди. Эски шаҳар қисми эса ўз ҳолича ташлаб қўйилди, кўп меъморий ёдгорликлар қаровсиз қолиб, хароба ҳолига келиб қолди.

Мустақиллик йилларида С.да саноат корхоналари қайта жиҳозланди. Уларда бозор талабига мос маҳсулотлар и.ч. амалга оширилди. Саноатнинг асосий қисми хусусийлаштирилди. Аксарият йирик, ўрта корхоналар негизида акциядорлик жамиятлари тузилди. Кўплаб қўшма корхоналар ташкил қилинди. Самарқанд вилоятидаги мулкчиликнинг барча турига оид 135 йирик саноат корхоналарининг асосий қисми С.да жойлашган. Булар «СамКочАвто» (автобус ва юк машиналари ишлаб чиқарилади), «Алломиш» (тракторлар, гильзапоршенлар), «Тажрибамеханика» (пармалаш ускуналари), «Кинап» (киноаппаратура), автомобиллар учун электротехника асбобускуналари з-длари, уйрўзгор совиткичлари корхонаси, суперфосфат, аммофос ўғитлари, сульфат кислотаси ишлаб чиқарадиган суперфосфат з-ди, лифтсозлик, мрамар тахталар, ғишт, асфальтбетон з-дларидир.

Шаҳардаги энгил саноат корхоналаридан пиллакашлик, шойи тўқиш, трикотаж, тикувчилик, мебель, пойабзал ф-калари, чинни з-ди фаолият кўрсатади. Озиковқат саноатида: ун-тегиримон, мака-

рон, чой қадоқдаш, сутмой, меваконсерва, вино, пиво, спиртарақ ва алкоголем ичимликлар, қандолат ширинликлари ишлаб чиқарадиган корхоналар мавжуд.

Самарқанд вилоятида мустақиллик йилларида қурилган қўшма корхоналарнинг асосий қисми С.да жойлашган. Булар: Ўзбекистон—Туркия «СамКочАвто», Ўзбекистон—Америка—Англия «UzBAT», Ўзбекистон—Чехия «Прага» (минерал сув қадоқлаш), Ўзбекистон—Латвия «Бравосут» қўшма корхоналари ва б. Шаҳар корхоналарида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг аксари қисми чет элларга экспорт қилинмоқда. Шаҳарда минглаб кичик ва ўрта бизнес субъектлари, хусусий тадбиркорлик фаолияти б-н шуғулланувчилар бор. С.да 25 дан ортиқ йўналишда автобуслар қатнайди. Троллейбус қатнови йўлга қўйилган. Шаҳар Тошкент халқаро аэропорти авиалиниялари орқали Республика вилоятлари ва хорижий давлатлар б-н боғланган. 2003 й. 30 декабрдан йўловчилар ташувчи Тошкент — Самарқанд электр поезда ишга туширилди.

С. қадимий тарихи ва меъморий ёдгорликлари туфайли бутун дунё тан олган ҳақиқий музей шаҳрига айланди. Шу боис республика ҳукумати қарори б-н 1982 й.да С.нинг Афросиёб шаҳристони, ўрта асрларда бунёд этилган меъморий ёдгорликлар ва 19—20-а.ларда қурилган «Янги шаҳар»даги бинолар, тарих ва ўлкашунослик музейлари асосида «Самарқанд давлат бирлашган тарихий-меъморий музейқўриқхонаси» тузилди. Ўша йилда шаҳарнинг тарихий қисмини муҳофазалаш чегаралари белгиланди.

С.нинг меъморий-тарихий ёдгорликлари 2001 й.да ЮНЕСКОнинг Финляндияда ўтказилган 25сессиясида Жаҳон мероси рўйхатига киритилди.

С.да 73 та йирик тарихий меъморий ёдгорлик: Регистон ансамбли, Шоҳи Зинда ансамбли, Амир Темур мақбараси, Улуғбек расадхонаси, Бибихоним жоме масжиди, Рухобод мақбараси, Абдида-

рун мажмуаси, Хожа Аҳрор масжиди, Ҳазрати Хизр масжиди ва б. сақланган. Ўзбекистон Республикаси президенти И.А.Каримов ташаббуси б-н С.да Абу Мансур алМотуридий аСамарқандий дафн этилган Чокардиза қабристони худудида Мотуридий ёдгорлик мажмуи мозорига мақбара қурилди, қабристон обод этилди, Бурхониддин Марғинович вафотининг 800 йиллиги (1997), таваллудининг 910 йиллиги (хижрий сана бўйича) (2000) кенг нишонланди (Самарқанд ш.даги Чокардиза қабристонига дафн этилган). С.нинг марказий майдонига Амир Темур ҳайкали ўрнатилди. Шаҳардаги тарихий обидалар Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон (Афина), Италия (Рим) ёдгорликлари каби ўзининг гўзаллиги б-н эътиборни ўзига тортади. С.га ҳар йили дунёнинг турли мамлакатларидан минглаб сайёҳлар келиб кетадилар. Меҳмон ва сайёҳларга хизмат кўрсатувчи: «Афросиёб», «Самарқанд», «Зарафшон», «Боғишамол», «Марказий», «Президент отель» каби меҳмонхоналар қурилган. Сайёҳларга «Ўзбектуризм» миллий компаниясининг Самарқанд бўлими ходимлари хизмат кўрсатадилар.

С.даги олий ўқув юртлиари (унт, тиббиёт, қ.х., иктисодиёт ва сервис, меъморликқурилиш ва чет тиллар интлари)да 19,1 минг талаба ўқийди. 2002/2003 ўқув йилида шаҳардаги 36 та ўрта махсус билим юрти, коллеж, академик лицей ва интернат мактабларида 25,7 минг, 67 умумий таълим мактабида 76,7 мингга яқин ўқувчи таълим олди.

Шаҳар республиканинг йирик фан марказларидан бири. С.да педагогика академияси асосида ташкил топган СамДУ қатга мавкега эга. Қоракўлчилик, Исаев номидаги паразитология ва гельминтология (1925), Шредер номидаги боғдорчилик, тоқчилик ва виночилик, археология илмий тадқиқот интлари, Ўзбекистон ФАнинг Самарқанд бўлими турли йўналишдаги и.т. ишларини олиб бормоқдалар.

С.да 4 оммавий кутубхона, Самарқанд

бадий музейқўриқхонаси, 3 театр (Ҳамид Олимжон номидаги Самарқанд вилояти ўзбек давлат мусикали драма театри, А.П.Чехов номидаги рус драма театри, кўғирчоқ театри), шаҳар телестудияси фаолият кўрсатади. «Самарқанд» газ. чиқади. Шаҳарда 1566 ўринли 11 касалхона, 348 стационарда 1561 малакали врачлар хизмат кўрсатадилар. Чўпонота тепалиги ёнида дам олиш уйи, Марказий, Сўғдиёна маданият ва истироҳат боғлари, болалар «Афсона» аквапарки, кўплаб стадион, теннис кортлари, «Дельфин» сузиш мажмуи бор.

С. заминда машхур донишмандлар, алломалар вояга етган, жумладан, Улуғбек С.да мунажжимлар мактабига асос солди, Мадраса ва расадхоналар курди. Унинг атрофида бутун бир илмий маскан — Улуғбек академияси таркиб топди. Бу академияда Ғиёсиддин Жамшид Коший, Қозизода Румий, Али Қушчи каби машхур олимлар етишиб чиқди. Улуғбек академиясида амалга оширилган ишлар жаҳон фан оламида тан олинди.

16—17-а.ларда С.да Мирам Чалабий, Мулло Абдулалли Назмуддин ибн Муҳаммад ибн Хусайн Биричандий, Амир Акбар Самарқандий, Дўстий Самарқандий, Кошифий Самарқандий, Мир Жалолиддин Хоразмий, Мавлоно Абдулхайр Самарқандий ва ш.к. кўплаб фан ва маданиятнинг машхур намоёндалари ижод этганлар.

С. шаҳрида ҳоз. кунда халқаро миқёсдаги турли анжуманлар ўтказилмоқда. Айниқса, «Шарқ тароналари» халқаро мусика фестивалининг С.да ўтказилиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Ваганимиз тарихида тутган бекиёс ўрни, самарқандликларнинг асрлар давомида миллий фан ва маданияти-мизни ривожлантиришга қўшган буюк ҳиссасининг эътирофи сифатида С. «Амир Темур» ордени б-н мукофотланди (1996 й. 28 авг.). Ордени 1996 й. 18 окт. да ЎзР Президенти И.А. Каримов топширди.

Манбалар ва ад.: Самарқанд та-рихи, Т., 1—2 ж., 1971; Самарқанд (проф. З.М.Акрамов таҳрири остида), Т., 1961; Самарқанд шаҳри тўғрисида статистик маълумотлар, С., 2002; Умняков И.И., Алескеров Ю.Н., Самарқанд (справочникўлкўрсаткич), Т., 1968; Пугаченкова Г.А., Очик осмон остидаги музей, Т., 1981; Зоҳидов П.,

Самарқанд меъморлик мактаби (19—20аср бошлари), Т., 1965; Баргольд В.В., История Самарқанда при Тимуридах. Соч., том 6, М., 1966; Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана, Т., 1959; Якубовский А.Ю., Из истории археологического изучения Самарқанда, Самарқанд, 1927; Шишкин В.А. Калаи Афрасияб, сб. «Афрасияб», вып. №1, Т., 1969; Шишкин В.А., Афрасияб — сокровищница древней культуры, Т., 1966.

Аҳмадали Аскарров, Тошпўлат Жумабоев, Орзимурод Раҳматуллаев.

«САМАРҚАНД» — жадидларнинг ижтимоий-сиёсий, адабий-бадий газетаси. 1913 й. 15 апр.дан Самарқанд ш.да ҳафтада 2 марта ўзбек, форс ва рус тилларида чиққан. Ношири ва муҳаррири — Маҳмудхўжа Бехбудий (1874—1919). «С.»да Туркистон ўлкаси халқларининг тараққиёти кўзланган ва жамиятдаги ислохотларни ёқловчи мақолалар ва шеърлар чоп этилган.

Европа ва АҚШда нашр этиладиган газ.лар ва уларнинг ўқувчилари ҳақида ҳам хабарлар берилган. Ҳожи Муин, Мунавварқори, Фитрат, Камий, Саидризо Ализода, СиддикийАжзий, Нусратилла Қудратилла ўғли (Миллий), Рожий ва б. жадид адибларининг асарлари эълон қилиб турилган. Адади 400—600 нусхадан иборат бўлган. 1913 й. 17 сент.да 45сони чиққач, моддий қийинчилик сабабли тўхтаган. Бу вақтда М. Бехбудий «Ойна» жур.ни чикаришни бошлаган.

Ад.: Абдуазизова Н. А., Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917), Т., 2000.

«САМАРҚАНД» — меҳмонхона; Самарқанд ш. Охунбобоев кўчасида жойлашган (1967, меъмори О.Айдинова). Амир Темур мақбараси яқинида. Меҳмонхона 9 қаватли ётоқхона ва бир қаватли жамоатхонадан тузилган. «С.»нинг хрвуз ва фавворали марказий хиёбонга қараган бош тарзи айвончалардан, Охунбобоев кўчасига қараган тарзи ёзги енгил балконлардан ташкил топган. 320 ўринли 1 ва 2 кишилиқ хоналардан иборат бўлган 9 қаватли ётоқхонанинг ҳар бир хонаси барча кулайликларга эга, девор ичи меҳроб шаклида ишланган шкафлар б-н жиҳозланган. Жамоатхона қисми интерьери кошинкори, ганч ва ёғоч ўймакорлиги б-н жозибали безатилган; унда хизмат кўрсатиш бўлими, ресторанкафе, банкет зали, дўконтчалар жойлашган ва у ички ҳовли б-н узвий боғланган. Ётоқхона қисмининг томи, яъни 10қавати шаҳар манзарасини томоша қилиш учун мослаштирилган майдончага айлантирилган.

САМАРҚАНД АВТОМОБИЛЧИ КОМАНДИР-МУҲАНДИСЛАР ОЛИЙ ҲАРБИЙ БИЛИМ ЮРТИ - Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларига ҳарбий командирмуҳандислик мутахассилар тайёрловчи билим юрти. 1969 й. 20 нояб.да ташкил топган. Билим юртида олий ҳарбиймаҳсус маълумотга эга автомобиль бўлинмалари командирлари, автомобиль техникаларининг эксплуатацияси ва таъмирланиши бўйича командир ўринбосарлари, сапермуҳандислик бўлинмалари командирлари, таъминот ишлари бўйича офицер мутахассислар, шахсий таркиб б-н ишлаш ва маданий-маърифий ишлар бўйича офицерлар тайёрланади.

САМАРҚАНД БАДИЙ МУЗЕЙ-ҚЎРИҚХОНАСИ, Самарқанд давлат бирлашган тарихий-меъморий ва бадий музей-қўриқхонаси — Самарқанд ш. ва Самарқанд вилоятида музейларни марказий бошқариш, тарихий, маданий

ва санъат ёдгорликларини сақлаш ва рўйхатга олишни назорат қилиш, ёдгорликларни таъмирлаш ва консервациялашни бошқарувчи ягона ташкилот. 1982 й. Ўзбекистон маданияти ва санъати тарихи музейи ва унинг бўлимлари, шунингдек, Самарқанд ш. ва Самарқанд вилоятидаги меъморий ёдгорликлар негизда ташкил қилинган. Музейқўриқхона таркибига 8 та музей — Ўзбекистон маданияти ва санъати тарихи музейи (бош музей), Самарқанд вилоят ўлкашунослик музейи, Самарқанд ш. (Афросиёб) тарихи музейи, Улуғбек расадхонаси ёдгорлик тарихи музейи, Садриддин Айний ёдгорлик уй-музейи, Каттақўрғон ш. тарихўлкашунослик музейи, Иштихон туман ўлкашунослик музейи, Пахтачи туман тарих музейи ва 6 та меъморий обидалар — Амир Темур мақбараси, Бибиҳоним жоме масжиди, Шохизинда ансамбли, Ҳазрати Хизр масжиди, Хўжа Дониёр мақбараси, Нодир Девонбеги мадрасаси қиради. Музейқўриқхона Самарқанд вилояти ҳудудида жойлашган музейлар хазинасидаги ноёб осори атиқалар ва тарихий обидаларни авайлаб асрайди, илмий жиҳатдан ўрганади, уларни янги топилмалар б-н бойитади, улар асосида янги экспозиция ва кўргазмалар ташкил қилади; шунингдек, улар ҳақида китоблар, каталог, буклет, йўл кўрсаткичлар нашр этади, тарихий обидаларда музейлаштириш ишларини олиб боради, музейқўриқхона ҳудудида амалга ошириладиган қурилиш ва таъмирлаш ишларини назорат қилади. Тарихий, маданий ва санъат ёдгорликларини сақлаш бўйича мавзули (жумладан, Ўзбекистон санъати ва б.) киноленторий ва халқ ун-ти машғулотларини ўтказади.

Музей-қўриқхона хазинасида ўзбек халқи маданияти ва санъати тарихининг барча даврлардаги тараққиётини акс эттирадиган асл ёдгорликлар — 206 мингдан зиёд экспонатлар сақланади (2003). Музейқўриқхона маъмурияти Регистон майдони (Ўзбекистон маданияти ва санъати тарихи музейи биноси)да жойлашган.

Раҳим Қаюмов.

САМАРҚАНД ВИЛОЯТ
ЎЛКАШУНОСЛИК МУЗЕЙИ - маданий-маърифий муассаса. 1979 й. Самарқанд ш.да Ўзбекистон маданияти ва санъати тарихи музейи тўпламлари негизда тузилган. 1983 й.дан Самарқанд давлат бирлашган тарихиймеъморлик ва бадиий музейқўриқхонаси бўлими. Музейда табиат ва тарих бўлимлари бор. Экспозицияларда вилоят ҳайвонот ва ўсимлик дунёси, шу жумладан, «Кизил китоб»га киритилган йўқолиб бораётган ҳайвон ва ўсимлик турлари ҳам қўйилган; вилоят тарихи асл ҳужжатлар, нодир фотосуратлар ва б. воситаларда ёритилган. Музей биноси (собик савдогар А. Калонтаров уйи)нинг ўзи нодир меъморий обидадир; унда 19-а. охири — 20-а. бошлари Самарқанд меъморлари ва усталарининг анъанавий санъати ва маҳорати (ганч ўймакорлиги, наққошлик ва б. санъатлар) намоён бўлган. Музей маданий-маърифий ишлар, турли тадбирларни амалга оширади, кўргазмалар ташкил қилади. 2001 й.дан видеолекторий ишлаб турибди.

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ - Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги вилоятлардан бири. 1887 й. 1 янв. да собик Зарафшон округи ўрнида тузилган. Таркибига Самарқанд, Каттакўрғон, Жиззах ва Хўжанд уездлари кирган. Майд. 68962 кв.км. Св. аҳолиси 1897 й.ги аҳоли рўйхатига қўра, 857847 кишидан иборат бўлиб, шундан эркаклар — 472915, аёллар — 384932, шаҳар аҳолиси — 135568 кишини (умумий микдорнинг 15,7%) ташкил этган. Аҳолисининг тахм. 68% ўзбеклар, 23% қозоқлар ва тожиклардан иборат бўлиб, шунингдек, руслар, яҳудийлар, лўлилар, татарлар, афғонлар, ҳиндлар ва б. яшаган. Ўтроқ аҳолининг асосий қисмини ўзбек ва тожиклар, кўчманчи аҳоли эса қозоқлардан ташкил топган. Ўтроқ аҳоли, асосан, деҳқончилик, кўчманчи аҳоли эса чорвачилик б-н машғул бўлган.

С.в. шаҳарларида кустар хунармандчилик яхши, ф-казавод саноати эса, султ ривожланган. Вилоятда 24 та пахта тозалаш з-ди, 5 та вино, 2 та пиво з-ди бўлган (1897). С.в.дан четга шоли, пахта, майиз, куруқ мева, ун, тери, чорва, жун, ипак, ёнғоқ, вино чиқарилган. С.в. аҳолиси Россия империясининг мустамлакачилик сиёсатига қарши кўплаб чиқишлар қилган. Айниқса, 1916 й.ги Ўрта Осиё қўзғолонида вилоят аҳолиси фаол иштирок этган (қ. Жиззах қўзғолони). 1924 й. Ўрта Осиё Республикаларида миллий давлат чегараланиши ўтказилиши муносаб?ти б-н С.в. тугатилган.

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ - ЎЗР таркибидаги вилоят. 1938 й. 15 янв.да ташкил этилган. Шим. ва ғарбдан Навоий вилояти, жан.дан Қашқадарё, жан. шарқдан\$ Жиззах вилояти б-н чегарадош. РЙайд. 16,8 минг км2. Аҳолиси 2824,9 минг киши (2004). Таркибида 14 туман (Булунғур, Жомбой, Иштихон, Каттакўрғон, Нарпай, Нуробод, Оқдарё, Пайарик, Пастдаргом, Пахтачи, Самарқанд, Тойлок, Ургут, Қўшработ) (туманлар ҳақида алоҳида мақолаларга қаранг; мас, Булунғур тумани), 11 шаҳар (Булунғур, Жомбой, Жума, Иштихон, Каттакўрғон, Нуробод, Оқтош, Пайарик, Самарқанд, Ургут, Челак), 12 шаҳарча (Даҳбед, Зиёвуддин, Ингичка, Кимёгарлар, Лойиш, Митан, Мирбозор, Пайшанба, Сув Ҳовузи, Фарход, Хишров,Чархин), ва 125 та қишлоқ фуқаролари йиғини бор. (2004). Маркази — Самарқанд ш.

Табиати. С.в. ПомирОлай тоғларининг ғарбий чеккасида, Зарафшон дарёсининг ўрта қисмида жойлашган. Рельефи, асосан, кенглик бўйлаб чўзилган ва шим.дан Туркистон тоғ тизмаларининг тармоқлари (Нурота тоғи, бал. 2169 м), Оқтоғ, 2003 м, жан. дан Зарафшон тоғ тизмалари б-н ўралган Зарафшон дарёси водийсидан иборат. Водий шарқдан (750—800 м) ғарбга қараб (350 м) па-

сайиб боради. Водийдан шим.га ва жан.га томон қия текисликлар жойлашган ва тоғларга яқинлашганда адирлар бошланади. Зарафшон тизмаси (ғарбий қисми) жан. да Қашқадарё вилояти б-н бўлган чегара бўйлаб чўзилади. Бу тизма (2388 м), асосан, палеозойнинг кристалли сланецлари ва оҳақтошларидан таркиб топган. Ғарбга томон тизма астасекин пасаяди ва Каттакўрғон жан.да пастбаланд тепаликлардан иборат текислик б-н қўшилиб кетади. Асосан, қумтош, сланец ва магматик жинслардан ташкил топган Нурота тоғи бир нечта йирик орографик бирликларга парчаланиб кетган. Фойдали қазилмалардан олтин, қумуш, вольфрам рудаси (Ингичка), флюорит, кварц, оҳақтош, гранит, мергель, гипс, бентонит гили, абразив материаллар, минерал бўёқлар, мрамор (Омонқўтон, Ғозгон, Жом), корунд конлари (Нуротанинг жан.шаркида); минерал булоқлар бор. Иклими континентал, қуруқ иқлим. Булутли кунлар кам бўлади. Текисликларда қиш илик. Январнинг ўртача т-раси шим.да -2° , тоғларда $-4,8^{\circ}$. Ёзи иссиқ. Июлнинг ўртача т-раси $25,9^{\circ}$ — $27,8^{\circ}$, энг паст тра -32° , энг юкори тра 42° (Каттакўрғон). Ўртача йиллик ёғин 282 — 459 мм. Ёғиннинг 80% қиш ва баҳорда ёғади. Қор 16 — 20 кунгина сақланади. Вегетация даври 324 — 334 кун. Баланд кўтарилган сари тра пасаяди. Иқлим шароити ва сугориш С.в.да пахта, тамаки, шафтоли, ўрик, узум, анжир, анор етиштириш учун қулай.

Асосий дарёси — Зарафшон. Вилоят худудидаги қисмининг уз. 193 км. Теварақатрофдаги тоғлардан оқиб тушган сойлар сугоришга сарфлангани учун Зарафшонга етмасдан тугайди. Дарғом, Нарпай (54 км), Ўнг қирғоқ (64 км), Чап қирғоқ ($169,3$ км), Марказий магистрал ($39,5$ км), Зарафшон, Эски Анхор каналлари ва Каттакўрғон сув омборидан ҳам экинларни сугоришда фойдаланилади. Вилоятнинг жан.ғарбий қисмида оқадиган сойлар езда қуриб қолади. Тупроғи асосан, бўз тупрок. Текисли-

клар ва 500 м гача баландликлардаги тоғ этакларида сурқўнғир оч бўз тупроклар (суғориладиган ерларда ўтлоқи бўз тупроклар), 1500 — 1700 м баландликда тўқ бўз тупроклар, чўл зонасида қумоқ, тақир, бўзқўнғир тупроклар ва шўрхоклар тарқалган. Ёнғокзорлар ва арчазорларда қўнғир тупроклар, янада баландроқ қорамтир тупроклар бўлиб, ундан юқрида тоғўтлоқи тупроклар учрайди.

Ёввойи ўсимликлардан чала чўл ва чўл ўсимликлари асосий ўринни эгаллайди. Тоғ ён бағирларига яқин текисликларда шувок, эфемерлар (ранг, қўнғирбош ва б.) ўсадиган ўтлоқлар бор. Дарё водийларида, даштларда, шўрағалофит ўсимликлар усади; Зарафшон дарёси водийсида терак, жийда, тол, туранғил, маймунжон, юлғун, окгикан тўқайзорлари бор. Тоғларда 1100 — 2700 м баландликда pista, бодом, тошлок ён бағирларида арчазорлар учрайди. Самарқанд яқинидаги Омонқўтонда ёнғокзорлар бор. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, чиябўри, бўри, текисликларда жайран, тоғларда қўнғир айик, дарё сувсари, қушлардан тустовук, туводог, тоғларда каклик, дарёларда баликлар учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, украин, озарбайжон, арман, корейс, белорус, татар, месхети турклари, яҳудийлар, лўлилар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 168 киши. Аҳоли вилоятнинг суғориладиган ерларида зич (1 км²га 340 — 512 киши) жойлашган, чўл ва тоғ худудида сийрак (1 км²га 20 — 40 киши). $732,3$ минг киши шаҳарда, $2092,6$ минг киши қишлоқда яшайди.

Хўжалиги. Вилоят ялпи ички маҳсулот ҳажми бўйича Тошкент ш., Фарғона, Тошкент ва Андижон вилоятларидан кейин 5ўринни эгаллайди. С.в. Ўзбекистон саноати маҳсулотининг 5% , қ.х. маҳсулотларининг $1,3\%$, мол айланишининг $8,6\%$, пуллик хизмат кўрсатиш ҳажмининг $7,9\%$ ни беради.

Вилоятни электр энергияси б-н

Толлигулон, Ирғешар, Хишров ГЭСлари ҳамда қисман Навоий иссиқлик электр станцияси таъминлайди. Ургут туманида Сугдиёна ГЭС қурилмоқда. Вилоят худудида фойдали қазилмалардан нодир металллар (Инги4ка кони), бинокорлик материаллари (мармар, оҳақтош, гранит, мергель, графит) топилган. Омонқўтон ва Жомда мармар Қазиб олинмоқда.

Саноати кўп тармоқли. Озиқовкат, енгил, машинасозлик, кимё саноати ривожланган. Қурилиш материаллари и.ч. ҳам салмоқли ўрин тутади. Озиқовкат саноати вилоят ялли саноат маҳсулотининг 31,8%, енгил саноат маҳсулоти 22,6%, аралашем и.ч. 18,9%, машинасозлик ва металлсозлик 8,4% ни ташкил қилади.

Вилоятда лифтсозлик, киноаппаратура и.ч., чой қадоклаш, совиткич, автомобилсозлик, тамаки ферментация корхоналари бор. Кейинги йилларда ил-газлама и.ч. ривожланмоқда. Мустақиллик йилларида вилоят иқтисодиёти ўз йўналишини тубдан ўзгартирди. Мавжуд барча корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилиб мулкчиликнинг ўзгача шаклига кириб бормоқда. Аксарият йирик ва ўрта корхоналар негизда акциядорлик жамиятлари ташкил этилди.

Вилоятда мулкчиликнинг барча турига оид 80 та асосий саноат корхонаси бор, уларда 41,6 минг ишчи ва муҳандистехник ходим ишлайди. Мустақиллик йилларида вилоят саноат маҳсулот и.ч. ҳажми (солиштирма нарҳда) 1,5 маротаба кўпаяди. Вилоятда 2002 й.да 2,1 млн. м² шойи газлама, 113 минг м ил-газлама, 14—15 минг тўсимлик ёғи, 72 минг т пахта толаси, 12—13 минг т тамаки маҳсулотлари ишлаб чиқарилди. Асосий саноат корхоналари Самарқанд ш.да жойлашган. Бунга ‘ оғир саноат корхоналаридан: тракторлар учун гильзапоршенлар ишлаб чиқарадиган «Алпомиш» машинасозлик з-ди, «Самарқанд тажриба механика» з-ди (бурғилаш машиналари), «Кинап» з-ди (киноаппаратура, автомобиллар учун электр асбобукуналари), лифтсозлик, уйрўзгор

совиткичлари, мармар, гишт, асфальтбетон з-длари қиради. Самарқанднинг Хишров йўлдош шаҳарчасидаги суперфосфат з-дида фосфат ва аммофос ўғитлар ҳамда сульфат кислотаси ишлаб чиқарилади. Самарқанддаги енгил саноат корхоналаридан: пилакашлик, шойи тўқиш, трикотаж, тикувчилик, мебель, пойабзал ф-калари ва чинни з-ди мавжуд; озиқовкат саноати корхоналаридан: ун-тегирмон, аралашем, макарон, чой қадоклаш, сутмой, консерва, вино, коньяк, спиртақ ва алкоғолсиз ичимликлар ҳамда қандолатчилик корхоналари фаолият кўрсатади. Каттақўрғон ш.да пахтачилик машинасозлиги (пахта тозалаш корхоналари учун асбобукуналар ишлаб чиқарилади) з-длари, Жомбой ш.да вилоятдаги энг йирик дон маҳсулотлари к-ти, «Самжинтекс» ил-газлама қўшма корхонаси, Булуғурда вино ва гишт з-длари ишлаб турибди. 1991—2003 й.лардавомида С.в.да жаҳон андазаси даражасидаги маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи 135 қўшма корхона ташкил этилди. Бу корхоналарда 7,8 мингдан ортиқ ишчи ва хизматчи ишлайди. Биргина 2003 й.да 19 та қўшма корхона ишга туширилди. Қўшма корхоналардан энг йириклари: Ўзбекистон — Туркия ҳамкорлигида қурилган «СамКочАвто», Америка—Англия б-н ҳамкорликда ишлаётган «UZBAT» акциядорлик жамияти корхоналари (тамаки маҳсулотлари ишлаб чиқарилади), «Сампластик», Жомбойдаги «Самжинтекс», Ўзбекистон—Германия «Мулиён» (пиво ишлаб чиқарилади), «Самарқанд парранда», Челақ ш.даги Ўзбекистан—Россия «Балтимор» (томат пастаси ва кетчуп қайласи ишлаб чиқарилади), Ўзбекистан—Чехия «Прага» (минерал сув қадоклаш) корхоналаридир.

«СамКочАвто» қўшма корхонасида йилига 400 дан ортиқ замонавий автобуслар ва юк автомашиналари ишлаб чиқарилади. Яқин келажақда бу кўрсаткич янада кўпаяди. Вилоятда 2822 та кичик корхона фаолият кўрсатмоқда

(2003).

Св. қадимдан ўзининг хунармандчилиги б-н машхур. Бу ерда шойи ва гилам, сўзана тўқиш, заргарлик, кулолчилик, ёғоч, ганч, тош ўймакорлиги ва б. халқ амалий санъати турлари тараққий этиб келмоқда. Самарқанд нонлари, айникса, Самарқанд қоғози бутун дунёга машхур.

7-а.нинг бошларидан — 19нинг 1-ярмигача Самарқандда ишлаб чиқарилган қоғоз, А.Вамберининг ёзишича, Туркистондагина эмас, балки қўшни мамлакатларда ҳам машхур бўлган. 15-а. да Самарқандда Обираҳмат сувининг жувозларида тайёрланган турли нав қоғозлар б-н савдо қилувчи махсус дўконлар бўлган. О.Г.Большаков асарларида Самарқанд қадимдан қоғоз и.ч.га ихтисослашган ва уни тараққий этганлигини ёзади. Самарқанд қоғози номи б-н машхур бўлган қоғоз шаҳарда эмас, балки унинг атрофида жойлашган хунармандчилик устахоналарида ишланган. Бобурнинг ёзишича, «Қоғоз тегирмонларининг барчаси Кониғилдан келур. Андоқким Кони гил Сиёҳиоб дарёси яқосинда жойлашган. Дунёда энг яхши қоғоз Самарқанддан келтириладур». Қоғоз шаҳар бозорларида сотилган, ҳатто узоқ юртлардан келган савдогарлар ҳам уни сотиб олишган.

Самарқанд қоғози қоғоз ватани бўлган Хитойда ҳам машхур бўлган. Қуръон, Ҳадис, Ҳамса, Шоҳнома каби асарлар олий нав қоғозда битилган. Самарқандда тайёрланган қоғознинг энг сараси — қоғози султоний деб юритилган. Қоғозгар усталар (қоғоз тайёрловчи бош уста — қоғозгар, оҳорловчи уста — муҳраш деб ағалган) муайян ташкилотга бирлашган ҳолда ишлашган. Мас, шундай ташкилотлардан бирига Хожа Аҳрор бошчилик қилган. Самарқанд бозорларида «қоғоз бозори» деб юритиладиган расталар бўлган. Хунармандлар ўз билимларини сир сақлашган. Улар содда ишланган асбоб ускуналари ва билимларини авлоддан авлодга қолдириб келганлар. Ҳоз. кунда Самарқанд

хунармандлари қад. Самарқанд қоғози шуҳратини янғидан тиклаш мақсадида илмий изланишлар ва тажриба ишларини ўтказмоқдалар.

Қишлоқ хўжалиги кўп тармоқли. Св. республика агроиқтисодиётида муҳим ўринни эгаллайди. Вилоят хўжаликларида мамлакатда етиштирилган қ.х. маҳсулотларининг қарийб 1/10 қисми тайёрланади. Етакчи тармоқлар — деҳқончилик ва чорвачилик. Пахтачилик, ғаллачиликдан ташқари боғдорчилик, тоқчилик, сабзавот ва полиз маҳсулотлари, тамаки етиштириш анча ривожланган. С.в. узумчилик бўйича Тошкент вилояти б-н биргаликда Ўзбекистонда етакчи ҳисобланади.

Вилоятнинг жами экин майдонлари 442 минг га (шу жумладан, 183 минг га ер лалмикор) (2004), шунинг 147 минг гектарига ғалла экилади (шундан 70 минг га ер лалмикор) (С.в. ғалла етиштириш бўйича Ўзбекистонда 2ўринда). 103 минг га ерга пахта, 19,8 минг га ерга сабзавот ва полиз экинлари, 10,3 минг га ерга картошка, 13 минг га ерга тамаки, 35,2 минг га ерга ем-хашак экинлари экилади. Боғлар 19,9 минг га, тутзорлар 7,8 минг га, тоқзорлар 26,4 минг га ни эгаллайди. 801,7 минг гектар ер яйловлар б-н банд. Самарқанд ш. атрофида, хусусан, Тойлоқ ва Самарқанд туманларида шаҳар атрофи қ.х. яхши ривожланган. Вилоят қ.х. да 200 ширкат, 8,6 минг фермер хўжалиги, 10 акциядорлик жамияти фаолият кўрсатади.

С.в.даги барча шахсий ва жамоа хўжаликларида 877,3 минг қорамол (шундан 404,9 минг сигир) ҳамда 1031,6 минг қўй ва эчки, 2327,2 минг парранда, 15,1 минг от боқилади (2003). Бир йилда етиштириладиган қоракўл тери 60 мингдан зиёд (2002), пилла 1459 т ни ташкил этади (2003).

Транспорти. Вилоятда барча турдаги транспорт воситалари яхши ривожланган. Ўзбекистон ҳудудида биринчи т.й. 1888 й. Фороб станциясидан (Туркменистон) Самарқандгача қурилган. С.в. ҳудудидан

Тошкент—Туркманбоши, Тошкент—Душанба, Самарқанд—Қарши, Тошкент—Учкудук—Қўнғирот т.й.лари ўтган. Вилоят худудидан ўтган т.й.нинг (жами уз. 287,7 км) 50 км электрлаштирилган. 2003 й. 30 дек.дан йўловчилар ташувчи Тошкент—Самарқанд электрпоезди қатнови йўлга қўйилди. С.в. худудидан Катта Ўзбекистон тракти, Зарафшон—Самарқанд—Бухоро—Туркманобод автомобиль йўллари ўтади. Вилоятдаги қаттиқ қопламали йўлларнинг уз. 4,1 минг км.

Самарқанд ш.даги халқаро аэропорти Тошкент ш. орқали дунёнинг турли мамлакатлари б-н боғланган.

Маданиймаориф, соғлиқни сақлаш ва спорт. 2003/2004 ўқув йилида С.в.да 1195 умумий таълим мактабида 745,8 минг ўқувчи таълим олди. 1998—2003 й.ларда 47 касб-хунар коллежи ва 2 академик лицей янги қурилиш ва реконструкция қилиш ҳисобига фойдаланишга топширилди. 47 касбхунар коллежида 32400 ўқувчи, 2 академик лицейда 1428 ўқувчи таълим олди. Вилоятдаги мавжуд 22 техникумдан 14 таси ва 44 хунартехника билим юртидан 23 таси касб-хунар коллежларига айлантирилди. Вилоятдаги жами 8 ўрта махсус билим юртида 14,7 минг ўқувчи ўқийди. 6 олий ўқув юрти (унт, тиббиёт, иқтисодиёт ва сервис, қ.х., мезморлиққурилиш, чет тиллари интлари)да 19,1 минг талаба билим олмақда.

Вилоятда Ўзбекистон ФАнинг Самарқанд бўлими, Қорақўлчилик, Исаев номидаги Тиббиёт паразитология, ветеринария илмий тадқиқот интлари фаолият кўрсатмоқда.

С.в.да Самарқанд давлат бирлашган тарихиймеъморий музейқўриқхонаси таркибидаги 8 музей [шу жумладан, Самарқанднинг барпо этилиш тарихи (Афросиёб) музейи, Республика маданият ва санъат тарихи музейи, С.Айний уй-музейи, ўлкашунослик, Алишер Навоий номидаги СамДУ музейлари ва б.] мавжуд. Мусиқа ва драма театри, А.П. Чехов номидаги рус дра-

ма театри, Самарқанд қўғирчоқ театри ва Каттақўргонда Мажидий номидаги драма театри фаолият кўрсатади. Вилоятда 744 жамоат кутубхонаси (5619,7 минг китоб), 320 маданият уйи, 9 маданият ва истироҳат боғи, ёшлар маркази, 1625 бадиий ҳаваскорлик жамоалари бор. Пастдарғом туманидаги Жума ш.да Ўзбекистон—Корея хусусий санъат коллежи фаолият кўрсатмоқда (2003).

Самарқанд мусиқа маданияти қадимдан туркий ва форсийзабон халқлари аъёналарининг ўзаро яқинлиги б-н ажралиб туради. Бу адабиёт б-н бирга мусиқа санъатига ҳам хос бўлган (мас, қўбиз, ётуғон, уд, чанг, най, танбур каби созлар ижрочилиги, маком аъёналари ва б.). Мусиқа ижоди б-н созанда, хонанда ва бастакорлар қатори Самарқандда шоир ва олимлар ҳам шуғулланган. Мас, форс мумтоз шеърияти асосчиларидан Абу Абдулло Рудакий ажойиб мусиқачи ҳам бўлган, бир неча созни мукамал ўзлаштириб ашула ҳам айтган. Жаҳоннинг энг машхур олимларидан ва давлат арбоби Улуғбек мусиқа билимдони ҳисобланган, бир неча усул («Шодиёна», «Усули баҳри», «Усули равон» ва б.)ни яратган.

Самарқанд мусиқаси (бошқа санъатлар қатори), айниқса, Амир Темур ва Темурийлар даврида кенг ривож топди. Соҳибқирон буйруғига биноан, пойтахтга давлатнинг барча худудларидан санъат ва илм вакиллари (жумладан, моҳир созанда, хонанда, бастакор ва мусиқашунослар) таклиф этилган. Улар қаторида машхур мусиқашунос Абдулқодир Мароғий (14—15-а.лар) ҳам бўлган. Шу даврдан бошлаб Самарқандда мусиқа шоир ва санъаткорлар мажлисла-рида, шунингдек, мадрасалар ҳаётида кенг ўрин тутди. Самарқандда 15-а.да мусиқа маданияти янада ривож топди. Манбаларда кўплаб созанда, хонанда, бастакор ва мусиқашуносларнинг номлари кўрсатилган (Хожа Абдулқодир Мароғий б-н бир қаторда Амир Али Акбар Самарқандий, Боқий Жаррох

Самарқандий, Султан Муҳаммад Удий Самарқандий, Хожагии Самарқандий, Табиб Мавлоно Ҳасан Самарқандий, Хожа Муҳаммад ибн Абдулҳасан Самарқандий ва б.). Ўша даврдаёқ, Самарқандда уд, конун, чанг, ғижжак, танбур, дугор, рубоб, най, кўбиз, руд, балабон, сурнай, карнай, ноғора, доира кенг қўлланилган.

Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов (1852—1936) мақом йўллари, ўзбек ва тожик халқ ашулаларининг моҳир ижроچиси, созанда ва бастакор сифатида танилган. У б-н бирга Левича Ҳофиз, Кори Ёқуб, Камол хофиз, Маърифатхон, Мақсадча ва б. хонанда ва созандалар, яллачи, аскиячи ва раққрс Ҳожи Қурбон фаолият кўрсатган. Самарқандда илк бор (1947 й.да) театр санъатига кадам қўйилган. Самарқанд пойтахтлик даврида, 1925 й.дан М.Мирокилов раҳбарлигидаги Ўзбек давлат сайёр намуна труппаси (1927 й.дан М.Уйғур раҳбарлигидаги марказий Драма труппаси), 1929 й.дан М.Қориеқубов раҳбарлигидаги Ўзбек Давлат мусикали театри ўз фаолиятини бошлаган.

Шунингдек, Самарқандда 1928 й.дан Ўзбек мусика ва хореография (санъат-шунослик) илмий тадқиқот ин-ти ишлади. Бу ерда М. Ашрафий, Т. Содиков, М.Бурхонов, Ш.Рамазанов ва б. таълим олган. 1945 й.дан ташкил этилган Самарқанд давлат мусика юрти (ҳоз. Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов номидаги Самарқанд давлат санъат коллежи) да З.Ҳақназаров, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Ф.Ёқубжонов, Т. Сайфиддинов, М. Мавлонов ва б. таълим олишган. 1964 й.да Мухтор Ашрафий раҳбарлигида Самарқанд опера ва балет театри ташкил қилиниб, махсус қурилган янги бинода иш бошлаган. Бастакорлардан Ш. Соҳибов, Ш. Акрамовларнинг, хонандалардан Г. ва М.Муллақандов, М.Толмасов, балетмейстер И.Оқилов ва б.нинг фаолияти Самарқанд б-н боғлиқ.

Кейинги даврда Самарқандда халқ артистлари А.Жўраев, Ш.Мейлиева, В.Шлейкин, К.Муслимова, О.Мавлонова

ижод қилишган, шунингдек, Самарқанд заминида С. Жалил, Д.Сафоев, И. Нурмонов, Б.Йўлдошев каби санъат арбоблари; Н. Абдуллаева, М. Мавлонов, А.Эргашев, Т. Қурбонов, Т. Сайфиддинов каби халқ артистлари, хонандалар С. Сафтарова, Э. Ҳайдаров, бастакор Р. Ҳамроқулов ва б. етишиб чиккан. Самарқандда 1978, 1983 ва 1987 й.ларда Ўрта ва Яқин Шарқ анъанавий мусикасига бағишланган халқаро мусика анжуманлари, 1997 й.дан бошлаб «Шарк тароналари» халқаро фестивали ўтказилмоқда.

Соғлиқни сақлаш . Вилоятда 111 касалхона (14,7 минг ўрин), 579 поликлиника, амбулатория ва б. тиббий муассасалар (1 сменада 36,0 минг кишини қабул қилиш қувватига эга), 208 аёллар консультацияси, 187 болалар поликлиникаси ва амбулаторияси, 311 кишлоқ врачлик пункти, 444 фельдшерракушерлик пункти, 21 кишлоқ участка касалхонаси ва амбулаторияда ихтисослаштирилган даволаш марказлари ташкил этилган. Ушбу тиббий муассасаларда 4,4 минг врач, 17 минг ўрта тиббий ходим ишлайди.

Вилоят шошилинич тиббий ёрдам маркази Республикада биринчи бўлиб ишга туширилди ва асбобукуналар, қаттиқ ва юмшоқ жиҳозлар ҳамда кадрлар б-н таъминланди. Марказнинг туманлардаги филиалларидан 14 таси ишга туширилди ва фаолият кўрсатмоқда. 2003 й.да 39 кишлоқ врачлик пунктлари ишга туширилди. Вилоятда тиббиёт муассасаларининг 18 таси ўз-ўзини қисман молиялаштиришга ўтказилди.

Вилоятда 9 санаторий ва дам олиш уйлари шу жумладан, Нурбулоқ санаторийси, Нуробод туманидаги бўғин, оёқ оғриғи касалликларини табиий сув асосида даволайдиган курорт, Самарқанд туманидаги Оғалик кишлоғида ва Самарқанд ш.даги дам олиш уйлари ва б. мавжуд.

Спорт. Св. спортчилари спортнинг кўплаб турлари бўйича ҳар хил даражадаги мусобакаларда иштирок этмоқдалар (кураш, чим устида хоккей, волейбол,

футбол, теннис, бокс ва б.). Самарқанд спортчилари 2003 й. давомида халқаро ва республика мусобақаларида жами 88 олтин, 153 та кумуш ва 106 та бронза медалларига сазовор бўлдилар. Вилоятда замонавий спорт иншоотларидан 41 стадион, 9 сузиш хавзаси, 486 спорт заллари, турли даражадаги мусобақалар ўтказиладиган 49 теннис корти, 4349 спорт майдончаси мавжуд. С.в.да 42 болалар ва ўсмирлар спорт мактабида 47 мингдан ортик ўқувчи спортнинг 27 тури бўйича таълим олди (2003). Вилоятда 1930 жисмоний тарбия жамоалари фаолият кўрсатади. Спорт соғломлаштириш жамоаларида 803 мингдан зиёд киши шуғулланади. Жорий йилда вилоятда 124 дан зиёд спорт иншоотлари қурилди. Қураш бўйича халқаро турнир, республика миқёсида 17 та спорт мусобақалари ўтказилди. 2004 й.да вилоятда «Универсиада—2004» ўтказилиши муносабати б-н бир қанча спорт мажмуалари бунёд этилмоқда.

Адабиёти. Самарқанд кад. замонлардан бошлаб адабиётшунос олим ва шоирларнинг ватани сифатида машхур. Асрлар давомида Самарқанд адабий ҳаётининг ўзига хос қатор хусусиятлари шаклланди. Улардан бири туркий ва форс-тожик тилида сўзлашувчи ўзбек ва тожик халқлари маданий ва адабий аъналарининг Кўшилиб кетишидир. Бу, ўз навбатида, бадий ижодда икки тиллилик — зуллисонанликни юзага келтирди. Агар 8-а.га қадар суғдийтуркий етакчи ўринни эгаллаган бўлса, 7—10-а.ларда форсийарабий тилларда ижод қилинди. 11-а.дан бошлаб эса, форс-тожик ва туркийўзбек тилларида асарлар яратилди. 15-а.дан кейинги даврларда форс-тожик, туркийўзбек ва араб тиллари аралашмасида ижод қилинганлигини ҳам кўриш мумкин. Икки тилда ижод қилиш кейинчалик Самарқанд адабий ҳаётида асосий ўрин эгаллади. Самарқанд адабий ҳаётини шакллантиришда Абулянбағий Самарқандий, Хураймий Суғдий Самарқандий (8—9-а.

лар), Абу Ҳафз Суғдий Самарқандий, Абу Абдулло Рудакий (9—10-а.лар), Адиб Аҳмад Югнакий кабиларнинг ўрни катта. Самарқанд адабий муҳитининг намоёндалари: Муҳаммад Захири Самарқандий, Ҳаким Сўзаний Самарқандий, Мавлоно Саккокий, Аҳмад Ҳожибек Вафоий, Мирзобек Самарқандий, Мирзохўжа Суғдий, Риёзий Самарқандий, Зулфикор Факирий Самарқандий, Фитрати Зардўзи Самарқандий (15—17-а.лар), Содик Самарқандий, Ёқуб Самарқандий, Жунайдулло Ҳозиқ, Базмий, Зийракий Самарқандий, (18—19-а.лар), Дабирий, Саид Аҳмад Васлий, Ҳодий Самарқандий, Муҳаммад Олим Самарқандий, Ҳожи Собир Самарқандий, Саид Аҳмад СиддикийАжзий, Махмудхўжа Бехбудий, Абдулқарим Сипандий, Саидризо Ализода, Абдужалил Писандий, Иброҳим Журъат, Туғрал, Фикрий (19—20-а.лар) сингари ўзбек ва тожик адабиёти учун бирдай хизмат қилган шоирлар жонбозлик кўрсатдилар. Самарқанд адабий ҳаётининг шухратида бошқа ўлкалардан келиб қолган адабиётшунос ва шоирларнинг ҳам хизмати бор. Умар Ҳайём (Нишопур), Саъдий Шерозий, Камол Хўжандий, Замахшарий (Хоразм), Юсуф Бадеий Андижоний, Мавлоно Сафо Андижоний, Муҳаммад Бадахший, Мавлоно Исмаил Бухорий, Хаёлий Бухорий, Аълои Шоший, Шайхим Сухайлий (Ҳирот), Саид Насафий (Қарши), Турди Фароғий (Бухоро), Камолиддин Биноий (Ҳирот), Муҳаммад Солиҳ (Хоразм), Зайниддин Махмуд Восифий (Ҳирот), Захириддин Муҳаммад Бобур (Андижон) кабиларнинг номлари дунёга танилган. Уларнинг ижодига

Самарқанд адабий муҳити ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Самарқанддан етишиб чиққан Низомий Арузий Самарқандий (12-а.) ўзининг «Мажмаъуннаводир» «Чаҳор мақола» асари б-н шоир ва адабиётшунос олим сифатида шухрат қозониб, асари кўп тилларга таржима қилиниб нашр этилган. Самарқанд адабий ҳаётида, айниқса, Абдурахмон Жо-

мий ва Алишер Навоийнинг беназир ўрни бор. Абдурахмон Жомий кўп марта бу диёрда бўлган. Улуғбек мадрасасида тахсил кўрган, Хожа Аҳрор Вали ва б. улуғлар б-н ҳамсухбат булган. Унинг Самарқанддаги ҳаёти ҳақида «Мирзо Ҳамдам» достони яратилган.

1465—1469 йлар орасида Самарқандда булган Алишер Навоий машҳур фақиҳ Фазлуллоҳ Абу Лайсий мадрасасида ўқиган, уни ўзига устоз деб билган. Алишер Навоий Самарқандда Аҳмад Ҳожибек Вафоий, Мирзобек Самарқандий, Аълои Шоший, Юсуф Андижоний, Риёзий Самарқандийлар б-н ижодий алоқада бўлиб асарлар яратган.

Алишер Навоийнинг замондошларидан бўлган Давлатшоҳ Самарқандий (15—16-а.лар) «Тазкират ушшуаро», «Мутрибий (17-а.) «Тазкират уш шуаро», Муҳаммадбадеъ Малехо Самарқандий (17-а.) «Музаққир уласҳоб» тазкиралари б-н адабиётшуносликнинг ривожига катта ҳисса қўшдилар. Самарқандда адабиётшунослик тараққиётига Юсуф Саккокийнинг «Мифтоҳ улумум» (13-а.), Саъдиддин Тафтазонийнинг «Мухтасар улмаоний», Саид Шариф Журжонийнинг поэтикага оид асарлари катта таъсир кўрсатди. Қозизода Румийнинг «Шарҳи пурра», Али Қушчининг «Шарҳи «Мифтоҳ улумум», Тафтазоний», Абулқосим Самарқандийнинг «Рисола алистиорот», «Рисола алистиорот алСамарқандия» каби асарлари ана шу таъсир натижасида юзага келиб, адабиётшунослик илмининг ривожига туртки бўлди. Мавлоно Юсуф Андижоний муаммо жанрига доир ўз рисоласини яратди. Самарқанд маданий-адабий ҳаётига бевосита Хожа Аҳрор Валий (15-а.), Маҳдуми Аъзам Косоний сингари нақшбандия пирларининг таъсири ҳам бор. Улар ўзларининг тарикат, адабиёт ва бадий ижод соҳасидаги асарлари б-н адабиётнинг тараққиётига муносиб ҳисса қўшдилар. Маҳдуми Аъзам Косоний бир қанча бошқа асарлар б-н «Шарҳи ғазалиёти Убайдуллаҳон», «Шарҳи ру-

боиёти Убайдуллаҳон» сингари рисола-ларни ҳам яратган. Муҳаммад Шайбонийхон, Убайдуллоҳон (16-а.), адабий фаолиятида ҳам Самарқанд адабий ҳаёти б-н алоқадор. 19-а. 2-ярми — 20-а. бошларида Самарқандда адабий ҳаёт янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Бу даврда Абдулкарим Сипандий, Назриддин Ҳодий, Саидризо Ализода, Махмудхўжа Бехбудий, Мирзо Акрам Фикрий, Абдужалил Писандий, Иброҳим Журъат, Саидахмад Васлий, Абдулқодир Шакурый, Саидахмад Сиддиқий, Ҳожи Муийн Шукуров, Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат ва б.нинг шеърий ва насрий асарларида маърифатпарварлик, миллий истиклол учун кураш ғоялари ўз ифодасини топди. Айникса, Садриддин Айний, Абдурауф Фитратларнинг адабиётшунослик ва адабиёт тарихига доир тадқиқотлари, насрий ва шеърий асарлари ўзбек адабиётида янги мавзу, шакл ва ғояларнинг ўрин эгаллашига сабаб бўлди. Садриддин Айнийнинг «Дохунда», «Қулла», «Эсдалиқлар» романлари романнависликнинг янги бир тараққий босқичи бўлди. А. Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» асари мумтоз адабиётимиз тарихини изчил ўрганишга бағишланган дастлабки мажмуалардан бўлди. Самарқанд Республика марказига айланган йилларда адабий ҳаёт жонланди, ижодий ташкилотлар юзага келди, шоирлар, ёзувчилар, адабиётшунос олимлар бу ерга тўпланди.

20-а.нинг 1-ярмида Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Ислом шоир Назар ўғли, Пўлкан шоир каби халқ шоирларининг ижодий фаолияти бугун Ўзбекистон адабиётининг кўркига айланди. Садриддин Айний, Абдурахмон Саъдий, Отажон Ҳошим, Абдулҳамид Мажидий, Ҳамид Олимжон, Усмон Носир, Шоқир Сулаймон, Ойдин Собирова, Раъно Узоқова, Сайд Назар, Музайяна Алавия, Темур Маъруфий, Вадуд Махмудий, Ҳасан Пўлат каби адабиётшунос олим, шоир ва ёзувчилар Самарқандда яшаб ижод этдилар, адабий

хаётдга фаол иштирок этдилар. 20-а.нинг 2-ярми Самарқанд адабий ҳаётининг кўтарилиши ва янги ижодкорлар б-н бойиш даври бўлди: акад. Воҳид Абдуллаев, акад. Ботир Валихўжаев, проф.лардан Р. Р. Муқумов, О. Икромов, С. Мирзаев, Н. Шукуров, Ш. Шукуров, С. Саъдиев, Ш. Холматов, Р. Орзибеков, М. Мухиддинов, Исроил Мирзаев, Ибодулла Мирзаев ва б.; шоирлар: Душан Файзий, Б. Бойқобилов, Ҳамида Каримова, Бибисора Туробова, Ҳ. Ҳасанова, Ҳ. Бобомуродова, Ж. Сироқидинов (Хумий), Олқор Дамин, Мардонкул Мухаммадулов, Ёдгорбахши Исоков, Ҳайдар Яхёев, Раҳим Фарходий, Яздон Худойкулов, Нусрат Раҳматов, Хуршид Даврон, М. Бобоев, Азим Суюн, Мурод Муҳаммад Дўст ва б.; ёзувчилар Болта Ортиқов, Бобомурод Даминов, Сайд Назар ва б.нинг илмий ва бадиий асарлари адабиётнинг тараққиётига муносиб ҳисса бўлиб кўшидди.

Миллий истиклол Самарқанд адабий ҳаётининг тараққиётини бошлаб берди. Бу даврда адабийшунослик қўлга киритган ютуқлар сифатида Ботир Валихўжаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (2002), проф. С. Мирзаевнинг «Ҳаёт ва адабиёт» (2001), проф. Ҳ. Умурувнинг «Адабиёт назарияси» (2002), сингари китобларини кўрсатиш жоиздир.

С.в.да Ўзбекистон ижодий уюшмалари (ёзувчилар, рассомлар, меъморлар, журналистлар ва б.)нинг вилоят шўъбалари фаолият кўрсатмоқда.

Магбуот, радиоэшиттириш ва телевидениеси. С.в.да 3 вилоят газ. («Зарафшон», 1917 й.дан чиқарилади, адади 5000; «Самарқандский вестник», 1917 й.дан чоп қилинади, адади 1200—1300, «Овози Самарқанд» тожик тилида 1989 й.дан чиқарилади, адади 3500), 14 туман газ., 1 шаҳар газ., («Самарқанд») чиқади. Вилоятда, шунингдек, бир қанча тармоқ газ. нашр этилади. Жами 42 номдаги газ. ва 9 номдаги журналлар чоп этилади.

Самарқандда 1894 й.да дастлабки босмаҳона ташкил этилиб, ўзбек, тожик ва рус тилларида бадиий ва илмий адабиётлар,

кўлланмалар нашр қилина бошлади. Хусусан, 1907—11 й.ларда А.Шакурийнинг ҳикоялар («Жомеъ улҲикоёт») ва шеърлар (Зубдат улашъор) тўпламлари, 1914 й. Саидахмад Сиддикий асари («Мирьоти Ибрат»), 1913 й. тараққийпарвар педагоглар И.Раҳматуллаев («Раҳбари мактаб»), Хўжа Мўйин Шукуров («Раҳнамои савод») алифболари ва б. асарлар нашр этилди. 1904 й. 1 майдан «Самарқанд» газ. чиқарилади. 1917—20й.ларда ўзбек, тожик, рус тилларида бир қанча газ. ва журналлар, оммавий-сиёсий адабиётлар нашр этилди.

Самарқандда биринчи радиоэшиттиришлар 1926 й.дан бошланган. Св. радиоси ойига 30 соатлик ҳажмда эшиттиришлар беради. Вилоят бўйича телекўрсатувлар 1955 й.дан бошланган. 1991 й.дан Самарқанд ш. телевидениеси фаолият кўрсатмоқда.

Меъморий ёдгорликлари. С.в. маданий, тарихий ва меъморий ёдгорликларга бой. Самарқанд ш.даги Шохизинда меъморий ансамбли, Бибиҳоним жоме масжиди, Регистон майдонидаги меъморий мажмуа, Амир Темур мақбараси, Улуғбек расадхонаси ва б. бутун дунёга машҳур.

Вилоятда 291 меъморий, 1452 археологик, 36 тарихий, 188 монументал санъат ва ҳайкалтарошлик ёдгорлиги бор. С.в.даги меъморий ёдгорликлардан Каттақўрғондаги Қаландархона масжиди (1909—10 й.лар), Окдарё туманидаги Махдуми Аъзам меъморий мажмуаси (16—20-а.лар), Пахтачи туманидаги Имом Баҳри ота мақбараси (15—16-а.лар), Нуробод тумани Тим кишлоғидаги Аработа мақбараси (977 й.), Пайарик тумани Харганг кишлоғидаги Имом Бухорий ёдгорлик мажмуи, Самарқанд ш. атрофида Хожа Абди Бирун меъморий ансамбли (15—18-а.лар), Хожа Ахрор меъморий мажмуи (15—20-а.лар), Нодир Девонбеги мадрасаси (1630—31й.лар) ва б. сақланиб қолган.

Мустақиллик йилларида маданий меросни тиклаш, тарихий ва меъморий ёдгорликларни таъмирлаш ишларига

Ўзбекистон ҳукумати томонидан катта эътибор берилмоқда. Ўзбекистон президенти И.А.Каримовнинг ташаббуси б-н С.вдаги Хартанг кишлоғи яқинида Имом алБухорий ёдгорлик мажмуи ўз ўрнида қайта тикланди, шунингдек, Самарқанд ш.даги Имом Абу Мансур алМотуридий мақбараси, Самарқанд ш. яқинидаги Даҳбед кишлоғида Маҳдуми Аъзам масжидлари ва б. тўла таъмирланди.

472—473бетлар орасидаги Самарқанд вилоятининг табиий ва иқтисодий рангли харитасига к.

Ад.: Каримов И.А., Ўзбекистон 21 асрга интилмоқда, Т., 1999; Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти, Т., 1998; Ўзбекистон РеспубликаTM, Т., 2002; Буряков Ю.Ф., Саидов К.С., Тўхлиев И.С., Шевченко Л.С., Самарқанд асрлар бўсағасида, Т., 2001; Ртвеладзе Э., Мусульманские святыеи Ўзбекистана, 1996; Тошпўлат Жумабоев, Орзимурод Раҳматуллаев, Қобилжон Тохиров.

САМАРҚАНД ДАВЛАТ ЧЕТ ТИЛЛАР ИНСТИТУТИ (СамДЧТИ) романгерман ва корейс филологияси бўйича педагогмутахассислар тайёрлашга ихтисослашган олий ўқув юрти. Инт Самарқанд давлат ун-ти базасида 1994 й.да ташкил топган. СамДУда фаолият кўрсатган кафедралар (инглиз, француз, немис тиллари) бирлаштирилиб, аввал ўзбек филологияси фти қошида бўлим, 1962 й.дан эса романгерман филологияси фти ташкил этилди. 1962—94 й.лар мобайнида фт республикамининг йирик ўқув, илмий-услубий марказига айланди. СамДЧТИ да кичик, катта курслар инглиз филологияси, француз, немис ва корейс филологияси фтларида 2003—04 ўқув йилида 240 ўқитувчи (жумладан, 10 фан д-ри, 5 проф. ва 40 фан номзоди ва доцентлар) 1800 талабага дарс бермоқда. Интда, шунингдек, итальян, япон, турк, араб тиллари ҳам ўқитилади.

Интда фразеология, лексикография, қиёсий типология, лингводидактика каби филол. тармоқлари кенг ривожланган.

Ўтган 10 йил ичида Интда кўплаб илмий асарлар яратилди. Чунончи, «Тил ва жамият», «Хорижий тиллар хозирги дунёда: Таълим методикасининг тадрижий тараққиёти», «Контрастив лексикография назарияси асослари» ва б. Шунингдек, Интда «Хорижий филология» (тил, адабиёт, таълим) жур. нашр этилади.

Ибодулла Мирзаев.

САМАРҚАНД ДАРВОЗАЛАРИ - Самарқанд ш.даги тарихий дарвозалар. Самарқанд ўрта аср шаҳар қурилиши анъаналари асосида бунёд этилган. Ҳоз. Самарқанд ш. ўрнида (қад. Самарқанд — Афросиёб ёдгорлиги мўғуллар томонидан вайрон этилмасдан анча олдин) 10-а.даёқ турли касбдаги аҳоли яшайдиган маҳаллалар мавжуд бўлган. 11-а. да бу маҳаллалар бир нечта дарвозалари бўлган девор б-н ўралган. Араб сайёҳи Ибн Ваттута ўз асаида Самарқандни Ўрта Осиёдаги энг катта, гўзал ва обод шаҳарлардан бири сифатида таърифлаган. Мўғуллар исмтвгоси натижасида вайрон қилинган шаҳар (қ. Самарқанд мудофааси) Амир Темур томонидан тикланган. Мудофаа деворининг кўриниши жойнинг микрорельефидан келиб чиққан ҳолда эгрибугри чизик кўринишида бўлиб, бу деворларни ўз кўзи б-н кўрган Бобурнит маълумотида кўра, унинг устида отлик бемалол юролган. Шаҳар 2 қисм: ғарб томонда жойлашган арк ва хисордан иборат бўлган. Умумий майдон тахм. 4,1 км2 бўлган. Шаҳар аркида 2 дарвоза бўлиб, асосий дарвоза шарқ томонда бўлган. Кейинчалик у Оқ дарвоза номи б-н аталган. 2дарвоза жан. томонда бўлган.

Шаҳарнинг 6 та дарвозаси бўлиб, 1дарвоза — Шим. томонда жойлашган Намозгоҳ деб аталиб бу дарвоза 15-а. да Шайхзода деб ҳам номланган. Ундан Кўйи Малик (Шоҳ йўл) деган йўл ўтган бўлиб Бухорога кетилган. 2дарвоза БобулҲадид деб аталиб, у 15-а.да Оҳанин ёки Темир дарвоза деб аталган. Ундан Қусам ибн Аббос мазори томон йўл ут-

ган. Шунинг учун шу ном б-н ҳам аталган. Яна Қарши дарвозаси номи б-н ҳам юритилган. Шарқ томондаги Здарвоза Машҳад деб номланган бўлиб, теурийларга мансуб бўлган аслзодалардан Феруз шоҳ номи б-н Феруз дарвозаси деб аталган. Жан. томонда 4—5дарвозалар жойлашган. 4дарвоза игна ясовчилар (сузангарон) махалласи номи б-н Сузангарон деб аталган. 5дарвоза эса аввал Коризгоҳ, кейинчалик эса Хожа Аҳроп номи б-н аталган. бдарвоза ғарбий деворда аркдан жан.роқда жойлашган булиб Чорсу дарвозаси деб, кейинчалик Чорраха деб аталган.

Шаҳар дарвозалари бадий жиҳатдан замон руҳига мос тарзда улугвор кўринишда қурилган булиб, пештоқларининг 2 тарафида мустақкам миноралар бўлган, деворлари эса турли рангларда товланувчи ҳашамдор коплалар б-н безатилган. Дарвозалар оркали илон изи кўринишида йўналган ва шу дарвозалар номи б-н аталган йўллар шаҳар марказида жойлашган бозорга олиб борган. Бу йўллари кенгайтириш ва тўғри чизиқ кўринишида Қайта таъмирлаш мақсадида Амир Темурнинг 1404 й.берган буйруғи натижасида бир қанча ишлар амалга оширилган, лекин шу йили киш қаттиқ совук бўлиб, қалин ёққан қор ва Амир Темурнинг бевақт вафоти натижасида қурилиш тўхтаб қолган.

Гарчи 15-а.ларга келиб, шаҳар асл ҳолатини йўқотсада, Абу Сайд ва унинг ўғли Султон Аҳмад даврида қурилиш давом этди. Оҳанин дарвозасидан Регистон томонга ва ундан Чорсу дарвозаси томон равон йўллар, атрофларида сотув расталари кад. кўтарган. 17-а.га келиб янги қурилишлар, таъмирлаш ишлари сустрок бўлса ҳам яна давом этади. 18-а.нинг 20й.ларида шаҳар инкирозга учраб узоқ вақт бўшаб қолди. Шаҳардаги меъморий ёдгорликлар, жумладан, дарвозалар ҳам харобага айланди. Туркистоннинг Россия томонидан босиб олиниши натижасида Самарқанднинг жан.ғарбий қисмида рус шаҳарсозлиги анъаналари

асосида қурилишлар бошланди. Қдц. бино ва иншоатнинг қупи бузилиб кетди, шу жумладан, дарвозалар ҳам бутунлай йўқ қилинди.

Ўтқир Алимов.

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ - хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқлари иқтисодиёти ва уни ташкил этиш бўйича мутахассислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 2004 й. 26 мартдаги «Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институтини ташкил этиш тўғрисида»ги қарори б-н Самарқанд кооператив институти негизда ташкил этилган (мазкур ин-т 1931 й.да Тошкент ш.да ташкил этилган; 1935 й.да Самарқанд ш.га кўчирилган). Ин-тда менежмент ва маркетинг масалалари бўйича ихтисослашган иқтисодиёт; халқаро туризм, туризм менежменти, туризм бўйича операторлик хизматлари бизнеси; хизмат кўрсатиш соҳаси тармоқлари иқтисодиёти ва уни ташкил этиш; молия; банк ва суғурта хизматлари соҳасини ташкил этиш ва бошқариш бўйича юқори малакали бакалаврлар ва магистрлар тайёрлайди, соҳага оид илмчй тадқиқот ишларини олиб боради, илмий ва педагог кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш вазибаларини бажаради.

Инт йўналиши бўйича диссертацияларда асосий соҳа мутахассисларига доир диссертациялар химоя қилиш бўйича ихтисослаштирилган илмий кенгаш бор.

САМАРҚАНД КИМЁ ЗАВОДИ - кимё саноатининг йирик қорхоналаридан бири. «Ўзкимёсаноат» давлатакциядорлик компанияси таркибига қиради. Аммофос, оддий суперфосфат, бойитилган суперфосфат ва б. фосфорли ўғитлар, сульфат кислота ишлаб чиқаради. Самарқанд ш.дан 12 км ғарбда, Кимёгарлар шаҳарчасида жойлашган. Дастлаб «Самарқанд суперфосфат заводи» номи б-н қорхона қурилиши 1950 й.да бошлан-

ган. 1980 й.дан ҳозирги номда. 1954 й.да сульфат кислота цехи, 1955 й.да суперфосфат цехи ишга туширилган. Оддий суперфосфат, аммонийлашган суперфосфат, техникада қўлланиладиган сульфат кислота, техник кислород, рўзгорбоп кимёвий маҳсулотлар и.ч. ўзлаштирилган. 3д 1965 й.да реконструкция қилиниб, и.ч. қувватлари 2 марта оширилди. 1975 й.да йирик сульфат кислота цехи фойдаланишга топширилди, 1978 й.дан жаҳон тажрибасида биринчи марта таркибиде 24,5% P2O5 бўлган паст навли Қоратов (Қозоғистон) фосфоритини қайта ишлашга ўтди. 1979 й.да зднинг 2навбати курилди, йиллик қуввати 450 минг т моногидрат бўлган сульфат кислота цехи, 136,4 минг т экстракцион фосфор кислота ишлаб чиқарадиган фосфор кислота цехи ишга туширилди. Зднинг аммофос и.ч. бўйича 3навбати 1982—84 й.ларда курилиб, 3экстракцион фосфор кислота цехи фойдаланишга топширилди. 1994 й.дан зда аммоний сульфат ўғитини и.ч. ўзлаштирилди. Корхонанинг диаммонийфосфат ўғити бўйича йиллик қувватини 200 минг т га етказиш учун қайта қуриш ишлари олиб борилмоқда. Йилига 500 минг т сульфат кислота, аммофос ва б. ўғитлар и.ч. қувватларига эга (2003). Корхона маҳаллий хом ашё базасида ишлашга ўтказилган. Корхонада ишлаб чиқарилган ўғитлар Хитой, Эрон, Туркменистон ва б. давлатларга экспорт қилинади.

САМАРҚАНД ЛИФТСОЗЛИК ЗАВОДИ — коммунал машинасозлиги санмати корхонаси. Юк ва одамларни ташишга мўлжалланган турли модификациядаги лифтлар, лифтларга эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқаради. Корхона қурилиши 1967 й.да бошланган. 1971 й.дан корхона замонавий русумдаги лифтларни сериялаб ишлаб чиқара бошлади. 1975 й.дан даре ва денгиз кемалари учун юк ва йўловчилар ташишга мўлжалланган лифтларни и.ч. ўзлаштирилди. 1987—89 й.ларда 3-д реконструкция қилинди

ва йиллик қуввати 8 минг дона лифтга етказилди. Собик Иттифоқда 3-д асосий лифтсозлик корхоналаридан бири бўлган. 1995 й.да корхона очиқ акциядорлик жамиятига айлантирилди.

САМАРҚАНД МАКОНИ - сўнгги палеолит даврига оид ёдгорлик (мил. ав. 40—12 минг йиллик). Самарқанд ш.да, унча катта бўлмаган Чашмасиёб сойининг ўнг қирғоғида жойлашган. 1939 й.да Н. Г. Харламов томонидан очилган. Шундан сўнг турли йиллар (1958 й.дан 1967 й.гача)да Д. Н. Лев, М. Ж. Жўрақулов, Б. Х. Ботиров, Ю. П. Холношкин ва В. А. Холюшкина каби тадқиқотчилар томонидан ўрганилган. Сўнгги палеолитга оид 3 та — юқори, ўрта ва қуйи маданий қатламлар аниқланган. Тадқиқотлар натижасида 6 мингдан зиёд хайвон суяклари, жуда кўплаб тош қурооллар топилган. Бу топилмалар аҳолининг, асосан, овчилик б-н шуғулланганлигидан далолат беради. Найза ўқ учлари, асосан, тош ва суякдан, қисман ёғочдан ишланган. См. жамоаси хўжалигида ёғоч ва суякни қайта ишлаш ҳамда тош қурооллар тайёрлаш муҳим аҳамиятга эга бўлган. Тош, суяк ва чиғаноқдан такинчоқлар яшашган. Маконда хунармандчилик б-н шуғулланиш учун махсус майдон бўлган. Тош қурооллар яшаш учун хом ашё Чўпонотадан келтирилган. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг асоси бўлган меҳнат қурооллари астасекинлик б-н такомиллашиб борган. Макондаги ҳар учала қатламдан топилган топилмалар шундан далолат беради.

САМАРҚАНД МЕЪМОРЛИК-ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ, Мирзо Улуғбек номидаги Самарқанд давлат меъморлик-қурилиш институти — меъморлик ва қурилиш соҳасида юқори маҳоратли кадрлар тайёрловчи олий ўқув юрти. 1966 й. Самарқанд ш.да ташкил топган.

Инт бакалавриатурасининг кундузги ва сиртки бўлимларида 14 йўналишда

2200 дан ортиқ талаба таълим олади, 8 йўналиш магистратура, 10 ихтисослик бўйича аспирантура ва 3 йўналиш бўйича докторантура фаолият кўрсатади. Ин-тда 6 та фт, 33 та кафедрада 274 проф. ўқитувчи (жумладан, 1 Ўзбекистон ФА акад., 1 БА академиги, 21 фан д-ри ва проф., 137 фан номзоди ва доцент) ишлайди (2004). Интда, шунингдек, малака ошириш фти, «Бизнес инкубатор», «Минтақавий иқтисодий таълим маркази», «Бизнес — интеллект» халқаро бизнес мактаби, лицей интерната, техник лицей, масофавий ўқитиш ва компьютер технологиялари маркази, лойиҳалаш тадқиқот устахонаси, Талабалар конструкторлик бюроси, Курилиш материаллари ва конструкцияларининг мустаҳкамлигини аниқловчи синов маркази, 3 та илмий лаб., тадқиқотлар полигони, кутубхонаси, спорт зали, сузиш ҳавзаси ва б. бор. «Меъморлик ва курилиш муаммолари» илмийтехник жур. (2000 й.дан) ва «Бинокор» кўп тиражлик газ. (1998 й.дан) нашр этилади. Инт фаолияти А. Оқилов, Э. Алиқулов, И. Жумаев, Т. Ширинқулов, Т. Холматов, З. Юсупов, Н. Шодиев каби олимлар номлари б-н боғлиқ. Инт биноси тарҳи 110x14 м, 8 қаватли, ассиметрик мужассамотга эга. Бош ўқув корпуси ин-т қошидаги лойиҳа экспериментал устахонаси(1972 й.да ташкил бўлган)да лойиҳалаштирилган (1984, меъмори О. Иброҳимов, Ю. Зокирова). Кошин, ғозгон мармари ва табиий тошлар, шунингдек, куёш нуридан сақловчи мосламалар б-н жиҳозланган. Худудида Улуғбек ҳайкали ўрнатилган (1968).

САМАРҚАНД МИНИАТЮРА МАКТАБИ — ўрта асрларда Самарқандда шаклланган тасвирий санъатдаги услубий йўналиш. Энг ривожланган даври 14-а. 2-ярми — 15-а. ва 17-а. ларга тўғри келади. Темурийлар даврида Самарқанд йирик маданият марказига айланган, меъморлик ва китобат санъати бекиёс даражада тараққий этган.

Ўзма манбалар, сақланиб қолган санъат ёдгорликлари Самарқандда тасвирий санъат қадимдан ривожланганлигини кўрсатади (қ. Афросиёб деворий расмлари). Амир Темур боғларидаги саройлар деворларига маҳобатли расмлар ишланган, шоҳона чодирлар тасвирлар б-н безатилган, кейинчалик Мирзо Улуғбек даврида ҳам бинолар тасвирий лавҳалар, сюжетли асарлар б-н безатилган: шоҳ, унинг яқинлари ва сафдошлари портретлари, қабул маросимлари, зиёфат, сафар ва жанг лавҳалари, ов ва б. манзаралар акс эттирилган; айниқса, Мирзо Улуғбек расадхонаси деворларига осмон гумбази, юлдузлар оламига тааллуқли жисмларнинг рамзий тасвирлари ишланган. Худди шундай тасвирлар б-н олим Абдурахмон аСўфийнинг астрономияга оид рисоласи ҳам С.м.м. вакиллари томонидан безатилган. С.м.м. усталари яратган расмларда воқеалар, асосан, манзара заминида тасвирланади; романтик тасвирларда Ўрта Осиё табиатига хос манзаралар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, маҳаллий халқ қиёфалари ўз аксини топган. Мужассамотдаги оригиналлик, безак тузилиши ва бадиий ифода воқиталаридаги аниқлик, йирик шакли, кенгликни симметрик тузилиши, сокин ритми ва б. ўзига хос хусусиятларга эга бўлган С.м.м.да қиёфалар рўпарадан чизилган, воқеалар пастбаланд адирларда, кўшк, чодир заминида тасвирланган; айниқса, заррин оч сариқ — оч бинафша рангли вазмин колорит диққатни тортади. Устод Гунг, Ғиёсиддин, Амир Темур саройида яшаган Хожа Абдулхай, унинг шоғирди Пир Аҳмад Боғишамолий, Муҳаммад Мурод Самарқандий ва б. С.м.нинг йирик вакилларидан. Низомийнинг «Хамса» (1446—47, Истанбулдаги Тўпкопу саройида), «Мирзо Улуғбек ўз аъёнлари б-н» алоҳида миниатюра (тахм. 1442, Вашингтондаги Фрир галереясида), Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти фондида сақланаётган Муҳаммад Шодининг «Фатҳнома» (тахм. 16-а.нинг 10—20й.лари), «Тарихи Абулхайрхо-

ний» (тахм. 16-а. 40й.), Фирдавсийнинг «Шоҳнома» (1556), Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» (1628) ва б. кўлэзма китоблар С.м.м. вакиллари томонидан бадиий безатилган.

Эльмира Исмоилова.

САМАРҚАНД МУДОФААСИ

(1220) мўғуллар истилоси даврида шаҳар аҳолисining қахрамонона кураши. 1220 й. 10 фев.да Чингизхон Бухорони эгаллагач (қ. Бухоро мудофааси), ўз кўшинини хоразмшоҳлар давлатининг 2пойтахти бўлган Самарқандни эгаллаш учун ташлайди. Муҳаммад Хоразмшоҳ С.м.га алоҳида эътибор қаратган. Шаҳар мудофаасида 110 минг жангчи, 20 та жанговар фил турган. С.м.га Тоғайхон, Борсмасхон, Сирсиғхон, Улоқхон (Ўлтонхон), Алп Эрхон, Шайхон ва Болохон каби амирлар бош бўлган. Мўғуллар хужуми 8 мартда бошланган. Қамал пайтида Чингизхон ҳарбий ҳийла ишлатган. У шаҳар камали учун кўшиннинг озгина қисмини ажратган, асосий кучларни эса пистирмага қўйган. С.м. раҳбарлари бу х.ийлага учиб, мўғулларнинг озлигини кўриб шаҳардан кўшиннинг катта қисмини ташқарига чиқарганлар. Мўғуллар ёлғондан чекинишган, самарқандликлар уларни таъқиб эта бошлашган. Пистирмага дуч келган Самарқанд кўшини қуршаб олиниб тормор қилинади. Ибн ал Асирнинг ёзишича, мўғуллар 70 минг жангчини, Жузжонийнинг хабарига кўра, эса 50 минг жангчини ўлдирганлар. Сўнгра шаҳар деворлари тагига сонсаноксиз асирларни ҳайдаб келтириб (қ. Ҳашар) уларни жанговар тартибда юзлик ва ўнликларга ажратиб, ҳар бир бўлинмага байроқ топширганлар. Самарқанд мудофаачиларининг жанговар филлар б-н иккинчи бор шаҳардан чиқиб жанг қилишлари ҳам самарасиз чиққан. Мўғуллар хужумни кучайтириб, шаҳарни манжаниқлардан тўпга тутганлар. Шаҳарда саросималик бошланган ва ниҳоят Чингизхон хузурига шаҳар қозиси, шайхулислом ва б. эътиборли шахслар бошчилигида ва-

киллар жўнатишган. Мўғуллар шаҳарга Намозгоҳдарвозасидан (шаҳарнинг шим. ғарбий томонидан) бостириб кириб (12 март) шаҳар истехкомларини бузишга киришганлар. Бироқ шаҳар аҳолиси қаршилиқ кўрсатишни давом эттирган. Алатхон бошлиқ 1000 кишилиқ кўшин мўғуллар сафини ёриб ўтиб, кейинчалик Муҳаммад Хоразмшоҳга бориб қўшилган. Қолган жангчилар (20 минг киши) Тоғайхон, Борсмасхон ва Улоқхон бошчилигида қалъага яшириниб олиб, 17 мартгача қаршилиқ кўрсатишган. Мўғуллар Жўйи Арзиз каналини бузганларидан сўнггина қалъани олишга муваффақ бўлган. Сув аркнинг атрофини босиб, унинг деворларининг бир қисмини ювиб кетган. Қалъа таслим бўлгандан кейин тирик қолган ҳимоячилар (1000 кишига яқин) Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан 1212—14 й.ларда қурдирилган Жоме масжидига яшириниб олишган. Мўғуллар масжидга нефть қуйиб, у ердаги барча одамлар б-н бирга уни ёндириб юборишган. 30 минг туркқанғли 20 та амирлари б-н қатл этилади. Қози, шайхулислом ва уларга тегишли кишилар (50 мингдан ортиқ киши) дан бошқа Самарқанд аҳолисining катта қисми камал ишлари учун ҳайдаб кетилади. Шаҳарнинг деярли барча хунармандлари (30 минг киши) асир қилиб олиб кетилади. Тирик қолган шаҳарликларга 200 минг динор товон тўлаш шарти қўйилган.

Ад.: Самарқанд тарихи, т. 1, Т., 1971.

Фахриддин Ҳасанов.

САМАРҚАНД «НАФИС» АКЦИ-ЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ - енгил саноат корхонаси, «Ўзбекенгилсаноат» давлатакциядорлик компанияси таркибига киради; миллий чинни буюмлар (лаган, коса, пиёла, чойнак, кўза, совғабоп чинни тўпламлари) ишлаб чиқаради. 1970 й.да «Самарқанд чинни буюмлари з-ди» номи б-н ишга туширилган, йиллик қуввати 22 млн. дона чинни буюмлар.

1994 й.дан ҳозирги номида. 1990 й.дан корхонада маҳаллий хом ашё

ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқариш йўлга кўйилди — Ангрэн каолинидан ва Лангар пегматитидан фойдаланила бошланди. Оммабоп чинни буюмлардан «Узум», «Оқ олтин», «Товус», «Наврўз» номли шарқ буюмлари тўплами, «Сабрина», «Семурғ» номли безатилган кўзалар ишлаб чиқарилади.

Корхонада 1500 га яқин ишчи фаолият кўрсатади, 13500 минг дона ёки 2 миллиард сўмликдан кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарилди (2002). Корхона маҳсулотлари чет элларга экспорт қилинади.

САМАРҚАНД РУС ДРАМА ТЕАТРИ, А.П.Чехов номидаги Самарқанд рус драма театри — Ўзбекистондаги дастлабки рус театрларидан бири. Бухоро, Қашқадарё, Самарқанд вилоятларига хизмат қилишга мўлжалланган. 1917 й. А. Юреньева-Лимонтов раҳбарлигидаги «Самарқанд рус театр студияси» халқ театрига айлантирилган. Давлат театри сифатида ўз фаолиятини 1918 й. «Момакаддирак» (А. Островский) спектакли б-н бошлаган. Труппа Н. Рубенская-Емельянова, Ф. Раневская, В. Ржевская, А. Клавдина-Телегина, Н. Нагорний-Галиков, Н. Москвин, Ф. Горький, А. Рибоков, А. Нерашова-Ежёва, А. Браиловский каби махсус театр таълимотига эга актёрлардан ташкил топди. А. Юреньева-Лимонтов бош реж. ва директор этиб тайинланади. Тез орада театр репертуаридан бадиий жиҳатдан анча етук «Сердаромад жой» (А. Чехов), «Тубанликда», (М. Горький), «Қароқчилар» (Ф. Шиллер) каби асарлар б-н бир қаторда шаклланиб келаётган ёш драматургларнинг асарларидан «Кирол сартароши» (А. Луначарский), «Икки дунё» (Е. Вольный), «Тонг олдидан» (А. Юреньева-Лимонтов) ва б. спектакллар жой олди. Театр йил сайин ўсиб, ривожланиб борди, унинг таркиби Гарнизон театри актёрлари (М. Белин-Белинович, К. Шорштейн ва б.) б-н тўлдирилди. 1925 й.дан (Ўзбекистон пойтахтининг Самарқандга кўчирилиши муносабати б-н) Ўзбекистон халқ маорифи комис-

сарлиги қридаги Республика рус драма театри деб юритила бошланди. Жамоа «Дегаевнинг соткинлиги» (В. Шкваркин), «Константин Терёхин» (В. Киршон) каби пьесаларни муваффақият б-н сахналаштирди.

1930 й. Республика пойтахти яна Тошкентга кўчирилиб, театр Самарқанд вилоят театрига айлантирилди. 1933 й. ўзбек театри б-н, 1935 й. Самарқанд ёш томошабинлар театри б-н бирлаштирилиб Самарқанд вилоят бирлашган театр номини олди. Рус труппаси Россиянинг марказий шаҳарларидан таклиф қилинган И. Шквалов, Ю. Алябьев каби актёр ва реж. лар, М. Есипов, В. Зотов, А. Патрашкин, кейинчалик А. Ларин каби рассомлар б-н тўлдирилди. Бу даврда театр ўзига хос репертуар яратишга ҳаракат қилиб, «Дарз» (Б. Лавренёв), «Любовь Яровая» (К. Тренёв), «Аристократлар» (Н. Погодин), «Таня» (А. Арбузов) ва б. асарларни сахналаштирди.

Иккинчи жаҳон уруши йиллари театр жамоаси кишилар қаҳрамонлиги, ватанга муҳаббат ва садоқат, фронт ҳаётини ифодаловчи «Батальон Ғарбга боради» (Г. Мдивани), «Ҳамшаҳар йигит» (К. Симонов), «Ҳаётбахш ўлим» (Ве. Вишневский), «Фронт» (А. Корнейчук), «Ҳамла» (Л. Леонов) каби асарларни сахнага кўйди. 1944 й. жамоа ўзбек труппасидан ажралиб чикди. Урушдан кейин театрнинг ижодий йўлини Н. Мартынова, М. Любанский, В. Веровская, Н. Балаев, Е. Соколова, Е. Карельская каби актёрларнинг истеъдоди белгилаб берди. 50—60й. лар театр репертуарида ўзбек драматургларининг асарлари салмоқли ўрин эгаллади: «Юрак сирлари» (Б. Рахмонов), «Навбахор» (Уйғун), «Бой ила хизматчи», «Майсаранинг иши» (Ҳамза), «Имон» (И. Султон), «Лулини алдаб булмайди» (Р. Бобожон), «Юддузлар жамоли» (С. Азимов), «Ватан ишқи» (Ш. Саъдулла, З. Фатхуллин), «Мирзо Улугбек» (М. Шайхзода), «Қизбулок» (Т. Тула) ва б. шулар жумласидан. 1957 й. Самарқанд вилоятлараро рус драма театрига айлантирилди.

1959 й. театр кршида «драма студияси» ташкил қилиниб, ёш актёрларнинг шаклланиши ва ижодий камолотида муҳим роль уйнади. 1964—87 й.лар театрга А. Гринберг бош реж.лик кидди. Жамоа ижодий изланишларда давом этиб, репертуарни бойитиб борди. 1977 й. театрга А. П. Чехов номи берилди. 80й.лар театрга олий ўқув юр்தларини тугатган иктидорли реж.лар, изланувчан актёрлар қабул қилинди, янги реж.лик талқинлари пайдо бўлди. «Водевиль кечаси» (А. Чехов), «Сунгилар» (М. Горький), «Кутурган пуллар» (А. Островский), «Эзоп» (Г. Фигейреду), «Зулдир» (А. Иброхимов), «Киёмат қарз», «Ўз аризасига қўра» (Ў. Умарбеков), «Тошкентда туман» (И. Тухтаев) ва б. асарлар куйидди.

Мустақиллик йилларида театр уз анъаналарини давом эттириб миллий ва жаҳон драматургиясининг сара намуналарини сахналаштирди. Театрга яқин ижодий кучлар қўшилди, иктидорли ижодкорлар В. Басалаев, В. Шлейкин, М. Хачатуров, С. Каприелов, С. Генкин, А. Тарасовлар бош реж.лик қилдилар. «Парижлик келин», «Даоген» (В. Константинов), «Насриддиннинг беш хотини» (И. Содиқов), «Вир стакан сув» (А. Скриб), «Норасо» (Д. Фонвизин), «Айбсиз айбдорлар» (А. Островский), «Мария Стюарт» (Ф. Шиллер), «Медея» (Еврипид), «Остона» (А. Дударев), «Темир хотин» (Ш. Бошбеков), «Ёлғончининг хотини» (Ж. Эннекён), «Севги кетчупи» (М. Задорнов), «Кошкин уйи» (С. Маршак), «Ёввойининг севгиси» (А. Кассоне) каби спектакллар сўнгги йиллар маҳсулидир. С. Барашева, А. Тарасов, С. Шамсутдинов, С. Иваргизов, Р. Хаиров ва б. театрнинг етакчи актёрларидир. Бош реж. — В. Бродянский, бош рассом — Н. Султонов (2004).

Эсон Ўринов.

САМАРҚАНД «СИНО» АКЦИЯ-ДОРЛИК ЖАМИЯТИ — машинасозлик саноати корхонаси. Маиший совиткичлар ва музлаткичлар, кондиционер-

лар ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Дастлаб корхона «Самарқанд совиткичлар заводи» номи б-н 1973 й. дек.да ишга туширилган. 1974 й.дан КШ180 типидаги «Самарқанд» рўзгор совиткичлари ишлаб чиқара бошлади. 1985 й.дан «Снежинка», 1991 й.дан «Сино» русумли совиткичларни и.ч. ўзлаштирилди. 1994 й.дан ҳозирги номда. 2002 й.дан «Парвина» компанияси б-н ҳамкорликда корхонани қайта қуриш ишлари амалга оширилди, корхонада 18 турдаги совиткичларни ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Корхона Италиядаги «Конной», «Галилео» компанияларининг энг замонавий технологиялари б-н жиҳозланган. Корхонада йиллик қуввати 250 минг дона совиткич, шунингдек, кондиционерлар ҳам ишлаб чиқарилади. Маҳсулотлари чет элга экспорт қилинади.

САМАРҚАНД ТЕАТРИ, Ҳамид Олимжон номидаги Самарқанд вилоят ўзбек давлат мусикали драма театри — Ўзбекистондаги кўҳна театрлардан бири. 1914 й. 15 янв.да М. Бехбудийнинг «Падаркуш» спектакли б-н очилган (спектаклини Бехбудий ва А. Бадрий раҳбарлигидаги труппа сахналаштирган). 1918 й. маърифатпарварлар тўдаси кўп тилли Самарқанд халқ театрининг ўзбек труппасига, 1920 й. «мусулмон агиттруппасига» айланади. 1930 й. Ўзбекистоннинг Самарқанддаги пойтахт театри мақомида ишлаётган Ўзбек давлат драма труппаси янги пойтахт — Тошкентга кўчирилиши муносабати б-н «Мусулмон агиттруппаси» ва «Кўк кўйлак» ҳаваскор театр тўдаси асосида Самарқанд вилоят ўзбек давлат мусикали драма театри ташкил топди. Театрга х.Нарзикулов бошлиқ, С. Жўрабоев бош реж., Собир Абдулла адабий эмакдош этиб тайинланди. Труппанинг қолган аъзолари Аҳмад Сулаймонов, Толибжон Содиков, Бурҳон Тўраев, Асрор Жўраев, Рустам Мансуров, Мардон Розиков, Юсуф Комилов, Каюм Ғаффоров, Шамси Маъруфий, Эътибор Кўзибоева, Ҳанифа Мавлонова, Шариф

Ақромов, Мавлон Муҳиддинов, Истат Худойбердиева, Мўминжон Маҳмудов, Бақо Тожиев, Ҳалима Зуфарова, Зухра Файзиева, Фотима Шайдуллина, Тўти Гаффорова, Мавлуда Аъзамова сингари санъаткорлардан иборат эди. Кўп ўтмай жамоага Зоҳид Содиков, Зайнаб Содикова, Рауф Болтаев, Кифоят Муслимова, Азим Насимов, Икрома Болтаева, Р. Аюпова ва б. келиб қўшилади.

Театр ўз фаолиятини 1930 й. С. Абдулланинг «Боғбон кизи» (Т. Содиков; реж. С. Жўрабоев) мусиқали драмаси б-н бошлади. Кетма-кет «Ҳалима», «Ўртоқлар», «Ўт б-н ўйнашмангиз» каби спектакллар сахналаштирилди. «Фунчалар» (З. Фатхуллин; Д. Зокиров) спектакли театр ҳаётида бурилиш бўлди. «Любовь Яровая», «Платон Кречет», «Бегона бола», «Макр ва муҳаббат» сингари чет эл ва жаҳон мумтоз асарлари ҳам 30й.ларнинг охирида сахналаштирилди. Театрда профессионализм, ижрода маҳорат русумларини чуқурроқ қарор топтириш мақсадида Ҳамза театри шекспирхонлик ва реж.лик лабораториясининг аъзоси Бобо Хўжаев Самарқанд театрининг бадий раҳбари этиб тайинланди (1938). «Фарҳод ва Ширин», «Гулсара», «Чегарачилар» каби спектакллар мисолида бадий образ даражаси кўтарилди. Театрнинг 30й.лардаги фаолияти 1939 й. Тошкентда намоиш этилган «Адолат», «Гулсара», «Номус», «Макр ва муҳаббат», «Насриддин афанди» ҳисобот ижодий сафари б-н яқунланди.

Яқунга биноан А. Жўраев, З. Содиков, И. Болтаева, У. Абдуллаев, И. Шкваловларга Ўзбекистонда хизмат қурсатган артист фахрий унвони берилди. Бу театрға берилган биринчи унвонлар эди.

1940 й. «Тоҳир ва Зухра» спектаклини сахналаштириш жараёнида театр илк бор ноталаштирилган оркестрга утади. Жамоага таклиф этилган асар мусиқасининг муаллифи Т. Жалилов, театр дирижёри Д. Зокиров, малакали созандалар, Н. Ҳошимов ва Ноила Ҳошимова, Қамара Бурнашева Москва консерваторияси

қошидаги опера студиясини битириб (1940) театрға келадилар ва мусиқали драмаларда бош ролларни ижро этадилар.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида ватанпарварлик мавзуидаги асарлар театр репертуаридан урин олди: «Қурбон Умаров», «Даврон ота», «Ҳамшаҳар йигит», «Фронт буйлаб буйрук», «Ўлим босқинчиларга!», «Фарзанд» ва б. 40й.ларнинг 2-ярмидаги спектакллар орасида «Ҳаёт кўшиғи», «Навбахор», «Бой ила хизматчи» алоҳида урин тутади. Бу даврга келиб театр Ўзбекистоннинг етакчи театр жамоалари сафига қўшилди ва 1953 й. Тошкентда навбатдаги ижодий сафарини амалга ошириб, «Алишер Навоий», «Сепсиз киз», «Оила», «Шамсиқамар», «Шоҳи сўзана», «Сепли тўй», «Лайли ва Мажнун» спектаклларини намоиш этди. Бунда А. Жўраев, З. Содикова, З. Содиков, Р. Мансуров, Б. Нуриддинов, Т. Нуриддинова, Ў. Султонов, Ш. Бобоҳонов, Ю. Комилов, К. Муслимова. Б. Тожиев сингари артистлар сахна усталари даражасига кўтарилгани, мусиқали драма жанри бўйича О. Мавлонова, С. Шукурова, Л. Эгамбердиева, О. Муқимова, М. Эрматов, Ў. Султонов, У. Маҳмудов сингари ижрочилар театрнинг етакчи вокал кучлари экани кўзга ташланди. 50—60й.лар театрға Юрий Станкевич (реж.), И. Пўлатов, П. Саидқосимов, Т. Қурбонов, Г. Нурхонов, Ш. Самандаров, Н. Тошканбоева, А. Тошканбоев, М. Аҳмедов, О. Беганжиев, К. Насриддинов, Р. Жўракулова, Т. Қудратов, Н. Комилов, Т. Ҳақимов, С. Ҳақимовларнинг келиб қўшилиши театр ижодий баркамоллигини таъминлади. «Гирдоб», «Парвона», «Аяжонларим», «Дилором», «Тўй», «Нодира», «Қиз қалъаси», «Фароғат», «Фарғона хикояси», «Қалтис ҳазил», «Оқпадар», «Ганг дарёсининг кизи», «Отелло», «Қиёмат қарз», «Қароқчилар», «Одам туғилди», «Серташвиш кексалик», «Сарвқомат дилбарим», «Эзоп», «Тентак», «Хийлаи шаръий», «Майсаранинг иши», «Меҳмон», «Бандаи

гумроҳ) («Она кураж»), «Сада остидаги муҳаббат» («Муҳаббат фожиаси»), «Тубанликда», «Искирт сатанг», «Инсонликка номзод», «Номи ўчсин!», «Беш кунлик куёв», «Прокурор» каби мусикали ва соф драматик асарлар 60—70й.ларда яратилди. Бу асарларни З. Содикова, М. Толипов, Ж. Махмудов каби режлар сахналаштирдилар ва К. Насриддинов, Б. Исмоилов, А. Даминова, Ш. Самандаров, О. Жўраев, Р. Жўрақулова, М. Аҳмедов, Т. Қурбонов каби артистлар етакчилик қилдилар. Театр 1991 й.да Давлат опера ва балет театри б-н бирлаштирилиб мусикали драма театри деб юритила бошлади.

Мустақиллик йиллари «Сарҳовузнинг бўйларида», «Гуноҳсиз гуноҳкорлар», «Имом Бухорий», «Қитмир», «Самарқанднома», «Бехбудий», «Спитамен», «Оқибатли қўшнилари» каби йирик драмалар б-н бирга «Нодирабегим», «Алпомиш», «Чимилдик», «Равшан ва Зулхумор», «Фарҳод ва Ширин» мусикали драмалари, «Самарқанд афсонаси», «Ипак йўли», «Хоним ва безорой» балетлари, болалар учун «Кичкинтой ва Карлсон», «Гўзал Василиса», «Уч чўчкача», «Ақлли куёнча», «Сехрли сандик», «Чандининг саргузаштлари» мусикали эртаклар давр руҳи асосида сахналаштирилди. Труппада Р. Жўрақулова, Б. Раҳимов, А. Қурбонов, Т. Очилтошев, Т. Пардаев, З. Турғунбоева, С. Саидова, Б. Исломов, Д. Раҳимова, М. Ҳақимова, Ш. Санакулов, Ж. Ёркулов ва б. театрнинг етакчи актёрларидир. Театрнинг бош дирижёри — Шарофиддин Жумабоев. Театрнинг бош расмоси — Даврон Сафоев.

Тошпўлат Турсунов, Бурҳон Исломов.

САМАРҚАНД ТИББИЁТ ИНСТИТУТИ (СамТИ), Самарқанд давлат тиббиёт институтига — тиббиёт олий ўқув юрти. 1930 й.да ташкил этилган. 1933 й. Ўзбекистон университети фтига айлан-тирилган, 1935 й.да яна мустақил ин-т бўлиб ажралиб чиқди ва ўша йили унинг ихтиёрига Самарқанд клиник касалхона-

си ўтказилди. СамТИ да 3 фт (даволаш, педиатрия ва врачлар малакасини ошириш), 2 бўлим (олий малакали ҳамшира, тиббий педагогика), 56 кафедра, клиника, шунингдек, анестезиология, нейрохирургия, урология ва б. соҳалар бўйича мустақил курслар ҳамда марказий илмий тадқиқот лаб.си бор (2004). Лаб. да морфологик, иммунологик тадқиқот бўлимлари мавжуд. Ин-тда 490 дан ортик ўқитувчилар фаолият кўрсатади, шулардан 68 киши фан д-ри, 49 киши проф., 172 нафари фан номзоди, 119 нафари доцент, 5 киши хизмат кўрсатган фан арбоби ва 6 киши Ўзбекистонда хизмат кўрсатган соғлиқни сақлаш ходими унвонига эга.

СамТИ да ўлка патологияси, жумладан, иссиқ икдим шароитида меъдаичак, юрактомир касалликлари ва б. мавзуларда тадқиқот ишлари олиб борилади. Инт ҳозиргача 28742 врач ва 27 та олий маълумотли ҳамшира тайёрлади, шунингдек, 20210 врач ўз малакасини оширди ва қайта тайёрланди (2004).

САМАРҚАНД ТУМАНИ — Самарқанд вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да Юқори Дарғом номи б-н ташкил этилган. Шим.дан Оқдарё, шим.шарқдан Жомбой, шарқдан Булунгур, жан.дан Ургут, ғарбдан Нуробод, Пастдарғом туманлари б-н чегарадош. Майд. 0,48 минг км². Аҳолиси 256,2 минг киши (2004). Туманда 8 кишлоқ фуқаролари йиғини (Боғибаланд, Даштакиболо, Каттакўрғонариқ, Кулбапоён, Охунбоев, Оғалиқ, Улуғбек, Қайнама) бор (2004). Маркази — Гулобод кишлоғи.

Табиати. Туман ҳудуди вилоятнинг жан.шарқий қисмида жойлашган. Зарафшон дарёсининг чап соҳилидаги водийда, шим.дан Самарқанд ш.га туташ. Туман асосан, тоғ олди рельефига эга, Оҳакли, Миронқўл ва қисман Сарикўл баланд текисликларидан иборат. Зарафшон дарёси туманнинг шим. қисмини қўшни Оқдарё туманидан ажратиб туради. Ўртача бал. 445 м. Адир, қир ва қисман қумли ерлардан иборат. Фойдали

казилмалардан тоғларда оҳактош, мармар, гранит, гипс, слюда ва вольфрам бор. Иклими кескин континентал. Ўртача йиллик тра 13,4°. Янв.нинг ўртача т-раси 0,2°, июлники 25°. Энг юқори тра 42°—44°, энг паст тра —26°. Йиллик ёгин 321 мм. Вегетация даври 215 кун. Тупроклари оч тусли бўз, ўтлоки, ўтлокиботқок, аллювиал тупроклар. Бу ерлар қадимдан обикор деҳқончилик р-нидир. Табиий ўсимликлардан қамиш, савағич, қиёк, барди, рўвак, буғдойиқ, ажрик, юлғун, шувок, янтоқ ва б. ўсади. Тоғларда арчазорлар, pista, ирғай, зирк учрайди, тоғ ўтлоклари ва яйловлар бор. Ёввойи ҳайвонлар кам қолган: қушлардан қалқик, булдуруқ, қирғий, лочин, бургут, қалхат ва ҳ.к. бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус татар, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 533 киши (2004).

Хўжалиги. Туман хўжалиги, асосан, Самарқанд ш. аҳолисини сабзавот ва полиз экинлари, боғ, тоқзор, чорвачилик ва паррандачилик маҳсулотлари б-н таъминлашга ихтисослашган. Саноат, транспорт, алоқа қорхоналари бор. С.т.да 828 хусусий қорхона бўлиб шулардан 88 таси йирик, 27 таси ўрта, 93 таси кичик ва 620 таси микрофирмадир. Улар савдо, умумий овқатланиш, кийим тикиш, пойабзал, телерадиоаппаратура, автомобиль ва мебелларни таъмирлаш, маиший хизмат кўрсатиш б-н шуғулланади.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи— деҳқончилик. Туманда 9 ширкат ва 1 жамоа, 419 фермер, 2 хусусийлаштирилган чорвачилик фермер хўжаликлари мавжуд. Суғориладиган ерлар 17,8 минг га, шундан 7,8 минг га ерга донли экинлар, 4,9 минг га ерга пахта, 2 минг га ерга сабзавот, 2,9 минг га ерга озуқа экинлари экилади, шунингдек, картошка, полиз экинлари ҳам етиштирилади. Хўжаликлари Чап Қирғоқ, Магистрал, Дарғом каналлари ва Зарафшон дарёсидан сув олади. Туманда қорамол, қўй ва эчки, парранда боқилади.

С.т.да 2002/2003 ўқув йилида 66 умумий таълим мактабида 55 мингдан зиёд ўқувчи, 3 ўрта махсус ўқув юртида 1270 ўқувчи таълим олди. 78 кутубхона, маданият уйлари, 73 спорт майдони, Оғалик тоғи сойлари атрофларида дам олиш масканлари бор. Туманда 6 касалхона, 10 даволаш муассасаси, 17 фельдшер-кушерлик пункти, 15 қишлоқ врачлик пункти мавжуд бўлиб, уларда 222 врач ишламоқда.

1947 й.дан туман «Шарқ тонги» газ. нашр қилинади (адади 1000).

САМАРҚАНД УНИВЕРСИТЕТИ,

Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университети (СамДУ) — Ўзбекистонда илмий ва педагог кадрлар тайёрлайдиган йирик олий ўқув юртидир. 1927 й. 22 янв.да Самарқандда Олий педагогика ин-ти сифатида ташкил этилган. Дастлаб 3 бўлим (физикамат., табиийгеоғр. ва ижтимоийиқтисодий), 11 ўқитувчи, 4 кафедра б-н иш бошланган. Ин-тда таълим 4 й.лик бўлган. Инт қошида 1929 й. нояб.да ишчилар фти, 1930 й. янв.да ишчилар ун-ти (кечки ва сиртки) ҳамда 1 ва 2 даражали мактаб ўқитувчилари учун малака ошириш ин-ти ташкил этилди. 1930 й. 22 янв.да Олий педагогика ин-ти Ўзбекистон педагогика академияси (педакадемия)га айлантирилди ва у таълимнинг фт тизимига ўтди.

1933 й. 20 янв.да Ўзбекистон давлат пед. академияси Ўзбекистон давлат ун-ти (ЎзДУ)га айлантирилди. Мактаблар учун ўқитувчилар тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишда ун-т қошида ташкил этилган кечки педагогика ин-ти муҳим роль ўйнади. Кейинчалик бу ин-т негизда Самарқанд педагогика ин-ти (1992 й. СамДУ б-н бирлаштирилди), 1935 й. тиббиёт фти негизда Самарқанд тиббиёт ин-ти ташкил этилди. Шунингдек, ун-т негизда Самарқандда

Қ.х., Тижорат, Чет тиллар интлари ҳам ташкил топди. 1941 и. ун-тга Алишер Навоий номи берилди. 2-жаҳон уруши даврида (1941 й. нояб.дан 1944 й. окт.

гача) Тошкентда Ўрта Осиё давлат ун-ти таркибида фаолият кўрсатди. 1960 й.дан ЎзДУ Самарқанд давлат ун-ти (СамДУ) деб атала бошлади.

Унт таркибида тарих, ҳуқуқшунослик, иктисодиёт, ижтимоий-сиёсий фанлар, ўзбек филол.си, рус филол.си, тожик филол.си, геогр., кимё, механикамат., физика, биол., информатика ва информация технологиялар, пед. ва бошланғич таълим, касбий таълим, мусиқа, жисмоний маданият фтлари, 73 ўқув лаб., 13 компьютер синфи, бизнес мактаб, тестга тайёрлов курси, ахборот технологиялари ва иктидорли талабалар б-н ишлаш маркази, ўқув диагностика маркази, махсус сиртки бўлим, метрология, патентшунослик бўлимлари, 8 кироатхона ва интернетга уланган компьютер залига эга кутубхона (3 млн. асар), Алишер Навоий, зоол., археология, геогр., университет тарихи музейлари бор. ун-тда 34 йўналиш бўйича аспирантура (1930 й. ташкил этилган) ва 4 йўналиш бўйича докторантура мавжуд.

Унтда 30 йўналиш бўйича (мат., механика, ҳуқуқшунослик, ўзбек, рус, тожик филол.си, кимё, иктисодиёт, менежмент, физика, электроника, биол., экология, тупроқшунослик, геогр., бошланғич таълим, пед.психология, меҳнат таълими, дефектология, тарих, фалсафа, ҳуқуқ ва маънавият асослари, мусиқа, амалий мат., информатика ва б.) бакалаврлар, 61 ихтисослик бўйича (информатика, мусикий таълим, пед., психология, бошланғич таълим, диалектика ва билиш назарияси, умумий тарих, ижтимоий фалсафа, сиёсат фалсафаси, Ватан тарихи, археология, тарихшунослик, аҳолишунослик ва меҳнат иктисодиёти, зоол., ботаника, ўсимликлар физиологияси, одам ва ҳайвонлар физиологияси, био-кимё, биотехнология, назарий физика, иссиқлик физикаси ва молекуляр физика, квант электроникаси, гелиофизика ва куёш энергиясидан фойдаланиш, назарий механика, суюқлик, газ ва плазма механикаси, ноорганик кимё, органик

кимё, физик геогр., математик таҳлил, дифференциал тенгламалар, математик мантиқ, эҳтимоллик назарияси ва математик статистика, геом. ва топология, мат. фанини ўқитиш методикаси, амалий мат. ва ахборот технологияси, ҳисоблаш мат.си, математик моделлаш, оптималлаштириш ва оптимал бошқарув, қаттик жисмли электроника, микроэлектроника, тупроқшунослик, агротупроқшунослик ва агрофизика, экология ва б.) магистрлар тайёрланади. 2003/2004 ўқув йилида 9320 талаба таълим олди, 930 ўқитувчи, жумладан, 88 фан д-ри ва проф., 468 фан номзоди ва доцент ишлади. СамДУ ни битирганлар орасида олимлардан И. Мўминов, С. Умаров, У. Орифов, Я. Ғуломов, А. Баҳовуддинов, Қ. Зокиров, В. Абдуллаев, М. Осимов, А. Нарзикулов, А. Адхамов, А. Отахужаев, Б. Валихўжаев, Ш. Воҳидов, ёзувчи ва шоирлардан Ҳасан Пўлат, Миртемир, Амин Умарий, Ойдин, Ш. Рашидов, Ҳамид Олимжон, Асқад Мухтор, Душан Файзий, Омон Матжон, Н. Нарзуллаев, Б. Бойқобиллов ва б. бор.

Унтда 1930 й.дан «Илмий асарлар» тўплами (1998 й.дан «СамДУ илмий тадқиқотлар ахборотномаси»), 1957 й.дан «Самарқанд университети» газ. нашр этилади.

Ибодулла Мирзаев.

«САМАРҚАНД УШШОҒИ» - Ушшоқнинг Ҳожи Абдулазиз Расулов кайта ишлаб басталаган йўли. «Ушшоғи Ҳожи», «Даромади Ушшоқ» деб ҳам юригилади. «С. У.»га Уззолнинг оҳанглари даромад килиб олинган ва кейинги ашула жумлалари Ушшоқ оҳанглирига уланиб кетган. Авжида Ушшоқ ва Уззол намудлари ишлатилган. «С.У.»нинг йирик ва кискароқ вариантлари мавжуд бўлиб, дастлаб Зебуннисонинг «инжост» радибли ғазали, кейинчалик Масихо, Комил, Огахий ғазаллари б-н ҳам айтила бошланган. «С.У.» куйидан Т. Содиқов ва Р. Глиэр «Лайли ва Мажнун», А. Козловский «Улуғбек» операларида фойдала

нишган.

САМАРҚАНД ЧОЙ ҚАДОҚЛАШ ФАБРИКАСИ

— энг тўнғич саноат корхоналаридан бири. Ўзбекистон ёғмой ва озиқ-овқат саноати уюшмаси таркибида фаолият кўрсатади. Давлат корхонаси. ф-ка 1923 й.да ташкил этилган. У пайтда чой 200 г ли килиб, қўлда қадокланган. 1938 й.да фабриканинг янги биноси ишга туширилган, 2-жаҳон уруши даврида кенгайтирилган. 1950—60 й.ларда йилига 12—15 минг т чой ишлаб чиқарилган. 1980—90 й.ларда қўшимча замонавий чой қадоклаш ускуналари ўрнатилиб, йиллик чой и.ч. қуввати 28—30 минг т га етказилди.

1996 й.да корхонада Ҳиндистонда ишлаб чиқарилган технологик ускуналар ўрнатилиб, чой қадоклашда янги рангли полимер плёнкалардан фойдаланиш жорий этилди. Фабрикада қадокланаётган чой маҳсулотлари ва ёрдамчи маҳсулотлар, асосан, Ҳиндистон ва Хитойдан келтирилади. Маҳсулотлар мамлакатимиз ички бозорида сотилади. 2002 й.да 2238 т қадокланган чой ишлаб чиқарилди.

САМАРҚАНД ШАРОБ КОМБИ-

НАТИ (Самарқанд вино заводи) — виноарак, саноатининг энг йирик корхоналаридан бири. «Ўзмевасабзавотузум саноатхолдинг» компанияси таркибига киради. Херес ва Мадера типидagi маркали узум винолари, бальзамлар, коньяклар ва коньяк ичимликлари, ликёрарак маҳсулотлари, этил спирти ва б. ишлаб чиқаради.

Корхона тарихи 1868 й.да истеъфодаги рус офицери Д.Л. Филатов томонидан кичик вино з-ди қурилиб, маҳаллий узум навларидан вино маҳсулотлари ишлаб чиқарилган даврдан бошланади. 1919 й.да барча вино з-длари, шу жумладан, Филатовнинг вино з-ди ҳам давлат тасаруфига олинган, 1922 й.дан Ёсонли вино з-ди сифатида «Турквино» (1926 й. дан «Ўзбеквино») давлат трести таркибига

кирган. Ўша даврда и.ч. қуввати 60 минг декалитрга етган. 1940 й.да здга проф. М. А. Ховренко номи берилган. 1981 й.да вино к-тига айлантиридди. 1994 й.дан очик турдаги акцияд орлик жамияти. Самарқанд вилоят туманларида вино тайёрлаш пунктларига эга. Корхонада ишлаб чиқарилган «Тиллақори», «Самарқанд», «Афросиёб», «Сугдиёна» коньяклари, «Самарқанд» бальзами, «Ўзбекистон» портвейни, «Вермут», «Ўўлақандоз», «Боғи майдон», «Боғи Шохрух» ошхона, десерт винолари халқорак ярмаркаларда олтин ва кумуш медаллар олган. 2002 й.да 302 минг дал узум виноси, 49 минг дал коньяк, 5 минг дал ликерарак маҳсулотлари, 17 минг дал ректификацияланган спирт маҳсулотлари ишлаб чиқарилди, 553 минг дал виноконьяк маҳсулотлари экспорт қилинди.

САМАРҚАНД ЭРТАГИСИ

- энг эртапишар маҳаллий олма нави. Халқ селекциясида Самарқанд шаҳри атрофларида чиқарилган. Дарахти баланд, шохшаббаси кенг, бал. 8—10 м га боради. Гул куртаклари бир йиллик новдаларда ҳосил бўлади. Гуллари йирик. Апр. бошларида гуллайди. Меваси майда, вазни ўртача 30—35 г, гоҳида 50 г гача боради, юмалоқ, сирти текис, тарамтарам, кизил. Пусти юпка, эти оқ, сувли, ширин, ёқимли. Меваси июнь ўрталарида пишиб етилади. Кўчаги ўтказилгач, 4йилдан мунтазам ҳосилга киради. Ҳар туп дарахтидан 50—200 кг гача ҳрсил олинади. Совуққа чидамли. Кўпроқ томорқа боғларда экиш тавсия этилади.

САМАРҚАНД ҚИШЛОҚ ХУ-

ЖАЛИГИ ИНСТИТУТИ - аграр соҳа бўйича мутахассислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. 1929 й.да Ўзбекистон давлат пахтачилик ин-ти ва Ўзбекистон зооветеринария ин-ти базасида ташкил этилган. 1933 й.дан Ўзбекистон к.х. инти, 1961 й.дан ҳоз. номда. Инт таркибида (2004): агрономия, инженерлик, ветеринария, зоотехния, қоракўлчилик,

иктисодиёт, касбий таълим фтлари ва магистратура бўлими, 40 га яқин кафедра бор. 1995 й.дан Республика лицейинтернати фаолият кўрсатади (2004 й.да 222 ўқувчи таълим олди). Инт кршида махсус виварий, дала участкалари, ўқув тажриба хўжалиги, паррандачилик бўйича микроферма, ветеринария поликлиникаси, жахон қорақўл тери намуналари махсус музейи, ин-т музейи, илмий кутубхона (530 мингдан ортиқ, асар) мавжуд. 2003/04 ўқув йилида Ин-тда агрономия, селекция, агрокеми ва тупроқшунослик, мевасаб-завогчилик, узумчилик, қорақўлчилик, ветеринария, зоотехния, бухгалтерия ҳисоби, иктисодиёт, муҳандисмеханика, тери ва мўйна технологияси ва б. мутахассисликлар бўйича 3768 талаба ўқиди, 283 ўқитувчи, шу жумладан, 31 фан д-ри ва проф., 155 доцент ва фан номзоди ишлади. Инт ташкил топгандан бери 30 мингдан ортиқ мутахассис тайёрлади. Аспирантураси, диссертациялар ҳимояси бўйича 2 ихтисослашган илмий кенгаш бор. Ўз босмаҳонасига эга. Дарсликлар, ўқув қўлланмалари ва «Илмий ишлар тўпламлари» нашр этади.

САМАРҚАНД ҚЎЗҒОЛОНИ

- маҳаллий ҳукмдорлар ва рус подшо ҳукуматиға қарши кўтарилган халқ қўзғолони (1868 й. 1—8 июнь). 1868 й. 1 майда рус подшо кўшинлари Самарқандни эгаллагач, генерал К. П. Кауфман шаҳар ва унинг атрофида жойлашган вилоятлардаги маҳаллий амалдорлар ўз ўринларида қолдирилганини, халқ бунгача мавжуд бўлган солиқларни подшо Россияси хазинасига топширмоғи лозим эканлигини эълон қилган. Ўша йилги солиқлар тўла ундирилганиға қарамай, подшо ҳукумати аҳолиға қайта солиқ солишни талаб қилган. Самарқанд вилоятида генерал Н.Н. Головачёв бошлиқ ҳарбийбюрокрatik ҳокимият ташкил қилиниб, меҳнатқаш аҳоли маҳаллий амалдорлар ва подшо маъмурияти томонидан эзилиши С.қ.ға сабаб бўлган. 1 июнь куни амир Музаффарнинг тўнғич

ўғли Абдулмалик тўра бошчилигидаги кўшинлар Шаҳрисабдан Самарқандға йўл олишган. Уларнинг етиб келиши б-н русларға қарши қўзғолон бошланган. Қўзғолонда хитойқишқоқдар, найманлар, туёқлилар, уруглиқлар, панжакентликлар, қорақалпоқдар ва шаҳарликлар қатнашган. Қўзғолончилар дастлаб Чўпонота тепалигида йиғилганлар. 2 июнь куни қалъаға ҳужум бошланган. Ўша даврда Самарқанд қалъасининг иккита дарвозаси бўлган. Асосий жанглар жанда Рухобод мақбараси тарафида жойлашган Бухоро дарвозаси атрофида бўлган. Баъзи муълумотларға қараганда жангларда ватанпарварлардан 6 мингдан зиёд одам қатнашган.

Қўзғолонға дастлаб Шаҳрисабз ва Китоб беклари Жўрабек ва Бобобеклар, кейинчалик Абдулмалик тура раҳбарлик қилишган. Қўзғолончилар рус аскарлари жойлашган қалъаға қаттиқ ҳужумлар уюштиришган. Бутун шаҳар аҳолиси қўзғалган. Бироқ амир кўшинлари Зирабулоқ жангида руслар томонидан тормор келтирилганини эшитгандан сўнг ва 4 июнь куни руслар Шаҳрисабзға юриш бошлаганлиги тўғрисида ёлғон мишмишға ишонган Китоб ва Шаҳрисабз беклари Самарқанддан чиқиб кетишган. Кейинчалик қўзғолонни Ибод Салимбоев, Тўхтаҳўжа Наългар, Зоқирбой Раззоқбоев, Абдушароф Абдулфатовлар бошқаришган. Қучларнинг заифлашишиға қарамай самарқандликлар қўзғолонни тўхтатмай 7 июнгача давом эттиришган, лекин қўзғолончилар уюштирган ҳужумлар анча сусайган. 2 кун мобайнида подшо кўшинининг 150 кишиси сафдан чиққан. 8 июнь куни подшо кўшиниға ёрдамға илғор қисмлар етиб келгандан кейин қаттиқ жанг бўлиб, Самарқанд руслар томонидан ишғол қилинган.

1868 й. 8 июнда Кауфман буйруғи б-н Самарқанд бирварақайиға тўпға тугилади. Шаҳарни батамом ёқиб юбориш ҳақида буйруқ олган аскарлар қиргин бошлайдилар. 9 июнда минглаб кишининг ёстиғини қуритган Самарқанд фо-

жиаси бошланади. Қатли ом 3 кун давом этади. Юзлаб одамлар ҳеч қандай терговсиз, сўроксиз отиб ташландилар. 19 киши, жумладан, кўзғолон фаоллари Сибирга сургун қилинган. Умуман олганда С.к. тарихда муҳим ўрин тутади. С. Айнийнинг фикрича, Абдулмалик тўранинг ҳаракати ва кўзғолончиларнинг жасорати туфайли Кауфман Бухорога ҳужум қилишдан воз кечишга ва сулҳ тузишга мажбур бўлган.

Манба: Мирза Абдулазим Сами, Тарихи салатини мангитийа, М., 1962.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1 китоб [Туркистон чор Россияси мустамлақачилиги даврида], Т., 2000.

Азим Маликов.

САМАРҚАНД ҚЎҒИРЧОҚ ТЕАТРИ, Асрор Жўраев номидаги Самарқанд вилоят қўғирчоқ театри — болалар театри. 1978 й. 1 сент.да Ғайратийнинг «Али кичкина» спектакли б-н очилган. Театр жамоаси театр ва рассомлик санъати интени тугатган 18 нафар ёшлардан ташкил топди. Янги театрга Одил Норбоев бош реж., Б. Рубинов бош рассом этиб тайинланди. «Қақилдоқ» (Л. Бобохонов), «Сатирик миниатюралар қўғирчоқлари ўйнаганда» (ЮЛасский), «Кишки эртак» (В. Иогельсон, А. Анисимов) ва б. биринчи мавсум спектакллари бўлди. Булар орасида томошабинларга манзур бўлган «Дадавой дангаса» (Л. Маҳмудов) 1000 мартаба қўйилган. Театр ўзбек ва рус гуруҳидан иборат. Ёш театр жамоасининг юксалиши, репертуарини шаклланиши, актёр ва реж.ларни тўғри йўналтиришда В. С. Иогельсон, З. Л. Алибековаларнинг хизмати катта. «Тимсоҳ гена», «Ажойиб эртак», «Паҳлавонлар қаерга кетишди», «Алижон сеҳргар» каби спектакллари ўзбек ва рус тилларида В. Иогельсон сахналаштирди. Опасингил Злояновалар, О. Абдуллаев, С. Ризазада, Н. Волокитина, Р. Низомбоев, М. Мирзааҳмедов, М. Муҳиддинова каби актёрлар спектакллар муваффақиятини таъминладилар. «Самар ва Канд»

М. (Халил), «Оби ҳаёт» (М. Ашурова), «Бахилнинг боғи кўқармас» (Ж. Маҳмудов), «Ўрмондаги воқеа», «Қачал Ботир хангомаси», «Флейтачи Санта», «Яхши ва ёмон», «Учар гилам», «Сеҳр салтанати» (А. Бобоалиев), «Морозко», «Дўймо-вочка» (В. Диёрова), «Маккор тулкича», «Биз Винни Пух бўлиб ўйнаймиз» (А. Миль), «Ҳожи тамтам хангомаси» (Б. Муҳаммадиев) каби спектакллар театрда сўнгги йиллар қўйилган энг яхши асарлардир. 2002 й. Япония ва Жан. Кореяда ўтказилган футбол бўйича жаҳон чемпионатига бағишлаб ЮНЕСКО томонидан ташкил этилган «Дейжон қўғирчоқ театри ва кўча ижрочилиги» фестивалида «Ҳожи тамтам хангомаси» спектакли б-н қатнашиб соврин олган. Театр хоз. кунда ижодий жиҳатдан юксалиш йўлида. 1992 й. Ҳ. Олимжон номидаги театр биносига кўчиб ўтган. А. Муҳаммаджонов, Н. Ҳожиметова, М. Маликов, А. Абдуразоқов, Ж. Жабборов, Е. Хўжаева ва б. етакчи актёрлардир.

Эсон Ўринов.

САМАРҚАНД-АЙНИЙ АВТОМАГИСТРАЛИ (А377) — халқаро аҳамиятли автомобиль йўли, умумий уз. 311 км. Самарқандни қўшни Тожикистон Республикасининг Айний шаҳри б-н боғлайди. Йўлнинг Ўзбекистон худудидаги қисми 37 км, II—III тоифали, асфальтбетон қоплама ётқизилган. Йўлдаги транспорт ҳаракати жадаллиги 1000—4600 автомобиль/кунни ташкил қилади (2003).

САМАРҚАНД-АНДИЖОН ТЕМИР ЙЎЛИ — чор Россияси томонидан 1880—1890 й.ларда ҳарбий мақсадларда қурилган Закаспий ҳарбий темир йўли (Красноводск—Жебел—Чоржўй—Самарқанд—Тошкент ва Андижон) нинг давоми. Уз. 530 км. 1895—99 й.ларда қурилган. Дастлаб ҳарбий, яъни Ўрта Осиёда Англия таъсирининг олдини олиш мақсадларда қурилган, кейинчалик сиёсийиктисодий жиҳатдан қат-

та аҳамиятга эга бўлди. Закаспий т.й. Самарқандга етказилгач (1988), Чор Россияси хукумати уни Фарғона водийси ва Тошкент томон узайтиришга қарор қилди. 1895 й. 27 майда С—А. т.й.ни ва унинг Тошкент ва Янги Марғилон (ҳоз. Фарғона ш.) га олиб борадиган тармоқларини қуришга киришилди. Қурилишга 2 та т.й. батальони ҳамда аҳолидан 13 минг ишчи жалб қилинди, уларга инженер А. И. Урсати бошчилик қилди. Қурилиш материалларининг ақсарияти Андижон, Қўқон, Марғилон ва Тошкентдан, қолган қисми Россиядан келтирилди ва қурилиш ишлари жуда оғир шароитларда олиб борилди. С—А.т.й., дастлаб, Урсатьевская (ҳоз. Ховос)гача, кейин 1898 й.да Андижонгача етказилди. 1899 й. Самарқанд—Тошкент тармоғи қуриб битказилди. 1899 й. апр ойидан бу йулда поездлар мунтазам қатнай бошлади. Шу йили Закаспий т.й. Ҳарбий вазирлик ихтиёридан олиниб, Темир йўллар вазирлиги ихтиёрига ўтказилди. Ҳоз. даврда бу йўл «Ўзбекистон темир йўллари» давлатакциядорлик компаниясининг бўлимларига қарайди. Унинг Самарқанддан Тошкентгача бўлган қисми тўла электрлаштирилган ва электропоездлар катнайди. Ад.: Суворов В. А., Историкоэкономический очерк развития Туркестана (По материалам ж.д. строительства в 1880—1917 гг.). Т., 1962.

Тоҳиржон Мирзаев.

САМАРҚАНД - АШХОБОД - ТУРКМАНБОШИ АВТОМАГИСТРАЛИ (М37)

— халқаро аҳамиятли магистрал автомобиль йўли. Умумий уз. 1581 км. Йўл Самарқанд ш.дан бошланиб, Бухоро—Туркманобод (Чоржўй) — Мари орқали Каспий денгизи қирғоғида Туркманбоши портига тугайди. Йўлнинг Ўзбекистон ҳудудидаги уз. 365 км, шундан 283 км I тоифали, 82 км II тоифалидир. Йўлнинг 62 км цементбетон, қолган қисми асфальтбетон қопламали. Йўлдаги кунлик транспорт ҳаракати жадаллиги 13438 автомобиль/ кунни ташкил қила-

ди (2003). Йўлнинг ўтмиш тарихи 1928 й.лардан бошланади. Дастлаб шағалтош қопламали бўлиб, Самарқанд—Навоий—Бухоро вилоятларини ўзаро боғловчи асосий йўл бўлган. 1950—63 й.ларда йўл каттиқ қора қопламали қилиб қайта қурилган (к. Зарафшон тракти). Кейинчалик собиқ Иттифок даврида йўл қўшни Туркменистоннинг Красноводск (ҳоз. Туркманбоши) порт ш.гача давом этдирилиб, М37 халқаро автомагистрал деб қайта номланган. Ҳозир бу автомагистрал Европа Иттифоқининг Кале ш. (Франция)дан бошланиб Бельгия, Германия, Польша, Украина, Россия, Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон орқали ўтиб, қўшни Қозоғистоннинг Олмаота ш.да тугайдиган қатта Е40 халқаро автомагистралининг республикамиз ҳудудидан Бухоро—Навоий—Самарқанд орқали ўтувчи қисмига қиради.

Ад.: Стрелцов И. В., Семенов Л. И., Опыт строительства автомобильных дорог в Ўзбекистане, Т., 1965.

Тоҳиржон Мирзаев.

САМАРҚАНДИЙ

Муҳаммад ибн Абдужалил (12-а.) — ҳанафий муҳаддис. Абу Ҳафс Нажмиддин Умар ибн Муҳаммад анНасафийнинг шоғирди. С.нинг «Мунтахаб китоб алқанд фи зикр уламои Самарқанд» («Самарқанд уламолари хотирасига доир қанд (дек ширин) китобининг сайланмаси») китоби бор. Унда самарқандлик 200 га яқин муҳаддис, факих, уламо ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Ўзига хос ҳадис тўплами ҳисобланадиган бу асарнинг ягона ва тўлиқ бўлмаган нусхаси Париждаги Франция миллий кутубхонасида сақланади. Фанда ҳозиргача форс тилидаги «Кандия» асари С. «Мунтахаб»ининг араб тилидан таржимаси, деган хато тасаввур мавжуд.

Дурбек Раҳимжонов.

САМАРҚАНД-ҚАРШИ АВТОМАГИСТРАЛИ (А378) — Ўзбекистон ҳудудидаги халқаро аҳамиятли автомобиль

йўли, умумий уз. 138 км. Йўл I—III тоифали, асфальтбетон қопламали. Йилнинг кузқиш фаслларида Тошкент— Термиз (M139) халқаро автомагистралининг (к. Камма Ўзбекистон тракти) Самарқанд ва Қашқадарё вилоятлари оралиғидаги Тахтақорача довоидан ўтувчи қисмида оғир юкли автопоездларининг қатновини таъминлаш, Самарқанд—Қашқадарё вилоятлари ўртасида автобус ҳаракатини йўлга қўйиш ва халқ хўжалик юкларини ташишда муҳим ўрин тутди. Йўлдаги транспорт ҳаракати жадаллиги 4000—6000 автомобиль/кунни ташкил қилади (2003).

САМБИТГУЛ (*Nerium oleander*) кендирдошлар оиласига мансуб доимияшил бута ёки кичикроқ дарахт. Ватани — Кичик Осиё. Ўрта денгиз бўйида ва Осиёнинг субтропикларида 5 тури учрайди. Қрим ва Кавказда, Қора денгиз бўйларида, Ўрта Осиёда манзарали ўсимлик сифатида экилади. Бўйи 2—5 м, барги қалин, тўқ ёки оч яшил нашта-рсимон. Гули 3—7,5 см катталиқда, йирик, қатмақат бўлиб, ок, пушти ёки кизил, баъзан сариқ, хушбўй, новда учидан тўпгул ҳосил қилади. Июль—авг.да гуллайди. С.нинг ҳамма қисми заҳарли. Пўстлоғи ва баргларида юрак касалликларида ишлатиладиган неринин, неринтин, олеандрин ва б. гликозидлар бор. С. қадим замонлардан бери кўпгина мамлакатларда уйда ва паркхейбонларда манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади. Уруғи ва қаламчасидан осон кўпаяди.

САМБО (рус. — қуролсиз ўзини химоя қилиш) — спорт кураши тури. Унга курашнинг миллий турларидаги энг самарали усуллар асос қилиб олинган. 20-а.нинг 30й.ларида СССРда пайдо бўлган. С.нинг спорт (кураш) ва жанговар турлари мавжуд. С. курашида курашчилар махсус белбоғли калта яқтак киядилар. С.да ракибининг қўл ва оёқларидан олиш, оёқлар б-н оёқларига, қўлига ва гавдасига қарши ҳаракатлар

қилиш руҳсат этилган. С.да ўз оёғида тик туриб ракиб курагини ерга теккизса ёки оғритувчи усул қўлланганда ракиб ўзини мағлубиятга учраганлигини тан олса, шунингдек, баллар бўйича фарқ 12 тага етса, ракиб ман этилган усулни қўллаб жазоланса соф ғалаба қайд қилинади. Ракиблардан бири соф ғалабага эриша олмаса, олишув натижаси спортчиларнинг тўплаган балларига қараб аниқланади. Жанговар С.да курашчилар бошга шлем, қўлларига бармоқлари очик қўлқоп кийиб, оғизга қапа (тишини химоя қилиш учун) солиб мусобақалашадилар. Жанговар С.да тепиш, уриш, оғритувчи усуллар қўллаш ва бўғиш мумкин. Кураш 10x 10 м дан 13x13 м гача катталиқдаги гиламда ўтказилади. Курашчиларнинг олишув майдони 6x9 диаметрли бўлиши керак. Кураш танаффуссиз 4—5 мин. давом этади. С.нинг спорт турида: ёшлар (20 ёшгача) ва эркаклар: 52, 57, 62, 68, 78, 82, 90, 100, 100 кг дан ортик: кизлар (20 ёшгача) ва аёллар: 48, 52, 56, 60, 64, 68, 72, 80, 80 кг дан ортик; ўсмир ўғил болалар (16—18 ёш): 48, 52, 56, 60, 65, 70, 75, 81, 87, 87 кг дан ортик; ўсмир кизлар (16—18 ёш): 40, 44, 48, 52, 56, 60, 65, 70, 75, 75 кг дан ортик вазнларда беллашадилар. Фахрийлар (35 ёшдан юқори) ва С.нинг жанговар турида эса 62, 68, 74, 82, 90, 100, 100 кг дан юқори вазн тоифасида мусобақалашадилар. С. бўйича Халқаро ҳаваскорлик федерацияси (ФИАС; 1985 й. ташкил этилган)га 80 га яқин мамлакат аъзо. 1980 й.дан Олимпиада ўйинлари дастурига киритилган. 1973 й.дан С.нинг спорт тури бўйича, 2001 й.дан жанговар С. бўйича жаҳон чемпионати ўтказилади. Ўзбекистон С. федерацияси 1964 й. тuzилган. Аёл С.чиларнинг федерацияси дунёда фақат Ўзбекистонда ташкил этилган (1996) ва у ҳам Жаҳон ҳамда Осиё федерациясига аъзо бўлиб кирган. 1971 й. Тошкентда халқаро турнир, 1972 й. I Европа чемпионати, 1998, 2001 ва 2002 й.да эса ўсмирлар, ёшлар ва эркаклар ўртасида Осиё чемпионати, 2001 ва 2003 й.ларда илк бор аёллар С. юлдузлари-

нинг жаҳон чемпионати мусобақалари ўтказилган. Ўзбекистон С. терма жамоаси жаҳон чемпионатида 1-ўринни эгаллади (1993, Омск), Осиё чемпионатида бир неча марта жамоа ҳисобида (аёллар ва эркеклар, қизлар ва ўсмирлар) ғолибликни қўлга киритди. С. бўйича спорт устаси Ж. Шарапатов Осиё С. федерациясининг президенти (2001 й.дан), халқаро тоифадаги спорт устаси Фазлиддин Пўлатов вице-президенти ва Осиёда С. курашини ривожлантириш қўмитаси раиси (2003 й.дан) ҳисобланади. Собир Курбонов, Сайфиддин Ходиев, Бобомурод Файзиев (2 мартадан), Шуҳрат Хўжаев, Ақобир Курбонов, фахрийлар ўртасида эса Фазлиддин Пўлатов, Ўрол Жуманиёзов, Остон Чўлиев (2 мартадан) жаҳон чемпиони бўлишган. Ўзбекистон Республикасининг барча вилоятларида болалар ва қизлар С. билан мунтазам шуғулланишлари. Республика олий спорт маҳорати мактаби, вилоятлар спорт маҳорати мактаблари, шунингдек, Олимпия захиралари коллежларида С. кураши бўлимлари бор.

САМДУ (Самарқанд давлат университети) — қ. Самарқанд университети.

«САМКОЧАВТО» ҚЎШМА КОРХОНАСИ — автомобилсозлик саноати корхонаси. «Ўзавтосаноат» уюшмаси таркибига кириди. «Ўзавтосаноат» ва «Коч холдинг А.Ш.» (Туркия) компаниясининг ҳамкорлигида ташкил этилган. Ўрта ҳажмли автобуслар ва юк машиналари ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Ўзбекистон ва Туркия ўртасидаги иқтисодий муносабатлар асосида қўшма корхонани қуриш тўғрисида 1995 й.да битим, 1996 й.да таъсис ҳужжатлари имзоланди. Корхона қурилишини молиялаштиришда Ўзбекистон Республикаси (50%), Туркия томонидан «КочАвтоинвест ЛТД» (40%), «РамДиш тижарет А.Ш.» (5%), «Коч холдинг А.Ш.» (5%), компаниялари қатнашган. 1999 й. март ойида здининг дастлабки маҳсулотлари

— шаҳар ичида ва шаҳарлараро йўловчи ташишга мўлжалланган ўрта ҳажмли автобуслар, ишлаб чиқарилди. 2000 й.дан 2 т дан 5 т гача юк кўтарадиган машиналар и.ч. ўзлаштирилди. 2002 й. шаҳарлараро йўловчи ташувчи турбодизелли двигатель ўрнатилган автобуслар ва 10 тонна юк кўтарадиган юк машиналари ишлаб чиқарила бошлади. 2002 й.да, шунингдек, ўт ўчириш, ассенизацион, эвакуатор, ёқилғи, ичимлик сув, чиқинди, нон ва нон маҳсулотлари ташувчи махсус автомобиллар и.ч. йўлга қўйилди. 2003 й.да шаҳар ичида 50 йўловчи ташишга мўлжалланган автобус, 20 тонна юк кўтарадиган «Форд» русумли юк машинаси ишлаб чиқариш бошланди. Корхонада Япония, Германия, Италия, Англия ва Туркияда ишлаб чиқарилган энг замонавий технологик ускуналар ўрнатилган. Корхонада ишлаб чиқарилаётган автомобиллар таннархини камайтириш, уларнинг бутловчи ва эҳтиёж қисмларини маҳаллий корхоналарда и.ч. чоратадбирлари кўрилмоқда. Корхонада 2002 й. 414 та автомобиль ишлаб чиқарилди. Корхона маҳсулотлари Ўзбекистон ички бозорида сотилади, шунингдек, Россия, Украина, Қозоғистон, Афғонистонга экспорт қилинади. Экспорт салмоғини ошириш мақсадларида шу давлатларда корхонанинг ваколатхоналари очилган.

САМНЕР (Sumner) Жеймс Бетчеллер (1887.19.11, Каптон, Огайо штати— 1955.12.8) — америкалик биокимёгар. АҚШ Миллий ФА аъзоси (1948 й.дан). Гарвард ун-тини тугатгач (1910), ассистент (1914—29), Корнелл ун-ти тиббиёт коллежи проф. (1929 й.дан). Асосий илмий ишлари ферментлар ёки энзимлар кимёсига оид. Илк бор уреаз энзимини кристалл шаклда ажратиб олган. Юқори даражада фаол ферментлар препаратларини синтез қилган ва бу кристалл ферментларнинг соф оксиллар эканлигини исботлаган. Нобель мукофоти лауреати (1946).

САМОА, Денгизчилар ороллари — Тинч океандаги вулкан ороллари, Полинезияда, 13—14^о ж.к.да. Энг йирик ороллари — Савайи, Уполу, Тутуила. Мустақил давлат — Самоа ва АҚШ мулки бўлган Шарқий Самоага бўлинган. Қадимда С.га полинезлар келиб ўрнашган. Европаликлардан оролга илк бор (1722 й.да) голландиялик Я. Роггевен борган. 1768 й.да француз денгизчи сайёҳи А. Бугенвиль оролга келиб, унга Денгизчилар ороллари деб ном берган.

САМОА (Samoa), Самоа Мустақил давлати (The Independent State of Samoa) — Тинч океanning жан.ғарбий қисмида, Полинезияда жойлашган давлат. Самоа архипелагининг ғарбий қисми — Савайи, Уполу, Аполима, Манано, Фануатану, Намуа, Нуутеле, Нуулуа ва Нуусафее о.ларини эгаллайди. Майд. 2,8 минг км². Аҳолиси 178,6 минг киши (2002). Пойтахти — Апиа ш. Маъмурий жиҳатдан 14 округ (district)га бўлинади.

Давлат тузуми. С. — Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига кирувчи мустақил давлат. Амалдаги конституцияси 1962 й. 1 янв.да қабул қилинган, унга 1997 й. тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — 1963 й.дан йўлбошчи Малиетоа Танумафили II, конституцияга биноан, қабиаларнинг бошлиқлари томонидан умрбод сайланган, унинг вафотидан кейин давлат бошлиғи Қонун чиқарувчи ассамблея томонидан 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Фоно (Қонун чиқарувчи ассамблея), ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Ороллар вулкан отилиши натижасида вужудга келган тоғлик бўлиб, асосан, базальтдан иборат. Энг баланд жойи 1858 м (Савайи о.даги Силисили тоғи). Қирғоқлари баланд ва қояли. Иклими субэкваториал ва тропик, пасатли, сернам иқлим. Ўртача ойлик тра 25—27°. Нам тропик ўрмонлар б-н қопланган. Йиллик ёғин 2000—4000 мм;

кучли бўронлар бўлиб туради. Оқар сувлари йўқ. С. да 600 га яқин ўсимлик тури бўлиб, уларнинг 25% эндемик. Ҳайвонот дунёсида сут эмизувчилар кам, қуш кўп.

Аҳолисининг 98% самоалар, қолганлари — Океаниянинг бошқа оролларида кўчиб келганлар ва қисман европаликларнинг авлодлари. Расмий тиллар — самоа ва инглиз тиллари. Шаҳар аҳолиси 21%. Диндорларнинг 80% протестант; католиклар ҳам бор.

Тарихи. С. худудида қадимдан полинезияликлар яшаб келган. 18-адан европаликлар бу ерга кела бошлаган. 1899 й. С.ни Германия, 1914 й. Янги Зеландия босиб олди. 1920й.ларда ташкил этилган «Мау» ватанпарварлик ташкilotи мустамлакачиларга қарши курашга раҳбарлик қилди. 1962 й. 1 янв.дан С. мустақил давлат деб эълон қилинди. 1970 й. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстликка қўшилди. Мамлакат 1997 й.гача Ғарбий Самоа деб аталди. С. 1976 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 1 июнь — Мустақиллик кун и (1962), обхаво шароити ноқулай бўлганлиги учун 1 янв.дан 1 июнга кўчирилган.

Сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. С. либерал партияси, 1994 й. асос солинган; Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш партияси, 1979 й. тузилган; С. миллий таракқиёт партияси, 1985 й.да Христиандемократик партия номи б-н ташкил этилган, 1988 й.дан ҳоз. номда. Мамлакатда бир қанча тармоқ қасаба уюшмалари фаолият юритади.

Хўжалиги. Иқтисодиётининг асосини қ.х. (плантация деҳқончилиги) ташкил этади. Мамлакат худудининг 32% ишланади, 66% га яқини ўрмон. Экспорт учун банан, кокос пальмаси, какао етиштирилади. Маҳаллий эҳтиёж учун батат, ямс, маккажўхори, шоли, таро, апельсин ва ананас экилади. Чорвачилигида қорамол, чўчка, парранда боқилади. Балиқ овлаш ривожланган. Ўрмонда қимматбаҳо нав ёғоч тайёрланади. Саноати қандолатчилик ва мебель ф-калари, кийимкечак, гғойабзал, кокос

ёғи ва совун и.ч., ёғочсозлик ва кофе туйиш корхоналаридан иборат. Автомобиль эҳтиёт қисмлари 3-ди мавжуд. Автомобиль йўллари уз. салкам 800 км. Апиа ш.да денгиз порти ва халқаро аэропорт бор. Четга копра, какао, банан чиқаради, четдан озиқ-овқат ва саноат моллари, бензин, транспорт воситалари келтиради. Асосан, Янги Зеландия, АҚШ ва Австралия б-н савдо қилади. Сайёҳлик ривожланган. Пул бирлиги — тала (С. доллари).

Маорифи. С.да давлат мактаблари б-н бир қаторда хусусий ва миссионерлик ўқув юртлари ҳам бор. 6 й.лик бошланғич мактабда дарслар инглиз ва самоа тилларида, 6 й.лик ўрта мактабда инглиз тилида олиб борилади. Апиа ш.да 2 ун-т, кишлоқ хўжалик ва. пед. коллежлари, расадхона, халқ кутубхонаси бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. «Савали» (хукуматга қарашли ойлик нашр, 1904 й.дан самоа ва инглиз тилларида чиқади), «Самоа ньюс» («Самоа янгиликлари», инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1994 й.дан), «Самоа обсервер» («Самоа кузатувчиси», самоа ва инглиз тилларида ҳафтасига 5 марта чиқадиган газ., 1979 й.дан), «Самоа уикли» («Самоа ҳафтаси», инглиз тилида чиқадиган ҳафтанома, 1977 й.дан). Мамлакатда ахборот агентлиги йўқ. С. радиоэшиттириш хизмати хукуматга қарашли тижорат маҳкамаси бўлиб, 1948 й. ташкил этилган. С. телевизион корпорацияси хукумат қарамоғида, 1993 й. ташкил этилган.

Меъморлиги. Маҳаллий аҳоли соҳил яқинидаги 400 кишлоқда, чўзиқроқ доира шаклидаги фале деб ағалувчи анъанавий чайлаларда яшайди. Деворсиз чайлалар ёғоч қозиқлар устига қурилиб, томига кокос ёки панданус япроғи ёпилади. Европаликлар Апиа ш.да истиқомат қилади. Шаҳар марказида 1—2 қаватли европача уйлар қурилган, уларнинг тепасида черков кўнғирокхоналари қад кўтарган. Бу ерда меҳмонхоналар, майда корхоналар, хорижий компанияларнинг идоралари,

шунингдек, хукумат муассасалари жойлашган.

САМОА, самоа тили — полинез тилларияан бири. Ғарбий Самоанинг расмий тили (инглиз тили б-н бирга); Шарқий Самоада расмий мақомга эга бўлмасда, унда даврий матбуот нашр этилади, радиоэшиттириш ва телекўрсатувлар олиб борилади. Унда 240 мингдан ортиқкиши сўзлашади. Билинарбилинмас диалектал тафовутлари бор. Фонетикасида ундошлар тизимининг 2 тури: адабий ва сўзлашув турлари фаркланади. Лексика соҳасида бир қатор предметлар, ҳаракатҳолат ва тана қисмлари оддий ва «хурматли» номларга эга. Ёзуви 1834 й.да миссионерлар томонидан лотин графикам асосида ишлаб чиқилган.

САМОАЛАР — Полинезия халқи. Самоа о.нинг асосий аҳолиси (190 минг киши). Янги Зеландия, Австралияда ҳам яшайдилар. Умумий сони 335 минг киши (1990й.лар ўрталари). Диндорлари, асосан, христиан протестантлар.

САМОДИЙ ТИЛЛАРИ, самоед тиллари — урал тиллари оиласи таркибидаги тиллар гуруҳи; хоз. ненец, энец, нганасан ва селькуп, шунингдек, аслида йўқолиб кетган, «улик» камасин, мотор, карагас каби тилларни камраб олади. Россия Федерациясининг шим. Евросиё қисмида, Сибирь ғарбида Енисей ва Обь дарёларининг ўрта оқимида тарқалган. Сўзлашувчилар сонининг камайиб бориши кузатилади: улар 1970 й.да 34 минг кишидан ортиқроқ, 1980 й. бошларида 27 минг киши булган. Синтактик қурилиши, яъни гап булақларининг тартиби кўп жиҳатдан туркий тиллардагига ўхшайди (эга — тўлдирувчи — кесим; аникловчи — аникланмиш каби). Лексикасида тунгусманжур, мўғул, туркий ва рус тилларидан ўзлашган сўзлар кўп учрайди.

Ст. нинг ҳаммаси учун ҳам ёзув яратилмаган: рус графикаси асосидаги ёзув ненец тилида ўтган асрнинг 30й.ларидан

мавжуд; селькуп тилида бир қанча муддат шундай ёзувда ўқув адабиётлари чоп этилган бўлсада, бошқа Ст. ўз ёзувига эга эмас.

САМОДИЙ ХАЛҚЛАРИ (самодийлар; эски номи — самоедлар) — халқ. Ненецлар, энцлар, нганасанлар, селькупларнинг умумий номи. Самодий тилида сўзлашади. Кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрича, Жан. Сибирь Сх.нинг кад. ватани бўлиб, улар бу ердан мил. 1 ва 2минг йилликнинг бошида астасекин Шим.га тарқалганлар. Бугучилик, мўйначилик, балиқ овлаш ривожланган.

САМОИЙ (араб, тинглашга оид), само — 1) кад. доира ва ногора усулларидан бири. Сокийнома усулининг жонлироқ тури; 2) унга боғлиқ мумтоз куй ҳамда ашула йўллари («Анджон самоси» ва б.). Шашмақомдаги Дугоҳ мақомида «Самоий Дугоҳ» номли чолғу қисми мавжуд.

САМОЙЛОВИЧ Александр Николаевич [1880.17(29).12, Нижний Новгород — 1938.13.2, Москва] — туркийшунос олим, акад. (1929). Санкт-Петербург ун-ти шарқ фтини тугатган (1903). Шу ун-тда ўқитувчи, приватдоцент (1907—17), проф. (1917—22). Ленинград Шарқ тиллари ин-ти проф. (1920—37), ректори (192225). СССР ФА гуманитар фанлар бўлими акад.котиби (1929—33), Шарқшунослик ин-ти директори (1934—37). С. туркман, усмонли турк, ўзбек, кримтатар тиллари, фольклори, этнографияси, адабиёти бўйича тадқиқотлар олиб борган. Хусусан, ўзбек адабий тили ва мумтоз адабиёти, фольклори ва этнографиясига оид 100 дан ортиқ асар ёзган, ўзбек адабий тилининг шаклланиш йўлларини тадқиқ этган («Чигатоий адабий тилида «жўкчилик» унсурлари», 1930; «Ўзбек адабий тилининг қурилиш йўллари ҳақида», 1932). Унинг «Навоий туюклари» (1917), «Чигатоилик Амирий туюкларидан» (1926), «Лутфийнинг

чигатоий ча туюклари» (1926), «19аср Хива туюклари» (1927) асарларида ўзбек адабиётида туюк жанри урганилиб, унинг узига хос хусусиятлари очиб берилган. Атоий, Бобур асарларини урганиш ва нашр этиш бўйича ҳам бир қанча ишларни амалга оширган. 1937 й.да ноҳақ қамокқа олинган ва отиб ташланган.

Ас: К истории литературы среднеазиатскотурецкого языка. — «Мир Алишир», Л., 1928; Собрание стихотворений императора Бабура, ч. 1 Текст, Петроград 1917.

САМОЛЁТ (рус. сам — ўзим ва летать — учмоқ), аэроплан — хаводан оғир учиш аппарати. Двигатель ёрдамида илгарилама ҳаракатланганда қанотларда вужудга келадиган кўтариш кучи таъсирида ердан кутарилади. Двигатель валига Урнатилган винт тез айланганда хосил буладиган тортиш кучи (поршенли двигателлар урнатилган Сда) ёки сопло орқали катта тезликда чиқадиган газларнинг итариш кучи (реактив двигателли Сда) таъсирида олдинга ҳаракатланади (учади). Қанотларининг бир ёки икки текисликда жойлашишига қараб, С. моноплан (қаноти бир текисликда) ва биплан (қанотлари икки текисликда), двигателлари сонига қараб, 1, 2, 3 ва 4 моторли (баъзан, беш ва олти моторли); двигателлари турига қараб, винтли (поршенли ва турбовинтли), реактив двигателли (қ. Авиация двигатели), йуловчилар ўринлари сонига қараб, бир, икки ва куп уринли; қўлланилишига қараб, ҳарбий ва фуқаро, санитария, юк ва махсус турларга булинади. Қурукликдан, сувдан (гидросамолёт), шунингдек, ҳам сувдан, ҳам қурукликдан кутарила оладиган (самолётамфибия, яъни ғилдиракли шасси б-н жиҳозланган гидросамолёт) С.лар бор.

С.нинг асосий қисмлари: фюзеляж — одамлар, жиҳрзлар, қуруллар (бир моторли Сда двигатель) учун мўлжалланган корпус, қанот; элерона — Сни кундалинг текисликда бошқариш учун мўлжалланган қўзғалувчан сирт,

қанотнинг бир қисми; қуйруқ қанот. Қуйруқ қанот қўзғалмас сиртлар: горизонтал қисм — стабилизатор ва вертикал қисм — киль ҳамда қўзғалувчан сиртлар, баландлик рули ва буриш рулидан иборат. Учувчи СНИ элероналар, баландлик ва буриш руллари ёрдамида бошқаради.

Бир моторли (двигетелли) Сда ички ёнув двигатели фюзеляжнинг тумшук қисмига, реактив двигатель урта ёки орқа қисмига ўрнатилади. Кўп моторли Сда двигателлар қанотлардаги мотор гондолаларига маҳкамланади. Гилдиракли шасси учуши олдида ва қўнгандан кейин С.нинг югуриши учун хизмат қилади. С.га ҳаво кўрсатадиган рўпара қаршиликни камай-тириш учун учуш пайтида шасси букланиб, гилдираклар қанот ичига тортилади, қўниш пайтида яна чиқарилади. С. тезлиги унга урнатилган двигателга боғлиқ бўлади.

Мас, винтмоторли С. — 320 км/соатгача; турбовинтли ва турбореактив С. — 1000 км/соат гача; товушдан тез учар С. — 2500—3000 км/соат. Жаҳонда «Бонинг» (АҚШ), ЯК, АН, ИЛ, ТУ (Россия), «Каравелла» (Франция), «Харриер» (Англия) ва б. русумли самолётлар ишлаб чиқарилади.

С.лар Ўзбекистонда ҳам ишлаб чиқарилади. Тошкент авиация 3-ди (ҳоз. «Тошкент авиация и. ч. бирлашмаси») давлат акциядорлик жамияти) да ИЛ14 (1940), АН10, АН8, АН12, АН22, «Антей» (1956 й.дан), суперлайнер ИЛ76 (1973 й.дан) ишлаб чиқарилган; 1992 й.дан ИЛ114 самолёти ишлаб чиқарила бошлади (С.нинг тарихи, тараққиёт босқичлари ва б. маълумотлар ҳақида Авиация мақоласига қ.).

САМОЛЁТ СПОРТИ — спортнинг ҳарбийтехник тури; оғирлиги ва двигатели турлича бўлган самолётларда учуш тезлиги, баландлиги, узоклиги, давомийлиги, тез кўтарилиши ва юк кўтариши бўйича рекордлар ўрнатиш, шунингдек, спорт самолётларида учувчилик маҳорати бўйича мусобақаланиш. С.с.

20-а.нинг бошларида вужудга келган. Халқаро авиация федерацияси (ФАИ, 1905 й. ташкил этилган) га 80 га яқин мамлакат аъзо. Жаҳон чемпионатлари фақат учувчилик маҳорати бўйича ўтказилади (1960 й.дан). Яна қ. Авиация спорти.

САМОЛЁТСОЗЛИК - қ. Авиация.

САМОРИ (Samory) Туре (тахм. 1840—1900) — Африка давлат ва сиёсат арбоби, лашкарбоши. Юкори Нигер ҳавзасидаги малинка халқининг Уасулу давлати асосчиси (19-а.нинг 70—90й.лари). Ғарбий Африка халқларини бирлаштиришга ҳаракат қилиб, Европа мустамлакачиларига қарши курашган. Французлар томонидан 1898 й.да асирга олинган ва Нджоле (Габон) қишлоғига сургун қилинган, ўша ерда вафот этган.

САМОСИЙ, Хожа Муҳаммад Бобой Самосий (13-а. охири, Ромитан туманидаги Самос қишлоғи — 1354) — ҳожагоннақшбандия тариқатининг йирик намояндаси, бухоролик 7 пирнинг бешинчиси. Хожа Али Ромитанидан таҳсил олиб, унинг вафотидан сўнг ҳожагонлик тариқатини бошқарган. Баҳоуддин Нақшбанд туғилганда уни маънавий фарзандликка қабул қилиб, Саййид Мир Кулолта Баҳоуддин тарбияси б-н шугулланишни топширган. С. боғбонлик б-н кун кечирган. С. кулоҳини Баҳоуддинга ҳада этиб, унга муршидлик қилган. Баҳоуддин Нақшбанд ана шу кулоҳ шарофатидан балоғардонлик кароматига эга бўлган, дейдилар. С. туғилган қишлоғида дафн қилинган. Қабри устидаги макбара, агрофдаги масжид ва тошқудуқ мустақиллик йилларида таъмирланган.

Ад.: Ориф Усмон, Бухорои шарифнинг етти пири, Т., 2003.

САМОЪ (араб. — эшитмоқ, тингламоқ) — 1) мусулмон маданиятида шогирдларнинг ҳадис ва б. диний асар-

ларни ўзлаштириш йўли, уларни ёзув матнга қараб эмас, балким муршидлардан эшитиб олиб ёдлаш усули; 2) 9-а.дан суфийларнинг диний ғазалларни оҳангга солиб ўқиш услуби; 3) (зикру С.) — Ўрта ва Яқин Шарққа шасаввуф мазмунидаги асарларни мусикий, баъзида эса (мас, Жалолиддин Румий асос солган мавлавия тарикатида ва б.да) тана ҳаракатлари воситасида ҳам ижро этиш анъанаси. 9—10-а.ларда шаклланган бўлиб, кейинчалик деярли барча тарикат (қодирия, кубровия, яссавия, нақшбандия ва б.)да турли кўринишларда кенг тарқалган. С. амалиётида мусикий чолғулар (танбур, дутор, рубоб, най, чанг, уд ва б.) б-н биргаликда ўйин усуллари («чорзарб», «самой», «як қарс», «беш қарс» ва х.к.) ҳам жалб қилинган. 18—19-а.ларда С анъаналари зикр, кашга ашула (хонақоий, ҳаққоний), қатга ўйин туркумлар таркибига, турк мақамларчгг. («Оғир Самой», «Йурук Самой», «Соз Самойиси»), араб мумтоз мусиқаси («Самой дарж», «Самой башраф» ва б.) га сингиб кетган. С. масалалари Ғазолий, Қалободий Бухорий, Хужвирий ва б. тасаввуф назариётчилари асарларининг алоҳида боб ва фаслларида батафсил шарҳланган.

Абдуманнон Назаров.

САМПАЙЮ (Sampaio) Жорже (1939.18.9, Лиссабон) — Португалия давлат арбоби. Лиссабон ун-тининг юридик фтини тугатган (1961). Португалия академиялараро уюшмаси кенгаши бош қотиби (1961—62), 1962—69 й.ларда Лиссабонда адвокатлик б-н шуғулланган. Сўл социалистик кучлар ҳаракати асосчиси (1974), Португалия муваққат ҳукуматининг давлат қотиби (1975—78), Европа Кенгашида инсон ҳуқуқлари бўйича Европа комиссияси аъзоси (1979—84), Социалистик партида халқаро муносабатлар учун масъул (1986—87), Парламентда Социалистик партия гуруҳининг раиси (1987—88), Социалистик партия бош қотиби (1989—91), Лиссабон ш. мэри (1989—95), 1996

й. Нянв.дан Португалия Республикаси президенти. 1979—95 й.ларда Португалия парламенти депутати.

САМСУН — Туркиянинг шим. қисмидаги шаҳар. Самсун элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 362,7 минг киши (2000). Қора денгизнинг Самсун қўлтиғи соҳилидаги порт. Тамаки етиштириладиган р-нинг савдотранспорт маркази. Озиқовқат, тамаки, кимё саноати корхоналари мавжуд. Минерал ўғитлар ишлаб чиқарилади. Мис эритиш 3-ди, ун-т бор. Балиқ овланади. Шаҳар мил.ав. 6-а.да бунёд этилган ва Амисус деб аталган.

САМУМ (араб. — иссиқ шамол) — Арабистон я.о. ва Шим. Африка чўлларидаги қуруқ иссиқ шамолнинг номи. С. кучли қумли бўрон, баъзида момақалдирок б-н бирга кузатилади.

САМУРАЙЛАР (японча самурау — хизмат қилмоқ) — ўрта асрларда Японияда зодагонлар, майда дворянларнинг ҳарбий табақаси. Минамото сулоласи даврида (1192—1333) алоҳида табақа бўлиб кўзга кўринган, сёгун (ҳарбий зодагон ҳукмдор)лардан келиб чиққан. Токугава сулоласи вақтида (1603—1867) эса, бағамом табақа сифатида шаклланган. С.нинг энг имтиёзли қатламини хатамото (маъноси «байроқ остида») ташкил қилиб, улар сёгунларнинг бевосита вассаллари бўлган. С.нинг асосий қисми князларнинг вассали эдилар, уларнинг ўз ери бўлмаган, княздан маош сифатида гуруч олганлар. С.нинг қонуни — бусидо (маъноси «жангчи йўли») ўз эгаси бўлмиш йирик зодагонларга содикдони талаб қиларди. С. учун шарафли машғулот фақат ҳарбий хизмат бўлиб, улар меҳнаткаш оммани менсимаслик, писанд қилмаслик руҳида тарбияланган эдилар. Токугава қонунига биноан, С. ҳарбий табақа аъзоларига нисбатан ўзини номуносиб тутган оддий фуқарони тезлик б-н ўддириши мумкин эди. Токугава сулоласи ҳукмронлиги даврида

ички урушлар тўхтаганда, С.нинг ҳарбий отрядлари деҳқон кўзғолонларини бостириш б-н машғул бўлган. Кейинчалик С.га эҳтиёж камайиб борган ва уларнинг аксарияти ҳунармандчилик ва савдо б-н шуғуллана бошлаган. С. 1867—68 й.лардаги инқилобда (Мэйдзи исин) муҳим роль ўйнаган. Мазкур инқилобдан сўнг С. табақаси расман бекор қилинсада, улар ўзларининг имтиёзли мавқеларини сакдаб қолган. 1872—73 й.лардаги аграр қонунлар эълон қилинганидан сўнг, С. янги заминдорлар қаторига ўтган. Армия ва флотдаги зобитларнинг аксарияти собиқ Сдан иборат эди. С.нинг «жасорати», анъаналари (душманга асир тушмаслик учун ўзини ўзи ўлдириш — харакири)ни улуғловчи қонун, янгиянги урушларни кўмсаш, ирқчилик, босқинчилик ташвиқоти япон ҳукмрон доираларининг ғоявий қуролига айланган. Япон милитаристларини С. деб аташ одат тусига кирган. «С.» атамаси япон ҳарбий доираларига нисбатан ишлатилади.

Ад.: Очерки новой истории Японии (1640—1917), М., 1958; Спеваковский А. Б., Самураи — военное сословие Японии, М., 1981; Кузнецов Ю. Д. и др., История Японии, М., 1988.

Темур Ғиёсов.

САМУЭЛЬСОН (Samuelson) Бенгт (1934) — швед биокимёғари. Асосий тадқиқотлари простагландинларни ажратиб олиш, кимёвий тузилиши ва биокимёвий хусусиятларини ўрганишга оид. Нобель мукофоти лауреати (1982, С. Бергстрём ва Ж. Р. Вейн б-н ҳамкорликда).

САМУЭЛЬСОН (Samuelson) Пол Энтони (1915.15.5, Гэри, АҚШ, Индиана штати) — америкалик иқтисодчи. 1940 й.дан Массачусетс технология ин-тида профассистенти, 1966 й.дан шу институт проф. 1941 й.дан бошлаб ўқитувчилик б-н бирга давлат муассасаларида маслаҳатчилик ҳам қилган (1961—68 й.ларда Оқ уйнинг иқтисодиёт бўйича маслаҳатчиси). Халқаро иқтисодий уюш-

ма президенти (1965—68). С.нинг илмий ишлари ҳоз. замон иқтисодиёт фанининг деярли барча соҳаларини қамрайди. Иқтисодий динамика назарияси, иқтисодий циклар, истеъмолчи талаби назарияси, фаровонликнинг иқтисодий назарияси, халқаро иқтисодиёт назариясига муҳим ҳисса қўшган. С.нинг иқтисодий қарашлари қисқача неоклассик синтез деб аталади ва даромадларнинг тақсимланиш қонуни ҳоз. замон маржиналистик ғояларининг «классик» принциплар б-н биргаликда таҳлил этилади. С. аралаш иқтисодиёт назарияси тарафдори, яъни давлатнинг иқтисодиётга қисман аралашувини маъқуллайди. С.нинг «Экономикс» дарслиги (1945) ва «Иқтисодий таҳлил асослари» (1948) асари бир неча бор нашр этилган. Нобель мукофоти лауреати (1970).

САМЪОНИЙ, Абу Саъд Абдулқарим ибн Муҳаммад ас Самъоний алМарвазий (1112, Марв — 1167) — тарихчи, этнограф, географ олим. Кўп юртларни кезган, 50 га яқин илмий асарлар яратган. Унинг 1156 й.да Самарқанд ш.да ёзиб туғатган «Китоб алансоб» («Нисбалар китоби») номли тарихийгеографик ва этн. асари жуда муҳим манба. Ушбу китоб 8 жилддан иборат бўлиб, муаллифнинг Ўрта Осиёдан то Арабистонгача бўлган кўп йиллик саёҳати натижасида ёзилган. Китобда тарихий ва географик номлар, қабила бошлиқлари, тарихий шахслар, вилоятлар, шаҳарлар ва қишлоқлар, дарёлар, кўллар, тоғлар номлари алифбо тарзида берилиб, уларга анча батафсил изоҳлар берилган. С. ўз асарида Эрон ва Мовароуннаҳрдаги шаҳар ва қишлоқларнинг деярли барчаси ҳақида қимматли маълумотлар берган. Мас, Насаф ш.нинг 3 маҳалласи, 4 кучаси, 2 маежиди, 2 қарвонсаройи, 1 работи ҳақида сўз юритади.

Ас: Насабнома (АлАнсоб) (арабчадан Абдулғафур Раззоқ Бухорий ва Комилжон Раҳимов таржимаси), Бухоро, 2003.

Ад.: Камалиддинов Ш. С., «Китаб

алансаб» Абу Саъда Абдалкарима ибн Мухаммада асСамъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии, Т., 1993; Ҳасанов Ҳ., Ўрта Осиёлик географ ва сайёҳдар, Т., 1964.

САН, Асан Самъокан — Афғонистоннинг шим.даги Гузганон вилоятидаги урта аср шаҳарларидан бири. 9-а.да С. катталиги жиҳатидан вилоятда Анбар ш.дан кейин турган. 737/738 й. С. яқинидаги чуқур сой бўйида араблар б-н турк хоқони кўшини ўртасида жанг бўлган. 10-а.да С. тоғдаги кичик шаҳар (мадина) эканлиги, унда кўплаб ариқлар ва боғлар борлиги, айниқса, ёнғокзорлари б-н машҳурлиги, 11-а.да С. яқинида феруза кони борлиги, уни хорижий давлатларга чиқарилганлиги манбаларда қайд этилган. 12-а.да С.да мис кони ҳам бўлган.

САНА (араб. — йил) — йил, ой ва кун ҳисобини англатувчи атама. Бирор ҳодисанинг содир бўлган календарь вақтини билдиради. Тарихий ёзувларда, жумладан, китоблар, ҳужжатларда ҳодиса рўй берган вақт С. сифатида белгиланади. Ибтидоий даврларда С. ҳисобини олиб боришга эҳтиёж бўлмаган. Жамият таракқий этиши б-н деҳқончилик, чорвачилик ва денгизда сузиш ишлари вақт ҳисобини аниқроқ олиб боришни талаб қилди. Вақт ўлчов бирлиги қилиб табиий ҳодиса, яъни Ернинг ўз ўқи атрофида бир марта айланиб чиқиши учун кетган вақт — сушка олинди ҳамда узоқ вақтлар ҳисобини олиб бориш учун календарь вужудга келди.

САНА ЎЗГАРАДИГАН ЧИЗИК - Ер юзасида 180° ли меридиан орқали ўтказилган шартли чизик. Бу чизикдан ғарбдан шарққа ўтилса, эртасига ҳам ўша сана (кун) ҳисоблана беради. Агар шарқдан ғарбга ўтилса, бир кун ташлаб ҳисобланади. Мас, 25 март куни ғарбдан шарққа ўтилса, эртаси куни 26 март эмас, 25 март бўлади. Агар шарқдан ғарбга

ўтилса, 26 март ташлаб юборилиб, 27 март деб ҳисобланади.

САНАМ — уйғур мумтоз мусикаси жанри. Анъанавий созандалар — хонандалар ансамбли ҳамда раққос(а)лар томонидан асосан тўй, сайил ва турли давраларда ижро этилган. Шарқий Туркистоннинг барча ҳудудларида тарқалган бўлиб, қашқар Си, или Си, кумул Си, ёрқанд Си каби турларга бўлинади. С.лар бир неча қўшиқ (мас, или С.ида — «Чонг санам», «Йулан», «Машуғум», «Сувар», «Чимчим айтдим» каби) ва тезлашиб бораётган рақслардан таркиб топиб, туркум тарзида ижро этилади. С қўшиқлари банд—накарот шаклида бўлиб, халқ тўртликларига асосланади. Улар «санам», «қашқарча» каби усулларга боғланиб жозибали янграйди. Уйғур Сларининг чолғу (мас, сурнай ёки урма созлар томонидан ижро этилган) йўллари ҳам мавжуд.

САНАМ - қ. Бут.

САН-АНТОНИО – АҚШнинг жан. қисмидаги шаҳар, Техас штатида. Аҳолиси 1,14 млн. киши (2000). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Йирик чорвачилик р-нининг савдомолиямаркази. Машинасозлик, металлсозлик, озик-овқат, цемент, кимё, тикувчилик, кўнпойабзал саноати корхоналари мавжуд. Бальнеологик иқлим курорти. ун-тлар, музейлар бор. Шаҳарга 1718 й.да асос солинган. 18—19-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган. Шаҳар атрофида АҚШнинг харбий базалари жойлашган.

САНАТОРИЙ (лот. sano — даволайман, соғайтираман) — даволашпрофилактика муассасаси Сларда табиий даволаш омиллари (иқлим, минерал сувлар, шифобахш балчиқ ва б.) б-н бир қаторда даво бадан тарбияси қўлланилади, парҳез овқатлар берилади, даво ва дам олиш тартибига амал қилинади. Саноат корхона-

ларига яқин жойларда ишчихизматчилар учун санаторийпрофилакторийлар ташкил қилинади (қ. Профилакторий). Санаторийпрофилакторийлар корхона маъмурияти ва қасаба уюшмалари назоратида бўлади. Ўзбекистон С.ларида иқлим, куёш, бальнеобалчиқ б-н даволаш, даволаш физкультураси ва терренкурдан кенг фойдаланилади. Слар курортларда ва иқлими, табиати, санитариягигиена шартшароитлари қулай бўлган ерларда (махаллий С.) жойлашади. Буларга Шоҳимардон, Окгош, Чорвоқ дам олиш зоналари қиради (қ. Курорт).

Юртимиз аҳолисини ўзи яшаб турган одатдаги иқлим шароитларида сойномлаштириш учун ноёб табиий иқлим омилларига эга бўлган Слар бор. Буларга «Октош», «Зомин», «Косонсой», «Мироки» С.лари қиради. Шунингдек, республикада минерал сувларнинг барча турларини ўз ичига олган бой гидроминерал ресурслар мавжуд. «Чимён» Сеида «Мацеста» сувига ўхшаш сульфидли (водород сульфидли) сув, «Чортоқ», «Нихол» С.сида йод ва бром микдори юқори бўлган йодбромли сув, «Чинобод», «Турон», «Бўстон», «Ботаника», «Ситораи Моҳи Хоса», «Косонсой» Сларида Саки, Евпатория курортларининг сувидан қолишмайдиган кам минераллашган гидрокарбонат, натрий хлоридли сув, «Абу Али ибн Сино» С.сида табиий радионли сув бор. Бу шифобахш сувлардан беморлар ичадилар, ванна (душ) қабул қиладилар ва даво мақсадларида фойдаланадилар. Бу Слар ҳоз. кун талабига жавоб берадиган замонавий даволашдиagnostика базасига эга. Сларда даволашдиagnostика муолажаларини олиб бориш учун малакали шифокорлар, тиббий асбобукуналар б-н жиҳозланган хоналар ва лаблар мавжуд. Ўзбекистонда катталар, болалар ва оилавий Слар бор. Тиббий йўналишига қараб Слар сил б-н оғриган беморлар учун (бу Сларга йўлланма бепул), қон айланиш аззолари, овқат ҳазм қилиш аззолари, нафас олиш аззолари касалликлари, моддалар

алмашинувининг бузилиши, асаб тизими ва таянчҳаракат аззолари, эндокрин касалликларини даволашга мўлжалланган бўлади. Слар бир ва кўп профили бўлиши мумкин. Республикамиздаги бир профили Сларга «Умид гулшани» (гинекологик ва андрологик); «Ситораи Моҳи Хоса» (бўйрактош), «Октош», «Зомин» (нафас олиш аззолари) қиради.

Санаторийкурортда даволаш самарадорлиги ва натижаларнинг барқарорлиги беморларни С. ва курортларга тўғри танлаб юборишга боғлиқ. С.га беморлар даволашпрофилактика муассасаларида тиббий кўриқдан ўтказилиб, кейин юборилади. Врач беморга санаторийкурорт картасини тўлдириб беради. С.га, асосан, касалликларнинг бошланғич даврида, шунингдек, стационарда даволашга эҳтиёжи бўлмаган сурункали касалликлар ва операцияларни бошидан кечирган беморларни тузалиш босқичида юборилади.

Болалар Слари сурункали касалликлар ривожланишининг олдини олишда касал болаларни комплекс даволашнинг муҳим томонларидан ҳисобланади. Болаларни С.га врач кўрсатмасига мувофиқ юборилади. Ревматизм, сил, таянчҳаракат аззолари функциясининг бузилиши, нафас аззолари, овқат ҳазм қилиш аззолари, бўйрак, сийдик чиқариш йўллари ва моддалар алмашинувининг бузилиши касалликлари, психоневрологик касалликлар, тери касалликлари, остеомиелит, ревматоидли артрит б-н оғриган болалар Слари мавжуд. Ихтисослаштирилган болалар Сларидан ташқидри «Она ва бола» Слари бор. Барча болалар Сларида тарбиявийпедагогик ишлар олиб борилади. Даволаш муддати узайтирилган Сда болалар мактаб дастури бўйича ўқийди.

САНАХАНОВ Пўлат Раҳимович (1935.20.6, Самарқанд) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). СамДУни тугатган (1960). 1960 й. дан Самарқанд ш. даги 10мактабда биол.

ўқитувчиси, 1966 й.дан 20мактабда директор ўринбосари, Самарқанд ш. халқ таълими бўлимида назоратчи, 1970—97 й.ларда Самарқанд ш. даги 46, 29, 14, мактабларда директор.

САНАЦИЯ (лот. sanatio — соғломлаштириш, даволаш) — банкротлик хавфидан қутқариш, корхоналар, фирмалар, компания ва б.нинг молиявий аҳволини яхшилашга қаратилган давлат ва банк чоратадбирлари тизими. Асосий йўналишлари — ночор корхоналарни кредитлаш, қайта ташкил этиш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ёки фаолият турларини ўзгартириш, ўз хомийлигига ўтказиш ва б. С. бозор иқтисодиёти учун табиий нарса, чунки бозор қонуниятларига кўра, бир корхонанинг гуллаб-яшнаб кетиши, бошқасининг танг ахволга тушиши юз беради. С. орқали давлат бозор иқтисодиётига таъсир этади.

Ўзбекистонда С. тадбирлари Ўзбекистон Республикасининг, «Қишлоқ хўжалиги корхоналарини санация қилиш тўғрисида» қонуни (1997 й. 25 дек.)га мувофиқ, 1998 й.дан қишлоқ хўжалигида С.га тушган (банкрот бўлган ёки унинг арафасида турган) қ. х. корхоналарига нисбатан давлат томонидан молиявий ёрдам ва ташқи ишончли бошқарувчилар тайинлаш шаклида амалга оширилди ва қониқарли натижалар берди.

САНГАРДАҚДАРЁ — Сурхондарёнинг ўнг irmoғи. Ҳисор тизмасининг жан.ғарбий ён бағридан (3800 м) бошланади. Уз. 114 км, ҳавзасининг майд. 948 км². Сув йиғиш майд. 889 км², ўртача бал. 2286 м. Юқори оқимида (Қизилсой кўшилгунга қадар) Дегиканора деб аталади. Шу қисмда даре жуда тор ва ён бағирлари тик водийдан оқади. С.га бир канча каттакичик сойлар қўшилади: ўнг томондан Қизилсой (15 км), Шўрчиоб (11 км) ва Молонгур (23 км); чап томондан Хондиза (25 км) ва Нилу (11 км). С. асосан, мавсумий қор ва ер ости сувларидан

тўйинади. Максимал сув сарфи 44 м³/сек. (май ойида), нояб. — янв. да 4,38—4,04 м³/сек. С.нинг ўртача кўп йиллик сув сарфи 15 м³/сек., ўртача оқим модули 17,0 л/сек, км². Даре водийси Сурхондарё вилоятининг хушманзара жойларидан бири, шаршаралар бор. Ўрмон хўжалиги мавжуд.

САНГВИНИК (лот. sanguis, sanguinis — қон) — қ. Мизож.

САНГАРДАҚ, Санкарда — илк ўрта асрларда Кеш вилоятига қарашли русток ва шаҳар номи. С. шахри Сангардақдарёнкнт ўрта оқими водийсида, Чағониён пойтахти (ҳоз. Денов)дан 30—35 км масофада, ҳоз. Сангардақ қишлоғи ўрнида бўлган. Бу қишлоқнинг эски маркази ҳозиргача «Хондиза» деб аталади, бу унинг кўҳна қишлоқ эканлигидан далолат беради. Суғдча «диза» — қалъа сўз бўлаги борлиги уни илк ўрта асрларга оидлигини билдиради. Қишлоқ яқинидаги ўрта аср қабристонини С. дарёси ювиб кетган. 19-а.да С. аҳолисининг асосий машғулот чорвачилик бўлган. Ёзда аҳоли дарёнинг ўнг қирғоғи бўйидаги боғларга чиқиб, ўтовларда яшаганлар.

Ўрта асрларда С. шахри шу номдаги рустокнинг маъмурий маркази бўлган. Ибн алАсирнинг ёзишича, С. рустокида Муқаннанинг қалъаси жойлашган. 19-а. охирида Юрчи қишлоғи қаршисидаги тоғ қоясининг номи «Сана» ёхуд «Санам» аталиб, бу тоғларда шу номдаги қишлоқ ҳам бўлган.

Ад.: Камал идд и нов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — нач. XIII вв., Т., 1996.

САНГЪОР - Жиззах вилоятидаги даре. Туркистонтоғ тизмасидаги Гуралаш довони яқинида 3400 м га яқин баландликдаги булоқлардан бошланади ва Жиззах ш.дан 70 км шим,ғарбда, Қизилқум чўлининг жан.шарқий чекка-

сидаги Тузкон кўлига қуйилади. Уз. 198 км, ҳавзасининг майд. 3220 км² (тоғлиқ қисми).

Бош қисми Гуралашсой номи б-н аталади. Кичик Қорашақшақ қишлоғи ёнида Жонтекасой кўшилгандан сўнг у С. номи олади. Жиззах ш.дан қуйида эса С. Қили номи б-н маълум. Ёрғоқ қишлоғига қадар С. Туркистон тоғ тизмаси б-н унинг тармоғи ҳисобланган Молғузар тоғлари оралиғида кенг водий бўйлаб тошлоқ, серостона ўзанда шим.ғарбга оқади. С. — камсув даре. Унинг ўртача кўп йиллик сув сарфи 4 м³/сек. Жиззах воҳасидан ўтгандан сўнг С.нинг ўзани кўпинча қуриб ётади ёки ундан жуда оз миқдорда суғоришдан ортган партов сувлар б-н сизот сувлар оқади. Қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Йиллик сув миқдорининг қатга шеми март—июнь ойларида оқиб ўтади, кўпинча май ойида тўлиб оқади. С. сувини тартибга солиш ва ундан тўлароқ фойдаланиш мақсадида Жиззах сув омбори қурилган.

С.га 80 дан ортиқ сой ва жилғалар (Хўжасой, Бойкўнғирсой, Кўкжарсой, Оққўрғонсой, Тангагопдисой, Сутарик, Бахмазарсой, Навқасой ва б.) қўшилади. Бу сойларнинг айримлари С.га етмай тугайди.

САНГРУНТОВ ТОҒЛАРИ

Қизилқум чўлининг жан.шарқи (Навой вилояти)даги тоғлар. Қозоқтов тоғларининг баланд қисми. С.т. шим. ғарбдан жан.шарққа 25 км чўзилган. Бал. 350—400 м, энг баланд жойи 613 м (шим. ғарбий қисмида). Жан.шарқ томон пасайиб боради. Тоғлар денудацион жараёнлар таъсирида кучли емирилган. Тектоник жиҳатдан антиклиналь структура. С.т.нинг баланддаги қисмлари палеозой даври сланец, кумтош, конгломерат, алевролит, оҳақтош, мергель, гил, қум каби тоғ жинсларидан ташкил топган. Улар орасида гранит, диорит, гранодиорит ва б. тоғ жинслари тарқалган.

Иқлими кескин континентал, қиши совуқ, ёзи иссиқ. Йилига 100—150 мм

ёғин тушади. Доимий оқар дарёлар йўқ. С.т. ён бағир ва этакларида суркўнғир тупроқлар бор. Ўсимликлардан шувоқ, бурган, терескен, тошбурган, саксовул ўсади. Яйлов сифатида фойдаланилади.

САНГАРОШЛИК — қ. Тоштарошлик.

САНД (Sand) Жорж (тахаллуси; асл исм-шарифи Аврора Дюпен) (1804.1.7, Париж — 1876.8.6, Ноан, Эндр департаментга) — француз ёзувчиси. Романлари («Индиана», 1832; «Валентина», 1832; «Лелия», 1833; «Жак», 1834; «Саёк, шогирд», 1840; «Ян Жижка», 1843; «Ёш кизнинг эътирофи», 1864; «Сўнги муҳаббат», 1867) да ижтимоий адолат ва шахс эркинлиги, хусусан, аёллар ҳуқуқи масалалари унинг ижтимоий утопик қарашлари б-н уйғунлашган.

Француз демократ романистлари анъаналарини давом эттирган С. 30й. ларнинг ўрталаридан бошлаб сенсимончилар ғоялари, сўл республикачилар қарашлари б-н қизикқан. Унинг «Мопра» (1837), «Орас» (1841-42) романлари шу руҳда ёзилган. Исёнкор романтизм, миллий озодлик кураши пафоси «Консуэло» (1842—43) романида ўз ифодасини топган. С, шунингдек, «Қор одам» (1858), «Римлик Жан» (1859) каби романлар, «Ҳаётим тарихи» кўп жилдли мемуар ҳам ёзган (1854-55).

САНДАЛ, танча — маҳаллий иситиш воситаси. Қадимдан Ўрта Осиёда, Афғонистон, Эрон, Туркия, Япония ва б. Шарқ мамлакатларида ишлатилиб келинган. С. учун хонанинг бир четига чуқурча казилиб, ичи махсус шаклда ишланиб, сувалади. Унга курси (хонтахта) урнатилиб, усти кўрпа б-н ёпилади. Қумир ёки саксовул чўғи б-н иситилади. Замонавий иситиш воситалари туфайли С.га эҳтиёж қолмаётир.

САНДАЛ ДАРАХТИ, сантал дарахти (*Santalum album.*) — маржонўтдошлар

оиласига мансуб доим яшил ўсимлик. Бўйи 10 м, айланаси 1—2 м. Сўрувчи органи (гаусторлар) ёрдамида бамбук, шакарқамиш, кокос пальмаси каби ўсимликлар илдизига бирикиб, ярим паразитлик қилади (муствақил ўсиши ҳам мумкин). Барги чўзиқ, туксиз, қарамақарши жойлашган. Гуллари майда, дастлаб сариқ, кейин тўқ қизил тусда бўлади. Тўпгули рўваксимон. Меваси бир уруғли ёнғок. Малакка ярим ороли, Малайя архипелаги ва Ҳиндихитойда тарқалган. Жан. Ҳиндистоннинг тропик қисмида ўстирилади. Поя ва илдизида атирупа саноатида ишлатиладиган 3—6% эфир мойлари бор. Ёғочи ҳар хил мақсадларда ишлатилади.

САНДВИЧ ОРОЛЛАРИ - қ. Гавайи ороллари.

САНДЕРЛЕНД — Буюк Британиядоги шаҳар, Англиянинг шим.шарқий қисмида. Тайнсайд конурбациясида. Аҳолией 297,2 минг киши (1990й.лар ўрталари). Шим. денгиз соҳилидаги порт. Йирик кemasозлик, кема двигателлари и.ч., электротехника, ойнашиша, тикувчилик, қоғоз саноати корхоналари бор.

САН-ДИЕГО - АҚШдаги шаҳар, Калифорния штатида, Мексика чегарасига яқин. Аҳолиси 1,22 млн. киши (2000). Тинч океан соҳилидаги порт.

Транспорт йўллари тугуни. Цитрус мевалар етиштириладиган р-нинг савдо маркази. Космик учиш аппаратлари ишлаб чиқарилади. Радиоэлектроника (жумладан, ЭҲМ ва ҳарбий саноат учун жиҳозлар и.ч.), кemasозлик, приборсозлик, металлсозлик, кимё, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. ун-т, ҳайвонот боғи, дельфинарий, музейлар, аквариум, консерватория, расадхона, кутубхоналар бор. Иқлим курорти. Шаҳарга 1769 й.да асос солинган. АҚШнинг Тинч океан соҳилидаги ҳарбий базаси.

САНДИНО (Sandino) Аугусто Сесар

(1895.18.5 1934.21.11) Никарагуа миллий қахрамони. Никарагуани 1912 й.да босиб олган АҚШ қўшинларига қарши курашни бошқарган (1926 й.дан). С. бошчилигидаги кураш натижасида 1933 й. янв.да мамлакат озодликка эришган. С. «миллий гвардия» бошлиғи А. Сомоса томонидан хоинона ўлдирилган.

САНДИҚ — рўзғор буюми; ичида уй анжомлари, кийимкечак, зебзийнат буюмлари ва б. сақланади. Асосан, ёғочдан, шунингдек, темир ва б.дан ҳам тайёрланади. Шақли тўртбурчак, усти қопқоқли бўлиб, зулфин ҳамда ушлаб кўтариш учун икки ёнига ҳалқа ўрнатилади, ердан кўтарилиб туриши учун ости (4 бурчаги)га поя қоқилади. С.нинг олд, орқа ва остки тахталари бирбирига қўшиб михланади, юзаси пардозланади, бурчаклари жилвир б-н силлиқланади, сўнг олд томони (бети)га гули чизиб олинади, шу чизиқларга тунока ўлчаб қоқилади, сўнгра ҳар хил рангларда бўялади, хошияларига чакич чекиб гуллар ҳам туширилади. Кўчқорак, шаш, найзали, бодомча ва б. нақш мужассамотли С. амалий санъатнинг юксак намунаси ҳисобланади. Қадимда ҳайвон терисидан, ёғоч ўймакорлиги, наққошлик ва бўяма тунока б-н крплаб безатилган ёғоч С.лар ҳам тайёрланган. Ўрта Осиёнинг Бухоро, Хоразм ва б. шаҳарларидаги бозорларда махсус сандиқсозлик расталари бўлиб, уларда С.нинг турли намуналари ясалиб сотилган.

С.нинг кичик ҳажмли тури кути деб аталади. Ҳозирда ёғочдан мебель — С. ҳам тайёрланади.

САНДИҚЛИ ЧЎЛИ - Ўзбекистоннинг Қашқадарё, Бухоро вилоятлари ва Туркменистоннинг Лебап вилояти ҳудудидаги кумли чўл. С.ч. Қизилқумнинг жан. давоми. Шим.да Қорақўл воҳаси, шим.шарқ ва шарқда Қарши дашти ва Қашқадарё воҳаси, ғарбда Амударёгача пасайиб боради. Ғарбдан шарққа 50—70 км, шим.дан

жан.га 70—90 км га чўзилган. Бал. 200—300 м. Ер юзасининг тузилиши ҳар хил, катта қисмини эол рельеф шакллари: кум тепалар, дўнг кумлар, кум текисликлари, барханлар эгаллаган бўлиб, уларнинг узунлиги, эни, баландлиги турличадир. Чўлда туби шўрхок ва тақирлар б-н банд товоксимон ботиклар, шунингдек, қир, кум массивлари, платосимон тепаликлар, куруқ ўзанлар учрайди. Тўртламчи давр кум, гил ва шағалли ётқизикларидан тузилган. Қир ва тепаликларда бур, палеоген, неоген даврлари тоғ жинслари ер юзасига чиқиб қолган. Амударёга яқин қисмида силжиб юрвучи барханлар бор. Иклими кескин континентал, июлнинг ўртача т-раси 28—31°, янв.ники —1,4°. Йиллик ёғин 120—160 мм. Чўлда бўзқўнғир, тақир, кумли, шўрхок, оч бўз тупроқлар тарқалган. Ўсимликлардан саксовул, куёнсуяк, қандим, шўра, шувок, эфемерлар усади. Ҳайвонлардан калтаке-сак, илонлар, кум сичқонлари, жайран, тулки, бўри, кўшоёк, юмронқозиқ ва б. учрайди.

С.ч.дан баҳорги ва ёзги яйлов сифатида фойдаланилади. Газ, нефть захиралари ва шўрхокларда шифобахш балчиклар бор.

САНДОН — қиздирилган металлга ишлов бериш (босқон ва болға б-н уриб ёйиш, чўзиш, буқиш, қирқиш ва х.к.) да унинг остига қўйиладиган темир кунда. Асосан, темирчилик, мискарликда ишлатилади. Шакли ва катталиги ҳар хил бўлади. Темирчилик Си катта, чорқирра, тепа қисми кенг бўлиб, аксарият йўғон ёғоч кундага (ғўлага) ўрнатилади. Унга пўлат ёки темирнинг каттароқ бўлақларини қўйиб болғаланади, устида кетмон, белкурак, омоч тиши (поза), теша, болта, ўроқ, пичоқ каби асбоблар ясалади. Мискарликда тумшукли С. ишлатилади. Бундай Сда, кўпинча мис идишлар тузатилади, пардозланади, текисланади. С.нинг заргарлик, соатсозлик, тунукасоалик ва б. соҳаларда ишлатиладиган хиллари ҳам бор. С. пишиқ

пўлатдан ясалади.

САНЖАР, Султон Санжар, Султон Муиз аддунё вадДин Абул Хорис Санжар ибн Маликшоҳ [1086. 6(27). 11, Жазира вилояти Санжар ш. — 1157.26.4(7.5), Марв] — Салжуқийлар давлати султони (1118—57). Маликшоҳнинг кенжа ўғли. Акаси султон Ғиёсиддин Муҳаммад вафоти (1118 й.)дан сўнг тахтга ўтирган.

С. Салжуқийлар давлатининг шарқий қисми таркибига дастлаб Мозандарон, Табаристон, Сейистон, Кумис, Рай ва Дамғонни қўшиб олган ва пойтахтни Марвга кўчирган. Мовароуннаҳр ва Хоразмни ҳам ўз салтанатига бирлаштирган. С.нинг қудрати авжига чиққан вақтларда Ғарбий салжуқийлар султонлиги (Ғарбий Эрон, Ироқ, Озарбайжон) ва Қорахонийлар давлати унинг сиёсий таъсири остида бўлган. С.нинг номи Қашқардан Ямангача, Ғазнадан Уммонгача, Кавказ ва Анатолиядан Макка ва Мадинагача хутбага қушиб ўқилган.

12-а.нинг 40й.ларидан бошлаб С.нинг кучқудрати заифлаша бошлаган. 1141 й.да Мовароуннаҳрга шарқдан қорахитойларнинг бостириб кириши б-н С.нинг ҳам кучи қирқилган. Қатвон жангида салжуқийлар ва қорахонийлар С. бошчилигида ўзаро бирлашиб қорахитойлар ва қарлуқларга қарши курашсаларда, жиддий мағлубиятга учрашган. Жанг майдонидан атиги 6 та отлик б-н зўрға қочиб қутулган. Марвга етиб борган. С. Мовароуннаҳрдан ажралган.

Балх ва Хутталон агрофларида кўчиб юрвучи ғузлар (ўғузлар) С.га навбатдаги жиддий зарбани беришган. Аслида бу мағлубиятга С.нинг очкўз амирлари ва лашкарбошилари сабаб бўлган. Балх ҳокими амир — сипоҳсолор Қўмач 10 минг кишилиқ қўшин б-н солиқларнинг кўпайганлигига қарши кўзғолон кутарган ғузларга қарши юриш қилиб, мағлубиятга учрайди. Амир Қўмач ва унинг тарафдорлари С.ни ғузларга қарши юриш қилишга кўндиришган. 100 минг кишилиқ улкан лашкар тўплаган С.

ғузларнинг узри ва товон тариқасида 50 минг от ва туя, 200 минг қўй, 200 динор ва бир йиллик хирож тўлаш таклифига рози бўлаётганда, урушқоқ амирлар жанг бошлашни талаб қилганлар. Балх атрофида бўлган қатта жангда султон С. лашкарлари мағлубиятга учраб (жангда амир Кўмач ҳам ҳалок бўлади), унинг ўзи асирга олинган (1153 й. июль). Ғузлар Хуросонни эгаллаб, Марв, Нишопур, Машҳад, Туе ва б. шаҳарларни талашган. Бирок, ғузлар С.га қатта иззатҳурмат кўрсатиб, уни Балхда султон сифатида фахрий тутқунликда ушлаб туришган. Жувайнийнинг ёзишича, Термиз ҳукмдори Аҳмад ибн Абу Бақр (амир Кўмачнинг невараси) минг кишилиқ махсус чавандозлар гуруҳини жўнатиб, С.ни ғузлар қўлидан қутқарган ва Термизга олиб келган (1156 й. окт.). Моваруннахр, Хоразм ва Хуросоннинг асосий қисми қўлдан кетганлигини кўрган С. аввалги қудратини тиклашга беҳуда уринган. 1156 й. нояб.да у Термиздан Марвга келган ва пойтахт яқинидаги Андаробод қалъасида яшаган.

С. саройида ўз даврининг машҳур шоир ва уламолари тўпланган. С. Марв ва б. шаҳарларда кўплаб меъморий обидалар қурдирган. С. хасталаниб, вафот этган. Қабри устига макбара қурилган (қ. Султон Санжар макбараси).

Манба. Садриддин Али алХусайни, Ахбор аддаулат ассельджукиййа (Зубдат аттаворих), М, 1980.

Ад.: Буниётов З., Ануштагин хоразмшоҳлар давлати (10971231), Т., 1998; Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққийоти, 1-қисм, Т., 2000; Термиз — буюк чорраҳадаги кўҳна ва янги шаҳар, Т., 2001.

Қаҳрамон Ражабов.

САНЖАР СИДДИҚ (тахаллуси; асл исм-шарифи Сиддиқов Босит) (1900—Тошкент—1938.8.10) — таржимон ва журналист. Меҳнат фаолияти 1919 й.да бошланган. «Ёр юзи» жур.да масъул котиб (1925). Ўзбекистон Давлат нашриёти-

да адабий ходим ва муҳаррир (1930—31), «Китоб ва инқилоб» (1932—33) ва «Гулистон» (1934—37) жур.ларвада масъул котиб. «Биров», «Бир киши», «Газетачи», «Калтадум», «Китобхон», «Кўзқулоқ», «С.С.», «Сиддиқов», «Тошкентлик» тахаллуслари б-н асарлар ёзган. «Адабий таржима санъати» (1936) китоби муаллифи. С.С. адабий таржима масалаларига бағишланган мақолалари ва китоби б-н ўзбек таржимашунослик илмига асос солган. У Лопе де Веганинг «Кўзибулоқ кишлоғи», Н. В. Гоголнинг «Ревизор», Н. Погодиннинг «Менинг дўстим», В. Киршоннинг «Ажойиб қуюлма» пьесалари ҳамда АсҲабиб Вафонинг «Бомбей», Убайд Зоконийнинг «Мушук ва сичқон қиссаси», Л. Н. Толстойнинг «Кавказ асири» қиссаси, П. Павленконинг «Шарқда» романини ўзбек тилига таржима қилган.

САНИДИН (юн. sanidos — тахтача) — жинс ҳосил килувчи минерал, ишқорли дала шпатларинит тури. (К, Na) [Si3O8]. Кристаллари моноклин сингонияли, таркибида KAlSi3O8 37% дан кам бўлмаган ҳолатда триклин структура (юкори трали альбит)га ўтиб боради. Шаффоф, рангсиз. Каттиклиги б. Зичлиги 2600 кг/м3. Мўрт. Пайдо бўлиши магматик. Эффузив ва гипабиссал нордон ва ишқорли тоғ жинсларида кенг тарқалган. Сопол буюмлар и.ч.да қўлланилади.

САНИТАРИЯ (лот. sanitas — соғлиқ) — атроф муҳитни соғломлаштиришга қаратилган амалий тадбирлар мажмуи. Эпидемияга қарши ҳамда С.гигиенага оид талаб ва меъёрларни ишлаб чиқади ва амалга тағбиқ этади. Турар жой, санат, озик-овқат С.си фарқ қилинади.

С.нинг и.ч. ва меҳнат бўлими қулай ҳамда хавфсиз меҳнат шароитини яратиш учун С. соғломлаштириш тадбирлари комплексини амалга оширади. И.ч. корхоналари ва турар жоймаиший хоналарни гигиена талабларига кўра озода саклаш, ҳавосини алмаштириб туриш, ёритиш, иситиш (макроиклим) меъёрларига

мослиги масалалари б-н шуғулланади.

С.нинг турар жой, коммунал бўлими аҳоли пунктларини режалаштириш, куриш, кўкаламзорлаштириш, сув таъминоти, чиқиндилардан тозалаш ва канализация, турар жой ва умумий фойдаланиш объектлари (хаммомлар, умумий яшаш жойлари, саргарошхоналар ва дам олишоғломлаштириш масканлари) ни назорат қилиш, атмосфера ҳавосини муҳофаза этиш, транспорт ва и.ч. шовкинларига қарши курашиш масалаларини ўз ичига олади.

С.нинг озиқ-овқат бўлими озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлаш ва қайта ишлаш корхоналари ҳамда тегишли савдо ташкилотлари, шунингдек, ушбу объектлардаги ходимлар саломатлиги устидан назорат ўрнатади. Рационал овқатланиш усулларини амалиётга киритади. Озиқовқат токсикоинфекцияси ва интоксикациясидан огоҳлантиради.

С.нинг радиацион гигиена бўлими радиация хавфеизлигини назорат қилишни таъминлаш масалаларини ўрганади ва тадбирлар ишлаб чиқади.

С.нинг мактаб гигиенаси бўлими болалар муассасаларида: мактаблар, болалар яслибоғчалари, лицейлар, коллежлар, санаторий ва дам олиш масканларида мунтазам равишда С. назоратини ўрнатиш ҳамда С.эпидемиология тадбирлари самарадорлигини аниқлаш вазифаларини бажаради.

Ўзбекистонда С. тадбирларини Ўзбекистон соғлиқни сақлаш вазирлиги давлат санитарияэпидемиология назорати департаменти, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарларнинг шу соҳага ихтисослашган марказлари амалга оширади. С. тадбирларини ўтказиш ва уларни назорат қилиш барча тиббиёт ходимларининг, жумладан, С. врачларининг мажбурияти ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг С. қонунлари умумий ва юқумли касалликларни камайтириш ва йўқотиш, турар жой пунктларини режалаштириш С. та-

лабмеъёрларини бажариш, сув ҳавзалари, тупроқ ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга қаратилган кенг миқёсдаги режали соғломлаштириш, эпидемияга қарши санитария тадбирларини назарда тутати ва белгилайди, шунингдек, С. қонунлари муассасалар, қурилишлар, озиқ-овқат объектлари, болалар муассасаларида соғломлаштириш тадбирларини ўтказишни ва озиқ-овқат маҳсулотлари, халқ хўжалиги эҳтиёж молларини ишлаб чиқиш, сақлаш, ташиш, шунингдек, чегараларнинг санитария муҳофазасини белгилаб беради.

САНИТАРИЯ, ГИГИЕНА ВА КАСБ КАСАЛЛИКЛАРИ ИНСТИТУТИ - Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигига қарашли и.т. муассасаси. 1934 й.да Тошкент ш.да ташкил этилган. Дастлаб Санитария и.т. институтга деб номланган. 1940 й.да Мехнат гигиенаси ва касб касалликлари ин-тига айлантириди. 1956 й.дан ҳоз. номда. Ин-тда 4 илмий бўлим, 12 лаб., 100 ўринли клиник касалхона, диспансер бўлими, аспирантура, виварий, кутубхона бор (2004).

Инт ходимларидан 35 киши фан д-ри, проф., 171 киши фан номзоди, жумладан, 1 киши Ўзбекистон ФА акад. (Т.И. Искандаров), 1 киши (Ш. Т. Отабоев) Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати, 2 киши Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач.

Инт ходимлари томонидан иссиқ иқлим шароитида ташқи муҳитни зарарли омиллардан муҳофаза қилиш, ташқи муҳитнинг ифлосланиш даражасини олдиндан башорат этиш, к.х ва саноат корхоналарида меҳнат шароити ҳамда режими яхшилаш, касалликларни камайтириш, болалар ва ўсмирлар соғлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш, овқатланишнинг гигиеник асосларини ишлаб чиқиш каби долзарб масалалар устида тадқиқот олиб борилади. Инт монография, дарслик, услубий қўлланмалар ва илмий ишлар тўплами нашр этади.

САНИТАРИЯ-ЭПИДЕМИОЛОГИЯ СТАНЦИЯСИ (СЭС) (ЎзРда) санитария-эпидемиология хизматининг асосий ихтисослаштирилган муассасаси. 1952 й.да ташкил этилган. Ўзбекистон соғлиқни сақлаш вазирлигининг 1999 й. 2 дек. буйруғи асосида қайта ташкил қилинди.

1955 й.да Ўзбекистонда санитария-эпидемиология хизмати таркибига ўзгартиришлар киритилди. Давлат санитария инспекцияси, СЭС, безгак ва бруцеллёз (қора оксок)га қарши иш олиб борган муассасалар бирлаштирилиб, ягона ҳудудий СЭС ташкил этилди. 1967 й.да Ўзбекистонда санитария эпидемиология хизмати фаолиятини такомиллаштириш мақсадида туман СЭС ларининг мустақиллигини тиклаш тўғрисида қарор қабул қилинди ва 1956 й.да туман марказий касалхонасига бириктириб қўйилган туман СЭС лари мустақиллиги таъминланди. СЭС таркибига санитария-гигиена, эпидемиология ва дезинфекция бўлимлари кириди. СЭС ташқи муҳитни (айниқса, саноат корхоналари жойлашган ҳудудларда) соғломлаштириш тадбирлари устидан санитария назорати ўрнатиш, юқумли, паразитар ва касб касалликларининг олдини олиш ва йўқотиш каби тадбирларни амалга оширади. Баъзи СЭС ларда ўта юқумли, оғир инфекцияларнинг олдини олиш бўлимлари; радиологик гуруҳ ва б. бор. Ҳоз. Ўзбекистонда 237 та СЭС бўлиб, унда 3622 врач ва 9767 ўрта тиббий ходим хизмат қилади (2004).

САНИТАРИЯ-ЭПИДЕМИОЛОГИЯ ХИЗМАТИ (ЎзР да) — давлат санитария-эпидемиология назоратини амалга оширадиган, санитарияпрофилактика ва эпидемияга қарши чоралар ишлаб чиқиш ва уларни амалда татбиқ этиш б-н шуғулланадиган давлат муассасалари тизими. Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш вазирлигининг давлат санитарияэпидемиология назорати департаментидан, ҳудудий санитарияэпидемиология ст-

яларидан, айрим соҳа вазирликлари қарамовддаги санитарияэпидемиология хизматидан ташкил топган. Хизматни давлат бош санитария врачлари — ЎзР соғлиқни сақлаш вазирлигининг ўринбосари бошқаради. С.э.х.ни бошқарувчи шахслар эпидемияга қарши санитария тадбирларини ўтказилишини талаб қилиш, бажарилиши лозим бўлган барча гигиеник масалалар юзасидан тегишли хулосалар бериш, истеъмолга яроқсиз деб топилган озиқ-овқат маҳсулотларини йўқотиш ҳақида қарор чиқариш ва б. ҳуқуқларга эга. Шунингдек, улар юқумли касаллик б-н оғриган кишиларни касалхонага ётқизишни, дезинфекция ўтказилишини таъминлайди, зарур ҳолларда карантин эълон қилади. С.э.х. муассасалари аҳолини иммунлаш масалалари б-н ҳам шуғулланади (яна қ. Санитария-эпидемиология станцияси).

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ (Петербург) (1914—24 й.ларда Петроград, 1924—91 й.ларда Ленинград) — РФдаги шаҳар, Ленинград вилояти маркази, федерал аҳамиятга эга шаҳар. Россиянинг иқтисодий, илмий ва маданий марказларидан бири, мамлакатнинг энг йирик транспорт тугуни. Т.й. ва автовокзаллар, халқаро аэропорт бор, денгиз порти, қаҳрамон шаҳар, Волга — Балтийск сув йўлининг охириги пункти. Нева бўйи пасттекислигининг ғарбий қисмида, Фин қўлтиғига Нева дарёси қуйиладиган ерда ва Нева дельтасидаги 42 оролда жойлашган. Иқлими денгиз иқлими, киши юмшоқ, ёзи нисбатан салқин, обхавоси ўзгарувчан. Январнинг ўртача т-раси —7,9°, июлники 17,7°. Йиллик ёғин 585 мм. Ёзнинг 1-ярмида «октунлар» ходисаси кузатилади. С.П. ҳудуди 570 км² (Санкт-Петербург шаҳар маъмуриятига қарашли шаҳарлар ва шаҳарчалар ҳудуди б-н бирга 1350 км²дан зиёд). Аҳолиси 4188,6 минг киши (С.П. шаҳар маъмуриятига қарашли аҳоли пунктлари б-н 4748,5 минг киши, 1998). Шаҳар чегараси доирасида 40 дан зиёд дарё ва 20

дан зиёд канал мавжуд (умумий уз. 160 км дан ортик). Нева дарёсининг шаҳар худудидаги эни 340—650 м, чуқ. 14—23 м. С.П. худудининг анча қисми денгиз сатҳидан 1,2—3 м дан баланд бўлмаган тепаликларда жойлашган. Шу боис шаҳарнинг бу туманларида, асосан, Фин қўлтигининг шарқий қисмида шамол таъсирида сув босиши хавфи бор. С.П.ни сув босишидан ҳимоялаш учун Нева ва Фин қўлтиқлари чегарасида 1980—90 й.ларда гидротехник мажмуа қурилган.

С.П. жойлашган ҳудуд 9—10-а.ларда новгородликларга қаршли (13-а.дан Ижора ери номи б-н машхур) бўлган. 15-а.да С.П. ўрнида Новгород Республикасига қаршли қишлоқлар жойлашган. 1478 й.да Рус давлати таркибида. 17-а. бошларида шведлар Нева соҳилларини ишғол қилиб, Охта дарёсининг қуйилиш жойида Ниеншанц қальясини бунёд этдилар. Рус қўшинлари 1703 1(12) майда бу қальяни ишғол қилдилар ва 16 (27) майда Пётр I Заячий о.да Санкт-Петербург (кейинроқ Петропавловск) қальясига асос солди. 1703—04 й.ларда Котлин о.да Кроншлот қальяси бунёд этилган (1723 й.дан Кронштадт). 1704 й. Неванинг чап соҳилида Бош Адмиралтействого асос солинди. 1705 й.да унинг атрофида Адмиралтейство қальяси қад кўтарди.

С.П.га асос солиниши Россиянинг Болтиқ денгизига ва у орқали Европага чиқиш учун олиб борган куп йиллик кураши самараси бўлди. Шаҳар саноат маркази сифатида тез ўсди. 18-а. охиридаёқ шаҳарда 160 саноат корхонаси бор эди. 1708 й.дан С.П. Ингерманланд, 1710 й.дан С.П. губерния маркази. 1712—28 ва 1732—1918 й.ларда — Россия пойтахти. Бу ерда подшо саройи (1712 й.дан), Сенат (1713 й.дан), коллегиялар (1718 й.дан; 1802 й.дан вазирликлар) ва б. давлат муассасалари жойлашган.

Шаҳар мамлакатнинг сиёсий, саноат, илмий ва маданий маркази сифатида ривожланди. 1710 й.да Троица ва Мукаддас Александр Невский монастирига асос солинди (1797 й.дан Александр Невский

лавраси). 1712—13 й.ларда Россия императорларининг хилхонасига айланган Петропавловск собори қурилди. 1711 й.да Россиядаги биринчи ҳукумат босмахонаси очилди. 1714 й.да Пётр I нинг шахсий коллекцияси асосида Россиядаги биринчи музей — Кунсткамера фаолият кўрсата бошлади. 1725 й.да мамлакатнинг бош илмий маркази Петербург ФА таъсис қилинди. 1756 й.да Россиядаги биринчи доимий, оммавий театр ташкил этилди. 1757 й.да Россия тасвирий санъатининг тараққиётида катга мавқега эга бўлган Петербург тасвирий санъат академиясига асос солинди. 18-а. ўрталарида Смольний монастири ансамбли, кишки сарой қад кўтарди. 1814 й.да мамлакатда биринчи бўлган жамоат кутубхонаси (ҳоз. Россия миллий кутубхонаси) очилган.

19-а.да ва 20-а. бошларида С.П. — сиёсийжамоат ташкилотлари ва ҳаракатларининг бош маркази. 1825 й. 14 дек. да шаҳарнинг Сенат майдонида подшо ҳукуматига қарши қартилган биринчи курултой чиқиши — декабристлар кўзғолони бўлиб ўтди. 1881 й. 1 мартда «Народная воля» террорчилари томонидан император Александр II отиб ўлдирилди. 1905 й. 9 янв.да халқ намоийиши қатнашчилари отиб ташланди. 1-жаҳон уруши бошланишидан кейин 1914 й.нинг 1 авг.да шаҳарга янги «Петроград» номи берилди. 1917 й.да Петроградда Февраль инқилоби ва Октябрь тўнтариши содир бўлди. Чор ҳукумати ағдарилгандан кейин шаҳарда Россия Вактли ҳукумати органлари жойлашган. 1917 й. окт.да Петроградда шўролар ҳокимияти ўрнатилди. 1918 й.дан пойтахт Москвага ўтказилиши б-н шаҳар ўз мавқеи бўйича мамлакатнинг 2шаҳри бўлиб қолди. 1924—91 й.ларда Ленинград деб юритилди. 1927 й.дан Ленинград вилояти маркази, 2-жаҳон уруши йилларида шаҳар немис фашистлари ва фин қўшинлари томонидан қамалда бўлди (1941 й. 8 сент. 1944 й. 27 янв.). Уруш даврида Ленинград оғир талафот

кўрди. Расмий маълумотлар бўйича очликдан 641 минг (тарихчилар ҳисоби бўйича 800 мингга яқин) ленинградлик ҳалок бўдди 1945 й.да Ленинградга «Қаҳрамон шаҳар» унвони берилди.

1991 й.да шаҳар қайтадан ўзининг тарихий «Санкт-Петербург» номи б-н аталди.

С.П. — йирик машинасозлик ва фантехника б-н боғлиқ саноат тармоқлари маркази (кемасозлик, энергомашинасозлик, приборсозлик, радиоэлектроника ва мудофаа б-н боғлиқ саноат корхоналари мавжуд); қора ва рангли металлургия, кимё, энгил, озик-овқат, полиграфия саноатлари бор. 1955 й.дан метрополитен ишлайди.

С.П.да Россия ФАнинг илмий маркази, кўп сонли илмий тадқиқот интлари, 43 олий ўқув юрти (шу жумладан, ун-тлар, консерватория фаолият) кўрсатади. Шаҳарда 20 театр (шу жумладан, Мариинский, М. П. Мусоргский номидаги опера ва балет театрлари, Катта драматик театр ва б.), филармония, цирк, 47 музей (шу жумладан, Эрмитаж, Рус музейи, Санкт-Петербург тарихи музейи, Россия ФАнинг Буюк Пётр номидаги антропология ва этнография музейлари) ишлаб турибди. С.П.да 18—19 а.ларга оид меъморий ансамбллар: Петропавловск қалъаси мажмуаси, Александр Невский лавраси, Смольний, Василий ороли ёйи (Биржа биниси б-н бирга), Қишки сарой, Александр устуниси ва Бош штаб аркаси б-н бирга Сарой майдони, Пётр I га ўрнатилган ҳайкал ва Исаакиевский собор б-н бирга Декабристлар (аввалги Сенат) майдони; Невский проспект ансамбли: Козон собори, меъмор Росси кўчаси б-н бирга Россия академик драма театри ва Россия миллий кутубхонаси, Марс майдони, Ёзги боғ ва муҳандислик қасри мавжуд. Классицизм ва амбир услубида қурилган ёдгорликлардан: Тасвирий санъат академияси, Кончилиқ инти, Нарва дарвозалари бинолари, кўприклар сақланган. 1960 й.да Пискарёв қабристонига меъморий мемориал мажмуа бунёд этилди. С.П. атрофида:

Петродворец (Петергоф), Пушкин (Царское Село), Павловск, Гатчинада сарой-парк ансамбллари (18—19-а.лар) бор. С.П. — Россия ва халқаро туризмнинг муҳим маркази. 2003 й.да С.П.нинг 300 й.лик юбилеи кенг нишонланди.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ УНИВЕРСИТЕТИ — Россиядаги йирик олий ўқув юртларидан бири, илмий марказ. 1819 й. Бош педагогика ин-ти негизда ташкил этилган. 1820 й. очилган. Дастлаб фалсафаяридик, тарихфилол., физикаматематика фтлари бўлган. 1854 й. шарқ тиллари фти ташкил этилган. ун-т подшо Россиясининг етакчи илмий ва маданий марказларидан бири ҳисобланган. ун-тда Н. Г. Чернишевский, Д. И. Писарев, И. П. Павлов, К. А. Тимирязев, И. И. Мечников, Н. Н. МиклухоМаклай, В. В. Вересаев, А. А. Блок, Д. Бедний, А. С. Серафимович, А. Н. Бенуа, М. А. Врубель, М. И. Глинка, А. К. Глазунов, В. И. Качалов ва б. таълим олган. 20-а.нинг 60й.ларидан 2 ўқувилмий мажмуа (Васильев о. ва Петродворец) тизимидир. Физика, мат., кимё, биол., геология, геогр., тарих, фалсафа, психология, филол., шарқшунослик, сиёсатшунослик, ҳуқуқ ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. ун-тда 17 фт, 200 га яқин кафедра, 10 и.т. институтга, 200 и.т. лаборатория ва ст-я, расадхона, 2 музей, илмий кутубхона (4 млн.дан ортиқ асар), нашриёт, рус тили маркази, бир нечта инт, олий пед. курси, гимназия, интернат-мактаб бор. ун-тда 17 мингга яқин талаба таълим олади, 4 мингдан ортиқ илмий педагогик ходим ишлайди.

САНКХЬЯ (санскритча, айнан — сон, ҳисоблаш) — хинд фалсафасидаги 6 ортодоксал (ведаларни эътироф этувчи) тизимдан бири. Тахм. мил. ав. 7-а. да донишманд Капила асос солган. У «Санкхья сутра» асарини ёзган, лекин бизгача етиб келмаган. С. 3—4-а.лардан 8—9-а.ларгача ривожланган (классик С. деб аталган). С. таълимотига кўра, олам

асосида 2 ибтидо — пракрити (материя) ва пуруша (рух) ётади. Практик барча нарсаларнинг асосини ташкил этувчи моддий субстанция бўлиб, у адабий ва бир бутундир. Унинг боши ҳам, охири ҳам йўқ. У ҳеч ким томонидан яратилган эмас. Пуруша — рухий субстанциядир. У пассив, ҳеч нарсани яратишга қодир эмас. Табиатдаги барча ҳодисалар сатва (онг), ражас (фаоллик), тамас (пассивлик) деб аталувчи учта куч (гуна)нинг ўзаро муносабатига боғлиқдир. С. таълимоти вайшешика, нъяя, миманса таълимотларига таъсир кўрсатган.

САНКЦИЯ (лот. sanctio — қатъий қарор) — 1) ҳуқуқбузарга нисбатан қўлланиладиган ва унинг учун муайян оқибатлар келтирувчи чора. С. характери ва қайси орган томонидан қўлланилишига қараб жиноий-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий, интизомий-ҳуқуқий, мулкӣ С. га бўлинади. Жиноий-ҳуқуқий С. (озодликдан маҳрум қилиш, сургун ва ҳ.к.) фақат суд томонидан қўлланилади; маъмурий-ҳуқуқий С. (жарима, маъмурий қамок) милиция, полиция, давлат инспекцияси ва ш.к. томонидан; интизом и йҳуқуқи й С. (лавозимини пасайтириш, ишдан бўшатиш) — мансабдор шахслар ва маъмурият томонидан; мулкӣ С. (мас, қоида бузувчининг жабрланувчига етказилган зиённи тўлаши ёки жабрланувчи фойдасига ундириб берилиши, битим, шартнома ёки контрактни ҳақиқий эмас деб топиш, неустойка тўлаш ва ш.к.) суд, хўжалик суди томонидан алоҳида чора сифатида ёки бошқа чоралар б-н биргаликда қўлланилади; 2) умумий ҳуқуқий норманинг мазкур нормани бузувчига нисбатан таъсир кўрсатиш чорасини ичига олган бир қисми; 3) жиноятда гумон қилинган шахсга нисбатан мажбурий чора (қамокқа олиш, тинтув ва б.) кўриш учун прокурор томонидан бериладиган руҳсат; 4) халқаро ҳуқуққа — ўз халқаро мажбуриятларини ёки халқаро ҳуқуқ нормаларини бузган давлатга нисбатан қўлланиладиган таъсир чораси (қамал,

бойкот, эмбарго, репрессалиялар, реторсиялар ва б.); 5) юқори инстанциянинг бирор нарсани тасдиқлаши, ижозати.

САН-ЛАВРЕНТИЙ ДАРЁСИ - Канададаги дарё, қисман Канада б-н АҚШ чегарасида. Буюк қўллар системасини боғлаб туради. Уз. 1200 км (Онтарио қўлидан оқиб чиқиб СанЛаврентий қўлтиғига қуйилади), Юқори қўлга қуйиладиган СенЛуи ирмоғидан бошлаб уз. 3350 км. Квебек ш.дан қуйироқ j да уз. 400 км, кенглиги 50 км ли эсту j арий ҳосил қилади. Ҳавзасининг майд. ҳ 1290 минг км². Асосий ирмоқлари: От | тава, Ришелье. Қўл ва тўғонлар сув оқимини тартибга солиб туради. Ўртача сув сарфи 14 минг м³/сек. Дек.дан апрелгача музлайди. С.Л.д.да Буюк қўллар б-н биргаликда АҚШ ва Канаданинг ички ҳудудларини Атлантика океани б-н боғлаб турувчи муҳим сув йўли ўтган. Қўл ва каналлар орқали Гудзон дарёсига туташган. Онтарио кули б-н Монреаль ш.гача бўлган қисмида гидроузеллар ва сув омборлари каскади, йирик ГЭСлар қурилган. Йирик шаҳар ва портлари: Кингстон, Корнуолл, Монреаль, Квебек ва б.

САН-ЛАВРЕНТИЙ ҚЎЛТИҒИ - Атлантика океанидаги қўлтиқ. Канаданинг шарқий қирғоқлари яқинида. Ньюфаундленд ва КейпБретон о.лари С.Л.к.ни океандан ажратиб туради. Гидрологик режимига кўра, ярим ёпиқ денгиз. Майд. 249 минг км². Чўқ. 538 м. СанЛаврентий дарёси қуйилади. Сув қалқиши ярим суткалик (2 м гача). Дек. дан майгача муз б-н қопланади. Айсберглар сузиб юради. Балиқ овланади. Соҳилида СетьИль, Квебек ш.лари жойлашган.

САН-ЛУИС — Бразилиянинг шим. шарқий қисмидаги шаҳар. СанЛуис о.да, материк б-н СанМаркус бўғозига қурилган кўприк орқали боғланган. Мараньян штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 867,7 минг киши (2000). Транс-

порт йўллари тугуни. Атлантика океани соҳилидаги порт (четга пахта, пальма ёнғоғи ва мойи чиқарилади). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Озиқовқат, тўқимачилик, полиграфия саноати корхоналари; ун-т бор. Шаҳарга 1612 й.да асос солинган.

САН-ЛУИС-ПОТОСИ - Мексикадаги штат. Майд. 62,8 минг км². Аҳолиси 2,3 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — СанЛуисПотоси ш. Мексика тоғлигида жойлашган. Худудининг катта қисми Мексика қўлтиғидан Шарқий СьерраМадре тоғлари б-н ажратилган берк ҳавзадан иборат. Иклими ёзи иссиқ ва киши совуқ тоғтропик, қуруқ иқлим. Ўртача ойлик тралар 9— 25°. Йиллик ёғин 400 мм дан зиёд. Иқтисодиётида қ.х. етакчи тармок. Қўйчилик, суг чорвачилиги ривожланган. Ёввойи ўсадиған ўсимликлар терилади. Полиметалл рудалар казиб олинади. Рангли металлургия, озиқ-овқат, тўқимачилик корхоналари бор.

САН-ЛУИС-ПОТОСИ - Мексиканинг марказий қисмидаги шаҳар, Мексика тоғлигида, 1877 м баландликда жойлашган. СанЛуисПотоси штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 669,3 минг киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Кончилик (кумуш, кўрғошин, рух, мис) р-нинг қад. маркази. Қора ва рангли металлургия, қ.х. машинасозлиги, кимё, озиқ-овқат, тўқимачилик саноати корхоналари, т.й. устахоналари; ун-т бор. Шаҳарга 16-а. охириларида асос солинган. 17—18-аларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган.

САН-МАРИНО (San Marino), Сан-Марино Республикаси (Repubblica di San Marino) — Жан. Европада, Апеннин я.о.да, Адриатика денгизи соҳилидан 13 км узокликда жойлашган давлат. Италия худуди б-н ўралган. Майд. 61 км². Аҳолией 27730 киши (2002). Пойтахти — СанМарино ш. Маъмурий жиҳатдан 9

округ (кўрғон)га бўлинган.

Давлат тузуми. С.М. — республика. Амалдаги конституцияси («Статут» — С.М. Республикаси давлат тузилиши тизими тўғрисидаги қонунлар мажмуаси) 1600 й. 8 окт.да маъқулланган. Кейинчалик унга тузатишлар киритилган. Катта Бош Кенгаш томонидан 6 ой муддатга сайланадиган икки капитанрегент давлат бошлиғи вазифасини бажаради. Қонун чиқарувчи олий орган — Катта Бош кенгаш (бир палатали парламент). Ижроия ҳокимиятни капитанрегентлар Давлат конгресси (хукумат) б-н биргаликда амалга оширади.

Табиати. С.М. — тоғли мамлакат, Апеннин тоғлари этагидаги Титано тоғи (бал. 738 м) ён бағрида жойлашган. Олтингургут кони бор. Иклими Ўрта денгизга хос, субтропик (энг иссиқ ойда ўртача тра 23°, энг совуқ ойда 2,5°), қишда баъзан қор ёғади. Ўртача йиллик ёғин — 800—900 мм. Субтропик ўсимликлар, эман ва каштанзорлар бор. Қуш кўп.

Аҳолиси — асосан, санмариноликлар. Расмий тил — итальян тили. Аҳолисининг 15%га яқини чет элларда, асосан, Италияда, шунингдек, Франция ва АҚШда яшайди. Шаҳар аҳолиси 89,3%. Диндорлари — католиклар. Йирик шаҳарлари: СанМарино, Серравалле, БоргоМажоре.

Тарихи. С.М. Европадаги қад. давлатлардан ҳисобланади: тарихи 301 й.дан бошланади. Ривоятларга қараганда, унга Далмациядан қочиб келган христиан динидаги тошкесар Марино асос солган (кейинчалик уни авлиё деб аташган, «сан» олд қўшимчаси шундан келиб чиққан). Биринчи бор СанМарино Республикаси номи 10-а. хужжатларида қайд этилган. 1740 й. Рим папаси республика мустақиллигини тан олган. Ягона Италия давлати ташкил этилгач (1861), С.М. 1862 й.да Италия б-н дўстлик ва тотув қўшничилик тўғрисида шартнома тузган. 1923 й. С.М.да ҳокимиятни фашистлар эгаллади. 2-жаҳон урушида С.М. бетарафлик эълон қилган бўлсада, 1944

й. 4 сент. да немис фашистлари уни бо-
сиб олди, аммо тез орада озод қилинди.
Урушдан кейинги йилларда мамлакат
муҳим халқаро туризм масканларидан
бирига айланди. С.М. — 1992 й.дан БМТ
аъзоси. Миллий байрами — 3 сент. — Ре-
спубликага асос солинган кун (301).

Асосий сиёсий партиялари ва қасаба
уюшмалари. С.М. социалистик партияси,
1896 й. тузилган; С.М. христиандемократ-
тик партияси, 1945 й. ташкил этилган;
Демократлар партияси, 2000 й. тузилган;
С.М. коммунистик ўзгартириш партияси;
С.М. тараккийпарвар демократик парти-
яси, 1990 й. асос солинган; С.М. миллий
уюшмаси, 2001 й. ташкил этилган. С.М.
меҳнатқашлари демократик конфедера-
цияси, 1957 й. тузилган; С.М. меҳнат
конфедерацияси, 1945 й. асос солинган.

Хўжалиги. С.М. саноати ва
хунармандчилиги ички эҳтиёж ва чет
эл сайёҳларига хизмат қилишга ихти-
сослашган (1 й.да 3 млн. сайёҳ келиб
кетади). Бундан ташқари, тўқимачилик,
цемент, қоғоз, кўнчилик, металл иш-
лаш, кимё, мебель, керамика, виночи-
лик, ун, ёғ и.ч. корхоналари ҳам бор.
Хунармандчилик (эсдалик совғалар,
кимматбаҳо тош ва ёғоч буюмлари и.ч.)
ривожланган. Нумизматлар учун танга-
лар ва почта маркалари чиқарилади. Ита-
лиянинг машинасозлик ва б. фирмалари
филиаллари бор. Қишлоқ аҳолиси, асо-
сан, ғаллачилик (буғдой, маккажўхори),
тоқчилик, чорвачилик б-н шугулланади.
Электрлаштирилган т.й. ва автомобиль
йўли С.М.ни Италиянинг Римини ш. ва
порти б-н боғлайди, мамлакатнинг ташқи
савдоси шу шаҳар орқали амалга ошири-
лади. Четдан саноат хом ашёси, энергия
манбалари, озиқ-овқат олади, четга вино,
машинасозлик ва кимё маҳсулотлари, су-
венирлар чиқаради. Пул бирлиги — Ита-
лия лираси.

Мағбуоти, радиоэшиттириши ва
телекўрсатуви. Нашр этиладиган асосий
газ.лар: «Аргументи» («Далиллар», ой-
лик газ.), «Нуово Титано» («Янги Тита-
но», 2 ҳафтада бир марта чиқадиган газ.,

1902 й.дан), «Прогрессе» («Тараққиёт»,
ойлик газ., 1944 й.дан), «СанМарино» (2
ҳафтада бир марта чиқадиган газ., 1948
й.дан). Миллий ахборот агентлиги йўқ.
«СанМарино РТВ» радиотелевизион
хизмати (1991 й.дан) ва «Радио Титано»
радио ст-яси бор.

Меъморлиги ва санъати. Девор б-н
ўралган пойтахтдаги ёнмаён қурилган
1—3 қаватли уйлар тоғ қияликларида
терраса ҳосил қилиб жойлашган. Сан-
Марино ш.да 13— 16-а.ларга оид мино-
рали шаҳар деворлари (Иль Монтале, 13-
а.), Ла Рокка (11-а.) ва Ла Честа (15-а.)
қўрғонлари қолдиқлари сақланган. Ўрта
асрлар ва Уйғониш даврига оид бино
ва черковлар 18—19-а.ларда кўп марта
таъмирланганлиги сабабли дастлабки
қиёфаси ўзгариб кетган. 14—17-а.ларда
яратилган санъат асарлари намуналари
сақланиб қолган. Тош ўймакорлиги ва ке-
рамика амалий безак санъатининг анъа-
навий турларидир. С.М.да Давлат кутуб-
хонаси, Давлат архиви; Давлат музейи,
Давлат расмлар галереяси, Қад. куруллар
музейи бор.

САН-МАРИНО — СанМарино дав-
лати пойтахти. Аҳолиси 3,4 минг киши.
МонтеТитано қирларида жойлашган.
С.М.да ҳукумат ва давлат муассасалари,
типография, газ. таҳририятлари жой-
лашган. Музей, кутубхона бор. Туризм
ривожланган. Меъморий ёдгорликлардан
черков, монастырь, ҳукумат саройи, со-
бор сақланган.

САН-МАРТИН (San Martin) Хосе де
[1778.25.2, Япею, Корриентес провин-
цияси — 1850.17.8, Булонь (Франция)]
— Жан. Америкадаги испан мустамлака-
ларида мустақиллик учун олиб борилган
уруш (1810—26) раҳбарларидан бири,
Аргентина миллий қаҳрамони, генерал,
Анд армияси бош қўмондони. Арген-
тина, Чили ва Перу ҳудудларини испан
мустамлакасидан озод қилган. Перунинг
биринчи ҳукуматини бошқарган (1821—
22). Мамлакатнинг иқтисодий ва ҳарбий

ҳолатини мустаҳкамловчи ислоҳотлар ўтказган.

САН-МАРТИН — Патагония Анд тоғларининг шарқий ён бағирлари ва Патагония платосидаги музлик кўли. Чили ва Аргентина чегарасида. Майд. 1010 км². Қирғоқлари фьордсимон. Жан. гарбида кўлга О'Хиггинс музлиги келиб туташади. Паскуа дарёси орқали Тинч океанга оқади. Аргентинанинг миллий қахрамони Х. СанМартин номи б-н аталган.

САНО — Яман давлати пойтахти. Мамлакатнинг ғарбий қисмида, 2400 м баландликдаги водийда жойлашган. Аҳолиси 450 минг киши (1998). Иқлими тропик иқлим, янв.нинг ўртача т-раси 13,7°, июлники 21°. Йиллик ёғин 600 мм гача. С. — мамлакатнинг савдотранспорт ва саноат маркази. Автомобиль йўли орқали Хўдайда порти (Қизил денгиз), Адаи ва Макка ш.лари б-н боғланган. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Тўқимачилик, қуролашлаҳа, мебель, тамаки, озиқ-овқат, цемент, пойабзал корхоналари бор. С. — хунармандчиликнинг йирик маркази: заргарлик ва уйрўзғор буюмлари, газлама ва б. ишлаб чиқарилади. Шаҳар 1-адан маълум. 5—6 а.лардан Яманнинг сиёсий маркази. Ўрта асрларда С. Орқали муҳим савдо йўллари ўтган. 7-а. ўрталаридан 9-а. ўрталаригача араб халифалиги ноибларининг қароргоҳи, 9-а. ўрталаридан 11-а.гача мустақил давлат пойтахти. 1546—1628 ва 1871—1911 й.ларда Туркия қўл остида бўлган. 1918—62 й.ларда Яман киролиги, 1962—90 й.ларда Яман Араб Республикаси, 1990 й.дан бошлаб Яман Республикаси пойтахти. Меъморий ёдгорликлардан шаҳар кўрғони, Жоме алҚабир масжиди, қарвонсаройлар сақланган. 1982 й.даги zilзилада шаҳар кучли зарар кўрган.

САНО (Cassia), маккаи сано, сенна — цезальжиндошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт, бута ёки кичик дарахт-

лар туркуми. Пояси шохланган, пастки қисмидаги шохлари ерга тегиб усади. Барги мураккаб, жуфт патсимон, 5—10 жуфт ингичка баргчали: гули оқ ёки қизғиш, тўпгули шингилсимон. Чангчиси 10 та, шундан 3 таси кўпинча редукцияланган. Асосан, тропик ва субтропикларда (айникса, Америкада) ўсадиган 500—600 тури бор. Тўмтоқ баргли, ингичка баргли ва ўткир баргли С. доривор. Арабистонда тарқалган. Ўрта Осиё, Қозоғистон, Закавказье, Украинанинг жан.да ўстирилади. Ўткир баргли С. нинг барги таркибида ични юмшатувчи антрагликозидлар бор. Баргидан порошок тайёрланади, қайнатиб суви ичилади.

САНОАТ, индустрия — халқхўжалигининг жамият ишлаб чиқарувчи кучлари тараққиёти даражасига ҳал қилувчи таъсир кўрсатадиган етакчи тармоғи; С.нинг ўзи учун ҳамда халқ хўжалигининг бошқа соҳалари учун меҳнат қуроллари ва б. маҳсулотлар и.ч., шунингдек, хом ашё, ёқилғи казиб олиш, энергия и.ч., ёғоч тайёрлаш, С.да ёки қ.х.да олинган маҳсулотларга ишлов бериш ва уларни қайта ишлаш б-н банд корхоналар (факалар, з-длар, электростанциялар, шахталар, конлар ва б.) мажмуи. С. кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришмтт асосини ташкил этади ва индустриал ўсиш таъминлайди. 20-а. нинг 80й.ларида қабул қилинган таснифлашга кўра, С. йириклаштирилган 18 тармоққа бўлинади: электроэнергетика; ёқилғи С.и; қора металлургия; рангли металлургия; кимё ва нефть кимёси С.и; машинасозлик ва металлга ишлов бериш; ўрмон, ёғочни қайта ишлаш ва целлюлозақоғоз С.и; қурилиш материаллари С.и; қурилишқонструкциялари ва деталлари С.и; ойна ва чиннифаянс С.и; энгил С; озиқ-овқат С.и; микробиология С.и; унёрма ва аралаш ем С.и; тиббиёт С.и; полиграфия С.и. Бў саноат тармоқлари ҳам ўз навбатида — ишлов берувчи саноат ва ундирувчи саноат турларига гуруҳланади.

С.нинг ижтимоий и.ч.нинг мустикал тармоғи сифатида вужудга келиши хунармандчиликнинг қ.х.дан ажралиб чиқиши — иккинчи энг йирик меҳнат тақсимоти б-н боғлиқ. Капиталистик С. Ғарбий Европа мамлакатларида 14—15-а.ларда пайдо бўдди ва оддий капиталистик кооперация, мануфактура ва йирик машина индустрияси — фабрика босқичларини босиб ўтди, 18-а. охири — 19-а. бошларида мануфактурадан машина индустриясига ўтиш дастлаб Англияда, кейинроқ бошқа Европа мамлакатларида саноат тўнтариши тусини олди. Россия ва б. айрим мамлакатларда С. 18-а. бошидан мануфактура кўринишида ривожланди, 19-а.нинг 2-ярмидан машина индустрияси тараққий этди.

Ўзбекистон худудида С. тараққиёти иллизини узоқ тарихга эга бўлган хунармандчилик ташкил этган. Самарқанд, Бухоро, Урганч, Тошкент, Қўқон, Марғилон, Наманган, Андижон каби шаҳарларда майда ва йирик хунармандчилик ривож топди. Ўзбекистонда ҳақиқий маънодаги С.нинг пайдо бўлиши 19-а.нинг 2-ярмига тўғри келади. Ўрта Осиёнинг чор Россияси томонидан босиб олинishi натижасида ўлкага рус саноатчилари ва Россия капитали хам кириб келди ва хом ашёга бирламчи ишлов берадиган С. тармоқлари (пахта тозалаш, вино, арак, консерва, пахта мойи з-длари) пайдо бўлди ва Ўзбекистонда С. Россия саноати ва иктисодиёти б-н боғлиқ ҳолда ривожланди.

1913 й.да Ўзбекистон худудида ялпи маҳсулот и.ч.да оғир саноаттмт хиссаси 2%ни, металл ишлаш 1%ни, энгил саноат 0,8%ни, озиқ-овқат С.и 14%ни ташкил этган эди. Кейинги салкам 100 йил давомида Ўзбекистон саноатида электроэнергетика, газ, нефть, кумир, қора ва рангли металлургия, қ.х. машинасозлиги (тракторлар, пахта териш машиналари), автомобилсозлик, кабель, электроника, пахта тозалаш саноати машинасозлиги, самолётсозлик, ирригация-қурилиш машинасозлиги, кимё, цемент, қурилиш мате-

риаллари, тиббиёт, ёғмой, тўқимачилик, тикувчилик, озиқ-овқат ва б. саноат тармоқлари шаклланди.

20-а.нинг 20й.ларидан бошлаб Ўзбекистонда С. жаҳон уруши ва фуқаролар уруши натижасида инкирозга учраган майда, кустарь корхоналарни тиклаш асосида ривожлана бошлади. Пахта тозалаш з-длари, пиллакашлик, йигирувтўқув, тикувчилик, пойабзал ф-калари қурила бошлади (қ. Енги саноат), 1937 й.да Тошкент тўқимачилик к-ти ишга туширилди, 20-а.нинг 40—50й.ларидан кумир саноати, газ саноати, нефть саноати жадал ривожлана бошлади.

1941—45 й.лардаги уруш даврида Ўзбекистонга 90 та саноат корхонаси кўчириб келтирилди, уларнинг купи машинасозлик, асбобсозлик корхоналари эди. Урушдан кейинги йилларда кўпгина корхоналар қурилиши натижасида машинасозлик тармоқлари кўпайди, самолётсозлик, асбобсозлик, моторсозлик, электроаппарат, электр двигатель, экскаватор, компрессор з-длари қурилди. Тошкент, Олмалик, Чирчиқ, Самарқанд, Навоий, Фарғона, Янгийўл, Наманган, Шўрсув ва б. шаҳарлар кимё индустрияси марказига айланди (қ. Кимё саноати). Бекобод, Чирчиқ, Тошкент ш.да қора металлургия, Навоий, Зарафшон, Олмалик, Учқудук ш.лари рангли металлургия марказлари ҳйсобланади (қ. Рангли металлургия).

Ўзбекистонда йўловчи ва юк ташувчи самолёт ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистон давлат мустикалликига эришганидан кейин С.да туб ислохотлар амалга оширидди, кўпгина тармоқлардаги С. корхоналари давлат тасарруфидан чиқарилди ва хусусийлаштирилиб, давлатакциядорлик, корпоратив, жамоа, хусусий ва б. ташкилий-ҳуқуқий мулк шаклларига айлантирилди. Республика иқтисодиётида муҳим ўринда турадиган С. тармоқларида тузилмавий қайта таркиблaш амалга оширилди, кўплаб кичик ва ўрта корхоналар ташкил топди (2000 й.да 6,4 минг ўрта, 20,4 минг кичик корхона ишлади). Чет

эл капитали б-н ҳамкорликда кўпгина С. тармоқларида қўшма корхоналар ташкил этилди (қ. Асака автомобиль заводи, «Бритиш Америкэн тобакко», «ЗарафшонНьюмонт», «Кабултекстайлз», «Кокакола», «Самкочавто» кўшма корхонаси ва б.). С. тармоқларига, айниқса, маҳаллий хом ашёни қайта ишлайдиган тармоқларга чет эл инвестицияларини жалб этиш фаол давом этмоқда. Республика саноатида тармоқларнинг тугган ўрни ҳар хил. С. тармоқлари орасида қ.х. маҳсулотларини қайта ишловчи ва агросаноат мажмуига хизмат кўрсатувчи тармоқлар тарихан етакчи мавкега эга. Булар пахта тозалаш, шойи тўкиш, консерва, ёғмой ва б. саноат тармоқларидир. Кимё ва нефть кимёси, машинасозлик, электроника, энергетика, металлургия, энгил ва курилиш материаллари саноати жадал суръатларда ривожланмоқда. С. тараққиётида ёқилғиэнергетика комплексининг ўрни алоҳида. Унинг таркибига газ, кумир, нефть ва нефтни қайта ишлаш саноати, энергетика қиради. Ўзбекистон жаҳондаги 10 та йирик газ ишлаб чиқарувчи мамлакатлар жумласига қиради.

Ўзбекистонда С. тармоқларида мулк шакллари ўзгартириш ва таркибий ўзгартиришларни амалга оширишга қаратилган туб ислохотлар мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлашни, Ўзбекистоннинг келажақда ривожланган мамлакатлар қаторга чиқиши ва жаҳон ҳамжамиятига қўшилишини таъминлайди.

2002 й.да Ўзбекистон С.да 1467 та ўрта ва йирик и.ч. бирлашмалари ва корхоналар ишлади. Бу корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар салмоғи умумий и.ч. ҳажмининг 88,5%ни ташкил этди. 396 дан ортиқ номдаги янги маҳсулотларни и.ч. ўзлаштирилди. Давлат корхоналари сони салмоғи 4,6%, нодавлат саноат корхоналари сони 95,4%ни ташкил этди. Саноати.ч. ходимларининг 20,5% давлат корхоналарида, 79,5% нодавлат корхоналарида банд бўлди.

С. маҳсулотларини и.ч.нинг умумий ҳажмида давлат корхоналари ҳиссаси 28,6%ни, нодавлат сектор корхоналари ҳиссаси 71,4% дан иборат бўлди (яна Автомобиль саноати, Энгил саноат, Ёғмой саноати, Машинасозлик саноати каби саноат тармоқлари тўғрисидаги алоҳида мақоаларга қ.).

Чет элларда С.нинг ривожланиши саноат жиҳатидан ривожланган мамлакатларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Бу мамлакатларда иқтисодиёт тараққиёти катта ҳажмда жамғарилган техника жиҳатидан илғор капитал асосида ва мавжуд юкори малакали ишчи кучи б-н таъминланади. Уларга АҚШ, Канада, Япония, кўпгина Ғарбий Европа мамлакатлари қиради.

Ад.: Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, Т., 1997; Қари мов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда, Т., 1999; Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти, Т., 1998; Экономика Ўзбекистана и стран СНГ, Т., 2001; Ўзбекистон Республикаси, Т., 2001.

Нуриддин Мусаев.

САНОАТ ГРАФИКАСИ - амалий бадий графика тури; саноат корхоналарининг маҳсулотлар и.ч. ва сотиш (товар ёрликлари, фирма белгилари, нашрий маркалар, ўров қутичалари, турли рекламалар) ҳамда и.ч.ни бошқариш (бланка, конверт ва ҳ.к.) соҳаларига бадий хизмат кўрсатади. Ўз вазифасига кўра, савдосаноат рекламасига жуда яқин, кўпинча унинг таркибий қисмига айланади. Замоनावий С.г. бадий лойихалаш (дизайнграфика) тизими таркибига қиради ва махсус бюрларда унга хос усуллардан кенг фойдаланади. С.г. бўйича кўрғазмалар ҳам уюштирилади.

САНОАТ КАПИТАЛИ - саноат соҳасига қўйилган ва шу соҳада ишлатиладиган капитал. Тарихан С.к. кишлоқ хўжалиги, савдо, судхўрликаа

қўлланилган капиталнинг саноатга қўчиши натижасида пайдо бўлган. Саноатдаги иқтисодий ресурсларнинг таркибан ҳар хил бўлиши сабабли С.к. 2 қисмга — асосий капитал ва айланма капиталы бўлинади. Бу қисмларнинг нисбати саноат и.ч. хусусиятларига қараб фаркланади. И.ч.нинг капитал сифими катта бўлган тармоқларда, мас, машинасозлик ва кончиликда асосий капитал хиссаси, қимматбаҳо хом ашё ва бутловчи қисмларни ишлатувчи тармоқларда (заргарлик, электротуника ва б.) айланма капитал хиссаси юқори бўлади. С.к. доиравий ҳаракат қилади. С.к.нинг доиравий айланиши пул шаклида (П) бошланади ва бу пулга бозордан зарурий ресурслар сотиб олиниб, корхонада қўлланилганда и.ч. омилларига айланади, улар ёрдамида товарлар яратилади, С.к.нинг қиймати товар (Т) шаклига қиради. Товарлар бозорида сотилгандан кейин товар қиймати товар шаклидан пул шаклига (ПТ) айланади ва П' дастлабки П.дан катта бўлади. С.к.нинг доиравий айланиши шундай давом этади ва и.ч.нинг узлуксизлиги таъминланади. С.к. ўз доиравий айланиши натижасида фойда яратади, бу фойдани унинг эгаси тадбиркорлик даромади шаклида олади. Фойданинг бир қисми капиталлашади, яъни инвестицияга айланиб С.к.га қўшилади ва унинг ўсиши юз беради.

19-а. охири — 20-а. бошларида моноиолмларнинг пайдо бўлиши натижасида С.к. банк капитали б-н қўшилиб кетди ва молия капитали вужудга келди (қ. Капитал, Молия капитали, Пул капитали).

Аҳмаджон Ўлмасов.

САНОАТ ТҶНТАРИШИ, саноат инқилоби — қўл меҳнатига асосланган мануфактура саноатидан машиналашган йирик индустрия (фка, зд)га ўтиш жараёнини ифодаловчи иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар тизими. Бу тушунча 19-а.нинг 2-ярмида А. Тойнби томонидан киритилган. Ст. ишлаб чиқариш машиналарининг ихтиро қилиниши ва

қўлланилиши б-н бошланди, машиналарни машина томонидан и.ч., яъни машина саноати (оғир саноат) пайдо бўлиши б-н якунланди. Ст. фақат техникавий эмас, балки ижтимоийиқтисодий бурилишдир, чунки у капиталистик муносабатларнинг тўла шаклланишига олиб келди. Мануфактура машина индустриясининг пайдо бўлиши учун шартшароит яратиб берди. Ст. қатор мамлакатларда капитализмнинг саноатдаги маълум ривожланиш босқичини ифодаловчи умумтарихий ҳодиса ҳисобланади, аммо мануфактурадан йирик машина индустриясига ўтиш шартшароитларининг етилиши жаҳон мамлакатларида ниҳоятда нотекис кечган.

Ст. 18-а.нинг 60й.ларидан дастлаб Буюк Британияда бошланди. Бу мамлакатда 17-а.да юз берган буржуа инқилоби янги жамият ривожи учун кенг йўл очди. Англиянинг кенг мустамлакачилик тизими ҳам С.т.га катта таъсир кўрсатди, мустамлака бойликлари саноатга қўйилди. Ст. барча мамлакатларда энгил саноатда бошланиб, оғир саноатнинг шаклланиши б-н якунланган. Англияда ҳам дастлаб йигирув, кейинроқ тўқув машинаси ихтиро қилинди ва ипгазлама корхоналарида қўлланилди ва саноат ривожиди машиналар даврини бошлаб берди. Машиналар сони ўсиши металлга бўлган талабни кескин оширди. Металлургияда янги усулда чўян ва пўлат олиш ривожланди (домна печлари). Машиналарнинг катта иш тезлиги янги энергия манбаини талаб этди (аввалги энергия қўл, оёқ кучи, оқар сувлар). 1780— 1820 й.ларда тўқимачилик саноати хажми 16 мартадан ортқк ўсди. Тўқимачилик саноатида бошланган бу ўзгаришлар жун, каноп, ипак саноатига ҳам ўтди. Буғ машинасининг ихтиро қилиниши саноат энергетикасида бурилиш нуктаси бўлди. Саноат ривожи, бозор алоқаларининг янада кенгайиши транспорт воситаларини такомиллаштиришни талаб этди. 19-а.нинг биринчи чорагида (1811) буғ двигателига асосланган энг арзон ва қулай пароход транспорти

ишга тушди, 1814 й. Ж. Стефенсон паровозни ихтиро қилди. 1825 й.дан темир йўллар ишлай бошлади.

19асрнинг 20—30 й.ларида машина индустрияси мануфактура ва хунармандчилик устидан тўла ғалабага эришди. Англия йирик индустриал мамлакатга, яъни «дунё устахонаси»га айланди. Англияда бошланган Ст. кейинчалик байналмилал туге олди. Бу жараён Англиядан кейин Францияда (Буюк француз инқилобидан сўнг) бошланди, иккала давлат жаҳонда етакчи ўринни эгаллади. 19-а.нинг 60й.ларида Италия, Германия, АҚШ, Россия ва Японияда ҳам йирик саноатнинг ривожланиши тезлашди. 19-а. охирида АҚШ ва Германия жаҳонда етакчи ўринни эгаллади.

Саноат соҳасида и.ч. машиналар тизимига кўчганидан кейин етакчи мамлакатларда қ.х. ҳам тўла механизациялаштирилди. Ст. кўпгина (айниқса, мустамлака) мамлакатларда анча кейин рўй берди. Ст. объектив, кўп жиҳатдан стихияли ривожланиш оқибати бўлиб, биринчидан, иқтисодиётнинг кескин ўсишига олиб келди, йирик саноат етакчи ўрнига чикди, иккинчидан, йирик синфий ва ижтимоий ўзгаришларга сабаб бўлди. Феодал ва ярим феодал муносабатлар емирилди, капитализм тизими узилкесил карор топди.

Ад.: Экономическая история, М., 1967; Чет эл капиталистик мамлакатларининг иқтисодий тарихи, Т., 1976.

Абдухалил Раззоков, Эрлис Аликулов.

«САНОАТКОНТЕХНАЗОРАТ» - Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги кон саноатида ишларни беҳатар олиб бориш, ер ости бойликларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш, минерал хом ашёни сарфлашга оид қонунларга, меъёрий-техник, ҳуқуқий ҳужжатлар талабларига риоя қилиниши устидан назоратни амалга оширувчи давлат инспекцияси. «С.» ваколатига кирувчи меъёрий ҳужжатлар лойиҳаларини белгиланган

тартибда кўриб чиқади ва мувофиқлаштиради, алоҳида иш турларига рухсатнома беради. Хавфсизлик техникасига доир меъёрий ҳужжатларни тайёрлайди ва тасдиқлайди; ҳарбийлаштирилган конкутқариш қисмларига тезкор ва услубий раҳбарлик қилади.

Кумир, конруда ва норуда, фойдали қазилмалар, нефть, газ қазиб олиш ва қайта ишлаш, кимё, металлургия саноатида, геол.қидирув ташкилотларида, магистрал нефтьгаз қувурлари, и.ч. жараёнида газдан фойдаланиш, портлаш ва ёнғин хавфи бўлган объектларда; ер ости транспорти ва гидротехника иншоотлари қурилишида, портлаш ва ёнғинга хавfli бўлган объектлар қурилиши ва б. тармоқларнинг ўта хавfli объектларида хавфсизликни таъминланишини назорат қилади.

«С.» Давлат кончилик техника назорати («Госгортехнадзор») давлат кўмитасининг Ўрта Осиёдаги регионал тармоғи сифатида ташкил этилган (1950). 1953 й.дан Ўзбекистон Республикаси ҳуқумати таркибидаги Давлат кўмитаси, 2000 й. апр.дан агентлик, 2003 й. 9 дек. дан «С.» Давлат инспекцияси.

Давлат инспекциясида 12 тармоқ, 16 регионал ва ҳудудий инспекция ҳамда 4 мустақил хўжалик фаолият юритади. «С.»нинг ривожига Т. Р. Тошмухамедов, А. Г. Ахматбоев, Р. Т. Саидов ва б. мутахассислар салмоқли ҳисса қўшдилар.

САНОБАР — Марғиёна вилояти ҳоқими (мил. 1-а.нинг 2-ярми). Унинг номидан мис чақалар зарб қилинган. Чақанинг олд томонида С.нинг ёндан кўриниши ва орқа томонида унинг ўтирган шакли тасвирланган. С. исмининг маъноси — «душманни қайтарувчи» бўлиб, у Шарқий Эронда кенг тарқалган. Кушон подшоларидан Герайнинг унвони (эпитета) Санаб (ёхуд С.) бўлган.

Ад.: Ртвеладзе Э. В., Великий шёлковый путь, Т., 1999.

САНОБАР (Pinus pinea), Италия

қарағайи — қарағайгуллилар оиласига мансуб чиройли доим яшил дарахт. Ватани — Шим. Америка ва Мексика. Очiq уруғлиларга киради. Танаси тўғри, бўйи 15—25 м, диаметри 1 м ча. Шохшаббаси ёшлигида конуссимон, қариганда ясси соябонсимон. Игна барглари тўқяшил, уз. 10—15 см, эни 15—20 мм, 1 жуфтдан тўп бўлиб, асосан, чўзиқ новдалар учида жойлашади. Уруғи (ёнғоқчаси) йирик, қорамтир, уз. 1—2 см. Қора денгиз соҳилларида ёнғоқмевали ўсимлик ва манзарали дарахт сифатида ўстирилади. Уруғидан кўпаяди. Ёғочи смодали, пишик. Уруғи (кедр ёнғоқларига қараганда ғоят мазали, пиниоли деб аталади) ёғ (50%) ва оксилларга бой бўлиб, тўғридантўғри ва қовуриб истеъмол қилинади. Уруғидан овқатга ишлатиладиган мазали ёғ олинади.

САН-ПАУЛУ — Бразилиянинг жан. шарқий қисмидаги штат. Майд. 248,8 минг км². Аҳолиси 36,6 млн. киши (2000), 9У% дан ортиғи шаҳарликлар. Маъмурий маркази — СанПаулу ша. Бразилия ясситоғлигининг жан.шарқий қисмида жойлашган. Иклими тропик, ўртача ойлик тралар ички худудларда 14—16° дан 22°гача, соҳил қисмида 18—26°. Йиллик ёғин 1200—2500 мм. Сернам тропик ўрмонлар бор. С.П. — мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган штатларидан. Мамлакат саноат маҳсулотининг 1/2 қисми шу штатда ишлаб чиқарилади. Саноатининг етакчи тармоқлари: автомобилсозлик, электротехника, қоғозцеллюлоза, пўлат прокати. Озиқовқат, тўқимачилик, кимё, фармацевтика саноатлари ҳам ривожланган. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Фойдали қазилмалардан слюда, каолин, оҳақтош қазиб олинади. Қ.х.да кофе, пахта, шакарқамиш, цитрус мевалар, шоли, донли экинлар экилади. Гўштсут чорвачилиги, паррандачилик ривожланган. Балиқ овланади.

САН-ПАУЛУ — Бразилиянинг жан.

шарқий қисмидаги шаҳар, Тьете дарёси водийсида. СанПаулу штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 10,4 млн. киши (2000). Атрофидаги 37 та йўлдош шаҳар б-н Катта С.П. агломерациясини ташкил қилади. Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Мамлакатнинг муҳим савдотаксимот маркази. Кофе бозори. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг муҳим саноат р-ни (и.ч.нинг ва саноатда банд аҳолининг 2/5 қисми) маркази. Қора ва рангли металлургия, металлсозлик, автомобиль ва самолётсозлик, электротехника, кимё ва резина техника саноати корхоналари, асосан, шаҳар атрофида жойлашган. С.П.да озиқовқат, тамаки, тўқимачилик, тикувчилик, кўнпойабзал, мебель, ойнакерамика, атторлик ва фармацевтика саноати корхоналари мавжуд. Метрополитен қурилган. 3 ун-т, музейлар, спорт иншоотлари бор. Шаҳарга 1554 й.да асос солинган. 1822 й.да шаҳарда Бразилия мустақиллиги эълон қилинган.

САН-ПЕДРОСУЛА — Гондурасдаги шаҳар. Кортес департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 384 минг киши (1990 й.лар охири). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Қ.х. (банан, шакарқамиш, чорвачилик) р-нининг савдо маркази. Озиқовқат, тўқимачилик саноати корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Шаҳарга 1536 й.да асос солинган.

САН-САЛЬВАДОР — Сальвадор пойтахти. Мамлакатнинг иқтисодий ва маданий маркази. Амакас дарёси водийсида, СанСальвадор вулкани этагида, 700 м баландликда жойлашган. Иклими тропик иқлим, ўртача ойлик тралар 22—24,6°, йиллик ёғин 1700 мм. Аҳолиси 423 минг киши (шаҳар атрофи б-н 1,5 млн. киши, 1990й.лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Озиқовқат, тўқимачилик, металлсозлик, кўнпойабзал, ёғочсозлик, керамика саноати корхоналари бор.

Кимёвий ўғитлар ишлаб чиқарилади. Ҳунармандчилик ривожланган. С.да ун-тлар, Сальвадор академияси, Сальвадор Тарих академияси, техника инти, миллий кутубхона, музейлар, ботаника ва ҳайвонот боғлари бор. Шаҳар 1525 й.да испанлар томонидан индейсларнинг Кускатлан ш. ўрнида бунёд этилган. 16—19-а. бошларида Гватемаланинг Сальвадор генералкапитанлиги маъмурий маркази. 1834—39 й.ларда Марказий Америка бирлашган провинциялари федерацияси. 1841 й.дан Сальвадор Республикаси пойтахти. Меъморий ёдгорликлардан черков (1783), собор, миллий театр биноси, сарой (1902—07) ва б. сақланган.

САНСАРА (санскритча, айнан — қайта туғилиш) — ҳинд дини ва фалсафанинг асосий тушунчаларидан бири. Унга кўра, жон (ортодоксал браҳманизмҳиндуйлик тизимларида) ёки шахс (буддизмда) қайта туғилиш занжирида янги шаклда (одам, худо, ҳайвон киёфасида) гавдаланади; карма қонунига биноан амалга оширилади.

САН-СЕБАСТЬЯН — Испаниядаги шаҳар. Басклар мамлақати мухтор вилоятида. Гипускоа провинциясининг маъмурий маркази. Бискай қўлтиғи соҳасидаги порт. Аҳолиси 178,2 минг киши (1998). Металлсозлик ва машинасозлик ривожланган. Озиқовқат, кимё sanoати корхоналари бор. Денгиз иқлим курорти. Туризм ривожланган. Халқаро кинофестиваллар ўтказилади.

САНСКРИТ (қад. ҳиндча сам скрта — мукаммал, сайқалланган) — ҳиндевропа тиллари оиласига кирувчи қад. ҳинд тилларидан бири. Қад. ҳинд лаҳжалари асосида шаклланган ва мил. ав. 1-а.да Шим. Ҳиндистонда тарқалган. С.нинг бир неча тури бор: эпик С. («Маҳабҳарата» ва «Рама-яна» тили), классик С. (қаъгий меъёрга туширилган тил, мил. ав. 4-а.да яратилган Панини грамматикасида ўз ифодасини топган), будда (ёки гибрид) С. (будда

дини б-н боғлиқ адабиёт тили), жайн С. (жайн динига оид адабиёт тили), веда тили ёки веда С. (қ, Ведалар).

С.да 7 та келишик, 3 та жинс ва 3 та грамматик сон категориялари мавжуд. Феълда замон ва майл тизими ниҳоятда ривожланган. Нутқда сўз ва морфемаларнинг қўшилиши қодалари (сандхи) турлитуман. Қўшма сўзлар кенг қўлланади. Баъзи ҳолларда бита қўшма сўз бутун бир гапга тенг келади. С.да жуда кўп диний, фалсафий, илмий асарлар яратилган, айниқса, бадиий адабиёт кенг ривожланган. С. Ҳиндистонда гуманитар фанлар ва ибодат тилидир. Тор доирада олим браҳманлар С. дан сўзлашув тили сифатида фойдаланадилар. С. ва С. тилида яратилган маданий мерос қўшни минтақалар (Жан.Шарқий ва Марказий Осиё)га, 18-а. охириларида бошлаб эса Европа ва Америкага ҳам таъсир ўтказган. Қиёсий-тарихий тилшуносликнинг бошланиши С.нинг кашф этилиши ва ўрганилиши б-н боғлиқ.

С.даги матнларни ёзувда ифодалаш учун асли браҳми ёзувидан келиб чиққан бир қатор алифболардан (қхарўштхи, гупта, нагари, кушон ёзуви ва б.) фойдаланилган. С.ни ўрганиш 2500 й. бурун бошланган (Панини ва унинг салафлари).

Ли.Иванов В. В., Топоров В. Н., Санскрит, М., 1960; Барроу Т., Санскрит, М., 1976.

САНСКРИТ АДАБИЁТИ

- Ҳиндистон халқларининг умумий қад. давр адабиёти. С.а. ҳинд тадқиқотчиларининг фикрича, мил. ав. 4минг йилликлардан бошлаб шакллана бошлаган. Ушбу адабиётнинг ривожланиш тарихини шартли равишда 3 йирик даврга ажратиш мумкин: 1) «Ведалар»нинг яратилиш даври (мил. ав. 4минг йилликдан бошлаб то 1минг йилликда уларга изоҳлар ёзилиши б-н тугайди); 2) эпослар даври. Икки буюк ҳинд эпоси: «Рама-яна» ва «Маҳабҳарата» эпосларининг яратилиш даври (мил. ав. 2минг йилликдан то уларнинг ёзма

адабиетга кириб келиши, яъни мил. 1-а. ларгача бўлган давр); 3) эртақ, масаллар, роман жанри, шеърятга оид рисолалар ҳамда кад. ҳинд драматургиясининг шаклланиш даври (мил. бошларидан то 12-а. гача бўлган давр).

С.а.га Веда адабиёти ва у б-н боғлиқ эстетик адабиёт, санскритдаги эпик обидалар киради. Бу адабиёт халқ оғзаки ижодининг бой аънаналари таъсирида вужудга келган. Шоир ва драматург Ашвағхоша, драматург Бҳаса унинг илк намояндаларидир. Мил. 1-минг йиллик ўрталари ва охирида С.а. да Калидаса драмалари, Бҳартрихари ва Амару шеърятти, Бана ва Дандин насри пайдо бўлди. Машхур «Панчатантра» («Калила ва Димна»), «Брихаткатха», «Веталапанчавиншати», «Шукасаптити» каби асарлар С.а. шухратини оламга ёйди. С.а. Ҳиндистон халқлари илғор ижтимоий тафаккурини ўзида ифодалаган адабиётдир.

С.а. жаҳон тарихий-адабий жараёнида муҳим ўрин тутади. «Панчатантра», «Веталанинг 25 ҳикояси», «Тўтининг 70ҳикояси» каби халқ китоблари жаҳон халқлари адабиётида қайта ишланди; улар Ж. Лафонтен, И. Гёте, Г. Гейне ва б. ижодига таъсир кўрсатди. С.а. намуналари 10-а. бошларидаёқ Ўрта Осиёда маълум бўлган (Беруний «Калила ва Димна» таржималари хақида фикр юритган). «Маҳабхарата», «Калила ва Димна» асарлари ўзбек тилига таржима қилинган (1966).

Ад.: Серебряков И. Д., Очерки древнеиндийской литературы, М., 1971; Чельшев Е.П., Литература хинди, М., 1968. Ансориддин Иброҳимов.

САНТА-АНА (Santa Ana) Антонио Лопес (1795.21.2, Халапа, Веракрус штати — 1875.21.6, Мехико) — Мексика президенти (183335, 184144, 184647, 1853—55), генерал, амалда диктатор (183355). 1853 й. 30 дек.да АҚШ б-н Гадсдена шартномасини тузган. Унга кура АҚШ Мексиканинг тахм. 120 минг км² худудини

10 млн. долларга сотиб олган.

САНТА-АНА — Сальвадорнинг ғарбий қисмидаги шаҳар. СантаАна вулкани этагида. СантаАна департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 202 минг киши (1990й.лар ўрталари). Т.й. тугуни. Шаҳар Панамерика шоссеси бўйида жойлашган. Иқтисодий аҳамияти бўйича мамлакатда СанСальвадор ш.дан кейин 2ўринда. Кофе етиштириладиган р-н маркази. Озиковқат, тўқимачилик, гурт саноати корхоналари бор. Шаҳарга 1569 й.да асос солинган. Мустамлакачилик даврида қурилган меъморий ёдгорликлари сақланган. Театр бор.

САНТА-ГЕРТРУДА ҚОРАМОЛ ЗОТИ — АҚШ нинг Техас штатидаги СантаГертрудис фермасида 20-а. ўрталарида шортгорн сигирларини зебу буқалари б-н чатиштириб яратилган. 1940 й.да зот сифатида тасдиқданган. Тана тузилиши мустаҳкам, гавдаси катта, туеи асосан қизил. Сигирларининг вазни 550—650 кг, буқаларники 900—1200 кг. Гўштга парваришланган новвослар 15 ойлигида 500—550 кг га етади. Яйлов шароитида боқилганда ўртача кунлик семириши 1000—1200 г ни ташкил этади. Сўйим чиқими 60—66%. С.г.қ.з. Америка, Африканинг 40 дан ортиқ мамлакатларида тарқалган. Россия ва Қозоғистонга 1956 й. ва Ўзбекистонга 1967 йили биринчи бор (80 бош) олиб келинган. Жиззах вилоятининг Бахмал тумани «Бахмал» (хоз. А. Усанов номидаги) хўжалигининг тоғ олди худудларида проф. У. Носиров раҳбарлигида С.г.қ.з.ни соф ҳолда урчитиш ва маҳаллий моллар б-н чатиштириш ишлари олиб борилган. Ўзбекистонда наслчилик подаеси яратилиб, молларнинг сони 3,5 минг бошга етказилди. Буқаларнинг 3 та кариндош гуруҳдари ва сигирларнинг 20 дан ортиқ оилалари яратидди. Олинган янги авлодлар Қорақалпоғистон Республикаси, Фарғона ва Андижон вилояти хўжалиқларида боқилади.

Козоғистоннинг Олмаота ва б. шарқий вилоятлари хўжаликларида С.г.к.з. соф ҳолда урчитилади. Улар иссиқ икдимга, қонпаразит касалликларига чидамли, яйловда боқиш шароитларига яхши мослашган.

САНТА-КАТАРИНА — Бразилиянинг жандаги штат. Майд. 95,4 минг км². Аҳолиси 5,3 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Флорианополис ш. Бразилия ясситоғлигининг жан.шарқий қисмида (бал. 200—1000 м), Уругвай дарёсининг бошланиш ерида жойлашган. Шарқда Атлантика океани соҳили камбар пастгекислик. Икдими тропик сернам, йилликёғин 1200 мм дан 2200 мм гача. Хўжалигида етакчи тармоқ — қ.х. Асосан, донли экинлар: маккажўхори, шоли, буғдой, тарик, сули ва б. экилади. Соя, дуккакдилар, маниок, батат, пиёз, тамаки, узум, сабзавот, мевалар етиштирилади. Чорвачиликда крамол, чўчка бокилади. Асаларичилик ривожланган. Чой плантациялари бор. Фойдали қазилмалардан тошкўмир, охактош, калин, мрамар казиб олинади. Озиқовқат, ёғочсозлик, кўнпойабзал, тўқимачилик саноати корхоналари мавжуд. Йирик портлари: Имбитуба, Лагуна ва б.

САНТА-КЛАРА — Кубанинг марказий қисмидаги шаҳар, Кубаникай ва Велико дарёлари бўйида. ВильяКлара провинциясининг маъмурий маркази. Аҳрлиси 205,4 минг киши (1990й.лар ўрталари). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Қ.х. (шакарқамиш, тамаки, гўштсут чорвачилиги) р-нининг савдо-саноат маркази. Қора металлургия, электротехника, машинасозлик, озиқ-овқат, тамаки, тўқимачилик, кўнпойабзал саноати корхоналари; ун-т бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Шаҳарга 1689 й.да асос солинган.

САНТА-КРУС (Santa Crus) Андрее (1792.30.11, ЛаПас — 1865.25.9, СенНазер, Франция) — Боливия президенти

(1829—39), маршал, Перу ва Боливия Конфедерацияси протектори (1836—39). С.К. бир қанча маъмурий ва молиявий ислохотлар ўтказган ва марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаган. 1820й.ларда Х. СанМартин ва С. Боливар армиясида Америкадаги испан мустамлакаларининг озодлиги учун жанг қилган.

САНТА-КРУС — Боливиянинг марказий қисмидаги шаҳар. СантаКрус департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 914,8 минг киши (1997). Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг муҳим иктисодий маркази. Озиқовқат, кўнтери саноати корхоналари, шаҳар четида нефтни қайта ишлаш 3-ди бор. Дехқончилик (пахта, шакарқамиш, тамаки, шолитчилик) р-ни маркази. ун-т бор. Шаҳарга 1560 й.да асос солинган.

САНТАЛЛАР — Ҳиндистондаги мунда гуруҳига мансуб халқ. Умумий сони 6,3 млн. киши (1990й.лар ўрталари). Асосан, Бихар штати ва Ғарбий Бенгалия (6,2 млн. киши)да, шунингдек, Бангладеш, Непал ва Бутанда яшайди. Сантал тилида сўзлашади. Анъанавий диний эътиқодлар сақданган, бир шеми — Ҳиндуизмга эътиқод қилади. С. — дехқончилик, ҳунармандчилик, овчилик, балиқ овлаш б-н шуғулланади.

САНТА-МАРТА — Колумбиянинг шим. қисмидаги шаҳар. Магдалена департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 309,3 минг киши (1990й.лар охири). Кариб денгизи соҳилидаги порт (четга банан, кофе, чорвачилик, маҳсулотлари чиқарилади). Аэропорт бор. Озиқовқат, тўқимачилик саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Балиқ овланади. Шаҳарга 1525 й.да асос солинган. Мейморий ёдгорликларидан 17—18-а.ларда қурилган қалъа ва соборлар сақданган.

САНТАНДЕР (Santander) Франсиско

де Паула (1792.2.4, Кукута — 1840.6.5, Богота) — Колумбия (собіқ Янги Гранада) давлат ва сиёсат арбоби, Буюк Колумбия вице-президенти (1819—28), Янги Гранада республикаси президенти (1832—37), генерал. Боливарнинг сафдоши. Америкадаги испан мустамлакалари мустақиллиги учун олиб борилган уруш раҳбарларидан бири (1810-26).

САНТАНДЕР — Испаниянинг шим. қисмидаги шаҳар. Кантабрия провинцияси ва мухтор вилоятнинг маъмурий маркази. Аҳолиси 184,2 минг киши (1998). Бискай қўлтиғи соҳилидаги порт. Металлургия, кemasозлик ва самолётсозлик, электр жиҳозлари и.ч., тўқимачилик, озіқ-овқат саноати корхоналари, ун-т бор. Иқлим курорти. Готика собори (13-а.) сақланган.

САНТА-ФЕ — Аргентинанинг шарқий қисмидаги шаҳар. СантаФе провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 368,4 минг киши (2001). Транспорт йўллари тугуни. РиоСаладо дарёсининг Парана дарёсига қуйилиш еридаги порт, денгиз кемалари ҳам қира олади. Ғаллачилик ва чорвачилик р-нининг савдосаноат маркази. Озіқовқат, кўнпойабзал, металлсозлик саноати корхоналари, иссиқдик электр ст-яси мавжуд. ун-т, тарих музейи, табиий фанлар музейи бор. Шаҳарга 1573 й.да асос солинган.

САНТИ... (франц. cent, лот. centum — юз) — кўшма сўз бўлаги. Улуш бирлиги номини ҳосил қилади; ўлчами жиҳатдан бошланғич бирликдан 100 марта кичикликни билдиради; с б-н белгиланади. Мас, 1 см = 0,01 м; 1 ест — 0,01 стоке.

САНТИМЕТР (санти... ва метр) — СГС бирликлар тизимида қабул қилинган асосий узунлик ўлчов бирлиги. Қисқача см б-н белгиланади. Ўлчамлиги L орқали ифодаланади. С. Халқаро бирликлар тизими С Ида асосий бирликлар сифатида

қабул қилинган метрининг юздан бир улушига тенг.

САНТИМЕТРЛИ ТЎЛҚИНЛАР - тўлқин узунлиги (К) 1 см дан 10 см гача (частотаси 30—3 ГГц) бўлган радиотўлқинлар. Ер атмосферасидан ўтади, тропосферарт қайтади. Тропосферада сув буғлари ва ёмғир томчилари фақат уз. 3 см дан қисқа ($X < 3$ см) тўлқинларни ютади, ионосферадж эса деярли қайтмайди. Ер шароитида Ст. тўғри чиққ бўйлаб тарқалади, уларни узок масофага тропосфера воситасида таркэтиш мумкин.

САНТО-ДОМИНГО (193661 й.ларда СьюдадТрухильо) — Доминикана Республикаси пойтахти. Гаити о.нинг жан.шарқий қисмида, Кариб денгизи соҳилида жойлашган. Иқдими тропик, пассатли иқлим. Ўртача ойлик тралар 25—27°. Йиллик ёғин 1500 мм. Аҳолиси 1,6 млн. киши (1990й.лар ўргалари). Мамлакатнинг асосий порти; четга шакарқанд, кўнтери, қимматбаҳо ёғоч чиқарилади. 3 йирик шоссе йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Озіқовқат тўқимачилик, кўнпойабзал, ёғочсозлик, цемент саноати корхоналари бор. Халқаро курорт ва туризм маркази. С. — европаликлар томонидан асос солинган Ғарбий ярим шардаги қад. шаҳарлардан. Шаҳар Х. Колумбнинг укаси Б. Колумб томонидан қурила бошлаган ва Янги Изабелла деб номланган. 1844 й.дан Доминикана Республикаси пойтахти. 1916—24 й.ларда АҚШ қўшинлари оккупация қилиб турган. 1930 й.да С.Д. кучли довул натижасида вайрон бўлган. 1936 й.гача қайта тикланган. Меъморий ёдгорликларидан минора, қасрсарой, Х. Колумб дафн қилинган собор, монастирлар ва х.к. сақланган. С.Д.да мухтор ун-т, миллий ун-т, консерватория, Мусика академияси, миллий музей, Нафис санъат мактаби ва галереяси, театр, меҳмонхоналар бор.

САН-ТОМЕ — СанТоме ва Принсипи давлати пойтахти. СанТоме о.нинг шим.шарқий қисмида. Аҳолиси 93,4 минг киши (1990й.лар ўрталари). Атлантика океани соҳилидаги порт (четга банан, кофе, какао, пальма мойи ва кокос ёнғоғи чиқарилади). Қ.х. маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналар, аэропорт бор.

САН-ТОМЕ ВА ПРИНСИПИ (Sao Tome e Principe), СанТоме ва Принсипи Демократик Республикаси (Republica Democratica de Sao Tome e Principe) — Гвинея қўлтигидаги СанТоме ва Принсипи о.лари ва уларга ёндош майда оролларда жойлашган давлат. Африка ғарбий соҳили яқинида. Майд. 964 км². Аҳолиси 170,4 минг киши (2002). Пойтахти — СанТоме ш. Маъмурий жиҳатдан 7 округ (distrito)га бўлинади.

Давлат тузуми. С.Т. ва П. — республика. Амалдаги конституцияси 1990 й.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (2001 й.дан Ф.Б. Мелу де Менезеш), у умумий тўғри ва яширин овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади ва яна бир марта қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни бир палатали парламент — Миллий мажлис ва ижрочи ҳокимиятни президент тайинлайдиган бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Ороллар вулкан фаолияти натижасида ҳосил бўлган. Энг баланд жойи Пикодетоме — 2024 м (СанТоме о.да). Иклими СанТоме о.да тропик (қуруқ ва ёмғир мавсумлари б-н). Принсипи о.да экваториал, доим нам. Ўртача ойлик тра 23—27°. Йиллик ёғин 1000—3000 мм гача. Деярли йил бўйи ёмғир ёғиб туради. Нам тропик ўрмонлар ва мангро чакалакзорлари бор. Ҳайвонлардан маймун, турли кушлар, калтакесак, букаламун, илонлар учрайди. Денгизда балик, қисқичбақа, креветка, лангуст, устрица қабилар бор.

Аҳолиси, асосан, сантомеликлар бўлиб, улар Африкадаги банту тилида сўзлашувчи турли халқлар (овимбун-

ду, амбунду ва б.)нинг ўзаро ва қисман португаллар б-н чатишуви натижасида ҳосил бўлган. Португаллар ҳам яшайди. Расмий тил — португал тили. Диндорларнинг 90% га яқини христиан (католик)лар, шунингдек, мусулмонлар ва анъанавий динларга эътиқод қилувчилар ҳам бор. Шаҳар аҳолиси 44,1%. Муҳим шаҳарлари: СанТоме, СантуАнтонью, ПортуАлегри, РибейраАфонсу.

Тарихи. 1470—71 й.ларда СанТоме о.ларига португал денгиз сайёҳлари келиб, бу ерларни Португалия мулки, деб эълон қилдилар. 1485 й. дан одамлар кўчиб кела бошлади. Улар Европадан сургун қилинган португаллар ва африкалик қуллар эди. 16-а. бошларида қалин ўрмонлар кесилиб, шакарқамишзорлар барпо этишга киришидди. Аср охирига бориб шакар экспорт қилишда СанТоме Африкада биринчи ўринга чиқди. 1517 й. ва ундан кейинги йиллардаги қуллар кўзғолони натижасида 16-а. охирида Амадор бошчилигида қуллар давлати қисқа муддат мавжуд бўлди. 1735 й. Принсипи о. ҳам Португалия империясига қўшиб олинди. 18—19-а.ларда С.Т. ва П. оролларида қуллар қучи б-н кофе ва какао плантациялари барпо этилди. 1951 й. Португалия С.Т. ва П.ни ўзининг денгиз орти вилояти деб эълон қилди. 1953 й. маҳаллий аҳоли кўзғолон кўтарди («Батеп кўзғолони»), бироқ у шафқатсизлик б-н бостирилди. 1960 й. муҳожирликда С.Т. ва П.ни озод қилиш қўмитаси (1972 й.дан С.Т. ва П. ни озод қилиш ҳаракати) тузилди ва у мустақиллик учун кураш бошлади. 1972 й. Португалия С.Т. ва П. га маҳаллий мухторият мақомини берди. С.Т. ва П. 1975 й. 12 июлдан мустақил республика, 1975 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 12 июль — Мустақиллик куни (1975).

Сиёсий партиялари ва қасаба уюшмаси. С.Т. ва П. ни озод қилиш ҳаракати — Социалдемократик партия, 1960 й. асос солинган; Мустақил демократик ҳаракат партияси, 1992 й. тузилган; Демократик конвергенция партияси — «Мушоҳада»

гурӯҳи, 1990 й. ташкил этилган. С.Т. ва П. меҳнаткашлар миллий ташкилоти касба уюшмаси, 1989 й. тузилган.

Хўжалиги. С.Т. ва П. — иқтисодий жиҳатдан заиф, аграр мамлакат. Иқтисодиётининг асосини қ.х. ташкил этади. Экспорт учун какао, кофе, мойли ва кокос пальмалари, банан етиштирилади. Ички эҳтиёж учун тарик, маниок, маккажўхори, ямс экилади. Чорвачилик суст ривожланган (қорамол, чўчка, қўй, эчки, хонаки парранда боқилади). Денгиздан балик, тошбақа ва б. хайвонлар овланади. Саноати қ.х. хом ашёси ва балиқни қайта ишлайдиган, оҳак ва алко-голсиз ичимликлар ишлаб чиқарадиган ҳамда ёғочсозлик корхоналаридан иборат. Керамика ва ғишт з-длари, тикувчилик ф-каси ҳам қурилган. С.Т. ва П. да тор изли т.й. ва аэропорт бор. Асосий денгиз портлари: СанТоме, СантуАнтонью ва ПортуАлегри. Четга қ.х. маҳсулотлари чиқаради, четдан озик-овқат ва нефть маҳсулотлари, цемент, автомобиль ва б. саноат моллари келтиради. Португалия, Испания, Нидерландия, АҚШ, ГФР, Ангола б-н савдо қилади. Пул бирлиги — добра.

Маорифи. 6—12 ёшдаги болаларнинг ўқиши мажбурий. Давлат қарамоғидаги ўқув юртларидан ташқари хусусий ва диний мактаблар ҳам бор. Бошланғич мактаб 4 й.лик, ўрта мактаб 7 й.лик. Охириги 2 й.да болалар чет эл олий ўқув юртларига киришга тайёрланади. Дарслар португал тилида олиб борилади. Ҳунар таълими бошланғич ёки тўлиқсиз ўрта мактаб негизида 5—6 й. давомида амалга оширилади. Бошланғич мактаб ўқитувчилари пед. ўқув юртларида, урга мактаб ўқитувчилари чет элларда тайёрланади. Врачлар чет эллардаги олий ўқув юртларида тайёрланади. Миллий тарих музейи (1976) ва ўлкашунослик музейи бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Асосий газ.лари: «Диариу да Республика» («Республика газетаси», ҳукумат ҳафтаномаси, 1836 й. дан), «Ла-

бор» («Мехнат», ойига 2 марта чиқадиган газ., 1990 й. дан), «Нотисиаш» («Янгликлар», ҳукумат нашр этадиган газ., 1991 й. дан). СТП Пресс ахборот агентлиги 1985 й. тузилган. С.Т. ва П. телевидениеси, ҳукумат телекўрсатуви.

Адабиёти. Гарчи форро деб аталувчи маҳаллий креол тили мавжуд бўлса ҳам, адабиёт португал тилида 19-а.нинг 2-ярмида юзага келди. Шеърятнинг асосчиси — К. да Кошта Алегри. Унинг «Шеърлар» китобида ирқий хурофотлардан норозилик гоёлари акс этган, «Қора дунё» қадриятлари мадҳ қилинган. Ф.Ж.В. Тенрейру бу мавзуларни ривожлантирди. 20-а. нинг 50—60й.ларида адабиётга кириб келган шоирлар А. ду Эспириту ва А. Т. Медейруш миллий озодлик ҳаракатида фаол иштирок этдилар. Улар ўз ижодида халқ оғзаки ижоди анъаналарини замонавий бадиий ифода шакллари б-н қўшишга интидилар. Аср охирида яратилган хикоя, қисса, роман ва пьесалар халқ ҳаётини акс эттирди (Ф. Рейшнинг «Плантация» романи, «Қоғозбой тўра» пьесаси ва б. асарлар).

САНТУ-АНДРЕ — Бразилиянинг жан.шарқий қисмидаги шаҳар, Катта СанПаулу таркибида. Аҳолиси 648,4 минг киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Аэропорт бор. Оғир саноат, хусусан, рангли металлургия, машинасозлик, техник резина, кимё саноатлари ривожланган. Кўнпойабзал, тўқимачилик, озик-овқат, полиграфия саноати корхоналари бор. Шаҳарга 1549 й.да асос солинган.

САНТУР, сантури — кўп торли урма мусика чолғу асбоби, чанг тури. Кавказ минтақаси, Эрон, Шим. Ҳиндистон, Туркия ва б. мамлакатларда профессионал мусика сози сифатида кенг тарқалган. Қути шаклида, 2 та чўп б-н уриб чалинади. Хроматик товушқаторга эга. Товуши майин ва ёқимли. С, ёзма манбаларга кўра, Ўрта Осиёда (жумладан, Бухоро амирлигида) 16-а.дан маълум бўлган.

САНТЪЯГО — Чили пойтахти. Анд тоғлари этагида, 540 м баландликдаги сойликда, Мапочо дарёсининг ҳар икки соҳилида жойлашган. Иклими субтропик иқлим, янв.нинг ўртача т-раси 19,7°, июлники 7,7°. Йиллик ёғин 363 мм. Аҳолиси 4,64 млн. киши (1997). С. — мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий маркази. Транспорт йўлларининг йирик тугуни. 4 аэропорт бор. С. орқали Панамерика шоссеси ўтган. Вальпараисо порти б-н т.й. орқали боғланган. Металлсозлик, машинасозлик, электротехника, кимё, тўқимачилик, тикувчилик, кўнпойабзал, полиграфия, фармацевтика, озик-овқат саноати корхоналари бор. С.да йирик хорижий ва миллий компаниялар идоралари ва банклар жойлашган.

Шаҳарга 1541 й. 12 фев. да испан мустамлакачилари томонидан асос солинган. 19-а. бошларигача испан генералгубернаторлигининг маъмурий маркази. Чили мустақиллиги эълон қилинган даврдан (1818) С. — мамлакат пойтахти. С.да мустамлакачилик даврида қурилган меъморий ёдгорлик кўп. Шаҳар марказидаги Пласа де Армас майдони агрофида собор, ратуша ва б. сақланган. 3 ун-т, ҳарбий билим юрти, амалий санъат мактаби, консерватория, Чили Фанлар академияси ва б. академиялар, илмий тадқиқот интлари, кутубхоналар, музейлар, театрлар ва расадхона бор. Метрополитен қурилган. САНТЪЯГО, СантьягоделосКабальерос — Доминикана Республикасининг шим. қисмидаги шаҳар. ВегаРеаль водийсида жойлашган. Сантьяго провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 365 минг киши (1990 й.лар ўрталари). Т.й. тугуни. Қ.х. (кофе, какао, тамаки, шоли, чорвачилик) р-нининг савдо маркази. Қ.х. маҳсулотларини қайта ишлаш, озик-овқат ва пойабзал корхоналари бор. Шаҳар яқинидан олтин қазиб олинади. Шаҳарга 1495 й.да Х. Колумб томонидан асос солинган. Католик ун-ти, театр, музейлар бор. САНТЪЯГОДЕКУБА Кубанинги жан.шарқий қисмидаги шаҳар, СантьягодеКуба провинциясининг маъмурий

маркази. Мамлакатнинг Гаванадан кейин 2ўриндаги иқтисодий ва маданий маркази. Аҳолиси 430,4 минг киши (1990й.лар ўрталари). Кариб денгизининг СантьягодеКуба бухтасининг шим.шарқий соҳилидаги йирик порт (четга нефть, шакарканд, ром, кофе чиқарилади). Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Аэропорт бор. Озиқовқат, металлсозлик, тўқимачилик, кўнпойабзал саноати корхоналари, кема верфи мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Шаҳар яқинида нефтни қайта ишлаш з-ди қурилган.

САН-ФРАНСИСКУ - Бразилиядаги дарё, Бразилия ясситоғлигидан бошланиб, Атлантика океанига қуйилади. Уз. 2800 км, ҳавзасининг майд. 600 минг км². Қуйи оқимида остона ва шаршаралар ҳосил қилган. Ўртача сув сарфи 3300 м³/сек. Ноябрь ва май ойларида суви кўпаяди. Юқори оқимида йирик сув омборлари, ПаулуАфонсу шаршарасида ГЭСлар қурилган. Қуйи оқимида кема қатнайди.

САН-ФРАНЦИСКО - Тинч океандаги қўлтиқ, Шим. Америка қирғоқлари яқинида. Океан б-н Олтин дарвоза бўғози орқали туташган. Уз. 88 км, эни 20 км. Энг чуқур жойи 19 м. Сакраменто, СанХоаин дарёлари қуйилади. Ғарбий соҳилида СанФранциско, шарқида Окленд, Беркли, Ричмонд ш.лари жойлашган. Қўлтиқнинг икки соҳилини бирлаштирувчи кўприклар (жумладан, дунёда энг узун кўприк — 14,4 км) қурилган.

САН-ФРАНЦИСКО — АҚШнинг ғарбий қисмидаги шаҳар, Тинч океан соҳилида, Калифорния штатида. Сертепали ярим оролда жойлашган. Сан-Франциско қўлтиғи ва Олтин Дарвоза бўғозига қурилган кўприклар уни атрофидаги шаҳарлар б-н боғлайди. Аҳолиси 776,7 минг киши (2000). АҚШ ғарбидаги йирик савдомолия ва маданият маркази. Мамлакатнинг Тинч океан соҳилидаги

бош порти (йили 45 млн. т юк ортибтуширилади). Транспорт йўллари тугуни. 3 аэропортидан бири халқаро аҳамиятга эга. С.Ф.да йирик банклар, фирмалар идоралари фаолият кўрсатади. Металл-созлик, кemasозлик, тикувчилик, озик-овқат, полиграфия саноати корхоналари бор. Ракетакосмик, радиоэлектроника, нефтни қайта ишлаш, кимё, металлургия саноати корхоналари шаҳар четида жойлашган. Метрополитен қурилган. 3 ун-т, консерватория, илмий тадқиқот интлари, театрлар, музейлар, кутубхоналар бор. Ҳарбий денгиз базаси. Шаҳарга 1776 й.да асос солинган. 1945 й.да С.Ф.да бўлиб ўтган халқаро конференцияда БМТ ташкил этилган.

САН-ФРАНЦИСКО ЗИЛЗИЛАСИ

- АҚШнинг энг чекка ғарбида, СанФранциско ш. ёнида 1906 й. 8 апр.да маҳаллий вақт б-н соат 5 дан 12 мин. ўтганда содир бўлган. СФ.з. Ер юзида энг ҳалокатли ер силкинишларидан бири ҳисобланади. Зилзила кучи 10—11 баллга етган; магнитудаси 8,25. Қирғоқ бўйи тизмасидаги СанАндрас ёриги бўйлаб тоғ жинсларининг бир неча км масофада тўсатдан узилиб силжиши натижасида рўй берган. Сейсмик тўлқинлар ҳар томонга йўналиб, Калифорния ва Невада штатлари худудларида 1 млн. км² майдонни ларзага келтирган. Меридиан бўйлаб 430 км га чўзилган ер синиғи ёнида сейсмик тўлқинлар 6—11 балли изосейст зоналарни ҳосил қилган. СанФранциско ва СантаРоза ш.лари энг кўп вайрон бўлган. Йўл, канализация, сув таъминоти иншоотлари қаттиқ шикастланган. СанФранциско ш. кучли ёнгин ичида қолган. СанАндрас узилмаси бўйлаб шаҳарларда иморатлар бирбирига нисбатан 6,5 м гача силжиган ва баъзи жойларда 1 м гача кўтарилган. Жами 28,2 мингга яқин уйжой вайрон бўлиб, 700 киши қурбон бўлган.

САН-ФРАНЦИСКО КОНФЕРЕНЦИЯСИ — 1945 й. 25 апр. — 26 июнда

СанФранциско ш. (АҚШ)да бўлиб ўтган конференция. АҚШ, Буюк Британия, СССР ва Хитой номидан чақирилган. БМТ устави (50 давлат таъсис этган)ни қабул қилган.

САН-ХОСЕ — КостаРика пойтахти. Ирасу ва Поас ҳаракатдаги вулканлари яқинида, Марказий водий платосида, 1170 м баландликда жойлашган. Аҳолиси 324 минг киши (1990й.лар охири). Иқлими субэкваториал иқлим, ўртача тра янв.да 18°, июлда 21°, йиллик ёғин 1850 мм. Трансамерика шоссесидаги йирик транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Озиқовқат, кўнпойабзал, тўқимачилик, тамаки саноати корхоналари мавжуд. Миллий театр, миллий музей, ун-т, Тарих ва Тил академиялари, кутубхоналар бор. Шаҳарга 1737—38 й.ларда асос солинган. 18-а. да тамаки саноатининг йирик маркази бўлган. Тезтез зилзила бўлиб туради. Меъморий ёдгорликлардан собор, Президент саройи, Миллий сарой, театр биноси ва б. сақланган. Туризм ривожланган.

САН-ХОСЕ, СанХозе АҚШнинг ғарбий қисмидаги шаҳар, Калифорния штатида. Аҳолиси 894,9 минг киши (2000). Т.й. тугуни. Ракетакосмик ва радиоэлектроника саноатининг йирик маркази. ЭҲМ, ярим ўтказгичли приборлар ва ҳарбий мақсадлар учун турли жиҳозлар ишлаб чиқарилади. Приборсозлик, электротехника, автомобиль йиғиш, меваконсерва саноати корхоналари; ун-т бор. Шаҳарга 1777 й.да асос солинган.

САН-ХУАН — ПуэртоРиконинг маъмурий маркази, ПуэртоРико о.нинг шим. соҳилида жойлашган йирик порт. Аҳолиси 438 минг киши (1995, шаҳар атрофи б-н 1 млн. киши). Мамлакатнинг саноат, савдо ва маданий маркази. Иклими тропик иқлим, янв.нинг ўртача т-раси 24°, июлники 28°. Йиллик ёғин 1550 мм. Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга.

Порт орқали четга шакарқанд, ром, тамаки, кофе, сабзавот ва мевалар экспорт қилинади. Озиқовқат, кўнпойабзал, тўқимачилик, машинасозлик, цемент, нефтни қайта ишлаш ва кимё саноати корхоналари бор. Шаҳарга 1508 й.да асос солинган ва дастлаб Капарра, 1521 й.дан янги жойга кўчирилиб ПуэртоРико (испанча — бой порт) деб номланган. Кейинчалик оролни ПуэртоРико, шаҳарни эса СХ. деб атай бошлаганлар. Меъморий ёдгорликлардан қасрлар (1533), собор (1540—87), черков (1929) сақланган. ун-т, Испан тили академияси, ПуэртоРико маданияти инти, кутубхона, музей ва театрлар бор.

САНЧИҚ — корин бўшлиғи аъзолари касалланганда тўсатдан пайдо бўладиган оғриқ хуружи. Бунда шу аъзолар мускуллари узок, вақт қисқариши натижасида қисилиш вужудга келиб, кучли оғриқ кузатилади. Ичак, жигар, меъда ости беzi, буйрак С.лари фарқ қилинади.

Кўпроқ ичак санчиғи учрайди. Бадҳазм овқатларни кўп истеъмол қилиш, ички аъзолардаги яллиғланиш жараёнлари, операциялардан кейин хосил бўлган чандиқ, гижжалар бўлиши, ичакда ачиш ва бижғиш жараёнларининг кучайиб, ел тўпланишидан пайдо бўлади. Кўричакнинг чувалчангсимон ўсимтасига хос соҳа ва тўғри ичак санчиғи тафовут қилинади. Ўсимтага хос соҳа санчиғида қориннинг пастки ва ўнг томонида кучли оғриқ бўлади; тўғри ичак санчиғида тезтез такрорланиб турувчи оғриқ, ич келишига сохта мойиллик кузатилади. Ичак санчиғи кўнгил айнаши, қусиш, қориннинг дам бўлиши ва деворининг тарангланиши, тўлғоксимон оғриқ б-н кечади.

Жигар санчиғида оғриқ коворға ости соҳасида пайдо бўлиб, қориннинг юқори қисмига, ўнг курак суяги остига тарқалади. Оғриқ хуружлари оғиз қақраши ва аччиқ тахир маза сезилиши, кўнгил айнаши, қусиш, гавда т-расининг кўтарилиши б-н ўтади. Бу — бир неча

минутдан бир неча соатгача давом этиши мумкин (қ. Ўттош касаллиғи).

Меъда ости беzi санчиғида бел оғриб, орқага ҳам тарқалади (қ. Панкреатит). Буйрак санчиғида қорин ва бел соҳасида кучли оғриқ пайдо бўлиб, чов ва жинсий аъзоларга тарқалади, беморнинг тезтез сийгиси қистаб, сийганида ачишиб оғрийди. Оғриқ кучлилигидан бемор «ўзини кўйгани жой тополмай қолади». Бу хуружлар кўпинча оғир жисмоний иш қилгандан кейин, транспортдаги сил-киниш, чайқалишдан сўнг кузатилиши мумкин.

Кучли оғриқ хуружлари вақтида врач чақирриш, у келгунча оғриқ қолдирувчи дорилар ичирмаслик, иссиқ қилмаслик лозим.

САНЧИҚЎТ (*Thalictrum minus*) — айиктовондошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Бўйи 80—100 см. Илдизи гнопуксимон сершоҳ. Баргининг уз. 7—30 см, 3—4 қарра патсимон қирқилган. Гули майда, қизғиш, тўпгули рўваксимон. Меваси майда, тухумсимон, учи илмоққа ўхшаб қайрилган. Май ойда гуллайди, июнда мева тугади, июлда поя ва барглари қовжирайди. Ўзбекистонда 5 тури тоғларнинг шим. ён бағирларида, хусусан, арчазорларда кўп учрайди. Илдизида таликмин, таликмидин, глауцин, пояси ва баргларида тальмин ва тальмидин алкалоидлари борлиги аниқланган. С.нинг экстрактлари қонни тўхтатиш ва қон босимини кўтариш хусусиятига эга.

САНЪАТ — ижтимоий онг ва инсон фаолиятининг ўзига хос шакли. С. қадимий тарихга эга бўлиб, у жамият таракқиётининг илк босқичларида меҳнат жараёни б-н, кишилар ижтимоий фаолиятининг ривожланиши б-н боғлиқ ҳолда вужудга кела бошлаган. Ибтидоий С.нинг дастлабки излари сўнгги палеолит даврига, тахминан мил. ав. 40—20минг йилликка бориб тақалади. У даврда ҳали С. инсон фаолиятининг мустақил шакли сифатида ажралиб чиқмаган эди. Чунки

маънавий моддий и.ч. билан қоришиқ ҳолатда эди. Кейинчалик маданиятнинг ўсиши натижасида С. алоҳида соҳа сифатида астасекин ажрала борди.

С. одамларнинг эстетик талабларини қондириш б-н бирга, ўз тараққиётининг турли даврларида жамият аъзоларини маълум руҳда тарбиялаш, уларни ақлий ва ҳиссий жиҳатдан ривожлантириш воситаси сифатида хизмат қилиб келган, уларнинг турли мақсад, хистуйғу, манфат, идеалларини ифода этган. С. ижтимоий онгининг бошқа шаклларида ўзининг предмети, мазмуни, воқеликни ифода этиш усули ва услуби, ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ҳамда вазифалари жиҳатидан фарқ қилади. С. инсоннинг моддий ва маънавий фаолиятидаги билими, тажрибаси, маҳорати ва қобилиятларини намोён этувчи бадиий ижодиёт маҳсулидир. Эстетик тафаккур тарихида С. нарса ва ҳодисаларни қандай бўлса шундай акс этириш ва ҳаётни гўзаллик қонунилари асосида бадиий ифодалаш ғоялари сари юксалиб борди. Табиат, жамият ва инсоннинг ижтимоий, маънавий, миллий дунёси С. предмети ҳисобланади. Воқелик қайси шаклда бадиий ифода этилмасин, ижодкор унга маълум ижтимоий-эстетик идеал нуқтаи назардан муносабат билдиради ва ўз эстетик баҳосини беради.

С.ни тушуниш, унинг киплутар ҳаётидаги ўрнини аниқлаш масаласи бутун маданият тарихи давомида жиддий баҳсларга сабаб бўлган. Шунга кўра, С. мазмуни объектив ва субъектив, ҳаётий ва ҳаёлий омиллар бирлигидан ташкил топади. С.нинг ижтимоий-эстетик вазифалари жуда кенг ва хилмахил. С. — инсон учун эстетик завқшавқ манбаи; инсон ҳаётига гўзаллик бахш этади; одамларда воқеликка нисбатан ҳиссий муносабатни шакллантиради; ҳаётни кузатиш, ўрганиш ва билиш воситаси; ҳаётни инсон орзу қилган томонга ўзгартиришда ёрдам беради; тарбия воситаси; ҳаётдаги гўзалликдан илҳмланишга, хунукликдан нафратланишга чорлайди; одамлар с, орасидаги маънавий кўприк, мулоқот

! воситаси; одамларнинг бадиий-эстетик дидини тарбиялайди, уларда маълум дунёқарашни шакллантиради ва х.к. С. жамият маънавий ҳаётининг бошқа ҳодисалари (фан, мафкура, ахлоқ) б-н маълум даражада боғлиқдир. С.нинг мақсади дунёни бадиий ўзлаштириш, одамга лаззат бахш эта оладиган, уни маънавий бойита оладиган асарлар яратиш йўли б-н кишиларнинг эстетик эҳтиёжларини қондиришдан иборат. С. асарларининг диққат марказида инсонлар, уларнинг ижтимоий алоқаси ва ўзаро муносабатлари, муайян тарихий шароитлардаги ҳаёти, фаолияти туради. Шунинг учун ҳам С. асарлари берадиган маърифий билим муайян мамлакат, миллат ёки бир тарихий давр ва шахслар ҳақидаги илмий асарлардан олинган маълумотлардан фарқ қилади. С.нинг тарбиявий кучи унда ифода этилган кечинма ва образларнинг ҳар бир ўқувчи, томошабиннинг қалбига кириб бориши, уларда завқий ҳиссиётларни уйғотишидадир.

С. турли кўринишлари б-н ўзига хос бадиий-эстетик қадриятларни тўплаш, сақлаш ва бошқаларга узатиш хусусиятига эга бўлган эстетик тизимни ташкил этади. С. тасвирий санъат, меъморлик, рассомлик, ҳайкалтарошлик, мусика, театр, кино, цирк, бадиий адабиёт, хореография ва б.ни ўз ичига олади. С.нинг турлари ўз предмети, тасвир воситалари ва ифода имкониятлари жиҳатидан бирбиридан фарқ қилади. Мас, адабиётда асосий ифода воситаси бўлиб тил хизмат қилади; тасвирий С.да бўёк/яра орқали конкрет-ҳиссий образ гавдалантирилади; театрда пьеса қаҳрамонларининг сиймоси актёрларда ўз аксини топади. С. барча ижтимоий онг шакллари сингари ўз тараққиёт қонуниятларига эга. Бу қонуниятлар С.нинг ўз ички хусусиятларидан келиб чиқсада, ижтимоий тараққиёт б-н боғлиқ бўлган халқ, миллат, элат, мамлакат ва жаҳон цивилизацияси даражаси бу қонуниятларда ўз ифодасини топади. С. қонуниятларини эстетика, санъатшунослик ўрганеди.

Кучма маънода — фаолиятнинг барча соҳаларига хос юксак маҳорат «С.» деб тушунилади. Мас, баҳс юритиш С. и, уруш олиб бориш Си, раҳбарлик Си., нотиклик Си ва ҳ.к.

Ад.: Аристотель, Поэтика (русчадан М. Махмудов ва У. Туйчиев таржимаси), Т., 1980; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., История искусств Ўзбекистана, М., 1965; Махмудов Т., Эстетика и духовные ценности, Т., 1992.

Тилаб Махмудов.

«САНЪАТ» — илмий-амалий, маънавий-маърифий, рангли журнал. Ўзбекистон БА нашри. 1997 й.дан Тошкент ш.да 3 ойда бир марта ўзбек, рус, инглиз тилларида чоп этилади. Жур. Ўзбекистон ҳамда Ўрта Осиё халқлари кад. ёдгорликлари, санъат ва халқ хунармандлигининг анъанавий турлари, меъморлик, ранг-тасвир, мусика, театр ва кино тарихи, Ўзбекистон санъати намояндалари фаолияти ҳамда уларнинг хорижий ҳамкасблари б-н ҳамкорлиги, республикада ва хорижий давлатларда уюштирилаётган курғазмалар, илмий анжуманлар ҳақида маълумотлар беради, Ўзбекистон БА, шунингдек, унинг ўқув юртлари ва булимлари фаолиятини ёритади, эстетик тарбия ва б. масалалар буйича нуктаи назарларни баён қилади.

САНЪАТ ИНСТИТУТИ, Маннон Уйғур номидаги Тошкент давлат санъат институти — драма, мусикали драма ва кўғирчоқ театрлари учун актёр, реж.лар ҳамда кино учун киноактёр, оператор, кино реж.лар, театр ва киношунослар ва б. юқори малакали санъат мутахассисларини тайёрловчи олий ўқув юрти. 1945 й. Тошкент ш.да Ўрта Осиё давлат театр санъати ин-ти сифатида ташкил этилган. 1948 й. рус драматурги А. Н. Островский (1823—86) номи берилган. 1991 й.дан ўзбек театр арбоби Маннон Уйғур номида. 1954 й. ин-т хузурида рассомлик фти очилиб, Театр ва рассомлик санъати ин-тига айлантирилган. 1987 й.дан Ин-

тда мутахассис тайёрлаш доираси янада кенгайиб, махсус кинотелевидение реж. лиги, операторлик, санъат журналистикаси ихтисосликлари буйича кадрлар тайёрлаш йулга қўйилди. 1997 й.дан рассомлик санъати фти мустақил ин-т мақомида ажралиб чикди (қ. Миллий рассомлик ва дизайн институти) ва ин-т ҳозирги номи б-н атала бошлади. Ин-тда 5 та фт (театр санъати; кино, телевидение санъати ва радио; санъатшунослик ва кўғирчоқ театри санъати; сиртдан ўқиш; малака ошириш) мавжуд; магистратура, аспирантура, илмий кенгаш фаолият курсадади. 2002/03 уқув йили 765 та талаба таълим олди; 100 дан зиёд педагог, шу жумладан, 9'фан д-ри, 10 профессор, 42 фан номзоди ва доцент ишлайди (2004). Инт фаолияти турли йилларда ишлаган Маннон Уйғур, Я. Бобожонов, С. Табибуллаев, Л. Хужаева, Қ. Хўжаев, А. Гинзбург, Н. Тимофеева, Ю. Иоффе, И. Рубинштейн, И. Акбаров, С. Векслер каби етакчи олимпедогоглар номи б-н боғлиқ. Ин-тда таълим олган реж.лардан Т. Хужаев, О. Чернова, Ш. Аббосов, Б. Йўлдошев, театршунослардан М. Раҳмонов, М. Крдинов, Т. Турсунов, Т. Баяндиев, Т. Исломов, С. Турсунбоев, М. Тулахужаева, актёрлардан З. Мухаммаджонов, Р. Ҳамроев, Я. Абдуллаева, Т. Азизов, Б. Зокиров, Н. Ансатбоев, Р. Иброҳимова, Ё. Аҳмедов, Э. Комилов, П. Саидкосимов, Г. Жамилова ва б. республика санъати ривожига муносиб хисса қўшди.

Тошпўлат Турсунов.

САНЪАТ САРОЙИ — Тошкентдаги Алишер Навоий номи киноконцерт зали (1964, меъморлари В. Березин, С. Сутягин, Ю. Халдеев, Д. Шуваев, Ҳамза номидаги Ўзбекистон давлат мукофоти, 1964). Кенг ҳажмли кинофильмлар намоиш қилиш, ижтимоий-сиёсий йиғинлар ўтказиш, концертлар бериш учун мулжалланган. Катта зали (1964, 2300 уринли), кичик зали (1976; 590 ўринли), қаҳвахона, бар ва буфет бор. С.с. конструктивизм ва функционализм услубида

қурилган. Нур ва соядан самарали фойдаланилган. Катта зал акустик асбоблар б-н жиҳозланган. Интеръери «Насриддин афанди саргузаштлари» мавзuida кошинли намoён, сопол лаган (рассом А. Ган ва А. Кедрин), «Мелодия» хайкалли мужассамот (хайкалтарош Ю. Киселев) б-н безатилган. Шифтидаги безакли металл қандиллар девордаги қандиллар (меъмор С. Сутягин) ёғоч ва ғишт безаклар б-н ўзаро уйғунлашган. 1978 й.да интеръери тула реконструкция қилинган.

САНЪАТЛАР СИНТЕЗИ - бир бадий асар ёки яхлит ансамблни яратишда турли санъатлар ва санъат асарларининг ўзаро узвий боғланиши; инсоннинг моддий ва маънавий муҳитини эстетик жиҳатдан тузишга хизмат қилади. С.с. тушунчаси сифат жиҳатдан янги бадийлик яратишни назарда тутлади. Седа ҳар бири ўзининг чекланган ифода ва тасвирий имкониятига эга бўлган санъатлар бирлашуви натижасида ифодаси бекиёс янги бадий асар юзага келади. Бадий асар ғояси, образ ва композицион бутунлиги, макон ва замонни яратишдаги умумий иштироки, қўлами, ритмидаги монандлик санъатда уларни идрок этишни кучайтириб, сифат ўзгаришларини юзага келтиради; бадий ғоялар ривожига кўп планлилик, серкирралик бахш этиб, инсонга ҳар тарафлама тўла хиссий таъсир кўрсатади. Театр, кино ва унга яқин фазовий санъатлар табиатан мужассамлаштирувчи бўлиб, булар драматург (сценарийчи), актёр, реж., рассом, кинода, шунингдек, оператор ижодини бирлаштиради; мусиқали театрда драматик санъат, вокал ва чолгу асбоблари мусиқаси, хореография ва х.к. бир бутунликда намoён бўлади. Режиссёрлик санъати бадий театр ёки кинематография асарларини янги бутунликка бирлаштиради.

Санъат тарихида синтезнинг хилмаҳил турлари маълум. Тасвирий санъат, амалий санъат асарлари ва меъморлик ҳамиша ўзаро боғланишга, бирлашишга мойишир. Бунда ранг-тасвир,

хайкалтарошлик асарлари ўз вазифасини бажариш б-н бирга меъморий образни бойитади. Бу нафис уйғунликда, одатда, амалий безак санъати, дастгоҳ санъати асарлари (картина, хайкалча ва ш.к.) иштирок этади. Синтез санъат турлари (мас, кинода — хроника, репортаж ва х.к. усулларни бадий фильмда қўллаш) ва санъатлараро (мас, театр воқеаларига кинематография тасвирини киритиш) турли даражада амалга оширилади. Седа иштирок этаётган санъатлар орасидаги мувозанат турлича бўлади, санъатнинг бирига алоқадор бўлган сифат ҳам (мас, классицизмда нафис санъатларнинг мутаносиблиги, юнон санъатидаги «нафислик», барокко санъатидаги «тасвирийлик» ва б.) умумий аҳамият касб этади. Санъатнинг бир тури қолганларини ўзига бўйсундириб (мас, Қад. Миср меъморлиги хайкалтарошлик ва ранг-тасвирни) тўлиқ ҳукмронлик қилиши назарда тўтилади. Рассом (хайкалтарош)нинг ғояси туфайли санъат турлари ўзаро чатишиб кетиши бирбирини тўлдириши ва бир-бирига кескин қарамақарши кўйилиши мумкин.

Ибтидоий жамоа тузумида санъатлар турларга бўлинмаган, қоришиқ ҳолда бўлиб, инсон фаолияти ва унинг маросимлари б-н бевосита қўшилиб кетган. Санъатлар ўз хусусиятлари ва ўзига хослигини намoён этиб бўлина бошлаганда тескари жараён — уларнинг синтезига интилиш юзага келди. Қад. Шарқ маданиятидан бошлаб ибодатхона диний маросимлари б-н ягона ғояга бўйсундирилган меъморий элементлар, тасвирий ва амалий безак санъати, оғзаки ва ёзма ижодиёт, шунингдек, маросим ҳаракатлари С.с.нинг дастлабки кўринишлари сифатида майдонга чикди. Маҳобатли Миср эҳромлари меъморий унсурларнинг рамзий кўринишларига юнон маданияти инсоннинг юксаклигини ифодаловчи меъморлик ва хайкалтарошликнинг уйғун ҳолдаги бирикувини қарамақарши кўйди. Уйғониш даврида санъатнинг бўлиниши юзага келди; синтезнинг

хар бир санъатнинг ўз мустақиллигига асосланган янги шакллари пайдо бўлди. Уйғониш даври усталари (Браманте, Рафаэль, Микеланжело ва б.) ижодида санъатнинг яхлит, уйғунлашган ансамблга бирикишининг умумий қоидалари алоҳида тўлақонли ишлаб чиқилди. 20-а. Сега оид муҳим ишлар илғор ижтимоий ва инкилобий ҳаракатлар таъсирида (Д. Ривера, Д. Сикейрос, Х. Ороско ва б.) жамоат қурилишлари, меъморий иншоотлар ва кўргазмалар мажмуалари яратилиши, шунингдек, маълум ғояларга йўналтирилган байрамлар, халқ юришлари, фестиваллар ва ҳ.к.ни безаш б-н боғлиқ.

Шарқда (Қад. Ҳиндистон, Хитой), жумладан, Ўрта Осиёда қадимдан яратилган ибодатхона, саройлар, бутун бир шаҳарлар — Холчаён, Варахша, Тупрокқалъа, Афросиёб саройлари С.енинг хилмаҳиллигини кўрсатади. Навоий театри, Муқимий театри, Тошкент метрополитени бекатлари, Халқлар дўстлиги саройи, Теурийлар тарихи давлат музейи, Бухорий ёдгорлик мажмуи ва б. бинолар чинакам халқ санъатининг ажойиб уйғунлашган санъат намунаси.

Абдулхай Умаров

САНЪАТШУНОСЛИК - кенг маънода санъатни ўрганадиган ижтимоий фанлар мажмуи; умуман олганда жамиятнинг бадиий маданиятини тўлиқ ҳолда ва санъатнинг алоҳида турлари, уларнинг вужудга келиши ва таракқиёт қонуниятлари, ўзига хослиги ва воқеликка муносабати, ижтимоий онгнинг тарихдаги роли, ижтимоий ҳаёт ва маданиятнинг бошқа жараёнлар б-н алоқаси, бадиий асарнинг мазмун ва шакл б-н боғлиқ барча масалалари йиғиндисини ўрганadi. С. фани адабиётшунослик, муещашунослик, театршунослик, киношунослик, шунингдек, тор ва энг кўп қўлланиладиган маънодаги С, яъни нафис (пластик) ёки фазовий санъатлар ҳисобланган меъморлик, ранг-тасвир, ҳайкалтарошлик, гра-

фика, амалий санъат, безак санъати каби-ларни ҳам ўз ичига олади. Хусусан, тасвирий санъат, меъморлик, амалий безак санъатининг кўп жиҳатлари ва дизайнни махсус ўрганади. Пластик санъатлар доирасида Снинг санъат назарияси, санъат тарихи ва бадиий танқид каби турлари мавжуд. Улар ўзаро узвий алоқада бўлиб, ҳар бири ўзининг махсус вазифасига эга. Санъат назарияс и нафис санъатга нисбатан ғоявий мазмун, бадиий шакл, услуб, ифода воситалари, санъатнинг тур ва жанрлариغا хос махсус хусусиятлари ва б. масалаларни уларнинг ўзаро алоқасида ўрганади; шунингдек, умумий қонуниятларни, санъат таракқиётининг объектив мантики, унинг жамият б-н муносабати, жамоа ва шахсга нисбатан таъсирини кўриб чиқади. Санъат тарихи эса санъатнинг умумий таракқиёти («мумсанъат тарихи»)ни бирор мамлакат ёки алоҳида даврда ўрганади ва тадқиқ қилади, санъатнинг бирор тур ёки жанри, оқими, йўналиши ривожини, айрим рассомнинг ижодий услубини таҳлил қилади. Бадиий танқид замонавий бадиий ҳаётни таҳлил қилади, унинг йўналиши, тур ва жанрларини, айрим санъат усталарининг ижоди ва уларнинг алоҳида бадиий асарларини текширади ва баҳолайди; санъат ходисаларини ҳаёт ва ижтимоий давр идеали б-н қиёслайди. Шулар асосида Снинг асосий соҳалари ва адабий жанрлари белгиланади: назарий рисола, рассомлар учун қўлланма, назарий ва тарихий, умумий ва махсус (монография) тадқиқотлар, мақола ва нутқлар, танқидий умумлашмалар шулар жумласидан. С. жамиятшунослик ва қатор аниқ фанлар услубидан фойдаланади; шунингдек, бадиий ижод тадқиқот объекти бўлганлиги туфайли уни эстетик баҳолаш, муаяйн давр услуби ёки санъатшуносликнинг шу жараёнлар б-н боғлиқ индивидуал диди ҳақида мулоҳаза юрилади. Снинг илмий фаолияти кенг ва хилмаҳил: ўрганилаётган соҳа бўйича аниқ далилларни тўплаш, уларни агрофлича ўрганиш ва умумлаштириш; санъат ёд-

горликларини экспедициялар ёрдамида очиш, таъмирлаш турлари; ёдгорликларни аниқлаш, рўйхатга олиш ва тартибга солиш; рассом ва унинг асарлари ҳақида маълумот тўплаш, илмий музейлар каталогини тузиш, биографик ва б. маълумотномалар яратиш, рассомлар адабий мероси (эсдалик, хат, макрлалар ва б.)ни нашр қилиш кабилар киради. Снинг ижтимоий аҳамияти унинг хулоса ва яқунларининг илмий аҳамияти б-н бирга санъатни омалаштириш ва ташвиқ қилиш (илмий оммабоп адабиётлар, маъруза, экскурсиялар уюштириш), кенг китобхонларни санъат асарига жалб қилиш ва уни тушунтириши б-н белгиланади. С. замонавий эстетик тамойиллар миқёсида ва бадиий мерос соҳасида у ёки бу баҳолаш тизимини белгилаши б-н ўз замонасининг ижодий жараёнига чуқур таъсир кўрсатади.

С. фан сифатида 16—19-а.лар мобайнида шаклланган. Бунга қадар, фалсафий, диний ва б. фанлар таркибида ёки айрим маълумот, қўлланмалар баёни кўринишида бўлган. Илк намуналари Юнонистон (Аристотель, Платон, мил. ав. 4-а.), Қад. Рим (Цицерон, Витрувий, мил. ав. 1 — мил. 1-а.), Осиё мамлакатларида санъат назарияси ва тарихининг куплаб ҳолатлари баён қилинган яхлит ва универсал кўринишдаги рисоалар битилган. Уларда меъмор ва рассомларга айрим қўлланмалар, диний мифологик афсоналар фалсафий, ахлоқий ва б. тасаввурлар, санъат тарихи элементлари қўшилган ҳолда баён қилинган. Шарқда ўрта асрларда яратилган рисоаларда тажрибали мусаввир ва хаттотларнинг тавсияномалари, ислом ақидалари ва маърифий инсонпарварлик анъаналари жамланган (Султонали Машҳадий, Дўст Муҳаммад, 16-а.), С.нинг фан сифатида шаклланишида Уйғониш даври муҳим босқич бўлди (Л. Гиберти, Л. Альберти, Леонардо да Винчи, А. Дюрер ва б.), маърифатчилик даврида мустақил фан сифатида ажралиб чиқа бошлади (француз Д. Дидро, немис Г. Лессинг ва б.).

Ўзбекистонда С. фан сифатида 20-а. 20й.ларидан шаклланди. Дастлаб бадиий танқидчилик жадал ривожланди; 40й.лардан миллий маданият ва унинг меросига эътибор кучайди, санъатда ватанпарварлик гоёлари ўз ифодасини топди. 50—80й.ларда долзарб масалалар, реалистик куп киррали изланишларга кенг йўл очилди (Б. Никифоров, Л. Жадова, С. Круковская, М. Мюнц, А. Умаров, Р. Тоқтош, Д. Фахретдинова, Т. Махмудов, Л. Шостко, А. Ҳақимов, Н. Абдуллаев ва б.). Ўзбекистон БА Санъатшунослик институтида тарихчисанъатшунослар томонидан қад. ва ўрта асрлар санъатининг янги янги қатламлари ўрганилмоқда (Г. Пугаченкова, Л. Ремпель, П. Зоҳидов, Ш. Тошхўжаев ва б.).

Абдували Эгамбердиев.

САНЪАТШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон Банинг Санъатшунослик илмий тадқиқот институти — ўзбек миллий санъати назарий ва амалий масалалари б-н шуғулланувчи илмий марказ. 1928 й.да Самарқанд ш.да Ўзбекистон мусиқа ва хореография и.т. институти номи б-н ташкил қилинган. 1932 й. Тошкент ш.га кўчирилган. Маданият министрлиги (194357 ва 196397), Ўзбекистон ФА (1957—63) қошида бўлган; 1997 й.дан Ўзбекистон БА таркибида. С.и.да тасвирий санъат, амалий санъат, мусиқа тарихи, фольклор ва замонавий мусиқа, театр ва хореография, меъморлик, кино ва телевидение, маданиятшунослик, санъат ва меъморлик тарихи, Ўзбекистон санъатшунослик экспедицияси бўлимлари, қад. ёдгорликларни реставрация қилиш, фотокино, овоз ёзиш лаб.лари, ихтисослашган кутубхона бор. Инт кўргазма тўпламида археологик қазилмалар жараёнида топилган муҳим ашёвий манбалар хазинаси, валик ва магнит тасмаларига ёзиб олинган нодир ва ноёб халқ мусиқа ижодиёти намуналари, санъатшунослик и.т.ларининг асл қўлёзмалари, фотоматериаллари ва архив материаллари сақланади. 1978 й.дан ном-

зодлик ва 1992 й.дан дрлик диссертациялари химояси ҳуқуқига эга Ихтисослашган кенгаш фаолият кўрсатади.

С.и.да ўзбек миллий санъати — тасвирий ва амалий безак санъатининг назарий услубий жиҳатлари, мусиқий мерос ва замонавий ижодиёт, анъанавий ва замонавий театр муаммолари, қадимшунослик топилмалари, маданиятшунослик ва б. масалалар бўйича и.т. ишлари олиб борилади. Илмий тупламлар нашр этилади. Инт 1989 й.дан Япониянинг Сока ун-ти б-н илмий ҳамкорлик ўрнатган, Япониянинг Ипак йўли ин-ти б-н Кушан даврига оид Далварзинтепа маданий ёдгорлигида, япон ва рус археолог олимлари б-н ҳамкорликда Кампиртепа харобаларида қазилма ишлари олиб борилмоқда. 2002 й.дан ЮНЕСКОнинг фольклор ва анъанавий маданиятни ўрганиш минтақавий маркази тузилиб, Бойсун мажмуавий экспедицияси ўз ишини бошлаган.

Ин-тда санъатшунослик тараққиётига улкан ҳисса қўшган олимлардан Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель, М. С. Булатов, И. Ражабов (қ. Ражабийлар), М. К. Раҳимов, Т. С. Визго, Л. Ю. Маньковская, Д. А. Фахретдинова, С. Маҳкамова, А. Умаров ва б. ишлаган; М. Разменов, М. Крдиоров, П. Зоҳидов, Э. В. Ртвеладзе, Р. Тоқтош, Т. Ғафурбеков, Ф. Кароматов (Кароматли), Ж. Тешабоев, А. Ҳақимов, Р. Абдуллаев, Б. Турғунов ва б. ижодий фаолият кўрсатмоқда.

Давлат Муллажонов.

«САОДАТ» — Ўзбекистон хотин-қизларининг оммабоп, ижтимоий-сиёсий, бадиий-безакли жур. Тошкент ш.да 1 й.да 8 марта нашр қилинади. Дастлаб «Янги йўл» (1925—34), «Ёрқин турмуш» (1936—50), «Ўзбекистон хотин-қизлари» (1950—65) номлари б-н чоп этилган. Муайян сабаблар ва уруш туфайли жур. 1934 й. апр.дан 1936 й. июлгача, 1941 й. июлдан 1950 й. окт.гача нашр этилмаган. 1966 й.дан хоз. номда. Жур.га турли йилларда Ўзбекистоннинг таникли адибалари — жамоат арбоблари муҳаррирлик

қилган: Тожихон Шодиева (1927—29), Собира Холдорова (193031), Хосият Тиллахонова (1931—34), Саодат Шамсиева (1936—37), Фотима Ниёзова (1937—38), Иқбол Акбархужаева (1939—41), Ойдин (М. Собирова, 195153), Зулфия (195385) ва Ҳ. Худобердиева (1985—94).

Утган барча даврларда жур. ўзбек аёлининг оилада назокатли, севимли, фарзандларига меҳрибон бўлиши, турмуш машаққатларини енгиб ўтиб, жамиятда ҳам ўз урнини топишига кумакдош бўлиб келган; жуда куп ёш шоира, адибаларнинг ижодкор сифатида шаклланиши учун мактаб вазифасини ўтаган. Х. Аҳророва, С. Маҳмудова, Р. Шомансурова, Ҳ. Худойбердиева, О. Ҳожиева, Ш. Салимова, Р. Раҳмонова, М. Улуғова, Қ. Раҳимбоева, Д. Саидова, Х. Бобомуродова ва б. ижодкорлар «С.» мактабининг турли даврлардаги талабалари бўлиб, бугун Ўзбекистонда таникли ижодкорлар сифатида фаолият курсатиб, «С.» тажрибаларини тарғиб қилмоқдалар.

Республика мустақиллиги йилларида «С.» аёл қалбининг минбари, миллий қадриятларнинг тарғиботчиси, хотин-қизларни кенг ижтимоий фаолиятга чорловчи оммабоп жур. сифатида тикланаётган миллат аёлларининг ўзини озод инсон сифатида қайта кашф этиши, имкониятларини намоён қилишига руҳий мадаккор вазифасини бажармоқда. Унда ўзбек аёлларининг турмуш тарзи, уй тутиши, саломатлиги, бола тарбияси, маданиймаиший эҳтиёжлари ва б. масалалар ёритилиши б-н бирга ўзбек маданий мероси ва миллий қадриятларидан, жаҳон адабиётидан, ёш ижодкор қизларнинг асарларидан намуналар, дунёнинг машхур хотин-қизлари ҳаётидан қизиқарли лавҳалар бериб борилади. 1999 й.дан «С.» жур.га илова сифатида «Гулчехралар» газ. нашр этилмоқда. Ойига 1 марта — йилига 12 марта чоп қилинадиган бу газ. кўпроқ ёшлар мавзуини ёритади.

Адади 40000 (2003). Мухаррири — Ойдин Ҳожиева (1994 й.дан).

САОЛИБИЙ, Абу Мансур Абдул-малик ибн Муҳаммад ибн Исмоил ас-Саолибий (961 — Нишопур — 1038) — ёзувчи, адабиётшунос, тилшунос ва тарихчи олим. Арабистон, Ироқ, Испания, Хуросон ва Мовароуннахр бўйлаб саёҳат қилган. 992 й.да Бухорога, сўнг Хоразмга келган. Хоразмшоҳ Абул Аббос Маъмун (хукмронлик даври: 1009—17) саройида хизмат қилган, унга атаб асарлар ёзган. С.нинг «Йатимат уддахр фи маҳосин ахл аласр» («Аср ахлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси») тазкираси машҳур бўлиб, у ўша давр Мовароуннахр, Хоразм, Хуросон ва араб адабиёти ҳақидаги ноёб манбадир. Асарнинг илк нусхаси 994—1000 й.ларда ёзилган бўлиб, муаллиф 1011—17 й.ларда уни қайта ишлаб тўлдирган ва хоразмшоҳ Абул Аббос Маъмунга тақдим этган. Тазкира муқаддима ва 4 қисм (40 боб)дан иборат бўлиб, унда 10-а. ҳамда 11-а. бошларида араб тилида ижод қилган мовароуннахрлик ва бир қанча хуросонлик шоирлар ҳаёти ҳамда ижоди ёритилган. «Татиммат алЙатима» («Ягона дурдонага қўшимча», 1032—38) асарида эса «Йатимат уддахр» га кирмай қолган ёки кейинчалик танилган яна 209 шоир (улардан 104 нафари Мовароуннахр ва Хуросондан) ҳақида маълумот берилган.

С.нинг «Китоб латоиф алмаориф» («Ажойиб маълумотлар ҳақида китоб») асари бувайҳийлар сулоласи вазири асСоҳиб (995 й. в.э.)га бағишланган. С. исломгача ва ислом даврида ўтган кўплаб шоирлар, машҳур кишилар, халифалар, лашкарбошилар ва уларнинг тахаллуслари, тўғрисида нодир маълумотлар келтирган. Асарда муҳим тарихийэтнографик маълумотлар, С. ва унга замондош арабийнавис шоирларнинг шеърларидан парчалар мавжуд.

«Фурар ахбор мулук алфурс ва сияриҳим» («Эрон подшоҳлари ҳақидаги хабар ва ҳикоялар сараси») номли тарихий асар, «Шоҳнома» ва бир шеърӣ девон ҳам яратган. «АтТамассул валму-

хозарат» ва «Мубҳиж» асарларини Қобус ибн Вушмгир (хукмронлик даври: 978—1012) га бағишлаган. С.нинг кўплаб асарлари Исматулла Абдуллаев томонидан ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Йатимат уддахр [4ж.], Т., 1976; Татиммат алЙатима («Йатимат уддахр» 4қисмининг қўшимчаси), Т., 1990; Китоб латоиф алмаориф, Т., 1987; Ажойиб маълумотлар, Т., 1995.

Ад.: Абдуллаев И., Абу Мансур асСаолибий, Т., 1972.

САПАЕВ Эшмурод (1923, Кўхна Урганч) — кулол, Хоразм кулоллик мактабининг кад. анъанавий усулларини ривожлантирган. Хоразм воҳасида катта ҳажмли хумлар яратадиган ягона уста; у яратган хумлар қатъий бир шаклда нафис ишланиб (бал. 1 м дан ортик.), феруза тусли сир б-н сирланган, хандасий нақш ва ҳайвон тасвирлари (кўчқор шоҳи ва б.) узига хослиги б-н ажралиб туради. С. шунингдек, бодия, чойнак, коса, пиёла, кўшқулоқ ва б. бадий идишлар яратади, хом ашёни кад. усулда (тоғ минераллари — тошларни куйдириб, майдалаб, металл ва ўсимлик кукуни қўшиб) тайёрлайди.

САПАЕВА Мирзагул (1962.13.2, Қорақалпоғистон, Чимбой тумани) — актриса, хонанда. Ўзбекистон халқ артисти (2002). Қорақалпоғистон халқ артисти (1994), Туркменистонда хизмат кўрсатган артист (1998). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1985). 1985 й.дан Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат мусикали театрида ишлайди. Она («Она»), Майсара («Майсаранинг иши» операсида), биринчи қорақалпоқ операси «Ажинияз»да Айборек, Ойсанам («Суймаганга суйканма»), Шоҳсанам («Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам»), Хонума («Хонума хоним»), Гулшара («Шаръяр») каби роллари б-н шуҳрат қозонди. С. ижоди бетакрор, ёқимли ва жарангдор овози, вокал имкониятларини бойитиб бориши, янгиликка интилиши, миллийлиги б-н ажралиб туради.

САПАРБОЕВА Зиёда (1938.10.8, Гурлан тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1997). Тошкент педагогика ин-ти (1964) ва Хоразм педагогика ин-ти (1983)ни тугатган. 1957 й.дан Янгибозор, Гурлан туманларидаги мактабларда бошланғич синф ўқитувчиси, Гурлан туманидаги 15мактаб директори (1977—79), «Нуроний» жамғармаси Янгибозор тумани бўлими раиси (1999—2002). Ноанъанавий даре усулларида фойдаланган.

САПАРОВА Аноргул Сейтназар кизи (1958.1.12, Хўжайли тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1997). Хўжайли пед.билим юртини тугатган (1977). 1977 й.дан Хўжайли ш.даги меҳрибонлик уйида тарбиячи, бошланғич синф ўқитувчиси. Хўжайли ш.даги мактабларда чизмачилик ва тасвирий санъат ўқитувчиси (1979—92). Дарсларни янги педагогик технологиялар асосида ўтган.

САПАРОВА Зулайҳо (1930.23.2, Тўрткўл) — қорақалпоқ раққосаси. Ўзбекистон халқ артисти (1969). 1954—76 й.лар Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат филармониясида яккахон раққоса. 1976 й.дан балетмейстерлик қилган. «Тинчик кабутари», «Юрак торлари», «Намабаси», «Нозли» каби қорақалпоқча, ўзбекча «Занг», «Лазги», «Дилдор», «Пилла», «Нозигим» каби рақслари б-н танилган. Унинг рақслари шўхчанлиги, айни пайтда майин ва миллийлиги, жозибдорлиги б-н ажралиб турган. С, шунингдек, хинд, туркман, тожик ва б. халқлар рақсларини ҳам моҳирона ижро этган. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1968).

САПАРОВА Райҳон (1948.15.7, Нукус) — актриса, хонанда. Ўзбекистон халқ артисти (1998). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1971). 1971—86 й.лар Қорақалпоқ дав-

лат мусиқали драма ва комедия театрида, 1986 й.дан Қорақалпоғистон ёш томошабинлар театрида актриса (1986—2000 й.лар бадиий раҳбар). Асосий роллари: Турдигул («Жумагул»), Хоиша («Суймаганга суйканма»), Хурлико («Ошиқ Ғариб»), ФатмаИсмоил («Абу Райҳон Беруний»), Зумрад («Ўз аризасига кўра»), Клементино («Оти ўчсин»), Баҳор («Юрак ўти сўнмасин»), Ойша («Келин»), Гулзийра («Оналар»), Зубаржат («Ой тутилган тунда»).

САПЕРАВИ — ўртапишар, кад. гурзин винобоп узум нави. Қора денгиз бўйи экологикгеографик навлар гуруҳига киради. Грузия (Кахетия), Озарбайжон, Ўзбекистон, Қрим, Россия жан.да тарқалган. Тупи кучли ва ўртача ўсади, барги йирик, тухумсимон ёки тўғарак, 3—5 бўлмали, орқаси тукли. Гули 2 жинсли. Узум боши 150 г атрофида, конуссимон, ғужуми ҳавол, ўртача зич, тўқ яшил, қора мумғубор б-н қопланган. Пусти юпқа, эти сувли. Фаол ҳарорат йиғиндиси 3000° да 140—150 кунда (июлда) етилади. Новдалари яхши пишади. Ҳосилдорлиги 90—160 ц/га. Замбуруғли касалликларга чидамай ўртача. Совуққа чидамли. Узумдан десерт, ўртача ширин, овқат устида ичиладиган ҳамда шампан винолари тайёрланади.

САПОНИНЛАР (лот. saponis — со-вун) — глюкозидлар гуруҳига мансуб азотсиз мураккаб органик бирикмалар. С.нинг таъми аччиқ, хиди ўткир, чайқатилганда (концентрацияси 0,001 г/л бўлгандаёқ) совунга ўхшаб кўпиради. Соф С. — рангсиз ёки сарғиш аморф моддалар. Сувда эритилганда коллоид эритмалар ҳосил бўлади. Сувли эритмалари мойлар ва смолалар б-н барқарор эмульсиялар беради. Кислота ёки ферментатив гидролиз натижасида С. моносахаридларга ва углевод бўлмаган қисм — агликон (сапогенин) га парчланади. Раънодошлар, чиннигулдошлар оиласига мансуб ўсимликларда айникса кўп. Тар-

кибида С. бўлган ўсимликлар (мас, совундарахт, қизилмия, ипомея, етмак ва б.) тиббиётда балғам кўчирадиган ва сийдик ҳайдайдиган восита сифатида ишлатилади. Озиқовқат саноатида турли ичимликлар, қандолатчилик маҳсулотлари тайёрлашда қўлланади. Баъзи С. (сапотоксинлар) ўта заҳарли.

САПОТЕКЛАР — Мексиканинг Оахаки штатида яшовчи индейс халқи. 350 минг киши (1990й.лар ўргалари). Сапотек тилида сўзлашади. Америка қатта монголоид irqиға мансуб. Диндорлари — католиклар. С.нинг Монте — Альбан ш. Мексиканинг қад. маданий маркази ҳисобланган. С. маданияти Мексика тарихида энг қад. ҳисобланади (мил. ав. 4-а. — мил. 16-а.нинг бошлари). 150 га яқин 4 камерали дахмалар, саройлар, эҳромлар, жуда кўп деворий ёзувлар, расадхона, 120 қаторли улкан амфитеатр, 40 м кенгликдаги тош зина, тўп ўйнаш учун мўлжалланган стадион ва б. очилган. Миштеklar сардори кабридан қатта миқдорда ноёб тилла заргарлик буюмлари топилган. С, асосан, қ.х., хунармандчилик, чорвачилик, балиқ овлаш б-н шуғулланади.

САППОРО — Япониядаги шаҳар, Хоккайдо о.нинг жан.ғарбий қисмида. Аҳолиси 1,8 млн, киши (2000). Оролнинг энг муҳим иктисодий ва маданий маркази. Отару порти бор. Қ.х. маҳсулотлари, балиқ, ёғоч қайта ишланади. Нефть кимёси, резина, машинасозлик (жумладан, авиасозлик), металлсозлик, кўнтери, полиграфия саноати корхоналари мавжуд. Метрополитен қурилган. ун-т, ботаника боғи, ботаника ва этнография музейлари бор. Қишки спорт ўйинлари маркази. С.да 1972 й.да 11қишки Олимпиада ўйинлари бўлиб ўтган.

САПРОПЕЛИТЛАР, сапропел кўмирлар (юн, *sargos* — чириган ва *pelos* — балчиқ лой) — қазиб олинadиган кўмирлар гуруҳи. Тубан ўсимлик ва сод-

да микроорганизмлар қолдиқларининг кўл суви ва лагуналар тубига чўкиб тўпланишидан ҳосил бўлади. Ранги кўнғир, кўнғиркулранг, қора. С. таркибидаги сапропел микрокомпонентлар (альгинит) ва гумус микрокомпонентлар (витринит, фюзинит, лейптинит)нинг ўзаро миқдорий нисбатига кўра, хусусий С. (богхед), гумит С. (кеннельбогхед, кеннелькасьянит, черемхит), С.гумит (кеннель, касьянит) синфларига бўлинади. С.да учувчан моддалар (60—90%), бирламчи қатрон (50% дан ортик), водород (7—12%) миқдори гумолитлардаги нисбатан кўп. Қимматли кимёвий хом ашё ҳисобланади, ундан суюқ ёнилғи олинади. Москва ёни, Иркутск (Россия) ва Рур (Германия) кумир хавзаларида С. мавжуд. Захиралари кам бўлганлиги ва кўмирнинг бошқа турларидан (кўпинча кўнғир кумирдан) ажратиб қазиб олиш қийин бўлганлиги туфайли саноат микёсида қазиб чиқарилмайди.

САПРОТРОФЛАР (юн. *sargos* чириган ва ...троф) — ўсимликларнинг органик қолдиғи, ҳайвонлар мурдаси ва ахлати б-н озикланадиган организмлар С. органик моддаларни минераллаштириши туфайли табиатда моддалар айланиши жараёнида муҳим аҳамиятга эга. С.га бактериялар ва замбуруғлар б-н бирга сапрофитлар — айрим сувўтлар, юксак ўсимликлар киради. С. ҳайвонлар — сапрофагларга ёмғир чувалчанглари, тупроқ ва сувда яшовчи кўпчилик нематодалар ва бир хужайралилар, айрим ҳашаротлар (ўлимтиххўр кўнғизлар, гўнғхўрлар, иккиқанотлилар куртлари), кискичбақасимонлардан, асосан, ёнлаб сузарлар, дарё кискичбақалари, сут эмизувчилар (гиена ва б.), қушлар (қарғалар, кузғунлар), факультатив С.га кўпчилик йиртқич ва ҳаммахўр ҳайвонлар киради. Сув С.и сувнинг биологик тозаланишида иштирок этади. Тупроқ С.и тупроқ ҳосил бўлишида қатнашиб, тупроқ ҳосилдорлигини оширишга ёрдам беради.

САПРОФИТЛАР (юн. *sapros* — чирган ва *phyton* — ўсимлик) — улик объектлардан озиқ манбаи сифатида фойдаланадиган микроорганизмлар. С. табиатда кенг тарқалган бўлиб, тупроқ, хаво, сувда, одам ва ҳайвонлар организмиди учрайди. Одатда, С. касаллик кўзғатмайди. Лекин одамларда касаллик кўзғатиш хусусиятига эга бўлган сапрофит ҳаёт кечирувчи микроблар ҳам учрайди. Соғлом одам организмиди ҳам С. кўп бўлади. Табиий иммунитет механизми бузилганда баъзи С. ўзи яшаб турган аъзолардан организмнинг бошқа тўқима ва аъзоларига ўтиб, касаллик (мас, сепсис, менингит) кўзғатиши мумкин.

САПСАН (*Falco perdrinus*) — йиртқич қушлар туркумининг лочинсимонлар оиласига мансуб қуш. Елкаси, боши тўқ қорамтир, танасининг остки қисми оқ. Уз. 35—50 см, вазни 500—1500 г. Ҳамма материкларда тарқалган. Ўзбекистонда қушлар учиб ўтиш даврида ва қишлаб қолганда учрайди. Уясини қояларга, қарғаларнинг эски уяларига қуради. 3—4 та тухум қўйиб, урғочиси 30 кунга яқин босади. Болалари 35—40 кунда учирма бўлади. Асосан, қушлар (каптар, балчиқчи, ўрдак, балиқчи, қарға, чуғурчук, тўрғай ва б.)ни овлайди. Аэропорт, боғ ва узумзорларни қушлардан қўриқлашда фойдаланилади. 20-а. ўрталарида сони камайиб кетганлиги туфайли АҚШ, Канада, Германия, Швеция ва б. мамлакатларда С.ни тутқинликда қупайтириш йўлга қўйилди. Табиатда камёб тур мақоми б-н Ўзбекистон Республикаси Кизил китобига ва «Йуқ бўлиб кетиш хавфи остидаги ёввойи фауна ва флора турларининг халқаро савдоси тўғрисида»ги Конвенция (CITES)нинг II иловасига киритилган (яна қ. Лочин).

САПУН — ички ёнув двигатели қартерини атмосфера б-н туташтирувчи қурилма. С. поршень халқалари зич бўлмаганлиги туфайли поршень б-н ци-

линдр орасидаги тирқишдан қартерга ўтган газларни чиқариб юбориш ва қартерни шамоллатиш учун хизмат қилади. Қартердаги мой газ б-н бирга ташқарига чиқиб кетмаслиги ва ташқаридан қартерга ифлос хаво кирмаслиги учун С.га махсус фильтрли мой қайтаргич ўрнатилади.

САПФИР (қад. яҳудийча саппир — кўк тош) — корунднинг Al_2O_3 таркибли шаффоф, тиниқ кўк рангли хили. Заргарликда бошқа рангли турларига (қизил тури — ёқутдан ташқариси) С. деб ном берилган. Ранги изоморфли аралашмаларга боғлиқ: алюминийнинг турли микдорда титан ва темир (Fe^{2+} ва Fe^{3+} фарк қилади) алмашувидан ҳосил бўлади. Тригонал сингонияда кристалланади. Ётоифали қимматбаҳо тош ҳисобланади. Шишасимон ялтироқ. Қаттиклиги 9; зичлиги 3,5—3,6 г/см³. Қонлари Шри-Ланка, Ҳиндистон, Таиланд, Россияда бор. Тарихда машҳур бўлган С. тошлари Британия империясининг тожида (104 карат), овал шаклли (258,8 карат) бриллиант брошқада ўрнатилгани Россия Олмос фондица сақланмоқда. С. саноатда сунъий йўл б-н ҳам олинади. С.нинг зумрад, топаз, сафсар (аметист) ва б. хиллари заргарликда, сунъий рангсизи — лейкосапфир микроэлектроника, квант электроникаси, оптика ва б.да ишлатилади (қ. Корунд). Ўзбекистонда «корунд минтақаси» Томди тоғларидан Олай тоғларигача 1000 км га чўзилган бўлса ҳам сифатли С. хануз топилмаган.

САРАГОСА — Испаниянинг шим. шаркий қисмидаги шаҳар, Эбро дарёси бўйида. Арагон мухтор вилояти ва Сарагоса провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 841,4 минг киши (1998). Машинасозлик (жумладан, т.й. ва к.х. машинасозлиги, станоксозлик, автомобилсозлик, электр жиҳозлари и.ч.), озиқ-овқат, кимё, тўқимачилик, ёғочсозлик, цемент, кўнтери саноати корхоналари мавжуд. ун-т (1533), нафис санъат музейи бор. Шаҳарга мил.ав. 27 й.да римликлар асос

солган. 714 й.да араблар хукмронлиги остида бўлган. 1118 й.дан Испания таркибида. Меъморий ёдгорликлардан 11—17-а.ларда қурилган собор, минора, черков, саройлар сақланган.

САРАЕВО — Босния ва Герцеговина пойтахти. Тоғ оралиғидаги сойликда, Миляцка дарёси бўйида жойлашган. Аҳолиси 360 минг киши (1997). Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг йирик савдо ва саноат маркази. Машинасозлик (автомобилсозлик, электротехника, радиоэлектроника), кимё, тўқимачилик, кўнпойабзал, ёғочсозлик, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Ҳунармандчилик ривожланган, гилам тўқилади. Фан ва санъат академияси, ун-т (1946), илмий тадқиқот интлари, кутубхоналар, картиналар галереяси, музей ватеатрлар бор. Туризм маркази. Шаҳар яқинида Илижа курорти жойлашган. Шаҳар 1244 й.дан Врхбосна номи б-н маълум. 1435 й.дан Усмонли турклар қўл остида бўлган. 1507 й.дан С. (туркча Saray — сарой) деб аталган. С.да Шарқ меъморлиги услубида қурилган Хисравбек масжиди (1531), Алипошшо масжиди (1561) сақланган. Замонавий маъмурий ва турар жой биноси кўп. С. кишки спорт ўйинлари маркази. 1984 й.да 14кишки Олимпиада ўйинлари бўлиб ўтган.

САРАЕВОДАГИ ҚОТИЛЛИК - Австрия-Венгрия тахтининг вориси Франц Фердинанд ва унинг хотинини Сараево ш. (Босния)да ўлдирилиши (1914.28.6). «Ёш босниялик» махфий миллатчилар гуруҳи томонидан амалга оширилган. С.к. Австрия-Венгрия ва Германия томонидан Сербияга ҳарбий ҳужум қилишга баҳона бўлган, натижада Биринчи жаҳон уруши бошланган.

САРАЖИ ҚЎЙ ЗОТИ - ярим дағал жузли думбали қўй зоти. Ватани — Туркманистон. Номи Мари ш. яқинидаги Сари Жа овули номидан. Чорвадор-

лар томонидан узоқ танлаш ва саралаш орқали яратилган. Қўчқорларининг вазни 80—90 кг, совликлариники 50—65 кг. Думбаси ўртача (6—7 кг), серпуштлиги 110—115%. С.к.з. думбали қўй зотлари орасида жун маҳсулдорлиги бўйича энг яхши зот ҳисобланади. Совликларида 3—3,5 кг, қўчқорларидан 3,5—4,5 кг жун қирқиб олинади. Жунининг туси оқ, оч кулранг кокилчалардан иборат, уз. 12—20 см, таркибида уз. 7—9 см тивити бор. Соф жун чиқиши — 55—60%. Жуни туркман гиламлари ишлаб чиқаришда хом ашё ҳисобланади. Соф ҳолда Туркманистонда кўпайтирилади. Йил бўйи яйловда боқишга мўлжалланган. С.к.з. дан Ўзбекистонда думбали жайдари қўйлар зотини яхшилашда фойдаланилади. Тошкент вилояти Чиноз ва Янгийўл туманлари хўжаликларида С.к.з. дурагайлари урчишиб кўпайтирилади.

САРАЗМ — Зарафшон водийсининг энеолит ва илк жез даврига оид қад. деҳқончилик маданиятига тегишли археологик ёдгорлик. Унинг асосида кейинчалик С. қишлоғи таркиб тошган. У Зарафшон дарёсининг тоғлар орасидан кенг водийга чиқиш жойида, Ойимқўл ёнида жойлашган. Суғдшунос олим В.А.Лившицнинг фикрига кўра, «С.» атамаси суғдча «саризамин», яъни «ернинг бошланиши», «воҳанинг бошланиши» демақдир. Ёдгорлик ясси тепачалар кўринишида, 100 гектарга яқин жойни эгаллаган. Унда 1976 й.дан тадқиқот ишлари олиб борилади. Археологик тадқиқот натижаларига қараганда, С. Зарафшон водийсининг энг қад. бобо деҳқонлари маскани бўлиб, бу жойда ҳаёт энеолитнинг ривожланган босқичдан то илк жез даврига қадар (яқин 1,5 минг йил) давом этган.

С.да 7 йил давомида археологик казиш ишлари олиб борилди ва 10 нуктада қад. қишлоқ ҳаётининг давомийлигини ўрганиш учун шурфлар қазилди. Натижада ёдгорликда 4 та тарихий босқич аниқланди. Археологик материаллар

тахлилига кўра, Iбосқич (С.1) мил. ав. 3400—3200 й.лар, 2-босқич (С. 2) мил. ав. 3200—2900 й.лар, 3-босқич (С. 3) мил. ав. 2900-2700 й.лар, 4-босқич (С. 4) мил. ав. 2700—2000 й.лар б-н белгиланди.

С. 1 даври жамоа оилалари бир хонали уйларда яшаган, жамоа хилхонаси бор. Жамоа квартали атрофи эса мудофаа деворлари б-н ўраб олинган. Жамоа турар жой қолдиқларини казиш жараёнида сиртига рангли гул солинган сопол парчалари, хилхонадан эса мис ойна, олтин ва қумушдан ясалган мунчоклар топилди. Топилмалар кўп жиҳатдан Жан. Туркманистоннинг қад. Гёксур воҳаси материалларига айнан ўхшаб кетади.

С. 2 даврида бирбирларидан тор кўчалар б-н ажратилган кўп хонали турар жой массивлари пайдо бўлади. Уларнинг қошида айлана шаклида қурилган топиниш маскани — оилавий оташпарастлик алтарлари шаклланади. Йирик уйжой массивлари доирасида жамоа ибодатхоналари (икки жойда) қад кўтаради. Ибодатхоналарнинг деворларига кизил рангда нақш берилган ва уларнинг қоқ ўртасида мурабба шаклида алтар жойлашган. Хўжалиқда тошдан ишланган меҳнат қуроллари, тўқимачилик дастгоҳининг қисмлари, урчук тошлар, мис пичоқлар, ханжар, қармоқ, игна ва бигизлар кўплаб учрайди.

С. 3 даврида ижтимоий характердаги монументал бинолар пайдо бўлади. Улар уруғ жамоаларининг маъмурий бино ва ибодатхоналаридан иборат эди. Бу даврда патриархал оила ҳовлижойлари кенгайди, бу ҳовлилар майдонида қулолчилик хумдонлари ва металлни эритиш устахоналари пайдо бўлади. Бу босқичда и.ч.нинг қатор соҳаларида хунармандчиликнинг турли йўналишлари бўйича ихтисослашув жараёни кечади. Қулолчиликда ичи ва сиртига сайқал берилган сополлар кескин камаяди. Уларнинг ўрнини маҳаллий анъанавий шаклдаги нақшлар эгаллайди. Маҳаллий нақшлар б-н ибодатхоналарнинг деворларини безаш одати вужудга

келади. Бу босқичда маҳаллий хом ашё базасида металл эритиш ва металлдан турли хил қуроллар яшаш кучаяди. Шундай қилиб, қад. саразмликлар ижтимоий ва иктисодий ҳаётида туб ўзгаришлар юз беради.

С. 4 даврига келиб, демографик ўзгаришлар б-н боғлиқ ҳолда аҳолининг водий бўйлаб тарқалиши, гўё унинг «инкирози» кузатилади. С.да аҳоли сийраклашиб, аввалги монументал маъмурий иморатлар ўрнини оддий қулбалар эгаллайди. Эҳтимол, С 4 даври ёдгорликнинг энг юқори қатламлари бўлгани учун давр тақозоси б-н унинг қурилиш қолдиқлари бизгача шу ҳолатда етиб келгандир. Эҳтимол, бу таназзул жез даврининг маълум бир босқичида (мил. ав. 2-минг йилликнинг 2-ярмида) орийларнинг жан.га томон кўчиши муносабати б-н Ўрта Осиёнинг шим. ва марказий вилоятлари моддий маданиятида юз берган ўзгаришлар б-н боғлиқдир. Бу давр акси қулолчиликда яққол кўзга ташланади, яъни, бир томондан қулолчиликда қизғиш оқ тиниқ анғоб б-н пардозланган сополлар сиртида, идишларнинг гардиши бўйлаб оддийгина рангли нақш солиш кузатилса, иккинчи томондан сопол идишларнинг қулолчилик чархида яшаш технологияси кашф этилади. Ижтимоийиқтисодий табақаланишнинг айрим белгилари сифатида терракота, тош ва жездан ишланган муҳрлар пайдо бўлади. Қишлоқ жамоаси сардори, қабила бошлиғининг ҳукмдорлик белгиси бўлмиш жамоа нишони янги маъно ва мазмун касб этади. Демак, С. 4 даврида ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётда юз берган ўзгаришлар С. жамиятининг сўнги босқичида мулкий табақаланиш жараёни жадал кечаётганлигидан далолат беради. С.да ўрганилган ягона хилхона, юқорида таъкидлаганимиздек, унинг илк босқичига дахлдор бўлиб, у доира шаклида ишланган тош ғовлар б-н ўраб олинган, унинг диаметри 15 м, ичига 5 та қабр жойлашган. Тош ғовнинг марказий кабрига 3 киши (аёл, эркак ва ўспирин)

қўмилган. Аёлга тегишли ашёвий далилларга қараганда у ўз жамоасида катта нуфузга эга бўлган. Унинг кийимларига феруза, лаъл, ёқут ва яшма каби қимматбаҳо тошлардан ясалган мунчоклар қадалган. Аёлнинг бош кийими ҳам тақинчоклар б-н безатилган. Соч толаларига олтин мунчок шодалари осиб қўйилган. Қўлларига денгиз чиғаноғидан ишланган билагузуклар тақилган. Аёл скелети ёнидан дастали мис кўзгу, суюқдан қилинган бигиз, 5 та урчуқ тош, 2 та аёл маъбудаси (терракота) топилган. Демак, С. 1 даврида аёлларнинг жамоадаги ижтимоий нуфузи ҳали юқори бўлган.

С. аҳолисининг иктисодий ҳаётини суғорма ва лалмикор деҳқончилик ҳамда хонаки чорвачилик ташкил этган. Зарафшон тоғ тизмаларидаги қад. маъдан (мис, қўрғошин, қалай, олтин, қумуш, симоб ва феруза) конларининг яқинлиги С.да хунармандчиликнинг металлургия ва металл и.ч. соҳасини ривожланишига ҳамда ундан турли меҳнат ва ҳарбий куруллар и.ч.га кенг имкониятлар берган. Сдан топилган 150 дан ортиқ буюмлар — пичоқ ва ханжарлар, болта ва бигизлар, пайкон ва муҳрлар, металл эритиш қозонлари (тигиллар), асбобанжом куйиш қолиплари, металл эритиш печлари, металл хом ашё ёмбилари бундан далолат беради. Ёдгорликни қазийш жараёнида нафақат тошдан ишланган меҳнат куруллари, балки оғирлик ўлчов тошлари, тўқимачилик дастгоҳининг қисмлари ҳам учратилган. Аммо, саразмликлар кулолчиликда металлургия ва тош га ишлов беришдек юксакликка эриша олмаганлар.

Хуллас, С. ёдгорлиги Зарафшон водийсининг энг қад. деҳқончилик маданияти бўлиб, кейинги асрлардаги Суғд ўлкасида шаклланган шаҳар маданиятининг илдизлари бир жиҳатдан шу ёдгорлик б-н боғлиқ эди.

Ад.: Исаков А., Саразм (К вопросу становления раннеземледельческой культуры Зарафшанской долины), Душанбе, 1991; Исамиддинов М. Х., Генезис город-

ской культуры Самарқандского Согда, Самарқанд, 2000.

Аҳмадали Асқаров.

САРАЛАШ (чорвачиликда) — эркак ва урғочи наслдор ҳайвонлар ва паррандаларни мақсадли йўналишда режа асосида чагиштириш С. танлаш б-н чамбарчас боғлиқ бўлиб, наслчилик ишларида ота-онага хос бўлган селекцион белгиларни авлоддан авлодга ўтиши хусусиятини сақлаб қолиш мақсадларида ўтказилади. Селекция амалиётида урғочи ҳайвонларга эркак ҳайвонларни жуфтлаш бўйича якка, ялпи ва ялпиякка С. шакллари қўлланилади. Якка тартибда С.да ҳар бир она молга якка тартибда маълум бир тизим ва оилага мансуб эркак ҳайвон жуфтланади. Наслчилик хўжаликларида қўлланилади. Ялпи С.да гуруҳцаги она моллар, асосан, 2 эркак ҳайвонга бириктирилади. Бу шакл наслчилик бўлмаган хўжаликларда ишлатилади. Яккаялпи С.да подадаги ҳар бир гуруҳ она ҳайвонларга 1 эркак ҳайвон жуфтлантирилади ва наслчилик стъяларида амалга оширилади. С.да белгиларнинг ўхшаш ёки ўхшаш бўлмаслиги бўйича гомоген ва гетероген турлар мавжуд. Гомоген С.да тана тузилиши, йўналиши, маҳсулдорлик даражаси яқин бўлган ота ва она ҳайвонлар жуфтланади. Гетероген С.да эса типи, келиб чиқиши ва маҳсулдорлик хусусиятлари ҳар хил эркак ва урғочи ҳайвонлар танлаб олинади. Гетероген С. гетерозиготалик ҳолатини кучайтиради. Зот ичида гетероген С.ни қўллаш кроссларни яратишда муҳим аҳамиятга эга. С.да ҳайвонларнинг ёши ҳам муҳим ва етуқ ёшдаги ҳайвонлар жуфтлаштирилганда улардан олинадиган авлодлар ҳар томонлама бақувват бўлади. С.да қариндошлик даражаси бўйича қариндош (инбридинг) ва ўзаро қариндош бўлмаган (аутбридинг) ҳайвонларни жуфтлаштириш усуллари мавжуд.

Чорвачилик селекциясида С. усуллари ва шаклларида фойдаланиш кенг

йўлга қўйилган. Мас, Сантагертруда қорамол зотинн яратишда дастлаб шортгорн зотини Ҳиндистондан келтирилган зебу б-н гетероген сараланган. Кейинчалик «ўз ичида» кариндошлик урчитиш нағижасида фойдали белгилар юзага чиқиб, зотга хос биологик хусусиятлар ирсиятда мустаҳкамланган. Ўзбекистонда бу зотнинг бир неча тизимлари ва 20 дан ортиқ сигирлар оиласи яратилган. Йилқичиликда гетероген С. усулларидан фойдаланиб англия зоти б-н қорабайир ва англия зоти б-н ахалтака зотини С. орқали улардан англияқорабайир ва англияахалтака дурагайлари олиниб, от спортида самарали фойдаланилмоқда. Изатулла Эшматов.

САРАМАҒО Жозе (тахаллуси; асл исм-шарифи Жозе Мария Феррейра де Кастро) (1922, Португалия) — португал ёзувчиси ва шоири. Илк романи — «Гуноҳкорлар ери» 25 ёшида чоп этилган. Ушбу асаридан кўнгли тўлмаган С. 19 й. давомида ҳеч қандай асар ёзмаган. 1966 й. «Эҳтимолий шеърлар» поэтик тўплами нашр этилган. «Ердан униб чиққанлар» (1980) романида ҳеч қачон ўз ери бўлмаган деҳқон оиласининг 3 авлоди тарихи ҳикоя қилинган. «Монастир хотиралари» (1982) романи бир қараганда олдинги асарининг давомидек туюлсада, бироқ бу — бошланғич таассурот. Роман тарихий мавзуда бўлиб, 18-а. нинг 1-ярми воқеаларига бағишланган. Нобель мукофоти лауреати (1998).

САРАМАС (араб.) — тери (камданкам ҳолларда шиллик пардалар) нинг яллиғланиши. Ўткир юқумли касаллик. С.ни патоген стрептококklar кўзғатади. Терининг тирналган, қаварган, жароҳатланган жойи% микроб тушишидан келиб чиқади. С. Йирингли жароҳат, карбункулнинг асорати сифатида, таркибида стрептококklar бўлган йиринг тўпланган жой атрофида пайдо бўлиши мумкин. Касаллик тўсатдан титраш, бош оғриғи, аксари қайт қилиш б-н бошлана-

ди, ҳарорат 39—40° гача кўтарилади, гоҳ бемор алаҳлайди. Терининг зарарланган қисми кизаради (эритема), қизарган жой соғлом тери сатҳидан бир оз кўтарилиб туради, чегараси кўзга яққол ташланади ва жуда тез кенгайиб, ачишиб оғрийди.

Эритематоз С. баъзан 3—7 кунда ўз-ўзидан (даволанмаса ҳам) тузалиб кетади, лекин чўзилиб, гавданинг бир жойидан бошқа жойига ўтиши ҳам мумкин (сайёр С). С.нинг бирмунча оғир хили — буллёз С.да қизарган терида йирингли ёки тиник суюқлик б-н тўла пуфакчалар ҳосил бўлади. Бундан ҳам оғир флегмоноз хилида тери остида флегмона вужудга келади. Энг оғир хили — гангреноз С.да терининг зарарланган жойлари ўлади. Лекин С.нинг энг енгил хили — эритематоз Сдан ҳам асоратлар қолиши мумкин, мас, қон зарарланиши (сепсис); юз соҳасидаги Сдан эса мия пардаларининг яллиғланиши (менингит) сингари хавфли асоратлар қолади.

С.га шубҳа туғилганда дарҳол врачга мурожаат қилиш лозим. С.нинг олдини олиш терини тоза тутиш, майда жароҳатларни антисептик воситалар б-н артиб тозалашдан иборат. С. жуда камданкам ҳолларда юқади. Лекин С.га чалинган одамнинг терисига тегмаслик керак, тегилганда қўлни яхшилаб ювиш, одеколон ёки спирт б-н артиш, терининг зарарланишига йўл қўймаслик зарур.

Ҳайвонларда, асосан, чўчкаларда, шунингдек, қўй, қуён, паррандаларда учрайди. Касаллик сурункали, ўткир ёки ярим ўткир кечади. Ўткир кечганда касал ҳайвон ҳарорати 41—42° га кўтарилади, юрак уриши, нафас олиши тезлашиб, дармонсизланади, иштаҳаси йўқолади, кўзидан ёш оқади, ичи кетади, баъзан қусади. 1—2 кундан сўнг ҳайвон қўрнида, сонининг ич томонида кизил доғлар пайдо бўлади. Даволанмаса, 3—5 кунда ўлади. Ярим ўткир кечганда ҳайвон 10—15 кун ичида соғаяди. Ҳарорати кўтарилмайди. Терисининг зарарланган жойи жонсизланади, юрак уриши заифлашиб, қулоқ, қорин териси

кўкаради, бўғимлари шишади. Астасекин оза бошлади ва ўлади. Паррандалар С. б-н оғриганда дон емайди, ичи кетади, нафас олиши қийинлашади, заифлашади, ўпка яллиғланиб, бўғимлари шишади.

Даволаш: С.га қарши гипериммунли кон зардоби, антибиотиклар, юрак касалликларига қарши препаратлар ва б. тавсия этилади.

Кураш чоралари: ветеринария-санитария қоидаларига қатъий амал қилиш, дезинфекциялаш, кемирувчиларни йўқотиш, чўчқаларни 2 ойлигидан бошлаб вакцина б-н даврий эмлаш, хўжаликлардаги С. б-н касалланган ҳайвонларни ажратиб қўйиш ва даволаш; сўйилган касал ҳайвон гўштини пишириб истеъмол қилиш тавсия этилади.

САРАНГИЙ — торли камонли кўбизсимон ҳинд мусика чолғу асбоби. Дастаси калта, косаси тери б-н қопланади.

Квартаквинтага созланадиган 3—4 асосий торларидан ташқари 11—15 кўшимча (аксадо берувчи) торлари мавжуд. С.нинг садоланиши кучсизроқ бўлсада, майин ва ёқимлидир. Якканавоз соз сифатида ҳамда турли ансамблларда қўлланилади.

САРАНДОЗ, тўр—тўй ёпинчиғи; тўйда, саломда келиннинг бошига ёпиладиган тўр; нафис оқ матодан тикилади. Зарафшон водийсидаги шаҳар ва кишлоқларда кенг тарқалган. Дастлаб безаксиз бўлган, кейинчалик С. атрофи гир айлантириб хошия нақшли кашталар тикиб, четига уқалар тутиб безатила бошлаган: нақш муҳассамоти ёрқин рангли гуллар уйғунлашган сершоҳ новдалардан иборат; гулларида каштадўзликдаги анъанавий (чайшаб, сўзана) буюмлар безагининг таъсири сезилади. 20-а. ўрталаридан Самарқанд—Бухоро ва б. минтақаларда атрофига пишиқ матодан тикиб каштаси қўлда ҳамда машинада тикиб ингичка ва кенг жияқлар б-н безатилган С. кенг тарқалган.

САРАНСК - РФдаги шаҳар (1651 й.дан), Мордва Республикаси пойтахти (1990 й.дан). Инсар дарёси (Волга ҳавзаси)нинг чап соҳилида. Т.й. станцияси. Автомобиль йўллари тугуни. Аҳолиси 317,7 минг киши (1998). С. 1641 й.да Рус давлатининг жан.шарққа кенгайиб боришида чегарадаги қалъа сифатида вужудга келган. 1651 й.дан уезд шахри. 1670 й. С.Т.Разин қўшинларининг таянч пункти бўлган. 1774 й. шаҳарга Е. И. Пуганеё кириб келган. 1801 й. дан Пенза губернясининг уезд маркази. 1893 й. С. орқали т.й. ўтган. С.да 1917 й. 5(18) дек.да шўролар ҳокимияти ўрнатилган. 1928 й.дан С. Мордва миллий округи, 1930 й.дан Мордва мухтор вилояти маркази, 1934—90 й.ларда Мордва Мухтор Республикаси, 1990 й.дан Мордва Республикаси маркази. Машинасозлик, металлсозлик (шу жумладан, электротехника саноати, приборсозлик, экскаватор, автосамосвал, телевизор ва б. ишлаб чиқариш), кимёфармацевтика ва кимё, енгил, озиқ-овқат, қурилиш материаллари саноатлари бор. 2 олий ўқув юрти (шу жумладан, Мордва ун-ти), и.т. институтлари, 3 театр, суратлар галереяси, ўлкашунослик, ҳайкалтарош С.Д. Эрьзя музейлари, телемарказ мавжуд. Меъморий ёдгорликлардан Иоанн Богослов черкови (17-а. охири), ғиштин палаталар (17-а.) сақланиб қолган.

САРАПУЛ — РФнинг Удмуртия Республикасидаги шаҳар (1780 й.дан). Кама дарёсининг ўнг соҳилидаги йирик порт. Т.й. станцияси. Аҳолиси 107,4 минг киши (1998). Иқтисодий аҳамияти жиҳатидан Республиканинг Ижевскдан кейинги 2шаҳри. Қўн ва пойабзал саноатининг кад. маркази. Машинасозлик (мудофаа маҳсулоти, радиостанциялар, автомобиль радиоприёмниклари, уйрўзгор электр асбоблари, нефть саноати жиҳозлари ва б. ишлаб чиқариш) ривожланган. Ёғочсозлик, енгил ва озиқ-овқат саноатлари корхоналари бор. Ижевск

механика ин-тининг филиали, бир неча ўрта махсус билим юрти, драма театри, ўлкашунослик музейи ишлаб турибди. 19—20-а. бошлари меъморий ёдгорликлари сақланган.

САРАТЕПА — илк ўрта аср қаср харобаси (7-а. охири — 9-а. ўртаси). Самарқанднинг жан.гарбий чеккасида, Хожа Саъд ва Саратепа қишлоқлари яқинида жойлашган. Тўртбурчак тархли (50х60 м), бал. 6 м гача етган. 1980й. ларда қозиш ишлари олиб борилган. С. пахсадан ҳамда йирик хом ғишдан (45—48 х 25—28 х 7—10 см) ишланган. Қаср йўлақларининг уз. 12, кенглиги 2,3 м бўлган. Шарқий томондан қаср мудофаа деворига туташган. 8-а. охири — 9-а. бошларида С. жанубида қишлоқ вужудга келган. 9-а. ўртасида қаср таназзулга учраб, 10-а.да кимсасиз, ташландиқ ҳолга келган. Қишлоқдаги ҳаёт эса, 13-а.га қадар давом этган.

САРАТОВ - РФдаги шаҳар (1780 й.дан), Саратов вилояти маркази. Волга дарёсининг ўнг соҳилидаги йирик даре порти (Волгоград сув омбори). Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Аҳолиси 886,1 минг киши (1998). С. 1590 й.да қалъа сифатида барпо қилинган. 1670—71 й.лардаги дехқонлар уруши даврида саратовликлар шаҳарни СТ. Разинта топшириб унга фаол ёрдам бердилар, 1774 й.да С.ни Е. И. Пугачёв қўшинлари босиб олди. 1780 й.дан Саратов ноиблигининг, 1797 й.дан Саратов губерняси, 1928 й.дан Қуйи Волга, 1934—36 й.ларда Саратов ўлкаси маркази. Ҳозирги С. — РФнинг йирик саноат маркази. Машинасозлик (станоксозлик, дизель, энергетика машинасозлиги, электр термик жиҳозлар, подшипник ва б. з-длар), нефтни қайта ишлаш, кимё, ёғочсозлик, озиқ-овқат саноатлари корхоналари, техник шиша з-длари бор. 10 олий ўқув юрти (шу жумладан, ун-т, консерватория), цирк, филармония, 4 театр (шу жумладан, опера ва балет театри), ўлкашунослик, А. Н. Ра-

дишчев бадиий музейлари, ёзувчилар Н. Т. Чернишевский (С.да тугилган ва вафот этган), К.А. Федин музейлари мавжуд.

Меъморий ёдгорликлардан Троица собори (17-а.) ва турар жой бинолари (19-а. 1-ярми) сақланган.

САРАТОВ ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. 1934 й. 10 янв.да ташкил этилган. Майд. 100,2 минг км². Аҳолиси 2669,3 минг киши (2002) асосан, руслар (85,6%), шунингдек, украин, татар, козок, мордва, чуваш, белорус, немис ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси — 73,2%. С.в.да 38 маъмурий туман, 18 шаҳар, 30 шаҳарча бор. Маркази — Саратов ш.

Св. Шарқий Европа текислигининг жан.шарқида, Қуйи Волга бўйида, Волга дарёсининг ҳар иккала соҳилида жойлашган. Энг баланд жойи 370 м. Фойдали қазилмалардан табиий газ, нефть, ёнғунчи сланецлар, қурилиш материаллари бор. Икдими континентал. Янв. нинг ўртача т-раси—12°, июлники 22°. Йилига 250—450 мм ёғин ёғади. Вегетация даври 127—150 кун. Асосий дарёси — Волга ва унинг ирмоқлари: Терешка, Катта Иргаз; Волгоград ва Саратов сув омборлари бор. Св. ўрмонли дашт ва чала чўл зоналарида жойлашган.

Тупроқлари асосан, қоратупроқ, тўқ каштан ва каштан тупроқлар. Худудининг 5% ўрмон (қайрағоч, дуб, қайин). Ёввойи ҳайвонлардан юмронқозик, дала сичқони, кўшоёқ, олаҳуржун, малла товушқон, тулки, бўри, сассикқўзан, ўрмонларда лось, даштларда сайғок яшайди. Ондатра, енотсимон ит, бобр, вихухоль, қобон, норка, холдор, бугу икклимлаштирилган. Дарёларда лаққа, лешч, судак ва б. балиқлар бор. Вилоят худудида Хвалин миллий боғи жойлашган.

Саноатининг асосий тармоқлари: машинасозлик ва металлни қайта ишлаш (авиация з-ди; троллейбус, подшипник з-длари, автотрактор прицеплари, совиткич ва музлаткич, металл кесувчи

станоклар, приборлар, автоматлаштириш воситалари ва улар учун эҳтиёт қисмлар, йўл машиналари и.ч.), озиқ-овқат, кимё ва нефть кимёси (минерал ўғитлар, сульфат кислотаси, кимё толаси ва иплари, «Балвиско» ва «Химволокно» корхонаси), техник резина буюмлари («Балаковорезинотехника» корхонаси), енгил (тикувчилик, трикотаж, пойабзал, ипак ва ип газламалар) саноатлари корхоналари ишлаб турибди. Қурилиш материаллари, тахта тилиш ва ёғочсозлик, тўқимачилик саноати тармоқдари мавжуд. Нефть ва газ қазиб олинади. Саратов ГЭС, Балаков АЭСлари қурилган. Асосий саноат марказлари: Саратов, Балаково, Балашов, Вольск ш.лари.

Св. — Россиянинг муҳим қ.х. районларидан бири. Ғалла, техника экинлари (кунгабоқар, қанд лавлаги), картошка, сабзавот, полиз, ем-хашак экинлари экилади. Чорвачилиги гўшт ва сут етиштиришга ихтисослашган. Қорамол, чўчка, қўй, парранда боқилади. Волга дарёси ва Волгоград сув омборида кемалар қатнайди. Саратов — Москва, Саратов — Пенза, Нижний Новгород — Череповец, Ўрта Осиё — Марказ газ қувурлари ўтган. Т.й. узунлиги 2299 км, қаттиқ қопламали автомобиль йўллари уз. 9998 км (2002). Саратов ш.да халқаро аэропорт бор. 12 олий ўқув юрти, 13 музей, 7 театр, филармония, цирк фаолият кўрсатади. Курорт бор.

САРАТОВ УНИВЕРСИТЕТИ, Н. Г. Чернишевский номидаги Саратов университети — илмий ва педагог кадрлар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. Россиядаги қадимги ун-тлардан бири. 1909 й. Саратов ш.да ташкил этилган. 1921 й. Н.Г. Чернишевский номи берилган. Геол., физика, мат., кимё, биол., тарих, филол. ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Бир қанча и.т. институти, илмий кутубхонаси (2,5 млн. дан ортиқ асар) бор. 10 мингга яқин талаба таълим олади.

САРАТОН (араб.) — 1) зодиак юлдуз туркумларидан бири; осмоннинг Шим. ярим шарида, Силовсин, Эгизаклар, Кичик Ит, Гидра, Асад ва Арслон юлдуз туркумлари орасида жойлашган, белгиси а9, энг равшан юлдузи 4юлдуз катталигида. С. ўрта кенгликларда куз, қиш ва эрта баҳорда кўринади. Ернинг тропик минтақаларидан бири С. номи б-н аталган; шу минтақада ёзги қуёш туриши вақтида Қуёш зенитдан ўтади. Қуёш С. юлдуз туркумида июль ойида бўлади; 2) шамсия йил ҳисобида тўртинчи ойнинг номи (қ. Календарь). 22 июндан 21 июлгача бўлган даврга тўғри келади.

САРАТОНГУЛ (*Hemerocallis fulva*) пиёздошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Европанинг ўрта қисми, Осиёнинг ғарбида ўсади. Илдиз бўғизи тўпбаргли яшил, тарновсимон, туксиз. Поядагилари эса майда бўлиб, гулёнбаргчаларга ўхшайди. Гуллари йирик, қизғишсарик, хидсиз. Тўпгули сийрак, чочок. Июньнинг бошидан гуллайди. С. совуққа чидамли, манзарали ўсимлик. Асосан, ёз охирида илдизини бўлиш йўли б-н кўпайтирилади. Сояроқ ерларда, ариқ ва ховузлар бўйида яхши усади. Илдизпояси халқ табобатида ишлатилади. Зиравор сифатида овқатга солинади. Ўрта Осиёда айни саратонда гуллай бошлагани туфайли С. деб аталади.

САРАТОНИЙ — эртапишар ёзги олманави. Боғдорчилик, узумчилик, виночилик ин-тининг Самарқанд филиалида Ландсберг ренети навини Самарқанд эртагиси нави б-н чаштириб чиқарилган (В. В. Кузнецов, А. А. Леплинская). Дарахти ўрта бўйли, шохшаббаси бақувват, кўчати ўтқазилгандан сўнг, 4-йили ҳосил беради. Барглари юмалоқчўзик, тўқ яшил, четлари майда киррали. Гуллари йирик. Меваси ўртача катталиқда, вазни 100—150 г, баъзан 200 г, ясси юмалоқ. Пўсти юпка, пишганда сарик рангга киради, сирти пушти, тарамтарам кизил. Эти оқ, мулоийм, сереув, нордонширин,

хуштаъм. Тарки ј беда 11,5 канд, 0,7%; кислота мавжуд. Меваси июнь оининг ўрталарида узилади, 7 ёшида тупидан 50—60 кг ҳосил олинади. Ҳосилдорлиги 34,5—122,1 ц/га. Сифатли қоқи тайёрланади. Ўзбекистоннинг кўпгина вилоятларида экилади.

САРАТОНЛАР, жизилдоқлар, цикадалар (*Cicadinea*) — тенгқанотлилар туркумига мансуб хашаротлар кенжа туркуми. 17 минг тури маълум. Ўзбекистоннинг Фарғона водийсида 342 тури аниқланган (Г. К. Дубовский, 1966). Ғўза, беда, мевали дарахтлар, ўрмон дарахтлари ва б.га зарар келтирадиган ўнлаб турлари бор. С. жуда серҳаракат. Танаси уз. 25—50 мм, боши кўкрак қисмига ҳаракатсиз бириккан. Мураккаб кўзларидан бошқа яна 2—3 та оддий кўзи ҳам бор. Қанотлари бирбирига тахланиб ёпилади; олдинги жуфт қанотлари орқа қанотларга нисбатан қалинроқ. Мўйловли ва панжаси уч бўғимли. Личинкалик даври 5 ёшдан иборат, тупрокда яшаб, ўсимлик илдиэлари б-н овқатланади, кўпчилик турлари бир йилда 1—2 авлод беради. Ривожланиш цикли 4 йил [Ғўза саратони (*S. ochreate* Mel.), баэзилариники 17 йил (куйловчи саратон) давом этади. Дарахт, бута, ўсимликларнинг барг ширасини сўриб зарар келтиради. Айрим турлари ўсимлик поясига тухум кўйиш (100—200 дона) даврида унинг ўтказувчи найларини тилиб шикастлайди. Натижада ўсимликнинг айрим қисмлари нобуд бўлади. С.нинг кўп турлари ҳар хил вирусли касалликларни тарқатиши мумкин. 10 дан ортиқ тури Ғўзага зарар етказади. Айниқса, сариқ жизилдоқ хавфли.

Кураш чоралари: зараркунанда личинкалари улғаядиган макон (янтоқзор, қизилмия чакалаклар)ни йўқ қилиш, экинларга захарли дустлар, инсектицидлар б-н ишлов бериш.

САРАХБОР (форс.—араб. — бош хабарлар) — 1) Шашмақомнмт ҳар бир мақомда ашула бўлими бошланадиган

биринчи, бош шўба. С.лар мақом номи б-н кўшилиб, С.и Бузрук, С.и Рост каби аталади. Ўз навбатида, ҳар бир С.нинг бир неча (6 тагача) тароналари мавжуд. Асосий С.лардан ташқари Дугоҳ мақомининг 2гуруҳ шўбалар таркибига С.и Оромижон деб номланган шўба ҳам кирган. С.лар 2 чорак такт ўлчовидаги оддий равон (бакбум) доира усулида ижро этилсада, куй тузилиши жуда мураккаб. Улар даромад, миёнхат, дунаسر, авэк ҳамда улардан кейин келадиған фурувард куй тузилмаларидан таркиб топан. С.лар авжида эса бир нечтадан намуд ишлатилади (мас, С.и Бузрукда Уззол ва Муҳайяри Чоргоҳ, Си Ростда Сегоҳ, Уззол ва Муҳайяри Чоргоҳ намудлари ва х.к.). С.лар одатда, 15 ва 14 хижоли музоре, мужтасс, мутақориб ва рамал вазнлардаги ғазаллар б-н яккахон хонандалар ва ашулачилар ансамбли томонидан (чолғулар жўрлигида) айтилади. С.лар мақомларнинг бош мавзуи сифатида бошқа шўбалар оҳанг ва таркибий тузилишига сезиларли таъсир кўрсатган; 2) тожик мумтоз мусика меросида бир неча қисмдан иборат бўлган, турлича номланувчи куй ва ашулалар номи (жумладан, «Сарахбори Кўхистоний»).

САРАХС, Серахс — Туркменистондаги Тажан дарёси водийсида жойлашган шаҳарча: Аҳолиси 10,2 минг киши (1991). Гилам ишлаб чиқариш ва б. ривожланган. Қад. С шаҳар харобаси мил. ав. 1 минг йилликкаоид. 10-а.даги С.ни эски шаҳар харобаларидан майдон ажратиб турган. Исломиятдан аввалги С.нинг катталиги ҳақида маълумотлар сақланмаган. Араб халифалигининг дастлабки асрларида С. гарчи Марвдан 2 баробар кичик бўлсада, анча йирик шаҳар саналган. Араб тарихчиларидан Яъқубийнинг ёзишича, С.да канал, булоқлар бўлмаган, аҳоли кудуқлардан сув ичган; бошқа хабарларга кўра эса канал бўлган, унинг тўғони шаҳардан 2 фарсах олисада жойлашган. Мақдсийнинг ёзишича, канал шаҳарни

ўртасидан кесиб ўтган. Шаҳарнинг анча обод эканлигини унинг қулай савдо йўлида жойлашганлиги б-н изоҳлаш мумкин. С.да Нишопурдан Ҳирот ва Марвга борадиган йўллар туташган, шу туфайли С. бирмунча ҳарбий (Ҳофиз Абру уни кучли қалъа дейди) ва саноат аҳамиятига (Ёқут Ҳамавийнинг ёзишича, С.да чачвон ва саллалар мохирона тайёрланган) эга бўлган. Ўрта асрларда С.да илм-фан, маданият, савдо, хунармандчилик анча тараққий этган, кўплаб олим-фузалар етишиб чиққан. С.даги меъморий обидалардан Абул Фазл макбараси (тахм. 1024 й.). С.дан 9 км жан.шарққа ЁртиГумбаз макбараси (1098) сақланган. ТажанСарахс т. й.нинг куриб битказилиши (1996) шаҳарнинг эътиборини оширди. Бу йўл орқали Яқин Шарқ мамлакатларига чиқиш имконияти пайдо бўлди.

САРАХС БОБО МАҚБАРАСИ - қ. Абулфазл макбараси.

САРБАДОРЛАР — мўғуллар зулмига қарши халқ кўзғолони қатнашчилари. Кўзғолонга кенг халқ оммаси — зироатчи, хунарманд, зиёли, майда ер эгалари, камбағаллар иштирок этишган. 1337 й. Сабзавор вазири (ҳокими)нинг жияни Боштин қишлоғига келиб, аҳолидан шароб ва паричехралар талаб қилди. Шу кечаси уни қўлга олиб ўлдирдилар. Тонг отгач, Боштин қишлоғи чеккасида дор тикдилар. Марҳумнинг салла ва тақя (дўппи)сини дорга илиб, тошбўрон қилдилар, ўкка тутдилар. Бу золимларнинг боши дорда бўлгуси, деганлари эди. Қасоскорлар ўзларини сарбадорлар деб атадилар; шу ерда 700 киши қасамёд қилди. Хон юборган қўшинларни енгиб С. Сабзаворни эгаллаб, бу ерда ўз давлатларини туздилар. С. давлати 50 йилча ҳукм сурди. С. ҳукмдорлари: Абдураззоқ (1337—38), Хожа Масъуд ибн Фазлуллоҳ Боштиний (1338—44), Оғамуҳаммад Темур (1344—46), Колу Исфандиёр (1346—47), Хожа Шамсиддин ибн

Фазлуллоҳ (1347—49), Хожа Али Шамсиддин Чашмий (1349—55), Амир Яҳё Курробий (135558), Хожа Захириддин Курробий (1358—59), Пахлавон Ҳайдар қассоб (1359—60), Амирзода Лутфуллоҳ ибн Хожа Масъуд (1360—61), Пахлавон Ҳасан Домғоний (1361—65), Хожа Нажмиддин Али Муайяд (1365—86).

Самарқандда (1365—66) ва Кермонда (1373—74) С. кўзғолонлари бўлиб ўтган (яна қ. Сарбадорлар кўзғолони).

САРБАДОРЛАР КЎЗҒОЛОНИ - Эрон ва Ўрта Осиёда мўғуллар зулмига қарши кўтарилган халқ кўзғолони (14-а.) Биринчи йирик кўзғолон 1337 й. Сабзавор ҳокимининг жияни Боштин қишлоғига келиб, аҳолига зулм қилиши натижасида кўтарилган. Ўзларини сарбадорлар деб Сабзаворни эгаллаб Сарбадорлар давлатини туздилар ва Нишопур, Тусни ҳам забт этадилар. 1353 й. охирида мўғул элхонини ўлдириб, ўрдасини яқсон қилиб Гургон (Астробод)ни ҳам ўз давлатларига қўшиб олдилар. Бу даврга келиб Сарбадорлар давлатига бутун Жан. Хуросон ҳам кирган.

1365 й. Самарқандда мўғул босқинчиларига қарши С.қ. бошланади. Кўзғолонга Мавлонозода раҳбарлик қилди. Абу Бакр Қулуий (Калавий) Наддоф, Хўрдак Бухорий унга ёрдамчи бўлдилар. Шаҳарни мудофаа қилиш мақсадида шахдрнинг барча дарвозаларини беркитиб, кўчалар, боғлар атрофига ғовлар қурдирдилар. Мўғуллар икки кун ҳужум қилиб Самарқандни ололмадилар. Учинчи кун Самарқанд атрофи қишлоқларини талаб, Мовароуннахрни тарк этдилар. Сарбадорларнинг ғалабаси Амир Ҳусайнни хавотирга солди. Амир Ҳусайн Балх, Бадахшон, Қундуз, Бағлон, Андхуд, Шибирғон вилоятларидан қўшин тўплаб Самарқанд сари юрди. Амир Ҳусайн Конибил майдонига етиб келгач, сарбадорлар тортиқлар б-н унинг хузурига келдилар. Амир Ҳусайн уларни зиёфат қилиб, совға-саломлар берган. Эртаси кун сарбадорлар вакилларини

Карбос мавзеида хибсга олган ва дорга осган. Факат шу куни Конибилга етиб келган Амир Темур Мавлонозодани дор тагидан сақлаб қолган.

1373 й. маҳаллий мулкдорларга қарши Кермонда С.қ. бошланган. Мулкдорларнинг молмулкани мусодара қилишган, амалдорларни хибсга олишган. 1374 й. шоҳ Шужо Музаффар томонидан қўзғолон бостирилган.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996; Давлатшоҳ Самарқандий, Шоирлар бўstonи, Т., 1981.

Наим Норқулов.

САРБАСТ (форс. — озод, эркин) — ўзбек шеърлятидаги 3 шеърй тизимнинг бири. 20—30й.ларда, янги бадий излаишлар жараёни кечган бир вақтда турк, татар ва рус шеърляти таъсирида ўзбек адабиётига кириб келган. Ўрта асрлардаги динийлитургия шеърлятига хос бўлган озод шеър шакли дастлабки немис романтиклари, У. Уитмен ва француз символистлари томонидан қайта тикланиб, 20-а. жаҳон шеърлятида оммавий туе олган. Француз шеърлятида «верлибр», рус шеърлятида «свободный стих» деб аталган бу шеър шаклига ўзбек шоирлари «С.» деб ном бердилар. Бармоқ шеър тизимининг кўринишлари бўлган оқ шеър ва эркин шеърдан фарқли ўларок, бу шеър шаклларига хос ритмик бирлик, вазн, кофия, турок, ва б. унсурларга эга эмас. С.да хистуйғунинг образлашган ифодаси бўлиши, шеърй оҳанг (интонация), сўз ва ибораларнинг ўзига хос қурилиши, шеърй синтаксис ва шеърй санъат восита (такрор, акстакрор, товуш товланмалари ва б.)ларидан маҳорат б-н фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Шеърй нутқнинг бундай унсурлари мазмун б-н уйғун бўлган ҳолдагина С. эмоционал таъсир кучига эга бўлади. Ўзбек шеърлятида Ойбек, Миртемир, Рауф Парфи, Шавкат Раҳмон, Усмон Азим каби шоирлар С.нинг ёрқин намуналарини яратганлар.

Ад.:Маматова А. Н., Ўзбек шеърляти-

да сарбаст, Т., 2000.

САРБОЗ (форс. — бош ва ўйнамоқ) — ҳарбий аскар, амир, хон қўшинининг оддий аскарй. Эронда ва Ўрта Осиё хонликларида мунтазам қўшин аскарй. Хива хонлигида С.лар уруш вақтида тўпланган ва уларнинг сони 30 — 100 минг оралигида бўлган. С.лар, асосан, пиёда қўшинларни ташкил этган.

САРВ (Cupressus) — сарвдошлар оиласига мансуб игна баргли ўсимликлар туркуми, бир уйли, доим яшил манзарали дарахт ва буталар. Евросиё, Шим. Америка, Шим. Африка, Жан.Шарқий Осиёнинг субтропик минтақаларида 15 тури тарқалган. Қрим, Кавказ ва Ўрта Осиёда 11 тури мащарали дарахт сифатида ўстирилади. Бўйи 30 м дан ортиқ, танасининг диаметри 50— 60 см, 200—300 йил, баъзи маълумотларга кўра 2000 й.гача яшайди. Уруғқуртаги куп. ТУпгули 2-йили етилади. Игнабарглари яшил ёки ҳаворанг. Пўстлоғи қалин, қорамтиркўнғир. Кўпроқ доим яшил С. турининг пирамидасимон (С. sempervirens) хили кўп экилади. Манзарали боғдорчиликда экиладиган хиллари куп. Уруғидан, манзарали хиллари қаламчасидан ва пайванд қилиб кўпайтирилади. Игнабарглари ва новдаларидан тиббиётда қўлланиладиган эфир мойи олинади. С. турларидан ихота ўрмонлар, истироҳат боғлари барпо этишда фойдаланилади. Ёғочи мебель саноатида ишлатилади. Чиройли шаклда ўсиши туфайли Шарқ шеърлятида мажозий маънода сарвкомат ёр образини тасвирлашда кўп қўлланилган.

Абдушукур Хоназаров.

САРВАКСОЙ (Сардак, Мишик) — Наманган вилоятининг ғарбидаги сой. Қурама тизмасининг жан. ён бағрида, Камчиқ довони яқинидаги булоқдан (бал. 2240 м) бошланади. Сувининг кўп қисми суғоришта сарфланиши туфайли С Сарвак кишлоғидан пастда ёзда қуриб

колади. Кррёмғир сувларидан тўйинади. Уз. 38 км, ҳавзасининг майд. 100 км². Сарвак қишлоғи ёнида ўртача куп йиллик сув сарфи 0,611 м³/сек., оқим модули 6,10 л/сек, км². Ўртача сув сарфи 1,44 м³/сек.дан 0,115 м³/сек. гача узгаради. Март—апр.да серсув, баъзан тошади.

САРВОНТЕПА — илк темир даврига оид археологик ёдгорлик. Андижоннинг шим.ғарбий қисмида, Эски шақарнинг Тутзор ва Сужоат кўчалари кесишган ерда жойлашган. Дастлаб, ўтган асрнинг 50й.ларида ёдгорлик рўйхатга олинган, сўнгра 70й.ларда кичикроқ археологик казишмалар ўтказилган ҳамда 5—8-а.лар б-н саналанган эди. 2001 й. шаҳарда иш олиб бораётган археологлар С.ни унча катта бўлмаган 30 х 20 м катталикдаги сақланган қисмида казиш ишлари ўтказдилар (Матбобоев Б.Х.). Натижадаҳоз. шаҳар кучалари кесишган жойдан 3—4 м чуқурликда яхши сақланган кад. маданий қатламлар қайд этилди. Қатламлардан мил. ав. 6—4-а.ларга тўғри келадиган гулдор сопол идишлар ва тош буюмлар мажмуаси оддий майший ўчоқ яқинидан ажратиб олинди. Археологик и. тларга кўра, С. кадимда катта бўлган, аниқланган чегараси бўйича ҳоз.ги майд. 1 га га боради. С. илк темир даврига (мил. ав. 6—4-а.лар) тааллуқли бўлиб фанда биринчи топилган ёдгорлик номи б-н аталувчи Эйлатор маданияти мажмуига киради. С.ни ўрганиш водий тарихи учун ўта муҳимдир. Сабаб, биринчидан, Фарғона водийси қадим шаҳарлари ҳудудида (хусусан, Андижонда) илк бор 2400—2600 йиллик археологик комплекс аниқланди; иккинчидан, Андижонсойни бунёд этилиш тарихини янада қадимийлаштиради. Чунки С. ушбу канал бўйида жойлашган ва унинг сувидан фойдалангани шакшубҳасиз. Ниҳоят, С. Андижон ш.ни илк (дастлабки) ўрни бўлгани ҳақидаги фикр ҳақиқатга яқин. Айнан ушбу ҳудудда кейинроқ ўрта асрлар арки ва шаҳристони жойлашгани ҳам бежиз эмас.

Боқижон Матбобоев.

САРГАРДОН (форс, сар — бош; гардон — айлантирмоқ) — 1) бекорга оворай сарсон бўлиб юриш, оворай сарсонлик; 2) бошидан ўгириб садақа қилиш; Ўзбекистоннинг айрим туманларида оғир ётган бемор ёки ўзининг бошидан айлантириб фақирларга берилган пул, мол ёки бошқа қимматбаҳо нарсалар; 3) 20-а.нинг 30й.ларигача тўй ва базмларда раққос ва раққосалар ўйинга тушганда уларнинг бошларидан айлантириб, сўнг қўлларига берилган пул ёки бошларидан сочилган тангачақалар.

САРГАРДОН ВОЛЬФРАМ-ҚАЛАЙ КОНИ — Тошкент вилоятида, Чатқол рудали р-нидаги кон. Захиралари кам бўлса ҳам лекин таркиби бой рудали конларга киради. Кон куйи карбон даврига мансуб карбонат жинслари ва уларни ёриб чиққан гранит интрузивлари, кварцли порфир ва сиенит порфир дайқаларидан таркиб топган. Карбонат жинслари, асосан, оҳақтош, бир оз доломит ва доломитли оҳақтошлардан иборат. Кон интрузив массивининг ички контакт зонасида жойлашган бўлиб, кварцгрейзенли вертикал томирлардан ташкил топган. Томирларнинг қалинлиги бир неча м, уз. 100 м гача. Грейзенланиш гранитлардаги дала шпатларининг кварц ва мусковит б-н алмашувидан иборат. Кондаги асосий руда вольфрамит ва касситеритдир. Руда б-н бирга кварц, флюорит ва мусковит, бир оз халькопирит ва пирит, баъзан олтин учрайди. Истикболли конлардан бири.

САРГАССО ДЕНГИЗИ - Атлантика океанининг шим. қисмидаги денгиз. Канар, Шим. Пассат ва Гольфстрим оқимлари б-н чегараланган. 23—35° ш.к. ва 30— 68° ғ.у. лар оралиғида. Майд. 6—7 млн. км². Энг чуқур жойи 7110 м. С.дда шамол ва сув оқимлари кучсиз, доимий эмас. Денгизда Бермуда о.лари жойлашган. Сувининг т-раси қишда 18—23°, езда 26— 28°. Шўрлиги 36—37‰.

Ҳайвонот дунёсига бой. Денгиз сувининг юза қатлами ва унга яқин қисмларида сузиб юрувчи саргассо сувўтлар ниҳоятда кўплигидан денгизга шундай ном берилган.

САРГАССО СУВЎТЛАР - кўнғир сув ўтлар бўлимига мансуб денгиз сувўтлари. Бутасимон шохланган, 1—2 м, баъзан 10 м гача. Асоси ва пояси кўпинча кўп йиллик, шохлари 1 йиллик. Илик сувли денгиз қирғокларида ўсади. 150 дан ортиқ тури ва 6 туркуми бор. Атлантика океанининг ғарбий қисмида йирик сузувчи қопламлар ҳосил қилади. Седан альгинат олинади. ЖанШарқий Осиёда учрайдиган баъзи турлари ейилади.

САРГОДҲА, Саргода — Покистоннинг шим.шарқий қисмидаги шаҳар, Панжоб вилоятида, Қуйи Жалам канали бўйида. Аҳолиси 455,4 минг киши (1998). Транспорт йўллари тугуни. Қ.х. (пахта, буғдой, цитрус мевалар, сут чорвачилиги) р-нининг савдо маркази. Ип газлама, озиқ-овқат, кўнпойабзал, машинасозлик ва металлсозлик саноати корхоналари бор. Киме махсулотлари ишлаб чиқарилади. Хунармандчилик ривожланган: ёғоч ўймакорлиги, металлдан буюмлар ясалади, қўлда гилам тўқилади.

САРГОН II — Осурия подшохи (мил.ав. 722—705). Салманасар V тахтдан ағдарилгач, ҳокимият тепасига келган. Ўз сиёсатида кохинлар ҳамда Осурия ва Бобилнинг имтиёзли шаҳарлари манфаатларини ҳарбийлар манфаати б-н уйғунлаштиришга ҳаракат қилган. Исроил (722) ва Сурияни босиб олган (Кархемишнинг эгалланиши, 717); 714 й. Урарту подшохи Руса I ни тормор этган, Кичик Осиё я.о.нинг шаркидаги, шунингдек, Мидиядаги бир канча вилоятларни босиб олган; 710—709 й.ларда Бобилни эгаллаган.

САРД ТИЛИ — роман тилларицгм бири. Сардиния о. ва унга яқин бошқа

оролларда тарқалган. 1,5 млн.дан ортиқ киши сўзлашади. 11—14-а.ларда Сардиниянинг расмий тили бўлган. 20-а.да оддий сўзлашув тили, матбуот ва шеърий тили сифатида қўлланади. (С.т. да бадиий наср яратилмаган). С.т. энг кад. роман тилларидан бўлиб, у кўпроқ итальян тилининг жан. лахжаларига яқин туради. Ўз навбатида, бир неча лахжалари бор. Фонетик ва морфологик жиҳатлари б-н бошқа роман тилларидан бирмунча фарққилади. Лексикасида каталан, испан ва итальян тилларининг таъсири сезилади. С.т. ягона адабий тил меъёрига эга эмас. Ёзуви латин графикасига асосланган. Ундаги илк матнлар 11-а.га мансуб.

САРДИ (Туркиядаги ҳоз. Сартқишлоғи) — қадимги шаҳар. Лидия давлатининг пойтахти (мил. ав. 7-а. боши —546 й.). Подшоҳ Крез даврида раванк топган. 546 й. ахоманийлар томонидан босиб олинган. 1402 й. Амир Темур забт этган. Археологик қазилар (20-а.) натижасида Артемисий ибодатхонаси ва некрополь аниқланган; кад. битиклар (Мидия тилида) чиққан.

САРДИНАЛАР — сельдсимонлар оиласининг 2 уруғи (сардиналар, сардинопслар)ни ўз ичига оладиган баликлар гуруҳи. Танаси 2 ёндан сиқилган, уз. 30—35 см гача. Танасининг ён томонлари бўйлаб қора доғлар, дум сузгичи асосида 1 жуфт узун тангачалар бўлади. Ҳар бир уруғи бир неча тур ва кенжа турларни ўз ичига олади. Жан. ва Шим. Американинг шарқий соҳилларидан ташқари, барча илик ва субтропик денгизларда тарқалган. Узоқ Шарқ сардинаси, яъни иваси Узоқ Шарқ денгизларида, европа сардинаси Ғарбий Европа денгизларида тарқалган. Планктонхўр, 8—14 йил яшайди; 2 ёшида вояга етади. Увилдириғини (25—29 минг) сувнинг юза қисмига (пелагик) қўяди. Овланади.

САРДИНИЯ — Ўрта денгиздаги орол, Апеннин я.о.дан ғарбда. Корсика

о.дан Бонифачо бўғози орқали ажралган. Италия худуди. Майд. 24 минг км². Шаркий қирғоқлари тик, ғарби нисбатан қия. Рельефи шарқида тоғли (энг баланд жойи — ЛаМармор тоғи, 1834 м), асосан, гранит ва кристалли сланецлардан тузилган. Ғарби ва шим.ғарби лавали ва туфли плато, жан.ғарби Кампидано пасттексислигидан иборат. Иклими субтропик, ўрта денгиз иклими. Январнинг ўртача т-раси 7—10°, июлники 24—26°. Ичлиги текисликларда 600 мм дан тоғларда 1000 мм гача ёгин ёғади. Ёзи қурғоқчил. Дарёлари қиска, қишда тўлиб оқади. Суви суғоришга сарфланади. Доим яшил ва барг тўқувчи ўрмонлар, маквис чакалакзорлари бор. Хўжалигида қ.х. ва кончилик ривожланган. Картошка, дуккакли ва донли экинлар экилади, цитрус мевалар, узум етиштирилади. Балиқ овланади, қўй боқилади. Йирик шаҳри ва порти — Кальяри.

САРДИНИЯ ҚИРОЛЛИГИ (Пьеомонт) — Италияда мавжуд бўлган давлат (1720—1861). Савойя герцоглигига Сардиния о.ни қўшилиши б-н барпо этилган. С.к.ни Савойя сулоласи бошқарган. Парчаланган Италияни 19-а.да бирлаштириш жараёни С.к. негизда содир бўлган.

САРДОБ НЕФТЬ-ГАЗ КОНДЕНСАТ КОНИ — Қашқадарё вилояти Миришкор туманидаги кон, Коравулбозор т.й. станциясидан 65 км жан.шарқда. 1979 й.да очилган. 1985 й.дан фойдаланишга топширилган. Кон 290 — 310 м баландликдаги текис чўлда, Чоржўй тектоник поғонасининг марказий қисмидаги Денгизкўл кўтарилмасида жойлашган. Палеоген ётқизикларининг тузилишига кўра, Сардоб структураси моноклиналдан иборат, Ўртабулоқ антиклиналининг жан.шаркий йўналишидаги ботикликка мос келади. Сардоб бурмаси юқори юра карбонатли ётқизикларнинг шипи бўйлаб умумий структуравий кўтарилмада жойлашган, канотлари асимметрик тузилган антиклиналдан иборат. Бурма ўлчами

«2420 м» берк изогипс чизиги бўйича 4х2 км, баландлиги 120 м.

С.н.к.да юра, бур, палеоген, неоген ва тўртламчи давр жинсларида жами 8 кудуқ қазилган. Улар қалинлиги 455—653 м ли юра даврининг кимерижтитон тузангидритли қатлами б-н ажратилиб, 2 структуравийтектоник қаватни ташкил этади. Тузангидритли қатлам регионал қопқоқ вазифасини ўтайди ва унинг остида юқори юра карбонат ва қуйиўрта юра терриген формацияларига мансуб коллектор жинсли ётқизиклар жойлашган. Карбонат жинсли коллектор қатламнинг (рифсиз тури) умумий қалинлиги 205—337 Карбонатли ётқизиклар шипида сланецсимон текстурали, битумлашган карбонаттерриген жинслардан таркиб топган қора сланецли горизонт (2580—2731 м) мавжуд. Қалинлиги 0,8—2 м бўлган коллекторларда саноат миқёсида нефть ва газ уюмлари жойлашган.

Кондаги қатлам босими 32,6 МПа бўлиб, газнефть туташ юзаси эса шартли равишда «2436 м» сатҳда жойлашган деб қабул қилинган. Газ уюмининг ўлчами 3,7х0,9 км, бал. 146 м. Газ дебити 74—534 минг м³/сутка. Газ ярим куруқ, метанли. Таркиби (ҳажмига нисбатан % хисобида): метан —90,22; этан —4,2; пропан —1,78; изобутан —0,2; мўътадил пентан —0,18; водород сульфид —0,015; карбонат ангидрид гази —1,61; азот —1,29; гелий —0,25; водород —0,32; зичлиги 0,625 г/см³. Конденсат ўртача оғирликда (0,7500—0,7568 г/см³), юқори олтингугуртли (0,3%). Бензин ва керосин фракциялари тегишлича 37—66% ва 23—33%. Конденсат тури метаннафтенороматли. Сувнефть туташ юзаси «2482 м» сатҳда. Нефть уюмининг ўлчами 2,8х1,4 км, бал. 46 м. Қатлам босими 35,1 МПа. Нефть дебити 85,7 м³/сутка. Нефть ўртача оғирликда (0,8795 г/см³), олтингугуртли (1,76%). Таркиби: асфальтенлар 4,79%, парафин 0,78%. 150° ҳароратда қайнайдиған фракциялар микдори 6%, 200° гача —13,6%. Кондан ҳоз. вақтда фойдаланилмоқда.

САРДОБА (форс. тож. сард — совуқ ва об — сув) — сув танқис ҳудудларда уни тўплаш ва саклаш учун махсус қурилган гумбазли ҳовуз. Ўрта Осиё ва Шарқдаги бошқа мамлакатларда қурилган. С.нинг девори цилиндр шаклида, диам. 12—13 м, чўқ, 10—15 м, ҳовуз юзаси ер сатҳи б-н бир текис бўлган. С. гумбази сифатли пишиқ ғишт ва ганчдан ишланган, тепаси туйнукли, атрофларида ҳовузга сув тушадиган тешиклар қилинган. Кириш учун С.га эшик ҳам ўрнатилган, унинг олди сувни тоза саклаш мақсадида девор б-н ўралган. С. ёнига молларни суғорадиган охур қилиниб, унга ҳовуздан махсус тарнов орқали сув оқизилган. Баъзи С.ларда уларни назорат ва тозалаб турувчи мироблар учун хоналар ҳам бўлган.

С.лар географик жойлашуви, жойнинг табиати, рельефига кўра, бир неча хил [корёмғир сувлари, анҳорарик сувлари, ер ости сувлари (қо/шзлардан) йиғиладиган С.лар] бўлган. Тарихий маълумотларга қараганда Мовароуннаҳрда 44 та С. бўлган. Улардан 29 таси Қарши чўлида, 3 таси Мирзачўлда, 3 таси Тошкент б-н Фарғона ўртасидаги қадимги савдо йўлида, 1 таси Кармана яқинида — Чўли Маликда қурилган (қ. Работы Малик). 19-а. охиригача ишлатилган С.лардан бири ҳоз. Туркменистондаги Сандикли чўлида 17-а. ўрталарида Керки ва Қарши ш.ларини боғловчи қарвон йўлида қурилган, ҳовузининг диам. 17 м бўлган Санги сувлоқ С.сидир. С.лар қадимда дашт ва чўлларда чорвани ва савдо қарвонларини сув б-н таъминлашда муҳим ўринда турган. Ҳоз. сакланиб қолган С.лар тарихийэтнографик аҳамиятга эга.

Ад.: Қудратов., Сардобалар ўлкаси, Т., 2001.

Маширриф Боқиев.

САРДОБА — Сирдарё вилояти Оқолтин туманидаги қишлоқ, туман маркази. Яқин т.й. станцияси — Ержар (26 км). Сдан вилоят маркази (Гулистон ш.)

гача — 45 км. Аҳолиси 15,3 минг киши (2003). С.да туман ҳокимияти биноси, давлат ва маъмурий ташкилотлар, пахта тозалаш 3-ди, деҳқон бозори, 4 умумий таълим мактаби, 2 касб-хунар коллежи, кутубхоналар, маданият уйлари, Хотира майдони, поликлиника, касалхона, дорихоналар, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор.

САРДОБА БОТИҒИ —

Мирзачўлнинг шим.шарқий қисмида жойлашган берк ботик. Тубининг бал. 261 м, уз. 27 км, эни 9—10 км. Шим. ён бағри нисбатан тикрок. Ён бағирлари қумли, ости гипелашган лойтош ва қумоқ тоғ жинсларидан иборат.

Ботикнинг келиб чиқиши ҳақида турли фикрлар мавжуд. Баъзи олимлар уни юқори плиоцен даврида Сирдарёнинг қад. ўзани ёки дарё суви вақт вақти б-н қуйилиб турган қўл ўрни деб ҳисоблайдилар. Ботикда шўрланган оч бўз, ўтлоқбўз, шўрхок тупроқлар тарқалган. Ер ости сувлари 1—5 м чуқурликда жойлашган, минераллашган-лита ҳд да. Ё грамлдда ?>ft граммгача. tv ости сувларининг ҳаракати жуда суст. Ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва ундан қ.х.да фойдаланиш учун вертикал зовурлар қурилган.

САРДОР — 1) Эрон, Афғонистонда йирик амалдор, қабила бошлиғи; 2) Ўрта Осиёда қўшин қўмондони; 3) Усмонли турк империясида дала армияси қўмондони; 4) Мисрда инглизлар ҳукмронлиги даврида Миср ҳукмдори қўшинларига қўмондонлик қилган инглиз зобити; 5) Ҳиндистонда жоглар кастасига мансуб сикҳлар раҳнамоси.

САРДУРИ I — Урарту подшоҳи (мил. ав. 9-а.нинг 2-ярми); Лутипри ўғли. Оссурия подшоҳи Салманасар III нинг замондоши; мил. ав. 833 й. воқеалари ҳақидаги битикларда Седури номи б-н қайд этилган. С. даврида давлатнинг пойтахти Тупша ш.га кўчирилган. С. Оссурия б-н

урушлар олиб борган. С. даврида Урарту подшолиги кучли давлатга айланган.

САРЕЗ ЗИЛЗИЛАСИ - Помирда 1911 й. 18 фев.да соат 18 дан 4 мин. ўтганда содир бўлган дунёдаги кучли зилзилалардан бири. Зилзила тектоник жараёнларнинг фаоллашуви ва Бартанг—Пишарт Ер узилмаси бўйича қатламларнинг кескин силжиши натижасида вужудга келган. Магнитудаси 7,4, зилзила кучи 9 балл ва чуқ. 20 км бўлган бу зилзила ўчоғидан тарқалган сейсмик тўлқинлар ер устини ларзага келтирган. Эпицентр зонасининг рельефи бутунлай ўзгарган. Мурғоб дарёсига тоғ бағрининг жуда катта қисми бир зумда қулаб тушган, натижада бал. 700 м, уз. 7 км ва кенглиги 4 км ли катта қўл ҳосил бўлган. Сарез, Ўзбой кишлоқлари сув остида қолган, атрофдаги бир қанча кишлоқлар вайрон бўлган, 200 га яқин киши иморатлар тагида қолиб ҳалок бўлган. Зилзила туфайли пайдо бўлган Сарез кўлида (ҳоз. шу ном б-н аталади) ҳажми 18—20 км³ сув йиғилган, бу эса Чарвоқ сув омборидаги сувдан 10 марта кўп. Сарез зилзиласи дунёнинг кўп жойида сезилган бўлишига қарамай, унинг эпицентр зонаси унча катта бўлмаган жойни эгаллаган.

САРЕЗ КЎЛИ — Тожикистон Республикаси Тоғли Бадахшон мухтор вилояти ҳудудидаги кўл. Помирда, Шим. Аличур ва Музқўл тизмалари орасида, 3239 м баландликда жойлашган. Майд. 79,6 км², сув сиғими ҳажми 16,07 км³, уз. 55,8 км, энг кенг жойи 3,3 км. Ўртача чуқ. 190 м гача, энг чуқур жойи 500 м. 1911 й.даги зилзила оқибатида Мурғоб дарёсининг чуқур водийсини Усой қишлоғи яқинида тоғ жинслари тўсиб қўйиши натижасида пайдо бўлган. Ўрта Осиёдаги энг катта уюмли сув ҳавзаси. Сув тўплаш майд. 18 минг км². Мурғобдан ташқари қўлга 16 доимий ва 20 дан зиёд вақтинча сув оқимлари қуйилади. Асосан, муз сувларидан тўйинади. Қўл га қуйиладиган ўртача кўп йиллик сув миқдори 1,48

км³. Уюм орқали сувнинг сизиб ўтиши содир бўлмоқда. Булоқлар кўринишида сувнинг қўлдан кўп йиллик ўртача оқиб чикиш миқдори 1,46 км³ни ташкил қилади. Суви чучук. Қўл сатҳи ўзгариб туради. Кейинги 60 йил мобайнида сув сатҳининг ўртача ўсиши йилига 20 см ни ташкил қилди. Йил орасидаги сув сатҳи ўзгаришининг энг катта амплитудаси 12 м, энг ками 2 м ни ташкил қилади. Қўл суви дек. охири — январининг 1-ярмида музлайди, март охири — май бошларида муздан бўшайди.

Ад.: Агаханянц О. Е., Сарез, Л., Гидрометеоздат, 1989; Глазирин Г.Е., Никитин А. М., Шчетинников А. С., Водный баланс Сарезского озера, Тр. САНИГМИ, 1986, Вып. 113 (194); Гронская Г. П., Иванов Ю.Н. ва б., Гидрологической режим Сарезского озера, Тр. ГПИ, 1977, Вып. 246; Аслов СМ., Горелкин Н. Е., Гидрометеорологический мониторинг Сарезского озера, Т., Изд. отдел САНИГМИ, 2002.

САРЖА (лот. *sericus* — шойи) — 1) табиий ёки кимёвий толалардан саржа (шойисимон) ўрилишда тўкиладиган газлама. Сидирға бўялиб ёки гул босиб ишлаб чиқарилади. Аёллар куйлаги тикиш учун, астарлик, техник газлама ва б. сифатида ишлатилади; 2) саржа урилишнинг қисқача номи (қ. Ўрилиш.)

САРЖИН, сажень (славянча сагъ — кдам, одим) — 1) сажень — кад. рус узунлик ўлчов бирлиги. Халқаро метрик ўлчовлар тизими киритилгунга қадар (1918 й.) ишлатилган. 1С.=3 газ=48 вершок=2,13360 м. Юза улчов бирлиги — десятина (2400 кв. сажень); 2) С. — ҳажм ўлчов бирлиги. Жуда қадимдан пахса девор ва палён ўтинларнинг ҳажмини ўлчашда қўлланиб келинган, мас, бўйи уч газ, эни 0,6—0,75 газ, баландлиги бир ярим газ қилиб терилган палён ўтин ёки урилган пахса 1 С. ҳисобланади.

САРИ — ҳинд аёлларининг миллий

кийими. Уз. 4,5—9 м, эни 1 м бўлган мато. Йўл-йўл гулли, хошияли қилиб махсус тўкилади. С. ичидан калта энгли калта кофта кийилади. С.нинг бир учи юбкага маҳкамланиб, белга 2 марта айлантириб олинади, қолган қисми елкага (жамоат жойларида бу қисми бошга шарф каби) ташлаб кўйилади. Ҳиндистоннинг турли вилоятларида, шунингдек, аҳолининг турли гуруҳларида С. кийиш усулида айрим фарқлар бор. Одатда, С.нинг куйи қисми юбкага ўхшаш, баъзан узун ёки калта иштон тарзида тикилади.

САРИБАНД (форс. — тўғон боши) — ўрта асрларга оид тўғон (16-а.). Сурхондарё вилоятидаги Бандихон қишлоғидан 7 км шим.шарқдаги Ўрғулсой ўзанига қурилган. Унинг пишиқ ғиштдан (25x25x5 см) ишланган айрим қисмлари сақланиб қолган. Тўғондан бир оз баландликда Ўрғулсойнинг чап қирғоғида С. номли тепа бор; у баланд ҳисор (30x30 м) ва атрофи девор б-н ўралмаган қишлоқ харобаси бўлиб милоднинг бошларига оид. Шу ерда дарё ўзанидан қадимда турли тарафларга каналлар чиқарилган. Қушонлар даврида ҳам бу ерда тўғон бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

САРИЁҒ — асосан, сигир сути қаймоғидан олинандиган озиқ-овқат маҳсулоти. Биологик хусусияти, таъми ва сифати жиҳатидан бошқа ёғлардан устун туради, инсон организмда энгил (95% гача) ҳазм бўлади. Таркибида сут ёғи камида 72—82,5% (эритилган С.да 98—99%) ни ташкил этади, ёғ кислоталари мажмуи, фосфатидлар ва ёғда эрийдиган витаминлар, судда бўлган оксил, углеводлар, айрим сувда эрийдиган витаминлар, минерал моддалар ва сув бор. 18—23° да қотади, 27—36° да эрийди. С. эритилмаган ва эритилган хилларга бўлинади. Илгари С. кувда пишиб олинган. Саноатда эритилмаган С, асосан, 2 усулда: 30—45% ли қаймоқни қувлаб ва серёғ қаймоқни қайта ишлаб тайёрланади. Қувлаб олинандиган С. қаймоғи

85—90° да пастерланади (қ. Пастеризация), сўнгра 4—8° гача тез совитилади. Натижада сут ёғи диаметри 1—3 мм ли доналарга ажралади, улардан ёғсиз қисми ажратилгач, тайёр С. прессланади. С е р ё ғ (80% гача) қаймоқдан С. ишлаб чиқаришда пастерланган қаймоқ босим остида мой ажраткичга узатилади, унда жадал аралаштириб турилади ва 12—14° гача тез совитилади. Пастерланган қаймоққа қанд, какао ва ванилин каби хушбўй моддалар (шоколадли С), табиий мева шарбати ва шакар (мевали С), асал (асалли С.) кўшиб, аралашмали С. тайёрланади. Эритилган С.нинг тузеиз, тузли ва б. хиллари бор. Эритилмаган С.ни эритиб ва кўшимча аралашмалардан тозалаб, эритилган С. олинади. Эритилган С. бузилмайди. С. юқори калорияли маҳсулотдир. 100 г С.нинг калорияси ўртача 770 ккал ёки 3,06 Мж га тенг.

САРИЖАЗ — Марказий Тянь-ландаги тоғ тизмаси (асосий қисми Қирғизистоннинг шарқий чеккасида). Шим.да Сарижаз, жан.да Инилчик дарёлари оралиғида жойлашган. Уз. 110 км га яқин. Энг баланд жойи ғарбида — 4799 м. Марказий қисмидаги доvon (бал. 4001 м) ҳар икки дарё водийсини боғлайди. Жан. ён бағри дарё водийсидан тик кўтарилган, шим. ён бағри эса нишаброқ, Сарижаз дарёсининг кўллаб чап ирмоқлари б-н кесилган. Тизмада музликтаъсири натижасида ҳосил бўлган рельеф шакли кўп. Тизма тектоник жиҳатдан антиклиналь структура бўлиб, сланец, мрамарлашган оҳақтош, отқинди гранит ва б. тоғ жинсларидан тузилган. Тизманинг шим. ён бағрида Семёнов ва Мушкетов музликлари, жан. ён бағрида Шим. Инилчик музлиги жойлашган. Ён бағирларида баланд тоғ ўтлоқлари мавжуд.

САРИМСОҚ (*Allium sativum*) — пиёздошлар оиласи пиёзлар туркумига мансуб икки ва кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар тури, сабзавот экинни. Ватани — Ўрта Осиё. Ёввойи ҳрлда Ҳиндистон,

Ўрта денгиз атрофларида, Қозоғистон, Сибирь, Кавказ ва Ўрта Осиёда учрайди. Ўзбекистонда ёввойи *C. (A. longicuspis Pgl.)* тоғли минтақаларда ўсади. Жаҳондаги деярли барча мамлакатларда етиштирилади. Маданий *C.*нинг 2 тури мавжуд бўлиб, бири гулпоя чиқармайди, иккинчиси гуллаб, уруғ ҳосил қилади. *C.*нинг Ўзбекистонда тарқалган гулпоя чиқарувчи навлари серҳосил, кишга чидамли. Барги лентасимон, илдизи патак. Гуллари майда, икки жинсли, кўнгироксимон, оқ ёки бинафшаранг. Пиёзи мураккаб, пардасимон умуий қобиқ ичида 7—30 дона майда пиёзчалари бўлади. Таркибида қанд, *C, В* витаминлари, эфир мойи, фитонцидлар бор. Озиқовқатга, тиббиётда, ветеринарияда, сабзавотларни консервалашда ишлатилади.

C. бошқа сабзавотларга нисбатан тез ўсади. —7, —8° совуққа чидамли, 10—12° иссиқда яхши ўсиб ривожланади, 20—25° да пишиб, етилади. *C.* икки марта — баҳорда ва, асосан, кузда экилади. Кузда экилганидан келгуси йили баҳорда ҳосил олинади. Маданий *C* уруғ бермайди, балки пиёздан ташқари гулпояси тўпгулида 10 дан 45 тагача поя саримсоқчалари ҳосил қилади. *C.* вегетатив йўл б-н, кузда ва баҳорда пиёзини бўлақларга ажратиб экиб кўпайтирилади. 100 м² ерга шундай пиёзчалардан 10—15 кг сарф қилинади. Суғориладиган унумдор ерларга қатор ораларини 45 см, ўсимлик оралиғини 4—8 см қилиб, 4—6 см чуқурликка кўмилади. Экиб бўлингач, тупрок, сомонли гўнж, чиринди б-н мультчаланеди. Ўсув даврида 5—6 марта суғорилади, озиклангирилади, парвариши пиёзга ўхшаш. Баҳорда ўсиб чиққан гулпоя (карнай) лари юлиб ташланади. Ўзбекистонда эртапишар (Майский) нави май ойининг охирларида, кечпишар (Бинафшаранг, Жан. бинафшаранг, Андижон) навлари июль бошларида етилади. Ҳосилдорлиги 50—150 ц/га.

Касалликлари: вилт, асосий зараркундаси — поя немагодаси.

САРИМСОҚОВ Тошмуҳаммад Алиевич (1915.10.9, Андижон вилояти Шаҳрихон қишлоғи — 1995.17.12, Тошкент) — математик олим ва жамоат арбоби, Ўзбекистон ФА акад. (1943), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1960), Меҳнат Қаҳрамони (1990). Физикамат. фанлари д-ри (1942), проф. (1942). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1936), шу ун-тда ассистент, доцент, проф. ва кафедра мудири (1931—42; 1983—8 194345, 195258 ва 197183 й.ларда ун-т ректори. Ўзбекистон ФА вице-президенти (1943—46), президенти (1946—52), Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазири (1959—71). 1988 й.дан Ўзбекистон ФА Президиумида маслаҳатчи. Илмий ишлари эҳтимоллар назарияси, геофизика метеорологиясига бағишланган. Топология ва функционал анализ бўйича Тошкент илмий мактаби асосчиси. Ярим майдонлар назарияси ва унинг эҳтимоллар назариясига татбиқини ишлаб чиққан. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1967, 1992). «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2002).

Ас: Основы теории процессов Маркова, М., 1954; Топологические алгебры Буля, Т., 1963 (в соавторстве); Ҳақиқий ўзгарувчининг функциялари назарияси, Т., 1968; Топологические полуполя и теории вероятностей, Т., 1969.

САРИМСОҚОВА Лутфихоним (1896.8.5, Фарғона вилояти Риштон тумани — 1991.14.1, Тошкент) — актриса, хонанда. Ўзбекистон халқ артисти (1937). Ижодий фаолиятини 1924 й. Кўкон хотин-қизлар ҳаваскорлик тўғарагида бошлаган. Кўкон (1926—28), Андижон (1928—31), Марғилон (1931—34) театрларида, Ўзбек давлат мусика театрида (1934—39), Муқимий театрида (1940—73) ишлаган. Ўзбекистон давлат филармонияси қошидаги дуторчи хотин-қизлар ансамблининг ташкилотчиси ва бадиий раҳбари (1939—40).

Халқ санъатига хос бўлган соддалик ва мукамаллик, ўткир ҳажв ва заковат, самимият ва қудрат, мазмундорлик ва таъсирчанлик каби хислатлар С. ижодий услубининг асосини ташкил кидали. С. ҳам лирик, ҳам фожиавий, ҳам ҳажвий актриса бўлиб, халқ кўшиқларининг мохир ижрочиси, хозиржавоб аскиячи, уста раққоса ва яхшигина дуторчи сифатида ҳам танилган. Кўқон театрида сахналаштирилган «Аршинмолодон» (У.Ҳожибеков) мусикали комедиясида дастлаб Зебо, кейинроқ Жаҳон хола, Гулчехра, «Лайли ва Мажнун», «Фарход ва Ширин» (Хуршид) спектакларида Лайли ва Ширин образларини яратган. Туғма истеъдод, шижоат, ўз касбига муҳаббат, ҳаракатчанлик натижасида Адельма (К. Гоци, «Маликаи Турандот»), Смеральдина (К.Гольдони, «Икки бойга бир малай»), Турсун (В.Ян, Чўлпон, «Хужум») каби образларни маҳорат б-н яратди. Актриса ижодида, асосан, 2 йўналиш етакчилик қилди: бири лироэпик тарздаги муштипар оналар образи бўлса, иккинчиси салбий ва сатирик роллардир. Иккала йўналишда ҳам С. чинакам маҳорат чўққиларини эгаллади. Ойсара (К.Яшин, «Гулсара»), Она (Ғ. Зафарий, «Ҳалима»), Ёсуман (Хуршид, «Фарход ва Ширин») роллари бунга мисоддир. С, айникса Ёсуман образини халқ санъати воситалари ёрдамида юксак бадиий умумлашма даражасига кўтарди. Уни ёвузлик, разиллик, макрҳийла тимсоли сифатида гавдалантирди. «Майсаранинг иши» (Ҳамза) комедиясидаги Майсара образида ўз имкониятларини аёл эрки ва қадрқиммати ни ҳимоя қилишга қаратган бўлса, «Паранжи сирлари»даги Мастура сатанг образида, аксинча, аклидроки ва кучқудратини аёлларнинг ҳуқуқ ва туйғуларини поймол қилишга сарфлайди. Халча хода («Қурбон Умаров»), Хайри хола («Офтобхон»), Жамол опа («Олтин кўл»), Рисолат чевар («Муқимий»), Хадича хола («Фарғона тонг отгунча») каби муштипар, мунис оналарнинг рангбаранг образлари б-н ўзбек театри ва

актёрлик санъати ривожига катта ҳисса қўшган. Айникса, С. ижросидаги Кимё («Нурхон») образи ўз жигарбандининг эркин нафас олиши учун ҳар қандай қийинчиликларга бардошли, оқ кўнгил оналар образининг мумтоз намунаси бўлиб, ижроси соддалиги, гўзаллиги б-н ажралиб туради.

С. ўзбек кино санъати тараққиётига улкан ҳисса қўшган. Унинг кино роллари сахна фаолиятининг давоми бўлиб, бу ерда ҳам меҳрибон, мунис, жафокаш ўзбек оналари образини яратган. Она («Қасам»), Шарофат («Опасингил Раҳмоновалар») ва б. образларда актриса ўзига хос кифоа касб этди. С. энг кичик ролни ҳам ниҳоятда мохирлик б-н ижро этиб, унга улкан мавзу ва ҳаётий ҳақиқатни мужассамлаштирган, мустақил ва йирик образ ярата олиш мумкинлигини телба аёл («Фарзандлар») роли б-н исботлади. Актрисанинг кино санъатидаги ҳақиқий истеъдоди ва маҳорати Меҳринисо («Мақаллада дувдуган»), Фотима опа («Сен етим эмассан») образларида тўла намойиш бўлди. Меҳринисо образи орқали оддий оналарнинг феълатвори ва руҳиятини табиий бўёқлар б-н ифодалаган бўлса, Фотима опа образида 14 етим болани ўз бағрига олиб тарбиялаган ўзбек аёлининг оқ кўнгил, куюнчақлиги, саховати, одамийлиги ва буюк иродасини юксак маҳорат б-н етказа олди. С. хонанда сифатида «Кулинг», «Ўзганча», «Ёрёр», «Ҳаккалакам ўйнасам ман», «Жамбилхон», «Ёргинам», «Омон бўлайлик», «Қилпиллама» каби ўзбек хотин-қизларининг халқ ашула, кўшиқ ва лапарларини маҳорат б-н ижро этган.

С. ҳаёти ва ижодига бағишланган «Ая» (1976), «Лутфихон ая» ҳужжатли фильмлари ишланган. Вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2001).

Мохина Аширова.

САРИМСОҚГИ — Жан. Олтойдаги тоғ тизмаси. Қозоғистон Республикаси-

да. Уз. 60 км. Энг баланд жойи 3373 м (Буркитовул тоғи). Эффузив, туф, гиллич сланец, қумтош, гранитлардан таркиб топтан. Шим. ён бағри тик, 1900—2100 м баландликкача ўрмонлар бор. Жан. ён бағри қия, ўтлоқлар ва тоғ тундраси б-н қопланган.

САРИОСИЁ — Сурхондарё вилоятидаги шаҳарча. Сариосиё тумани маъмурий маркази. Яқин т.й. станцияси Сариосиё (7 км). Аҳолиси 14,3 минг киши (2000). Хўжаликлари ва аҳолиси Тўполондарёдан сув олади. Шаҳарча ёнида Тўполон сув омбори бор. Маҳаллий топонимистларнинг фикрича, туман номи «сар—бош ва осие — тегирмон, яъни «тегирмон боши» маъносини англатади. С.да саноат, транспорт, алоқа корхоналари, деҳқон бозори, савдо маданий, маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд.

Паррандачилик қорхонаси ишлаб турибди. Умумий таълим мактаблари, коллеж, махсус интернатмактаб, маданият уйлари, стадион, касалхона, дорихона ва б. тиббий муассасалар фаолият кўрсатади.

САРИОСИЁ ТУМАНИ - Сурхондарё вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. 1959 й.дан Денов, 1962 й.дан Узун туманлари таркибида, 1964 й. 22 фев.дан С.т. номи б-н қайтадан тузилган. Жан.шарқдан Узун, жан.ғарбдан Бойсун, жан.дан Денов, Қумқўрғон туманлари, шим. ва шарқдан Тожикистон Республикаси, шим.ғарб ва ғарбдан Қашқадарё вилояти б-н чегарадош. Майд. 3,15 минг км². Аҳолиси 147,8 минг киши (2003). Туманда 1 шаҳарча (Сариосиё), 1 шаҳар (Шарғун), 9 кишлоқ фуқаролари йиғини (Бўстон, Дашнобод, Наврўз, Сангардак, Сариосиё, Сўфиён, Тоқчиён, Хуфар, Ўзбекистон) бор. Маркази — Сариосиё шаҳарчаси.

Табиати. Туман вилоятнинг шим. қисмида жойлашган. Рельефи хилма-хил. Шим. Ҳисор (энг баланд жойи —

Хўжапирях тоғи — 4303 м) тоғ тизмалари ва улар орасидаги Сурхондарё, Тўполондарё ва ирмоқларининг водийларидан иборат. Жан.ғарбий қисми Боботоғ ва Бойсунтоғ тизмалари (энг баланд жойи — Заркоса тоғи, 2290 м) ва улар орасидаги пастбаланд адирлар б-н банд. Хуфор, Хондиза, Источ, Вочах, Маланд, Зоҳона кишлоқлари 2500—2800 м баландликда жойлашган. Ер усти тузилишининг хилмахиллиги иқлим, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига ҳам таъсир этган. Иқлими қуруқ субтропик иқлимга хос, киши қисқа, ёзи эса давомли. Йиллик ўртача тра 15,6°. Текислик қисмида янв.нинг ўртача т-раси 2,5, июлники 28°. Энг юқори тра 44°. Вегетация даври 270—280 кун. Йиллик ўртача ёгин миқдори 200—300 мм. Тоғларда 790 мм. Жан.ғарбдан эсувчи, қуруқ, чангбўронли афғон шамоли салбий таъсир кўрсатади. Туманнинг худудидан ўтувчи энг узун ва серсув Тўполондарё Сурхондарёга қуйилади, шунингдек, Обизаранг, Сангардакдарёлар ҳам бор. Езда дарё ва сойларда сув кескин камаяди. Тўполон сув омбори Сурхондарё вилоятининг 10 та туманини сув б-н таъминлайди.

Ҳисор тоғи этакларида оддий ёки типик бўз, қўнғир бўз тупроқлар, Боботоғ этакларида оч бўз, шағалли бўз, дарё водийларида эса аллювиал ўтлоқи, ўтлокиботқоқ, текисликларда оч бўз тупроқлар тарқалган. Ёввойи ўсимликлардан: тоғларда заранг, ёнғоқ, арча, бодом, қатранғи; буталардан писта, дўлана, итбурун, чия; ксерофитлардан тиканли каврак, бетага, чайтаб, оқмомиқ, тўнғизсирт, сувранг, чойўт, чалов, қизилтикан, астрагал ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан: бўри, суғур, тулки, қора ва қўнғир айиқ, қоплон, силовсин, қобон, жайран, жайра, каламуш, қўшоёқ, кўрсичкон; ўқилон, Ўрта Осие қобраси (қўзойнакли илон), бўғма ва қора илонлар, геккон калтакесаги; қушлардан тоғ лочини, қопча, қалхат, бургут, сўфитўрғай, чил, хилол, қаллик, қаптар; балиқлардан шохбалиқ, илонбалиқ, лаққабалиқ ва б.

бор. Ўзбекистонда ягона коксланувчи кўмир олинадиган Шарғун кўмир кони, Хондиза полиметалл кони, курилиш материаллари, нефть, газ мавжуд. Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. 1 км² га ўртача 47 киши тўғри келади. Қишлоқ аҳолиси 115,3 минг киши, шаҳар аҳолиси 32,5 минг киши (2003).

Хўжалиги. Қ.х. да пахтачилик, ғаллачилик, чорвачилик тараққий этган. Саноати ҳам салмоқли ўрин тутаяди. Шарғун тошкўмир кони, мрамар, фосфор конлари, рух фойдали казилмалари мавжуд. 3 та кўшма корхона, 34 кичик корхона, 2 темирбетон буюмлари, 2 шағалсаралаш з-длари, Сариосиё паррандачилик корхонаси бор. Кўшма корхоналардан «Мифтох» Ўзбекистон—Россия, «Лажер» Ўзбекистон—Тожикистон (пиво ишлаб чиқарадиган) корхоналари ишлаб турипти. Туман ҳудудидан Калиф — Термиз — Сариосиё — Тожикистон «Дўстлик» табиий газ қувири, т.й. ўтган.

Туманда 11 ширкат, 229 фермер деҳқон хўжаликлари фаолият кўрсатади. Узун ўрмон хўжалиги, Ҳисор доривор ўсимликлар хўжалиги, асалчиликка ихтисослашган хўжалик бор. 5765 га майдонга пахта, 3300 га майдонга ғалла, шунингдек, сабзавот, беда, ем-хашак экинлари экилади (2003). Мева ва узум етиштирувчи хўжаликлар ҳам бор. Ўрмон хўжалигида боботоғ пистаси ва кўпгина доривор ўсимликлар тайёрланади. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 51 минг кўй ва эчки, 7 минг от боқилади, шунингдек, қорамол, паррандачилик фермалари ҳам бор. Йирик ҳисор қўйлари етиштирилади. Экинзорлар Ҳасанхон канали, Катта ва Кичик Дамарик каналларидан суғорилади.

Туманда 71 умумий таълим мактаби (31 минг ўқувчи), 2 та гимназия, 3 та махсус интернат мактаб, 3 та касб-хунар коллежи (3 мингга яқин ўқувчи) фаолият кўрсатади. С.т.да 41 та кутубхона, 3 маданият уйи, 11 клуб, халқ театри, ашула ва раке ансамбли ишлаб турибди. Стадион

ва б. муассасалар мавжуд. Касалхона, поликлиника, туғруқхона, қишлоқ врачлик пунктлари, Хондиза дам олиш мажмуи аҳолига хизмат кўрсатади. Туман ҳудуди орқали Тошкент — Душанба, Узун — Шарғун поездлари ўтади. «Сариосиё» туман, газ. 1932 й.дан чиқади (адади 2000).

САРИОҒОЧ — Қозоғистон Республикаси Жан. Қозоғистон вилоятидаги шаҳар (1968 й.дан), Келес дарёси соҳилида. Тошкент — Арис йўналишидаги т.й. станцияси (Тошкентдан 20 км шим.да). Аҳолиси 28,5 минг киши (1990й.лар ўрталари). Вино, сут, ёғ, «Сариоғоч» минерал сувни кадоқлаш, керамзит з-длари, галантерея ф-каси, зооветеринария ўрта махсус билим юрти бор. Сдан жан.ғарбда бальнеологик курорт мавжуд.

САРИСУВ — Қозоғистон Республикасининг Қарағанда ва Қизилўрда вилоятларидаги дарё. Уз. 671 км, ҳавзасининг майд. 81600 км². Жаман Сарисув ва Жақси Сарисув дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Дастлаб Қозоғистон паст тоғларининг жан. шарқий қисмлари бўйлаб, қуйи оқимида эса Бетпаққаланинг ғарбий чеккаси бўйлаб оқади. Юқори қисмида водийси тор, қуйи қисмида эни 5—10 км гача. Қор сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи қуйилиш жойидан 382 км да 7,3 м³/сек. Юқори ва қуйи қисмида июлдан январь гача қуриydi. Саноат сув таъминоти ва суғориш учун фойдаланилади.

САРИТЕПА — Чатқол тизмасидаги чўкки. Тошкент вилоятининг жан. шарқида. Бал. 1963 м. Чўкки палеоген ва неоген жинсларидан (гранит, кумтош ва оҳақтошдан) ташкил топган.

САРИТОШ-ҚОРОВУЛБОЗОР ГАЗ-НЕФТЬ КЕНИ — Бухоро вилояти, Когон т.й. станциясидан 30 км жан. шарққаги кон. Ўзаро боғлиқ 2 структурада жойлашган. Уларда газлилик чегараси

умумий, шунга кўра бу кон биргаликда тавсифланади. Кон 1963 й. фойдаланишга топширилган.

Қоровулбозор антиклинали кенглик бўйича чўзилган бўлиб, асимметрик кўринишга эга, уз. 10 км, эни 3—4 км. Структура 2 ёриқ б-н кесилган, улардан бири жан. қанотдан ўтади ва палеозой ётқизиклари бўйича амплитудаси 150 м ли, иккинчиси шим. қанотдан ўтиб амплитудаси 50 м гача бўлган ташламаузилмани ҳосил қилади. Саритош антиклинали Қоровулбозор антиклиналидан ғарбжан.ғарбда жойлашган. У ҳам асимметрик брахиструк турадан иборат, уз. 10—12 км, эни 6—8 км. Шим. қанотидан амплитудаси 25—30 м дан 60 м гача бўлган ташламаузилма ўтади.

С.Қ.г.к.да жами 38 та қудуқ қазилган. Палеозой, мезозой ва кайнозой ётқизиклари очилган. Маҳсулдор горизонтлар юра даври ётқизикларидаги оҳақтошлар, бўрқумтош, гравелит, чиғаноқтошларда ажратилади. Саноат аҳамиятига молик газ уюмлари Қоровулбозор структурасида 12 ва 13 (неокомапт) ҳамда 15 ва 15а горизонтларда (келловейоксфорд), Саритош структурасида 15 горизонтда учрайди.

12 а. горизонтда газ уюми 950—1000 м чуқурликда очилган, қалинлиги 31—40 м, кумтош жинсларнинг ғоваклиги 13%. Уюм қатлам, гумбаз типига мансуб. 13 горизонт алевролит, гил жинслари б-н қаватланган ҳар хил заррали кумтошлардан иборат. Қалинлиги 70—100 м, фойдали қалинлиги 15 м гача. Жинсларнинг ғоваклилиги 14,3—15,8%. Уюм ўлчами 3,5х0,9 км. Газ уюми Саритош структурасида 1200—1250 м чуқурликда очилган. Қоровулбозор ва Саритош структуралари куббасида кичик нефть хошияси мавжуд. Кон сув босимли режимда ишлатилади.

Кондаги қатлам босими ва т-раси 10,2 МПа ва 47°. Газ таркиби (ҳажмига нисбатан % да): метан — 90,5; карбонат ангидрид вази 0,2%, азот 3,8%, зичлиги 0,629—0,641 г/см³, газ дебити 35 минг

м³/сутка. Нефть зичлиги 0,776—0,840 г/см³, олтингугурт 0,32%, асфальтенлар 0,018—0,72%, акциз смоласи 2—32,5%, парафин 0,92—1,54%, кокс 3,54%. Енгил фракциялар миқдори (3000 гача) 0,86%. Нефть дебити 2,6 т/сутка. Қатлам сувлари (13 горизонт) зичлиги 1,003—1,014 г/см³, минераллашганлиги 190,46—203,4 мг/л, йод миқдори 2,1—8,4 мг/л, бром 16,8—60,0 мг/л. Сув типиди хлоркальцийли. Ҳоз. вақтда кондан фойдаланилмоқда.

САРИЧА НЕФТЬ-ГАЗ КОНИ -

Қашқадарё вилояти Қамаш туманидаги кон, Ғузор ш.дан 50 км шим.да. 1969 й.да очилган, 1987 й.да фойдаланишга топширилган.

С.н.к. Тошли бурмалари гуруҳига мансуб бўлиб, 12 горизонт шипи бўйича 3 куббали антиклиналдан иборат, тектоник ёриқ таъсирида мураккаблашган. Бурмалар қаноти қиялиги 4—8°. Шим. қанот бўйлаб амплитудаси 100—170 м ли кўтарилмаузилма ўтади. 12 горизонт бўйича бурма ўлчами 8,4х3,5 км, бал. 110 м.

С.н.к.да жами 10 та қудуқ қазилган бўлиб, асосан, мезозой, кайнозой ётқизиклари очилган. Неоком ва апт яруслари ётқизикларида маҳсулдор 13 ва 12 горизонтлар ажратилган.

12 горизонтнинг умумий қалинлиги 38—43 м, фойдали қатлам 3—10 м. Жинсларнинг ғоваклилиги 15,7%. Уюм ўлчами 7,2х2,2 км, бал. 90 м. Дастлабки газ дебити ва қатлам босими 12 минг м³/сутка ва 10,74 МПа. Газ зичлиги (ҳавога нисбатан) 0,582 г/см³, карбонат ангидрид вази 1,0%, метан 97,5%, азот 1,5%.

13 горизонтнинг умумий қалинлиги 195 м, ғоваклилиги 14,6%, очик ғоваклилиги 0,17, газга тўйинганлиги 0,58. Газ уюмининг ўлчами 1,2х1 км, бал. 36 м. Газнинг дастлабки дебити 53 дан 181,4 минг м³/суткагача ўзгарган. Дастлабки қатлам босими 10,9 жорий 10,4 МПа. Газнинг зичлиги (ҳавога нисбатан) 0,578 г/см³. Таркибида карбонат ангидрид вази 0,5%, метан 95,4%, азот 2,8%.

Кондан ҳоз. вақтда фойдаланилмоқда.

САРИЧЕЛАК — Чатқол тизмасининг жан. ён бағридаги чучук сувли кўл, Қирғизистонда. Аркит дарёси бошланиш қисмида, денгиз сатҳидан 1925 м баландликда тоғ кулаб, даранинг тўсилиб қолиши нағижасида 10 минг йил оддин ҳосил бўлган. Уз. 7,5 км, энг кенг жойи 2280 м, майд. 4,9 км². Энг чуқур жойи 244 м. Қирғоқлари аксари тик, баъзи жойларида кўлтиқ ва бухталар бор. Қирғоқ чизигининг уз. 21 км. С.га Саричелак дарёси қуйилиб, Тошкўл дарёси оқиб чиқади. Май ойида суви кўпаяди. Дек.дан апрелгача музлайди. Сувининг т-раси авг.да 19,8°, фев.да 0° атрофида. Кўлда сазан, карп, саричелак маринкаси, сувилон бор. С. Саричелак кўриқхонаси таркибида.

САРИЧЕЛАК КЎРИҚХОНАСИ

- Жануби Ғарбий Тяньшан, Қирғизистондаги кўриқхона. 1960 й.да тоғ ёнғоқзорлари ва мевазор урмонларни асраш мақсадида ташкил этилган. 1978 й.дан биосфера кўриқхонаси. Майд. 23,9 минг га, шу жумладан, ўрмонзорлар 7148 га. Чатқол тизмасининг шим.шарқий қисмида жойлашган. Қуйи чегараси денгиз сатҳидан 1200 м балаандликдан ўтади, энг баланд нуқтаси — 4247 м (Мустур тоғи). Энг йирик кўли — майд. 507 га бўлган Саричелак кўли. С.к.да 1000 дан зиёд ўсимлик, шу жумладан, 150 дарахт ва буталар тури бор. 2100 м баландликкача ёнғоқзор ва олмazorлар учрайди. 2100—3000 м балаандликда субальп минтақаси бўлиб, оққарағай ва қорақарағай ўрмонлари, ундан юқорида ҳар хил ўтбошоқли ўтлоқлар бор. Ҳайвонларнинг 40 дан ортиқ, қушларнинг 160 дан ортиқ тури яшайди. Ҳайвонлардан ёввойи чўчқа, елик, тоғ эчкиси, архар, оқ тирноқли айиқ, бўрсик, жайра, суғур, қушлардан улар, каклик, кўк қуш ва б. бор. Бақор ва қузда кўлларга сув паррандалари учиб келади. Олдиндан қорабалик бўлган кўл ва дарёларида

сазан ҳамда карп иқлимлаштирилган. Тоғ ўрмонлари ва ўтлоқларининг экотизимларини илмий ўрганиш, ёнғоқзорлар ва мевазорларни тиклаш ишлари олиб борилади.

Абдушукур Хоназаров.

САРИЭШИК-ЎТРОВ - Балхаш кулидан жан.роқдаги кумли чўл. Қозоғистон Республикаси ҳудудида, Или ва Қоратол дарёлари оралиғида. Ғарбий қисмида Или дарёсининг қад. ўзанлари, шим.да мавсумий сойжилгалар учрайди. Жуякли кум тепалари кўп. Ғарбий қисмида саксовулзорлар, шарқида терескен, жузғун, шувоқ, қизилча ўсади. Или ва Қоратол дарёлари водииларида тўқай ўсимликлари учрайди. Сдан қишки яйлов сифатида фойдаланилади. Қад. қуруқ ўзанларда шиликдорлик қилинади.

САРИҚ, сариклар, шари — Ўрта Осиёдаги туркий халқлар таркибига кирган қабила номи. Илк урта асрларда Жан. Сибирь, Еттисув ва Сирдарё бўйларида усун, абдал, қай(хун) қабиалари б-н бирга яшашган. 8—10-а.лардаги хитой манбаларида шэли, шари (сари, сарик) номи б-н қайд этилган. С. Шарқий Турк хоқонлиги таркибига кирган. К. Шониёзовнинг фикрича, С.нинг ғарбга дастлабки силжиш жараёни 8-а.нинг 60й.ларида содир бўлган. Айни шу вақтда қарлуқлар Еттисувни эгаллаганлар. С.нинг қатта қисми улар б-н бирга Чу водийсига келиб ўрнашган. 10-а. ўрталарида С. Қорахонийлар давлати таркибида бўлиб ўзбек элатининг шаклланишида бевосита қатнашган. 10—15-а.лар ва кейинги даврларда Дашти Қипчоқда яшаган. С. курашлар ва ўзаро низолар туфайли кичик бўлақларга бўлиниб ўзбек, туркман, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, бошқирд халқлари таркибига кирган. С.нинг Жунғория ва Тарбағатойда қолган қисми Сибирь халқлари таркибига кирган. С.нинг Шим. Хитойда қолган гуруҳлари шу ерда яшовчи уйғурлар б-н қўшилиб, улар ичида сариқуйғур этник гуруҳини

ташқил этган.

16-адан бошлаб С. туркманлар таркибида қабила сифатида маълум бўлиб, Манғишлоқ ва Ғарбий Туркменистонда така ва ёвмуллар б-н бирга яшаган. 1897 й. аҳоли рўйхатида бу худудларда Сдан 31 минг хўжалик ҳисобга олинган. Шунингдек, С. Туркменистоннинг Тахтабозор, Йўлўтан туманларида ҳам истиқомат қилган. ТуркманС. бир қанча уруғларга бўлинган: сукти, байрач, хуросонли, алаша, херзет. ТуркманС.нинг бир қисми Ўзбекистоннинг Олот ва Муборак туманларида ҳам яшашган. Уларнинг қуйидаги этник гуруҳлари маълум: кўса, жўйжони, сапча ва бек. 1926 й.ги аҳоли рўйхатида кўра, Сурхондарёнинг Шеробод туманида С.га мансуб 1190 киши яшаган. С. Қирғизистон, Афғонистонда ҳам бор. Ўтмишда С. чорвачилик, бир қисми деҳқончилик б-н шуғулланган. 20-а.нинг 30й.ларидан С хўжалигида деҳқончилик, хусусан, пахтачилик ва яйлов чорвачилиги етакчи ўрин тута бошлаган.

Ад.: Карпов Г.И., К истории туркменсарыков, Ашхабад, 1996; Шониёзов К., Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни, Т., 2000.

САРИҚ — Сурхондарё вилояти Қизириқ туманидаги шаҳарча (1992 й.дан), туман маркази. Яқин т.и. станцияси — Сурхон (32 км). Вилоят маркази (Термиз ш.)дан 70 км, Катта Ўзбекистон трактидан 20 км. Ангор — Сарик, автомобиль йўли шаҳарчани кесиб ўтган. Аҳолиси 13,7 минг кишидан зиёд (2003). Аҳолиси ва хўжаликлари Сурхондарёдан сув олади.

«Сарик» номи ушбу ерда ўзбекларнинг қўнғиротқўштамғали уруғининг «сарик» шохобчаси вакиллари яшагани б-н боғлиқ. С.да давлат ва маъмурий ташкилотлар, пахта тозалаш з-ди, савдо, маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. 6 умумий таълим мактаби, интернатмактаби, касб-хунар коллежи, 10 кутубхона, 2 клуб мавжуд. Марказий туман касалхонаси, болалар касалхонаси, тез тиббий

ёрдам кўрсатиш бўлими, катталар поликлиникаси, соғломлаштириш маркази, юқумли касалликлар касалхонаси ва 9 та дорихона аҳолига хизмат кўрсатади.

САРИҚ АРИЛАР (Polistes) пардаканотлилар оиласига мансуб ҳашаротлар уруғи. Оила бўлиб яшайди, ин куради. Оиласи инга асос солган ургочиси, бир қанча эркак ва кўп сонли ишчилардан иборат. Ишчилари она аридан фақат бир оз кичикроқ бўлиши б-н фарқ қилади. Ишчилари орасида ин кўрикчилари, ин курувчилари, куртларини боқувчилари ва озиқ йиғувчилари бўлади. Лекин С.а. оиласида меҳнат тақсимоти қатъий бўлмайди. Инлари жуда кўп катакчалардан иборат, кўп қаватли бўлади. С.а. инни жағлари ёрдамида майдалаб, сўлак б-н аралаштирилган ёғоч толасидан тайёрланган крғоздан куради. С.а. оиласи кишда ҳалок бўлади, фақат урғочилари кишлаб қолади. Эрта баҳорда урғочи С.а. якка ўзи ёки баъзан бир нечтаси биргаликда бир неча уядан иборат ин куради. Ҳар бир уяга она ари биттадан тухум қўяди. Уяси ярим доира шаклида, пояча ёрдамида субстратга ёпишган, катакларининг оғзи пастга қараган бўлади. Етилган куртлар уяларини ёпиб, унинг ичида гумбакка айланади. Уялардан чиққан ишчилари уя куриш ва наслни боқишни давом эттиради. С.а. гул нектари ва ўсимлик шираси б-н озиқланади.

С.а. мўътадил ва тропик иқлимда кенг тарқалган. Ўрта Осиёда Каспий поллистаси кўп учрайди. Бу тур касаллик кўзғатувчи микроблар, гижжалар тухуми ва бир хужайралилар спораларини юктириб ҳамда узум ва б. меваларни еб зиён келтиради.

САРИҚ ДАРЁ — Хитойдаги дарё, қ. Хуанхэ.

САРИҚДЕНГИЗ, Хуанхай Тинч океанининг ярим берк денгизи, Осиёнинг шарқий қирғоқлари ёнида, Корея я.о.нинг ғарбида. Майд. 416 минг км². Энг чуқур

жойи 106 м. Ёирик қўлтиқлари: Бохайванъ, Ляодун, Ғарбий Корея. С.д.га Хуанхэ, Хайхэ, Ляохе, Ялуцзян дарёлари куйилади. Иклими мўътадил, муссонли иқлим, Кишда совуқ ва қуруқ шамоллар эсади. Денгизнинг шим.ғарбий қисми нояб.дан мартгача музлайди. Сувининг т-раси фев.да шим.ғарбида 0° дан паст, жан.да 6—8°, авг.да шим.да 24° дан 28° гача. Сувининг шўрлиги 26—34°/00. Сув кўтарилиши ярим суткали (3—4 м дан 9 м гача). С.д.да илонбалиқ, треска, сельд ва б. яшайди. Денгизнинг балиқ овлаш ва транспорт ахамияти кагта. Ёирик портлари: Хитойда — Циндао, Инкоу, Люйшунь, Далянь, Кореяда — Инчхон.

САРИҚ ЖИЗИЛДОҚ, ғўза цикадаси, катта ғўза саратони, (*Cicadatra ochreate* Mel.) — куйловчи жизилдоқлар оиласига мансуб хашарот; к.х. экинлари зараркунандаси. Вояга етган С.ж.нинг канотлари зарғалдоқ тусли. Танасининг уз. 30 мм ча. Мўйловлари 3 бўғимли; орка оёқлари сакровчи. Чала ўзгариш б-н ривожланади (тухум, личинка, нимфа, имаго). Ургочиси ўсимлик поясининг юқори қисмини тешиб, шу жойга 10—15 тадан (ҳаммаси 200 га якин) тухум қўяди. Натижада ўсимликларнинг тешилган жойдан юқориси сўлийди ва қуриб қолади. Шикастланган ёш ниҳолларнинг 40% гачаси нобуд бўлади. Личинкаларининг нимфа босқичига қадар ривожланиши 3 йил давом этиб, бу 5 ёшни ташкил этади, нимфа холида қишлайди. Вояга етган индивидлари май ойининг охири — июнь бошларида, ғўзанинг шоналаш даврида пайдо бўлади. С.ж., асосан, янтоқзорларда яшайди. Ўзбекистонда Бухоро вилоятида кўп тарқалган. Кураш чоралари: партов ва ташландиқ ерларни ўзлаштириш; С.ж. доимий учрайдиган ерлардаги янтоқни эрта ўриб олиш; С.ж.нинг учиш ва личинкаларининг чиқиш даврида зарарланган ғўзага 20% ли сумицидин (0,5 л/га) пурақаш.

Султон Алимухамедов.

САРИҚ ИЛОН (*Ophisaurus apodus*) урчуксимонлар оиласига мансуб калтакесаклар тури. Танаси илонсимон, оёксиз, орка оёқ рудименти сақланган. Уз. 1,2 м (оилада энг йирик тур). Тангачалари остида суяклаган пластинкаси бор. Жан. Европа ва Осиёда, жумладан, Қозоғистон ва Ўрта Осиёда тарқалган. Ранги кўнғир, сарғиш ёки қизғиш, ялтирок. Асосан, қуруқ жойлар, кўпинча жарликлар, ўрмонлар ва боғларда яшайди. Сувда яхши сузади. Умуртқасиз ҳайвонлар (асосан, хашаротлар, моллюскалар), баъзан майда умуртқали ҳайвонлар (кемирувчилар) бн озикланиб, к.х.га катта фойда келтиради. Июнь — июль ойларида 8—10 та тухум қўяди ва тухумларини кўриқлайди. Беозор ҳайвон, тутқунликда яхши яшайди.

САРИҚ КАСАЛЛИГИ - жигарда ҳосил бўладиган билирубин — ўт пигментининг (қ. Ўт) тўқималарда тўпланиши туфайли тери, кўз оқи ва шиллиқ пардаларининг сариқ тусга кириши. С.к. қонда билирубин микдорининг ошиб кетиши натижасида пайдо бўлади. Келиб чиқиш сабаблари ва ҳосил бўлиш механизмига кўра, С.к. жигарда пайдо бўлувчи, механик ва гемолитик хилларга бўлинади. Жигар (паренхимага оид) С.к. жигар хужайраларининг инфекцион ёки токсик захарланиши натижасида пайдо бўлиб, жигарда турли хил ўзгаришлар келтириб чиқаради, билирубинни ичакка ўтказди: ахлат ранги оқариб, сийдик тўқлашади. Жигар С.к. аксарият ўткир гепатит касаллиги (қ. Вирусли гепатит) туфайли, шунингдек, жигар хужайраларининг алкоголь таъсирида захарланиши оқибатида келиб чиқади. Механик С.к. ўт (сафро)нинг ўт йўлларида ўта олмаслиги, мас, ўт пуфагида тошлар пайдо бўлиши натижасида ўтнинг ичакка ўта олмаслиги ва шу туфайли ўт йўлларида тўхталиб қолган сафродаги билирубин тўғридантўғри қонга ўтиб кетиши сабабли келиб чиқади.

Одатда, аввал кўз оқи, кейин юмшоқ

танглайнинг шиллиқ пардаси, тил ости, тери сарғаяди. Сарикликнинг кучлик-кучсизлиги қондаги билирубин микдорининг кўпозлигига боғлиқ. С.к.да кўпинча тери кичишади, чунки ўт кислота теридаги периферик нерв охирларини кўзғатади.

С.к. пайдо бўлганида дарҳол врачга мурожаат қилиш лозим.

2—3 кунлик чақалоқларда кўпинча жигар функциясидаги вақтинчалик етишмовчилик натижасида бадан сарғайиши — физиологик сариклик кузатилади. Бу ҳолат махсус давони талаб қилмайди ва 1—2 ҳафтада ўтиб кетади. Баъзан она б-н боланинг қони бирбирига мос келмаса, яъни она қони резусманфий бўлиб, ҳомиланики эса резусмусбат бўлса, у ҳолда она б-н ҳомила ўртасида «резусрақобат» юзага келиши натижасида С.к. чақалоқлардаги гемолитик касалликлар б-н бирга давом этади (қ. Чақалоқларнинг гемолитик касалликлари). С.к. гоҳида ҳомиладорлик истискосида ҳам юз беради (қ. Ҳомиладорлик токсикозлари).

Шоносив Шовоҳобов.

САРИҚ ТАНА — одам ва сут эмизувчи ҳайвонлар ички секрециясида вақтинча пайдо бўладиган без. Тухумдонда тухум ҳужайра етилиб чиққанидан (овуляциядан) сўнг ҳосил бўлади. Ўзгарган фолликуляр ҳужайрадан иборат. Тухум ҳужайра уруғланганида С.т. бўғозлик (ҳомиладорлик)ни сақлаш ва унинг нормал кечишини таъминлаш учун зарур бўлган гормон — прогестерон ажратади. С.т. уруғланган тухум ҳужайранинг бачадон деворига ёпишувига, сут безларининг ривожланишига ёрдам беради, навбатдаги овуляцияни тўхташиб туради. Агар уруғланиш рўй бермаса, С.т. сўрилиб кетади.

Айрим умуртқасиз (ҳашаротлар) ва кўпчилик сувда ва қуруқликда яшовчилар, судралиб юрувчилар ва қушлар тухумдонидида етилган тухум ҳужайра узилганидан сўнг унинг ўрнида ҳосил бўлган

фолликуляр ҳужайралар тўплами ҳам баъзан С.т. дейилади.

САРИҚ УЙҒУР ТИЛИ - шарқий туркий тиллардан бири; асосан, ХХРнинг Гансу вилоятидаги Минхуа минтақасида тарқалган. Сўзлашувчилар сони тахм. 4—5 минг кишидан иборат. Аниқ диалектал бўлинишга эга эмас; тоғлик ва даштлик аҳоли шеваларида фонетика ва лексика соҳаларида айрим тафовутлар кузатилади.

С.у.т. лексикаси туркий ва нотуркий (санскрит, тибет, мўғул, хитой) тилларга хос унсурлар қоришмасидан иборат, лекин грамматик қурилиши асл туркийлигича сақланиб қолган. С.у.т.нинг ўтмишда қад. уйғур тилига яқин бўлганлиги ҳақида тахминлар бор. Сарик уйғурлар 18-а. охирларигача қад. уйғур адабий тилидан фойдаланиб келган ва кейинчалик тибет тилининг таъсирида қад. уйғур ёзуви унутилган бўлса керак. С.у.т. оддий сўзлашув тили бўлиб қолмоқда.

САРИҚ ЧОЙ (*Agrimonia asiatica* Tuz.) — раънодошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт. Пояси 50—130 см; сершоҳ. Барглари патсимон, мураккаб, тухумсимон япроқчадан (7—9 та) тузилган. Гуллари тўқ сарик, майда, 2 жинсли, узун бандли; тўпгули бошқосимон. Гултожи гулкочаси 5 тадан. Меваси илмокли, туклар б-н қопланган. Ўзбекистоннинг деярли ҳамма суғориладиган ерларида, экинлар орасида, йўл ёқаларида, боғларда ва тоғли ҳудудлардаги ўрмонларда кенг тарқалган. Халқ табобатида меъда касалликларини даволашда ишлатилади.

САРИҚАМИШ ГАЗ-НЕФТЬ КЕНИ - Фарғона вилояти Сарикамиш антиклиналида жойлашган қон. Қон геологияси 1930й.ларда ўрганилган. Бурғилаш натижасида бур, юра ҳамда палеозой даврларига мансуб ётқизиклар таркиби аниқланди. Юра ётқизиклари оч қулранг хар хил донали қумтош ва гиллардан

ташкил топган, умумий калинлиги 280 м гача. Бўр ётқизиклари 400 м калинликда бўлиб, кумтош, гил, оҳактош, мергель ва чиганоклардан иборат. Палеоген ётқизиклари доломитлашган оҳактош ва яшил, қизғиш гил қатламларидан тuzилган, умумий қалинлиги 360 м гача. Бурманинг чекка қисмларида қалинлиги 40 м ли неоген ётқизикларини учратиш мумкин; улар қизғиш, жигарранг гил ва оч пушти кумтошлардан иборат.

Кондаги газнинг с.оғ. 0,681—0,685; газда 81,1—82,8% метан, 0,3% олтингургурт, 4,2—11,2% азот ва сийрак газлар, 0,3—1,05% карбон кислота бор. Нефтининг с.оғ. 0,765, олтингургуртсиз, парафин 5,2% бўлиб, метан нефтлари типига мансуб.

САРИҚАМИШ КЎЛИ - Сарикамиш сойлигидаги кўл. Уз. 100—120 км, эни 30—40 км, чуқ. 30—40 км. Шим.дан жан. шарққа чўзилган. Ғарбий қирғоғи тик. Кўлнинг сув сатҳи Хоразм воҳасини кесиб ўтадиган Озёрний (Кўллар бирлашмаси) коллекторидан келиб қуйиладиган сув микдорига қараб ўзгариб туради. Кўл сувининг шўрлиги шарқида 6—7»/00, ғарбида 12°/00. Майдони шарқий қирғоқ ҳисобига кенгайиб, чуқурлиги ортиб бормоқда. Кўлда сазан, лакқа балик, илонбош ва б. турли хил балик кўп.

САРИҚАМИШ СОЙЛИГИ, Сарикамиш ботиғи — Ўрта Осиёдаги чўл иқлимли берк ботик. Устюрт платоси ва Қорақум чўли орасида (Туркменистонда, шим.ғарбий қисми Қорақалпоғистон Республикасида). Уз. 125 км, эни 90 км. Энг чуқур жойи денгиз сатҳидан 38 м паст. Марказий қисмида тахиршўр Сарикамиш кўли жойлашган. С.с. овал шаклда бўлиб, қад. кўл чўкиндиларидан таркиб топган ва усти шўрхоқ ҳамда шамолда тўзувчи кум б-н қопланган. Баъзан, Амударё суви қуйилган даврларда С.с. кўлга айланган. Амударё қайта Орол денгизига қуйилганда С.с. яна қуриган. Неоген охирида, юқори тўртламчи даврда (сатҳи

58 м), 14—16-а.ларда (сатҳи 50—62 м) кўл бўлган. Охирги марта Амударё 1878 й. ёзида сойликка етиб келган. 1971 й. Дарёлик орқали сойликка сув келган ва майд. 1000 км² дан ортиқ, сув ҳажми 12 км³, чуқ. 30 м келадиган кўл ҳосил бўлган.

САРИҚСУВ — Фарғона вилоятидаги ариқ. Рапқон қишлоғи яқинида. Усмон Юсупов номли Катта Фарғона каналидан сув олади. Уз. 28 км. Сдан бақор ва ёз ойларида сув оқади. Қолган даврда ташлама вазифасини бажаради. Ариқдан Бешариқ ва Данғара туманлари экин майдонлари суғорилади.

САРИҚ-ЯШИЛ СУВЎТЛАР (Xanthophyta) — тубан ўсимликлар гуруҳи. Морфологик ва экологик жиҳатдан хилмахил: бир хужайрали, кўп хужайрали, ёпишиб ўсувчи, эркин сузиб юривчи, амёбасимон, кокксимон, ипсимон, пластинкасимон ва б. Ранги оч яшил, тўқ яшил, баъзан яшил, мовий. Рангининг турли хиллиги хужайрасидаги пигментлар (хлорофилл а ва рх от ва р каротинлар, ксантофиллар) комбинациясига боғлиқ. Вегетатив кўпайиши бўлиниш, жинсиз кўпайиши зоова апланоспоралар ҳосил қилиш б-н боради. Айрим турлари жинсий изогамия орқали кўпаяди. Бир неча юз тури бор. Асосан, чучук сувларда, баъзан денгизларда планктон яшайди; айрим турлари нам тупроқларда учрайди.

САРИҚЎЛ ТИЗМАСИ - Шарқий Помирдаги тоғ тизмаси. Тожикистон Республикаси Тоғли Бадахшон муҳтор вилояти ва Хитой чегаралари бўйлаб чўзилган. Тизма шим.да Маркансув дарёсидан бошланиб, жан.да Беик довонига-ча (бал. 4762 м) давом этади. Уз. 350 км. Ст. Тарим ва Панж (Амударё) дарёлари ҳавзасини бир биридан ажратиб туради. Ст., асосан, кенглик бўйлаб чўзилган. Энг баланд жойи 6351 м (Лавирдир тоғи). Тизмада Амударё ва Тарим водийларини боғлайдиган бир қанча довонлар (Учбел,

Ўзбел, Будабел, Арамит, Қулма, Тузакчи ва б.) бор.

Рельефи мураккаб. Сувайирғич қисми, ён бағирларида эрозия, денудация жараёнлари ва музликлар таъсири натижасида вужудга келган рельеф шакллари мавжуд. Асосан, кристалли сланец ва гранитоидлардан тузилган. Шим. қисмида музликлар бор. Тизманинг ён бағирларида баланд тоғ чўли ўсимликлари ўсади.

САРИҚЎРҒОН — Фарғона водийсидаги Сўх дарёсининг ўнг қирғоғида, Қўкон ш.дан 25 км жан.да жойлашган муҳим археологик ёдгорлик. Режаси деярта квадрат шаклга эга (60х60 м). Дастлаб, милод бошларида унча катта бўлмаган қалъа, сўнгра 7—8-а.ларда у кенгайтирилиб, ҳоз. сақланган ҳолатидаги қалъақўрғон қурилган. Қурилишда пахса ва хом ғиштлардан фойдаланилган. Ёдгорликнинг 4 бурчагида ва 2 ён деворида оралиқ буржлар (жами 6 та) яққол кўриниб туради. Демак, шаҳар мудофаасида асосий эътибор 4 томондаги деворлар ва улардаги буржлар мустаҳкамлиги ва мукамаллиги қаратилган; девор ва буржларда икки қатор шинаклар ясалган. С. Сўх воҳасининг асосий сув манбаи бошланишида қурилган қалъа бўлиб, унинг вазифаси сув захираларини назорат қилиш ва қўриқлаш эди. Бундай иншоотларни водийнинг Қорадарё, Қувасой, Исфарасой бўйларида ҳам тиклаганлар. С. нафақат Фарғона водийси, балки Ўрта Осиё қалъақўрғонлар меъморлигини ўрганишда муҳим муҳандислик обида-сидир.

САРИҚЎРҒОН ТЎҒОНИ — Сўх дарёсидаги гидротехник иншоот. Уз. 850 м, бал. 6,3 м, эни 5 м. Тўғон 6 дарвозадан иборат; дарвозаларнинг умумий уз. 38 м. Тўғонга 106° бурчак остида ўнг қирғоққа 3 та, чап қирғоққа 2 та дарвозали ростлагичлар ўрнатилган. Ўнг қирғоқдаги ростлагичдан ўнг каналга секундига 60 м³, чап қирғоқдаги ростлагичдан чап

каналга секундига 38 м³ сув чиқаради. Тўғон қурилиши 1948 й.да тугалланган. Ст. кум, оқизик ва чўқиндиларни каналга чиқармайдиган қилиб ишланган. Табиий айланма, циркуляция натижасида катта фракциядаги чўқинди ва оқизиклар тўғоннинг пастки қисмига ўтиб кетади. Ст. Фарғона водийсидаги 170 минг га ерни сув б-н таъминлайди.

САРКАЗМ (юн. sarkasmos, sarkaro — айнан: гўштни нимталайман, поропора қиламан) — комиклик тури, бадий услуб воситаларидан бири; масхаралаб фош этувчи муросасиз кулги асосига қурилган фикрмулоҳаза. Заҳарханда, истехзоли аччиқ киноя. Бироқ С.да объектга муносабат киноядегидек «ювош, беозор», «ҳазил» шаклида бўлмайди, аксинча қаҳрғазаб, нафрат оҳанги сезилиб туради. Унда объектни ер б-н яқсон этувчи, беомон, ҳақоратомуз баҳо очик ва яланғоч ифодаланади. С.да кинояга хос 2 маънолилик мавжуд бўлади ва шу хусусияти б-н тўғридантўғри айбланувчи ёки ҳақорат этувчи нукталардан фаркланади. Фош этиш С.нинг характерли хусусиятларидан бўлсада, рад этиш унинг асосий моҳияти. Бунга кўра, С. киноядан ва унинг аския, майнабозчилик, мазах, пичинг, таҳқирловчи кулги каби турларидан юқори туради. С. лирик ва драматик жанрларда, публицистика, юмористик ва ҳажвий асарларда, шунингдек, нотиклик санъатида кенг қўлланилади. Адабиёт-шуносликда С. антик даврдан маълум. Ж.Свифт, Сервантес, Гоголь, СалтиковШчедрин, Маяковский, Ҳамза, Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Фафур Ғулом, Сайд Аҳмад ва бошқалар Сдан самарали фойдаланганлар.

САРКАНД — Қозоғистон Республикаси Олмаота вилоятидаги шаҳар. Жунғария Олатови шим. ён бағрида, Толдиқўрғондан 155 км шим.шарққа жойлашган. Аҳолиси 21,5 минг киши (1990й.лар ўрталари). Ёғпишлоқ, пиво, вино з-длари, маданий-маърифий ўрта

махсус билим юрти бор. Шаҳарга 1870 й. асос солинган.

САРКАРДА (форс. — бошлик, бошлаб боровчи) — 1) кўмондон, лашкарбоши; 2) Хива хонлигида ҳарбий мансаб. Слар кўшин уруш сафарига чиққан даврда тайинланган. Улар қоида бўйича ўз уруғларидан тайинланмаган. Хонлар бунини эҳтиёткорлик деб ҳисоблашган. Слар бевосита хоннинг ёрлиғи б-н тайинланиб, ҳарбий маҳкама кишилари бўлмаслиғи ҳам мумкин бўлган (мас, мироблар С. бўлиши мумкин эди); 3) амир, шаҳар ҳокими, бек, мингбоши ва юзбоши ҳам баъзан С. деб юритилган; 4) Эронда кўшин бошлиғи.

САРКИСОВ Акоп Абрамович (1907.15.12, Елизаветполь губерняси Зангезур уезди Хинзирак қишлоғи — 1971.26.7, Тошкент) — сув хўжалиғи қурилиши, к.х. ишлаб чиқариши ва Мирзачўлни комплекс ўзлаштириш ташкилотчиларидан бири. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган қурувчи (1965). 1923 й.дан Партия органлари ва турли хўжалик ташкилотларида раҳбарлик лавозимларида ишлаган. Фарход ГЭС қурилиши бошлиғи (1937—48), РСФСР даги турли қурилиш ташкилотларида раҳбар (1948—57). 1957 й.дан Ўзбекистон Министрлар Совети ҳузурдаги Мирзачўлни суғориш ва ўзлаштириш бўйича Бош бошқарма («Главголодностепстрой», 1963 й.дан «Главсредазирсовхозстрой») бошлиғи. Бу йилларда Ўрта Осиё ва Қозоғистонда 400 минг га яқин қўриқ ерлар ўзлаштирилди, йирик замонавий суғориш системалари қурилди, ерларни ўзлаштиришда янги техник ечимлар кашф этилди, пахтачилик ва шоликорлик хўжаликлари ташкил этилди. Сирдарё вилояти Дўстлик туманидаги хўжаликка, Жанубий Мирзачўл капали ва б.га С. номи берилган.

САРКИСЯНЫ, Георгий Павлович (1925.4.8 Тошкент 1999.17.6) ҳуқуқшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган

фан арбоби (1989), юридик фанлари д-ри (1967), проф. (1969). Тошкент юридик ин-тини тугатган (1947). Прокуратура (1947 — 51) ва адлия (1959—61) сохаларида ишлаган. Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ ин-тида катта илмий ходим (1961—70), ТошДУ жиноят процесси кафедраси мудири (1970—99). С. судлар, прокуратура тўғрисидаги қонунларни, Ўзбекистон Республикаси ЖПКни тайёрлашда иштирок этган.

САРКОДАЛИЛАР, сохта оёқлилар (Sarcodina) — саркомастигофоралар типига мансуб бир ҳужайрали хайвонлар синфи. Танаси сиртдан цитоплазматик мембрана б-н қопланган; ҳужайра қобиғи бўлмайди. Кўпчилик турлари танаси оқак ёки кремний чиганок ичида жойлашган; чиганок тешикларидан цитоплазмаси ўсимталари (сохта оёқлар) чиқиб туради. Сохта оёқлар (псевдоподийлар) ҳаракатланиш ва озикни қамраб олиш вазифасини бажаради. Сохта оёқлар ясси парраксимон, ипсимон ёки нурсимон бўлади. Ядроси битта ёки бир нечта. Чучук сувда яшайдиган С.нинг қисқарувчи вакуолалари бор. Бактериялар, сувўтлар, шунингдек, бир ҳужайрали хайвонлар б-н озикланади. Кўпчилик С ноқулай шароитда циста ҳосил қилади. 2 га ёки кўп марта бўлиниш (шизогония) ва куртакланиш орқали жинссиз ҳам бир хил типдаги гаметалар (изогаметалар) ёки ҳар хил типдаги гаметалар (анизогаметалар) ҳосил қилиш орқали жинсий кўпаяди. 4 та кенжа синф (илдизоёқлилар, нурлилар, қуёшлилар, акантариялар)га бўлинади. 11000 дан ортик тури маълум. Кўпчилик С. денгизлар ва чучук сувларда, бир қанча турлари тупроқда йўсинли ботқоқликлар ва ўрмонларда яшайди. Айрим турлари (мас, ичбуруғ амёбаси) паразит.

САРКОМА (юн. sarkos — эт ва oma — ўсма маъносини ифодаловчи қўшимча) — асосан, бириктирувчи тўқимадан (юмшоқ тўқималар ва суяк саркомалари),

баъзан суяк кўмигидан (ретикулосаркома) пайдо бўладиган хавфли ўсма.

Сабабчи омиллари ва ривожланиш молекуляр механизми ракка ўхшаш (к. Рак). С.нинг бир неча тури ажратилади. С. рақдан кам учраши (ҳамма хавфли ўсмаларнинг 3% идан кам), асосан, ёш кишилар юмшоқ тўқималари ва суякларининг зарарланиши, атроф тўқималарнинг емирилиши, ўзидан узоқроқдаги аъзоларга тез метастаз бериши, кучли оғриқлар (кўпроқ кечалари) ва даволаш натижаларининг кам наф бериши б-н фарқ қилади.

САРКОМАСТИГОФОРАЛАР, сохта оёқ хивчинлилар (*Sarcomastigophora*) — бир хужайрали ҳайвонлар типи. Якка ёки колония бўлиб яшайди. Сохта оёқ (псевдоподий)лар ёки хивчинлар ёрдамида ҳаракатланади. Айрим турларида бу икки хил органонид ҳам учрайди. С. нам тупроқ, тинч оқадиган ва қўлмак сувлар, денгиз ва океанлар тубида ва планктонда яшайди. Айрим турлари одам ва ҳайвонларда паразитлик қилади. 20000 га яқин тури маълум. Саркодалилар ва хивчинлилар синфларига ажратилади.

САРКОПТОИД КАНАЛАР - к. Қичима каналар.

САРКОР (форс. — ишбоши, назоратчи, бошқарувчи) — 1) Темурийлар салтанатида қурилиш ва оммавий хашарларда ишбоши бўлган мансабдор. «С.» сўзи Алишер Навоий асарларида тезтез қўлланнида бўлган; 2) Хива хонлигида С. зарур пайтларда ҳарбий ҳаракатларда иштирок этган ва кўп ҳолларда душман мудофаа истехкомлари ва қалъалари деворлари ёнида барпо этиладиган саркўбларни қуриш, улар устига ўт сочар қуролтўпни олиб чиқиш ишларига бошчилик қилган; 3) Қўқон хонлари тарихига оид архив ҳужжатлардан маълум бўлишича, С. Аҳолининг турли қатламларидан солиқ — хирож ундириш, муайян шахсни солиқдан озод қилиш,

юқори мансабдор тавсиясига ёки бирор киши аризасига биноан, фуқароларни ёхуд аскарларни дондун б-н таъминлаш вазифасини ҳам бажарган; 4) Эронда маҳаллий ер эгалари ихтиёридаги махсус қуролли бўлинма бошлиғи; 5) Туркияда 18—19-а.ларда олий бош қўмондон.

Ҳоз. пайтда ҳам халқ жонли сўзлашув тилида хашар йўли б-н ариқ ва зовурлар қазилар, иморат қуриш сингари ишларга бошчилик қилувчи ёки тўй-маъракаларга бошқош бўлувчи шахс баъзан С. деб номланади.

САРКОСПОРИДИЯЛАР, гўшт споралилар (*Sarcocystis*) — бир хужайралиларга мансуб ҳайвонлар типи (баъзи маълумотларга Қараганда синф). Узунлиги бир неча мкм дан 20 мм гача. Хужайра ичида паразит. Ҳайвонлар, баъзан одамларда оғир саркоспоридиоз касаллигини пайдо қилади. 90 га яқин тури бор. Оралиқ хўжайини (ўтхўр ҳайвонлар) спороцисталарини озиқ б-н еб зарарланади. Ооцисталари ичида 4 та спорозоитли 2 та спороцистага бўлади. Спорозоитлари ўсиб ўтхўр ҳайвонлар организмиде шизонтларга айланади. Шизонтлар кўп марта бўлиниб, мерозоитларни ҳосил қилади. Мерозоитлар мускуларга ўтиб, цисталарга айланади. Асосий хўжайинлар (йирткич сут эмизувчилар, қушлар, судралиб юрувчилар) цистали гўштни еб зарарланади. Цисталар асосий хўжайин ичаги хужайраларида ўсиб, гамонтларни ҳосил қилади. Гамонтлар ривожланиб, ооцисталарга айланади; улар ичида эса 4 та спорозоитли спороцисталар ривожланади. Ташки мухитга, асосан, спороцисталар (ўлчами 8—16*9—11 мкм) чиқарилади. **САРКОФАГ** (юн. — гўштни ютувчи), саркофа — тобут турларидан бири. Асосан, тош, мармар, ёғочдан тўғри тўртбурчак, баъзан қайиқсимон қоққоқли қилиб ясалган.

С.га жасад қўйиш Қад. Мисрда фиръавлар сулоласи даври (мил. ав. 3минг йиллик)да кенг расм бўлиб, Сурия, Финикия орқали Шарққа, шунингдек, Греция

ва Римга тарқалган. Марказий ва Шарқий Олтойдаги қад. скиф кўрғонларини очиш жараёнида ёғоч ғўладан ўйиб ишланган С.лар топилган. С.га кўпинча жасад мўмиёлаб кўйилган. Амир Темур жасади ҳам С.га солинган (бу С Самарқанддаги Ўзбекистон халқлари маданияти ва санъати тарихи музейида сақланмоқда). С.лар ўзининг бадий безак ва суратлари, шунингдек, ҳар хил қад. ёзувлари б-н санъат ҳамда эпиграфика ёдгорлиги саналади.

САРКЎБ (форс. — бош янчувчи, урувчи; боши янчилган) — мудофаа жанги олиб борилаётган ғанимга киргин келтириш мақсадида сунъий йўл б-н барпо этилган тепа, қалъа ёки ҳисорсимон баланд жой, қурилма. Шарқ халқлари, хусусан, Амир Темур, Шайбонийхон, Хива хонлари армиясида қамал чоғида фаол қўлланилган тактик усуллардан бири. Ўрта асрларда кўпданкўп қалъа ва кўрғонлар баланд девор, бурж ва бору (ўқ отиш учун мўлжалланган шинаклар)га эга бўлган. Мустаҳкам қалъа ва кўрғонлар узоқ муддатли мудофаа учун зарур қуроляроғ, озиқ-овқат, ем-хашак б-н таъминланган. Бундай иншоотларни бир ҳамла б-н қўлга киритиш мумкин бўлмаган. Ана шундай кезларда муҳосара қуроляроғлари ишга солинган. Мудофаадаги қалъа ёки кўрғон деворлари ёнида ундан баланд бўладиган тупроқ уюми — С. тиклашга киришилган. Минглаб аскарлар теваракатрофдан ўтин, ёғоч, шохшабба тўплаб, устидан тош, шағал ва тупроқ тўкиб С барпо этишган. Айни чоғда дарахт ҳодаларидан ясалган шотилар орқали жангчилар қалъа девориغا чиқа бошлаган. Қад ростлаган С.га камончилар чиқишган, манжаник, тўп, раъб каби оғир қуроллар ҳам олиб чиқилган ва улардан камалдагиларга қарши ўт очилган.

САРМАТЛАР — қад. кўчманчи чорвадор қабилалар биришмаси. С. мил. ав. I минг йилликнинг 2-ярми — мил. I минг йилликнинг бошларида Марказий

Осиёнинг шим.дан то Дунайгача бўлган кенг дашт ҳудудларини эгаллаган. С. илк марта Геродот томонидан эслатилган савроматлар б-н боғлиқ бўлиб, улар аввал Жан. Уралолди ва Шим. Каспий бўйида яшашган. С. таркибига кўплаб қабилалар (аорслар, аланлар, савроматлар, роксоланлар, язиглар ва б.) кирган. Диодорнинг маълумотларига кўра, мил. ав. 2-а.да С. Скифията бостириб кириб Шим. Қора денгиз бўйида ўз ҳукмронликларини ўрнатган. Қад. давр географлари Европани Сарматия ва Германияга бўлиб, Висла ва Карпат бўйлаб уларнинг чегараларини белгилайдилар. Шим. Қора денгиз бўйидаги Боспор подшолиги ҳам С зарбаларидан қулайди. Закавказьедаги давлатлар ва Рим б-н урушлар олиб борган. Мил. 4-а.да гуннлар томонидан тормор келтирилган. С. кейинчалик славянлар, Шим. Кавказ халқлари ва аксарияти туркий тилларда сўзлашувчи қабилалар б-н аралашиб кетган. Сўнги йилларда Куйи Волгабўйи, Дон ва Кубандан С.га оид кўплаб мазоркўрғонлар очилиб, улардан ноёб санъат буюмлари топилган. Мас, «Новочеркасск хазинаси» деб номланган мазоркўрғонда сармат маликаси дафн этилган бўлиб, ундаги олтин буюмлар скиф мазоркўрғонларидан чиққан ноёб дурдоналардан қолишмайди.

Ад.: Ртвеладзе Э., Великий шёлковый путь, Т., 1999.

САРМИЧ ОЛТИН КОНИ - Ну-рота туманида, Қоратоғнинг марказий қисмида жойлашган кон. 1968—73 й.ларда коннинг учта участкасида 15 руда таналари ўрганилиб, истиқболлилиги аниқланган. Руда таналари кварци томирсимон, баъзан диорит ва порфирит дайкаларидан иборат, уз. 50 м дан 250 м гача, қалинлиги 0,6 м дан 6,0 м гача. Рудали минераллар пирит, арсенопирит, галенит, камроқ микдориди пирротин, халькопирит, марказит, олтин ва қумуш теллуридларидан ҳосил бўлган. Атрофдаги жинслар, асосан, кварц, кальцит, альбит, хлорит, серицит каби минерал-

лардан таркиб топган. Рудаларда фойдалаи компонентларнинг маълум қисми (олтиннинг 80—90%, қумушнинг 50—66%) эркин ҳолда бўлганлиги туфайли уларни ажратиш олиш жараёни осонлашади. С.о.к.да олтин ва қумушдан ташқари камроқ микдорда кўрғошин ҳам саноат аҳамиятга эга бўлган компонент деб белгиланган. С.о.к. 1980 й.гача қисман қазиб олинган.

САРМИШ ДАВЛАТ БУЮРТМА ҚЎРИҚХОНАСИ — Навоий вилоятининг Навбахор туманида, Қоратов тоғидаги ҳудудда жойлашган. 1991 й.да ташкил этилган. Ум. майд. 5000 га. Ўсимликлар ва ҳайвонот олами, ноёб қоятош расмлари ва тарихиймаданий ёдгорликларини муҳофаза қилиш, муҳофаза объектиларидан маърифий ва илмий мақсадларда фойдаланиш вазифаларини бажаради. Худуди Сармишсой ҳавзаси ва Қораунгурсойнинг бир қисмини эгаллайди, денгиз сатҳидан 1000 м баландликда жойлашган, рельефи Кизилқумнинг типик паст тоғларидан иборат.

Кўриқхонада шамол эрозияси натижасида ҳосил бўлган турли одам ва ҳайвонларга ўхшайдиган қоятош шакллари кўп. Сармишсой дарасида, айрим олимларнинг фикрича, неолит даврига хос бўлган 3 мингдан 8 минггача қад. қоятош расмлари, петроглифларнинг ҳатто жаҳон даражасида ноёб бўлган намуналари, Ўзбекистон Кизил китобига киритилган Ўрта Осиё кобраси, эчкиэмар ва б. судралиб юрувчилар бор. Петроглифларни ўрганиш бўйича и.т. ишлари олиб борилган.

САРМИШСОЙ РАСМЛАРИ — Қоратов (Навоий вилояти)нинг жан. ён бағридаги Сармишсой дараси қоятошларига ўйиб ишланган расмлар. 1958 й.да Х.Муҳамедов томонидан топилган. 1966 й.дан и.т. ишлари олиб борилмоқда (дастлаб Н. Тошканбоев, кейинроқ, А. Кабиров, 1960—70й.лар;

1993 й.дан М. Хўжаназаровваб.). Мил. ав. 4—1 минг йилликка ва ундан кейинги даврлар (мил. 1—7-а.лар)га мансуб 4 мингга яқин расмлар бронза, темир ва тош б-н урибчўкичлаб схематик, контур, соя ва нақшдор услубда ишланган. С.р.да ёввойи ҳайвонларни ов итлари ёрдамида овлаш, ҳайвонларнинг ўзаро уруши, чорвачилик, раке тушаётган одамлар, лийнй маросимларнинг ижро этилиши б-н боғлиқ манзаралар тасвирланган. Хонаки ва ёввойи ҳайвонлар, ўкёй, ханжар, қилич, найза каби турли буюмлар, кийимлар (дубулға, учли кулоқчин, қалта чопон, оёк кийими ва б.) тасвири ўзига хос тарзда юксак маҳорат б-н нозик, ҳаётий қилиб ишланган. С.р. ибтидоий санъатнинг нодир ёдгорлиги ҳамда шу ҳудудда яшаган қад. халқларнинг ҳаёти, ҳайвонот дунёси тарихини ўрганишда муҳим археологик ёдгорлик обидаси сифатида қимматлидир.

САРМОЯ (форс.тожик. — бош ва маблағ) — асосий савдо маблағи. С. узининг келиб чиқиши жиҳатдан савдо капитали ёки савдо маблағидир. Шарқ мамлакатларида товарпул муносабатлари ривожланиб, савдо капитали пайдо бўлиши б-н юзага келган. Бу мамлакатларда саноат капитали қосибчиликдан ёки майда деҳқон хўжалигидан эмас, балки савдо ва судхўрлик капиталидан, йирик ер эгалигидан ўсиб чиққан. Шунга кўра, саноатга кўчиб ўтган капитал, асбобускуна, бино, жиҳозларда гавдаланган асосий капитал ҳам С. деб юритилади (қ. Капитал).

САРОБ — атмосферадаги оптик ҳодиса; бунда узокдаги нарса (ёки осмоннинг бир қисми) б-н биргаликда унинг мавҳум тасвири ҳам бошқа жойда кўзга кўринади. Агар нарса уфқдан пастда бўлса, унинг мавҳум тасвиригина кўринади. С. нарса тагида, нарса устида (расмга қ.), унинг ён томонида кўриниши мумкин. С. атмосфера-нинг пастки катламларида ҳаво зичлиги (шунингдек, т-раси)ни нотекис

тақсимланиши таъсирида, яъни унинг одатдан ташқари катта вертикал ёки горизонтал градиентлари сабабли юзага келади. Натижада нарсдан келадиган ёруғлик нурлари қийшайди, атмосферадаги ёруғликнинг синдириш кўрсаткичи аномал тақсимланади. Устки С, кўп ҳолларда юқори кенгликларда, зичликнинг баландлик бўйлаб тез пасайиши, яъни совуқ ер юзасида транинг инверсияси пайтида (юқорига кўтарилган сари транинг ортиши) рўй беради. Пастки С. исиб турган текис ер (чўл, йўл) устида транинг жуда катта вертикал градиенти (яъни баландга кўтарилган сари транинг тез пасайиши) натижасида пайдо бўлади. Осмоннинг тасвири Ер юзасида сувга ўхшаб кўринади. Ён томондаги С. жуда қизиб кетган қоятошлар ёки деворлар ёнида кўринади.

САРОЙ — ўзбеклар таркибига кирган йирик қабилалар уюшмаси. Слар этник бирлашма сифатида 14—15-а.лар давомида Дашти Қипчоқда шаклланган бўлиб, 16-а.да бошқа ўзбек қабилалари б-н ҳоз. Ўзбекистон худудига келиб жойлашган. Сларнинг кичик бир гуруҳи козокларнинг арғин қабиласи таркибида ҳам мавжуд бўлган. 1924—26 й.ларда ўтказилган аҳоли рўйхатида Ўзбекистон худудида яшовчи Сларнинг сони 50 мингдан ортиқ бўлиб, улардан 18 минг киши Бухоро воҳасида (Харқонруд, Вобкентдарё, Шаҳруд, Султонравот, Пойкенд, Пирмаит ариқлари бўйлаб), 20 минг киши Кармана воҳасида, Нарпай ва б. ариқлар бўйида яшаганлар. Сларнинг катта бир қисми (15,5 минг киши) Қашқадарё водийсида (Шахрисабз ва Қарши воҳаларида, Самар тоғининг жан. ён бағирларида, Қашқадарёнинг юқори оқимида) яшашган. Сларнинг айрим гуруҳлари Жом чўлида (6 минг), Кўхитанг тоғ ён бағирларида (1 минг), Миёнколда (3 минг), Самарқанднинг жан.ғарбида (1,5 минг), Нурота тоғининг жан. ён бағирларида (3 минг) Жиззах атрофида (1,7 минг) яшаган. Сларнинг кичик

гуруҳлари Фарғона водийсида ҳамда Афғонистонда, Мозори Шариф ва Балх атрофида истиқомат қилганлар.

Сларнинг таркибида бир қанча кичик ва катта қабилалар мавжуд бўлган. Мас, азсарой, қипчоқсарой, қирғизсарой, наймансарой ва б. Буларнинг ҳар бири, ўз навбатида, яна бир қанча уруғларга бўлинган. Юқорида келтирилган бўлим (қабила) номларидан маълумки, Слар таркибига С. бўлмаган жуда кўп бошқа этник гуруҳлар (аз, мажар, қипчоқ, қирғиз, кўнғирот, ва б.) кирган. Слар 20-а.нинг бошларида сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ўзгаришлар сабабли бирбири б-н аралашиб ўзбек халқи таркибига сингиб кетган.

САРОЙ — 1) дастлаб ҳукмдорлар (хон, подшоҳ, амирлар ва б.) қароргоҳи бўлиб хизмат қилган ҳашамамли улкан бино, қаср. Кейинчалик турли серҳашам ҳовлили бинолар ҳам С. номини олган. Қад. Мисрда илк подшолик даври (мил. ав. 3-минг йиллик)даёқ фиръавнлар ўз хонадонлари учун саройсимон бинолар, серҳашам ибодатхона Слари қурилишига аҳамият берганлар. Месопотамия ва Бобилдаги Слар қатъий лойиҳа асосида маҳобатли қилиб қурилган, қошинлар б-н безатилиб, осма боғлари бўлган. Араб мамлакатлари, Эронда, Хитой (қ. Император саройи), Японияда ҳам Сларнинг дабдабали бўлишига аҳамият берилган.

Европада ўрта аср шаҳарреспубликалари ривожланиши б-н маъмурий бошқариш органлари ҳамда мансабдорлар Слари пайдо бўлди. Италияда Сиенадаги Пубблико палаттоси, (1297—1310); Венецияда Дожлар саройи, Испанияда Алхумро саройи шулар жумласидандир. Дин арбоблари ҳам ўзлари учун Слар қурдирдилар (Орвиетода папа саройи. 13-а., Россияда патриарх ва архиерейлар Слари). 15—16-а.лардаги маҳобатли Слар кенг ички ҳовлилари, кутубхоналари, деворий безаклари ва ноёб нарсалар сақланадиган заллари б-н

шаҳарнинг бутун бир қисмини эгаллаган. Бу турдаги С.лар киров, император С.ларининг шаклланишига кучли таъсир курсатган (Мадрид яқинидаги Эскориал, 16-а.; Париждаги Лувр, 16—18-а.лар. Бу давр С.лари мужассамотининг характерли хусусияти анфиладларида, тарзи колоннадалар б-н безатилишида, бино б-н муҳитни боғловчи ризалитларда кўринади.

Ўрта Осиё С. меъморлиги узига хос услубда бунёд этилганлиги б-н ажралиб туради. Тупроқ калъацати С.нинг 300 га яқин хоналари, кенг тантанавор заллари, қабулхоналари, хазинахоналари булган. Варахуиа, Афросиёб, Холчаён С. безакларида тасвирий санъат асарлариҳайкалчалар ўйма нақшлар ва рангбаранг деворий расмлар ишланган. Амир Темур хукмронлиги даврида (14-а.) қурилган Шаҳрисабздаги Ок сарой, Самарқанддаги Бўстонсарой, Кўксарой ҳамда Амир Темур боғлариаяги кўплаб С.ларнинг меъморий тузилиши, улардаги серҳашам безаклар ўзига хос нафислиги б-н ажралиб турган. Бухоро арки, Кўхна арк Кўкон ўрдаси ва б.хон С.ларининг меъморий шаклида Самарқанд, Фарғона меъморий мактаблари услублари ўз ифодасини топган. Уларда халқ усталарининг қуриш анъаналари, нақшинкорлик безаклари миллий услублар намён бўлган. Сигораи Мохи Хоса, Нуриллабой саройи, Романов саройида Европа ва миллий меъморлик ўзаро уйғунлашган. 19-а. охири — 20-а. бошларида кўхна С. биноларидан музей, кутубхона, дам олиш уйлари сифатида фойдаланилган; 2) ўрта асрларда Шарқда карвонлар тўхтаб ўтадиган работ (қ. Карвонсарой); 3) замонавий меъморликда муайян мақсадда бунёд бўлган муҳим иншоотлар (Маданият саройлари ва уйлари, киноконцерт, никоҳ уйлари, спорт Слари ва б.). Ўзбекистонда Санъат саройи, Халқлар дўстлиги саройи шундай иншоотлардандир.

САРОЙБЕРКА, Янги Сарой Олтин Ўрдаттг пойтахти. Беркахон томонидан

бунёд этилган (тахм. 1260). 14-а.нинг 1-ярмида равнактопган. С.Б. нафақат Олтин Ўрда, балки бутун ўрта аср Европасининг энг катта шаҳарларидан бири сифатида шуҳрат топган. 1333 й. С.Б.га келган Ибн Баттуганинг гувоҳлик беришича, С.Б. кафтдай текисликда қурилган шаҳарлар сирасига кириб, одамлар б-н тўла бўлган, ажойиб бозорлари, кенг кўчалари кишини ҳайратга солган. С.Б.нинг аҳолиси 75 минг киши атрофида бўлиб, улар мўғул, валан(ос), кипчок, черкас, рус ҳамда византияликлардан иборат бўлган. Шаҳарда хунармандчилик устахоналари, турли туман корхоналар, савдосотиқ расталари, карвонсаройлар ишлаб турган. Шаҳарнинг бутунлай харобага айланиш вақти ҳақида аниқ маълумот йўқ. Шарқ ва Ғарбни боғловчи Буюк ипак йўлида жойлашган

С.Б.нинг кўпдан кўп бинолари рус подшоси Федор Ивановичнинг 1578 й.даги фармонида кўра, бузилган ва Астрахон ш. қурилиши учун ишлатилган. Харобалари Волгоград вилоятидаги Царев қишлоғида сақланган. С.Б.да А.В.Терешченко (1843—51), Ф.Б.Баллод (1922), Г.А.ФёдоровДавидов (1959 — 67) казиш ишлари олиб боришган.

Ад.: ФёдоровДавыдов Г.А., Общественный строй Золотой Орды, М., 1973; Егоров В.Л., Историческая география Золотой Орды в XIII—XVI вв., М., 1985.

Ҳамидулла Дадабоев.

САРОЙБОТУ, Эски Сарой (йилномаларда — Катта сарой) — Ботухон томонидан қурдирилган шаҳар (1254). Дастла Олтин Ўрдаттг асосий сиёсий маркази ҳисобланган. С.Б.да кўплаб саройлар, масжидлар, хунармандчилик даҳалари (Черепяное поле) ва б. бўлган. С.Б. атрофида катта некрополь жойлашган. Олтин Ўрда хонларининг ўзаро қураши ва Амир Темурнинг юриши (1395) натижасида қаттиқ шикастланган. 1480 й. узилкесил вайронага айланган. 18-а. шаҳар ўрнида селитра (ўғит) заводи жойлашган. Шаҳар харобалари ҳоз. Астра-

хон вилояти Харабали туманидаги Селитренное кишлоғида сақланиб қолган. Ф.Б.Баллод (1922), П.С.Риков (1931)лар томонидан қазиш ишлари олиб борилган.

САРОЙМУЛКХОНИМ - қ. Бибихоним.

САРОЙЧИК — Олтин Ўрда шаҳарларидан бири. Гурьев ш.дан 60 км масофада, Урал дарёсининг ўнг қирғоғида жойлашган (13-а.нинг 2-ярми). Шаҳарнинг номи кўлэзма манбалар ҳамда 14-а.да шу ерда зарб қилинган тангалар орқали яхши маълум. С. 1395 й. Амир Темур ва Тўхтамиш ўртасида бўлиб ўтган урушдан зарар кўрган. Шаҳар аҳолиси Волга дарёси бўйидаги кўпгина шаҳарлар б-н савдосотик қилган. С. анча муддат давомида Олтин Ўрда ва Ғарбий Европа тожирлари учун Осиё мамлакатлари б-н тижорат, ишларини юритишга ўзига хос кўприк вазифасини ўтаган. С. бир томондан Олтин Ўрда хонлигини СаройБерка б-н, 2томондан эса Хоразм маркази Урганч б-н мустаҳкам боғлаган. Ушбу йўл 13—14-а.ларда Шарқ ва Ғарбни бирлаштирувчи бош қарвон йўли ҳисобланган. Сдан Урганчгача бўлган йўлнинг ҳар 30 км да қудуқлар қазилган, қарвон саройлар барпо этилган. Ушбу савдосотик йўли Олтин Ўрданинг бир қанча йирик шаҳарлари, хусусан, Урганч орқали С.қа йўналтирилган. Бу ерда йўл шим. ва жан. томонларга қараб бўлинган. Йўлнинг шим. қисми СаройБерка (Сарой алжадид), жан. қисми эса Ҳожитархон орқали Можар ҳамда Азов б-н боғланган. Манбаларнинг далолат беришича, 1580 й. Ёйиқ казаклари хужуми пайтида бутунлай вайрон қилинган.

Ад.: Егоров В.Л., Историческая география Золотой Орды в XIII—XVI вв., М., 1983.

САРОС (юн. saros — такрорланиш) — Қуёш ва Ой тутилишларининг бир хил кетма-кетликда янгидан такрорланиши орасидаги давр; Қуёш ва Ой тутилиш-

лари мос равишда Қуёш марказининг Ойнинг Янги ой ва тўлин ой фазалари пайтида Ой тугунлари (Қўёшнинг йиллик кўринма йўли б-н Ой орбитасининг кесишган нуқталари)га яқин бурчак масофадан ўтаётганда рўй беради. С. тахминан 18 йил 11 сутка 7 соат 42 минутга тенг. Бир С. даврида 41 та Қуёш, 29 та Ой тутилиши бўлади. С. Юнонистон ва Мисрда қадимдан маълум.

САРПАРДА (форс. — бош парда) — 1) мусиқа асари бошланадиган парда;

2) чапандоз доира усулида ижро этиладиган куй ва ашуланинг номи, «Каримқулбеги» деб ҳам аталади; 3) ўзбек сурнай йўлларида бири.

САРРОВ — бино ва иморатларнинг тўсинлари ёки том ёпмаси ёғочлари (стропилалари) тагига қўйиладиган узун тўсин; синчли ёки қарқасли иморатларнинг тепасидаги узун олд тўсини (қ. Синч). С. учун диаметри 15—30 см ли ёғлалар ёки томонлари 15х30 см ли тўртбурчак ёғочлар танланади. С, одатда, узунасига яхлит бўлади. Агар иморат узун бўлса, бир неча қалта тўсинлар бирбирига учмауч қилиб бириктирилади. С.га тўсинлар, стропила ва том ёпмалари (тунука, шифер ва б.)нинг оғирлиги тушади. Шунинг учун С.лар бақувват материалдан қилинади. Синчли иморатларда С. ёғочдан, қарқасли (металл) биноларда металлдан бўлиши мумкин.

САРРОФ (араб. — пул алмаштирувчи, йирик пулларни майда қилувчи) — шахдр кўчалари ва расталарида ўтириб, кишиларнинг йирик пулларини майдалаб, қимматбаҳо буюмларини пулга алмашлаб бериб фойда кўрувчи шахс. С.лар хориждан келган савдогарларнинг пулларини маҳаллий пулларга алмаштириб бериш, қимматбаҳо тошлар, олтин, қумуш ва б.ни аниқдаш, уларнинг баҳосини белгилаш, айрим кишиларнинг омонат пулларини, буюмларини маълум муддатгача сақдаб бериш каби ишлар

б-н шуғулланиб, банк, омонат кассалари, гаровхоналар вазифаларини бажаришган. С.лар судхўрлик иши б-н ҳам шуғулланган. С.лар хизматлари эвазига кишилардан маълум микдорда ҳақ олган. Илгари ҳар бир шаҳарда С.лар фаолият юритган. Мае: Бухорода С.ларнинг алоҳида маҳалласи ва асосий иш жойи — Токи Саррофон мавжуд эди. Ҳоз. даврда Шарқ мамлакатларида С. банк эгаси ҳисобланади.

САРСАБИЛ, спаржа (*Asparagus*) — лолагуддошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми; сабзавот ва манзарали экин. Европа, Осиё ва Африкада 150 тури бор. Ўзбекистонда 2 тури ёввойи ҳолда учрайди. Калтабарг С. (*A. brachyphyllus* Turcz.), форс (*A. persicus* Baker.) кўп йиллик, чирмашиб ўсадиган ўт. Иккала тури ҳам бошқа белгилари б-н бирбирига ўхшаш, бўйи 50—150 см. Барглари майда, барг қўлтиғида ниасимон кўринишда. Шакли ўзгарган шохчалар — кладодийлар ҳосил қилади. Меваси резавор, ранги кизил. Май ойида гуллаб, июнда мева беради. Тўқайларда ўсади. Доривор С. (*A. officinalis*) Европанинг марказий ва жан. қисмида, Закавказье ва Шим. Кавказда кенг тарқалган. Сабзавот сифатида экилади; унинг ёш новдалари овқатга ишлатилади. Таркибида 2% оксил, 2,4% углеводлар (клетчаткадан ташқари), витаминлар В₁, В₂, РР, провитамин А мавжуд. Сдан аспаргин олинади. Ҳосилдорлиги 30—35 ц/га. С. экилган майдонлардан 10—15 йил ҳосил олинади. С. аспаргус номи б-н манзарали ўсимлик сифатида ҳам ўстирилади.

САРСЕКБОЕВ Бахит Абдурахмонович (1981.29.11, Чирчик) боксчи, халқаро миқёсдаги спорт устаси (2002). «Ўзбекистон ифтихори» (2002). Чирчиқдаги Республика олимпия ўринбосарлари билим юртини тугатган (1999). 63,5 кг вазнда Ўзбекистон чемпиони (2001, 2002), Осиё чемпиони (2002, Серембран), АфроОсиё ўйинлари ғолиби

(2003, Ҳайдаробод) Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг ҳарбий хизматчиси (2004 й.).

САРСЎЗАН (форс. — бош ва игна) — заргарлик буюми; аёлларнинг бош кийимига тақиладиган тўғноғич. Бошга ёпиладиган рўмолёпинчикни аёлнинг бош кийими (икки чакка)га С. ёрдамида мустаҳкамланган. С. турли шаклдаги асосий ва шокила қисмдан тузилган. Қадимда суякдан ясалган, кейинчалик бронза тўғноғичлар б-н алмашиган. 19-а.га келиб С. шабака усулида шарча (феруза кўзлар қадалгани «анор» С.) ҳамда қушча шаклида ишланган ёки шокиллари қушча б-н яқунланган. Баъзи жойларда санчок ҳам деб аталган.

САРТАБУТҚОН ОЛТИН КОНИ - Курама тоғларининг Олмалик рудали ҳудудида жойлашган кон. 1931—34 й.ларда очилган. Кон герцин бурмаланиш даврида Шим. Қорамозор брахиантклиналининг шим. қанотида гидротермал шароитда ҳосил бўлган. С.о.к. ўрта девон — қуйи карбон оҳақтошлари ва уларни ёриб чиққан ўрта карбон даври сиенитдиорит интрузив жинсларидан таркиб топган. Томирлар шаклидаги руда сиенит ва оҳақтошлар б-н бирга ҳамда интрузивларда жойлашган (қалинлиги 20—30 м). Кондаги асосий фойдали қазилма бўлган олтин ҳар хил бирикмалар таркибида бўлиб, баъзан соф ҳолда учрайди. Рудада маълум микдорда кумуш ҳам бор. Шунингдек, кварц (оз микдорда пирит), халькопирит, галенит, сфалерит, молибденит каби минераллар ҳам мавжуд.

САРТЕПА — қадимги қалъакўрғон харобаси (мил. 1—8-а.лар). Андижон вилояти Баликчи тумани марказидан 1,5 км жан.да Қорадарё ўзанида жойлашган. Илк бор Даван подшолиги пайтида пайдо бўлган, сўнгра кенгайиб деҳқончилик воҳасининг ўзига хос марказига айланган. Бунга унинг қулай географик

кудудда — Қорадарёнинг унумдор ўзанида жойлашгани сабаб бўлган бўлиши керак. Ҳоз. ёдгорликдан арк қисм ва унинг яқинида иккита майда тепа сақланиб қолган. Арк майд. 1,7 га бўлиб, ундаги маданий қатлам қалинлиги 6,5 м ни ташкил этади. С. 4 томондан қалин пахса девор б-н ўраб олинган. Шарқий девор томонда дарвоза ўрни кўриниб туради. Археологик қазилар натижасида учта қурилиш даврига оид меъморий колдиклар ва ашёвий далиллар аниқланган. Ёдгорлик 8-а. бошларида араблар босқини пайтида бузиб юборилган.

САРТР (Sartre) Жан Поль (1905.21.6 Париж — 1980.15.4) — француз ёзувчиси, файласуф ва публицист. Француз экзистенциализми намояндаси. 1941—44 й.ларда Франция Қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатида қатнашган. С.нинг сиёсий-мафкуравий қарашларидаги зиддият ва ўзгаришлар унинг «Ҳолатлар» номли 9 та китобида кўрсатилган. 1952 й. тинчлик тарафдорларининг ҳаракатига қўшилиб, колониал тузум ва ирқчиликка қарши маърузалар ўқиган. Социалистик мамлакатларни қўллаб-қувватлаган. 1952 й. Венгрия воқеаларидан сўнг С.нинг Совет давлати ва умуман социалистик мамлакатларга бўлган муносабати кескин ўзгарган. С.нинг идеалистик фалсафаси инсон мавжудлигининг тахлилига қаратилган атеистик экзистенциализмнинг кўриниши бўлган. С. инсон ва табиат ўртасидаги тафовутни инсоннинг мавжудлиги ва ўз олдидagi мажбуриятлари доирасидан чиқиб кета олмаслигига боғлайди. С.нинг инсон маънавияти ва моддий олам ўртасидаги тафовутни енгишга қаратилган ҳаракатлари аслида антропология ва психоаналитик усулларнинг йиғиндисидан иборат. Ўзининг нафосат ва адабиётга бағишланган «Адабиёт нима» (1947), «Бодлер» (1947), «Авлиё Жене, масхарабоз ва жафокаш» (1952) каби асарларида С, озмоз бўрттириб бўлса ҳам, ёзувчининг ҳоз. замон тариҳида рўй бераётган барча ҳодисалар учун

жавобгар эканлигини қатъий таъкидлаб ўтган. «Кўнгил айнаш» (1938), «Девор» (1939), «Озодлик йўллари» (1945— 49), «Ёпиқ эшик орғида» (1945), «Иблис ва Худо» (1951), «Альтона маҳбуслари» (1960) каби асарларида фалсафий фикрларини ҳаётий тажриба б-н, афсонани журналистларга хос бўлган реалистик қарашлар б-н бирлаштиришга ҳаракат қилган. С.нинг ижоди Франция ва б. мамлакатларнинг маънавий ҳаётига ўз таъсирини кўрсатган. Нобель мукофоти лауреати (1964).

САРХОНА (форс. — бошхона, бошланиш) — мусикада куй ва ашулаларнинг бошланғич тузилмаси. Одатда, мусика асарининг дастлабки икки жумласини ташкил қилади. Шашмақомда, шунингдек, сархат (ашуланинг биринчи жумласи), сароҳанг (оҳангнинг бошланғич тузилмаси) атамаларида ҳам қўлланилади.

САРЦИНАЛАР (лот. sarcina — боғлам, ўрам, той) — шарсимон бактериялар; бўлинишдан кейин ажралиб кетмасдан қочқич шаклдаги тўплам ҳосил қилади. С. тўпламига 8 тадан 64 тагача ва ундан ҳам кўпроқ хужайралар киради. Ҳаракатсиз. Ҳар хил систематик гуруҳга мансуб бактериялар орасида учрайди. Шунингдек, Sarcina туркумига мансуб граммусбаг анаэроб бактериялар ҳам мавжуд. С. углеводларни бижғитади.

САРҲАД — Эроннинг жан.шарқий қисмидаги ясситоғлик. Шарқий Эрон тоғлари таркибида. Уз. 400 км чамасида, эни 200 км гача. Ўртача бал. 2500— 3000 м, уларни ажратиб турувчи кенг ботикдарнинг бал. 1500 м, энг баланд жойи — 4042 м (Тафтан вулкани). Тоғ дашти ва чала чўл ўсимликлари ўсади. Ётиқ ён бағирларида дехқончилик қилинади. Буюртма кўриқхоналар ташкил этилган.

САРҲАДОБОД (1999 й.гача Кушка) Туркманистоннинг Мари вилоятидаги шаҳар (1967 й.дан). Сарҳадобод

тумани маркази. Кушка дарёси водийсида. Туркменистон б-н Афғонистон савдо йўлидаги муҳим аҳоли пункти. Сарҳадобод — Мари — Ҳирот — КандаҲ°Р халқаро автомобиль трактида. Мари — Сарҳадобод йўналишидаги т.й. станцияси. Аҳолиси 11,6 минг киши (1999). С.да маҳаллий, озиқ-овқат саноатлари корхоналари, савдо, маданий, маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, мусиқа, умумий таълим мактаблари, кутубхона, клуб, касалхона бор.

С.нинг жан.шарқида Туркменистоннинг энг жан. чеккаси бўлган Қирққиз (тож. Чилдухтарон) мавзеси жойлашган. Шаҳар яқинида писта ўрмон хўжалиги ва Бодхиз қўриқхонаси бор. С. 1885 й.да рус мустамлакачилари томонидан Кушка ҳарбий истехкоми сифатида бунёд этилган.

САРҲАНГ (форс. — кўшин бошлиғи) — 1) Хоразмшоҳлар давлатида 500 отлик аскардан ташкил топган ҳарбий гуруҳ қўмондони. С. салтанат олдидаги буюқ хизматлари эвазига малик даражасига кўтарилиши ҳамда муайян вилоятга ҳокимлик қилиш имкониятига эга бўлган; 2) Хива хонлигида қалъалар атрофига душман отликлари йўлини тўсиш мақсадида ёғоч қозиклар қокилган. Мазкур вазифани бажарувчиларга раҳбарлик қилувчи шахс С деб аталган; 3) Усмонли турк империясида С. ўз мавқеига кўра бўлукбошидан юқори лавозим ҳисобланган.

Мумтоз форс-тожик ва ўзбек тили тарихий-бадиий обидаларида С. умуман «лашкарбоши, саркарда, бошлиқ» маъноларини англатган. Хусусан, соқчилар бошлиғи сарҳанг девон, дарвозабонлар раҳбари сарҳан ги навбат бирикмалари б-н ифодаланган.

САСАКЛАР — Индонезиядаги (Ломбок о.) халқ. 1,75 млн. киши (1990й.лар ўрталари). Сасак тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан, мусулмон суннийлар, бир қисми анъанавий эътиқодларга рия

қилади.

САСКАЧЕВАН — Канаданинг марказий қисмидаги провинция. Майд. 651 минг км². Аҳрлиси 1,01 млн. киши (2002). Маъмурий маркази — Рижайна ш. С. ҳудудининг аксари қисми Лаврентий қирларида, жан. эса Буюқ текисликларда жойлашган. Энг катта дарёси — Саскачеван. Шим.шарқи игна баргли ўрмонлар, жан.ғарби ўрмондашт ва даштдан иборат. Мамлакатдаги қ.х.га яроқли ерларнинг 1/3 қисми С.да. Кх.да экспорт учун бугдой этиштирилади. Чорвачилиқда қорамол, чўчка боқилади; паррандачилик ривожланган. Калий тузлари, нефть, гелий, мис, уран рудалари казиб олинади. Озиқ,овқат, кимё, нефтни қайта ишлаш, қора металлургия, қ.х. машинасозлиги, ёғочсозлик, целлюлозақоғоз саноати корхоналари бор. С. оркали ТрансКанада т.й. ва автомобиль йўллари, нефть ва газ қувурлари ўтган.

САССАПАРИЛЬ, сассапарель, сарсапарель (*Smilax*) — пиёздослар оиласига мансуб тиканли доим яшил лианалар туркуми. Асосан, Ўрта денгиз атрофларида, шунингдек, Осиё ва Шим. Американинг тропик ва субтропик ва мўътадил ҳудудларида ўсадиган 200 дан ортиқ тури маълум. Кавказда С.нинг (*S. excelsa*), Приморье ўлкасида (*S. oldhamii* — Ольдгем С.) турлари ўсади. Мексикада ўстириладиган тиббиёт Си (*S. medica*), хитой Си (*S. china*) ва шифобахш (*S. S. utilis*) қадимдан тиббиётда ишлатилди. Гуллари бир жинсли, майда. Меваси кизил, 1—3 уруғли резавор. Гажаги б-н ўрғалиб ўсади. Майиюнда гуллаб, меваси окт.нояб. ойларида пишади. Уруғи ва илдизидан кўпаяди.

САССИҚ **ПОПИШАКЛАР** (*Lepiridae*) — кўққарғасимонлар туркумига мансуб қушлар оиласи. Бир тури — сассиқ попишак маълум. Евросиё ва Африкада тарқалган. Қишлаш учун Шим. ҳудудардан жан.га учиб кетади.

Ўзбекистоннинг дашт, тоғ ва тоғ олди худудларида учрайди. Танасининг уз. ўртача 28 см, қанотлари 13,5—15 см, вазни 70 г гача. Пати оққора йўл-йўл, сарғиш жигарранг. Бошида тожи (попуги) бор. Тумшуги ингичка, бир оз пастга эгилган. Март ойида учиб келади. Уясини эски даррахтлар, иморатлар, коваклар, қоялар ва б. ерларга куради. Бадбўй хид таркатади (номи шундан олинган). Апр.—майда 4—6 та тухум қўяди. Тухумини 15—20 кун босади. Болаларини 22—23 кун давомида хашаротлар ва уларнинг личинкалари б-н боқади. Кейинги йилларда эски ковакли даррахтларнинг кесиб йўқ қилиниши С.п. сонининг камайиб кетишига олиб келди. Муҳофаза қилиниши лозим.

САССИҚ ТУМОВ, озена бурун бўшлиғининг сурункали касаллиги. Ст., одатда, бурун чиғаноқлари шиллиқ пардаси ва суяк скелетининг жуда юпкалашиб кетиши (атрофия) ва бурун шиллиқ пардасидан ажралиб, тезда қалоққа айланувчи бадбўй куюк шилимшиқчиқиши б-н кечади. (қ. Бурун). Бунда бурундан нафас олиш қийинлашади, бурун ва томоқ кичийди, йўтал пайдо бўлади, хид билиш пасаяди ёки бутунлай йўқолади. Атрофия кўз ёши — бурун канали шиллиқ пардасига ҳам тарқалгани учун кўз ёши халтачасига инфекция кириб, дакриоцистит юзага келади; Евстахий найи шиллиқ пардасига ўтганда эса отит (қ. Кулоц) рўй беради, жараён ҳиқилдоқ ва трахеяга (қ. Нафас) тарқалганда овоз хириллаб чиқиб, нафас олиш қийинлашади. Касаллик кўпинча болалар ва ўсмирларда учрайди. Бемор, албатта, врачга мурожаат қилиши шарт.

САССИҚКОВРАК (*Ferula foetida*) зирадошлар оиласига мансуб монокарп ўт. Пояси йўғон, бўйи 1,5—2 м. Ўрта Осиёдаги чўл ва ярим чўлларда, шунингдек, Эрон ва Афғонистонда ўсади. Апр.да гуллаб, май ойида мева тугади ва қурийди. Ҳар тупи 200 г гача уруғ беради.

Пишган меваси таркибида протеин, азотсиз экстрактов моддалар, иддизид крахмал, елимсмола бор. С. доривор ўсимлик. Елимсмоласи зарарли хашаротларни йўқотишда қўлланади.

САССИҚКЎЛ — Қозғистондаги кўл, Балхаш кўлидан шарқроқда, 347 м баландликдаги БалхашОлақўл сойлигида жойлашган. Майд. 735 км², ўртача чуқ. 3,3 м, энг чуқур жойи 4,7 м. Сув сатҳи 3 м гача ўзгариб туради. Ноябрьда музлаб, апр. бошларида эрийди. Кўлга Тентак ва Қорақўл дарёлари қуйилади. Сдан Уяли кўлига сув қуйилади. Балиқ, ондатра овланади.

САССИҚКЎНҒИЗЛАР (*Carabidae*) йиртқич кўнғизлар кенжа турку мига мансуб кўнғизлар оиласи. 20 мингдан ортиқтури маълум. Узунчоқ танасининг уз. 2—3 мм дан 50—80 мм гача. Ранги, одатда, қора, металлсимон товланади. Мўйлови қилсимон ёки ипсимон; оёқлари югурувчи, панжалари 5 бўғимли. Кўпчилик турлари ер устида ёки тупрокнинг юза қатламларида яшайди. Тунда фаол. Личинкалари тупроқца яшайди. С. кўпгина қ.х. зараркунандалари (хашаротлар, моллюскалар, шиллиқлар, чувалчанглар, тунлам куртлари ва б.) б-н озикланиб, улар сонини тартибга солишда самарали натижа беради. Сапрофог (ўсимлик қолдиқлари б-н озикланувчи) С. тупроқ хосил бўлиш жараёнида фаол иштирок этади. Баъзи С ўсимликхўр (фитофаг) бўлиб, қ.х. ўсимликларига зарар етказади. Ўрта Осиёда 40 дан ортиқ тури учрайди, жумладан, энг кўп тарқалганлари: *Bembidion quadripustulatum*, *B. alnum*, *Tachys angustulus*, *Tachyura tetraspila*, *Colosoma daserticola*, *S. auropunctatum drungaricum*, *Brosicus punctatus*, *Pterostichus cupreus* ва б. Биологик қарши кураш тизимида тангақанотлиларга *Colosma* ва *Pterostichus*; кўк курт (кузги тунлам) ва б. тунламларга *Brosicus punctatus* ва *B. semistriatus* уруғининг вакилларидан, тоқ

ипак қуртга қарши Colosoma вусорпапгадан фойдаланилади.

САГИ — хиндларнинг хурофий одати. Унга кўра, бева аёллар вафот этган эри б-н бирга ўтда куйдирилган. Ж. Неру ёзишича, бу одат қад. скиф қабилаларида урф бўлган. Қад. санскрит қонунлари С.ни расман қоралаган. Акбар уни ман этишга астойдил ҳаракат қилган. Ҳинд маърифатчиси ва файласуфи Рам Мохан Рой (1772—1833) ва Бенгалия жамоат арбоби Двархант Тагор С.ни қонун йўли б-н беқор қилишга эришдилар (1829). Ҳиндистон Республикасининг конституциясига биноан, эски қад. хурофотлар қаторида С одати ҳам мутлақо қонунга зид деб эълон қилинган.

САГИН (франц. satin) — пахта ипи ёки кимёвий толадан тўқиладиган газлама. Худди атласта ўхшаб тўқилади, лекин атласнинг ўнгига танда иплари кўпроқ чиқиб туради, яъни С.нинг ўнгида аркок иплари кўпроқ бўлади. Ҳар метр С.нинг оғирлиги —90—150 г. С. аёл ва эрақлар кўйлаги, астарлик ва б. учун ишлатилади.

САТИРА (лот. satira — қурама, ҳар хил нарса) — комиклик тури, тасвир объектини аёвсиз қулги воситаси орқали англаш. Воқеликни бадий ақс эттиришнинг ўзига хос усули бўлиб, унда жамиятдаги бемаъни, асоссиз, ногўғри ҳодисалар, иллатлар фош қилинади. Воқеаларнинг реал кўринишини ўзгартириб, ошириб, бўрттириб, муболаға қилиш, кескинлаштириш ва шартлиликнинг бошқа кўпгина турлари ёрдамида яратилган образ орқали С. объектига «ишлов» берилади. С муаллифи комикликнинг бошқа турларидан {юмор, ҳикоя ва б.) ҳам фойдаланиши мумкин, бироқ С учун салбий тую бериб, кескин ифодаланган эстетик объект характерли ҳисобланади.

С. Қад. Римда лириканинг фош қилувчи жанри сифатида тан олинган. Кейинчалик ўзининг жанрий хусусиятларини йўқота бориб, кўпгина жанрлар

{масал, эпиграмма, бурлеска, памфлет, фельетон, комедия ва сатирик роман)нинг ўзига хос хусусиятини белгиловчи адабий жинсга ўхшаб қолади. С. ижтимоий курашнинг энг муҳим воситаси бўлиб, унга тарихий шароит, миллий ва ижтимоий тараққиёт фаол таъсир кўрсатади. С.нинг маънавий таъсир кучининг ўткирлиги унда инкор қилувчи қулги орқали яратилган идеалнинг умумхалқ ва универсал бўлиши б-н белгиланади. С.нинг эстетик вазифаси тубанлик, қодонлик ва б. ижтимоий иллатларга қарамакарши тарзда кишиларда юксак инсоний туйғуларни уйғотиш ва қайта тиклашдан иборат. Сда муаллифнинг индивидуаллиги қулги остига олинган объект ҳақида муросасиз фикр айтиш, унга аниқ ғоявий муносабат билдириш орқали намоён бўлади.

Сатирик анъаналар Шарқ халқлари ижодида қадимдан мавжуд. Жаҳон маданиятига ҳисса бўлиб қўшилган ва Шарқ адабиёти шухратини кенг ёйган асарлар дастлаб фольклорда «Минг бир кеча» заминида, санскритча «Панчатантра», форсча халқ қиссалари, туркуми, Насриддин ҳақидаги турк ва ўзбек латифалари асосида яратилган. Китобий (ёзма адабиётдаги) Слар ҳам Шарқда кўпдан машхур. Унинг ғоялари хитой новеллалари, форс адабиёти рубойлари ва хинд қиссалари мотивлари б-н суғорилган. Рус адабиётида Н.В./Бголь, М.Е. СалтиковШчедрин ваб. С.ни юксак босқичга кўтардилар. Ўзбек адабиётида С.нинг илк намуналари дастлаб халқ ижодида (герма ва айтишувлар, Насриддин Афанди, Алдар кўса образларида) яратилган, кейинчалик ёзма адабиётда тараққий этган. Навоий, Турди, Махмур, Гулҳаний, Ҳозик, Муқимий, Завқийлар С. жанрида ижод қилдилар. С.нинг кейинги тараққиёти Ҳамза, Қодирий, Ғози Юнус, Сўфизода, Ғафур Ғуллом, Абдулла Қаххор, Саид Аҳмад, Н.Аминов, С. Сиёев ва б. номи б-н боғлиқ. С. тасвирий санъат а ҳам қадимдан маълум. Қдд. Рим, Хитойда сатирик терракота ҳайкаллар, вазаларга сатирик тасвирлар ва б. ишланган. Рас-

сомлик санъати (жумладан, графика)да ривожланган. Ф. Гойя, О. Домье, Х. Бид-струп ва б. рассомлар ижоди С. ривожда муҳим роль ўйнаган. Ўзбекистонда С таракқиётига «Муштум» жур., «Жанго-вар калам», «ЎзТАГ ойнаси» катта ҳисса кўшган. Яна к. Карикатура, Ҳажв.

САТИРА ТЕАТРИ, Абдулла Қаҳҳор номидаги Республика сатира театри — Ўзбекистондаги ягона ҳажв театри. Тошкент ш.да жойлашган. 1986 й. «Гап эгасини топади» дастури б-н очилган. «Тобутдан товуш» (Абдулла Қаҳҳор) театрнинг биринчи спектакли. М.Хўжаев, Х.Саъдиев, Н. Отабоевлар театр ташкилотчиларидир. Т.Содиқов, Л.Саъдуллаев, Г.Саъдуллаева, Ҳ.Мусабоев, Ш.Расулов, Ш. Рўзихононов, А.Иботулиналар театрнинг биринчи актёрлари. Ҳаётдаги салбий иллатларни, шахслар характеридаги нуқсон ва камчиликларни фош қилиш ва масхаралаш, янгилик ва яхшиликка ундаш театр ижодининг асосий хусусиятидир. «Сабил қодди» (Ф.Мусаёнов), «Жанжал» (Шукрулло), «Майиз емаган хотин» (А.Қаҳдор асари асосида М. Бобоев асари), «Кулол ва қароқчи» (Меҳмон Бахти), «Афанди ва азроил» (Ю.Алиев), «Темир хотин» (Ш.Бошбеков), «Давлат болалари» (Р.Муҳаммаджонов), «Олтин жўжа саргузаштлари» (В.Орлов), «Қовурилган ўрдак парвози» (Тафук аль Ҳаким, Тўра Мирзо), «Ойболта ва Тошпўлат» (Р.Қодиров, А.Қаюмов), «Ёлғончи даркор» (Д.Псафос), «Адашганлар» (Т. Муҳиддин), «Беш кунлик куёв» (Шухрат), «Ё шох, ё Афанди, ё ...» (Ш.Азимзода) ва б. театрда сахналаштирилган энг яхши спектакллари. Театр жамоаси тезтез вилоятларга чиқади ва спектакллардан ташқари театрлаштирилган сатирик томошалар уюштириб туради. Х. Саъдиев, Э.Каримов, Р. Каримова, Б. Ихтиёров, С.Девонов, Т.Содиқов, М.Нурматов, З.Исмоилова, А.Иботулина, Б.Умурзокова, О.Эгамбердиева, Э.Жўллийев кабилар театрнинг етакчи актёрларидир. Бадиий раҳбари ва директо-

ри — Мавлон Хўжаев.
Моҳина Аширова.

САТИФ — Жазоирнинг шим.шарқий қисмидаги шаҳар. Сатиф вилоясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 170 минг кишидан зиёд (1990й.бошлари). Т.й. станцияси. Озиқовқат, цемент, кимё sanoати корхоналари бор. Гилам тўкилади. Шаҳарга мил. ав. 1-а.да асос солинган.

САТЛАЖ (куйи қисмида Панжнад) — Покистон, Ҳиндистон ва Хитойдаги даре, Ҳинд дарёсининг энг катта (чап) ирмоғи. Уз. 1450 км, ҳавзасининг майд. 395 минг км². Тибет тоғлигидаги Кайлак тизмасидан бошланади. Ҳимолай тоғларининг шим. этагидаги тор даралардан ўтгач, Панжоб текислигидан оқади. Йирик ирмоқлари: Биас ва Чиноб. Ўртача сув сарфи Рупар ш. яқинида 500 м³/сек., ёз ойларида 20 минг м³/сек. га етади. Сув оқимини тартибга солиш мақсадида тўғонлар, тоғлардан текисликка чиққан қисмида БхакраНангал гидротехника комплекси қурилган. Дарё сувидан сўғоришда фойдаланилади. Айрим қисмларида кема қатнайди. С бўйида Нангал, Баҳавалпур ш.лари жойлашган.

САТО (сетор сўзининг бузилган шакли) — танбурнинг камон б-н чалинадиган тури. Ўзбек, тожик, уйғур, эрон, афғон халқларида тарқалган. Косаси танбурга нисбатан каттароқ ва юпқароқ, қопқоғи кенгроқ бўлади. Тут ёғочидан ўйиб ясалади. Умумий уз. 110—120 см. Айрим созандалар танбурни ҳам С. сифатида камон б-н ёки, аксинча, С.ни танбур сифатида нохун б-н чалишади. С.да 3—4 асосий тор бўлиб, ўртадагиси икки ёнидагиларга нисбатан кварта, кивинта, баъзида секунда оралиғида соланади. Улардан ташқари, ён кулоқларга тортиладиган акс садо берувчи 11 тагача торлар ҳам бўлади. С.да, одатда, куйчан, оҳангдор асарлар турли нолиш ва қочиримлар б-н бойитилиб чалинади. У ҳозир турли ўзбек чолғу ансамблларида ҳамда якка-

хон чолғу сифатида кенг қўлланилади.

САТРАП (юн. satrapes, қад. форс. хшатрапаван — вилоят хазиначиси) — қад. ва илк ўрта асрда Эрондаги (вилоят) сатрапия бошлиғи. Форслардан тайинланган. Сатрапиядаги барча расмиймаъмурий ишларни бошқарсан, соликларни ўз вақтида йиғиб, подшоҳ хазинасига топшириш, аҳолини турли қурилиш ишларига мажбуран жалб этишни таъминлаган. С. сатрапиянинг олий судьяси вазифасини ҳам ўтаган. У кумуш ва мис танга, чақа пуллар зарб этиш ҳуқуқига эга бўлган.

САТРАПИЯ, сатраплик — айрим давлатлар (Ахоманийлар, Салавкийлар, Парфия ва Сосонийлар)да сатраплар бошқарган ҳарбиймаъмурий округ. С.га сатраплардан ташқари ҳарбий бошликлар ҳам тайин этилган, улар чегара, йўлларни қўриклаган, ўғрилик ва босқинчиликка қарши курашган. Мас, Кир II ва Доро I даврида Ахоманийлар давлатига кирган ўлкалар алоҳида С.га бўлиб идора этилган. Доро I С.нинг тўла рўйхатларини Биҳистун китобалари ҳамда Накши Рустам китобаларида миҳхат б-н ёздирган. Ўрта Осиё ва Қозоғистон худудларида ҳам алоҳида С.лар бўлган. Ҳар бир С. белгиланган миқдорда солиқ тўлашга мажбур бўлган. Кўпчилик С.ларнинг ўз қонуни, урфодати бўлган, ўз тилида сўзлашган.

Ад.: Геродот, История в девяти книгах. Л., 1972.

САТТОРОВ Жўракул Сатторович (1938.1.10, Каттақўрғон тумани Каллақўрғон қишлоғи) — агрокимёгар, тупроқшунос олим, Ўзбекистон ФА акад. (1994), қ.х. фанлари д-ри (1980), проф. (1982), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган қишлоқ хўжалиги ходими (1990). ТошДУ биол.тупроқшунослик фтини тугатган (1962). Шу Ин-тда аспирант (1962—65), ассистент (1966), катта ўқитувчи (1967), доцент (1968), кафедра мудири (1968—

95), Ўзбекистон ФА Тупроқшунослик ва агрокимё ин-ти директори (1987—95), Самарқанд ун-ти ректори (1955—99). 1999 й.дан Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари Давлат қўмитаси Тупроқшунослик ва агрокимё ин-тида бўлим мудири.

Илмий ишлари тупроқ мелиорацияси, тупроқшунослик, агрокимё ва экология, глобал муаммо бўлган чўллашиш жараёнининг тупроқ қатламига таъсири, сув омборларининг чўкинди лойқаларидан қ.х.да ўғит сифатида фойдаланиш масалаларига бағишланган. С. сульфат тузлари б-н шўрланган ерларни кузқиш ойларида ювишнинг илмий асосини яратди, ғўза ва унинг навига қараб ўғит бериш системасини ишлаб чиқди, «нав» агрокимёси асос солди.

Ас: Мелиорация — тупроқ унумдорлигининг гаровидир, Т., 1970; Сорт, почва, удобрение и урожай, Т., 1988; Нитратредуктиазная активность и отзывчивость хлопчатника на азотные удобрения, Т., 1991; Агрохимия фосфора, Т., 1992; Почва — удобрение в хлопководстве Ўзбекистана, Т., 1994.

САТТОРОВ Муҳаммад қ. - Мамадбува хофиз.

САТТОРОВ Ҳамза (1949.1.8, Оҳангарон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2002). Тошкент вилоят педагогика ин-тини тугатган (1979). 1979 й.дан Оҳангарон туманидаги 27мактабда геогр. ўқитувчиси. Мактабда геогр. фани кабинетини ташкил этган ва кўрғазмали қуроллар б-н бойитган.

САТТОРОВА Марьямой Саидовна (1964.14.5, Шаҳрисабз) — хонанда, Ўзбекистон халқ артисти (2000). Мусикадан илк сабоқни Э. Боймуродовдан олган. Тошкент консерваториясини анъанавий хонандалик ихтисослиги бўйича (Ф. Мамадалиев синфида) тугатган (1990). Ўзбек давлат филармонияси (1988—2000), «Ўзбекнаво» бирлашма-

сида (2000 й.дан) якка хонанда. Диапазон ва нафаси кенг, кучли ва ёркин овоз сохибаси. Репертуаридан ўзбек мумтоз ашула йўллари («Чоргоҳ», «Феруз», «Самарқанд ушшоғи», «Сувора», «Сарахбори Дугоҳ» каби), 20-а. бастакор («Муножот», И. Икромов; «Согинурман», «Ёр ўлмасин», Ф. Мамадалиев; «Тенги йўк», О. Ҳотамов ва б.) ва композиторлар («Айрилик», Д.

Омонуллаева ва б.) асарлари ўрин олган. С. ижро этган ашулалар 2 та грамм-пластинка (1983, 1984) ва 3 та компакт диск (1996, 2003)га ёзилган. Унинг ижодига бағишлаб Ўзбекистон телевидениеси томонидан 2 та телефильм суратга олинган (1997, 2000). Европа мамлакатларида гастролда бўлган.

САТТОРХОН (1867/68, Қорабоғ 1914.17.11, Техрон) — Эрон халқ қаҳрамони. Ёшлик чоғлариданок шохга қарши кураш олиб бораётганлар сафига қўшилган. С. бир неча марта қувғинга учраган. У 1905 й.да Эронда кутарилган инқилобий ҳаракатнинг фаол иштирокчиси ва илҳомчиси бўлган. 1908—09 й.ларда бўлиб ўтган Табриз инқилобига бошчилик қилган. С. моҳир ҳарбий ташкилотчи ва йўлбошчи сифатида кенг халқ оммаси орасида шухрат қозонган.

САТТОРХОН Абдуғаффоров (1843, Чимкент — 1901, Тошкент) — маърифатпарвар, тарихчи. Йирик уламо (мударрис) оиласида туғилган. Тошкентдаги Шукурхон мадрасасини тугатган (1862). Араб ва форс тилларини яхши билган, рус тилини ўрганган. 1864 й.гача Чимкент ш. муфтийси, 1873—76 й.ларда Чимкентдаги биринчи рус-тузем мактаби ўқитувчиси. 1876 й. апр.да Қўқон ш. қозиси этиб тайинланган. С. қозилик лавозимидан маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилиш йўлида фойдаланган, дунёвий билимларни тарғиб қилган, натижада руҳонийлар томонидан қаттиқ таъқиб остига олинган. 1881 й. С. Қўқонни тарк этишга мажбур бўлган. 1883 й. «Туркистон вилояти-

нинг газети»га ишга кирган, Европа маданияти ва дунёвий билимларни тарғиб қилувчи бир қанча мақолалар ёзган. 1884—89 й.ларда Тошкент ўқитувчилар семинариясида ўзбек ва форс тилларидан дарс берган. С. рус императорининг маориф соҳасидаги айрим тадбирларини танқид қилган. 1899 й.гача Чимкент қозиси бўлиб ишлаган, кейин Тошкентга қайтиб келган. С. ўзининг маърифатпарварлик фаолиятини Фуркат, Муқимий, Завқийшр б-н ҳамкорликда олиб борган. С.нинг ижтимоий қарашлари унинг «Мусулмон эшонлари», «Россия истилосига қадар Қўқон хонлигининг ички аҳволи ҳақида секача очерк» номли рисолаларида, кўпгина мақола ва нутқларида ўз ифодасини топган.

Ад.: Олим Усмон, Ўзбекистонда рус тилининг илк тарғиботчилари, Т., 1962; Савицкий А. И., Саттархан Абдуғаффаров просветительдемократ, Т., 1965.

САТУРН, Зуҳал — Қуёш системасидаги 9 та катта сайёралардан бири; Қуёшдан узоклиги бўйича 6сайёра. Астрономик белгиси fi. Қуёшдан ўртача узоклиги 9,58 астрономик бирлик (1429,3 млн. км) гатенг. Катталиги жиҳатидан Юпитертн кейин 2ўринда. Орбитасининг эксцентриситета 0,056 бўлгани туфайли бу масофа перигелийда қисқариб, афелийда узайиб туради. С. Қуёш атрофини ўз орбитаси бўйлаб 29 йилу 167 кунда бир марта тўла айланиб чиқади. Унинг ўз ўқи атрофидаги айланиш даври экваторида 10 соат 14,5 мин. бўлса, кутбларига томон Юпитердаги сингари орбит боради. С.нинг ўртача радиуси 58 минг км, экваторида 60 минг км га яқин. С.нинг зичлиги 0,72 г/см³ (бу Ер зичлигининг 0,13)га, унинг массаси 5681027 г (Ер массасидан 95,28 марта катта) га тенг. У, асосан, водород ва гелийдан иборат. Сайёра экваторининг ўз орбита текислигига оғмалиги 26°45'ни ташкил этади. С. сиртида экватори бўйлаб чўзилган қора минтақалар ва оқ доғларни кузатиш мумкин. Спектроскопик текши-

ришлар С. атмосфераси, асосан, водород (H_2) ва метан (CH_4) дан иборатлигини кўрсатган бўлса, кейинчалик унда ацетилен (C_2H_2) ва этан (C_2H_6) топилган. Инфранурларда кузатиш С.даги тра кескинлигини (95 К) кўрсатди. С. мунтазам радионурланишига ва уз магнит майдонига эга. С. атмосферасида шундай паст града ҳам музламайдиган метан ва аммиак топилган. С.ни илк бор Галилей 1610 й.да кашф этган. С.нинг ажойиботлиги атрофидаги ҳалқасидир. С.нинг экватор текислиги бўйлаб жойлашган бу ҳалқа, асосан, 3 та алоҳида концентрик ҳалқадан иборат. Улардан сайёрага энг яқини С, ўртадагиси В ва ташкиси А б-н белгиланган. Ҳамма ҳалқалар деярли шаффоф бўлиб, улар орқасидаги юлдузларни кўриш мумкин. А ҳалқа б-н В ҳалқа ораллигини Кассини номли қора бўшлиқ ташкил этади. Ҳалқаларнинг қалинлиги бир неча км, диаметри 250 минг км, ёши 100 млн. йил атрофида. 20-а.нинг бошларидаёқ ҳалқалар яхлит каттик жисмдан иборат эмаслиги, улар С. атрофида Кеплер қонуни асосида айланадиган айримайрим каттик зарралардан ташкил топганлиги аниқланган. Ҳалқаларнинг инфрақизил спектрлари, асосан, муз ва қиров спектрларига ўхшайди. С. 22 та табиий йўлдошга эга. Улардан энг катталари: Мимас, Энцилад, Тефия, Диона, Рея, Титан, Гиперион, Япет, Феба, Янус. Титан массаси ва катталиги (4850 км) жиҳатидан Куёш системасидаги улкан (у Ойдан ҳам катта) йўлдош ҳисобланади. Титан метан ва водороддан ташкил топган атмосферага эга. С. йўлдошларидан фақат Феба ўз орбитасида бошқаларга нисбатан тескари томонга ҳаракатланади.

«САТУРН» — Американинг 1964—67 й.ларда яратилган 2 ва 3 босқичли серияли элтувчи ракеталари (ЭР) номи ва уларни ишлаб чиқиш дастури; «Аполлон» космик кемаси, «Скайлэб» орбитал станцияси ва баъзи ер сунъий йўлдошларини учуришда қўлланилган. «С1» ва «С.1Б»

— икки босқичли ЭР. «С.1Б» — «Аполлон» космик кемаларини Ер атрофидаги орбитага учуришда қўлланилган. Старт олди массаси 590 т, диаметри 6,5 м, узунлиги 68,3 м. Максимал фойдали юки 18,1 т. «С.5» — уч босқичли ЭР, «Аполлон» космик кемаларини Ер атрофи ва Ой атрофи орбиталарида ҳамда космонавтларни Ойга элтишда қўлланилган. Старт олди массаси 2950 т, максимал фойдали юки 140 т га яқин, диаметри 10,1 м, уз. 85,6 м.

САТУРН — Қад. Рим мифологиясида экинлар худоси, дехқончилик ҳомийси. С. Италиянинг жуда қад. подшоши ҳисобланган, у халқни дехқончиликка, сохибкорликка ўргатган. Унинг даври ялпи тенглик, маъмурчилик ва тинчлик барқарор бўлган «олтин аср» замонаси эди. С. шарафига ҳар йили дек. ойида дабдабали ва қувноқ сатурналия байрами ўтказилган. С. узун соқолли ва қўлида ўроғи бўлган одам шаклида тасвирланган. Мил. ав. Заср охири ва 2-а. бошидан С.га сиғиниш юнонлар худоси Кроносга сиғиниш б-н қўшилиб кетди.

САТУРНАЛИЯ (лот. Saturnalia) — Қад. Римда ҳар йили Сатурн шарафига нишонланадиган байрам. Қишки тенг кунлик чоғида ҳосил йиғиб олинган, ўтказилган. Байрам карнавал тусида бўлиб, унда куллар хожалари б-н «тенг» ҳисобланганлар, ҳатто хожалари уларга мулозамат ҳам қилган, факирфуқароларга пуллар тарқатилган. С. маросими, бир-бирига совға бериш одати христианларнинг Рождество байрами удумларида сақланиб қолган.

САТЪЯГРАХА (санскритча — ҳақиқат катъийликда) — хинд халқининг англиз мустамлакаси давридаги кураш шаклларида бири. М. Ганди томонидан 20-а. бошида ишлаб чиқилган. Бунда курашнинг турли хил усуллари, мутлақо тинчлик воситалари — митинглар ўтказиш, ҳукуматга арзномалар

б-н мурожаат қилиш, иш ташлашлар уюштириш, ҳукумат фармойишларини бажармаслик, солиқдарни тўламаслик, ҳокимият б-н ҳамкорлик қилмаслик, унга итоат этмаслик ва умуман куч ишлатмасдан курашишни билдиради. С. дастлаб М. Ганди томонидан 20-а. бошида Жан. Африкадаги ҳиндларни таҳқирлаш сиёсатига қарши ўтказилди. Ганди 1915 й.да Аҳмадобод ш.да С ғояларини тарғиб этувчи марказ «Сатьяграха ашрам»ни тузди. 1918—22 йларда мамлакатда кўтарилган халқ озодлик ҳаракати давридан бошлаб С. ўтказиш кенг тую олди. С. туфайли Ганди Ҳиндистоннинг сиёсий ҳаётида катта шуҳрат қозонди. Мамлакатда халқ миллий озодлик ҳаракатининг ғалаба қилишида Гандининг С усули муҳим роль ўйнади.

САУДИЙЛАР — 1) Саудия Арабистонидаги ҳукмдор сулола; асосчиси — Сауд ибн Муҳаммад ибн Микрин. 1927 й.гача С. — Нажд амирлари; 1927—32 й.ларда — Ҳижоз ва Нажд ҳамда уларга қўшилган вилоятлар қироллари; 1932 й.дан — Саудия Арабистони қироллари (подшолари); 2) Саудия Арабистони араблари — халқ, Саудия Арабистонининг асосий аҳолиси (13,25 млн. киши, 1990й. лар ўрталари). Шунингдек, Кувайтда (50 минг киши) ҳам яшайдилар. Араб тилида сўзлашади. Диндорлари — мусулмонлар (суннийлар ва шиалар).

САУДИЯ АРАБИСТОНИ, Саудия Арабистони Подшоҳлиги (АлМамлака алАрабия асСаудия) — Осиёнинг жан. ғарбда жойлашган давлат. Арабистон я.о.нинг тахм. 2/3 қисмини ва Қизил денгиз ҳамда Форс қўлтиғидаги қатор қирғоқбўйи ороллари эгаллайди. Майд. 2,25 миллион км². Аҳолиси 23,5 млн. киши (2002). Булардан 5,3 млн. киши мамлакат фуқароси ҳисобланмайди. Пойтахти — АрРиёд ш. Маъмурий жиҳатдан 14 вилоятга бўлинади.

Давлат тузуми. С.А. — мутлақ теократик монархия. Давлат бошлиғи — подшоҳ,

айни вақтда бош вазир ва қуролли кучлар олий бош қўмондони ҳамдир. У ҳукумат (Вазирлар Маҳкамаси)ни тузади. 1992 й. 1 мартда подшоҳ фармони б-н 4 й.лик муддатга Шўро (Маслаҳат) Кенгаши ташкил этилган. 1997 й.да Шўро Кенгаши аъзоларининг сони 60 кишидан 90 кишига етказилди. Подшоҳ Шўро Кенгаши тарқатиб юбориши ва қайта тузиши мумкин. Подшоҳ вазирларни тайинлаш, ҳукуматни тарқатиб юбориш ва янгидан тузиш ваколатига эга. Ҳукумат, асосан, подшоҳ оила аъзоларидан тузилади.

Сиёсий партия ва касаба уюшмалари фаолияти расман ман этилган.

Табиати. С.А. жан.ғарбда Кизил денгиз, шим.шарқда Ҳинд океанининг Форс қўлтиғи б-н ўралган. Қирғоқлари кўп жойда паст, қумлоқ, баъзан қинғирқийшиқ. С.А. кўп қисмини (1 миллион км² га яқинини) чўл ташкил қилади. Платосимон текисликлар кенг тарқалган (ғарбга томон 1000—1300 м га, шарққа томон 200—300 м гача пасайиб боради). Ер юзаси мураккаб дарё водийлари б-н сезиларсезилмас бўлиниб туради. Мамлакатнинг каттагина қисмини лавали майдонлар, тошлоқ чўллар (хомадалар) ташкил қилади. Қумли чўлларнинг энг йириқлари — Нефуд, Дахна. РубьулХолишшх шим. қисми барханлар (200 м баландликкача), тизмали дўнг қумликлардан иборат. Зинасимон қир кўп. Ғарбда Қизил денгизга параллел ҳолда бал. 2500—3000 м бўлган Ҳижоз ва Асир тоғлари чўзилиб кетган. Форс қўлтиғининг соҳили бўйлаб айрим жойлари ботқоқдик ёки шўрхоқ қатлам б-н қопланган АлХасаъ пасттекислиги жойлашган (кенглиги 150 км гача).

Ғарбда Африка — Арабистон платформаси фундаментининг туртиб чиққан ери — НубияАрабистон қалқони жойлашган бўлиб, у архей — куйи протерозой даврларига мансуб гнейс ва мигматитлар, шунингдек, юқори протерозойга оид геосинклиналь чўқинди комплексларидан (қалинлиги 10 км дан ортиқ) иборат. Юқори ва куйи протерозой даврига

оид интрузиялар кенг ривожланган: шим. шарқий йўналишда қалқон жинслари платформа қопламасининг қатламлари остига чўккан, бу жинслар венд ва палеозойдан бошланиб, мезозой ва палеогенни ўз ичига олади. Форс қўлтиғининг ён бағри бўйлаб Месопотамия чекка эгилмасининг неоген даврига мансуб қалин моласслари ривожланган бўлиб, унинг жан. чеккасида йирик нефть конлари жойлашган. РубўлХоли синеклизаси иккинчи нефть минтақаси ҳисобланади. Қалқоннинг токембрий даври жинслари орасида темир, хром, мис, кўрғошин, рух, олтин рудалари, нодир ер элементлари, бериллий ва қалай конлари бор.

Иклими шим.да субтропик, жан.да тропик, куруқ, кескин континентал. Ёзи жуда иссиқ, қиши илиқ. АрРиёда июлнинг ўртacha т-раси 33° , янв.да 14° , энг юқори тра 48° , мамлакатнинг жан.да 54° ва ундан юқори бўлиши мумкин. Соҳилда бу вақтда намлик деярли 100% га етади. Шим.да баъзан тра — 11° гача пасаяди. Ёгин микдори деярли ҳамма жойда 100 мм дан кам (ёгин марказий ҳудудларда баҳорда, шим. ҳудудларда қишда, жан.да езда нисбатан кўпроқ бўлади), тоғларда йилига 400 мм га етади. РубўлХоли қумли чўл ва б. айрим ҳудудларда ўн йиллаб ёгингарчилик бўлмайди. Асир вилоятидаги тоғларда ёгин йилига 25,5 мм ни ташкил этади. Жан.нинг иссиқ самум шамоли баҳор ва ёзнинг бошларида кум бўронларига сабаб бўлади.

Мунтазам оқиб турадиган дарёлар йўқ. Сув уч хил йўл б-н: қудуқлар, ёмғир ёки сув тошқини вақтида ҳовузларга йиғиш ва махсус мосламалар ёрдамида денгиз сувини чучуқлаштириш оркали олинади. С.А.да дунёда энг кўп чучуқ сув (дунёда олинаётган чучуқ сувнинг 30%) ишлаб чиқарилади. Ёмғир ва тошқин сувларидан тўлиқ фойдаланиш мақсадида 186 та дамба ва умумий ҳажми 775 млн.3 бўлган ҳовузлар қурилган. Сизот сувлар эхтиёжнинг 1/3 қисмини қондиради. Тупроғи оддий чўл тупроғидан иборат, ҳудудининг қатта қисмида тупроқ

қатлами ўрнини туз қоплами эгаллайди. Шим.да дағал субтропик бўз тупроқ, жан.да шўр тупроқ ва ўтлоқшўрхоқ тупроқлар мавжуд.

Ўсимлиги, асосан, чўл ва чала чўл ўсимликларидан иборат. Айрим жойларда оқ саксовул, янтоқ, тошлоқ чўлларда лишайниклар, лавали майдонларда шувоқ, астрагал, водий ўзанларида якка-терак, акациялар, шўр ерларда юлғун, сув бўйларида ва шўрроқ жойларда галофитлар ўсади. Кўчиб юрувчи қумли чўлларда деярли ўсимлик ўсмайди. Намгарчилик кўп бўлган йиллари ва баҳор пайтида кўпроқ эфемер ўсимликлар ўсади. Жан.даги тоғларда саванна кўп. Ўрмон ва яйловлар ҳукумат томонидан муҳофаза қилинади. Ўрмонлар С.А.нинг жан.ғарбий қисмида жойлашган ва 2,29 млн. гектар майдонни эгаллайди. Кўчувчи қумлардан саклаш учун табиий ҳимоя чизиғини шакллантириш мақсадида дарахтлар экилади. Ҳар йили кўчат экиш ҳафталиги ўтказилади. Ҳайвонлардан бўри, чиябўри, сиртлон, тулки, қулон, кийик, гизол, даман, қуён, араб йўлбарси, туяқушлар учрайди. Кўпгина кемирувчилар, судралувчилар ва қушлар яшайди. С.А. чигирткалар макони ҳисобланади. Қизил денгизда турли хил балик, тошбақа ва б. денгиз ҳайвонлари учрайди. Денгиз ва куруқликда ёввойи табиатни муҳофаза қилиш ва ривожлантириш мақсадида Табиатни муҳофаза қилиш ҳамда ривожлантириш миллий қўмитаси томонидан умумий майд. 90 минг км² бўлган 15 кўриқхона ва Асир миллий боғи ташкил этилган.

Аҳолисининг 90% ини араблар ташкил қилади. Ҳиндлар, мисрликлар ва покстонликлар, бир неча юз минг эронлик, филлипинлик, бангладешлик, яманлик, индонез, суданлик, суриялик, иорданиялик ва б. ҳам яшайди. С.А. да 200—800 минг ўзбек истиқомат қилади, деб ҳисобланади. Йирик қабила бирлашмалари — унайза ва шаммар; қабилалар — харб, мутайр, хузайл, кахтан, жуҳайна, муахиб, шарарат, манасир, бану асад,

танух, курайш, бану шайбон. Расмий тил — араб тили; инглиз тили ҳам кенг тарқалган. Давлат дини — ислом. Ислом динининг муқаддас зиёратгоҳ шаҳарлари — Макка ва Мадина С.А. дадир. Ҳар йили бу шаҳрларда 2 млн. дан ортиқ мусулмон ҳаж ва умра сафариди бўлади. Шаҳар аҳолиси 80,2%. Йирик шаҳарлари — АрРиёд, Жидда, Макка, Мадина.

Тарихи. С.А. ҳудудида қадимдан (мил. ав. 2-минг йиллик) кўчманчи араб қабиалари яшаб келган. Мил. 7-а. да Арабистон я.о.нинг ғарбий қисми (Ҳижоз)да ислом пайдо бўлиб, пойтахти Мадина ш. бўлган илк мусулмон теократик давлати — Араб халифалиги юзага келди. 7—8-а.ларда С.А. ҳудудининг кўп қисми Умавийлар, 8-а. 2-ярми — 9-а.ларда Аббосийлар халифалигига қараган. 10—12-а.ларда Арабистон я.о.нинг бир қисмида мустақил амирлик, султонликлар пайдо бўлган. Ҳижоз Фотимийлар, сўнгра Айюбийлар, 13-а.нинг ўрталари — 16-а. нинг бошларида мамлукларга қарам бўлган. Ҳижознинг иқтисодий ва диний-сиёсий жиҳатдан мавқеи юқорилиги туфайли халифалар бу ерда ўз ҳукмронликларини сақлаб қолишга уринишган. 16-а. бошларида Ҳижозни Усмонли турклар ўз тасарруфига олган. 18-а.га келиб Наждда ваҳҳобийлик диний-сиёсий оқими пайдо бўлди. Нажд ўзининг нисбатан мустақиллиги б-н ажралиб турган. Нажд амирликларидан бири Дирия хрқими Муҳаммад Ибн Сауд (Саудийлар сулоласи бошлиғи) 1745 й. Арабистонни ваҳҳобийлик шиори остида бирлаштиришга ҳаракат қилди. 19-а.нинг бошларида келиб Арабистоннинг талай қисми Саудийлар давлатига бирлаштирилди. Бу давлат — биринчи Саудийлар давлати (1745—1811) ҳисобланади. 1811 — 18 й.ларда Арабистон я.о.нинг кўп қисми Миср пошоси Муҳаммад Али кўшинлари томонидан эгаллаб олинди ва Саудийлар давлати парчалаб юборилди. 1843 й. Файсал ибн Турки бошчилигида саудийлар маҳаллий қабиалар кўмагида Наждни иккинчи марта эгал-

лашди. АрРиёд ш. пойтахтга айлантирилди. Барпо этилган давлат — саудийларнинг иккинчи давлати ҳисобланади (1843—65). 1840 й.дан сўнг ҳам Ҳижоз турклар кўлида қолаверди. 19-а.нинг 2-ярмида ваҳҳобийлар давлати Шаммар ҳукмдори бўлган Рашидийлар томонидан босиб олинди. 1902 й. амир Ибн Сауд Кувайт ҳукмдори Муборак ёрдамида АрРиёдни эгаллаб, Рашидийларга зарба берди, кейинчалик Наждда Саудийлар ҳукмронлигини тиклади. Абдулазиз ибн Абдурахмон (Ибн Сауд) Ол Саудларнинг учинчи давлатига асос солди (1902 й.дан). Мустамлакачилик мақсадларини кўзлаган Буюк Британия 1915 й. дек.да Англия — Саудия битимининг имзола-нишига эришди. Битимга мувофиқ, Буюк Британия Нажд мустақиллигини тан олиб, Ибн Саудга субсидия, қуроляроғ б-н ёрдам берадиган бўлди. Бироқ Наждни Туркияга қарши уруштиришга муяссар бўлмади. Айни вақтда (1915) Мисрдаги инглиз комиссари МакМагон б-н Макка (Ҳижоз) шарифи Ҳусайн ўртасидаги махфий ёзишмалар натижасида бир битимга келишилиб, унга мувофиқ, Ҳусайн арабларни Туркияга қарши отлантиришга ваъда берди. Бунинг эвазига Буюк Британия Ҳусайн бошчилигидаги бўлажак араб давлатининг мустақиллигини тан олмақчи бўлди. 1916 й. Ҳусайннинг ўғли амир Файсал кўшинлари инглиз разведкачиси Т. Э. Лоуренс раҳбарлигида Туркияга қарши ҳарбий ҳаракат бошлади. 1918 й. Ҳусайн «араблар подшоси» деган унвонни олди. Лекин Антанта давлатлари уни фақат Ҳижоз подшоси деб тан олишди. 1-жаҳон уруши тугагач, Ибн Сауд Арабистонни бирлаштиришни давом эттираверди. 1920 й. у Асирнинг бир қисми устидан ҳукмронлик ўрнатди (Асирнинг ҳаммаси 1930 й. бўйсундирилди). 1921 й. Шаммарни бўйсундирди. Янги давлатнинг кучайишини хохламаган Буюк Британия 1922 й. ўзининг гумашталари (шариф Ҳусайннинг ўғиллари) — Ироқ қироли Файсал ва Мовароурдуния (Трансиордания) амири Абдуллоҳни Ибн

Сауд давлатига қарши чиқишга ундади. Саудийлар мағлубиятга учрадилар ва бу Ибн Саудни 1922 й. Уқайрада Ирок б-н Кувайт ўртасидаги чегарани белгилаш ҳақидаги шартномани имзолашга мажбур этди.

Нагжада чегара, яъни бетараф минтақа барпо этилди. 1924—25 йларда Ибн Сауд Ҳижозни Наждга қўшиб олди. Биринкетин Тоиф, Макка, Жидда ва Мадина қўлга киритилди. 1926 й. янв. да у ўзини Ҳижоз подшоши, Нажд ва б. қўшиб олинган вилоятларнинг султони деб эълон қилди. 1927 й. Буюк Британия янги Саудийлар давлатини тан олишга мажбур бўлди. 1932 й.дан бошлаб мамлакат С.А. Подшоҳлиги деб аталадиган бўлди. 1934 й. С.А. ва Яман ўртасида бўлиб ўтган ва Яманнинг мағлубияти б-н тугаган уруш натижасида С. А. Асир, Жизана ва Нажднинг бир қисмини ўз таркибига киритди.

2-жаҳон уруши даври (1939—45) да С.А. Германия (1941) ва Италия (1942) б-н дипломатик алоқани узди, аммо урушда қатнашмади. Уруш охирига келиб С.А. да АҚШ таъсири кучая бошлади. 1943 й. АҚШ Саудия Арабистони б-н дипломатик алоқа ўрнатди ва С.А. га лендлиз (бирор шарт б-н қарз бериш) қонунини жорий этди. АҚШнинг АРАМ КО нефть компанияси 1972 й.га қадар нефть қазиб олиш ишларини бажариб келди. 1962 й. Сауд амалдаги ҳокимиятни амир Файсалга топширишга, 1964 й. 2 нояб.да эса Файсал фойдасига тахтдан воз кечишга мажбур бўлди. Файсал ҳукумати халқ хўжалиги (янги саноат корхоналарини барпо этиш ва ҳ.к.), халқ таълими соҳасида бир қанча ислохотлар ўтказди. 1960й.ларнинг 2-ярмидан С.А. ташки сиёсати 2 хил йўналишда бўлди. Бир томондан мусулмон давлатлари ташкилоти — Ислом пактини тузиб (1966), коммунизмга қарши ҳаракатни қўллаб-қувватлаган бўлса, иккинчи томондан Исроил агрессиясига дучор бўлган араб мамлакатлари (Миср, Сурия ва Иордания)га молиявий ёрдам бера бошлади. 1973 й.ги Яқин

Шарқдаги ҳарбий танглик пайтида С.А. ўз қўшинлари б-н араб мамлакатлари томонида туриб урушда қатнашди ва Миср ҳамда Сурияга қайтариб олмаслик шарти б-н молиявий ёрдам берди; Исроилни қувватлаётган мамлакатлар — АҚШ, Голландияга нефть сотишни вақтинча тўхтатиб қўйди. 1974 й. окт. ойида Работда бўлиб ўтган араб мамлакатлари раҳбарларининг конференциясида С.А. Фаластин Озодлик ташкилотини тан олди. 1975 й. 25 мартда подшоҳ. Файсал ўлдирилган, унинг ўрнига Холид ибн Абдулазиз подшоҳ бўлди. 1982 й. июнда Подшоҳ Холид бин Абдулазиз вафотидан кейин унинг ўрнига Фахд бин Абдулазиз тахтга ўтирди. С.А. — 1945 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР б-н дипломатия муносабатларини 1992 й. фев.да ўрнатган. Миллий байрами — 23 сент. — Подшоҳлик эълон қилинган кун (1932).

Хўжалиги. Иқтисодиётининг асоси — нефть ва газ саноати. 2-жаҳон урушига қадар С.А. хўжалигида чорвачилик устун бўлган. Урушдан кейин нефть қазиб олиш ва экспорт қилиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Нефть ва нефть маҳсулотларидан келадиган даромад 5 й.лик режалар доирасида саноатни ривожлантиришга қатта маблағ ажратиш имконини берди. Ялпи ички маҳсулотда саноат улуши 53%, қ.х. улуши 6%, хизмат кўрсатиш тармоғи улуши 41% ни ташкил этади. И.ч. ялпи ҳдждининг 35% хусусий секторга тўғри келади.

Саноати . С.А. нефть захиралари бўйича дунёда 1-ўринда (35,8 млрд. тонна), нефть қазиб чиқариш бўйича 2ўринда (АҚШдан кейин) туради. Нефтининг 95% «Сауди АРАМ КО» миллий компанияси томонидан қазиб чиқарилади. С.А. да кунига 7,5 млн. баррель (2002 й. 308 млн. тонна) нефть қазиб олинади. Газ захиралари бўйича дунёда 4ўринни эгалласада, уни қазиб олиш бўйича Яқин Шарқда 1ўринда туради. 1960й.ларнинг охиридан нефть кимёси саноати кенг ривожланди. Металлургия (Жидда), қоғоз (Даммам), озик-овқат (Маккадаги ёғ з-ди, кондитер

ф-каси, АрРиёдаги сабзавот консервалари ва Жиддадаги меза шарбати ишлаб чиқарадиган ф-ка ҳамда Хуфуф ва Мадинадаги хурмони қайта ишлаш ф-каси), тўқимачилик, қурилиш материаллари саноати ҳам ривожланган. Жидда, Даммам ва АрРиёда цемент з-длари, Даҳронда ойнашиша з-ди бор. Бу корхоналарнинг кўпчилиги тўлиқ ёки қисман (70%ча) «Сабик» давлат концернига қарашли ва у томонидан назорат қилинади. Йилга ўртача 66,8 млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади. С.А. да хунармандчилик, шу жумладан, заргарлик корхоналари салмоқли ўрин эгаллайди.

Қишлоқ хўжалиги бундан чорак аср муқаддам иқтисодийнинг энг қолоқтармоғи ҳисобланган. 1990й.лардан у жуда тез суръатлар б-н ривожланди ва даромадли тармоқлардан бирига айланди. Экин экиладиган умумий майдон 1990й.ларнинг хохирида 1,8 млн. гектарга етди. Асосий қ.х. экини — ғалла, шоли. Хурмо, кофе, узум, мандарин, банан, сабзавот ва мевали ўсимликлар ҳам ўстирилади. Кўчманчи чорвачилик ривожланган: туя, қўй, эчки, қорамол, шунингдек, товуқ боқилади. Балиқовлаш б-н шуғулланилади. Йилга ўртача 698 минг т сут маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Мамлакат ўз аҳолисини асосий озиқовқат маҳсулотлари б-н тўлиқ таъминлайди. Денгиздан марварид ва маржон олинади. Ҳар йили Макка ва Мадинага келувчи 2 млн.дан ортиқ зиёратчига хизмат кўрсатилади.

Темир йўллари уз. 1400 км ни ташкил этади. Энг йирик т.й. йўналишлари Даммам— Даҳрон—АрРиёд (562 км), Хуфуф—АрРиёд (322 км). Автомобиль йўллари уз. 159 минг км, ундан 100 минг км асфальтланган; нефть қувури уз. — 3,7 минг км. С.А. Яқин Шарқда энг кучли денгиз флотига эга. Мамлакатдаги асосий денгиз портлари: Жидда, Янбо, Жизон, РасТаннура, Даммам, Жубайл, Даба ва б. Мамлакатдаги 25 аэропортдан 3 таси халқаро аэропортдир. Ҳаво

алоқаси «СаудиАрабиен эрлайнс» авиакомпанияси орқали амалга оширилади. Халқаро аэропортлари Даҳрон, Жидда ва АрРиёда.

С.А. четга, асосан, нефть ва нефть маҳсулотлари, бугдой, хурмо чиқаради. Четдан машина жиҳозлари, автомобиль, истеъмол моллари, транспорт воситалари, металл, тўқимачилик буюмлари, куруляроғ олади. Асосан, Япония, АҚШ, Буюк Британия, Корея Республикаси, Сингапур, Франция, Германия б-н савдо қилади. Пул бирлиги — С.А. риёли.

Тиббий хизмати. Сўнги 30 й. ичида мамлакатда касалликларни даволаш ва олдини олишга қаратилган кенг қўламли инвестиция дастурларини амалга ошириш туфайли ижобий ўзгаришлар рўй берди. Илгари аҳоли орасида кўп учрайдиган сил, безгак, тери ва трахома касалликлари деярли барҳам топди. Мамлакатга ҳар йили келадиган зиёратчиларга юқори савияда тиббий хизмат кўрсатилади. Бунинг учун Маккада 7 касалхона, 40 тиббий марказ, Минода 4 касалхона ва 24 тиббий марказ, Арофатда 3 касалхона ва 43 тиббий марказ, Муздалифада 6 тиббий марказ, Мадинада 8 касалхона ва 48 тиббий марказ мавжуд. С.А. да 42625 ўринли 290 касалхона бор. Тиббий марказ ва диспансерлар сони 4000 дан ошади. 2000 й. 30 544 врач, 61 214 ҳамшира ва 31977 техник ассистент ишлади. Врачларнинг 17% С.А. фуқаролари, қолганлари мисрлик, покистонлик, малайзиялик ва б. мутахассислардир. Энг чекка вилоятлардаги беморларни марказий ихтисослашган касалхоналарга тезкорлик б-н келтириш мақсадида 22 самолётдан иборат ҳаво амбулаторияси мавжуд. С.А. Қизил Ярим Ой жамиятининг 154 маркази ва 500 Кучма амбулаторияси, 27000 хизматчиси ҳам аҳолига фавқулудда ёрдам кўрсатади. Мамлакат ва чет эл фуқаролари учун тиббий хизмат бепул.

Маорифи ва маданий-маърифий муассасалари. 1926 й. бошланғич мажбурий таълим ва дунёвий мактаблар очиш, 1960

й. қизларни мажбурий таълимга жалб этиш қақида қонунлар қабул қилинган. Таълим тизими давлат қарамоғида бўлиб, мамлакат фуқаролари ва чет элликлар учун ҳам бепул. Мактабга 6 ёшдан қабул қилинади. Бошланғич мактаб 6 й.лик, ўрта мактаб 2 босқичли бўлиб, тўлиқсиз ўрта (3 й.) ва тўлиқ ўрта (3 й.) мактабдан иборат. Бошланғич мактаб негизида хунартехника мактаблари (4 й.лик), тўлиқсиз ўрта мактаб негизида хунартехника билим юртлари (2 й.лик) ишлайди. Мактабларда ўғил болалар ва қизлар алоҳидаалоҳида ўқитилади. С.А.да ўғил болалар учун 11191 ва қиз болалар учун 11441 мактаб бўлиб, уларда 4,15 млн. бола ўқийди, 292 минг ўқитувчи ишлайди. Ҳар бир ўқитувчига 15 ўқувчи тўғри келади. Бу — дунёдаги энг юқори кўрсаткичлардан ҳисобланади. Бундан ташқари, мамлакатда хусусий таълим муассасалари ҳам мавжуд. Мамлакатда бир қанча олий ўқув юртлари бор. Энг йириклари: АрРиёддаги подшоҳ Сауд ун-ти (1957), Жиддадаги Абдул Азиз ун-ти (1967), Мадинадаги И слом тадқиқотлари ун-ти (1961), АрРиёддаги Имом Муҳаммад ибн Сауд ислом ун-ти (1974), Шарқий вшгоятдаги подшоҳ Файсал ун-ти (1974), Маккадаги Умм алҚура ун-ти (1981), Дахрондаги подшоҳ Фахд номидаги нефть ва минераллар ун-ти (1963), АрРиёддаги Олий технология инти ва Техника инти. Олий таълим берадиган ун-т, институт ва коллежларда 297 830 талаба таълим олади.

Йирик кутубхоналари: Миллий кутубхона (1968), Сауд кутубхонаси, АрРиёд ун-ти кутубхонаси, Махмудия кутубхонаси, Ориф Ҳикмат кутубхонаси, Мадина ун-ти кутубхонаси. С.А. да 153 маданий марказ, маданият ва санъат жамияти, адабиёт клублари фаолият кўрсатади. 12 та музей бор. Уларнинг энг йириклари: АрРиёддаги археология ва халқ мероси миллий музейи, АлМасмак кальаси музейи, Даммамдаги Минтақавий музей ва б.

Магбуоти, радиоэшиттириши ва

телекўрсатуви. С.А. да 100 дан ортиқ кундалик газ. ва жур. нашр этилади. Йириклари араб тилида: «АлБилад» («Мамлакат», кундалик газ., 1934 й.дан), «АнНад-ва» («Клуб», кундалик газ., 1958 й.дан), «АлМадинаАлМунаввара» (кундалик газ., 1937 й.дан), «АрРиёд» (кундалик газ., 1964 й.дан), «АлЖазира» («Орол», кундалик газ.), «АшШарқалАусат» («Яқин Шарқ», газ., 1978 й.дан); инглиз тилида: «Араб Ньюс» («Араб янгиликлари», кундалик газ., 1975 й.дан). Энг йирик ва нуфузли нашриёт «АлЯмама» ҳисобланади. Радиоэшиттириш 1948 й.дан бошланган, 23 давлат радиостяси мавжуд. Эшиттиришлар 4 канал орқали араб ва инглиз тилларида, чет элларга француз, турк, урду, бенгал, форс, ўзбек, суахили ва индонез тилларида узатилади. С.А. да миллий телекўрсатув фаолияти 1965 й.дан бошланган.

Макка (1967), Мадина (1967), Даммам (1969) да йирик телевизион марказлар мавжуд. Телеэшиттиришлар 2 канал орқали олиб борилади. Сунъий йўлдош орқали телекўрсатувлар асосий ахборот манбаидир. 70% телетомошабинлар ундан фойдаланади.

Адабиёти. Ҳозирги С.А. худудидаги кад. ва ўрта аср адабиёти араб маданияти ўзанида ривожланди. Ҳижозда 5— 7-а.ларда бадавийлар шеърияти (ИмруулҚайС) ривожланди, 7-а. нинг 1-ярмида эса «Қуръон» ҳатга туширилди. Бадавийлар шеърияти намуналари ва «Қуръон» мумтоз араб тилини намоен этувчи буюк манба ҳисобланади. Араб халифалиги ташкил топиши, 7-а. нинг 20й.ларида адабий ҳаёт марказларининг ўзгариб туриши (Дамашк, Бағдод, Коҳира ва б.) С.А. да адабиёт ривожини бирмунча сустлаштирди. Ваҳҳобийлар мафқураси ва консерватив жамият тузилиши янги адабиёт ривожини узок, вақтгача тўхтатиб қўйди. Қўшни араб мамлакатларининг таъсирида 20-а.нинг 20й.ларидан бир қанча шоир, журналист, ёзувчилар етишиб чиқди. Уларнинг асарларида маърифатпарварлик, романтик ва

реалистик йўналишлар уйғунлашган эди. Муҳаммад Сурур асСаббон ва Муҳаммад Ҳасан Аввад романтик йўналиш асосчилари ҳисобланади. Ҳусайн Сирхан, Муҳаммад Ҳасан Фиқи, Муҳаммад алАмир арРумейха каби шоирлар мазкур йўналишда ижод қилган шоирлардир. Меҳнаткаш халқ ҳаётини, жамиятдаги ижтимоий адолатсизликларни фош этиш Аҳмад Абд алҒафур Аттор ижодида муҳим ўрин тутди. 2-жаҳон уруши (1939—45) дан кейинги давр насрида Амин Салом Румайҳа, Абдулла Мунаа, Юсуф бин ашШайх Яъқуб ҳикоялари, Ҳасан Носиф, Абд асСалом Ҳошим Ҳофиз қиссалари реалистик йўналишга эга. Реалист ёзувчилар асарларида сентиментализм руҳи кучли. 1957 й. Абд асСалом Ҳошим Ҳофизнинг хотин-қизлар ҳуқуқини ҳимоя этишга бағишланган «Ҳижозлик Самро» номли биринчи романи нашр этилди. 50й.лардаги публицистика ва адабий танқидда Муҳаммад Ҳасан Аввад, Абдулла бин Халис, Саод алБоваридий, Абдулла Абд алЖаббор ва б. ижоди муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳикоя жанри яқинда пайдо бўлган бўлса ҳам, С.А. адабиётида етакчи ўринни эгаллайди. Аҳмад асСибои, Ҳамид Даманкури ҳикоя жанрининг асосчилари ҳисобланади. Аҳмад асСибонининг «Эгизаклар» асари бу жанрда яратилган биринчи асардир. Новелла жанри ҳам янги жанрлардан ҳисобланади. Ҳусайн Али Ҳусайн, Муҳаммад Улван, Али Хасуна, Сибои Усмон, Муҳаммад алМансура ашШакха мазкур жанрда самарали ижод қилмоқдалар. 80й.лардаги публицистика ва адабий танқидда Аҳмад Абд алҒафур ал Аттар, Муҳаммад Абдо Йаманини алоҳида кўрсатиш мумкин.

1980 й.дан подшоҳ фармони б-н адабиёт бўйича давлат мукофоти таъсис этилган.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Одам юзи тасвирланган тош ҳайкалчалар, ҳайвонлар тасвирланган тош рельефлар С.А. ҳудудидаги қад. ёдгорликлардан ҳисобланади (мил. ав. 7—2-а.лар). Макка

ва Мадинада ўрта аср араб меъморлиги ёдгорликлари (мачит, Мадраса, миноралар) сақланган. Ҳижоз шим.да мил. ав. 2 ва мил. 1-а. ларга оид набатияликлар шахри вайроналари ва қабрлар топилган. Аҳоли турмуш даражасининг юксалиб бориши б-н анъанавий лой ва хом ғиштлар ўрнига замонавий қурилиш материалларидан маҳаллий иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда вилла ва кўшқлар қурилди. Ўчманчиларнинг турар жойлари эса эчки териси б-н ёпилган чайлардан иборат. Йирик шаҳарлар (Макка, АрРиёд, Мадина, Жидда)да жаҳон андозаларига мос даражада кўп қаватли уйлар, меҳмонхона, стадион, аэропортлар мавжуд. Замонавий қурилишларда араб миллий меъморлиги анъаналари ўз аксини топган. Йирик иншоотларнинг девори кўпи мрамор б-н қопланган.

Киноси. С.А.да ҳаёт тарзи ислом дини арконлари асосида қурилгани сабабли кинотеатр ва театрлар йўқ. Шунга мувофиқ, кинематография санъати ривожланмаган. Асосан, спорт ва ижтимоий характерга эга фильмлар яратилади. Оммавий тарзда кинофильм ва спектакллар намойиш этилмайди.

Ўзбекистон — С.А. муносабатлари. 1992 й. фев.да С.А. ташқи ишлар вазири шахзода Сауд алФайсал бин Абдулазиз Ол Сауднинг Ўзбекистонга, ўша йил апр.да ЎЗР Президенти И. А. Каримовнинг С.А. га ташрифидан сўнг 1992 й. нояб.да Жидда ш.да ЎЗР консулхонаси, май ойида АрРиёдда элчихонаси, 1997 й. 27 мартда Тошкентда С.А. элчихонаси очилди. 1995 й. нояб.да ЎЗР Ташқи ишлар вазирининг С.А. га қилган ташрифи давомида Ўзбекистон б-н С.А. ўртасида савдо, иқтисод, инвестициялар, техника, маданият, спорт ва ёшлар ишлари соҳаларида ҳамкорлик қилиш тўғрисида битим имзоланди.

1996 й. апр.да АрРиёдда ЎЗР Президенти И.А. Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида», 1998 й. мартда «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавф-

сизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарлари араб тилидаги нашрининг расмий тақдими ўтказилди.

1996 й.да С.А.нинг «Делта ойл» ширкати б-н ҳамкорлик алоқалари ўрнатилди. Жумладан, Ўзбекистон ҳукумати АҚШ — С.А. нинг «Юникол» ва «Делта ойл» ширкатлари консорциуми б-н нефть ва газ қувурлари лойиҳалари тўғрисида битим, «Ўзбекнефтегаз» миллий холдинг компанияси эса Ўзбекистонда нефть разведкаси ҳамда уни қазиб чиқариш ҳақида англашув баённомасини имзолади. 1996 й. январда «Ўзбектуризм» компанияси «АлМарва» ширкати б-н туризм ва авиачипталарни сотиш тўғрисида битим имзолади. 2002 й.да Ўзбекистон — С.А. ўртасидаги товар айланмаси 3,9 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Ўзбекистоннинг С.А. га экспорти, асосан, савдо ва унга алоқадор хизматлардан иборат. Айни пайтда, С.А.дан ширинликлар, дон, гилам ва полни крплайдиган махсулотлар, ўсимлик ва мол ёғи, мебель ва чойшаблар, спиртсиз ичимликлар, оптика жиҳозлари, пойабзал, бўёқлар, ўйинчоқ ва спорт анжомлари олинади.

Ўзбекистонда С.А. иштирокидаги 14 корхона рўйхатга олинган бўлиб, уларнинг 10 таси қўшма корхона, 4 таси 100% С.А. сармоиясидаги корхоналардир.

Икки давлат ўртасида таълим ва дин соҳаларида ҳам ҳамкорлик ривожланган. 1997 й. С.А. олий таълим вазири Халид алАнқарий Ўзбекистонга С.А.нинг бир неча ун-тлари ректорларидан иборат делегация б-н ташриф буюрди. Мустақиллик даврида республикамизнинг 45 мингдан ортиқ фуқароси ҳаж, 35 мингдан зиёд фуқароси умра сафарларида бўлдилар (2004).

Носир Орифхўжаев.

САУНА (sauna), фин ҳаммоми — ҳаммомнинг курук иссиқ ҳаволи тури. Қаддан Финляндияда мавжуд бўлган; С. қуриш 20-а. 70й.ларидан Ғарбий Европада, кейинроқ бошқа ерларда, жум-

ладан, Ўзбекистонда ҳам расм бўлди. С.нинг одам организмга таъсири тралар фарқига асосланган: иссиқхонадаги қайноқ курук ҳаво (тра 90—140°, ҳаво намлиги 5 — 15%) сунъий ҳовуз ёки табиий сув ҳавзаси (кўл ёки дарё) сувининг совуқ ҳавоси б-н алмашинади. Иссиқхонада яхшигина қизиб терлаган киши бирданига совуқ сувга тушгач, тралар фарқи ҳисобига капиллярлардан организмдаги зарарли моддалар тирсиллаб чиқиб кетади. Шунда одам энгил нафас ола бошлайди. С.да ювиниш киши организмни чиниқтиради ва маълум даражада даволайди. С.даги юкори трани киши организми буғи ўта нам бўлган (намлик 80—90%, тра 70—90°) рус ҳаммомидагига нисбатан осонроқ қабул қилади. С.да ювиниш киши организми учун жуда фойдали ва ёқимли муолажа, лекин унинг ҳам ўз меъёри бор: ювиниш мобайнида иссиқхонага 2—3 мартадан ортиқ кирмаслик керак: ҳар бир кириш олтидан камида 15 мин. танаффус қилиш лозим. Айниқса, соғлиги унча яхши бўлмаганлар: ошқозон яраси борлар, юраги хасталар, қон босими баланд ёки паст кишилар, астма хасталигига дучор бўлганлар, семиз ва қари кишилар жуда эҳтиёт бўлишлари лозим. Оғироёқ аёллар ва болалар С.да ювиниши мумкин эмас.

С. иссиқхонасининг деворлари ва терлаш супалари игна баргли дарахт ёғочидан қилинади. Шунинг учун С.да ўзига хос ўрмон ҳавосининг ҳиди уфуриб туради. С.газ, ўтин, кўмир ва, асосан, электр печь б-н қиздирилади. Печь устига ўртгача катталиқдаги қора тошлар териб қўйилади. Тошлар қизгач, чатнаб кишини шикастламаслиги учун уларнинг устига сим тўр ўраб қўйилади. С.да бир ҳафтада бир марта ювиниш яхши самара беради.

Ўрта Осиё, шу жумладан, Ўзбекистондаги қад. ҳаммомларда ҳам худди С.дагидек курук ҳаволи иссиқхона бўлган, лекин сувли ҳовуз бўлмаган (яна к. Ҳаммом).

САУТПОРТ (собик ГолдКост) — Австралиянинг денгиз бўйи иклим курорти, Тинч океан соҳилида, Брисбен ш.дан жанубда. Австралияда энг йирик сув спорти, туризм ва дам олиш зонаси (майд. 120 км² дан ортиқ). Аҳолиси 391,2 минг киши (1999). С. таркибида 20 дан ортиқ аҳоли пунктлари мавжуд. Дам олиш зонаси сифатида 1952 й.дан ривожланмоқда. Дельфинарий, орнитология кўриқхонаси, музейлар бор.

САУТХЕМПТОН — Буюк Британиянинг жан. қисмидаги шаҳар. Аҳолиси 212 минг киши (1990й.лар охири). Ла-Манш бўғози соҳилидаги йирик йўловчи ташувчи ва савдо порти. С.да кemasозлик, электротехника, автомобилсозлик, озиқ-овқат саноати корхоналари, ун-т бор. Шаҳар 10-адан маълум. 10—12-а.ларда қурилган меъморий ёдгорликлар сақланган. Иклим курорта. С. яқинида йирик нефтни қайта ишлаш з-ди, нефть кимёси ва авиасозлик корхоналари оқурилган.

САФ (араб. — қатор, сира) — ҳарбий бўлинма ва қисмларнинг биргаликда ҳаракат қилиши учун муайян тартибда жойлашуви. Қўлдорлиқтузумининг вужудга келиши турли қўшин қисмларини маълум тартибга солиш, С. тузишни тақозо этган. Яқин Шарқ, Юнонистон, Қад. Рим ва Карфағенда қуроляроғларнинг ва ҳарбий ишнинг такомиллашуви, жанг араваларининг пайдо бўлиши жанговар С.га алоҳида диққат қилишга замин яратган. Туркий халқлар томонидан жаҳон ҳарбий санъати тарихида биринчи бўлиб отлик аскарлар С.ининг жорий қилиниши суворий қўшинининг душман кучлари устидан тўла устунлигини таъминлаган.

Замонавий С. — ҳарбий хизматчилар, кичик бўлинмалар ва қисмларнинг Низомга кўра, пиёда ва машиналарда биргаликда ҳаракат қилиш учун жойлашуви. Бунда қанотлар ўртасидаги ма-

софа — С.нинг эни, 1шеренга (олдинда турган ҳарбий хизматчи)дан сўнгги шеренга (охирида турган ҳарбий хизматчи) орасидаги, машиналар б-н турганда эса, 1чизикда (олдинда) турган машиналар б-н сўнгги (орқадаги) чизикда турган машиналар ўртасидаги масофа — С.нинг бўйи деб аталади. Бўлинмалар 1 ёки 2 шеренга (машиналар линияси)га ёхуд колонналар линиясига Низом ёки командир белгилаб қўйган оралиқ масофани сақлаган ҳолда тизилиши — ёйиқ С. бўлиб, шунингдек, бошқа зарур ҳолларда қўлланилади. Бўлинмаларнинг Низом ёхуд командир белгилаб қўйган оралиқ масофани сақлаган ҳолда колонналарга тизилиши — юриш Си деб аталади. У бўлинмаларнинг маршни бажариши, тантанали марш ва ашула б-н ўтиш каби бир жойдан иккинчи жойга кўчиши, шунингдек, бошқа зарур ҳолларда қўлланилади. С.ни бошқариш — командирнинг овоз, сигнал ва шахсий намуна, шунингдек, техник ва ҳаракат воситалари орқали бериладиган буйруқлари орқали амалга оширилади.

Колонна бўйича буйруқлар кичик бўлинмалар командирлари (машина бошлиқлари) ва тайинланган кузатувчилар орқали узатилиши мумкин.

Ҳамидулла Дадабоев, Худойназар Жуманазаров.

САФАВИЙЛАР — Эрон шоҳлари сулоласи (1502—1736). Унга сафавия тариқатининг асосчиси шайх Сафиуддин Исҳоқ (1252—1334, сулола унинг номи б-н аталган) авлоди Исмоил I асос солган. Исмоил I (1502—24); Таҳмасп I (152476); Исмоил II (157677); Муҳаммад Худобанда (1578—87); Аббос I (1587—1629) ва б. йирик намояндаларидан бўлган.

САФАВИЙЛАР ДАВЛАТИ - Ўрта Шарқда сафавийлар бошқарган давлат (1502—1736). Ардабил ҳукмдори Исмоил оқ кўюнликлар ва уларнинг иттифоқдошлари устидан ғалаба қозониши натижасида барпо этилган. С.

д. таркибига Озарбайжон, Арманистоннинг бир қисми, Эрон, ҳоз. Афғонистон (Балх вилоятидан ташқари), Араб Ироқи (вақт вақти б-н) ва б. ҳудудлар кирган. Сафавийлар, асосан, қизилбошлиларга таянган. 16-а. гача пойтахт Табризда бўлиб, 1548 й. Қазвинга кўчирилган. Давлат дини шиалик бўлган. Шоҳ Таҳмасп I даврида кўчманчи қабилалар таъсири кучайиб, С.д.да халқ кўзғолонлари авж олган. 1535 й. Хуросондаги халқ кўзғолонидан фойдаланган Бухоро хони Убайдуллаҳон Ҳиротни босиб олган. Таҳмасп I Кавказорти, Курдистон, Ироқни қайтариб олиш учун турклар б-н тинимсиз урушлар олиб борган. Таҳмасп I вафотидан сўнг бошланган ўзаро урушлар натижасида С.д. инқирозга учраб, майда мулкларга бўлиниб кетган. Бундан фойдаланган Туркия С.д.нинг шим. қисмини, ўзбек хонлари Хуросонни босиб олди. Бу вақтга келиб қизилбошлилар Аббос I атрофига бирлашган. 1597 й. Хуросон ўзбеклардан тортиб олинган. Ҳарбий ислоҳот ўтказилган. Пойтахт Исфаҳонга кўчирилиб, унда ва б. шаҳарларда қурилиш ишлари олиб борилган. 1603—07 й.лар Луристон, Арманистон, Грузия, Озарбайжон Туркиядан қайтариб олинган. 1623 й. Бағдод ҳам кўшиб олинган. Савдо ва ҳунармандчилик тараққий этган. Аббос II нинг вафотидан сўнг С.д. яна инқирозгаучрай бошлаган. 18-а. бошларида Афғонистондаги сафавийлар ҳокими Мир Вайс ўзини мустақил деб эълон қилган. 1722 й. унинг ўғли Маҳмуд С.д. нинг анча қисмини босиб олган. Сафавийларнинг афғонлар ва туркларга қарши муваффақиятли кураш олиб борган саркардаси Нодир (қ. Нодиршоҳ) сафавийлар сулоласини тахтдан ағдариши б-н С.д. барҳам топган.

САФАВИЯ — суфийдарвишлик тариқати. 13-а. охирида Эрон Озарбайжонда пайдо бўлган. Асосчиси — шайх Сафийуддин Исҳоқ (1252—1334). С. дастлаб ўз тарафдорларини ҳукмдорларнинг жабрзулмларидан ҳимоя қиладиган ди-

ний жамоа сифатида шаклланган.

15-а.да С. раҳбарлари Ардабил ҳукмдорларига, С. эса улар ҳокимиятининг таянчига айланди. Қизилбошлилар С. шайхларининг ҳарбий таянчи бўлган. С. тарафдорлари шиаликдан мафкуравий қурол сифатида фойдаланган. 1499 й. Исмоил I (1487—1524) бошчилигида С. тарафдорларининг Оқ кўюнли давлатига қарши ҳаракатлари ғалаба қилгандан сўнг сафавийлар давлати (1502—1736) ташкил топди, шиалик бу давлатнинг расмий дини деб эълон қилинди. Сафавийлар давлати таркибига Озарбайжон, Арманистоннинг бир қисми, Эрон, ҳоз. Афғонистон (Балх вилоятидан ташқари), Ироқ Арабистони (вақт вақти б-н) ва б. ҳудудлар кирган эди. Бу давлат Усмонли турк империяси ва ўзбек хонлари б-н узлуксиз уруш олиб борган.

САФАР ОЙИ — камарий йил ҳисобида, яъни Ой тақвимида, шунингдек, мусулмонларнинг хижрийкамарий йил ҳисобида 2ойнинг арабча номи; 29 кунга тенг. Бу ойнинг хусусияти йилнинг бошқа ойлари б-н бир хилдир. Исломга кўра, бу ойда ҳам маросимлар, тўйлар, сафарларни амалга ошириш мумкин. Ойнинг хосиятсиз экани тўғрисидаги баъзи фикрлар асоссиз.

САФАРОВ Назир (1905.9.1, Жиззах 1985.1.4, Тошкент) — Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1975). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1950). 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Эски ва янги усул мактабларида ўқиган. Самарқандда кишлоқ ўқитувчиларини тайёрлаш курсини тугатгач, Жиззах ва Митан (ҳоз. Иштихон) туманларида ўқитувчилик қилган (1920-24). Жиззах уезд маориф тизимида (1925—27), «Қизил Ўзбекистон» газ. бўлим мудирини, «Ишчи» газ. (1929—32) ва Ёзувчилар уюшмасида масъул котиб (1932—35), адабий маслаҳатчи (1947—53), Республика кзсовхоз сайёр театрида адабий эмакдош (1938—39),

Ўзбекистон Давлат нашриётида (1939—41), Тошкент киностудиясида директор (1946—47). Илк мақолалар тўплами — «Янги турмуш учун кураш» (Зиё Саид б-н ҳамкорликда, 1930). Шундан кейин С.нинг «Қора кунлар кўланкаси» (1931), «Унутилмас кунлар» (1932) тўплamlари чоп этилган. Дастлабки пьесаси — «Тарих тилга кирди» (1931, Зиё Саид б-н ҳамкорликда). «Уйғониш» (1938), «Шарқ тонги» (1948) пьесаларида 1916 й. Жиззах кўзғолони, Ўзбекистонда шўролар тузуми ўрнатилиши акс эттирилган. С. «Ҳаёт мактаби» (1954), «Кимга тўй, кимга аза» (1963), «Лукаш ботир» (1974, Ё. Худойқулов б-н ҳамкорликда) каби пьесалар муаллифи.

С. урушдан кейинги йилларда «Очерклар» (1950) тўплами, «Олияхон Султонова», «Хадича Аҳророва» (1953), «Катга карвон йўлида» (1960), «Узоқни кўзлаган киз» (1961), «Инсон изи» (1971) сингари кисса ва очеркларини ёзган. С.нинг «Кўрганкечирганларим» (1968) автобиографик киссаси ва «Наврўз» (1973) романида 20й.ларда Самарқанд ва Жиззах вилоятларидаги қишлоқ кишилари ҳаёти тасвирланган. С. иштирокида «Уйғониш» (1957) ва «Ер фарзанди» (1961) фильмларининг сценарийлари яратилган.

Ас: Танланган асарлар [4 жли], 1—4ж.лар, Т., 197477.

Ад.: Убайдуллаев Ш., Назир Сафаров, Т., 1976.

САФАРОВ Рубен Акопович (1930.16.1, Андижон ш.) — ҳуқуқшунос, ёзувчи. Ўзбекистон ФА акад. (2000), тарих фанлари д-ри (1982), проф. (1983). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1980). Москва юридик ин-тини тугатган (1953). «Андижанская правда» вилоят газ.да адабий ходим, бўлим мудири, муҳаррир ўринбосари (1953—64), муҳаррир (1964—72). Ўзбекистон КП МК тарғиботташвиқот бўлими мудири ўринбосари (1972—79), Ўзбекистон нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат қўмитаси (кейинчалик

Давлат матбуот қўмитаси) раисининг ўринбосари (1979—88), «Правда Востока» газ. бош муҳаррири (1988—96), «Ўзқишлоқмашхолдинг» компаниясининг иш бошқарувчиси (1996 й.дан).

С. бадий ижод б-н шуғулланиб, «Уста ва амир» (1985), «Устанинг тақдири» (1987), «Подшоҳ мунажжим» (1994), «Йўқотилган умидлар» (1997) каби тарихий романлар, бир қанча киссалар яратган. САФАРОВ Фирудин Саттор ўғли (1933. 1.8, Боку) — опера режиссёри. Ўзбекистон халқ артисти (1986). Озарбайжон давлат консерваториясини (1957), Ленинград давлат консерваториясини (1968) тугатган. 1953—64 й.лар Озарбайжон симфоник оркестрида ишлаган. Озарбайжоннинг биринчи профессионал опера реж.и. С. кенг диапазонли реж. бўлиб, асарнинг гоявий-бадий мазмунига чуқур кириш, ёрқин сахна тили ва юқори сахна маданияти б-н ажралиб туради. 196977 й.лар М.Ф. Охундов номидаги Озарбайжон давлат опера ва балет театрида, 1977—86 й.лар Навоий театрининг бош реж.и, 1986 й.дан постановкачи реж. «Лайли ва Мажнун», «Гўрўғли», «Пётр I», «Фауст», «Садоқат», «Қарға моткаси», «Отелло», «Майсаранинг иши», «Ҳаётбахш ўлим», «Саят Нова», «Бўрон», «Иоланта», «Она юраги», «Хива ордени» каби операларни сахналаштирган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1981). «Меҳнат шухрати» ордени б-н мукофотланган (2003).

САФЕДКЎХ — Афғонистондаги тоғ тизмаси. Паропамиз тоғ системасининг ўқ қисми. Энг баланд жойи — 3642 м. Кенглик бўйлаб 350 км га чўзилган. Мурғоб ва Ҳерируд дарёлари водийларини ажратиб туради. Асосан, охактошлардан тузилган. Жарлар б-н ўйилган; ён бағирларида чала чўл ўсимликлари ўсади, арчазор ва пистазорлар бор.

САФИ, Асфи — Марокашнинг

гарбий қисмидаги шаҳар. Сафи вилояти-нинг маъмурий маркази. Аҳолиси 262,3 минг киши (1990й.лар ўрталари). Атлантика океани соҳилидаги балиқ овлаш ва савдо порти (четга фосфорит, балиқ консервалари, суперфосфат чиқарилади). Т.й. орқали Юсуфия, Маррокаш ва б. шаҳарлар б-н боғланган. Жаҳонда йирик фосфор кислотаси и.ч. марказларидан. Балиқ консервалаш, тўқимачилик саноати корхоналари, кема верфи бор. Балиқ овланади. Шаҳарга 11-а.да асос солинган.

САФИУДДИН ал-УРМАВИЙ, Сафиуддин Абдулмўъмин бин Юсуф алУрмавий (1215, Эрон Озарбайжони, Урмия — 1294, Бағдод) — Шарқ мусиқа назариётчиси, бастакор, созанда ва хонанда. С. алУ. Бағдодда вафот этганлиги сабабли Ғарб олимлари алБағдодий деб ҳам юритадилар. Маҳмуд ашШерозийнинг ёзишича, ўз замонасининг Шарқ мусиқа назарияси бўйича тенгсиз олими бўлган. Унинг «Куй яратишга доир Шарафия (Шарафуддин) рисоласи» («Рисолат уш-Шарафийя финнисбатиттаълифийя»), «Мусиқа ва ритм доиралари китоби» («Китоб уладвор») асарлари Шарқ мусиқа назарияси таракқиёти тарихида алоҳида ўрин тутди. С. алУ. бу рисоаларида Ўн имей мақом, олти овоза, 24 шўъба ва усул доира (туркум)ларини биринчи бўлиб яхлит тизимга солиб ўрганиб чикди. Шунингдек, мазкур асарларида нағма ҳосил этиладиган манбалар, бўъдл&р, жинслар, жамлар, алхон, чолғу асбоблар, ийқо масалаларини таҳлил қилган. С. алУ. назарий қарашларини, мусиқа ижросига доир фикрларини исботлаш учун Шарқ халқлари куйларидан 2 тасини жадваллаштириб, дастлабки нота ёзувларини ихтиро қилган. С. алУ.нинг мусиқага доир рисоалари Шарқ халқлари, жумладан, Ўрта Осиё халқлари мусиқа маданиятида алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг иккала китобини француз олими Д.Р.Эрланже француз тилига таржима қилиб, нашр эттирган.

Ад.: Ражабов И., Мақомлар масаласига доир, Т., 1963.

САФОГАРАЙ (15101549) Қозон хони (1524—49). Қрим шахзодаси ФотихГарайнинг ўғли. Қозон тахтини амакиси СохибГарайдан сўнг эгаллаган. С.Г. ҳокимияти йирик мулкдорлар томонидан чекланган эди. Қрим хонлиги ва Нўғай Ўрда б-н мустаҳкам алоқада бўлиб, Россияга қарши ҳарбий юришлар қилган (1535— 37, 1541—42). Халқҳаракатлари (1532, 1545—46, 1549), мулкчилик жараёнининг чуқурлашуви ва Қрим мулкдорларининг саройдаги мавқеларини кучайиши С.Г. ҳокимиятини заифлаштирган. Уни икки марта тахтдан ағдаришган. С.Г. даврида Қозон хонлигининг «тоғлик томони» аҳолиси (чувашлар, тоғли марийлар ва б.) рус фукаролигини қабул қилган.

САФОЕВ Даврон Искандарович (1932.30.12, Самарқанд) — театр раскоми, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1975). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1961). 1951—71 й.лари Тожикистонда яшаган. 1971 й.дан Самарқанд давлат опера ва балет театри (хоз. Ҳамид Олимжон номидаги мусиқали драма театри)да бош рассом. Ижодини «Хорпуштак» (Тожикистон) сатирик жур.да бош рассомлик б-н бошлаган (1953—55). С. беазаган спектакллар: «Гулсанам», «Тоғ қизи», «Шоир қалби», «Комде ва Мудан», «Асрга тенг кун», «Уйғониш», «Самарқанд афсонаси», «Муҳаббат тароналари», «Алпомиш» ва б. С. шунингдек, портретлар («Ҳофиз Шерозий», «Абдурахмон Жомий», «Ота портрета» ва б.), ҳажвий асарлар («Раис пахта теради», «Дангасалар», «Никоҳ ва суд» ва б.) муаллифидир.

САФОИЛ, сапаи — урма чолғу асбоби, иккита таёқчага бўш қилиб ўрнатилган темир халқаларга кичик ҳалқачалар кийгизилган шакилдок. Ижрочи С.ни елкасига салгина уриб олиш ва силташ йўли б-н муайян усулларни ижро

этади. Асосан, уйғур, қисман бошка Ўрта Осиё халқларида тарқалган. Ўзбек халқи орасида машҳур уйғурча рақс куйларида кенг қўлланилган. Ўтмишда С. дарвишларнинг жўрнавоз чолғуларидан бўлган. С. миллий ансамбллар ва халқ чолғу асбоблари оркестрларида ҳам фойдаланилади.

САФРО - Ўт.

САФРОЎТ — қ. Авран.

САФФОРИЙЛАР — Саффорийлар давлатида ҳукмронлик қилган сулола. Улар 9-а.нинг 2-ярмида Ўрта Осиёнинг жануби б-н Эрон чегараларида яшаган. С. номи унинг асосчиси Яъқуб ибн Лайс асСаффор номидан олинган. С.нинг йирик ҳукмдорлари: Яъқуб ибн Лайс (867—879); Амр ибн Лайс (879-902).

САФФОРИЙЛАР ДАВЛАТИ - Эронда саффорийлар сулоласи ҳукмронлик қилган давлат (861—900). Сейистонлик деҳқон Яъқуб ибн Лайс асСаффор асос солган. 9-а.нинг 2-ярмида Ўрта Осиё ва Эрон чегарасида халқ ҳаракатлари кучайиб кетади. Бу халқ ҳаракатларидан мисгар акаука Яъқуб ва Амр ибн Лайслар ўз ниятларини амалга оширишда фойдаландилар. Аввал улар қароқчилик қилдилар, сўнгра Сейистондаги «ғозийлар» («эътиқод учун курашувчилар») Кўшинига қўшилдилар. Яъқуб тез орада бу қўшиннинг бошлиғи бўлиб олади. У 861 й.да Сейистоннинг пойтахти Заранж ш.ни тохирийлардан тортиб олди. 873 й.да уларга сўнги зарбани бериб пойтахт Нишопурни эгаллайди. Натижада араб халифаси Хуросон ноиблигини Яъқубга топширишга мажбур бўлади. 876 й.да Яъқуб катта қўшин б-н Бағдод томон йўл олди. Бу жангда Яъқуб халифа қўшинидан мағлубиятга учради ва у орқага кайтди. 879 й.да Яъқуб вафот этиб тахтга укаси Амр ибн Лайс ўтирди ва халифага ўз вассаллигини билдирди. Бунга жавобан халифа Амр ибн Лайсни

Хуросон ва Эроннинг ноиблиги эканлигини қайд қилувчи ёрлиқ юборди. Бу даврга келиб Мовароуннаҳрда сомонийлар сулоласи кучайиб бораётган эди. Халифа алМуътазид (892—902) Исмоил Сомоний Мовароуннаҳр ҳокимлигидан туширилгани ва у ерга Амр ибн Лайсни ҳоким қилиб тайинлаганини эълон қилди. Мовароуннаҳр ноиблиги тўғрисидаги ёрлиқни олган Амр ибн Лайс Исмоилга қарши қўшин тортди. 900 й.да Бухоро остонасида Амр ибн Лайс қўшинлари тормор этилди. Тохир ибн Муҳаммад бир неча марта ҳаракат қилиб Саффорийлар давлатини тиклай олмади. 9-а. бошларида Сомонийлар мулкига қўшиб олинди.

САҲА (Saha) Мегнад (1893.6.10, Дакка, ҳоз. Бангладеш — 1956.16.2, Янги Дехли) — ҳинд физиги ва астрофизиги. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1927 й.дан). Калькутта ун-тини тугатган (1915). Калькуттадаги фанлар бўйича Миллий ин-т аъзоси ва президенти (1937—39). Калькуттадаги Ядро физикаси ин-ти асосчиси (1951) ва унинг фахрий аъзоси. Илмий ишлари термодинамика, статистик физика, ионланиш назарияси, нурланиш назарияси, астрофизика, радиотўлқинлар тарқалиши назарияси, ядро физикаси ва б.ғ.а. оид. Газларнинг юқори трада ионланиш назарияси ва уларни юлдузлар атмосферасини ўрганишда қўллашга оид ишлари фанда катта аҳамиятга эга.

САҲА (Якутия), Саха Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Шарқий Сибирнинг шим.да, худудининг 1/3 қисмидан кўпроғи Шим. кутб доирасида жойлашган. Новая Сибирь о.ларини ўз ичига олади. Майд. 3103,2 минг км². Аҳолиси 948,1 минг киши (2002). Пойтахти — Якутск ш. 33 туман, 13 шаҳар ва 62 шаҳарча бор.

Давлат тузуми. С. — республика. Республика раҳбари ва ижроия ҳокимият бошлиғи — президент. Ҳокимиятнинг олий ижроия органи — раис бошчили-

гидаги ҳукумат. Қонун чиқарувчи орган — икки палата (республика палатаси ва вакиллар палатаси)дан иборат Давлат мажлиси (Ил Тумэн).

Табиати. С. худудининг 2/3 қисмидан кўпроғини тоғ ва ясситоғлиқлар эгаллаган. Энг йирик тоғлари: Юқори Яна, Черский (Победа тоғи 3147 м — С. даги энг баланд нукта), улар орасида ЯнаОймякон тоғлиги бор. Жан.да Алдан тоғлиги, ғарбида Ўрта Сибирь ясситоғлиги, шим. ва марказида ЯнаИндиگیرка, Колима ва Марказий Якутия (Вилюй) пасттекислиқлари жойлашган. Фойдали қазилмалардан олтин, олмос, темир рудаси, исланд шпати, ёнувчи газ, нефть конлари бор. Иклими кескин континентал; киши совуқ, 8 ой давом этади. Январнинг ўртача т-раси С. марказида —34°дан —50° гача. Шим. ярим шарнинг энг совуқжойлари: ВерхоянскОймякон (—72,2° гача). Ёзи қисқа, илик. Июлнинг ўртача т-раси 18—19°. Йиллик ёғин —200—700 мм.

С. худудининг ярмидан купи Лена дарёси ва унинг ирмоқдари — Алдан, Вилюй, Олёкма ҳавзасида. Шим. да Анабар, Оленек, Яна, Индиگیرка, Алазея, Колима дарёлари оқади. Дарёлардан кема қатновида, ёғоч оқизишда, гидроэнергия олишда фойдаланилади. С.нинг кўп қисми абадий музлоқ ерлардан иборат. Тоғли (музлаб ётган) жойларда тайга тупроқлари ва тоғ тундра тупроқлари учрайди. Марказий С.да чимли ўрмон, қумоқ, аллювиалўтлоқи тупроқлар, қолган жойларда тоғўрмон ва тундрағлейли тупроқлар тарқалган. Худуднинг 9/10 қисми ўрмон (аксари тилоғоч) б-н қопланган. Қутб тулкиси, олмахон, оқ куён, тулки, соболь каби мўйнали ҳайвонлар овланади, сувларида балиқ кўп. С. худудида Олёкма табиий кўрикхонаси, Мом, Сиинэ, УстьВилюй, Лена табиий боғлари бор.

Аҳолиси. Саха (33,4%), рус (50,3%), украин (7%), татар (1,6%), эвен, эвенк, юкағир, чукча ва б. яшайди. Шаҳар аҳолиси 64,2%. Республиканинг давлат

тили — саха ва рус тили. Диндорларнинг аксарияти православлар. Йирик шаҳарлари — Якутск, Нерюнгри.

Тарихи. С.да юқори палеолит давридан одам яшайди. Мил. дастлабки асрларда С. худудига эвенкларнинг аж-доглари кўчиб келган. 10—15-а.ларда Байкал атрофидан келган туркий кабилалар б-н туб аҳолининг аралашувидан саха халқи таркиб топган. 17-а.нинг 30й.ларида С. Россияга қўшиб олинди. 1632 й. руслар Якутск қалъасини қуриб, ўлкани бошқариш марказига айлантирди. 19-а. 40й.ларида Олёкма ва Витим дарёлари бўйида олтин конлари топилди. 19—20-а.ларда подшо ҳукумати С.ни сиёсий махбуслар сургун қилинадиган жойга айлантирди. 1922 й.да Россия Федерацияси таркибида Якутия мухтор совет республикаси ташкил этилди. Совет ҳокимияти бу ўлканинг бебаҳо табиий бойлиқларини бутун мамлакат иқтисодиётига хизмат қилдирди. 1990 сент.да республиканинг давлат суверенитети эълон қилинди, 1991 й. окт.да президент лавозими таъсис этилди, 1991 й. дек.да номи ўзгартирилиб, С. (Якутия) Республикаси деб аталадиган бўлди.

Хўжалиги. Кончилик ва и.ч. саноати иқтисодиётнинг асосини ташкил этади. Умумроссия ва жаҳон бозорига ноёб хом ашё — мамонт суяги ва буғу шохи етказиб беради. 1990—2000 й.ларда ялли маҳсулотда саноатнинг улуши 53,5%, к.х.нинг улуши 2,9%, қурилишнинг улуши 4,1%, транспортнинг улуши 3%, савдонинг улуши 7,1% бўлди. Барча корхоналарнинг 65,3% хусусий, 11,5% давлатга қарашли.

Саноатнинг асосий тармоқлари: рангли металлургия (саноат и.ч. умумий ҳажмининг 77,4%), ёқилғи (10,3%), электр энергетика (7,4%), озиқ-овқат (2,2%), ўрмон, ёғочсозлик ва целлюлозақоғоз (0,7%), бинокорлик материаллари саноати (0,6%), машинасозлик ва металл ишлаш (0,4%), энгил саноат (0,2%). Энергетика маҳаллий қумир, табиий газ, гидроэнергия захира-

лари ва келтирилган нефть асосида ишлайди (Виллой ГЭС, Якутия, Нерюнгри ва Чульман ГРЭСлари). Кончилик саноатида олмос, олтин, қалай, сурма, симоб, вольфрам, кўмир қазиб олинади. Жағай шаҳарчасида кемасозлик ва кема таъмирлаш з-ди, Лена ва Олёмка туманларида ўрмон саноати ривожланган.

Қишлоқхўжалиги ялпимаҳсулотининг 27,8% деҳқончиликка, 72,2% чорвачиликка тўғри келади. С. худудининг тахм. 900 минг гадан фойдаланилади. Бу ерларнинг асосий қисми пичанзор ва яйлов, 1/10 қисми ҳайдалади. Чорвачилигида қорамол, от, буғу боқилади, мўйнабоп даррандачилик ва овчилик (олмахон, тулки, оқ сувсар, ондатра, оқ куён, соболь боқиш ва овлаш) ривожланган; балиқ овланади. Деҳқончиликда ғалла (буғдой, арпа, сули), картошка, сабзавот экилади. Транспортнинг барчатурлари мавжуд. Т.й. узунлиги — 165 км, қаттиқ копламали автомобиль йўллари уз. 7190 км. Ички сув йўллари уз. — 11,7 минг км. Лена ва Колима дарёлари куйилиш жойида 2 та денгиз порти (Тикси ва Зелений Мис), Якутска халқаро аэропорт, Таас—Тумус—Якутск—Покровск газ қувурлари бор. Шим. денгиз йўли бўйлаб кемалар қатнайди.

Тиббий хизмати, маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 1990й. лар охирида С.да 5187 врач аҳолига тиббий хизмат кўрсатди. С. сил касалликлари и.т. институти бор. 711 умумий ўрта таълим мактабида 198 минг, 20 ўрта махсус ўқув юртида 10,8 минг ўқувчи, 2 олий ўқув юрти — С. давлат ун-ти ва Қ.х. академиясида 8,1 минг талаба таълим олди. Россия ФА Сибирь бўлимининг Илмий маркази тарих, тил ва адабиёт, биология, Шим. физикатехника муаммолари, Шим. кончилиги интларини бирлаштиради. Россиядаги ягона музлокшунослик илмий тадқиқот ин-ти шу ерда жойлашган. 10 санаторийкурорт муассасаси бор. Телекўрсатув ва радиоэшиттиришлар саха ва рус тилларида олиб борилади. Якутска телемарказ ишлайди.

Адабиёти саха халқининг қахрамонлик эпоси — олонхо (дostonлар туркуми), эртақ ва кўшиқлар, тарихий ривоятлардан бошланади. Уларда сахаларнинг 8—9-а.лардаги ҳаёти, бошқа туркий халқлар б-н кўшничилиги, душманга қарши кураши акс этган. Саха ёзма адабиёти 20-а. бошларида пайдо бўлди. А.Кулаковский, А.Софронов, Н.Неустроев асарларида саха халқининг уқубатли ҳаёти, оғир меҳнати тасвирланган. 20й.ларда дастлабки замонавий дoston ва киссалар босилиб чиқди, ҳикоянавислик ривожланди (П.Ойунский, Н.Неустроев, А.ИвановКюндэ ва б.). 30й.ларда Элляй (С.Кулачиков), АммаАччигийа (Н.Мординов), ЭриликЭристин (С.Яковлев), Омоллон (Д. Сивцев), А. Кудрин (Абачинский) каби ёзувчиларнинг вояга етиши саха адабиётини раvнак топтирди. Улар ўзларининг назмий ва драматик асарларида халқнинг меҳнати ва ҳаётини ҳаққоний тасвирладилар. 50—90й.ларда саха адабиёти Болот Ботур, П.Тобуроков, С.Тарасов, С.Руфов, И.Данилов асарлари б-н бойиди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Сахаларнинг кад. турар жойлари тўғри бурчакли режадаги ёғоч ўтовлар ва «буоржие» деб аталган бостирмалардан иборат бўлган. Ёзда синчдан тикланиб, томи қайин пўстлоғи б-н ёпилган «ура-са» (чайла)да яшаганлар. 19-а.дан ёғоч деворли уй (изба)лар урф бўлди. 17-а. да тик қадалган учли ходалардан қалъа (острог)лар қурилди. Кейинчалик улар ўрнида Якутск, Виллойск, Олёмминск, Верхоянск, Среднеколимск ш.лари пайдо бўлиб, 18-а.да ғиштли бинолар қурила бошлади. 19—20-а.ларда С. ер ости бойликлари ўзлаштирилиши муносабати б-н Алдан, Ленек, Мирний, Нерюнгри ш.лари кад. кўтарди, улардаги бино ва иншоотлар йирик блок, панель ва пишик, ғиштдан қуридди. 20-а.нинг 2-ярмида Якутскада Рус драма театри (1957, меъмори И. Бондарев), аэровокзал (1963, меъмори Н. Суханов), ун-т (1967, меъмори И.Бондарев) ва б. қурилди.

С. худудида неолит, жез ва илк темир даврларига оид сопол идишлар, буғу шохидан ясалган бадий буюмлар, қояларга ишланган ов манзаралари топилган. Халқ ижодкорлигининг ҳар хил турлари (ёғоч ўймакорлиги, каштачилик, заргарлик, мамонт суяги ва морж тишидан бадий буюм ҳамда ҳайкалчалар, мўйнадан нақшли кийим ва гилам ясаш кабилар) б-н қадимдан шуғулланиб келинган. Кейинги даврда профессионал тасвирий санъат ривожлана бошлади. 20-а.нинг 30й.ларида рассомлардан Н.Носов, И.Попов, В.Кандинский, П. Романов, ҳайкалтарош П. Добринин, 50—80й.ларда ранг-тасвирчилардан Л.Ким, Л.Габишев, Ф.Павлов, А.Осипов, графиклардан В.Васильев, Л.Неофитов, ҳайкалтарошлардан С.Егоров, К.Пшеников, К. Герасимов, Т.Аммосов ва б. ижод қилди. Амалий безак санъати турлари қайта тикланди.

Мусикаси ўзига хос яққохонлик, давра кўшиқларидан иборат. Олонхосут деб аталувчи оқинлар мураккаб олонхо дostonларини зўр маҳорат (гоҳ эртаксимон чўзиб, гоҳ жанговар жазаво) б-н ижро этадилар. Ишқий ва рақсбop кўшиқлар эса шўхчан оҳангда айтилади. Давра бўлиб тушиладиган рақслар осуохай деб аталади. Чолғу асбоблари: кириимпа (сахача ғижжак), хомус (сахача чанг кўбиз), кюпсюр (барабан) ва б. 1920 й. Якутска симфоник оркестр, 1921 й. мусика студияси, 1936 й. С. миллий театри хузурида хор ташкил этилган. Г.Григорян, Г.Литинский, Л.Вишкарёв, Г.Комраков, Ж.Батуев ва б. композиторлар турли мусика жанрларини ривожлантирдилар. Ижрочилар орасида дирижёрлар М.Бенедиктов, А.Кулешов, Г.Кривошапко, Г.Танигин, опера реж. А.Егорова, хонандалар М.Лобанов, А.Ильина машхур. Бир неча мусиқа билим юрти бор. Театри. Саха фольклорида, айниқса, олонхо эпосида театр ҳаракати унсurlари бўлган. 20-а. бошларида бадий ҳаваскорлик ривожланди. Саха тилидаги биринчи спектакль

1906 й. ҳаваскор халқ оқинлари ижросида сахналаштирилди. 1920 й. Якутскада рус драма театри (ҳоз. Давлат драма театри) ташкил этилди. 1925 й. шу театр қошида саха труппаси ишлай бошлади, бу труппа 1926 й. миллий театрга айлантирилди. Унда маҳаллий ёзувчилардан Н.Неустроев, П.Ойунский, Д.Сивцев, С.Ефремов ва б.ларнинг пьесалари, халқ қаҳрамонлик эпослари асосидаги асарлар кўйилди. Якутскада П. Ойунский номидаги драма театри, Нюрбада сайёр драма театри бор. Таниқли театр арбоблари: В.Местников, Д.Ходулов, С.Григорьев, Д.Слепцов, Г.Колесов ва б.

САХА ТИЛИ — туркий тилларнинг шарқий тармоғига мансуб тил; РФнинг Саха Республикасида, қисман Амур, Магадан, Сахалин вилоятларида, Таймир ва Эвенк мухтор вилоятларида тарқалган. С.т.да 430 мингдан ортиқ киши сўзлашади (1993). Марказий, вилоий, шим.ғарбий ва таймир шева гуруҳлари фаркланади. Морфологияси агглютинатив характерда бўлиб, сонлар, олмошлар ҳамда келишиклар бўйича бошқа туркий тиллардан бир қадар фаркланади. Лексикасида ўз фонетик қиёфасини сақлаб қолган мўғулча ўзлашмалар, шунингдек, эвенк ва рус тилидан кирган сўзлар кўплаб учрайди.

С.т.нинг умумхалқ ёзуви 1922 й.да С.А.Новгородов томонидан яратилиб, 1924 й.да такомиллаштирилган; 1929 й.дан лотин графикаси асосидаги, 1939 й.дан эса рус графикаси асосидаги ёзувга алмаштирилган. Адабий тил Саха Республикасининг марказий худудидаги сўзлашув тили асосида ривожланган.

САХА ФОРМУЛАСИ - газнинг термик ионланиши даражасини аниқлашда татбиқ қилинадиган формула. М. Саха юлдузлар атмосферасининг ионланишини тушунтириш учун келтириб чиқарган:

бунда Кр — мувозанатдаги газ ионланиши доимийси; m — электрон массаси; Wi — ионланиш энергияси; k — Больцман доимийси; T — мутлақ тра; h —

Планк доимийси; р — газнинг парциал босими; а — ионланиш даражаси; га ва g: — нейтрал атом ва ионнинг статистик оғирлиги.

Бу формула статистик мувозанатдаги газга ҳам татбиқ қилинади ва амалда ундан кенг фойдаланилади.

САХАЛАР (рус манбаларида якутлар) — халқ. Саха Республикасининг туб аҳолиси (365 минг киши, 1990й. лар ўрталари). Россияда жами 380 минг киши. Саха тилила сўзлашади. Диндорлари — православлар. С. этногенези жуда мураккаб. С. Байкал бўйидан Лена дарёсининг ўрта оқими бўйига кўчиб келиб (10—14—15-аларда), туб аҳоли (эвенклар, юкагирлар) б-н қўшилиб кетишган. С. туркийзабон халқлардан узокдашиб кетсаларда, чорвачилик б-н шуғуллансаларда, лекин ўз қўшнилари — Шим.да яшовчи, овчилик хўжалиги юритувчи кичик халқлардан кескин фарқ қилишади. С, шунингдек, деҳқончилик, полизчилик, балиқ овлаш, буғучилик ва хунармандчилик б-н шуғулланади.

САХАЛИН — Осиёнинг шарқий қирғоқдари ёнидаги орол. РФ Сахалин вилояти таркибида. Уз. 948 км, эни 100 км га яқин, майд. 76,4 минг км². С.ни материкдан Татар бўғози ажратиб туради. Охота ва Япон денгизлари б-н ўралган. Қирғоқлари бўйлаб чўзилган тоғлар (энг баланд жойи — Лопатин тоғи, 1609 м) орасида пасттекисликлар жойлашган, шим. қисми текислик. Тоғлар, асосан, кумтош, сланецлар, метаморфлашган жинслар ва кум гиллардан таркиб топган. Ородда тошқўмир (ғарбий қисмида) ва нефть (шим.шарқида) конлари бор.

Иқлими муссонли иқлим. Жан.ғарбий соҳили Цусима оқими таъсирида анча илиқ. Йилига 400—750 мм ёғин ёғади. Асосий дарёлари — Тимь ва Поронай. Тупроқлари подзол, ботқоқ ва аллювиал тупроқлар. Ер юзасининг аксари қисми ўрмон (оққарағай, қорақарағай, пакана кедр, тилоғоч). Ўрмонлар тагида бўлиқ

ўтлар ўсиб ётади. Орол ғарбида курил бамбукзорлари учрайди. Хайвонот дунёси Сибирникига ўхшаш, лекин бирмунча камбағалроқ. С. европаликларга 17-а. дан маълум бўлса ҳам унинг орол эканлиги фақат Г.И.Невельский экспедицияси вақтида (184849) аниқланди. 1855 й. тузилган РоссияЯпония шартномасида С. икки давлат ўртасидаги умумий мулк деб белгиланди. 1875 й.га келиб С.ни Россия бутунлай эгаллади. Россиянинг мағлубияти б-н тугаган Россия—Япония урушидан сўнг икки ўртада тузилган Портсмут сулҳ шартномасига (1905) кўра, Жан. С (50° ш. к.дан жан.) Японияга ўтди.

1920—25 й.ларда оролнинг шим. қисми ҳам Япония тасарруфида бўлди, 1925 й. майидан яна Россия таркибида. 1932 й.дан дастлаб Узоқ Шарқ ўлкаси таркибига, 1938 й.дан Хабаровск ўлкаси таркибига кирган Сахалин вилояти ташкил этилди. 1945 й. Жан. Сахалинни ҳам Россия эгаллади. Крим (1945) ва Потсдам (1945) конференцияларининг қарорларига биноан Жан. Сахалин Россияга берилган эди.

САХАЛИН ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. 1932 й. 20 окт.да ташкил қилинган. Россиянинг энг чекка шарқий қисмида жойлашган. Таркибига Сахалин о., Курил, Монерон ва Тюлений о.лари киради. Охота ва Япон денгизлари б-н ўралган. Майд. 87,1 минг км². Аҳолиси 546,5 минг киши (2002), асосан, руслар (81,6%), шунингдек, украин, корейс, белорус, татар, мордва; шимол халқлари — нивх, ороқ, эвенк ва б. яшайди. Шаҳар аҳолиси 85,7%. Маркази — ЮжноСахалинск ш. Бошқа йирик шаҳарлари: Холмск, Корсаков. Вилоят таркибида 17 маъмурий туман, 18 шаҳар, 31 шаҳарча бор.

Худудининг катта қисмини Сахалин о. эгаллайди. Анива, Терпение қўлтиқлари, Шмидт, Терпение, ТониноАнива, Крильин о.лари бор. Сохил бўйлаб Ғарбий Сахалин тоғлари (бал.

1330 м гача, Онар тоғи) ва Шарқий Сахалин тоғлари (энг баланд жойи Лопатин тоғи, 1609 м), шим.да Шим. Сахалин тоғлари жойлашган. Фойдали казилмалардан нефть, газ, тошкўмир, олтин ва б. бор. Иклими мўътадил, муссонли иқлим. Январнинг ўртача т-раси —6° дан (жан.да) —24° гача (шим.да), авг.ники 19° дан (жанда) 10° гача (шимда). Тоғларда йилига 1200 мм гача ёш тушади (текисликларда 600 мм гача). Асосий дарёлари — Тимь ва Поронай. Кўл ва ботқокдик кўп. Тупроқлари подзол, ботқок ва аллювиал тупроқлар. Тоғларда қорақарағай, оққарағай, тош қайин, кедр, тилогоч ўсади, шунингдек (жан.ғарбида), лианали кенг баргли ўрмонлар (актинидия, лимонник, узум) учрайди. Ҳайвонлардан айиқ, тулки, росомаха, Сибирь сувсари, олмахон, бурундук, шим. буғуси; кушлардан қайра, топорка, қоравойлар ва б. мавжуд. Денгиз ҳайвонларидан сивуч, денгаз мушуги; дарёларда лосось балиғи бор. Поронай кўриқхонаси ташкил қилинган (С.в. тарихи ҳақида Сахалин, Курил ороллари мақолалариға қ.).

Саноатининг ётақчи тармоғи — балиқ ва денгиз ҳайвонларини овлаш ва денгиз маҳсулотларини қайта ишлаш. Ўрмон, ёғочсозлик ва целлюлозақоғоз, энгил, озик-овқат, қурилиш материаллари саноати корхоналари бор. Қумир («Сахалинуголь»), нефть ва газ қазиб олинади. Сахалин иссиқлик электр ст-яси ишлаб турибди. Асосий саноат марказлари: Южно-Сахалинск, Корсаков, Невельск, Холмск, Оха, Углегорск, Шахтёрск ш.лари, Ноглики шаҳарчаси.

С.в.да картошка, сабзавот, ем-хашак экинлари экилади. Гўштсут чорвачилиғи, паррандачилик, даррандачилик; шим.да буғучилик ривожланган. Денгиз портлари: Корсаков, Холмск, Невельск, Углегорск, Поронайск, Александрск, Сахалинск ва б. Т.й. узунлиғи 957 км, қаттиқ қопламали автомобиль йўллар уз. 1813 км (2002). Педагогика инти, драма театри, филармония, ўлкашунослик музейи ишлаб турибди. Синегорск минерал суви

(ЮжноСахалинск ш.да), Горячий Пляж (Кунашир о.да) курортлари бор.

САХАРИМЕТРИЯ (рус. сахар — қанд, шакар ва метр) — эритмадаги қанд микдорини аниқлаш усули. Эритмадан ўтказилган ёруғлик кутбланиш текислигининг бурилиш бурчагини ўлчашга асосланган. Махсус асбоб сахариметрдан фойдаланилади. Сахариметр, асосан, анализатор ва поляризатор каби асбоблардан иборат. Эритма солинган найча шулар орасига қўйилади. Бурилиш бурчагини ўлчаш учун анализаторнинг икки (эритмали ва эритмасиз) вазиятлари фарқини аниқлаш керак. Эритмали найча б-н анализатор орасига махсус компенсатор қўйилади. С.да ўлчаш шартлари стандартлаштирилади, сахариметр шкаласи эса % ларда даражаларга бўлинади. С. қанд саноати, биол. ва тиббиётда қўлланади.

САХАРИН (о сульфобензой кислота имиди) — рангсиз, ширин таъмли кристалл модда. Мол. м. 183,25. Суюқланиш т-раси 224—226°, сувда оз эрийди. Сув қўшиб қайнатилса, бемаза модда — о сульфамидбензой кислота ҳосил бўлади. Металлар б-н туз ҳосил қилади. Ишурий металл тузлари сувда яхши эрийди. С. натрийли тузининг 3 молекула сувли кристаллогидрати шакардан 400—500 марта ширин; тиш пасталари, баъзи атирупа маҳсулотларини ширин таъмли қилиш учун ишлатилади. С. отолуолсульфоамидни КМпО4 б-н оксидлаш усулида олинади. Организмда ҳазм бўлмайти, сийдик б-н чиқиб кетади. Диабет б-н касалланганлар овқатига шакар ўрнига қўшиб берилади.

САХАРОВ Андрей Дмитриевич (1921.21.5 Москва 1989.20.12) рус назарийчи физиги, жамоат арбоби, СССР да водород бомбасини яратганлардан бири (1953), акад. (1953), 3 марта Мехнат Қдҳрамони (1953, 1956, 1962). Москва ун-тини тугатган (1942). СССР ФА нинг

П.Н.Лебедев номидаги Физика ин-тида ишлаган (1945 й.дан). Илмий ишлари магнит гидродинамикаси, плазма физикаси, бошқариладиган термоядро синтези, элементар зарралар, астрофизика, гравитацияга оид. Бошқариладиган термоядро реакциясини юзага келтириш учун магнит майдонида қизиган плазмани қўллаш ғоясини таклиф этган (И.Е. Тамм б-н ҳамкорликда). 50й.ларнинг охирида ядро қуролларини синашни тўхтатиш кераклиги тўғрисида фаол иштирок этган. 60й.ларнинг охири — 70й.ларнинг бошида ҳуқуқни ҳимоя қилиш ҳаракатининг етакчиларидан бири (к. Диссидентлар). С. «Тараққиёт, тинчтотув яшаш ва интеллектуал эркинлик тўғрисида мулоҳазалар» (1968) асарида бирбирига қарамақарши турган социалистик ва капиталистик системада ядро уруши, очлик, экологик ва демографик ҳалокат, жамият маънавиятининг инкирози, ирқчилик, миллатчилик, диктаторлик режими каби инсониятга солаётган таҳдидлар устида фикр юритди. Жамиятнинг демократлаштириш ва қуролсизлантириш, икки системани яқинлаштиришга олиб борадиган интеллектуал эркинлик, социал ва илмийтехника тараққиётини барқарор этиш масалалари кўтарилди. Мана шу асар Фарбда эълон қилинганидан сўнг С. ҳамма махфий ишлардан четлаштирилди. Афғонистонга совет қўшини киритилишига очикданочиқ норозилик изҳор қилгани учун 1980 й. янв.да барча мукофотларидан маҳрум этилди ва Горький ш.га сургун қилинди. У ерда ҳам С. ҳуқуқни ҳимоя қилиш фаолиятини давом эттирди. Сургундан 1986 й.да қайтган. Тинчлик бўйича Нобель мукофоти лауреати (1975).

Ас: Воспоминания, М., 1990.

САХАРОЗА (ҳиндча *sakkhara* — қум, шакар қуми) — дисахаридлар гуруҳига мансуб углевод, $C_{12}H_{22}O_{11}$, рангсиз кристалл модда. Мол. м. 342,296. Фотосинтезца ўсимлик баргларида ҳосил бўладиган канд. С барг шираси б-н

бирга поя, мева ва илдизга оқиб тушиб тўпланади. С. қанд лавлагиди (20—24% гача) ва шакарқамиш поясида (26% гача) бўлади. Суюқлиниш т-раси 185—186°; 200° дан юқори трада парчланади, сувда яхши, спиртда ёмон эрийди. Асосан, озик-овқат саноатида, шунингдек, сирт фаол моддалар олишда хом ашё сифатида ишлатилади.

САХТИЁН — эчки ва қўй терисини ўсимлик мойлари б-н ошлаб олинади ган чарм; юпка, юмшоқ, одатда, ёрқин рангларга бўялади. Мебелларга қоплаш, пойабзал тикиш, атторлик буюмлари ва б. тайёрлашда ишлатилади.

САЧРАТҚИ, импетиго, ширинча — терининг юқумли йирингли касаллиги; стрептококклар ва стафилококклар кўзгагади. Аксарият ёш болаларда учрайди. Кўпинча юз, оғизбурун атрофи, оёққўлда бўлади. Дастлаб ичида сарғимтир суюқлик бор пуфакчалар пайдо бўлиб, бир неча соат мобайнида суюқлик йирингга айланади. Бир неча кундан кейин яралар битиб, кейинчалик улар қуриб қотади ва изи қолмайди.

САЧРАТҚИ, оддий сачратқи (*Cichorium intybus* L.) — мураккабгулдошларга мансуб кўп йиллик бетона ўт. Пояси шохланади, сербарг, бри 30—130 см, пастки қисми оқ туқли. Барглари кетма-кет жойлашган. Гуллари ҳаворанг, барг қўлтиқларида калта гулбандда туптуп бўлиб, поя учиди эса якка саватчасимон тўпгулга йиғилган. Илдизи ўқ илдиз, тупрокка 1,5 м чуқ. гача қиради. С. илдизиди 20% гача инулин бор (Европа мамлакатларида доривур экин сифатида экилади). Март—майда ўса бошлайди, июль—окт.гача гуллайди ва мевалайди. Уруғидан кўпаяди. Асосан, суғориладиган экинлар орасида (бедазорларда жуда кўп) учрайди. Шунингдек, ташландиқ ерлар, йўл, дала, ариқ ёқалари, боғларда ўсади. Зарарқунандаларга макон. Халқ табобатида офтоб урганда ва сачрама тошмаларни

даволашда пояси кайнатмаси ва кулидан фойдаланилади.

Кураш чоралари: беда уруғини тозалаш, пахта ва б. чопиқ қилинаган. См. ўқимишли бўлгани сабабли Зокир эшон тўдасида корфармонлик қилган. 1892 й. Зокир эшон вафотидан сўнг, Марғилонга қайтиб келиб, ўз тўдасини тузди ва ўз репертуари, тажрибасини маҳаллий кизиқчиларга ўргатади. Юсуфжон қизиқ Шакаржонов, Мамажон Махсум Умурзоқов, Сулаймон қори Мирзамақмудов, Усмон қори Раимбоев ва б. унинг шогирдларидир.

САЪДИЕВ Ёдгор Ҳабибович (1946.12.6, Тошкент) — актёр, реж. Ўзбекистон халқ артисти (1998). Тошкент театр ва рассомлик санъати интини тугатган (1971). 1968 й.дан ҳоз. Ўзбек миллий академик драма театри, шунингдек, 1998 й.дан Ўзбекистон ички ишлар вазирлиги бирлашган тахририяти қошидаги «Қалқон» студиясининг бадиий раҳбари. С. ижоди ижтимоий, фалсафий ва ғоявий мазмун ила йўғрилган бўлиб, қахрамонлар хусусиятини, ижтимоий муҳит б-н муносабатларини, ички дунёси ва кечинмаларини психологик ўткир тарзда талкин этиши б-н ажралиб туради. Қахрамонга драматик хатти-ҳаракат, оҳанг, имо-ишора топа олиши, унинг ички ва ташқи томонини уйғунлаштира олиши б-н диққатга сазовор. «Мирзо Улуғбек» спектаклидаги Франция элчиси саҳнадаги илк образидир. Карл Морр («Қароқчилар»), Кочкарёв («Уйланиш»), эртачки («Қор маликаси»), Ғофир («Бой ила хизматчи»), Прометей («Оловни ташлама, Прометей»), Кичик ўғил («Ғариблар»), Бобур («Юлдузли тунлар»), Климков («Рўйхатларда йўқ»), Арслон («Ойна»), Абдурахмон («Мехробдан чаён»), Филипп («Рўё»), 1983 й. шу роль учун йилнинг энг яхши эркак ролини олган), Аброр Ҳидоятлов («Томоша давом этади») каби роллари б-н машхур. С. кинода «Дилбарим»да Абдусалом, «Ўн уч терак кўчаси»да Олимжон,

«Армон»да Дадабўри, «Енгилмас»да Шайх Жаъфар, 20 қисмли «Шайтанат»да Асадбек роли б-н шухрат қрзонди. «Шайтанат»нинг 7 дан 20-қисмигача С. реж.лик ҳам қилган. Шунингдек, телефильм, видеофильм ва телестановкалар («Абу Али ибн Сино»да Ибн Сино, «Диёнат»да Жаббор, «Гирдоб»да Йўлдош, «Алишер Навоий»да Бадиуззамон, «Имон»да Орифжон, «Ичкуёв»да Ўринбой, «Сўнгги ўқ»да Жаҳонгир ва б.)да ҳам ўйнаган. Реж. сифатида («Алдагани хотин яхши» (Ж.Пуаре), «Тунги меҳмон» (Ф.Богданов), «Хаёт эшик ортида» (С.Сирождидинов) каби спектакллари саҳналаштирган. Дубляжда 700 га яқин фильмда овоз берган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989).

САЪВА (Carduelis carduelis) — чумчуксимонлар туркуми вьюроклар оиласига мансуб сайроқи куш. Танасининг уз. 13—16 см, вазни 20 г га яқин. Пешонаси ва томоғи қизил, қаноти сариқ йўлли қора. Орқаси жигарранг, бошининг тепа қисми оқ, энсаси атрофи қора. Европа, Осиё ва Шим. Африкада тарқалган. Урмон, тўқай ва боғларда яшайди. Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудларида учрайди. Уясини дарахт шохларига илдиз толалари, от қили ва ўсимлик толалари, жун ва паглардан қуради. 4—6 та тухум қўяди. Тухумини модаси 12—13 кун босади. Болалари 13—15 кундан кейин уясидан учиб чиқади. Уларни ота-оналари яна 6—8 кун боқади. 1 йилда 2 марта қўпаяди. Ҳашаротлар ва ўсимлик уруғлари б-н озикланади. Қафасда боқилади.

САЪДИ МАХСУМ (1825 Марғилон — 1899) — ўзбек анъанавий театрининг атоқли намояндаси, машхур кизиқчи. Зокир эшон раҳбарлигида Қўқонда ташкил топган кизиқчилар тўдасида ишлаган. «Мозор», «Заркокил», «Қаландарлар», «Атторлик», «Елпиб ўтириш», «Синчвозлик», «Улоқчилик» номли комеди-

яларнинг яратилишида С.м.нинг ўрни катта. У гавдалантирган образлар орасида Аттор («Атторлик»), Домла («Бола ўкитиш»), Чавандоз («Улоқчилик») алоҳида ажралиб турган. С.м. образ яратишда фақат сўздан эмас, балки қўл ва тана ҳаракатлари, мимикадан жуда усталик б-н фойдаланган. Айниқса, деҳқон ва хунармандларнинг қиёфаларини гавдалантиришда катта ютуқларга эришди.

САЪДИЕВ Ҳайрулла Ҳабибович - (Тошкент) — Ўзбекистон rassomлик санъати ин-тини тугатган (1963). 1963—86 й.ларда Ёш томошабинлар театрида, 1986 й.дан Сатира театрида актёр. С, асосан, комик актёр бўлиб, драматик, характерли ролларни ҳам меъёрига етказиб ижро этиши, ўткир сагирик ва лирик портретлар устаси сифатида ажралиб туради. Манеко («Полиздаги воқеа») унинг сахнада яратган илк образидир. Кейинчалик Хлестаков («Ревизор»), Дарганъ'ян («Уч мушкетёр»), Конфетвой («Суқатой Конфетвой»), Али («Али ва Вали»), Мушук («Этик кийган мушук»), Мишка Дадоне («Тошкент — нон шаҳри»), Шум бола («Шум бола»), Афанди («Афандининг ёшлиги»), Юсуф («Тобутдан товуш») каби ролларни ижро этиб шуҳрат қозонди. Кино («Акмалнинг саргузаштлари»да эртақчи чол; «Шиддат»да Мамат; «Хоразм афсонаси»да масҳарабоз; «Тўйлар муборак»да куёвнинг дўсти; «Арслоннинг саргузаштлари»да Қўрқинч; «Хумча»да чойхоначи; «Марғиёна»да масҳарабоз; «Алломиш»да Тойчахон; «Мешполвон»да Райхон қизик ва б.), телевизион спектакль ва фильмларда (Шум бола, «Шум бола»; Анвар, «Излайман»; Собир, «Учрашув», Жалил, «Шайтанат» каби) ҳам суратга тушган. Махсус театрлашган дастурларда Афанди, асабий одам, лектор каби образлар яратган. С, шунингдек, телевизион миниатюралар театрининг доимий катнашчиси.

САЪДИЙ Шерозий (тахаллуси;

асл исм-шарифи Муслиҳиддин Абу Муҳаммад Абдуллох. ибн Мушрифиддин) (1203/1210 Шероз 1292.9.12) форсигўй шоир, адиб ва мутафаккир. Шарқ халқлари орасида Шайх Саъдий номи б-н машҳур. Отаси Шероз отабеги Саъд бинни Занжийнинг мулозимларидан бўлган. Отадан ёш етим қолган С. бошланғич маълумотни туғилган шаҳри Шерозда олгач, таҳсилни халифаликнинг пойтахти, илм ва маданият маркази бўлган Бағдодда давом эттирган. «Низомия» ва «Мустансирия» мадрасаларида диний, филологик, табиий ва аниқфанларни ўрганган. Ўз даврининг донгдор мутасаввифи ва файласуфи Шаҳобиддин Сухравардий ҳамда йирик илоҳиётшунос Абдулфараж Абдурахмон ибн Жазвий қўлида таҳсил олган.

Мадрасани тугатган С. Шарқ мамлакатлари бўйлаб 20 йиллик саёҳати давомида, Кичик Осиё я.о., Миср, Хуросон, Шарқий Туркистон, Ҳиндистон каби мамлакатларни баъзан уловда, баъзан пиёда кезиб чиққан. Қийинчиликлар б-н кечган бу саёҳатларида С. ҳаёт илмини чуқур ўрганиб, инсон феълени бутун мураккаблиги б-н англаб, ўз даврининг кўпни кўрган донишманд кишиси бўлиб етишган. 13-а. ўрталарида Шерозга қайтиб келган С. дунё ташвишларидан ўзини четга олиб, шаҳар чеккасидаги шайх Абу Абдуллох Ҳафиф хонақосида фақирона ҳаёт кечирган.

Форс-тожик адабиётида С. макоми жуда юксак. Хусусан, Дамашқда «Бўстон» («Саъдийнома», 1257) ва Шерозда «Гулистон» (1258) асарларини ёзган ва шерозлик ҳукмдор Абубақр ибн Саъд (1226—60) га тақдим қилган. С. ғазални мустақил жанр даражасига кўтарган. У ғазалчиликдаги ўзигача олиб борилган тажрибаларни ривожлантириб, тақомилга етказган, кейин бу жанрни Ҳофиз Шерозий юксак чўққига олиб чиқди. С. ғазаллари 4 девондан иборат бўлиб, улар «Гаййибот» («Лағиф ғазаллар»), «Бадоеъ» («Янги ғазаллар»), «Хавотим» («Хотима ғазаллар») ва

«Ғазалиёти қадим» («Эски ғазаллар»)дан иборат. С 2 тилда ёзиладиган шеър тури — муламмаъ (ширу шакар)нинг ҳам асосчиси. Араб тилини яхши билганлигидан у арабча мисра ва байтларни форсий б-н уйғунлаштириб, ушбу шаклни ихтиро қилган. С. таржеъбанд жанрини ҳам ривожлантирган. С. форс-тожик бадий наслрининг ҳам асосчиси ҳисобланади. Унга ча фақат мактублар, ҳужжатлар, илмий ва тасаввуфий асарлар, адабий характердаги тарихий лавҳаларгина насрда ёзилган. Бундан ташқари, шоирнинг «Соҳибия» асари, арабча ва форсча қасидалари, китъа, рубоий ва фардлари ҳам машҳур. Унинг асарлари ўша даврда яратилган 2 «Куллиёт»и орқали сақланган. Бир шоир вафотидан 37 й. сўнг Али бинни Аҳмад бинни Абубакр Бесутун гомонидан тузилган «Куллиёт» бўлиб, 19 бўлимдан иборат. Китобнинг кириш қисмида тўпловчи «Куллиёт» устида 7 й. ишлаганлигини, кўпчиликнинг маслаҳати ва ёрдами б-н бу ишни амалга оширганини ёздади. Иккинчи «Куллиёт» 13-а.га оид бўлиб, ким томонидан тўпланганлиги ёзилмаган. Шу 2 манба асосида Эрон олими Мухаммадали Фуруғий С. «Куллиёт»ини нашр эттирган (1941). «Куллиёт»га, динийфалсафий, наслрий асарлардан ташқари, «Гулистон», «Бўстон», «Араб қасидалари», «Форс қасидалари», «Таржиббанд», шунингдек, 4 девони киритилган. Асар 18 бўлимдан иборат бўлиб, 10 дан ортиқ жанрдаги асарларни ўз ичига олади.

Бир умр халқ ичида яшагани, ҳаётнинг бутун аччиқчучугини тотгани учун ҳам С. асарлари бошқа Шарқ шоирларидан ҳайратланарли даражада ҳаётийлиги б-н алоҳида ажралиб туради. «Бўстон» ва «Гулистон» ҳаётий ҳикоятлардан ташкил топгани, донишманд шоирнинг бу ҳикоятлар сўнгида қиссадан хисса тарзида келтирган шеърлари реал турмушдан чиқарилган хулосалар эканлиги б-н жаҳон илму адаб аҳлини бирдай ўзига тортиб келмоқда. БМТ нинг Тинчлик Кенгаши биноси пештоқиға «Гулистон»дан

олинган куйидаги мисралар битилган: «Одам болалари ибтидода бир гавҳардан бино бўлганлари туфайли яхлит бир вужуд кабидирлар. Бинобарин, замон унинг бир аъзосига жароҳат етказса, бошқа аъзолари ҳам ўз тинчини йўқотади».

С. ўздан кейинги Шарқ адабиётига кучли таъсир кўрсатган. Шоир асарлари қадимдан ўзбек халқи орасида ҳам машҳур. «Бўстон» ва «Гулистон» мадрасаларда асосий дарсликлар қаторида ўқитилиб келган. Навоий «Девони Фоний»да С. ғазалига 22 та татаббуъ қилган. Навоийнинг «Маҳбуб улқуллуб», Авлонийнинг «Туркий гулистон» асарлари бевосита С. таъсирида яратилган. «Гулистон» 1390—91 й.даёқ Сайфи Саройи томонидан «Гулистони биттуркий» номи б-н ўзбек тилига ижодий таржима қилинган. 19-а. 2-ярмида Оғаҳий, 1909 й. Муродхўжа домла, шунингдек, Сидқий Хондайлиқий, Ғафур Фулом, Муинзода, Шоислом Шомухамедов, Рустам Комиловлар ўзбек тилига таржима қилганлар. «Бўстон» асари Чустий таржимасида нашр этилган.

1958 й. Бутунжаҳон Тинчлик қўмитасининг қарори б-н «Гулистон»нинг 700 й.лиги халқаро микёсда кенг нишонланган.

Ас: Бўстон, Т., 1960; Гулистон, Т., 1968; Саъдий Шерозий шеърятидан, Т., 1976; Гулистон (Оғаҳий таржимаси), Т., 1993.

Ад.: Шомухамедов Ш., Саъдий Шерозий, Т., 1964; Шомухамедов Ш., Форс-тожик адабиёти классикалари ижодида гуманизм, Т., 1968.

Эргаш Очилов.

САЪДУЛЛАЕВ Азимбой (1947.9.1, Хоразм вилояти) — математик олим, Ўзбекистон ФА. акад. (1995), физика-мат, фанлари д-ри (1982), проф. (1985). Москва ун-тини тугатган (1969), ТошДУ да кафедра мудири (1983-92), декан (1985—92). Урганч ун-тида ректор (1992 й.дан), Хоразм Маъмун академияси раиси (1997—2002). Илмий ишлари кўп ар-

гументли функциялар назариясига оид. Комплекс потенциаллар назариясини яратган муаллифлардан бири. Бу назарияни амалиётда қўллаб, бир неча йирик илмий муаммоларни ечган. Фундаментал ишларининг бир канчаси чет элларда нашр қилинган, дарслик ва монографияларида чоп этилган. 1 ва 2чакриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутаты. «Меҳнат шухрати» ордени б-н мукофотланган (2003).

Ас: Олий математика асослари, Т., 1998; Математик анализдан мисол ва масалалар тўплами, Т., 2000.

САЪДУЛЛАЕВ

Лутфулла (1940.18.12, Тошкент) — актёр, реж. Ўзбекистон халқ артисти (2001). Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатган (1965). 1963 й.дан Ёш томошабинлар театри актёри. С. ижро этган роллари инсон қалбига яқин бўлиб, томошабинни ўзига ҳамдard қила олиши, образлар характери, дунёкараши, қахрамонлар ички дунёсининг рангбаранглиги, бой ва кенглиги б-н ажралиб туради. Мусо Жалил («Мусо Жалил»), Бунёд («Семург»), Ибн Сино («Донишманднинг ёшлиги»), Ҳамза («Қалдирғочлар»), Қори («Тобутдан товуш»), Шоғулom («Жанжал»), Омон («Шум бола»), Мирқосим («Захарли томчилар»), Ибн Мальюн («Минг бир кеча») каби роллари б-н танилган. У кўпгина телефильм, видеофильм ва телестановкаларда ҳам кўплаб роллар ўйнаган: Берди («Қисмат»), Абдулла («Одам бўлиш қийин»), Алимардон Тўраев («Баҳор қайтмайди»), Маҳкам («Уч илдиш») ва б. Шунингдек, С. «Оталар сўзи — ақлнинг кўзи» кўрсатувининг фаол иштирокчиларидан. Реж. сифатида ҳам ижод қилиб, «Адашганлар» (Т. Қозoқбоев), «Тиниб-тинчимас бувижон» (Л. Саъдуллаев), «Гап йўқ, кўзичoқ» (С. Сирожиддинов), «Болалар ШОУ», «Зумраша», «Ривоят» (х. Низомитдинов) каби спектаклларни сахналаштирган. 2003 й. у кинорежиссёр сифатида «Мунис онам» фильмини экранлаштирди.

САЪДУЛЛАЕВ

Мансур Муҳаммаджонович (1931.14.1, Когон ш.) — реж., педагог. Қорақалпоғистон (1981) ва Ўзбекистон халқ артисти (1985). Тошкент консерваториясида таълим олган (1953—58), Москва театр ин-тини тугатган (1967). Ўзбек давлат эстрадаси уюшмасида созанда (195455), Навоий театрида хонанда (1951—61), постановкачи реж. (1967—72). Тошкент консерваториясида ўқитувчи (1964 й.дан), опера тайёргарлиги кафедраси мудири (1972—85), проф. (1985—96). Навоий театрида Б. Зейдман («Ўн иккинчи кеча», 1968), И. Ҳамроев («Ойжамол», 1969), С. Бобоев («Ёрилтош», 1971), Р. Ҳамроев («Тонг олдидан», 1972) ва б. Ўзбекистон композиторлари операларини сахналаштирган.

САЪДУЛЛАЕВ Раҳмон (1934.1.5, Ҳазорасп тумани). — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2003). Туркменистон педагогика ин-тини тугатган (1956). 1956 й.дан Туркменистондаги мактабда кимё фани ўқитувчиси. 1963 й.дан Ҳазорасп туманидаги 1мактабда ўқув бўлими мудири, 1994 й.дан ликтидорли болалар лицейида кимё фани ўқитувчиси. Дарсда янги педагогик технологиялардан фойдаланади.

САЯН ТОҒЛАРИ - Жан. Сибирь тоғларининг ўрта қисмида жойлашган тоғ ўлкаси. С. 2 тоғ системаси: Фарбий Саян ва Шарқий Саянга бўлинади. Красноярск ўлкаси, Иркутск вилоятининг жан., Тува ва Бурятия Республикасининг шим.даги худудни эгаллайди. Ўзарo параллел чўзилган бир неча тизмадан иборат. Тизмалар орасида ботиклар мавжуд. Тизмаларнинг баландлиги шим.да 500 м, жан.да 900 м ва ўрта қисмида 2500—3000 м ва ундан ҳам баланд (Мунку—Сардик тоғларининг энг баланд жойи 3491 м).

Фарбий Саян шим.шарқий йўналишда тахм. 650 км га чўзилган ва Казир ва Уда дарёлари бошланадиган жойда Шарқий Саянга туташади. Шарқий Саян Ени-

сей дарёсининг чап соҳили, Красноярск ш.дан жан.ғарброкдан бошланади ва 1000 км узунликдан жан.шарқ томонга чўзилади ва Тунка ботиғи орқали Байкалбўйи ва Байкалорти тоғларидан ажралади. Ғарбий Саян ва Шарқий Саян туташган жойдан ғарбда ЧулимЕнисей ва Минусинск, жан.да эса Тува ва Тожин сойликлари жойлашган. 2000 м баландликда тоғ тайгаси тарқалган ва чуқур даралар б-н кесилган. 25003000 м баландликларда тоғ ён бағирлари жуда тик, кучли парчаланган ва кад. музликлар қолдиқлари (кадр, морена ётқизиклари, троглар) мавжуд. Шарқий Саяннинг ғарбий қисми текис юзалардан (Ман, Кан ва б.) иборат бўлиб, уларни езда ҳам қор қоплаб турганлиги сабабли «Белогорье» деб аталади.

Ст. Ғарбий Сибирь каледон бурмаланиши даврида шаклланган ва, асосан, палеозой даври сланецлари, қумтошлар ва вулканоген тоғ жинсларидан ташкил топган. Ст. ҳозирги баландлигига неогеннинг охири ва тўртламчи даврда содир бўлаётган янги тектоник ҳаракатлар натижасида кўтарилган. Бу даврда Шарқий Саянда вулканлар отилган ва уларнинг конуслари (Кропоткин, Перетолчин) сақланиб қрлган. Тўртламчи даврда Ст.нинг катта қисми 2 марта музлик б-н қрпланган. Ҳоз. замон музликлари ҳам учрайди.

Ст.да темирли кварцит, темир ва мис рудалари, боксит, олтин, графит, асбест, минерал ва термал сувлар каби фойдали қазилмалар бор. Икдими кескин континентал, киши совуқ, узоқ давом этади, ёзи қисқа. Тоғларнинг ён бағирларида янв.нинг ўртача т-раси —20° га яқин, тоғ оралиғидаги ботикларда —30°, июлнинг ўртача т-раси тоғларда 10—12°, ботикларда 20—27°. Йиллик ёғин тоғларнинг шим. ён бағирларида 700—1200 мм, ботикларда эса 250—300 мм. Ст.да кўп йиллик музлоқлар кенг тарқалган. Асосий дарёлари: Енисей, унинг ирмоқлари (Абакан, Губа, Кантегир, Казир, Ман, Кан, Бирюса ва б.).

Ст. нинг 60% ҳудудида тоғ тайгаси ўсимликлари, тоғ оралиғидаги ботикларда дашт ўсимликлари ўсади. Баланд қисмида альп, субальп ўтлоқлари ва тоғ тундраси учрайди. Ўрмонларда лось, марал, елик, кўнғир айик, олмаҳон, қобон, куён, тулки; қушлардан булдуруқ, қарқур ва б., сойликларда кемирувчи (узун думли юмронқозик, сассикқўзан ва б.) кўп, дарёларида балиқлар (хариус, таймень ва б.) бор. Ст. табиий ресурслар (гидроэнергия, ўрмон, яйлов ва б.)га бой.

САЯН-ШУШЕНСК - ГЭС Россиядаги энг йирик гидроэлектр станция. Енисей дарёси водийсининг юқори қисмида, Красноярск ўлкаси, Шушенское посёлкаси яқинида қурилган. ГЭС қурилиши 1968 й.да бошланиб, биринчи агрегати 1978 й.да ишга туширилган. Ўрнатилган қуввати 6,4 млн. МВт. 640 минг МВт электр энергия ишлаб чиқарадиган 10 та агрегат ўрнатилган. Ўртача йиллик электр энергия ишлаб чиқариш қуввати 23,3 млрд. кВт.соат. ГЭС қурилиши б-н мавсумий бошқариб туриладиган сув омбори қосил бўлган. ГЭС ишлаб чиқарган электр энергияси юқори кучлинишли узаткичлар орқали Бирлашган Сибирь энергия тизимига юборилади ҳамда Саян ҳудудий и. ч. мажмуини ва Кузбассни электр энергияси б-н таъминлайди.

САЯТНОВА (тахаллуси; асл исми-шарифи Арутюн Саядян) (1712—Тбилиси — 1795) — арман шоири, ўрта аср арман дунёвий адабиётининг йирик вакилларида бири. Арман, грузин ва озарбайжон тилларида қўшиқлар ёзган. «Севгиндан бетобман», «Камонча», «Хоҳламайман шундай яшашни», «Булбулга» ва б. бир қанча асарларида мазлумларни ҳимоя қилган, ноҳақликка қарши қурашган. Севги ва муҳаббатга тўла С.Н. лирикаси ижтимоийлик б-н қамоханг бўлиб, халқ ҳаётига сингиб кетган. Шоир ижоди арман, грузин ва озарбайжон шеърятни тараққиётга кучли таъсир этган.

САҚИЛ (араб. — оғир, вазмин) — 1) Шарқ мусиқа назариясида паст (йўғон) товушнинг ифодаси (қ. Асмоъуннағам); 2) кад. машхур доира усулларининг номи (мас, Сакили аввал, Сакили соний ва б.); 3) Шашмақом таркибидаги мақомларнинг мушкилот бўлими якуний қисми (мас, Бузруқ мақомида С и Ислимхон, С. и Султон, Ростда Си вазмин, Си Рақрак ва б.). Шашмақомдаги Сларнинг доира усуллари жуда мураккаб ва кенг ҳажмли бўлиб, 2/4 ўлчовда 24 такт давомида ижро этилади. Шунга қарамай, Слар жозибали ва ёқимли қўйлардан ташкил топиб, тингловчига осон етиб боради.

САҚЛАНИШ ҚОНУНЛАРИ — баъзи бир физик катгаликларнинг сон қийматлари исталган жараёнларда вақт ўтиши б-н ўзгармай қоладиган физик қонуниятлар. С. қдан энг муҳими масса, энергия, импульс, ҳаракат микдори моменти, электр ва барийон зарядларнинг С.қдир. Бундай қатъий С.қдан ташқари, тақрибий С.қ ҳам мавжуд. Булар фақат маълум доирадаги жараёнлар учунгина ўринли, мас, жуфтликнинг сақланиши фақат заиф ўзаро таъсирларда бузилиши мумкин.

САҚМОН, сақмол — кўзиларининг ёши ва ривожланиши бир хил бўлган эмицикли она қўйлар гуруҳи. Слар, одатда, янги кўзиларни бут сақлаш, парвариш-лаш масқадида тузилади. Кўзиларнинг ёшига, яъни туғилган кунига кўра кичик, ўрта ва катта Сларга бўлинади. 1 —10 кунлик кўзиси бўлган она қўйлар гуруҳи кичик, кўзиси 11—20 кунликлари ўрта; кўзиси 21 — 30 кунликлари катта С.га киради. Ҳар бир Сга чўпон вазифасини бажарувчи «сақмончи» тайинланади. Кўзиларнинг чиникиши, ривожланиши ва б. белгиларига қараб тўл мавсуми даврида кўзили қўйлар кичик Сдан катта Сга кўчирилади. Тул мавсуми тугагач, Слар ягона сурувга бириктирилади ва кўзилар

ўз оналари б-н 4—5 ойгача бирга парваришланади.

Абдусаттор Ачиров.

САҚОҚУШЛАР, мешкобчи кушлар, бир қозонлар (Pelecanidae) — курақоёқлилар туркумига мансуб кушлар оиласи. Тумшуги узун, пастки қисмида чўзилувчан тери халтаси (мешкоби) бор. Танасининг уз. 130—180 см, қанотлари ёйилганда 2,7 м гача, вазни 10— 13 кг. Патлари оқ, пушти ёки кулранг тусда товланади. Йирик патлари тўқ кўнғир, баъзан қора. Ҳаво халтаси ҳамда скелети говак бўлиши туфайли яхши сузади ва учади. Колония бўлиб денгиз, даре ва қўл оролларидаги қамишзорларда тўпланади. Дарахт ва ерга уя куради. Одатда, 2—3 та тухумини нари ва модаси 35—40 кун навбатлашиб босади. Болалари 70—75 кунда учурма бўлади. Фақат баликлар б-н озикланади. 1 уруги, 7 тури маълум; ер шарининг иссиқ ва илиқ зоналарида тарқалган. Ўзбекистонда 2 тури — пушти ва жингалак сақоқуш учрайди. Сони қисқариб бораётган турлар мақоми б-н Ўзбекистон Қизил китобиغا киритилган. Жингалак сақоқуш Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқининг қизил рўйхатига ва «Йўқ бўлиб кетиш хавфи остидаги ёввойи фауна ва флора турларининг халқаро савдоси тўғрисида»ги Конвенциянинг (СІТЕС) 1 иловасига киритилган.

САҒАНА, соғона — Ўрта Осиё халқларида марҳумларни дафн этиш б-н боғлиқ дафн иншооти; 1) ер ости сувлари ер бетига яқин, тошлоқ жойларда ер устига пишиқ ғишт ёки тошдан ишланган, шакли бешикка ўхшаш, ичига бир, баъзан бир неча (биринкетин) жасад қўйилган қабр; 2) қабр устига ўрнатиладиган ёдгорлик тури.

Ўрта Осиёда 14—15-а.ларда қабр устига С қўйиш раем бўлган, нақш ўйиб, китобалар ёзилган. Слар пишиқ ғишгдан, тошдан, қора ёки кулранг мармардан ишланиб, баъзан усти сиркори

кошин, ўйма нақшлар б-н безатилган, 2 ёни равоксимон бўлган. Темурийлар қабрларига қўйилган С.лар бадий ишлангани б-н диққатга сазовор.

САҒАНАҚСОЙ (Қорақушсой) Самарқанд вилоятидаги сой, Қорасув дарёси irmoғи. ʊз. 30 км, ҳавзасининг майд. 100 км². Қўйтош тизмасининг жан. ён бағридаги булоқдан (бал. 1700 м) бошланади. ʊқори оқимида Угат кишлоғига Нучкалисой деб аталади. Кийким кишлоғидан пастда ёзда куриб қолади. Қорёмғир сувларидан тўйинади. ʊртача кўп йиллик сув сарфи 0,258 м³/сек., оқим модули 5,8 л/сек.км². ʊртача йиллик сув сарфи 0,609 м³/сек. дан (серсув йилда) 0,047 м³/сек.гача (камсувли йилда). Баҳорда серсув, баъзан тошади.

САҒИТОВ Исмаил Танатарович (1908.2.8, Қорақалпоғистон, Хўжайли тумани — 1993, Нукус) — қорақалпоқ адабиётшуноси. ʊзбекистон ҒА мухбир аъзоси (1966). Филол. фанлари д-ри (1963), проф. (1965). Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1969). «Қизил Қорақалпоғистон» газ.да бўлим мудири (1935), муҳаррир (1936—37). Қорақалпоғистон давлат нашриётида бўлим мудири (1941), директор (1943) ва бош муҳаррир (1952—55). Қорақалпоғистон Вазирлар Кенгаши қошидаги санъат ишлари бошқармаси бошлиғи (1943—46). ʊзбекистон ҒА Қорақалпоғистондаги Комплекс иктисод ва маданият и.т. институтида илмий ходим (1946—52), директор ўринбосари (1955—58), Н. Давқараев номидаги Тарих, тил ва адабиёт интида бўлим мудири. Илмий фаолияти Қорақалпоқ қахрамонлик эпоси мавзуига бағишланган.

Ас: Бердақ — буюк шоир—ватанпарвар, Нукус, 1943; Бердақ ижоди, Нукус, 1958; Қорақалпоқ халқ қахрамонлик эпоси, Т., 1963; Замон ва адабиёт, Нукус, 1969.

САҒОНИЁН - қ. Чағониён.

САҒРОН, Суғрон — Помир шим. ғарбидаги музлик. Пётр I тизмасининг шим. ён бағрида. ʊз. 24 км. Майд. 48 км², 2880 м баландликда тугайди ва ундан Муксувнинг чап irmoғи Сағрон (Суғрон) дарёси бошланади.

САҲИХ (араб. — тўғри, чин, соғлом) — энг ишончли деб ҳисобланган ҳадис тўпламларининг номи. Муҳаддислар ҳадисларни ҳақиқий ва ноҳақиқийга ажратиши (яъни, кодификация қилиши) б-н шуғулланиб, иснодни текшириш йўли б-н С. (ишончли), ҳасан (яхши) ва даиф (заиф, кучсиз)дан иборат 3 тоифага бўлганлар, улардан асосан С.ларини тўплашга интиланлар. Шу муносабат б-н баъзи тўпламларининг номи ҳам С. деб аталган (мас, «Саҳиҳи Бухорий», «Саҳиҳи Термизий»).

«САҲИҲИ БУХОРИЙ» (асл номи «алҒомиъ ассаҳиҳ» — «Ишончли тўплам») — 6 та ишончли ҳадис тўпамидан бири. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил алБухорийнинг 4 жилддан иборат бу ҳадислар тўлами ислом оламидаги бошқа муҳаддислар тўплаган ҳадис тўплари орасида энг ишонарли ва мукаммалидир. Тўпамда фикҳ, оила, никоҳ, мерос, илм-маърифат, имон, эътиқод, ахлоқодоб, таълим-тарбия ва б. масалалар ёритилган. Унда ислом арқоиларига алоқадор мавзулар б-н бирга ўша давр тарихи ва этнографиясига оид кўпданкўп маълумотлар мавжуд. Имом алБухорий 600 мингга яқин ҳадис тўплаб, улардан такрорланадиганлари б-н 7275 тасини ишончли деб ҳисоблаб китобига киритган. Тўпамда такрорланмайдиган ҳадислар сони 4000 тадан иборат. «Саҳиҳ», яъни ишонарли ҳадисларни бошқа ҳадислардан ажратиб, алоҳида тўплам шаклига келтириш анъанасини биринчи бўлиб Имом алБухорий бошлаб берган. Шундан кейин Имом Муслим, Имом атТермизий, Имом анНа-

сойи, Имом Абу Довуд, Ибн Можа каби йирик муҳаддислар ҳам унинг изидан бориб, саҳиҳ ҳадисларни алоҳида тўплам шаклида тасниф этишни бошлаганлар. Имом алБухорийнинг бу шоҳ асари дунё юзини кўрганга қарийб 1200 й. бўлди. Лекин у то шу вақтгача ҳам ислом манбалари бўйича Қуръони каримдан кейин иккинчи ўринни эгаллаб келмоқда. Ушбу асарнинг кўплаб нусхалари ислом олами бўйлаб кенг тарқалган. Ҳатто ўрта асрда яшаган айрим адиб ва хаттолар учун бу асардан нухса кўчириб бериш анъанаси бўлган. Асарнинг асрлар оша бизгача етиб келган турли араб ёзуви услубида битилган қўлёзма нусхалари мамлакатимизда ва хорижий юртларда мавжуд. «С.Б.» асарига кўпданкўп шарҳлар ёзилган. Муқим манба сифатида у қайтақайта нашр этилиб келинмоқда. 1974 й. Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари ташаббуси б-н мамлакатимизда ислом дунёси вакиллари иштирокида асар муаллифи — Имом алБухорийнинг 1200 йиллик юбилейи нишонланган эди. Шу муносабат б-н «СБ.» араб тилида Тошкентда қайта нашр этилди. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнггина тўлалигича ўзбек тилига ўғирилди: хоз. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти томонидан 4 жилдда (1ж. 1991, 2ж. 1996, 3ж. 1994, 4ж. — 1992), 2нашри эса 1997 й.да чоп этилди. Шуни ҳам қайд этиш лозимки, асарда ҳадиснинг нақл қилувчи ровийларига катта аҳамият берилган. Пекин ҳадислардан олинadиган шаръий ҳукмлар тўғрисида муаллиф аниқ кўрсатма бермаган. Шунинг учун асардаги барча ҳадисни китобхон ўзича ҳаётга татбиқ этмасдан, ислом ҳуқуқига оид фикхий китоблар орқали амал қилишлари тавсия этилади. Мас, мазмуни бирбирига зид бўлган икки ҳадиснинг, албатта, бири кейинроқ айtilган бўлиб, олдингисида айtilган ҳукми бекор қилади, яъни амалдан қолдиради. Лекин қайсиниси биринчи, қайсиниси иккинчи экани тўпламда кўрсатилмаган. Уни фақат фикхшунос мужтахид олимлар-

гина ажрата оладилар. Бундан ташқари, тўпламда мамлакатимиз мусулмонлари амал қилиб келаётган ханафийлик мазҳабига тўғри тушмайдиган, балки бошқа уч мазҳабга асос сифатида хизмат қиладиган ҳадислар ҳам талайгина. Бинобарин, ибодат қоидаларига доир ҳадислар ичида шунга ўхшашлари учраб қолганда, мазҳабимизга шубҳа қилмаслик, балки бизнинг килаётган амалларимиз учун бошқа ҳадис тўпламларида асос бўладиган ҳадислар борлигини унутмаслик лозим.

Абдулазиз Мансур.

«САҲИҲИ ТЕРМИЗИЙ», «Сунани Термизий» — 6 та ишончли ҳадис тўпламидан бири. Абу Исо Муҳаммад Термизий ёзган. «алЖомий ассаҳиҳ» («Ишонарли тўплам»), «алЖомий улкабир» («Катта тўплам») номлари б-н ҳам юритилади. «С.Т.» Термизийнинг 20 й. давомида ўзга юртларда ҳадисларни ўрганиб, йиғиб, сўнг устози ва замондоши Бухорий б-н маслаҳатлашиб йиққан тўпламидир. У тартиби энг ихчамлиги, тақрори энг озлиги б-н ажралиб туради. Унда бошқа ҳадис китобларида учрамайдиган хусусиятлар бор. Чунончи, ҳар бир бобнинг ҳадиси зикр қилингандан кейин, худди шу бобга тегишли ҳадис ривоят қилганларнинг исмлари санаб ўтилади; фикхий масалаларда фақихларнинг фикрқарашлари зикр қилинади; ҳар бир ҳадиснинг ишонарлилиги ва заифлиги даражаси аниқлаб берилади ва «саҳиҳ» устига «ҳасан» белгиси («жуда саҳиҳ», «бешак саҳиҳ» маъносида) киритилади. «С.Т.» китобида Имоми Аъзам мазҳаби жиҳатлари эътиборга олинган. 6 жилддан иборат «С.Т.» 1жилдининг ўзбекча таржимаси 1999 й. Тошкентда нашр этилди.

САҲНА — 1) театр биносининг томоша кўрсатиладиган қисми. Биринчи театр бинолари, жумладан, Қад. Хитой, Ҳиндистон, Турон, Юнонистонда пайдо бўлиб, асрлар давомида ўзгариб борган. Ҳоз. театрлар, одатда, уч қаватли кутисимон шаклда қурилади. 1-қавати

С. ости (трюм)дан иборат. Ўрта қавати томошабинларга яққол кўриниб, асосий воқеалар шу ерда акс эттирилади. Бу жой «сахна ойнаси» деб юритилади. С. майдони (планшети), одатда, томоша залидан 0,8—1,1 м баланд бўлади.

С.нинг асосий чегараси — пардадан томоша залига туртиб чиққан олд С. (қ. Авансцена) олдида ёки остида оркестр ёки чолғучилар жойлашади. Драма театрларида бу ердан ҳам айрим воқеаларни кўрсатиш, қахрамонларни чоҳдан чиқариш ёки унга кириштириб юбориш мақсадида фойдаланилади. Юқори С ўрта С. пештокидан бошланади. Унинг шипи панжараланган бўлиб, бу ерда декорацияларни туширибкўтарадиган техник мосламалар ўрнатилган. С. тепасида махсус жойларга С. ишчилари, ёритувчиларнинг бир қисми ўрнашади. С ёнида ёки орқа томонида декорациялар турадиган «С.чўнтаги» деб аталувчи хоналар ҳам бўлади.

Ўзбекистон ҳудудидаги Хоразм, Бактрия, Кушон, Суғд, Паркана давлатларида қад. юнон театрига ўхшаш ёки бўлмаса шоҳсупа шаклида ўртада қурилган томошагоҳлар бўлганлиги маълум. Ўрта асрларда созанда, хонанда, рақс ва кулги усталари — масхара ва муқаллидлар томоша кўрсатувчи тарабхоналар, айвонлар ва кўшқлар пайдо бўлиб, улар С вазифасини ўташи ҳам кўзда тутилган. 20-а.га келиб, замонавий шаклдаги ўзбек театри учун қишки ва ёзги театр бинолари қурилди. Астасекин С.нинг техник жиҳазлари, пардалари мураккаблаша борди. Шу кунларда давлат тасаруфидаги 36 театр турли кўринишдаги бинолар ва Ста эга. Ўзбек миллий академик драма театри биноси ўз жойида қайта қурилди ва С.си энг замонавий техник воситалар б-н жиҳозланди; 2) кенг маънода — театр.

Мухсин Қодиров.

САҲНА НУТҚИ - театрда бадий образ яратиш, қахрамон хатги-ҳаракатлари, хистуйғуларини томошабинга етказиш-

да асосий ифода воситаларидан бири. С.н. техникаси актёрлик маҳоратининг муҳим унсурларидан бўлиб, унда актёр овозининг ёқимлилиги, жарангдорлиги, талаффузининг тўғри ва аниклигига амал қилган ҳолда, турли давр, турли касб кишиларининг тил хусусиятларини, характерларнинг ижтимоийпсихологик, миллий, маиший хислатларини ифодалайди. С.н.нинг талаффузи ва оҳанги ижро этилаётган асарнинг жанри ва услубига боғлиқ. Театр тараққиёти тарихида турли актёрлик мактаблари ва йўналишларида С.н. услуби ва хусусиятлари қам ўзгариб, ривожланиб келган.

Ўзбекистонда ўтмишда халқ актёрларимасхаралар, муқаллидлар, қиссагўйлар, воизлар, маддохлар; қўғирчоқ театри усталари аксарият ҳолларда очиқ майдонларда томоша кўрсатганлари сабабли ҳаракатлари каби нутқлари ҳам баланд овозда, бўрттирилган бўлган. Ҳар жойда ўз шеваларида фаолият кўрсатишган. Янги шаклдаги ўзбек профессионал театри 20-а. аввалидан эътиборан ёзма драма асосида, бино ичида, махсус сахналарда томоша кўрсатилар экан, С.н.нинг драматург матни, воқеалари образларига мос босиқ жаранглаши, характерларни психологик жиҳатдан асосланишига эътибор берилди. Миллий театримиз шаклланиши даврида (1916—27) реж. Маннон Уйғур актёрлар ижодида ягонаадабий тилни ўрнатиш учун кураш олиб борди. Образ характери талаб қилган ўринлардагина шева ва лаҳжалардан фойдаланиш мумкин. Миллий театрнинг С.н соҳасидаги тажрибаси унинг кейинги ривожланиш босқичларидан давом эттирилган ва б. театр труппалари томонидан ўзлаштирилган. Санъат институтиая фан сифатида ўқитилади. «Саҳна нутқи» кафедраси бор.

Мухсин Қодиров.

САҲОБАЛАР (араб. — ҳамроҳ, дўст) — Мухаммад (сав)нинг сафдошлари, яқин ёрдамчилари. Кейинчалик Мухаммад (сав)ни лоақал бир маротаба,

гарчи гўдаклик чоғида бўлса ҳам кўрган барча кишилар С. деб атала бошлаган. С. Арабистондан ташкаридаги ўлкаларни фатҳ этишга киришган илк мусулмон кўшинининг ўзагини ташкил этган. С.нинг олий қатламини муҳожирлар ва ансорлар ташкил қилган, улар дастлабки халифаларни сайлашга таъсир кўрсатганлар, уларни ноиблик ва олий даражадаги лашкарбошилиқ мансабларига тайинлашган. С.нинг ислом тарихидаги алоҳида аҳамияти шундаки, Муҳаммад (сав) вафот этганидан сўнг, унинг таълимоти хаммалари бир бўлиб сақландилар. С.нинг Пайгамбар сўзлари ва ишлари ҳақидаги ҳикоялари (ҳадислар), шунингдек, шахсий ўрнаги ва фикри ислом ахлоқий таълимоти — суннанинг энг муҳим таркибий қисмини ташкил этди. С.га бўлган ҳурмат, эҳтиром кейинчалик уларнинг қабрларини эъзозлашга ва фазилатлари ҳақида асарлар пайдо бўлишига олиб келди.

САҲОБИДДИНОВ Сирож Саҳобиддинович (1906 — Тошкент — 1994) — ботаник олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1970), проф. (1958). Ленинград ун-тини тугатган (1932). Ўрта Осиё ун-ти биология фти ассистента (1932—36), доценти (1936 й.дан). Ўзбекистоннинг ўсимлик бойлиқларини қидирув экспедицияси бошлиғи (1932—49), Андижон ўқитувчилар ин-ти табиёт кафедраси мудир (1940—46), Ўзбекистон ФА Ботаника ин-тида катта илмий ходим (1946—50), Фарғона педагогика ин-ти ботаника кафедраси мудир (1950—1984). Илмий ишлари Ўрта Осиё ёввойи доривор ўсимлари ҳамда ўсимликлар систематикасига оид. Ботаника герминларини илмий асосда ишлаб чиқишга муайян ҳисса қўшган.

Ас: Дикорастущие лекарственные растения Средней Азии, Т., 1948; Ўрта Осиё фойдали ва зарарли ўсимликларининг илмий ва маҳаллий номлари лугати Т., 1953; Ўсимликлар систематикаси [2нашри], 1—2 ж.лар, Т., 1957-66.

САҲРО — 1) Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, хусусан, араб ва форс тилларида чул маъносидан ишлатилган атама. Жой номлари сифатида ҳам қўлланилади, мас, Сахрои Кабир. Ўзбек тилида, хусусан, бадиий адабиётларда баъзан чўл сўзининг синоними сифатида ҳам ишлатилади; 2) Арктика ва Антарктикадаги совуқ, қор ва муз қоплаган ерлар.

САҲРО ЧИГИРТКАСИ — қ. Чўл чигирткаси.

САҲРОИ КАБИР (араб. Катта чўл) — Ер юзидаги энг катта тропик чўл. Африканинг шим.да. Майд. 7 млн. км² дан зиёд (Африка ҳудудининг 25%). Ғарбдан шарққа 5700 км га чўзилган, эни 200 км гача. С.К.да Марокаш, Тунис, Жазоир, Ливия, Миср, Ғарбий Сахрои Кабир, Мавритания, Мали, Нигер, Чад, Судан давлатлари тўлиқ ва қисман жойлашган. Ер юзасининг 80% текисликдан иборат бўлиб, бал. 200—500 м. Шарқий ва шим. қисмида берк хавзалар бор, баъзиларининг ер юзаси денгиз сатҳидан анча паст, мас, Каттара (—133 м), АлФайюм ва б. Марказида Ахажжар (энг баланд жойи Тахат чўққиси, 3003 м) ва Тибаста (энг баланд жойи 3415 м, С.К.да энг баланд) вулканик массивлар жойлашган. С.К.нинг ландшафти жуда хилмаҳил. Ҳудудининг 70% тошлокли чўл, рег, серир, кумли чўл (эрг) ва шўрхоқлар б-н банд, тоғли ерлар ҳам чақиртошлардан иборат. Чўлнинг шим. ва шим.шарқий қисмида кум уюмлари шамолда кўчиб юради. Катта майдонларни ксерофит ўсимликлар илдизи б-н мустаҳкамланган жўякли кум уюмлари (бал. 200—300 м) эгаллаган.

С.К. геологик жиҳатдан АфрикаАрабистон платформасининг шим.карбий қисмидир. Унинг кембрийгача бўлган замини томик қисмида ва НубияАрабистон қалқонининг ғарбий чеккасида ер юзига чиқиб қолган. Бошқа жойларида

кад. жинслар устини денгиз ётқизиклари қоплаган. Фойдали қазилмалардан нефть ва газ, темир ва мис рудалари, олтин, вольфрам, уран конлари бор.

С.К.нинг катта қисмида тропик, курук ва иссиқ, шим.да субтропик иқлим. Худудининг аксари қисмида йил давомида шим.шарқий пассат шамоллари эсиб туради. Музланиш даврида С.К.да иқлим сернамроқ бўлган. С.К.нинг соҳил қисмидан бошқа жойларида ҳаво курук. Ёгин чўлнинг шим. да, асосан, қишда, жан.да ёзда ёғади. Йиллик ёгин С.К.нинг текислик қисмида 50 мм дан, тоғликларда 100 мм дан кам, чеккаларида 100—200 мм. Ички р-нларда йиллаб ёгин ёғмайди, лекин айрим вақтларда тоғларда жала ёғиб сел келади. Аҳажжар ва Тибаста тоғликларининг тепаларида қишда қисқа муддат қор ёғади. Ҳавонинг суткали ва йиллик т-раси фарқи катта. Айрим жойларда тра 56—58° га етади. Июль ойининг ўртача т-раси 37,2°, янв.ники 10°. Қишда ҳамма қисмида кечаси тупроқ музлайди. Энг паст тра (—18°) Тибаста тоғида кузатилган. Йилнинг салқин ойларида кучли шамол (тезлиги 50 м/сек. гача) эсиб чанг ва кум бўронлари (самум) бўлади.

С.К.да оқар сувлар кам. Чўлни кесиб ўтувчи энг йирик дарё — Нил. Баъзан кучли ёмғир ёққандан сўнг курук ўзанлар қисқа муддат сувга тўлади. Тоғларда суви жуда минераллашган кичик қолдиқ қўллар учрайди. С.К. ер ости сувларига бой. Булоқ ва қудуқлар атрофида воҳалар вужудга келган. Чўлнинг шим.да ер ости сувлари ер юзига яқин, артезиан қудуғи кўп.

Тупроғи С.К.нинг аксари қисмида тропик чўл ва чала чўлга хос оддий тупроқ. Оҳақгипсли қатламлари кўп учрайди. С.К. ўсимликлари Голарктика флора областига мансуб. Юксак ўсимликларнинг 1200 тури мавжуд. Ўсимликларининг аксари курғоқчиликка чидамли бошокли ўтлар ва бутазорлардан иборат. Ёмғирдан кейин эфемерлар усади. С.К.да ўсимлик жуда сийрак, каттагина майдонларда

эса умуман ўсимлик ўсмайди. С.К.нинг шим. қисмида Ўрта денгиз атрофига хос ўсимликлар, жан.да эса акация, юлғун, чаканда ва б. ўсади. Тоғли ерларда кад. ўсимлик вакиллари учрайди, эндемик турлари ҳам кўп. Чўддаги воҳаларда ва Нил водийсида хурмо, анжир, зайтун ва мевали дарахтлар, цитрус ўсимликлар ўстирилади, сабзаёт етиштирилади.

Ҳайвонот дунёси Голарктика ва Эфиопия зоогеографик областларига мансуб, 4000 тур ҳайвон яшайди. Жами ҳайвон турларининг 40% фақат Африкада учрайди, лекин С.К. учун эндемиклари 10—12% дан ошмайди. Сут эмизувчиларнинг 60 тури маълум. Ҳайвонларнинг аксари қисми тунги ҳаёт кечирилади.

С.К. аҳоли энг сийрак жойлардан. Унинг Нил водийси ва дельтасидан ташқари қисмида аҳоли жуда кам. Аҳоли доимий яшамайдиган жойлар б-н бир қаторда 1 км2 га 1000 киши тўғри келадиган жойлар ҳам бор. Аҳолининг этник таркиби ҳам хилмаҳил. С.К. аҳолиси қадимдан кўчманчи чорвачилик, фойдали ёввойи ўсимлик ва меваларни териш, воҳаларда деҳқончилик қилиш б-н шуғулланади. Асосан, хурмо ўстирилади, донли экинлар ва сабзаёт ҳам етиштирилади. Қўй, эчки ва туя боқилади. Чўл жан.да йирик нефть ва газ конларининг топилиши ва ишга туширилиши С.К.нинг иқтисодий аҳамиятини тубдан ўзгартириб юборди. Дунёда нефть қазиб чиқариладиган йирик р-нлардан бирига айланди. С.К.нинг ички р-нларидан ҳом ашёни ташиб чиқиш учун автомобиль йўллари қурилган.

САҲҲОФ (араб.) — китобя муковаловчи уста, муковасоз. Аслида яхлит катта ўлчамдаги қоғозни буклаб саҳифага ажратувчи шахс — саҳифаловчини бидцирган. С. кейинчалик варақдарни жамлаб муковага олувчи устани англаган (яна қ. Муковасозлик).

САҲҲОФЛИК — 1) ҳунармандлик тури, қоғозни саҳифалаш ва китобни

муковалаш касби. Қ. Муковасозлик, Китобат санъати; 2) шарқ бозорида сахҳофлар (ёки уларнинг дўкони) жойлашган раста.

СВАЗИЛАР (ўзларини — амасвази, амангване деб аташади) — банту халқлари гуруҳига мансуб халқ, Свазиленд (660 минг киши) ва ЖАРнинг кўшни р-нларининг асосий аҳолиси (1,2 млн. киши). Шунингдек, Мозамбикда ҳам яшайдилар. Умумий сони 1,87 млн. киши (1990й.лар, ўрталари). Свази тилида сўзлашади. Анъанавий эътиқодлар сақланган, бир қисми баптистлар.

СВАЗИЛЕНД (Svaziland), Свазиленд Қироллиги (Kingdom of Svaziland) — Жан. Африкада жойлашган давлат. Майд. 17,4 минг км². Аҳолиси 1,12 млн. киши (2002). Пойтахти — Мбабана ш. Ҳукумат Мбабана ш.да, Қирол қароргоҳи ва конун чиқарувчи органлар Лобамба ш.да жойлашган.

Давлат тузуми. С. — конституцияли монархия. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига киради. Мамлакатда қирол томонидан инъом қилинган ва давлат тузуми асосларини мустаҳкамлайдиган бир қанча конституциявий ҳужжатлар амал қилади. Давлат бошлиғи — қирол (1986 й.дан Мсвати III). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни 2 палатали парламент (Мажлис палатаси ва Сенат), ижрочи ҳокимиятни қирол томонидан тайинланадиган бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Ер юзасини ғарбдан шарққа томон пасайиб борувчи Велд платоси (бал. 1445 м гача) эгаллаган. Асбест, тошқўмир, темир ва полиметалл рудалари, барит, олмос конлари бор. Икдими курғоқчил. Субтропикдан тропикка ўтиб турувчи иқлим ҳукмрон. Ўртача ойлик тра қишда 12—15°, ёзда 20—24° гача. Йиллик ёғин шарқда 500—700 мм, ғарбда 1200—1400 мм. Серостона дарё кўп, улар катта гидроэнергия захираларига эга. Кизил ва сариқ тупроқларда саванна

ва ксерофит буталар усади. Ҳайвонот дунёси Шарқий Африка саванналарига хос. Сут эмизувчилардан «кўк» буйвол, бурама шохли кийик, зебра, бегемотлар, Қуйи Велд дарёсида тимсоҳлар бор. Миллий боғи ва Малотож шаршараси машҳур.

Аҳолисининг асосий қисмини банту тилларида сўзлашувчи халқлар — свази ва зулулар, шунингдек, тсонгалар ташкил этади. Қолганлари — европалик ва африканер (бур)лар. Расмий тил — инглиз ва свази тиллари. Диндорларининг аксарияти христиан, салкам $\frac{1}{3}$ қисми маҳаллий анъанавий динларга эътиқод қилади. Шаҳар аҳолиси 34%. Муҳим шаҳарлари: Мбабана, Манзини. Тарихи. 1830й.лар охирида С. худудида йирик свази қабилалари шаклланди. Кейинчалик улар б-н зулу ва б. кўшни қабилалар ўртасида тўқнашувлар бўлиб турди. 1836 й.ги ғалаба натижасида свазилар мустақиллиги сақланиб қолди. 30й.лар охирида мамлакат шим.да янги ерлар қўшиб олинди ва свази уруғлари бирлаштирилди. 1840й.лар бошида европалик мустамлакачилар — инглизлар, бурлар, португаллар С.га кўз олайтира бошладилар. Бурлар, айниқса, фаол ҳаракат қилиб, қирол Мсватидан каттагина ерларни арзон нархда сотиб олдилар. 1894 й. мамлакат худуди бурларнинг Трансвааль республикаси таркибига киритилди. 1899—1902 й.лардаги инглизбурлар урушидан сўнг Буюк Британия мулки, 1903 й.дан эса унинг протекторати деб эълон қилинди. С. аҳолиси миллий озодлик учун тўхтовсиз курашди. 1920й.лар охири — 1930й.лар бошида маҳаллий зиёлиларнинг дастлабки ташкилотлари пайдо бўлди. 50й.лар охири — 60 й.ларда мустамлакачиларга қарши кураш янади кучайди. 1963 й. Буюк Британия С.га чекланган ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқини берди. 1968 й. 6 сент. куни С Ҳамдўстлик таркибидаги мустақил конституцияли монархия деб эълон қилинди. С. — 1968 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 6 сент. — Мустақиллик куни (1968).

Сиёсий партиялари, касаба уюшма-

лари. Нгване миллий озодлик конгресси, 1962 й тузилган; Имбокодво миллий ҳаракати, 1964 й. асос солинган; С. бирлашган fronti, 1962 й. ташкил этилган; С. таракқийпарвар партияси, 1960 й. тузилган. С. касаба уюшмалари федерацияси 1980 й. тузилган.

Хўжалиги. С. — иқтисодий жиҳатдан заиф ривожланган аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда к.х. улуши 10%, саноат улуши 42%, хизмат кўрсатиш соҳаси улуши 48%. К.х.да деҳқончилик устун. Мақкажўхори, шакарқамиш, цитрус мевалар, шоли, оқ жўхори, дуккакдилар, ер ёнгоқ, ананас, пахта, тамаки етиштирилади. Чорвачилигида қорамол, эчки, қўй, чўчка боқилади. Ўрмон хўжалиги ривожланган, ёғоч тайёрланади. Асбест, тошқўмир ва барит казиб олинади. И.ч. саноати кишлоқ ва ўрмон хўжалиги хом ашёсини қайта ишлайди. Қандшакар, тўқимачилик, ёғочсозлик, целлюлоза, мева консервалаш, унёрма корхоналари бор. Суяк уни и.ч. фабрикаси, электр асбоблари, минерал ўғит и.ч., телевизор йиғув з-длари, босмаҳона барпо этилган. Ҳунармандчиликда сайёҳлар учун эсдалик совғалар тайёрлаш ривожланган. Йилига ўртача 415 млн. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Т.й. узунлиги 301 км, автомобиль йўллари уз. 3,8 минг км. Четга қандшакар, минерал ўғит, ёғочтахта, пахта, цитрус мевалар, ананас, шоли, асбест чиқаради. Четдан машина, ускуна ва транспорт воситалари, нефть маҳсулотлари олади. АҚШ, Буюк Британия, ЖАР б-н савдо қилади. Пул бирлиги — лилангени.

Маорифи, маданий-маърифий ва илмий муассасалари. Бошланғич мактабда ўқиш муддати 7 й. (6 ёшдан), ўрта мактабда 5 й. (3 й. қуйи ўрта ва 2 й. юқори ўрта мактабда ўқитилади). Бошланғич мактабнинг кичик синфларида дарслар свази тилида, юқори синфлари ва ўрта мактабда инглиз тилида олиб борилади. Ўрта мактабни битирганлар ун-тга кириш ҳуқуқига эга бўладилар. Бошланғич ва тўлиқсиз ўрта мактаб не-

гизда хунартехника таълими ташкил этилган (1—3 й.). Манзинидаги 2 та пед. коллежи бошланғич мактаб ва қуйи ўрта мактаб учун ўқитувчилар тайёрлайди. 1964 й. Квалусенида (Манзини яқинида) С. давлат ун-ти ташкил этилган. Манзинида миллий кутубхона (1972), Лобамба ш.да Миллий музей (1972) ва б. бор. Илмий тадқиқотлар б-н Лоуфелд (1964 й.да асос солинган), Малкернсадаги к.х. (1959), Мписидаги чорвачилик тажриба ст-ялари, шунингдек, Мбабанадаги геол. департаменти шугўлланади.

Магбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. С. да нашр этиладиган асосий газлар: «Ньюс фром Свазиленд» («Свазиленд янгиликлари», ҳафтанома), «Свази ньюс» («Свази халқи янгиликлари», ҳафтанома, 1983 й.дан), «Свазиленд обсервер» («Свазиленд кузатувчиси», инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1981 й.дан), «Тайме оф Свазиленд» («Свазиленд вақти», инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1897 й.дан), «Тикхатси Темасвати» (свази тилида чиқадиган кундалик газ., 1983 й.дан), «Умбеки» («Репортёр», инглиз ва свази тилларида ҳафтасига 2 марта чиқадиган газ., 1968 й.дан). Миллий ахборот агентлиги йўқ. С. радиоэшиттириш ва ахборот хизмати 1966 й.да тузилган; ҳукумат томонидан назорат қилинади. С. телевизион корпорациям, 1978 й. асос солинган.

Маданияти. Свазилендликларнинг миллий кийимлари гулдор газлама ва хайвон териларидан тикилади, маржонлар б-н безатилади. Мусика асбоблари хилмаҳил: камончали (кўпинча ош қовоқ пўстига ўрнатилган торлар), пуфлаб чалинадиган (қийик шохидан ясалган) асбоблар, барабанлардан иборат.

СВАНЕТИЯ ТИЗМАСИ - Грузиядаги тоғ тизмаси, Ингури ва Цхенисцкали дарёларининг юқори қисмлари оралиғида. Уз 85 км. Энг баланд жойи 4008 м (Лайла тоғи). Гилли сланецлар, қисман кварцитлардан таркиб топган. Пастки ён бағирлари дубкорақайин

ўрмонлари. 2000 м баландликдан бошлаб альп ўтлоклари б-н қопланган. Музликлар майд. 30 км².

СВЕДБЕРГ Теодор (1884.30.8, Вальбо — 1971.26.2) — швед физик кимёгари. Швед Киrolлик ФА аъзоси (1934). Упсал ун-тини тугатган (1907). 1921 й.дан проф. Упсалдаги Ядро кимёси инти директори (1949 й.дан). Асосий илмий тадқиқотлари коллоид кимё, молекуларнинг ўлчамлари ва шакллари аниқлаш ҳамда электрофорезга оид. С. молекуларнинг мавжудлигини ва замонавий молекуляркинетик тасавурларни асослаб берган (1907). Эритмалардан коллонд заррачаларни ажратиб олишнинг ультрацентрифугалаш усулини кашф этган (1919) ва юкори дисперс золларни текшириш учун ультрацентрифугалар ясаган (1923). Нобель мукофоти лауреати (1926).

СВЕРДЛИН Лев Наумович (1901.16.11, Астрахон — 1969.29.8, Москва) — Халқ артисти (1954). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1944). 1921 й. Туркистон Сиёсий бошқармаси қошидаги театр студиядан С. Москвага ўқишга жўнатилган. Ўқишни тугатгач (1926), 1937 й.гача Мейерхольд, 1937—40 й.лар Вахтангов театрларида, Москва драма театри, 1954—67 й.лар В. Маяковский номидаги театрда ишлаган. С. ўзбек профессионал актёрларининг биринчи муаллимларидан. У 1924—30 й.лар Москвада биринчи ва иккинчи ўзбек драма студияларида дарс берган («Қоровул уйқуси», «Ёркиной» спектаклларино сахналаштирган). Тихон («Момақалдирик»), Полоний («Хамлет»), Хлебников («Номус қонуни»), Мелоди («Шоир қалби») ва б. сахнада яратган энг яхши ролларидан, «Москвадан йироқда» (Залкинд), «Мовий денгиз ёнида» (Юсуф), «Токқа қочган Алитет» (Алитет), «Йўл» (Беимбетов) каби фильмларда суратга тушган. Тошкентда онаси яшагани туфайли у Ўзбекистонга тезтез

келиб турган ва миллий киномизнинг шаклланишига муносиб ҳисса қўшган. 1943 й. С. «Насриддин Бухорода» фильмида Хўжа Насриддин образини яратган. Шунингдек, Тошкент киностудиясида яратилган «Унинг исми СухэБатор» («Монголкино», 1942) фильмида ҳам СухэБатор ролини ўйнаган.

СВЕРДЛОВСК ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. 1934 й. 17январда ташкил қилинган. Майд. 194,8 минг км². Аҳолиси 4489,8 минг киши (2002), асосан, руслар (88,7%), шунингдек, татар, украин, бошқирд, мари, немис ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 87,5%. Маркази — Екатеринбург ш. Бошқа йирик шаҳарлари: Нижний Тагил, КаменскУральский, Первоуральск, Асбест, Серов. 30 маъмурий туман, 47 шаҳар ва 100 шаҳарча бор.

Св. Ўрта Уралда, Шим. Уралнинг шарқий ён бағирларида ва ёндош текисликларда, асосан, Уралдан шарқда жойлашган. Вилоят худудининг 1/4 қисми Урал тоғлари б-н банд. Энг баланд жойи (1569 м) Шим. Уралда. Шарқда Ғарбий Сибирь текисликлари бошланади ва вилоят худудининг 2/3 қисмини ташкил этади.

Фойдали қазилмалардан темир рудаси (Қачканар, Високое, Благодать тоғлари), мис рудалари, боксит (Шим. Урал боксит Ҳавзаси), олтин, платина, асбест, ўтга чидамли материаллар, сульфат қолчедани, асл тош қонлари бор. Қўнғир қўмир ва тошқўмирнинг қатта захиралари мавжуд. Иклими континентал, текисликларда январнинг ўртача т-раси —20°, июльники 16—19°. Вегетация даври 130 кун. Йилига 500— 350 мм ёгин ёғади. Дарёлари Тобол ҳавзасига мансуб. Гидроэнергиянинг умумий ресурслари 0,7 млн. кВт. Тоғларда, асосан, игна баргли тайга (асосан, қорақарағай), қайин ўрмонлари ҳам бор. Урал шарқининг шим.да подзол тупроқларда қарағай ўрмонлари ўсади, пасткам жойларда қорақарағай аралаш кедр тайгаси мавжуд. Худудининг 61%

ўрмон. Ёввойи ҳайвонлар (тийин, тулки, сувсар, қуён, соболь ва б.) овланади. Вилоят худудида Пишмабўйи борзор миллий боғи, Висим, Денежкин Камень кўриқхоналари бор. Боткоклик кўп.

Саноатининг асосий тармоклари: қора металлургия (С.в.да Россиядаги қора металллар прокатининг 12% ва пўлатнинг 13% ишлаб чи қарилади), рангли металлургия (асосан, мис, алюминий, никель и.ч.), машинасозлик (коншахта ва металлургия жиҳозлари, турбиналар, Россия емозука йиғиш комбайнларининг 72%, катта юк ташувчи Россия вагонларининг 43%, генераторлар, юқори вольтли аппаратура, компрессорлар, минорали кранлар, металл кесувчи станоклар, кимё, ўрмон ва ёғочсозлик саноатлари учун асбобуқуналар; ҳарбий йўналишдаги маҳсулотлар и.ч.нинг анча қисми, авиация оптикаси, ракета мажмуалари, танклар ва б.; халқ истеъмоли моллари — кир ювиш машиналари, радиоаппаратура, чангсўргичлар, ошхона комбайнлари ва б.), кимё (пластмассалар, минерал ўғитлар, техник резина буюмлари, шу жумладан, автомобиль шиналари; олтингугурт кислотаси, кимё реактивлари ва б.), ўрмон ва ёғочсозлик (фанера, целлюлоза, қоғоз), қурилиш материаллари, енгил (тўқимачилик, тикувчилик, пойабзал, мўйна), озик-овқат саноатлари қорхоналаридир.

Қорхоналардан энг йириклари: «Уралвагонзавод», «Уралмаш» «Уралэлектротяжмаш», «Уралхиммаш» и.ч. бирлашмалари, машинасозлик, турбомотор, электротехника, «Свердлесмаш», Алапаев механика, Кушва ёғочсозлик станоклари, «Лесхозмаш», Урал оптика-механика з-длари, «Автоматика» илмий и.ч. бирлашмаси ва б. Енгил саноат қорхоналари Екатеринбургда жойлашган. Белоярск АЭС, Рефга, Ўрта Урал, Юқори Тагил, Қуйи Тура, Серов иссиқлик электр ст-ялари ишлаб турибди.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — чорвачилик. Асосан, қорамолнинг сут ва гушт-сут зотлари боқилади, паррандачилик,

чўчкачилик, қўйчилик ва эчкичилик ривожланган. Озуқа, дон экинлари, сабзавот (йирик шаҳарлар атрофида), картошка экилади. Дарёларида кема қатнайди. «Кольво» халқаро аэропорти ва маҳаллий аҳамиятдаги «Ўктус» аэропорти (Екатеринбург) бор. 1991 й.дан Екатеринбургда метрополитен ишлаб турибди. Т.й.лар узунлиги — 3570 км. Қаттиқ қопламали автомобиль йўллари уз. 10317 км. Уренгой — Помари — УжЕкатеринбург қоронга транзит газ қувури ва Сургут — Пермь — Нижний Новгород нефть қувури ўтади. Қурьи, Нижние Серги, Самоцвет, Молтаево Озеро ва б. қоронга мавжуд. 14 олий ўқув юрти (шу жумладан, Урал ун-ти), 10 театр, 22 музей бор.

СВЕТОФОР (рус. свет — ёруғлик ва юн. phoros — элтувчи) — ёруғлик сизнали берадиган электр қорилма. Пиёдалар ва транспорт воситаларининг қўчада, йўлда ва т.й.дан ўтиш жойларидаги ҳаракатини ҳамда т.й. таркиби қатновини тартибга солиб туриш учун ишлатилади. Семафор тарзида С. биринчи марта 1868 й. Лондонда ўрнатилган. Қўлда бошқариладиган биринчи электр С. 20-а. бошида АҚШ да пайдо бўлган (унда фақат яшил ва қизил чироклар бўлган). Дастлабки 3 рангли (яшил, сариқ ва қизил) С. 1918 й. НьюЙоркда, 1930 й. Москвада ишлатилган. Сдан т.й.да фойдаланиш 20-а. бошларида раем бўлган. С.ларни ўрнатиш ва улардан фойдаланиш қоидалари Венада 1968 й. қабул қилинган «Йўл белгилари ва сизналлари ҳақида конвенция» ва бу конвенцияни тўддирувчи Европа келишуви (1971, Женева) талабларига қўра белгилаб қўйилган. Ўзбекистонда 2001 й. халқаро меъёрлар асосида ишлаб чиқилган «Йўл ҳаракати қоидалари»га риоя қилинади (қ. Йўл белгилари).

С.нинг 1, 2 ва 3 секцияли ҳамда қўшимча секцияли хиллари бор. Бир секцияли С.да фақат бир хил — сариқ ёки қизил чирок ёнади. Сариги ўчибёниб, ҳайдовчиларни огоҳлантириб туради. Агар транспорт воситасини тўхтайтиш

лозим бўлса (мас, т.й.дан ўтиш жойларида, ўт ўчириш автомобиллари чиқадиган жойларда ва ҳ.к.), қизил чироқ ёнади. Икки секцияли С.да 2 хил — яшил ва кизил чироқ ёнади. Асосан, шаҳарларда т.й.дан ўтиш жойларига ўрнатилади. У ч секцияли С.да уч хил — яшил, сарик, ва кизил чироқ ёнади. Тик ва ётиқ жойлашган хиллари бор. Асосан, йўл (кўча) чорраҳаларига ўрнатилади.

Яшил чироқ ёнганда рельсиз транспорт воситалари барча йўналишларда, трамвай эса тўғрига ва чапга ҳаракатланиши мумкин. Қизил чироқ ёнганда барча транспорт воситаларининг ҳаракати тўхтайди, трамвай эса ўнгга бурилиши мумкин. Сарик чироқ ёнганда чорраҳага яқинлашаётган транспорт воситалари тўхтайди, чорраҳага кирганлари чорраҳани бўшатади, сигнал ўзгаришини кутиб турганлари ҳаракатланишга тайёрланади. Ўчибёниб турадиган сарик чироқ ҳайдовчиларни огоҳлантиради.

Кўшимча секцияли С. чапга бурилиши, ўнгга бурилиши, иккала томонга бурилиши ва 3 томонли чорраҳаларда тўғрига ҳаракатланишни кўрсатади. Бундай С.лар серҳаракат чорраҳаларга ўрнатилади. Кўшимча секциядаги «стрелка» сигнали ёнганда (С.даги қайси асосий чироқ ёнганидан қатъий назар) транспорт ёнган стрелка йўналишида ҳаракатланиши мумкин.

С.лар чорраҳа четига, ўртасига осиб қўйилиши, махсус устунга ёки бино деворига ўрнатилиши мумкин. Улар, асосан, автоматик тарзда ёниб ўчади. Шу мақсадда ЭХМ дан ҳам фойдаланилади. Ҳаракатни автоматик бошқаришнинг уйғунлаштирилган тизими борган сари кенгроқ қўлланилмоқда. Бунда, мас, бир йўналишда ўрнатилган С.лардан бирининг яшил чироғида ўтган транспорт маълум тезликда (мас, 45 км/соат) ҳаракатланса, навбатдаги С.нинг ҳам яшил чироғига тўғри келади ва ҳ.к. Қандай тезликда ҳаракатланиш кераклиги ҳақидаги белги ҳар қайси С. яқинига осиб қўйилади. Бундай тизим «яшил

тўлқин» деб аталади. Сдан саноатда диспетчерлик (бошқариш) да ҳам фойдаланилади.

Т.й. светофори ст-ялар ва ўтиш жойларига ўрнатилиб, т.й. таркибининг ҳаракатини тартибга солади ва унинг тезлигини белгилайди. Бундай С.да яшил, кизил, кўк, сарик ва сутрангок чироқлар бўлади. Т.й.нинг автоматик ёки ярим автоматик блокировка б-н таъминланган бир қисмини бошқаради.

СВИРИДОВ Георгий Васильевич [1915.3(16)12, ҳоз. Курск вилояти Фатеж ш. — 1998, Москва] — рус композитори ва жамоат арбоби. Халқ артисти (1970). Меҳнат Қаҳрамони (1975). 20-а. мусика санъатининг йирик намояндаси. Ленинград консерваториясини тугатган (1941). Россия композиторлар уюшмаси бошқаруви раиси (1968—73). Ижодий услуги рус мусика фольклори, шунингдек, 20-а. мусика анъаналари б-н узвий боғланган; асарлари мазмундорлиги, равшан ва содда ифодаси б-н ажралиб туради. Айниқса, вокал ва вокалсимфоник жанрларга кенг мурожаат қилган: «Есенин хотирасига» вокалсимфоник поэмаси, «Патетик оратория», «Курск қўшиқлари», «Баҳор кантатаси», «Пушкин гулгачамбари», романс туркумлари ва б. Симфоник, камерчолғу асарлар, спектакль ва кинофильмлар учун мусикалар ёзган. Давлат мукофоти (1946, 1968, 1980), Россия давлат мукофоти лауреати (1994).

СВИТА (геологияда) — бирор р-ннинг геологик кесимида асосий регионал стратиграфик аҳамиятга эга бўлган таксонометрик бирлик, чўкинди, вулканоген ёки метаморфик тоғ жинслари катламлари мажмуи. Таркибига кўра, бир хил жанслардан, баъзида турли типдаги жинсларнинг кетма-кетлигидан иборат бўлади. С.нинг чегаралари баъзан умумий стратиграфия шкаласи чегарасидан фарқ қилиши мумкин, лекин унинг ичида стратифафик номуносиблик бўлмайди. Горизонтал йўналишда С. структура-

фашиал зона ёки геологик регион ҳамда чўкинди йиғилиши хавзаси чегаралари б-н ажратилади. С.нинг ёши энг тўлиқ бўлган кесим (стратотип) ёки бир нечта кесимлардан (улар бир биридан фарқ қилиши мумкин) аниқланади. С.лар юқори, ўрта, қуйи каби кичик свиталарга бўлинади, улар номига геофафик жойнинг номи қўшиб айтилади. Бир нечта С.лар серияга бирлаштирилади.

СВИФТ (Swift) Жонатан (1667.30.11 Дублин — 1745.19.10) — инглиз ёзувчиси, жамоат арбоби. 1682—88 й.ларда Дублин ун-тининг Тринитиколлежида таҳсил кўрган. Илк асарлари — «Вильям Сэнкрофтга қасида» (1690) ва «Конгривга қасида» (1693). «Китоблар жанги» (1697) памфлетининг давоми «Бочка ҳақида эртақ» ҳажвияси (1704) да католик, англикан ва пуритан черковлари орасидаги кураш пародия руҳида тасвирланган. «Мовутчининг хатлари» (1723—24) ва «Камтарин таклиф» (1729) памфлетларида ирланд халқи бошидан кечираётган зулм қораланган. «Дунёвий суҳбатчилар» (1738), «Малайларга ўғитлар» (1745) каби ҳажвиялари ҳам бор. С. ижодидаги энг муҳим ва ягона роман — «Гулливернинг саёҳатлари» (1—2-ж.лар, 1726) инглиз жамиятидаги иллатларни фош этувчи аччиқ сатира, ўткир айбномадан иборат. Гулливернинг хаёлий ўлкалар — лилипутлар (митти одамлар), бробдингнелар (улканлар), гуингнмлар (аклли отлар) мамлакатларига қилган саёҳатлари б-н боғлиқ ҳолда адиб реал воқеликдаги янгича муносабатлар, босқинчилик урушлари, давлат идораларидаги соткинлик, судьяларнинг адолатсизлиги ва б. ларда акс эттирган.

С. сатираси унинг ижодида хос бўлган маърифатпарварлик асосида ривожланиб, хусусий ва ижтимоий иллатларни тугатиш зарурлигини таъкидлаган гуманистик пафос б-н чамбарчас боғлиқ.

Ас: Гулливернинг саёҳатлари, Т., 1948.

СВЯТОСЛАВИ (? 972) Киевнинг улуг князи. Князь Игорнинг ўғли. 964 й.дан бошлаб Киевдан Ока, Волга бўйи, Шим. Кавказ ва Болқон я.о.га юришлар қилган; вяттичларни хазарлар ҳукмронлигидан озод этган, Волга Булгорияси б-н урушган, Хазар хоқонлигини тормор келтирган (965), 967 й. Болгария б-н Дунай бўйига эгалик қилиш учун курашган. Венгерлар, болгарлар ва б. б-н иттифок бўлиб, Русь—Византия урушини олиб борган (970—971). Киев давлатининг ташқи сиёсий аҳволини мустаҳкамлаган. Днепр остоналарида бижанаклар томонидан ўлдирилган.

СДР (инг. Special Drawing Rights, SDR), махсус қарз олиш ҳуқуқлари — халқаро захира ва тўлов воситаси. Халқаро валюта фонди (ХВФ) томонидан чиқарилади. Биринчи марта 1970 й.да 9,5 млрд. доллар, 1978—81 й.ларда умумий миқдори 21,3 млрд. доллар миқдоридан чиқарилган. СДР тизимида фақат ХВФ га аъзо давлатларгина иштирок этишлари мумкин. СДР фақат расмий, давлатлараро даражада амал қилади ва Марказий банклар ва халқаро ташкилотлар томонидан муомалада қўлланилади. СДР эмиссияси ХВФ Ижроия кенгашининг халқаро ликвид захиралар етишмай қолганлиги ва уларга Фонднинг махсус ҳисобварақларида кредит қайдлари кўринишида эҳтиёжларни баҳолаш тўғрисидаги хулосасига кўра амалга оширилади. СДРга аъзо мамлакатлар ўртасида уларнинг ХВФ даги квоталарига мутаносиб ҳолда тақсимланади. Мамлакатларга СДР берилиши улардан олтин ёки валюта бадалларини талаб этмайди, СДР нинг амал қилиши давлатлараро келишувларга асосланади. Шунингдек, ХВФ ва унинг бошқарувчилари кенгаши қарорига кўра, ХВФ га аъзо бўлмаган мамлакатлар, расмий мақомга эга бўлган бошқа халқаро, минтақавий ва миллий муассасалар ҳам СДР дан фойдаланишлари мумкин. Тижорат банклари ва хусусий шахслар СДР эгалари бўла олмайди.

Дастлаб СДР қиймати АҚШ доллари олтин микдорига тенглаштирилган. 1974 й. июнь ойидан унинг курси энг кўп товар ва хизматлар экспорта ҳажмида расмий отстал йажэаот тахираларига эга бўлган 16 мамлакат валюталарининг ўртача курси асосида белгиладиган бўлди. Валюта савати таркиби ва микдорий кўрсаткичлари ҳар 5 йилда қайта кўриб чиқилади.

СДР қиймати ва валюта савати таркибини аниқдаш охириги марта 2000 й. окт. ойида ўтказилган ва 2001 й. янв. ойидан кучга кирди. 2001—2005 й.лар учун СДР қиймати 4 асосий валюта (АҚШ доллари, Букж Британия фунтстерлинги, евро ва Япония иенаси) бўйича ҳар куни Лондон биржасида белгиланади. 2003 й. 4 нояб. да 1 СДР расмий курси 1,43 АҚШ доллари тенг бўлди. Ўзбекистон Республикаси валютаси — сўмга нисбатан СДР курси: 1 СДР = 1460 сўм 35 тийин (2004, 20 янв.).

Фарҳод Қурбонов.

СЕАРА — Бразилиянинг шим. шарқий қисмидаги штат. Майд. 146,3 минг км². Аҳолией 7,4 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Форталеа ш. Шим. да Атлантика океани соҳил бўйи пасттекислигига ўтиб борувчи Бразилия яситоғлигининг шим. шарқий ён бағирларида (бал. 300—600 м) жойлашган. Иқлими субэкваториал иқлим, ўртача т-раси янв. да 27°, июлда 25°. Йиллик ёғин 1000—1300 мм. Ўрмонлар, саванналар, даре водийларида пальмазорлар бор. Хўжалигининг етакчи тармоғи — қ.х. ва ўрмон хўжалиги. Асосан, пахта, банан, шакарқамиш, маниок, маккажўхори, дуккакли экинлар, кофе, тамаки, цитрус мевалар етиштирилади. Ички ҳудудларда экстенсив чорвачилик, шаҳарлар атрофида сут чорвачилиги ривожланган. С. карнауб пальмаси толаси тайёрлаш, кешью ёнғоғи, каучук йиғиш бўйича мамлакатда 1-ўринда. Озиқовкат, тўқимачилик саноати корхоналари бор. Гипс, қурилиш шағаллари, магнезит, денгиздан туз олинади. Асосий портлари:

Форталеа, Мукурупи, Аракаги.

СЕБАРГА (*Trifolium*) — дуккакдошларга мансуб бир, икки ва кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми, емхашак экини. 200 га яқин тури Шим. ярим шарнинг мўътадил, шунингдек, субтропик минтақаларида, қисман Жан. Америка ва Африкада учрайди. Кизил (*T. pratense* L.), пушти С. (*T. hybridum*), оқ С. (*T. repens*), миср С.си (*T. alexandrinum* L.), эрон С.си (*T. resupinatum* L.) турлари дехқончиликда кенг тарқалган. Ўзбекистонда, асосан, кизил С., миср С.си (берсим) ва экилади. Кизил ёки ўтлок С.си икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизи ўқ илдиз, 30 — 40 см чуқурликда жойлашади, айримлари 1 м гача боради; илдизида 1—3 мм ли туганаклар ҳосил бўлади. Пояси тик усади, шохланади. Барги 3 бўлакли, четлари текис, бандининг уз. 12—20 см. Гули майда, кизил, оқ, бинафша. Гултўплами думалоқ, баъзида шингилсимон. Бир тўпламда 100—135 гул мавжуд. Меваси 3—6 уруғли дуккак, ранги сарик, кўнғир. Уруғи сарик, бинафша; майда, 1000 та уруғи вазни 1,2—2 г. Уруғи 1—2° ҳароратда униб чиқади. 15—29° да яхши ўсиб ривожланади. Мўътадил нам иқлимга мослашган. Экилганидан кейин 6—7 кунда униб чиқди. Майсаси 65—80 кунда гуллайди, 110—120 кундан кейин уруғи пишади. Кизил Сдан юқори тўйимли кўкат, пичан, силос, витаминли ўт уни тайёрланади. 100 кг кўкатида 20 озука бирлиги, 2,7 кг оқсил, 380 г кальций, 70 г фосфор, 400 мг каротин; 100 кг пичанида эса 52,2 озука бирлиги, 7,9 кг оқсил, 1200 г кальций, 340 г фосфор, 2500 мг каротин мавжуд. С. тупроқни азот б-н бойи тади. 1 га да 100—200 кг ҳисобида соф азот тўплайди. Бир далада С. 2—3 йил давомида ўстирилади. Ҳар ўримда 1—3 марта суғорилади. Тўйимли пичан, кўкат олиш учун гуллаган даври бошланиши б-н ўриб олинади. Ўзбекистонда қизил С.нинг Ўзбекистон шолчилик и.т. интида УзРос (1954) ва Ўзбекистон 3 (1981)

навлари чиқарилган ва барча вилоятлар учун р-нлаштирилган.

Касалликлари: антракноз, рак, фузариоз, аскохитоз, занг.

Зараркунандалари: узунтумшук, шилимшик.

Ад.х Отабоева Х. ва б., Ўсимликшунослик, Т., 2000.

Халима Отабоева.

СЕБАРГА ТУНЛАМИ [*Discestria trifollii* Hufn. (*Scotoqramma trifollii* Rott.)]— тулдамлар оиласига мансуб капалак. Кулрангкўнғир ёки сарғишкўнғир тусли. Қанотлари ёзилганда 34—38 мм. Қанот четлари оқиш, якқол кўринадиган Мшаклидаги нақши бор. Ғумбаги кизғишсарик. Ст. апр.дан окт.гача учади, тухумини (25 тагача) ўзи озикланадиган ўсимлик баргларининг усти ёки остига қўяди. Тўлиқ ривожланиш цикли ҳароратга қараб 27—74 кун. Ўрта Осиёнинг суғорма деҳқончилик минтақаларида йилига 3 авлод беради. 40 га яқин маданий ўсимликлар, шу жумладан, ғўза, қаноп, зиғир, тамаки, беда, себарга, нўхат, маккажўхори, ковоксимонлар ва б.ни зарарлайди.

Кураш чоралари: 80% ли хлорофос (0,8—1,5 кг/га) ёки пиретроид эмульсияларини пуркаш. Тухум қўйиш бошланган даврда 1 га майдонга 60—80—60 минг хисобида трихограмманм 3 навбатда қўйиб юбориш ва б.

СЕБЗОР — ўтмишда Тошкентдаги даҳа номи. Шаҳарнинг шим.ғарбий қисмида жойлашган. Тошкентнинг 4 даҳасидан бири. Худуди жиҳатидан энг кичиги. Чегараси ғарбдан Сағбон ва Кррасарой кўчаларининг оралиғидан (хоз. Зарқайнар кўчасининг ғарбидан), жан. дан Жангоб ариғидан ўтган. Шаҳарнинг шим. ва шарқ томондаги мавзеларида (Алвастикўприк, Ҳасанбой, Кўктерак, Бойқўрғон, Болтамозор, Гурунчарик ва б.) себзорликларнинг дала ховлилари, боғлари бўлган. Тошкентнинг энг кад. ариқларидан бири — Кайковус

С. худудидан ўтган. Шайбонийлардан Суюнчўжухон томонидан бунёд этилган (1525 й.) Кайковус чорбоғи унинг бўйида жойлашган. 19-а. ўрталарида С.да 65 та маҳалла, 3 Мадраса (Барокхон, Мўйи Муборак, Бекларбеги), 78 масжид бўлган, шаҳарнинг 3 дарвозаси (Лабзак, Тахтапул, Қорасарой), Эскижува бозорининг катта қисми, асосан, С. худудида жойлашган. Аҳолиси (1870й.ларда 18650 киши), асосан, хунармандчилик, шаҳар ташқарисидаги ерларида деҳқончилик б-н шуғулланган. Мухаммад Солихнинг «Тарихи жадидаи Тошкант» асарига С. Ҳазрат Имом Қафқол Шоший даҳаси номи б-н қайд этилган. С.да Қафқол Шоший (Хаста Имом) мақбараси, Барокхон мадрасаси ва б. меъморий ёдгорликлар жойлашган.

С. аҳолиси, айниқса, косиблари б-н шуҳрат қозонган, уларнинг маҳсулотлари Туркистон ўлкасининг бошқа шаҳарларига ҳам тарқалган. Аҳоли, шунингдек, ип газлама тўқиш ва чигга гул босиш б-н машғул бўлган. Тахтапул, Чувалачи, Қорасарой, Ёв, Себзор ва Қозикўча маҳалла ва мавзелари аҳолиси ғалла экинлари ҳам экишган; мол жаллоблари даҳа аҳолисининг ўзига тўқ табақасини ташкил этган.

Ад.х Маллицкий Н.Г., Тошкент маҳалла ва мавзелари, Т., 1996; Мухаммаджонов А., Қадимги Тошкент, Т., 2002.

Машхура Шарипова.

СЕБОРЕЯ (лот. sebum — ёғ ва юн. rhoia — кечмоқ) — тери касаллиги. Ёғ безлари функциясининг бузилиши б-н кечади. Асосан, гипофиз безининг фаолиятига, ёғ алмашинуви ва тери ёғ безлари ишининг бузилишига боғлиқ. С.да ёғ безларидан ажралиб чиқадиган ёғ кўпайиб ёки камайиб кетиб, сифати ҳам ўзгаради. Кўпинча балоғатга етаётган ўсмирларда учрайди. Киши қариганида С. аломатлари камайдиган ёки йўқолиб кетади.

С, асосан, юз, бош, кўкракнинг юқори қисми ва елкада, яъни ёғ безлари кўп жой-

лашган ерларда учрайди. С б-н оғриган кишилар териси устида ишқорий муҳит бўлиб, у йирингли касалликлар пайдо бўлишига олиб келади. Бундай беморлар юзига хусунбузар тошади, соч тўкилиб, сийраклашади.

Мойли ва курук С. бор. Мойли С.да тери ялтираб туради. Тери ёғ безларининг тешиклари кенгайиб кетганлигидан, бурун катаклари атрофидаги тери апельсин пўстига ўхшаб қолади. Ана шу кенгайган ковакларга музгуч қават хужайралари, ёғ, чанг ва кир йиғилишидан тери кулранг тусга киради.

Бошдаги сочлар ёглик, ялтироқ, баъзи ерларда бирбирига ёпишган, таги қасмокли бўлади. Тери қаттиқ қичишади, шу боис бемор қичийвериб, бошини тирнаб юборади, ҳатто сизлогич, ширинча каби йирингли касалликлар кузатилади.

Курук С.да, аксинча, ёғ кам чиқади, тери юпка ва курук бўлади. Бошга қазғоқ йиғилади. Баъзан қазғоқ бирбирига ёпишиб, кулранг таангачалар ҳосил қилади. Қазғоқ ва тангачалар остидаги терининг ранги ўзгармайди. Сочлар курук, нозик, мўрт, хира ва учидан иккига айрилган бўлади. Бемор баданига пуштиқизил, усти кипикли, катталиги ва шакли ҳар хил доғлар тушади.

Баъзи бир беморда С.нинг ҳар иккала хили, яъни баданнинг ёғ безлари кўп жойлашган қисмида ёғли С., терининг бошқа ерларида ҚУРУҚ С. учраши мумкин.

С.да аччик, ёглик овқатлардан парҳез қилиш, спиртли ичимликлар ичмаслик керак. Спорт б-н шуғулланиш, кўпроқ витаминларга бой овқатлар истеъмол қилиш, дам олиш, сайр қилиб, организмни чиниқтириш зарур. Терининг ҳолатига қараб парвариш қилиш (қ. Тери), зарур бўлса, врачга кўрсатиб даволатиш керак.

СЕБУ — Филиппиндаги шаҳар. Себу провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 662 минг киши (2000), Себу о.нинг шарқий қисмидаги порт. Аэропорта халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг

Маниладан кейин 2ўриндаги иктисодий ва маданий маркази. Қ.х. районининг савдотақсимот маркази. Нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат (шакарқанд, ёғмой) саноати корхоналари; ун-т бор. Меъморий ёдгорликларидан 16— 17-а.ларда қурилган форт, черков ва б. сақланган. Шаҳар яқинида мис қони бор.

СЕВАН, Гўкча — Арманистон ва Кавказдаги энг қатта қўл, 1900 м баландликда. Майд. 1360 км². Ўргача чуқ. 28,5 м. Энг чуқур жойи 83 м. С.ни 2 та бурун шим.ғарбий (Кичик С.) ва жан.шарқий (Қатта С.) қисмларга ажратиб туради. Қўлга 28 сой қуйилади, қўлдан Раздан (Занга) дарёси оқиб чиқади. Бу дарёга 6 та ГЭС қурилган. Сда хонбалиқ ва б. балликлар овланади. Қўл суви ва Раздан дарёсининг сувидан Севан ГЭС каскадида фойдаланилади. Арпа дарёсининг суви ни қўлга қуйиш учун Арпа — Севан тоннели (уз. 49 км) қурилган. С. соҳилида Севан ш. жойлашган. Қўл атрофи дам олиш зонасига айлантирилган. Туризм ривожланган.

СЕВАСТОПОЛЬ (1784 й. гача Ахтиар) — Украинанинг Крим Республикасидаги шаҳар. Қора денгизнинг Севастополь қўлтиғи соҳилида. Денгиз порти, т.й. станцияси. Автомобиль йўллари туғуни. Аҳолиси 360 минг киши (1997 й.) Қадимда С. ўрнида антик Херсонес ш. бўлган. Кримни Россия босиб олгандан кейин (1783) шаҳар ва портда қурилиш ишлари авж олдирилди ва 1784 й.дан С. деб аталди. 1802 й.дан Таврия губернияси таркибида. 1804 й.да Қора денгизнинг асосий ҳарбий порти деб эълон қилинди. 1875 й.да С. — Лозовая т.й. қуриди ва шаҳар Симферополь б-н боғланди. 1941—42 й.ларда С. ва унинг атрофида қаттиқ жанглар бўлган. 1945 й.да С.га қаҳрамон шаҳар унвони берилди. Шаҳар уруш ҳаракатлари даврида деярли бутунлай вайрон қилинган эди. «Севастополь мудофааси» панорамаси (1902—04 й.лар, рессом Ф.А.Руббо) тикланди, 1944 й. 7

майда «СапунГорани штурм қилиш» диорамаси барпо этилди (1959).

С. — Қора денгиз харбий флотининг асосий базаси. Кемасозлик ва кема таъмирлаш, приборсозлик, «Химггром» ва б. корхоналар, озик-овқат, энгил, ёғочсозлик саноатлари бор. Приборсозлик инти, 2 театр, бир қанча музей, жумладан, Қора денгиз флоти, бадий музейлар, Жан. денгизлар биологияси ин-ти аквариуми мавжуд. С.да тарихий ва меъморий ёдгорликлардан Петропавловск черкови (1843—48), Граф пристани (1846) сақланган.

СЕВЕРОВДИНСК (19381957 й.ларда — Молотовск) — РФ Архангельск вилоятидаги шаҳар (1938 й.дан). Оқ денгиз соҳилида, Северная Двина дарёсининг денгизга қуйилиш жойида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 233,8 минг киши (1998). Мудофаа, ёғочсозлик, озик-овқат саноатлари корхоналари мавжуд. Йўл машиналари, қурилиш материаллари и.ч. корхоналари, тикувчилик ва паррандачилик ф-калари, ўрта махсус билим юрти, драма театри бор.

СЕВЕРОДОНЕЦК — Украинанинг Луганск вилоятидаги шаҳар (1958 й.дан). Северский Донец водийсида, Лисичанск т.й. станциясидан 6 км. Аҳолиси 135 минг киши (1990й.лар ўрталари). «Азот», «Стеклопластик» и.ч. бирлашмалари, ёғочсозлик, уйсозлик ктлари, приборсозлик, электрон ҳисоблаш машиналари, озик-овқат саноати корхоналари ва б. бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Бир неча и.т. инти, кимёмеханика, муסיқа ўрта махсус билим юртлари мавжуд.

СЕВЕРСКИЙ ДОНЕЦ - Украина ва РФдаги дарё. Дон дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 1053 км. Ҳавзасининг майд. 98,9 минг км². Ўрта Россия қирларинингжан. ён бағирларидан бошланади. Юқори оқимида (Белгород ш.гача) тўғонлар қурилган. Ўнг соҳили

баланд ва тик. Ҳавзасида эски ўзан ва боткоқлик кўп. Асосий ирмоқлари: Оскол, Айдар, Калитва. Қор сувларидан тўйинади. Март—апр.да тошади. Ўртача сув сарфи 160 м³/сек. Дек.—янв.да музлаб, мартнинг охирида муздан бўшайди. Донецк ш.гача кема қатнайди (222 км масофада). С.Д.нинг қуйилиш жойида йирик УстьДонецк порти бор. Дарё бўйида Белгород, Чугуев, Изюм, Лисичанск, Счастье, Донецк, КаменскШахтинский, Белая Калитва ш.лари жойлашган.

СЕВЕРЦОВ - Николай Алексеевич (1827.20.10, Воронеж — 1885. 26.1) — рус зоологи, зоогеографи ва сайёҳи. Москва ун-тини тугатган (1846). Ўрта Осиёга бир неча марта сайёҳат қилиб (1857|1879), Тяньшан ва Помир тоғлари ҳамда Қизилқум чўлини тадқиқ қилган; уларнинг фаунаси, географияси ва геологиясини ўрганган; Помир орографияси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига оид бой материал йиққан; Россия ва Туркистон қушларининг тарқалиши ва ҳаётига оид тадқиқотлар олиб борган; қушлар коллекциясини тўплаган. С. Палеарктикани зоогеофафик р-нлаштириш принципларини ишлаб чикқан. Ўрта Осиё тоғларидаги чўкки ва музликлар унинг номига қўйилган.

СЕВЕРЦОВ МУЗЛИГИ - Ўзбекистондаги энг йирик музлик. Қашқадарёнинг ирмоғи — Оксув дарёсининг юқори оқимида. Ҳисор тизмаси ғарбий қисмининг шим. ён бағрида. Майд. 1,38 км². Н.А. Северное номи б-н аталган. С.М.да гидрометеорологик ст-я ишлаб турибди.

СЕВЕРЦОВ ЧЎҚҚИСИ - Пётр I тизмасининг шим. ён бағридаги чўкки. Музгаза дарёсининг бошланиш жойида. Чўкки Н.А. Северное номига қўйилган. Альпинистлар С.ч.га 1974 й.дан чиқа бошлаган.

СЕВИЛЬЯ — Испаниянинг жан.

қисмидаги шаҳар. Андалусия мухтор вилояти ва Севилья провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 702 минг киши (1998). Гвадалквивир дарёси бўйидаги порт, денгиз кемалари ҳам кира олади. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг муҳим савдо, саноат ва маданий маркази. Машинасозлик (жумладан, электротехника, кемасозлик ва авиасозлик, қ.х. машиналари и.ч.), озиқ-овқат, тўқимачилик, кимё ва нефть кимёси саноатлари корхоналари мавжуд. Археология, нафис санъат музейлари, ун-т (1502) бор.

С. қадимда Гиспалис деб аталган. 3-а.да римликлар, 712 й.да араблар босиб олган. 1248 й.да Кастилия ва Леон қироллигига қўшилган. 15-а.да Сдан Колумбнинг 1-экспедицияси йўлга чиққан. 15—17-а.ларда С. Европада энг йирик савдо шаҳарларидан эди. Меъморий ёдгорликларидан АлҚаср саройи (12-а. охири), готика черкови (13—14-а.лар), кафедрали собор (собиқ Жоме масжиди), «Ла Хиралда» қўнғироқхонаси (12, 16-а.лар) ва б. сақланган.

СЕВР СУЛҲ ШАРТНОМАСИ (1920) — Версаль—Вашингтон тизими шартномаларидан бири, 1-жаҳон урушини якунлаган. 1920 й. 10 авг.да Севр ш.да (Франция) Антанта мамлакатлари ва унга қўшилган давлатлар б-н Туркия ўртасида имзоланган. Усмонли турк империясининг, шу жумладан, Туркия худудининг бўлиб олинишини расмийлаштирган. Лозанна конференцияси (1923)да бекор қилинган.

СЕВРЮГА (*Acipenser stellatus*) — осётрсимонлар оиласига мансуб балик. Уз. 220 см гача, вазни 80 кг гача. Танасида беш кагор суякчалар жойлашган бўлиб, улар орасида юлдузсимон пластинкалар бор. Мўйлови калта. С. шағалли сув тубига 20—630 минг увилдириқташлайди. Эркаклари 5—13, урғочиси 10—17 ёшида жинсий етилади. 30 йилча яшайди. Қора, Азов, Каспий, Орол денгизи

ҳавзаларида тарқалган. Умуртқасизлар ва майда баликлар б-н озикланади. Орол денгизида яшовчи С.лар кўпайиш учун Сирдарё ва Амударёга чиққач, гўшти ва увилдириғи учун овланади. Сузгич пуфагидан елим тайёрлашда фойдаланилади. Сунъий кўпайтирилади. Гидротехник иншоотлар қурилиб, дарёлар окимининг ўзгариши С. сонининг кескин камайишига олиб келди. Осётр, стерлядь, бакрабалиқ б-н дурагайи олинган.

СЕГЕД — Венгриянинг жан. қисмидаги шаҳар. Чонград медьесининг маъмурий маркази. Аҳолиси 166,1 минг киши (1997). Тиса дарёси бўйидаги порт. Мамлакатнинг иқтисодий ва маданий марказларидан. Йирик озиқ-овқат, тўқимачилик, тикувчилик, ёғочсозлик, кўнпойабзал, машинасозлик саноати корхоналари, резинатехника буюмлари з-ди мавжуд. ун-т, ФАнинг Биология инти, музей ва театрлар бор. 13—16-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган. С. яқинида нефть ва газ конлари топилган.

СЕГИЗБОЕВ Султон (1899.15.7, ҳоз. Окқўрғон тумани — 1938.15.6) — сиёсат ва жамоат арбоби. Аввал қишлоқ мактабида, сўнг Тошкент гимназиясида ўқиган. Иқтисод фанлари бўйича проф. (1930). С. 1916й. Туркистондаги миллий озодлик ҳаракатида қатнашган. 1918 й.дан хўжалик соҳасида раҳбарлик лавозимларида. Туркистон ўлка «Кўшчи» ташкилоти масъул котиби (1921—22). Фарғона вилояти партия комитети котиби (1923), Туркистон КП МК ташкилий бўлими мудири, Тошкент уезди партия комитети котиби (1924). Украина Старобельск округ партия комитети йўриқчиси (1925). 1925—30 й.ларда Қизил профессура ин-ти (Москва)да ўқиган, шу ин-т хузуридаги кечки ун-т декани. Бутуниттифоқ қ.х. академиясининг Ўрта Осиё филиали ва Пахтачилик ин-ти директори, Ўрта Осиё ун-тида кафедра мудири (1930—31). ВКП (б) Қозоғистон

ўлка комитетида бўлим мудир (1932—36),

Шим. Қозоғистон вилоят партия комитети 1-котиби (1937). Ўзбекистон ХКС раиси, СССР Олий Совети Иттифок Совети раиси ўринбосари (1937—38). Газ., жур. ларга муҳаррирлик қилди, иқтисод ва тарихга оид кўплаб мақолалар ездди. 1938 й. Тошкентда қамокқа олинди, қатағон қилинди. Ўлимидан сўнг окланди. С. хотираси абадийлаштирилган. Оққўрғон туманидаги ширкат хўжаликлари (2 та), мактаб, маҳалла, кўча, Мирзачўл туманидаги ширкат хўжалиги, Гулистон ш.даги тиббиёт коллежи, Тошкент ш.даги кўчалардан бири унинг номи б-н аталади, Мирзачўл ва Оққўрғон туманларида С. бюсти ўрнатилган.

Ад.: Ўзбекистон тарихи (1917—1991 й.), Т., 2000; Муҳиддинова Ф.П., Ҳасанов Қ. Султон Сегизбоев, Т., 1978.

СЕГМЕНТ (лот. segmentum — кесма, seco — кесаман) — 1) текисликдаги С. — эгри чизик ва шу ей учларини туташтирувчи ватар б-н чегараланган текис шакл. Доиравий АТВ С. юзи (расмга к.) ОАТВ сектор юзи б-н АОВ учбурчак юзининг айирмасига тенг; 2) фазовий С. — фазовий жисмни текислик б-н кесганда ундан ажратиб олинган шаклнинг сирти б-н шу текислик орасидаги қисми; 3) С. ёки кесма — тўғри чизикнинг А ва В нуктаси орасидаги нукталарнинг А ва В нукталарини ҳам ўз ичига олган тўплами. Бошқача айтганда, С. тўғри чизикнинг координаталари $a < x < b$ шартни қаноатлантирадиган нукталар тўплами.

СЕГНЕТ ТУЗИ, $C_4H_4O_6KNa_4H_2O$ вино кислотанинг калийнатрийли кўшалоктузи. Рангсиз кристалл модда. 100° да 3 молекула сувини йўқотади, тўртинчи молекула суви эса 130° да ажралади. Сувда яхши эрийди. Ст. фелинг реактиви таркибига қиради. Тиббиётда сурги сифатида ишлатилади.

СЕГНЕТОЭЛЕКТРИКЛАР - ташки майдон таъсири бўлмаганда ҳам муайян тра интервалида спонтан (ўз-ўзидан) кутбланиш қобилиятига эга бўлган диэлектрик кристаллар. С.нинг бу хоссаси электр майдон, деформация, транинг ортиши ёки камайиши каби таъсирлар остида кучли ўзгаради. «С.» термини биринчи марта 1655 й.да синтез қилиш йўли б-н вино кислотанинг натрийкалийли кўшалок тузи (сегнет тузи) — $NaKC_4H_4O_6 \cdot 4H_2O$ ни кашф қилган француз доришуноси Э. Сеньет (E. Seignette, 1632—98) номи б-н аталади. С.нинг ўз-ўзидан кутбланиш хусусиятини дастлаб 1920 й.да сегнет тузлари кристалларида Ж. Валашек, 1930йларда рус олимлари В. М. Вул, И.В.Курчатов ва П.П. Кобеколар аниқлаган. С.нинг электр хоссалари кўп жиҳатдан ферромагнетикларнинг магнит хоссаларига ўхшашлигидан хорижий адабиётларда С. ўрнида ферроэлектриклар термини ишлатилади. Сегнет тузи, барий титанат, триглицинсульфат, дигидрофосфат калий ва Менделеев даврий системаси элементларининг турли мураккаб бирикмалари С. ҳисобланади.

Сегнетоэлектрик хоссага эга бўлган кристалларда симметрия маркази бўлмайти, бутун мусбат ионлар маркази б-н манфий ионлар маркази мос тушмайди. Бу эса спонтан кутбланишнинг ҳосил бўлиши учун физик шароитни яратади.

С. бошқа диэлектриклардан қуйидаги характерли хоссалари б-н фарқ қилади: 1) оддий диэлектрикларда диэлектрик киритувчанлик е бир неча бирликка (мас, сув учун $\epsilon = 81$) тенг бўлса, С. учун е бир неча мингга тенг бўлиши мумкин; 2) е нинг қиймати маълум тра интервалида кучли ўзгариб боради. Мас, барий титанат учун тра 120° дан 80° гача пасайишида е нинг қиймати 2000 дан 6000 гача ортиб боради ва сўнгра яна камайиб кетади; 3) С. диэлектрик киритувчанликлари ташки электр майдон кучланганлигига боғлиқ равишда ўзгариб боради, бошқа диэлектрикларда эса е моддани характерловчи катталиқ бўлиб, майдон

кучланганлигига боғлиқ эмас; 4) электр майдон ўзгарганда кутбланиш вектори P нинг қийматлари майдон кучланганлиги E нинг қийматларидан кечикиб ўзгаради. Натижада P , E нинг айна вақтдаги қийматларигагина боғлиқ бўлмай, илгариги қийматларига кам боғлиқ бўлади. Сегнетоэлектрик кристаллардаги зарядларнинг ўзаро таъсирлашиши натижа-сида шу зарраларнинг диполь моментлари спонтан равишда бирбирларига параллел жойлашади. Диполь моментларининг бир хил йўналиши бутун кристаллга тарқалиши жуда кам учрайдиган ҳолдир. Одатда, кристалл бир қанча соҳаларга бўлиниб, ҳар бир соҳадаги диполь моментлар бирбирларига параллел жойлашган бўлади. Лекин турли соҳаларнинг кутбланиш йўналишлари ҳар хил бўлади, натижада бутун кристалл бўйича олинган натижавий диполь моменти нолга тенг бўлиши мумкин. Спонтан кутбланиш соҳалари доменлар деб аталади. Доменларнинг калинлиги ўн микрометрдан, юзаси эса бир неча сантиметр квадратдан ортик бўлади. Доменлар сони кристалл симметриясига боғлиқ. Ташки электр майдон таъсирида доменларнинг моментлари яхлит момент сифатида бурилади ва майдон йўналишига мос жойлашади.

Ҳар қандай S . учун шундай тра мавжудки, бу традан юқорироқ трада модада ўзининг ажойиб хусусиятларини йўқотади ва оддий диэлектрикка айланиб қолади. Бу трани Кюри нуқтаси T_c деб аталади. Сегнет тузининг иккита Кюри нуқтаси бор: -15° да ва $+22,5^\circ$ да; бу туз шу тра интервалидагина сегнетоэлектрик хусусиятга эга бўлади. Агар тра -15° дан паст ва $+22,5^\circ$ дан юқори бўлса, электр хоссалари оддий диэлектрикдан фарқ қилмайди. Кюри нуқтасида спонтан кутбланган ҳолат (кутбли фаза) дан спонтан кутбланиши йўқ бўлган ҳолат (кутбсиз фаза)га ёки акс йўналишида фаза ўтиши юз беради.

S .нинг пьезоэлектрик хоссасидан ультратовуш нурлатгич, товуш сигнал-

ларини электр сигналларига айлантирувчи асбоблар, босим датчиклари, катта сигимли конденсаторлар тайёрлаш ва б.да фойдаланилади.

СЕГОҲ (форс. — уч ўрин, уч парда) — 1) Ўн икки мақом тизимида маълум шўъба номи. Манбаларда кўрсатилишича, S . 3 поғонали товушқатор бўлиб, пардалари 2 та бутун тон оралиғида жойлашган; 2) Шашмақом ва Хоразм мақомлари таркибида бешинчи мақом. Товушқатори золий (минор) гаммага тўғри келади. Шашмақомдаги S .нинг мушқилот бўлими — Таснифи S , Хафифи S , Гардуни S , Мухаммаси S , Мухаммаси Ажам, Мухаммаси Мирза Ҳаким, Сақили Бастанигор, наср бўлими — 1 ва 2 гуруҳ шўъбаларидан иборат. Улардан биринчиси Сараҳбори S (6 та таронаси ва супориши б-н), Талқини S . (таронаси б-н), Насри S . (таронаси б-н), Наврўзи Хоро (учта таронаси ва супориши б-н), Наврўзи Ажам (таронаси б-н) ҳамда Уфар ва Супориш қисмларидан иборат. S .нинг 2 гуруҳ шўъбаси Мўғулчаи S . деб номланиб, Талқинча, Қашқарча, Сокийнома ва Уфар қисмларини ўз ичига олган. S . мақом пардалари асосида жуда кўп ашула ва чолғу йўллари яратилган: «Сегоҳ», «Гиря» III, «Илғор», «Гулузорим», «Фигон», «Нимчўпоний» ашуллари, «Мушқилоги Сегоҳ» куйи ва унинг уфари ва б. S . йўлларида Узбекистон композиторлари баракали фойдаланишган (мас, Р.Глиэр ва Т. Содиқовнинг «Лайли ва Мажнун» операси; Ю. Ражабий ва Б. Наҳеждиннинг ҳамда С. Бобоевнинг «Сегоҳ» симфоник поэмалари, М. Тожиёвнинг 3, Т. Курбоновнинг 5 симфониялари ва б.).

СЕГРЕ (Segre) Эмилио Жино (1905.1.2, Тиволи — 1989) — италян тадқиқотчи физиги. АҚШ ва Италия Миллий академиялари аъзоси. Рим ун-тини тугатган (1928), 1935 й.дан шу ун-тда, 1938 й.дан Калифорния ун-тида (1946 й.дан проф.) ишлаган. 1943—46

й.ларда АҚШ даги ЛосАламос Миллий лаб.сида. Илмий ишлари атом спектроскопияси, ядро физикаси ва ядро кимёсига оид. 1934—36 й.ларда Э. Ферми гуруҳида протонларнинг секинлашиши ҳодисасини ўрганган. Ходимлари б-н бирга технеций (1937), аstat (1940) ва плутоний²³⁹ (1940—41)ни очган. О. Чемберлен ва б. б-н ҳамкорликда анти-протонни кашф этган (1955). Нобель мукофоти лауреати (1959; О. Чемберлен б-н ҳамкорликда).

СЕГРЕГАЦИЯ (лот. segregacio — ажратиш) — бирон ирк ёки этник гуруҳни чегараланган худудга мажбурлаб ёки ихтиёрий йўл б-н кўчириш ёхуд алоҳида мактаблар, транспорт воситалари, хизмат кўрсатиш корхоналари ташкил этиш ёки бўлмаса, бошқа дискриминация чоралари орқали ажратиб қўйиш. С. — дискриминациянинг алоҳида кўринишидир. Тарихда қонунлаштирилган С. ҳоллари бўлган. Чунончи, С. АҚШ жанубида 19-а. 2-ярмининг бошида негрлар озод қилингандан сўнг 20-а.да ҳам узок вақт сақланиб турди. ЖАРда 20-а.нинг 90й.лари бошигача С.нинг энг ёмон шакли — апартеид мавжуд эди. Иркий камситишнинг ҳар қандай шаклини тугатиш тўғрисидаги 1965 й.ги халқаро конвенцияга мувофиқ, унда иштирокчи давлатлар иркий С. ва апартеидни қоралаш б-н бирга ўз худудларида бундай тусдаги ҳар қандай ҳаракатга йўл қўймаслик, тақиқлаш ва йўқотиш мажбуриятини олдидлар.

СЕГРЕГАЦИЯ (металлургияда) — қотишма совитилганда суюқ фаза таркибининг ўзгариши ва қотиш жараёнида шу ўзгариш туфайли қаттиқ қотишмада ҳар хил таркибли жойлар пайдо бўлиши. С. кристаллитлараро, солиштирма оғирлик бўйича (қаватли) ва зонал турларга бўлинади. Кристаллитлараро С.ни микроскоп остидагина пайқаш мумкин, солиштирма оғирлик бўйича С.ни қотишма қўймасининг бўйлама кесимидан тайёр-

ланган микрошлифда микроскопсиз ҳам кўрса бўлади, зонал С.ни ҳам микроскопсиз кўриш мумкин.

Кристаллитлараро С.да дастлаб ажралиб чиққан кўрғошин кристаллитлари б-н шу кристаллитлар орасида жойлашган эвтектик аралашма (суюқ қотишмадан бир вақтнинг ўзида кристалланган икки ёки ундан ортиқ хил кристалларнинг механик аралашмаси) бирбиридан фарқ қилади. Солиштирма оғирлик бўйича С. ҳосил бўлишига ажралиб чиқадиған қаттиқ фазонинг солиштирма оғирлиги б-н қолган суюқ фазанинг солиштирма оғирлиги орасида фарқ ва қотиш вақтида секин совитиш сабаб бўлади. Зонал С.га сабаб шуки, қолипга қуйилган суюқ қотишма қотаётганда қўйма қобиғидан ичкари томонга узунчоқ кристаллитлар ўсиб чиқиб, сиртки девор ҳосил қилиши туфайли суюқлик қўйма ичига тўпланади, натижада С. юз беради. С. металллар ва қотишмаларда нуқсонлар келиб чиқишига сабаб бўлади, уларга механик ишлов беришни қийинлаштиради, уларнинг структураси ва хоссаларини ёмонлаштиради, С.нинг олдини олиш ва бартараф қилиш учун металл ва қотишмалар рафинацияланади, легирланади, қўшимчалар қўшилади ва б.

Ад.: Тўрахонов А.С., Металлшунослик ва термик ишлаш, Т., 1968.

СЕГУ — Малининг жан. қисмидаги шаҳар, Нигер дарёсининг ўнг соҳилида. Аҳолиси 90,9 минг киши (1998). Транспорт йўллари тугуни. Қ.х. (шоли, ер ёнғоқ, шакарқамиш, манго, чорвачилик) р-нининг савдо маркази. Пахта тозалаш, гишт з-длари, тўқимачилик к-ти бор. Кустарьхунармандчилик корхоьаларида гиламлар тўқилади.

СЕДАН (Франциядаги Седан шаҳри номи б-н боғлиқ, деб тахмин қилинади) — енгил автомобиль кузовининг номи. С.нинг 4 эшиги ва орасида тўсиғи бўлмаган камида 2 қатор ўриндиклари бўлади. С. жуда мустаҳкам юк кўтарувчи

конструкцияни ҳосил қилишга имкон беради. Мас, ВА32101, ГА331 («Волга»), «Некция» ва б. автомобилларнинг кузови С. типда ясалган.

СЕДАНА (*Nigella L.*) — айиктовондошлар оиласига мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми; зиравор экин. Асосан, ёввойи С. (*N. integrifolia Rgl.*), маданий экма С. (*N. sativa*) тури Кавказ ва Ўрта Осиёнинг адир ва тоғларида учрайди. Зиравор ўсимлик сифатида экилади. Буйи 20—75 см, поя тубидаги барглари бутун, юқоридагилари панжасимон бўлинган. Барги (меваси) туклар б-н крпланган. Апр.—май ойларида гуллаб уруғлайди. Яхши асал беради. Унинг қорамтир хушбўй уруғларида эфир мойи бор. Нон пиширишда, карам ва бодринг тузлашда, ветеринария ва табобатда ишлатилади. Уруғи очик майдонларга эрта баҳорда сепилади. Дамашк С.си (*N. damasceana L.*) тури манзарали ўсимлик сифатида экилади. Уруғи таркибида дамасценин алкалоиди ва эфир мойи бор.

СЕДИМЕНТАЦИОН АНАЛИЗ - дисперс системалардати зарраларнинг ўлчамини ва полимерлар эритмасидаги макромолекулалар мол. м ни седиментация тезлиги бўйича аниқлаш усуллари мажмуи. Бу усуллар дисперс ликнинг ўртача тавсифини, шунингдек, зарраларнинг ўлчами ёки массаси бўйича тақсимланиш эгрисини (полимерлар учун молекулярмассавий тақсимланишни) аниқлашга имкон беради. Зарралар ўлчами 1 мкм.дан катта бўлган дағал дисперс системалар (суспензия, эмульсия) учун гравитацион майдондаги седиментация, коллоид системалар ва полимерлар эритмаси учун марказдан қочма куч майдонидаги седиментация қўлланади; марказдан қочма тезланиш 100 000 гача тенглашиб, ультрацентрифугаларда роторнинг айланиш тезлигини минутага бир неча ўн минглабгача етказилади.

СЕДИМЕНТАЦИЯ (лот. *sedimentum*. — чўкиш) — дисперс фаза зарралари (қаттиқ донача, суюклик томчиси, газ пуфакчалари)нинг суюқ ёки газсимон дисперс мухитда гравитацион майдон ёки марказдан қочма куч майдонида чўкиши ёки юзага сузиб чиқиши. Агар зарраларнинг йўналган ҳаракати оғирлик кучи ёки марказдан қочма куч таъсирида зарраларнинг тартибсиз (хаотик) иссиклик ҳаракатидан устун келса, С. содир бўлади (қ. Броун ҳаракати, Диффузия). С. тезлиги зарранинг массаси, ўлчами ва шаклига, мухитнинг қовушоклиги ва зичлигига, шунингдек, майдон кучининг заррага таъсиридан юзага келувчи кучланишга боғлиқ. Бирбири б-н ўзаро таъсирлашмайдиган майда сферик зарралар С.си Стоке формуласи бўйича аниқланади. Табиатда С. чўкинди тоғ жинслари ҳосил бўлишига, ҳавзалардаги сувнинг тинишига, атмосферадаги суюқ томчи ва қаттиқ зарраларнинг ажралишига олиб келади. И.ч.да С. кукунларни фракцияларга ажратишда, кимётехнологияда турли маҳсулотларни чўкма ҳолида ажратиб олишда қўлланади. С. саноатда фойдали қазилмаларни бойитишда, кимё ва нефткимё технологияси маҳсулотларини ажратишда, сувни тозалашда ва б.да ишлатилади. С. центрифугалаш, ультрацентрифугалаш, седиментация анализда кенг қўлланади (яна қ. Тиндириш, Седиментация анализ).

СЕДИМЕНТОГЕН КОНЛАР - қ. Гиперген конлар.

СЕДИМЕНТОГЕНЕЗ (лот. *sedimentum* — чўкиш ва ... генез) — кенг тарқалган табиий жараён, табиий шароитда барча турдаги чўкиндилярнинг ҳаракатланиш ёки муаллақ ҳолатидан (сув ва ҳаво мухитида) ҳаракатсизлик ҳолатига ўтиши. Чўкиндиляр кўпинча куруклик юзасида, дарё, денгиз, океанларда ташқаридан олиб келинган тайёр терриген (аллотиген) материаллар ҳамда турғун ва оқувчи (тоғ ён бағирларидан

оқиб тушувчи дарёлар, сойлар) сув хавзаларида биоген ва хемоген йўл б-н чўккан баъзи (одатда, қийин эрувчан) бирикмалар хисобига шаклланади. Баъзи тадқиқотчилар (Н.Б. Вассоевич, 1957, 1962) С. деганда, чўкмани сув хавзасининг тубига тушишидан бошлаб то диагенез босқичигача, яъни сув хавзаларида муҳит ва сув оралиғида ҳеч қандай кимёвий қарамақаршиликка учрамайдиған лаҳзасигача бўлған жараённи тушинади. Рус геологи Н. М. Страхов (1953,1960) С. тушунчасига чўкманинг ривожланиш даврини ҳам киритади. МДХ давлатларида чўкинди тоғ жинслари ҳақидаги фан «литология», бошқа давлатларда эса «седиментология» деб аталади.

СЕЗГИ — оламдаги нарса ва ходисалар айрим хоссаларининг миёдаги инъикоси. Материянинг С. аъзоларига таъсир кўрсатиб, бош миё пўстлоғи нерв марказини кўзғатиши асосида пайдо бўлади. С. дунёни билишнинг биринчи босқичи ва таркибий қисмидир. С.лар асосида ҳиссий билишнинг идрок, тасаввур каби шакллари юзага келади. Ташки кўзғовчиларнинг ўзига хос хусусиятларига қараб, барча С.лар бадан С.си (туйиш), кўриш С.си, эшитиш С.си, ҳид билиш С.си, таъм билиш С.си ва б. турларга бўлинади. С. физик, физиологик, психологик жараёнларда пайдо бўлади. Физик жараёнда ҳар қандай нарса ва ходисалар С. аъзоларига таъсир этиб, тегишли сезувчи нервнинг чекка учларини кўзғайди. Физиологик жараёнда кўзғалиш нервнинг ўтказувчи йўли орқали бош миё пўстининг тегишли марказий хужайралар тизимига ўтади. Психологик жараёнда нерв кўзғалишида бизга таъсир этган кўзғовчининг анализи пайдо бўлади ва у синтезга айланади — С. пайдо бўлади. С. аъзолари миё катта ярим шарлари фаолияти б-н боғлиқ. Инсонда воқеликни билишда кўриш С.си етакчи ўринни эгаллайди. С.ларни қаерда жойлашганлигига қараб 3 га ажратиш

мумкин: 1) экстрорецепторлар — булар организм сиртида бўлади, уларга кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм билиш, туйиш С.лари киради; 2) интерорецепторлар — танамиз ичидаги С.лар, буларга ичак, жигар, ўпкадаги С.лар киради; 3) проприорецепторлар — мускул, пай, бойламларда бўлади. С.ларнинг ҳаммаси ўзига хос хусусият ва қонуниятларга эга.

СЕЗГИ ОРГАНЛАРИ - организмга таъсир қилаётган ташқи таъсиротларни қабул қилиш ва идрок этишни таъминлайдиған ихтисослашған периферик тузилмалар. Улар организм ташки ва ички муҳитдан оладиган турли кўзғалишларни қабул қилиб, бу ҳақдаги информацияни марказий нерв системасига узатади. Со. организмнинг атроф муҳитга янада мослашишига имкон беради. Ўта ихтисослашған кўзғалувчанлик туфайли Со. фақат маълум турдаги таъсиротнинг идрок этилишини таъминлайди. Одамда кўриш органлари, эшитиш органлари, ҳид билиш органлари, маза билиш, туйғу органлари фарқ қилинади. Со. таркибига рецепторлар таъсирланганда кўзғалишга қобилиятли сезгир нерв толаларининг учи ҳисобланған специфик нерв тузилмалари киради. Ҳар қандай сезги органи фақат анализаторларнинг периферик бўлими ҳисобланади (яна қ. Сезги).

СЕЗЕР Ахмет Неждет (1941.13.9, Афъён ш.) — Туркия давлат арбоби. Анқара ун-тининг ҳуқуқшунослик фтини тугатган (1962). 1962 й.дан Анқара, Дижла ва Еркой ш.ларидаги суд органларида ишлаган. 1983 й.дан Туркия Олий суди аъзоси, 1988 й.дан Конституцион суди ҳақиқий аъзоси, 1998 й.дан Туркия конституцион суди раиси. 2000 й. 16 майдан Туркия Республикаси президенти.

СЕЗУВЧАНЛИК, сезгирлик, таъсирчанлик — тирик организмнинг ташқи ва ички муҳит таъсирини қабул қилиш хусусияти; тор маънода анализаторларнинг кўзғатувчиларга жавоб

кайтариш қобилияти. Нерв системасига эга ҳайвонларда ихтисослашган сезиш хужайра (рецептор)лари турли кўзгатувчиларга нисбатан юқори даражада танлаш сезувчанлигига эга. Мутлақ ва дифференциал С. фарқ қилинади. Анализаторлар кўзгатувчиларнинг минимал даражадаги энг кучсиз таъсири (сезгининг мутлақ чегараси)ни сезиш қобилияти мутлақ С.ни ифодалайди. Сезгининг мутлақ чегараси б-н мутлақ С. бирбирига тескари пропорционалдир. Мас, бир стакан чойдаги ширинликни сезиш учун бир одам 1 қошиқ шакар солиши етарли бўлса, бошқаси 2—3 қошиқ солиши мумкин. Анализаторларнинг кўзгатувчилар орасидаги билинарбилимас фарқлар, ўзгаришларни сезиш қобилияти дифференциал С. деб аталади. Сезишда кўзгатувчининг билинарбилимас ўзгариш туғдирадиган микдорининг озгина ўсиши сезгининг дифференциал чегараси дейилади. Дифференциал С. ҳам дифференциал чегара б-н тескари пропорционалдир.

Сезги чегаралари ва С. кўзғалиш ҳамда тормозланиш жараёнлари б-н белгиланади.

Нерв системаси қанчалик кўзғалувчан бўлса, С. шунчалик юқори бўлади ва аксинча. Кўзғалиш жараёни мия пўстлогининг бирор қисмида ҳосил бўлиб, бошқа қисмларга тарқалади. Кейинчалик машқ қилиб бориш туфайли кўзғалиш маълум нерв хужайраларида дифференциалланади, фарқланади.

Кўзгатувчининг таъсири ўзгариши б-н С ҳам ўзгаради; кўзгатувчилар суст таъсир этганда С. ошади, кучли таъсир этганда С. камаяди. С. анализаторларнинг ўзаро таъсири натижасида ҳам ўзгаради. Шунингдек, С.даги ўзгариш ҳаёт шароити, инсон фаолияти б-н узвий боғлиқ. Айрим касалликлар таъсирида С. ўзгариши (камайиши ёки ортиши), издан чиқиши ёки бутунлай йўқолиши мумкин.

СЕНИТОВ Хожабек (1917.25.8, Қорақалпоғистон Қораўзак тумани —

2001.20.4, Нукус) — қорақалпоқ ёзувчиси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1972). Қорақалпоғистон Ўқитувчилар ин-тида ўқиган (1938—41). Қорақалпоғистон Вазирлар Кенгаши қошидаги Радиоэшиттириш кўмитаси (1947—58) ва Қорақалпоғистон Ёзувчилар уюшмаси раиси (1952—58). «Совет Қарақалпақستاني» газ. бўлим мудирини (1958 й.дан). Поэтик асарларида («Бахтли ҳаёт», 1947; «Гуллаётган овул», 1955, Н. Жапақов б-н ҳамкорликда; «Тонг шуъласи», 1968 ва б.) қорақалпоқ халқи турмуш тарзи тасвирланган. Ўзбек тилида «Ҳаёт тонги» (1954), «Тўлқинлар» (1956), «Яйлов юлдузи» (1968) каби асарлар ёзган. «Машаққатли бахт» (1959), «Кучли шамол» (1973) романлари муаллифи. Миртемирнит «Қорақалпоқ дафтари» асарини қорақалпоқ тилига таржима қилган (1959).

Ас: Машаққатли бахт [роман], Т., 1962; Яйлов юлдузи [шеърлар ва достон], Т., 1968.

СЕЙВАЛ (*Balaenoptera borealis*) — йўл-йўл китлар оиласига мансуб сут эмизувчи. Урғочисининг уз. 18,8 м гача. Эркаги кичикрок. Усти тўқ, биқин қисми оч кулранг, қорни кулрангдан оққача. Қишда урчийди. Бўғозлик даври бир йилча. Икки йилда бир марта битта, баъзан иккита бола туғади. 5—7 йилда жинсий етилади. Арктикадан Антарктикагача бўлган денгизларда, жумладан, Узоқ Шарқ ва баъзан Болтиқ денгизларида учрайди. Қискичбақасимонлар, бошоёқли моллюскалар ва балиқлар б-н озиқланади. Сони камаймоқда. Овлаш ман этилган.

СЕЙИСТОН, Сакистон (қадимда — Дранғиёна) — Эрон ва Афғонистон чегарасида жойлашган тарихий вилоят. Дранғиёна номи 1 марта Биҳистун китобалария эслатилган. Дранғиёнага сак қабилалари келиб жойлашгани учун (мил.ав. 2-а.) Сакистон, кейинчалик С. деб аталган. С. Мауриялар империяси, Юнон-Бицтрия подшолиги (мил.ав.

3—2-а.ларда таркибига кирган. Парфия (мил. ав. 3-а.—мил. 3-а.), Сосонийлар давлати (3—7-а.лар.), Араб халифалигит тобе бўлган. 8—9-а.ларда хорижишар ҳаракати марказларидан бири. Йирик шаҳарлари: Забол (Зобул) (Эронда), Заранж (Афғонистонда). Аҳолиси (форслар, афғонлар, балужлар ва б.) деҳқончилик (буғдой, арпа, пахта) ва чорвачилик (туя, қўй, эчки) б-н шуғулланади.

СЕЙИСТОН — Эрон ва Афғонистондаги гилли чўл текислиги. Уртача бал. 500 м. Иклими қуруқ, субтропик иқлим. Худудидан Ҳилманд, Ҳашруд. Фаррухруд, Ҳарируд ва б. дарёлар оқиб ўтади. Марказий қисмида Хамун кўллари жойлашган. Шўрхок, тақир, ботқоқликлар бор. Чўл ўсимликлари, юлғун, саксовул ўсади. Кўчманчи чорвачилик, воҳаларда деҳқончилик қилинади.

СЕЙИТНИЯЗОВ Нарбай (1948.5.9, Тўрткўл тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2003). Тошкент чет тиллар педагогика ин-тини тугатган (1970). 1970 й. дан Тўрткўл туманидаги 32, 1991 й. дан 8мактабда француз тили ўқитувчиси. Ноанъанавий дарс усулларидан фойдаланади.

СЕЙИТОВ Рейимбай (1915, Қўнғирот ш.) — қорақалпоқ актёри. Ўзбекистон халқ артисти (1957). 1936 й. к-з театрида, 1944—92 й.лар Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат мусикали театрида ишлаган. «Ким тўғри» (Қосимжон), «Аршин мол ошан» (Султонбек, Аскер), «Боғдагул» (Шамшит бўлис), «Қора юраклар» (Давлагназарбой), «Алдар кўса» (Саксен), «Ғариб ошиқ» (Ғариб, Азберхўжа), «Алпомиш» (Алпомиш), «Суймаганга суйканма» (Кўшқинбой), «Олтин кўл» (Турсунали), «Юрак сирлари» (Саттор), «Оғриқ тишлар» (Заргаров), «Ўғирланган бахт» (Михайло Гурман), «Бердақ» (Эрназар олакўз), «Талвас» (Избосган домла), «Қорақалпоқ кизи» (Тожим), «Аҳмоқ подшо» (подшо),

«Сўна» (Монтанелло) каби спектакллардаги рангбаранг образлари б-н танилди. С. изланувчан, серқирра актёр бўлиб, у соф драма жанридаги спектаклларда ҳам, мусикали драма жанридаги спектаклларда ҳам бир хил ижод қилган. Унинг қахрамонлари ички ҳиссиётларга бойлиги, турли характердаги ролларни меъёрига етказиб ижро этиши б-н шуҳрат топди. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1969). «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (1991).

СЕЙМ — РФ Курск вилояти ва Украинанинг Суми ва Чернигов вилоятларидаги дарё. Десна дарёсининг чап ирмоғи. (Днепр ҳавзаси). Уз. 748 км, ҳавзасининг майд. 27,5 минг км². Ўрта Россия қирларидан бошланади. Кенг водий бўйлаб ёйилиб оқади. Асосан, қордан тўйинади. Ноябрь.—декабрь охирида музлаб, март — апр.да муздан бўшайди. Ўртача сув сарфи (қуйилиш еридан 105 км юқорида). Қуйи оқимида кемалар қатнайди. С. соҳилида Курск, Льгов, Рильск, Путивль ш.лари жойлашган.

СЕЙМ (полякча — sejm) — 1) Польша, Литва, Чехия ва Шарқий Европанинг бошқа айрим давлатларидаги табақавий-ваколатли органлар; 2) Польша, Литва (1922—40 й., 1992 й.дан) ва Латвияда (1922—34) олий қонун чиқарувчи органнинг номи.

СЕЙСМИК БАЛЛ — зилзилани ер юзасида сезиш ва унинг оқибатида иморатларнинг бузилиш даражасини сейсмик асбоблар ва макросейсмик усуллар б-н белгилайдиган шартли бирлик (ракамли баҳолаш). Ўзбекистонда зилзила кучини белгилайдиган 12 балли MSK64 жадвали қабул қилинган. Бундан ташқари, жаҳонда Сб.ни аниқлашда Меркеллининг модификация (ММ), Рихтернинг магнитуда жадваллари (Рихтер шкаласи) ишлатилади.

СЕЙСМИК КАРОТАЖ - бурғи

кудуқларида эластик тўлқинларнинг ўтиш тезлиги, қайтиш, тарқалиш ва ютилиш коэффициентлари ёрдамида тоғ жинсларининг сейсмик хоссаларини ўрганиш. Олинган натижалар сейсмик разведка ишлари натижаларини ўрганиш, тоғ жинслари таркиби ва физик ҳолатини таҳлил қилиш, бурғи кудуғининг техник ҳолатини аниқлашда ишлатилади. С.к.нинг интеграл ва дифференциал усули бор. Интеграл усулда сейсмик тўлқин ҳосил қилувчи манба ернинг юзига яқин жойда, уни (тўлқинни) ёзиб олувчи приёмник эса бурғи кудуғи ичида жойлаштирилади, дифференциал усулда манба ва приёмник бурғи кудуғи бўйлаб бирга кўчирилади. Интеграл усул 50—100 м чуқурликдаги қатламларни бурғи кудуқларини ўрганувчи махсус сейсмик ст-ялар ёрдамида вертикал сейсмик зондлаш б-н ўрганилади. Бунда 20—150 Гц частотали сейсмик тўлқинлар ёзиб олинади. Дифференциал усулда қалинлиги 1—2 м ли қатламлар частотаси 10—100 кГц ли сейсмик тўлқинлар ёрдамида ўрганилади.

СЕЙСМИК РАЗВЕДКА - кон кидиришнинг геофизик усулларида бири. У порглатиш ва зарба манбаларидан ҳар томонга тарқалган эластик тўлқинларни ўрганишга асосланган. Ер пустида бу тўлқинлар энг чуқурда жойлашган тоғ жинсларигача бориб етади ва уларга урилиб қисман синади, қисман акс этиб қайтади. Ер устида бу тўлқинларни сейсмограммалар сифатида Ср. станциялари ёзиб олади. Сейсмограммаларни ЭХМ ва компьютерларда таҳлил қилиб, тўлқинлар ўтган қатламларнинг геологик тузилиши, структура ва узилмаларнинг чуқурлиги, ташкил этган тоғ жинсларининг таркиби ва улар б-н боғлиқ бўлган конлар каттакичкилигини билиш мумкин.

С.р.нинг бир қанча методлари мавжуд: қайтган тўлқинлар, синган тўлқинлар, чуқурликни зоналаш методлари, умумий чуқурликлар нуктаси ка-

билар. Бу Ер пўстининг геологик тузилишини, айниқса нефть ва газ конлари геологиясини ўрганишда ва бу конларни ташкил қилган турли хилдаги тектоник структураларни қидириб топишда, шунингдек, муҳандислик геологияси ва гидрогеологик масалаларни ечишда кенг қўлланилади.

СЕЙСМИК ТЎЛҚИНЛАР - зилзила ўчоғи, порглаш, кучли зарба ва б. тебраниш ҳамда силқиниш манбаларидан тарқаладиган тебранишлар. Кучли зилзила ўчоғига яқин жойларда С.т. секунднинг 1/10 улушига тенг вақтда вайрон қилувчи кучга эга бўлади. Эпицентрдан анча узоқ масофадаги С.т. эластик тўлқинлар ҳисобланади. Деформация турига кўра, бўйлама, кўндаланг ва сиртки тўлқинлар; тарқалишига кўра, тўғри, акс этадиган, синган, рефракцион, дифракцион ва алмашувчи тўлқинлар; тарқалиш вақтига кўра, мунтазам ва номунтазам тўлқинлар; сейсмик разведкада фойдаланилишига кўра, фойдали ва ҳалақит берувчи тўлқинларга бўлинади. Энг кўп тарқалгани бўйлама тўлқинлар ва кўндаланг тўлқинлардир. Бўйлама С.т. ҳаракати натижасида муҳитнинг ҳажми ўзгаради — сиқилади ҳамда чўзилади. Муҳит заррачасининг тебраниши тўлқин тарқалиш йўналиши бўйлаб содир бўлади. Кўндаланг С.т. муҳитда ҳажмий ўзгаришлар ҳосил қилмайди, муҳит заррачасининг тебраниши тўлқин тарқалиши йўналишига перпендикуляр бўлади. Бўйлама тўлқинлар ер қобиғи, мантияси ва ядросини, кўндаланг тўлқинлар эса фақат ер қобиғи ва мантиясини кесиб ўтади. Ернинг ядроси суюқ ҳолатда бўлганлиги учун кўндаланг тўлқинлар ўта олмайди. Тўлқинлар ҳар хил тезлик б-н тарқалади. Энг тез тарқалувчи тўлқин бўйлама тўлқин. С.т.нинг умумий қуввати магнитуда (М) б-н белгиланади (қ. Зилзила). Ер юзасида С.т.нинг тарқалишини кузатиш ернинг тузилишини ўрганишга имкон беради. Нефть ва газ конлари геологиясини

ўрганиш, турли структураларни топиш ва уларни чуқур пармалашда, муҳандислик геологиясининг муҳим масалаларини ҳал этишда С.т. хисобга олинади.

Каҳхорбек Абдуллабеков.

СЕЙСМИК ХАРИТАЛАР - зилзилаларни ўрганишдан олинган маълумотларнинг маълум масштаби топографик хариталарда шартли белгилар б-н кўрсатилган тасвири. Улар, асосан, муайян мақсадларни назарда тутиб тузилади. Худудларнинг сейсмик фаоллик даражаси зилзила эпицентрлари харитасида кўрсатилади. Унда эпицентрлардан ташқари зилзила ўчоқларининг чуқурлиги, магнитудаси, кучи ва сейсмо-станцияларнинг жойи ҳам тасвирланади. Шунингдек, ер устида кучли сейсмик тўлқинларнинг тарқалишини белгиловчи изосейст, сейсмик тебранишлар, зилзила, ўчоғидаги жараёни кўрсатувчи манба механизми, сеймотектоника, сейсмоген зоналар ва умумий сейсмик худудлаштириш ва б. хариталар мавжуд. Умумий С.х. зилзилалар эҳтимоли бор бўлган мамлакатлар микёсида кучли сейсмик тебраниш хавфини балларда баҳолаб, қурилишлар учун меъёрий коидаларини ишлаб чиқишда кенг фойдаланилади. Хариталарнинг масштаби 1:2 500 000 бўлиб, тахм. ҳар 10 й.да 1 марта тузилади. 1978 й.да Ўзбекистон ФА Сейсмология ин-ти томонидан, Геология ва геофизика ин-ти ва Ўзбекистон Миллий ун-ти б-н ҳамкорликда Ўзбекистонни сейсмик худудлаштириш харитаси нашр этилди. Махсус иншоотларни қуриш учун йирик масштаби (1 000 000 — 200 000 гача) хариталар тузилади. Батафсил сейсмик худудлаштириш хариталаридан мураккаб ва экологик жиҳатдан хавфли бўлган технологик объектларни (АЭС, иссиқлик электр ст-яси, сув омборлари, кимё, нефтни қайта ишлаш корхоналари ва б.) лойиҳалашда фойдаланилади. Бу хариталарда бўладиган кучли зилзилаларнинг жойи, магнитудаси ва ер устида тўлқин тарқалишининг сўниб бориши

балларда кўрсатилади (561 бетдаги схематик харитага қ.). Сейсмик микрорайонлаштириш (СМР) хариталарда зилзила ўчоғидан тарқалган сейсмик тўлқинларга рельеф, геологик муҳит, грунт сувлари ва б. омилларнинг таъсири балларда белгиланади. СМР хариталари 5 000 — 100 000 ли масштабларда бўлиб, асосан, шаҳар, қишлоқ, шунингдек, баъзи бир конкрет объектларни лойиҳалашда ишлатилади.

Рашид Иброҳимов.

СЕЙСМИК ХИЗМАТ - Ер юзидаги зилзилаларни доимий равишда кузатиб турадиган хизмат. С.х.нинг асосий вазифаси дастлаб сейсмо-станцияларда сейсмографлар ёзиб олган сейсмограммаларни синчиклаб ўрганиб, зилзила ўчоғидаги параметрлар (вақти, чуқурлиги, магнитудаси)ни аниқлашдан иборат. Бу маълумотлар асосида тебранишларнинг эпицентрдаги координатлари ва б. кўрсаткичлари аниқланади ва каталоглари тузилади. Каталоглар (зилзила параметрлари рўйхати) сейсмик бюллетенларида умумлаштирилган ҳолда тўпланadi ва тегишли ташкилотларга юборилади.

С.х. бир қанча мамлакатларда, шунингдек, ЮНЕСКО, НАТОда амалга оширилади. Бундан ташқари, Россияда сейсмик кузатувлар ягона системаси, АҚШда миллий сейсмик хизмати, Японияда метеорология агентлиги, ХХРда давлат Сейсмологик бюроси, Европада Европа сейсмологик комиссияси ва Канада, Янги Зеландияда С.х.ни бажарувчи ташкилотлар мавжуд. Улардан олинган зилзилалар ҳақидаги маълумотлар Буюк Британиядаги Халқаро сейсмология марказида тўпланadi ва таҳлил этилади. Бу марказ жаҳондаги барча С.х. маълумотларини координация қилади. С.х. кузатуvidан олинган маълумот натижаларидан Ер пусти ва ундан ҳам чуқурроқ катламларда бўлаётган геодинамик жараёнларни, умуман Ернинг тузилиши ва унинг геофизик хусусиятларини ўрганишда фойдаланилади.

СЕЙСМИК ШКАЛА - зилзила пайтида ер сиртида вужудга келадиган тебранишлар кучи (жадаллиги)ни баҳолаш (ўлчаш) учун ишлатиладиган жадвал. Тебранишлар кучи грунтдаги қолдиқ деформация (ўзгариш) кўлами ва шаклига, бино ва иншоотларнинг шикастланиш даражасига ва б. ташқи кўрсаткичларга қараб баҳоланади. С.ш.нинг тури кўп. Улардан бири 1917 й. Халқаро сейсмик ассоциация томонидан қабул қилинган 12 балли Меркалли — Канкани — Зиберг шкаласи (хоз. баъзи Европа мамлакатларида қўлланади). 1931 й. АҚШ да Вуд ва Ньюман томонидан қабул қилинган 12 балли ММ шкаласи, 1964 й. С. В. Медведев (Москва) томонидан тавсия этилган 12 балли шкала ҳам бор. 1964 й. Парижда ЮНЕСКО давлатлараро йигилишида тавсия этилган 12 балли МШК64 шкала С. В. Медведев (Москва), В. Шпонхойер (Германия) ва В. Карник (Прага) томонидан тузилган. Ер сиртидаги тебранишлар кучини балларда ўлчаш б-н бирга зилзилаларни магнитуда (тебранишлар ёки силкинишлар қиймати) бўйича танифлаш усули ҳам ишлатилади (к. Рихтер шкаласи). Магнитуда зилзила ўчоғи таркатадиган энергия логарифмига мутаносиб (мое) бўлади (мас, 1966 йилги Тошкент зилзilasининг кучи 8 балл деб бахрланган, магнитудаси эса 5,3 га тенг бўлган). Баъзи мамлакатлар (мас, Япония) да 7 балли шкала қўлланади. С.ш. бўйича зилзила оқибатларининг ташқи кўринишлари (шикастланиш, емирилиш, ўпирилиш, ёрилиш, дарзлар ва б.) дан ташқари тебраниш жараёнлари (силжиш, сурилиш, тезлик, тезланиш ва б.) ни ҳам ҳисобга оладиган махсус асбоблар (сейсмограф, акселерограф ва б.) ёрдамида ҳам аниқланади. С. ш. зилзиланинг ташқи аломатларини ўрганиш, сейсмик хариталар тузиш, сейсмик ҳудудлаштириш ва чекланган ҳудудларни микроҳудудлаштириш ва б. мақсадларда қўлланади.

Ад.: Рихтер Ч., Элементарная сейсмология, М., 1963; Абдуллабеков К., Зилзи-

ладан сақланиш мумкинми?, Т., 1992.

СЕЙСМИК ҲУДУДЛАШТИРИШ - сейсмик жихатдан фаол жойларни сейсмик хавфлилиқ даражаси бўйича ҳудудлар (зоналар)га ажратиш (қ. Зилзила). Илгари бўлиб ўтган зилзилалар, жойнинг геологик, тектоник, сейсмик ва геофизик хусусиятларини асбоблар ёрдамида текшириш натижалари ҳамда макросейсмик маълумотларга асосланиб амалга оширилади. Зилзилаларнинг иншоотларга таъсири кучини сейсмик хавфли ҳудудларнинг муайян участкасини маҳаллий муҳандислик геологияси, гидрогеологик шароитларига кўра бахрлаш сейсмик микроҳудудлаштириш деб аталади. Уларда ҳар қандай географик пункт учун ўртача грунтли шароитларда тебранишлар интенсивлиги ҳақидаги маълумотлар балл ҳисобида акс этирилади. Қурилиш меъёрлари ва қоидаларига биноан, ўртача грунтли шароитларга гил, кумоқ тупроқ, кум, йирик чақик тош грунтли шароитлар қиради. С.х. харитаси расмий ҳужжат ҳисобланади (қ. Сейсмик хариталар). Ўзбекистонда 9 балли зона Чатқол тоғ тизмасининг марказий қисмини эгаллаб, Фарғона водийсининг шарқий қисмигача давом этади. Бу зонанинг ғарбий чегараси Наманган ва Фарғона шаҳарлари яқинидан ўтади. Зона жанубий ва жан.ғарбий йўналишларда Тожикистонга ўтади ва Сурхондарё вилоятининг шим.да Шаргун шаҳри атрофларидаги кичикроқ ҳудудни ўз ичига олади. Бу зонада 9 балли зилзилаларнинг эпицентри жойлашган (Чатқол зилзilasи, 1904 й; Андижон зилзilasи, 1902; Қорағоғ зилзilasи, 1907), 8 балли зона шим.да Қоржонтов, Угом ва Писком тоғ тизмаларини қамраган. Жануброкда бу зона Тошкент (Тошкент зилзilasи, 1966), Наманган ва Фарғона ш.лари орасидан тор полоса шаклида ўтади, сўнгра Тожикистонга, у ердан Сурхондарё вилоятига ўтиб, ғарбдан Бойсунтоғ тизмасининг шим. қисмида 9 балли зона б-н туташади. Бухоро вилоятининг Газли ш. атрофи

хам 8 балли зонага киради (1976 ва 1984 й.ги Газли зилзилалари), 7 балли зона Чимкент ш. (Қозоғистон) яқинидан жан. га томон йўналиб, Сирдарё ва Жиззах вилоятлари худудини, Қашқадарё вилоятининг ғарбий қисмини ва Сурхондарёнинг асосий худудини ҳамда Навоий вилоятининг шарқий қисмини, Бухоро вилоятини, Хоразм вилоятининг жан. қисмини ўз ичига олади.

Ад., Рихтер Ч., Элементарная сейсмология, М., 1962; Абдуллабеков Қ., Зилзиладан сақланиш мумкинми?, Т., 1992.

Қаҳҳорбек Абдуллабеков.

СЕЙСМО... (юн. seismos — ер силкиниши, кимирлаши) — ўзлашма кўшма сўзларнинг биринчи қисми; ўзи бирга келган сўзнинг ер кимирлашига, ер ости силкинишларига алоқадорлигини кўрсатади, мас, сейсмограф, сейсмология.

СЕЙСМОБАРДОШ ҚУРИЛИШ, зилзилабардош қурилиш — сейсмик (зилзила ботбот содир бўлиб турадиган) худудларда бунёд этиладиган бино ва иншоотларни зилзила кучи (сейсмик кучлар) таъсирига бардошли қилиб қуриш. Ер қуррасининг қайси худудида қандай куч б-н зилзила содир бўлиши мумкинлиги сейсмик худудлаштириш хариталарида белгилаб қўйилган. Ўзбекистон худуди ҳам сейсмик худудлар жумласига киради, унинг учун ҳам сейсмик худудлаштириш хариталари тузилган. Мазкур хариталарда Тошкент, Андижон 9 балли, Фарғона, Наманган ва Самарқанд 8 балли, Бухоро 7 балли худуд (зона) га киритилган ва ҳ.к. Бино ва иншоотлар ўша худудда содир бўлиши мумкин бўлган зилзила кучига бардошли қилиб лойиҳаланиши ва қурилиши керак. Бино ва иншоотларнинг зилзилабардошлигини таъминлаш учун махсус антисейсмик чоратадбирлар қўлланилади (бунинг натижасида бино ва иншоотларнинг таннархи 3—10% ортади).

Зилзилабардош бино, иншоотлар

ва метрополитен лойиҳасида уларнинг тарҳидаги кўриниши иложи борича содда бўлиши керак, чунки тарҳи айлана, квадрат ёки тўғри тўртбурчак шаклидаги бинолар мураккаб шаклли бино ва иншоотларга нисбатан зилзилабардошроқ бўлади. Агар меъморлик ёки фойдаланиш талабларига кўра, мураккаб шаклдаги бино ва иншоотлар қуриш лозим бўлса, у ҳолда уларни антисейсмик чоклар воситасида оддий шаклли қисмларга ажратилади.

Ғиштин деворли биноларда барча юк кўтарувчи конструкциялар (бўйлама ва кўндаланг деворлар, ёпмалар) бирбири б-н мустаҳкам боғланган ҳолдагина бино яхлит фазовий конструкция сифатида зилзила кучларига қаршилик кўрсатади. Агар бу боғланиш мавжуд бўлмаса ёки заиф бўлса, бўйлама деворлар кўндаланг деворлардан ажралиб кетиши ва баъзи ҳолларда қулаб тушиши мумкин. Девор қулагач, ораёпмалар ҳам бутунлай ёки қисман босиб қолади. Антисейсмик чоралар қўлланмаган биноларда бундай ҳодисалар кўплаб учрайди. Биноларни зилзиладан бешикаст асраб қолиш учун махсус чоралар қўрилади. Мас, бионинг периметри бўйлаб антисейсмик камарлар ишланади, ёпмалар бирбирига ва деворларга пухта боғланади, девор бурчакларига ҳамда кесишув ерларига арматура қўйилади ва ҳ. к. Ғиштин деворларни тиклашда девор орасига вертикал йўналишда темирбетон элементлар — ўзақлар қўйиб, комплекс конструкция ҳосил қилинади. Ғиштин деворлар остига қўйиладиган гидроизоляция қатлами цемент қоришмадан ишланади; бу мақсадда толь ишлатиш тавсия этилмайди.

Йирик панелли биноларни юқори даражада механизациялаштириш имконияти катта бўлганлигидан бинокорликнинг бу услуби сейсмик ва носейсмик худудларда кенг қўлланилади. Бино вазнининг енгиллиги (ғиштин деворли биноларга нисбатан 1,2—2 барабар енгил), девор материалининг мустаҳкамлиги, юк

кўтарувчи конструкцияларнинг соддалиги ва юк (куч) нинг бутун сиртга бир меъёрда тарқалганлиги туфайли сейсмик зоналарда шундай бинолар кўплаб курилади.

Сейсмик ҳудудларда қўлланиладиган ташки девор панелларининг конструкцияси 1 ва 3 қатламли бўлиши мумкин. Бир қатламли панеллар керамзит бетон ёки енгил бетонларнинг бошқа турларидан тайёрланади. Уч қатламли панелларнинг 2 четки қатлами темирбетондан ишланиб, ўрта қатлами минерал пахта, кўпикбетон сингари иссиқсовуқ ўтказмайдиган материаллардан тайёрланади. Ёппа панеллари хона ўлчамида ясалиб, тўрттала кирраси б-н деворга таянади.

Тарих синовларидан ўтган зилзилабардош конструкциялардан бири синчли иморатлардир. Бундай иморатлар Ўрта Осиёда жуда қадим замонлардан бери курилиб келинган. Синчлар турли ёғоч материаллардан ишланган. Эндиликда кўп қаватли бинолар ёғоч синчлардан эмас, гўўлат ёки темирбетон синч (каркас)лардан курилмоқда. Янги материалларнинг механик хоссалари ёғоч материаллардан анча фарқ қилганидан булардан ишланадиган синчларнинг конструктив схемалари ҳам бошқача бўлади. Бино синчи устун, тўсин ва ёппадан ташкил топади; улар ўзаро мустаҳкам бириктирилгач, яхлит фазовий тизимни ҳосил қилади. Тизим элементлари ҳам вертикал, ҳам горизонтал (сейсмик) кучларни қабул қилади. Синчлар орасига ғиштин девор урилади.

Ўзбекистонда ҳам темирбетон каркасли бинолар куриш кенг тарқалган. Сейсмик ҳудудларда металл каркаслардан фойдаланиш ҳам яхши иқтисодий самара беради. Металл конструкциялар мустаҳкам ва енгил бўлганлигидан зилзилабардош бинолар бунёд этишда жуда қўл келади. Пекин металл конструкцияларнинг занглаш, юқори траларда юк кўтариш хусусиятини йўқотиш каби камчиликлари ҳам бор. Зилзила пайтида ёнгин чиқиши мумкин, шунинг учун металл қисмлар ўтга чидамли материал-

лар б-н қопланади. Мас, Тошкентнинг Амир Темур хиёбонидаги 17 қаватли «Ўзбекистон» меҳмонхонасининг 1 ва 2 қавати ёппалари монолит, 3—17 қаватлариники йиғма темирбетондан ишланган. Ички деворлар йиғма темирбетон, ташки деворлар эса керамзитбетон панеллардан курилган.

Чет эл бинокорлигида ташки деворлар учун енгил осма панеллар кенг қўлланилади. Енгил панеллар кам қаватли биноларда ҳам, кўп қаватли осмонўпар биноларда ҳам жуда кенг тарқалган. Хорижий мамлакатларда осма панеллар, одатда, куп қатламли қилиб тайёрланади. Панелнинг юк кўтарувчи қисми алюминий ёки пўлат каркас бўлиб, ташки ва ички томонидан юпқа листлар б-н қопланади. Ўртасига пластмасса, ойна ёки минерал пахтадан изоляция қатлами жойланади. Бундай панеллар енгил (50 кг/м²) бўлганлигидан катта ўлчамли (мас, 2—3 қават баландликда) қилиб ишланади. Енгил панелларни таъмирлаш жараёнида уларни осонгина алмаштириш мумкин. Панель жуда тез монтаж қилинади, чунки панель каркасга болтлар ёрдамида бириктирилади.

Сейсмик ҳудудларда куриладиган бино, иншоотлар ва метрополитенни лойиҳалаш жараёнида улар одатдаги статик кучлардан ташқари, қўшимча равишда сейсмик кучлар таъсирига ҳам ҳисобланади. Ўзбекистонда 1996 й.гача собиқ умумиттифоқ микёсида амалда бўлган СН ва П II—7—81 (курилиш меъёрлари ва қоидалари)дан фойдаланиб келинди. 1996 й. 1 мартдан эътиборан республикада янги курилиш меъёрлари ва қоидалари жорий этилди, 1997 й.да зилзила кучини аниқлаш учун сейсмик шкала — Ўзбекистон Республикаси стандарти (Ўз РСТ 836—97) қабул қилинди. С.к.га доир и.т. ишларига К.С. Завриев (Тбилиси), М. Т. Ўрозбоев, Т. Р. Рашидов (Тошкент), А. Г. Назаров (Ереван), Е. Ф. Саваренский, С. В. Поляков ва И. Л. Корчинский (Москва) ва б. олимлар катта ҳисса қўшган. Ўзбекистонда С. к.га

М. Т. Ўрозбоев асос солган. С.қ. соҳасида Ўзбекистон ФА Механика ва иншоотларнинг сейсмик мустаҳкамлиги инти, Сейсмология ин-ти ва баъзи акциядорлик жамиятларида и.т. ишлари олиб борилди.

Ад.: Руководство по проектированию сейсмостойких зданий и сооружений, т. 1—4, М., 1968—71; Сейсмостойкое строительство зданий, М., 1971; Рашидов Т., Мураккаб тизимли ер ости иншоотлари зилзила бардошлигининг динамик назарияси, Т., 1972; Ҳобилов Б. А., Иншоотлар динамикаси ва зилзилабардошлиги, Т., 1988; Рашидов Т. (Эшонхужаев А. А. б-н бирга), Сейсмостойкость тоннельных конструкций метрополитена мелкого заложения, Т., 1993.

Турсун Рашидов, Ботир Ҳобилов.

СЕЙСМОГЕН ЗОНАЛАР - кучли зилзилалар бўлиб турадиган худудлар. Ер пўстидаги кучланишлар таъсирида ўзгараётган фаол геологик структура узилишларидан ташкил топади. Бу зоналарда тектоник ҳаракатларнинг муайян даврида юқори магнитудали ер қимирлашлар содир бўлади. С.з. аввал ҳосил бўлган зилзила ўчоқлари, эпицентрлари, плейстосейм майдонлари ва улар б-н боғлиқ бўлган сейсмозилмалар, сейсμοдеформация қолдиқлари, келажакда кучли тебраниш манбаи шаклланиш эҳтимоли бор худудларни ўз ичига олади. С.з. ер ости чуқур қатламларида бўлаётган геодинамик жараёнларни ва бу қатламларни ташкил этган жинсларнинг тузилишини, уларга таъсир этадиган тектоник хусусиятларни, шунингдек, қайси жойларда зилзила хавфи юқори бўлиши мумкинлигини, кучли ва кучсиз ер қимирлашлар келиб чиқиш қонуниятларини ўрганиш натижасида аниқланади. Катта кучга эга бўлган зилзила ўчоғи муайян геологик муҳит б-н боғланган сейсмоген узилишларда шаклланади ва тектоник ҳаракатларнинг фаоллашуви пайтида тебраниш манбаларига айланади. Кучсиз зилзилалар ҳамма ерда тоғ жинсларининг дарз ке-

тишидан пайдо бўлади. Кучли зилзила ҳар гал янги жойда, яъни С.з.даги маълум бўлган ер қимирлаш ўчоқларининг давомида ёки улар орасидаги сейсмоген узилмаларда содир бўлади. Зилзила кучи узилмаларнинг каттакичиқлигига, уларда бўладиган тектоник ҳаракатлар амплитудаси, тезлигига боғлиқ. С.з.да геодинамик жараённинг тез ривожланиши натижасида ер қимирлаш манбаидаги йиғилган тектоник кучланишлар сейсмик тўлқинлар энергиясига айланади. Шу сабабли, С.з.ни кучли зилзилалар генератори дейиш мумкин. Ўзбекистон худудида кучли зилзила ўчоқларининг шаклланиши эҳтимоли бўлган С.з. концепцияси илк бор яратилди.

Сейсмотектоник шароитларга қараб сейсмик хавф бўлган ҳар бир худудда битта ёки бир нечта С.з. бўлади. Улар ҳоз. замон тектоник ҳаракатларнинг фаол сейсмоген узилмаларининг ўлчами, зилзилаларнинг параметрлари (магнитудаси, чуқурлиги, интенсивлиги ва б.) га бўлинади. Ўзбекистонда ишлаб чиқилган С.з. концепциясига кура, улар 3 тоифадан иборат. Биринчи тоифали С.з.да магнитудаси 7,5, интенсивлиги 9 балл, иккинчисида — магнитудаси 6,5, интенсивлиги 8 балл ва учинчисида — магнитудаси 5,5, интенсивлиги 7 баллгача зилзилалар содир бўлади. Изланишлар натижасида биринчи марта С.з.нинг янги типдаги харитаси тузилди (561бетдаги схематик харитага қ.). Ўзбекистоннинг шарқи ва унга ёндош худудлар учун тузилган бу харита 1976 й. эълон қилингандан кейин 1977 й.да 8 балли ИсфараБоткен, 7 балли Ҳайдаркон, 7 балли Товоқсой, 1980 й.да 7 балли Конибодом, 8 балли Назарбек, 1982 й.да 8 балли Чимён, 1984 й.да 8 балли Поп ва 1985 й.да 8 балли Қайроққум, 1988 й.да 7 балли Шомодци, 1990 й.да Ўзган, 1992 й.да 8 балли Избоскан зилзилалари содир бўлди. Уларнинг жойи, кучи ва магнитудаси башоратга тўла мос келди. С.з. концепцияси асосида Вьетнам, Лаос, Яман мамлакатлари ва Туркиянинг Эгей системаси грабенлари учун

сейсмик районлаштириш хариталари тузилган, шунингдек, АҚШнинг зилзилаларни ҳалокатли оқибатларини камай-тириш дастурида ҳам ўз аксини топди.

Ад.: Ибрагимов Р.Н., Сейсмогенные зоны Восточного Узбекистана и сейсмичные районирование, М., 1976.

СЕЙСМОГРАММА (сейсмо... ва ...грамма) — зилзила ёки портлаш натижасида вужудга келадиган ер тебранишлари ёки силкинишларини махсус асбоб (сейсмограф)ларда қайд этилган ёзуви. Ер қимирлаганда (ёки портлаш пайтида) грунт зарралари силжийди, бу силжишнинг тезлиги ва тезланиши бўлади. Силжишлар графиги С, тезликлар ёзуви велосиграмма, тезланиш ёзувлари эса акселерограмма деб аталади. Зилзилани қайд этиш муаммолари б-н олимлар (мас, Хитой олими Чжин Хэн, 78—139 йиллар) милоннинг бошидан бошлаб шуғулланган, аммо тебранишларни ёзиб олишнинг мукамал гальванометрик усули 20-а.да яратилди. Сдан фойдаланиб зилзиланинг кучи (балл) ва энергияси (магнитуда)ни аниқлаш мумкин. С. асосида сейсмик тўлқинлар тарқалган муҳитнинг тузилиши ҳақида маълумотлар олинади.

Зилзила (ёки портлаш) манбаидан 3 хил: бўйлама, кўндаланг ва сиртки тўлқинлар тарқалади. Сейсмик тўлқинлар бирбиридан хусусиятлари ва тарқалиш тезлиги б-н фарқ килади. Бўйлама тўлқинларнинг тарқалиш тезлиги катта (~ 8 км/с) бўлганлиги сабабли, Ер тўлқинлар даракчи ролини ўйнаб, кейинги тўлқинларнинг келишидан огоҳлантиради (раемда С.нинг бошланғич қисми). Кўндаланг тўлқинларнинг тарқалиш тезлиги (~ 5 км/с) кичикроқ бўлганлиги сабабли, сейсмостяга кечроқ етиб келади. Бу тўлқинларнинг тебраниш амплитудалари ва тезланиши катта бўлади, шу сабабли бино ва иншоотлар учун кўндаланг тўлқинлар хавфли ҳисобланади (С.нинг ўрта қисми). Сиртки тўлқинларнинг тезлиги аввалгила-

риникидан кичикроқ бўлади (С.нинг охирлари). С. ёрдамида турли сейсмик тўлқинларнинг кузатилаётган пунктга келган вақти, зилзила пайдо бўлган вақт, зилзила ўчоғи ва кучи аниқланади. С. зилзила (ёки портлаш) натижасида тўлқинлар тарқалган муҳитнинг тузилишини акс эттиради.

СЕЙСМОГРАФ (сейсмо... ва ...граф) — зилзила ёки портлаш пайтида вужудга келадиган ер тебранишлари ва силкинишлари (сейсмик сигналлар) ни қайд қилиш учун мўлжалланган асбоб. Сейсмик сигналларни қабул қилувчи асбоб — сейсмометр ва бу сигналларни қайд қиладиган қурилмадан иборат. С.нинг гальванометрик, электродинамик, пьезоэлектрик ва б. турлари бор. Гальванометрик С.нинг асосий қисмлари — таглик ҳамда унга бириктирилган эластик юк (маятник). Асбоб таглиги текшириш объектига маҳкам ўрнатилади. Объект тебранганда маятник тагликка нисбатан ҳаракатланади; бу ҳаракат сейсмометрда электр сигналларига айлантирилади ва механик ёки фотографик усулда ёзиб олинади. Электродинамик С.да тебранишлар асбоб корпуси орқали қайд қилинади. Корпусга пружиналар б-н бириктирилган инерт юкка нисбатан С.нинг силжиши туфайли ер тебранишлари (силкинишлари) электр сигналларга айланади ва қайд қилувчи қурилмада ёзиб олинади. Пьезоэлектрик С. ёрдамида суюқ муҳит (денгиз ва бурғилаб очилган кудуклардаги сув) да зилзила ёки портлашлар таъсирида вужудга келадиган ҳажмий сикилиш тўлқинлари қайд қилинади.

СЕЙСМОЛОГИЯ (сейсмо... ва ...логия) — зилзилалар, уларнинг содир бўлиш сабаблари ва оқибатларини ўрганадиган геофизика бўлими. С. физика ва геология фанлари б-н узвий боғлиқ. Зилзилаларни Ернинг геологик тузилишига боғлаб ўрганади. С. вазифаси ва тадқиқот усулларига кўра, хусусий, сейсмометрия ва амалий С.га бўлинади. Ху-

сусий С. зилзила, унингсабаблари, зилзилалар б-н боғлиқ кодисаларнинг физик ва геологик томонларини ўрганади. Сейсмометрия тебранишлар назарияси, зилзила вақтида ер юзасидаги тебранишларни ўлчаш усуллари, зарур асбоблар ишлаб чиқиш каби масалаларни ўз ичига олади. Амалий С. зилзилабардош иншоотлар қуриш масаласи б-н шуғулланади. Сейсмологик тадқиқотлар сейсмик ст-ялардан олинадиган ва илмий марказларда умумлаштириладиган маълумотлар асосида ўтказилади. Ернинг сейсмик ҳолатини ўрганиш натижасида ҳар бир ҳудуднинг сейсмик харитаси тузилади, кичик, майдонлар (қурилиш объеклари) учун сейсмик ҳудудлаштириш амалга оширилади. С.нинг сейсмик зондлаш, сейсмик каротаж, сейсмик разведка каби усуллари маълум. Зилзила жараёнида вужудга келган сейсмик тўлқинларни ўрганиш натижасида Ернинг ички тузилишини билиш мумкин. С. кучли зилзилаларнинг сабабларини аниқлаш ҳамда зилзилабардош бинолар қуриш (қ. Сейс-мобардош қурилиш) йўлларини қидириб топиш б-н боғлиқ ҳолда вужудга келди. С. мустақил фан сифатида 19-а. 2-ярмида геол. ва физика фанлари эришган ютуқлар натижасида ривожлана бошлади. 19-а. охирларидан бошлаб С.да асбоблар ёрдамида кузатиш ҳамда физикматематик тадқиқот усуллари қўлланила бошладди. С.нинг шаклланишида рус олими Б. Б. Голицин, немис геофизиги Э. Вихерт (19-а. охири 20-а. боши), Б. Гутенберг, инглиз олимлари Ж. Милн (19-а. 2-ярми), Х. Жефрис, югославиялик геофизик А. Мохоровичич, япониялик Ф. Омори (20-а. боши) ва б. катта хисса қўшдилар. Россияда 1888 й. Россия География жамиятининг Сейсмик комиссияси тузилган. Собиқ СССРда С.га оид асосий тадқиқотлар СССР ФА Ер физикаси интида олиб борилган. Тошкентда биринчи сейсмик ст-я 1901 й. ишга туширилди ва Ўзбекистонда мунтазам инструментал сейсмологик кузатишлар бошланди. Тошкент зилзиласи (1966) Ўзбекистонда

С.нинг ривожланишида муҳим туртки бўлди. Ўзбекистон ФА қошида Сейсмология институти ташкил этилди, Тошкент зилзиласининг сабаб ва оқибатлари ўрганила бошлади. Ўзбекистонда зилзила ҳақидаги билимлар доираси кенгайди, зилзила даракчиларини аниқлашга доир и. т. ишлари амалга оширилди. Сейсмик ст-ялар сони кўпайди, Тошкент геодинамик полигони (табиий лаб.) ташкил этилиб, зарур асбоблар б-н жиҳозланди. Бу полигонда турли усуллар ёрдамида кузатиш олиб борилади. Ўзбекистонда ернинг ички тузилишини, зилзила физикасини ўрганиш зилзилани олдиндан билиш, сеймик аппаратлар яратиш ва мавжудларини такомиллаштириш, 1966 йилги Тошкент зилзиласи сабабларини илмий жиҳатдан ўрганиш ва б. масалалар б-н шуғулланилади. Сейсмология интида ер ости сувлари таркибидаги турли инерт газлар ва кимёвий элементлар микдорининг зилзиладан олдин кескин ўзгаришлари кашф этилди (Мавлонов Ғ. О., Султан ҳўжаев А. Н., Уломо В. И. ва б., 1973 й.), ер ости сувларидаги радон гази микдорини ўлчайдиган асбоб яратилди, Ўзбекистон ҳудудини сейсмик ҳудудлаштириш ва сейсмотектоник хариталар тузилди. Зилзила жараёнида ер ости сувларининг кимёвий таркиби ўзгариши илмий жиҳатдан исботланди. Ўзбекистонда С. фани тараққиётига Ғ. О.Мавлонов, К. Абдуллабеков, Е. М. Бутовская, В. И. Уломо ва б. катта хисса қўшишган.

Қаҳҳорбек Абдуллабеков.

СЕЙСМОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ФА Ғ. Мавлонов номидаги Сейсмология институти — зилзилалар, уларнинг содир бўлиш сабаблари ва оқибатлари, уларни олдиндан билиш ва б. сейсмик масалалар б-н шуғулланадиган и. т. муассасаси. 1966 й. ташкил этилган, 1990 й. унга Ғ. О. Мавлонов номи берилган. Инт олимлари зилзила даракчиларини ўрганиш асосида зилзила содир бўлишини ол-

диндан билиш, сейсмик худудлаштириш ва микрохудудлаштиришнинг илмий асослари ва усулларини яратиш, техноген сейсмиклик, сейсмик хабарни баҳолаш борасида илмий ва амалий ишлар олиб боради. Инт таркибида 11 та и.т.лаб. (худудий сейсмиклик ва сейсмик худудлаштириш; сейсмотектоника; геодинамика; худудий муҳандислик геологияси; гидрогеосейсмология; геофизик майдонлар ўзгариши; муҳандислик сейсмологияси; зилзила ўчоғи физикаси, техноген сейсмиклик, математик модуллаш ва сейсмик изланишларни автоматлаштириш), комплекс экспедиция, география бўлими, илмий техника маълумотлари ва патентлицензия бўлимлари, кутубхона (50 мингга яқин асар), Ф. О. Мавлонов музейи (1990) бор. Шунингдек, ин-т таркибида «Тошкент» марказий сейсмик ст-яси (1901), Паркент магнитоионосфера расадхонаси (1924), республиканинг барча вилоятларида жойлашган 22 та сейсмик, 10 та комплекс прогноз ва 32 та турли кузатув ст-ялари мавжуд. Инт олимлари томонидан Ўзбекистон худуди умумий ва мукаммал сейсмик худудлаштириш, кўпгина шаҳарлар, йирик гидротехника иншоотлари ва қурилиш майдонларини худудлаштиришнинг хариталари тузилди, 1966 йилги Тошкент зилзиласи сабаблари илмий жиҳатдан ўрганилди, зилзиладан олдин ер ости сувлари таркибидаги газ ва турли кимёвий элементлар миқдори ўзгариши кашф этилди, ер ости сувларидаги радон вази миқдорини ўлчайдиган асбоб яратилди ва б. Ин-тда 370 ходим, жумладан, 2 Ўзбекистон ФА акад., 15 фан д-ри ва 30 фан номзоди ишлайди. Инт фаолияти Ф. О. Мавлонов, К. Н. Абдуллабеков, А. Н. Султонхўжаев, В. И. Уломов, М. Х. Боқиев, С. М., Мақсудов, Р. Н. Иброҳимов, С. М. Қосимов ва б. олимлар номи б-н боғлиқ.

СЕЙСМОМЕТРИЯ (сейсмо... ва ...метрия) — зилзила пайтида грунт, бино ва иншоотларнинг тебранишларини ёзиб олувчи асбоблар ва усулларни яра-

тиш б-н шуғулланадиган сейсмология бўлими. С. 20-а. бошларидан ривожлана бошлади. Ўша пайтларда грунтнинг тебранишлари 3 усулда — механик, оптик ва гальванометрик усулларда қайд қилинарди. Бу усулларнинг ичида гальванометрик усул анча самарали бўлиб, ундан ҳозир ҳам фойдаланилади. Сейсмик тебранишларни қайд қилувчи асбоб сейсмограф, қайд қилиш натижасида пайдо бўлган ёзув сейсмограмма деб аталади. Ер қимирашлари, ядро портлашлари ва б. қайишқоқ тўлқинлар манбалари таъсирида вужудга келадиган сейсмик тўлқинлар сейсмик ст-яларда узлуксиз қайд қилиб турилади. С. газ ва нефть конларини сейсмик разведка қилишда; муайян худуднинг геологик тузилишини сейсмик зондашда муҳим роль ўйнайди. Ўзбекистонда С.га доир и.т. ишлари, асосан, Ўзбекистон ФА Механика ва иншоотларнинг сейсмик мустаҳкамлиги ин-тида, Сейсмология ин-тида олиб борилади.

СЕЙСМОТЕКТНИКА (сейсмо... ва тектоника) — зилзиланинг вужудга келиш геологик шароитларини ўрганувчи мустақил фан соҳаси. С. 20-а. да вужудга келган, асосий вазифаси сейсмик хавфни камайтириш мақсадида зилзилалар генезисини ўрганиб, қаерда, қандай куч б-н содир бўлишини башорат қилишга қаратилган. Шу сабабдан С. Ер остида бўлаётган геодинамик жараёнлар оқибатида зилзила ўчоқларининг шаклланиш хусусиятларини ўрганади. Бу хусусиятлар кўпроқ тебранишлар бўладиган жойнинг геологик тузилишига, қатламларнинг деформациясига, тектоник структура ва узилмаларнинг ривожланиш шарт-шароитларига боғлиқ. С.нинг асосий тадқиқот худудларига Альп даври ва ҳоз. замон тектоник ҳаракатларнинг фаоллиниши натижасида ривожланаётган Ўрта денгиз тизма тоғлари, Тинч океан бурмаланиш областлари, китъаларда жойлашган эпиплатформа, эпигеосинклиналь ороген-

лари, рифт зоналари киради. Ўрта Осиё худудида олиб борилган изланишлар натижасида континентал Ер пўстидаги тектоник зилзилалар энергияси сеисмоген геологик структураларнинг типлари б-н боғлиқлиги қонунияти кашф этилди. Бу кашфиёт «Губиннинг сейсмотектоника қонуни» деб аталади. Энг кучли зилзилалар Ер шарининг ана шу худудларида намоён бўлади. Зилзилалар генезисини ўрганишда олинган маълумотлар асосида сейсмик худудлаштириш хариталари тўзилади (к. Сейсмик хариталар).

Ад. Ибрагимов Р. Н., Сейсмотектоника Ферганской впадины, Т., 1970.

СЕЙТЖОНОВ Тождетдин (1924.8.4, Қорақалпоғистон, Кегейли тумани — 1998.16.7, Нукус) — Қорақалпоғистон халқ шоири (1985) ва драматург. Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1959). Ўқитувчилар интени тугатган (1948). «Жас ленинши» (1954— 56), «Совет Қарақалпақстани» (1967— 73) газ. ва «Амударья» журда (1962— 64; 1978 й.дан) ва б. ташкилотларда ишлаган. Қорақалпоғистон Радио ва телевидение давлат кўмитаси раиси ўринбосари (1973—78). Илк шеърлар тўплами — «Азамат йигитлар» (1956). «Зебо» (1957), «Қанотли ёшлар» (1961), «Муҳаббатнома» (1971), «Ҳаёт фалсафаси» (1979) шеърый китобларида қорақалпоқ халқи ҳаёти акс этган. «Қорли сўқмоқлар» (1959), «Абу Райхон Беруний» (1973), «Нукус афсонаси» (1981) ва б. пьесалар муаллифи. «Денгиздан эсан шамол» шеърлар тўплами ўзбек тилида нашр қилинган (1981).

СЕЙФЕРТ (Seifert) Ярослав (1901.23.9, Прага яқинидаги Жижков ш. — 1986.10.1) чех шоири. 1920 й. «Тўққизлар гуруҳи» номли авангардизм кайфиятидаги адабий тўғарак очган. «Поэтизм» услуби С.нинг дастлабки китобларида сезилади («Кўзлари ёшли шаҳар», 1921; «Муҳаббатнинг ўзи», 1923; «Асал ойи», 1925; «Булбул ёмон куйлапти»,

1926). Кейинчалик унинг асарлари мавзуси ўзгариб, пролетар шеъриятидан чекинган. 1929 й.да компартиядан чиққан, манифест ёзиб, унда компартиянинг цензура сиёсатини қоралаган, сиёсий нашриётлар б-н ҳамкорликни тўхтатган ва социалдемократик партияга кирган. Шундан сўнг сиёсатдан ташқаридаги мавзулар: умуминсоний кадриятлар, муҳаббат, болалик ва б. ҳақида ижод қилган. 1977 й. яна сиёсий жараёнларга аралшиб, цензурани йўқотиш, ёзувчиларнинг эътиқод учун таъқиб қилиниши, шунингдек, уларни ноқонуний равишда қамокхоналарга ташлашни қоралаб чиққан. 1980—83 й.лар С.нинг асарлари, асосан, инглиз тилига таржима қилиниб, Англия ва АҚШда тарқатилган. «Божена Немцова елпигичи» (1940), «Лойнинг дубулғаси» (1945) ва б. тўпламлари Прага кўзғолони, Чехословакиянинг фашистлар истилосидан озод қилинишига бағишланган. Урушдан кейинги асарлари — «Моцарт Прагада» (1946), «Онажон» (1954), «Бола ва юлдузлар» (1956), «Кўнғироклар яшаш» (1967) ва б. Нобель мукофоти лауреати (1984).

СЕЙФЕРТ ГАЛАКТИКАЛАРИ - ўзаги кўпинча юлдузсимон бўлиб, унинг нурланиш спектри кучли кенг чизиклардан иборат бўлган галактикалар; америкалик олим Сейферт кашф қилган. С.г. марказий қисмидаги кенг чизикларнинг тезлиги, бир неча минг км/с б-н ҳаракатланувчи газ булутлари б-н боғлиқ. С.г., асосан, спиралсимон тўзилишга ва ультрабинафша тўлқин узунликларида ортгирма нурланишга эга. Спирал галактикаларда 1% С.г. бўлиб, уларда ёркинлик марказ томон кескин ортиб боради. Одатда, улар галактикалар гуруҳлари ва қўшалок галактикаларда учраб, галактикалар тўдаларида эса деярли кузатилмайди.

С.г. ўзагининг ўлчамлари, асосан, 0,1 парсек атрофида, нурланишлари вақт давомида ўзгариб туради. Бу ўзгарувчанлик даври нурланишнинг

тўлқин узунлиги қийматига боғлиқ. Ўзак нурланиши оптик, радио, рентген ва гамма тўлқинларида жуда кучли. Нисбатан олинганида эса, хусусан, оптик узунликдаги ушбу давр радионурлар ўзгариш давридан анча кичик.

СЕЙШЕЛЬ ОРОЛЛАРИ (Seychelles), Сейшель Ороллари Республикаси (Republic of Seychelles) — Ҳинд океанида, Африканинг шарқий соҳили яқинидаги Сейшель ва Мирант о.лари, Альдабра, Фаркуар ва б. оролларда жойлашган давлат. Майд. 405 км². Аҳолиси 80,1 минг киши (2002). Пойтахти — Виктория ш. (Маэ о.да).

Давлат тузуми. СО. — республика. Амалдаги конституцияси 1993 й. 18 июнда маъқулланган ва унга кейинчалик тузатишлар киритилган. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига киради. Давлат бошлиғи — президент (1977 й.дан Франс Альбер Рене), у тўғри умумий сайлов йўли б-н 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий мажлис, ижрочи ҳокимиятни президент б-н ҳукумат амалга оширади.

Табиати. С.О. материкдан, айримлари маржонлардан ҳосил бўлган. Энг бал. жойи 905 м (Маэ о.да). Йирик ороллари — Маэ, Силуэт, Праслен, ЛаДиг. Иқлими субэкваториал, денгиз иқлими. Ўртача ойлик тра 26—28°. Йиллик ёғин 4000 мм гача (асосан, езда). Маржон ороллари таркибидаги оҳақтошлар намни ўзида сақламайди, шу сабабли уларни хўжалик жиҳатидан ўзлаштириб бўлмайди. Йирик ороллarning ички ҳудудларида доим яшил тропик ўрмонлар сақланиб қолган, уларда фақат маҳаллий жайдари ўсимликлар (жумладан, сейшель пальмасынинг кад. тури) ўсади. Баҳайбат филсимон тошбақа ва қуш кўп. Альдабра, Кузен ва б. резерватлар, СентАнн денгиз миллий боғи бор.

Аҳолисининг аксарияти сейшелликлар ёки креоллар (асосан, кўчиб келган французлар ва африкалик кулларнинг авлодлари, умумий сони 65 минг киши);

ҳиндлар, малагасилар, хитойлар, инглизлар ҳам яшайди. Расмий тиллар — креол, инглиз ва француз тиллари. Аҳолининг 90% христианкатолик, қолганлари — мусулмон, ҳиндулар ва конфуцийчилар. Шаҳар аҳолиси 55,3%.

Тарихи. С.О. кад. араб ва ҳинд денгиз сайёҳларига маълум бўлган. 1609 й. бу оролларга инглиз денгиз сайёҳлари келиб тушган. 18-а. ўрталарида французлар босиб олиб, Франция молия вазири Моро де Сешелл номи б-н аташган. 1794 й. уни инглизлар эгаллаб олган. 1903 й.дан Буюк Британия мустамлакаси. Маҳаллий халқ мустамлакачиларга қарши тинимсиз кураш олиб борди. 20-а. ўрталарида сиёсий партия ва касаба уюшмалари тузилди, улар халқнинг озодлик йўлидаги курашига бошчилик қилди. 1970 и. С.О.га ички мухторият берилиб, Қонун чиқарувчи ассамблея тузилди, 1976 й. 29 июнда мустақилликка эришди. СО. 1976 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 18 июнь — Миллат куни (1993).

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Демократия партия, 1992 й. тузилган; Сейшель халқи тараққиёт фронти, 1978 й. ташкил этилган; Сейшель миллий партияси, 1993 й. асос солинган. Сейшель ишчилари иттифоқи федерацияси касаба уюшма бирлашмаси, 1978 й. тузилган.

Хўжалиги. СО. — аграр мамлакат. Балиқ овлаш ва хорижий сайёҳлик муҳим аҳамиятга эга. Ялпи ички маҳсулотда кишлоқ ва ўрмон хўжалиги, балиқ овлаш улуши 4,1%, сайёҳлик улуши 12,3%, саноат ва қурилишнинг улуши 20,5%. Қ.х. мамлакат иқтисодиётининг асосини ташкил этади. Кокос пальмаси, кофе, тамаки, мева, сабзавот, мойли экинлар, зираворлар, чой етиштирилади. Қорамол, чўчка боқилади. Копра ва ванилни қайта ишлайдиган, эфирли мойлар, кокос толасидан турли буюмлар, совун ишлаб чиқарадиган ва чой қадоклайдиган кичик корхоналар, ёғоч тилиш з-ди, бир канча озиқ-овқат корхоналари бор. Йилига ўртача 126 млн. кВтсоат электр энергия ҳосил

килинади. Т.й. йўқ. Автомобиль йўллари уз. 345 км. Ороллар орасида маҳаллий кемалар қатнайди. Маэ о.да халқаро аэропорт бор. СО. четга копра, шунингдек, долчин ёғи ва долчин, ваниль, музлатилган ва консерваланган балик, тошбака косаси, гранит чиқаради, четдан саноат моллари, озик-овқат олади. АҚШ, Франция, Буюк Британия, Хитой, ЖАР, Япония, Сингапур б-н савдо қилади. Пул бирлиги — сейшель рупияси.

Маорифи. Халқ таълими тизими инглиз, қисман француз тизимлари таъсирида шаклланган. 1980 й. 6 ёшдан 15 ёшгача бўлган болалар учун мажбурий 9 й.лик таълим жорий этилган, у 6 й.лик бошланғич ва 3 й.лик тўлиқсиз ўрта мактабни ўз ичига олади. Замонавий таълим тизими 6 й.лик бошланғич, 3 й.лик тўлиқсиз ўрта ва 2 й.лик тўлиқўрта мактабдан иборат. Тўлиқўрта мактабда ўқувчилар илмий билимларни ўрганишдан ташқари унумли меҳнат б-н ҳам шуғулланади. Тўлиқ ўрта мактаб негизида пед. коллежи, 9 й.лик мажбурий мактаб негизида хунартехника билим юртлари ишлайди. Ёшлар олий таълимни чет элларда оладилар. Магбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Газ. ва жур.лари: «Нейшн» («Миллат»), креол, француз ва инглиз тилларида чиқадиган ҳукумат газ.), «Офишл газетт» («Расмий газета», ҳукумат хабарномаси), «Пипл» («Халқ»), креол, француз ва инглиз тилларида нашр этиладиган ойлик жур.), «Эко дез иль» («Ороллар акс садоси»), француз, креол ва инглиз тилларида чиқадиган диний жур.). Сейшель матбуот агентлиги, миллий ахборот агентлиги, 1979 й. тузилган. 1941 й.дан инглиз, француз ва креол тилларида радиоэшиттириш олиб борилади. Ҳукумат назоратидаги Сейшель радио ва телевидениеси хизмати 1983 й.да тузилган.

СЕКАНС (лот. secans — кесувчи, кесиб ўтган) — 1) тригонометрии функциялардан бири. С. sec каби белгиланади. 2) тўғри бурчакли учбурчак ўткир бурчаги

секанси гипотенузанинг шу ўткир бурчакка ёпишган катетига нисбатидир.

СЕККИМ — Ҳиндистон таркибидаги штат. Шарқий Ҳимолай тоғларида. Непал, Бутан ва Хитой б-н chegaradoш. Майд. 7,3 минг км². Аҳолиси 576 минг киши (2001), асосан, бхотия, лепча, непали, инглиз тилида сўзлашади. Лепча ва бхотиялар (30,8%) буддизм (ламаизм) динига, калган халқларнинг кўпчилиги (66,7%) индуизм динига эътиқод қилади. Маъмурий маркази — Гангток ш.

С. худуди Катта Ҳимолай тоғларининг жан. ён бағрида, 1500 м дан баландда жойлашган. Энг баланд жойи 8585 м. Чуқур даре водийси кўп. Энг йирик дарёси — Тиста. Иқлими субэкваториал, сернам, тоғ иқлими. Йиллик ёғин 3000—4000 мм, шим.да 500 мм гача. Гангтокда янв.нинг ўртача т-раси 7, июлники 19°.Баландлик минтақалари яққол кўзга ташланади. 4000 м баландликкача барг тўқувчи ва игна баргли ўрмонлар, ундан юкориси альп ўтлоклари.

16-а.охиридан С. худудига тибетликлар кириб келган. 18-а. охиригача С. Тибетга тобе бўлган. 19-а. 2-ярмидан 1946 й.гача Англия мустамлакаси. 1949 й.дан Ҳиндистон протекторати. 1950 й.да Секким—Ҳиндистон шартномасига мувофиқ, Ҳиндистон ҳукумати С.нинг мудофааси ва худуд бутунлигини таъминлашни ўз зиммасига олди. 1973 й.дан барча маъмурий фаолиятлар Ҳиндистон ҳукумати ихтиёрига берилди. 1974 й. апрелда 1умумий сайлов ўтказилди. 3 июлда конституция қабул қилинди. 1974 й. сент.да С.га Ҳиндистоннинг уюшган штати мақоми берилди. 1975 й. майдан С. — Ҳиндистоннинг 22штати.

С. — аграр штат. Аҳоли дехқончилик, чорвачилик ва қисман ёғоч тайёрлаш б-н шуғулланади. Тоғ оралиғидаги водийлар ва даре қайирларида шоли, маккажўхори, багат, соя, зираворлар экилади. Боғдорчиликда апельсин, олма, ананас, банан ўстирилади. Чой плантациялари бор. С. жаҳон бозорига кардамон етка-

зиб бериш бўйича 1-ўринни эгаллайди. Чорвачиликда қорамол, кўй боқилади. Ҳунармандчиликда уйрўзғор буюмлари, қоғоз тайёрланади, гилам тўкилади. Ёғоч ўймакорлиги ривожланган, қумуш буюмлар ясалди. Фойдали қазилмалардан кўрғошин, рух, мис рудалар кезиб олинди. Рангподаги кта полиметалл рудалар қайта ишланади. Қимматбаҳо тошларга ишлов берувчи, озиқ-овқат корхоналари мавжуд. Давлат кустарь саноат ин-тида анъанавий саноат тармоқларини ривожлантириш соҳасида тадқиқотлар олиб борилади. ГЭСлар қурилган. Туризм ривожланган.

СЕКРЕТЛАР (лот. *secretus* — ажратилган) — без хужайралари ишлаб чиқарадиган ва ажратадиган модда. Физиологик аҳамиятига кўра, секреция маҳсулотлари инкретлар (гормон) ва экскретларга бўлинади. Кимёвий таркибига кўра, кўпчилик С. оксил (меъдаичак йўлидаги ва меъда ости бези ферментлари), полипептид (мас, гипофиз гормонлари), стероид (жинсий ва буйрак усти бези гормонлари) бўлиши мумкин. Шунингдек, С. таркибига ноорганик бирикмалар (меъда безлари ишлаб чиқарадиган хлорид кислота тузлари ва х.к.) ҳам қиради. С.лар нордон ва кислотали реакцияга эга бўлади. Организмнинг нормал ҳаёт фаолияти учун С. муҳим аҳамиятга эга.

СЕКРЕЦИЯ (лот. *secretio* — ажратиш) — без хужайраларида организмнинг ҳаёт фаолияти учун зарур бўлган маҳсус маҳсулотлар — секретлар ҳосил бўлиши ва чиқарилиши. Организм ҳаёт фаолияти давомида ҳар бир хужайрада ички ёки ташқи муҳитга ажратиладиган метаболизм маҳсулоти ҳосил бўлади. Агар секрет ажратиш маҳсус хужайранинг асосий функцияси бўлса, бу функция С. деб аталади. Ташқи ёки экзокрин С. (без ҳосил қилган маҳсулот ташқарига чиқарилади), ички ёки эндокрин С, ёхуд инкретия (синтезланган моддалар қон ёки лимфага ажратилади) бўлади. Ҳар

қандай безнинг секретор циклида икки: секрет биосинтези ва секрет ажратилиши фазалари бор. Баъзи безларда иккала фаза бир вақтда, айримларида эса бошқа пайтда содир бўлиши мумкин. С. — хужайра ичида синтез қилинган маҳсулотнинг астасекин етилиб, кетма-кет бир органоиддан бошқасига ўтказилиб турадиган изчил жараёндр. Бошланғич маҳсулотлар (аминокислоталар, моносахаридлар, ёғ кислоталари, тузлар) қон ва тўқима суюқлигидан без хужайраларига ютилади. Секрет биосинтези (айниқса, оксил маҳсулотлари) эндоплазматик тўрда бошланади. Бунда хужайра мембранасида адсорбланган аминокислоталар (рибосома) рибонуклеин кислота (РНК)си белгиланган кетма-кетлик асосида бирбири б-н бирикади. Синтезланган бошланғич маҳсулот эндоплазматик тўр тирқишлари ва лакуналарда йиғилади, сўнг Гольжи комтекста ўтиб, у ерда егилади. Без хужайраларидаги жуда кўп митохондриялар бу жараён учун энергия беради.

Секретор циклниң иккала фазаси регуляцияси ҳам бир неча бошқарувчи (нерв ва гуморал) омилларнинг ҳамкорликда ёки биринкетин таъсири б-н белгиланади (к. Нейрогуморал регуляция). С. нейрогормонларни ишлаб чиқарадиган баъзи нейрон (нейросекретор)лар ва маҳсус моддалар — медиаторларни ҳосил қиладиган оддий нерв хужайралари учун ҳам хос.

СЕКРЕЦИЯЛАР (лот. *secretio* — булиниш) (геологияда) — тоғ жинсларидаги бушликларнинг кристалл ва коллоид моддалар б-н тўлиши натижасида ҳосил бўладиган минерал агрегатлар. Алоҳида қаватлари ранги ва таркибига кўра бирибидан фарқ қиладди. Одатда, С. учун минерал моддаларнинг бўшликлар деворларидан марказга томон концентрик қаватланиш кетма-кетлиги хос. Бунда друзалар ҳосил бўлади. Баъзан С. ўртасида турли минераллардан ҳосил бўлган ковак қолади. Диаметри 10 мм гача бўлган С. бодомтошлар, ундан қат-

талари жеодалар дейилади. Асосан, С. гидротермал ёки гиперген жараёнларда хреил бўлади. Сдан кўпинча музейлар учун юқори баҳоли коллекция сифатида фойдаланилади.

СЕКС (лот. *sexus* — жинс) — жинсий майлини ифодалаш ва кондириш б-н боғлиқ психик реакциялар, кечинмалар ва хатти-ҳаракатлар мажмуи.

СЕКСОЛОГИЯ — инсоннинг жинсий ҳаёти физиологиясини урганадиган фан; жинсий ҳаёт тўғрисидаги билимлар ва и.т.лар соҳаси. С.га оид дастлабки билимлар қад. афсоналар ва қадимий тиббиётда ҳам бўлган. Жинсни объектив ўрганиш Европада Уйғониш даврида бошланган. Турли тадқиқотлар мажмуи — биол., тиббиёт, ижтимоий-тарихий ва психологик йўналишларни ўз ичига олган ҳоз. замон С.си 40-й.ларнинг ўрталарида шаклланди. С. муаммолари б-н турли соҳа мутахассислари: психиатрлар, психологлар, социологлар, биологлар ва б. шуғулланадилар.

Ҳоз. С.нинг биологик-табiiй йўналиши жинснинг биологик асосларини ўрганади; бунда жинснинг шаклланишида биологик ва маданий-ижтимоий омиллар мутаносиблиги (психосексуал узгаришларни аниқлаш ва бартараф этишда амалий аҳамияти бор), турли жинсий белгилар, жумладан, жинсий гормонларнинг эркаклар ва аёллар психикаси ва хулқ-атворида таъсири, жинсий функциялар (сексуал ўзгаришларнинг диагностикаси ва давоси учун асос бўлади) тадқиқ қилинади.

Тадқиқотларнинг ижтимоий-тарихий йўналиши эркаклар ва аёлларнинг ижтимоий функциялари ва фаолият шакллариининг ўзига хослигини ўрганади; ёш, касб-хунар, синф, регион, миллат ва ш.к.га боғлиқ жинсий хулқ-атвор ва маънавий анъаналар ҳақида маълумот тўплайди ва умумлаштиради; жинсий хулқ-атвор меъёрларининг тарихий эволюциясини аниқлайди, жинсий тарбия ва

маърифат усулларининг таъсирчанлигини текширади.

С.нинг психологик йўналиши ёшга қараб бўладиган сексуал хусусиятларни, жумладан, ўсмирлар ва ёшлар сексуал ҳолатини, жинсий атворининг индивидуал хусусиятларини ва у б-н боғлиқ сезги ҳаяжонларни (сезгиротик ва маънавий ахлоқ компонентларини), шунингдек, сексуал ҳолатнинг ижтимоийпсихологик ҳамда солиштирмапсихологик масалаларини ўрганади.

СЕКСТ ЭМПИРИК (*Sextus Empiricus*) (тахм. 200—250) — юнон файласуфи, шифокори, қад. классик скептицизм вакили. Александрия ва Афинада яшаган. Пиррондан тортиб Энесидемгача бўлган юнон скептикларининг фикрмулоҳазаларини тўплаган ва тизимга солган, мантикнинг дастлабки тарихчиларидан. «Математикларга қарши» асарида С.Э. грамматика, риторика, геом., арифметика, астрономия, мусиқа назариясини танқид қилади, шунингдек, айрим мантиқий, физика ва ахлоққа оид таълимотлар, х.а.тто худо тушунчаси ва барча лийнй эътиқодларга эътироз билдиради. У ҳаётда бепарво бўлишни, табiiй эҳтиёжлар, майллар, мавжуд тартиб ва удумларга бўйсуннишни тарғиб қилган. Унинг фикрича, бахт — рухий хотиржамлик ва муътадил хоҳишдан иборат.

СЕКСТАНТ (лот. *sextans* — олтинчи) — уфқ устидаги осмон ёриткичларининг баландлигини белгилаш ёки кузатувчи жойи координаталарини аниқлаш мақсадида кўринадиган жисмлар орасидаги бурчакларни ўлчаш учун мўлжалланган кўзгуликтайтаргичли асбоб. Унинг ёрдамида 140° гача бурчакларни ўлчаш мумкин. С.нинг иши ёруғликнинг ясси кўзгулардан қайтиш қонунига асосланган. Асосан, корпус, кузатув трубкаси (оптик трубка) ва шкаладан иборат. Лимби айлананин 1/6 қисми (60°) ни ташкил қилади (номи шундан). С. ёрдамида, мас, космонавт ос-

мондаги ориентирлар орасидаги бурчак масофани ёки Ой сиртига қўнганда уларнинг маҳаллий уфқдан баландлигини аниқлайди. С. қадимдан кўпгина расадхоналарда (мас, Улуғбекрасадхонасит) қўлланиб келган.

СЕКСТАНТ — экваториал юлдуз туркуми; Асад, Гидра ва Коса юлдуз туркумлари орасида жойлашган; равшан юлдузлари йўқ. Ер шарининг шим. кенгликларида қиш ва баҳорда кузатилади.

СЕКСТЕТ (лот. sexta — олтинчи) 1) олти ижрочи (созанда ёки хонанда)дан иборат ансамбль; 2) шу ансамбль ижросига мўлжалланган мусиқа асари. Илк намуналарини итальян композитори Л. Боккерини (1743—1805) яратган. Чолғу С. камер мусиқа тури бўлиб, одатда, соната туркуми шаклида ёзилди(мас, П. Чайковскийнинг «Флоренция хотиралари» торли Си). Вокал С.лар, асосан, операда учрайди (мас, В. Моцартнинг «Дон Жуан» операсидаги С). Ўзбекистон композиторларидан И.к. Акбаров ва б. С. яратган.

СЕКТОР (лот. seco — қирқилган) — 1) эгри чизик ёйи ва бу ей учларини эгри чизикда ётмаган нуқта (сектор учи)га туташтирувчи кесмалар б-н чегараланган ясси шакл (текисликдаги С).

СЕКУНД, секунда (лот. secunda divisio — иккинчи бўлиш) — 1) вақт ўлчов бирлиги. с, сек б-н белгиланади. С. ўртача Кўёш суткасининг 1/86400 қисмига тенг: 1 сек = 1/60 мин = соат. 20-а. 30 й.ларида кварц соати ёрдамида Ернинг ўз ўқи агрофида нотекис ҳаракатланиши исботланди. Шу асосда, Халқаро астрономия кенгашининг тавсиясига кўра, 1960 й. октябрь ойида Парижда бўлиб ўтган 11 Халқаро ўлчов ва оғирлик бош конференцияси вақтнинг асосий ўлчов бирлиги — эфемерид С.нинг янги таърифини қабул қилди. Унга кўра, С ўлчови қилиб 1900тропик йил (қ. Йил)

нинг 0январь, эфемерид вақт б-н соат 12 даги 1/31556925,9747 қисми қабул қилинди. Молекуляр ва атом соатлари пайдо бўлиши б-н 1967 й. 13Халқаро ўлчов ва оғирлик бош конференциясида атом С.ининг давомлилиги қилиб, ташқи майдоннинг тўлқинланиши ноль бўлганда ягона барқарор изотоп цезий ^{133}Cs атомларининг маълум энергетик сатхлар орасида ўтишига мос нурланишининг 9192631770,0 даври олинди (вергулдан кейинги ноль бу соннинг келгусида ўзгармаслигини биддиради); 2) ясси бурчак ўлчов бирлиги (қ. Градус). 60~2 градусга ёки 60~' минутга тенг, 1 С. («) б-н белгиланади.

СЕКУНДОМЕР — вақт оралигини соат, минут, секунд ва секунднинг улушларида ўлчайдиган асбоб. С.нинг асосий механизмлари соа/яниккига ўхшаш. Биринчи С 19-а. охирида пайдо бўлган; унда фақат битта секунд мили бўлиб, вақт оралиғи секундда ўлчанган (номи игундан). Чўнтақда олиб юриладиган, қўлга тақиладиган ва столга қўйиладиган Слар фарқланади. С.да милли юргизиб юбориш, тўхтатиш ва нолга қайтариш мумкин. С.нинг механик, электр ва электрон турлари бор. Кварц генераторидан ишлайдиган электрон С. жуда аниқ ишлайди. С. саноат, спорт ва б. жойларда ишлатилади.

СЕЛ — тоғ водийлари, сойлар ва жарлардан оқиб келадиган, катта вайронгарчилик кучига эга бўлган қисқа муддатли лойка ёки лойқатош аралаш кучли сув оқими. Қорларнинг жадал эриши, кучли жала ёгиши натижасида тоғлардан бошланадиган кичик даре ва сойлар хавзаларида содир бўлади. Кавказ, Ўрта Осиё, Қрим, Карпат, Шарқий Сибирь тоғларида кузатилади. С. таркибига қараб лойқатошли, лойқали, сувтошли, сувшошаббали турларга; физик турига кўра қовушоқ ва ноқовушоқ турларга бўлинади. Ўрта Осиёда С. тоғ олдитоғли зоналарда кўп учрайди. Ўзбекистонда

Фарғона водийси, ЧирчиқОҳангарон ҳавзаси дарёларининг тоғли қисмлари; Қирғизистонда Талас, Чу, Норин дарёлари ҳамда Иссиққўл ҳавзалари, Чатқол ва Олай тоғларининг ён бағирлари; Тожикистонда Зарафшон, Сурхоб, Обихингов, Варзоб, Вахш, Панж ва б. дарё ҳавзалари; Туркменистонда Катта Болхан ва Копетдоғ ён бағирлари хавфли С. минтақалари ҳисобланади.

С. халқ хўжалигига катта зарар етказди; аҳоли пунктлари, гидротехника иншоотлари, йўл, кўприк ва х.к.ни вайрон қилади, қ.х. экинзор, боғ ва йўлларига лойқа аралаш тош, тошшағал чиқариб ташлайди, тупроқ қатламини ювиб кетади. С.га қарши курашиш учун ташкилийхўжалик, агроўрмон мелиорацияси ва гидротехника тадбирлари комплексидан иборат селдан ҳимоя воситалари қўлланилади (қ. Сел омбори).

СЕЛ ОМБОРИ, селхона, сел сақлагич — сел оқимларини тартибга солиш ва ҳудудни сел вайронгарчилигидан муҳофаза қилиш учун мўлжалланган гидротехника иншооти; селдан ҳимоя воситаларининг асосий тури. С.о. аксарият сой ўзанларини тўғон б-н тўсиб барпо қилинади. Тўғонлар тупроқ, кумлоқи ва шағалли тоштупроқлар, темирбетон конструкциялар ва б.дан қурилади. Кичик С.о. сигими минг ва ўн минг м³, катталариники эса бир неча млн. м³ бўлиши мумкин. С.о. сел оқимларини тутиб қолади, тош ва лойқани чўктиради, тинган сувни махсус сув чиқаргич орқали ташлама тармокқа ўтказиб юборади. Сув чиқаргичлар (очик ёки ёпиқ) автоматика б-н жиҳозланиб, лойқалик даражаси қандай бўлишдан қатъи назар, сувни ўтказиб юборишни таъминлайди.

Катта муваққат оқимга эга бўлган сойларда мустақил сув ташлаш йўлига эга бўлган махсус С.о. қурилган (Наманган вилоятида сигими 3,4 млн. м³ бўлган Ғирвон, Тожикистоннинг Сугд вилоятида 5,6 млн. м³ ли Ўткенсой С.о.). Унча катта бўлмаган сойларда қурилган кичик

омборлар ягона системага бирлаштирилади (ҳар бир системада 40—50 тагача С.о. бўлиши мумкин). Йирик замонавий ҳимоя системалари ўнлаб С.о.ни бирлаштиради. Андижон вилоятида 16 дан 42 гача омбори бўлган селдан ҳимоя системаси қурилган.

Ад.х Исмоғилов Х. А., Сел ва ундан сақланиш, Т., 1988.

СЕЛДАН ҲИМОЯ ВОСИТАЛАРИ - аҳоли пунктлари, саноат корхоналари ва экинзорларни сел вайронгарчилигидан ҳимоя қилишга мўлжалланган ўрмонмелиоратив, гидротехник ва б. тадбирлар мажмуи. Асосий ўрмонмелиоратив тадбирлар: тоғ ёнбағирларида, сунъий терассалар ва ўзан бўйларида ёппасига ёки қисман ўрмон дарахтлари экиш, ихота дарахтзорлари барпо қилиш (қ. Агроўрмон мелиорацияси). Бу тадбирлар, асосан, сел оқимлари ҳосил бўлишига йўл қўймаслик, муайян ҳавзанинг сел фаоллигини пасайтириш ва унинг кучини қирқишга қаратилган. Ўрмон мелиорацияси самарадорлиги, одатда, анча вақт ўтгандан сўнг сезилади. Мас, Оқтош (Тошкент вилояти), Омонқўтон (Самарқанд вилояти)да ўрмон мелиорацияси тадбирлари натижасида сув режими анча яхшиланди, тупроқ эрозияси ва сел оқимларининг вайронгарчилик хавфи камайди. Селга қарши асосий гидротехника иншоотлари: бетон, темирбетон ва б. материаллардан қуриладиган қирғоқ ҳимоя копламалари, сел ўтказгич, нов, сел ташлагич, қувур, сел ва сув омборлари, сел тўсгич ва б. Уларнинг асосий вазифаси — сел оқимларини тўсиб қолиш, четга буриб ёки безарар ўтказиб юборишдан иборат. Иншоот тури жой хусусиятлари ва сув оқими турига қараб танланади. Дарёлар йўлида сув омборлари қурилиб, оқим тартибга солинади, сел оқимлари тўсилади. Майда ва мавсумий сув оқимларида сел омбори қурилади, сувни йиғиб, бир қисмидан суғоришда фойдаланишга имкон беради. Тоғ олди р-нларидаги адир-

ларда мавсумий сув оқимлари йўлида омборлар ва махсус сувбурғич каналлар, сел ташлагич йўллар (трактлар) барпо этилади. Сел ўзанларининг ирригация ва б. каналлар б-н кесишган жойларида сел оқимларини ўтказиб юборадиган сел ўтказгич, дюкер, сел ташлагич ва ш. к. иншоотлар қурилади. Сел хавфи катта бўлган ҳавзаларда 40—50 ва ундан ҳам кўп сел омборларидан иборат бўлган селга қарши системалар қурилади (мас, Андижон ш.ни селдан химоя қилиш системаси ва б.). Селга қарши курашда ўрмонмелиоратив ва гидротехника усулларида бирга фойдаланиш юқори самара беради.

Ҳамидулла Исмоғилов.

СЕЛДАРА — тоғларда, тоғ олди қирларида сел ҳосил бўладиган, сел келадиган дара, сой. Одатда, унча узун бўлмайди, кўлирмак/три кўп ҳамда калта бўлади. С. тоғдан чиқишда тор ўзанли бўлиб, кенг водийга, текисликка чиққанда ёйилма конус ҳосил қилади.

СЕЛЕКТОР (лот. *seligo* — саралайман, танлайман) — 1) маълум ўзгармас ток импульсларини сезадиган электро-механик қурилма. Телефон аппаратлари параллел уланган абонентлар б-н диспетчерлик пункти орасида (кўпинча, т.й. транспортда) телефон алоқа ўрнатишда (селектив алоқада), телесигнализация, телебошқариш, автоматик бошқариш тизимларининг электр алоқа занжирларида ишлатилади; 2) секин нейтронлар дастасидан маълум энергияли нейтронларни ажратиш учун қўлланиладиган асбоб.

СЕЛЕКЦИЯ (лот. *selectio* — танлаш, саралаш) — юқори махсулдор ўсимликлар навлари ва дурагайлари, хайвонлар зотларини ва микроорганизмлар штаммларини яратиш назарияси ва амалиёти. С.нинг илмий-назарий базаси генетика ҳисобланади. Ўсимликлар С.си ботаника, цитология, эмбриология, гистология, физиология,

фитопатология, энтомология, экология, биокимё, ўсимликшунослик ва қ. х. махсулотларини қайта ишлаш технологияси б-н чамбарчас боғлиқ. Ибтидоий С. кўринишлари (беихтиёр танлаш) деҳқончилик пайдо бўлган даврлардан бошланган. Бундай С. астасекин муайян мақсадли йўналишларда олиб борилган.

Халқ селекцияси Ўрта Осиёда ҳам ривожланиб, ғўза, зиғир, дон, беда, сабзавотполиз экинлари, ток ва мевали дарахтларнинг қимматли навлари яратилган. 3—4-а.ларда африкаосиё ғўзасининг қаттиқ қуруқ иқлимга мослашган эртапишар шакллари чиқарилган. Юмшоқ буғдойнинг Қизил буғдой, Туятиш навлари ҳосилдорлиги, қурғоқчилик ва касалликларга чидамлилиги ҳамда донининг сифати б-н машқурдир. Ток (Соёки, Сохиби, Паркент ва б. навлари), ўрик (Кўрсодик, Обиновот), арпа (Тошқаллак), шоли (Арпа шоли, Хўжааҳмад, Қозоки), жўхори (Хўраки, Каттабош), қовун (Жўжабурун), тарвуз (Кўзивой), сабзи (Мирзои, Мушак), пиёз (Оқ пиёз) ва б.нинг сифатли махсулот берадиган, меваси узоқ сақланадиган кўпчилик навлари ҳозир ҳам экилади. Беда селекцияси соҳасида, айниқса, катта ютуқларга эришилган. Хоразм ва Самарқанд бедалари бутун дунёга машҳур бўлиб, ҳозир ҳам жуда қимматли навлар ҳисобланади. Чорвачиликда узоқ танлаш йўли б-н қоракўл, ҳисори қўй зотлари, қорабайир, лақай от зотлари ва б. яратилди. Кейинчалик кўпгина муҳим хўжалик хусусиятларга эга бўлган бу навлар ва зотлардан С. ишларида қимматли бошланғич материал сифатида фойдаланилди.

Ч. Дарвин ўзининг «Турларнинг келиб чиқиши» (1859) асари б-н С.нинг илмий асосини яратди (қ. Эволюцион таълимот), хайвонлар ва ўсимликлар дунёсида янги шаклларнинг пайдо бўлишида танлаитит аҳамиятини кўрсатиб берди.

С.нинг кейинги ривожланиш босқичларида ирсият қонуларининг кашф этилиши катта аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек, С.нинг ривожланишида И.В.

Мичуриннит ишлари ҳам муҳим роль ўйнади. Ирсий ўзгарувчанликнинг гомологик каторлар қонуни ҳамда маданий ўсимликларнинг келиб чиқиш марказлари тўғрисидаги таълимот муаллифи Н. И. Вавилов С.нинг ривожига катта ҳисса қўшди.

Европа ва Америкада С. 19-ада ривожлана бошлади. Францияда Л. Вильморен кўп марта танлаш йўли б-н қанд лавлагининг танлаб олинган шакллари қандлилигини 3 ҳисса оширишга эришди. Швед селекционерни Г. НильсонЭле ўзидан чангланувчи ўсимликларда яқка танлаш усулини қўллаб, сулининг қимматли навини яратди. АҚШдаЛ. Бёрбанк дурагайлашни катъий танлаш б-н қўшган ҳолда мевали ўсимликлар ва б. экинларнинг энг яхши навларини яратди. Россияда С. ишлари 19-а. охиридан ривожлана бошлади.

Ўзбекистонда илмий С.нинг бошланиши 20-а. бошларига тўғри келади. Россия империяси саноатининг пахта хом ашёсига бўлган катта эҳтиёжлари таъсирида дастлаб ғўза С.си б-н шуғулланадиган муассасалар ташкил этилди. 1898 й.да иш бошлаган Туркистон қ.х. тажриба ст-ясида (хоз. Шредер номидаги Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и.т. инти) Р. Р. Шредер қ.х. соҳасида кўп қиррали илмий фаолият б-н бирга ғўза, ғалла, шоли С. ишларига асос солди. 1899 й.да Андижон тажриба даласи. 1900 й.да Мирзачўл тажриба даласи, 1913 й.да Наманган ш. яқинидаги Пахталикўлда ғўза бўйича махсус Фарғона селекция ст-яси ташкил этилди. М.М. Бушуев, Г. С. Зайцев, Е. Л. Навроцкий каби олимлар ғўза, ғалла экинлари, қорамолчилик бўйича С. ишларини фаол олиб боришди ва ғўзанинг янги маҳаллий 169 (Дехқон), 182 (Оқ жўра), Америкадан келтирилган Русель навидан «Навроцкий», Триумф навидан «Навроцкий зафари» навлари, Бушуев қорамол зоти яратилди.

20-а.нинг 20й.ларидан бошлаб Ўзбекистонда ўсимликшунослик, чорвачилик, йилкичилик, қорақўлчилик, пил-

лачилик ва б. йўналишларида тажриба ва С. ст-ялари, и.т. муассасалари ташкил этила бошлади. 1922 й.да Туркистон селекция ст-яси (1965 й.дан Бутуниттифоқ ғўза селекция ва уруғчилиги и.т. инти), 1924 й.да Бутуниттифоқ ўсимликшунослик ин-тининг Ўрта Осиё тажриба ст-яси, 1925 й.да Милютин (хоз. Ғаллаорол ғалла экинлари) тажриба ст-яси, 1927 й.да Ўрта Осиё ипакчилик инти, 1929 й.да Бутуниттифоқ пахтачилик ин-ти (СоюзНИХИ), 1932 й.да Ўзбекистон шолчилик тажриба ст-яси, 1934 й.да Ўзбекистон сабзавот ва картошка экинлари тажриба ст-яси, 1935 й.да Бутуниттифоқ қорақўлчилик инти, 1940 й.да Ўзбекистон чорвачилик ин-ти ва уларнинг республиканинг турли зоналарида жойлашган кенг тармоқли ст-ялари иш бошлади.

Чорвачиликда С. молларнинг махсулдорлик ва махсулотлари сифати, касалликларга бардоши, шароитларга мослашиши, ем-хашакдан самарали фойдаланиши бўйича олиб борилади. Ялпи, яқка, яқкақариндошлик, гуруҳлиқариндошлик белгилари мажмуи бўйича танлаш С.нинг асоси ҳисобланади (қ. Дурагайлаш, Наслчилик, Саралаш).

Ўсимликлар С.да навнинг асосий яроклилик белгиси унинг ҳосилдорлиги ва ҳосили таркибида кўзланган зарур моддалар (мас, бугдойда оқсил, картошкада крахмал)нинг кўплиги ҳисобланади. Шунингдек, танлашда ўсимликларнинг ноқулай омилларга (қурғоқчилик, совуқка чидамлилик, касалликлар ва зараркундаларга) бардошлик, механизация б-н ишлов беришга қулайлик, агро-технологияга мойиллиги ҳам муҳим белгилар ҳисобланади.

Ўсимликлар С.си бошланғич материал яратиш ёки танлашдан бошланади. Улар табиий ва дурагай популяциялар, илгари яратилган навлар, ўзидан чангланган линиялар, полиплоидлар, мутантлар бўлиши мумкин. Бошланғич материалдан танлаб олинган ўсимликлар авлоди дастлабки баҳолаш, баъзан қайта

танлаш учун селекцион кўчатзорларга экилади. Уларнинг энг яхшилари нав синаш учун (дастлабки, станцион, конкуре) танлаб олинади. Сўнгра улар якуний баҳолаш ва р-нлаштириш учун Давлат синовига ўтказилади (қ. Давлат нав синаш тармоғи, Нав). Маккажўхори С.да гетерозиси юқори бўлган линиялараро ва нав линиялари дурагайлари яратилади. Қанд лавлагининг юқори гетерозисли шакллари яратиш учун диплоидлар тетраплоидлар б-н частиштирилади. Сорго, помидор, гармдори, пиёз, полиз ва бошқа экинлар. С.сида ҳам гетерозис дурагайлари чиқарилади.

Ўза С.си ялпи танлаш, якка танлаш усуллари б-н серҳосил ва тезпишар навлар яратиш йўналишида олиб борилади. Бунда навларнинг сифат белгиларига (касаллик ва зараркундаларга, курғоқчиликка, шўрга чидамлилиги, тола чиқиши, машинада теришга қулайлиги ва б.) эътибор берилади. Бошланғич материал сифатида чет эл С. навларидан, тур ичида ва турлараро маданий, ёввойи, ярим ёввойи нусхаларни ва турларни частиштириш йўли б-н олинган популяциялардан, радиоактив нурланишлар ва кимёвий мутагенлар таъсирида чиқарилган популяциялардан фойдаланилади. Бир қанча мамлакатларда гетерозис самардорлигидан ёки турлараро ва тур ичидаги дурагайлар биринчи бўғинининг юқори биологикхўжалик махсулдорлигидан фойдаланилади. Ўза С.сида оддий ёки жуфт, поғонали, дурагайлар ичида, дурагайлараро, такрорий (беккросс), мураккаб частиштириш усуллари қўлланилади.

20-а.да Ўзбекистон олимлари С.нинг назарий ва амалий масалаларини ишлаб чиқишга муносиб хисса қўшдилар. Ўза С. сида С. С. Канаш, А. И. Автономов, Л. В. Румшевич, А. Дадабоев, С. С. Содиқов, С. М. Мирахмедов, О. Жалиловбаб., мевалар ва ток С.сида М. Мирзаев, М. С. Журавель, А. М. Негруль, субтропик экинлар (лимон) С.сида З. Фахриддинов, сабзавот, полиз экинлари картошка С.сида Д. Абдукаримов, А.

Обидов, К. Юсупов, Е. В. Ермолова, А. С. Ҳақимов ва б., кррамолчилик С.сида У. Носиров, парранда (товуқ) С.сида С. Ф. Азимов, кўйчилик С.сида И.Н.Дьячков, ипак қуртининг янги зотлари ва дурагайларини яратишда Б.Л.Астауров, В.А. Струнников, У. Насриллаев ва б.нинг хизматлари катта.

Ўзбекистонда С. ишлари Ўзбекистон ФА Генетика ва ўсимликлар экспериментал биологияси институти, Ўзбекистон Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирилик ҳузуридаги илмийишлаб чиқариш Марказининг пахтачилик; ўза селекцияси ва уруғчилиги; ўрмон хўжалиги; шолчилик; ўсимликшунослик; боғдорчилик, узумчилик ва виночилик; сабзавот, полиз экинлари ва картошкачилик; суғориладиган ерларда дон ва дуккакли экинлар; чорвачилик; крракўлчилик; ипакчилик и.т. интларида; луб экинлари тажриба ст-ясида; Қ.орақалпоғистон деҳқончилик и.т. ин-тида; Тошкент аграр ун-ти, Андижон, Самарқанд қишлоқ хўжалиги интлари С. кафедраларида олиб борилади. Ўзбекистонда С. амалиёти, уни ташкил этиш ва С. ютуқлари (ўсимликлар нави, ҳайвонлар зоти)га доир ҳуқуқий муносабатлар

Ўзбекистон Республикасининг «Селекция ютуқлари тўғрисида» қонуни (1996 й. 30 авг.) б-н тартибга солинади.

Чет эл мамлакатларида С. ишларини давлат селекциятажриба муассасалари ва хусусий уруғчилик фирмалари амалга оширади. Мексикада яратилган калта пояли баҳори бугдой нави (Сонора 63, Лерма Рохо ва б.) бошқа мамлакатларда баҳори бугдой С.сида фойдаланилади. Бундай навларни яратиш бурдой хосилдорлигини анча ошириш имкониятини берди. Маккажўхорининг (АҚШ) юқори хосилли дурагайлари, қанд лавлагининг линиялараро дурагайлари (АҚШ, Швеция), калта пояли жавдарбугдой амфидиплоидлари (Канада), серкрахмал картошка навлари (Голландия, ГФР, Польша), уй паррандалари инбред линиялари (АҚШ) муҳим ўринда туради.

Ад.: Симонгулян Н. Г., Шафрин А. Н., Муҳаммадхонов С.Р., Ғўза генетикаси, селекцияси ва уруғчилиги, Т., 1974; Мирахмедов С, Миржураев М., Качество волокна и селекция сортов хлопчатника, Т., 1986; Йигиталиев М., Муҳаммадхонов С, Дала экинлари селекцияси ва уруғчилиги, Т., 1981; Абдукаримов Д., Сафаров Т., Остонакулов Т., Дала экинлари селекцияси, уруғчилиги ва генетика асослари, Т., 1989; Селекция ютуқларига оид конунлар ва меъёрий хужжатлар тўплами, Т., 2001; Ўзбекистон Республикаси ҳудудида экиш учун тавсия этилган кишлоқхўжалиги экинлари таърифи, Т., 2001.

Баҳодир Норматов.

СЕЛЕКЦИЯ КЎЧАТЗОРИ - киёсий баҳолаш, кўпайтириш ва айрим энг яхши ўсимликларнинг насларини танлаб олиш учун дурагайларнинг учинчи ва ундан кейинги авлодлари экиладиган майдон. Биринчи, иккинчи ва учинчи йилги С.к. бўлади. С.к. барча селекция муассасаларида барпо этилади. Биринчи йилги С.к.га иккинчи йилги биологик кўчатзордан танлаб олинган энг яхши селекция материали экилади. Бу кўчатзордан ажратиб олинган оилаларни иккинчи йилги С.к.га экилади. С.к. учун соғлом ва касаллик юктирилган майдонлар танлаб олинади. Мазкур кўчатзорда ҳар бир оила 40—50 уяли қаторга экилади, уяларда биттадан ниҳол қолдирилади. Киёсий баҳолаш учун ҳар 9 қатордан сўнг стандарт нав экилади. Ўсув даврида 3—5 марта дала кўриклари ўтказилади, ниҳолларнинг 50% униб чиқиши, гуллаши ва пишиши ҳисобга олинади. Материал морфологик ва хўжалик белгилари бўйича ўрганилади, шунингдек, оилаларнинг пишиш муддати, ҳосилдорлиги, касалликларга чидамлилиги ва б. белгиларига қараб ярқисизлари ажратиб олинади.

Сўнгра селекция материали назорат кўчатзорига, навни дастлабки кўпайтириш кўчатзорига ва ст-ядаги нав синови

далаларига утказилади.

Баҳодир Норматов.

СЕЛЕМЖА — РФ Амур вилоятидаги даре, Зея дарёсининг (Амур хавзаси) чап ирмоғи. Уз. 647 км, ҳавзасининг майд. 68,6 минг км². ЯмАлинь ва Эзоп тоғлари туташган жойдан бошланади. Қуйи окимида ЗеяБуря текислигининг шим. чети бўйлаб оқади. Ёмғир ва қор сувларидан тўйинади. Ўрғача кўп йиллик сув сарфи 715 м³/сек. Нояб.да музлаб, май бошларида муздан бўшади. Нора дарёси қуйилидиган ердан бошлаб қуйилиш жойигача (326 км) кема қатнайди. С.нинг юқори окимида олтин кони бор.

СЕЛЕН [юн. Selene — Ой (аввалроқ кашф этилган теллурнинг аналоғи сифатида номланган), лот. Selenium], Se — Менделеев даврий системасининг VI гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 34, ат. м. 78,96. Табиатда 6 та барқарор изотопи мавжуд: ⁷⁴Se(0,87%), ⁷⁶Se(9,02%), ⁷⁷Se(7,58%), ⁷⁸Se(23,52%), ⁸⁰Se(49,82%), ⁸²Se(9,19%). 16 та радиоактив изотопларидан фақат ⁷⁵Se(T_{1/2}=121 кун) амалий аҳамиятга эга. С.ни Й. Я. Берцелиус 1817 й.да кашф этган.

С. Ер пўстининг масса ҳижатдан 510 6% ини ташкил қилади. Муҳим минераллари жумласига қумуш, кўрғошин, симоб ва мис селенидлари AgSe — науманит, PbSe — клаусталит, HgSe — тидманит, Cu₂Se — берцелианит, Hg(Se, S) — онофрит ва селенит кислотанинг мисли тузи CuSeO₃2H₂O — хальком е н и т киради. С. жигарранг тусли тўқ кулранг модда. Бир неча модификацияси бор. Улардан оддий шароитда энг барқарори кристалл ҳолдаги кулранг С. Суноклиниш т-раси 217°, қайнаш т-раси 685°, зичлиги 4,81 г/см³.

С.нинг энг ажойиб хусусияти шундаки, ёруғлик нури таъсирида унинг электр ўтказувчанлиги кескин ўзгаради. С. металлмаслар жумласига киради; кимёвий хоссаларига кўра, олтингугуртга ўхшаш, лекин фаоллиги олтингугуртликдан

паст. С. ўз бирикмаларида, асосан, —2, +2, +4 ва +6 валентли.

С. сульфат кислота ва целлюлозақоғоз з-дларининг «балчикларидан» ва мисни электролиз йўли б-н тозалашда электролизёр тубига чўкадиган «балчикдан» олинади.

С. яримўтказгичлар техникасида, кизил ва сариқ рангли шиша и.ч.да, металлургия, кимё, фармацевтика ва резина саноатида қўлланади. Бирикмалари захарли. Кўпчилик тирик организм тўқимасида 0,01 дан 1 мг/кг гача С. бўлади. Баъзи ўсимликлар учун С. ҳаётий зарур элемент. Инсон ва ҳайвонларнинг С.га бўлган эҳтиёжи 50—100 мг/кг. Ҳайвонларнинг кунлик озукасида С.нинг микдори 2 мг/кгдан кўп бўлса, кучли захарланиш кузатилади. Селен бирикмалари. С.нинг SeO, SeO₂ ва SeO₃ таркибли оксидлари мавжуд. С. (II) оксид SeO фақат юқори траларда буг ҳолатида барқарор. С.(IV)оксид SeO₂ — оқ рангли ялтироқ тетрагонал панжарали кристалл модда. Зичлиги 3,954 г/см³, сублимацияланади, уни фақат кавшарланган идишлардагина суюклантириш мумкин (суюкланиш т-раси 340—390°).

С. (VI) оксид SeO₃ нинг суюкланиш т-раси 118,5°. Атмосфера босимида 185°да парчланади. Селенат кислота H₂SeO₄ ни дегидратлаш йўли б-н олинади. Сувда эриб, H₂SeO₄ ҳосил қилади. Кимёвий жиҳатдан жуда фаол, кучли оксидловчи: олтингугуртни SO гача; кизил фосфорни P₂O₅ гача оксидлайди.

С. галогенлар б-н реакцияга киришиб SeF₆, SeF₄ SeCl₄ SeBr₄ Se₂Cl₂ ва б. бирикмалар ҳосил қилади.

С. гексафторид SeF₆ — хона т-расида рангсиз газ, суюкланиш т-раси —34,6°, —46,6° да сублимацияланади. С. тетрафторид SeF₄ — рангсиз суюклик, суюкланиш т-раси 13,2°, қайнаш т-раси 93°. С. тетрахлорид SeO₄ — рангсиз кристалл модда, суюкланиш т-раси 305° (босим остида), 196° да сублимацияланади. С. тетрабромид SeBr₄ — беқарор сариқ рангли модда, кучсиз қиздирилганда тўқ

қизил рангли Se₂Br₂ га айланади. Қуй и хлорид Se₂Cl₂ — жигаррангқизил суюклик (суюкланиш т-раси —85°, қайнаш т-раси 127130°).

С. дигалогенидлар SeCl₂ ва SeBr₂ фақат буг ҳолатда мавжуд. С.нинг SeF₂, SeOCl₂ ва SeOBr₂ таркибли оксигалогенидлари олинган. С. фтороксид SeOF₂ — хона т-расида суюклик, суюкланиш т-раси 4,6°, қайнаш т-раси 124°. С. хлороксид SeOCl₂ — сариқ рангли оғир суюклик, суюкланиш т-раси 11°, қайнаш т-раси 179°, зичлиги 2,44 г/см³. С. бромоксид SeOBr₂ — сариққизил рангли қаттик модда, суюкланиш т-раси 41,6°, кейинги қиздирилганда парчланади.

С. нинг углерод б-н CSe, азот б-н (SeN)₄ фосфор б-н P₄Se₃, P₂Se₃, P₂Se₅ каби бирикмалари олинган. С. водород б-н бевосита бирикиб сувда эрувчан қўланса ҳидли, захарли газ — водород селенид H₂Se ҳосил қилади. Бу кислотанинг тузлари селенидлар техникада муҳим аҳамиятга эга. Рух ва кадмий селенидлари ёрқин қизил рангли шиша ва шишасимон материаллар, фотоэлементлар, фотокаршилиқлар, телевизор трубкаларининг ёруғликка сезгир қатламларини тайёрлашда, галлий селенид лазер техникасида, симоб селенид магнит майдони кучланишини ўлчайдиган асбобларда қўлланади. Оралиқ металллар (шунингдек, лантаноид ва актиноидлар) нинг селенидлари юқори трага чидамли яримўтказгич қурилмаларда, машина ишқаланиш қисмларида қаттик суркама сифатида ишлатилади.

Рустам Маърупов.

СЕЛЕНГА — Монголия ва Бурятиядаги даре. Идэр ва Мурэн дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Уз. 1024 км, ҳавзасининг майд. 447 минг км². Асосан, паст тоғлар ва сертепа текисликлардан оқиб ўтиб, Байкал кулига дельта ҳосил қилиб қуйилади. Асосий ирмоқлари: ЭгийнГол, Жида, Орхон, Чикай ва б. Ўртача сув сарфи 900 м³/сек., ёз—куз ойларида суви купади. С. Байкал кули

ҳавзасидаги энг йирик даре. Ноябдан апрелгача музлайди. С. ҳавзасида умумий майд. 616 км² га тенг 5,5 мингдан ортиқ кул бор. СухэБатор ш.гача кема катнайди. С. буйида УланУдэ ш. жойлашган.

СЕЛЕНИТ (юн. selene — Ой) — гипс тури, минерал. Одатда, тоғ жинслари ёриқларида деворларга перпендикуляр жойлашган ингичка толасимон минерал агрегатлар ҳосил қилади. Уз. 10—15 см гача бўлиб, ёруғлик нурларини ипак сингари сиройили акс эттиради. Турли аралашмаларига қараб ранги ок, зангори оқдан сарик ва пушти ранггача бўлади. С. безактош сифатида кенг қўлланилади (яна қ. Гипс).

СЕЛЕНОДЕЗИЯ (юн. selene — Ой ва daio — бўламан) — Ой ўлчамлари ва шакллари урганиладиган фан соҳаси. С. тадқиқотлари, асосан, 3 йуналишда олиб борилади: 1) Ой инерцияси эллипсоиди ўрганилиб, унинг ички тузилишига доир бир неча кўрсаткичлари аникланади; 2) сатҳий сиртлардан бирида оғирлик кучининг параметрлари аникланади; Ой ҳажмига тенг ҳажмга эга булган сатҳий сирт селеноид дейилади. Инерция эллипсоиди ва селеноид Ойнинг динамик шаклларини ифодалайди; 3) Ойни унинг ташқи физик сирти б-н аникланадиган шакли таҳлил қилинади. Бундай шакл геометрик шакл дейилади ва унинг параметрлари аэрофотосъёмка ва космик геодезия ўлчашларига ўхшаш аникланади. Ойга космик аппаратларнинг учирлиши Ой атрофидаги космик фазода ва бевосита унинг сиртида ўлчашлар олиб бориш имконини берди.

СЕЛЕНОЛОГИЯ (юн. selene Ой ва ... логия) — Ой сиртининг тузилишини ва кимёвийминералогик таркибини ўрганиш б-н шуғулланадиган фан. Ой шакли ва рельефларининг ўлчамларини С. соҳаси — селенодезия ўрганади. С. Ойни унинг сунъий йўлдошлари ва сиртига туширилган асбоблар («Луна»,

«Зонд», «Аполлон», «Лунар Орбитер», «Сервейер») ёрдамида тўғридантўғри текширишдан пайдо бўлган. С.да астрофизик усуллар б-н бир қаторда геофизика, геокимё усулларида ҳам фойдаланилади.

СЕЛЕТИТЕНГИЗ

— Қозоғистоннинг Шим. Қозоғистон вилояти (қисман Павлодар вилояти чегараси)даги тахиршўр оқмас кўл. Майдони йилнинг сернам ёки курғоқчил келишига қараб ўзгариб туради (777 км³). Энг чуқур жойи 3,2 м. Қор сувларидан тўйинади. Селети дарёси суви тошган вақтда кўлга қуйилади.

СЕЛИГЕР - РФ Тверь ва Новгород вилоятларидаги кўл. Валдай қирларининг шим.шарқида, 205 м баландликда. Майд. 212 км². Ўртача чуқ. 5,8 м, энг чуқур жойи 24 м. Узунлиги шим.дан жанубга 100 км. Бирбирига ирмок/иар оркали кўшилган бир неча алоҳида қисмдан иборат. Қирғоқлари эгрибугри. Шим. қисмида 160 га яқин орол бор. Нояб.—дек.да музлаб, апр.—майда муздан бўшайди. Кўлга 110 та дарё қуйилади: асосийлари: Черёмуха, Крапивенга, Сороча, Моменга. Кўддан Селижаровка дарёси оқиб чиқади. Балиқ овланади. Туризм ривожланган С.нинг шим. соҳилида Осташков ш. жойлашган.

СЕЛИШЛАР — Канаданинг жан. ғарби ва АҚШнинг шим.ғарбидаги индейс халқлари гуруҳи. 20 минг кишидан ортиқ (1990й.лар ўргалари). Селиш тилларида сўзлашади. Диндорлари — христианлар. С. балиқ овлаш, дёнгиз овчилиги б-н шуғулланади.

СЕЛЛАР — қад. латиш қабила иттифоқи; 13-а.да хоз. Латвиянинг жан. худуди, Литванинг шим.шарқидаги кўшни р-нларда истиқомат қилганлар. 1208 й. салибчилар томонидан босиб олинган. Латиш ва литва элатлари таркибига кирган.

СЕЛУНГУР ҒОРИ — Фарғона водийси Сўх туманидаги қад. манзилгоҳ. С.ғ. Фарғона ш.дан тахм. 100 км жан. ғарбида, Ҳайдарконнинг ғарбий чеккасида жойлашган. Бу улкан ғорнинг чуқ. 120 м, кенлиги 34 м ва бал. 25 м. Археологик казиш ишлари 1980 й.дан буён олиб бориляпти. Ғорда 20—40 см қалинликдаги бешта маданий қатлам аниқланди. Улар бирон археологик қолдиқларсиз тоза қатламлар (30—100 см) б-н бўлинган. Бу шундан далолат берадики, ибтидоий одамлар масқур ғорда 5 марта яшаганлар ва вақт вақти б-н ўз масканларини узок муддатга тарк этишган. Бу ердан тош қуроллар, ҳайвон суяклари қолдиқлари ва архантроп типидagi одам қолдиқлари (10 та тиш ва елка суягининг бўлаг) нинг бой коллекцияси топилиди. Ушбу коллекцияда қўл чўқмори, йирик тош қирғичлар ва пичоқлар, кўп миқдорда ўйибкертиб ишланган тишсимон қуроллар мавжуд. Улар, асосан, яшма, кремнийли чакмоқтош, кремнийли оҳақтошлардан тайёрланган. Маданий қатламлардан 32 турдаги йиртқич, туёқли, майда суг эмизувчи ва кемирувчи ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари топилиб, тадқиқ этилади. Тадқиқотлар натижасида қад. давр табиий шароити, иқлими хронологик даврини аниқлашга эришилди.

С.ғ.дан топилган материаллар комплекс ўрганилиб, пастки қатламларининг санаси 1,5 млн. йил деб белгиланади. Бунга қадар Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон тарихи ўрта палеолит давридан (мил. ав. 100 минг йилдан) бошланарди.

Ўткир Исломов.

СЕЛЬДЕРЕЙ, қафас (*Apium*) — соябонгулдошлар оиласига мансуб бир, икки ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми; сабзавот экини. Европа, Осиё, Африка, Америка ва Австралияда 20 тури тарқалган. Хушбўй *C. (A. graveolens)* жаҳондаги барча дехқончилик минтақаларида экилади. Унинг баргли *C. (A. graveolens)*

var. secalinum), илдизмевали *C. (A.g. var. rapaceum)* ва бандли *C. (A.g. var. dulce)* хиллари бор. Асосан, икки йиллик *C. экилади*. Биринчи йили 80100 см поя чиқариб, барг тўплами, 2-йили поя чиқариб тўпгул ҳосил қилади. Гуллари майда, ок, четдан чангланади. Пояси сершоҳ. Барги ва илдизида 4,3% қанд, С, В., В2 витаминлар, А провитамины, эфир мойи, минерал тузлар бор. Совуқка чидамли, ёруғсевар, сувга талабчан. Уруғи февр.март ойларида сепилади. Ошқўки сифатида истеъмол қилинади, гўшт, сабзавот, консервацияда ишлатилади.

СЕЛЬДСИМОНЛАР (*Clupeiformes*) суякли балиқлар туркуми. Узунлиги, одатда, 5—75 см, фақат дораба балиғи — 3,7 м, вазни (дорабадан ташқари) — 4 кг гача. Жабра нурлари 5—20 та. Сузгич пуфаги очик, унинг ўсимталари эшитиш капсуласи ичига киради. Сузгичлари тикансиз. Орқа сузгичи битта. Қорин сузгичлари 6—8 нурли. Тангачалари циклоидсимон. Ён чизиклари бўлмади, аммо жабра қопқоғида сенсор найлари яхши ривожланган. 3 оиласи (сельдлар, анчоуслар, дорабалар); 70 уруғи ва 300 га яқин тури маълум.

Тропик, илик ва баъзан совуқ сувли денгизларда яшайди. Айрим турлари чучук сувларда учрайди ёки увилдирик ташлаш учун дарёларга ўтади. Тўда бўлиб ва пелагик яшайдиган балиқлар планктон б-н озиқланади. Кўпчилик турлари овланади. Яшаш шароитининг ўзгариши ёки кўп овланиши туфайли айрим турлари (каспий *C.*) кескин камайиб бормоқда. Сдан Орол денгизида салака яшаган.

СЕЛЬСИН [инг. *self* — ўзим ва юн. *synchrons* — бир вақтда, синхрон] — бирибирига механик тарзда бириккан қурилма валининг бурилиш бурчагини маълум масофадаги иккинчи валга синхрон узатадиган индукцион электр машина. Этакчи валнинг бурилиш бурчаги датчиги сигналларини узатадиган С.датчик,

етакланувчи вални худди шу бурчакка бурадиган С.кабул қилгичдан иборат. Ҳар бир С.нинг бирламчи чулғамида ҳосил бўладиган бир фазали ўзгарувчан оқим иккиламчи чулғамда фазалари мос келадиган, аммо қиймати бўйича фарқ қиладиган уч хил э.ю.к. ни индукциялайди. Датчик ва кабул қилгич роторлари синфаз (бир хил) ҳолатда бўлганда иккала С. нинг иккиламчи чулғамдаги э.ю.к. ўзаро мувозанатлашади, натижада иккинчи занжирда ток бўлмайди. Датчик ротори кабул қилгич роторига нисбатан бурилганда иккиламчи чулғамлардаги э.ю.к. ўзгаради, натижада роторни бир хил ҳолатга келтиришга интиладиган, мослаштирувчи ток ҳосил бўлади. С. технологик жараёнларни назорат қилиш ва бошқариш, ўлчаш асбоблари кўрсатган маълумотларни масофага узатиш учун ишлатилади.

СЕМА (юн. *sema* — белги) — мазмун, маъно жиҳатининг энг кичик бирлиги, семема (лексик маъно)нинг таркибий қисми. Мас, «атроф» лексемасининг маъноси (семемаси) «ҳамма» ва «томон» С.ларидан иборат. Ёки «дарахт» лексемасининг семемаси «предмет», «ўсимлик», «ерда ўсувчи», «танали», «илдизли», «шоҳли», «баргли» ва бошқа С.лардан ташкил топади. Маълум лексиксемантик гуруҳга оид семемалардаги С.лар шу семемалар учун умумий ёки хусусий эканига кўра, 2 асосий турга бўлинади; умумий, бирлаштирувчи (интеграл) С. ва фарқловчи (дифференциал) С. Умумий С. — бир семантик майдондаги семемаларнинг туташтирувчи С.си. Мас, ака, опа, сингил қабилардаги «қариндошлик» С.си. Чопмоқ, оқмоқ, сакрамоқ қабилардаги «ҳаракат» С.си. Фарқловчи С. — кўп маъноли сўз семемаларидан ҳар бирининг ўзига хос бўлган, улар семемасини бирбиридан фарқлайдиган С. Мас, ака, ука сўзлари каттакичилик С.си б-н, опа, ака сўзлари эса жинс С.си б-н фарқланади.

СЕМАНТИКА (юн. *semantikos* — билдирувчи, ифодаловчи) — 1) тил ёки унинг биронбир бирлиги (сўз, сўзнинг грамматик шакли, фразеологизм, сўз бирикмаси, гап) орқали ифодаланадиган бутун мазмун, маъно, ахборот; 2) турли тил бирикларининг маъновий томонини ўрганувчи тилшунослик бўлими; семасиология. Айрим лугавий унсурлар тушунчаларни билдиради, бу тушунчаларни эса фақат тўлиқ гаплар ва уларнинг кўшилмалари ифодалаш мумкин. Бинобарин, С.нинг ўрганиш объекти ҳам, асосан, тўлиқ, мустақил маъноли сўзлар ва гапларнинг маънолар тизимидир. С. фан сифатида 19-а.нинг 2-ярмидан ривожлана бошлаган ва ҳозиргача бирбиридан сифат жиҳатидан фарқланувчи бир неча босқични ўтган.

СЕМАРАНГ — Индонезиядаги шаҳар. Марказий Ява провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,4 млн. киши (1990й.лар ўрталари). Ява о.нинг шим. соҳилидаги ташқи савдо ва балиқ овлаш порти. Транспорт йўллари тугуни. Қ.х. маҳсулотларини қайта ишлаш, ёғочсозлик, тахта тилиш, тўқимачилик, кема таъмирлаш корхоналари бор. Миллий мусиқа асбоблари ишлаб чиқарилади. Исиклик электр ст-яси, ун-т бор. Четга кофе, чой, шакарқанд, каучук, копра, тамаки чиқарилади.

СЕМАСИОЛОГИЯ (юн. *semasia* — маъно, мазмун ва ... логия) — 1) тилнинг, тил бирикларининг хиссий идрок қилинадиган томонига, товуш, акустик ёки график кўринишига қарши кўйиладиган маъновий томонини ўрганадиган тилшунослик бўлими. С. нафақат алоҳида олинган лексик унсурлар — морфема ва сўзларнинг, балки грамматик унсурлар — сўз шакллари, грамматик морфемаларнинг ҳам семантикаати ўрганади. Жаҳондаги барча тилларни параллел ўрганишда тил ва тафаккур муносабати муаммосини ўрганувчи умумий С. керак бўлади; 2) лексик ун-

сурлар — морфема ва сўзларнинг семантик мазмуни ҳақидаги фан, шу маънода, асосан, лексикология б-н мувофиқ келади. Айрим олимлар С.ни лексик унсурларнинг маъновий ўзгаришлари (маъно тараққиёти) ҳақидаги таълимот б-н — ички (аффиксиз) сўз ясалиши б-н чегаралаб қўядилар. Бу ҳолатда С, этимология сингари, лексикология б-н чамбарчас боғлиқ бўлади ва сўзларнинг Кучма маънолари, шакл ва маъно муносабати-га кўра турлари (омонимлар, синонимлар, антонимлар, паронимлар) С.нинг тадқиқот объекти бўлиб ҳисобланади.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

СЕМАФОР (франц. *semaphore*, юн. *sema* — белги ва *phoros* — элтувчи) — 1) т.й.даги муқим (стационар) сигнал қурилмаси. Мачта, қанотлар (1—3 та) ва қанотларнинг вазиятини ўзгартириб турадиган юритмадан иборат. Қанотларнинг ҳар бир вазияти локоматив (тепловоз ёки электровоз) машинистини ҳаракатланишга руҳсат бериш, ҳаракатланишни таъқиқлаш ёки тезликни ўзгартириш тўғрисида огохлантиради. Мас, 2 қанотли С.нинг юқори қаноти горизонтал вазиятда турса ва тақикдовчи кизил чироқ ёнса, поезд тўхташи керак. Агар пастки қанот мачта ўқи бўйлаб тик турса ва сариқ чироқ ёнса, тезликни камайириш керак бўлади. Агар юқори қанот мачта ўқида 135° бурчак остида турса ва яшил чироқ ёнса, поезд белгиланган тезликда ҳаракатни давом эттириши мумкин. Кечаси ёки яхши кўринмайдиган шароитда (туман тушганда, қор ёки ёмғир ёғаётганда) қўшимча равишда сигнал чироклари ҳам ёнади; 2) харфлар, рақамлар ва хизматга доир сигналлар махсус алифбо (рус, лотин ва б.) ёрдамида қўлдаги рангдор байроқлар орқали узатиладиган визуал (кўринма) алоқа воситаси. Бу усулда 2,5 км гача узоққа сигналларни минутига 60—70 белги тезликда узатиш мумкин. Бундай С. флотда (асосан, ҳарбий флотда) ва қуруқликдаги қўшинларда қўлланади; 3)

денгиз (дарё) Си — тахтача (рей)ли сигнал мачтаси. Денгиз ёки дарёнинг кема-лар фақат бир йўналишда сузиши лозим бўлган жойига ўрнатилади.

СЕМЕСТР (лот. *sex* — олти, *mensis* — ой) — олий ўқув юрти, касб-ҳунар коллежи, академик лицейларда ўқув йилининг ярми. Бир С, одатда, 16—18 ўқув ҳафтасидан иборат бўлади. Ҳар С. охирида имтиҳон сессияси ўтказилади. С.лар оралиғида таътил белгиланади. Бир ўқув йили давомида кишки ва ёзги имтиҳон сессияси мавжуд. Қишки сессия январь-фев., ёзги сессия эса майиюнь ойларига тўғри келади.

СЕМЁНОВ Александр Александрович (1873.16.9, Тамбов губерняси — 1958.16.11, Тошкент) — тарихчи, шарқшунос. Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси (1943), Ўзбекистон (1944)да хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби, Тожикистон (1946)да хизмат кўрсатган фан арбоби, Тожикистон ФА акад. (1951), тарих фанлари д-ри (1942), проф. Тамбов ўқитувчилар семинариясини (1894)ни, Лазарев Шарқ тиллар ин-тини тугатган (1900). С. Закаспий вилояти статистика кўмитаси котиби (1900—06), Туркистон Улка бош бошқармаси бошлиғи (1906—08), Туркистон генералгубернаторлиги қабулхонасида бошлиқ ўринбосари (1908—11), генералгубернатор қошида дипломат (1911—16), Россиянинг Бухородаги резидентмаслаҳатчиси (1917—18). 1919 й.да Ўрта Осиё ун-тида, сўнгра Туркистон Шарқшунослик ин-тида ўқитувчи. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти (1943—51)да илмий ходим, шу ин-т директори (1943—48), Тожикистон ФА Тарих, археология ва этнофафия ин-ти директори (1951—58). Тошкентда очилган ун-т ташкилотчиларидан бири. Туркистон археология ёдгорликларини ва ёзма манбаларини ўрганган ва қатор тарихий асарларни рус тилига таржима қилиб, чоп эттирган. С.нинг илмий ишлари Хуросон, Мовароуннаҳр, Ҳиндистон тари-

хи, эти. си, археологиясига багишланган. С. 15-а. тарихи, Навоий, Жомий, Дарвеш Али Чангийнинг ҳаёти ва ижодига багашланган асарлар муаллифи.

Ас: Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы, М.Л., 1946; Среднеазиатский трактат по музыке Дервиша Али (XV11 в.), Т., 1946.

СЕМЁНОВ Михаил Николаевич (1901.2.12, Ложма ш., Польша — ?, Ленинград) — композитор, хор дирижёри, педагог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1949). Москва консерваториясини тугатган (1930). Тошкент консерваториясида ўқитувчи (1936—38), кафедра мудири (1944—55), проф. (1952 й.дан), Бухоро мусиқа билим юртида ўқитувчи (1938—39), Санъатшунослик и.т. институтида илмий ходим (1939—40). 1955 й.дан Ленинградда яшаб консерватория ва Маданият ин-тида (1964 й.дан) дарс берган. Асарлари орасида «150 ўзбек халқ кўшиклари» тўплами, «Ўзбек халқ шеърлари асосида болалар учун 4 кўшик» ва б. мавжуд.

СЕМЁНОВ Николай Николаевич [1896.3 (15.4), Саратов — 1986) — рус физиги ва физиккимёғари, кимёвий физика фани асосчиларидан, акад. (1932), Меҳнат Қахрамони (1966, 1976). Россия ФА Кимёвий физика ин-ти асосчиси ва директори (1931 й.дан), бир вақтнинг ўзида g Москва ун-ти проф. I (1944 й.дан). С. зан1 жир реакцияларининг умумий микдорий назариясини яратган (1934). Кўпгина мураккаб занжирли жараёнлар механизмини ишлаб чиққан, эркин атомлар ва радикаллар хоссаларини ўрганган. Нобель мукофоти лауреати (1956).

Ас: Цепные реакции, М. — Л., 1934; О некоторых проблемах химической кинетики и реакционной способности, М., 1958.

СЕМЁНОВ МУЗЛИГИ - Марказий Тяньшандаги (Қирғизистон) музлик. Сарижаз тизмасининг шим. ён бағрида,

Сарижаз дарёси (Тарим ҳавзаси)нинг юқори қисмида жойлашган. Уз. 21 км, эни 1,5 км, маид. 36 км2. Музликнинг учи 3320 м баландликда. 1857 й.да П.П. Семёнов (СемёновТяньианский) томонидан ўрганилган.

СЕМЁНОВ ЧЎҚҚИСИ - Сарижаз тизмасидаги чўққи. Марказий Тяньшанда (Қирғизистон). Бал. 5816 м. П.П. СемёновТяньианский номи б-н аталган. Катта Ашутўр, Адиртўр тизмалари б-н Сарижаз тизмаси қўшилган жойда. Семёнов музлигидан яққол кўриниб туради.

СЕМЁНОВ-ТЯНШАНСКИЙ (1906 й.гача Семёнов) Пётр Петрович (1827.2.1, ҳоз. Липецк вилояти — 1914.26.2, Петербург) — рус географи, жамоат арбоби. Петербург ФАнинг фахрий аъзоси (1873). Россия Геогр. жамияти вицераиси (1873—1914). Давлат кенгаши аъзоси (1897). Петербург ун-тининг табиёт бўлимини тугатган (1848). 1849 й.дан Шарқий Европа текислигида экспедиция ишлари олиб борган. А. Ритгернинг «Осиё ер билими» асарини рус тилига таржима қилган. 1856—57 й.ларда Тяньшан (Тангритоғ) тоғларини ўрганиб, унинг дастлабки орографик ва вертикал зоналлик схемасини тузган, катта баландликдаги қор чегарасида катта музлик борлигини аниқлаган ва буни иқлимнинг қуруқлигига боғлиқ эканлигини тўғри тушунтирган (Тяньшанни илмий урганганидан 50 йил ўтгач, унинг фамилиясига «Тяньшанский» деб кўшиб айтиладиган бўлди). Марказий Осиёни тадқиқ қилиш бўйича йирик экспедицияларни уюштиришга С.Т. бевосита ёрдам кўрсатган. Россия географиясига оид кўп жилдли асарлар яратишга раҳбарлик қилган, 700 мингга яқин ҳашарот тўплаб, коллекция тузган. Урга Осиё ва Марказий Осиё, Кавказ, Аляска ва Шпицбергендаги бир неча географик объектлар; 100 га яқин янги топилган ўсимлик ва ҳайвонлар С.Т. номига қўйилган; Геогр. жамияти томонидан С.Т. номли олтин

медалъ таъсис этилган.

Ас: Мемуары, т. 1, 3—4, Петербург, 1915—1917 (т. 2 переиздание, под названием Путешествие в ТяньШань, Москва, 1946).

Ад.: Петр Петрович Семёнов-Тянь-Шанский. Его жизнь и деятельность, сб., Л., 1928.

СЕМИЗЎТ (*Portulaca oleracea* L.) — семизўтдошларга мансуб бир йиллик бегона ўт. Пояси серэт, ётиб, баъзан тик ҳам ўсади. Барглари майда, этли, цилиндрсимон, тўпбар ҳосил қилади. Гуллари сарик, оддий ёки гултожибарглари қаткат. Май — нояб.гача гуллайди, мевалайди. Бир тупи 50—75 минггача уруғ беради. Урта Осиёда сугорма дехқончилик зоналарида кўп тарқалган. Намгарчилик юқори бўлганда чириндига бой ерлардаги экинзорларда кўп усади.

Кураш чоралари: ўтоқ қилиш; экин экиладиган майдонларга аввал, тrefлан (4—6 г/га), бороналаш вақтида тупрокка аралаштирилади; қоторой (1—1,6 кг/га), қотофор (0,8—1,3 кг/га) ёки прометрин (1,3 г ! та) экиш да бир йула лентасимон қилиб сепилади.

СЕМИЗЎТДОШЛАР, (*Portulacaceae*) — икки уруғпаллали ўсимликлар оиласи. Ўтлар, камданкам бутача ва ярим буталар. Гуллари икки жинсли: косачаси иккига бўлинган, гултожбарглари беш, баъзан 4—9 та, чангчилари кўп, устунчаси битта. Барглари кўпинча серэт, ёнбаргчали. Мева тугунчаси устки ёки ярим остки; кўсакчаси кўп уруғли. Ер юзида кенг тарқалган. Икхала ярим шарда 30 туркуми ва 600 га яқин тури бор. Асосан, иссик ва мўтадил ҳудудларда учрайди. Ўзбекистонда 2 тури ўсади. *Portulaca grandiflora* тури манзарали ўсимлик сифатида кўп экилади. С.нинг баъзи турлари истеъмол қилинади.

СЕМИНАР (лот. *seminarium* — кўчатхона; мактаб) —1) олий ёки ўрта махсус мактаб талаба (ўқувчи)

ларининг муайян назарий курсни қанчалик ўзлаштирганликларини аниқлаш усули, мутахассислар тайёрлашга йўналтирилган ўқув амалиётининг муҳим турларидан бири. Талаба томонидан бажарилган реферат, маъруза, и.т.нинг муҳокамасидан иборат. С, албатта, мавзуни илмий тадқиқ этган проф.ўқитувчи ёки тегишли мутахассислар раҳбарлигида амалга оширилади. Ўқув предмети характери, машғулот мақсади, ўқув юрти йўналишига кўра айрим ўзида хосликлар б-н университет, ин-т ҳамда халқ хўжалиги соҳаларида кенг тарқалган. Баъзан маърузага боғлиқ бўлмаган ҳолда, муайян мавзудаги мустақил таълим шакли сифатида ҳам ўтказилади.

Таълимнинг С. шакли дарслар, асосан, баҳсмунозара тарзида уюштириладиган Юнонистон ва Қад. Рим мактабларида вужудга келган. 17-адан бошлаб Ғарбий Европа ун-тларида гуманитар йўналишда ўқийдиган талабаларнинг асл манбалар б-н ишлаш усули таълимнинг асосий шакли сифатида қўлланилганлиги С.нинг тараққиёти ва ҳоз. шаклга келишида муҳим ўрин тутди.

Замонавий С.лар муайян предметни чуқур ўрганишга йўналтирилган. С. машғулотлари давомида талаба (ўқувчи) ларилмий иш юритиш тажрибаси, ўз хулосаларини оғзаки ва ёзма равишда ифодалай олиш ҳамда нуқтаи назарларини асосли ҳимоялаш малакасига эга бўладилар. Бу хил машғулотларнинг 3 тури мавжуд: муайян курсни чуқурлаштириб ўргатишга йўналтирилган С.; курс доирасида асосий ва муҳим ҳисобланган мавзуларни ўрганишга қаратилган С; илмий изланишга йўналтирилган, маъруза мавзусига алоқадор бўлмаган семинар. С. машғулоти ўтказишнинг асосий шартларидан бири барча иштирокчилар учун мавзу ёки мутахассисликка боғлиқ адабиётлар, манбалар, архив материаллари ва қўлёзмалардан фойдаланишда бирдек имконият яратилишидир. С. мавзулари тегишли проф.ўқитувчилар

томонидан тузилиб, кафедра мажлисида тасдиқланади. С. мавзусини кизиқишларига кўра, талаба (ўқувчи) ларнинг ўзлари танлашлари мумкин. С. раҳбари ўтказиладиган С.нинг мақсади, мавзумундарижаси, унинг методологик йўналишини маъруза, маърузасухбатлар воситасида тушунтириб беради. Ундан кейин ҳар бир мавзу бўйича аниқ талаблар белгилаб берилади, адабиётлар рўйхати илова қилинади. С. раҳбари эса бунда маслаҳатчи сифатида иштирок этади. С. машгулотларининг маҳсули, одатда, реферат бўлади. Рефератлар машгулот давомида тингланади ва муҳокама этилади. Рефератлар мавзуга мос келиши, методологик асоси тўғри бўлиши, мантиқан изчил ва аниқ ифодаланиши, илмий хулосалар асосли ҳамда амалиётга алоқадор бўлиши керак. Муҳокама жараёнини фикр алмашув тарзида, барча саволларга жавоб топа олиш имконини берадиган даражада ташкил этиш С. раҳбарининг асосий вазифасидир. С. мавзулари кейинчалик талаба (ўқувчи)ларнинг курс, диплом ишлари мавзусига айланади. Улар ҳатто диссертация мавзуси даражасигача ҳам чиқиши мумкин; 2) муайян агротехник тадбир бўйича ўтказиладиган маслаҳат йиғилиши. Ўзбекистонда қ.х.даги бирор агротехник тадбир бўйича пайдо бўлган янгиликларни тегишли мутахассисларга таништириш мақсадида ўтказиладиган С.лар кенг ёйилган. Мас, чигит ёки бугдой экиш, пахта ёки дон ҳосилини йиғиб олиш бўйича ўтказиладиган С.лар; 3) Ўзбекистонда номзодлик ёки дрлик илмий даражасига даъвогарнинг тайёргарлигини синаб кўриш учун и.т. муассасаси ва олий ўқув юрларидаги олимларни ўз ичига олувчи илмий тузилма. Назарий С. деб аталадиган бу тузилма мажлисида даъвогар ўз диссертациясидаги асосий ғояни баён этиб беради. С. аъзолари эса турли саволлар б-н унинг тайёргарлик даражасини синовдан ўтказадилар.

Қозоқбой Йўлдошев, Рўзмон Келдиёров

СЕМИНАРИЯ — ўрта махсус ўқув юрларининг бир тури. 16-а.нинг 2-ярмидан Ғарбий Европанинг қатор мамлакатларида диний ўқув юрларини С. деб атай бошладилар. 17-а.да Ғарбий Европада ўқитувчилар тайёрловчи С.лар ташкил этилган (1684 й. Франциянинг Реймс ш.да, 1695 й. Германиянинг Галле ш.да). С. 19-а.нинг 1-ярмида швейцариялик педагог И.Г. Песталоцци ғояси асосида ривожланди. 1917 й. гача Россия ва Украинада бошланғич синф ўқитувчиларини тайёрлайдиган пед. ўқув юрлари ўқитувчилар С.си деб аталган.

СЕМИНОЛЛАР (ўзларини симаноле деб аташади) — АҚШнинг Оклахома ва Флорида штатларида яшовчи мускоглар гуруҳига мансуб индейс халқи. 4 минг кишидан ортик (1990й.лар ўргалари). Хокасиу оиласига мансуб мускоги ва хитчити тилида сўзлашади. 18-а.нинг 2-ярмида Флориданинг шим.га кўчиб келган индейскриклар европаликлардан С. номини олганлар. 19-а. бошида крикларнинг 2тўлқини келиши б-н С.нинг сони 4 минг дан 6 мингга етган. 1812 ва 1817—18 й.ларда АҚШ га қарши урушганлар (1Семинол уруши). Натижада С. катта ҳудудларидан ажралиб, Флориданинг жан. ва шарқига кўчишган. АҚШ томонидан С.ни Шим.га Арканзасга кўчиришга қаратилган сиёсат 2Семинол урушини (1835—42) келтириб чиқарган. Урушдан сўнг С.нинг катта қисми индейслар ҳудудига (ҳоз. Оклахома штати) кўчирилган, бир қисми Флориданинг жан. шарқидаги Эверглейдс ботқоқликларига яширинган. 1870 й.ларнинг охиридан Флориданинг барча индейс аҳолиси С. деб аталади. С.да анъанавий эътиқодлар — аждодлар руҳи, ўтга топиниш (ҳар бир қишлоқда муқаддас гулхан ёниб туради) сақланган. 1950й.ларнинг бошидан христианлик кенг тарқала бошлаган. С. деҳқончилик, овчилик, балик, овлаш, миллий хунармандчилик ва кулоллик б-н шуғулланади.

СЕМИОТИКА (юн. *semeiotikos* — белгилар ҳақидаги таълимот), семиология — 1) ахборот, маълумотларни саклаш ва узатиш учун хизмат қиладиган белгилар ва белги тизимларининг умумий хусусиятларини ўрганадиган фан соҳаси; 2) у ёки бу объектнинг 1маънодаги С. нуктаи назаридан ўрганиладиган тизими (мас, муайян фильм ёки бадиий асар С.си, муайян халқдаги муомаламуурожаат С.си ва б.).

Лингвистик С.даги асосий тушунчалар лисоний белги бўлиб, у муайян матнлардаги ва муомала вазиятидаги шакл ва мазмуннинг диалектик бирлиги сифатида намоён бўлади. Белги ўзи шартли равишда алоқадор бўлган нарса ҳақида муайян жамият вакилларига хабар беради. Белгиларнинг энг муҳим ва мураккаб тизими тилшунослик ўрганадиган тилдир. Белги тизимлари табиий (инсон тили, хайвонларнинг белги тизимлари) ва сунъий (ясама, сунъий тиллар, дастурлаш тили, физика, кимё, математика ва мантиқдаги рамзлар тизими) бўлади. Белгилар ва белги тизимларини ўрганишда синтактика, семантика ва прагматика ўзаро ажратилади. Синтактика нутқзанжирида ёки муайян матнда кетма-кет, изчил қўлланадиган тил birlikлари ўртасидаги ўзига хос муносабатларни ўрганади. Семантика белгиларнинг улар ифодалайдиган объектлар б-н муносабатини ўрганади. Прагматика эса белгилар, улар ифодалайдиган объектлар ҳамда белгилар тизимидан фойдаланувчилар ўртасидаги муносабатни ўрганади.

С.нинг «белгилар ҳақидаги фан» сифатида умумий кридалари, хусусиятлари дастлаб америкалик мантиқшунос Ч.С. Пирс ва швейцариялик тилшунос Ф. де Соссюр асарларида бир вақтнинг ўзиде ва мустақил равишда қайд этилган. Ушбу тушунча учун Ч.С. Пирс «С.» терминини, Ф. де Соссюр эса «семиология» терминини, қўллаган. С. гоёси кейинчалик америкалик файласуф Ч. У. Моррис томонидан тартибга солиниб ривожлантирилди. Бир қанча европа ва рус олимлари ҳам С.нинг

ривожига ҳисса қўшганлар. Фалсафий фанлардан ҳисобланадиган умумий С. ва махсус семиотик фанлар, жумладан, тил С.си (глоттосемиотика ёки лингвосемиотика) фаркланади. С. тараққиёти функционал структур тилшунослик тараққиёти б-н узвий богликдир. С. муаммоларини ишлаб чиқиш математик мантиқ, математик лингвистика, информатика ва б. учун ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ад.: Степанов Ю. С, Семиотика, М., 1971.

Абдувахоб Мадвалиев, Ибодулла Мирзаев.

СЕМИПАЛАТИНСК

Қозоғистоннинг Шарқий Қозоғистон вилоятидаги шаҳар (1782 й.дан). Иртиш дарёсининг ҳар иккала соҳилида, ўнг қирғоғидаги пристань. Т.й. тугуни. Аҳолиси 345 минг киши (1990й. лар ўрталари). Рус харбийлари Қозоғистоннинг шу худудларини эгаллаш мақсадида, 1718 й.да харбий истеҳком сифатида қурган (Иртиш дарёси бошланган жойдан 18 км қуйида). 18-а.да транзит савдо маркази. 1776 й.дан хоз. ўрнида. 1782 й.гача Семипалатка деб аталган. (қалъа ёнида 7 та уй бўлган, номи шундан). Ўша йилдан уезд шаҳри. 1796 й.дан Томск губерниясида, 1854 й.дан вилоят маркази. 19-а. охирида С. Россиянинг сиёсий сурғун жойи бўлган. 1920—28 й.ларда губерния, 1928—32 й.ларда округ, 1932 й.дан Шарқий Қозоғистон вилояти, 1939—90 й.ларда Семипалатинск вилояти маркази, 1929 й.да Сдан Туркистон — Сибирь т.й. ўтган. Енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари етакчи ўринда. «Қазахкабель», даре кемасозлиги, кема таъмирлаш, газ аппаратураси, арматура, цемент з-длари бор. Металлсозлик, руда бойитиш, «Алтайзолото» ктлари, қурилиш материаллари корхоналари ишлаб турибди.

Ф.М. Достоевский ва козоқ шоири Абай Қўнонбоев адабий мемориал музейлари бор. С. атрофидаги худудда 1997 й. гача ядро қуроли ер ости синовларининг

ўтказиш полигони бўлган (синовлар 1991 й.да тўхтатилган).

СЕМИРАМИДА (юн. Шаммурабат, оссурийча — Саммурабат) — Оссурия подшоси (маликаси) (мил. ав. 9-а. охири), Шамшиадад V (мил. ав. 823 — 811) нинг хотини. Асли Бобилдан. Эри вафот этгач, Ададнерари III балоғатга етмаган даврида (мил. ав. 810—806 й.лар) давлатни амалда васий сифатида ўзи бошқарган. Унинг ҳукмронлиги даврида шим.даги халқлар ва миждияликлар б-н тезтез урушлар содир бўлиб турган. Шу туфайли мазкур халқларда С. хақида афсона тўқилган. Унга кўра, С. ва унинг эри Нин Скифия, Эрон, Арабистон, Бактрия, Ҳиндистон, Миср ва б. мамлакатларга улкан ҳарбий юришлар қилишган, Ниневия ва Бобил каби пойтахт шаҳарлар бунёд этишган. С. Ҳиндистон юришидан қайтиб келгач, Нин томонидан уюштирилган фитнадан хабардор бўлади ва ўз ихтиёри б-н унга тахтни топшириб каптарга айланади ва бир гала каптарлар б-н саройни тарк этиб учиб кетади. Геродот ва Ктесий С.ни дунёдаги мўъжизалардан бири — Бобилдаги сарой томида яратилган машҳур «осма боғлар» бунёдкори сифатида таърифлашган (қ. Етти мўъжиза).

Ад.: Ртвеладзе Э.В., Великий шелковый путь, Т., 1999.

СЕМИРИБ КЕТИШ, семизлик— қ. Ёғбосиш.

СЕМУРҒ — шарқ халқлари оғзаки поэтик ижодидаги афсонавий қуш образи; осмонда учиб, узок манзилни яқин қилиш хақидаги асрий орзу-мидларнинг рамзий ифодаси. Дастлаб Эрон мифологиясида пайдо бўлган. «Авесто»дасенемург шаклида ишлатилган. С. ўзбек халқ эртак ва афсоналарида ижобий қахрамоннинг дўсти, ҳимоячиси, ҳамроҳи, уни «етти зулмат ичи»дан олиб чиқувчи фантастик қуш сифатида гавдаланади. Туркий халқларда С.нинг Ҳумо, Анко, Давлат қуши,

Вахт қуши, Маркумомо, Кунтубулғон, Булбулиғўё ва б. вариантлари бор. С. образи «Қахрамон», «Ойнаи жаҳоннамо», «Рустам», «Кенжа ботир» каби эртакларда кенг тасвирланган. Бу образ ёзма адабиётда ҳам учрайди (мас, Навоийнинг «Лисон уттайр» асари ва б.). С. хақидаги афсоналар асосида Ҳамид Олимжон «Паризод ва Бунёд» асарини ёзган. Уларда афсонавий образ шартли восита сифатида муаллифларга қад. ўтмишдаги реал воқелик хақида фикр юритиш имконини беради. Ўзбекфильм киностудияси «С.» фильмини яратган (1974). С.нинг Ҳумо варианты Ўзбекистон Давлат гербига асос қилиб олинган, шунингдек, Тошкентдаги «Туркистон» саройи олдида унинг рамзий монументи ўрнатилган.

СЕН (Sen) Амарта (1933, Ҳиндистон, Бенгалия штати) — асли Ҳиндистонлик бўлган америкалик иқтисодчи. Кембриж (Буюк Британия) ун-тидаги Тринти коллежида ўқитувчи, Гарвард (АҚШ) ун-тининг хизмат кўрсатган проф. Америка иқтисодий уюшмасининг президенти (1994). С.нинг 1981 й. ёзилган «Камбағаллик ва очлик: ютуқ ва муаммолар тўғрисида очерк» номли китоби унга катта шукрат келтирди. С. бу асарида ўзи бошидан кечирган ва кўрган, очлик ва камбағаллик муаммоларини ҳамда ижтимоий ёрдам масалаларини ҳар томонлама тадқиқ қилди. Нобель мукофоти лауреати (1998).

СЕНА — Франциядаги дарё. Уз. 776 км, ҳавзасининг майд. 78,6 минг км². Париж ҳавзаси текислигидан оқиб ўтиб, ЛадМанш бўғозининг Сена бухтасига қуйилади. Асосий ирмоқлари: Марна, Уаза. Ўртача сув сарфи 450 м³/сек., кишда суви кўпаяди. Труа ш.дан бошлаб кема қатнайди. Каналлар орқали Шельда, Маас, Рейн, Сона, Луара дарёлари б-н боғланган. С. Франциянинг энг муҳим сув йўли. С. бўйида Париж, Руан ш.лари жойлашган. Эстуарийсида Гавр денгиз порти бор.

СЕНАЖ (рус. сено — пичан) — намлиги 50—55% га қадар сўлитилган кўк пояларни герметик шароитда консервациялаш йўли б-н тайёрланадиган озуқа. С.ни пичан ва силос учун фойдаланиладиган барча турдаги ўтлар ва уларнинг аралашмасидан тайёрлаш мумкин. Кўпроқ дуккакли ўтлардан тайёрланади. Ўтларни ўриш, сўлитиш, майдалаш, траншеяга босиш, шиббалаш ва устини ёпиш жараёнларини қамрайди. Устига икки қават полиэтилен плёнка ёпилиб, 30 см қалинликда тупроқ б-н кўмилади. Молга бериш учун 20 кунда тайёр бўлади. С. очилгач, кундалик рационга лойиқ миқдори олиниб, дархол усти зич ёпиб қўйилиши лозим. Акс ҳолда ҳаво таъсирида оксидланиб сифати бузилади. Усти очилмаган С.ни 1 — 2 йил саклаш мумкин. С. бостириш учун ўсимликлар гунчалаш ва гуллай бошлаш даврида ўрилади. 100 кг беда Си да 35—40 озуқа бирлиги, 4—5 кг ҳазм бўладиган протеин, 450—460 г каротин бор. 1 кг С.нинг тўйимлилиги 0,33—0,35 озуқа бирлиги (3,6 Мж алмашинувга энергия)га тенг.

СЕНАТ (лот. senatus — кекса) — 1) Қад. Рим Республикаси даврида олий ҳокимият органи; 2) Россияда 1711 — 1917 й.ларда ҳокимлик қилувчи С. — конун чиқарувчи ва давлатни бошқарувчи олий давлат органи. 19-а.нинг 1-ярмидан олий суд органи; 1864 й.дан эса олий кассация инстанцияси. Бош прокурор томонидан бошқариб турилган (унинг ўзи 1802 й.дан адлия вазири). Сенаторларни император тайинлаган; 3) бир канча давлатларда (Италия, Франция, АҚШ, шунингдек, Ўзбекистонда ҳам) парламент юқори палатасининг номи. Одатда, қуйи палатага нисбатан бошқача тартибда сайланади. Федерацияларда (мас, АҚШда) ҳар қайси штатдан 2 тадан сенатор сайланади; одатда, сенаторларнинг 1/3 қисми ҳар 2—3 йилда алмаштириб турилади. Баъзи ҳолларда С. муайян суд ваколатларига эга бўлади.

Ўзбекистон Республикасида С. аъзолари (сенаторлар) Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли б-н Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент ш.дан тенг миқдорда — 6 кишидан сайланади. С.нинг 16 нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, и.ч. соҳасида, давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси С.ининг (жами 100 сенатор) ваколат муддати 5 й. Унинг фаолияти Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, «Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги (2002 й. 4 апр.), «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги (2002 й., 12 дек.) конституциявий конунларга, шунингдек, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида»ги (2003 й. 29 авг.) конунга мувофиқ ташкил этилади.

СЕНГЕР (Senger) (Сангер) Фредерик (1918.13.8, Рендкомбе) — инглиз биокимёғари. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1954 й.дан). Кембриж ун-тини тугатган (1939). 1951 й.дан Тиббиёт тадқиқотлари кенгаши аъзоси ва шу кенгашнинг молекуляр биология лаб. раҳбари. Асосий илмий ишлари оксиллар кммёсига оид. Инсулиннинг тузилишини (1945 й.дан) текшириш натижасида унинг умумий формуласи — C₂₅₄H₃₃₇N₆₅O₇₅S₆, 3 та сульфид кўприк ва 2 та занжирдан иборатлигини: А занжир 21 та, В занжир эса 30 та аминокислота қоддигидан ташкил топганлигини исботлаган (1949—54). ДНКнинг бирламчи структурасини таҳлил қилиш

усулини таклиф этган (1977). Нобель мукофоти лауреати (1958; 1980, П. Берг, У.Гилберт б-н хамкорликда).

СЕНДАЙ — Япониядаги шаҳар. Хонсю о.нинг шим.шарқий қисмида. Аҳолиси 1 млн. киши (2000). Мияги префетурасининг маъмурий маркази. Аванпорта — Сиогама. Мамлакатнинг йирик саноат шаҳарларидан. Нефтни қайта ишлаш, электротехника, ёғочсозлик, электроника машинасозлиги, тўқимачилик, озиқ-овқат, полиграфия саноати корхоналари; ун-т бор. Кустарь усулда бадий буюмлар тайёрланади.

СЕНДАСТ [инг. sendust (Япониядаги Сендай шахри номидан) ва dust — чанг, кукун] — темир асосидаги қотишма. Энг оптимал таркиби: 85% Fe (темир), 9,6% Si (кремний), 5,4% Al (алюминий). С.нинг магнит ўтказувчанлиги, электр қаршилиги ва механик мустаҳкамлиги юқори, лекин мўрт бўлади, осонгина кукунга айланиб кетиши мумкин. С. радиотехникада, магнит каллақлар ва трансформаторларнинг ўзақларини ясашда ишлатилади. Баъзан алсифер деб хам аталади.

СЕН-ДЕНИ — шаҳар, Реюньон о.нинг (Франция мулки) маъмурий маркази. Аҳолиси 110 минг киши. Ҳинд океанидаги порт (четга шакарқанд экспорт қилинади). Шакарқанд, ром з-длари, тиббиёт тарихи ва санъатшунослик музейи бор. Шаҳарга 1671 й.да асос солинган.

СЕНЕГАЛ — Ғарбий Африкадаги дарё, Гвинея, Мали, Сенегал, Мавритания худудларидан оқади. Узунлиги Бафинг ирмоғидан бошлаб 1430 км, ҳавзасининг майд. 441 минг км². Юқори қисмида серостона, шаршара кўп. Қуйи қисмида текисликдан оқади ва Атлантика океанига дельта ҳосил қилиб куйилади. Ўртача сув сарфи 1500 м³/сек., сент. ойида суви кўпаяди. Сугоришда фойдаланилади. ГЭСлар қурилган. Балиқ овланади. Каес ш.гача кема катнайди. Йирик

шаҳарлари: Каес (Мали), Подор. Матам, Бакель (Сенегал) ва СенЛуи порти.

СЕНЕГАЛ (Senegal), Сенегал Республикаси (Republique du Senegal) — Ғарбий Африкада жойлашган давлат. Майд. 196,2 минг км². Аҳолиси 10,6 млн. киши (2002). Пойтахти — Дакар ш. Маъмурий жиҳатдан 10 вилоят (region)га бўлинади.

Давлат тузуми. С — республика. Амалдаги конституцияси 2001 й. 7 янв. да маъқулланган. Давлат бошлиғи — президент (2000 й.дан Абдулай Вад), у умумий тўғри яширин овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади ва яна бир марта қайта сайланиши мумкин. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллат мажлиси (парламент) ва ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. С худудининг аксарият қисми Атлантика океани соҳилига қараб пасайиб борадиган пастбаланд текисликдан иборат. Шим.даги соҳил чизиғи текис, жан.да дарёларнинг эстурийлари б-н бироз парчаланган. С. худудида темир руда, фосфорит, алюмофосфат, калай, мис, оҳактош, вольфрам, тантал, тоштуз, боксит, нефть, ниобий, мрамар конлари топилган. Иклими субэкваториал, шим.да курук ва жан.да нам иқлим. Ўртача ойлик тра йил давомида деярли ўзгармайди (янв.да 23°, июлда 28°). Йиллик ёғин шим.да 250—300 мм дан жан.да 1500 мм гача. Йирик дарёлари — Сенегал, Гамбия ва Казаманс. Қизилқўнғир тупроқлар кўпроқ учрайди. Шим.да чала чўл ўсимликлари усади, қрлган жойларда саванналар ва сийрак ўрмонлар бор. Ҳайвонот дунёси: саванналарда кийик, миллий боғларда чиябўри, сиртлон, коплонлар яшайди. Кемирувчилар, кушлар, судралиб юрувчилар ва ҳашарот кўп. Қирғоқ бўйи сувлари балиққа бой. Табиатни сақлаш мақсадида Жуж, НикоколоКоба, ДельтаСалума ва б. миллий боғлар ташкил этилган.

Аҳолисининг кўпчилик қисмини

(87%) ғарбий атлантика тиллари оила-сига кирувчи волоф, фульбе, серер, диола ва б. халқлар ташкил этади; араблар, европалықлар (асосан, французлар) ҳам яшайди. Расмий тил — француз тили. Шаҳар аҳолиси 42,3%. Аҳолининг аксарияти мусулмонлар. Католиклар ҳам бор. Йирик шаҳарлари: Дакар, Каолак, Тиес.

Тарихи. С. худудида палеолит даврида манзилгохлар пайдо бўлган. Ўрта асрларда бу ерлар тўла ёки қисман Гана, Мали, Сонгай давлатлари таркибига кирган. 9—18-а.ларда С. худудида бир неча давлат пайдо бўлган. 15-а.да бу ерга португаллар бостириб кириб, фил суяги, акоқиё, олтин қумни ташиб кета бошлаган, 16-а.дан кул савдосини авж олдирган. 17-а.дан французларнинг кириб келиши бошланган. 1895 й. С. худуди Француз Ғарбий Африкаси таркибига киритилди. 1-жаҳон урушидан кейин С.да дастлабки сиёсий ташкилотлар вужудга келди. 1939—45 й.лардаги 2-жаҳон уруши вақтида С. худуди «Озод Франция»нинг таянч базаларидан бири, иттифокчиларнинг муҳим ҳарбийденгиз базаси бўлди. Урушдан сўнг С.да миллий озодлик ҳаракати кучайди. 1958 й. референдум нагизларига кўра, С. Франция ҳамжамияти таркибидеги ўзини ўзи бошқарувчи республикага айланди. 1959 й. янв.да С. ва Франция Судани Мали Федерациясига бирлашди. 1960 й. 4 апр.даги битимга мувофиқ, Федерацияга мустақиллик берилди. 20 авг.да С. Федерациядан чиқди ва мустақил республика деб эълон қилинди. С. 1960 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 4 апр. — Мустақиллик куни (1960).

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. Социализм ва бирлик ҳаракати партияси, 1981 й. асос солинган; Демократик иттифок — Мехнат партиясини тузиш ҳаракати партияси, 1974 й. тузилган; Миллий демократик бирлашма партияси, 1976 й. ташкил этилган; Мустақиллик ва мехнат партияси, 1957 й. асос солинган собиқ С. мустақиллиги африкаликлар партияси йўлининг давомчиси, таъсис қурултойи 1981 й. ўтказилган;

С. демократик партияси, 1974 й. тузилган; С. социалистик партияси, 1948 й. асос солинган; Демократик янгиланиш партияси, 1997 й. ташкил этилган. С. мекнаткашлари миллий конфедерацияси, 1969 й. тузилган.

Хужалиги. С. — иктисодий заиф аграр мамлакат. Ялпи маҳсулотда к.х.нинг улуши 19%, саноатнинг улуши 17%, хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 64%. С. экспорти қийматининг ярмига яқини к.х.га тўғри келади, мехнатга лаёқатли аҳолининг 3/4 қисми шу соҳада банд. Ер ёнғоқ етиштириш ва уни қайта ишлаш муҳим аҳамиятга эга (дунёда етакчи ўринлардан бири). Тариқ, маниок, шоли, батат, маккажўхори, мойли пальма, пахта ҳам етиштирилади. Мевачилик ва сабзавотчилик б-н шуғулланилади. Қорамол, қўй, эчки, уй паррандаси боқилади. Балиқ овланади. Саноатида фосфорит (асосан, экспортга), ош тузи, мрамар қазиб олинади. Йилига ўртача 769 млн. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. И.ч. саноати, асосан, ер ёнғоқни қайта ишлашга ихтисослашган. Бундай корхоналарнинг аксарияти Яшил Бурун я.о.да жойлашган. Енгил саноат тармоқларидан тўқимачилик ва пойабзал (Дакарда) и.ч. ривожланган. Цемент, мебель, тахта тилиш, металлсозлик, кимё саноати (фосфорит асосида ўғит и.ч.) ва нефтни қайта ишлаш корхоналари бор. Хунармандчилик кад. соҳа ҳисобланади. Темир йўллар уз. 0,9 минг км, автомобиль йўллари уз. 14,6 минг км. Сенегал дарёсида кема қатнайди. Денгиз порти ва халқаро аэропорти — Дакар. Четга ер ёнғоқ мойи, кунжара, фосфорит чиқаради, четдан озик-овқат, машина ва асбобукуна, тўқимачилик маҳсулотлари, пойабзал, нефть келтиради. Асосан, Франция, Камерун, Италия б-н савдо қилади. Пул бирлиги — африка франки.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Таълим тизими французча услубда ташкил топган. Биринчи бошланғич мактаб 1816 й., биринчи коллеж 1843 й. очилган. Мустақиллик

эълон қилинган пайтда аҳолининг 95% саводсиз эди. 1963 й. 6 ёшдан 12 ёшгача мажбурий бошланғич таълим тўғрисида қонун қабул қилинди. Бошланғич мактаб 6 й.лик. Ўрта мактабда ўқиш 7 йил: 4 й. тўлиқсиз ўрта (коллеж) ва 3 й. тўлиқўрта (лицей). Хунартехника таълими бошланғич мактаб негизидаги хунар мактабида (3 й.), техника коллежида (4 й.), техника лицейида (7 й.) амалга оширилади. Олий таълим тизимида Дакар ун-ти (1949), Гор мутақия ун-ти фаолият кўрсатади. Уларда ўқиш муддати 4 й.дан 6 й.гача. Шунингдек, олий коллежлар: Дакарда ветеринария тиббиёт мактаби, миллий маъмурий мактаб, Тиесда политехника мактаби ва б. бор. Кутубхоналари: Дакарда С. архиви кутубхонаси б-н (1913), Қора Африка фундаментал ин-тининг кутубхонаси (1938), ун-т кутубхонаси (1952), Тиесда Политехника мактабининг кутубхонаси. Музейлари: Дакарда Африка санъати музейи (1936), Қора Африка Фундаментал ин-ти музейи, Горда Тарих музейи, Денгиз музейи (1959) ва б.

Илмий муассасаларнинг купи Дакар ун-ти таркибига қиради, уларнинг энг йириги Қора Африка Фундаментал инти. Бундан ташқари, Миллий архив (1913), Миллий санъат ин-ти (1972), Фантехника тадқиқотлари бюроси, Қ.х. институти (1974, 10 илмий марказ ва лаб.лари б-н бирга), Пастер ин-ти (1896), Африка минтақавий технология маркази (1977), Африка иктисодиётни ривожлантириш ва режалаш муаммолари ин-ти (1963), Тропик ўрмонни ўрганиш маркази (1966), илмий жамиятлар ва б. бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Энг муҳим газ. ва жур.лари: «Солей» («Қуёш», кундалик умуммиллий газ., 1970 й.дан), «Журналь офисьель де ла Републик дю Сенегаль» («Сенегал Республикасининг расмий газетаси», ҳукуматга қарашли ҳафталик расмий хабарнома, 1856 й.дан), «Сопи» (ҳафталик газ.), «Даан дооле» («Меҳнатқаш», ойлик газ., 1982 й.дан),

«Карфур» («Чорраҳа», 2—3 ойда бир марта чиқадиган газ., 1984 й.дан), «Поли-тисьен» («Сиёсатчи», ойлик ҳажвий газ., 1977 й.дан), «Юните Африкэн» («Африка бирлиги», ойлик газ., 1974 й.дан), «Африка» (ойлик жур., 1962 й.дан), «Гесту» («Тадқиқот», 2 ойда бир марта чиқадиган назарий жур.), «Таксау» («Кўзғол», ойлик жур., 1977 й.дан), «Этиопик» (ойлик ижтимоий-сиёсий ва адабий жур., 1975 й.дан). С. ахборот агентлиги — САА — ҳукумат ахборот агентлиги; С. радио-эшиттириш ва телекўрсатув бошқармаси — ҳукумат маҳкамаси, 1972 й. тузилган.

Адабиёти француз ва маҳаллий тилларда. С.да бахшигриотлар ижро этадиган кад. оғзаки шеърий анъана мавжуд. Мустақиллик эълон қилингандан кейин маҳаллий миллий тилларда ёзув пайдо бўла бошлади. Бақари Диаллонинг ўз ҳаёти асосида ёзган «КучСаҳоват» киссаси (1926, биринчи адабий асар хисобланади)дан сўнг Усмон Сосе Дипоннинг «Карим» (1935), «Париж сароблари» (1937) романлари босилиб чиқди. 2-жаҳон урушидан сўнг адабиётнинг ривожига жадаллашди. Л. Сенгорнинг чуқур миллий шеърияти халқни озодлик курашига руҳлантирди. 50—60й.ларда Абдулай Сажи, Шайх Хамиду Кан, У. Сембен романлари дунё юзини кўрди. У. Сембен «Ватаним менинг, ўктам халқим менинг», «Хармагтан — иссиқ шамол» романларини миллий озодлик кураши мавзуига бағишлади. Ёш авлодга мансуб шоирлардан Малик Фалл ва Иброҳим Соуранг, драматурглардан Ламин Диаххате, Амаду Сиссе Диа, Мамаду Траоре Диоп ва Шейк Ндаола ижтимоий муаммоларга, халқнинг қаҳрамонона ўтмишига кўп эътибор бердилар.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Ўрта асрлар маданият ёдгорликларидан унчалик баланд бўлмаган доирасимон дахмалар, тўғри бурчакли ва доира кесимли мегалитменгирлар (12—14-а.лар, Тамбакунда яқинида), зўр маҳорат б-н ишланган заргарлик буюмлари: қумуш ва тилла маржонлар, турли зебзийнатлар,

сопол ва мис идишлар сақланиб қолган. Аҳолининг турар жойлари шохшаббадан тўртбурчак шаклда ишланган томи тўрт нишабли чайлалар бўлиб, сирги ва ичи лой б-н сувалади (гарбий туманларда), айланма шаклдаги кулбалар томи конус тарзида ўтўлан б-н ёпилади, тўғри бурчакли бостирма кулбалар ҳам учрайди (шарқий туманларда). Пешайвон б-н ўралган чўзиқ доирасимон турар жойлар жан. туманларга хосдир. Уларнинг олд томони қизил ва кўк рангда жониворлар ва замонавий техника — самолёт ҳамда пароход расмлари б-н безатилади. С.га ислом дини кириб келиши туфайли мачитлар курилади бошлади. Улар орасида Тубадаги тақасимон равокди мачит диққатга сазавордир. У ҳовлисининг атрофи пешайвонлар ва тўрт тарафи 8 киррали миноралардан иборат қилиб, Шим. Африканинг ўрта асрлар мейморлиги услубида курилган. 20-а.да шаҳарларда (асосан, Дакарда) замонавий турар жойлар, ф-ка, меқмонхона, маъмурий бинолар куришга киришилди. Кўп қаватли уйлар офтоб тўсқич курилмалар б-н тропик иқлимга мослаб француз функционализи руҳида курилди. 1960 й.дан кейин 1 — 2 қаватли бетон уйлардан иборат ишчи шаҳарчалари барпо этиш авж олди. Мамлакатда анъанавий бадий хунармандчилик (ёғочдан рўзгор анжомлари ва мебель, сополдан турли идиш ва безак буюмлари, новдадан сават, сумка, белбоғлар, тимсоҳ ва илон терисидан буюмлар ясаш), бадий тўқувчилик урф бўлган. Улар «Дакар рассомлик мактаби» услубида зийнатланади.

Муסיқаси. С. муסיқаси қадимдан Гвинея, Мали, СьерраЛеоне ва б. мамлакат халқлари муסיқаси б-н бирга ривожланиб келган. 12-а.дан араб, 15—16-а.лардан европаликлар муסיқаси таъсири сезила бошлаган. С. халқининг чолғу асбоблари: юмалоқ қовоқ пустидан ясалган барабанлар, кум соат шаклидаги 2 мембранали барабан, шақилдоқ, таргарак, қўнгирик; турли ксилофон, балафон, флейталар ҳам кенг тарқалган. Меҳнат,

севги кўшиқлари, болаларга аталган ашулалар, аждодлар руҳини улуғловчи тарихий эртақ кўшиқлари, рақсга мослаб айтиладиган маросим кўшиқлари мавжуд. Аксарият бир овозлилик, фақат жан. халқларида кўп овозлилик С. муסיқасига хос хусусиятдир. Анъанавий музиканинг асосий ижрочилари гриотлардир. 20-а.нинг 60й.ларидан муסיқа санъати муаммолари б-н шуғулланувчи ўқув ва илмий муассасалар пайдо бўла бошлади. Радиоэшиттириш (1926 й.дан) ва телекўрсатув (1964 й.дан) муסיқий эшиттиришларга катта эътибор беради. Дакарда турли санъат фестиваллари ўтказиб турилади.

Театрининг ривожланишида халқ бахшилари — гриотлар кўп ижодий меҳнат қилдилар. Дастлабки театрлар мактабларда ташкил этилди. 1933 й. Дакардаги Уильям Понти номидаги мактаб театрида Африка ҳаётдан ҳикоя қилувчи спектакллар француз тилида сахналантирилди. Мамлакат мустақилликка эришгач, С. театри ривожланиб, Африка мамлакатлари орасида етакчи бўлиб қолди. 1961 й. Миллий балет ансамбли ташкил этилди, унинг дастурида рақс, пантомима, муסיқали драма ва вокал сахналар бор. 1965 й. Дакарда миллий театр биноси курилди. Ҳаваскорлик театри ривож топди. 1969 й. Ҳаваскорлик театри федерациясига айлантирилди.

Киноси. 20-а.нинг 50й.ларида Францияда таълим олаётган африкалик талабалар ҳаётини тасвирловчи «Сенадаги Африка» (1955, реж.лар П. Вьейра, М.Сарр) фильми С. кинематографияси бошланишига туртки бўлди. С. мустақиллиги эълон қилингач, «Миллатнинг туғилиши» (1961) ва «Ламб» (1963, реж. П. Вьейра), «Тубадаги катта ибодатхона» (1961, реж. Б. Сенгор) ва б. хужжатли фильмлар яратилди, уларда халқнинг мустақиллик ва миллий маданий анъаналар учун кураши акс эттирилди. Ёзувчи ва реж. У. Сембеннинг «Аравачали киши» (1963) фильми халқаро жамоатчиликнинг эътиборини қозонди. «...лик қоратанли» (1966), «Мандат» (1968), «Седда» (1977)

ва б. фильмларида реж. эски ва янги муштамлакачиликка қарши кураш жараёнида миллий онгининг ўсиши муаммоларини кўтариб чиқди. Кейинги йилларда «Аёл» (реж. М. Траоре), «Безори» (реж. Ж. Мамбети), «Карим», «Бакс» (реж. М. Тиам), «Сертификат» (реж. Т.Ав), «Гэ-титэй» (реж. С.Ньяй) бадий фильмлари яратилди. СЕНЕКА (Seneca) Луций Анней (тахм. мил. ав. 4, Кордова, Испания — мил. 65, Рим) — Рим файласуфи, ёзувчи, давлат арбоби. Рим императори Нероннинг тарбиячиси ва маслаҳатчиси; унга с у и қ а с д қилишда айбланган ва ўзини ўлдирган. С. стоицизмнинг йирик вакилларида бири. У табиат ва инсон моҳияти ҳақида кенг билимга эга бўлган, адабий услубни жуда яхши эгаллаган. С.нинг фалсафий қарашлари зиддиятли. У фалсафани ҳаётда ахлоқийдиний қўлланма деб билган. «Луцийлига ҳатлар» фалсафий асари, «Ҳиммат ҳақида», «Раҳмшафқат ҳақида», «Рухий хотиржамлик ҳақида» ва б. рисолаларида таркидунё қилиш, ўлим ва тақдирни назарписанд қилмаслик, эхтирослардан холи бўлиш, кишиларнинг ахлоқий тенглиги масалалари ёритилган.

СЕНЖОН ПЕРС (SaintJohn Perse) [тахаллуси; асл исм-шарифи Алексис Леже (Leger)] (1887.31.5, Гваделупа 1975.20.9, Жьен, Вар департамент) — француз шоири. Бордо ун-тини тугатган (1914). Қаршилик кўрсатиш ҳаракатининг йирик вакилларида. Илк шеърий тўплами — «Эклогалар» (шеърий диалог, 1910). Табиат олами, миллий анъаналар, умуминсоний маънавий қадриятлар ҳақида қуйлаган («Анабасис» достони, 1924). «Қувғун» (1942), «Шамоллар» (1946) шеърий туркумлари ва «Йўналиш» (1957), «Қушлар» (1963) достонларида ватанпарварлик руҳи кучли. Нобель мукофоти лауреати (1960).

СЕНКЕВИЧ (Sienkiewicz) Генрик (1846.5.5, ВоляОкшейска 1916.15.11, Вева, Швейцария) — поляк ёзувчиси.

Дастлабки асари — «Беҳуда» (қисса, 1872). 1876—78 й.ларда «Сафар», «Қора эскизлар» каби асарлар ёзган. С. ижодида гуманизм юксак даражага кўтарилган («Янко — мусикачи», 1879; «Бартек — ғолиб», 1882). 1882 й.дан С. ижодининг 2даврига мансуб тарихийватанпарварлик мавзудаги («Ут ва қилич б-н», 1883—84; «Тошқин», 1884—86; «Пан Володиевский», 1887—88) романтрилогиясида Польшанинг Швеция, Украина ва Туркия б-н тарихий урушлари давридаги воқеалар, тақдирлар акс этган. «Хоч кўтарганлар» (1900) романэпопеяси тарихий салиб юришлари мавзуда. С. ижодининг чўққиси «Қамо грядеши» (1896, «Қаёққа кетаяпсан?») иборасининг лотинча номи бўлиб, Исо Масихга қарата айтилган) романидир. Асарда император Нерон даврида эндигина юзага келаётган насронийлик оқими тарафдорларини қатағон қилиш воқеалари тасвирланган. Психологик романлари («Диний ақидаларсиз», 1889—90), ҳикоя ва қиссалари бор. Нобель мукофоти лауреати (1905).

СЕН-ЛУИ — Сенегалнинг шим. ғарбий қисмидаги шаҳар. СенЛуи вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 132,5 минг киши (1990й.лар ўргалари). Транспорт йўллари тугуни. Сенегал дарёсининг Атлантика океанига қуйилиш еридаги порт. Савдотаксимот маркази. Балиқ овланади. Озиқовқат, полиграфия саноатлари ривожланган. Қустарь усулда турли буюмлар тайёрланади. ун-т бор. Шаҳарга 1659 й.да асос солинган. 1958 й.гача Сенегал ва айни вақтда Мавританиянинг маъмурий маркази бўлган.

СЕН-ПЬЕР ВА МИКЕЛОН - Атлантика океанидаги ороллар гуруҳи, Канаданинг шарқий қирғоқлари яқинида, Ньюфаундленд о.дан жан.да. Франция мулки. Умумий майд. 242 км2 бўлган 8 оролдан иборат. Энг йирик ороли — Микелон, 216 км2. Иклими мўътадил океан, нам иқлим; ўртача тра янв.да —6°, июлда

14°. Йиллик ёгин 1000 мм гача. Иклими ва тошлокли сертепа рельефи к.х.ни ривожлантириш учун нокулай. Аҳоли, асосан, балиқ овлаш ва уни қайта ишлаш б-н шуғулланади. Даррандачилик фермалари (мўйнали ҳайвонлар боқилади) бор. Четга балиқ, балиқ маҳсулотлари, мўйна экспорт қилинади.

СЕН-САНС (SaintSaens) Шарль Камиль (1835.9.10, Париж 1921.16.12, Жазоир, Парижда дафн этилган) — француз композитори, ифрочи ва жамоат ароби. Франция ин-ти аъзоси (1881), Кембриж ун-ти д-ри (1893). Миллий мусиқа жамияти асосчиларидан (1871). Париж консерваториясида таълим олган (1848-52). 1853-77 й.ларда Париж соборларида органчи бўлиб, ўзининг мукамал бадиҳа ижролари б-н шухрат қозонган. 1870й.лардан бошлаб Европа, Шим. Африка ва Америка мамлакатларида пианиночи ва дирижёр сифатида концертлар берган. Композиторлик ижодида дилкаш ифодалилик ва гармоник нафислик, оркестр колоритининг рангбаранглиги, ўзгаришларга бой ритмикаси, халқ муסיқасига яқинлик хусусиятлари кўзга ташланади. С.С. 12 опера (жумладан, ориентал услубда яратилган «Самсон ва Далила», 1868), 5 та фортепиано, 3 та скрипка, 2 та виолончель концертлари, бир неча симфоник ва вокалсимфоник асарлар, камерчолғу пьесалар (жумладан, машҳур «Ҳайвонлар карнавали» сюитаси) ва б. асарлар ёзган. У Шарқ муסיқасига изчил қизиқиб, «Арабча каприс», «Жазоирча сюита», «Форс тароналари» каби асарлар яратган.

СЕНСИБИЛИЗАЦИЯ (лот. sensibilis сезувчанлик) — қ. Аллергия.

СЕНСИЛЛАЛАР (sensilla) — умуртқасиз ҳайвонларнинг сезгир тукчалари; ташқи ва ички рецепторлар вазифасини бажаради. Бўғимоёклилар, айникса, ҳашаротларда хилмахил бўлади. Кутикула қисмининг тузилишига кўра, трихонид,

базиконоид, қўнғироқсимон, хордотонал ва б. хилларга ажратилади. С.нинг кутикула қисми ичи бўш қилга ўхшаш ёки тана қоплогичи остига ботиб қирган бўлади. Кдпсимон С. — механо ва хеморецепторлар ҳисобланади; базиконоид С. ҳарорат, намлик ва б. таъсирларга сезгир. С. ҳайвон танасининг ҳамма қисмида учрайди, айникса, мўйловлар (асаларилар эркагида фақат ҳид билиш С.нинг ўзи 30 000 га яқин), оғиз органларининг (хемо, термо, гигра ва механорецепторлар), дум ўсимталари ва оёқларда (механо ва хеморецепторлар) кўп бўлади. С. тарқок ёки тўп бўлиб жойлашиши; ўзаро бирлашиб, мураккаб (тимпанал, жонстонов ва б.) органларни ҳосил қилиши мумкин. С. трихоген (қил ҳосил қилувчи) гормоген (мембранали) ва аксонли сезгир нейрон хужайралардан иборат. Нейрон аксони марказий нерв системаси б-н боғланган. Механорецепторларда электр импульс дендрит учки қисмининг сиқилиши, хеморецепторларда модда молекуласининг филаментлар б-н контакти туфайли пайдо бўлади. С. нейрони таъсирни қабул қилиб, нерв импульсларига айлантиради.

СЕНСИТОМЕТР (лот. sensitivus — сезгир ва метр) — фотоматериалларнинг ёруғлик сезгирлиги ва б. кўрсаткичлари (мас, ёритилиш миқдори) ни аниқлайдиган асбоб. С.да текшириладиган материал (фотоплёнка, киноплёнка, аэроплёнка) 0,02 дан 0,10 сек гача бўлади. Текшириш натижасида материалда ҳосил қилинган тасвир сенситограмма дейилади. Сенситограммага қараб фотоматериалнинг қандай ёруғлик б-н ёритилиши аниқланади.

Фотоматериаллар экспозициясини аниқлаш учун спектросенситометр ишлатилади. Фотоматериалларни ҳар томонлама ўрганишда махсус С. — изоопакетрлардан фойдаланилади. Текшириладиган фотоматериалларнинг турига қараб, С. окқора ва рангли материаллар, ионловчи нурланишларни қайд қилиш учун мўлжалланган фотофафия

қоғозлари ва материалларини текшириш-да қўлланадиган турларга булинади.

СЕНСИТОМЕТРИЯ — фотография метрологиянинг ёруғлик сезгир материалларнинг фотографик хоссаларини ўрганиш б-н шуғулланадиган соҳаси. Кейинчалик С.нинг ўрганиш соҳалари купая борди (фотометрия усуллари астрономия, спектроскопия ва б. соҳаларга татбиққилинади). С. 3 асосий бўлим: денситометрия, интеграл С. ва спектрал Сдан иборат. Интеграл С. фотография материалга табиий ёруғлик ёки бошқа хил ёруғликлар таъсирини текшириш б-н, спектрал С. турли тўлқин узунликдаги ёруғликнинг фотоматериалга бир текис таъсир қилишини аниқлаш б-н шуғулланади. Текширилаётган фотоматериалларнинг хилига қараб, С. оққора материаллар, рангли фотоматериаллар, фотоқоғозлар ҳамда ионлаштирувчи нурланишларни қайд қиладиган С.га бўлинади. С.да денситометр, микрофотометр, сенситометр, спектросенситометр ва б. асбоблар ишлатилади.

СЕНСУАЛИЗМ (лот. *sensus* — сезги, ҳис) — билиш назариясида сезгиларни билишнинг асосий манбаи деб эътироф этувчи йўналиш. Билишнинг моҳиятини сезги органларининг фаолиятига боғлаб тушунтиради. С. рационализмга қарамақарши бўлиб, ҳиссий ва рационал билимларнинг ўзаро алоқадорлиги, имкониятларини ўзича талқин этади. С. вакиллари билимлар одамга тугма равишда берилмаган, у ҳаётини тажриба давомида шаклланиб, ривожланиб боради, деб ҳисоблайди, илмий билиш жараёнида индуктив хулоса чиқаришни дедуктив хулоса чиқаришдан устун қўяди. С.нинг «ҳисларда бўлмаган нарса ақлда бўлмайди» деган асосий тамойилига ҳиссий билишлар объектив дунё б-н боғлиқ деб ҳисоблаган материалистлар (П.Гассенди, Т. Гоббс, Ж.Локк, К.Гельвеций, Д.Дидро, П. Гольбах ва б.) ҳам, ҳиссий билиш ташки дунё б-н

боғланмаган, ўз-ўзидан мавжуд соҳа деб билган идеалистлар (Ж.Беркли, Д.Юм) ҳам қўшилганлар. Шарқ фалсафаси, хусусан, Форобий ва Беруний асарларида ҳам сенсуалистик фикрлар мавжуд. С. шунингдек, гедонизм, утилитаризм, эмотивизмага намоён бўлади. 20-а. фан фалсафасида ҳам С.нинг эмпиризм йўналишидаги талқинлари учрайди.

СЕНТ Дьёрдьи (Szent Gyorgyi) Альберт (1893.16.9, Будапешт — 1986) америкалик биокимёгар (миллати венгер), тиббиёт (1917 й.дан) ва фалсафа д-ри (1927 й.дан). АҚШ миллий ФА (1956 й.дан) ва Америка фан ва санъат академияси аъзоси (1957 й.дан). Будапешт ун-тини тугатган. 1922—26 й.ларда Нидерландияда, кейинчалик Буюк Британияда (Кембриж ун-тида) ишлаган. 1930 й. Венгрияга қайтган; Сегед (1931—45) ва Будапешт ун-ти (1945—47) проф. 1947 й.дан АҚШ денгизбиол. лаб. ва мускулларни ўрганиш ин-ти ходими. Илмий фаолияти биологик оксидланиш жараёни, тўқималарнинг нафас олиши, мускул таркибидаги оксиллар (актин ва миозин) ни ўрганишга оид. Мускуллар қисқаришининг молекуляр механизмига оид назариялар муаллифи. Нобель мукофоти лауреати (1937).

СЕНТ-ВИНСЕНТ ВА ГРЕНАДИНА (Saint Vincent and Grenadines) — Кариб денгизидаги СентВинсент о. ва Гренадина о.ларининг шим. қисмида жойлашган давлат. Майд. 389 км². Аҳолиси 116 минг киши (2002). Пойтахти — Кингстаун ш. Маъмурий жиҳатдан 5 туманга бўлинади.

Давлат тузуми. С.В. ва Г. — Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига кирувчи конституцияли монархия. Амалдаги конституцияси 1979 й. кучга кирган. Давлат бошлиғи — Буюк Британия қироличаси бўлиб, унинг номидан генералгубернатор иш юритади. Қонун чиқарувчи олий ҳокимият органи — бир палатали парламент (Мажлис

палатаси). Ижрочи ҳокимиятни генерал-губернатор томонидан тайинланадиган бош вазир амалга оширади.

Табиати. СентВинсент о. вулкан отилишидан ҳосил бўлган. Энг бал. жойи 234 м — Суфриер вулкани. Ҳозир ҳам ҳаракатда. Эски вулканлар тизмаси шим. дан жан.га томон пасайиб боради. Гренадина о.лари маржон рифлари б-н ўралган. Иклими тропик, пассатли. Ўртача ойлик тра 18—32°. Дек.дан апр.гача қуруқ мавсум, йиллик ёғин 1500—3700 мм; унинг 70% майдан нояб.гача ёғади. Тезтез бўрон бўлиб туради. СентВинсент о.нинг марказий қисми ўрмон б-н копланган, бутазорлар ҳам учрайди. Ҳайвонот дунёси анвойи қушлар (тўти, колибри), турлитуман тропик балиқлар ва ҳашаротлардан иборат. Бир неча кўриқхона бор.

Аҳолисининг асосий қисми сентвинсентликлар бўлиб, улар плантацияларда ишлатиш учун мустамлакачилар томонидан келтирилган африкалик нефлар б-н индейслар аралашувидан ҳосил бўлган мулатлардир. Диндорларининг аксарияти — христиан (протестант)лар. Расмий тил — инглиз тили.

Тарихи. СентВинсент о.га 1498 й. Х. Колумб авлиё Винсент кунда етиб борган. 17-а.гача Испания мулки ҳисобланган, 1783 й.гача гоҳ французлар, гоҳ инглизлар кўлига ўтиб турган, ниҳоят ўша йили Буюк Британия мустамлакасига айлантирилган. 1958—62 й.ларда ороллар ВестИндия Федерацияси таркибида бўлган. 1969 й. «Буюк Британия б-н уюшган давлат» мақомини олди. 1979 й. 27 окт.да мустақилликка эришди. 1980 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 27 окт. — Мустақиллик куни (1979).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Халқ тараққиёти ҳаракати партияси, 2000 й. тузилган; Янги демократик партия, 1975 й. асос солинган; Бирлашган лейбористлар партияси, 1994 й. ташкил этилган. Меҳнаткашлар миллий ҳаракати касаба уюшмаси; Ишчилар бирлашган иттифоқи, 1962 й. тузилган; С.В. ва Г. меҳнаткашлари иттифоқи, 1943 й. асос

солинган.

Ҳўжалиги. Қ.х. ва хорижий сайёқларга хизмат кўрсатиш иқтисодиётнинг асоси ни ташкил этади. Ялпи ички маҳсулотда хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши (шу жумладан, туризм) 71,9%, қ.х.нинг улуши 10,6% ва саноат улуши 17,5% дан иборат. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг 60% қ.х.да банд. Асосий қ.х. маҳсулотлари — банан, кокос ёнғоғи, манго, мускат ёнғоғи, какао, маниок, цитрус мевалар, илдиздан аррорут крахмали ажратиб олинадиган ўсимликлар. Қорамол, чўча, кўй боқилади. Балиқ овлаш ривожланган. Йилига ўртача 73,2 млн. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Маҳаллий қ.х. хом ашёсини қайта ишлайдиган, тўқимачилик, пойабзал, фармацевтика корхоналари бор. Т.й. йўқ. Автомобиль йўллари уз. — 1020 км. Асосий денгиз порти ва аэропорти — Кингстаун. Четга банан, аррорут, хом шакар, копра ва б. чиқаради, четдан кенг истеъмол моллари, озик-овқат, ёқилғи, транспорт воситалари келтиради. Асосан, Кариб ҳавзаси мамлакатлари, АКШ, Буюк Британия б-н савдо қилади. Пул бирлиги — шарқий кариб доллари.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Газ. ва жур.лари: «Гавернмент газетт» («Ҳукумат газетаси», 1868 й.дан), «Нью тайме» («Янги вақт», 1868 й.дан), «Нью тайме» («Янги вақт», 1868 й.дан), «Нью тайме» («Янги вақт», 1868 й.дан), «Винсенши» («Винсентлик», ҳафтанома. 1919 й.дан), «Гавернмент буллетин» («Ҳукумат бюллетени»), «Юнити» («Бирлик», 2 ҳафтада бир марта чиқадиган жур.). «Нешнл бродкастинг корпорейшн оф СентВинсент энд Гренадине» ҳукумат радио ва телекўрсатув хизмати мавжуд.

Кингстаунда педагогика инти, техника коллежи, Миллий музей, англикан собори, ботаника боғи (1763 й. ташкил этилган), Шарлотт калъаси (инглизларнинг 18-а.даги истехкоми) бор.

СЕНТ-ЖОНС — Антигуа ва Барбуда давлати пойтахти. Антигуа о.нинг шим. ғарбий соҳилида. Аҳолиси 36 минг киши

(1990й.лар бошлари). Иклими тропик, пассатли иклим, ўртача ойлик тралар 15° дан 33° гача. Йиллик ёғин 1300 мм. Кариб денгизи бухтасидаги йирик денгиз порти. Четга шакарқанд, ром чикарилади. Нефтни қайта ишлаш, шакарқанд, ром ва пахта тозалаш з-длари, ботаника ст-яси бор. Туризм ривожланган. Шаҳарга 1632 й.да асос солинган.

СЕНТ-ЖОРЖЕС — Гренада пойтахти. Аҳолиси шаҳар атрофи б-н 40 минг киши. Иклими субэкваториал денгиз иклими, ўртача ойлик тра 25—28°. Йиллик ёғин 1500 мм. Кариб денгизи соҳилидаги порт (четга какао, мускат ёнғоғи, банан чикарилади). Автомобиль йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Озиқовқат саноати корхоналари, ВестИндия ун-ти факультети бор. Туризм ривожланган. Шаҳарга 1650 й.да асос солинган.

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ (франц. sentiment — хистуйғу) — 18-а. 2-ярми — 19-а. бошида Европа ва АҚШ адабиёти ва санъатидаги оқим. С.да хиссиёт яхшилик ва ёмонликни белгиловчи, инсоннинг қадрқиммати аниқловчи асосий меъёр сифатида талқин қилинади. Дастлаб сентиментал кайфиятлар Ж. Томсон («Йил фасллари», 1730), Э. Юнг («Тунги йуллар», 1742—45), Т. Грей («Қишлоқ қабристонида ёзилган марсия» 1751) кабилар шеъриятида ва О. Голдсмит, С. Стерн насрида кўзга ташланади. С.нинг Франциядаги йирик вакиллари — А.Прево, Ж.Ж.Руссо ва б. С. аклидрокдан кўра хистуйғуни устун қўйиш асосида инсон шахсини тасдиқлашнинг янги шакли эди. С. руҳидаги асарларда инсон хистуйғулари ҳар томонлама бадиий тадқиқ қилиниб, психологик таҳлилга кенг ўрин берилади. Айниқса, хистуйғуларнинг табиийлиги улуғланади. С. йўналишидаги асарларда хистуйғунинг устувор қўйилиши инсоннинг нафақат ўз олами, балки табиатга бўлган муносабатини ҳам ўзгартирди.

С.да табиат инсон кечинмаларига ҳамоҳанг тарзда, унинг ички дунёсини чуқурроқ очишга ёрдам берувчи восита сифатида намоён бўлди. Л. Стерннинг тугалланмаган «Сентиментал саёҳат» (1768) асаридан таъсирланган Д. Юм инсоннинг ўз-ўзига қайтиши, ўз-ўзини англаши тўғрисида иррационал назариялар яратди.

Россияда С. 18-а.нинг 90й.ларида Н.М. Карамзин ижодида ўз аксини топди. Унинг «Бечора Лиза» (1792), «Юлия» каби асарларида оддий кишиларга, деҳқонларга хайрихолик туйғулари ифодаланади. Бу асарлар рус адабиётига психологик бадиий таҳлилни олиб кирди. Сентименталчилар адабиётда мактуб, саёҳатнома, марсия, қасида, идиллия, масал сингари жанрларни тараққий эттирдилар. С. ўзининг энг юксак намуналарида ҳаётга исёнкорона, танқидий муносабатда бўлишни ўргатди, инсоннинг ички оламини, кечинмалари ва хиссиётларини эъозлашни тарғиб қилди.

ЎртаОсиёда, жумладан, Ўзбекистонда 20-а. бошларида жадидчиликнинг шаклланиши, рус ва Европа адабиётидан таржималарнинг кўпайиши, татар, озарбайжон, турк адабиётлари таъсирида янги маърифатчилик ғояларининг

ўсиши натижасида Бехбудийнинг «Падаркуш», Ҳамзанинг «Янги саодат», «Захарли ҳаёт»; Қодирийнинг «Бахтсиз куёв», «Жинлар базми» асарларида, Фитрат ва Чўлпоннинг айрим драматик ва лирик асарларида сентиментал кайфиятларга мойиллик, кучли хиссиётларга берилиш, хиссий-маърифий танқид нишонлари ва майллари яққол кўзга ташланди. Бу майллар 20й.ларнинг ўрталарига қадар давом этди, лекин С. ўзбек адабиётида мустақил оқим тусига кирмади. С. вакиллари (А. С. Гретри, К.Ф. Бах, К.Ф.Д.Шубарт) мусикага — инсон туйғуларини бе восита акс эттириб, тингловчиларга кучли таъсир эта оладиган санъат тури сифатида алоҳида ўрин ажратган. С.да мусикий жанрлар ва образлар мажмуаси кенгайди. Ҳажвий

операга драматизм унсурлари кириб келди (Н.Пиччинни, П. Монсини, А. Гретри опералари), янги — мелодрама жанри қарор топди, чолғу журнавозлигида ижро этиладиган яккахон кўшиғи (Берлин мактаби вакиллари, рус композиторлар ижодида) ривожланди. Шунингдек, С. Мангейм мактаби ижодкорлари, қисман И. Гайдн, В.А.Моцарт, кейинчалик Ф. Шуберт, П. Чайковский ва б. композиторлар асарларида ўз ифодасини топган.

Ад.: Трон екая М., Немецкий сентиментальномористический роман эпохи Просвещения, Л., 1965; Кочеткова Н.Д., Поэзия русского сентиментализма. Н.М. Карамзин, И.И.Дмитриев, в кн., История русской поэзии, т. 1, М.Л. 1968.

Дилдора Рашидова.

СЕНТ-КИТС ВА НЕВИС (Saint Kitts and Nevis), Сент-Китс ва Невис Федерацияси (Federation of Saint Kittis and Nevis), СентКристофер ва Невис Федерацияси (Federation of Saint Kristopher and Nevis) — Кариб денгизининг шарқий қисмидаги Кичик Антил о.лари архипелагида жойлашган давлат. Майд. 261 км². Аҳолиси 38,7 минг киши (2002). Пойтахти — Бастер ш. (СентКитс о.да). Маъмурий булиниши 2 бирликдан иборат.

Давлат тузуми. С.К. ва Н. — конституцияли монархия. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига қиради. Амалдаги конституцияси 1983 й. 19 сент.да кучга кирган. Давлат бошлиғи — Буюк Британия Қироличаси номидан иш юритувчи генералгубернатор. Қонун чиқарувчи ҳркимият органи — бир палатали парламент (Миллий мажлис). Ижроия ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Ороллар вулкан отилишидан ҳосил бўлган. Энг йирик орол СентКристофер (кўпинча СентКитс деб юритилади). Невис о. ундан 3 км жан.да жойлашган. Иккала орол гўзал ҳосилдор водийлардан иборат бўлиб, ўртасида тоғ чўққилари бор (энг баланд жойи — Мизери, 1156 м). Иқлими тропик, иссиқ ик-

дим. Ўр: ;ча ойлик тра 18—24°. Йиллик ёгин 700—1200 мм. Тоғларнинг қуйи ён бағирларига шакарқамиш ва гўза экилади, баландроқда тоғ тропик ўрмонлар ўсади. Ҳайвонот дунёси рангбаранг қуш ва турли балиқлардан иборат.

Аҳолисининг деярли ҳаммаси африкалик кулларнинг авлоди бўлган сенткитслар (негрлар ва мулатлар)дир. Аҳолининг аксарияти соҳилда яшайди. Диндорлари — протестантлар ва католиклар. Расмий тил — инглиз тили.

Тарихи. Оролларга 1493 й. Х. Колумб келган. 17-а. бошларидан Буюк Британия б-н Франция уртасида талаш булган. Бу ерда француз ва инглиз манзилгоҳлари барпо этилган. Инглизлар 1628 й. Невис, 1783 й. эса СентКитс о.ни мустамлакага айлантирди. Мустамлакачилар оролларнинг туб аҳолиси— аравакларни шафқатсиз эксплуатация қилиб, кириб юборди ва шакарқамиш плантацияларида ишлатиш учун африкалик кулларни келтирди. 1882 й. СентКитс, Невис ва Ангилья (Ангуилла) о.лари федерацияси тузилди, у 1958— 62 й.ларда ВестИндия федерациясига кирди. 1967 й. фев.дан у «Буюк Британия б-н уюшган давлат» макомини олди (май ойида Ангилья федерациядан чикди). 1983 й. сент.дан С.К. ва Н. мустақил давлат. 1983 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 19 сент. — Мустақиллик куни (1983).

Сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. Халқ фаолияти партияси, СентКристофер о.да 1965 й. тузилган; Серташвиш фуқаролар ҳаракати, Невис о.даги тўрт партия уюшмаси; Лейбористлар партияси, 1932 й. асос солинган; Невис ислохотчилар партияси, 1970 й. ташкил этилган. СентКитс—Невис қасаба ва ишчи иттифоқи, 1940 й. тузилган.

Хўжалиги. Иқтисодиётнинг асоси қ.х. ва хорижий сайёҳларга хизмат кўрсатишдан иборат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х. улуши 5,5%, саноат улуши 22,5%, савдо, хизмат кўрсатиш соҳаси ва сайёҳлик улуши 72%ни ташкил этади. 8 минг га ерда деҳқончилик

килинади, унинг 1/3 қисмига СентКит-сда шакарқамиш экилади, қолган қисми тропик мевазор (манго, авокадо, папайя ва б.) б-н банд. Невисда пахта, кокос пальмаси, ананас етиштирилади. Аҳоли қадимдан балиқ овлash б-н шуғулланади. Қ.х. мамлакатнинг озик-овқатга бўлган эҳтиёжини 50% қондиради. Саноати қандшакар, чигит ва кокос ёғи, газлама, пойабзал, доридармон ишлаб чиқарувчи ҳамда электр аппаратлари йиғувчи кичик корхоналардан иборат. Йилига 86 млн. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Автомобиль йўллари уз. 310 км, тор изли темир йўл уз. —36 км. Асосий денгиз порти ва аэропорти — Бастер. Четга хом шакар, пахта, чигит ҳамда кокос ёғи ва б. чиқаради, четдан озик-овқат, машина ва ускуна, кимёвий мақсулот, нефть махсулотлари олади, АҚШ, Буюк Британия, Нидерландия, Антигуа ва Барбуда б-н савдо қилади. Пул бирлиги — шарқий қариб доллари.

Магбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Газлари: «Демократ» (ҳафтаном, 1948 й.дан), «Лейбор споксмен» («Ишчи нотик», ҳафтада 2 марта чиқадиган газ., 1957 й.дан). Радио ва телевидение ҳукумат хизмати мавжуд, радиоэшиттиришлар 1961 й.дан, телекўрсатувлар 1972 й.дан олиб борилди.

СЕНТ-ЛУИС — АҚШнинг марказий қисмидаги шаҳар. Миссури штатида. Аҳолиси 348,2 минг киши (2000). Миссури дарёсининг Миссисипи дарёсига қуйилиш жойидаги порт. АҚШнинг йирик саноат, савдомолия марказларидан. Транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Авиация, ракета-космик, радиоэлектроника, электротехника, металлсозлик, нефтни қайта ишлаш, кимё, ҳарбий саноат ривожланган. Кора ва рангли металлургия корхоналари бор. Т.й. вагонлари ишлаб чиқарилади. Озиковқат, кўнпойабзал, полиграфия саноати корхоналари, 2 ун-т бор. Шаҳарга 1764 й.да асос солинган. Шаҳар яқинида

кўрғошин рудаси қазиб олинади.

СЕНТЛЮСИЯ (Saint Lucia) Кариб денгизидagi СентЛюсия о.да жойлашган давлат; Кичик Антил о.лари архипелагининг жан.шарқий қисмида. Майд. 616 км². Аҳолиси 160,1 минг киши (2002). Пойтахти — Кастри ш. Маъмурий жиҳатдан 11 туманга бўлинади.

Давлат тузуми. С.Л. — конституцияли монархия. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига қиради. Амалдаги конституцияси 1978 й.да ишлаб чиқилган. Давлат бошлиги — Буюк Британия қироличаси номидан иш юритувчи генералгубернатор. Қонун чиқарувчи ҳокимият органи 2 палатали (Сенат ва Мажлис палатаси) парламент. Ижроия ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Орол ер юзаси тоғ ва водийдан иборат. Марказий қисмида унча баланд бўлмаган тоғлар (энг баланд жойи Жими тоғи — 959 м) бор. Тоғлардан оқиб тушувчи сой ва жилғалар шаршаралар ҳосил қилади. Икклими тропик, пассатли. Ўртача ойлик тра 26°. Янв.дан апр.гача қуруқ мавсум, май— авг. ёғингарчилик мавсуми. Йиллик ёғин 1500—3000 мм. Оролнинг кўп қисми тропик ўрмонлар б-н қопланган бўлиб, унда орхидея кўп ўсади. Ҳайвонот дунёси анвойи қушлар (тўти, колибри), турлитуман ҳашарот ва судралиб юрувчилардан иборат.

Аҳолисининг асосий қисми сентлюсияликлар (негрлар ва мулатлар) бўлиб, улар банан плантацияларида ишлашиш учун мустамлакачилар томонидан келтирилган африкалик қуларнинг авлодларидир. Аҳолининг 2/3 қисми шаҳарларда яшайди. Диндорлари — асосан, католиклар. Расмий тил — инглиз тили.

Тарихи. Орол европаликларга 1502 й. Х. Колумб саёҳатидан кейин маълум бўлган. 17-а. ўрталарида Буюк Британия б-н Франция ўртасида талаш бўлган ва бир неча марта гоҳ инглизлар, гоҳ французлар қўлига ўтиб турган. 1814 й.дан Буюк Британия мустамлакаси. 1958—62

й.ларда ВестИндия федерацияси таркибиди. 1967 й. 1 мартда «Буюк Британия б-н уюшган давлат» мақомини олган. 1979 й. 22 фев.дан С.Л. мустақил давлат. 1979 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 22 фев. — Мустақиллик куни (1979).

Сиёсий партиялари ва касаба уюшмалари. С.Л. Лейбористлар партияси, 1946 й. асос солинган; Бирлашган ишчи партияси, 1964 й. ташкил этилган; Тараққийпарвар лейбористлар партияси, 1981 й. тузилган. Меҳнаткашлар миллий иттифоқи касаба уюшмаси, Жаҳон касаба уюшмалари федерациясига киради; С.Л. денгизчи ва порт ишчилари касаба уюшмаси, 1945 й. ташкил этилган; С.Л. ишчилар уюшмаси, 1939 и. тузилган.

Хўжалиги. Иқтисодийнинг асоси қ.х. ва хорижий сайёҳларга хизмат кўрсатишдан иборат. Ялпи ички маҳсулотда қ.х.нинг улуши 10,7%, саноат улуши 32,3%, хизмат кўрсатиш тармоғи улуши 57% ни ташкил этади. Асосий қ.х. маҳсулотлари — банан, кокос ёнғоғи, манго, какао, цитрус мевалар, шакарқамиш. Қорамол, чўчка, қўй, эчки боқилади. Ёғоч тайёрланади. Унча катта бўлмаган саноат корхоналари, асосан, қ.х. хом ашёсини қайта ишлаш б-н шуғулланади. Электрон қисмларни йиғувчи, картон, сигарет, газлама, кийим, ўйинчоқ ишлаб чиқарувчи корхоналар бор. Йилига ўртача 112 млн. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Мамлакатда т.й. йўқ. Автомобиль йўллари уз. 820 км. Асосий денгиз порти ва аэропорти — Кастри. Четга банан, копра, кокос ёғи, какао, цитрус мевалар, ром, кийим, ўйинчоқ чиқарилади. Четдан саноат моллари, хом ашё, ёқилги олади. Буюк Британия, АК.Ш, Кариб ҳавзаси мамлакатлари б-н савдо қилади. Пул бирлиги — шаркий кариб доллари.

Магбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Газ. ва жур.лари: «Войс оф СентЛюсия» («СентЛюсия овози», ҳафтада 2 марта чиқадиган газ., 1885 й.дан), «Католик кроникл» («Католик хроника», ойнома, 1957 й.дан), «Кру-

сейдер» («Салибчи», ҳафтанома, 1934 й.дан), «Миррор» («Ойна», ҳафтанома, 1994 й.дан). «СентЛюсия бродкастинг корпорейшн» радиоэшиттириш ҳукумат хизмати мавжуд. «Хемен телевижи систем» тижорат телевидение хизмати 1967 й. ташкил этилган.

СЕНТ-ПОЛ — АҚШнинг шим. қисмидаги шаҳар. Миннесота штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 287,1 минг киши (2000). Миссисипи дарёси бўйидаги порт. Полиграфия, озиқ-овқат, кимё, радиоэлектроника, электротехника, автомобилсозлик ва металлсозлик, ҳарбий саноат, металлургия корхоналари; ун-т бор. Шаҳарга 1841 й.да асос солинган.

СЕНТ-ЭТЬЕН - Франциянинг марказий қисмидаги шаҳар. Луара департаментининг маъмурий маркази. Аҳолиси 183,5 минг киши (1999). Сифатли пўлат эритиш, қуролашлаха и.ч., турли машинасозлик, трикотаж саноати корхоналари, ун-т бор. Шаҳар яқинидан кўмир казиб олинади.

СЕНТЯБРЬ (лот. September, septem — етти) — янги йил ҳисоби — Григорий календарика йилнинг 9ойи; 30 кунга тенг. Қадимги Римда март йилнинг 1ойи. С. эса 7ойи бўлган.

СЕНУФО, сене, сиена — Мали, БуркинаФасо ва Котд'Ивуарда яшовчи халқ. Умумий сони 3,8 млн. киши (1990й.лар ўрталари). Сенуфо тилида сўзлашади. Анъанавий динларга эътиқод қилиш сақланган, сунний мусулмонлар ҳам бор. С. деҳқончилик, чорвачилик, теримчилик ва хунармандчилик б-н шуғулланади. СЕНЬОР (лот. senior — катта) — ўрта асрларда Ғарбий Европада: 1) ихтиёрида қарам деҳқонлари (кўпинча шаҳарликлар ҳам) бўлган ер эгаси (феодал); 2) шахсан қарамлигида майда феодалвассаллари бўлган мулкдор (қ. Вассаллик); 3) Испанияда эркакларга С, аёлларга эса сеньора

деб мурожаат қилинади.

СЕП — киз узатишда унга ота-онаси, қариндошуруғлари томонидан тортиқ этиладиган молмулк. С. тайёрлаш оиланинг тарихий тараққиётида патрилокал никоҳ. ва моногам оила вужудга келгандан сўнг шаклланган. Ҳар бир тарихий даврнинг турмуш шароитлари, тирикчилик тарзи С.нинг таркибига таъсир кўрсатган ва ота-онанинг моддий имкониятлари б-н белгиланган. С. жаҳондаги кўп халқларда, жумладан, ўзбекларда учрайди. Қиз учун С. тайёрлаш жуда эрта бошланган ва таомилга кўра, у то балоғатга етгунча тайёр булиши лозим. С, асосан, кўрпа, кўрпача, гилам, рўмол, дўппи, кийимкечаклар, тақинчоклар, уйрўзғор анжомлари ва б.дан иборат бўлган. С. солиш учун махсус бўғжома ёки сандиқ тайёрланган. Табиийки, С. никоҳда муҳим ўрин эгаллаган. Чунки келин куёв хонадонига тушириб келинганидан сўнг утказиладиган сеп ейиш маросимида унинг молбисотини аёллар бирмабир синчиклаб кўришган. Шу боис киз ўз С.идаги белбоғ, дастрўмол, дўппи ва б.ни кўпинча ўз кўли б-н тикишга ҳаракат қилган. С. келиннинг шахсий мулки ҳисобланган ва янги рўзғорни оёққа туриб олишига ва иқтисодий жихатдан ривожланишида муҳим восита ролини ўйнаган.

Ҳоз. даврдаги ўзбек келинларининг С.лари замонавий кийимкечаклар, уйрўзғор буюмлари ва б. турли жиҳозлардан иборатдир. Табиийки, халқимиз удумига кўра, келиннинг Сига эмас, балки унинг инсонийлик фазилатларига ва маънавиятига асосий эътибор қаратилади.

Ад.: Бўриев О. ва б., Ўзбек оиласи тарихидан, Т., 1995.

СЕПАРАТ СУЛҲ (лот. *separatus* — алоҳида) — уруш олиб бораётган мамлакатлар коалициясига кирган давлатлардан бирининг ўз иттифоқчиларини огохлантирмай ёки уларнинг розилигини

олмай, душман б-н тузган сулҳ шартномаси ёки вақтинча яраш битими.

СЕПАРАТИЗМ (франц. *separatisme* — ажратилган) — ажралишга, алоҳидаликка интилиш; давлатнинг бир семики миллий, диний, этнографик, сиёсий, иқтисодий сабабларга кўра, ажратиб олиб янги давлат тузилмаси тузиш ёки мамлакатнинг бир қисмини мухториятга айлантириш ҳаракати. С.нинг кучайиши ёки пасайиши ташки ва ички омилларга боғлиқ бўлади. Мамлакат ҳудудида ҳар бир миллат, элат, халқнинг манфаатидан келиб чиқиб сиёсат юритилса, уларнинг ҳар томонлама ривожланиши, ўзини шу мамлакатнинг тенг ҳуқуқли фуқароси сифатида ҳис қилиши учун ҳуқуқий, сиёсий, иқтисодий шартшароитлар яратилган бўлса, С.га ўрин қолмайди ва аксинча. Кўпинча ички сабабларни кучайтирувчи, гижгижловчи, ўз мақсадлари йўлида фойдаланувчи кучлар С.нинг пайдо бўлиши ва кучайишига олиб келади.

Тарихда С. ҳаракатлари кўп бўлган, улар аксарият ҳолларда можароларга, низоларга олиб келган ва фуқаролар уруши орқали кечган. Ҳоз. вақтда Россиянинг Чеченистондаги, Туркиянинг курдлар, Испаниянинг басклар яшайдиган ҳудудлари, Канада Квебекидаги ҳаракатларни С.нинг кўринишларидан ҳисобланади. С. миллий озодлик ҳаракатидан фаркланади.

Сайфиддин Жўраев.

СЕПАРАТОР (лот. *separator* — ажраткич) — 1) газдан суюқ ва қаттиқ зарраларни, суюқликдан қаттиқ зарраларни ажратиш, қаттиқ ёки суюқ аралашмаларни таркибий қисмларга ажратиш учун мўлжалланган қурилма. Иши суюқлик ёки қаттиқ жисм компонентларининг физик хусусиятлари (заррачаларнинг шакли, массаси, солиштирма оғирлиги, магнит хоссаси ва б.) орасидаги фарққа асосланган. С.нинг марказдан қочма, магнит, тиндирма, пневматик, ишқаланма, электр

ва б. хиллари бор. Марказдан қочма С.лар (центрифугалар) да суюклик ичидаги оғирроқ заррачалар ва суюкликлар марказдан қочма куч таъсирида ажралади. Мойни сув ва механик аралашмалардан тозалаш, сутни қаймоқ ва ёғсиз сутга ажратишда қўлланилади. Магнит С. фойдали минералларни ғовак жинслар ва кераксиз аралашмалардан ажратиш учун ишлатилади. Иши магнит майдонининг турли минерал зарраларига турлича таъсир этишига асосланган. Тиндирма С. бирбири б-н аралашмайдиган 2 суюкликни резервуарда тиндириш йўли б-н ажратади, бунда бирбирига нисбатан пастбаланд жойлашган 2 та труба бўлиб, юқорисидан энгил, пасткисидан оғирроқ суюклик чиқади. Пневматик С. тегирмонда майдаланган материалнинг майда-йириклигини ҳаво оқими таъсирида ростлаш, уни бойитиш ва б.да ишлатилади. Ишқаланм а С. фойдали қазилмаларни бойитишда қўлланади. Газ С.ида газ суюк ва қаттиқ зарралардан тозаланади. Бунинг гравитацион (газ тезлигини кескин пасайтиришга асосланган), циклонли (марказдан қочма кучга асосланган) хиллари бор. С. халқ хўжалигининг кўпгина тармоқларида, мас, ун тортиш корхоналарида, газ саноатида, пахта териш машиналари ва б.да ишлатилади; 2) подшипникларда шар ёки роликларни бирбиридан ажратиб турадиган деталь (к. Подшипник).

СЕПИОЛИТ — силикатлар синфига мансуб гилли минерал. Мураккаб занжирли, қатқат структурали. Кимёвий формуласи $Mg_4[Si_6O_{18}]_6H_2O$. Баъзан Mg иони Fe^{2+} , Fe^{3+} , Ni, Al, Cu ионлари б-н алмашади ва у ҳолда феррисепиолит, алюмосепиолит, никельсепиолит ва б. номлар б-н юритилади. Қаттиклиги 2—3; зичлиги 2,1—2,2 г/см³. Ипаксимон, мумсимон ялтирайди. Ромбик системада кристалланади. Ундан ташқари зич ёки ғовак, жуда энгил агрегатлар («денгиз кўпиги») шаклида ҳам учрайди. Аридли ва яримаридли иклим шаро-

ида тупроқда, денгиз ва б. шўр сувли ҳавзаларда, гилли карбонатлардан таркиб топган чўкинди жинсларда ҳамда серпентинитларни емирилишидан ҳосил бўлади. Никелга бой С. турлари силикатли никель рудалари таркибига киради. Ўзбекистонда кенг тарқалган.

СЕПКИЛ — теридаги сарғиш, кўнғир, қорамтир, шакли ҳар хил доғлар. Улар соғ терида пайдо бўлиб, кишини мутлақо безовта қилмайди. Кўпроқ 4—6 яшар болаларга тушиб, киши қариганда йўқолиб кетади ёки унчалик билинмайдиган бўлиб қолади. Кўпинча оксариқ, малла ранг кишиларда пайдо бўлади. С. наедданнаслга ўтади. С. доғлари, асосан, терининг очик, яъни қуёш нури тушадиган ерларига: юз, бўйин, кўкракнинг юқори қисми ва қўлнинг ташқи томонига тушади. С. доғлари бахрр ва ёзда кўпайиб, куз ва қишда билинмайдиган бўлиб қолади ёки йўқолиб кетади.

С. тошишига мойил кишилар ўзларини мумкин қадар қуёш нури таъсиридан сақлашлари керак. С.ни йўқотиш истаги тугилса, албатта, врачга мурожаат этиш зурур.

СЕПКИСОЙ — Самарқанд вилоятининг ғарбида Қашқадарё ҳавзасидаги дарё. 1100 м баландликдаги булоқдан бошланади. Юқори оқимида Жиничка номи б-н маълум. Қашқадарёгача етиб бормайди. Хонуй кишлоғидан 2 км шим. ғарбда тугайди. Уз. 39 км, ҳавзасининг майд. 180 км². Қорёмғир сувларидан тўйинади. Ингичка шаҳарчаси ёнида кўп йиллик ўртача сув сарфи 0,36 м³/сек., оқим модули 2 л/сек, км². Ўртача йиллик сув сарфи 1,13 м³/сек.дан (серсув йилда) 0,025 м³/сек.гача (камсувли йилда) ўзгаради. Сув тошқини фев. ўртасидан бошланади. Сувнинг энг кўп суткалик сарфи шу ойда (баъзида мартда) кузатилади. Сув тошқини апр. бошларида тугайди. Окт.—дек.да (ҳар йили эмас) ёмғир сувлари тўпланиб қолади. Ингичка шаҳарчасидан пастроқда дарё суви экин

майдонларини суғоришга сарфланади ва Сепки қишлоғидан пастда қуриб қолади.

СЕПОЯ (форс.тож. се — уч ва поя) — тўғон, дамба қуришда, дарё ва анҳорларнинг қирғоқларини сув ювиб кетишидан сақлашда ишлатиладиган мослама. Учта поя бирбирига учбурчак шаклида мустаҳкамланади. Ҳосил бўлган учбурчакнинг ораси харсанг тош ва б. материаллар б-н тўлғазилиб, сув йўли тўсилади, қирғоқ мустаҳкамланади. С.ни ясовчи усталар сепоячи деб аталган. 20-а.нинг 40й.ларигача Ўзбекистон ирригациясида кўп қўлланилган. Йирик темирбетон тўғонлар қурилиши б-н ўз аҳамиятини йўқотди.

СЕПСИС (юн. sepsis — чириш, ириш) (қонга микроблар кириши, умумий йирингли инфекция, қонга йиринг тушиши) — йиринглатувчи микробларнинг маҳаллий инфекция ўчоғидан қон оқимига, лимфа йўллариغا, улардан эса беморнинг ҳамма тўқима ва аъзоларига тарқалишидан келиб чиқадиган умумий инфекциядан касаллик. Инфекция тушган жароҳат ва турли соҳада жойлашган йирингли касалликлар (чипқон, хўппоз, флегмона ва б.) С. манбаи бўлиши мумкин. Киндикнинг йиринглаши чақалоклар Сига сабаб бўлади. Бачадон бўшлиғининг йиринглаши натижасида туғруқдан кейинги С. пайдо бўлади. Одатда, стафилококк, стрептококк, камрок, пневмококк, гонококк, ичак таёкчаси ва б. микроблар С.ни қўзғатади.

С. ривожланишига, биринчидан, йирингли жараённи келтириб чиқарган микроблар вирулентлиги (касаллик қўзғатиши)нинг юқорилиги, иккинчидан, беморнинг озиб кетиши, витамин етишмаслиги ва б. касалликлар оқибатида организм ҳимоя кучининг пасайиб кетиши сабаб бўлади.

С.нинг энг оғир турида микроблар қонда кўпайиб, уни ўз захарли маҳсулотлари (токсинлар) б-н зарарлайди, қизил қон ҳужайралари (эритро-

цитлар) ни емиради. С.нинг бу турида гавда т-раси 39—40° гача кўтарилади, беморнинг эти увушади, бу ғарқғарқ терлаш б-н алмашиниб туради. Баъзан тери сарғимтир тусга кириб, унга тошмалар тошади. С.нинг бирмунча енгил ҳолларида микроблар қонда кўпаймай, қон оқими б-н турли аъзо ва тўқималарга тарқалади, натижада уларда кўп сонли йирингли ўчоқлар ҳосил бўлади. Бундай ҳолларда С. узоқроқ кечиб, йиринг бойлаган жой қосил бўлаётган пайтда оғирлашиб, мадда ёрилгандан сўнг ёки операциядан кейин бир қадар енгиллашиб туради.

С.га фақат касалхонада даво қилинади. С. профилактикаси ҳар қандай йирингли жараёнда — жароҳат йирингланганда, ҳасмол, флегмона пайдо бўлганда ўз вақтида врачга мурожаат этишдан иборат. Турмушда шикастланишларнинг олдини олиш, майда шикастларни, айниқса, жароҳатларни ўз вақтида даволаш зарур. Чақалокни парвариш қилаётган она асептика қоидаларига қатъий амал қилиши керак (қ. Антисептика Асептика).

СЕПТЕТ (лот. septetn — етти) — 1) етти ижрочи (созанда ёки хонанда)дан иборат ансамбль. Чолғу С. кўпинча аралаш таркибига эга бўлиб, торли, пуфлама мусиқа чолғулари, фортепианодан ташкил топади; 2) шу ансамбль ижросига мўлжалланган мусиқа асари. Операда, одатда, финал сахналарида учрайди (мас, В. Моцартнинг «Фигаронинг уйланиши» операсининг 2акт финалидаги С). Чолғу С. камер мусиқа тури бўлиб, сюита, баъзида соната туркуми шаклида ёзилади (Л. Бетховен, П.Хиндемит, И. Стравинский С.лари).

СЕРАПИС, Сарапис — эллинизм даврининг худоси. Унга сиғинишни Александрияда Птолемей 1 (мил. ав. 305—283) юнонлар ва миерликларни лийин асосда бирлаштириш мақсадида жорий этган. Мисрликлар С.ни ҳосилдорлик худоси Осирисга, баъзан Аписга, юнонлар

Зевста қиёс қилганлар.

СЕРБИЯ (Србнја, Sradije) Сербия Республикаси — Сербия ва Черногория таркибига кирувчи республика. Дунай ҳавзасида жойлашган. Майд. 88,4 минг км². Аҳолиси 9,8 млн. киши (1997). Пойтахти — Белград ш. 2 мухтор ўлка — Воеводина ҳамда Косова ва Метохи-яни ўз ичига олади. Маъмурий жихатдан С. туманларга, туманлар жамоаларга бўлинади. Серб (65,4%), албан (16,5%), венгер (3,3%) ва б. халқлар яшайди. Расмий тил — серб тили. Аҳоли христиан (православ ва католик), ислом ва б. динларга эътиқод қилади. С.нинг ўз конституцияси, парламенти (скупшчина) ва ҳукумати бор.

Табиати. С.нинг шим.ғарбий қисмини Ўрта Дунай текислигининг жан. чеккаси эгаллайди. Унинг ёнида ФрушкаГора тоғ массиви (бал. 539 м гача) жойлашган. Сава дарёси ва Дунайнинг кенгайиб оқадиган қисми ўнг соҳили бўйлаб Серб тоғ тизмалари ва массивлари ҳамда Шарқий Серб тоғлари ўтади. Чекка жан. ғарбда Косово майдони ва Метохиянинг бепоён пасттекислиги ястанган. С.нинг энг баланд нуқтаси (2764 м) Албания чегарасидаги Кораби тоғ тизмасида жойлашган. Иқлими мўътадил, континентал. Январнинг ўртача т-раси 0—Г, июлники 18—23°. Йиллик ёғин 500—800 мм (тоғларда 1000 мм гача). Асосий дарёлари — Дунай, Сава, Тиса, Морава, Дрина. Тоғлар оралиғидаги водийлар ва паёттекисликларда мевали боғлар барпо этилган. С. ҳудудининг 1/4 қисмига яқини ўрмон, асосан, бук дарахтзорларидан иборат. Косово мухтор ўлкасида кўрғошинрух рудалари, Мораванинг ўнг соҳилида тошкўмир ва кўнғир кўмир, Шарқий Серб тоғларида мис, Воеводинада нефть ва газ конлари бор. Ҳайвонот дунёси хилмахил: текисликларда кемирувчи, қуён, тоғларда буғу, ёввойи эчки, тўнғиз, силовсин ва б. бор. Турли қушлар, жумладан, ёввойи ва сувда сузувчи қушлар, тошли қояларда калтаке-

сак, илонлар учрайди. Денгизда балик тури кўп.

Тарихи. С ҳудудида одам палеолит давридан яшай бошлаган. Жез даврида иллирий, фракий, кейинроқ кельт қабилалари яшаган. Болкон я.о. римликлар қўлига ўтиши (мил. ав. 229 й. — мил. 106 й.) маҳаллий қабилаларнинг романлашувига олиб келди. 6—7-а.ларда бу ерга славянлар келиб ўрнашди. 10-а. ўрталарида давлат — Серб князлиги пайдо бўлди. 1217 й. кироликка айланди. Стефан Душан идора қилган йиллар (1331—55)да йирик СербияГреция давлати барпо этилди. 1389 й. Косово майдонидаги жангда турк қўшинлари сербларни мағлубиятга учратгач, С.ни ўзига қарам қилиб олди, 1459 й. эса Туркия таркибига қўшиб олинди. 18-а. охиридаги РоссияТуркия урушлари серб халқининг миллий озодлик ҳаракатига туртки бўлди. 1804—13 й.ларда биринчи серб кўзғолони серб давлатини қайта тиклаш йўлидаги ҳаракатнинг бошланиши бўлди. 1815 й. иккинчи серб кўзғолони озодлик курашини давом эттириш учун негиз яратди. Туркия султонининг 1830 ва 1833 й.лардаги фармонларига кўра, С. Туркия паноҳи остидаги ўзини ўзи идора қиладиган мухтор князлик деб эълон қилинди. С. 1878 й. Берлин конгрессининг қарорига биноан, тўла мустақилликка эришди ва ўз ҳудудини бирмунча кенгайтириб олди (1882 й.дан киролик). 1903 й. Сербия социалдемократик партияси ва ягона касаба уюшма ташкилоти тузилди. С. 1912—13 й.лардаги Болкон урушида қатнашди. 1915—18 й.ларда Австрия-Венгрия қўшинлари томонидан оккупация қилиб турилди. 1918 й. собиқ Австрия-Венгрия таркибидаги жан. славян ерларининг кўп қисми С. билан бирга Серблар, хорватлар ва словенлар киролиги (1929 й.дан Югославия)га бирлашди. 1941 й. С.ни Германия босиб олди. Немислар генерал М.Недич бошчилигида Серб ҳукумати деб аталган ҳукумат туздилар. 1944 й. окт.да С. озод қилинди. 1945 й. нояб.дан С. Югославия

таркибидаги олти республиканинг бири бўлди. 1991 й.да Югославия Социалистик Федератив Республикаси парчаланиб, ундан Словения, Хорватия, Босния ва Герцеговина, Македония чиқиб кетгач, Сербия б-н Черногория Югославия Иттифок Республикасини туздилар. 2003 й. 4 фев.дан бу давлат Сербия ва Черногория деб атала бошлади.

Хўжалиги. С. — Сербия ва Черногория давлатининг иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган қисми. Маҳаллий фойдали қазилма конлари негизда кўнғир кумир ва лигнит (Колубар, Костолацкий, Косово ва б. хавзаларда), нефть (Воеводинада), мис (Бор, Майданпек ва Шаркий Серб тоғларида), кўрғошин, рух (Светозарево ва Севойнода), сурма корхоналари барпо этилган. Смедеревода кора металлургия к-ти бор. Электр энергия иссиқлик ва гидростялари ҳамда Дунай бўйида қурилган «Темир дарвоза» гидромажмуасида ҳосил қилинади. Рангли металлургия б-н бирга кимё (асосан, минерал ўғит, кислота, захарли кимёвий моддалар) ва электротехника (аккумулятор ва кабель и.ч.) саноати ривожланган. Кўп тармокли машинасозлик (электрон, кон, қ.х. машинасозлиги, автомобилсозлик), тўқимачилик, ёғочсозлик, кўнпойабзал, озик-овқат саноати тармоқлари мавжуд. Асосий саноат марказлари — Белград, Крагуевац, Ниш, Нови Сад ва б.

Қ.х. дон (буғдой, маккажўхори, сули), техника экинлари (қанд лавлаги, зиғир, кунгабоқар) етиштиришга ва чорвачиликка ихтисослашган. Қорамол, чўчка, парранда, тоғли жойларда қўй боқилади. Боғдорчилик, тоқчилик ривожланган. Ўрмон хўжалигига алоқида эътибор берилди. Т.й. ва сув транспортининг кенг тармоғи барпо этилган.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Таълимнинг асосий тури — 8 й.лик мактаб. Тўла ўрта таълимни гимназия беради. Малакали ишчи, техник ва мутахассислар тайёрловчи мактаблар ва махсус мактаблар ташкил этилган. Белград (1863), Ниш (1965), Нови

Сад (1960), Приштина (1970) ун-тлари бор. Серб фанлар ва санъат академияси (1886 й.да асос солинган), ядро физикаси (1947), ўсимликшунослик (1945), қ.х.ни механизациялаш (1947), сейсмология (1906) и.т. институтлари, кўпгина илмий жамият ва уюшмалар, ун-тлар хузурида и.т. институтлари бор. 1102 халқ кутубхонаси, 433 илмий ва махсус кутубхона мавжуд. Белградда амалий санъат, хориж санъати ва замонавий санъат, этнография музейлари, расмлар галереяси очилган.

Кундалик газ.лари: «Борба», «Политика», «Политика экспресс», «Вечерне новине», «Рад», «Мадьяр со» ва б. 40 дан ортиқ радиостя, Белградда (1958 й.дан), Приштина ва Нови Садда (1972 й.дан) телемарказлар ишлайди.

Адабиёти. С. адабиётининг дастлабки намуналари 9-а.нинг 2-ярмида пайдо бўлган. Ўрта асрлар адабиёти динийнасихат руҳида бўлган. Константин Философнинг «Золим Стефан Лазаревич қиссаси» (1431—35) асарида ҳукмдорларнинг ўзаро кураши ва хорижий босқинчиларга қарши жанг манзаралари тасвирланади. 15-а. охири — 16-а. бошларида серб тилида китоб нашр этила бошлади. Турклар тасарруфидаги даврда серб халқининг маънавий ҳаёти халқ оғзаки ижодиётидагина ифодаланди. Дунёвий адабиётга асос солган Доситей Обрадович (1742—1811) сербларнинг маданий уйғониш жараёнини акс эттирувчи асарлар яратди. 19-а.да Европа халқлари адабиёти б-н ҳамоҳанг ривожланган С. адабиётида ҳам классицизм (Л. Мушицкий), сентиментализм (М. Видакович, Й. Вуйич), романтизм (Ж. Якшич, Л. Костич ва б.) каби окимлар руҳидаги асарлар дунёга келди. Бу давр адабиёти ривожиди Нови Сад адабий маркази, «Даница», «Явор» ва «Матица» жур.лари муҳим роль ўйнади. 60й.ларда адиб ва публицист С. Маркович макрлалари адабиётда реализмга асос солди. Дастлабки реалистлар — М.Глишич, Л. Лазаревич, Я.Веселинович ижодиёти (19-а. охири — 20-а. бошлари) кўпроқ ижтимоиймаиший

наср жанларига мансублиги сезилади. Я.Игнатович, С. Матавуль, С. Ранкович романларида реализмнинг бадий мазмуни доираси кенгайтирилиб, мураккаб ижтимоий-тарихий муаммолар ўртага кўйилади. Сатира жанрида ижод қилган Р. Доманович, Б. Нушич (наср), В. Илич (назм) реализмни ривожлантирдилар.

1-жаҳон урушидан кейин А. Андрич, М. Црњанский, С. Винавер каби экспрессионист шоирлар адабиёт майдонига кириб келдилар. Уларнинг баъзи бирлари халқ, кечинмаларини тасвирлаш орқали урушни лаънатласа, айримлари халқ қахрамонларини улуғлайди. Б.Нушичнинг «Таржимаи ҳолим» киссаси, «Вазираҳоним», «Мистер доллар» ва б. ҳажвий комедиялари айниқса шуҳрат қозонди. Фашистлар оккупацияси даврида кўпгина адиблар (Зогович, Попович, Б. Чопич, М. Палич, Мендерович ва б.) озодлик курашида катнашиш б-н бирга адабий фаолиятни давом эттирдилар.

С. озодликка эришгач, Серб ёзувчилари жамияти тузилди. 50й.ларнинг бошларида халқ озодлик уруши ва янги ҳаёт мавзулари адабиётда асосий ўрин олди. О. Давичо, М. Дединац, С. Вукосавлевич, Э. Кош шеърляти, И. Андричнинг насрий асарлари эътибор қозонди. Янги жанр — радиодрама вужудга келди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. С. худуди Ўрта денгиз, Яқин Шарқ, Эгей денгизи бўйи мамлакатлари ва Ғарбий Европа маданияти бирбирига туташган жой бўлгани туфайли унда қад. дунё ва ўрта асрлар маданияти ўз аксини топган. Неолит даврига мансуб пасткам турар жойлар, хилмаҳил шаклдаги сопол идишлар, одам ва жониворларнинг гулдор ва сайқаланган ҳайкалчалари сақланиб қолган. Жез даври маданияти Эгей бўйи мамлакатлари маданияти б-н боғлиқ бўлсада, унда маҳаллий анъаналар (чиройли чизиклар б-н безалган сопол кўзалар, қуш бошли маъбудалар) ҳам акс этган. Мил. ав. I минг йилликка мансуб истехкомли манзилгоҳлар, фракийлар,

иллирийлар, кельтларнинг заргарлик буюмлари, майда жез ҳайкалчалари учрайди. Мил. ав. 2-а. — мил. 4-а.да римликларнинг ҳарбий истехкомлари ва улар ёнида жамоат бинолари, саройлар, ҳаммомлар қурилиб, Сингидунум (ҳоз. Белград), Наиссус (ҳоз. Ниш) барпо этилган. 5—6-а.ларда Византия шаҳарлари (Царичинград), уларда ибодатхона ва саройлар, турар жой ва савдо бинолари қурибди. 6—9-а.ларга оид византияликлар ва қад. славянларнинг олтин тақинчоқлари ва кумуш анжомлари диққатга сазовар. 9—10-а.ларда ёғоч, тош қальалар, христианларнинг деворларга диний расмлар ишланган гумбазли ибодатхоналари ва шоҳона бинолар қурила бошлади. Ўрта асрларда С. шаҳарлари марказида савдо майдони, радиал кўчалар, 2—3 қаватли иморатлар бўлган. Ёғоч, тош, сомон уйларнинг икки нишабли томи тахта ёки тош плиталар б-н ёпилган. Шаҳар ва монастырлар тош деворлар б-н ўралган. 14-а. 2-ярмида ихчам шакли хочгумбазли ибодатхоналар қурибди (тўрт устунли Манасия монастыри, 1407—18 ва устунсиз Каленич монастыри, 1405—13), улар фольклор руҳидаги гаройиб расмлар б-н безатилган, ғиштли жимжимадор қилиб терилган, тарашланган ва сирланган сопол б-н нақшланган. Шу даврда ёғоч ўймакорлиги, зардўзи каштачилик, қулчилик ривожланган. 15-а.дан бошлаб турклар бу ерда мачит, минора, карвонсарой, тим ва ҳаммомлар қуришди. 2—3 қаватли синчли уйлар барпо этиш урф бўлди.

19-а.да мунтазам шакарсозлик унсурлари пайдо бўлди, маҳаллий ўрта аср меъморлиги анъаналари асосида (Белграддаги князь қизи Любица уйи, 1829—36, меъмор Х.Н.Живкович), европача эклектика руҳида (Белграддаги Халқ театри, 1868—69, меъмор А. Бугорский), 20-а. бошларида «Модерн» услубида (Белграддаги «Москва» меҳмонхонаси, 1906, меъмор Й. Илчич) ва янги византияча усулда (Белграддаги Александр Невский черкови, 1918, меъмор Е. Надич)

бинолар қурилди. 19—20-а.лар рассомлари халқ, ҳаётини, табиат гўзаллигини, миллий озодлик курашини тасвирловчи гўзал асарлар яратишди. А. Теодорович, Д. Аврамович, Ж. Якшич, У.Предич, Н.Петрович ранг-тасвир, К. Данил, М. Пьяде портрет жанрида ижод қилдилар. Халқ хунармандчилигида каштадўзлик, гилам тўқиш, ёғоч ва тош ўймакорлиги, кулолчилик муҳим ўрин олган.

Муסיқаси. Серблар муסיқаси турли славян халқлари, Византия, Кад. Рим ва мусулмон Шарқ муסיқа анъаналари негизида қарор топган. Серблар ҳаётида, асосан, кўшиқ ижодкорлиги ривожланган. Эпик кўшиқларни халқбахшилари кўбизсимон гусле чолғу асбоби жўрлигида ижро этган. Айниқса, севги кўшиқлари муסיқий ва назмий гўзаллиги б-н ажралиб туради, давра ўйин (коло) кўшиқлари ҳам оммалашган. С.нинг дастлабки композиторлари — Й. Шлезингер ҳарбий оркестрда капелмейстерлик қилган. Н. Журкович эса хонанда, актёр ва хормейстер бўлиб, илк муסיқали спектакллари яратишган. 1838 й. Панчевода биринчи хор тўғараги, 1853 й. Белград кўшиқчилик жамияти вужудга келди. Мазкур жамиятнинг ва «Корнелие» черков кўшиқчилик жамиятининг раҳбари композитор ва пианиночи К. Станкович миллий муסיқа маданиятини шакллантиришга катта ҳисса қўшди. Театр муסיқаси ва ватанпарварлик кўшиқлари муаллифи Д.Енко, серб яққохон кўшиғи ва романи ижодкори Й.Маринкович, муסיқий фольклор тўпловчиси, хор ва черков муסיқалари муаллифи С. Мокраняц унинг ишини давом эттирдилар. 1902 й. Б.Йоксимович биринчи миллий опера — «Милош Обиличнинг уйланиши»ни езд. Шундан кейин С. Биничка, И. Баич, П. Крстич, В.Вучкович, М. Ристич серб муסיқа маданиятини ривожлантирдилар. Кейинги йилларда композиторлар П.Бергамо, П. Озгиан, Э.Иосиф, Д.Радич, В. Мокраняц, дирижёр Ж. Здравкович, пианиночи З. Марасович, скрипкачи Л. Марьянович, хонандалар Н. ва Б. Цвейч-

лар, В. Хейбал машҳур бўдилар. С.да бир неча симфоник ва камер оркестр, 3 та опера театри, хор жамоалари, Муסיқа академияси ва б. муסיқа ўқув юртлари фаолият кўрсатади.

Театри ҳақидаги дастлабки маълумот 13-а.га тааллуқлидир. Уша пайтдаги байрам кунлари кўчаларда томошалар кўрсатилган. 18-а. Воеводинада Э. Козачинский пьесалари сахналаштирилди. Мактабларда спектакллар кўрсатилди. Актёр, драматург ва таржимон Й.Вуйич С. ва Воеводина ҳудудларида бир неча труппалар ташкил этди (1810) ва дунёвий театрга асос солди. 1825 й. НовиСадда С. Стефановичнинг «Подшо Урош V нинг ўлими» пьесасини хдваскорлар труппаси сахнага қўйди. 19-а.нинг 40й.ларидан мунтазам ишлайдиган театрлар пайдо бўлди. 1861 й. шу шаҳарда Серб миллий театри, 1868 й. Белградда Миллий театр («Народно позориште») барпо этилди. Уларда В. Шекспир, Ф. Шиллер каби мумтоз ёзувчиларнинг асарлари б-н бир қаторда Ж. Якшич, Л.Костич, Б. Нушич каби маҳаллий муаллифларнинг пьесалари қўйилди. 1950 й. Белградда Академик театр ташкил этилди. 20-а. охиридаги таникли театр ва кино арбоблари: реж.лар Х.Клайн, Б.Борозан, Б.Ступица, Б.Ханауска, актёрлар С.Северова, Д.Милутинович, М. Ступица, Л.Бобич, Л.Раваси, В. Животич ва б.

Киноси. 1905 й. фотограф М.Манаки биринчи киска метражли «Кирчи аёл» фильмини суратга олган. Дастлабки хужжатли ва хроника фильмлари Болқон урушлари ва 1-жаҳон уруши воқеаларини тасвирлади. 1910 й. «Карагеоргий» деб аталган биринчи бадиий фильм яратилди (реж. И. Станоевичичча). «Гуноҳсиз гуноҳкор» (1928, реж. К. Новакович) овозсиз кино давридаги энг машҳур фильм бўлди. 2-жаҳон уруши ва ундан кейинги йилларда миллий озодлик жанглари ва тинч ҳаёт манзараларини ифодаловчи хужжатли фильмлар дунёга келди. 1945—48 й.ларда «Звездафильм» ва «Авалафильм» кино-

студиялари ташкил этилди. Фашизмга қарши кураш кўп йилгача С. кинематографиясининг етакчи мавзуларидан бири бўлди. «Бу халқшайверди» (1947, реж. Н.Попович), «Катта ва кичик» (1956, реж. В.Погачич), «Тўққизинчи доира» (1960, реж. Ф.Штиглиц), «Неретвадаги жанг» (1969, реж. В. Булайич) ва б. шу жумлага қиради. Мумтоз ва замонавий адабиёт асарларини экранлаштиришга ҳам аҳамият берилди, замонавий мавзуда асарлар яратилди. 70—80й.ларда янги авлод кинематографичилари (Р.Грлич, С. Каранович, Г. Маркович ва б.) кино санъатини янги мавзулар ва ифода усуллари б-н бойитдилар.

СЕРБИЯ ВА ЧЕРНОГОРИЯ (сербча Srbiје u Crna Gora, инг. Serbia and Montenegro) — Болкон я.о.нинг шим.ғарбий қисмида жойлашган давлат. Майд. 102,2 минг км². Аҳолиси 10,65 млн. киши (2002). Пойтахти — Белград ш. Маъмурий жиҳатдан 2 республика: Сербия ва Черногорияга бўлинади.

Давлат тузуми. С. ва Ч. — парламентли республика. Амалдаги конституцияси 2003 й. 4 фев.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (2003 й. 7 мартдан Светозар Марович). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни парламент (скупшчина), ижрочи ҳокимиятни ҳукумат амалга оширади.

Аҳолиси. Серб (62,6%), албан (16,5%), черногор (5%), венгер (3,3%) лар яшайди. Расмий тил — серб тили. Аҳолининг 95% серб тилида, 5% албан тилида сўзлашади. Кўпчилик диндорлар — христиан (православ ва католиклар), қолганлари — мусулмонлар. Йирик шаҳарлари: Белград, Подгорица, Нови Сад, Приштина, Ниш, Крагуевац.

Тарихи. 1-жаҳон урушидан кейин Болкон я.о.да 1918 й. дек.да Серблар, хорватлар, словенлар қироллиги ташкил топиб, Черногория, Македония, Босния ва Герцеговина ҳам унинг таркибига кирди. 1929 й.дан бу давлат Югославия, 1963 й.дан Югославия Социалистик Федера-

тив Республикаси деб аталди. 1992 й.дан Словения, Хорватия, Босния ва Герцеговина, Македония федерация таркибидан чиқиб кетгач, Югославия Иттифок, Республикаси деб аталди. 2002 й. 14 мартда бу давлат ҳуқуқий жиҳатдан тугатилди ва 2003 й. фев.да федерация асосидаги Сербия ва Черногория деб аталган янги давлат ташкил топди. С. ва Ч. Югославия Иттифок Республикасининг ҳуқуқий вояси сифатида 2000 й. 1 нояб.дан БМТ аъзоси ҳисобланади. Миллий байрами 27 апр. — Республика куни (1992). ЎЗР мустақиллигини 1991 й. 31 дек.да тан олган ва 1995 й. 18 янв.дан дипломатия муносабатлари ўрнатилган. Асосий сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. Сербия социалистик партияси, 1990 й. тузилган; Серб янгиланиш ҳаракати, 1990 й. ташкил этилган; Серблар бирлиги партияси; Сербия демократик муҳолифати, 2003 й. тузилган; Серб радикал партияси, 1991 й. ташкил этилган; Черногория социалистлари демократик партияси, 1991 й. асос солишди; Черногория демократик партияси; Черногория халқ партияси, 1990 й. тузилган; Косово демократик партияси, 2000 й. ташкил этилган; «Югославия сўллари» ҳаракати.

Хўжалиги. С. ва Ч. — индустриал-аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши — 41,3%, қ.х. улуши 22,9%.

Саноатининг асосий тармоқлари: кончилик, рангли металлургия, машинасозлик, тўқимачилик. Кончилик саноатида лигнит, кўнғир кумир, нефть, шунингдек мис, кўрғошин ва рух, уран рудалари қазиб олинади. Йилига ўртача 35,3 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. И.ч. саноатида машинасозлик ва металл ишлаш (станоксозлик, транспорт воситалари, шу жумладан, автомобиль, қ.х. машинасозлиги, электроника ва радио-электроника саноати) устун. Рангли металлургияда алюминий, мис, кўрғошин, рух эритиш қорхоналари бор. Қора металлургия, кимё, фармацевтика, мебель, шунингдек, тўқимачилик, кўнпойабзаал.

озиқ-овқат саноати тармоқлари ривожланган.

Кишлоқ хўжалиги нинг асосий тармоғи — деҳқончилик. Донли экинлар (асосан, маккажўхори, бугдой), қанд лавлаги, кунгабоқар, зиғир, тамаки, картошка ва сабзавот етиштирилади. Мевачилик (айниқса, қора олхўри), токчиликка катта аҳамият берилади. Чорвачилигида қорамол, чўчка, қўй, уй паррандаси боқилади.

Т.й. узунлиги 4 минг км, автомобиль йўллари уз. 49,6 минг км. Денгиз порти — Бар. Белград ва Подгорицада халқаро аэропортлар бор. Дунай ва Сава дарёларида кема катнайди (йирик даре порти — Белград). Четга хом ашё ва чала тайёр маҳсулотлар, саноат ва озиқ-овқат моллари, машина ва саноат ускуналари, тирик чорва моллари чиқаради. Четдан машина ва транспорт ускуналари, ёнилгимойлаш материаллари, саноат моллари, кимёвий моддалар, озиқ-овқат маҳсулотлари олади. МДХ мамлакатлари, Германия, Италия, Венгрия, Босния ва Герцеговина, Македония б-н савдо қилади. Пул бирлиги — Сербияда динар, Черногорияда 1999 й. дан немис маркаси, 2002 й.дан евро.

Магбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. С. ва Ч. да кўпгина газ. ва журналлар нашр этилади. Муҳимлари: «Борба» («Кураш», серб тилида чиқадиган мустақил кундалик газ., 1922 й.дан), «Вечерне новости» («Оқшом янгиликлари», серб тилида чиқадиган мустақил кундалик газ., 1954 й.дан), «Мадьяр со» («Венгер сўзи», венгер тилида чиқадиган кундалик газ., 1944 й.дан), «Рад» («Меҳнат», серб тилида чиқадиган ҳафталик газ., 1945), «Жена данас» («Ҳозирги аёллар», серб тилида чиқадиган ойлик жур., 1936 й.дан), «Международна политика» («Халқаро сиёсат», серб, рус, инглиз, француз, немис ва испан тилларида 2 ҳдфтада чиқадиган жур., 1950 й.дан), «Международни проблеми» («Халқаро масалалар», серб тилида ҳар чорақда чиқадиган жур., 1949 й.дан), «Экономски

политика» («Иқтисодий сиёсат», серб тилида чиқадиган ҳафталик жур., 1952 й.дан). Радиоэшиттириш 1926 й.дан, телекўрсатув 1958 й.дан олиб борилади.

Ўзбекистон — С. ва Ч. муносабатлари. 1999—2001 й.ларда ЎзР билан С. ва Ч. ўртасида фаол иқтисодий ҳамкорлик амалга оширилди. 2002 й.да икки мамлакат ўртасидаги товар айланмаси 1,8 млн. АҚШ долларини ташкил этди. ЎзР дан рангли металллар ва улардан тайёрланган буюмлар, механика асбобускуналари, ип газлама ва калава ип, хизматлар экспорт қилинди. С. ва Ч. дан тош ва гипс, доридармон, мебель, керамика маҳсулотлари, транспорт воситалари ва б. келтирилди. ЎзР да С. ва Ч. инвесторлари иштирокидаги 14 қўшма корхона ва серб сармоясини 100% бўлган 4 та корхона рўйхатга олинган. Жумладан, С. ва Ч.нинг ташқи савдо фаолияти б-н шуғулланувчи «Прогресс», к.х. хом ашёсини қайта ишлаш ва сотишга ихтисослашган «Компания БК», саноат ва фуқаро объектлари меъморлиги, дизайни, лойиҳалаш ва қуриш ишлари комплексини амалга оширувчи «Энергопроект холдинг» фирмаларининг ваколатхоналари фаолият юритади.

ЎзР да 2 қўшма корхона — энгил саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи «Гама—Камалак» ва ташқи савдо б-н шуғулланувчи «МНМ» барпо этилган. 2003 й. сент.дан «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиация компанияси б-н С. ва Ч. нинг авиация компанияси ўртасида тузилган битимга мувофиқ, ўзбек авиаккомпаниясининг «Тошкент—Белград—НьюЙорк» маршрути бўйлаб ҳафтасига 2 марта бориб келадиган тижорат рейслари амалга оширилмоқда.

СЕРБЛАР (ўзларини срби деб аташади) — халқ. Сербия ва Черногориянинг асосий аҳолиси. Умумий сони 10,16 млн. киши, жумладан, Сербияда 6,7 млн. киши (1990й.лар ўрталари). Сербхорват тилида сўзлашади. Этногенезига кўра, хорватларга яқин. Уларнинг аجدодлари мил. 6—7-а.ларда Болкон я.о.га келиб

иллирий ва фракий аҳоли б-н аралашган жан. славян кабилаларидир. С. 12-а. да халқ сифатида шаклланган. Сербия 14-а. охирида турклар томонидан босиб олинган, кўпчилик С. мамлакат шим. га кўчиб кета бошлаган. 1878 й.да Сербия тўла мустақилликка эришган. Диндорлари — православлар, католик ва протестантлар, сунн и й мусулмонлар ҳам бор. С. деҳқончилик, боғдорчилик, узумчилик, чорвачилик, балиқ овлаш, ҳунармандчилик ва овчилик б-н шуғулланади.

СЕРБ-ХОРВАТ ТИЛИ — жан. славян тилларидан бири; айрим олинган халққа нисбатан хорват тили ёки серб тили деб қўлланиши мумкин. Сербия, Хорватия, Черногория, БоснияГерцеговинада, шунингдек, Америка ва Австралияда тарқалган. Сўзлашувчилар сони 17 млн. кишидан ортди. Бу тилнинг, асосан, 3 лақжаси бор: штокав, чакав, кайкав; улар орасидаги тафовутлар славянларда х, али ёзув бўлмаган даврда пайдо бўлган.

С.х.т.нинг унлилар тизими чўзиқ ва қисқа унлиларнинг мавжудлиги, унлилар сифатининг урғули ҳамда урғусиз ҳолатларда ўзгармаслиги, бўғин ҳосил қилувчи р товшининг борлиги б-н ажралиб туради. 25 та ундошдан 20 таси қаттиқ, 5 таси юмшоқ хусусиятга эга. Исмлар (от, сифат, сон, олмош) келиши б-н турланади, феъл замонлари мураккаб тусланиш шаклларига эга; тусланадиган ва тусланмайдиган феъллар мавжуд. Гапда сўз таркиби эркин. С.х.т.нинг луғат бойлигида умумславян сўзлар б-н биргаталиян, румин, юнон, турк, араб, форс тилларидан ўзлашган сўзлар ҳам анчагина.

Ҳоз. адабий С.х.т. 19-а.нинг 1-ярмида штокав лақжаси асосида яратилган. Адабий тилда кўплаб фонетик, морфологик ва лексик вариантлар учрайди. Адабий тил ҳудудий миллий хусусиятларнинг мажмуи сифатида яшаса ҳам, унда хорватча унсурлар ўзининг барқарорлиги б-н ажралиб туради.

Глаголица ва кириллицада битилган энг қад. ёдгорликлар 12-а.га мансуб. С.х.т. да лотин ва Кирилл графикалари асосидаги 2 алифбо тенг даражада қўлланади.

СЕРВАНТЕС Сааведра (Cervantes Saavedra) Мигель де (1547, 9.10, Алькала-деЭнарес — 1616.23.4, Мадрид) — испан ёзувчиси. Иезуитларнинг Вальядолида ш.даги коллегиясида (1557—61), кейин Мадридда таҳсил кўрган. Папа муридлари б-н бирга 1569 й.да Италияга борган. Европа флоти нинг Лепанто яқинида туркларга қарши олиб борган жангида (1571 й. 7 окт.) яраланган; ватанига қайтишда (1575) денгиз қароқчилари қўлига тушиб, Жазоирда 5 й. асирликда яшаган.

С 1585 й. Мадридда нашр этилган «Галатея» романи б-н танилган. Шундан кейин у гарчанд 20—30 та пьеса ёзган бўлсада, бу асарлар изсиз кетган. Қалам ҳақи эвазига турмуш тебрат олмаган С. 1587 й.да Севильяга кўчиб бориб, 1603 й.гача дастлаб ҳарбий, кейин оддий фуқаро сифатида хизмат қилган. Испаниянинг энг йирик портларида яшаш ва турли табақадаги кишилар б-н мулоқотда бўлиш унинг сўнгги давр ижодига катта таъсир ўтказган. 1602 й. Севилья қамоқхонасида бошлаган «Дон Кихот» романи (1-қисми) нашр этилиши б-ноқ (1603) С. Европа миқёсида машҳур бўлиб кетади. Романнинг катта шовшув қозонганига ҳавас ва ҳасад қилган А. Фернандес де Авельянеда таҳаллусли қаламкаш 1614 й.да «Дон Кихот»нинг сохта давомини ёзиб, нашр этади. Бундан ғазабланган С. 1615 й.да романнинг ҳақиқий давоми — 2-қисмини эълон қилади. С. «Дон Кихот»нинг ҳар иккала қисми орасида «Панднома ҳикоялар» (1613) ва «Парнасга саёҳат» достони (1614)ни ёзган. «Персилес ва Сихизмунданинг саргузаштлари» (1617 й. нашр этилган) романи эса С.нинг хасталик пайтида ёзиб тугатган сўнгги асаридир. Умрининг аксар қисми хорлик ва зорликда кечган С. ўлими олдида роҳибликка

ўтган.

С.нинг адабий меросида ҳажвий ва ишқий шеърлар, ишқий қаҳрамонлик ва ҳаётимайиший мавзудаги драма ва комедиялар ҳамда кўплаб ҳикоялар мавжуд. Бу асарларга хос энг муҳим ҳолат ва вазиятлар, ният ва ғоялар «Дон Кихот»да ўзининг ёрқин бадиий тажассумини топган. Асардаги тақдир б-н мураса қила олмайдиган, ҳар қандай адолатсизликка қарши курашга шай бўлган қаҳрамон образи ўз иддизлари б-н 16-а.даги испан «янги рицарь романлари», шунингдек, Италиядаги Уйғониш даври дostonлари ва чўпонлар ҳақидаги кўплаб ҳикояларга бориб тақалади. Аммо С. бу асарларга хос қаҳрамон образини яратиш анъаналарини давом эттиришни эмас, балки ўзи яшаган даврда кенг тарқалган «янги рицарь романлари» устидан кулишни, уларга пародия қилишни ўзига мақсад қилиб олган. Айни пайтда С. воқеликка реалист ёзувчи сифатида ёндашиб, инсонпарварлик ғояларини тараннум қилган.

«Дон Кихот» 19—20-а.ларга келиб оламшумул шуҳрат қозонди. Худди шу даврларда асарнинг трагикомик ва умуминсоний аҳамияти илк бор кашф этилди; унда тасвирланган идеал ва реал кодисалар, сохта қаҳрамонлик б-н ҳақиқий жасорат, орзуармон б-н реал воқелик ўргасидаги кескин фарқ шу асрларда кечган ижтимоий пўрганалар ва ҳаётий вазиятлардаги таназзул моҳиятини ўзида ифодалаш қудратига эга бўлди. Ушбу роман асосида жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида сахна (опера, балет, драма), кино (кинофильм, телесериал), мусиқа (фантастик вариациялар) ва тасвирлий санъат (қайқал ва б.) асарлари яратилган.

Ас: Дон Кихотнинг саргузаштлари, Т., 1990.

Ад.: Франк Б., Сервантес, М., 1960; Диас — Плаха Г., От Сервантеса до наших дней, М., 1981.

Наим Каримов.

«СЕРВЕЙЕР» (инг. surveyor — из-

ланувчи, тадқиқотчи) — АҚШнинг Ойга учуриладиган автоматик ст-ялар ва шу ст-яларни яратиш ҳамда учуриш дастури номи. Стянинг диаметри 4,27 м, бал. 3 м. «С.»нинг Ердаги массаси ~ 1 т, Ойга қўнгандан кейинги массаси ~ 285 кг. Автоматик бошқариш системаси Ойга қўндириш учун мўлжалланган ракета двигатели б-н таъминланган. Бортига и.т. асбоблари, Ой сиртини кузатиш учун телевизион камера ўрнатилган. Қуёш батареясида электр энергия олади. Стянинг асосий вазифаси — «Аполлон» космик кемасини яратишнинг илмий ва техник масалаларини ҳал қилиш б-н боғлиқ; унда бажарилган тадқиқотлар: Ой тупроғи таҳлил қилинди, қўниш пайтида суюқ ёнилғили ракета двигателидан чиқадиган ёнилғи маҳсулотлари оқими Ой тупроғига таъсири ўрганилди ҳамда юмшоқ қўндириш тизими синовдан ўтказилди. 1966—1968 й.ларда 7 та «С.» учурилган.

СЕРВИС (инг. service — хизмат) — жисмоний ва юридик шахсларга, умуман кенг аҳолига хизмат кўрсатиш; и.ч.техника мақсадларидаги маҳсулотларни, маданиймайиший, хўжалик ва б. саноат маҳсулотларини сотиш ҳамда уларни ишлатиш б-н боғлиқ бўлган хизмат кўрсатиш соҳалари. С. техника воситалари, майишйрўзғор аппаратураси, коммунал техникани сошлаш ва таъмирлашга нисбатан ҳам қўлланади. С. нинг қуйидаги турлари мавжуд: сотувга қадар ва сотувдан кейин С. (кафолатли, кафолатдан кейинги). Сотувга қадар С. маҳсулотларни ташиш вақтида содир бўлган нуқсонларни бартараф этиш, товарни иш ҳолатига келтириш, товарнинг ишлашини харидорларга намойиш этиш ва б.ни камрайдди. Сотувдан кейинги (кафолатли) С. товарнинг нормативтехник хужжатида ёки шартномада шартлашилган муддатларда юз берган нуқсонларини ўз вақтида бартараф этишдан иборат. Бунга харидорни буюмни ишлатиш коидалари б-н дастлабки таништириш-

ни киритиш мумкин. Кафолатли С. хизмати харажатлари сотиш нархига киритилгани учун бундай хизматлар текинга кўрсатилади. Кафолат муддати ўтгандан сўнг С. созлаш ва зарур қисмлар б-н таъминлаш, буюмдан фойдаланиш бўйича маслаҳат бериш ва б., одатда, шартнома асосида ҳақ олиб амалга оширилади.

СЕРВОМЕХАНИЗМ (лот. *servus* хизматкор, кул ва механизм) — автоматик ростилаш тизимларида кўшимча манба энергияси ҳисобига бирламчи ҳаракатнинг механик энергиясини кучайтириб берадиган қурилма. С.иш қисми ва бошқариш қурилмасидан иборат. Кичик энергияли бирламчи ҳаракат С.нинг бошқариш қурилмаси — золотник а ни силжитади, иш қисми — гидравлик цилиндр б (сервомотор) ташқи (кўшимча) энергия истеъмол қилгани учун С. бирламчи ҳаракатни кучайтириб такрорлайди. С.ни ишлатиш учун двигателнинг киритиш тизимидаги сийраклашиш (вакуум С), ҳаво босими (пневматик С.) ва мой босимидан (гидравлик С.) фойдаланилади. С. бошқариш тизимларида, автомобиль, трактор ва танкларнинг тишлашиш муфтаси, узатмалар кутиси, руль бошқармаси ҳамда тормозларида қўлланилади.

СЕРГЕЛИ, сирғали — ўзбек ва қозоқ халқи таркибига кирган қабилалар уюшмаси. Катта жуз таркибига кирган. С.ларнинг бир қисми Зарафшон воҳаси кипчоқлари ва Жиззах вилояти юзларининг таркибига майда уруғ сифатида қўшилганлар. Тошкент уездининг Еттикент, Оқжар, Зангиота, Қўшқўрғон, Ниёзбек волостлари ва Тошкент воҳасида С.лар 1074 хонадон (8125 киши)ни ташкил этган (1920 й.да ўтказилган аҳоли рўйхатиغا кўра). 19-а. ва 20-а. бошларида Қозикўрт, Қаржон, Чимён тоғларининг этакларида, Бодом, Келес, Чирчиқ, Оқсоқота дарёлари воҳаларида яшаган. С.лар таркибида 12 қабил (бойжигит, шалдар, ботир, жайдақ,

қайчили, қорақунгирдак, окқунгирдак, қоработир, тутамғали, элибой, жанабой, айтбўзим) мавжуд бўлган. Бу қабилалар, ўз навбатида, бир қанча майда уруғларга бўлинган. С.ларнинг ўз тамғаси ва уруни (сурони) мавжуд бўлган. Улар этногенезига кўра, дўғлат, уйсун қабилалари б-н қардош ҳисобланади. С.лар, асосан, ярим кўчманчи чорвачилик, қисман дехқончилик, хунармандчилик (алача, шол тўқиш, кигиз босиш) б-н шуғулланган. С.ларнинг авлодлари Тошкент вилоятининг Янгийўл, Юқори Чирчиқ туманларида ва Чимкент вилоятида яшаб келмоқда. Айрим туманлар топонимида С.лар таркибидаги уруғ номлари сақланиб қолган. Тошкент ш.даги туманлардан бири С. деб аталади.

Ад.: Шониёзов К. Ш., Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни, Т., 2001.

СЕРГИЕВ ПОСАД (192530 й.ларда Сергиев, 1930—91 й.ларда Загорск) — РФ Москва вилоятидаги шаҳар (1925 й.дан). Москвадан 70 км шим.шарқдаги т.й. станцияси. Аҳолиси 112,4 минг киши (1998). Троица Сергиев монастыри ёнидаги қишлоқ ва слободалар (1340 й.дан маълум; 1744 й.дан Троица Сергиев лавраси) 1782 й.дан бирлашди. Машинасозлик, «Автоспецоборудование», электромеханика, локбўёқ, оптикамеханика, қурилиш материаллари, қимё з-длари, трикотаж ва мебель ф-калари бор. Ўйинчоқлар ишлаб чиқарилади. Зотли товуқлар боқилади. Зоотехника, кино, ўйинчоқлар бадиийсаноат ўрта махсус билим юртлари, ўйинчоқ музейи мавжуд. Лавра худудида Москва Диний академияси ва семинарияси, Введенская ва Пятницкая посад черковлари (16-а.), Пятницкий кудуғи (17—18-а.лар) бор.

СЕРДОЛИК (юн. *sardonix*), карнеол — минерал, хсыцедоттт бир тури. Ранги пушти, кўнғирқизил ва сариқ. Ранги Fe гидрооксиди сорбциясига боғлиқ. Қаттиклиги 7; зичлиги 2,5—2,8 г/см³.

Синиши чиғаноксимон. Кўпинчаяхлит

массалар, донатор агрегатлар, конкрециялар кўринишида учрайди. Агатнинг оч қизил ёки қизилсариква оқиш ранг қатламли кўринишини ҳам сердоликли оникс деб атайдилар. С. ва сердоликли оникс табиатда кенг тарқалган ва безак тоши сифатида мил. ав. дан Миср, Бобил ва б. жойларда ишлатилиб келинган. Конлари Ҳиндистон, Бразилия, Уругвай, Қрим я.о. ва б. жойларда бор.

СЕРДЮКОВ Иосиф Ильич (1906. 10.10, Белгород вилояти Вейделвка тумани — 1973, Тошкент) — 2-жаҳон уруши катнашчиси. Тошкентдаги мевани қайта ишлаш з-дида ишлаган. 1942 й.дан 99алоҳида сапёрлар батальонининг сапёри. 1943 й. 15 окт. да Днепр дарёсини кечиб ўтаётганда биринчи бўлиб ўнг сохилга чиққан; 16 окт.га ўтар кечаси дарёни 7 марта кечиб ўтган. 1943 й. 30 окт. да Қахрамон унвони берилган. 1946 й.дан Тошкентда яшаган, маъмурийхўжалик лавозимларида ишлаган.

СЕРЕНАДА (итал. sera — оқшом сўзидан) — 1) Европада эшик ёки дераза ортида туриб маъшуқага бўлган хисларни ифодаловчи ишқий кўшиқ. Италияда пайдо бўлиб (16-а.), жан. роман халқлари орасида кенг тарқалган. Кейинроқ камер вокал мусиқа жанрига айланган ва операда ҳам қўлланилган (М. Глинканинг «Болеро» романи, В. Моцартнинг «Дон Жуан» операсидаги С. ва б.); 2) С. кўшиқларининг ўзига хос томонларини ифодаловчи чолғу пьеса; 3) 17—18-а.ларда чолғу ансамбллари учун яратилган туркум асарлар; 4) 17—18-а.ларда тантанавор йиғинлар учун ёзилган асар (кўпинча яккахонлар учун кантата кўринишида бўлган).

СЕРЕР — Сенегал (1,32 млн. киши, 1990й.лар ўрталари) ва Гамбия (10 минг кишидан ортик) даги халқ. Серер тилида сўзлашади. Аънавий этниколар сакланган. С. деҳқончилик, чорвачилик б-н шугулланади.

СЕРЖАНТ (лот. serviens — хизматчи) — кўпгина хорижий давлатлар курулли кучларида кичик командирларга бериладиган ҳарбий унвон ҳамда шу унвонга эга бўлган киши. Ўзбекистон Республикаси Курулли Кучлари ҳамда Ички ишлар вазирлиги муассаса ва кўшинларида кичик С, С, катта С. унвонлари мавжуд.

СЕРЖИПИ — Бразилиянинг шим. шарқий қисмидаги штат. Майд. 22 минг км². Аҳолиси 1,7 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Аракажу ш. Бразилия ясситоғлигининг шарқий ён бағирларида жойлашган, шарқий қисми Атлантика бўйи пасттекислигидан иборат. Иқлими тропик, пассатли, қуруқ иқлим. Ўртача т-раси янв.да 27°, июлда 24°. Йиллик ёғин 600—1000 мм. Йирик дарёси — СанФрансиску. Ғарбида саванна ва сийрак ўрмонлар бор. Хўжалигининг етакчи тармоғи — қ.х. Сохил бўйида шакарқамиш, апельсин, тамаки, маниок, маккажўхори, дуккакли экинлар, шоли, қурғоқчил Бразилия ясситоғлигида пахта экилади. Қорамол боқилади. Кокос ёнғоғи йиғилади. Ип газлама, пахта тозалаш, озиқ-овқат, кўнпойабзал саноати корхоналари бор. Асосий порти — Аракажу.

СЕРЖУН ЭЧКИ ЗОТИ - бир хил толалардан иборат ярим майин жун берадиган эчки зоти. 1937—62 й.ларда Ўрта Осиёда маҳаллий дағал жунли эчкиларни ангор зоти такалари б-н такрорий чагиштириш усули орқали чиқарилган. Тана тузилиши чоғроқ. Такалари ўртача 55—56 кг, эчкилари 38—40 кг келади. Қирқиб олинадиган жун чикими такаларидан 3—4 кг, эчкиларидан 1,2—2 кг. 4—5 ой эмизиш даврида эчкилари 120 кг гача сут беради.

Жуни ангор типиди, ярим майин, оқ, товланувчан, уз. 18—22 см. Тоза жун чикими 75—80%. С.э.з. баланд тоғ ва дашт яйловларида йил давоми-

да боқишга мослашган. Уни такомиллаштириш бўйича наслчилик ишлари давом этмоқда (2004). Бу эчки зотидан маҳаллий дағал жунли эчкиларнинг жун сифатини яхшилашда фойдаланилади. Ўзбекистон (Наманган, Самарқанд, Сурхондарё вилоятлари), Тожикистон (Сугд вилояти), Қирғизистон (Ўш, Жалолобод вилоятлари), Қозоғистон (Семипалатинск вилояти), Шим. Кавказ ва б. жойларда боқилади.

Ад.: Воробьев П. А. и др., Овцеводство, козоводство и технология производства шерсти и мяса, М., 1988.

СЕРИЙ, оеамино (Зоксипропоин кислота, $\text{HOCH}_2\text{—CH}(\text{NH}_2)\text{COOH}$ — табиий аминокислота. Мол.м. 105,10. Сувдаэрийди, спирт ва эфирда эримайди. С.ни немис кимёғари Э. Кремер 1865 й.да ипак елимидан ажрагиб олган. 2 оптик фаол: L ва D ҳамда рацемик — DL шаклда бўлади. LC барча оксиллар таркибида, ипак фибрионида (16% гача) ва елимида (40% гача) айниқса кўп. Организмда аминсизланиб пирозузм кислотасига айланади. С. — алмашинадиган аминокислота. Синтез йўли б-н олиш мумкин. С. биологик мембраналар ва нерв тўқимаси бўладиган серинфосфатидлар таркибий қисми ҳисобланади. Азосерин ва циклосерин каби антибиотиклар С.нинг ҳосилаларидир. С. одам ва ҳайвон организмида моддалар алмашинувида муҳим аҳамиятга эга.

СЕРИЦИТ (лот. serikus — ипаксифон) — минерал, оқ слюдалар синфига мансуб мусковитнинг майда тангачасимон тури. Кимёвий формуласи $\text{KA12[AlSi3O10](OH)2}$. Таркибида K_2O нинг камлиги ҳамда SiO_2 , MgO , H_2O кўпчилиги б-н тавсифланади. Метаморфик сланецларда ва купчилик алюмосиликатларнинг нураш махсулотларида плагиоклазлар, ишқорли дала шпатлари, лейцитлар, нефелинларнинг кристалларида аралашма кўришишида учрайди. Гидротермал ўзгарган откинди ва мета-

морфик тоғ жинсларида иккиламчи минерал сифатида кенг тарқалган. Яна қ. Серицитланиш.

СЕРИЦИТЛАНИШ - серицитнинг паст трали гидротермал эритмалар таъсирида плагиоклаз ва б. минераллар ўрнини эгаллаш жараёни. Бунда серицит кўпинча юпқа дисперсланган калийли гидрослюдалар ва иллитлар кўринишида ҳосил бўлади. Бу ўзгаришлар бирламчи (айниқса, дала шпаги) ва иккиламчи (андалузит, хлорит ва б.) алюмосиликатли минералларда кўпроқ ривожланади. Гидротермал С. кварцланиш ва пиритланиш б-н бирга намоён бўлиб, мис, рух, кўрғошин, кумуш, симоб каби сульфидли, баъзан нурда фойдали қазилмалар б-н чамбарчас боғлиқ. Березит, лиственит, пропицит, кварцит, грейзен каби нордон ва ўрта жинсларда ўзгаришлар учун хос.

СЕРИЯ (лот. series — бир қанча) — 1) бир жинсли ёки умумий белгили нарсалар гуруҳи, туркуми (мас, илмийоммабоп адабиётлар С.си); 2) қимматбаҳо қоғозларнинг (мас, облигациялар С.си), ҳужжатларнинг (мас, паспорт С.си) рақамлар ёки ҳарфлар б-н ифодаланган разряди, категорияси; 3) фильмнинг мустақил намоёиш этиладиган қисми.

СЕРИЯ (геологияда) — маҳаллий ёки регионал стратиграфик шкала бўлимининг геологик свиталарга нисбатан йирик таксонометрик бирлиги. С. 2 ва ундан кўп свиталарни бирлаштиради; қуйидаги белгилар: тоғ жинсларининг ҳосил бўлиш шароитининг ўхшашлиги (денгиз, континентал, вулканик ва б.), баъзи бир жинсларнинг устунлиги (чўқинди, метаморфик, вулканик), структурасининг ўзига хослиги (минерал зарраларни бир маромда жойлашиши ва б.) кабилар б-н свиталардан фарқ қилади. С.нинг геологик кесимидаги свиталарнинг ётиш шароити ва нисбати турли кўринишда бўлади. С. ҳажми бўйича

ягона шкаланинг геологик бўлимига мувофиқ келиши мумкин. С.лар кўпинча бирбири б-н йирик стратиграфик бўлим орқали ажралади ёки катта бурчак остида номувофиқётади. С.нинг одатда стратотипи бўлмайди. Ҳажми уни ташкил этган свиталар ҳажми йиғиндисига тенг. С. географик жой номи б-н аталади. Мас, Ашина С.си (Урал рифейида), Аравалли С.си (Ҳиндистондаги Аравалли тоғ тизмаси номидан), Ватерберг С.си (Жан. Африкадаги Ватерберг р-ни) ва х.к. Фарғона бастига қалинлиги 1030—1220 м ли массагет ва бактрия С.лари ажратилади. Хорижда С. (serie) геологик бўлимини ифодалайди.

СЕРКАЛИСОЙ (Тераклисой) — Тошкент вилояти Бўстонлик туманидаги сой. Окбулок дарёсининг ўнг irmoғи. Унга чап кирғоқдан (бошланишидан 7,4 км да) қуйилади. Уз. 35 км, ҳавзасининг майд. 449 км². Чатқол тизмасининг шим. ғарбий ён бағридан бошланади. Бошланишидан Зимнонсой, қуйилиш жойигача Тераклисой деб аталади. Асосан, қордан, қисман ёмғирдан тўйинади.

Ўртача кўп йиллик сув сарфи қуйилишида 8,05 м³/сек., оқим модули 17,9 л/сек, км². Ўртача кўп йиллик сув сарфи 12 м³/сек.дан (серсув йилда) 6,66 м³/сек. гача (кам сувли йилда) ўзгаради. Сувининг суткалик энг кўп сарфи майда, баъзида апр.да кузатилади. Март ойидан июль охиригача серсув бўлади, баъзан тошади. Тошқин даврида суткалик энг кўп сув сарфи 10—20 марта кўп бўлиши мумкин. Қиш совуқ келганда сувнинг кирғоққа яқин жойлари музлайди ва сув юзюзида майда муз парчаларининг оқиши кузатилади.

СЕРОВ Валентин Александрович [1865.7(19).1, Петербург 1911. 22.11(5.12), Москва] — рус рассоми, ранг-тасвирда реализмнинг йирик намо-яндаси. Петербург БА да таҳсил кўрган (1880—85). С. ижодига И.Е.Репин (ёш-лигида ундан таълим олган) ҳамда рас-

сомларнинг Россия ва Ғарбий Европа музейларида кўрган асарлари кучли таъ-сир кўрсатган. Илк асарларидаёқ нур ва рангни ишлаши, мураккаб рефлекслар уйғунлигини бериши, ҳаво б-н тўйинган муҳит (олам) ни тасвирий жозибаси б-н акс эттириши диққатга сазовор («Шаф-толи тутган киз», 1887; «Офтобда турган киз», 1888, иккаласи ҳам Третьяков галереясида ва б.). 1890 й.дан портрет жанри С. ижодида асосий ўрин тутади, киши-ларнинг ўтқир руҳий ҳолатини бериш олдинга чиқди, артист, рассом, ёзувчилар унинг сеvimли моделига айланади: «А. Мазини» (1890), «К.А. Коровин» (1891), «И.И.Левитан» (1893), «Н.А. Римский—Корсаков» (1898), «М. Морозов» (1902), «М. Н. Ермолова» (1905) ва б. Давр руҳи-ни, қаҳрамонлар вазиятини беришда ранг тусларини маҳорат б-н қўллайди («Петр I», темпера, 1907 ва б.). Қад мифология мавзуларида ҳам асарлар яратган. С.нинг энг яхши асарлари рус реалистик санъа-тининг чўққисидир. СЕРОВ (1934 й.гача ва 193739 й.ларда Надеждинск, 1934—37 й.ларда Кабаковск) — РФ Свердловск вилоятидаги шаҳар (1926 й.дан). Каква дарёси соҳилида. Т.й. тугуни. Аҳолиси 100,4 минг киши (1998). Уралдаги ме-таллургия саноати марказларидан бири. Қора металлургия, ёғочсозлик ва б. сано-ат корхоналари, темирбетон буюмлари, таъмирлашмеханика з-длари бор. Серов иссиқлик электр ст-яси ишлаб турибди. Бир неча ўрта махсус билим юрти, Урал политехника ин-ти факультети, драма театри, ўлкашунослик музейи мавжуд. Шаҳар 1894 й.да Сибирь т.й. магистрал-и учун рельслар ишлаб чиқарадиган з-д барпо этилиши муносабати б-н бунёд этилган. Қаҳрамон учувчи А.К.Серов (1910—39) номи б-н аталган.

СЕРОДИАГНОСТИКА (лот. serum зардоб ва диагностика) — кон зардобини текшириш йўли б-н касалликни ани-клаш усули. С. антиген ва унга гомологик антителоларнинг ўзаро таъсирлашуви натижасида юзага келадиган серологик

реакция натижаларига асосланган (к. Иммунодиагностика).

СЕРОЗ ПАРДА — одам ва ҳайвон танаси бўшлиғи ва ички аъзоларини ўраб турадиган парда. Ўрнига қараб қорин парда, плевра, перикард, эпикард деб номланади. Мезодерма ҳосилалари — спланхнотомадан ривожланади. С.п. ички аъзолар ҳаракатини осонлаштирадиган, химоя функциясини бажарадиган сероз суюқлик ишлаб чиқаради. Одатда, силлик, ялтироқ, тиниқ ва эластик С.гг. яллиғланганда (перитонит, плеврит, перикардит) қалинлашади, хира, ғадирбудур бўлиб, функцияси бузилади.

СЕРОЛОГИЯ (лот. serum — зардоб ва ...логия) — иммунология фанининг бир бўлими; қон зардобининг иммун хоссаларини ўрганади. Серологик реакциялар агглютинация, пасив гемагглютинация, преципитацияга ва нейтраллаш реакцияси (мас, микробни), гемагглютинацияни тормозлаш реакциясига бўлинади. Бир қанча «оддий» реакциялардан мураккаб серологик реакциялар: бактериолиз, комплемент боғлаш реакцияси вужудга келади. Микроорганизмларнинг ҳаракатчан турларини аниқлаш (мас, захмда рангеиз трепонемаларни иммобилизация қилиш реакцияси), серологик реакцияларнинг алоҳида туридир. Серологик реакциялар инфекция ва ноинфекцион иммунологияда илмий ва диагностика (қ. Серодиагностика) мақсадида қўлланади. Улардан қон куйишда, қон группасини, оксилларнинг индивидуал ва ўзига хос хусусиятларини аниқлашда фойдаланилади. Иммун ва диагностика зардобларни олиш, уларнинг фаоллигини аниқлаш ҳамда таъсир этиш механизмини ўрганиш усулларини ишлаб чиқиш С.нинг асосий вазифасидир.

СЕРОПРОФИЛАКТИКА (лот. serum зардоб ва профилактика) — юқумли касалликларнинг олдини олиш мақсадида организмга нормал ва иммун

зардоблар юбориш усули. Бунда 1—4 ҳафта давом этадиган пасив иммунитет ҳосил бўлади. Тиббиёт амалиётида С. учун гаммаглобулин кенг қўлланилади. С. эпидемик касалликлар (мас, қизамиқ, кўкйўтал)га чалинган беморлар б-н мулоқотда бўлганлар, шикастланганда (қокшолнинг олдини олиш учун), ҳайвонлар тишлаганда (кутуришнинг олдини олиш учун) ва ҳ.к.да ўтказилади. Инфекцион гепатитга қарши курашишда режали С. олиб борилади (яна қ. Иммунопрофилактика, Иммунотерапия, Иммуно зардоблар).

СЕРОТЕРАПИЯ (лот. serum — зардоб ва терапия) — касалликларни нормал ва иммун зардоблар ёрдамида даволаш усули. С.да даво организмда пасив иммунитет ҳосил қилиш — зардоб таркибдаги антителолар ёрдамида микроблар (токсинлар)ни зарарсизлантиришга асосланади. Зардоблар ҳайвонларни (кўпроқ отларни) иммунлаш йўли б-н олинади. Шунингдек, С.га тозалайган ва концентрланган гетероген (иммунланган ҳайвон зардобидан олинган) ва гомологик (иммунланган ёки касалланиб, соғайган одам зардобидан олинган) гаммаглобулинлардан ҳам фойдаланилади. Иммун зардоблар дифтерия, ботулизм, шунингдек, илон, ари, баъзи хашаротлар чакқанда, гаммаглобулин грипп, куйдирги ва б. юқумли касалликларни даволашда қўлланади. С. асоратларининг олдини олиш учун зардобни юборишдан олдин (15—30 дақиқа, баъзан 1—2 кун илгари), унинг озроқ, микдори юбориб кўрилади (яна қ. Иммунотерапия).

СЕРОТОНИН, 50 кс и 3ра м ино-этилиндол, 50 кс итр и птамин, С1() Н12Н2О — биологик фаол модда. Мол. м. 176,21. Одам ва ҳайвонлар қони ҳамда тўқималарида бор. С. периферик нерв марказлари медиатори ҳамдир. Илк бор 1947 й.да бука зардобидан ажратиб олинган. С.бўшлиқичликлар, моллюскалар, бўғимоёқликлар, сувда ва қуруқда

яшовчиларнинг заҳарида, шунингдек, ўсимликларда учрайди. С организмда триптофан аминокислоталаридан синтезланади. Тўқималарда С. 5оксиндолил-сирка кислотага айланиб, организмдан буйрак оркали ажралади. С. томирларни торайтиради, марказий нерв системаси ҳамда ҳазм қилиш, ажратиш, эндокрин системалар фаолиятининг гуморал регуляциясида муҳим роль ўйнайди. Қонда (асосан, тромбицитларда) 0,02—0,6 мг/л С. бор. С. алмашинувининг бузилиши миокард инфаркти, яра касалликлари ва баъзи руҳий касалликларга сабаб бўлади.

СЕРПЕНТИН (лот. *serpens* — илон) — қатқатли силикатлар кичик синфига мансуб минерал. С.нинг морфологияси ва кристалл панжараси б-н фаркланувчи 3 асосий тури бор: антигорит (вараксимон), хризотил (толали) ва лизардит (массив). Кимёвий формуласи $Mg_3Si_4O_{10}(OH)_2$, MgO 43%, SiO₂ 44,1%, H₂O 12,9%. Қўшимча сифатида FeO, Fe₂O₃ ва NiO учрайди. Қаттиклиги 2,5—3, зичлиги 2550 кг/м³. Қўшимчаларига караб ранги оқ, сарик, яшил, яшилсимон кўк бўлади, баъзи С.ларнинг ранги илон терисини эслатади (номи ҳам шундан). С. гуруҳидаги минераллар серпентинитнинг асосий компоненти ҳисобланади. С.нинг ўзига хос хуеусиятлари — юмшоқлиги, қовушқоқлиги, синиш юзасининг ёғсимон ялтирок/шги, сирпаниш ойнасининг мавжудлигидир. Сдан хўжаликнинг турли соҳаларида, хусусан, термал ва электроизоляцияда ҳамда ўтга чидамли кийимкечаклар тайёрлашда фойдаланади.

СЕРПЕНТИНИТ - ўта асосли тоғ жинси, доғли ва йўл-йўлли тузилишга эга. Бу хусусияти б-н илон терисини эслатади. Шунинг учун офиолитлар (офис — илон) деб ҳам аталади. Осон ишлов берилиши сабабли улардан безак буюмлар ва тақинчоқлар, қора металлургия учун оловбардош ғиштлар тайёрланади. С, асосан, толали хризотил, варакли антиго-

рит ва массив лизардитдан иборат. Доимо карбонат ва магнетит қўшимчаларига эга. Кам микдорда тальк, актинолит, тремолит, брусит, хлорит, кварц, халцедон ва б. минераллар учрайди. С.даги минераллар сони 70 дан ошади. С. дунитгарцбургит таркибли ўта асосли жинсларнинг босқичли ўзгариши (серпентинланиш) туфайли вужудга келади. Серпентинланишнинг дастлабки босқичида лизардит, кейинчалик хризотил ва якунида антигорит шаклланади. С. асосида хризотиласбест, антофиллит, тальк ва б. конлар ҳосил бўлади. С. массивлари Урал, Шим. ва Жан. Кавказ ва Помир, Жан. Фарғона водийси, Жан. ва Шим. Нурота чуқур ер ёриқлари зоналарида, Томдитоғ ва Султон Увайс тоғларида ривожланган. Султон Увайсдаги С. ўзгаришидан йирик Қизилсой, Зенилбулоқ, Қазгантоғ ва тальксимон жинслар ҳамда вермикулит конлари вужудга келган.

СЕРПЕНТИНЛАНИШ - ўта асосли тоғ жинсларининг термал сувли эритмалар таъсирида ўзгариши. Бунда сувсиз магнезиал силикатлар ўрнини серпентин гуруҳига мансуб минераллар эгаллайди. С. натижасида серпентинитлар ҳосил бўлади. Тра 400—450° дан 90—100° га тенг бўлган ораликда С. ҳодисаси кузатилади. Метаморфик С. ва метасоматик С. фаркланади. Метаморфик С. офиолитли чуқур минтакалар учун хос бўлиб, регионал метаморфизм жараёнлари б-н узвий боғлиқ ва у бошқа компонентлар микдори кам даражада ўзгарган ҳолда жинсда H₂O нинг ортиши б-н тавсифланади (бу эса жинснинг дастлабки ҳажмининг ортиб кетишига олиб келади). Метасоматик С. юқори кимёвий агрессив эритмалар б-н боғлиқ бўлиб, жинслардан MgO ва SiO₂ ни (жинс ҳажмининг 30% га яқини) ажратиб чиқаради, лекин бунда жинсларнинг дастлабки ҳажми сақланиб қолади. У маҳаллий жараён бўлиб, унча чуқур бўлмаган гипербазитларнинг интрузивлари учун хосдир. С. кўпгина фойдали қазилмалар (хризотиласбест кон-

лари)ни топишда дарак берувчи белги ҳисобланади.

СЕРПУЛИДЛАР (serpulidae) — кўп тукли чувалчанглар оиласи. Уз. 15 см га яқин. Гавдасининг олдинги қисми оҳак най ичида жойланган; унда рангли йирик жабра нурлари дастаси жойлашган. Нурлардан бири оҳак қопқоқчага айланган. Бирор ҳайвон ҳужум қилганида ана шу қопқоқча най оғзини ёпади. С. кўпинча найлари б-н бирбирига ёпишиб яшайди. 500 га яқин тури маълум; барча денгизларда тарқалган. Сувни филтёрлаб озикланади.

СЕРПУХОВ — РФ Москва вилоятидаги шаҳар. Т.й. станцияси. Ока дарёсидаги пристань. Аҳолиси 136,5 минг киши (1998). Шаҳар 14-а.дан маълум. 1341 — 1456 й.ларда Серпухов удел князлиги маркази. Тош кремль (16-а. ўрталари) қурилиши б-н Рус давлатининг жан. чегарасидаги муҳим истехком. 16—17 а.ларда йирик савдо маркази. 1708 й.дан Москва губернией таркибида, 1781 й.дан уезд шаҳри. 19-а. ўрталарида Москва губернясининг энг йирик тўқимачилик маркази. Машинасозлик ва металлсозлик, кимё, тўқимачилик, озиқ-овқат саноатлари корхоналари, электромеханика, чарм з-длари, мебель ва қоғоз ф-калари, уйсозлик к-ти бор. Бир неча и. т., ўрта махсус билим юрглари, тарихий-бадиий музей мавжуд.

Меъморий ёдгорликлардан: Кремль деворлари (16-а.) ва Троицк собори (17-а.), Владичий (16—17 а.лар) ва Висоцкий монастырлари (16—17-а.лар) ансамбллари, черковлар (17—18-а.лар), турар жой хос уйлари (18—19-а.лар) сақланиб қолган. С яқинида — ПриокскоТеррасний кўриқхонаси фаолият кўрсатади.

СЕРПУШТЛИК — ҳайвонларда ҳар бир тур учун хос бўлган, табиий ўлим ўрнини қоплаш учун зарур бўлган пушт қолдириш хусусияти. С. ҳайвонларнинг турли гуруҳида ҳар хил. Узоқ яшай-

диган ва наели ҳақида кўп ғамхўрлик қиладиган ҳайвонлар бир йилда, кўпинча бир неча йилда 1 марта 1—2 тадан бола-лайди. Кисқа умр кўрадиган ҳайвонлар (мас, кемирувчилар) 1 йилда бир неча марта 10—15 тадан болалайди. Тухум кўйиб кўпаядиган ҳайвонлар серпушт-лиги юқори бўлади. Айрим ҳашаротлар бир неча юз минглаб, ҳатто млн.та, ойбалиқ бирданига 300 млн гача тухум кўяди. С ҳайвоннинг ёши, йил мавсуми, озиқ хили ва миқдори, иқлим шароити, популяция зичлиги ва б. омиллар таъсирида ўзгариб туради. С.ни ошириш чорвачиликда қатга аҳамиятга эга. Яқин қариндошлар ўртасида узоқ вақт давомида ўтказиладиган дурагайлаш серпушт-ликни камайтиради, ҳатто пуштсизликка олиб келиши мумкин. Кўпинча узоқ формаларни чагиштириш ҳам қисман ёки бутунлай пуштсизликка олиб келади.

СЕРТИФИКАТ (лот. sertum — аниқ ва фасега — қилмоқ) — 1) давлат органларининг молиявий мажбурияти, заёми; 2) суғурта С.и — суғурта шартномаси шартларини ифодалайдиган ҳужжат; суғурта полиси ўрнига ўтади; 3) омонат (депозит) С.и — банкка қўйилган омонат суммасини тасдиқловчи қимматдор қоғоз ва белгиланган муддат ўтгач, омонатчи (С. сақловчи)нинг омонат суммасини ва Сдан шартлашилган фоизларни С. берган банкда ёки унинг бошқа исталган шохобчасида олиш ҳуқуқи; 4) маҳсулот сифатига гувоҳлик берувчи ҳужжат, унда маҳсулотнинг сифати, хуеусиятлари, фойдаланишга оид баъзи кўрсатмалар, маҳсулот ишлаб чиқарилган жой ёки фирма номи, шунингдек, маҳсулотнинг хавфсизлиги ва ярқоклигига оид маълумотлар акс этган бўлади. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда сифат С.и деб ҳам аталади.

СЕССИЯ (лот. sessio — йиғилиш) — 1) ваколатли органлар (мас, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, вилоят кенгаши), суд, илмий муассаса, жамоат

ташкilotларининг йиғилиш ўтказаетган даври. Ваколатли органларнинг Сла-ри бир йилда неча марта чақирилиши қонун б-н белгиланади. Бундан ташка-ри навбатдан ташқари, фавқулodда Слар ҳам чақирилиши мумкин. Ўзбекистон Республикасида «Ўзбекистон Республи-каси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги Конституция-вий қонуннинг 10-моддасига кўра, Қонунчилик палатасининг навбатдаги Сла-ри, қрица тариқасида, сент.нинг би-ринчи иш қунидан бошлаб келгуси йил-нинг июнь ойи охириги иш қунига қадар ўтказилади; 2) биржалар фаолиятининг ташкилий шакли. Қун давомида савдо қилиш учун белгиланган қатъий вақт биржа Сла-ри дейилади. С.лардан олдин ёки кейин тузилган савдо битимлари ҳақиқий ҳисобланмайди ва рўйхатдан ўтқазилмайди. Ушбу қондан бугун сав-до қатнашчиларига жарима солинади.

СЕССИЯ — олий, ўрта махсус ва касб-хунар ўқув юрғларида муайян мута-хассислик бўйича ўқув режасида белги-ланган имтиҳонларни топириш даври (қ., Имтиҳон сессияси).

СЕТАРИОЗЛАР — сут эмизувчи-ларда учрайдиган инвазион касалли-қлар. Қорин бўшлиғи, бош ва орқа мия, кўз, қонда паразитлик қиладиган *Setaria* уруғига мансуб нематодаларнинг тур-ли шакллари қўзғатади. Қўпроқ отлар, қорамол, қўй, буғулар касалланади. Оралиқ хўжайинлар — қонсўрар пашша ва чивинлар тарқатади. Касаллик баҳор ва ёзда ҳайвонлар яйловда қоқилганда уларга хартумида сета-рийларнинг инва-зион личинкалари бўлган пашша ва чи-винлар ҳужум қилганда пайдо бўлади.

Қўйларда ва буғуларда С.ни қўзғатувчи сета-рийлар бош ва орқа ми-яда тўпланади. Касалланган ҳайвонда айланчиқ касаллиги ва парез пайдо бўлиб, юрганида чайқалади. Ташхис қонда микробларнинг топилишига қараб қўйилади. Давоси ишлаб чиқилмаган.

Олдини олиш: чивинларга қарши ре-пеллентлар (бензимин, оксамат) ёки ин-сектицидлар (дибром ва б.) қўлланилади.

СЕТОР (форс. — уч торли) —1) Эронда 20-а.гача қенг тарқалган 3 сим-ли торсимон торлитирнама музика қолғу асбоби; 2) Ўзбекистон ва Тожикистонда сатонж иккинчи номи.

СЕУЛ — Корея Республикасининг пойтахти. Ханган дарёси бўйида, Сарик денгиз қирғоғидан 100 км ичкари-да. Иклими муссонли иқлим, январнинг ўртача т-раси —6,2°, июлники 24,7°. Йиллик ёғин 1200 мм. Аҳолиси 10,6 млн. киши (1998). С. аванпорти — Инчхон б-н биргалиқда провинция ҳуқуқига тен-глаштирилган алоҳида маъмурий бирлик ва йирик иқтисодий р-ни ташкил этади.

С. илк ўрта асрларда ҳарбий қалъа си-фатида вужудга келган. 14-а. охиригача кичикроқ савдо шаҳри бўлган. Мамла-қатда Ли сулоласи вужудга келгач (1392), С. — Корея пойтахти. 1592—93 йларда С.ни японлар босиб олиб, вайрон қилган. 1905 й.дан С. Япониянинг Кореядаги бош резидентининг, 1910 й.дан генерал-губернаторининг, 1948 й.дан Жан. Корея ҳуқумати бош қароргоҳи.

С. — транспорт йўлларининг йирик тугуни, дарё порти. Аэропорга халқаро аҳамиятга эга. Инчхон ш. билан бирга-лиқда мамлақатда ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотининг деярли 50% ни беради. Электротехника, радиоэлектро-ника, қимё, тўқимачилик, озиқ-овқат, по-лиграфия саноати қорхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарила-ди. Металлургия саноати ривожланган. Метрополитен бор. Меъморий ёдғорли-қларидан 3 ярусли мраммар Хёнмётхап ибодатхонаси (1085), 8 дарвозали шаҳар девори қрлдидари (19-а. охиригача С. баланд мудофаа девори б-н ўралган эди), Кёнбоккун сарой мажмуаси (1394), Вон-гакс ибодатхона пагодаси (1467) ва б. сақданган. С. — мамлақатнинг маданий маркази: Давлат ун-ти (1946), хусусий

ун-тлар, интлар, театр ва хореография интлари, Миллий ФА, илмий тадқиқот интлари, кутубхоналар, музейлар, картиналар галереяси, театрлар бор. 1988 й.да С.да 14Олимпиада ўйинлари бўлиб ўтган.

СЕУТА — Марокашнинг Ўрта денгиз соҳилидаги шаҳар, Гибралтар бўғозининг шарқий Фемида. Атрофидаги ҳудудлар (20 км²) б-н Испания бошқаруви остида. Аҳолиси 71,5 минг киши (2001). Эркин савдо порти, ташки савдо ва воситачилик операциялари муҳим аҳамиятга эга. Баликовланади. Озиқовкат (балиқ консервалаш, ун тортиш) ва парфюмериякосметика саноатлари ривожланган. Кема таъмирлаш корхоналари бор. Шаҳарга мил. ав. 7-а.да асос солинган. Испаниянинг ҳарбий денгиз базаси.

СЕФЕРИС (Sephheres) (тахаллуси; аслида Сефериадис) Георгос (1900.19.2, Измир ш. — 1971.20.9, Афина) — грек шоири. 1926—62 й.ларда турли мамлакатларда Грециянинг элчиси ва консули бўлиб ишлаган. 2-жаҳон уруши даврида Қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатининг иштирокчиси. Илк шеърий тўплами — «Строфалар» (1931) да дабдабали ортикча сўзлардан чекиниб, аниқва тежамкор бандлар, мураккаб погонали қофиялар ва француз символистларининг образлиқ услубларидан фойдаланган. «Афсоналардаги тарих» (1935), «Тажрибалар китоби» (1940), «1 вахта журнали» (1940), «2вахта журнали» (1955) шеърий тўпламлари, «Цистерна» дostonи (1932) ва б. асарлари С.ни эркесвар халқ куйчиси сифатида танитган. Эсселар ҳам ёзган. Нобель мукофоти лауреати (1963).

СЕЧЕНОВ Иван Михайлович [1829.1(13).8, Россия, ҳоз. НижнийНовгород вилояти, Теплий Стан (Сеченово) қишлоғи — 1905.2(15).И, Москва] — рус табиётшуноси, Россияда физиология мактаби ва психологияда табиийли-

мий йўналиш ва бош мия рефлекслари тўғрисидаги таълимотнинг асосчиси. Петербург ФА фахрий акад. (1904), мухбир аъзоси (1869). Москва ун-тининг тиббиёт фтини тугатган (1856). Петербург хирургия академиясининг физиология кафедрасини бошқарган (1860 й.дан), физиология лаб. сини ташкил қилган. Москва ун-ти физиология кафедраси приватдоценти (1889), проф. (1891 й.дан). С. гомеостаз орқали ўз-ўзини бошқариш ҳақидаги фикрни илгари сурди (1861). Бош мия марказларининг ҳаракат активлигига таъсири тўғрисида тажриба ўтказиб, бака узунчоқ мияси ва кўриш дўмбоқчаларига ош тузи б-н таъсир этилганда оёқдарнинг рефлектор йўл б-н ҳаракатланиш реакцияси тўхтаб қолиши сабабларини тадқиқ этади ва психик жараенларнинг физиологик асосларини очиб беради (1862). С. дарвшшжтл тарғиб қилиб, уни физиология ва психология масалаларига ҳам татбиқ этди. 1890 й.да у психофизиология ва билиш назарияси масалаларига оид муаммоларни ўрганди.

Ас: Избр. философские и психологические произведения, М., 1947; Избранные произведения, т. 1, М., 1952; Рефлексы головного мозга, М., 1952.

СЕШАНБА — ҳафтанинг душанбадан кейинги, чоршанбадан олдинги иккинчи куни (қ. Ҳафта).

СЕЯЛКА (рус. сеять — эқмоқ), эқкич — қ.х. эқинлари ва дарахтлар уруғини муайян чуқурликда текис эқиш, эқинларни ўғитлаш учун мўлжалланган қ.х. машинаси. Эқиш усулига кўра, қаторлаб, уялаб, урукни аниқ ташлаб (пунктир) ва сочиб (ўт уруғи ва ўғитни) эқадиган турларга булинади. Вазифасига кура, чигит, сабзавот, полиз эқинлари, дон (арпа, бугдой, нўхат, тарик, гуруч ва б.), маккажўхори, боғдорчилик С.си фаркланади. Тракторлар б-н ишлатиш усулига кўра, С.лар тиркама ва осма; эқиш аппаратлари типига кўра, ғалтакли ва дискли; сошниклари типига кўра, дискли ва

анкерли турларга бўлинади. Барча С.лар ишлаш жараёни ва тузилиши жиҳатдан ўхшаш бўлади, уруғни экиш чуқурлиги, қатор оралари, қаторлар сони ва шакли бўйича бирбиридан фаркланади. Мас, чигит С.си чигитни қаторлаб, квадрат-ялаб ва зичуялаб экишга мослаштирилади, сабзавот С.си уруғни қаторли ва лентали усулларда экади ва х.к. С, асосан, уруғ солинадиган яшик, экиш аппарати ва сошниклардан иборат.

Ўзбекистонда чигит, бошоқли дон (арпа, буғдой), сабзавот экинлари (сабзи, пийёз, редиска ва турп), картошка экиш, богдорчилик (узум, анор, анжир ва б. мевали дарахт кўчатлари экиш) С.лари ишлатилади. «Ўзбеккишлоқмаш» АЖ да чигит экиш С.си (СМХ4), пахтамаккажўхори С.лари (СМХ3,6/4,2 ва СМХ5,4), қанд лавлаги, маккажўхори, карам, бақлажон, ер ёнғоқ, кунжут экиш учун мўлжалланган пневмомеханик С.лари (СХМ40,4, СХМ40401), дон С.си (СМ324), картошка С.си (КС2, КС4), майда сабзавот экинлари С.лари (НР.302, НР.300201); «Урганчозуқамаш» АЖ да чигитни аник, экиш С.си (СТВ8М), «Кимёкишлоқмаш» АЖ да чигитни экиш олдидан намлагич аппарат (УСН4) ва б. ишлаб чиқарилади.

Эрта кўкламда чигит эндигина униб чиққанда ниҳолларни совуқдан асраш, қатқалоқнинг олдини олиш мақсадида экинзорлар устига плёнка ёпиш учун мўлжалланган мослама (ПРП4) («Ўзбеккишлоқмаш» АЖ) С.лар СМХ4, СТХ4, СЧХ4 ва СХУ4 ларга ўрнатилади. Барча С.лар тракторлар б-н агрегатлаб ишлатилади.

СЕҲРГАРЛИК, жодугарлик — халқ эътиқодига кўра, айрим одамларнинг зиён етказиш ёки ундан халос этиш, касалликларни тuzатиш борасидаги мўъжизавий қобилияти. С.нинг пайдо бўлиши ибтидоий дин шакллари — анимизм, фетишизм, аждодлар руҳига сиғиниш ва б. билан боғлиқ. Ска ишониш деярли ҳамма халқларга хос. Этнограф-

лар фикрича, зиён етказадиган С.нинг ижтимоий асоси қабилалар ўртасидаги ўзаро душманликдан келиб чиққан. Бошқа қabila кишисига касаллик, ўлим тилаб афсун ўқиш, ёвуз руҳларга эътиқод қилишнинг манбаларидан бири бўлган. С.га ишониш буддизм, христианлик, ислом динида ва б. динларда сакданиб қолган, қисман улар б-н аралашиб кетган. Ўрта асрларда Европада христиан черковида С — иблис хатти-харакатидир деган қараш мавжуд бўлган. Черков ва дунёвий ҳокимият С.да шубҳа қилинган барча кишиларни қаттиқ таъкиб этган. Ислолда С. б-н шуғулланиш оғир гуноҳ ҳисобланади.

СЕҲРЛИ КВАДРАТ — натурал сонлардан иборат квадрат. Натурал сонлар p та қатор ва p та устунга бўлинган ва ҳосил булган p^2 катакларга махсус усулда ёзилади. Бунда ҳар бир қатор, ҳар бир устун ва икки бош диагоналдаги сонлар йиғиндилари бир хил сонга тенг, яъни бу йиғинди j $p(p + 1)$ дан иборат ва p сони С.к.нинг тартиби дейилади. $p=3$ дан бошлаб ҳар қандай p учун С.к. қуриш мумкин. Бу квадратлар мил. ав. 2200 йилча илгари пайдо бўлиб, араблар бу квадратларни сеҳрли ёки мўъжизали деб аташган. С.к., асосан, қизиқарли математикада қўлланилади.

СЕҲРЛИ ЯДРОЛАР - 2, 8, 20, 28, 50, 82, 126 протон ва нейтронни ўз ичига олган атом ядролари (2,8 ва х. к. сеҳрли сонлар дейилади; бошқа ядролар ичида энг катта турғунлиги б-н фарқ қилувчи атом ядроларидаги нуклонлар сони). С.я.нинг қўшни атом ядроларга нисбатан барқарорлиги юқори, улар табиатда кенг тарқалган.

Протонлари ва нейтронлари сони сеҳрли сон бўлган ядролар қўшалок сеҳрли ядролар деб аталади (мас, 2He_2 , 8Og , 20Ca 20Ov 82Pb 126).

С. я. атом ядросининг қобиқ модели ҳақидаги ғоянинг вужудга келишига сабаб бўлди. Бу моделга, асосан, ядрода-

ги протон ва нейтрон қобикларнинг ҳар бири маълум сондаги нуклон (протон ва нейтрон) лар б-н тўлдирилади. Сехрли сонлар шу нуклонлар сонига тенг. СИ (франц. — интернационал система) — Халқаро бирликлар тизимининг қисқача номи.

СИЙЛЕНД ҒЎЗАСИ - қ. Перу ғўзаси

СИАЛК — Кошон ш. (Эрон) яқинида жойлашган кўп маданий қатламли манзилгоҳхарабаси (мил. ав. 5—1 минг йиллик). Сдан турар жой қрлдиклари, қабрлар, сопол идишлар, мис ва жездан ясалган қуроллар ва б. топилган.

СИАМЛАР (кхонтай) — таи гуруҳига мансуб халқ. Таиланднинг асосий аҳолиси (29,5 млн. киши). Умумий сони 29,7 млн. киши (1990 й.лар ўрталари). Сиам тилида сўзлашади. Диндорлари — буддавийлар. С. шоликорлик, чорвачилик, балиқ овлаш б-н шуғулланади. Кемасозлик азалдан ривожланган.

СИАНУК Народом (1922.31.10, Пномпень ш.) — Камбоджа давлат аربоби. Сайгондаги лицейда ва Францияда ўқиган. 1941 и. 23 апр.дан Камбоджа қироли, 1955 й. тахтни отаси — Народом Сурамаритга топширган. 1955 й.дан мамлакат бош вазири. Отаси вафоти (1960)дан сўнг давлат бошлиғи (1960—70; 1975—76), 1979—90 й.ларда муҳожирликда яшаган. 1991 й. 14 нояб. да Пномпенга қайтган ва Камбоджа ҳукумати уни давлат бошлиғи сифатида тан олган (расмий равишда 1993 й. 14 июнь). 1993 й. 24 сент.дан Камбоджа Қироллиги қироли.

СИАНЬ — Хитойнинг марказий қисмидаги шаҳар. Вэйхэ дарёси (Хуанхэ дарёси ирмоғи) водийсида жойлашган. Шэньси провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 6,7 млн. киши (1998). Транспорт йўллари тугуни. Металлур-

гия, кўп тармоқли машинасозлик (станок, прибор, автомашина, трактор ва самолётлар и.ч.), керамика, тўқимачилик, фармацевтика, локбўёк, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. ун-т, музейлар бор.

С. — қад. шаҳар. Шаҳарга мил.ав. 202 й.да Хан империяси пойтахти сифатида асос солинган ва Чанъань деб аталган. 3—6-а.ларда Чанъань Шим. Хитой давлатлари пойтахти бўлган. 583 й.да хоз. С. ўрнида Ян Цзян империяси даврида Хитойнинг янги пойтахти Дасин ш. қурилган ва кейинроқ Чанъань деб қайта номланган.

10-а.дан бошлаб, С. аввалги мавқеини йўқота борган. 14-а.да янгитдан ташкил этилган Сиань округининг маъмурий маркази бўлган ва ўша вақтдан С. деб атала бошлаган. Меъморий ёдгорликларидан 3 ярусли миноралар (14-а.), шаҳар девори қолдиқлари, пагодалар (707—709) ва б. сақланган.

СИБАГАТУЛЛИН Лутфулла Сибавич (1912.15.3, Пермь вилояти Уинское тумани — 1976, Паркент) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Наманган вилоятидаги Норин туманида ўқитувчи, халқ маорифи бўлимида ишлаган. 1938 й.дан армияда. 1943 й. 22 сент.да Десна ва Припять дарёларини кечиб ўтишда жасорат кўрсатган. 1943 й. 16 окт.да Қаҳрамон унвони берилган. Тошкент вилоятининг Паркент кишлоғида маъмурийхўжалик ишларида ишлаган. Паркент кишлоғидаги кўчалардан бирига номи берилган.

СИБЕЛИУС (Sibelius) Ян (Юхан Кристиан) (1865.8.12, Хяменлинна — 1957.20.9, Ярвенпя, Хельсинки яқинида) — фин композитори. Миллий композиторлик мактаби асосчиларидан, муסיкий романтизм вакили. Хельсинкидаги мустика ин-тини тугатган (1889). С. ижоди халқчиллик б-н сўғорилган, ёрқин миллий колорит, улугворлик, самимийлик, куйчанлик ва гармоник бойлиги б-н ажралиб туради. Симфоник мустика устаси

сифатида танилган С. 7 симфония, «Калевала» эпоси мавзулари асосида «Лемминкяйнен» сюитаси (4 симфоник афсона — «Туонель оққуши» ва б.дан иборат), поэмалар («Финляндия» ва б.), «Хазин вальс», 3 сюита, скрипка ва оркестр учун концерт, шунигдек, «Минорадаги киз» операси, «Скарамуш» балети, вокал, камер ва б. асарлар муаллифи.

Хельсинкидаги Мусика академиясига С. номи берилган (1939). 1950 й.дан Хельсинкида ҳар йили «Сибелиус ҳафталиги» мусиқа фестивали ўтказилади. С. номида халқаро мукофот таъсис этилган.

СИБИЗГА, сибизик, чўпон най — 1) тилчалипуфлама ўзбек халқ мусиқа чолғу асбоби. Ҳозирда, асосан, чўпонлар орасида тарқалган. Қамишдан ясалади. Диаметри, одатда, 5—6 мм, уз. 140—150 мм бўлади. Устки томонида, пуфладиган учининг 10—15 мм пастрогида тилчаси, ундан қуйида учта тешикчаси бўлади. Диапазони, одатда, секста. С.да кўпроқ оддий чолғу машқлар, халқ кўшиқлари куйлари чалинади; 2) козок пуфлама мусиқа чолғуси. Узун (80—90 см), тўғри ушлаб чалинадиган найнинг тури. 5—6 бармоқ тешиқлари мавжуд. Диапазони 1,5 октава атрофида. Професионал чолғулар қаторидан ўрин олган козок С.сида ривоят куйлар, халқ лирик кўшиқларининг куйлари ижро этилади.

СИБИРЬ — РФ Осиё худудининг қатта қисмидаги табиий ўлка. Ғарбда Урал тоғлари, шарқца Тинч океан сувайирғичи тоғ тизмаларигача ва шим.да Шим. Усть океани кирғоқларидан, жан.да Қозоғистоннинг сертепа даштлари ҳамда Монголия ва Хитой чегарасигача давом этади. Шим.дан жанубга 3500 км, ғарбдан шарққа 7000 км дан кўпроқ масофага чўзилган. Майд. 10 млн. км².

С. худудида Саха (Якутия), Тува, Бурятия Республикалари, Олтой ва Красноярск ўлкалари, Тюмень, Курган, Омск, Новосибирск, Томск, Кемерово, Иркутск ва Чита вилоятлари жойлашган.

Табиати. С.нинг асосий табиий об-ластлари: Ғарбий Сибирь текислиги, Ўрта Сибирь ясситоғлиги, Жан. Сибирь ва Шим.Шарқий Сибирь тоғлари. Жан. Сибирь тоғлари таркибига Олтой, Ғарбий Саян, Шарқий Саян, Тува Республикаси тоғлари, Байкалбўйи ва Байкалорти (Забайкалье) киради. Шим.Шарқий С. тоғларини Юқори Яна тизмаси ва Колима тоғлари ўраб туради.

С.нинг клими кескин континентал. Энг совуқ ой (янв.) ва энг иссиқ, ой (июль)нинг ўртача т-раси орасидаги фарқ 35° дан 68° гача. Деярли ҳамма ерда ўртача йиллик тра 0° дан паст, шим. шарқда —15°, —18° гача. Қиши давомли ва совуқ. Янв.нинг ўртача т-раси —16°, —20°дан (Ғарбий Сибирь текислигининг жан.да) —40°, —48° гача (Саханинг шарқида). Верхоянск ва Оймяконда айрим кунлари —70° гача совуқ бўлади. С.нинг ёзи бирмунча илиқ, жан.да эса хатто иссиқ. Июлнинг ўртача т-раси 2°~5° дан (С.нинг шим. соҳилида) 22°—23° гача (Ғарбий Сибирь даштларида). Йиллик ёғин 150—250 мм дан 1000—2000 мм гача. Кор крплами 170 кундан 300 кунгача сақланиб туради.

С.да тўнгиб ётган тоғ жинслари ва тупроқлар кенг тарқалган. Асосий дарёлари: Обь (Иртиш б-н бирга), Енисей ва Лена. Муҳим кўллари: Байкал, Таймир, Телец, Чани.

Тупроқўсимлик қоплами, асосан, шим.дан жанубга ўзгариб бориб, арктика муз саҳроси, тундра, ўрмонли тундра, ўрмон (тайга), Ғарбий Сибирнинг жан.да эса, ўрмонли дашт ва дашт зоналарини ҳосил қилади. Шим.да тундра ва ўрмонли зоналарида ҳар хил ботқоқ глейли ва глейлиподзол тупроқларда йўсин ва лишайниклар, бута ва кўп йиллик ўтлар ўсади. Шим.да ўрмон (тайга) зонаси ўсимликлари энг кўп тарқалган. Тайга зонасининг эни айрим жойларда 200 км га етади. Ўрмонларда игна баргли дарахт кўпроқ, сибирь тилоғочи (ғарбида) ва даурия тилоғочи (шарқида), оққарағай, сибирь кедри, қарағай,

қорақарағай; кенг барглилардан қайин, тоғтерак, қандағоч; шим.шарқидаги дарё водийларида терак, тол ўсади. Ўрмон зонасидан жан.да Ғарбий С. атрофида ўрмонли дашт ва дашт зоналари жойлашган бўлиб, сур тусли подзоллашган, қора тулроқлиўтлок, ювилган ва типик қора тулроқлар тарқалган. Дашт ва ўрмонли даштларнинг ўсимлик қоплами аҳоли томонидан ўзгартириб юборилган. Даштлар ҳайдалган, ботқоклашган ўтлоқлар пичанзорларга айлантирилган. Жан. С тоғларининг этаклари дашт ўсимликлар б-н қопланган. Ундан юқорида тоғ тайгаси бошланади.

С.нинг тундра зонасида ҳар хил кемирувчилар (асосан, лемминг), сут эмизувчилардан шим. бугуси ва кутб тулкиси яшайди. Ёз бошланиши б-н сузувчи паррандалар (ғоз, ўрдак, лойхўрак, гага) учиб келади. Тайга зонаси фаунаси анча бой (тийин, соболь, колонок, бўри, тулки, айиқ, лось, ва б.). Тайга зонасида қушларнинг 200 га яқин тури, асосан, карқур, чил, қизилиштон яшайди. Ўрмонли дашт ва даштларда дала сичқони, олаҳуржун, кўшоёқ, юмронқозик, бўрсик, бўри, тулки, қарсоқ тулки учрайди. Сув ҳавзаларида ондатра, норка иқлимлаштирилган. Дарёларида қимматбаҳо балиқ кўп. С. РФнинг овчилик хужалиги ривожланган ва мўйна тайёрланадиган муҳим р-ни. Фойдали қазилмалари: тошкўмир, нефть, табиий газ, темир рудаси, олмос, олтин, фафит, полиметалл ва б.

Асосий шахарлари: Новосибирск, Омск, Красноярск, Новокузнецк, Иркутск, Барнаул. Аҳолисининг кўлчилигини кўчиб борган руслар ташкил қилади. Туб аҳоли: хантилар, мансилар, эвенклар, бурятлар, хакаслар ва б.

Тарихи. Одам фаолиятининг излари Жан. С.да — Тоғли Олтойдан Амур дарёси ҳавзасигача бўлган ҳудудда топилган. С. халқининг маданияти ва ижтимоий системасининг ўзгаришида энеолит даврида рудадан металл эритиб олишнинг ри-

вожланиши катта аҳамиятга эга бўлган. Мил. ав. I минг йилликнинг охирида Жан.С.да хунн қабила уюшмаларияшган. Мил. ав. I минг йилликнинг I ярмида уларнинг туркий халқлар, 7— 8-а.ларда мўғуллар (монголлар) ажралиб чиққан. Туркхоқонлиги, Бохай ва б. давлатлар мавжуд бўлган.

13-а. бошида Жан. С. Мўғуллар давлати таркибида. Унинг ғарбий қисмида 15-а. бошида Олтин Ўрда парчалангач, Сибирь хонлиги тузилган. 15-адан Москва давлатида С.га юриш бошлаган. 17-а. бошларида Ғарбий С, аср ўрталарида Ғарбий Бурятия, сўнгра Байкал кўлидак шарқлаги ерлар ва Амур дарвси бўйларини Россия эгаллаб олган. 18-а.нинг 20й.лари охири — 30й.лари бошида

Олтой тоғ ён бағрида мануфактура типидagi дастлабки металлургия корхоналари қурилди. Дехқончилик ривожланди. Экинлар майдони кенгайди. 19-а.нинг 1-ярмида С.да саноатнинг янги соҳаси — олтин қазиб чиқариш пайдо бўлди. 19-а.нинг 50й.ларида Россия таркибига Куйи Амур бўйлари, Уссурий ўлкаси, Сахалин ороли кирди. 19-а.нинг 2-ярмида С.нинг шим.шарқий р-нларида олтин саноати кенгайди. С. Россия империясининг кишиларни сургун ва қаторгага жўнатадиган асосий жойи бўлиб қолди. 1900 й.да фақат сургун қилинганларнинг сони 287,2 мингга ташкил қилади.

С.нинг иқтисодий тараққиётида 1891 — 1905 й.ларда қурилган т.й. — Улкан Сибирь магистрали катта аҳамиятга эга бўлди. 1923 й. БурятМонгол Мухтор Республикаси (1958 й.дан Бурятия Мухтор Республикаси), 1922 й. Якутия Мухтор Республикаси ва Ойрот мухтор вилояти, шунингдек, миллий округ ва туманлар тузилди. С. тарихида сибирлик ўзбекларнинг ўрни алоҳида аҳамиятга эгадир. Уларнинг асосий қисми Ўрта Осиё ўзбеклари вакиллари. Сибирлик ўзбекларнинг аجدодлари С.га 16—17-а.ларда (асосан), савдосотиқ ва б. йўллар б-н) бориб қолганлар. 16-а. ўрталарида Русь давлати Астрахон, Қозон, сўнгра

Сибирь хонлигини босиб олгандан кейин ҳам бу ерларнинг Ўрта Осиё б-н қадимги алоқалари давом этаверди. Чунки, Русь давлати янги босиб олган жойларни зарур моллар, хусусан, газлама ва кийимбош б-н таъминлашга эга бўлмаган. Шу боис Россия ҳукумати ўзбек хонликлари б-н алоқа ўрнатиш ва савдони ривожлантиришга ҳаракат қилди. Тез орада элчилик алоқдлари ўрнатилиб, савдо ривожлана борди. Бу борада Россия давлати фаол ҳаракат қилиб ўзбек савдогарларига бир канча имтиёзлар бериб, уларни С.га жалб қилиш чораларини кўрди. Ўз навбатида ўзбек хонликлари С.га ип ва ипак газламалар, кийимбош ва моллар келтириш мақсадида барча имкониятларни ишга солдилар.

Шу тариқа Ўрта Осиё ва С. ўртасида савдо алоқалари яхши йўлга қўйилиб, 17-а.дан бошлаб С.да ҳоз. Ўзбекистондан савдогарлар, деҳқонлар, хунармандлар ва дин пешволари бориб жойлашдилар. Улар, асосан, Тюмень, Тобольск, Тара ва С.нинг бошқа жойларига ўрнашдилар. Бу ишни биринчи навбатда савдогарлар, шунингдек, Семипалатинск, Петропавловск ва б. ерларга кўчиб борганлар бошлаб бердилар. С.даги ички ва ташқи савдо кўпроқ ўзбекларнинг қўлида тўпланиб, улар Ўрта Осиё, Хитой, Эрон сингари мамлакатларнинг моллари б-н савдо қилдилар, С.да биринчи бўлиб кўнчилик ва гилам тўкиш ҳамда буғдой экишни жорий этдилар. Сибирлик ўзбеклар маҳаллий татарлар орасида ислом динини тарқатиш ва ривожлантиришда катнашдилар, масжидлар қуриб, мактаб ва кутубхоналар очдилар. Улар асрлар давомида ўзларининг тили, кийими, миллий овқати ва урфодатларини сақладилар. Умуман, ўзбеклар С. хаётида муҳим ўрин эгаллаб унинг ривожига муносиб ҳисса қўшдилар. Россия ҳукумати уларнинг хизматини эътиборга олиб имтиёзлар бериш б-н бир қаторда Тобольск, Тюмень, ва Тарада маҳаллий бошқарув идораси — Бухоро волость (бўлис)ларини тузишга ижозат берди. 1917 й.дан кейин бу

бўлислар Бухоро ижроия қўмиталарига айлантирилди. Вақтлар ўтиши натижасида ўзбеклар иқлимлашиб ва маҳаллийлашиб, аввалги ватанлари б-н алоқдлари узилди. С.га аёлларга нисбатан эрлар кўпроқ борганликлари учун улар татар кизларига уйланганлар. Гарчанд бундам оилаларда туғилганлар ўзларини ўзбек деб юрган булсаларда, лекин, 20-а.нинг бошларига келиб уларнинг татарларга аралашиб жараёни кучайди. Шунга қарамай 1926 й.дагиумумхалқ рўйхати бўйича ўзбекларнинг сони 15.000 киши ҳисобланиб улар ўзларининг миллий номини сақлаганлар. Кейинги йилларда ўзбекларнинг татарларга аралашиб жараёни ниҳоясига етиб улар номи б-н юригилаб бундан бўлди.

Иқтисодиёти. Урушдан кейинги йилларда С.да Ангара ва Енисейнинг гидроэнергия ресурслари ўзлаштирилади бошлади. Иркутск, Братск ва Красноярск ГЭСлари қурилди. Абакан — Тайшет ва Тайшет — Лена т. й.лари, Туймазидан Ангарска нефть қувири ўтказилди. Москвадан Байкалгача борадиган Транссибирь т.й. магистрალი электрлаштирилди. Саха (Якутия)да олмос конлари топилди.

Ғарбий С.нинг шимолида нефть ва табиий газ захиралари аниқланди ва шу конлар асосида 19-а.нинг 60й.ларида, қисқа муддат ичида нефть ва газ саноатларига асос солинди.

Сда қора металлургиянинг Кузнецк к-ти ва Ғарбий Сибирь з-дини ўз ичига олган Збазаси вужудга келтирилди. Новосибирск, Иркутск, Красноярск ва б. шаҳарлардаги з-длар ғалла комбайнлари, тракторлар, трактор плуглари, радиоприёмник ва радиолалар, советкичлар, кир ювиш машиналари ишлаб чиқаради. Рангли металлургиянинг муҳим марказлари: Норильск, Белово, Новокузнецк, Красноярск, Братск, Шелухов. С. ва Узок, Шарқнинг қончилик саноати олмос, олтин, платина, нодир металллар, асбест, слюда, графит, дала шпати ва б.ни беради.

С.даги ўрмон саноати корхоналари-

да ёғоч, ёғочтахта, целлюлоза ишлаб чиқарилади. Россиядаги йирик ўрмон саноати мажмуалари Братск ва УстьИлим ҳамда Лесосибирскда, целлюлоза 3-ди Бай, ~ кальскда барпо этилди.

Экин майдонлари, асосан, С.нинг жан. қисмида. 1950 — 60 й.ларда С.да кўриқ ерлар ўзлаштирилди (Ғарбий С.да 7 млн. га дан ортиқ). Экин майд. 26,7 млн. гектар. С.да товар ғалла (асосан, бахори бугдой), гўшт, мол ёғи етказиб берилади. Чорвачилиқда крамол, куй ва эчки боқилади. Т.й. узунлиги 14 минг км [шундан ярми электрлаштирилган. Байкал—Амур магистрალი (БАМ) уз. 3145 км] мавжуд. Кувур йўллари (жумладан, Туймази — Ангарск) ва йирик денгиз портлари (Диксон, Дудинск, Игарка ва б.) курилган.

Ад.: Зиёев Х., Сибирь, Волга ва Урал бўйидаги ўзбеклар, Т., 2003.

СИБИРЬ ПЛАТФОРМАСИ - Шим.

Осиёнинг ўрта қисмида жойлашган қад. (рифейгача бўлган) йирик платформалардан бири. С.п. ғарбда Енисей водийси, шим.да Бирранга тоғларининг жан. чеккаси, шарқда Лена дарёси этаклари б-н чегараланади.

С.п.да архейпротерозойга оид бурмаланган кристалли фундамент ва уни қопловчи рифейфанерозой даврларининг чўкинди жинслари қатлами ажралиб туради. Шим. (Анабар массиви ва Оленек кўтарилмаси), жан.шарқ (Алдан қалқони) ва жан.ғарб (Байкал олди ҳамда Шарқий Саян чекка кўтарилмалари)да фундамент ер юзасига чиққан. С.п.нинг бошқа худудларида фундамент 10—12 км қалинликдаги чўкинди ётқизиклар б-н қопланган ва турии чуқурликка тушган блоклар системасига бўлинган. Ер пўстининг (Мохоровичич юзасига-ча) умумий қалинлиги 25—30 км дан (Виллюй ва Тунгусска синеклизаларида) 40—45 км га (Алдан қалқони ва жан.даги фундаментнинг чекка кўтарилмалари ҳамда Каннинг ер юзасига чиқиб калган жойларида) етади.

Фундаментда архей ва протерозой даврларига мансуб мутлақ ёши 2,3 — 3,7 млрд. йилга тенг кучли метаморфлашган кристалли жинслар (гнейс, кристалли сланец, амфиболит, чарнокит, мрамар) мавжуд. Чўкинди қоплам таркибида юқори токембрийдан антропогенгача ҳосил бўлган ётқизиклар бор. Рифей, кембрий ва ордовик даврларида ҳосил бўлган жинслар (чақиқ жинслар, карбонатли ва тузли қатламлар) кенг тарқалган. С.п.нинг энг сербар синеклизаси — Тунгусска синеклизаси карбон ва пермь даврларига мансуб терригенкўмирли ётқизиклар, юқори пермь, триас даврларига оид туфоген жинслардан иборат; синеклиза чеккаларида отқинди жинс жуда кўп. Иркутск букилмаси ҳамда қатор ботиқлар юра даври ётқизикларидан ҳосил бўлган. ЕнисейХатанга ва Лена букилмалари, Виллюй синеклизаси юра, бўр даврлари ва кайнозой ётқизикларидан таркиб топган.

С.п.га магматик тоғ жинсларини кенг тарқалиши хос бўлиб, траппли магматизм улардан энг ривожланганидир. Трапплар б-н Норильск мис никель конлари, Удоканда мисли кумтошлар, кимберлит найчаларида эса олмос конлари учрайди.

Платформа фундаментида жуда йирик темир конлари, слюдалар (флогопитлар), пьезокварц ва апатит конлари; чўкинди қопламда нефть, ёнувчи ва битумли сланецлар, газ, тоштуз, гипс, темир рудаси, фосфорит, марганец, магнетит рудалари, нодир металлар, графит, исланд шпати ва б. фойдали қазилма конлари бор. С.п. қоплам ётқизикларида дунедаги энг йирик кўмир хаззалари жойлашган. СИБИРЬ ХОНЛИГИ 15-а. охириларида ташкил топган давлат. 1495 й. Тюмень хони Ибок ўлдирилганидан кейин, унинг авлоди Тайбуғо Махмет (Махмудак) татар улуслари сиёсий иттифокига бош бўлди ва хонликни ўзининг асосий қароргоҳи — Сибирь (Қишлик) номи б-н атади. Волга бўйидаги Олтин Ўрда давлати ички ва ташқи урушлар орқасида заифлашиб ва парчаланиб кетди. Натижада бирбир-

ларидан мустақил Астрахон, Қозон, Сибирь ва б. хонликлар юзага келди. Уларнинг орасида С.х. энг чекка ва совуқ жой бўлиб ўрмонлар ва даре сувларига бой ўлка ҳисобланган. У ерда туркий тилли аҳоли яшаб чорвачилик, деҳқончилик ва хунармандчилик б-н шуғулланган. Хонликнинг пойтахти даставвал ҳоз. Тюмень ш. ўрнидаги Чингитура деган жой эди. Кейинчалик пойтахт Иртиш дарёси бўйидаги Қишлик (рус манбаларида — Искар) номи шаҳарга кўчирилган.

1555 й.да татар юқори табақа вакиллари Сибирь тахтини эгалладилар. Аммо, 1563 й.да шайбонийлар сулоласига мансуб Кўчумхон Бухоро хони Абдуллахон II нинг ҳарбий ёрдами туфайли тахтни қўлга киритади. Бухородан Сибирга ҳарбий қисм б-н бир қаторда савдогарлар ва дин пешволари бориб ўрнашдилар. Кўчумхон ўз қўли остидаги ерларда ўзбек дин пешволарининг бошчилигида ислом динини тарқатишга ҳаракат қилди.

Шу тарика С.х. Абдуллахоннинг таъсир доирасига тортидди. У ерга ўзбеклар бориб савдо ва деҳқончилик б-н шуғулландилар. Улар ҳокимиятни бошқаришга ҳам кўмаклашдилар.

Бухоро хонлигининг Сибирь б-н алоқани яхшилашга қаратилган ҳаракати бежиз бўлмаган. Сибирнинг Ўрта Осиё б-н сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалари чуқур тарихий даврлардан бошланиб кўп асрлар мобайнида давом этган. У ерда ўзбек газламалари, кийимбошлари ва б. молларига талаб катта эди. Ўз навбатида, Ўрта Осиёда Сибирнинг қимматли мўйналарига эҳтиёж зўр бўлган. Бухороликлар ислом динини тарқатиш воситаси б-н ҳам Сибирда ўзларининг мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилганлар. Хусусан, нақшбандия тариқатининг 361 кишидан иборат муридлари Сибирга бориб ислом динининг тарқалишига асос солганлар. Бу ишда Оқилабиби, Анипабиби, Хадичабиби, Солиҳабиби ва б. ўзбек аёллари ҳам қатнашган. 1581 й.да Ермак ва Кўчумхон аскарлари уртасида жанг бўлиб Ермак

пойтахт Искарни эгаллайди. Шундан кейин ҳам улар ўртасидаги урушлар давом этиб улардан бирида Ермак ҳалокатга учрайди. Аммо, хонлик 1598 й.да рус қўшини томонидан тамомила босиб олиниб Сибирь Россияга кўшиб олинади.

Ад.:Зияев Х., Сибирь, Волга ва Урал бўйларидаги ўзбеклар, Т., 2003.

Ҳамид Зиёев.

СИБИУ — Руминиянинг марказий қисмидаги шаҳар. Сибю жудеци (вилояти) нинг маъмурий маркази. Аҳолией 169,6 минг киши (1998). Транспорт йўллари тугуни. Машинасозлик (хусусан, оғир ва транспорт машинасозлиги, станоксозлик ва приборсозлик), кимё, парфюмериякосметика, ёғочсозлик, тўқимачилик (матолар, трикотаж, гилам), кўнпойабзал, полиграфия, озик-овқат саноати корхоналари, музейлар бор. Туризм ривожланган. Меъморий ёдгорликларидан 13—18-а.ларда қурилган черков, сарой, миноралар сақланган.

СИБОЙИ, ЮсуфасСибойи (1917.10.6 — Қоҳира — 1978) — араб ёзувчиси, МАР жамоат арбоби. Олий ҳарбий маълумот олган. Осиё ва Африка халқлари бирдамлиги ташкилотининг (1958 й.дан) ҳамда Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари уюшмаси доимий бюросининг (1958 й.дан) бош қотиби. Миср ёзувчилар уюшмасини бошқарган ва маданият вазири бўлган (1973 й.дан). Ҳалқаро «Нилуфар» жур. бош муҳаррири. Асарлари 1947 й.дан нашр этила бошлаган («Шарпалар» ҳикоялар тўплами ва «Азроилнинг ноиб» романи). Ҳоз. турмуш мавзуларидаги 50 га яқин китоб, жумладан, «Тарсакилар ва бўсалар» танқидий мақолалар тўплами (1959), «Биз ёлғиз эмасмиз» (1959), «Ҳаёт кўз очиб юмгунча ўтади» (1973) романлари муаллифи. «Даврдан кучли» пьесаси (1966) Асвон тўғони қурилишига бағишланган. С.нинг бир қанча асарлари экранлаштирилган, хорижий тилларга таржима қилинган. ЖолиоКюри номидаги Тинчлик медали

(1960) ҳамда халқаро «Нилуфар» мукофоти (1974) б-н тақдирланган.

СИБОРГ (Seaborg) Гленн Теодор (1912.19.4, Ишпеминг, Мичиган штати — 1999) — америкалик физик ва кимёгар, АҚШ Миллий ФА аъзоси (1948). Лос-Анжелес ун-тини тугатган (1934). Калифорния ун-тида ишлаган (1937 й.дан; 1945 й.дан проф., 195861 й.дан президенти). 1942—46 й.ларда Чикагодаги Металлургия лаб.сида, 1954—61 ва 1971 й.дан Берклидаги Радиацион лаб.нинг иккинчи директори. 1961—71 й.ларда АҚШ атом энергияси бўйича комиссия раиси. Илмий ишлари радиокимё, ядро кимёси ва ядро физикасига оид. Э. Макмиллан б-н ҳамкорликда плутонийни синтез қилган (1940—41), бошқа олимлар б-н ҳамкорликда америций, кюрий (1944), берклий (1949), калифорний (1950), эйнштейний (1952), фермий (1953) ва менделеевийни (1955) очган. Кейинги йилларда анча оғир элементларни синтез қилишда иштирок этган. Нобель мукофоти лауреати (1951; Э. Макмиллан б-н ҳамкорликда).

СИВАЛИК, Олд Ҳимолай тоғлари — Ҳимолай тоғлари системасидаги нисбатан пастрок тизмалар, Ҳиндистон ва Непал худудида, ПирПанжал ва Маҳабҳарат тизмалари оралиғида, кенг маънода — Ҳимолай тоғларининг Кашмирдан Тиста дарёсигача бўлган қисмининг жан. чекка қисми. Шим.ғарбдан жан.шарққа 1700 км масофага чўзилган параллел тизмалардан иборат, энг баланд жойи 2591 м. Катта Ҳимолай тоғларидан водийлар б-н ажралган. Қумтош, конгломератлардан тузилган. Ён бағирлари дарёлар б-н ўйилган. Тропик ўрмонлар ўсади. Чой плантациялари бор.

СИВАР, Сибир — Хитой манбалари (мил. 2—5 а.лар)да «теле» (турк сўзининг айна замондаги хитойча талаффузи) деб номланган 44 та турк қабилаларидан бирининг номи. Хитой манбаларида супи

деб аталади. Турк хоқонлиги ташкил топгунча бўлган 2 асрдан ортиқ давр давомида адиз, хазар, булғор, бижанак, куғой, басмил, кипчоқ, емак каби қабилалар б-н бирга ҳоз. Шим. ва Ғарбий Қозоғистон худудида яшаган. Турк хоқонлиги ташкил топгандан сўнг унинг фуқаролигига ўтиб турк деб атала бошланган.

СИВАС — Туркиянинг марказий қисмидаги шаҳар. Сивас элининг маъмурий маркази. Аҳолиси 250,3 минг киши (2000). Қ.х. (донли экинлар, чорвачилик) р-нининг савдо маркази. Вагонсозлик, цемент, озиқ-овқат, ёғочсозлик саноати корхоналари мавжуд. Гилам тўқилади. ун-т бор. С.нинг қад. номлари Кабира, Диасполис, Себастья. 4-а. охирларидан — 11-а.нинг 2-ярмигача Византия таркибида бўлган. 11 — 14-а.ларда Салжукийлар, хусусан, 12-а. охири — 14-а. бошларида Кўния султонлиги қўл остида бўлган. 14-а.дан Усмонли турк салтанати таркибида.

СИВУЧ (Eumetopias) — қулоқди тюленлар уруғи. Битта тури — сивуч (*E. jubatus*) Тинч океан илик сувлари ва субарктика қисмида тарқалган. Курил, Командор ва Россиянинг б. ороллари, Камчатканинг шарқий соҳилларида учрайди. Уз. 385 см гача, вазни 1120 кг гача. Жуни дағал, тўқсарикдан кулранг гача. Балиқлар ва моллюскалар б-н озикланади. Бир неча юзтадан пода бўлиб яшайди. Езда дам олиш учун қояли соҳилларга чиқади. Полигам (қ. Полигамия). Урғочилари хар йили битта бола туғади. Бўғозлик даври 1 йилгача, 3—8 ёшда балоғатга етади. Териси, ёғи, гўшти учун овланади. Сони жуда камайиб кетганидан ҳозир овлаш ман этилган.

СИВУШ МОЙИ — хом этил спиртни ректификация қилиш жараёнида ажралиб чиқадиган мойсимон суюклик. Бу усулда спиртдан 0,4—0,6% См. ажратиб олинади. Зичлиги 830—840 кг/м³ (20°да), ранги очсарикдан қўнғирқизилгача, хиди

қўланса, нафас йўли шиллиқ пардаларига таъсир этади. Кимёвий таркиби, асосан, амил ва изоамил (68—80%), изобутил (16—25%), нормал пропиол, шунингдек, оз микдорда гексил спирт, эркин ёғ кислоталари, эфирлар, фурфурол, терпенлар ва терпенгидратлар аралашмасидан иборат.

С.м.нинг кўп қисми сутдаги ёғ микдорини аниқлашда аввал қўлланган амил спирти ўрнида реактив сифатида ишлатилади. Амил ацетат и.ч.да амил, изоамил, изобутил ва б. спиртлар олишда қўлланади. См. захарла.

СИГБАН, Зигбан (Siegbahn) — отаўғил швед физиклари: Карл Манне Георг (1886.3.12, Эребру — 1978.24.9, Стокгольм) — швед тадқиқотчифизиги, ядро спектроскопияси асосчиси. Швеция Қиролик ФА аъзоси (1922 й.дан), Лондон Қиролик жамияти аъзоси (1933 й.дан). Лунд ун-тини тугатгач (1911), шу ун-тда ишлаган (1920 й.дан проф.). Упсала ун-ти проф. (1924—37), Нобель физика ин-ти (Стокгольм) директори (1937—64). Илмий ишлари рентген спектроскопияси, ядро физикаси ва ядро спектроскопиясига оид. Биринчи марта рентген нурлари дисперсиясини аниқлаган ва уни ўлчаган. 1 мм да 1800 бўлимли дифракцион панжарани ясаган ва унинг ёрдамида юмшоқ рентген нурларни ўлчаган. Деярли барча кимёвий элементларнинг рентген спектрини ўрганган ва янги спектрал чизикларнинг катта микдорини аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1924). Кай Манне (1918.20.4, Лунд) — шведфизиги. К. М. Г. Сигбаннинг ўғли. Упсала ун-тини тугатган (1939), Упсала ун-ти проф. (1954 й.дан). Илмий ишлари ядро ва фотоэлектрон спектроскопиясига оид. Кимёвий тадқиқ учун электрон спектроскопия усулини ишлаб чиққан. Нобель мукофоти лауреати (1981).

СИГИЗМУНД I (13681437) «Мукаддас Рим империяси» императори (1410 й.дан), 1387—1437 й.ларда

Венгрия қироли, шунингдек, 1419—21, 1436—37 йларда Чехиянинг Люксембурглар сулоласидан бўлган қироли; Рим папаси б-н гусчиларга қарши курашга раҳбарлик қилган.

СИГИЗМУНД II Август (152072) Польша қироли (1547 й.дан; 1530 й. тож кийдирилган), Литванинг Ягеллонлар сулоласидан бўлган улуғ князи (1529 й.дан). 1558—83 й.лардаги Ливон уруши қатнашчиси. С. II даврида 1569 й.ги Люблин унияси имзоланган.

СИГИР — бузоклаган урғочи қорамол. Урғочи бузоқлар зотига ва ўсишига қараб 18—20 ойлигида ғунажин бўлиб етишади ва қочиришга қўйилади. Бўғозлик даври ўртача 282—285 кун. Ғунажинлар тукқанидан кейин С.лар гуруҳига киритилади. С.лар, асосан, сут ва бузоқ олиш (подани тўлдириш) учун бокилади. Уларнинг соғим даври 300—305 кун. Ўзбекистонда бокиладиган қизил чўл, бушуев, қораола, швиц зотли С.лар бир йилда 3000—6000 кг ва ундан кўп сут беради. С.лар ўртача 20 (баъзан 35) йил яшайди. Хўжаликларда С.лардан 5—6, айрим сермахсул, ўртача йиллик соғими 9—12 минг кг бўлган рекордчиларидан 9—10 марта туғишига қадар фойдаланилади. Қисир қолган, қариган, нуксонли С.лар семиртириб гўштга топширилади.

СИГИР ЙИЛИ — мучал йили ҳисобида иккинчи йил номи (қ. Мучал).

СИГИРҚУЙРУҚДОШЛАР (Scrophulariaceae)—икки уруғпаллалилар синфига мансуб ўсимликлар оиласи. Кўпчилиги ўт ва ярим бута, айримлари бута ва дарахт (дарахтсимон турлари тропик ва субтропик районларда учрайди). Тўпгули шингилсимон, рўваксимон. Гуллари хар хил, чангчилари 2—5 та, уруғчиси битта. Тугунчаси икки уяли. Кўпчилигининг меваси кўсакча. 5000 дан ортиқ тури (300 та туркуми) бор. Ак-

сарияти ўрта минтақаларда тарқалган. Ўзбекистонда 25 туркумга мансуб 226 тури бор. Баъзилари экинлар орасида бегона ўт сифатида усади. Кўпчилиги захарли бўлгани учун моллар емайди. Ангишвонагул, сигиркуйрук ва б. тиббиётда ишлатилади. Аждаргул, итбинафша манзарали ўсимлик сифатида ўстирилади. Ўзбекистоннинг адир ва тоғ ён бағирларида тарқалган сигиркуйруkning бўйи 60—150 см, барглари бандсиз, меваси ва пояси тук б-н копланган, сариқ шингилсимон тўпгулли, меваси кўсакча. Июндан сентябргача гуллайди. Сигиркуйруkning мол емайди. Таркибида сапонин ва С витамини бор. Баргидан тайёрланган қайнатма халқ табобатида жароҳатни даволашда ишлатилади.

СИГНАЛ (лот. *signum* — белги) — 1) ахборот, маълумот ва б.ни муайян масофага узатиш учун ишлатиладиган шартли белги. Механик, иссиқлик, ёруғлик (мас, сфетофор С), электр, электромагнит, товуш ва б. турлари бўлади. «С.» тушунчаси кибернетика фанида аниқ ифодалаб берилди. Шунга кўра, аниқ бир ҳодиса тўғрисидаги ахборотни элтувчи С. 4 таркибий қисм бирлигидан иборат. Булар: С.нинг физик воситаси (элтувчиси), С.ни ифодалаш шакли (синтаксис); интерпретация мазмуни (семантика); айти бир С.га ҳар хил маъно бериш қоидалари (прагматика). С.ларни ўзгартириш ва узатишга оид умумий қонуниятларни информация назарияси ўрганади; 2) геодезияда триангуляция пунктларида ўрганиладиган ёғоч ёки металл белги (минора). Бир минорадаги С. иккинчисидан кўриниб туриши керак. Жойларда бурчак ўлчаш пайтида теодолитни ўрнатиш ва б. геодезик ўлчаш ишлари учун қўлланади (яна қ. Геодезик пункт).

СИГНАЛИЗАЦИЯ — диққатни жалб қилиш, хабар ёки буйруқ, бериш ва икки томонлама гаплашишда сигнал узатиш учун ишлатиладиган шартли

белги, қурилма ва мосламалар мажмуи. Вазифасига қараб, авариянинг олдини олиш, чақириш, буйруқ бериш, ўт ўчириш, кидириш, огохлантириш учун мўлжалланган С.ларга бўлинади. Сигнал қурилмалари. механик, гидравлик, пневматик, электр ва радио тизимлар б-н ишга туширилади. Сигналларни электр орқали узатиш усули кенг тарқалган. У автоматик воситалар б-н бажарилади; визуал ёки акустик хиллари бор. Визуал Ста лампочкали таблонинг ёниши, мнемосхем ад а авария юз бериши мумкин бўлган участка тасвирининг ёритилиши ва б. киради. Авариянинг олдини олиш учун, кўпинча, ёнибўчадиган қурилмадан фойдаланилади. Акустик сигналлар сифатида сирена, қўнғирок, гудок ишлатилади.

СИГНАТУРА (лот. *signo* — белгилайман, кўрсатаман) (матбаада) — 1) китобдаги ҳар бир босма табонинг тартиб рақами. Унинг 1 ва 3бетларига ёзилади. Китоб варақларини тартибга солиб тикиш (жузлаш)да фойдаланилади; 2) литеранинг пастки қисмидаги ўйик. Унинг терилган қаторга тўғри тушишини текшириш имконини беради; 3) врач ёзиб берган дори рецептининг нусхаси. Дори-хонада дорига қўшиб берилади.

СИГНАТУРА (математикада) — иккинчи даражали бир ҳадли кўпҳад (квадратик форма)нинг сонли ифодаси.

СИДИҚ МУҲАММАД - Балх хони (1683—85). Аштархонийлараян. Субҳонқулихоннинг ўғли. Ақаси Абул Мансурхонга қарши уюштирилган фитнага бош бўлиб, тахтни эгаллаган (1683 й. авг.). С. М. га қарши бир қанча кўчманчи қабилалар (минг, қўнғирот, олчин ва б.) сардорлари бош кўтарганлар. СМ. Шибирғондаги минг қабиласи исёнини шафқатсиз суратда бостирган. Балхга қайтишда Баде мирохур бошчилигидаги қўнғиротлар унга ҳужум қилишган, бироқ мағлубиятга

учрашган. СМ. ўзи сафардалигида Балх вилоятига бостириб кирган Баёт қора тўксабо бошчилигидаги олчинларни тормор қилиб Хўжа Хайронгача уларнинг кишлокларини талонторож қилган. 1686 й. окт. — нояб.да Субҳонқулихон Балхга қўшин торган. Бунга сабаб Хоразмдан Анушахон Бухорога қўшин тортиб келиб Самарқанд ва Шаҳрисабзни эгаллаган чоғда Субҳонқулихон ўғлидан мадад сўраган. СМ. Балх ва Бадахшон қўшини б-н Калифгача келиб, отасига ёрдамга озгина лашкар юборган, бу лашкар ҳам аслида ёрдам учун эмас, балки вазиятни аниқлаш мақсадида юборилган эди. СМ., Калифда бир неча кун тургач, Анушахоннинг Самарқандни олгани ва Бухорони қамал қилганидан хабар топгач, Балхга қайтиб кетган. Субҳонқулихон шунда Махмудбий оталиқдан ёрдам олиб Анушахонни қувиб юборган (1683). Субҳонқулихон қўшини Калифдан ўтиб Хонободда тўхтаган. СМ. Балх мудофаасига шайланган. Отаси СМ.ни қон тўкмасдан ҳийла б-н даф этишга аҳд қилган. Шу мақсадда Балхга Муҳаммад Юсуф хожа нақшбандийни элчи қилиб жўнатиб, яхши ният б-н келаётганини билдирган. Хожа Самандар Термизийнинг ёзишича, отабола ўртасида узоқ музокаралар бўлган. Ниҳоят Балх аркига кирган Субҳонқулихон зудлик б-н СМ.ни банди қилиш ва уни қатл этишга фармон берган. Субҳонқулихон Балх тахтига Муҳаммадҷон оталиқ юзни белгилаб, 1687 и. март ойининг бошларида Бухорога қайтиб келган.

Ад.: Ахмедов Б., История Балха, Т., 1982.

СИДЕРАТЛАР (франц. sideration) — тупроқ унумдорлигини ошириш мақсадида тупроққа қўшиб ҳайдаб юбориладиган экма ўсимликлар (қ. Кўкат ўғит).

СИДЕРИК АЙЛАНИШ ДАВРИ (лот. sidus — юлдуз, осмон ёритқичи); юлдуз даври — сайёраларнинг Қуёш

атрофини бир марта тўла айланиб чиқишида ўтган вақт (қ. Синодик айланиш даври).

СИДЕРИК ЙИЛ — Қуёшнинг осмон сферасида юлдузларга нисбатан кўринма ҳаракатида 2 марта кетма-кет бир хил вазиятдан утиши оралиғида ўтган вақт, яъни Ернинг Қуёш атрофида тўлиқ бир марта айланиш даври. У 365,25636 ўртгача қуёш суткасига тенг.

СИДЕРИК ОЙ — Ойнинг осмон сферасидаги кўринма ҳаракати давомида 2 марта кетма-кет битта вазиятдан (юлдузларга нисбатан) ўтиши орасидаги давр. Ой ҳаракатининг нотекислиги туйфайли Со. доимий бўлмай, бир неча соатгача ўзгариб туради. Ойнинг осмон сферасида тўлиқ битта айлана ҳосил қилиш учун керак бўлган давр 27,321661 сутка (27rff07*43ml 1,5s) га тенг.

СИДЕРИТ (юн. sideritis — темир) — карбонатлар синфига мансуб минерал. Синоними — темир шпати. Кальцит гуруҳидаги темир карбонати. Кимёвий формуласи $FeCO_3$. Таркибида 62% FeO , 38% CO_2 бор. Табиатда $FeCO_3$ — $MnCO_3$; $FeCO_3$; $MgCO_3$; $FeCO_3CaCO_3$ ва $FeCO_3$ — $CoCO_3$ каби изоморф қаторларни ташкил этади. Кристаллари ромбоэдриқ, призматик ва таблеткасимон бўлади. Кристалл структураси анкеритникига ўхшаш. Агрегатлари донали оолитли, тупроқсимон; қизғишжигарранг, сарғиш ва яшилсимон қулранг. Нураганда тўқ кўнғир рангга ўтади. Қаттиқлиги 4—4,5; зичлиги қарийб 4 г/см³. Шишасимон ялтироқ, қиздирилганда $NaCl$ да эрийди. Катод нури таъсирида ёрқин пушти рангга товланади. Гидротермал, метаморфик ва чўқинди йўллар б-н тикловчи геокимёвий шароитларда ҳосил бўлади. Муҳим темир рудаси ҳисобланади. Ўзбекистоннинг деярли барча рудали р-нларида учрасада, амалда ишлатилмайди.

СИДЕРОФИЛ ЭЛЕМЕНТЛАР (юн. sideros — темир ва phileo — ёқтираман) — В.М. Гольдшмитнинг элементлар геокимёвий таснифидаги кимёвий элементлар гуруҳи. Буларга Fe оиласи ва жами 11 элемент (Co, Ni, Mo, Ru, Rh, Pd, Rd, Re, Os, Ir ва Pt) киритилган. Сидерофиль гуруҳидан ташкари халькофил, литофил ва атмофил элементлар гуруҳдари ҳам ажратилган. Ҳоз. вақтда ҳар бир элемент нафақат маълум битта, балки турли даражадаги барча геокимёвий хусусиятларга эга ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб қайд этилган гуруҳлар қаторига биофил, гидрофил, нейтрал (бетараф) галогенофиллари кўшилди. У ёки бу геокимёвий хусусиятларни намоён бўлиши элементнинг қандай табиий шароитдалигига боғлиқдир. Мас, олтин деярли барча геокимёвий хусусиятларга эга бўлиб қолмай, балки тубдан фарқланувчи — сидерофилдан тортиб то атмофил генетик турдаги концентрациялар (йиғилмалар, бирикмалар) қосил килади.

СИДИБАЛАББОС — Жазоирнинг шим.ғарбий қисмидаги шаҳар. Оран вилоясида. Аҳолиси 152 минг кишидан зиёд. Қ.х. (донли экинлар, тоқзор, зайтунзорлар) р-нининг савдосаноат маркази. Озиқовқат, кўнпойабзал саноатлари ривожланган. Қ.х. машиналари ва жиҳозлари ишлаб чиқарилади. Тайёр қисмлардан радио ва телевизор йиғиш корхоналари бор.

СИДИҚБЕКОВ Тугалбой [1912.1(14).5, Кенсу тумани —1998, Бишкек] — Қирғизистон халқ ёзувчиси (1968). Қирғизистон ФАакад. (1954). Илк шеърлар тўплами — «Кураш» (1933). «Баҳодирлар» (1936), «Инсонга» (1969), «Довонда» (1980) шеърый китоблари, «Кебекнинг ўлими» (1935), «Хасис ота» (1940) дostonлари бор. Романларида қишлоқ ҳаёти («КенСу», 1—2китоб, 1937—38; қайта нашри — «Тоғлар орасида», 1958), қирғиз халқининг фронт ортидаги қаҳрамонона меҳнати («Замонамиз кишилари», 1948) ҳикоя қилинган.

«Аёллар» трилогиясида (1—2, 1962—66) қирғиз аёлларининг жамиятда тутган ўрни ва роли, уларнинг жўшқин фаолияти акс этган. «Бўронда», «Дўстлик», «Дугоналар» ҳикоялар тўплами (1949) ва «Тоғ болалари» (1953), «Тенгдошлар» (1977) романлари муаллифи. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Замонамиз кишилари, Т., 1951; Тоғ болалари, Т., 1954; Тоғлар орасида, Т., 1961; Исповедь Букентай [роман], М., 1980.

СИДНЕЙ, Сидни — Австралиянинг жан.шарқий қисмидаги шаҳар, Порт-Жексон қўлтиғининг ҳар икки соҳилида. Мамлакатнинг савдомолия маркази. Янги Жан. Уэльс штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 4,04 млн. киши (1999), аҳоли сони бўйича мамлакатда 1-ўринда. Мамлакатнинг йирик иқтисодий маркази, бош порти. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Транспорт, электротехника машинасозлиги, радиоэлектроника, кора ва рангли металлургия, нефтни қайта ишлаш, кимё, тўқимачилик, полиграфия, озиқ-овқат, қоғоз саноати корхоналари мавжуд. Саноат корхоналари, асосан, қўлтиқдан шим.да ва шаҳар атрофларида, молиявий муассасалар эса жан.да жойлашган. Қўлтиқнинг ҳар икки соҳили равоқли кўприк (уз. 2 км) орқали боғланган. Метрополитен қурилган. ун-т (1850), консерватория, расадхона, кутубхоналар, Австралия, геол., амалий санъат музейлари, бадий галерея, опера ва б. театрлар, ҳайвонот боғи бор. Шаҳарга 1788 й.да инглизлар томонидан асос солинган ва Англия ички ишлар вазири номи б-н Сидни деб аталган.

СИДНЕЙ УНИВЕРСИТЕТИ - Австралиянинг энг қад. ва йирик ун-ти. 1850 й. ташкил этилган. Қ.х., меъморлик, гуманитар фанлар, иқтисодиёт, ҳуқуқшунослик, муҳандислик иши, тиббиёт, стоматология, ветеринария бўйича мутахассислар тайёрлайди. Расадхонаси,

кутубхонаси (2 млн.га яқин асар) бор. 19 мингдан ортиқталаба таълим олади.

СИДОН — Финикиядаги шаҳар-давлат. Ўрта денгизнинг шарқий соҳилида жойлашган (ҳоз. Ливандаги Сайда ш.). Мил. ав. 4минг йилликда барпо этилган. Мил. ав. 2—1минг йилликда халқаро савдонинг йирик маркази; Финикияда гегемонлик қилиш учун Тир б-н кураш олиб борган.

СИДРА, Катта Сирт — Ўрта денгизнинг Ливия қирғоқлари яқинидаги кўлтик. Уз. 115 км, эни киравериш жойида 465 км. Энг чуқур жойи 1374 м. Сув ҳар ярим суткада кўтарилади (бал. 0,4 м). С. соҳилида Бинғози, МарсаалБрейга, АсСидар портлари жойлашган.

СИДҚИЙ ХОНДАЙЛИҚИЙ (тахаллуси; асл исм-шарифи Сирожиддин Махдум Мирзоҳидохунд ўғли) (1884 — ҳоз. Бўстонлик тумани Хондайлик қишлоғи — 1934) — шоир, хаттот, таржимон. Араб, форс тилларини ўрганган. Хаттотликка қизиққан, замонасининг машҳур қилқалами Муҳаммад Шохмурод котиб (1850—1922)га шогирд тушган. С. тош йўниб, унга ишлов бериш, турли безаклар тушириш, суратлар ишлаш, муҳр ясаш б-н ҳам шуғулланган. Айни пайтда шеър машқ қилган. Шоир сифатида шаклланишида Камийнкнт хизмати катта бўлган. У бошлиқ адабий давраларда фаол иштирок этган. Илк шеърларини «Шухрат», «Шеван» (нола, фиғон) тахаллуслари б-н ёзган («Тухфаи Шавкат», 1913; «Савғоти Шавкат», 1914 — тўпламлар). Кейинроқ барча асарларини С.Х. тахаллуси б-н чоп эттирган. Лирик шеърларида мумтоз адабиётимиздаги ҳаётий, инсоний муҳаббат, одамийлик сингари яхши анъаналарни давом эттирган. Поэтик меросининг салмоқли қисмини ҳажвиёт ва ижтимоий шеърлар ташкил қилади. Ижтимоий-сиёсий шеърлари эса даврнинг муҳим воқеаларига бағишланган («Муҳораба», «Яшасун ёшлар», «Тоза хуррият» ва б.).

Мардикорлик воқеалари ҳақида асарлар ёзган [«Рабо(т)чилар намоиши». «Рабо(т)чилар келиши», 1917].

С.Х.нинг «Русия инқилоби» достони (1917, март) Русия инқилоби воқеаларини кенг эпик планда тасвир этувчи дастлабки асар. Достоннинг ҳажми 1502 мисра. Шундан 72 мисраси форс-тожик тилида, қолгани ўзбекчада ёзилган. Воқеалар 23 фев. — инқилобнинг биринчи куни тасвиридан бошланади, сўнг кунмакун берилади. С. Х. Февраль инқилобини кучок очиб қарши олсада, унинг натижаларидан қаноатланмаган. Достон инқилобдан кейинги шароитни жиддий ва атрофлича таҳлил этиш, барчани бирликка, ҳамжиҳатликка чорлаш б-н яқун топган. Бу ғоя «Умиди иттифок» (1918) таржибандида давом этади. С. Х. «Тазкираи имоми Аъзам», «Сад иршоди мулла Сидқий Хондайлиқий» («Мулла Сидқий Хондайлиқийнинг юз насихати»), «Мезони шарият» (1915, 1917, 1992), «Зарбулмасали Сидқий», «Ҳолоти Сидқий» каби насрий асарлар ҳам ёзган. Уларнинг кўпчилиги динийахлоқий мавзуда. «Ҳикояи лағифа», «Баҳром ва маликаи Гуландом», «Ажойиб улмахлукот», «Ўғри ва кози», «Бўстон» (Саъдий) каби асарларни таржима қилган. С. Х. кўчирган девон, баёз ва рисоалар, ясаган муҳрлари нусхалари, тошлавҳалар ҳамда чизган Тўйчи Ҳофиз ва Тавалло суратлари хусусий ва давлат ку' губхоналарида, шунингдек, 20 дан ортиқ босма ва к^;лэзма асарлари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида сақланади (Р7629), 7631, Р—7629—III).

«Ас: Навбахор, Т., 1984; Танланган асарлар, Т., 1998.

Ад.: Муродов А., Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан, Т., 1971.

Бегали Қосимов.

СИЕНИТ (Syene — Сиена, қад. Мисрдаги Сун ш., ҳоз. Асвон) — интрузив магматик тоғ жинси; асосан, ишқорли дала шпатларидан (60—90%) ҳамда бир ёки бир неча рангли минераллардан (энг

характерлиси амфибол, 10—12% гача) ташкил топган кварцсиз, бутунлай кристалланган тоғ жинси. Одатда, кам микдорда плагиоклаз (олигоклаз, андезин) учрайди. С.ларда баъзида 5% гача акцессор минераллар (апатит, сфен, циркон, магнетит) бўлади. Ишқорларнинг микдорига қараб С.лар 3 гуруҳга — нормал ва юқори ишқорли ҳамда ишқорли С.ларга бўлинади. Структураси тўлиқ кристалли ва текис донали ёки порфирсимон. Агарда нефелин қатнашса тоғ жинси нефелинли С, кам микдорда кварц бўлса кварцли С бўлади. Ишқорий дала шпатларига (ортоклаз ва б.) нисбатан плагиоклаз микдори юқори бўлган ҳолда тоғ жинси Сдан сиенитдиорит ва монцонит орқали габброга ўтади (асосли плагиоклазга боғлиқ). Зичлиги 2600—2800 кг/м³. Рангли минералларни ортиши б-н нормал С меланократли С.га ва яна шонкинитга айланади. Безак тоши сифатида ва қурилишда ишлатилади.

СИЁБ МАКОНИ — Самарқанд шаҳридаги Сиёб анҳори чап қирғоғида жойлашган сўнгги палеолит даврига оид қароргоҳ. Ўзбекистон ФА нинг археологик экспедицияси томонидан топилган (1969). С.м.ни қазиш натижасида бир неча жойдан сўнгги палеолит даврига оид кўпгина тош қуроллар чиққан. Улар, асосан, 2 гуруҳга бўлинади: 1 гуруҳ қуроллари сарғиш, оқ, жигарранг ва қўқ рангли чакмоқтошлардан тайёрланган; 2 гуруҳга мансуб тош қуроллар, асосан, диоритдан йирикроқ қилиб ясалган. С.м. тош қуролларининг кўпи призматик ва б. шаклдаги нуклеуслардан уриб, учириб олинган тош парчалардан тайёрланган. С.м.нинг асосий қуроллари: турли хилдаги пичоқсимон тош кескичлар, тош қирғичлар, ботиқ тиғли қуроллар ва б.

СИЁВУШ (Авестода Сиёваршан, Сиёвахш — «қора от») — «Шоҳнома» эпоси қахрамонларидан бири. Каёнийлараан. Ўрта Осиё халқларининг мифологик тасаввурларига кўра, Куёшга тенг қилиниб,

умри сўнаётган ва қайта тирилаётган маъбуд рамзи. Бегунийга кўра, Хоразмда ҳукм сурган африғийлар шажараси Сдан бошланган. Хоразмда мил. 1—7-а.ларда зарб этилган тангалардаги чавандоз сура-ти айрим тадқиқотчилар (С.П.Толстов ва б.) томонидан С.нинг тасвири деб қабул қилинган. «Шоҳнома»га кўра, С Кайковуснийг ўғли бўлиб, уни баҳодир Рустам тарбия қилган. Ўғай онаси Судоба С.га шахвоний меҳр қўйган, бироқ ундан рад жавобини олгач, С.ни ўзининг номусига тажовуз қилганликда айблаган. Бироқ С. гулхан синовидан ўтиб ўзини пок, айбисизлигини исбот қилган. Шундан сўнг С. Турон подшоси Франграсан (Афросиёб) хузурига борган. Афросиёб дастлаб уни яхши қабул қилиб, қизи Фарангисни берган, сўнгра маккорлик б-н уни ўлдирган. С.нинг қасоскори сифатида ўғли Кайхусрав Туронга отланган. С. Ўрта Осиё халқлари орасида катта шуҳрат қозонган. У ҳақида қиссалар, қўшиқлар (Бухорода С.га бағишланган туркум қўшиқлар Кини С — «С учун қасос» ёхуд «Муғлар йиғиси») деб аталган), халқ афсоналари тўқилган. Нишопурийнинг ёзишича, ўлдирилган С. жасади Бухоронинг шарқий дарвозаси (Гўриён) олдига кўмилган. Ҳар йили Янги йил куни куёш чикқунига қадар ҳар бир эркак С.га атаб хўроз сўйиши лозим бўлган. Аждарҳо да-рахтининг муми «С. қони» деб аталади.

Эдвард Ртвеладзе.

СИЁВУШИЙЛАР — ўзларини Сиёвуш авлоди деб ҳисоблаган қад. Хоразм шоҳлари. 1940 й. Тупроққалъадан топилган қумуш танга Хоразм С.ининг энг қад. тангаси ҳисобланади (мил. ав. 2-а.). Танганинг олд томонида сокол қўйган шоҳнинг боши ва ғалаба маъбудаси — Никанинг тасвири туширилган. Танганинг орқа томонида чавандоз ва С.нинг Сиёвушийлар тангаси. Д[^]тамғаси туширилган. С. рамзлари туширилган тангалар мил. 8-а.га қадар муомалада бўлган.

Ад.: Толстов С. П., По следам древнехорезмийской цивилизации, М.—Л.,

1948.

СИЁЛКАТ — Покистоннинг шим. шарқий қисмидаги шаҳар, Панжоб вилоятида. Ҳиндистон чегарасига яқин. Аҳолиси 417,6 минг киши (1998). Йирик савдосаноат маркази. Транспорт йўллари тугуни. Машинасозлик (электротехника) ва металлсозлик, тўқимачилик, озиқ-овқат, кўнпойабзал саноати корхоналари бор. Тиббиёт (жаррохлик) ва мусика асбоблари, спорт анжумлари ишлаб чиқарилади. Хунарамандчиликда металл идишлар тайёрланади, гилам тўқилади, ёғоч ва металл ўймакорлиги ривожланган. Сда сикҳ динига асос солган Гуру Нанакнинг мақбараси ва б. меъморий ёдгорликлар сақланган.

СИЁМ ҚЎЛТИГИ - Жан. Хитой денгизидаги қўлтик. Малакка ярим ороли б-н Ҳиндихитой ярим оролининг жан.шарқий қисми ораллигида. Уз. 720 км, эни киравериш жойида 400 км чамасида. Энг чуқур жойи 70 м. Сув кўтарилиши ҳар ярим суткада такрорланади (бал. 4 м). С.қ.га МенамЧаоПрая дарёси қуйилади. СИЁСАТ— давлатни бошқариш санъати. С. турли ижтимоий-сиёсий интлар, ижтимоий қатламлар, табака ва гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар б-н боғлиқ. Унинг моқиятини давлат ҳокимияти шакллари, уни амалга ошириш ва бошқариш ташкил этади. С. кенг маънода жамиятнинг сиёсий тизими, сиёсий ҳаёти, давлат ҳокимияти, унинг ички ва ташқи фаолияти, сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатларнинг ҳокимиятга муносабати, уни бошқаришда сиёсий манфаатларни амалга оширишнинг устувор йўналишларини ўзида ифода этади. Шунга кўра адолатли ва адолатсиз, холис ва нохолис, инсонпарвар ёки инсон манфаатларига зид С, демократик ва авторитар С. кўринишларини бошқарувда кузатиш мумкин.

Кддимда С.га жамият ва шаҳар-давлат (полис)ни бошқариш тўғрисидаги фан (Платон ва Аристотель) сифатида ка-

ралган бўлса, ҳоз. вақтда С. деганда давлатни бошқаришнинг вазифа ва максادلари ҳамда бу максادلарни амалга ошириш учун мавжуд ёки зарур бўладиган ижтимоий-сиёсий интлар, жамоат бошқаришдаги иштироки тушунилади. Амалий С. одамларнинг сайовчи, депутат ва вазир ва ш.к. сифатида давлат ҳаётида фаол иштирок этишини англатади.

С. ўз таъсир этиш объектига кўра 2 га: ички ва ташқи С.га бўлинади. С. ижтимоий ҳодиса сифатида жамият ҳаёти соҳалари: иқтисодий, ижтимоий, миллий, илмийтехникавий, экология, маданият, ҳарбий ва б. соҳаларни камраб олади. Шу тарзда иқтисодий С, ижтимоий С, миллий С, демографик С, аграр С, техникавий С, экологик С, маданий С, кадрлар Си, ҳарбий С. ва б. йўналишларда намоён бўлади. С. субъектлари орқали ҳам ифодаланади. Мас, давлат Си, партиялар ва жамоат бирлашмалари ва ҳаракатлари Си ва х.к.

С. ни тушунишга турли хил ёндошувлар бор. Улар теологик, табиий, социал, рационалтанқидий йўналишларда С.нинг табиатини тушуниш ва тушунтириш б-н боғлиқ қарашлардир. Мустабид Совет даврида С.ни ижтимоийсинфий нуктаи назардан тушуниш, унинг устувор йўналишини белгилашца муайян ижтимоий қатлам (пролетариат) манфаатидан келиб чиққан ҳолда баҳолаш одат бўлган. Бундай ёндошув С.нинг моқиятини нохолисона тушунишга олиб кедди ва инсон С.нинг пассив объектига айлантирилди. Натижада инсон С. б-н эмас, балки С. инсон б-н шуғуллана бошлади. Охир оқибатда С. синфий манфаатлар асосида ҳаддан ташқари мафқуралашиб кетди. С. демократик, умуминсоний тамойиллардан ажратилиб, миллиймаънавий хусусиятларни ҳисобга олмайди-ган ҳолга келтирилди, асл моқиятига зид бўлган маъно каоб этди. С. «бошқариш санъати»га эмас, аксинча, зўрлик, таъкиб этиш воситасига айланди. Давлат бошқарувида манфаатлар уйғунлиги бузилди. Сиёсий ҳаётда «давлат — жамият — ин-

сон» муносабати қарор топиб, давлат манфаати жамият ва инсон манфаатидан устун бўлиб қолди.

Мустақиллик туфайли Ўзбекистон Республикасининг давлат Си янгича маъно ва мазмун касб эта бошлади. Бу С, аввало, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига асосланмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Президенти, Вазирлар Маҳкамаси, Олий Мажлис сиёсий интлар фаолияти орқали амалга оширилмоқда. Мамлакатимизда демократиянинг умуминсоний принципларига риоя қилиниши, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадркиммати ва б. дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади. Бу ҳол бугунги Ўзбекистон олиб бораётган С.нинг асосий моҳиятини, унинг инсонпарвар С. эканлигини белгилайди.

Ад.: Каримов И. А., Ўзбекистон — келажаги буюк давлат, Т., 1993; Левити н Л., Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида, Т., 2001.

Ибодулла Эргашев.

«СИЁСАТНОМА» — Абу Али алҲасан ибн Али ибн Исҳоқ атТусийнинг форс тилида ёзган тарихий асари (қ. Низомулмулк).

СИЁСИЙ ИҚТИСОД, Политэкономия (юн. политея — давлат тузуми ва ойкос — хўжалик) — қ. Иқтисодиёт назарияси.

СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАР - ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ифодаловчи, уларнинг энг фаол вакиллари бирлаштирувчи сиёсий ташкилотлар. С.п. жамият сиёсий тизимининг муҳим қисми, улар давлатнинг сиёсий йўналишини белгилашда иштирок этади, ҳукуматнинг вакиллик ва ижро этувчи муассасаларини шакллантиради. Дастлабки С.п. 17—18-а.лар инқилоблари даврида пайдо бўла бошлаган бўлсада, С.п.га ўхшаш жамоа, ташкилотлар қадимдан мавжуд эди. Афина гетериялари, Рим оптимат

ва популярлари антик даврда С.п. вази-фасини бажарган. Сп.нинг универсал шакли асосан, қариндошлик алоқалари б-н боғланган кишилар гуруҳи ва махфий ташкилотлар бўлган (Йорклар ва Ланкастерлар — ўрта асрлар Англиясида; Али тарафдорлари — ўрта асрларда Арабистонда). Осиё давлатларида хоз. кунда ҳам қариндошлик ва юртдошлик тамойилларининг Сп.нинг шаклланиши ва фаолият кўрсатишида аҳамияти катта.

Марказий Осиёда Сп. тузиш учун тарихий-ижтимоий вазият 19-а.нинг охири — 20-а.нинг бошларида юзага кела бошлади. Жадидлар ва маърифатпарварларнинг халқ орасида маърифатни ёйиб, унинг сиёсий фаоллигини ошириш, оммани чор Россияси таркибида мухториятга эришишга даъват қилиш, ўлкада мустақил миллий давлат яратиш масаласини ўртага қўйиш борасидаги ҳаракатлари шундан далолат берарди (қ. Жадидчилик). Лекин уларнинг интилишларига чор ҳокимияти ва маҳаллий ҳукмдорлар бошдан қаршилик қилди. Оқибатда, минтақада 1917 й.гача бўлган даврда сиёсий, назарий ва ташкилий жиҳатдан етук Сп. шаклланиб улгурмади. Окт. тўнтариши арафасида ва ундан кейин ўзини намоён эта бошлаган сиёсий ташкилотлар ва уларнинг раҳбарлари қагағонга учради, бадарға ва сургун қилинди (қ. «Миллий иттиҳод», Ёш бухороликлар, Ёш хиваликлар). Шўролар даврида эса ҳукмрон коммунистик партиядан бошқа биронбир партияди тузиш тақиқланди.

Ўзбекистон Республикаси мустақил бўлганидан сўнг Сп.нинг шаклланиши ва фаолият олиб боришига имконият яратилди. Мамлакатда хоз. пайтда 5 та сиёсий партия (Ўзбекистон Халқ демократик партияси, Ўзбекистон «Адолат» социалдемократик партияси, Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси, Ўзбекистон Фидокорлар миллий демократик партияси, Ўзбекистон либералдемократик партияси) мавжуд. Бу С.п. ўз фаолиятини Ўзбекистон Ре-

спубликасининг Конституцияси (1992 й. 8 дек.), Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонуни (1996 й. 26 дек.), бошқа қонун ҳужжатлари, шунингдек, ўз устави асосида амалга оширади. С.п. ташкил этиш ҳуқуқи Конституциянинг 34-моддасида мустаҳкамланган. Қонунга кўра, С.п. фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш мақсадида, хохиширодани эркин билдириш, партиёга ихтиёрий равишда кириш ва ундан чиқиш, аъзоларининг тенг ҳуқуқлилиги, ўзини ўзи бошқариш, қонунийлик ва ошқоралик асосида тузилади ва фаолият кўрсатади. Лекин конституциявий тузумни зўрлик б-н ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи; Ўзбекистон Республикаси суверенитета, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи; урушни, ижтимоий, миллий, иркий ва диний адоватни тарғиб қилувчи; халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи; миллий ва диний руҳдаги партияларни тузиш ва уларнинг фаолият кўрсатиши тақиқланади. С.п. тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни бўйича, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларда хизмат қилувчи шахслар (судьялар, прокурорлар ва прокуратура терговчилари); ички ишлар органлари, миллий хавфсизлик хизмати ходимлари, ҳарбий хизматчилар, хорижий давлатларнинг фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар С.п.га аъзо бўла олмайди. С.п.га аъзолик фақат яқка тартибда қайд этилади. Бир партиянинг аъзоси айна вақтда 2 партияга аъзоликка қабул қилинмайди. С.п.ни тузиш учун камида 8 та ҳудудий субъектда (вилоятда), шу жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент ш.да яшаётган ҳамда партиёга бирлашиш истагида бўлган камида 20 минг фуқаронинг имзоси бўлиши талаб этилади. С.п. сайлаб қўйиладиган давлат органларидаги ўз вакиллари орқали тегишли қарорларни тайёрлашда, қонунда белгилаб қўйилган

тартибда Ўзбекистон Республикаси Президентга, давлат ҳокимияти органлари сайловларида иштирок этади. Ўз партияларининг сиёсатини уюшқоқлик б-н ўтказиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида С.п.нинг фракциялари, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларида партия гуруҳлари тузилади. «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонунда С.п. фаолиятининг қафолатлари, уларни тузиш, рўйхатга олиш, партиялар мулки, улар фаолиятини тўхтатиш тартиби ва б. масалалар тўлиқ кўрсатиб берилган.

Акмак Саидов.

СИЁСИЙ ТИЗИМ - жамиятда сиёсий ҳокимиятни амалга оширувчи ижтимоий муассасалар мажмуи. Ст., айна вақтда, турли сиёсий ғоялар, қарашлар, тасавурларни, сиёсий ҳаётни тартибга солувчи ва белгиловчи сиёсий нормалар, ахлоқий тамойиллар, анъаналарни ҳам ўзида ифода этади (қ. Жамиятнинг сиёсий тизими).

СИЁСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАР — фуқароларнинг асосий конституциявий ҳуқуқларидан бир гуруҳи (фуқаролик, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар, иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлар қабилар б-н бир қаторда). С.х. ва э. фуқароларга мамлакат ижтимоий ва сиёсий ҳаётида қатнашиш имконини беради. Бу ҳуқуқ ва эркинликлар жамият ва давлат бошқарувида қатнашиш ҳуқуқи, сайлов ҳуқуқи, қонунларга мувофиқ, жамоат бирлашмаларига уюшиш, митинглар, йиғилишлар ва намойишлар ўтказиш, ахборот эркинлиги, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш, ариза, таклиф ва шикоятлар бериш орқали давлат органлари, муассасалар ёки халқ вакилларига мурожаат қилиш ҳуқуқи қабиларни ўз ичига олади. Ўзбекистон фуқароларининг С.х. ва э. и Ўзбекистон Республикаси Конституциясида (8-боб), «Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари қафолатлари тўғрисида»

(1994 й. 5 май). «Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида» [1991 й. 18 нояб. (2001 й. 30 авгда янги тахрирда) қабул қилинган], «Сиёсий партиялар тўғрисида» (1996 й. 26 дек.), «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида» [1991 й. 14 июнь (1998 й. 1 майда янги тахрирда) қабул қилинган], «Қасаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида» (1992 й. 2 июль), «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида» (1991 й. 15 фев.) каби бир қанча қонунлар ва қонун кучига эга бўлган ҳужжатлар б-н белгилаб қўйилган.

СИЁСИЙ-МАЪМУРИЙ ХАРИТАЛАР — давлатлар ёки уларнинг айрим қисмларини ҳоз. кундаги сиёсий-маъмурий тузилишини акс эттирувчи хариталар. С.м.х.да хариталаштирилаётган ҳудуднинг сиёсий ва маъмурий бўлиниши (ҳудудий. сиёсий ва маъмурий бирликларнинг жойлашуви, чегаралари), давлат тузилиши ва бошқарув шакллари, сиёсий, стратегик ва маъмурий марказлари, халқаро, давлат ва маҳаллий аҳамиятга эга коммуникациялар тасвирланади. С.м.х.дан маълумотнома сифатида, ташкилийхўжалик, ўқув мақсадларида ва б. мазмундаги мавзули хариталарни тузишда асос сифатида фойдаланилади. Ўзбекистонда мунтазам равишда дунёнинг 1:30 000 000, республиканинг 1:1 000 000 ва 1:1 500 000, Қорақалпоғистон Республикаси ва алоҳида вилоят ҳамда туманларнинг 1:200 000 дан 1:1 00 0 000 гача масштабли С.м.х. нашр этилади.

СИЁҲҚАЛАМ — нақш чизиқларини мўйқалам б-н бўёқда чизиб чиқиш. Нақшни унинг заминидан ажратиб, аниқ кўринишини таъминлайди ҳамда нақш мужассамотига жозиба, аниқлик бахш этади.

СИЖИСТОНИЙ, Абу Довуд Сижистоний (тўлиқ исми Сулаймон ибн Ашъ-

ас ибн Исҳоқ ибн Башир ибн Шаддод ибн Амр алАздий асСижистоний) (817, Сижистон — 888/889, Басра) — муҳаддис, имом. Ёшлигидан ҳадис илмини ўрганган. Ўсмирлик чоғларидаёқ ҳадис тўплаш ниятида Хуросон, Ироқ, Сурия, Миср, Ҳижоз каби юртларда бўлган. Бир қанча улуғ муҳаддислар (Бухорий, Аҳмад ибн Ҳанбал, Қутайба ибн Сайд, Термизий) б-н учрашган. У ҳадисларни нақл қилиш ва уларнинг сабабларини кўрсатиш бўйича муҳаддис уламоларнинг улуғларидан бири саналади. С. ўзининг айтишича, 500 минг ҳадис ёзиб олган. Шулардан 4800 тасини маълум бир шартлар асосида ажратиб, «Сунани Абу Довуд» тўпламини тузган. Унинг «Носих улҚуръон ва мансух» («Қуръоннинг насх қилувчи ва насх қилинган оятлари») ва «Далоил алнубувват» («Пайгамбарлик далиллари») асари ҳам бор. С.нинг асарлари афл асунна валжамоа учун муҳим манба ҳисоблангани туфайли азалдан Мовароуннаҳрда кенг тарқалган.

СИЗИГИЯ (юн. *syzygia* — қўшилиш, жуфтлик) — Ойнинг икки фазаси — янги ой ва тўлин ойнинг умумий номи. Бу даврда Ердан қараганда Ой янги ой пайтида Қуёшга жуда яқин бурчак масофадан ўтиб, у б-н «қўшилгани» туфайли шундай ном олган. С. пайтида

Қуёш ва Ой Ер б-н бир тўғри чизикда ётади. Уларнинг Ер сиртига берадиган кўтарилишлари максимум кийматга эга бўлади. Қуёш ва Ой тутилишлари доимо С. даврига тўғри келади. «С.» атамаси Қуёш б-н бирлашиш ва унга рўпара туриш маъносига сайёраларга нисбатан ҳам қўлланилади. СИЗИФ, Сисиф (лот. *Sisyphus*) юнон мифологиясида шамол маъбуди Эолнинг ўғли. Коринф ш. бунёдкори ва шоҳи. Вафотидан сўнг ер ости зулмат дунёси — Аидаа оғир меҳнатга маҳкум этилган. Унга кўра, С. оғир харсангтошни думалатиб тоғнинг тепасига чиқариши лозим бўлган, бироқ ҳар гал энди чўққига етдим деганда тош пастга кулаб кета берган. Оғир. туганмас, са-

марасиз иш ва азобкубатни англатувчи «Сизиф меҳнати», «Сизиф тоши» ибораси шундан. С.нинг мана шундай азобга маҳкум этилганининг сабаби ҳақида мифларнинг турли хил вариантлари сақланиб қолган (худодларнинг сирларини ошкор қилиб қўйгани ва б.). С образи юнон драматургияси (Эсхил, Софокл, Еврипидларнинг сақланмаган асарлари) янги давр адабиётида (А. Камю, Ф. Мерль) ва тасвирий санъатда (Тициан) сақланган. СИЗЛОҒИЧ, фолликулит тук (соч) халтачаси оғзи (фолликула)нинг йирингли яллиғланиши. Стафилококлар кўзгатади. Тери тозалиги ва шахсий гигиена қодаларига риоя қилмаслик, терининг тирналиши ва чақаланиши, организмда моддалар алмашинувининг бузилиши, А ва С витаминлар етишмаслиги, кўп терлаш ва бошқалар С.га сабаб бўлади. Фақат юздаги соч халтачаси (к. Соч) яллиғланганда сикоз рўй беради ва сурункали кечади. Терининг тукли қисмида: юз, бўйин, сон ва б. соҳаларда учрайди. Юза ва чуқур С. фарқ қилинади. Юза С.да майда (0,5 см ча), думалок кизил тугунча ҳосил бўлади, унинг агрофи бир оз кичишади, тез орада шу тугунчадан ўртасида сочи бор сарғимтиряшил йирингча уч беради. Баъзан йиринглаган жой атрофи кизариб қолади. Юза С, одатда, ҳеч қандай из қолдирмай 2—3 кунда йўқолиб кетади. Чуқур С.да тугунчалар хийла катгарок (диаметри 1 см ча), конуссимон шаклда бўлади, тери кипқизариб туради: шу жой қаттиқ бўлиб, безиллаб оғрийди, ёрилганда ичидан йиринг чиқади. Касаллик 7—10 кунда тузалади, лекин ўрнида доғ қолади. Терига 1—2 дона майда йирингчалар тошиб, ичидан соч чиқиб турган ҳолларда дастлабки даво сифатида 1% ли бриллиант кўки, метилен кўки ва б. б-н артиш тавсия этилади. Агар йирингчалар сони кўп бўлса, дарҳол врач га учрашиш лозим. С.ни (хусусан, юздаги С.ни) ситиш ярамайди, акс ҳолда инфекция тарқалиб кетиши мумкин. С. сурункали кечганда пархез сақдаш, аччиқ, ширин, шўр овқатлар ис-

теъмол қилмаслик; сут ва ўсимликлардан тайёрланган сервитамин овқатлар тановул қилиш тавсия этилади. С.нинг олдини олишда тери тозалигига алоҳида эътибор бериш айниса муҳим.

СИЗОТ СУВЛАР — ер остидан сизиб чиқадиган сув, зах суви (к. Грунт сувлари).

СИЗРАНЬ — Самара вилоятидаги шаҳар. Волгадаги пристань. Т.й. тугуни. Аҳолиси 188,3 минг киши (1998). Машинасозлик (оғир машинасозлик, «Сизрань-сельмаш», турбосозлик ва б. корхоналар), шунингдек, нефть ва сланецни қайта ишлаш, нефть кимёси саноати корхоналари мавжуд. Курум и.ч.нинг йирик маркази. Озиқовқат, енгил саноат, қурилиш материаллари корхоналари бор. Олий ўқув юрти, ўнга яқин ўрта махсус билим юрти, драма театри, ўлкашунослик музейи мавжуд.

СИЙДИК, пешоб — одам ва умуртқали ҳайвонлар моддалар алмашинуви маҳсулоти (эксрет); буйрақларда ишланиб сийдик йўллари орқали чиқариб юбориладиган суюқдик. Организмдан С. б-н бирга сув, тузлар ва б. чиқиндилар, шунингдек, организмга кирган ёки унинг ўзида ҳосил бўлган турли захарли моддалар чиқиб кетади. Одамдаги меъёрий С. тиник, сарғиш рангда. С. оғ. 10101025 г/см³; р-н=4,88,0 (С. реакцияси оксилга бой овқат истеъмол қилинганда кислотали, ўсимлик овқатлар ейилганда бир оз ишқррийдир). С. таркибида 96% сув, 1,5% туз, 2,5% органик моддалар (мочевина, сийдик кислота ва б.) бор. С.да ҳам қон плазмасидаги каби тузлар, асо-сан, NaCl, шунингдек, сульфатлар, фосфатлар ва калий, магний, аммоний карбонатлари учрайди. Одам нормада бир кечақундузда 1,2—1,6 л ча С. ажратади. Унинг миқдори ва таркиби суюқликнинг ичилиш тартиби, овқатнинг тури, ташки муҳит т-раси, функционал зўриқиш ва б. омилларга боғлиқ. С. физиккимёвий

хоссаларининг кўрсатилган омилларга боғлиқ бўлмаган ҳолда ўзгариши организмдаги баъзи ўзгаришлардан дарак беради. Мас, тўқ рангли С. ажралиши жигар функциясининг бузилганлигини, «гўшт сели»га ўхшаш С. сийдик аъзолари жиддий касалланганлигини кўрсатади. С.да оксил пайдо бўлиши буйрак ва қовуқ яллиғланганидан, қанд бўлиши эса қандли диабет борлигидан далолат беради. Шунинг учун С.ни текшириш (анализ) кўпгина касалликларни аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Анализ учун наҳорги Сдан 100 — 200 мл тоза идишга солиниб, оғзи яхшилаб беркитилади. Бундан олдин ташқи жинсий аъзоларни ювиш лозим (қ. Шахсий гигиена).

СИЙДИК АЖРАТИШ, сийиш, диурез — қовуқ тўлганда вақт вақти б-н уни бўшатиб туришдан иборат мураккаб физиологик жараён; қовуқ мускулининг қисқариши ва сфинктерининг бўшаши туфайли рўй беради. Қовуқ тўлганда механорецепторлар таъсиротни нерв импульселари орқали марказий нерв системасига етказди ва шу онда кишини сийгиси кистайди. С.а.ни бошқариш маркази орқа мианинг белдумғаза қисмида жойлашган.

СИЙДИК ЙЎЛИ, уретер, сийдикни буйрак жомидан қовуққа ўтказувчи жуфт найсимон орган. Қорин бўшлиғининг орқа деворида, умуртқа поғонасининг икки томони бўйлаб жойлашган. Уз. 25—30 см, диаметри 1,5—13 мм. Ташқи девори бириктирувчи тўқимали, ўртаси силлиқ мускулли ва ичкиси шиллиқ парда қаватдан иборат. Силлиқ мускуллар сийдикнинг қовуққа ўтишида қатнашади.

СИЙДИК ТОШИ КАСАЛЛИГИ - сийдик йўлларида тош пайдо бўлишидан келиб чиқадиган касаллик (яна қ. Буйрак-тош касаллиги).

СИЙДИК ТУТИЛИШИ, ишурия - сийдиктаносил системаси аъзоларининг

турли касалликларида кузатилади, бунда усма, простата бези аденомаси, шу безнинг яллиғланиши (паренхиматоз простатит), сийдик тоши касаллиги ва б. сабабли сийдик чиқариш каналининг тешиги бекилиб қолади. Бундан ташқари, марказий нерв системаси касалликлари, шунингдек, тўғри ичак ва бут соҳасидаги яллиғланиш жараёнлари, чаноқ суяги шикастланиши натижасида сийдик чиқарув каналининг зарарланиши ҳам С.т.га сабаб бўлади. С.т.да беморнинг тезтез сийгиси кистайди, бироқ сия олмайди, қовуқнинг тўлиб кетганлиги сезилиб туради, чов ва бут соҳасида оғриқ пайдо бўлади. Бемор оғриқни камайтириш учун қулай ҳолат кидиради: эгиладибукилади, юза нафас олади, совуқ тер босади, қақшаб титрайди. С.т.да тез ёрдам кўрсатиш лозим. Бунда махсус асбоб — катетер ёрдамида зудлик б-н қовуқдан сийдик чиқарилади; баъзан тез операция қилинади, Ст. ўтиб кетганидан сўнг унинг сабабларини аниқлаш ва асосий касалликни даволатиш учун врачурологга мурожаат қилиш зарур.

СИЙДИК ЧИҚАРИШ КАНАЛИ, уретра — одам, умуртқали хайвонлар ва баъзи умуртқасизларда қовуқдан ташқарига сийдик чиқадиган йўлнинг учки қисми. Най шаклида, девори ички (шиллик) парда, мускулли ва бириктирувчи тўқимали қаватлардан иборат. Аёллар С.ч.к. (узунлиги 4—5 см) қовуқ тубидаги тешиқдан бошланиб, ташқи тешиги кин дахлизига клитордан бир оз пастрокда очилади. Эркаклар С.ч.к. (узунлиги 20 см гача) қовуқдан ички тешиқ б-н бошланади, простата безининг ичидан ўтиб, сийдиктаносил диафрагмасини тешиб чиқади ва эркаклик олати ғовак танасининг ичида йўналиб, олат бошчасида очилади. Сч.к.нинг қовуқдан бошланадиган қисми мускулли ҳалқа б-н ўралган.

СИЙДИК ҲАЙДОВЧИ ДОРИЛАР (диуретиклар), пешоб ҳайдовчи дорилар — организмдан сийдик чиқарилишини

кучайтирадиган дорилар. С.х.д. тўқима ва тана бўшлиғидаги суюк/шк микдорини камайтиради, шунинг учун улар организмда сув гўпланиб шиш пайдо қиладиган айрим юрак, буйрак ва жигар касалликларида ҳамда қон босимини туширишда қўлланади.

С.х.д. сийдик ҳосил бўлишига таъсир кўрсатиб диурезни оширади. Таъсир қилиш механизмига кўра, уларни 2 гуруҳга бўлиш мумкин: 1) бевосита буйракнинг сийдик ҳосил қилувчи вазифасига таъсир кўрсатувчи; 2) сийдик ҳосил бўлишининг гормонал назоратига таъсир кўрсатувчи.

Биринчи гуруҳга мансуб дори воситалари буйрак найлари эпителийсига таъсир кўрсатиб, уларнинг реабсорбция қилиш (қайта сўрилиш) вазифасини су-сайтиради ёки найчалар ичидаги осмотик босимни оширади, натижада натрий, хлор, калий ионлари ва у б-н боғлиқ сувнинг реабсорбцияси камаяди (дихлотиазид, клопамид, фуросемид, этакрин кислотаси, маннит, мочевино ва б.).

Иккинчи гуруҳга мансуб дори воситалари альдостероннинг антагонисти ҳисобланади (спиронолактон). Буйрак усти безининг гормони — альдостерон натрий ионларининг қайта сўрилишини ва калий ионларининг секрециясини бошқаради. Спиронолактон эса буйрак нефронларига альдостеронга караганда қарамақарши таъсир кўрсатади, яъни гормон таъсир қилувчи рецепторларни тўсиб, сийдик б-н натрий, хлор ионлари ва шунга мос микдордаги сувнинг чиқиб кетишини таъминлайди.

Ҳар хил ўсимликлар (бўтакўз, далачой, лимонўт, сариқчой, тоғрайхон, қарикиз, чучукмия ва б.) таркибига кирувчи моддалар ҳам сийдик ҳайдовчи восита сифатида қайнатма ёки дамлама шаклида азалдан халқ табобатида қўлланиб келинган. Бундан (беҳи, тарвуз, пиёз, саримсоқ, узум ва б.) ташқари, маълум бир мевасабазовотлар ҳам шундай хоссага эга С.х.д.ни қабул қилганда сийдик б-н бошқа ионлар (хлор, калий ионлари) ҳам

ташқарига кўп чиқиб кетади, бу — организм баъзи функцияларининг бузилишига сабаб бўлиши мумкин. Бунинг олдини олиш мақсадида С.х.д. б-н даволашда таркибида калий кўп бўлган ўрик, сабзи ва б.ни ҳам истеъмол қилиш буюрилади.

С.х.д.ни фақат врач кўрсатмасига кўра қўллаш лозим, чунки бу дориларнинг бир қанча ножўя таъсирлари мавжуд (гипо ва гиперкалиемия, гиперурикемия, алкалоз, ацидоз, юрак аритмиялари, гинекомастия, аллергия реакциялар, нефротоксиклик ва б.).

СИЙДИК-ТАНОСИЛ СИСТЕМАСИ — ривожланиши, жойлашиши ва функцияси жихатидан бирбири б-н боғлиқ бўлган сийдик ҳосил қилиш, сийдик чиқариш ва жинсий аъзолар мажмуи. Эркакларда сийдик йўли ва жинсий йўллар сийдик чиқариш каналига туташади, аёлларда эса умумий бўшликка — қин даҳлизига очилади. Ҳоз. замон анатомиясида С.т.с. 2 та аъзолар системасига ажратилади, булардан бири — сийдик ажратиш системаси — сийдик ҳосил бўлишини ва унинг организмдан ташқарига чиқарилишини таъминлайди. Иккинчи система ташки ва ички жинсий аъзолараан иборат бўлиб, кўпайиш функциясини ўтайди.

СИЙРА, сира (араб. — ҳаёт йўли, таржимаи ҳол) — Муҳаммад (сав) ҳаёт йўлини баён қилишга бағишланган, илк ислом даврида вужудга келган диний-тарихий асарларнинг умумий номи. Дастлабки С.лар кўп бўлган, уларнинг анчаси йўқолиб кетган. Улардан Воқидий (747—823)нинг «Китоб алмағозий» («Ҳарбий юришлар китоби») ва аввалги С.ларни умумлаштирган Ибн Исҳоқ ва Ибн Ҳишом (834 й.в.э.)нинг «Сийрат Расул Аллоҳ» («Аллоҳ элчисининг ҳаёт йўли») асарлари бизгача етиб келган. С.лар илк ислом тарихини тадқиқ қилишда асосий манба ҳисобланади.

СИЙРАК ЭЛЕМЕНТЛАР - қ. Нодир

элементлар.

СИЙҒОҚЛИК, сийдик тута олмаслик — сийиш эҳтиёжи бўлмаган ҳолда сийдик чиқариш каналидан беихтиёр сийдик ажралиши; турли урологик, гинекологик ва неврологик касалликларда кузатилади. Доимий (мутлок), қисман (нисбий) ҳамда тунги С. тафовут қилинади. Доимий С.да сийдик қовуққа йиғилмай, тўхтамасдан оқиб тураверади. Бу кўпинча қовуқ ва сийдик чиқариш каналининг нуқсонларида бўлади. Қисман С.да сийдик беихтиёр оз-оздан келади. Киши каттиқ йўталганида, кулганида, аксирганида ёки оғир юк кўтариб зўриққанида сийиб юборади. Бундай ҳолат кўпинча аёлларда туғруқ чоғида сийдик йўллари шикастланиши оқибатида рўй беради. Тунги С. — уйқуда беихтиёр сийиб қўйиш, асосан, ёш болаларда учрайди. Бунга фимоз, цистит, сийдиктаносил органлари касалликлари, шунингдек, марказий нерв системасидаги вақтинча функционал ўзгаришлар сабаб бўлади ва бола 12—16 ёшга етганда барҳам топиши ҳам мумкин. Бироқ бунга бефарқ бўлмай, иложи борича тунги С. сабабини эртароқ аниқлаш ва, зарур бўлса, даво тадбирларини кўриш лозим; бу қанча барвақт бошланса, натижа шунча яхши бўлади. С.нинг ҳар қандай турида ҳам врачга мурожаат қилиш зарур, у С.га сабаб бўлаётган омилларни аниқлайди ва тегишли даво муолажаларини буюради.

СИКЕЙРОС (асли Альфаро Сицейрос, Alfaro Sicueros) Хосе Давид (1898.29.12, Чиуауа — 1974.6.1, Куэрнавака) — мексикалик рассом, Мексика монументал ранг-тасвир мактаби асосчиларидан бири ва унинг йирик намояндаси; жамоат арбоби. Мехико БА (1911) ва СантАнит (1913)да таълим олган. С. сиёсий фаолиятини профессионал рассомлик б-н бирга олиб борган. Президент В. Каррансо армияси офицери бўлган. Д. Ривера, Х.К.Ороско б-н Мексикада давлат томонидан қўллаб-қувватланган

«Инқилоб рассом, ҳайкалтарош ва граверлари синдикати»ни ташкил этган (1922; 1922—25 й.лар бош секретари). 1932—34. ва 1935—36 й.лар АҚШда ишлаган, НьюЙоркда тажриба устахонасига асос солган (1936). Лотин Америкаси мамлакатлари (Аргентина, Чили, Куба ва б.)да монументал санъат тараққиётига катта ҳисса қўшган. С. асарларига жўшқинлик, экспрессивлик, катта пластик куч бағишлаб, бадиий асарнинг оммага актив таъсирининг янги тамойилларини ишлаб чиққан. С. Мехикодаги Миллий тайёрлов мактаби (1922—23), Нафис санъатлар саройи (1945 ва 1950—51), Тарих миллий музейи (1959 й. дан) биноларидаги деворий расмларни, ун-т шаҳарчаси ректорат биноси тарзидаги мозаика ва рельефларни (1952—54) ҳамда дастгоҳ асарлари («Пролетариат онаси», 1929—30; «Ж. Гершвин портрета», 1936 ва б.), кўплаб литографиялар, расмлар яратган. С. 20-а.нинг йирик санъаткори сифатида рассомлар (жумладан, Ў. Тансиқбоев, Н. Карахан, Б. Жалолов, Ж. Умарбеков ва б.)га кучли таъсир кўрсатган. СИКОЗ (юн. sykosis — узум ғужуми) — соч фолликуласининг яллиғланиши. Асосан, эркакларда кўпроқюзнинг сочсоқол, мўйловли қисмида учрайди. Келиб чиқишига кўра, стафилококкли (оддий) ёки замбуруғли (паразитар) С. фарқ қилинади. Стафилококкли ёки оддий С. сурункали кечадм ва ботбот кўзиб туради. С.да ўртаси тукли кичик маддалар пайдо бўлиб, баъзи жойларини йирингли қасмоқ босиб, сувланиб туради, бир оз оғрийди. 2—3 кундан сўнг йиринг қотиб пуст б-н қрпланади, кейинчалик пуст тушиб кетиб, ўрнида яна йирингли маддалар пайдо бўлади. Стафилококкли С. терининг ифлосланиши, бурунтомоқ бўшлиғидаги турли сурункали касалликлар, шунингдек, эндокрин безлар ва нерв фаолиятининг бузилишларидан келиб чиқади. Касаллик оймаб, баъзан йиллаб давом этади. Бунда беморнинг териси тортишиб, ачишиб оғрийди. Айниқса, зарарланган соҳа

юзда бўлганида беморнинг руҳий ҳолати ўзгаради. Касалликнинг кечиши ва белгиларига қараб даво тайинланади.

СИКТИВКАР (1930 й. гача УстьСисольск) — РФ даги шаҳар, Коми Республикаси пойтахти, Сисола дарёсидаги пристань (Вичегда дарёсига қуйилиш жойида). Т.й. станцияси. Аҳолиси 230,8 минг киши (1998). 16-а. охирида С. ўрнида қишлоқ бўлган. 1921 й.дан Коми (Зирян) мухтор вилояти маркази. 1936 й. дан Коми Мухтор Республикаси, 1992 й.дан РФ таркибидаги Коми Республикаси пойтахти.

Саноат корхоналари ёғочни қайта ишлаш, йирик ўрмонсаноат комплекси (целлюлозақоғоз ва картон и.ч., гидролизхамиртуруш з-длари ва б.)дан иборат. Тахта тилишёғочсозлик к-ти, кемасозликкема таъмирлаш, тажриба механика, автотаъмирлаш, ғишт, йирик панелли уйсозлик з-длари, мебель ва тикувчилик ф-калари, кўнпоябзал к-ти, озик-овқат саноати корхоналари бор. Россия ФА Коми бўлими, 2 олий ўқув юрти (пед. инт, ун-г), 2 театр, бадиий ва тарихўлкашунослик музейи фаолият кўрсатади.

СИКХИЗМ — Ҳиндистондаги монотеистик дин; ҳиндуийликкат динийислохотчилик ҳаракатининг ғоявий шаклларида бири. 16-а. бошларида Панжобда пайдо бўлган. С. асосчиси — Нанак (1469—1539). Илк С. шаҳарда яшовчи савдогархунармандлар доиралари мафкурасини ифодалаган. С. барча одамларни худо олдида тенг ҳисоблайди, таркидунёчилик (аскетизм), монахликни қоралайди, маънавий устоз — гуруга сўзсиз тобеликни тарғиб қилади. 18-а. бошида заминдорларга қарши ҳаракатнинг мафкураси бўлган, бироқ 18-а. 2-ярмига келиб соф лийн оқимга айланди. Ҳоз. вақтда сикхлар ўртасидаги ижтимоий зиддиятларнинг кучайиши боис уларнинг ичида турли оқимлар ва сиёсий партиялар вужудга

келган. С.нинг диний маркази Амритсар ш. ҳисобланади.

Ад.: Ғиёсов Т. Ғ., Ҳиндистоннинг янги тарихи. Т., 1999; Семёнова Н.И., История сикхского движения в Индии, М., 1963.

СИКХЛАР — 1) Ҳиндистондаги сикхизм тарафдорлари. Бобурийлар б-н узок вақт урушлар олиб боришган (17—18-а. нинг боши) ва Панжобда ўз давлатини тузишган (1765—1849). С.ни ташки кўринишига қараб Ҳиндистоннинг бошқа халқларидан ажратиш осон. Эркаклари соқол ўстиради, сочларини олдирмайди. Сочларини бош кийим — пағрий (салла)га тароқ б-н турмаклар кўядилар, соқолларини иякларига ўзига хос равишда боғлаб қуйишади. С. доимо белларига ханжар (ёки қилич) ва кўлларига билагузуктакиб юришади. С. — дехқончилик, хунармандчилик, темирчилик б-н шуғулланади, айримлари саноатда банд; 2) панжобилардан ажралиб чиққан халқ. Умумий сони 16,7 млн. киши (1990й.лар ўрталари), шу жумладан, Ҳиндистонда 16,5 млн. киши. С. панжоби тилида сўзлашади. Диндорлари сикхизмга эътиқод қилади.

СИКХЛАР ҚЎЗҒОЛОНИ - Панжоб (Ҳиндистон)даги дехқонлар ва шаҳар аҳолисининг Бобурийлар давлатидатп амалдорлар ва заминдорлар зулмига қарши кураши (17-а. охири — 18-а. нинг 1чораги). Панжобдаги оғир ижтимоий вазият, мулкдорлар томонидан уни талонторож этилиши натижасида иқтисодий таназзулга юз тутиши сабаб бўлган. Дехқонларнинг сикхлар жамоасига келиб қўшилиши натижасида (қ. Сикхизм) қўзғолонлар авж олди. Панжобдаги ҳукмрон доираларга нисбатан адоватда бўлган сикхлар б-н бир неча марта ҳарбий тўқнашувлар рўй берди ва бу 1687 й.да узок давом этган дехқонлар урушига олиб келди. 1699 й. сикхларнинг гурусси (устози) Говинд Сингх жамоани демократик ҳарбий ташкилот (халса)га айлантирди. 1705 й. Бобурийлар қўшини

сикҳлар устидан ғалаба қозонди. Говинд Сингх ўлдирилди (1708), Кўзғолонга раҳбарлик қилишни деҳқон Банда ўз қўлига олди (1710). Бу вақтга келиб сикҳлар армиясининг сони 10 мингга етди, у тўплар ва ўқ отар қурооллар б-н қуроолланган эди. Шарқий Панжобнинг катта қисми кўзғолончилар қўл остига ўтди. 1710 й. 5 дек.да Баҳодиршоҳ I қўшини Банда устидан ғалаба қозонди. Лекин, кўзғолон тоғли р-нларда яна 5 й.гача давом этди. Банданинг қатл этилиши б-н ҳам кўзғолон тўхтамади.

18-а.нинг 30—40 й.ларида сикҳлар Панжобда ҳукмрон куч бўлиб қолди. 1765 й. улар мустақил давлат туздилар. 1849 й.да эса бу давлатни инглизлар босиб олган.

СИЛ, туберкулёз — турли аъзолар, асосан, ўпкада ўзига хос яллиғли ўзгаришлар рўй бериши б-н тавсифланадиган юқумли сурункали касаллик. Одамларда учрайдиган С.ни фтизиатрия ўрганеди. Немис микробиологи Роберт Кох (1882 й.) сил кўзгатувчисини аниқлади (бу кўзгатувчи унинг шарафига Кох таёқчаси деб номланди). С. касаллиги қадимдан маълум. Касаллик белгилари Гиппократ, Ибн Сино асарларида ҳам таърифланган.

С. б-н одамлардан ташқари, уй хайвонлари (асосан, қорамол), уй паррандалари (товуқ, қурка) касалланади.

Одамларда касалликнинг асосий манбаи ўпка сили б-н оғриб, микобактериялар аралаш балғам ташлаб юрадиган беморлардир. С. ҳаммадан кўп ҳавотомчи йўли б-н тарқалади: йўталганда, аксирганда микобактерияли балғам ва шиллиқ зарралари ҳавога тарқалиб атрофидаги буюмларгатушади. С. микобактерияси, асосан, нафас йўллари орқали киради. У бошқа микробларга нисбатан ташқи муҳитнинг турли таъсирларига жуда чидамли бўлиб, ўзининг яшаш ва кўпайиш хусусиятларини узоқ муддат давомида сақлаб қолади. Қуруқ ҳоддаги С. микобактериясига 36° ҳароратда таъсир этил-

са, у 180 кунгача, +70° қиздирилса 7 соат давомида, оқар сувларда 150 кун, қўча чангида 10 кун ичида ҳаёт кечириш ва кўпайиш хусусиятларини йўқотмайди. Айниқса, қуёш нури тушмайдиган зах ерларда узоқ муддат сақланиб қолади. С. микобактерияларининг атрофмуҳитда узоқ вақт сақланиши С. касаллигининг идиштовок, кийимкечак, ўринқўрпа ва б. орқали юкиш эҳтимолини туғдиради. С.нинг очик ва яширин шакли фарқ қилинади. С.нинг очик шаклида бемор балғамда С. микобактериялари топилади; бемор гигиена қоидаларига риоя қилмаса, бошқаларга касал юктирувчи бўлиб қолиши мумкин. С.нинг яширин шаклидамикобактериялар балғамда топилмайди, бундай беморлар атрофидагилар учун юқумли бўлмайди. С. б-н оғриган бемор барча гигиена қоидаларига риоя қилса, амалда атрофидагилар учун хавfli бўлмайди. С. микобактериялари фақат ўпкани эмас, балки организмда соч ва тирноқдан бошқа бўғимлар, суяклар, мия пардалари, буйрақлар ва б. аъзоларни зарарлайди. С. касаллигига аксари ёш болалар (чунки уларда ҳали иммунитет суст ривожланган бўлади), балоғатга етиш давридаги ўсмирлар (нервэндокрин бошқарувининг бекарорлиги туфайли), шунингдек, организмнинг инфекцияга чидами сусайган ёши катта одамлар чалинади. Ўпка силига хос белгилар касаллик шаклига, ёшга ва б.га боғлиқ.

Бирламчи С.да касаллик аломатлари яққол намоён бўлмайди. Бироқ тери остига туберкулин юбориб ўтказиладиган Манту синамаси умубат чикса ва беморда касалликнинг мумий белгилари (ранг кетиши, қувватсизлик, уйқу ва иштаҳа бузилиши, тез толиқиш, гавда ҳароратининг кўтарилиши, тунда терлаш) пайдо бўлса, бусилин токсикациясидан дарак беради. Ёш болаларда касаллик мактабгача ва мактаб ёшидаги болаларга қараганда оғирроқ ўтади, аксари асоратлар қузатилади. С. интоксикацияси болаларда рўйрост намоён бўлади; боланинг ранги синикади, инжиқ бўлиб

колади, иштаҳаси йўқолиб, тезтез шамоллаб туради. Врачга ўз вақтида бориб, болани тўғри парвариш қилинса, одатда, бутунлай соғайиб кетади.

Иккиламчи С. — ўпка силининг ҳаммадан кўп учрайдиган шакли. У ўпкада ва лимфа тугунларида сақданиб қолган инфекция «қўри»дан келиб чиқади; нохуш шароитларда С. кўзғатувчиси фаоллашиб, жараёни зўрайтиради (фаол шакли). С. микобактерияси бор бемор б-н узоқ вақт мулоқотда бўлганда С. қайталаниши ҳам мумкин. Бунга организмнинг заифланиши, сифатсиз овқатланиш, стресслар, зарарли одатлар (чекиш, ичкиликбозлик, гиёҳхандлик), сурункали касалликлар, ўпканинг носпецифик касалликлари, қандли диабет, гастрит, меъдаичак яралари, СПИД, шунингдек, хомиладорлик ва гуғрукдан кейин организм ҳимоя қобилятининг камайиши ва б. сабаб бўлади. Одатда, иккиламчи С. ёшлиқда ва ўрта ёшда пайдо бўлади, ўз вақтида даво қилинмаса, касаллик астасекин, лекин тўхтамай ривожланади. Аксари ўпканинг юқори бўлақларида майда ўчоқлар пайдо бўлади (С. нинг ўчоқли шакли), баъзан йирингли инфильтратлар (С.нинг яллиғланган шакли) кузатилади.

Касаллик баъзан узоқ вақтгача ҳеч қандай аломатларсиз кечади, бироқ, ўпка сили ривожланганда, яъни С. микобактериялари кўпайиши бошланганда организмда захарланиш аломатлари пайдо бўлади: ҳолсизлик, тез чарчаш, тунда терлаш, озиб кегиш ва б., борабора беморда йўтал зўрайди, ҳансирайди, нимжон бўлиб қолади. Зўр бериб даволаниш касаллик ривожланишининг олдини олади. Ўпкадан ташқаридаги С. (ҳикилдоқ, ичак, буйрак, тери, суяк, бўғим ва б.) ўпка силига караганда анча кам учрайди. С.ни барвақт аниқлаш касалликни тўлатўқис даволаш имконини беради.

Давоси. Даволаш, асосан, касалхона шароитида, врач назорати остида олиб борилади. С.га қарши ишлатиладиган замонавий доридармонлардан касаллик-

нинг тури ва оғиренгиллигига қараб тайинланади. Одатда, бу дорилар узоқ вақт давомида (бир неча ойлаб) қўлланади. С.ни даволашда фойдаланиладиган кимётерапевтик дорилар маълум бир гуруҳларга бўлинади: изониазид ва унинг аналоглари, рифампицин; этамбутол, протионамид (этионамид, тизамид (пиразинамид), стрептомицин, канамицин, флоримицин ва б.

Олдини олиш ижтимоий, санитария, кимёвий ва махсус тадбирларни ўз ичига олади. Аҳоли яшайдиган жойларни ободонлаштириш моддий ҳаёт шароитини яхшилаш, аҳолининг умумий маданиятини ошириш ва санитария билимларини тарғиб қилиш, жисмоний тарбия ва спортни кенг ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Врач буюрган кун тартибига амал қилиш, тўлатўқис овқатланиш, иложи борича очиқ ҳавода бўлиш, хонани ботбот шамоллатиб туриш лозим. С. б-н оғриган беморларни касалликнинг илк босқичларида аниқлаш мақсадида аҳолини оммавий текшириш, яъни флюорография текширувидан (камида 2 йилда 1 марта) ўтказиш ижобий натижа беради. С. ни болаларда барвақт аниқлаш учун болалар поликлиникаларида, боғчаларида, мактабларда туберкулин синамаси ўтказилади. Ўзбекистонда барча янги туғилган чақалоқлар врачнинг монелиги бўлмаса, С.га қарши вакцинация қилинади; вақт вақти б-н (7,12 ёшда) ревакцинация ўтказилади.

/А.Турсунов Ф. И., Иброҳимов М. А., Содиқов А. С, Сил, Т., 1999.

Абдулла Убайдуллаев.

СИЛ ДИСПАНСЕРИ — даволаш-профилактика ёрдами кўрсатадиган махсус тиббий муассаса. Ўз соҳасига оид беморлар сонини аниқлаш, ҳисобга олиш, даволаш, уларни кузатиб бориш, уй ва иш шароитларини ўрганиш, шунингдек, шу касалликка қарши кураш, олдини олиш чоралари б-н боғлиқ санитария-маориф масалаларини ишлаб чиқиш, тарғиб этиш С.д.нинг асосий вазифаси-

дир. Ўзбекистонда биринчи С.д. 1922 й. Тошкентда ташкил этилган. Кейинчалик барча вилоятлар, шаҳар ва туманларда ҳам С.д. фаолият кўрсата бошлади. С.д. ўз ҳудудидаги эпидемиологик ҳолатни мунтазам назорат Қилиб боради, сил аниқланган тақдирда, дарҳол беморга хос ва мос даволаш йўлўриқларини амалга оширади, доридармонлар б-н таъминлайди, зарур бўлган ҳолларда беморни касалхонага; санаторийга жойлаштиради. С.д. ходимлари санитарияэпидемиология станцияси (СЭС), туғруқхоналар ва б. тиббий муассаса ходимлари б-н ҳамкорликда вакцинация, ревакцинация, БЦЖ, шунингдек, аҳолини флюорография текширувдан ўтказиш ишларини ҳам амалга оширади.

СИЛАЛ (лот. silisium — кремний ва инг. allon — қотишма) — таркибида Si (кремний) кўп (5—6%) бўлган иссиқбардош чўян. Икки тури: пластинкасимон ва шарсимон фафитли С. бор. Сдан юқори (800—900°) тра шароитида ишлайдиган қуйма деталлар (мас, печларнинг эшиклари, тубдонлари, буг крзонларининг деталлари ва б.) тайёрланади.

СИЛАНЛАР — кремнийнмж водородли бирикмалари. С.нинг умумий формуласи $\text{Si}_n \text{H}_{2n+2}$ С.таркиби жиҳатидан углеводородларга ўхшайди, лекин улардан хавода ёниши ёки портлаши, кимёвий фаоллиги, иссиққа чидамсизлиги б-н фарқ қилади. С. жуда захарли. Ёнганида SiO_2 б-н H_2O ҳосил бўлади. Моносилан SiH_4 ва дисилан Si_2H_6 кўланса ҳидли газсимон, трисилан Si_3H_8 ва тетрасилан Si_4H_{10} учувчан суюқ модда. С. кучли кайтарувчилар: спирт, бензин, углевод сульфидда эрийди.

СИЛАРД, Сцилард (Szilard) Лео (1898.11.2, Будапешт — 1964.30.5, Лажолла, Калифорния) — америкалик физик. Будапешт технология ин-тида ва Берлин ун-тида ўқиган (1922 й.да тугат-

ган). Беркли ун-тида ишлаган (1925—32). 1933 й.да Англияга кетган. Колумбия ун-ти ходими (НьюЙорк, 1939—42). Чикагодаги Металлургия лаб.сида ишлаган (1942—46). 1946 й.лан Чикаго ун-ти проф. Илмий ишлари ядро физикасига, биофизика ва молекуляр биологияга оид. Ядро урани парчаланганда занжир ядро реакцияси ҳосил бўлиши мумкинлигини кўрсатган (1939); Э. Ферми б-н биргаликда U^{235} нинг критик массасини аниқлаган. Биринчи атом реакторининг яратилишида иштирок этган (1942).

СИЛЕЗИЯ (полякча Slask, чехча Slezska, нем. Schlesien) — Одра дарёсининг юқори ва ўрта оқими бўйидаги тарихий вилоят. 10-а.да Польша давлати таркибида, 14-а.да — Чехия тахтига тегишли ҳудуд. 1526 й.дан С. Габсбурглар ҳукмронлиги остида (Севеж, Освенцим, Заторск князликларидан ташқари), 1742 й.дан — Пруссия таркибида (Опава, Тешин князликлари ҳудуди Габсбурглар кўлида қолган, 1920 й. эса, Чехословакия таркибига кирган). Пруссиянинг С. вилояти 1919 й. 2 вилоят: Юқори С. [маркази — Оппелън (Ополе)] ва Қуйи С. [маркази — Бреславль (Вроцлав)]га бўлинган. 1922 й. Юқори С.нинг тахм. 1/3 қисми Миллатлар Лигаси Кенгаши томонидан Польшага берилган. 1945 й.ги Потсдам конференцияси С. худудининг катта қисмини Польшага кайтарган.

СИЛЖИМА — Ер пўстидаги тектоник узилма. Тектоник кучлар таъсирида тоғ жинслари яхлитлигининг бузилиши натижасида ажралган блокларнинг бирбирига нисбатан узилма текислиги бўйлаб горизонтал йўналишда сурилиши. Сурилиш юзаси тик, қия ва горизонтал ётган бўлиши мумкин. Ўнг томонлама ва чап томонлама С. бўлиб, уларнинг биринчи турида кузатувчи қаршисидаги блок ўнг томонга ва иккинчисида эса чап томонга сурилган бўлади. Сурилиш юзаси бўйлаб ҳаракатланувчи гидротермал эритмалардан рудали минераллар-

нинг чўкмага утиши сабабли фойдали қазилма конлари ҳосил бўлиши мумкин. Силжималарда блокларнинг сурилиш амплитудаси бир неча см дан ўнлаб км гача бўлиши мумкин. Ўрта Осиёдаги энг йирик С. структура Талас-Фарғона чуқур ер ёриғидир.

СИЛИКАГЕЛЬ (лот. *silex* — чакмоқтош ва *gelo* — ивиқ) — поли- силикат кислотанинг қурилган ангидриди (гели); қаттиқ гидрофил сорбент (қ. Сорбентлар) С. натрий ёки калий силикат эритмасига сульфат ёки хлорид кислота қўшиб ҳосил қилинади. Орто- силикат кислотанинг ортоэфирларини гидролитик парчалаш йўли б-н юқори сифатли С. олинади. С. минерал мойларни тозалашда, катализатор сифатида, ёғлар, ёнилғилар, органик суюқликларни қуришида ишлатилади.

СИЛИКАТ БЕТОН — қурилиш материали, бетоннинг бир тури. Оҳаккремнезема боғловчи модда ва анорганик тўлдиргични сувда қориб тайёрланадиган массага автоклавам термик ишлов бериб олинади. Хоссалари жиҳатдан портландцементли бетонга ўхшайди (сув юқтирмайди, кислоталар таъсирига чидамли, пластиклиги юқори ва ҳ.к.). Қурилишда юк кўтарадиган ички деворларни, пардеворларни, зиналар ва бионинг ички қисмларини тайёрлаш учун ишлатилади.

СИЛИКАТ БЎЁҚЛАР - биоларнинг шипи, ички деворлари ва сиртига сайқал бериш, шунингдек, конструкцияларни ёнгиндан муҳофаза қилиш мақсадида қўлланадиган бўёқлар. С.б. таркиби калий силикат (20%), бўр (40—60%), пигментлар ва тўлдиргичлардан (20—40%) иборат.

СИЛИКАТ КИСЛОТАЛАР, кремний кислоталар — силикат ангидрид (SiO_2)нинг сувли ҳосилалари. Умумий формуласи $n\text{SiO}_2m\text{H}_2\text{O}$

ёки $(\text{H}_2\text{SiO}_3)_2$ — метасил икат кислота, $\text{SiO}_2\cdot 2\text{H}_2\text{O}$ ёки H_4SiO_4 — ортосиликат кислота, $2\text{SiO}_3\cdot 3\text{H}_2\text{O}$ ёки $\text{H}_6\text{Si}_2\text{O}_7$ — пирозиликат кислота, дисиликат $\text{H}_2\text{Si}_2\text{O}_5$ ва $\text{H}_10\text{Si}_2\text{O}_9$ ҳамда полисиликат кислоталар маълум. С.к. сув б-н коллоид эритма ҳосил қилади. Жуда кучсиз бўлиб, қиздирилганда сув ва силикат ангидригга ажралади. Металл силикатларга хлорид кислота ёки аммоний хлорид таъсир эттириш ёки кремний (IV) хлорид SiCl_4 ни гидролизлаш йўли б-н олинади. С.к. геллари буғ, ёғ, нефть ва б. моддаларни тозалашда адсорбент сифатида ишлатилади, таркибида 2 ва ундан ортик кремний атоми тутган С.к. полисиликат кислоталар деб аталади. С.к. золлари адсорбентлар, кварц шишаси олишда хом ашё, саноат қурилмаларида буғ ва газларни ютувчи модда, сув ва минерал мойларни тозалашда фильтр сифатида қўлланади.

СИЛИКАТ ҒИШТ — қурилиш материали. Қўриниши ва ўлчамлари оддий пишиқ ғиштга ўхшайди. Оддий соғтупротдан эмас, кварц куми (90—92%) ва сўндирилган оҳак (8—10%) қоришмасидан тайёрланади. Ғишт хумдонда пиширилмайди, юқори (200 ат гача) босимда прессланади, сўнгра автоклавда 175° трада қизиган буғда 8 ат босимда қотирилади. Кулранг, ҳажм оғирлиги 1700—1900 кг/м³. Оддий ғиштлар сингари биоларнинг фақат ер сиртидаги юк кўтарувчи девор ва устунларини тиклашда ишлатилади. С.ғ. силлиқ ва куркам бўлганидан устидан пардоз бериш (мас, суваш) талаб этилмайди. Фақат ғишт қаторлари орсидеги (қоришма) чокларга ишлов берилади. Сувга чидамлилиги оддий пишиқ, ғиштникидан паст, тра 500° дан ошганда мустаҳкамлиги пасаяди.

СИЛИКАТЛАР (лот. *silex* чакмоқтош) — силикат кислоталарнинг тузларидан иборат мураккаб моддалар. Кристаллар шаклидаги С. табиий бирикмалар ичида жуда кўп учрайди. Табиий С.нинг кимёвий таркиби ва ту-

зили ши жуда мураккаб бўлганлигидан уларни фақат рентген анализи ёрдамида ўрганиш мумкин. С.нинг структура назариясига кўра, барча кристалл шаклдаги С. асосини $[\text{SiO}_4]^-$ тарққбли тетраэдрлар ташкил қилади. Тетраэдрнинг марказида Si^{4+} иони бўлиб, уни 4 та кислород иони қуршаб олган. С. табиатда турли шароитларда ҳосил бўлиши мумкин. С. отқинди ва метаморфик тоғ жинсларни ташкил этувчи минераллардир; баъзи С. (мас, гиллар, цеолитлар) нураш натижасида ҳосил бўлади. С.нинг ҳоссалари уларни ташкил этувчи тетраэдрларнинг хилига, таркибида сув борйўқлигига ва б. омилларга боғлиқ. Кўпчилик С. кимёвий жихатдан барқарор; улар кислоталар таъсирига чидамли. Уларнинг ранги таркибидаги катионлар табиатига боғлиқ. С.нинг қаттиқлиги Моос шкаласи бўйича 4 дан 7 гача, зичлиги 2—4 г/см³. С.да изоморфизм ҳрдисаси кенг тарқалган; шунга кура, турли С. ўзаро изоморф аралашмалар (мас андалузит, силлиманит, кианит ва б.) ҳосил қилади. С. табиатда кенг тарқалган бўлиб, Ер пусти массасининг 3/4 қисмини ташкил этади. Барча маълум минералларнинг тахм. 1/3 қисми С.дир. С.нинг саноат микёсидаги аҳамияти катта. Уларнинг баъзилари хом ашё, руда (никелнинг силикатли рудалари, бериллий, литий С. ва х.к.), баъзилари нометалл фойдали қазилма (мас, слюда, тальк, гил, дала шпатлари, асбест) ва қурилиш материали (гранит, базальт ва б.), қимматбаҳо ва зийнат тошлари (зумрад, топаз, гранат, берилл ва б.) сифатида ишлатилади. С. парчаланиши натижасида кварц (қум) SiO_2 ҳосил бўлади; алюмосиликатлар парчаланганида эса, қум ва каолин $\text{H}_4\text{Al}_2\text{Si}_2\text{O}_7$ ҳосил булади.

Табиий С. б-н бир қаторда сунъий С.нинг ҳам а.ҳамияти жуда катта. Табиатдаги деярли барча С, шунингдек, табиатда учрамайдиган ёки кам учрайдиган С. сунъий усулда олинган. Сунъий С. таркиби ва тузилиши жиҳатдан маълум даражада бир хил бўлганлиги учун уларнинг ҳоссаларини ўрганиш осонроқ. Сунъий

Сдан, айниқса, шиша, цемент, керамика, сир, оловбардош материаллар ва б.нинг аҳамияти муҳим.

Комил Тожиёв.

СИЛИКОНЛАР (полиорганосилоксанлар) — кремнийорганик бирикмалар. С. каучуксимон эластик моддалар. Термик барқарорлиги юқори. Сдан тайёрланган каучуклар ва буюмларни 250° гача бўлган ҳароратда ишлатиш мумкин. С, асосан, изоляцияцион қоплама сифатида қўлланади.

СИЛИЦИДЛАР (лот. Silicium — кремний) — кремнийнинг металллар ва баъзи металлмаслар б-н ҳосил қилган бирикмалари. С. кимёвий боғланишга кўра 3 асосий гуруҳга (ионковалент, ковалент ва металлсимон) бўлинади. Ионковалент С. ишқорий (натрий ва калийдан ташқари) ва ишқорийер металллар ҳамда мис ва рух гуруҳи металари б-н ҳосил бўлади; ковалент С. бор, углерод, азот, кислород, фосфор, олтингурутда ҳосил булади; металлсимон С, оралик металллардан юзага келади. Ишқорийер металллардан силицидлар ва литий силицид Li_6Si_2 маълум (Li дан бошқа ишқорий металллар С. ҳосил қилмайди). С. ялтирок, жуда қаттиқ ва оғир кристалл моддалар, юқори трада суюкланади, мас, TaSi_2 нинг суюкланиш т-раси 2200°. Металлсимон С. барқарор бирикмалар, улар ҳатто юқори траларда ҳам оксидланмайди. MoSi_2 дан тайёрланган электр печлари қиздиргичларини 1700° гача бўлган оксидловчи муҳитда ишлатиш мумкин. Баъзи фаол металлларнинг Si сув ва суюлтирилган кислоталар таъсирида парчаланаяди, бошқа С.га сув ҳам, суюлтирилган кислоталар ҳам таъсир этмайди. Аксари С. — ярим ўтказгичлар.

СИЛИЦИЙЛАШ — пўлат ва б. металл деталлар юзасини кремний (Si) б-н тўйинтириш. Қийин эрийдиган металллар (W , Mo , Ta , Ti ва б.) ни оксидланишдан саклаш ва кислоталар таъсирига чидам-

лигини оширишда қўлланилади.

СИЛИЦИТЛАР — қ. Кремнийли жинслар.

СИЛЛАБИК ЁЗУВ (юн. syllabe бўгин), бўгинли ёзув — график белгилари (силлабограммалар) бўгин хосил қилувчи фонемалар ва фонема қўшилмалари б-н боғлиқ бўлган ёзув тури; умумий ёзув тарихида Сё. сўз ёзуви (идеографик ёки логографик ёзув) дан кейин, мил. ав. 3—2минг йилликлар оралиғида, шумер тилида пайдо бўлган ва фонография ривожига биринчи босқич ҳисобланади. Икки даре орасидаги бир қанча миҳхат ёзувлари, крит ва ғарбий сом ёзувлари «ундош+ҳар қандай унли» бирикмаси тарзидаги бўгин ифодаловчи белгиларга эга бўлган. С.ё.нинг кейинги (мил. ав. 1-а. ва мил. 1-а.ларда) шаклланиши ва ривожланишини Эфиопия, Ҳиндистон, Жан.Шарқий Осиёдаги бўгинли ёзувларда кўриш мумкин. Қад. ҳинд ёзуви брахмиаза келиб чиққан деванагари (ҳоз. умумҳинд расмий ёзуви) С.ё.нинг ёрқин намунаси. Бунда, одатда, ҳар бир белги муайян ундошнинг а унлиси б-н қўшилмаси (мас, па, ба, та, ма каби) тарзида намоён бўлади. Тегишли ундошдан кейин а дан бошқа унлини ўқиш учун ўша ҳарфнинг остига ёки устига керакли унлини ифодаловчи махсус белги қўшилади. Энг кейин шакллانган С.ё.лардан япон ва корейс ёзувларини кўрсатиш мумкин. С.ё.даги график белгилар ҳарф деб эмас, балки силлабема деб аталади (деванагари алифбосидаги 33 та белги, ҳоз. рус ва ўзбек алифболаридаги е, ё, ю, я белгилари силлабемалардир).

СИЛЛАБИК ШЕЪР ТИЗИМИ (юн. syllabikos — бўгинли) — ҳар сатрда бўгинлар сони тенг бўлишига асосланган шеър тизими. С.ш.т., асосан, тургун ургули тиллар — француз, немис, поляк тиллари ва б.га хос. Туркий тилларнинг деярли ҳаммасида ургу, асосан, тургун

— сўзнинг охириги бўғинига тушади (мас, китбб — китобда — китобдағи каби). С.ш.т.да шеърий оҳанг ҳар мисрада бўгинларнинг баравар жойлашишдан ташкил топади. Демак, С.ш.т. ўзбек шеъриятига хос бўлган асосий шеърий тизимдир. Уни бармоқ вазни деб ҳам аташади. Албатта, шеърда оҳанг яратиш учун бўгинларнинг бир миқдорда бўлиши етарли эмас, улар ҳар мисрада муайян тартибда жойлашиши ҳам керак. С.ш.т.да оҳанг яратишнинг асосий омилли сифатида тuroк, (цезура) катта аҳамиятга эга. Мас, Согиндим, х ул шодмон ҳх туйғулар билан, — Кўксимга х тирмашиб ҳх усади бир гул... Ҳар 2 мисрада ҳам дастлабки 5 бўгин б-н кейинги 5 бўгин орасида пауза (бош тuroк) бор. Дастлабки 6 бўгин ҳам ўз ичида 3 бўгинли 2 гуруҳга ажралади — улар ўртасида ҳам қисқа пауза — тuroк бор. Бўгинларнинг сони ва жойлашиш тартиби шеър охиригача ўзгармайди, яъни С.ш.т.да тuroкнинг ўрни доимий бўлади. С.ш.т.да бўгинларни тартиб-блaш ёки тuroкларни жойлаштириш имкониятлари гоят кенг, бу эса бир хил миқдордаги, мас, 11 бўгинли вазнда ҳар хил оҳанглар яратишга ёрдам беради. С.ш.т.га асосланган ўзбек шеъриятида 5 бўгинлидан 16 бўгинлигача бўлган вазнлар тизимлари мавжуд. М. Шайхзода «Тошкентнома» достонида буларнинг ҳаммасидан фойдаланган. С.ш.т. баъзан кўчма ургуга эга бўлган тилларда ҳам учраши мумкин. Мас, 17-а.да рус шеъриятида С.ш.т.га амал қилинган. Бироқ бу тизим рус тилининг грамматик хусусиятларига мос келмагани учун 18-а.нинг 30й.ларидан бошлаб унинг ўрнини силлабиктоник шеър тизими эгаллай бошлаган (яна қ. Бармоқ вазни).

СИЛЛАБИК ТОНИК ШЕЪР ТИЗИМИ (юн. syllabe — бўгин ва tonos — ургу) — тоник шеър тизими турларидан бири; мисрада ургули ва ургусиз бўгинларнинг ҳамда ҳижоларнинг изчил алмашилиб келишига асосланади. Мисраларни ритмик жиҳатдан уюшти-

риш ва шеърӣ оҳанг яратишда ургули ва ургулисиз бўғинлар комбинацияси муҳим роль ўйнайди. Ургули ва ургулисиз бўғинларнинг тартибли жойлашиши натижасида ҳижо (стопа)лар ҳосил бўлади. [Шартли равишда ургулисиз ҳижони қисқа ҳижога (и), ургули ҳижони чўзиқ ҳижога (—) тенглаштириш мумкин]. Улар рус шеъриятида, асосан, бешта (ямб, хорей, дактиль, амфибрахий, анапест) бўлиб, ҳар бири ўзига хос тузилишига эга.

СИЛЛАНПЯ (Sillanpaa) Франс Эмиль (тахаллуси — Э. Стовяри, Сарви) (1888.16.9, Хяменкюрё 1964.3.6, Хельсинки) — фин ёзувчиси. Романи — «Күёш ва ҳаёт» (1916). «Адолатли камбагаллик» (1919) романи Финляндиядаги фуқаролар уруши фожиялари мавзuida. Асарда муаллиф фин ёзувчиларидан биринчи бўлиб, «қизиллар» ва «оқлар» ўртасидаги қуролли курашнинг дахшатли эканини ҳолис тасвирлаган. Роман мамлакатнинг инқироздан чиқиб олиши учун биринчи туртки бўлиб, финларнинг руҳий жароҳатдан даво топишларига ёрдам берган, шу сабабли 1920 й.дан Финляндия ҳукумати С.га умрбод стипендия таъсис этган. «Ёшлиқда вафот этган» (1931) романи машҳур. «Ёз тунидаги одамлар» (1934) С.нинг энг яхши асари бўлиб, унинг композицияси ёйилиб кетгани ва ўта ҳиссиёт б-н ёзилгани учун дostonга ўхшаб кетади. «Август» (1941), «Инсон ҳаётининг гўзаллиги ва азоблари» (1945) асарлари ҳам бор. Нобель мукофоти лауреати (1939).

СИЛЛИМАНИТ [америкалик олим В. Силлиман (В. Silliman; 1779—1864) номидан] — силикатлар синфига мансуб минерал. Юқори даражада метаморфизмлашган лойсимон тоғ жинсларида учрайди ҳамда метаморфизм жараёнининг силлиманитли зонасини белгилайди. Кимёвий таркиби Al_2SiO_5 бўлиб, кианит ва андалузитларнинг юқори трали полиморф туридир. Ромб сингонияли кристаллари игнасимон бўлиб, толато-

ла агрегатлар ҳолида учрайди. Ранги кулранг, оч қўнғир, оч яшил, шишадек ялтирок. Толасимон агрегатлари рангсиз ва товланувчи; қаттиклиги 6,5 —7,5; зичлиги 3,27 г/см³. Юқори (1545°га яқин) градиентли муллит ва кремний (II) оксид (SiO_2)га парчланади. Аллюминий оксид (Al_2O_3) ли хом ашё бўлиб, ўтга ва кислоталарга чидамли чинни буюмлар, махсус изоляторлар, пўлат куйиш учун тигель ва б. асбоблар тайёрлашда ишлатилади. С. Ўзбекистоннинг ғарбий ва жан. қисмларида жуда кенг тарқалган бўлиб, метаморфизм сланецлар б-н биргалиқда учрайди. Чатқол — Курама минтақасида нисбатан кам тарқалган. Ҳиндистонда С.нинг йирик конлари маълум.

СИЛЛИКЛАШ — турли материаллар (металл, тош, ёғоч ва б.) га жилвир қоғоз, жилвир тош, абразив материаллар ёрдамида ишқалаб ишлов бериш. Металларга, асосан, силликлаш станогида ишлов берилади. Металл сирти рисоладагидек силлик чиқиши учун унга бир неча марта ишлов бериш керак (ҳар гал 0,005—0,05 мм қатмаси катлам сидирилади). Тошлар сирти ҳар хил йирикликдаги абразив доира, плита, брусоклар б-н силликлаш станоклари, электр асбоблар ёрдамида силликланади. Ёғочни Сдан олдин уни рандалаб, сирти шпаклёвкалаб олинади, кейин турли майинлик ва қаттиқликдаги (яъни ҳар хил йирикликдаги) жилвир қоғоз б-н ишқалаб силликланади. С. натижасида материаллар кўркамлашади, коррозиябардошлиги ва мустаҳкамлиги ортади. Силликланган сиртларни абразив масса (ялтиратадиган таркиб) суркаб, жилвир қоғоз, абразив доира ёрдамида қўлда ва станокларда ялтиратиш жилолаш деб аталади.

СИЛЛИКЛАШ СТАНОГИ - металл, тош ва ёғоч деталь ва буюмларга жилвир қоғоз, жилвир тошлар (абразив доиралар) б-н ишлов берадиган станок. Ишланадиган сиртга қараб, доиравий, ички ва ташқи юзаларни силликлайдиган

хилларга бўлинади. Силликлаш доираси маҳкамланадиган шпиндель электр двигателъ б-н бевосита ёки тасмали узатма орқали, ишланадиган буюмлар эса алоҳида электр двигателъ ёки гидроцилиндр б-н айлантирилади. Йўниш чуқурлиги механик ёки гидравлик юритма б-н ростлаб турилади; абразив доира кўлда ёки автоматик тарзда тўғриланади, деталлар механик ёки автоматик тарзда қисилади.

Ёғоч ишлашда жилвир қоғоз маҳкамланадиган иш органининг турига қараб, лентали, цилиндрик (барабанли), дискли, бобинали, чўткали ва б. хил С.с. ишлатилади. Тош га ишлов беришда С.с. билан кичик ўлчамли қоплама мармар буюмларни силликлаш ва жиллолаш; йирик қоплама буюмларга ялпи ишлов бериш ва б. ишлар бажарилади (бунда рельсли изда ҳаракатланувчи Псимон портал кранга айланма абразив асбоб ўрнатилган шпиндель маҳкамлаб қўйилади).

СИЛЛОГИЗМ (юн. *sylogismos* — ҳисобга оламан, хулоса чиқараман) — дедуктив хулоса чиқариш тури. Унда ўзаро мантикий боғланган икки қатъий мулоҳазадан учинчи — янги қатъий мулоҳаза ҳрсил бўлади. Мас, «барча металллар электр токини ўтказади; мис — металл; демак, мис электр токини ўтказади». Ҳосил қилинган янги мулоҳаза дастлабки мулоҳазалардан умумийроқ бўлмайди. Шунга кўра, С.ни умумийликка асосланган хулоса чиқариш, деса бўлади. Бу жиҳатдан Сдан одатдаги фикрлаш ва илмий хулоса чиқаришда исбот шакли сифатида кенг фойдаланилади. С.нинг таркиби хулоса асослари ва хулосадан ташкил топган. Хулоса асослари ва хулосадаги тушунчалар терминлар деб аталади. С.нинг 4 та асосий фигураси (шакли) мавжуд. С. асослари оддий қатъий ҳукмлардан иборат бўлиб, уларнинг икки асос ва хулосада ўзига хос тартиб (тўплам)да келиши модус деб аталади. С. фигураларининг 19 та модуси мавжуд. Ҳар бир фигуранинг

тўғри модусларини аниқлашда С.нинг умумий ва махсус қоидаларига амал қилинади. С.лар оддий қатъий, мураккаб ва мураккаб қисқартирилган турларга бўлинади. Хулоса чиқаришнинг бу усулини Аристотелъ «Биринчи аналитика» асарида таърифлаб берган. Силлогистик хулоса чиқариш мантиққа ўрганилади.

СИЛЛОГИСТИКА — анъанавий формал мантикнинг бўлими. Дедуктив хулоса чиқариш қоидаларини ўрганади. Силлогизмнинг мантикий назарияси сифатида биринчи марта Аристотелъ таърифлаб берган. Замонавий математик мантиқда С. алоҳида бўлим сифатида ажратилмайди.

СИЛОВСИН (*Lynx lunx*) — мушуксимонлар оиласига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Танасининг уз. 82—109 см, думи 20—40 см, вазни 8—19 (баъзан 32) кг. Қулоқларида бир тутам узун туклардан иборат шокиласи бор. Мўйнаси қалин ва юмшоқ, малла ёки қизғишсарик, баъзан холдор. Евросиё, Америка ўрмонларида, баъзан ўрмон чўлларида тарқалган. Ўзбекистон жан.даги тоғларнинг ўрта ва юқори қисмида учрайди. Асосан, тунда фаол. Январь—март ойларида жуфтлашади. Май — июнда болалайди. Болалар 2—3 йилда жинсий вояга етади. Қуён, сичқон каби кемирувчилар, қушлар, туёкчилар б-н озикланади. Соки узлуксиз қаммайиб борапти. «Йўқ бўлиб кетиш хавфи остидаги ёввойи фауна ва флора турларининг халқдорасавдоси тўғрисида»ги Конвенция (СГГЕ5)нинг Иловасига ва Ўзбекистон Республикаси Қазил китоби-га киритилган.

СИЛОС (испанча *silos* — ертўла, дон сақланадиган ўра) — чорва моллари учун ўсимлик (маккажўхори, картошка, кунгабоқар, викасули аралашмалари, илдимевалар, табиий пичанзорлар ўтлари, полиз экинлари палаклари ва б.) кўк пояларини ҳаво қирмайдиган қилиб консервалаш йўли б-н тайёрланадиган

озука. Туркибида каротин, витамин С сақланади. Тўғри тайёрланган С. таркибида органик кислоталар, хусусан, сут (2% гача), сирка (0,6% гача) кислоталари, айрим турларида пропион, валериана кислоталари мавжудлиги туфайли ўзига хос ёқимли ҳид ва нордонрок мазага эга. С. бостириш технологияси бузилганда ва нотўғри сақланганда ёғ кислотаси пайдо бўлади. С. сифати ундаги водород ионларининг миқдори (рН)га қараб аниқланади. Сифатли С. таркибида р-н 4—4,2 бўлади. С.нинг озукали қиммати ўсимлик тури, ўриб олиш вақтидаги ривожланиш фазаси, тайёрлаш технологияси ва сақлаш шароитига боғлиқ. Юқори сифатли С. тайёрлаш учун маккажўхори дони сутмум пишиш даврида, кунгабоқар гуллаш бошлаши, дуккакдилар дуккак туғишининг бошланиши б-н ўрилади. 100 кг маккажўхори силосида 20 озука бирлиги, 1,4 кг ҳазм бўладиган протеин, 150 г кальций, 50 г фосфор, 1500 мг каротин, 100 кг кунгабоқар С. ида 16 озука бирлиги, 1,4 кг протеин бор.

Ўзбекистонда С. бостириш 20-а.нинг ўрталаридан қўлланилади. С, асосан, маккажўхори, оқ жўхори поясидан ёки пояси ва донидан тайёрланади. С. ҳайвонларда овқат ҳазм бўлишини яхшилади. Бузоқларга дуккакли, юмшоқ бошоқош ўтлардан, чўчкаларга қанд лавлаги, сабзи, картошка, полиз экинлар, маккажўхори сўтаси ва б. аралашмасидан, паррандаларга дуккакли ўтлар, сабзи, қанд лавлаги ва б.дан тайёрланган С. бериш тавсия этилади. С, асосан, қишда, курғоқчил р-нларда езда берилади.

С. бостиришда кўк поя силос комбайни ёрдамида ўрилади, 2—4—7 см узунликда майдаланади, сўнг силос иншоотларига жойланади. Бостирилган С. оғир тракторлар б-н зичланади, устига полиэтилен плёнка ёпилиб, кейин 30—35 см қалинликда тупроқбн кўмилади. Тўғри тайёрланган С.нинг озукалик қиммати ва витаминлар деярли тўла сақланиб қолади. С. бостириш техникаси бузилса (айниқса, зич бостирилмаса), аэроби-

микроорганизмлар жадал ривожланади, озука ўз-ўзидан тез қизийди; озукалик қиммати кескин пасаяди.

С. очилгач, кундалик рационга лойик миқдори олиниб, сўнг дарҳол усти зич ёпиб қўйилиши лозим. Акс ҳолда ҳаво таъсирида оксидланиш жараёни бошланиб, озука сифати бузилади. Соғиладиган ва сўкимга боқиладиган қорамоллар рациониде С. тўйимлилиқ бўйича 50% гача, чўчкалар рациониде 20% гача бўлиши мумкин. Катта ёшдаги қорамолларга 1 кунда ўртача 15—20 кг, отларга 10—12 кг, қўйларга 3—4 кг берилади.

Гўзал Ишимова, Рўзимат Ҳамроқулов.

СИЛОС ИНШОТЛАРИ - силос бостириш. сақлаш учун фойдаланиладиган қурилмалар. Асосий вазиқаси — силос массасини ҳаво, сув киришдан, музлаб қолишдан сақлаш. Асосан, траншеялар ва миноралар кўринишида, чорвачилик фермаларига яқин жойга қурилади. Жойнинг гидрогеологик шароитларига қараб ер усти, ярим чуқур ва чуқур траншеялар (унинг девори баландлиги ердан 70 см кўтарилади) қилинади. Ер усти траншеялари (девори баландлиги камида 3 м) текис, ер ости суви юза, ярим чуқур ва чуқур траншеялар (девори бал. 3,6 м, туби эни 9 м; ҳажми 500—4000 м³) ер ости суви чуқур ерларга қурилади. Баъзи фермаларда диаметри 9,15 м, бал. 24 м, ҳажми 1600 м³ бўлган БС 9,15 маркали темирбетон миноралар қурилади. Бу силос минораларга пневмотранспортёр орқали тепа қисмидан силос (сенаж) массаси босим б-н юборилади, босим натиқасида у ўз оғирлиги б-н зичланади.

Траншеяларнинг каттақичлиги бостириладиган силоснинг миқдорига, чорва молларининг сонига қараб белгиланади. Бир траншеяга силос бостириш 4—5 кунда тугалланиши керак. Каттақичлигига қараб 250—3000 т кўк масса кетади. С.и.нинг конструкцияси сув ўтказмайдиган, сут ва сирка кислоталари таъсирга чидамли бўлиши керак. Ички деворлари бетон, темирбе-

тон, гишт ва б.дан, ости албатта бетондан килинади. Ер ости суви юза бўлган (2—3 м) жойларда ер устига бетон траншеялар ўрнатиб, унинг сирт томонидан тиргақлар қўйилади ва тиргақлар оралигига силос кишда музлаб қолмаслиги учун тупроқ бостирилади. Қулайлиги ва кам меҳнат талаб қилиши туфайли траншеялардан Ўзбекистонда ҳам кенг фойдаланилади. 20-а.нинг 90й.ларидан Ўзбекистонда ўтказилган иктисодий ислохртлар ва хусусийлаштириш жараёнида йирик чорвачилик комплекслари ўрнида кичик фермалар пайдо бўлди. Шунга мувофиқходда тубининг эни 4—5 м, юқори эни 5—6 м, бал. 2,5—3 м, уз 25 м бўлган траншеялар ишлатилмоқда.

Рўшмат Ҳамроқулов.

СИЛОС КОМБАЙНИ

маккажўхори ва б. силосбоп экинлар (беда, ёш кунгабоқар, ўт ва б.) ни ўриш, майдалаш ва транспорт воситасига ортиш учун мўлжалланган машина. Чорва моллари учун озуқа — силос тайёрлашда ишлатилади. Ундан сенаж, кўк озуқа, ўт уни тайёрлашда ҳам фойдаланиш мумкин. Асосан, ўриш қисми ва майдалаш аппаратлари, майдаланган аралашмани юклаш қурилмаси ва ҳаракат узатиш механизмидан иборат. Ўриш қисми 4 хил бўлиши мумкин: ёппасига ёки тор қаторлаб экилган баланд пояли экинларни ўрайдиган сегментпичоқли; кенг қаторлаб экилган баланд пояли экинларни ўрайдиган ўзақли; қар қандай экилган экинларни ёппасига ўрайдиган универсал ҳамда ўриш ва майдалаш ишларини бажарувчи роторли. С. к.нинг ўриш қисми ўрган пояларни майдалаш учун радиалдискли, барабанли ва роторли аппаратлар ишлатилади. Майдаланган аралашмани транспорт воситасига ортиш учун пневматик ирғитгич, элеваторли ва комбинацион транспортёрлардан фойдаланилади. С.к.нинг ўриш қисмида ўрилган, майдалаш аппаратларида майдаланган аралашма комбайн б-н ёнмаён ҳаракатланаётган транспорт воситасига

юкланади. С.к.нинг трактор б-н бирга ишлатиладиган тиркама ва ўзиюрар (шассили) хиллари бор.

СИЛСИЛА (араб. — занжир) — аёллар тақинчоғи; юзни ўраб турадиган пешона, чакка ва ияк қисмларидан иборат заргарлик буюми. Пешона қисми куйи қисмига япроқча (шарча)ли қалта занжирлар осилган 2—3 қаторли майда ҳалланган қумуш турунжларнинг тўр ҳосил қилиб ўзаро бириккан занжирларидан тузилган; чакка қисми узун занжирларга бириктирилган япроқча (ёки учбурчак тумор)лардан, ияк қисми ҳам бир неча шундай қаторлардан тузилган. С.нинг чакка қисми ияк ости шокилалари б-н бирга бош кийимга тақилган.

СИЛУР ДАВРИ (СИСТЕМАСИ),

силур (Буюк Британиянинг Уэльс вилоятида яшаган қад. кельт қабилиси — сштурлар номидан) — Ер геологик тарихи палеозой эрасининг учинчи даври. Ордовик давридан кейин, девон давридан олдин ўтган. Радиологик усуллар б-н аниқланишича, С.д. бундан 435+5 млн. йил аввал бошланиб, тахм. 25±8,5 млн. йил давом этган. С.д. ётқизиклари Антарктидадан ташқари барча материкларда маълум. Классик кесмалари Буюк Британия, Чехия, Швеция, Мароқаш, Шим. Америка, Урал, Сибирь, Ўрта Осиё, Олтой ва Тувада ўрганилган. С.д.да Ер пусти тузилишида кембрий ва ордовик даврларидагидек бу даврда ҳам нисбатан барқарор йирик платформалар (Шаркий Европа, Африка, Хитой, Сибирь ва Шим. Америка платформалари) бўлган. Континентлар б-н денгизларнинг ўзаро жойлашуви деярли ордовик давридагидек бўлган. Энг йирик қуруқлик — Гондвана материғи хоз. Африка худудининг катта қисми, Арабистон я.о., лландовери ва венлок ярусларини ўз ичига олган Ҳиндистон, Антарктида ва Бразилияни эгаллаган. Шим. Америка ва Евросиёда қуруқликнинг кичик массивлари — Гренландия, Болтикбўйи худудлари ва Ангара

(Россиянинг Осиё қисмида) жойлашган бўлиб, регрессия ва трансгрессиялар натижасида С.д.да уларнинг шакли ўзгариб турган. Материклар рельефи текис бўлган. С.д. бошларида геократик режим сўнган, ер юзаси чўкиб, глобал денгиз трансгрессиялари рўй берган. Платформа плиталари нотекис чўккан. Геосинклиналь зоналарда тектоник ҳаракатлар бўлиб турган. Курукликнинг ювилиши натижасида терриген ётқизиклар тўплана борган. С.д.да геосинклиналь тараққиёт ороген ҳаракатлар б-н алмашган жойларда моласс ётқизиклари кўп бўлган. Сув остидаги вулканлар отилиши натижасида геосинклиналь денгизлар туби лавалар, вулкан брекчиялари ва туфлар б-н қопланган. Сув остидаги вулкан отилишларида кремнийгилли лой (балчик) лар тўпланиб, эффузив жинслар б-н биргаликда чўкиндивулканоген формацияларни ҳосил қилган.

С.д. иклими. С.д. бошларида Ерда кечки ордовик музланиш даврининг таъсири билиниб, бир мунча салқин иқлим бўлган. Кейинчалик музликларнинг эриши ва спрединг жараёнларини бошланиши, глобал трансгрессиянинг ривожланиши ҳамда иқлимни илишига олиб келган. С.д. ётқизикларида хилмаҳил чиғаноқди фаунанинг кўп тарқалганлиги ва денгизларда рифларнинг кўплиги лландовери охири — венлокнинг бошидан шундай илик иқлимнинг далилидир.

Органик дунёси. С.д. бошларида умуртқасиз организмларнинг барча асосий синфлари шаклланган ва содда умуртқалилар пайдо бўлган. Трансгрессиялар натижасида хилма хил фауналарнинг кўпайиши ва кенг тарқалишига қулай шароит бўлган. Эпиконтинентал саёз денгизлар ва геосинклиналь сув ҳавзаларининг шельф қисмлари чиғаноқли ва маржонполипли фаунага бой бўлган. Шельф биоценозлари таркибида қориноёкли ва икки тавақали моллюскалар бўлган, тентакулитлар, бўғимоёклилар ҳам яшаган. Шельфнинг саёз зоналарида турлитуман маржонпо-

липлар, гидроидполиплар, денгиз нилуфарлари, сувўтлар жойлашган. Табулятлар, гелиолитоидеялар ва ругозалар жуда тараққий этган. Игнатанлилардан денгиз нилуфарлари б-н денгиз пуфакчалари кенг тарқалган. Силур ҳавзаларининг пелагиал зонларида фаптолитлар яшаган. Уларнинг жуда кўп қолдиклари, асосан, юпка балчикларда сақланиб қолган бўлиб, қора, кремнийгилли сланецлардан иборат С. формациясини ҳосил қилади; бу формация бутун дунё бурмали областлари учун хос бўлган ётқизиклар ҳисобланади. С.д.да умуртқали ҳайвонларнинг икки гуруҳи — жагсизлар ва баликлар вужудга келган. С.д. охирида куруклик соҳилларида ўсган дастлабки флора псилофитлар — ўтсимон ўсимликлар тараққий этган. Уларнинг излари Буюк Британия, Чехия, Украина (Подолля) ва Қозоғистонда юқори силур ётқизикларида топилган.

Ўрта Осиёда С.д. ётқизиклари кенг тарқалган. Ўрта Тяньшан, Бўкантоғ, Чатқол, Қурама тоғларида бу даврга мансуб ётқизиклар бор. Улар, асосан, кулангкўкимтир алевролит, аргеллит ва сланец жинсларидан тузилган бўлиб, қалинлиги 600—800 м. Жан. Тяньшан, Ҳисор, Олай, Туркистон, Зарафшон, Томди, Султон Увайс тоғларидаги С.д. ётқизиклари куйи (лландовери ва венлок яруслари) ва юқори бўлимларга бўлинади. Лландовери ярусига оид жинслар Олай, Туркистон тоғларида турли полимикт қумтош, алевролит, қора углеводли гил, аргиллит, серицитгилли, серициткремнийли сланецлардан таркиб топган. Нурота тоғларидаги лландовери яруси жинслари қалинлиги 700—800 м. Зарафшон, Зирабулоқ—Зиёвуддин тоғларида бу ярус ётқизиклари сланец ва мергель, доломит, оҳактошлардан тузилган, қалинлиги 300—900 м. Венлок ярусининг юқори қисми қумтош, алевролит жинсларидан иборат, қалинлиги 180—220 м.

Фойдали қазилмалари. С.д. ётқизикларида турли муҳим фойдали

казилмалар учрайди. Урал ва Норвегиядаги чукишшувлканоген жинсларда мис колчедан рудалари бор. Жан. Урал ва Осиёдаги кремниили катламларда марганец ва фосфорит конлари учрайди. АКШда (НьюЙорк ва Алабама штатларида) темир рудалари, гипс ва тузлар казиб олинмоқда. Ўзбекистон ҳудудида регионал метаморфизмдан ўзгарган. С.д. ётқиқликлари бағрида кўплаб олтинкумуш (Нурота, Томди, Овминзатог, Бўкантоғ ва б. тоғлар) конлари; ушбу ётқиқликлар гранитоид интрузиялари б-н ёриб чиқилган чегарадош (контакт) метасоматикаларида эса вольфрам (Ингичка, Лангар, Куйтош ва х.к.) конлари; Ҳисор, Зирабулоқ Зиёвуддин тоғларида ноёб ва нодир металллар намоёнлари маълум.

СИЛУЭТ [франц. silhouette, француз давлат арбоби Э. де Силуэт (1709—67) номидан] — кенг маънода — санъатда нарсаларни табиатда қандай бўлса, шундай унинг соясига ўхшатиб шаклини чишиш; тормаънода — графика усули: шакл ва нарсаларни текис юзада яратилган бир тусдаги тасвири. С. чизилган (туш ёки оқ бўёк б-н) ёки қоғоздан қирқиб унга контрастзаминга ёпиштирилган шакл, чегараси б-н чекланган тўқ ёки ёрқин доғ.

С. қад. Хитойда (ўз анъаналарини ҳозиргача сақдаган), Япония ва Осиёнинг бошқд мамлакатларида маълум. 18-адан Европада тарқалган. Энг кенг тарқалган жанрлари — ён томондан чизиладиган портрет, маиший сахналар, китоб расмлари, натюрморт. С. б-н Германияда Ф. О. Рунге, А. Менцель, П. Коневка; Россияда Ф. П. Толстой, Е.М. Бем ваб. шугулланган.

СИЛЬВА (да Сильва) Луис Инасио Лула (1945.27.10, Гараньюнс ш.) — Бразилия давлат арбоби. Ўрта махсус техника мактабини тугатган (1964). Меҳнат фаолияти СанПаулу штатидаги металлургия з-дларида бошланган. СанБернардо до Кампо ва Диадема ш.лари металлур-

лари касаба уюшмаси директорлар кенгаши аъзоси (1969—72), биринчи қотиби (1972—75), касаба уюшмаси президенти (1975—80), Бразилия ишчилар партияси асосчиси (1980), СанПаулу штатининг федерал вакили (1986—2002). 2002 й. 14 дек.дан Бразилия Федератив Республикаси президенти.

СИЛЬВИН (юн. Sylvius) — хлоридлар синфига мансуб минерал, КО. Таркибида калий микдори 52,48%. Қаттиқлиги 2; зичлиги қарийб 2 г/см³. Куб сингонияда кристалланади, агрегатлари донали, йирик кристалли ва параллел толали. Кристаллари, одатда, рангсиз, қизил мовий, сариқ шишасимон ялтироқ бўлиб, таркибидаги кўшимчаларга қараб ранги ўзгаради. Донатор массадан иборат. Исикликни яхши утказади, сувда эрийди, гигроскопик, мазаси тахиршўр. Туз конларида галит, карналлит ва б. комплекс туз минераллари б-н бирга учрайди. Эвапорит ҳавзаларида галогенез босқичида кимёвий чўкмага ўтиш орқали ҳосил бўлади. Шаффоф кристаллари оптик приборларда ишлатилади. С. — калий рудаси.

СИЛЬВИНИТ (юн. silvinite) — тузли чўқинди тоғ жинси. Таркиби сильвин (50—75%), галит (25—50%), қисман ангидрит ва гилдан иборат. Ранги — оқ, қизғишқўнғир ва қизил. С.кесмада сильвин, галит ва гилли ангидритларнинг алмашилиб ётган юпка қатламидан иборат. Арид иқгим шароитида саёз денгиз, лагуна ва кўлларда шўр сувдан кимёвий чўқиш орқали ҳосил бўлади. С. калийли минерал ўғит и.ч.да муҳим хом ашёдир. Ундан тиббиёт, атирупа и.ч.да, фотография ва б. соҳаларда кенг фойдаланилади.

Ўзбекистон жан.да Тюбегатан ва Хўжайкон конларида С. юра даври ётқиқликларида тарқалган. Тюбегатан конида С. горизонтининг ўртача қалинлиги 4,5 м, КС1 нинг микдори 36,9% ва захираси 400 млн. т. Хўжайконда С. Кўхитантоғнинг шарқий этакларида

уз. 25 км, эни 900 м ва нисбий бал. 200 м ли тузли тоғ ҳосил қилган. Саноат аҳамиятига эга горизонтларда КС1 нинг ўртача микдори 28—33%. РФ, Беларуссия, Германия, АҚШ, ХХР ва б. мамлакатларда С. конлари бор.

СИМ — кўндаланг кесими узунлигига нисбатан жуда кичик бўлган узун металл буюм. Мис, алюминий, пўлат, вольфрам ва б. металллардан прокатлаб (қ. Прокат ишлаб чиқаршшл) ёки чўзиш станларидати махсус тешиклардан ўтказиб, калава ёки чивик кўринишида тайёрланади. Ўғонлиги 5 мм ва ундан ортикбўлган, киздириб прокатланган С. 0,01 — 5 мм ли С.лар тайёрлашда асосий материал ҳисобланади. Думалок, тўртбурчак, олтибурчак, овал ва б. шаклларда бўлади. С. электр ва радиолитиялари тортиш, тўр, мих, кабель, трансформатор чулғамлари ва б. тайёрлаш учун ишлатилади.

СИМА ЦЯНЬ, Симо Чян (болалик давридаги исми — Зичжанг, Шяянг) (мил. ав. 145, ҳоз. ХХР нинг Шэнси ўлкаси, Ханчэн ш. — мил. ав. тахм. 86) — қад. хитойлик тарихчи; Хитойнинг 1умумлашган тарихи — «Ши цзи» («Тарихий хотиралар») муаллифи. Хон саройининг бош воқеанависи — Сима Таннинг ўғли. Ёшлигидан мамлакат бўйлаб сафар қилиб тарих, урфодатлар ва халқ ҳаётига оид маълумотлар, ривоятлар ва ҳикоялар йиғиш б-н шуғулланган. Мил. ав. 108 й.да Хань империяси саройида котиблар маҳкамаси бошлиғи (тай-шилун) лавозимида ишлаган. Мил. ав. 100—97 й.лар оралиғида хунлар асири бўлган Ли Лин исмли амалдорни жазодан қутқариш масаласида ўртага тушганлиги туфайли қамалган. Мил. ав. 96 й.да қамқдан озод этилган. Шундан сўнг у хоқон учун тайёрланадиган қужжатларни ёзиш б-н шуғулланувчи сарой котибияти маҳкамаси бошлиғи (чжунгшулин) лавозимига тайинланган. Саройда ишлаб юрган чоғида отаси б-н тарихий асарлар ёзиш б-н шуғулланган. Мил. ав. 1-а.

нинг 90й.ларида — «Ши цзи» асарини ёзиб тугатган. Асар 130 бобдан иборат бўлиб, Хитойнинг қадимдан мил. ав. 2-а. нинг охиригача бўлган тарихини ўз ичига олади. С.Ц. Хитойда 1бўлиб воқеаларни хронологик баён этиш («Анналар»), жамият ҳаётининг турли томонларини тематик ёритиш («Трактатлар») ва биографик жанрларни уйғун ҳолда комплекс ўрганиш тамойилини қўллаган.

СИМБИОЗ (Symbiosis — биргаликда яшаш) — икки ва ундан ортик турларнинг бирбирига фойда келтириб бирга яшаш. Симбиотик муносабатлар ўсимлик б-н ўсимлик, ўсимлик б-н ҳайвон, ҳайвон б-н ҳайвон, ўсимлик ва ҳайвонлар б-н микроорганизмлар, микроорганизмлар б-н микроорганизмлар ўртасида бўлиши мумкин. «Симбиоз» терминини немис олими А. де Бари (1879) таклиф этган.

Ўсимликлар б-н микроорганизмлар ўртасидаги С.га микориза мисол бўлади. Бунда замбуруғ мицелий-си юксак ўсимликлар илдизи б-н С. яшайди. Ўсимлик илдизи сув ва минерал озикни тупроқдан шимиб олади. Замбуруғ эса тупроқдаги органик бирикмаларнинг парчаланишига ёрдам беради. Азотобактериялар дуккак-ли ўсимликларнинг илдизида яшаб, ҳаводаги эркин азотнинг ўсимликлар томонидан ўзлаштирилишига ёрдам беради. Ҳайвонлар б-н ўсимликлар орасидаги С.га мисол тариқасида бир хужайрали сувўтлар, айрим бир хужайрали ҳайвонлар, бўшлиқичлилар (гидралар, коралл полиплар), киприкли чувалчанглар ўртасидаги муносабатларни кўрсатиш мумкин. Сувўтлар коралл полиплар хужайраларига жойлашиб олиб, уларнинг ўсиши ва ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Ҳайвонлар (шу жумладан, одам) б-н микроорганизмлар ўртасида ҳам С. кенг тарқалган. Ичак микроорганизмларининг овқат ҳазм қилишда иштирок этиши бунга яққол мисол булади. Айрим хашаротлар ичагида целлюлозанинг ҳазм бўлиши ичакда

яшайдиган ачитки замбуруғлари ажратиб чиқарадиган ферментлар б-н боғлиқ. Худди шунга ўхшаш С. кавш кайтарувчи сут эмизувчилар б-н улар ошқозонида яшайдиган инфузориялар орасида ҳам мавжуд.

Организмлар ўртасидаги симбиотик муносабатлар эволюция жараёнида катта аҳамиятга эга. 19-а.нинг 60й.ларида рус олими А.С.Фаминцин лишайникларни С. яшайдиган организмлардан иборат эканлигини аниқлаган. 20-а. бошларида К. С. Мережковский бу хилдаги эволюция жараёнини симбиогенез деб атаган. Ҳоз. замон биол.сида С.га ҳар хил турларга мансуб организмлар ўртасидаги ҳар қандай муносабатлар (паразитизм, комменсализм, мутуализм) тарзида қаралади.

Абдукарим Зикирёев.

СИМВОЛИЗМ (юн. symbolon — белги, рамз, тимсол) — 19-а. охири — 20-а. бошларида дастлаб Францияда, кейин Европанинг бошқа мамлакатларида пайдо бўлган адабий оқим. «С.» янги шеърый йўналишни ифодаловчи термин сифатида илк бор Ж. Мореаснинг «Кантилёналар» (1886) китоби сўз бошисида қўлланган ва у ёзган «Символизм манифести» (1886)да асослаб берилган. С.нинг юзага келиши Париж Коммунаси тугатилгандан кейин француз воқелигида вужудга келган ижтимоий-тарихий шароит б-н боғлиқ. Шу даврда воқеликни инъикос эттириш реалистик тамойилларининг француз адабиётидаги парнасчилар ва натуралистлар оқими томонидан қадрсизланиши ва рад этилиши С.нинг пайдо бўлишига замин ҳозирлади. Мореас ўз манифестида натурализмни фақат инкор этувчи оқим сифатида таърифлаган ва С.нинг натурализмни сиқиб чиқариш мақсадида юзага келганини айтган. Унинг фикрига кўра, «панднасихат бериш, декламация, сохта ҳиссиёт, мукамал тасвир» С.га ёт ҳодисалардир. У С.нинг дастлабки намояндалари сифатида У. Шекспир, ўрта асрлардаги мистиклар, француз адабиётида эса энг аввало Ш. Бодлер номини

тилга олган. С. эстетикасининг асосий ақидалари 60—70й.лар сўнгида П. Верлен, А. Рембо, С. Малларме ижодида шаклланган ҳамда П. Валери, М. Метерлинк, А. де Ренье ва б. шоирлар ижодида ўз ифодасини топган. Француз символистлари давраси 80й.ларнинг ўрталаридан Малларменинг ўлими (1898)га қадар давом этиб, сўнг парчаланиб кетган. Аммо уларнинг эстетик ақидалари Францияда давом эттирилибгина қолмай, қўшни мамлакатларга ҳам ёйилган.

С.нинг илдизлири романтизм б-н бирга немис идеалистик фалсафаси намояндалари А. Шопенгауэр ва Э. Гартман асарларига ҳамда Ф. Ницше ғояларидан мутаассир бўлган Э.По ва Р. Вагнер ижодларига бориб такалади. С. натуралистларнинг хужжатпарастлик ва ижтимоийфизиологик ақидаларига, шунингдек, реалистларнинг ижтимоий-тарихий аниқлик ҳақидаги талабларига қарши ўларок идеал—чин дунёни ботиний бир тарзда яратаётган, шунинг учун ҳам моддий дунё конунлари б-н чекланмаган поэтик тасаввурнинг эркинлиги учун кураш олиб борди. С. «ғайринатурализм» сифатида моддий ва ижтимоий «муҳит»нинг натуралистик назариясидан эркироданинг хурлиги ғоясини қатъий туриб ҳимоя қилди.

Символистларнинг фикрларига кўра, кундалик турмушда учровчи нарсалар замирида фақат санъат, энг аввало мусика, шунингдек, нутқнинг мусикий воситаларидан фойдаланувчи шеърятгина илғаб олиши мумкин булган сир — Ғоя мавжуд; шеърятнинг энг муҳим хусусияти ана шу сирни сезишдир; шеърят дунёни билишнинг энг олий шакли сифатида динга яқинлашиб боради, бинобарин, ижодкор (шоир) илоҳий куч соҳибидир. Символистлар шеърятнинг асосий ва зифаларидан бирини гўзаллик ғоясини топиш ва инъикос эттиришда ҳамда бу ғоя орқали эзгуликни тараннум этишда курдилар. Символистлар наздида, Бодлернинг «Мувофиқлик» сонети (1855) да Платонга бориб такалувчи ғоя ифо-

даланган булиб, бу гоёга кура, хид, ранг ва товуш (оҳанг) бирбири оркали ифодаланиши мумкин. Шоир Бодлернинг фикрига кура, чексизчегарасиз қиёслар оламида мавжуд бўлган ухшатиш, сифатлаш, истиорадан, худди шифр сингари, фойдаланувчи таржимондир. С.да белги, рамз (символ) — поэтик образлиликнинг чуққиси, гоёнинг энг мукаммал ифодаси сифатида намоён булади.

С.нинг моҳиятини ифодаловчи барча шартлар С. Малларме ижодида узининг тула ифодасини топган. Символистларнинг руҳий олами қандай бўлишидан қатъи назар (мас, Рембода худосизлик, Э. Верхарнда ижтимоийлик, П. Клоделда эса католицизм акддаларига мойиллик кучли бўлган), С. адабиёт ва санъатдаги оқим сифатида дунё ва маданиятнинг Платон ва христиан таълимотларига хос рамзий концепциялари б-н чагишиб кетади.

С. жамият ва маданият тарихидаги таназзул даврининг маҳсули бўлишига қарамай, унинг энг йирик намояндалари ижодида умуминсоний қадриятлар — жамиятдаги инсон руҳини синдиришга қаратилган жараёнлардан норозилик, руҳий эркинлик, асрий маданий қадриятларга ишонч ва ҳурмат туйғулари маҳорат б-н ифодаланган.

С. адабиймаданий оқим сифатида 20-а.нинг 20й.ларига қадар давом этди. Аммо айрим шоир ва ёзувчилар собиқ совет жамиятида рўй берган фожиали ижтимоий-сиёсий воқеаларни тасвирлашда С. эришган тажриба ва воситалардан фойдаланиб келдилар. С.нинг 30—60й.ларда ўзбек шоирлари ижодида кўзга ташланган айрим унсурлари худди шу ҳолат б-н боғлиқ.

Ад.: Иззат Султон, Адабиёт назарияси, Т., 1986.

Наим Каримов.

СИМДЎЗИ — зардўзликая тикиш усули. Бадий буюмларнинг кашта гуллари оқ ёки зарҳалланган кумуш ипда қоплаб тикилади (яна қ. Гулдўзи,

Заминдўзи).

СИМЕНОН (Simenon) Жорж (1903. 13.2, Льеж — 1989) — француз ёзувчиси. Бельгия қироллик академияси аъзоси (1952 й.дан). 1921 й.да Жорж Сим тахаллуси б-н «Аркали кўприк» дастлабки романини эълон қилган. 1931 й.да «Питерлатиш» романи босилган. Полиция комиссари Мегрэннинг саргузаштлари ҳақидаги «Мегрэннинг ёзишмалари» (1950), «Мегрэ саёҳат қилади» (1958), «Мегрэ ва дайди» (1963), «Мегрэ иккиланмоқда» (1968), «Мегрэ ва Шарль» (1972) туркум романлари чоп этила бошлаган. Мазкур романлар детектив сюжети б-нгина эмас, балки, биринчи навбатда, инсон характерининг бадий тадқиқи, жиноятни келтириб чиқарувчи сабабларни очиши б-н аҳамиятлидир. С. бу романлари б-н жаҳон детективсаргузашт адабиётининг машхур вакиллари каторидан ўрин олган. С. комиссар Мегрэ ҳақидаги романларидан ташқари, «Бир қашшоқ ҳаётининг тўрт куни» (1949), «Президент» (1958), «Қамоқхона» (1968) сингари ижтимоийпсихологик, мустамлақачилик сиёсати ва фашизм мафкурасини қораловчи «Ой зарбаси» (1933), «Ҳабашлар маҳалласи» (1935), «Қор устида ғубор» (1948), «Ақаука Риколар» (1952) романларини ёзган. С, шунингдек, автобиографик «Хотирлайман» (1945), «Ибтидо» (1948), «Онамга хат» (1974) ва б. китоблар муаллифи. С. асарлари жаҳондаги кўплаб тилларга таржима қилинган.

Ас: Первое дело Мегрэ [романы, повести, рассказы], М., 1968.

Ад.: Шрайбер Э. Л., Жорж Сименон, Л., 1983.

СИМИРЕНКО, Симиренко ренети — кечпишар олма нави. Млиев тажриба ст-яси (Черкасси вилояти)да украин олим ва помологи Л. П. Симиренко (1855—1920) томонидан яратилган. Ўрта Осиёга 20-а. нинг бошларида келтирилган. Дастлаб Тошкент, Самарқанд ш. атрофлари-

да экилган. Дарахти ўрғача бўйли, кучли пайвандтагда бал. 6—7 м га боради. Шохшаббаси кенг, ўрғача шохланган. Меваси йирик, ўрғача вазни 120 г (400 г гача боради). Пусти яшил, оқ нукталари бор, офтобга караган томони сариқ ранг, эти кўкимтирок, қаттиқ, серсув, мулойим, нордонроқширин, хушбўй таркибиде 12,7% канд, 0,63% кислота мавжуд. Ўзбекистонда С. нави 20-а.нинг 70й.лариде боғларда ўстирилиши жиҳатидан 1-ўринни эгаллаган (жами боғларнинг 36,6%). Меваси сент. охири — окт. бошларида узилади. 4—6 ой яхши сақланади. Ёввойи олмага пайванд қилинган кўчати 5—6 йили, паст пайвандтагда 3—4 йили ҳосил беради, 8—9йили тўлиқ ҳосилга киради. Тупидан 145—300 кг гача ҳосил олинади. К.ишки олма навлари орасиде товар маҳсулоти сифати бўйича биринчи ўринда туради. Дарахти совуққа чидамли (—26° гача чидайди). Ўзбекистоннинг барча вилоятларида экилади ва мўл ҳосил олинади.

СИМЛА, Шимла — Ҳиндистоннинг шим. қисмидаги шаҳар. ҲимачалПрадеш штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 65 минг киши (2001). Ҳимолай тоғи этакларида, 2200 м баландликдаги тоғ икдим курорти. Ёз ойларида тра 19—28°, қишда 0° дан паст. Автомобиль ва т.й. ўтказилган. Саноат қорхонаси йўк. Илмий марказ, марказий и.т. институтга, унт, шаҳар яқинида аэропорт бор. Туризм маркази.

СИМЛИ АЛОҚА — ахборотларни электр сигналлари воситасиде сим орқали узатиш ва қабул қилиш. Узок (шаҳарлараро) ва маҳаллий (шаҳар ичидаги) турларга бўлинади. Ахборотлар товуш орқали узатилиши ва эшитиб қабул қилиниши (телефон алоқа), шартли белги ёки ҳарф ва рақамлар тарзида ёзиб олиб, эшиттирувчи аппаратлар ёрдамида узатилиши ҳамда қабул қилиниши (телеграф алоқа), қўзғалмас тасвирлар — фотосуратлар, чизмалар, расмлар (факсимил

алоқа) ёки қўзғалувчан тасвирлар тарзида (телевидение) узатилиши мумкин. С. а.да ер ости алоқа кабеллари, сигналларни электрон кучайтиргичлар ва б. аппаратлардан фойдаланилади. С. а. кўпинча радиоалоқа б-н бирга қўлланади.

СИММЕНТАЛ ҚОРАМОЛ ЗОТИ (нем. Simmental — Зимментал водийси номидан) — сутгўшт йўналишидаги қорамол зоти. Швейцарияда маҳаллий ва 5-а.да келтирилган Скандинавия қорамолларини яхшилаш йўли б-н чиқарилган. Европа мамлакатларида кенг тарқалган С.к.з., асосан, маллаола, боши ва думи учи оқ, йирик, тана тузилиши мустаҳкам. Сигирларининг вазни 500—600 кг, буқалариники 900—1000 кг. Новвослар бўрдоқига боқилганда тез семиради, 12 ойлигида 400—420 кг, 18 ойлигида 500—600 кг га боради. Юқори сифатли гўшт беради. Сўйим чиқими 58—62%. Сигирларнинг сут соғими ўрғача 5000—6000 кг, ёғлиликдаражаси 3,8—3,9%. Зотнинг рекордчи сигирлари бир йилда 14—15 минг кг сут берган. С.к.з. ўзининг маҳсулдорлиги ва турли иқлим шароитларига мослашганлиги туфайли кўпгина мамлакатларга кеч: „тарқалган. Россия ва Украинага 19-а.нинг бошларида олиб келинган. Ўзбекистонга 1942—55 й.ларда кўплаб келтирилган ва соф ҳолда урчитилган. 1970 й.дан бошлаб С.к.з. р-нлаштирилган бошқа зотлар б-н чаштирилган.

СИММЕТРИКЛИК - бинар (икки ўринли, икки ҳадли) муносабатларнинг хоссаси. Бу муносабатларнинг бажарилиши (ечилиши) унда иштирок этувчи элементлар жуфтларининг қандай тартибда киришига боғлиқ бўлмайди. Агар аниқланиш соҳасиде олинган ҳар қандай иккита x ва y элемент учун xRy муносабатдан yRx муносабат келиб чиқса, R муносабат симметрик муносабат дейилади. Тенгликтипидеги (мас, айният, эквивалентлик, ўхшашлик) муносабатлар ҳам симметрик бўлади. С.нинг тескари-

си антисимметриклик бўлиб, унда $x=y$ бўлганда xY у Rx (xRy нинг инкори) келиб чиқади, яъни xRy б-н yRx дан, албатта, $x=y$ деган хулосага келинади. Мас, сонлар тўпламидаги тартибланиш муносабати (каттакичик) антисимметриқдир. Логикуматик амалларга нисбатан S коммутативлик деб аталади. Мас, сонларни кушиш, купайтириш, тупламларни бирлаштириш ва кесиштириш натижалари қўшилувчи, кўпайтувчи ва б. тартибига боғлиқ эмас.

СИММЕТРИЯ (юн. *symmetria* — ўлчовдош) (математикада) — 1) тор маънода — S . фазонинг а текисликка (текисликдаги а тўғри чизикка) нисбатан унга тегишли ҳар бир M нуктага шундай M' нуктани мос қўювчи алмаштириш-ки, MM' кесма а текисликка (а тўғри чизикка) тик бўлиб, текислик (тўғри Чизик} б-н кесишиш нуктасида тенг иккига бўлинади. а текислик (тўғри чизик) S . текислиги (ўқи) дейилади; 2) кенг маънода — S . геометрик Φ шаклнинг шундай хосасики, ҳаракатланиш ва қайтишлар натижасида Φ нинг шаклуруниши ўзгармай қолади. Аниқроғи, Φ шаклни ўз-ўзига айланттирувчи ортогонал алмаштириш мавжуд бўлса, бу Φ шакл S .га эга (симметрик) деб юритилади (1расм). S .нинг марказий ўқка нисбатан ва кўчирма S .си мавжуд. O нуктага нисбатан марказий S . (инверсия) натижасида Φ шакл бирбирига перпендикуляр учта текисликдан кетма-кет қайтиш натижасида ўз-ўзига айланади, бошқача айтганда O нукта Φ нинг симметрик нукталарини туташтирувчи кесмалар ўртасидир. Ўқка (тўғри чизикка) нисбатан лгартитбли S .да шаклни шу ўқ (тўқри чизик) атрофида $360^\circ/k$ га тенг бурчакка айланттириш натижасида ўз-ўзи б-н устмауст келтирилади. Кўчирма S .сида шаклни ўз-ўзига устмауст келтириш учун у бирор тўғри чизик (кўчириш ўқи) бўйлаб белгили кесмага қадар силжитилади (2расм). 3) Умумий маънода S . математик (ёки физик) объект сгруктурасининг унинг алмаштиришлар-

га нисбатан инвариантлигини билдиради. Мас, нисбийлик назарияси конунлари S .си уларнинг Лоренц алмаштиришларига нисбатан инвариантлиги б-н белгиланади.

СИММЕТРИЯ (физикада) — ҳодисалар, моддалар тузилиши ва уларнинг физик хоссалари, ҳаракат ва сақланиш конунларининг айрим алмаштиришларга нисбатан ўзгармай сақланиш (инвариантлик) хусусиятини ифодаловчи тушунча. Мас, қор учқуни ёки музлаган ойна, барг ёки гул, капалак ёки асалари уяси, кристаллар ва б. тузилишида қандайдир мутаносиблик, тартиб, қонуний такрорийлик рўй беради. Ана шу такрорийлик S . ҳисобланади. Фазо ва вақт S .лари мавжуд. Фазо S .си — турли нукталар ва йуналишларда фазо хусусиятларининг узгармасдан сақланиши. Турли нукталарда фазо хусусиятларининг бир хиллиги фазонинг бир жинслилиги, турли йўналишларда фазо хусусиятларининг бир хиллиги эса фазонинг изотроплиги дейилади. В а қт S .си энергия, ҳаракат микдори ва ҳаракат микдори моментининг сақланиш конунлари б-н боғлиқ. Энергиянинг сақланиш қонуни вақтнинг бир жинслилиги б-н, ҳаракат микдори моментининг сақланиш қонуни эса фазонинг изотроплиги б-н бевосита боғланган. Физикадаги нисбийлик назариясини вақт ва фазо S . назарияси деб қараш мумкин.

S . ташки ваички шаклларда мавжуд бўлиб, геометрик тасвирлар: нукта, тўғри чизик, текислик ва б.га нисбатан алмаштириш қўллаб, физик ҳодисалар ва конунлар S .си таҳлил этилади. Бу ҳодисалар ва конунлар фазовақтни узлуксиз ва дискрет алмаштиришларига, айний зарраларни ўрин алмаштиришларига нисбатан симметрик булиши мумкин. Мас, фаол моддаси аммиак NH_3 булган квант генераторида бир нечта аммиак молекулалари шу типдаги бошқа аммиак молекулалари б-н алмаштирилганда, генератор чиқараётган

1,24 см ли электромагнит нурланиш параметрлари ўзгармайди. Умумий ҳолда бир хил зарралардан ташкил топган тизимни квантмеханик таҳлилида бир хил зарраларни урин алмаштиришларга нисбатан S_c си уларни айнийлик принцига олиб келади. Фазовактни узлуксиз алмаштиришлар физика конунларини фазо ва вақтнинг силжишига нисбатан симметрик бўлишини билдиради. Мас, Максвелл тенгнамалари Лорентц алмаштиришларинг нисбатан симметрикдир. Фазовактни дискрет алмаштиришлар релятивистик квант назариянинг маҳсули бўлиб, янги типдаги S_c ни кашф этди. Бир вақтда фазо инверсияси (P), вақт инверсияси (T) ва заряд ишораси ўзгартирилиши (C) алмаштиришларига нисбатан физик ҳодисалар конунларининг симметриклигини кўрсатади ва CPT S_c си деб юритилади. Элементар зарралар ва майдонлар назарияси физикасида ўзига хос S_c турлари: $SU(3)$ — C , изотопик C , супер C , рангли C , калибрланган C , динамик C ва S_c нинг бошқа турлари кашф этилган.

Ад.: Ляховский В. Д., Болохов А. А., Группы симметрии и элементарные частицы, Л., 1983; Ченг Г. П., Ли Л.

Ф., Калибровочные теории в физике элементарных частиц, М., 1987.

СИММЕТРИЯ (кимёда) — молекулаларнинг геометрик конфигурациясидаги (зарраларнинг фазовий жойлашишидаги) конуният. Ташки муҳитдан ажратилган молекулаларнинг физиккимёвий хоссаларида ва айни молекулаларнинг бошқа молекулалар б-н ўзаро таъсир этишида намоён бўлади.

Кўпчилик оддий молекулалар ўзининг мувозанат конфигурациясига хос фазовий симметрия элементларига, яъни птартибдаги симметрия ўқиға, S_c текислигига, S_c марказига (ёки инверсия марказига) эға. Мас, аммиак NH_3 молекуласида мунтазам уч бурчакли пирамида S_c си, метан CH_4 молекуласида тетраэдр S_c си мавжуд. Мураккаб молекулаларда конфигурация га хос S_c бутун молекулада куза-

тилмаслиги мумкин, лекин унинг айрим қисмларида (фрагментларида) тақрибан сақланиб қолади (локал S_c). Шунинг учун ҳам квант кимёсининг молекуляр орбиталлар назариясига кўра, молекулаларда симметрия элементлари мавжудлигига асосланиб, молекуланинг айрим қисмларига оид орбиталларни синфларга ажратиш қабул қилинган. Агар молекула ўзининг конфигурацияси жиҳатидан S_c текислигига эға бўлса ва молекуланинг ядролари ана шу текисликда ётса, унинг барча орбиталлари симметрик (орбиталлар) ва носимметрик (лорбиталлар) синфга ажратилади. Лорбиталлар сиртки томонига яқин жойлашган молекулалар тўйинмаган моддаларга мансуб бўлади. Молекуланинг муайян қисмида локал S_c мавжудлигига қараб реакция вақтида унинг қайси қисми тезроқ, қайси қисми кечроқ кўзғалиши (фаолланиши) ҳақида хулоса чиқариш мумкин. Кимёвий лазерлар ва молекуляр тўғрилагичлар ҳосил қилишда, органик ўта ўтказгичлар моделини тузишда, канцероген моддалар ҳамда фармакологик фаол моддаларни анализ қилиш ва б.да молекулалар S_c и инобатга олинади.

СИММЕТРИЯ (биологияда), биосимметрия — тирик организмлар қисмларининг фазовий ўзаро мутаносиб жойлашуви хусусиятлари. Биологик объектлар структуравий S_c сини аниқлаш уларнинг ташки кўриниши ва ички тузилишини аниқ тавсиф этиш имконини беради. Структуравий S_c биологик объектлар структура элементларининг изчил тақорланиши тарзида намоён бўлади. Структуравий S_c га кўра, объектнинг симметрик кўриниши унинг структура элементлари, яъни объектнинг бир хил қисмлари тартибини белгиловчи геометрик элементлар (нуқта, чизиқ, текисликлар) б-н таърифланади. Флокс ўсимлиги гулининг S_c си бунга мисол бўла олади. Капалак гавдаси S_c си уни ўнг ва чап деб аталадиган 2 қисмга, яъни текисликка бўлиб туради. Бундай текисликнинг ҳар

бири иккинчисининг кўзгудаги аксига айнан ўхшаш бўлади.

Тирик табиатда С.нинг бир неча хили учрайди. Тирик табиатнинг тарихий ривожланиши давомида С. шакли ҳам ўзгариб борган. Мас, тириклик ривожланишнинг илк даврларида нуктали С.ли, тўғри кўп бурчакли ва шарсимон С.ли организмлар кенг тарқалган. Эволюциянинг юқори босқичларида ўсимлик ва ҳайвонлар учун, асосан, аксиал С. ва актиноморф С. хос. Аксиал С.ли организмлар п тартибли С. ўкига эга. Актинморф С.ли биообъектлар эса п тартибли С. ўки ва бу ўкни кесиб ўтган т та текисликка эга бўлади. Тирик табиатда асимметрия ва икки томонлама, яъни билатерал С. кенг тарқалган. Асимметрия кўпчилик ўсимлик турларининг барглари, икки томонлама С. одам, умуртқали ҳайвонлар ва кўпчилик умуртқасизлар учун хос. Биологик объектлар С.сини ўрганиш уларнинг тузилиши, келиб чиқиши, ривожланиши, хоссалари ва функциясини яхшироқ англаб олишга ёрдам беради.

СИМОБ (лот. Hydrargurum), Hg — Менделеев даврий системасининг II гуруҳига мансуб кимёвий элемент; тартиб рақами 80, ат. м. 200,59. Табиий С. масса сонлари 196, 198—202 ва 204 га тенг бўлган 7 та барқарор изотопдан иборат; булардан энг кўп тарқалганлари $2(10\text{Hg}(23,13\%))$ б-н 202Hg (29,8%). С.нинг сунъий радиоактив изотопларидан $2(3\text{Hg}(T_{1/2}=46,9 \text{ кун}))$ ва 205Hg ($T_{1/2}=5,5 \text{ мин}$) амалий аҳамиятга эга. С. жуда қадимдан маълум. Ер пўстининг масса жиҳатдан 710»6% ини ташкил этади. Табиатда баъзан тўғма ҳолда учрайди, асосан, бирикмалар ҳолида бўлади. С.нинг асосий минерали — кино вар HgS. Ундан ташқари, С.нинг 30 га яқин минераллари мавжуд. Испания, Кавказ, Украина, Ўрта Осиё, Италия ва АҚШда С. конлари бор. С. — одатдаги традаятироқ, кумуш ранг суюқ металл, зичлиги 13,52 г/см³, суюқланиш т-раси —38,97°, қайнаш т-раси 357,25°. С. ўзида

бошқа металллар (мас, натрий, калий, кумуш, олтин)ни эритиб, ўша металлларнинг амальгамасини ҳосил қилади. Ўз бирикмаларида 1 ёки 2 валентли. Кимёвий жиҳатдан турғун модда. Асл металллар сингари курук ҳавода оксидланмайди; С. кислород б-н факат юқори традая реакцияга киришади. Галогенлар ва олтингурут б-н осон бирикади. Хлорид кислотада ва суюлтирилган сульфат кислотада эримайди, лекин зар сувида, нитрат кислотада, қайноқ концентранган сульфат кислотада эрийди. С.нинг ионланиш потенциали катта булганлигидан бирикмалари бекарор, киздирилганда парчланади. Бир валентли С. бирикмалари киздирилганида С.га ва 2 валентли С. бирикмаларига парчланади; мас, $\text{Hg}_2(\text{NO}_3)_2 \rightleftharpoons \text{Hg} + \text{Hg}(\text{NO}_3)_2$. С. жуда кўп асбоблар (мас, барометр, термометр, юкрри вакуум насослари)да, олтин ва кумушни рудалардан ажратиб олишда, электротехникада, радиотехникада, портловчи моддалар, кундузги, катод ва кварц лампалари, каломель электродлари тайёрлашда, ҳарбий мақсадларда ишлатилади.

Одам ва қайвонлар организмда 10~6% С. бўлади. Одам организмга бир кечакундузда ўрта ҳисобда овқат орқали 0,02—0,05 мг С. ўтади. Киши қонида ўрта ҳисобда 0,023мг/мл, сийдикда 0,1—0,2 мкг/мл микдориди С. бор. С. организмда Си, Sn, Cd, Se микроэлементларининг сингиши ва алмашинувида ёрдам беради. С. ва унинг бирикмалари захарли, шунингучун ишлатишда эҳтиёт чораларига риоя қилиш зарур. Металл С.нинг буғлари айниқса хавфли. С. нафас орқали қонга ўтади. Қонга ўтган С. ундаги оксиллар б-н қўшилади. С.нинг бир қисми жигар, буйрак, талок ва мия тўқималарида тўпланади. Сдан захарларганда вена орқали гипосульфитнинг 20%ли эритмаси юборилади, марказий нерв системаси фаолиятини нормаллаштирадиган фармакологик ҳамда физиотерапевтик воситалар буюрилади ва х.к. С. препаратлари антисептик ва

сийдик ҳайдовчи хусусиятлари туфайли тиббиётда қўлланади.

Симоб бирикмалари. С.нинг кўп бирикмалари маълум. С. амидлари, мас, $[Hg(NH_3)_2]Cl_2NH_3HgCl$ тиббиётда қўлланади. С. диацидодиаминаларининг умумий формуласи $[Me_2X_2] \sim 2$ бўлиб, комплекс бирикмалардан ҳисобланади. С. диметил $(CH_3)_2Hg$ — рангеиз оғир суюклик, ширин мазага эга, буғи жуда заҳарли. Оксидларидан Hg_2O — қора тусли кукун ва HgO — қизил ёки сариқ тусли кристалл, пероксиди HgO_2 бекарор модда, С. метилхлорид CH_3HgCl — рангеиз кристалл модда, органик синтезларда қўлланади. С. (1)нитрат $HgNO_3H_2O$ — рангеиз кристалл, сувда, нитрат кислотата эрийди, спирт ва эфирда эримайди. С. (II)барий йодид $Ba(HgI_4)5H_2O$ ёки $HgI_2BaI_25H_2O$ сарғиш кристалл, бекарор, гигроскопик, сувда ва спиртда эрийди. Микроанализда алкалоидларни аниқдашда ишлатилади. С. (II) бромид (симоб дибромид) $HgBr_2$ — кристалл модда, оқ кукун, заҳарли, сувда, спирт ва эфирда эрийди. С. (II) хлорид сулема дейилади.

Калдирок, симоб $Hg(ONC)_2$ — кристалл модда, сувда оз эрийди, аммоний гидроксидда ва спиртда яхши эрийди. Қалдирок кислотанинг симобли тузи, силкитилса порглайди, шу боис ундан детонатор сифатида фойдаланилади. С. (II)калий йодид $K_2[HgI_2]3H_2O$ — сариқ кристалл, гигроскопик, сувда эрийди, кимёвий анализлар ва тиббиётда қўлланади.

С. (1)йодид HgI_2 ёки HgI , сарғишяшил кристалл модда (кукун), нур таъсирида узгаради, сувда ва спиртда эримайди. С. (II)йодид HgI_2 ҳам мавжуд, 2 шакли бор: тетрагонал шакллиси қизил рангга эга, 170° да сарғаяди, совутилса яна қизаради; ромб шакллиси сариқ рангли кристалл, сувда эримайди, калий йодидда эрийди, заҳарли. С. (II) кумуш йодид $HgAgI$, сариқ майда кукун, сувда эримайди. С. (II)сульфат $HgSO_4$, С. (II) сульфит $HgSO_3$, С. (1)сульфат Hg_2SO_4 С. (II)ацетет $Hg(C_2H_4O_2)_2$ С. (II)хромат

Hg_2CrO_4 . С. (II)цианид $Hg(CN)_2$, С. (H) цианат $Hg(ONC)_2$ ва б. бирикмалар кимё саноатида, тиббиётда, фотографияда ва б. соҳаларда қўлланади.

Ад.: Ахмеров К., Жалилов А., Сайфутдинов Р. С, Умумий ва аорганик кимё, Т., 2003.

Кудрат Ахмеров.

СИМОБ ЛАМПАСИ - газ (буғ) ҳолидаги симоб қўлланиладиган ёруғлик манбаи. Симоб буғининг иш босимига қараб, паст ва юқори босимли хилларга бўлинади. Паст босимили (0,7 Н/м²) С. л. 185 ва 254 нм (нанометр) тўлқин узунлигидаги резонанс нурлатгич манбалари. Булардан люминесцент лампапар кенгтарқалган. Юқори босимли (104106Н/м²)С л. 2481014 нм тўлқин узунлиги интервалида ультрабинафша ва кўринадиган ёруғлик нурлари ҳосил қилади. Унинг колбаси кийин эрийдиган шаффоф кварц шишадан тайёрланиб, инерт газ ва симоб б-н тўддирилади. Ёритишда, тиббиётда ва б. мақсадларда ишлатилади. Ўта юқори босимили (106 Н/м² дан юқори) С.л. — ультрабинафша ва кўринадиган нурларнинг жуда ёруғ манбаи. Табиий ва сув б-н совитиладиган хиллари бор. Турли ёруғликоптика қурилмаларида қўлланади. Барча С.л. электр тармоғига махсус қурилмалар ёрдамида уланади.

СИМОБ РУДАЛАРИ - таркибида иктисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ концентрацияда симоб бўлган ва уни саноатда фойдаланишнинг техник имконияти мавжуд бўлган табиий минерал ҳосилалар. Асосий руда минерали — HgS — киноварь (таркибидаги симоб 86,2%). Симобнинг иккинчи даражали руда минераллари — метациннабарит, туғма симоб, ливингстонит, кордероит, макдермитит ҳамда таркибида симоб бўлган мис, сурма, мишьякнинг сульфатузлари. Ср. сифатига қараб жуда бой, бой ва камбағал бўлиб, ҳар бир симоб конида ҳам уларнинг ўзaro салмоғи

турлича бўлади. Ср. (конлари) генезиси, морфологик тузилиши ҳамда саноат тури кўрсаткичлари бўйича жуда хилма хил. Охирги тасниф бўйича (Федорчук, 1990) эндоген, плутоноген, телетермал, вулканоген, экзоген ҳамда гетероген симоб конлари мавжуд. Улардан телетермал рудали конлар симоб қазиб чиқаришнинг асосий манбаи ҳисобланиб, кварцдиққитли (Альмаден — Испанияда, Никитовка — Украинада), жаспероид (Хайдаркон, Чаувай — Қирғизистон), карбонатли (Адираков, Бирку — Қирғизистон), лиственитли (Чўнкой — Қирғизистон, Тамватней — Саха, НьюАльмаден ва НьюИдрия — АҚШ) турлари маълум. Ўзбекистонда Туркистон тизмасининг ғарбий қисмида Ср.нинг карбонатли турига хос Кррасув кони маълум.

СИМОБ УСТУНИ МИЛЛИМЕТРИ - босимнинг тизимга кирмаган бирлиги; қисқача мм симоб устуни б-н белгиланади. 1 мм симоб устуни = 133,322 Па = 1,35951Ю3 кгк/см2=13,5951 мм сув устуни.

СИМОБ-ОРГАНИК БИРИКМАЛАР - молекуласидаги симоб атоми б-н углерод атоми бевосита боғланган органик бирикмалар (С—Hg). Сб. алифатик, ароматик, гетероциклик ва квазикомплекс бирикмаларга бўлинади. 2 асосий кўриниши — тўлиқ алмашинадиган (симметрик) R—Hg—R ва симоборганик R—HgX (R — органик радикаллар, X — кислота қолдиғи) кўринишдаги турлари маълум. Улар бирбирига осон айланади. С.б.нинг асосий қисми қаттиқ моддалар, алифатик катордагилари суюқликлардир. Улар турли металлорганик бирикмалар олишда, тиббиётда инсектицид ва фунгицидлар сифатида ишлатилади. Барча Сб. захарли, организмда йиғилади. Ундан захарланишнинг олдини олиш мақсадида олтингургурт б-н тўйинтирилган сув (мас, «Нафтуся» минерал суви) ичиш тавсия этилади.

СИМОН (Simon) Клод (1913.10.10, Мадагаскар ороли Антананариву ш.) — француз ёзувчиси. Француз романичилигига эстетик жиҳатдан янгича руҳ олиб кирган адиблардан саналади. Зобит бўлган. 2-жаҳон урушида асирга тушган, у ердан қочиб, Қаршилик кўрсатиш ҳаракатига қўшилган. Биринчи романи — «Муттахам» (1945). Кейинги романлари («Таранг ип», 1947; «Гулливер», 1952; «Мансабга кўтариш», 1954; «Шамол», 1957) автобиографик мотивларда ёзилган. С уруш йилларида француз расмини Раул Дюфи б-н танишиб, умри давомида унинг насиҳатларига амал қилган. Асарларини ҳам рассомларнинг «коллаж» усулида ёзиб, ёзувчи ўзи учун китобни «картина сифатида ёзиш лозим, ҳолбуки, ҳар бир картина — энг аввало композиция», деган қоида кашф қилган. «Фарсалдаги жанг» (1969) романи мунаққидлар томонидан «янгича роман» деб қабул қилинган. «Триптих» (1973) романи очик шахвоний йўналишда ёзилган. «Бюмлар сабоғи» (1975) романининг тили мураккаб бўлиб, С тажриба композициясидан фойдаланган. С.нинг «Муқаддас баҳор» (1954), «Майса» (1958), «Фландрия йўллари» (1960), «Меҳмонхона» (1962), «Тарих» (1967), «Ибратли дарс» (1976), «Георгиклар» (1981) каби романлари ҳам бор. Нобель мукофоти лауреати (1985).

СИМОНОВ Константин (Кирилл) Михайлович [1915.15(28).11, Петербург — 1979.28.8, Москва] — рус ёзувчиси ва жамоат арбоби. Меҳнат Қаҳрамони (1974). М. Горький номидаги Адабиёт ин-тини тугатган (1938). СССР Ёзувчилар уюшмаси бош қотиби ўринбосари (1946—54), қотиби (1954—59; 1967—79), «Новый мир» («Янги дунё») жур. (1946—50; 1954—58) ва «Литературная газета», 1938; 195054) нинг бош муҳаррири. 2-жаҳон урушига қадар Н. Островскийга бағишланган «Ғолиб» (1937), «Павел Чёрный», «Муз устидаги жанг» (1938), «Суворов» (1939) дostonлари, «Чин инсонлар» (1938), «Йўлда ёзилган шеърлар»

(1939) шеърӣ тўпламлари нашр этилган. 1939 й.дан уруш мавзуси С. ижодининг устувор йўналишига айланган («Бир севги тарихи», 1940; «Шаҳримиздан чиққан йигит», 1941, пьесалар). Уруш мавзуси, айниқса, лирикасида катта маҳорат б-н акс эттирилган («Лирик кундалик»; «Сен б-н ва сенсиз»; «Фронт шеърлари», 1942, тўпламлари). С. лирик шеърлардан ташқари, «Рус кишилари» (1942) ва «Шундай бўлажак» (1944) пьесалари, «Кунлар ва тунлар» (1944) киссасини ёзган. Урушдан кейинги йилларда халқаро муносабатларнинг кескинлашиши С.нинг «Прага каштанлари тагида», «Рус масаласи» (1946) пьесалари ҳамда «Дўстлар ва душманлар» (1948) шеърлар китобида ўз ифодасини топган.

С. наздида уруш нафакат кишиларнинг инсоний фазилатлари, рухий кучи ва иродаси учун, балки давлат ва сиёсий тузум учун ҳам даҳшатли бир синов бўлди. Аммо, агар давлат ҳам, сиёсий тузум ҳам туғилиш ва ўлишга маҳкум этилган экан, ер юзидаги бирданбир абадий қадрият и неон бўлиб қолади. С. ана шу ақидадан келиб чиқиб, умрининг сўнгги нафасига қадар уруш ва инсон мавзусига содиқ қолди ҳамда «Қуролдош дўстлар» (1952), «Тириклар ва ўликлар» (1959), «Солдат бўлиб туғилмайдилар» (1964) ва «Сўнгги ёз» (1971) романтрилогиясини яратди. С. шунингдек, «Бегона соя» (1949), «Тўртинчи» (1961, пьеса), «Ватан узра дуд» (1947), «Лопатиннинг ёзишмаларидан» (1957), «Урушдан кейинги йигирма кун» (1972), «Биз сен б-н учрашмаймиз», «Шахсий ҳаёт, дегин» (1978) ва б. кўплаб кисса, очерк, публицистик мақолалар тўпламлари муаллифи. Унинг асарлари асосида фильмлар суратга олинган. С. уруш қатнашчиларининг хотираларидан иборат 2-жаҳон урушининг куп серияли киноилномасини яратган. 1958—61 йларда Тошкентда яшаган. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ва б. ўзбек ёзувчиларининг асарларини рус тилига таржима қилган, Мирзачўл ҳақидаги хужжатли фильм сценарийсини ёзган. С.нинг

кўпгина асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Кунлар ва тунлар, Т., 1948; Танланган шеърлар, Т., 1960; Солдат бўлиб туғилмайдилар. Т., 1971.

Ад.: Финк Л., Константин Симонов, М., 1983.

СИМОНОСЕКИ, Каммон Хонсю ва Кюсю о.лари ўртасидаги бўғоз. Ички Япон денгизини Корея бўғози б-н бирлаштириб туради. Уз. 21 км, энг камбар жойининг эни 0,6 км, энг саёз жойининг чуқурлиги фарватерида 11 м. С. орқали кўприк (уз 1068 м) қурилган, тагидан 2 тоннель ўтган. С. соҳилида Симоносеки, Модзи, Кокура портлари жойлашган.

СИМПАТИК НЕРВ СИСТЕМАСИ (юн. *sympathia* — сезувчан, таъсирга берилувчан) — одам ва умуртқали хайвонлар вегетатив нерв системасининг бир қисми. Парасимпатик нерв система-си б-н бирга ички аъзолар фаолиятини бошқаради (қ. Вегетатив нерв система-си).

СИМПЛАСТ (юн. *syn* — биргаликда ва *plastos* — ясалган, ташкил этилган) — 1) хай вонл арда — тўқимада хужайралар орасидаги чегаранинг йўқолиб, ядронинг бутунлай цитоплазмада жойлашиши. С. тузштиши кўндаланг чизикли мускул толалари, айрим инфузориялар, бир қанча хашаротлар эмбрионал ривожланишининг дастлабки даврлари учун хос. Айрим тўқималар (мас, моллюскалар ва хашаротлар ичаги эпителиysi) овқат хазм қилишининг ҳар хил даврларида хужайравий ёки С. тузил ишга эга бўлади. С. хужайраларнинг бирбири б-н қўшилиб кетиши ёки ядроси бўлиниб, хужайранинг бўлинмаслиги (цитотомия) туфайли юзага келади; 2) ўсимликларда — хужайравий тузилишга эга бўлган кўп ядроли протопласт; ўзаро қўшилиб кетган хужайралар протоплазмаси; протоплазматик ипчалар ёрдамида ўзаро туташган протопластлар.

СИМПЛЕКС (лот. simplex — сода) — нукта, кесма, учбурчак, тетраэдр фазодаги кўп ўлчовли аналогичи умумий номи. Уч ўлчовли С. тетраэдр, икки ўлчовли С. учбурчак, бир ўлчовли С. кесма ва ноль ўлчовли С. эса нукта бўлади, п ўлчовли С.нинг и+1 та учи, п(п+1) та кирраси ва ҳар бири (и—1) ўлчовли Сдан иборат п+х та ёқлари бор. С.нинг учлари x_0, x_1, \dots, x_p векторлар учларида жойлашган бўлса, ихтиёрий нуктаси $x = X_0k_0 + X_1k_1 + \dots + X_pk_p$ векторнинг учидан иборат бўлади. k_{ff} Я',..., A1 сонлар манфий эмас ва йиғиндиси бирга тенг бўлиб, х нуктанинг барицентрик координатлари дейилади. Хусусан, х нукта С.нинг барицентри (оғирлик маркази) дейилади. Кесманинг барицентри унинг ўрта нуктасидан иборат. Геометрия ва топологияда мураккаб объектлар С.ларга бўлиб ўрганилади.

СИМПЛЕКС АЛОҚА (лот. simplex оддий) — икки томонлама электр алоқа усули; бунда хабарлар ҳар қайси пунктда навбатманавбат узатилади ва қабул қилинади, яъни бир пунктга хабар узатилаётганда иккинчи пункт хабарни фақат қабул қилади, кейин иккинчи пункт хабар узатганда биринчи пункт хабарни қабул қилади. С.а. пунктларининг ҳар бирида узатиш ва қабул қилиш занжирлари бирбиридан ажратилган битта аппарат бўлади. С.а. матбуот агентликларида, метеорология хизматларида, кемалар ва б. пунктлар орасида қўлланади.

СИМПЛОН — Швейцариядаги тоғ довони, Пеннин тоғлари б-н Лепонтин Альп тоғлари туташган жойда. Бал. 2005 м. Берн — Милан автомобиль йўли ўтган. С. яқинида 700 м баландликда т.й. тоннели (уз. 19,8 км, бир қисми Италияда) қурилган.

СИМПОДИЙ (юн. sym — биргаликда ва podos — оёқ, бу ерда ўқ) — ўсимликларнинг ўқ органи (поя, шох,

илдизпоя); бир неча учки меристема тўқималарининг навбат б-н фаолият кўрсатиши туфайли шаклланади. С. — кўпчилик баргли дарахтлар, буталарнинг пояси ва шохлари; кўпчилик кўп йиллик ўтларнинг илдизпояси.

СИМПСОН ЧЎЛИ Австралиянинг марказий қисмидаги чўл. Майд. 3000 км². Энг баланд жойи 30 м. Ўртача траянв.да 30°, июлда 12—5°. Йиллик ёғин 130 мм гача. Ер ости сувларига бой. Ксерофит буталар, акация ва эвкалиптлар ўсади. Миллий боғлар ташкил этилган.

СИМПТОМ (юн. symptome — белги, аломат) — бирор касаллик ёки патологич ҳолатнинг белгиси. Тиббиётда носпецифик (умумий) — келиб чиқиши турлича бўлган касалликларда учрайдиган С. (мас, дармонсизхат, гавда т-расини кўтарилиши) ва пагогномик — маълум бир касалликка хос С. (яъни, меъда яраси ёрилиб кетганда кўкрак остида пичок санжамданек оғриқ туриши), субъе к-ти в (бемордан сўраб олинган) ва объектив (беморни турли йўлар б-н текшириб билинган) С. фаркланади. Касаллик бошланишидан дарак берадиган дастлабки С. (мас, зотилжамда дастлаб кўкрак қафасида оғриқ сезилиши) ҳамда кейинги С. (холециститда кррин пардасининг яллиғланиши) ҳам бўлади. Ҳар қандай касаллик С.лар йиғиндиси (синдром)га қараб белгиланади.

СИМФЕРОПОЛЬ — Украинанинг Қрим Республикасидаги шаҳар, республика маркази. Салгир дарёси соҳилида. Т.й. станцияси, автомобиль ва хаво йўллари тугуни. Аэропорт бор. Аҳолиси 344 минг киши (1997 й.). С. ўрнида мил. ав. 3—мил. 4-а.ларда Скифлар давлатининг пойтахти (Скифлар Неаполи), сўнг татарлар қалъаси (Керменчик), 15-а. дан Окмачит қишлоғи жойлашган. 1784 й.да Таврия вилоятининг маъмурий маркази сифатида бунёд этилган. 1874 й. С. дан Лозовая — Севастополь т.й. ўтган.

1921—45 й.ларда С. Қрим Республикаси пойтахти. 1941 й.да немис фашистлари томонидан босиб олинган.

1944 й.да улардан озод қилинган. Урушдан сўнг йирик саноат марказига айланди. Машинасозлик ва металлсозлик (озик-овқат саноати учун асбобуслар, телевизорлар и.ч., қ.х. машиналари учун эҳтиёт қисмлар, автотаъмирлаш ва б. з-длар), кимё (пластмасса буюмлар, маиший кимё з-длари), енгил (трикотаж, тикуччилик, ип газлама, тўқимачилик, кўнпоябзал), озиқ-овқат (парфюмерия-косметика, консерва, вино, эфир мойлари, гўштсеут, тамаки) корхоналари ишлаб турибди. Курилиш матери&члари ишлаб чиқарилади. Иссиқлик электр ст-яси бор. 3 олий ўқув юрти (шу жумладан, ун-т), 3 театр, бадий, ўлкашунослик музейлари, туристик база мавжуд. Қрим я.о.нинг жан. соҳили б-н С. ўртасида троллейбус қатнайди.

СИМФОНИЗМ (симфония сўзидан) — муסיқийэстетик категория; 18—19-а.лар композиторлик санъатида қарор топган бадий усл. Тугал тушунча сифатида илк бор Б. Асафьев томонидан тахлил этилган. Турли муסיқий мавзу (куй)ларнинг узлуксиз, ўзгаришларга бой мукамал ривож, бадий образларнинг узаро таъсир этиш жараёнлари ни ифода этади. Симфоник жанрлар б-н бирга камерчолғу, мусақали театр (опера, балет), вокалсимфоник (оратория) ва б. жанрлардаги намуналарга нисбатан ишлатилади. Тарихий ривожда бир неча муסיқий драматургия турларини келтирган: халқчилжанрли (Й. Гайдн), драматикфожиавий (Л. Бетховен), лирик (Ф. Шуберт), эпик (А. Бородин) ва б. Ўзбекистонда дастлаб Ик. Акбаров, Р. Ҳамроев, Т. Курбонов ва б.нинг асарларида намоён бўлган. Кейинчалик М. Тожиев, М. Махмудов, Н. Ғиёсов ва б.нинг асарларида ўзбек мумтоз муסיка (жумладан, мақом, қатга ашула) хусусиятлари б-н узвий боғланиб, миллим С. қарор топди.

Тўхтасин Ғафурбеков.

СИМФОНИК МУСИҚА - асосан, симфоник оркестр ижросига мулжалланган муסיка асарлари. Муҳим жанрлари: симфония, увертюра, концерт, симфоник сюита, симфоник поэма, рапсодия, фантазия.

Симфоник оркестр пайдо булгунгача, 17-а.да ва 18-а.нинг 1-ярмида оммалашган турли рақс сюиталари, концерто-гроссо чолғу концерти (ансамбльоркестр концерти), опера увертюралари оркестр мусақасининг асосий жанрлари бўлган (улар фақат шартли равишда С. м. га киритилади). 18-а. охирида симфоник оркестр, янги С. м. жанрлари (биринчи навбатда симфония яратилиши б-н) юзага келди. Жанр жиҳатидан С. м. фантазия, каприччио, поппури, скерцо, марш, турли рақс мусақалари, шунингдек, опера, балет, спектакль ва кинофильмларга ёзилган мусақалар эвазига бойиди. С. м. ривожига кўп композиторлар ўз улушини қўшган (Мангейм мактаби, Вена классик мактаби вакиллари, Ф. Шуберт, Ф. Лист, М. Глинка, А. Дворжак, П. Чайковский, Н. РимскийКорсаков, Г. Малер, Р. Штраус, Я. Сибелиус, Д. Шостакович, А. Онеггер, С. Прокофьев, Б. Мартину, И. Стравинский ва б.).

Ўзбекистонда 1920 (В. Успенский ва б.) ва 1930й.ларда (В. Золотарёв, Р. Глиэр, С. Василенко ва б.) яратилган илк симфоник асарлар симфоник оркестр учун қайта ишланган халқ куйлари ёки улар асосида ёзилган сюита, поэма, увертюра ва б. дан иборат бўлган. 1930й.ларнинг 2-ярмида ўзбек композиторларидан М. Бурҳонов, М. Ашрафий, М. Левиев, шунингдек, А. Козловский, Г. Мушель ўзларининг дастлабки См. асарларини ёздилар. Кейинчалик Ўзбекистонда См. нинг барча турлари ривож тоғши. М. Ашрафий, Д. Зокиров, С. Юдаков, Р. Ҳамроев, Б. Гиенко, Ик. Акбаров, Р. Вильданов, Сайфи Жалил, Н. Зокиров, М. Тожиев, Р. Абдуллаев, А. Латифзода ва б. См.нинг турли жанрларида ижод қилишди.

Ад.: ЯновЯновская Н ., Узбекская симфоническая музыка, Т., 1979.

СИМФОНИК ОРКЕСТР - торли, пуфлама ва урма чолгу асбоблардан тузилган энг бой ва мураккаб турдаги оркестр. Унинг шаклланишида Европада тарқалган чолгу асбоблари ҳамда халк ва профессионал чолгу ансамбллари муҳим роль уйнаган. 18-а.нинг 2-ярмида классик Со. ташкил топган; у кичик Со. деб ҳам юритилади. Унга 8— 10 биринчи ва 4—6 иккинчи скрипка, 2—4 альт, 3—4 виолончель, 2 контрабас, 2 тадан флейта, гобой, кларнет, фагот, валторна, кейинчалик, 2 труба ва литавралар кирган. 19-а. да мазкур оркестрга бошқа чолгулар (мас, тромбонлар, туба ва б.) қўшилиши ҳамда ижрочилар сони (мас, биринчи скрипкалар 14—16 тагача) кўпайтирилиши нагизасида катта Со. пайдо бўлган. 19- ва 20-а. да Со. таркиби узига хос тембр ва ифодавий имкониятларга эга бўлган бошқа (мас, кичик ва баскларнетлар, арфа, чөлеста, орган, фортепиано, айникса, турли урма чолгулар ва б.) мусиқа асбоблар ҳисобига кенгайтирилган.

Ўзбекистонда Со. 19-а.нинг охирида пайдо булди. Ҳозир Ўзбекистон миллий симфоник оркестри, Ўзбекистон давлат консерваторияси қошидаги мусиқали театр студиясининг Со.лари чет эл мумтоз ҳамда замонавий композиторлар асарларининг тарғиботчилари сифатида танилган. Булардан ташқари, Навоий театри, Муқимий театри ва б. мусиқали драма ва комедия театрларида Со.лар мавжуд.

СИМФОНИЯ (юн. symfonia — оҳангдошлик) — симфоник мусиқанинг етакчи жанри, композиторлик йўналишидаги чолгу мусиқанинг олий шакли. Симфоник оркестр ижросига мулжалланган; баъзи Сларда хор ва яккахон хонандалар ҳам жалб этилади. Бундан ташқари, торли оркестр, пуфлама созлар оркестри ва б. оркестрларга мулжалланган Слар ҳам учрайди. С.нинг мумтоз шакли умумий ғоя ва яхлит драматургияга асосланган 4

қисмли туркумни ташкил этади: 1-қисми — мавзуларнинг қарамақаршилиги ҳамда жадал ривожига б-н боғлиқ булади; 2-қисми — лирик чекиниш вазифасини бажаради; 3-қисми — менуэт ёки скерцо характерида ёзилади; 4-қисми — кўпинча тантанавор, жўшқин хотимадир.

«С». атамаси Европа мамлакатларида турли маъноларда қўлланилган. Й. Гайдн, В. Моцарт ва, айникса, Л. Бетховенлар Снинг классик намуналарини яратди. 19-а. композиторларидан Ф. Шуберт, Г. Берлиоз, И. Брамс, А. Дворжак, С. Франк, А. Брукнер, Г. Малер, А. Бородин, П. Чайковский, А. Скрябин ва б. С. ривожига муҳим ҳисса қўшган, жанрнинг мавзу ва мазмунини бойитган. 20-а. композиторлари ижодига С. янги босқичга кўтарилди. Н. Мяковский, Д. Мийо, С. Прокофьев, Я. Сибелиус, П. Хиндемит, Д. Шостакович, И. Стравинский, Б. Мартину, А. Онеггер, А. Шниткелар С. усталари сифатида танилган.

Ўзбекистонда 1930й.лардан симфоник мусиқанинг жадал ривожланиши Снинг пайдо бўлишига замин булди (Г. Мушельнинг 1С.си, 1938). Кейинги й.ларда йирик мавзулар, фалсафий ғояларни мужассамлантирувчи жанр сифатида С.га қизиқиш кучайди (Мушельнинг 2 ва 3 С.лари, М. Штейнбергнинг 5 С.—рапсодияси, М. Ашрафийнинг 1ва 2С.лари ва б.). 1960й.ларнинг 2-ярмида Ўзбекистонда дастурли С. равнак гопиб, Б. Зейдман, Р. Ҳамроев, Б. Гиенко ва бошқалар С.лар ижод қилишди. 19702000й.ларда Р. Вильданов (4 та), Сайфий Жалил (2 та), Т. Қурбонов (10 та), М. Тожиев (19 та), Ик. Акбаров (3 та), М. Маҳмудов (3 та), Н. Ғиёсов (12 та) ва б. композиторлар С. яратганлар.

С.га яқин услубда яратилиб, ундан ҳажман кичиклиги, мазмуни ва баёни содаллиги б-н фарқ қилувчи асар симфонията деб аталади.

СИМҚУРТЛАР — к. Қирсилдоқ кўнғизлар.

СИНАГОГА (юн. synagoge — йиғилиш) — иудаизм ибодатхонаси ва яҳудийлар жамоаси. С.лар Фаластинда мил. ав. 4-а. да вужудга келган. С.да Тавротни ўқиб шархдашади. С.ларда, одатда, диний мактаблар очилади.

Ўзбекистонда хоз. 7 та — Тошкентда 3 та, Самарқанд ва Бухорода 2 тадан С. фаолият кўрсатади.

СИНАЙ ЁЗУВИ — Синай ярим оролидаги тоғларда тошларга битилган 50 га яқин устёзуннинг белгилар тизими. Устёзунларнинг 16 таси 1905 й.да инглиз олими Ф. Питри томонидан топилиб, археологик маълумотлар асосида мил. ав. 15-а. га мансуб деб белгиланди; қолганлари эса 1927—35 й.лар оралиғида топилди. Инглиз мисршуноси А. Гардинер, айрим белгиларнинг ташки ўхшашлигига асосланиб, С.ни миср ва қад. сом ёзунлари ўртасидаги боғловчи ҳалқа, унинг яратувчилари эса сомийлардир, деб ўйлайди. Гардинер ва унинг издошлари ушбу ёзувни ўқишга уриниб кўрганлар ва 32 та бирбирига ўхшамаган белгини аниқлаганлар (демак, С.ё. ҳарфий ёзув бўлган). Лекин С.ё.нинг тўғри ўқилганлиги (дешифровкаси) масаласи ханузгача мунозарали бўлиб қолмоқда. Унинг турли олимлар томонидан турлича (жиддий фарқлар б-н) ўқилиши сабабли, кўпчилик мутахассислар (мас, немис олимлари Г. Бауэр ва И. Фридрих) бу ёзув қали тўғри ўқилмаган, деган фикрдалар. Баъзи манбаларда С.ё. мил. 2—4-а.ларда Синай ярим оролида қўлланган оромий ёзувининг бир кўринишидир, деган фикр ҳам учрайди.

СИНАЙ ЯРИМ ОРОЛИ - Ғарбий Осиёдаги ярим орол, Қизил денгизнинг Сувайш ва Ақоба қўлтикдари оралиғида, Миср ҳудуди. Майд. 25 минг км² чамасида. Жан. гранит, гнейс, кристалли сланецлардан тузилган тоғлар б-н банд. Энг баланд жойи 2637 м, Мисрда энг баланд нуқта. Шим.га томон ер юзаси 500—1000 м гача пасайиб боради. Кучли бурма-

ланган тошлоқ платолар бор. Сувайш қўлтиғи соҳили камбар паеттекислик. Нефть, марганец конлари бор. Иклими субтропик иқлимдан тропик иқлимга ўтувчи иссиқ ва қуруқ иқлим. Йилига 50 мм гача ёғин тушади. Дарёлари мавсумий. Чала чўл ва чўл ўсимликлари ўсади. Аҳоли кўчманчи чорвачилик, воҳаларда деҳқончилик б-н шуғулланади. С.я.о.да қад. меъморий ва санъат ёдгорликлари сақданган.

СИНАЛОА — Мексикадаги штат. Тинч океан соҳилининг марказий қисмида. Майд. 58,09 минг км². Аҳолиси 2,54 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Кульякан ш. Соҳил бўйлаб камбар паеттекислик, шарқий қисми Ғарбий СьерраМадре тоғларидан (энг баланд жойи 2192 м) иборат. Иклими субтропик ва тропик, шим.да қуруқ, жан.да сернам иқлим. Ўртача ойлик тра 18—26°. Чала чўл ўсимликлари усади, тоғларда сернам барг тўқувчи ўрмонлар бор. Иқтисодиётининг асосини деҳқончилик ва плантация хўжалиги ташкил этади. Пахта, шакарқамиш, соя, шоли, буғдой экилади. Экспортга помидор, эртапишар сабзавотлар чиқарилади. Жан. да субтропик мевачилик ривожланган. Кемасозлик, пахта тозалаш саноати корхоналари бор. Бош порти — Масатлан.

СИНАНТРОП ОРГАНИЗМЛАР (юн. syn — биргаликда ва anthropos — одам) — ҳаёти одам, унинг турар жойи ёки у яратган ландшафт б-н боғлиқ бўлган ўсимлик ва ҳайвонлар. Со. орасида об лигат синантроп л ар (уй сичкрни, кулранг каламуш, тўшак қандаласи, сувараклар) ҳаёти одам турар жойи б-н бевосита боғлиқ бўлиб, бошқа жойдаучрамайди. Факультатив Со. одам ёки унинг турар жойи б-н доимий боғланган эмас; экин экилган далалар ва боғларда яшайди. Синантроп ўсимлиютр бегона ўтлар дейилади.

СИНАНТРОПЛАР (лот. Sina Хи-

той ва юн. antropos — одам) — энг қадимги одамлар (архантропояр)га мансуб қазилма одамлар. Жуда кўп суяклари (калла қутиси, пастки жағлар парчалари, оёқ ва кўл суяклари) ўрта плейстоцен қолдиқларидан илк бор 1927—37 й.ларда Хитойдан топилган (номи шундан олинган). С. морфологик жиҳатдан питекантропларга яқин, лекин улардан мия ҳажмининг катталиги (1000 см³ га яқин), пешонасининг бирмунча кенглиги б-н фарқ қилади. Снинг суяк қолдиқлари б-н бирга улар фойдаланган, илк палеолит даврига мансуб содда тош қуроллар, уларнинг оловдан фойдаланилганига гувоҳлик берувчи қул ва ҳайвонларнинг куйган суяк қолдиқлари топилган.

СИНАПСЛАР (юн. synapsis — ула-ниш, туташиш) — нерв хужайралари (нейронлар)нинг ўзаро ва ижрочи органлар хужайралари б-н туташган жойи. С. сигналларни импульселарга айлантиради ва узатади. «С.» терминини биринчи бўлиб инглиз физиологи Ч. Шеррингтон нейронлараро алоқани тушунтириш учун қўлаган (1897). С. ёрдамида нейронлар бирбири б-н боғланади. Натижада нерв системасининг активлиги ва бош миянинг интегратив фаолияти кучаяди. Сга синаптик учлар, икки хужайра оралиғидаги синаптик тирқиш (бу 200 А, баъзи С.да 1000 А ва ундан ортик) ва синаптик учларга тегиб турувчи хужайра қисми киради. Нейронлараро Сни, одатда, бир нерв хужайраси аксонининг тармоқлари ва тана, дендритлар ёки бошка нейрон аксони вужудга келтиради; хужайралар оралиғида С. тирқиши бўлиб, бу тирқиш орқали кўзғалиш медиаторлар (кимёвий С), ионлар (электр С.) ёки иккаласи (аралаш С.) ёрдамида узатилади. С. функционал аҳамиятига кўра, хужайра фаолиятини активлаштиради ёки тормозлайди. Электротоник С.да қуйи молекуляр бирикмалар бир хужайра цитоплазмасидан иккинчисига тўғридантўғри ўтиш имкониятига эга. Электротоник С. сигналларнинг тез ва ўзгармасдан, кимёвий С.

эса фақат бир томонга узатилишини таъминлайди. Хужайрани тормоз ҳолатига олиб келадиган С. ҳам бор. Булар тормозловчи С. деб аталади ва шулар ёрдамида кўзғалган ҳолат гўё «йўқотилади». Бу б-н нерв хужайралари ўта кўзғалишдан сакланади. Хужайралар ўртасидаги синаптик алоқа нерв хужайраларининг функционал бирлашишида, кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг йўналишини, шунингдек, организмнинг таъсирловчига нисбатан бўлган реакциясини таъминлашда муҳим роль ўйнайди.

СИНА-ТИБЕТ ТОҒЛАРИ, Сичуань Альп тоғлари — Хитойдаги тоғлар. Уз. 750 км, эни 400 км гача. Ғарбдан шарққа 5000—6500 м дан 1000—1200 м гача пасайиб боради. Энг баланд жойи 7590 м. Салуин, Меконг ва Янцзи дарёларининг чуқур тор водийлари б-н ажратиб юборилган бир неча тизмалардан иборат. Ён бағирлари тик, қояли. Гнейс, сланец, қумтошлардан, баъзи жойлари оҳақтошлардан тузилган. Сейсмик фаол зона. Фойдали қазилмалардан олтин, темир ва мис рудалари топилган. Баландлик ошган сари субтропик иқлим кескин континентат совуқ иқлимга ўтиб боради. Йиллик ёғин жан. тоғ этакларида 1200 мм, шимолга қараган ён бағирларида 2000 мм ва ундан ортик, Тибет тоғлиғига яқин ерларда 600 мм гача. Тоғларнинг юқори минтақаси (4000 м дан баланд)да альп ўтлоқлари ва даштлар, 2000—4000 м да игна баргли ўрмонлар, 2000 м гача аралаш ўрмонлар бор. Бу ўрмонлар пастда доим яшил субтропик ўрмонларга ўтиб боради. СИНГ (Синж) Ричард Лоуренс Миллингтон (1914.28.10, Ливерпул — 1994), инглиз биокимёғари. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1950 й.дан). Кембриж ун-тини тугатган (1936). 1941—43 й.ларда жун саноати бирлашмасида, 1943 й.дан Лондондаги Листеров ин-тида, 1948 й.дан Абердиндаги Роуэт и.т. институтида, 1967—76 й.ларда Норвичдаги Озиковқат ин-тида ишлаган. Илмий ишлари биологик муҳим бирик-

маларни ажратиб олиш ва нарчалаш жараёнларини ўрганишга, оксиллар аналитик кимёсига оид. А. Ж. Мартин б-н ҳамкорликда янги оксиллар ва антибиотикларни ўрганишда аналитик мақсадда қўлланадиган қоғоздаги хроматография усулини ишлаб чиқди (1944). Турли полисахаридлар, электрокинетик ультрафилтрлаш бўйича тадқиқотлар ўтказди (1946—50). Нобель мукофоти лауреати (1952, А. Ж. Мартин б-н ҳамкорликда).

СИНГАЛ ТИЛИ — хинд (хиндорий) тилларидан бири, Шри Ланка Республикасининг давлат тили. Сўзлашувчилар 12 млн. кишидан ортиқ. С.т.нинг адабий ва сўзлашув шаюгларида жиддий фарқ бор. Ургу сўзнинг биринчи бўғинига тушади, сингармонизмга мойиллик бор. Морфологик тузилишида аглютинация ва янги флексиянинг аниқ белгилари мавжуд. Адабий тилда феълнинг шахс, сон, жинс (умумий ва муаннас), замон, ўтимлилик-ўтимсизлик категориялари мавжуд. Гапда сўзларнинг муайян тартиби бор. Оғзаки нутқда отгагшар кўпроқ ишлатилади. Лексикасида санскрит, тамил, инглиз, португал, малайя, араб, форс ва б. тиллардан ўтган сўзлар кўпчиликни ташкил этади. Ҳоз. Ст. жан. хинд ёзувларидан бири — грантҳи алифбосидан фойдаланади. Мил. ав. 3-а.га мансуб қратош ёзувлари С.т.нинг энгқад. ёдномаларидир. 13-а.да С.т.нинг классик грамматикаси яратилган. Ст. нинг янги адабий шакли жонли сўзлашув тили асосида шаклланмоқда.

СИНГАЛЛАР, синхаллар (ўзларини шер авлоди деб аташади) — халқ, Шри Ланка Республикасининг асосий аҳолиси. 13,2 млн. киши (1990й.лар ўрталари). С. водийлик ва тоғлик (кандийлар) гурухларга бўлинади. С. аجدодлари мил. ав. 5-а.да Шим Ҳиндистондан кўчиб келиб махаллий ведоид қабилалари б-н аралашган. Снинг шаклланишида тамиллар, малайялар, араблар, қисман португаллар, голландлар, инглизлар иштирок этган.

Сингал тилида сўзлашади. Диндорлари — буддистлар, христианлар ҳам бор. С. деҳқончилик, боғдорчилик, балиқ овлаш ва хунармандчилик б-н шуғулланади.

СИНГАПУР (Singapore), Сингапур Республикаси (инг. Republic of Singapore, малайяча Republic Singapura) — Жан. Шарқий Осиёдаги давлат. Сингапур о. ва унга туташ майда ороллар ҳамда Малакка я.о.нинг жанубий чеккасида жойлашган. Майд. 640 км2. Аҳолиси 4,45 млн. киши (2002). Пойтахти — Сингапур ш.

Давлат тузumi. С. — Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига кирувчи республика. Амалдаги конституцияси 1963 й. қабул қилинган (кейинчалик тузатишлар киритилган). Даштат бошлиғи — президент (1999 й.дан С. Р. Натан), у умумий тўғри овоз бериш йўли б-н аҳоли томонидан 6 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни парламент, ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Сингапур о. Жохор бўғози орқали Малакка я.о.дан, Малакка ва Сингапур бўғозлари орқали Индонезия о.ларидан ажралиб туради. Соҳиллари паёттексиклик, бир оз ботқоқлашган, жан. ғарбий соҳилларида маржон рифлари бор. Рельефи текислик (бал. 176 м гача). Иклими экваториал, муссонли. Ўртача тра янв.да 26°, июлда 27°. Йиллик ёғин 2500 мм. Катта дарёси — Сингапур.

Ичимлик сув етишмайди, у Малайзиядан келтирилади. Кўпгина майда оролларда одам яшамайди, уларда тропик ўсимликлар сакданиб қолган. Айрим соҳиллари мангрозорлар б-н банд.

Аҳолисининг кўпчилиги хитойлар (76%). Малайялар (14%), Ҳиндистон, Бангладеш, Покистон, Шри Ланкадан келганлар (7%), европалликлар ва б. яшайди. Расмий тиллар — хитой, инглиз, малайя, тамил тиллари. Диндорлари буддавийлик, конфуцийлик, ислом, хиндуйлик, христиан динларига эътикод қилади.

Тарихи. С.нинг илк тарихи маълум эмас. 14-а.га оид Хитой ва Ява йилнома-ларида бу орол Тумасик (явача «масек» — денгиз) деб аталган. 1275 й. С.га Ява кироли Кертанагар қўшинлари, 1349 й. Сиём ҳарбий кемалари ҳужум қилган. 1377 й.дан орол Явага қарам бўлган, 15-а. бошларида эса Тан давлатининг кироли Сукотан ўзини Сингапур, Малакка ва Малайя ҳукмдори деб юритган, сўнг Жохор султонлиги қулига ўтган. 1819 й. орол инглизларнинг Ост-Индия компанияси қарам бўлиб қолган. 1826—1946 йларда С. — СтрейтсСетлментс таркибидаги инглиз мустамлакаси. 2-жаҳон уруши вақтида С.ни япон қўшинлари эгаллаб турган (1942—45). 1959 й.дан Ҳамдўстлик таркибидаги «ўзини ўзи бошқарувчи давлат». 1963—65 й.ларда Малайзия Федерацияси таркибига кирди. 1965 й. 9 авг.да ундан ажраб чиқиб, алоҳида мустақил республикага айланди. 1965 й. сентдан БМТ аъзоси. ЎЗР суверенитетини 1992 й. 2 янв.да тан олган, 1997 й. 8 апр.да дипломатия муносабатларини ўрнатган. Миллий байрами — 9 авг. — Миллий кун (1965).

Сиёсий партиялари ва қасаба уюшма ташкилотлари. С. демократик партияси, 1980 й. тузилган; С. халқ партияси, 1994 й. ташкил этилган; Хал қ, ҳаракати партияси, 1954 й. асос солинган; Ишчи партияси, 1957 й. гузилган; Бирлашган халқ fronti. 1974 й. 5 иартиянинг қушилиши натижасида ташкил топган. Қасаба уюшмалари миллий конгресси, 1961 й. асос солинган.

Хўжалиги. С. — Жан.Шарқий Осиёда иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган давлат. Ялли ички маҳсулотда саноатнинг улуши 28%, транспорт ва алоканинг улуши 13,1%, қ.х. улуши 0,2%.

Саноатининг етакчи тармоклари — аниқ машинасозлик, электроника, электротехника, оптика, кенг истеъмол моллари ва мураккаб аппаратлар (шу жумладан, космик тадқиқотлар учун экспортга мўлжалланган аппаратлар) и.ч.га ихтисослашган. Четдан келтириладиган хом

ашё асосида нефтни қайта ишлаш саноати ривожланган. С. заводлари йилига 50 млн. тонна нефтни қайта ишлаш имкониятига эга. Кемасозлик, кема таъмирлаш, самолётсозлик, металлургия, кимё, турли асбобускуна и.ч., ёғочсозлик, қурилиш материаллари, тўқимачилик, резина, кўнпойабзал, озиқ-овқат корхоналари бор. Хунармандчилик ривожланган. Йилига 20,7 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Асосий саноат марказлари — Сингапур, Журонг.

Қишлоқ хўжалиги. Экин экиладиган ер қамлиги сабабли қ.х. унчалик ривожланмаган ва мамлакатнинг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондирмайди. Мамлакат ҳудудининг 20% га экин экилади. Асосан, шаҳар аҳолией учун сабзавот ва мева, зиравор, тамаки, кокос пальмаси етиштирилади. Чўчка ва парранда боқилади. Балиқ овлаш ва денгиз овчилиги б-н шугулланилади. Т.й. узунлиги — 83 км, автомобиль йўллари — 3 минг км. Денгиз портлари — Сингапур, Журонг. Сингапур ш. яқинида халқаро аэропорт бор. Ташқи савдосида қайта экспорт қилиш қатга ўрин олган. Хорижий сайёҳдик ривожланган. Четга машина ва асбобускуна (ташкилий техника, телерадиоаппаратлар), нефть маҳсулотлари ва б. чиқаради. Четдан турли хом ашё, озиқ-овқат келтиради. АҚШ, Малайзия, Япония, Ўзбекистон б-н савдо қилади (2002 й.да Ўзбекистон б-н товар айланмаси ҳажми 13,6 млн. АҚШ долларини ташкил қилди). Пул бирлиги — Сингапур доллари. Тиббий хизмати, маорифи, илмий-маърифий муассасалари ва маданияти. С.да давлатга қарашли тиббий муассасалар б-н бирга хусусий шифохоналар ҳам бор. Врач ва фармацевтлар ун-тнинг тиббиёт, стоматология ва фармацевтика фтларида тайёрланади. 6 ёшдан 14 ёшгача бўлган болаларнинг ўқиши мажбурий. Бошланғич мактабда ўқиш муддати 6 и., ўрта мактабда 6 й. (3+3). Мактабларнинг бир қисми давлатга қарашли, қолган қисми хусусий бўлиб, давлат ўрта мактабларида пул тўлаб ўқилади. Даре, асосан,

инглиз тилида олиб борилади, хитой, малайя, тамил тиллари ҳам ўқитилади. Турли касбларни ўргатувчи хунартехника таълими тизими мавжуд. 1980 й.да Наньян ва Сингапур ун-тлари негизида Миллий ун-т ташкил этилди. Политехника инти, техника ва пед. коллежлари ҳам бор. Кутубхоналари: Миллий кутубхона, С. Миллий ун-ти кутубхонаси, Техника коллежи кутубхонаси; Миллий музей (1848—49), Бадиий музей ва галерея (1955) мавжуд. Илмий ишлар олий ўқув юртлири хузуридаги жамиятларда, минтақавий и.т. муассасаларида, Денгиз жониворлари биол.сини ўрганиш марказида, Жан.Шаркий Осиёни ўрганиш интида олиб борилади. Сингапур ш.да 19-а. га хос эклектика иншоотлари кўпроқ учрайди. Унинг европача қисмида замонавий меъморлик намуналари, Хитой даҳасида тор кўчалар ва кам қаватли уйлар, Малайя даҳасида қозиклар устига ўрнатилган турар жой ва мачитлар бор. С. мусикий маданиятида малайяларнинг анъанавий санъати (донданг сайенг ашула услуги, жотет ракси ва б.) б-н бир қаторда хинд ва хитой кушикракс услугилари ҳам урф бўлган. 60й.лар охиридан буен санъат фестиваллари ўтказиб келинади. Мусика арбоблари орасида — скрипкачи ва педагог Го Сун Те, анъанавий мусика композиторлари Наварро Хоо, Николас Саг, Тони Леонг ва б. бор.

Матбуоти, радиоэшитгириши ва телекўрсатуви. С.да бир қанча газ. ва жур. нашр этилади. Асосийлари: «Берита хариан» («Кундалик янгиликлар», малайя тилидаги кундалик газ., 1957 й.дан), «Бизнес тайме» («Ишбилармонлар вақти», инглиз тилидаги кундалик газ., 1976 й.дан), «Ляньхэ вань бао» («Бирлашган кечки газета», хитой тилидаги кечки кундалик газ., 1983 й.дан), «Ляньхэ цзао бао» («Бирлашган тонгги газета», хитой тилидаги кундалик газ., 1983 й.дан), «Сингапур бизнес» («Сингапур бизнеси», инглиз тилидаги ойлик жур., 1977 й.дан). Миллий ахборот агентлиги йўқ. «Сингапур интернэшнл медиа», С.

радиоси (1936), С. телевидениеси (1963) каби радио ва телекўрсатув ҳукумат хизмати мавжуд.

СИНГАПУР — Сингапур давлатининг пойтахти. Жан.Шаркий Осиёнинг йирик иктисодий маркази. Аҳолиси 4,1 млн. киши (2001). Сингапур бўғози соҳилидаги дунёда энг йирик денгиз портларидан (йилига 130 млн. т дан зиёд юк ортбитуширилади). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Т.й. ва шоссе йўллар орқали Малакка я.о. билан боғланган. С. — халқаромолия ва хом ашё товарлари (табиий каучук, кокос пальмаси маҳсулотлари, ёғоч, зирворлар, мевалар, кофе, қалай) савдосининг йирик маркази. Нефтни қайта ишлаш, электротехника, нефть кимёси, машинасозлик, кема таъмирлаш, резина, озик-овқат ва б. саноат корхоналари бор. Балиқовланади. Шаҳар марказида кўп қаватли замонавий бинолар қурилган. Сингапур ун-ти, 2 политехника инти, музейлар, кутубхоналар, ботаника боғи, денгиз аквариуми, театр ва б. бор. Шаҳарга 1299 й.да асос солинган. 1365 й.дан С. Малай давлатлари савдосида муҳим аҳамиятга эга бўлган. 1832 й.дан Британия Малайяси мустамлакасининг, 1946—59 й.ларда инглизларнинг Сингапур мустамлакасининг бош шаҳри. 1959 й.дан «Ўзини ўзи бошқарувчи Сингапур давлати»нинг, 1965 й.дан мустақил Сингапур Республикасининг пойтахти.

СИНГАПУР БҶҶОЗИ - шим.да Малакка я.о.нинг энг жан. чеккаси б-н Сингапур о. ҳамда жан.да Риау архипелаги оралиғида. Жан. Хитой денгизини Андаман денгизи б-н Малакка бўғози орқали бирлаштириб туради. Уз. 114 км, эни 12 дан 37 км гача. Энг саёз жойининг чуқурлиги фарватёрида 22 м. Сб. орқали халқаро аҳамиятга эга бўлган денгиз йўллари ўтган. Сингапур о.да шу номли шаҳар жойлашган.

СИНГАРМОНИЗМ (юн. syn бирга ва harmonia — оҳангдошлик, уйғунлик),

унлилар гармонияси (оҳангдошлиги) — асосан, туркий тилларда, қисман мўғул, тунгусманжур, фин-угор, палеоосиё тилларида учрайдиган фонетик ходиса; бунда муайян сўз шаклининг (ҳам асос, ҳам аффиксларнинг) барча унлилари талаффуз (артикуляция) жиҳатдан бир турли: олд ё орқа қаторга мансуб (танглай гармонияси) ёки лабланган ё лабланмаган (лаб гармонияси) бўлади. С.нинг танглай гармонияси қонунига асосан сўзнинг бошида (ўзақда) тил олди унлиси келса, сўз ўртасидаги ва охиридаги унлилар ҳам тил олди бўлади. Аксинча, сўз бошида тил орқа унлиси келса, кейинги бўғинларда ҳам тил орқа унлиси келади. Мас, ўзбек тилининг Қўқон шеvasида бала сўзидаги унлилар олд қатор бўлганидан унга фақат шундай унлиси бўлган кўшимча кўшилади: балалар, шунингдек, қозоқ, тилидаги кблдер ва қолдар сўзлари танглай гармонияси асосида талаффуз қилинади ва ёзилади. С.нинг бу тури ўзбек тилининг айрим шевалари (деярли барча қипчоқ шевалари, ўғуз шевалари, шим. ўзбек шевалари) да ҳоз. кунгача тўлиқ сақланиб қолган. Лаб гармониясида унлилар ҳам тил олдилик ва тил орқалик, ҳам лаблашиш нуқтаи назаридан мослашади. Бундай мослашишни ҳоз. қирғиз тилида учратиш мумкин: қолдор, кблдор, брбкбтбр каби. Лаб гармонияси ўзбек тилида деярли учрамайди. Умуман, ҳоз. ўзбек адабий тили С. қридаларига бўйсунмайди. Эски ўзбек адабий тилида эса С. қонуни анча изчил ва айрим ҳолларда тўлиғича амал қилган.

СИНГЕНЕТИК КОНЛАР (юн. *syn* бирга ва *genetos* — тугма) — бир хил геологик жараёнларда ёндош жинслар б-н биргаликда ҳосил бўладиган фойдали қазилма конлари. Одатда, қатлам ва қатламсимон шаклга эга бўлиб, тўшама ва қоплама қаватлардан иборат. С.к.га чўкинди темир ва марганец конлари, сегрегацион ва ликвацион магматик конлар мисол бўлади. С.к. седиментогенез ва

дастлабки диагенез босқичларда рудали минералларнинг чўкмага ўтиши туфайли шаклланади. Ёндош жинслар б-н ягона стратиграфик горизонтларни ташкил этади. Шу туфайли стратиформали конлар деб ҳам аталади. Жан. Қозоғистон ва Ўрта Осиёдаги юқори девон — куйи қарбон доломитларида ва оҳақли доломитларда кенг тарқалган. Ёирик конлари: Мирғалимсой (Қозоғистон), Қулчулок ва Учқулоқ (Ўзбекистон). Уларда қўрғошин ва рух захираси саноат аҳамиятига эга.

СИНГОНИЯ — қ. Кристаллографик сингониялар.

СИНД — Покистоннинг жан. шарқий қисмидаги вилоят. Майд. 140,9 минг км². Аҳолиси 29,9 млн. киши (1998). Маъмурий маркази — Карочи ш. Ер юзасининг аксари қисми текислик. Иклими тропик иқлим, янв.нинг уртача т-раси 16—17°, июлники 29—35°. Йиллик ёғин 75—200 мм. Тезтез қум буронлари булиб туради. Энг қатта дарёси — Ҳинд. Тупроғи бўз тупроқ. Қатта майдонлар шўрхоқлардан иборат. Чала чўл ва чўл ўсимликлари ўсади.

С. — иқтисодий жиҳатдан ривожланган вилоят. Мамлакат ҳудудининг 18,8%, аҳолисининг 21% дан зиёди С.га тўғри келади. Мамлакатнинг энг йирик иқтисодий маркази ва денгиз порти бўлган Карочида умуммиллий саноат и.ч.нинг 50% жойлашган. Тўқимачилик, озиқ-овқат, кимё, машинасозлик ва металлсозлик корхоналари бор. Металлургия к-ти қурилган. Қ.х.да товар маҳсулот ишлаб чиқарилади. С.да шоли, буғдой, шакарқамиш, пахта экилади. Чорвачиликда қўй, эчки, туя, қорамол боқилади. Денгиздан балиқ овланади. Ҳинд дарёсида кема қатнайди. Ёирик шаҳарлари: Карочи (денгиз порти), Ҳайдаробод ва Суккур.

Мил. ав. 3минг йиллик ўртасидан мил. ав. 2минг йиллик ўртасигача С. худудида Хараппа маданияти равақ топган. С.нинг маркази МоҳенжоДаро бўлган.

Қадимда ва ўрта асрларда С. иктисодида денгиз ва қарвон йўллари орқали олиб борилган транзит савдо муҳим аҳамиятга эга бўлган.

СИНД ДАРЁСИ БЎЙИДАГИ ЖАНГ — Жалолоддин Мангуберди ва Чингизхон қўшинлари ўртасидаги жанг (1221 й. 24—26 нояб.). Парвон жангида мағлуб бўлган мўғуллар Чингизхон бошчилигида улкан лашкар тўплаб Жалолоддинга қарши отланган. Сон жиҳатдан мўғуллар бир неча баробар зиёд бўлган, шу туфайли хоразмликлар Синд (Ҳинд) дарёси томон чекинишган. Жалолоддин Парвонда аввал уни тарк этган Сайфуддин Йғроқ, Аъзам малик ва Музаффар малик каби амирлар б-н бирлашиб, Чингизхонга қарши жанг қилишга қарор қилади. Аммо, ўйланган режанинг амалга ошишига ёв имкон бермайди. Илдам етиб келган Чингизхон Жалолоддиннинг Ўрхон бошлиқ уғрукига ҳужум қилиб, уни яқсон этади. Душмanning лашкари б-н Синд дарёси орасида қолган Жалолоддиннинг жангга қиришдан узга чораси қолмайди. С.д.б.ж. 1221 й.нинг 24 нояб. эрта саҳарда бошланади ва 3 кун давом этади. Дастлабки кун Жалолоддин хос аскарлари б-н ёвнинг Чингизхон жойлашган марказига шиддатли ҳужум уюштиради ва уни 2 бўлакка ажратиб юборади. Аммо, 10 минг кишилиқ мўғуллар пистирмаси унинг йўлини тўсади. Бу пистирма Жалолоддиннинг қайнотаси Амин улМулк қўмондонлигидаги ўнг қанотни тормор этади, қолганқутганларини эса Жалолоддин зўр шижоат б-н жанг олиб бораётган марказга қувиб боради. Хоразмликларнинг сўл қаноти мўғулларга бардош беролмай енгилади. Оғир аҳволда қолган Жалолоддин 700 га яқин отлиқ аскарлари б-н мардларча қаршилиқ кўрсатади. Чингизхон уни тириклайин қўлга олишни буюради. Душман султонни қуршовга олади, улар ўз ниятларига етай деб турганда Жалолоддиннинг тоғаваччаси ва хос амирларидан бўлган Ахос малик уни

хдлқа ичидан олиб чиқишга эришади. Жанг вақтида султоннинг гўдақ ўғли ёв қўлига асир тушади. Чингизхон уни қатл этишга ҳукм қилади. Жанггоҳдан чиққан Жалолоддин қариндошуруғлари б-н видолашади ва уларни Синдга ғарқ қилишга ижозат беради, сўнгра қайта ҳужумга ташланади, ноилож аҳволда қолгач, 10 газ балдан оти б-н дарёга сакрайди. Дарёнинг нариги қирғоғига соғсаломат ўтиб олган султоннинг бу қаҳрамонлигини кўрган Чингизхон Жалолоддинни таъқиб этишни ман қилади ва ўз аъёнлари ҳамда фарзандларига қарага шундай дейди: «Отага шундай ўғил зарурки, у икки гирдоб — олов ва сув гирдобидан озодлик майдонига чиқа олди!» (Мирзо Улуғбек, Тўрт улус тарихи, Т., 1994). Жалолоддин Синддан сузиб ўтишга муваффақ бўлган 4 мингга яқин аскарлари б-н бирлашади ва Ҳиндистоннинг шим. худудлари томон йўл олади.

Ад.: ШихабалДин Мухаммад ан-Насави, Жизнеописание султана Джалал адДина Манкбурны. [Перевод с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З. М. Буниятова], Баку, 1972.

Ҳамидулла Дадабоев.

СИНДЕСМОЛОГИЯ (юн. syndesmos бойлам ва ...логия) — суякларнинг ўзаро бирикуви, бўғим ва бойламлар хақидаги фан, анатомиянинг бир бўлими. Умумий С. суяк бирикмаларининг хилларини, хусусий С. ҳар бир бўғимнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганadi. С. усуллари суякларни препаратлаш, бўғимлар тузилишини микроскоп ва рентген ёрдамида текширишдан иборат.

СИНДИКА — 1) Тамань я.о. ва Қора денгизнинг шим.шарқий соҳилидаги худуд ва давлат (мил. ав. 5—4-а.лар). Шаҳарлари: Синд гавани (пойтахт), Корондама, Гермонасса, Фанагория ва б.; Боспор подшолиги таркибида (мил. ав 4-а.дан); 2) Синд гавани, синдларнинг кад. манзилгоҳи (хоз. Анапа ш. худуди).

Мил. ав. 4-а.дан Горгиппия деб аталган.

СИНДИКАЛИЗМ (инг. syndicate — уюшма, бирлашма) — 19-а. охири — 20-а. бошларида ишчилар ҳаракатидаги марксизмленинизм мафқурасига мухолиф йўналиш. С. ижтимоий инқилобни амалга оширишда даъво қилинган синфий курашдан, ишчилар синфи диктатурасидан кўра касаба уюшмаларининг «бевосита ҳаракати» — ялпи иш ташлашларни афзал деб ҳисоблади. Бу оқим шу йўл б-н ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштириб уларни и.ч. ширкатлари (синдикатлар) га мулк қилиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. С. ўз даврида марксизмленинизм тарафдорлари томонидан анархосиндикализм, прудонизм, ревизионизм сингари номлар б-н қораланган. Ҳоз. қатор мамлакатлардаги сўл партия ва ҳаракатларнинг ғоялари ва мафқураларида С. таъсири сезилади.

СИНДИКАТ (лот. *sindicatus* — ишончли, вақил) — 1) бир турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналар бирлашмаси. Маҳсулотни ягона савдо тармоғи орқали биргалашиб сотишни ташкил этиш мақсадларида тузилади. С. таъсис этган умумий савдо ширкати С.нинг ҳар бир аъзоси б-н савдосотиқ тўғрисида шартнома тузади. Банклар ҳам С. ташкил этишлари мумкин. Банк Си аъзолари гуруҳнинг ҳар қандай аъзоси чиқарган қимматли қоғозларни сотиб олади; 2) инвестиция дилерлари гуруҳи; инвесторлар ўртасида тарқатиш учун қимматли қоғозларнинг навбатдаги ёки янги эмиссиясини сотиб олишга розилик билдирганларидан кейин С. тузилган ҳисобланади.

СИНДЛАР — Тамань я.о. ва Қора денгизнинг шим.шарқий соҳилида яшаган меот қабиласи (мил. ав. 1-минг йиллик). Мил. ав. 5—4-а.ларда Синдика давлатини тузишган. Мил. ав. 4-а.дан Боспор подшолиги таркибида. Милонинг бошида сарматлар б-н аралашиб ке-

тишган. С. дехдончилик, балиқ овлаш ва хунармандчилик б-н шуғулланган.

СИНДРОМ (юн. *syndrome* — йиғилиш, бирга кечиш) — ягона патогенез б-н боғлиқ касаллик белгиларининг биргаликда юзага чиқиши. Келиб чиқиш сабаблари бир неча хил бўлгани учун касалликнинг нозологик (муайян сабабли, бир хил патогенезли ва ҳ.к.) шаклларида фарқ қилади, мас, менингеал С. (мия пардалари яллиғлиниши) мияда қон айланишининг бузилиши ва менингококк инфекцияси оқибатида рўй беради: уремия синдроми кўпгина буйрак касалликларининг охириги босқичидир ва ҳ.к. Тиббиётнинг ривожланиши, энг аввало, касалликнинг этиологик омиллари аниқланиши б-н С. диагностикаси ва патогенетик терапия усулига нисбатан нозологик йўл б-н касалликни аниқлаш ва унинг ўзига хос сабаблари асосида дағулаш кўпроқ қўлланиладиган бўлди.

СИНДҲ, синдх тили — ҳинд (ҳиндорий) тилларидан бири. Асосан, Покистоннинг Синд вилояти (тахм. 10 млн.дан ортиқ киши сўзлашади) ҳамда Ҳиндистоннинг Маҳараштра, Гужарат ва Ражастҳан штатларида (2 млн.дан ортиқ киши гаплашади) тарқалган. 6 лаҳжага бўлинади: вичоли, сирайки, ласи, лари, тҳарели, каччхи. Адабий тил вичоли лаҳжаси асосида шаклланган. Бир қатор инъектив жарангли ундошларнинг сақланиб қолганлиги ва б. хусусиятлари б-н кардош тиллардан фарқ қилади. Морфологияда бошқа замонавий ҳиндорий тилларига Караганда флектив шакллар кўпроқ учрайди.

С.да адабиёт 17—18-а. лардан бери ривожланиб келмоқда. Покистонда С. учун анчагина янги белгилар қушилган араб ёзуви ишлатилади. Ҳиндистонда эса деванагари алифбоси қўлланади.

СИНДҲ АДАБИЁТИ - синдх халқи адабиёти, Покистон ва Ҳиндистон адабиётларидан бири. С.а. қад. халқоғзаки ижо-

ди анъаналарига эга. «Махабхарататмиг синдх тилидаги варианты С.а.нинг энг кад. ёдгорлиги ҳисобланади (9—10-а.лар). Синдх ёзма адабиётининг қадимий намуналари Самар сулоласи ҳукмронлиги даври (1051—1351)га тўғри келади (бу давр шоирлари орасида машхури Шайх Ҳамад бин Рашидиддин Жамолийдир). Илк синдх шеърляти, асосан, диний-стик руҳда бўлиб, анъанавий хинд шеър тизими (шлока)да ёзилган.

16-а.да Синдда арғунлар, сўнгра тархонлар сулоласи ҳукмронлик қилиб, форс тили сарой тилига айланган. Синдх тили эса ўз мавқеини йўқота бошлаган. Адабиёт халқ оғзаки ижоди б-н яна ҳам яқинлашган. Ҳиндумусулмон маданий синтези Шох Абдулкарим Буларий, Махдум НўҳХалакундий каби шоирларнинг шеърларида яққол акс этган. 18-а.да маҳаллий калҳарлар сулоласи ҳокимиятга келгач, синдх тилида ижод қилувчи шоирларга ҳомийлик қилди. Шу даврда синдх адабиётининг классиги Шох Абдуллатиф Бҳитаининг ижоди гуллаб яшнади. У сачал Сармаст, Самий ва б. б-н бирга ўрта аср С.а.ни юксак чўққиларга кўтарди. Асл синдх шьёр шакллари кафий ва дўха ўрнини форс шьёрий жанрлари эгаллай бошлади. Инглизлар Синдни забт этганидан кейин (1843) форс тилининг таъсири айниқса кучайди.

19-а.нинг охирларида Синдда маърифатчилик ҳаракати вужудга келди. Форс, урду, бенгал ва англиз тилларидан таржималар пайдо бўлди. С.а.да насрий жанрлар анча кеч шаклланди. Мирзо Қиличбек (1853—1929) синдх тилида дастлабки «Гўзаллик» (1890) романини яратди. У. Шекспир, Р. Шеридан, Г. Ибсен пьесаларини, Умар Хайёмнинг рубоийларини бу тилга эркин таржима қилди. Бирок, профессионал театрнинг йўқлиги драматургиянинг ривожига халақит берди. Ҳаваскор труппалар, асосан, «Рама-на» ва «Махабхарата» сюжетлари асосида ёзилган пьесаларни қўярди.

20-а.нинг 30й.ларида С.а.да

тараккийпарвар реалистик йўналиш вужудга келди. Унга Ҳинд тараккийпарвар ёзувчилари ассоциацияси катта таъсир кўрсатди. Ҳиндистон тақсимланганидан кейин (1947) шу пайтгача ягона бўлган С.а. энди 2 давлатга ривожлана бошлади. Покистонда синдх адиблари, асосан, «Меҳран» жур., Ҳиндистонда эса — «Ҳиндвасий», «Найи дунья», «Каҳаний» ва б. журналлар теварагига жипслашди. Ҳиндистондан Нарайан Шйам, Анчал Маҳбубий, Гўбинд Малҳий, Покистондан Бекас, Аёз Шайх, Мурод Али Козим, Ҳайдар Бахш Жатўй каби шоирлар. Жамилуддин Абрў, Танвир Аббосий, Қурбон Али Бугтий, Рашид Бҳаттий ва б. адиблар ҳоз. замон С.а.нинг йирик вакиллари дир.

Ансори ддин Иброҳимов

СИНДХЛАР — асосан, Покистоннинг Синд вилояти (16,8 млн. киши, 1990й.лар ўрталари)да, шунингдек. Ҳиндистон (2 млн. кишидан ортиқ)да яшайдиган халқ. Антропологик жиҳатдан европеоид ирққа мансуб. Синдх тилида сузлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. Ҳиндистондаги С, асосан, хиндуизмга эътикод қилади. С.нинг асосий машғулоти деҳқончилик; чорвачилик, балстқ овлаш ва ҳунармандчилик б-н ҳам шу тулланади. Гилам тўқиш ривожланган.

СИНЕКДОХА (юн. *synekdoche* — бирга назарда тутмоқ, бирга ўйламоқ) — метонимия (мажоз)нинг кўринишларидан бири; С.да ҳам маъно кўчиши ўхшашлик, боғлиқликка асослансада, бу ерда кўчиш объектлари ўртасидаги микдорий белги етакчилик қилади; бутун нарсанинг номи унинг қисми номи б-н ва, аксинча, қисм номи бутун нарсанинг номи б-н аташ, кўплик сондаги сўз ўрнига бирлик сондаги сўзни қўллаш ёки аксинча ишлатиш, баъзан жинстур муносабатидаги сўхтарнинг бир бири ўрнида қўлланиши ва б. Мас, «тирноққа зор бўлмоқ» иборасида тирноқ (қисм) сўзи бола, фарзанд (бутун) маъносида, «беш қўл баробар

эмас» иборасида эса қўл (бутун) сўзи бармоқ (қисм) маъносида қўлланган; М. Шолохов ўз асарига «Инсон тақдири» деб ном қўйганда ҳам алоҳидалик (инсон) ўрнида умумийликни (одамлар, бутун бир халқ) назарда тутган. «Сотувчи, харидор б-н хушмуомала бўл!» кўринишидаги шиорларда ҳам бирлик сондаги сотувчи ва харидор сўзлари аслида барча сотувчи ва харидорларни нэзарда тутди. С. бадий адабиётда асарнинг таъсирчанлиги ва эмоционаллигини оширишда ёки субъектив муносабат билдиришда муҳим восита ҳисобланади.

Абдувахоб Мадвалиев.

СИНЕКЛИЗА (юн. *syn* — бирга ва *enklisis* — эгилиш) — платформаларга мансуб ботик структура. Ер пўстининг асосий элементларидан бири. С. канотларида қатламлар кам қияликда ётади. Мазкур қатламларни ҳосил этувчи геологик формацияларнинг асосан, чўкинди ва, баъзан, вулканоген — чўкинди жинслардан иборатлиги С.нинг иккинчи белгисидир. Қатламларнинг калинлиги унинг канотларидан (1 — 3 км) марказ қисмига ортиб боради. Кўндаланг ўлчамлари юзлаб км ни ташкил этади ва бир оз чўзинчоқ ёки изометрик шаклга эга. Украина, Болтик, Тунгус, Москва С.лари мазкур структуранинг типик вакиллари-дир (яна қ. Антеюшза).

СИНЖУАН Гао (1940, Хитой) хитой ёзувчиси, мунаққид, рассом. Пекинаги чет тиллар ин-тининг француз бўлимини тугатган. Хитойда маданий инқилоб йиллари қамоқда ўтирган, шу сабабли қўлёзмаларини ёкиб юборишга мажбур бўлган. Озодликка чиққач, Франция ва Италияга сафар қилган (1979). Биринчи романи — «Қахратон тун юлдузлари» (1980). Асарлари модерн усулларида ёзилгани учун ватанида катта мунозараларга сабаб булган, чет элларда эса эътибор қозонган. Абсурд усулида ёзилган «Автобус бекати» (1983) драмаси партия амалдори томонидан танқидга учраган.

1986 й. «Бегона қирғоқ» драмаси Хитойда тақиқланган, шундан сўнг бирорта пьесаси сахнага чиқаюлмаган. С. амалдорлар таъкибидан қочиб, Янцзи дарёсининг бошидан то охиригача кезиб чиққан. 1989 и. талабаларнинг Тянанмин майдонидаги намоиши ўққа тутилгач, коммунистик партия сафидан чиққан. Шу воқеа асосида ёзилган «Қочқинлар» драмаси Францияда босилгач, чет элга кетишга мажбур бўлган. Германияда ярим йил яшаб, Парижга қўчиб ўтган ва Франция фуқаролигини қабул қилган. «Сирли тоғ» романи учун ўзи расмлар чизган. Нобель мукофоти лауреати (2000).

СИНИЙЖУ, Синийчжу - КХД Рдаги шаҳар, мамлакатнинг шим.гарбий қисмида, Амноккан дарёси бўйида. ПхёнанПукто провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 290 минг киши (1990й. лар ўрталари). Транспорт йўллари тугуни. Сарик денгизнинг Ғарбий Корея қўлтиғи соҳилидаги денгиз порти. Т.й. кўприги орқали Дандун ш. билан боғланган. С. — мамлакатнинг йирик энгил саноат маркази. Тўқимачилик, кўнпойабзал, тикувчилик, парфюмерия саноатлари ривожланган. Машинасозлик, кимё (пласт-масса, синтетик тола ва б.), озиқ-овқат, целлюлозақоғоз, ёғочсозлик, фармацевтика ва қурилиш саноати корхоналари, шаҳар яқинида оғир машинасозлик корхонаси бор.

СИНИЦКИЙ Дмитрий Дмитриевич (1907.18.1, Украинанинг Кировоград вилояти — 1970.2.7, Тошкент) — график рассом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1967). 1945 й.дан Ўзбекистонда. «Муштум» жур. ва газ.ларда безатувчи рассом. С. ижоди б-н газетажур. плакати ривожига самарали хисса қўшган; хаётда учраб турадиган камчиликлар, салбий иллатлар, ярамас одатларни фош этувчи карикатуралари, расмлари газеталар ва «Муштум», «Ғунча» жур. саҳифаларида, «Жанговар қалам» плакатлар туркумида нашр

килинган. Зулфия, А. Удалов, Пўлат Мўмин ва б. адибларнинг китобларини бадиий беазаган.

СИНИЧЕНКО Валентин Эммануилович (1914.15.2, Одесса 1976.29.6, Тошкент) — кино рассоми, Ўзбекистон халқ рассоми (1965). Одесса рассомлик ин-тининг тасвирий санъат студиясини тугатган (1937). 1941 й.дан Тошкентда. Тошкент киностудияси (1958 й.дан «Ўзбекфильм»)да рассом, постановкачи-рассом, бош рассом (1964—76). С.нинг дастлабки мустақил иши — «Қутлуғ кон» фильми (1956). Кино и.ч. техникасини мукаммал эгаллаган С. замон, давр руҳини ҳамда воқеаходисаларнинг таъсирчанлигини ошириш, реж. мақсадини кадрда аниқ ифода этиш, ҳаётий муҳитни кўламли, ишонарли тузиш имконига эга бўлган: «Фуркат» (1959), «Самолётлар куна олмади» (1963), «Фидойи» (1966), «Икки дил достони» (1966), «Генерал Раҳимов» (1968), «Фалокат оёқ остида» (1971), «Икки солдат ҳақида қисса» (1976) ва б. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1977).

СИНИШ — қ. Банкротлик.

СИНКЛЕР (Sinclair) Эптон Бил (1878.20.9, Мэриленд штати Балтимор ш. — 1968.26.11, БраундБрук) — америкалик ёзувчи. Колумбия ун-тида ўқиган. Илк романи — «Шоҳ Мидас» (1901). «Баҳор ва пишиқчилик» (1901) романи, «Артур Стирлингнинг кундалиги» ва «Шаҳзода Хаген» пьесаси (1903)да баландпарвоз патетика мавжуд бўлишига қарамай, улардаги ижтимоийтанқидий оҳанглар кейинчалик С. ижодида етакчилик қилган. С.нинг «Жунгли» (1906) романи ёзувчи ижодида етуклик даври бошланганидан дарак беради. С. 20-а. бошларида ижтимоий мавзудаги «Пойтахт» ва «Саррофлар» (1908) романларидан ташқари, «Севги синовии» (1911), «Сильвия» (1913), «Сильвиянинг турмушга чиқиши» (1914) сингари оила ва

мухаббат мавзуда ҳам асарлар ёзган. Россиядаги 1917 й. инқилоби таъсирида С. «Жимми Хиггинс» (1919) романини ёзиб, унда интервенция йилларида Америка кўшинлари орасида Совет давлати фойдасига тарғибот ишларини олиб борган пролетар, «Нефть» (1927) романида эса америкалик фашистлар кўлида ҳалок бўлган коммунист образларини яратган. С.нинг большевизмга хайрихоҳлик руҳи б-н суғорилган ва америкача ҳаёт тарзини шош тувчи [«Бостон», 1928; «Матлубот», 1936; «No rasaran!» («Улар ўтмайди!», 1937); «Автомобиль қироли», 1938 ва б.] асарлари совет даврида Америкадаги танқидий реализм адабиётига қўшилган улкан ҳисса сифатида баҳоланиб келинган.

СИНКЛИНАЛЬ (юн. synkline — эгиламан), синклиналь бурма — чўкинди ва вулканогенчўкинди қатламларнинг ботиқ бурмали структураси; эгилган қатламларнинг кабарик томони пастга қараган бўлади. С. структуралар тоғ ҳосил бўлиш жараёнида тектоник ҳаракатлар натижасида тоқ жинслари қатламларининг бурмаланишидан ҳосил бўлади. С. ядроси (маркази), асосан ёш қатламлардан иборат. Структуранинг қарамақарши қанотларидаги қатламларнинг ётиши С. марказига йўналган бўлади. С.нинг ботиқлик даражаси мазкур структурани тўлдириб турувчи тоғ жинслари қатламларининг қалинлигига мувофиқдир. Кўпгина қазилма бойликлар С. б-н боғлиқ. Қавариқ томони пастга қараган С. бурмалар антиклиналлар б-н алмашилиб келади.

СИНКЛИНОРИЙ (юн. synkline эгиламан) — Ер пўстидаги қатламларнинг йирик мураккаб бурмали структурам. С, асосан, тектоник жараёнлар натижасида майда (тобе) синклиналь ёки ороген эгилмалар ҳисобига яхлит кенг қамровли геосинклиналь системалар вужудга келишидан пайдо бўлади. С. кескин ва қучли бурмаланган, чизиқли брахиформ бурма-

лар ҳосил қилиши б-н ажралиб туради. С. ички кўтарилмаларнинг (геоантиклиналь) эгилиши натижасида шаклланиб, шаклланиш даври мобайнида астасекин чуқурлашиб боради. Одатда, С.нинг марказий қисмида ёш жинслар ётади, унинг узунлиги бир неча юз км, эни ўнлаб км га етади. С. шаклан ўзига қарамакарши бўлган структура — антиклинорий б-н ёнмаён келади.

СИНОВ — Ўзбекистонда олий ўқув юрти талабалари ва касб-хунар коллежи, академик лицей ўқувчиларининг лаб. ишлари, курс лойиҳаларини бажаришларини, шунингдек, амалий ва семинар машғулотларида, ўқув ҳамда и.ч. амалиётлари жараёнида олган билим ва малакаларини аниқлаш ҳамда баҳолаш усули. Муайян семестр давомида ўқув режасида кўзда тутилган барча С.ларни топшириш талаба ва ўқувчиларнинг имтиҳон сессиясига қўйилишидаги муҳим шарт ҳисобланади. Олий ўқув юрти, касб-хунар коллежлари ва академик лицейларда ўқитиладиган барча фанлар бўйича олинадиган синовларга рейтинг баҳолари қўйилади. Бу ҳол С.нинг дифференциал ўтказилишини, ҳар бир талабанинг ўзлаштириш даражасини аниқ ҳисобга олиш имконини беради.

СИНОВ ДАФТАРЧАСИ - олий ўқув юрти талабалари, касб-хунар коллежлари ва академик лицей ўқувчиларининг муайян таълим муассасасига тегишли эканлигини тасдиқловчи академик хужжат. С.д.да ўқув режасидаги барча фанлардан талаба ёки ўқувчининг олган баҳолари қайд қилиниб, унинг ўзлаштириш даражаси акс этади. Унга имтиҳон, синов баҳолари қўйилади ҳамда лаб. машғулотлари ва б. ишлардан, и.ч. ўқув амалиётидан ўтганлиги қайд этилади. С.д.да талаба ва ўқувчиларнинг курсдан курсга кўчганлиги ҳақида белги қўйилади. С.д. битирувчига тегишли мутахассислик юзасидан диплом (сертификат) беришга асос бўладиган расмий

хужжат ҳисобланади.

СИНОДИК АЙЛАНИШ ДАВРИ (юн. *synodos* — бирикиш, яқинлашиш) — Қуёш системасидаги бирор сайёранинг ўз орбитаси бўйлаб ҳаракатланиб, Ердан кузатилаётганда Қуёшга нисбатан аввалги ҳолатига қайтишигача ўтган S вақт. Сидерик айланиш даври ёки юлдуз даври T, Ернинг Қуёш атрофини бир марта тўла айланиб чиқишида ўтган вақт (юлдуз йили) (Гк) ва С. а. д. орасидаги оддий математик боғланишни қуйидагича келтириб чиқариш мумкин. Сайёранинг суткалик бурчак силжиши $360^\circ/T$ га, Ерники эса $360^\circ/F$ га тенг.

Сайёра ва Ер (ёки Ер ва сайёра)нинг бурчак силжишлари фарқи сайёранинг суткалик кўринма бурчак силжишини беради. Бундан ташқи сайёралар учун ҳаракат тенгламалар топилади. Бевосита кузатишлардан сайёранинг фақат синодик давригина топилиши мумкин. Унинг сидерик даври эса юккридаги тенгламалар ёрдамида топилади.

СИНОДИК ОЙ (юн. *synodos* — қўшилиш, яқинлашиш) — Сайёралар ёки Ойнинг Қуёш атрофидаги ҳаракатида иккита кетма-кет бир хил фазалари (мас, янги ой) оралиғида ўтган вақт. Со. 29,53058812 сутка ($29d12^{\circ}44'28s$) га тенг. Ойнинг Ер атрофида эллиптик орбита бўйлаб ҳаракатланиши ва Ой орбитаси тугунларининг силжиб бориши туфайли ҳақиқий С. о.нинг давомийлиги $29d6h 12m$ дан $29d19h 12m$ гача ўзгариб туради.

СИНОНИМЛАР (юн. *synonymos* — бир номли) — бир умумий маънога эга бўлган (денотатив маъноси бир хил), қўшимча (коннотатив) маъноси (экспрессив, услубий ва б. муносабат кабиларни ифодаловчи хусусиятлари) б-н ўзаро фарқланадиган тил бирликлари — сўз, ибора, синтактик бирлик ва б. Мас, бошқатдан, қайта, қайтадан, янгидан, яна, такрор сўзлари синоним сўзлар

ҳисобланади.

Тил бирликлари бир хил маънога эга бўлиш ҳодисаси синонимия дейилади. Бу ҳодиса қандай тил бирликларига ҳослигига қараб, лугавий (лексик) синонимия, фразеологик синонимия, синтактик синонимия кабиларга бўлинади. Ўзаро синоним булган сузлар гуруҳи С.л ар қаторч дейилади. С.л ар қатори 2ва ундан ортиқ суздан ташкил топади. Мас, булоқ — чашма С. қатори 2 суздан, юз—афт—башара — бет... С. қатори эса куп сузлардан тузилган. Куп маъноли сузлар муайян маъноси ёки маънолари б-н бир ёки бирдан ортиқ С. қаторига кириши мумкин. Мас, битирмоқ сўзи бир маъноси б-н тугатмоқ, тугалламоқ, тамомламоқ... сўзлари қаторига, бошқа маъноси б-н адо қилмоқ, йўқотмоқ, йўқ қилмоқ сузлари қаторига қиради.

С.лар қаторидаги бир суз бош суз (асосий суз) ҳисобланади. Бош сўз, одатда, ҳоз. адабий тилга мансублиги, эмоционал бўёк, услубга кўра бетарафлиги ва ш. к. хусусиятлари б-н шу қатордаги бошқа сўзлардан фаркланади ҳамда худди шу хусусиятларига кўра тилда бошқаларига нисбатан кенг қуотланади. Мас, чиройли, гўзал, хуснли, хусндор, хушрўй, кўхли, зебо, сулув, соҳибжамол... С. қаторида чиройли сўзи шундай белгиларга эга ва бош сўз ҳисоблақади. Қолган сўзлар эса ҳар бири ўзига ҳос белгихусусияти б-н бошқаларидан фаркланади: гўзал сўзи белгини кучли (юқори) даража б-н ифодақайди; барно, зебо сўзлари кўпроқ китобий услубга эга, сулув сўзи эса нисбатан кам қўлланади ва х.к. Нутқда синонимларнинг ҳар бириндан уларга ҳос белгихусусиятларини ҳисобга олган ҳолда фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Азим Ҳожиёв.

СИНОПТИК МЕТЕОРОЛОГИЯ, синоптика (юн. *synoptikos* — барча нарсани кўра олувчи) — метеорология бўлими. Макрокўламдаги атмосфера жараёнларини ўрганиш ва улар асосида обҳавони олдиндан айтиш ҳақидаги

таълимот. Бу жараёнларга циклон ёки антициклонпарнинг пайдо бўлиши, эволюцияси, ҳаракатлари қиради ҳамда улар ҳаво массалари ва фронтлар ҳаракати ҳамда эволюцияси б-н узвий боғланишда қаралади. Бу синоптик жараёнларни тадқиқ этишда синоптик хариталар, атмосфера вертикал қирқими, аэрологик диаграммалар муттасил таҳлил қилинади. Бу тақиқотлар ҳаво ҳоссаларининг ўзгариши ва унинг ҳаракатларини белгилувчи физик қонунларга таянади. Бунда жойнинг кенлиги, хусусан, у б-н боғлиқ қуёш энергияси миқдори ва шу энергия таъсир қилувчи юзанинг хусусияти (сув, куруклик, рельеф ва б.) кисобга олинади. Энергия таъсир қилувчи юза б-н атмосфера орасида узлуксиз исиклик, намлик алмашилиб туради. Шу туфайли Ернинг турли қисмларида тропосферанинг ҳар хил ҳоссали ҳаво массалари ҳосил бўқайди, маълум шароитларда улар орасидаги чегара зоналари кескин атмосфера фронтларита айланади. Бу фронтларда юзлаб ва минглаб км узунликдаги атмосфера тўлқинлари вужудга келиб, бу тўлқинлар келгусида паст ва юқори атмосфера босимига эга бўлган қуюнларга — циклон ва антициклонларга айланади. Циклон ва антициклонларнинг юзага келиши, зўрайиши, кўчиши сабабли, ҳаво массалари тақсимоти ўзгаради, натижада атмосфера фронтлари кўчади ва ривожланади. Циклон, антициклон, ҳаво массалари ва фронтлар б-н биргалликда булултар ва ёгинли жойлар ҳам силжийди, натижада шамол, ҳаво намлиги т-раси ҳамда атмосферанинг бошқа ҳоссаларида маҳаллий ўзгаришлар юзага келади. Атмосфера умумий циркуляцияси характеридаги узлуксиз ўзгаришларга олиб келадиган циклонлар фаолиятини олдиндан билиш обҳавонинг камида бир неча суткалик прогнозини бериш имконини тугдиради. Атмосфера умумий циркуляцияси турларининг биринкетин алмашилишини ўрганиш эса обҳавонинг узок муддатли прогнозини беришга имкон тугдириши мумкин. С.м.да атмосфе-

ра жараёнларининг жуда катта фазодаги ривожланиши айни бир вақтда таҳлил қилинади. Бундай таҳлил Ер юзасида ва атмосферанинг турли баландликларида олиб борилган кузатишлар асосида тузилган синоптик хариталар (қ. Обҳаво хариталари) асосида олиб борилади. Шунингдек, булутларнинг Ернинг метеорологик сунъий йўлдошлари, космик кемалар ёрдамида олинган телевизион фотосуратлари, метеорологик радиолокатор ёрдамида кузатиш маълумотлари ва б. материاللاردан ҳам фойдаланилади. Бу эмпирик материاللар циклонлар, антициклонлар, ҳаво массалари ва атмосфера фронтларининг структурам, эволюцияси ва ҳаракатини аниқдашга имкон беради. Уларни ўрганишда аниқланган қонуниятларга асосланиб, гидродинамик назария асосида (кўпинча миқдорий ҳисоблашлар ёрдамида) обҳаво прогнозлари берилади (яна қ. Метеорология). Циркуляция шароитларини синоптик таҳлиладан уларнинг прогнози ва обҳаво шароитларини олдиндан айтишда экстраполяция ва динамик метеорология сифатий хулосаларига таянади. Тадқиқотлар ривожиди бир неча даврларни ажратиш мумкин, уларнинг ҳар бири метеорология таракқиётининг йирик босқичларига мос келади. Изобарик синоптиканинг ривожиди, фронтологик таҳлил соҳасидаги серунум тадқиқотлар, Ўрта Осиёнинг синоптик жараёнларини турларга ажратиш, атмосферани ҳарорат, намлик ва шамол бўйича вертикал зондлаш ва уни метеорологияда қўллаш — мана шу усулнинг асосини ташкил этади. Ўрта Осиёда В. А. Бугаев, В. А. Жоржио, М. А. Петросянц, Н. Н. Романов ва б. олимлар раҳбарлигида ўтган асрнинг 20—50й.ларида бажарилган кенг куламдаги тадқиқотлар ва прогноз соҳасидаги кўп йиллик амалий ишлар «Ўрта Осиёнинг синоптика жараёнлари» фундаментал монографиясида умумлаштирилган. 50й.лар боши миқдорий ва сифатий гидродинамик таҳлил ва прогноз (В. А. Бугаев, В. И. Губин ва б.), статистикстохастик усул-

ларнинг синоптик жараёнлар таҳлилига татбиқи (В. И. Романовский, Т. А. Саримсоқов, В. А. Бугаев, В. А. Жоржио ва б.), Ўрта Осиё синоптика жараёнларига орография таъсирини ўрганиш (М. А. Петросянц) ишларининг ривожланиши б-н хусусиятланади. 60й.ларда прогнознинг гидродинамик сунъий усули ишлаб чиқилди. Ернинг метеорологик сунъий йўлдошлари орқали булутларнинг тасвири олина бошланди. 2000й.ларнинг бошларида Ўрта Осиё синоптик жараёнларининг асосий хусусиятлари 1961—90 й.лардаги янги меъёр асосида баҳоланиб тадқиқ этилди.

Ад.: Зверев В. С Синоптическая метеорология, Л., 1977; Монин А. С, Прогноз погоды, как задача физики, М., 1969; Воробьев В. И., Синоптическая метеорология, Л., 1991; Мухторов Т., Эртанги кун обҳавоси, Т., 1999.

Тоҳир Мухторов.

СИНТАГМА (юн. syntagma — қандайдир бириккан, бирга қўшилган нарса) — 1) оғзаки нутқ ёки ёзилган матндан тегишли гап доирасида муайян интонационмазмуний бирлик сифатида ажратиб олинандиган бўлак, парча. Ушбу маънода С. бир сўздан, сўзлар гуруҳидан ва бир бутун гапдан иборат бўлиши мумкин. Айрим тадқиқотларда С. б-н сўз бирикмасини тенглаштириш ҳоллари ҳам учрайди. Лекин нутқ жараёнини кузатиш С. ва сўз бирикмаси айнан бир нарса эмаслигини, ҳар доим ҳам бирбирига тенг келавермаслигини кўрсатади. Мас, «Биз, ёшлар, мустақил ватанимизни севамиз» гапида 3 та С. ва 2 та сўз бирикмаси мавжуд. Минимал интонационмазмуний бирлик бўлган С.лар гапнинг ритмик гуруҳларини ташкил этади, яъни гапда қанча ритмик гуруҳ бўлса, шунча С. бўлади. Гапни С.ларга бўлувчи асосий воситаларга нутқ мелодикаси, тезлиги, мароми, пауза, сўз урғуси қабилар киради. С. қисмларининг бири (кўпинча, охиргиси) бош урғу (мантикий урғу)га эга бўлади ва бу қисм С.нинг интонацион

марказини ташкил қилади. С.лар унинг таркибидаги сўзларнинг ўзаро алоқасига кўра (предикатив С, атрибутив С, релятив С, объектив С); гапда тутган ўрнига кўра (тугалланма С, бошланма С); уларнинг интонацион занжирини шакллантириш турига кура (тугалланган С, тугалланмаган С, кириш С, зидловчи С, изоҳловчи С.) тавсифланади; 2) аниқловчи — аниқланмиш алоқаси б-н боғланган икки ёки ундан ортиқ тил бирликларининг изчиллиги; сўзлар изчиллиги (ташқи С.) ва морфемалар изчиллиги (ички С.) ўзаро фарьутнади. Мас, «уйча» бирлиги ички С. бўлиб, ундаги «уй» — аниқланмиш, «ча» эса аниқловчи қисмдир; «кичкина уй» бирлиги эса ташқи С. бўлиб, «уй» — аниқланмиш қисм, «кичкина» — аниқловчи қисмдир. «С.» терминини ушбу маънода дастлаб швейцариялик олим Ф.Д.Соссюр қўллаган.

Ибодулла Мирзаев.

СИНТАКСИС (юн. *syntaxis* — тузилма, тартиб, бирикма) — 1) нутқ бирликларини шакллантиришнинг муайян тиллар учун хос бўлган воситалари ва кридалари мажмуи; 2) грамматиканинг сўзларни сўз бирикмалари ва гапларга, содда гапларни эса қўшма гапларга бирикиш усулларини ўрганувчи, сўз бирикмалари ва гапларнинг тузилиши, маъноси, ўзаро таъсирлашуви ҳамда вазифаларини тадқиқ этувчи бўлими. «С.» термини сўз бирикмалари ва гапларни ҳамда уларнинг тилда қўлланишини қамраб олувчи грамматик қурилиш маъносини ифодалаш учун ҳам ишлатилади. Тилнинг грамматик қурилишида С. жуда катта аҳамиятга эга, чунки унинг таркибига бевосита кишиларнинг муомаламулоқрт жараёнини амалга оширишга ёрдам берувчи содда гап ва қўшма гап каби тил бирликлари киради. Содда гап муайян воқеаҳодисани, қўшма гап воқеаҳодисалар орасидаги алоқамуносабатни, гап бўлаги эса воқеаҳодиса унсурларининг вазифаларини ифодалайди.

С. морфология б-н чамбарчас

боғлиқдир. С.да, худди морфологияда бўлгани сингари, сўз асосий бирлик ҳисобланади, лекин у шакл ясаилиши жиҳатидан эмас, балки сўз шакллари-нинг сўз бирикмаси ва гапларни тузишдаги иштироки жиҳатидан ўрганилади. Сўз бирикмалари ва гаплар тилнинг асосий синтактик бирликлари ва уларнинг ҳар бири ўз ички хусусиятларига эгадир.

Гап, гап бўлаги, сўз бирикмаси С.нинг асосий бирликларидир. Буларга кейинги пайтларда абзац, период, матн каби бирликлар ҳам киритилмоқда. Сўз бирикмаси тобе алоқа (боғланиш) воситалари — мослашув, бошқарув ёки битишув ёрдамида икки ёки ундан ортиқ мустақил сўздан қосил бўлади ва фақат гап таркибидагина амал қилади. Гап С.нинг марказий бирлигидир. У структурсемантик қолип ва нутқ бирлиги бўлмиш фикр сифатида ўрганилади. Гап фикрни — ташқи олам б-н алоқа туфайли юзага келадиган ҳистуйғуларни ифодалаш воситасидир. Гап бир мустақил сўздан («қоронғилашмоқда», «жимжитлик»), аксарият ҳолларда эса бир неча сўздан ҳосил бўлади. Асосан, синтетик тиллар, шунингдек, аналитик тилларнинг хусусиятларига эга бўлган ўзбек тилида гапдаги сўзларнинг боғланиш воситалари сифатида ёрдамчи сўзлар — кўмакчилар ва боғловчиларни, суз тартибини, оҳангни ва б.ни кўрсатиш мумкин. Соф аналитик тилларда гапдаги сузларнинг боғланиш воситалари, асосан, ёрдамчи сўзлар бўлса, агглютинатив ва аморф тилларда мазкур вазифани сўз тартиби бажаради.

Ҳоз. С.да мавҳум грамматик структура сифатида гап тушунчаси ҳамда мазкур структуранинг нутқда аниқ воқеаланиши воситалари сифатида ифода тушунчаси фаркланади; шунга мувофик, равишда гап назарияси ва ифода назарияси ҳам чегараланади. Гап Си доирасига уни шакллантиришнинг усул ва воситалари, ифода Си доирасига эса гапнинг актуал бўлиниши воситалари ҳамда унинг маъно структураси муаммолари киритилади.

С.да, шунингдек, гап бўлаклари ҳам

ўрганилади. Улар бош (эга, кесим) ва иккинчи даражали бўлақлар (тўлдирувчи, аниқловчи, ҳол)дан иборат. Кейинги пайтларда кесим гапнинг асоси эканлиги, ундалма, кириш сўз ва киритмаларга гапнинг учинчи даражали бўлақлари макomini бериш масалалари ҳам кўтарилмоқда.

«С.» термини, гарчи айни ҳоз. маънода бўлмасда, дастлаб мил. ав. 3-а.да Юонистонда стоиклар томонидан қўлланган. С.нинг илк принципларини юнон грамматисти Аполлоний Дискол морфологик негизда, хусусан, сўз туркумлари Си тарзида асослаган. С. тарихи европа ва рус тилшуносликлариди бўлганидек туркий тилларда (ўзбек тилида) ҳам ўзига хос ривожланиш босқичларини ўтган. Қомусий аллома Махмуд Кошғарийнинг 11-а. да «Жавохир уннаҳви фи луготиттурк» («Туркий тиллар синтаксиси кридалари») асарини яратганлиги бунинг яққол исботидир. 20-а.да ўзбек тили синтаксисига, қисман, синтактик қурилишига рус тилшунослигидаги назарий тадқиқотлар маълум даражада таъсир ўтказган. Ўтган асрда ўзбек тили синтаксиси соҳасида Фитрат, Аюб Ғуломов, Ф. Абдуллаев; Ғ. Абдурахмонов, М. Асқарова, А. Нурмонов, Н. Махмудов ва б. жиддий тадқиқотлар олиб бордилар.

Ад.: Ўзбек тили грамматикаси, 2ж., Т., 1975; Махмудов Н., Нурмонов А., Ўзбек тилининг назарий фамматикаси. Синтаксис, Т., 1995.

Абдуваҳоб Мадвалиев, Ибодулла Мирзаев.

СИНТАКТИКА (юн. syntaktikos — тартиб б-н тузувчи, тартибга солувчи) — семиотикатлнг турли белги тизимлари синтаксисини, яъни белги бирикмалари тузилишини, бу тизимларнинг шаклланиш ва ўзгариш қоидаларини уларнинг маъноларига ҳамда белги тизимларининг ҳар қандай вазифаларига қиёсламай ўрганувчи бўлими. Семиотик бўлинишда С, асосан, нутқ занжирида ва умуман вақт (замон) изчиллигида белгилар орасидаги

муносабат сифатида таърифланади.

СИНТЕЗ (юн. synthesis — бириқиш) (кимёда) — оддийроқ бирикмалардан мураккаб бирикмалар олиш; айниқса, органик кимёда катта аҳамиятга эга. Саноатнинг йирик тармоқлари, жумладан, бўягичлар, пластмассалар, синтетик каучуклар ва б. ишлаб чиқариш органик С. асосида ривожлани.

СИНТЕЗ — қ. Анализ ва синтез.

СИНТЕЗАТОР — мураккаб электрон музика чолғу асбоби. С. бошқа (жумладан, электро) музика чолғуларидан фарқли ўлароқ товушларни чиқариш бўйича чекланмаган имкониятларига эга: унда барча куй ва усуллар, турли музика созлари ва табиат товушлари (мас, шамол ғувиллаши, қушлар сайраши), шунингдек янги, табиатда мавжуд бўлмаган товуш, шовқин ва тембрларни чиқариш мумкин. Биринчи мукамал намуналари 20-а.нинг 2-ярмида кашф этилган (Е. Мурзин, Р. Муг ва б.). Улар фақат махсус студияларда, асосан, композиторлар томонидан ишлатилган (Х. Вединг, Э. Денисов, Э. Артемьев ва б.). Кейинчалик ихчам шаклидаги концерт ва б. С.лар пайдо бўлиб, эстрада ва попмузика (мас, Поль Мариа оркестри, «Bonу М» ансамбли), рок музика («Spаce», «Pink Floyd», «Зодиак» каби гуруҳлар), киномузика, радио ва телеспектаклларда кенг фойдаланилган. Ўзбекистонда турли русумдаги С.лар 1980й.ларнинг бошларида пайдо бўлиб («Ялла» ансамбли, Ш. Жўраевга жўрнавоз гуруҳ ва б.), ҳозирда радио ва телевидение, киностудия ва театрларда, музика студияларида фонограмма тайёрлашда, баъзида концерт жараёнида ҳам жорий этилмоқда.

СИНТЕТИК БЎЁҚЛАР - тўқимачилик материаллари, тери, мўйна, қоғоз, пластмассалар, резина, ёғоч ва б. ни бўяшда қўлланидиган рангли органик бирикмалар (қ. Бўягичлар).

СИНТЕТИК КАУЧУК - қ. Каучук.

СИНТЕТИК КРИСТАЛЛАР - лаб. ёки 3-д шароитида сунъий ўстирилган кристаллар. С.к. нинг 10 мингга яқини — анорганик моддалар. Улардан баъзилари табиатда учрамайди. Табиатда учрайдиган 3 мингдан ортиқ турлитуман кристллардан ҳозирча фақат бир неча юзтасини сунъий йўл б-н ҳосил қилиш мумкин. Улардан кварц (SiO_2), корунд (Al_2O_3), германий (Ge), кремний (Si), ишқорий металллар галогенидлари (KCl , NaCl), сегнет тузи ($\text{KNaC}_4\text{H}_4\text{O}_6\text{H}_2\text{O}$), калий дигидрофосфат (KH_2PO_4), алюмо иттрийли гранат ($\text{Y}(\text{Al}_5\text{O}_{12})$), иттрийтемирли фанат ($\text{Y}_2\text{Fe}_5\text{O}_{12}$), гадолинийгаллийли гранат ($\text{Gd}_3\text{Ga}_5\text{O}_{12}$), олмос (C), литий ниобат (LiNbO_3), нафталин (C_{10}H_8), калий бифталат ($\text{C}_8\text{H}_5\text{O}_4\text{K}$), кальцит (CaCO_3), кадмий сульфид (CdS), рух сульфид (ZnS), галлий арсенид (GaAs), галлий фосфид (GaP), нодир элементлар молибдатлари [$\text{Y}_2(\text{MoO}_4)_3$ ва б.], цирконий диоксид (ZrO_2), гафний диоксид (HfO_2), кальций вольфрамат (CaWO_4), иттрий алюминат (YA10_3), алюминий (Al) муҳим ахамиятга эга.

Кварцнинг синтетик кристали гидротермал шароитида олинади. Кварц табиатда кенг тарқалган бўлса ҳам, унинг табиатдаги захираси техника эҳтиёжини қоплай олмайди ва унда турли киришмалар кўп. Массаси 15 кг гача бўлган кварц кристаллари автоклавларда бир неча ой мобайнида, ўта тоза кристаллар (оптик кварц) эса бир неча йил давомида ўстирилади.

20-а. бошида рубиннинг синтетик кристали ҳосил қилинди, лазерлар учун диаметри 20—40 мм ва уз. 2 м гача бўлган таёкча шаклидаги рубиннинг С.к.ини олиш учун махсус қурилма ихтиро этилди, кейинчалик у такомиллаштирилди.

50й.да Ni аралашган графит кукунидан олмос кристаллари олинди. Аралашма 2—3 см ли дисклар кўринишида прессланади, сўнгра 100—200 минг атм бо-

симиди 2000—3000° гача қиздирилади. Шундай шароитида графит олмосга айланади.

50й.дан нафталин, стильбен, толан, антрацен ва б. органик С.к. санотати ривожланди. Кенг қўлланиладиган яримўтказгич кристаллар (Ge , Si , Ga , As ва б.) ҳам табиатда учрамайди. Улар сунъий йўл б-н диаметри 10—20 см ва уз. 30—50 см бўлган цилиндр шаклида ўстирилади.

Алюминий оксидига титан, кобальт, никель тузларини қўшиб сапфир, топаз ва б. қимматбаҳо тошлар кўринишидаги С.к. ўстириш мумкин. Лаб. шароитида ферромагнетиклар ва зумрадларнинг С.к.и ўстирилади. Санотат микёсида олмоснинг С.к. ини и.ч. ҳам ривожланмоқда.

СИНТЕТИК СЕЛЕКЦИЯ - селекцияда танлаш учун дурагайлаш йўли б-н чиқарилган (синтезланган) бошланғич материалдан фойдаланишга асосланган усул. Седа ота-она жуфтларини уларнинг келиб чиқиш жойи ва муҳит шароитлари бўйича узоклигига қараб танлаш муҳим ўрини эгаллайди. Бирбирига яқин навларни чагиштириш ҳам қўлланилади, шунингдек, полиплоидия, амалий мутагенез, линиялараро дурагайларни яратишда қўлланиладиган ўзидан чанглантириш ва б.дан ҳам фойдаланилади. С.с. ўсимликлар селекциясидаги асосий усул. Ҳоз. экинларнинг жуда кўп янги навлари шу усулда яратилган (қ. Инбридинг).

СИНТЕТИК СМОЛАЛАР - асосан поликонденсатланиш натижасида олинган олигомерлар. Мол. м. кичик бўлган синтетик полимерларнинг анъанавий номи. Алкид смолалар, карбамид смолалар, фенолальдегид смолалар ва б. С. с. га мансуб (қ. Смола).

СИНТЕТИК ТИЛЛАР (юн. *synthetikos* — қўшилувчи, бирикувчи) — тилларнинг типологик синфи; бунда бир суз таркибида бир қанча морфемалар (лексик, сўз ясовчи ва сўз ўзгартирувчи),

бинобарин, лексик ва грамматик маънолар бирлашадиган, қўшиладиган тиллар. Уларда синтетизмни — сўз ичидаги грамматикани ифодаловчи усулларга ички флексия, аффиксация, сўз такрори, сўз қўшиш ва ургуни киритиш мумкин. Мас, ўзбек тилидаги «ишчиларга» сўз шакли синтетик ҳолатда бўлиб, унда ҳам лексик (иш ва чи), ҳам грамматик (лар ва га) маънолар ифодаланган. Ст. синтетизмнинг борйўқлиги жиҳатидан аналитик тилларга, ортикқамлиги жиҳатидан полисинтетик тилларга. қарши қўйилади. Пекин Ст. б-н аналитик тиллар орасига қатъий чегара қуйиб бўлмайди, чунки Ст. маълум даражада аналитик усул воситаларидан, аналитик тиллар эса синтетик усул воситаларидан фойдаланади. Ст. флексив ва агглютинатив тилларни ўз ичига олади. Қад. ёзувли хиндевропа тилларидан санскрит, қад. юнон, лотин, қад. славян тиллари, ҳоз. рус, литва, немис тиллари соф, намунали Ст. ҳисобланади; туркий, мўғул, сом, фин-угор тиллари ҳам кўплаб синтетик шаклларга эга бўлсада, уларда бир қатор аналитизм белгилари ҳам учрайди.

Исроил Пўлатов.

СИНТОБ ОЛТИН КОНИ - Нурота тоғларининг шим.да Синтобсойнинг чап соҳилида жойлашган. 1934—35 й.ларда очилган. 2000 й.дан кейин кенг қамровли қидирув ишлари бошланган. Кон майдони герцин даврида ҳосил бўлган Шим. Нурота брахиантиклиналининг марказий қисмида, бесапан свитасининг кумтошсланецли ётқиқларидан, қуйи карбоннинг қора углеродли кумтош ва алевролитли қалин қатлами б-н қопланган қуйи девоннинг карбонатли жинсларидан тузилган ва бу ётқиқлар ўрта карбоннинг оҳақтошлари б-н ёпилган. Олтинсульфидли минерализация гидротермал генезисга мансубдир. Рудалар ҳосил бўлиши кварцланиш, серицитланиш, карбонатланиш каби ўзгаришлар б-н боғлиқ. Рудалари қатламлар орасида томирлар шаклида жойлашган. Руданинг

маҳсулий таркиби: галенит, сфалерит, хира рудалар, куприт, олтин, аргентит, соф кумуш, халькопирит, пирит, лимонит, малахит, азурит, ковелин, халькозин, церуссит, рух охраси, соф мис, буланжерит, арсенопирит, шеелит. Асосий фойдали компонентлар — Au (ўртача таркиби 4,0 г/т), Ag (200 г/т), WO₃ (0,011,2%). Кон қадимдан маълум бўлиб, 5—7 ва 9—12-а.ларда руданинг ер юзасига яқин қисмлари бутунлай қазиб олинган.

СИНТОБКЎЛ — Нурота тоғидаги қўл. 1615 м баландликда. Ўз. 300 м, эни 150 м, чуқ. 1,5 м.

СИНТОИЗМ, шинтоизм, синто (японча синто, айнан — худолар йўли, худолар таълимоти) — Японияда тарқалган динлардан бири. 6—7-а.ларда вужудга келган. Бу дин буддизм Японияда таркала бошлаган даврда хали аниқ бир ном б-н аталмас эди. Биринчи марта «синто» атамасини 18-а.да буддизмдан фарқ қилиш учун ишлатила бошланган. 1868—1945 й.ларда Япониянинг давлат дини булган.

С. асосида табиатга ва аждодлар руҳига сиғиниш ётади. Унинг таълимотига кура, одамлар қандайдир руҳлар ёки худо (син ёки ками)лардан тарқалган. Олий худоси — Амаэрасу (қуёш маъбудаси). С. таълимотининг асосини император ҳокимиятининг илохийлиги (императорга сузеиз итоат этиш) туғрисидаги ақида ташкил эгади. Император Амаэрасунинг авлоди ҳисобланади. С. купхудоликка асосланган. Сда асосий эътибор ер юзидаги ҳаётга қаратилган, нариги дунё масалаларига қизиқиш кам. С кейинчалик буддизм, конфуцийчилик ҳамда христианлик таъсирига учраши унинг нуфузи пасайишига олиб келди. Лекин, 20-а.нинг 50й. ларидан С.га бўлган расмий муносабат яна ўзгариб, унинг япон давлатчилиги б-н боғлиқ удум, байрам ва анъаналари ти клана бошлади.

СИНУВЧАНЛИК (металлургия-

да) металлнинг уларга муайян куч таъсир эттирилганда ҳосил бўладиган зўриқишларга қаршилик кўрсатиш хос-саси. Металлга таъсир эттирилган (эт-ган) куч эластиклик чегарасидан орт-ганда (яъни энг катта кучланиш пайдо бўлганда) уларда юз берадиган пластик деформация (шакл ўзгариши) туфайли металл синади. Энг катта кучланиш пай-до бўлгунга қадар металл кўрсатадиган қаршилик синишга кўрсатилади ган қаршиликкеб аталади. Метал-лар ташқи куч б-н боғлиқ бўлган фаза ўзгаришларидан ҳам синиши мумкин. Металларнинг синишга қаршилиги улар-нинг механик хоссаларига боғлиқ. Бирон бир маҳсулот учун материал танлашда уларнинг С. хоссаси ҳисобга олинади.

СИНУС (лот. sinus — эгрилик) — 1) тригонометрии функцияларан бири $\sin x$ би белгиланади; 2) тўғри бурчакли уч-бурчакнинг ўткир бурчаклари учун $\sin x$ — бурчак қаршисида ётган катет узунли-гининг гипотенуза узунлигига нисбатига тенг.

СИНУСЛАР ТЕОРЕМАСИ — уч-бурчакнинг томонлари, бурчаклари ва учбурчакка ташқи чизилган айлана ра-диуси орасидаги боғланишни ифоялов-чи теорема, a, b, c — ихтиёрий учбурчак томонлари узунликлари; A, B, C — шу томонлар қаршисидаги бурчаклар; R — учбурчакка ташқи чизилган айлана! ра-диуси бўлса, u ҳолда ушбу $sTrbr = 4KB = ШГ = 2R$ муносабатлар уринли. Бу муно-сабатлар С. т.ни ифодалайди.

СИНФ (биологияда) — система-тикада йирик таксономик категория-лардан бири. С. ўзаро қариндош тур-кумлар (хайвонлар) ёки тартибларни (ўсимликлар) бирлаштиради. Мас, кеми-рувчилар, жуфт туёқлилар, тоқ туёқлилар, йиртқичлар, приматлар туркумлари сут эмизувчилар С.ни ташкил этади. Уму-мий тузилишга эга бўлган ва битта уму-мий аجدоддан келиб чиққан С. бир тип

(хайвонлар) ёки бўлимга (ўсимликлар) киритилади, мас, сут эмизувчилар, қушлар, еудралиб юрувчилар ва б. С. хор-далилар типига, икки уруғпаллалилар ва бир уруғпаллалилар С. и ёпик уруғлилар бўлимига киради. С. тушунчасини фран-цуз ботаниги Турнифор 17-а. охирида таклиф этган; кейинчалик К. Линней-нинг «Табиат системаси»да С. энг юқори систематик категория сифатида асослаб берилган. СИНФ, ўқув синфи — 1) ўқув йили давомида ягона ўқув дастури бўйича шуғулланувчи ўқувчилар жамоаси; 2) ба-дийий ўқув юртида ўқувчиларнинг бир-рор ўқув предмети бўйича ихтисослаш-тирилган гуруҳи (мас, композиция Си); 3) мактабда ўқувчилар шуғулланадиган хона.

СИНФДАН ТАШҚАРИ ИШ-ЛАР - умумий ўрта таълим мактаби ўқув тарбиявий ишининг таркибий қисми, ўқувчиларнинг бўш вақтини ташкил этиш шаклларида бири. С.т.и. ўқувчиларни баркамол шахс сифатида шакллантириш ва уларни ҳаётга тайёр-лашда кенг имкониятлар яратади. С.т.и.га ўқувчилар б-н ўтказиладиган ва уларга тарбия ҳамда билим беришга қаратилган турли хил машғулотлар тизими кира-ди. Бундай машғулотлар педагогикжа-моа, синф раҳбари, ёшлар ташкилотла-ри раҳбарлиги ва болаларнинг ўз-ўзини бошқариш ташкилотлари томонидан даредан ташқари вақтда уюштирилади. Ўқувчиларнинг С.т.и.ни ташкил этишда ўқувчилар саройлари, ёш техниклар, ёш габиатшунослар, ёш сайёҳлар клуби ва мактабдан ташқари бошқа муассасалар катта ёрдам беради. С.т.и.нинг асосий шакллари сифатида оммавий ишлар (мак-таб клубларидаги тадбирлар, кеча, муно-зара ва танловлар ўтказиш, викторина ва кўрғазмалар уюштириш, табиат қўйнига, мактаб ва музейларга экскурсияларга чиқиш), тўгарак ишлари (ўқувчиларнинг турли тўгараклар, спорт секциялари, ан-самбллардаги қатнашишлари), мустақил ишлар (ўқувчиларнинг синфдан ташқари

ўқиши, коллекция тўплаши, техника, мусиқа, тасвирий санъат, чизмачилик ва ш.к. билан мустақил шуғулланиши)ни кўрсатиш мумкин.

Рўзмон Келдиёров

СИНФЛАР, ижтимоий синфлар — нисбатан барқарор қатга ижтимоий қатлам, гуруҳлар (мас, дехқонлар, ишчилар, буржуазия, ўрта синф). «Синф», «Синфий кураш» тўғрисидаги қарашларнинг пайдо бўлиши нисбатан узок ўтмишга эга. Лекин, С. концепцияси 19-а.да Европада кенг ёйилган (К.А. Сен-Симон, О. Тьерри, Ф. Гизо ва б.). К. Маркс ва Ф. Энгельс С. мавжудлигини муайян и.ч. усули, меҳнат тақсимоли ва хусусий мулк б-н боғлади, С. курашини тарихни ҳаракатлантирувчи куч деб ҳисоблади (қ. Марксизм, Социализм). Улар жамиятни мулкдорлар (эксплуататорлар) ва йўқсиллар (эксплуатация қилинувчилар) синфига ажратиб тушунтирган. Бу икки синф ўртасида доимо кураш бўлади деб ҳисоблаб, жамият тарихига С. кураши тарихи сифатида қараган. Улар, С.нинг мавжудлигини жамият тараққиётининг муайян босқичи б-н боғлиқ, синфий кураш пролетариат диктатурасига олиб келади, унинг мақсади синфеиз жамият қуришдан иборат, деб тушунтиришган. Жамият тарихини бундай тушуниш, ижтимоий С.га бундай ёндашув тарихда урушларга, инқилобий тўнтаришларга, жамиятнинг ичдан бўлиниб кетишига, гуруҳларнинг бирбирига ёвузларча муносабатда бўлишига олиб келди. Ижтимоий тараққиёт бу таълимотнинг илмий асоси йўқлигини, маърифий ривожланишга зид эканлигини кўрсатди.

Ҳоз. социологияда жамиятни С.га ва б. ижтимоий гуруҳларга бўлишнинг турли мезонлари илгари сурилмоқда. Ўзбекистонда С.ни иккига бўлиб ўрганишга барҳам берилди. Мулкнинг хилмаҳиллиги ёки хилмаҳил шакллардаги мулк эътироф этилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида «ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли...»

(36модда), «...Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлеиз ва давлат ҳимоясидадир...» (53модда) деб белгилаб қўйилган. Бу ижтимоий синф тушунчасини янгича тушуниш ва унга янгича ёндашишдир. Ўзбекистонда фуқароларга мулкдор бўлиш ҳук² қининг берилиши жамиятни қарамақарши С.га бўлиш ва бўлиб ўрганиш ғоясини ҳам инкор этади. «Ўрта мулкдорлар синфи», «ўрта мулкдорлар қатлами», «мулкдорлар синфи» деган тушунчалар С.ни анъанавий тушунишдан тубдан фарқ қилади. Ўзбекистонда қурилаётган демократик, фуқаролик жамияти фуқаролар ўртасида ижтимоий ҳамжиқатлик ғоясига таянади. Жамиятда ҳаммага бир хил имкониёт яратилади, лекин ундан ҳар ким ўз қобилияти, қизиқишига кўра фойдаланади. Бу табиий жараён бўлиб, кишиларнинг мулкдорлик даражаси ҳамда жамиятда мулкдорлар қатламининг шаклланишида ўз ифодасини топади.

Ад.: Каримов И., Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таадид, барқарорлик шарллари ва тараққиёт кафолатлари, Т., 1997.

Ибодулла Эргашев.

СИНХРОН ГЕНЕРАТОР (юн. synchrenos — бир вақтли ва генератор) — генератор режимида ишлайдиган ўзгарувчан ток электр машинаси; синхрон машина. Одатда, синхрон машина 3 фазали (генератор, двигатель, компенсатор) бўлади. Саноат частотали ток ҳосил қилиш учун роторлари буғ турбиналари (турбогенераторлар) ёки сув турбиналари (гидрогенераторлар) б-н ҳаракатлантириладиган С. глар кенг ишлатилади. Шунингдек, газ турбинаси, ички е'нув двигатели, электр двигателларидан ҳаракатланадиган С.глар кам бор. С.г. роторининг чулғамлари алоҳида генератор ёки тўғрилагичдан ўзгармас ток б-н таъминланади. Ротор айланганда унинг магнит майдони статорда ўзгарувчан электр юритувчи куч (э.ю.к.) ҳосил қилади. Э. ю.к. қиймати ротор чулғами-

даги токни ўзгартириш йўли б-н рбстланади. С.глардан ўзгармас частотали ўзгарувчан ток манбаи сифатида фойдаланилади; улар электр ст-ялари, электр қурилмалари ва б.га ўрнатилади.

СИНХРОНИЗАТОР 1) автомобилларнинг узатмалар кутисида тишли ғилдираклар (шестернялар)ни шовкинсиз ва турткисиз улаш учун ишлатиладиган қурилма. Иши тишлашадиган деталларнинг ишқаланиши ҳисобига узатмалар кутисидagi иккиламчи вал ва автомобилнинг бирламчи вали б-н боғланган тишли ғилдиракларнинг бурчак тезликларини тенглаштириб туришга асосланган. С. тишли ғилдиракларнинг ишлаш муддатини узайтиради; 2) иккита синхрон генераторни ёки ўзгарувчан токнинг бир неча электр тизимини автоматик улаш қурилмаси; машина ва механизмларнинг айланиш тезлигини. Блокировкаловчи ҳалқа даврий жараёнларнинг ўзгаришини, кинофильм яратишда тасвир б-н товушни вақт жиҳатдан мослаш (синхронлаш) учун ишлатиладиган машина. Мас, киноаппарат б-н киноплёнкага тасвирни тушириш пайтида товуш ёзиб олувчи аппарат ёрдамида товуш фонограммага ёзиб олинади ва ҳ.к.

СИНХРОНИЯ (юн. synchronos бир вақтли, бир даврли) — 1) бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлган, ўзаро боғлиқ, ва алоқадор унсурлар тизими бўлган тилнинг (ёки бошқа бирор ижтимоийгуманитар фаннинг) муайян ривожланиш давридаги ҳолати; тил ривожланиши жараёнида муайян ўзгаришларнинг мавжудлиги ёки уларнинг аҳамиятсиз эканлиги белгиси асосида ажратилган давр; 2) тилни кўрсатилган ҳолатда, яъни давр, вақт омили ва лисоний ўзгаришларга боғлиқ бўлмаган ҳолда текшириладиган аниқ муносабатлар тизими сифатида ўрганиш. С. ёрдамида тилнинг нафақат хоз. даври, балки ўтмишдаги даврлари ҳам алоҳида ўрганилиши мумкин. Мас, ўзбек адабий тилидаги унлилар тизимини 15-а.нинг

ёки 20-а.нинг ўзидаги аҳволини алоҳида, бирбирига қиёсламай тадқиқ этиш С.дир.

С. тушунчаси диахрония тушунчаси б-н бирга, унга қарамақарши қўйилган ҳолда француз тилшуноси Ф.де Соссюр томонидан фанга киритилган. Бу тушунчаларнинг Соссюр бўйича ўзаро фарқланиши, бирбиридан ажратилиши статика б-н динамиканинг, тил б-н нутқнинг, системалилик б-н системасизликнинг, фонетика б-н грамматиканинг қарамақарши қўйилишига мувофиқ бўлади. Лекин модамики тил ўз табиатига кўра, доим ҳаракатдаги, ўзгаришдаги объект сифатида тавсифланар экан, динамика тилнинг ҳар қандай мавжудлик даврида, жумладан, С.да тилнинг ажралмас қисми бўлиб қолади, бинобарин, С.да диахрония унсурлари ҳам учраши мумкин.

СИНХРОФАЗОТРОН (юн. synchronos — бир вақтдаги ва фазотрон), протонлар синхротрон и — ўзгармас радиусли орбита бўйича ҳаракатланувчи протонларнинг циклик резонанс тезлаткичи. С.нинг вакуум камераси ҳалқасимон, унинг магнит тизими ҳалқа бўйлаб қўйилган 4 ёки ундан ортиқ магнит секциялардан иборат. Тезлатилаётган протонлар С.га киритилишидан олдин махсус тезлаткичларда 50—100 млн. эВ гача тезлатиб олинади, чунки шу энергияда протонларнинг тезлиги нисбатан тез усади. Бундай энергиягача тезлатиб берувчи тезлаткичлар инжекторлар деб аталади. Кўпинча, инжекторлар сифатида чизикли резонанс тезлаткичлардан фойдаланилади. С.лар кучеиз ва кучли фокуслаш асосида ишлайди. Ҳозирги С.лар фақат кучли фокуслаш асосида ишлайди. С.да тезлатиладиган протонларнинг максимал энергияси 500 ГэВ гача (қ. Тезлаткичлар).

СИНХРОЦИКЛОТРОН оғир зарядланган зарра (протон, дейтрон ва б.) лар тезлаткичи; бунда магнит майдони вақт давомида ўзгармас, тезлатувчи электр майдонининг частотаси ўзгарувчан

бўлади (қ. Фазотрон).

СИНЧ — бино ва иншоотлар деворининг таглик ёғоч (тагсинч) б-н тепа ёғоч (сарров) ўртасига қадаладиган ёғочлар; уйнинг «скелети». Уйнинг мустаҳкамлиги, турғунлиги, зилзилабардошлигини оширади. С.нинг тагсинч, устун, ховон, тепасинч (сарров), бачки-синч ва б. хиллари бор. Бинолар якка-синчли ва кўшсинчли қилиб қурилади. Кўшсинчли девор хона иқлимини мўътадил тутади, турли тоқча, тахмонлар ясашга имкон беради. Одатда, юк тушувчи ташки деворлар кўшсинч, ички девор — тўсиклар эса якка синч қилиб ишланади. Тагсинч сарровга С. б-н ўйик ва тирноклар ёрдамида қимирлайдиган қилиб (зилзилабардош қилиш учун) бириктирилади. Ховонлар (тирак С.лар) иморатни мустаҳкам ушлаб туради. С.лар орасига ғишт, гувала ва б. уриб девор ҳосил қилинади. Ўрта Осиё меъморлигида С. деворлар кенг қўлланилган. С.лар қад. даврлар меъморий ёдгорликларида ҳам учрайди. Ҳозир ҳам якка уйжой қурилишида С. девор конструкциялари катта ўрин тутади.

Баъзи замонавий маъмурий ва саноат бинолари, иморатлар металл С.лардан каркасли қилиб қурилади. Олдин металл С.лар пайвандлаб бириктириб олинади (яъни «скелет» хреил қилинади), кейин орасига ғишт уриб чиқилади.

СИНЧАЛАКЛАР, пеночкалар (*Phylloscopus*) — чумчүксимонлар туркуми, мойкутлар оиласига мансуб қушлар уруғи. Майда қушлар, 10—14,5 см, вазни 6—12 г. Патлари кулранг ёки кўкимтир товланади. Евросиёда тарқалган 30 тури маълум. Ўрта Осиёда 12 тури бахррда ва кузда қушлар учиш даврида учрайди. Ерга, дарахт ва буталарга уя қуради, 4—8 та тухум қўяди; 13—15 кун тухум босади. Болаларини 15—18 кун боқади. Ҳашаротлар, ўргимчаклар, мевалар б-н озикланади.

«**СИНЬХУА**» («Янги Хитой») ХХР нинг давлат ахборот агентлиги. 1938 й.да Яньань ш. да Хитой КП ахборот агентлиги сифатида ташкил топган. 1940 й.дан Пекинда жойлашган. Мамлакат матбуоти, телевидение ва радиосига мамлакат ва хориж ҳаётига оид турли мазмундаги хабар ва маълумотлар етказиб беради. Айти пайтда турли мазмундаги ахборот, маълумотларни хорижга таркатади.

СИНЬЦЗЯН-УЙҒУР МУХТОР РАЙОНИ, Синьцзян (махаллий талаффузда Шинжон) — ХХРнинг шим.ғарбий қисмидаги миллий ўлка (1955 й. 1 окт.да расмий ташкил этилган). Тарихий манбаларда Шарқий Туркистон, Дўғи Туркистон; Хитой адабиётларида Синьцзян (1760 й.дан), 14-а.га оид ҳужжатларда ва 16—17-а.ларга оид форс тилидаги қўлёзмаларда Уйғурия, Уйғуристон деб номланган. Мухтор р-н Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Россия, Монголия, Афғонистон, Ҳиндистон б-н чегарадош. Майд. 1646,9 минг км2. Аҳолиси (расмий маълумотларга кўра) 17,5 млн. киши (1998), уйғурлар (8 млн.), хитойлар, шунингдек, 2 млн.га яқин қозоқ, қирғиз, монгол, дўнгон ва б. миллат вакиллари яшайди. Аҳолиси, асосан, Таримдаги воҳаларда ва Жунғариядаги дарё водийларида жойлашган Қашқар, Хўтан, Ёркенд, Оксу, Кучар, Ғулжа ш.лари ва улар атрофидаги вилоятларда истикомат қилади. Бош шаҳри — Урумчи.

Табиати. Ер юзасининг кўп шеми Жунғария текислиги ва Қашқар текислиги (Тарим ботиғи) б-н банд. Қашқар текислигининг марказини Такламақон чўли эгаллаган. Шарқий Тяньшан (Тангритоғ) тоғлари (бал. 7000 м дан зиёд) Жунғария ва Қашқар текисликларини ажратиб туради. Мухтор р-нининг шимла Монголия Олтойи, жан. да Куньлуннинг шим. тизмалари, жан.ғарбида Крракурум тоғлари (Чогори чўққиси 8611 м) жойлашган. Шарқий Тяньшан тизмалари орасида Марказий Осиёнинг энг паст ери — Турфон ботиғи (—154 м) жойлашган. Икли-

ми курук, кескин континентал, текисликларда июлнинг ўртача т-раси 20—25°, киши совук, қорсиз. Урумчида янв.нинг ўртача т-раси —15°, энг паст тра —40°. Йиллик ёгин текисликларда 200 мм дан тоғларда 800 мм гача. Йирик дарёлари: Тарим, Или, Иртишнинг юқори оқими, Урунгу ва Манас. Йирик кўллари — Лобнор, ОбиНур, Бағрошкўл, Улунгу, Богдо ва б. Тупроғи бўзқўнғир, чўл тупроғи. Чала чўл ва чўл ўсимликлари ўсади. Тоғ этаклари дашт. Тоғларда баландлик минтақалари мавжуд. Баланд тизмаларда қор ва музликлар бор.

Хўжалигида етакчи тармоқ — қ.х. Ишланадиган ерлар майдони худудининг 2% ни ташкил қилади. Жами экиг! майдонининг ярмига буғдой, маккажўхори ва шоли, қолган қисмига пахта, индов ва б. экинлар экилади. Районнинг шим. қисмида чорвачилик ривожланган. Қад. дан ипакчилик б-н шуғулланилади. Фойдали қазилмалардан нефть, кумир, нодир металлларга бой. Темир рудаси, графит, нефрит, уран, симоб, олтин конлари топилган. Нефтни қайта ишлаш, металлургия, машинасозлик, кимё, тўқимачилик саноати корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Хунармандчилик ривожланган: газлама, шойи ва гилам тўқиш, металл, кўн ва чармдан турли буюмлар тайёрлаш, қоғоз и.ч. билан шуғулланилади. Худуд Хитойнинг нефть ва кимё саноатларининг йирик базасига айланиб бормоқда. Саноатининг ривожланишига йўл қурилиши ишлари ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Шарқий Тяньшан бўйлаб қурилган т.й. С.У.м.р.ни шарққа Хитойнинг ички худудлари ва Вьетнам б-н, ғарбда Қозоғистон орқали Россия б-н, Ўзбекистан, Туркманистон орқали Эрон ва Европа б-н боғлаб туради. Ҳозирда т.й. Турфондан Кашкэргача олиб борилган. Халқаро шоссе йўллар ҳам қурилган.

Тарихи. Такламакон чўли атрофидаги археологик қазилмалар бу ерда 4—5 минг йил муқаддам анча юксак маданиятга эга ҳаёт мавжуд бўлганлигидан да-

лолат беради. Қад. Хитой манбаларида ўлка Синой (Ғарбий юртлар) деб номланган бўлиб, бундан 3—4 минг йил аввал мавжуд бўлган сирунг (ғарбий халқлар) этнонимидан келиб чиққан. Ўша вақтда Шарқий Туркистонда рунг, ғарбий рунг деб номланган туркий халқ яшаган. Крурон, Турфон, Кусан, Қашқар (Сули), Ёркенд (Юйтян), Хўтан (Удун), Усун каби Хун империяси таъсиридаги давлатлар мавжуд бўлган. Кейинги даврларда ҳам бир қанча хонлиқлар қаторида Турфон давлати (Гауаочан) (460—640 й.лар) ҳам юзага келган. Ўша вақтда Хитойда мавжуд бўлган Ғарбий ва Шарқий Хан империялари ўлкани қўлга киритиш ва Хитойдан ғарбга борадиган йўлни ўз назоратига олиш учун бир неча бор уринган. Шарқий Туркистон Буюк ипак йўлида бўлганлиги сабабли, у доим йирик давлатлар эътиборини тортиб турган. Мил. 3-а. да Шарқий Туркистоннинг шим. қисми — Жунғария сянби, 5—6-а.ларда жужан, 6-а.нинг 2-ярмида турк қабилалари назоратида бўлди. Турк хоқонлиги тузилгандан сўнг, унга Шарқий Туркистоннинг шаҳар-давлатлари кирган. Ўша вақтда буддизм ривожланиши кўсалди. 7-а.да Шарқий Туркистон ва Жунғарияда Тан сулоласининг назорати ўрнатилди. 7-а.нинг 70й.ларида унинг жан. қисми (ҳоз. Кучор, Хўтан, Қорашаҳар, Қашқар) тибетликлар қўл остига ўтди. 9-а.да Уйғур хоқонлиги емирилгандан сўнг, Урхун ва Селенга дарёлари ҳавзасида яшган уйғурларнинг бир қисми бу ерга кўчиб ўтди. Уйғур давлати тузилди ва у бир неча йил Қорахитойлартхт вассали бўлган. 13-а.нинг 10—20 й.ларидан Чингизхонга гоёе бўлди. 1251 й. Ғарбий Жунғария ва Қашқар худудлари Чингачой улусига, шим. қисми Тарбағачой б-н бирга Ўқтой улуси таркибига кирган. Уйғур давлати эса Мўғул хонлари қўл остига ўтган. 1465 й.да дўғлот авлоди вакили бўлган Абу Бакр бошчилигида маркази Ёркенд ш. бўлган хонлик ташкил топди. Кейинроқ Хўтан ва Қашқар вилоятлари, 1499—1504 й.ларда Оксув, Учтурфон ви-

лоятлари ушбу хонлик доирасига кирди. 1514 й.да Ёркенд тахтига Туғлуқ Темур авлодларидан бўлган Саидхон ўтирди. Кейинги икки йил давомида Шарқий Туркистоннинг қолган қисми ҳам шу хонлик ихтиёрига ўтиб, шарқда унинг чегараси Буюк Хитой девори бошланган жой (Чзяюйгуан) гача етди. 16—17-а.нинг 1-ярмида Ёркенд хонлиги хар тарафлама юксалган. 1635 й.дан Ёркенд давлати шим.да, яъни Жунгариядаги ойрот қабилалари кучайиб, Ойрот хонлигитў тузилди. 17-а. охирида ойротлар Офокхўжани Ёркенд хонлиги тахтига ўтказдилар, шундан сўнг Ёркенд хонлиги хўжалар сулоласи қўлига ўтди.

Манжурларнинг Цин сулоласи 18-а.нинг 60й.ларида Шарқий Туркистонни босиб олгач, бу худуд хитой тилида Синьцзян («Янги чизик» ёки «Янги чегара») деб атала бошланган. Цин сулоласининг Шарқий Туркистонни босиб олиши б-н бирга бу ерда ўша вақтдаги тузумга қарши кўзғолонлар кучайди. Уйғур ва дўнгонларнинг кўзғолони натижасида (1862—77) бир неча маҳаллий хонликлар (Кучар, Қашқар, Хўтан, Урумчи ва Или султонлиги) тузилди. Кейинчалик тахт учун кураш кучайиб, олдинги хонликлар бирлаштирилиб, 2 давлат — Ёқуббек бошчилигида Еттишаҳар Уйғур давлати ва дўнгонларнинг шаҳар иттифоқи (1864—72) вужудга келди. Кўзғолон бостирилгач, бу худуд Синьцзян номи б-н Хитой провинцияси (шэнг)га айлангирилди. 1911—13 й.ларда миллий озодлик харакати натижасида Синьцзянда Цинлар хукмронлиги тугатилди. Кейинги 40 йил давомида ҳокимият тезтез ўзгариб турди. 1944 й.да бошланган «Уч вилоят инқилоби» натижасида ўша йили 12 ноябрда Шарқий Туркистон жумхурияти эълон қилиниб, Алихонтўра Муваққат инқилобий ҳукумат раислигига сайланди ҳамда Миллий кўшинга кўмондон этиб тайинланди. 1949 й. сент.да ушбу жумхуриятнинг аксарият раҳбарлари Пекинга музокарага учиб кетаётган вақтида авиахалокатга учрадилар. 1955

й. окт.да Синьцзян вилояти С.У.м.р. деб ўзгартирилди ва XX Р таркибига киритилди.

Осиёнинг қад. машҳур Буюк ипак йўли шу жойдан ўтганлиги сабабли унинг маданияти ривожига самарали таъсир кўрсатган. Шим.да Турфон, Қорашахар, Қашқар, жан.да Миран, Хўтан, Ёркенд ш.лари вужудга келиб, ўлка Ғарб б-н Шарқ маданияти ўртасида кўприк вазифасини ўтади. Шим. шаҳарларда қад. маданият ёдгорликлари ҳам сақланган. Мил. ав. 1-а.да Ҳиндистон таъсирида будда дини тарқалиб, серҳашам тош ибодатхоналар қурилган. Халқ амалий санъати асарларида Олтой, Сибирь халқлари маданиятининг таъсири кўзга ташланади. Қад. (3-а.) рассомлик санъати асарлари — деворий расмларда ҳинд ва сугдийлар маданияти таъсири сезиларли. Бу расмлар техникаси ва услуби жиҳатдан Ўрта Осиёдан топилган деворий расмларга анча ўхшайди. 6—7-а.лар санъатида сугдийлар санъатининг таъсири кучли. Ислом дини тарқалган жойларда масжид ва мақбаралар қурилган. 10—11-а.ларда ипак магота, қоғозга расм ишлаш, китоб миниатюраси ривож топган. 13—14-а.ларда шахдр ансамбллари, серҳашам саройлар (Ёркенддаги Хон саройи ва Омоннисахон мақбараси, Қашқардаги хон ўрдаси, Хайитгоҳ мажмуаси, Офокхўжа мақбараси ва б.) қурилган. Уларда Ўрта Осиё меъморлиги таъсири кўзга ташланади.

Адабиёти. Ўлка адабиёти узоқ тарихга эга, бироқ адабий меросларнинг аксари қисми сақланмаган. Худудда 24 хил ёзувда ва 17 хил тилда кўлёмаларнинг гопилиши бу ердаги адабий жараён турли маданиятлар таъсирида бўлганлигини кўрсатади. 10-а.да араб алифбоси жорий этилиши б-н ислом маданияти таъсири кучайган. Қорахонийлар даврида фан ва адабиёт соҳасида бир қанча ютуқларга эришилди. Бунда Кошғарий, ЮсуфХос Ҳожиб, Югнакий ва б.нинг ҳиссаси қапа бўдди. 9-а.дан овозсиз театр (пантамимо), раксли театр, ибтидоий драма театрлари

тузилди, улар учун сахна асарлари ёзилди. Уларда маҳаллий халқнинг тарихи, маданияти, урфодати, ахлоқ ва б. масалалар ёритилди. Ҳикоя, шеър, кўшиқ, дoston, афсона, латифа, мақола, тафсил каби жанрлар муҳим ўрин тутади. Қад. асарлардан «Пир чангги», «Тангрикут хақида ривоят», «Бўкехон хақида ривоят», дostonлардан «Ўғузнома», «Дадад кўрқут», «Олип артанггу» кабилар шулар жумласидан. Улар 6-а.да топилган тош битикларда сақланган. Хорижлик олимлар томонидан нашр этилган 10 жилдли турли тилларда ёзилган қад. Турфон битиклари тўпламида Шарқий Туркистон адабиёти ўз аксини топган. Мазкур битикларда, игунингдек, ўлкадаги фалакиётшунослик, мунажжимлик, йил, ой ва кунлар жадвалини тузиш, табобат соҳасидаги билимлар акс эттирилган. «Эрк битик», «Икки текнининг ривояти», «Чошгоний эликбек», «Олтин ёрук» каби битиклар ўша тўпландан ўрин олган. Қдд. иждокорлардан Қўғирсур Олтин, Опринчур Текин, Отсанг кабилар машҳур. 10-а. да «Майтрисимт» тоҳар тилидан уйғур тилига таржима қилинган, «Монига матҳия», «Ўлум тасвири» каби асарлар ёзилган. 13—16-а.ларда Саккокий, Убайдулло Лутфий, Алишер Навоий каби йирик адиблар ижоди ўлкадаги адабий жараёни янги риоужланиш босқичига кўтарди. Ёркейд хонлиги даврида Аёзбек Кўшчи, Султон Саидхон, Абдурашидхон, Омоннисохон, Қидирхон Ёркандий кабилар ватан туйғуси, одиллик, ишкмуҳаббат каби мавзуларда асарлар яратганлар. 19—20-а.ларда Муҳаммад Имин Хўжамқули, Муҳаммад И мин Абдулла Хаработий, Мулла Билол ибн Юсуф Хўтаний, Шоир Қаландар, Мулланиёз Қори Собир, Мулло Мусо Сайрабий ва б. ёзувчи ва шоирлар етишиб чикди. 20-а.нинг 10й.ларидан ўлка ёшлари Туркистонда ўқишлари ва ўзбек адиблари б-н мулоқотда бўлишлари сабабли ўзбек адабиёти таъсири сезилади. 1980—90 й.лар янги уйғониш даври деб атади. Бу даврда Таифжон Алиев, Турғун Олмос,

Зухриддин Собир, Абдурахим Ўткир каби адиблар етишиб чикди. Ўша даврда хитой адабиёти таъсири кучайди.

Мусиқаси. Ўлка мусиқаси уйғур, хитой, қозок ва б. халқларнинг мусиқа анъаналаридан қарор топган. Хитойда нашр этилган санъатшуносликка оид асарларда келтирилган маълумотларга кўра, С.У.м.р. мусиқаси бир неча минг йиллик тарихга эгадир. Мил. ав. 2—1-а.ларда «28 нағма», «Сариқ лайлак қуши садоси» каби Шарқий Туркистон мусиқалари Хитой пойтахтида ҳам ижро этилган. Турфонда топилган тош битикларда ҳам бу улкада юксак мусиқа санъати мавжудлиги акс эттирилган. Манбаларда, ёзилишича, 3—4-а.ларда Шарқий Туркистонда катта ансамбллар бўлган. Мас, будда олими Кумрожува (344—413) Хитойга асир қилиб олиб кетилганда, у б-н бирга 28 кишидан иборат ансамбль ҳам бўлган. Су Жаф, Багмантур каби мусиқачилар элга танилган. Ўша вақтда мусиқа созлари хилмаҳил бўлиб, улар рубоб, най, бўламон, сурнай, дала ноғораси, ёндўмбоғ, жалла допи, гунго, ёлғузак, дап (доира), комончалардан иборат бўлган. Кейинроқ улар қаторига дутор, тамбур, ғижжак, сато ва чанг қўшилган. Уларда турли чолғу йўллари, айниқса халқ ва мумтоз ракс куйлари ижро этилмоқда. Уйғур анъанавий мусиқаси узок даврлар давомида қарор топган шаклларни ўз ичига олади: қад. парихон айтгимлари («Перре усули»), дехқон кўшиқлари («Қош», «Сучи», «Ома» ва б.)дан тортиб, мумтоз мусиқа {муқом, сама ва б.) жанрларгача. Вокал жанрлардан кўшиқ, ялла, айтишув каби халқ кўшиқчили ижодиёти шакллари, профессионал йўналишидаги, туркум тарзида ижро этилаётган санам, нахшалар кенг ўрин олган. 20-а.да Турди охун алнағма, Рўзи танбур, Хусанжон Жомий, Зикри Алпатто, Ғиёсиддин Барот каби мусиқачилар танилган. С.У.м.р.да «Муқом жамияти» фаолият кўрсатмоқда. Уйғур дostonчилигида ишқийлирик («Ғариб ва Санам», «Тоҳир ва Зухра», «Лайли ва Мажнун»), қаҳрамонлик

(«Сеит ноци», «Абдурахмон хонхўжа»), диний («Султоний Жамжима») асарлари муҳим ўрин тутди. Уйғур анъанавий мусиқасида бир неча маҳаллий услуб ажратилади: или, хўтан, кумултурфон, дол ва б.

Тасвирий санъати. Мил. 1—7ларда ўлкада будда дини кенг ёйилиши натижасида будда ибодатхоналари деворларига диний расмлар чизиш ва ҳайкалтарошлик санъати юксалди. Турфон, Кучар яқинидаги Қизил минг уйларидаги расмлар шулар жумласидан. 7-а. да яшаб ўтган мусаввир Виса Ирасангу буддизмга оид девор расмларини чизиб, янги йўналишга асос солди. Ислом дини кириб келиши б-н бу ерда наққошлиқ ва миниатюра ривожлана бошлади. Ўша давр расмларида табиат манзаралари ва ҳайвонот дунёси акс эттирилган. 20-а. да рассомлик санъатида халқ ҳаёти ва йирик шахслар портретларини чизиш расм бўлди. Бу соҳада 1935 й. да Қашқарда туғилган Ғози Аҳмаднинг асарлари алоҳида эътиборга лойик.

Абдулаҳад Хўжаев.

СИОНИЗМ (Қуддусдаги Сион тепалиги номидан олинган; Библия ривоятларига кўра, бу ерда Довуд подшонинг қароргоҳи ва худо Яхванинг уйи бўлган) — яҳудийларни Фачастинга келишини рағбатлантириш ва у ерда яҳудийлар давлатини тузиш орқали яҳудийларнинг ўз-ўзини англашини тиклашга қаратилган мафкура. 19-а. охирида вужудга келган. 1948 й. дан кейин Исроилни дунё миқёсида хар томонлама қўллаб-қувватлашга мўлжалланган. Социалистик ва либерал оқимлардан тортиб то шовинистик руҳда бўлган бир қанча оқимларни ўз ичига олади. Сионистик ташкилотлар 60 дан ортиқ мамлакатда иш олиб боради. Етакчиси — Жаҳон сионистлар ташкилоти (1897 й. да тузилган), қароргоҳи Исроил ва АҚШда.

СИПОҲИЙ, сипоҳ (форсжангчи, аскар) — 1) Салжукийлар салтанати-

да унча катта бўлмаган мулкка эгалик қилган, эркин мулкдор отлик қўшин вакили; 2) Усмонли турк империяси армиясида аниқ шартнома асосида ҳарбий хизматни ўтовчи шахс. С хизмати эвазига ер — тимар берилган. 14—16-а.ларда С.лар турк армиясининг асосий қисмини ташкил қилган. Турк С.си жангга тўқмоқ, ойболта, икки қилич, найза ва ўқёй б-н отланган. 17-а. сўнгида С. Дамашқ пўлатидан ясалган зирх ва дубулға б-н таъминланган; 3) Эрон, Ўрта Осиё хонлиқларида суворий аскар. С.лар Темур, Бобур қўшинида С. термини фаол қўлланган. Ўрта асрларда кишлок ва шаҳарларда ҳарбий солиқни ундирувчи кичик мансабдор ҳам С. деб аталган. Ҳозир Эронда маориф ва соғлиқни сақлаш масалалари б-н шуғулланувчи ярим ҳарбий корпус аъзоси; 4) 18-а. ўрталари — 20-а.нинг 40й.ларида Ҳиндистондаги ёлланма аскар. С.лар мустамлакачилар қўшинига маҳаллий аҳоли сафидан жалб қилинган. Инглизлар С.лардан Ҳиндистонни мустамлака қилишда кенг фойдаланган. 1857—59 й.лар бўлган Ҳиндистон халқ кўзғолоида С.лар ҳам иштирок этганлиги боис бу кўзғолон сипоҳийлар кўзғолони деб номланган.

СИПОҲИЙЛАР ҚЎЗҒОЛОНИ - қ. Ҳиндистон халқ кўзғолони (1857—59).

СИПОҲСОЛОП (форс. — қўшин бошловчи, лашкар етакчиси) — 1) Сомонийлар салтанатида энг олий ҳарбий унвон. У Нишопурдан Амударёнинг жан. гача Сомонийларга тегишли барча ерларга ҳукмронлик қилган Хуросон волийсига берилган; 2) Қорахонийлар қўшинида «бош қўмондон, саркарда» маъносида С. асл туркий субоши атамаси б-н параллел қўлланган; 3) Амир Темур қўшинида бу истилоҳ қўлланишда бўлмаган. Бобур қўшинида бош қўмондон мирсипоҳ деб юритилган. Бироқ С Алишер Навоийнинг насрий ва назмий асарларида «лашкарбоши, бош қўмондон» маъносида истъмомда бўлган; 4) Хива хонлигида жами

отлиқ ва пиёда қўшинга С. кўмондонлик қилган.

СИПУНКУЛИДЛАР (Sipunculida) денгиз умуртқасиз ҳайвонлари типи. Уз. I дан 50 см гача. Чувалчангсимон, сегментларга бўлинмаган танасининг учи (хартумча)да пайпаслагичлар б-н ўралган оғиз тешиги бор. Оғзидан кейинроқда (орқа томонида) анал тешиги жойлашган. Ичаги узун, халқасимон ўралган. Айириш органи — нефридийлар. Қон айланиш системаси кучсиз ривожланган. Нерв системаси халқум усти нерв тугуни («мия») ва қорин нерв устунидан иборат. Мускулларининг қисқариббўшашиши натижасида ҳаракатланади. Айрим жинсли. Ривожланиши, асосан, метаморфоз орқали (тухумидан трохофора личинкаси чиқади), баъзан ўзгаришсиз боради. I синф (сипункулидлар) дан иборат. Денгизларда сув тубида, кўпинча моллюскаларнинг бўш чиғаноклари, чувалчанглар ва б. ҳайвонлар инларида яшайди. Баренц ва Узоқ Шарқ денгизларида кўп учрайди.

СИПХАНДОН Кхамтай (1924.8.2, Чампасак вилоятининг Хуакхонгния кишлоғи) — Лаос давлат арбоби. 1947 й.дан инқилобий ҳаракатда. Лаос Халқ инқилобий партиясининг аъзоси (1956). Жан. районлар штаби зобити (1947—48), Жан. районларда Лаос озодлиги ҳукумати аъзоси, Лаос жан.да инқилобий озод р-нлар тузиш учун масъул (1948—50), Лаос озодлиги fronti МК аъзоси (1950—52), Марказий р-н кўмитаси раиси (1952—54). Патет Лао (Миллий фронт) армияси штаби аъзоси (1955—56), партия МК бўлими мудир (1957—59), 1959 й.дан Патет Лао fronti радиоэшиттириш, пар'вия МК ҳарбий сектори учун масъул, 1975 й.дан Лаос бош вазири ўринбосари ва Лаос халқ армияси бош кўмондони, 1991 й.дан Лаос бош вазири, 1992 й.дан Лаос Халқ инқилобий партияси МКраиси. 1972 й.дан Лаос Халқ инқилобий партияси Сиёсий бюроси аъзоси, 1982—90 й.ларда МК котиби, 1998

й. фев.дан Лаос Халқ Демократик Республикаси президенти.

СИР — қ. Давлат сири.

СИР (рус. сырой — хўл, нам) — сутдан тайёрланадиган озиқ-овқат маҳсулоти (қ. Пишлоқ).

СИРАКУЗА — Италиянинг жан. қисмидаги шаҳар, Сицилия о.да. Аҳолиси 121 минг киши (2001). Транспорти йўллари тугуни. Иони денгизи соҳилидаги порт; портсаноат мажмуаси таркибида. Нефтни қайта ишлаш ва нефть кимёси саноатлари ривожланган. Машинасозлик, цемент саноати корхоналари бор. Балиқ овланади. Шаҳарга мил. ав. 734 й.да юнонлар томонидан асос солинган. С. Аҳолисининг асосий маъшулоти деҳқончилик ва денгиз савдоси бўлган. Дионисий I ва Агафокл куқмронликлари даври (5—4-а.ларнинг охири)да С. Сицилиянинг деярли ҳамма худудини ўзига тобе этган. Мил. ав. 211 й.да римликлар томонидан эгалланган. Мил. ав. 6— 5-а.ларда қурилган иншоотларнинг қрлдиклари сақланган. С. — Архимед ватани.

СИРАНУШ — кечпишар хўраки узум нави. Арманистон узумчилиги, виночилик ва мевачилик и.т. институтида Каттақўрғон ва Пушти кишимиш навларини чапиштириб чикэрилган (Е. А. Ергесян). Тупи кучли ўсади, барглари ўртача, юмалоқ, 5 бўлмали, сел кертикли, терс томони силлиқ. Гули 2 жинсли. Узуми авг.— сент.да пишади. Узум боши йирик, конуссимон, ўртача тигиз. Ғужуми ўртача ёки йирик, юмалоқ, оксарик, уруғсиз, ғубор б-н қопланган. Пўсти юпка. Эти гўштдор, серсув. Таркибида 20—22% қанд бор. Куртаги бўртгандан кейин фаол ҳарорат йиғиндиси 3450° бўлганда — 150—165 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 150—180 ц/га. Янгилигида истеъмол қилинади, майиз тайёрланади.

СИРДАРЁ — Ўрта Осиёдаги энг узун ва Амударё'н кейинги энг серсув дарё. С. турли номлар б-н аталган. Кддим юнон тарихчиларининг асарларида Яхартес (Яксарт), баъзан, Танаис, зардуштийларнинг муқаддас китоби Авестода Дану, хитой транскрипциясида Яоша, 10-а.да ёзилган географик асар — «Худуд улоам»да Хашарт, руний (туркий) ёзувларида Енчуўгиз, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида ва Ҳамдуллоҳ Қазвинийнинг «Нузҳат улКулуб» асарида Гулзарриюн, араблар келгандан кейинги кўпгина солномаларда Сайхун, араб географларидан Ибн Хурдодбех асарларида (9—10-а.лар) Хашарт ва Қанқар, Беруний асарларида Хасарт шаклларида тилга олинган. Айни вақтда у қайси ердан оқиб ўтишига қараб Оби Фарғона (ёки Фарғона дарёси), Ўзган дарёси, Оби Хўжанд (Хўжанд суви), Нахр ошШош (Шош дарёси), Банокат дарёси деб ҳам аталган.

«С.» атамаси дастлаб Рим тарихчиси Плиний асарида (мил. 1-а.) «Силис» шаклида учрайди. «Силис» ёки «Сир» сўзи бу дарё атрофида яшаган қабила номидан олинган бўлса керак.

Фарғона водийсининг шарқий чеккасида, Балиқчи қишлоғи ёнида Норин дарёси б-н Қорадарё кўшилган жойдан С. деб аталади. Ўзбекистоннинг Андижон, Наманган, Фарғона, Тошкент, Сирдарё вилояти, Тожикистоннинг Суғд вилояти ва Қозоғистоннинг Жан. Қозоғистон ва Кизилўрда вилоятлари бўйлаб аввал ғарб, жан.ғарб томон, сўнгра эса шим., шим.ғарбга оқиб бориб, Орол денгизига қуйилади.

Уз. 2272 км, Норин дарёсининг бошланиш жойидан —3018 км. Дарё ҳавзасининг майдони тахм. 462000 км², унинг асосий сув ҳосил бўладиган қисми эса 219000 км².

С. ҳавзасининг тоғли қисмида Окшийрак, Бўркўлдўй, Отбоши, Олай, Туркистон ва Нурота тизмалари бўйлаб, шим. да эса Терская Олатови бўйлаб оқади. Тизмаларнинг чўккилари кўпинча

қор ва музликлар б-н қопланиб ётади. Бу тизмаларда 1600 дан ортик музлик бўлиб, уларнинг умумий майд. 2200 км²дан зиёдрок. Ёз ойларида эриб улгурмаган қорлик ҳам кўп.

Фарғона водийсида С.нинг ўзани нисбаган чуқур, қайри хам анча пастда жойлашган. Фарғона водийсидан чиқавериш ерида (Бекобод ш.дан 4 км юқорирокда) С. Фарҳод ГЭС учун қурилган тўғон б-н тўсилган. Йилнинг кўп қисмида дарё суви ана шу ГЭСга сув берадиган Фарҳод канали орқали оқади. Бекобод ш.дан куйирокда канаддаги сувнинг бир қисми яна қайтадан дарёга қуйилади. Бошқа бир қисми эса «Дўстлик» канали орқали Мирзачўл ерларини суғоришга сарф бўлади. Фарҳод ГЭС тўғонидан юқорида дарё ўзанида каттагина Фарҳод сув омбори барпо этилган.

1956 й. Хўжанд ш.дан 12 км юқорида, С. ўзанида Қайроққум сув омбори ва «Халқлар дўстлиги» ГЭС қурилди. Фарғона водийси қисмида С.га жуда кўп ирмоқкелиб қуйилади. Улардан энг йириклари ўнг томондан — Чатқол ва Қурама тоғ тизмаларидан оқиб келадиган Поччаотасой, Косонсой, Ғовасой, Чодаксой, чап томондан — Олай ва Туркистон тоғ тизмаларидан сув оладиган Исфайрамсой, Шохимардонсой, Сўх, Исфара, Хўжабақирғон ва Оқсув. Бу ирмоқлар баланд тоғлардан оқиб тушадиган кичик, лекин. жуда нишаб оқадиган тоғ дарёлари дир. Уларнинг уз. 80—160 км, сув тўплаш майд. 400—2500 км², ўртача йиллик сув сарфи эса 10—15 м³/сек., Сўх дарёсиники эса 40 м³/сек.дан бир оз ортик. Суви кам бўлишига қарамай бу дарёлар Фарғона водийсидаги ерларни суғоришда муҳим аҳамиятга эга. Фарғона водийсидан чиққандан сўнг С.га чап томондан ҳеч қандай ирмоқ кўшилмайди, ўнг томондан эса унга Охангарон, Чирчик, Келес ва Арис дарёлари келиб қуйилади. С.нинг бу ирмоқлари хам, айниқса, Чирчик б-н Арис дарёлари тоғдан оқиб келади. Тоғлардан чиқавериш ерида Чирчикдарёсининг ўртача кўп йиллик

сув сарфи 227 м³/сек., Арис дарёсиники 65 м³/сек. Охангарон дарёсиники 23 м³/сек. Тоғлардан текисликларга чиқиши б-н дарёларнинг сувлари канал ва ариқлар орқали суғоришга олинади. Уларнинг фақат суғоришдан ортган сувларигина С.га келиб қуйилади. Ўрта ҳисобда С. су~ вининг 78% Норин сувидан, қолган 22% Қорадарё сувидан ташкил топади.

Тоғларнинг пастки қисмидаги мавсумий қорлар эрийдиган апр. ойдан сув кескин кўпая бошлади, бу кўпайиш июнь ойининг охирига қадар давом этади. Июнь ойида энг кўп микдорда (йиллик сув микдорининг 17%идан зиёдроқ қисми) оқиб ўтади, июлдан бошлаб, янв., фев. ойларигача дарёнинг суви камая боради. Кам сув оқиш даври окт. ойдан май ойи охирига қадар давом этади, бу даврда ўртача ойлик сув микдори 5—6% ни ташкил этади. Энг кўп сув сарфи май—июнь ойларига, энг кам сув сарфи эса янв. — фев. ойларига тўғри келади.

Кўп йиллик (1910—75) кузатишларга қараганда, Фарғона водийсидан чиқавериш ерида (Бекобод ш. яқинида) С.нинг ўртача йиллик сув сарфи 278—1080 м³/сек. орасида ўзгариб туради, ўрта ҳисобда эса у 568 м³/сек. га (ёки йилига қарийб 18 млрд. м³га) тенг. Охангарон ва, айниқса, Чирчиқ ирмоқларининг суғоришдан ортган сувлари қўшилгандан сўнг, С.нинг суви анчага кўпаяди. Кўкбулоқ кузатиш ст-яси ёнида (Чирчиқ дарёси қўшилган жойдан 27 км қуйида) дарёнинг ўртача кўп йиллик сув сарфи 724 м³/сек. ёки йилига 23 млрд. м³ни ташкил этади. Кўкбулоқдан ўтгач, С.кенг ўзанда ёйилиб, осойишта оқади, шунинг учун суви кўпроқ буғланишга ва қисман суғоришга сарфланади. Натижада дарё суви этагигатомон камая боради. Қизилўрда ш.га борганда дарёнинг ўртача сув сарфи 673 м³/сек.га, Ғазали ш.га етганда 492 м³/сек.га ва ниҳоят, Орол денгизига борганда 420 м³/сек.га тушиб қолади.

Сирдарёнинг энг кўп сув сарфи Беко-

бод ш. яқинида кўпинча 1500-2000 м³/сек.ўртасида бўлади, энг кўп сув сарфи 3340 м³/сек.га етган йиллар ҳам бўлган (1934 й. 17 июнда). Энг кам сув сарфи 150 м³/сек., ҳатто ундан ҳам камроқ бўлиши мумкин. Фарғона водийсидан чиқиш еридан Чирчиқ дарёси келиб қуйилган жойга қадар С. кенглиги 15 км гача бўлган кенг водийда оқади.

Дарёнинг қирғоқлари ётиқ, қайири кенг. Шу сабабдан кам суви йилларда дарё эни 0,3—0,5 км бўлади, серсув йилларда эса айрим жойларда 5—7 км, ҳатто 11 км га қадар тошиб чиқади.

Дарё ўзани эгрибугри ва кўп жойларда ороллар ҳосил қилиб, тармоқларга ажралиб кетган. Юмшоқ жинслардан тузилганлиги сабабли дарё қирғоқлари кўпинча ўпирилиб тушиб, жарлик тусини олган. 1964 й.да С.нинг бу қисмида (Чордара қишлоғи ёнида) катта тўғон қурилиб, Чордара сув омбори барпо этилган. Сув омбори ёнида қуввати 100 минг кВт га тенг бўлган ГЭС ҳам қурилган. Тўменариқ қишлоғидан қуйида дарёнинг ирмоқлари пасая бо~риб, дельта қисмига келганда (Ғазали ш.дан ўтгандан сўнг) деярли сув сатҳи б-н тенглашиб қолади. Қизилўрда ш.дан бир оз юқорида С.да сув кўтаргич тўғон қурилган. Бу тўғон дарёнинг ўнг ва чап соҳилларидаги суғориш каналларига сув чиқариб беради. Тўменариқ б-н Жусали т.й. станциялари оралиғида Сдан бир қанча тармоқлар ажралиб чиқади. Улардан энг кўҳнаси Қизилқум чўллари оралаб кетган Жанадарё б-н Қувондарё тармоқларидир. Бир замонлар сувга тўлиб тошган бу тармоқлар аллақачон қуриб битган. Фақат кейинги йилларда уларнинг айрим қисмлари тозаланиб, суғориш каналларига айлантирилди. Кўксув, Чийли, Саврамбой, Чиркейли ва Қораўзақ тармоқлари ҳоз. мавжуд тармоқлардир. Булардан энгйириги — Қораўзақ тармоғи Сдан Қораўзақ т.й. станцияси ёнида ажралиб чиқади ва 131 км оқиб боргач, Жусали т.й. станцияси ёнида яна С.га қўшилади. Ҳоз. вақтда Қораўзақ дарёнинг бош ўзанига айлан-

ган, дарё сувининг кўп қисми шу тармоқ орқали оқади. Қораўзакдан бошқа тармоқлари ҳам муҳим хўжалик аҳамиятига эга. С.нинг куйи оқимидаги 70 минг га дан ортиқроқ ерни суғорадиган 400 га яқин ариқканаллар ана шу тармоқлардан сув олади.

С. анча лойқа дарёдир. Бекобод ш. яқинида унинг хар 1 м³ сувида ўрта ҳисобда 2,17 кг лойқа оқизиқ бўлади (оқизикларнинг йиллик миқдори қарийб 37 млн. т). Бу оқизикларнинг 72,3% март — июнь ойларида, 20,3% июль — сент. ва қолган 7,4% окт. — фев. ойларида оқиб ўтади.

Фарғона водийсида С. деярли музламайди. Дарёнинг бу қисмида музлаш ҳодисалари, асосан, шовуш оқимидан иборат бўлиб, бу ҳодиса ўрта ҳисоб б-н 10—15 кун давом этади. Фарғона водийсидан чиқиб, шим.га томон борган сари С.нинг оқиш тезлиги сусайиб, сувнинг ёппасига музлаши камданкам содир бўлса, этак қисмида (Ғазали ш. ёнида) дарё 80—140 кун давомида қалин муз б-н қопланиб ётади.

С. ва унинг кўпчилик ирмоғида қурилиб ишга туширилган гидротехник иншоотлар, айниқса, йирик тўғонлар, сув омборлари, каттакатта каналлар ва коллекторлар таъсири натижасида С.нинг оқим миқдори ва гидрологик режими анча ўзгарди. Мас, кейинги йиллардаги кузатиш маълумотларига қараганда, С.нинг ўртача йиллик сув миқдори Хўжанд яқинида 476 м³/сек. га, дарёнинг этак қисмида (Ғазали ш. ёнида) эса 158 м³/сек.га, тушиб қолган.

С. хавзасида обикор деҳқончилик жуда қадимдан мавжуд бўлган. Лекин, 20-а. нинг 2ўн йиллигигача ўзлаштирилган ерлар, асосан, Фарғона водийси б-н Тошкент воҳасида бўлган. Бу ерлар С.нинг Фарғона водийсидаги ирмоқ/ширдан сув оладиган Андижонсой, Шақрихонсой, Қувасой, Марғилонсой, Олтиариқсой ҳамда Чирчиқ ва Оқангарон дарёларидан чиқарилган Захарик, Қорасув, Бўзсув, Таначибуқа ва Ёрдон каби қад. канал ва

ариклар орқали сув олган. 1920 й.да С. хавзасида ҳаммаси бўлиб 1200 минг га чамасида ер суғорилган.

Суғориладиган ерлар майдонини кенгайтириш ва уларнинг сув таъминотини яхшилаш борасида кейинги 60 йил давомида катта сув хўжалик қурилиш ишлари амалга оширилди: Андижонсой, Шақрихонсой, Қорасув ва Бўзсув сингари қад. каналларни янгилаш ва кенгайтириш б-н бирга С. хавзасида мураккаб гидротехник иншоотлар системасига эга бўлган Катта Фарғона, Шим. Фарғона, Жан. Фарғона, Катта Андижон каналлари, Охунбобоев номли канал каби ўнлаб йирик ва юзлаб кичиροқ ариқканаллар қазилди. Натижада С. хавзасидаги ариқканалларнинг умумий уз. қарийб 65 минг км га етди. Бу каналларга муттасил сув бериб туриш учун Сирдарё ва унинг ирмоқларида жуда кўп тўғон ва гидротугунлар қурилган. Норин дарёсидаги Учқўрғон, Қорадарёдаги Кампирравот, Тешиктош, Қуйганёр, С.даги Фарҳод Қизилўрда ва Ғазали гидроузеллари шулар жумласидандир.

Йилдан йилга тобора кўпроқ ерлар суғорилиши натижасида айрим пасткам жойларни шўр ва ботқоқ боса бошлади. Ана шундай жойларнинг захини қочириш ва йиғилган сизот сувлар б-н суғоришдан ортган партов сувларни дарёларга ташлаш мақсадида С. хавзасида 300 дан ортиқ коллектор ва зовурлар ҳам қазилган (32 минг км). Энг йирик коллекторлар Шим. Бағдод, СўхИсфара, Сарижўга, Сариксув, Ёзёвон, Улугнор, Замбаркўл, Шўркўл, Асака, Шўрўзак, Марказий Мирзачўл ва Қорасув. Сув хўжалиги соҳасида амалга оширилган тадбирлар натижасида (1970 й.лар охирида) С. хавзасида суғорилаётган ерлар майд. 2,4 млн.га дан ортиб кетди (2001 й.да 2887 минг га).

С. хавзасидаги суғориладиган ерларда, асосан, пахта экилади. Шунингдек, дон, сабзавот, мева ва полиз экинлари ҳам етиштирилади. Норин дарёсида улкан Тўхтагул сув омбори, Қорадарёда

Андижон сув омбори, Чирчиқда Чорвоқ сув омбори, С.да Қайроққум сув омбори қурилди, Катта Наманган ва Қизилқум каналлари каби магистрал суғориш каналлари қазилди.

С, айниқса, унинг баланд тоғлардан оқиб тушадиган ирмоқлари катта гидроэнергетика захирасига эга. Уларнинг умумий потенциал гидроэнергетика захира-си қарийб 22 млн. кВт. Бу ҳавзада 63 ГЭС қурилган. Уларнинг умумий қуввати 2,8 млн. кВт.

С. ва унинг ирмоқлари кўплаб қишлоқ ва шаҳарларни, Фарғона водийси, Тошкент, Чирчиқ, Бекобод ва Қизилўрда каби шаҳарлардаги йирик 3-д ва ф-каларни, кўп сонли саноат корхоналарини сув б-н таъминлайди.

Дарёнинг унинг қайрида қолдиқ ўзанлар ўрнида ҳосил бўлган кўпгина кўллар б-н биргаликда Ўзбекистон ва Жан. Қозоғистонда балиқчиликнинг ривожланишидаги аҳамияти ҳам катта. Бу соҳада, айниқса, С.нинг қуйи оқими ва, шунингдек, Бекобод, Далварзин ва Арнасой атрофидаги кўллар муҳим, С.нинг қуйи қисми балиқчиликда алоҳида ўрин тутади, у илгари Орол денгизда овладиган осётр, мойбалиқ, сўвян, тўрта балиқ, сазан ва вобла каби қимматбаҳо балиқларнинг асосий урчиш жойларидан бири эди. С.да 40 дан ортиқ балиқ тури яшайди.

Ад: Шульц В. Л., Машрапов Р., Ўрта Осиё гидрографияси, Т., 1969; Захидов А. З., Водохозяйственные системы Средней Азии, Т., 1971.

СИРДАРЁ — Сирдарё вилояти Сирдарё туманидаги шаҳар, туман маркази. 1971 й.гача шаҳар посёлкаси. Тошкентдан 80 км жан.ғарбда, Тошкент — Ховос т.й.даги станция. Сирдарёнинг чап соҳилида жойлашган. Вилоят маркази (Гулистон)дан 40 км. Аҳолиси 30 минг кишидан зиёд (2002). С.да туман ҳокимияти биноси, саноат, транспорт, алоқа, қурилиш корхоналари, банклар мавжуд. Пахта тозалаш, сут, нон, ғишт

3-длари, МТП, 3 кўшма, 80 хусусий ва кичик корхона, 50 дан зиёд фирма, қандолатчилик, квас ва лимонад и.ч. корхоналари фаолият кўрсатади. Дехкон бозори, супермаркет, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд. Умумий таълим мактаблари, пед. коллежи, болалар санъат мактаби, спорт мактаблари, касб-хунар мактаби, марказий стадион, туман марказий касалхонаси, шошилинч тиббий ёрдам бўлими, 3 маданият уйи, туман марказий кутубхонаси ва унинг тармоқлари бор. Янги қурилган автовокзал, касалхона, дорихона ва б. савдо, маиший объектлар ишлаб турибди.

СИРДАРЁ ВИЛОЯТИ - Туркистон генералгубернаторлигининг 5 вилоятидан бири. 1867 й. ташкил этилган. Туркибида Ғазали, Перовский, Чимкент, Авлиёота, Тошкент (1887 й.гача Қурама номида). Хўжанд (1887 й.гача), Жиззах (1872 й.гача) уездлари, Тошкент ш. ва 1886 й.дан Амударё бўлими қирган. 1910 й.ги маълумотга кўра, Св. майдони 439428 кв чакирим; аҳолиси 1911464 киши бўлган (1867 й. 675 000, 1917 й. 2155 500).

С.в.даги аҳоли ўтроқ, ярим ўтроқ, кўчманчи, ярим кўчманчиларга бўлинган. 20-а. бошларида вилоят аҳолисининг 1/3 қисми ўтроқ ва 2/3 қисми кўчманчи бўлган. С.в.нинг шим.ғарбий қисми (Перовский, Ғазали, Чимкент, Авлиёота ва Амударё бўлимининг катта қисми) да, асосан, кўчманчилар, қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқлар, туркманлар, лўлилар яшаган. Ўтроқ аҳоли таркибига: ўзбек, сарт, тожик, бухоро яҳудийлари, татарлар, Россиядан кўчириб келтирилган рус дехқонлари ва б. қирган. Ўтроқ аҳоли дехқончилик, хунарамандчилик ва савдо б-н, кўчманчилар эса, асосан, чорвачилик, ярим кўчманчилар дехқончилик ва чорвачилик б-н шуғулланишган.

Св. уездлари участка, волость, шунингдек, айрим қишлоқ ва овуллардан таркиб топган овул ва қишлоқ жамоаларига бўлинган. Кўчманчиларга доимий фойдаланиш учун берилган барча ерлар

давлат мулки ҳисобланиб, бу еʼрларни улар бошқа шахсларга бериб туришлари ёки сотишлари ман қилинган. 1915 й. С.в.да экин экиладиган 1079713 десятина ер, фойдаланилмайдиган 33855811 десятина ер бор эди. 1915 й.С.в.да умумий уз. 17151 чақиримдан иборат 3006 та арик бўлган. 1900 й.да С.в.да 49 та Мадраса (1099 талаба), 1809 мактаб (19453 ўқувчи) бўлган.

Св. Туркистон ўлкасининг Россия ички бозорлари б-н савдо алоқаларида муҳим роль ўйнаган. С.в.дан четга, асосан, пахта, тери, жун, бугдой, мева, чорва жўнатилган. Россиядан эса газлама, ёғочтахта, керосин, темир, пўлат, чўян, мис ва мис буюмлар, атторлик ва баққоллик товарлари, чой, қанд, пой-абзал, бугдой, балиқ ва б. келтирилган. 1908 й. Св. да 156 та кустар типигаги ф-ка ва з-длар (1460 ишчи) бўлган. С.в.да 1884 й. 300 десятина ерга, 1914 й.га келиб эса 83906 десятина ерга америка пахта нави экилган. С.в.да чоракорлик кенг тарқалган.

20-а. бошларига келиб Св. да подшо ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатига қарши озодлик қаракати авж олган. 1916 й.ги мардикорликка олиш ҳақидаги подшо фармонида жавобан вилоятнинг барча уездлари ва Амударё бўлимида ғалаёнлар бўлиб ўтган. Кўп кишлоқларда дехқонларнинг ғалаёнлари полиция ва кўшинлар б-н тўқнашувга айланган. Бундай тўқнашувлар 12 июлда Янгибозор кишлоғида, 13 июлда Тўйтепа кишлоғида, 14 июлда Троицк, Хонобод ва Пискент кишлоқларида бўлиб ўтган. Булардан ташқари, кўзғолонлар Жалолтепа, Хитойтепа, Қўшқўрғон, Окқўрғон, Жоусғум, Олтин волостларига ҳам ёйилган. 1924 й. С.в. Ўрта Осиё республикаларида миллий чегараланиш ўтказилиши тугайли тугатилган.

СИРДАРЁ ВИЛОЯТИ - ЎзР таркибидаги вилоят. 1963 й. 16 фев.да ташкил этилган. Шим.дан Қозоғистон Республикаси, шарқдан Тошкент вилояти,

жан.дан Тожикистон Республикаси ва ғарбдан Жиззах вилояти б-н чегарадош. Майд. 5,3 минг км. Аҳолией 667748 киши (2003). Таркибида 9 туман (Боёвут, Гулистон, Мехнатобод, Мирзаобод, Оқолтин, Сайхунобод, Сирдарё, Ховос, Шароф Рашидов) (туманлар ҳақида алоҳида мақолаларга қаранг, мае. Боёвут тумани), 5 шаҳар (Гулистон, Бахт, Сирдарё, Ширин, Янгиер), 6 шаҳарча (Боёвут, Дехқонобод, Дўстлик, Пахтаобод, Сайхун, Ховос) ва 75 кишлоқ фуқаролари йиғини бор (2004). Маркази — Гулистон ш.

Табиати. Рельефи, асосан, тўлқинсимон текислик бўлиб, жан.дан шим.ғарбга пасайиб боради. Мирзачўл даштининг бир қисми вилоят худудига киради. Бал. шим.да 230 м, марказий қисмида 400—450 м, жан. ва жан.ғарбда 600—650 м. Шарқида кенг Сирдарё водийси жойлашган. Мезозой ва кайнозой даврида, асосан, чўкинди жинсларнинг қалин қатлами б-н қопланган. Шўрўзақ, Мирзаработ, Сардоба каби ботиклар мавжуд. Текислик қисми дарёлар оқизиб келтирган ётқизиклардан ҳосил бўлган, баъзи жойларини қўл, ботқоқ ва шўрхоқ ерлар эгаллаган. С.в.да янги каналлар, зовурлар қазилиб, чўл ўзлаштирилди ва экин майдонларга айлантирилди. Текислик қисмида ирригация иншоотлари қурилиб, пахтазор, боғ ва тоқзорлар барпо қилинди. Адирлар лалмикор ерлар ва яйловлардан иборат.

Обҳавоси кескин ўзгарувчан ва қуруқ. Йиллик ўртача т-раси 14°. Янв.нинг ўртача т-раси шим.да —6°, жан.да —2°. Қишда ҳаво тез совийди ва тра —30° гача (Гулистонда —35°) пасаяди. Баъзан, қиш ўрталарида ҳаво бирданга исиб, кейин совиб кетади. Кеч қўқламда ва эрта кузда ҳам кора совуқ тушиб ўсимликнинг ўсиш даврини қискартиради. Ёзи қуруқ ва иссиқ. Июлнинг ўртача т-раси 27—29°. Ёзда тра 32—45° гача кўтарилади. Кўпинча иссиқ шамол (гармсел) тупроқни қуритади ва ўсимликлар ривожланишига ёмон таъсир қилади. Вегетация даври

218 кун. Йиллик ёгин 180—220 мм, асосан, кишда ёғади. Ёзда кучли буғланиш сабабли ер ости сувлари юза майдонларнинг (Шароф Рашидов, Оқолтин, Гулистон туманлари) тупроғини шўр босади. Ноябрьдан мартгача тезтез эсиб турадиган «Бекобод шамоли» тезлиги 20—25 м/сек. (Боёвут туманида 40 м/сек.)га етади. Баҳорда эсадиган бу хилдаги шамол униб чиқаётган ғўзаларни баъзан нобуд қилади. Кейинги йилларда ихота дарахтзорлари барпо қилинди. Тупроклари, асосан, оч тусли кучсиз жойлашган бўз тупроқ бўлиб, кам ва ўртача шўрланган, механик тартибига кўра, қумоқ ва соз тупроклардир. Текисликларда шўрхоқ ва шўрхоқсимон тупроқ учрайди. Ер ости сувининг чуқ. 5—6 м. Шўрўзак массивида, ҳали ўзлаштирилмаган пасткам жойларда шўрхоқлар кенг тарқалган. Суғориладиган ерларнинг 32% шўрланган, 25% кучсиз шўрланган, 16% шўрхоқлардан иборат. Ўсимликлардан лолакизғалдоқ, бойчечак, чучмома, қоки ялпиз, исмалоқ, янтоқ, шўра, шувок, кўнғирбош, кўзикулоқ, туятовон, куёнсуяк, жузгун, ковул, оққурай, қилтик, каррак, ранг, илоқ, бетага, қиёк, камиш, юлғун, окбош, кушқўнмас, наъматак, мингбоши, читир, ғумай, печак, саксовул, ҳар хил буталар, жийда, дўлана, тол, террак, қайрағоч, оқ акация, заранг, шумтол ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан: жайра, тулки, бўри, чиябўри, қобон, жайран, нутрия, ондатра, кўрсичқон, сувкаламүш, типратикан, юмронқозиқ, калтакесак, илон, тошбака, фаланга, чаён, қорақурт; қушлардан хўжасавдогар, мойқут, булдурак ва б. бор.

Тарихи. Қад. Сирдарё тарихи ҳақида маълумот берувчи муҳим ёзма манба қад. юнон тарихчиси Аррианнинг «Искандарнинг ҳарбий юришлари» асаридир. Бу асарда Сирдарё «Танаис», «Яксарт» номи б-н юритилади.

Мил. ав. 3—2-а.ларда Ўрта Осиёнинг шим. р-нларида 5 та майда давлатлардан иборат Қанғой давлати иттифоқи юзага келади. Унинг таркибига ҳоз. Сирдарё ви-

лояти ҳудудлари ҳам кирган. Ушбу даврда кўчманчи аҳолининг вилоят ҳудудига келиб ўрнашиши ер танқислигини юзага келтиради. Натижада ҳоз. Ховос туманининг ғарбий қисмлари ҳам аҳоли томонидан ўзлаштирилади. Шўрбулоқсойнинг куйи қисмида Эски Ховос ёдгорлиги, Ширинсойнинг куйи қисмида Мунчоктепа ёдгорлиги қад кўтаради.

С.в. ҳудуди илк бор алоҳида ўлка—Уструшона сифатида Бейши, Суйши ва Таншу каби Хитой йилномаларида тилга олинади. Ундан олдинги манбаларда Шарқий Цао (суви йўк) деб юритилади. Унинг бундай номланиши ҳудудда кўшни Чоч ва Суғддан фаркли равишда дарёларнинг кўп бўлмаганлиги б-н изоҳланади. Нисбатан ўлканинг тўлароқ номланиши Таншу йилномаларида («Шуайдушана», «Суйдушана» номлари б-н) берилган. Тан императорлари саройида ўлка номи, шунингдек, Лайвий (мағрурлигини сезган ҳолда бўйсунмоқ) деб ҳам юритилган. Вилоят қад. аҳолисининг тили суғд тилига ўхшаш тилда сўзлашувчи Сирдарё ва Амударё оралигида яшаган аҳоли тилига яқин бўлган. Хан даври ёзма манбаларида Довон (Фарғона)дан то Аньси (Бактрия)гача бўлган ҳудуд аҳолиси турли шеваларда гаплашсаларда, бирбирига яқин тилда гаплашганлар ва ўзаро бирбирини тушунганлар дейилади.

Мил. 6-а.да Турк хоқонлиги даврида маҳаллий аҳолининг турк қабилалари б-н муносабатлари ривожланади. Қудаандачилик муносабатлари ўрнатилади. Уструшона афшини Хасан ибн Ҳайдар турк лашкарбошининг қизига уйланган. 8-а.га оид Хитой ёзма манбаси Сюаньдзанда ёзилишича, ўлка «Сутулисэн» деб номланади. Шунингдек, унда шим.ғарбда катта чўл (Мирзачўл) жойлашганлиги, ўлка ҳукмдори Боси тоғи (Туркистон тоғ тизмаси)нинг шим. ён бағрида яшаганлиги ҳақида маълумотлар бор. Ўлкада зарб қилинган 6—8-а.ларга оид тангалар Уструшонанинг илк ҳукмдорлари Чирдмиш, Сатагари, Раханг ҳақида маълумот беради.

Ҳокимият шу даврда отадан болага ўтган. 8-а. бошида Уструшонага араблар бостириб кирган. Уструшона араб ва Тан сулоласи ўртасидаги кураш майдонига айланган. 749 й.да хитойликлар юриш қилган бўлса, 751 й.да Уструшонани араблар босиб олган. Факатгина 9-а. бошларидан Ҳайдар ибн Қавус араб халифаси хизматига киради.

893 й.да афшинлар сулоласи ағдариб ташланиб Уструшона Сомонийлар давлати таркибига киритишди. Ўрта асрлардаги Уструшона ҳақида бирмунча тўлиқ маълумотлар араб ёзма манбаларида мавжуд. Уларда айтилишича, ўлка худуди Хўжанддан Самарқандгача, Сирдарё дарёси ва Мирзачўлдан то Ҳисор тизма тоғларигача бўлган. Истахрий (10-а.) маълумотида кўра, Уструшонанинг кўпгина қисмини тоғлар эгаллаган бўлиб, унда «кемалар сузиши мумкин бўлган дарё ҳам, кўл ҳам йўқ». Ҳавкалга биноан, Мовароуннахрнинг бошқа вилоятлари қатори Уструшона ҳам қ.х. маҳсулотлари б-н ажралиб турарди. Бу маҳсулотлар вилоят ташқарисига, жумладан, Хўжандга чиқарилган. Айрим шаҳарларда бозорлар бўлган. Уструшоналикларнинг фахри Минк ва Марсмандада ишлаб чиқарилган темир қуроллар бўлиб, улар Хуросонда ишлатилган ва Ироққача шу қуроляроғ б-н қуролланганлар. Уструшона пойтахти Бунжикат ш. бўлган. Ўрта Осиёдаги бошқа давлатлар қатори Уструшона ҳам кейинги ҳаётида қорахонийлар, мўғуллар, теурийлар, шайбонийлар ва б. давлатлари таркибидаги тарихий даврларни бошидан кечирган.

Қад. вилоят аҳолией, асосан, сой ва чашмалар бўйларида воҳавоҳа бўлиб ҳаёт кечиришган. Вилоят худудида Хўжамушкентсой, Шўрбулоксой, Муғолсой, Тағобсой, Сармичсой сингари сув манбалари бўлган. Сув балансининг бузилиши манзилгоҳларнинг йўқ бўлиб кетишига ёки бошқа жойга кўчиб ўтилишига олиб келган.

Св. да қад. каналларнинг излари, сардобалар мавжуд. 70 км узунликдаги

Ўринбойўғиз, Искандарарик, Бухороарик жуда қад. каналлардир. 15-а.да Шохрух ва Улуғбек Сирдарёдан Мирзачўлга канал орқали сув чиқартирган. Кейинчалик Мирзачўлнинг жан.шарқида Бўзарик, Сирдарёнинг ўнг томонида Далварзинарик барпо этилган. Қиёт кўли ёнида Сирдарёдан сув оладиган майда ариқлар бўлган. 1872 й.да Бекобод ёнида Кауфман канали (13 км), 1878—82 й.ларда Тўнғизарик (6 км) қазилди. 1883—85 й.ларда Искандарарик ва Бухороарик қайта қавланди. 1891—95 й.ларда Фарҳод тоғи ёнида махсус тўғон (Шохтўғон) қурилди. 1896 й.да ҳоз. Дўстлик канали қазилиб Мирзачўлнинг ичкарасига сув юборилди. 1897 й.да Мирзачўлда биринчи марта 6 га ерга пахта экилди. 1899 й.да 8 минг га, 1907 й.да 9,09 минг га, 1910 й.да 12,2 минг га, 1915 й.да 34,5 минг га ер суғорилиб, 19 минг га ерга пахта экилди. 1926 й.да 180 км ариқ ва каналлар қазилди, суғориладиган майдонлар 53 минг гектарга етди, 1927 й.да 60 минг га (шундан пахта 27 минг га), 1929 й.да 68 минг га, 1934 й.да 134 минг га, 1938 й.да 154 минг га (шундан пахта 40 минг га) ер суғорилди. 1942 й.да 180 минг га ер (шундан 70 минг га ер пахта) суғорилди. 1943—48 й.ларда Фарҳод ГЭС, бош тўғон Дўстлик каналига туташтирилди. Боёвут канали ва Фарҳод сув омбори қурилди. Натижада Мирзачўлнинг жан. қисми ва Далварзин чўлини суғориш масаласи ҳал қилинди. 1956—59 й.ларда Қайроққум сув омбори ва ГЭС (қуввати 126 минг кВт) қурилди. 1956 й.ларда суғориладиган ерлар майд. 280 минг гектар ерга етди. 1960 й.да Жан. Мирзачўл канали (уз. 128 км) қазилди. 1958 й.да шўр сувларни оқизиш учун 90 км узунликдаги Марказий Мирзачўл коллектори қурилиб, Боёвут ва Еттисой коллекторларига қўшилди. Вилоят кудудидан Сирдарё оқиб ўтади.

Аҳолиси. С.в.да, асосан, ўзбеклар (60%), шунингдек, қозоқ, тожик, рус ва б. 70 дан ортиқ миллат вакиллари яшайди. 1 км² га 126 киши тўғри келади (2003).

Қишлоқ аҳолиси 455,9 минг киши, шаҳар аҳолиси 211,9 минг киши.

Хўжалиги. Св. республиканинг йирик пахтачилик базаларидан бири. Вилоят хўжаликлари, асосан, пахта етиштиришга ихтисослашган. Саноати пахтани ва бошқа қ.х. маҳсулотларини қайта ишлашга қаратилган.

Саноати. 20-а. бошларида вилоятда бир неча майда корхона бор эди. 1970й. ларда 8 пахта тозалаш з-ди, 29 пахта қабул қилиш пункти бўлган. Пахта з-дларидан чиққан пахта толаси Болгария, Польша, Куба, Чехословакия, Туркия, Африка мамлакатларига жўнатирилган.

Св. даги 10774 та корхонадан 10129 таси кичик ва ўрта бизнес корхонаси, шундан 8557 таси микрокорхона ва 1282 таси кичик ва 290 таси ўрта корхоналардир.

Вилоятда хорижий инвестиция иштирокида 39 та корхона фаолият кўрсатади. Улардан 35 таси қўшма корхонадир. Қўшма корхоналардан: Ўзбекистон — Россия ҳамкорлигидаги «Туркистон С» (қондитер маҳсулотлар ишлаб чиқаради), Ўзбекистон — Чехия «Лечива» фармсаноат қўшма корхонаси (тиббий спирт, до-ридармон тайёрлайди), чет эл паррандачилик фирмаси, Ўзбекистон — Австрия «Сирдарё», «Лоламодел» (трикотаж буюмлар ишлаб чиқаради), «Сарбонтекс» (тиббий бинт, дока, жаррохлик салфеткалари), Ўзбекистон — Эрон «Сайхун ПАЯ» (томат пастаси ишлаб чиқарилади), Ўзбекистон — Хитой «Пахтакор ЛТД» (иссикхона),

Ўзбек — Араб «Ок,олтин ПМБ» (пахта толаси ишлаб чиқаради) ва б. корхоналар, айниқса, самарали фаолият кўрсатмоқда. 9 пахта тозалаш з-ди, Сирдарё иссиклик электр ст-яси, Фарход ГЭС, «Момик», «Зилола», «Шухрат», «Гулистоннон», «Ховосдон», «Оқ олтиндон» акциядорлик жамиятлари, «Сайхунсут» хусусий корхонаси, «Бунёд» корхонаси (темирбетон буюмлар ишлаб чиқаради) ва б. ишлаб турибди.

Қишлоқ хўжалиги. Пахтачилик,

ғаллачилик, пиллачилик, мевачилик, сабзавотполизчилик ва чорвачиликка ихтисослашган. С.в.да 30 ширкат ва 6170 фермер хўжалиги фаолият кўрсатади (2004). Вилоятнинг жами экин майдонлари 245,0 минг га, шундан 115,3 минг га ерга пахта, 86,3 минг га ерга ғалла, 6,0 минг га ерга шоли, 1,9 минг га ерга сабзавот, 2 минг га ерга полиз, 450 га ерга картошка, 19,5 га ерга ем-хашак экинлари экилади. 1233 га боғ ва тоқзор б-н банд. Шунингдек, суғориладиган ерларга беда, нўхат, мош, кунжут, тарик, ловия, хунгабокар ва б. экилади. Гулистон ва Ховос туманлари сабзавот ва полиз экинлари экиладиган асосий жойлардир. Вилоятда етиштирилдиган қовун, тарвуз, пиёз Урал, Сибирь ва Узок, Шарқдаги шаҳарларга ҳам жўнатилади. Боғдорчилик ва тоқчилик ривожланган. С.в.даги жами жамоа ва шахсий хўжаликларида 181,1 минг қрамол (шундан 75,9 минг сигир), 120,5 минг қўй ва эчки, 376,3 минг парранда, 6,1 минг от боқилади (2004). Вилоятда 2 та балиқчилик хўжалиги мавжуд.

Транспорт. Вилоят худудидаги т.й. узунлиги 172 км, қаттиқ қопламали автомобиль йўллари уз. 1,6 минг км. Св. худудидан Тошкент—Китоб, Тошкент — Нукус, Тошкент — Бухоро, Тошкент — Термиз, Тошкент — Самарқанд, Тошкент — Андижон, Тошкент — Ховос поездлари ўтади. Тошкент — Самарқанд, Тошкент — Гулистон электр поездлари қатнови йўлга қўйилган. Катта Ўзбекистон тракти ҳам вилоят худудидан ўтган. Св. орқали Тошкентдан Жиззах, Самарқанд, Навоий, Бухоро, Термиз, Китоб, Шахрисабз, Урганч, Нукусга катнайдиган автобуслар ўтади. Бундан ташқари, вилоят маркази б-н туман марказлари ўртасида ҳамда Гулистон ва Янгиердан Тошкентга автобуслар катнайди.

Маданий-маориф, соғлиқни сақлаш ва спорт. Сирдарёда 1914 й.да битта, 1916 й.да 13 та рус-тузем мактаби фаолият кўрсатди. 1917—23 й.ларда мактаблар сони 52 та, ўқувчилар сони 2030 га етди.

2003/2004 ўқув йилида С.в.да 308

мумий таълим мактаби бўлиб, 156 минг ўқувчи, шу жумладан, 14 та ихтисослаштирилган мактабда 3659 ўқувчи таълим-тарбия олди. Вилоятдаги 14 мусика ва санъат мактабида 1300 ўқувчи, 22 спорт мактабида 11 мингга яқин ўқувчи таълим олди.

Халқ таълими тизимида халқаро ҳамкорлик борасида ҳам маълум ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Мирзаобод туманидаги 21 мактаб ЮНЕСКО мактаби Кенгашига аъзо, ЮНИСЕФ ташкилоти б-н ҳамкорликда вилоятда 5 та хонадонбоғча ташкил этилган.

2003 й.нинг сентябрь ойида «Озодликни қўллаб-қувватлаш» (АКСЕЛС) Дастури бўйича Тошкент ш.да бўлиб ўтган кўриктанловда вилоятнинг 110 иқтидорли мактаб ўқувчилари иштирок этиб, 1 турдан 43 нафари муваффақиятли ўтдилар.

Вилоят шаҳар ва туманларида 1998—2003 й.ларда 22 касб-хунар коллежи ва академик лицейлари бинолари қурилиб ишга туширилди. Улар замонавий дастгоҳ ва техника б-н жиҳозланди. 2004 й.да С.в.даги 22 касб-хунар коллежида 12483 ўқувчи, 2 академик лицейда 1186 ўқувчи таълим олади. Гулистон университети мавжуд.

С.в.да 1 музей (Гулистон ш.даги «Мирзачўлни ўзлаштириш тарихи музейи»), 198 жамоат кутубхонаси (1659,8 минг нусха асар), 103 клуб ва маданият уйи, 1 театр (қ. Сирдарё театри), вилоят расмлар галереяси фаолият кўрсатади. Вилоят Маънавият ва маърифат маркази, халқ ижодиёти ва маданий-маърифий ишлар вилоят маркази, Гулистон санъат билим юрти, 2 та маданият ва истироҳат боғи, «Ўзбекнаво», «Ўзбекракс» вилоят бўлимлари бор, «Сирдарё наволари» ашула ва рақс ансамбли, 9 та халқ хаваскорлиги жамоалари республика ва вилоят оммавий маданий тадбирларида фаол иштирок этмоқдалар.

Св. дан Ш. Раҳматуллаева каби Ўзбекистон халқ артистлари, А. Ғофуров, Ғ. Ҳамидуллаев, М. Нурматов, Р. Ҳасанов,

Т. Қосимова, А. Юсувалиев, А. Абдуллаев, О. Абдуллаева, А. Холиқов, Р. Каримов, Ш. Жумаев каби Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар етишиб чиққан.

Соғлиқни сақлаш. Вилоятда 4,1 минг ўринли (10 минг кишига 63,2 ўрин) 32 касалхона, 10 туғруқхона, 131 амбулатория, поликлиника, 130 кишлоқ врачлик пункти, 108 дорихона ва б. тиббий мусассасаларда 1522 врач, 7616 ўрта тиббий ходим ишлайди (2004). Гулистон ш.да республика шошилинч тиббий ёрдам маркази ишлаб турибди. Унинг 9 та туманда бўлимлари ташкил этилган.

Спорт. Св. спортчилари спортнинг 33 тури бўйича турли даражадаги мусобақаларда иштирок этмоқдалар. Шулардан кикбоксинг, кураш, белбоғли кураш, бокс, академик эшкак эшиш, армрестлинг, таэквондо, енгил атлетика, шахмат, шашка, қаратэ, велоспорт ва б. турлари бўйича ҳар хил турдаги медаль совриндорлари бўлишди.

Вилоят спортчилари вакиллари Республика терма жамоаларининг 19 тасида иштирок этмоқдалар. Св. спортчилари 2003 й.да жаҳон, халқаро ва Осиё мусобақаларида қатнашиб совринли ўринларни эгаллашди. Жумладан, кикбоксинг бўйича Грецияда ўтказилган жаҳон чемпионатида Жаҳонгир Кўчмуродов, Алишер Абдуллаевлар олтин медаллар, Собир Қодиров бронза медаллари, Россияда армрестлинг бўйича ўтказилган жаҳон чемпионатида Фарид Усманов кумуш медаль, шашка бўйича Ҳиндистонда ўтказилган Осиё чемпионатида Алишер Ортиқов кумуш медаль, бокс бўйича Италиядаги жаҳон чемпионатида Шерзод Абдурахмонов кумуш ҳамда Боку ш.даги халқаро турнирда бронза медаль совриндорлари бўлишди. Италияда академик эшкак эшиш бўйича халқаро турнирда Сергей Тянь, Юрий Шахсуварян, Сергей Якубов ва Виталий Силаевлар бронза медалларини, Россиядаги халқаро шахмат турнирида Собир Умаров 1-ўринни, Англиядаги кураш бўйича «Ислом Каримов» халқаро тур-

нирида Алишер Бўронов 1-ўринни қўлга киритдилар. 2003 й.да вилоят спортчилари 6 та жаҳон, 16 та халқаро, 40 та дан ортиқ республика мусобақаларида қатнашиб, муносиб ўринларни эгаллашди. Вилоятда теннис бўйича халқаро «Фьючерс» турнирини ўтказиш анъанага айланган. Св. да спортнинг техник турлари (картинг) бўйича Республика чемпионатлари ўтказилиб келинмоқда.

Вилоятда 22 болалар ва ўсмирлар спорт мактаби фаолият кўрсатади. Уларда 11 мингга яқин ўқувчи спортнинг ҳар хил турлари б-н шуғулланади. Гулистон ш.да вилоят спорт қўмитасига қарашли Олимпия ўринбосарлари болалар ва ўсмирлар махсус спорт мактаби ишлаб турибди.

С.в.да спортчилар ва аҳоли ихтиёрида 1493 спорт иншоотлари (шу жумладан, «Алпомиш» спорт мажмуи, «Бокс» саройи, «Ёшлар спорт маркази», теннис кортлар ва б.), 1230 спорт майдончаси, 11 сузиш ҳавзаси, 12 стадион бор. Вилоятда барча турдаги спорт ташкилотлари спорт секцияларида 181,3 мингдан зиёд бола шуғулланиб келмоқда. Болалар спортини ривожлантириш бўйича умумий таълим мактаблари, коллеж ва лицейлар бўйича ўқув дастурлари ишлаб чиқилди, тегишли чоратадбирлар белгиланди. Таълим муассасаларини, спорт мактабларини малакали кадрлар б-н таъминлашда Гулистон давлат ун-тида очилган бошланғич таълим ва спорттарбиявий ишлар, жисмонийтарбия ва жисмоний маданият йўналишлари бўйича сиртки бўлимнинг муайян ўрни бор.

Адабиёти. С.в. адабий муҳитининг юксалишида «Сирдарё ҳақиқати» газ.нинг ташкил этилиши (1963) муносабати б-н бу ерга юборилган бир гуруҳ ёзувчи ва журналистларнинг таъсири катта бўлди.

Сирдарё адабиёти республика адабиётининг таркибий қисми сифатида фаолият кўрсатмоқда. Вилоятда «Зиё» нашриёти ташкил этилган. Мустақиллик йилларида ўнлаб ёш, иктидорли шоирлар

ўз ижоди б-н вилоят шеърийат мухлисларига танилиб келмоқда.

Ўзбекистон халқ шоири Тўра Сулаймон ўзининг 20 дан ортиқ шеърий тўпламлари ва дostonлари б-н ўзбек адабиётига қисса кўшган. Унинг «Истар кўнгил», «Ҳамқишлоқдарим», «Қорасоч» ва б. китоблари адабиёт мухлисларининг мулкига айланган.

Шоира Ҳалима Худойбердиева поэзиясининг мавзуи ватан, дала, бободехқон, аёл, муҳаббат, мангуликдир. «Ўзимизнинг боғлар», «Она, сени шарафлайман», «Қалбингга чорлайсан» туркум шеърлари, «Оқ олмалар», «Чаман» ва б. шеърий тўпламларида инсоннинг руҳий дунёси акс этган.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Ҳамроқул Ризо (Ризоқулов) Сирдарёнинг мекнаткаш кишилари матонатини қуйлаб адабиётга кириб келган. Унинг «Сирдарё қасидаси», «Чўл қалдирғочи», «Умид қарвонлари» шеърий тўпламлари, «Ўғирланган болалик», «Ойнинг ўн беши ёруғ» қиссалари ўз мухлисларини топган.

Шоира Ҳаётхон Ортиқбоева, ҳажвчи адиб Жўра Умарқулов, ва б. ижодкорлар Сирдарё воҳасининг мустақиллик йилларидаги камолотини, сирдарёликларнинг ижодий меҳнатини ўз асарларида акс эттирмоқдалар.

Адабиётшунос Анқабой Қулжонов, Равшанбек Махмудов, Умрзоқ Ўлжабоев каби олимларнинг бир қанча асарлари нашр этилган.

Св. да Ўзбекистон ижодий уюшмалари (ёзувчилар, рассомлар, меъморлар, журналистлар ва б.)нинг вилоят ташкилотлари фаолият кўрсатади.

Матбуоти, радио ва телевидениеси. С.в.да 2 вилоят газ. («Сирдарё ҳақиқати», «Сырдарьинская правда»), 9 туман газ., 5 шаҳар газ. («Гулистон янгиликлари», 1989; «Гулистанские новости», 1989; «Янгир тонги», 1967; «Шири Садоси», 1995; «Бахтнома», 1996 й.дан) чиқади. Вилоятда, шунингдек, 14 тармоқ, 1 хусусий газ. («Ёғду плюс», 1994 й.дан

чиқади), 1 журнал («Университет ахборотномаси», 2001 й.дан чиқади) нашр этилади.

Св. да дастлабки радиоэшиттиришлар 1963 й.дан бошланган. Вилоят радиоси ойига 21 соат 20 мин. ҳажмида эшиттиришлар беради. Шунингдек, Ўзбекистон радиосининг биринчи «Ўзбекистан» каналда радиоэшиттиришлар ретрансляция қилинади.

1996 й.да вилоят телестудияси ташкил этилиб, телекўрсатувлар бера бошлади. С.в.да, шунингдек, «Алоқа А.К.» тижорат телевидениеси (2001 й.дан), «Шодлик Р» хусусий фирмасига қарашли «Комета» кабелли телестудияси (2003 й.дан) фаолият кўрсатади.

Меъморий ёдгорликлардан вилоят худудида Шароф Рашидов туманидаги Сардоба (16-а.)сақланиб қолган (Сардобааагч расмга қ.)

640—641бетлар орасидаги Сирдарё вилоятининг табиий ва иқтисодий рани пли харитасига қ.

Ад.: Алимов У. А., Сверчкова Л. М., Археологические исследования Сырдарьинской обл., ИМКУ. Вып. 21, Т., 1987; Сырдарьинская область — открытое пространство для инвестиций, Т., 1998; Қудратов. С, Сардобалар ўлкаси, Т., 2001.

Абдуқаюм Абдурахимов, Солижон Қудратов, Иброҳим Каримов.

СИРДАРЁ ИССИҚЛИК ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСИ — Ўрта Осиёдаги йирик энергетика иншооти. Янгиер ш.дан 30 км шарқда, Ўзбекистон ва Тожикистон чегарасидаги Ширин ш.да қурилган. Ста қурилиши 1966 й.да бошланган. Қуввати 300 МВт бўлган биринчи энергоблок 1972 й.да, охиргиси — 10энергоблок 1981 й.да ишга туширилган. Таганрог қозон 3-дида тайёрланган буғ қозонлари ўрнатилган, конденсация турбиналари Ленинград «Электросила» 3-дидан келтирилган. Асосий ёқилғиси — Шўртган газ қонларидан олинадиган табиий газ, эҳтиёт ёқилғиси — мазут. Сирдарёнинг Фарход гидроузели юқори бьефидан

бошланадиган канал орқали сув б-н таъминланади.

Стяда ўрнатилган қувватлар 3000 МВт бўлиб, ст-я «Ўзбекэнергия» давлатқиядорлик компанияси таркибидаги электр станциялар ҳосил қиладиган умумий электр энергиясининг 33% га яқинини ишлаб чиқаради. 2003 й.да 15168 млн. кВтсоат электр энергияси ишлаб чиқарди. Қувватлар 220 ва 500 кВ ли электр узатиш тармоқлари орқали Марказий Осиё Бирлашган энергетика системасига берилади. Ҳозирги даврда ст-я ускунажиҳозларнинг ишончили ва тежамкор ишлашини ошириш мақсадларида реконструкция ва техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ишлари олиб борилмоқда.

СИРДАРЁ ТЕАТРИ, Олим Хўжаев номидаги Сирдарё вилояти мусикали драма театри — ўзбек театрларидан бири. 1974 й. ташкил бўлган. Театр «Муҳаббат» (А. Қаҳҳор) спектакли б-н ўз мавсумини бошлаган (1975). Рихсивой Орифжонов бош реж., Ғофир Ҳамидуллаев реж. этиб тайинланганлар. Труппа асосини театр ва рассомлик санъати ин-тини битирганлар ташкил этди. Театр репертуарини белгилашда И. Радун, Ф. Шамсуддинов, П. Дроздов, Р. Орифжонов, Р. Ҳамроевларнинг хизмати қатта бўлди. О. Абдуллаева, Ш. Жумаев, А. Ҳайитова, З. Эшмуродова, Ш. Раҳматуллаева, Т. Қосимова, Р. Ҳамдамов, М. Одилов ва б. театрнинг дастлабки ижодкорларидир. 1977 й. театрга Олим Хўжаев номи берилди. 1984 й. театр жамоаси янги бинога кўчиб ўтди. Театр биноси 730 ўринли бўлиб, замонавий жиҳозланган қатта ва кичик томоша залларига эга. 80й.ларнинг охирларига келиб жаҳон драматургияси б-н биргалиқда ўзбек ёзувчиларининг ҳам асарлари муваффақиятли сахналаштирилди: «Ричард III», «Қирол Лир» (У Шекспир), «Сохта оқсуяк» (Ж. Мольер), «Чорбоғдаги хангомалар» (А. Чехов), «Ҳаммом» (В. Маяковский), «Бой ила хизматчи», «Майсаранинг иши» (Ҳамза), «Лайли ва Мажнун» (Хур-

шид), «30 ёшлилар» (М. Бобоев), «Оғриқ тишлар» (А. Қажхор), «Аёллар фарёди» (Ж. Махмудов) ва б. Кейинги йиллар миллим санъатни барқарорлаштириш, тарихий воқеалар ҳамда урфодатлар, қишлоқ ҳаётини акс эттириш асосий мавзу бўлиб хизмат қилди. «Маъмура кампир» (Жан Саррон), «Гентак фаришталар» (Ш. Бошбеков), «Амир Темур» (Х. Жовид), «Тарослик ёвуз» (А. Несин), «Тўй хангомалари» (Ш. Жумаев), «Марварид таққан аёл» (К. Аваз), «Алишер Навоий» (И. Султон, Уйғун), «Чет эллик куёв» (А. Папаян), «Минг бир кеча» (И. Турсунов), «Меҳрибонлар» (А. Жамол), «Хотинимнинг уч ошиғи» (Х. Хурсандов), «Шум бола» (Ғ. Ғулом), «Тўй» (Қ. Муҳаммадризо) каби спектакллар б-н театр ўз мавқеини мустаҳкамлади. А. Юсувалиев, О. Абдуллаева, А. Ҳайитова, Ш. Жумаев, А. Абдуллаев, Р. Қаримов, З. Эшмуродова, Р. Юнусова, Н. Ўринов, Р. Пардаева, И. Қосимов ва б. театрнинг етакчи ижодкорларидир. Бадий раҳбари — Равшан Ражабов, бош реж. — Гулрух Нажидова.

СИРДАРЁ ТУМАНИ — Сирдарё вилоятидаги туман. 1939 й. 10 фев. да ташкил этилган. Шим.шарқдан Тошкент вилояти, жан.шарқдан Сайхунобод, жан.дан Гулистон туманлари, ғарбдан Қозоғистон Республикаси б-н чегарадош. Майд. 0,55 минг км². Аҳолиси 110,5 минг киши (2003). Туманда 2 шаҳар (Сирдарё, Бахт.), 9 қишлоқ фуқаролари йиғини (Малик, Пахтазор, Сирдарё, Турон, Усмон Юсупов, Халқобод, Чолтўқай, Шоликор, Ҳақиқат) бор. Маркази — Сирдарё ш.

Табиати. Ер юзаси пастбаланд текисликлардан иборат (ўрғача бал. 240 м), шим.шарқ томонга бир оз қия. Ер ости сувлари юза, шўр. Туман худудининг шим. шим.шарқтомонидан Сирдарё, ғарб томонидан Киров номли каналнинг ўнг тармоқлари ўтади. Оқова шўр сувлар чиқариб юбориладиган канал, ариқзовур бор. Иқдими кескин континентал. Июлнинг ўрғача т-раси 27°—

29°, энг юқори тра 42°, янв.нинг ўрғача т-раси —4°, энг паст тра —33°. Вегетация даври 195—200 кун. Йиллик ёғин 260—280 мм. Тупроқлари бўз, аллювиал, ўтлоқи ботқоқ ва шўрхоқ тупроқлар. Ёввойи ўсимликлардан шувок, янтоқ, шўра, қўнғирбош, қиёқ, қоражусан, оқбош, қамиш, ҳар хил буталар, тол, жийда те-рак ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан, чиябўри, тулки, бўрсик, куён, ондатра, каламуш, калтакесак, илон; паррандалардан ўрдақ, тустовуқ, калхат, чуғурчиқ; сув ҳавзаларида ҳар хил балиқлар бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, татар, козоқ, рус, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўрғача зичлиги 1 км²га 201 киши. Қишлоқ аҳолиси 75,7 минг киши, шаҳар аҳолиси 34,8 минг кишидан зиёд (2003).

Хўжалиги. Туман хўжалиги, асосан, қ.х.га ихтисослашган. С.т.да 160 кичик ва хусусий қорхона, 3 қўшма қорхона бор. Саноат қорхоналаридан Тошкент машинасозлик з-дининг филиали, қурилиш ташкилотлари, 5 автоқорхона, РеФДепо мактаб ва спорт жиҳозлари, сут, гуруч, 2 пахта тозалаш ва нон з-длари, Янгийўл пойабзал ф-касининг филиали, босмахо-на, қандолатчилик, квас ва лимонад и.ч. қорхоналари, Сирдарё ш. бозори фаолият кўрсатади.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — пахтачи-лик, 12 ширкат, 793 фермер хўжалиги бор. Тумандаги суғориладиган ер майдони 27502 га, шу жумладан, 14760 га ерга пахта, 8666 га ерга дон, 890 га ерга беда, 68 га ерга сабзавот ва полиз, 1241 га ерга ем-хашак экинлари экилади. 1051 га ер мезавоз ва тоқзор. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларидан 24990 қорамол (шу жумладан, 10152 сигир), 10610 қўй ва эчки, 4,4 минг парранда, 834 от боқилади.

С.т.да 32 кутубхона (296 минг китоб), 16 клуб ва маданият уйи ишлаб турибди. 45 умумий таълим мактаби [шу жумладан, 1 бошланғич, 6 тўлиқсиз таянч, 38 ўрта умумий таълим (шундан 1 ихти-сослашган ўрта мактаб)] бўлиб, уларда

24456 ўқувчига 1813 ўқитувчи таълим-тарбия бермоқда. Касб-хунар лицейи, 2 касб-хунар коллежи, Сирдарё педагогика коллежи, 2 касб-хунар мактаби, мусика ва санъат, 3 спорт мактаби мавжуд. Марказий стадион, бир қанча спорт майдонлари ва спорт иншоотлари бор. Туманда марказий касалхона, турукхона, шошилинч тиббий ёрдам бўлими, фельдшер-кушерлик пунктлар, кишлоқ врачлик амбулаториялари, дорихона ва б. тиббий муассасаларда 201 врач, 1005 ўрта тиббий ходим ишлайди. Туман худудидан Катта Ўзбекистон тракти ўтади. 2004 й.дан Тошкент — Самарқанд йўналишида катнай бошлаган электр поезда, Гулистон — Тошкент электр поезда, Сирдарё ст-яси орқали Тошкент — Андижон — Наманган, Тошкент — Жиззах, Москва — Душанба поездлари ўтади.

1963 й.дан «Сирдарё» туман газ. чиқади (адади 2635).

«СИРДАРЁ ҲАҚИҚАТИ» - ижтимоий-сиёсий, иқтисодий газета. Муассиси Сирдарё вилояти ҳокимлиги. 1963 й. 1 июндан Гулистон ш.да ўзбек ва рус тилларида нашр этилади. Газ. фаолиятининг шаклланишида Султон Акбарий, О. Қўчқорбеков, Т. Жамолов, С. Қодиров, Ҳабиб Нўъмон, М. Қодиров, Аббос Муҳиддин, Ҳамид Ғулом, Раҳмат Файзий каби журналист ва ёзувчилар яқиндан ёрдам берганлар. Газ.га турли даврларда Акмал Пўлат ва И. Сулаймонов, С. Бокиев муҳаррирлик қилишган. Мирзачўлни ўзлаштириш, вилоят иқтисодиёти ва маънавиятини кўтаришда газ.нинг хиссаси катта бўлган. Сахифаларида Сирдарё вилояти ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаёти, дунёда рўй бераётган воқеалар, янгиликлар кенг ёритиб борилади. Адади 8000 (2003).

СИРЕНА (франц. *sigene*) — катта интенсивликдаги товуш тўлқинлари тарқатадиган акустик асбоб. Унда куч б-н отилиб чиқаётган газ (ҳаво) ёки буғ оқими тешиктешик диск б-н ёки вотка-

на усулда тўсилади. Шунда чийиллаган ёки чинқирган товуш ҳосил бўлади. Иш тарзига кура. С. динамик (айланувчи) ва пульсланувчи хилларга бўлинади. Динамик С. кенгрок тарқалган. Бундай С.нинг радиал ва ўқавий хиллари бор. Радиал С.да газ (ҳаво) оқими ўққа перпендикуляр равишда радиус бўйича йўналади, ўқавий С.да оқим айланиш ўқиға мос келади. С.нинг қуввати ўнларча кВт га етиши мумкин. С. маёқлар, кемалар, паровозлар ва б.да, аҳолини хавфхатардан оғохлантириш учун ишлатилади. СИРЕНЛАР, денгиз сигирлари (*Sirenia*) — сувда яшайдиган сут эмизувчи ҳайвонлар туркуми. Гавдаси урчуксимон, дум сузгичи горизонтал жойлашган. Уз. 6 м гача, оғирлиги 400 кг гача. Олдинги оёқлари курак шаклида, орқа оёқлари бўлмайд; боши кичик, тумшуги тўмтоқ; эшитиш ва хид билиш органлари яхши ривожланган. Бурун тешиқларида клапан бор, кулоқ супраси ва жун қоплами бўлмайд. Тишлари редуцияга учраган; факат ясси озик тишлари (2 та дан 8 та гача) ривожланган. Айрим турларининг тишлари бутунлай йўқ. Ошқрзони 2 қисмдан иборат. Сут безлари сўргичи бир жуфт. Тери ости ёғ қатлами анча қалин. С. тропик денгизларининг қирғоқларига яқин серўт жойларида ҳамда Осиё, Африка, Австралия ва Америкадаги йирик дарёларда яшайди. 2 та оила (ламантинлар, дюгонлар) га мансуб 4 тури учрайди. Сув тубидаги ўсимликлар б-н озикланади. Гўшти, ёғи ва териси учун овланади. Сони камайиб бормоқда. Барча турлари Халқаро Қизил китобга киритилган. 1741 й.да акад. Стеллер Командор оролларида С.нинг бошқа йирик турини топган. Бу ҳайвон унинг номи б-н стеллер сигири деб аталган. Гўшти ва ёғи учун қўплаб овланиши туфайли йўқбўлиб кетган. Охирги стеллер сигири 1768 й.да, яъни Стеллер уни топгандан сўнг атиги 27 йил ўтгач, отиб ўлдирилган.

СИРЕНЬ — қ. Настарин.

СИРИУС — Катта Ит юлдуз туркумининг а юлдузи. Осмон сферасидаги энг ёруғ юлдуз, катталиги 1,46; Қуёшга энг яқин юлдузлардан бири (узуклиги 2,67 парсек). С. қўшалок юлдуз бўлиб, компонентлари бирбирининг атрофида 50 йил давр б-н айланиб туради. С.нинг йўлдоши 8катталикдаги оқ карлик типидagi юлдуз.

СИРКА (овқат сиркаси) — озик-овқатга ишлатиладиган сирка кислотанинг сувдаги (3—15%) эритмаси; саноатда сирка эссенцияси (савдога чиқариладиган озик-овқат сирка ктасининг 80% ли сувли эритмаси; саноатда вино, пиво, кучеиз этил спирти эритмасини бижғитиш йўли б-н олинади) га сув қўшиб тайёрланади. Ўзбек пазандчилигида уй шароитларида С.ни узум, анжир, олма ва б. ширин меваларнинг шарбатидан тайёрланади. Узум С.си тайёрлаш учун яхши пишган узум шарбати сопол кўза ёки хумчага солинади, ҳар 1 л га 100 г ёски Сдан ачитқи сифатида қўшилади. Идиш оғзини зич ёпиб, қайнаш учун куёш тушадиган жойга қўйилади. 1015 кундан сўнг қайнаши тўхтаб С. етилади. Тайёр С. сузиб, идишларга қуйилади. Консерва, маринадлар, зиравор тайёрлашда, овқатга иштаҳабахш маза киритиш, кабоб сиркалашда, тиббиётда ва б.да ишлатилади (қ. Консервалаш).

СИРКА АЛЬДЕГИД - қ. Ацетальдегид.

СИРКА АНГИДРИД (сирка кислота ангидриди), $C_4H_6O_3$ — ўткир хидли, рангеиз суюқлик. Суюкланиш т-раси — $73,1^\circ$, қайнаш т-раси $139,5^\circ$, бензол, эфир, тетрагидрофуран ва хлороформда эрийди. Сирка альдегидни кислород б-н оксидаб, сирка кислотани кетонга таъсир эттириб ва этилидендиацетатни парчалаб олинади. Турли нуклеофил бирикмаларни ацетиллашда қўллаб ишлатилади.

СИРКА КИСЛОТА (метанкарбон кислота), CH_3COOH — ўткир хидли, рангеиз, нордон, бир асосли карбон кислота. Сувсиз (аникроғи 98—99% ли) С.к. музга ўхшаганлиги учун «муз» кислота деб қам аталади. Суюкланиш т-раси $16,75^\circ$, қайнаш т-раси $118,1^\circ$, зичлиги 1055 кг/м^3 (15°да). Сув, спирт, эфир ва бензолда яхши эрийди, углерод сульфидна эрмайди. С.к. — инсониятга қадимдан маълум бўлган кислоталардан (вино ачиганда сирка ҳолида ҳосил бўлади). Ацетальдегидни оксидаб олинади. С.к. турли соҳаларда, мас, ацетицеллюлоза, пластмасса, сирка ангидрид, органик эритувчилар, инсектицидлар, фармацевтик препаратлар (аспирин, фенацетин), ацетон, синтетик бўяғичлар и.ч.да ва газламаларни бўяшда ишлатилади. С.к. буглари нафас йўллари шиллик пардасини яллиғлантиради. 30% дан ортик концентрацияли С.к. терини қуйдиради.

СИРКАДАРАХТ (*Rhus coriaria* L.) пистадошлар оиласига мансуб бута ёки дарахт. Бўйи 0,5—5 м. Барглари мураккаб, тоқ патсимон, яшил, кузда қизил рангга киради. Гули новдаларининг учиди рўваксимон ёки шингилсимон гўж жойлашган. Июнь — июлда гуллаб, сент — окт.да мевалайди. Уруғи, новдаси ва илдиз бачкисидан кўпаяди. Жан. мамлакатларда, Ўзбекистонда Сурхондарё вилоятидаги дарёларнинг сершағал кирғокларида ўсади. Манзарали ўсимлик. Меваси нордон ва хушбўй, иштаҳа очади, овқатни тез ҳазм қилади. Халқ табиотида оғиз ва милк жароҳатлари, томоқ оғриғида ишлатилади. Барглари, илдизлари, пўстлоғи, ёш новдалари ва меваларида терига, юнгга, ипакка ва ҳар хил газмолларга ранг беришда қўлланиладиган таннин (13—22%), галлат, пирогаллат, вино ва сирка кислоталари, кварцетин, рамнетин, мирицетин ҳамда витамин С бор.

СИРЛИ МАСЖИД - Намангандаги меъморий ёдгорлик (19-а.).

Масжидтарҳига кўра номутаносиб бўлиб, тўғри тўртбурчак тархли, 2 устунли хонақрх (11,35 x 8,0 м) ва сатҳи ундан анча катта бўлган 2 томонлама қурилган айвондан иборат. Айвон ва хонақоҳ деворларига чўққисимон меҳроблар ишланган. Хонақоҳ безакисиз, аммо айвон турли нақшлар б-н серҳашам безатилган (номи ҳам «сирли» — сирланган, ҳалланган деган маънода). Айвон шифти ҳавозаси ва устунлар тепаси мукарнасли қошлар, рангоранг гулли нақшлар ва безакли пойустунлар б-н зийнатланган. Деворларининг юқори томонлари энли хандасий нақшлар б-н ҳошияланган. Айвон безагида халқ санъатининг энг гўзал намуналари, фарғоналик халқ усталарининг ижодий имкониятлари кенг намойиш этилган. Масжид олдидаги чор атрофи тўсилган ҳовлида тарҳи тенгтомонли ҳовуз (10,0 x 19,0), кекса чинор ва хом ғиштдан қурилган синчли бино бор.

СИРОЖ ҲАКИМ, Мирзо Сирожиддин Ҳаким Бухорий ибн ҳожи Мирзо Абдурауф (1877.23.10, Бухоро 1914.17.1) маърифатпарвар олим ва шoir; табиб, сайёҳ. Йирик савдогар оиласида туғилган. Форс, араб, француз ва рус тилларини мукаммал билган. Техрондаги Америка тиббиёт коллежи ва Берн ун-ти (Швейцария) тиббиёт фтида ўқиган. 1902—09 й.ларда у Европа ва Шарқ мамлакатларига 3 марта саёҳат қилган. Техронда Америка тиббиёт коллежи ва шифохонасида ишлаган. Бухорога қайтгач (1909 й.дек.), бу ерда европача усулдаги шифохона очиб, уни хориждан келтирилган тиббий ускуналар б-н жиҳозлаган. Кўп йиллик саёҳатлари натижасида яратган «Тухфаи ахли Бухоро» («Бухоро ахлига тухфа») асарида Усмонли турк султонлиги, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Европа мамлакатларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий жараёнлар, маданий ҳаётни тасвирлаган.

С.Ҳ. ўзбек ва тожик тилларида ғазал, қасида, мухаммас ва рубойлар ёзган. 200 дан ортиқ шеърлари кири-

тилган 2 та тўплам ва «Тухфаи ахли Бухоро» асарининг қўлёзмаси Тошкентдаги Шарқшунослик ин-ти фондида сақланади.

Ад.: Қори Раҳматуллоҳ Бухорий [Возех], Тухфат ул аҳбоб фи тазкират ул аҳбоб, Бухоро, 2001; Низомиддинов И., Сайёҳларнинг ёзганлари, Т., 1960.

СИРОЖИДДИН САЙИД (тахаллу си; асл исм-шарифи Саидов Сирожиддин) (1958.30.10, Сароисиё тумани Кундажувоз қишлоғи) — шoir. Тошкент ун-тининг журналистика фтини тугатган (1979). «Тошкент окшоми» (1980—89), «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» (1989—90; 1991—96) газ.лари ва «Муштум» жур.да (1990—91) адабий ходим, бўлим мудири, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқарувида раис ўринбосари (2001—03), биринчи ўринбосари (2003 й.дан). Илк шеърлар тўплами — «Рухим харитаси» (1985). Шундан кейин унинг «Салкин харсанглар кафтида» (1987), «Севги мамлақати» (1989), «Асрагил», «Меҳр қолур, мухаббат қолур» (1990), «Куйдим» (1994), «Ватанни ўрганиш» (1996), «Ватан абадий» (2001) ва б. тўпламлари нашр этилган. С.С. шеъриятида ўзбек мумтоз шеърияти анъаналари б-н бирга халқ оғзаки ижодига хос хусусиятлар — халқчиллик, соддалик, тилнинг ширалиги, Сурхондарё шеvasига хос лексик ва мусикий товланишлар етакчилик қилади. Шунинг учун унинг аксарият шеърлари ашулага айланган. Айни пайтда С.С. ўз ижодида ўзбек шеъриятининг сўнгги бадийи ютуқларини ўзлаштирган ҳолда хоз. воқелиқда ва кишиларнинг рухий оламида юз бераётган ўзгаришларни акс эттирмоқда. «Дўстлик» ордени б-н мукофотланган (1999).

Ас: Устимиздан ўтган ойлар, Т., 2003.

СИРОЖИДДИНОВ Бурҳон Ҳасанович (1917.24.12, Конибодом 1994.9.4, Тошкент) — генераллейтенант (1982). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган

ёшлар мураббийси (1990). 1939 й.дан армия сафида. Фрунзе (ҳоз. Бишкек) пед. ин-тини (1939), Москвадаги ҳарбий интнни (1953) тугатган. 2-жаҳон урушида Марказий, Ғарбий, Белоруссия, 2Белоруссия фронтларида жанг қилган. Тошкентда жойлашган артиллерия билим юртида ўқитувчи (1946—49). Ўзбекистон маҳаллий ҳаво ҳужумидан химоя қилиш хизмати штаби бошлиғи (1953—60). Ички ишлар вазирлиги ички қўшинларида дивизия командири (1960—79), Ички ишлар вазирлиги олий ҳарбий курси бошлиғи (1985—89). Уруш фахрийлари Тошкент шўъбаси раиси (1989 й.дан).

СИРОЖИДИНОВ Насриддин Аброрович (1932.19.1, Тошкент) — кимёгар олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1983). Кимё фанлари д-ри (1974), проф. (1981). Ўрта Осиё политехника ин-тини тугатган (1956). Новгород вилояти «Пролетарий» чинни з-дида бош теплотехник (1956—58), Тошкент изолятор з-дида цех бошлиғи (1959—60). Ўзбекистон ФА Кимё ин-ти илмий ходими (1963—75), Силикатлар кимёси лаб. мудири (1975—96), айна вақтда директор муовини (1975—91), етакчи илмий ходим (1996—99). Асосий илмий ишлари юқори траларда суюкланадиган мураккаб оксид бирикмалар ва силикат материаллар кимёсига оид. С. ишкррийер металлларнинг алюмосиликатлари ва уларнинг галлогерманатли аналогларини синтез қилиш жараёнидаги қаттиқ фазалараро реакциялар, улардаги изоморфизм ва гетероген мувозанатни ўрганган, илк бор фазавий мувозанат диаграммаларини тузган.

Ас: Алюминаты и галлаты щелочноземельных металлов (в соавторстве), Т., 1986; Регулирование свойств силикатных материалов (в соавторстве), Т., 1987; Глушённые титаносодержащие глазури (в соавторстве), Т., 1988.

СИРОЖИДИНОВ

Саъди

Ҳасанович (1920.10.5, Қўқон 1988.29.4, Тошкент) — математик олим ва жамоат арбоби, Ўзбекистон ФА акад. (1966), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1971), физикамат.фанлари д-ри (1953), проф. (1956). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1942). Москва ун-тида катта илмий ходим (1953—56). Ўрта Осиё ун-тида проф. (1956 й.дан). 1958 й.дан. кафедра мудири. Ўзбекистон ФА математика ин-ти директори (1957—67), ТошДУ ректори (1966—70; 1983—87), Ўзбекистон ФА вице-президенти (1970—1983). Илмий ишлари кўп ўзгарувчилик классик кўпхадларнинг муҳим хоссаларига бағишланган. С.нинг Марков занжирлари учун лимит теоремаларни умумлаштириш ва асимптотик ёйилмалар соҳасидаги тадқиқотлари 50й. ларда Тошкент мат. мактабининг янада юксалишига олиб келди.

С. эҳтимоллар назарияси соҳасидаги ютуқларни математик статистикага қўллади. 60й.ларда С. ва унинг шогирдлари ўзаро боғлиқ бўлмаган ва Марков занжирини ташкил қилувчи тасодифий миқдорлар ҳамда тасодифий векторлар йиғиндиси учун лимит теоремаларига доир муҳим масалаларни ҳал қилди; шу масалалар б-н боғлиқ текис бахрлашларга оид тадқиқотлари катта таъбиқий аҳамиятга эга. С. оммавий хизмат кўрсатиш назарияси, статистиканинг турли соҳалари, стационар жараёнлар назарияси ва б. соҳаларда ҳам кенг қўламада тадқиқот олиб борган. Ўрта Осиё мутафаккирларининг илмий меросини ўрганишда, Ўрта Осиё, айниқса, Ўзбекистон учун юқори малакали математик мутахассислар тайёрлашда С.нинг хизматлари катта. С, шунингдек, ёш математиклар мактабини ташкил этиш, Республика ёш математиклар олимпиадасини ўтказишда муайян ҳисса қўшган.

С. Бернулли номидаги халқаро математик статистика ва эҳтимоллар назарияси жамияти (Голландия)нинг ҳақиқий аъзоси (1966). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати

(1973), «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2002).

Ас: Предельные теоремы для марковских процессов, Т., 1955; Комплекс ўзгарувчининг функциялари назарияси, Т., 1970 (ҳамкорликда); Аддитивные задачи с растущим числом слагаемых, Т., 1975 (ҳамкорликда).

СИРОЖИДИНОВА Зулфияхон (1951.5.8, Конибодом тумани) — Ўзбекистон Республикаси халққитувчиси (1995). Ҳоз. Хўжанд педагогика ин-тини тугатган (1972). 1974 й.дан Ховос туманидаги 7мактабда бошланғич синф ўқитувчиси. Дарсларни замонавий педагогик технологиялар асосида ноанъанавий усулда ўтади.

СИРОТ (араб. — йўл) — ислом манбаларида қиёмат куни жаҳаннам узра тортиладиган қилқўприк; форс ва туркийзабон халқларда Пулсирот («Сирот кўприги») деб юритилади. Диний эътиқодга кўра, жаннатга элтувчи ягона йўл мазкур («соч толасидан ингичка, шамширдан ўткир») Пулсирот бўлиб, ҳар бир бандан ундан юриб ўтишга мажбур этилади. Баъзилар тез, баъзилар секинроқ ўтса, баъзилар кулаб, жаҳаннамга равона бўлади.

СИРТ (туркий) — 1) Тяньшан тоғларидаги 3500—4000 м баландликда жойлашган юзаси текис ёки салгина тўлқинсимон юза. Қад. музликлар қолдирган морена тепаликлари ҳисобига тўлқинсимон рельефга эга. С. тоғларнинг мезозой даврида текисланиши, кейинги даврларда тектоник ҳаракатлар натижасида кўтарилиши оқибатида юзага келган. Сиртлар юзаси кенг ва ясси дареводийлари б-н кесилган. Ландшафта баланд тоғ дашти, совуқ чўллар ва альп ўтлоқларидан иборат. Доимий музлок ерлар ҳам бор. Иклими салқин, ёзги яйлов сифатида фойдаланилади; 2) Волга дарёси ва Урал тоғлари оралиғидаги ер юзаси салгина ўйдимчуқур кенг сувайирғичлар.

Мас, Ялпи Сирт, Ўрта Сирт ва б.

СИРТ (математикада) — фазонинг икки қўшни соҳасидаги умумий қисм; геометриянинг асосий тушунчаларидан бири. Мактаб геом. курсида факат текислик, кўпёклик ва айрим эгри С.лар қаралиб, уларнинг ҳар бири аник, шартлар асосида таърифланади. Мас, шар сирти берилган нуктадан бирор аник масофадаги нукталар тўплами деб қаралади. Математик жиҳатдан С.нинг катъий таърифи топология тушунчаларига асосланади; бунда содда С. тушунчаси асосий роль ўйнайди. Содда С. деганда, узлуксиз деформация (чўзилиш, қисилиш, эгилиш)га учраган оддий текислик бўлагини тасаввур этиш мумкин. Мас, квадрат ички юзларининг гомеоморф (яъни ўзаро ва узлуксиз) акси содда С.дир. Ярим сфера ҳам содда С.га мисол бўлади. Лекин бутун сфера содда С. бўла олмайди. Бунда мунтазам С. тушунчасидан фойдаланилади. Мунтазам С. — ҳар бир нук, тасининг етарлича кичик атрофи содда С. бўлган сиртдир.

Дифференциал геометда мунтазам С.лар текширилади, уларнинг силлиқлиги (яъни ҳар бир нуктасида аник уринма текисликнинг мавжудлиги) ва аник, эгриликка эгаллиги аникланади. Аналитик геометрия б-н алгебраик геом.да С. координатлари $v/\ (x, y, z)=0$ шаклидаги тенгламани қаноатлантирувчи нукталар тўплами сифатида таърифланади. Бундай таърифланган С. оддий тасаввур қилиб бўлмайдиган геометрик образни ҳам аниклаши мумкин. Мас, $x^2+y^2+z^2+1=0$ тенглама мавҳум сферани ифода этади, чунки ҳақиқий фазода координатлари шу тенгламани қаноатлантирувчи битта ҳам нукта йўқ.

СИРТ ЁЙИЛМАСИ - берилган сирт нукталарини бирор текисликка туширганда чизикларнинг узунлиги ўзгармай қоладиган шакл. Раем, а да конус, раем, б да винт чизиғи ўтказилган цилиндр ёйилмаси қўрсатилган.

СИРТ ИНТЕГРАЛИ - бирор S сирт-да берилган $f(x, y, z)$ функциядан олинган интеграл. S сирт силлик, эфи чизиклар ёрдамида $sp \dots, sn$ бўлақчаларга ажратилади. 5. даги ихтиёрий $Mg=(xg \ yjt \ i)$ нуктани олиб, йиғинди тузилади, бундаги ds_j миқдор st бўлақчанинг сирти. Агар s , бўлақчалар диаметрларининг энг каттаси нолга интилганда йиғинди (1) бирор чекли лимитга эга бўлса, бу лимит $f(x, y, z)$ функциядан S сирт бўйича олинган биринчи турдаги S и. дейилади ва $\int f(x,y,z) ds$ каби белгиланади. Мас, S да сирт зичлиги $/га$ тенг бўлган масса таксимланган бўлса, $/$ дан S бўйича олинган интеграл S сиртнинг умумий массасини ифодалайди. Физика ва механиканинг айрим масалаларида, мас, суюкликнинг сирт орқали ўтувчи оқимини аниқлашда, 5; юзачалар ўрнига уларнинг 3 та координата текислигидаги проекцияларининг юзлари қаралади. Бу ҳолда S сирт ориентацияланган (яъни сиртга ўтказилган нормаллар йўналишларининг қайси бири мусбат ҳисобланиши кўрсатилган) бўлиши керак. Бундай йиғиндиларнинг лимитлари иккинчи турдаги S и. дейилади. Ориентацияланган сиртларда, фақат, биринчи турдаги S и. қаралади. Математика ва унинг татбиқларида биринчи турдаги S и.ларни эгри чизикли интеграллар б-н боғловчи Стоке формуласи, иккинчи турдаги S и.ларни ҳажм интеграллар б-н боғловчи Остроградский формуласи муҳим аҳамиятга эга.

СИРТ ТАРАНГЛИК — икки хил фаза (жисм) лар чегараланиш сиртининг термодинамик тавсифи. Суюкликнинг ҳажми ўзгармаган ҳолда қайтар изотермик шароитда унинг сиртини бир бирликка ошириш учун сарфланган иш б-н ифодаланади. Бу катталиқ J/m^2 ёки H/m ларда ўлчанади. Янги сиртни ҳосил бўлишида бажарилган иш сирт қатламидаги молекулаларнинг ўзаро тутиниш кучларини енгиб, суюклик ичкарасидан янги молекулаларни сирт қатламига ўтиб

қўшилишларига сарф бўлади. Натижада суюкликнинг сирт қатламига қўшилган молекулалар қўшимча потенциал энергияга эга бўлади. Мувозанат ҳолат потенциал энергиянинг энг кичик қийматиға мос келгани учун, ўз ҳолиға қўйиб берилган суюклик сирти энг кичик бўлган шакл — шар шаклиға эга бўлиш учун интилади, яъни суюклик ўзини кискаришға интиладиган эластик чўзилган парда ичига солиб қўйилгандек тутати. Одатда, «ўз ҳолиға қўйиб берилган» суюкликлар эмас, балки Ернинг тортишиш кучи таъсири остидаги суюкликлар кузатилади. Бундай ҳолда суюклик тортишиш кучлари майдонидаги энергия ва сирт энергияси йиғиндисидан иборат бўлган умумий энергия энг кичик бўладиган шаклни олади. Суюкликнинг майда томчиларида сирт энергияси устунлик қилади ва томчилар шакли сферик шаклиға яқин бўлади. Агар сиртни ҳосил қилувчи фазалар ҳажми молекула ўлчамларига қараганда етарли даражада катта бўлса, S .т. сиртнинг катталиги ва шаклиға боғлиқ бўлмайди. Аралашмалар S .тиға кучли таъсир кўрсатади. Мас, сувда со-вун эритилганда унинг S .ти ($0,073 \text{ Н/м}$) камайиб $0,045 \text{ Н/м}$ гача тушиб қолади. Металл эритмаларининг S .ти кўпчилик суюкликларға нисбатан катта бўлади, мас, платинанинг S .ти 2300 К да $1,82 \text{ Н/м}$ га, симобники эса уй т-расида $0,484 \text{ Н/м}$ га тенг. Фторуглеродли суюкликларнинг S .ти энг кичик қийматга эга. Тра кўтарилган сари суюкликнинг зичлиги б-н унинг туйинган бугининг зичлиги ўртасидаги фарқ камайиб боради. Шунга мос равишда S .т. ҳам камайиб боради. Критик града S .т. нолға тенг.

Суюкликгаз (буғ) ёки суюликсуюкликларнинг осон ҳаракатлана олувчи ажралиш чегараларида S .т.ни бир неча усулда, мас, вертикал найча учидан узилаётган томчи массасиға кўра, суюкликка ботиши мумкин бўлган газ пуфагининг максимал босимиға кўра, ясси сирт устидаги суюклик томчиси ёки газ пуфаги шаклиға кўра бевосита аниқлаш

мумкин. Қаттиқ жисмларнинг молекулалари (ёки атомлари) эркин силжий олмаслиги туфайли, уларнинг С.т.ини улчаш қийинроқ. Шунинг учун қаттиқ жисмларнинг С.т.и молекулалар ёки атомларнинг ўзаро таъсирини ўрганиш йўли б-н билвосита аникланади. Тирик организмларда С.т. бутун хужайра ёки унинг бўлақларига муайян шакл берувчи омиллардан биридир. С.т.нинг қатталиги ва унинг турли шароитларда ўзгариб бориши кўпчилик ҳодисаларни, мас, капилляр ҳодисаларни вужудга келишига сабабчи бўлади.

СИРТ ФАОЛ МОДДАЛАР - сатхлар (фазалар) чегарасига адсорбцияланиб, сатх энергиясини (сирт тарангликни) пасайтирадиган моддалар. Моддаларнинг фазалар чегарасига адсорбцияланиб, ҳажмий концентрацияга боғлиқ тарзда сирт тарангликни пасайтириш хоссаси сирт фаоллик дейилади. У Гиббснинг адсорбция тенгламаси $\Gamma = (C/RT)(dc/dc)$ таркибига кирувчи $G = da/dc$ қиймат б-н ифодаланади. Юккридаги тенгламага мувофиқ С.ф.м. учун Гиббс адсорбцияси нулдан катта бўлиши ($\Gamma > 0$) лозим. Натижада адсорбцион қаватдаги модда концентрацияси эритма ҳажмидаги концентрациядан юқори бўлади. С.ф.м. молекуласи дифил тузилишга эга бўлиб, 2 қисм: кутбланмаган — гидрофоб (сувдан қочувчи) ва кутбланган — гидрофил (сувга тортилувчи) қисмлардан иборат. Шу туфайли С.ф.м. 1 та эритувчининг узида шароитга қараб, ҳам чин, ҳам коллоид эритма ҳосил қила олади. Кутбланмаган гуруҳлар сувли шароитда ўзаро гидрофоб таъсирланишга учрайди. Агар гидрофоб қием занжирида 10—22 углерод атоми сақланса, уларнинг гидрофоб таъсирланиши туфайли, шунингдек, кутбланган гуруҳларнинг сув б-н кучли таъсирланиши оқибатида С.ф.м. молекулаларининг ўзаро ассоциаланиши (бирлашиши) рўй беради, натижада йирикрок, зарралар ҳосил бўлади. Коллоид С.ф.м. эритмасида мицеллалар ҳосил бўлиши

термодинамик жиҳатдан қулайдир. Бир хил кутбланмаган гуруҳларнинг ўзаро таъсирланиши Гиббс энергиясининг ўз-ўзидан камайишига олиб келади. Ҳосил булган мицеллалар ядросини кутбланмаган радикаллар, ташқи қобиғини эса кутбланган гуруҳлар ташкил этади. Бу, уз навбагида, гидрофоб гуруҳларнинг сув б-н энг кам таъсирлашини таъминлайди.

Коллоид С.ф.м.нинг мицелла ҳосил қиладиган энг кичик концентрацияси мицелла ҳосил қиладиган критик концентрация дейилади. Эритма концентрациясига қараб мицеллалар шакли ўзгаради. Кичикрок концентрацияда дастлаб сферик (шарсимон) мицеллалар ҳосил бўлади, концентрация ортиши б-н мицеллалардан С.ф.м. молекулаларининг сони ортиб, шакли цилиндр, сўнгра пластинка шаклига ўзгариб боради. Критик концентрация қиймати С.ф.м. табиатига, трага, ёт моддалар ва, айниқса, электролитлар мавжудлигига боғлиқ. С.ф.м. молекуласидаги гидрофоб гуруҳлар узунлиги ортса, критик концентрация қиймати кичиклашади. Бу қиймат эритманинг кинетик фаол зарралари сони ва ўлчамига боғлиқ хоссалари, мас, сирт таранглик, электр ўтказувчанлик, оптик хоссалари бўйича аникланади.

Коллоид С.ф.м. эритмасининг муҳим хоссаси — соллюбилизация. С.ф.м. иштирокида эримайдиган ёки оз эрийдиган кичик молекулали бирикманинг сув фазасига ўз-ўзидан ўтиши соллюбилизация дейилади. Соллюбилизация механизми кутбланмаган моддаларнинг мицелланинг гидрофоб ядросида эришидир. Соллюбилизация ҳодисаси озик-овқат саноатида, фармацевтика амалиётида кенг қўлланади.

Организмда ҳам С.ф.м. мавжуд. Улар сурфактантлар деб аталади. С.ф.м.нинг ионли, ионсиз; анион фаол, катион фаол, амфолит турлари мавжуд. Улар халқ хўжалигининг турли соҳаларида эмульгатор, соллюбилизатор, стабилизатор, хўлловчи, флотореагент, юувчи восита сифатида ишлатилади. Ўзбекистонда

С.ф.м. бўйича К. С. Аҳмедов ташкил қилган илмий мактабда катта изланишлар олиб борилди.

Ад.: Аҳмедов К., Аминов С., Сиртактив моддалар, Т., 1972; Зимон А.Д., Лещенко Н.Ф., Коллоидная химия, М., 2001. Собиржон Аминов.

СИРТЛАР НАЗАРИЯСИ - дифференциал геометриянинг сиртлар хоссаларини ўрганадиган бўлими. Асосий вазифаларидан бири сирт устида бажариладиган ўлчашлар; бу ўлчашлар натижада ҳосил қилинадиган маълумотлар сиртнинг ички геометриясини ташкил этади. Мас, сирт устидаги чизик узунлиги, икки чизик орасидаги бурчак, соҳа юзи, геодезик чизиклар, чизикнинг геодезик эгрилиги ва б. ички геометрияга тегишли тушунчалардир. Агар 2 сирт нуқталари орасида бирмабир мослик ўрнатилиб, тегишли чизиклар узунликларини тенг бўлса, улар изометрик сиртлар дейилади. Изометрик сиртларнинг ички геометрияси бир хил бўлсада, уларнинг фазвий тузилиши бошқача бўлиши мумкин (мас, текисликдаги нуқтанинг атрофи цилиндрдаги нуқта атрофига изометрик, аммо текислик б-н цилиндр фазвий тузилиши жиҳатдан бирбиридан катта фарқ қилади).

С.н.нинг муҳим тушунчаларидан бири сиртнинг ўрта эгрилиги деб аталувчи микдор бўлиб, у бош эгриликлар йигиндиси: $\int \kappa ds$ дан иборат. Ҳар бир нуқтасида ўрта эгрилиги нолга тенг сирт мин и мал сирт дейилади, бундай сиртларнинг физикада ва б. фанлардаги аҳамияти катта.

СИРТЛОНЛАР (Hyaenidae) — йиртқичлар туркумига мансуб сут эмизувчилар оиласи. Ташқи кўриниши бурига ўхшайди. Гавдасининг уз. 55—165 см. Олдинги оёқлари орқадагисига нисбатан узунроқ. Оёқлари 4 бармокли (ер бўриси олдинги оёқлари 5 бармокли), бўйни йўғон, боши катта, тишлари йирик. Думи паҳмоқ, калта (уз. 20—22 см).

Кўпчилигининг бўйни устида ва қисман ягринида узун юнги (ёли) бўлади. Кўнғир ёки кулрангтусли юнги йўл-йўл ёки холдор. Анал тери безлари ўткир ҳидли секрет ажратиб чиқаради. 3 уруғи; йўл-йўл С, холдор С, ер бўрилари) ва 4 тури бор. Африка, Олд ва Ўрта Осиё, Жан. Ғарбий Осиёда тарқалган. Ўзбекистон жан.да (Сурхондарё вилояти) йўл-йўл сиртлон 20-а. ўрталаригача учраган.

С. ярим чўл ва чўлда яшайди, кечаси ов қилади. Якка ёки жуфт-жуфт бўлиб юради. Йилига 1 марта 2—4, баъзан 6 тадан болалайди. Ҳайвонлар мурдаси б-н озикланади; гуруҳ бўлиб бирмунча йирик туёкли ҳайвонлар (антилопалар), баъзан уй ҳайвонларига ҳам хужум қилади. 1 тури ва 1 кенжа тури Халқаро Қизил китобга киритилган.

СИРТЛОНСИМОН ИТ (*Lycan pictus*) — бўрисимонлар оиласига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Уруғнинг ягона тури. Гавдаси енгил, боши йирик, кулоқлари катта, думи юнгдор. Танасининг уз. 76—100 см, думи 30—40 см, бал. 60 см га яқин. Жуни сийрак, оқ, қора ва сариқ олабулатусда. Оёқлари узун, 4 бармокли. Африканинг дашт ва саванналарида яшайди. 6—8 та бола туғади. Туда бўлиб антилопалар, қўйлар ва б. туёкли ҳайвонларни овлайди. Халқаро Қизил китобга киритилган.

СИРТОРДУШ, шиаянто, сиеянто, сеяньто — қадимги туркий қабила. Хитой манбаларида теле деб номланган қабилалар бирлашмасига кирган. 7-а. нинг ўрталарига қадар Марказий Осиёдаги туркий қабилалар орасида катта нуфузга эга бўлган. Қадимда сир ва тордуш қабилалари ёнмаён яшаган. Улар ўртасида ҳукмрон бўлиш учун курашлар натижа-сида сир қабиласи ғолиб чиқиб тордушларни ўзига қўшиб олган. Шу тариқа С. этноними пайдо бўлган. Сларнинг тили, урфодати, кулояроғлари, катто ҳарбий ва маъмурий тузумлари Турк хоқонлигини ташкил этишда етакчи бўлган турк (ту-

жюэ) қабиласидан фарқ қилмаган. С.лар 7-а. бошигача Ғарбий турк хоқонлиги, 621 й.дан Шарқий турк хоқонлиги тасаруфида бўлган. Мустақилликка интилган С.ларнинг катта қисми илгари яшаган жойлари — Тангригоэтақларини таньтаб Шим. Олтойдаги Ибор тоғлари (хитойча Танханшан) шим.идаги ерларга кўчиб келиб Сиртордуш хонлигинк барпо этганлар. 7-а. ўрталарида С. уйғурларга кўшилиб кетган.

СИРТОРДУШ ХОНЛИГИ - илк ўрта асрда Мўғулистон худудида ташкил топган давлат (628—646). 7-а.нинг 20й. ларида Шарқий турк хоқонлигиая рўй берган табиий офат, очарчилик, ўзаро низолар чуқур иктисодий-сиёсий таназзулга сабаб бўлган. Сиртордушлар, уйғур, чибни, тува, қувирқон, тлонгут, буку, байирғу, тунгро, хун, изгил, курсу, кумиқ, адиз, булсар (байсар) каби 15 қабила хоқонга бўйсунидан бош тортиб, исён кўтаришган. 628 й. сиртордушлар мустақил хонлик ташкил этишган. С.х. худуди шарқда танғутлар (хитойча мохэ) юрти, ғарбда Ғарбий турк хоқонлиги, жан.да Тан сулоласига мансуб худудларгача етган. С.х.га уйғур, байирғу, адиз, тунгро, буку, барсук, каби қабилалар уюшмаси ҳам тобе бўлган. С.х. аҳолиси 140 минг оиладан ошган. Ташки сиёсатда С.х. асосий эътиборини Тан давлати б-н тинчотув яшашга ва шу асосда ўзини муҳофаза этишга қаратган. Бироқ Тан сулоласи С.х. кучайишидан хавотирга тушиб уни йўқотишга ҳаракат қилган. 645 й. сиртордушлар ҳукмдори Инан вафот этгач, ўғли Фаюэ хон қилиб кўтарилган. Бу хонликда норозиликларга сабаб бўлган. Тан сулоласи бундан фойдаланиб С.х.ни уйғур қабилалари уюшмаси кўли б-н йўқотишга ҳаракат қилган ва 646 й. ўз мақсадига эришган. Уйғурлар хитойлар ёрдамида С.х. ўрнига ўз хонлиқларини ташкил этишган.

СИРТҚИ ТАЪЛИМ - ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда олий

ва ўрта махсус маълумот олиш шакли. Кундузги таълим шаклидан талаба (ўқувчи)ларнинг мустақил ўқиши б-н фарқ қилади. С.т. муайян соҳадан маълумот олиш шакли сифатида 19-а.нинг охирларида Германия, АҚШ, Буюк Британия ва б. давлатларда жорий этилган бўлиб, улар дастлаб экстернат шаклида техник, ҳарбий ва педагогик маълумот олишга, шунингдек, савод ўрганишга йўналтирилган. 20-а.нинг 20й.ларида олий таълим муассасаларида С.т. курслари, кейинчалик бўлимлари ва хоз. кунда амал қилинаётган шакллари пайдо бўлди.

Ўзбекистонда С.т. 1938 й.дан ташкил этилди. Шу йили Ўрта Осиё ун-тида сиртки бўлим тузилди. Ҳозир С.т. ўрта махсус ва олий таълим муассасаларида ташкил этилган махсус марказ, бўлим ва фтларда амалга оширилади. Унда таълимнинг асосий қисми (60—70%) талаба (ўқувчи)ларнинг мустақил билим олишига асосланган бўлиб, улар 1 й.да 2 марта кундузги таълим шаклида ўқув фанларидан маърузалар тинглайдилар ҳамда семестрлар бўйича имтиҳонлар топширадилар.

Ўрта махсус ҳамда олий ўқув юртларида С.т. ўрта махсус ва олий ўқув юртарининг сиртки фт (бўлим)ларида олиб борилади. Дарслик ва дастурлар, одатда, кундузги ва С.т. тизимида умумий бўлади. Сиртки олий ва ўрта махсус ўқув юртларида (фт, бўлимларида) таълимнинг предметкурс тизими қабул қилинган. С.т. тизимининг мазмуни, талабалар (ўқувчи)лар томонидан ўзлаштириладиган билимларнинг мажбурий минимал даражалари, шунингдек, кириш имтиҳонлари кундузги таълим шакли б-н бир хил бўлади. Таълимнинг сиртки ва кундузги бўлимларини битирган мутахассислар учун бир хил намунадаги диплом берилди. С.т.да кишлоқхўжалиги, иктисодиёт, алоқа ва айниқса, пед. бўйича энг кўп мутахассис тайёрлаш йўлга кўйилган. С.т. шакли соғлиқни сақлаш тизими учун мутахассислар тайёрлашда қўлланилмайди.

С.т. бўйича касб-хунар коллежларига

таянч умумий ўрта таълим (9 й.лик), олий ўқув юртларига касб-хунар коллежлари, академиклицей ва умумий ўрта таълим мактабларини битирганлар ёшларидан қатъи назар қабул қилинадилар.

Ўзбекистонда 2000/2001 ўқув йилидан бошлаб махсус С.т. шакли жорий этилган бўлиб, унга ўрта махсус маълумот ҳамда 3 йиллик меҳнат стажига эга бўлган педагог ходимлар мос йўналишлар бўйича қабул қилинадилар. Ўрта махсус ва олий ўқув юртларида сиртдан таълим олаётганлар учун уларнинг асосий иш жойларидан белгиланган тартибда имтиёзлар берилади. Ўзбекистонда айрим фанлар бўйича телевизион ўқув кўрсатувлари, телевизион олимпиадалар (асосан, умумий ўрта таълим бўйича) каби С.т. шакллари ҳам амал қилади. 2002/2003 ўқув йили Ўзбекистондаги 45 олий таълим муассасасида 61 минг талаба, ўрта махсус ўқув юртларида 73,7 минг ўқувчи сиртдан таълим олди. Ўзбекистонда 1998 й.гача умумий ўрта таълим тизимида, 2002 й.гача аспирантура тизимида ҳам С.т. мавжуд бўлган.

Аскарали Сулаймонов.

СИРТҚИ ЎҚУВ ЮРТЛАРИ — к. Сиртки таълим.

СИРФИДЛАР (Syrphidae) — икки қанотли қискамўйловлилар туркумига мансуб энтомофаг пашшалар оиласи. Ўрта Осиё суғорма дехдончилик минтақасида тарқалган. Танасининг уз. 4—23 мм, оқиш ва қора рангли йўлларнинг алмашиб, навбатманавбат келиши б-н улар ариларга ўхшаб кетади. Личинкаси куртсимон, оёксиз. Сохта пилла ичида ғумбакка айланади. С.нинг турлари личинкалари ҳар хил овқатланиш ва ҳаёт кечириш тарзига эга. Ўсимликларни биологик химоя қилиш усулида йирткич С. қатта аҳамиятга эга, жумладан, ярим ой С. (*Syrphus corollae* F.), тасмали С. (*S. gibessii* L.) ва б. С. личинкаси ўсимлик битлари, капалакларнинг кичик ёшдаги личинкалари, трипелар, шунингдек,

кокцидлар ҳамда жизилдоқларнинг баъзи турлари б-н озикланади. Баъзи тур С. некрофаг (хайвон ўлимтиклари б-н озикланувчи) ва сапрофаг (ўсимлик қолдиклари б-н озикланувчи) ҳамда фитофаг (ўсимликлар б-н озикланувчи) бўлиши мумкин, айримлари эса жамоа бўлиб яшайдиган хашаротлар (мас, чумолилар) уясида улар озиғига шерикчилик қилади.

СИРЧУМЧУҚЛАР (*Saxicola*)

қораялоқлар оиласига мансуб кушлар уруғи. 10 тури бор. Танасининг уз. 12,5—20 см, вази 15—16 г. Евросиё ва Африкада учрайди. Ўзбекистон чўлларида қора бошли сирчумчук, қора сирчумчук уя қуради. Уясини ўтлар орасидаги чуқурликларга, баъзан йиқилган дарахт илдизлари остига қуради. 4—7 тухум қўяди.

Тухумларини модаси 12—13 кун босади. Болаларини 2 ҳафта уяда ва 2—3 ҳафта уядан ташқарида боқади. Ҳар хил хашаротлар, ўргимчаксимонлар, моллюскалар, чувалчанглар б-н озикланади.

СИРҲИНДИЙ Аҳмад Форук (1564-1624) — нақшбандия шайхларидан. Ҳиндистонда фаолият кўрсатган Муҳаммад Боқибиллоҳ (1563—1603) муриди. Аввал ўз фаолиятида Ибн алАрабий қарашлари (вахдати вужуд назарияси)нинг тарафдори сифатида майдонга чиқади, кейин Алоуддавла Симноний (1261 — 1336) қарашлари таъсирида Ибн алАрабийнинг ашаддий муҳолифига айланиб, вахдатул шухуд назариясини аҳли сунна мазҳабида мувофиқлаштиришга ҳаракат қилади. Ўнинг фикрича, вахдати вужуд назарияси шарият учун ҳам, нақшбандия учун ҳам хавфлидир. Вахдати вужуд асосини «барча Удир» («ҳама Ўст»), деган қараш ташкил этади, ҳолбуки вахдатул шухудца «барча Ундандир» («ҳама аз Ўст») деган қараш асос бўлиб ҳисобланади, шунинг учун вахдатул шухуд ислом шариятига мувофиқ келади. С. ўз қарашларини муридлари-

га йўллаган мактубларида баён этган. У суфийларнинг вазду ҳолга кириш вақтида Аллоҳга етишиш (васл) ҳақидаги фикрларини хомхаёл деб атайди, суфийлик камолотининг бош кўрсаткичи бандалик (абдият)ни теран англашидадир, деб ҳисоблайди. С. Акбар шохнинг ягона «илохий дин» яратиш борасидаги ҳаракатларини қувватламаган. Шу боис Акбар вафотидан кейинги бобурий подшолар С. қарашларини қувватладилар. С. «имомни раббоний» («илоқий имом») ва «муҷаддиди алфи соний» («2минг йилликнинг янгиловчиси») унвонларига эга. Унинг мактублари мухлислари орасида кенг тарқалган.

Нажмиддин Комилов.

СИСТЕМА (юн. *systema* — яхлит, қисмлардан таркиб топган, бириккан) — 1) ишҳаракат, меҳнат, техник жараёнлар ва шу қабилардаги қисмларнинг ўзаро боғлиқлигидаги тартибот, тизим; 2) нарса, ҳодиса, тушунча ва б.нинг таснифи; 3) муайян тарзда ўзаро боғланган ва бир қадар яхлитликни ташкил этадиган элементлар мажмуи. С. ҳақидаги биринчи тасаввурлар антик фалсафада шаклланган. Юнон фалсафаси ва фанида С. тушунчаси билимларга нисбатан қўлланилган (Евклид, Платон, Аристотель ва б.). Кейинчалик бу тушунчани Б. Спиноза ва Г. Лейбниц ривожлантириб, умуман борлиққа нисбатан татбиқ қилган. Янги давр фалсафаси ва фанида С. тушунчасидан илмий билимларни таҳлил қилишда фойдаланилган. Билимларнинг С.лилик тамойилларини немис файласуфлари И. Кант, Ф. Шеллинг, Г. Гегель ишлаб чиққан. 19-а.нинг 2-ярмидан бошлаб, С. тушунчаси илмий билимларнинг турли соҳаларига кириб борди. Бунда эволюцион назария, нисбийлик назарияси, квант физикасининг яратилиши, структурал лингвистика ва б.нинг вужудга келиши катта аҳамиятга эга бўлди. С. тушунчаси яхлитлик, тузилиш, алоқа, муносабат тушунчалари б-н узвий боғлиқдир. С. тушунчаси ниҳоятда кенг

қўламда қўлланади. Умуман воқеликдаги ҳар қандай объектга С. сифатида қараш мумкин. С. бир неча муҳим белгилар — яхлитлик, тузилмалilik, муҳит б-н ўзаро алоқадорлик ва шу қабиларга эга бўлиши керак.

С.ларни моддий ва абстракт С.ларга бўлиш мумкин. Моддий С.лар, ўз навбатида, аорганик табиатли С.лар ва жонли С.ларга ажралади. Жонли С.ларга энг оддий биологик С.лар ҳамда мураккаб биологик объектлар (организм, тур, экологик С.) киради (қ. Систематика). Моддий жонли С.ларнинг алоҳида туркумини ижтимоий С.лар ташкил этади (мас, уруғ, қабила, қавм, табақа, элат, жамият ва ҳ.к.). Абстракт С.лар инсон тафаккури маҳсулидир, улар ҳам кўп хилларга бўлиниши мумкин (мас, тушунчалар, гипотезалар бундай С.ларнинг алоҳида қўринишларидир).

С.ларни бошқача таснифлашга кўра, статик ва динамик С.ларга ажратиш мумкин. Статик С.га вақт ўтиши б-н бир ҳолатда қолиш хос бўлса, динамик С. эса вақт ўтиши б-н ўз ҳолатини ўзгартира боради.

Ҳоз. давр фан ва техника тараққиёти хўжалиқни бошқариш ва миллий микёсда ахборотлар тўплаш ҳамда ўрганишнинг автоматлаштирилган С.ларини ишлаб чиқиш ва амалда қўллашни талаб этмоқда. Турли С.ларни тадқиқ қилиш б-н боғлиқ масалалар С.ларнинг умумий назарияси, кибернетика, системотехника, системали анализ ва шу қабилар доирасида ўрганилади.

СИСТЕМА, геологик система — Ер пусти ва Ернинг органик дунёси ривожланишидаги табиий босқичга мос келадиган халқаро стратиграфик шкаланнинг асосий бўлинмаси. Геологик система шаклланган оралик вақт геологик давр деб аталади. Ернинг энг янги тарихи — фанерозойда жами 12 геологик система мавжуд; уларнинг кетма-кетлиги 19-а.нинг 1-ярми давомида аниқланган ва 1881 й. Болонье ш.да Халқаро геологик

конгресснинг 2сессиясида тасдиқланган (яна қ. Геохронология).

СИСТЕМАТИКА (юн. *systematikos* — тартибга солинган) — биол. бўлими. Ҳоз. мавжуд бўлган ва қирилиб кетган организмларни тавсифлаш, рўйхатга олиш ва таксонлар бўйича тасниф қилиш б-н шугулланади. С. биол.нинг барча бўлимлари, айниқса, эволюцион таълимот маълумотларига таянади; купчилик биол. фанлари учун асос бўлади. Айрим ҳолларда таксономия тушунчаси ҳам С.нинг синоними сифатида ишлатилади. Тасниф қилишда организмларни тавсифловчи айрим хусусий белгилар (морфологик, физиологик, биокимёвий, экологик ва б.) эмас, балки уларнинг мажмуасидан фойдаланилади. Организм учун хос хусусиятлар канчалик кўпроқ инobatга олинса, систематик бирлик организмлар ўртасида қариндошлиқни, яъни уларнинг келиб чиқишидаги умумийликни шунчалик аниқ ифодалайди. Мас, акулалар б-н китсимонларнинг ёки кушлар б-н кўршапалакларнинг айрим тузилиш белгилари ўхшаш бўлишига қарамасдан улар ҳар хил систематик гуруҳлар (синфлар)га мансуб. Бу ҳайвонларнинг барчаси хордалилар типига киради. Шунинг учун барча хордалилар ўртасида муайян ўхшашлик мавжуд.

Организмларни тасниф қилишга уриниш қад. тарихдан маълум (Аристотель, Теофраст ва б.); лекин фақат Ж.Рей (1686—1704) ва, айниқса, К. Линней (1735 й.дан бошлаб) ишлари натижасида илмий С.га асос солинди. Дастлабки илмий С. организмларнинг фақат ташқи тузилишига асосланган бўлиб, улар ўртасида қариндошлиқ муносабатлари инobatга олинмаганлигидан сунъий С. ҳисобланади. Ч. Дарвин таълимоти С.га эволюцион мазмун берди. Эволюцион таълимотнинг яратилиши б-н С.да организмлар ўртасидаги генеологик муносабатлар асосий ўринни эгаллай бошлади; сунъий С.нинг ўрнини табиий С. эгаллади.

С.да эволюцион йўналиш б-н бирга кладистик (филогенетик) ва санокли (фенетик) йўналиш ҳам мавжуд. Кладистик метод ёрдамида алоҳида шохларнинг филогенетик шажарадан ажралиб чиқишига биноан таксонлар даражаси аниқланади. Бу методда айрим гуруҳлардаги эволюцион ўзгаришлар миқёси инobatга олинмайди. Мас, кладистик метод бўйича сут эмизувчилар мустақил синф бўлмасдан, судралиб юрувчиларнинг битта таксонни ҳисобланади. Санокли, яъни ракамли С.да организмларнинг ихтиёрий олинган кўпчилик белгилари математик йўл б-н таҳлил қилиниб, ҳар бир белгига алоҳида аҳамият берилади. Тасниф алоҳида олинган организмларнинг бирбиридан фарқ қиладиган белгиларига асосланиб тузилади. С.нинг энг асосий методи солиштирмаморфологик метод ҳисобланади. Ҳоз. С.да янги методлар, мас, электрон микроскопия, кариосистематика (хромосома аппаратининг тузилиши) ҳам қўлланади, 20-а.нинг ўрталаридан бошлаб, С.да биокимёвий маълумотлар (хемосистематика) дан ҳам фойдаланила бошланди. Организмлардаги асосий оксиллар молекуласида аминокислоталарнинг, ДНК ва р-НК молекулаларида нуклеотидларнинг кетма-кетлигини ўрганиш (геносистематика) С.ни қўшимча маълумотлар б-н бойитади. Ҳайвонлар С.сида этология (хатти-ҳаракатлар)га оид маълумотлар айниқса муҳим аҳамиятга эга. Янги методларнинг қўлланиши ва турнинг популяция таркиби ўрганилиши С.да янги даврни бошлаб берди.

Ҳар қандай тирик организмни ўрганиш учун аввало унинг бошқа организмларга нисбатан ўрнини ва улар б-н филогенетик муносабатларини аниқлаш лозим. Турлар ўртасидаги систематик муносабатлар тўғрисида тасаввурга эга бўлиш генетик ва биокимёвий тадқиқотлар учун ҳам зарур. С. айниқса бир вақтнинг ўзида кўплаб турлар б-н тадқиқот олиб бориладиган экология ва биогеография соҳасидаги тадқиқотларда муҳим аҳамиятга эга. Стратиграфия

ва геохронология ҳам аввало қазилма ҳайвонлар ва ўсимликлар С.сига асосланган. С. тирик табиатни муҳофаза қилишни ташкил этишда бениҳоя катта аҳамиятга эга (яна қ. Организмлар системаси).

Ад.: Молекулярные основы геносистематики, М., 1980; Принципы экологической систематики, перевод с английского, М., 1971.

СИСТОЛА (юн. systole — қисқариш) — юрак бўлмачаси ва қоринчасининг алоҳида, лекин кетма-кет қисқариши; бунда кон артерияларга ҳайдалади. Бўлмача ва қоринчалар С.сининг диастола (бўшашиш) б-н изчил алмашиниб туриши юрак фаолияти циклини (бир маромда ишлашини) ташкил этади. Одамда юрак мускуллари 75 марта қисқарганда, С. юрак бўлмачаларида 0,1 сек., қоринчаларида эса 0,5 сек. давом этади (яна қ. Диастола, Юрак).

СИТОР — ҳинд ва покистон торли-тирнама мусиқа чолғу асбоби. Деҳли султонлиги даври (13—14-а.лар)дан Шим. Ҳиндистонда тарқалган. Кенг ва узун дастасига силжувчи пардалар (19 дан 23 гача) ўрнатилган. Унга 7 асосий ва ён қулоқларига 13 акс садо берувчи симлар тортилади. Ковоқдан қилинган асосий косасининг усти юққа тахта б-н қопланган бўлиб, қўшимча косачаси ҳам бўлади. Ноаларга бой овози, жангдорлиги, виртуозлик имкониятлари кенглиги туфайли ҳинд мумтоз мусиқа (рага) ансамблларида Сдан асосий чолғу сифатида фойдаланилади. Манбаларда кўрсатилишича, С.ни такомиллаштирган ва илк моҳир ижрочиси Хусрав Деҳлавий ҳисобланади. 20-а.да С. ижрочиларидан Ғулом Муҳаммад Хон, Баркат Али, Оллоуддин Хон, Рави Шанкар ва б. машҳур.

СИТОРА (форс. — юлдуз) — заргарлик буюми; диаметри 2,5—5 см бўлган айлана шаклидаги кумуш нишон, тўғноғич ҳамда аёллар кўкрак безаги

— тумор. Босма усулида куёш, юлдуз, 4 япрокли гул ва бошқалар б-н безатилган. Аёллар қўйлаги олд ўйиғига (эни кенг қора жиякка 2—4—6 ва ундан ортик қаторли қилиб) бўйиндан этаккача узунликда тақилган ёки қўйлакнинг белигача тикиб мустаҳкамланган, қолган қисми эркин осилиб турган. Эркаклар чопонининг олди, енг учлари, этак ва қўлтиқ остига (кам холларда орқа елка қисмига) С. қатори тикилган. С. кийимга тикилганда ҳамда атрофи нақшли кашта б-н ҳошия ўраб безатилганда, у янада ҳажмдор кўринади. С. ҳимояловчи тумор сифатида қадимдан маълум бўлган: терракота ҳайкаллари, маъбуда ва жангчилар кийимларида, Варахша деворий расмларида учрайди. Бухоро амири Саид Музаффар Баҳрдирхон кийимлари қимматбаҳо тошлар кадалган С. б-н безатилган.

СИТОРАИ МОҲИ ХОСА - Бухородаги манғитлар сулоласининг 3 авлодига мансуб сарой — боғ. Бухородан 4 км шимолда. Дастлабки бинолар Насруллахон (1826—60) ва Музаффархон (1860 — 85) ҳукмронлиги даврида қурилган. Абдулахадхон ҳукмронлиги даври (1885—1910) да сарой ва хушманзара боғ барпо этилган. Амир Олимхон ҳукмронлиги даври (1910—20)да янги сарой қурилган. С.М.Х. майдони 6,7 га бўлиб, эски сарой, гишт тўшалган 3 ҳовли ва кўпгина хоналардан иборат. Бу ердаги амир Музаффархон меҳмонхонаси кенг, баланд зали, икки томондаги болхонали айвонлари, европача эшик ва деразалари б-н ажралиб туради. Уч қисмга бўлинган мурабба тархли хонани ташкил этувчи Абдулахадхон хонаси бирбирига қарамақарши жойлаштирилган ва бир хилда безатилган 2 зал ўртасидаги баланд супа орқали бирлаштирилган. Супанинг ғарб томонига шохнишин тахт ўрнатилган. Эски сарой шарқидаги амир Олимхоннинг бош қароргоҳи — янги саройга равоқли муҳташам дарвоза ўрнатилган. Дарвоза устидаги равоқ Ўрта Осиё биноларига хос бўлмаган шаклда

ишланган, ён қисмлари сирланган, тўк кизил, кўк, гунафша ва ҳаво ранг кошин б-н қопланган. Анъанавий сиркори парчинлар б-н бирга Россиядан келтирилган кафель қопламалардан ҳам фойдаланилган. Дарвозанинг тепа қисмига ганчдан гулдон шаклидаги безаклар ишланган. Ёғочдан қилинган икки табақали дарвозага миллий нақшлар ўйилган ва мис гул михлар б-н мустаҳкамланиб, нафис гулдор зулфин ўрнатилган. Дарвозахонадан ташқи ҳовлига ўтилади. Ҳовлининг 3 томони айвон б-н ўралган. Дарвозадан киришда ўнг қўлда кичкина фаввора бор. Катта айвон ҳовлининг шим. томонида, ғарб томонида оқсарой, жан. томонида эса ойнаванд айвон, кутиш хонаси ва амирнинг қабулхонаси жойлашган. Бинога кираверишда Ғозгон мармаридан уста Абдурахим йўниб ишлаган шер хайкаллари бор. Амир қабулхонаси дахлизи деворлари ганчдан нақшдор қилиб безатилган. Намоёнларига наққош уста Оқсарой ичкараси Шарқнинг жимжимадор, нафис нақшлари жозибатор гуллари б-н уйғуллашган. Деворнинг кўзгулардан иборат бўлиши ва гулганчдан ишланган безакларнинг кўзни қамаштирадиган даражада оқлиги хонани куркам қилиб кўрсатади. Оқсарой 2 йил мобайнида Уста Ширин раҳбарлигида (25 — 30 киши томонидан) қурилган ва пардозланган. Янги сарой рус муҳандислари Сакович ва Маргулис раҳбарлигида қурилган. Қабулхона Европа услубида бирдан иккинчисига ўтиладиган қилиб қатор жойлаштирилган. Янги саройнинг киравериши боққа тутатиб кетган. Богнинг шим. қисмида ҳарам жойлашган. Унинг ғарбида ҳарам хизматкорлари учун хоналари бўлган кичик ҳовли бор. Ҳарам 2 қаватли ва ярим доира шаклида қурилган. Маҳаллий меъморлик анъаналарини ўзида саклаб қолган. Боғнинг қоқ ўртасида 8 хонали кўшк бор. Унинг хоналари 8 киррали қилиб қурилган меҳмонхона атрофида жойлашган. Ошхонанинг деворлари тилла ва кумуш суви югуртириб безатилган. Кўшкнинг жан.да

тўғри бурчакли девори тоқчали катта хона бўлган. Қолган бошқа хоналар ётоқхона ва хизматкорлар учун мўлжалланган. Боғнинг жан.да икки қаватли масжид, катта ҳовуз қурилган (1917—18). Ҳовуз кулранг Ғозгон мармари б-н қопланган. Бинонинг ичида узун йўлак бўлиб, хоналари фақат бир томондан шамоллатилган. Ҳоз С.М.Х.да Бухоро давлат меъморий-бадий музей-қўриқхонаси, дам олиш уйи ва болалар санаторийси жойлашган.

Ад.: Зоҳидов П. Ш., Меъмор олами, Т., 1996.

Пўлат Зоҳидов.

СИТЬ ЖАНГИ — Владимир буюк князи Юрий Всеволодович кўшини б-н мўғул туманбошиси Бурундой кўмондонлиги остидаги кўшинлар ўртасида Сить дарёси бўйида бўлиб ўтган жанг (1238.4.3). Владимир Суздаль князлигига бостириб қирган мўғуллар Угличдан Сить дарёси томон ҳаракат қилиб, тўсатдан руслар кўшинига ҳужум қилганлар. Жангда Юрий Всеволодович ва унга иттифокчи бўлган бошқа князлар ҳалок бўлишган. С.ж. оқибатида Шим. Шарқий Русь князларининг қаршилиги тугатилган.

СИУ — АҚШ ва Канада резервацияларида яшовчи индейс қабилалари (дакота, ассинибойнлар, кроулар, осежлар ва б.) гуруҳи. Умумий сони 70 минг киши (1990й.лар ўрталари). Сиу тилида сўзлашади. Диндорлари — христианлар, анъанавий динларга эътиқод қилишади. С. дехқончилик б-н шуғулланади.

СИФ (инг. CIF, cogt — нарх, insurance — суғурта, freight — фрахт сўзларининг бош ҳарфларидан) — халқаро савдода товарларни етказиб беришнинг асосий шартларидан бири. С. шартларига кўра, сотувчи товарни суғурта қилдириши ва фрахт (кира) ҳақини тўлаши, келишилган муддатда товарни портга етказиб келиши ва кемага ортиб бериши, харидорга коносамент (товар паттаси)ни ва суғурта

полисини топшириши лозим. Товар кемага ортилган пайтдан бошлаб, жами харажатлар ва мажбуриятлар, товарнинг эҳтимолдаги бузилиши ёки тасодифий йўқолиши б-н боғлиқ жами хатарлар со-тувчидан харидор зиммасига ўтади.

СИФАТ (тилшуносликда) — предмет белгисини билдирувчи сўзлар туркуми. Грамматикада белги сўзи кенг тушунчали бўлиб, у белгини рангтуе, ҳажм, шаклкўриниш, хусусият ва ш.к.га кўра билдиради: қизил, кенг, ёқимли ва б. Шу хусусиятларига кўра, С.лар маъносига қараб бир неча турга бўлинади: рангтуе билдирувчи С.лар — оқ, сарик, қизил, нимранг каби; мазатаъм билдирувчи С.лар — ширин, нордон, аччик, бемаза каби; хусусият билдирувчи С.лар — меҳрибон, содда, муғамбир, ювош каби; шаклкўриниш билдирувчи С.лар — гавдали, новча, узунчоқ, ясси каби; ҳажмўлчов билдирувчи С.лар — кенг, тор, катта, оғир, енгил каби ва б.

С. туркуми ўзига хос сўз ясалиши ва морфологик тизимига эга. Ўзбек тилида ясама С.лар, асосан, сифат ясовчи аффикслар ёрдамида хреил қилинади: ақлли (ақл+ли), ҳосилдор (ҳосил+дор), серқирра (серқирра) ва ш.к. С.нинг морфологик белгиси — даража категориясига эгалигидир. С. билдирадиган белги даража нуқтаи назаридан 3 хил бўлиши мумкин: меъёрий, меъёрдан ортик (юқори) ва меъёрдан оз (кучсиз, паст). Шунга кўра, сифатнинг 3 хил даража категорияси фаркланади: оддий даража — махсус кўрсаткичи йўқ ва у белгининг меъёрий (ортиқ — камлик, кучли — кучсиз ва ш.к.га бефарк) ҳолатини билдиради: яхши, катта, ширин, хунук каби; орттирма даража — бу даражанинг ҳам махсус морфологик кўрсаткичи йўқ. Белгининг ортиклиги маъноси ўзбек тилида бир неча усул б-н ифодаланади. Мас, фонетик усул: сапсарик, кўмкўк, баланд (унлини чўзиқ талаффуз этиш); лексик усул (махсус сўзлар ёрдамида): жуда кучли, ниҳоятда гўзал каби; аналитик усул:

ширидан ширин, кўполдан кўпол каби; озайтирма даража шакли роқ аффикси ёрдамида ясалади: яхшироқ, баландроқ, шўрроқ каби. С.лар отлашуви мумкин (қ. Отлашув): Яхши топиб гапирар, ёмон қошиб гапирар. Қозонга яқин юрсанг, қораси юқар; ёмонга яқин юрсанг, балоси юқар.

Азим Ҳожиёв.

СИФАТ (фалсафада) — объектнинг муҳим белгиларини ифодалайдиган фалсафий тушунча. С. объект таркибий қисмларининг ўзаро турғун муносабатларини акс эттиради, бу муносабатлар бир объектни иккинчи объектдан ажратиб турадиган ўзига хос томонларини англатади. Шу б-н бирга С. бир турдаги объектларга хос умумийликни ҳам ифодалайди. С. тушунчасини дастлаб Аристотель таҳлил қилган. У С.ни нарсаларга нисбатан акциденция деб таърифлайди. Ибн Сино эса С.ни нарсаларнинг ажралмас хусусияти, ўз-ўзича мавжуд эмас деб ҳисоблайди. Янги давр фалсафасида бирламчи ва иккиламчи сифатлар тушунчаси шаклланган. Гегель С.га борлик б-н айнан бўлган муайянлик деб таъриф берган. Унинг фикрича, С. йўқолиши б-н предметнинг ўзи ҳам йўқолади. Объектив оламдаги нарсалар ўзгаришда ва ривожланишда бўлиши б-н бирга, улар нисбатан барқарор яхлитликка эга бўлиб, муайян буюм ёки нарса кўриниши (сифат)да намоён бўлади. Бирон нарсанинг айнан шу нарса эканлигини кўрсатувчи жиҳати унинг С.идир. С. предметнинг ички моҳиятини, ички ва ташқи алоқадорликлари бирлигини ифодалайди. С. предметнинг миқдор хусусиятлари б-н чамбарчас боғланган. Мас, сув кимёвий таркибига кўра 2 водород атомининг 1 кислород атомига бирикишидан ҳосил бўлган. Агар атомлар нисбати ўзгарса сув бошқа сифатли кимёвий моддага айланиши ҳам мумкин. Сувнинг физик хос-сасига кўра у 0° дан + 100° гача бўлган ҳароратда ўзининг суюқлик сифатини сақлайди, 0° дан паст ҳароратда музга ай-

ланади, $+100^{\circ}$ дан юкори ҳароратда буг, яъни газ ҳолатига ўтади. Бу ерда микдор ўзгаришининг сифат ўзгаришига айланишини кузатиш мумкин. Ҳоз. замон фалсафасида С. нарсаларнинг ички ва ташқи муайянлиги, нарсанинг бир қатор хосса, белги, хусусиятлари бирлигини ифодалайди, деб таърифланади. С.ни предметнинг хоссалари, белги ёки хусусиятлари б-н аралаштирмаслик лозим. С. предметнинг нисбий барқарорлигини, доимийлигини, умумийлигини ифодаласа, хосса ва хусусиятлар предметнинг муайян томон ва белгиларини, бошқа предмет ва ҳодисалар б-н алоқадорликларида намоён бўладиган жиҳатларини ифодалайди. Фалсафада С.лар табиий С.лар ва ижтимоий С.ларга ажратилади. Табиатда нарса ва ҳодисаларнинг муайян жиҳатларини, жисмийлигини, фазовақт тузилишини, энергетик ҳолатини, таркибини ифодаловчи С. табиий С. дейилади. Инсон фаолияти б-н боғлиқбўлган, кишиларнинг бирбири ва табиат б-н алоқадорликлари натижасида вужудга келган С. ижтимоий С. дейилади. Ижтимоий С. индивидуал ва ижтимоий онг воситасида инсоннинг меҳнат фаолияти туфайли вужудга келади. Ижтимоий С. ўз навбатида функционал ва системавий С.ларга бўлинади. Функционал С.га эга бўлган объектлар мажмуаси иккинчи табиат деб ҳам аталади. Унга инсон томонидан яратилган нарсалар (уй, миҳ, трактор, самолёт ва б.) киради. Кишиларнинг муайян ижтимоий муносабатлари мажмуини ифода этувчи С. системавий С. дейилади. Бундай С. муайян буюмда ижтимоий алоқадорликлар шароитидагина мавжуд бўлади, бундай алоқадорликлардан ташқарида эса у йўқолади. Одам нарсаларнинг вужудга келиш, ривожланиш, емирилиш, яъни бошқа С.ларга эга бўлган янги нарсаларга айланиш жараёнларидан иборат. С.нинг ўзгариши муайян объектнинг бошқа объектга айланганлигини билдиради. С. тушунчаси инсоннинг объектив реалликни билишидаги маълум босқични ифодалайди. Билиш Сдан

микдорга ва сўнг уларнинг бирлиги — меъёрга қараб боради. Ҳар қандай предмет С. ва микдор бирлигидан иборат (яна қ. Микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши қонуни).

Ад.: Ибн Сина, Данишنامه, М., 1980; Фалсафа (маърузалар матни), Т., 2000.

Бахтиёр Тўраев.

СИФАТ АНАЛИЗИ — аналитик кимёнинг асосий бўлимларидан бири; анализ қилинаётган модда ёки моддалар аралашмасидаги элементлар, радикаллар, функционал гуруҳлар ва бирикмаларни кимёвий, физиккимёвий, физикавий аниқлаш ва идентификациялаш усуллари мажмуи. С.а.нинг муҳим тавсифли усуллари: 1) ўзига хослик (селективлик) — қидирилаётган элементни бошқа элемент иштирокида аниқлаш усули ва 2) сезгирлик — нихоятда оз микдордаги элементни, яъни бир томчи (0,01—0,03 мл) эритмадаги элементни аниқлаш. С.а.нинг ҳоз. усулларида сезгирлик 1 мкг га боради. Анорганик моддаларнинг классик С.а. «курук» ёки «хўл» усулда олиб борилади. С.а.нинг «курук» усули бир оз микдорда бура (танақор) ёки «фосфор тузи» ($\text{NaNH}_4\text{HPO}_4\cdot 4\text{H}_2\text{O}$) қўшиб текширилаётган модда кукуни (одатда, металл тузлари ёки оксидлари) қиздирилганда газ горелкаси алангаси рангининг ўзгаришига ва рангли шишасимон қотишмалар ҳосил бўлишига асосланган. С.а.нинг «хўл» усули макро, «ярим макро», «ярим микро», микро ва ультрамикро усулларга асосланган (яна қ. Ультрамикромимёвий анализ, Томчи анализ).

Сувли эритмалардаги анорганик бирикмаларнинг С.а. ион реакцияларига асосланган. С.а.нинг кимёвий усули б-н бир қаторда физикавий, физиккимёвий усуллари қам кенг қўлланади. Бу усуллар текширилаётган моддаларнинг оптик, электр, магнит, иссиқлик, каталитик, адсорбцион ва б. хоссаларини ўрганишга асосланган (қ. Спектрам анализ, Полярография).

Ад.: Миркомилова М., Аналитик

кимё, Т., 1996.

СИФАТДОШ — феълнинг функционал шаклларида бири. Сифатлар каби предметнинг белгисини кўрсатишга хосланган ва худди шу хусусиятига кўра С. деб юритилади. С. шакли ҳоз. ўзбек тилида, асосан, ган, вчи аффикслари ёрдамида ясалди: ўқиган китобларим, курашга тушувчи йигитлар. ган аффикси феълнинг замон курсаткичига эга бўлмаган шаклига кўшилганда, ўтган замон маъносини; феълнинг ҳоз. замон курсаткичи бўлган шаклига кўшилганда, ҳоз. замон маъносини; феълнинг ҳоз. келаси замон курсаткичи бўлган шаклига кўшилганда, ҳоз. келаси замон маъносини билдиради: келган одам, келаётган одам, келадиган одам. С.нинг замони бевосита нутқ вақтига нисбатан эмас, балки феълнинг аниқлик майлидаги шахссон б-н тусланган шакли билдирган вақтга, гапнинг кесимидан англашилган вақтга ёки матндаги бирор сўз билдирган вақтга нисбатан белгиланади. Шу сабабли С. билдирган замон нисбий замон ҳисобланади. Кўчада келаётган йигит атрофга бир қараб қўйди. Менинг сизга айтадиган анчагина гапларим бор. Бундай кўрсаткичли С. шакллари феълнинг ўтган замон шакллари ҳосил қилишда ҳам қатнашади: келган эди, кетаётган эди каби.

С.нинг вчи аффикси б-н ясалувчи тури предметга доимий хос бўлган одатдаги ҳаракат белгисини, баъзан эса келгусига оид ҳаракат белгисини билдиради: Кишини сеҳрловчи оҳанглар. Бу ерга келувчи меҳмонларни қутиб оламиз. С. гапта аниқдовчи вазифасида келади. Слар отлашганда (қ. Отлашув), отларга хос синтактик вазифаларни бажаради.

Азим Ҳожиёв.

СИФАТЛАШ, эпитет — стилистика ва поэтика термини; антик даврдан маълум бадийтасвирий воситалардан. Нарса ва ҳрдисаларга, тушунча ва ҳ.к.га хос хусусиятларни образли тавсифлаш.

Аксарият сифат, шунингдек, равиш, от, сон, феъл воситасида ифодаланади (мас, зар дўппи, қутлуғ кун, ҳовлиқиб гапирди каби). С. гапни, иборани шунчаки без*аш воситаси эмас, балки у мазмун б-н алоқадор бўлиб, нутқнинг мантиқий, психологик, лингвистик, адабий ва б. жиҳатларида намоён бўлади. Предметни унинг бошқа турларидан ажратиб кўрсатувчи («мурғак шеър» каби) оддий мантиқий таърифдан фарқ қилиб, С. предметнинг ё биронбир хусусиятини ажратиб кўрсатади («четан арава») ёки истиорали эпитет сифатида унга бошқа бир предметга хос хусусиятни кўчиради («кумуш киш», «зумрад баҳор», «учкур от» каби). Халқ оғзаки поэтик ижодида содда ва доимий Слар кўп қўлланилади («пахлавон йигит», «чўри қиз», «учар гилам» каби). Шарқ ва, жумладан, ўзбек мумтоз адабиётида ҳам айрим Слар («бодомқровк», «пистадахан», «сарвқомат» каби) кўп такрорланиб, доимо учраши оқибатида кўшма сифатларга — мураккаб Сларга айланиб кетган («бодомқовк қиз», «сарвқомат жувон» каби). Адабий-тарихий тараққиётнинг ҳар бир босқичига хос Слар бўлади. Слар тизимида муайян адабий даврнинг, йўналишнинг, ёзувчининг услуби ўз аксини топади.

СИФИЛИС (syphilis; италян врачлари Ж. Фракасторо дostonининг қаҳрамони чўпон Сифилус номидан) — қ. Захм.

СИФОН (юн. siphon — найча, насос)— 1) суюкликни бир идишдан сатҳи пастрок иккинчи идишга қуйиш учун ишлатиладиган қурилма. Турли узунликдаги тирсақлари бўлган букик най. Найнинг юқори кесими устки идишдаги суюклик сатҳидан юқори туради (расмга қ.). С. ишлаши учун найга суюклик тўлдириш ва учларини шундай суюклик тўлдирилган турли баландликдаги идишларга ботириш керак. С. турли гидравлик қурилмаларда ишлатилади; 2) найчасининг учи тубигача етадиган жўмракли

идиш. Босим остидаги турли кўпирувчи ичимликларни газлаш, саклаш, ташиш ва бир идишдан иккинчисига қуйиш учун ишлатилади; 3) сув омбори, канал ва б.дан ортикча сувни чиқариб юбориш учун ишлатиладиган автоматик асбоб.

СИФОНОФОРЛАР (Siphonofora) гидрозоилар синфига мансуб бўшлиқичлилар кенжа синфи. Колония бўлиб эркин сузиб юривчи денгиз ҳайвонлари. Колонияси умумий пояда ўрнашган полипоид ва медузоид индивидлардан иборат. Кўпчилик С. наел алмашинмасдан кўпаяди. С. колонияси шакли ўзгарган медузалар — нектофорлар, озиклантирувчи гастроозитлар, узун пайпаслагичлар — арқончалар, жинсий юнозоидлар, химоя қилувчи пальпонлардан иборат. Нектофорлар қисқариб, колонияни ҳаракатга келтиради. Гастроозидлар озикни ҳазм қилади. Арқончалар озикни тутиш ва ҳазм қилиш, гонозидлар жинсий кўпайиш вазифасини бажаради. Колония тепасида жойлашган сузувчи пуфак — пневматофорга махсус безлардан газ ажралиб чиқади. Пневматофор колонияни тик ушлаб туради. Жинсий кўпаяди; куртакланиб колония ҳосил қилади. 170 га яқин тури бор. Барча океан ва очик денгизларда, сув юзасидан бошлаб 5000 м чуқурликкача яшайди.

СИХОТЭАЛИНЬ - РФнинг жан шарқидаги тоғли ўлка. Хабаровск ва Приморье ўлкалари ҳудудида. Шарқца Япон денгизи, ғарбда Ханка — Уссури, шим.ғарб ва шим.да Куйи Амур паётектисликлари оралигида жойлашган. Шим.дан жан.га 1200 км чўзилган, эни 300 км га яқин. Ўртача бал. 700—1000 м, энг баланд жойи — 2078 м. (ГардокиЯни). С.А. бирбирига параллел ҳолда чўзилган чуқур дарасимон даре водийлари б-н ажралган 8 та тизмадан иборат. Уларнинг сувайирғич қисмида яланг қоялар, шим. қисмида қад. музликлар рельеф шаклида (карр, цирк ва троғлар, морена тепаликлари) сақланиб қолган. Шарқда денгиз-

га тик тушади, кўплаб қўлтиқлар б-н кесилган. Ғарбий қисми қиярок. Тектоник жиҳатдан антиклинорий, мезозой ва кайнозой бурмаланиши даврида шаклланган. Мезозой ва куйи тўртламчи даврларида вулканлар отилган. С.А.нинг сувайирғич қисми палеозойга ва палеозой даври, катта қисми мезозой ва кайнозой даврлари тоғ жинсларидан тузилган. Фойдали қазилмалардан тошкўмир, қалай, олтин, полиметалл рудалари, минерал ва термал сувлар бор. Муссон иқлимига эга. Игна баргли ва аралаш ўрмонлар б-н қопланган. Энг баланд қисмида тоғ тундра ўсимликлари учрайди. СихотэАлинь кўриқхонаси бор.

СИХОТЭ-АЛИНЬ МЕТЕОРИТИ — СихотэАлинь тоғининг ғарбий тармоқлари устига 1947 й. 12 фев.да тушган метеорит. Оғирлиги 70 т; асосан, темирдан иборат. Кимёвий таркиби (массага нисбатан % ҳисобида): темир (Fe) 93,29, никель (Ni) — 5,94, кобальт (Co) — 0,38, мис (Si) — 0,03; фосфор (P) — 0,56, олтингугурт (S) — 0,28 ва б. Тушган пайтида Хабаровск ва Приморье ўлкаларида жуда ёруғ болид ҳолида кўринган. Болидининг ҳаракат йўналишида қуюқчангли из қолган. Ер сатҳидан тахм. 6 км баландликда болид портлаб, майда (1 мм дан 1 м гача) бўлақларга парчаланиб кетган ва 3 км² майдонга метеорит ёмғири сифатида тушган. Бу ерда умумий оғирлиги тахм. 27 т бўлган 350 та ҳар хил метеорит бўлақлари топилган (1970).

СИЦЗЯН, Чжуцзян, Марваридли дарё — Хитойнинг жан.шарқий қисмидаги дарё. Уз. 2160 км, ҳавзасининг майд. 437 минг км². Юньнан тоғлигидан бошланиб, Наньнин тоғларининг жан.этаклари бўйлаб оқади ва Бэйцзян ҳамда Дунцзян дарёлари б-н майд. 16,9 минг км² ли дельта ҳосил қилиб Жан. Хитой денгизига қуйилади. Ўртача сув сарфи 8 минг м³/сек., езда серсув. Тезтез сув тошқинлари бўлиб туради. Суғоришда фойдаланилади. Учжоу ш.дан бошлаб

кема қатнайди. Дельтасида Гуанчжоу денгиз порти жойлашган.

СИЦИЛИЯ — Ўрта денгиздаги энг йирик орол, Италия таркибида. Майд. 25,4 минг км². Апеннин я.о.дан жанда жойлашган, ундан Мессина бўғози б-н ажралган. Қирғоклари тик, кам парчаланган. Рельефи тоғ ва қирлардан иборат. С.да Европада энг баланд ҳаракатдаги Этна вулкани (3340 м) ва бир нечта сўнган вулканлар бор. Шарқий ва ғарбий соҳил қисми аккумулятив текислик. Тезтез қилзила бўлиб туради. Олтингу-гурт, нефть, газ ва б. фойдали қазилма конлари топилган. Иклими субтропик, Ўрта денгизга хос иқлим. Соҳилбўйи текисликларда ўртача тра январда 11 — 12°, июлда 27—28°, тоғларда 4—8° ва 20—24°. Этна чўкқисида йилнинг 9 ойида қор сақланади. Текисликларда йиллик ёғин 400—600 мм, тоғларда 1200—1400 мм. Тупроқлари тоғ жигарранг ва кизил тупроқ. Табиий ўсимликлари деярли қолмаган. Маквис чакалзорлари ва ўрмонлар учрайди. С. қадимда юнон маданияти марказларидан бири эди. Илк ўрта асрларда С. вандаллар (5-а.), остготлар (6-а.), Византия (535 й.дан), араблар (9-а.), 11-а.да норманнлар қўл остида бўлган.

СИЦИЛИЯ ҚИРОЛЛИГИ - 1213-а.да Жан. Италия ва Сицилияда норманнлар томонидан 11 а.да босиб олинган ҳудудларда барпо этилган давлат. 1 қироли Рожер II. 1268 й.да С.қ. короли Карл I Анжуйский бўлган. 1282 й.да бўлиб ўтган халқ кўзғолони («Сицилия кечки ибодати») дан кейин бўлиниб кетган. 1302 й.да арагон сулоласи тасдиқлангандан кейин Сицилия Арагоннинг лен (мулкдорнинг вассалига берган мулки) мулкига айланган.

СИЦИЛИЯДАГИ ҚУЛЛАР КЎЗҒОЛОНИ — Сицилия о.даги кўзғолон. 1 кўзғолон (мил. ав. 136—132) маркази Энна ва Агригент ш.ларида

бўлиб, унинг раҳбарлари Евн ва Клеон номли қуллар бўлган. 2 кўзғолон (мил. ав. 104—99) кишлокларда, Сицилиянинг жан.ғарбида Сальвий, ғарбида Афинион номли қуллар раҳбарлигида бошланган. Кўзғолончилар бутун оролни босиб олишган. С.қ.қ. Рим армияси томонидан бостирилган.

СИЧАНҚУЙ — Қашқадарё вилоятининг ғарбидаги қўл. Исоқбобо тоғидан (354 м) 20 км жан.шарқда, барханлар орасидаги ботикда, шўрхок тупроқлар орасида 208 м баландликда жойлашган. Майд. 2,54 км². Асосан, грунт ва ер ости сувларидан тўйинади. Суви нордоншўр, хлоридкальцийли.

СИЧУАНЬ — Хитойдаги провинция, Янцзи дарёсининг юқори оқимида. Майд. 488 минг км². Аҳолиси 84,93 млн. киши (1998). Маъмурий маркази — Чэнду ш. С.нинг шарқий қисмида Сичуань сойлиги бор, бу ернинг тупроғи унумдор, аҳолиси зич. Ғарбида СинаТибет тоғлари жойлашган. Иклими субтропик иқлим. Дарёлари серсув, гидроэнергия захирасига бой, энг йириги — Янцзи. Тоғ ён бағирлари ўрмон, тоғ тепалари субальп ўтлоёуши. Чуқур водийларда субтропик ўсимликлар усади. С. — Хитойнинг хўжалиги ривожланган провинцияси. Мамлакатда етиштириладиган ғалланинг 12% ни беради. Асосий экинлари: шоли, маккажўхори, буғдой, гаолян, рапс, арпа, батат. Шакарқамиш, тамаки, пахта, чой ва цитрус мевалар ҳам экилади. Қадимдан ипак қурти боқилади. Чорвачилик маҳсулотлари экспорт қилинади. С.да кон саноати ривожланган. Тошқўмир, темир рудаси, тош тузи, асбест, олтин, сурма, нефть, табиий газ казиб олинади. ГЭСлар қурилган. Қора металлургия, машинасозлик, кимё, тўқимачилик, қурилиш материаллари, озик-овқат корхоналари бор. Ҳунармандчилик ривожланган.

СИЧУАНЬ СОЙЛИГИ, Қизил ҳавза — Хитойдаги сойлик, асосан, Янцзи

дарёси ўрта оқимининг чап соҳилида. Майд. 200 минг км². Бал. 400—500 м (чекка қисми 1000 м гача). Қизил рангли кумтошлар ва б. чўқинди жинсларнинг қалин қатлами б-н тўлган. Қумир ва тош тузи конлари бор. Жан. га қараган зина-поясимон амфитеатр кўринишида. Иклими субтропик муссонли иқлим, янв.нинг ўртача т-раси 10°, июлники 29°. Йиллик ёғин 800—1750 мм. Атрофидаги тоғлар ён бағирлари кенг баргли ва игна баргли ўрмонлар б-н қрпланган. Қўриқхоналар ташкил этилган. Мамлакатнинг муҳим қ.х. райони (шоли, бугдой, чой, тамаки, цитрус мевалар экилади). Йирик шаҳарлари — Чунцин, Чэнду.

СИЧҚОН ЙИЛИ — мучал йил ҳисобида 1-йил номи (қ. Мучал).

СИЧҚОН ҚУШЛАР (Coliformes) қушлар туркуми. 6 турни бирлаштирган битта оиласи бор. Узундум С.қ. танаси 38 см ча (думи б-н), оғирлиги 42—56 г. Тумшуғи ва оёғи қизил, елкасидаги патлари яшил тусда товланади. Танасининг бошқа қисмларида патлари кулранг ёки қўнғир тусда. Энсасида кўк доғи, бошида кокили бор. Оёғидаги тўртта бармоғи ҳам олдинга қараган, бироқ 1 ва 4си орқага қайрилиши мумкин. Дарахтда тўти қушларга ўхшаб тумшуғи б-н шохларга илашиб олиб юради, ерда ҳам чакқон ҳаракатланади. Уясини дарахт ва буталарга қуради, 2—3 та тухум қўяди, тухумларни иккала жинс навбат б-н 12—15 кун босади. Африканинг Сахрои Кабирдан жан.роқда жойлашган ҳудудларида тарқалган. Бугазорлар, ўрмон четлари ва боғларда гала бўлиб яшайди. Ўсимлик уруғи, меваси, куртаги ва б. б-н озикланади. Баъзи С.қ. мевалар Узун думли ни еб боғларга зиён сичқон қуш. келтиради.

СИЧҚОНЛАР (Mus) — сичқонсимонлар оиласига мансуб кемирувчилар уруғи. Гавдасининг уз. 12 см гача, думи деярли гавдасининг уз.га тенг.

Ер юзида жуда кенг тарқалган, 25 га яқин тури бор. Ўзбекистонда уй сичқони кўп учрайди; уз. 7—11 см, думи 4—10 см. Танасининг орқа томонида юнги кулранг, малларанг ёки қум рангида; қорни очiqроқ тусда. С.нинг дастлабки ареали Евросийнинг жан. ва шим. ҳудудлари; ҳоз. Ер юзининг барча қисмида учрайди. Уй Си хонадонлар, боғ, полиз, дала ва б. жойларда тарқалган, 30—40 см чуқурликда уя қазиб яшайди. Ўсимлик ва ҳайвон маҳсулотлари, хусусан, одам истеъмол қиладиган маҳсулотлар, қ.х. ўсимликлари донлари ва б. б-н озикланади. Уй Си 2 ойда вояга етади, бўғозлик даври 18—24 кун, 1 йилда 4—7 марта 5—8 тадан болалайди. 1,5—3 йил яшайди. С. одам ва ҳайвонларнинг бир қанча хавфли касалликлари (ўлат, туляремия ва б.)ни таркатади.

СИЧҚОНСИМОНЛАР (Muridae) кемирувчилар туркумига мансуб сут эмизувчилар оиласи. Гавдасининг уз. 5 см дан 48,5 см гача. Думи узун, кўпчилигида юнгсиз. 120 га яқин уруғи, 480 га яқин тури маълум. Ўзбекистонда 10 уруғи (сичқонлар, каламушлар, қумсичқонлар, дала сичқонлари ва б.) ва 19 тури учрайди. Жумладан, уй сичқони, кулранг каламуш ва туркистон каламуши кенг тарқалган. Сичқонлар ва каламушларнинг айрим турлари синантроп. Барча С. ин қазийди, қишки уйкуга кетмайди. Қиши илиқ минтақаларда йил давомида болалаб, бир неча марта 1 тадан 22 тагача бола туғади. Табиий шароитда 1—3 йил яшайди. Тунда ва шомда фаол ҳаёт кечиради. Қ.х., ўрмончилик ва озик-овқат захираларига зиён келтиради. С. 20 га яқин инфекциян касалликлар, жумладан, ўлат, сичқон иситмаси, лептоспироз каби касалликлар қўзғатувчиларининг табиий ташувчиси. Кўпчилик турларидан генетик ва этологик тадқиқотларда фойдаланилади. Сичқонлар ва каламушларнинг соф линиялари — лаб. ҳайвонлари.

СИЧҚОНЧЎП қ. Қизилқиек.

СИЭТЛ — АҚШнинг шим.ғарбий қисмидаги шаҳар. Вашингтон штатида. Аҳолиси 563,4 минг киши (2000). Тинч океanning ПьюжетСаунд қўлтиғидаги порт. Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. АҚШ шим.ғарбининг йирик саноат, савдомолия, илмий ва маданий маркази. АҚШнинг авиация ва ракета-космик саноатининг йирик марказларидан (йўловчи ташувчи авиалайнерлар, ҳарбийтранспорт самолётлари, баллистик ракеталар ишлаб чиқарувчи «Боинг» фирмасининг бошқармаси, и.т. лабораториялари ва з-длари). Кемасозлик, радиоэлектроника, приборсозлик ва автомобилсозлик саноатлари ривожланган. Нефть саноати учун жиҳозлар, йўл қурилиш машиналари, т.й. вагонлари ишлаб чиқарилади. Қора металлургия, нефтни қайта ишлаш, ёғочсозлик, қоғоз, озиқ-овқат, полиграфия саноати корхоналари, 2 та ун-т бор. Балиқ овланади. Шаҳарга 1851 й.да асос солинган. 1973 й.да Тошкент ва Сиэтл ш.ларининг биродарлашуви тўғрисида қарор қабул қилинган.

СИҚИЛИШ ВА ЧЎЗИЛИШ (материаллар қаршилигида) — бўйлама (сикувчи ва чўзувчи) кучлар таъсирида стержень (тўсин)нинг деформацияланиши (қ. Деформация). С. ва ч.да стерженнинг d га қисқариши (ёки узайиши) қўндаланг ўлчамларига унча таъсир қилмайди. Стерженнинг қўндаланг (ўқиға тик) кесимларида факат нормал кучланишлар о пайдо бўлади. Оддий (ўқ бўйлаб) С. ва ч.да бу кучланишлар стержень кесимида текис тақсимланади: $a = u$ (P — бўйлама куч, F — қўндаланг кесим). С. ва ч. материалларнинг муҳим механик хоссалари бўлиб, халқ хўжалигининг барча тармоқларида (маҳсулотлар тайёрлаш, бино ва иншоотлар, кўприклар қуриш, машина ва станоклар ясаш учун материаллар танлашда) албатта ҳисобга олинади.

СИҚИЛУВЧАНЛИК — ҳар томонидан таъсир этувчи кучлар таъсирида модда (газ, суюқлик ва қаттиқ жисм)нинг ўз ҳажмини ўзгартириш хусусияти. Табиатда мавжуд моддаларнинг барчаси С хусусиятига эга. Агар моддани қисий натижасида унда қимёвий, тузилиш ва б. жиҳатдан ўзгаришлар юз бермаса, ташки таъсир тўхтатилганидан кейин у дастлабки ҳолатига қайтади (қайтар С.) Газлар (буғлар) ва суюқликларда С. қайтмас бўлиши мумкин. Пневматик ва гидравлик асбобларнинг иши ана шу хоссага асосланади. Қаттиқ жисмларда ко-ваклар, дарзлар ва тузилишидаги бошқа нуксонлар бўлса, қайтар С. факат юқори босимда юз беради (мас, тоғ жинслари учун юқори босим — 2 — 5 кбар; 1 кбар = 108 Н/м²). С. — моддаларнинг хоссалари уларнинг атомлараро (молекулалараро) масофаларга боғлиқлиги тўғрисида фикр юритишга имкон берадиган муҳим кўрсаткич. Иссиқлик машиналарининг ишини ҳисоблашда, қимёвийтехнологик жараёнлар, портлаш ҳодисаси, аэро ва гидродинамик эффектлар ва б. ҳодисаларни ўрганишда газлар (буғлар), суюқликлар ва қаттиқ жисмларнинг С. хоссасини билиш жуда зарур.

СИҒАЛОН — тоғларда тик ён бағирларнинг ўрта ва қуйи қисмида тўпланган силликланмаган парча тошлар. Туб тоғ жинсларининг нураши ва нураш жинсларининг юқоридан қулаб тушиши натижасида ҳосил бўлади. С.даги жинсларнинг каттақичлиги уларнинг таркибига, иқлим шароитига боғлиқ. Сланец, гранит С.лар майда тошли, оҳақтош С.лар йирик тошлидир. Қуруқ ва совуқ иқлимда йирик тошли, сернам иқлимда майда тошли бўлади.

СИҒИНИШ — 1) илоҳий кучга эга деб қисобланган нарсаларга, ҳақиқий ёки хаёлий мавжудотларга сажда қилиш. Ҳар қандай диннинг асосий элементларидан бири ҳисобланади. Ибодат, тиз чўқиш,

дуо ўқиш, илтижо қилиш, чўқиниш, сажда килиш каби хатти-ҳаракатларда намоён бўлади. Турли диний маросимларни бажариш ҳам С.нинг кўринишидир; 2) бирон нарса ёки одамни хаддан ташқари улуғлаш (шахсга С).

СИҒНОҚ, субо — мил. 2—5-а.лардаги хитой манбаларида теле деб номланган 44 та турк қабиласидан биринингноми. Турк хоқонлиги ташкил топгунча чибни, бўржи, азий, ўғуз, киргиз, ирғиш, униғур каби қабилалар б-н бирга Тангритоғ (Тяньшан) этакларидаги яйловларда яшаган. Турк хоқонлиги ташкил топгач, унинг фуқаролигига ўтиб турк деб атала бошлаган.

СИҒНОҚ, Сунах, Суғнок, Сўноқота, Сўнақ кўрғон — Сирдарёнинг қуйи оқими бўйларида, Қизилўрда (Қозоғистон)нинг жан.да жойлашган қад. шаҳар. Ўтроқ, маданий вилоятлар б-н дашт ўртасидаги чегарада мил. ав. 3-а.да бино этилган. У 10-а.да ўғузларга тегишли бўлган. 11-а. ўргаларидан йирик савдо шаҳри, қипчоқлар пойтахти сифатида машҳур. 1219 й. етти кунлик қамалдан сўнг С. мўғулларнинг Жўжихон бошчилигидаги қўшини томонидан вайрон қилинган, лекин 14-а.да қайта тикланиб, 14-а. ўртасида Оқ Ўрда пойтахтига айланган. 15-а.да С. ўзбек хонларининг пойтахт шаҳри бўлган, 16-а.да эса қозок хонлари тасарруфига ўтган. 14—16-а.ларда С.да тангалар зарб этилган, кошин парчалари б-н безатилиб пишиқ гиштдан ишланган иморатлар (мадраса, масжид, мақбаралар) қурилган. Манбаларда С ҳақида 18-а.дан кейин маълумот учрамайди. Шахристон (10 га)ни ураган мудофаа девори ва унинг 15 минораси харобалари ва рабод (тахм. 13 га) ни муҳофаза қилган тупроқ тепа, шунингдек, 14—16-а.ларга оид бир қанча биоларнинг қолдиқлари сақланган.

СКАБИОЗА (Scabiosa) — тўнғизтароқдошлар оиласига мансуб

ўсимликлар туркуми. Бир ёки кўп йиллик ўт, баъзан бута. Барги қарамақарши. Гуллари майда, каллаксимон тўпгулда тўпланган. Меваси — пистача. Асосан, Ўрта денгиз мамлакатларида 100 тача тури ўсади. Айрим турлари Шарқий Осиё ва Африканинг жан.да учрайди. 7 тури Ўзбекистоннинг кўпинча кумли ва соз тупроқли адир ва тоғ этакларида ўсади. Айримлари (мас, кўп йиллик Кавказ С.си бир йиллик С.) манзарали ўсимлик.

СКАГЕРРАК — Болтиқденгизини Шим. денгиз б-н бирлаштирувчи бўғоз, Ютландия я.о.нинг шим.ғарбий қирғоғи б-н Скандинавия я.о. оралиғида. Уз. 225 км, эни 60—150 км, энг чуқур жойи 809 м (Норвегия нови). Жан. қисмида саёзликлар бор. Балиқовланади. С. бўйида Осло ш. жойлашган.

СКАДАР КҮЎЛИ, Шкодер — Болкон я.о.даги энг катта кўл. Майд. 356—398 км² (мавсум бўйича ўзгаради). Энг чуқур жойи 44 м. С.к.дан Буна дарёси оқиб чиқиб, Адриатика денгизига қуйилади. Кема қатнайди. Балиқ овланади. Кўлнинг жан.шарқий соҳилида Шкодер ш. (Албания) жойлашган.

«СКАЙЛЭБ» (инг. skylab Sky laboratory — осмон лабораторияси) — бортида астронавтучувчиси бўлган, космик фазода, Ер атрофида учишга мўлжалланган америка орбитал ст-яси номи. 1973 й. «С.» «Сатурн5» ЭР ёрдамида (учинчи босқичсиз) орбитага чиқарилган. «С.»ни учирешдан мақсад уни орбитада «Аполлон»га туташтириш, инсоннинг узоқ муддат космик учиш шароитига адаптациясини ва Ерга тортилиш реадатациясини ўрганишга мўлжалланган тиббийбиологик текширишлар ўтказиш, Қуёшни кузатиш, Ернинг табиий ресурсларини ўрганиш, техник эксперимент ўтказиш. Дастлабки орбитанинг перигейи 434 км, апогейи эса 437 км га тенг бўлиб, экваторга огмалиги 50°, даври 93,2 минутни ташкил этади.

«С.»нинг массаси 77 т, уз. 25 м, максимал диаметри 6,6 м. Стя блокада яшаш бўлмаси, лаб., ётоқхона, тиббиёт, дам олиш хоналари, ошхона, овқатланиш хонаси, турли машқ ва тажрибалар ўтказиш бўлмалари мавжуд.

СКАЛЬПЕЛЬ (лот. *scalpellum* — пичоқча) — жарроҳлик амалиётида тўқима ва аъзоларни кесишда ишлатиладиган кичикроқ махсус металл пичоқча. Уз. 12—15 см, кесадиган қисми калта ва дастаси узунрокбўлади. С. кесувчи юзанинг тузилишига қараб ясси қоринчали С, кўз скальпели, ўткир учли С, тўғри С, стоматологик С. фарқ қилинади. Ҳоз. лазер ва ультратовуш С.лари ҳамда «электрскальпеллар» мавжуд. С. ўткир, ушлашга қулай, осон тозаланадиган ва стерилланадиган бўлиши керак.

СКАЛЯР (лот. *scalaris* — поғонали) — физик миқдор. Йўналишга эга бўлмаган (вектор катталиклардан фарқли равишда) ва фақат сон б-н ифодаланадиган физик катталиқ. Мас, юза, вақт, масса, тра, ҳажм ва б.

СКАЛЯР КЎПАЙТМАСИ — нолга тенг бўлмаган а ва b векторлар узунликлари б-н улар орасидаги бурчак кўпайтмасига тенг миқдор. а ва b векторларининг С. к.си ҳа, Б) ёки а Б каби белгиланади. С. к. а b = ab cos α формула ёрдамида аниқланади.

СКАНДЕРБЕГ (*Scanderbeg, Skenderbegu*) Георг Кастриоти (*Kastrioti*) (тахм. 1405—1468.17.1) — албан халқининг усмонли турклар асоратига қарши озодлик кураши раҳбари, Албаниянинг миллий қахрамони. Князь Кастриоти хонадонига мансуб бўлган. Гўдаклигида турк султони Мурад II га гаровомонат қилиб берилган, кейинчалик унинг қўшинида хизмат қилган. Саркардалиқ иқтидори туфайли бей унвонини ва Искандар Макдуний шарафига Искандар (Искандарбей ёхуд бузилган шаклда — С.) номини олган. Сул-

тонга қарши курашиш учун яширин сурагта тайёргарлик кўрган, унинг ички ва ташқи душманлари б-н алоқа ўрнатган, Я. Хуньяди б-н музокаралар олиб борган. Ниш яқинидаги жангда (1443 й. 3 нояб.) венгер қўшинлари султон қўшини устидан ғалаба қозонгандан сўнг, С. 300 суворий б-н турклар қароргоҳини тарк этиб Дибруга келган ва озод деҳқонларни турк мустамлакачиларига қарши озодлик кураши га даъват этган. Петреля, Петральба, Стелюши, Торчан, Светиград қалъаларидан турк гарнизонларини қувиб юборган. Албан мулкдорларини бирлаштиришга ҳаракат қилган, кўнгилли халқ лашкарларини асосини деҳқонлар ташкил этган мунтазам армияга айлантирган. С. раҳбарлигида албан халқи 24 йил мобайнида усмонийларга қаршилиқ кўрсатган. С. Леж ш.да вафот этган. Албанияда унинг номида орден таъсис этилган. Тиранадаги марказий майдон С. номи б-н аталади.

СКАНДИЙ (лот. *Scandium*), Sc — Менделеев даврий системасининг III гуруҳига мансуб кимёвий элемент; ат. рақами 21, ат. м. 44,9559. Табиатда С.нинг фақат бир изотоп и 45Sc борлиги маълум. С.нинг 10 та сунъий радиоактив изотоплари ичида (5нурланувчи изотоп 46Sc (T_{1/2}=83,9 кун)нинг аҳамияти муҳим. У радиоактив индикатор сифатида ва тиббиётда ишлатилади. С. нодир ер элементлар жумласига қиради. С.ни 1879 й.да швед олими Л.Нильсон Скандинавияда (лот. *scandia*, элементнинг номи ҳам шундан) гадолинит минералидан олган. Ер пўстининг масса жиҳатдан 610»4% ини ташкил қилади.

С.нинг асосий минераллари тортвейтит Sc₂SiO₇ вастерреттит — Sc(PO₄)₂H₂O ниҳоятда кам учрайди. Улардан С. олинмайди.

С. оч сарик тусда товланиб турадиган енгил, юмшоқ, болғаланувчан металл. Зичлиги 3,020 г/см³, суюқланиш т-раси 1539±5°, қайнаш т-раси 2700° атрофида.

С. кимёвий хоссалари жиҳатидан

фаол металллар жумласига киради. Ҳавода оксидланиши туфайли хиралашади. Хлорид ва сульфат кислота эритмаларида яхши эрийди, ўз бирикмаларида, асосан, 3 валентли, аммо алоҳида шароитларда С.нинг 2 валентли бирикмаларини ҳам олиш мумкин. С. 450° да водород б-н гидрид (ScH_2), $400\text{—}600^{\circ}$ да галоген л ар б-н галогенидлар (мас., ScCl_3) ҳосил қилади. Азот б-н 600° дан юқори трада реакцияга киришади. 800° да портлаш натижасига С. нитрид ScN вужудга келади. Олтингургурт, селен ва теллур б-н фақат юқори трада реакцияга киришади. С. таркок хрлда нодирер минералларидан берилл, вольфрамитда ва б. минералларда ҳам учрайди. Шунингчун С. вольфрам, калай, уран ва чўян и.ч. корхоналарининг чиқиндиларини қайта ишлаш йўли б-н олинади. Соф С. металл олиш учун ScCl_3 ёки ScF_3 ни кальций б-н қайтарилади; бу жараён натижасида ҳосил бўлган маҳсулот $1600\text{—}1700^{\circ}$ да вакуумда ҳайдалади. С.ли ферритлар ЭҲМ учун хотира элементлар тайёрлашда ишлатилади. С.нинг зичлиги кичик, суюқланиш т-раси юқори бўлганлиги сабабли ундан ракета ва самолёт яшаш материали сифатида фойдаланиш мумкин. С. ва унинг бирикмалари радиотехника ва радиоэлектроникада, термоэлектр генератор, оксид катод ва б. тайёрлашда, ядро техникасида, металлургияда, шиша, керамика, кимё саноатида, тиббиётда қўлланади.

СКАНДИНАВИЯ ТИЛЛАРИ - герман тилларининг шим. гуруҳчаси, дан (дат), швед, норвег (букмол ва нюнорск вариантлари), исланд, фарер тилларини камраб олади. Дания (жумладан, Фарер ороллари) ва Швецияда, Финландиянинг ғарбий қисмида, Норвегия ва Исландияда, қисман, Канада ва АҚШда тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 20 млн. кишидан ортик.

Ст. илк ёзма ёдгорликлари 3-а. дан маълум бўлган ва умумскандинав тили деб аталган қариндош лаҳжалар

гуруҳидан келиб чиққан. Уларнинг ўзаро фарқланиши ва алоҳида тиллар пайдо бўлиши 9—11-а.ларда бошланиб, 15-а. ўрталарида ниҳоясига етган. Шу б-н бирга, муайян ўхшаш ва фаркли жиҳатлари бўйича Ст.нинг 2 та тарқалиш минтақаси: континентал (дан, норвег ва швед тиллари) ва ороллар (исланд ва фарер тиллари) минтақаси мавжуд бўлган.

Ҳоз. Ст. ўхшашлик асосида бир гуруҳни ташкил этеада, улар тилнинг барча сатҳларида муайян фарқларга эга. Мас, фонологик жиҳатдан швед ва норвег тиллари жуда яқин бўлиб, мусикий уругга эга бўлса, дан тилида айрим ундошларнинг унлиларга яқинлашуви кузатилади, исланд ва фарер тилларида эса уркусиз унлилар редукцияси учрамайди. Морфологик жиҳатдан дан, швед, норвег тилларида аналитизм белгилари, исланд ва фарер тилларида эеа синтетизм белгилари яққол сезилиб туради; улар, шунингдек, грамматик жинс, келишиқ, сон категорияларининг микдори ва қўлланиши, сифат ва феъл туркумларидаги ўзига хосликлар б-н ҳам ўзаро фарқланади. Континентал ва ороллардаги Ст. луғат таркиби жиҳатидан ҳам муайян фарқларга эга: норвег, швед, дан тилларида лотин, немис, француз ва инглиз тилларидан ўзлашган сўзлар кўплаб учраса, исланд ва фарер тилларида бундай ўзлашмалар ўрнига ўз сўзлари мавжуд. Ст. 3—11-а.ларда, асосан, руник ёзувдан фойдаланган. 12—16-а.ларда руник ёзув ўрнини астасекин лотин ёзуви эгаллай бошлаган. Ҳоз. Ст.нинг барчаси лотин графикасига асосланган алифболарга эга. Лотин ёзувидаги энг қад. қўлёзмалар 12-а.нинг 2-ярмига тааллуқли.

СКАНДИНАВИЯ ТОҒЛАРИ -

Скандинавия я.о.даги тоғлар, асосан, Швеция ва Норвегия ҳудудида. Шим. шарқдан жангарбга 1700 км масофага чўзилган. Эни 600 км гача. Энг баланд жойи 2469 м (Гальхёпигген чўққиси). Ст. тектоник ёриқлар ўрнида юзага келган чуқур водий ва фьордлар б-н ажратилган

алоҳида тоғлик, ясситоғлик ва тизмалардан иборат. Рельефи қад. музликлар фаолияти натижасида анча текисланган. Ҳоз. рельефининг шаклланишида сув эрозияси, ниваль минтақада эса қор ва музликлар ҳаракати етакчи роль ўйнайди. С.т.да Европанинг материк қисмидаги энг йирик музликлар жойлашган. Тоғлар каледон бурмалари жинслари ва Болтиқ, қалқонининг ғарбий қисмига мансуб жинслардан тузилган. Темир, мис рудалари, титан, пирит конлари бор. Иқлими сернам денгиз иқлими. Дарёлари қиска ва серсув. Тектоник ҳаракатлар ва музлик натижасида пайдо бўлган қўл қўп. Тоғ ён бағирлари жан.да 900—1100 м гача, шим.да 300—500 м гача тайга ўрмонлари б-н қопланган. Ғарбий ён бағирларида намлик катталиги сабабли ботқоқлик ва торфли ерлар кўп. Тоғ тайгаси минтақасидан юқори қисми тоғ тундраси ва ўтлоқлар. Улардан ёзги яйлов сифатида фойдаланилади.

СКАНДИНАВИЯ ЯРИМ ОРОЛИ - Европанинг шим.ғарбидаги ярим орол. Шим.дан жан.га қарийб 1900 км га чўзилган, эни 800 км гача (Европада энг йирик ярим орол). Болтиқ, Шимолий, Норвегия ва Баренц денгизлари суви ўраб туради. Материкдаги чегараси шартли равишда Ботник қўлтиғидан Варангерфьорд қултиғигача бўлган жойдан ўтган. С.я.о.да Норвегия, Швеция ва Финляндиянинг шим.ғарбий қисми жойлашган. Шим. ва ғарбий қирғоқлари фьордлар б-н кучли парчаланган, архипелаг ва орол кўп. Ярим оролнинг жан. қисми Скагеррак бўғози ва Бохус қултиғи орқали иккига ажралган. Шарқи ва жан.даги пасткия сохил қисми кичикроқ бухталар б-н парчаланган. С.я.о.нинг ғарбий ва шим. қисмида Скандинавия тоғлари (энг баланд жойи — 2469 м, Гальхёпигген тоғи), шарқида пастроқ Норланд ясситоғлиги (энг баланд жойи 800 м), жан.да моренали пасттекислик, ундан жануброқда ғарб, шарқ ва жан.дан сохилбуи пасттекисликлари б-н чегараланган гумбазсимон

Смоланд қири (энг баланд жойи 377 м) бор. С.я.о. Болтиқ қалқони ва каледон бурмали структурасида жойлашган. Материк музланишининг Европадаги маркази ҳисобланган С.я.о.даги музнинг қалинлиги айрим жойларда 1500 м га етган. Фойдали қазилмалардан темир, мис рудалари, титан ва кўрғошин, шельф қисмида нефть конлари бор. С.я.о.нинг аксари қисми мўътадил минтақа, чекка шим. қисми субарктика минтақасида. Ғарбида қиши юмшоқ денгиз иқлими (янв.нинг ўртача т-раси шим.да —4°дан жан.да 2° гача), ёзи бирмунча салқин (8—14°). Йиллик ёғин 1000—3000 мм. Скандинавия тоғлари тепаларида январинг ўртача т-раси —16° гача, июлда 6—8°. Тахм. 5000 км² майдон муз б-н қопланган. С.я.о.нинг шарқий қисмида мўътадил иқлим континентал иқлимга ўтиб боради, январининг ўртача т-раси шимда —15°дан жан.да —3° гача, июлники 10—17°, йиллик ёнғин 300—800 мм. Дарё кўп, серсув, серостона. гидроэнергия захирасига бой. Қўл куп, улар тектоник ҳаракатлар ва музлик натижасида вужудга келган. 40% дан ортиқ майдони ўрмон. Ғарбида торф ботқоқдиклари, жан.да аралаш ва кенг баргли ўрмонлар бор. Чекка шимоли тундра. Ярим оролда ўрмон ҳайвонларидан лось, тулки, куён, шим.да буғу яшайди. Қуш кўп. Қирғоққа яқин сувлари балиққа бой.

СКАПОЛИТ (юн. skapos — ўқ, ўзак, устун ва lithos — тош) — силикатлар синфига мансуб минераллар гуруҳи. Чекка натрийли тури мариялит, кальцийли тури мейонитгача бўлган минераллар серияси; унинг оралик аъзоси дипир (мейонит компоненти 20—50%), миционит (50—80%). Асосан, мрамар, гнейс, сланец тоғ жинсларида, худди шунингдек, пневмолит жараёнларда вулкан жинслари бўшлиқларида, баъзан контактметасоматик жараёнларда нордон ва ишқорли магматик жинсларнинг оҳақтош ва доломитлар б-н туташган жойлари (скарнлар) да яхши кристалланган минераллар ша-

клида учрайди. Мазкур гуруҳ минераллари Ўзбекистон ғарбидаги Лангар конида, Қурама тизмасидаги биметасоматик скарн жинсларида ўлчами 3—5 см гача узунликдаги кристаллар ҳрсил қилади. Кристаллари призматик шаклда бўлиб, вулкан жинсларида рангсиз, сланец ва оҳақтошларда кулранг, баъзан тўқ ҳаво рангдадир. У шишадек ялтироқ, уланиш текислиги бўйича садафдек товланади. Ушбу гуруҳ минераллари нураш жараёнида ўзгариб, баъзан иккиламчи минералларга айланади. Сдан безак тоши (главколит) сифатида фойдаланилади. Нураш жараёнида Сдан каолин ҳосил бўлади.

СКАРИФИКАЦИЯ (лот. scarifico тирнайман, тиламан), уруғни скарификациялаш — униб чиқишни тезлаштириш мақсадида қобиғи қаттиқ уруғлар пўстини механик шикастлаш ёки юмшатиш. Асосан дуккакдошларга мансуб ўтлар уруғи, дарахт ва буталарнинг сув ўтказмайдиган қобиқли уруғлари С. қилинади. Скарификатор машиналарда бажарилади, айрим уруғларга кучли олтингугурт кислотаси б-н ёки бошқача усулларда ишлов берилади (мас, полизчиликда қовун, ковок, тарвуз уруғлари, пахтачиликда чигит унишини яхшилаш учун экиш олдидан ивителиди, намланади). С. экишга қадар бир ой ёки ундан камроқ қолганда ўтказилади, чунки уруғ қобиғи шикастлангандан ёки юмшагандан кейинги давр уларнинг ҳаёт фаолиятига салбий таъсир кўрсатади.

СКАРЛАТИНА (лот. scarlatum — оч кизил ранг) — аксарият болаларда учрайдиган инфекцион касаллик. Иситма, умумий интоксикация, муртак безлари ва томоқнинг яллиғланиши, терига майда тошмалар тошиши ва ҳ.к. бн кечади. Қўзғатувчиси А гуруҳига мансуб гемолитик стрептококклар. Касаллик манбаи — бемор, шунингдек, бошқа стрептококкли инфекция (ангина, фарингит)лар б-н офиган кишилар. Инфекция ҳавотомчи

йўли орқали юқади. Баъзи бемор фойдаланган ўйинчоқ, идиштовоклар ва б. ҳам С. тарқалишига сабаб бўлади. Кўпроқ 2—6 яшар болаларда кузқиш ойларида учрайди. Яширин даври ўртача 2—7 кун. Одатда, тўсатдан бошланади. Гавда ҳарорати тез 39—40° гача кўтарилиб, бемор ҳолсизланади, боши ва томоғи оғрийди, кўпинча қусади. Касалликнинг дастлабки кунларида терида кизил, майда нуктасимон тошмалар пайдо бўлади. Томоқда С.га хос ангина аломатлари кўзга ташланади, қизарган юмшоқ танглай қаттиқ танглайнинг оқиш шиллик каватида яққол ажралиб туради. Тил қалин қараш б-н қопланади. Жағ ости безлари қатгалашади ва пайпаслаганда оғриқ сезилади. Касалликнинг авж олган даври 4—5 кун давом этади. Бу даврда ангина, лимфа безларининг қатгалашиши, тошмалар ортиб боради. Гавда ҳарорати 39° ва ундан ҳам юқори бўлади. Беморнинг эҳсуши хиралашиши, алаҳлаш ҳоллари кузатилиши мумкин. 4—5 кундан сўнг ҳарорат пасайиб, бемор ўзини яхшироқ ҳис қилади. Тил учи томонидан қарашдан тозаланиб боради. Ундан мусаффо бўлгач, тил малинага ўхшаб қипқизил бўлиб қолади. Касалликнинг бкунларидан соғайиш даври бошланади. 10 кунларига келиб касалликнинг барча аломатлари йўқолади. Касалликнинг иккинчи ҳафтасидан бошлаб терида пуст ташлаш кузатилади, бадандан майда кепаксимон, қўл ва оёқ қафти, панжалардан пўст палаҳса бўлиб кўчади. С.нинг энгил, ўртача оғир ва оғир турлари ажратилади. Касалликнинг дастлабки кунларидан бошлаб қонда яққол ифодаланган лейкоцитоз, эозинофилия, ўзгаришлар рўй беради. Эритроцитларнинг чўқиш тезлиги (ЭЧТ) ҳам ортиб, соатига 30—50 мм ни ташкил қилиш мумкин. С.нинг барча турларида ҳам турли асоратлар: нефрит, лимфаденит, синусит, юрактомир системасининг жароҳатланиши ва б. кузатилади. С. б-н оғриган бола, албатта, ўринкўрпа қилиб ётиши шарт, уни касалхонага ётқизиш ётқизмасликни врач ҳал

килади. Касаллик энгилроқ кечганида беморни уйда даволаш мумкин. Давоси. Беморнинг оғзи ва томоғи 2%ли сода эритмаси ёки 1:5000 нисбатдаги фурациллин эритмаси б-н чайиб турилади. Эритромицин, пенициллин, бициллин5 ва б. антибиотиклар 7 кун давомида берилади. Аллергияга қарши препаратлар қўлланади.

СКАРЛАТТИЛАР —итальян композиторлар оиласи. Ал эссан дро Скарлатти (1660.2.5, Палермо — 1725.22.10, Неаполь) — Неаполитан опера мактаби асосчиси. Турли капеллалар, Рим ва Неаполь консерваторияларида дарс берган. Жами 130 га яқин опера, 600 дан зиёд диний ва дунёвий кантата ва б. асарлар яратган. Операсерия (жиддий, катта опера) ва симфония жанрлари шаклланишига катта таъсир кўрсатган. Ўзининг бир қатор операларида шарқона мавзуларга мурожаат қилган. Хусусан, «Тиберий, Шарқ императори» (1702) ва «Буюк Темурланг» («Il gran Tamerlano», 1706 й.да Римда катта муваффақият б-н сахналаштирилган) каби асарлари б-н мазкур анъананинг Италияда пухта ўрин олишига асос солган. Доменико Скарлатти (1685.25.10, Неаполь — 1757.23.7, Мадрид) — композитор, созанда (орган, клавир). А. Скарлаттининг ўғли. Опера, кантата ва б. асарларнинг муаллифи. 500 дан зиёд клавир (асосан, кад. соната) асарларида мураккаб ижро усулларини қўллаб, янги клавир услубини яратган, классик соната жанрига замин тайёрлаган.

СКАРНЛАР (шведча *скарн*, айнан — лой, чиқинди) — метасоматик тоғ жинслари. Оҳақтошли магнезиалтемирли силикатлар ва алюмосиликатлардан таркиб топган; магматик тоғ жинсларининг юқори трали контакт ореоли зонасида карбонатли жинсларнинг қайноқ магма-тоген эритма воситасида магма, интрузив ёки бошқа алюмосиликат жинслар б-н ўзаро кимёвий таъсири натижасида ҳосил бўлади. СаMgFe силикатлари ва

алюмосиликатлари (диопсидгеденбергит қаторининг пироксенлари ва грюсулярандрадит қаторининг гранатлари) дан тузилган оҳақтошли С. ва таркибида магнийли минераллар (форстерит, диопсид, шпинель, флагопит) бўлган магнезиал С. фарққилинади. Оҳақтошли С. оҳақтошларнинг алюмосиликат жинслари б-н туташган жойида 10—12 км гача чуқурликда магматик босқичдан кейин ҳосил бўлади. Магнезиал С. доломитларнинг магма б-н ўзаро таъсири натижасида ёки катта (10—12 км дан зиёд) чуқурликда магматик босқичдан сўнг алюмосилат жинслар б-н туташган жойида вужудга келади. С. кўпинча контакт (туташган) линзасимон ва қатламсимон ётқизикларда, баъзан карбонат ёки алюмосиликат жинсларда найсимон ёки томирсимон жинслар шаклида учрайди; скарн жинслар кўпроқ зонал тузилишига эга. С.да руда (айникса, темир, мис, кўрғошин, рух, вольфрам, молибден ва б.) ва нометалл фойдали қазилмалар (флюгопит, боратлар ва б.)нинг йирик тўпламлари бўлади. Шунга кўра, конларнинг алоҳида тури — скарн конлари фарқ қилинади; бундай конлар саноат аҳамиятига эга. С. Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистонда кенг тарқалган. Нурота, Зирабулоқ, Қоратепа, Чаткол, Қурама тоғларидаги вольфрам, молибден, полиметалл ва темир конлари С. б-н боғлиқ. Хорижда РФ (Магнитогорск темир рудаси кони), Қозоғистон (СоколовСарбай темир рудаси кони), Кавказ (Тирнауз вольфраммолибден кони) ва б. жойларда; норуда конлардан боратлар, флагопит конлари мавжуд.

СКАТЛАР (*Batomorpha* яъни *Batoidei*) — тоғайли балиқлар синфига мансуб балиқлар катта туркуми (баъзан туркум). Танаси ясси, кенг дисксимон ёки ромбсимон, узунлиги бир неча см дан 6—7 м гача, вазни 2,5 т гача. Териси яланғоч ёки пихлар б-н қопланган. Жабра ёрикдари 5 та, қорин томонида жойлашган. Кўкрак сузгичлари кирраси, боши ва

танаси ёнига туташган. Орқа сузгичлари думи устида ёки бўлмайти. Анал ва купинча дум сузгичлари йук; курак сузгичлари жуда кенгайган. Тишлари узаро тигиз жойлашиб, кучли кирғични ҳосил қилади. 5 туркум, 14 оила ва 350 турни узи ичига олади. Сув тубида, айримлари (мантолар ва қрзикдумлилар) сув қаърида яшайди. Асосан, денгизлар ва океанларда 2700 м чуқурликкача яшайди. Айрим турлари тропик минтақалардаги дарёлар (Амазонка дарёси ҳавзаси)да учрайди. С. сув тубидаги организмлар б-н озикланади; бир қанча турлари йиртқич. Тирик туғади ёки тухумдан тирик туғади; фақат ромбсимон скат мугус капсулага уралган йирик тухумларини сув тубига қўяди. Ҳар бир урғочиси организмда 1 та дан бир неча 10 тагача эмбрион ривожланади. Электр скатнинг танаси икки ёнида электр органлари жойлашган. Қозикқумнинг думидаги ўткир пихида заҳар беи бўлади. Бир қанча турлари Қора ва Азов денгизида ҳам учрайди. Овланади. Айрим турлари одам учун хавфли.

СКАФАНДР [юн. *skaphe* — қайик ва *aner(andos)* — одам] — учувчи, космонавт, астронавт ва ғаввосларнинг герметик кийими. Одамнинг ҳавоси сийрак атмосферада, космик фазо ва сув остида ишлашига имкон беради, атмосфера режимини (босим, тра, намлик ва газ таркибини) маълум даражада сақлаб туради. С.нинг қутқарув ишлари ва космик парвозлар учун мўлжалланган хиллари бор. Қутқарув Си самолёт ёки космик кема кабинасининг герметиклиги бузилганда, жуда баландда катга тезлик б-н учиш пайтида катапульталанганда ҳамда юқори ва паст трали шароитда учувчи ва космонавтларнинг ҳаётини сақлаб қолиш учун ишлатилади. У юмшоқ герметик кийимбош, каттиқ шлем, этик ва қўлқопдан иборат. Ҳаво С. ичига сиқик ҳаво манбаи (мас, двигатель компрессоридан) келади. Ҳаво берк контур бўйлаб айланиб юрадиган (регенерацион) С. ҳам

бор. Бунда ҳаво махсус мосламалар б-н тозалаб турилади. Космик С. космонавтнинг очик космик фазода ёки бошқа сайёра сиртида узок, муддат бўлишини таъминлайди. Бундай С. каттиқ ёки юмшоқ бўлиши мумкин. Космонавт мустақил тизимдан ёки космик кема бортидаги тизимдан шланг орқали кислород б-н таъминланади. Бундай С. да тренинг кескин ўзгариши ва радиациядан космонавтни асровчи қобик бўлади. У ҳаракатланиш ва ориентация воситалари б-н, космонавтнинг аҳволи ва асосий физиологик кўрсаткичларини Ердан туриб назорат қилиб боришга имкон берадиган биотелеметрик тизим б-н таъминланиши шарт. Ғаввослар киядиган С. резиналанган матодан тикилади, шлеми металлдан ясалади; у жуда чуқур сувда ишлашга имкон берадиган зирхли аппарат б-н таъминланади.

СКВОРЦОВ Юрий Александрович (1898.23.3 Тошкент 1968.21.2) геолог ва геоморфолог. Геол. минералогия фанлари д-ри (1948), проф. (1949). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1961). Ўрта Осиё ун-тининг кишлок хўжалиги фтини тугатиб (1929), шу ун-т қошидаги Тупроқшунослик ин-тида ишлай бошлаган. 1944 й. дан ун-т география фтининг табиий география кафедрасида проф. Илмий ишлари туртламчи давр геологияси, геоморфологияси, дала тадқиқотлари методикасига багишланган.

Ас: Голодная степь (в соавторстве), Т, 1957.

СКЕЛЕТ (лот. *skeleton* — куриб қолган) — одам ва ҳайвонлар организмда таянч ва химоя функциясини бажарадиган каттиқ тўқималар мажмуи. Бир қанча умуртқасиз ҳайвонларда чиғаноқ ёки кутикуладан иборат ташки С. ривожланган. Ташки кутикула С. чувалчанлар ва бўғимоёқдилар учун хос. Бўғимоёқдилар кутикула Сига оҳак шимилган. Гидроид полиплар колонияси умумий С. — пери-

сарк б-н қопланган. Тропик денгизларда кенг таркалган мадрепор коралларнинг оҳак Си ҳам ташқи ҳисобланади. Ички С. ғовактанлиларда ривожланган бўлиб, оҳак ёки кремний ниналардан иборат. Игнатериллар Си тери ости бириктиривчи тўқимасида жойлашган, оҳак С. мезодермада ҳосил бўлади. Бошоёкли моллюскаларда бош мияни ҳимоя қилиб турадиган ички тоғай С. мавжуд. Тубан хордалилар (бош қутисизлар)нинг ички Си хордадан ташкил топган. Умуртқалиларнинг ички Си жуда мураккаб тузилган бўлиб, бош, тана, ўк С. (хорда ёки умуртқа поғонаси, коворғалар) ва оёқлар Сидан иборат. Тўғарак оғизлилар ва тоғайли баликларнинг тоғай Си ҳаёти давомида сақланиб қолади. Суякли баликлар ва қуруқликда яшовчи умуртқали хайвонлар Си вояга етган даврида, асосан, суяқлардан ташкил топади. Тоғайли баликларда ички тоғай С. б-н бирга плакоид тангачалардан иборат ташқи С. ҳам бўлади. Суякли баликлар ва қуруқликда яшовчи умуртқалилар танасининг оддинги қисми ва бошидаги тангачалар бош қутиси (калла суяги) ва елка камари суяқлари б-н бирикиб кетади. Тангачалар қолдиғи оёқсиз амфибиялар танасида ва қорин коворғалар шаклида гаттериалар ва тимсоҳларда сақланиб қолади. Қуруқликда яшовчи умуртқалиларда суяк тангачалар, яъни пластинкалар иккиламчи ҳолда тимсоҳлар ва айрим калтакесакларда пайдо бўлади; тошбакалар ва совутлиларда эса ташқи суяк совут ҳосил бўлган. Тошбакалар совути (қоса-си) умуртқа поғонаси ва коворғалар б-н қўшилиб кетади. С. суяқлари ва тоғайлар ўзаро ҳаракатчан, ярим ҳаракатчан ва ҳаракатсиз бирикиши мумкин.

Барча умуртқалилар Си умумий тартибда тузилган. Пекин яшаш муҳити шароити С. тузилишининг ўзгаришига олиб келади. Муҳит шароити, айниқса, ҳаракат органлари Снинг тузилишига кўпроқ таъсир қилади. Чунки юриш, югуриш, сакраш, ўрмалаш, сузиш, учиб қаби ҳаракатлар Снинг ҳар хил тузилиши

б-н боғлиқ. Турли хил ҳаракатланишга мосланиш таъсирида ҳаракатланиш органлари С.даги айрим суяқлар кучли, бошқалари эса кучеиз ривожланиши, айрим суяқлар бошқалари б-н қўшилиб кетиши, баъзан аксинча, суяқлар сони кўпайиб кетиши (мас, товонкафт суяқлари) мумкин.

Айрим ҳолларда ҳаракат органлари бутунлай йўқолиб кетади (оёқсиз сувда ва қуруқликда яшовчилар, илонлар, айрим калтакесаклар).

Одам Си 200 дан ортиқ суяқдан иборат бўлиб, тузилиши одамсимон маймунларникига ўхшайди. Одам Си одамсимон маймунлар Сидан калла суяги ҳажмининг катта бўлиши, оёқ ва қўллар, умуртқа поғонаси, чаноқ суягининг бошқача тузилганлиги б-н фарқ қилади. Бундай фарқтик юриш ва мия ҳажмининг катта бўлиши б-н боғлиқ. Эркаклар С.и оёқ ва қўл суяқларининг нисбатан йириклиги, чаноқ суяқлари орасидаги тешик кичиклиги, кўкрак қафасининг кенгрок бўлиши б-н хотин-қизлар С.идан фарқ қилади (қ. Одам, Калла суяги, Умуртқа поғонаси).

Соҳиб Рустамов.

СКЕПТИЦИЗМ (юн. skeptikos кўриб чиқувчи, тадқиқ қилувчи) — ҳақиқатнинг бирон ишончли мезони мавжудлигига шубҳа б-н қарайдиган фалсафий нуқтаи назар. Унинг вакиллари объектив воқеликни идрок қилиш мумкинлигига шубҳа қиладилар. С антик жамият инкирозга юз тутган даврда юзга келди. С.нинг ўта шакли агностицизм-мамр. Унинг ривожланишини 3 даврга ажратиш мумкин: илк С. (Пиррон), Платон академияси Си (Аркесилай, Карнеад), сўнгги давр С.и (Энесидем, Секст Эмпирик ва б.). С.нинг йирик намояндаларидан бўлган Д. Юм фикрича, гарчи объектив реаллик мавжуд, деган ишонч кучли бўлсада, бу ишончни на фан, на амалиёт тасдиқлади. Юм табиат ва ундаги ҳрдисаларни билишда шубҳаланади. Унингча, табиат ўз сирини одамлардан

узоқда тутади. Янги давр (16—18-а.лар) да С. хурфикрлилик, диний ва фалсафий ақидаларнинг танқиди (М. Монтень, П. Вейль ва б.) синонимига айланган.

СКЕРЦО (итал. scherzo — ҳазил) — дастлаб (16—17-а.ларда) ҳазил матнларга ёзилган вокал ҳамда ўйноқи характерли чолғу пьесалар номи (мас, К. Монтеверденинг «Scherzi tnusicale», 1607). Кейинчалик чолғу сюита (И. С. Бах клавир партиялари) ҳамда сонатасимфоник туркуми (Й. Гайдн, Л. Бетховен асарлари)нинг таркибий қисми. С.га 3 ҳиссали ўлчов, жадал суръат, карамакарши (кўпинча, ўйноқи, ҳажвий ёки ҳазил) образларнинг кескин алмашинуви хос. 19—20-а.ларда С мустақил асар сифатида (Ф. Шопен, Р. Шуман, И. Брамс, П. Чайковскийларнинг фортепиано С.лари, П. Дюканинг «Сехргар шогирди», И. Стравинскийнинг «Фантастик С.»си каби оркестр С.лари) ҳам кенг ривож топди. А. Брукнер, Г. Малер, Д. Шостакович симфониялари драматургиясида С. қисмлари алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбекистон композиторлари ижодида С нинг барча турлари учрайди. Ик. Акбаров, Г. Мушель, М. Тожиев, Н. Фиёсов ва б. симфония, концерт, соната каби туркумли асарларида, А. Козловский, Ф. Назаров, Б. Гиенко ва б. айрим созлар учун мўлжалланган С.лар яратганлар.

СКИАТРОН [юн. skia — кўланка ва (элек)трон] — кора тасвирили электрон нурли трубка. Экранда оқ фондаги кора чизиклардан иборат тасвир пайдо бўлади. Иши баъзи кристаллар (мас, содалит)ни электронлар б-н бомбардимон қилинганда уларнинг ўз рангини ўзгартириши (кррайтириши)гаасосланган. С. маълумотларни узоқ вақт сақлашга ва қайд қилинган тасвирларни кундузги равшан ёруғликда ҳам оддий кўз б-н кузатишга, тасвири катта экранга проекциялаб туширишга имкон беради. С маълумотларни радиолокацион ва телевизион қурилмаларда акс эттиришда

қўлланади. Мас, Ой сирти тасвирини катта экранда кузатишда Сдан фойдаланиш мумкин.

СКИКДА — Жазоирнинг шим. шарқий қисмидаги шаҳар. Скикда вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 130 минг кишидан зиёд. Ўрта денгиз бўйидаги порт. Нефть кимёси, нефтни қайта ишлаш, озиқ-овқат (зайтун мойи, мева ва балиқ конзервалари и.ч.) саноати корхоналари, иссиқлик электр ст-яси бор. Пластмасса ишлаб чиқарилади. С.га қувурлар орқали келтирилган нефть ва газ экспорт қилинади. СКИЛ (юн. Skyles) — скифлар подшоси (мил.ав. 5-а.). Геродотнинг ёзишича, С. скифлар подшоси Ариапейт (Ариапиф) ва Истрополь ш. дан бўлган юнон қизининг фарзанди бўлган. Онаси С.га юнон тили ва ёзувидан таълим берган. С. Ольвия ш.да катта уй солдирган, унда барча нарсаларда эллинларга таклид қилиб, эллинча яшаган ва эллинлар удуми бўйича маъбудларга қурбонлик қилган. Бундан хабар топган скифлар С.га қарши исён кўтарган. У Фракия подшоси Сигалк хузурига қочиб борган. Скифлар ва фракияликлар ўртасидаги уруш даврида С. биродари Октамасадга топширилган ва қатл этилган.

СКИЛУР (юн. Skiluros) — скифлар подшоси (мил.ав. 2-а.). С. даврида Скифия таркибига Жан. Буг ва Днепр дарёларининг қуйи оқими бўйидаги ерлар ва пойтахти Скифлар Неаполи (хоз. Симферополь худуди) бўлган Қрим даштлари кирган (қ. Неаполь). Скифларга тобе этилган Ольвияда С. танга зарб эттирган, маҳаллий савдогарлар ёрдамида ғалла (буғдой)ни хорижий мамлакатларга чиқарган, давлат худудини кенгайтиришга, кад. шаҳар-давлат — Херсонесдан Қрим соҳили ва б. мулкларни тортиб олиб, денгизга чиқишга ҳаракат қилган. Бунга эришиш учун у сарматларга мансуб роксоланлар б-н харбий иттифок тузган, бироқ Херсонес Понт подшоси Ми-

тридат Евпатор ҳомийлигига ўтган. Митридат б-н бўлган уруш даврида С. вафот этган, Скифия мил.ав. тахм. 108—107 й.ларда маглубиятга учраган.

СКИН-ЭФФЕКТ (инг. skin тери, қобиқ ва эффект) (сиртий эффект) — ўзгарувчан ток ва у б-н боғлиқ бўлган электромагнит тўлқинларнинг муҳит ичига кирган сари сўна бориши. Бунинг натижасида, мас, ўзгарувчан ток ўтказгичнинг кўндаланг кесими бўйича ёки магнит оқими магнит ўтказгичнинг кўндаланг кесими бўйича бир текис тақсимланмайди. Етарлича юқори частоталарда ток, асосан, ўтказгичнинг юпка сиртки қатлами (скинқатлами)да оқади ва амалда унинг чуқур қатламлари (ичи) да бўлмайди. Ўтказгич канча йўгон ва ўзгарувчан ток частотаси канча юқори бўлса, тақсимлаш шунча кескин фарк қилади. Электромагнит тўлқиннинг амплитудаси е марта камайдиган масофа кириш чуқурлиги ёки скинқатлам дейилади.

С.э. электромагнит тўлқинлар ўтказувчи муҳитда тарқалаётганда уюрма токлар вужудга келиб, электромагнит энергияси бир қисмининг иссиқликка айланишига асосланган. Бу электр ва магнит майдонлари кучланганлиги ва ток зичлигининг камайишига, яъни тўлқиннинг сўнишига олиб келади.

Электромагнит майдон частотаси ν ва ўтказгичнинг магнит сингдирувчанлиги $|x|$ канча юқори бўлса, ўзгарувчи магнит майдони вужудга келтираётган уюрма токнинг электр майдони ҳам шунча кучли бўлади. Ўтказгич ўтказувчанлиги о канча катта бўлса, ток зичлиги ва ҳажм бирлигидан ажралаётган қувват ҳам шунча юқори бўлади. ν , p , ва a канча катта бўлса, сўниш шунча кучли бўлади, С.э. аниқ кузатилади.

Ток частотаси ва материалнинг хусусиятлари б-н боғлиқ бўлган скинқатлами қалинлиги 8 ва ток элтувчи (электрон) ларнинг эркин югуриш йўли / орасидаги муносабатга қараб, нормал С.э.

($B \gg 1$) ва аномал С.э. ($5 \ll 0$ хилларга бўлинади. Аномал С.э.да электромагнит тўлқинларнинг сўниши микдор жиҳатдан бошқача бўлади. С.э. металллар, плазма ва б.да содир бўлади. Амалда ундан кенг фойдаланилади. Хусусан, электромагнит экранларининг иши, пўлат буюмларнинг юзаларини тоблаш С.э.га асосланган.

СКИПИДАР — терпен углеводородларидан иборат мураккаб аралашма (қ. Терпенлар). Рангсиз, тиниқ, учувчан, ўзига хос ҳидли суюқлик. Қайнаш т-раси 153—225°, зичлиги 850—870 кг/м³. Сувда эрмайди, кўпгина органик эритувчилар б-н ҳар қандай нисбатда аралашади. Ёнувчан; ҳавода, айниқса, ёруғликда оксидланади ва қуюқлашади. Кислоталар ва иссиқдик таъсирида осон изомерланади ва полимерланади. Игна баргли дарахтлардан сув буғи иштирокида ҳайдаш, ёғочни қуруқ ҳайдаш ёки эритувчилар б-н экстракциялаш йўли б-н олинади. Лок, бўёқ, ёғларни эритишда, камфора синтезида, тиббиётда ва б. соҳаларда ишлатилади.

СКИФ ТИЛИ — хиндевропа тиллари оиласидаги эроний тилларнинг шим. шарқий гуруҳига мансуб тил; мил. ав. 8—7-а.лардан мил. 4-а.гача Қора денгизнинг шим. қирғоғидан шарққа Хитой чегарасигача бўлган чўлдашт ҳудудларда яшаган қад. скифлар тили (бунгача скифларнинг аждодлари туркийзабон бўлган). С.т.да қад. яхлит ёзув ёдгорликлари сақланиб қолмаган. Юнонча матнларда учраган ва атокли отлар, жой номлари, қабила, уруғ номлари С.т.нинг эроний тилларга мансублигини кўрсатади. Уларни таҳлил қилиш учун эроний тиллар, энг аввало, С.т.нинг давомчиси ҳисобланган осетин тили материаллари асос, восита бўлиб хизмат қилади.

СКИФИЯ — Қора денгизнинг шим. ғарбий соҳиллари, Азов денгизи атрофидаги даштлар ва Қрим чўлларининг илмий адабиётлардаги номи. Мил. ав.

7— мил. 3-а.ларда С. кўчманчи скиф қабилалари яшаган юрт сифатида тилга олинади. Геродот С.нинг чегараси 20 кунлик йўлга тенг жой, деб таърифлайди, аммо, археологик материаллар скифларга тегишли маданият ёйилган ҳудудлар доираси жуда кенг эканлигидан далолат беради. Геродотнинг маълумотига кўра, улкан С. ичида «Азалий Скифия» бўлиб, у Дунай дарёсининг қуйи хавзаси қудудларини ўз ичига олган, унинг географик марказий қисмида (ҳоз. Николаев ш. яқинида харобалари сақланган) Ольвия ш. (Борисфен) бўлган. Страбон эса «Кичик Скифия» сифатида Крим даштлари ва Қора денгизнинг шим. ғарбий соҳилларини тилга олади. Мил. ав. 4-а.дан бошлаб С. ҳудудлари сармат қабилалари сиқуви остида қисқара бошлайди. Мил. 3-а.га келиб, Қора денгизнинг шим. бўйлари Сарматия деб аталадиган бўлди.

СКИФЛАР — Қора денгиздан шим. ғарбда, Дунай ва Дон, Днепр ва Днестр дарёлари қуйи хавзаларидан то Волгага қадар бўлган ҳудудларда яшаган чорвадор аҳоли (мил. ав. 7—мил. 3-а.). Европа адабиётида С. ҳақида шим. эрон тилларининг турли лаҳжаларида сўзловчи қабилалар сифатида тасаввур шакллانган. Аслида эса бу ҳудудларда скифларга қадар яшаган киммерийлар эрон забон бўлган. Геродотнинг ёзишига қараганда, бу юртларга С. Осиёдан кўчиб келганлар ва ерли аҳолининг тил муҳити таъсирида эронлашганлар. Асл ватани Волгадан шарқда, яъни Осиёнинг Қозоғистон чўллари, Жан. Урал ва Олтой ҳамда Жан. Сибирь ҳудудлари бўлиб, скиф қабилалари аслида туркий тилларнинг турли лаҳжаларида сўзлашувчи орийлар эди. Чунки, шу минтақалар аҳолисининг моддий маданияти ва антропологик типи жез давридан бошлаб бирбиридан фарқ қилмайди. Илк Шим. Хитой подшоликлари (мил. ав. 2205—1766 й.ларда «Шя»), мил. ав. 1766—1122 й.ларда «Шонг» сулоалари)дан калган ёзма манбаларга

кўра, «ди» турк сўзининг хитойча транскрипциясидир. Улар Хитойдан шим.да ва шим.ғарбда яшашган. Қдд. хитойчада «бэй» сўзи шим.ни кўрсатган. «Бэй»га «ди» қўшилиб, ҳосил бўлган «бэйди» сўзи эса илк Хитой подшоликлари даврида улардан шим.да яшовчи чорвадор туркий тилли хунну қабилаларига нисбатан ишлатилган. Демак, жез даврида Жан. Урал, Марказий ва Шарқий Қозоғистон, Олтой ва Жан. Сибирь минтақаларида яшаб, археологик адабиётларда Андронов маданияти номи б-н юритилган қад. чорвадор аҳоли туркий забон бўлган. С. Евросиё чўллари аҳолисига эллинлар томонидан берилган умумий ном бўлиб, эрон манбаларида уларни саклар деб юритилган. Геродот «форслар скифларни саклар» деб атайди деб ёзади. сохиллари Аҳолисига скиф атамаси ишлатилса, Ўрта Осиё, Еттисув ва Қозоғистон чўллари ҳамда Тоғли Олтой аҳолисига нисбатан кўпроқ сак атамаси ишлатилиб келинади. Геродотнинг ёзишига қараганда, осиелик С. дастлаб шим. ва шарқий Қора денгиз сохилларини эгаллаб, ерли туб Аҳоли — киммерийлар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатгач, киммерий суворийларини Кичик Осиёга қувадилар, сўнг Мидия, Сурия ва Фаластин ҳудудларини, Шим. Месопотамияни эгаллайдилар.

Мил. ав. 7-а. бошларида Мидия давлати кучайиб, С.ни у ердан ҳайдаб чиқаради. С. Қора денгиздан шим. ва шарқда, Днепрдан Донгача бўлган чўлларда ўрнашиб, энди маҳаллий киммерий қабилалари б-н иттифокликда яшай бошлайдилар. Эллинлар эса бу жойларни Скифия деб атайдилар. Мил. ав. 7-а.да Скифия жуда катта сиёсийҳарбий куч эди. Геродотнинг ёзишича, Доро бошлиқ қудратли Форс давлати мил. ав. 513 й.да С. устига юриш қилиб, ўз мақсадига эриша олмаган. Аксинча С. ахоманийларга тобе ерларга жавоб ҳужумлари уюштириб, уларни дахшатга соладилар. Барча скифларнинг тили, дини ва урф одатларининг бир хил эканлиги манбаларда таъкидланади.

С. давлати мил. ав. 5—4-а.ларда Азов

денгизидан Дунай дарёсигача худудларни бирлаштирган кучли ҳарбийдемократик давлат бўлсада, мил. ав. 3-а.нинг охирида Дон ортидан келган сарматларнинг хужуми натижасида бир қисм худудидан ажраб, анча заифлашади. Мил. 1-а.нинг 2-ярмида С. бир неча бор Боспор подшолиги б-н урушлар олиб бориб, ўзининг аввалги жанговарлик руҳини йўқотади ва ниҳоят мил. 3-а.да Скифия готлар томонидан тугатилди. Халкларнинг буюк кўчиши даврида С. бошқа қабилалар таркибига сингиб, нафақат мустақиллик, балки этник хусусиятларини ҳам йўқотадилар.

Ад.: Геродот, История в девяти книгах, пер. с греческого, т. 1, кн. 1—4, Л., 1972; Граков Б. Н., Скифы, М., 1971; Григорьев В. В., О скифском народе саках, СПб, 1871.

Аҳмадали Аскарлов.

СКИФЛАР МАДАНИЯТИ – Қора денгизнинг шим.ғарбий худудларидан то шим.шарқий Хитойгача чўзилган даштларда (Дунай ва Дон, Днепр ва Днестр куйи ҳавзалари, Азов ва Қрим даштлари, Қуйи Волга, Қозоғистон чўллари, Жан. Шарқий Урал, Тоғли Олтой, Жан. Сибирь даштлари) кўчманчи чорвачилик б-н шуғулланувчи қабилаларнинг хўжалик ва этномаданий ҳаёти, кундалик турмуш тарзи, этикоди, урфодат ва удумлари маънавий дунёсининг мажмуаси (мил. ав. 7—мил.нинг дастлабки асрлари).

См. ва уларнинг нафис санъати ҳақидаги бой материаллар скиф подшолари ва қабила сардорларининг мазорларини археологик казишлар туфайли қўлга киритилди. Чунки, юнон муаррихларининг хабарлари ва скиф мазорқўрғонларида ўтказилган археологик казиш натижаларига кўра, скиф подшолари, қабила сардорлари вафот этганда, уларнинг ҳаётлик чоғидаги дабдабали турмуш тарзидан нишона сифатида, улар б-н бирга бойлигининг бир қисмини, севимли хотини ва хизматкорларидан айримларини, қабила сардорининг жан-

говарлик ҳолатидаги қуроласлаҳалари ва бир неча отлари б-н бирга кўмиш одат бўлган. Скифлар ер юзасига каттагина ёғоч уйхона тиклаб, унинг ўртасига ёғоч тобутда жанговар ҳарбий ҳолатдаги кийимкечаги б-н скиф сардори жасадини кўйишган. Ёғоч тобут атрофига мархумга тегишли хар хил буюмлар: қуроласлаҳа, сопол, жез, олтин ва кумуш идишларда овқатлар ва ичимлик кўйилган. Чунки, скифлар этикодига кўра, мархум у дунёда ҳам яшашца давом этади, деган тасаввур мавжуд бўлган. Мархум оёқ томонига хотинларидан ва унга хизмат қилувчи чўриларидан баъзилари ўлдирилиб, маликанинг бойлиги ва унга аталган олтин арава ҳам кўшиб кўмилган. Қабрхона (ёғоч уй) деворлари гулли кигиз ёки гиламлар б-н безатилган. Қабрхона ташқарисига мархум отларидан унинг мавкеига кўра, 3 тадан то 15 тагача жанговар отлари ўлдириб кўмилган. Сўнг қабр устига ҳасчўплар босиб, устидан тош уюми ҳосил қилишган. Сўнг унинг устига қалин тупроқ босилган. Натижада, бал. 1530 м дан кам бўлмаган мазорқўрғонлар қад кўтарган. Ана шундай мазорқўрғонларнинг кўпи афсуски қадимда ўғирланган, қимматбаҳо буюмлар талаб кетилган, уларнинг қиш фаслида ўғирланганлари ичига сув кириб — музлаб қолган ва бизгача шу ҳрлатда етиб келган. Мил. ав. 5—4-а.ларга оид Олтойнинг Позирик мазорқўрғонлари бунга мисол бўла олади. Мас, «хайвон тасвирлари услуги» номи б-н машҳур ноёб топилмалар Кулоба, Чертомлик, Солоха, Позирик, Башадар, Аржан каби скиф мазорқўрғонларидан топилган бўлиб, ҳозир улар жаҳон маданият хазинаси сифатида Эрмитаж ва Киев санъат музейини безаб турибди.

Ад.: Геродот, История в девяти книгах, пер. с греческого, том 1, кн. 1—4, Л., 1972; Граков Б. Н., Скифы, М, 1971; Хазанов А. М., Золото скифов, М., 1975; Григорьев В. В., О скифском народе саках, СПб, 1871; Грязнов М. П., Аржанцарский курган раннескифского време-

ни, Л., 1980.

Аҳмадали Асқаров.

СКИФЛАР ПОДШОЛИГИ, Скифлар давлати — Шим. Кора денгиз бўйларида ташкил топган кўчманчи қабилаларнинг конфедератив сиёсий уюшмаси (мил. ав. 4-а.нинг ўртаси — мил. 3-а.нинг 2-ярми). Юнонрим манбаларининг хабар беришича, Скифия худуди 3 қисмга бўлиниб, уларнинг ҳар бири мустақил қабил — подшолик бўлиб, уларнинг ўз тўдаси ва ҳарбий қабил сардори бўлган. Қабил — подшолик қошида оксоқоллар кенгаши бўлиб, у қонун чиқарувчи олий орган вазифасини бажарган. Унинг ҳуқуқий доираси чексиз бўлиб, қабил сардорини жазолаши ва ҳатто ўлимга маҳкум этиши мумкин бўлган. Подшолик ҳарбийдемократик асосда бошқарилган. Қабилавий сиёсий уюшмалар тепасида Геродот хабарига кўра, «скиф подшолари» турган ва улар скиф фуқароларига қул сифатида қараган.

Мил. ав. 5-а.да скифларда мулкӣй табақаланиш жараёни жадал кечаётган бўлсада, аммо, ижтимоий ҳаётда ҳали ибтидоий жамоачилик анъаналари ҳукмрон эди. Мил. ав. 4-а. ўрталарида скиф сардорларидан Атей барча скиф қабилаларини ўзига бўйсундириб подшолик барпо этган, лекин у мил. ав. 339 й. македониялик Филипп II б-н бўлган жангда ҳалок бўлади. Атей даврида Куий Днепр бўйларида Скифиянинг пойтахти қурилган эди. Сарматларнинг сиқуви б-н мил. ав. 3—2-а.ларда пойтахт Қрим я.о.га кўчади (қ. Неаполь, Скифлар Неаполи). Айнан шу вақтларда С. п. Қора денгиз бўйларидаги юнон шаҳар-давлатлари б-н иқтисодий ва маданий алоқаларни кучайтиради. Аммо, скифлар юнон шаҳар-давлатлари устига ҳарбий юришлар ҳам уюштириб турадилар. Мил. ав. 2-а. охирида юнон шаҳар-давлатлари б-н бўлган навбатдаги ҳарбий тўқнашувлардан бирида скиф подшоларидан Скилур ва Палаклар ҳалок бўладилар. Аммо, С. п.

ҳарбий жиҳатдан ҳали қудратли эди. Улар б-н ҳатто Рим империяси милоннинг бошларида ҳам ҳисоблашишга мажбур эди. Мил. 1-а.нинг 2-ярмида С. п. подшолар Фарзой ва Инисмей даврида яна кучайиб, Боспор подшолиги б-н бир неча марта уруш қилган. С. п.нинг қудрати то мил. 3-а.нинг 2-ярмигача уз мавқеини сақлаб келди, сўнгра С.п. готлар томонидан тормор этилган.

Аҳмадали Асқаров.

СКЛЕРА (лот. skleros — қаттиқ) — кўз соққасининг ташқи зич, оқ пардаси; таянч ва химоя функциясини бажаради. С.га кўзни ҳаракатлантирувчи мускулларнинг пайлари бирикади (қ. Кўз).

СКЛЕРЕНХИМА (юн. scleros — қаттиқ, мустаҳкам ва echema — тўлдирилган, қуйилган; бу ерда — тўқима) — ўсимликларнинг механик тўқимаси. Қалин қобикли ёғочланган 2 типдаги ҳужайралар: толалар ва склереллардан тузилган. Толалар жуда чўзиқ, уз. бир неча ўн мм дан 1 см (қичиткиўт), ҳатто 4 см (рами)гача бўлади. С.нинг ёғочланмай целлюлозалигича қолган толаси тўқимачилик саноати учун қимматбаҳо хом ашё ҳисобланади. С. толаси мустаҳкам ва жуда таранг. С. мустаҳкамлик жиҳатдан пўлатдан, қайишқоқлик жиҳатдан каучукдан қолишмайди. Деярли ҳамма қуруқлик ўсимликларининг, асосан, ёғочи ва лубида бўлади.

СКЛЕРИТ — склераннинг яллиғланиши. Ревматизм, сил, подагра, бруцеллез ва б. юкумли касалликлар оқибатида пайдо бўлади. Чуқур ва юза С. фарқ қилинади. Чуқур С.да склераннинг чуқур қатламлари яллиғланади ва турли жойларида тугунлар кўзга ташланади. Яллиғланиш жараёни кўзнинг шох (мугуз) пардасига ва янада чуқурроқ қатламларига тарқалиши мумкин. Тугунлар ўрнида қулранг доғлар қрлади. Юза С.да кўз оқи қизариб, шишади ва баъзан

шоҳ пардага ҳам ўтади. Кўз ёшланади, бемор ёруққа қарай олмайди, лекин кўриш фаолияти бузилмайди. Баъзан склера абсцесси кузатилади, бунда кўз қаттиқ оғрийди, қизаради ва склеранинг айрим жойлари шишади. Касаллик абсцесснинг ёрилиши б-н тугайди. С. ўз вақтида даволанмаса, кератит ҳамда иридоциклитга сабаб бўлиши мумкин. Беморни мутахассис врач даволайди.

СКЛЕРО... (юн. sklero — қаттиқ, берч) — ўзлашма кўшма сўзларнинг биринчи қисми; қотиш, қаттиқлашиш, зичлашиш каби маъноларни билдиради (мас, склеродермия, склерометр).

СКЛЕРОДЕРМИЯ (склеро ... ва дерма) — терининг қотиб қолишидан иборат касаллик. Коллаген касалликлар гуруҳига хос. С.нинг чекланган (ўчоқли), диффуз (тарқалган), системали турлари бор. Ҳочқли С. пилакча шаклида, йўл-йўл ва юзаки бўлиши мумкин. Пилакча шаклли С.да терининг турли жойида қизғиш, думалок ёки узунчоқ доғлар юзага келади. Кейинчалик улар қотиб, тери сарғимтир тусга киради ва ундаги туклар тўкилиб кетади. Бу даврда бемор ҳеч қандай оғриқ сезмайди. Бир неча ой ёки йилдан сўнг терининг қотган жойи атрофияланади. Йўл-йўл С.да юз ва қўлоёқ териси зарарланади. Кўпроқ болаларда учрайди. Юзаки С. аёлларда кўп кузатилади, бунда кўкрак, орқа ва жинсий аъзолар терисиде майда, қаттиқ, кўкишоқ доғлар пайдо бўлиб, кейин тери юзаки атрофияга учрайди. Тарқалган С.да юз, қўлоёқ, тана ва б. териси шишиб, қаттиқлашади, атрофияланади. Беморнинг юзи мумдек қотиб туради, бармоқлари қарақатланмайди, Систем ал и С. (системали авж олувчи склероз)да организмнинг барча бириктирувчи тўқималари ва майда томирларда склеротик ўзгаришлар юз беради. С.га тезтез совқотиш, жисмоний, руҳий шикастланиш ва б. сабаб бўлади. Организм бириктирувчи тўқималари микроциркуляцияси ва функциясининг ўзгариши

касалликнинг авж олишига имкон беради. Касаллик секинаста, қўлоёқ томирларининг спазми (тортишиши), умумий ҳаракатнинг чекланиши, бўғимларнинг оғриши ва терининг зарарланиши б-н бошланади. Касаллик оралик тўқима ва ички аъзолар томирларига ўтганда, ўпка, юрак ва х.к. фаолияти бузилади.

Давос и. Кортикостероидлар, томир кенгайтирувчи моддалар, физиотерапия, шунингдек, санаторийларда даволаниш буюрилади.

Ад.: Арифов С, Эшбоев Э., Тери ва таносил касалликлари, Т., 1996.

СКЛЕРОЗ (юн. sklerosis — қотиш, қаттиқлашиш) — аъзолар, томирлар девори ва тўқималарнинг специфик функционал элементлари (без хужайралари, мускул толалари ва б.) ўлиб, ўрнини бириктирувчи тўқима эгаллаши натижасида уларнинг қаттиқлашиши. Склеротик ўзгаришларнинг ривожланиши шикастланган аъзо функциясининг пасайишига олиб келади. Юрак мускуллари Си (кардиосклероз) юракнинг қисқаришини камайтиради. Ўпка тўқималари Си (пневмосклероз) коннинг кислород б-н тўйиниши камайишига сабаб бўлади. Артерия томирлари Си (атеросклероз) томирларда коннинг ҳаракат қилишини, шунингдек, кислород ва озик моддаларнинг аъзо ва тўқималарга етказилишини қийинлаштиради.

Кўп ҳолларда турли яллиғланиш жараёнлари б-н кечадиган касалликлар (сил, захм, сурункали яллиғланиш жараёни ва б.), шунингдек, турли хил сабабларга кўра, моддалар алмашинувининг бузилиши (тўқималарда узок, вақт кислород етишмаслиги, эндокрин аъзолар функциясининг бузилиши ва б.). С.га сабаб бўлади. С. одам организмнинг барча тўқима ва аъзоларида пайдо бўлиши мумкин. С.нинг олдини олиш учун унга сабаб бўлган касалликларни ўз вақтида аниқлаш ва даволаш керак.

СКЛЕРОСКОП (склеро... ва юн.

скорео — қараяпман, кузатыпман) — металл ва б. материалларнинг каттиклигини ўлчаш учун мўлжалланган асбоб. С.да каттиклигини аниқлаш учун синаладиган жисм сиртига маълум баландликдан каттик (олмос) учлиги бўлган ургич туширилади. Ургичнинг сакраш баландлигига қараб, каттиклик аниқланади. С.да каттиклик ургичнинг сакраш баландлигига мутаносиб бўлган шартли бирликда аниқланади.

СКЛЕРОТИНИОЗЛАР, склероциязи чиршиш — ўсимликларнинг замбуруғли касаллиги. *Sclerotinia graminearum* замбуруғи қўзғатадиган кунгабоқар, сабзи, бодринг, саримсоқ, карам (айникса, сақлаш даврида) оқ чирши, кузги галла экинлари С.и. катта зарар келтиради. Замбуруғ споралари кузги ёш ниҳоллар баргларига тушиб, барг оғизчалари орқали тўқималарига киради ва споралар ҳосил қилади. Баҳорда 1—6 мм катталиқда қора каттиқ юмалоқ ёстиқчалар — склероцийлар пайдо бўлади. *S. goebsii* замбуруғи қўзғатадиган жануб С.и ерёнгоқ, тамаки, картошка ва б.ни зарарлайди. Ғўзада касалликни *S. gossypii* Јаср. замбуруғи қўзғатади. Касалланган қўсақдаги толанинг технологик сифати бузилади.

Кураш чоралари: ўсимликларнинг ётиб қолишига йўл қўймаслик, кеч кузда суғормаслик. Кузги экинлар экиладиган майдонлар чуқур шудгор қилинади, бегона ўтлар йўқотилади, уруғлик экишдан олдин дориланади, помидор ва бодринг экилган майдонларда роврал, ронилан ёки сумилексни бўр ёки оҳақ б-н аралаштириб қўллаш (чангитиш, пуркаш) тавсия этилади.

СКЛОДОВСКАЯ - КЮРИ (*SkłodowskaCurie*) Мария (1867.7.11, Варшава — 1934.4.7, Сансельмо, Париж яқинидаги Со ш.да дафн этилган) — француз ва поляк физиги ва кимёгари. Радиоактивлик ҳақидаги таълимот асосчиларидан бири. Париж тиббиёт

академияси аъзоси (1922 й.дан). Поляк ўқитувчиси оиласида туғилган. Париж ун-тини тугатган (1894). 1895 й.да П. Кюрип турмушга чиққан ва Индустириал физика ва кимё мактабидаги унинг лаб.сида ишлаган. 1897 й.дан П. Кюри б-н биргалиқда А.К.Беккерель очган (1896) уран тузларининг нурланиши устида тадқиқотлар олиб борган ва бу ҳодисага «радиоактивлик» деб ном берган. П. Кюри б-н биргалиқда полоний ва радийни очган (1898). У радийнинг металл намунасини олган (1910; француз кимёгари А. Дебьерн б-н ҳамкорликда) ва унинг хоссасини ўрганган. Радиоактивликнинг ўлчаш усулларини ишлаб чиққан. Унинг бевосита иштирокида Париж радий ин-ти ва Варшава радий ин-ти ташкил этилган (1914). 1923 й.дан С.К. унинг фахрий директори. С.К. 2 марта Нобель мукофоти лауреати (1903, физика бўйича, П. Кюри ва А. Беккерель б-н ҳамкорликда; 1911, кимё бўйича).

СКОБЕЛЕВ Михаил Дмитриевич (1843.17.9, Санкт-Петербург — 1882.25.6, Москва) — Россия империясининг Туркистондаги босқинчилик урушларида фаол иштирок этган рус ҳарбий арбоби, инфантерия генерали (1881). Бош штаб академиясини тугатган (1868). 1869 й.да Ўрта Осиёга капитан унвони б-н келиб, 8 йил ичида генерал-майор унвони б-н Россияга каштан. С. Хива хонлигини босиб олиш (1873) ва «Пўлатхон» қўзғолони (1873— 76)ни бостиришда К.П.Кауфманнинг энг яқин ёрдамчиларидан бири бўлган. Андижонни вайрон қилиб аҳолисига 3300 рубль тоvon тўлатган. Қўкон хонлиги тугатилгач, 1876 и. 19 фев.да ташкил қилинган Фарғона вилоятининг биринчи ҳарбий губернатори. С. томонидан вилоят маркази Қўкон ш.дан Янги Марғилонга кўчирилади. Туркистонда подшо Россиясининг мустамлакачилик сиёсатини жорий қилишда қатъий фаоллик кўрсатган. РоссияТуркия уруши (1877— 78) катнашчиси. Ахалтака ҳарбий юриш-

лари пайтида 2Ахалтака экспедициясига раҳбарлик қилган. Кўктепа (Геоктепа) қальаси ва Денгилтепа рус аскарлари томонидан эгаллангач (1881 й. 12 янв.), С.нинг буйруғи б-н тирик қолган барча қалъа Аҳолиси: 45000 киши (аёллар, қариялар, болалар) ёппасига қириб ташланган, уларнинг молмулки таланган ва Кўктепа ер б-н яқсон қилинган. С. ашаддий шовинист ва мустамлакачи сифатида Туркистондаги туб халқларга паст назар б-н қараган. С. ҳақда маҳаллий аҳолида нафратли хотиралар сақланиб қолган. С. 1882 й.да Санкт-Петербургда фожиали ўлдирилган. Фарғона вилоятининг маъмурий маркази бўлган Янги Марғилон (хоз. Фарғона) ш. 1907—1924 й.ларда С. номи б-н аталган.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб [Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида], Т., 2000.

СКОЛИОЗ (юн. skolios — қийшиқ, эгри) — умуртқа поғонасининг ён томонга қийшайиши.Рахит, қаддиқоматнинг норасо бўлиши, умуртқа поғонасининг шикастланиши, нерв системасининг баъзи касалликлари сабаб бўлади. С. кўкрак қафаси шаклининг ўзгариши букриликка олиб келади. Келиб чиқишига кўра, туғма ва орттирилган С. фарқ қилинади (яна қ. Умуртқа поғонасининг қийшайиши).

СКОЛИЯЛАР, ковоқарилар (Scoliiidae) — пардақанотлилар туркумига мансуб ҳашаротлар оиласи. Энг йирик (улкан ковоқарининг уз. 45 мм гача) ва кучли пардақанотлилар. 450 га яқин тури маълум. Кўпчилик турлари тропик минтақаларда тарқалган. Ўрта Осиё ҳудудида 20 га яқин тури учрайди. Урғочиси тупроқ, гўнг ёки чириётган дарахт пўстлоғи остидан пластинка мўйловли кўнғизлар қуртларини қидириб топиб, уларни наштаи ёрдамида фалажлайди ва қурт танасига тухум кўяди. Тухумдан чиққан қурт кўнғиз қурти гемолимфаси ва тўқималари б-н озикланади. С. зараркунанда кўнғизлар қуртларини

қириб, қ.х.га фойда келтиради.

СКОЛОПЕНДРАСИМОНЛАР, қатта қирқоёксимонлар (Scolopendromorpha) — энг йирик кўп оёқлилар туркуми. Уз. 10—25 см гача, танаси 21—23 та бир хил тузилган бўғимлардан иборат. 900 га яқин тури, асосан, тропик, субтропик ўлкаларда тарқалган. Кундузи тош ва ёғочлар остига ва ёриқларга қириб олади; тунда ов қилади. Йирткич; хар хил ҳашаротлар б-н озикланади. Жан. Америка ва Ямайка о.да тарқалган гигант сколопендра майда умуртқалилар (қурбақалар, калтакесаклар, қушлар)га ҳам ҳужум қилади. С.нинг эркаги кўпайиш даврида ер ости йўлларига ҳалқа тўр тортиб, унга уруғ хужайралари тўлдирилган ҳалтаси (сперматофор)ни кўйиб кетади. Урғочи С. уруғ ҳалтани олиб, ўзининг жинсий беи йўлига киритади. Ўрта Осиёда тарқалган ҳалқали қирқоёқ партеногенез кўпаяди. С. кўйган тухумларини қалавага ўхшаб ўраб олиб, йирткичлардан ҳимоя қилади. Йирик С. жумладан, ҳалқали қирқоёқ заҳарли. С. қаққан жойи шишиб кетади, лекин шиш 1—2 кундан сўнг қайтади. Гигант сколопендра заҳари одам учун айниқса хавфли. Жан. ҳудудларда тарқалган чўл сўқир қирқоёғи доим тупроқ ичида яшайди; кўзлари бўлмайд. С. зараркунанда ҳашаротлар ва каналарни қириб, фойда келтиради.

СКОПАС (Skopas) (мил. ав. 4-а.) — юнон ҳайкалтароши ва меъмори. Парос о.да туғилган. Греция ва Кичик Осиёнинг Тегея (хоз. Пиали), Галикарнас (хоз. Бодрум, Туркия) ва б. шаҳарларида ишлаган. С. Тегеядаги Афина Алея ибодатхонаси (мил. ав. 350—340) ва Галикарнадаги мавзолей (мақбара, мил. ав. 4-а. ўрталари)ни барпо этишда меъмор сифатида қатнашган. С. классика анъаналарини давом эттириб, монументал, қаҳрамонлик руҳи б-н суғорилган ҳайкалтарошлик асарлари яратди, уларда серғайрат, кучувватга тўла, ички хисҳаяжонини яшира олмайдиган, ку-

раш руҳи б-н тўлибтошган кишиларнинг кўриниши, маънавий ички дунёси очиб берилади. Галикарнаса ҳайкалтарошлар Бриаксис, Леохар, Тимофейлар б-н ҳамкорликда яратган рельефларидан парчалар Британия музейида сақланади. С.нинг кўп асарлари жаҳон музейларида сақланаётган Рим нусхаларидан маълум: «Мелиагр», «Менада», «Потос», «Навкирон Геракл» ва б. С.нинг драматизм б-н тўла ижоди эллин даври маданияти ҳайкалтарошл и гига кучли таъсир кўрсатган.

СКОПИН Павел Алексеевич (1902.22.2, Киров вилояти Оричи тумани, Савичи қишлоғи — 1967, Фарғона) — 2-жаҳон уруши катнашчиси. 1938 й.даги ХалхинГол жанги катнашчиси. б-н бригадасининг танк батальони комиссари. Танклар ҳужуми вақтида душманнинг мудофаа иншоотларини яқсон қилиб, ўзи оғир ярадор бўлган. 1939 й. 17 нояб.да Қахрамон унвони берилган. Уруш йилларида ҳарбий педагогика ин-тини тугатган. Ўрта Осие ҳарбий округидаги ҳарбий сиёсий билим юрти бошлиғи. Полковник С. 1950 й.дан истеъфода. Фарғонада яшаган. Шаҳар маиший хизмат кўрсатиш комбинатида ишлаган. Фарғонадаги кўчаларнинг бирига унинг номи берилган.

... **СКОПИЯ** (юн. skopeo — кўраман, қарайман, кузатаман) — ўзлашма қўшма сўзларнинг иккинчи қисми; кузатиш, визуал ўрганиш каби маъноларни ифодалайди (мас, спектроскопия, эндоскопия).

СКОПЬЕ, Скопле — Македония пойтахти, Вардар дарёси бўйида. Аҳолиси 444,2 минг киши (1990й.лар ўрталари). Мамлакатнинг саноат маркази, транспорт йўллари тугуни. Мамлакатда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг 1/2 қисми С.га тўғри келади. Металлургия, машинасозлик, кимё (пластмасса, синтетик тола, минерал ўғитлар), фармацевтика, тўқимачилик, кўнпойабзал, озик-

овқат (тамаки, мевасабзавот консерваси), ёғочсозлик саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Гилам тўқилади. С. — Македония маданияти маркази: Македония фанлар ва санъат академияси, ун-т, бадиий галерея, археология ва этнография музейлари, театр бор. Шаҳарга б-а.да антик Скупи ш. яқинида асос солинган. 9— 10-а.ларда С.да Болгар қироллиги, 13-а. охиридан Серб давлати ҳукмронлик қилган. Шаҳар . 1392—1912 й.ларда турклар қўл остида бўлган. 1913 й.да Сербия Қироллиги, 1918 й.дан Серб, хорват ва словенлар қироллиги (1929 й.дан Югославия) таркибида. 2-жаҳон уруши даврида немис фашистлари босиб олган. 1963 й.дан Югославия таркибидаги Македония, 1991 й.дан мустақил Македония Республикаси пойтахти.

СКОПЬЕ ЗИЛЗИЛАСИ - 1963 й. 26 июль эрта тонгда, маҳаллий вақт б-н соат 5 дан 17 мин.ўтганда ҳоз. Македониянинг пойтахти — Скопье ш. яқинида содир бўлган. Зилзила натижа-сида шаҳарнинг қарийб 10% иморатлари бутунлай бузилиб, 65% ига қайта тиклаб бўлмас даражада шикает етган. Вайроналар остида 1200 киши қурбон бўлган. Зилзила магнитудаси 6,0 кучи 8 баллга етган. Шаҳар атрофларида ёриқлар пайдо бўлиб, улардан қумтошлар отилиб турган. Зилзила ўчоғи шаҳардан бир неча км узоқда бўлишига қарамай, эпицентрга нисбатан Скопье ш. қатта зарар кўрган. Бунга, биринчидан, ҳамма иморатлар қурилаётган пайтда, илгари бўлиб ўтган 20 дан ортиқ кучли зилзилалар оқибатидан сабоқ олинмаганлиги бўлса, иккинчидан, грунт сувларининг ер юзасига яқинлиги, умуман сейсмор-дош қурилиш учун қонунқоидаларнинг ишлаб чиқилмаганлиги сабаб бўлган. Тарихдан маълумки, 518 й. бўлган кучли зилзилалардан Скопье яқинидаги Скупи ш. бутунлай ер б-н яқсон бўлиб, тикланмаган.

СКОПЬЕ УНИВЕРСИТЕТИ, Кирилл ва Мефодий номидаги Скопье университети — Македониядаги энг йирик ун-т. 1949 й. ташкил этилган. Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги, меъморлик, иктисодиёт, ҳуқуқ, электромеханика, тиббиёт, адабиёт, табиий фанлар ва маг., технология бўйича мутахассислар тайёрлайди. 28 мингга яқин талаба таълим олади. Кутубхонасида 500 мингдан ортиқ асар бор.

СКОРБУТ (scorbutus) — қ. Лавиш.

СКОРОДИТ (юн. skorodon — саримсоқ; зарб б-н урилганда саримсоқ хиди чиқади номи шундан) — арсенатлар синфига мансуб менерал, таркиби $Fe \{AsO_4\}_2H_2O$. Таркибида 7,1% гача Al_2O_3 бўлган хиллари — алюмоскородит, 16% гача P_2O_5 бўлган хиллари фосфоскородит деб номланади. Ромбик сингонияда кристалланади. Ранги оч яшилдан кўнғир тусгача. Қаттиклиги 3,5—4,0. Зичлиги 3,1—3,3 г/см³. Кристаллари дипирамида, таблетка, призма шаклларида; одатда зич, тупроксимон агрегатлар; пўстлоқ, сферолитлар майда кристалли друзалар ҳолида учрайди. Одатда, кўпинча олтинни ўзида йиғувчи минерал — арсенопиритнинг оксидланиши натижасида ҳосил бўлади. С. олтин конининг даракчиси сифатида маълум. Ўзбекистоннинг кўп ҳудудларида учрашига карамай, фақат Бурчмуллада муфассал ўрганилган. Хорижда Германия (Саксония), АҚШ, Бразилия, Байкалорти ва Уралда С. конлари мавжуд. Тожикистоннинг Такели, Мосриф конларида учрайди.

СКОТТ (Scott) Вальтер (1771.15.8, Эдинбург — 1832.21.9, Абботсфорд) — инглиз ёзувчиси, тарихий роман жанрининг асосчиси. 1799 й.дан Селкирк графлигида шериф, 1806 й.дан суд котиб бўлиб ишлаган. Илк асари — «Иван оқшоми» (романтик баллада, 1800). Шотланд халқ балладаларини тўплаб, 3 ж.ли «Шотланд ҳудудлари кўшиқлари»

тўпламини (1803) нашр этган. С. 9 достон, 26 роман, бир неча қисса ҳамда адабийтанкидий ва тарихий асарлар муаллифи.

С.нинг 1745 й.да Англияда рўй берган тарихий воқеа — якобитлар кузғолониға бағишланган «Уэверли» романи (1814) унга катта шоншухрат келтирган. С. романлари орасида шотланд халқи ҳаётидан олинган «Пуританлар» (1816) ва «Роб Рой» (1—3-ж.лар, 1818) асарлари алоҳида аҳамиятга эга. Агар I романида 1660 й.да тарих сахнасиға қайта чиққан стюартлар сулоласиға қарши 1679 й.да кўтарилган кўзғолон тасвирланган бўлса, «Роб Рой»да «шотланд Робин Гуди» — халқ қасосчиси образи яратилган. С. романларидаги Уэверли ва Рой Рой образлари, гарчанд марказий қахрамонлар ҳисоблансаларда, аслида бирбири б-н қурашаётган турли сиесий кучларни ўзаро боғловчи кўприк вазифасиниға бажарадилар.

1819 й.дан кейин С. ижодида рўй берган силжиш натижа I сида ёзувчи асарларининг мавзу доираси анча кенгайган. С. | Англия, Франция, Ўрта ер денгизи минтақасидаги мамлакатлар ҳаётиға ҳам мурожаат этган. Ўрта ер денгизи теваариға яшовчи халқлар ҳаёти С.нинг «Тумор» (1825) ва «Граф Роберт Парижли» (1832) романларида ўз ифодасини топган. Англиянинг 12-а. охиридаги, Франциянинг Людовик XI давридаги тарихи б-н боғлиқ воқеалар эса «Айвенго» (1—3-ж.лар, 1820), «Кенилворт» (1—4-ж.лар, 1823), «Вудсток» (1—3-ж.лар, 1826), «Перт гузали» (1828) романларида катта маҳорат б-н талқин қилинган. Сўнги асарлари тарихий роман жанрининг шох намуналари ҳисобланади С. бу асарларида Англия ва Шотландияда ягона миллий давлатнинг ташкил топиш жараёнини кўзатиш б-н бирға (мас, «Айвенго»да) жамиятдаги турли қатламларнинг майшии ва маънавий ҳаётини тасвирлашға (мас, «Кенилворт»да) катта эътибор берган.

С.нинг 20й.лар ижодида танкидий реализм руҳидаги «СентРонан сойлари»

(1—3ж.лар, 1824) романидан ташқари, тарихий ва тарихий-адабий мавзудаги «Наполеон Бонапарт ҳаёти» (1—9ж.лар, 1827), «Шотландия тарихи» (1—3ж.лар, 1830), «Лорд Байроннинг ўлими» (1825) сингари асарлари муҳим ўрин эгаллайди. С. тарихий роман жанрининг қонунқоидаларини ҳам жорий этган. С. бошлаб берган тарихий роман жанри 19-а.нинг 2-ярмида Европа, 20-а. бошларида Осий халқлари адабиётида кенг ривож топди. Айрим ҳикоялари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Собрание сочинений, т. 1—20. М.Л., 196065.

Ад.: Пирсон Х., Вальтер Скотт, М., 1983.

СКОТТ Роберт Фолкон (1868.6.6, Девонпорт — 1912.30.3) — Антарктидани таъқиқ қилган денгизчи сайёх. 1901—04 й.ларда Эдуард VII я.о., Трансарктика тоғларини кашф қилган экспедицияни бошқарган. Виктория Ерини ўрганди ва Росс о.дан Росс шельф музлигининг ғарбий чеккаси бўйлаб юриб 82°17' ж.к.гача етиб борди. 1911 й. бошида иккинчи экспедиция б-н яна Антарктидага қайтиб, С. ноябрда Росс о.дан жанубга томон юриди ва 4 ҳамроҳи б-н 1912 й. 18 янв.да (Р. Амундсендан 33 кун кейин) Жан. қутбга етиб борди. Орқага қайтишда йўлда 5 кишининг ҳаммаси ҳалок бўдди. С. номига Эндесерби Еридаги тор, иккита музлик 110° шқ у ва 150° ғ.у ва Жа. океандаги орол қўйилган.

СКОТТЛАР, скотлар (сўнги лот. Scotti, Scoti) — кельт қабиалари гуруҳи. Илк бор Рим муаррихлари асарларида, С. ва пикт қабиалари Римнинг Британия провинциясига чопқунлари муносабати б-н тилга олинган. Дастлаб Ирландияда яшаганлар (шундан Ирландиянинг Рим манбаларидаги номи — Скоттия олинган), кейинчалик (мил. I минг йиллик ўрталарида) С.нинг бир қисми Британиянинг шим.га кўчиб ўтишган ва у ерда пиктларни тобе этиб, 9-а. ўрталарида

Шотландия (Scotland, айнан — С. мамлакати) деб номланган қироллик барпо этганлар.

СКОУЛС (Scholes) Майрон (1941, АҚШ, Калифорния штати) — америкалик иктисодчи. Чикаго ун-тида иктисодиёт д-ри (1969), Станфорд ун-ти проф. Ф. Блэк б-н ҳамкорликда фонд бозорида акциядорлар опцион қийматини аниқ/гашнинг принципиал янги усулини ишлаб чиқди. Бу усул кўпгина соҳаларда иктисодий параметрларни баҳолашга янгича ёндашувларга, шунингдек, молия дастакларининг янги типларини яратиш ва жамиятда таваккалчиликни тартибга солишнинг янада самаралироқ усулини қўллашга имконият яратди. Нобель мукофоти лауреати (Р. Мертон б-н биргалликда; 1997).

СКРЕПЕР (инг. scrape — кириш) — 1) ер қазиштупроқ суриш машинаси. Асосий иш органи — ковш. Ерни катламқатлам қилиб қазиш, қовшин тупроққа тўлдириб белгиланган жойга тўқиш, суриш ва текислаш учун ишлатилади. Тракторга тиркаладиган ва ўзиюрар хиллари бор. Асосан, йўл қурилиши ва кончиликда ишлатилади. С. қовшининг ҳажми 3—25 м³, грунт (тупроқ)ни суриш (ташиш) масофаси 0,1—5 км. Кончиликда ишлатиладиган С. қовшининг туби ва олди очик бўлади. С. чиғир (лебёдка), сим арқон ва йўналтирувчи роликлар ёрдамида ҳаракатланиб, фойдали қазилмани ортиладиган жойга суради; 2) ер сиртида, ер остида ва сув тагида қазиш, суриш ва текислаш ишларини бажаришда қўлланадиган сим арконлискреперли қурилмаларнинг иш органи — қовши. С. чиғир ёрдамида сим арқонлар ва блоклар тизими орқали ҳаракатлантирилади.

СКРИПКА (славянча скри — гижирламоқ) — торли камонли мусиқа чолғу асбоби. Скрипкасимон чолғу асбоблари орасида (С, альт, виолончель, контрабас) етакчи, энг баланд регистрли соз.

4 та тори квинта интервали бўйича созланади. Диапазони 4 октавадан ошди. Умумий уз. — 600 мм. С.нинг классик шакли 15—16-а.ларда Италия ва Францияда юзага келган. 17—18-а.ларда Шим. Италия, айниқса, Кремона усталари А. ва Н.Амати, Ж. Гварнери, А. Страдивари ва бошқалар С.нинг мукамал намуналарини яратишган. С.лар симфоник оркестр ва чолгу ансамбллар асосини ташкил қилади. 17—18-а.лардан С.да якканавозлик санъати ривожланиб келмоқда, С. мусиқаси яратилмоқда. Бу соҳада 19-а. да виртуоз скрипкачи ва машҳур композиторлар Н. Паганини, П. Сарасате ва б.нинг хизмати катта бўлди. 20-а. скрипкачиларидан Ф.Крейслер (Австрия), И. Менухин (Англия), И. Стерн, И. Перельман (АҚШ), А.С.Муттер (Германия), Ш. Минц (Исроил), Г. Шеринг (Мексика), Д. Ойстрах, Л. Коган, М. Венгеров (Россия), Г. Крем ер (Латвия) ва б. машҳур. Ўзбекистонда М. Рейсон, Н.Повер, В. Юденич ва б. скрипкачилар танилган. Ҳозирда ёш авлод ижрочиларидан Д.Холиқов, Н. Ҳошимов, Т.Яхшибоев ва б. халқаро танловларда галабаларга эришган. Ўзбекистон композиторлари С. учун концертлар (Ик. Акбаров, С.Жалил ва б.), сонаталар (Г. Мушель, Н.Зокиров ва б.) каби асарлар яратишган. 20-а. бошидан ўзбек (Андижон мактаби ва б.) созаданлари баъзида Сдан ғижжак ўрнида фойдаланишади.

СКРЯБИН Александр Николаевич [1871.25.12(1872.6.1) Москва 1915.14(27)4] — рус композитори ва пианиночи. Мусиқа ислохотчиларидан. Москва консерваториясини тугатган (1892) ва унда дарс берган (1898 й.дан). Асосан, фортепиано (прелюдия, этюд, соната ва поэмалар) ва симфоник (3 та симфония, фортепиано ва оркестр учун концерт, «Орзулар, «Жазава поэмаси» ва б.) асарларини ижод қилиб, ўзига хос образлар дунёси ҳамда ифодавий воситалар мажмуини яратган. Кичик шаклдаги асарларига мусикий романтизм ва импресси-

онизм хусусиятлари, йирик асарларига жўшқинлик, фалсафий мазмундорлик хос. Мусиқа амалиётида биринчилардан бўлиб рангли нурлардан фойдаланган, «рангли мусиқа» (цветомузыка)га асос солган («Прометей» — «Олов поэмаси», 1910).

СКРЯБИН Константин Иванович (1878.7.12, Санкт-Петербург 1972.17.10, Москва) — рус гельминтолог ва паразитолог олими, СССР ФА (1935), Бутуниттифоқ кишлоқ хўжалик ФА (1935) ва тиббиёт ФА (1944) акад., Россия (1927), Қирғизистон (1954) ва Ўзбекистонда (1962) хизмат кўрсатган фан арбоби. Меҳнат Қаҳрамони (1958). j

Юрьев (ҳоз. Тарту ш., Эстония) ветеринария ин-тини тугатган (1905), Туркистон ўлкаси ветеринария врачлари (1905—11), Новочеркасск ш.даги Дон ветеринария ин-ти (1917—20), Москва ветеринария ин-ти (1920—72) проф., Давлат экспериментал ветеринария ин-тида (1920—56) ва Е.И. Марциновский номидаги Тиббиёт паразитологияси ва тропик тиббиёт ин-тида (1921—49) гельминтология бўлими мудири, Бутуниттифоқ к.х. фанлари академияси гельминтология лаб. мудири (1942—72), СССР ФА Қирғизистон филиали президиуми раиси (1943—52), Бутуниттифоқ кишлоқ хўжалик ФА вице-президенти (1956—61). С. раҳбарлигида гельминтлар морфологияси, биол.си, филогенияси, систематикаси, экологияси, эпизоотологияси ва эпидемиологиясига оид тадқиқотлар ўтказилган. С. гельминтларнинг 200 дан ортиқ янги турларини топди ва 120 авлодини тавсифлаб берди. У ишлаб чиққан дегельминтизация ва девастация таълимотлари одам ва к.х. ҳайвонлари гельминтозларига қарши курашда асос бўлиб ҳисобланади. Ўрга Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда гельминтология фтнининг ривожланишига катта ҳисса қўшган. С. Ўзбекистонда бир қанча гельминтологик экспедициялар уюштирган; гельминтология лаб.лари ташкил этган; Ўзбекистонда

кўплаб етук гельминтолог мутахассислар (М.А.Султонов, АЛ.Тўлаганов, Ш.А. Азимов, Э.х.Эргашев, Н.М. Матчонов, ва б.) тайёрлаган. Москвадаги Россия гельминтология инти, Бишкекдаги Қирғизистон қ.х. ин-ти ва Самарқанддаги Ўзбекистон ветеринария илмий тадқиқот ин-тига С. номи берилган.

СКУМБРИЯСИМОНЛАР (Scumbriidae) — оқунсимонлар туркумига мансуб суякли баликлар оиласи. Уз. 40—60 см (баъзан 3 м гача), вазни 1,5—8 кг. Думининг асоси ингичкалашган, унда 4—9 кўшимча майда сузгичлар бор. Тангачалари майда, 15 уруғи, 40 дан ортик, тури тропик, субтропик ва илиқ сувли денгизларда тарқалган. С. тудга бўлиб, соҳил яқинида сузиб юради. С.нинг бир тури — оддий скумбрия Қора денгизда учрайди. Улар 2—4 йилда воёга етади; езда денгизнинг унча чуқур бўлмаган жойига 200—500 минг увилдириқ ташлайди. Овланади.

СЛАВЯН ТИЛЛАРИ — хинд-европа тиллари оиласи таркибидаги қариндош тиллар гуруҳи. Асосан, Марказий ва Шарқий Европада, Шим. Осиёда ва жаҳоннинг бошқа кўплаб мамлакатларида тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 300 млн. кишига яқин. С.т.нинг бирбирига юқори даражадаги яқинлиги сўз ўзаклари ва аффикс ларда, сўз структурасида, грамматик категориялар қўлланишида, гап қурилиши ва маънолар тизимида, изчил товуш ўзгаришлари тизимида ва б.да намоён бўлади. Бу яқинлик С.т.нинг келиб чиқиш манбаи ягоналиги, шунингдек, уларнинг адабий тиллар ва лахжалар даражасидаги узок, йиллик алоқалари б-н изоҳланади. Шу б-н бирга, 11—15-а.лардан бери мустақил тиллар сифатида ривожланиб келаётгани сябабли улар орасида моддий, функционал ва типологик характердаги бир канча тафовутлар ҳам мавжуд.

Ст. ўзаро яқинлик даражасига кўра, 3 гуруҳга ажратилади: шарқий славян (рус,

украин, белорус тиллари), жан. славян (болгар, македон, серб-хорват, словен тиллари) ва гарбий славян (чех, словак, поляк, юқори ва қуйи лужица тиллари) гуруҳлари. Мазкур гуруҳлардан ҳар бирининг ички бўлинишлари ҳам ўзига хосликларга эга. С.т.нинг ҳар бири адабий тил б-н бирга ўз худудий лахжаларини камраб олади; бу унсурларнинг ўзаро нисбати С.т.да турлича намоён бўлади.

Замонавий Ст. ягона тил (энг кад., кейинрок кад. ва эски славян тили)нинг узок тарихий тараққиёти ва бўлиниши натижасида пайдо бўлган. 10—11-а.ларда кабила тиллари асосида айрим славян халқлари тиллари вужудга келган. Жан. ва гарбий С.т.да бўлиниш юз берган. 14-а.да шарқий С.т.нинг ажралиши натижасида рус, белорус ва украин тиллари юзага келади. Турли тарихий даврларда С.т.нинг микдори ва ўзаро нисбати турлича бўлган. Мас, 14-а.гача шарқий Ст. мустақил тиллар эмас, балки лахжалар даражасида ўзаро фарқланган. Серблар ва хорватлар тил жиҳатдан 19-а.нинг 1-ярмидагина бирлашганлар ва уларнинг умумий тили сербхорват ёки хорватсерб деб атала бошлаган. Македон тили эса 20-а.дагина шаклланган.

Славян халқлари (тиллари) 2 алифбодан фойдаланадилар. Барча шарқий славян тиллари, болгар, сербхорват ва македон тиллари кирилл алифбоси асосидаги, барча гарбий славян тиллари, хорват ва словен тиллари эса лотин алифбоси асосидаги ёзувларга эга. Славянлар нутқидаги айрим товушлар учун лотин алифбосида тегишли ҳарфлар бўлмаган ҳолатлар турли сатр усти белгиларини қўллаш ёки ҳарфларни кўшиш орқали бартараф этилган. С.т.даги дастлабки ёзма ёдгорликлар, уларнинг шаклланиш ва ривожланиш вақтларига кўра, 11-а. дан 19—20-а.ларгача бўлган даврларга тааллуқлидир.

Ад.: Бернштейн СБ., Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Введение. Фонетика, М., 1961; Нахтигал Р., Славянские языки, перевод со сло-

венского, М., 1963; Бошковч Р., Основы сравнительной грамматики славянских языков. Фонетика и словообразование, перевод с сербскохорватского, М., 1984.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

СЛАВЯНЛАР — келиб чиқиши бир ва тиллари ўзаро яқин бўлган Европа халқларининг энг йирик гуруҳи. Унинг таркибига; шарқий С. (рушар, укршнлар, белоруслар); ғарбий С. (поляклар, чехлар, словаклар, лужичанлар); жанубий С. (болгарлар, серблар, хорватлар, словенлар, македонлар, боснияликлар, черногорияликлар) киради. Умумий сони 293,5 млн. киши (1990й. лар ўргалари), шу жумладан, РФда 125,5 млн. киши. Славян тилларида сўзлашади. Диндорлари — православлар, католиклар, бир қисми протестантлар. С. хақида қад. маълумотларга кўра, улар мил. 1—2-а.ларда венедлар номи б-н маълум бўлган. 6-а. ўргаларида Прокопий, Иордан ва б.нинг асарларида учрайди. 7-а.нинг 2-ярмида С. араб муаллифи Абу Малик алАхталнинг асарларида тилга олинган. С.нинг аждодлари — славян қабилалари хиндевропа тиллари оиласига мансуб тилларда сўзлашган. Улар бодрич, лютич, полян, северян, кривич, улич, дулеб, тивер, хорват, радимич, дрегович, вятич ва б. қабилалардан иборат. Мил. 2—4-а.ларда герман қабилалари (готлар, гепидлар)нинг жан.га силжиши оқибатида С. яшаган ҳудуд 2 қисмга бўлиниб кетган. Бу воқеа С.ни шарқий ва ғарбий гуруҳларга бўлинишида катта роль ўйнаган. 5-а. охирида гуннларнинг кучсизланиши оқибатида С. жан. га силжий бошлаган. Улар Дунай дарёси, Қора денгининг ғарбий соҳиллари, Византиянинг Болқон я.о.даги вилоятларига кириб борган. Шу тариқа С.нинг жан. гуруҳи вужудга келган. Жан. Сда илк давлат — Биринчи булғор подшолиги, ғарбий Сда Само давлати, кейинчалик Буюк Моравия салтанати ташкил топган. 10-а.да Одра ва Висла ўртасида Польша, 9—10-а.нинг 1-ярмида маркази Киев ш. бўлган Киев

Руси давлати вужудга келган. Давлатларнинг пайдо булиши славян халқларининг шаклланишига имкон берган.

Славян халқларининг уз миллий давлатидан маҳрум бўлиши (жан. ва ғарбий С.нинг катта қисми Австрия, кейинроқ Австрия-Венгрия ва Усмонли турк империясига кўшиб олинган), миллий таракқиетидаги кийинчиликлар, оғир иктисодий аҳвол 19-а.нинг охири — 20-а.нинг бошида уларнинг Европа мамлакатлари, АҚШ ва Канадага кўчишига сабаб бўлган. Жан. ва ғарбий С. ўртасидаги миллий ҳаракат, РоссияТуркия уруши, Биринчи Болқон уруши (1912)даги Австрия-Венгриянинг мағлубияти натижасида С.нинг этник ҳудудлари қайтадан бирлаштирилган.

С. деҳқончилик, чорвачилик, овчилик ва балиқ овлаш б-н шуғулланади.

СЛАЙД (инг. slide) — шаффоф асос (шиша пластинка ёки плёнка)га туширилган оққора ёки рангли фотографик тасвир (қ. Диапозитив).

СЛАЛОМ (норвегча slalom — пастга тушадиган из) — 1) тоғчанғи Си — ўтиш жойлари (дарвозалари) байроқчалар б-н белгилаб қўйилган махсус йўл бўйлаб тоғдан тушиш. 500—700 м ли ва қарийб 2000 м ли (С. — гигант) масофадан иборат; 2) эшкак эшиш С. — байдарка ва каноэда тез оқадиган, табиий ёки сунъий тўсиклар бўлган дарё ёки каналларда сузиш; 3) сув чанғилари Си — бир хил тезликда муайян узунликдаги шатак арқони б-н махсус трассани босиб ўтиш.

СЛАНЕЦЛАР — турли хил таркибдаги метаморфик тоғ жинслари. Таркибига кирувчи жинслар деярли параллел ҳолда жойлашган чўзиқ ёки варақсимон минераллар мажмуидан иборат бўлгани учун юпка варақларга осон ажралади. Регионал метаморфизм даражасига кўра, С. 2 йирик гуруҳга ажратилади: кучсиз метаморфлашган тоғ жинслари — гилли С. ва чуқур метаморфлашган кристалли С.

Гилли С. кўпроқ гилли минераллар, гидрослюдадар, баъзан монтмориллонитдан таркиб топган бўлади. Кристалли С. орасида таркибидаги минераллар (слюдалар, амфиболлар, дала шпатлари ва кварц)га кўра, слюдали С.га (биотитли, мусковитли, баъзан парагонитли) ажратилади; бу С.да дала шпатлари ва кварцнинг ортиши б-н гнейсларга, амфиболитли С.да амфиболшяларга айланади. Баъзан кристалли С. таркибидаги нисбатан кам учрайдиган минерал номи б-н аталади: гранитли, ставролитли, каинитли С. ва ҳ.к. Филлитлар, хлоритли С. ва яшил С. гилли ва кристалли С. оралиғидаги тоғжинсларидир, юзароқ чуқурликларда яшилсланец фация деб аталадиган шароитда метаморфизмга учраган, уларнинг таркибида, слюдалардан ташқари, яшил рангли минераллар (хлорит, эпидот ва турли амфиболлар) кўп. Яшил С. чўкинди ва вулкан жинсларидан ҳосил бўлади. Мукамал қаватқаватланган гилли С. томларни ёпишда ишлатилади. Гнейсларга яқин бўлган кристалли Сдан курилиш материали, оловбардош маҳсулотлар и. ч.да хом ашё сифатида фойдаланилади. Органик моддалар б-н бойиган гилли С. ёнувчи сланецлар сифатида қўлланилади. Қора рангли ва таркибида ванадий, фосфор, бор каби микроэлементлар бўлган С. кишлоқ хўжалигида табиий ўғит сифатида ишлатилади. Ўзбекистоннинг Зирабулоқ, Зиёвуддин, Нурота, Қизилқум, Султон Увайс тоғларида С. кенг тарқалган. С.ни ўрганиш улар б-н боғлиқ фойдали казилмаларни топишга имкон беради.

СЛИВЕН — Болгариядаги шаҳар, СтараПланина тоғларининг жан. этагида. Аҳолиси 100,6 минг киши (2001). С. — мамлакатнинг кад. тўқимачилик марказларидан (1830 й.дан). Машина-созлик (станоксозлик, автомобиль эҳтиёт қисмлари, электролампалар ва бошқалар и.ч.), озиковкат, ойнашиша, мебель саноати корхоналари бор. Гилам тўқилади. С. яқинида Сливенски-Минерални-Бани

бальнеологик курорти жойлашган.

СЛОВАК ТИЛИ — хиндевропа тиллари оиласига мансуб славян тилларининг ғарбий гуруҳидаги тил; Словакия Республикасининг расмий тили. Асосан Словакияда, қисман АКШ, Чехия, Венгрия, Сербия, Канада, Польша ва Руминияда тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 5,6 млн.кишидан ортиқроқ. Лаҳжалари 3 гуруҳга бўлинади: ўрта словак, ғарбий словак ва шарқий словак. Ўрта словак лаҳжаси адабий С.т.га асос бўлган. С.т. яқин қариндош тиллардан чех тилига яқин туради, кўплаб грамматик ва лексик умумийликларга эга, лекин фонетик жиҳатдан ўзига хос чўзиқ унлилар ва дифтонгларнинг қўлланиши б-н фарқланади. С.т. лотин графикаси асосида унга кўшимча диакритик белгилар қўшиш б-н яратилган ёзувга эга. Словакияда 18-а.гача расман чех тили қўлланган. Ст.даги дастлабки матнлар 16-а. охирларида, дастлабки китоблар эса 18-а. охирларида пайдо бўлган.

СЛОВАКИЯ (Slovensko), Словакия Республикаси (Slovenska Republika) — Марказий Европада жойлашган давлат. Майд. 49 минг км². Аҳолиси 5,4 млн. киши (2002). Маъмурий жиҳатдан 8 ўлкага бўлинади. Пойтахти — Братислава ш.

Давлат тузуми. С. — республика. Амалдаги конституцияси 1992 й. 1 сент. да қабул қилинган (1999 й. тузатишлар киритилган). Давлат бошлиғи — президент (2004 й.дан Иван Гашпарович), у умумий тенг ва тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли б-н 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни бир палатали парламент — Миллий кенгаш, ижрочи ҳокимиятни ҳукумат амалга оширади.

Табиати. С. —тоғли мамлакат. Худудининг аксарият қисми Ғарбий Карпат тоғлари доирасида (Словакия Рудали тоғлари ва б.) жойлашган. Лисец ш.даги Злати Врх базальтли тепалиги табиат

ёдгорлигидир. ГерлаховскиШтит тоғи (2655 м) — Ғарбий Карпат тоғларининг энг баланд нуқтаси. Жан. ни Ўрта Дунай текислигининг бир қисми эгаллаган. С.да кўнғир кумир, темир, марганец, полиметалл рудалари, сурма, магнезит конлари бор. Иклими мўътадил, континентал. Текисликларда ўртacha тра январда —Г дан —4°, Карпат тоғида —10° гача, июлда 19— 2Г, тоғларда 4° гача. Йиллик ёгин текисликларда 450—700 мм, тоғларда 2100 мм гача. С. дарёлари (Дунай ва унинг ирмоқлари, Морава, Ваг, Грон ва б.) гидроэнергиянинг муҳим манбаларидир. С. тоғлари ўрмонлар б-н қрпланган (мамлакат ҳудудининг 1/3 қисми). Жан. қияликларда кенг баргли ва аралаш, шим. қияликларда игна баргли дарахтлар ўсади. Текисликларда деҳқончилик қилинади. Ҳайвонлардан кўнғир айик, бўри, силовсин, тўнғиз, қуён, олмахон, типратикан, турли кушлар бор, даре ва кўлларда балиқ кўп.

Аҳолисининг кўпчилиги — словаклар (87%), шунингдек венгер, чех, украин ва б. ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 56,8%. Расмий тил — словак тили. Диндорларнинг аксарияти — христиан (католик) лар. Йирик шаҳарлари: Братислава, Кошице, Прешов.

Тарихи. С. ҳудудида палеолит даврида манзилгоҳлар бўлганлиги маълум. Мил. 3—4-а.ларда славянлар кўчиб келган ва 1-инг йиллик ўрталарида етакчи этник гуруҳ бўлиб қолган. 7-а.да С илк славян Само давлати таркибига, 9—10-а.ларда Буюк Моравия давлати таркибига кирган. 11-а. ўрталарида С.ни венгерлар босиб олди, чехморави ва словак қабилалари асосида ягона элат ҳосил бўлиш жараёнига ҳалақат бердилар. 13—14-а.ларда С. немислар кулига ўтди. 16-а. ўрталарида Снингжан.ни турклар босиб олди, қолган ҳудуди 17-а. охирида Габсбурглар монархияси таркибига киритилди. 1718-а. бошларида С.да бир неча бор деҳқонлар кўзғолони (1618, 163132, 1648, 1660, 1711), ҳунарманд ва шаҳар йўқсилларининг норозилик чиқишлари

(1606, 1609, 1626, 1632, 1640) бўлди. С. деҳқонлари Ракоци Ференц ҳаракатида (1703—11) қатнашдилар. 1848—49 й. Австрия инқилоби вақтида С. миллий ҳаракати арбоблари демократик ўзгаришларни амалга оширишни, словак халқининг миллий тенг ҳуқуқчилигини талаб қилиб чиқдилар, аммо Венгрия ҳуқумати бу талабни рад қилди. Австрия-Венгрия давлати ташкил топиши (1867) б-н Венгрия таркибида қолди. 1-жаҳон уруши йилларида С.да чет эл ҳуқумронлигига қарши миллий озодлик кураши кучайди. 1919 й. 16 июнда Прешовда Словакия Совет республикаси эълон қилинди, бироқ 7 июлда интервенциячи кўшинлар томонидан тормор этилди. Австрия-Венгрия барбод бўлгач, С. 1919 й. 30 окт.да Чехия ва Словакиянинг ягона давлатга бирлашуви натижасида 1918 й. ташкил топган Чехословакия давлати таркибига кирди. 1938 й. Мюнхен битимита кўра, С.нинг жан. туманлари Чехословакиядан Венгрияга олиб берилди, қолган ҳудудда 1939 й. словак фашистлари Германия паноҳидаги «мустақил» С давлати ташкил этилганини эълон қилдилар. Шу йилдан С.да Қаршилиқ кўрсатиш ҳаракати авж олди. 1944 й.ги С. миллий кўзғолони С.нинг 2/3 қисмигаёйилди. 1945 й. майда С. бутунлай озод қилинди. Словак ва чех ерлари Чехословакия республикаси доирасида қайта бирлаштирилди. С. 1948 й. 9 майдан Чехословакия Халқ Демократик Республикаси, 1960 й. 11 июлдан Чехословакия Социалистик Республикаси, 1990 й. 29 мартдан Чехословакия Федератив Республикаси, 1990 й. 20 апр.дан 1992 й. 31 дек.гача Чехия ва Словакия Федератив Республикаси таркибида бўлди. 1992 й. 17 июндаги Декларацияда республика суверенитети эълон қилинди. С. — 1993 й.дан БМТ аъзоси. 1992 й. 24 янв.да ЎзР суверенитетини тан олган ва 1993 и. 1 янв. дан дипломатия муносабатлари ўрнаган. Миллий байрамлари — 29 авг. — Словакия миллий кўзғолони куни (1944), 1 сент. — Конституция куни (1992).

Асосий сиёсий партиялари, касаба уюшма ташкилотлари. Демократик С. учун ҳаракат — Халқ партияси, 1991 й. да асос солинган; С. демократик иттифоқи, 1995 й. тузилган; С. деҳқонлар партияси, 1990 й. ташкил этилган; С. ишчилари бирлашмаси, сиёсий партия сифатида 1994 й. рўйхатга олинган; Сўл демократлар партияси, 1991 й. тузилган; С. миллий партияси, 1989 й. асос солинган; Венгер христиан демократик ҳаракати, 1990 й. ташкил этилган; С. христиан демократик иттифоқи партияси, 2000 й. рўйхатга олинган. С. Республикаси касаба уюшмалари конфедерацияси, 1990 й. асос солинган.

Хўжалиги. С. — индустриалаграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 33,4%, қ.х.нинг улуши 4,8%, хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 61,8%.

Саноатида, асосан, маҳаллий минерал хом ашё (қуңғир қумир, лигнит, темир руда) негизда кончилик ва металлургия саноати ривожланган. Чўян, пўлат ва прокатнинг кўп қисми Кошицедаги металлургия к-тида, алюминий (четдан келтирилган бокситдан) ЖьярнадГрономда, мис Кромпахида ишлаб чиқарилади. Машинасозлик саноати ривожланган: радиоприемник, телевизор, совиткич, мотоцикл, кема, подшипник, юк вагонлари, станок, электротехника ускуналари ва б. ишлаб чиқарилади. Киме ва нефть кимёси саноати (нефть маҳсулотлари, минерал ўғит, пластмасса, синтетик тола ва б.) четдан олинган нефть ва газ асосида ишлайди. Йирик ўрмон, ёғочсозлик, қурилиш материаллари саноати барпо этилган. Тўқимачилик, кўнпойабзал, озиқ-овқат корхоналари бор. Асосий саноат марказлари — Братислава ва Кошице. Йилига ўртача 24,7 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Унинг кўпчилиги қисмини ГЭСлар беради, ЯсловаБогуницеда АЭС бор.

Қишлоқ хўжалиги нинг асосий тармоғи — деққончилик. Буғдой, маккажўхори, арпа, қанд лавлаги, мой-

ли экинлар ва б. экилади. Боғдорчилик ва тоқчилик ривожланган. Гўштсут, гўштжун чорвачилигига асосий эътибор берилади (чўчка, қуй, қорамол, парранда боқилади).

Т.й. узунлиги 3,7 минг км, автомобиль йўллари уз. 17,9 минг км. Дунайда кема қатнайди. Дарё портлари: Братислава, Комарно. Четга машина ва ускуна, нефтни қайта ишлаш, кимё ва ёғочсозлик, қ.х. маҳсулотлари ва б. сотади. Четдан нефть ва табиий газ, озиқ-овқат, машина ва ускуналар олади. Чехия, Германия, Россия ва б. б-н савдо қилади. Пул бирлиги — Словакия кронаси.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Маорифи бошланғич ва ўрта мактаб таълимидан иборат. 614 ёшдаги болалар учун мажбурий таълим жорий этилган. Касб таълими ўрта хунартехника мактабларида берилди. 14 олий ўқув юрти бор. Йириклари: Братислава университети, Словакия олий техника мактаби, Олий иқтисодий мактаб, консерватория — ҳаммаси Братиславада; П. Шафарик номидаги ун-т, Олий ветеринария мактаби, Олий техника мактаби — Кошицеда; Олий транспорт мактаби — Жилинда ва б. Асосий илмий муассасаси — Словакия ФА. Братиславада Вирусология инти, пайвандлаш ва пед. илмийтадқиқот интилари ва б., Жилинда гидрология и.т. маркази ва геол. маҳкамаси, Мартинда С. матицаси (маданий-маърифий маркази) бор. Йирик кутубхоналари: С. матицаси кутубхонаси (1863), Братиславадаги ун-т кутубхонаси (1919), Кошицедаги Давлат илмий кутубхонаси (1657) ва б. Асосий музейлари: Братислава ва Мартиндаги С. миллий музейлари, Кошицедаги Шарқий С. музейи, БанскаБистрицадаги С. миллий кўзғолони музейи ва б.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Асосий газ. ва жур.лари: «Правда» («Ҳақиқат»), словак тилида чиқадиган мустақил кундалик газ., 1920 й.дан), «Глас люду» («Хатқ овози»), словак тилида чиқадиган кундалик газ., 1954

й.дан), «Народна оброда» («Миллий тикланиш», словак тилида чиқадиган кундалик газ., 1990 й.дан), «Рольнице новини» («Дехқонлар газетаси», словак тилида чиқадиган кундалик газ., 1946 й.дан), «Смена» («Ўринбосар», словак тилида чиқадиган кундалик ёшлар газ., 1948 й.дан), «Уй со» («Янги сўз», венгер тилида чиқадиган кундалик газ., 1948 й.дан), «Беседа» («Гурунг», словак тилида чиқадиган ҳафтанома, 1990 й.дан), «Вечер» («Оқшом», словак тилида чиқадиган кечки газ., 1990 й.дан). С. Республикаси телеграф агентлиги, ахборот маҳкамаси, 1992 й. тузилган. С. радиоси 1926 й.дан, телевидениеси 1956 й.дан ишлайди.

Адабиёти. С. ёзувининг пайдо бўлиши акаука Кирилл ва Мефодийларнинг Буюк Моравия давлати ҳудудидаги фаолияти б-н боғлиқ (9-а.нинг 2-ярми). Қад. адабиёт инсонпарварлик ва озодлик руҳи б-н суғорилган. 17—18-а.ларда Я. Вавринец, М. Раковский, Ш. Пиларик ва Г. Гавлович каби ёзувчилар ижод қилди. Миллий уйғониш бошланиши б-н Маърифатпарварлик адабиёти ривожланди (18-а. охири — 19-а. бошлари). Ёзувчи Й. Байза, Ю. Фандли, филолог А. Бернолак бу даврнинг таникли вакиллари-дир. Б. Таблиц ва Я. Голлий шеърятда, Я. Халулка драматургиясида, П. Й. Шафарик ва Я. Коллар адабийилмий фаолиятида славянлар бирлиги ифодаланган. 19-а. 40—70й.ларида миллий озодлик ҳаракатининг ғоявий раҳбари Л. Штур бошлиқ инқилобий романтикларнинг ижодида ватанпарварлик ғоялари фольклор аънаналари усулида тарғиб қилинди. Й. Заборский насри ва драматургиясида, П. Гвездослав, С. Ваянский, М. Кукучин назми ва насрида реализм услуби қиёмига етказилди. 20-а. бошларида словак модерни деб аталган адабий гуруҳ (И. Краско, В. Рой, И. Галл) шаклланиб, реализм, модернизм, символизм ижодий принципларини умумлаштирди. Ф. Краль, Л. Ондрейов, Я. Есенский насри, Я. Поничан назми танқидий реализмнинг юксак намуналаридир. 2-жаҳон уруши-

дан кейин халқнинг фашизмга қарши кураши тарихи ва янги ҳаёт қурилиши муаммолари адабиётнинг етакчи мавзуи бўлди. Ф. Гечко, Р. Яшик, А. Беднар, К. Лазарева, В. Минач романлари, А. Плавка, П. Горов, В. Мигалик, Я. Костра шеърлари 20-а.нинг 2-ярмидаги энг машхур асарлардир.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. С. худудида Қад. Рим иморатларининг қрдиклари сақланиб қолган. Диний иншоотлар ва роман услубидаги қасрлар (Нитрадаги 1200 й.га оид авлиё Эмерам базиликаси, 12-а.га оид Скалицдаги 2 ярусли капелларотонда, 1228 й.га оид Дьяковца, 12-а.га оид Држовца черковлари, 12-а.га оид Оравский қасри ва б.) словак меъморлигининг дастлабки обидаларидир. 14—15-а.ларда готика услуби урф бўлди (Кошицедаги кафедрал собор, 1382—1499; Братиславадаги соборлар, 14—15-а.лар ва б.). 16-а.да Уйғониш даври меъморлиги таркала бошлади (Банска-Бистрицадаги ратуша, 1510; Прешов, Левоч, Бардеев ва б. жойлардаги уйғой бинолари). 17—18-а.ларда барокко услуби, айниқса, сезиларли из қрдирди. Братиславадаги Троица черкови (1717—35), илк классицизм нишонлари бўлган Бош сарой (1778—81, меъмор М. Гефеле), Кошицедаги ратуша (1756) шу жумлага киради. 18-а. охири ва 19-а. бошларида заминдорларнинг ховлижойлари, шаҳар ва қишлоқлар қурилишида классицизм, 19-а. охири ва 20-а. бошларида модерн услуби устун бўлди. Турар жойлар ва черковлар ёғоч, тош ва пишик, ғиштдан қурилди. 20-а.нинг 2-ярми қурилишида замонавий материаллардан фойдаланилди (Братиславадаги Олий техника мактаби биноси, Дунай устидаги кўприк, «Киев» меҳмонхонаси ва б.).

С. худудида ибтидоий санъат ёдгорликлари (палеолит даврига хос аёллар хайкалчалари, неолит сополи, фракий, скиф, кельт, қад. славян ва б. қабилалардан қолган буюмлар) сақланган. 4-а.га оид қабрлардан жез анжомлар, олтин ва қумуш буюмлар то-

пилган. 14—15-а.лар ранг-тасвир асарлари (СпишскаКапитулдаги авлиё Мартин черкови, 1317) диққатга сазовор. 16-а. бошларида Уйғониш даври, 17-а.да барокко санъати ривожланди. 19—20-а.ларда Й. Чаусиг, К. Либай, В. Климович, Й. Ганула, Л. Чордак, Ф. Упрка, М. Бенка, О. Дубай каби рассом ва ҳайкалтарошлар ижод килдилар. Замонавий тасвирий санъат усталари орасида В. Глубучек, Я. Кулих, Й. Кузьма, Я. Яношка ва б.ларни кўрсатиш мумкин.

Муסיқаси. С. халқ муסיқа ижодиёти жанрларга бой. Улар орасида эпик, севги, диний ва маросим кўшиқлари, баллада-лари учрайди. Кўшиқлар бир овозли, 4 ва 5 товушкаторли диатоникага асосланган. Фришка ва одземок рақслари машхур. Чолғу асбоблари — фуяра, чўпон найлари, гайда ва б. 9—10-а.ларда профессионал музиканинг илк шакллари (черков айтимлари), 15-адан кўп овозли муסיқа пайдо бўлди. Миллий композиторлик мактабининг асосчиси Я.Л. Белла «Такдир ва идеал» симфоник поэмаси (1878), «Темирчи Виланд» операси (1890)ни яратди. 20-а. бошларида турли опера ва хор жамоалари тузилди. 1919 й. ташкил этилган муסיқа мактаби 1928 й. Муסיқа ва драма академиясига, 1941 й. консерваторияга айлантирилди. Братиславада словак камер оркестри (1960), Олий нафис санъат мактаби (1949) ташкил топди. Композиторлар Э. Сухонь, А. Мойзес, дирижёрлар Л.Словак, Л. Райтер, пианиночилар М. Карин, К Гавликова, П. Топерцер, скрипкачилар А. Можи, Т. Гашпарек, хонандалар Ю. Мартвонь, Э. Китнарова, Г. Беньякова машхур.

Театри. 12-а.да йокулятор деб ата-ладиган халқ актерлари томошалар кўрсатишган. 15—16-а.ларда Брезно, БанскаШтьявница ва б. жойларда мактаб драмаси пайдо бўлди. 17—18-а.ларда халқ театри ташкил топиб, унда диний мавзудаги пьесалар кўйилди. С.да профессионал театр санъатининг вужудга келишида ҳаваскорлик тўғараклари муҳим роль ўйнади. 19-а.нинг 1-ярмида

ҳаваскорларнинг драма тўғаралари тузила бошлади, улар У. Шекспир, Ф. Шиллер, Н. Гоголь асарларини сахналаштирди. 1890 й. Мартинда қурилган Миллий уй сахнасида маҳаллий муаллифлардан Я. Халупка, Я. Паларик, П. Гвездослав, Й. Тайовский пьесалари кўйилди. 1920 й. Братиславада биринчи словак профессионал театри барпо этилди. 20-а.нинг 2-ярмида Братислава, Жилин, Кошице, БанскаБистрица, Прешовда янги театрлар ишлай бошлади. Й. Будский, И. Лихард, Т. Раковский каби реж.лар, М. Краловичова, К. Махата, Ю. Пантик, М. Грегор каби актёрлар машхур. Театр кадрлари Братиславадаги Олий театр мактабида тайёрланади.

Ўзбекистон — С. муносабатлари. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 1997 й. январда С.га қилган ташрифи чоғида имзоланган икки томонлама ҳужжатлар ЎЗР билан С.нинг ўзаро ҳамкорлиги учун ҳуқуқий асос яратди. Бу ҳужжатлар орасида ўзаро муносабат ва ҳамкорлик асослари тўғрисидаги шартнома, сармояларни ўзаро қимоялаш ва рағбатлантириш ҳамда савдоиктисодий ва илмийтехникавий ҳамкорлик ҳақидаги битим алоҳида ўрин олади. Кейинги йилларда Ўзбекистон — С. муносабатлари ҳукуматлар, парламентлар, экспертлар, тадбиркорлар даражасида ривожланиб келди. Ўзбекистон — С. ҳукуматлараро қўшма комиссияси ишлай бошлади. Ана шуларнинг натижаси ўлароқ икки томонлама товар айланмаси 2002 й. 8,2 млн. АҚШ долларини ташкил этди. 2003 й. мартда С. Президенти Р. Шустернинг Ўзбекистонга ташрифи натижасида имзоланган икки томонлама солиқ солиш ва мулкдан келадиغان даромаддан солиқтўлашдан бош тортишнинг олдини олиш тўғрисидаги битим, Ўзбекистон Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки билан С. «Эксіббанк»и ўртасида ҳамкорлик тўғрисидаги меморандум икки мамлакатнинг ўзаро муносабатлари ни янада ривожлантиришга хизмат қилади.

СЛОВАКИЯ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ — Словакия Республикасининг олий илмий муассасаси. 1953 й. Братислава ш.да ташкил этилган. Дастлаб 14 илмий муассасаси бўлган. 50 дан ортиқ акад., 60 дан зиёд мухбир аъзоси, 50 га яқин илмий муассасаси бор. Бир қанча жур. нашр этади.

СЛОВАКЛАР (ўзларини словацлар деб аташади) — халқ, Словакия Республикасининг асосий аҳолиси. 5,6 млн. киши, жумладан, Словакияда тахм. 4,5 млн. киши (1990й.лар ўрталари). Словак тилида сўзлашади. Диндорлари — католиклар, протестантлар ва униатлар ҳам бор.

Археологик тадқиқотлар С.нинг аجدодлари — ғарбий славян қабилалари ҳоз. Словакия ҳудудида 4—5-а.да пайдо бўлганлигини кўрсатади. С 11-а. дан 20-а.га қадар Венгрия таркибида яшаган, лекин ўз миллий маданиятини сақлаб қолган. 19-а.да миллат бўлиб шаклланган. 1918 й.да Чехословакия таркибига кирган. С 1992 й. 17 июлдан мустақил давлат барпо этганлар. С. дехқончилик, чорвачилик, хунармандчилик, кулолчилик б-н шуғулланади; бир қисми саноат-да банд.

СЛОВАЦКИЙ (Slowacki) Юлиуш (1809.4.9, Кременец, Тернополь вилояти яқинида — 1849.9.4, Париж; 1927 й.да унинг хоки Краковга кўчирилган) — поляк шоири. Вильнюс ун-тини тугатган (1828). Дастлабки дostonлари («Гуго», 1829; «Ян Белецкий», 1830 ва б.) романтик руҳда. 1831 й.дан муҳожирликда яшаган. Яқин Шарқ мамлакатларига сафари таассуротида «Неаполдан муқаддас жойларга саёҳат» (тугалланмаган, 1836—39)ини ёзган. «Ангелли» (1838), «Швейцарияда» (1839) каби поэтик асарларида халқ қудрати ва келажагига ишончи ифодаланган. С. поляк романтик театри репертуарини яратган («Кордиан», 1834; «Горштиньский», 1835; «Хаёлот», 1841

ваб.). «Бенёвский» достони (тугалланмаган, 1841) кўп йиллик ижодий изланишларининг чўққисидир. С.нинг фалсафий-тарихий қарашлари унинг тугалланмай қолган «ҚиролРух» эпопеясида бирмунча акс этган.

СЛОВЕН ТИЛИ — ҳиндевропа тиллари оиласига мансуб славян тилларининг жан. гуруҳидаги тил; Словения Республикасининг расмий тили. Асосан, Словенияда, қисман Хорватия, Сербия ва Черногория, Италия, Австралия ва АҚШда тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 2,2 млн. кишидан ортиқ. Кўп лаҳжали тил; унинг 49 лаҳжаси 7 асосий гуруҳга бирлашган. Ўзига хос фонетик хусусиятларга эга: унлиларнинг кучли редукцияси, баъзи шеваларда ўрта жинс (средний род)нинг, тоник урғунинг йўқрилиши, уч турли (кучсиз, ўртача, кучли) урғунинг барқарорлашуви шу жумладандир. Морфологияси оддий ўтган замон феъли шаклининг йўқолганлиги, от ва феълларда иккилик соннинг сақланганлиги ва б. б-н ажралиб туради. Адабий Ст. 19-а. ўрталарида тўлиқ шаклланган. Ёзуви лотин графикасига асосланган. С.т.даги дастлабки ёзма манбалар 10-а. охири — 11-а. бошларига мансуб.

СЛОВЕНИЯ (Slovenija) Словения Республикаси (Republika Slovenija) — Болкон я.о.нинг шим.ғарбида жойлашган давлат. Майд. 20,3 минг км². Аҳолиси 1,93 млн. киши (2002). Пойтахти — Любляна ш. Маъмурий жиҳатдан 62 туманга бўлинган.

Давлат тузуми. С. — республика. Амалдаги конституцияси 1991 й. 23 дек. да қабул қилинган; унга 1997 ва 2000 й.ларда тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (2002 й.дан Янез Дрновшек). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни 2 палатали парламент — Давлат мажлиси ва Давлат Кенгаши, ижрочи ҳокимиятни раис бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. С. — асосан, тоғли мамла-

кат. Шим.ғарб ва шим.да Шарқий Альп тизмасы, жан.да Динара яситоғлигининг шим. чеккаси, жан.ғарбда ғаройиб ғорлари б-н машхур бўлган Карст платоси бор. Шарқда ва Адриатика денгизининг Триест қўлтиғи соҳилида чоғроқ паст-текисликлар жойлашган. Қўрғошинрух рудалари, симоб, бир оз миқдорда қўнғир кўмир, лигнит, нефть, барит, бинокорлик материаллари конлари мавжуд. Иқлими мўътадил, континентал. Асосий дарёлари — Сава, Драва (Дунай ирмоқлари). Тоғларда муз ва карст кўллари бор. С. худудининг 46% га яқини ўрмон, баланд тоғларда бук ва эман ўрмонлари тоғ ёнбағирларида аралаш ва игнабаргли ўрмонлар б-н алмашинади. Каттагина майдонлар — яйлов. Ҳайвонот дунёси қўнғир айик, буғу, тоғ эчкиси, кемирувчилар ва турли паррандалардан иборат. Триглав миллий боғи ташкил этилган.

Аҳолиси. Асосий аҳолиси словенлар (90%); хорват, серблар ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 51,5%. Диндорларининг аксарияти христиан (католик)лар. Расмий тил — словен тили. Йирик шаҳарлари: Любляна, Марибор.

Тарихи. С. худудиди қадимдан кельтиллирий қабилалари яшаган. Мил. ав. 1-а.да Рим давлати босиб олган. 6—7-а.ларда бу ерга славян (словен)лар келиб ўрнашган. 7-а.да Карантания деб аталувчи илк давлат пайдо бўлган. 11 — 13-а.ларда С худудиди Каринтия, Штирия, Крайна ва б. князликлар пайдо бўлди. 1282 й. С.нинг қатта қисми Габсбурглар ермулки таркибига кирди ва 16-а. бошларига келиб, барча словен ерлари қўшиб олинди. 1478, 1515, 1573 й.ларда дехқонларнинг кўзғолонлари бўлди. 18-а.нинг 2-ярмида ўтказилган ислохотлар туфайли иқтисодий жонланиш рўй берди. 1848—49 й.лардаги инқилоблар натижасида ерсув муносабатлари емирилиб, пултовар муносабатлари ривожлана бошлади. 1914—18 й.ларда миллий ҳаракат авж олди. 1918 й.дан С. ерлари Серб, хорват, словенлар киролиги (1929 й.дан Югославия киролиги)га бирлашди.

1941 й. Югославия фашистлар босқинига дучор бўлиб, С. ерларини Италия б-н Германия бўлиб олди. 1945 й. 15 майда озод қилинди. 1946 й.ги Париж сулҳ шартномасига биноан, Югославия б-н қайта қўшилиб, 1991 й.гача унинг таркибидаги республикалардан бирига айланди. 1991 й. 25 июнда республика Скупщинаси С.нинг давлат мустақиллигини эълон қилди ва Югославия таркибидан чиққанлигини билдирди. С. — 1992 й.дан БМТ аъзоси. ЎЗР суверенитетини 1991 й. 27 декада тан олган ва 1995 й. 16 янв.дан дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 25 июнь — С. давлатчилиги куни (1991).

Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. Либерал демократия партияси, 1913 й. асос солинган С. либерал партиясининг давомчиси сифатида 1989 й.да қайта тикланган; С. демократик партияси, 1992 й. тузилган; Социалдемократлар Ягона рўйхати партияси, 1992 й. асос солинган; Қўкатпарварлар партияси, 1992 й. ташкил этилган; С. халқ партияси, 2000 й. тузилган; С. миллий партияси; С. социалдемократик партияси, 1989 й. асос солинган; С. пенсионерлар демократик партияси. С. мустақил қасаба уюшмалари бирлашмаси; С. мустақиллиги янги қасаба уюшмалари конфедерацияси.

Хўжалиги. С. — индустриалаграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 35%, қ.х. нинг улуши 5%, хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 60%.

Саноати. Қўрғошинрух, полиметалл рудалар, қўнғир кумир, боксит, сурма, симоб казиб олинади. Есенице, Шторе, Равнеда қора металлургия, Межице, Кидричевода рангли ва қора металлургия корхоналари бор. Машинасозлик, целлюлозақоғоз саноати ва металл ишлаш — саноатнинг етакчи тармоғи. Марибор, Любляна, Целе, Крандаги з-дларда гидротурбиналар, юк автомобиллари, автобус, мотоцикл, рўзғор асбоблари, электротехника буюмлари ва б. ишлаб чиқарилади. Кимё ва электркимё саноати (жумладан, карбид кальций и.ч.)

ривожланган. Ёғочсозлик, кемасозлик, тўқимачилик, полиграфия, қ.х. машина-созлиги, кўнпойабзал, озиқ-овқат, жумладан, виночилик саноати корхоналари бор. Электр энергияси ГЭС ларда ҳосил қилинади (йилига ўртача 12,6 млрд. кВтсоат). Асосий саноат марказлари: Любляна, Марибор.

Қишлоқхўжалиги сермахсул. Гўштсут чорвачилиги ривожланган, қорамол, чўчка, от. қўй боқилади. Дехқончиликда картошка, буғдой, маккажўхори, сули, арпа, тарик, хмель, канд лавлаги, зиғир экилади. Богдорчилик ва тоқчилик ривожланган.

Тра нспортида т.й. узунлиги 1,2 минг км, автомобиль йўллари уз. 14,7 минг км. Денгиз порти — Копер. Хорижий сайёҳлик яхши йўлга қўйилган. Четга юк автомобиллари, автобуслар, тўқимачилик, кимё саноати ва қ.х. маҳсулотлари чиқаради. Четдан автоматика ва алоқа воситалари, машина ва ускуналар, истеъмол товарлари олади. Пул бирлиги толар.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. С.да 8 йиллик мактаб таълимнинг асосий бўғини ҳисобланади. Тўлиқ ўрта маълумотни гимназия беради. Малакали ишчилар тайёрлайдиган мактаблар, қ.х., техника ва б. соҳаларга ихтисослашган мактаблар бор. 26 олий ўқув юрти мавжуд. Йириқлари: Любляна ун-ти (1595—96), Олий пед. мактаби ва б. Кўп илмий муассасалар — С. Фан ва санъат академияси (1921), Геол., Табиат ва тарих ёдгорликларини сақлаш, Ишчилар ҳаракати тарихи и.т. институтлари, Любляна ун-ти ҳузуридаги Ядро тадқиқотлари инти, минтақавий илмий ва маданий-маърифий жамиятлар Люблянада жойлашган. 168 та йирик кутубхона (жумладан, Миллий ва ун-т кутубхонаси), 94 та музей (жумладан, миллий ва замонавий галереялар, миллий, этн. ва шаҳар музейлари) бор.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Асосий газ.лари: «Дело» («Иш», мустақил кундалик газ., 1959

й.дан), «Дружина» («Оила», ҳафтанома, 1952 й.дан), «Ин» («Словениядан ҳабарлар», англиз ва словен тилларида чиқадиган ҳафтанома), «Младина» («Ёшлар», ҳафтанома, 1942 й.дан), «Словенец» («Словениялик», кундалик газ., 1991 й.дан), «Словенске новие» («Словения янгилликлари», кундалик газ., 1991 й.дан), «Вечер» («Оқшом», кундалик газ., 1945 й.дан). С. телеграф агентлиги (СТА) С. Республикаси ахборот агентлиги бўлиб, 1991 й. асос солинган. С. Радио ва телевидениеси фаолият кўрсатади; радиоэшиттириш 1928 й.дан, телекўрсатув 1958 й.дан бошланган. 3 давлат радио дастури ва 2 давлат телеканали мавжуд. Эшиттириш ва кўрсатувлар словен, венгер, итальян тилларида олиб борилади.

Адабиёти. С. ёзма адабиёти 10-а. дан бошланган. Унинг ривожланишида бой халқоғзаки ижодиёти муҳим роль ўйнаган. Рухоний П. Трубар (1508—86) словен алифбосини ишлаб чиқиб, словен тилида ланий адабиётлар нашр эттирди. С. Крель. Ю. Далматин, А. Бохорич унинг ишини давом эттирди. 18-а.да Европа Уйғониш даври ғоялари таъсирида дунёвий адабиёт вужудга келиб, ривожланди. Драматург А. Т. Линхарт ва шоир В. Водник ижодиёти шу даврга тўғри келди. Ф. Прешерн (1800—49) ижоди («Поэзия», 1847) словен ва европа адабиётида муҳим воқеа бўлди, унинг асарлари С.да романтизмнинг қарор топишида катта роль ўйнади. Ф. Левстик словен назми, насири ва адабий танқидчилигида реалистик оқимни бошлаб берди. Унинг издошлари — аввало тарихий қисса ва романлари б-н танилган Й. Юрчич, ёзувчи ва шоирлардан Й. Стрлар, И. Тавчар, Я. Керсник, С. Енко, С. Грегорчич, А. Ашкерц реализмни юкори поғонага кўтардилар.

19-а. охири — 20-а. бошларида «Словен модерни» ижодий гуруқи (насрода Й. Цанкар, Д. Кетте, назмда О. Жупанчич ва б.) адабий жараёни ривожлантирди. Гуруҳ аъзолари ўша пайтда Европада урф бўлган натурализм, импрессионизм,

символизм шеърӣ усулларидан фойдаланиб, ижтимоӣ ва миллий тенгсизликка қарши норозилик кайфиятини ифодаладилар. 20—30й.ларда шоирлардан О. Жупанчич, А. Градник, ёзувчи ва драматурглардан Ф. Бевк, Ю. Козак, Б. Крефт, П. Воранц халқ ҳаётини ҳаққоний акс эттирдилар. 2-жаҳон уруши йилларидаги озодлик кураши даврида шеърят етакчи жанр булди. Партизан шоирлар М. Бор, К. ДестовникКаюх, Т. Селишкар, Э. Коцбек ва б. ўз шеърлари б-н халқни курашга даъват эдилар. Урушдан кейинги йилларда Я. Менарт, Л. Кракар, Т. Павчек, К. Кович шеъриятида, М. Михелич, П. Зидар, В. Кавчич кисса ва романларида, П. Козак, Д. Смоле, П. Божич пьесаларида инсон аҳволруҳияти чуқур таҳлил қилиниб, воқеалар силсиласи жушқин ифодалаб берилди, турли ғоялар кураши ҳолисона акс эттирилди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. С. худудида мил. ав. 1-а. ва мил. 4-а.ларда Қад. Рим шаҳарлари (Эмона, хрз Любляна; Петовио, хоз. Птуй) мавжуд бўлган. Улардаги истеҳкомлар, ибодатхоналар, осма қувурларнинг қолдиқлари ҳозиргача сақланган. Ўрта асрлардан роман услубидаги (Стичнадаги черков, 1136 — 56), готика услубидаги (Птуйдаги черков, 1260—70. ПтуйскГора қишлоғидаги черков, 15-а. боши) ибодатхоналар қолган. 15—16-а.лар меъморлигида Уйғониш даври белгилари сезилади. 17—18-а.ларда барокко услуби ёйилди, бу услуб черковлар (Люблянадаги авлиё Яков черкови, 1613—15; Урсулин черкови, 1718—26), ратушалар, фавворалар (Люблянадаги Ф. Робба фаввораси, 1751) ва ш.к.лар қурилишида намоён бўлди. 19-а. охири — 20-а. бошларида Й. Плечник, И. Вурник, В. Шубиц каби меъморлар ижодида миллий анъаналар ва қад. меъморий услублар б-н бир каторда «модерн» услубидан ҳам фойдаланилди. 1945 й.дан кейин эркин режали янги шаҳарлар, саноат р-нлари, кўп қаватли турар жой мажмуалари, жамоат марказлари, Копер, Пиран ва б. курортшаҳарлар, сайёҳлик

масканлари қурила бошлади. Денгиз бўйларида деворлари тошдан тикланиб, томи черепица б-н ёпилган, шарқий ва тоғ олди жойларида ёғоч ва гуваладан тикланиб, томи похол ва тахтачалар б-н ёпилган уйлар кўпроқ учрайди.

С. худудида палеолит даврига мансуб суякдан ясалган буюмлар, неолит даврига оид чорпоя устига қурилган биноларнинг қолдиқлари, жимжимадор нақшланган сопол идишлар топилган. Жез даврдан жез ҳайкалчалар, нақшин шамшир ва б. сақланган. 9—12-а.лар славян қабрларидаги кумуш заргарлик буюмлари ўйма нақш б-н зийнатланган. 12—13-а.ларда черковлар тош ўймакорлиги ва буртма гуллар б-н безатилган. 14-а.да ёғоч ҳайкалтарошлиги пайдо бўлди (Сольчавдаги «Биби Марям» черкови). 16-а.да портрет ва дунёвий ранг-гасвир санъати ривожланди, черков деворларига раем солиш урф бўлди. Металл, ёғоч ва сопол буюмлар яшашга киришилди. 18-а. охири — 19-а. бошларида Ф. Ковчич расмлари, Л. Янша манзаралари, И. Томинц портретлари машхур бўлди. 20-а. расмларидан Ф. Тратник, Г. Кос, Ф. Михелич, ҳайкалтарошларидан Ф. Бернекер, Л. Долинар ижоди диққатга сазовор. Амалий безак санъати турлари ривожланган.

Мусиқаси. Кўпгина халқ куйларига немисавстрия ҳамда венгер халқ мусиқа анъаналарининг яқинлиги хос. С.да мавсум, маросим (коледалар), тарихий, қахрамонлик, севги, ҳазил кўшиқлари мавжуд. Кўп овозли куйлаш кенг тарқалган. Халқ чолғу асбоблардан лаб гармоникаси, скрипка, кларнет ва б. мавжуд. Профессионал мусиқа санъати монастырларда (12-а.дан) ҳамда черковлар хузуридаги ашула мактаблари (13-а.дан)да ривож топди. Илк композиторлар орасида Я. Галлус (диний ва дунёвий кўп овозли асарлар яратган) алоҳида ажралиб туради. 17-а. композиторларидан вокал ва чолғу асарлар муаллифлари Г. Плавец (Плауц), Я. Б. Долар, И. Пош (Похиус) баракали ижод қилдилар. 18-а.да Люблянада Филармония академияси ташкил

этилди. Я. Зупан, Я. Новак дастлабки операларни ёздилар. 1892 й. Люблянада С. театри очилди, 1919 й. консерватория (1939 й.дан Мусика академияси), 1934 й. Мусика тарихи инти, 1939 й.да филармония иш бошлади. 20-а.нинг 2-ярмида С. радио ва телевидениеси хузурида хор ва эстрада оркестри, Любляна ун-ти хузурида мусикашунослик ин-ти ташкил этилди. Замоनावий композиторлардан Д. Швара, П. Рамовш, И. Петрич; дирижёрлардан С. Хубад, Д. Жебре, созандалардан Д. Томишич, М. Липовшеш, И. Озим, хонандалардан Л. Корошеч, В. Буковецлар машхур.

Театри. 17-а.да немис ва лотин тилларида дастлабки томошалар — «мактаб драмаси» ва диний мавзудаги драмалар кўрсатила бошлаган, сунг дунёвий театрлар ҳам пайдо булган. 1765 й. Люблянада доимий ишлайдиган Табака театри очилиб, унда немис тилида А. Иффланд, А. Коцебу, 19-а.дан Ф. Шиллер ва б. муаллифларнинг пьесалари курсатилган. 1789 й. биринчи словен пьесаси — А. Линхартнинг «Мицка — жупан қизи» пьесаси сахналаштирилди. 1867 й. ташкил этилган Театр жамияти, асосан, словен драматургларининг асарларини курсата бошлади. 1ва 2-жаҳон урушлари уртасидаги даврда Словен миллий театр труппаси кайтадан ташкил этилди, 20-а.нинг 2-ярмида янги театрлар барпо этилди. Люблянада Экспериментал (1956 й.дан), болалар театрлари, куғирчоқ театр, Театр санъати академияси, Словен театр музейи ишлайди.

Ўзбекистон — С. муносабатлари. 2003 й. окт.да С. Ташқи ишлар вазирининг Ўзбекистонга таширифи вақтида сармояларни узаро рағбатлантириш ва химоя қилиш тўғрисида битим ҳамда икки мамлакат ташқи ишлар вазирликлари ўртасида ҳамкорликка оид баённома имзоланди. Икки мамлакат уртасида товар айланмаси 2002 й.да 2,1 млн. АҚШ долларини ташкил этганлиги таъкидланиб, келгусида ҳукуматлар, парламентлар уртасидаги алоқаларни ва иқтисодий

ҳамкорликни ривожлантириш ҳақида келишиб олинди.

СЛОВЕНЛАР, словинлар — Словения Республикасидаги халқ. 2,3 млн. киши (1990й.лар урталари), жумладан, Словенияда 1,7 млн. киши. Словен тилида сўзлашади. Диндорлари — католиклар, протестантлар ва православлар ҳам бор. хоз. С. аждодлари мил. 6—7-а.ларда Дунай дарёсининг ўрта оқими бўйлари, Паннония пасттекислиги, Шарқий Альп (Карантания)да яшаган. 8-а.да карантаниялик С. германларга тобе бўлиб қрлганлар. 13-а.дан словен ерларининг катта қисми Австрия (1867 й.дан Австрия-Венгрия) таркибида. 1918 й. Серблар, хорватлар ва словенлар кироллиги (1929 й.дан — Югославия) барпо этилган. 20-а.нинг 1-ярмида миллат бўлиб шаклланган. Югославия таркибидан ажралиб чиққан С, 1991 й. 25 июндан мустақил давлат барпо этганлар.

С. дехқончилик, чорвачилик, боғдорчилик, узумчилик, асаларичилик ва хунармандчилик б-н шуғулланади.

СЛЮДАЛАР — жинс ҳосил қилувчи минераллар (алюмосиликатлар) гуруҳи; катқатсимон силикатлар кичик синфига мансуб, мураккаб ва бекарор таркибли: $R_2O \cdot nSiO_2 \cdot mH_2O$, бунда $R_1 = K, Na$; $R_2 = Al, Mg, Fe, Li$. Бу гуруҳ кенг тарқалган интрузив, метаморфик ва чўкинди тоғ жинсларининг жинс ҳосил қилувчи минералларидан бўлиб, муҳим фойдали қазилма ҳисобланади. Ер пўстидаги умумий микдори 3,8%га етади. С. моноклин (сохта тригонал) сингонияда кристалланади. Табиатда турли отқинди ва метаморфлашган тоғ жинслари орасида, йирик кристаллари пегматитларда, баъзан юқори ва ўртача трларда юзага келган вольфрам, молибден ва б. фойдали қазилмаларнинг гидротермал конларида учрайди. С. ёпишқрклиги ва эгилиувчанлиги туфайли шаклини тез ўзгартиради, енгил жилоланади. С. гуруҳига кирадиган минерал-

ларнинг кимёвий таркиби ўзгарувчан. Бир хил катионларнинг бошқа бир катионлар б-н алмашилиш ҳоллари жуда кўп учрайди. Кимёвий таркибига кўра, С. куйидаги турларга бўлинади: алюминийли С. — мусковит, парагонит; магнезиал темиртошли С. — флогопит, биотит, лепидомелан; литийли С. — липидолит, циннвальдит, тайниолит; шунингдек, ванадий л и С. — роскоэлит; хромли С. — хромли мусковит ёки фуксит ва бошқалар. С. таркибида кўпинча камёб элементлар (Be, B, Sn, Nb, Ta, Ti, Mo, W, U, Th, Y, TR, Bi) бўлади. Минералнинг қатқатсимон кўриниши, жуда юпка, эгилувчан ва мустаҳкамлигини сақлаб қолувчи қатларга бўлиниши С.нинг пакетлараро алоқасининг кучсизлиги б-н боғлиқ. Қаттиқлиги 2,5—3; зичлиги 2,8 г/см³ (мусковит), 3,3 г/см³ (биотит), 2,2 г/см³ (флогопит). Мусковит ва флогопит рангсиз, юпка қатламлари шаффоф; кучсиз қўнғир, бинафша, яшил туслари Fe²⁺, Mn²⁺, Cr²⁺ ва б. бирикмалар б-н боғлиқ. Темирли С.нинг қўнғир, жигарранг, тўқ яшил ва қора бўлиши таркибидаги Fe²⁺, Fe³⁺, Cr²⁺ ва б. нисбатига боғлиқ. С. электротехника саноатида изолятор сифатида камда слюда кукуни, ўтга чидамли материаллар, гулқоғозлар, слюдали картон, иссиққа чидамли бўёқ, ҳар хил керамик маҳсулотлар тайёрлашда ишлатилади. С. конлари хорихда РФ (Иркутск вилояти, Карелия, Мурманск вилояти, Кола я.о., Саха), Ҳиндистон, Бразилия, АҚШ ва Канадада мавжуд.

СЛЯБ (инг. slab, айнан — плита) — металлургия саноатининг чала маҳсулоти; кесими тўғри тўртбурчак шаклдаги яси пўлат заготовка. С. пўлатни узлуксиз куйиш қурилмаларида ёки слябингя, баъзан эса блумингпа олинади. С.нинг эни 400—2500 мм гача, калинлиги 75—600 мм гача бўлади. Ундан лист прокат ишлаб чиқарилади. **СЛЯБИНГ** (инг. slab) йирик (45 т гача) пўлат куймалардан сляб ишлаб чиқариладиган прокат стани. С. жихозларининг таркиби ва жойлашти-

рилиши блумингмкилан фарқ қилади: С.да вертикал валли клетлар (катаклар) ҳам бўлади. Икки клетли универсал С. кўпроқ ишлатилади. Биринчи клетки иккита горизонтал валдан, иккинчиси иккита вертикал валдан иборат. Валларни ўзгармас ток б-н ишлайдиган учта реверсив электр двигатель ҳаракатлантиради.

СМАЛЬТА (нем. Smalt ёки Schmalte, Schmelzen — эритиш, суюқдантириш) — мозаика ишлари учун қўлланиладиган кичик ўлчамли куб (1—2 см³) ёки пластинка (1—2 см²) шаклидаги рангли бўғиқшиша. С. бундай шишани пишириш жараёнида қолипларга куйиш ёки иссиқ ҳолатда пресслаш (баъзан қўшимча кристаллаш) ёхуд иссиқ ҳолдаги шишанинг 2 қатлами орасига юпка рангли зар қоғоз жойлаштириб пресслаш йўли б-н тайёрланади.

СМЕТА (рус.) — олдиндан тузилган кирим-чиким ҳисоби. 1) харажатлар С.си — маҳсулот и.ч., иш, хизматларни бажариш бўйича тўлиқ харажатлар ҳисоби; 2) даромадлар ва харажатлар С.си — корхона, ташкилот, муассасанинг хўжалик фаолиятини молиялаштиришда фоидаланиладиган пул маблағлари тушумлари ва уни сарфлаш бўйича хужжатлаштирилган бухгалтерия режаси. Баъзан и.ч.га, объектларни қуришга алоҳида харажатлар С.си тузилади; 3) С. бўйича молиялаштириш — харажатларни қрплаш учун тақдим этилган харажатлар ҳисобларига кўра, давлат бюджетидан пул маблағлари ажратиш.

СМЕТАНА (Smetana) Бедржик (1824. 2.3, Литомишль — 1884.12.5, Прага) — чех композитори, пианиночи, дирижёр, мусика жамоат арбоби. Миллий опера ва симфоник мусика асосчиси. 1830 й.дан пианиночи сифатида концертлар берган. 1850—70 й.ларда дирижёр, педагог, мусика танқидчиси. Прагада мусика мактаби (1849), опера мактаби (1872)ни ташкил этган. С. миллий руҳда яратилган

«Бранденбургликлар Чехияда» (1863), «Далибор» (1867), «Либуше» (1872) каби тарихий ва, айниқса, шоҳ асари — «Сотилган келин» (1866) ҳажвий опералари, «Менинг Ватаним» симфоник поэмалар туркуми ва бошқалар б-н чех муסיқасини жаҳонга танитган. «Сотилган келин» операси Навоий театрида сахналаштирилган (1952). Чехияда С. жамияти (1930 й. дан), Чехия ва Швецияда С. музейлари фаолият кўрсатмоқда. Прагадаги «Муסיка уйи», концерт залига С. номи берилган.

СМЕТАНА (рус.) — суюқ қаймоққа ивитки — сут ачитки бактериялари кўшиб тайёрланадиган маҳсулот. Сут 3-дларида ёғлиги 10, 20, 25, 30, 36 ва 40% бўлган С. ишлаб чиқарилади. Суюқ қаймоқ 85—95° ҳароратда пастеризацияланади, сўнгра 25—27° га қадар совитиб томизги солинади, ивитиш 14—16 соат давом этади. Ивиган С. 2—8° га қадар совитилади ва етилиши учун 24—28 соатгача сақланади. С. таркибида сут ёғидан ташқари оксил, сут қанди, органик кислоталар, минерал тузлар, шунингдек, А, Е, В₁, В₂, С ва РР витаминлари мавжуд. С.нинг калориялиги таркибидаги сут ёғининг миқдориға боғлиқ.

СМИРНОВ Владимир Иванович (1910.31.1 Москва 1988.16.6) рус геологи, акад. (1962), Меҳнат Қаҳрамони (1980). Тожикистон—Помир экспедицияси (1934—37) геологик партияси бошлиғи, Ўрта Осиё Ҳайдаркон симоб к-тининг бош геологи (1941—44). 1949—52 й.ларда Москва рангли металллар ва олин ин-тининг (1949—52), 1951 й.дан Москва ун-ти проф. Илмий ишлари руда конлари геологиясини ўрганиш б-н боғлиқ. С. ер остида фойдали қазилмалар шаклланиши ва уларни микдорий баҳолаш назариясини асослаб берди. Руда конларининг материклар ва океанларда шаклланиш ва жойлашининг регионал қонуниятларини аниқлади. Ер пусти ривожланиш тарихида руда ҳосил бўлишининг эндоген

босқичини белгилаб берди, руда конлари ҳосил бўлишининг палеовулканизм б-н боғлиқлигини исботлади.

Ас: Геология ртутных месторождений Средней Азии, М., 1947; Очерки металлогении, М., 1963; Геология полезных ископаемых, 2 изд., М., 1969.

СМИСЛОВ Василий Васильевич (1921.24.3, Москва) — шахматчи, халқаро гроссмейстер (1950), хизмат кўрсатган спорт устаси (1948), жаҳоннинг 7чемпиони (М.М.Ботвинник б-н бўлган матчда галабага эришган, 1957—58), шахмат назариётчиси. «Уйғунликни излаш йўлида» (1979), «Рухлар б-н ўйинни яқунлаш назарияси» (1986) китобларининг муаллифи.

СМИТ (Smith) Адам (1723.5.6, Керколди, Шотландия — 1790.17.7, Эдинбург) — шотландиялик инглиз иқтисодчиси, классик сиёсий иқтисод мактабининг таниқли вақили. Глазго ва Оксфорд ун-тларида ўқиган. Глазго ун-тида проф. (1751—63). 1778 й.да Эдинбургда божхона комиссари, 1787 й.да Глазго ун-ти ректори. 1759 й.да босилиб чиққан «Ахлоқий ҳиссиётлар назарияси» китоби ахлоқ, хулқ қоидаларига бағишланган. 1776 й.да энг асосий иқтисодий асари «Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисида тадқиқот» нашр этилди. Асар 5 китобдан иборат. Асардаўшадаврдаги мавжуд бўлган жами иқтисодий қарашлар ягона тартибга келтирилди, сиёсий иқтисод фани иқтисодий билимлар тизимига айланди. С. фикрича, ҳар бир одам хўжалик фаолиятида дастлаб ўз шахсий манфаатини кўзда тутди, аммо бу ҳолатда ҳам кўп ҳолатлардаги каби, «кўринмас қўл» уни бошқа мақсад сари йўналтиради. «Кўринмас қўл» — бу объектив иқтисодий қонунларнинг стихияли ҳаракати. С. фойда (манфаат) кетидан қувиш ва рақобатни бутун жамиятга наф келтирувчи фаолият деб қарайди. С қарашларида капиталистам жамият таби-

ий тузум; жамият 3 синфга: капиталист, ишчи ва ер эгаларига ажратилади. Ҳар бир синф и.ч. омиллари (капитал, меҳнат, ер) ва даромад (фойда, иш ҳақи, рента) га эга бўлиб, улар ўртасида ҳеч қандай қарамақаршилик йўқ деб изоҳланади. С. қийматнинг меҳнат назариясини янада ривожлантириб жамият (халқ) бойлиги и.ч. жараёнидагина меҳнат туфайли пайдо бўлади, иқтисодий ривожланиш (прогресс)нинг муҳим омил меҳнат тақсимотидир, деган хулосага келади.

С. нуктаи назарига кўра, халқларнинг бойлиги жамиятда унумли меҳнат б-н банд бўлган аҳоли ҳиссаси ва меҳнат унумдорлиги даражаси б-н белгиланади. С. даромад ва иш ҳақи масалаларини чуқур тадқиқ этади. Ҳар бир синф ўзининг асосий даромадини: ишчилар иш ҳақи, капиталистлар фойда, ер эгалари эса рента оладилар. С. иш ҳақи тирикчилик минимумидан анча ортиқ бўлиши, болалар ҳаёти ва тарбиясига оид харажатлар ҳам ҳисобга олинishi, иш ҳақи миллий бойлик ўсишига бевосита боғлиқ бўлиши керак деган фикрни олға суради. У фанга асосий (С) ва айланма капитал (V) тушунчаларини киритган. С. иқтисодиётда давлатнинг ўрни масаласига катта эътибор беради. С. халқаро эркин ташқи савдо экспорт ва импорт харажатлари афзаллиги туфайли амалга ошади деб ҳисобланган («мутлак афзаллик тамойили»).

С.нинг таълимоти кейинги иқтисодий тафаккур ривожига катта таъсир кўрсатди (асосий асари олим ҳаётлиги даврида 5 марта қайта нашр этилган). С.нинг илмий ғоялари классик сиёсий иқтисоднинг асосини ташкил этади (қ. Классик сиёсий иқтисод мактаблари).

Ас: Исследование о природе и причинах богатства народов. Пер. с англ., М., 1962.

Ад.: Раззоқов А. ва б., Иқтисодий таълимотлар тарихи, Т., 2002.

Абдухалил Раззоқов.

СМИТ (Smith) Верной (1927, АҚШ,

Вичита, Канзас штати) — америкалик иқтисодчи. Калифорния техника ин-ти бакалаври (1941), Канзас ун-ти магистри (1951), Гарвард ун-ти д-ри (1955). Жорж Мейсон ун-тида проф. С. иқтисодий таҳлилда эмпирик усуллардан фойдаланишни олға сурган. Мукобил бозор механизмларини кенг ўрганган. Нобель мукофоти лауреати (2002; Д. Канетан б-н биргаликда).

СМИТ (Smith) Хамилтон (1931.23.8) — америкалик молекуляр биолог ва генетик. Берклидаги Калифорния ун-ти (1952) ва тиббиёт коллежини тугатган (1956). Вашингтон ун-тидаги Варне, Детройтдаги (Мичиган штати) Г. Форд шифохонасида, Саломатлик миллий ин-тида, Мичиган ун-тида, Ж. Хопкинс коллежининг микробиология бўлимида проф. Цюрих ун-тидаги (Швейцария) молекуляр биология ин-тида илмий ходим. Илмий ишлари бактериялар ирсияти, нуклеин кислота-лар биокимёси, бактериофаглар ирсияти ва профагларнинг функционал механизмларини ўрганишга оид. Ҳамкасблари б-н биринчи бўлиб Н. influenzae бактериясининг рестрикцион эндонуклеазасини соф ҳолда ажратиб олишга муваффақ бўлди, бу фермент бактерия ДНКсини маълум бир нуклеотидлар кетма-кетлиги бўйича таркибий қисмларга ажратади. С. бу кетма-кетликни аниқлаш усулини ишлаб чиқди. Нобель мукофоти лауреати (1978, В.Арбер ва Д. Натане б-н ҳамкорликда).

СМИТСОНИТ [инглиз кимёгари ва минерологи Ж. Смитсон (1765—1829) номидан] — табиий карбонатлар синфига мансуб минерал. Таркиби — $ZnCO_3$ (ZnO 64,9%, Co_2 35,1%). Рух ўрнини изоморф аралашмалар сифатида кўпинча Fe, Mn, Mg, баъзан Co, камданкам Cd, Ln ва б. элементлар эгаллайди. Кристаллари гексогонал сингонияли, ромбоэдрик. Ёнлари кўпинча эгилган ва силлик эмас. Одатда, тупроксимон ёки зич яширин кристалланган агрегатлардан бўлиб, кўпинча оқиқ ва пўстлуксимон, шунингдек, кобиксимон,

катаккатак ва говак массалар шаклида ҳам учрайди. Каттиклиги 4,5—5; ўртача зичлиги 4,3 г/см³. С. оҳақтошларда жойлашган кўрғошинрух сульфиди конларининг оксидланиш зонасида учрайди. С. рудалари рух олинадиган муҳим хом ашё ҳисобланади. Ўзбекистондаги деярли барча кўрғошинрух конларининг (Кўрғошинкон, Учкулоч, Навгарзон) оксидланиш зонасида учрайди. Хорижда Шим. Мексика, Греция (Лаврион), Польша (Олькуш), Жан.Ғарбий Африка (Цумеб)да, Байкалорти (Нарчинск), Козоғистоннинг Ачисой (Турлан) ва Тожикистоннинг Такели, Олтинтопган, Қуруқсой, Айғирбулоқ конларида кенг тарқалган.

СМОЛА (рус.) — юқори молекулали органик бирикма. Аморфлилик, иситилганда астасекин юмшаши, эритилганда ёпишқоқ ҳрлга келиши, органик эритувчиларда эриганда парда ҳосил қилиши ва сувда эримаслиги кўпчиликлари С.ларнинг тавсифли хоссаларидандир. С. табиий ва синтетик С.га бўлинади. Канифоль, дам-мара, копал, сандарак, қаҳраб ва битумлар табиий С.га киради. Илгари табиий С. лок, елим, қоғоз, граммофон пластинкалари ва б. и.ч.да кенг қўлланган. Ҳоз. замонавий саноатда табиий С. ўрнини истиқболлисинтетик С. эгалламоқда. Фенолформальдегид, поливинилхлорид, карбонид, меламинформальдегид, полиамид ва б. С. синтетик С.га тааллуқлидир. Синтетик С. пластмасса, лок, елим, синтетик тола, плёнка, электр изоляция материаллари, органик шиша ва б. олишда ишлатилади.

СМОЛЕНСК — РФдаги шаҳар. Смоленск вилояти маркази. Днепрнинг ҳар иккала соҳилида жойлашган. Т.й. ва автомобиль йўллари тугуни. Аҳолиси 355,9 минг киши (1998). 862 й.дан савдо ва ҳунармандчилик маркази сифатида маълум. 882 й.дан Киев Руси таркибида, 12-а.дан Смоленск князлигининг маркази. 1404—1514 йларда Литва князли-

ги, сўнгра Москва давлати таркибида, 1609—67 й.ларда Польша тасарруфида бўлган. 1667 й.да Андрусов сулҳи бўйича Россияга берилган. 1708—19 ва 1796—1929 й.ларда Смоленск губерняси, 1776—96 й.ларда Смоленск ноиблиги маркази. 1812 й.да Смоленск ёнида рус қўшинлари б-н Наполеон қўшинлари ўртасида катта жанг бўлган. 1941—43 й.ларда С. атрофида немисфашист қўшинлари б-н шиддатли жанглар олиб борилган. 2-жаҳон уруши даврида С. бутунлай вайрон қилинган. Урушдан сўнг шаҳар қайтадан тикланган. С.га қаҳрамон шаҳар унвони берилган.

Машинасозлик (автоматлаштириш воситалари, ҳисоблаш машиналари, электр лампалар, совиткичлар ва б.), энгил (трикотаж, зиғир, пойабзал), озик-овқат саноатлари ривожланган. «Кристалл» з-ди (бриллиантларга сайқал бериш), олмос асбобларни и.ч. корхонаси мавжуд. 4 олий ўқув юрти, 2 театр; Смоленск зиғири музейи, СТ. Конёнков номидаги ҳайкалтарошлик музейи, тарихий ва меъморий-бадий музейқўриқхонаси, бадий галерея бор.

Қад. меъморий ёдгорликлардан Пётр ва Павел (1146), Иоанн Богослов (12-а.), Михаил Архангел (1191—94) черковлари, Успение собори (1677—79), Кремль (16-а. — 17-а. бошлари) сақланган. «Мотамсаро она» ҳайкали (1965), «Мангулик кўрғони» мемориали (1970) ўрнатилган.

СМОЛЕНСК ВИЛОЯТИ - РФ таркибидаги вилоят. Россия Европа қисмининг ғарбида жойлашган. Марказий федерал округига киради. 1937 й. 25 сент.да ташкил қилинган. Майд. 49,8 минг км². Аҳолиси 1050,5 минг киши (2002), асосан, руслар (93,7%), шунингдек, белорус, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 70,2%. Маркази — Смоленск ш. Бошқа йирик шаҳарлари— Рославль, Вязьма. 25 маъмурий туман, 15 шаҳар, 15 шаҳарчадан иборат.

Св. Шарқий Европа текислигида, Днепр ва Ғарбий Двина дарёларининг

юқори окимида, Волганинг ҳавзасида жойлашган. Кенглик бўйлаб Смоленск қирлари, шим.шарқида Вязма қирлари бор (энг баланд жойи 319 м). Фойдали қазилмалари: кўнғир кўмир, торф, фосфоритлар, оҳақтош ва б. қурилиш материаллари. Иқлими мўътадил континентал. Январнинг уртача т-раси ғарбида —8°, шарқида —10°. Июлники шим.ғарбда 7°, жан.ғарбда 18°. Вегетация даври 180 кун. Асосий дарёлари: Днепр ва унинг ирмоқлари Десна ва Сож. Шим.ғарбда кўллар бор. Подзол ва чимли подзол, дарёлар ҳавзаларида аллювиал тупроқлар учрайди. 40% ҳудуди ўрмонзор. Ўрмонларида бўри, кўнғир айиқ, лось, қобон, тулки, олмахон, оқ қуён, сувсар ва б.; қушлардан бойўғли, қораялоқ, қарқур ва б.; балиқлардан дарё ва кўлларида лещ, олабуға, чўртан ва б. мавжуд. Вилоят ҳудудида Смоленское Поозерье миллий боғи бор.

С.в.да саноат ривожланган ва қ.х. интенсив. Йирик электр ст-ялари (Смоленск ТЭЦ2, Смоленск АЭС ва б.) ишлаб турибди.

Машинасозлик (энергетика жихозлари, автомобиль дизель, двигател ва агрегатлар, ҳисоблаш техника воситалари, совиткичлар, энгил саноат учун электр лампа жихозлари ва б.), кимё, энгил ва озик-овқат саноати корхоналари бор. Энг йирик корхоналари: «Измеритель» авиазаводи, «ЗИЛ» автоагрегат, «Айсберг» (уйрўзгор совиткичлари), «Кристалл» (олмосга сайкал бериш, олмос асбоблари), «Двигатель» з-длари; «Авангард», «Дорогобужкотломаш» (иситиш қрзонлари), «Минудобрения» и.ч. бирлашмалари, «Шарм» (трикотаж маҳсулотлари) корхонаси.

Асосий саноат марказлари: Смоленск, Вязма, Рославль, Сафонове Гагарин, Ярцево ш.лари.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — чорвачилик, асосан, гўштсут чорвачилиги ва чўчкачилик, йилқичилик (чоқкир зотлари), паррандачилик. Зиғиркорлик, картошқачилик, сабзавотчилик муҳим ўрин

эгаллайди.

Т.й. уз. 1258 км. Муҳим т.й. магистраллари Москва—Смоленск—Минск, Брянск—Смоленск—Витебск. Йирик т.й. тугунлари: Смоленск, Вязма, Рославль. Каттиқ қопламали автомобиль йўллари 8828 км, Москва—Минск автомагистрала Смоленскдан 7 км наридан ўтади. Днепрда кемалар қатнайди. 5 олий ўқув юрти (тиббиёт, пед. ва жисмоний тарбия интлари, Москва Энергетика инти, Тимирязев номидаги Москва Қ.х. академияси филиаллари), 4 музей [тавсий ва амалий санъат, вилоят ўлкашунослик, тарихий-бадий музейлари, Гагариндаги Ю.А.Гагарин музейи (космонавт туғилган Клушино кишлоғида)], 2 театр, вилоят телевидениеси ва радиоэшиттириш таҳририяти фаолият кўрсатади. 10 санаторий, 2 дам олиш уйи бор.

СМОРОДИНА, қорақат (*Ribes*) қорақатдошлар оиласига мансуб бутасимон куп йиллик усимликлар туркуми, ре-завор мева. Ватани — Европа. Снинг Евросийё, Шим ва Жан. Американинг совук ва мўътадил, Африканинг мўътадил минтақаларида ўсадиган 150 ёввойи тури бор. Европа, Осиё ва Шим. Америкада экилади. Ўзбекистонда *R. janczewskii* А. Рожаг (Янчевский Си), *R. meyeri* Maxim (Мейер Си), тоғли ҳудудларда бутазорлар орасида; сойларда, тоғ ён бағирларида ёввойи ҳолда ўсади. Снинг қора (*R. nigrum* L), кизил С. (*R. rubrum*), тилларанг С. (*R. augeum*) ва б. турлари экилади. Новдалари силлик, баъзан, тиканли, барги бандли, гуллари майда, янги ўсиб чиққан новда кўлтиғида пайдо бўлган гулининг ранги оқ, тўпгули шингил. Меваси майда, юмалоқ, шингилли, баъзан донadona, бандидан осон узилади. Таъми ширин, нордон. Меваси янгилигида истеъмол қилинади, ундан мураббо, жем, шарбат, вино ва б. тайёрланади.

Кўпроқ қора С. экилади. Меваси авг.—сент.да биринкетин пишади. Таркибида 4,5—12,8% канд, 2—4,5% лимон ва олма кислоталар, 80—100 мг%

хушбўй моддалар, кальций, фосфор ва В, витаминлари, пектин моддалари мавжуд. С. кўк қаламчаларидан ва пархиш йўли б-н кўпайтирилади. Кўчати ўтказилгач, 2-йили ҳосилга киради. Ўзбекистонда симбағазларга кўтариб ўстирилади. Ҳосил шохлари 1—3 йил яшайди. 6—7 йиллик шохлари кесиб ташланади. 18—20° да яхши ўсиб ривожланади. Қаттиқ совуқларга чидамли. Намсевар, тупроқ унумдорлигига талабчан. С. озиқ моддаларга бой, сернам, сувни яхши ўтказадиган, ер ости сувлари камида 1,5 чуқурликда бўлган ерларда яхши ўсади. С. кўчатлари эрта баҳорда ёки кузда кагор оралиги 2,5 м, туп оралари 1 — 1,5 м схемада экилади. Ёз давомида қатор оралари юмшатилади, 6—12 марта суғорилади. Ҳар тупидан 6—8 кг дан ҳосил олинади.

Ўзбекистонда Боғдорчилик, узумчилик, виночилик и.т. ин-тида қаттиқэтли, Ўзбекистон навлари чиқарилган (1959).

Касалликлари : антракноз, занг; зараркунандалари: барг, новда, ғунча галлицалари, смородина куртак канаси, битлар, қалқондорлар.

Ад.: Абдуллаев Р., Ягудина С, Томорқада етиштириладиган резавор мевалар, Т., 1989.

СНАЙПЕР (инг. snipe — панадан отмоқ,) — махсус мўлжалга олиш мосламаси б-н жиҳозланган қуролдан отиш, душмандан паналаниш ва уни кузатиш сирасорларини эгаллаган мерган. С. номи 1-жаҳон уруши даврида инглиз армиясида пайдо бўлган, 2-жаҳон урушида кенг қўлланилган. С. махсус жиҳозланган пана жой (позиция)дан туриб отади. Айрим ҳолларда С. қоронғида кўриш ва кузатиш асбоби б-н ҳам таъминланади. С. 800 м гача узокликдаги нишонни пойлаши мумкин. Артиллерия, танк қўшинлари ва авиациядаги моҳир отувчилар ҳам С. деб аталади. Ўзбекистонда қад. кўшинлардаги моҳир камончилар ва овчилар мерган деб аталган.

СНАРЯДЛАР, артиллерия снаряд-

лари (рус. снаряд — асбоб) — тўплар, миномётлар, реактив артиллерия қуролларидан отишга мулжалланган ўқдори тури. С, асосан, тана (корпус), трассер (из қолдирувчи) ва портлатгичдан иборат; фаолреактив ва реактив С.да қаттиқ ёкигили двигатель ҳам бўлади; айрим артиллерия Сига стабилизатор (йўналишни тўғриловчи) ҳам кўйилади. Артиллерия Си калибрига кўра, кичик калибрли (20—76 мм), ўрта калибрли (76—152 мм) ва йирик калибрли (152 мм дан юқори) турларга, қўлланилишига кўра, асосий, махсус ва ёрдамчи гуруҳларга бўлинади. Асосий гуруҳцаги С.га фугасли, осколкали, фугасосколкали, кумулятив (портлаш таъсири бир йўналишда жамланган), зирхтешар, бетонтешар С. киради. Улар душманнинг жонли кучлари, жанговар техникаси, мудофаа иншоотларини шикастлаш учун отилади. С.нинг махсус турлари (ёритувчи, тутун тарқатувчи ва актацион С.) жанговар вазифаларни бажаришни таъминлаш учун мулжалланган. С.нинг ёрдамчи гуруҳларидан эса полигонсинов ва ўқ^в машқларида фойдаланилади. С.нинг ички қисми портловчи модда (заряд), фугас, фугасосколка, кумулятив, тутун ҳосил қилувчи моддалар ва б. б-н тўлдирилади. С.нинг қуввати заряднинг тури ва массасига боғлиқбўлади. Қувват снаряднинг тўлалик коэффициенти (портловчи модда портлаш заряди массасининг тўлиқ зарядланган снаряд массасига нисбати) б-н аникланади. Бу коэффициент фугасли С. учун 25%, фугасосколкали ва кумулятив С. учун 15%, зирхтешар С. учун 2,5% гачани ташкил қилади. Осколкали С.нинг қуввати шикастловчи осколкаларнинг сони ва шикастлаш зонаси радиуси б-н ҳам ифодаланади.

СНЕЙК, Илондарё — АҚШнинг шим.гарбидаги дарё, Колумбия дарёсининг чап ирмоғи. Уз. 1670 км, ҳавзасининг майд. 282,3 минг км². Йеллоустон миллий паркидаги Қояли тоғлардан бош-

ланиб, Колумбия платосининг шаркий чеккасидан оқади. Бир кднча жойларда канъонлардан ўтади, шаршаралар косил қилади. Ўртача сув сарфи 1390 м³/сек. Бир нечта ГЭС қурилган. Суғоришда фойдаланилади. Льюистон ш.гача кема қатнайди. С. бўйида АйдахоФолс ва ТунинФолс ш.лари жойлашган.

СНЕЛЛ (Snell) Жорж Дейвис (1903. 19.12) — америкалик биолог ва иммуногенетик. Дартмут коллежи ва Гарвард ун-тида ўқиган. Гарвард ун-ти, Дартмут коллежи, Техасе, СентЛуисдаги Вашингтон ун-ти, БарХарбордаги Жексон лаб.да ишлаган. Илмий фаолияти сут эмизувчилар ирсияти, кўчириб ўтказиш (трансплантация)нинг ирсий конуниятларига оид. С. хужайра сиртида жойлашган ва иммун реакцияларнинг бошқ.арадиган генетик структураларни кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1980, Б. Бенасерраф ва Ж. Доссе б-н ҳамкорликда).

СОАТ — 1) халқаро бирликлар тизимига кирмайдиган вақт ўлчов бириги, киймаги 60 минут ёки 3600 секундга тенг вақт оралиги (қ. Вақт); 2) вақтни ўлчаш учун ишлатиладиган асбоб. Одамлар вақтни ўлчаш б-н қадимдан шуғулланиб келишган. Улар Куёш, Ой ҳаракати ва б. ходисаларнинг муайян вақтларда такрорланиб туришини сезганлар ва улардан вақтни ўлчашда фойдаланганлар. Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши — сутка, Ернинг Куёш атрофида айланиши — йил вақтни ўлчашда асосий мезон бўлади. Юнон астрономи К. Птолемей (мил. ав. 2-а.) суткани соат, минут ва секундларга бўлган (қ. Календарь). Вақтни жуда аниқ ўлчаш учун махсус астрономик кузатишлар ўтказилган. Дастлаб, куёш соати, кейинчалик еуе соати, ўрта асрларга келиб, қум соати пайдо бўлди. 15-а. 1-ярмида Улуғбек Самарқандца бал. 50 м ли куёш соати ясаган (ҳозир сақланмаган). Қум соати фотография, тиббийёт ва б. соҳаларда ҳозир ҳам ишлатилади. Илгари Ўрта Осиёда ҳам куёш, сув ва қум

С.идан фойдаланилган.

Механик С.лар ҳақидаги маълумотлар юнон қўлёзмаларида (мил. ав. 6-а.) учрайди. 936 й. монах Герберт, кейинчалик поп Сильвестр II зангли механик соат ясаган. Г. Галилей 1640 й. С.да маятник ишлатишни таклиф қилган (лекин маятникли С.ни ўзи яратишга улгурмаган, ўғли Висенцио 1649 й. ясаган). Голланд олими Х. Гюйгенс ҳам 1657 й.да маятникли соат ясади ва маятник тебранишининг математик назариясини ишлаб чиқди. Дастлабки чўнтак С. 16-а.да ихтиро қилинди. Х. Гюйгенс чўнтак соатиға балансир спираль тизимини (ҳоз. С.нинг асосий механизмини) киритди ва С.нинг аниқ юриши анча яхшиланди. И.П. Кулибин 18-а.датовуктухумидек келадиган мураккаб механизмли механик С. ясади. У хар чорак соатда занг уради. Россияда биринчи зангли соат 1404 й. Москвада Благовешченск собори яқиниға ўрнатилган. Уни византиялик монах Лазар Сербии ясаган.

19-а.да қўл С. пайдо бўлди; бундай С. чўнтак Сдан фарқ қилмайди; уларда қўшимча қисмлар, мас, календарь кўрсаткичи, секундомер, ўз-ўзидан бураш механизми ва б. бўлиши мумкин. Дастлабки электр С. Россияда 1840 й. ясалди. 20-а.да электрмеханик, электронкварц, молекуляр, атом С.лари яратилди. Тошкентда 1947 й. қурилган Тошкент куранти минорасига 4 циферблагли зангли электр С. ўрнатилган.

Вазифасига кўра, С.ни шартли равишда маиший ва махсус хилларга бўлиш мумкин. Маиший С.лар: аёллар ва эркаклар қўл соати, чўнтак С, кўнгирокли С. (будильник), стол С, осма С, полга кўйиладиган С. Махсус С.лар: шахмат С, секундомер, хроноскоп ва б. Энергия манбаига кура, атом, кварц, механик, молекуляр ва электр; тебраниш тизими бўйича маятникли, балансирли ва камертонли хилларга бўлинади.

Механик С.нинг асосий механизмлари: двигатель (пружина), узатувчи механизм (ангренаж), юргизиш (бўшатиш)

механизми, ростлагич, пружинани бураш, мил (стрелка)ни тўғрилаш ва мил механизми. Двигателининг энергияси тишли узатмалар орқали ростлагичга келади. Ростлагич тебранишларни сўндирмай туради. Маятник ва балансир бир текис тебраниш ҳосил қилади (юргизиш механизми ва тишли узатмалар орқали милларни айлантиради). С.нинг барча қисмлари юкори сифатли пўлатдан ясалди, ёкуг тошлар С.да подшипник вазифасини бажаради. С.нинг кўплари 16—17 тошли, баъзилари 23, 29 тошли бўлади. С. махсус мойлар б-н мойланади (яна қ. Атом соати, Кварц соати).

СОАТ (лот. Horologium) — осмон сферасининг Жан. ярим шаригаги юлдуз туркуми. Эридан, Жанубий Гидра, Олтин Балик ва Искана юлдуз туркумлари орасида жойлашган. Ер шарининг жан. кенгликларига куз ва кишда кузатилади.

СОАТОВ Талъат Соатович (1940.15.2, Тошкент) — биокимёгар олим. Ўзбекистон ФА акад. (2000). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1996). Биология фанлари д-ри (1974), проф. (1984). ТошТИни тугатган (1962). Ўзбекистон Ўлка тиббиёт ин-тида аспирант (1962—65), кичик илмий ходим (1966—67), Ўзбекистон ФА Биокимё ин-тида катта илмий ходим (1967—75), лаб. мудири (1975 й. дан), директор (1979 й. дан). Асосий илмий ишлари қалқонсимон без протеинлари, мембрана липидлари биокимёси, шунингдек, липосомалар, уларнинг хужайра б-н ўзаро таъсирини ўрганишга оид. С. қалқонсимон без таркибидан йод сакловчи тиреоглобулин ва тиреоальбумин оксилларини соф ҳодда ажратиб олди, уларнинг таркиби, физикимёвий хоссаларини ўрганди, букоқ пайдо бўлишининг генетик носозликлар б-н боғликлиги ҳақидаги гипотезани илгари сурди, организмнинг инсулинга сезгирлигини аниқлаш усулини ишлаб чиқди. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1985).

Ас: Йодпротеини шитовидной железы (в соавторстве), Т., 1974; Циклические нуклеотиды и регуляция клеточного метаболизма (в соавторстве), Т., 1983; Биосинтез ва функциональная роль липопротеидов крови (в соавторстве), Т., 1987.

СОАТҚУЛОВ Дадаали (1917, Поп тумани — 1985, Тошкент) — композитор, созанда (най), мусиқа жамоат арбоби. Ўзбекистон халқ артисти (1967). Тошкент консерваториясини тугатган (1953). Отасидан най чалишни ўрганган. Тўйчи ҳофиз, Юнус ва Ризки Ражабий, И. Икромовлардан ўзбек мусиқа меросини ўзлаштирган. Чует — Поп туманлараро к-з — с-з театрида (1930—33), Қўқон театрида созанда, мусиқа раҳбари (1934—40). Ўзбекистон радиоси халқ чолғулари оркестрида созанда, дирижёр ва бош дирижёр (1940—1953). Ўзбек давлат филармониясида директор ва бадий раҳбар (1953—59, 1960—63, 1969—70), Ўзбек радиосида бадий раҳбар (1959—60), бош муҳаррир (1971—72), Муқимий театрида директор (1963—69). Ижодида ўзбек мусиқа мероси (Фарғона йўллари)га таянган. «Зарафшон қизи» (1960, янги таҳрири, 1963), «Гули сиёҳ» (1964), «Махтумқули» (1966, Б. Гиенко б-н ҳамкорликда), «Фарғона тонг отгунча» (1967), «Ошиқлар» (1973), «Юсуф ва Зулайҳо» (1979) каби мусиқали драмалар, «Пахтакорлар — тинчлик учун» кантатаси (1953—54), най ва халқ чолғулари оркестри учун «Чўли Ирок» поэмаси (1950), «Сайилга юриш» каби сюиталар, «Фарғонача кватрет», қўшиқлар («Моҳигул», «Чўпон қиз») ва романслар («Айлади», «Зебосидан», «Кўк чашмаси», «Навбахор», «Гул бокка», «Гулистоним менинг») яратган, шунингдек, «Стадионда учрашамиз» (Г. Мушель б-н ҳамкорликда) каби кинофильм ва радиопостановкаларга мусиқа ёзган.

СОБИР (тахаллуси; асл исм-шарифи Мирза Алекпер Тоирзода) [1862. 19(31).5, Шемаха ш. 1911.12(25).7] озарбайжон

шоири. Шоир Сайд Азим Ширвоний очган янги усул мактабида ўқиб, унинг таъсирида шеърлар ёза бошлаган. Ижодининг дастлабки даврида ишқий ғазаллар ёзган. 1906 й.да «Мулла Насриддин» ҳажвий жур.да Хўпхўп (Сасиқпопишак) тахаллуси остида ҳажвий шеърлари чоп этилган. Ҳажвий асарлари ижтимоий тенгеизлик ва адолатсизликка қарши, ўз ҳақхуқуқлари учун кураш туйғуси б-н йўғрилган. С. қаламига мансуб ҳажвийларнинг мавзу доираси кенг бўлиб, шоир маҳаллий воқелик муаммолари б-нгина чекланиб қолмай, ҳатто Россия Давлат думасининг тарқатиб юборилиши, Эрон шоҳи ва турк султони-нинг кирдикорларини ҳам ҳажв қилувчи асарлар яратган. С. «Мулла Насриддин» жур. муҳаррири Жалил Мамадқулизода ва б. муаллифлар б-н бирга ҳажвийётнинг жамият ижтимоий ҳаётидаги аҳамиятини кучайтирган. С.нинг ҳажвий асарлари Эрон, Ўрта Осиё ва Волгабўйи шоирлари, жумладан, Ҳамза, Сўфизода, Собир Абдулға ва б. ўзбек шоирлари ижодига таъсир кўрсатган. С. нинг «Хўпхўпнома» асари 20-а. бошларида ўзбек халқининг сеvimли китобларидан бўлган.

Ас: Нонвойнома., т. 1—3, Баку, 1962—65; Избранное, Баку, 1962.

Ад.: Шариф А., Жизнь и поэтическое творчество Сабира (18621911), М., 1951.

СОБИР АБДУЛЛА (тахаллуси; асл исм-шарифи Абдуллаев Собир) [1905.5 (18).9, Қўқон — 1972.24.10, Тошкент] — шоир, ёзувчи ва драматург. Ўзбекистон халқ шоири (1965). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1944). Дастлаб эски мактаб, сўнг «усули жадид» мактабини тугатгач, Қўқондаги пед. билим юрти (1922—24), Тошкентдаги маҳаллий кадрларни тайёрлаш курси (1924—26) да ўқиган. 1926—48 й.ларда «Янги Фарғона», «Ёш ленинчи» газ.ларида адабий ходим, «Муштум» жур.да бўлим мудири, Андижон вилоят театри, Ўзбек давлат филармонияси ва Муқимий номидаги театрда адабий эмакдош (1936).

Илк шеърлар тўплами — «Эрк илхомлари» (1931). Шундан кейин унинг «Навбахор» (1931), «Куклам наъраси», «Завқ» (1932), «Гулшан» (1939), «Суз ва соз» (1943), «Давр кўшиқлари» (1949), «Ҳаёт гулшани» (1959), «Ҳаёт кўшиқлари» (1962), «Девон» (1965; Ҳамза мукофоти, 1971) каби шеърый тўпламлари нашр этилган. С. А.нинг шеърый ижоди лирика, ҳажвийёт ва достонлардан иборат. С.А. аруз вазнига қарши кураш ва умумий бадий ижодни мафқуралаштириш жараёни кечган бир даврда ўзбек адабиети классикларининг бой поэтик анъаналарини давом эттириб, мумтоз адабиётимиз б-н замонавий адабиёт ўртасида ўзига хос кўприк вазифасини ўтаган. С.А. воқеликда рўй берган воқеа ва ҳодисаларни ифодалашда аруз вазни имкониятларидан самарали фойдаланган, айниқса, ғазал жанрида кишиларга завқшавқ бағишлайдиган, улардаги эзгулик ва нафосат туйғуларига руҳий озик берадиган кўплаб асарлар ёзган. Унинг бастакорлар томонидан куйга солинган энг яхши ғазаллари ўзбек кўшиқчилик санъатининг равнақиға муҳим ҳисса бўлиб кўшидди. С. А. айна пайтда ҳажвий шеърлар ҳам ёзган. Лирозепик жанрларда ҳам самарали ижод қилган («Манёвр», 1931; «Ўртоқ Ёқубова», 1934; «Катта Фарғона канали» тона Полвон ўғли», 1940; «Гул ва санам», 1957; «Қуралай кўз бир келинчак», 1958; «Тун ва тонг», 1971, достонлар).

С.А.нинг ўзбек адабиети тараккиётига кўшган катта ҳиссаси унинг драмаларидир. «Мухбирга ҳужум» дастлабки пьесаси 1927 й. Қўқон драма труппаси томонидан сахнаға қўйилган. Шундан сўнг С.А. «Боғбон қиз» (1926, достон асосида), «Бўстон» (1937) бир пардали пьесаси ҳамда «Тоҳир ва Зухра» (1939) пьесаларини ездиди. 1940 й.да илк бор сахна юзини кўрган ва ҳанузға қадар ўзбек мусиқий театрлари репертуарларини безаб келатган «Тоҳир ва Зухра» асари С.А. ижодининг гултождидир. С.А. драмаси б-н Тухтатсин Жалиловнинг мусикаси ўзаро

уйғунлашган ҳолда севги ва муҳаббат ҳақидаги Шарқ афсонасининг «Ромео ва Жульетта», «Лайли ва Мажнун» сингари жаҳон адабиётининг машҳур ишқий асарлари даражасига яқинлашишига имконият яратди. С.А.нинг ушбу асари асосида «Тоҳир ва Зухра» кинофильми (режиссёр Н. Ғаниев) ва опера спектакли (композиторлар Т. Жалилов ва Б. Бровцин) ҳам яратилган. С.А. уруш йилларида ҳамкорликда «Кўчкор Турдиев» (1941), «Даврон ота» (1942), «Ўзбекистон киличи» (1943), урушдан кейинги йилларда эса замонавий ҳамда тарихийафсонавий мавзуларда «Алпомиш», «Гул ва Наврўз», «Истеъдод», «Менинг жаннатим», «Ҳижрон ва виждон» сингари пьесаларни ҳам ёзди. Бу асарларнинг аксари пойтахт ва вилоят театрларида сахналаштилган.

С.А.нинг адабий меросида насрий асарлар ҳам салмокли ўринни эгаллайди. Унинг 1931 й.да нашр этилган «Навбахор» тўпламидан шеърлар б-н бирга даврнинг долзарб мавзуларида ёзилган ҳикоялар ҳам урин олган. С.А. насрий жанрлардаги изланишларини давом эттириб, «Улфат» (1939), «Соғлар» (1963) ҳикоялар тўпламларини эълон қилди. Кичик наср жанрларида эришилган тажриба ёзувчининг «Мавлоно Муқимий» романи (1965) устида олиб борган ижодий ишида, айниқса, кўл келди. С.А. Муқимий ва унинг замондошларини кўрган кишилар хотиралари асосида романда шоир ҳаёти ва у яшаган тарихий давр манзараларини ҳаққоний акс эттирди. Кейинчалик С.А. тарихий ўтмиш мавзудида ёзилган «Беш саргузашт» киссасини (1971), Ҳамза, Ғ. Ғулом, А. Умарий, М. Узоқов каби адабиёт ва санъат намоёндаларига бағишланган хотираларини ёзди. С.А. «Тоҳир ва Зухра», «Майсаранинг иши» опералари либреттосининг ҳам муаллифларидан бири. Қўқон ва Тошкентдаги бир неча кўча, мактаб ва кутубхонага шоир номи берилган.

Ас: Асарлар [4 ж.ли], 1— 4ж.лар, Т., 197580.

Ад.: Абдурахмоно ва М., Собир Абдулла. Ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк, Т., 1965; Абдурахмоно ва М., Замин ва замон куйчиси, Т., 1975.

СОБИР ТЕРМИЗИЙ – к. Адиб Собир Термизий.

СОБИРОВА Малика (1942.22.5 Душанба — 1982) — тожик балеринаси. Халқ артисти (1974). Ленинград академик хореографик билим юртини тугатган (1961). 1962—82 й.лар С. Айний номидаги опера ва балет театрида ишлаган. Энг яхши партиялари: Жизель («Жизель»), Суйимбеке («Шурале»), Жульетта («Ромео ва Жульетта»), Китри («Дон Кихот»), Лайли («Лайли ва Мажнун») ва б. Рудакий номидаги Тожикистон Давлат мукофоти лауреати (1967).

СОБИТОВ Зоҳид (Загид) Зарифович (1909.21.10, Татаристон Республикаси — 1982.11.7, Тошкент) — кинорежиссёр. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1964). Ўзбекистон халқ артисти (1970). Фаолиятини 1929 й. «Шарқ киноси» студиясида реж. ёрдамчилигидан бошлаган. 1930—32 й.лар «Мосфильм»да, 1933—35 й.лар «Шарқ киноси»да реж. ассистенти бўлиб, «Бўлат Ботир», «Думли юлдуз», «Самара гули», «Янги ҳаёт» фильмларини ишлашда қатнашган. 1937—82 й.лар «Ўзбекфильм» реж. и. «Одий иш» (1940) киноновелласи С.нинг илк бадиий фильмидир. Уруш йиллари «Фронтдаги дўстлар», «Ватанга соғва» (К. Ёрматов б-н ҳамкорликда), «Беш республика концерти» каби бадиийхужжатли фильмлар яратди. «Огоҳ бўл!», «10 йил», «Чўлдаги йўл» сингари хужжатли ҳамда «Стадионда учрашамиз», «Сахродаги воқеа», «Фарзандлар», «Ҳамза», «Самолётлар кўна олмади», «Фидойи», «Генерал Раҳимов», «Чинор», «Фавкулудда ҳодиса», «Икки жангчи ҳақида кисса» каби бадиий фильмлари б-н ўзбек киноси ривожига муносиб ҳисса қўшди. С. ўзбек

киносида биринчилардан бўлиб детектив жанрда фильм яратганлардан, унинг

фильмлари қахрамонлик, дўстлик ва инсонийликни тараннум этади. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1977).

СОБОЛЬ (*Martes zibellina*) — йиртқичлар туркумининг сувсарсимонлар оиласига мансуб сут эмизувчи ҳайвонлар тури. Уз. 32—58 см, урғочиси эркагидан кичикроқ. Думининг уз. 19 см гача. Жуни қалин, майин, чиройли, қорақўнғир рангда. Тинч океан сохилларидан тортиб Шим. Уралгача бўлган тоғ текислик ўрмонлар (асосан, нинабаргли)да яшайди. Монголияда, Хитойнинг шим.шарқи, Корея ярим ороли ва Японияда ҳам тарқалган. Асосан, ерда ҳаёт кечиради. Дарахтга фақат хавф туғилганда чиқади. Уясини йиқилган дарахт ковакларига, кунда ва тошлар остига куради. Йилда бир марта июнь—июль ойларида урчийди. Ҳомиладорлик даври анча узоқ (245—298 кун). Апрельмай ойларида 2—7 тадан бола тугади. Болалари 2—3 йилда вояга етади. Тутқунликда 15—18 йил яшайди. С ҳар хил ҳайвонлар ва ўсимликлар б-н озикланади. Овланади. Қимматбаҳо мўйнаси учун кўп овла ниши натижасида сони камайиб кетган. Ҳоз. С. сонини кўпайтириш учун махсус кўриқхоналар ва мўйначилик фермалари ташкил этилган.

СОБОР — 1) христианликда — олий мартабадаги руҳонийлар тоатибодат қиладиган йирик христиан ибодатхонаси. Ўрта асрларда С.лар шаҳар марказидаги асосий бинолардан ҳисобланиб, готика, роман услубида салобатли (ташки ва ички қиёфаси меъморий жиҳатдан мукамал) қилиб қурилган (Римдаги Авлиё Пётр, Лондондаги Авлиё Павел, Новгород ва Киевдаги София С.лари ва б. диққатга сазовор). Тошкентдаги Спасе Преображенск С. и (1888), Самарқанддаги Покровск С. и (1902) кабилар Византия меъморлиги таъсири-

да («рус» услубидаги эклектизм руҳида) қурилган; 2) 16—17-а.ларда Россияда энг муҳим ишларни муҳокама қилиш ва ҳал этиш учун тўпланган дунёвий ва лийнй мансабдор шахслар йиғини (мас, Земство Си).

СОВЕТ ИТТИФОҚИ к. Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи.

СОВЕТ ИТТИФОҚИ КОММУНИСТИК ПАРТИЯСИ (КПСС) 18981991 й. ларда Россия, РСФСР, СССРда фаолият кўрсатган сиёсий партия. 1898 и. мартдан — РСДРП, 1917 и. апр.дан — РСДРП(б), 1918 й. мартдан — РКП(б), 1925 й.дек.дан ВКП(б), 1952 й. окт.дан — КПСС. Дастлаб социалдемократик ишчилар партияси сифатида ташкил топди. 1903 и. июль—авг.да бўлган партиянинг 2съездида у большевиклар ва меньшевикларга ажралди. Большевикларга В. И. Ленин, меньшевикларга Л. Мартов ва Г. В. Плеханов етакчилик қилган. 1917 й.ги Октябрь тўнтариши натижасида большевиклар Россияда ҳокимият тепасига келди ва аввал В. И. Ленин, кейинчалик (1920 й.лардан) И.В. Сталин бошчилигида давлат тоталитар режимининг таянчи бўлиб қолди. КПСС аъзолари сони 1917 й. тахм. 40.000 кишини ташкил этган бўлса, 80й.ларнинг ўрталарида 19 млн. кишигача етди. Партиянинг 8съездида (1919) қабул қилинган дастур капитализмдан социализмга ўтиш принципларини умумий тарзда эълон қилди. 1920 й.лар бошига келиб большевик раҳбарлар мамлакатдаги бошқа барча сиёсий партиялар фаолиятини ман қилди. Коммунистик партия марказда ҳам, жойларда ҳам ҳокимиятнинг барча дастакларини ўз қўлига олган ягона сиёсий партия бўлиб қолди. 1922 й.дан партия МК бош қотиби лавозимини эгаллаб келган И. В. Сталин гуруҳи партиянинг Троцкий ва Зиновьев, Бухарин ва Риков сингари бошқа раҳбарлари устидан кескин курашларда ғалаба қозониши (20й.ларнинг охири — 30й.ларнинг боши) оқибатида бир

партиялик тизим мустаҳкамланди. Оммавий қирғинлар кучайиб, уларга КПСС раҳнамолик қилди. 20съезд (1956)да Н. С. Хрущёв бошлиқ партия раҳбарлигининг бир қисми Сталин шахсига сиғинишни, ноҳақ қатағонлар ва раҳбарликнинг авторитар усулларини фoш қилиб чиқди. КПСС нинг 22 съездида (1961) қабул қилинган партиянинг янги дастурида СССР да социализм «тўла ва узилкесил» ғалаба қозонганлигидан келиб чиқиб, мамлакат «коммунизм қурилиши авж олдирилган» даврга кирганлиги эълон қилинди. Аммо кейинги воқеалар бу дастурдаги асосий қоидалар хомхаёллигини кўрсатди. 60й.ларнинг охиридан бошлаб партия ва у бошчилик қилаётган сиёсий тизим турғунликбосқичига кирди, партия раҳбарлигида Л. И. Брежнев бошчилигидаги консерватив кучлар устунлик қилди; мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш суръатлари кескин пасайди. СССР Конституцияси (1977) КПСС нинг совет жамиятининг раҳбар ва йўналтирувчи кучи сифатидаги мавқеини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйди. 1985 йдан М. С. Горбачев бошчилигидаги партиянинг олий раҳбарлиги совет жамиятини қайта қуриш ва демократиялаштиришга уринди. КПССнинг 27съезди (1986) «!нги таҳрир»даги дастурни қабул қилди. Унда «коммунизм қурилиши» тўғрисидаги қоида «социализмни такомиллаштириш» тўғрисидаги тезис б-н алмаштиридди. 28съезд (1990) кескин баҳслардан сўнг 1986 й.ги дастурни амалда бекор қилган ва КПССнинг астасекин «демократок социализм» позицияларига ўтишини эълон қилган партия «платформаси»ни тасдиқлади. Бу пайтга келиб КПСС ичида бирига қарши турган бир қанча оқимлар пайдо бўлди. КПСС ва совет жамиятидаги таназзул тобора кучайди. 1991 й. Россия Федерациясининг Президенти Б. Н. Ельцин фармони б-н КПСС фаолияти Россия ҳудудида тухтатилди ва партиянинг ташкилий тузилмалари тарқатиб юборилди. 1992 и. ва ундан кейинги йиллар Россияда бир қанча коммунистах партиялар ва

ташкилотлар тузилди. Уларнинг энг йириги Россия Федерацияси Коммунистик партияси (КПРФ) ҳисобланади.

КПСС раҳбарлиги даврида бутун жамият, аслида, «коммунист — комсомол — пионер — октябрят» занжирига бирлаштирилган эди. Эркин фикр ман қилинди, коммунистик ғояни қабул қилмаганлар тазйиқ ва таъқибга учради, душман сифатида йўқотиб борилди. КПСС сиёсати натижасида мамлакатда халқдан ажралиб қолган, иши б-н сўзи мос келмайдиган, фақат ўз манфаатини ўйлайдиган, жамиятда бошқалардан кўра яхшироқ яшайдиган ўзига хос сиёсий қатлам вужудга келди. КПСС байналмилал сиёсатга амал қилиш баҳонасида ўз ғояси ва таъсирини жаҳонга тарқатишга, халқаро коммунистик ҳаракатни кучайтиришга уринди. Шу асосда 2-жаҳон урушидан кейин Шарқий Европа давлатлари, кейинроқ Осиё ва Африкадаги айрим мамлакатларга, Кубага марксчаленинча ғоя тикиштирилди. Натижада дунёда мафкуравий-сиёсий қарамақаршилиқлар кучайди.

Ўзбекистон Коммунистик партияси (ЎзКП) КПССнинг таркибий қисми бўлган эди. 1918 й. Туркистон ком партияси, Бухоро компартияси ва 1920 й. Хоразм компартияси тузилган. Бу партия ташкилотлари асосида ЎзКП ўзининг 1925 й. 6—12 фев.да Бухорода бўлган I съездида ташкилий жиҳатдан расмийлашган. Ўша пайтда таркибида 8350 нафар партия аъзоси бор эди. 1988 й. бошларида Ўзбекистон коммунистлари 640.677 киши бўлган. Ўзбек халқи тарихида 20-а.да юз берган кўплаб фожиаи саҳифалар коммунистик партия фаолияти б-н боғлиққир. Бу партиянинг мутлақҳукмронлиги бутун иттифоқда бўлгани каби Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Ўзбекистон партия ташкилоти республика манфаатларини ҳисобга олмасдан (кўпинча бу манфаатларга зид келадиған) Москвада ишлаб чиқилган қарорларни бажариб кел-

ди. Маъмурийбуйруқбозлик усуллари б-н иш олиб борган партия қўмиталари жойлардаги ҳар қандай мустақил фикр ва ташаббусларни бўғар, демократик асосларни йўққа чиқарарди. Марказ ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси орқали Ўзбекистондаги вазиятни бошқариб турган. Кейинчалик республикаларни бошқариш учун «иккинчи қотиб» тартиботи шакллантирилди. Ўзбекистон КП МК ва вилоятларнинг партия қўмиталарида 2қотиблар қўлида амалда бутун ҳокимият тўпланган. Ҳикмрон компартия режими-га қарши чиққан барча кишилар, ўзбек халқининг ва ўз юртининг манфаатларини ҳимоя қилганлар қатағонга учради (қ. Репрессия). Ўзбекистон мустақилликка эришгач, моҳият эътиборига кўра ўзбек халқининг миллий табиати ва кадриятларига зид бўлган, четдан зўравонлик б-н жорий этилган коммунистик партия фаолияти тўхтатилди.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Туркестан в начале 20века: к истории истоков национальной независимости, Т., 2000.

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИК РЕСПУБЛИКАЛАРИ ИТГИФОҚИ, СССР, Совет Иттифоқи — собиқ Россия империяси худудининг катта қисмида 1922—91 й.ларда мавжуд бўлган муста бид давлат. СССР ни ташкил этиш тўғрисида деб аталган Шартнома (1922)га мувофиқ, унинг таркибига халқларнинг хошиширодасига зид равишда Россия (РСФСР), Украина (УССР), Белоруссия (БССР), Закавказье республикалари [ЗСФСР; 1936 й.дан иттифокдош республикалар — Озарбайжон (Озарбайжон ССР), Арманистон (Арманистон ССР), Грузия (Грузия ССР)]₂, кейинчалик — 1925 й. Ўзбекистон (Ўзбекистон ССР), Туркменистон (Туркменистон ССР), 1929 й. Тожикистон (Тожикистон ССР), 1936 й. Қозоғистон (Қозоғистон ССР), Қирғизистон (Қирғизистон ССР), 1940 й. Молдавия (Молдавия ССР), Латвия (Лат-

вия ССР), Литва (Литва ССР) ва Эстония (Эстония ССР) киритилган.

20й.ларнинг бошларидан, айниқса, В. И. Лениннинг вафотидан кейин мамлакат раҳбарияти орасида ҳркимият учун кескин кураш бошланди. Раҳбарликнинг авторитар усуллари қарор тоғши, И. В. Сталин шу усуллардан фойдаланиб, як-кабошчилик ҳокимияти режимини қучайтириб борди. 1921 й.да бошланган янги иқтисодий сиёсат (НЭП) 20й.ларнинг ўрталарида тўхтатилиб, сўнг мамлакатни жадал индустриялаш ва қ.х.ни зўрлаб коллективлаштириш (жамоалаштириш) сиёсати бошлаб юборилди. Коммунистик партия давлат тузилмасини тўлатўқис ўзига бўйсундириб олди. (қ. Совет Иттифоқи Коммунистик партияси). Мамлакатни тез модернизациялаш ва б. мамлакатлардаги инқилобий ҳаракатни қўллаб-қувватлашни мақсад қилиб қўйган катъий марказлаштирилган ва ҳарбийлаштирилган тоталитар ижтимоий тузум вужудга келди. Бошланган оммавий қатағонлар 1934 й.дан кейин авж олдирилди ва жамиятнинг барча табақаларини қамраб олди; миллионлаб бегуноҳ одамлар қамокка ташланди, отилди, сургун қилинди (қ. Репрессия). Давлат ва жамият ҳаёти тор доирага солиб қўйилди, бепоён мамлакатдаги барча ишлар марказдан тузиб бериладиган режа асосидагина юритиладиган бўлди, ўта мафқуралашган коммунистик тизим қарор топтирилди, демократик тамойиллар оёқ ости қилинди, суд тизими бе-додлик асосига қурилди. 30й.ларнинг охирида мустабид давлатнинг ташқи сиёсати кескин ўзгартирилди, халқаро жамоа ҳавфсизлиги йўлидан қайтилди. 1939 й. советгерман битимлари тузилди, унга биноан бир йил ичида Ғарбий Украина ва Ғарбий Белоруссия, Болтиқбўйи мамлакатлари, Бессарабия ва Шим. Буковина СССР таркибига қўшиб олинди. СССР томонидан бошланган советфин уруши (1939.30.11 — 1940.12.3) совет империясининг халқаро обрўсига путур етказди (СССР Миллатлар иттифоқидан ч и ка-

риб юборилди). 1941 й. Германия шартномаларни бузиб, Совет Иттифокига қўққисдан хужум қилди. Урушга аҳолиси қарийб 6,5 млн. бўлган Ўзбекистондан 1 млн.дан ортиқ киши сафарбар қилинди. Уруш даврида бутунбутун халқлар — болқорлар, чеченлар, қалмоқлар, қрим татарлари, қорачойлар, греклар, месхети турклари, Волга бўйи немислари ва б. ўзга ўлкаларга мажбурлаб кўчирилди. СССР АҚШ, Буюк Британия, Франция каби иттифокчилар ёрдамида урушда ғолиб чиққач, Жан. Сахалин, Курил о.лари, Петсамо (Печенга), Клайпеда, Кенигсберг (Калининград), Закарпатье Украинаси ва б. ерлар ҳисобига мамлакат ҳудуди кенгайтирилди. Урушдан кейин қатағонлар (космополитизмга қарши кураш, «врачлар иши», «Ленинград иши» ва б.) давом эттирилди, ўзбекистонлик кўпгина ёзувчи, шоир, олим ва б. зиёлилар ҳам шу сиёсат азобини тортдилар. Ғарб мамлакатлари б-н иттифокчилик муносабатлари узилиши оқибатида икки сиёсий тузум ўртасида «совуқуруш», қуролланиш пойғаси бошланди. И.В.Сталин вафоти (1953) дан кейин бўлиб ўтган КПСС 20съезди (1956) Н. С. Хрущёв ташаббуси б-н Сталин шахсига сиғинишни танқид қилди. Қатағон қурбонлари оқлана бошланди; халқнинг турмуш даражасини оширишга, к.х.ни, уйжой қурилишини, енгил саноатни ривожлантиришга кўпроқ эътибор берилди. Илмий ва ишлаб чиқарувчи кучларни, моддий воситаларни фан ва техника тараққиётига қаратиш туфайли айрим ютуқларга эришилди: дунёда биринчи атом электр ст-яси ишга туширилди (1954), Ернинг биринчи сунъий йўлдоши (1957), ичида космонавт учувчи бўлган биринчи космик кема (1961) учирилди; СССР нинг халқаро алоқалари кенгайди, ядро уруши хавфи камайди. Аммо тоталитар тузум ва маъмурийбўйрқбозликка асосланган иқтисодиёт сақланиб қолаётган бир пайтда мамлакатни янгилаш йўлидаги бу уринишлар изчиллик б-н ўтказилмади

ва муваффақиятсизликка учради. Партия ва давлатга Л. И. Брежнев бошчилик қилган йилларда (1964—82) давлат ва жамият ҳаётида тўрачилик авж олди, иқтисодиётда турғунлик ҳукм сурди. А. Н. Косигиннинг ташаббуси б-н ўтказилган ислохотлар тўхтаб қолди, иқтисодиёт экстенсив йўлдан ривожлантирилди. Нефть ва газни экспорт қилишдан тушган маблағнинг деярли ҳаммаси ҳарбий мақсадларга ишлатилди. Венгрия (1956) ва Чехословакия (1968) раҳбариятининг ислохот ўтказиш йўлидаги ҳаракатлари Совет армияси томонидан қурол кучи б-н бостирилиши, Афғонистонга қўшин киритилиши (1979) халқаро кескинликни баттар кучайтирди. 1985 й. да ҳокимият тепасига келган М. С Горбачёв ва унинг тарафдорлари «қайта куриш» сиёсатини бошладилар, халқнинг сиёсий фаоллиги ошди, оммавий, миллий ҳаракат ва ташкилотлар тузилди. Лекин юқоридан туриб совет тузумини ислох қилиш учун қилинган палапартиш уринишлар мамлакатдаги тангликни чуқурлаштирди. Миллий низола қучайди, иқтисодий аҳвол оғирлашди. Собиқ империя даврида қатта лавозимларни эгаллаб келган бир гуруҳ мансабпарастлар ўз имтиёзларини сақлаб қолиш мақсадида 1991 й. август ойида Фавқулодда ҳолат давлат кўмитаси (ГКЧП)ни тузиб, давлат тўнтариши қилишга уриниб кўрди, аммо бу уриниш барбод бўлди.

1991 й. 8 дек.да Белоруссия, Россия ва Украина раҳбарлари Б. Н. Ельцин, Л.М. Кравчук, С. С. Шушкевич Белоруссиядаги Бела Вежа ўрмонида битим имзолаб, СССР тугагилишини қайд этдилар ва Мусгпакил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ) ташкил этилганлигини эълон қилдилар (1991 й. 8 дек., Минск). Озарбайжон, Арманистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Молдавия, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон 1991 й. 21 дек.да Олмаотада имзоланган Декларацияда МДХни тузиш тўғрисидаги Битимга қўшилдилар. 1993 й. Грузия ҳам МДХга қўшилди. 1991 й. 25 дек.да СССР

халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида барҳам топди. Ғайриинсоний принципларга асосланган сохта давлат — «Кизил империя»нинг тақдири ана шундай яқун топди. Бу тарихий қонуният эди.

Ўзбек халқи Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов бошчилигида мустақилликка эришиш йўлида олиб борган қатъий кураш бу жараёнда катта аҳамиятга эга бўлди. СССР мавжуд бўлган йиллар мобайнида Ўзбекистон халқ мамлакатни индустриялаш, қ.х.ни жамоалаштириш, оммавий қагагонлар сиёсати ва коммунистик диктатура ўтказган барча бедодликлар, жумладан, 80й.лар ўрталаридаги «пахта иши»нинг бутун азобуқубатларини бошдан кечирди.

СОВЕТ—ГЕРМАНИЯ БИТИМЛАРИ (1939) — 1) хужум қилмаслик ҳақида 1939 й. 23 авг.да тузилди («МолотовРиббентроп пакта»); битимга илова қилинган махфий ҳужжат томонларнинг «манфаатлар доираси»ни чегаралаб берди (Болтикбўйи, Шарқий Польша, Финляндия, Бессарабия ва Шим. Буковина СССР нинг «манфаатлар доираси»га киритилди). Битим СССРнинг ташқи сиёсатида Германия б-н яқинлашиш сари кескин ўзгаришни англатарди; битим тузилгандан сўнг Германия Польшага хужум қилиб, 2-жаҳон урушини бошлаб юборди. СССР эса ўзининг «манфаатлар доираси»да белгиланган ҳудудларни ўзига қўшиб олди; 2) «Дўстлик ва чегаралар ҳақида» 1939 й. 28 сент.да тузилган битим СССР б-н Германия ўртасида тахм. «Керзон чизиғи» бўйлаб чегарани белгилаб бериб, Польша давлатини тугатишни мустаҳкамлаб қўйди.

СОВИТИШ МАШИНАСИ - маҳсулот ларни атроф муҳит т-расидан анча паст трада совитиш учун мўлжалланган қурилма. Иши ташқи энергия ҳисобига совитиш камерасини сунъий совитишга асосланади. С. м.нинг компрессион, иссиқдик ва термоэлектрон

хиллари бор. Уларда +10 дан —150° гача тра ҳосил қилиш мумин. Компрессион См. газли (газсимон совитиш агенти афегат ҳолатини ўзгартирмайдиган) ва буғли (совитиш агенти афегат ҳолатини ўзгатирадиган) хилларга бўлинади. Буғли С.м. кенг тарқалган; унинг компрессорли ва абсорбцион хиллари бор. Компрессорли С.м. кўпроқ ишлатилади. У, асосан, компрессор, электр двигатель, конденсатор, буғлаткич ва ростлаш қурилмасидан иборат. Бу қисмлар бирбирига найчалар б-н туташтирилиб, берк тизимни ҳрсил қилади. Бу тизим совитиш агенти (фреон, аммиак) б-н тўлдирилади. Электр двигатель ва компрессорнинг жойлашишига қараб, С.м. очиқ ва ёпиқ хилларга бўлинади. Очиқ С.м. йирик совитиш қурилмаларида, ёпиқ С.м. хўжалик ва уйрўзгор совиткичларида ишлатилади.

Иссиқлик С.м. совитиш циклида 2 компонент — совитиш агенти ва ютгич (абсорбент) қатнашадиган абсорбцион ҳамда буғ эжекторли (буғ эжектори ёрдамида сиқиладиган) хилларга бўлинади.

Термоэлектр С.м.да совитиш Пельтье эффектигаан фойдаланиб амалга оширилади.

СОВИТИШ ТЕХНИКАСИ - техниканинг сунъий равишда паст (+10 дан — 150° гача) тра олиш ва ундан фойдаланиш б-н шуғулланадиган соҳаси. Бундан паст траларга доир масалалар б-н криоген техничеи шуғулланади. Паст тра совитиш машинаси ёки совитувчи моддалар (мас, муз, сунъий муз, суюқ, азот) ёрдамида ҳосил қилинади. С.т.дан халқ хўжалигининг деярли барча соҳаларида фойдаланилади. Озиқовқат саноатида уйрўзгор, магазинлар, лаб.лар ва б. жойларда тез бузиладиган маҳсулотлар совиткичда совитилади, музлаткичда музлатилади ва сақланади. Тез бузиладиган маҳсулотлар совиткичли транспортда ташилади. Киме саноатида тузларни кристаллаш, газларни суюлтириш, азот, водород, кислород ажратиб олиш ва б. мақсадларда сунъий совукдан фойдала-

нилади. Курилишда су в ўтказмайдиган ва мустаҳкам қилиш учун Ст. ёрдамида грунт (ер) музлатилади, маши насосликда прессланадиган деталлар совитилади, пўлатга термик ишлов берилади ва ҳ.к. Жамоат, и.ч. ва турар жой биноларида ҳавони совитиб ёки иситиб ва қуригиб (мўътадиллаштириб) берадиган қурилма — кондиционерам ҳам совиткич ишлатилади.

СОВИТКИЧ, холодильник — озиқ-овқат маҳсулотлари ва б. тез айнийдиган маҳсулотлар сақланадиган иншоот ёки қурилма. С.да маҳсулотлар атроф мухит т-расидан паст тради сақланади. Бундай тра совитиш машинаси ёрдамида ҳосил қилинади. Ҳар қандай С. махсус қурилган хона ёки металл шкаф, буғлаткич, конденсатор, компрессор, электр двигатели ва тра релесидан иборат. Нима мақсадда ишлатилишига қараб, С. лар уйрўзгор ва саноатда ишлатиладиган турларга бўлинади. Уйрўзгор Си тез айнийдиган озиқ-овқат маҳсулотлари (гўшт, балик ва б.) ва та гомларни қисқа муддат сақлаш ҳамда рўзгор эҳтиёжлари учун муз тайёрлаш учун ишлатилади. Бундай С.лар ҳар хил ҳажмли (20—800 л) қилиб ишлаб чиқарилади. Маҳсулотларни сақлаш муддатига кўра, С 4 тоифага: 1 — музлатилмаган маҳсулотларни сақлаш (паст трали бўлмасиз); 2 — қисқа муддат (бир неча сутка мобайнида) сақдаш; 3 — ўртача муддат (2 ҳафтагача) сақлаш ва 4 — узоқ муддат (3 ойгача) сақлаш учун мўлжалланган С.ларга бўлинади. Уйрўзгор С.ида тра +6° дан —18° гача бўлиши мумкин. Совитиш қурилмасининг турига кўра, С.лар компрессион, абсорбцион ва термоэлектр турларга бўлинади. Компрессион С.лар энг кўп тарқалган. С.даги совитиш агенти — аммиак, фреон ва баъзи углеводлар. Компрессион С.да электр двигатель компрессорни ҳаракатлантиради. Компрессор совитиш агентини капилляр найчалар орқали ҳайдаб беради. Натижада совитиш камерасида ва умуман С. шкафи

ичида паст тра хрсил бўлади. Уйрўзгор С.лари бир камерали ва икки камерали бўлиши мумкин. Маҳсулотлар ҳам сақланиб, ҳам музлатиладиган С. музлаткич деб аталади. Саноатда ишлатиладиган С.лар и.ч.да фойдаланиладиган ва тақсимот С.ларига бўлинади. Улар совитиш камералари, музлатиш қурилмалари, совитиш агенти айланадиган найчалар, трани назорат қилиш ва автоматик тарзда ростлаб туриш асбоблари б-н таъминланади. С.нинг совитиш ва сақлаш камераларида тра 0° атрофида, музлатиш камераларида —18° дан —40° гача бўлади. Музлатилган маҳсулотлар —18° да сақланади. Сиғими бир неча ўн кг дан 10000 т гача бўлиши мумкин. Вазифасига қараб, С.лар бир ва кўп қаватли бўлади. Бундай С.лар савдо корхоналарида, гўшт комбинатларида, портлар ва б. жойларда ишлатилади.

Ўзбекистонда ҳам С. (ва кондиционерлар) ишлаб чиқарилади (қ. Самарқанд «Сино» акциядорлик жамияти).

СОВЛИҚ — кўзилаган, соғиладиган кўй. Ургочи кўзилар 5—7 ойда жинсий етилади ва уларни 15—18 ойда қочиришга қўйиш мумкин. С.лар кўй сурувининг асосий қисмини (60—75%) ташкил қилади. Қўйлардан жун, гўштёғ, сут, тери, барра тери ва ҳ.к.ларни етиштиришда С.лар муҳим аҳамиятга эга. С.лардан хўжаликларда ўргача 6 йил фойдаланилади. Йилига хар бош Сдан 20—50 кг сут соғиб олинади (қ. Қўй.).

СОВОТКОРИ, соводкори — амалий санъат {кандакорлик, заргарлик}да безак яратиш усули. Безатилаётган буюм сиртига ўйма нақшлар ишланади, ўйиқларга мис ва қора кўрғошин (заргарликда, шунингдек, бир оз олтин ва кумуш ҳам) аралаштириб оловда қайнатиб тайёрланадиган қора модда — совог суртилади, сўнг пардозланади. Пардохтангандан сўнг юзада қорамтир тусли жозибадор нақшлар ҳосил бўлади. Баъзан сиёҳи деб ҳам аталади.

«**СОВПЛАСТИТАЛ**» — Ўзбекистон — Италия қўшма корхонаси. Тошкент ш.да жойлашган. Пластмасса, рангли шиша, чинни, соғюл, ёғоч ва б.дан халқ истеъмоли товарлари ва юксак бадий совға буюмлари — уй, офис, мекмонхона, умумий овқатланиш корхоналари, дала ховлиларга мўлжалланган пластмасса мебеллар ва турли жиҳозлар, чинни, биллур, рангли шишадан ишланган рўзгор буюмлари, сантехника жиҳозлари, рангли гуллар ва гулдасталар — жами 800 дан ортиқ номдаги махсулотлар ишлаб чиқаради. Корхона тарихи 1969 й.да Тошкент ш.да собиқ СССР Киме саноатига қарашли пластмассаларнинг атмосфера таъсирига чидамлилигини ўрганиш лаб. ташкил этилишидан бошланади. 1970 й.да лаборатория и.т. ва лойиҳатехнология бўлимига айлантирилди. 1974 й.да Ўзбекистон маиший кимё ва пластмасса буюмлари ишлаб чиқарадиган «Ўзмаишийкимёпласт» бирлашмаси (1982 й.дан «Ўзмаишийпластика» илмий. ч. бирлашмаси) ташкил топди.

1987 й.да бирлашма ва Италиянинг «АлмаРозе» фирмаси б-н ҳамкорликда ЎзбекистанИталия «С.» қўшма корхонаси тузилди. 1998 й.дан масъулияти чекланган жамият (ЛТД) шаклидаги қўшма корхона. Унинг таркибида «МВМ», «С. ва Табор», «С. ва Сонья», «Италфуд», «Тошинвестпласт» шўъба корхоналари бор. Қисқа давр мобайнида корхона Марказий Осиёда пластмассадан халқ истеъмоли товарлари ва юксак бадий савиядаги буюмлар и.ч. бўйича етакчи корхонага айланади. Корхонага хом ашё ва турли рангли концентратлар Россия, Украина, Италия, Қозоғистон, Жан. Корея, шунингдек, Шўртан газкимё мажмуидан олинади.

Корхонада энг замонавий технологиялар, юқори технологик ускуналар, дизайн жорий этилган, 4,4 млрд. сўмлик махсулот ишлаб чиқарилди, шу жумладан, экспорт ҳажми 352 минг АҚШ долларида ортиқ бўлди (2002). Корхо-

на кўпинча халқаро кўргазмаларда ўз махсулотлари б-н иштирок этган ва медаллар, дипломлар, совринлар б-н мукофотланган.

Корхона махсулотлари Буюк Британия, Канада, Швейцария, Россия, АҚШ, Германия, Қозоғистон ва б. мамлакатларга экспорт қилинади. Россия (Москва, Нижний Новгород), Швейцарияда савдо уйлари, Тошкент ва Самарканд ш.ларида фирма магазинлари бор.

Александр Мелкумов.

СОВУН — таркибида 8 тадан 18 гача углерод атоми бўлган юқори молекулали ёғ, нафтен ва смола кислоталарининг тузлари (қ. Карбон кислоталар). И.ч.да ва рўзгорда (товар С.) С. деганда карбон кислоталарнинг сувда эрийдиган тузларига ювувчи таъсирга эга бўлган баъзи моддаларнинг қўшилмаси тушунилади. Бу аралашмаларнинг асосини тўйинган ва тўйинмаган ёғ кислоталари (стеарин, пальмитин, миристин, лаурин ва олеин)нинг натрийли (баъзан, калийли ва аммонийли) тумари ташкил этади. Мол. м. кичик кислоталар ювувчи таъсирга эга эмас, мол. м. катта кислоталар эса сувда ёмон эрийди. Ишқорий ер ва оғир металлар (мис, симоб ва б.)нинг тузлари шартли равишда «металл» С. дейилади. Уларнинг кўпчилиги сувда эримайди, лекин углеводларда эрийди, бундай тузлар пластик (консистент) сурков материали, локлар, пластификаторлар ва б. тайёрлашда қўлланади. Сувсиз натрийли С. — қаттиқ модда, суюқланиш т-раси 250—260°. С. га сув қўшилганда унинг суюқланиш т-раси пасаяди. Товар С.нинг суюқланиш т-раси 100°. Қаттиқ С.нинг зичлиги 1050 кг/м³ га яқин; сувсиз С, гифоскопик С.нинг ювувчи модда, ҳўллаги,ч, эмульгатор, пептизатор, сурков материаллари ва б. сифатида кенг ишлатилишининг сабаби С. молекулаларнинг ўзига хос тузилганлигидир. С. — сирт фаолмоддалараан. С. сувли эритмаларда гидролизланади. С. эритмаси ишқорий реакцияга эга. Ўта суюлтирилган С.

ионларга тўлиқдиссоцияланади. Қаттиқ, сувда С.нинг ювувчи таъсири кескин пасаяди, чунки бунда сувда эримайдиган кальций ва магний тузлари ҳосил бўлади (қ. Сувнинг қаттиқлиги).

С. қадимдан маълум ювувчи воситадир. Қадимги галлар ва германлар ёғларни ўсимлик кули, оҳак ва табиий ишқорлар б-н ишлаб С. тайёрлаганлар. 17-а.да поташ (K_2CO_3) қўллаб калийли суюқ («яшил») С. ишлаб чиқарилган. 1800 й.дан суюқ С.га кайнатиш пайтида ош тузи б-н ишлов бериш орқали қўлбола «қаттиқ ва сариқ» натрийли С. и.ч. бошланган. Илк бор кальцинацияланган содадан фойдаланиб саноат миқёсида С. ишлаб чиқариш 18-а. охирларида амалга оширилган.

Маълумки, кир кийимкечак ва б. материалларда турли ёғлар бўлади. Бундай материаллар сув б-н ювилганда тоза бўлмайди, чунки кир таркибидаги ёғлар ҳўлланмайди. С. б-н ювилганда С.нинг тортадиган қисми (яъни карбоксил гуруҳ) кир таркибидаги ёғларни ҳўллайди. Натижада материалдаги кир С. эритмаси б-н эмульсия ҳосил қилади ва сув б-н осон ювилади.

С. нейтрал ёғларга ўювчи ишқорлар таъсир эттириб ёки ёғ кислоталарини ўювчи ишқорлар ёхуд ишқорли карбонатлар б-н нейтраллаб олинади. С. констенциясига кўра, қаттиқ, мазсимон, суюқ, ва порошоксимон бўлади; ишлатилиш мақсадига қараб кир С, атир С. ва техник С.га бўлинади; тайёрлаш усули бўйича елимли ва ўзакли С.га ажралади.

Натурал ва гидрогенланган ҳолдаги ўсимлик ёғлари, ҳайвон ёғлари, синтетик ёғ кислоталари, ёғларни тозалашда ҳосил бўлган чиқиндилар, канифол С. тайёрлаш учун хом ашё сифатида ишлатилади. С. пишириш учун нейтрал ва парчаланган ёғлардан фойдаланилади.

Ад.: Абрамзон А. А., Поверхноактивные вещества, 2 изд., Л., 1981.

Собиржон Аминов.

СОВУНДАРАХТ, сапиндус (*Sapin-*

dus) — сапиндошлар оиласига мансуб паст бўйли дарахтлар ёки буталар туркуми, доим яшил ёки барг тўкадиган дарахтлар. 15 га яқин тури бор; тропик Осиё (6 тури) ва Америкада (3 тури), Гавайи ороллари ва Океанияда тарқалган. Мевасида 38% ча сапонин моддаси бор ва совун ўрнида ишлатилади. Тропик ва субтропик мамлакатларда манзарали ўсимлик ва сапонин олиш учун экилади. Кавказнинг Қора денгиз соҳилларида, Закавказье ва Ўрта Осиёда 3тури: ҳақиқий С. (*S. saronaria*), муку рос и С. (*S. mucogrossi*) ва совуққа чидамли Друммонд С. и (*S. drummondii*) ўстирилади. Баъзи турларининг меваси ейилади.

СОВУНЎТ (*Anagallis arvensis* L.) наврўзгулдошларга мансуб бир йиллик бегона ўт. Пояси тўрт қиррали, ёйилиб ўсади; бўйи 10—25 см. Барглари чўзинчок, тухумсимон, бандсиз, қарамақарши жойлашган. Гуллари кизил, узун гулбандли. Меваси серуруғ кўсакча. Илдизи сершоҳ ўқ илдиз. Июньсент.да гуллайди, мевалайди. Бир тупи 4 минггача уруғ беради. Уруғидан кўпаяди. Етилган уруғидан ниҳоллари келгуси йил баҳорда унади. Бегона ўт тарзида боғ ва экинзорлар, даре бўйларида усади. Тошкент, Фарғона, Самарқанд, Сурхондарё вилоятларида тарқалган.

Кураш чоралари: анғиз эрта юмшатилади, ер шудгор қилинади. Дон экинларига 2,4Д типдаги гербицидлар пуркалади.

СОВУТ — жангда танани ўқ, найза ва қилич зарбидан сақлаш учун кийилдиган мустаҳкам ҳарбий кий им. Ўрта Осиё ва Шарқ кўшинларида илк ўрта асрлардан бошлаб қўлланишда бўлган. Туркийлар томонидан темир эритишнинг йўлга қўйилиши турли жанг қуроллари қатори С.нинг ҳам ихтиро қилинишига замин бўлган. С. дастлаб тўр қўйлак шаклида пўлат симдан тўқилган. Кейинчалик унинг чидамлигини янада ошириш мақсадида устига ҳар хил шаклдаги металл тангачалар қопланган. С.нинг ёқасиз

ва енгисиз турлари ҳам бўлган, улар яширин равишда оддий кийим тагидан кийилган. С. остидан махсус пахтали кийим — хафтон кийилган. Турк хоқонлиги кўшинида С. йарак (ярак), қорахонийлар кўшинида йарик (ярик), куба йарик, куйағ (куяғ), кўкрак С. и эса тура сўзлари б-н ифодаланган. Амир Темур, Бобур ва ўзбек хонлари кўшинида С.нинг рангбаранг турлари мавжуд бўлган. Жумладан, симдан тўқилган жавшан, темир занжирлардан ясалган зирх, металлдан ясалган жубба, қўктемур, пўлатдан ясалган оҳа, кўҳа каби С. турлари тарихий-бадий асарларда ўз ифодасини топган. Жанговар отларга ва филларга мўлжаллаб тайёрланган С.лар ҳам қуролланишда бўлган ва улар кежим ҳамда баргуствон деб юритилган. Тунда аскар томонидан тўшак ўрнида фойдаланилган ва от сағрисида олиб юрилган ёпинчик багтар деб аталган. Аскар тиззаси ва бутини душман қуроли зарбидан сакловчи С. турлари тизлик ва бутлук деб номланган.

СОВУТЛИЛАР, хитонлар (Loricata, Polyplacophora) — ёнбош нервли моллюскалар синфи.. Гавдасининг уз. 0,5—35 см, ясси ва чўзиқ ёки чувалангсимон; бош, тана, ясси ва кенг оёқ бўлимларидан ташкил топган. Чиғаноғи ўзаро ҳаракатчан кўшилган 8 та пластинкадан ташкил топган. С танасини қорин томонга букиб, юмалоқланиши мумкин. Мантя бўшлиғи тор тирқишсимон; унда 6 дан 80 тагача патсимон жабралари жойлашган. Ўзига хос сезги органи — эстетлар чиғаноғини тешиб ўтадиган найчаларда жойлашган. Эстетлар сув босимини ва ёруғлики сезиш вазифасини бажаради. 4туркуми, 1000 га яқин тури бор, асосан, Жан. ярим шар денгизларида тарқалган. Айрим жинсли, киприкли личинкаси кўп тукли ҳалқалилар личинкасига ўхшаш тузилган; сувда эркин сузиб юради. Вояга етган С. сув тубида аста-секин ҳаракат қилади, қирғоқ яқинида яшайдиган С. тошларга маҳкам ёпишиб олади. Сувўтлар ва датрит б-н озиклана-

ди. Айрим турларини маҳаллий аҳоли истеъмол қилади.

СОВУҚ ОЛИШИ (тиббиётда) тўқималарнинг зарарланиши. С.о.да тўқималар зарарланишига, асосан, қон томирларининг совуқ таъсирида давомли торайиши натижасида уларда рўй берадиган турғун ўзгаришлар сабаб бўлади. Фақат қаттиқ совуқ кунлари эмас, балки ёгингарчилик ва шамолли ҳавода ҳарорат нул даража атрофида бўлганда ҳам Со. мумкин. Киши узоқвақт совуқда бўлганида терморегуляциянинг табиий механизмлари гавданинг периферии қисмида жойлашган органлар т-расини нормал ҳолатда сақлай олмай, астасекин қон айланиши пасаяди, кейин вақтинча тўхтаб ҳам қолади. Организм совуққа бардош беролмайди, тўқималарда чуқур ўзгаришлар рўй беради, ҳужайралар ўлади. Қон томирлар спазми белгиларидан бири — органнинг сезиш қобиляти йўқрилиши ва терининг оқаришидир. Тор кийимбош ва пойабзал (қон айланишини қийинлаштиради), нам кийим кийиш, касалликлар оқибатида организмнинг кучсизланиб қолиши, қон йўқотиш ва б. С.о.га сабаб бўладиган омиллардир.

Кўпинча қўл ва оёқ бармоқлари, бурун ва кулоқ чиғаноғини совуқ олади. Билак, болдир бўғимларининг юқори қисми ва гавданинг қатта сатҳи (думба, қорин ва б.)ни С.о. камданкам учрайди, одатда, киши музлаб қолгандагина бу соҳаларни ҳам совуқ олади. Гавданинг совуқ олган қисми ўзига хос кўринишда бўлади; тери оқаради ёки кўкимтир тусга қиради, қўлоёқлар қотиб қолгандек туюлади. Иссиқ қилинган, совуқ олган жойлар дарров шишади, сўнгра С.о. даражасига қараб тўқималарда яллиғли ўзгаришлар рўй беради ёки улар ўлади (некроз). Совуқдан зарарланиш ҳолатига кўра, С.о. 4 даражага бўлинади. 1даражали С.о. анча енгил бўлиб, зарарланган жой иситилгач шишади ва тери кўкимтир тусга қиради; 2даражали С.о.да терид тиниқ суюқлик йиғилган пуфакчалар

пайдо бўлади; Здражали С.о. оғир кечади, терида қон аралаш суюқлик йиғилган пуфакчалар пайдо бўлиб, бир неча кундан сўнг улар ўрнидаги тўқималар ўлади ва ириб тушиб кетиб, ўрнида чандиклар ҳосил бўлади. С.о.нинг 4даражаси жуда оғир кечади, бунда фақат тери шикастланиб қолмай, бошқа юмшоқ тўқималар ва ҳатто суяк ҳам ўзгаришларга учрайди, натижада тўқималар ўлади. Вакт ўтиши б-н улар қорайиб, қовжираб қуриydi ва астасекин тушиб кетади. Жароҳатларнинг битиши бир неча ҳафта ва ойгача чўзилиши мумкин, бу С.о.нинг оғиренгиллиги, совуқнинг қанча вақт таъсир қилганлигига боғлиқ. Шунинг учун совуқдан зарарланган кишини дарҳол иссиқ уйга олиб кириб, унча иссиқ бўлмаган грелка қўйиб иситиш ва зудлик б-н касалхонага жўнатиш керак. С.о.нинг олдини олиш учун организмни совуққа чиниктириш лозим. Совуққа чидамли кишилар организмда иссиқлик ҳосил бўлиши бирмунча шиддатлироқ боради, бу эса терининг қон б-н таъминланишини яхшилайдди, тананинг совуққа чидамлилигини оширади.

СОВУҚ ҲАВО ОҚИМИ - атмосфера фронтларидан бўлиб, иссиқ ҳаво томон ҳаракат қилади ва қатта минтақада ҳаво т-расини анча пасайтиради (қ. Арктика ҳавоси). С.х.о. циклон ортида, совуқ фронт орқасида рўй беради. Кириб келаётган С.х.о.да антициклон юзага келади. Ўрта Осиёга арктика ва мўътадил кенглик совуқ ҳавоси шим.дан ёки шим.ғарбдан Урал, Ғарбий Сибирь, Қозоғистон ва Устюрт орқали келади. С.х.о. таъсирида ҳаво оқимлари меридионал йўналишга мос келган вақтда Ўрта Осиёда тренинг пасайиши кузатилади, яъни кечки баҳор ва эртанги куз совуқлари тушишига олиб келади.

СОВУҚБУЛОҚ - Тошкент вилоятининг жан.даги сой. Қурама тизмаси ён бағридан, 2200 м баландликдаги булоқлардан бошланади. Уз. 20 км. Баҳор

ва куз ойларида суви тўлиб оқади. Ёз ойларида қуриб қолади.

СОВУҚДАН КЎПЧИШ - музлаётган тоғ жинсларида муз ҳосил бўлиши натижасида тоғ жинслари ҳажмининг ортиши ва натижада ер юзасининг кўтарилиши. Бу ҳодиса муз ҳосил бўлиш жараёни тез ва нотекис кечаётган жойларда айниқса яққол рўй беради. С.к. тоғ жинсларининг мавсумий ва узоқ йиллар музлаб ётган жойларида кузатилади. С.к. музлаган қатламларнинг нотекис кўтарилишига сабаб бўлиб, кўтарилишнинг ўлчами — тоғ жинсларининг таркиби, намлиги ва зичлигига боғлиқ.

СОВУҚДАРА - Совуқсой Тожикистондаги дарё, Катта Совуқдара музлигидан бошланади. Орқа Олай тизмаси жан. ён бағирлари бўйлаб оқади. Уз. 64 км. Олтинмозор қишлоғидан 2 км юқорида Селдара дарёси б-н қўшилиб Муқсув дарёсини (Вахш дарёсининг жан. тармоғи) ҳосил қилади. С қрр, музликлардан тўйинади. Июль—авг.да тўлиб оқади.

СОВУҚЛИК ҚЎТБИ - Ер шари ёки ярим шардаги ҳаво т-раси энг паст бўладиган жой. Шим. ярим шарда иккита С.к. мавжуд бўлиб, биринчиси Саха Республикаси (Верхоянск — Оймякон тумани)да мутлақ минимал тра —70°, иккинчиси Гренландия оролида —65°, —70° атрофида. Жан. ярим шарда С.к. Шарқий Антарктида ичкарасида —90° га яқин. Бу ерда тра йил давомида ўртгача —55°, —60° лар атрофида кузатилади.

СОВУҚҚОНЛИК (хуқуқда) мансабдор шахснинг ўз вазифаларига лоқайдлиги, палапартишлиги ёки виждонсизларча муносабатда бўлиши оқибатида уларни бажармаслиги ёки лозим даражада бажармаслиги ва шу туфайли фуқароларнинг хуқуқлари ёки манфаатларига, давлат ва жамоат манфаатларига зиён етказилиши. С Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси бўйича

бошқарув тартибига қарши ҳамда ҳарбий мансабдорлик жиноятларидан ҳисобланади. ЖК нинг 207, 302моддаларида С. учун жавобгарлик белгиланган.

СОВХОЗ (рус. советское хозяйство — совет хўжалиги) — собиқ СССРда к.х.да ташкил этилган йирик давлат хўжалиги. 1918 й.дан бошлаб тузилган. Ўзбекистонда дастлабки С.лар пахтачилик бўйича 1921 й.дан ташкил этила бошлаган. С.лар 1994—1995 й.ларда тугатилиб, жамоа, сўнгра ширкат хўжаликларига айлантирилди.

СОВЧИЛИК — бирор хонадоннинг вояга етган кизини келинликка сўраб бориш одати. Бу вазифани бажарувчилар совчилар деб аталган. Дунёнинг турли халқларида бу одат турличадир. С. тўғрисидаги илк маълумотлар 7—8 а.ларга оид УрхунЕнисей битикларида учрайди. Тўнжук битиктошида «сов», «саб» килимаси сўз, гап маъносида ишлатилади. «Ирқ битиги» («Фол китоби») да эса «саб»—суз, «сабчи» — хабарчи, сўз келтирувчи маъносида қўлланилган. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий «совчи — келин ва куёв орасида бирбирига хабар элтувчи», деб ёзган. Туркий халқларда, жумладан, ўзбекларда кдцимдан Ска дастлаб аёллар, сўнгра эркаклар боришган. Одатда, куёвнинг тоғаси, амакиси ёки яқин қариндошлардан обрўли, кўпни кўрган, увалижували, серфарзанд ва бир никоҳли, фозил киши Ска юборилган. Йигит улғаяётган хонадонда уни уйлантириш фақат ота-онанинггина эмас, яқин қариндош, дўсту биродарларнинг ҳам ташвиши ҳисобланади. Шунга кўра, йигитга муносиб қизни кўз остига олганлар ва йигитнинг онасига уни дарак қилишган. Шаҳарларда йигитнинг онаси, аммаси ёки холаларидан бири ёки бошқа аёл б-н мўлжалланган қиз хонадонига ташриф буюриб, «мехмонга келдик» баҳонаси б-н қизни кўрадилар. Айни пайтда уйжой, ҳовлининг тозалиги, саранжомсарияшталиги, дастурхон безали-

ши, уй эгаларининг меҳмондўстлигига разм соладилар. Қизнинг онаси б-н суҳбатлашиб, «онасини кўру, кизини ол» мақолига амал қиладилар. Кўп ерда совчилар қиз томоннинг кўникўшнилари, хизмат еридан сўрабсуриштирадилар. Қишлоқ жойларида яшовчилар бирбирларининг фарзандларини яхши билганликлари учун С.ка ўзлари бормай, маҳалладан ёки қариндошларидан 2—3 кишини гоборадилар. Қиз томон танишбилиш ёки қариндош бўлса, совчилар иккич боргач, фотиҳа тўйи белгиланиши мумкин. Агар нотаниш бўлса, қиз томон ҳам сўрабсуриштириб, бир қарорга келгунигача қадар, йигит томон ўз элчиларини юбориб туради. Шарқона одобга кўра, йигитнинг онаси ўз ўғли ҳақида гапириши, унинг яхши томонларини кўрсатишга уриниши яхши саналмайди. Ўзбекчилик одоби, миллий маданиятга кўра, совчилар томони ҳам, қиз томон ҳам бирбирларининг шаъниларига тегадиган гап қилмайдилар. Зарур бўлса, ҳатто рад жавобини ҳам нозик андиша пардасига ўраб, оғир ботмайдиган, кичидан безмайдиган қилиб етказилади. С. аксарият аёллар иши, шароитга қараб ўртага баъзан эркаклар ҳам тушадилар. Совчиларни маъжозий маънода элчилар деб аташади. Қизнинг ота-онаси розилик билдиргач, совчилар шу розиликка олдиндан махсус тайёргарлик тарзида дастурхон (патир, ширинликмева, баъзан қизга, унинг ота-онасига сарпо) қилиб борадилар. Совчилар хузурида қиз ва йигит бирбирларига унаштирилганлиги эълон қилинади ва бу қарорнинг мукаддаслигини таъкидлаш маъносида совчилар келтирган дастурхон очилиб, нони синдирилади, (нон синдириш) сўнг «оқ ўрар» маросими ўтказилади. Одатда, бу маросимда энг яқин ва табарруқ қариндошлар иштирок этишиб, икки томоннинг қуда бўлишига розилик белгиси сифатида оқлик берилади. Шу маросимнинг ўзида кўпинча бўлажак келин уйида ўтказиладиган фотиҳа тўйи куни, тахм. бўлса ҳам тўй вақти белгиланади.

Европада бу ҳолатлар кўпроқ «та-нишув клублари», эълонлар орқали ҳал қилинади.

«**COBFA**» — эртапишар ёзги нок нави. Боғдорчилик, узумчилик ва ви-ночилик и.т. ин-тида Вильяме ва Лес-ная красавица навларини чагиштириб чиқарилган (А. К. Павлов, В. В. Кузне-цов). Дарахти ўртача катталиқда, шох-шаббаси кенг пирамида шаклида. Мева-си ўртача катталиқда, вази 150—170 г., оқ сариқ, қизил тарамлари бор. Пўсти юпка, нафис, силлиқ, товланувчан. Эти оқ, майин, мойсимон, серсув, нордонши-рин, мазаси ёқимли.

Таркибида 13,9% қанд, 0,15% кислота мавжуд. Кўчати экилган-дан сўнг 4—5йили ҳосилга киради. Апр. ўрталарида гуллади. Авг.нинг ўрталарида пишади. Ҳар йили ҳосил беради. Ўртача ҳосилдорлиги 134,4 ц/га (энг юқориси 227,1 ц/га). Совуққа, қасалликларга чидамли. 1959 й.дан Ўзбекистоннинг 1: барча вилоятларида р-нлаштирилган.

СОГДИАНИТ (Сугдиёна номи б-н аталган) — минерал. Илк бор Помирда топилган. Кимёвий формуласи $(ZrO_8TiO_2)[Si_2O_5]_6$. Цирконнинг таркибида литий бўлган ягона силикат. Гексогонал синго-нияда кристалланади. Агрегатлари пла-стинкасимон. Бинафша ранг; шишадек ялтироқ. Қаттиқлиги 7; Зичлиги 2,9 г/см³. Эвдиалит, тожикит б-н бирга топил-ган. Ишқорли гранит пегматитларида уч-райди.

СОГНЕФЬОРД — Шимолий ден-гиздаги қўлтиқ. Скандинавия я.о.нинг жан.ғарбий қирғоқлари яқинида. Норве-гиядаги энг йирик фьордларан. Уз. 204 км, эни 6 км, энг чуқур жойи 1208 м. Тик қояли қирғоқларининг бал. 1500 м га етади. Ён томонларида тармоқлари бор, уларнинг айримлари муз б-н қопланган. Сув кўтарилиши ҳар ярим суткада та-қрорланади. Туризм ривожланган.

СОДА — турли натрий карбонатлар-нинг умумий техник номи. Кальцинаци-яланган С.— Na_2CO_3 , (натрий карбонат); кристалланган С. — $Na_2CO_3 \cdot 10H_2O$ (на-трон), ичимлик ёки озиқ-овқат С.си — $NaHCO_3$, (натрий гидрокарбонат) бор. Булардан ташқари, каустик С. — $NaOH$ (ўювчи натрийнинг техник номи) ҳам мавжуд. С. табиатда $Na_2CO_3 \cdot 10H_2O$ ҳрлида, қўл ва минерал сув ҳавзаларида эриган ҳолда учрайди. С. сувдаги эрит-маларидан 32° гача $Na_2CO_3 \cdot 10H_2O$, 32,35° да $Na_2CO_3 \cdot 6H_2O$, 35° дан юқорида Na_2CO_3 , 112,5° да сувсиз туз — Na_2CO_3 кристалланади. $Na_2O \cdot 10H_2O$ — ран-геиз кристалл модда, ҳавода нураб тура-ди. Зичлиги 1450 кг/м³, 100 г сувда 0° да 20,9 г, 104° да эса 42,1 г эрийди. Каль-цинацияланган С. — рангсиз кристалл модда, зичлиги 2530 кг/м³, суоқланиш т-раси 858°; гигроскопик, сувда эрувчан-лиги массасига нисбатан 6,54%(0° да) ва 17,69%(20° да). Ичимлик С. ҳам оқ кри-сталл кукун, зичлиги 2200 кг/м³, 100—150° да парчланади; сувда эрувчанлиги 6,54%(0° да), 9,4%(25° да), 14,1%(60° да). С.нинг сувдаги эритмалари гидролизга учраб, кучли ишқорий реакция намоён қилади, кислота таъсир эттирилса, кар-бонат ангидрид ажралиб чиқади. С.ни са-ноатда олиш усулини илк бор 1787—89 йларда француз кимёгари Н. Леблан иш-лаб чиққан. Бу усулга мувофиқ, ош тузи $NaCl$ га концентрланган H_2SO_4 таъсир эттириб, натрий сульфатга (Na_2SO_4) ай-лантирилади, кейин Na_2SO_4 ни оҳақтош ва кумир б-н биргалиқда пецда 1000° да қиздириш йўли б-н С. олинади. Ҳоз. С.нинг асосий қисми аммиакхлорид усу-лида (Сольвэ усули) олинади: табиий ёки сунъий йўл б-н тайёрланган намақоб ($NaCl$) натрий карбонат Na_2CO_3 ва каль-ций гидроксид $Ca(OH)_2$ таъсирида Ca ва Mg кўшимчалардан тозаланади, аммиак NH_3 б-н тўйинтирилади, сўнгра барбо-таж колонналарида карбонизацияланади; асосий реакция: $N aCl + N H_3 + CO_3 + H_2 O > NaHCO_3 + NH_4Cl$. Натрий гидрокар-

бонатни қиздириш йўли б-н Na_2CO_3 олинади.

С. кимё саноатининг энг муҳим маҳсулотларидан; шиша, совун ва б. ювувчи воситалар, натрий гидроксид ва натрийнинг бошқа бирикмаларини и.ч. да, целлюлоза пиширишда, нефть маҳсулотларини тозалашда, пигментлар олишда, «қаттик» сувни юмшатишда, тиббиётда ишлатилади. Ичимлик С. нон ва қандолатчилик маҳсулотлари пиширишда CO_2 манбаи сифатида, алкоғолсиз ичимликлар, сунъий минерал сувлар, ёнғинни ўчирувчи таркиблар тайёрлашда, тиббиётда, оғиз ва томоқни чайишда ишлатилади.

СОДАЛИТ — синчли алюмосиликатлар кичик синфига мансуб минерал. $\text{Na}_8[\text{AlSi}_4\text{O}_{16}]\text{Cl}_2$. Кимёвий таркиби $\text{Na}_2\text{O}25\%$, $\text{Al}_2\text{O}_331\%$, $\text{SiO}_2—37\%$, $\text{Cl}—7\%$. Куб сингонияда кристалланади. Донатор агрегатлар ҳосил қилади, нефелин кристаллари атрофида хошия кўринишида бўлади. Ранги мовий, сарғиш, яшилбўз, баъзан пушти. Қаттиклиги 5,5—6, зичлиги 2,3—2,5 г/см³. Мўрт. С. ишқорли магматик, асосан, эффузив жинсларнинг бирламчи минералидир. Қўшимча анионлари таркибида неоген, гаюин, лазурит ва б. бор. Ўзгаришлар нагжасида натролитга, камрок серицит, диаспор, гидроаргиллит ва ҳ.к.га айланади. Натрийси кўп ишқорли тоғ жинсларида нефелин ҳисобига ҳамда контактметасоматик карбонатларда ҳосил бўлади. Турлари: гакманит, молибдосодалит (MOO_3 2,8% гача), гидрослюдит, бунда хлорнинг бир қисми (ОН)га аралашган бўлади. Ўрта Осиё, Кавказ (Арманистон), Украина, РФ (Урал, Красноярск ўлкаси), Норвегия, Канада ва б. жойларда тарқалган. Безак тоши.

СОДАЛИТ ГУРУҲИ — силикатлар синфига мансуб минераллар: содалит $[\text{Al}_8\text{Si}_4\text{O}_{16}]\text{Cl}_2$, н о з е а н $\text{NaAlSi}_3\text{O}_8$, гаюин $\text{Na}_6\text{Ca}_2[\text{AlSi}_4\text{O}_{16}](\text{SO}_4)_2$, лажу-

вард $\text{Na}_6\text{Ca}_2[\text{AlSi}_4\text{O}_{16}](\text{SO}_4)_2$. Кристалл тузилиши $\text{Al}_2\text{Si}_4\text{O}_{16}$ нинг алюмокремний кислородлик синчларидан иборат, йирик бўшлиқлари (ғовақлари) $\text{Cl}—$ ва $\text{SO}_4—$ (баъзан $\text{S}_2—$) анионлари б-н, май да бўшлиқларини эса, Na^+ ва Ca^{2+} тўртта ионлари б-н эгаллаган минераллардир. Куб сингонияда кристалланади; ромбододекаэдр (содалит, ложувард) ва октаэдр (гаюин) шаклларидаги кристаллар ҳосил қилади; одатда, жинсларда доначалар ҳолида учрайди. Қаттиклиги 5,5—6; зичлиги 2,3 г/см³дан (ложувард) —2,5 г/см³гача (гаюин). Ранги кўк, ҳаво ранг (ложувард, гаюин), сариқ, оч яшил, ок, ёки кулранг. С.г.даги айрим минераллар жинс ҳосил қилувчи минераллар ҳисобланади, мас, нефелинли сиенитларда — содалит; фонолитлар ва б. ишқорли эффузив жинсларда — нозеан ва гаюин. Лажувард б-н содалит контактметаморфлашган оҳақтошларда ҳам ҳосил бўлади. С.г минераллари хорижда РФ (Кола я.о., Ильмен тоғи, Байкал олди), Украина, Тожикистон (Зарафшон тоғларида), Везувий атрофи (Италия жан.) ва б. жойларда бор. Ўзбекистонда эса, Ҷафат лазурит топилган. Содалит ва лазуритнинг кўк турлари асл тошлар ҳисобланади. С.г минераллари минерал бўёқ сифатида, шунингдек, радиоэлектроника ва телевидениеда ишлатилади.

СОДДА ГАП — ўз таркибида биргина предикатив бирликка эга бўлган, маълум фикр ифода қиладиган, грамматик ва интонацион жиҳатдан шаклланган синтактик бирлик (Сен космонавт бўлмоқчимисан? Тоғ тепасида тўпланаётган булутлар тушга бориб қуюқлаша бошлайди. Мен сизга машқ чалиб берай). С. г. бир предикатив алоқани намоён қилувчи содда бирлик сифатида икки ёки ундан ортиқ содда предикатив бирликларнинг қўшилмасидан иборат бўлган қўшма гапга қарамақарши қўйилади.

С.г.нинг асосий тавсифлари куйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

унинг муайян сўз шакллари (гап предикатив асосининг таркибий қисмлари) орқали шаклланувчи синтактик структураси ва мазкур таркибий қисмларнинг ўзаро муносабати; унинг семантик структураси; сўз тартиби ва оҳанг; гап предикатив асосининг таркибий қисмлари ёки предикатив асоснинг кенгайтирувчилари ҳисобланган гап бўлаклари.

С.г. тузилиш асосининг миқдорига кўра, 2 турли бўлади; икки таркибли гап, бир таркибли гап. Икки таркибли гапнинг предикатив асоси эга ва кесим бўлақларидан иборат бўлади (Салқин шамолларгина кизнинг сочлари б-н ўйнашади. Кўкда танҳо ой кезмоқда). Бир таркибли гапнинг предикатив асоси эга ёки кесимга эга бўлади. Ўзбек тилида бир таркибли гапларнинг қуйидаги турлари бор: шахси аниқ гап (Шу ёруғ йўлда сизга зўр бахтлар тилайман); шахси номаълум гап (Жўжани кузда санайдилар); шахси умумлашган гап (Дехқон бўлсанг шудгор қил, мулла бўлсанг тақрор қил); шахссиз гап (Тўртбеш кундан кейин теримга тушилади); атов гап ёки номловчи гап (Ана совуқ, мана қор! Мана Ўсаржоннинг боласи ... Самарқанд. Регистон майдони...).

С.г. йиғиқ ёки ёйиқ бўлиши мумкин. Йиғиқ С.г. бош бўлақлардангина, яъни биргина предикатив синтагмадангина иборат бўлади (Иш бошланди. Улар келишяпти); ёйиқ С.г. бош ва иккинчи даражали бўлақлардан ташкил топади, яъни унинг таркибида предикатив синтагма б-н бирга бошқа синтагмалар ҳам бўлади (Низомжон опасининг гапларини чин юракдан эшитиб ўтирарди).

Ад.: Ўзбек тили грамматикаси. 2ж., Синтаксис, Т., 1976.
Азим Ҳожиёв.

СОДДИ (Soddy) Фредерик (1877.2.9, Истборн — 1956.22.9) — инглиз радио-кимёгари. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1910 й.дан). Оксфорд ун-тини тугатган (1898). 1900—02 й.да Монреалдаги МакГилл ун-тида Э. Резерфорд

б-н, 1903—04 й.ларда Лондон ун-тида У. Рамзай б-н ишлаган. Глазго ун-тида дарс берган (1904—14), Абердин (1914—19) ва Оксфорд (1919—36) ун-тларида проф. Асосий илмий ишлари радиоактивлик тадқиқотига оид. Э. Резерфорд б-н ҳамкорликда торийХ (радий224) радиоэлемента ни кашф этди (1902) ва 2 та эманация (радон220 ва радон222)нинг кимёвий инертлигини исбот қилди, радиоактив парчаланиш назарияси асосларини ишлаб чиқди (1902), «ярим емирилиш даври» тушунчасини фанга киритди. У. Рамзай б-н ҳамкорликда радий ва радон радиоактив парчаланганда гелий ҳосил бўлишини исбот қилди. О. Ган ва Л. Мейтнерларга боғлиқ бўлмаган ҳолда протактинийни кашф этди. Нобель мукофоти лауреати (1921). Унинг шарафига минерал (содди) номланган.

СОДИҚОВ Аброр Содиқович (1906.9.17 — Тошкент — 1993.29.9) — физиолог олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1971), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган врач (1952), тиббиёт фанлари д-ри (1952), проф. (1953). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1935). ТошТИ нормал физиология кафедрасида ассистент (1938/41), доцент (1941/52), кафедра мудири (1952—76), 1977 й.дан маслаҳатчи. Илмий ишлари иссиқ иқлим шароитида организмда бўладиган ўзгаришларни (климатофизиология) ўрганишга оид. Организмда сув ва туз алмашинувининг нерв системаси орқали бошқарилишини тадқиқ қилган.

Ас: Работоспособность скелетных мышц и некоторые вопросы водносолевого обмена в условиях жаркого лета. Т., 1952.

СОДИҚОВ Зоҳид (1910.1.1, Тошкент — 1962.12.4, Самарқанд) — Ўзбекистон халқ артисти (1950). Ижодини 1924—34 й.лар Тошкент ишчиёшлар театрида драма ва мусикали драма спектаклларида роллар ижро этиш б-н бошлаган. 1934 й.дан Ҳ.Олимжон номидаги мусикали

драма театрида фаолият кўрсатган. Неймат («Халима»), Фарход («Фарход ва Ширин»), Қодир («Гунчалар»), Қодир («Гулсара»), Тоҳир («Тоҳир ва Зухра»), Қосим («Беш сўмлик келин»), Мардон («Даврон ота»), Шоҳ Баҳром («Дилором») каби образлари мусикали драмаларда яратган. Драмастик спектаклларда Рустам («Рустам»), Арслон («Тормор»), Калаф («Маликаи Турандот»), Ғулом («Номус ва муҳаббат»), Ғофир («Бой ила хизматчи»), Мажиდიддин («Алишер Навоий»), Муқимий («Мавлоно Муқимий»), Монтаро («Отелло») каби ролларни ижро этган.

СОДИҚОВ Карим (1927.5.5 Тошкент — 1987.21.11) — файласуф олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980), фалсафа фанлари д-ри (1969), проф. (1971). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1950). Шу ун-т фалсафа кафедрасида ўқитувчи, доцент, мудир (1953—67), ижтимоий фтлар фалсафа кафедрасининг доценти (1967—68), табиатшунослик фтлари фалсафа кафедрасининг мудир (1968 й.дан). Илмий ишлари ижтимоий фалсафа соҳасига бағишланган.

СОДИҚОВ Марат Файзиевич (1945.27. 12, Ғиждувон тумани) — график rassom, Ўзбекистон БА акад. (2003). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1999). Тошкент театр варассомлик санъати ин-тини тугатган (1973). С. литография, акварель, гуашь, темпера усулида ижод қилади, ижодида фидокорлик, rassom ва замон, инсон ва табиат каби мавзулар етакчи ўрин тутади, ҳаётда рўй берган муҳим ўзгаришлар унинг асарларида ўз аксини топади: «Газли» (1971), «Навоий кимё к-ти» (1974), «Фашизм» триптихи (1975), «Ҳодиса» (1976), «Оқ Бухоро» туркуми (1978—85), «Хроника» туркуми (1981), «Менинг Бухороим» (1982), «Ўзбекистон бўйлаб» (19842000), «Сўқоқ» (1985) ва б. автолитографиялар туркумлари.

С. асарларидан намуналар республика

ва хорижий мамлакатлар (АҚШ, Англия, Германия, Италия, Австралия, Россия ва б.) музей ва тўпламларида сақланади. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1987).

СОДИҚОВ Обид Содиқович (1913.15.11 — Тошкент — 1987.22/7) — кимёгар олим, жамоат арбоби. Ўзбекистон ФА акад. (1947). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1960). С. собик СССР ФА акад. (1972). Меҳнат Қаҳрамони (1973). Кимё фанлари д-ри (1946), проф. (1947). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1937), шу ун-тда доцент (1942—46), Ўсимлик моддалари (кейинчалик табиий бирикмалар) кимёси кафедрасида мудир (1946—74), илмий раҳбар (1974 й.дан). Ўзбекистон ФА Кимё ин-ти директори (194650). Ўзбекистон ФА Президиуми аъзоси (194757). ТошДУ ректори (195866). Ўзбекистон ФА президенти (196684). Ўзбекистон ФА Биоорганик кимё бўлими раҳбари (1973—77), Биоорганик кимё ин-ти директори (1977—87). Асосий илмий ишлари органик ва биоорганик кимёга оид. С. Ўрта Осиёдаги ўсимликларни текшириб, 100 дан ортик дипиридил, хинолизидин, изохинолин катори алкалоидларини ажратиб о.вди, уларнинг тузилиши, конформацион ҳолати ва биогенетик ўзгаришларини аниқлади. С. раҳбарлигида ғўза барги, чигити, қобиғи, гули ва ғўзапоядан углеводородлар, юқори молекулали спиртлар, кислоталар, стеринлар, тритерпенлар, флавоноидлар, полифеноллар, госсипол ва унинг йўддошлари, углеводлар, шунингдек, А, Е, Р, F каби витаминлар ажратиб олинди; кўпгина препаратлар (анабазингидрохлорид, госсипол, госсипол линименти, мегосин малҳами, батриден таблеткаси, гозанидон таблеткаси ва б.) ни саноат миқёсида и.ч. йўлга қўйиди. С. ташкил қилган мактабда ғўзани вилт б-н касалланишлан химоя қилишнинг кимёвий ва биологик усуллари ишлаб чиқилди; муҳим йўналиш — вилт қўзғатувчи токсинлар кимёси ва биокимё-

си соҳасида тадқиқотлар ўтказилди. Ғўза баргидан лимон ва олма кислоталари ажратиби олишнинг саноат усули ишлаб чиқилди (1956), шакар и.ч. чиқиндиси (пагика)дан микробиология усули б-н итакон кислота олинди, доривор моддалар, биостимуляторлар синтез қилинди, ҳаёт учун муҳим бўлган физиологик фаол табиий бирикмалар ва уларнинг синтетик аналоглари тузилиши б-н организмдаги функцияси ўртасидаги боғланиш чуқур ўрганилди, зоокариотлар ўқималари генонимининг кооператив активацион модели тақлиф этилди. С. дарслик («Органик химия», ҳамкорликда, Т., 1971; «Органик химиядан практикум», ҳамкорликда, Т., 1973), ўқув қўлланмалари, илмий ва оммабоп китоблар муаллифи, илм-фан ташкилотчиси. С. СССР ҒА Президиуми аъзоси (1972—84). Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1979). Ўзбекистон ҒА Биоорганик кимё ин-тига О. С. Содиқов номи берилган (1988). Тошкентдаги 249мактаб, Собир Раҳимов туманидаги маҳалла, Шайхонтоҳур туманидаги кўчалардан бири ҳам С. номи б-н аталади.

Ас: Синтез органических препаратов пиридинового ряда (в соавторстве), Т., 1974; Алкалоиды хинолизидинового ряда (в соавторстве), М., 1975; Холинэстеразы. Активный центр и механизм действия (в соавторстве), Т., 1976; Индукторы интерферона (в соавторстве), Т., 1978; Хлопчатник — чудо растение, М., 1985.

Ад.: Абид Садыкович Садыков. Биобиблиография, Т., 1989; Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И., Выдающиеся химики мира М., 1991.

СОДИҚОВ Рашидхон (1938.27.5, Фарғона вилояти — 2000, Қўқон) — Ўзбекистон халқ артисти (1992). 1960—2000 й.лар Қўқон шаҳар драма театрида актёр. Қакрамононаромантик, ижтимоийпсихологик ва маиший ҳажвий йўналишлар унга яқин бўлиб, мазмунан теран, фалсафий мушоҳадаларга бой,

мавзу ва услуб жиҳатдан рангбаранг образлари б-н из қолдирди. «Муқанна»да Муқанна, «Бой ила хизматчи»да Ғофир, «Жалолиддин»да Жалолиддин Мангуберди, «Тоҳир ва Зухра»да Тоҳир, «Муҳаббат қасри»да Шохжаҳон каби образлари алоҳида ўрин тутади. «Меҳнат шуҳрати» ордени б-н мукофотланган (1998).

СОДИҚОВ Саодат Содиқович (1910, Қўқон — 1995.3.1. Тошкент) — генетик олим, Ўзбекистон ҒА мухбир аъзоси (1952), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1980). Урта Осие пахтачилик ва ипақчилик ин-тини тугатган (1932). СоюзНИХИ нинг Марказий селекция ст-ясида катта илмий ходим (1937—39), 1939—42 йилларда Армия сафида. Ўзбекистон Давлат назорати вазирлиги ходими (1942—48). 1948 й.дан Усимликлар экспериментал биологияси ин-тида ғўза амалий генетикаси лабораторияси мудури (1950—63 йилларда шу ин-т директори). Илмий ишлари ғўза генетикаси, селекцияси, радиобиология, ғўзанинг вилтга чидамлилиқ генетикаси, физиологияси ва биокимёси масалаларига бағишланган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1996).

Ас: Советский египетский хлопок в Ўзбекистане, Т., 1939; Повышение скороспелости и урожайности хлопчатника, Т., 1972.

СОДИҚОВ Толибжон (1907.12.3 Тошкент — 1957.5.9) — композитор, дирижёр ва жамоат арбоби. Ўзбекистон халқ артисти (1939). Самарқанддаги Ўзбек мусиқа ва хореография ин-ти (1928—32), Москва консерваториясининг Ўзбек опера студияси (1939—41)да тағлим олган. Ўзбек давлат драма театрининг мусиқа (захбари (193032), Ўзбек давлат мусикали театри (1938—39) ва Навоий театри (1941—54) нинг бош дирижёри, Ўзбекистон композиторлари уюшмасининг биринчи раиси (1939—48). Ўзбекистон радиокўмитаси

бадий рахбари (1951—54). Композиторлик фаолиятини 1930 й.да «Богбон киз» (С. Абдулла пьесаси)га мусика яратишдан бошлаган. «Лайли ва Мажнун» (Н. Миронов б-н ҳамкорликда, 1933), «Даврон ота» (А. Козловский б-н, 1941) ва б. мусикали драмалари, Р. Глиэр б-н ҳамкорликда яратган «Лайли ва Мажнун» (1940), «Гулсара» (1949) опералари б-н ўзбек мусикали театри ривожига катта ҳисса қушган. С. Б. Зейдман б-н ҳамкорликда бошлаган сўнгги операси — «Зайнаб ва Омон»ни Ю. Ражабий, Д. Зокировлар ниҳоясига етказишган. Шунингдек, у «Алишер Навоий» (Р. Глиэр б-н), «Киноконцерт» (Б. Бровцин б-н) фильмларига ёзилган мусикалар, симфоник, хор ва б. асарлар муаллифи. Унинг ўзбекона ва умумшарқий оҳанглардаги «Баҳор», «Сарви гул», «Булбул», «Алла», «ХУР Ватан», «Жонон кўринур» каби кўшиқ ва романслари оммавийлашган. Тошкентдаги Ёболалар мусика мактаби, халқ филармонияси ва кўчага С. номи берилган. С. номидаги Халқаро мусикий хайрия жамгармаси ташкил этилган (1998). Давлат мукофоти лауреати (1951). «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотланган (2003).

СОДИҚОВ Фахриддин (1914.13.6 — Тошкент — 1977.27.10) — созанда, ба-стакор. Ўзбекистонда хизмат курсатган санъат арбоби (1964). Тошкент мусика техникумини тугатган (1931). Тошкент консерваториясида таълим олган (1946—47, 195152). Ўзбек мусика анъаналарини ^ М. Нажмидинов, Ш. Шоумаров, Абдуқодир Исмоилов ва б.дан ўрганган. Тошкент театрлари ва Ўзбек давлат филармониясида созанда (192938). Дуторчи қизжувонлар ансамбли (1939), Г. Рахимова рахбарлигидаги фронт концерт бригадаси (1942—45)да мусика рахбари. Ўзбекистон радиоси халқ чолғулари ансамблида чангчи (1947—53, 1957—61), Ўзбек эстрада ансамбли (1953—57), 1961 й.дан Мақом ансамблининг мусика рахбари. Айни пайтда (1972 й.дан) Тош-

кент консерваториясида педагог (чанг, дутор), мақом ансамбли ташкилотчиси ва рахбари бўлиб, мақом ансамбли ижрочилигининг янги услубини кашф этган. Ансамбль таркибидаги барча созларнинг ифодавий, техникавий, динамик имкониятлари, тембр хусусиятларидан тўлақонли фойдаланиб, ҳар бир асарнинг ўзига хос «партитурасини» яратган.

С. нодир ижровий салоҳияти ва мусика асарлари б-н миллий санъатимизнинг бойитилишига катта улуш қўшди. С. ижодидаги 400 га яқин асарларидан кўшиқ, ашула, ялла ва чолғу куйлар кенг ўрин олган. «Ватан марши», «Ўзбекча вальс», «Гулнор», «Ишк» каби чолғу куйлар, «Эй чехраси тобоним», «Дуторим», «Ёр билиб», «Бир гўзал», «Зарафшон», «Тўй муборак», «Гуллар водийси», «Ўзбекистон», «Ширмоной», «Зарафшон», «Сулим баҳор», «Хумор», «Лайломисансан» ва б. вокал асарлари машхур. В. Гиенко б-н «Ота ўғли», С. Ҳайитбоев б-н «Салтанат ларзада» каби мусикали драмалар, «Янги Тошкент» сюитаси (Т. Тошматов б-н)ни ёзган. Ўзбекистон давлат консерваториясида С. номидаги созандалар ансамбли бор.

СОДИҚОВ

ФорукТожиевич (1946.31.12, Тошкент) — дирижёр. Ўзбекистон халқ артисти (1999). Тошкент консерваториясини халқ чолғулари ижрочилиги (1970) ва операсимфоник дирижёрлиги (1976) ихтисосликлари бўйича тугатган. Муқимий театрида созанда (1966—68), Тошкент консерваториясида педагог (1969—91), Т. Жалилов номидаги Ўзбекистон давлат акад. халқчолғулари оркестрининг бадий рахбари ва бош дирижёри (1976 й.дан), айни пайтда, Тошкент консерваторияси (1985 й.дан) ва Маданият ин-тида доцент (1997 й.дан), проф. (2000 й.дан). Дирижёр репертуаридан ўзбек композиторлари (М. Ашрафий, С. Юдаков, М. Левиев, Т. Қурбонов, М. Тожиев ва б.) асарлари, халқ чолғулари оркестрига мослаштирилган жаҳон (Ж. Бизе, П. Сарасате, М. Глинка, П. Чайков-

ский, А. Бородин ва б.нинг) ҳамда ўзбек мумтоз («Гиря», «Чули Ирок», «Ёввойи Чоргох», «Бебоқча» каби) асарлари урин олган. С. раҳбарлигидаги оркестр ижролари Ўзбекистон, Тожикистон ва б. мамлакатлар радио фоножамғармаларига, 18 та граммпластинкага ёзилган. С. чет эл (Россия, Қозоғистон, Тожикистон ва б.) оркестрларига дирижёрлик қилган. Марказий Осиё давлатлари, Корея, Франция ва б. мамлакатларда гастролда бўлган. С. ҳаёти ва ижодига бағишланган «Муסיкий палитра» (1983, «Ўзбектелефильм» студияси) фильми сурагга олинган.

СОДИҚОВА Зайнаб Ганиевна (1917.9.2, Ижевск — 1995.25.5, Самарқанд) — актриса, реж. Ўзбекистон халқ артисти (1950). Ижодий фаолиятини 1934 й. Х. Олимжон номидаги Самарқанд муסיқали драма театрида бошлаган. С. ижоди драматик шуур б-н бирга пинҳон кечинмаларга бой. Саҳнада сўз жарангидан кўра, хрлат, хатти-ҳаракат ва қарашлар маъноси орқали образ киёфасини очишни афзал кўрган. Саҳнада 150 дан ортик роль ижро этган. Қиммат («Рустам»), Лида («Платон Кречет»), Дилбар («Тормор»), Любовь («Любовь Яровая»), Адолат («Адолат»), Луиза («Макр ва муҳаббат»), Жамила («Бой ила хизматчи»), Холисхон («Холисхон»), Гули («Алишер Навоий»), Кураж она («Бандаи гумроҳ») ва б. шулар жумласидан. Реж. сифатида «Тошболта ошиқ» (х. Ғулом, М. Левиев), «Биринчи муҳаббат» (Х. Воҳид), «Жон кизлар» (К. Бойсеитов, К. Шанғитбоев, М. Мухамедов), «Эзоп» (Г. Фигейреду), «Тентак» (Н. Ҳикмат), «Одам туғилди» (Ў. Умарбеков), «Парвона» (Уйғун), «Олгин девор» (Э. Воҳидов), «Отелло» (У. Шекспир, А. Гринберг б-н ҳамкорликда) каби спектаклларни саҳналаштирган.

СОЗ — 1) Марказий Осиёда муסיқа чолғу асбобларининг умумий ифодаси; 2) торлитирнама муסיқа чолғу асбоби. Озарбайжон, Эрон, Туркия ва б. мамла-

катларда тарқалган. Ёғочдан ясалади, ноксимон косаси пардалар боғланган узун дастасига елимлаб уланади. Умумий уз. 70—80 см. 5 тадан 9 тагача сим торлари мезроб б-н чалинади. Улар, одатда, квартаквинтага созланади. С, асосан, ошиқлар, хонандалар кўшиғига жўр чолғу асбоби сифатида, шунингдек, халқ чолғу ансамбли таркибида ишлатилади.

СОЗ ТУПРОҚ — механик таркибига кўра энг оғир тупроқ тури (қ. Лёсс).

СОЗЛАШ — муסיқа (асосан, торли) чолғуларидан товушлар орасидаги муносабатларни муайян тартибга келтириш, муסיқа чолғуларининг торлари ва пардаларини ижро этадиган асарга мослаштириш. Ўзбек халқчолғу асбоблар ўтмишда «Танавар сози» (кварта), «Муножот сози» (квинта), «қўштор сози»нинг созланиши (унисон) каби атамалар б-н номланган.

СОИБ ТАБРИЗИЙ (тахаллуси; асл исм-шарифи Мирзо Муҳаммад Али) (1601 — Эрон, Исфажон ш. — 1677) — озарбайжон шоири. Асосан, форс тилида ижод қилган. Кўп саёҳатларда бўлган, 8 й. Ҳиндистонда яшаган. Эронга қайтгач, «малик ушшуаро» унвонига сазовор бўлган. Шоҳ Аббос II (1642—66) саройида яшаган. Ҳарбий юришлар ҳақида шеърлар — жангномалар, дидактик асарлар — пандномалар, фалсафий мазмундаги ғазаллар яратган. Қандаҳор яқинидаги жангларга бағишланган «Қандаҳорнома» достони машҳур. Озарбайжон тилидаги шеърларида Фузулий анъаналарини ривожлантирган. С. Т. шоир сифатида Шарқ халқлари адабиётларида кўплаб издошларга эга. Унинг катта ҳажмдаги (120 минг байтга яқин) шеърый мероси нисбатан кам ўрганилган. Ас: Ғазаллар, Боку, 1946.

СОИПОВ Қидирбой (1939.10.9, Қорақалпоғистоннинг Чимбой тумани — 1972.28.10, Нукус) — театр рассоми, Қорақалпоғистонда (1965) ва

Ўзбекистонда (1969) хизмат кўрсатган санъат арбоби. Беньков номидаги Республика рассомлик билим юртини тугатган (1957). Қорақалпоғистон театрида рассом, бош рассом (1958—72). С. яратган декорация эскизларида спектаклларнинг давр руҳини беришга интилди, асар руҳига мос сахна безаклари яратди: «Бахт» (1957), «Бердак» (1958), «Ойгул ва Обод» (1959), «Қорақалпоқ кизи» (1967), «Маманбий» (1971) ва б. С, шунингдек, портрет («Зауранинг портрети», 1967) ва манзаралар («Амударёда оқшом», 1963) ҳам яратган. Бердак номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1970).

СОЙ —1) табиий ўзанда доимий ва мавсумий оқадиган кичик дарё, ариқ, водий, ирмоқ; 2) оқар сувлар фаолияти натижасида ёки тектоник ҳаракат оқибатида ҳосил бўлган камбар, узун рельеф шакли. С.да сув оқиши ҳам, оқмаслиги ҳам мумкин. **СОЙЛИК** — Ер пўсти рельефининг ботиқ шакли, изометрик ёки кам даражада чўзилган бўлиши мумкин. С ҳар тарафдан ўралган берк ҳамда бир ёки икки томони очик бўлади. Морфологик жиҳатдан туби ясси, товоқсимон ва б. турлари фарқ қилинади. Вужудга келишига кўра — тектоник, вулканик, эрозия, музлик, карст ва б.; оқим режимига кўра уч хил — сув оқиб чиқадиган, оқиб келадиган ва оқмас бўлиши мумкин. Денгиз туби геоморфологиясида геосинклиналь денгиз ва океанлари эгаллаган ўтиш зонаси С. фарқ қилинади. Энг йирик С. — океан қаъри.

СОЙМАЛИТОШ РАСМЛАРИ - Фарғона тоғ тизмасининг Кўгарт доноси яқини (Қирғизистон ҳудуди)даги қоятошларга ишланган тасвирлар. 1902 й.да топограф Н. Хлудов топган. Дастлаб И. Пославский, кейинроқ Б. Зима, А. Бернштам, Ю. Голяндухин ва б. томонидан ўрганилган. С.р.нинг умумий сони 10—12 мингдан ортиқ бўлиб, бу ерда энг кўп қоятош расмлари тўпланган. С.р. тур-

ли даврларда яратилган: мил. ав. Зминг йилликда, яна бир қисми мил. ав. I минг йилликнинг 2-ярмида ишланган; мил. 1—8-а.лар ва ундан кейинги даврларга мансуб расмлар ҳам учрайди. С.р. қаттиқ буюм, тош б-н урибўйиб соя, оддий чизиқлар, нарсалар шакли ва нақшдор услубда ишланган. Ёввойи буқа, от, ит, тоғ эчкиси, архар, қоплон, қуёш тасвири, чайла, ўкёй ва б. бор; ер ҳайдаш, ракс лавҳалари, қандайдир диний маросимларни бажарётган кишиларнинг тасвирлари ҳам учрайди. Санъат обидаси бўлган С.р. Ўрта Осиё халқлари тарихи, ҳаёти, урфодатлари ва б.ни ўрганишда қимматли манбадир.

СОКОЛОВ Николай Петрович (1899, Тула губерняси — 1971, Андижон) — генетик олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1969), проф. (1958). Ўрта Осиё ун-тини тугатгач (1924), биол. кафедрасида ассистент (1924—28), доцент (1928—32), Ўзбекистон экспериментал тиббиёт и.т. институти биол. бўлими мудири (1932—56), Андижон тиббиёт ин-ти умумий биол. кафедраси мудири (1956—58), ўқув ишлари бўйича проректор (1958—69). Илмий ишлари эхинококк биол.си ва Ўзбекистонда безгак касаллигига қарши биологик кураш усулларига оид.

Ас: Гамбузии и их роль в борьбе с малярией, Т., 1939; Эхинкокковые заболевания и их профилактика на новых землях освоения, Т., 1959; Наследственные болезни человека, Т., 1965.

СОКОТО — Ғарбий Африкадаги давлат (19—20-а. боши). Фульбе элатининг хоусяларга қарши қўзғолони натижасида барпо этилган. 1809 и. икки султонлик — С. ва Ганду тузилган. 1831 й. Ганду С. султонининг вассалига айланган. 20-а. бошида (1903) С.нинг катта қисми Буюк Британия томонидан босиб олинган, 1914 й. инглизларнинг Нигерия мустамлакаси таркибига киритилган.

СОКОТРА — Ҳинд океанидаги ороллар гуруҳи (энг катта ороли — Сокотра), Гвардафуй бурнидан шарқда. Яман Республикаси ҳудуди. Майд. 3,6 минг км². Кристалл жинслардан тузилган. Энг баланд жойи 150 м. Иқлими тропик, куруқ иқлим; ўртача т-раси янв.да 21°, июнда 28°. Йиллик ёғин 250—300 мм. Чала чўл ўсимликлари ўсади, тоғларда ксерофил дарахтзорлар бор. Хурмо дарахти ўстирилади. Аҳоли чорвачилик ва балиқ овлаш б-н шуғулланади. Бош шаҳри — Хадиду.

СОКРАТ (Sokrates), Сукрот (мил. ав. 470/469 — Афина — 399) — юнон файласуфи. Ҳайкалтарош Софриникс ва доя Фенаретта оиласида туғилиб ўсган. Ўз таълимотини оғзаки баён қилган, ҳеч қандай ёзма манба қолдирмаган. Софистларга қарши курашиш ва ёшларни тарбиялашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Атрофига кўплаб иктидорли талабаларни жамлаган. Бу талабаларнинг бир қисми (Алкивиад, Критий ва б.) Афина демократиясига қарши кайфиятда бўлган. С.ни демократияга нисбатан душманликда асоссиз айблаган. Аслида у бошқарувнинг ҳамма шакли — монархия, мустабидлик, аристократия, плутократия ва демократияни, агар улар адолатни бузаётган бўлса, танқид қилган. С. таълимотидаги танқидий руҳ Афина ҳукмрон доираларини хавотирга солган. Бунинг натижасида С. ёшларни йўлдан адаштирганлик, фуқаролик меъёрларини бузганлик ҳамда «янги худоларга сажда қилиш»да айбланиб, судга берилган ва ўлим жазосига ҳукм қилинган. Бу ҳукм турмада С.га заҳар ичириш йўли б-н ижро этилган.

С.нинг фалсафий таълимоти тўғрисидаги маълумотларни унга замондош ва шогирд бўлган Ксенофонт, Платон, кейинроқ Аристотель ёзиб қолдирган. С. фақирона кун кечириб, доимо эски либосларда, оёқ яланг юрарди. Унинг турмуш тарзи ҳам, сўзлари ва суҳбатлари ҳам одамларда катта

қизиқиш уйғотарди. Файласуф кўп вақтини одам гавжум майдонларда, хиёбонларда ўтказган. Ўзининг суҳбатидан баҳраманд бўлиш ниятида юрган исталган киши б-н саволжавоб қилган. Ушбу мулоқотларнинг услуби ва характери Платоннинг суҳбат тарзида ёзилган асарларида ўз ифодасини топган. С. ўз фалсафий тадқиқотларига ахлоқий масалаларни асос қилиб олган. У оламнинг келиб чиқиши ва тузилишини ўрганиш заруратини рад этиб, бу масалаларни ечишга инсон тафаккури қодир эмас деб ҳисоблаган. С. таълимоти га кўра, фалсафанинг мақсади ўз-ўзини билиш бўлиб, бу эса чин эзгуликка эришиш йўлидир; эзгулик — билим ёки доноликдир. С. инсонда 1дан, ўрта миёналик, мўътадиллик (яъни. эҳтиросларни жиловлай билиш) ни, 2-дан, довураклик (яъни, хавфхатарни енга билиш)ни, 3дан, адолат (яъни, илоҳий ва инсоний қонунқоидаларга риоя эта билиш)ни энг асосий эзгулик ва яхшилик белгиси деб ҳисоблаган. Замондошлари ва шогирдларининг гувоҳлик беришича, С. ўзининг чуқур диалектик фикрлаши, яъни предметга оид номукамал тушунчалардаги зиддиятларни очиш орқали ўша предметни билиш сари етаклай олиш санъати, индуктив таълимотдан фойдаланиш маҳорати б-н катта таассурот уйғотган.

С. таълим-тарбия амалиётидаги ҳар қандай ақидапарастликни қаттиқ қоралади. Таълимнинг маъруза ўқиш шаклидан воз кечиб, суҳбат ва мунозаралар орқали ҳақиқатни излаб топишни асосий услубга айлантирди. У барча мавжуд нуктаи назарларнинг ҳеч бирига қўшилмай туриб, уларни танқидий асосда муҳокама қилишга интилган. Пед.да мажбурлашдан, зўравонликдан воз кечиш тарафдори бўлган. Унингча, билим беришнинг ягона воситаси — ишонтиришдир.

С. номи кейинги даврлар учун донишманд тимсоли бўлиб қолган.

Саида Жўраева.

СОЛ — 1) ўрмон хўжалигида — тайёрланган ёғочларни сувда окизиш (ташиш) воситаси. Бирбирига аркон б-н бириктириладиган гўлалардан иборат. Устига ёғоч тахланади. Одатда, уни кема шатакка олади (сургайди), баъзан сув оқими б-н сувда окизилади. Дарё ва кўлда фойдаланиладиган С тўртбурчак шаклда бўлади, ҳажми (ташиладиган ёғоч ҳажми) 30 минг м³ га етади. Денгизда фойдаланиладиган С. сигара шаклида бўлади, ҳажми 1,5 минг м³ га етади; 2) сув транспорти сифатида фойдаланиладиган платформа (супа). Бир неча ходани, камишлар боғламини, сувда чўкмайдиган бочка ва яшиқларни ёки пуфлама резина тагликларни бирбирига бириктириб, устига тахта супа тўшаб ясалади. Сдан, асосан, одамлар, машиналар ва юкларни сувнинг бир қирғоғидан иккинчисига ўтказиш учун фойдаланилади; 3) кема ёки самолётнинг қутқарув мажмуига қирадиган қутқарув воситаси.

СОЛДАТ (нем. Soldat) — 1) турли давлатлар қуроли кучларида дастлабки ҳарбий унвон ёхуд ҳарбий хизматчилар категорияси (тоифаси); 2) кенг маънода — жангчи, аскар, ҳарбий киши. Ўзбекистон Республикаси Қуроли кучларида С. оддий аскар мақомига тўғри келади.

СОЛДАТОВ Павел Кузьмич (1925, Казалинский ш., Қозоғистон — 1996, Самарқанд) — генетик олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1963). Биология фанлари д-ри (1972), проф. Тошкент кишлоқ хўжалиги ин-тини тугатган (1948). Шредер номидаги мевачилик, узумчилик ва виночилик и.т. институтида илмий ходим (1953—60), СамДУ кжсак ўсимликлар ва генетика кафедралари доценти (1961—74), проректори (1975—86). Генетика, селекция ва дарвинизм кафедраси мудири (1974—86). Илмий ишлари ток генетикаси ва селекцияси ҳамда атроф муҳитни ифлосланишдан муҳофаза қилиш масалаларига

бағишланган.

Ас: Вегетативная изменчивость растений винограда и ее значение в селекции, Т., 1984.

СОЛЕНОИД (юн. solen найча ва eidos — кўриниш) — спираль кўринишида ўралган ва ўзидан электр токи ўтказайдиган изоляцияланган ўтказгич. Агар С.нинг узунлиги ўрамлар диаметридан жуда катта бўлса, чексиз узун С. ҳисобланади. Чексиз узун С. майдонининг магнит индукция В си С. ташқарисидан олган тенг ва ичида бир жинсли бўлиб, у қуйидаги формула б-н ифодланади: $V = \frac{2\pi I}{r}$, бунда I — магнит доимийси, r — С.нинг ўрамлар сони, I — С.даги ток кучи. С, одатда, кичик фаол қаршиликка ва электр сиғимига ҳамда етарли даражада катта индуктивликка эга бўлади. Ичида темир ўзак бўлган С. электромагнит вазифасини бажаради.

С. радиотехника, электротехника ва хусусан, ўлчов асбобларида кенг қўламда ишлатилади.

СОЛЖЕНИЦИН Александр Исачевич (1918.11.12, Шимолий Кавказ, Кисловодск ш.) — рус ёзувчиси, драматург ва шоир. Ростов ун-тини тугатган. 2-жаҳон урушида артиллерияда хизмат қилган. 1945 й. фев.дан аксилшўровий ташвиқотда айбланиб ҳибсга олинган, 8 й. қамоққа ва ундан кейин Сибирь сурғунига ҳукм қилинган. Москва, Марфино, tZ Қозоғистоннинг сиёсий маҳбуслар қамоқхоналарида сақланган. Сталин вафотидан сўнг — 1953 й. 5 мартда қамоқдан чиқкан. Маҳбуслигида ошқозон саратони касаллигига учраган С. Тошкентга келиб, госпиталда нур муолажасида соғайган. 1956 й. гача Сибирнинг турли шаҳарларида юриб, ўқитувчилик қилган, оклангач, Рязанга ўрнашган. «Иван Денисовичнинг бир куни» қиссаси қамоқда ўтирган кишининг бир куни ҳақида ҳикоя қилади. Асар совет адабиётида катта воқеа бўлган. Аммо кўп ўтмай С. яна таъқибга олинган, асарлари

катагон қилинган. Шунга қарамай, 1968 й. С.нинг чет элда «Биринчи айланада», «Саратон касалликлари бўлими» романлари босилган. Ушбу романлардан сўнг С.ни таъқиб қилиш яна ҳам кучайган. Чет элда босилган иккала роман автобиографик характерга эга бўлиб, биринчиси Марфинодаги камоқхона, у ердаги ин-т ҳақида, иккинчиси — ўзи саратондан даволанган Тошкент касалхонасида кечган воқеаларга бағишланган. Таржимаи холи асосидаги «Бузоқча болут б-н сузишади» (197591) асарида 196070 й.лар бошида СССРда унинг асарлари нашр этилиши б-н боғлиқ можаролар тасвирланган. 1973 й. давлат хавфсизлик комитети томонидан «ГУЛАГ архипелаги» асарининг қўлёзмалари мусодара қилинган. Ёзувчи асарни қайта тиклаб, Парижда чоп эттирган (1973). 2 ойдан сўнг С. камоққа олинган, давлатга хиёнатда айбланиб, СССР дан чиқариб юборилган. С 1976—94 й.ларда АҚШнинг Вермонт штатида яшаган. Россияга 1994 й. қайтиб келган. Нобель мукофоти лауреати (1970).

Ас: Архипелаг ГУЛАГ, М., 1973.

СОЛИДУС (лот. solidus — зич, қаттиқ), солидус чизиги, солидус сирти — бирон бир эритма ёки қотишманинг барқарор кристалланиши охиридаги транинг шу эритма ёки кришма таркибига боғлиқлигини ифодалайдиган график тасвир. Мас, 87% қўрғошин ва 13% сурмадан иборат суюқ қотишма совитилса, қўрғошин ҳам, сурма ҳам бир транинг ўзида (246°да) кристаллана бошлаб, худди шу трада кристалланиб бўлади. Ана шу батамом кристалланиб бўлиш нуқтаси (3 нуқта) С. нуқтаси деб аталади. С. нуқталарининг геометрик ўрни С. чизиги бўлади (раемга к.). С. чизигидан пастда қотишмалар қаттиқ ҳолатда бўлади.

СОЛИЕВ Булат (Бекбулат) Мажидович (1882.22.3, Астрахон 1937.13.10, Тошкент) — тарихчи олим, проф. (1926).

Қозон ва Уфа ш.ларидаги мадрасаларда ўқиган. 1909 й.дан Туркистон ўлкаси кишлоқларида мактаблар очиб, ўқитувчилик қилган. 1917—18 йлар нашр этилган «Эл байроғи» газ.нинг муҳаррири. Қўконда ўқитувчилар семинарийси ва Фарғонада кишлоқ мактаблари учун ўқитувчилар тайёрлаш курсларини ташкил қилишда қатнашган (1918). 1919—20 й.ларда Тошкентда турли ўқув юртлари ва курсларда ишлаган. 1923—24 й.ларда Бухорода нашр этилган «Маориф» жур.нинг муҳаррири. 1925—27 й.ларда Москвадаги қизил профессорлар ин-тида ўқиган ва Свердлов номидаги ун-тнинг тарих фтини тугатган, айна вақтда СССР халқлари Марказий нашриётида илмий ходим. 1927 й.дан Самарқандда Олий педагогика ин-ти проф., мазкур Ин-тда Ўрта Осиё тарихи кафедрасини ташкил қилиб, Ўрта Осиё тарихидан дарс берган. «Қизил қалам» адабий жамияти аъзоси. 1936 й.дан Ўзбекистон фанлар қўмитасидаги Ўзбекистон тарихи ва адабий бўлими бошлиғи. С.нинг илмий фаолияти Шарқ мамлакатлари, хусусан, Ўрта Осиё тарихи, этн. ва иқтисодиётини ўрганишга бағишланган. 1937 й. катагон қилинган ва отиб ташланган. 1956 й. окланган. Самарқанддаги кўчалардан бири С. номи б-н аталади.

Ас: Бухоро ўлкаси манғитлар салтанати даврида, Т., 1926; Ўрта Осиёда ислом динининг тарқалиши, Т. — Самарқанд, 1928; Ўзбекистон тарихи (15—19-а.лар), Т., 1929. Ад.: Германов В. А., Профессор Пулат Салиев и его время, Т., 2002.

СОЛИЕВ Солибой Қодирович (1955.8.9, Пешку тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). СамДУни тугатган (1980). 1972 й.дан Пешку туманидаги 8, 1979 й.дан 9мактабда тожик тили ва адабиёти ўқитувчиси. Дарсининг ноанъанавий усулларидадан фойдаланади.

СОЛИЕВА Фарида Исмоилжоновна (1951.25.3, Булоқбоши тумани)

ни) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1998). Тошкент чет тиллар педагогика ин-тини тугатган (1973). 1973 й.дан Булоқбоши туманидаги 17мактабда француз тили ўқитувчиси. Дарсда техника воситаларидан унумли фойдаланади.

СОЛИЖОНОВ Қосим (1936.6.12, Конимех тумани) — безовчи rassom, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1989). Беньков номидаги Республика rassomлик билим юртини тугатган (1962). «Тошшаҳарреклама» к-тида безовчи rassom (1962—64), «Rassom» к-тида (1964—69), Тошкент шаҳар ободончилик бош бошқармасида (1969—71) бош rassom. С. Тошкент ш. бош rassomi сифатида Сирғали, Ҳамза ва б. туманларни безаган; Туркия, Сурия, Болгария, Тунис, Марокко ва б. мамлакатларда уюштирилган халқаро ярмаркаларда Ўзбекистон павильонини безашда иштирок этган, «Мустақиллик», «Наврўз» ва б. байрамларни бадиий сиёсий руҳда байрамона безашда фаол қатнашади.

СОЛИК (араб. — йўлчи, йўлдан юривчи) — тасаввуфда сулук — тариқатни ихтиёр қилиб, уни ўзлаштириш ҳаракатига тушган, лекин ҳали бирор мақом ёки мартабага эришмаган мурид. С. ўзига хос одобкридаларга риоя этеагина, тариқат ахли сирасига қиради.

СОЛИКАМСК — РФ Пермь вилоятидаги шаҳар. Кама дарёси чап соҳилидаги пристань. Т.й. станцияси. Электрлаштирилган т.й. линияси орқали Пермь ва Екатеринбург шаҳарлари б-н боғланган. Аҳолиси 106,6 минг киши (1998). «Сильвинит» и.ч. бирлашмаси (калий тузларини қазиб олиш ва қайта ишлаш); целлюлозақоғоз к-ти, ёғочсозлик саноати корхоналари, магний, кема таъмирлаш з-длари, шаҳар четида паррандачилик ф-каси бор. Бир нечта ўрта махсус билим юрти, ўлкашунослик музейи мавжуд.

Шаҳар 1430 й.да компермяклар қишлоғи ўрнида вужудга келган ва даст-

лаб СольКамская ёки УсольеКамское деб аталган. 16—18-а.ларда Россиядаги энг йирик туз олиш марказларидан бири бўлган. 1925 й.да С. ёнида калий тузларининг йирик кони очилди. 1933 й.да калий к-ти маҳсулот бера бошлади. 1936 й.да калий к-ти асосида магний з-ди вужудга келди.

С.да қадимги рус меъморлиги ёд-горликларидан Богоявление черкови (1687—95), Троица собори (17-а. охири), Воевода уйи ва б. сақланган.

СОЛИН — ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. 19-а. охири — 20-а.нинг бошларида айрим гуруҳлари тарқоқ ҳолда Фарғона водийси (Андижон)да, Зарафшон водийсининг Булунғур туманидаги С қишлоғида ва Ўрта Осиёнинг жан.да яшашган. С.лар ўзбекларнинг марка уруғи ҳамда юз қабиласи таркибида ҳам бўлганлар. 20-а.нинг бошларида С.лар батамом ўтроқлашиб, деҳқончилик б-н шуғулланган.

СОЛИПСИЗМ (лот. solus — бир, ягона ва ipse — ўзим) — 1) воқелиқда фақат инсон ва унинг онги мавжуд, объектив дунё ва бошқа одамлар шу индивиднинг онгидагина мавжуддир, деб ҳисобловчи фалсафий назария. Субъектив идеалистик таълимотларнинг ҳаммаси С.га мойил (Беркли, Фихте, Мах ва б.). С. инсоннинг ҳар қандай фаолиятини, шу жумладан, фанни ҳам маъносиз қилиб қўяди, чунки унинг вакиллари ҳар қандай нарса менинг онгимга шундай бўлиб туюлади, холос, деб фикр юритишади. Сезгнни билишнинг манбаи сифатида мутлақлаштириш С.нинг гносеологик асоси бўлиб хизмат қилади; 2) этикада — ўта худбинлик, эгоцентризм маъносида ишлатилади.

СОЛИСТ (лот. solus — бир, ягона) — қ. Яккахон.

СОЛИШТИРМА ИССИКЛИК СИҒИМИ — сон жиҳатидан бирор

модда масса бирлигининг т-расини 1° ошириш учун керак бўладиган иссиқлик микдори. Модда иссиқлик сизими С нинг унинг массаси т га нисбати орқали топилади. Халқаро birlikлар тизими СИ да Ж/кгград ларда ифодаланади (яна к. Иссиқлик сизими).

СОЛИШТИРМА ОҒИРЛИК - бир жинсли жисмнинг ҳажм бирлигига тўғри келувчи оғирлиги: $u = P/V$, бунда P— жисм оғирлиги, V— унинг эгаллаган ҳажми. С. о. жисмнинг зичлиги р ва эркин тушиш тезланиши g орқали ҳам ифодаланиши мумкин: $\wedge SP$ Муайян жисм С. о.ининг киймати ўлчов ўтказилаётган жойнинг географик кенлигига ва Ер сиртидан баландлигига боғлиқ. Унинг Халқаро birlikлар тизими СИдаги ўлчов бирлиги Н/м3.

СОЛИШТИРМА ЭЛЕКТР ҚАРШИЛИК— узунлиги 1 м, кўндаланг кесим юзи 1 м2 бўлган бир жинсли тўғри цилиндрик ўтказгичнинг электр қаршилиги. Металл ва қотишмаларнинг кўпчилигида бир неча Кельвин градуסי тартибидаги трада С. э. к. сакраб нолга айланади ва ундан ҳам паст траларда $p=0$ сакланиб қрлади. Бу ҳодиса ўта ўтказувчанлик деб аталади.

СОЛИШТИРМА ҚУВВАТ - двигатель қувватининг ўз массаси, ҳажми ёки бошқа параметрларига нисбати. Поршенли двигателда двигатель литражига нисбати б-н ўлчанадигани литр қуввати, поршенлар юзалари йиғиндиси бирлигига нисбати б-н ўлчанадиган двигател қуввати поршень қуввати дейилади. Транспорт машиналарида С.к. двигатель қувватининг тортиладиган тиркамалар оғирлигига нисбати б-н ўлчанади. С.к. транспорт машиналарининг динамик хусусиятлари, яъни максимал тезлиги, тезлик олиши, кўшимча юкни торта олиш хусусияти ва б. б-н ифодаланади. Машина Скрининг ўрточа иш шароитидаги С.қ.ига нисбати шу машина двигатели-

нинг иш режими кучланганлигини ифодалайди. Енгил автомобиллар учун бу катталиқ 0,3 га, юк автомобиллари учун 0,5 га, тракторлар учун 0,7 —0,75 га тенг.

СОЛИШТИРМА ҲАЖМ — модданинг масса бирлиги эгаллаган ҳажм. Модда зичлигига тесқари катталиқ. Мас, сувнинг солиштира ҳажми 1 см3/г, 10см3/кг ёки 10 м3/кг, ҳавонинг солиштира ҳажми (0° да) 775,19 см3/г ёки 0,77519 м3/кг га тенг.

СОЛИҚ АКАДЕМИЯСИ, Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг Солиқ академияси — солиқ тизимига юқори малакали мутахассислар тайёрлайдиган олий ўқув юрти. Тошкент ш.да жойлашган. 2001 й. 10 янв.да Солиқ ва божхона органлари академияси сифатида ташкил этилган. 2003 й. 23 майда Олий ҳарбий божхона институти ташкил этилиши муносабати б-н қайта номланиб, Ўзбекистон давлат солиқ қўмитаси тасарруфига киритилган. С.а.да солиқлар ва солиққа тортиш мутахассислиги бўйича бакалаврлар тайёрланади, солиқ тизими ходимларининг малакаси оширилади. 10 кафедра бор. 2003/2004 ўқув йилида 58 та проф. ўқитувчи, шу жумладан, 10 фан д-ри ва 24 фан номзоди ишлади. 200 талаба, бир йиллик қайта тайёрлаш курсида 25 талаба ўқиди, 3 мингга яқин солиқ тизими ходимлари малакаси оширилди. Солиқ иши соҳасида и.т. ишларини ташкил этиш, хорижий мамлакатларнинг шу каби ўқув бўлинмалари б-н амалий, услубий алоқалар ўрнатиш, илмий адабиётлар тайёрлаш ва нашр этиш ишларини бажаради. Дрлик ва номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилиш бўйича ихтисослашган илмий кенгаш мавжуд. Аспирантураси бор. Ўқув қўлланмалари, дастурлар, илмий ва методик қўлланмалар нашр этади.

СОЛИҚ ИМТИЁЗЛАРИ - давлат томонидан солиқ тўловчиларга берил-

ган энгилликлар; солиқлар миқдорини камайтириш, солиқ тўлаш шартини энгиллаштириш ёки солиқдан тўла озод қилишдан иборат. Си. солиқ ундириладиган даромад турларини қискартириб, умумий камайтирилган даромаддан солиқ олиш, солиқ олинмайдиган минимал даромадни белгилаш, солиқ ставкаларини камайтириш, солиқни тўлаб бўлиш муддатини қулай қилиш орқали амалга оширилади. Си. солиқ тўловчиларга нисбатан табақалаштирилади, муайян ижтимоий ёки иқтисодий мақсадни кўзлайди. Си. давлат қўлида бозор иқтисодиётини тартибга солишга хизмат қилади. Улар орқали иқтисодий фаолиятнинг маълум бир турлари рағбатлантирилади. Шароитга қараб С.и. қайта кўриб турилади. С.и. беришнинг хилмахил шакллари жаҳондаги кўпгина мамлакатларнинг солиқ амалиётида қўлланилади. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси (1997)да айрим юридик шахслар ва фаолият турлари учун ҳамда жисмоний шахсларнинг айрим тоифалари учун Си. белгиланган.

СОЛИҚ ИСЛОҲОТЛАРИ - солиқ назарияси ва амалиётини мувофиқлаштириш асосида солиқ юқини камайтириш, солиққа тортишни соддалаштириш, солиқ ёрдамида иқтисодий ривожланишни таъминлаш мақсадларида амалга ошириладиган давлат тадбирлари. Иқтисодиётни ислоҳ қилишининг муҳим, ажралмас қисми. Ўзбекистон Республикасида амалга ошириладиган С.и. стратегияси ҳуқуқий ва демократик давлатни барпо этиш концепцияси асосида шаклланмоқда. 1991 й.дан бошлаб Ўзбекистонда ўтказилган Си. ни 3 асосий босқичга бўлиш мумкин: 1-босқич — 1991—94 й.ларда солиққа оид қонун ҳужжатларини яратиш; тамомила янги солиқлар ва тўловлар тизимини барпо этиш ва уларни хўжалик амалиётига жорий этиш; молиявий маблағларни и. ч. инфратузилмасини ривожлантириш, ўз-ўзини стратегик ресурслар б-н таъ-

минлашга эришиш мақсадларида қайта тақсимлаш; нархларнинг ўсиши ва и. ч. нинг пасайиши шароитида аҳолининг турмуш даражаси пасайиб кетмаслиги ва ижтимоий барқарорликни сақлаш; мустақил тизим сифатида давлат солиқ хизматиини шакллантириш вазифалари бажарилди. 2-босқич — 1995—99 й.ларда солиқ тизимини такомиллаштириш ва қорхоналарга нисбатан солиқ юқини камайтириш бўйича С.и. амалга оширилди. Бу даврда солиқларга доир мавжуд қонун ҳужжатлари асосида Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси ишлаб чиқилди ва 1997 й.да қабул қилинди.

3-босқич — 2000 й.дан бошлб Си. қонунчиликка киритилаётган ўзгаришлар асосида фуқаролар ва қорхоналар учун солиқ, юқини янада камайтириш, айрим солиқ турларини бекор қилиш, кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектларини солиққа тортиш тизимини соддалаштириш, самарали солиқ тизими тамойилларини янада тўлиқ рўёбга чиқариш, жаҳон андозаларига мос солиқ тизимини босқичмабосқич барпо этишга йўналтирилган.

Жаҳондаги ривожланган мамлакатларда С.и. даврий ўтказиб турилади. Муайян солиқ турини жорий этиш ёки бекор қилиш, айрим турдаги солиқлар улушини ошириш ёки камайтириш. солиқ даромадларини қайта тақсимлаш ва б. кўринишларда амалга оширилади (қ. Солиқлар).

Тошпўлат Мирзаев.

СОЛИҚ СТАВКАСИ — солиқ объектнинг муайян бирлигига нисбатан ундириладиган солиқ миқдори; пул суммаси ҳисобида ундирилади. Мас, иш ҳақи ёки фойданинг пулда ҳисобланган миқдори, ернинг га ҳисобидаги сатҳига нисбатан ҳисобланган солиқ. С.с. қонун йўли б-н турли усулда белгиланади: қатъий ёки пропорционал белгиланган ставкалар — солиқ объекти миқдорига нисбатан ўзгармайдиган бир хил улушда ундирилади. Мас, Ўзбекистонда қорхона-

лар молмулкидан ундириладиган солиқ 4% қилиб белгиланган, ушбу С.с. объект қиймати (молмулк қиймати)нинг маълум улушига тенг (4%) бўлади; прогрессив С.с — солиқ объекти миқдорига қараб ортиб борувчи ставкалар. Ўзбекистонда солиқ қонунчилигига кўра энг кам иш ҳақининг 5 баробарига тенг қисмига 13%, ундан 10 марта ошган қисмига 21% С.с. белгиланган ва даромад миқдорининг ортиб бориши б-н С.с. ҳам ошиб боради (2004, 1 янв.). Регрессив С.с. — даромадларнинг ўсиши б-н ставкалар миқдори камайиб боради. Жаҳон мамлакатлари амалиётида камданкам, асосан, қазиб олувчи тармоқларда қўлланади. Нолли С.с. — экспортга мўлжалланган товарлар и.ч.ни рағбатлантиришда қўлланилади. Мас, тўланган қўшилган қиймат солиғи суммаси бошқа товарлар тушуми бўйича олинadиган қўшилган қиймат солиғи суммасидан чегириб камайтиради. Бундай С.с.ни қўллаш иктисодиётнинг ривожланишига ижобий таъсир этади.

СОЛИҚЛАР — давлат томонидан амалдаги қонунлар асосида юридик ва жисмоний шахс (алоҳида фуқаро ва корхона)ларнинг даромади ёки молмулкидан ундириладиган ва бюджетга ўтказиладиган мажбурий тўлов. С. давлат бюджети даромадларининг асосий манбаи ва давлат иктисодий сиёсати воситаларидан бири. С.нинг келиб чиқиши давлатнинг пайдо бўлиши б-н чамбарчас боғлиқ бўлиб, жуда қад. тарихга эга. Тарихий манбаларда бундан 3760 йил муқаддам Бобил давлатида Хаммурапи қонунлари б-н С.нинг жорий этилгани тўғрисида маълумотлар учрайди. Ҳоз. даврда ҳам давлат бажарадиган вазифаларни маблағ б-н таъминлаш муаммоси С.нинг объектив зарурлигини келтириб чиқаради. Давлат даромадлари манбалари таркибида С. салмоқли ўринни эгаллайди. Мас, давлат бюджети даромадларининг 70—90% С. ҳисобига таъминланади. Ҳар қандай С.нинг асосий унсурлари: солиқ субъекти (ёки солиқ тўловчи)

— қонун йўли б-н шу солиқни тўлаш мажбурияти юкланган фуқаролар, корхона, ташкилотлар; солиқ объекти — ундириладиган солиқ суммасини ҳисоблаб чиқаришга асос бўладиган даромад ёки молмулк (иш ҳақи, сотиш ҳажми, корхона молмулки қиймати, ер, қазиб олинган қазилма бойликлар ҳажми ва б.); солиқ манбаи — аниқ бир солиқни тўлашга манба бўладиган даромад (даромад тури) (иш ҳақи, фойда, гонорар — ижод ҳақи) ёки даромад келтириши мумкин бўлган молмулк (ер, иморат, мерос, ҳада мулк ва б.); солиқ ставкаси.

Ундириш усулига кўра, тўғри ва эгри С.га бўлинади. Тўғри С. молмулк ва даромадга бевосита жорий қилинади ва солиқ тўловчи томонидан оралиқ воситачиларсиз тўланади. Кенг тарқалган турлари: қўшилган қиймат солиғи, даромад солиғи, мерос ҳамда ҳада солиғи, товар айланмаси солиғи, савдо солиғи, экспорт-импорт солиғи ва б. Эгри С (акцизлар) товар (хизмат)лар нархларига ёки тарифларга киритиш мўлжалланган ва кейинчалик товарлар истеъмолчиларига юкланадиган С. Давлат тузуми хусусиятларига кўра, С. тизими умумдавлат (марказий) ва маҳаллий (маъмурий-худудий бирликлар) С. ва йиғимлардан ташкил топади.

Ўзбекистон Республикасида С. тизимининг ҳуқуқий асослари, уни тўловчиларнинг ҳуқуқлари ҳамда мажбуриятлари, солиқ ишларини юритиш тартиботи 1997 й. 24 апр.да қабул қилинган ва 1998 й. 1 янв.дан амалга киритилган Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси б-н белгиланади. Ўзбекистон Республикасида жорий этилган умумдавлат С.и: юридик шахслардан олинadиган даромад (фойда) солиғи; жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи; қўшилган қиймат солиғи; акциз солиғи; ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ; экология солиғи; сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ. Умумдавлат С.и хар йили қонуний тартибда белгиланадиган нормативлар бўйича тегишли бюджетлар

ўртасида тақсимланади. Маҳаллий С. ва йиғимлар — молмулк солиқ; ер солиғи; реклама солиғи, автотранспорт воситаларини сотганлик учун солиқ, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, савдосотик ҳуқуқи учун йиғим; ободончилик ишлари учун йиғим ва б. Маҳаллий солиқ ва йиғимлар маҳаллий бюджетга ўтказилади.

Давлат томонидан ундирилган С. бюджет воситасида қайта тақсимланиб, солиқ тўловчиларга соғлиқни сақлаш, маориф, илм-фанни ривожлантириш, мудофаа, ҳуқуқни муҳофаза қилиш каби ижтимоий зарур давлат хизматлари орқали билвосита йўллар б-н қайтади.

Ўзбекистонда солиқ назарияси ва амалиётига оид материаллар, шу соҳага доир бошқа масалалар «Солиқ тўловчининг журнали»да (1995 й. дан ўзбек ва рус тилларида чиқади) ёритилади.

Муталлиб Йўлдошев.

СОЛНОМА, тарихий солнома — мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, маданий, иқтисодий ҳаётида рўй берган муҳим воқеалар тадрижий равишда баён этиб борилган ёзма ёдгорлик. С. одатда, тарихий воқеаларнинг бевосита иштирокчиси томонидан ёзилган (яна қ. Йилнома).

СОЛИХ (араб. — салоҳиятли, яроқли) — эзгу иш, савобли амал. Куръонда имон билан С. амалларни қилишга буюрилган оятлар куплигидан ашъария таълимотида С. амал ҳам имон таркибига киритилган. Мотуридийлик таълимотида эса мазкур амал имон таркибига кирмаслиги таъкидланган. Акс ҳолда унга амал қилмаган мўминлар имондан ажралиб қолишлари мумкин.

СОЛИХ — Куръонда зикр этилган пайғамбарлардан бири. Куръонга кўра, Самуд қавмини ҳидоятга бошлаш учун пайғамбар қилиб юборилган. Ҳижоз билан Шом орасида Ҳижр деган жойда яшовчи бу қавм нафсоний лаззатларга

берилган, ҳузурбахш ичимликлар ичиб, ўзлари ясаб олган бутларга сиғинар эди. С. уларни фақат Аллоҳга ибодат қилишга чақиради. Бироқ қавм ҳидоят йўлига юриш ўрнига С.ни масхара қила бошлайди ва ҳақиқатдан ҳам пайғамбар бўлсанг, бизга мўъжиза кўрсат деб даъво қилади. Шунда С. Аллоҳдан ўзига бир мўъжиза беришини сўраб дуо қилади. Аллоҳ С.нинг дуосини ижобат қилади ва С мўъжиза кўрсатиб харсанг тошдан туя чиқаради. С. қавмни туяга озор бермасликка чақириб, ҳавзадан бир кун туя, бир кун қавм сув ичиши лозимлигини билдиради (Қамар сураси, 27—28-оятлар). Аммо, қавм туяни сўйиб юборади, С. ва унинг оиласини йўқотишга қасд қилади. Шунда осмондан кучли чакмоқ юборилиб, улар ҳалок этилади (Ваззориёт сураси, 44-оят). С. ўзига имон келтирган кишилар билан бирга Фаластиндаги Рамла деган жойга бориб, умрининг охиригача шу ерда яшайди.

СОЛИХ Али Абдуллоҳ (1942, Сана вилоятининг Байт ал-Аҳмар қишлоғи) — Яман давлат арбоби. Маршал. 1958 й.дан Яман Араб Республикаси қуроли кучлари сафида. Қуроли кучлар қошидаги зобитлар ўқув юртини тугатган (1962). Монархияни ағдариб, республика тузумини ўрнатган 1962 й. сент. инқилобда қатнашган. Бронетанк кўшинлари билим юртида ўқиган (1964—66). Танк взводи, бронетанк полки командири (1966—75), харбий округ кўмондони (1975—78). 1978 й.дан Яман Араб Республикаси президенти кенгаши аъзоси, қуроли кучлар бош кўмондони ўринбосари. 1978 й. 17 июлдан Яман Араб Республикаси президенти, қуроли кучлар бош кўмондони. 1990 й. Яман Араб Республикаси билан Яман Халқ Демократик Республикаси бирлашгандан кейин Яман Республикаси президенти.

СОЛИХБЕК ОХУНД (тўлиқ исми Мулла Солих охунд додхоҳ Қозоқбойбек Убайдуллабек ўғли) (1805, Тошкент —

1868, Томск, Россия) — давлат арбоби, уламо, мударрис, Подшо Россияси кўшинларига қарши Тошкент мудофаа-сининг раҳбари. Отаси — Қозоқбойбек Қўқон хонлигининг энг нуфузли кишиларидан бири бўлган, унга додхоҳ унвони берилган; Тошкент ш.да амалга ошириладиган ишларда унинг маслаҳати муҳим аҳамият касб этган. Со. дастлаб Тошкент мактаб-мадрасаларида, сўнг Бухорода (1832—42) таҳсил олиб, охунд илмий унвонига сазовор бўлган. Шералихон (1832—44) томонидан юборилган «Муборакнома»га мувофиқ хон саройида маслаҳатчи вазифасини бажаради, кўп ўтмай Тошкентга қрзи ва раис ҳамда Хожа Аҳрор Валий, Кўкалдош мадрасаларига бош мударрис лавозимига тайинланади. Худоёрхон (1862) даврида ҳам унинг мавқеи кўтарилади. Мамахон тахтга келгач (1858—62), С.о.ни Қўқонга чақиртириб «Қозилик ва бошқа амалларга» ёрлик беради. Султон Саидхон (1863—65) даврида ҳам хоннинг яқин маслаҳатчиларидан бири бўлган. Алимқул билан бирга ва у шахид бўлгач, яқка ўзи Тошкент мудофаасини бошқаради. Барча маблағини шаҳар муҳофазаси учун сарфлайди. Генерал М. Черняев билан ўртада тузилган шартнома ахдларини тузишда фаоллик кўрсатган. Бу шартнома қабул қилиниб, ўртада «Ахднома» битилгач, кутилмаганда Черняев шартномани бузиб, ўз хоҳишига мос келадиган 2-шартномани тузади. Со. унга имзо чекишдан бош тортади. Шу сабабли 9 нафар шериги билан судсиз Томск ш.га сургун қилинади. Тошкент ш.нинг 37 нафар нуфузли кишилари Со.ни сургундан қайтариш учун императорга «Илтимоснома» (1867) юборадилар. Унга қайтиш учун рухсат берилганлигини эшитган рақиблари одам ёллаб С.о.ни захарлаб ўлдирганлар.

Манбаларда Со. Хожа Аҳрор Валий мадрасасини ўз маблағи ҳисобидан тuzаттиргани, Кўкалдош мадрасасини ҳам таъмирлаб, 3 ошиёнлик хужраларини ганч сувоқ қилдиргани маълум. Со. ула-

мо бўлиш билан бирга кучли тиб олими ва қасиданавис шоир ҳам бўлган.

Ад.: Ибрат, Фарғона тарихи, [«Мерос» китобида] Т., 1991; Ўринбоев А., Бўриев О., Тошкент Муҳаммад Солих тавсифида (XIX аср), Т., 1983.

Сирожиддин Ахмедов.

СОЛИХОВ Рустамхон Собирович (1947.4.4, Тошкент) — биокимёгар олим, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (2003). Биол. фанлари д-ри (2000), проф. (2001). ТошДУни тугатган (1970). Ўзбекистон ФА Биокимё ин-тида илмий ходим (1973—76), илмий котиб (1976—79), катта илмий ходим (1979-98), 1998 й.дан хужайра биол.си лаб. мудири. Илмий ишлари биологик фаол оксилларни, асосан, нерв толаларини ўстирувчи омиллар (нейротрофинлар)ни ҳар хил манбалардан ажратиб олиб, уларнинг тузилиши ва хоссаларини ўрганишга бағишланган. С. раҳбарлигида Ўрта Осиё илонлари захари таркибидаги ферментлар ва ўстирувчи омиллар тузилиши ҳамда хусусиятлари ўрганилди. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989).

СОЛИХОВ Шавкат Исмоилович (1944.12.12, Тошкент) — кимёгар олим. Ўзбекистон ФА акад. (1995). Ўзбекистон Республикаси фан арбоби (1998). Биол. фанлари д-ри (1984), проф. (1984), Урта Осиё ун-тини тугатган (1967). ТошДУ табиий бирикмалар кимёси кафедрасида илмий ходим (1967—73), Ўзбекистон ФА Биоорганик кимё бўлимида катта илмий ходим (1973—92), Ўзбекистон ФА О.С. Содиков номидаги Биоорганик кимё ин-ти директори (1993 й.дан), айни вақтда, оксиллар ва пептидлар кимёси лаб. мудири. Ўзбекистон миллий ун-ти табиий бирикмалар кимёси кафедраси мудири (1998 й. дан). Асосий илмий ишлари оксиллар ва пептидлар тузилиши ҳамда хоссаларини ўрганишга оид. С. Ўрта Осиё жониворлари захари таркибидаги токсинлар, ферментлар ва

ш. к. биологик фаол моддаларнинг тузилиши ҳамда функциясини ўрганди, 50 дан ортиқ физиологик фаол оксиллар ва пептидларни ажратиб олди, булардан 15 тасининг кимёвий структурасини аниқлади. С. раҳбарлигида ғўза фитогормонининг таъсир механизми урганилиб, этилен, ауксин, цитокинин рецепторлари функциясини текшириш асосида дефолиациялаш ва ўстириш фаоллигига эга моддаларнинг скрининг мезони, кам госсиполли кунжара олиш технологияси ишлаб чиқилди.

Ас: Яд каракурта (в соавторстве), Т., 1985.

СОЛИХОВ Энмарк Шокирович (1934.12.9, Самарқанд) — композитор, педагог. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1984). Тошкент консерваториясини тугатган (1963). Ўзбекистон телевидение ва радиоэшиттириш кўмитаси эстрада-симфоник оркестрида (1964—65) ва «Ўзбекконцерт» (1973—76)да бадий раҳбар. Ўзбекистон консерваториясида педагог (1968—73), доцент (1996 й.дан) ва эстрада ижрочилиги кафедраси мудири (1996—98), Ўзбекистон композиторлар уюшмаси раиси (1975—82), Ўзбекистон мусиқа жамияти ташкилотчиси ва раиси (1987—91). Ижодида оммабоп мусиқа жанрларига алоҳида аҳамият берган. «Қиз бола», «Қайдасан», «Соғинди жон», «Баҳор оҳанглари», «Севги баҳори» каби эстрада кўшиклари, «Хўжа Насриддин» опереттаси, «Ойгул парининг совғалари», «Мўъжизали доира» мюзикллари, «Қалбингда қуёш», «Номерга 100 сатр», «Марғиёна», «Яна ўша Насриддин» ва б. бадий ва хужжатли фильмларга мусиқалар ёзган. Шунингдек, «Оташин кўшиқ» балети, симфоник концерт ва камер асарлар муаллифи.

СОЛКАШЛИК — мевали дарахтларнинг йил ора ҳосил бериши. Бу хусусият, асосан, уруғли мевалиларга хос. С. нокларда, одатда, олмага Караганда

жуда кам учрайди. С, асосан, агротехникага боғлиқ. Парвариши яхши (тупроғи ишланадиган, ўғитланадиган, сугориладиган, бутаб туриладиган) ўсимлик тўқималарида керакли микдорда озик моддалар тўпланиб, гул куртақларининг шаклланишига, яъни келаси йил ҳосилига замин яратилади ва бундай дарахтлар ҳар йили ҳосил беради.

Одатда, мевали дарахтлар кўп гул очади. Олма ва нок дарахтларининг 10—15% гули мева тугса, серҳосил ҳисобланади. Агар дарахтда гул жуда кўп булса, бир йиллик новдалар суст усади, барглари майдалашади. Натижада дарахтлар келгуси йили ҳосил учун керакли микдордаги гул куртақларини шакллантира олмайди. Шу давргача ҳар йили ҳосил бериб келган дарахт солкаш бўлиб қолади.

С. мева навита ҳам боғлиқ. Айрим олма навлари (мас, Симиренко) яхши табиий шароитда етарлича парвариш қилинса, айримлари эса (мас, Делишес) кўшимча парвариш қилингандагина ҳар йили ҳосил беради. С.ни йўқ қилишда ёки уни камайтиришда пайвандтагнинг аҳамияти катта. Мас, кучеиз ўсувчи пайвандтаг (парадизка, дусен)га уланган олма дарахти ҳар йили ҳосил беради. С.ни бартараф этишда ҳар бир навнинг хусусиятини ҳисобга олган ҳолда ташқи муҳит шароити, айниқса, агротехника тадбирлари мажмуи катта аҳамиятга эга. Ҳар йили ҳосил беришга ёрдам берувчи тадбирларни ишлаб чиқишда боғларга экиладиган навлар таркибини тузиш, агротехнология талабларини тўлиқ ва сифатли ўтказиш муҳим роль ўйнайди.

СОЛО (лот. solus — бир, якка) — 1) кўп овозли мусиқа асарларида яккахон хонанда ёки созанда томонидан хор, оркестр ёки ансамбль журлигида ижро этиладиган мустақил партия; 2) якка хонанда ёки якканавоз созандага мўлжалланган мусиқа асари ёки яхлит асар парчаси. Концерт асарларида жўрсиз С. — каденция дейилади.

СОЛОВКИ ОРОЛЛАРИ – Оқ денгиздаги бир гуруҳ ороллар. Онега қўлтиғига киравериш жойида (РФ Архангельск вилояти). Майд. 347 км². Гуруҳ таркибига 6 орол киради, йириклари: Соловки, Анзер, Катта ва Кичик Муксалма; кичиклари: Катта ва Кичик Заяцкий ороллари. Энг баланд жойи 107 м (Голгофа тоғи). Гранит, гнейслардан ташкил топган. Рельефи пастбаланд тепаликлар. Кўп қисми аралаш ўрмонлар билан қопланган, бир қисми боткрклашган. Оролларда кўл кўп. 15-а. бошида С.о.да монастырь барпо қилинган. Монастырь 16—20-а. бошларида сургун жойи бўлган. 1923—39 й.ларда, асосан, сиёсий махбуслар учун қаттиқ режимли лагерь ва турма жойлашган. 1991 й. монастырь Рус православ черковига қайтарилган. 16-а.да қурилган монастырь овқатхонаси (трапезная), Преображение собори, қалъа деворлари сақланган. 1974 й.дан Со. давлат тарихий меъморий ва табиат музей қўриқхонасига айлантирилган.

СОЛОДЛАР — тупроқ типи; ер усти сувлари таъсирида вужудга келган ортиқча намлик шароитда шўртоблардан ривожланади. Урмондашт ва дашт зоналарда, шунингдек, қуруқ ҳамда чала чўл даштларда тарқалган. Урта Осиёнинг суғорма дехқончилик майдонларида профили аниқ, ифодаланмаган солодлашган тупроқдар учрайди (А. Н. Розанов, 1948).

СОЛОМОН ОРОЛЛАРИ - Тинч океандаги архипелаг, Меланезияда, Янги Гвинея о.дан шарқда. Йирик ороллари: Бугенвиль, Гуадалканал, СанКристоваль ва б. Майд. 40,4 минг км². Энг баланд жойи 3123 м. С.о.нинг шим.гарбий қисмида ПапуаЯнги Гвинея, қолган қисмида Соломон Ороллари давлатлари жойлашган. Ороллар 1568 й. испан денгизчиси Менданья де Нейра саёхатидан кейин европаликларга маълум бўлган.

СОЛОМОН ОРОЛЛАРИ (Solomon Islands) — Тинч океаннинг жан.ғарбий

қисмида жойлашган давлат. Соломон о.ларининг жан.шарқий қисмини ва яқин атрофдаги СантаКрус ва б. оролларни ўз ичига олади. Майд. 28,45 минг км². Аҳолиси 495 минг киши (2002). Пойтахти — Хониара ш. Маъмурий жиҳатдан 4 округга бўлинади.

Давлат тузуми. С. О. — Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига кирувчи мустақил давлат. Амалдаги конституцияси 1978 й. 7 июлда қабул қилинган. Давлат бошлиғи Буюк Британия қироличаси бўлиб, унинг номидан генерал-губернатор иш юритади, у мамлакат парламентининг тавсияси билан 5 й. муддатга Со. фукарolari орасидан тайинланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий парламент, ижрочи ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. С. О. нинг аксари қисми вулкан отилиши натижасида ҳосил бўлган. Энг баланд жойи 2743 м (Бугенвиль о.да). Сўнмаган вулканлар, иссиқ булоқлар бор. Боксит, никель, фосфорит, олтин, мис конлари топилган. Иклими субэкваториал, жуда сернам. Ўртача ойлик тра 26—28°. Йиллик ёғин 2300—7500 мм. Дарёлари киска ва серсув. Оролларнинг кўп қисми доим яшил ўрмон билан қопланган (пальма, фикус ва б.). Қўрғоқчил жойларда саванналар, сохилларда манфолар ўсади. Ҳайвонлардан каламуш, кўршапалак, тимсох, калтакесак, илон, баҳайбат қурбақалар, қушлардан кабутар, тўтикуш ва б. яшайди.

Аҳолисининг кўпчилиги (93%) меланезия ирқига мансуб бўлган, австронез ва папуас тилларида сўзлашувчи халқлардан иборат, қолганлари полинезияликлар. Улар йирик ороллар соҳили бўйидаги кичик қишлоқларда яшайди. Шаҳар аҳолиси 18%. Расмий тил — инглиз тили. Диндорларнинг аксарияти христианлар.

Тарихи. С.О.га қарийб 6 минг йил аввал Папуа-Янги Гвинеядан қабилалар кўчиб бориб ўрнашган. 1568 й. испан денгиз сайёҳи А. Менданья де Нейра

маҳаллий аҳолидан олтинни алмаштириб олганида оролларни «Соломоннинг олтин мамлакати»га қиёс қилган ва оролларни шу ном билан аташ одат бўлиб қолган. 1885 й. ороллар Германияга тобе бўлиб қолди, 1893 й. оролларнинг деярли ҳаммаси Буюк Британияга топширилди. 1-жаҳон урушидан кейин Бугенвиль ва Бука о.ларини бошқариш учун Австралияга мандат берилди, жан. ороллар инглиз протектората бўлиб қолаверди. 2-жаҳон уруши вақтида оролларда Япония ва Америка кўшинлари ўртасида жанглари бўлиб ўтди. Урушдан кейин миллий мустақиллик учун ҳаракат кучайди. 1976 й. мамлакатга ички ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи берилди, 1978 й. ороллар мустақилликка эришди. СО. 1978 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 7 июль — Мустақиллик куни (1978).

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. СО. лейбористлар партияси, 1988 й. тузилган; СО. либерал партияси, 1976 й. асос солинган; Халқ иттифоқчи партияси, 1979 й. ташкил этилган; СО. миллий ҳаракати партияси, 1993 й. тузилган; Тараққийпарвар халқ партияси. СО. касаба уюшмалари кенгаши, 1986 й. тузилган.

Хўжалиги. Иктисодиётининг асосини қишлоқ хўжалиги. ташкил этади, аҳолининг аксарияти шу соҳада банд. Тропик деҳқончилик устун. Кўп микдорда кокос пальмаси ўстирилади, унинг мевасидан копра (мағиз) ва кокос мойи олинади. Какао, зираворлар, банан, ананас, шоли, ямс, таро, ер ёнғоқ, тамаки ва б. етиштирилади. Чўчка, крамол, парранда боқилади. Ўрмонларда қимматбаҳо навлар ёғоч тайёрланади. Балиқ овлаш ривожланган. Саноати кичикроқ ёғочсозлик, мебель, озиковқат (ёғ, консерва, тамаки), жут, кўнчилик корхоналаридан иборат. Асбест, совун, синтетик газлама ишлаб чиқарилади. Ёғоч ўймакорлиги, бўйра, сават тўқиш, қайиқ, садаф буюмлар ясаш хунармандчилиги мавжуд. Кейинги йилларда сайёҳдик ривожланмоқда. Юкларнинг кўп қисми денгиз орқали ташилади.

Автомобиль йўллари уз. 1330 км. Асосий денгиз порти ва халқаро аэрогюрти — Хониара. Четга кокос мағизи, пальма мойи, ёғоч, какао, музлатилган балиқ чиқаради. Четдан озиковқат, ёқилғи, машина, кимёвий мол ва б. олади. Австралия, Япония, Корея Республикаси, Буюк Британия билан савдо қилади. Пул бирлиги — СО. доллари.

7 ёшдан 15 ёшгача бўлган болаларнинг таълим олиши мажбурий. Бошланғич мактабда ўқиш муддати 7 йил, ўрта мактабда 5 йил. Дарслар инглиз тилида олиб борилади. Давлат мактаблари билан бир қаторда хусусий диний мактаблар ҳам бор. Хониара ш.да ун-т маркази (1970), пед. коллежи (1958), техника ин-ти (1969) мавжуд. Хониара ш.да Миллий кутубхона (1974), Миллий музей, Ботаника боғи ва Маданий марказ фаолият кўрсатади.

Маҳаллий тилда «Агрикалса ниус», «Соломон ниус» журналлари, инглиз тилида «Соломон войс», «Соломон стар» ҳафтаномалари нашр этилади. 1976 й.да СО. радиоэшитириш хизмати ташкил этилган. 1996 й.дан телекўрсатувлар бериб борилади.

СОЛОМОНОВА Тамара Евгеньевна (1927.9.7, Тошкент) — мусикашунос, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1977), проф. (1981). Тошкент консерваториясини тугатган (1952). Р.Глизэр номидаги мусика мактаби (1952—56), Ҳамза номидаги мусика билим юрти (1955—63), Тошкент консерваторияси (1963 й.дан)да педагог, илмий ишлар бўйича проректор (1973—89), кафедра мудири (1989—98). Илмий фаолияти ўзбек анъанавий мусикасининг ритм масалаларига бағишланган, 20-а. Ўзбекистон мусика тарихига бағишланган илмий, илмийуслубий ва Марказий Осиё мусикасига доир оммабоп дарслик ва тўпламлар тузувчиси.

СОЛОҲА — скиф «подшо» мазоркўрғонларидан бири (мил. ав.

4-а.). Украинанинг Запорожье вилоятидаги Большая Знаменка кишлогидан 12 км жан.шарқда жойлашган. Н. И. Веселовский томонидан тадқиқ қилинган (1912—13). С. тепалиги (бал. 18 м) тагидан иккита «подшо» қабри топилган. Улардан бири (марказий) қад. даврларда талонторож этилган, иккинчиси (четдаги) бутун сақланган. Қабрга подшо билан бирга унинг хизматкорлари (вино сузувчи ва куролбардори) қўшиб қўмилган. Қабрдан қуроласлаҳалар, ҳокимият рамзи — жез чўқмор, олтин ва кумушдан ясалган идишлар, тақинчоклар, билагузуклар ва б. чиққан. Жанг қилаётган скифлар шакли туширилган олтин тарок, айниқса, бадий кимматга эга. Подшо қабридан ғарброкда 5 та от скелета сақланган ўра, жез тақинчоклари бўлган эгаржабудук ва отбоқар қабри топилган. С. скиф қабилаларининг ҳаёти, урфодати ҳақида илмий маълумотлар беради. Сдан топилган олтин буюмлар антик даврнинг нозик амалий санъат намунаси сифатида машҳур.

СОЛПУГАЛАР, фалангалар (Solifugae) — ўргимчаксимонлар туркуми. Гавдасининг уз. 1—7 см. Гавдаси яхлит бош кўкрак, 3 бўғимли кўкрак ва 10 бўғимли йирик корин бўлимларидан иборат. Хелицераси йирик, қисқичга ўхшаш. Танаси ва оёқлари қалин тук ва қил билан қопланган. Трахея билан нафас олади, 800 га яқин тури маълум; кўпроқ тропик ва субтропик минтақаларнинг нам кам бўладиган ҳудудларида тарқалган. Ўрта Осиё чўлларида йирик кўнғирсарғиш тусли каспий солпугаси ва тутунранг С; тоғ олди ҳудудларида бирмунча кичик (2—3 см) сарик рангли қаршчия солпугаси учрайди.

С. урғочиси ин қазиб, унга 30 дан 200 тагача тухум қўяди. Тухумдан чиққан болаларини кўриқлайди. С. — тунги йиртқич, ҳашаротлар, кўпоёқдилар, ўргимчаклар, захкашлар, баъзан кушлар жўжаси, майда калтакесаклар ва кемирувчилар боласига хужум қилади.

СОЛТ-ЛЕЙК-СИТИ - АҚШнинг ғарбий қисмидаги шаҳар, Жордан дарёси бўйида, унинг Катта Шўр қўлга қуйилиш ерида жойлашган. Юта штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 181,7 минг киши (2000). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Тоғли штатларнинг муҳим саноат ва савдомолия марказларидан. Кончилик ва рангли металлургия (мис эритиш) саноатлари ривожланган. АҚШнинг ҳарбий ракета-созлик марказларидан. Радиоэлектроника, хусусан, ЭҲМ, алоқа воситалари ва ҳарбий мақсадлар учун турли жиҳозлар, назоратўлчов приборлари, авиация ва автомобиль деталлари, тиббиёт асбоблари, кончилик ва металлургия саноати учун жиҳозлар ишлаб чиқарилади. Кимё, нефтни қайта ишлаш, озиковқат, полиграфия саноати корхоналари, ун-т бор. Шаҳарга 1847 й.да асос солинган. С.да 2002 й.да кишки 19-Олимпиада ўйинлари бўлиб ўтган.

СОЛУ (Solow) Роберт Мертон (1924.23.8, АҚШ, НьюЙорк) америкалик иқтисодчи. Гарвард ун-тида В. Леонтъев қўлида сабоқ олган. Колумбия ун-тини тугатган. С. 1950 й.дан Массачусетс технология ин-тида дарс берган. 1961—63 й.ларда АҚШ Президентининг иқтисодий маслаҳатчиси.

С. ғоялари неокейнсчилик таълимотини танқид қилиш асосида юзага келди. С. неокейнсчиликнинг айрим қарашларини танқид қилиш асосида иқтисодий ўсишнинг неоклассик назариясини ривожлангирди ва уни ҳисоблаш усулларини яратди. Иқтисодий ўсишни таъминлашда капиталнинг энг муҳим ўринда туришини кўрсатди. С, шунингдек, бюджет сиёсати назарияси, шаҳарлар иқтисодиёти ва ердан фойдаланиш, ишсизлик назарияси ва б.га ҳам катта ҳисса қўшди. Нобель мукофоти лауреати (1987).

СОЛУР, салур — қадимги туркий-ўғуз қабилаларидан бири. С. лар мил. 2—4-а.ларда турк (хитойча теле) номи билан аталган 44 туркий қабилалар таркибида бўлган. Аини замонда ўғузлар Шарқий Туркистон худудида, аниқроғи Тангри тоғ этакларида яшаган, кейинчалик Туркистон худудига тарқалган. «Девону луғотит турк»аа С. ўғузлар таркибига кирган 22 уруғдан бирининг номи деб кўрсатилган. С.лар қадимда Сайхун (Сирдарё), Иссиққўл атрофидаги жойларда ва унинг шим.даги Или дарёси бўйларида яшаганлар, сўнгра Хоразм ва Хуросонга кўчиб, турли қисмларга бўлиниб кетганлар. С. ларнинг бир қисми ўзларини туркман деб атаган, бошқа бир қисми 1370—1424 й.лар Самарқанд орқали Шарқий Туркистонга, сўнгра Хитойнинг ғарбий ўлкалари (Гансу ва Цинхай) га бориб ўтроклашган (қ. Салорлар). Ўз даврида Ғарбга кўчиб кетган С.лар турклар билан аралашиб кетган. Ҳоз. Туркия худудида ушбу атама билан аталадиган жой номлари учрайди.

СОЛЬФАТАРЛАР (итал. solfo — олтингугурт) — Ер пўстининг вулканли р-нларида, вулкан кратерлари ва уларнинг ён бағирларидаги майда бўшлиқ ва ёриклардан, қотган лава оқимларидан ажралиб чиқувчи кўп микдордаги иссиқ (100—300°) олтингугурт гази, сув буғи ва карбонат ангидриди аралашган водород сульфиди газлари. С сўнмаган вулканлар атрофида учрайди. Астасекин, аммо узоқ вақт муттасил равишда газлар ажратувчи вулканларга Неаполь яқинидаги Сольфатара вулкани мисол бўлади. Баъзи С. саноат миқёсида олтингугурт ажратади (яна қ. Фумароллар).

СОЛЬФЕЖИО (итал. solfeggio, «соль» ва «фа») мусиқа товушлари номидан) —1) мусиқа уқувини ривожлантиришга мўлжалланган ўқув фани. Нотага қараб куйлаш, куйларни эшитиб нотага ёзиб олиш ҳамда уларни таҳлил этиш каби машқлардан иборат. Ўзбекистон

мусиқа таълими тизимининг барча босқичларида, шунингдек, умумтаълим мактабларида («мусиқа» фани таркибида) ўтилади; 2) махсус вокал машқлар (қ. Вокализ).

Ад.: Ҳамроев И., Бир овозли сольфежио, Т., 1960; 1971; Ҳамроев И., Мацокина Е., Икки овозли сольфежио, Т., 1970.

СОЛЯР МОЙИ — нефтни ҳайдаш жараёнида ҳосил бўладиган ўзига хос хидли мойсимон суюқлик. С.м.нинг кимёвий таркиби ҳайдалаётган нефтга боғлиқ. Қайнаш т-раси 240—400°. 350° да 60—70% ҳайдалади, қотиш т-раси — 20° атрофида, алангаланиш т-раси 125° дан юқори. См. мотор ёнилғиси, металлларга ишлов беришда тобловчисовитувчи суюқдик сифатида, кўнчилик, тўқимачилик саноатида ишлатилади.

СОЛЯРИГРАФ (лот. Solaris — қуёшга доир ва ...граф) — Қуёш радиациясини қайд қилиб борадиган асбоб. Қуёш нурларини қабул қилиб оладиган термоэлектр асбоб — соляриметр ва ўзи автоматик тарзда қайд қилувчи қисм — гальванографдан иборат. Соляриметр Қуёшнинг ҳаракатига монанд равишда бурилиб туради, қайд қилувчи қисм эса кўзгалмайди. С. Қуёш ва Қуёш системасидаги сайёраларни ўрганишда қўлланади.

СОЛЯРИЙ (лот. sol — қуёш) — беморлар қуёш нурида тобланадиган махсус жиҳозланган очик майдонча (қ. Ҳаво ва қуёш ванналари).

СОЛГУРИЙЛАР - Форс (Эрон) даги солгурий отабеклар сулоласи (1148— 1270). С. туркманларга мансуб бўлиб, солғур (ёхуд солур) қабиласи салжуқийларнинг ғарбга юриши чоғида Форсга келиб ўрнашган. С. сулоласи асосчиси Сонкур Жан. Эрондаги мавқеини мустақкамлаш учун салжуқийларнинг ўзаро ички низоларидан усталик билан фойдаланган ва Форс вилоятида

мустаҳкам ўрнашиб олган (1148—61). Саъд ибн Занги даври (1203—31)да вилоят маълум даражада юксалган бўлсада, сўнг хоразмшоҳлар вассалига айланган, никоҳ муносабатлари билан иттифокчилик мустаҳкамланган. Саъднинг вориси ва ўгли Абу Бакр даври (1231—60)да Форс мўғул хонларидан Ўқтойхон, сўнгра Хулукункнг вассали бўлган. Абу Бакр мўғуллардан Кутлуғхон унвонини олган. Унинг набираси малика Абаш хотун (1265 — 70) Хулукунинг ўгли Мангу Темурга турмушга чиққач, С.га қарашли ҳудудлар мўғуллар измига ўтган. Шоир Саъдий отабек Абу Бакр саройида яшаган.

СОМ — Қирғизистон Республикаси пул бирлиги. 1993 й. 10 майда муомалага киритилган. 1 С. - 100тийин. Халқаро ифодаси К.1S. 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500, 1000 номиналдаги банкнотларда чиқарилган. Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари қ 42,51 С. (2003, окт.).

СОМ ТИЛЛАРИ — сом-ҳом (афроосиё) тиллари макроиласининг бир тармоғи; Ғарбий Осиёда ва Африкада Саҳрои Кабирнинг шим. томонларида (жумладан, барча араб мамлакатларида, Исроил, Эфиопия, Эритрея, Сомали, Жибути, Туркия, Мальта давлатларида, қисман Мали, Чад, Кения, Грузия, Озарбайжон, Арманистоннинг айрим ҳудудларида, АҚШ ва Жан. Африкада) тарқалган тиллар. Бу тилларда 230 млн. дан ортиқ киши сўзлашади. Ст. қуйидаги гуруҳларга бўлинади: шим.шарқий (оссурий ва бобил лахжалари эга бўлган ўлик аккад тили); шим.ғарбий (жонли тиллар: иврит ва Сурия, Эрон, Ирок, Туркия ва б. ҳудудлардаги янги оромий лахжалари; улик тиллар: амори, угарит, ханаан, қад. яҳудий тиллари, оромий лахжалари, пальмира, наботий, фаластин тиллари ва б.); жан.марказий (бир-биридан кучли фарқ қилувчи сўзлашув лахжалари бўлган араб тили ҳамда Маль-

та о.даги мальта тили); жан.чекка (жонли тиллар: мехрий, жибболлий, сўкўтра ва бир қанча улик тиллар); эфиопсом (жонли тиллар: тиграй, тигре, амхара, аргобба; улик тиллар: мине, сабе, катабан, эфиоп). Кейинги 3 гуруҳ баъзи адабиётларда «жанубий» ёки «жан.ғарбий» деб ҳам аталади.

Ст. нинг қад. фонетик тизими араб тилида яхши сақланган. Бу тилларда унлилар сони чекланган: асосан чўзик а, и, у ва қиска а, и, у. Фейллар ва улар асосидаги номларнинг ўзаклари, асосан, ундошлардан (3 та, баъзан ўзлашма сўзлардан ундан ортиқрок) ташкил топади ва у, асосий луғавий маънони билдиради; қиска унлиларни ифодаловчи остуст белгиларининг урин алмашувлари, суффикс, префикс ва инфикслар маънони муайянлаштириш ва грамматик категорияларни ифодалаш учун хизмат қилади. Мае. арабча «кѳб» ўзагидан қуйидагиларни ўқиш мумкин: «катаба» — у езди, «кутиба» — ёзилди, «актаба» — ёздирди: «котиб» — ёзувчи, мирза, «китоб» — хат ёки китоб, «мактаб» — ёзиш жойи ва вақти, мактаб ва б. Ст. да феъллардаги нисбатлар, баъзан майллар, бир қатор маъно нозикликлари «боб» (араб.навъ; бошқа тилларда ўзак, асос тушунчаларига тўғри келади)лар орқали ифодаланadi. Боблар феълнинг дастлабки маъносини у ёки бу даражада ўзгартиради. Суз ясалиши ҳам, асосан, унли ва ундошларнинг ўрин алмашуви ва қисман аффиксация орқали амалга ошади. Одатдаги сўз тартиби: кесим, эга, тўлдирувчи; аниқловчи доимо аниқданмишдан кейин туради. Ст. да барбар, кушит, роман, туркий, юнон тилларидан ўзлашган сўзлар учрайди.

Ст. нинг энг қад. ёдгорликлари аккад тилидаги миҳхат ёзувлари ва миер ёзувдаги фаластинча атокли исмлар ва жой номларидир (мил. ав. 3—2минг йилликлар ва мил. 1минг йиллик); шунингдек, қад. яҳудий ва иврит тилларида (мил. ав. 12-адан финикий ёзувида), оромий лахжалари, айникса, сурёний лахжасида (мил. ав. 8-а.), эфиоп тилида (4—20-а.лар,

бўғинли эфиоп ёзувида) ҳам кўплаб ёзма манбалар мавжуд. Араб тилида жуда бой адабиёт сақланган (4-а.дан араб ёзувида). Угарит, финикийпуна, мине, катабан тилларида ҳам мил. ав. 14—13 ва мил. 4-а.ларга оид матнлар сақланганлиги маълум. Ст. дан араб тили — оромий ёзувидан келиб чиққан араб ёзувидан, иврит — анъанавий қад. яҳудий ёзувидан, амхара ва тифай тиллари — бўғинли эфиоп ёзувида асосланган уз ёзувларидан, мальта тили эса логин алифбоси асосидаги ёзувдан фойдаланади.

Ад.: Крымский А. Е., Семитские языки и народы, 2изд., ч. 23, М., 1909—12; Гранде Б. М., Курс арабской грамматики в сравнительноисторическом освещении, М., 1963.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

СОМАЛИ — Шарқий Африкадаги ярим орол, Ҳинд океанининг Адан кўлига ўраб туради. Ер юзасининг катта қисми зинапоясимон плато, шим.да тоғлар бор (энг баланд жойи 2406 м). Иклими субэкваториал, шим. да тропик иқлим. Йиллик ёғин 100—600 мм. Дарёлари мавсумий. Соҳил қисми чўл, акацияли чала чўл, марказий қисми қуруқ саванналардан иборат. Даре водийларида ўрмонлар бор. Ярим оролда Сомали, Жибути ва Эфиопиянинг шарқий қисми жойлашган.

СОМАЛИ (Soomaaliya), Сомали Демократик Республикаси (Jamhuuriyadda Dimoqraadiga ee Soomaaliya) — Шим. Шарқий Африкада, Сомали я.о.да жойлашган давлат. Майд. 638 минг км². Аҳолиси 7,8 млн. киши (2002). Пойтахти — Могадишо ш. Маъмурий жиҳатдан 18 вилоят (region)га бўлинади.

Давлат тузуми. С. — республика. Амалдаги конституцияси 1990 й. қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (2000 й.дан муваққат президент Абдулқоссим Салад Ҳасан). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни парламент (Ўтиш миллий мажлиси), ижрочи ҳокимиятни

бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Қирғоқ чизиги кам парчаланган, соҳилининг аксари пасттекислик. С. худудининг марказий қисмини 500—1500 м баландликдаги плато эгаллаган. Унинг шим. чеккалари баландлашиб бориб, массивларга бўлинган. С. Африка платформасининг шим.шарқида жойлашган. Энг баланд жойи — Шимбирис тоғи (2406 м). Пьезокварц, тантал, ниобий, қалай, уранторий, темир руда ва тошғуз конлари бор. Иклими экваториал, муссонли, қурғоқчил. Шим.да тропик чўл ва чала чўл иқлим. Йиллик ёғин жан. ва ғарбда 500—600 мм, шарқда 100 мм гача. Ёмғир, асосан, апр.—июль ва окт.—дек. ойларида ёғади. Шим.да янв.нинг ўртача т-раси 25—30°, июлда 32°. Асосий дарёлари — Жуба ва ВабиШабалининг куйи оқимида кема қатнайди. Худудининг катта қисми чўл. Тупроғи кизгишқўнғир ва кизилқўнғир. Ўсимлик сийрак. Дарё водийлари ва жан. даги соҳилда тропик ўрмонлар, тоғларда эфир мойли дарахт ва бутазорлар, воҳаларда хурмо ва кокос пальмазорлари бор. Жан. ғарбдаги саванна ва чала чўлларда кийик, зебра, қўтос, жирафа, арслон, коплон, сиртлон, чиябўри, фил, тўнғиз, дарёларда тимсоҳ, ўрмонларда маймунлар яшайди. Заҳарли илон, куш кўп.

Аҳолисининг кўпчилиги — сомалилар (95%); араблар, африкалик бантулар ва б. ҳам яшайди. Расмий тил — сомали ва араб тиллари. Шаҳар аҳолиси 37,2%. Ҳукмрон дин — ислом. Йирик шаҳарлари — Могадишо, Харгейса, Бербера, Кисимайо, Байдабо.

Тарихи. С. худуди қадимда Пунт деб аталган, бу ерда палеолит давридаёқ манзилгоҳлар бўлган. Мил. 1-а.да йирик шаҳарлар пайдо бўлиб, уларнинг аҳолиси араб, хинд ва юнонлар билан савдо қилган. 7—8-а.ларда мусулмон араблар кўчиб кела бошлаган. 12—16-а.ларда Зейла (Адал), Ифат, Ҳадя ва б. султонликлар бўлган. 16-а. охири — 17-а. бошларида улар майда амирликларга бўлиниб

кетган. 17—19-а.ларда С худудининг бир қисми Уммон, Занжибар султонлиги, Туркия қўл остида бўлган. 19-а. охирида Сомали я.о.ни қўлга киритиш учун Европа давлатлари ўзаро кураш бошлади. 20-а. бошларига келиб С. уч давлат (Буюк Британия, Франция, Италия) мустамлакасига айланди. Мустамлакачилик ҳукмронлигига қарши 1899—1920 й.ларда бир неча марта кўзғолон кўтарилди. 2-жаҳон уруши вақтида Италия армияси Британия С.сини босиб олди. 1941 й. бошларида инглиз аскарлари бу ерлардан Италия армиясини суриб чиқариб, оккупация тартибини ўрнатди. Уруш йилларида дастлабки сиёсий ташкилотлар тузилди. Урушдан сўнг миллий озодлик ҳаракати авж олди. 1960 й. собиқ Британия ва Италия С.лари бирлашиб, мустақил С. Республикаси ташкил этилди. Аммо мамлакатда турли кучлар ўртасидаги ўзаро кураш тўхтамади. 1969 й. ҳарбий тўнтариш содир бўлди, президент А. А. Шермарк ўлдирилди. С. Демократик Республика деб эълон қилинди, ҳокимият ҳарбийлар қўлига ўтди, генерал Муҳаммад Сиад Барре президент бўлди. Бир қанча илғор ислохотлар ўтказилди. 1991 й. янв.да ҳукумат қўшинлари билан муҳолифатчи гуруҳлар ўртасидаги қуролли тўқнашувлар натижасида Бирлашган С. конгресси (БСК) ҳокимиятни қўлга олди, президент М. С. Барре лавозимидан четлатилди, Али Маҳди Муҳаммад муваққат президент этиб тайинланди. Ўша йил нояб.да БСК фракциялари ўртасида можаро чиқди. Генерал Муҳаммад Фарах Айдид бошчилигидаги фракция муваққат президент тарафдорларига қарши қуролли ҳаракат бошлади. Уруғқабилачиликка асосланган гуруҳларнинг можароси мамлакатда давлат ҳокимиятининг барбод бўлишига олиб келди. 1992 й. октябрда С. шимолида БМТ тинчликпарвар кучлари жойлаштирилди. 2000 й. май — авг. ойларида Жибутининг Арта ш.да Африка ва Европа давлатлари воситачилигида ўтказилган анжуманда С.даги турли

уруғларнинг вакиллари Ўтиш миллий мажлиси — парламентни сайладилар, шу парламент мамлакатнинг муваққат президентини сайлади. С. — 1960 й.дан БМТаъзоси. Миллий байрами — 1 июль — Мустақиллик куни (1960).

Сиёсий партиялари ва гуруҳлари, кассаба уюшмалари. Бирлашган С. конгресси, ҳарбий-сиёсий гуруҳ, 1989 й. тузилган; С. инкилобий социалистик партияси, 1976 й. таъсис этилган; С. миллий альянси, ҳарбий-сиёсий гуруҳ, 1992 й. ташкил қилинган. С. кассаба уюшмалари умумий федерацияси, 1977 й. тузилган.

Хўжалиги. С. — аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қишлоқ хўжалиги. улуши 59%, саноат улуши 10%, хизмат кўрсатиш соҳаси улуши 30 % дан зиёд.

Иқтисодиётнинг асосини қишлоқ хўжалиги., жумладан, кўчманчи чорвачилик ташкил этади. Туя, корамол, қўй ва эчки боқилади. Қ.х.да маккажўхори, оқ жўхори, ер ёнғоқ, шоли ва б. экилади. Четга сотиш учун банан, шакарқамиш, пахта, тамаки этиштирилади. Соҳилда балиқ овлаш ривожланган.

Саноати, асосан, қишлоқ хўжалиги. хом ашёси ва балиқни қайта ишлайдиган айрим корхоналардан иборат. Кисимайодаги гўшт к-ти, Могадишодаги сут з-ди, Ласкорайдаги балиқ консерва з-ди, Жоухардаги қандшакар з-ди уларнинг энг йирикларидир. Тўқимачилик, кўнчилик, металл ишлаш, пахта тозалаш, ёғ, бинокорлик материаллари ва б. корхоналар ҳам бор. Хунармандчилик (заргарлик, қуролсозлик, суяк ўймакорлиги, тўқувчилик, тери ишлаш) ривожланган. Оз миқдорда ниобий рудаси ва тоштуз қазиб олинади. Т.й. йўк. Қаттиқ қопламали автомобиль йўллари уз. 2 минг км. Асосий денгиз портлари: Бербера, Могадишо, Кисимайо, Мерка. Могадишода халқаро аэропорт бор. Четга тирик чорва (экспортнинг 80% дан ортиғи), банан, гўшт, хом тери, гўшт ва балиқ консерваси, қимматбаҳо ёғоч турлари чиқаради. Четдан саноат моллари, машина ва транспорт ускуналари, нефть

махсулотлари олади. Саудия Арабистони, Япония, Италия, АҚШ, Германия ва б. мамлакатлар билан савдо қилади. Пул бирлиги — сомали шиллинги.

Тиббий хизмати. Аҳолига тиббий ёрдам давлат даволаш муассасаларида кўрсатилади (1970 й.дан бепул.) Врачлар Миллий ун-тнинг тиббиёт фтида ва чет элларда тайёрланади.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 20-а. бошларида диний ва аср ўргаларида ўрта мактаблар очила бошлади. 1974 й. мажбурий 8 й.лик таълим жорий этилди. Шундан сўнг қуйидаги таълим тизими вужудга келди: 5—6 ёшли болалар учун диний мактаб, 7 ёшдан бошлаб 4 й.лик бошланғич, 4 й.лик тўлиқсиз оралиқ, 4 й.лик тўлиқ ўрта мактаб. Бошланғич мактаб учун ўқитувчилар оралиқ мактаб негизида 3 й. давомида, оралиқ мактаб учун ўқитувчилар эса 4 й. давомида тайёрланади, хунартехника тайёргарлиги 2—4 й. давомида амалга оширилади. Могадишодаги С. миллий ун-ти (1954)дан дарслар сомали, араб, инглиз ва итальян тилларида олиб борилади. Могадишода индустриал, тиббиёт, денгизчилик ва баликчилик, ветеринария, ислом мактаблари, Бурао ва Харгейсада техника коллежлари бор. Илмий муассасалари: Маданият академияси (1972), Харитаграфия департаменти (1966), С. тараққиёт ва бошқарув ин-ти (1966), Геол. департаменти (1964), Марказий қишлоқ хўжалиги. илмийтадқиқрт ст-яси (1965), Гигиена ва касалликларнинг олдини олиш лаб. ва б. Миллий ун-т кутубхонаси ва б. кутубхоналар, Могадишода миллий музей мавжуд.

Матбуоти, радиоэшитириши ва телекўрсатуви. Асосий газ.лари «Хиддигта Октобар» («Октябрь юлдузи», сомали тилида чикддиган кундалик ҳукумат газ., 1973 й.дан), «Хорсейд» («Илғор», итальян ва араб тилларида чикддиган ҳукумат ҳафтанома, 1965 й.дан), «Хеган» («Сергак», инглиз тилида чикддиган ҳдфталик газ., 1978 й.дан). С. миллий ахборот агентлиги (СОННА) ҳукуматга ка-

рашли бўлиб, 1963 й.да ташкил этилган. С. радиоэшитириш хизмати, Харгейса радиоси, Могадишо радиоси сомали, араб, амхара, итальян, суахили, француз ва афар тилларида эшитириш олиб боради. Миллий телекўрсатув хизмати 1983 й.дан ишлайди.

Адабиёти. Сомалиларнинг оғзаки ижодиёти бой. Турли даврларда султон ВиилВаал (16-а.), Рааге Угас (19-а. охири — 20-а. ўргалари), миллий қаҳрамон Муҳаммад бин Абдулло Сайд алҲасан (1860—1920), Али Дух, Каман Булхан (19-а. охири — 20-а. 40й.лари), лашкарбоши Исмоил Мире (1884—1950) каби шоирлар машҳур бўлган. 2-жаҳон урушидан кейин шоир Абдуллоҳи Султон (Тимоадде), Абдуллоҳи Қарше (миллий мадхия муаллифи), шоир ва драматурглар Ҳусайн Али Фарах, Али Сугулле, Ҳасан шайх Мўмин миллий озодлик ва ватанпарварлик руҳида асарлар ёзишди. Қосим Ҳилолий Скиффо, Абдуллоқи Исса Сангуб, Мусохожи Исмоил Галал жўшқин шеърлар билан майдонга чикдилар. Нуриддин Фарахнинг «Қийшиқ қобирғадан», Фарах Муҳаммад Жами Аулниг «Жаҳолат — муҳаббатнинг душмани», Муҳаммад Дахир Афрахнинг «МанаФай» асарлари дастлабки сомали романларидир. 20-а. охириларида Муҳаммад Иброҳим, Муҳаммад Хаши Дама, Абди Қайс каби адиблар ижод қила бошладилар.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Ўтроқ аҳоли новдадан тўқиб, сирти лой билан сувалган кулбалар ва бостирмасимон синчли иморатлар («мондулло»), кўчманчилар эса новдадан тўқилган, сомон, туя териси ва бўйра билан қопланган йиғма ўтовлар («аггал»), соҳил аҳолиси тўртбурчак, ясси томли, икки нишабли уйлар («яриш») курадилар. 8-а.дан порт шаҳарларда араб меъморлиги руҳида оҳактошчиғанокдан бинолар, масжидлар барпо этилган. Зейладаги мачит (12-а.), Могадишодаги АрбаРукун (1268), Фахриддин (1269), Абдул Азиз (1307), Бравадаги Абукар Саид (15—16-а.лар) мас-

жидларининг қолдиклари, Могадишодаги минора (1238) сақланган. 19-а. охири — 20-а. бошларида шаҳарлар қурилиши коришиқ меъморлик руҳида олиб борилди. 60й.лардан бошлаб шаҳарларни режалаш ва ободонлаштириш ишлари тартибга солинди, уйжой қурилиши ривожланди. Бу ишларга Х. Дири ва б. меъморлар бошчилик қилди. Жамоат ва саноат иншоотлари қурилди, миллий озодлик кураши қаҳрамонлари шарафига обидалар қўйилди.

Сда тасвирий санъат унча ривожланмаган. Қад. ёдгорликлар — мил. ав. 1минг й.лик — 600 й.ларга мансуб қояларга ўйиб ишланган ёки бўёқ билан чизилган жониворларнинг расмлари, тош қабрлар, нақшланган ёдгорлик тошлари сақланган. 1960 й.дан кейин махсус таълим олмаган бўлса ҳам ранг-тасвирдан хабардор расомлар ишлай бошлади. Уста Абди Муҳаммад маҳаллий мавзуларда манзарали композицияларни чизади, расом Сўфий халқ турмуши, маҳаллий урфодатларни ифодалайди. Бадий хунармандликда ёғочозлик катта ўрин эгаллади. Ёғочдан турли рўзгор анжомлари, эгар, болалар ўйинчоқлари ясаиб, уларга мураккаб нақшларсолинади. Новадан гулдор сават, кажава, турли идиш, безаклар ясалади. Қулоллик, кўнчилик ривожланган. Кўчманчиларда буқа, фил, каркидон терисидан эгаржабдук, жуздон, соябон, қин ясаш одат бўлган.

Музыка маданияти қадим замонларда вужудга келган. Ўрта асрлардаги С. музикасида араб маданиятининг таъсири сезилади. Бир қанча халқларда, айниқса, кўчманчиларда меҳнат жараёни ва халқ турмуши билан боғлиқ бўлган қад. музика шакллари ҳали ҳам сақланиб қолган. Ов билан боғлиқ музика жанрлар кенг тарқалган. Ҳайвон қиёфасига кириб ижро этиладиган, ов бошланишига, ёмғир мавсумига, никоҳ тўйига, фарзанд туғилишига бағишланган анъанавий рақс ва кўшиқлар бор. Қишлоқ жойларда дала ишлари, туя суғориш билан боғлиқ кўшиқлар ёнига сиёсий

воқеаларга бағишланган кўшиқлар (хесс) қўшилди. Чолғу асбоблари — чапуа барабани деб аталган маросим чолғусидан ташқари думаари, медонде, насаро деб аталган каттакичик барабанлар мавжуд. Кинаанда удни, шарееро гитарани, сеезе бир торли скрипкани эслатади. Замонавий музикада европача санъатга, кўпроқ, эстрада жанрларига анъанавий шооба, берей ва б. услублар сингдириб юборилган. М. А. Сангуба, А. Нажи, Али Жерим каби композиторлар, Муғаммад Жима Жоф, Али Элми каби хонандалар, Хадида Абдуллохи Даллес, Харера Исмани Дуния каби шоиракўшиқчилар машхур. Могадишодаги Миллий театрда музика фестиваллари ўтказилади, Муҳаммад Исса раҳбарлигидаги С. рақс ансамбли (1971 й.да тузилган) хорижий мамлакатларда гастролда бўлади.

СОМАЛИ, сомали тили — сомҳом тилларм оиласининг қушит тиллари шарқий гуруҳига мансуб ва Сомалида, Жибути жан.да, Эфиопия шарқида ва Кениянинг шим.шарқида тарқалган; араб тили билан бирга Сомали Демократик Республикасининг расмий тили. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 9 млн. кишига яқин. Асосий лахжалари: исак, исса, дарод, дагил, хавия ва б. С.т.да чўзиклиги ва ҳосил бўлиш ўрнига кўра фарқланувчи 20 та унли бор, унлилар гармонияси мавжуд; сўз ургуси эркин. Морфологиясида отлар 2 жинс категориясига эга, 4 келишиқ бўйича ўзгаради. Суффиксация ва сўз қўшиш асосий сўз ясовчи воситаларидандир. Луғат таркибида кўплаб арабий ўзлашмалар учрайди. С.т. учун 1973 й.дан логин графикаси асосидаги ёзув жорий қилинган.

СОМАЛИЛАР — халқ. Сомалининг асосий аҳолиси (6,1 млн. киши). Шунингдек, Эфиопия, Кения ва б. жойларда ҳам яшайди. Умумий сони 7,7 млн. киши (1990й.лар ўргалари). Сомали тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. С, асосан, чорвачилик,

хунармандчилик, дехқончилик (сорго, тамаки, пахта ва б.) ва даре бўйида яшовчилари балиқ овлаш билан шуғулланади.

СОМАТИК НЕРВ СИСТЕМАСИ - одам ва ҳайвонлар нерв системасининг бир қисми. Тана мускулларини, тери ва бўғимларни иннервациялақди; организмнинг сенсор ва мотор функцияларини таъминлайди. Умуртқали қайвонларда скелет кўндаланг тарғил мускуллари С. н. с. ҳисобланади. Уларни орқа мия олд шохларининг мотонейронлари ва бош мия устуни қисмининг баъзи мотор ядролари иннервация қилади. Бу мотонейронлар ҳаракатининг уйғунлиги тўғридантўғри ёхуд мускул, пайлардан ахборот оладиган нейронлар, шунингдек, бош миянинг турли қисмларидаги марказлар ва б. сенсор ёки сезувчи мотонейронлардан келувчи интернейронларнинг синаптик таъсири воситасида юзага келади. Нерв системасининг соматик ва висцерал, яъни ички нерв системасига ажратилиши (к., Вегетатив нерв системаси) шартлидир.

СОМИЙ ШАМСУДДИН (1850.1.7, Яня — 1904.1.6, Истанбул) — турк энциклопедист олими. Юнон, итальян, француз тиллари, геогр., математика, тарих, тиббиёт, кимё тарихи бўйича мутахассис. Истанбулда турли лавозимларда ишлаган. С.Ш. «Французча — туркча луғат» (1ж., 1882; 2ж., 1888; 3ж., 1901; 4ж., 1905), «Қомус улаълом» («Машкур шахслар крмуси») (1888—99 й.лар, 6 жилдди), «Қомуси туркий» (2 жилдди), «Қомуси арабий» ва б. китоблар муаллифи. Асарлари жаҳон фани тараққиётида муҳим ўрин эгаллайди.

СОМИЙЛАР, семитлар [қад. Яхудийча Шем ёки Сим (Сом) — Нуғ ўғилларидан бирининг номи] — 1) Олд Осиёда ўз давлатларини барпо этган ва сом тилларини аждоди бўлган тилларда сўзлашган қад. халқлар (хозирги С.нинг отабоболари); 2) сом тиллари оиласига

кирадиган тилларда сўзлашадиган қад. ва хоз. халқлар.

«С.» термини фанга 18-а.нинг 80й. ларида немис олимлари А. Л. Шлётцер ва И. Г. Эйхгорн томонидан киритилган. «Библия»нинг «Қадимий аҳд» қисмида бир қанча халқлар афсонавий шажара асосида умумий ном билан «Сим ўғиллари» деб аталган. Бирор халқни С.га киритишнинг асосий шarti сом тилларида сўзлашганлиги (ёки сўзлашиши) дир. Сом тиллари сомх.ом тиллари оиласининг бир тармоғини ташкил этади. С. тил жиҳатидан қад. мисрликларга қардошдир.

Фандаги маълумотларга кўра, С.нинг аждодлари қадимда Сахрои Кабирнинг шим. да яшаган деб тахмин қишнади. У ердан тахм. мил. ав. 5минг йиллик бошларида иқлим шароитларининг кескин ўзгариши нагижасида шарққа қараб силжиган бўлсалар керак.

Энг кенг тарқалган фикрларга кўра, мил. ав. 4минг йиллик охири — 3минг йиллик бошларида С. қатта гуруҳ (Шарқий ва Ғарбий)га бўлинган (тилга қараб). Шарқий (шим.шарқий) гуруҳ Жан. икки дарё оралиғининг шим. қисмида жойлашади ва шумерлар билан қўшилади (мил. ав. 3минг йиллик боши). Бу гуруҳ вакиллари ақкад тилида сўзлашган. Мил. ав. 3минг йиллик ўрталарида ақкадликлар Жан. икки дарё оралиғининг жан. қисмларига кириб боради, сўнгра С.нинг шим.шарқий гуруҳи тили шумер тилини сиқиб чиқаради. Бу гуруҳнинг кейинги тақдири Ақкад, Оссурия, Бобил тарихи билан боғлиқ.

С.нинг Ғарбий гуруҳи, ўз навбатида, 2 ёки 3 гуруҳга бўлинади. Шим.ғарбий гуруҳи Фаластин, Сурия, Шим. икки дарё оралиғига 2 марта келиб жойлашган бўлиб, унинг вакиллари аморийлар ва ханаанлар, кейинчалик финикийлар ва яхудийлар (мил. ав. 2минг йиллик охирдан) ва С.нинг алоҳида гуруҳи — арамейлар бўлган; арамейларнинг алоҳида қабилалари (халдейлар) Жан. икки дарё оралиғига силжиган ва ҳаттоки Тигр да-

рёси бўйларигача кириб борган. С.нинг 3(жан.сомий) гуруҳи мил. ав. 2-минг йилликда Арабистон я. о. худудини эгаллаган. Шу гуруҳнинг бир қисми у вақтда Жан. Арабистондаги кад. давлатлар (Майна, Саба, Катабан, Хадрамаут)нинг аҳолиси (маинликлар, хадрамаутликлар, сабейликлар, катабанликлар)ни ташкил этган. Бу гуруҳ вакиллари мил. ав. 1минг йилликда Эфиопия (Ҳабашистон) га тарқалган бўлиши эҳтимол. Жан. С.нинг шим. гуруҳи мил. ав. 2 ва 1 минг йилликда лихьёнийлар, самуд ва б. дан иборат бўлган, мил. ав. 1минг йиллик бошларида улар бир умумий ном билан араблар деб аталган. Арабларнинг Арабистон я. о. дан бошқа мамлакатларга чиқиши (мил. 7-а.) С. нинг кенг миқёсда тарқалишидан бири ҳисобланади. Ҳозир сомий тилида сўзлашадиган халқларга: араблар, Жан. Арабистонда яшайдиган Жанубий С.нинг жан. кичик гуруҳи авлодлари (махри ва шахрилар, Сокотра о. аҳолией), Эфиопияда яшайдиган амхара ва б. халқлар, Исроил яхудийлари, сурияликлар қиради.

Ад.:Дьяконов И.М., Семитохамитские языки, М., 1965; Крачковский И. Ю., Очерки по истории русской арабистики, Соч., т. 5, М.—Л., 1958; Крымский А., Семитские языки и народы, т. 2—3, М., 1909—1912.

Жавли Турсунов.

СОМНАМБУЛИЗМ (лот. somnus уйқу ва ambulo — юрмоқ), лунатизм — уйқуда юриш, бунда бе мор уйқуда одатдаги ҳаракатларни ғайририхтиёрий бажаради (мас, юради, кийинади, буюмларини олиб тахлайди) ва яна ўрнига ётиб уйқусини давом эттиради. Кучли товуш ёки бирор таъсирловчи ёрдамида уйғотилса, у дарров ўзига келади ва қилган хаттиҳ.аракатларини мутлақо эслай олмайди. Бунга ўхшаш қолат эпиплексия ҳам кузатилади, шу боис уни Сдан фарқлаш лозим. С. жуда чарчаб қолганда, астеник неврозларда, мстермяда,оғир касалликлардан тузалаётганда пайдо

бўлиши мумкин. С. уйқу пайтвда марказий нерв системасининг тормозланиши миянинг ҳаракат функциясини белгилайдиган соҳасига тарқалмаганда рўй беради. Нотўлиқ, юзаки тормозланишга ухлаб ётган одамнинг тушида гапириши, ўрнидан туриб ўтириши мисол бўла олади. Бироқ анча рўйрост бузилишлар С. деб аталади. Бунда ухлаб ётган одам ўрнидан туриб, мақсадсиз юради ёки кўрган тушига қараб ҳаракат қилади, эрталаб уйқудан тургач, буни зўрга эслайди ёки бутунлай эслай олмайди. С.га учраган истерик табиатдаги одам бўлган юкеани лоф уриб гапиради.

С. хуружлари пайтида уйқудаги одам йикилиб тушиши, жароҳатланиши мумкин, шундагина у уйғониб кетади. Бахтсиз ҳодиса рўй бермаслиги учун С.га учраган киши ётган уйнинг деразалари ва эшикларини ёпиб, электр асбобларини ўчириб қўйиш лозим. С. билан касалланган одамни худди ухлаб ётган одамни уйғотгандек охиста, паст овоз билан уйғотиш лозим. С.га мубтало бўлган одам ўзини текширтириши ва даволаниши керак.

СОМОН — эзиб майдаланган ғалла пояси; ем-хашак. Буғдой, арпа, жавдар, сули ва б. ғалла экинларини хирмонда ҳўкиз, от, эшак билан янчишда (хўп) мол туёғи таъсирида поя эзилиб, майда С. қосил бўлади. 100 кг баҳорги арпа ва буғдой С.нининг тўйимлиги 22—33 озуқа бирлигига тенг. Буғдой ва арпани комбайнда янчишда эса баргларининг кўп қисми янчиш жараёнида майдаланиб, вентилятор шамоли таъсирдан учиб кетади, майдаланмаган поя кўп чиқади. С.да 30—42% клетчатка, 35—40% атрофида азотсиз экстракт моддалар, 1,3—2,8% протеин ва б. бор. Молларга едиришдан олдин С.га махсус усулларда: қайноқ сувда бўқтириш, қайноқ буғда буғлаш, барда, лавлаги турпи, қирқилган илдизмевалар билан аралаштириш, каустик сода, кальцийли сода, аммиакли сув, суюқ аммиак ва

оҳақ суви, ош тузи, карбамид эритмаси билан ишлов бериш унинг хушхўрлиги ва тўйимлилигини оширади. Сдан моллар тагига тўшама учун фойдаланилади. Шунингдек, С. маҳаллий қурилиш материаллари ҳисобланади, сомонсувокда лойга қўшилади, сувокнинг мустаҳкамлиги ва ёрилмаслигини таъминлайди.

СОМОН ЙЎЛИ - Шим. қутби Вероника сочлари юлдуз туркумида бўлиб, осмонни деярли қатта айлана бўйлаб ўраб олган хира нурланувчи йўл; Шим. ярим шардаги Оцкуш юлдузлари туркумидан бошланиб, жан.га иккита алоҳида тармоқ ҳолида чўзилади ва бизга қўринмайдиган Жанубий Бут юлдуз туркумида бирлашади. С.й.нинг тузилиши жуда мураккаб: баъзи жойда 30° гача кенгайса, баъзи жойда 4—5° гача тораяди. С.й.нинг равшанлиги ҳамма жойларда бир хил эмас. С.й.нинг энг хира қисми Аравакаш юлдуз туркуми атрофида жойлашган. Галилей 1610 й.да С.й.ни кузатиб, унинг жуда кўп сонли хира юлдузлар тўпламидан инверсияни тасдиқлади. С.й. юлдузлари тўплами тартибсиз бўлмай, ўзаро тортиш кучи билан боғланган системани ҳосил қилади. Бу юлдузлар системаси Галактика деб аталиб, унинг маркази Оккуш, Қавс юлдуз туркумлари оралиғида жойлашган.

СОМОНИЁН ЧЎҚҚИСИ - Ўрта Осиёдаги энг баланд чўққи (7495 м). Помирдаги Фанлар Академияси тизмасида, ундан Пётр I тизмасининг ажралган жойида. Ён бағирлари, асосан, қалин фирн ва муз қатлами билан қопланган. Чўққига биринчи марта Тожикистон-Помир экспедицияси қатнашчиси Е. Абалаков чиққан (1933).

СОМОНИЙ — Тожикистон Республикаси пул бирлиги. 2000 й. 30 окт.да муомалага киритилган. 1 С.к 100 дирҳам. Халқаро ифодаси ТАС. 1, 5, 10, 20, 50, 100 номиналдаги банкнотларда чиқарилади. Халқаро валюталар курси бўйича 1

АҚШ доллари қ 3,09 С. (2003., окт.).

СОМОНИЙЛАР - 910-а.ларда Мовароуннаҳр ва Хуросондаги сулола. С.нинг оилавий нисбаси, яъни номи уларнинг аجدоди бўлмиш Сомонхудо исми билан боғлиқ. Сомонхудо келиб чиқиши ҳақида турли хил маълумот ва фикрлар мавжуд. Абу Бакр Наршахий (10-а.) ва Ҳамза Исфажоний (10-а.) келтирган маълумотларга қараганда, Сомонхудо Балх вилоятидаги Сомон қишлоғидан, алМуқаддасий (10-а.) нинг маълумотига кўра эса, у Самарқанд вилоятидаги Сомон номли қишлоқдан бўлган. «Саъдий» номли асар (17-а.) да келтирилган маълумотларга кўра, унинг асл исми Арқуқ бўлиб, у Фарғонадан Термизга кўчиб келган ва у ерда Сомон номли қишлоғига асос солган. Ўрта асрларда Бухоро, Фарғона, Тохаристон, Хутталон ва б. вилоятларда ҳам Сомон номли қишлоқлар бўлганлиги қайд этилган. Бу маълумотлар «Сомон» топоними ўрта асрларда Ўрта Осиё ҳудудларида ва ундан ташқари ерларда ҳам кенг тарқалган жой номи бўлганлигидан далолат беради.

Кўпчилик манбалар (Худуд алолам, Ибн Ҳавқал, Беруний, Гардизи ва х.к.) га кўра, Сомонхудо сосонийлар давридаги машҳур саркарда Баҳром Чўбин (6-а.) нинг 4 ёки 5 поғонадаги авлоди бўлган. Баҳром Чўбиннинг келиб чиқиши эфталлийлар билан боғлиқ У сосонийларга қарши кўзғолон кўтариб (590 й.) мағлубиятга учрагандан кейин Фарғонага қочиб келган ва туркий маликага уйланиб, умрининг охиригача ўша ерда қолиб кетган. Унинг авлодлари ҳам ўзларини подшоҳлар оиласига мансуб деб ҳисоблаганлар ва Сосонийлар давлатидаги шаҳаншоҳлар олий тахтига даъво қилганлар. Сомонхудо келиб чиқишидан айримларининг (Жуба, Жамчан, Тамғас каби) туркий исмлари бўлган. Шуниси диққатга сазоворки, туркийларнинг ривоятларида Сомонябғу (яъни Сомонхудо) туркийларнинг Ўғузхондан кейинги даврларда

яшаган аждодлари каторида тилга олинган.

Ўрта Осиёга араблар бостириб келганда, Сомонхудо, айрим маълумотларга кўра, Балх вилоятидан Марвга Хуросон амири Асад ибн Абдуллох алКушайрий (725/727 ва 735/738 й.лар)нинг олдига келиб, ундан душманларига қарши куrolли ёрдам беришини сурайди. Араблар ёрдамида душманларини енгач, Сомонхудо ислом динини қабул қилади ва ўғлининг исмини амирнинг шарафига Асад кўяди. Асаднинг Нуҳ, Аҳмад, Яхё ва Илёс исмли уғиллари алМаъмуннинг Марвдаги саройида хизматда булган ва Рофи ибн Лайс кўзюлонини бостиришда фаол қатнашган. Бунинг эвазига алМаъмун уларни бир нечта вилоятларга амир этиб тайинлайди (819—820 й.). Хусусан, Нуҳ — Самарқанд амири, Аҳмад — Фарғона амири, Яхё — Шош ва Уструшона амири, Илёс эса Ҳирот амири этиб хайинланади. Улар дастлаб Хуросон амирлари бўлган тоҳирийларга тобе бўлган ва ҳарбий куч тўплаб, Араб халифалигининг шарқий чегараларини қўриқлаб туришган, шунингдек, шим.даги туркларга қарши бир неча бор юришлар қилишган. Нуҳ ибн Асад Исфижобни босиб олиб (840 й.), уни ўзига тобе қилади. Шундай қилиб, акауканинг тўнғичи бўлган Нуҳ ибн Асад Самарқанд ва Суғднинг катта қисмини, шунингдек, Фарғона ва б. бир қанча шаҳарларни ўз ҳокимияти остида бирлаштиради. Нуҳнинг вафотидан кейин (842 й.) сулоладаги етакчилик унинг укаси Аҳмад ибн Асад оиласига ўтади. Унинг 7 та ўтли бўлиб, улар отасининг вафотидан кейин (866 й.) Мовароуннаҳрнинг асосий шаҳарларида ҳокимиятни ўз қўлларига оладилар. Фақат Бухоро ш. тоҳирийлар қўлида эди. Илёс ибн Асад вафотидан кейин унга қарашли бўлган Ҳирот ш.да ҳам ҳокимият С.нинг қўлидан кетди. Тоҳирийлар ҳокимияти тугатилгандан кейин (873 й.) Бухорода бир муддат сиёсий беқарорлик ва тартибсизликлар юз берди. Шунда С. оиласининг бошлиғи бўлган Наср ибн Аҳмад маҳаллий

деҳқонлар таклифига биноан, Бухорога укаси Исмоил ибн Аҳмадни ҳоким қилиб юборади. Шундай қилиб, Бухоро ҳам С қўлига ўтиб, уларнинг қудрати яна ҳам ортди. Наср даврида С туркларнинг Шовғар ш.га юриш қиладилар. Деярли бутун Ўрта Осиё ерлари уларнинг ҳркимияти остида бирлашгандан кейин оила бошлиғи Наср халифа алМуътамиддан Мовароуннаҳрни бошқаришга махсус ёрлик олди (875 й.). Кўп ўтмай Исмоил акаси Насрга бўйсунушидан бош тортиб, унга қарши қўшин тортади. Акаука қўшинлари орасида бўлиб ўтган жангда (888 й.) Наср мағлубиятга учрайди ва натижада Исмоил ибн Аҳмад бутун ҳокимиятни ўз қўлига олади. У Тароз ш.га юриш қилиб, уни босиб олади (893 й.) ва натижада бой Шалжи кумуш конларига эгалик қилди. Ўша йилнинг ўзида Аҳмад Уструшонадаги афшинлар сулоласининг охирги вакилларини йўқ қилади ва вилоятни буткул ўзининг ҳокимиятига бўйсундиради. С.нинг кучайиб бораётганидан хавфсираган араб халифаси Исмоилни ҳокимиятдан четлатиб, ўрнига Хуросон амири Амр ибн Лайс Саффорийни тайинлайди (898 й.). Амр қўшин билан Мовароуннаҳрга йўл олганда, Исмоил унга қарши чиқиб, бир неча жангдан кейин уни мағлубиятга учратади (900 й.) ва натижада саффорийларга қарашли бўлган Хуросонни ҳам ўз ерларига қўшиб олади. Шундай қилиб, Исмоил ибн Аҳмад ҳукмронлиги даврида Талас водийсидан Хуросонгача бўлган ерларни ўз ҳркимияти остида бирлаштирди. Исмоил ибн Аҳмад вафотидан кейин (907 й.) ҳокимият унинг авлодлари қўлига ўтди: Аҳмад ибн Исмоил (907—914 й.лар), Наср ибн Аҳмад (914—943 й.лар), Нуҳ ибн Наср (943-954 й.лар), Абдулмалик ибн Нуҳ (954—961 й.лар), Мансур ибн Абдулмалик (961—976 й.лар), Нуҳ ибн Мансур (976—997 й.лар), Мансур ибн Нуҳ (997—999 й.лар), Абдулмалик ибн Мансур (999—1000 й.лар). Шундан кейин мамлакатдаги ҳокимият қорахонийлар сулоласининг қўлига ўтиб, С. ҳокимияти

тугатилди. Сулоланинг охири вакили Исмоил алМунтасир (1000—1005 й.лар) қорахонийлар сулоласига қарши кураш олиб бориб, С. ҳокимиятини тиклашга уринди, лекин натижа бўлмади ва охири ўзи ҳам ўлдирилди. Шу билан С. сулоласи тарих саҳнасидан бутунлай кетди.

Маъмурий бошқарув тизими. С. сулоласининг ҳокимиятдаги вакиллари амир деб аталган бўлиб, уларга даргоҳ (сарой ахли) ва девонлар (ҳарбий бошқармалар) бўйсунган. Вазир мансабига, асосан, Жайҳонийлар, Балъамийлар ва Утбийлар аслзода оилаларининг вакиллари тайинланар эди. Жайҳоний ва Балъамий улардан энг машҳур вазирлардир. С.да вазир девонидан ташқари 10 девон бўлиб, улар учун Бухородаги Регистон майдонида махсус катта бино қурилган эди. С.нинг бошқарув тизими, асосан, маҳаллий деҳқонлар, аслзодалар ва дин арбобларидан ташкил топган бўлиб, ҳар бир амалдор араб ва форс тилларини мукамал билиши, шунингдек, диний ва дунёвий фанлардан хабардор бўлиши шарт эди. Бундай одамларни аҳл алқалам (қалам ахли) деб аташган. Сарой ҳарбий кўмондонлари ҳожиб, Хуросон лашкарбошиси эса сипохсолор деб аталган бўлиб, бошқарув ишларига катта таъсир ўтказиб келишган. С.нинг соликлардан келиб тушадиган йиллик даромади 45 млн. дирҳамни ташкил қилган бўлса, бу маблағдан 20 млн.га яқини бошқарув тизимида хизмат қилаётган амалдорлар ва кўшин эҳтиёжларига сарфланган. Хизмат учун иш хақи ҳаммага ҳар 90 кунда, яъни бир йилда 4 марта мунтазам равишда бериб турилган.

10-а. бошида С. ҳукмронлиги остидаги мулклар қуйидаги вилоятлардан ташкил топган: Бухоро, Самарқанд, Уструшона, Фарғона, Шош, Исфижоб, Хоразм, Кеш, Насаф, Чағониён, Хуталон, Бадахшон, Балх, Тохаристон, Гузганон, Ғарчистон, Марв, Хирот, Ғур, Нишопур ва Гўргон. Вилоятларда бошқарув ғокимлар қўлида бўлиб, улар амир томонидан тайинланган. Бу

мансабга кўпинча маҳаллий ер эгалари ва вилоят ҳокимлари хонадони вакиллари тайинланар эди. Шаҳарларнинг бошқаруви раислар қўлида бўлиб, улар ҳокимлар томонидан тайинланган. Мас, С. ҳукмронлиги даврида Тохаристон шаҳарларида баничурийлар сулоласи, Хуросонда симжурийлар сулоласи, Гузганонда фаригунийлар сулоласи, Хоразм ва Исфижобда маҳаллий туркий сулоалар, шунингдек, Чағониён, Ғазна, Сижистон, Ғур ва Ғарчистонда маҳаллий сулоалар ҳукм сарой.

С.нинг сарой маъмурияти ичидаги амалдорларнинг бир қисмини форелар, қолган қисмини маҳаллий туркийлар ташкил этган. Вилоятларда ҳам худди шундай аҳвол кузатилган. Ҳарбий ва мудофаа ишлари тўла туркийларнинг қўлида бўлган. 10-а. га келиб Исфижоб, Тароз ва б. шаҳарларнинг туркий аҳолиси кўплаб ислом динини қабул қилганликлари туфайли С.нинг бошқарув тизимида уларнинг салмоғи ошиб кетган. Хусусан, Алптегин, Сабуктегин, Алп Арслон, Алитегин, Симжурий, Бектузун, Қоратегин, Аяч, Алтунтош, Баничур, Тош сингари машҳур тарихий шахслар ва уларнинг авлодлари шулар жумласидандир. Шунингдек, турли вилоятлар ва шаҳарларни Инаж, ИлМангу, Сабукра, Бойқаро, Алхунмиш, Бойтуз, Тузтош, Кунбош, Субошитегин, Камтегин, Фаёзбек, Хуморбек, Хумортош, Ойтуғдибек, Билгатегин, Фатегин, Шукртегин, Айтутмиш ва б. ғукмдорлар бошқарган.

Ҳокимият С. қўлидан кетиб, қорахонийлар қўлига ўтгандан кейин уларнинг деярли барчаси иккиланмай янги ҳукмдорлар хизматида ўтишган. Шунинг учун Буғрохон 992 й.да Исфижобдан юриш қилиб, Самарқанд ва Бухорони эгаллаганда, унга ҳеч ким қаршилиқ кў)сатмаган. Чунки маҳаллий аҳоли, шу жумладан, амалдорлар ҳам, уларга Мовароуннахрнинг арабларгача бўлган асл эгалари сифатида ва энди ислом динини қабул қилиб, ўз ерларига қайтиб келган ҳукмдорлар деб қараганлар.

Шундай қилиб, С бошқарув тизими аниқ ва мукамал равишда тузилган бўлиб, ўзида давлатчиликнинг ўша даврда энг илғор анъаналарини мужассамлаштирган. Лекин қонунчилик нуқтаи назаридан С. ҳукмронлигини тенг ҳуқуқли мустақил давлат сифатида қараш ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки у даврда, яъни 9—10-а.ларда, Аббосийлар халифалигида марказий ҳокимият заифлашиб, вилоятлардаги маҳаллий ҳокимият кучайгани ва деярли мустақил ички сиёсат олиб боргани билан, барча маҳаллий сулолалар, шу жумладан, С. ҳам, расман бўлсада, Бағдод халифаларига бўйсунган эдилар. Улар фақат маъмурий бошқарувда ва хўжалик ишларини юритишда халифалар томонидан берилган кенг ҳуқуқлар ва ўзини ўзи бошқариш ваколатларига эга бўлганлар. Шариат нуқтаи назаридан ғам, халқаро ҳуқуқ нуқтаи назаридан ҳам, Хуросон ва Мовароуннаҳр маъмурий жиҳатдан Аббосийлар халифалигининг ажралмас қисми, С. эса халифаларнинг шу вилоятлардаги ҳокимиятни бошқариш учун тайинланган волийлари ҳисобланган. Демак, С.нинг ҳукмронлиги давлатчилик сифатида эмас, балки Аббосийлар халифалигининг таркибида Бағдоддан тайинланган ва нисбатан мустақил ички сиёсат олиб борган маҳаллий ҳукмдорлар сулоласининг ҳокимияти сифатида баҳоланиши мумкин.

Маданияти. С. бошқарув тизимининг ташкил топиши сиёсий барқарорлик ва иқтисодий кўтарилиш, маданий ҳаётнинг раванқига имкон берди. Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв ва Нишопур каби шаҳарлар илмий ва маданий марказ сифатида тараққий қила бошлайди. Форсийдарийда назм, наср ва илмий асарлар ёзила бошланди. 9—10-а. ларда, айниқса, Бухоро ш. маданий жиҳатдан юксалади. Пойтахтда амир саройида турли соҳаларга оид кўлэзма китоблар сақланадиган каттагина кутубхона барпо этилади.

Мовароуннаҳрда меъморлик ва санъ-

ат янги тараққиёт босқичига ўтди. Бу даврда Самарқанд, Бухоро, Урганч, Термиз, Ўзган ва Марв каби шаҳарларда кўплаб сарой, масжид, Мадраса, минора, хонақоҳ, мақбара, тим ва карвонсаройлар қурилди.

Ад.: Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар анНаршахий, Бухоро тарихи [форс тилидан А. Расулев таржимаси], Т., 1991; Босворт К. Э., Мусулманские династии, М., 1971; Камалидинов Ш. С, Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996; Негматов Н. Н., Государство Саманидов (Мавераннахр и Хорасан в IX —X вв.), Душанбе, 1977; Караев О., История Караханидского каганата X — начало XIII вв., Фрунзе, 1983.

Шамсуддин Камолидинов.

СОМОНИЙЛАР МАҚБАРАСИ – қ. Исмоил Сомоний мақбараси.

СОМОНЧИСОЙ - Тойчисой Қашқадарё вилоятидаги сой. Пачкамар довоидан 3 км ўтгач, Элликбош тизмаси жан. ён бағридаги Жангабулоқ булоғидан бошланади. Уз. 84 км, хавзасининг майд. 496 км². Асосан, ёмғир, қисман қор эришидан тўйинади. Ўзан бўйлаб чиқадиган ер ости сувлари ҳисобига сойда йил бўйи сув оқади. Қуйи ўзанида доимий сув оқими деярли бўлмайди.

Қурғоқчил йилларда сойдан умуман сув окмайди. Ўртача кўп йиллик сув сарфи, бошланишидан 61 км гача 0,070 м³/сек., оқим модули 0,2 л/сек. Соининг кўп сонли (54 та) тармоқлари ёзда қуриб қолади.

СОМОСА (Somoza) Анастасио (1896—1956) — Никарагуа президенти (1936—47, 1950—56), амалда диктатор. Ўлдирилган.

СОМСА — хамирли таом тури. Ўзбек пазандалигида С, асосан, тандирга ёпиб тайёрланади. Ҳозир газ духовкаларида ҳам пиширилади. Ҳар қандай

С. тайёрлаш учун бугдой унидан хамир қорилиб, жилд тайёрланади. Гўшт ишлатиладиган С.нинг баъзи турлари учун оширилган, баъзан эса оширилмаган хамир тайёрланади, тандирга ёпишдан олдин кизиган тандирга намақоб сепилади (айрим ҳолларда духовка ёғланади). С.нинг масаллиқларига қараб фармуда С, гўшт С, варақи С, кўк С, ковоқ С, ялпиз С, картошка С. каби турлари бор (Яна қ. Варақи сомса, Кўк сомса).

СОМ-ҲОМ ТИЛЛАРИ, африка осие тиллари — Африканинг Атлантика океани қирғоғи ва Канар о.ларидан Қизил денгиз қирғоғигача бўлган шим. қисмида, Ғарбий Осиё ҳамда Мальта о.да тарқалган тиллар макроиласи. С.х.т. да (асосан, араб тилининг турли лаҳжаларида) сўзлашувчиларнинг гуруҳлари шу тиллар тарқалган минтақадан ташқаридаги кўпгина мамлакатларда ҳам учрайди. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 320 млн. кишидан ортиқ. С.х.т. 5 тармоққа бўлинади: сом тиллари, қад. миср тили, барбарливия тиллари, чад тиллари, кушит тиллари. Баъзи таснифларда бтармоқ сифатида омот тиллари кўрсатилсада, бу фикр ҳали тўлиқ тасдиқланмаган.

С.х.т.нинг сом тармоғи тарқалиш ва сўзлашувчилар сони бўйича алоҳида ўрин тутаяди. Инсоният ҳоз. кунда фойдаланиб келаётган энг асосий алифболар (араб, лотин, юнон, қад. ва ҳоз. ҳинд) ушбу тармоққа мансуб финикий тили ёзуvidан келиб чиққан. Финикий тили, шунингдек, аққад, оромий, угарит, қад. яҳудий, наботий, фаластин ва б. бир қанча тиллар ўлик тиллардир. Шу тармоқдаги энг кенг тарқалган тил араб тилидир. Унда 20 га яқин араб мамлакатларидаги 200 млн. дан ортиқ киши сўзлашади. Яна жонли тиллардан расмий тил даражасидаги мальта, амхара, иврит тилларини, шунингдек, кам сонли аҳоли сўзлашадиган мехрий, жибболий, сўкўтра, тиграй, тигре, аргобба каби тилларни кўрсатиш мумкин. Миср тармоғи Қад. Мисрда мил. ав. 4минг йиллик охиридан мил. 5-а.гача

бўлган даврга мансуб иероглифик ёдгорликлар ва демотик (халқона) ёзуvдаги ҳужжатлардан маълум қад. миср тилини ҳамда қибтий (қопт) тилини (қад миср тилининг 3—17-а.лардаги давомчиси) қамраб олади. Қибтий тил юнон алифбоси асосидаги ёзуvга эга, у 17-а. дан умумистеъмолдан чиққан, лекин ҳоз. гача Мисрдаги православ черковининг ибодат тили ҳисобланади. Барбарливия тармоғи Шим. Африка ва Саҳрои Кабирда тарқалган барбар халқларининг кўплаб тил ва лаҳжаларини қамраб олади. Булар: ташелхит (шилх, шлух); туарег тиллари (тамашек, танеслемт, гхат); зенет тиллари (риф, сенхайя, кабил); зенага, тамазигхт ва б. Ушбу тармоққа қад. ливия тиллари ва гуанч (Канар о.лари) каби улик тиллар ҳам қиради. Кушит тармоғига кирувчи тиллар, асосан, Эфиопия ва Сомалида, шунингдек, Кения, Танзания, Уганда, Судан ва б. Шим.Шарқий Африка мамлакатларида тарқалган (50 дан ортиқ тил ва лаҳжалар). Сўзлашувчилар сони 30 млн. кишига яқин. Бу тармоқда сомали, ором, бадавия, сидамо, афарсахо кабилар йирик тиллар ҳисобланади. Чад тармоғи 150 дан ортиқ тил ва лаҳжаларни қамраб олади ва 3 гуруҳга: ғарбий чад, марказий чад, шарқий чад гуруҳдарига бўлинади. Марказий Суданда, Нигерия, Камерун ва Чад Республикасининг Чад кўли атрофидаги худудларида кўлланадиган мазкур тилларнинг энг йириги хауса бўлиб, у қабила ва элатлараро алоқа воситаси ҳам ҳисобланади (унда 30 млн. дан ортиқ киши сўзлашади). Умуман, чад тилларида 40 млн.га яқин киши сўзлашади.

Мазкур тасниф бир қадар нисбийдир, чунки мазкур тиллар пайдо бўлиш даври, ўзаро яқин алоқаларнинг йўқолиши, турли сабаблар билан бошқа тиллар қуршови ва таъсирида қолиши туфайли бирбирларидан анча узоқдашиб кетганлар. Олиб борилган қиёсий-тарихий тадқиқотлар фақат 1000 га яқин сўз ўзакларининг С.х.т. учун умумий бўла олишини кўрсатган. Ҳоз. кунда «Сомҳом тиллари» ёки «Ҳомсом тиллари» (ри-

воятларга кўра, Нуғ алайҳиссаломнинг ўғиллари Ҳом ва Сом номидан) термини умумий тилшуносликда эскирган ҳисобланиб, унинг ўрнида «Афроосиё тиллари» («АфрикаОсиё тиллари») термини қўлланмоқда. С.х.т. нинг бошқа хусусиятлари ҳақида тегишли мақолаларда маълумот берилган (қ. Араб тили, Амҳара тили, Барбар тили, Иврит, Кушит тиллари, Миср тили, Оромо тили, Сомали тили, Хауса).

Ад.: Дьяконов И. М., Семитохамитские языки, М., 1965; Порхомовский В. Я., Афразийские языки. В кн.: Сравнительно историческое изучение языков разных семей. Задачи и перспективы, М., 1982.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

СОН — нарсаларни санаш, микдорни белгилаш учун қўлланиладиган математик восита; мат.нинг асосий тушунчаларидан бири. Нарсаларни санашга бўлган эҳтиёж туфайли энг содда кўринишда ибтидоий жамоа даврида вужудга келган, инсоният фаолияти доирасининг кенгайиши билан такомиллашган. Дастлаб, бутун мусбат (натурал) С.лар, кейинчалик чексиз натурал С.лар қатори (1, 2, 3, 4, 5...) тушунчаси келиб чиқди. Натурал ва туб С.лар қаторларининг чексизлиги ҳамда етарлича катта С.ларни номлаш, белгилаш масалалари мил. ав. 3-а.даёқ юнон математиклари Евклид ва Архимеднинг асарларида таҳдил қилинган. С. устидаги тўрт амал қоидаларини ўрганиш билан арифметика шуғулланади. С. тушунчасининг такомиллашиши каср С. тушунчасини киритиш билан бошланди. Каср С. бирор микдорни ўлчаш, яъни бу микдорни бошқа бир микдор — ўлчов билан таққрслаш натижасида келиб чиққан. С. тушунчасининг кейинги такомиллашиши фан ривожининг натижасидир. Мас, алгебранинг тараққиёти манфий сонлар тушунчасига олиб келди. 6—12 аларда ҳиндлар масалалар ечишда манфий сонларни қўллаган эдилар. С. тушунчасининг ривожланишига ўрта аср Шарк, ма-

тематиклари ҳам катта ҳисса қўшдилар. Европада манфий С.ларни биринчи марта Р. Декарт (17-а.) киритди. Ҳамма бутун, каср (мусбат ҳам манфий) С.лар ва ноль — рационал С.лар дейилади. Узлуксиз равишда ўзгарадиган микдорларни ўрганиш учун иррационал С. тушунчаси киритилади. 18—19-а.ларда алгебрада тенгламалар назариясининг ривожланиши комплекс С. тушунчасига олиб келди. С. тушунчасини ва унинг хоссаларини 19-а.да немис математиклари Г. Кантор, Р. Дедекинд, К. Вейерштрасс ва италийлик математик Ж. Пеано ўз ишларида тўла асослаб бердилар (яна қ. Пи сони, Алгебраик сонлар, Рационал сонлар, Комплекс сонлар). Ад.: Математика, её содержание, методу и значение: т. 1, М., 1956; Демпан И. Я., История арифметики, М., 1965; Матвиевская Г. П., Учение о числе на средневековом Ближнем и Среднем Востоке, Т., 1967; Феферман С., Числовые системы, пер. с англ., М., 1971.

СОН — курукликда яшовчи умуртқалилар орқа оёғи; одам да оёқнинг чаноксон бўғимидан тизза бўғимигача бўлган қисми. С. скелети сон суягидир. С. сон суяги, мускуллар, кон томир ва нервлардан ташкил топган. Уларни тери ости пардаси, ёғ қатлами ва тери қоплаб туради. С. териси остидан С. нинг катта венаси ўтади. С. мускуллари олдинги, ички ва ташки гуруҳларга бўлинади. С. болдир, оёқ қафти ва панжалар билан қўшилиб, оёқни ташкил этади. Бўғимоёқлилар сони оёқнинг 3 ёки 4 бўғим асосидан бошланадиган ҳаракатчан аъзосидир.

СОН (тилшуносликда) —1) мустикал сўз туркумларидан бири; предметнинг микдорини, санок жиҳатдан тартибини билдирувчи сўзлар гуруҳи. С. ғам сифат ва равиш каби белги тасаввурини билдиради ва шу жиҳатдан ўша туркумларга яқин туради. Сифат предметнинг белгисини, равиш ҳаракатнинг белгисини, С. эса предметнинг микдори, саноғи ва тартибига кура белгисини билдиради.

С.лар отлар билан бирга қўлланади, бир неча предметларнинг йиғиндисини, аниқ микдорини (бешта китоб) ёки ноаниқ, микдорини (ўнтача бола) ифодалайди. С. ҳарфлар билан ифодаланади (бир, ўн, эллик) ёки араб ва рим рақамлари билан (3, 5, 10, V, IX, XX) кўрсатилади.

С.лар маъно хусусиятига кўра, 2 асосий турга бўлинади: микдор сонлар ва тартиб сонлар. Микдор С.лар предметнинг микдори, саноғига кўра белгисини кўрсатади. Ўзбек тилида микдор Слар 6 турга бўлинади: санок С, дона С, чама С, жамловчи С, тақсим С. ва каср С. Санок С. — предметнинг саноғини билдирувчи микдор С. тури (бир, икки, ўн, юз). Дона С. — предметнинг микдорини доналаб кўрсатувчи микдор С. Бундай С.лар санок С. га та кўшимчасини кўшиш билан ҳосил қилинади (бешта китоб, қиркта дафтар). Предметларни доналаб кўрсатишда С.лар жуфт, метр, нусха, нафар, бош, туп каби ҳисоб (нумератив) сўзлар билан бирга қўлланади: бир жуфт кўшиқ, икки метр атлас, беш туп ўрик ва б. Чама С. предметнинг ноаниқ микдорини, тахм. ҳисобини кўрсатади. Микдор С.нинг бу тури 2 усул билан: санок С.га тача, лаб, ларча аффиксларидан бирини кўшиш (ўнтача, ўнлаб, ўнларча) ва турли С.ларни жуфтлаш ёки айрим сўзлар билан бирга қўллаш [бирикки кун, ўнўн икки яшар бола, беш ойлар чамаси аввал, ўттизга яқин (қарийб ўттизга) уй бузилди] орқали ҳосил қилинади. Жамловчи С. бир турдаги предметларнинг йиғиндисини ифодалайди, уларни жамлаб кўрсатади; санок С.га ов, ала аффиксларини кўшиш билан ҳосил қилинади (бешов, олтов; учала, тўртала). Тақсим С. предмет микдорини тенг қисмларга тақсимлаш, гуруклаш йўли билан билдиради ва санок С.га тадан аффиксини кўшиш орқали ҳосил қилинади (бештадан бўлиб келмоқ, тўрттадан қалам ушламоқ). Каср С бутуннинг қисмларини билдиради ва, одатда, санок С.нинг чиқиш ва бош келиши шаклидаги бирликмаси орқали ифодаланади: учдан

икки (т), ўндан бир (х). Ярим (ёрти), чорак, нимчорак сўзлари ҳам каср С.лардир. Тартиб С. предметнинг аниқ, микдорини, кетма-кетлигини ифодалайди. Улар сифатларга яқин бўлиб, улар каби предмет белгисини билдиради; санок С.ларга —(и)нчи (баъзан ламчи) аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлади: биринчи, иккинчи, ўнинчи; бирламчи, иккиламчи.

Тузилишига кура, С.лар 4 турга бўлинади: содда С. — биргина сўздан ифодаланади: бир, ўн, эллик, минг; мураккаб С. — икки ёки ундан ортик ўзакнинг бирикувидан ҳосил бўлади: ўн икки, қирк беш, бир юз эллик олти, икки минг тўртинчи; жуфт С. — бирдан ортик С.нинг нисбий тенг боғланиши асосида ташкил топади ва тахм. микдорни билдиради: бешолти киши, ўнўн беш кун, элликолтмиш хонадон; такрорий С. — бир хил ўзакларнинг айнан такрорланишидан ҳосил бўлади ва жамлаш ёки тақсимлаш маъноларини ифодалайди: бирбир айтиб чикди, бештабешта бўлиб саflanмоқ, китобни ўнтаўнта қилиб тахламоқ.

Таркибий қисмларининг бириктиш усули ва билдирадиган маъносига кўра, С.нинг 2 тури фаркланади: кўпайтма С. — қисмлари билдирган микдорнинг кўпайтмасидан иборат бўлган микдорни билдирувчи мураккаб С: беш минг (5x1000), уч юз (3x100), уч миллион (3x1000000); кўшилма С. — қисмлари билдирган микдорнинг йиғиндисидан иборат бўлган микдорни билдирувчи С: ўн саккиз (10+8), етмиш беш (70+5) ва шу каби С.лар гапта, асосан, аниқловчи, ўрнига қараб бошқа барча гап бўлаклари вазифасида кела олади; 2) грамматик микдор маъносини ифодаловчи шакллар тизими; С. категорияси. Ўзбек тилида С. категориясининг 2 тури мавжуд: бирлик С. — бир турдаги нарсабуюмлардан биттасини (ўқувчи, дафтар, дарахт); предметнинг бир (якка) шахсга тегишлилигини (укам, дафтаринг, қалами); олмошларда шахснинг яқкалигини (мен, сен, у); феълларда ҳаракатни бир (якка) шахс бажаришини (олдим, келдинг, кўраман,

ўқийсан, боради) билдиради; кўплик С. — предметнинг бирдан ортикдигини, кўплигини, унинг бирдан ортик (кўп) шахсга тегишлилигини (китоблар, дархатлар; китобимиз, мактабингиз, уйлари); олошларда шахснинг бирдан ортик (кўп)лигини (биз, сиз, бизлар, улар); фельларда ҳаракатни бирдан ортик шахс бажаришини (бордик, борганмиз, борамиз; ишласак, ишласангиз) билдиради. Отларда бирлик С.ни кўрсатадиган махсус кўшимча йўқ, кўплик С. эса лар аффиксини кўшиш орқали ҳосил қилинади. Кўп тилларда бирлик С. кўплик С.га қарамақарши қўйилади. Бироқ айрим тилларда (сом тилларида, Австралия ва Американинг маҳаллий тилларида) иккилик С, баъзан учлик С. ҳам учрайди.

Ад.: Ўзбек тили грамматикаси, 1ж.; Т., 1975; Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-қисм, Т., 1980.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

СОНАТА (итал. *sonata*, лот. *sonare* — янграмок) — камер-чолғу мусикасининг асосий жанрларидан. 3 қисмили туркум асар, баъзан 1, 4, 5 қисмлилари ҳам учрайди. 3 қисмили мумтоз С.нинг 1 ва 3 қисмлари тез, 2 қисми вазмин суръатлидир. 1-қисми (соната аллегроси) 3 йирик бўлимдан ташкил топади: қарамақарши мусиқий мавзуларни намоён қилиш (экспозиция), уларни бирбирига таққослаб ривожлантириш (2-бўлим), сўнгра асосий куйларни ўзаро яқинлаштириб бирлаштириш (реприза). «С.» атамаси 16-а. дан маълум бўлиб, аввалбошда кантатдан фарқди ўлароқ ҳар қандай чолғу пьеса ҳам С. дейилган. 17-а. бошларида С.нинг 2 кўриниши (черков С.си ва камер С.) шаклланди. 18-а. ўрталарида Д. Скарлатти, Ф. Э. Бах клавир С.лар ёзишган, Й. Гайдн, В. Моцартлар С.нинг мумтоз намуналарини яратдилар. С. ривожини ва юқори чўққиларга чиқишида Л. Бетховен С.лари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Л. Бетховен С.ни ранг-баранг мавзу ва мазмун, мураккаб шакл билан бойитиб, жанр имкониятларини кенгайтди. Ф. Шо-

пен, Р. Шуман, Ф. Лист, И. Брамс, Э. Григлар С. ривожига катта ҳисса қўшдилар. Романтизм даври ва 20-а. композиторлари ижодида ҳам С. асарлари муҳим ўрин эгаллади. Ўзбекистонда илк С.ларни 1940—50 й.ларда Ик. Акбаров, Ф. Назаров, Г. Мушель, А. Козловский каби композиторлар яратишган. Кейинчалик, Э. Солихов, Н. Зокиров, А. Эргашев, Д. Сайдаминова, Ҳ. Раҳимов, Н. Ғиёсов ва б. композиторлар ижодида ривожланган.

С.нинг кичик ҳажмдаги тури — сонатина ўзининг соддалиги, ижро услубининг оддийлиги билан ажралиб туради.

СОНГАЙ — Нигер, Мали, Буркина-Фасо, Нигерия ва Бениндаги халқ. 1,6 млн. киши (1990й.лар ўрталари). Сонгай тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. С. дехқончилик, чорвачилик, балиқ овлаш билан шуғулланади.

СОНЕТ (итал. *sonetto*) — 14 мисрадан иборат турғун шеърини шакл. С. қатъий қонун—қоидалар асосида яратилади. У 4 банддан иборат бўлиб, 1 ва 2 бандлар 4 мисрадан (катрен), 3 ва 4 бандлар 3 мисрадан (терцет) ташкил топади. Катренлар, кўпинча, авав авав ёки авва авва шаклида, терцетлар эса cdc dcd ёки cde cde шаклида қофияланган бўлади. Энг муҳими — қофиялар тўла ва жарангдор бўлиши лозим. С фақат шаклан эмас, мазмунан ҳам шундай талабларга жавоб бериши керак. Мас, унинг 1бандида асосий фикр айтилади, 2бандда бу фикр ривожланади, 3бандда ечим, 4бандда эса хотима ифодаланади. С 13-а.да вужудга келган. С.нинг мустақил шеър тури сифатида шаклланишида Ф. Петрарканинг хизмати катта. Данте, П. Ронсар (152485), В. Шекспир, И. Гёте каби шоирлар С.нинг мумтоз намуналарини яратганлар. Россияда илк бор 18-а.да В. Тредиаковский, А. Сумароковлар, кейинчалик А. Пушкин, М. Лермонтов, А. Фет каби шоирлар, 20-а.да А. Блок, В. Брюсов, А. Ахматовалар С.лар яратганлар. С. ўзбек шеъриятида 30й.ларда пайдо бўлди. Ус-

мон Носир, Барот Бойқобилов, Рауф Парфи ва бошқалар С. ёзганлар.

СОНИЙ, шайх Ҳамад бин Халифа Ол Соний (1950, Дўха) — Қатар давлат арбоби. Буюк Британиядаги Сандерхест харбий билим юртинитугатган (1971). Генералмайор. 1971 й.дан ҳаракатланувчи батальон командири, сўнг қуролли кучлар бош қўмондони. 1977 й. 31 майда валиахд шахзода деб эълон қилинган ва мудофаа вазири этиб тайинланган. Кейинчалик Режалаштириш олий мажлиси раиси. 1979—91 й.ларда Ёшларга ғамхўрлик қилиш қўмитаси раиси. 1995 й.дан Қатар Давлати амири.

СОНИЯ - к. Секунд.

СОНЛАР НАЗАРИЯСИ — математиканинг бутун, рационал ва алгебраик сонларнинг хоссаларини ўрганиш билан шуғулланадиган бўлими. С. н. қадимдан бевосита арифметиканинг ривожланишидан вужудга келган. Пифагор (мил. ав. 6-а.) мактабида бутун сонларнинг бўлиниши, мукамал сонлар структураси ўрганилди, сонлар синфлар (мас, туб сонлар, мураккаб сонлар, квадрат сонлар)га ажратилди. $l^2 + K^2 = n^2$ тенгламанинг бутун сонларда ечими берилди (қ. Пифагор сонлари). Юнон математиклари Евклид, Эратосфен ва Диофантнинг ишлари С.н.га бағишланган эди. С.н.нинг айрим масалалари Хитойда (2—6-а.лар) ва Ҳиндистонда (7—12-а.лар) ҳам ўрганилган.

Европада С. н.нинг равнақи француз математиги П. Ферма (17-а.) ишлари билан бошланди. Л. Эйлер (18-а.) функционал қаторлар билан айрим чексиз кўпайтмалар орасидаги айниётларни исботлаб, аналитик С. н.га асос солди ва С.н.нинг кўп тасдиқларини исботлаб берди. Эйлер ғоялари таққослаш назариясининг ривожланишига ҳам катта таъсир кўрсатди. Аввал С. н. айрим натижаларнинг тўплами бўлса, немис математиги К. Гаусснинг ишларидан кей-

ин у мунтазам назарияга айланди. Гаусс таққослаш назариясини яратди, формалар назариясига асос солди. Ҳоз. замон С. н.ни асосан, 4 қисмга бўлиш мумкин: элементар усуллар (бу қисмга оид усуллар фақат элементар мат. ва чексиз кичиклар анализига асосланади), аналитик С.н., алгебраик С.н. (рационал сонлар майдони устидаги алгебраик сонларни ўрганиш билан боғлиқ бўлган масалалар, синфлар майдонларининг назарияси, ўзаролик қонунлари ва б.ни ўз ичига олади); диофант тенгламалари ва диофант яқинлашишлари (бу қисмга алгебра ва анализ усуллари билан юқори даражали Диофант тенгламалари ечимларининг сонини ва чегараларини топиш ҳамда ҳақиқий коэффицентли тенгсизликларни ёки бундай тенгсизликлар тизимини бутун сонларда ечимини топиш масалалари қиради).

С.н.нинг далил ва ғоялари мат.нинг қисмлари ҳам татбиқларида, мас, ҳақиқий ўзгарувчининг функциялари назарияси, эҳтимоллар назарияси, каррали интегралларни тақрибий ҳисоблаш, машинавий мат., кристаллография ҳамда узатувчи механизмлар назариясида қўлланилади.

Ад.:Хассе Г., Лекция по теории чисел, пер. с нем., М., 1953; Виноградов И. М., Сонлар назарияси асослари, Т., 1965; Ожигова Е. П., Что такое теория чисел, М., 1970; Постников А. Г., Вероятностная теория чисел, М., 1974.

СОНОР УНДОШ, сонант (лот. sonopus — жарангдор, жарангловчи) — овознинг иштирокига ва ҳосил бўлиш усулига кўра алоҳида хусусиятларга эга бўлган ундошларнинг умумий номи. Суларда овоз шовқинга Караганда кўпроқ бўлади ва улар шу хусусияти билан унлиларга яқин туради. Улар ўзбек тилида 5 та: л, р, м, н, нг (ц). Баъзи адабиётларда й ва w (лабланган в) ундошлари ҳам сонорлар қаторига киритилади. Л—ён ундош, р—титроқ ундош, м, н, нг — бурун ундошлари. Су. лар артикуляцион жих-

дтан ундош, акустик сифатларига кўра эса унли товушлардир. ўтган.

СОНОРА — Мексикадаги штат, Тинч океан соҳилида. Майд. 184,9 минг км². Аҳолиси 2,21 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Эрмосильо ш. ғудудининг катта қисми паст ва ўртача баландликдаги тоғлардан иборат. Шарқда Ғарбий СьерраМадре тоғлари бор. Иклими субтропик, қуруқ икдим. Йиллик ёғин 200—600 мм. Чала чўл ва чўл ўсимликлари усади. С. — Мексиканинг ривожланган штатларидан. Экспорт учун пахта, помидор ва эрта пишар сабзавотлар етиштирилади. Ғўшт чорвачилиги ривожланган. Мис, графит, сурма қазиб олинади. Рангли металлургия, озиковқат, ип газлама саноати корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Балиқ ва денгиз ҳайвонлари овланади. Бош порти — Гуаймас.

СОНОРИЗМ, сонористика (лот. sonogus — жарангдор сўзидан) — 20-а. мусика услубларидан. Конкрет мусика, электрон мусика, шунингдек, мусикий импрессионизм тамойиллари асосида 1960 й.ларда юзага келган (К. Пендерецкий, Д. Лигети ва б.). 1970й.лардан О. Мессиян, В. Лютославский, Р. Шчедрин, А. Шнитке ва б. композиторлар ижодида ривож топган. Сда товушлардаги баланд-пастлик, ритмик муносабатлар эмас, балки биринчи ўринда тембр (товуш бўёғи), турли мусикий бирикмалар садоланишининг ўзига хослиги туради. Унда аккордлар ўрнида товушларнинг ноанъанавий қўшилмалари, созларнинг янги чалиш усуллари қўлланилади. Ўзбекистонда М. Тожиев, Р. Вильданов, Т. Қурбонов, Ф. ва Д. ЯновЯновскийлар, М. Бафоев ва б. композиторлар асарларида учрайди.

СОНТОШ ДОВОНИ — Тяньшан тоғларидаги довон. Иссиқкўлдан шарқроқда, Қирғизистон ҳудудида. Бал. 2195 м. С. орқали Иссиқкўл ботиғидан Олмаотага халқаро автомобиль йўли

СОПЛО — газ, ҳаво (буғ) ва суюкликни пуркаш ҳамда уларнинг оқими йўналиши ва тезлигини ростлаб туриш учун мўлжалланган конуссимон учлик. Гидравлик турбина, буг турбинаси, форсунка, реактив двигателларда (раемга қ.) ишлатилади. С.нинг кўндаланг кесими тўғри тўртбурчак (ясси С), думалоқ (ўқ бўйича симметрик С.) ёки ихтиёрий шаклда (фазовий С.) бўлиши мумкин. Сда оқим йўналишида суюклик ёки газнинг тезлиги (и) узлуксиз (бошланғич тезлик иодан чиқишдаги тезлик иа гача) ошиб боради (иқиа). Энергиянинг сакланиш қонунига мувофиқ, тезлик ошган сари босим ва тра пасайиб боради. С.даги суюклик ёки газ оқимини ҳисоблашда ана шу хусусиятни ҳисобга олиш керак бўлади. С техникада (буғ ва газ турбиналарида, ракета ва ҳавореактив двигателларда, магнитгазодинамика қурилмаларида, самолётлар синаладиган аэродинамик қувурлар ва б.да) кенг ишлатилади.

СОПОЛ — маҳсус лой (тупрок, сув, қисман қум ва тўзғоқ аралашмаси)дан ишланиб оловда қиздириб тайёрланадиган мағсулот; кулоллик буюмлари. Лой 2 хил усулда — кўлда ҳамда кулоллик чархи ёрдамида шаклга солиб ясалади, сўнг гулхан (хумдон)да қиздириб С. тайёрланади. Рўзгорда (пиёла, коса, лаган, кўза, офтоба, хум ва б.), меъморлик (қошин, сополак, парчин ва б.) ҳамда саноат (утга чидамли қолиплар ва б.)да С. буюмлари кенг қўлланади; болалар ўйинчоқлари, айрим безак буюмлари (хайқалча, йирик хайқаллар) ҳам шу усулда тайёрланади. Фойдаланиладиган лой таркибига қараб С.нинг ранги турлича (оч сарик, қизғиш, қулранг ва б.) бўлади. Ангоб (лоя)га чайиб олинган С. сояда қуритилиб, яна хумдонда пиширилади. Ста безак ишлаш ҳам турлича: бўртма, ўйма нақшлар унинг ҳўллигида, кирма гуллар С. ангобга чайиб олингандан сўнг ишланади; хумдонга

бир бор кириб чиққан буюмлар гуллар ишлангандан кейин яна бир бор хумдонда қиздирилади. С. буюмлар 2 хил — сирланган С. ҳамда сирланмаган С. (терракота)га бўлинади. С. неолит давридан маълум бўлиб, сирланмаган С. кадимийдир. Сирланган С. буюмлар ишлаб чиқариш. Ўрта Осиёда 10—12-а.лардан юксак тараққий этди. Ўзбекистон ҳудудида С. буюмлар ишлаб чиқариш. кенг йўлга қўйилган; С. буюмларни безатилиши жиҳатидан бирбиридан фаркланувчи куллолик мактаблари шаклланган (яна қ. Керамика).

СОПОЛИМЕРЛАНИШ - 2 ёки ундан ортиқ турли мономерлар иштирокидаги полимерланиш. Мас, бутадиеңни стирол билан, винилхлоридни винилацетат ва малеин ангидрид билан полимерланиши С.га мисол бўла олади. С. хоссалари (модификациялари) йўналтирилган ўзгаришли, шунингдек, янги хоссаларга эга бўлган полимерлар олишда қўлланади, маълум мономерлар асосида олинган полимер материаллар турини янада кўпайтиришга имкон беради.

СОПОЛИМЕРЛАР — макромолекуласи 2 ва ундан ортиқ структура звеноларидан иборат полимерлар. Ҳар қайси турдаги структура звенолари макромолекула чегарасида бирбири билан алмашинувчи узлуксиз узун блоклар ҳосил қилган С. блоксополимерлар дейилади. Бир хил кимёвий таркибли макромолекула занжирининг ички звеноларига бир ёки бир неча бошқа таркибли мономер бириктирса бўлади. Бундай С. пайвандланган С. деб аталади. Кимёвий звенонинг бир макромолекуласида турлича типларни бирбирига бириктириб хоссалари олдиндан маълум бўлган материаллар ҳосил қилиш мумкин (қ. Полимерланиш).

СОПОЛЛИ МАДАНИЯТИ - Ўзбекистоннинг жан. ҳудудларида деҳқончилик билан шуғулланувчи жез даври кабилаларининг

ижтимоийиқтисодий, сиёсий ва этномаданий ривожланиш ҳолати археологик манбаларда акс этган моддий маданият мажмуаси (мил. ав. 2минг йиллик). Келиб чиқиши жиҳатидан қад. Шарқ тамаддуни билан боғлиқ бу маданият ёдгорликлари Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти, қўшни Тожикистон ҳудудларидан топиб ўрганилган (Сополлитепа, Жарқўтон, Мўлалитепа, Бўстон, Бўйрачи, Нурек, Тандирйўл). Унинг энг қад. ва биринчи бор топиб ўрганилган ёдгорлиги Сополлитепа бўлиб, ушбу археологик маданият ҳам шу ёдгорлик номи билан аталадиган бўлди. Сополлитепа ва Жарқўтонда ўтказилган кенг қўламли изланишлар См.ни моддий ва маънавий дунёси ҳақида тўлиқ маълумот беради. Шунга қарамай, Жан. Ўзбекистонда шу маданиятга тегишли 20 га яқин ёдгорлик топиб ўрганилган.

См. учун хом ғиштлардан қурилган маҳобатли архитектура, суғорма деҳқончилик, юксак даражада ривожланган кўп тармоқли хунармандчилик, айниқса, унинг қулоччилик, металлургия, заргарлик, тўқимачилик ва терига ишлов бериш соҳалари яхши ривожланган. Диний эътиқод заминида оловга сизгиниш муҳим роль ўйнаган.

См.нинг Жарқўтондек ёдгорлиги мисолида ўзбек давлатчилигининг илк илдизларини кузатиш мумкин. Топилмалар тарихий таҳдилига қура, С.м.да Зардушт ислоҳига қадар оловга топиниш ва хаума ичимлигини илоҳийлаштириш кучли бўлган. Унинг далили сифатида Жарқўтон ибодатхонасининг очилиши ва ўрганилишини кўрсатиш мумкин (қ. Жарқўтон оташкадаси). Ашёвий далиллар таҳдидидан келиб чиқиб, қуйидаги якуний хулосага келиш мумкин: 1) Ўзбекистон Республикасининг жан. вилоятларида мил. ав. 2 минг йилликнинг биринчи ярми давомида қад. Шарқ тамаддунига хос тарихий шароитда См. базасида юксак ривожланган қад. илк шаҳар маданияти таркиб топди; 2) агар Сополлитепа ўзининг қад. шаҳарсозлик

маданиятига хос барча аломатлари билан протошаҳар, яъни Авестода тилга олинган вара иншоотини эслатса, Жарқўтон ёдгорлиги Ўзбекистон ҳудудида биринчи бор шаклланган том маънодаги қад. шаҳар эди; 3) муайян ёдгорликни қад. шаҳар деб аталиши учун кўйиладиган илмий талаблардан келиб чиқилганда ҳам Жарқўтон у талабларга жавоб бериши мумкин бўлган ноёб ёдгорликдир. Қад. шаҳарларга хос бўлган биринчи аломат — шаҳар майдонида арки аъло ва шаҳристон таркиб топган бўлиши лозим бўлса, Жарқўтонда бу содир бўлган, яъни 100 гектарлик Жарқўтоннинг 3 гектари арки аъло ва қолган қисми шаҳристон майдонини ташкил этади. Иккинчи аломат — ўтроқ дехқончилик маданияти Ағолиси зич жойлашган маскан мудофаа деворлари билан ўраб олинган бўлиши. Учинчи аломат — шаҳар арки қисмида маҳобатли бионинг, яъни умумшаҳар жамоалари бошлиғи қароргоҳининг таркиб топиши Жарқўтонда ўз аксини топган. Тўртинчи аломат — шаҳар майдонида барча учун баробар хизмат қилувчи бош саждагоҳ — диний мафкура маркази шаклланган бўлиши. Бешинчи аломат — қад. шаҳарда хунармандчиликнинг юксак даражада таркиб топган бўлиши. Шаҳар хунармандчилик маҳсулотлари ички бозор ҳамда ташқи бозор учун ҳам кенг кўламда ишлаб чиқарилган. Мас, кулчилик маҳсулотларининг узоқ Хитой ҳудудларигача кириб борганлиги ҳақида гувоҳлик берувчи ашёвий далиллар ушбу қад. шаҳар маданиятида мавжуд. Демак, бу ўша давр шаҳар аҳолиси таркиби ҳақида фараз қилишга ишора бўлиб, қад. Жарқўтон шаҳар аҳолиси эркин деҳқон жамоалари — кашоварлардан ташқари шаҳар хунар ва савдо ахдидан ҳам иборат бўлган. Шаҳар ҳаёти нафақат диний, балки дунёвий жиҳатдан ташкил этилган бошқарув тизими асосида қурилган. Шаҳар ҳукмдорининг маҳобатли қошонасининг арки аълода шаклланиши бунга далolatдир.

Ад.: Аскарлов А., Абдуллаев Б, Джар-

кутан, Т., 1983; Аскарлов А., Ширинов Т., Древнебактрийский храм в Южном Узбекистане. В. сб. Градостроительство и архитектура, Т, 1989; Сарияниди В. И., И здесь говорил Заратуштра, М., 1992; Аскарлов А., Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии, Самарканд, 1993; Аскарлов А., Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана, Т., 1977.

Ахмадали Аскарлов.

СОПОЛЛИТЕПА — Сурхондарё вилоятининг (Музрабод тумани) Шеробод чўлини кесиб ўтган Ўланбулоксой ёқасига жойлашган жез даврига оид археологик ёдгорлик. У 1968 й. археолог Л. Альбаум томонидан топилган. 1969—74 й.ларда А. Аскарлов томонидан ўрганилган С.нинг майдони тахм. 3 га. Унинг 1 га.га яқин марказий қисми мудофаа деворлари билан ўраб олинган. Қалъа атрофидаги майдоннинг ката қисми бузилиб, пахта далаларига айлантирилган. Тепанинг устки қисмида сопол синикдари қалашиб ётганлиги учун у маҳаллий аҳоли орасида С. деб аталган. С.да ўтказилган археологик казишмалар натижасига кўра, унинг марказий қисми мурабба (82x82 м.) шаклида қурилган қалъадан иборат. Қалъанинг томонлари гўё 3 қатор мудофаа деворлари билан ўраб олинган. Аслида эса, қалъани ўраб олган деворлар тизими ички ва ташқи йўлаксимон қопконлардан ташкил топган бўлиб қалъа ташқи мудофаа чизиғида томонларга параллел қилиб 8 та йўлаксимон қопконлар жойлаштирилган. Қалъанинг ички мудофаа чизигининг марказига ва ҳар тўрт томон бурчакларига битгадан, ҳаммаси бўлиб 8 та йўлаксимон қопконлар жойлаштирилган. Йўлаксимон қопкон тизимининг жойлашиш режасига кўра, қалъага кириш дарвозаси ҳам гўё 8 та. Аслида эса ҳақиқий дарвоза қалъа жан. томонининг марказига жойлашган, қолган «дарвозалар» ҳарбий хавф туғилганда қопкон вазифасини бажарган. Қалъанинг ички му-

дофаа тизимида, йўлаксимон қопқонлар оралигида, ҳар томонда иккитадан мурабба шаклида қурилган хоналар бўлиб, уларга қалъа ички томонидан эшик очилган. Айнан ана шу хоналар томон қалъа ичига жойлашган турар жой мажмуалари оралиб тор кўчалар ўтган. Қалъа ичидаги турар жой мажмуалари унинг ички деворлари бўйлаб жойлашган. Улар ана шу кўчалар орқали 8 та маҳаллага бўлинган. Қалъа марказида эса очик, майдон бор. Қалъа дарвозасидан бошланган кенг йўл ва тор кўчалар ана шу майдон билан боғланган. Буларнинг барчаси С. жомаларининг мудофаа тизимини ташкил этган. Бундай мураккаб меъморий иншоот олдиндан ўйланган аниқ режа ва ғоя асосида қурилган. С. қалъа кўрғонининг меъморий тарҳи протошаҳар таркибини эслатади, уни махсус ўйлаб топилган мудофаа режаси эса амалий тажрибадан келиб чиқиб, қалъа бош режаси ғоясига катъий бўйсундирилган. Айнан, мана шундай мудофаа тизими С. хавфсизлигини юқри даражада таъминлай олган. С. мудофаа тизимини ташкил этган узун йўлақлар дастлаб мудофаа иншооти вазифасини бажарган. Уларга мудофаа иншооти сифатида талаб сўнғач, секинаста бошқа мақсадларда фойдаланилган. Мас, шим. ва шарқий ички йўлақлар хилхона сифатида фойдаланилса, ғарбий ва жан. йўлақлар қулолчилик устахоналари сифатида фойдаланилган. Ҳар бир маҳаллада уруғ жамоаларининг хилхоналари бўлиб, мархумлар мудофаа деворлари остига, уйларнинг поли остига кўмилган. Уруғ бошлиқларининг қабрлари эса, одатда, оила ўчоғи рўпарасида учратилади.

С.да ўтказилган қазий жараёнида 150 дан ортиқ турар жой мажмуалари очилди. Уларни маҳалла бўйича тақсимлаганда ҳар бир маҳалла майдонига 15—20 тагача оилавий турар жой мажмуалари тўғри келади. Лекин, улар бир вақтда бунёд этилмаган. С.да одамлар канча вақт яшаганлигини ўрганиш мақсадида унинг ҳар хил жойларида шурфлар солинди. Шурф кесмаларига кура, мудофаа иншо-

отлари ва уйжой мажмуалари пойдеворсиз қурилган. Оилавий уйжой мажмуалари кўп хонали бўлиб, ҳар бир оилага қарашли кўп хонали уйнинг бири деворининг остида мўрили ўчоқ, иккинчисида сандал ўрни ёки тоза қулли қурбонгоҳ чуқурчаси, учинчисидан эса омборхона сифатида фойдаланилган. Булар оила бирлигини англаувчи муҳим белги эди. Бир неча шундай оила бирликлари қатта патриархал уруғ жамоасини ташкил этган. С. ана шундай қатта патриархал уруғ жамоаларидан 8 тасини бирлаштирган қишлоқ жамоаси эди. С. уйлари ва мудофаа иншоотлари сомон қўшилган хом гиштлардан қурилган. Уй деворлари андавалар ёрдамида силлиқ қилиб сувалган (топилмалар орасида сопол андава ҳам бор), сувоқ устидан хаворанг оҳак билан оқданган.

Ҳар бир патриархал жамоа маҳалласи қошида уларнинг қулолчилик эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда қулолчилик цехи ва металл эритиш устахоналари мавжуд. Хоналарнинг баъзи бирлари тўқимачилик мақсадларига мослаб қурилган. Улар кенг ва узун бўлиб, тўқув дастгоҳини ўрнатишга мўлжаллаб қурилган. Ана шундай хоналарда урчук тошлар, суяк тароқлар, тош ва сопол қадоқтошлар кўпроқ учратилган. С.да тўқимачилик ипак, пахта ва ҳайвон юнги хом ашёси асосида қурилганлиги ҳақида далолат берувчи топилмалар бор.

С. сополлари чархда ясалган, 2 қаватли хумдонда пиширилган. Улар нафис, жарангдор, нақшсиз. Қулоллар сопол и. ч.да асосий эътиборни мутаносиблик ва шаклга қаратган. Улар жуда сифатли узун оёқли вазалар, конуссимон косалар ва нимкосалар, қадахлар ва хурмачалар, кўза ва кўзачалар, хум ва хумчалар, чойнак ва пиёлалар, тоғора ва лаганлардан иборат.

С.да жездан қирғич ва пичоқлар, болта ва тешалар, игна ва бигиз, искана ва ранда тишлари, кўзгу ва мухр, сурмадон ва хилма хил идишлар, билагузук, соч турмаклагичлар, сирға ва узуклар, тиллақош

ва кош тергичлар ишлаб чиқарилган.

С. да 158 та қабр очилган. Уларнинг деярли барча ашёвий далиллари бутунлигича бизгача етиб келган. Қабрлар ҳоз. замон қабрларидан фарқ қилмайди: айвонча, айвончаларнинг ғарбий четида, ундан пастроқда лаҳад — жасадхона, унинг оғзи ярим энгаштирилиб терилган ғиштлар билан беркитилган. Айвонча лаҳаддан чиққан тоза тупроқ билан тўлғизилиб усти суваб қўйилган. Биргина фарқи С. лаҳадлари кенгрок, қабр оғзига яқин бўш майдонга турли идиш товоқлар, меҳнат ва б. ҳарбий қурооллар, такинчоқ, безак буюмлари ва б. қўйилган. Лаҳадда эркаклар ғужанак ҳолда ўнг томони билан, аёллар эса чап томони билан ётибди. Ҳар икки жинс ҳам кафанда эмас, балки ҳаётлик вақтидаги байрамона кийимда кўмилган. Эркаклар кабрида меҳнат ва ҳарбий қурооллар, аёллар кабрида турли хил такинчоқ ва безаклар учрайди. Қабрлардан топилган ашёлар таркибига қараб, марҳумларнинг касбини аниқ айтиш мумкин. Демак, сополлитепалликлар эътиқодига кўра, улар нариги дунёда ҳам яшашда давом этишларини тасаввур қилганлар. Мозордаги ашёларнинг «бой ва камбағаллиги» уларнинг ёши ва жамоада тутган мавқеи билан боғлиқ бўлган. Қабрларда битгадан, баъзан эса иккитадан скелетлар учрайди. Баъзида аёлни эмизикли боласи билан кўмиш ҳоллари ҳам учрайди. Узоқ ўтмишдаги аجدодларимиз думига кўра, она ўлса унинг эмизикли боласи билан кўмиш табиий ҳол ҳисобланган бўлса керак. С.да ўрганилган жуфт қабрларда эркак ва аёл бирга кўмилган бўлиб, уларнинг биронтасининг суягида мажбурий ўлим излари учрамайди. Демак, улар ўз ажали ила ҳаёт билан видолашганлар.

Кейинроқ, кўчманчи мулкдор чорвадорлар орасида кўп хотинлик табиий ҳолга айланган ҳарбий демократия даврида «нариги дунёда ҳаётнинг давом этиши» ҳақидаги ибтидий ақидага кўра, скиф подшолари ва қабила сардорлари билан уларнинг хотин ва чўриларидан

бир қисмини мажбурий ўддириб бирга кўмиш одат тусини олган. Ана шу одатнинг дастлабки илдиэлари С.да кўзга ташланади, қабрларда одам жасади ўрнида майда ҳайвон скелетлари учратилган, бундай қабрлар кенотаф номи билан аталади. Уларга бедарак йўқолган марҳум ўрнига жамоа дафн аънанасига кўра, унинг тирик жон мулкидан бир қўйни ўлдириб кўмиш лозим топилган. С. кенотаф қабрларининг деярли барчаси эркакларга тегишли эди.

С аҳолиси эътиқодида куёшга, оловга сиғиниш ўз аксини топган. Унинг излари айрим хоналар майдонида учратилган сандал ўтхонаси сифатида қабул қилинган тоза кулли чуқурчалар эди. Буларнинг барчаси оташпарастрлар эътиқодига алоқадор белгилар эди.

С. жамоаси мазкур масканда 150—200 й.лар чамаси яшаб, сув танқислигидан, сувга қулай янги унумдор ерлар кидириб, Шеробод дарёнинг қад. ўзани Бўстонсой сохилларига кўчиб кетадилар. Бу воқеалар мил. ав. 2минг йилликнинг биринчи ярмида содир бўлди. С. деҳқонлари янги жойни ўзлаштириб, Ўзбекистон жан.да энг қад. илк шаҳарни барпо этадилар. У шаҳар Ўзбекистон тарихида Жарқўтон номи билан аталиб, унинг протошаҳри С хисобланади.

Ад.: Аскарлов А., Сапаллитепа, Т., 1973; Аскарлов А., Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана, Т., 1977.

Аҳмадали Аскарлов.

СОПРАНО (итал. сопра — юқорида сўзидан) — 1) хонанданинг энг юқори овози. Диапазони биринчи октава «до» дан учинчи октава «до» — «ми» гача (аёлларда), иккинчи октава «ля»гача (болаларда). С. бошқа овозлардан «бош» регистр устунлиги билан фарқланади. Кучли товушдаги драматик (Пуччинининг «Турандот» операсидаги Турандот партияси), юмшоқ тембрли лирик (Гунонинг «Фауст»идаги Маргарита), колоратурали С. каби турларга бўлинади;

2) хордаги энг юқори овозли партия; 3) баъзи созларнинг юқори регистрли тури (мас, С.ли саксофон).

СОРБЕНТЛАР (лот. *sorbens* — ютувчи) — газ, буғ ва эриган моддаларни ютиш учун қўлланадиган қаттиқ ёки суяқ моддалар. Ютувчи модда сорбент, ютиладиган модда эса сорбтив ёки сорбат дейилади. Адсорбция, абсорбция ва капилляр конденсация каби оддий жараёнлар йиғиндисидан иборат мураккаб физиккимёвий жараён сорбциядир. Агар сорбтивнинг ютилиши унинг сорбент билан таъсирланиши натижасида бўлса, бундай жараён хемосорбция деб аталади. Хемосорбция кўпинча сорбент сатҳида содир бўлади. Фаолланган кумир, силикагель, алюминий оксид, цеолитлар кўплаб ишлатиладиган С.дир. Синтетик ионловчи смолалар (қ. Ионитлар) ҳам мухим С. хисобланади. Суяқ С. кимё саноатида қўлланади.

СОРБИТ (инглиз олими Г. К. Сорби номидан), металлшуносликда — пўлат ва чўян структурасини ташкил этувчилардан бири; цементит ва феррит аралашмаси. Совитилганда юз берадиган диффузион ўзгаришлар натижасида аустенитлш ҳосил бўлади. С.нинг микроструктураси пластинкасимон (нормаллаш, яъни сорбитлаш натижасида ҳосил қилинади) ёки донатор (термик яхшилаш натижасида ҳосил қилинади) бўлади. С. структурали пўлатнинг пластиклиги ва зарбий ковушоклиги юқори, жуда мустаҳкам, шунинг учун машиналарнинг кўпгина деталлари, рельелар, бандажлар ва б. сорбитланади.

СОРБОННА (Sorbonne) — талаба ва ўқитувчиларнинг илоҳиёт коллежи ва ётоқхонаси. 1257—1554 й.ларда Парижнинг Лотин кварталда мавжуд бўлган (асосчиси рухоний Р. де Сорбон номидан). 1554—1792 й.ларда Париж ун-тининг теология фти; 17-а.дан Париж университетиниш кенг тарқалган 2номи.

СОРБЦИЯ (лот. *sorbeo* — ютаман) — газ, буғ ва эриган моддаларнинг каттик, жисм ёки суяқликда ютилиши. Ютувчи жисмлар сорбентлар, ютилувчи модда сорбат (ёки сорбтив) дейилади. С.нинг куйидаги турлари бор: адсорбция, абсорбция, хемосорбция ва капилляр конденсация — ютувчи модданинг ғовак ва капиллярларида суяқ фаза ҳосил бўлиши. С. — кўпгина табиий жараёнларнинг асосий таркибий қисми; у кимёда кенг қўлланади. Мухим сорбентларга фаолланган кумир, силикогель, цеолитлар, смектит, навбахтит ва б. киради.

СОРЛАР (Buteo) — қарчиғайлар оиласига мансуб қушлар уруғи. 25 тури бор. Евросиёда, Африка ва Америка китъаларида, Мадагаскар ва Гавайя оролларида тарқалган. Ўртача катталиқда, уз. 28 см дан 70 см гача, вазни 140 г дан 2 кг гача. Қанотлари ва думи кенг. Патлари кўпроқ сариқ ва малла рангда. Ўрмон, дашт ва тоғли худудларда ҳамда тундрада яшайди. Уясини дарактлар, қрлар, жарликлар ва ерга қуради. Қулай жойга қурилган уялардан ҳар йили фойдаланади. 2—4 та тухум қўяди. Тухумини кўпроқ модаси босади. Инкубация даври 30—40 кун% Болаларини уяда 45—55 кун боқади. Асосан, кенг тарқалган кемирувчилар, айрим турлари калтакесак, илон, куён, йирик ҳашаротлар билан озикланади. Озик кам бўлган йиллари С. болалари ўртасида каннибализм кузатилади, яъни катта ёхдаги болалари кичиги ва нимжонини ейди. С.нинг 2 тури Халқаро табиатни муҳофаза қилиш иттифоқининг Қизил китобиға киритилган.

СОРМАИТ — асосини темир ташкил қиладиган қаттиқ қотишмаларнинг умумий номи. С. 20-а. 30й.ларида Сормово з-ди (Россия)да ишлаб чиқилган (номи шундан). Қаттиқ С.да 25—3 хром (Сг), 2,5—3,5% углерод (С), 3—5% никель (Ni), 4,5% марганец (Mn), 2,8—4,2% кремний (Si), 0,08% гача ол-

тингугурт (S) ва б. бўлади. Структураси жихатдан юкори хромли чўянга якин туради, термик ишланганда қаттиқлигини ўзгартирмайди. С.нинг бошқа айрим хоссалари: Роквелл бўйича қаттиқлиги 50 дан ортиқ, эриш т-раси юкори (1275°) ва б. Штамплар, ўлчов асбоблари ва б. деталлар Сдан тайёрланади. Деталь ва асбобларнинг тез ейиладиган сиртлари-га эритиб ёпиштириш ва б. мақсадларда ҳам ишлатилади.

СОРОКИН (Sorokin) Питирим Александрович (1889.21.1, Турья, Пермь губерняси — 1968.10.2, Уинчестер, Массачусетс штати, АҚШ) — келиб чиқиши рус бўлган америкалик социолог. Ўнг эсерлар етакчиси. 1920 й.дан Петроград ун-ти проф. Аксилинкилобий фаолияти учун шўролар ҳукумати уни мамлакатдан чиқариб юборган (1922). 1923 й.дан АҚШда. 193064 й.ларда Гарвард ун-ти проф. Шу ерда социология фтини ташкил этиб, уни бошқарган. С. АҚШ социологиясида х.укмрон бўлган эмпирик йўналишни танқид қилган ва «интеграл» социология тўғрисидаги таълимотни ривожлантирган. Ижтимоий борликни индивиддан юкори турувчи ижтимоий маданий мавжудлик деб билган. Тарихий жараёни маданият асосий типларининг циклик алмашинуви деб тушунтирган, бу маданиятлар негизида тил, ахлоқ, санъат, фан, дин биргаликда мавжуд бўлади. Ҳоз. маданият умумий инкирозни бошдан кечирмоқда деб ҳисоблаган С. бу инкирозни материализм ва фаннинг ривожланиши билан боғлайди ҳамда диний «идеалистик» маданиятни кжсалтирибгина инкироздан чиқиш мумкин, деб изоҳлайди. Ғарб социологиясида С.нинг ижтимоий мобиллик ва ижтимоий стратификацияни ўрганиш соҳасида қилган эмпирик тадқиқотлари ҳам юкори баҳрланади.

Абдуғани Холбеков.

СОРОРАТ (лот. Sorog — сингил) — никоҳ одатларидан бири. Эракнинг бир

неча опасингилларга уйланиши. Баъзи олимлар С. ибтидоий жамоа даврида урф бўлган гурухли никоҳнинг қолдиғи дейишади. С. Осиё, Америка, Африка ва Океаниянинг кўпгина халқларида ҳам мавжуд бўлган. С. баъзи давлатларда хотини вафот этган эракнинг ўз қайин сингисига уйланиши тарзида сақланган. Кўпинча бу одатни етим болалар тарбияси учун ғамхўрлик билан боғлайдилар. С.ни дастлаб Л. Морган қайд этган ва Ж. Фрезер эса

фанга киритган. Ўзбекларда никоҳнинг бу тури сақланган бўлиб, туб илдизи мулк билан боғлиқ эди. Чунки таомилга кўра, аёл вафот этгандан кейин эрак қайта уйланиши учун яна қалин тўлаши лозим бўлган. Марҳуманинг сингисига уйланганда эса, деярли қалин тўламаган ва фақат тўй харажатлари берилган, холос. Шунингдек, марҳуманинг фарзандлари етимлик азобуқубатини тортмаслигига ҳам эътибор берилган.

Ад.: Кисляков Н. А., Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана, Л., 1969; Бўриев О., Шоймардонов И., Насриддинов К., Ўзбек оиласи тарихидан, Т., 1995.

СОРТАМЕНТ (франц. assortir — саралаш, танлаш), сортимент — мах.сулотнинг маркаси, ўлчами ва шакли бўйича таркиби. «С.» термини, асосан, металлургияда металл прокатлар (мас, рельслар)га нисбатан, «сортимент» эса ёғоч материаллар и. ч.да ёғоч буюмларга нисбатан қўлланилади.

СОРТЕПА, Сартепа — қадимги қалъа — кўрғон харобаси (мил. 1—8-а.лар). Андижон вилояти Балиқчи тумани марказидан 1,5 км жан.да Кррадарё ўзанида жойлашган. Илк бор Даван подшолиги пайтида пайдо бўлган, сўнгра кенгайиб деҳқончилик воғасининг ўзига хос марказига айланган. Бунга унинг қулай географик ҳудудда — Қорадарёнинг унудор ўзанида жойлашгани сабаб бўлган бўлиши керак. Ҳоз. ёдгорликдан арқ

кием ва унинг яқинида иккита майда тепа сақланиб қолган. Арк майд. 1,7 га бўлиб, ундаги маданий қатлам қалинлиги 6,5 м ни ташкил этади. С. 4 томондан қалин пахса девор билан ўраб олинган. Шарқий девор томонда дарвоза ўрни кўриниб туради. Археологик қазилмалар натижасида учта қурилиш даврига оид меъморий қолдиқлар ва ашёвий далиллар аниқланган. Ёдгорлик 8-а. бошларида араблар истилоси пайтида бузиб юборилган.

СОСНОВЕЦ — Польшанинг жан. қисмидаги шаҳар. Юқори Силезия агломерациясида, Катовице воеводасида. Аҳолиси 244,1 минг киши (1999). Тошқўмир қазиб олинган р-н маркази. Қора металлургия, кон машинасозлиги, тўқимачилик, тикувчилик, озиковқат саноати корхоналари, тоғ музейи бор.

СОСОН — Эрондаги сосонийлар сулоласи бобоқалони. Ахоманийлар даври (мил. ав. 558—330) да оташпарастларнинг Стахр (ҳоз. Истахр) даги Анахита бутхонасининг қохини (мубод) бўлган. Сосонийлар давлатини идора этган Эрон шаҳаншоҳлари ўзларини С. наслидан деб биладилар.

СОСОНИЙЛАР - Яқин ва Ўрта Шарқда мил. 3—7-а.ларда ҳукмронлик қилган эроний сулола; келиб чиқишлари Порсо вилояти (қ. Форс)дан бўлиб, Порсонинг С. уруғидан бўлган 1-шоҳи Папакнинг отаси Сосон номи билан аталган. Папакнинг ўғли Ардашир I С. давлатининг асосчиси бўлган. С. сулоласининг гуллаб-яшнаган даври Шопур I, Яздигард II, Феруз ва Хусрав I Ануширвон даврларига тўғри келади. С. сулоласи вақиллари: Ардашир I (224—239); Шопур I (239—272), Хурмузд I (272—273); Баҳром I (273—276); Баҳром II (276—293); Баҳром III (293); Нарсе (293—302); Хурмузд II (302—309); Шопур II (309—379); Ардашир II (379—383); Шопур III (383—388); Баҳром IV (388—399); Яздигард I (399—420); Баҳром Гўр (421—439); Яздигард

II (439—457); Хурмузд III (457—459); Феруз (459—484); Балаш (484—488); Қубод I (488—496, 498—531); Замасп (496—498); Хусрав I Ануширвон (531—579); Хурмузд IV (579—590); Хусрав II Парвиз (591—628); Қубод II (628); Ардашир III (628—629); Яздигард III (632—651).

СОСОНИЙЛАР ДАВЛАТИ - Яқин ва Ўрта Шарқда сосонийлар сулоласи бошқарган давлат (3—7-а.лар). 224 й. Ардашир I Парфия шоҳи Артабон V ни мағлубиятга учратиб, 226 й. пойтахт Ктесифон ш.ни эгаллаб, янги давлат тахтига утиради. Бу давлатнинг барча ҳукмдорлари «шаҳаншоҳ» унвони билан тахтни бошқарганлар, давлат эса Эроншаҳр («орийлар подшолиги» ёки «эронийлар шоҳлиги») деб аталган. Эрон, унинг ғарб ва шарқидан ҳудудлар (Ардашир I ва Шопур I даврида) бирлаштирилган. С.д.да шоҳлар қохинларга таяниб иш кўришган, янги оташқада («олов саройлари») бунёд этилган, Ардашир I даврида зардуштийлик давлат ди ни деб эълон этилган, зардуштий руҳонийлар давлатда катта сиёсий, иқтисодий таъсир кучига эга булишган, бошқа динлар таъқиб қилинган. 3-а.нинг охири — 4-а.нинг бошларида С.д. инкирози бошланган. Баҳром II Рим билан бўлган жанг (282 й.) да мағлубиятга учраган. С.д. шарқдаги бир қанча вилоятларидан ажраган. Шопур II даврида улар қайта босиб олинган. Месопотамиянинг айрим р-нлари, Арманистон подшолигининг бир қисми Рим билан бўлган урушларда С.д. тобе-лигига ўтган. Шопур II даврида С.д. марказлаштирилган, мажусийлик қучайган. С.д. шарқий ва шим. қабилалар бирлашмаси (хионийлар, кидарийлар ва б.)га қарши 5-а. ўрталаригача муваффақиятли кураш олиб борган, лекин эфталийлар билан бўлган жангда енгилган, шоҳ Феруз ўлдирилган (484). Натижада Марвдан шарқда бўлган ерларидан ажраб, эфталийларга оғир солиқ тўлаш мажбуриятини олган. С.д. аҳолиси расмий равишда 4 табакага: қохинлар, харбий

зодагонлар, амалдорлар ҳамда деҳқон ва хунармандларга бўлинган. 3-а.да монийлик, 5-а.да маздакийлик диний таълимотлари кенг тарқалган. Маздакийлар ҳаракати тормор этилгач, С.д. шохлари бир неча ислохотлар ўтказганлар. Кубод I ва Хусрав I давридаги солиқлар 5-а.даги солиқлардан анча энгил бўлган. Коҳинлар ва йирик ер эгалари мулки «оддий жангчилар» фойдасига мусодара қилинган. С.д. иқтисодий томондан 6-а. бошида анча ривожланган, ташқи сиёсатда ҳам катта ютуқларга эришган. С.д. 558—568 й.ларда эфталийларни энгиб, Амударёнинг сўл қирғоғи ва Афғонистондаги катта ҳудудни ўзига қўшиб олган, Яман забт этилган (570 й.). С.д. ҳудудига бостириб кирган турклар тормор этилган (589 й.). Тахт учун кураш авж олган, 20 й. давом этган урушлар С.д.нинг иқтисоди ва сиёсий қудратига путур етказган. Эрон маданияти сосонийлар даврида жуда юксалган. Яздигард III даврида (632—651) С.д.ни араблар босиб олган.

Ад.: История стран зарубежного Востока в средние века, М., 1957; Пигулевская Н.В. и др., История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Л., 1958; Луконин В. Г., Культура сасанидского Ирана, М., 1969.

СОССЮР (Saussure) Фердинанд де (1857.26.11, Женева 1913.22.2, Вюфлансьюр-Морж) — швейцариялик тилшунос. Женева (1875), Лейпциг, Берлин (1876—80) ун-тларида ўқиган. Женева ун-тининг проф. (1891 й.дан). С.нинг биринчи асари хиндевропа тиллари вокализмини ўрганишда, тилшуносликда қиёсий-тарихий методнинг шаклланиши ва ривожланишида муғим роль ўйнаган бўлса, унинг «Умумий тилшунослик курси» (1916) 20-а. Европа тилшунослиги ривожига катта таъсир кўрсатган. С. биринчи бўлиб тилни муайян тизим сифатида ўрганишни таклиф этди, тил лингвистикаси билан нутқ лингвистикасини, диахрония билан синхронияни ўзаро фарклади; тилшуносликни се-

миология (семиотика)нинг бир қисми деб ҳисоблаб, лисоний белги табиатини кашф этди. С.нинг тилшуносликдаги қарашлари Женева тилшунослик мактаби вакиллари Ш.Балли, А. Сеше асарларида, француз социологик мактаби намояндalари А. Мейе, Ж. Вандриес ва б.нинг илмий ишларида, структурализм кридаларида акс этган. Европа структуравий тилшунослиги асосчиси сифатида С. тилшуносликнинг, шунингдек, хорижий семиотиканинг айрим йўналишлари, антропология, адабиётшунослик ва эстетиканинг ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

СОТИМ УЛУҒЗОДА (1911.11.9, Чуст — 1997, Душанба) — тожик ёзувчиси, драматург, адабиётшунос. Тожикистон ФА мухбир аъзоси (1951). Тошкент Ўқитувчилар ин-тини тугатган (1929). 2-жаҳон уруши катнашчиси. Тожикистон Ёзувчилар уюшмаси бошқарувининг I қотиби (1944—46). Ижоди 1930 й.дан бошланган. «Ўт ичида» драмаси (1944)да халқнинг фашизмга қарши кураши тасвирланган. «Ҳимматли дўстлар» (1947), «Ёшлигимиз тонги» (1951) қиссалари, «Изловчилар» комедияси (1951) оила муаммолари ҳақида. «Яшнаган диёр» (1953) романи урушдан кейинги йиллар кўрик ва бўз ерларни ўзлаштиришга бағишланган. СУ. «Ибн Сино» (1953), «Шоир қисмати» (1957), «Рудакий» (1958), «Вакила» (1960) киносценарийлари, «Гавҳари шамчирок» (1962) комедияси, «Восеъ» романи (1967) муаллифи. Асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Ёшлигимиз тонги [қисса], Т., 1958; Восеъ [роман], Т., 1970.

СОТИМОВ Нўъмон Юнусович (1939.15.12, Андижон) — математик олим, Ўзбекистон ФА акад. (2000), физикамат, фанлари д-ри (1977), проф. (1978). Москва ун-тини тугатган (1962). Ўзбекистон ФА Математика ин-ти аспиранти, кичик илмий ходим (1962-68). ТошДУ да катта ўқитувчи, доцент, ка-

федра мудири (1968—74). Москвадаги Математика ин-тида катта илмий ходим (1974/76). 1976 й.дан ТошДУ (ҳоз. Ўзбекистон миллий ун-ти)да доцент, проф., декан (1985 — 87), кафедра мудири (1976 й.дан). Илмий ишлари дифференциал тенгламалар, оптимал бошқарув ва зиддиятли жараёнлар назариясига оид. Оптимал бошқарув назариясида Беллман тенгламаси ечимларининг дифференциалланувчилик хоссасини тадқиқ этган. Зиддиятли жараёнларга мансуб таъқиб этиш масаласини ечиш усулини яратган; учрашувдан четлашиш масаласи ечимининг мавжудлиги учун етарли шартлар таклиф этган. Комплекс дифференциал тенгламалар билан ифодаланган бошқарилувчи жараёнларни ўрганиш назариясига муқим ҳисса қўшган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1985).

Ас: Методы решения задачи уклонения от встречи в математической теории управления, Т., 2000; Методы решения задачи преследования в теории дифференциальных игр, Т., 2003.

СОТТИ ХУСАЙН (тахаллуси; асл исм-шарифи Хусаинов Сотти) (1906, Қўқон — 1942.5.9, Тошкент) — танқидчи ва адабиётшунос. Москвадаги кечки Адабиёт ин-тида ўқиган (1934—35). «Ёш ленинчи» газ.да муҳаррир (1927—28), Москвадаги СССР халқлари музейида воиз, «СССР ҳукумати конунлари мажмуаси» журналининг ўзбекча нашрида муҳаррир (1934—37), Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида раис ўринбосари (1937—38), Тил ва адабиёт ин-тида директор (1938—40), Ўзбекистон КП (б) МКда бўлим мудири (1941— 42). С.Х.нинг «Дуохон» ва «Жоҳиллик балоси» илк пьесалари 1921—22 йларда ёзилган ҳамда Қўқон ш. маданият клубида сахналаштирилган. «Лойқалар» («Ғалаба») пьесаси 1930 й.да Ўзбек давлат драма театри сахнасида қўйилган. Шундан кейин у «Қизил таёқчилар» (1935) ва б. пьесаларни ёзган. С.Х. матбуот, театр, мусиқа, адаби-

ёт, таржима масалаларига бағишланган мақолалар эълон қилган. У Ҳамза меросини ўрганиш ишини бошлаб, «Ҳамза Ҳакимзода ҳаёти ва фаолияти» (1941) монографиясини чоп этган ва Ҳамзанинг «Танланган асарлар»ини Ю. Султонов билан бирга нашрга тайёрлаган.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1974.

СОФ МИЛЛИЙ МАҲСУЛОТ - муайян давр давоми (одатда ой, чорак, йил) да мамлакат иқтисодий фаолиятининг умумий яқунларини тавсифлайдиган кўрсаткичлардан бири; ялпи миллий маҳсулот (ЯММ)дан таркибига тегишли даврда истеъмол этилган асосий капитал киймати киритилмагани билан фарқ қилади. С.м.м. киймати миллий ҳисоблар тизими асосида ҳисоблаб чиқилади. Назарий жиҳатдан олганда С.м.м хўжалик фаолияти натижаларини ялпи ички маҳсулот ва ЯММга қараганда аниқроқ ҳисоблаш имконини беради, чунки у тегишли даврда яратилган кийматни ҳисобга олади. Лекин амалиётда С.м.м. ҳисобкитобларидан ЯММга қараганда камроқфойдаланилади, бу эса истеъмол этилган капитал кийматини аниқ ҳисоблашнинг мураккаблиги билан боғлиқ.

СОФИЗМ (юн. sophisma — ҳийла, жўмбоб) — бирор беъмани фикрни асословчи муҳокама ёки хулоса. С.да ёлгон муҳокама чин муҳокамадек қилиб кўрсатилади ёки мантиқ конунларини бузиб хулоса чиқарилади. Аристотель С.ни «сохта исбот» деб атаган. С. — ҳақиқатни ёлгон, ёлгонни ҳақиқат деб тушунтиришдан иборат бўлиб, рақибни алдаш, уни нотўғри йўлга йўналтиришга ва шу тарзда ўз мақсадига эришишга мўлжалланган мантиқий усулдир. Мана бу мисолда одамнинг шохи борлиги шундай исботланади: — Йўқотмаган нарсаларинг ўзингда бўладими? — Ҳа. — Сен шох йўқотмагансан? — Ҳа. — Демак, шохинг ўзингда. Сен шохли одамсан.

Мантиқ илмини яхши эгаллаган киши-

лар бундай ҳийлагарликни осонгина фош эта олади. С. соддадил кишиларқалбида ҳақиқатга, адолатга шубҳа уйғотувчи, уларни тўғри йўлдан адаштирувчи макролик қуролидир.

СОФИСТИКА (юн. *sophistike* — ҳийлагарлик билан мунозара олиб бориш) — 1) Юнонистонда софистлар яратган фалсафий оқим. Унинг йирик вакиллари: Горгий (тахминан мил. ав. 483—375), Протагор ва б.; 2) мантиқ конунларини атайин бузиб, ёлгон далилларга асосланган ҳолда муҳокама юриштиш. С. ташки томондан тўғри бўлиб туюладиган, аслида эса мантикий хато мулоҳазаларга таянади (яна қ. Софизм).

СОФИСТЛАР (юн. *sophistes* — мохир, доно) — 1) Юнонистонда акдли, билимдон кишилар, махсус хунар эгалари; 2) мил. ав. 5-а.нинг 2-ярми — 4-а.нинг 1-ярмида Юнонистонда донолик ва чиройли сўзлашувга ўргатувчи ўқитувчилар, файласуфлар. Улар маълум миқдордаги ҳақ олиш эвазига кишиларга мунозара олиб бориш санъатини, рақибнинг мулоҳазаларидаги заиф томонларни топиб, уларга зарба бериш, ўз фикрини бошқаларга ўтказиш, мунозарада енгиб чиқиш усулларини ўргатишган. Бунда софистика услубидан фойдаланишган. Шу мақсадда рақибни доводиратиб қўядиган мантикий софизм ва парадокслар ўйлаб чиқаришган. Протагор, Горгий, Гиппий, Продик ва б. машхур С.дир. С. алоҳида бир мактабни ташкил этишмаган. Пекин уларнинг этика, сиёсат, билиш назарияси соҳасига қизиқишларида умумий томонлари бор. Мил. ав. 5-а.да Юнонистон маънавий ҳаётида фалсафанинг тадқиқот объектини дунё муаммоларидан инсон ва унинг маънавий олами муаммосига буриш кўзга ташланади. С. «инсон ҳамма нарсаларнинг ўлчовидир» деган ғояга таяниб иш юриштишган. Аристотель С.ни «сохта донолик ўқитувчилари» деб атаган.

СОФИЯ — Болгария пойтахти. Софийа сойлигининг жан. чеккасида, Витоша тоғи этакларида, 530—650 м баландликда жойлашган. Софийа вилоятининг маъмурий маркази. Банкя, НовиИскер ва б. шаҳарлар билан алоҳида маъмурий бирлик — Катта С.ни ташкил этади. Аҳолиси 1,09 млн. киши (2001). Иқлими мўътадил континентал иқлим, январнинг ўртача т-раси 2°, июлники 20°, йиллик ёғин 600—650 мм. Шаҳарнинг шарқий чеккасидан Искер дарёси оқиб ўтади, шаҳар атрофларида минерал булоқлар бор. С. Ғарбий ва Марказий Европа давлатларини Яқин Шарқ мамлакатлари билан боғлаб турувчи водийлар орқали ўтган қад. йўллар устида жойлашган транспорт йўллари тугуни. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга.

Шаҳарга Сердика номи билан мил. ав. 1-а.да асос солинган ва Рим, кейинроқ Византияга қарашли Болкон ерларининг муҳим маъмурий маркази ва савдо пункти бўлган. 809 й.да Средец номи билан Биринчи болгар қироллиги (681—1018) таркибига кирди. 1018—1194 й.ларда Византия ҳукмронлиги остида бўлган. 14-а. охиридан С. деб (Аё Софийа черкови номидан) аталиб келинмоқда. 1382 й.да С.ни турклар босиб олди ва Румайла бекларбеклигининг қароргоҳига айлантирилди. 16—18-а.ларда С. Болкон я.о.нинг Истанбулдан кейин 2ўриндаги йирик хунармандчилик ва маданий маркази бўлган. 1877—78 й.ларда рус қўшинлари С.ни турклардан озод қилди. 1879 й.дан Болгария пойтахти.

С.— мамлакатнинг иқтисодий, илмий ва маданий маркази. Мамлакатда ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотининг 1/6 қисми С.га тўғри келади. Машинасозликнинг турли соҳалари, хусусан, электро-техника ва радиоэлектроника, станоксозлик ва приборсозлик, кўтарматранспорт жиҳозлари ишлаб чиқариш., рангли ва қора металлургия, кимё, резина, целлюлозақоғоз, полиграфия, озиқовқат, енгил саноат қорхоналари фаолият кўрсатади. Болгария ФА, ун-т, интлар,

геогр. жамияти, консерватория, бадий галерея, археология, этнография ва б. музейлар, театрлар бор. Меъморий ёдгорликларидан Аё София черкови (5—6-а.лар), Александр Невский макбарахайкали (1904—12) ва б. сақланган.

СОФИЯ ИБОДАТХОНАСИ, Аё София (Авлиё София) ибодатхонаси — Истанбулдаги меъморий ёдгорлик. Византия меъморлигининг буюк маҳобатли ёдгорлиги (532—537). Меъморлари траллик Анфимий ва милетлик Исидор. Си. тархи 3 нефлк гумбазли базилика шаклида бўлиб, ён нефлари 2 қатламли, гумбази ярим айланасимон. Ўрта нефи кенг ва баланд, томи улкан гумбаз билан қопланган. Ибодатхона уз. 77 м, гумбаз диаметри 31,5 м. Гумбази 4 устунга ҳамда бағалидаги равоқларга таянган. Гумбаз асосига 40 та дереза ишланган. Интеръерида ордер тизими (колоннада, равоқ ва б.) дан фойдаланилган. Рангли мрамар ва кошинлар билан серхашам безатилган. 6-а.да вайрон бўлган гумбази 1374 й.да кичик ҳажмда қайта тикланган. 4 томонига найзасимон минора ишланган (1618-а.лар). Ҳозир музей.

СОФИЯ УНИВЕРСИТЕТИ, Климент Охридский номидаги София университети — Болгариянинг биринчи ва йирик олий ўқув юрти. 1888 й. олий пед. курслари сифатида ташкил этилган. 1889 й. Олий билим юрти, 1904 й.дан ун-т; 1905 й.дан славян маърифатпарвари, кад. болгар адабиети асосчиларидан бири Климент Охридский номида. 1944 й. қайта ташкил этилган. 2-жаҳон урушидан сўнг Болгариянинг етакчи илмий пед. марказига айланган. Унинг негизида тиббиёт, иқтисодиёт, агрономия, зоотехника, қишлоқ хўжалиги., ўрмон хўжалиги, ветеринария интлари ташкил этилган. 1970й.лардан ун-т фтлари Болгария ФА илмий муассасалари билан ўзаро ҳамкорлик қилади (ўқув марказлари доирасида). Фалсафа, тарих, славян филологияси, гарб филологияси, мат.,

физика, кимё, биол., геология, геогр., ҳуқуқшунослик ва б. соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 14 мингга яқин талаба таълим олади. Кугубхонасида 700 мингдан ортикасар бор. Илмий асарлар нашр этади.

СОФОКЛ (Sophokles) (тахм. мил. ав. 496—406) — юнон драматурги, шоир, сиёсий ва ҳарбий арбоб. Антик манбаларга кўра, 123 драма ёзган, шулардан 7 таси («Аякс», 442 й.дан олдинроқ; «Антигона», тахм 441; «Трахиналик аёллар», ёзилган вақти номълум; «Шоҳ Эдип» ва «Электра», 43015 й.лар орасида; «Филоктет», 409; «Эдип Колонда», 401) ва айрим драмаларидан парчалар, баъзи лирик шеърлари етиб келган. С. ўтмишдоши Эсхил ва издоши Еврипиддан фаркли ўлароқ, воқеликни қандай бўлса, шундай қабул қилиб, Юнонистоннинг гуллаган давридаги демократия асосларига шубҳа билан қарамаган. С. антик давр трагедиялари учун устувор аҳамиятга эга бўлган шахснинг маънавий шаклланиши муаммосини ечишда дунёнинг Парвардигор томонидан идора этилишини назардан қочирмаган. Унинг «Трахиналик аёллар» трагедиясидан бошқа барча асарлари олижаноб кишиларнинг номлари билан аталган ва бу асарларнинг қахрамонлари мураккаб вазиятда дўк ва пўписаларга ёхуд мурасасозликка даъват этувчи кенгаш ва маслаҳатларга қарамай, ўз мақсадлари сари интиладилар. Антигона «норасмий қонун»га итоат этиб, давлат қонунини бузади ва акасидан жудо бўлади; Электра қатл этилган отасининг ўчини оламан, деб ўзини ўзи азобуқубатларга гирифтор этади; Эдип, тақдири азалдан қанчалик қочишга уринмасин, отасининг қотили ва онасининг эри бўлиб чиқади. Ана шу тарзда С. трагедияларининг қахрамонлари, ўз истакларига қарши ўлароқ, тақдири азалнинг қурбони сифатида гавдаландилар. С. воқеанинг табиий оқимини акс эттирар экан, тасвирга илоҳий кучларни жалб этмайди, томошабин унинг асар-

ларида камданкам ҳолдагина фолбин, башоратчиларга дуч келади. С. Эхилдан фаркли ўларок, трагедиянинг трилогия кўринишларидан воз кечиб, ҳар бир асарида сюжетнинг мустақиллигига эришади. Унинг иккинчи янгилиги 3 актёр иштирокидаги сахналардан самарали фойдаланишидир. С. жаҳон адабиёти тарихидан бир неча монументал образларни яратган ижодкор ва жиддий драматик композициялар астази сифатида ўрин эгаллаган. С. асарлари театр санъати юксак тараққиёт даражасига йўтарилган ҳоз. даврда ҳам ўз кимматини йўқотмай, жаҳон драматургиясининг шоҳ намуналари бўлиб қолмоқда. С.нинг «Шоҳ Эдип» (1969), «Антигона» асарлари ҳоз. Ўзбек миллий театри (1971), «Электра» трагедияси эса Аброр Ҳидояттов номидаги театрда сахналаштирилган.

Ас: Шоҳ Эдип, Т., 1979:

СОХТА КУРАКБУРУНЛИЛАР, қилқуйруқлар, орол куракбурунлилари (*Pseudoscaphirhynchus*) — осётрсимонлар (бақра балиқлар) оиласига мансуб чучук сув балиқлари уруғи. Гавдасининг дум томонида яхлит суяк қалқоннинг бўлмаслиги билан ҳақиқий куракбурун балиқлардан фарқ қилади. 3 тури Орол денгизи ҳавзаси дарёларида учрайди. Барча турлари Ўрта Осиё учун эндемик. Катта амударё С.к. узунлиги 75 см гача, вазни 2,5 кг гача; майда балиқлар билан озикланади; 6—7 ёшида вояга етади; апр. да увилдириқ ташлайди; 2 мингга яқин (йирик С.к. 37 минггача) тухум кўяди. Кичик амударё С.к. 27 см гача, Сирдарё С.к. 30 см гача. Барча С.к. ноёб, Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

СОХТА ОЁҚЛИЛАР (*Sarcodina*) бир хужайрали ҳайвонлар синфи (қ. Саркодаллар).

СОХТА СИМҚУРТЛАР - қорақўнғизлар ва чангхўрлар оиласига мансуб қўнғизлар личинкасининг умумий номи. Улар симқуртлар билан бирга-

ликда тупроқда яшайдиган зараркунанда ҳашаротларнинг катта гуруҳини ташкил этади. Уларни кирсилдоқ қўнғизлар личинкаси — ҳақиқий симқуртлардан фарқлаш учун С.с. деб аталган. Суғорма деҳқончилик минтақасида Седан маккажўхори, дашт ҳамда қумлоқ сусткашлари, узун тумшукли қорақўнғиз ва б. учрайди (яна қ. Дашт сусткаши, Маккажўхори зараркунандалари).

СОЦИАЛИЗМ (лот. *socialis* — ижтимоий) — хусусий мулкни ижтимоий (умумий) мулкка айлантириш орқали эркинлик ва тенглик, бахт ва фаровонликка эришиш мумкин деб ҳисобловчи таълимот. С. тарафдорлари ана шу йўл билан қурилган ижтимоий тузумни идеал жамият деб ҳисоблаганлар. «С.» атамаси Францияда 19-а.нинг 30й.ларида истезмолга кирган. Лекин ижтимоий адолат жамияти билан боғлиқ тасаввурлар «олтин аср» тўғрисидаги қад. ғояларга бориб тақалади. Бу ғояларнинг асосчиси Платон ҳисобланади. У «Сиёсат», «Давлат», «Қонунлар» каби асарларида моҳиятан С.га ўхшаш жамият тўғрисидаги фикрларни баён этган. Унинг ижтимоийлик лойиҳасини ўрганган Аристотель ўша вақтдаёқ хусусий мулкчиликни йўқотишга асосланган жамият тараққиёт йўлининг охири ҳалокатли эканлигини таъкидлаган. Умумий тенглик, «олтин аср» борасидаги ғоялар кейинчалик утопик (хаёлий)

С.нинг турлича кўринишларида ўз ифодасини топди. К. Маркс ва Ф. Энгельс ишлаб чиққан илмий С. деб аталмиш назарияга кўра, С. коммунизмнинг қуйи фазаси ҳисобланади. С.га икки хил йўл билан эришиш мумкин деб қаровчилар бўлган. Мас, Т. Мор (1478— 1535), Т. Кампанелла, Г. Б. Мабли (170985), Морелли (18-а.), Н. Чернўшевский, А. Бебель ва б. уни тинч йўл билан амалга ошириш тарафдори бўлган. Г. Бабёф (176097), М. Бакунин, К. Маркс, Париж коммунарлари, В. И. Ленин ва б. қуролли кўзғолон йўлини илгари суришди.

С.да инсон хусусий мулкдан тамоман ажратилади. Окибатда инсон ўз индивидуал хусусиятларидан ҳам маҳрум этилади. У «омма»га айланиб, ўз «мени»ни йўқотади. Жамиятда зўравонлик, тобелик кучаяди. 20-а. 20й.ларининг охири — 30й.ларининг бошида СССРда, 2-жаҳон урушидан кейин эса бошқа мамлакатлар (жаҳон социалистик тизими)да ҳам тоталитар тузумнинг қарор топиши туфайли С. тўғрисидаги тасавурлар дунёнинг муайян қисмида ёйилди. Давлат мулкнинг монополияси, директивали марказлашган режалаштириш, шунингдек, конунсизликни, ўзгача фикрловчиларга тоқатсизликни кучайтирган юкори қатламнинг диктатураси социалистик (реал С, етук, ривожланган С.) деб аталган бундай тузумга хос белгилар эди. Тоталитар режимнинг хукмронлиги иқтисодий, сиёсий ва маънавий бўҳронга, дунёнинг ривожланган мамлакатларидан орқада қолиб кетишга, жаҳон цивилизациясидан айри ҳолда яшашга олиб келди. Ўзбекистон ҳам шундай жараёндан четда қолмади. Бу ерда ҳам дехқонлар, хунармандлар, савдогарлар, эркин касб эгалари тугата борилди. Зўрлик асосига қурилган қулоқ қилиш, жамоалаштириш сиёсати, бошқа кўринишдаги қатағонларни С. қуриш йўлидаги қонуний жараён сифатида асослашга уринилди. Айрим мамлакатларга, жумладан, Ўзбекистонга нисбатан «капитализмни четлаб С. га ўтиш» мумкинлиги тўғрисидаги сохта таълимот ҳам ййлаб топилди.

20-а.нинг 80й.лари охири — 90й.лари бошида СССРда ва б. мамлакатларда бошланган ўзгаришлар бозор иқтисодиётига ва демократик жамиятга ўтишга қаратилди. Мустақиллик жамият аъзолари учун ягона ижтимоий мулкчиликни қарор топтириш йўлидаги барча уринишларга барҳам берди.

Ибодулла Эргашев.

СОЦИОЛИНГВИСТИКА (лот *societas* — жамият ва лингвистика) —

тилшунослик, социология (жамиятшунослик), ижтимоий психология ва этн. фанлари туташмасида ривожланувчи ва тилнинг ижтимоий табиати, унинг ижтимоий вазибалари, ижтимоий омилларнинг тилга таъсир кўрсатиш механизми ҳамда тилнинг жамият ҳаётида тутган ўрни билан боғлиқ кўплаб муаммолар мажмуини ўрганувчи илмийназарий соҳа. Ушбу муаммоларнинг айримлари (мас, «тил ва жамият») умумий тилшунослик доирасида ҳам ўрганилади. С.нинг фанлараро мақоми у фойдаланадиган тушунчалар мажмуида намоён бўлади. Чунончи, социолингвистик тахлилнинг асосий тушунчаси деб қараладиган тил жамоаси ҳам ижтимоий, ҳам лисоний белгилар асосида аниқланади.

С.нинг энг муҳим тушунчаларидан бири лисоний вазият тушунчаси бўлиб, у муайян этник бирликлар ёки маъмурийҳудудий бирлашмаларда муомалаалока изчиллигини таъминлайдиган тилнинг (тиллар, минтақавий умумий тиллар, ҳудудий ва ижтимоий лаҳжаларнинг) яшаш шакллари мажмуи сифатида таърифланади. Лисоний вазиятнинг экзогloss (турли тиллар мажмулари) ва эндогloss (муайян бир тилдаги кичик тизимлар мажмулари) гуруҳлари фарқланади.

Ҳозирги С. эътибор қаратиши зарур бўлган энг муҳим муаммоларга қуйидагиларни киритиш мумкин: тил ва миллатнинг ўзаро таъсирлашуви; тил ва маданиятнинг алоқаси ва ўзаро таъсирлашуви; билингвизм (икки тиллилик) ва диглоссия (бир тилнинг бирбирига ижтимоий қарши қўйилган турли хил кичик тизимларининг ўзаро таъсири)нинг ижтимоий жиҳатлари муаммоси; тил сиёсати муаммоси (давлат, ижтимоий гуруҳлар томонидан тилларнинг ёки тил тизимчаларининг функционал тақсимланишини ўзгартириш ёки сақлаб қолиш мақсадида, янги лисоний меъёрларни жорий қилиш ёки эскиларини сақлаб қолиш мақсадида амалга оширадиган чоратадбирлар мажмуи) ва б.

Ўзбекистонда фан сифатида С. ва социолингвистик тадқиқотлар эндигина ривожланиб келмоқца. Ўтган асрнинг 70— 80й.ларидаги айрим социолингвистик изланишлар бир томонлама — ўша вақтдаги тил сиёсати нуқтаи назари ва талаблари асосида олиб борилган.

СОЦИОЛОГИЯ (лот. *societas* — жамият ва ...логия) — бир бутун тизим ҳисобланган жамият ҳақидаги ва айрим ижтимоий тартиботлар, жараёнлар, ижтимоий гуруҳлар, шахс ва жамият муносабатлари тўғрисидаги фан. С. илмий услублар ёрдамида ҳосил қилинган эмпирик (тажрибага асосланган) маълумотларга таяниб умумлашма хулосалар чиқара олади. Шу туфайли жамиятнинг ривожланиш моделларини илмий асослаб беради.

Жамият ҳаётини тушунтиришга уринишлар антик даврда (Платон, Аристотель ва б.) пайдо бўлди, тарих фалсафасида давом этди. Ўртаоғиёлик мутафаккирлар (Форобий, Ибн Сино, Беруний) асарларида ҳам жамият, унинг яшаши ва ривожланиши ҳақида муҳим фикрлар билдирилган. Социологик тасаввур ва қарашлар 19-а.нинг 1-ярмида О. Конт, Г. Спенсер каби олимлар ижоди натижасида фан даражасига кўтарилди ва қарийб 200 й.дан буен ривожланиб келмоқца. Турли даврларда С.нинг моҳияти турлича талқин этилди. Аввалига у жамият ҳақидаги умумий фан сифатида тушунилган. Айни вақтда унинг аниқ илмий услубларини назарда тутган ҳолда ижтимоий физика деб ҳам изоҳланган (Л. Кетле). Дастлаб Европада тараққий этган С. Ғарбий Европа мамлакатларида кенг ижтимоий муаммоларни далил ва асосли равишда қўя бошлади (М. Вебер, Э. Дюркхейм, Г. Зиммель (1858—1918), В. Парето (1848—1923), П. Сорокин (1889—1968). Шу маънода у моҳиятан макросоциология эди. С.нинг Америкадаги ривожини эса, одатда, «кичик» ижтимоий ҳодисаларни ўрганувчи микросоциология тарзида янги қирраларини намоён

этди [Ж. Дьюи (1859—1952), Я. Морено (1892—1974), Ж. Хоманс (1910), Э. Мэйо (1880—1949) ва б.]. Кейинчалик С.нинг бу макро ва микро кўринишлари Т. Парсонс (1902— 79), Р. Мертон (1910)нинг назарий ишларида ва П. Лазерсфельд (1901— 76)нинг эмпирик тадқиқотлар услубиятда ягона тизимга келтирилди. Бирок С.нинг предмети ва ижтимоий амалиёт учун аҳамияти хусусидаги баҳслар ҳалигача давом этиб келяпти, янги С. яратишга уринишлар тўхтамаяпти.

С. ўз тараққиётининг классик даврида яхлит билимлар тизими сифатида ривожланган бўлса, кейин бу фанга турли оқимлар ва йўналишлар кириб кеда бошлади. Механистик назария тарафдорлари Г. Ч. Кэри (1798—1879), В. Оствальд (1853—1932), В. Парето (1848—1923) С.ни ижтимоий дунё физикаси деб ҳисоблашган. Биологик назария, хусусан, органик йўналиш (Г. Спенсер, Л. Гумплович), шунингдек, ижтимоий дарвинизм вакиллари (Ч. Дарвин ва б.) жамиятни биологик дунё қонуниятларидан келиб чиқиб изоҳлашган. Психологик қарашларда [Д. С. Милль (1806—73), МакДугалл] жамият ҳаётидаги воқеа ва жараёнлар такдид назарияси, инстинкт назарияси асосида психологик жиҳатдан тушунтирилган. Хусусан, З. Фрейд (жинсий майл), Я. Морено (жамиятни индивидуалпсихологик тушунтириш) қарашлари кейинчалик коллективпсихологик назарияларга олиб келди. Шу йўналишда ижтимоийпсихологик, бихевиористик, символик интеракционизм, ижтимоий ҳаракатлар назариялари ривожланди.

Ҳоз. даврда функционализм замонавий ғарб С.сининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. Бу йўналиш вакиллари (Т. Парсонс, Р. Мертон) жамиятнинг функционал бирлиги, унинг динамик мувозанати муаммоларига асосий эътиборни қаратади. Формалсоциологик йўналиш Ф. Теннис (1855—1936), Г. Зиммель, Л. фон Визе (1876—1969) каби социологлар ижоди

таъсирида мустақкамланди ва ривожланди. Бу йўналиш вакиллари ижтимоий ҳодисаларнинг мазмунидан ҳам кўра уларнинг шаклига кўпроқ эътибор берилса, бу С. предметиға мосроқ бўлади, деб ҳисоблайди.

20-а.нинг 2-ярмида янги назария ва оқимлар, хусусан, «асосий назария» (Глассер ва Стресс), рефлексив С, диалектик С, кундалик ҳаёт С. си моделлари шаклланди. Лекин шунга қарамай, янги С.да 2 назарий йўналиш аниқ кўринишга эга бўлди: 1) радикал С. (жамиятни жиддий ўзгартириш керак, С. бунда муҳим роль ўйнайди, деб ҳисоблайди); 2) гуманистик С. (инсоннинг ижтимоий тизимидаги янги мавқеини, унинг меъёр яратувчанлик салоҳияти, рухий жиҳатини тадқиқ этишни устувор деб билади). Бугунги кунга келиб С турли назариялар ва бир неча соғаларни камраб олган бўлишига қарамай, моҳиятан яхлит фан сифатида жадал ривожланмоқда.

Ўзбекистонда ҳам С. ўз тарихига эга. У ижтимоий борлиқ муаммолари хусусида асрлар давомида фикр юритиб келган уламою шоирлар, мутафаккиру ҳукмдорларнинг изланишларида ўз ифодасини топган. Буюк ватандошларимиз бошқа соҳалар каби С.нинг ривожланишига ҳам катта ҳисса қўшдилар. Мукамал жамият ғояси, давлатни бошқариш, жамиятда шахснинг ўрни ва роли масалалари улар яратган турли жанрлардаги асарларга мавзу бўлганлигига қарамай С. фанини мустақилликдан сўнггина лозим даражада ривожлантириш имконияти туғилди. Ўзбекистонда кенг қўламли назарийметодологик муаммоларни кўйиш, ижтимоий дунёга таҳлилий назар билан қараш кўникмалари ҳосил қилинмоқда. С. фанига оид китоб ва рисоалар, дарслик ва қўлланмалар яратиш ҳаётий эҳтиёжга айланмоқда. Социологик тафаккурни шакллантириш, уни таълим тизимида, бошқарувда, оммавий ахборот воситалари ва б. соҳаларда кенгроқ қўллашга ҳаракат қилинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти

хузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида «С. ва бошқарув психологияси» кафедраси фаолият юритмоқда. Бир неча йиллардан буён «Ижтимоий фикр» жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази томонидан социологик сўровлар ўтказиш тажрибаси тўпланди. Бир неча илмий муассасалар (ЎЗМУ, Ўзбекистон ФА, вилоятлардаги ун-тлар)да назарий ва амалий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Кибернетик С. муаммолари (акад. В. Крбулов), ижтимоий жараёнларни моделлаштириш (Н. Алиқориев), жамоатчилик фикрини ўрганиш (Р. Убайдуллаева), демофафик жараёнларни тадқиқ этиш (О. Атамирзаев) йўналишларида илмий ишлар қилинган, миллий менталитет (М. Бекмуродов, А. Бегматов), тафаккур тарзи (Б. Фарфиев), маҳалла феномени (К. Калонов) ўрганилмоқда. Ўзбек олимлари, шунингдек, С.нинг турли йўналишлари (назарий С. — Р. Т. Убайдуллаева; меҳнат С.си — Қ. Абдурахмонов, экологик С. — А. Қаххрров; дин С.си — М. Ғаниева; сиёсий С. — А. Холбеков) бўйича муайян ишлар қилдилар.

Абдуғани Холбеков.

СОЦИОМЕТРИЯ (лот. *societas* — жамият ва ... метрия) — ижтимоий психология соҳаси. Ижтимоий турмушдаги кичик гуруҳ (и. ч., жамоа, оила) аъзолари ўртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни ўрганиш ва уларнинг даражаларини ўлчашда қўлланилади. С. гуруҳ аъзоларининг бирбири билан ўзаро субъектив муносабатларини, индивидларнинг гуруҳдаги мавқеи, ким етакчилик қила олиши мумкинлиги масалаларини экспериментал йўл билан тадқиқ қилади. С.га америкалик социолог Я. Морено (1892—1974) асос солган. Унинг методига кўра, муайян гуруҳдаги ҳар хил хусусиятли шахсларнинг ўзаро муносабатларини аниқлаш учун қайси фаолиятда ким билан бирга қатнашиши сўралади. Олинган маълумотлар матрица, график, схема, жадал шаклида ифодаланади. Улардаги микдор курсаткичлари гуруҳдаги ки-

шиларнинг шахслараро муносабатлари тўғрисида тасаввур ҳосил қилади. Бу маълумотлар гуруҳий муносабатларнинг ташқи кўринишини акс эттиради, холос. Ҳоз. даврда С.нинг модификациялари ишлаб чиқилган (Я.Л. Коломинский, И. П. Волков). С.нинг бу тури тест саволлари ёрдамида болалар жамоасидаги шахслараро муносабатлар ҳақида тўлароқ ахборот тўплаш имконини беради.

С.нинг назарий ва амалий натижалари меҳнат жамоаларининг ижтимоий ривожланишини бошқаришда, тарбиявий ишда ва ҳ.к.да кенг қўллаилади.

Эргаш Ғозиев.

СОЧ (мўй, тук, жун) — одамнинг бош терисидан ўсадиган ипсимон шох унум. С. майин, дағал, жингалак бўлади. С.нинг тери устидаги қисми тола, тери остидаги қисми эса иддиз дейилади. С. иддизи С. халтачасида жойлашган. Халтачага атрофидаги ёғ безларининг йўли очилади. Халтачанинг ички қинида С. пиёзчаси ва сўрғичи жойлашган. С. сўрғичида қон томирлар ва нервлар бўлади. С., асосан, азот ва олтингугуртга бой оқсилли шох модда — кератиндан ташкил топган. С. ранги кора, малла, оқиш бўлади, бу, асосан, сочдаги пигментлар миқдорига боғлиқ. Ёш ўтган сайин сочдаги пигментлар камайиб, у оқара бошлайди (қ. Соч оқариши). С.да пигмент мутлақо бўлмаса, у туғма оқ бўлади (қ. Альбинизм). С., асосан, пиёзчадан усади. С.нинг ўсиши организмнинг умумий аҳволига, нерв ва эндокрин система ҳолатига, моддалар алмашинуви, овқатланиш тарзи, шунингдек, уни парвариш қилишга боғлиқ. Соғлом С. пишиқ ва эластик, жилולי бўлиб йилтираб туради. Юқори тра ва ишқорлар (нашатири спирти, сода, кир совун ва б.) таъсирида С. ҳолати ўзгаради, у тўкилувчан ва мўрт бўлиб қолади. Нерв ва эндокрин система фаолиятининг ўзгариши ва б. омиллар таъсирида ёғ безлари кўгшаб ёғ ишлаб чиқаради, натижада С. ҳаддан зиёд ёғли бўлиб кетади. Турли касалликлар ёки С.ни нотўғри парвариш қилиш

(бошни ботбот, айникса, қаттиқ сув ва ишқорли совун билан ювиш, С.ни тезтез жингалак қилиш) унинг ўсишига зарарли таъсир этади; у жуда қуруқ, хира бўлиб қолади ва тўкилиб кетади.

Соч касалликлари. Ёғ безлари функциясининг бузилиши С.нинг ўзгаришига сабаб бўлади. Натижада бош терисида майда кепакка ўхшаш тангача — қазғоқ пайдо бўлади, бу кўпинча себорея касаллигида кузатилади. С. тўкилиб, ўрнидан янги С. чиқиб туришининг бузилиш сабаблари ҳар хил; баъзан С. бутунлай тўкилиб, кал бўлиб қолиши ёки, аксинча, С. зўр бериб ўсиши мумкин. Бош кийимнинг оғир ёки тор бўлиши, узоқ вақт парик кийиб

юриш, шунингдек, офтобда бошланг юриш ва бошқалар С. тўкилишига сабаб бўлади. Қиш кунлари бошланг юриш ярамайди, акс ҳолда юза томирлар қисилиб С. озикланиши бузилади. С. структураси ва кўринишининг ўзгариши терининг замбуруғ касалликларида (микроспория, трихофития, каллик) ҳам кузатилади. С.да касаллик пайдо бўлса, албатта, врачга мурожаат қилиш зарур.

Соч парвариши. Сочларни мустаҳкамлаш учун организмнинг умумий аҳволини яхшилаш, очиқ ҳавода кўпроқ юриш, физкультура, спорт билан шуғулланиш, овқатланиш, ухлаш тартибига риоя қилиш керак.

Сочни ювиш. Ёғли С.ни ҳар ҳафтада, қуруқ ва нормал С.ни ҳар 10—14 кунда юмшоқ сув билан ювиш лозим. Агар юмшоқ сув бўлмаса, водопровод сувини кайнатиб тиндириб қўйиш керак; бунда тузлар идиш тагига чўкади, кейин сувни бошқа идишга қўйиб олиб ишлатилади. Сувни юмшатиш учун бир литрига бир чой қошиқ ичимлик содаси, бура ёки ярим чой қошиқ новшадил спирти қўшиш мумкин. Бошга совун тегизиш ярамайди, акс ҳолда С. мўрт бўлиб қолади, совунни қўлда кўпиртириб суртган маъкул. С.га кирсовун ишлатиш мумкин эмас. С. ранги, жилоси бирдай туриши учун бошни ювиб бўлгандан сўнг, бир литр сувга бир

ош қошиқ мойчечак (ромашка) кўшиб чайиш керак. Бошни иссиқ сув билан ювиш лозим (сув т-раси 50—55° дан ош-маслиги керак). С курукбўлса, ёғли совунлардан фойдаланган маъкул. Бошга қатик ёки тухум сариғини суртиб рўмол танғиб кўйиш, 5—10 мин.дан кейин ювиб ташлаш яхши наф беради. Курук С.ни ёғлироқ қилиш мақсадида С.га бирор иситилган ўсимлик мойи (мас, канақун-жут мойи) суртиш, маълум вақт ўтгандан кейин бошни ювиб, лимон шарбати ёки бир литр сувга бир ош қошиқ сирка кўшиб чайилади. Ёғли С.ни ҳар қандай атир совун, шампунь ёки суюқ совун билан ювса бўлади. Киши кексайганда сочи мўрт ва тўкилувчан бўлиб қолади; бундай ғолларда бош ювишдан олдин унга тухум сариғи ва ўсимлик мойи суртиш, бошни рўмол билан танғиб, ярим соатдан кейин совунлаб ювиш лозим. Оқарган С.ни синкали сувда чайилса, у жилоланиб туради. С.ни тўғри тарашга одатланиш керак; калта С. тагидан, узун С. эса учидан таралади. Тўкилувчан С.ни тарашда кенг тишли тароқ ёки соч чўткаси ишлатилади, лекин ҳадеб чутка билан тараш ярамайди, у терини зарарлаши мумкин. Бошни энгил массаж қилиб туриш яхши наф баради. Ҳар бир кишининг алоҳида тароғи бўлиши керак.

Саидқосим Арифов.

СОЧ (*Pastor roseus*) — чумчуқсимонлар туркумининг шақшақлар оиласига мансуб куш. Танасининг уз. 23 см ча. Нарининг бош ва бўйнидаги патлари қорабинафша тусда, металл каби ялтирайди, дум ва қанот патлари қора, яшилбинафша рангда, қолган жойлари пушти. Оёқлари қизилқўнғир. Тумшуғи калта, йўғон. Бошида узун қора патли кокили бор. Модаси оқишроқ, ёш индивидлари сарғиш, қум Ст. рангда. Уясини колония бўлиб, қоя, жар ва б. ерларга қуради. 4—6 та тухум қўяди. ЖанШарқий Европа, Жан.Ғарбий Сибирь, Олд ва Ўрта Осиёда тарқалган. Март ойидан Ўзбекистонда ҳам учрайди. Асосан, чи-

гиртка ва б. зарарли ҳашаротлар билан озикланади. Узум, гилос, олча каби ме-валарни еб, боғдорчиликка қисман зарар келтиради.

СОЧ ОҚАРИШИ - соч рангининг ўзгариши; соч илдизи пигментининг камайиши ёки йўқолишидан келиб чикдди. Асосан, киши қариганда кузатилади; 35—40 ёшларда биттаиккита соч оқара бошлайди, баъзан соч вақтидан илгари оқариши ҳам мумкин. Дастлаб чаккадаги, кейинроқ бориб бутун бошдаги соч оқаради; қош ва киприклар кечроқ оқаради. Қариганда Со. нормал физиологик ҳолатдир. Ёшлиқда Со. га нерв ва эндокрин система фаолиятининг бузилиши, камқонлик, витаминлар етишмаслиги, асабий ҳолат, ўта толиқиш ва б. сабаб бўлади.

Вақтидан илгари Со. ирсий бўлиб, наелданнаелга ўтиши ҳам мумкин. Оқарган соч дастлабки жилосини йўқотади; уни сержило қилиш мақсадида хина, басма (қора хина) каби ўсимлик бўёқлари ёки кимёвий бўёқлардан фойдаланиш тавсия этилади. Соч бўяғичларига ружу қилавериш ярамайди; буйрак касалликлари, ҳомиладорлик ва бола эмизиш даврида соч бўяғичлардан фойдаланиш тавсия этилмайди. Соч бўяшдан олдин врач билан маслаҳатлашиб олган маъқул.

СОЧ ТЎКИЛИШИ - сочнинг бутунлай ёки қисман тўкилиши. Қариликда Ст. ёш улғайиши билан терида юз берадиган ўзгаришларга, шунингдек, соч оқариши каби нормал физиологик ҳолатга ёки организмнинг умумий қаришига боғлиқ. Вақтдан илгари Ст. турли ёшда кузатилади, кўпинча бирор бетоблик аломати бўлиши мумкин. Баъзан соқолмўйлов, қош ва клприклар, шунингдек, қўлтиқ ости ва қов соҳасидаги жунлар ҳам тўкилади. С.т.га кўпинча себорея сабаб бўлади. Болаларда Ст. оғир юқумли касалликлар (грипп, безгак, дизентерия ва б.), шунингдек, организмда витаминлар (хусусан, А, С, В, В6) етишмасли-

ги, жигар, меъдаичак, нерв системаси, қалқонсимон без ва жинсий безларнинг сурункали касалликлари оқибатида рўй беради.

Симптоматик Ст. айрим юкумли касалликлар, мас, захмда кузатилади, бунда соч тангатагга бўлиб тушиб кетади; бемор тузалганидан кейин тўкилиб кетган соч ўрнига яна соч чиқади. Ўта толиқиш, уйқусизлик оқибатида ҳам Ст. мумкин. Кўпинча аёлларда Ст.га сочни ҳар хил турмаклаш, перманент, яъни узоқ сақланадиган жингалар қилиш сабаб бўлади. Вақтдан илгарак Ст. ўрта яшар эркакларда учрайди. Бунда икки чакка ва тепадаги соч тўкила бошлаб, бир неча йиллардан сўнг бутунлай қолмайди ёки бошнинг чакка қисмида қолади, яъни «тепакал» пайдо бўлади. Одатда, «тепакал» туғишган акаукаларда учрайди ва наел суради (тепакаллик тери тузилишининг ирсий хусусиятларига ҳам боғлиқ). Уя уя бўлиб С. т. нерв системаси ва ички секреция безлари фаолиятининг бузилиши, шунингдек, организмнинг захарланиши (чириган тишлар, тонзиллит, гайморит ва б. сурункали ўчоқли инфекциялар) сабаб бўлади. Ст. гўё тўсатдан рўй берганга ўхшайди, дастлаб 1—2 жойдан 20 тийинлик тангадек катталиқдаги жойда соч тўкилиб, улар кенгайиб боради ва бирбирига қўшилиб, хийлагина жойни эгаллаб олади, бунда соч бутунлай тушиб кетади. Соч тўкилган ердаги тери силлик, ялтироқ, яллиғланмаган бўлади. Сочнинг бу хилда тўкилиши, одатда, сурункали кечиб, унга даво қилиш анча мушкул бўлади, ҳатто даволангандан кейин ҳам Ст. такрорланиши мумкин. Баъзан соч пиёзча қисмининг тўла ривожланмаганлиги туғма Ст.га сабаб бўлади. Айрим дориларни сурункасига ичиб юриш ёки сочни нотўғри парвариш қилиш оқибатида ҳам Ст. мумкин. Даво С.т. нинг хили ва сабабига қараб олиб борилади. Кўп С.т.нинг дастлабки аломатлари пайдо бўлганда дархол врачга учрашиш лозим. Ст. га сабаб бўлган омиллар бартараф этилгандан кейин тўкилган соч

ўрнига янгиси чиқа бошлайди. С.т.нинг олдини олиш лозим. Спиртли ичимликлар ва чекишга ружу қилмаслик тавсия этилади.

СОЧИ — РФ Краснодар ўлкасидаги шаҳар (1896 й.дан). Қора денгиз соҳилидаги порт. Т.й. станцияси. Аҳолиси 359,6 минг киши (1998). С. денгиз соҳили бўйлаб Шепси дарёсидан Псоу дарёсигача 150 км га чўзилган (1961 й. чегараси доирасида) ва Адлер, Хоста, Марказий, Лазаревск туманларини ва Магри, Макопсе, Аше, Лазаревск, Головинка, Лоо, Дагомис, Мамайка, Хоста, Кудепста, Адлер ва Красная Поляна курорт шаҳарчаларини ўз ичига олади. Йирик аэропорт (Адлер) бор. Бутун сохил курорт зонасига айлантирилган: РФнинг энг йирик денгиз бўйи бальнеологик ва иқлим курортларидан бири. Иклими нам субтропик иқлим (янв.нинг ўртача т-раси 6°, июлники 25°, 28°. Ииллик ёғин 1400 мм. Йилнинг энг яхши даври — сент. ва окт. Мацестанинг водород сульфиднатрий хлоридли сувлари айниқса машҳур. С.да 50 санаторий, 82 дам олиш уйи, 10 туристик база ва кемпинглар, 3 туристик лагерь бор. Курортлар эҳтиёжини қондиришга ихтисослашган 40 саноат корхонаси (гўшт, сут, меваконсерва, нон ва б.) мавжуд. С.да Краснодар политехника ин-тининг умумтехника фти, Курортология ва физиотерапия, тоғ боғдорчилик ва гулчилиги илмий тадқиқот интлари, и.т. ўрмон тажрибаси ст-яси, 4 музей (шу жумладан, Н.А.Островский номидаги адабий мемориал музей, ўлкашунослик музейи ва б.), театр, дендрарий, цирк, тиссамшит ўрмонзорлар кўриқхонаси бор. Шаҳарга 1838 й.да асос солинган. Курорт сифатида 1902 й.дан ривожлана бошлади.

СОЧМА КОНЛАР — туб конларининг физик ва кимёвий емирилишидан ҳосил бўлган тоғ жинслари, минераллари ва руда булақларининг ер юзаси айрим жойларида қайта тўпланиши. С.к.

кўчиш ва нураш жараёнларига чидамли бўлган минераллар (олмос, олтин, платина, кассетерит, монацит, рубин, сапфир, ильменит, циркон, кахрабо ва б.) ҳосил қилади. С.к. шагал қумтош ва қумлар тарқалган жойларда вужудга келади. Бу қимматбаҳо минералларнинг ўлчамига кўра, уларни қазиб олиш иқтисодий жиҳатдан фойдали ҳисобланади. Пайдо бўлиш жараёнига кўра, элливиал, делювиал, пролювиал, аллювиал, литорал, гляциал ва эол (бархан) турларига бўлинади. Ск.нинг айрим генетик турларда ҳосил бўлишидаги кетма-кетлик доимо сақланавермайди; баъзан бундай жараён олдинги босқичларнинг бирида тугайди. Ҳосил бўлиш вақтига кўра, қад. (мезозой, палеозой ва токембрий), одатда, қазиладиган тўртламчи (антропоген) ва ҳозирги С.к. фарқ қилинади. С.к. ётиш шароитига кўра юзадаги ва кўмилган; таркибига кўра бир ёки кўп минералли; тузилишига кўра бир қатламли ва кўп қатламли; шаклига кўра плашчсимон, қатламқатлам, линзасимон, уясимон С.к.га бўлинади. С.к.нинг узунлиги юзлаб м дан бир неча км га, эни бир неча м дан ўнлаб м га, қалинлиги эса бир неча см дан ўнлаб м га етади. С.к.дан 50% га яқин олмос, титан, олтин ва калай, 10% ча платина, 100% титан минераллари ва кақрабо очик ёки ёпиқ усулда қазиб олинади. Кўп йиллаб тўнгиб ётган жойларда 10—15 м дан ортиқ чуқурликдаги С.к. ва музи эриган жойларда 15—40 м дан ортиқ чуқурликдаги С.к.нинг фойдали қазилмалари ёпиқ усулда қазиб олинади. Конларни механизациялаштирилган очик усулда қазиб кенг тарқалган бўлиб, бу усулда 15—18 м чуқурликдаги, драгалар ёрдамида эса 60 м гача чуқурликдаги фойдали қазилмалар қазиб олинади. Таркибида қум бўлган тоғ жинси гравитацион бойитиш қурилмасига тушади, унда тоғ жинси сув оқимида ювилади ва олтин, платина, олмос, оптик кварц ва б. кристаллари, рангли металллар концентратлари ажратиб олинади. РФ (Колима ва Чукотка) ва АҚШдаги (Аляска ва Калифорния) ол-

тинли, ЖАРдаги олмос, Малайзия, Индонезия, Таиланд, Мьянманинг денгиз соҳилидаги кассетерит, Украина, Австралия, Ҳиндистон, АҚШдаги титан минераллари, Намибиядаги олмос С.к. йирик конлар ҳисобланади. Ўзбекистоннинг Нурота ва Чатқол тизмалари водийларида турли микёсдаги С.к. мавжуд. Шим. Нурота тоғлари бағридаги Каттаич ва Оқчоп сойлари ўзан ва қайирларидаги С.к. олтин сочма конлари сирасига қиради.

СОЧПОПУК, чочпопук — аёлларнинг соч тақинчоғи. Учлари попукчалар билан тугалланадиган 2—4 (баъзан 15—20 ва ундан ортиқ) қалин қора ип, ипак ва жундан эшилган тутамлардан иборат. Тутамларга турли шаклдаги (куббали цилиндр, конус) найчалар қдалади; қдцалар С.да ёй каби жойлашади, қадамалар остидан попукчалар чиқарилади. Баъзан қадамалар орасида тумор, безакли тангалар ҳам осилган. С.нинг соч ўримига кўшиб ўриладиган, майда ўрилган соч ўримларига ҳамда кийим (орқа елка қисми)га тикиб қўйиладиган хиллари кенг тарқалган. Шунингдек, 20-а.нинг охирларида қизчалар учун дўппита тикиб қўйиладиган тури ҳам юзага келди.

«СОЮЗ» — космосда узоқ вақт учиш, манёврлар ўтказиш, орбитада бошқа космик кема (КК)ларга яқинлашиш ва улар билан туташушга мўлжалланган кўп ўринли совет ККларининг ҳамда ККларни ишлаб чиқариш ва учуриш дастурининг номи. 1967—81 й.ларда орбитага 40 та «С», чиқарилган. Шу жумладан, 2 таси космонавтсиз учурилган. «С», базасида «Салют» ва «Мир» орбитал стаяларига экипаж аъзоларини олиб чиқиш ва космонавтларни Ерга қайтариб олиб тушиш учун мўлжалланган «С. Т» ва «С. ТМ» космик кемалари ишлаб чиқидди. 1979—86 й.ларда 15 та, «С. Т» космик кемаси (шулардан 1 таси космонавтсиз), 1986—94 йларда 19 та «С. ТМ» космик кемаси (шулардан 1 таси космонавтсиз) учурилган.

СОЯ, Сўя (*Glycine*) — дуккакдошларга мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми, дуккакли дон ва мойли экин. 10 тури Африка ва Жан. Шарқий Осиёнинг нам тропик ва субтропикларида, 1 ёввойи тури Узоқ Шарқда учрайди. Ватани — Хитой. С. жуда қадимдан экиладиган экин. Мил. ав. 5минг йилликдан бошлаб экиб келинади. АҚШ, РФ, Ҳиндистон, Япония, Корея, Индонезия, Украина, Молдавия, Грузия ва Ўзбекистонда етиштирилади. Жаҳон бўйича С. экин майд. 73,6 млн. га, ўртача дон ҳосилдорлиги 22,1 ц/га (2000): Ўзбекистонда 20-а.нинг 60й. ларидан кенг таркала бошлади. Оддий С. (*G.max*) турининг илдизи яхши ривожланган, ўқ илдиз, сершоҳ, тупроққа 2 м чуқурликкача кириб боради, асосий қисми ҳайдалма қатламда жойлашади (илдизида туганак бактериялар ривожланади). Пояси дағал, цилиндрсимон, тик усади, аммо ётиб қоладиган навлари ҳам бор. Буйи 15 см дан 2 м гача, шохланади, ён шохлари 2—8 та бўлади. Барги сертук, бандли, бандининг уз. 8—20 см, барг шапалоғининг уз. 13—15 см., Гули майда, оқ ёки пушти, шингил гултўпламга йиғилган, барг қўлтиғида жойлашади. Меваси дуккак, сарик, қора, кўнғир, сертук. Ҳар бир дуккагида 2—6 та дон бор, 1000 та дони вазни 40—425 г. Таркибида 24—45% оқсил, 13—37% ёғ, 20—32% углеводлар, 1—2 % лицитин, Д, В, Е ва б. витаминлар бор. Уруғидан ёғ, оқсил ва лицитин олинади. Ўсув даври 75—200 кун. С. иссиқсевар ва намсевар, ёругсевар қисқа кун ўсимлиги. 21—23° да яхши ривожланади. Уруги 8—10°да униб чиқади. С. узидан чангланади. Гуллаш даври 15—55 кун давом этади. Ундан С. уни ва мойи (қ. Соя мойи) олинади. Дони, пишиб етилмаган (думбул) дуккаги овқатга ишлатилади. С. унидан сут, творог, кандолат маҳсулотлари тайёрлашда фойдаланилади. Сомони, тупони, кўк пояси, силоси озуқа сифатида чорва молларига берилади. Ўзбекистон шоли-

чилик ин-тида 1981—88 й.ларда С.нинг Ўзбекистон 2, Ўзбекистон 6, Дўстлик навлари чиқарилган ва барча вилоятлар учун р-нлаштирилган.

Касалликлари: бактериоз, септориоз, аскохитоз, фузариоз.

Зараркунандалари: тунламлар, ўргимчаккана, қорақуя.

Холима Отабоева.

СОЯ МОЙИ — соя ўсимлиги уруғидан пресслаш ёки экстракциялаш йўли билан олинadиган мойсимон суюқлик. Тозаланмаган См. яшил тусли жигарранг, рафинациялангани эса оч сарик рангли; мойларнинг олеинлинол гуруҳига мансуб. Зичлиги 922—934 кг/м³ (15°да), қотиш т-раси —15 дан —18° гача, йод сони 120—141. Таркибида 7—12,1% пальмитин, 2—5% стеарин, 20—30% олеин, 44—60% линол ва 5—11 % линолен кислоталари бор. См. ярим қурийдиган мойлар туркумига киради, таркибида тўйинган ёғ кислоталарининг озлиги ва линол кислотанинг кўплиги (озуқавий қийматининг юқорилиги) билан бошқа мойлардан фарқланади. Озиковқат мойи сифатида, гидрогенланган См. эса маргарин ва совун ишлаб чиқаришда қўлланади.

СОЯБОНГУЛДОШЛАР — қ. Зирадошлар.

СОЯГИ — соя жойда майиз қуритиш усули. Асосан, Қашқадарё, Самарқанд, Навоий вилоятларининг тоғли худудларида қўлланилади. 2) Оқ кишмиш узумни махсус бино — сояғихонада қуритиб олинган майиз.

СОЯГИХОНА — майиз қуритиш учун пахсадан қурилган махсус хона. Майиз қуритишнинг энг қад. усуллари-дан бири. Қашқадарё вилоятининг тоғли худудларида кўп учрайди. С. атрофи очик, шамол эсиб турадиган, баландроқ жойларда 8x5x4,5 м ўлчамларда, пахса эни 60—70 см қилиб қурилади. Хона ичи

шамоллаб туриши учун тўрт деворида шахматнамо тартибда уз. 60—70 см, кенглиги 12—14 см тиркишлар қолдирилади. Хона ичида ердан шипга қадар ёғоч устунлар ўрнатилиб, уларга кўндаланг қилиб 20—30 см ораликда узум бошларини осиб учун тахта қоқилади ёки сим тортилади.

С.да қуритиш учун ғужумлари кўкимтир тусдаги Оқ кишмиш танлаб узилади, узум бошлари бир сутка соя жойда сўлтилади ва саралаб, С.га осиб чиқилади. Қуритиш сояда, ним қоронги мухитда давом этгани учун, майиз янги узилган узум тусини сақлаб қолади. Қуритиш 30—40 кун давом этади, сояги майиз чиқиши 20—22%. Кейинги йилларда Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида Қора кишмиш навлари ҳам соя жойда қуритилиб, сояги майизлар тайёрланмоқда.

СОЯКИ, Замбилбош — халқ селекциясида яратилган хўраки ва винобоп узум нави. Тошкент вилояти Паркент туманида кўп экилади. Тупи кучли ўсади, барги йирик, уч бўлмали, бет томони ялтироқ, силлик. Гули икки жинсли. Узум боши ҳавол, сершингил, икки ёни бўртиб чиққан, 700—800 г (3—4 кг гача боради). Ғужуми ўртача, думалоқ, энибўйи 18—19 мм, кучёшга қараган томони сарғимтир, оч яшил, пўсти юпка, эти сувли. Таркибида 20—22% қанд, 6—7 г/л кислота бор. Ҳосили фаол ҳарорат йиғиндиси 3100° да 150 кунда, авг. охири — сент. ўрталарида тўлиқ пишади. Ҳосилдорлиги 150—160 ц/га. Энг юқори ҳосилдорлиги 234 ц/га. Узуми янглигида истеъмол қилинади, оқ мусалласлар, шампан винолари тайёрланади; узум бошларини осиб, қиш фаслигача сакдаш мумкин.

СОҚА (араб.) —1) харбий юриш ёки харбий амалиётлар чоғида асосий кучлар ордидан соқчилик қилиб борувчи, зарур вақтларда мададга келувчи махсус суворий қисм. Чингизхон, Амир Темур, Бобур, ўзбек хонлари қўшинларида мавжуд

бўлган ва у аскар, мўғулча чағдовул ата-маси билан ифодаланган (қ. Арьергард); 2) жанг пайтида турли ташқи зарбалар, хусусан, ғанимнинг ўқ, қилич, найза сингари қуроллари захмидан сакланиш мақсадида тизза ва тирсақларга кийиладиган металл қалқонча. Тизза С.си, шунингдек, тизлик деб ҳам номланган; 3) Хоразм ва Қорақалпоғистонда канал боши маъносида ишлатиладиган атама. «Саға» шаклида талаффуз қилинган. Тарихий манбаларда кўп учрайди. Жой номлари таркибига кирган (мас, Тошсоқа канали).

СОҚИ — Жан. Тожикистонда яшовчи ўзбеклар (лақай уруғи) орасида дўмбира жўрлигида куйловчи дostonчилар шу ном билан юритилади (яна қ. Бахши).

СОҚИЙ (форс.) — қ. Косагул.

СОҚИЙНОМА (соқий ва нома) — 1) Шарқ мумтоз адабиётида маснавий шаклидаги лирик жанр. Одатда, ҳар бир банди бевосита соқийга мурожаат сифатида бошланиб, кейин шоирнинг кечинмалари тасвирланган. С. расман марҳумлар хотирасига бағишлансада, унда шоирнинг фалсафий, ижтимоий ва ахлоқий қарашлари ҳам ўзига хос лирик тарзда акс этган. Форс тилидаги дастлабки С.лар Низомий («Лайли ва Мажнун» дебочасида), Салмон, Ҳофиз қаламига мансуб. Ўзбек адабиёти тарихида бу жанрни Алишер Навоий асослаган. Навоийнинг «Ҳазойин улмаоний» асаридаги 32 банд (458 байт)дан иборат С.си қўйилган масалаларнинг кенлиги, аниқ тарихий шароит ва воқеалар билан бевосита боғланганлиги жиҳатидан ажралиб туради. Бу асар ўзига хос изчил услубга эга. Унда Навоийнинг шахсий турмуши билан боғлиқ деталлар ҳамда шоирнинг ўз даври ва замондошларига берган баҳоси поэтик ифодасини топган. Навоийдан кейин форс, тожик ва туркий тилларда (Фузулий, Суруш ва б. томонидан) бир неча С. яратилган; 2) енгил ва жонли

суръатдаги машхур доира усули (бакаба-кабумбум); мазкур усулда айтиладиган ашула йўллари номи. Шашмақомнинг Савт ва Мўғулчалар шўьбалари таркибида бўлиб, улар номи билан кўшиб аталади. Мас, Си Савти Сарвиноз (Бузрук мақомида), С.и Савти Калон, Си Савти Сабо (Ростда). Дастлаб С. жанридаги шеърлар билан, кейинчалик вазн жиҳатдан мос келадиган бошқа ғазаллар билан ҳам ижро этилган. С. йўллари рақса жўрнавот сифатида ҳам айтилган.

СОҚОВЛИК — туғма ёки илк болалик даврида рўй берган карлик оқибатида келиб чиқадиган нуқсон. Эшитиш қобилияти сақланиб қолганда эса С.ка нутқ маркази ёки марказий нерв системасининг зарарланиши сабаб бўлади. Агар марказий нерв системаси енгил зарарланган ёки унга вақтида тегишли даво қилинган бўлса, унда айрим ҳолларда нутқ фаолиятини тиклаш мумкин (яна қ. Алалия, Афазия). СОҚЧИ (ҳарбий ишда) — постни кўриклаш ва мудофаа қилиш билан жанговар топшириқни бажарувчи курулли кўрикчи, посбон (қ. Қрровуллик хизмати).

СОҒАРЖ, Соғарч — ўрта асрларда Мовароуннаҳрдаги вилоят ва катта қишлоқ. Самарқанддан шим. ғарбда, 5 фарсах масофада (Иштихон ёнида) жойлашган. С. қишлоғи номи илк бор 9—10-а.лардаги араб географлари асарларида учрайди. Ёқут Ҳамавий С.ни Иштихон ш.га тобе бўлганини ёзган. Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»сида ёзилшича, С. кўшин тўпланадиган қароргоҳ бўлган. Хусусан, Амир Темур Тўхтамиш билан бўладиган урушдан олдин С.да лашкар тўплаган. 15—17-а.лардаги вақф хужжатларида С. кайд этилган. 1557 й. Насаф вилояти ҳокими Худойберди султонга С. вилояти Абдуллахон II томонидан суюрғол қилиб берилган, Насаф эса, Ибодулло султонга топширилган. 1605 й. Боқи Муҳаммад 14 ёшли Надр Муҳаммадхонга С. вилоятини икто тар-

зида инъом этган. Тахт учун курашда ёрдами учун 1611 й.да Имомқулихон С.ни қозоқхонларидан Ишимхоннинг ўғли Жонибек султонга берган. Манғитлар (1753—1920) ҳукмронлиги даврида С. Душанба кўрғон деб аталган. Маҳмуд ибн Вали С.ни обод қишлоқ деб ёзган, 19-а.да ҳам обод жой деб тилга олинган. Сдан бир қанча уламолар чиққан (мас, халифа Умар ибн Хаттоб наслидан бўлган йирик уламолардан шайх Бурхониддин Соғаржий, 12-а.). Ҳоз. С. харобалари Оқдарё туманидаги Янгиқўрғон қишлоғидан 4 км нарида сақланган.

Манба: Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996; Ҳофиз Таниш АлБухорий, Абдуллонома, Т., 1999.

СОҒИМ ДАВРИ — чорва моллари елинида сут ҳосил бўлиши, йиғилиши ва вақт вақти билан соғиб олинishi давомийлиги. Асосан, сут сигирлардан, қисман эчкилар, совлиқсгар, биялар ва туялардан соғиб олинади. С.д. ҳайвон тукқанидан бошлаб, то сутдан чиққан муддатига қадар давом этади. С.д. маҳсулдорлиги ва зотига қараб сигир ва эчкиларда 8—10 ой (сигирларда зоотехния амалиётида 305 кун қабул қилинган), қўйларда 4—5 ой, бияларда 9 ой ва ундан ортиқ, туяларда 10 ойни ташкил этади. С.д.нинг бошларида сут бериши миқдори кўпроқ, охирида камайиб боради. Туғишга 1,5—2 ой қолганда соғиш тўхтатилади. С.д.ни узайтириш учун молларни озикдан тириш ва соғиш режимига қатъий амал қилиш талаб қилинади.

СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ - аҳоли соғлиғини муҳофаза қилишга йўналтирилган ижтимоий, иқтисодий ва тиббий тадбирлар тизими. С.с. касалликларнинг оддини олиш ва даволаш, соғлом турмуш ва меҳнат шароитини яратиш, юқори меҳнат қобилиятини ва узок умр кўришни таъминлашга қаратилган умумий тадбирларни кўзда тутати; унинг асосий вазифаси беморларга замонавий, ихтисослашган ҳамда мос тарзда ёрдам

кўрсатишдан иборат.

С.с. Шарқда, хусусан Ўзбекистонда узоқ тарихга эга. Айниқса ўрта асрда бу ҳудудда табобат илмида юкори босқичларга эришилди. Шу даврда юнон ва б. тиллардан қад. тиббий асарлар араб тилига таржима этилиб, улардаги тавсиялар амалиётда қўлланила бошлаган. Айни вақтда Шарқ мутафаккирлари табобат илмидан жаҳоншумул асарлар яратганлар. Бу борада Абу Райҳон Берунийнинг «Тиббиётда доришунослик» («Китоб асайдана фиттиб»), Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари» («Ал Қонун фиттиб») асарлари машхур бўлиб, жаҳон табобатида узоқ даврлар мобайнида асосий қўлланма бўлиб келган. Айниқса, Абу Али Ибн Сино даволашнинг янги усулларини қўллаб табиб (ҳаким) сифатида ўз даврида жуда машхур бўлди. Кейинги даврларда ҳам табиблик Туркистонда соғлиқни сақлашнинг асосий шакли бўлиб келди. Табиблар мадрасаларда таълим олишган ёки устозшогирдлик йўли билан турли касалликларга, синганчиққанлар, ярачақаларга даво қилишни, хасталикларнинг олдини олишни ўрганишган. Уларнинг кўплари нафақат беморларни даволаш, балки доридармонлар тайёрлаш билан ҳам шуғулланганлар. Соҳибқирон Амир Темур бошқа маърифий ишлар қатори аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш ишига ҳам алоҳида эътибор берган. Бошқа мамлакатлар машхур табибларини пойтахт Самарқандга олиб келиб, махсус шифохоналар очган.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда 8—9-а. даёқ шифохоналар учун махсус бинолар курила бошлаган. Шифохоналар 15-а. да Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларда ҳам кўп бўлган. Бундай жамоат шифохоналари «Дор ушшифо» («Даволаш уйи») номи билан юритилиб, уларда замонасининг билимдон табиблари беморларни даволашган. «Дор ушшифо»даги махсус дорихоналарда доришунослар беморлар учун доридармонлар тайёрлаб беришган. Аксарият шифохоналарда табиблар бе-

морларни даволашдан ташқари, табобат илми билан ҳам шуғулланган. Шифохоналар очишга Алишер Навоий ҳам катта аҳамият берган.

Манбалардан маълум бўлишича, кейинги йилларда ҳам Туркистоннинг баъзи вилоятларида махсус шифохоналар бўлган. Хусусан, машхур адиб Восифий Зайниддин Маҳмуд (1485—1551) «Нодир воқеалар» («Бадоеъ улвақоеъ») асарида Тошкентнинг шаҳар кўрғонидан ташқаридаги Кайковус чорбоғи ҳақида кизиқарли воқеаларни баён қилиб, бу ерда хон ва султонлар учун шифохона бўлганлигини ёзган. У даврларда сув, ҳаво, осмон, ер тозалигига, яъни замонавий тушунча — экологияга аҳамият берилган.

Туркистонни чор Россияси босиб олганидан кейин ўлкага Фарбга хос тиббий муассасалар кириб келди. Подшо ҳукумати Туркистондаги ўз кўшинларининг манфаатини кўзлаб 1868 й. Тошкентда харбийлар ва амалдорлар учун касалхона (лазарет) очди. Кейинчалик бошқа шаҳарларда ҳам каттакичик касалхоналар, шифохоналар очила бошлади. 1872 й. Самарқандда, 1873 й. Хивада, 1891 й. Бухорода унчалик катта бўлмаган касалхоналар очидди. Пекин улар, асосан, давлат хизматчилари ва рус фуқароларига хизмат кўрсатган. Хусусан, аёлларга туғруқхона ёки касалхонада тиббий хизмат кўрсатиш иши узоқ вақтгача уюшмаган ҳодда қолиб кетаверган. Фақат 1880 й. Тошкентда хайрия йўли билан атиги 4 ўринли туғруқхона ташкил этилди, аёллар ва болаларга мўлжалланган амбулаториялар очилди. Мехнатни муҳофаза қилиш, С.с.га доир уюшган мунтазам тизим йўқлиги учун собиқ Туркистон тупроғида кўпгина юқумли касалликлар ҳаддан ташқари кўп учрар, баъзида эпидемияга айланиб, қанчаданқанча кишиларнинг ёстигини куритар эди. Чунончи, 1872 й.даги вабо эпидемияси вақтида Туркистон ўлкасида 38 минг киши нобуд бўлди. 1892 й.дан 20-а. бошларигача 6 марта вабо эпидеми-

яси бўлиб, ҳар сафар минглаб кишиларнинг ёстиғини қуритди. Ўлкада безгак, лейшманиоз, трахома, ришта ва б. касалликлар ҳам анча кўп учрар эди. Мас, Бухородек катта шаҳар аҳолисининг бешдан бир қисмидан кўпроғи ришта касаллигига гирифтор бўлган.

Ўтган асрнинг 20й.ларида бу борада бир қатор ташкилий ишлар амалга оширилди. Соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги тузилиб, ўлкадаги мавжуд касалхона, амбулаториялар ва б. тиббий муассасалар давлат тасарруфига ўтказилди. Даволаш ва эпидемияларга қарши курашиш учун сайёр отрядлар тузилди, бактериологик лаб. ишга туширилди, умумий ўринлар сони 7 мингга яқин касалхоналар очилди. Ўлкада чин чечак, вабо, ришта, безгак, трахома, лейшманиоз сингари касалликлар, асосан, тугатилди, сил, тери касалликлари ва б. касалликлар сезиларли даражада камайди.

Ўлкада С.с. тизимининг моддийтехник базаси босқичмабосқич кенгайтирилиб, мустақкамланди. Тошкентдаги йирик касалхоналарда тор мутахассисликлар бўйича ихтисослашган кўз, кулок, асаб касалликлари бўлимлари ва б. ташкил этилди. Самарқандда янги касалхона, Қўқонда болалар касалхонаси, Фарғонада беморларни физиотерапевтик усуллар билан даволайдиган махсус шифохона очилди. Тошкентда шу соҳадаги кичик хусусий касалхона негизда 1919 й. 150 ўринга мўлжалланган физиотерапия ин-ти барпо этилди.

1920 й. Тошкентда силга қдрши дастлабки диспансер иш бошлади. 1922 й. врачликсанитария назорати ташкилоти тузилди. 1924 й. Тошкентда териториал касалликлари диспансери, Бухорода эса тропик тиббиёт ин-ти (ҳоз. Самарқанддаги тиббиёт паразитологияси и.т. институти) очилди. 1924 й.га келиб Туркистонда 6 тропик ст-я ва унинг жойлардаги тармоқдари ишлаб турди. 1924 й. республикада 53 касалхона, 151 амбулатория (уларнинг 79 таси қишлоқ жойларида), 40 фельдшерлик пункти

ва б. муассасалар бор эди. Шу йилларда тиббиёт таълимини йўлга қўйиш ва маҳаллий аҳолидан тиб мутахассислари тайёрлашга киришилди. 1918 й.да Тошкентда дастлабки тиббиёт ўқув юрти — ҳоз. Охунбобоев номидаги Республика тиббиёт билим юрти, орадан бир йил ўтиб, олий тиббиёт мактаби очилди, фельдшерлик курслари, қиска муддат ўқитиладиган жаррохлик курслари, мурувват ҳамширалари курслари ташкил этилди. Олий тиббиёт мактаби 1920 й.да Ўрта Осиё давлат ун-ти таркибидаги тиббиёт фтига айлантирилди. Бу фтда ўқишга ёшларни тайёрлаш учун республиканинг кўпгина шаҳарларида ишчи фтлари очилиб, уларга ўзбек ғамда бошқарилган аҳоли йигитқизлари жалб этилди. Ўрта Осиё давлат ун-ти олий маълумотли тиббий ходимлар тайёрлашдагина эмас, балки жойларда янги тиббиёт ўқув юртлари очишда ҳам муҳим ўрин тутди. 1925 й. вилоятларнинг марказларида тиббиёт марказлари очилди. ун-тнинг тиббиёт фти 1931 й. мустақил тиббиёт ин-ти (Тошкент тиббиёт институти)га айлантирилди. Самарқандда ҳам Самарқанд тиббиёт институти очилди. 1932 й. Тошкент врачлар малакасини ошириш институти ташкил этилди. 1937 й. Тошкент фармацевтика институти иш бошлади. Айни вақтда илмий тадқиқот интлари ҳам барпо этилди. 1937 й. Тошкентда сил, 1940 й. қон қуйиш интлари бор эди. Саноат қорхоналари ва қишлоқ жойларига қўплаб врачлар юборилди, шаҳар ва қишлоқларда янги касалхоналар, поликлиникалар, амбулаториялар очилди, ҳавоси соф ва хушманзарали жойларда иқлимий курортлар, шифохоналар барпо этилди.

1941—45 йлардаги уруш даврида Ўзбекистон С.с. тизими зиммасига анча масъулиятли вазифа тушди. Жароҳатланган ва шикастланган жангчилар учун госпиталлар очиш, С.с. тизимининг моддийтехник базасини янада мустақкамлаш, ўлканинг санитария ҳолатини барқарор сақлаб туриш керак

эди. Тез орада 130 дан ортиқ харбий госпиталлар очилди, Ленинграддаги Харбий тиббиёт академияси, Москва тиббиёт ин-ти ва б. тиббий и.т. муассасалари Ўзбекистонга кўчириб келтирилди. Республикада уруш ногиронларини даволаш учун махсус жаррохлик шифохоналари очилди.

Урушдан кейин республикада бир канча тиббий илмий тадқиқот интлари кайтадан иш бошлади ва янгилари пайдо бўлди (санитария, гигиена ва касб касалликлари, онкология ва радиология, педиатрия илмий тадқиқот интлари ва б.). 1955 й. Андижон тиббиёт институту, 1972 й. Ўрта Осиё, хоз. Тошкент тиббиёт педиатрия институту, 1990 й. эса Бухоро тиббиёт институту очилди. Кейинчалик 1ТошТИнинг Урганч филиали, 2ТошТИнинг Фарғона филиали, Тошкент тиббиёт педиатрия ин-тининг Нукус филиали ташкил этилди. Кардиология, гастроэнтерология, эндокринология, неврология, гематология, пульмонология, аллергология, ревматология ва б. соҳалар бўйича хизмат кўрсатадиган йирик клиникалар ишга туширилди. Ўзбекистонда шифохоналар сони 1010 та, улардаги ўринлар сони 140072 та бўлди (2003). Советлар тузуми даврида С.с. муассасалари тармоги анча кенгайган бўлсада, лекин экологик номутаносибликлар туфайли ташқи мухитнинг бузилиши, хусусан, ерга турли хил кучли кимёвий моддалар солиниши, пахта яккаҳокимлиги ва б. ижтимоий нохушликлар натижасида аҳоли орасида турли ички касалликларнинг кўпайиши кузатилди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш соҳасини қайтадан ислоҳ қилиш бошланди, С.с. тизимининг асосий тамоили — профилактик йўналишни тиклаш; унинг замонавий ва самарали усуллари ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш; оналар ва болалар саломатлигини муҳофаза қилиш тадбирларини кучайтириш; тиббий таълим тизими ва кадрлар тайёрлаш соҳасини такомиллаштириш;

и.т. ишларини давр ва жамият ҳаётининг талабларидан келиб чиққан ҳолда қайта ташкиллаштириш; мамлакатда сифатли ва етарли миқдорда доридармон, тиббий ашёлар ҳамда шу соҳага тааллуқли техник воситалар ишлаб чиқарадиган sanoat вужудга келтириш; С.с. муассасаларининг моддий техник базасини янада яхшилаш; даволашпрофилактика муассасаларининг бир қисмини давлат тасарруфидан чиқариб, мулкчилик шаклини ўзгартириш асосий вазифа қилиб қўйилди.

Ўзбекистонда С.с. ишларини ЎЗР Соғлиқни сақлаш вазирлиги бошқаради. Қўрақалпоғистон Республикасида С.с. вазирлиги, вилоятлар, шаҳарлар ҳамда туманларда тегишли бошқарма ёки бўлимлар мавжуд. Республикада Сени ривожлантиришда ЎЗР Касаба уюшмалари федерацияси, шунингдек, «Соғлом авлод учун» халқаро хайрия жамғармаси, «Қизил ярим ой» жамияти, «Нуроний» жамғармаси ва б. ўз хиссасини кўшиб келмоқда (қ. Ижтимоий жамғарма).

Бозор муносабатларига ўтиш С.с. соҳасига ҳам янги талаблар қўйди. Хусусан, маъмурийбошқариш сарфхаражатларини камайтириш; беморларни даволаш жараёнида кундузги камхаражат ва самарали усуллардан фойдаланиш; шифохоналар иш ҳажмининг бир қисмини поликлиникага кўчириш, кам самарали ўринлар сонини қисқартириш; шартнома асосида бажариладиган ишлар учун ҳақ олиш ва б. чоралар қўрилмоқда.

Аҳоли соғлиғини муҳофаза қилиш кўп жиҳатдан давлат эпидемиология хизмати фаолиятига боғлиқ. Ўзбекистонда санитарияэпидемиология ст-ялари ва аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини шакллантиришнинг ташкилийуслубий ва мувофиқлаштирувчи ишларини олиб борадиган «Саломатлик» марказлари бу вазифани амалга оширмоқда.

Республикада «Саломатлик» институти, унинг вилоятлар ва шаҳарлардаги шохбчалари радио ва телевидение ҳамда матбуотдан фойдаланган ҳолда аҳоли

ўртасида санитариягиенага оид билимларни кенг тарғиб қилиб боради.

Болаларга ихтисослашган тиббий ёрдам берувчи муассасалар тармоғи барпо этилди. Республикада ишлаб чиқилган «Соғлом авлод учун» дастури аввало мунтазам ўтказиб туриладиган тиббий текширишлар асосида саломатлиги заиф ва касалманд мактаб ўқувчилари ва ўсмирларни аниқлаб, уларни ва умуман ёш авлодни соғломлаштириш чоратадбирларини амалга ошириб боришни кўзда тутади.

Оналик ва болаликни муҳофаза қилишдаги, соғлом авлодни камол топтириш учун энг яхши моддий шароит ва ахлоқий муҳитни таъминлашдаги алоҳида хизматлари учун 1993 й. 7 майда ЎЗР нинг I ва II даражали «Соғлом авлод учун» ордени таъсис этилди.

Ўзбекистонда тиббий таълимнинг узлуксиз бўлишига ва мутахассисларнинг ўз малакаларини ошириб боришига катта аҳамият берилди. Тошкентда врачлар малакасини ошириш ин-ти ишлаб турибди. Унинг 43 кафедраси ва хар хил ихтисосликка мўлжалланган курсларида хар йили 8—10 минг врач ўз малакасини оширади.

Мамлакатда С.с. соҳасидаги ислохот босқичмабосқич олиб борилди. Биринчи босқичда (1991—94 й.лар) бутун эътибор оналар ва болалар соғлигини муҳофаза қилиш хизматини такомиллаштириш, демографик кўрсаткичларни барқарорлаштириш, юкумли касалликларни камайтиришга қаратилди.

Иккинчи босқичда (1994—98 й.лар) дорихоналар ва бир қанча даволашпрофилактика муассасалари хусусийлаштирилди, амбулаторияполиклиника хизмати ривожлантирилиб қайта тузилди. Натижада, аҳолининг касалхонада ётиб даволаниши 1997 й.даги 18,3% ўрнига 2001 й.да 13,8% га камайди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳдамасининг «Ўзбекистон Республикаси кишлоқлари ижтимоий инфраструктурасини 2000 йилгача бўлган даврда

ривожлантириш дастури тўғрисида»ги қарорига (1996 й. 21 май) мувофиқ, С.с. соҳасида мутлақо янги муассаса — кишлоқ врачлик пунктлари (ҚВП) ташкил этиш ва аҳолига дастлабки фельдшерлик ёрдами эмас, балки малакали врачлик ёрдами кўрсатиш кўзда тутилди. ҚВГТ учун ҳамма кўрсаткичлар — моддий таъминот, кадрлар, замонавий асбобукуналар ва доридармонлар билан таъминлаш бўйича халқаро стандартларга мос келадиган махсус мезон ишлаб чиқилди.

1998 й.дан С.с.нинг ривожланишида янги давр бошланди — 1998 й. 10 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан 1998—2005 й.ларда С.с. тизимини қайта қуриш Давлат дастури қабул қилинди. Унда мамлакат аҳолисига тиббий ёрдам кўрсатиш сифатини ошириш тадбирлари кўрсатиб берилди. Бу дастур асосида С.с.нинг бирламчи бўғинини мустаҳкамлаш ва умумий врачлик амалиётини ривожлантириш тадбирлари амалга оширилди. Ҳамма вилоятларда ҚВПнинг кенг тармоқлари ташкил этилди, натижада икки босқичли, яъни ҚВП ҳамда туман марказий шифохонаси орқали тиббий ёрдам кўрсатиш йўлга қўйилди. Мазкур ишлар Жаҳон банки билан ҳамкорликда «Саломатлик» лойиҳаси асосида амалга оширилди. Бу С.с.нинг бирламчи бўғини муассасаларини бошқариш ва молиялаштиришнинг янги усулларини ишлаб чиқиш, тиббий хизмат кўрсатиш сифатини яхшилаш ва умумий амалий тиббий ходимлар тайёрлаш имконини берди.

Шошилинч тиббий ёрдам кўрсатиш тизимининг янги шакли жорий этилди. Натижада мамлакатнинг ҳамма ҳудудларида шошилинч тиббий ёрдам кўрсатишга, уйга врач чақириш билан малакали тиббий ёрдам кўрсатиш ўртасидаги вақтни анча қисқартиришга муваффақ бўлинди. ғоз. Республика шошилинч тиббий ёрдам илмий маркази, Нукус ш. ва барча вилоят марказларида унинг филиаллари ҳамда марказий ту-

ман ва шаҳар касалхоналари бўлимлари фаолият кўрсатмоқда. Уларда кадрлар тайёрлаш ва улар малакасини ошириш, фавқулодда вазиятларда тиббий ёрдам кўрсатиш ишлари амалга оширилади.

Тиббий кадрлар тайёрлашда ижобий ўзгаришлар рўй берди. Тиббиёт олий ўқув юртларида ўқиш муддати 7 йилга узайтирилиб, бакалавр ва магистрлар, шунингдек, олий малакали тиббий ҳамширалар — камширалар иши бакалаврлари тайёрланадиган бўлди.

Оналар ва болаларни муҳофаза қилиш хизмати ривожлантиришнинг асосий йўналишлари узок муддатга мўлжалланган Давлат дастурларида [«Оналар ва болалар скрининги» (1998), «Соғлом авлод» (2000), «Она ва бола» (2001), «Аёллар ва ўсиб келаётган авлодлар соғлигини мустаҳкамлаш бўйича қўшимча тадбирлар тўғрисида» (2002)] белгилаб берилди. Экстрагенитал касалликларни аниқлаш ва бундай беморларни соғломлаштириш учун фертил ёшдаги аёлларни тиббий кўриқдан ўтказиш иши янада жонлантирилди, уларни контрацептив воситалар билан таъминлаш ҳажми кўпайтирилди, аҳоли, айниқса, ёшлар ўртасида барвақт ва яқин қариндошлар билан турмуш қуришнинг салбий оқибатлари, экстрагенитал касалликлари бор аёлларда ҳомиладор бўлиш ва туғишнинг олдини олиш бўйича тушунтириш ишлари анча фаоллаштирилди. Туғма нуқсонли ва ирсий касаллиги бор болаларнинг туғилиши олдини олиш мақсадида оналар ва болаларда скрининг ўтказиш тизими ташкил этилди, генетика Давлат регистрини яратиш ишлари олиб борилмоқда.

С.с. тизимидаги ўзгаришлар «Сихатсаломатлик» журнали, «Ўзбекистон тиббиёт журнали» ва тиббиёт соҳаларига оид журналларда ёритиб борилади.

Ад.: Каримов Ш. И., Муҳамедиярова Р. Г. ва б., Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш. Муаммо ва истиқболлар, Т., 1998; Н а зиров Ф. Ф., Она ва боласаломатлиги

йўлида, Т., 2001.

Дамин Асадов.

«СОҒЛОМ АВЛОД УЧУН» ОРДЕНИ — қ. Ўзбекистон Республикасининг ордени ва медаллари.

СОҒУНИЙ — қ. Алихонтўра Шокирхўжа ўғли.

СОҲИБГАРАЙ I (? 1551, Боқчасарой) — давлат арбоби. Қозон хони (152124), Қрим хони (153251). Гарайлар сулоласидан. МенглиГарайнинг ўғли. Онаси — Нур Султон нўғай. 1521 й.да С.Г. қозонликлар таклифига кўра, Қозон хони бўлган. Ўша йили укаси — Қрим хони Муҳаммад Гарай билан биргаликда Москва князлигига ҳарбий юриш қилиб, Москвани эгаллаган.

Москва буюк князи Василий III Қрим хонига ҳар йили ўлпон тўлаб туриш мажбуриятини олган. Бироқ, Москва князлиги Қозон устига ҳарбий юриш қилишга тайёргарлик кўраётганлиги учун Қозон хонлиги билан Усмонли турк султонлиги ўртасида ўзаро шартнома тузилган. С.Г. ўз ўрнига акасининг ўғли — 13 ёшли жияни Сафо Гарайни қўйиб, 1524 й. баҳорда Истанбулга борган ва султондан ҳарбий ёрдам сўраган. С.Г. бирмунча муддат Истанбулда турган. С.Г. Қрим хони бўлгач (1532), Қозон хонлиги билан ўзаро иттифоқ тузган (1533). Ўзига қарши чиққан Ислом Гарай билан курашган (1532— 37). Москва (1541), Қуйи Волга (154647) ва Шим. Кавказ (1551)га ҳарбий юришлар уюштирган. Сарой фитнаси натижасида ўлдирилган.

СОҲИБИ — Ўрта Осиёда халқ селекциясида яратилган хўраки узум нави. Шарқий экологикгеографик навлар гуруҳига киради. Ўзбекистон (Фарғона водийси, Тошкент ва Самарқанд вилоятларида кўпроқ), Арманистон, Туркманистон, Ироқ, Туркия, Ҳиндистонда ўстирилади. Тупи тез усади. Барги кенг, тўғарак. Гули икки жинсли. Узум боши

тиғиз, 450—500 г, ғужуми йирик (бўйи 22, эни 19 мм) тухумсимон, тўқ қизил, пўсти юпқа, ялтироқ, ранги чиройли, карсилдоқ. Таркибида 22% қанд, 4,2 г/л кислота бор. Ҳосили ўргача 150 кунда, авг. Охири — сент.да тўлиқ пишади. Ҳосилдорлиги 170—180 ц/га. Қул, раға касалликларига чидами ўргача. Янгилигида истеъмол этилади.

СОҲИБКОР (араб. — эга ва форс. тоғ. — иш) — 1) бирор иш, касбнинг яхши, моғир устаси, миришқори. Мас, С. боғбон, С. ползичи ва б.; 2) корхона эгаси. Ўтмишда С ўз корхонасида уста ва халфаларни ёллаб ишлатган. Одатда, уларнинг сони 15—30 тагача етган (яна қ. Тадбиркорлик).

СОҲИБНАЗАРОВ Насрулло (1944.9.1, Тожикистоннинг Ромит тумани) — ёғоч ўймақори, Ўзбекистон халқ устаси (2002). 1958 й.дан Самарқанд тумани «Ўзбекистан» кзида қурувчи, 1967 й.дан Самарқанд махсус илмий таъмирлашишлаб чиқариш. устахонасида ёғоч ўймақори. С. анъанавий ўймакорлик сирларини ўрганиб малакасини ошириб борди. У Тиллақори Мадраса, «Регистон» меҳмонхонаси, Садриддин Айний уй-музейи ва б. бинолар учун ўйма безакли эшиклар тайёрлаган.

СОҲИБОВ Дамин Назарович (1907.5.5, Каттақўрғон ш. — 1990.1.10, Тошкент) — биокимёгар олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1973), тиббиёт фанлари д-ри (1949), проф. (1949). Ўрта Осий ун-тини тугатгач (1933), биокимё кафедрасида ассистент (1937-39), доцент (1939), айна вақтда Тошкент фармацевтика ин-тида илмий ўқув ишлари бўйича директор ўринбосари, директор (1944—52) ва биокимё кафедраси мудири. 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—44). ТошТИ биокимё кафедраси (1954—62) ва Ўзбекистон ФА Ўлка тиббиёти ин-ти проф. (1962—64), Ўзбекистон ФА Био-

кимё ин-тида лаб. мудири (1964—69; маслаҳатчи). 1969 й.дан ТошДУ биол. фтида проф. Илмий ишлари, асосан, илон захаридан турли биологик фаол моддалар ажратиб олиш, уларнинг организмга таъсирини ўрганишга оид.

Ас: Химия и биохимия змейных ядов (в соавторстве), Т., 1972.

СОҲИБОВ Шоҳназар (1903.16.5, ғоз. Вобкент тумани Қумушкент қишлоғи — 1973.21.3, Душанба) — ўзбек ва тожик ҳофиз, созанда, бастакор. Ўзбекистон (1944), Тожикистон (1957)да хизмат кўрсатган санъат арбоби. Самарқанд мусика ва хореография ин-ти (1928—32), Москва Ўзбек опера студиясининг композиция синфида (1935— 41) таълим олган. Самарқанд (1931 — 33) ва Бухоро (1933 — 35) мусикали драма театрлари, Ўзбекистон радиоқўмитаси халқ чолғу асбоблари ансамблининг (1945—47) мусика раҳбари, Ўзбек давлат филармонияси (1943— 45), Тожик давлат филармонияси (1947—50)да бадий раҳбар. Тожикистон халқ ижоди уйида қатга илмий ходим (1950—66). 1966 й.дан Тожикистон радио ва телевидениеси Шашмақом ансамблининг раҳбари. С. Бухоро ижрочилик мактаби анъаналарини давом эттириб, мумтоз ашулалар ва мақом йўлларини ўзбек ва тожик тилларида маҳорат билан куйлаган. С. вокалракс сюитаси, бир қанча қўшиқлар ва маршлар яратган. Ф. Шаҳобов, Б. Файзуллаевлар билан Тожикистонда Шашмақомни нотага олиб, В. Беляев таҳририда нашр эттирган (1950—1967, Рудакий номидаги Тожикистон Давлат мукофоти лауреати, (1972).

СОҲИБОВЕВ Рихси (1917.22.9, Бишкек — 1974.23.2, Тошкент) — журналист, жамоат арбоби. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1968). Самарқанд халқ хўжалиги ин-тини тугатган (1938). Меҳнат фаолиятини 1941 й. «Қизил Ўзбекистон» газ. да адабий ходимликдан бошлаган. Сўнгра шу газ.

да ташкилот бўлими мудир, муҳаррир ўринбосари. 1949—55 й.лар Ўзбекистон КП МК ҳузуридаги Партия тарихи инти директор, ўринбосари, Ўзбекистон Телеграф агентлиги (ЎзТАГ)нинг директор (1955—60), ЎзССР Олий Кенгаш Президиумининг котиби (1960—71). 1971 й.дан ЎзССР Вазирлар Кенгаши ҳузуридаги Информация агентлиги (ЎзТАГ) директор. С. бир қанча назарий ва публицистик мақолалар муаллифи. Тошкент ш.даги кўчалардан бири унинг номига қўйилган.

СОҲИБҚИРОН (араб. — саодатли, зафарли, ғолиб) — 1) илми нужум (астро-логия) ва афсоналарда — Зухра ва Муштарий ёки Зухра ва Қуёш сайёраларининг бирлашиши, яъни улар эклиптиканинг маълум бир даражасида тўқнаш келиши вақти (қирон)да туғилган бола, бундай боланинг бахтли, улуғ мартабали бўлиши олдиндан башорат қилинган; 2) Шарқ мамлакатларида, хусусан, Эрон ва Туронзаминда қудратли ҳукмдор, жаҳонгир унвони (Фаридун, Чингизхон ва ҳ.к.); 3) Амир Темурнинг шарафли унвони.

«**СОҲИБҚИРОН**» — ўзбек халқ достони. Ўғай оналар тухмати билан чақалоқлигидаёқ ота-онасидан ажратилган эгизаклар тақдири ҳақидаги достонлар туркуми («Қиронхон», «Ойпарча», «Одилхон», «Чорёр», «Зорлик билан Мунглик» ва б.)га киради. «С.»да фарзандсизлик туфайли чекилган оху зорлар, кундошларнинг молдунё ортириш йўлидаги ғаразли ниятлари, қабиҳдиклари, шохнинг адолатсиз ҳукми, Бўтақўзнинг зиндонда азоб тортиши, эгизаклар тақдири, саргузаштлари ва ҳ.к. фантастик ҳодисалар билан уйғунликда ифодаланган. Унда муҳим ижтимоий, маънавийахлоқий масалалар, омма онгига осон етиб борадиган услубда баён қилинган. «С.» дагига ўхшаш сюжет бошқа халқлар ёзма адабиётига ҳам ўтган (А. С. Пушкиннинг «Шоҳ Султон, улик малика ва етти баходир ҳақида эр-

так» асари).

Нашир: Соҳибқирон, Достон, Т., 1964.

СОҲИЛ — 1) қурукликнинг сув ҳавзаси (денгиз, кўл, даре ва б.) қирғоғи бўйлаб чўзилган ва уларга нишаб бўлган қисми, рельефи ҳоз. замон ва кад. рельеф шаклларига мос бўлади. С. 3 зона: 1) денгизбўйи — денгиз террасалари зонаси, 2) ҳоз. замон қирғоқ шакллари ривожланаётган қирғоқ зонаси, 3) сув босган кад. қирғоқ шаклига эга соҳилбўйи зонасидан иборат (яна қ. Қирғоқ); 2) Саҳрои Кабир жанубида чўллар билан фаслий нам ўрмонлар ўртасида жойлашган саванна зонаси.

СПАЗМ (юн. *spasmos* — тортишиш) — мускулларнинг беихтиёр таранглашиши, қискариши. Кўндаланг таргил (скелет) мускуллари спазми (мас, баъзи фалажларя) ва қон томирлар девори (мас, стенокардиям), бронхлар (қ. Бронхиол астма), қизилўнғач (кардиоспазм), ичаклар ва б. силлик мускуллар спазми фаркланади. Скелет мускуллари С. ида ҳаракат қилиш қийинлашади, силлик мускуллар С.ида турли аъзолар функцияси бузилади.

СПАЗМОЛИТИК МОДДАЛАР (спазм ва ... лиз) — силлик мускулли аъзолар (томир, бронх, меъдаичак, ўт, сийдик йўллари ва б.) деворини бўшаштирадиган дорилар. Миотроп ва нейротроп С. м. бўлади. Силлик мускулларга бевосита таъсир этадиган миотроп См.га папаверин, ношпа, эуфиллин, дибазол ва б., силлик мускулларнинг қискаришига сабаб бўладиган нерв импульсарини йўқотадиган нейротроп См.га эса холинолитик моддалар (мхолинолитиклар — атропин, спазмолитик ва б.) ҳамда симпатомиметик дорилар (адреналин, эфедрин, изадрин) киради. См. стенокардия, бронхиол астма, мия томирлари спазми, холецистит, меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраси, ўт ва буйрак тоши касалликларида қўлланади.

СПАЗМОФИЛИЯ (юн. *spasmos* — тортишиш ва *philia* — мойиллик), шайтонлаш — қонда кальций микдорининг камайиши натижасида пайдо бўлиб, вақт вақтида шайтонлаб қолиш билан кечадиган касаллик. Одатда, 2 ёшгача бўлган болаларда, айниқса баҳорда кўпроқ кузатилади.

Болани яхши парвариш қилмаслик, нотўғри эмизиш, тоза ҳавода кам олиб юриш Снинг ривожланишига сабаб бўлади. Касалликнинг яширин ва очиқ шакли бор. Яширин шакли бола нервнинг ўта кўзгалувчанлиги билан характерланади. Бошқа касалликлар кўшилганда, айниқса рахит зўрайганда очиқ шаклга ўтади, бунда ҳар хил мускулларда тортишиш ва тиришиш рўй беради. Кўпинча бола чинкириб йиғлаганда товуш ёриғи торайиб, мускуллари тортишиб қолади (спазм).

Баъзи болаларда қўл ва оёқ панжаси мускулларининг тортишиши кузатилиб, бу бир неча соатдан бир неча кунгача чўзилиши мумкин.

Шайтонлаш пайтида боланинг хушдан кетиши Снинг хавфли кўринишидир. Дастлаб боланинг ранги оқариб, юз мускуллари уча бошлади, сўнгра умумий шайтонлаш бошланади. Боланинг боши орқага тортиб кетади, оғзидан сўлак оқади, лаблари кўкаради, нафаси ўзгаради, беихтиёр сийиб юборади ва ичи кетади. Талваса бир кунда бир неча марта тутиб, ҳар сафар 20—30 мин.гача давом этиши мумкин. Одатда, болада хуруждан сўнг ҳеч қандай асорат қолмайди. Айрим ҳолларда нафас ёки юрак фаолиятининг тўхтаб қолиши натижасида ўлим рўй бериши мумкин.

Болада тиришиш пайдо бўлиши билан врач чакириш лозим. Боланинг нафас олиши қийинлашса, врач келгунча унга тоза ҳаво ёки кислород ёстиғидан кислород бериш керак.

Хуруж пайтида бола баъзан тилини тишлаб олади ёки тили нафас йўлини тўсиб қўяди, шунинг учун бинт билан

тилини тортиб турган маъқул.

С.нинг олдини олишда болани тўғри парвариш қилиш, врач тавсия этган пархез таомлар билан овқатлантириш, тоза ҳавода олиб юриш катта аҳамиятга эга.

СПАИНИКЛАР (*Diplozoon*) моногенетик сўрғичлилар синфига, диплозоонидлар оиласига мансуб уруғнинг номи. Бир неча тури бор. Уз. 8 мм гача. Карпсимон балиқлар жабрасида, кенг тарқалган тури — парадоксал спайник олча балиқлар жабрасида паразитлик қилади. Ёш С. алоҳида яшайди. Кейинчалик ёш паразитлар қорин ва елка сўрғичлари ёрдамида бирбирига ёпишиб олиб яшашга ўтади. Бундай С. дан бирининг уруғ йўли иккинчисининг тухум йўлига очилади. Натижада улар бирбирини уруғлантиради. Бу паразитлар ўзиниўзи оталантира олмайди. Вояга етган паразитларнинг балиқлар жабраларига ёпишиш учун ёпишувчи дисклари, клапанлари ва илмоқчалари мавжуд.

СПАРТА (Лакедемон) — Лаконика (Пелопоннес)даги юнон шаҳардавлати (полней); мил. ав. 8—6-а.ларда Пелопоннеснинг жан. қисмини босиб олгач, йирик давлатга айланган. Ривоятга кўра, С.даги давлат тузумига Ликург (9—8-а.лар) томонидан асос солинган. Спартиатлар (С.нинг тўла ҳуқуқли фуқаролари) ўзларига бириктириб қўйилган илотлар билан тенг равишда давлат ер бўлақларига эгалик қилишган, ўзлари эса, асосан, ҳарбий иш билан машғул бўлишган. Ҳунармандчилик ва савдо перизеклар қўлида бўлган. С. — олигархик давлат тузумига эга полисининг юксак намунаси; давлат ишлари герусия, сўнгра эфорлар коллегияси томонидан ҳал этилган. Афина ва С. ўртасидаги рақобат 431—404 й.лардаги Пелопоннес урушига олиб келган; С. унда ғалаба қозониб Юнионистон устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатган. Мил. ав. 4—3-а.ларда С.да товарпул муносабатлари тараққий этган,

бу мулкий табақаланишни янада кучайтирган. С. Фива билан Левктра (371) ва Мантинейя (362) ёнида бўлган жангларда мағлубиятга учрагач, 2 даражали давлатга айланиб қолган. 146 й. Рим томонидан бўйсундирилган, мил. ав. 27 й. Римнинг Ахайя провинцияси таркибига кирган. Кдц. С. ўрнида ҳоз. Грециянинг Спарта ш. жойлашган.

СПАРТА ТАРБИЯСИ - мил. ав. 84-а.ларда Спарта давлатида зодагонларнинг болаларини тарбиялаш тизими. 7—20 ёшдаги болалар 7 ёшгача оилада тарбияланган, кейин давлат интернатларида ҳарбийжисмоний тайёргарлик кўришган. Ўқиш ва ёзишни ўрганишган; буйруққа бўйсуниб, уни сўзсиз бажариш ва ғалабага эришиш кўникмалари шакллантирилган, ҳарбий интизом асосида ҳаётга ўргатилган. Тартибинтизом йилдан йилга кийинлаштириб борилган. Катталарга сўзсиз бўйсуниб, енгил кийимда, оёқ кийимсиз юришга, каттиқ ўринжойда ётишга ўргатилган. Махсус жисмоний машқлар бажарилиши белгилаб кўйилган. 15—20 ёшдагилар учун ҳарбий машқлар билан бирга, хорда куйлаш асосий машғулотлар сирасига киритилган. Ёшларнинг аклий ривожланиши муҳим ҳисобланган ва саволларга аниқ ҳамда қисқа жавоб бериш махсус машғулотлар жараёнида ўзлаштирилган. Қизлар оилада тарбияланган, лекин уларнинг тарбия тизимига югуриш, кураш, диск ва найза улоктириш каби машқлар киритилган. 18—19-а. педагогик фикр тараққиётида С.т.нинг муҳим ижобий таъсири бўлган. Бу тарбиянинг айрим жиҳатлари кейинги йилларда Франция ва Россия ҳарбий ўқув юртиларида ҳам қўлланилган.

СПАРТАК (Spartacus) (? — мил. ав. 71) — Қад. Римда кўтарилган кулларнинг йирик кўзғолони [мил. ав. 73 (ёхуд 74) — 71] раҳбари. Фракиялик шоҳлар хонадонига мансуб бўлган. Римликларга асир тушиб, кул қилиб сотиб юборилган ва Капуядаги гладиаторлар мактабига олин-

ган. Бир гуруҳ гладиаторлар (тахм. 70 киши) билан Везувийга қрчган. Тез орада унинг лашкари қочоқ куллар ва озод ижарадорлар ҳисобига кўпайиб 10 минг кишига етган. С.га қарши юборилган римликлар отрядлари (дастлаб 3 минг, сўнгра 10 минг киши) тормор қилинган. Кўзғолон Кампаниядан Италиянинг жан. вилоятларига тез тарқалган. С. ўз армиясини (тахм. 70 минг киши) Апулия ва Лукания томон бошлаган. С. армияси

Рим ҳарбий тартиботига асосан ташкил этилган. С. қаттиқ ҳарбий интизом ўрнатган. 72 й. Рим сенати С.га қарши 2 армия юборган, бироқ С. қўшини уларни бўлиб юбориб, тормор келтирган. С. армияси Адриатика денгизи соҳили бўйлаб бутун Италияни ва Цизальпин Галлияси (ҳоз. Шим. Италия) ни босиб ўтган ва Мутина яқинидаги жангда Рим проконсули Кассий қўшинини енгган. С.нинг режаси, афтидан, кулларни Италиядан олиб чиқиб кетиш бўлган. Бироқ Кассий устидан қозонилган ғалабадан сўнг у қўшинни Жан. томон қайтарган. Римда кўзғолончиларга қарши курашиш учун 6 та янги легион ташкил этилади, қўмондон этиб йирик сиёсий арбоб Красс тайинланади. Красс армияси кўзғолончилар билан жангга киришмай, уларни таъқиб этган. С. Сицилияга ўтиб олиш учун кемалар етказиб бериш ҳақида киликиялик қароқчилар билан келишган. Лекин қароқчилар С.ни алдашган: С. армияси эсономон Мессина бўғозига етиб келганда, у ортидаги Италиядан ажралиб қолган (Красс денгиздан денгизгача уз. 55 км, кенлиги ва чуқ. 4,5 м хандақ қазини, уни девор билан мустаҳкамлашни буюрган). Спартакчилар бу истехкомни ёриб ўтганлар, штурм чоғида кўзғолончиларнинг тахм. 2/3 қисми ҳалок бўлган. С. армияни тезда тўлдириб унинг сонини 70 минг кишига етказган, сўнгра Брундизия томон йўл олган, мақсади Грецияга ўтиб олиш эди. Рим сенати С.га қарши Помпей Гней ва Марк Лукулл бошчилигида қўшин юборган. Рим армияларини ўзаро қўшилиб

ҳаракат қилишларидан хавфсизраган С. Кресе билан Апулия ва Лукания чегарасида ҳал қилувчи жанг қилишга мажбур бўлган (71 й. баҳори). С. армияси (тахм. 60 минг киши) тормор келтирилган, С. жангда ҳалок бўлган. Тахм. 6 минг кўзғолончи Римдан Капуяга борадиган йўл бўйлаб ўрнатилган дорларга чормихлаб қўйилган. Кўзғолон тарқоққолда яна бир неча йил давом этган. С. кўзғолони Римда ҳокимиятни императорлик бошқаруви шакли ўрнатилишини тезлаштирган. Чунки, қуддорлар қулчилик тузумини сақдаб қолиш учун кучли давлат ҳокимияти зарурлигини англаганлар.

СПАРТОКИЙЛАР — Боспор подшолари сулоласи (мил. ав. 438— мил. ав. тахм. 2-а.), Энг машҳурлари: Спарток I (мил. ав. 438—433), Левкон I (мил. ав. 389/388 — 349/348), Перисад I (мил. ав. 4-а.).

СПАССКИЙ Борис Васильевич (1937.30.1, Ленинград) — шахматчи, халқаро гроссмейстер (1956), жаҳоннинг 10чемпиони (Т. В. Петросян устидан ғалаба қозонган, 1969—72). Кўп халқаро турнирлар ғолиби. 1976 й.дан Францияда яшайди.

«**СПЕЙС ШАТТЛ**» (инг. Space Shuttle — космик моки) — АҚШнинг кўп марта фойдаланиладиган транспорт космик кемаси. Массаси ~ 2000 т гача, уз. 56 м. 1босқичи қаттиқ ёкилғили ракета двигатели бўлган 2 та тезлаткичдан иборат. 2босқичи (орбитал) бортида астронавти бўлган қанотли; у орбитадан чиққандан сўнг «самолёт» режимида ерга туша олади. 1марта 1981 й. апр.да астронавтлар билан учирилган. 1999 й.гача 5 та орбитал босқич — «Колумбия», «Челленжер» (1986.28.1.да ҳалокатга учраган), «Дискавери», «Атлантик», «Эндевер» қурилган.

СПЕКТАКЛЬ (лот. spectaculum — томоша) — театр санъати асари. Постановкачиреж. бошчилигида театр жамоа-

си (актёрлар, рассом, композитор, балетмейстер ва х.к.) томонидан яратилади. С. асосида пьеса (опера ва балет композитор партитураси, либретто, сценарий) мазмуни билан белгиланувчи ғоявий ният ётади. Танланган пьесанинг талқин режалари, декорация ва либосларнинг эскизлари, роллар тақсимооти театр бадиий кенгашида муҳокама қилинади. Реж. пьеса ва образларнинг талқин воситаларини муайян ғоя ва бадиий шаклга бўйсундиради, С.нинг кўринишлари, ечими ва рамзий ишораларини рассом билан ҳамкорликда ҳал қилади. Актёрлар билан ишлаш, мизансаҳналарни белгилаш, сахнавий образлар ва улар ўртасидаги муносабатларни шакллантириш С. яратиш жараёнининг ҳал қилувчи шартларидан биридир. С. синтетик асар бўлгани учун ундаги безак, жихоз, либос, пардоз, мусиқа ва ракс воситалари, чироклар ва турли эффектлар уни янада бойитади. Яна қ. Театр, Режиссёрлик санъати, Актёрлик санъати.

СПЕКТР (лот. spectrum — тасаввур, тасвир) (физикада) — 1) тизимни ёки жараёни тавсифловчи бирорбир физик катталиқнинг барча қийматлари мажмуи. С. дискрет (узлукли) ва узлуксиз бўлади; 2) бирорбир нурланишда мавжуд бўлган тўлқин частоталари мажмуи; 3) ҳар бир йўналишда муайян узунликли ёки частотали монохроматик тўлқин тарқаладиган қилиб ажратилган электромагнит нурланиш; 4) экран, фотопластинкадаги тасвир; 5) электромагнит нурланиш кўринадиган ёруғликдан иборат бўлганда С. ҳосил қиладиган рангли йўл. Турли хил нурланишларнинг модда томонидан ютилиш ва чиқариш С.лари, электромагнит тўлқинлар ўзгарувчан тоқларининг частота С.лари, Қуёш хромосферасининг С. ва б. кўпгина С.лар ўрганилган. Бу ишлар оптик спектрал асбоблар, тўлқин ва частота ўлчагичлар ва б. ёрдамида амалга оширилади. Кўпинча тебраниш частотаси С.идан фойдаланилади. Тебранишнинг табиатига қараб

электромагнит тебранишлар Си, акустик С, оптик С. хиллари мавжуд. Электромагнит тебранишлар Си, айниқса, оптик диапазондагиси (тўлқин уз. 103—10~3 мкм) етарли даража ўрганилган. Оптик С.нинг чиқариш (объектдан ёруғлик чиқаётганда ҳосил бўлади), ютилиш (моддадан ёруғлик ўтаётганда ҳосил бўлади), сочилиш ва қайтариш жараёнларида содир бўладиган хиллари бор. У кимёвий тахлидда, атом ва молекуляр физикада ва б.да қўлланади. Тебраниш Си чизикли ва туташ хилларга бўлинади. Чизикли С. частоталари бирбиридан маълум катталиқда фарқ қилувчи гармоник тебранишларни, туташ С. эса частоталари турлича бўлган гармоник тебранишларни ўз ичига олади.

СПЕКТРОГЕЛИОГРАФ (спектр ва гелиограф) — бирор кимёвий элемент (кўпинча, водород — Н ёки кальций — Са) нинг нурланишига мос спектр соҳаси нурларида Қуёш гардиши (ёруғликнинг қуёш гардиши бўйлаб тақсимланиши) ни сурагга олишга имкон берадиган астрономик қурилма. С.да фотопластинка Қуёш спектрининг исталган соҳасидаги қисқа ораликни ажратиб оладиган иккинчи чиқиш тиркиши орқасига жойлаштирилади. С.ни Қуёш тасвири ва фотоплёнкага нисбатан ҳаракатлантириш йўли билан Қуёш гардишининг фотосуратини олиш мумкин. Баъзи телескопларга айна вақтда ҳар хил спектрал чизикларда Қуёш гардишининг икки тасвирини олишга имкон берадиган қуш С. ўрнатилади. Космик тадқиқотларнинг ривожланиб кетганлиги муносабати билан ракеталар ва Ер суъий йўлдошларига ҳам С. ўрнатилади. Бундан мақсад ультрабинафша ва рентген нурларида спектрогелиограммалар олишда, Қуёшни ҳар жихатдан урганишда С.нинг ахамияти катта.

СПЕКТРОГЕЛИОСКОП (спектр, гелио... ва юн. skopeу — қарайман) — Қуёш сиргини визуал кузатишга имкон берадиган спектрал астрономик асбоб.

С. катта спектроскопмонохроматордан иборат; унинг кириш тиркиши текислигига узун фокусли объектив ёки кўзгу ёрдамида Қуёш тасвири туширилади, чиқиш тиркиши эса Қуёш спектринан баъзи спектрал чизик (одатда, кизил водород чизиги Н_α) ни ажратиб олади. Тиркишлар кетма-кет жойлашганлиги туфайли кузатувчида қўриш таассуроти йўқолмаслиги учун иккала тиркиш ҳам синхрон тебраниш ҳаракатга келтирилади. Натижада кузатувчи Қуёш атмосферасини ёки Қуёш гардишинан ташқарида ҳосил бўладиган протуберанцлар, хромосфера ва б.ни кузатишга мувофиқ бўлинади. Тиркиш ўрнига призма ўрнатиш ҳам мумкин; у мотор воситасида айлантдирилади ва Қуёш гардишининг тасвири бўлақларга бўлиб кузатилади. С. биринчи марта 1891 й. америка олими Э. Хейл ва француз астрономи А. Деландр конструкциялари асосида яратилган.

СПЕКТРОМЕТРИЯ (спектр ва ... метрия) — спектрларни ўлчаш назарияси ва усулларини ишлаб чиқиш билан шуғулланадиган илмий соҳа. Тўлқинлар узунликларининг оптик диапазонда С. амалий метрология, спектроскопия ва чизикли тизимлар назарияси бўлимларини бирлаштиради. С. спектрал асбоблар (спектрометр, спектросенситометр ва б.) нинг принципларини танлаш ва ҳисоблаш усулларини оптималлаш учун хизмат қилади. С. ёрдамида олинган натижалар назарий ва амалий ишларда кенг қўлланади.

СПЕКТРОСКОПИЯ (спектр ва ... скопия) — физиканинг электромагнит нурланиш спектрларини ўрганувчи бўлими. С. усуллари билан атом, молекулаларнинг энергия сатҳлари, улардан ҳосил бўлган макроскопик тизимлар ва энергия сатҳлари орасидаги квант ўтишлар ўрганилади. Булар модданинг тузилиши ва хоссалари тўғрисида муҳим маълумотлар беради.

С.нинг пайдо бўлиши (И. Ньютон

биринчи бор Куёш нурларини спектрга ажратган вақти) 1666 й.ларга тўғри келади. Асосан, 19-а.нинг бошидан спектрал систематик равишда ўрганилган. С. маълум белгиларга кўра, мас, электромагнит тўлқинларнинг тўлқин узунлигига кўра радиоспектроскопия (радиотўлқин соҳаси), оптик спектроскопия, рентген спектроскопияси ва ҳ.к., текширилаётган тизимларнинг хилига қараб атом спектроскопияси, молекуляр спектроскопия ва б. бўлимларга бўлиб қаралади.

Атом С.си спектрларни таҳлил қилиш йўли билан атом электронлари қобикларининг тузилишини аниқлаш; спектрал чизикларнинг ўта нозик структурасини ўрганиш орқали атом ядроларининг моментлари ҳақида маълумотга эга бўлиш; спектрал чизикларнинг равшанлиги, ютилиши, кенгайиши ва суртилиши орқали атомлар ҳосил қилган муҳитнинг хоссаларини ўрганиш билан шуғулланади. Кристаллар С.си да кристаллардаги энергетик ҳолатлар ва улар орасидаги ўтишларни ўрганувчи муҳим усуллар қаралади. С. электронли ва фонли (панжаранинг квантланган тебранишлари) бўлади. Молекул ядр С. — ҳар хил жисм молекулаларидан тузилган мураккаб газ, суюқлик ва қаттиқ ҳолатдаги моддаларнинг спектрларини текширади. Рентген нурлари С.си модданинг электрон тузилишини ютиляётган, чиқаётган рентген нурлари спектрлари ҳамда фотоэлектрон нурланиш спектрлари орқали ўрганади.

Ядро С.си С.нинг алоҳида тадқиқот соҳаси ҳисобланади. У атом ядросининг тузилиши, ядро кучлари ва ядронинг турли хоссаларини ўрганади. Ядро С.сини альфа, бета ва гамма С.си дейиш ҳам мумкин.

СПЕКТРОФОТОМЕТРИЯ

- ўлчашлар техникасининг спектрометрия, фотометрия ва метрологияни ўз ичига олган соҳаси. Спектрларнинг ютилиши, қайтарилиши, таркатилиши спектрал коэффициентларини ҳамда муҳитлар,

қопламалар, сиртлар, нурлатгичларнинг спектрал ёркинликларини миқдорий ўлчаш усуллари ва сабабларини ишлаб чиқиш билан шуғулланади.

СПЕНДИАРОВ (Спендиарян) Александр Афанасьевич [1871.20.10 (1.11), Украина, Каховка ш. — 1928.7.5, Ереван] — арман композитори, дирижёр, жамоат арбоби. Арманистон халқ артисти (1926). Арман мусақасининг классиги, миллий симфонизм («Эриван этюдлари», 1925 ва б.) ва опера («Алмаст», 1928) яратувчиси. Симфоник, вокалсимфоник, хор ва б. асарлар муаллифи. Арманистон опера ва балет театрига С. номи берилган (1939). Ереванда С. уй-музеи мавжуд. 11 жилдли мукаммал асарлари тўплами нашр этилган (1943—85). Тошкентда 1953 й.да «Алмаст» операси саҳналаштирилган.

СПЕНС (Spence) Майкл (1943, Монтклер, АҚШ, НьюЖерси штати) — асли канадалик америкалик иктисодчи. Принстон (1966) ва Оксфорд (1968) ун-тларини тугатган. Гарвард ун-тида икгисодиёт дри. Асимметрик ахборотли бозорлар, меҳнат бозори, ташки сигналлар назариялари соҳаларидаги тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эга. Нобель мукофоти лауреати (2001, Ж. Акерлоф, Ж. Стиглиц билан бирга). СПЕНСЕР (Spenser) Герберт (1820.27.4, Дерби ш. 1903, 8.12, Брайтон ш.) — инглиз файласуфи ва социологи, позитивизм асосчиларидан бири. Ф. Бэкондаи кейин умумий билим тизимини яратишга уринган олим ҳисобланади. С. ўзининг асосий асари 10 жли «Синтетик фалсафа тизими» китоби устида узок, ишлади (1862—96)!

Ибтидоий маданиятни ўрганишга муайян ҳисса қўшди. Конт изидан бориб социология асосига эволюция ғоясини қўйган. Унинг «Социология асослари» асарининг ўзагини биологик ва ижтимоий организмлар ўртасида ўхшашлик мавжуд, деган қоида ташкил этади. С. карашларида эволюцион тарихий ёндошув структуралифункционал ва тизим-

ли ёндошувлар билан кўшилиб кетган. Унинг фи крича, ижтимоий организм 3 та асосий «тизим»дан иборат: «регулятив», «хаёт учун воситалар ишлаб чикувчи», «тақсимловчи». «Регулятив» тизимни таҳлил этар экан, С. эътиборни «ижтимоий назорат» воситаларига қаратади. Хусусан, у сиёсий бошқарувни ижтимоий назоратнинг бир тури сифатидагина тушунтирган. Бу тартиботлар ибтидоий жамиятдаёқ мавжуд бўлган шакллардан юзага келган ва астасеким ривожланиб борган. Ҳар қандай ижтимоий тартибот ижтимоий ҳаракатларнинг мустаҳкам тузилмаси сифатида шаклланади. С. шахснинг ривожини эволюциянинг олий мақсади ва таракқиётнинг асосий мезони деб билди, синфий курашни қоралади. С. социологик таълимотининг баъзи гоёлари (жамиятнинг органик концепцияси, мувозанат назарияси ва б.) ни замонавий социология мактаблари пухта ўзлаштирган.

СПЕРМА (юн. sperm — уруғ, пушт), шаҳват — одамда жинсий алоқада эркалардан, шунингдек, эркак ҳайвонлардан ажраладиган суюклик; эркаклик жинсий безлари ишлаб чиқаради. Қуюқ, оч кулранг, ёпишқоқ, ҳидли, С. сперматозоид ва уруғ суюклигидан иборат. С. таркибида оксиллар, ёғлар, углеводлар, кальций, калий, натрий тузлари ва б. органик, аорганик моддалар бўлади. С. балогатга етиш даврида пайдо бўлиб, вояга етганда кўпаяди ва ёш улгайган сари камая боради. Ҳар бир жинсий алоқада ажралган С. микдори ҳар хил турларда турлича: одамда 2—6 мл, буқада ўртача 4—5 мл, отда 60—100 мл, чўчкада 250 мл гача, кўчқорда 1 — 1,5 мл. С.даги сперматозоид микдори ҳайвонларнинг яшаш шароитига қараб ҳам ҳар хил (кўчқорда 30% га, буқада 14% га яқин, от ва чўчкада 7—8%) бўлади. С.нинг уруғлантириш таъсири сперматозоиднинг микдори ва сифатига боғлиқ. Организмнинг баъзи патологик ҳолатларида С.да сперматозоид бўлмаслиги (азооспермия), микдорининг

камаиши (олигоспермия), ҳаракатсиз (некроспермия) ёки ғайритабiiй ҳолатда (тератоспермия) бўлиши мумкин. С. бепуштлик сабабини аниқлашда суд тиббiiй экспертизасида текширилади. С. сифатини баҳолаш, уни суюлтириш, сақлаш, ташиш ва олиш усуллари қишлоқ хўжалиги. ҳайвонларини сунъий қочирешда муҳим аҳамиятга эга.

СПЕРМАТОГЕНЕЗ (сперма ва ... генез) — ҳайвонларда ва кўпчилик ўсимликларда дастлабки диплоид жинсий ҳужайраларни ихтисослашган эркалик ҳужайралари — сперматозоидлар ёки спермийларга айланиши. Ривожланаётган жинсий қужайралар ўзаро синцитиал боғланган. С. кўпайиш, ўсиш, етилиш ва сперматозоидлар шаклланиши даврларидан иборат. Кўпайиш даврида диплоид ҳужайралар — сперматогониялар бир неча марта митоз бўлинади ва охириги интерфазада ДНК репликацияланади. 2даврдa улар ўсиб, 1тартиб сперматоцитларга айланади. 3даврдa 2 марта бўлиниб етилиш, яъни мейоз содир бўлади. 1бўлинишда ҳар бир сперматоцитдан 2 тадан 2тартиб сперматоцитлар; 2бўлинишда 4 та бир хил катталиқдаги сперматидлар ҳосил бўлади; хромосомалар сони 2 баравар камаяди. Сперматидлар С.нинг 4даврига ўтиб, сперматозоидларга айланади. Бу даврдa уларнинг акросомаси, хивчинни ва кўшимча ядроси ҳосил бўлади; цитоплазманинг кўп қисми рибосомалар, Гольжи комплекси ва эндоплазматик тўр билан бирга чиқиб кетади. Сперматидлар ичидаги бундай ўзгаришлар телокинетик ҳаракатланиш дейилади. С. 3 кундан (бўшлиқичлиларда) 20 кунгача (одамда) давом этади. С. кўпчилик ҳайвонларда уруғ йўлида, гермафродит ҳайвонларда эса гермафродит гонадада, говактанлиларда мезоглейда рўй беради. Ўсимликларда сперматозоидлар антеридияларда ҳосил бўлади.

СПЕРМАТОГОНИЙЛАР (сперма

ва юн. gonos — туғилиш, уруғ, наел) — сперматогенезнинг 1давридаги гаплоид уруғ хужайралар. Уруғ найлари деворидаги ихтисослашмаган бирламчи жинсий ёки уруғдоннинг берк учидаги махсус хужайралардан ривожланади. С.да интенсив митоз бўлиниш боради. Митоз сони тур учун хос бўлиб, 3 дан 6 мартагача содир бўлади. Сут эмизувчилар ва айрим б. хайвонларда С.нинг ҳар хил тузилишга эга бўлган 2—4 типи маълум. Сперматогенезнинг 2даврида С. 1тартиб сперматоцитларни ҳосил қилади.

СПЕРМАТОЗОИД (сперма ва юн. zoon — тирик организм ва eidos — кўриниш) — одам, хайвон ва кўпчилик ўсимликларнинг эркаклик жинсий хужайраси. Одам ва хайвонларда уруғдонда пуштхужайраси (сперматогонийлар) п, дм ҳосил бўлади. С.нинг бошчаси, бўйни, танаси ва думи бўлади. Одам ва кўпгина умуртқасиз ҳамда умуртқали хайвонлар Си хивчинли ёки думли бўлиб, улар ёрдамида ҳаракат қилади. Баъзи чувалчанглар, мингоёқлар, қисқичбақасимонлар ва каналар Си думсиз ва турли шаклда, амёбасимон ҳаракатланади. С. узунлиги бир неча ўн мкм дан юзлаб мкм гача, ҳашаротларда бир неча мм. Гистокимёвий усуллар ёрдамда С. танасида оксидланишқайтарилиш ферментлари, гликоген, фосфолипидлар ва АТФ борлиги аниқланган. Бу ҳол С. танаси энергия манбаи эканлигидан далолат беради. Мухит т-раси, осмотик босими, кислоталигининг ўзгариб туриши С. функциясининг бўзилиши ва тезда ғалок бўлишига олиб келади. С. микдорининг камайиши (олигозооспермия) кўпинча бепуштликка сабаб бўлиши мумкин.

Ўсимликларда ҳаракатчан С. (антерозоид)лар антеридийларда ҳосил бўлади. Кўпчилик уруғли ўсимликлар Си хивчинсиз, фаол ҳаракатланмайди; улар спермийлар деб аталади. Яшил ва қўнғир сувўтлар, айрим тубан замбуруғлар, йўсинлар, қиркқулоқлар, қиркбўғимлар,

плаунлар, саговниклар ва гингко С.ининг 2 ва ундан кўпроқ хивчини бўлади. С.лар целлюлоза қобиғининг бўлмаслиги, кўпинча майда (айрим саговникларда йирик) бўлиши билан ўсимликларнинг бошқа хужайраларидан фарқ қилади.

СПЕРМАТОФОР (сперма ва юн. Phoros — олиб юрувчи) — сперматозоидлар билан тўлган капсула; сперматозоидларни саклайди ва қуриб қолишдан ҳимоя қилади. С. айрим моллюскалар, зулуқлар, поганофоралар, сувда ва қуруқликда яшовчилар, кўпчилик бўғимоёқлилар учун хос. Қисқичбақасимонлар, ўргимчаксимонлар ва ҳашаротлар С. ни оёқлари ёки пайпаслагичлари ёрдамида жинсий йўлига киритади. Айрим осьминогларда С. билан тўлган пайпаслагич — гектокотил эркаги танасидан ажралиб сузиб юради; ургочисини топса, унинг мантия бўшлиғига кириб олади. Тритон ва саламандралар С.ни бирор нарсага ёпиштириб қўяди; ургочиси уни клоакаси билан олади. Айрим ҳашаротларнинг эркаги С.ни ургочиси қорин қисмига ёпиштириб қўяди. С. ёрдамида уруғланиш сувда уруғланиш билан қуруқликдаги қуйқиш ўртасида оралик ҳолатни эгаллайди.

СПЕРМИЙ (сперма сўздан олинган) — гаплоид хромосомали эркаклик жинсий хужайралар; 1) сперматозоиднинг ўзи; 2) уруғли ўсимликларнинг хивчинсиз уруғ хужайраси; фаол ҳаракатланмайди.

СПЕРРИ (Sperry) Рожер Уолкотт (1913.20.8) — америкалик психолог ва нейрофизиолог. Обермин коллежи (Огайо штати) ва Чикаго ун-тида ўқиган; шу ун-тида, Гарвард ун-ти, Калифорния технология ин-тида проф. Илмий изланишлари нерв системасининг тузилиши, кўриш нейрофизиологияси, комиссуротомия (чап ва ўнг бош мия ярим шарларини бириктириб турувчи йўллари жароҳдик усулида кесиш) асоратлари, чап ва ўнг мия ярим шарларининг вазифаларини

ўрганишга оид. Нобель мукофоти лауреати (1981, Д. Хьюбел ва Т. Визал билан ҳамкорликда).

СПЕССАРТИН [Германиядаги Фарбий Бавариянинг Шпессарт (Spessart) платоси номидан] — гранатлар гуруҳига мансуб минерал, таркибида марганец бўлган алюмогранат. Кимёвий формуласи $Mn_3Al_2[SiO_4]_3$ бўлиб, изоморф аралашмалар (Fe^{2+} , Mg^{2+} , Ca^{2+} ҳамда Y^{3+})га эга. С.нинг ферроспессартин, кальцийли ва бериллийли (BeO 0,4% гача) турлари маълум. Куб сингонияли кристаллари бошқа гранатларникидек, лекин зич донадор агрегатлар ҳолида ҳам учрайди. Ранги оч пуштидан кўнғиркизилгача. Каттикдиги 7—7,5; зичлиги 3,8—4,2 г/см³. С. кўпинча гранитли пегматитлар да, метаморфик тоғ жинслари ва скарнларда, кимматбаҳо тош сифатида ишлатиладиган оловранг кизғиш, пуштисарғиш турлари пегматитларда учрайди. Ўзбекистондаги пегматит ва сланецли майдонларда кенг тарқалган.

СПЕЦИЯ, ЛаСпеция — Италиянинг шим. қисмидаги шаҳар. Специя провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 91 минг киши (2001). Лигури денгизи соҳилидаги порт. Машинасозлик (хусусан, кемасозлик), нефтни қайта ишлаш саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Мамлакатда энг йирик иссиқлик электр ст-яси қурилган. Денгиз ва археология музейлари бор. Шаҳар 12-адан маълум. 14—16-аларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган. Туризм ривожланган. Ҳарбий денгиз базаси.

СПИД (AIDS — Acquired Immunity Deficit Syndrome) (рус. синдром приобретённого иммунного дефицита сўзларининг бош ҳарфларидан олинган) — қ. Орттирилган иммун танқислиги синдроми.

СПИДВЕЙ (инг. speed — тезлик ва

way — йўл) — мотоцикл спорти тури, трекда, шунингдек, стадионнинг яхма-лак йўлкасида мотоцикл билан пойга ўтказиш. Бу спорт тури 20-а. бошларида Австралия ва Жан. Африкада вужудга келди. Мусобақалар 500 см³ классли мотоциклларда 280—400 м узунликдаги трассаларда ўтказилади. С. бўйича жаҳон чемпионати: шахсий ҳисобда 1934 й.дан, жамоа ҳисобида 1960 й.дан, жуфтликлар ўртасида 1970 й.дан, яхмалакда 1966 й.дан, тупроқ ётқизилган трекда (1000 м ли масофа) 1971 й.дан ташкил қилиб келинади.

СПИДОМЕТР (инг. speed — тезлик ва метр) — транспорт машиналарининг ҳаракат тезлигини (км/соатда) кўрсатадиган асбоб. Магнит индукцияли ва механик хиллари бор. Магнит индукцияли С. машинанинг узатмалар қутисидаги иккиламчи вал билан бириккан ўзгармас магнит майдонининг С. мили бириктирилган диск ёки цилиндрда индукцияланадиган уярма тоқлар магнит майдони билан ўзаро таъсирлашувига асосланган. С. мили машинанинг ҳаракат тезлигига мос равишда бурилади. Механик С. марказдан қочмақучга асосан ишлайди (яна қ. Тахометр). С. механик ёки электр усулда машина трансмиссияси ёки ғилдирақларидан ҳаракатга келтирилади. С.нинг бир узелига транспортнинг ўтган йўлини кўрсатувчи ҳисоблаш механизми ўрнатилади.

СПИКА — Сунбула юлдуз туркумининг энг равшан аюлдузи. Юлдуз катталиги 1,0. С. деярли эквиптикада жойлашган; у гигант юлдуз эмас, аммо диаметри бўйича Қуёшдан 5 марта катта, 740 марта ёруғ ва увдан 58,28 парсек (190 ёруғлик йили) узокда жойлашган.

СПИКУЛАЛАР (лот. spiculum — учи, mut — нашта) — 1) айрим умуртқасизларнинг оҳак ёки кремнийдан иборат скелет элементлари. Ғовактанлилар (1, 3, 4 ва кўп ўкли иг-

налар шаклида), 8 нури кораллар, эгат коринчали моллюскалар, игнатерилилар (голотуриялар) ва асцидиялар учун хос; 2) нематодеяраа эркаклик жинсий органларининг бир қисми. Айрим нематодаларда С. клоака тешигидан чиқарилиб, урғочиси жинсий тешигини кенгайтириш учун хизмат қилади; бошқаларида С. тарновсимон шаклда, бирбири устига тахланиб, урғочиси жинсий йўлига уруғ хужайраларни ўтказиш вазифасини бажаради. Одатда, С. 2 та, баъзан 1 та бўлади.

СПИЛИТЛАР (юн. *spilos* — доғ, хол) — кучли ўзгаришга учраган базальт тоғ жинслари, сув ости вулканларидан лаванинг қуйилиши натижасида ҳосил бўлган. Бу жинсларда дала шпати иккиламчи альбитдан иборат. С. микролит, баъзан диабаз структурали; альбитлашган плагиоклазнинг ингичка ва узун микролитларидан ғосил бўлиб, уларнинг ораликлари хлорит ва руда минерали билан тўлган. С. спилитли туфлар, шарли лавалар ва уларга яқин бўлган жинслар билан биргаликда денгиз тагида ҳосил бўлган чўкинди жинслар орасида учрайди. С. Ер пўстидаги чуқур ёриқлар зонаси билан алоқадор. С. бурмали минтақалар ривожланишининг илк босқичларида сув ости шароитида юзага келган вулкан ик катламларда кенг тарқалган (Кавказ, Урал, Олтой, Қозоғистон ва б.). Ўзбекистоннинг ЗирабулоқЗиёвуддин, Томди, Нурота, Ҳисор тоғларида бор.

СПИН (инг. *spin* — айланмоқ) — квант табиатга эга бўлган элементар зарралар импульсининг хусусий моменти. Элементар зарраларнинг хусусий магнит моменти С. магнит моменти деб аталади. Атом ядроси (ва баъзан атом) ҳаракат миқдорининг хусусий моменти ҳам С. деб аталади. «С.» тушунчасини 1925 й. да америкалик физиклар Ж.Уленбек ва С. Протон Гаудсмитлар киритган. «С.» терминининг қўлланилишига сабаб, дастлаб электронни ўз ўқи атрофида айланувчи

зарядланган шарча деб тасаввур қилинган. Импульснинг хусусий моменти ва хусусий магнит моменти ана шу ҳаракат туфайли мавжуд, деб ҳисобланган.

Зарралар С. и шу зарралар бўйсунадиган статистика билан бир қийматли боғланган. Квант механикада «С.» тўғрисидаги тушунчалар В. Паулига тегишли. Паули кўрсатганидек (1940) майдонининг квант назариясига асосан бутун С.ли зарралар Бозе

— Эйнштейн статистикасига (бозонлар), яримбутун С.ли зарралар эса Ферми

— Дирак статистикасига (фермионлар) бўйсунади. Фермионлар, мас, электронлар учун Паули принципи тўғри, бозонлар учун эса ўринсиздир.

Зарралар С.и релятивистик эффектдир (буни П. Дирак исботлаган). Электронда С. ва С. магнит моментининг мавжудлиги Дирак тенгламасидан келиб чиқади.

Ад.Л.Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В., Квантовые поля, М., 1980.

СПИНОЗА (*Spinoza*, d'Espinoza) Бенедикт (диний исми Барух) (1632. 24.11, Амстердам — 1677.21.2, Гаага) — нидерланд файласуфпантеисти. Аждоди Португалиядан кўчиб келган яхудийлар эди. Руҳоний бўлиш мақсадида иудаизм фалсафаси ва илоҳиётини ўрганади. Пекин унда мустақил фикрлашга мойиллик, табиий фанларга ҳамда Р. Декарт фалсафасига кизиқиш пайдо бўлди. Яхудий дини пешволарини виждон эркинлигига риоя этмасликда айблади, унинг мустақил танқидий фикри яхудийлар жамоаси билан ихтилоф чиқишига олиб келди, натижада у 24 ёшида «дахшатли ёлгон таълимоти» учун бу диний жамоадан ҳайдалди.

С. фалсафада пантеистик нуқтаи назардан фикр юритиб, худо билан табиатни айнан бир нарса — ягона, абадий ва чексиз бўлган субстанция деб билди. Унинг фикрича, субстанцияга чексиз кўп атрибутлар хос, лекин инсон улардан 2 таси масофа ва тафаккурни била олади. Чексиз турлитуман айрим нарсаларнинг ре-

аллигини эътироф этиб, С. уларни модуслар мажмуи — ягона субстанциянинг айрим кўринишлари, деб тушунди. С.нинг табиат, субстанция, атрибут ва модуслар тўғрисидаги таълимоти материалистик характерга эга, у ягона моддий субстанциядан ташқари ҳеч қандай ғайримоддий сабабга ўрин қолдирмайди. С. билиш назариясида рационалист сифатида фикр юритади. Ақлий билишга катта эътибор берсада, ҳиссий билиш ролини етарлича баҳолай олмайди. С. «Этика» асарида инсон масаласини таҳлил қилади. Унинг фикрича, инсон ўз фаолиятида яхшилик қонунларига ёки ёмонликдан нафратланишга асосланмайди, балки ўзини сақлаб қолиш ва фойда олиш йўлида ҳаракат қилади. Демак, инсон фаолияти яшаш учун курашга қаратилган. У эркинликни билинган зарурият деб тушуниб, зарурият ва эркинликнинг бирлиги ҳақидаги диалектик таълимотни ривожлантирди. Унингча, инсон ақл билан кўрқувни енгиши, табиатни билиш орқали эркинликка эришиши мумкин. Асосий асарлари: «Сиёсий трактат», «Декарт фалсафасининг принциплари», «Ақдни такомиллаштириш ҳақида трактат» ва б.

Абдулла Аюпов.

СПИНОР (инг. spin — айланмоқ) — тайин координаталар тизимида ишорасигача аниқданган қийматлар қабул қиладиган математик миқдор. Бир координаталар тизимидан иккинчисига ўтилганда бу қийматлар махсус қонун бўйича ўзгаради. Амалда С. фазовий координаталари орқали текширилади. С.лар квант механикасининг кўп масалаларида қўлланилади (қ. Спинор ҳисоби).

СПИНОР ҲИСОБИ - математиканинг махсус табиатли миқдорлар — спинорлар хоссаларини ўрганувчи бўлими. Спинор компонентлари вектор, тензор ва б. тушунчалар каби координаталар тизими ўзгартирилганда маълум қонунга бўйсунди. Мас, координаталар тизими бирор тўғри чизиқ атрофида 2л га бу-

рилса, спинорнинг барча компонентлари ишораси ўзгаради.

Спинор тушунчасини 1913 й.да француз олими Э. Картан гуруҳдарни тасвирлаш назариясига оид тадқиқотларида киритган. 1929 й.да немис математиги Б. В. Варден электроннинг спин ҳодисасини ўрганишда бу тушунчаларни мустақил кашф этиб, «спинор» атамасини киритган. С. х. да ковариант ва контрвариант спинорлар, спинорлар устида амаллар, валентлик ва б. тушунчалар текширилади.

С.х. квант механика, кимёвий валентлик назарияси, Риман геометрияси ва б. соҳаларда қўлланади.

СПИРАЛ ГАЛАКТИКАЛАР - ташқи кўриниши спирални эслатувчи гигант юдуз системалари. Телескопда кузатилганда катта равшан ядроси кўринади, унинг атрофини ядродан бошланувчи спиралсимон бир неча шохобча ўраб туради. С.г. кўпинча бир томонга ўралган икки шохобчадан иборат бўлади. Баян дарахт шохчаларига ўхшаш эркин шохобчали С.г. кузатилади. Ҳатто битта тармокли С. г. мавжуд. Ҳамма шохобчалар деярли бир текисликда, яъни Галактиканинг айланиш текислигида жойлашган. Андромеда туманлиги ҳам, бизнинг Галактика ҳам С.г. (Сомон йулиижж айрим қисмлари иккига ажралган ҳолда кўринади) ҳисобланади. Астрономик кузатишлардан Куёш системаси спирал тармоқлар орасидаги ораликда жойлашганлиги аниқданган. Айрим С.г. (мас, NGC 1300) да тармоқлар ядродан эмас, балки у билан «кўприк» воситасида боғланган ва ундан бир неча ўн парсек масофадан бошланади. Бундай С.г. узилган С.г. деб аталади. С.г. ўз ўқи атрофида айланади. Айланиш тезлигини ўлчаб, галактикаларнинг массасини тахм. ҳисоблаб чиқариш мумкин (яна қ. Галактика, Галактикалар).

СПИРАЛЛАР (юн. spirā — ўрам) — белгиланган нукта атрофида кўп марта

ўралиб, унга борган сари яқинлашадиган 2 ёки ундан узокдашадиган ясси эгри чизиклар. С. хоссаларидан фан ва техниканинг турли соҳаларида фойдаланилади.

СПИРИЛЛАЛАР — спиралсимон ёки ёйсимон бактериялар. Ўлчами ҳар хил (эни 0,6—0,8 дан 2—3 мкм гача, уз. 1—3,2 мкм дан 30—50 мкм гача). Спора ҳосил қилмайди; граммусбат, ҳаракатчан. Баъзи турлари лаб. муҳитида яхши униб чиқмайди. С. сапрофит, чучук ва шўр сув ҳавзалари, оқмайдиған ифлос сувлар ва ҳайвонлар ичагида яшайди. Айрим С. касаллик пайдо қилади.

СПИРИТИЗМ (лот. spiritus — жон, рух) — марҳумларнинг руҳи нариги дунёда яшашига ва у билан кишилар (фол кўриш, арвоҳларни чақиритиш ва б. усуллар билан) мулоқотда бўлишига ишониш. Унинг келиб чиқиши қад. анимистик (қ. Анимизм) этикодларга, буддизм, ҳиндуийлик, юнон таълимотларига, уларнинг таъсирида баъзи ислом фирқаларида ҳам шаклланган тасаввурларга бориб тақалади. С.да руҳдар билан маҳсус кишиларгина (сеҳргарлар, қоҳинлар) боғлана олади деб ҳисобланган.

СПИРИТУАЛИЗМ (лот. spiritualis рухий) — рух воқеликнинг бирламчи асоси, материядан мустақил мавжуд бўлган алоҳида номоддий субстанция деб ҳисобловчи фалсафий қараш. фалсафий термин сифатида француз олими В. Кузен (1792—1867) ишлатган. Худонинг мавжудлигига ва жоннинг абадийлигига ишонувчи барча диний этиқодлар ўзининг моқиятига кўра С. га қиради. 19—20-а. ларда француз ва итальян фалсафасидаги бир неча мактаб ва оқим С. деб аталган. Идеализмнинг синоними сифатида ҳам ишлатилади.

СПИРОГИРА (Spirogyra) — конъюгатлар синфига мансуб сувўтлар туркуми. Чучук сувларда кенг тарқалган.

Иплари шохланмаган, 4—200 мкм кенгликда, бир қатор хужайралардан иборат. Хужайраларида биттадан бир нечтагача спирал ўралган хромотофоралари бўлади. Вегетатив ва жинсий кўпаяди. Вегетатив қупай и ши ноқулай шароитда бир қанча хужайраларга ажралиши ёки ипларнинг тасодифий узилиши орқали содир бўлади. Жинсий конъюгация орқали кўпайиши 2 та спирогира ипларининг параллел жойлашиб, конъюгациялангандан сўнг ҳосил бўлган зиготадан янги С. ўсиб чиқишидан иборат. 340 га яқин тури маълум. Оқмайдиған ва тинч оқадиган сувларда кўп учрайди; кўпинча сув юзасида ёки сув тубидаги балчикда «бақатўн» деб аталадиған тўшалма ҳосил қилади.

СПИРОХЕТАЛАР (Spirochaetals) бактериялар тартиби. Хужайрасининг диаметри 0,2—10,0, уз. 5—500 мкм, спирал буралган протоплазматик цилиндр ва унинг деворидан иборат. Сиртдан кўп қаватли қобиқ, яъни қин билан ўралган. Цилиндр билан қин ўртасида битта ёки бир неча фибриллалар жойлашган. Фибриллалар цилиндрнинг 2 учига бириккан, ўрта қисми эркин. Уларнинг таркиби ва тузилиши бактерияларнинг хивчинларига ўхшаш бўлганидан сузиш вазифасини бажариши мумкин. С. бўлиниш орқали кўпаяди. Грамманфий, спора ҳосил қилмайди; факультатив аэроб ёки анаэроб. 1 оиласи, 8 тартиби маълум. Кўпчилик турлари эркин яшовчи сапрофитлар; бир қанча турлари моллюскалар ва термитларга комменсал ёки ҳайвонлар ва одамда паразитлик қилади (захм, лептоспироз ва б. касалликларни кўзгатади).

СПИРОХЕТОЗЛАР — одам ва ҳайвонларда патоген спирохеталар кўзгатадиған, эпидемиологияси ва клиник кўриниши ҳар хил инфекцион касалликлар гуруҳи. Спирохеталар узун ёки киска спираллардан иборат бўлиб, 60° гача қиздирилганда дархол ўлади, дезинфекцияловчи воситалар ва бир қан-

ча дори препаратлари уларга тез таъсир этади. С. ҳамма жойда учрайди, уларнинг кўпчилиги яхши ўрганилмаган. Ичак Си (лептоспирозлар), бит ёки кана орқали юқадиган қонли С. (қайталама терлама), жинсий йўл билан юқадиган С. (захм) ва тропик минтақа мамлакатлари С. и (фрамбезия, бежелъ, пинта) яхши ўрганилган. С.га спирохеталар ва бактериялар ассоциацияси келтириб чиқарадиган касалликлар: Симановский — Плаут — Венсан ангинаси, ярали стоматит ҳам киритиланади.

Кўпчилик С.ни даволашда баъзи кимёвий препаратлар ва антибиотиклар яхши наф беради. Даволаш ва профилактика методлари ҳар бир ҳол учун алоҳида белгиланади.

СПИРТ ЛОКЛАР — баъзи смолаларнинг 90—95% ли этил спиртдаги эритмаси (30—40%ли). С.л. парда ҳосил қилувчи моддалар — табиий смолалар (шеллак, юмшқоқ, копаллар, сандарак, мастике, канифоль, акароид) ҳамда фенолальдегид смолалар (мас, идитол) дир. Пардаларнинг эластиклигини ошириш мақсадида С.л.га канакунжут мойи, зиғир мойи, ёғ кислоталари билан ишлов берилади, С.л.га спиртда эрувчи органик бўяғичлар (мас, нигрозин, родамин) қўшиб қора ва рангли локлар, аорганик пигментлар билан диспергирлаб эмал бўёқлар ёки спиртли эмаллар олинади. С.л. мебель, чарм ва б.га сайқал беришда қўлланади.

СПИРТ САНОАТИ — озиковқат саноатининг озиковқат хом ашёси (дон, картошка, меласса)дан этил спирти (хом ашё) ва ректификацияланган спирт ишлаб чиқарадиган тармоғи. Озиковқат хом ашёсидан тайёрланадиган спирт фақат таркибида алкоголь бўлган ичимликлар ишлаб чиқаришда эмас, балки халқ хўжалигининг тиббиёт, радиоэлектроника, парфюмерия ва б. соҳаларида ҳам ишлатилади. Техника ишларида қўлланиладиган этил спиртининг кўп

қисми, асосан, озиковқат учун ишлатилмайдиган ўсимлик моддаларини гидролизлаш ва турли кимёвий усулларда синтезлаш йўли билан олинади.

Крахмалли ва қандли моддаларни бижғитиб спиртли ичимликлар олиш қадимдан маълум. 11-а.да Италияда узум виносини ҳайдаш йўли билан вино спирти олинган. 14-а.да спирт ишлаб чиқариш. Фарбий Европа ва Россияда анча ривожланган эди. 19-а.нинг охири —20-а. бошларида Россияда йирик спирт з-длари курилди.

20-а.нинг 90йилларига қадар Ўзбекистонда С.с. унчалик ривожланмаган эди. 1940 й.гача республикада фақат Самарқанддаги спиртаракзди, «Тошкентвино» к-тининг спирт цехи мавжуд эди, холос. Республика халқ хўжалиги учун этил ва техник спиртлар собиқ СССРнинг бошқа ҳудудларидан келтирилган. 1940—90 й.ларда вилоятларда курилган виноарак, з-дларида кам миқдорда этил спирти ишлаб чиқарилган. 1995 й.да этил спирти ишлаб чиқариш.ни кўпайтириш, чет элдан спирт сотиб олишга барҳам бериш мақсадида дастлаб минерал ўғитлар ишлаб чиқариш.га мўлжалланган Қўқон минерал ўғитлар з-ди 1989 й.дан этил спирти ишлаб чиқариш.га ихтисослаштиридди. Корхона 1995 й.дан бугўйдан озиковқат спирти ишлаб чиқара бошлади. Унинг йиллик қуввати 2464,2 минг дал ректификат спирт (2003). 1991 й.дан Андижон биокимё заводи қайта ихтисослаштирилиб, 1994 й.дан этил спирти ишлаб чиқариш йўлга қўйилди (йиллик қуввати 1642,8 минг дал, 2003).

Янгийўл «Биокимё» з-ди 1995 й.дан бугўйдан ректификат этил спирт, шולי чикиндисидан техник спирт ишлаб чиқаради. Йиллик қуввати 821,4 минг дал. Шунингдек, вилоятларда жойлашган виноарак з-дларида ҳам этил спирти ишлаб чиқарилади.

Республикада ишлаб чиқарилаётган озиковқат спирти, асосан (80%), ички бозорни — «Ўзмевасабзавотузумсано атхолдинг» компаниясининг виноарак

корхоналарини, «Доридармон» акциддорлик компанияси бўлинмаларини, «Озиқовқат саноати» уюшмаси ва б. корхоналар эҳтиёжларини таъминлайди. 1999 й.дан озиқовқат спирти Марказий Осиё худудидаги бошқа давлатларга экспорт қилинади.

Ўзбекистон С.с. корхоналарида 4032,8 минг дал хом ашё этил спирти, шу жумладан, «Ўзкимёсаноат» давлатакциядорлик компанияси корхоналарида 2637,1 минг дал озиқовқат спирти ишлаб чиқарилди (2002).

Ривожланган мамлакатларда С.с, асосан, АҚШ, Германия, Буюк Британия, Италия, Франция, Бразилия каби давлатларда тараққий этган. АҚШда «Шенли дистиллере», «Жозеф Э. Сигрем Энд сане», «Бартон дистиллинг»лар этил спирти ишлаб чиқарувчи асосий фирмалар ҳисобланади. Германия, Франция ва б. мамлакатларда озиқовқат спирти ишлаб чиқарувчи 3-длар, асосан, давлат монополияси таркибига қиради.

Анатолий Возненко.

СПИРТЛАР — углеводородларнинг тўйинган углерод атомларида бир ёки бир нечта гидроксил гуруҳ ($—OH$) тутган ҳосилалари. Ароматик ҳалқасидаги углерод атомларида — OH гуруҳи тутган бирикмалар — феноллар, тўйинмаган углерод атомларида — OH гуруҳи тутган бирикмалар эса еноллар дейилади. Углеводород радикалининг тавсифига кўра, С. ациклик ёки алифатик (мас, метил спирт, этил спирт, аллил спирт), алициклик (циклогексанол), ёғ ароматик (бензил спирт) ва гетероциклик бўлиши мумкин. Молекуласидаги — OH гуруҳининг сонига қараб, С. бир атомли (алкоголлар), икки атомли (гликолла), уч атомли (қ., Глицерин), тўрт атомли (пента эритрит) ва б. кўп атомли спиртлар (гекситлар, ксилитлар) бўлади. С.даги — OH гуруҳлари бирламчи (CH_2OH), иккиламчи ($>CHOH$) ва учламчи ($>C—OH$) углерод атомлари билан бириккан бўлиши мумкин. Шу сабабли бир атомли С. бир-

ламчи, иккиламчи ва учламчи хилларга бўлинади.

С, одатда, тегишли углеводород радикалининг номига қараб аталади: CH_3OH (метил спирт), $C_3H_7—OH$ (пропил спирт) ва ҳ.к. Женева номенклатурасига кўра, тегишли углеводород номига «ол» (ёки диол, триол) қўшимчаси қўшилади ва — OH гуруҳи бириккан углерод атоми ракам билан кўрсатилади. Мас, $CH_3—CH(OH)—CH_3$ (пропанол2), $HOCH_2—CH_2—CH_2OH$ (пропандиол1,3).

Бир атомли алифатик куйи С. — рангсиз суякцикллар. Занжирида биттадан учтагача углерод атоми тутган ($C_1—C_3$) Сдан алкоголь ҳиди келади. $C_4—C_5$ спиртлар нафасни қайтарадиган ҳидли. Юқори С. (C_2 дан бошлаб) — ҳидсиз қаттиқ моддалар; алициклик С. ялпиз хидли, учламчи С. моғор хидли.

С. сувдан енгил, органик эритувчиларда яхши эрийди, ўзи ҳам яхши эритувчи. Куйи алифатик С. сув билан исталган нисбатда аралашади. Юқори С. сувда эрмайди. Бирламчи С. кристаллосольватлар ҳосил қилади, мас, $CaCl_2 \cdot 2C_2H_5OH$, $MgCl_2 \cdot 2C_2H_5OH$, $CuSO_4 \cdot 4C_2H_5OH$. Кўпчилик С. сув ва баъзи эритувчилар билан аралашиб, азеотроп аралашмалар ҳосил қилади.

С. молекуласида — OH гуруҳи бўлгани сабабли сезиларли қутбланиш кузатилади. С. ишқорий, ишқорийер ва б. баъзи металллар билан туземмон бирикмалар — алкогольтар, мас, $NaOR$, $Ca(OR)_2$, $Al(OR)_3$ ҳосил қилади. С.га кислоталар таъсир этганда мураккаб эфирлар ҳосил бўлади (қ. Этерификация). Бирламчи С. оксидланганда гъдегидлар ва кислоталар, иккиламчи С. оксидланганда кетонлар ҳосил қилади; учламчи С. оддий шароитда оксидланмайди. Бир атомли алифатик С. кучеиз наркотик таъсирга эга, баъзи С захарли.

С табиатда эркин ҳолда ва мураккаб эфирлар ҳолида учрайди. С. галогеналькиллари гидролизлаб (амил, бензил С. ва б.), олефинларни гидролизлаб (этил, изопропил, триметилкарбинол ва б.)

олинади. С, кўпинча, карбонли бирик-малар (альдегидлар, кетонлар, карбон кислоталар ва б.)ни натрий, литий, алюминий гидрид, водород билан қайтариб олинади. Алкогол ичимлиги учун ишлатиладиган этил спирт қанд моддаларини бижгитиб олинади. С.нинг амалий аҳамияти муҳим: бўёқлар, синтетик то-лалар, пластмассалар, хушбўй дори ва ювувчи воситалар, пластификаторлар ва портловчи моддалар ишлаб чиқаришда хом ашё ҳисобланади. Кўпчилик саноат тармоқларида эритувчилар ва алкилловчи агентлар сифатида ишлатилади.

Ад.: Органикум. Практикум по органической химии, М., 1979; Браун Т., Лемей Г. Ю., Химия в центре наук, М., 1983. Собиржон Аминов.

СПИТАК ЗИЛЗИЛАСИ - 1988 й.

8 дек. эрталаб Арманистоннинг тоғли р-нида содир бўлган. Магнитудаси 7,0, кучи 9 баллдан ортик. Зилзила ўчоғидан ажралиб чиққан энергия 10¹⁰ жоулга тенг бўлиб, ер юзасида ёриқлар, кўчки ва ўпирилмалар ҳосил қилган. Баъзи ёриқларнинг уз. 4—5 км га чўзилган. Кучли сейсмик тебранишлар иморатлар-ни тиклаб бўлмас даражада хонавайрон қилган. Натижада Спитакдан ташқари 20 га яқин шаҳар, 342 та кишлоқ жуда катта зарар кўрган. 170 дан ортик саноат кор-хонаси ишдан чиққан. Иморатлар тагида 25 минг киши ҳалок бўлиб, 19 минг киши жароҳат олган. Коммуникация иншоот-лари бузилган.

СПИТАМЕН (юн. — Spitamenes, суғдча — Спитамена) (?—мил. ав. 328) — Суғдиёнада ваган озодлиги йўлида Алек-сандр (Искандар)га қарши кўтарилган халқ кўзғолони (қ. Спитамен кўзюлони) раҳбари. Ёзувчи В. В. Яннингёзиши-ча, С.нинг онаси — суғд, отаси — сак қабиласига мансуб аслзода хонадондан бўлган. С. ёшлигида абжир, чаққон йигит бўлиб ўсган. Отда чопиш, камон отиш, қиличбозликда унга ҳеч ким тенглаша олмаган. С. дастлаб Доро III нинг, сўнгра

Бесснинг лашкарбошиларидан, яқин саф-дошларидан бўлган. Бесс ўлиmidан сўнг, юнонмакедон истилочиларига қарши 3 й. давомида мардона қаршилиқ кўрсатган. Аррианнинг ёзишича, кўзғолончиларга кўшилган кўчманчи массагет қабилала-ри раҳбарлари Александрнинг чўл ич-карисига юриш қилишидан хавотирла-ниб С.ни ўлдириб, бошини Александрга юборганлар. С.нинг кизи Апана Салавк I га берилган, бу никоҳдан салавкийлар-нинг машхур хукмдори Антиох туғилган. С.нинг номи асрлар оша яшаб мардлик ва жасорат тимсоли сифатида авлодлар-га рухий мадад бериб келган. С. ҳақида кўплаб бадийий (В. Яннинг «Кўрғон узра оловлар», Я. Илёсовнинг «Суғдиёна», М. Қориевнинг «Суғд қоплони» романлари), тасвирий асарлар яратилган.

Ортиқбой Абдуллаев.

СПИТАМЕН КЎЗҒОЛОНИ -

Суғдиёна ва Бактрияда Александр бош-чилигидаги юнонмакедон истилочила-рига қарши озодлик ҳаракати (мил. ав. 329—327 й.лар). Раҳбари — Спитамен. Мил. ав. 329 й. кузида бошланган. Спи-тамен бошчилигидаги кўзғолончилар Мароканда (Самарқанд)даги юнонмаке-дон гарнизонини қириб ташлаб шаҳарни эгаллайдилар. Александр уларга қарши Фарнух бошчилигида 3 минг пиёда ва 800 отлик кўшин жўнатган, Спита-мен Политимет (Зарафшон)нинг куйи окимидаги ерларга чекинган. Бу ерда кўчманчиларнинг отлик кўшинлари бил-лан бирлашиб хужумга ўтади. Тўсатдан қилинган хужум натижасида юнонма-кедон кўшинининг катта қисми қириб ташланган, қолганкутганлари эса шаҳар қалъасига яширинган. Спитамен яна Марокандани қамал қилган. Александр Спитаменга қарши Андромах, Менедем ва Каран бошчилигида отлик ва пиёда кўшин юборган. Спитамен бундан хабар топиб ўрмон орасидан ўтадиган йўлга пистирма қўйиб, уларга тўсатдан хужум қилган. У мазкур жангда ўзгача ҳарбий усул қўллаган. Ҳар бир отга 2 тадан

жангчи миндирилган. Улар душманга 2 томондан зарба берар, бири найза, қилич ёки камон билан ҳамла қилса, 2си тош билан уриб, ёвнинг бошини мажаклар эди. Бу жангда душман катта талафот кўрган. Шундан кейин Спитаменга қарши Александр асосий кучлари билан отланган, Спитамен чўл ичкарасига чекинган. Александр уни таъқиб этмаган, лекин Зарафшон воҳасининг тинч аҳолисидан қаттиқ ўч олган (120 минг киши кириб ташланган), шаҳар, қишлоқларни вайрон қилган, экинлар, боғларни ёндирган. Александр Суғдиёнадаги бир неча қалъа ва пойтахт Марокандада катта қўшин қолдириб, ўзи қолган кучлари билан қишлоқни ўтказиш учун Бактрия (баъзи маълумотларда — Навтака)га қайтган. Мил. ав. 328 й. баҳорида кўзғолоннинг 2босқичи бошланган. Кўплаб суғдийлар турли қалъаларда тўпланиб юнонмакедон ҳокимларини тан олмаганлар. Бу даврда Суғдиёна кўзғолоннинг ўчоғи бўлган. Спитамен Александрнинг йўқлигидан фойдаланиб рақибнинг орқа томонидан айланиб ўтиб, 600 отлик билан Бактрияда юнонларга қақшатқич зарбалар бериб турган. Юнонлар лашкарбошиси Кен Спитаменга қарши чиқиб, уни даштга чекинишга мажбур қилган, Спитамен Зарафшоннинг қуйи оқими бўйларига кетган. Мил. ав. 328 й.нинг кузида Спитамен бу ердаги қалъалардан бирини эгаллаб, 3 минг отлик билан Суғдиёна пойтахти томон юрган. Юнонлар бутун кучларини унга қарши ташлайдилар, жангда кўзғолончилар мағлубиятга учрайдилар. Суғдий ва бактриялик зодагонларнинг бир қисми Спитаменга хиёнат қилиб истилочилар томонига ўтиб кетганлар. Мил. ав. 328 й. охирида Спитамен хонона ўлдирилган. Айрим тарихчилар уни Александр хужумидан қўрққан массагетлар ўлдирган деб ҳисоблайдилар. Баъзи маълумотларга қараганда, Спитаменни ўз хотини ўлдириб, бошини Александр хузурига келтирган, бироқ Искандар уни ўта совуқ кутиб олган. Шунга қарамай, С.қ. тугамаган, унинг 3босқичи бошлан-

ган. Шу туфайли Александр мил. ав. 328—327 й.лар қишлоқини Суғдда ўтказишга мажбур бўлган. Кўзғолончилар тоғ қалъаларида курашни давом эттирганлар. Ҳоз. тадқиқотларга кўра, улар жан. шаркай худудларда жойлашган. Александр маҳаллий аҳоли қаршилигини куч билан енга олмаслигига ишонгач, уларга яқинлашишга қаракат қилган, уларга нисбатан сиёсатини ўзгартирган. Тоғли худудлардаги кўзғолон бошлиқлари Оксиярт, Сисимитр, Хориен кабиларни афв этиб, молмулкни қайтариб берган. Оксияртнинг қизи Рохшанака уйланган. Маҳаллий зодагонларнинг аксарияти Александр ҳокимиятини тан олиб унинг хизматига ўтиб кетишган. Мил. ав. 327 й. охирида Суғдиёна Александр томонидан батамом эгалланиб, кўзғолон бостирилган.

Ад.: Арриан Флавий, Поход Александра, М.—Л., 1962; Ўзбекистон халқари тарихи, 1ж., Т., 1950; Шахермайр Ф., Александр Македонский, М., 1986; Гафуров Б., Цибукидис Д.И., Александр Македонский и Восток, М., 1980.

Баҳодир Эшов.

СПЛАНХНОЛОГИЯ (юн. splancha ички аъзолар ва ... логия) — анатомиянинг бир бўлими; ички аъзоларни ўрганади.

СПЛАНХНОПТОЗ (юн. splancha — ички аъзолар ва ptosis — тушиш) — қ. Ички аъзоларнинг пастга тушиши.

СПЛЕНОМЕГАЛИЯ (юн. splen талок ва megas — катта) — талок (қора жигар)нинг катталашуви. Кўпинча талок касалликлари (ўсмалар, кисталар, абсцесслар)да, умумий инфекциялар (сепсиз, безгак, ич терлама, тепкили терлама ва б.)да, кон (мас, лейкоз, лимфогранулематоз) ва жигар касалликларида кузатилади. С. талокда кон айланишининг бузилиши (мас, тромбозлар), талок функциясининг кучайиши (гиперспленизм) ва б. асоратларга олиб келади.

Давоси: операция килиб талоқ олиб ташланади (спленэктомия).

СПЛИТ — Хорватиядаги шаҳар. Адриатика денгизи соҳилидаги порт. Аҳолиси 190 минг киши (1998). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Атрофидаги шаҳарлар билан йирик саноат тугунини ташкил қилади. Кемасозлик, цемент, кимё, озиковқат, тўқимачилик саноати корхоналари, ГЭС мавжуд. С.да Биология-океанография и.т. институти, денгиз, археология ва б. музейлар, бадий галерея бор. Туризм маркази ва иқлим курорти. Қад. Рим меъморлиги — император Диоклетиан саройи (тахм. 300 й.) ва ренессанс меъморлиги ёдгорликларидан ратуша, черковлар (11—16-а.лар) сақланган. С. яқинида Салона антик шаҳар (мил. ав. 2-а. — мил. 4-а.) қрлдиклари топилган.

СПОДУМЕН (юн. *spodumentos* — кулга айланган, *spodos* — кул) — занжирли силикатларнинг кичик синфига, пироксенлар гуруҳига мансуб минерал. Кимёвий таркиби $\text{LiAl}[\text{Si}_2\text{O}_6]$. Моноклин сингонияли; 1 — 10 см, баъзан 1 м ва ундан ортиқ узунликдаги призматик кристаллар ҳосил қилади. Кулранг, сарғиш, яшил, пушти, баъзан рангеиз бўлади. Шишасимон ялтирайди. Тиниқ пушти ва бинафша рангпушти тусдагилари к у н ц и т, зумрад рангяшили гидденит деб аталади. Қаттиқлиги 6,5—7; зичлиги 3,1—3,2 г/см³. С. бошқа пироксенлардан нур синдириш кўрсаткичининг кичиклиги билан фаркланади. Гранитли пегматитларда кварц, микроклин, альбит, берилл, лепидолит, танталит, баъзан поллуцитлар билан бирга учрайди. Тез ўзгарувчан бўлиб, эвкрипит агрегатларига ($\text{LiAlSi}_4\text{O}_{10}$) ёки альбит билан серицитга айланади. Нураш пўстида гилли минераллар ҳосил қилади. С. литий рудаларининг асосий минералларидир; кунцит билан гидденит кимматбаҳо тошлар ҳисобланади. Хорижда Мадагаскар о., АҚШ, Бразилия, Мьянма ва Афғонистонда маълум. Ўзбекистонда

Чатқол, Кетмончи, Лолабулок, Олтинтоғ, Султон Увайс тоғлари, Киркбулок пегматитларида ўрганилган. С. хорижда электр керамикаси ишлаб чиқаришда фойдаланилади. Тиниқ, чиройли рангли турлари безак тошлар ва ҳатто кимматбаҳо тошлар сифатида ҳам ишлатилади.

СПОНГОЛИТЛАР (юн. *spongos* булут ва *lithos* — тош) — кремнийли чўкинди тоғ жинси. Бир, икки, уч ва кўп ўқли нинасимон шаклдаги кремнийли булутларнинг спиксула (спонгий) лари тўпланишидан ҳосил бўлади. С. таркибида уларнинг микдори 50% дан ортиқ бўлиб, мустаҳкам скелетли тўрни ҳосил қилган. Оч кулрангли, яшилсимон кулрангли, қора бўлади. Қадда ҳосил бўлганлари зич, кейингилари эса ғовакли ва енгил. Минерал таркиби, асосан, аморф опалдан, қисман халцедондан иборат. Таркибида радиолярий ва фораминифера чиғаноқлари, кварц ва глауконит доналари, темир гидроксидлари ва б. учрайди. Бу жинслар ҳоз. замон денгизларининг 250—300 м чуқурликларида ғосил бўлади. Таркиби 10—15% будут спиксулаларидан иборат микроғовакли опал ва опалхалцедонли гезлар дейилади. С. Москва ёни, Урал олдида бўр, Шаркий Уралнинг ён бағирларида қуйи карбон ва Кавказда палеозой ётқизикларида маълум. Саноатда адсорбент сифатида ўсимлик ва ҳайвон ёғларини, нефть маҳсулотларини турли қўшимчалардан тозалаш учун фойдаланилади.

СПОНДИЛЁЗ (юн. *spondylos* — умуртқа) — умуртқа поғонасининг сурункали касаллиги. Умуртқаларнинг суяк тўқималари юзасида ўсимталар ўсиб кетиши туфайли умуртқалар шаклининг ўзгариши. Моддалар алмашинувининг бузилиши организмда оҳак тузларининг кўп йиғилишига сабаб бўлади. Кўпинча кексаларда умуртқа поғонасига кўп йил давомида оғирлик тушиб бориши ва ёш улғайиши билан моддалар алмашинуви-

нинг бузилиши оқибатида рўй беради. Эркаларда аёлларга нисбатан кўп учрайди. Ёшларда С.нинг вужудга келишига умуртқа поғонасининг қийшайиши сабаб бўлади, чунки бунда оғирлик умуртқа поғонасига бир хилда тушмайди. Баъзан С. ич терлама ёки ревматизм касаллиги оқибатида ҳам вужудга келиши мумкин.

Сда умуртқа поғонаси оғриб, айникса унинг бўйин ва бел кисмида ҳаракатланиш бузилади. Оғриқ, асосан, уйқудан турганда рўй беради, бундай ҳолларда ҳаракат қилиш анча қийин бўлади, бел оғриди, баъзида қирсиллайди. Бемор керишгандан сўнг ҳаракат қилиш осонлашади, оғриқ йўқолади. Оғриқ кўпинча хуруж билан кечиб, обҳаво ўзгарганда кўпаяди, бунда бўйин, кўкрак ва бел умуртқаларининг сурункали радикулита пайдо бўлиши мумкин.

С.нинг олдини олиш учун организмни чиққитириш, дам олиш ва меҳнат режимига риоя қилиш, физкультура ва спорт билан мунтазам шуғулланиш керак.

С.ни даволашда массаж, даво гимнастикаси, рационал овқатланиш ва ҳар хил физиотерапевтх муолажалар буюрилади.

СПОНДИЛИТ — умуртқа поғонасининг сурункали яллиғланиши. Кўпинча сил касаллиги сабаб бўлади. Захм, актиномикоз, стафилококк инфекцияси (умуртқа поғонасининг ўткир ва сурункали остеомиелитм), ревматизмга алоқадор артрит ва б. касалликларда С. камроқ учрайди.

Сил С.ида умуртқа поғонасининг кўкрак бўлимида, захм С.ида бўйин бўлимида, ревматизмга алоқадор С.да бел ва кўкрак бўлимларида ўзгариш рўй беради. Сил Си аксари 10 ёшгача бўлган болаларда, захм С.и 40—50 ёшларда, ревматизмга алоқадор С. 20—30 ёшларда бошланади. Касаллик, одатда, астасекин, беморга билинмасдан ривожланади.

С.да умуртқалар танаси емирилиб, умуртқа поғонасининг шакли ўзгаради. Умуртқа поғонасининг бурчак ҳосил

қилиб қийшайиши — букрилик С.нинг энг тавсифловчи белгисидир. Умуртқалар танаси бир текис емирилганда ён томонга қийшайиш (сколиоз) рўй бериб, кўпроқ умуртқа поғонасининг бел бўлимида кузатилади (қ. Умуртқа поғонасининг қийшайиши).

С.да умуртқа поғонаси ва уни ўраб турган мускуллардаги тинимсиз кучли оғриқ умумий сил интоксикацияси белгилари: ланжлик, ҳолсизлик, гавда т-расининг кўтарилиши ва ориқлаб кетиш билан бирга кечади. Касаллик оғирлашганда умуртқа поғонасининг шакли ўзгаради (букрилик), кўпинча уни ўраб турган тўқималарда окма яралар пайдо бўлиб, орқа миянинг зарарланиши кузатилади. Жараён сўнгандан кейин оғриқ йўқолади, беморнинг умумий аҳволи яхшиланади. Бироқ буни соғайиш деб бўлмайди. Одатда, инфекциянинг «яширин» ўчоқлари бўлиб, улар касалликнинг қайталанишига олиб келиши мумкин.

С.га клиникаб. ва рентгенологик текширувлар асосида диагноз қўйилади. Бемор антибактериал препаратлар, ортопедик методлар (гипс каравот, корсет ва умуртқа поғонасини фиксация қилишнинг бошқа методлари) билан, шунингдек, санаторийкурортда даволанади. Баъзан операция қилишга тўғри келади.

СПОНТАН НУРЛАНИШ (лот. *spontaneus* — эркин) — атом, молекула ва б. квант тизимларининг ўзўзидан электромагнит тўлқинлар нурланиши; улар уйғонган юқори энергетик ҳолатдан қуйи энергетик ҳолатларга ўзўзидан ўтиши жараёнида вужудга келади. Хусусан, атомларнинг уйғонган ҳолатдаги сони е марта камаигунча ўтган вақт уйғонган ҳолатнинг яшаш вақти деб аталади ва у 10^8 — 10^9 с ораликда бўлади. С.н.даги ҳар бир фотон энергияси $h\nu$ қе—ell формула орқали ифодаланади, бунда ν — фотон частотаси, e — юқори энергетик сатх; e_k — қуйи энергетик сатх. Мажбурий нурланишлардан фаркли ра-

вишда, С.н. квант тизимга таъсир этаётган ташки электромагнит нурТТанишга боғлиқ бўлмайди. Ёруғлик манбаларининг кўпчилиги, мас, иссиқлик таъсирида чўғланган лампа спонтан нурлатгич хисобланади. С.н.да турли йўналишдаги тебранишлар бирбирини жуда тез ва тартибсиз равишда алмаштириб туради. Шу сабабли С.н. монохроматик, когерент ва кутбланган бўлмайди.

СПОРАДА ОРОЛЛАРИ, Тарқок ороллар — Эгей денгизидagi ороллар. Греция ҳудуди. Жан. Спорда ва Шим. Спорда о.лари гуруҳига бўлинган. Умумий майд. 4 минг км² дан зиёд. Йирик ороллари — Родос, Самос (Жан. Спорда о.лари) ва Скирос (Шим. Спорда о.лари). Ер юзаси дўнгтепалар ва паст тоғлардан иборат. Ксерофит буталар ўсади. Аҳоли чорвачилик, балиқ овлаш билан шугулланади. Цитрус мевалар, тамаки етиштирилади. Зайтунзор ва тоқзорлар бор. Йирик шаҳарлари: Родос, Самос. Юнон маданияти ёдгорликлари сақланган. Туризм ривожланган.

СПОРАЛАР (юн. *spora* — сочиш, сепиш, экиш, уруғ) — 1) замбуруғлар ва ўсимликларда кўпайиш учун хизмат қиладиган махсус хужайра. Замбуруғлар ва тубан ўсимликларда митоз (митоспоралар), юксак ўсимликларда мейоз (меиоспоралар) бўлиниш нагижасида вужудга келади. Ҳосил бўладиган жойига биноан, С. эндоспоралар ва экзоспораларга ажратилади. Тубан сув ўсимликлари С.и (зооспоралар)нинг ҳаракатланиш органи — хивчинлари бўлади. Курукдикда ўсадиган юксак ўсимликларда С. хивчинсиз; қаттиқ қобиқ билан ўралган; шамол ёрдамида тарқалади. С. ўлчами 3—5 мкм дан 25—50 мкм, баъзан 200 мкм гача (ипсимон сувўтлар). С. овал, цилиндрсимон, шарсимон, ипсимон ва б. шаклда; сирти ғадирбудур, ҳар хил ўсимталари бўлади. Сирти қобиқ билан ўралган С. 10 кундан 3—5 йилгача, баъзан 25 йилгача (қоракуя) ҳаётий хусусиятларини

йўқотмайди.

Айрим замбуруғлар 1 сутка давомида 30 млн. спора ҳосил қилади. Буғдой донида 8 млн.дан 20 млн.гача, битта бошоғида 200 млн.гача спора ҳосил бўлади. Планлар С.и дан тиббиёт, металл қуйиш, тоғ жинслари ёшини аниқдашда фойдаланилади; 2) бир хужайрали паразит ҳайвонларда қалин пуст билан қопланган бир ёки кўп хужайрали ҳосила. Тарқалиш ва ноқулай шароитдан химоя қилиш вазифасини бажаради; 3) бактериялар ва археобактерияларда тинч ҳолатдаги репродуктив хужайра. Ҳаёт цикли охирида вужудга келади. Кўпайиш ва ноқулай шароитдан химоя қилиш вазифасини бажаради. Она хужайра ичида (эндоспора) биттадан ҳосил бўлади. Юқори ҳарорат, сувсизлик, радиация, эритувчилар ва б. ноқулай шароитларга чидамли. С. қулай муҳитга тушганида кўкариб чиқиб, янги вегетатив хужайра ҳосил қилади.

СПОРАЛИ ЎСИМЛИКЛАР асосан, споралар ёрдамида жинсий ва жинсиз кўпаядиган ўсимликлар. Кўпчилик С.ў. ноқулай муҳит шароитини спора ҳолатида ўтказиши. Айрим С.ў.да споралар камданкам пайдо бўлади, улар, асосан, танасининг бўлақларга бўлиниши йўли билан кўпаяди. Тубан спорали ўсимликлар ва юксак спорали ўсимликларга бўлинади. Тубан спорали ўсимликлар сувўтлар, бактериялар, замбуруғлар ва лишайниклардан; юксак спорали ўсимликлар эса плаунлар, қиркбўғимлар, қирққулоқпар, селлагинелла ва айрим қазилма ўсимликлардан иборат. С.ў. очик уруғлилар ва ёпиқ уруғлиларга қарамақарши қўйилади. Пекин уруғли ўсимликларнинг чанг дончалари ва муртақ халтачаси юксак С.ў.нинг спораларига гомолог хисобланади.

СПОРАЛИЛАР (Sporozoa) — бир хужайралилар кенжа дунёсига мансуб гайвонлар типини. Хивчинлилардан келиб чиққан. С. турли ҳайвонлар ва одамнинг хужайра, тўқима ва органларида

паразитлик қилиб, оғир касалликларни келтириб чиқаради. Паразит ҳаёт кечириш таъсирида тана тузилиши бирмунча содалашган. Ҳаракатланиш органидлари, қисқарувчи ва овқат хазм қилувчи вакуоллари ривожланмаган. Ҳаёт цикли спора ҳрсил қилиш билан тугалланади; спора қобиғи паразитни ноқулай муҳит таъсиридан ҳимоя қилади. С. ҳаёт циклида жинссиз, жинсий ва спорогония жараёнлари алмашилиб туради. Жинссиз кўпайиш хужайранинг кўп марта бўлиниши (шизогония), жинсий кўпайиш эса кўпчилик споралиларда икки хил типдаги гаметалар (анизогаметалар)нинг копуляциясидан иборат. Фақат фегариналар бир хил типдаги гаметалар (изогаметалар) ҳосил қилади. Зиготаси, одатда, қалин пуст билан уралган бўлиб, ооциста дейилади. Ооциста ичида спорогония нагижасида спорозитлар ҳосил бўлиши билан паразитнинг ривожланиш цикли тугалланади. С. типига 400 дан ортиқ тур киради. С. типи фегариналар ва кокцидиясимонлар синфларига ажратилади. Айрим С.нинг ривожланиши битта хужайнда ўтади (кўпчилик кокцидиялар) ва ооцистлари ёрдамида тарқалади. Бошқа С.нинг ривожланиши иккита хужайнда, яъни жинссиз кўпайиши бир хужайнда, гаметогенез ва спорогония даврлари бошқа хужайнда ўтади. Бундай С. ҳайвонлар ва одамга алиментар йўл билан (зарарланмаган ҳайвон зарарланган ҳайвонни ейиши) ёки қон сўрувчи хашаротлар орқали (безгак паразитининг чивин орқали юқиши) ўтади.

СПОРАНГИЙ (спора(лар) ва юн. *angeion* — идиш) — бир хужайрали (замбуруғлар ва кўпчилик тубан усимликларда) ёки кўп хужайрали (юксак ўсимликларда) орган. С.да споралилар етилади. С. номи замбуруғлар ва тубан ўсимликларда уларда ривожланаётган спораларнинг тузилиши (зооспорангий) ёки сонига (моно, тетраспорангий), ташқи кўриниши (цистокарпий), спораларнинг ҳосил бўлиш усулига (мито-

спорангий, мейоспорангий) боғлиқ. Юксак ўсимликлар фақат мейоспорангий ҳосил қилади. Йўсинлар С.си споронгия кусакчасидан иборат. Қирққулоқлар ва қирқбўғимларда С. спорофилларда ёки улар қўлтиғида биттадан ёки тўп бўлиб (соруслар) жойлашади. Бир хил спорали қирққулоқларда С. бир хил типда, ҳар хил споралиларда С. икки хил (микро ва мегаспорангийлар), микро ва мегаспоралар ҳрсил қилади; улардан эркак ва урғочи ўсимта ривожланади.

СПОРОФИЛЛ — қирққулоқ ёки уруғли ўсимликлар барги. С.да ёки барг қўлтиғида спорангийлар пайдо бўлади. Сув қирққулоқларининг микро ва мегаспорангийлари спорокарпияларда вужудга келади. Микроспорангийлар ривожланадиган ҳар хил спорали ўсимликлар С.лари микроспорофиллар, мегаспорангийлар ривожланадиган С.лар эса мегаспорофиллар деб аталади. Микро ва мегаспорофиллар ташқи кўриниши бир хил, уруғли ўсимликларда эса ҳар хил бўлиши мумкин.

СПОРОФИТ (спора(лар) ва ... фит) — ривожланиш даврида жинсий ва жинссиз наели галланиб турадиган ўсимликларнинг жинссиз наели; споралар ҳосил қилади. С. урғочи ва эркак гаплоид жинсий гаметалар қўшилиб ҳосил қилган зиготадан ўсиб чиқади. С.нинг ҳар бир хужайраси зигота сингари диплоид хромосомали. Тубан ўсимликлар (вольвоксимонлар, улотрикслар ва б.) Си гаплоид ёки диплоид бўлиши мумкин (кўнғир, қизил ва баъзи яшил сувўтлар). С.да жинссиз кўпайиш органи — спорангийлар шаклланади. Спорангийларда редукцион бўлиниш (к. Мейоз) орқали гаплоид мейоспоралар ҳосил бўлади. Мейоспоралардан гаплоид жинсий бўғин гаметофит шаклланади. Ўсимликларнинг ҳар хил гуруҳи ҳаёт циклида С. бир хилда намоён бўлмайди. Тубан ўсимликларнинг изоморф наел алмашинувида С. морфологик жиҳатдан гаме-

тофитдан фарқ қилмайди (айрим яшил ва кўнғир сувўтлар). Гетероморф наел алмашинувида С. тобе (моностром, кутлериев сувутлар) ёки устунлик қилиши (сифонсимон ва кўнғир сувўтлар) мумкин. Юксак ўсимликлар цикли гетероморф бўлиб, йўсинсимонлардан бошқа барчасида С. устунлик қилади. Йўсинсимонларда С. гематофитнинг устида ҳосил бўлади ва унинг ҳисобидан озикланади.

СПОРТ (инг. sport — ўйин) — жисмоний маданиятнинг таркибий қисми, жисмоний тарбия воситаси ва усули, жисмоний машқларни турли мажмуалари бўйича мусобақалар ташкил этиш, тайёрлаш ва ўтказиш тизими. С.нинг мақсади кишиларнинг соғлиғини мустаҳкамлаш ва умумий жисмоний ривожлантириш билан бирга С. мусобақаларида юқори натижа ва ғалабаларга эришишдир. Дастлабки С. мусобақалари Юнонистонда мил. ав. 1580 й.да бўлиб ўтган. 19-а.нинг 2-ярмида, айниқса, 1894 й. Халқаро олимпиада қўмитаси (ХОК) ташкил қилинганидан кейин С. жуда тез ривожлана бошлади. 1896 й.да I замонавий Олимпиада ўйинлари ўтказилди.

С.нинг асосий 3 та ўзаро боғлиқташкилий шакллари мавжуд: оммавий ҳаваскорлик Си; ўқув фани сифатидаги С; юқори натижалар Си. Оммавий ҳаваскорлик Си — инсоннинг жисмоний такомиллашуви шарт; у кишиларнинг ёши, саломатлигининг ҳолати, жисмоний ривожланиш даражасига кўра чегараланади. Ўқув фани сифатидаги С. — барча турдаги таълим муассасалари ва қуроли кучларда ҳарбийжисмоний тайёргарлик дастурларига қиради. Юқори натижалар С. и энг яхши С. курсаткичлари (рекордлар)га эришиш учун шароит яратади, инсоннинг жисмоний тайёргарлигини намоиш этади, жисмоний тайёргарликларнинг самарали восита ва усулларини оммавий амалиётга татбиқ этишга ёрдам беради.

Тараққиёт жараёнида С. жисмоний тарбия доирасидан чиқиб, мустақил

умуммаданий, сиёсий, эстетик, иктисодий аҳамият касб этди. С. дустона халқаро алоқаларни кенгайтиришга, халқларнинг узаро бирбирини тушуниши ва дўстлиги ривожланишига хизмат қилмоқда. 19-а. ўрталаридан бир неча Ғарб мамлакатларида профессионал С. ривожлана бошлади. У томошабоплиги, бизнесга айланиб, катта даромад манбаи бўлиб бораётганлиги билан ажралиб туради.

С. турларининг 2 асосий гуруҳи мавжуд: миллий С. турлари ва халқаро С. турлари. Миллий С. турлари ҳар бир халқнинг ўзига хос турмуш тарзи, меҳнат фаолияти ва дам олиш шароити асосидаривожланган. Халқаро С.турлари муайян шароитларда мусобақалар ўтказишнинг умумлаштирилган тизимларидан иборат бўлиб, бунда мусобақа иштирокчиларининг ўзаро муносабатларини, натижаларни ҳисобга олиш ва баҳолашни халқаро миқёсда бир хил тартибга келтириш, ягона қоидалардан фойдаланишга асосланган махсус чеклашлар назарда тутилади. С. билан шуғулланишда жисмоний тарбия ва С.ни бошқариш давлат органлари, халқаро С. ташкилотлари томонидан ман этилган воситаларни қўллашга йўл қўйилмайди. Юқори С. кўрсаткичларига эришиш мақсадида стимуляторлардан, допинг моддаларидан, Халқаро олимпиада қўмитаси ман этган бошқа воситалардан фойдаланган С.чи мусобақалардан четлаштирилади.

Ўзбекистон Республикасида С. умумдавлат иши ҳисобланиб, жисмоний маданият билан бирга Ағолининг барча қатламларини ва ёш гуруҳларини қамраб олган. Мамлакатда 50 дан зиёд С. тури оммалашган, улардан 30 тури Олимпиада ўйинлари дастурига киритилган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон болалар спортини ривожлантириш жамғармаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида» (2002 й. 31 окт.), «Ўқувчи ва талаба ёшларни спортга жалб қилишга қаратилган узлуксиз спорт мусобақалари тизими-

ни ташкил этиш тўғрисида» (2003 й. 3 июнь), «Оммавий спорт тарғиботини янада кучайтириш чоратадбирлари тўғрисида» (2003 й. 4 нояб.) қарорлари ЎЗР да С.ни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу қарорлар асосида янги болалар С. иншоотларини барпо этиш дастури, спорт анжомлари ва жиҳозлари, кийимкечаклар ва чарм пойабзал маҳсулотларини республикада ишлаб чиқариш, мактабларда, айниқса, қишлоқ мактабларида жисмоний тарбия дарслари самарадорлигини ошириш, аҳоли ўртасида С. маданиятини юксалтириш, оммавий С. тарғиботини ривожлантириш тадбирлари ишлаб чиқилиб, уларни ҳаётга татбиқ этишга киришилди. Жумладан, Ўзбекистон телевидениесининг 4 канали С. каналига айлантирилди. Жисмоний тарбия ва С. соҳасини кадрлар билан таъминлаш мақсадида олий таълим муассасаларида болалар С. и учун педагог мураббийлар тайёрлаш, С. журналистикаси ва психологияси мутахассисликлари бўйича таълим тизимини такомиллаштириш юзасидан муайян ишлар амалга оширилган. Спортчиларни ижтимоий кимоялаш масалари қонун билан мустаҳкамланади. Чунончи, «Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни (2000 й. 26 май)да давлат бошқарув органлари, жисмоний тарбия ва С. жамоат бирлашмалари, спорт клублари ва марказлари, бошқа ихтисослаштирилган спорт ташкилотлари ва муассасалари спортчиларга зарур ижтимоиймаиший шароитларни яратишлари ҳамда уларнинг сиҳатсаломатлиги муҳрфаза қилинишини таъминлашлари шарт қилиб қўйилди. Спортчиларнинг айрим тоифалари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда имтиёзли пенсия олиш ҳуқуқидан фойдаланадилар. С. мусобақаларида қатнашувчи шахслар суғурга полисларига эга бўлишлари шарт. С. соҳасида жуда катта ютуқларга эришган фуқаролар, жисмоний тарбия ва С.ни ривожлантиришда алоҳида хизмат кўрсатган С. устозлари, спортчилар-

ни тақдирлаш мақсадида «Ўзбекистон ифтихори», «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спорт устози», «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спортчи» фахрий унвонлари таъсис этилди. Мамлакатда С. матбуоти шаклланди: «Спорт» газ., «Ўзбекистон футболли», «Теннис +», «Books plus futbol» (Тошкент), «Футбол экспресс» (Андижон), «Аср футболли» (Наманган), «Интер футбол» (Косонсой) каби газ.лар нашр этилмоқда.

Соат Мусаев, Комил Ярашев.

«СПОРТ» — ижтимоий-сиёсий газ. Муассиси: ЎЗР маданият ва спорт ишлари вазирлиги. Тошкент ш.да ўзбек ва рус тилида нашр қилинади. Дастлаб (1932 й. 2 июндан) «Физкультурник Востока» («Шарк, физкультурачиси») номи билан чиқа бошлаган. 1934—39, 1953—91 й.ларда «Ўзбекистон физкультурачиси», «Физкультурник Ўзбекистана» номлари билан нашр этилган. 1991 й. 3 янв.дан хоз. номда. Ўзбекистон ва жаҳондаги спорт воқеалари, мусобақаларини, жисмоний маданият, соғлом турмуш тарзи ва олимпиада ғояларини кенг тарғиб қилиш газ.нинг асосий вазифасидир. «Соғлом авлод учун», «Дунёга доврўғи дoston», «Олимпия умидлари», «Яшил майдон» каби доимий рукнлари бор. Газ.ларнинг кенг оммалашувида Ҳамид Тожибоев, Эркин Жабборов, Юрий Ковалев, Альберт Назарянц, Евгений Романика, Сафар Остонов, Татьяна Кистанова каби журналистларнинг ҳиссаси катта бўлди. 1993 й.дан «Ўзбекистон футболли» илова газ. ҳам чиқарилади. Газ.лар тахририяти минифутбол бўйича оммавий мусобақа ташкилотчсидир. «С.»нинг мамлакат вилоятларида ўз мухбирлари бор. Адади — ўзбекча нашри 5 минг, русча нашри 2,5 минг (2004). Бош муҳаррири Аслиддин Болиев.

СПОРТ АНЖОМЛАРИ ВА ЖИҲОЗЛАРИ — жисмоний тарбия ва спорт машғулотлари, мусобақалари

учун мулжалланган аслаҳалар, махсус курилма ва асбобукуналар. Халқаро ёки миллий (спортнинг миллий турлари учун) спорт федерациялари тасдиқлаган стандартлар (қоидалар, нормалар) га мувофиқ тайёрланади ва стандартлар бўйича халқаро ёки давлат ташкилотлари томонидан рўйхатга олинади. Спорт анжомлари (снарядлари), спорт жиҳозлари, пойабзал ва кийимлари мавжуд. Спорт ўйинлари учун тўплар, чавгонлар, ракетакалар; камон, рапира, қилич, шамшир; энгил атлетикада найза, лаппак, боксрн, ядро, лангарчўп; гимнастика анжомлари; оғир атлетикада — штанга, тошлар; коньки, чанғи ва б. спорт анжомлари хисобланади. Эшқакли (академик қайик, байдаркалар, каноэ) ва елканли (яхталар) қайиқлар, чаналар, велосипедлар (трекка, шоссега, тандемга мулжалланган), турли мотоцикллар, спорт автомобиллари, картлар, планёрлар ва спорт самолётлари каби снарядаппаратлар алоҳида гуруҳни ташкил этади. Спорт жиҳозлари қаторига спорт ареналарининг ускуналари: дарвозалар, тўрлар, қалқонлар (шчитлар): тўсиқлар, боксчилар ринги, гимнастика гилами ва б.; спорт мусобақалари ва машғулотларда ишлатиладиган махсус техника (фотофиниш, электр табло, турли тренажерлар ва б.) киради. Спорт кийими ва пойабзали ҳар бир спорт тури учун халқаро спорт федерациялари томонидан қўйилган техник, гигиеник ва эстетик талабларга мувофиқ бўлиши керак. Айрим спорт турларида кийим ҳимоя воситаси вазифасини бажаради (шлемлар, ниқоблар, кўзойнақлар, қўлқоплар ва ҳ.к.). Пойабзал махсус мосламалар (тишлар, зарбани юмшатувчи амортизаторлар, қопламалар ва б.)га эга бўлади.

СПОРТ ГИМНАСТИКАСИ - спортнинг асосий турларидан бири. Аёллар ва эркакларнинг махсус гимнастика анжомлари (снарядлари)да ва эркин машқлар бўйича ўтказилувчи мусобақаларни ўз ичига олади. Катта жисмоний куч, чаққонлик, қўркмаслик, ҳаракатларни

мувофиқлаштиришда аниқликни талаб этади. Замонавий С.г.га 19-а. бошида немис мутахассиси Ф.Л.Ян (F.L.Jahn) асос солган. 1973 й. Халқаро олимпиада кўмитаси тасдиқлаган замонавий С.г. дастурига эркаклар ўртасида (эркин машқлар, отда, халқаларда бажариладиган машқлар, таяниб сакраш, мувозий (параллель) қўшпояда ва яккачўпда бажарилувчи машқлар) ҳамда аёллар ўртасида (таяниб сакраш, ходада, ҳар хил баландлиқцаги қўшпояда бажариладиган ва эркин машқлар) ўтказиладиган шахсий ва жамоа биринчиликлари киради. Ҳар бир машқда мажбурий (Халқаро С.г. федерацияси томонидан белгиладиган) ва эркин (расмий талабларни инобатга олиб спортчиларнинг ўзлари тузадиган) композиция бўлади. Машқларнинг бажарилиши 10 балли тизим асосида баҳоланади. Халқаро С.г. федерацияси FIJ (1881 й. тузилган)га 100 дан ортиқ мамлакат аъзо. 1896 й.дан Олимпиада ўйинлари дастурига киритилган, 1903 й.дан жағон чемпионатлари ўтказиб келинади. Ўзбекистонда С.г. кенг ривожланиб бормоқда. Республикада мазкур спорт турига ихтисослашган 7 та болалар ва ўсмирлар спорт мактаблари мавжуд бўлиб, уларда 70 нафардан зиёд мурабий 1000 дан ортиқ ўғилқизга устозлик қилади. Халқаро тоифадаги спорт усталари О. Чусовшпина, А. Гордеева 2004 й. Афинада бўлиб ўтадиган 28ёзги Олимпиада ўйинларида иштирок этиш учун йўлланмани қўлга киритдилар. Халқаро тоифадаги спорт усталари А. Фокин, А. Маркелов, Ўзбекистон спорт усталари Ф. Хўжаев, А. Нинкова, Б. Гайфулина, Н. Жалилова, С. Ақопянц, К. Ҳасанов, И. Раҳматов, Р. Осимов, И. Понамарева ва б. мамлакатимиз ҳамда хорижда ўтказилаётган йирик мусобақаларда муваффақиятли қатнашиб келади.

СПОРТ ЖАМИЯТЛАРИ (ЎзРда) жисмоний тарбия ва спорт билан шугулланувчи фуқароларни бирлаштирувчи ташкилотлар. Ўзбекистонда «Ёшлик»

кўнгилли спорт жамияти, «Динамо» жисмоний тарбия ва спорт жамияти, «Талаба» спорт уюшмаси, Ўзбекистон Касаба уюшмалари федерацияси жисмоний тарбия ва спорт жамияти, Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазириликнинг Марказий харбий спорт клуби фаолият кўрсатади.

СПОРТ ЗАЛИ — спорт ўйинлари (волейбол, баскетбол, теннис), спортнинг гимнастика, бокс, кураш, оғир атлетика, киличбозлик турлари бўйича машғулот ва мусобақа ўтказишга мулкдор бўлган махсус бино (қ. Спорт иншоотлари).

СПОРТ ИНШООТЛАРИ - соғломлаштириш, ўқувмашқ ҳамда ҳар хил спорт мусобақалари учун мулкдор бўлган алоҳида бино, қурилишлар мажмуаси. Замонавий С.и.нинг тимсоли сифатида қад. Олимпия ш.даги палестра ва гимнасий, стадион, отчопар, цирк каби ларни айтиш мумкин. Юнонистон ва Қдд. Римдаги амфитеатр ва колизейларда стадион ва цирклар бирлаштирилган. 19-а.га келиб С.и. қурилиши жадаллашди. Сунъий сув ҳавзалари яратилди (1820—30), гимнастика заллари (1850) қад. шаклда такроран услублаштирилди. 1896 й.дан Олимпиада ўйинларининг тикланиши С.и. қурилишининг кўпайишига имконият яратди. 20-а.га келиб С.и. ҳар бир давлатнинг ўз миллий меъморлик анъаналари асосида янги замонавий меъморий услублар билан бойитилди. Булар Рим (1960), Токио (1964), Мюнхен (1972), Москва (1980), Сеул (1988), Атланта (1996), Сидней (2000) ва б. Олимпиада мажмуалари ўзига хос лойиҳалаштирилган: Япония (Токио)даги йирик Олимпиада иншооти Йойоги стадиони (1964, меъмори К. Тангэ, муҳандиси И. Цубон) замонавий япон меъморлигининг энг яхши асарларидан бири ҳисобланади. Бинода осма конструкцияларан фойдаланиш юқори тежамкорликка эга бўлиб, янги пластикани вужудга келишига имконият яратди. Замонавий С.и. 50 га яқин спорт турлари-

га хизмат қилади. Асосий қурилишлар машқ ва мусобақа ўтказиладиган майдон, зал ва ёрдамчи хоналардан иборат (гардероб, душ, судьялар хонаси, спорт жиҳозлари сақланадиган хона ва б.). С.и. мажмуасига муҳандислик қурилмалари (электр, сув, канализация, вентиляция) дан техник фойдаланиш, томошабинлар учун қурилма иншоотлари (трибуна, фойе, буфет, санузел ва б.) киради. Шунингдек, С.и. очик ва ёпиқ (машғулотлар талабига кўра), бир ёки бир неча спорт турларига мулкдор бўлган (мас, гимнастика ва б. спорт ўйинлари учун универсал заллар), шунингдек, умумий ҳудудда жойлашган спортнинг ҳар хил турлари учун ихтисослашган спорт мажмуалари сифатида қурилади (мас, очик майдонли С.и.; футбол, енгил атлетика, чанғи спорти, трамплин, велотрек ва б., усти ёпиқ майдонли С.и.; бадий гимнастика, сув ҳавзаси, қорт, конькида югуриш спорти ва б.). Замонавий С.и. дан йил бўйи фойдаланиш мақсадида бир шаклдан иккинчи шаклга (езда очик, қишда ёпиқ) айлантириладиган маҳобатли иншоотлар бунёд этила бошланди [Япониядаги Халқаро Йокогама стадиони (1997, 72 370 ўриндикли), СенДенидаги «Стат де Франс» стадиони (1999, 80 000 ўриндикли, унда енгил атлетика ва регби ўйинлари ўтказилади. Ўриндикларини махсус муҳандислик қурилмалари ёрдамида кўпайтириш ёки қисқартириш мумкин), Сиднейдаги «Австралия» стадиони (1999, 80 000 ўриндикли, майд. 16 га, томи 30 000 кв м, лойиҳаси Австралия миллий шляпаси шаклида ишланган), Сеулдаги «Сянгам» стадиони (2001, 64 677 ўриндикли, трибуна тепаси елканли маҳаллий балиқчилар қайиғи шаклида қурилган), Шим.Фарбий Лондондаги «Янги Уэмбли» стадиони (қурилиши 2003 й. и бошланган, 90 000 ўриндикли, меъмори Норман Форест компьютер технологияси ёрдамида томини ёзда очик, қишда ёпиқ қилиб силжийдиган шаклда лойиҳалаштирган) ва б.].

Ўзбекистонда 60—80й.ларда С.и.

лойиҳалари Давлат буюртмаси асосида лойиҳалаш интлари томонидан бажарилган [Тошкентдаги Митрофанов номидаги (1963), Навоийдаги «Дельфин» (1965) сув хавзалари, Пахтакор стадиони ва б.]. Мустақилликдан кейин жисмоний тарбия ва спортга, С. и. қурилишига алоҳида эътибор берилмоқда. Стадионлар, спорт заллари, спорт майдонлари қуриш жадал олиб борилмоқда. Бунёд этилаётган С. и. юқори савиядаги халқаро мусобақалар ўтказиш имконини бермоқда (Юнусобод теннис корта ва сув хавзаси, 1996; Фарғонадаги «Тошлоқ» марказий ўйингоҳи, 1996; «Жар» спорт мажмуаси, 1998; «Қарши» теннис корти, 1998; Термиз кураш мажмуаси; 1999; Бухородаги «Хумо» (1999) ва «Бухоро» спорт мажмуалари, 2002; Намангандаги «Ёшлар» спорт мажмуаси, 2003; Андижондаги «Олимпия захиралари» спорт коллеж-мажмуаси, 2003; Термиз ш.даги «Дельфин» сузиш мажмуаси 2003 ва б.).

СПОРТ КЛУБИ — спортчилар ва спорт ихлосмандларини бирлаштирувчи жамоат ёки хусусий ташкилот. Дастлабки спорт клублари 17—18-а.ларда Буюк Британияда пайдо бўлган. Ҳаваскорлик С.к. ва профессионал С.к. бўлади. Ҳаваскорлик и к С.к.нинг бюджети касба уюшмаларининг ажратма маблағлари, спорт иншоотларидан фойдаланганлик учун ижара хақи, аъзолик бадалларидан ташкил топади. Профессional С.к. йирик хусусий корхоналар, қиссадорлик жамиятлари, профессионал спорт ташкилотлари ва ҳомийлар томонидан ажратиладиган маблағ ҳисобига фаолият кўрсатади. Ҳаваскорлик С.к.га таълим муассасалари С.к., Куролли кучлар — армия С.к. ва х.к. мисол бўла олади. Профессional С.к.га «Гольфклуб», «Манчестер юнайтед», «Реал», «Бавария» ва б. спорт клубларини намуна қилиб кўрсатиш мумкин. Ўзбекистонда футбол, волейбол, теннис, шарқона якка курашга ихтисослашган бир қанча клублар фаолият кўрсатади. Уларда турли ёшдаги болалар

шуғулланади. Бу клублар, асосан, спорт мактаблари вазифасини бажармоқда.

СПОРТ КУБОГИ - қ. Кубок.

СПОРТ МАКТАБЛАРИ — юқори малакали спортчиларни тайёрлайдиган ихтисослашган ўқувтарбия муассасаси. Ўзбекистонда С.м.нинг 3 асосий тури мавжуд: болалар ва ўсмирлар спорт мактаблари, болалар ва ўсмирлар ихтисослашган олимпия мактаблари ҳамда олий спорт маҳорати мактаблари. С.м. Халқ таълими вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси давлат жисмоний тарбия ва спорт қўмитаси, касба уюшмалари ва б. ташкилот ҳамда идоралар қошида тузилган. Тошкентда дастлабки С.м. 1934 й. очилган. Узок, йиллар давомида Тошкент, Самарқанд, Андижон, Чирчиқ ш.ларида спорт интернатлари (ҳозир олимпия ўринбосарлари коллежлари) фаолият кўрсатиб келди ва республика терма жамоалари учун кўп минглаб иктидорли спортчиларни тайёрлаб берди. Улар орасида юзлаб халқаро спорт мусобақаларининг совриндорлари бор. ЎзРда 570 дан ортиқ ҳар хил турдаги С.м. фаолият кўрсатади (2004).

СПОРТ ПСИХОЛОГИЯСИ - психология соҳаси; спорт мусобақалари ва машқар вақтида инсон психикасининг ҳолати, гуруҳий муносабатларнинг психологик қонуниятларини тадқиқ қилади. С.п. 20-а.нинг 60—70й.ларидан ривожлана бошлади. С.п.нинг асосий вазифаси спортчиларнинг психик ва жисмоний қамолотига таъсир ўтказувчи муҳим шарт-шароитларни яратиб беришидир. Бундан ташқари, С.п. спортчиларнинг шахс сифатида ривожланишига, ютуққа эришишларига психологик ёрдам кўрсатиш билан ҳам шуғулланади. Мураббий билан шогирд муносабатлари, ўзаро таъсир, гуруҳий мослик, ўзаро ёрдам, жамоавий илиқ руҳий муҳит, ўзини ўзи бошқариш муаммолари ҳам тадқиқ этилади. Спортчиларни муваффақиятсизлик

туфайли юзага келган стресс, депрессия ҳолатларидан олиб чиқишнинг йўл-ўриқлари, хиссий зўриқишлар, ишончсизликнинг олдини олиш воситаларини яратиш унинг тадқиқот предметига киради.

Эргаш Ғозиев.

СПОРТ СУВ ҲАВЗАСИ - спорт иншооти, унда сузиш ва сув полоси учун (50x21 м, чук. 1,8—2,3 м), трамплин ва вишкалардан сакраш учун (18—20x14—21 м, чук. 3,5—5,5 м), сузишга ўргатиш учун (ҳар хил шакл ва каттали қда, чук. 1 м гача) мўлжалланган ховузчалари бўлади. Сув ҳавзалари белгиланган санитария стандартлари талабларига мос бўлиши ва мунтазам кимёвийбактериологик ишловдан ўтказилиб туриши шарт.

СПОРТ ТАСНИФИ — спорт унвонлари ва спорт разрядларини бериш тизими. Миллий ва халқаро Ст. мавжуд. Унвон ва спорт разрядлари спортчиларга спорт маҳорати ва расмий мусобақаларда кўрсатган натижалари асосида берилади. Республикада спорт маҳорати даражасини баҳолашнинг ягона тизимини таъминлаш учун Ягона спорт таснифи (ЯСТ) жорий этилган. Ягона С.т. бўйича I, II, III катталар ва ёшлар разрядлари, халқаро миқёсдаги спорт устаси ва Ўзбекистон Республикаси спорт устаси унвонлари берилади. Спорт устозлари, йўриқчи-услугачилар, раҳбар ходимларнинг иш натижалари Ўзбекистон Республикаси давлат жисмоний тарбия ва спорт кўмитасининг «Жисмоний тарбия ва спорт ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш нормативларини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ баҳоланади.

СПОРТ ТИББИЁТИ - тиббиётнинг жисмоний машқдар ва спортнинг одам организми, унинг айрим системалари ва аъзоларига таъсирини ўрганадиган соҳаси. Асосий вазифаси жисмоний машқдарнинг организмга са-

ломатликни мустаҳкамлайдиган, меҳнат қобилиятини оширадиган ва умрни узайтирадиган омил сифатидаги таъсирини ўрганиш ҳамда жисмоний машқдар ва спорт машғулотларининг рационал усулларини ишлаб чиқишдан иборат. С.т. тиббиётнинг мустақил соҳаси сифатида ривожланади. У ўзининг ўрганиш усулига (хусусан, организм ва унинг айрим системалари ҳамда аъзоларнинг функционал имкониятларини аниқлаш соҳасида), илмий муассасалари ва физкультура ҳамда спорт соҳасидаги мутахассис врачларга эга. С.т. кўпгина клиник ва назарий тиббиёт фанлари билан бевосита боғлиқ. Ст., асосан, мускул, суяк ва б. системаларда, шунингдек, айрим аъзоларда жисмоний машқлар ва спорт билан шуғулланиш натижасида пайдо бўладиган морфологик ўзгаришларни ўрганадиган функционал динамик анатомия, турли аъзолар ва системалар фаолиятида ҳар хил спорт юклама (нагрузка)лари чоғида пайдо бўладиган ўзгаришларни ўрганадиган физкультура ва спорт физиологияси; спортчининг саломатлигига ва меҳнат қобилиятига таъсир қиладиган мураккаб биокимёвий жараёнларга алоқадор маълумотларни қайд қиладиган ва умумлаштирадиган спорт биокимёси; турли характердаги гигиеник омиллар (кий-имбош, пойабзал гигиенаси, машқдар ўтказиладиган жой, спорт иншоотлари қурилишлари, санитария меъёрлари ва б.)ни ўрганадиган физкультура ва спорт гигиенаси; физкультура ва спорт машғулотлари билан боғлиқ шикастланишларнинг олдини олиш ва даволаш усулларини ишлаб чиқадиган спорт травматологияси; турли дори воситаларининг организмга таъсирини ўрганадиган спорт фармакологияси ва бошқалар билан шуғулланади. С.т. спорт машқлари билан нораціонал шуғулланиш натижасида пайдо бўлиши мумкин бўлган патологик ўзгаришларни ўрганади ва уларнинг олдини олиш чораларини ишлаб чиқади.

СПОРТ УСТОЗИ, тренер жисмоний

тарбия мураббийси — спортнинг муайян тури бўйича мутахассис. У спорт жамиятларида, билим юртларида ва б. жойларда спортчиларнинг машқдарига раҳбарлик қилади; спортчилар ва спорт жамоаларининг тўғри жисмоний ривожланиши, спортда камолотга эришиши ва тарбияси учун жавоб беради. Спорт устозлари, асосан, жисмоний тарбия интларининг спорт фтлари ва тренерлик мактабларида тайёрланади. Халқаро ва б. нуфузли мусобақаларда юқори нагижаларни қўлга киритган спортчилар ва жамоаларни тайёрлаганлик учун фахрий спорт унвонлари берилади. Жумладан, мамлакатимизда «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спорт устози» фахрий унвони таъсис этилган (1996 й. 26 апр.).

СПОРТ ФЕДЕРАЦИЯЛАРИ - жисмоний маданият, жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги халқаро (жаҳон ва минтақавий) ҳамда миллий нодавлат ташкилотлар. Ёлхалқаро федерация 1881 й. гимнастика бўйича тузилган. Ёнг йирик спорт федерацияси футбол бўйича халқаро федерация (ФИФА) хисобланади.

Ўзбекистонда спортнинг олимпиада турлари, олимпиада дастурига кирмайдиган турлари ва миллий турлари бўйича жами 63 та федерация фаолият олиб боради (2004).

СПОРТ ҲЙИНЛАРИ — мусобақалар турлари; унинг асосида нишон (рақиб дарвозаси, майдончаси ва ққ)ни спорт анжومي (одагта, тўп) билан турли техник ва тактик усуллар ва воситалар ёрдамида эгаллаш ётади, белгиланган коидаларга мувофиқ ўтказилади ва махсус кўникмаларни талаб қилади. С.ўда табиий ҳаракатлар ва жисмоний машқлар (югуриш, сакраш, улоктириш ва ҳ.к.) комплекси қўлланилади. С.ўнинг 3 асосий тури бор: жамоавий С.ў. (баскетбол, волейбол, гандбол, футбол, хоккей, регби, сув полосу ва б.), шахсий Су.

(шашка, шахмат ва б.) ва шахсий ҳамда жуфтлик Су. (теннис, бадминтон). Катта жисмоний кучни талаб қиладиган С.ў., одагта, фақат эркаклар ўртасида утказишга мўлжалланади.

СПОРТ ҚАЙИҚЛАРИ - эшкак эшиш ва елканли кема спорти ҳамда сув туризми учун мўлжалланган қайиқлар. Эшкакли С.қ. сирасига академик қайиқлар, байдаркалар, каноэ, шлюпкалар, одамлар эшкак эшиб сайр қиладиган қайиқлар ва б. киради. Моторли С.қ. (мас, скутерлар) турғун ёки осма двигателлар билан таъминланган бўлади. Шунингдек, каютали елканли моторли С.қ. ҳам бўлиб, улар крейсерлар пойгасида қўлланилади.

СПОРТЧА ЮРИШ — енгил атлетика тури; одагтаги юришдан тик ҳолатда таянилаётган оёқни, албатта, тўғри қолда, тиззани букмасдан юриш билан, югуришдан — ҳаракатнинг бетаянч босқичи бўлмаслиги (товонни босиш шартлиги) билан ажралиб туради. Сю. тезлиги одагтаги юришдан 2—2,5 баравар юқори бўлади, бунга катта (105—115 см) ва тезтез (минутига 180—200 та) қадам ташлаш билан эришилади. Мусобақалар стадион йўлкасида ва асфальт йўлларда ўтказилади. Эркаклар 10—50 км (расмий халқаро мусобақаларда — 20 ва 50 км), ўсмирлар — 3—10 км; айрим мамлакатларда аёллар — 3—20 км масофада мусобақалашадилар. Сю. мусобақалари 19-а. 2-ярмида аввал Буюк Британияда, кейин Канада, АҚШ, Швеция, Франция, Германия ва б. мамлакатларда ўтказила бошлади. 1908 й.дан Олимпиада ўйинлари дастурига киритилди.

СПОТ (инг. spot — нақд, ҳақи дархол тўланадиган) — нақд товар ёки валюта олдисотдиси тўғрисида биржа ёки биржадан ташқари келишув тури. С шартларида сотилган товар ҳақи дархол тўланади, товарнинг ўзи эса харидорга эртасига етказиб берилади. Орадаги бир кун мобайнида келишув хужжатларини

расмийлаштириш, банк операцияларини ўтказиш ишлари бажарилади.

СПРИНТЕР (инг. sprint — қисқа масофага югуриш) — қисқа масофалардаги мусобақаларга (енгил атлетика, конькида югуриш, сузиш, велосипед спорти ва б.да) ихтисослашган спортчи.

СРИМБЕТОВА Гулпаршин (1945, Мўйноқ тумани) — қорақалпоқ хонандаси (лирикдраматик сопрано), Қорақалпоғистон (1973), Ўзбекистон (1974) ва Бошқирдистон (1977) халқ артисти. Тошкент консерваториясини тугатган (1970). Нафаси кенг, жарангдор овоз соҳибаси. Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат филармониясида яккахон хонанда (1961—63 ва 1970 й.дан). Репертуаридан халқ кўшиклари («Дембермес», «Бибисанам», «Эшвой», «Адинган» «Элларим борди» ва б.), композитор («Нукус гуллари», «Ёр-ёр айтайин», Н. Муҳаммаддинов) ва бастакорлар асарлари («Дуторим менинг», Х. Турдиқулов) ўрин олган. Қозон, Уфа, Москва каби шаҳарларда гастролда бўлган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1974).

СРИНАГАР (кашмирча — мукаддас шаҳар) — Ҳиндистоннинг шим. қисмидаги шаҳар. Жалам дарёси бўйида, Кашмир водийсида, 1600 м баландликда жойлашган. Жамму ва Кашмир штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 910 минг киши (2001). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Тўқимачилик саноати ривожланган: пиллакашлик, шойи тўкиш, жун газлама ф-калари бор. Ёғочсозлик, озиковқат, машинасозлик, кўнтери саноати корхоналари фаолият кўрсатади. Хунармандчилик ривожланган: гилам, кашмири шол рўмол, ипак газлама тўқилади, кумуш ва заргарлик буюмлари тайёрланади, ёғоч ўймакорлиги билан шуғулланилади. 2 ун-т, йирик аэропорт бор. Меъморий ёдгорликлардан Жоме масжиди (15-а.), Бобурийлар

даврдан қолган боғпарклар сақланган. С Жалам дарёсининг ҳар икки соҳили бўйлаб чўзилган ва 9 кўприк орқали боғланган. Шаҳарда ички алоқалар, асосан, қайиқлар орқали амалга оширилади, шу сабабли С.ни «Осиё Венецияси» деб ҳам атайдилар.

СССР — қ. Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи.

ССУДА (рус.) — моддий бойликлар гарови ҳисобига фоиз тўлаш ва қайтариб бериш шарти билан муайян муддатга қарзга бериладиган пул ёки моддий бойлик. С. жуда қадимдан мавжуд бўлиб, натурал ишлаб чиқариш. ҳукмрон бўлган жамиятда, асосан, моддий маҳсулот тарзида берилган. Пул пайдо бўлгач, С.нинг пул шакли кенг қўлланилди. Кредит муносабатларида пул маблағлари кредит шартлари асосида қарзга берилса, С. муносабатларида бошқа турдаги бойликлар тегишли шартларга мувофиқ қарзга берилади. Аксарият банklar муайян мақсадларни молиялаш учун мақсадли С. беради. Киска (1 йилгача) ва узок, (бир неча йилга) муддатли Слар бор. С. муддатида қайтарилмаса банк гаров мулкни мусодара қилиши ва уни сотиб, С. бўйича узилмаган қарзни қоплайди. Қимматли қоғозларни ҳам гаровга қўйиб, улар эвазига С олиш мумкин. Қарз тўлангач, қоғозлар қайтариб берилади. С. муносабатлари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси билан тартибга солинади.

ССУДА КАПИТАЛИ — вақтинча фойдаланиб қайтариш, маълум фоиз ҳақ тўлаш шарти билан қарзга бериладиган пул капитали. С.нинг иқтисодий маънодаги ўзига хос хусусияти шундаки, у фоиз кўринишида фойда келтиради. С.к. эгаси томонидан ишлаб чиқариш. га қўйилмайди, балки фоиз кўринишида фойда олиш учун вақтинча бошқа ишбилармонга берилади. С.к. «ўзўзидан кўпайиш» қобилиятига эга. Унинг товар

ресурслари қийматини ифодаловчи пулдан фарқи ҳам шунда.

Кредитга бериладиган Ск.нинг муддати бўйича фаркланадиган бир қанча турлари мавжуд. Мас, пул капиталлари бозорида, асосан, фирмалар, банклар ва б.нинг айланма маблағларга бўлган эҳтиёжларига хизмат кўрсатилади; бу бозорда пулдан ташқари қисқа муддатли С.к.нинг манбаи сифатида векселлар, депозит сертификатлари, банк акцептлари сингари қисқа муддатли қимматли қоғозлар муомалада бўлади, яъни сотиб олинади ва сотилади; узоқ муддатли С.к. бозорида (қарзга олинадиган маблағлар бозори, капиталлар бозори) узоқ муддатли қарз капиталини жалб этиш бўйича операциялар ўтказилади, мас, узоқ муддатли облигацияларни сотишдан тушган маблағлар кўчмас мулк (ипотека) бозори орқали С.к. бозорида қатнашади.

С.к.га бўлган талаб (шунингдек, тақлиф) мамлакат хўжалиги ҳолати ва келажagini кўрсатувчи индикатор бўлиб хизмат қилади. Узоқ муддатли капиталга бўлган талабнинг ўсиши мамлакатнинг иктисодий ривожланиш даврига кирганлигидан дарак беради. Қисқа муддатли ссудалар беқарор иктисодиёт даврида, айниқса, кўп фойда (уларга бўлган талаб кескин ошади) келтиради. Шу билан бирга узоқ, муддатли ва қисқа муддатли. С.к. орасидаги зарур балансни саклаш учун (умуман мамлакатдаги хўжалик муносабатларини барқарорлаштириш ана шундай балансга боғлиқ бўлади) давлат бу ишни ўз вақтида ва мақсадли йўналтирган ҳодда бошқариб туради.

С.к. бозори турли кредит муассасалари ҳамда фонд бозорлари орқали фаолият кўрсатади.

Аҳмаджон Ўлмасов.

СТАБИЛИЗАТОР (лот. *stabilis* — турғун, доимий) — и. ч. жараёни, машина параметрлари, электр катталиклар ва б. кўрсаткичларни бир меъёрда ушлаб турадиган асбоб, мослама ёки модда. Мас, авиация Си — самолётнинг бўйлама

турғунлиги ва бошқарилувчанлигини таъминлайдиган куйрук қанотининг қўзғалмас қисми. Кучланиш ёки ток Си тармоқдаги кучланишнинг ўзгариши ва нагрузка қийматидан қатъи назар кучланиш ёки токни автоматик тарзда бирдай ушлаб туради. Денгиз Си кеманинг чайқалишини камайтиради, у гироскоп принципига асосланган. Фотографик С. фото эмульсияларнинг эскиришини секинлатиш ёки унга барҳам бериш учун ишлатиладиган модда. С. сифатида симоб, олтин, платинанинг комплекс бирикмалари ва б. оғир металлларнинг тузлари ишлатилади. П о лимерлар Си ҳам уларнинг эскиришини тўхтатувчи модда; оксидланишга қаршилик кўрсатувчи антиоксидантлар, фотолиз ва фотооксидланишни тўхтатувчи фотостабилизаторлар, нурланиш таъсири остида эскиришга тўсқинлик қилувчи антирадлар ва б.дан иборат.

СТАБИЛИТРОН [лот. *stabilis* — турғун, доимий ва *элек(трон)*] — электр занжирининг маълум қисмидаги кучланишни бирдай тутиб туриш (барқарорлаш) учун ишлатиладиган икки электродли газ разрядли ёки ярим ўтказгичли асбоб (диод). Иши ундан ўтадиган токнинг ўзгаришига қараб кучланишнинг қисман ўзгаришига асосланган. Яримўтказгичли, тож разрядли ва тутовчи разрядли хиллари бор. Яримўтказгичли С. учун барқарорловчи кучланиш 3—180 В, тож разрядли С. учун 300 В—30 кВ, тутовчи разрядли С. учун 70—160 В. Слар электрон асбобларда қўлланилади.

СТАВРИДАЛАР (*Trachurus*) — олабугасимонлар туркумига мансуб балиқларнинг бир уруғи. 10 тури маълум. Гавдаси 50 см ча, вазни 400 г ча. Ён чизиғида суякли қалқончалар бор. Дунё океанининг илиқ ва субтропик қисмида тарқалган. Гала бўлиб, узоқ жойларга кўчиб юради. Қисқичбақасимонлар ва майда балиқдар билан озикланади. Япон, Кора, Болтик, ва Азов денгизларида уч-

райди. Овланади.

СТАВРОЛИТ (юн. stauros — бут ва lithos — тош), бут тош — силикатлар кичик синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби $Fe_2Al_3[8Ю_4]4O_7(OH)$ бўлиб, унда FeO 15,8%, Al_2O_3 35,9%, SiO_2 — 26,3%, H_2O — 2% ни ташкил қилади. С.нинг рухС. (ZnO — 7,5% гача), люса-кит (Co — 8,5% гача ва NiO — 0,9% гача), нордмаркит (Mn_2O_3 — 11,6% гача) хиллари маълум. Моноклин сингонияда кристалланади. Кристаллари донатор агрегатлар бўлиб, брутсимон қўшалоклик хос. Қаттиклиги 7—7,5; ўртача зичлиги 3,7 г/см³. Мўрт. Ялтироклиги шишасимон. Ранги қизилкўнғирдан кўнғирроққорагача, камданкам шаффоф бўлади. С. баъзи кристалли сланецларнинг жинс ҳосил қилувчи минерали ҳисобланади. С. метаморфик жинсларнинг ўзига хос минерали бўлиб, асосан, кристалли сланецларда регионал метаморфизмнинг амфиболитли фациясида (мусковитСли, кианитСли, силлиманитСли) ҳамда гнейсларда таркалган. Кам учрайдиган шаффоф кристаллари баъзан безак тош сифатида ишлатилади. С. Россияда Урал, Шим. Карелия, Олтой сочмаларида; шаффоф кристаллари Байкалолдида, АҚШ, Австрия ва Германияда учрайди.

СТАВРОПОЛЬ (193543 й.ларда Ворошиловск) — РФ Ставрополь ўлкасидаги шаҳар (1785 й.дан), ўлка маркази. Ставрополь қирларида жойлашган. Т.й. станцияси. Автомобиль йўллари тугуни. Аҳолиси 344,2 минг киши (1998). С. 1777 й.да Россия худудларини жан. томон кенгайтириш учун истехком сифатида бунёд этилган. 1822 й.дан Кавказ вилояти, 1847 й.дан Ставрополь губернясининг маркази. Шим. Кавказнинг йирик саноат ва маданият марказларидан бири. Машинасозлик ва металлсозлик (станок, асбоб, автомобиль кранлари, автоприцеплар, электр аппаратура ва б. ишлаб чиқарилади), кимё (техника углероди,

кимё реактивлари ва люминофорлар 3-длари), енгил (кўнпойабзал ва тикувчилик), мебель саноатлари корхоналари бор. Курилиш материаллари, полифафия ктлари ишлаб турибди. 5 олий ўқув юрти (политехника, қишлоқ хўжалиги., тиббиёт, пед интлари, Москва кооператив интнинг филиали), бир қанча ўрта махсус билим юрти, 2 театр (драма ва кўғирчоқ театрлари), 3 музей фаолият кўрсатади. Бир қанча илмий тадқиқот интлари мавжуд.

СТАВРОПОЛЬ ЎЛКАСИ - РФ таркибидаги ўлка. 1924 й. 13 фев.да ташкил этилган [Жан.шарқий вилоят (ўлка); 1924—1937 й.ларда Шим. Кавказ ўлкаси; 1937—1943 й.ларда Оржоникидзе ўлкаси]. Майд. 66,5 минг км². Аҳолиси 2730,5 минг киши (2002), асосан, руслар (84%), шунингдек, арман, корачай, черкас, абаза, нўғай, осетин, кабардин, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Маркази — Ставрополь ш. Шаҳар аҳолиси 54%. Бошқа йирик шаҳарлари: Пятигорск, Невинномиск, Кисловодск. С.ў. таркибида 26 маъмурий туман, 18 шаҳар, 7 шаҳарча бор. С.ў.га Кавказ олдининг марказий қисми, Каспийбўйи паёттекислигининг ғарбий қисми ва Катта Кавказнинг шим. ён бағирлари киради. Ғарбида Кубань дарёсининг кенг террасалари ёйилган. Текислик худудининг катта қисмини платосимон Ставрополь қирлари эгаллаган. Асосий дарёлари: Кубань (юқори оқими) ва ирмоқлари (Теберда, Кичик ва Катта Зеленчук), Кума, Калаус, Егорлик. Бир неча қўл бор. Табиий газ конлари мавжуд. Шарқий қисмида нефть, тоғларда мис ва кўрғошинрух, полиметалл конлари, тошкўмир, барит, ўтга чидамли гил, доломит, мрамар, шифобахш балчиқ, турли хил минерал ва термал булоқлар мавжуд. Текислик қисмининг иқлими континентал дашт иқлими. Январнинг ўртача т-раси —3,4°, —4,9° (тоғларда — 10°, —20° гача пасаяди), июлники 22°— 25°. Йиллик ёғин 300—600 мм, вегетация даври 207—220 кун.

Тупроклари, асосан, қоратупроқ ва каштан тупроқлар. Ўрмонлар, кўпинча, тоғли жойларда. Кенг баргли, баландроқда игна баргли ўрмонлар, ундан юқорида субальп ўтлоқдари бор. Ёввойи ҳайвонлардан, дашт ерларда кемирувчилар, типрагикан, тулки, бўри, лагча, сайгоқ, Кума дарёси бўйидаги камишзорларда ёввойи мушук, қобон, Манич водийсидаги кўл ва ботқоқликларда сув паррандалари, тоғларда буғу, елик, қўнғир айиқ, силовсин, олтой тийини яшайди. Ҳар хил қуш кўп. Тоғ эҳкиси, тур учрайди. Тоғли қисмида Теберда кўриқхонаси жойлашган. С.ўга Кавказ кўриқхонасининг бир қисми ҳам қиради.

Саноатнинг асосий тармоқлари: озиқовқат (гўшт, ун, ёғ, мевасабзавот консерва ва б.), енгил (тўқимачилик — Невинномиск жун к-ти, пойабзал), машинасозлик ва металл қайта ишлаш (станоклар, асбоблар, пўлат арматура, чорвачилик ва аралаш ем ишлаб чиқариш. учун машиналар; «Кинотехника» корхонаси, совиткич асбоблари, автокранлар, «КамАЗавтоприцеп», электр ўлчаш асбоблари, электр техникаси буюмлари, яримўтказгич техникаси ва б.), кимё ва нефть кимёси (минерал ўғитлар, «Невинномисказот», синтетик смолалар ва пластмассалар, «Ставропольполимер», техника углероди, уйрўзғор кимёси маҳсулотлари) саноатлари корхоналаридир. Табиий газ, нефть, рангли металл рудалари, тошқўмир (тоғли Фемида) қазиб олинади. Невинномиск, Ставрополь ис-сиклик электр ст-ялари, Кубань ГЭСлари каскади бор. Асосий саноат марказлари: Ставрополь, Невинномиск, Пятигорск, Нефтекумск, Будённовск, Георгиевск, Лермонтов.

Су. — йирик қишлоқ хўжалиги. райони. Буғдой, маккажухори, кунгабоқар, қанд лавлаги ва б. экилади. Мевачилик, тоқчилик ривожланган. Майин жунли кўйчилик, гўштсут чорвачилиги мавжуд. Катта Ставрополь, Невинномиск ва б. каналлар, суғориш системалари бор. За-теречний — Грозний нефть қузури, Став-

рополь — Украина — Москва — Санкт-Петербург газ қувурлари мавжуд. Тйлар уз. 944 км. Қаттиқ қопламали автомобиль йўллари уз. 7459 км. Минеральные Води ва Ставрополь халқаро аэропортлари бор.

Су. Россиянинг энг йирик курорт р-нларидан биридир. Ўлкада 30 дан зиёд санаторий ва курорт фаолият кўрсатади. Мавжуд 130 дан зиёд минерал булоқнинг 90 тасидан даволаш мақсадида фойдаланилади. Ессентуки, Железноводск, Кисловодск, Пятигорск, Кавказ минерал сувлари каби курортлар машҳур. С.ўда 7 олий ўқув юрти, 8 илмий тадқиқот инти, 7 музей, 4 театр бор.

СТАВРОПОЛЬ ҚИРЛАРИ — Кавказолдининг марказий қисмидаги платосимон баландлик. Асосан, РФ Ставрополь ўлкасида. Кубань, Кума дарёлари ва КумаМанич ботиғи оралағида. Бал. 300—600 м, энг баланд жойи 831 м. (Стрижамент тоғи). Дарёларнинг кенг водийлари, жар ва сойликлар С. қ.ни айрим супасимон тоғларга ажратиб қўйган. Кўп қисми экинзор, баландроқ қисмлари ўрмонли даштдан иборат. КубаньЕгорлик сув системаси ва Катта Ставрополь каналларидан суғорилади.

СТАГНАЦИЯ (франц. stagnation, лот. stagno — кўзғалмас қиламан, тўхтатаман) — иктисодиётда пасайишдан олдин юз берадиган, пасайиш билан бирга кечадиган турғунлик ҳолати. Ишлаб чиқариш., савдода ҳам кузатилади. Ривожланган капиталистик мамлакатларда 1930—39 й.ларда, 2-жаҳон уруши (1939—45)дан кейин юз берган. Ўзбекистонда 1991—95 йларда кузатилди. С. инвестиция жараёнларининг, ишлаб чиқариш. қувватларининг тўлиқ банд этилмаслиги, сурункали ишсизлик, иктисодий ўсишнинг секинлашуви ёки ноль даражаси ва б.да кўринади. С.да реал ялпи ички маҳсулот ҳажми турғун ҳолатда сақланади, баъзан пасайиб кетади. С. давомийлиги турғунлик ва тангликнинг нақадар чуқурлиги ва давлат

тадбирлари (тадбиркорларга имтиёзлар, соликларни, экспорт божларини камай-тириш, давлат буюртмаларини тиклаш, ҳисоб ставкаларини камайтириш ва б.)нинг таъсирчанлигига боғлиқ.

С ҳолатида дастлаб талабнинг камайиши натижасида ишлаб чиқариш қисқаради, таклифнинг қисқариши билан нарх ўсади, бу эса фойдани ошириб, ишлаб чиқаришга қўшимча инвестицияни рағбатлантиради. Натижада ишлаб чиқариш жонланиб, давлат фаол тартиблаган шароитда С. даври қисқариб, иктисодиёт Сдан чиқиб кетади.

СТАГФЛЯЦИЯ (лот. stagno — кўзғалмас қиламан ва inflatio — шишмоқ, пуфланган) — иктисодиётда чуқурлашиб бораётган пасайиш билан ўсиб бораётган инфляциянинг кўшилиши, иктисодиётнинг турғунлик, инфляция билан тавсифланувчи ҳолати. С нисбатан кам учрайдиган ҳодиса. С. белгилари: иктисодий ўсиш ғоят суст боради ёки юз бермайди, ишсизлик кўпаяди, тирикчилик қиймати усади, инфляция кучаяди, ишлаб чиқариш қувватлари тўла ишлатилмайди, инвестиция жараёни сустлашади, ижтимоий беқарорлик ортади. С. ривожланган Ғарб мамлакатларида 70й.лар — 80й.лар бошида жаҳон бозорида хом ашёёқилғи товарлари нархларининг бир неча барабар кўтарилиши оқибатида пайдо бўлди. 90й.лар бошларида СССР парчаланганидан кейин вужудга келган ва бозор иктисодиётига ўтаётган мустақил давлатларнинг деярли барчасида чуқур С ҳолати юз берди.

СТАДИОН (юн. stadion — мусобақалар ўтказиладиган жой) — асосий спорт майдони томошабинлар учун трибуналар, югуриш, сакраш йўлқалари, гимнастика ва спорт ўйинларига мўлжалланган майдончалар, ёрдамчи бино ва хоналарни уз ичига олган спорт иншооти. Ҳоз. замонавий С.ларнинг кичик ўлчамдаги нусхаси Юнонистоннинг Олимпия, Афина, Дельфа ва б. жойлари-

да бунёд этилган бўлиб, улар Олимпиада ўйинлари ҳамда бошқа мусобақаларни ўтказишга мўлжалланган. Бу С.лар тўғри тўртбурчак ёки тақасимон аренали бўлиб, ёнида томошабинлар учун жой қилинган. Олимпиада ўйинларининг тикланиши (1896) кўпгина мамлакатларда йирик С.лар қуриш учун туртки бўлди (1-Олимпиадани ўтказиш мақсадида антик Афина Си таъмирланди). Қадимги С.лардан фаркли равишда, ҳоз. С.лар мусобақалар жойигина бўлиб қолмай, уларда соғломлаштириш ва ҳар хил спорт турлари бўйича ўқувтренировка машғулоти ҳам ўтказилади. 1950—60 й.лардан усти ёпиқ С.лар қуриш кенг авж олди. Мустақилликка эришилгандан сўнг Ўзбекистонда замонавий спорт иншоотлари, жумладан, С.лар қурилишига эътибор кучайди. Ҳозир мамлакатда 350 га яқин С. бор (2004).

СТАЗ (юн. stasis — димланиб қолиш, ҳаракатсизлик) — найсимон аъзолар (капиллярлар, веналар, лимфа томирлар ва б.)да улардан ўтадиган физиологик суюқлик, мас, қон (гемостаз), лимфа (лимфостаз) ва б.нинг димланиб, тўхтаб қолиши. Кимёвий ва физик омиллар, бактериялар захари таъсирида, томирлар иннервациясининг бузилиши ва б. оқибатида рўй беради. Тиббиёт амалиётида «С.» термини кўпроқ капиллярлар ёки венада қон тўхтаб қолишини ифодалайди.

СТАЙН (Стейн) Уильям Хоуард (1911.25.6, НьюЙорк 1980.2.2) америкалик биокимёгар. АҚШ Миллий ФА аъзоси (1960 й.дан). Гарвард ун-тини тугатган (1933). 1938 й.дан НьюЙоркдаги Рокфеллер тиббиёт тадқиқотлари ин-тида ишлаган. Илмий ишлари оксиллар тузилишини ўрганишга оид. Нобель мукофоти лауреати (1972, С. Мур ва К. Б. Анфинсен билан ҳамкорликда).

СТАЛАГМИТЛАР (юн. stalagma — томчи) — ғорлар ва б. ер ости қарст

бўшликлари тубидаги устунсимон, конуссимон ва б. шаклли оқиқтомчи (асосан, оҳактошли) ҳосилалар. Минераллашган (асосан, кальций карбонат) томчиларнинг чўкмага томиб, ундан тўйинган карбонат газининг чиқиб кетишидан ҳосил бўлади. С. Ўлчамлари карст бўшлиғи ҳажмига боғлиқ равишда турлича бўлади (диаметри 5 м, баландлиги бир неча см дан 30 м гача этади) ва у доимий равишда ўсиб боради. Ўрта Осиёдаги йирик ғорларда (Қарлуқ, Амир Темура, Чилустун, Ҳазрат Довуд ва б.) кенг тарқалган (яна қ. Ғорлар).

СТАЛАКТИТЛАР (юн. stalaktos томчилаб оқиш) — карст горларининг шифти ва деворларида найча, узунчоқ муз, шокила шаклида оқиб тушиб қотган (кўпинча оҳактошли) ҳосилалар. Ҳосил бўлиши ва минерал таркиби стагагмитларнинг айнан ўхшаш. Фақат С. юқоридан пастга қараб ўсади. Ер остига сизиб кирган сув тоғ жинслари — оҳактошларни эритиб, минераллашади ва ғор шипидан томиб туради. Сувнинг буғланиши натижада ис гази чиқаради, қолган қўшимча монокарбонат Са(Мg)Со3 С.ни ҳосил қилади ва ўсиб бориш жараёнида сталагмитлар билан ўзаро қўшилиб устун (сталактон) ҳосил қилади. Шарқий Европа мамлакатларида (Чехия, Венгрия, Сербия ва Болгария) С, сталагмит ва сталактонли йирик ғорлар жуда кўп учрайди. Венгриядаги машҳур Агтелек гори бир неча каватли галереядан иборат. Бу ғордаги С, сталагмит ва сталактонларнинг кўплиги, уларнинг ғаройиб шакллари, сунъий ёруғдан товланиши, ғордаги ҳавонинг тоза ва салқинлиги саёҳатчиларни жалб этади. С. Ўрта Осиёда Қарлуқ, Амир Темура, Ғунжак ва б. ғорларда мавжуд (яна қ. Ғорлар).

СТАЛИН (Жугашвили) Иосиф Виссарионович (лақаби — Коба, Сосо ва б.) (1878, Грузиянинг Гори ш. — 1953.5.3, Москва) — СССРнинг мустабид ҳукмдори. Этикдўз оиласида

туғилган. Гори диний билим юртини тугатгач (1894), Тифлис диний семинариясида ўқиган (инқилобий фаолияти учун 1899 й. ҳайдалган). 1898 й. РСДРП таркибидаги Грузия «Месамедаси» социалдемократик ташкилотига кирган. 1902—13 й.ларда 6 марта қамалди, сургун қилинди, 4 марта қамоқ ва сургундан қочди. 1903 й.дан большевикларга қўшилди. 1907 й.да РСДРП Боку комитетининг раҳбарларидан бири. В. И. Ленин тарафдори, унинг ташаббуси билан 1912 й.да РСДРП МК ва МК Рус бюросига кооптация қилинган (сиртдан киритилган). 1917 й. «Правда» газ. таҳрир хайъати, РСДРП (б) МК Сиёсий бюроси, Ҳарбийинқилобий марказ аъзоси. 1917—22 й.ларда миллатлар иши бўйича халқ комиссари, айна вақтда 1919—22 й.ларда давлат назорати халқ комиссари, 1918 й.дан Россия Ҳарбий инқилобий кенгаши аъзоси. 1922—53 й.лар партия МК бош қотиби.

20й.ларда партия ва давлатда етакчи бўлиш учун кураш давомида, партия аппарати ва сиёсий фитналардан фойдаланиб, партияга бош бўлиб олди ва мамлакатда мустабид режимни ўрнатди. Мамлакатни жадал индустриллаштириш ва мажбурий коллективлаштириш сиёсатини ўтказди. 20й.ларнинг охири — 30й.ларда ҳақиқий ва гумон қилинган рақибларини йўқ қилди. Оммавий террор ташаббускори бўлди. 30й.ларнинг охиридан фашистлар Германияси билан яқинлашиш сиёсатини тутди [қ. СоветГерман битимлари (1939)], бу ҳол 2-жаҳон урушида халқфожисига олиб келди. 1941 й.дан СССРХКК (Министрлар Совети) раиси. Уруш йилларида С. Давлат Мудофаа комитети раиси, Мудофаа халқ комиссари, Олий Бош қўмондон. 1946—47 й.ларда СССР Қуролли кучлари вазири. Совет Иттифоқи Маршали (1943), генералиссимус (1945). Уруш йилларида С. АҚШ президенти Ф.Д. Рузвельт ва Буюк Британия бош вазири У. Черчилл билан бирга гитлерчиларга қарши харбий иттифок (коалиция) тузди. Уруш тугагандан сўнг

у «жаҳрн социалистах тизими»ни яратишнинг ғоявий раҳномаси ва амалиёт-чиси бўлиб қолди, бу ҳол «совук уруш» ҳамда СССР билан АҚШ ўртасидаги ҳарбий-сиёсий қарамақаршилиқни келтириб чиқарган ва қуролланиш пойгасини кучайтирган.

«Марксизм ва миллий масала» (1912), «Октябрь революцияси ва рус коммунистларининг тактикаси» (1924), «Ленинизм асослари тўғрисида» (1924), «Буюк бурилиш йили» (1929). «Диалектик ва тарихий материализм тўғрисида» (1938), «Марксизм ва тишшунослик масаллари» (1950) ва б. асарларида ўз сиёсатини назарий асослашга уринган. С. тириклик чоғида, худди Ленин сингари унинг қарашлари мутлақлаштирилди, фаолияти ва шахсий ҳаёти илоҳийлаштирилди. КПССнинг 20съезди (1956)да Н.С. Хрущёв С. шахсига сиғинишни ва унинг фаолиятини кескин қралади. Кейинчалик мамлакатнинг коммунистик раҳбарлари С.ни сиёсий реабилитация қилишга бир неча бор уриндилар.

С. ўз сиёсий фаолиятида Туркистон ва Ўзбекистонда социализм асосларини зўравонлик билан жорий этиш йўлларини қўллаган. Бухоро босқинитл амалга ошириш учун ҳарбий ишлар халқ комиссари Л. Д. Троцкийга «Фрунзе рецептга кўра зўрлик билан ҳаракат қилинг», деб тайинлаган (1920 й. авг.). Туркистон АССР раҳбарларини «босмачилик»ка қарши мурасасиз кураш олиб бормаганликда айблаган. Кейинчалик А. Икромов, Ф. Хўжаев, С. Сегизбоев, бошқа давлат ва жамоат ароблари С.нинг кўрсатмаси билан қатағон қилинган. Жасади дастлаб Москва Қизил майдонидаги мавзолейга (В.И. Ленин ёнига) қўйилган. КПСС 22съезди қарори билан эса мавзолей ордасига дафн этилган (1961 й.нояб.).

Ад.: Режим личной власти Сталина. К истории формирования, М., 1989; История и сталинизм, М., 1991; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000.

СТАЛИНГРАД ЖАНГИ - 2-жаҳон уруши давридаги энг йирик жанглардан бири (1942 й. 17.7 — 1943 й. 2.2). Сталинград атрофи ва шаҳар ичидаги мудофаа жангларида (18 нояб.гача) Сталинград (маршал С. К. Тимошенко, 23 июлдан генераллейтенант В. Н. Гордов, 9 авг.дан генералполковник А. И. Ерёмченко), Жан. Шарқий (7 авг. — 27сент.да генералполковник А. И. Ерёмченко) ва Дон (28 сент.дан; генераллейтенант, 1943 й. 15 янв.дан генералполковник К. К. Рокоссовский) фронтларининг совет қўшинлари қаттиқ қаршилиқ кўрсатиб, немис фашистларининг бдала ва 4танк армиялари ҳужумини тўхтатди. 19—20 нояб.да Жан.Ғарбий (22 окт.дан; генераллейтенант, 7 дек.дан генералполковник Н.Ф. Ватутин), Сталинград (28 сент.дан; генералполковник А. И. Ерёмченко) ва Дон фронтларининг совет қўшинлари ҳужумга ўтиб, Сталинград атрофида душманнинг 22 дивизияси (330 минг киши)ни қуршаб олдилар. Дек.да совет қўшинлари душманнинг қуршаб олинган группировкани қутқариш учун қилган ҳаракатларини қайтариб, уни тормор келтирди. 31 янв. — 2 фев.да немис фашистлари бармиясининг қолдиқлари (91 минг киши) генералфельдмаршал Ф. Паулюс бошчилигида асир тушдилар. С.ж.даги галаба жуда катта сиёсий, стратегик ва халқаро аҳамиятга эга бўлди.

СТАНДАРТ (инг. standard — меъёр, намуна, ўлчам) — кенг маънода — бошқа объектларни таққослаш учун дастлабки объект деб қабул қилинган намуна, эталон, модель; стандартланадиган объектга қўйиладиган ва ваколатли органлар томонидан тасдиқланган меъёрлар, қоидалар, талабларни белгиловчи меъёрийтехник ҳужжат. С. инсон фаолиятининг барча соҳалари: фан, техника, саноат, қишлоқ хўжалиги., ишлаб чиқариш, қурилиш, транспорт ва б. га тааллуқли. Қўлланиш соҳасига қараб, давлат стандарти (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлайди), тармок

стандартлари (тармоқлар вазирликлари тасдиқлайди), корхона ва бирлашмалар стандартлари (корхоналар ва бирлашмалар бошқаруви тасдиқлайди) каби турларга бўлинади. Халқ хўжалигининг барча тармоқлари бўйича республика, вилоятлар ва б. га қарашли корхона, ташкилот ва муассасалар учун С.ларни қўллаш мажбурий. Вазифасига қараб, С. қуйидаги турларга бўлинади: умумтехник ва ташкилий методик қоида ҳамда меъёрлар; маҳсулотга қўйиладиган умумий талаблар, кўрсаткичлар, сифат меъёрлари, эксплуатацион хоссаи ва техник тафсилоти, тармоқлараро ишлатиладиган бир жинсли маҳсулотлар гуруҳини назорат қилиш усули; физик катталиқ бирликлари ва б. Буларни қўллаш натижасида маҳсулотларнинг сифати ошади, деталларни бирхиллаштириш ва ўзаро алмашувчанлик даражасини оширишга имкон туғилади, и. ч. жараёнларини автоматлаштириш осонлашади, маҳсулотлардан фойдаланиш ва уларни таъмирлаш самардорлиги ошади, маҳсулот қайси корхонада ишлаб чиқарилганлигидан қатъий назар исталган жойда ишлатаверилади ва б. Ўзбекистонда С.лар Ўзбекистон Республикаси «Ўзстандарт» агентлиги (Республика метрология хизматлари кўрсатиш агентлиги) томонидан белгиланади.

СТАНДАРТ НАВ — кишлок хўжалиги. экинларининг муайян агроиклимий зонада районлаштирилган ва барча турдаги селекция ва нав синаш ишларида эталон (андаза) қилиб танланган энг яхши нави. Синалаётган янги навлар ҳосилдорлиги ва б. қимматли хўжалик белгилари бўйича С.н.га қиёслаб баҳоланади (қ. Нав).

СТАНДАРТЛАШ — стандартлар белгилаш ҳамда уларни фан ва техника, халқ хўжалиги тармоқларида қўллаш жараёни. С. фан, техника ва амалий тажрибаларнинг умумлаштирилган ютуқларига таянади. С.нинг вазифаси: катталиқлар бирликларини, термиштар ва белгилар-

ни қабул қилиш; маҳсулотлар ва ишлаб чиқариш. жараёнларига техник талаблар қўйиш; хавфсизликни таъминлайдиган ва моддий бойликларни асрайдиган шартларни белгилаш. С. халқ хўжалигини бошқаришда муҳим роль ўйнайди. С. тизими хўжалик тармоқларини, корхоналардаги и. ч. жараёнларини, меъёрийтехник ҳужжатларнинг жорий этилиши ва уларга амал қилинишини, савдо корхоналаридаги ўлчов воситаларини назорат қилиш ва б. ишларни ҳам ўз ичига олади. Ўзбекистон Республикасида С. масалалари билан «Ўзстандарт» агентлиги шуғулланади (яна қ. Стандарт).

СТАНИСЛАВСКИЙ (Алексеев) Константин Сергеевич (1863.1.1 — Москва — 1938.7.8) — актёр, реж., педагог: театр назариётчиси. Халқ артисти (1936). Петербург ФАнинг фахрий акад. Рус театрининг йирик ислохотчиси. 1898 й. (В. Немировичданченко билан) Москва Бадиий академик театрига асос солган. Театр ижодий фаолиятини бошлаб бериши билан сахна реализми ривожланиш босқичини ҳам бошлаб, жаҳон геатрига катта таъсир этди (қ. Станиславский системаси). А. Чехов, М. Горький пьесаларини сахналаштириб, С. ва Немировичданченко реж.лик ва актёрлик санъатининг янги йўлларини очди. «Доктор Штокман» (Г. Ибсен)да Доктор Штокман, «Тубанликда» (М. Горький) Сатин, «Ваня тоға» (А. Чехов)да Астров, «Уч опасингил» (А. Чехов)да Вершинин, «Ақдлилик балоси» (А. Грибоедов)да Фамусов, «Ҳар тўқисда бир айб» (А. Островский) да Крутицкий каби роллари классик драматургия имкониятларини очишга ижтимоий теран ёндашиш намунаси бўлди. 1918 й.дан Катта театрнинг опера студияси (кейинчалик Станиславский номидаги опера театри)ни бошқарган. «Евгений Онегин» (П. Чайковский), «Шоҳ қаллиғи» (Н. Римский Корсаков) каби операларни сахналаштирган. 1935 й. Операдраматик студиясини ташкил этди.

СТАНИСЛАВСКИЙ СИСТЕМА-СИ - театр санъатининг К. С. Станиславский томонидан ишлаб чиқилган сахна назарияси ва услубининг номи. С.с. рус ва жаҳон театри илғор анъаналари ҳамда Москва бадий академик театри (МХАТ) амалий фаолияти асосида, Станиславскийнинг ижодий ва педагогик тажрибаси маҳсули сифатида юзага келган. Седа 1 мартаижодий жараёни онгли ўзлаштириш муаммоси ҳал қилинади, актёрнинг образга узвий кириш йўли текширилади. Театр санъатида реалистик йўналишнинг назарий асоси бўлиб, бу йўналиш «кечинма санъати» деб аталади. С.с. сахнада хиссиётни ташқи томонидан кўрсатиб, актёр ижрочилигини касб (хунар) га, қолипга айлантирувчи, актёр ижодига илҳомнинг ўзи етарли деб қаровчи санъатга қарши қаратилган. Сахна хаттиҳаракати хусусидаги таълимоти С.с.нинг асосини ташкил қилади. Станиславский диққатини асосий масалатеатрда актёрнинг табиий, ижодий кайфияти ва сахнавий образ яратиш масаласига қаратиб, ўз системасини 2 киемга: актёрнинг ўз устида ҳамда роль устида ички ва ташқи томонидан ишлашига ажратади. С.с. актёр олдида кагор вазифалар қўяди. Ана шу вазифалар орасида энг муҳими актёрнинг пьеса мазмунини тўлиқ тушуниши, тавсия этилган муҳитда ўзини унга мос ва уйғун хис эта билишидир. Мазкур тамойилни амалга ошириш мақсадида К. С. Станиславский «жисмоний ҳаракат методи», «қалб кўзи билан кўра билиш», «ҳаракат тахлили» ва «олий мақсад» қоидаларини ишлаб чиқди. Актёр ўз олдига «олий мақсад», яъни аниқ гоаяийижодий ният қўйсагина, унинг ижоди бадий етук ва таъсирли бўлади.

Ўзбек профессионал театри 20-а.нинг 30й.ларидан эътиборан С.с.га амал қилиб келади. М. Уйғур номидаги Тошкент давлат санъат ин-тида актёр ва реж.ларни тайёрлашда С.с. қўлланиб келинади.

Муҳсин Қодиров.

СТАННИН (лот. stannum — қалай), қалай колчедани — сульфидлар синфи-га мансуб минерал. Кимёвий таркиби Cu_2FeSnS_4 , унда: Си—29,5%, Fe 13%, Sn 27,5%, S29,9% ҳамда Zn, Sb, Cd, Pb ва Ag аралашмалари мавжуд. Пегматитлар, кварцдала шпатлари томирлари ва грейзенлар билан боғлиқ юқори трали С. куб симметрияли бўлса, кассетеритсульфид конларида кенг тарқалган паст трали С. тетрагонал симметрияга эга, унинг кристалл структураси халькопиритникувча ўхшаш. Ўзига хос яшил товланувчан, кулранг. Каттиклиги 3— 4,5; зичлиги 4,3 — 4,5 г/см3. Мўрт, электрни яхши ўтказади. Қалай рудаларининг зарарли аралашмаси. С. гидротермал конларда ҳосил бўлади, вольфрамқалай конларида кассетерит (SnO_2), халькопирит, арсенопирит, вольфрамит ва б. минераллар билан ассоциацияда учрайди. С.нинг йирик тўпламлари РФ (Дальнегорский, Хета, Саха), Тожикистон, Канада, Буюк Британия, Боливияда маълум. Ўзбекистонда ЧатқолҚурама тоғлари — Навгарзон, Лашкарак, Саргардонда; Ўзбекистон ғарбида — Қизқўрғонда доломитларнинг метасоматик ўзгариши натижасида юзага келган тиллит, франкент, сфалерит ва пирит билан ассоциацияда учрайди. Концентрацияси юқорирок бўлса қалай рудаси сифатида фойдаланиш мумкин.

СТАНОВОЙ ТИЗМАСИ - Шарқий Сибирдаги тоғлар. Олёмма дарёсининг ўрта окимидан бошланади ва Учур дарёси (Алдан ҳавзаси)нинг бошигача чўзилиб боради. Уз. 700 км, эни 100—180 км, ўртача бал. 1500 м, энг баланд жойи 2412 м (Каста Токо кулидан жан. ғарбда), Шим. ва Жан. тизмалардан иборат. Гумбазсимон баланд қисмларида қояли чўққилар учрайди. Ст. Шимолий Муз океани ва Тинч океанга қуйиладиган дарёлар ўртасидаги сувайиргичдир. Асосан, кристалли сланец ва гнейслардан тузилган. 1300 м гача баландликда тилоғоч ва қарағай ўрмонлари ўсади, баландрокда (1650—2700 м) ер бағирлаб ўсадиган

кедр, қайин, зирк чангалзорлари учрайди. Баланд қисмларида тоғ тундраси жойлашган. Олтин, тошқўмир, слюда конлари бор.

СТАНОК (рус), дастгоҳ — металл, ёғоч, тош, суяк ва б.га ишлов бериш, газлама тўқиш учун мўлжалланган машина. Вазифасига кўра, токарлик, силлиқлаш, пармалаш, фрезерлаш, тўқиш С.лари ва б. хилларга булинади. Ишлов бериш аниқдигига кура, нормал (Н), юқори (П), юқори (В), жуда аниқ, (С) ва жуда юқори аниқ (А) С.лар бўлади. Оғирлиги жиҳатдан 100 кН (10 т) дан ортик (оғир), 100 кН (10 т) гача (ўртача оғир) ва 10 кН (1 т) гача (енгил) хилларга бўлинади. Кўпчилик Слар автоматик бошқариш тизимлари билан жиҳозланади. Ўзбекистонда қад. тўқув С.лари дастгоҳ ёки дўкон деб аталган.

СТАНФОРД УНИВЕРСИТЕТИ - АҚШдаги етакчи ун-тлардан бири. Калифорния штатининг Станфорд ш.да. 1885 й. хусусий маблағ қисобига ташкил этилган. Станфорд и.т. парки деб номланган илмийсаноат худудий мажмуа таркибига киради. Геол., гуманитар ва аниқ фанлар, ҳуқуқшунослик, тиббиёт, пед., жисмоний тарбия бўйича мутахассислар тайёрлайди. 13 мингдан ортик талаба таълим олади. Кутубхонаси (1885 й. ташкил этилган)да 3,5 млн. дан ортик асар сақланади.

СТАРАЗАГОРА — Болгариядаги шаҳар, Средна-Гори тоғларининг жан. ён бағрида. Аҳолиси 143,9 минг киши (2001). Транспорт йўллари тугуни. Қ.х. райони маркази. Машинасозлик (станоксозлик, саноат роботлари, озиқовқат саноати учун ускуналар, электрон ҳисоблаш техникалари ишлаб чиқариш.), тўқимачилик, тикувчилик, озиқовқат, тамаки, мебель саноати корхоналари бор. Шаҳар яқинида йирик кимё к-ти курилган. С. қадимда Берое, Август-Траян, Эски Зафа (туркча) деб аталган. 1877—78 йлардаги Россия—Туркия уру-

шида вайрон бўлиб, кейинчалик қайта тикланган.

СТАРАПЛАНИНА (болгар тилида — кекса тоғ), Болқон тоғлари — Болгариядаги тоғ системаси. Ғарбдан шарққа 555 км га чўзилган бир неча бурмали тоғ тизмаларидан иборат. Энг баланд жойи 2376 м (Ботев тоғи). Тоғ чўққилари текис, шим. ён бағирлари ётиқ, жан. эса нисбатан тик. Сланец, гранит, оҳақтош ва кумтошлардан тузилган. Карст ривожланган. Бош тизма шимолга томон Дунай текислигигача пасайиб боради. Иклими мўътадил нам. Йиллик ёғин 800—1000 мм. Шим. ён бағрига ёғин куп тушади. Қишда тоғлар қор билан қопланади. С.П. дан Дунай ва Марица дарёлари ирмоқлари бошланади. Ён бағирларида 1700 м баландликкача дуб, қорақайин, юқори қисмида игна баргли дарахтлар усади. Энг баланд қисми ўтлоқ. Фойдали қазилмалардан кўмир, мис, темир, кўрғошинрух рудалари бор. Минерал булоқлар ва курорт кўп.

СТАРК — кечпишар кузги олма нави. АҚШдан олиб келинган. Дарахти кучли усади. Барглари йирик, тўқ яшил. Априлда гуллайди. Гуллари йирик, пуштиранг. Кинг Девид, Пармен, Симиренко каби навлардан яхши чангланади. Меваси йирик, вазни 140—160 г, юмалоқчўзиқ. Мева банди қалта. Пусти юпка, қаттиқ, силлиқ мулойим, кўкимтирсарик, сирти кизғиш билинарбилинемас чизиклар билан қопланган. Эти оч-сарик, қаттиқ, серсув, таъми нордонширин, хушбўй. Меваси авг. ойининг охириларида териб олинади. Март ойигача яхши сақланади. Паст пайвандтагларда 3—4-йили, баланд пайвандтагларда 6—7йили ҳосилга киради. Касалликлар ва зараркунандаларга чидами юқори. Меваси кам тўкилади. Ўзбекистонда ихтисослашган боғдорчилик хўжаликларида экилади.

СТАРКРИМСОН — кечпишар олма нави. 1952 й.да АҚШ да Старк Делишее

навнинг куртак мутацияси тарзида ажратиб олинган. Дарахти кучсиз ўсади, шохлари суст ривожланиши билан бошқа олма навларидан фарқ қилади. Асосий шохчалари зич, новдалари калта ва йўғон, сарғимтиркўкиш. Кўчати экилгандан сўнг Зйили ҳосилга киради. Голден Дилишес, Жонатан, Ренет, Симиренко, Кинг Девид каби навлардан яхши чангланади. Меваси чиройли, шакли чўзиққонуссимон. Пўсти тиғиз, усти мумғубор билан қопланган. Сирти тўқ қизил, йирик нукталари бор. Эти сарғимтирок, карсилдок, нафис, серсув, ширинордон, хушбўй мазали. Меваси авг. охири — сент. бошларида териб олинади, янв.гача сақлаш мумкин. Асосан, тоғ одди зоналарида етиштирилади. Касалликлардан кам зарарланади. 1993 й.дан Қорақалпоғистон ва Хоразм вилоятлари учун р-нлаштирилган.

СТАРОДУБЦЕВ Сергей Васильевич (1914.24.10, Ашхобод 1967.19.3, Тошкент) — физик олим. Ўзбекистон ФА акад. (1956), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1964). Техника фанлари д-ри (1946), проф. (1947). 1935 й.дан Тошкентда. Ленинград ун-тини тугатган (1935), Ўрта Осиё ун-тида ўқитувчи (1935—41). Тошкент тўқимачилик ин-тида кафедра мудирини (1938—42). 1942 й.дан Ленинфадада ишлаган. Ўзбекистон ФА вице-президенти (1956—66), Ядро физикаси ин-ти директори (1966 й.дан). Илмий ишлари, асосан, физик электроника, атом ядроси физикаси, ядро ва радиация физикаси, радиоактив изотоплар ва нурлардан техникада фойдаланиш, соф материаллар технологиясига оид. Олтингугуртли кадмий кристаллари асосида зарядли зарралар ҳисоблагичини яратган, гамма нурланишларнинг моддалар билан ўзаро таъсирини ўрганган. С. вакуум электроникаси бўйича Тошкент мактабининг шаклланишига катта ҳисса қўшган. Ўзбекистон ФА Физикатехника инти, Тошкент кўчаларидан бири С. номи би-

лан аталган.

СТАРТЕР (инг. starter — ишга тушириш) — 1) ички ёнув двигателини юргизиб юбориш учун мўлжалланган мослама ёки агрегат. Энергия манбаига кўра, электр, пневматик, гидравлик ва б., иш принципига қараб, инерцион, тўғри ишлайдиган ва комбинацион С.ларга, ишлатиш воситасига қараб, электр турбинали, пневматик, гидравлик ва бензинли С.ларга бўлинади. Автотрактор двигателлари электр С. билан, самолёт двигателлари эса пневматик, электр С. билан юргизиб юборилади. Инерцион С.да маховик айлантрилиб, бунда тўпланган энергия асосий двигатель валини (С. валининг асосий двигатель валига тишлаштириш йўли билан) буради. Тўғри ишлайдиган С. асосий двигатель валини бевосита айлантиради. Электр С. (раемга қ.) электр двигатель, редуктор, двигателнинг асосий вали билан тишлашадиган ва ажратадиган мосламадан иборат; айланиш тезлиги катта (13000 айл/мин гача) бўлади. Турбинали С.да турбинадан двигатель сифатида фойдаланилади; қуввати 110—300 кВт (150—400 о.к.)га тенг. Гидравлик ва пневматик С, одатда, насос ёки компрессорлардан иборат; 2) ёруғлик техникасида люминесцент лампаларни ёндирадиган қурилма.

СТАТИКА (юн. ststike — жисмларнинг огирлиги ва мувозанати ҳақидаги таълимот) — механика бўлими; жисмларнинг уларга қўйилган кучлар таъсирида мувозанатда бўлиш шартини ўрганилади. Қаттиқ жисмлар С.си, суюқликлар С.си (гидростатика) ва газлар С.си (аэростатика) га бўлинади. Қаттиқ жисмлар С.си эса аналитик ва геометрик С.га бўлинади. Аналитик С. асосида мумкин бўлган кўчишлар принципи ётади; бу принцип ёрдамида ихтиёрий механик тизимнинг мувозанат шартлари аниқланади. Гео метрик С. механиканинг асосий қонунларидан келиб чиқувчи, тажриба ва кузатишлар натижасида ани-

кланган қуйидаги аксиомаларга асосланади: 1) инерция аксиомаси — жиемга қўйилган кучлар тизими ўзаро мувозанатлашса, жисм тинч ҳолатда бўлади ёки тўғри чизикли текис ҳаракат қилади. 2) мувозанат аксиомаси — эркин жиемнинг исталган 2 нуктасига микдорлари тенг, йўналиши эса шу нукталардан ўтувчи тўғри чизик бўйича қарамақарши томонга йўналган 2 та куч таъсир этса, букдай кучлар ўзаро мувозанатлашади; 3) параллелограмм аксиомаси — жиемнинг бирор нуктасига қўйилган турли йўналишдаги 2 кучнинг тенг таъсир этувчиси микдор жиҳатдан шу кучларга қурилган параллелограммнинг улар қўйилган нуктадан ўтувчи диагоналига тенг ва шу диагональ бўйича йўналади; 4) таъсир ва акс таъсир аксиомаси — 2 жиемнинг бирибирига ҳар қандай таъсири ўзаро таъсирга эга бўлиб, бу таъсирлар ҳар доим қатталиги жиҳатдан тенг ва йўналиши жиҳатдан қарамақаршидир. Бу қонунни биринчи бўлиб И. Ньютон таърифлаган. Геометрик С. услубларидан фойдаланиб қаттиқ жисмларнинг мувозанат ҳолатлари ўрганилади. Бунда, асосан, қуйидаги 2 турдаги масалани ечиш кўрилади: 1) жисмга қўйилган кучлар тизимини оддий кўринишга келтириш; 2) жисм мувозанатда бўлиши учун унга қўйиладиган кучлар тизими қандай шартларни қаноатлантиришини аниқлаш. С.нинг асосий тушунчаларига моддий нукта, мутлақ қаттиқ жисм, санок тизими, эркин жисм, куч, бирор нуктага ёки уқда нисбатан куч моменти, жуфт кучлар қиради. Кучларни ва уларнинг моментларини кўшиш векторларни қўшиш қоидаси бўйича амалга оширилади. Берилган жисмга таъсир этувчи барча кучлар F нинг геометрик йиғиндисига тенг бўлган R қатталиққа бу кучлар тизимининг бош вектори, шу кучларнинг Омарказга нисбатан моментлари t_0 (F_k) нинг геометрик йиғиндисига тенг бўлган M_0 қатталиққа эса марказга нисбатан кучлар тизимининг бош моменти дейилади: $R \perp \vec{F} \wedge M_0 \perp t_0(F_k)$. Демак, мутлақ

қаттиқ жисмга қўйилган кучлар тизими битта бош вектор ва битта бош моментга келтирилган экан. Ҳар қандай кучлар тизимининг мувозанатда бўлиши учун бу кучлар тизимининг бош вектори ва ихтиёрий келтириш марказига нисбатан бош моменти нолга тенг бўлиши зарур ва етарлидир. С. масалаларини график услублардан фойдаланиб ечиш кучлар кўпбурчагини ва арконли кўпбурчакни яшага асосланган.

Ад.: Ўрозбоев М.Т., Назарий механиканинг асосий курси, Т., 1966; Шоҳайдарова П. ва б., Назарий механика, Т., 1991; 3 о и ров Ж., Назарий механика, Т., 1998.

СТАТИКАНИНГ «ОЛТИН ҚОИДАСИ» — қатта кучни кичик куч билан мувозанатлайдиган оддий механизм (ричаг, блок ва б.)лардан фойдаланиб, бирор иш бажаришда кучдан неча марта ютилса, масофадан шунча марта ютказилишини ифодалайдиган қоида. Бу қоида оддий машиналаргагина татбиқ этиш мумкин. Мас, юк ричаг ердамида кўтарилса, ричагни ҳаракатга келтирувчи куч, одатда, кичик булади, лекин шу куч қўйилган нуктанинг силжиши эса қатта бўлади.

СТАТИСТИК МЕХАНИКА - жуда кўп сонли бир хил зарралардан ташкил топган тизимлар хоссаларини шу зарраларнинг хоссалари ва уларнинг ўзаро таъсирлари асосида ўрганувчи физика бўлими (қ. Статистик физика).

СТАТИСТИК ФИЗИКА - назарий физика бўлими. Жуда кўп микдордаги бир хил зарралар (молекула, атом, электрон ва б.)дан ташкил топган макроскопик жисмлар, яъни тизимлар хоссаларини алоҳида зарралар хоссалари ва уларнинг ўзаро таъсирларига асосланиб ўрганади. Агар тизим сони чекланган молекулалардан ташкил топган бўлса, классик механика қонуниятларидан фойдаланиб тизимдаги физик ҳодисаларни

ўрганиш мумкин. Бунинг учун молекулаларнинг бошланғич вақтда фазодаги ўрни, тезлиги ва улар орасидаги ўзаро таъсир кучларининг характери маълум бўлса, ҳар бир молекула учун ҳаракат тенгламасини тузиш, кейинги исталган вақтда ҳамма молекулаларнинг фазодаги уринларини, тезликларини аниқлаш мумкин. Бу маълумотлар, ўз навбатида, турли физик катталикларни, мас, молекулаларнинг идиш деворига кўрсатаётган босимини ва б. физик катталикларни ҳисоблашга имкон беради. Мас, тра 0° ва босим 1 атм бўлган шароитда, 1 см³ ҳажмдаги газ молекулаларининг сони тахм. $2,7 \cdot 10^{19}$ дона бўлади. Бундай кўп сонли молекулаларнинг ҳаракат тенгламаларини ечиш, молекулаларнинг бирор вақтда фазодаги ўрни ва тезликларини аниқлаш мумкин эмас. Иккинчи томондан куп сонли зарралардан ташкил топган тизимда алоҳида зарраларга хос бўлмаган янги хусусиятлар юзага келади. Мас, муайян мувозанатда турган газнинг физик хоссалари ҳар бир молекуланинг бошланғич вақтдаги ҳолати, тезлиги, йўналиши ва б.га боғлиқ бўлмай қолади.

С. ф.да тизимни ташкил этувчи куп микдордаги зарралар хусусиятларини уларнинг динамик нуктаи назардан характерловчи физик катталиклар қийматлари бўйича тақсимот конунларини ўрганиб, бу конунлар асосида ҳисобланган ўртача физик катталиклар ердамида тизим хусусиятлари аниқланади.

Тизимни ташкил этган зарралар классик механика ёки квант механика асосида тавсифланишига қараб, С. ф.ни классик статистика ёки квант статистика дейилади. Квант статистика умумийроқ ва аниқроқ бўлиб, классик статистика унинг хусусий ҳолидир. Аммо ҳоз. замонда жуда кўп масалаларни ҳал қилишда классик статистика етарлидир.

С.ф. 2 бўлим: мувозанат С.ф. ва номувозанат С.ф.дан иборат. Номувозанат жараёнлар С.ф.си мувозанати бузилган тизимлардаги жараёнларнинг боришини ифодаловчи тенгламаларни молеку-

ляр тузилиш нуктаи назаридан келтириб чиқариш, кинетик коэффициентлар (иссиклик ўтказувчанлик, диффузия, ёпишқирқдик)ни молекуляр характеристикалар орқали ифодасини аниқлаш ва номувозанат термодинамикани асослаш каби масалалар билан шуғулланади. Мувозанатли жараёнлар С.ф.си мувозанатсиз жараёнлар С.ф.сининг хусусий холи бўлиб, термодинамик мувозанатдаги тизим хоссаларини, улар орасидаги боғланишларни, шунингдек, термодинамиканинг асослаш масалаларини ўрганади.

С.ф. нинг ривожланиши, асосан, 19-а.нинг ўрталаридан бошланган. Унга Ж.Максвелл, Р.Клаузиус, Л.Больцман, 20-а.да эса немис физиги П.Друде, Г.Лорентц, Ж.У. Гиббс, поляк физиги М.Смолуховский, А.Эйнштейн, Ш.Бозе, Э.Ферми, П.Дирак ва б. С.ф.нинг ривожланишига ҳисса қўшишган.

Ад.: Ансельм А.И., Основы статистической физики и термодинамики, М, 1973; Васильев А.М., Введение в статистическую физику, М., 1980.

Аброр Нўъмонхўжаев.

СТАТИСТИК ҲИСОБОТ - компаниялар, корхоналар, ташкилотларнинг тасдиқланган шаклларга мувофиқ тузиладиган ва белгиланган муддатларда минтақа (маҳаллий) статистика органларига топширилиши мажбурий бўлган ҳисоботлари мажмуи.

СТАТИСТИКА (лот. status — бойлик, давлат) — 1) турли ҳодисалар ва жараёнларни микдорий ҳисоблаш, маълумотларни қайта ишлаш ва таҳлил қилиш йўли билан ижтимоий ҳаётнинг умумий қонуниятларини ўрганадиган ижтимоий фанлар тармоғи. Тор маънода С. биронбир ҳодиса ёки жараён тўғрисидаги жамланма маълумотлар (кўрсаткичлар) мажмуи (тўплами)ни билдиради. С. мураккаб ва сертармоқ фанлар мажмуидан иборат бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг хилмахил ҳодисаларини ўрганади ва

таҳлил этади. С.нинг асосий бўлимлари: С. нинг умумий назарияси — микдорий таҳлилнинг умумий тамойиллари ва усулларини ўрганади; иқтисодий С. — халқ хўжалиги кўрсаткичлари тизимини, унинг таркибини, нисбатларини, секторлараро, тармоқлараро алоқалар ва б.ни ўрганади (қ. Иқтисодий статистика); иқтисодиёт тармоқлари С.си — саноат, кишлок хўжалиги., қурилиш, транспорт, алоқа С.сига бўлинади; демографик С, мехнат, аҳоли бандлиги С.си; ижтимоий С — аҳоли турмуш тарзини тавсифлайдиган кўрсаткичлар тизимини ва ижтимоий ҳаётнинг турли масалаларини ўрганади ва ҳ.к. Уларнинг асосий вазифаси халқ хўжалиги тармоқларидаги, жамият ҳаётининг айрим соҳаларидаги ижтимоийиқтисодий жараёнларни тавсифлайдиган кўрсаткичлар тизимини ўрганиш ва ишончли, илмий асосланган маълумотларни акс эттиришдан иборат. Бу вазифаларни бажариш учун С. фанида ялпи статистик кузатиш, ҳодисаларнинг ўзига хос томонлари, хусусиятлари ва улар ўртасидаги алоқаларни акс эттирадиган кўрсаткичлар тизимлари, статистик гуруҳлаш натижалари бўлган йиғма ва комбинациялашган жадваллар каби воситаусуллар ишлаб чиқилган ва амалиётда қўлланилади. С.да ўртача микдорлар ва индекслар каби умумлаштирувчи тавсифлар муҳим роль ўйнайди. С. усуллари қўлланиладиган бир қатор соҳалар ва шунга мос ҳолда тиббиёт, суд, геол., спорт ва бошқа С. тармоқлари бор. Мат. ва статистик тадқиқотларнинг тугаш жойида пайдо бўлган математик статистика С. фанининг алоғида бўлимини ташкил этади. Математик С. статистик тадқиқотларда статистик маълумотларни тўплаш, уларни тизимга солиш, ишлаш ҳамда улардан илмий ва амалий хулосалар чиқариш усулларини ўрганади. Тошкент иқтисодиёт ун-тида С. бўйича олий маълумотли мутахассислар тайёрланади;

2) жамият ҳаётидаги ҳодисалар ва жараёнлар тўғрисида ялпи ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш, таҳлил ва

эълон қилиш билан боғлиқ амалий фаолият соҳаси. Миллий, минтақдвий халқаро С.га бўлинади. Халқаро С. ижтимоийиқтисодий кўрсаткичларнинг халқаро қиёсийлигини таъминлашга асосланган ҳолда турли мамлакатларнинг ижтимоий иқтисодий таракқиёти даражаси, тузилмаси ва тенденцияларини ўрганади. Халқаро С.да БМТ нинг ихтисослашган статистика хизматлари етакчи роль ўйнайди. Миллий (умумдават) миқёсида статистик маълумотларни йиғиш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш ягона тамойиллар асосида, ягона дастур ва услубият бўйича давлат статистика органлари раҳбарлигида амалга оширилади. Ўзбекистонда С. амалиёти билан Ўзбекистон Республикаси Статистика давлат қўмитаси ва унинг вилоят, шаҳар, туман бошқарма (бўлим)лари шуғулланади.

С. амалиётининг бошланиши давлатнинг пайдо бўлиши даврига тўғри келади. Қадимги даврлардаёқ хўжалик ва ғарбий эҳтиёжлар, аҳоли, ер, молмулк ҳисоби бўйича С. ишлари амалга оширилгани ҳақида маълумотлар мавжуд. Фан сифатида С.га 17-а. охирида инглиз иқтисодчи олими У.Петти асос солди. Унинг асарларида сиёсий иқтисод ва б. ижтимоийиқтисодий фанлардан ажралмаган «сиёсий арифметика» деб номланган фан — С. асослари ифодалаб берилди. С. ривъжида давлатшунослик фанининг пайдо бўлиши ҳам муҳим роль ўйнайди. 19-а.нинг 2-ярми ва 20-а. бошларида С. жадал ривожланди. Айниқса, давлат монополистик капитализм шароитларида С.нинг техник воситалари ва иқтисодий имкониятлари мукаммаллашди.

Монополияларнинг иқтисодий ҳолатини чуқур таҳлил қилиш эҳтиёжлари, аҳолининг табиий қўпайиши ва кўчиши ўрганилди, аҳоли, саноат ва кишлок хўжалиги. рўйхатлари ўтказилди. Биринчи навбатда, рўйхатни ўтказадиган давлат С. ташкилотлари шаклланди ва такомиллашди. Статистик маълумотларни қайта ишлашда математик усулларни

қўллаш С. назариясини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Иқтисодиётда маъмурий бўйруқбозлик бошқарувидан бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш С.да ҳам туб бурилиш ясади. Ҳоз даврда Ўзбекистонда иқтисодиётни халқаро амалиётда қабул қилинган ҳисоб ва статистикага ўтказиш ҳамда маҳаллий шароитларга уйғунлашган миллий ҳисоблар тизимини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш, макроиқтисодий кўрсаткичларни хорижий давлатлар кўрсаткичлари тизими билан таққослаш ва таҳлил қилиш энг зарур вазифалардан биридир. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси ҳукумати 1994 й. 13 сент.да «Ўзбекистон Республикасини халқаро амалиётда қабул қилинган ҳисоб ва статистика тизимига ўтказишнинг давлат дастури»ни қабул қилди ва бу дастур изчил амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат статистикаси тўғрисида» қонунида (2002 й. 12 дек.) республикада С. ишини ташкил этиш ва унинг ҳуқуқий мақоми белгилаб берилган.

Ҳамидулла Набиев.

СТАТОР (инг. stator, лот. sto — турраман) — 1) электр машинада — магнит ўтказгич вазифасини бажарувчи кўзгалмас қисм. Ўзак ва станинадан иборат. Ўзак лок билан изоляцияланган электротехника пўлати листларидан (0,35—0,5 мм қалинликда) пакет (тахлам) тарзида ясалади. У қуйма ёки пайвандлаб ясалган корпус — станинага маҳкамланган; 2) гидротехникада — гидрорегат массасидан нағрузкани ва сув босимини ГЭС биносига узатувчи қисм; гидротурбинашг пойдевор қисми. У спиралсимон бетон камерали қилиб ясалади. Йирик турбиналар учун мўлжалланган С, одатда, пайвандлаб тайёрланади.

СТАТОЦИСТЛАР (юн. statos — турган, қаракатсиз ва ... циста), эшитиш пуфқачаси — умуртқасиз ҳайвонларнинг

мувозанат органлари; тана қоплогичи остида жойлашган чуқурча ёки пуфқача шаклида; айрим ҳайвонлар (медуза, денгиз типратиканлари)да тана юзасига бўртиб чиқиб турган қадахсимон ўсимтадан иборат. С бўшлиғидаги суюқликда 1 ёки бир неча отолитлар (статолитлар) жойлашган. Тана ҳолати ўзгарганда отолитлар жойидан сурилиб, пуфқак деворидаги киприкли эпителийнинг сезгир хужайраларини ёки рецептор хужайралар билан боғланган хитин тукчаларни (бўғимоёқлиларда) кўзғатади. Нерв импульси марказий нерв системасига ўтиб, у ерда организмни ўз ҳолатига қайтарадиган жавоб ҳаракатланиш реакциясини пайдо қилади. С. тузилиши ва функцияси умуртқали ҳайвонларнинг ички қулоғида жойлашган мақулага ўхшаб кетади.

СТАТУС (лот. status — қолат, вазият) — ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мажмуини ифода этувчи, ҳуқуқ нормалари билан белгиланган ҳолат (қ. Мақом).

СТАТУСКВО (лот. status guo муайян пайтдаги ҳолат) халқаро ҳуқуқда — мавжуд бўлиб турган ёки муайян фурсатда мавжуд бўлган ва сақлаб қолиш ёки тиклаш тўғрисида сўз бораётган сиёсий, ҳуқуқий ёки бошқа ҳрлат. Халқаро ҳуқуқ амалиётида, шунингдек, «С.к.» анте беллум (лот. ante bellum) термини ҳам ишлатилади, у уруш бошланишидан аввал мавжуд бўлган ҳрлатни англатади.

СТАТУТ (лот. statuo — қарор қиламан) — 1) бирон ташкилотнинг ваколати ва тартибини белгилаб берувчи устав, қоидалар мажмуи; 2) орден Си — орденнинг тасвири, орден билан мукофотлаш ва уни тақиш тартиблари тўғрисидаги қоидалар; 3) баъзи мамлакатлар (Буюк Британия, АҚШ ва б.)да қонун ҳужжатларининг номланиши.

СТАФИЛИНЛАР (Staphylinidae)

калта устқанотли кўнғизлар оиласи. 30 мингдан ортиқ тури маълум. Танаси ингичка ва чўзиқ (1,5—40 мм); уст қаноти калта, боши, кўкраги ва корни ўзаро бириккан, ҳаракатчан. Қанотлари яхши ривожланган. Личинкасининг боши йирик, оёқлари ҳаракатчан. С. кенг тарқалган. Ҳазон, дарахт пўстлоқлари остида, қуш ва б. ҳайвонлар ҳамда чумолилар инида яшайди. С.нинг кўпчилиги энтомофаглар, шунингдек, паразит, сапрофаг (чириган ҳайвон қолдиқлари билан озикланади), некрофаг (ўлимтиххўр)лари ҳам мавжуд. Йирткичларидан олеохарлар (*Aleocharabilineata*, *A. bipustulata*) маълум. Уларнинг вояга етган кўнғизлари карам пашшасининг тухум ва личинкаси билан, *Oligota oviformis* Cas. кўнғизи ўргимчаккана ва б. билан озикланади. Баъзи турлари қишлоқ хўжалиги. экинларининг иккинчи даражали зараркундаси. *Paederus* туркумига кирадиган С. қонида заҳарли модда бўлиб, эзилганда киши терисида яллиғланиш пайдо қилади.

Аловуддин Ҳамроев.

СТАФИЛОКОКК (юн. *staphyle* — шингил ва *кокклар*) (*Staphylococcus*) — *Micrococcaceae* оиласига мансуб шарсимон бактериялар туркуми; С.ни Р. Кох (1878 й.) ва Л. Пастерлар (1880 й.) биринчи бўлиб аниқлашган. Ф. Розенбах (1884 й.) беморларнинг йирингли яллиғланган ўчоқларидан С.ни ажратиб олиб, унинг биокимёвий хоссаларини ўрганган. С. юмалоқ шаклда бўлиб, суртмаларда, асосан, узум шингилига ўхшаб кўринади. С. ҳаракатсиз, факультатив, анаэроб, граммусбат, хивчин ва спора ҳосил қилмайди, патоген турларида микрокапсуласи бор. С. табиатда кенг тарқалган микроорганизмлар бўлиб, уларнинг сапрофит, шартлипатоген ва патоген турлари мавжуд. Одам териси ва шиллиқ қаватларида 14 тури учрайди.

С, асосан, ҳавода, сувда, одам ва ҳайвонларнинг нормал микрофлораси таркибида, патоген турлари микроб та-

шувчи одам, ҳайвонларда учрайди ва уларда касаллик кўзғатади. С. организмга, асосан, тери, ҳавотомчи, чанг, алиментар йўллар орқали киради. Ҳоз. С. кўзғатадиган жуда куп касаллик аниқланган. Кўп ҳолларда С. иккиламчи инфекциянинг ривожланишига сабаб бўлади.

Патоген С. тушган сут ва сут махсулотлари, торт, музқаймоқ ва б. озиковкат махсулотлари истеъмол қилинганда заҳарланиш (токсикоинфекция) кузатилади.

СТАХАНОВ (1937-40 й.ларда Серго, 1937 й.гача ва 1940—78 й.ларда Кадиевка) — Украинанинг Луганск вилоятидаги шаҳар. Луганскдан 53 км ғарбда. Т.й. станцияси. Аҳолиси 113,7 минг киши (1990й.лар ўрталари). С. 19-а.нинг 40й.ларида тошкўмир кони ишга туширилиши билан вужудга келган. Донбасснинг оғир саноат марказларидан бири. Шаҳар яқинидан кўмир қазиб олинади. Кокс кимёси, кимё, металлургия, машинасозлик, вагонсозлик, ферроқотишма, курум, гидрожиҳозлар з-длари, кумир бойитиш ф-калари, бир қанча ўрта махсус билим юртлари, тарихий-бадий музей мавжуд. Шахтёр А.Г.Стаханов номига қўйилган.

СТАЦИЯ (лот. *statio* — жой, ҳолат) — муайян турдаги ҳайвон яшаши учун зарур шароит (рельеф, иқлим, озиқ, панажой) мавжуд бўлган жой. Тур учун хос бўлган С. тур ареали ичида мозаик тақсимланган. Хусусий маънода «С.» тушунчаси тур ҳаёт кечираётган жойни билдиради (озикланадиган С, уя курадиган С, тунаш Си). Алоҳида С. бошқасидан рельефи, ўсимликлари билан фарқ қилади. Тур, одатда, бир неча Сга эга бўлади. Турли С. турнинг ҳаётида ҳар хил аҳамиятга эга. Мас, қишлаш Си ҳайвонни қишки совуқдан асрайди; тарқалиш С.си турнинг кўпайиши ва катта майдонни эгаллашига ёрдам беради. С. тушунчаси кўпроқ курукликда яшайдиган ҳайвонларга нисбатан ишлатилади ва мазмунан яшаш жойи тушунчасига яқин

келади.

СТЕАРИН (юн. *stear* — ёғ, мой) — техник стеарин кислота, юкори ёғ карбон кислоталарининг аралашмаси (асосан, стеарин ва пальмитин кислоталари). С. оқ ёки сариқ рангли яримшаффоф, кўлга ёғдек уннайдиған қаттиқ масса. Зичлиги 920 кг/м³ (20°да), суюқланиш т-раси 53—65° (навига кўра). Ҳайвон ёғлари гидролизатларини дистиллаб ёки ўсимлик мойларининг гўйинмаған ёғ кислоталарини гидрогенлаб олинади. Совун, шам ишлаб чиқаришда, резина, тўқимачилик ва б. саноат тармоқларида ишлатилади.

СТЕАРИН КИСЛОТА, октадекан кислота, $\text{C}_{17}\text{H}_{33}\text{O}_2$ алифатик қаторнинг бир асосли тўйинған карбон кислотаси. Рангсиз кристалл модда. Мол. м. 284,47. Суюқланиш т-раси 69,6°, кайнаш т-раси 376,1°, [13,3 кПа босимда (100 мм сим. уст.)], зичлиги 849 кг/м³ (70°да). Сувда эрмайди, органик эритувчиларда оз эрийди. С.к. табиатда кенг тарқалған юкори ёғ кислоталаридан бири. С.к.нинг глицеридлари кўпчилик ёғ ва мойларнинг асосий таркибий қисми ҳисобланади. С.к.ни стеариндан чўқтириш ва дистиллаш усулида, олеин кислотани гидрогенлаб ва б. усулларда олиш мумкин. С.к.нинг ишқорли тузлари — совун. С.к. органик синтезда, аналитик кимёда, вулканизацияда ва резина тайёрлашда ишлатилади. Натрий, литий, кальций, кўрғошин ва б. металлларнинг стеаринатлари пластик суркамалар компоненти сифатида, косметик моддалар олишда қўлланади.

СТЕАТИТ — минерал (ёғли ўсма); к. Тальк.

СТЕВИЯ (*Stevia rebaudiana* Benth.) — мураккабгулдошларга мансуб кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Ватани — Парагвай. Япония, Хитой, Индонезия, Болгария ваб. мамлакатларда ўстирилади. Бўйи 1,5 м га боради. Барглари йирик, уз.

4—7 см, қарамақарши жойлашған, тукли. Қисқа кун ўсимлиги, кузда гуллайди. Исикликка ва намга талабчан субтропик экин. С. баргида (6,0%—6,5%), поясида (1,5%) ва илдизида (0,6%) ширинлиги сахарозага нисбатан 150—300 баробар юкори бўлған кимматбаҳо стевизид моддаси бор.

Стевизид кондитер саноатида, салқин ичимликлар, шарбат, сақич, ҳар хил ширинликлар ва консервалар тайёрлашда шакар ўрнида кенг миқёсда ишлатилади, ундан доридармон сифатида, қанд диабетни касаллигига ва модда алмашинуви бузилиши билан боғлиқ бўлған бошқа касалликларни даволашда фойдаланилади. Уни уруғидан кўпайтиришга нисбатан қиш фаслида иссиқхонада, ёзда эса бевосита даланинг ўзида қаламчаларидан кўпайтириш осон. Қаламча кўчатлари апр.нинг 2-ярмида, тупроқ ҳарорати 14—15° бўлғанда 60x25—40, 70x25 — 30 ва 90x15—20 см схемада намланған пуштага экилади. Баҳорда ва кузда хдр 10—12 кунда, ёзда 6—8 кунда суторилиб турилади. Қатор оралари ўсув даврида 4—5 марта культивация қилинади.

Снинг ҳосили кўк баргпоя бўлиб, вегетация даврида 2 марта — июнь ва окт. ойларида шоналаган даврида ўриб олинади. Курук барг бўйича ҳосилдорлиги 6—25 ц/га. Саноатда қайта ишланиб, стевизид моддаси олинади.

1986 й. С. уруғи ва кўчати Ўзбекистонга Парагвайдан олиб келинған. Ўзбекистон ўсимликшунослик и.т. ин-тида 1987—88 й.ларда ўсимликнинг биологияси ва уни кўпайтириш усуллари ўрганилади. Снинг Ширин ва Шакарбарг навлари яратидди (1994) ва Ўзбекистоннинг барча вилоятларида экиш учун Давлат реестрига киритидди.

Ад.: Ким Ю. М., Стевия — новая сахароносная культура. Сб. «Использование мировъх коллекций растительных ресурсов для создания сортов интенсивного типа в условиях Средней Азии», Т., 1991.

Ботир Азимов.

СТЕГОЦЕФАЛЛАР, копоқкобошлилар, совутбошлилар (Stegocephalia) — сувда ва курукдикда яшовчи қазилма ҳайвонлар. С. қолдиги юқори палеозой ва куйи мезозой ётқизикларидан топилган. Танасининг уз. 10 см дан 4 м гача. Қалла суягининг копоқоғи яхлит коплам ҳосил қилган.

Танаси сиртида суякли қалкончалар бўлган. С. дарё, кўл, ўрмон ва ботқоқликларда яшаган. Баъзи С. ҳозирги амфибияларга яқин туради. Снинг кўп қисми лабиринтодонларга киритилган.

СТЕЙНБЕК (Steinbeck) Жон Эрнст (1902.27.2, Салинас, Калифорния штата — 1968.20.12, НьюЙорк) — америка ёзувчиси. Илк романи — «Олтин коса» (1929). «ТортилФлэт квартали» (1935) романи эпизодлардан иборат бўлиб, унда материализмнинг гуманизмга салбий таъсирини кўрсатишга ҳаракат қилган. «Ва жангни бой бердилар» (1936) романи ҳамда «Сичқонлар ва одамлар ҳақида» (1937) қиссаси билан танилган. «Нафрат учкуни» (1939) романи америка адабиётининг мумтоз намунаси ҳисобланади. «Ғазаб шингиллари» (1939), «Консервалар растаси» (1945), «Адашган автобус» (1947), «Жаннатдан шарқда» (1954), «Хавотирли киши» (1961) романи, «Американи излаш йўлида Чарли билан саёҳат» (1962) очерклар китоби ва б. асарлар муаллифи. «Ҳайбатли тоғлар» ҳикоялар тўплами ўзбек тилига таржима қилинган (1963). Нобель мукофоти лауреати (1962).

СТЕЙНИЦ (Steinitz) Вильгельм (J836.14.5, Прага 1900.12.8, НьюЙорк) — шахмат бўйича 1-жаҳон чемпиони (1886—1894). 1862—83 й.ларда Лондонда яшади, 1883 й.дан — АҚШда. И.Цукерторт билан матчда ғолиб чиқиб чемпион унвонини олган (1886). Бу унвонни ММ. Чигорин ва И.Гунсберг билан бўлган матчларда (1890) сакдаб қолган. Лондон (1872), Вена (1873, 1882), НьюЙ-

орк (1894, 1897)даги халқаро турнирларнинг ғолиби. С. жаҳон биринчилиги учун булган матчда Э. Ласкерга ютқазди. Шахматда позицион уйин назариясини ишлаб чиқди.

СТЕКЛОВ Владимир Андреевич [1863.28.12, Горький (ҳоз. Нижний Новгород) — 1926.30.5, Қрим; Санкт-Петербургда дафн этилган] — рус математиги. Петербург ФА акад. (1912) вице-президенти (1919—26), Н. А. Добролюбовнинг жияни.

Илмий ишларининг асосий қисми аниқ математик усулларни табиатшуносликка қуллашга, математик физиканинг чегаравий масалаларига бағишланган. Потенциаллар назариясига, Гильберт фазоси тушунчасига катта аҳамият берди. Соҳа чегарасида нолга айланувчи функциялар учун аниқ константал Пуанкаре тенгсизлиги типидagi функционал тенгсизлик киритди.

СТЕКОЛЬНИКОВ Борис Абрамович (1889, Саратов — 1974, Тошкент) — хирург. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1963), тиббиёт фанлари д-ри (1941), проф. (1948). Саратов ун-тини тугатган (1915). Ўрта Осиё ун-тининг топографик анатомия ва оператив хирургия кафедрасида ординатор (1920—22), ассистент (1923—34), доцент (1935—41), кафедра мудири (1941—66). 1966 й.дан Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-ти хирургия клиникаси мудири. Илмий ишлари баъзи патологик жараёнларда кўкрак қафаси аъзоларининг жойидан кўчишига оид.

СТЕЛЛИТ (инг. stellite — фирманинг номидан, лот. Stella — юлдуз) — асосини кобальт (Co) ташкил қиладиган куйма қаттиқ қотишмалар гуруҳининг умумий номи. Таркибида хром (Cr, 2733%), вольфрам (W, 13—17%), кремний (Si, 1,8—2,5%) ва б. элементлар бўлади. Жуда қаттиқ, ейилишга чидамли ва коррозиябардош материал. Юқори траларда

хам қаттиқлигини сақлайди. С. деталь ва асбоблар (мас, клапанлар эгарлари, газ турбиналари кураклари, кимё аппаратлари ва б.)нинг иш сиртига суюклантириб коплаш учун ишлатилади.

СТЕМПКОВСКАЯ Елена Константиновна (1921, Минск вилоятидаги Мазурщина қишлоғи — 1942.26.6, Белгород вилоятидаги Зимовенька қишлоғи) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Тошкент педагогика ин-тида ўқиган. Сирдарё вилоятининг Боёвут туманидаги «Боёвут» қишлоғида яшаган. 1941 й.дан армияда. Радиотелеграфчилар курсини тамомлаган. 1942 й. янв.дан фронтда. 216ўқчи полки ўқчи батальони (Жан. Ғарбий фронт 21армиянинг 76ўқчи дивизияси) радисти, кичик сержант. 1942 й. 26 июнда Белгород вилояти Зимовенька қишлоғи ёнидаги жангда алоқани таъминлаган ва ўзи ҳалок бўлган (1946 й. 15 майда Қахрамон унвони берилган). Тошкентдаги 89мактаб С. номи билан аталган ва у ерда ёдгорлик ўрнатилган. Тошкент педагогика ун-ти биносида ёдгорлик лавҳаси бор.

СТЕНДАЛЬ (Stendhal) (тахаллу-си; асл исм-шарифи Анри Мари Бейль) (1783.23.1, Гренобль 1842.23.3, Париж) — француз ёзувчиси. Адвокат оиласида туғилган. 1799 й.да ҳарбий вазирлик хизматида кирган, Наполеон I армиясида хизматда бўлган (1806—14). Сўнг Италияга келиб, Ж. Байрон билан танишган. Италиян романтикларининг «Conciliatore» («Яраштирувчи») журна-ли билан ҳамкорлик қилган. 1815 й.дан бошлаб С.нинг дастлабки асарлари эълон қилина бошлаган. Бу асарлардаги республикачилик руҳи ва черков шаънига ай-тилган номуносиб сўзлар Австрия поли-циясида С.га нисбатан шубҳа уйғотади. Ҳаёти хавф остида қолган С. 1821 й.да Парижга қайтиб, мақолалар ёзади, роман-тизм ҳақидаги мунозараларга киришади ва публицистик рисолалар эълон қилади. 1830 й. Июль инқилобидан кейин С.

дастлаб Триестда, сўнгра Рим яқинидаги бир шаҳарчада француз консули лаво-зимиди хизмат қилади. С. Ҳаётининг бу шаҳарчадаги сўнгги 10 йили қизгин ижод билан кечади. С. ижоди 18—19-а.ларнинг туташ нуқ, тасида бошланганига қарамай, у империя қалокатга учрагунга қадар хаваскор ёзувчи даражасидан юқори кўтарилмади. 1814 й.дан Тикланиш (Ре-ставрация)нинг сўнгига қадар бўлган даврда С.нинг ижтимоий-фалсафий ва адабийэстетик қарашлари узилкесил шаклланди. У шу даврда «Гайдн, Моцарт ва Метастазео ҳаёти» (1817), «Итали-ядаги ранг-тасвир тарихи», «Рим, Не-аполь ва Флоренция» (1817), «Муҳаббат тўғрисида» (1822), «Россини ҳаёти» (1824), «Расин ва Шекспир» (1823—25), «Рим бўйлаб сайр» (1829) сингари пу-блицистик, фалсафийпсихологик, шу-нингдек, санъат ҳақидаги асарлари ва йўл хотираларини эълон қилди. У қарийб 30 й. давом этган тайёргарликдан кейин йирик бадий асарлар ёзишга киришиб, «Арманс» (3 ж.ли, 1927), «Кизил ва кора» (1831), «Парма ибодатхонаси» (1939) ро-манлари, «Ванина Ванини» (1829) хико-яси, «Виттория Аккорамбони», «Ченчи» (1837), «Герцогиня Паллиано» (1838) ва «Кастролик аббатиса» (1839) сингари йўл хотираларини яратди. Бундан ташқари, С. шу даврда «Худбиннинг хотиралари» (1832) ва «Анри Брюлар ҳаёти» (1835) автобиографик киссалари, «Люсьен Ле-вен» (1834—36), «Ламьель» (1839—42) романлари, «Минна Вангель» (1829—36) киссаси ва б. асарларини езд.

Танқидий реализмнинг шахсга та-рихийлик принципи асосида ёнда-шиш, воқеалар ва характерларнинг ҳаққонийлигига эришиш, хулқатворларни синчковлик билан ўрганиш, онгшуур ҳаракатини таҳлил этиш ҳақидаги тала-блари С. реализмининг асосини ташкил этади. С. «Арманс» романида шу прин-ципларга амал қилишга уринган бўлсада, бу принциплар ёзувчининг шоҳ асари — «Кизил ва кора» романида ўзининг му-камал ифодасини топган.

«Кизил ва кора» романи С. ning юк-сак маҳорати билан 19-а.нинг таъутилий хроникаси даражасига кўтарилди. Асарда «салон ҳаётдан кўринишлар»гина эмас, балки Тикланиш давридаги қарийб бутун Франциянинг ҳаёти ўз аксини топган. С. Жюльен Сорель образини яратиш орқали француз жамиятининг ижтимоий табиатини ва бу жамиятда кечган кураш-ни катта бадиий куч билан кўрсатган. С.нинг тугалланмай қолган «Люсьен Левен» романида эса Июль монархиясининг дастлабки йилларидаги сиёсий-ижтимоий ва хусусий ҳаётнинг кенг манзараси тасвирланган. С. ижоди француз адабиётининг кейинги тараққиётига катта таъсир кўрсатди ва жағон миқёсида шуҳрат қозонди. С.нинг тасвирлаш маҳррати, жамият ҳаётини бадиий таҳлил қилиш санъати романдан романга ўсиб боради. С. адабиётшунослик, санъат тарихи, фалсафа ва психология масалаларига оид асарлар ҳам яратган. Унинг асосий асарлари ўзбек тилига таржима қилинган.

Ас: Собрание сочинений, 1 — 15 тт., М., 1959; Қизил ва кора, Т., 1986; Парма ибодатхонаси, Т., 1990.

Ад.: Сулейманова Ф. К., «Люсьен Левен» Стендаля, Т., 1962; Ре и зо в Б. Г., Стендаль. Философия истории. Политика. Эстетика, Л., 1974.

Наим Каримов.

СТЕНО ҚОНУНИ — кристалларнинг доимийлиги ҳақидаги қонун; 1669 й. даниялик табиатшунос Н. Стено томонидан аниқланган. Унга кўра, муайян тра ва босимда, бирор модда барча кристалларининг 2 қиррали бурчаклари, уларга мувофиқ бўлган кристалларнинг бурчаклари билан (ўлчам ва қирраларининг шаклидан қатъи назар) бир хил бўлади. Стено табиий кристалларнинг кўп қиррали шакллари кузатиши мобайнида, кўп қиррали кристалларнинг қирралари кристалл панжарадаги яси атом тўрларига мувофиқ бўлади деб қисоблайди. У кварц, гематит, пирит ва олмос кристаллари ўсишининг ўзига

хос хусусиятлари тўғрисида ёзган. С. к. кристалл моддаларнинг таснифи ва уларни аниқлаш (бурчакларни гониометр ёрдамида ўлчаш)га асосланган.

СТЕНОБИОНТЛАР (юн. *stenos* — тор ва *bios* — яшовчи) — ташки шариоит омиллари ёки омиллар гуруҳи ўзгармайдиган доимий муҳитда яшовчи организмлар. Ҳароратга нисбатан стенобионтлик стенотерм, шурланишга нисбатан — стеногалин, гидростатик босимга нисбатан — стенобат дейилади. Стенобионтлик намликка, тупроқнинг кимёвий таркибига нисбатан ҳам бўлади. Муайян омилни кам миқдорда талаб қиладиган ёки талаб қилмайдиган организмларга нисбатан омил номига фоб қўшиб ишлатилади (мас, галофоб, кальцефоб ва б.). С.га фақат битта ҳайвон турида паразитлик қилувчи ёки симбиоз яшовчи, океаннинг муайян чуқурлиги билан боғланган, ғорда ва нам тропик ўрмонларда тарқалган организмлар қиради. Бирданига бир неча омилларга нисбатан стенобионт организмлар ҳам бўлади. Мас, тоғ дарёларида яшайдиган балиқлар юқори ҳарорат ва кислород танқислигига, нам тропик ўрмонларда тарқалган ҳайвонлар ва ўсимликлар нам танқислиги ва пастки ҳароратга нисбатан С. бўлади. Стенобионтлик турнинг тарқалишини чеклаб туради. С.га қарамакарши жараён эврибионт дейилади.

СТЕНОГРАММА (юн. *stenos* — тор, сиқиқ, қисқа ва ... грамма) — оғзаки нутқ турлари (биронбир маъруза, нутқ ва ш. к.)нинг стенография усулидаги сўзмасўз ёзувидан иборат матн.

СТЕНОГРАФИЯ (юн. *stenos* — тор, сиқиқ, қисқа ва ... графин) — қисқартирилган тезкор ёзиш усули ва шундай ёзув; алоҳида қисқа белгиларнинг мавжудлиги, сўз унсур (қисм)ларини қисқартириш ёки ёзмай ташлаб кетиш, сўзлар ва сўз бирикмаларини қўшиб ёзиш С.нинг асосий белгиларидир. С.

огзаки нутқни синхрон (нутқ жараёнида) ёзиб олиш ҳамда ёзув техникасини такомиллаштиришга имкон беради. Стенографик ёзув тезлик бўйича оддий ёзувдан 4—7 марта устунрокдир. С. жуда қад. замонлардан маълум бўлган (Юнонистонда мил. ав. 350 й.га мансуб С. белгилари ёзилган мрамор тахтача топилган). Кдд. Римда мил. ав. 1-а. да Цицероннинг кули Тирон римча С. тизимини кашф этган ва Тирон, ноталари деб аталадиган бу тизим 11-а. гача қўлланиб келган.

«С.» термини 1602 й.да Англияда стенограф Ж. Уиллис томонидан қўлланган. С. белгилари дунё тиллари учун умумийдир. Фақат ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусияти ва ундаги ҳар бир фонеманинг оз ёки кўп учрашига қараб белги танланади. Ҳоз. С.да геометрал ва қия ёзув (курсив) тизимлари фарқланади. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам Англияда: геометрал С. Ж. Уиллис (1602) томонидан, қия ёзув С.си эса С. Бордли (1789) томонидан яратилган. Геометрал С. белгилари ҳар хил геометрик шаклларнинг бўлақларидан иборат бўлиб, амалда ёзиш учун ноқулай деб топилган. Қия ёзув С.сидаги белгилар оддий ёзув белгиларининг айрим унсурларидан иборат бўлиб, асосий хат чизик, устида ёзилади ва хат текислиги яхши сақланади. Шу сабабдан қия ёзув тизими геометрал тизимдан афзалроқ ҳисобланади. Қискартириш усулига кўра, С. тизимларининг 2 тури: морфологик ёки имловий (оддий ёзув имлосига амал қилган ҳолда сўзларни бошланма ҳарфигача қискартирилади) ва фонетик (қискартириш мақсадида яхши эшитилмайдиган товушлар ёзувда тушириб қолдирилади) турлари фарқланади. Геометрал тизимлар қисқа сўзлар нисбатан кўпроқ бўлган гиллар (мас, инглиз, француз, испан тиллари) учун, қия ёзув тизимлари эса узунроқ сўзлар кўпроқ бўлган тиллар (мас, славян, скандинав ва немис тиллари) учун қўлланади.

Рус тили учун стенографик тизим 1860 й.да биринчи марта амалда қўлланган. Россияда Октябрь тўнтаришигача ҳам,

ундан кейин ҳам бир қднча стенографик тизимлар ишлаб чиқилган. 1933 й.да СССР да Давлат ягона С. тизими (қия ёзув С.си асосида) жорий этилган. Бу тизим ўзбек тилида биринчи марта 1937 й.да қўлланган (1925—33 й.ларда ўзбек тилида рус тилидаги С. тизимидан фойдаланилган). Ўзбекистонда кўп йиллардан бери С.ни ўқитишўргатиш бўйича курелар ҳамда стенографик хизмат идоралари фаолият кўрсатиб келмоқда. С. ривожига М. Мақсудов, М. Муродов, М. Рахимова, А. Шорахмедов ва б. катта хисса қўшганлар. Кейинги даврда аудиовидеотехниканинг ривожига ва ундан кенг фойдаланиш С.га ва стенографистларга бўлган эҳтиёжни бир қадар камайтирди.

Ад.: Муродов М., Стенография дарслиги, Т., 1952; Юрковский А. М., Стенография сквозь века, М., 1969.

Абдувахоб Мадвалиев.

СТЕНОЗ (юн. *stenos* — тор, қисқа) — найсимон аъзолар (ҳиқилдоқ, трахея, бронхлар, қизилўнғач, ичаклар, артериялар ва б.), шунингдек, физиологик тешиқлар (мас, юрак чап бўлмачаси ва қоринчаси орасидаги тешиқ)нинг торайиши. С. туғма ва ҳаётда орттирилган бўлади. Туғма С. ҳомила ривожланишидаги нуқсонлар (қизилўнғач ёки меъданинг чиқиш жойидан торайиши)дан иборат. Ҳаётда орттирилган С. органик ва функционал бўлади. Органик С. аъзолар деворидаги ўсмалар, яллиғланиш ёки шикастдан кейин чандиқлар пайдо бўлиши ҳисобига юзага келади. Функционал С.да аъзолар мускуллари, сфинктерларнинг вақтинча торайиши, мас, буйракдаги тош силжиши натижасида сийдик йўлининг торайиши — спазм рўй беради.

С.да аъзоларнинг мускуллари гипертрофияга учраб, улар ичидаги ҳаракат (овқат, ҳаво, қоннинг юриши) қийинлашади, кейинчалик мускуллар тонуси пасаяди, аъзонинг С.га учраган жойидан юқориси кенгайиб кетади, торайган жойдан моддалар ўтиши қийинлашади. С.ни компенсацияли —

аъзо ўтказувчанлиги қисман бузилган, лекин аъзо фаолияти ва инсон саломатлиги жиддий ўзгармаган; субкомпенсацияли — аъзонинг торайган жойидан модда ўтиши қийинлашиб, аъзо фаолияти бузилган; декомпенсацияли — аъзонинг торайган жойидан модданинг мутлақ ўтмай қолиб, аъзо фаолиятининг бузилиши, шунинг ҳисобига организмда жиддий асоратлар юзага келиши (мас, меъданинг пилорик жойи декомпенсацияланган С.ида овқат мутлақо ўтмасдан, бемор организмда сувтуз мутаносиблигининг бузилиши) каби даражалари бор. С, асосан, хирургик усулда даволанади.

СТЕНОКАРДИЯ (юн. stenosis — тор, қисқа ва kardia — юрак), юрак қисиши — юрак ишемик касаллигининг кенг тарқалган шакли; кўкрак соҳасида тўсатдан пайдо бўладиган ғижимловчи оғриқ С.нинг асосий белгисидир. С.да оғриқ тўш орқасида бўлиб, кўпинча тўш суягидан чапроқда — юрак соҳасида ҳам сезилиши мумкин. Тўсатдан тугган оғриқ бир неча миндан ярим соатгача давом этиб, чап қўлга, куракка, елка ва бўйинга, баъзан эса ўнг томонга, орқага, ўнг қўлга тарқалиши мумкин. Кўпинча оғриқ хуружи ўлим ваҳимаси билан кечади.

С. хуружига атеросклерозия юрак тож томирларининг торайиши ва қисилиши (спазми) оқибатида юрак мускулларининг қон билан етарли таъминланмаслиги сабаб бўлади. Бу аввал нисбий характерда бўлиб, фақат жисмоний машғулот пайтида (юрак мускулларининг озиқ моддалар ва кислородга эҳтиёжи ошганда) кузатилади. Зўриқиш С. си деб аталадиган бу ҳрлатда оғриқ хуружи кўпинча тез юрганда, баландликка кўтарилганда юз беради ва, одатда, бемор ҳаракатдан тўхтаганда ўтиб кетади. Ҳаракат давом эттирилса, рғриқ қайта пайдо бўлиши мумкин ва бемор ҳар 100—200 кадамдан кейин тўхташга мажбур бўлади. Айрим ҳолларда зўриқиш С.си ҳаяжонланганда, шунингдек, чекканда, спиртли ичимликлар ичганда, тўйиб овқатланганда юз

бериши мумкин. Кейинчалик касаллик зўрайиши натижасида оғриқ хуружлари организмнинг тинч ҳрлатида (тинч ҳолатдаги С.) ҳам пайдо бўлади. Тинч ҳолатдаги С кўпинча кечаси, одам ухлаб ётганда рўй беради. С. хуружи 1—2 мин. давом этиб, нитроглицерин шимилганда ўтиб кетади. Айрим ҳолларда С. нинг оғир хуружи ярим соатдан кўпроқ давом этиб, нитроглицерин фойда бермаслиги ва миокард инфаркти кузатилиши мумкин.

Кўкрак қафасининг чап томонидаги ҳар қандай оғриқ С.га хос бўлавермайди. Невроз, юрак пороклари, умуртка поғонасининг бўйинкўкрак бўлими касалликлари ва ҳ.к. да ҳам С. дагидек оғриқ бўлиши мумкин. Шунинг учун кўкрак соҳасидаги оғриқ билан кечадиган касалликларга фақат врач текширгандан кейингина диагноз қўйилиши керак.

С. хуружининг олдини олиш мақсадида жисмоний ҳаракат қилмаслик (мас, тез юрмаслик, баландликка кўтарилмаслик, ҳаяжонлантирувчи манзараларга қарамаслик ва б.), асабилани толиқтирмаслик лозим, бутунлай ётиб олмаслик ҳам керак; озоддан жисмоний меҳнат қилиш, оғриқ бўлмаса, кўпроқ шуғулланиш мумкин. Даво физкультураси беморнинг умумий ҳолатини яхшилади. Овқатни оз миқдорда, лекин дамбадам еб туриш керак (яна қ. Юрактомир системаси).

СТЕНОФАГИЯ (юн. sthenos — куч ва ...фагия) — ҳайвонларнинг бир хил (монофагия) ёки бир неча хил озиқ турига (олигофагия) ихтисослашуви. С. муайян озиқ хилини топиш ва ҳазм қилиш учун зарур бўлган анатомик, физиологик ва биокимёвий мосланишлар билан боғлиқ. Мас, қавш қайтарувчи ўтхўр ҳайвонлар ошқозони 4 камерали; паразит тасмасимон чувалчангларда ичак бўлмайди. Тухумхўр илонларнинг ўткир қовурғалари ичак бўшлиғига чиқиб туриши ютилган тухумнинг пўчоғини эзишга ёрдам беради; сиртлонлар тиши

суякни майдалашга мослашган. Монофаглар организмда ишлаб чиқариладиган махсус ферментлар кўпинча уларнинг бошқа ҳайвонлар ҳазм қилолмайдиган озиқ (мас, тери, жун, пат, мум ва б.) ни ҳазм қилишга ёрдам беради. Қийин ҳазм бўладиган органик моддалар ва энергия билан озикланиш ҳайвонларнинг экосистемалардаги моддалар ва энергия айланишидаги аҳамиятини оширади. С. турлари хилмахил ва улар орасида озиқга нисбатан конкуренция кучли бўлган биогеоценозлар (тропик ўрмонлар)да кенг тарқалган. С.нинг акси эврифагия кўп хил озиқ турига мосланишни англатади.

СТЕПАНОВ Александр Иванович (1903.21.10 1981.10.12) Ўзбекистон халқ артисти (1950). 1924—45 й.лар Саратов, Архангельск, Хабаровск, Минск, Одесса театрларида ишлаган. 1946—58 й.лар Тошкентдаги М. Горький номидаги рус драма театрида актёр. «Сердаромад жой»да Жадов, «Айбсиз айбдорлар»да Незнамов, «Ақллилик балоси»да Чацкий, «Макр ва муҳаббат»да Фердинанд, «Ҳамлет»да Лаэрт, «Сўна»да Артур, «Тулки ва узум»да Эзоп каби роллари билан танилган. Гуцковнинг «Уриэль Акоста»даги Уриэль Акоста роли С. ижодининг чўққиси бўлди.

СТЕРАДИАН (стерео ... ва радиан) — фазовий бурчак ўлчов бирлиги. Учи шар марказида бўлиб, шар сиртидан шар радиусининг квадратига тенг юза ажратган бурчак бир С. сифатида қабул қилинган, стер деб белгиланади. Тўлиқ сфера (шар сирти) 4л га тенг С.ни, уч ўзаро тик текислик ҳосил қилган бурчак Д га тенг С.ни ташкил қилади.

СТЕРЕО ... (юн. stereos — қаттиқ; кенг, фазовий) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми; 1) қаттиқ, қатъий маъносини (мас, стереотип); 2) ҳажмдорлиқни, фазовий тақсимланиш мавжудлигини (мас, стереокимё, стереограф) билдиради.

СТЕРЕОГРАФ (стерео... ва граф) — аэрофотосуратлар бўйича топография хариталари тузиш учун мўлжалланган универсал механик лойиҳалаш асбоби. С.да топография хариталари тузиш учун аэрофотосуратлар 3° гача қия бурчак остида олиниши керак. С. координометр, кареткалар, сургичлар, карданлар, коррекцияловчи (тузатиш киритувчи) механизмлар ва лойиҳалаш ричагларидан иборат. Аэрофотосуратлар ҳар доим горизонтал жойлаштирилади. Координометр каретки сурилганда лойиҳалаш ричаглари проекциялар марказлари атрофида айланиб, аэрофотосуратларни ва сургичларни қия коррекциялаш текисликлари бўйича суради. Натижада карданларнинг баландлик бўйича вазияти ўзгаради ва суратлар кўшимча равишда сурилади (қиялик бурчакларининг таъсири йўқолади). С. ёрдамида объектларнинг тасвири харитага бузилмай чизилади.

СТЕРЕОКИМЁ (стерео ... ва кимё) — кимёнинг молекуладаги атом ёки атомлар гуруҳи (радикаллар)нинг фазовий жойлашишини ўрганадиган соҳаси. С. дастлаб 19-а. охирларида Я.Г. Вант-Гофф тадқиқотлари асосида органик кимёнинг бўлими сифатида пайдо бўлди. С. геометрик (ёки цистранс) ва оптик изомерияни ўрганadi. Геометрик изомерия, асосан, молекуласи тузилишида қўшбоғ ёки циклик боғланган атомлари бўлган бирикмаларга хосдир. Геометрик изомерияга ўхшаш айланма изомерия ароматик бирикмаларда учрайди. Мас, 2,2'динитрофенил — 6,6' дикарбон кислота кутбли гуруҳларнинг ўзаро таъсири натижасида улар боғи ўқ атрофида айланишига тўсқинлик қилади. Шу боисдан бу бирикманинг 2 та фазовий шакли (I ва II шакллар) мавжуд.

Органик моддаларда, жумладан, табиий бирикмаларда (сахаридлар, оксиллар, алкалоидлар) оптик изомерия ҳодисаси ҳам кенг ўринни эгаллайди. Изомериянинг бу турида молекуладаги асимметрик

атомуглерод 4 валент боғининг ҳар бири турли ўринбосарлар (атом ва радикаллар) билан боғланган бўлади. Бундай бирикмалар, мас, сут кислота $\text{CH}_3\text{CH}(\text{OH})\text{COOH}$, оптик фаол, яъни ёруғлик нурининг кутбланиш текислигини буриш хусусиятига эга ва шу сабабли 2 шаклда (оптик антиподлар) мавжуд бўла олади.

Оптик изомерияни баъзан кузгу изомерия деб ҳам аталади, чунки фазовий изомерлар гўё предметнинг кўзгудаги аксини эслатади. Асимметрик атом сифатида азот, олатингурут, кремний, фосфор ва б. атомлар бўлган бирикмалардаги изомерия ходисаси ҳам ўрганилган. С. органик кимёдан ташқари аорганик координацией бирикмаларни ҳам ўрганади, қаттиқ жисмлар назарияси ва кристаллар кимёсига ёндашиб тадқиқотлар ўтказди. С. полимерлар, доривор моддалар ва б. фаол муҳим аҳамиятга эга.

Ад.: Потапов . М ., Стереохимия, М., 1988; Парпиев Н. А., Рахимов Ҳ.Р., Муфтахов А. ., Умумий кимёнинг назарий асослари. Т., 2004.

Кудрат Ахмеров.

СТЕРЕОСКОП (стерео... ва юн. *skopeo* — қарайман) — жойнинг ёки айрим предметларнинг суратини ҳажмий тарзда кўриш учун мўлжалланган геодезик асбоб. Оддий С. 4 ойнадан иборат; унинг чап ва ўнг бўлақлари бирибирига параллел бир жуфт ойнақдан ташкил топган. С. ёрдамида ҳажмий тасвир ҳосил қилинади. Стереотасвирлар Б] ва Б2 қатга ойналар тагида жойлаштирилади (расмга қ.). Икки кўз билан бир пайтда 5, ва S2 нукталардан қараб, винтлар ёрдамида тасвирлар бирирининг устига туширилса, стереоэффект ҳосил бўлади, яъни ҳажмий тасвир олинади. Ҳажмий тасвирда кўпгина муҳандислик-геодезия масалалари, жумладан, харита чизиш, лойиҳалаш ишларини бажариш ва б. масалалар ечилади. Стереотасвирда ўлчаш ишлари ҳаракатланувчи маркали асбоблар ёрдамида бажарилади. Стереотасвирда нуктанинг координаталарини

аниклаш учун махсус ускуналар мавжуд. С.ларнинг компьютерлашган вариантлари ҳам бор.

СТЕРЕОТЕЛЕВИДЕНИЕ (стерео... ва телевидение) — томошабинда кузатилаётган тасвирлар чуқурлиги ва ҳажмийлиги таассуротини пайдо қиладиган телевидение тизими. Чуқурлик ва ҳажмийлик таассуроти одамнинг кўриш бинокулярлиги (икки кўз билан кўриш) хусусияти оқибати. С.да айнан бир объектнинг тасвири бирибидан маълум масофада жойлашган икки вазиятдан туриб узатилади. Шунда объектнинг стереожуфтликни ҳосил қиладиган икки тасвири шаклланади. Телевизор экранда бу тасвирлар томошабинга алоҳидаалоҳида таъсир қилади, яъни чап кўзга стереожуфтликнинг чап тасвири, ўнг кўзга ўнг тасвири кўринади. Окқора ва рангли ҳажмий телевидениенинг бир неча тизими мавжуд. Булар телевизион кўрсатувларни узатиш учун ҳам (баъзан), амалий мақсадларда ҳам (кўпроқ) қўлланади.

СТЕРЕОТИПИЯ (стерео... ва юн. *typos* — нусха) — китоб, газ., журнал ва б.ни кўп нусхада нашр этиш учун босмаҳона қолипи (стереотип) тайёрлаш ва ундан нусхалар босиш усули. Стереотип металл, пластмасса ёки резинадан тайёрланади. Магн шрифтлари ёки тасвир унинг сиртига бўртиб чиқиб туради. С.нинг қуйма, электролитик ва пресслаш усуллари бор.

С. иш унумдорлиги юқори бўлган ротацион машиналар учун крлиплар тайёрлашга, бир вақтнинг ўзида китоб, газ. ва б.ни турли жойларда босишга имкон беради. Стереотип матрицаларни сакдаб қўйиб, матбаа маҳсулотларини бир неча марта нашр қилиш мумкин. ғозир бу усул камроқ қўлланади.

СТЕРИЛИЗАЦИЯ (лот. *sterilis* — тоза, бепушт), стериллаш — 1) (тиббиёт ва биологияда) — турли моддалар, хи-

ругия асбоблари, боғлов материаллари, озиқовқат маҳсулотлари ва б.ни микро-организмлардан бутунлай тозалаш. Тиббиётда асептиканинг муҳим усулларидан. С. физик ва кимёвий усуллар ёрдамида амалга оширилади. Физик усулларга термик (иссиқлик) ва нур билан С. қилиш киради. Кимёвий С. совуқ С. деб ҳам юритилади, бунда сунъий материаллар ёки иссиқликка чидамсиз асбоблар микробларни ўддириш таъсирига эга бўлган кимёвий моддалар ёрдамида С. қилинади.

Иссиқ С. сув буги ва қуруқ иссиқ ёрдамида амалга оширилади. Сув буги билан С. қилиш автоклавларда 110 дан 140° гача ҳароратда 2—4 атм босим остида ўтказилади. Боғлов материаллари, матолар, жаррохлик асбоблари, суюқликлар, суюқ дорилар, резина буюмлар сув буги ёрдамида С. қилинади.

Қуруқ иссиқ С. махсус қуриткич шкафларда 160—200° қуруқ иссиқ ҳаво ёрдамида бажарилади. Бу усул шиша, чинни ва металл асбобларни С. қилишда қўлланади. Нур билан С. қилиш ионловчи нурлар ёрдамида бажарилади. Амалиётда р ва у нурларидан фойдаланилади, бунда нурланиш дозаси 25000 грейдан кам бўлмаслиги лозим.

Кимёвий С.да этилен оксид гази, спирт, формалин бугларидан фойдаланилади. Оптик асбоблар, фибрин толали асбоблар, сунъий материаллар, жаррохлик иплари, махсус жаррохлик асбоблари (скалпеллар) кимёвий усулда С. қилинади.

2) озиқовқат саноатида — консервация усули, микроорганизмлар ва уларнинг спораларини йўқотиш, шунингдек, узок, муддат сақланадиган озиқовқат маҳсулотларида ферментлар таъсирини тўхтатишдан иборат. Иссиқ ва совуқ С. бор. Иссиқ, С. махсус мосламалар — стерилизаторлар (мас, автоклавларда) маҳсулотларни 100—120° гача қиздириш йўли билан, совуқ С. маҳсулотларга, мас, радиоактив моддаларнинг ионловчи нурларини таъсир эттириш орқали бажари-

лади. С. консервалар и. ч.да қўлланади.

СТЕРИНЛАР, стероллар — стероидлар синфига мансуб циклик спиртлар. Кўпчилик С. — оптик фаол кристалл моддалар, улар органик эритувчиларда эрийди, сувда эримайди. Микроорганизмлар, ўсимлик ва ҳайвонлардаги С.нинг умумий ўтмишдоши сквален углеводородидир, у циклик ланостерин (С₃₀H₅₀O)га ёки унинг изомери циклоартенолга айланади, кейинчалик булардан таркибида 27—29 углерод атоми бўлган турлича С. ҳосил бўлади. Ҳайвон С.ининг энг муҳими — холестерин; замбуругларда, жумладан, хамиртурушда кўплаб учрайдиган — эргостерин, ўсимликлардаги кўпчилик С. гурухлари (фитостеринлар) ичида энг кўп учрайдиган рситостерин ва стигм астери ндир. С. юқори тузилган ҳайвонларнинг нерв тўқималари, жигари, сперма тўқималарида бўлади; улар юқори ёғ кислоталари билан мураккаб эфирлар ҳосил қилади. С. ўсимликларда эркин ҳолда ёки ёғ кислоталари билан (стеридлар), углеводлар билан (фитостеролинлар) ёхуд иккаласи билан бириккан ҳолда бўлади.

С. табиий липидлардан ишқорий со-вунлаб олинади. Стероид С. сирка кислотадан биосинтезлаб ҳосил қилинади, асосан, гормонал препаратларни синтезлашда хом ашё сифатида қўлланади.

СТЕРЛИТОМОҚ — Бошқирдистон Республикасидаги шаҳар (1782 й.дан). Оқ Идилнинг чап соҳилидаги пристань. Т.й. станцияси. Аҳолиси 261,6 минг киши (1998). С. 1766 й.да транзит пункти сифатида вужудга келган. 1919—22 й.ларда Бошқирдистон Мухтор Республикасининг пойтахти бўлиб турган.

Киме, машинасозлик, озиқовқат, ёғочсозлик ва б. саноат корхоналари бор. «Каустик», «Сода» ишлаб чиқариш. бирлашмалари, станоксозлик, қурилиш машиналари, механика з-длари, тикувчилик, пойабзал, кўнчилик ф-калари ишлаб турибди. Пед. инти, Уфа нефть ин-

тинг умултехника фти, драма театри, тарихийўлкашунослик музейи бор.

СТЕРЛЯДЬ (*Acipenser ruthenus*) — осётрсимонлар оиласига мансуб балик. Уз. 65—125 см, вазни 1,5 дан 16 кг гача. Каспий, Болтик, Оқ, Баренц ва Кора денгиз хавзасидаги дарёларда тарқалган. Эркаги 3—7 й.да, урғочиси 5—12 й.да жинсий етилади. 1—2 й.да бир марта, баҳорда 4 мингдан 137 мингтагача увидириқ ташлайди. Қишда чуқурчаларга кириб олади. Умуртқасизлар, уларнинг личинкалари ва б. хайвонлар билан озикланади. Ҳовуз ва кўлларда кўпайтиради. Овланади.

СТЕРОИДЛАР — кимёвий табиатига кўра изопреноидларга мансуб органик бирикмалар синфи. С. тирик табиатда кенг тарқалган, микроорганизм, ўсимлик ва хайвонларда кўплаб учрайди. Барча С. стеран углеводородларининг хосилаларидир, биогенетик жиҳатдан эса сквалендан ҳосил бўлади. С. — оптик фаол кристалл моддалар, органик моддаларда сувга қараганда яхши эрийди. Табиий С. қуйидаги синфларга бўлинади: стеринлар, ўтсафро кислоталари, стероид гормонлар (андроген гормонлар, андрогенлар, кортикостероидлар, эстроген гормонлар), юракфаол стероидлари, юрак гликозидлари, буфогенинлар, стероид сапогенинлар (сапонинлар) ва стероид алкалоидлар. Табиий Сдан ташқари, кўп сонли «синтетик С.» ҳам олинган. С. тиббиётда кўплаб ишлатилади, кимёда ахамияти муҳим.

СТЕФАН-БОЛЬЦМАН ДОИМИЙ-СИ (а) — мутлақ қора жисм энергиявий ёритувчанлигини ифодаловчи қонун таркибига кирган асосий физик доимий. а билан белгиланади. а қ 5,67032 10⁻⁸ВтГ⁴ (м2К4) (қ. Стефан-Больцман нурланиш қонуни).

СТЕФАН-БОЛЬЦМАН НУРЛАНИШ ҚОНУНИ - мувозанатли нур-

ланаётган мутлақ қора жисмичит вақт бирлиги давомида юза бирлигидан нурланаётган электромагнит тўлқинлар; бу тўлқинларнинг йигинди энергияси мутлақ тра Гнинг тўртинчи даражасига пропорционал эканлигини ифодалайдиган қонун:

Больцман доимийси. Бу қонунни австриялик физик И. Стефан (1835—93) тажрибалар асосида 1879 й.да исталган жисм учун таърифлаган. 1884 й.да Л.Больцман назарий жиғатдан бу қонун фақат мутлақ қора жисм учунгина тўғри эканлигини қўрсатган. Кейинги аниқ ўлчашлар С. Б. н.қ.нинг тўла бажарилишини ва а қ 5,6703210⁻⁸ ВтГ⁴(м2К4) эканлигини тасдиқлайди. С.Б.н.қ. Планк нурланиш қонунини натижаси сифатида келтириб чиқарилган. С.Б.н.қ. юқори трани ўлчашда кўлланилади.

СТЕФАНОПУЛОС Константинос (1926, Патрас ш.) — Греция давлат арбоби. Афина ун-тининг юридик фтини тугатган. Адвокатлик билан шуғулланган (1954—74), миллий бирлик ҳукуматида савдо бўйича давлат қоғиби (1974), Греция ички ишлар вазири (1974—76), ижтимоий таъминот вазири (1976—77), Греция Бош вазири ҳузурида маслаҳатчи (1977—81). 1964, 1974, 1981 й.ларда турли партиялардан мамлакат парламенти депутати этиб сайланган. Тикланиш демократик партияси асосчиси (1985), шу партиядан Афина сайлов округи бўйича депутат (198994). 1995 й. 8 мартдан Греция Республикаси президенти. 2001 й. март ойида расмий ташриф билан Ўзбекистонда бўлган.

СТЕФЕНСОН, Стивенсон (Stephenson) Жорж (1781.9.6, Уайлем, Нортамберленд — 1848.12.8, ТэптонХаус, Честерфидд) — инглиз конструктори ва ихтирочиси. Паровозлар қуриш билан шуғулланган. 1814 й. ёрдамчилари Р. Тревитик ва Ж. Стила билан биринчи паровоз «Блюхер»ни яратди, 1829 й. мукамалроқ «Ракета» паровозини яса-

ди. 1823 й. Англия (Ньюкасл) да биринчи паровозсозлик з-дига асос солди. У биринчи т. й. линияси (СтоктонДарлингтон) қурилишига бошчилик қилди. Дунёда биринчи бўлиб т. й. техникасига доир масалалар: т. й. кўприклари ва б. сунъий иншоотлар қуриш, тош таянчлар устига темир рельслар ўрнатиш ва б. масалаларни ҳал қилган.

СТЕХИОМЕТРИЯ (юн. *stoicheion* асос, элемент ва ... метрия) — кимёнинг реакцияга киришувчи моддаларнинг миқдорий нисбат қонунларини, кимёвий формулалар ва кимёвий реакциялар тенгламасини келтириб чиқариш билан шуғулланувчи бўлими. Авогадро қонуни, ГейЛюссак қонунлари, таркибнинг доимийлик қонуни, массанинг сақланиш қонуни, каррали нисбатлар қонуни С.нинг асосини ташкил этади. Стехиометрик ҳисоблашлар кимёвий технология ва металлургияда кенг қўлланади.

СТИВЕНСОН (Stevenson) Теофило (1952.23.3) — кубалик спортчи, бокс бўйича огир вазнда Олимпиада ўйинлари (1972, 1976, 1980) ва жаҳон (1974, 1978, 1986) чемпиони. Олимпиада мусобақаларида энг яхши жанг маҳорати ва усулини намоён этганлиги учун Халқаро ҳаваскор боксчилар уюшмаси (АИВА)нинг Вэл Баркер кубоги билан тақдирланган.

СТИГЛЕР (Stigler) Жорж Жозеф (1911-1991, Рентой ш. АҚШ) америкалик иқтисодчи. Вашингтон штати унитини тугатган (1931), Чикаго ун-ти д-ри (1938). С. биринчилардан бўлиб формал микроиқтисодий назарияларда саноат ташкилотлари тўғрисидаги билимларни кенг қўллаш ғоясини илгари сурди. Реал бозор жараёнларини баҳрлашда рақобат ва монополиянинг классик моделларини қўллади. С. мекнат тақсмоти, саноат тузилмалари, бозорлар фаолияти, иқтисодиётни давлат томонидан тартиб-башнинг сабаб ва оқибатлари муаммо-

ларини чуқур тадқиқ этган. С. иқтисодий тафаккур тарихи соҳасида ҳам таниқли олим. У Д. Рикардоан АҚШнинг машҳур иқтисодчиси ва жамоат арбоби Ж. К. Гэлбрейтгача бўлган иқтисодчи олимларнинг ғояларини таҳлил этган ва унинг бу тадқиқоти барча мутахассислар томонидан юқори баҳоланади. Нобель мукофоти лауреати (1982).

СТИГЛИЦ (Stiglitz) Жозеф (1943.9.2, Гари ш., АҚШ) — америкалик иқтисодчи. 1967 й.да Массачусетс технология интида дрлик даражасини олган. Йель, Гарвард ва Стенфорд ун-тларида дарс берган. АҚШ президенти Б.Клинтоннинг иқтисодий маслаҳатчилари кенгаши аъзоси (1993—1997). 1997—2000 й. Жаҳон банки вице-президенти ва бош иқтисодчиси. 2001 й.дан НьюЙорк ш.даги Колумбия ун-ти проф. С. асимметрик ахборотларга асосланган бозор назариясини асослаб берди. Мукамал ахборотга эга бўлишнинг иқтисодий самарасини исботлади. Нобель мукофоти лауреати (2001); Ж. Акерлоф ва М. Спет билан бирга).

СТИЛИСТИКА (юн. *stylos* — ёзув, хат таёкчаси), услубшунослик, услубият — тилшуносликнинг тил услубларини тадқиқ этувчи, тилнинг лексикфразеологик, фонетик, морфологик, сўз ясалиши ва синтактик сатҳларда синхрония ва диахрония нуктаи назаридан функционал катламланишининг моҳияти ва ўзига хосликларини ўрганувчи, адабий тилни турли лисоний вазиятларда, ёзма адабиётнинг хилмаҳил тур ва жанрларида, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида қўллаш меъерлари ва усулларини тавсифловчи тармоғи. С.да параллел синонимик тил ифодаларидаги маъновий ва экспрессив нозикликлар, лисоний бирликларнинг ўзаро муносабатдош вариантлари ўрганилади. Бундай вариантларда улар орасидан муайян нутқий вазият учун зарур бўлганини танлаб олиш имконияти мавжуд бўлади.

Замонавий С. турли лингвистик йўналишлар ва мактабларда турлича тушунилади, шу билан бирга ҳар бир нуктаи назар, С.нинг асосий ўрганиш мавзуи бўлмиш услубнинг серқирралиги сабабли, ўз объектив асосига эга. С. тил меъёр (норма)лари билан узвий боғлиқдир. С. ўз навбатида функционал С, лисоний бирликлар С.си, матн С.си, бадиий адабиёт (бадиий нутқ) С. си, амалий С, киёсий С, тарихий С. каби турларга бўлинади.

Функционал С. адабий тилнинг ўз тарихан шакланган кўринишлари (функционалуслубий бирликлари) асосида табақаланишини, яъни услублар тизimini, бу тизимнинг ички структуравий шаклланиш қонуниятларини ўрганади ва тавсифлайди. Функционал С. назарий тадқиқот мавзуи сифатидаги адабий тилнинг асосий функционалуслубий бирликларини типологик таснифлаш ва ажратишнинг умумий принципларини ишлаб чиқади.

Лисоний бирликлар С. си адабий тилда одатдаги нутқий вазиятларда, турли маъновий ва экспрессив мазмундаги матнларда барча сатхлар бирликларининг мавжуд тил меъёрлари нуктаи назаридан амал қилиши (қўлланиши)ни ўрганади. Бунда лисоний бирликларнинг вариантлари (вариантдор шакллар, параллел тузилмалар, луғавий ва синтактик синонимлар)нинг услубий бўёғини чоғиштириш муҳим аҳамиятга эга. Лисоний бирликлар С.си бир томондан функционал С. билан бевосита боғлиқ бўлса, иккинчи томондан матн С. сига жуда яқин туради.

Бадиий адабиёт (бадиий нутқ) С. си тилнинг адабиётда қандай қилиб санъат ҳодисасига айланганини текширади, унинг бадиий қўлланиши, унда эстетик ва коммуникатив вазифаларнинг бирга қўшилиши усулларини аниқлайди. Бадиий асар С. си фақат ёзувчининг тилдан фойдаланишдаги ўзига хослигини, асар тилининг хусусиятларини тадқиқ этиш билан чегараланади. Услубнинг муҳим

унсури бўлган тилнинг асардаги вазифасини аниқлашга ёрдам беради, аммо асар тилининг барча хусусиятларини ўрганиш унинг мавзуига қирмайди. Кўпинча бир масалани С. ҳам, адабиётшунослик ҳам ўрганади. Бадиий нутқ С.си тил материалининг аниқ бир бадиий тизимдаги эстетик вазифасини аниқлашга ҳаракат қилади. Шунинг учун бадиий адабиёт С.сида энг муҳим тадқиқот мавзуи ёзувчи ва муайян бадиий асар тилидан иборат бўлади, яъни индивидуал услуб муаммоси биринчи ўринга қўйилади. Аниқ бир асар тилини таҳлил қилиш орқали умумлашма хулосалар чиқарилади, бир қанча асарларга, ёзувчилар ижодига хос хусусиятлар аниқланади (мас, Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Шухрат ижодларининг ўзига хос услубий хусусиятлари). Натижада бадиий нутқнинг бир қанча қонуниятлари, типологик принциплари ишлаб чиқилади.

Киёсий С. — турли тиллардаги услубий ҳодисаларни киёслаб ўрганиш. Киёсий С. таржима назарияси билан узвий алоқадордир. Тарихий С. тилнинг турли тарихий даврларда қўлланишини тадқиқ этади. У нафақат муайян тил услубий меъёрларининг ўзгариб туришини, балки адабий тил тузилишининг шаклланиш ва ривожланиш йўллари, адабий тил билан бадиий нутқнинг ўзаро муносабатлари тарихини ҳам ўрганади. Амалий С. нутқ маданияти талабларига мувофиқ келувчи услубий тавсияларни камраб олувчи амалий соҳа ҳисобланади.

С.нинг фан сифатида шаклланиши, ривожланиши ва ўрганилиши Ғарбда антик даврларга, Шарқда эса ўрта асрларга тўғри келади. С. Шарқ мамлакатларида, жумладан, Ўзбекистонда, гарчи хозиргидай алоқида соға сифатида бўлмаса ҳам, лекин тилшунослик (грамматика, луғат), адабиётшунослик (илмий бадеъ, истиора, тафсир), шунингдек, илми иншо, воизлик, нотиклик санъати каби фанлар таркибида ўргатиб келинган. Ўтган асрда Ўзбекистонда С, айниқса умумийфункционал С. ва бадиий адаби-

ёт С.си мустақил фан тармоғи сифатида шакллана ва ривожлана бошлади. Бунда Фитрат, Чўлпон, Ойбек, П. Қодиров каби ёзувчиларнинг, М. Қўшжонов, Қ. Самадов, И. Қўчқортоев, А. Шомаксудов сингари олимларнинг ҳиссалари катта.

Ад.: Винокур Г. О., Избранные работы по русскому языку, М., 1959; Виноградов В. В., Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика, М., 1963; Ефимов А. И., Стилистика русского языка, М., 1969; Ўзбек тили стилистикаси, Т., 1983.

Абдувахоб Мадвалиев.

СТИЛЬБ (лот. stilbo — яркрайман, порлайман) — СГС бирликлар тизимида равшанлик бирлиги; қисқача сб билан белгиланади. $1сб=104кд/м2 = 3,1410$ » апостильб қ 3,14 ламберт.

СТИПЕНДИЯ (лот. stipendium — ҳақ, маош) — олий ўқув юр்தларининг кундузги бўлимида ўқийдиган талабалар, ишлаб чиқаришдан ажралган ҳрлда и.т. иши олиб борувчи аспирант, докторант ва малака ошириш курелари тингловчиларига ҳар ойда мунтазам бериб туриладиган пул нафақаси. Ўзбекистонда С. давлат бюджетидан тўлаб борилади. Янги қабул қилинган талабаларга кириш тест саволлари бўйича олган баллари натижаларига қараб С. берилади. Олий ўқув юрти талабаларига ўқитилаётган ўқув фанларини ўзлаштириш даражасига қараб С. микдори белгиланади. Талабаларга С. микдорини белгилашнинг табақалаштирилган шаклига амал қилинади ва талабанинг сессия якуни бўйича тўплаган умумий рейтинг бали унга асос қилиб олинади. Бакалавр, магистр ва аспирантлар учун давлат С.ларининг турли шакллари жорий этилган. Уларнинг энг юқориси Ўзбекистон Республикаси Президенти С.сидир. 10 йўналиш бўйича бакалавр (1993 й.дан), магистр (2002 й.дан) ва 5 йўналиш бўйича аспирант (1993 й.дан) ларга берилади. Шунингдек, ЎЗР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан олий ўқув юр்தлари бакалаврлари

учун муайян йўналишлар бўйича Алишер Навоий, Улуғбек, Беруний, Ибн Сино номидаги давлат С.лари таъсис этилган. Мазкур С.лар олий ўқув юр்தларида аъло ўқийдиган, жамоат ишларида фаол иштирок этадиган, и.т. ишлари билан шуғулланадиган ва белгиланган махсус имтиҳонларни муваффақиятли топширган юқори курс бакалаврларига берилади. Айрим ин-т ва ун-тларнинг турли номдаги (мас, Замахшарий, Бехзод номидаги) С.лари, жамғармалар (мас, Амир Темур, Соғлом авлод учун жамғармалари)нинг С.лари ҳам мавжуд. Турли мулк шаклларига асосланган корхона, фирма, кишлоқ хўжалиги. ширкатлари, курилиш, транспорт, алоқа ташкилотлари томонидан олий ўқув юр்தларига юборилган талабалар, қайта тайёрлаш ва малака ошириш курслари тингловчиларига ана шу корхона, фирма, ширкат, ташкилотларнинг ўзлари шартномада белгиланган микдорда С. тўлайдилар.

Аспирант ва докторантлар С.сининг микдори олий ўқув юр்தлари, и.т. институтларининг категориялари ҳамда уларнинг аспирантура ва докторантурага кириш арафасидаги маошига қараб белгиланади. 2001 й.гача касбқунар коллежи ўқувчиларига ҳам С. берилган.

Асқарали Сулаймонов.

СТИРЛИНГ ДВИГАТЕЛИ, ташки ёнув двигатели — ташқаридан келтириладиган иссиқлик энергиясини фойдаланиладиган механик ишга айлантирадиган двигатель. Инглиз ихтирочиси Р. Стирлинг 1816 й. яратган. У қиздирилган ҳаво билан ишлайди. С.д.да иш жисми сифатида газ (гелий ёки водород) дан фойдаланилади. Газнинг босими 10 — 20 МПа. Газ берк фазода бўлиб, двигатель ишлаши пайтида алмашинмайди, балки кизиши ва совиши натижасида фақат ҳажми ўзгаради. Регенератор бу фазони юқори ва пастки бўшлиққа бўлади. Юқори бўшлиққа қиздиргичдан иссиқлик келади, пасткидан совитувчи сув билан чиқариб юборилади. С.д. цилиндрида 2 та поршень

(бири иш, иккинчиси ҳайдаш) бўлади. Двигателда иш цикли 4 тактда (сиқиш, киздириш, иш йўли ва совитиш) бажарилади. С.д. юк автомобиллари ва кемаларида ишлатилади.

СТИРЛИНГ ФОРМУЛАСИ - 1 дан п гача бутун сонлар кўпайтмаси $1 \cdot 2 \cdot 3 \dots p = p!$ Бу формулани биринчи марта 1730 й. шотландиялик математик Ж. Стирлинг (1690—1770) эълон қилган. С.ф.нинг нисбий ҳатоси п ўсиши билан нолга интилади ва яқиндан бошлаб 1% дан ортмайди. С.ф. асосан эҳтимоллар назарияси ва сонлар назариясида қўлланади.

СТИРОЛ (фенилэтилен, винилбензол, этинил бензол, циннамен), $C_6H_5CH=CH_2$ — ароматик углеводород, ўзига хос хидли рангсиз суюқлик. Мол. м. 104,14. Суюқлиниш т-раси $-30,628^\circ$, қайнаш т-раси $145,2^\circ$, зичлиги 906 кг/м^3 (20° да). Метанол, этанол, ацетон, эфирлар, углеводородлар, сирка кислота эрийди, сувда эримайди. Ўзи ҳам кўпчилик органик моддаларни яхши эритади. Ўсимлик смоласи (стиракс) да, натурал газ ва б. углеводород газлари пиролизи маҳсулотларида, нефть маҳсулотларини крекинглаш ва пиролизлаш маҳсулотларида, тошқўмир ва қўнғир кумир смолаларида, сланец мойида ва ғ.к.да бўлади. С. кимёвий реакцияларга шиддатли киришади, полимерланади. С, асосан, полистирол, шунингдек, турли сополимерлар, мас, бутадиенстирол каучуклар, полиэфир смолалар ишлаб чиқаришда қўлланади; стиролнинг дивинилбензол билан сополимерлари ион алмашинувчи смолалар сифатида ишлатилади.

С.нинг буғлари шиллик пардаларга таъсир этади, унинг ҳавода рухсат этиладиган концентрацияси 5 мг/м^3 . С. саноатда, асосан, $500\text{—}630^\circ$ града сув буғи оқимида этилбензолни каталитик дегидрогенлаб олинади.

СТИХИЯ (юн. stoicheion — даст-

лабки нарса, ибтидо, элемент) — 1) қад. натурфалсафада — табиатнинг асосий элементлари (мас, қад. хитой фалсафасида — сув, олов, дарахт, металл, ер; юнон фалсафасида — ер, сув, ҳаво, олов, кейинроқ эфир ва х.к.); 2) табиатда рўй берадиган, киши каршилиқ кўрсата олмайдиган ҳодиса, кучли табиий офат (ёнғин, тошқин, зилзила, тўфон ва х.к.).

СТОИЦИЗМ (юн. stoa — пешайвон; юнон фалсафий мактаби тарафдорлари йиғилиш ўтказадиган жой) — юнон фалсафасидаги оқимлардан бири. С. тарихи 3 даврга бўлинади: қад. Стоя (мил. ав. 3—2-а.лар; асосчилари — китионлик Зенон, Хрисипп, Клеанф); ўрта Стоя (мил. 2—1-а.лар; намояндalари — Панэций, Посидоний); кейинги Стоя (мил. 1—2-а.лар; намояндalари — Сенека, Эпиктет, император Марк Аврелий ва б.). С. вакиллари биринчи бўлиб фалсафани физика, этика ва мантикка бўлди. Стоиклар физикада Гераклитнинг абадий алангаланувчи ҳамда сўнувчи олов ҳақидаги таълимотини қайта тиклади. Уларнинг фикрича, мантиқ илми тушунча ва муҳокама сўзларини тўғри тузиш ва қўллашга ўргатиши лозим. Гносеологияда стоиклар сенсуализм мавқеида турдилар. Этикада бурч тушунчасини илгари сурдилар, табиатга мос келадиган ҳаётни олий саховат деб тушундилар. Уларнинг фикрича, инсон бир бутун борлиқнинг таркибий қисми бўлиб, унинг қаёти тақдир ёхуд зарурий қонуният орқали белгиланади. Тақдирга тан бермаслик беҳудадир. Инсоннинг ҳақиқий бахти руҳнинг хотиржамлиги, эхтирослардан холилигидир. Бундай фазилатлар киши ўзини ўзи тарбиялаши оқибатида шаклланади. Эзгуликнинг дояси — ақлфаросат, меъёр ва жасоратдир. Буларга зид барча ҳолатлар ёмонлик белгиси ҳисобланади. С.да ақл ва одоб кридаларига монанд тарзда яшаш имконияти бўлмаган тақдирда инсоннинг ўлимни ихтиёр этиши оқланади. С. неоплатонизм ва христианликка сезиларли таъсир кўрсатган.

СТОКГОЛЬМ — Швеция пойтахти. Мамлакатнинг иқтисодий ва маданий маркази. Меларен кўлини Болтик денгизининг Сальтшён қўлтиғи билан боғловчи даре бўйида ва кирғоққа ёндош оролларда жойлашган. Иқлими мўтадил океан иқлими, киши нисбатан юмшоқ (январнинг ўртача т-раси — 3°гача), ёзи салқин (июлнинг ўртача т-раси 18°), серёмғир ва кучли шамоллар бўлади. Йиллик ёғин 600 мм чамасида. Атрофидаги кичикроқ шаҳарлар билан бирлашиб, Катта С. агломерациясини ташкил қилади. Аҳолиси 751,2 минг киши (2000). Қадимда (мил. ав. 1-а.да) С. ўрнида қишлоқ бўлган. С. ҳақидаги илк маълумотлар 1252 й.га оид манбаларда учрайди. 13-а. ўрталарида шаҳар ҳуқуқини олган, 14-адан Швециянинг бош шаҳри. Ўрта асрларда С. хунармандчилик маркази, муҳим савдо порти бўлган. 1900й.лардан саноати жадал ривожланди, хусусий банклар ташкил қилинди. Шаҳар т.й. орқали Гётеборг, Мальмё ва б. шаҳарлар билан боғланди. С.да халқаро конгресс, конференция ва музокаралар ўтказилади. Катта С. мамлакатда ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотининг 10% ни беради. Саноатининг асосий тармоқлари — машинасозлик ва металлсозлик. Машинасозлик, асосан, электротехника ва радиоэлектроника соҳаларига ихтисослашган. Шунингдек, озиковкат саноати учун ускуналар, компрессорлар, транспорт машиналари ишлаб чиқарилади. Полиграфия саноати ривожланган. Енгил, озиковкат, фармацевтика ва кимё саноати корхоналари бор. С.да йирик банклар, саноат компанияларининг бошқарув органлари жойлашган. С. порти кж ортибтушириш бўйича мамлакатда 4ўринда. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Метрополитен қурилган (1973).

Шаҳарнинг тарихий маркази — Эски шаҳар ўрта аср кўринишини қисман сақлаб қолган. Шаҳарнинг савдоматурий ва маданий маркази — Нормальмда риксдаг биноси, банк ва концернлар

бошқарув органлари, ун-т биноси, опера театри, марказий вокзал ва б. жойлашган.

Меъморий ёдгорликлардан ўрта асрларда қурилган Сторчюрка ва Риддархольмечюрка романготика черковлари, Дротнингхольм ва Қирол саройлари, ратуша ва б. сақланган.

С. — мамлакатнинг маданий ва илмий маркази. Шаҳарда ун-т, олий техника мактаби, тиббиёт инти, мусиқа ва б. санъат мактаблари, Швеция ФА, Қироллик адабиёт, тарих ва осори атиқалар академияси, Қ.х. академияси, расадхона, миллий, замонавий санъат, этнография, табиийтарих, денгиз, очик осмон остидаги ва б. музейлар, кутубхоналар бор. С.да 25 дан ортиқ театр, цирк академияси фаолият кўрсатади. 1912 й.да С.да 5Олимпиада ўйинлари бўлиб ўтган.

СТОКГОЛЬМ УНИВЕРСИТЕТИ — Швециядаги энг йирик ун-т. 1877 й. ташкил этилган. 1960 й.дан ун-т мақомига эга. Ҳуқуқшунослик, тарих, фалсафа, лингвистика, ижтимоий фанлар, физика, мат., кимё, биол., геоф. бўйича мутахассислар тайёрлайди. 26 мингга яқин талаба таълим олади. Кутубхоналарида 700 мингдан ортиқ асар сақланади.

СТОКОНТРЕНТ — Буюк Британиянинг марказий қисмидаги шаҳар, Стаффордшир графлигида, Трент дарёси бўйида. Аҳолиси 254,2 минг киши (1990й.лар охири). Транспорт йўллари тугуни. Даре порти. Англиянинг қадимдан «қулолчилик округи»нинг йирик маркази бўлиб, шаҳар ва унинг атрофидаги корхоналарда мамлакатда ишлаб чиқариладиган чиннифаянс ва керамика буюмларининг тахм. 4/5 қисми тайёрланади. Шунингдек, металлургия, локбўёк, шина саноати корхоналари бор. Шаҳар яқинида кўмир казиб олинади.

СТОКС (Stokes) Жорж Габриель (1819.13.8, Скрин, Ирландия — 1903.1.2, Кембриж) — инглиз физиги ва математиги, Лондон Қироллик жамияти аъзоси

(1851 й.дан) ва унинг президенти (1885—90). Кембриж ун-тини тугатган (1841). 1849 й.дан шу ун-т проф. Илмий ишлари оптика, гидродинамика ва математик физикага оид. Оптикада Ньютон ҳалқаси, абберрация, интерференция, люминесценция, флуоресценция ва ёруғликнинг кутбланишини ўрганди. Хусусан, фотолюминесценция тўлқин узунлиги уни ҳосил қиладиган ёруғлик тўлқин узунлигидан катта бўлишини тасдиқлайдиган қоида (Стоке қоидаси) ни топган (1852). Гидродинамикада қовушқоқ суюқликлар ҳаракати назарияси (Навьё—Стоке тенгламаси, Стоке қонуни) ни ишлаб чиққан. Кинематик ёпишқоқлик бирлиги номи унинг шарафига қўйилган. С.мат.да сирт бўйича ва уни ўраб турган эгри чизик бўйича олинган интеграллар орасидаги боғлиқлик аниқлаган (Стоке формуласи).

СТОКС — СГС бирликлар тизимида кинематик ёпишқоқлик бирлиги; Ж. Г. Стоке шарафига қўйилган. Қисқача Ст билан белгиланади: $1\text{Ст}=1\text{ см}^2/\text{с}$ Зичлиги $1\text{ г}/\text{см}^3$ муҳитнинг динамик ёпишқоқлиги 1 пуазни ташкил этадиган кинематик ёпишқоқликка тенг. Халқаро бирликлар тизими СИ да 1 С.нинг киймати $10\sim 4$ м 2 /с га тенг. Амалда, кўпинча, Сдан 100 марта кичик бўлган бирлик — сантистокс (сСт) ишлатилади.

СТОКС ФОРМУЛАСИ - математик анализнинг асосий формулаларидан бири. Ёпиқ контур бўйича олинган эгри чизикли интегрални шу контур билан чегараланган сирт бўйича олинган интеграл орқали ифодалайди. С.ф.ни Ж. Стоке 1854 й.да исботлаган.

СТОКС ҚОНУНИ — чегараланмаган ёпишқоқ суюқлик ичида секин илгариланма ҳаракатланаётган қаттиқ шарга суюқлик кўрсатадиган қаршилик кучини ифодаловчи қонун. Ундан коллоид кимё, молекуляр физика ва метеорологияда фойдаланилади. С.к. ёрдамида коллоид зарралари ва б. майда зарраларнинг тез-

ликларини аниқлаш мумкин. С.қ вискозиметрияаа жуда ёпишқоқ суюқликларнинг ёпишқоқлик коэффицентини аниқлашда қўлланилади.

СТОЛ ТЕННИСИ — кичик копток ва ракеткалар билан столда уйналадиган спорт ўйини. Шарқий Осиёда пайдо бўлган. 20-а.нинг 20й.ларидан кўп мамлакатларга тарқалган. Дастлаб «пингпонг» (франц. pingpong — коптокнинг ракетка ва столга урилишида чиқадиغان овоз) деб аталган. Ст. учун, одагда, стол ўлчами 152,5x274,3 см; бал. 76 см; тури 183x 15,25 см бўлади. Ёғоч ракетканинг юзига резина пластина қопланади. Копток оқ пластикадан ясалади, диаметри 37,2—38,2 мм, оғирлиги 2,4—2,53 г. Уйин майдончасининг ўлчами 6—7 x 12—14 м. Расмий мусобакалар спорт залларида ўтказилади: эркаклар ва аёллар — жамоа бўлиб, якка ҳолда ва жуфтликда ҳамда аралаш жуфтликда мусобакалашадилар. Уйин 3 ёки 5 партиядан ўйналади. Ўйинчилардан бири 21 очко тўпласа, у ғолиб ҳисобланади. Агар ҳисоб 20:20 бўлиб қолса, унда ўйинчилардан бири 2 очко ортиқ тўплагунча ўйин давом эттирилади. С.т. Халқаро федерацияси (ИТТФ, 1926 й. ташкил этилган) 130 дан ортиқ миллий федерацияни бирлаштиради. 1926 й.дан ҳар 2 йилда жаҳон биринчилиги ўтказилади, 1988 й.дан Олимпиада ўйинлари дастурига киритилган.

Ўзбекистонда С.т. кенг оммалашган. Ўзбекистон чемпионати ва кубоги мусобақалари мунтазам ўтказиб турилади. Ўзбекистон С.т. федерацияси 1993 й. ИТТФга аъзо бўлиб кирган. Ўзбекистонлик Манзура Иноятова, Саида Бурҳонхўжаева, Светлана Гета жаҳон чемпионатида (Доха ш., Қатар, 2004 й. март) 1ўринни олиб, олтин медаллар билан тақдирланишди. Улар билан бирга Нодира Бурҳонхўжаева, Мадина Аюпова ҳам бир қанча халқаро турнирларда ғолиб бўлишган.

СТОЛ ТЕПА (лот. Mensa) — осмон-

нинг Жан. кутби яқинидаги кичик юлдуз туркуми. С.т. Олтин Балиқ, Жанубий Гидра, Октант, Хамелеон ва Учар Балиқ юлдуз туркумлари орасида жойлашган; равшан юлдузлари йўқ. Ўзбекистонда кўринмайди.

СТОЛБУР — итузумдошлар оиласига мансуб ўсимликлар ва айрим бегона ўтларда учрайдиган вирусли касаллик. Ўзбекистонда С. билан кўпроқ помидор, баклажон, ширин қалампир, картошка экинлари касалланади. Касалликка чалинган ўсимликларнинг новдалари учидаги барглари оқаради, буралиб, ўсишдан орқада қолади, гул оталиклари курийди, оналиклари ривожланмайди, меваси қаттиқлашади, бемаза, қисман оқиш этли бўлиб қолади. С.ни қўйпечак, бангидевона, итузум ва б. ўтлар илдизларида кишлаб чиқадиган цикада личинкалари тарқатади. Кураш чоралари: бегона ўтларни йўқотиш ва цикадаларга қарши кураш; кўчатларни мақбул муддатларда ва қалинрок экиш; қатор ораларини мულчалаш, С.га чидамли навларни экиш ва б.

СТОЛЕТОВ Александр Григорьевич [1839.29.7 (10.8), Владимир — 1896.15(27).5, Москва] — рус физиги. Москва ун-тини тугатган (1860), шу ун-т ўқитувчиси (1866 й.дан), проф. (1873 й.дан). Асосий илмий ишлари электр ва магнетизм ҳодисалари муаммоларига оид. С. темирнинг магнит хоссаларини ўрганиб (1872), магнит кабулчанликнинг магнит майдон кучланганлигига боғлиқлик эгри чизиғи максимум қийматга эга бўлишини кўрсатган. Электромагнит ва электростатик бирликлар нисбатини аниқлаб, ёруғлик тезлигига яқин қийматни ҳосил қилди (1876). Ташки фотоэффект ҳодисаси устида кузатишлар олиб бориб (1889-99), фототок кучининг ёруғлик интенсивлигига боғлиқлик қонуни (Столетов қонуни)ни кашф этди. С. фотоэффектни ўрганиш бўйича олиб борган тажрибаларда қўллаган электр схема замонавий фотоэлемент тимсо-

ли бўлиб қолди. Фотоэффект ҳодисаси устида олиб борган текширишлари уни жаҳонга танитди. С. газ разряди назариясига катта ҳисса қўшди, моддаларнинг критик ҳаратини ва б.ни ўрганди. Москва ун-тида физика лаб.га асос солди.

СТОЛИПИН Пётр Аркадьевич (1862.5.4, Дрезден — 1911.5.9, Киев) — Россия давлат арбоби. Петербург ун-тини тугатган (1884). 1889 й.дан Россия Ички ишлар министрлигига хизмат қилган. Гродно (1902), Саратов (1903—06) губернялари губернатори, Россия Ички ишлар министри (1906 й. 26 апр.дан), айна пайтда Министрлар Совети раиси (1906 й. 8 июндан). С. ҳукумат раиси бўлгач, Россия кишлок хўжалиги. асосида унинг иқтисодийгини тубдан ислоҳ қилиш ғоясини амалга оширишга киришди. Россияда крестьянлар (деҳқонлар)га кишлок жамоасидан ажралиб чиқиб, уларга алоҳ. ида чек ерлари (томорқа) ажратилиши ҳақидаги фармон (1906 й. 9 нояб.), унинг асосида III Давлат думасининг қонуни (1910 й. 14 июнь) қабул қилингач, ислохотлар бошланди. С. ташаббуси ва унинг иштирокида тайёрланган ислохотлар Столипин ислохоти сифатида машхур бўлган. Унга кўра, деҳқонларга ажратилган чек ерларни сотиб олиш ва сотишга рухсат берилди. Ислохот давомида ер тузиш ишларида асосий эътибор деҳқонларнинг чек ерларида хуторлар ташкил этишга қаратилган. Ислохотдан кўзда тутилган яна бир мақсад Россиянинг марказий губерняларидан деҳқонларни Сибирь, Урал, Олтой, Туркистон ва б. чекка ўлкаларга кўчириш бўлган.

Подшо Россиясининг кўчирувчилик сиёсати оқибатида С. ислохоти пайтида Туркистон ўлкасида рус Ағолисининг сони 20-а. бошларида 197 420 кишига етган (19-а. охирларида улар 70 745 киши бўлган), уларнинг аксарияти хоз. Қозғистон ва Қирғизистон ҳудудларига, Фарғона водийсига жойлаштирилган.

С. суиқасд натижасида ўлдирилган.

Ад.: Россия на рубеже веков: исторические портреты, М., 1991; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб [Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида], Т., 2000.

СТОЛЯРОВ Владимир Павлович (1918.15.7, Чоржўй — 1971.16.12, Тошкент) — Ўзбекистон халқ, рассоми (1958). Самарқанд бадиий билим юртида таълим олган (1933—37). Республика ёш томошабинлар театрида (1938—39), Республика халқ ижоди уйида (1939 й.дан) ишлаган. С. амалий санъат, безак санъати ривожига муносиб ҳисса қўшган. Халқ усталари (қандакор, тўқувчи, каштадўз ва б.) учун бадиий буюмлар безаги эскизларини тайёрлаган. Унинг эскизлари асосида яратилган бадиий буюмлар кўргазмаларда юксак баҳоланган. Наоий театри учун сахна пардалари, каштадўзлик («Гулқўрпа», попопда тикилган, ипак, бахмал, 1965), зардўзлик («Санъат халқниқидир», 1958; «Байрам», 1958, ҳамкорликда; «Гирих», 1962 ва б., ҳаммаси Амалий санъат музейида) учун яратган бадиий композициялари, айниқса, диққатга сазовор.

СТОМАТИТ (юн. stoma — оғиз, itis — яллиғланиш) — оғиз бўшлиғи шиллиқ қаватининг яллиғланиши. С. мустақил касаллик ҳолида кечиши, шунингдек, бошқа касалликлар (қизамиқ, қизилча, фипп, кандидоз) белгиси бўлиши мумкин. Яллиғланиш тилда бўлса — глоссит, милкда бўлса — гингивит дейилади, булардан ҳар бирининг ўзига хос белгилари бор. С. моддалар алмашинуви касалликлари (авитаминоз, диабет), нерв ва ички аъзолар касалликлари, витамин етишмовчилиги, ички секреция безлари фаолиятининг бузилиши оқибатида пайдо бўлади. Чекиш, спиртли ичимликларга ружу қилиш, жуда иссиқ ёки жуда совук, нордон ва шўр овқатлар ейиш ҳам С.га сабаб бўлиши мумкин. Айрим дориларга нисбатан сезувчанлик орғанда, хусусан, ўзўзини даволаганда, балоғатга етиш дав-

рида, ақл тиш чиқиши қийинлашганда (қ. Тиш) ҳам С. рўй беради.

С. шакллари ҳар хил бўлишига қарамай, уларнинг умумий ўхшаш белгилари бор: оғиз бўшлиғининг шиллиқ қавати қизаради, атрофидаги тўқималар шишади, безиллаб туради, жағ ости лимфа безлари қатталашади ва б. С ўткир ва сурункали кечади.

С.нинг катарал, ярали некротик ва афтоз хиллари фарқ қилинади. Айрим дори моддаларининг ёқмаслиги оқибатида, шунингдек, кимёвий моддалар таъсирида медикamentоз С, оғиз бўшлиғи шиллиқ қаватининг ўткир кесувчи нарсалар, чириган тиш чеккаси, нотўғри қўйилган тиш протезидан жароҳатланиши натижасида травматик С. пайдо бўлади; травматик С.нинг Беднар афтаси (чақалоклар афтаси) шакли чақалокларда кузатилади. С.нинг олдини олиш учун чириган тишларни ва организмнинг умумий касалликларини ўз вақтида даволаш, шиллиқ қаватнинг яллиғланишига сабаб бўладиган омилларни бартараф этиш лозим.

СТОМАТОЛОГИЯ (юн. stomatos — оғиз ва ... логия) — клиник тиббиётнинг бир соҳаси; оғиз бўшлиғи аъзолари: тил, лаб, лунж, оғиз шиллиқ пардалари ҳамда юзжағ системаси ва унга ёндош соҳа касалликларини, уларни келтириб чиқарадиган сабабларни ва мазкур касалликларнинг олдини олиш усулларини ўрганади.

Оғиз бўшлиғи аъзолари касалликлари Гиппократ, Ибн Сино, Гален, Цельс ва б. олимлар томонидан тавсифланган. Ибн Сино асарларида илк бор тишлар қамашши ва оғриқларининг табиати баён этилиб, шундай ҳолларда нималардан фойдаланиш кўрсатилган. 14-а. да француз врачлари Гиде Шолиак тиш суғурадиган асбоб ихтиро қилди. 15-а. охирида итальян врачлари Ж. Д. Аркале тишни олтин, кўрғошин ва қалай фолгаси билан пломбалаш мумкинлигини кўрсатади. 17—18-а.ларга келиб С. клиник тиббиётнинг мустақил соҳасига

айланди. 19-а. да тишни пломбалаш ва ясама тишлар тайёрлаш техникаси пухта ишлаб чиқилди. 19-а. охири —20-а. нинг биринчи ярмида физиология, анатомия, патология, биокимё ва б. фанларнинг тараққиёти стоматологик касалликлар этиологияси, патогенези, даволаш чоралари ва профилактика тадбирларини ишлаб чиқишда муқим аҳамият касб этди.

Ўзбекистонда С. фани 1954 й.дан шаклланди, шу йили ТошТИда стоматология ф-ти очилди. 1956 й.да махсус стоматологик кафедралар ташкил этилди. Кейинчалик бундай кафедралар Самарқанд, Андижон тиббиёт интлариди, Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-тида ҳам очилди, 1994 й. Бухоро тиббиёт ин-ти ташкил этилиб, унинг таркибиди стоматология фтининг очилиши С. фанининг янада равнақ топишига замин яратди.

Ўзбекистонда С. фани ривожига А. Г. Ғуломов, М. В. Парадоксов, А. Т. Бусигин, М. В. Бусигина, шунингдек, В. А. Епишев, С. А. Зуфаров, М. М. Мирёкубов, Э. У. Махкамов, Т. Х. Сафаров, М. В. Бегметов ва б. катта хисса қўшганлар.

Ҳоз. замон С. фани терапевтик, хирургик, ортопедик, болалар С. каби бўлимларни ўз ичига олади. Терапевтик С. тиш (кариес, пульпит, периодонтит, нокариес хасталиклар) ҳамда оғиз шиллик қавати, лаб, тил касалликлари диагностикаси, давоси ва профилактикаси билан шугулланади. Хирургик С. тиш олишдан ташқари юзжағ ва унга қўшни соғалардаги яллиғланишлар, ўсмалар, шикастланишлар, туғма ва орттирилган нуқсонларни ўрганеди, оғиз бўшлиғи ва юзжағ операциялари, пластик операцияларни амалга оширади. Ортопедик С. ортопедик ва ортодонтик усуллар билан бирламчи ва иккиламчи тишлар қатори ҳамда туғма ва орттирилган тишлар нуқсонларини даволайди, ясама тишлар билан тиш қатори нуқсонларини тиклайди. Болалар С.си бола ривожланишининг турли даврларида ўзига хос хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда терапевтик,

жарроҳлик, ортопедикстоматологик ёрдам кўрсатади. Шу билан бирга стоматологик касалликларнинг комплекс профилактикаси чоратадбирларини ишлаб чиқади.

Стоматологик касалликларни даволашда турли доридармонлар, лазер ва инфрақизил нур, ультратовуш, физиотерапия усуллари ва х.к. дан фойдаланилади.

Озода Йулдошхонова.

СТОУН (Stone) Ричард (19131991, Лондон) — инглиз иқтисодчиси. Кембриж ун-тини тугатган (1935). 1945 й.дан Кембриж ун-тида дарс берган, молия ва бухгалтерия ҳисоби фти проф., Иқтисодий жамият ва халқаро статистика ин-ти президенти (1955). С. кўпгина мамлакатларда қўлланилаётган миллий ҳисоблар тизимини яратди. Иқтисодий қарашларида неокейнечилик тарафдори бўлиб, иқтисодий ўсишнинг кўп секторли моделини яратди, амалий эконометрика соҳасида тадқиқотлар олиб борди. Унинг миллий ҳисобларга молия баланси тизимини киритиши катта янгилик бўлди. Амалий эконометрика соҳасида 1954 й.да чиққан «Буюк Британияда истеъмол афзаллиги ва харажатлар ҳисоби. 1920— 1938» китоби классик асар ҳисобланади. Нобель мукофоти лауреати (1984). Ас: Метод «затраты выпуск» и национальные счета (пер. с англ.), М., 1966.

СТРАБОН (Strabon) (мил. ав. 64/63 — мил. 23/24) — юнон географи ва тарихчиси. Кўп саёҳатлар (Юнонистон, Кичик Осиё, Италия ва Миср) қилган. Антик давр географик билимлари якуни бўлган «Геофафия» (мил. ав. тахм. 7й., 17 китобдан иборат) ва «Тарихий хотиралар» деган (бизгача етиб келмаган) асарлар муаллифи. Асарда Ғарбий ва Марказий Европа, Кичик Осиё, Шим. ва Шарқий Қора денгиз соҳиллари ҳақида географик маълумотлар тўпланган. Шу билан бирга асарда кўплаб тарихий, этн. маиший тафсилотлар келтирилган,

хусусан, Крим я.о. ва Днепр бўйига келиб жойлашган қабилалар, скифлар, роксоланларнинг хўжалиги ва маиший турмуши ҳақида, Шим. ва Шарқай Қора денгиз соҳилларида жойлашган антик шаҳарларнинг қурилиши, турмуши, хўжалиги, тарихи, Боспор давлатининг тарихи ва хўжалиги ҳақида қимматли маълумотлар жойлашган. «География»да, шунингдек, кад. Ўрта Осиё геогр.си, унда яшаган қабилалар (саклар, парфянлар, бактрияликлар, дахлар ва б.) ва уларнинг урфодати, тили, Буюк ипак йули ўтган жойлар ҳақида қимматли маълумотлар ҳам бор.

СТРАВИНСКИЙ Игорь Фёдорович [1882.5 (17).6, хоз. Ломоносов — 1971.6.4, НьюЙорк, Венецияда дафн этилган] — рус композитори, пианиночи ва дирижёр. Атоқли хонанда Фёдор Стравинский (1843—1902)нинг ўғли. 20-а. мусикасининг ислохотчиларидан. Петербург ун-ти (1900—05)да ва мусикадан Н.РимскийКорсаков (1903—05)да таҳсил кўрган. 1914 й.дан Европа, 1939 й.дан АҚШда яшаган. Деярли 65 йиллик ижодий фаолияти давомида рус мусикаси анъаналарига таянган. Шунингдек, мусикий импрессионизм («Қакнус» балети), мозий рус фольклори («Петрушка», «Муқаддас баҳор» балетлари), неоклассицизм («Пульчинелла» балети, «Шоҳ Эдип» операораторияси ва б.), жаз мусикаси («Рэгтайм», «Обнус концерти»), диний мусика («Псалмлар симфонияси», «Тренлар», «Реквием», «Мотам канонлари»), додекафония («Дилан Томас хотирасига», «Агон»), «Жон Кеннеди элегияси» ва б.) каби услубларга ўзига хос тарзда мурожаат қилган. С. асарлари бой фантазияси, куйлари, ритмикаси, оркестрлаш усулларининг оригиналлиги, шаклан ранг-баранглиги билан қимматлидир. С.нинг ижодий мероси ва концерт фаолияти замонавий мусика ривожига катта таъсир кўрсатмоқда. С. 20 а.да «Нур — Шарқдандир!» деган даъватни такрорлаб, Шарқ мавзуларига му-

рожаат этган. Ўзбекистонда унинг қатор камерчолғу ва симфоник (2 симфонияси — премьерас тарзида) асарлари, балет мусикаси мунтазам ижро этилмоқда.

Тўхтасин Ғафурбеков.

СТРАСБУРГ, Страсбург — Франциянинг шарқий қисмидаги шаҳар, Иль дарёсининг Рейн дарёсига қуйилиш ерида жойлашган. Эльзаснинг тарихий пойтахти. Куйи Рейн департаментининг маъмурий маркази. Аҳолией 267 минг киши (1999). Транспорт йўлларининг йирик тугуни. Даре порти. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Машинасозлик, тўқимачилик, ёғочсозлик, озиковқат, нефтни қайта ишлаш саноати корхоналари мавжуд. ун-т, консерватория, музейлар бор. С. кельтлар қишлоғи ўрнида бунёдга келган. С. номи билан 6-а.дан маълум. 925 й.дан Германия киролиги таркибида. Ўрта асрларда йирик саноат маркази бўлган. 1681 й.дан Франция таркибига кирган. 1871— 1919 й.ларда Германия таркибидаги ЭльзасЛотарингия империя ерининг маркази эди. Версаль сулҳ шартномасига кўра, 1919 й.да Францияга қайтарилган. Меъморий ёдгорликлардан собор (11—16-а.лар), готика черкови (13— 14-а.лар), епископ саройи (1722—28), ратуша (1730), Роганов саройи (1732— 42) ва б. сақланган.

СТРАСБУРГ УНИВЕРСИТЕТИ - Франциядаги кад. ун-тлардан бири. 1621 й. асос солинган. 1870—71 й.ги Франция — Пруссия урушида Франция мағлубиятга учрагач ёпилган ва унинг ўрнига Кайзер Вильгельм ун-ти ташкил этилган. 1919 й. қайта тикланган. 1935— 45 й.ларда КлермонФерран ш.да жойлашган ва Франция Қаршилик кўрсатиш ҳаракатининг марказларидан бири бўлган. 1947 й. Қдршилиқ курсатиш ҳаракати медали билан мукофотланган. Су. таркибида 3 ун-т фаолият кўрсатади. Тиббиёт, маг., физика, кимё, физиология, биокимё, ботаника, зоол., умумий биол., геол., геофизика, тарих, филол.,

теология, ҳуқуқ, иқтисодий фанлар ва б. соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлайди. 30 мингдан ортиқ талаба таълим олади. Кутубхонасида 3 млн.дан ортиқ асар сақланади.

СТРАТЕГ (юн. *strategos, stratos* — қўшин ва *ago* — бошлаб бораман) — Юнонистонда кенг ҳарбий ва сиёсий ваколатларга эга бўлган лашкарбоши. Ҳоз. маънода — йирик ҳарбий операциялар (амалиётлар)га раҳбарлик қилувчи саркарда.

СТРАТЕГИЯ — қ. Ҳарбий стратегия.

СТРАТИГРАФИК ЗОНА (хронозона) — умумий стратиграфик шкаланинг бир қисми, ярусг тобе. Ўзидан юқори ва пастки ётқизикларда қайтарилмайдиган қазилма организмлар қрдикларининг ўзига хос комплекслари қатламларини ўз ичига олади. «С.з.» номи шу комплекснинг энг характерли битта ёки иккита турига қараб берилади. С.з.нинг баъзилари бир неча континентларда ажралган ва планетар миқёсга эга. С.з.лар ордовик ва силурда граптолитлар, мезозойда аммонитлар, бур, палеоген ва неогенда планктон фораминифера ва нанопланктонлар бўйича ажратилган.

СТРАТИГРАФИЯ (лот. *stratum* тўшама, қатлам ва *графин*) — геологиянинг Ер пўсти кесимидаги тоғ жинслари мажмуининг шаклланиш изчиллигини ва жойлашган ўрнидаги дастлабки нисбатини ўрганувчи бўлими. С чўкинди тоғ жинслари қатламларини кузатиб, ўтмиш геологик даврларда уларнинг фашиал ўзгаришларини ҳамда ён атроф (қуйи ва устки) қатламларда такрорланмайдиган ўзига хос белгиларга эга бўлган ва маълум бир бирликка мужассамлашган тоғ жинсларининг стратиграфик йиғиндисини тадқиқ қилади. Ер органик дунёсининг такрорланмас таракқиётини акс эттирувчи чўкинди қопламлардаги қазилма организмларнинг таркиби-

ни аниқлаш ўрганилаётган ётқизиклар ёшини ҳамда ўхшашлигини белгилашда аҳамиятга эга (қ. Биостратиграфия). Шу жиҳатдан С. палеонтология ва геохронология билан узвий боғлиқ. С.нинг асосий вазифаси стратиграфик кесмаларни ажратиш, уларнинг тарқалишини кузатиш, турли кесмаларни ва узилиб бирбиридан узоклашган кесма булакларини ўзаро киёслашдир. С. ёрдамида Ер пўстининг геологик ривожланиш тарихини тиклаш мумкин; чўкинди формациялар шаклланишининг вакти ва шароитлари аниқланади, регионал ривожланишнинг тектоник ҳамда геодинамик жараёнлари тикланади; геологик хариталар тузиш учун зарур булган барча категориядаги киёсий ва стратиграфик схемалар ишлаб чиқилади. С.нинг назарий асослари, принцип ва услубларига 20-а.да жуда кўп ишлар бағишланган. Бироқ бу фаннинг асослари ва баъзи бир қридаларига 17—19-а.лардаёқ Дания, Англия, Франция ва Германия олимлари томонидан асос солинган. Даниялик олим Н. Стено (1638—86) тоғ жинслари қатламланишининг кетма-кетлиги қонунини аниқлади. 19-а. 1-ярмида инглиз олимлари Р. Мурчисон ва А. Седжвик, француз Ж. Кювье ва б.нинг тадқиқотлари С. ни янада ривожлантирди. 18-а. охирларида Ғарбий Европада Ер пўстини ташкил қилган ётқизикларни бирламчи (ҳоз. палеозой ётқизиклари), иккиламчи (мезозой) ва учламчи (кайнозой) даври жинсларига бўлиш қабул қилинган. Дастлабки икки термин тезда ўз аҳамиятини йўқотди. 1759 й. италиялик геолог Ардуино тақлиф қилган учинчи термин ҳоз. ҳам қўлланилади [қ. Учламчи система (давр)]. 1829 й. энг янги бўш ётқизикларни француз геологи Ж. Денуайе тўртламчи давр ётқизиклари номи билан ажратди [қ. Тўртламчи система (давр)]. 19-а.нинг 1-ярмида турли мамлакатларда олиб борилган тадқиқотлар натижасида геологик система (давр)лар ажратилди ва Ер тарихида уларнинг изчиллиги (кетма-кетлиги) белгиланиб, умумий бўлинмалари

кабул кили иди ва аввал ажратилган системалар, бўлимлар қайд қилинди. 1900 й. француз геологи Э. Рене́вье факат система бўлимларинигина эмас, балки ярус бўлимларини ҳам ўз ичига олган йиғма, «хронофаф»ни таклиф этди. Умумий стратиграфик шкала 20-а. ўргаларида Ер таракқиётининг энг кад. босқичлари интенсив равишда ўрганила бошлади ва ягона системасини белгилаш имконияти туғилди. С.да қатламланишнинг изчиллиги ҳақидаги қонун асосий ўрин тутди; бу қонунга мувофиқ, қатламлар нормал ҳолатда ётганда ҳар бир остки қатлам устки қатламга нисбатан қадимийроқцир. Бу қонундан истисно ҳоллар факат тектоник деформация натижасида қатламларнинг дастлабки ётиши бузилгандагина кузатилади ва бунда қатламлар тўнтарилган ҳолатда ҳам ётиши мумкин. Ўтган геологик даврлар хавзаларида қаватланган тоғ жинслари қатламлари муайян изчилликда ётади, бу қатламларни ўрганиб, стратиграфик устун (колонка) тузиш мумкин. Бу устунларни киёслашда турли методлардан фойдаланилади, булардан энг кенг тарқалгани ва ишонарлиси палеонтологик метод бўлиб, у Ер органик дунёсининг такрорланмайдиган прогрессив таракқиётига асосланган. Палеонтологик метод палеоэкологик маълумотлар ҳисобга олинган тақдирдагина қўлланиши мумкин. Қазилма организмларнинг барча гуруҳлари стратиграфик корреляция мақсадларида фойдаланилади. Жуда кўп микдорда учрайдиган майда организмлар қолдиқлари, айниқса, муҳим аҳамиятга эга. Спорачанг анализи ҳам худди шундай хусусиятлари билан ажралиб туради, бу анализ фанерозой барча бўлинмаларининг чўкинди қатламлари ёшини аниқлашда қўлланилади. Токембрийнинг анча қад. ётқизикларида ҳайвонлар қолдиғи ниҳоятда кам, кўкяшил сувўтларнинг ҳаёт фаолияти излари кўплаб учрайди, улардан 1960й. ларда юқори токембрийнинг карбонат қатламларини бўлиш ва корреляция қилишда муваффақиятли фойдаланил-

ди. Анча қад. ётқизикларни ўрганишда чўкинди ва магматик тоғ жинсларидаги турли элементлар (К, V, РЬ)нинг радиоактив парчаланишига асосланган изотоп усули етакчи аҳамиятга эга. Чўкинди жинсларнинг изотоп ёшига оид маълумотлар жуда кам. Аниқлашнинг рубидий методи турли гилли жинслар ва нордон эффузивларни аниқлашда қўлланилади. Кўрсатилган методлар ёрдамида чуқинди қатламларга кириб қолган турли интрузив тоғ жинслари ёши ҳақидаги анча тўлиқ маълумотларни олиш мумкин. Бундан ташқари, чўкинди ва вулканоген қатламларни корреляция қилишда литологик ва геохимёвий тадқиқотлар, разведканинг геофизик усулларида фойдаланилади. Корреляциянинг барча методларини қўллаш натижасида бутун Ер шари учун умумий йиғма стратиграфик бўлинмалар системаси белгиланди. С. регионал геологик тадқиқотларда асос бўлиб хизмат қилади ҳамда майдоннинг тектоник хусусиятларини тушунтириш, фойдали қазилмаларни қидириш ва разведка ишлари йўналишини аниқлашга ёрдам беради. Стратиграфик кесмани батафсил ўрганмай туриб геологик хариталар тузиш мумкин эмас. С.нинг методлари — биостратиграфик, литологик, радиологик, экостратиграфик ҳамда вокеликни тиклашдан иборат.

Кўпгина биотик ўзгаришлар (кўплаб қирилиб кетиш, таксонлар хилмаҳиллигининг ҳаддан тез кўпайиши, янги турларнинг пайдо бўлиши)га эволюцион ўзгаришлар билан бирга турли хил абиотик омиллар (океан ҳавзасининг кенгайиши ёки қисқариши, океан сатҳининг кўтаршшбпасайиши, иқлим ва яшаш муҳитининг ўзгариши, атмосфера ва гидросфера таркибидаги ўзгаришлар ҳамда космик ҳрдисалар)нинг ҳам таъсири катта. Ўзига хос фарқ қилувчи шундай ўзгаришлар изини Ернинг геологик тарихида Халқаро стратиграфик шкаланинг деярли барча бўлинмалари чегараларида учратилган. Ўзбекистонда қўлланиладиган стратиграфик бирликлар

шкаласи баъзи бир бўлим ва ярусларни бўлиниши ва индексланиши (худудий хослик белгилари туфайли) билан бир оз фаркланади. Ўзбекистоннинг стратиграфик тузилишини ўрганишга олимлардан А. Д. Архангельский, Т. А. Сикстель, О. И. Сергунькова, Ю. М. Кузичкина, З. М. Абдуазимова ва б.лар хисса қўшган. Ҳар бир мамлакатда стратиграфик шкаланинг умумий ва маҳаллий бўлинмалари стратиграфик кодекс қоидалари системаси асосида ажратилади. Геологик вақтни ўлчашнинг эталони қилиб умумий халқаро стратиграфик шкала қабул қилинган (2Халқаро геологик конгресс Болонье, 1881 й.). 20-а.нинг ўрталарида унга қўшимча қилиб стратиграфик шкаланинг анча йирик бўлимаси — зон мобайнида шаклланган эонотема киритилган; эра мобайнида шаклланган ётқизикларни билдирувчи, аввал ишлатилган «гурух» термини, «эратема» термини билан алмаштириди.

Стратиграфик бўлинмаларнинг ҳар бири Ернинг табиий ривожланиш босқичи ва унинг органик дунёсига мувофиқ келади; улар барча материкларда ва 1970й.ларда ўтказилган бурғилаш ишлари кўрсатганидек, океан ботикларида ҳам аниқланди. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, геологик яруслар ва стратиграфик зоналар фақат маҳаллий аҳамиятга эга; бу фикр агар фаунаси бошқалардан ажралган ҳолда ривожланган ва Дунё океани билан боғлиқ бўлмаган (мас, Кора денгиз—Каспий ҳавзасининг неоген ётқизиклари) алоҳида палеоҳавза материаллари асосида ажратилган ярус ва зона учун тўғри бўлади. Агар ярус ва зоналарнинг стратотипи қилиб очик океан ҳавзаларининг кесимлари олинса, бу бўлинмаларни бутун Ер шари бўйлаб кузатиш мумкин. Антропоген (ёки тўртламчи) система учун бўлинмаларнинг палеоиклим маълумотларига асосланган, уларнинг ўзаро боғлиқлигини акс эттирувчи ўз шкаласи таклиф қилинган. Мавжуд маълумотларнинг кўрсатишича, геологик бўлимлар,

ярус ва зоналар токембрийда ҳозирча ажратилмайди, система ва эротемалар фанерозойдагига нисбатан бутунлай бошқача асосланишга эга; уларга эквивалент бўлган протосистема ва протоэротемалар — фитемалар тўғрисида гапириш тўғрирок бўлади. Ягона ёки умумий стратиграфик шкаланинг бўлим, ярус ва зоналарини ҳамма ерда ҳам исталгандек аниқлаб бўлмайди ва кесимлар тузилишининг маҳаллий хусусиятларини акс эттирмайди. Шунинг учун кўп р-нларда стратиграфик таснифнинг асоси бўлиб, маҳаллий стратиграфик кичик бўлимлар хизмат қилади; агар улар палеонтологик асосга эга бўлса ва йўналиш бўйича ўз таркибини сезиларли ўзгартирган ётқизикларни ўз ичига олса, унда горизонтларга (тахм. ўлчами бўйича ярус ва кичик ярусларга мос келадиган ва лоналар (локал зоналар)га ажратилади. Аксинча, агар маҳаллий бўлинмаларни ажратишда тоғ жинслари литологик таркибининг ўзига хос хусусияти етакчилик қилса, бундай ҳолатда литостратиграфик бўлинма нинг алоҳида системаси қабул қилинади. Охириги халқаро стратиграфик шкала 2000 й.да Бразилияда ўтган 31-Халқаро геологик конгрессда қабул қилинган.

Ад.: Абдуазимова З. М., Абдуллаев Н. Р., О международной стратиграфической шкале, Т., 2000; Степанов Д. Л., Месежников М. С., Обхая стратиграфия (Принципы и методы стратиграфических исследований), Л., 1979.

Зоя Абдуазимова.

СТРАТИСФЕРА (лот. stratum — қатлам ва сфера) — Ер пўстининг, асосан, чўкинди ва дастлаб чўкинди бўлган (метаморфик) жинслардан таркиб топган устки қисми. Платформаларда С.нинг қалинлиги 3 км гача, геосинклиналларда 15 км гача. С, асосан, гил, гилли сланец, кумтош, оҳақтош ва доломитлардан иборат (қ. Чўкинди жинслар).

СТРАТИФИКАЦИЯ (лот. stratum

тўшам, қатлам, ва *facies* — бажараман) — 1) ўсимликлар уруғ (данак) лари униб чиқишини тезлаштириш учун нам муҳитда сақлаш, уруғларга экишдан олдин ишлов бериш усули. Асосан, мевали, манзарали, ўрмон дарахтлари, буталари, айрим доривор ўсимликлар уруғлари (данаклари) учун қўлланилади. С. учун кум, кирик, торф увоклари ва б. ишлатилади. Махсус чуқур ёки яшиқларда уруғ (данак) лар нам кум билан аралаштирилиб 3—5° ҳароратда сақланади. Олма ва нок уруғлари 120—130, ёнғоқ, pista ва бодом 45—60, беҳи уруғи 60—70, шафтоли ва ўрик данаги 90—100, тоғолча данаги 150—200, олча ва гилос данаги 200—250 кун С. қилинади. Олма, нок, беҳи, бодом, ёнғоқ ва б. мева уруғлари окт.—нояб.да экилганда, баҳоргача С. даврини ерда ўтказиб, яхши униб чиқиши ҳам мумкин. Тоғолча, олча, гилос ва б. мевали дарахт данаклари эса С. даврини тўлиқ ўтказиши учун мевадан ажратилгач, қумланиб, кузгача сақланади; 2) атмосферадаги мувозанат шартларини белгиловчи ҳаво т-расининг вертикал бўйича тақсимланиши; ҳавонинг вертикал силжиши ортишига ёки камайишига ёрдам беради. Нотурғун С.да баландлик ошиши билан тра пасаяди, бу атмосфера конвенциясига имкон беради.

СТРАТИФОРМ КОНЛАР - фойдали қазилмаларнинг вулканогенчўкинди ва катқатли чўкинди тоғ жинслари қалин қатламларидаги бир ёки бир неча стратиграфик горизонтда тўпланган уюмлари. С.к. сингенетикмагматик ва эпигенетикпостмагматик йўллар билан ҳреил бўлади. Карбонатли жинслар қатламларидаги кўрғошинрух (АҚШ, Миссиссури штатидаги конлар) ҳамда кумтош ва сланец қатламларидаги мис конлари (Қозоғистон, Жезқазған қони) С.к. учун характерли. С.к.да қатлам таналари ўзини сиғдирган ва улар билан мувофиқ ётган тоғ жинсларига нисбатан кўп. Улар рудаларнинг оддий минерал таркиби билан фарқ қилади, бу эса руда-

ли жинсларнинг бир ёки бир неча қатламларида мис, рух, кўрғошин сульфидларининг холхоллиги ва ҳамроҳ минералларнинг миқдорига боғлиқ. С.к. қатта ҳажмдаги кенг қамровли ривожланишга эга бўлиб, бепоён рудали р-нлар ва провинцияларда шаклланади (мас, Миссиссипи водийсидаги кўрғошинрух конлари). «С.к.» термини, ушбу конларнинг пайдо бўлиш муаммоси юзасидан 1969 й.да НьюЙоркда ўтказилган конференцияда қабул қилинган. Ўзбекистонда С.к. сирасига Учкулоч (Шим. Нурота тизмаси), Сарикон, Қонжайлов (Чағқол тизмаси) каби кўрғошинрух конлари қиради.

СТРАТОСТАТ (лот. *stratum* — қатлам ва юн. *statos* — кўзғалмас) — стратосферага учуриш учун мўлжалланган аэростат. Экипажли С. гондолоси (механизмлар, озиқовқат на б. турадиган хона) герметик берк қилиб ясалади, махсус илмий асбоб ва аппаратлар билан жиҳозланади. Қўтарилиш баландлиги ва учуш массасига қараб С. ҳажми 100000 м³ гача бўлади. Ердан туриб автоматик тарзда бошқариладиган Слар кенгтарқалган. 20-а. 30й.ларида экипажли Слар Ҳажми 25000 м³ ли кўп учурилган. стратостат.

Ҳозир С.дан и.т. мақсадларида, аэрофотосъёмка, парашютдан сакраш, метеорологик ракеталар учуриш ва б.да фойдаланилади.

СТРАТОСФЕРА (лот. *stratum* — қатлам ва юн. *sphaîra* — шар) — тропосфера устида юқори кенгликларда 8—10 км, экватор яқинида эса 16—18 дан то 50—55 км баландликларгача бўлган оралиқда жойлашган, т-раси —40° (—80°)дан то 0° гача ортадиган атмосфера қатлами. С. қатламининг қуйи чегараси — тропопауза географик кенглик, йил вақти ва циклон фаолиятига қараб ўзгаради. Одатда, тропопаузадан 24—25 км гача қуйи С. ва қолгани юқори С.га ажратилади. Қуйи чегарасида ўртача тра йил вақти ва кенгликка қараб —45° дан —75°

гача, юкори чегарасида —20° дан Қ20° гача бўлиб, сув буғи миқдори жуда оз бўлади. Пекин 20—30 км баландликда баъзан садафсимон булут ҳосил бўлади. У кундузи деярли кўринмайди, кечаси куёш нури таъсирида ялтираб кўринади. Садафсимон булут, асосан, яхлаган сув томчиларидан иборат. Аэрология ва Ернинг сунъий йўлдошлари ёрдамида С. ўрганилган. С.да ҳам хаво алмашилиши бўлиб, тра ва шамол тезлиги ўзгариб туради. Шамолнинг максимал тезлиги С.нинг юкори қисмида жуда катта (езда 60—80 мҒс; қишда 80—100 мҒс гача). Асосий шамол ғарб томондан эсиб, 20 км баландликда ёз вақтлари ўз йўналишини шарққа томон ўзгартиради. С.даги доимий газларнинг улуш миқдори тропосферадаги сингаридир. Бироқ С.да озон, ҳатто мутлақ қийматларда тропосферадагига Караганда кўп бўлиб, унинг асосий миқдори 25—35 км баландликлар орасида тўпланган. С. маълум даражада озоносферат мос келади. Озон қатлами Куёшдан келаётган қисқа тўлқинли, айниқсан, ультрабинафша нурларни ютиб қолади, натижада хаво т-раси ортади. С.даги озон қатлами ультрабинафша нурларни Ер сиртига ўтказмайди, акс ҳолда Ерда ҳаёт бўлмас эди.

Тоҳир Мухторов.

СТРАУМАЛ Борис Петрович (1900.25.7, Слоним ш., ҳоз. Беларуссия, Гродно вилояти — 1987.29.4, Тошкент) — селекционер олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1960), қишлоқ хўжалиги. фанлари д-ри (1962), проф. (1967). Ўрта Осие утининг қишлоқ хўжалиги. фтини тугатган (1927). Ўзбекистонда биринчи МТС ташкилотчиси ва директори (1929—31), СоюзНИХИ директори (1931—39), илмий ишлар бўйича директор ўринбосари ва ўрта толали ғўза навлари селекцияси лаб. мудири (1942—71). 1971 й.дан Ўзбекистон ғўза селекцияси ва уруғчилиги и.т. ин-тида катта илмий ходим. Илмий ишлари янги ғўза навлари-

ни яратиш, селекцияуруғчилик ишлари схемаси ва методикасини ишлаб чиқишга бағишланган. У малла толали С4001, С4018, оқ толали С4727, С4480, Чимбой 3010, С4891 ғўза навларини яратган.

Ас: Сорта хлопчатника с основами селекции, Т., 1974; Сорт 108Ф, Т., 1977.

СТРАХОВ Николай Михайлович [1900.2(15).4, Волхов ш., ҳоз. Орёл вилояти — 1978, 13.7, Москва] — рус геологи ва геокимёгари, СССР ФА акад. (1953), ҳоз. замон назарий литологияси асосчиларидан бири. Асосий илмий ишлари Кора, Каспий, Орол денгизлари, Балхаш кўли, Тинч, Атлантика ва Ҳинд океанларидаги ҳоз. чўкиндилар генезисини аниқлашга бағишланган. С. литогенезни 4 типини аниқлади ва уларнинг Ер тарихидаги эволюциясини тавсифлади; диагенез, галогенез ва гумид руда ҳосил бўлиши назарияларини ишлаб чиқди; ёнувчи сланецлар, тузлар, темир ва марганец рудалари, охактошдоломитли тоғ жинсларини текширди. С. чўкинди жинслар геокимёси тараққиётига салмоқли ҳисса қўшди, миграция шакллари, қад. сув хавзалари, океан, денгиз ва дарёларда Fe, Mn, P, V ва б. кимёвий элементларнинг тарқалиш қонуниятларини ўрганди.

СТРАШЕНСКИЙ (Молдавиядаги Страшена шаҳарчаси номидан)— ўрта кечпишар хўраки узум нави. Молдавия узумчилиги ва виночилиги и.т. ин-тида Каттақўрғон х Додреляби дурагайини мураккаб турлараро дурагай Мускат де Сен Валье билан чапиштириб чиқарилган (М.С.Журавель, Г.М.Борзикова, И.П.Гаврилов, Н.И.Гузун). Тупи кучли ўсади. Барглари йирик, юмалоқ, учбеш бўлмалли, четлари сал кертикли ва пастга эгилган, терс томони тукли. Гули икки жинсли. Узуми авг.сент.да пишади. Узум боши йирик, цилиндрсимон, конуссимон, ўртгача тигиз, чочоқ. Ғужуми йирик, юмалоқ, тўқ бинафша, куюқ ғубор билан қойланган. Эти гўштдор, серсув. Куртаги бўртгандан кейин фаол ҳарорат

йиғиндиси 2900° бўлганда 155 кунда пишади. Таркибида 20—22% қанд бор. Новдалари яхши пишади. Совуққа чида-ми ўртача. Ҳосиддорлиги 200—250 ц/га. Раға касаллигига чидамли, кулранг чи-ришга чидамсиз.

СТРЕПТОКОКК (юн. streptos — занжир ва кокклар) — ҳаракатсиз бакте-риялар туркуми (диаметри 0,6—1 мкм). Ҳаво чанги, одам териси ва б.да учрай-ди. Бўлиниб кўпаяди, натижада ҳар хил узунликдаги шарсимон хужайралар занжири ҳосил бўлади. С спора ҳосил қилмайди; граммусбат; шакар ва спирт-ни бижғитади. Айрим турлари амалий аҳамиятга эга; сут кислота Си лактозани бижғитиб сут кислота ҳосил қилади. Бу жараёндан сут маҳсулотлари (простоква-ша ва б.) олишда фойдаланилади. Поли-сахаридларни декстранга айлантирувчи айрим турлари қон ўрнини босувчи су-юклик тайёрлашда қўлланади. Касаллик туғдирувчи турлари ангина, сарамас, йи-рингли касалликлар пайдо қилади; қонни зарарлайди. Баъзи С.лар эритроцитларни емириш (гемолиз) хусусиятига эга.

СТРЕСС (инг. stress — босим, куч-ланиш, танглик) одам ва ҳайвонларда кучли таъсиротлар натижасида содир бўладиган ўта ҳаяжонланиш, асабийлик ҳрлати. Организмда ҳар хил таъдирот-ларга нисбатан ривожланадиган номах-сус нейрогормонал реакция. «С.» терми-нини канадалик патолог Г. Селье таъриф-лаб, тиббиётга киритган (1936). Олим С ҳолатига олиб келувчи омилни стрес-сорлар деб, улар таъсирида организмда рўй берадиган ўзгаришларни мослашиш (адаптация) синдроми деб атади. Физик (иссиқ, совуқ, шикастланиш ва б.) ва пси-хик (қўркув, қаттиқ товуш, ўта хурсанд-чилик) стрессорлар ажратилади. Орга-низмда бу омиллар таъсирини энгишга қаратилган мослашувчи биокимёвий ва физиологик ўзгаришлар ривожланади, бу стрессорнинг кучи, таъсир этиш мудда-ти, одам ёки ҳайвоннинг физиологик си-

стемаси ва руҳий ҳолатига боғлиқ. Нерв системаси юқори ривожланган одам ва ҳайвонларда, хистуйғу кўпинча стрессор вазифасини ўтайди ва у физик стрессор таъсирига замин туғдиради. Одамда бир хил кучдаги С. ҳам хавфли, ҳам ижобий бўлиши мумкин. Шунинг учун маълум бир даражадаги С.ларсиз фаол ҳаёт кечи-риб бўлмайди, чунки С.лар бўлмаслиги бу ўлим билан баробар деган эди Г.Селье. Демак, С.лар нафақат хавфли, балки организм учун фойдали ҳам бўлиши мумкин (эустресс), бу ҳолат организм имкониятларини ишга солади, салбий таъсиротларга чидамлилигини ошира-ди (мас, инфекциялар, қон йўқотиш ва б.), маълум бир соматик касалликлар (мас, яра касаллиги, аллергия, юрак ка-салликлари ва б.) кечишини энгиллаш-тиради ёки беморнинг улардан форм бўлишига ёрдам беради. Зарарли С.лар (дистресс) организм резистентлигини пасайтиради, кўпгина касалликларнинг кечишини оғирлаштиради. С. таъсирида касалликлар пайдо бўлишида организм-нинг дастлабки ҳолати катта аҳамиятга эга. Мас, гипертония касаллиги билан оғриган беморда С. оғирроқ, яъни гипер-тоник кризлар билан кечади.

Г. Селье, С. натижасида ривожлана-диган касалликлар ё стрессорнинг кучли таъсир этиши, ёки гормонал тизимнинг «нотуғри» реакция беришига боғлиқ деб ҳисоблаган. Чунки айрим ҳолларда дистресс унча кучли бўлмаган стрессор таъсирида юзага келади. С.нинг орга-низмга ижобий ёки салбий таъсир эти-ши организмнинг ушбу стрессорга нис-батан реакциясига боғлиқ. С. ҳрлатини фаол ўзгартиришга қаратилган чоралар организм чидамлилигини оширади ва натижада касаллик ривожланмайди ёки, аксинча, фаол курашиш бўлмаса, мосла-шиш синдроми сусайиб, оғир ҳолатларда организмни нобуд бўлишигача олиб ке-лиши ҳам мумкин. Организмдаги ҳамма ўзгаришларни назорат қилишда миядаги катехоламинлар миқдори катта аҳамиятга эга. Шундай қилиб, нерв системаси орга-

низмнинг С.га реакция бериш ҳолатини белгилайди (к. Нейрогуморал регуляция).

Ҳоз. «С.» термини жуда кенг маънода тушунилади, мас, нерв системаси бўлмаган куйи ҳайвонлар, ҳатто ўсимликларда ҳам сув микдори ёки ҳарорат кескин ўзгарса, уларда кечаётган физиологик жараёнлар бузилади.

Мухсим Зокиров.

СТРИХНИН (Strychninum), C₂₁H₂₂N₂O₂ — кучала уругидан олинadиган алкалоид. Мол. м. 334,42. Суюкланиш т-раси 282°, қайнаш т-раси 270°. 1818 й.да француз кимёгарлари П.Ж.Пельтье ва Ж. Б.Каванту кашф қилганлар. С.нинг тузилишини инглиз кимёгари Р.Робинсон 1946 й.да аниқлаган, америкалик кимёгар Р.Б.Вудворд 1954 й. С.нинг тўлиқ синтезини ишлаб чиққан. С. мураккаб полициклик бирикмадир, захарли; зарарли ҳайвонларни киришда ишлатилади. Тиббиёт амалиётида С. нитрат қўлланади. Марказий нерв системасини кўзғатади, айниқса, орқа мия фаолиятини кучайтиради, қатта дозалари тетаник талвасага олиб боради; кўриш, эшитиш, таъм билиш сезгиларини фаоллантиради; томирларни ҳаракатлантирувчи марказ ва нафас марказини кўзғатади. Скелет мускулларини таранглаштиради, парез ва фалажларда нерв системаси функциясини нормаллаштиради.

СТРОБОСКОП (юн. strobos — тартибсиз ҳаракат ва skopeo — қарайман) — бирон бир буюм ёки манзарани кузатаётганимизда шу буюм ёки манзара йўқолганда ҳам унинг кифаси кўз ўнгимизда намоён бўлиб туравериши ҳодисаси (кўриш инерцияси)ни намойиш қилиш учун мўлжалланган асбоб. Умумий ўқда айланадиган иккита дискдан иборат. Биринчи дискда, худди соат циферблатидагидек, бирон бир такрорланувчи жараённинг турли фазаларига мос шакллар туширилган. Иккинчи дискда қатор узунчоқ тиркишлар очилган. Дис-

клар айлантирилганда кузатувчи кузатиш дарчаси ва шу узунчоқ тиркишлар орқали қараб, биринчи дискдаги шакллар ҳаракатини биринкетин кўради. Ҳар бир шакл билан навбатдаги шакл ҳаракати орасида муайян бир оний вақт ўтади. Лекин кузатувчига шаклларнинг ҳаракати яхлит (узлуксиз) бўлиб туюлади. Бу қад. ўйинчоқ асбобнинг ишлаш принципи одам кўзининг кўриш иллюзияси хоссасига асосланган. С. хусусиятидан кўпгина и.т. ишларида, ҳар хил асбоблар ясашда, кинематография ва телевидениеда кенг фойдаланилади (к. Стробоскопик эффект).

СТРОБОСКОПИК ЭФФЕКТ

- узлукли кузатиш жараёнида тез ҳаракатланаётган жисмнинг кўзгалмас тарзда кўриниши ёки жисм ҳаракатининг алоҳида фазалари тез алмашиниб турганда жисмнинг ҳаракат қилаётгандек бўлиб туюлиши. Агар бирор жисм ёки сурат узлуксиз кузатилмасдан муайян вақт оралиғида кузатилса, уларнинг тасвири худди узлуксиз кузатилаётгандек тасаввур қолдиради. Бунга кўриш инерцияси ҳодисаси сабаб бўлади. Буни умумий бир ўқда айланувчи икки дискдан иборат асбоб (стробоскоп)да кузатиш мумкин. Кўз олдида оддий стробоскоп затвори ν частота билан t вақт давомида очибёпилса, тез ҳаракатланаётган жисм жуда кичкина жойга силжийди, шунинг учун у кўринади. Кўринаётган образнинг сақланиш вақти x ичида затвор νt марта очилади, шунинг учун ҳаракатланувчи жисмнинг бир неча «оний» ҳолатлари бир вақтда кўринади. Ҳозирги стробоскопларда узлуксиз кўриш импульсли лампалар воситасида амалга оширилади. Одатда, ҳаракатнинг кетма-кет фазаларини тасвирловчи кадрлар секундига 24 марта алмашинса, кўриш инерцияси ва рухий омиллар туфайли ҳаракатнинг узлуксизлиги самарасига эришилади. С.э., мас, кинематографиянинг асосини ташкил қилади.

СТРОМБОЛИ — Тиррен денгизидаги сўнмаган вулкан, Липари архипелагида, Италия ҳудуди. Денгиз сатҳидан бал. 926 м (денгиз тубидан 2700 м). Кратери 700 м баландликда. Мунтазам равишда вулкан бомбалари ва газ отилиб туради. Кратеридан чиқаётган газлар лаванинг тафтидан ёришиб кечаси узокдан яккол кўринади. Шу сабабли уни Ўрта денгиздаги маёқ деб атайдилар. Вулкан отилиши типларидан бири ҳам С. деб аталади.

СТРОНГИЛИДЛАР (Strongylida) нематодалар синфига мансуб тўғарак чувалчанглар туркуми. Уз. 4 мм дан 7 см гача. Оғиз капсуласи кучли ривожланган; хўжайин тўқимасига ёпишиш вазифасини бажаради. 10 та оиласи бор. Энг муҳим оилаларидан бири — Strongylidae га 22 та уруг киради. С. сут эмизувчилар, кушлар ичагида ва б. органларида паразитлик қилади. Оралиқ хўжайинсиз ривожланади. Одам ва ҳайвонларда стронгиоз касаллигини пайдо қилади.

СТРОНЦИАНИТ — карбонатлар синфига мансуб минерал. Илк бор 1787 й. Строншиан ш. (Шотландия) яқинида топилган, номи шундан. Кимёвий таркиби $Sr[CO_3]$. Одатда, Са, Ва, РЬ аралашмаларига эга. Ромб сингониясида кристалланади. Агрегатлари яхлит, донадор, зич ва толасимон, ингичка найзасимон бўлиб тузилган. Рангсиз ёки яшилроқ, сарғиш ва кулранг бўлиб, ялтираши шишадек. Мўрт. Қаттиклиги 3,5—4; зичлиги 3,6—3,8 г/см³. Гидротермал жинслар орасида целестин, барит, кальцит, сульфидлар билан ассоциацияда учрайди; кўпинча чўкинди тоғ жинсларидан гиллиоҳактошларда чизиклар кўринишида бўлади. С. Ўзбекистонда Қурама тоғ тизмаларидаги Табошар конида (1932), кальциостронцианит тури эса, Етимтоғ олтингургург конида топилган.

СТРОНЦИЙ (лот. Strontium), Sr Менделеев даврий системасининг II

гурухига мансуб кимёвий элемент. Ишкоршер металллар гуруҳига киради. Тартиб раками 38, ат. м. 87,62. Табиий С. 4 та барқарор изотопдан иборат: $84Sr$ (0,55%), $86Sr$ (9,87%), $87Sr$ (7,02%) ва $88Sr$ (82,56%). С.нинг масса сонлари 80 дан 97 гача бўлган бир неча сунъий радиоактив изотоплари, жумладан, ураниннг парчаланиши натижасида ҳосил бўладиган энг узок, вақт мавжуд бўлувчи махсулотлардан $90Sr$ (Т_{1/2}к27,7 й.) ҳам олинган. С.ни 1790 й.да инглиз минералоги Кроуфорд Шотландиянинг Строншиан (Strontian) шахри яқинида топилган стронцианит минерали таркибида кашф қилган. Металл ҳрлдаги С.ни амальгама кўринишида 1908 й.да инглиз кимёгари Г.Дэви электролиз йўли билан гидроксиддан ажратиб олган. С. Ер пўстининг масса жикатдан 4102% ини ташкил қилади. Унинг 30 га яқин минерали маълум. Улардан целестин $SrSO_4$ ва стронцианит $SrCO_3$ саноат аҳамиятига эга.

С. кумушдек оқ ва юмшоқ металл. Суюкляниш т-раси 770°, қайнаш т-раси 1380°, зичлиги 2,63 г/см³. С. атом радиуси 0,215 нм; ион радиуси 0,12 нм. Кимёвий фаоллиги ва хоссаларига қура, у кальций билан барий ўртасидаги оралиқ ҳолатни эгаллайди. С. ҳавода тез оксидланади, сув билан шиддатли реакцияга киришади, кўпгина элементлар билан бевосита бирикади. Бирикмаларида 2 валентли. Металл ҳолдаги С.ни $SrCl_2$ нинг суюлтирилган эритмасини электролиз қилиш йўли билан олиш мумкин. Саноатда С. целестин ва стронцианит концентратларини аввал бойитиш, юқори града (900—950°) кумир иштирокида қайтариш, ҳосил бўлган SrS ни гидролизлаш, CO_2 ёки HNO_3 таъсир эттириб, $SrCO_3$ ёки $Sr(NO_3)_2$ га айлантириш ва сўнгра уларни термик парчалаш йўли билан олинади. С. микроорганизмлар, ўсимлик ва тирик организмларнинг таркибий қисмидир. Денгиз радиолярийси (акантарийси) скелети С. сульфатцелестиндан иборат. Денгиз сувўтининг 100 г қуруқ моддаси таркибида 26—140 мг,

курукликдаги ўсимликда 2,6 мг, денгиз ҳайвонларида 2—50 мг, курукҒшкдаги ҳайвонларда 1,4 мг, бактерияларда 0,27—30 мг С бўлади. Суяк тўқималарида С. кальций билан бирга тўпланиб унинг аналоги сифатида моддалар алмашинувида иштирок этади. Металл ҳолдаги С. мис, бронза ва баъзи кртишмалар таркибига кўшилади, электр вакуум техникасида газларни ютувчи восита сифатида ишлатилади. С.нинг радиоактив изотопларида 89Sr телеграф кабелларидаги шикастларни аниқлашда, ⁹⁰Sr эса электр батареяларида манба сифатида ишлатилади. С. бирикмалари захарли эмас, одам организмига тушганда улар кальций бирикмаларига ўхшаш таъсир этади, аммо ядро синовлари пайтида атмосферада йиғиладиган ⁹⁰Sr изотопи инсоният учун ута хавфлидир. С. билан ишлаганда ишқорий ва ишқорийер металлларга оид кўлланма ва қодаларга риоя қилиш лозим.

Стронций бирикмалари. С. хона т-расида кислород билан бирикиб оксид, юқори босим остида эса пероксид қосил қилади. С. оксид, SrO — рангсиз кристаллар. Суюқланиш т-раси 2430°, зичлиги 4,7 г/см³. Оҳакка ўхшаш; сув билан бирикканда кўп миқдорда иссиқлик ажратиб чиқариб С. Гидроксидга айланади. С. карбонатни 1100°да термик парчалаш йўли билан олинади.

С. гидроксид, Sr(OH)₂ — рангсиз кристаллар. Суюқланиш т-раси 375°, зичлиги 3,625 г/см³. Сувда кальций гидроксидга нисбатан яхши эрийди. Кучли асосли хоссага эга, сув билан октагидрат Sr(OH)₂·8H₂O ҳосил қилади, сувли эритмаси CO₂ ни ютиб SrCO₃ беради. Октагидрат курук хавода моногидратга, 100° да сувсиз гидроксидга, 400° дан юқорида SrO га айланади. С. гидроксид қанд ишлаб чиқаришда патокада қрилган қандни ажратиб олишда ишлатилади. Бунда патокага Sr(OH)₂ кўшилганда, Cl₂H₂2O_n·SrO₅H₂O таркибли қийин эрийдиган модда ҳосил бўлади. Бу моддага CO, таъсир эттирилса, SrO С. карбонатга айла-

ниб чўкмага тушади, қанд эса эритмада қолади.

Ад.: Касымова С.С., Милуков Е.М., Петровский Г.Т., Стронций в стекле, Л., 1978; Касымова С.С., Биогенные элементы, Т., 1990.

Сталина Қосимова.

СТРУВЕ Василий Васильевич [1889.21.1(2.2) — ҳоз. Санкт-Петербург — 1965.15.9] — рус шарқшуноси, Қад. Шарқ мамлакатлари тарихини ўрганиш бўйича мутахассис. СССР ФА акад. (1935), Ўзбекистонда хизмат кўратган фан ва техника арбоби (1943), тарих фанлари д-ри (1934). Петербург ун-тини тугатган (1911). Ленинград ун-тида қарийб 50 йил дарс берган (1916—65); Эрмитажнинг Миср бўлими мудири (1918—33), СССР ФА Этнография (1937—40) ва Шарқшунослик интлари (1941—50) (1959 й.дан 1965 й.гача шу интнинг Қад. Шарқ бўлими мудири) директори. Уруш йиллари (1941 й.дан) Тошкентда яшаган. 2 жилдан иборат Ўзбекистон тарихини яратишда бевосита иштирок қилиб, республикада тарих фанининг ривожига маълум хисса қўшган. Қад. Шарқ, жумладан, Қад. Миср, Шумер, Бобил, Осурия, Урарту, Эрон, Фаластин, Кичик Осиё, Қора денгиз соҳили ва Ўрта Осиё тарихи ва маданияти тарихига оид асарлар муаллифи.

Ас: История Древнею Востока, М., 1941; Этюд по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии, Л., 1968.

СТРУВЕ Василий Яковлевич [1793.4(15)4, Альгона (Германия) — 1864.11(23)11, Петербург] — рус астрономи, Петербург ФА акад. (1832). Дерпт (ҳоз. Тарту, Эстония) ун-тини тугатган (1810). С. 1818—39 й.ларда шу ун-тнинг расадхонаси раҳбари. Пулково расадхонасининг асосчиси ва 1839 й.дан унинг директори. С. Дунай дарёсининг қуилишидан то Шим. Муз океанигача бўлган меридиан ей и узунлигини

(25°20') ўлчаган. Пулково расадхонасидаги барча телескоплар С. буюртмасига асосан ясалган ҳамда ўрнатилган. У Галактика маркази томон юлдузлар сонининг ортиб боришини, юлдузлараро муғитнинг мавжудлигини кашф этган. С. қўшалок юлдузлар ҳамда юлдузларгача бўлган масофаларни ўлчашга доир тадқиқотлар олиб борган.

СТРУКТУРА (лот. structure — тузилиш, боғланиш) — 1) муайян нарсаларнинг тузилиши, қурилиши; таркибий қисмларнинг ўзаро боғлиқлиги; 2) объектнинг яхлитлиги ва айнан ўзлигини англатадиган, яъни ташқи ва ички ўзгаришларда асосий хусусиятларини сақлаб қоладиган барқарор алоқалари мажмуи. С. системами ташкил этади. С. нарса ва ҳодисани бир хил ёки ҳар хил жинслилиги, унинг муайян нисбий мустақил қисмларга, элементларга, компонентларга бўлинишини; бу қисмлар, элементлар, компонентларнинг ўзаро таъсир ва акс таъсирларини, улар ўртасидаги алоқадорлик ва боғланишларни, бу боғланишларга оид қонуниятларни; нарса ёки ҳодисанинг қандай элементлардан ташкил топганлигидан катъи назар, бу элементларнинг органик бирлигини, уларнинг яхлитлиги ва бир бутунлигини ифодалайди. С.ни билиш — элементларни аниқлаш, уларнинг ўзаро алоқадорликларини аниқлаш, бу элементлар бир бутунлигининг ўзига хос табиатини тушуниб олишдир.

Кейинги вақтларда табиатшунослик ва ижтимоий фанлар соҳаларида тадқиқот объектини чуқурроқ ўрганиш мақсадида системали ёндашиш, структуравий анализ усуллари ишлаб чиқилди. Бу усулларнинг қўлланиши уларнинг самарали ва истиқболли эканлигини кўрсатмоқда. Оламни фалсафий ва табиийилмий билиш реал мавжуд системаларнинг С. хусусиятларини билишга анча тўғри келади.

СТРУКТУРАВИЙ ТИЛШУНОС-

ЛИК — тилшунослик йўналишларидан бири; тилга нисбатан илмий қарашлар ва уни тадқиқ этиш усуллари мажмуи. Тилни аниқ, ажралиб турадиган структур (таркибий) элементлар (лисоний бирликлар, уларнинг туркумлари ва б.)га эга бўлган белгилар тизими тарзида тушуниш ва тилни катъий (аниқ фанларга ўхшатиб) формал тавсифлашга интилиш мазкур қарашлар ва усуллар асосини ташкил этади. Ст. ўз номини тил структурасига бўлган алоҳида эътибори туфайли олган. Тил структураси (тузилиши) эса, одатда, лисоний тизимнинг муайян сатҳлар доирасида иерархик (поғонали) боғланишда жойлашган ва тартибга солинган элементлари ўртасидаги муносабатларни ифодалайди. Тилни структур жихатдан тавсифлаш аниқ бир матндан умумлашган инвариант (ўзгармас) бирликлар (ган колиплари, морфемалар, фонемалар)ни ажратиш ва уларни аниқ, нутқий бўлақлар билан муносабатини катъий қўлланиш қоидалари асосида аниқлашга имкон берувчи тахлилни талаб қилади.

Ст. ғоялари асосида структуравий (формал) грамматика юзага келди, машина таржимаси билан боғлиқ масалалар кун тартибига олиб чиқилди ва маълум даражада ўз ечимини топди, тилшуносликда математик тадқиқот усулларининг кенг қўлланишига имкон туғилди. Ст. гарчи 20-а.нинг 20—30й.ларида алоҳида йўналиш сифатида шаклланган бўлсада, унинг дастлабки куртаклари қад. хинд тилшуноси Панини асарларида, ўрта асрлардаги универсал грамматикаларда, Р.Декарт ва Г.В.Лейбницнингфалсафийлингвистик грамматикаларида учрайди. С.т.нинг пайдо бўлишида И.А.Бодуэн де Куртенэ, Ф.Ф.Фортунатов, Э.Сепир, Л.Блумфилд, айниқса, Ф.цеСоссюрнинг илмий изланишлари ва амалий фаолияти муҳим рольўйнаган. С.т.нинг концепция ва методлари унинг айрим мактаблари (Прага лингвистик тўғараги — функционал тилшунослик; Копенгаген мактаби — глоссематжа; Америка

мактаби — дескриптив тилшунослик) ҳамда бу мактабларга мансуб бўлмаган Э.Бенвенист, А.Мартине, Л.Курилович, Е.Д.Поливанов ва б. олимлар томонидан ишлаб чиқилган.

С.т.нинг 50й.ларгача бўлган ривожланиш босқичида тилни формал тавсифлаш, унинг мазмун жиҳатини инкор қилиш, тил тизимини математик тизим сифатида тушуниш устунлик қилганлиги сабабли С.т. қатгақ танқидга учраган. 50й.лардан кейин эса лисоний маънони ўрганиш кучаяди, маъномазмунни тавсифлашнинг структур усуллари ишлаб чиқилади. Бу даврда фонологик таҳлил усуллари грамматика ва семантикага кўчирилади. С.т.нинг ўзи эса янги йўналишларга кушилиб кетиб, 70й.ларда алоҳида йўналиш сифатида барҳам топади. С.т. ишлаб чиққан усуллар адабиётшунослик, этнология, психология, антропология, санъатшунослик каби ижтимоийгуманитар фанларда бошқа усуллар билан ёнмаён қўлланмоқда.

Ад.: Основные направления структурализма, М., 1964; Засорина Л.Н., Введение в структурную лингвистику, М., 1974; Ревзин И.И., Современная структурная лингвистика, М., 1977.

СТРУКТУРАЛАР ГЕОЛОГИЯСИ - тектониканкнт бир бўлими; Ер пўстида тоғ жинсларининг жойлашиши, пайдо бўлиш қонуниятларини, уларнинг деформацияси ва ётиш шакллари ўрганади. С.г.да «Структура» термини тоғ жинсларининг фазодаги ўрни ва тектоник ҳаракатлар натижасида уларнинг ўзгариши сифатида тушунилади. С.т.нинг асосий вазифаси — деформацияни келтириб чиқарувчи структура шакллари-нинг ташқи кўриниши (морфологияси) ва жинслар силжишидаги кинематика жараёнини тадқиқ этишдан иборат. С.г. турлича структура шакллари: қатламлар, бурмалар, дарзликлар, узилмалар, узилишли бузилишлар (ташлама, силжима, сурилма, шарьяжлар) ва магматик ҳосилаларни ўрганади (қ. Тектоник структуралар).

Эндоген жараёнлар натижасида вужудга келган тектоник структура шакллари-дан ташқари, экзоген жараёнларга чўқиндиларнинг қатланиш жараёнида шаклланган седиметацион структуралар ҳамда гравитацион кучлар (мас, сув ости силжималари) юзага келиши натижасида ҳосил бўлган гравитацион структуралар мавжуд. С.г. фойдали қазилмаларни разведка қилиш ва уларни қазиб олиш билан бевосита биргаликда вужудга келди ва ривожланмоқда. С.г. 19-а.да Канада ва АҚШда (Ч.Р. Ван Хайз, Ч.Лизс ва Б. ва Р.Уиллислар — тектоник узилишлар, бурмалар, кливажлар), Россияда (Н.А. Головкинский — Шарқий Европа платформасида қатламларнинг ғосил бўлиши; А.П.Карпинский, В.А.Обручев — Олтой, Саян, Урал тоғларида рудали конларнинг тузилиши); Ғарбий Европада (А.Гейм, М.Бертран, Э.Арган — Альп тоғларининг сурилма ва бурмалари) вужудга келди. 20-а. ўрталарида С.т.нинг ривожланишига рус геологлари Н.С Шатский, А.Л.Яншин — платформалар, И.М.Губкин — нефтли структуралар; А.В.Пейве, В.Е.Ханн — чуқур ер ёриқлари, бурмалар ва узилиш пайдо бўлишидаги горизонтал ҳаракатлар, Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда С.г. ривожланишига фойдали қазилма конларини башоратлаш ва излаш ишларида кенг қўлланилишига А.В. ҳамда В. А. Королевлар ҳисса қўшган. С.г. геологиянинг геологик съёмка, геоморфология, стратиграфия ва литология, петрография, гидрогеология ва муҳандислик геологияси фойдали қазилмалар геологияси ва қончилик ишлари каби соҳалари билан узвий боғлиқ. С.г. геотектониканинг назарий масалаларини ишлаб чиқишда муҳимдир. Тарихий анализ методи ёрдамида структураларнинг шаклланиш қонуниятларини аниқлашда ҳам С.г.дан фойдаланилади. Структура шакллари генезисини билишда тоғ жинсларининг деформациясини ўрганишнинг физик методлари кенг қўлланилади. Шунга кўра тоғ жинсларининг петрографик струк-

тура ва текстуралари тоғ жинсларининг тектоник деформациялари (тоғ жинслари тузилиши)ни акс эттиради. Микро-структураларни ўрганишни С.г.нинг махсус бўлими — петротектоника ташкил қилади. 20-а. ўргаларидан С. г. маълумотларига суянган глобал тектоника ва геодинамика фанлари кенг ривожланган.

СТРУКТУРАЛИЗМ (лот. structure — тузилиш, жойлашиш, тартиб) — тилшунослик, адабиётшунослик, этнография, тарих ва шу каби гуманитар фанларда структур усуллар ва моделлаштиришдан, формаллаштириш, семиотика, математикалаштириш элементларидан фойдаланиш билан боғлиқ йўналиш; 20-а. нинг 20й.ларида пайдо бўлган. С.нинг тадқиқот объекти белги тизимлари (тил, фан, санъат, мифология, мода, реклама) мажмуи сифатида олинган маданиятдир. С.нинг асосини нарса ва ҳодисаларнинг инвариант муносабатлари йигиндиси тарзида тушуниладиган тузилма (структура)лар ташкил этади. Сдан ибтидоий кабилалар маданиятини ўрганишда ҳамда фольклоршуносликда самарали фойдаланилди (қ. Структуравий тилшунослик).

СТУДЕНТ (лот. studens — кунт билан ишловчи, шуғулланувчи) — қ. Талаба.

СТУДИЯ (итал. studio — ўқиш, ўрганиш) — 1) рассом ёки хайкалтарош устахонаси; 2) рассом ёки актёрлар тайёрлайдиган мактаб; 3) ижодий фаолият билан бир қаторда саҳна (ёки тасвирий) санъати асосларини ўрганадиган, асосан, ёшлардан ташкил топган театр (ёки расомлар) жамоаси. С.нинг профессионал ва хаваскорлик турлари бор; 4) бадий ва б. фильмлар яратувчи ижодий ва техник кино ходимлари жамоаси; 5) радиоэшитириш ва телекўрсатувлар олиб бориладиган махсус бино (радиостудия, телестудия); 6) овоз ёзиш хонаси. Мусикий асарлар ижроларини электр (магнитофон каби) ва электрон (синтезатор ва б.) во-

ситалар ёрдамида ёзиб олиб фонограмма тайёрлайдиган махсус жой (мас, «Тарона рекорде» С.си ва б.).

СТУПА (санскритча — чўққи) — асосан, думалоқ ёки тўртбурчак шаклда қурилиб, диний маросимларга мўлжалланган буддавий меъморий иншоот. Тарихий манбаларда қайд қилинишича, Будданинг жасади қуйдирилиб, кули 8 бўлакка бўлиниб, махсус қурилган С.ларга қўйилган. Улар Ҳиндистоннинг 8 шаҳарида — Рожарих, Вайсали, Капилавасту, Аллакап, Рамгарам, Ветхадип, Кушинагар ва Пиппаливан ш.ларида бор. Кейинчалик С.га ёдгорлик сифатида Будданинг муқаддас деб саналган аъзолари (сочи, тиши ва б.) солинган қутичалар жойлаштирилган. С.ларнинг ичи бўшлиқ эмас, яхлит тош, оҳақтош, хом ғишт, пахсадан тикланган, шакли минорасимон, қўнғироқсимон ёки шарсимон бўлади. 4—5 см дан бир неча м гача. Дунёдаги энг баланд С. Мьянманинг Янгон ш.даги Шведаргон (пойдевори 20 м, бал. 99 м) — меъморлик обидаси ҳисобланади. С.нинг атрофи ўралиб, 4 та дарвоза қурилган. Буддизм тарқалган мамлакатларда С.лар «дагоба», «субургон», «чоргон», «пагода» деб номланган. Ўрта Осиё худудидаги С.лар 1—4-а.ларга оид бўлиб, асосан, жан. ҳудудда жойлашган. Ўзбекистондаги Зурмала минораси, Айритом, Қрратепа, Фаёзтепа, Далварзинтепа қамда Ажинатепа (Тожикистон), Марв (Туркманистон) С.лари илмий ўрганилган.

Баҳоидир Турғунов.

СТЭНЛИ Уэнделл Меридит (1904.16.8, Рижвилл, Индиана штати — 1971.15.6) — америкалик биокимёгар ва вирусолог. АҚШ Миллий ФА аъзоси (1941 й.дан). Пристондаги Рокфеллер инти илмий ходими (1932— 48), Берклидаги Калифорния ун-ти проф. (1948 й.дан). Илмий ишлари энзимлар ва оксиллар вирусларининг табиатини ўрганишга оид. Илк бор вирусни микробиология

услуги билан эмас, балки Ж.Д.Самнер ва Ж.Мортон усули билан суюқ экстрактни кристаллаб ажратиб олган. Вирус билан зарарланган бир тонна тамаки барглари-дан бир неча г кристалл ҳолдаги тирик вирус ажратиб олишга муваффақ бўлган ва унинг оксил модда эканлигини исботлаган (1935). Полиомиелит вирусини ажратиб олиб, таркибини текширган (1955). Нобель мукофоти лауреати (1946, Ж.Х.Нортроп билан ҳамкорликда).

СТЮАРТЛАР - Шотландия (13711714) ва Англия (1603—49, 1660—1714) даги қироллар сулоласи. Энг машхурлари: Мария Стюарт, Яков I (Шотландияда Яков VI), Карл I, Карл II, Яков II.

СУАХИЛИ, савоҳилий (араб. — соҳил сўзидан) — банту гуруҳига мансуб халқ. Танзания (2060 минг киши), Мозамбик, Конго Демократик Республикаси ва б.да яшайди. Умумий сони 2,4 млн. киши (1990й.лар ўрталари). Суахили шилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. «Суахили» номи 12-адан маълум. С.лар этногенезида Шарқий Африканинг соҳиллари ҳамда Занзибар ва б. оролларда яшаган маҳаллий банту қабилалари, милонинг бошларидан бу ерларга кела бошлаган хиндлар, араблар ва форелар, шунингдек, араблар томонидан Африканинг ички р-нларидан кул қилиб келтирилган турли қабилалар катнашган. Ўрта асрларда С.ларнинг Кильва, Пате, Малинди каби шаҳардавлатлари мавжуд бўлган. С.лар, асосан, деҳқончилик, балиқ овлаш, хунарамандчилик, кemasозлик билан шуғулланади.

СУАХИЛИ ТИЛИ, кисуахили банту тилларининг шарқий гуруҳига мансуб тил; энг аввало суахили халқи шу тилда сўзлашади. Шарқий ва Марказий Африка мамлакатларида тарқалган (асосан, Бирлашган Танзания Республикаси, Кения Республикаси ва Уганда Республи-

касида англиз тили билан бир қаторда расмий тил ҳисобланади). Турли манбаларга кўра, сўзлашувчиларнинг умумий сони 35— 55 млн. киши атрофида. С. киунгу, кимвита, кингаре, киунгу-жа, китумбату, кивумба каби 20 га яқин лаҳжадан иборат. С. тахм. 7—8-а. ларда Шарқий Африка қирғоғи халқларининг Африка ички худудлари ва Шарқ мамлакатлари билан савдо алоқалари туфайли ижтимоийиқтисодий ривожланиши жараёнида шакллана бошлаган. Турли даврларда С.да киаму, кимвита ва киунгу-жа лаҳжалари устунлик қилган. Киунгу-жа лаҳжаси ҳақиқий С. ареали (Занзибар о.) дан ташқарига чиқиб, Шарқий ва Марказий Африкага тарқалган ва адабий тилга асос бўлган. Банту тиллари ичида С. катта миқдордаги арабизмлар (барча сўзларнинг 40%) мавжудлиги, кад. ёзув аъванасига эгаллиги билан ажралиб туради. С. 10—11-а.лардан араб графикаси, 20-а. бошларидан эса лотин графикаси асосидаги ёзувга эга.

СУБ... (лот. sub — остида, пастда, ёнида) — ўзлашма кўшма сўзларнинг биринчи қисми: 1) бирор нарсанинг остида, тагида ёки яқинида жойлашганликни (мас, субтропиклар, субарктика, субтитр); 2) тобеликни, бўйсунлишни (мас, субинспектор, субординация); 3) иккинчи даражалиликни, асосий эмасликни (мас, субаренда) билдиради.

СУБА — бир неча саркорлик (рн) дан иборат вилоят. Бир саркорлик бир неча парганлардан ташкил топган. Ҳиндистонда бобурийлар ҳукмронлиги даврида вилоятлар С. деб, унинг ҳокими эса субадор деб аталган. Ҳиндистоннинг бутун худуди 15 С.га — Шоҳ Жаҳонобод, Акбаробод, Ажмир, Аҳмадобод, Ауд, Аллоҳобод, Бангала, Биҳар, Кашмир, Декан, Аврангобод, Мальва, Мўлтон, Кобул, Тахтага тақсимланган.

СУБАЛЬП МИНТАҚА — мўътадил ва субтропик кенгликлардаги тоғлар-

нинг баландлик минтақаси. С.м.да субальп ўсимликлари ва иклими ҳукмрон. Альп минтақасидан пастда ва ўрмон минтақасидан юқорида жойлашган. См. баландлиги жойнинг кенглигига ва иклимининг континенталлигига боғлиқ. Ўзбекистонда 2400 м дан баландда учрайди. Қинғирқийшиқ дарахт ва буталар, галла гулли ўтлар ўсади. Ёзги яйловлар сифатида фойдаланилади.

СУБАНТАРКТИКА МИНТАҚАСИ

- Жан. ярим шардаги географик минтақа, шим.да мўътадил ва жан.да антарктика минтақалари орасида, 58°—60° ва 65°—67° ж.к.ликлар оралиғида жойлашган. Асосан, океанларга тўғри келади. Иклими совуқ, ҳавонинг ўртача т-раси қишда —5° дан —15° гача, езда 0—2°; шамолли, туманли кунлар кўп. Қишда сув юзаси музлайди. Ёгин микдори 500 мм. Балиқ ва денгиз ҳайвонлари овланади.

СУБАРКТИКА МИНТАҚАСИ

- Шим. ярим шардаги географик минтақа, шим. да арктика минтақаси билан жан. да мўътадил минтақа орасида, 60°—65° шу каби билан 67°—73° шу кабилар оралиғида. Иклими совуқ, янв.нинг ўртача т-раси материк ва оролларда —5° дан —40° гача, июлники 5—12°. Йиллик ёгин 300—500 мм. Грунт чуқур музлайди. См.нинг нисбатан совуқ шим. қисмида тундра зонаси, бир қадар илиқроқ жан. қисмида ўрмонтундра зонаси жойлашган.

СУБВЕНЦИЯ (лот. subvenire — ёрдамга келмоқ) — марказий органлар томонидан муайян тадбирни, объектни мақсадли молиялаш учун ажратиладиган пул нафақаси, Мақсадли фойдаланиш талаблари бузилганда С. уни берга орган томонидан қайтариб олинади. Давлат маъқуллаган иктисодий ва маданий ривожлантириш дастурлари, лойиҳалари С. орқали пул билан таъминланади. С. манбалари ва мақсадларига кўра дотация ва субсидиями фарқ қилади. .

СУБИРРИГАЦИЯ (суб... ва ирригация) — тупроқ остидан суғориш тури; грунт сувлари сатҳини сунъий кўтариш йўли билан тупроқнинг ўсимлик илдизи тарқалган қисмини намлашга эришилади. С. ни фақат комектордренаж тармоғи қурилган гидроморф ва ярим гидроморф тупроқлардагина қўллаш мумкин. Очқ зовурларда тўғон солиш, ёпиқ дренажда гидрантларни беркитиш, шунингдек, уларни суғориш суви билан тўлдириб грунт сувлари сатҳи кўтарилади. Мас, Хоразм воҳасида С. май ойи ўргаларида, экинлар ҳали ёш бўлиб, оддий усулда эгатлар орқали сув бериш учун эгат очиш қийин бўлган даврда амалга оширилади. Фарғона водийсида сугориш тармоқдарининг этагида жойлашган хўжаликларда авг. ойда сув танқислиги сезилганда, шунингдек, юзалашиб сув бериш сонини камайитиришда С. дан фойдаланилади.

СУБЛИМАЦИЯ (лот. sublīmo — юқори кўтараман) — модданинг кристалл (ёки қаттиқ) ҳолатдан суяқ ҳолатга ўтмай туриб, бевосита газ ҳолатга ўтиш жараёни; иссиқликнинг ютилиши билан содир бўлади (I жинс фазавий ўтиш).

Қаттиқ жисмларнинг ҳаммаси, мустасносиз, озмиқўпми С.ланади. Баъзи моддаларда, мас, қаттиқ карбонат-ангидрид, йод, камфора, нафталинларда С. етарли тезлик билан юз беради; бошқа моддаларда бу жараён одатдаги трада жуда секин боради ва амалда уни сезиб бўлмайди. Модданинг масса бирлигини ўзгармас трада газ ҳолатига ўтказиш учун унга берилиши лозим бўлган иссиқлик солиштирма сублимация иссиқлиги, ўзгармас босимда қаттиқ жисмнинг бевосита газеимон ҳолатга мувозанатий фазавий ўтишидаги тра С. т-раси деб аталади. С. тезлиги, яъни вақт бирлиги давомида газ ҳолатга ўтган модда массаси унинг асосий кинетик тафеилоти ҳисобланади. Метеорологияда сув буғининг тўғридантўғри муз ҳолатига

ўтиши ҳам С. деб юритилади.

С.нинг каттик моддаларни қўшилмалардан тозалашда, космик аппаратларни юқори традан ҳимоялашда ва б.да аҳамияти катта.

СУБЛИМАЦИЯ (психологияда) — шахвоний қувватнинг ижтимоий фойдали юксак мақсад ва объектларга йўналтирилиши, кўчирилиши. «С.» тушунчасини З. Фрейд ўзининг психоанализ назариясида илгари сурган (1900). Ушбу таълимотга кўра, жамиятда аксарият одамларнинг ҳаёти ва камолоти давомида уларнинг табиий мойиллик қуввати меҳнат фаолиятига, аклий ҳамда ижодий фаолиятга қаратилади, сарф этилади. Бунда С. психологик ҳимояни таъминловчи омил сифатида катнашади. Жамият ва шахсга мутаносиб психиканинг ирсий кўринишларини узатиш йўли билан низоли вазиятдаги жиддийлик, зўриқишни камайтириш ходисаси унинг вазифаси ҳисобланади. С. масалаларига болалар психологияси, ижод психологиясида муҳим аҳамият берилади. Ижтимоий психологияда уни шахс социализацияси жараёни билан боғлайдилар. С. тўғрисидаги тасаввурлар психиканмж биологик талқинини акс эттиради.

СУБЛИТОРАЛ (суб... ва литорал) — океан ва денгизлар тубининг литоралдан бевосита пастроқда жойлашган қирғоқ бўйи қисми. Сув кайтгандан кейинги сув сатҳидан сув ости ўсимликлари ўсадиган энг пастки чегара (батиал)гача чўзилган. Сув ҳавзасининг табиий шароитига қараб С.нинг куйи чегараси 40 м дан 150 м гача чуқурликда ётади. С. эни 10 ёки 100 м дан (Крра, Беринг, Охота денгизлари) то 1500—2000 м гача (Баренц денгизи). С. даги ўсимликлар кўнғир, кизил ва кўк сувўтлардан, ҳайвонот дунёси моллюскалар, чувалчанглар, қисқичбақасимонлар, нинатериллардан иборат. С. зонасидан умурткасизлар овланади. Устрицаси, краблар, Узок Шарк денгизларида — голотуриялар муҳим аҳамиятга эга. Треска,

пикша, камбала ҳам овланади, денгиз қарами йиғиб олинади.

СУБМИТТИ ЮЛДУЗЛАР, субмиттилар — галактиканинг сферик ташкил этувчисига киради. Бир хил массали бош кетма-кетлик юлдузларга Караганда юқори трага эга, атмосферасида металл атомлари микдори кам, «масса — ёрқинлик» боғланишига бўйсунмайди. Сю. бош кетма-кетликка параллел ва ундан 1,5—2 юлдуз катталиқда пастроқда жойлашган алоҳида кетма-кетлик ҳосил қилади.

СУБОРБИТАЛ ПАРВОЗ - космик учиш аппаратининг 1космик тезлик (7,91 км/с) дан кичик тезликда, яъни Ер сунъий йўлдоши орбитасига чиқмасдан баллистик траектория бўйлаб учиши. С.п.дан мақсад — космик кемаларни синаб кўриш, тиббийбиологик тадқиқотлар ўтказиш ва б. АҚШ да 1960—61 й.ларда астронавтлар «Меркурий» дастури бўйича 2 та, СССРда 1975 й.да космонавтлар «Союз» дастури бўйича 1 та С.п. қилган. Бу парвозда астронавтлар А. Шепард (1961 й. 5 май) ва В. Гриссом (1961 й. 21 июль) бўлган. С.п.нинг ўтиш муддати — 15 ва 16 мин., узоклиги 486 ва 504 км, бал. 186 ва 189 км.

СУБОШИ — лашкарбоши, саркарда, олий бош қўмондон. Бу унвон Турк хоқонлигида салтанат учун қилган буюк хизматлари, саркардалиқ истеъдоди билан донг таратган шахслар (мас, Турк хоқонлигида Қултегин, Мўғилон, Инал қаған) гагина берилган. Қорахонийлар қўшинида Сдан ростгўйлик, шижоат ва ботирлик, ҳарбий амалиётлар чоғида турли ҳарбий маҳорат ишлата билишлик талаб қилинган. Салжуқийлар салтанатида «С.» атамаси қабила бошлиғи, вилоят, ўлка ҳокими маъноларида қўлланган. Салжуқийлар сулоласи асосчиси Салжук ҳам С унвонига эга бўлган. Вилоят ҳокимлигига С унвони қатори арабча «амир» унвони ҳам берилган. С. султон

фармониға мувофиқ ҳарбий юришга чиққан. Усмонли турклар давлатида С. аввалги мавқеини аста-секин бой берган, у чекка вилоятларда миршаб вазифасини бажарган. Унинг вазифасини башбук, мири аширет, рейе деб аталган амалдорлар эгаллаган. Айни шу маънода С.нинг Ўрта Осиёда ҳам фаолият кўрсатганлиги тарихий манбаларда акс этган. Ҳоз. Туркияда ермулкни бошқарувчи шахс С. атамаси билан аталади.

СУБСИДИЯ (лот. *subsidium* — ёрдам, нафақа, қўллабқувватлаш) — давлат бюджети, мақаллий бюджетлар маблағлари ёки махсус фондлардан жисмоний ва юридик шахсларга, маҳаллий органларга, бошқа давлатларга берилдиган пул маблағи ёки натура шаклидаги ёрдам. Маблағлар кўринишидаги аниқ манзилли С.лар бевосита С, солиқ ёки бошқа имтиёзларни жорий этиш билвосита С. деб аталади. С. давлат томонидан қайтариб олмаслик шарти билан ажратилади. С.лар иқтисодийётни диверсификациялаш (таркибан ўзгартириш), экспортимпортни мувозанатлаб туриш, фантехника янгиликларини ўзлаштиришни йўлга қўйиш, миллий sanoатни ўстириш, айрим худудларни ривожлантириш, конверсия ва б. мақсадларда ажратилади. Жаҳон бозоридаги нархни ушлаб туриш учун бозорга қўшимча товарларни чиқармаслик зарур бўлганда давлат ўз товарларини захирага ўтказиб турган фирмаларга С. бериб, товарларни сақлаб туриш харажатларини қоплайди. Давлатнинг иқтисодий дастурларида иштирок этадиган корхоналар ҳам С. олади.

СУБСТАНЦИЯ (лот. *substantia* — моҳият) — нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини, асосини ифодаловчи тушунча. Одатда, материя, модда сўзининг синоними сифатида қўлланилади. С. фалсафада хилмахил оламнинг, объектив реалликнинг, табиат, жамият, инсон ва унинг тафаккури тарихини, инсон билимларининг натижаларини ҳам ўзига

қамраб олувчи конкретликнинг назарий инъикоси, билиш назариясининг асосий тушунчаси сифатида талқин этилади. Бундай универсал моҳият муайян нарса, ҳодисалар ва уларнинг ўзаро алоқадорликлари орқали намоён бўлади. Юнон файласуфлари С. деб нарсаларнинг доимий, туб ва ўзгармас хусусиятини, асл моҳиятини англашган, ун-та акциденция тушунчасини қарамақарши қўйишган. Кейинчалик схоластлар бутун мавжудотнинг асл моҳиятини ташкил этувчи С. — худодир деган ғояни илгари сурдилар (қ. Схоластика). Оламнинг моддий сабаби ва илоҳий С. ҳақидаги дуалистик талқинни Р. Декарт олға сурди, у Спиноза фалсафасида янада ривожлантирилди. И. Кант С.ни тафаккурнинг априор шакли, яъни тажрибадан олинган билимларни синтезловчи шакли деб изоҳлади. Унинг фикрича, С.нинг доимийлиги барча вақт мобайнида ўткинчи бўлган нарсаларга нисбатангина намоён бўлади. Гегель С.ни нарсалардаги ўзгарувчан, ўткинчи томонларнинг яхлитлиги сифатида таърифлаб, уни «ҳар қандай ҳақиқий ривожланишнинг асосидир», дейди.

Шарқ фалсафасида Форобий С.ни энг умумийлик сифатида тушунтирган. Ибн Сино С.ни «субстанционал умумийлик ва акцидентал умумийлик»нинг ўзаро муносабати доирасида талқин этиб, уларнинг бири бири билан боғланганлигига, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмаслигига эътиборни қаратди. С.ни тушунишда ҳам материалистик, ҳам идеалистик қараш бор. Материалистлар С. деб объектив реалликни, материяни, идеалистлар эса, худони, мутлақ ғояни, рухни, умуман моддий бўлмаган асосни тушунадилар. Позитивистлар С.ни мавҳум тушунча сифатида таърифлаб, бу тушунча тадқиқотчини чалғитиб, унинг фикрини йўқ нарсага боғлаб қўяди, аслида одам хилмахилликлар ва уларнинг бирликларидан иборат, бунга эса моддийлик ҳам, маънавийлик ҳам қиради деб ҳисоблашади. Ҳоз. замон табиатшунослиги учун С. фақат расмий тушунча

бўлиб, ҳодисаларни ифодаловчи деган маънони билдиради.

СУБСТИТУЦИЯ (лот. *substitutio* ўрнига кўяман, ўрнига алмаштираман) — васиятда ўринбосар меросхўр (субститут)нинг тайинланиши. Ворислик ҳукукида мерос колдирувчининг васиятномасида мерос очилгунча асосий меросхўрнинг вафот этиб қолиши ёки уни қабул қилмаслиги эктимолини ҳисобга олиб, кўшимча меросхўр кўрсатилади. Асосий меросхўр қонунда назарда тутилган сабабларга кўра меросдан маҳрум этилган ҳолатларда ҳам ворисликка субститут қақирилади. Субститут сифатида, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига кўра, меросхўрлар қаторига киришқирмаслигидан қатъи назар, ҳар қандай шахс тайинланиши мумкин.

Халқаро ҳуқуқда давлатларнинг моддий жавобгарлиги шаклларида бири, реституциянинг бир кўриниши; қонунга хилоф равишда йўқ қилинган ёки зарар етказилган мулкни, шу жумладан, бинолар, транспорт воситалари, санъат бойликлари, хусусий мулкни тенг қийматли бошқа мулк билан алмаштиришдан иборат.

СУБСТРАТ (лот. *substratum* — тўшалма, асос) — 1) биологияда — ўтроқ яшайдиган организмлар ёпишадиган асос; ташқи муғитнинг таянч элементи, мас, бентосдаги организмлар учун сув туби. С. микроорганизмлар ва ўсимликлар учун озиқ муҳити ҳам бўлади; 2) биокимёда — фермент таъсирида ўзгарадиган модда.

СУБСТРАТ (тилшуносликда) — муайян бир лингвогеографик ҳудудда тарқалган тилда барча тил сатҳларига мансуб белги ва ҳодисаларнинг мажмуи. Бу белги ва ҳодисалар келиб чиқишига кўра аввал шу ҳудудда мавжуд бўлиб, кейин йўқолиб кетган тилга тегишли бўлади, бошқача айтганда, С. мағлуб тилнинг ғолиб тилда колдирган излари.

Мас, румин тилининг дак Си — дакларнинг йўқолиб кетган тилининг излари. С. манбаи ғолиб тилга қариндош бўлиши ҳам, қариндош бўлмаслиги ҳам мумкин. С.ни у билан ёндош ҳодисалар — адстрат (келгиндилар тили таъсири остида маҳаллий аҳоли тилида ҳосил бўлган тил ҳодисалари; бегона тилнинг маҳаллий тилга таъсири билан боғлиқ икки тиллилик кўриниши) ва суперстрат (лот. *superstratum* — «устки қатлам, қават» — муайян бир лингвогеографик ҳудудда тарқалган тилдаги лисоний белги ва ҳодисалар мажмуи бўлиб, улар маҳаллий тилга сингиб йўқолиб кетган келгиндилар тилининг изларидир) ҳодисаларидан фарқлаш керак.

СУБТРОПИК МИНТАҚАЛАР

- Ернинг ҳар икки ярим шаридаги географик минтақалар, 30° ва 40° кенгликлар орасида жойлашган. Совуқ ойнинг ўртача т-раси 0° дан юқори. С.да йил бўйи ўсимликлар вегетацияси давом этади. Ёз билан қишнинг ҳаво т-раси катта фарқ қилади. Ёзда тропик, қишда мўътадил ҳаво массалари ҳукмрон. Денгиз бўйидан қуруқлик ичига кириб борган сари ёгин миқдори камайиб, иқлим континенталлашиб боради. Субтропик иқлимнинг 2 тури: материк субтропик иқлим ва океан субтропик иқлим мавжуд. Материк субтропик иқлимда ёз иссиқ ва қуруқ, қиш беқарор, нисбатан совуқ бўлади. Июлнинг ўртача т-раси 24—30°, янв.да 0—4° бўлади. Ёгин 300—500 мм, тоғларнинг шамолга рўпара ён бағриларида 800—1000 мм. Океан субтропик иқлимга ҳаво т-расининг йил давомида кескин ўзгармаслиги, ёзда анча паст (20° атрофида), қишда илиқ (12° чамасида) тра бўлиши хос. С.да тупроқ, асосан, қизил ҳамда қулрангжигарранг, сариккўнғир тупроқлар. Ўсимлик дунёси хилмаҳил. Чўл ва чала чўллардан доим яшил ўрмонларгача мавжуд. Ҳар бир материкда С.нинг 3 асосий — ғарбий океан бўйи ёки ўрта денгиз бўйи, континентал ва шарқий океан бўйи сектор-

лари ажратилади. Континентал См. материкнинг ички қисмларига хос. Уларда ёгин кам (200—400 мм), янв.нинг ўртача т-раси 0—4°, обҳаво беқарор. Ёз иссиқ ва куруқ (28—30°). Ёзда иссиқ 50° га етгани ва қишда совуқ —10° дан паст бўлгани қайд этилган. Ёгин қиш ва баҳорда ёғади. Ўзбекистонда Сурхондарё вилоятининг Термиз ва Денов туманлари шу минтақада жойлашган. Асосан, чўл ва чала чўл зонасига киради. Су в бор ерлар ўзлаштирилиб, воҳаларга айлантирилган. Иссиқсевар ўсимликлар, жумладан, магнолия, пальма дарахти экилади, ингичка толали пахта, шакаркамаш, субтропик мевалар (лимон, хурмо, апельсин ва б.) етиштирилади.

СУБТРОПИК ЎСИМЛИКЛАР - асосан, доим яшил, барг тўкадиган баъзи мевали дарахтлар ҳамда буталар. Буларга авокадо, анжир, анор, апельсин, мандарин, лимон, грейфрут, зайтун, хурмо, чилонжйда (уноби), pista, мушмула, ток, дафна ва б. киради. Су, мазали, тўйимли ва доривор хусусиятга эга мева беради. Меваси янгилгича, консерванланган ҳамда қуритилган ҳолда истеъмол қилинади. С.ў. вегетация даврининг узунлиги, қишда тиним даврига ўтиши билан тропик ўсимликлардан фарқланади. Асосан, субтропик минтақалариц етиштирилади. Оранжерея ёки траншеяларда, шунингдек, уй шароитида ўстирилади. С.ў.нинг совуққа чидамлилиги турлича. Мас, лимон совуққа чидамсиз, анжир, анор, хурмо чидамлироқ. Ўзбекистонда С.ў.нинг баъзи турлари (апельсин, мандарин, лимон ва б.) оранжерея ёки траншеяларда, шунингдек, уй шароитида ўстирилади. Сўнгги йилларда субтропик мевалар Шредер номидаги Богдорчилик, узумчилик ва виночилик ин-тининг Жанубий Ўзбекистон тажриба станциясида, Тошкент вилояти Қибрай туманидаги лимонарий ширкат хўжалигида, Сурхондарё вилоятидаги Денов ўрмон хўжалигида ва б. бир қанча вилоятлардаги айрим хўжаликларда, шунингдек, томорқаларда

ўстирилиб, кўчатлари етиштирилмоқда.

Ад.: Кульков О. П., Мухамедзянов Ш. З., Ўзбекистоннинг субтропик ўсимликлари, Т., 1968; Животинская С., Восточная хурма в Узбекистане, Т., 1989; Зайцев Ю. И., Цитрусовке в комнате, Т., 1990.

Рихсивой Жўраев.

СУБТРОПИК ҒЎЗАЛАР, ғўзанинг субтропик шакллари — ҳозир экилаётган Ғўзанинг юксак даражада маданийлаштирилган эволюцион шакллари. Улар хўжалик аҳамиятига эга бўлган қарийб барча белги ва кўрсаткичлар бўйича узоқ танлаш ва жаҳон пахтачилигининг қимматли генофонди маҳсулидир. С.ғ. узоқ яшамайдиган, симподиал ва кескин симподиал ярим ўтсимон бута. Тукланиш даражаси, барг пластинкасининг катталиги ва шакли, чигитларининг тукланиши, тупининг типи, бўғимлари оралигининг узунлиги, симподиал шохларининг типи, кўсақларининг катталиги ва шакли, толасининг узунлиги, тола чиқиши ва б. сифатлари ўзгариб туради. Толаси оқ, оч сарик, бақувват ва узун; ёввойи ҳолда ўсиш қобилиятини йўқотган. С. г. турли касалликларга нисбатан экологик чидамлилиги, ҳосилдорлиги, кўсагининг йириклиги, толасининг технологик сифати яхшилиги туфайли дунёдаги ғўза экиладиган барча мамлакатларда кенг тарқалган. Ареалнинг турли қисмларида агроэкологик шароитларга кўра экологикгеографик шаклларнинг ўша жойлар шароитига мослашган гуруҳлари, мас, Мексика ғўзасинг Шарқий Америка, Ўрта Осиё, Шим. Хитой, Жан. Африка, Болқон ва б.да ўсадиган алоҳида гуруҳлари шаклланган.

Абдумавлон Абдумаев.

СУБУТОЙ, Субдэй (13-а.) Чингизхоннинг йирик саркардаларидан бири. Шим. Хитой, Мовароуннаҳр, Хуросон, Закавказье, Дашти Қипчоқ, Русь, Шарқий Европани истило этишда шуҳрат қозонган. Урянхат қабиласидан.

Чингизхоннинг энг яқин тўққиз ўрлуқ (сафдош)ларидан. Жанглardan бирида бир кўзидан ажралган; жасорати учун «баҳодир» унвонини олган. С. мингбоши сифатида кўшиннинг сўл қанотиға (қанот қўмондони — Мухали нўён) мансуб эди. Чингизхон Мовароуннахрни истило қилаётган даврда (1219—20) С. Нур қалъаси (Нурота)ни талонторож қилган. Сўнгра Чингизхоннинг амриға мувофиқ Жебе нўён билан бирға (20 минг кишилик кўшин билан) мамлакатдан қочган Мухаммад хоразмшоҳни таъкиб этиб, Хуросон, Каспий денгизининг жандаги вилоятлар, Закавказье шаҳарларини вайрон қилган ва Шим. Кавказға чикқан. Бу ерда Калка жангипз. руслар ва қипчоқларнинг бирлашган кўшинларини буткул тормор келтирган. С. рус князликларининг чегара худудлари, қипчоқларнинг яйловларини талонторож этиб шим.га Волга Булғориясига юриш қилган, бироқ булғорларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келиб, Мўғулистонға қайтиб кетган (1224—25). Ўқтой қоннинг Хитойға қилган юришида (1230—35) қатнашган. С. Ботухоннинг Шарқий Европаға қилган юриши (1236—42)да бош ҳарбий маслаҳатчи сифатида доимо у билан бирға бўлган.

Фахриддин Ҳасанов.

СУБЪЕКТ (лот. subjectus — остида, пастда, асосида турувчи) — мантиқнинг ҳукм чиқарилаётган предметни билдирувчи термини. Грамматик аъналарда «С.» термини ҳукм (фикр) предметига мувофиқ келувчи гап бўлагини билдириш учун қўлланган. Бу термин Ғарбий Европа синтактик терминологиясида айнан, таржимасиз қолдирилган; рус грамматикасида унинг калькаси — «подлежащее», ўзбекчада эса русча терминнинг мазмуний калькаси («эга») қўлланади. «С.» грамматик, мантиқий (коммуникатив, психологик) ҳамда семантик С. тушунчаларини бирлаштиради. Кўпчилик ҳолларда улар ёки асосан грамматик С. эгага тенг бўлади. Мас, «Бола йиғляпти»

гапидаги «бола» сўзи бир пайтнинг ўзида ҳам С, ҳам эга ҳисобланади.

СУБЪЕКТ — фаол фаолият кўрсатувчи, билувчи, онг ва иродаға эга бўлган индивид ёки ижтимоий гуруҳ. «С.» тушунчасини юнон файласуфлари субстанция тушунчаси билан бир хил маънода тушунишган. Аристотель асарларида С. тушунчаси субстанция билан айнанлаштириб, индивидуал борлиқ сифатида берилган. 17-адан С. тушунчасини гносеологик маънода талқин этиш бошланди. Янги давр материалистлари С.ни объектив ва азалий мавжуд бўлган ташки воқеликни пассив акс этириш, идрок қилиш, ундан нусха олиш билангина чегараланган билувчи материя сифатида тушунтиришган. Улар С.нинг моҳиятида ётувчи ғақиқий фаолликни, яъни билиш жараёнида айнан шу фаоллик воқеликни чуқурроқ, кенгроқ, батафсилроқ, мукамалроқ билиб олишға имкон яратишини тушуниб ета олишмади. Чунки у даврда С. фаоллигининг замирида унинг аниқ фаолияти ётиши ҳақидаги гносеологик тамойил яратилмаган эди. Идеалистлар объектнинг мавжудлиги С. фаолиятининг натижаси деб талқин этишди. Улар С.ни индивид онги, худо, гоя ва б. тарзида тушунтириш асосида унинг билиш жараёнидаги фаоллик ролини изоҳлашға ҳаракат қилишди. Ҳоз. замон гносеологик тадқиқотларида С. объект билан боғлиқликда олиб қаралади, айрим концепцияларда объектнинг Сдан мустақил ҳолда мавжудлиги таъкидланади. Айни пайтда С. объектға фаол ўзгартирувчи таъсир қилади ва С. объектни «инсонийлаштиради». Бундай С. билан объектнинг ўзаро алоқадорлиги асосида ижтимоий-тарихий амалиёт ётади. С. ҳисобланган индивид ва унинг онги ҳам тадқиқот объекти бўлиб келиши мумкин. Индивид С. сифатида жамиятнинг бир аъзоси, тарихий жараённинг бир вакили сифатида у мансуб бўлган жамият аъзоларига хос билимларға эга ва шу нуктаи назардан оламға қарайди.

Индивид ижтимоий мавжудот, шу маънода С. ижтимоий мазмун касб этади, яъни жамият аъзоси бўлган айрим индивид ҳам, жамиятнинг ўзи ҳам С. бўлиб келиши мумкин. Жамият уни тадқиқ этувчи тадқиқотчи учун эса объектдир, ўзидан ташқи олам учун уни ўрганувчи С.дир. Инсон ўз эҳтиёж ва амалий ҳаёт талабларидан келиб чиқиб, ташқи оламни ўзгартириш, ўзига мослаштириш асосида иккинчи табиатни яратди. Бу ҳолат С. объектни ўз хоҳишига кўра ўзгартирганлигининг оқибатидир. Бу жа- раёнда С.нинг ўзи ҳам ўзгариб боради.

СУБЪЕКТИВ ИДЕАЛИЗМ - қ. Идеализм.

СУБЪЕКТИВ ҲУҚУҚ - муайян (жисмоний ёки юридик) шахснинг конкрет ҳуқуқи. Мас, хусусий мулк эгаси ўз мулкига эга бўлиши, ундан фойдаланиши ва унга хўжайинлик қилиши ҳамда ўз ҳуқуқини бошқа шахслардан поймол қилмасликларини талаб этиши мумкин. С.х. эгаси зарур ҳолларда ўз ҳуқуқини амалга ошириш ва ҳимоя қилиш учун давлат ёрдамидан фойдалана олади (мас, судга мурожаат қилиши мумкин). Ҳимоя шаклига кўра, С.х. мутлақ ва нисбий С.х.ларга бўлинади. Мутлақ С.х.да С.х. эгаси номаълум кенг шахслар гуруҳидан муайян ҳаракатни қилишни ёки қилмасликни талаб этиши мумкин. Нисбий С.х.да С.ғ. эгасининг талаби фақат конкрет шахс ёки шахслар гуруҳига қаратилган бўлади (мас, кредиторнинг қарздорга нисбатан бўладиган муносабатдаги ҳуқуқи).

СУБЪЕКТИВИЗМ - воқеликни субъектга қараб биладиган, яъни онгни бирламчи яратилган, бошқа ҳамма нарсалар онгнинг шакли, мазмуни ёки унинг ижоди маҳсули ҳисобланади деб изоҳловчи қараш. С. тушунчасини Декарт жорий қилган. Ж. Беркли идеализми бундай С.нинг энг кескин шакли ҳисобланади. Кантчиликни шу хилдаги

С.нинг ўргача кўриниши дейиш мумкин. Неопозитивизмнинг турли кўринишлари ҳам бир жиҳатдан шундай С.га яқин келади. С. сўзи тор маънода — интеллектуал ҳақиқатнинг, шунингдек, ахлоқий ва эстетик қадриятларнинг соф субъективлиги, уларнинг мутлақ аҳамият касб этишини инкор қилиш тўғрисидаги таълимотдир. Камданкам ҳолларда бундай С. назарияда солипсизмга, этикада эса — эгоизмга олиб келади. Хусусан, софисп- лар ва кирена мактаби вакиллари назарияда, гедонистлар — этикада, Янги давр (19-а.)да эса, хусусан, Штирнер субъективистлар бўлган эди.

С У Б Э К В А Т О Р И А Л
МИНТАҚАЛАР - Ернинг ҳар икки ярим шаридаги географик минтақалар. Экваториал минтақа ва тропик минтақа орасида жойлашган. Ҳаво массалари мавсум бўйича ўзгаради: ёзда экваториал, қишда тропик ҳаво (пассатлар) ҳукмрон. Ўргача ойлик тралар 15°дан 32° гача. Йиллик ёгин 200 мм дан 2000 мм гача. Ландшафт зоналари меридионал йўналишда ўзгаради: доим нам ўрмонлар, типик саванна, чўллашган саванна ва сийрак ўрмонлар. Тоғларда ўрмоняйлов ва ўрмондашт баландлик минтақалари мавжуд. Тупроқлари подзоллашган латерит тупроқдан қизилкўнғир саванна тупроқларгача узгаради.

СУБҲОНИЙ — халқ, селекциясида чиқарилган эртапишар серҳосил маҳаллий ўрик нави. Дарахти кучли усади. Шоҳшаббаси кенг ёйилиб усади, 25—30 ёшли дарахтининг бал. 12 м га боради. Меваси йирик, 40—50 г. Пусти тигиз, эти тўқ сарик, таъми нордонширин, хушхур. Меваси таркибида 14—18% канд, 0,6—1,2% кислота, 20—25,7% куруқ модца, 23,8—26 мг% витамин С бор, данагидан осон ажралади. Данаги йирик (3 г гача), мағзи ширин. Пишган, лекин териб олинмаган меваси тўкилмай дарахтнинг узидан туршакка айланади. Кўчати ўтказилгач, 8—9йили ҳосилга қиради, меваси июнь

охири — июль бошларида пишади. 1520 ёшида тупидан 200—400 кг ҳосил олинади, яхши парвариш қилинганда дарахти 50—60 й. мева беради. Нам етарли ерларда мўл ҳосил қилади. Мевасидан юқори сифатли баргак олинади (26% баргак тушади), компот, мураббо пиширилади. Касалликларга чидамли нав. Асосан, Тошкент вилояти, Фарғона водийсида экилади.

СУБҲОНҚУЛИХОН (1625 Бухоро 1702.14.9) — Бухоро хони (1680—1702), Балх ҳокими (1651—80), аштархонийлардан. Надр Муҳаммадхоннинг ўғли. Надр Муҳаммадхон Бухоро хони бўлгач, ўғли С.ни Соли Сарой шаҳри, сўнгра Балх вилояти ҳркими қилиб тайинлайди (1642). Кўп ўтмай у бу лавозимдан олиниб, Қяхмердга ҳоким бўлган. С.нинг катта акаси Абдулазизхон отасини ҳокимиятдан четлаштириб, Бухоро хони бўлгач, С. Балхга — отаси хузурига йўл олган. С. Балх вилоятида мустаҳкам ўрнашиб олиб, Балх ва Бадахшон ҳокимлигини қўлга киритган (1651). С. Бухородан мустақил сиёсат юритган. 1658 й.да Абдулазизхоннинг пири Абдулғаффорхўжа воситачилигида Бухоро ва Балх ўртасида тинчликка эришилиб, С. акасининг ҳокимиятини расмий тан олган. Муҳаммад Юсуф Муншийнинг ёзишича, 1680 й. 2 фев. да кексайиб қолган Абдулазизхон С.га Бухоро хонлиги тахтини топшириб, ўзи хажга жўнайди. С. марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун солиқлар миқдорини ошириб, қўшинни кўпайтирган. Анушахоннинг вориси Аранг Муҳаммадхон 1687 й. Бухорога Бранкин қилганида С. бу ҳужумни қайтариш билан чекланмай, 1688 й.да ўлдирилган хон ўрнига Хива тахтига ўз ноиби амир Ниёз эшик оғабоши (Шоҳниёз)ни ўтказган. Шутариха Абдуллахон II давридагидек Хива хонлиги яна Бухорога қўшиб олинган ва минтақада ягона ўзбек давлати қарор топган. С. даврида Бухоро хонлигининг Шарқ давлатлари билан дипломатик му-

носабатлари яхшилانган. Бобурийлардан Аврангзеб 1689 й.да Забардастхон, Усмонли турк султонларидан Ағмад II 1691 й.да Мустафо човуш бошчилигидаги элчиларни Бухорога жўнатган. С. билан Аврангзеб ўртасида бир неча марта (1671—87) ўзаро мактублар алмашилган. С. томонидан Балх ва Бухорода кўплаб меъморий обидалар, жумладан, Балхда Мадраса, Бухорода Дор ушшифо, Регистонда катта ҳовуз; Аркада саломхона ва жоме масжиди, шуниингдек, Аминободда чорбоғ қурилган. Бу даврда, айниқса, тиббиёт илми ва адабиёт ривожланган. Дор ушшифода беморларни даволаш билан бир қаторда илмий ишлар ҳам олиб борилган. С.нинг тиббиётга оид китоблар жамланган нодир кутубхонаси бўлган. У «Иҳйо аттибби Субҳоний» («Субҳоний тиббиёти бўйича даволаш»), «Лубб уллавойих улқамар филихтиёрот» («Бахтли соатни аниқлашда ой манзилларининг моҳияти») номли илми нужумга оид рисола ёзган. С. «Нишоний» тахаллуси билан шеърлар битиб, саройда ўтказилган мушоираларда ўзи ҳам шеърлар айтган.

С. Бухоро яқинидаги Баҳоуддин мажмуасидаги Дахмаи шохонда (Абдуллахон II қабри яқинида) дафн этилган.

Манбалар: Мир Муҳаммад Амини Бухари, Убайдуллонаме, Т., 1957; Муҳаммад Юсуф Мунши, Муқимханская история, Т., 1956; Хожа Самандар Термизий, Дастур улмулук, Т., 1997.

Ад.: История Ўзбекистана (XVI—I половина XIX в.), т. 3, Т., 1993.

Қаҳрамон Ражабов.

СУВ, водород оксид, H₂O — водород (11,19%) ва кислород (88,81%)дан иборат энг содда кимёвий бирикма. С. рангсиз, хидсиз суюклик (қалин қатламда зангори рангли). Мол. м. 18,0160. Ернинг геологик тузилиши тарихи ва унда ҳаётнинг пайдо булиши, физик ва кимёвий муҳит, иқлим ва обҳавонинг шаклланишида С. муҳим аҳамиятга эга. Ҳеч қандай тирик организм С.сиз ҳаёт кечира олмайди.

С. қишлоқ хўжалиги ва саноатдаги барча технологик жараёнларнинг зарурий қисмидир.

С. табиатда кенг тарқалган. Ер юзининг қарийб 3/4 қисмини ташкил қилади. Гидросфера — океанлар, денгизлар, кўллар, С.хавзалари, дарёлар, Ер ости С.лари, тупроқлар намини ўз ичига олган Ернинг сувли пусти 1,4—1,5 млрд. км³ ни ташкил этади. Атмосферада С. буғ, туман, будут, ёмғир, қор ҳолатида бўлади. Қуруқликнинг 10% га яқин қисми муз билан қопланган. Литосферага гидросферадаги яқин микдорда, яъни 1—1,3 млрд. км³ С. бор. Ер мантиясида улкан микдорда (13—15 млрд. км³) С. бор. Барча тирик организмлардаги С. Ер юзидаги дарёлар С.ининг ярмига тенг. Ердаги ҳамма С. бирбири билан ва атмосфера, литосфера, биосферадаги С. билан узаро таъсирида бўлади (қ. Сув айланши).

Табиий шароитда С. таркибида доимо эриган тузлар, газлар ва органик моддалар бўлади. Улар микдори С.нинг ҳосил бўлишига ва шароитига боғлиқ. С.даги туз концентрацияси 1 г/кг гача бўлса — чучук, 25 г/кг гача — ту зли, ундан юкрриси — шур С. дейилади. Ёғин Си, чучук, кўл ва даре Си кам минералли бўлади. Океан С.ининг шўрлиги 35 г/кг га яқин, денгизники камроқ, чучук С.да Н СО», Са2Қ ва Mg2Қ ионлари кўпроқ. С.нинг минераллиги ошган сари S O , С1~, NaҚ ва КҚ ионларининг концентрацияси кўпайиб боради.

Табиий С.да эриган газлар — азот, кислород, карбонат ангидрид, асл газлар, баъзан, водород сульфид, углеводлар бўлиши мумкин. С.да органик моддалар концентрацияси оз — дареларда ўртача 20 мг/л, Ер ости С.ида янада оз, океан С.ида эса 4 мг/л.

Водороднинг 2 та барқарор изотопи (¹H ва ²H) ва кислороднинг 3 та изотопи (¹⁶O, ¹⁷O, ¹⁸O) борлиги туфайли 9 та турлича изотопли С маълум. Ердаги барча С.да таркибида водороднинг изотопи — тритий (³H) бўлган 13 — 20 кг «ўта оғир» С. бор (қ. Оғир сув).

С. кенг тарқалганлиги ва унинг инсонлар ҳаётидаги аҳамияти катталиги туфайли қадимдан ҳаёт манбаи ғисобланади. Қад. дунё файласуфлари фикрича, С. ҳаёт учун зарур бўлган 4 унсурнинг биридир (олов, ҳаво, тупроқ қатори). Шу билан бирга С. совуқлик ва намлик элтувчиси деб ҳам қаралган. 18-а. охиригача С.ни индивидуал кимёвий элемент деб келинди. 1781—82 й.ларда инглиз олими Г. Кавендиш С.ни илк бор водород ва кислород аралашмасини электр учқуни билан портлатиб синтез қилган. 1783 й.да француз олими А. Лавуазье бу тажрибани тақрорлаб, С.нинг водород ва кислороддан таркиб топганлигини тасдиқлади. 1772 и. француз физиги Делюк С.нинг максимал зичлиги 4°да бўлишини аниқлади. С.нинг муҳим физиккимёвий хоссалари Ёждвалда берилган.

С. — универсал эритувчи. Унда газлар яхши эришш. С. электролит бўлганлигидан кўпгина кислота, асос ва тузларни эритади. С.нинг ўзи ҳам яхши эрувчан модда. Водород билан кислород кўшилиб сув ҳосил бўлишида иссиқлик ажралиб чиқади. 2H₂+O₂=2H₂O реакцияси 300° трагача жуда секин боради. 550° да портлаш юз беради.

С. — ниҳоятда барақарор бирикма. С. молекулалари 1000°дан юқори трада ниҳоятда оз даражада водород ва кислородга ажралади (термик диссоциация). 2000°да С.нинг термик парчаланиши 1,8%га, 3092°да 13%га, 5000°да 100% га етади. С. ультрабинафша нурлар (фотодиссоциация) ёки радиоактив нурлар (радиолиз) таъсирида ҳам парчаланаяди. С. радиоактив парчаланганда H₂ ва O₂ дан ташқари водород пероксид ҳамда бир қатор эркин радикаллар ҳосил бўлади. С. бирикиш ва парчаланаш реакцияларига киришади, кимёвий реакцияларда иштирок этади. Сув ўзига хос ғайриоддий (аномал) хоссаларга эга: сирт таранглиги юқори, қовушоқлиги кичик, суюқланиш ва қайнаш т-раси юқори, суюқ ҳолатдаги зичлиги қаттиқ ҳолатидагидан катта. Қ4°дан юқори трада ҳам, ундан пастда

хам С.нинг зичлиги 1000 кг/м³ дан паст бўлади. Бу ходиса С.нинг зичлик аномалияси деб аталади. Тоza С.нинг солиштирама иссиқлик сиғими барча суюк ва қаттиқ моддаларникидан катта (4,18 ЖГг); демак, 1 г С.ни Г иситиш учун бошқа моддаларни иситишга сарфланадиган иссиқликка нисбатан кўпроқ иссиқлик талаб қилинади. Бу С.нинг иссиқлик сиғими аномалияси деб аталади. Тоza С.ни эҳтиёткорлик билан астасекин совитиб борилса, у Сдан паст трада ҳам (—33°га қадар) музламаслиги мумкин, Бундай «ўта совиган» С. барқарор бўлмайди; уни силкитилса ёки ичига бирор кристалл ташланса, дарҳрл музлаб қрлади. Шунингдек, тоza С.ни астасекин «ўта иситиш» (Қ27°га қадар) ҳам мумкинлиги аниқланган. Ўта иситилган С. ҳам барқарор бўлмайди; бир оз чайқатилса, бундай С. жуда кўп микдорда буғ ҳосил қилиб қайийди. Сув молекуласи 2 та водород ва 1 та кислород атомидан таркиб топиб, боғлар орасидаги бурчак 104,5°. Кислород атоми атрофидаги электронларнинг носимметрик тақсимланиши натижасида электрон булуту манфий электр зарядининг маркази кислород атомининг мусбат заряди марказига мос келмайди. Натижада сув молекуласидаги катта электрик дипол моменти вужудга келади. Бу эса сувнинг кутбланиш хоссасини намоён қилади.

Кутбланган сув молекуласи кутбланган моддаларни яхши, кутбланмаган моддаларни эса оз эрилади. Сувга бўлган мойиллигига қараб, функционал гуруҳлар: гидрофил (сувга тортилувчи), сув билан яхши сольватланадиган, гидрофоб (сувдан қрчадиган) ва дифиль тузилишларга эга бўлади.

С. — кенг ишлатиладиган модда. С. кислород, водород, ишқор, нитрат кислота, спирт, альдегид, сўндирилган оҳак ва б. кўпгина кимёвий маҳсулотлар ишлаб чиқаришда иштирок этадиган кимёвий реагентдир. С. боғловчи материаллар учун зарур компонент. Қайнатиш, эриштиш, суюлтириш, кристаллаш учун тех-

нологик компонент сифатида кўпгина ишлаб чиқариш. жараёнларида ишлатилади. Техникада электр ва иссиқдик элтувчи, буғ машиналарида иш жисми, босим узатувчи сифатида қўлланади.

Организмдаги С. барча ўсимликлар, тирик организмлар ва микроорганизмларда моддалар алмашинуви учун зарур асосий восита, шунингдек, бир қанча кимёвий ферментатив реакцияларнинг субстрати ҳисобланади.

Фотосинтез жараёнида С. карбонат ангидрид билан биргаликда органик моддалар ҳосил бўлишида қатнашади ва шу билан бирга Ерда тирик организмлар ҳосил бўлиши воситаси ҳисобланади. С. тўқималар фаолиятини, озиқ моддалар ва алмашинув маҳсулотлари (қон, лимфа, ўсимликлар шарбати)нинг сингишини, физик терморегуляцияни ва хаёт фаолиятига тегишли бошқа жараёнларни таъминлайди. Организмларда жуда кўп микдорда С. бўлади. Одам танасидаги барча суюқлик ва тўқималар таркибида масса-сига нисбатан 65% чамасида С. бўлади. Одам очликка бир ойдан ортиқроқ чидаши мумкин, лекин С. сизликка бир неча кундан ортиқ чидай олмайди. С.да организмнинг яшаши учун зарур бўлган органик ва аорганик моддалар эрийди.

Одамнинг С.га бўлган физиологик эҳтиёжи, иқлим шароитига қараб, сутка-сига 3—6 л ни ташкил этади.

Санитария ва хўжалик рўзгор эҳтиёжлари учун кўп микдорда С. талаб қилинади. С. марказлашган системадан етарли микдорда берилган тақдирдагина ювинди ва чиқиндиларни С. канализацияси ёрдамида окизиб юбориш мумкин. Аҳоли яшайдиган жойларнинг санитария маданияти С. билан таъминланиш даражасига қараб белгиланади (киши. бошига сутка-сига л ҳисобида). Аҳолининг соғлиғи ва санитария яшаш шароитларига бевосита ёки бил восита салбий таъсир этиши хавфининг олдини олишда С.даги кимёвий моддаларнинг энг катта белгиланган микдорда бўлиши, илмий асосланган гигиена нормативлари муҳим

аҳамиятга эга.

Аҳоли истеъмол қиладиган С. эпидемиологик жиҳатдан хавфсиз бўлиши керак. С. да касаллик қўзғатадиган бактериялар ва вируслар бўлмаслиги лозим.

Ад.: Эгамбердиев Р., Инсон ва сув, Т., 1971, Раҳимов Х. Р., Анорганик химия, Т., 1984. Ахметов Н. С., Общая и неорганическая химия, М, 1998; Егоров А. С., Аминова Г. Х., Экспресс курс неорганической и органической химии, Ростов на-Дону, 2002.

Собиржон Аминов.

СУВ АЙЛАНИШИ, намлик айланиши — сувнинг Ер географик қобигида узлуксиз кўчиш жараёни. Кўпинча, унинг фазовий ўзгаришлари билан бирга кузатилади. Асосан, сувнинг буғланиши (раемга к.), сув бугининг масофага кўчиши (8), унинг конденсацияланиши, булутларнинг ёғин шаклида тушиши (2, 3), тушган ёғин сувининг ердан сизиб ўтиши (5) — инфильтрацияси ва сувнинг оқиб тушишидан (6, 7) таркиб топган. Сув ҳавза, тупроқ ва ўсимликлар юзасидан буғланиб атмосферага сув буғи шаклида кўтарилади. Атмосферада сув буғи турбулентли диффузия воситасида юқорига тарқалади ва ҳаво оқими ёрдамида Ер устининг бир жойидан бошқа жойларига кўчади. Нам ҳаво т-расининг пасайиши натижасида сув буғи ҳам адиабатик (қ. Адиабатик жараён), ҳам иссиқликни қайтариши натижасида суяқ ёки қаттиқ ҳолатга ўтиб конденсацияланади; будуд ва туманлар ҳосил бўлади. Сув буғининг конденсацияланиши қисман Ер усти гидрометеорларининг пайдо бўлишига олиб келади. Шунингдек, булутлар ҳаво оқимлари орқали ҳам кўчирилади. Сув Ер юзасига булутлардан ёғин шаклида тушиб яна буғланади ва ҳ.к. Бунда куруқгиткха тушган сувнинг бир қисми ҳавзаларга оқиб тушади. Иссиқликнинг айланиши ва атмосферанинг умумий циркуляцияси билан бирга С.а. асосий иқлим ҳосил килувчи жараёнлардан биридир. Ер юзидан сувнинг умумий миқдори ҳоз.

геологик ва тарихий даврда ўзгармай қолади; бунда Дунё океанининг сатҳи ва атмосферанинг ўртача нам саклаши ҳам ўзгармайди. Бу, демак, бутун Ер шари учун узоқ давр давомидаги ёғинлар буғланишига тенгдир. Ерга бир йилда ўртача тушадиган ёғин миқдори қатлами бал. 1000 мм, яъни 511 минг км³ га тенг (тахм. Қора денгиздаги сув миқдоридан 7 марта зиёд). Бу миқдорнинг 21% (108 минг км³) куруқликка тушади ва 79% (403 минг км³) океанларга ёғади. Барча ёғинларнинг деярли ярмиси шу кабининг 20° ва ж.к.нинг 20° орасида тушади. Иккита қутбий зоналарга жами ёғиннинг атиги 4% тўғри келади. Дунё океани учун буғланиш ёғинлар миқдоридан кўп, куруқлик учун эса — кам. Дунё океани юзасидан йилига ўртача 1250 мм (450 минг км³) қалинликдаги сув қатлами буғланади, шундан 1120 мм океанга ёғин шаклида қайтиб келади ва 130 мм — куруқликдан оқиб тушади. Йилига куруқлик юзасидан ўртача 410 мм (61 минг км³) сув қатлами буғланади, ёғин эса куруқликка 720 мм миқдорда тушади. Буғланишдан ташқари куруқлик оқиб тушиш орқали 310 мм (47 минг км³) сув йўкотади (бу эса Қора денгиздаги сувнинг миқдоридан Ғ2 марта кўпроқ). Ернинг айрим минтақа ва областлари учун С.а. таркибини ташкил этувчиларнинг нисбати ўртача шароитлардан кескин фарқланиши мумкин. Ёғинларнинг умумий миқдори буғланишдан анча кўп ёки кам бўлган областлар мавжуд. Океанлар юзасидан буғланган сув ёғин шаклида нафақат океанларга, балки сув буғи ҳаво оқими билан кўчирилган материк устига ҳам тушади. Куруқликка сув шаклида ёғадиган ёғинлар асосий қисмининг келиб чиқиши океан билан боғлиқ. Куруқликка ёғиб ва яна буғланиб, ушбу сув такроран шу материк ёки материк областига ёғиши мумкин (ички С.а.). Ички С. а. барча ёғинлар миқдорининг айрим қисмини ташкил қилади.

Тоҳир Мухторов.

СУВ АЙГИРЛАРИ, бегемотлар (*Hippopotamidae*) — жуфт туёқлилар туркумига мансуб кавш қайтармайдиган сут эмизувчилар. Териси қалин, сийрак юнг билан қопланган; оёқлари калта; тушмуғининг учки қисми кенгайган; ошқозони 3 бўлмали, пастки курак ва козиқ тишлари доим ўсиб туради. Африканинг тинч оқадиган ва ботқоклашган сув ҳавзаларида яшайди; ўсимлик билан озикланади. Битга бола туғади. 2 уруғининг биттадан тури бор. Оддий сув айгири, яъни гиппопотам (юн. *hippopotamos* — дарё оти) гавдасининг уз. 4,0—4,5 м, думи 35—50 см. вазни 1,3—3,2 (баъзан 4,5) т. Боши катта, кўзлари бўрғиб чиқиб туради. Тана тузилиши ва ҳаёти сувда яшашга мослашган. Кўзи, қулоғи ва бурнини сувдан чиқариб, узоқ вақт сувда туриши мумкин. Кечаси сувдан чиқиб озикланади. Пода бўлиб юради; 40—50 йил яшайди. Пакана С.а. уз. 170—175 см, думи 15—17 см, вазни 250—275 кг; танаси бочкасимон, паст бўйли, боши нисбатан кичик ва калта; якка ёки жуфт бўлиб юради. 35 йилга яқин яшайди; сони камайиб кетган. С.а.ни ов қилиш ман этилган. Пакана С.а. Халқаро Қизил китобга киритилган.

СУВ БИЛАН ДАВОЛАШ, гидро-терапия — даволаш, гигиена ва профилактика мақсадида сувдан фойдаланиш. Бу муолажа қадимдан маълум. 19-а.га келиб илмий жиҳатдан асослаб берилди. С.б.д. муолажалари душ, ванналар, ювиниш, баданни ҳўл сочиқ билан ишқалаб артиш, бошдан сув куйиш, ҳўл чойшабга ўралиб ётишдан иборат.

С.б.д.да теридаги нерв охирлари (рецепторлар)га сувнинг тра, механик ва кимёвий омиллари таъсир кўрсатади. Бу таъсиротлар рефлектор равишда марказий нерв системаси орқали организмнинг барча аъзолари ва системаларида жавоб реакциясини пайдо қилади. Хусусан, касал аъзода жуда кучли реакция пайдо бўлади. Гарчи кўпчилик сув муолажаларини уй шароитида мустақил равишда

ўтказиш мумкин бўлсада, бироқ уларни фақат врач тавсия этиши лозим. У ҳар бир бемор организмнинг функционал имкониятларига ва реактивлигига мос келадиган муолажаларни танлаб беради. С.б.д. муолажаларида сув т-раси нинг кўзгатувчи таъсири асосий ўринни эгаллайди. Муолажа учун совук сув (20° гача), салқин, яъни индифферент сув (20—33°), илиқ (37—39°) ва иссиқ сув (40—42°) ишлатилиши мумкин. Тра омилнинг таъсири одам гавдаси билан сув ўртасида иссиқлик энергияси алмашинуви содир бўлишига асосланган. С.б.д.нинг асосий мақсадларидан бири табиий омиллардан фойдаланиладиган бошқа даво усулларидаги каби организмни тетиклантиришдан иборат. Бунга муолажани тўғри дозалаш йўли билан эришилади.

Терига совук ва салқин сув билан таъсир қилинганда ундаги майда томирлар сиқилади, иссиқлик йўқолиши камаяди. Тери томирларининг торайиши қон оқишига қаршилиқни кучайтиради, бу эса юрак қисқаришларини тезлаштиради ва зўрайтиради, қон босими бир оз ошади. Совук сув нерв системасига кўзгатувчи таъсир кўрсатади. Бунда тери оқаради ва ушлаб қўрилганда совук туюлади (реакциянинг биринчи фазаси). Совук сув билан таъсир қилиш давом эттирилаверса, терининг торайган томирлари кенгайди, бунда томирлар девори мускулатураси тонуси ошади ва қон оқими тезлашади. Бу организмнинг иссиқлик йўқотишига ва моддалар алмашинувининг кучайишига олиб келади. Тери қизаради ва ушлаб қўрганда илиқ туюлади (реакциянинг иккинчи фазаси). Бемор илиб, жуда роҳатланади, энгил тортади ва тетик бўлади. Совук ва салқин сув таъсирини механик таъсирот — ишқалаш, уқалаш билан қўшиб олиб борилса, роҳатбахш сезги пайдо бўлади.

Индифферент, яъни гавда т-расига яқин традаги сув тинчлантирувчи таъсир кўрсатади, бироқ муолажанинг узоқ давом этиши одамни ҳрдан тойдиради.

Илиқ сув нерв системасини тинчлан-

тиради ва уйқунинг яхшиланишига ёрдам беради.

Иссиқ сув таъсирида дастлаб тери томирлари қисқа муддатга тораяди. Бунда юрак уриши тезлашади, кон босими бир оз ошади, кўп тер чиқади. Кейин тери томирлари жуда кенгайиб кетади, бироқ тана анча иссиқ сув ичида бўлганидан иссиқлик ажралмайди. Бу муолажада юрак томир системасига зўр келиши сабабли кон айланешининг бузилиши, стенокардия, гипертония касаллигида, шунингдек, рўйи рост атеросклерозда иссиқ сув муолажалари буюрилмайди.

С.б.д.да тра таъсирини, муолажа давомлилигини, таъсир этиш майдонини ўзгартириш йўли билан организмнинг қатор аъзолари ва системаларида турли реакцияларни пайдо қилиш мумкин.

С.б.д. муолажаларида тра омили билан бир каторда механик омил — сув босими (умумий ванна қабул қилишда) ва унинг оқимидан ғам (душ, чўмилишда) фойдаланилади. Бунинг таъсирида маълум даражада терида ва ички аъзоларда кон айланиши ўзгаради; тери веналари босилади ва юракка қон оқиб келиши анча ортади ва қорин бўшлиғидан кон оқиб кетиши кучаяди. Зарурат бўлганда (даво мақсадига қараб) механик кўзғатишни қўшимча тазйиқ — уқалаш, массаж ёки сувни тегишли босим остида юборишга имкон берадиган махсус мосламалар қўллаш йўли билан кучайтириш мумкин.

Оддий (чучук) сувнинг кимёвий кўзғатувчи таъсири жуда кам, минерал сувлар, денгиз суви (қ. Бальнеотерапия), шунингдек, даво мақсадида терини таъсирлаш учун моддалар (турли экстрактлар ва б.) қўшилган сув анча кучли таъсир кўрсатади.

С.б.д. организмни чиниктириш, шунингдек, баъзи касалликларни даволашда яхши наф беради. Мас, совуқ сув билан ўтказиладиган муолажалар нерв ва юрактомир системаси функциясининг баъзи бузилишларида, моддалар алмашинувини ошириш мақсадида (мас, ёғ

босишда) буюрилади. Иссиқ С.б.д. турли сурункали яллиғланиш касалликларида қўлланади (яна қ. Ванналар).

СУВ БИЛАН ИСИТИШ - энг кенг тарқалган иситиш тизими. Турар жойлар, жамоат ва саноат биноларини иситишда кулланилади. Иситиладиган хоналарга иссиқлик манбаи (қайноқ сув) иситиш асбоблари ва қувурлар орқали боради. С. билан и. тизими таркибига сув иситкич (қозон, иссиқлик алмашиш аппаратага), иситиш асбоблари (радиаторлар, конвекторлар, панеллар, реестрлар), сув қувурлари, кенгайтириш идиши, сувни очибёпиш ва ростлаш арматураси киради. Сув иситкич сувни 50—90° гача иситиб беради. Оддий қозонларда сув иситиш учун ўтин, кумир ёки газ ёқилади. Электр қозонларда электр токидан фойдаланилади. Иссиқлик алмашиш аппаратлари тизимига тарқатиладиган сувни меъёрий трага мослаштириб беради. Иситиш асбоблари ичида ҳаракатланадиган қайноқ сув ва буғ билан хоналарни иситиб беради. Иситиш асбоблари ва қувурларидаги иссиқ сув совиб, яна иситкичга қайтиб келади, қизиган сув кенгайтириш идишида кенгайди, натижада қувурлар ёрилиб кетмайди.

С. билан и. тизимида иссиқ сув ҳаракатининг табиий ва 2 мажбурий усуллари бор. Сув табиий ҳаракатланадиган тизимда иситкичда қизиган (енгил) сув иситиш асбоблари ҳамда сув қувурларида қисман совиган (оғир) сувнинг т-раси ва зичлиги фарқи ҳисобига ҳаракатланади (яъни узлуксиз айланиб туради, циркуляцияланади). Сув қозони иситиш асбобларида қанча паст ўрнатилса, тизимда сув шунча яхши айланади ва хоналар шунча яхши исийди. Бундай тизим шахсий уйжойларда кўп қўлланилади. Кўп қаватли турар жойларда сув мажбурий ҳаракатланадиган (сув насослари ёрдамида айланттириладиган) тизимдан фойдаланилади. Бунда қозон билан иситиш асбобларини ўзаро баландпаст ўрнатишнинг фарқи йўқ.

С. билан и. тизимлари икки ёки бир қувурли ва окова бўлиши мумкин. Бир қувурли схемада ҳар бир иситиш асбоби битта қувурга (стоякка) уланади. Қувурдан ўтаётган сувнинг бир қисми иситиш асбобига кириб ўтади, бир қисми тўғри ўтиб кетаверади. Икки қувурли схемада барча иситиш асбоблари икки қувур (иссиқ ва совуқ сув қувурлари)га параллел уланади. Окова схемада сув барча иситиш асбобларидан ўтади. Иситиш тизими тўғри ишлаши (ҳаво тикини пайдо бўлмаслиги) учун ундан ҳаво чиқариб юборилиши керак. Шу мақсадда тизимдаги ҳар бир иситиш асбобига энг юқори нуктага ҳаво чиқаргичлар қўйилади.

Йирик шаҳарларда иссиқ сув иситиладиган объектларга марказлаштирилган усулда етказилади. Бунда С. билан и. тизими ташки тармоққа уланади. Агар ташки тармоқдаги сув т-раси иситишнинг гигиеник талаблари (қасалхоналар учун 85° , турар жойлар учун 105°)дан юқори бўлса, иссиқ сувга совуқ сув аралаштириб юборилади (насос ёрдамида) (раемга қ.). Ёзги мавсумда иситиш асбоблари ва қувурлар занглаб қрлмаслиги учун тизимда сув қолдирилади.

СУВ БОБРИ - қ. Нутрия.

СУВ БУҒИ — сувнинг газеимон ҳолати. Сувнинг суюқ ҳолатдан газеимон ҳолатга ўтиши натижасида ҳосил бўлади. С.б.ни: буғнинг муаллақ ҳолатдаги сув томчилари билан аралашмасидан иборат ҳўл тўйинган буғ; намлик аралашмаларидан тозаланган қуруқ тўйинган буғ; муайян босимдаги тўйиниш т-расидан юқори трага эга бўлган ўта қиздирилган буғларга ажратиш мумкин. Бир хил босимдаги тўйинган буғ ва ўта қиздирилган буғлар траларининг фарқи ўта тўйинганлик даражаси деб аталади. Тўйинган ва ўта қиздирилган С.б.дан, хусусан, буғ машиналарида, буғ турбиналарида иш жисми, иситиш тизимларида иссиқлик ташувчи сифатида фойдаланилади. Кумир, нефть, газ каби органик ёқилғиларнинг ёнишида

ажраладиган иссиқлик, оғир элементлар ядроларининг бўлинишида ажраладиган энергия ҳамда электр тоқининг ўтиши натижасида вужудга келувчи иссиқликлардан фойдаланиб буғ генераторларида Сб. ҳосил қилинади. Замонавий катта буғ қозонларининг ф.и.к. 95 фоизгача етади. Одатда, катта масштабли энергетик иншоотларда қуйидаги параметрларга эга бўлган Сб. ишлатилади. Тўйинган С.б.нинг физик хоссалари фақат унинг т-расига боғлиқ. Тўйинмаган С.б.нинг физик хоссалари эса унинг т-раси ва қандай босим остида турганлигига боғлиқ. Идеал газ ва босим нолга интилган шароитда Сб. учун z бирга тенг. Тра ўзгармас бўлган шароитда босимнинг 300 атм гача ортиб боришида z нинг камайиши кузатилади. Бу камайиш тўйиниш шароитига яқинлашганда жуда кучайиб кетади. С.б.нинг ёпишқоклиги, босим ўзгармас бўлган шароитдаги иссиқлик сифими ва иссиқлик ўтказувчанлиги, босимнинг кичик қийматларида тра қўтарилиши билан ортиб боради. Аммо транинг катта қийматларида бу боғланишлар мураккаб характерга эга бўлади. Бу маълумотлар асосида босим ва транинг жуда кенг диапазонларида С.б.нинг термодинамик хоссалари ёритилган жадваллар тузилган.

СУВГАЗЧИЛАРИ—қандалаларнинг бир неча оиласи (чўпсимон сув газчилари, велиялар, хақиқий сув газчилари). 700 га яқин, Ўзбекистонда 10 дан ортиқ тури маълум. Сув юзасида, баъзан нам йўсинлар орасида ва қирғоқда яшайди. Кўпчилик турлари чучук сувларда, битта уруғига мансуб турлари тропик ва субтропик денгизларда яшайди. Майда Сг. сувўтлар орасида, йирик турлари очик сув юзасида сирпаниб ҳаракатланади (номи шундан олинган). Сув юзасига тушиб қолган умуртқасизлар ва уларнинг мурдалари билан озикданади. Сув ўсимликларига тухум қўяди.

СУВ ИСИТКИЧ - совуқ сувни буғ, қайноқ сув, қайноқ газ ва электр тоқи би-

лан иситиш учун мўлжалланган иссиқлик алмашиш аппарати. Сиртки иситиш ва тегишиб иситиш (контакт) усулида ишлайдиган турлари бор. Сиртки иситиш аппаратларида ичида буғ ёки қайноқ сув айланиб юрадиган қувурларнинг сирти совуқ сувни иситади. Булар кўпроқ тарқалган. Тегишиб иситиш аппаратларида совуқ сув буғ ёки қайноқ сувга бевосита тегиб исийди. Булар камроқ тарқалган. Қозон агрегатларига ўрнатиладиган С.и.ларида совуқ сув атмосферага чиқиб кетаётган газларнинг иссиқлиги ҳисобига исийди. Бундай аппаратлар сув экономайзерлари деб аталади. Газ, электр ёки қаттиқ ёқилғи (ўтин, кумир) билан ишлайдиган маҳаллий С.и.лар жумласига ваннахона сув колонкалари, змеевиклар (бурама қувурлар), сув иситиш қутилари, электр сув киздиргичлар (кипятильниклар) ва б. қиради. С.и.лар иссиқ сув билан таъминлаш ва сув билан иситиш тизимларида, қозон агрегатларида, хўжалик ва маиший эҳтиёжлар учун иссиқ сув тайёрлаш ва б. мақсадларда кенг ишлатилади.

СУВ КАДАСТРИ — мамлакатнинг сув ресурслари тўғрисида тартиблаштирилган маълумотлар мажмуи. С.к. жами сувларнинг микдор ва сифат тавсифлари бўйича ҳисобга олиш маълумотларини, шунингдек, сувдан фойдаланишни қайд қилиш ва қисобга олиш маълумотларини ўз ичига олади. Сувлардан самарали фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни таъминлаш С.к.ни юритишнинг асосий мақсади ҳисобланади. С.к. маълумотларидан сувдан фойдаланишни режалаштириш ва сув хўжалиги тадбирларини ўтказишда фойдаланилади. С.к. 3 бўлимдан иборат: ер усти сувлари; ер ости сувлари; сувдан фойдаланиш. С.к.нинг ҳар бир бўлимида доимий (каталог), йиллик ва кўп йиллик маълумотлар берилади. Сув ҳавзаларини йиллик ва кўп йиллик кузатиш орқали уларнинг ҳажмини белгиловчи кўрсаткичлар аниқланади (сув ҳавзалари ўзани, ҳажми ва х.к. маълумотлар). Сувлар таркиби

бўйича маълумотлар (шўрлиги, минераллашганлиги, ҳарорати ва х.к.) сув ҳавзаларининг сифат кўрсаткичларини ташкил қилади. Бундан ташқари, сув ҳавзалари тўғрисидаги маълумотлар (номи, жойлашган ўрни, гидротехника иншоотлари мавжудлиги) С.к.га киритилади. С.к.да сув мониторинги — сув захираларидаги ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш, уларга баҳо бериш, салбий жараёнларнинг олдини олиш, уларга барҳам бериш учун сувларнинг ҳолати устидан олиб бориладиган кузатув тизими маълумотлари муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон ҳудудидаги ер усти сув ресурслари ҳақидаги тўлиқ маълумотлар биринчи марта 1933—40 й.ларда Давлат гидрология ин-ти томонидан тайёрланиб, сув ресурслари маълумотномаси, дарёлар режими, сув сатҳи маълумотлари ҳақидаги нашрларда кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси С.к. юритиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни (1993 й. 6 май)га мувофиқ олиб борилади. Давлат С.к. ва сув мониторингини юритиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ваколатига қиради.

СУВ КАЛАМУШИ (*Arvicola terrestris*) — кемирувчилар туркумига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Гавдасининг уз. 24 см ча, думи 15 см ча. Қўнғирқулранг, қўнғир ёки қора. Европа, Шим. ва Олд Осиёда, Россиянинг ғарбий чегарасидан то Байкалгача бўлган жойларда тарқалган. Қўлмақлар ёки секин оқар сув ҳавзалари қирғоғида, даре бўйидаги сув босган утлоқларда яшайди; асосан, қирғоққа уя ясайди. Езда эса сувдаги камишлар уюми устига ин қуради. Апр.—сент.да урчийди. Экинлар (карам, илдизмевалилар)ни еб, зарар келтиради. Қишга озиқ ғамлайди. С.к. туляремия касаллиги бактерияларини тарқатувчи асосий манба. Териси паст сифатли муйна беради.

СУВ КЎПАЙИШИ — қор ва музнинг тезлик билан эриши, жалалар, сув омборлари сувининг қўйиб юборилиши натижасида қисқа муддат давомида, вақтинча даре суви сатҳининг кутарилиши. Йилнинг турли мавсумида руй бериши билан тўлинувликдан фарқ қилади. Агар С.к. дарёнинг турли қисмидаги сув сарфининг тезлик билан ўсиши натижасида юзага келса, бу ҳолда у окимнинг куйи қисми томон катта тезликда тарқалади. Текислик дарёларида тезлиги соатига 5 км, тоғларда 45 км га етади. Кучли С.к. тошқинга сабаб бўлади.

СУВ КЎТАРИЛИШИ ВА ҚАЙТИШИ, сув қалқиши — Ой ва Қуёшнинг тортиш кучи таъсирида денгиз сатҳининг даврий ўзгариши (к. Кўтарилиш ва пасайиш).

СУВ МАССАЛАРИ — сув хавзасининг майдони ва чуқурлиги билан ўлчанадиган ва муайян табиийгеографик шароитларда шаклланадиган физик-кимёвий хусусиятлари киёсан бир хил бўлган сув хажми. С.м.ни шакллантирадиган асосий омиллар мазкур ўлканинг иссиқдик ва сув баланси, яъни унинг асосий кўрсаткичлари тра ва шўрликдир. Юзага келган жойдан узоклаша борган сари См. иссиқлик ва сув баланси таъсирида ўзгаради, теваракатрофдаги сувлар билан аралашади. Дунё океанининг вертикал структурасида қуйидаги См. ажратилади. Ҳар бир океanning ўзига хос См. бор. Мас, Атлантика океанида Гольфстрим, Шим. тропик ва б. юза См., Шим. субтропик, Жан. субтропик ва б. юза ости См., Шим. Атлантика, Жан. Атлантика ва б. оралик См., Ўрта денгиз См., чуқур См. ва б.; Тинч океанда — Шим. тропик, Шим. марказийсубтропик, Жан. тропик ва б. юза ости См., Шим. Тинч океан, Жан. Тинч океан ва б. оралик См. Тинч океanning чуқур С.м.дир.

СУВ МОШАКЛАР (Rallidae) сув мошаксимонлр туркумига мансуб

қушлар оиласи. Сув хавзаларида ҳамда ботқокликларда яшайди. Оғирлиги 20—30 г дан 1,5—2,5 кг гача. Патлари кўпроқ кизғишжигарранг, айримлари қора ёки кўк яшил рангда. Асосан, тунда фаол гаёт кечиради. 150 га яқин тури бор. Ер юзасининг дерли ҳамма худудларида тарқалган. Ҳар хил товуш чиқаради. Кўпинча уясини сувга яқин жойга қуради. 3—15 та тухум қўйиб, 20 кунга яқин босади. Болалари 2—3 кунлигидаёқ уясини ташлаб кетади. Жўжаларни бир неча кун ота-онаси боқади. С. умуртқасиз ҳайвонлар ва ўсимликлар билан озикланади. Ўзбекистонда 7 тури: қашқалдоқ, ғозқанжир, оддий сув мошак, тартар, оддий поғониш, митти поғониш, кичик поғониш тарқалган. Гўшти мазали. Халқаро табиатни муҳофаза қилиш иттифоқининг Қизил китобига 16 тур ва кенжа турлари киритилган.

СУВ МУАММОЛАРИ ИНСТИТУТИ, Ўзбекистон ФА Сув муаммолари илмий тадқиқот институт — йирик тадқиқот муассасаси, Тошкент ш.да жойлашган. 1991 й. 20 июлда ташкил этилган. Инт таркибида 6 илмий лаб. (сув ресурсларидан оқилона фойдатаниш методикаси; сувни тежаш усуллари ва суғориш технологияси; чўл сув ресурслари; гидрология ва гидротехника; гидрокимё ва сувни тозалаш; гидроэкология ва гидрокимёвий мелиорантлар) бор (2004).

Ин-тда олиб борилаётган илмий тадқиқотларнинг асосий йўналишлари: қурғоқчилик муҳитларида гидрология ва гидрогеология; хўжалик фаолияти таъсирида сув ресурслари микдорининг шаклланиши муаммолари, режими, сифати, хусусиятлари ва қонуниятларини комплекс ўрганиш ҳамда ноанъанавий сув манбаларини излаш; сувдан оқилона фойдаланиш, сув ва сув объектларини муҳофаза қилиш муаммоларини ўрганиш; гидротехника иншоотларидан фойдаланишда хавфсизлик мезонларини аниқлаш; сув омборлари ва қўллардаги сувнинг гидрокимёвий хусусиятлари-

нинг балиқчиликни ривожлантиришга таъсирини ўрганиш ҳамда тавсиялар ишлаб чиқиш; оқова сувлар сифатини ўрганиш ва ундан концентрланган тузларни олиш ва б.

Ин-гда Орол ҳавзасидаги экологик вазиятнинг кескинлашуви шароитида сув ресурсларини химоя қилиш ва ундан фойдаланишнинг илмий асослари, экинларни суғоришнинг тежамкор технологиялари, жумладан, экинларни томчилатиб суғориш, эгатда поғоналаб суғориш усуллари, дарё ўзаниларида рўй берадиган деформацион жараёнларни космосдан олинган фотосуратларга қараб аниқлаш усули ва б. яратилди. Инт фаолияти Н.Р. Ҳамроев, А.М.Муҳамедов, Э.Ж.Маҳмудов, С.А.Азимбоев, Э. Шембарисов. Л.Шерфединов, М.О.Ёқубов, Б.К.Каримов ва б. номлари билан боғлиқ. Ин-гда аспирантура ва докторантура бор. «Қурғокчил ҳудудлар сув муаммолари» йиллик тўпламини нашр этади.

СУВ МУҲОФАЗА ЗОНАСИ - дарё, канал, сув омбори ва б. сув манбаларини эрозия маҳсулотлари, касал тарқатувчи микроорганизмлар, кимёвий ва органик моддалар билан ифлосланишдан саклаш учун хизмат қиладиган табиий ўрмон ёки экилган дарахтзор минтақаси. С.м.з. нинг кенлиги бир неча юз метрдан ўнлаб километргача бўлиши мумкин. С.м.з. да ўрмон хўжалигини юритишнинг махсус тартиби жорий қилинади: кўриқлаш кучайтирилади, ёғоч тайёрлаш мақсадларида дарахт кесиш тақикланади, дарахтларни фақат ўрмонзорларни тиклаш, парваришини яхшилаш учунгина кесишга рухсат этилади. Ўрта Осиёнинг дарёлари — Амударё, Сирдарё ва уларнинг ирмоқлари бўйлаб эни 400 м дан 20 км гача бўлган ўнлаб минг га майдонда полоса тақик зона тарзида ажратилган. Айниқса, катта сув омборлари атрофида муҳофаза зоналари барпо этишда табиий ва экилган дарахтзорлардан ташқари кишлок хўжалиги. экинлари ҳам экилади. Бу жойларда хўжалик ишлари сув

ҳавзасининг ифлосланиш хавфини кескин камайтирадиган ҳолда олиб борилади; тупроқ эрозиясига қарши алмашлаб экиш жорий қилинади, кенг марза ва сув сингдиргич каналлар каби оддий гидротехника иншоотларидан фойдаланади. Бевосита қирғоқ яқинида ерни ҳайдаш, чорва боқиш ва чорвачилик бинолари қуриш тақикланади. Мас, Каттакўрғон сув омборининг С.м.з. деярли 4 минг га майдонни эгаллайди, ундан 3,5 минг га майдонда дарахтзорлар барпо этилган (1000 га орғиги пистазор). Қайроққум, Жан. Сурхон, Тошкент ва б. сув омборлари атрофида ҳам катта С.м.з. ташкил этилган. Янги (Чорвоқ, Норақ, Тўхтағул, Оқтепа, Туямўйин, Роғун ва б.) сув омборлари атрофида ҳам С.м.з. барпо этилган (қ. Сув муҳофаза ўрмонлари).

Ад.:Раҳманов В.В., Водорегулирующая роль лесов, Л., 1975; Раҳманов В.В., Лесная гидрология, М., 1981.

СУВ МУҲОФАЗА ЎРМОНЛАРИ

- сув манбалари ва ҳавзаларини ифлосланиш ва лойқа босишдан саклаш, сув захираларини кўпайтириш, уларнинг мунтазам тўйинишини таъминлашга хизмат қиладиган табиий ва махсус барпо этилган ўрмонзорлар. С.м.ў. шунингдек, сувни тартибга солиш ва тупроқни химоя қилиш вазифасини ҳам бажаради; тупроқни шамол ва сув эрозиясидан саклайди; шамол тезлигини пасайтиради, намликнинг тупроқ остига ўтишини кучайтиради; селнинг оддини олади; тупроқ эрозияси маҳсулотларини ушлаб қолиб, ҳаво ва сувни тозалайди. С.м.ў. сув оқими ўзгарувчанлигини камайтиради; бу билан гидротехника иншоотлари ва ГЭСларнинг мунтазам ишлашига, шаҳар ва аҳоли пунктларини ичимлик сув билан, кишлок хўжалигини суғориш суви билан барқарор таъминлашга имкон беради. С.м.ў. 1 гуруҳ ўрмонларига киритилади. Ўрта Осиё ҳудудида асосий дарёларнинг оқими тоғларда ҳосил бўлади, шу сабабли тоғ ўрмонларининг аҳамияти, айниқса, катта. Ўсимликлар

ва кўп микдорда нам сингдирадиган хазон тўшамаларигина тоғларга ёғадиган ёғинларни, айниқса жала ёмғирларини тутиб қолиши мумкин. Тажрибаларда сув хавзаси майдонида дарахтзорларнинг 10% кўпайиши оқимни 12—17 мм орттириши аниқланган. Ўрта Осиё тоғларида ўрмонлар кам: тоғларнинг ўрмонлар билан қопланиш даражаси 2,47%, жумладан, Ўзбекистонда 2%, Қирғизистонда 4,2%, Тожикистонда 1,8%, Туркманистонда 0,8%, Жан. Қозоғистонда 2,5% ни ташкил этади. Шунинг учун ҳам бу минтақада ўрмонларни муҳофаза қилиш ва янги ўрмонзорлар барпо этиш масаласи жуда катта аҳамиятга эга. 1880 й.да Самарқанд (Омонқўтон)да Н.И.Корольков, 1889 й.да Тошкент вилояти (Оқтош)да С.Ю.Раунер биринчи марта Ўрта Осиёдаги тоғ ён бағирларида ўрмонзорлар ташкил этишга асос солидилар. Бу ўрмонзорлар ҳозир ҳам мавжуд. Арча, pista, ёнғоқ, бодом, қора арча ва б. тоғлардаги асосий дарахтлар ҳисобланади. Экологик аҳамияти катта бўлган арчазорлар бал. 1200 дан 3000 м гача бўлган тоғларда ўсади. Ўрта Осиёда табиий арчазорлар 492,8 минг га дан ортиқ, жумладан, Ўзбекистонда 192,5 минг га, Қирғизистонда 151,8 минг га, Тожикистонда 124,7 минг га, Туркманистонда 23,8 минг га майдонни, тоғ ён бағирларида экилган арчазорлар 5000 га дан зиёд майдонни эгаллайди.

Ўрмон дарахтлари кўчатлари маҳсус кўчатхоналарда етиштирилади. Тоғ ён бағирларида терассалар тайёрлаш, кўчатлар ўтқозиш учун машина ва механизмлар комплекси кенг қўлланилади.

Тоё ўрмонзорларини муҳофаза қилиш ва кенгайтиришда қўриқхоналарнинг аҳамияти катта (қ. Зомин тоғўрмон давлат қўриқхонаси, Нурота давлат қўриқхонаси). Ихота дарахтзорлари дарё ёқаларида, йирик магистрал каналлар (Жан. Мирзачўл, Катта Фарғона, Қарши, АмуБухоро машина канали, Қорақум ва х.к.), хўжаликлараро ва хўжалик каналлари бўйида, сув омборлари (Қайроққум,

Каттақўрғон, Жан. Сурхон, Чорвоқ, Туябўғиз ва б.) атрофларида ташкил қилинган. Қирғоқ бўйлари ва қайирларда, асосан, жийда, терак, тол, қайрағоч ва б. экилади.

Ад.:Ханазаров А.А., Мольдерф В.С., Технологические основы создания защитных лесных насаждений в горах, Т., 1988.

Абдушукур Хоназаров.

СУВ ОЛИШ ИНШООТЛАРИ, сув олгичлар — сув манбалари (даре, кўл, сув омбори, ер ости сувлари ва б.) дан суғориш, гидроэнергетика ёки шу каби тармоқларга сув олиш учун қуриладиган гидротехника иншоотлари. Далаларни суғориш, яйловларга сув чиқариш, электр ст-яларга сув бериш, аҳоли пунктлари ва саноат корхоналарини сув билан таъминлаш учун қурилади. С.о.и. сув йўлига зур микдорда, сифати сақланган ва сув истеъмоли графигига мувофиқ сув тушишини таъминлаши шарт. Со.и. тўғонсиз, тўсикли ва тўғонли бўлади. Тўғонсиз сув олгич, асосан, сувни ўз оқими билан чиқариш имконияти бўлган шароитларда қурилади. Бу ҳолларда оқизик ҳосил бўлишини бартараф этиш учун маҳсус тиндиргичлар қурилади ёки земснарядлардан фойдаланилади. Тўғонсиз сув олгичлар бир қулокли ёки кўп қулокли бўлиши мумкин. Бир қулокли С.о.и. бевосита дарё қирғоғидан бошланади ёки дарё ўзанига қирган бўлади (мас, Норин дарёсида Шим. Фарғона канали, Вахш дарёсида Вахш канали С.о.и.). Кўп қулокли сув олгичларда дарё қирғоғининг бир неча жойларида бир каналга сув берувчи йўлақлар қазилади (мас, Амударёда АмуБухоро машина канали, Пахтаарна ва Қорақум каналлари). Кўп қулокли С.о.и. дарёлардан каналларга узлуксиз сув ўтишини ва сув билан таъминланишни бирмунча оширади. Йўлкалар тиндиргич вазифасини ҳам ўтайди ва эҳтиёжга кўра, навбатманавбат ишлатилади.

Суғориладиган майдон дарёдаги сув сатҳидан баландда жойлашган бўлса,

машина (насос) С.о.и. — насос станциялари қурилади (1расм). Тўсик (шпора) ли сув олгич дарё суви сатҳи паст бўлган ҳолларда сувни дамлашда тош, шохшабба каби маҳаллий материаллардан тўсик ясаб қурилади (2расм). Тўсик қарши қирғоққа давом этиши шарт эмас. Ҳоз. тўсиқли С.о.и. деярли қўлланилмайди. Тўғонли С.о.и. турғун сув олиш учун дарё суви сатҳини бир хил даражада сақлаб туришни таъминлайди. У гидроузел таркибига қиради; кичик, ўрта ва юқори босимли, сув олиш шароитига қараб бир томонли — сувни фақат бир қирғоққа берадиган (Чирчиқ дарёсида Чапқирғоқ Қорасув), қўш томонли — сувни иккала қирғоққа оқизадиган (Зарафшон дарёсида Биринчи Май); фронталь — оқим йўналишига перпендикуляр жойлашган (Қуршоб дарёсида Қуршоб) ва ёнбош — оқим йўналишига маълум бурчак остида жойлашган (Амударёда Тахиатош) С.о.и. га бўлинади.

Дарёларда сув сатҳи ва сарфининг кескин ўзгарувчанлиги, оқимларнинг жуда ҳам лойқалиги суғориладиган ерларга сув беришни қийинлаштиради. Бу шароитларда С.о.и. дарёда зарур сув сатҳини вужудга келтиради, суғориш учун зарур сув Сув сатҳи ни хоҳдаган вақтда (тошқин, ёз чилласи) беради, каналларни лойқа боси шидан ҳимоя қилади.

Ад.: Хусанхўжаев З.Х., Гидротехника иншоотлари, Т., 1978; Гидротехнические сооружения, М., 1978.

Машариф Бокиев.

СУВ ОМБОРИ — тўғонлар ёрдамида сувни йиғиш ва сақлаш учун қуриладиган сунъий сув ҳавзаси. Комплекс фойдаланишга мўлжалланган С. о. халқ хўжалигидаги бир қанча тармоқлар (суғориш, сув таъминоти, электр энергияси, кемачилик, балиқчилик, тошқинларга қарши курашиш ва б.) эҳтиёжини қондиради. Йил давомида дарё оқимларининг ўзгариб туриши ва унинг ҳудуд бўйлаб нотекис тақсимланганлиги С.о. барпо этишга за-

рурат туғдиради. С.о. оқимни фасллар ва йиллар бўйича тартибга солади, канал ва б. сув ўтказиш иншоотлари билан бирга ҳудудлар бўйлаб қайта тақсимлашга имконият яратади.

С.о. катта хўжалик аҳамиятига эга бўлгани сабабли 20-а. охирига қадар Европа, Осиё, Африка, Шим. ва Жан. Америка, Австралия ва Океанияда 130 дан ортиқ жуда йирик сув омборлари барпо этилган. Танзаниядаги ОуенФолс (ҳажми 250 км³, сув юзаси майд. 69000 км²), Канададаги Даниэль Жонсон (тегишлича 142, 1940); Россиядаги Братск (169; 5500) С.о. жаҳондаги энг йирик сув омборлари ҳисобланади.

Ўрта Осиё ҳудудида сув омборлари, асосан, экинзорларни сугориш, энергетика ва сув таъминотини яхшилаш учун қурилади. Ўрта Осиё ҳудудида 75 та Со. мавжуд (2004). Уларнинг ялпи умумий ҳажми қарийб 50 млрд. м³. Амударё ва Сирдарё хавзаларида йирик сув омборлари (Тўхтагул, Қайроққум, Чордара, Чорвоқ, Норақ, Туямўйин ва б.) қурилган (қ. жадвал). Сув омборлари қурилиши натижасида Ўзбекистонда 4,3 млн.га дан ортиқ ерда суғорма дехкончилик қилиш, сув ресурсларидан гидроэнергетика ва балиқчилик мақсадларида янада кенгрок фойдаланиш имкониятлари яратилди.

Сув хўжалиги мақсадларида барпо этиладиган С.о.нинг тўлиқ ҳажми 3 қисмдан: фойдаланиб бўлмайдиган (ишлатилмайдиган), фойдали ва резерв (жадал бўшатиладиган) ҳажмдан иборат. Фойдаланиб бўлмайдиган ҳажм тўлиқ ҳажмнинг бир қисми бўлиб, нормал иш шароитларида оқимни тартибга солиш учун ишлатилмайди; унинг баландлиги фойдаланиб бўлмайдиган сатҳ ҳажми дейилади. Бу сатҳдан юқоридаги сув фойдали ҳажм (ёки куйилиш призмаси) ни ҳосил қилади. Фойдали ҳажмга мос келадиган сув сатҳи нормал сатҳ дейилади. Нормал сатҳдан юқориси резерв сув ҳажми ҳисобланади, сув ташлагич иншоотлари орқали тошқин сувларини ўтказиб юборишга хизмат қилади. Со.

дарё оқимини мавсумий ва кўп йиллик тартибга соладиган турларга бўлинади. Мавсумий тартибга соладиган Со. аниқ йиллик тўлиш ва сарфланиш циклига эга. Оқимни кўп йиллик тартибга солувчи Со. серсувлик йилларида ортикча сувни йиғиб, сув кам бўлган йилларда эса йиғилган сувдан фойдаланишга имкон беради. Ўрта Осиё худудидаги Со. дан суғориш мавсумида сув фойдаланиб бўлмайдиган ҳажм даражасигача олинади. Кўпинча вегетация даврида мавсумий тартибга солинадиган С.о.нинг фойдали ҳажми тўла ишлатилади.

Ҳавзанинг жойлашишига қараб дарё ўзанидаги (тўғон ўзани ва водийдаги оқимнинг бир қисмини тўсади) ва тўлдирил ад и ган С. о.га (ўзандан четдаги табиий ёки сунъий ҳавзадан фойдаланилади) бўлинади. С.о.даги асосий иншоотлар — тўғон (сувни тўсувчи), сув чиқаргич (сувдан фойдаланувчиларга сув бериш) ва эҳтиёт ташлама (ортикча сувни чиқариб юборишни таъминлайди). Тўлдириладиган С.о.да, булардан ташқари, ҳавзани чегараловчи дамбалар, сув келтиргич ва чиқаргич каналлар ҳам бўлади (қ. Каттақўрғон сув омбори).

Со. ни лойка босиши жуда хавфли. Баъзи ҳолларда лойка билан тўлиши сабабли Со. бутунлай ишдан чиқади. Лойка босиш жараёнига дарёда тўғон қурилгандан сўнг оқизикларнинг чўкиши сабаб бўлади. Оқизикларнинг асосий манбалари сувдаги лойка, тупроқ, шамол ва сув эрозияси маҳсулотлари. Ўрта Осиёдаги Со. ни жуда тез лойка босади. Мас, Қашқадарёда қурилган Чимқўрғон Со. 20 йилда 60 млн. м³, Ғуздордарёдаги Пачкамар Со. 9 йилда 17 млн. м³, Жанубий Сурхон С.о.нинг тўртдан бир қисми 25 йилда лойка билан тўдди; Сирдарёдаги Учқўрғон С.о. ҳажми 19 йил давомида 60% га қисқарди.

Со. нинг лойка босишига қарши курашда қуйидаги чоралар қўлланади: оқим лойкаланадиган тошқин вақтида Со.да сув сағхи пасайтирилиб, жуда лойка дарё суви катта тезликда ўтказиб юборилади;

айланма каналлар барпо этилади, сўнгра чўкиб қолган оқизик (пульпа)лар земснарядлар билан чиқариб ташланади, сув йўлида оқизикларни чўктирадиган тиндиргичлар қурилади; муаллақ оқизиклар кўп бўлган лойка оқим тўғон тагидаги махсус сув ташлагич орқали чиқариб юборилади (яна қ. Сув хўжалиги).

Ад.: Хусанхўжаев З.Х., Гидротехника иншоотлари, Т., 1978; Водохранилища мира, М., 1979; Авакян А.Б., Салтанкин В.П., Шарапов В.А., Водохранилища, М., 1987; Никитин А.М., Водохранилища Средней Азии, Л., 1991; Ҳикматов Ф.Х., Сирлибоева З.Р., Айтбаев Д.П., Кўллар ва сув омборлари, Т., 2000.

Аббос Содиков.

СУВ ОСТИ АППАРАТИ - сув остида кузатувлар, тадқиқотлар, қидирув ишлари ва б. олиб бориш учун мўлжалланган қурилма* Баъзиларида тадқиқотчи олимлар бўлади, баъзиларининг узатган маълумотлари ерда ёки кемада туриб қабул қилинади. Со.а.нинг ўзи сузар (мас, батискаф, спортсайёҳлик ва ғаввослик қурилмалари) ёки дрейфланувчи трос ёрдамида кемага тиркаб қўйиладиган (мас, батипланлар) ёки сув тубига тушиладиган (мас, гидростатлар, батисфералар) турлари бор. С.о.а. сув тубига 10000 м дан ҳам чуқурга туширилиши мумкин (мас, Тинч океанидаги Мариана нови (ботиғи)га туширилган «Триест» батискафида рекорд натижага эришилган, 19019 м, 1960).

СУВ ОСТИ АРХЕОЛОГИЯСИ - қадим ва ўрта асрда кема чўкиши ёки тектоник ҳодисалар натижасида сув остида қолиб кетган моддий маданият ёдгорликларини ўрганувчи археология соҳаси. С.о.а. бўйича дастлабки қидирув ишлари 1904 й. Эгей денгизи (Греция) да профессионал ғаввослар иштирокида амалга оширилган. Акваланг кашф қилингандан кейин археологларнинг ўзлари ҳам бевосита сув остида қолиб кетган шаҳарларни ўргана бошлаган-

лар. С.о.а. Ўрта Осиёда қирғиз археологлари томонидан қўлланилиб, улар Иссиққўл тубида қолиб кетган ўрта аср шаҳарларини ўрганганлар.

СУВ ОСТИ ВОДИЙЛАРИ, сув ости қанъонлари — денгиз ва океанлар тубининг эрозион, тектоник кучлар таъсирида ўйилиши натижасида ҳосил бўлган узун чўзилган тўғри ёки эгрибугри чуқурликлар. Денгиз ва океанларнинг материк саёзлиги, ён бағри ва тубида учрайди. Эрозион Со.в. дарёларнинг денгизга қуйилиш қисмининг чўкиши ёки денгиз сатҳининг кўтарилиши оқибатида ҳамда қуруқликдан келтирилган турли майда жинсларга бой денгиз ости суспензион оқимларнинг иши натижасида ҳреил бўлади. Баъзи С.о.в. йирик дарёлар қуйилиш ерининг давоми ҳисобланади. Денгиз сатҳининг кўтарилиши натижасида дарёларнинг сув остида қолиб кетган водийлари яхши сақланган (Гудзон, Ҳинд, Конго ва б.). Материк ён бағирларида бундай водийлар V симон шаклдаги жўяқларни, нишаб аккумулятив шлейфлар ва океан туби текисликларида чуқ. 50 м дан бир неча юз м гача, эни 1—3 км, уз. 100 ҳатто минг км га чўзилган эгрибугри водийларни вужудга келтиради. Тектоник С.о.в. океан ўрғалиқ сув ости тизмалари зоналарининг марказий (рифт) қисмида материк четларининг ёрилиши, синишидан юзага келади. С.о.в.нинг келиб чиқишида музликлар ҳам бевосита роль ўйнайди.

СУВ ОСТИ КЕМАСИ — асосан сув остида сузишга мослаштирилган кема. Стратегик, оперативтактик ҳамда бошқа жанговар вазибаларни сув остида ҳамда сув устида бажаришда фойдаланилади. Бу кемаларнинг томчисимон ёки сигарасимон шаклдаги корпуси пўлат ёки титандан ясалади. С.о.к. сув остида атом қурилмалари, электр токи аккумуляторлари; сув устида атом энергияси ёки дизель қурилмаси, сув остига унча чуқур тушмаган ҳолатда эса дизель

қурилмалари ёрдамида ҳаракатланади.

С.о.к. бажарадиган вазибаларига қараб, баллистик ракеталар ва ўзўзидан мўлжал оладиган қанотли ракеталар, торпедалар, ракетаторпедалар, миналар билан қуроллантирилади; гидроакустик, радиолокацион аппаратура билан жиҳозланади. Асосий қуролига қараб, стратегик ёки оперативтактик вазибалари бажаради. Асосий қуроли — ядро зарядлари ёрдамида узоққа отиладиган баллистик ракеталар. Бундай С.о.к.да, одатда, кема океанда узоқ, вақт туришига имкон берадиган электр қурилмалар бўлади. Оперативтактик вазибалар бажарадиган С.о.к. ракета ва торпеда отувчи, мина қўювчи, радиолокацион дозорлик ҳамда транспортдесантлик вазибаларини бажарувчи кемаларга бўлинади. Душманнинг сув усти кемалари билан қурашишга мўлжалланган С.о.к. ўзўзидан мўлжал оладиган ракетаторпедалар билан қуроллантирилади. Мина қўювчи С.о.к. турли мақсадларга мўлжалланган миналар ва мудофааланиш торпедалари билан қуролланади.

С.о.к.ни қуриш 17-адан бошланди. Биринчи С.о.к.ни Лондонда голланд олими К. ван Дреббел (1620), Россияда хаваскор ихтирочи Ефим Никонов (1724), Шим. Америкада Д. Бушнелль (1776), Францияда Р. Фултон (1801), Германияда В. Бауэр (1850) қурди. Бу С.о.к.ларида мис ёки темирдан ясалган корпус, сув тўлғазиш учун цистерна, эшкак ёки қўлда айлантирадиган эшкакли параклар бўлган; улар душман кемасининг корпусига махсус мосламалар ёрдамида маҳкамлаб қўйиладиган миналар билан қуролланган (миналар душман кемаси корпусига хода ёки гарпун билан етказилган).

20-а. бошларига келиб ҳарбийденгиз флоти бўлган давлатларнинг деярли ҳаммаси жанговар С.о.к. қура бошладди. 20-а. 50йилларидан бошлаб дастлаб АҚШ ва СССР, кейин эса Буюк Британия ва Франция давлатлари атом қурилмалари бўлган С.о.к. қура бошла-

ди. Бу ҳол С.о.к.нинг сув остида узок, вақт бўла олишига ва юриш тезлигини кескин оширишга имкон берди. 60йилларда СССР ва АҚШ да атом бомбаси билан қуролланган С.о.к. пайдо бўлди.

СУВ ОСТИ СПОРТИ - турли масофага тез сузиш, шўнғиш, мўлжал олиш, туризм ва махсус анжомлар (акваланг, маска, ласт)дан фойдаланиб сув остида ов қилиш. Бу спорт тури қадим замонлардан маълум бўлиб, сув остида турли мусобақалар ўтказилган, шунингдек, сувга шўнғиб сув остидан марварид, чўккан кемалардан буюмлар олиб чиқишда қўл келган.

1959 й. Монакода Сув остида сузиш спорти халқаро федерацияси ташкил этилди. 1957 й. сув остида ов қилиш бўйича жаҳон ва Европа чемпионати ўтказилди. 1967 й.дан сув остида мўлжал олиш ва сув остида ласт билан сузиш, 1968 й.дан сув остида сузиш бўйича Европа, 1976 й.дан жаҳон чемпионати ўтказила бошланди. Сув остида ласт билан сузиш 100, 200, 400, 800, 1500 м, 4x100, 4x200 м га сув ҳавзаси (бассейн)да ўтказилади. 1500 м га сузиш эса очик сув ҳавзаларида ташкил қилинади. Сув остида сузиш бўйича мусобақа 50 м га анжомсиз ва 100, 400, 800 м га шўнғиш анжомларидан фойдаланган ҳолда ўтказилади.

С.о.с. сув остида кино ва сурат олиш; и.т.лар қилиш; ҳарбий ишлар ва шу каби на бажаришда амалий аҳамиятга эга.

СУВ ОСТИ ТЕЛЕВИДЕНИЕСИ — сув остидаги манзара ва объектларни кузатиш учун мўлжалланган телевидение. С.о.т.да сув ости телевизион қурилмасидан фойдаланилади. Бу қурилма сигналларни қабул қилувчи ва узатувчи трубкалар; объектив; сатр ёйиш блоки, кадр ёйиш блоки; кучайтиргичлар, ёруғлик манбалари ва б. қисмлардан иборат. Асосий аппарати — сув остидаги телевизион камера. С.о.т.дан чўккан кемаларни кидириш, кемалар, гидротехника иншоотларининг сувга ботиб турган

қисмларини текшириш, ғаввосларнинг ишини кузатиш, денгиз ва океанларнинг ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини ўрганиш, балиқ тўдаларини, нефть конларини кидириш, сув ости миналарини излаш, сув ости қуролларини синаш ва б. мақсадларда фойдаланилади. С.о.т. тизимидан бир неча юз метр чуқурликда исталганча вақт давомида фойдаланиш мумкин.

СУВ ОСТИ ТИЗМАЛАРИ - океан ва денгизлар тубидаги бўйлама чўзилган ва бал. 4000—5000 м га етadиган кўтарилмалар. Узунлиги юзлаб — минглаб км га, эни бир неча юз км га етади. Алоҳида чўққилари баъзан тизмалар, бурмалипалахсали тоғлар, вулкан тизмалари, ёйсимон ороларнинг бурмалипалахсали тизмалари ва вулканлардан ҳамда Ер пўстининг ёриқларидан оқиб чиққан базальт лаваларидан ҳосил бўлган океан ўрталиқ тизмаларидан иборат. Мас, Шим. Муз океанида Ломоносов, Менделеев, Гаккел ва б., Атлантика океанида Ўрта Атлантика, Африка—Антарктида, Ҳинд океанида Арабистон—Ҳиндистон, Мальдив ва б., Тинч океанда Жан. Тинч океан, Чили, Гавайи ва б. С.о.т. бирбиридан чуқур ботиклар орқали ажралган. Уларнинг кўпчилигида тезтез зилзилалар бўлиб туради, ҳаракатдаги вулканлар бор.

СУВ ПОЛОСИ, ватерполо — сувда, яъни тўғри бурчакли ҳовуз (30x20 м, чуқурлиги камида 1,8 м)да тўп билан жамоа бўлиб ўйналадиган спорт ўйини; ҳар жамоада 7 тадан ўйинчи қатнашади. Ҳовузга 3x0,9 м лик 2 та дарвоза ўрнатилади. Ўйиннинг мақсади — рақиб дарвозасига иложи борича кўп тўп тушириш. С.п. тўпининг айланаси 68—71 см, оғирлиги 400—450 гр. 1967 й.дан бошлаб пластмасса тўп билан ўйналади. Қоидага кўра, мусобақа соф ўйин вақти 5 мин. дан бўлган 4 босқичда 2 минутлик танаффус билан ўтказилади. Ҳар қандай усулда сузиш, тўпни 1 қўлда олиб юриш

ва отиш мумкин (фақат дарвозабонгина 2 қўлида ўйнайди), қўлида тўп бўлмаган рақибга ҳужум қилиш ман этилади. Қондани бузганлик тўпни ўйинга кириштириш ҳуқуқини рақибга бериш, ўйиндан чиқариб юбориш (45 сек. ёки дарвоза ишғол қилингунга қадар) билан жазоланади. Ўйиннинг дастлабки қоидаларини шотландиялик В.Уилсон ишлаб чиққан (1876). 19-а. охири — 20-а. бошларидан С.п. Европа мамлакатларида оммалаша бошлади.

1926 й. Халқаро ҳаваскорлар сузиш федерацияси (FINA) ҳузуридаги С.п. қўмитаси тузилган. 1973 й.дан жаҳон чемпионата мусобақалари ўтказилади. 1900 й.дан Олимпиада ўйинлари дастурига киритилган.

Ўзбекистонда С.п. ўйинлари 1946 й.дан уюштирила бошлаган. Мамлакатимизда «Меҳнат», «Локомотив», «Спартак», «Ёшлик» ва б. жамоалар бор. Ўзбекистан

С.п. федерацияси 1993 й. ташкил этилган. Эркин Шагаев спортнинг шу тури бўйича олимпиада чемпиониدير.

СУВ РЕСУРСЛАРИ - фойдаланиш учун яроқли бўлган ер усти, ер ости сувлари ва тупрокдаги нам захиралари. Ср. асрий (ер усти катламлари, Қутб ва баланд тоғ музликлари, йирик қўллар ва шу кабида тўпланган чучук сувлар) ва қайта тикланадиган (даре оқимлари, ер ости сувларининг ўзгарувчан ва динамик захиралари, қўллар ҳажмининг бир қисми ва б.) турларга бўлинади. Ср. денганда сув объектлари — даре, кул, денгизлар ҳам тушунилади, чунки улардан кема қатнови, гидроэнергетика, балиқ хўжалиги, дам олиш, туризм ва б. мақсадларда фойдаланилади. Гидросферадаги турғун сув захираларнинг фақат 2,5% гина чучук сув (унинг фақат салкам 1% дан кишилар фойдалана оладилар), 70% музликлар, қолгани тупрок нами шаклида. Дарёлар, оқар қўллар ва қўпчилик ер ости сувлари ҳам чучук. Ернинг Дунё океани, ер ости сувлари,

музликлар, тупрокдаги нам, даре (ўзан) сувлари, атмосфера буглари— гидросферада, айрим ҳисобкитобларга кўра, 1454 327,2 минг км³ турғун С.р. бор. Назарий жиҳатдан С.р. битмастуганмас, чунки бу ресурслардан оқилона фойдаланилганда С.р. айланибанигилади туради. Пекин кўпгина мамлакатларда С.р. дан кишлоқ хўжалиги., саноат, коммунал хўжалиги ва б. мақсадларда фойдаланишнинг ортиши ҳамда турли омиллар таъсирида, биринчи навбатда ишлатиладиган ифлос сувларни тозаламай даре ва қўлларга оқизишидан сув манбаларининг ифлосланиши натижасида 20-а. охирига келиб инсоният олдида сув тақчиллиги муаммоси пайдо бўлди. БМТ томонидан келажакда инсониятни чучук сув билан таъминлаш муаммоларига бағишланган С.р. бўйича Зжаҳон форуми ўтказилди (2003, Япония, Киото), 2003 й. Халқаро чучук сув йили деб эълон қилинди. Ўрта Осиёда Ср., асосан, даре оқимлари ва ер ости сувларининг динамик захиралари (тикланадиган ресурслар), шунингдек, тоғлардаги музликлар ва қўлларнинг асрий сув захираларидан ташкил топади. Даре оқимлари тоғларда мавсумий қор катламлари, музликлар ва қррикларнинг эриши, шунингдек, ёгинлар натижасида ҳосил бўлади. Тоғлардаги ер ости сувлари юқридаги санаб ўтилган сув олиш манбалари ғисобига вужудга келади. Тоғ олди ва суғорма минтакаларда ер ости сувлари, асосан, ер усти сувлари ҳисобида тўйинади. Даре ва ер ости сувларининг Ср. ўзаро бир-бирига боғлиқ. Ер ости сувларидан жуда катта микдорда фойдаланиш даре оқимини камайтириб юборади. Ўрта Осиёнинг суғорма деҳқончилик минтакаларида дарё сувларининг йиллик ресурслари 114 км³ ни, жумладан, Амударёда (Зарафшон ва Қашқадарё билан бирга) — 74,7 км³, Сирдарёда — 39 км³, Тажан ва Мурғобда — 2,4 км³ ни ташкил этади. Ср. худудий жиҳатдан нотекис жойлашган бўлиб, тоғларда ҳосил бўлсада, кенг тармоқли суғориш каналлари ёрдамида, асосан, текисликларда

фойдаланилади.

С.р.нинг худудий жиҳатдан нотекислиги сув истеъмолидаги танқисликни вужудга келтиради. Уни баргараф этиш учун оқимнинг бир қисми минтақадан бошқасига қайта тақсимланади. Оқимни қайта тақсимлаш Амударё (Қорақум, АмуБухоро, Катта Ҳисор, Қарши каналлари ва б.) ва Сирдарё (Катта Фарғона, Катта Андижон, Катта Наманган, Жан. Мирзачўл каналлари ва б.) ҳавзаларида жуда катта ҳажмда амалга оширилган (қ. Дарёлари ҳавзаларо оқизиш, Давлат сув фондў).

Ад.: Ирригация Ўзбекистана: в 4х, т.д. 1 — 4, Т., 19751981; Львович М.И., Мировѐ водные ресурсѐ и их будухее, М., 1974; Бахритдинов Б.А., Ўрта Осиёнинг дарё ва зовур сувлари гидрохимияси, Т., 1983.

СУВ САТҲИ — дарё ва қўллардаги сув юзасининг денгиз сатҳига нисбатан баланд ёки пастлиги (сувнинг нисбий сатҳи). С.с.нинг ўзгариб туриши, асосан, дарё суви сарфи ва қўл ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ. С.с.нинг табиий ўзгариб туриши эса, асосан, иқлим шароитларига боғлиқ. Қўллардаги С.с.нинг йиллик ўзгариши бир неча см дан 2—3 м гача, катта дарёларда 5—12 м (баъзан 30—35 м) гача етади. С.с.нинг ўзгариши сув ўлчаш шохобчаларида аниқланади.

СУВ САҚЛОВЧИ ГОРИЗОНТ - сув ўтказадиган бир хил таркибли ёки литологик таркиби ва гидрогеологик хусусиятлари ўхшаш бўлган тоғ жинсларининг ер ости суви билан тўлган бир ёки бир неча қатлами, дарзлик бўшлиқлари, ғоваклар, бўшлиқлар. С.с.г. бурғи қудуғи ва б. манбаларни етарли оқим билан таъминлайдиган даражада ўзида сув йиға оладиган қатламдир. Бирбири билан гидравлик равишда боғланган С.с.г. сувли мажмуани ҳосил қилади. Агар ер ости сувлари сув утказмайдиган қатламларга нисбатан устки та остки томондан чегараланган ва атмосфера босимидан

юқори босим остида бўлса, С.с.г. босимли ҳисобланади. Босимсиз сувли горизонтда ер ости сувларининг сатҳи ўтказувчанлик зонасининг устки чегараси бўлиб, унда босим атмосфера босими га мос келади (қ. Тоғ жинсларининг сув ўтказувчанлиги).

СУВ СИҒИМИ — сувга ботирилган қаттиқ жисм, мае., сузиб кетаётган кема сиқиб чиқарадиган сув миқдори (ҳажми). Ҳажмий ва оғирлик бўйича сиғимлар фарқ қилинади. Ҳажмий С.с. жисмнинг сувга ботиб турган қисми сиқиб чиқарган сув ҳажмини билдиради. Оғирлик бўйича С.с. архимед конунига мувофиқ жисмнинг оғирлигига тенг бўлади. Бундай сиғим миқдор жиҳатдан ўзгармай қолади. Ҳажмий С.с. сувнинг зичлигига қараб ўзгариши мумкин. Сувга ботирилган жисмга шу жисм сиқиб чиқарган сув оғирлигига тенг кўтариш кучи таъсир қилади. Агар жисмнинг оғирлиги кўтариш кучидан катта бўлса, жисм сувга чўкади, кичик бўлса, — чўкмайди, мабодо тенг бўлса, жисм сувнинг исталган жойида туриши мумкин. С.с. кемачиликда, амалий ва назарий и.т. ишларида, жисмларнинг солиштирма оғирлигини аниқлаш ва б.да қўлланилади.

СУВ ТАЪМИНОТИ - аҳолини, жамоат бинолари ва sanoat корхоналарини, транспорт, қишлоқ хўжалиги. ва б.ни сув билан таъминлашга оид тадбирлар мажмуи. С. т. бир неча минг йиллардан бери маълум. Қад. Мисрда ер ости сувларини жуда чуқур қудуқлар қазиб, оддий механизм билан чиқаришган. Бунда сопол, ёғоч, металл (мис ва қўрғошин) қувурларидан фойдаланишган. Қад. Римда йирик марказлаштирилган С.т. тизими бўлган. Ўрта Осиёда Ст. мил. ав. 6—5-а.лардан маълум. Қадимги Самарқанд шаҳри С.т.да шаҳарга кираверишда катта тўғон қурилган, унинг устидан шаҳарга катта ариқўтказилган. Ариқ излари ҳозир ҳам мавжуд (қ. Афросиёб).

С.т.да қўлланиладиган муҳандислик

иншоотлари комплекси Ст. тизими ёки водопровод деб аталади. Аҳоли яшайдиган пунктлардаги барча С.т. тизимлари марказлаштирилади. С.т.нинг коммунал (жамоат бинolari ва аҳолини сув билан таъминлайдиган) ҳамда ишлаб чиқариш. (саноат ёки қ.х.ни сув билан таъминлайдиган) хиллари бор. С.т.да табиий сув манбалари — очик ҳавзалар (дарё, кўл, денгиз, сув омбори ва б.) ҳамда ер ости сувлари (булоқлар, артезиан сувлари ва б.)дан фойдаланилади. Аҳоли эгтиёжи учун энг яроқли сув — ер ости сувларидир. Лекин ер ости сувлари аҳолининг эгтиёжини тўлиқ кондира олмайди. Шунинг учун йирик шаҳарлар ва саноат корхоналари чучук сувли очик ҳавзалар сувидан таъминланади.

С.т.нинг умумий схемаси: сув қабул қилиш иншооти 1, I насос ст-яси 2, сув тозалаш иншоотлари 3, тоза сув резервуари 4; II насос ст-яси 5, сув йўллари 6 (кувурлар, бетон ариқлар ва б.), водопровод тармоғи 7 ва босим минорасидан иборат. Маҳаллий шароитга қараб, Ст. схемаси ўзгариши мумкин. Мас, ҳавза сувини тозалашнинг кераги бўлмаса, сув тозалаш иншоотларини қуришга эгтиёж қолмайди. Агар сув ҳавзаси сув билан таъминланадиган объектдан баланд жойлашган бўлса, насос ст-ялари қурилмайди.

Ер ости сувларини чиқариш учун қувурли қудуқлар ва горизонтал сув йиғичлардан фойдаланилади. Булоқ сувлари каптаж иншоотлари (ғиштин идишлар, камералар ва б.)га йиғилади. Кўпинча, ер ости ҳавзаларидаги сув насос ёрдамида юқоридаги идишга тўпланади, у ердан насос станцияси ёрдамида истеъмолчиларга юборилади. Насос ст-ялари, одатда, марказдан қочма насослар, ростлаш, сақлаш ва назоратўлчаш аппаратлари билан, кўплари телебошқариш қурилмалари билан таъминланади, баъзилари тўлиқ автоматлаштирилади.

Тозалаш иншоотларида тозаланган сув водопровод тармоғи орқали истеъмолчиларга тарқатилади. Саноат корхо-

наларида (маълум шароитда) С.т.нинг айланма ва кетма-кет фойдаланиш тизимлари қўлланилади. Айланма тизимда ишлаб чиқаришда ишлатилган сувни совитиб, тиндириб, тозалаб, ундан яна фойдаланилади. Кетма-кет фойдаланиш тизими бир корхонада ишлатилган сувдан бошқа бир корхонада фойдаланишни кўзда тутаяди, натижада сув анча тежалаяди.

Аҳоли яшайдиган пунктлар, асосан, маҳаллий сув ҳавзалари суви билан таъминланади. Мас, Тошкент шаҳри Чирчиқ, Бўзсув ва б. табиий сув хавзаларидан сув ичади. Тошкентнинг Ст. марказлаштирилган, яъни барча Ст. тизимлари бирига уланган. Аҳолига бериладиган сув сифати катъий санитария кўригидан ўтказиб турилади. Бу иш шаҳар ва туман санэпидстанциялари зиммасига юкланган. Қ.х.нинг сувга бўлган эгтиёжлари, дарёлар, каналлар, сув омборлари, коллаторлар, новлар, сув тарқатиш иншоотлари, насос ст-ялари ва б. суғориш мажмуалари орқали кондирилади.

СУВ ТОШҚИНИ - дарё, кўл ёки денгиз суви сатҳининг кўтарилиши натижасида қуруқликни сув босиши. Дарё суви, асосан, ҳаво т-раси кескин кўтарилиб, қор ёки музликлар қисқа вақтда кўп миқдорда эриганда, қаттиқ жала қуйганда тошади. Дарё ўзанига муз тикилиб қолганда ҳам тошқин рўй беради. Денгиз сохиллари ва оролларда зилзила пайтида ёки океанда вулқон отилганда тўлқин кўтарилиши натижасида ҳам Ст. вужудга келади.

С.т.ни олдини олиш учун сув омборлари қурилиб, ортиқча сувни унга буриб юборилади, сув ёқаларига мустаҳкам тўғон, дамбалар қурилади.

СУВ ТРАНСПОРТИ - транспорт тури. Табиий (дарё, кўл, денгиз, океан ва кўлтиқлар) ва сунъий (канал, сув омборлари) сув йўллари орқали юк ва пассажирлар ташилади. С.т. дарё транспортў ва денгиз транспортмига бўлинади.

СУВ ТУРБИНАСИ — к. Гидротурбина.

СУВ ТУШИРГИЧ — канал ва дарёларда сув оқими ошиб тушадиган тўсиқ (бўсаға). Бунда сув оқимини йўналтириш учун тўсиқ юкорисига тўғри тўртбурчак, учбурчак ёки трапеция шаклидаги тешиклар қилинади. Улар ён томондан тиргак ёки оралиқ деворлар билан чегараланади. С.т. юпқа деворли; кенг тўсиқли ва шаклдор тўсиқли бўлади. Тошқин даврида ёки сув кўттайганда сув омборидан ортиқча сувни чиқариб ташлаш, шунингдек, тўғон ёки шлюздан пастки иншоот (пастки бьеф) га керакли сувни ўтказиш учун мўлжалланган гидротехника иншооти сув ташлама (обпартов) деб аталади. У тўғон тепасига ва юқориги бьеф сирти остига қилинган ёки иккаласи пастбаланд ўрнатилган тешик (кувур)лардан иборат бўлиши мумкин. Бунда сувнинг ўтиши очибёпса бўладиган гидротехника зулфини билан тартибга солинади. Унинг автоматик тарзда ишлайдиган (мас, сифонли) турларида зулфинлар бўлмайди. Сув омборини сувдан бўшатиш, уни чўқиндилардан тозалаш ва сувни пастки бьефга ўтказишга мўлжалланган тешикли гидротехника иншооти сув бўшатмаси деб аталади.

СУВ УСТУНИ МИЛЛИМЕТРИ - босимнинг тизимга кирмаган бирлиги; қисқа мм сув устунини билан белгиланади. $1 \text{ мм сув устунини} = 9,80665 \text{ Па} = 104 \text{ кгк/см}^2 = 7,35561 \text{ Ю} \approx 2 \text{ мм симоб устунини}$.

СУВ ФОНДИ — муайян мамлакат худудидаги сув объектлари мажмуи (қ. Давлат сув фонди).

СУВ ХЎЖАЛИГИ - халқ хўжалиги тармоғи; сув ресурсларини ўрганиш, ҳисобга олиш, ундан комплекс фойдаланишни режалаштириш, суғориш системаларини эксплуатация қилиш, ер ости ва ер усти сувларини ифлосланишдан,

тугаб қолишдан сақлаш, шунингдек, уни истеъмолчиларга етказиб бериш билан шуғулланади. С.х. вазифасига ерларни суғориш, захини қочириш, яйловларни сув билан таъминлаш; тупроқ қатламининг ювилиб кетиши ва жарликлар ҳосил бўлишининг олдини олиш; ерларни, бинолар, иншоот ва б. объектларни сув тошқини ва сув босишдан муҳофаза қилиш; саноат, қишлоқ хўжалиги., аҳолини сув билан таъминлаш (қ. Сув таъминоти), сув энергиясидан фойдаланиш; балиқчилик ва балиқ овлаш, кема қатнаши ва ёғоч оқиши ишлари учун зарур бўлган иншоот ва мосламаларни куриш; сув ресурсларининг беҳуда сарфланиши, камайиб кетиши ва ифлосланишидан муҳофаза қилиш ва б. ишлар қиради. Сув ресурсларидан фойдаланиш тартибига кўра, халқ хўжалиги тармоқлари сув истеъмолчи ва сувдан фойдаланувчи тармоқларга бўлинади. Сув истеъмолчи ил ар (саноат, қишлоқ хўжалиги., коммунал хўжалиги) сувни манбадан олиб, аксарият тамомила истеъмол қилади ёки бир қисмини ўзлаштиради ва буғлантириб юборади, қолган қисмини эса сифатини ўзгартирган (оқова) ҳолда қайтаради. Натижада манба сувининг сифати, микдори ва режими ўзгаради. Сувдан фойдаланувчилар (гидроэнергетика, сув транспорта, балиқчилик ва б.) сувнинг ўзидан эмас, унинг энергиясидан ва сувли муҳитдан фойдаланадилар, натижада манбадаги сув сифати, микдори ва режими ўзгармайди.

Ўрта Осиёда қишлоқ хўжалиги жуда кўп сув истеъмол қилади. Унинг ҳиссасига суғорма деҳқончиликда тўлиқ сарфланадиган умумий сув миқдорининг 80—90% га яқини ёки йилига 64 млрд. м³ тўғри келади. Унинг асосий қисми суғорма деҳқончиликда сарфланади. Арид зоналардаги сув ресурсларининг энг муҳим хусусияти — уларнинг худудлар бўйича нотекис тақсимланганлиги, шунингдек, дарё оқимининг вақт (йиллар ва мавсумлар бўйича оқим ўзгариши)

оралигида ноқулай тақсимланишидир. Айрим ҳудудларда сув ресурслари ва унга бўлган эҳтиёж ўртасидаги номувофикликни йўқотиш учун гидротехника иншоотлари: дарё ва каналлар оқимини кўп йиллик, йиллик, мавсумий ва ой, ҳафта ва сутка давомида тартибловчи сув омборлар (қ. Сув омбори), дарё оқимини ҳудуд бўйлаб тақсимловчи каналлар; дарё ва сув омборлари ва шу кабидан сув олувчи насос станциялари (қ. Насос станцияси) қурилади. Гидротехника иншоотлари комплексининг мажмуи сув хўжалиги системасини ташкил этади. Суғориш ва халқ хўжалигининг бошқа мақсадлари учун сувга бўлган эҳтиёж кучайган ҳозирги даврда бир қанча тармоқларга хизмат қиладиган кўп мақсадли йирик сув омборлари қурилмоқда (мас, Чорвок, Норак, Тўхтағул ва б. сув омборлари ирригация ва гидроэнергетикага хизмат қилади), сувни ҳавзалараро тақсимлаш ва уни узок, масофаларга олиб бориш ишлари амалга оширилмоқда (мас, Амударё суви АмуБухоро машина капали орқали Зарафшон дарёси ҳавзасига оқизилмоқда).

Ўзбекистонда С.х. тарихи жуда қадимий. Сирдарё ва Амударё этакларида мил. ав. 8—7-а.лардан бошлаб суғорма деҳқончилик қилинганлигининг археологик далиллари мавжуд. Самарқанд воҳаси, Фарғона водийсида қадимий суғориш иншоотлари (каналлар, тўғонлар, коризлар) қолдиқлари ҳозиргача сақланиб қолган. Йирик суғориш каналларидан Бўзсув, Занг кабилар қадимий тарихга эга. 10-а. да Пастгоғ дараси (Жиззах вилояти Фориш тумани)да қурилган Хон банди (сув сигими 1,5 млн.м³), 16-а.да Самарқанд вилоятида қурилган Абдуллахон банди ўша даврнинг ноёб иншоотларидан бири бўлган.

Ўзбекистонда С.х. системаси 20-а. нинг 20й.ларидан бошлаб эски суғориш тармоқларини тиклаш, янгиларини қуриш, суғориладиган янги ерларни ўзлаштириш (Мирзачўл, Далварзин, Қумқўрғон даштлари, Жиззах чўли,

Қизилқум чеккаси) ва унинг сув таъминоти, хўжаликлараро суғориш ва коллектордренаж тармоқларини қуриш ва б. билан боғлиқ ҳолда шаклланади (қ. Канал, Мелиорация). Қ.х. суғорма деҳқончиликка асосланган Ўзбекистонда сувни истеъмолчиларга ўз вақтида ва керакли миқдорда етказиб бериш мақсадида кўплаб канал, гидроузел, гидротехника иншоотлари, сув омборлари, доимий насос станциялари, коллектордренаж тармоқлари қурилди. Республика С.х.да 4,3 млн.га суғориладиган ерлар ва 19,5 млн.га сув чиқарилган яйловларни сув билан таъминлаш учун умумий сув сарфи 2500 м³/сек бўлган 75 та йирик канал, умумий ҳажми 18,6 млрд. м³ бўлган 53 сув омбори ва 25 сел омбори, 32,4 минг км хўжаликлараро ва 176,4 минг км хўжалик суғориш тармоқлари, 5000 га яқин насос агрегатлари ўрнатилган 1479 доимий насос ст-ялари ва б. иншоотлар қурилган. С.х. ўз қурилиш индустрияси ва механизациялашган сув қурилиш ташкилотларига эга. С.х. тизимида и.т. интлари, олий ва ўрта махсус ўқув юрталари (Ўрта Осиё ирригация и.т. инти, «Сувлойиха» бирлашмаси, Тошкент ирригация ва мелиорация инти, коллежлар), лойихаизланув муассасалари фаолият кўрсатади. С.х.га умумий раҳбарликни Республика Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги олиб боради. Вазирликнинг вилоятлар бошқармалари ҳамда ирригация тизимлари гидроузеллар, каналлар, насос ст-ялари ишларини бошқаради. Гидрометрия хизмати жойларда сув тақсимотини ҳисобга олади ва назорат қилади.

СУВ ХЎТИКЧАЛАРИ (Asellidae) тенг оёқлилар туркумига мансуб қисқичбақасимонлар оиласи. Ҳовуз, қўл ва тинч оқадиган сувларда кўп учрайди. Кенг тарқалган турларидан бири сув хўтикчасининг уз. 12—20 мм. 6 жуфт оёқлари ёрдамида сув тубида ҳаракатланади. Қорин бўшлиғидаги пластинкасимон жабралари ёрдамида нафас олади. Тухум қўйиб, жуда тез кўпаяди.

С.х.нинг урғочиси тухумдан чиққан болаларини кўкрак оёқлари асосидаги халтачасида олиб юради. Детрит, сувўтлар, дарахтдан тушган ва чириган барглр билан озикланиб, сувни тозалайди; ўзлари эса баликлар озиги ҳисобланади.

СУВ ЧАЁНЛАРИ (Nepidae) — қандалалар оиласи. Уз. 15—50 мм, қорин бўлимининг кейинги учида узун нафас олиш найи бор. Олдинги оёқлари тутқичга айланган. 200 га яқин тури, жумладан, Ўзбекистонда 2 тури тарқалган. Ўсимликларга бой окмайдиган ёки секин оқадиган сув хавзаларида учрайди. Йирткич, майда сув ҳайвонлари, жумладан, балиқ чавокларини еб, бирмунча зиён етказилади.

СУВ ЧАНҒИ СПОРТИ - сувда ша такчи катер ёрдамида махсус чанғилар билан ҳаракатланишдан иборат мусобақа. Сувда сузиш спортдан ажралиб чиқиб, алоҳида спорт тури сифатида 1930й.ларда АҚШда шаклланди. С.ч.с.да катнашчилар 3 та йўналиш бўйича мусобақалашадилар: слалом, фигурали учиш ва трамгшиндан сакраш. Ҳар учала йўналишда эркак ва аёллар катнашиши мумкин. Халқаро С.ч.с. федерацияси 1947 й. тузилган. Унга 60 дан ортиқ мамлакат аъзо. 1949 й.данжаҳон чемпионати мусобақалари ўтказилади.

СУВ ЧЎЧҚАЧАСИ, капибар (Hydrochoerus) — сув чўчқалари оиласига мансуб кемирувчи ҳайвон. Оиланинг ягона вакили. Гавдасининг уз. 100—130 см, оғирлиги 60 кг ва кўпроқ (ҳоз. яшаётган кемирувчиларнинг энг йириги). Танаси оч кўнғир тусли сийрак дағал жун билан қопланган. Оёқлари узун, бармоқларида туёксимон тирноқлари бор. Думсиз. Яхши сузади ва шўнғийди. Йилда бир марта 5—6 бола туғади. Марказий ва Жан. Американинг тропик ўрмонларидаги кўл ва дарёлар қирғоғида ҳамда ботқоқликларида оила ёки кичик туда бўлиб яшайди. Ўсимликлар билан

озикланади. Баъзан экинларни еб, зарар келтиради. Гўшти ва териси учун овланади. Кўлга тез ўрганади.

СУВ ЭРОЗИЯСИ — нишаб ерларда тупрокнинг устки унумдор қатламлари ҳамда тупроқ она жинсининг ёмғир ва қор сувлари, суғориш таъсирида емирилиб, ювилиб кетиши. (қ. Тупроқ эрозияси).

СУВ ЭЧКИЛАРИ (Kobus) — қувушшоҳлилар оиласига мансуб сув эмизувчилар уруғи. 5 та тури бор. Африкада тарқалган. Гавдасининг уз. 125—220 см. Эркаклари шохларининг уз. 30—100 см, тўғри ёки лирасимон эгилган, халқасимон йўғонлашган. Ўрта туёғи нисбатан узун, учи ингичкалашган. Бўйнида ёли бор. Яхши сузади; хавф туғилганида сувга тушиб, жон сақлайди. Типик вакили асл С.э. Жан. ва Шаркий Африкада учрайди. Гавдасининг уз. 2,2 м, бўйи 130 см ча. Юнги кулранг, кизғишқўнғир тусда товланади. Томоғи, кўзи ва думи атрофида оқиш холлари ва йўли бор. Эркаги шохли (уз. 80 см ча). Тери безларидан бадбўй хид ажратади. Сув хавзаларига яқин саванна ва ўрмонларда, баъзан дарё қирғоғидаги бутазорларда тўда бўлиб ўтроқ яшайди. Бўғозлик даври 7—8 ой. Йилда битта бола туғади. Териси учун овланади. Айрим турлари муҳофаза қилинади.

СУВ ЎЛЧАШ ҚУРИЛМАЛАРИ - маиший ва техника мақсадларида ишлатиш, қишлоқ хўжалиги. экинларини суғориш ва б.га истеъмол қилинадиган сув сарфини ҳисобга олиш учун мўлжалланган гидротехника иншоотлари ва техника асбобускуналари. Одамзод сувни ўлчашга қадимдан эҳтиёж сезган. Қад. Шарқ мамлакатлари (айниқса, Миср) да қурғоқчилик кўп бўлиши сабабли сунъий суғориш иншоотларига эҳтиёж катта бўлган. Мил. ав. 2минг йиллик ўрталаридан бошлаб ариқлар қазилган, дамба ва тўғонлар,

сув чиқариш қурилмалари (шадуфлар) курила бошлаган. Сув танқис бўлганлиги учун уни тежаб ишлатиш ва ўлчаб тақсимлаш зарур бўлган. Бунинг учун тўғонларда сув сатҳини (демак, сув ҳажмини) кўрсатадиган белгилар қилинган. Сугориш иншоотлари ва сувни ҳисобга олиш воситалари борган сари такомиллаштирилиб борилган. Мас, ўзбек қомусий олими Аҳмад алФарғоний Мисрдаги Нил дарёсига қурган сув сатҳини ўлчайдиган иншоот барпо этган. Бу сув ўлчаб қурилмаси илмийтехник ва меъморий жиҳатдан гоят улуғвор бўлган. Миср аҳолиси шу иншоот кўрсатган сув сатҳига мос равишда (агар сув сатҳи юқори бўлса кўпроқ, паст бўлса камроқ) солиқ тўлаган. Бу иншоот ҳозир ҳам сақланиб қолган. Ўрта Осиёда қадимдан сув тақсимоти билан шуғулланувчи шахс — мироб лавозими мавжуд бўлган. Ҳоз. Ўзбекистонда бу иш билан хўжаликларда гидротехник шуғулланади.

С.ў.к. жумласига сув тақсимлаш постларида қурилган сатҳ кўрсатиш белгилари бўлган иншоотлар, гидротехника зулфинлари, ростлаш иншоотлари сув тўсгичлар, кўтармалар ва б. гидротехника иншоотлари қиради. Маиший ва техника мақсадларида истеъмол қилинадиган сув микдори сув ҳисоблагичлари (счётчиклари) билан ҳисобга олинади. Бундай ҳисоблагичлар хонадонлар, хўжаликлар, корхоналарга ўрнатилади. Бу ҳисоблагич труба орқали вақт бирлигида оқиб ўтадиган (сарф бўладиган) сув ҳажмини (м³/сек ёки м/сек) ўлчайди. Бундай ҳисоблагичларнинг бир томонидан сув кириб, иккинчи томонидан истеъмолчига боради. Сув ҳисоблагич паррақларини айлангиради, паррақлар ҳисоблаш аппаратини ишга туширади. Сарф бўлган сув микдори ҳисоблагич дарчасидан кўриниб туради.

СУВ ЎРГИМЧАГИ (*Argyroneta aquatica*) — *Argyronetidae* оиласига мансуб ўргимчакларнинг ягона тури. Ўргимчаклар туркумининг чучук сувда

яшайдиган ягона вакили. Эркагининг уз. 15—20, урғочиси 10—12 мм. Бош кўкраги кизғишқўнғир, корни хўлланмайдиган кулранг туклар билан копланган. Сув тагида нафас олиши учун керак бўладиган захира ҳаво пуфак ҳолида С.ў. нинг туқлари устида сақланади (бу пайтда у кумуш ранг тусда кўринади). Уясини сув ости ўсимликларига қуради. Европа ва Осиёнинг ўсимликларга бой, окмайдиган ёки Сув ўргимчаги.

секин оқар сув ҳавзаларида яшайди. Асосан, жан. ва ўрта минтақаларда (жумладан, Ўзбекистонда) учрайди. Хашаротлар личинкаси ва майда кичикбақасимонлар билан озикланади. Урғочи ўргимчак сув остида захира ҳаво сақланадиган кўнғироқ шаклида ин куриб, унга тухумга тўлган пилласини кўяди ва уни ёш ўргимчаклар чикқунча кўриқлайди.

СУВ ЎСИМЛИКЛАРИ – қ. Гидрофитлар.

СУВ ЎТКАЗМАЙДИГАН ҚАТЛАМ - ўздан табиий босимли эркин сувни ўтказмайдиган ёки деярли ўтказмайдиган (гиллар, гилли сланецлар, дарзсиз оҳақтошлар, яхлит кристалли жинслар) тоғ жинслари ёки устки ва остки томонидан сувли горизонт билан чегараланган тоғ жинсларининг қдлами. С.ў.к.нинг сувли қатламга нисбатан сув ўтказувчанлиги 10—100 марта кам. Сув ўтказувчанлиги ёмон бўлган тоғ жинсларига гиллар, кумок тупроқлар, алевролитлар қиради. Сувни яхши ўтказувчи сувли қатламлар тошқотишма, шағал ва кумлардир. С.ў.к.лардан гравитацион сувларни чиқариб олиш қийин бўлганлиги учун ер ости сувлари бурғи қудуқлари орқали сувни яхши ўтказадиган қатламлардан тортиб олинади. С.ў.к. деформацияланганда ёки устки қатлам юпқа бўлганда сув ёки оқма қум тўсатдан ёриб чиқади.

СУВ ҚАНДАЛАЛАРИ (*Cryptocerata*) ярим қаттиқ қанотлилар

туркуми. Кенг тарқалган. 6 оиласи бор. Гавдаси 2—120 мм. Танаси сувда сузишга яхши мослашган. С.к.нинг мўйлови боши ёнидаги чуқурчаларга яширинган. Оёқлари кураксимон; олдинги оёқлари ёрдамида ўлжасини тутати. С.к. — йиртқич, сувдаги ҳашаротлар личинкаси, қисқичбақасимонлар билан озикланади. Баъзан ёш балиқчаларни еб, балиқчиликка зарар келтиради. Ўрта Осиё сув ҳавзаларида сув чаёнлари (5 тур), сув эшакчалари (20 тур), силлиқ қандалалар (10 га яқин тур) ва сув газчилар (7 тур) оилаларига мансуб С.к. тарқалган.

СУВ ҚУНДУЗЛАРИ - қ. Бобрлар.

СУВ ҲАВЗАСИ — ер юзасининг табиий ёки сунъий пасткам ёки чуқур жойларида табиий ёки сунъий равишда сув тўпланишидан ҳосил бўладиган, ё бўлмаса, сув йўлини тўсиб ва тўғон қуриб ҳосил қилинадиган секин оқар ёки оқмас сув манбаи. С.х. доимий ёки мавсумий (серёғин йилларда пайдо бўладиган) турларга бўлинади. Доимий С.х.га океанлар, денгизлар, дарёлар, кўллар, табиий сув омборлари, жилғалар, ариқлар ва б. киради. Мавсумий (вактинчалик) С.х. сунъий сув омборлари, каналлар, ҳовузлар ва б.дан иборат. Мас, Ўзбекистон ҳудудидаги Орол денгизи, Амударё, Сирдарё, Чирчиқ дарёлари табиий С.к., Тошкент денгизи, Чорвоқ сув омбори, Андижон сув омбори ва б. сунъий С.х. ҳисобланади.

СУВ ҲОВУЗИ — Каттақўрғон туманидаги шаҳарча (1947 й.дан). Тумanning жан.да, Каттақўрғон ш.дан 5 км, туман маркази (Пайшанба)дан 15 км узоқликда жойлашган. Яқин т.й. станцияси — «Каттақўрғон» (5 км). Аҳолиси 5,9 минг киши (2000). Аҳолининг асосий қисми Каттақўрғон сув омбори билан боғлиқ сув хўжапиги ташкилотларида ишлайди. Шаҳарчада 2 умумий таълим мактаби (1100 дан зиёд ўқувчи), кутубхо-

на, клуб, тикувчилик цехи, касалхона (20 ўрин), фельдшеррақушерлик пункти, дорихона, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд.

СУВА — Фижи Республикаси пойтахти. Аҳолиси 77,4 минг киши (1996). Иқлими тропик, нам иқдим, ўртача тра 24°, йиллик ёғин 3000 мм. ВитиЛеву о.нинг шарқий соҳилидаги порт, четга шакарқанд, копра, кокос мойи, банан, олтин чиқарилади. Аэропорт бор. Мамлакатнинг саноат, савдо ва маданий маркази. Озиқовқат саноати ривожланган. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Жан. Тинч океан ун-ти бор. Туризм ривожланган.

СУВАЙИРҒИЧ - Ер юзасида ёғин сувлари оқимини турли томонларга йўналган икки ён бағир бўйича ажратиб турувчи чизик, чегара. Ер остида эса С — турли томонларга ҳаракатланувчи ер ости сувлари оқимини ажратиб турувчи шартли чизик. С. тоғли ўлкаларда тизмаларнинг қирраларидан ўтади. Текисликларда эса ясси ерлардан, ботқоқликлардан иборат бўлиши мумкин. Бундай жойларда С.ни чизик тарзида кўрсатиш мумкин эмас. Тинч океан ҳавзаси билан Атлантика океани ҳавзасини чегаралаб турувчи чизик Ернинг бош С. деб ҳисобланади.

СУВАЙШ — Мисрдаги шаҳар, Сувайш муҳофазасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 417,6 минг киши (1990-й.лар охири). Сувайш каналдан Кизил денгизга чиқиш жойидаги порт. Халқаро аҳамиятга эга савдотранзит маркази. Нефть қимёси ва нефтни қайта ишлаш, цемент, озиқовқат саноатлари, кемасозлик ва кема таъмирлаш корхоналари бор. Ҳоз. С. яқинида мил. ав. 2-а.да Нил дарёсини Қизил денгиз билан боғловчи кема қатнайидиган канал қурилган. Қадимда С. (юн. Клизма) савдо маркази сифатида машхур бўлган. С.нинг ривожланиши 1869 й.дан Сувайш канали қурилиши билан жадаллашди.

СУВАЙШ БЎЙНИ - Ўрта денгизни Қизил денгиздан ажратиб турувчи куруклик, Миср худудиди. Африка билан Осиё материгини бирлаштириб туради. Энг кенг жойи 112 км. Тектоник чўкмадан иборат. Ер юзаси гилли текислик, ғарби кумтепа ва барханлардан иборат (энг баланд жойи 107 м). Иклими субтропик чўл иклими. Шўрхоқлар, шўр қўллар (Катта Шўр қўл ва б.) бор. Сб. орқали Сувайш канали ўтказилган.

СУВАЙШ КАНАЛИ - Мисрнинг шим.шарқий қисмидаги кема қатнайдиған шлюзсиз денгиз канали. Ўрта денгизни Қизил денгиз билан бирлаштириб туради. Атлантика ва Ҳинд океанлари ўртасидаги энг қиска сув йўли (Африкани айланиб ўтишни 8—15 минг км га қисқартиради). С.к. худуди Осиё билан Африка оралиғидаги шартли географик чегара деб қабул қилинган. Канал кема қатнови учун 1869 й. 17 нояб. да расмий очилган. Уз. 161 км (каналнинг чиқишдаги давоми билан эса 173 км). Кенглиги 120—150 м, ўзинининг тубида 45—60 м. Чуқурлиги фарватерида 12,5—13 м. Кемалар канални ўртача 11—12 соатда сузиб, ўтади. Каналга кираверишдаги энг йирик портлар: Ўрта денгизда Порт Сайд ва Қизил денгизда Сувайш. С.к. трассаси Сувайш буйинининг энг тор ва паст қисмидан, қатор қўл (Тимсоҳ қўли, Катта ва Кичик Шўр қўллар) ҳамда Манзала лагунаси орқали ўтган. Канал зонасини ичишга яроқди сув билан таъминлаш учун Нил дарёсидан уз. 180 км чуқук сувли Исмоилия ва Порт Сайд йўналишида Аббосия каналлари қазилган (Қадимги Мисрда мил. ав. 2 минг йилликда Нил дарёсини Қизил денгиз билан боғлаган канал — Фиръавнлар канали қазилган). С.к. нефтга бой Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларини ҳамда Осиё, Австралия ва Шарқий Африкани Ғарбий Европа билан боғловчи халқаро денгиз йўлида жойлашган. Каналда ташилаётган жами юкларнинг 70% дан

кўпроғи нефть ва нефть маҳсулотларига тўғри келади. Канал қурилиши 1859 й. 25 апр.да француз (Линан ва Мужель) ва италян (Негрелли) муҳандислари лойихаси бўйича бошланган. Канал қазишда ҳар ойда Миср деҳқон (фаллох) ларидан 60 минг киши мажбуран жалб қилинган. 1882 й.да Англия Мисрни босиб олгач, С.к. Буюк Британиянинг яқин Шарқдаги энг катта ҳарбийстратегик базаси бўлиб қолди. С.к.ни 1956 й.га қадар, асосан, Англия ва Францияга қарашли компаниялар бошқариб келган. 1956 й. 26 июлда Миср ҳукумати канални национализация қилди. Канал орқали ўтадиған кемалардан олинадиған бож ҳақи МАР иктисодиётига катта даромад келтиради.

СУВАЙШ ҚЎЛТИҒИ - Қизил денгиздаги қўлтик. Синай я.о. билан Африка қирғоқлари оралиғида. Уз. 325 км. Эни 15—46 км. Энг чуқур жойи 80 м. Сув сатҳининг кўтарилиши ҳар ярим суткада такрорланади. С.к. Сувайш канали орқали денгиз билан туташган. Энг катта порти — Сувайш.

СУВАРАКЛАР (Blattoptera) — хашаротлар туркуми. Уз. 4—95 мм. Олдинги кўкрак бўғими бошини қисман ёпиб туради. Мўйловлари узун, қилсимон, кўп бўғимли. Оғиз органлари кемирувчи. Қанотлари пардасимон, олдинги қанотлари нисбатан қалин. Бир қанча турларининг қаноти ривожланмаган ёки бўлмади. Оёқлари югурувчи. Эркақлари қорин бўшлиғида хид безлари бўлади. Чала ўзгариш орқали ривожланади. 3600 га яқин тури бор; асосан, тропик ва субтропикларда тарқалган. С. — тунги, яширин ҳаёт кечирадиған хашаротлар. Ўсимлик қолдиқлари орасида, тошлар остида, ердаги ёриқларда яшайди. Тухумларини махсус капсула — оотекага қўяди, 3—4 ойдан 3—4 йилгача ривожланади. Ҳамма нарсани еяверади. Қора суварак ва сариқ суварак синантроп бўлиб, Ер юзининг ҳамма жойида хонадонларда яшайди. С уйда озиқ за-

хиралари, хона ўсимликлари, китобларга ва теридан тикилган кийимларга зиён келтириши, ичбуруғ бактерияларини ва гельминтлар тухумларини тарқатиши мумкин. Ўзбекистонда С.нинг 30 га яқин тури, жумладан, хонадонларда 2 тури (сарик суварак ва қора суварак) тарқалган.

СУВБУЛДУРУҚ, сажа (*Syrhaptis paradoxa*) — буддуруқлар оиласига мансуб қуш. Уз. 40—42 см, вазни 300 г гача. Нарининг корин қисми қора, қолган жойлари сарғиш, қора йўлли; модасининг ранги хирарок. Оёқлари уч бармоқди, патлар билан қопланган. Панжасида ёстиқчалари бор. Қанот ва дум патлари узун. Жан.Шаркай Европа, Ўрта ва Марказий Осиёнинг дашт ва ярим даштларида яшайди. Ўзбекистонда уя қуриб, бола очади. Уясини ўсимликлар остига (ерга) куради. 2—3 тухум қўяди. Тухумини нари ва модаси галмагалдан 30 кун босади. Асосан, ўсимлик уруғлари ва куртаклари билан озикланади. Сўнгги йилларда сони камайиб бормоқда.

СУВБУРГУТЛАР (*Haliaeetus*) қарчиғайлар оиласига мансуб йиртқич қушлар уруғи. 8 тури бор. Уз. 60—110 см, вазни 2—3 кг дан 6—9 кг гача. Ўзбекистонда оқ думли сувбургут ва узун думли сувбургут (бахор, куз ва қишда) учрайди. Пати, асосан, жигарранг тусда. С. ер юзида кенг тарқалган. Дарё, денгиз ва қўл қирғоқларида яшайди. Қоя ва дарахтларга уя куради. Уядан 30—50 ва ундан кўп йил фойдаланади. 1—3 та тухум қўяди. Уни 35—40 кун босади. Болалари 65—75 кунлигида уясидан учиб чиқади.

Асосан, балиқлар, сув ва сув бўйида яшовчи қушлар билан озикланади. Узун думли С. ва оқ думли С. Табиатни муҳофаза қилиш халқаро итти I фоки рўйхати I га, «Йўқ бўлиб I кетиш хавфи остидаги ёввойи фауна ва флора турларининг халқаро савдоси тўғрисида»ги Конвенциянинг (CITES) II Иловасига ҳамда Ўзбекистон Республикаси Қизил китоби-

га киритилган.

СУВГА САКРАШ — спорт тури; трамплиндгм (1 ва 3 м) ва миноравишка (5, 7,5, 10 м)дан С.с. усуллари бор. С.с. турли хил айланишларни ўз ичига олади ва сувга калла ёки оёқ ташлаб кам сув сачратиб тик тушиш билан тугайди. С.с.нинг дастлабки ҳолатда олд томон билан туриб ва тескари туриб, қўлларга таяниб туриб, айланишлар йўналишлари бўйича — олдинга, орқага ва буралиббуралиб; мураккаблиги бўйича — мураккаблик коэффициентини (сони ва буралишларнинг мураккаблиги)га кўра сакраш кўринишлари бор. Спорт тури сифатида С.с. 19-а. ўрталарида Германияда пайдо бўлган. 1890 й. дастлабки халқаро мусобақалар ўтказилган. I Европа чемпионати 1926 й.да, жаҳон чемпионати 1973 й.да ўтказилган. Олимпиада ўйинлари дастурига 1904 й. (аёллар учун 1912 й.) киритилган. Олимпиада мусобақалари трамплинда туриб 5 та мажбурий ярим айланиб сакраш ва аёллар учун 5 та эркин сакраш ҳамда эркаклар учун 6 та эркин сакраш, минорада туриб 4 та мажбурий ва аёллар учун 4 та, эркаклар учун 6 та эркин сакраш машқларидан ташкил топади. Мусобақалар 2 босқичда — дастлабки ва финал (8 энг кучли спортчи иштирокида) босқичда ўтказилади. Ҳар 2 ҳолда ҳам дастурни спортчилар тўлиқ бажаришлари керак.

СУВГА ЧЎКИШ — бахтсиз ҳодиса. Бунда нафас йўллари суяклик (одагта, сув) ёки суяқ массалар (балчик, лой) билан тўлиши натижасида нафас ва юрак фаолияти қаттиқ бузилади. С.ч., одагта, катта сув хавзаларида чўмилганда ёки бирор сабабга кўра содир бўлади.

Яхши сузадиган одам ҳам (сувда чўмилиш қоидаларига риоя қилмаса ва эҳтиёт чораларини кўрмаса) чўкиб кетиши мумкин. Узоқ масофага сузиб чарчаш, шунингдек, калла ташлаганда шикастланиш (бошнинг тошга ёки бирор қаттиқ нарсага урилиб кетиши)

С.ч.га сабаб бўлади. Калла ташлаган одам (калла ташлаш техникасини билмаса) сув юзасига урилиб кетиши туфайли бўйин, кўз, биқин соҳасига зарб етказадди, бу эса хушдан кетишга олиб келади. Бошнинг ҳавза тубига урилиши бўйин умуртқаларининг синиб кетиши хавфини тугдиради. Мастлик ҳам С.ч.га сабаб бўлиши мумкин, маёт одам ўзини идора қилолмай, чўмилиш қоидасини бузади. Бундан ташқари, у совуқни ёмон сезганлиги учун совқотиб, хушдан кетиши мумкин. Офтобда қизиб туриб, бирдан сувга тушиш нағижасида ҳарорат кескин ўзгарганда, меъда овқатга тўлиб кетиб, овқат ҳазм бўлиши тезлашганда, сувга бирдан тушиб кўрққанда ҳам кишининг хушдан кетиши кузатилади.

С.ч.да содир бўладиган ўлим оғир патологик ўзгаришлар — гипоксия (кислород етишмаслиги) таъсирида юз беради.

Чин, «курук», нафас ва юракнинг бирдан тўхтаб қолиши (синкопаль) натижасидаги С.ч. фарқ қилинади. Чўкаётган одамнинг ҳаёт учун курашиши чин С.ч.нинг энг характерли белгисидир.

«Курук» С.ч. хушдан кетиш билан бирга кечади. Бундай ҳолларда одам чўкмаслик учун фаол қаршилик кўрсата олмай, бирдан сув тубига чўкиб кетади. Ҳикилдоққа озроқ миқдорда тушган сув товуш бойламларини спазмга олиб келади ва одам нафас ололмай қолади, лекин сувнинг ўпкага ўтишига йўл қўймайди. Шунинг учун С.ч.нинг бу тури «курук» С.ч. деб аталади. Бунда нафас йўлларида сув бўлмайди, тери ҳам унча кўкармайди, фақат оғиз ва бурунда бир оз суюклик бўлади.

Синкопаль С.ч.да нафас билан бир вақтда юрак ҳам тўхтайдди. Бунда майда томирлар спазмга учраганидан терининг ранги оқариб кетади.

С.ч.да сувнинг т-раси алоҳида аҳамиятга эга. Киши совуқ сувга чўкса, гавда т-раси тезда пасаяди, бу — организмда моддалар алмашинувининг секинлашишига сабаб бўлади ва унинг кислород танқислигига чидамлилигини

оширади. Бунда чўккан одамни тирилтириш эҳтимоли бўлади.

Чўккан одамга ёрдам бериш. Агар одам хушдан кетмаган бўлса, уни тинчлантириб, хўл кийимларини ечиш, баданини курук қилиб артиш, бошқа кийим кийдириш керак; хушдан кетган, лекин томири ва юраги ураётган бўлса, нашатир спирт хидлатиш, кўкрак қафасини сиқиб турган кийимдан бўшатиш, нафасини яхшилаш учун тилидан тезтез тортиб туриш лозим. Юрак ва нафас тўхтаган бўлса, организмни тирилтиришнинг оддий усуллари қўлланади. Аввало, иложи борича тезлик билан нафас йўлларидаги суюкликни чиқариб ташлаш лозим; ёрдам бераётган одамнинг букилган тиззасига шикастланган киши қорни билан ётқизилади, юқори нафас йўллари ва меъдадан сув оқиб тушиши учун боши пастга осилтириб қўйилади. Сувни чиқариб юборгандан кейин дарҳол сунъий нафас олдиришга киришилади (чўккан одамнинг оғзи кум, қусуқ массаларидан тезда тозаланади). Сунъий нафас олдиришнинг кўпгина усуллари орасида «оғизданоғизга» ва «оғизданбурунга» нафас бериш яхши наф беради.

Чўккан одамнинг (қай аҳволда бўлмасин) оёққўлларини ишқалаш, массажа қилиш йўли билан иситиш чоралари кўрилиши лозим.

Барча усуллар чўккан одамни сувдан чиқариб олган заҳотиёқ то врач етиб келгунча (қирғоқда, қайиқда) бажарилади ёки беморни зудлик билан касалхонага олиб борилади.

СУВДА ВА ҚУРУҚЛИҚДА ЯШОВЧИЛАР (Amphibia) — сувдан курукликда яшашга ўтган дастлабки умуртқали хайвонлар синфи. Куруқликда яшашга ўтиш билан С ва қ.я.нинг тузилиши балиқдарга нисбатан такомиллашган, хусусан, скелетнинг таянч вазифасини бажаришга ўши билан узун найсимон суяклар пайдо

бўлиши оёқларнинг вужудга келишига сабаб бўлган. Куруқликда яшаш

атмосфера ҳавоси билан нафас олишга имкон берувчи орган — ўпканинг ривожланишига, қон айланиши, нерв системаси ва сезги органларининг такомиллашувига олиб келган. Шунинг билан бирга С. ва қ.я. скелетида тоғайнинг кўп бўлиши, нафас олиш, қон айланиши, айириш, нерв системаси ва б. органларнинг содда тузилганлиги, личинкасининг ён чизиклари, думи, юрагининг 2 камерадан, қон айланиш системасининг бир доирадан иборатлиги уларни курукликда яшовчи энг содда тузилган умуртқали ҳайвонлар эканлигини кўрсатади. Кўпчилик С. ва Қ.Я.нинг ҳаёти вояга етган даврида ҳам сув билан бевосита боғлиқ.

С. ва қ.я. юқори девон даврида қадимги панжа қанотли балиқлардан келиб чиққан; улар балиқлар билан ҳақиқий курукликда яшовчи ҳайвонлар (амниотлар) ўртасида оралик ўринни эгаллайди. Стегоцефаллар деб аталган қадимги С. ва қ.я. бош қутиси скелети 1 м гача бўлган. Улар карбон нинг ўрталаригача курукликда яшовчи ягона умуртқалилар бўлган. Карбон даври охиридан бошлаб курукликда судралиб юривчилар ҳукмронлик қила бошлаган. Ҳозирги судралиб юривчилар юра давридан маълум.

Ҳоз. С. ва қ.я. танаси уз. 2—3 см дан 1,8 м гача. Териси юмшоқ ва юпка бўлиб, шилимшиқ безлар ишлаб чиқарадиган суюқлик билан доимо ҳўлланиб туради. Тери газ ва сув алмашинуви вазифасини ҳам бажаради. Терининг бу хусусияти уларнинг куруклик муҳитига тўлиқ мосланишига имкон бермаган. Бир қанча турлари терисидан захарли суюқлик ишлаб чиқарадиган безлар ҳам бўлади. С. ва қ.я. ҳрз. курукликда яшовчи умуртқалилар орасида энг содда тузилган бўлиб, скелетида тоғайлар кўп. Олдинги оёқлари, одатда 4 бармокли, кейингиси — 5 бармокли. Думли С. ва қ.я.дан сиренларнинг кейинги оёқлари, оёқсизларнинг иккала жуфт оёқлари, кўкрак қафаси бўлмайди; оғиз бўшлиғи тубидаги мускулларнинг қисқариши туфайли ҳаво

ўпкага ўтади. Айрим саламандраларда ўпка бўлмайди. Мияча кучсиз ривожланган. Думсиз С. ва қ.я.да ўрта қулоқ ва ногора пардаси ривожланган. Юраги 3 камерали, ўпкасиз С. ва қ.я. юраги 2 камерали. Чал юрак бўлмасига артерия қони, ўнг юрак бўлмасига вена қони ва теридан артерия қони келади. Артерия ва вена қони юрак қоринчасида аралашиб кетади. Гавдадаги бошдан бошка барча органлар аралаш қон билан таъминланади. Буйраги кўпчилик балиқларниқига ўхшаш тана буйрак (мезонефрос); буйрак ва жинсий безлар йўли клоакага очилади. С. ва қ.я. — гавда ҳарорати ўзгариб турадиган (пойкилотерм) ҳайвонлар. Ҳоз. С. ва қ.я. 3 туркум 25—30 оилага мансуб 400 га яқин турни ўз ичига олади. Ўзбекистон ҳудудида думсизлар туркумига мансуб 2 тури (бака ва курбақа) тарқалган; думлилар туркумидан тритонлар аквариумларда боқилади. С. ва қ.я., асосан, сувда кўпаяди. Кўпчилик думсизлар ва айрим думлилар учун ташки уруғланиш, кўпчилик думлилар ва барча оёқсизлар учун ички уруғланиш хос. Одатда, тухум қўяди; айрим турлари тирик туғади ёки тухумдан тирик туғади. Личинкаси вояга етган давридан кескин фарқ қилади (айниқса, думсизлар итбалиғи); метаморфоз орқали ривожланади. Айрим курукдикка тухум кўювчи думсизлар метаморфоз ривожланади. Думлиларнинг айрим турлари (аксолотль, альп тритони ва б.) учун неотения (вояга етмасдан кўпайиш) хос. Вояга етган С. ва қ.я. ҳар хил умуртқасизлар, асосан, ҳашаротлар, итбалиқлар, микроскопик ҳдйвонлар ва ўсимликлар билан озикланади. С. ва қ.я. зарарқунанда экосистемаларнинг асосий компоненти бўлиб, кўпчилик умуртқасизлар сониничеклаб туришдағамдабошқаҳайвонларга озик сифатида катта аҳамиятга эга. Думсизларнинг айрим турлари (мас, бақалар) бир қанча мамлакатларда истеъмол қилинади. Айрим С. ва қ.я. лаб. ҳайвонлари сифатида аҳамиятга эга. Сув ҳавзаларининг ифлосланиши туфайли

айрим турлари сони камайиб бормоқда. 41 тури ва кенжа тури Халқаро Қизил китобга киритилган.

Очил Мавлонов.

СУВДА СУЗИШ, спортча сузиш — спорт тури, расмий белгиланган масофага муайян усулда спортча сузиш (эркин тарзда, брасс, баттерфляй усулида, орқа билан), шунингдек, сув остида, амалий, синхрон (бадий) сузишни ўз ичига олади. Халқаро олимпиада кўмитаси таснифига кура, С.с.га сувга сакраш ва сув полосу ҳам қиради, С.с. замонавий 5 курашнинг таркибий қисми ҳисобланади.

С.с. тарихи 15—16-а.ларга тўғри келади. Сузувчиларнинг дастлабки спорт мусобақалари 1515 й. Венецияда ўтказилган. Илк сузиш мактаблари 18-а.нинг 2-ярми — 19-а.нинг бошларида Германия, Австрия, Францияда очилган. 19-а. охирида сунъий сув ҳавзалари курила бошлагач, спортча сузиш оммалашиб кетди. 1890 й. С.с. бўйича I Европа чемпиони™ ўтказилди. С.с. 1896 й.дан Олимпиада ўйинлари дастурига киритилди (аёллар 1912 й.дан қатнашади). Халқаро ҳаваскорлар сузиш федерацияси (FINA, 1908 й. асос солинган)га 130 дан ортиқ мамлакат миллий федерациялари аъзо.

Ўзбекистонда қадимдан сувда турли ўйин ва мусобақалар ўтказилган. С.с. спорти республикада 1924—25 й.лардан ривожлана бошлади. Ана шу даврда илк гидростанциялар қурилган. Чунончи, Тошкентда Бўзсув тўғон билан тўсилиб, сунъий сув омбори ҳосил қилинди. Бу ерда 2 та сув станцияси қурилиб, сузиш ҳавзаси ва баландикдан сувга сакраш миноралари бунёд этилди. 1927 й. I марта шу ерда Тошкент ва Самара (Россия) ш.лари жамоалари ўртасида сузиш мусобақаси бўлиб ўтди. 1930 й. Тошкент тўқимачилик к-ти қошида стадион ва уз. 50 м ли суви иситиладиган очик ҳавза қурилиб ишга туширилди. 1935 й. Андижоннинг сунъий сув ҳавзасида 1 марта республика сув спорти байра-

ми, С.с. бўйича Ўзбекистон биринчилиги ўтказилди, 1937 й. Тошкентдаги темирйўлчилар истироҳат боғида очик сув ҳавзаси қурилиб, сузиш бўйича I-болалар-ўсмирлар спорт мактаби ташкил этилди. 1939 й. Ўзбекистонда С.с. бўйича республика федерацияси тузилди. Ўтган асрнинг 60й.ларида Тошкентда (жисмоний тарбия ин-ти қошида, «Меҳнат резервлари» спорт жамияти ҳузурида, Армия спорт клубига қарашли), Навоий ш.да, бошқа вилоятларда суви истиладиган ёпиқ ва очик сув ҳавзалари қурилиб фойдаланишга топширилди. Республикада қобилятгли ёш спортчисузувчилар етишиб чиқа бошлади. Олимпиада ўйинлари, халқаро мусобақаларда муваффақиятли иштирок этган С.Бабанина, Н.Устинова, С.Искандарова, С.Конов, СЗаболотновлар спортнинг ана шу турида шухрат қозондилар. Ҳозир республикамизнинг вилоят ва туман марказларида 200 дан ортиқ сув ҳавзалари мавжуд.

СУВЕРЕНИТЕТ (франц. *souverainete* — олий ҳокимият)— ҳокимиятнинг устунлиги ва мустақиллиги. С.ни ҳурматлаш — халқаро ҳуқуқ ва халқаро муносабатларнинг асосий принципи. У БМТ Устави ва б. халқаро ҳужжатларда мустақамлаб кўйилган. Конституциявий ҳуқуқ фанида давлат Си, миллат Си, халқ Си тушунчалари ишлатилади. Давлат Си — ҳокимиятнинг мамлакат ичида олийлиги ва ташки муносабатларда тўла мустақиллиги. Давлат Си ҳақидаги гоя Жан Боден (16-а., Франция)га тегишлидир. Унинг фикрича, С. давлатнинг энг муҳим белгиси ҳисобланади, бундан абадий, мутлақ, бўлинмас олий ҳокимият назарда тутилади. Давлат Си тушунчаси кейинги даврларда янада ривожлантирилди ва бойитилди. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида давлат Си алоҳида бобда ўз ифодасини топган, Конституциянинг I моддасида «Ўзбекистон суверен демократик республика» эканлиги қайд қилинган. Миллат Си — мил-

латнинг тўла ҳокимиятини, унинг тўла сиёсий эркинлигини, ўз миллий ҳаётини белгилаш реал имкониятига эгаллигини, мушакил давлатни ташкил қила олишга-ча бўлган ҳуқуққа эгаллигини билдиради. Халқ Си — халқнинг тўла ҳокимиятини англатади, яъни халқ жамият ва давлатни бошқаришда реал иштирок этиш учун ижтимоийиқтисодий ва сиёсий воситаларга эга бўлади. Халқ Си. — барча демократик давлатларда конституциявий тузум принципларидан бири ҳисобланади. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида курсатилишича, «Халқ давлат ҳокимиятининг бирданбир манбаидир. Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади» (7модда).

СУВЁРГАН КЎЛИ -

Қорақалпоғистон Республикаси Тўрткўл туманидаги кўл. Қум массивлари орасида жойлашган. Уз. 6—7 км, эни 200—700 м. Бирбири билан туташ бир неча қулдан иборат. С.к.га Пахтаарна каналининг унгармоғи — Сувёрган каналининг суви қуйилади. Вегетация даврида майдони (айниқса, сув камчил булган йилларда) жуда ҳам кичрайиб қолади. Кўлнинг Уртача чук. 1,5 м, баъзи жойларда 5—6 м. Суви тиниқ, бир қисмида ичишга яроқли бўлса, баъзи қисмларида шўр. Киш ойларида кўп қисми қуруқликка айланиб қолади. Қулнинг туби, асосан, қумли, баъзи ерларида сариқ, кўкимтир, қора лойқалардан иборат. С.к.да қамиш ва кўға, агрофидаги қумликларда юлғун, янтоқ, черкез ва эфемерлар усади. С.к.да турли балиқлар яшайди.

СУВЁРГАН МАДАНИЯТИ - Хоразм воҳасининг чўл зонасига оид жез даври археологик маданияти (мил. ав. 2минг йилликнинг 1-ярми — 1минг йиллик бошлари). Амударёнинг кад. дельта-

си ўнг томондаги чўл ичига ёриб киргани учун Сувёрган номи билан аталган. Хоразм археологияэтнография экспедицияси (С.П. Толстов, Я. Фуломов, М. А. Итина ва б.) томонидан тадқиқ этилган (1945—46). См. қабилалари, С. П. Толстовнинг фикрича, Ўрта Осиёнинг Жан.Ғарбий вилоятларидан Хоразмга келган янги этник гуруҳ бўлиб, уларнинг моддий маданияти Жан.нинг ўтроқ деҳқончилик маданиятига ўхшаш бўлган. См. ўз тараққиётида 3 босқични (Қамишли, Бозорқалъа, К°вунчи) босиб утган.

С.м.га оид сопол идишлар яхши пиширилиб, сирти кизилга бўялган, сиртига тўқ кизил ранг гул солинган сопол парчалари, тош ёрғучоклар ва деҳқончилик қуроллари ҳам учрайди. Аммо сополларнинг сирти Жан.нинг кад. деҳқончилик қабилаларининг сопол буюмларидан фарқ қилиб, асосан, тўрсимон чизма нақш ва схематик бошоқ тасвири билан безатилган. Бу топилмалар мил. ав. 2минг йилликнинг ўрталарида Ўрта Осиё қабилаларининг йирик кўчишларидан далолат беради. Жан. ва Жан.Шарқий йўналишлардаги 2йирик кўчиш мил. ав. 2минг йилликнинг охири — 1минг йилликнинг бошларига тўғри келади. Бу босқичда См. жамоалари бўлган қабилалар ҳам фаол иштирок этган. Археологик топилмалар ушбу шим. чорвадор қабилаларнинг Ўзбой, Атрек, Тажан, Мурғоб, Амударё ва Сирдарё ирмоқлари бўйлаб ҳаракат қилганликларини кўрсатади. Мил. ав. 1минг йилликнинг бошларига келиб, См. ўрнига Амиробод маданияти пайдо бўлган.

Ад.: Толстов С. П., Древний Хорезм, М., 1948; Қддмги Хоразм маданиятини излаб, Т., 1964; Фуломов Я. Ф., Хоразмнинг суғорилиш тарихи, Т., 1959.

СУВИЛОНЛАР (Colubridae) — илонлар оиласи. Уз. 10 см дан 3,5 м гача. Ташқи кўриниши ва ранги ҳар хил. Тиши кўп, жағ тиши қанотсимон ва танглай суякларидан ўрнашган. Айрим турларида юқори жағдаги орқа тишлар заҳар

безлари билан боғланган. 1600 га яқин тури маълум. Антарктидадан бошқа барча китъаларда учрайди. Ўзбекистонда 6 уру/га мансуб 10 тури тарқалган. Ерда, дарактда, сувда, сув бўйида, алоҳида инда яшайди. Умуртқасизлар ва майда умуртқали ҳайвонлар билан озикланади. Кўпчилиги тухум қўяди; айрим турлари тирик туғади. Ўқ илон ва бойга захарли. Ўзбекистонда сувилон, рангдор чипорилон ва гулдор чипорилон кенг тарқалган. Сувилон балиқчилик хўжаликларига қисман зиён келтиради. С.нинг 10 тури Халқаро Қизил китобга киритилган.

СУВКЕСАРЛАР (Rynchopidae)

балиқчилар туркумига мансуб қушлар оиласи. 3 тури тропик минтақада тарқалган. Гавдасининг уз. 45 см ча. Оққора тусда. Қанотлари узун ва ингичка. Тумшуги катта; остки тумшуги усткисидан анча узун. Осиё, Африка, Американинг тропик ҳамда субтропик минтақаларидаги йирик ички сув хавзалари ва дарёларнинг қуйилиш жойларида яшайди. Туда бўлиб кумга уя куради. 3—4 та тухум қўяди. Тухумларини ургочиси босади. Майда баликлар, ҳашаротлар ва б. ҳайвонлар билан озикланади. Сув устида остки тумшугини сувга бир оз ботириб, пастлаб учади; тумшугига тушган ўлжани ҳавога улоқтириб, яна ҳавода тутиб олади. .

СУВЛИ ПОРТЛОВЧИ МОДДАЛАР — таркиби оксидловчи (аммоний нитрат, натрий нитрат, натрий перхлорат ва б.), ёнувчи, портловчи моддалар, дисперс алюминий, тринитротолуол, гексоген, тетранитропентаэритрит), сув (одагда, 5—20%) ва боғловчи қўшимчалардан иборат портловчи аралашма. Сув портловчи моддаларнинг кизишини, ташқи таъсирларга сезгирлигини, портлаб кетиш хавфини камайтиради. С.п.м. портлатув ишларида, қаттиқ тоғ жинслари (гранитлар, кварцитлар ва шу каби) ни портлатишда ишлатилади.

СУВМОТОР СПОРТИ - спортнинг

техник тури, моторли кемаларда тезлик мусобақалари ва туризмни ўз ичига олади. С.м.с. мусобақаларида 16 ёшга тўлган ўғил ва қизлар ҳамда моторли кемаларни бошқариш ҳуқуқи берилган, сузишни яхши биладиган шахсларгина иштирок этиши мумкин. Спорт тури сифатида 20-а. бошларида пайдо бўлди. 1908 й. 3 классдаги моторли кемаларда пойга Олимпиада ўйинлари дастурига киритилди. 20-а.нинг 20й.ларидан жаҳон чемпионати мусобақалари ўтказилади. 1922 й. Халқаро сувмотор уюшмаси (УИМ) тузилди, унга 50 гаякин мамлакат аъзо.

Ўзбекистонда С.м.с. билан 1960 й.дан шуғулланилади. Ўша йили 1 мусобақа Туябўғиз сув омборида ўтказилган. Мамлакатнинг сув хавзаларида, хусусан, Тошкент денгизида С.м.с. мусобақалари ўтказиб турилади.

СУВНИ ЗАРАРСИЗЛАНТИРИШ -

аҳолини етарли ва сифатли ичимлик суви билан таъминлаш (қ. Сув таъминоти) ҳамда инсон саломатлигига зиён етказмаслик мақсадида хўжаликда ишлатиладиган ва ичимлик суви микроорганизмлардан тозалаш. С.з. кимёвий ва физик усуллар ёрдамида амалга оширилади. Физик усулларга қайнатиш, ультраби-нафша нурлар, гамма нурлари ва ультратовушлар ёрдамида зарарсизлантириш киради. Бунда сувни ичимлик сувининг сифат даражаларига жавоб беради ган талабга келтириш мумкин. Қайнатиш С.з.нинг муҳим усулларида бўлиб, бу жараёнда сувдаги барча микроорганизмлар ўлади ва сувнинг табиий мазаси бузилмайди. Лекин кўп микдордаги сувни қайнатиш имкони йўқ, шу сабабли барча мамлакатларда водопровод сувлари хлорлаб зарарсизлантирилади. Сувни хлорлаш биринчи марта 1910 й.да амалга оширилган. Бу усул аҳоли саломатлигини сақлашда катта аҳамиятга эга эканлиги аниқлангандан сўнг у кенг кўламада йўлга қўйилди.

Сувни хлорлашнинг самарадорлиги сув муаллақ моддалардан тўлиқ халос

қилинишига, хлорнинг оптимал дозаси тўрри танланиши ва хлор билан сувнинг тўлатўкис аралашини вақти (30—60 мин) ни тўғри танлашга боғлиқ. Хлор сувга қўшилгач, фақат микроблар билан эмас, балки органик моддалар билан ҳам реакцияга киришиши ҳамда муаллақ моддаларга ютилиши мумкин. Шунинг учун сувга қўшилаётган хлор микдорининг оптимал дозаси тажриба йўли билан тўғри танлаб олинishi зарур.

Кейинги йилларда сувни хлорлашнинг янги усуллари топилди. Бунда электролит сифатида махсус тайёрланган натрий хлорид эритмаси, юқри минераллаштирилган ер ости суви ёки денгиз сувидан фойдаланиш мумкин. Бунда гипохлорид электролиз йўли билан водопровод станциясида С.з. учун ишлатилади. Бу усул иктисодий жиҳатдан тежамли.

Ривожланган мамлакатларда сувни озон ёрдамида зарарсизлантириш кенг йўлга қўйилган, бунда энг катта сув тармоғи иншоотларида сув озон билан зарарсизлантирилади. Озон фақат бактерицид хусусиятга эга бўлиб қолмай, балки сувнинг органолептик хусусиятларини ҳам яхшилади.

С.з.да қўлланиётган ноёб усулларга сувни ультрабинафша нурлар билан, симобкварц ёки симобаргон лампалари ёрдамида зарарсизлантириш киради. Бу усулларнинг барчаси инсон саломатлигини муҳофаза қилишга қаратилган.

Гўзал Искандарова.

СУВНИ ТОЗАЛАШ — сув таъминоти манбалари (дарёлар, қўллар, сув хавзалари, сув омборлари ва б.)дан водопровод тармоғига келиб тушадиган сувнинг сифатини белгиланган меъёрга келтириш учун мўлжалланган технологик жараёнлар мажмуи. Саноат корхоналари ва маиший корхоналардан чиқадиган оқова сувларни тозалашни ҳам ўз ичига олади. Сув таъминоти ва канализация тизимидаги, корхоналардаги муҳандислик иншоотлари ёрдамида ҳамда биологик ва

кимёвий усулларда амалга оширилади.

Ер юзасидаги табиий сув манбалари (дарёлар, қўллар ва б.) сувини водопровод тармоғига юборишдан олдин тиндирилади, тиниклаштирилади ва зарарсизлантирилади. Тозалаш иншоотларида тиндириш ва тиниклаштиришда сув таркибидаги муаллақ ва коллоид (майда) зарралар сув тагига чукади, сувга махсус идишларда алюминий сульфат ва хлорли темир билан ишлов берилади, сув шағал, кум қавати, баъзан эса ғовак сопол филтрдан ўтказилади. Тиник сувни зарарсизлантириш (турли микроорганизм ва вирусларни ўлдириш) учун унга суюқ ёки газ ҳолатдаги хлор, гипохлоритлар — NaClO , Ca(ClO)_2 ва хлор қўш оксид ClO_2 , хлорли оҳак қўшилади, тиндирилган сув ва ер ости сувларини зарарсизлантириш мақсадида, шунингдек, озон ва ультрабинафша нурлар ҳам қўлланади. Бунда симобкварцли ёки аргонсимобли лампалардан фойдаланилади. Агар сув каттик (таркибида кальций ва магний тузлари умумий микдори меъёрдагидан юқори) бўлса, юмшатилади (қ. Сувни юмшатиш). Ер ости сувлари кўпинча азэрация усулида темирсизлантирилади (хаво кислороди билан бойитилади). Сувни кремнийсизлантириш (метасиликат кислота H_2SiO_3 ва унинг тузлари микдорини камайтириш) учун оҳак, натрий алюминат NaAlO_2 , баъзан куйдирилган доломитдан фойдаланилади. Сув таркибидаги бошка эриган тузларни кетказиш учун у чучуклаштирилади (қ. Сувни чучуклаштириш) ёки ионитлардз. тузсизлантирилади. Сув таркибидаги водород сульфид, метан, радон, карбонат ангидрид ва б. эриган газларни кетказиш учун сув дегазацияланади (қ. Дегазация). Сув таркибидаги ортикча фторни камайтириш учун сув фаоллаштирилган алюминий оксид орқали сузиб ўтказилади. Агар сув таркибида радиоактив моддалар борлиги аниқланса, у дезактивацияланади (қ. Дезактивация). Агар сувда нохуш хид бўлса, фаоллашган кумир, озон, калий перманганат ёки хлор қўш оксид би-

лан ишланади (қ. Сорбция).

Оқова сувлар (саноат корхоналари, маиший корхоналар ва турар жойлардан чиқадиган ифлос сувлар) ва ёгин сувларни тозалаш масалалари табиатни маҳофаза қилишнинг муҳим бир қисми ҳисобланади. Оқова сувлар таркибидаги балчиқ, коллоид ва эриган моддалар тиндиргичларда чўктирилади, зарарли моддалар биологик усулларда зарарсизлантирилади (қ. Биологик сузгич, Сувни зарарсизлантириш), корхоналардан чиқаётган сувлар тозалаш иншоотларида тозаланади. С.т.нинг физиккимёвий, термик ва б. усуллари ҳам бор.

Табиий сувларни саноатда қўлланадиган усуллар ёрдамида микроорганизмлар, тузлар ва газлардан буткул тозалашнинг имкони йўқ. Шу сабабли уларнинг ичимлик сувидаги миқдори белгиланган маълум меъёрдан кўп бўлмаслиги талаб этилади. Мас, ичимлик сувининг 1 мл даги микроорганизмларнинг умумий сони 100 тадан ошмаслиги, ичак таёқчалари гуруҳи бактерияларининг сони 3 тадан ошмаслиги шарт. Сувнинг умумий қаттиқлиги 7 ммол/л гача, қуруқ қолдиқ 1000 мг/л гача, водород кўрсаткичи — р-н 6,0 дан 9,0 гача бўлиши керак. Айрим ҳолларда ичимлик сувининг қаттиқлиги 10 ммоль/л гача, қуруқ қолдиқ 1500 мг/л гача, темир ва марганец ионларининг миқдори тегишлича 1 ва 0,5 мг/л гача бўлишига руҳсат этилади. Ст. халқхўжалигида ва аҳоли соғлиғини сақлашда жуда муҳим тадбир ҳисобланади.

Ўзбекистон шаҳар ва туманларида сув таъминоти марказлаштирилган. Аҳолига бериладиган ичимлик суви юқорида айтилган усулларда тозаланади, санитария кўригидан ўтказиб турилади. Бу иш билан шаҳар ва туман санитария-эпидемия ст-ялари (СЭС) шуғулланади. Йирик саноат ва маиший корхоналарнинг оқова сувлари маҳаллий тозалаш иншоотларида тозалаб чиқарилади (яна қ. Сув таъминоти).

СУВНИ ЧУЧУКЛАНТИРИШ - кучли минералланган ва шўр денгиз сувларини хўжаликда ишлатиладиган ва ичимлик сув ҳолига келтириш; табиий сувлар таркибидаги тузлар концентрациясини (1 г/л гача) камайтириш. С. ч. нинг дистиллаш, музлатиш, электродиализ, гиперфилтрация ва б. усуллари бор. Сувнинг агрегат ҳолатини ўзгартириб (дистиллаб, музлатиб) ҳам, агрегат ҳолатини ўзгартирмай (электродиализ, гиперфилтрация) ҳам сув чучуклантирилади. Тузли сувларни дистиллаб чучуклантиришда аввал у қиздирилади ва ҳосил бўлган буг конденсатланади (қ. Дистилланган сув). Музлатиб чучуклантиришда тузли сув музлатилганда чучук сув музи кристаллари ва бу кристаллар орасида тузли сув музи кристаллари ҳосил бўлиш хоссасидан фойдаланилади. Эриш жараёнида аввал тузли сув музи кристаллари суюқ ҳолатга ўтади. Электродиализ усули билан С.ч.да сувдаги туз эритмаларининг катион ва анионлари чучук сувни ўтказмайдиган махсус ион алмашинувчи мембраналар орқали чиқариб юборилади. Гиперфилтрация (қайта осмос) усулида эса ацетилцеллюлоза ёки полиамид смолалардан тайёрланган ярим киритувчан мембраналар сув молекулаларини ўтказиб, сувдаги туз эритмаларининг гидратланган ионларини тутиб қолади. Бу усулларнинг ҳаммаси махсус қурилмаларда амалга оширилади (яна қ. Диализ, Осмос). Ер юзидаги кўп мамлакатларда чучук сув танқислиги боис океан, денгиз суви, ер ости сувлари чучуклантирилади. Баъзи йирик кемаларда С.ч. қурилмалари бўлади. Улар шу кема эҳтиёжи учун сувни чучуклантириб беради.

СУВНИ ЮМШАТИШ - кимёвий ишлов бериш йўли билан сувнинг қаттиқлигини йўқотиш. Бунда сувга сода, натрий фосфат каби тузлар қўшилади. Шунда кальций ва магний CaCO_3 , MgCO_3 , $\text{Ca}(\text{PO}_4)_2$ ва $\text{M}\{3(\text{PO})_2\}$ тарзида чўқади. С.ю.нинг ионит усули ҳам бор.

Ионитлар сувда эримайдиган табиий ёки сунъий материаллар, мас, сульфат кислота билан ишлов берилган кумир, сунъий алюмосиликатлар ёки турли смолалардан иборат. Сув ионитлар орқали сузилганда уларнинг ионлари (зарядли заррачалари) сувдаги қўшимчалар ионига алмашинади, натижада сув юмшайди.

СУВНИНГ РАДИОАКТИВЛИГИ - ер ости, булок, дарё, қўл ва денгиз сувларида барча маълум радиоактив моддаларнинг мавжудлиги. Таркибида уран, радий ва радон булган сувлар амалий аҳамиятга эга. Бу моддалар сувга атмосферадан ва тупроқ ҳамда тоғ жинсларидан ювилиб келиб қўшилади. Тоғ жинслари таркибида радиоактив элементлар (уран, торий, радий ва б.) булган минераллар, шунингдек, изотоплари радиоактив кимёвий элементлар (прометий, полоний ва б.) бор. Сувда табиий радиоактив изотоплар билан бирга ядро портлаши натижасида вужудга келадиган сунъий изотоплар ҳам мавжуд. Табиий радиоактив моддалар микдори келиб чиқишига қараб кўп даражада фарқ қилади. Сунъий радиоактив моддалар сув ҳавзаларига атмосфера ёғинлари ва ядро ёқилғиси ишлаб чиқариш корхоналаридан чикувчи оқова сувлар сифатида келиб қўшилади. Радиоактивли сувлардан уран конларини излаб топишда, сейсмологияда (сувда Rn концентрациясининг узгариши ер кимирлашидан дарак беради), бальнеологияда — асаб касалликлари, юракқон томир системаси, нафас органлари, бугим ва б. касалликларни даволашда фойдаланилади. Ўзбекистонда радонли минерал сувларнинг катта қони Самарқанд вилоятида «Нагорное» т.й. станцияси яқинида топилган.

СУВНИНГ ШЎРЛИГИ - 1 л сув таркибидаги туз микдори. Денгиз ва океанларнинг тропик минтақаларидаги қисмида бошқа жойлардагига Караганда С.ш. юқори бўлади. Шим.га борган сари С.ш. камайиб боради. С.ш. промил-

леда ўлчанади. Дунё океанининг ўртача шўрлиги 35‰.

СУВНИНГ ҚАТТИҚЛИГИ - таркибида СаҚ2 ва Mg2Қ ионлари бўлган сувининг хоссаси. С.қ. 2 хил: нокарбонат қаттиқлик — сувда кальций ва магний сульфатлар эришидан келиб чиқади; карбонат қаттиқлик — сувда кальций ва магний бикарбонатлар эришидан ҳосил бўлади.

Сувининг умумий қаттиқлиги шу қаттиқликлар йиғиндисиغا тенг. Умумий қаттиқлик 1 л сувдаги кальций ва магний ионларининг миллиграммэквивалентлари йиғиндиси (мгэкв/л) билан ўлчанади. Қаттиқлиги 4 мгэкв/л дан кам бўлган сув юмшоқ, 4—8 мгэкв/л бўлган сув ўртача қаттиқ, 12 мгэкв/л дан ортиқ бўлган сув эса жуда қаттиқ сув ҳисобланади. Табиий С.қ. турлича. Даре ва қўл сувининг қаттиқлиги 0,1—0,2 мгэкв/л (тайга ва тундра), ер ости суви, денгиз ва океан сувининг қаттиқлиги 80—100 мгэкв/л. С.қ. туфайли буғ қозонлари деворларига чўкмалар чўқади, кир ювганда совун қўп сарфланади. Қаттиқ сувда сабзавот, гўшт яхши пишмайди ва х.к. С.қ. катта бўлса, сийдикда тош пайдо бўлади. Марказий сув таъминотида, асосан, истеъмол қилинадиган С.қ. 7 мгэкв/л гача бўлишига йўл қўйилади. С.қ. катта бўлганда сувни юмшатиш усуллари қўлланади.

СУВОН — Корея Республикасидаги ихар, Сеул ш.дан жанубда. Кёнгидо провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 755,5 минг киши (1990й. лар ўрталари). Транспорт йўлларининг муҳим тугуни. Қ.х. райони (шоли, тамаки ва б.) маркази. Тўқимачилик ва озиковкат саноатлари ривожланган.

СУВОР, Сувар - Волга-Кама Булғориясидаги шаҳар. 9-а.да барпо этилган; ёзма манбаларда 10-а.дан қайд қилинган. Истахрий ва Муқаддасийлар сувор элати ҳақида хабар берганлар. С. шаҳар харобаси Татаристон Республи-

касидаги Кузнечиха кишлоғи яқинида (Волганинг чап ирмоғи Утка дарёсининг юқори оқими бўйида) жойлашган. С.нинг катта рабоди бўлиб, шаҳар атрофи мудофаа хандаклари ва тўсинходалар билан ўралган эди. 1933—37 й.ларда А. П. Смирнов раҳбарлигида олиб борилган археологик қазилмалар натижасида Сдан турар жой (пахса ва тўсинлардан ишланган) қодиклари, ғиштин сарой (яшил ва кўк қошин парчалари билан қопланган), дон омбори, сопол буюмлар, қуруласлаха, безак буюмлари топилган. С.да хунармандчилик ва савдо (Эрон, Хоразм, Византия, Русь, Грузия билан) тараққий этган. Танга зарб қилинган (10-а.). Аҳоли дехкончилик ва чорвачилик билан ҳам шуғулланган. С. 10—12-а.ларда равақ топган. 14-а. охирида таназзулга учраб, ташландик ҳолга келган. Айрим олимлар (А.П.Ковалевский, В. Ф. Каховский) «чуваш» этноними «сувар»нинг ўзгарган шакли деб ҳисоблайдилар.

СУВОРА (форс. — отлик) — 1) Шашмақомнинг Бузрук мақоми асосида яратилган куй ва ашулалар. С.нинг ашула йўли оддий 2/4 такт ўлчовидаги доира усулида ижро этилади. С.нинг яна 3 хили (С.1, 2, 3) машхур чолғу куйларидир. С.1 Бухоро Ироғидаги сокийноманутт варианты бўлиб, унда «Зебо пари» авжи тушириб қолдирилган. Унинг 2 ва 3 қисмлари 6/8 ва 3/4 ўлчовларидаги усуллар жўрлигида ижро этилади. 2 ва 3 С.лар сурнай йўлларидадир; 2) Хоразмда машхур бўлган мақом ашула йўллари ва мумтоз ашулалар туркуми. Мақомларда асосий шўбалардан кейин ўрин олган С.лар 13/4 ўлчовидаги мураккаб усулларга асосланган. Шунингдек, оддийроқ (6/8, 3/4, 3/8) такт ўлчовидаги (кекса устозлар айтишича — отнинг йўрға юришидан ҳосил бўлган ритмик тузилмага асосланган) мураккаб шаклли С. ашула йўллари ҳам халқ орасида кенг тарқалган. Улар 7 та йирик ашула туркумларига биришган бўлиб, ҳар биттасида 2 тадан Савт ва Уфарлар мавжуд: «С.» («Тани» ёки

«Она С»), «Чапандози С.» («Тожиқ С»), «Яқпарда С», «Хушпарда С», «Қажҳанг С», К. Отаниёзов яратган «VI—С.» ва Ҳ. Болтаев ижодига мансуб «Қорчмоний С.»лар. С.лар шеърый матнида кўпроқ тасаввуф мавзуидаги мухаммаслар қўлланилган. Хоразмда хонандаларнинг ижодий мусобақа (дийралишма)лари С. ижросига асосланган. Полвон Дузчи, Шерозий, Ҳ. Болтаев, К. Отаниёзов, Ж.Султанов, Р. Жуманиёзов, Ф. Давлетов ва б. Сларнинг мохир ижрочиларидир. С. йўлларида М. Юсупов, А. Отажонов, С. Ҳайитбоев каби композиторлар фойдаланишган.

Ад.: Харратов М., Хоразм мусиқий тарихчаси (2 нашри), Т., 1998; Матёқубов О., Мақомот, Т., 2004.

Бопгир Машёқубов.

СУВОРИЙ (форс.) — 1) отуловда юриш; 2) отлик аскар, чавандоз (қ. Отлик аскарлар).

СУВОРОВ Александр Васильевич (1729.13.11, Москва 1800.6.5, Петербург) — рус саркардаси, генералиссимус (1799). Дворян оиласида тугилган. Отаси — Василий Иванович (1705—75) генерал, сенатор ва генералгубернатор л бўлган. Ҳарбий хизматни капралликдан бошлаган (1748). 1774 й. авгда у Е. И. Пугачёв бошчилигидаги кўзғолонни бостириш учун Уралга юборилган. Етти йиблик уруш қатнашчиси, рус турк урушлари (1768—74 ва 1787—91) да бир неча ғалабага эришган ва Измаил қалъасини қаттиқ ҳужум билан эгаллаган (1790). Польша кўзғолони (1794)ни бостирган кўшинларга қўмондонлик қилган. Павел I тахтга чиққандан сўнг армияда С. назариясига зид бўлган прусс ҳарбий уставлари, формаси ва тартиби жорий қилинган. 1797Й. С. истеъфога чиқарилган. 1798 й. Россия французларга қарши иттифоққа кўшилиди. Австрия ҳукумати Павел I олдига С.ни Италиядаги иттифоқчи кўшинларга бош қўмондон этиб тайинлаш масаласини қўяди. Павел I ноилож

рози бўлади. 1799 й.да Адда ва Треббия дарёлари бўйида ва Нови ш. яқинида француз қўшинларини тормор келтириб, Италия ва Швейцарияга қилинган ҳарбий юришларни муваффақият билан якунлаган, сўнгра Швейцария Альпидан ошиб ўтиб, қуршовдан чиқиб кетган. С. «Полкузуш», «Ғалаба илми» каби ҳарбийназарий асарлар муаллифи. Уруш олиб бориш, жанг қилиш усуллари, қўшинни тарбиялаш ва ўқитиш масалалари ҳақида ўз даврига нисбатан анча оригинал ва илгрот фикрлар системасини яратган. С. стратегияси хужумкор характерда бўлиб, душманни жанг майдонида бутунлай тормор қилишни асосий мақсад қилиб қўйган. Колонналар ва ёйиқ саф тактикасини ривожлантирган, ақидапарастлик ва эскиликка қарши қурашган. Собиқ СССРда 1942 й. 29 июлда Суворов ордени таъсис этилган ва 1943 й. 21 авг.да Суворов билим юртлари ташкил этилган. Москва, Санкт-Петербург, Очаков, Измаил, Киев ва б. шаҳарларда музейлар очилган ва ҳайкаллари ўрнатилган. Бир қанча аҳоли пунктлари С. номи билан аталган.

СУВОҒРИҚ, суауру, трипаносомозлар — туя, от, эшак, хачир ва б. уй ҳайвонлари ҳамда ёввойи ҳайвонларда учрайдиган сурункали инвазион касаллик. Касалликни *Tripanosoma* туркумига мансуб содда хивчинлилар кўзгатади, асосан, Ўрта Осиёда тарқалган. Сув хавзалари бор жойларда (шунинг учун С. деб аталган) кон сўрувчи ҳашаротлар (чин ва сўна) орқали касал ҳайвонлардан юқади. Инкубация даври 12—20 кун. Трипаносомалар ҳайвон қонининг зардоби (плазмаси)да паразитлик қилади ва ўзидан захарли модда (трипанотоксин) чиқариб, организмнинг ҳамма аъзоларини, биринчи навбатда, нерв системасини захарлайди. Касал ҳайвоннинг тана ҳарорати кўтарилиб, нерв тугунчалари катталашади, озади, камқонлик пайдо бўлади, кўзи ва териси зарарланади, кўпинча ўлади.

Даволаш: қонга (венага) наганин, антрицид, саморин, беринил ва б. антигельментиклар юборилади.

Олдини олиш: кон сўрувчи ҳашаротлар йўқ қилинади, соғлом ҳайвонлар қонига антигельментиклар юборилади.

СУВСАРЛАР (*Mustelidae*) — йирткичлар туркумига мансуб сут эмизувчилар оиласи. Гавдаси чўзик, эгилувчан, оёқлари калта ва 5 бармоқли, тирноқлари ичига тортилмайди. Айрим турларида бармоқлари орасига парда тортилган; денгиз қундузи (калан)нинг орқа оёқлари эшакка айланган. С. — товонда ва ярим товонда ҳаракатланувчи ҳайвонлар. Юнги қалин ва юмшоқ. Кўпчилик С. йилда 2 марта туллайди. Анал безлари ўткир ҳидли суюқлик ишлаб чиқаради. С. систематикаси аниқ ишлаб чиқилмаган. Одатда, 64 тур, 24 уру/га ажратилади. Ўзбекистонда 9 тури (қундуз, асалхўр, бўрсиқ, тоғ сувсари, олақўзан, қора латча, оқ латча, сассиққўзан, америка норкаси) учрайди. Ҳар хил биотоплар (сув, қуруқлик)да яшайди; ин қовлайди ёки бошқа ҳайвонлар қазиган инлардан фойдаланади. Америка норкаси иқлимлаштирилган, асосан, махсус мўйначилик фермаларида боқилади. Кўпчилик С. этхўр ҳайвонлар; зараркунанда кемирувчиларни кириб фойда келтиради. С. кимматли мўйнаси учун овланади, бир қанча турлари мўйначилик фермаларида боқилади. Кўпчилик турлари сони кескин камайиб кетганлиги сабабли Ўзбекистон Кизил китобига киритилган.

СУВСИЗТОВ ТИЗМАСИ - Ҳисор тизмасининг жан. тармоқларидан бири. Жан.ғарбдан шим.шарққа йўналган. Шим.шарқда Шеробод дарёси уни Бойсун тизмасидан ажратиб туради, жан.ғарбда Кўхитанг тизмасининг жан. этақларига қадар чўзилган. Энг баланд жойи 2127 м. Сувайирғич қисми, асосан, текисланган юзалардан иборат. Унинг

жан. шарқий ён бағри Шеробод дарёси водийсига тик тушган. Юқори юра даври оҳақтошлари, гипс ва тузларида карст рельеф шакллари (воронка, ботик, кудук, ғор ва қўллар) кенг тарқалган. Тектоник жиҳатдан тизма антиклиналь структура, палеоген, юра, бўр даври оҳақтошлари, мергель, гипс, гил, кумтош, конгломерат, гипстузлардан ташкил топган. Иклими кескин континентал. Йилнинг ўртача куп йиллик т-раси 10—12°, янв.нинг ўртача т-раси 0,5—Г, июлники 25° гача. Йиллик ёгин 450—500 мм. Кўп қисми оҳақтошлардан ташкил топганлиги сабабли ер усти оқар сувлари кам, бироқ унинг ён бағри ва этакларидан қўплаб серсув карст булоклари чиқади. Бўз ту-проклар тарқалган. Ўсимликлардан, асо-сан, эфемер ва эфемероидлар усади. Йил-лов сифатида фойдаланилади.

СУВСУВЛИ РЕАКТОР - занжир ядро бўлиниш реакциясини амалга оши-рувчи нейтронларни секинлаткич ва иссиқлик элтувчи сифатида сувдан фой-даланиладиган ядро реактори; иссиқлик реакторинкж бир тури. У иссиқлик аж-ратувчи элементлар жолаштириладиган фаол зонали, сув билан тўлдирилган ци-линдрик корпусдан иборат. С.с. р.да ядро ёқилғиси сифатида ^{235}U изотопи билан бойитилган (2—5%) уран (II)оксидидан фойдаланилади.

С.с.р.нинг энергетик ва тадқиқот олиб бориладиган хиллари бор. Баъзи энерге-тик С.с. р.лар (расмга қ.) сувни мажбуран циркуляция қилиш оқибатида ишлайди; бунда сувнинг т-раси кайнаш т-расидан паст бўлади. Бундай С.с.р.да сув бугге-нераторга ўтади, у ерда иссиқликни ик-кинчи (буғтурбинали) контурдаги сувга узатиб совийди. Шунингдек, суви фаол зонасида қайнайдиган ва реакторнинг ўзида ёки ундан ташқарида буғни сепар-ратлайдиган энергетик С.с.р.лар ҳам бор. Буғ бундай реактордан тўғридантўғри тур

Суви босим остида бўлган сувсув-ли реактор. F — иссиқлик ажратувчи элементи бўлган фаол зона; 2 — корпус

(иссиқлик элтувчиларнинг кириши ва чиқиши стрелка билан кўрсатилган).

бинагаўтади. С.ср. кичик габаритли, содда ва уни ишлатишда ишончли, унинг солиштирма қуввати юқори. Юқори қувватли С.с.р.лар атом электрстанци-яларда қўлланади. Кичик қувват г. ли (100150 МВт ли) С.с.р.лардан кемалар-да ва Кучма энергетик қурилмаларда фойдаланилади. Оммавий ишлаб чиқариладиган С.с.р.нинг қуввати 440 ва 1000 МВт.

СУВ-ТУЗ АЛМАШИНУВИ — одам ва ҳайвонлар организмида сув ва туз-ларнинг қабул қилиниши, сўрилиши, тақсимланиши, эҳтиёжи ҳамда ажрали-ши билан боғлиқжараёнлар мажмуи. Ст.а. организм ички муҳитидаги суюқликлар миқдори, кислотаишқор мувозанати, ионлар таркиби, осмотик миқдорнинг до-имийлигини таъминлайди (қ. Гомеостаз). Дастлаб тирик мавжудотлар океанларда пайдо бўлганлиги учун купгина денгиз умуртқасизларининг ички суюқликла-ри (асосий ионлар бўйича) денгиз суви таркибига ўхшаш. Эволюция жараёнида организмда ички муҳит суюқликлари ти-зими шаклланди ва уларда ион таркиби ҳамда сув миқдорини бир меъёрда саклаб турувчи механизмлар ривожланди.

Организмдаги сувнинг умумий миқдори бўшлиқичлилар гуруҳига кира-диган ҳайвонлар (медузалар)да 95—98% атрофида, сут эмизувчиларда 60—70% ва ҳашаротларда 45—65%. Одамда сувнинг умумий миқдори гавда оғирлигига нис-батан 60%ни, ҳужайра ичи суюқлигида 40%, ҳужайра ораси суюқлигида 16%, томир ичи суюқлигида 4,5% ни ташкил қилади. Тўқималардаги физик кимёвий жараёнларни ионлар (Na^+ , K^+ , Ca^{2+} , Mg^{2+} , Cl^- , SO_4^{2-} , HCO_3^- ва б.) ҳамда ми-кроэлементлар таъминлайди. Чучук сув-да яшайдиган ҳайвонларда электролит-лар ичак устки қобиғи ёки оғиз ва клоака шиллиқ қаватларидан сўрилиб, қон ва лимфа орқали организм ҳужайраларига тарқалади. Туз таркиби бўйича ҳужайра

ичи ва атрофи суюкликлари тубдан фарқ килади; хужайра ичида KCl , Mg_2Cl ва фосфатлар, хужайра атрофида NaCl , Ca_2Cl , Cl кўп. Ионлардаги номуносивлик плазматик мембрана фаоллиги ва хужайра кимёвий компонентларига айрим ионлар боғланганлиги билан боғлиқ. Хужайра ичида ҳам ионлар бир хилда тарқалмаган: NaCl цитоплазмага нисбатан ўзакда кўпроқ. Ca_2Cl — митохондрияларда. Организмда тузлар сақланадиган жойлар (депо) мавжуд: суюқ тўқимасида Ca_2Cl , жигарда бир қатор микроэлементлар тўпланади.

Сув алмашинуви осморегуляциянинг турига боғлиқ, чунки у тузларнинг чиқарув системасига таъсир кўрсатади. Кўпгина чучук сувда ҳамда сувда ва куруқликда яшовчи ҳайвонларнинг устки кобикларида ионларни сорбция қиладиган хужайралар бўлади, денгиз гомойосмотик ҳайвонларида тузларни экскреция қиладиган органлар (туз безлари, жабраларда жойлашган махсус хужайралар) ривожланган. Сут эмизувчиларда сув ва тузларни назорат қиладиган асосий орган буйрак ҳисобланади.

С.т.а. назорати махсус рефлектор системалар ёрдамида амалга оширилади, улардан бири суюклик микдорининг ўзгаришига (волюморегуляция), иккинчиси эса осмотик микдорнинг ўзгаришига (осморегуляция) реакция беради, бундан ташқари, айрим ионлар микдорини назорат қиладиган махсус системалар аниқланган. Мас, қон микдорининг камайиши организмда NaCl ушлаб қоладиган вазопрессин ва альдостерон гормонларининг ишлаб чиқарилишини кучайтиради. Қонда Ca_2Cl микдорининг кўпайиши кальцитонин ишлаб чиқарилишини кучайтириб, ионнинг суюкка ўтиши ва буйрақлар орқали ажралишини таъминлайди. Гипокальцемия ҳолати эса паратиреоид гормон секрециясини кучайтиради, бу омил Ca_2Cl нинг суюқлардан резорбция қилинишини таъминлайди ва буйрақлар орқали чиқарилишини камайтиради.

Сувтуз гомеостазини таъминловчи аъзо ва системалар марказий нерв системаси томонидан назорат қилинади.

Мухсин Зокиров.

СУВЧЕЧАК — ўткир юкумли касаллик; тра кўтарилиши, тери ҳамда шиллик қаватларга серозли пуфакчалар тошиши билан кечади. Филтрланувчи вируслар кўзғатади. Кўпинча 10 ёшгача бўлган болаларда учрайди. Вируслар бемор йўталганда, гапирганда, акса урганда ҳаво орқали соғ одамга ўтади. С. бн оғриган бола такрор оғримаслиги мумкин. Инкубацион даври 10—21 кун (кўпинча 14 кун). Дастлаб боланинг дармони курийди, т-раси 39—39,5° гача кўтарилади, юзига, танасининг турли қисмларига тошма тошиб, кейинчалик пуфакчаларга айланади. Пуфакчалар тиниқ суюкликка тўла бўлиб, атрофи кизариб туради. Улар аксари бошнинг сочли қисми, юз, бадан ва оёққўлга тарқалади. Кейинчалик пуфакчалар ёрилиб ўрнида пўст ҳосил бўлади, 1—3 ҳафтадан кейин пўстлар тушиб кетади, ўрнида чандиқ қолмайди.

С. тошмаси баданнинг ҳамма қисмига бир вақтда эмас, балки 1—2 кун оралатиб тошади. Баъзан улар оғиз, томоқ, бурунҳалқум шиллик пардасига ҳам тошиши мумкин. Ҳар гал тошма тошиши олдидан бемор иситмалайди, тошмалар куриб битгач, ҳарорат нормаллашади.

С асоратлари кам кузатилади. С. тошмалари кўз мугуз пардасида бўлса, кератит, томоқда бўлса, ларингит, заифроқ болаларда — асбцесс, зотилжам, лимфаденит, отит, сарамас, флегмона пайдо бўлиши мумкин.

Бемор кўпинча уйда врач назоратида даволанади. Бола қашиниб, терисини тирнаб юбормаслиги учун тирноғини олиб туриш, қўлини доим тозалаб ювиб қўйиш зарур. Тошмаларга калий перманганат эритмаси ёки бриллиант кўки суртилади; оғзини дезинфекцияловчи эритмалар билан чайиб туриш тавсия этилади. С. жуда юкумли, шунинг учун бемор

болани алоҳидалаб кўйиш лозим.

СУВЧИ — сув ташиб берувчи маҳсус касб. С.лар сув манбаларидан хонадонлар, гузарлар, чойхоналар ва карвонсаройларга сув ташиб бериб тирикчилик ўтказишган. С.лар Ўрта Осиёнинг сув танқис айрим шаҳарларида, мас, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида 20-а. бошларига қадар мавжуд эди. Хива хонлиги саройида шундай лавозим бўлган, Бухорода эса, С.ни мешкобчи деб аташган. Шаҳарларнинг сувдан фойдаланиши (водопровод) шохобчалари билан таъминланиши натижасида С.га эҳтиёж қолмаган.

СУВЎТЛАР (Algae) — тубан ўсимликлар дунёчаси; содда тузилган, асосан, сувли муҳитда ўсади. С. бир хужайрали микроскопик қатталикда колония бўлиб яшайдиган, кўп хужайрали ва уз. 60 м гача бўлган турларни ўз ичига олади. Айрим турларида тўқималар ривожланган. Танасининг хужайралари ихтисослашмаган, ўтказувчи тўқималари ривожланмаган. Ризоидлари субстратга ёпишиш учун хизмат қилади. Кўкяшил ва прохлорофит С. — прокариотлар; уларни, одатда, мустақил гуруҳ сифатида цианобактерияларга, эвгленасимон С.ни кўпинча бир хужайрали ҳайвонларга (хивчини бўлиши, айрим турларининг голозой озиқланиши туфайли) киритилади. Эукариот С хужайраси хлоропластлари (хроматофорлари)да пиреноид, ҳаракатчан С.да хивчин, баъзан кўзча, қисқарувчи вакуола бўлади. Кўпчилиги автотроф, бир қанча турлари гетеротроф ва голозой озиқланади. С.нинг бир қисми гетеротроф, жумладан, паразит озиқланишга ўтган. Вегетатив, жинсиз ва жинсий (гологамия, изогамия, анизогамия, оогамия) кўпаяди. С. зооспоралар ҳосил қилиб кўпайиши билан юксак ўсимликлардан фарқ қилади.

Биокимёвий хусусияти (пигменти, хужайра қобиғи таркиби, захира озиқ моддалар хили)га ва ғужайрасининг субмикроскопик тузилишига биноан, С.

10 бўлим; кўкяшил, қизил, тилларанг, диатом, динофит, кўнғир, сарикяшил, эвгленасимон, яшил, харасимонларга ажратилади. 41000 дан ортиқ тури маълум. Денгизларда қирғоқдан бошлаб 200 м гача ва ундан ҳам чуқурроқда, чучук ва ўта шўрланган сув хавзалари, қайноқ булоқлар, тупроқда, жумладан, тоғ ва даштларда учрайди. Хивчинли даврга эга бўлган С. 2 гуруҳга бўлинади: а ва в хлорофиллга эга бўлган яшил С. (эвгленасимонлар, яшил С, харасимонлар) ҳамда в хлорофиллсиз, лекин кўпинча с хлорофиллга эга бўлган сариккўнғир С. (тилларанг, диатом, сарикяшил С). С.нинг ҳар хил бўлимлари турли хил бир хужайрали организмлардан мустақил ҳолда келиб чиққанлиги тахмин қилинади.

С. биосферада органик моддаларни илк бор ҳосил қилувчи организмлар сифатида жуда қатта аҳамиятга эга; океанларда Си биомассаси 1,7 млрд. т га яқин (1 йилда 550,2 млрд. т). С. 1 га сув юзасига нисбатан 1,3—2,0 т қуруқ биомасса ҳосил қилади.

Ер атмосферасида эркин кислороднинг пайдо бўлиши ҳам С. билан боғлиқ. С. энг қад. организмлар бўлиб, улардан бошқа ўсимликлар келиб чиққан. Кўпчилик бир хужайрали С. замбуруғлар билан симбиоз яшаши туфайли лишайниклар ҳрсил бўлган (қ. Лишайниклар). С.нинг Ер юзидаги геокимёвий аҳамияти кальций ва кремнийнинг табиатда айланиши (диатом С. қолдиқлари) билан боғлиқ. Йирик С. овқат учун ишлатилади, чорва озиғи сифатида қўлланади ва тиббиётда альгинатлар, йод ва микробиология саноати учун зарур бўлган агарогар олинади. Ламинария, макроциста, порфира ва б. С. денгизларда маҳсус кўпайтирилади (қ. Аквакултура), Кўпчилик С.дан оқова сувларни биологик тозалаш ва сув хавзаларининг ифлосланишини аниқлашда биоиндикатор сифатида фойдаланилади. С.ни ўрганувчи фан — альгология дейилади.

Ўқтам Пратов.

СУВҲИЛОЛ (Bolboschoenus Palla.)

— хилолдошларга мансуб кўп йиллик ўтлар туркуми, туганак илдизпояли бегона ўт. Ўзбекистонда денгиз бўйи Си (B. martinicus) ва яссипоя С. (B. planiculmis) ўсади. Пояси тик, бўйи 50—100 см. Барглари кенг тасмасимон. Гуллари тўқ жигарранг, бандсиз ёки калта бандли, мураккаб соябонсимон тўпгулга йиғилган. Меваси уч қиррали ёнғоқча. Май—окт.да гуллайти ва мевалайти. Йирик туганакли илдизпояси ер бағирлаб ўсади. Туганаклари, илдизпояси, уруғидан кўпаяди. Уруғи ниҳоллари ҳамда туганакли поялари апр.—июнда кўкаради. Ўрта Осиёда шוליға катта зарар келтиради. Беда, суғориладиган дон экинлари орасида, ботқоқликларда ҳам учрайди. Асосан, суғориш шохобчалари бўйларида усади.

Кураш чоралари: агротехника ҳамда кимёвий тадбирларни уйғунликда қўллаш, экинзорларга гербицидлар пуркаш, туганак ҳосил бўлиш даврида реглон (1—3 кг/га) билан дорилаш.

СУД (славянча судъ — иш) — одил судловни амалга оширувчи давлат органи; муайян давлатнинг қонунларига асосан процессуал тартибда жиноий, фуқаролик, маъмурий ва б. тоифадаги ишларни кўриб чиқади ва ҳал қилади. Айрим шахслар ўртасида, улар билан давлат идоралари, корхона, муассаса, ташкилот маъмурияги, жамоат бирлашмалари ўртасида мулкӣ ва номулкӣ низоларни, қонунбузарликларга доир ишларни кўриб чиқиб, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, корхона, муассасалар, ташкилот ҳуқуқлари ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилади. С. бошқа давлат органларидан, жамоат бирлашмалари ва ҳар қандай шахсдан мустақил ва ҳолисона фаолият юритиши, барча ишларни фақат қонунга бўйсуниб кўриб чиқиши ва ҳал этиши лозим. С.лар одатий ва фавқулодда С.ларга бўлинади. Фавқулодда С.ларни ташкил этиш деярли барча замонвий конституцияларда ман этилган. Одатий С.лар умумий

маъмурий ва иқтисослашган, яъни ҳарбий, хўжалик (арбитраж, савдо), божхона, солиқ (молиявий), меҳнат низолари бўйича ва ҳ.к. судлар бўлиши мумкин. Суднинг алоҳида турлари конституциявий ва маъмурий С.лар ҳисобланади. Баъзи мамлакатларда, шунингдек, диний С.лар (мас, муслмон мамлакатлари — Эрон, Покистон, Судан ва б.да шариат С.лари) ва одатий ҳуқуқ С.лари (мас, тропик Африка ва Океаниядаги бир қанча мамлакатларда қабила С.лари) ҳам мавжуд. С, шунингдек, инстанцияларга кўра: биринчи инстанция С, апелляция, кассация ва назорат С.лари, ҳудудий даражаси бўйича: туман (шаҳар), вилоят, округ ва олий С.га бўлинади.

С. ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликка хос кўп асрлик тарихга эга. С. фаолиятини қадимдан халқ маданияти, анъаналари ва маънавий негизига асосланиб, обрўзтиборли, катта ҳаётӣ тажрибага эга бўлган кишилар амалга оширишган. Улар чиқарган қарорлар ҳар қандай шубҳадан холи ва барча учун мажбурий ҳисобланган. Ўзбекистонда қарийб 13 а. давомида шариат қонунларига амал қилган қозилик суди ҳамда халқ урфодатлари ва анъаналарига суяниб қарор қабул қилган бийлар суди мавжуд булган. Ўрта Осиёни забт этганидан сунг мустамаккачи чор ҳокимияти Россия қонунларига амал қилувчи С.ларни тузди. 1917 й. Окт. тўнтаришидан сўнг «халқ» С.лари ва трибуналлар таъсис этилди. Улар коммунистик партия ва инқилоб манфаатларига хизмат қилди, қонунга эмас, «пролетарча онг»га суянарди. С. ўрнини кўп ҳрларда «махсус кенгаш», «учлик комиссия» каби маъмурий тузилмалар эгаллаганди. С. адолатга эмас, ваҳшиёна қатағон, шафқатсиз жазолашга хизмат қилди. С. батамом партия ва совет ижроия органларига қарам эди.

Мустақилликка эришилгандан сўнг Ўзбекистонда ҳуқуқӣ давлат барпо этишинг таркибий вазифаси сифатида судҳуқуқ ислоҳоти ўтказилмоқда. С. ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро

этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий парти-
ялардан, бошқа жамоат бирлашмалари-
дан мустақил иш юритиши ва С. фао-
лиятининг бошқа асосий принциплари
Ўзбекистон Республикасининг Конститу-
циясида эътироф этилди (106— 116-мод-
далар), янги суд тизими барпо қилинди,
«С. лар тўғрисида»ги Ўзбекистон Респу-
бликасининг қонуни (1993 й. 2 сент., янги
таҳрири 2000 й. 14 дек.) ва бир қатор
қонунлар амалга киритилди. С. томони-
дан чиқарилган ҳужжатлар барча давяат
органлари, жамоат бирлашмалари, кор-
хоналар, муассасалар, ташкилотлар, ман-
сабдор шахслар ва фуқаролар учун маж-
бурий ҳисобланади ҳамда Ўзбекистон
Республикасининг бутун ҳудудида ижро
этилиши шарт.

Қонувда белгиланган ҳоллардан
ташқари С.ларда барча ишлар ошқора
юритилади (қ. Судловнинг ошқоралиги).
С. ишлари ўзбек тилида, қорақалпоқ ти-
лида ва муайян жойдаги кўпчилик аҳоли
сўзлашадиган тилда олиб борилади.
Айбланувчи, судланувчи ҳимояланиш
ҳуқуқи билан таъминланади. С. ишлари-
ни юритишнинг ҳар қандай босқичида
малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи
кафолатланади. С. нинг фаолияти қонун
усдуворлигини, ижтимоий адолатни,
фуқароларнинг тинчлиги ва тотувлигини
таъминлашга қаратилгандир.

Фафур Абдумажидов.

СУД АЖРИМИ (ЎзРда) жиноят
ишини кўриш пайтида I инстанция суди
чиқарадиган ҳукмдан бошқа суд қарори.
С.а. чиқариш тартиби ҳал қилинаётган
масаланинг характерига боғлиқ. Ишни
кўшимча тергов ўтказиш учун проку-
рорга юбориш, янги айблов бўйича ёхуд
янги шахсга нисбатан иш қўзғатиш,
ишни тугатиш ёки тўхтатиш, эҳтиёт чо-
расини танлаш, ўзгартириш ёки бекор
қилиш, рад этиш тўғрисидаги ажримлар,
шунингдек, хусусий ажримлар суд томо-
нидан алоҳида хонада (маслаҳатхонада)
чиқарилади. Бу ажримлар алоҳида ҳуж-
жатлар тарзида расмийлаштирилади

ва суд томонидан имзоланади. Бошқа
барча ажримлар суднинг хоҳиши билан
юқорида кўрсатилган тартибда ёки ўз
жойида чиқарилиб бу ажрим суд мажли-
сининг баённомасига ёзиб қўйилади. Суд
муҳокамаси вақтида суднинг чиқарган
ҳар бир ажрими дарҳол эълон қилиниши
керак.

Фуқаролик ва хўжалик процессида
I инстанция суди чиқарган С.а. ишни
мазмунан ҳал қилмайди, лекин уни ўз
вақтида, тўғри ҳал этиш мақсадида қабул
қилинади. С.а. маслаҳатхонада, мураккаб
бўлмаган масалалар бўйича эса, бевосита
суд мажлиси чоғида кенгашиб, қабул қи-
линиши мумкин. Бунда чиқарилган С.а.
суд мажлиси баённомасига киритилади
ва дарҳол эълон қилинади.

Давлат органлари, корхона, муасса-
са, ташкилот, жамоат бирлашмалари ёки
мансабдор шахсларнинг иш юзасидан
аниқланган қонунга хилоф ҳолатларга
этиборларини жалб қилиш зарур бўлса,
жиноят содир этилишига олиб келган
сабаб ва шароитларни кўрсатиб, улар-
ни бартараф қилиш чораларини кўриш
тўғрисида суд хусусий ажрим чиқаришга
ҳақлидир.

С.а.ни юқори босқич суди (суд раё-
сатидан ташқари) юқори инстанция суд-
ларининг ҳукм, ажрим ва қарорларини
апелляция, кассация ва назорат тартиби-
да кўриб чиқиб қабул этади ва суд залида
дарҳол эълон қилади.

СУД БАЛЛИСТИКАСИ - ўқ отар
қурол ва ўқдорилар ҳамда улар қолдирган
изларни топиш ва тадқиқ қилиш усул-
лари билан шуғулланувчи кимёвий ва
физикавий усулларга асосланган крими-
налистик таълимот. С.б. ўқ излари, ўқ
узилган жой ҳамда ўқнинг учиб ўтган
масофаси, йўналиши, қурол тури, унинг
хусусий белгилари ва б.ни аниқлайди.

СУД ИЖРОЧИСИ (ЎзРда) фу-
қаролик ва хўжалик ишлари бўйича
судларнинг ҳал қилув қарорлари, аж-
рим ва б. қарорларини, жиноят ишла-

ри бўйича ҳукм, қарор ва ажримларининг мулккий жазони ижро этиш, моддий кийматликларни ундиришга оид қисмларини, шунингдек, қонунда кўзда тутилган бошқа ҳолларда маъмурий идораларнинг қарор ва фармойишларини мажбурий равишда амалга оширувчи мансабдор шахс. Си., одатда, олий юридик ёки ўрта махсус юридик маълумотга эга бўлиши талаб қилинади. С.и.ни Адлия вазирлиги ҳузуридаги Департаментнинг ҳудудий бўлимлари лавозимига тайинлайди ва лавозимидан озод қилади. Си. томонидан қўйиладиган талаблар республика ҳудудидаги барча қорхоналар, муассаса, ташкилот, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахс ва фуқаролар учун мажбурийдир. Си. ижрони қарздорнинг турар жойида ёки унинг мулки турган жойда бажаради. Си. томонидан қарорларни мажбурий ижро этириш учун қўлланиладиган чоралар жумласига қуйидагилар қиради: қарздорнинг мулкни хатга олиш ва сотиш орқали ундиришни таъминлаш; қарздорнинг иш ҳақи, пенсия ва б. даромадларидан, бошқа шахсларда сақланаётган пул суммаси ёки мулкидан ундириш орқали ижро этиш; суд ҳал қилув қарорларида кўрсатилган предметларни қарздордан ундирувчига олиб бериш ва шу каби Си ўз вазифаларини бажараётганида «Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни (2001 й. 29 авг.) га амал қилади.

СУД МУҲОКАМАСИ (ЎзРда) суд мажлисларида муайян ишларни кўриш ва ҳал қилиш. С.м.ни суд мажлисида раислик қилувчи ташкил қилади, унда қўриладиган масала доирасини белгилайди, иштирок этувчиларни таклиф этади, уларга ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтиради ва таъминлайди, даъвогар, жавобгар, судланувчи, жабрланувчи ва б.нинг талаблари, эътирозлари, фикрмулоҳазалари эътиборга олинишини ва далилларнинг текширилишини

таъминлайди. См. баъзан йшни бошқа судга ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи давлат органларига, жамоат бирлашмаларига юбориш билан ҳам тугалланади. С.м. ҳолисона, синчковлик билан, муҳокама қатнашчиларининг эркин фаоллиги ва ташаббускорлиги руҳида ўтказилиши лозим. С.м. ўтказиш тартиби процессуал қонунларда батафсил баён этилган (Ўзбекистон Республикаси ФПК, 162—202 моддалар; Ўзбекистон Республикаси ХПК, 125—134 моддалар; Ўзбекистон Республикаси ЖПК, 406—427 моддалар).

СУД НАЗОРАТИ (ЎзРда) қуйи судлар чиқарган қарорларнинг юқори судлар томонидан текширилиши. Суд қарорлари асосли, қонуний ва адолатли бўлмаса, шу жумладан, иш бўйича янги ҳолатлар очилган бўлса, С.н. тартибда ўзгартирилади ва бекор қилади.

СУД ОРҚАЛИ ҲИМОЯЛАНИШ ҲУҚУҚИ — фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқи. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44 моддаси ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини С.о.х.х. ва давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хаттиҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқини кафолатлайди. Со.х.х.ни амалга ошириш тартиби «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хаттиҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни ва процессуал кодексларда батафсил баён қилинган. Ўз ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилганлигидан хабар топган шахс судга мурожаат қилишга ҳақди. Мурожаатни суд ФПК да белгиланган фуқаровий судлов ишларини юритиш қоидалари асосида кўриб чиқади. Конституциявий суднинг ваколатларига киритилган, шунингдек, баъзи бир масалалар бўйича С.о.х.х. ни амалга ошириш тартиби алоҳида қонун ҳужжатларида белгиланган. Мас, жиноят процесси иштирокчилари ва б. манфаатдор шах-

слар дастлабки терговга оид масалалар бўйича фақат юқори турувчи дастлабки тергов идораларига ҳамда прокурорга шикоят бериши мумкин (ЖПК, 27модда).

СУД ПЛЕНУМИ (ЎзРда) судьялардан иборат таркибдаги суд тузилмаси, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий ҳўжалик судида мавжуд энг юқори суд инстанциялари. Уларнинг таркибига тегишинча Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича олий судларининг ва ҳўжалик судларининг раислари ҳам киради. СП. мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори катнашади, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг Раиси, Адлия вазири ва Илмиймаслаҳат кенгаши аъзолари иштирок этиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судида бир йилда 2 марта чақирилади ва СП. аъзоларининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлганда ваколатли бўлади.

СП.: ишларни назорат тартибида кўради, суд амалиётини муҳокама қилади ва қонунларни қўллаш масалалари бўйича тушунтиришлар беради, шунингдек, тегишинча Олий судга Олий ҳўжалик суди ҳузуридаги Илмиймаслаҳат кенгашларининг таркибини ҳамда матбуот органининг таҳрир хайъатини сайлайди; СП. ва Раёсати регламентларини тасдиқлайди; бир қанча бошқа ташкилий масалаларни кўради. С.П.нинг қонунларни қўллаш масалалари бўйича берган тушунтиришлари барча судлар, қонунни қўллаётган давлат органлари, қорхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва мансабдор шахслар учун мажбурийдир (Ўзбекистон Республикаси «Судлар тўғрисида»ги қонунининг 15—22, 45—49моддалари). Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленуми одил судлов фаолиятига оид муҳим масалаларни қўшма мажлисларида кўради. Мас, 1996 й. 20 дек.да «Суд ҳокимияти тўғрисида» қўшма қарор чиқарилган.

Ғафур Абдумажидов.

СУД ПСИХОЛОГИЯСИ - психология соҳаси; қонун бузувчилар (криминал психология) ва гувоҳлар (гувоҳлар психологияси)га тааллуқли масалалар доирасини ўрганади. Адолатли ҳукм чиқаришга ёрдам бериш мақсадида биронбир қилмиш ёки жиноятнинг психологик шартшароитлари ва (умумий ёки хусусий) сабабларини тадқиқ қилади. Судья, терговчи, адвокат ва б. ҳуқуқтартибот соҳаси ходимларининг психологиясини, бу тизимдаги шахсларни ихтисосликка саралаш ва ўқитиш методларини ўрганиш Сп.нинг вазифасидир. Жазо муддатини ўташ мобайнида жиноятчиларни қайта тарбиялаш, уларда жиноятчилик туйғуларини бартараф этишда ҳам С.п.нинг аҳамияти катта.

СУД ТЕРГОВИ (ЎзРда) жиноят ишлари бўйича суд муҳокамасининг асосий, масъулиятли қисми. С.т. айблов ҳулосасини ўқиб эшиттириш билан бошланади. Дастлаб судланувчидан эълон қилинган айбига иқрорлиги ёки иқрор эмаслиги сўралади. Сўнгра тарафларнинг таклифларини инобатга олиб далилларни текшириш тартиби белгиланади. Башарти С.т. судланувчини сўроқ қилишдан бошланса, ундан кейин жабрланувчи сўроқ қилинади. Гувоҳларни сўроқ қилиш, далилларни кўздан кечирish, гувоҳлантириш, ёзма далилларни ўқиб эшиттириш, экспертиза ўтказиш ва б. суд ҳаракатларини бажариш навбати тўғрисидаги масалани суд ишнинг муайян ҳолатларини ва тарафларнинг таклифларини инобатга олиб ҳал қиладди. Барча далиллар текшириб чиқилгандан сўнг С.т.ни тўлдириш масаласи ҳал қилинади ва С.т. тамомланади. (ЖПК, 439—448моддалар).

СУД ТИББИЁТИ - тиббиётнинг бир бўлими; дастлабки тергов ва суд амалиётида юзага келадиган тиббий ва биологик муаммоларни ўрганади.

«С.т.» атамасини илк бор 1690 й. немис олими Иоган Бонн тавсия этган. С.т. бирбиридан узокроқ соҳалар — тиббиёт ва ҳуқуқ фанларини ўзаро боғлайди. Қадим замонлардаёқ соғлиққа путур етганда ёки ўлим рўй берганда ҳуқуқий масалаларни ҳал этишга врачлар жалб қилинган. Хитойда 13-а.да Сун Ци таҳрири остида «СиЮаньЛу» китоби чоп этилган бўлиб, унда мурдани кўздан кечириш, ундаги ўзгаришлар, жароҳатлар, захарланишлар ва ҳ.к. ҳақида маълумотлар келтирилган. Абу Али ибн Сино ўзининг «Тиб қонунлари» китобида мурдадаги ўзгаришларнинг келиб чиқиш сабабларини тушунтириб беришга ҳаракат қилган. Китобиланинг IV—V жилдларида захар ва захарланишлар, механик жароҳатлар ҳақида маълумотлар берилган. Ибн Сино жароҳатларни фарқлаб тасвирлаш ҳақида фикр юритган.

Ўзбекистонда С.т. фанининг ривожланиши 20-а.нинг бошларига бориб тақалади. 1922 й. Тошкентда Туркистон ун-тининг тиббиёт фти қошида С.т. кафедраси ташкил этилиб, С.т. экспертизаларини расман ўтказиш ва кадрларни тайёрлаш ишлари бошланди.

ЎЗР да С.т. фанининг қуйидаги тизимлари мавжуд: С.т. фани ва унинг келиб чиқиш тарихи; С.т. экспертизасининг процессуал ва ташкилий асослари; ташқи таъсиротлар натижасида жароҳатланиш ва ўлимнинг келиб чиқиши; тирик шахслар суд тиббий экспертизаси; мурдалар суд тиббий экспертизаси; ашёвий далиллар суд тиббий экспертизаси; жиноий ва фуқаролик ишлари материаллари бўйича суд тиббий экспертизаси; тиббиёт ва фармацевтика ходимларининг касбий ҳуқуқбузарликлари бўйича суд тиббий экспертизаси. Шунингдек, С.т. қонунлар асосида тиббий маълумотларни таҳлил қилади.

С.т. тиббиётнинг бошқа соҳалари, хусусан патологик анатомия (мурдаларни текширишда), фармакология ва токсикология (захарланишларни ўрганишда), клиник фанлар (тирик шахсларни

кўриқдан ўтказиш), гематология ва иммунология фанлари билан (ашёвий далилларни текширишда) узвий боғлиқ.

Ўзбекистонда С.т. фанининг ривожланишида И.В. Маркович, М.И. Райский, Н.Ф. Колосова, С.Ш. Шахобутдинов, Ф.Ж. Тўлаганов, Ж.Ж. Жалолов ва б.нинг хизматлари катта. Мамлакатдаги мавжуд тиббиёт интларида С.т. кафедралари мавжуд, у ерда ва ҳуқуқшунослик йўналишидаги ўқув муассасаларида С.т. фани ўқитилади. С.т. экспертлари врачлар малакасини ошириш интларидан ўз малакаларини оширадilar. Ҳоз. С.т. кафедраларида магистрлар тайёрланмоқда. Ўзбекистонда суд тиббиётчиларининг илмий жамияти ташкил этилган (1954). «Ўзбекистон суд тиббиёти экспертларининг илмий мақолалар тўплами» чоп этилмоқда (1975 й.дан). 1990 й.дан бошлаб «Судтибэкспертиза» илмий ўқувамалий бирлашмаси фаолият кўрсата бошлади.

Ад.: Жалолов Ж.Ж., Суд тиббиёти, Т., 1996.

Иброҳим Баҳриев.

СУД ТИЗИМИ — муайян давлатдаги барча судларнинг йиғиндиси; улар умумий вазифани бажаради, одил судловни амалга оширишга доир муносабатлар билан ўзаро боғланган бўлади. Ст. бўғинларининг ҳар қайсиси ваколатлари бир хилда бўлган судлардан ташкил топади. Ўзбекистон Республикасида суд тизими қуйидаги судлардан ташкил топган: Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди; Ўзбекистон Республикаси Олий суди; Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди; Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича олий судлари; фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоят ва Тошкент ш. судлари; фуқаролик ишлари бўйича туман (шаҳар) судлари; жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) судлари; қарбий судлар; Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик суди; вилоят ва Тошкент ш. хўжалик судлари (Ўзбекистон Ре-

спубликасининг «Судлар тўғрисида»ги қонунининг 1-моддаси). Ўзбекистон Республикасида ишларнинг тоифаларига қараб судларнинг ихтисослашуви амалга оширилиши мумкин.

СУД ТУЗИЛИШИ - 1) судларнинг вазифалари, ташкилий принциплари ва фаолияти, тузилиши ва ҳуқуқлари доирасини белгилувчи нормалар йиғиндиси. Ўзбекистон Республикасида Ст. нормалари ЎзР Конституцияси, қонунлари, низомилар ва б. норматив ҳужжатларда ўз ифодасини топган; 2) суд идоралари тизими (қ. Суд тизими).

СУД ФОТОГРАФИЯСИ - криминалистик суратга олиш методлари ва техник воситалари тизими. Тергов, тезкорқидирув тадбирлари ва экспертиза ўтказилаётганда қўлланилади. С.ф. га воқеа юз берган ёки тинтув ўтказилган жойлар, ашёвий далиллар, жиноят излари, қуроллари ва б.ни суратга олиш киради. С.ф. далилларни тасвирлаш ва текшириш учун хизмат қилади. Тасвирловчи С.ф.га ўлчовли (масштабли, стереофотографик), макросъёмка (кичик объект ва изларнинг суратлари), таниб олишга мўлжалланган (юзни одд ва ён томондан экс эттириш), репродукциявий (ҳужжатлар нусхаси) ва б. турдаги суратлар киради. Текширув С.ф.га инфракизил, ультрабинафша, рентген, гамма нурлар, микрофотография, голография, ранг ажраткичлар ёрдамида олинган фотосуратлар киради. С.ф. суратларидан далил сифатида фойдаланилади. Улар тергов ҳаракатлари баёнмасига ёки эксперт хулосасига илова қилинади.

СУД ХАРАЖАТЛАРИ - (ЎЗРда) ишларни судда кўриш билан боғлиқ процессуал чиқимлар. Фуқаролик, хўжалик ва маъмурий ишлари бўйича С.х.га давлат божи, томонлар, гувоҳ ва экспертларнинг судга келиши учун йўлқира, эксперт мутахассис ва таржимонга тўланадиган хизмат ҳақи, ишга тааллуқли бирор жой-

ни кўздан кечириш, бошқа ҳаракатларни бажариш учун қилинадиган сарф ва суднинг ҳал қилув қарорини ижро этиш билан боғлиқ чиқимлар киради. Даввогар давво суммасининг миқдорига қараб бож тўлайди. Мехнат, муаллифлик, ихтиро, кашфиёт билан боғлиқ низолар ва алимент ундириш ҳақидаги аризаларни кўриш учун бож олинмайди. Суд даввони қаноатлантирса, даввогар қилган С.х. жавобгардан ундирилади ёки давлат бюджети ҳисобидан тўланади (ФПК, 103—121-моддалар, ХПК, 9094-моддалар, МХЖК, 301—302-моддалар).

Жиноят ишлари бўйича С.х.га суриштирув, дастлабки тергов ва суд жараёнида гувоҳ, жабрланувчи, эксперт, мутахассис, таржимон ва шу қабиға бериладиган, ашёвий далилларни сақлашга, юборишга ва экспертиза ўтказишга, шахсларни ушлаш, мажбурий келтириш ва қидириш учун сарфланган, юридик маслаҳатхонага тўланадиган ҳамда ишнинг юритилиши давомида қилинган бошқа харажатлар киради. С.х. маҳкумлардан ундирилиши мумкин. Таржимонга тўланадиган сумма, шунингдек, судланувчи оқланган, жиноят таркиби бўлмагани сабабли тугатилган ишлар бўйича С.х. давлат ҳисобига ўтказилади, лекин иш жабрланувчининг шикоятни бўйича қўзғатилган бўлса, ундан ундирилади. Суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки судга чақирилган шахс узреиз келмаса, тергов ва суд ҳаракатларини ўтказиш кечиктирилгани билан боғлиқ С.х. ана шу шахсдан ундирилади.

СУД ЧАҚИРУВ ҚОҒОЗИ - судга чақирилатганлик тўғрисида расмий хат. С.ч. қ.да ким, қайси сифатда (даввогар, айбланувчи, жабрланувчи, гувоҳ), қаерга, кимга ва қачон келиши кўрсатилади. Чақирув қоғозидан чақирувга келмасликнинг жавобгарлиги, таъсир чоралари баён этилади (мас, гувоҳни мажбуран келтириш, айбланувчига эҳтиёт чорасини ўзгартириш). С.ч.қ. суд мажлисига раислик этувчи топшириғига қўра, суд ко-

тиби томонидан тўлдирилади. С.ч.к. билан судга чақирилганларга кўрсатилган вақтдаги иш ҳақи тўлиқ сақланади.

СУД ЭКСПЕРТИЗА МАРКАЗИ, Хадича Сулаймонова номидаги Республика суд экспертиза маркази — Ўзбекистонда суд экспертизам^F масалалари бўйича илмийметодик ва мувофиқлаштирувчи марказ. ЎЗР Адлия вазирлиги ҳузурда дастлаб Тошкент и.т. криминалистика лаб. ташкил топган (1951). Унинг негизида Хадича Сулаймонова номидаги Тошкент суд экспертизаси и. т. институти ташкил қилинган (1958). Сўнг Республика и.т. криминалистика марказига (1995), кейин эса С.э.м.га айлантирилган (2003). Унинг фаолияти суриштирув, дастлабки тергов ва судлар топшириқларига асосан суд экспертизаларини ўтказиш, криминалистика ва суд экспертизаси соҳасида и.т.ларни амалга ошириш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари ходимларига методик ёрдам кўрсатиш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга қаратилган йўналишлар бўйича олиб борилади. Бу ерда 34 турдаги суд экспертизаси бажарилади. Марказнинг Тошкент ш.да ҳужжатларнинг криминалистика экспертизаси, суд баллистика ва изшунослик, судавтотехника, материаллар, ашёлар ва буюмлар криминалистика экспертизаси, одам ДНК сининг суд биологик экспертизаси, суддиктисодий экспертизаси, суд қурилиштехникавий ва суд фоноскопия экспертизаси лаб. ва бўлимлари, Андижон, Гулистон, Бухоро, Нукус, Самарқанд, Термиз, Фарғона, Урганч, Қарши шаҳарларида бўлинмалари бор. Марказ ходимларининг суд экспертизасининг назарияси, ўзбек тилидаги дастхатларни, имзоларни, ўк отар к.уроллар билан етказилган жароҳатларни, наркотик моддалар ва доридармонларни, нефть маҳсулотларини, одам ДНК сини экспертиза қилиш бўйича ва шу каби илмий ишлари экспертиза амалиётида кенг қўлланади. Марказ олий юридик ўқув юртлари талабаларини ўқитиш ва ҳуқуқ

соҳасидаги мутахассисларнинг малакасини оширишда фаол иштирок этади. Марказнинг илмий кутубхонасида суд экспертизасининг барча йўналишлари бўйича 15 мингдан ортиқ махсус адабиётлар бор. Илмий ишлар, қўлланмалар, эксперт тадқиқоти методларига оид китобларни нашр этади.

СУД ЭКСПЕРТИЗАСИ - фан ва техника ютуқларидан жиной, фуқаролик, хўжалик, маъмурий процесда фойдаланишнинг бир шакли. У ишни тўғри ҳал этиш учун аҳамиятли ҳолатларни аниқлаш мақсадида ўтказилади. Суриштирувчи, терговчи, суднинг топшириғига биноан, махсус билимларга эга шахс (эксперт) ўзига тақдим этилган ашёвий далиллар, воқеаҳолатларни текширади. Эксперт тадқиқоти натижалари бўйича экспертнинг хулосаси тузилади. Унда эспертиза ўтказиш асослари, шароитлари, текшириладиган объектлар, ҳал қилинадиган масалалар, эксперт аниқланган маълумотлар баён этилади. Экспертнинг хулосаси далиллар манбаи бўлиб, унда аниқланган маълумотлар далиллар сифатида қабул қилинади. Ашёвий далиллар ва эксперт текшируви учун олинган намуналар, тирик одам танаси ва унинг қисмлари, мурда, воқеа жойидаги ҳолат, ҳужжатлар С.э. объектлари жумласига қиради. С.э. ҳал этиладиган масаласи, объекти, предмета ва услубиётининг умумийлиги бўйича криминалистик, транспортмуҳандислик, тиббий ва психиатрик, кишлоқ хўжалиги., экологик, биологик, иктисодий, техникмуҳандислик ва б. экспертизаларга бўлинади. Ҳар бир турдаги С.э. ўзига хос услубиётга биноан ўтказилади. С.э. қуйидаги асосларга қўра тусланади: экспертларнинг сони бўйича — якка тартибда ўтказиладиган ва комиссиявий экспертизалар; тадқиқотнинг ҳажми бўйича — асосий ва қўшимча экспертизалар; кетма-кетлиги бўйича — бирламчи ва қайта экспертизалар; қўлланадиган билим соҳаларининг сони бўйича — бир турдаги ва комплекс экс-

пертизалар, объектлар сони бўйича — кам объектли ва куп объектли экспертизалар. С.э.ни тайинлаш ва ўтказиш тартиби ҳамда экспертнинг хулосасини баҳолаш қоидалари тегишли процессуал қонунларда белгиланган.

С.э. ни махсус ташкил қилинган ихтисослашган давлат муассасаси ўтказди. Ўзбекистонда С.э. Х.Сулаймонова номидаги Республика суд экспертиза маркази ва унинг ҳудудий бўлинмалари, Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Судтиббий экспертизаси Бош бюроси ва унинг ҳудудий бўлинмаларида ўтказилади. Бундан ташқари, С.э. бошқа вазирлик ва идоралар (жумладан, Ички ишлар вазирлиги, Мудофаа вазирлиги) таркибидаги бўлинмаларда ҳам амалга оширилади. Суд экспертиза муассасаси замонавий ихтисослашган техник воситалар билан жиҳозланиши, ходимларнинг юқори маънавияти ҳамда тадқиқотларни ўтказишда махсус эксперт услублари қўлланиши туфайли бу ерда ўтказиладиган С.э.нинг сифати ва ишончилиги таъминланади.

Саттор Отаҳўжаев.

СУД ҚАРОРИ (ЎзРда) — фуқаролик, хўжалик, маъмурий ва жиноят ишлари бўйича суд таркиби ёки судья чиқарилган ҳуқуқий ҳужжат. С.қ. қабул қилиш асослари ва қайта кўриш тартиблари процессуал қонунларда белгиланган. Инстанция суди жиноят ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси номидан ҳукм, шунингдек, ажрим чиқаради, фуқаролик ва хўжалик ишлари бўйича С.қ. ҳал қилув қарори ёки ажрим тарзида бўлади. 2 инстанция судлари ажрим чиқаради. Апелляция инстанцияси суди жиноят иши бўйича оқдов ҳукми чиқаришга ҳам ҳақли. Иш суд раёсатларида ва ЎзР Олий судининг Пленумида кўрилганда қарор чиқарилади. Жиноятларнинг олдини олиш ва уларни келтириб чиқарувчи шартшароитларни бартараф этиш бўйича чиқариладиган С.қ. хусусий ажрим деб номланади. Қандай номланишдан қатъи назар, С.қ. барча давлат органлари, жа-

моат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир (Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 114-модда).

СУД ҲАЙЪАТИ (ЎзРда) — муайян ишни кўрувчи суд таркиби. Жиноят ишлари Инстанция суди томонидан ҳайъатда кўрилганда суд таркибига судья ва 2 нафар халқ маслаҳатчиси қиради. Ўзбекистон Республикаси Олий суди ишларни биринчи босқичда 3 нафар судьядан иборат таркибда кўриб чиқди. Жиноят ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоятлар ва Тошкент ш. судларида С.х.ларида апелляция, кассация ва назорат тартибида ишларни кўриш 3 нафар судьядан иборат таркибда амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг тегишли судлов ҳайъатларида жиноят ишлари апелляция ва кассация тартибида 5 нафар судьядан иборат таркибда кўриб чиқилади. Жиноят ишини қуришда ушбу суд таркибига тайинланган ёки сайланган судьялар ва халқ маслаҳатчилари қатнашадилар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судида ишларни кўриб чиқиш ва қарорлар қабул қилиш қамида 4 судьядан иборат таркибда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъати, жиноят ишлари бўйича судлов ҳайъати ва ҳарбий ҳайъат таркибида иш олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг судлов ҳайъатлари ишларни Инстанцияда, апелляция, кассация тартибида ва назорат тартибида кўради, суд амалиётини ўрганади ва умумлаштиради, қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади, суд статистикасини таҳлил қилади, қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

СУД ҲОКИМИЯТИ - ҳокимиятлар

бўлиниши қоидасига кўра, давлат ҳокимиятининг алоҳида ва мустақил (қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар билан бир қатордаги) тармоғи. У ўзида: а) одил судловни амалга ошириш ваколатлари, яъни жиной, фуқаролик, хўжалик, маъмурий ва конституциявий иш (низо)ларни процессуал, қонун билан белгиланган тартибда кўриб чиқиш ваколатлари йиғиндисини, баъзи мамлакатларда, шунингдек, ҳуқуқ нормаларини изоҳлаш ваколатлари ни, қонун ижодкорлиги ваколатлари ва б. Даражали ваколатларни; б) юқорида қайд этилган ваколатларни амалга оширувчи давлат органлари тизимини мужассамлаштиради (қ. Суд тизими). С.ғ. ваколатлари асосий — одил судловни амалга ошириш ваколатлари ва ёрдамчи ваколатларга бўлинади. Ҳоз. замон демократик давлатларида С.х.нинг асосий ваколатлари турли тоифадаги судлар зиммасига юкланади.

Ўзбекистон Республикасида С.х. ижтимоий адолат, фуқаролар тинчлиги ва тотувлиги, қонун устуворлигини таъминлашга, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, қорхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини муҳофаза этишга қаратилган. Мамлакатимизда С.х.нинг конституциявий ҳуқуқий мақоми, тузилиши ва фаолият юритишининг қонуний асоси Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги қонуни ва б. қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Конституцияда мустақамланишича, «Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади» (106-мод.).

Зайниддин Исломов.

СУДАКЛАР, слалар (Luciperca) — олабуғасимонлар оиласига мансуб баликларнинг бир уруғи. 5 тури маълум.

Гавдасининг уз. 130 см ча, вазни 20 кг гача. Оддий С. хўжалик аҳамиятига эга. Орқаси яшилқулранг, икки ёнида 8—12 та кўнғирқора йўллари бор. Елка ва дум сузгичларида қора доғлари бўлади; бошқа сузгичлари сарғиш тусда. Эркаги сув тубида уя ясаб, шу уяда ургочи-си ташлаган увилдириқни кўриқлайди. Балиқ ва б. ҳайвонлар билан озикланади. Европа, Шим. Америка ва Осиё сув ҳавзаларида, жумладан, Болтиқ, Қора, Азов, Каспий, Орол денгизи ва баъзи дарёларда тарқалган. Иссиқкўл, Балхаш ва б. сув ҳавзаларида иқлимлаштирилган. Орол денгизиде урчиш учун март — апрель ойларида кирғоққа келади. Сирдарё ва Амударёга ҳам ўтади.

СУДАН, Судан Республикаси (Жумхурия асСудан) — Африканинг шим.шарқида жойлашган давлат. Майд. 2,5 млн. км². Аҳолиси 37,09 млн. киши (2002). Пойтахти — Хартум ш. Маъмурий жиҳатдан 26 штатга бўлинади.

Давлат тузуми. С — республика. Амалдаги конституцияси 1998 й. 30 июнда қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (1993 й.дан Умар Ҳасан Аҳмад алБашир), у тўғри ва яширин овоз бериш йўли билан 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий ассамблея (парламент), ижрочи ҳокимиятни президент тайинлайдиган ҳукумат амалга оширади.

Табиати. С ҳудудининг катта қисми бал. 300—1000 м бўлган плато; шим. да унинг талайгина қисмида Ливия ва Нубия чўллари, жан.да Марказий Африка тоғлиги (энг баланд жойи — Киньети тоғи, 3187 м), ғарбда Дарфур ва Кордофан платолари, шарқда Эфиопия тоғлигининг этаклари жойлашган. Кизил денгиз соҳили — энсиз пасттекислик. Мис, олтин, хромит, темир, марганец рудалари, нефть, мрамар, гипс конлари бор. Иклими — шим.да тропик чўл иқими, иссиқ ва қурғоқчил, жан.да экваториал, муссонли. Хартумда ўртача тра янв. да 22°, июлда 33°. Ииллик ёғин шим.

да 20 мм гача, мамлакат ўрта қисмида .100—300 мм, жан.да 1000 мм дан ортик. Асосий дарёси — Нил ва унинг ирмоклари — Оқ Нил ва Қўк Нил. Дарёлардан экинзорларни суюришда, юк ташишда ва гидроэнергия олишда фойдаланилади. С. жан.даги баланд бўйли ўтлар ўсувчи саванналарда кизил ферралит ва альферрит тупроқлар, шим.роқдаги чўлга айланган қуруқ саванналарда қизилқўнғир ва қизғиш қўнғир тупроқлар, айрим жойларда қорамтир оғир тупроқлар тарқалган. Тропик, гидроморф ва аллювиал тупроқлар ҳам учрайди. Жан.да ва тоғларда тропик ўрмонлар бор, баобаб ва акация кўп. Ҳайвонот дунёси бой: кийик, ғизол, жирафа, фил, қоплон, арслон, бегемот ва б., қушлардан туяқуш, марабу, цесарка, судралиб юривчилардан питон, дарёларда тимсоҳ, ҳар хил балиқлар бор. Бома, Диндер, Нимуле, Саутерн миллий боғлари, Эрковит кўриқхонаси ташкил этилган.

Аҳолисининг аксарияти араблар. Нил водийсида нубийлар, шим.шарқида бежалар, шунингдек, динка, азанде, нуэр, шилак халқлари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 35%. Расмий тил — араб тили. Расмий дин — ислом. Христианлар ҳам бор. Йирик шаҳарлари: Хартум, Омдурман, Шим. Хартум, ПортСудан, Жуба, АлУбайд.

Тарихи. С. худудида тош давридан одам яшай бошлаган. Мамлакатнинг катта қисми (қадимда Куш мамлакати, 7-а. дан Нубия) да қад. мисрликларга яқин бўлган сомхом ва кушит қабилалари истиқомат қилганлиги маълум. Мил. ав. 2минг й.ликда жан.дан келган негроид қабилалар уларга қўшилиб кетган. Мил. ав. 16— 12-а.ларда С. Мисрга тобе бўлган. Мил. 6-а.да христианлик тарқала бошлади. 7-а.га келиб, С.да Алоа, Мукурра ва Нобатия христиан давлатлари пайдо бўлди. 7-а. ўргаларидан араблар кириб кела бошлади. Натижада мамлакат шим. ва ғарбий худудларида ислом дини ва араб маданияти тарқалди. 14-а. охири — 16-а. бошларида мусулмон дав-

латлари (Дарфур, Сеннар султонликлари ва б.) вужудга келди. 1820—22 й.ларда С.нинг катта қисмини Миср ҳукмдори Муҳаммад Али босиб олди. С. гарчи Усмонли турк империяси таркибига расман қўшилган бўлсада, амалда Миср мулкига айланди. 19-а.нинг 60й.лари охири — 70й.лар бошларидан С.да Буюк Британия таъсири кучая бошлади. Инглиз мустамлакачиларининг шафқатсиз зулмига қарши халқ оммаси кўп марта кўзғолон кўтарди (қ. Махдийчилар кўзғолони). 1899 й. инглизлар С.ни Буюк Британия билан Мисрнинг муштарак мулки (кондоминиум) деб эълон қиладиган битимни Мисрга мажбуран имзолатди. С. расман АнглияМиср Судани деб атала бошлади. С. амалда Англиянинг мустамлакасига айланиб, унинг асосий пахта базаси бўлиб қолди. Шарқца миллий озодлик кураши юксалган шароитда С.да дастлабки сиёсий ташкилотлар тузилди. 2-жаҳон уруши вақтида С. ҳарбий қисмлари Эритрея, Миср, Ливия, Тунисда фашист давлатлари қўшинларига қарши жанговар ҳаракатларда қатнашди. Урушдан кейин мамлакатда миллий озодлик ҳаракати кучайди. 1955 й. нояб.да инглиз ва Миср қўшинлари Сдан олиб кетидди. 1956 й. 1 янв.да С. мустақил давлат деб эълон қилинди. 1958—64 й.ларда Сда диктаторлик режими ўрнатилди. 1969 й. давлат тўнтариши натижасида ҳокимиятни Ж. Нимейри бошлиқ ҳарбийлар қўлга олди. 1972 й. С жануби мухторият макомини олгач, 17 й.лик фуқаролар урушига чек қўйилди. 1980 й.дан, айниқса, ислом қонунчилиги бутун мамлакатга жорий этилганидан (1983) кейин, жан.да яна фуқаролар уруши бошланди. 1985 й.да Нимейри режими ағдариб ташланди ва 1986 й.да С алМахди бошчилигида коалицион ҳукумат тузилди, сиёсий партиялар тарқатиб юборилди. 1989 й. ҳарбий тўнтариш содир бўлиб, Миллий нажот инқилобий қўмондонлиги Кенгаши олий қонун чикарувчи ва ижрочи орган бўлиб олди, у 1993 й. Умар Ҳасан Аҳмад алБаширни мамлакат президенти этиб тайин-

лади ва ўзини ўзи тарқатиб юборди. 1999 й. 1 январдан сиёсий партиялар фаолиятига рухсат берилди. 2000 й. 13—22 дек. да президент ва парламент сайловлари ўтказилди. У.Х.А. алБашир яна С. президенти этиб сайланди. С. 1956 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 1 январь. — Мустақиллик куни (1956). ЎзР суверенитетини 1991 й. 30 дек.да тан олган.

Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. АлУмма («Миллат») партияси, 1945 й. асос солинган; Бирлашган демократик партия, 1967 й. тузилган; Миллий конгресс партияси, 1999 й. ташкил этилган. С. ишчи қасаба уюшмалари федерацияси, 1950 й. асос солинган, Халқаро араб қасаба уюшмалари конфедерацияси ва Африка қасаба уюшма бирлиги ташкилотига қиради.

Хўжалиги. С. — колоқ аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қишлоқ хўжалигининг улуши 46,3%, саноатнинг улуши 22,8%, хизмат кўрсатиш соқасининг улуши 30,8%.

Қишлоқ хўжалигида меҳнатга лаёқатли аҳолининг 80% банд бўлиб, экспорт тушумининг 95% ни таъминлайди. Қ.х. да фойдаланиладиган 8,4 млн. гектар ернинг 2,6 млн. гектари суғориладиган, 5,4 млн. гектари лалми ерлардир. Пахта энг муҳим экспорт экини бўлиб (Африкада Мисрдан кейин 2ўрин), Гезира, Оқ ва Кўк Нил, Атбара водийларида етиштирилади. Кордофан платоси, Кўк Нил ва Атбара водийларида кунжут, Дарфур ва Кордофан платоларида ер ёнғоқ, ҳамма воҳаларда оқ жўхори, тарик экилади, шим.да хурмо етиштирилади ва маккаисано барги териб олинади. Техника экинларидан шакаркамиш ва б. етиштирилади. Ақоқиё (араб елими) етиштиришда дунёда етакчи ўринда туради. Чорвачилигида қорамол, қўй, эчки, туя, хачир, йилки ва б. боқилади.

Саноатида меҳнатга лаёқатли Аҳолининг 5% банд бўлиб, у асосан маҳаллий қишлоқ хўжалиги. хом ашёсини қайта ишлаш ва ёғочсозлик қорхоналаридан иборат. Озиқовқат саноатида ёғ,

сут, қандшакар, консерва 3-длари, енгил саноатда тўқимачилик, пойабзал, пахта тозалаш, шунингдек, машинасозлик ва металлсозлик, кемасозлик, нефть, цемент, минерал ўғит ишлаб чиқариш қорхоналари бор. Оз миқдорда олтин, уран, хром, темир, марганец рудалари ва гипс қазиб олинади. Кейинги даврда нефть қазиб чиқариш кўпайди. Денгиз сувидан туз ажратиб олинади. Йилига ўртача 1,33 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Асосий саноат марказлари: Хартум, Омдурман, ПортСудан, Атбара, ВодийМадони. Т.й. узунлиги 5,5 минг км, автомобиль йўллари уз. 21,4 минг км. Асосий денгиз порти ПортСудан. Нил ва унинг ирмоқларида кема қатнайди. Хартумда халқаро аэропорт бор. Четга пахта, хом нефть, оқ жўхори, ақоқиё, ер ёнғоқ, кунжут, чорва моллари чиқаради, четдан машина ва ускуна, бугдой, нефть маҳсулотлари, транспорт воситалари, доридармон олади. Саудия Арабистони, Хитой, Буюк Британия, Германия, АК.Ш, Япония, БАА билан савдо қилади. Пул бирлиги — судан динори.

Тиббий хизмати. Врач ва фармацевтлар Хартум ун-тининг даволаш ва фармацевтика фтларида, ўрта малакали тиббиёт ходимлари 14 тиббиёт мактаб ва коллежларида тайёрланади. Шим. Хартумда ўрта маълумотли ветеринария мутахассислари тайёрлайдиган 2 й.лик ин-т (мактаб) бор.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 19-а.гача С. шимолида 2—3 й.лик мусулмон мактаблари бўлган. Мустамлакачилар келгач, инглиз таълим тизими намунасидаги 4 й.лик бошланғич, 4 й.лик оралик, 4 й.лик ўрта мактаблар тузила бошлади. 1970 й. мактаб тизими ислох. қилиниб, 7—13 ёшдаги болалар учун 6 й.лик бошланғич, 6 й.лик ўрта (3 й.лик тўлиқсиз ва 3 й.лик тўлиқ) мактаб жорий этилди. Қизлар мактабида уйрўзғор ва тикувчилик ҳам ўргатилади. Бошланғич синф ўқитувчилари пед. ўқув юртида, тўлиқсиз ўрта мактаб ўқитувчилари пед. марказларида 2 й.

давомида тайёрланади. Хунартехника таълими бошланғич ва тўлиқсиз мактаб негизида 4 й. давомида олиб борилади. Хартум ун-ти, Қоҳира ун-тининг Хартум филиали, Омдурмандаги ислом инти, Жуба ун-ти, ВодийМадоносидаги Гезира ун-ти каби олий ўқув юрглари, шунингдек, 2—3 й. давомида ўрта махсус таълим даражасида маълумот берадиган бир канча ин-т ва коллежлар (Хартум политехника инти, тиббиёт коллежи ва б.) ҳам бор. Хартум ун-тининг кутубхонаси, Омдурмандаги Оммавий кутубхона, Хартумда Миллий музей, Этн. музейи, Табиат тарихи музейи, Мерозда Музейқўриқхона мавжуд. Илмий тадқиқотлар ун-тларнинг лабораторияларида, Африка ва Осиё интида, Хартумдаги саноат тадқиқотлари интида, бир канча вазирликларга қарашли илмий муассасаларда олиб борилади.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. С.да бир канча газ. ва журналлари нашр этилади. Йириклари: «АлАйём» («Кунлар», араб тилида чиқадиган кундалик газ., 1953 й.дан), «АлҚувват алМусаллаха» («Қуролли кучлар», кундалик газ., 1969 й.дан), «Ассахафа» («Матбуот», араб тилида чиқадиган кундалик газ., 1962 й.дан), «Судан стандарт» («Судан байроғи», инглиз тилида ҳафтасига 2 марта чиқадиган газ., 1973 й.дан), «Судан нуш» («Бугунги Судан», инглиз тилида чиқадиган ойлик журналлари, 1976 й.дан). С. ахборот агентлиги (СУНА) ҳукумат ахборот маҳкамаси, 1970 й. асос солинган. Давлат Миллий радиоэшиттириш ва телекўрсатув корпорацияси мавжуд.

Адабиёти. Кўҳна С. тамаддуни (цивилизацияси) Қад. Миср ва юнон маданиятлари билан боғлиқ равишда ривожланган. 7-а.дан араб тили сингиб, адабий асарлар шу тилда ёзила бошлади. 17—18-а.ларда Ҳаммад ибн Муҳаммад ибн Али алМумайх ва Муҳаммад алЖаали каби атоқли шоирлар ижод қилдилар. 19-а. халқ шеърлятида (Х. Абу Синна, Умм Мусеймасхоним, Бинт алМақкавий ва б.) чет эл истилочиларига қарши кураш,

араблар бирлигига даъват оҳанглари янграйди. Мумтоз адабиёт намояндаларидан Муҳаммад Сайд алАббосий, Абдуллоҳ Абдурахмон, Ҳусайн азЗаҳра ижоди ажралиб туради. Яхё асСалавий Нил водийси халқларини «биргаликда курашиш»га чакирувчи шеърлари билан машҳур бўлди. 20-а.нинг 10—20й.ларида миллий матбуот юзага келди. 30й.ларда Абу Жуккуд, Али Аҳмадоний, Ҳамза алМалик Тунбул, Юсуф Башир атТижоний каби шоирлар адабиётни ривожлантирдилар. Муҳаммад Аҳмад Махжуб ва Абдулҳалим Муҳаммадлар қисса ва роман жанрида ижод қила бошладилар. 20-а.нинг 2-ярмида шоирлардан Тож асСирр Ҳасан, Жили Абдурахмон, Жаъфар Ҳамид алБашир, Муҳаммад Мифтоҳ алФайтурий, ёзувчилардан Усмон Али Нур, Абу Бақр Холид, атТайиб Заррук ижтимоий мавзуларда асарлар ёзишди. С.да халқ оғзаки ижоди ҳам кенг ёйилган. Шимолий С.да фольклор жанрлари бошқа араб мамлакатлари оғзаки ижодига, жанубий С.да эса тропик Африка маданияти намуналарига ўхшаш.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Илк неолит даври (мил. ав. 7минг й.лик охири — 4минг й.лик бошлари)га оид лойдан ишланган ҳайвон қайқалчалари, сопол идишлар, қояга ишланган суратлар топилган. Мил. ав. 2минг й.ликда С. санъати Қад. Миср маданияти ўзанвда ривожланган. Мил. ав. 1минг йиллик охиридан моддий маданиятда ўзига хос белгилар пайдо бўла бошлаган. Мил. ав. 22—18-а.ларда хом ғиштдан тўғри бурчакли кулбалар, зодагонлар учун кўп хонали уйлар (Арейкада), ибодатхоналар (Сулба ва Кавада), истеҳкомлар (Семна, Куммада), сағаналар барпо этилган. С.да христианлик тарқалиши билан (мил. 6-а.нинг 2-ярми) меъморий услуби ва деворий расмлари копт санъатига яқин бўлган черковлар қурила бошлади. 15—16-а.ларда Ғарбий С. меъморлигининг Шарқий Африка ўрта аср тош меъморлигига ўхшаш жиҳатлари кўп бўлган. 19—20-а.ларда Қизил денгиз бўйларида мар-

жон оҳақтошларидан тикланган уйлар, С. жанубидаги негроид қабилаларида лой ва шохшабадан тўқима қилиб ясалган, томи ўт ва похол билан ёпилган кулбалар аҳолининг асосий турар жойи бўлган. 20-а. ўрталаригача замонавий иморатлар фақат Хартум, ПортСудан, Атбара ва б. йирик шаҳарларда қурилди. 1956 й.дан саноат ва турар жой биноларини лойиҳа асосида кенг қўламда барпо этиш, шаҳарсозликни тартибга солиш ишлари олиб борилди, жаҳон меъморлиги тажрибасидан фойдаланишга ҳаракат қилинди.

20-а. ўрталаридан тасвирий санъатда дастгоҳ рассомлиги миллий мактаби вужудга келди, унда маҳаллий безак ва европача анъаналарни бирга қўшиш одат тусига кирган. Кейинги йилларда М. Куа, А. Ҳамид каби ҳайкалтарошлар, Х. Аббос, М. О. Башир каби рассомлар, А. А. Борхан каби графика усталари етишиб чикди. С. тасвирий ва амалий санъатида ёғоч ва лойдан ҳайкалчалар яшаш кенг тарқалган. Шимолий С. араблари орасида кандакорлик, теридан турли анжомлар яшаш, жан. халқларида пичоқчилик, бадий тўқимачилик анъанавий машғулот ҳисобланади.

Муסיқаси кўпгина халқларнинг муסיқий анъаналарини ўз ичига олади. С. чолғу асбоблари хилмахил. Лиращмон торли тамбур ва унинг турлари — кисир (нубийларда), бенебене (Ғарбий С.да), бангия (Шарқий С.да), том (Жан. С.да); торликамонли умкики, тор (тўртбурчак доира), турли барабанлар — долюка (лой барабан), дингир (сув тўддирилган барабан), таба ва б. Жанубий С.даги динка, нуэр, шиллук ва б. халқларнинг барабан ансамбллари бор. Пуфлаб чалинадиган асбоблар: зумбара (металл най), пенах (қовоқ пўсти), гарин (шох), қамиш найлар ва б. Ғарбий С.даги кўпгина қўшиқлар рақс билан бирга ижро этилади. Хасис, жаррари, мардум рақсқўшиқлари кўчманчи чорвадор турмуши ва меҳнати билан боғлиқ. Шунингдек, кироат, озон, мадҳия, зикр каби жанрлари ҳам мавжуд. Михера битАббуд, Шарифа битБилол

каби хонандалар ватанни, мустақиллик йўлидаги курашчиларни мадҳ этувчи қўшиқлари билан машҳур бўлган. Кейинги йилларда мамлакат жан. билан шим. анъаналари яқинлашуви натижасида турли муסיқий услубларнинг ўзаро таъсири кучайди. Миллий фольклор ансамбли, Муסיка ва театр ин-ти ташкил топди. Муסיка арбобларидан композитор ва хонандалар Муҳаммад алАмин, И. алКошиф, М. Варди, А. Шурахбил, композитор ва дирижёр А. Маржонни кўрсатиш мумкин.

Театри. С. театр санъати араб маданияти руҳида. 1936 й. Театр жамияти ташкил этилиб, у аввал мактабларда иш олиб борди. 1940 й.дан оммавий спектакллар намойиш эта бошлади. 1950 й. жамият негизида драма ва муסיқа труппалари араб тилида спектакллар кўйишга киришди. 1961 й. Замонавий С. театри, Хартум труппаси ва халқ рақс ансамбллари ишлади. Ёш санъаткорлар Миср ва Италия бадий мактабларида таълим оладилар.

Киноси. 1968 й. ўқув ва воқеий фильмлар ишлаб чиқарадиган кино бошқармаси ташкил этилди. 1960—70 й.ларда тўла метражли «Умид ва орзулар» (реж. арРашид Мавди), «Авлодлар кураши», «Акаука можароси» (реж. А. Ҳошим), «Африка, инқилоб бонги» (реж. Сулаймон) бадий фильмлари яратилди. Фильмларни кинопрокат ва импорт қилиш билан хусусий фирмалар шуғулланади.

СУДАН (араб. — қора танлилар мамлақати) — Африкадаги табиий ўлка. Саҳрои Кабирдан жанубда. Атлантика океани соҳилидан Эфиопия тоғлигигача 5500 км га чўзилган, эни 1000 км. Тахм. 17° ва 4—8° шу қабилар оралиғида. Майд. 5 млн. км² чамасида. С. токембрий жинсларидан тузилган Африка платформасида жойлашган; унинг синеклизалари Нигер дарёси ўрта оқими, Чад кўли ва Оқ Нил дарёси ботикларига тўғри келади. Бал. 200—500 м. Ботиклар оралиғида кристалли жинслардан иборат. Жос,

Дарфур ва Кордофан платолари, С.нинг ғарбида Сенегамбия пасттектислиги бор. Энг баланд жойи 3088 м. Иқлими субэкваториал, муссонли иқлим. Қиши қуруқ ва иссиқ. Энг салқин ойининг ўртача т-раси 20—26°. Езда жан.ғарбий муссон шамоллари эсиб ёгин ёғади. Ёгин миқдори шим.дан жанубга 100 мм дан 2000 мм гача ортиб боради. Йирик дарёлари: Нил, Нигер, Сенегал, Шари, Гамбия ва б. Энг катта кули — Чад. Ёгин миқдорига қараб ландшафт турлари ҳам ҳар хил. С.нинг аксари қисми саванна. Тупроқлари қизил ферралитли ва альферритли ҳамда қизилқўнғир тупроқлар. С.ни одатда 3 қисм (Ғарбий, Марказий ва Шарқий С.)га бўладилар. Ўрта асрлар ва кейинги даврларда С. ҳудудида Гана, Мали каби йирик давлатлар мавжуд бўлган. Ҳозир С. ҳудудида Сенегал, ГвинеяБисау, Гамбия, Мали, Нигер, Чад, Судан, Марказий Африка Республикаси, Камерун, Нигерия, Того, Гана, Котд'Ивуар, БуркинаФасо, Гвинея, Бенин давлатлари жойлашган.

СУДАН ТИЛЛАРИ — африкашунослиқда 20-а.нинг 1-ярмида қўлланган ва Судан географик минтақасида — Саҳрои Кабирнинг жан.даги ҳудуддан ғарбда, Гвинея қирғоқларидан шарқда Эфиопия тоғлиқларигача тарқалган тилларни белгиловчи таснифий термин. «Ст.» термини 1905 й.да немис тилшуноси К. Майнхоф томонидан таклиф қилинган. У барча африка тилларини 4 генетик бирикма тарзида гуруҳлаштирган: хом тиллари, Ст., банту тиллари ва сом тиллари. Ст. таснифи, тавсифи ва қиёсий ўрганилишига 1910—30 й.ларда яна бир немис олими Д. Вестерман катта ҳисса қўшади. Унинг таснифида африка тиллари 3 йирик оилага (койсан, негр ва сомхон тиллари) бўлиниб, Ст. банту ва нилот тиллари билан биргалиқда неф тиллари оиласига киритилади. Ст. таркибида эса 4 йирик гуруҳ: нигрит; манде тиллари, туркумли тиллар, ички Судан тиллари ажратилади. 20-а.нинг 2-ярмидаги изланишлар, айниқса, америкалик тилшунос Ж. Грин-

берг таснифи С.т.нинг Майнхоф ва Вестерман томонидан амалга оширилган таснифлари нисбий эканлигини, Ст. га киритилган анчагина тилларнинг бошқа тил оилалари ва гуруҳларига киришини, шу жиҳатдан Ст. ни қайта гуруҳлаш лозимлигини кўрсатди. Энг кенг тарқалган Ст. — малинке ва гамбара, фула, акан, йоруба, игбо, эдо ва б. Хауса тили сомхон тимарита мансуб бўлсада, унга ёнатрофдаги бошқа тил гуруҳлари сезиларли таъсир кўрсатган. «Ст.» термини ва таснифи ҳануз нисбийлигича қолмоқда.

СУДАНЛИКЛАР (Судан араблари) — халқ, Суданнинг асосий аҳолиси (13 млн. кишига яқин). Шунингдек, Чад (1,29 млн. киши) ва б. мамлакатларда ҳам яшайдилар. Умумий сони 14,3 млн. киши (1990й.лар ўрталари). Диндорлари — сунний мусулмонлар. Суданга араблар 7-а. ўрталари — 9-а.ларда Мисрдан ва Қизил денгиз орқали Арабистондан келишган. 9— 10-а.ларда уларни африкаликлар билан аралашувидан арабсудан қабилалари вужудга келган. Ушбу қабилалар ва б. қабила иттифоқлари 1820 й. Миср томонидан бўйсундирилиб расман Усмонли турк империясига қўшиб олинган. Европаликлар, турклар, черкаслар, мисрликларни эфиопиялик ва жан. суданлик чўрилар билан аралашувидан араб тилида сўзлашувчи шаҳар аҳолиси пайдо бўлган. С. дехқончилик (пахта), чорвачилик билан шуғулланади.

СУДАНЎТ, судан қўноғи (*Sorghum sudanense*) — бошоқдошларга мансуб бир йиллик ўт, ем-хашак экини. С.нинг ватани — Судан. Африкада ёввойи ҳолда ўсади. Ғарбий Европа, Африка, Ҳиндистон, Америка, Австралия, Ўрта Осиёда кўк масса, пичан, сенаж, силос учун экилади. Илдизи яхши тараққий этган, тупроққа 1—2 м гача кириб боради. Пояси 0,5—3 м (Суданда 7 м гача), оч яшил тусли. Тупланиб, бир тупда 80—120 поя чиқаради. Барглари оддий, тасмасимон, уз. 45—70 см. Тўпгули рўвак, пирамидасимонвал

шаклда, уз. 40 см гача боради. Меваси — пўстга ўралган дон. 1000 та донининг вазни 5—15 г. Қурғоқчиликка чидамли, нам жойларда кумок ва кумлоқ тупроқларда яхши ўсади. Уруғлари экилгандан кейин 8—10° да 4—7 кунда униб чиқади. Униб чикқан майсалари — 3—4° да совуқда нобуд бўлади. Тупланиш фазасидан бошлаб авж олиб усади ва кунига 5—10 см дан бўй бериб боради. Вегетация даври 110—130 кун. С. йилига 3—4 марта ўрилади. Суғориладиган шароитларда гектаридан 700—900 ц кўк масса, 100—150 ц пичан, 25 ц гача дон беради. 100 кг пичанида 57 озука бирлиги ва 9 кг хазм бўлад ига н протеин бор. Таркибидаги протеин миқдори жиҳатидан С. фақат дуккакли ўсимликлардан кейин туради. Ўзбекистонда Қорақалпоғистон деҳқончилиги и. т. ин-тида С.нинг Чимбой 8 (1993) ва Чимбой юбилейи (1985) навлари чиқарилган ва р-нлаштирилган. С. зараркунандаларга чидамли, лекин дон куяси ва барг занг касалликлари билан зарарланади.

СУДГА БЕРИШ — ишни судда кўриш учун тайинлаш тартиби. Судга айблов хулосаси билан ёки тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш ҳақида қарор билан прокурордан келган ҳар бир ишни судья 7 сутка ичида суд мажлисида кўришга тайинлайди ёки иш юриштириш тўхтатиб туриш ёхуд тугатиш масаласини ҳал қилади. Судья ишни ўз судловига тегишли, уни судда кўриш учун асослар етарли, суриштириш ва дастлабки терговда қонун талабларига риоя этилган деб ҳисобласа, иш бўйича суд мажлиси ўтказиладиган вақт ва жой белгилаб қарор чиқаради. Аини вақтда судья айбланувчига нисбатан эҳтиёт чорасини қўллаш ёки ўзгартириш, жиноят оқибатида етказилган зарарни қоплаш, суд мажлисида иштирок этувчи шахсларни судга чақириш, уларга иш материаллари билан танишиш учун имконият яратиш чораларини кўради. Ишни судья кўриш учун тайинлаш чоғида айбланув-

чи яширинган бўлса, судья унга нисбатан кидирув эълон қилиш ҳақида ажрим чиқариб, ишни прокурорга қайтаради. Айбланувчи суд муҳокамасида иштирок этишини истисно этадиган даражада оғир ва сурункали касалликка чалинган суд тиббий экспертизасининг хулосаси билан тасдиқланган бўлса, судья айбланувчи соғайгунча иш юриштириш тўхтатиб туриш ҳақида ажрим чиқаради (Ўзбекистон Республикаси ЖПК, 49боб).

СУДЕТ ТОҒЛАРИ — Ғарбий Европадаги тоғлар. Шим.ғарбдан жан.шарққа 310 км га чўзилган. Бўйлама тектоник сойликлар орқали ажралган айрим тизма ва массивлардан иборат. Шим.шарқдан Чехия массивини ўраб туради. Энг баланд жойи 1602 м (Снежжа чўққиси). Асосан, гранит, гнейс, кумтош, сланецлардан тuzилган. Тоғ тепалари ясси, ён бағирлари тик. Юқори минтақада альп типли рельеф шакллари, моренали қўллар учрайди. С.т.дан Эльба, Одра, Морава дарёлари бошланади. Иқлими мўътадил, янв.нинг ўртача т-раси —4°, —7°, июлники 8—14°. Йиллик ёғин 700—1400 мм. Тоғ ён бағирлари ўрмон ва бутазорлар билан қопланган, тоғ тепаларида ўтлоқ ва торфли ерлар кўп. Бальнеологик курортлар бор. Туризм ривожланган.

СУДЛАНГАНЛИК - (ЎзРда) шахснинг содир этган жинояти учун ҳукм этилганлигидан келиб чиқадиган ҳуқуқий ҳолат. С. айблов ҳукми кучга кирган кундан бошланади. Суд томонидан жазодан озод қилинган шахс судланмаган деб ҳисобланади.

СУДЛАНУВЧИ — жиноят процессида судга берилган айбланувчи. С. ўзининг нимада айбланаётганлигини билиш; ўзига қўйилган айблов юзасидан ва ишнинг бошқа ҳар қандай ҳолатлари бўйича кўрсатув ва тушунтириш бериш; ўз она тилидан ва таржимон хизматидан фойдаланиш; ҳимоячига эга бўлиш ва у билан холи учрашиш; ўз ҳуқуқ/га-

рини ҳимоя қилишни шахсан ўзи амалга ошириш; илтимоснома бериш ва рад этиш; далиллар тақдим қилиш; ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича, 1-инстанция ва апелляция инстанцияларининг мажлисларида, суднинг рухсати билан эса — кассация ва назорат инстанцияси судининг мажлисларида иштирок этиш; суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг ҳаракатлари ҳамда қарорлари устидан шикоятлар бериш; суд мажлисининг баённомаси билан танишиш ва у ҳақда ўз мулоҳазаларини билдириш; иш бўйича келтирилган протестлар, апелляция, кассация шикоятларидан хабардор бўлиш ва уларга нисбатан эътирозлар билдириш ҳуқуқига эга.

С: суднинг чақирувига биноан ҳозир бўлиши; суд муҳокамасида иштирок этишдан бош тортмаслиги; далилларни йўқ қилиш, сохталаштириш, гувоҳларни кўндиришга уриниш ва б. қонунга хилоф ҳаракатлар билан ҳақиқатни аниқлашга тўсқинлик қилмаслиги; ўзига нисбатан танланган эҳтиёт чорасидан келиб чиқадиган талабларни бажариши; гувоҳлантириш, эксперт текшируви учун намуналар олиш, экспертиза ўтказиш учун тиббий муассасага жойлаштириш ҳақидаги суднинг ажримлари ҳамда бошқа процессуал қарорлари ижро этилишига тўсқинлик қилмаслиги; суд мажлиси вақтида тартибга риоя этиши шарт. Айблов ҳукми чиқарилиб, ҳукм қонуний кучга киргандан сўнг С. маҳкум, оқлов ҳукми чиқарилганда эса оқланган деб аталади.

Ғафур Абдумажидов.

СУДЛАНУВЧИНИНГ ОХИРГИ СЎЗИ — жиноят ишлари бўйича суд мажлисида тарафлар музокарасининг хотимасида суднинг ҳукм чиқариш учун маслаҳат хонасига кириб кетиши олди-дан судланувчининг судга қарата айтадиган якуний сўзи. С.о.с.ни муайян муддат билан чеклаб қўйиш тақиқланган, лекин унинг ишга мутлақо алоқаси йўқ мавзулардаги сўзларини суд мажлисида раис-

лик қилувчи тўхтатиб қўйишга ҳақли. С.о.с. вақтида судланувчига ҳеч қандай савол берилиши мумкин эмас. Башарти, судланувчи ўзининг охириги сўзида иш учун муҳим янги ҳолатларни баён қилса ёки ишга алоқадор, лекин текширилмаган далилларни тақдим қилса, суд унинг ёки бошқа тарафларнинг илтимосига кўра, ёхуд ўз ташаббуси билан суд терговини янгидан бошлаш ҳақида ажрим чиқариши мумкин. Суд тергови тамомлангач, суд музокаралари қайтадан ўтказилади ва С.о.с. эшитилади.

СУДЛОВНИНГ КОЛЛЕГИ-АЛЛИГИ — ижтимоий ҳавфи қатта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятлар тўғрисидаги ишлардан ташқари барча ишлар судларда коллегиял тартибда, яъни ҳайъатда кўрилади. Инстанция судида суд ҳайъатига 1 судья ва 2 нафар халқ маслаҳатчилари қиради. Ўзбекистон Республикаси Олий судида эса ишларни 3 нафар судья кўради. Апелляция, кассация ва назорат тартибида жиноят ишларини 3 нафар судьядан иборат таркибдаги ҳайъат кўради. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг апелляция ва кассация ҳайъатларида 5 нафар судья қатнашади. Назорат тартибида ишларни кўришда суд раёсатлари аъзоларининг кўпчилиги, Ўзбекистон Олий суди Пленумида эса унинг аъзоларидан 2/3 қисми ҳозир бўлиши шарт (Ўзбекистон Республикаси ЖПК, 13-модда).

СУДЛОВНИНГ ОШКОРАЛИГИ (ЎзРда) — барча судларда ишларни очик суд мажлисида кўрилиши принципи. Бу қоида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 113-моддасида белгилаб қўйилган. Судда ҳар қандай шахс, жумладан, жамоат бирлашмаларининг, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари иштирок этиши мумкин. Со. ишларни жамоатчилик кузатувида ҳолис ва одилона кўрилишини, инсон ҳуқуқларига риоя этилишини, аҳолининг ҳуқуқий маданияти юксалишини таъминлайди.

Со. га оид қоидалар процессуал кодексларда батафеил баён қилинган. Ишлар фақат қонунда белгиланган ҳолларда, жумладан, давлат сирларини ёки тижорат сирларини саклаш зарур бўлганда, шунингдек, жинсий жиноятларга оид бўлса, суднинг ажримига асосан ёпиқ суд мажлисида кўрилади.

Зарур ҳолларда, вояга етмаганларнинг жиноятлари тўғрисида, шунингдек, фуқароларнинг шахсий ҳаётига оид ёки уларнинг шаъни ва қадрқимматини камситадиган маълумотларни ошкор қилмаслик мақсадида, жабранувчи, гувоҳ ёки ишда иштирок этувчи бошқа шахслар, уларнинг оила аъзолари ва қариндошлари хавфсиз бўлишини таъминлаш тақозо қилганда, суд ажрим чиқариб ишни ёпиқ мажлисда кўриши мумкин. Ёпиқ суд мажлисида барча процессуал қоидаларга риоя қилинади. Суд залида овозларни ёзиб олиш, фотосуратга, видеоёзув, кино олишга фақат суд мажлисида раислик қилувчининг рухсати билан йўл қўйилади. Суд ҳукми ва қарорлари барча ҳолларда ошқора эълон қилинади (ЖПК, 19модда, ФПК, 10модда, ХПК, 8модда).

СУДОЧЬЕ ДАВЛАТ ОРНИТОЛОГИЯ БУЮРТМА ҚҶРИҚХОНАСИ

- Амударе дельтаси биологик мажмуини, кўчманчи қушлар кўниб ўтадиган, улар бола очадиган жойларни кўриклаш мақсадида 1991 й.да ташкил этилган. Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманида, Судочье кўли ва унинг сорили атрофларида жойлашган. Майд. 50 минг га. Унинг ғарбий чегараси Устюрт чинки буйлаб, шарқий, жан. чегаралари кўлнинг қирғоқ четлари бўйлаб ўтган. Кўлда кўплаб сузадиган ва сув бўйи қушлари дам олади, кўпаяди. Бу ерда оққушлар, колпицалар, қоравойлар (Қизил китобга киритилган) ва б. турдаги қушлар, шунингдек, овланадиган ондатралар яшайди. Кўриқхона халқаро аҳамиятга эга, кўл сувботқоқ ҳавзаларини муҳофаза қилиш бўйича Рамсар конвенций

рўйхатига киритилган. Кўлнинг ўртача чуқ. 1,5 м, қалин ўсган сув ўсимликлари ёввойи ҳайвонлар учун озуқа базаси ҳисобланади.

Буюртма ҳудудда қушларни ўрганиш бўйича илмий ишлар олиб борилади, ҳар йили қушлар сонини ҳисобга олиш ишлари бажарилади, ондатра овланади.

СУДОЧЬЕ КЎЛИ —

Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманидаги кўл. Орол денгизининг жан. ғарбида. Ғарбий қирғоғи Устюртнинг Шарқий чинкига туташ, қолган томонлари Амударё дельтаси билан чегарадош. Кўлнинг майдони ва таркибидаги туз микдори тезтез ўзгариб туради. Чунки, Амударё ва каналлардан ортган сувлар кўлга келиб қуйилади. 1972 й. кўлнинг майд. 96 км²бўлган. Кўлнинг ўртача чуқ. 11,5 м.

СУДРАЛИБ ЮРУВЧИЛАР

(Reptelia) — умурткалилар синфи. Қадимги С.ю. — котилозаврлар ўрта қарбонда стегоцефаллардан пайдо бўлган. Кейинчалик стегоцефаллар 2 шохга ажралган; уларнинг биридан — сут эмизувчилар, иккинчисидан — қушлар пайдо бўлган. С.ю. пермдан кайнозой эраси бошларигача Ер юзи фаунасида ҳукмронлик қилган. Мезозойда кенгтарқалган; улар орасида денгизда сузувчилари ва ҳавода учадиганлари бўлган. Энг йирик ҳайвонлар — динозаврлар қам мезозой даврида яшаган. Мезозой тугаб, кайнозойнинг бошланиши қадимги С.ю. нинг қирилиб кетиши, сут эмизувчилар билан қушларнинг кенг тарқалишига тўғри келган.

Ҳоз. С.ю. гавдасининг узунлиги бир неча см дан 10 м гача. Скелета деярли тўлиқ суякланган. Оёқлари бошқа қуруқликда яшовчилар сингари 5 бармоқли типда; айрим гуруҳларда оёқдар бўлмайди. Кўпчилик С.ю. қовурғалари тўш суяклари билан туташиб, кўкрак

кафаси ҳосил қилади. С.ю.да биринчи

марта кўкрак қафаси орқали нафас олиш пайдо бўлади. Бош мияси сут эмизувчилар ва қушларникига нисбатан кучсиз ривожланган. Қон айланиш доираси 2 га, юраги 3 камерали, юрак қоринчасида чала парда тўсиқ бўлади. Фақат тимсохлар юраги қоринчаси тўлиқ 2 га бўлинган, юраги 4 камерали. Айириш органи чанок буйракдан иборат; кўпчилигида ковуқ бор. Гаттериялардан бошқа барча С.ю. эркагида копулятив орган бор (илонлар ва калтакесакларда 2 тадан). Териси мугуз тангачалар ёки қалкон билан қопланган (терици сув тошбақаларида бўлмайди), қурук, тер безлари бўлмайди ёки кам бўлади.

Ҳоз. С.ю.нинг 8000 га яқин тури, Ўзбекистонда 2 туркум (тангачалилар, тошбақалар)га мансуб 58 тури тарқалган. Антарктидадан ташқари барча китбаларда учрайди. Кўпчилик турлари қурукдикда, тимсохлар, бир қанча тошбақалар ва илонлар чучук сувларда, айрим тошбақалар, илонлар ва тимсохлар денгизда яшайди. Тана ҳарорати доимий бўлмаганидан С.ю.нинг фаол ҳаёт кечириши ташқи муҳит ҳарорати билан боғлиқ. Уруғланиши ички; айрим калтакесаклар ва илонлар партеногенез кўпаяди. Кўпчилик С.ю. тухум кўяди; айрим турлари тирик туғади ёки тухумдан тирик туғади. Тухумлари сарикликка бой; қаттиқ оҳак (тошбақалар, тимсохлар) ёки пергаментсимон пўчоқ (илонлар, калтакесаклар) билан қопланган. Пўчоқтухумни қуриб қолишдан сақдайди. Инкубация даври 1—2 ойдан 1 йилгача ёки кўпроқ (гаттерия). Айрим С.ю. (мас, тимсохлар) наели тўғрисида ғамхўрлик қилади. Кўпчилиги йиртқич ёки хашаротхўр; айрим калтакесаклар (агамалар, игуанлар) ҳаммахўр; қуруклик тошбақалари, асосан, ўсимликлар билан озикланади. Айрим С.ю. гўшти истеъмол қилинади; териси ва косасидан ҳар хил буюмлар; илонлар заҳаридан ҳар хил дорилар тайёрланади. Кўплаб овлаш туфайли тошбақалар, кўпчилик илонлар ва тимсохлар сонининг камайишига

олиб келди. С.ю. сонини тиклаш учун улар сунъий кўпайтирилади (тимсохлар); кўпайиш жойлари муҳофаза қилинади; овлаш ман этилади. 150 га яқин тури ва кенжа турлари Халқаро Қизил китобга киритилган.

Очил Мавлонов.

СУД-ТИББИЁТ ЭКСПЕРТИЗАСИ

- суд экспертизаси турларидан бири; жинсий ёки фуқаровий ишларни олиб бораётганда тиббий масалаларни мутахассислар томонидан ўрганилишидан иборат. С.т.э.ни тайинлаш ва бажариш тартиби процессуал кодекслар билан белгиланади. Қонунлар ўлим сабабларини; танага етказилган жароҳатларнинг қай тарздалиги ёки оғиренгиллигини; айбланувчи ёки гумон қилинувчи, жабрланувчининг ёшини аниқлаш, шунингдек, жабрланувчининг жинсий балоғат ёшини билиш учун, албатта, С.т.э. ўтказилиши кераклигини назарда тутаяди. С.т.э.ни суд экспертиза муассасалари амалга оширади. Керакли текширишлар ўтказиб бўлинган, эксперт хулоса ёзади, уни ҳужжат сифатида расмийлаштиради.

СУДХЎРЛИК — ғоят оғир шартлар билан қарз бериб, фойда олинадиган фаолият. С.нинг пайдо бўлиши ибтидоийжамоа тузумининг емирилиш даврига тўғри келади. С. кредитнинг қад. шакли бўлиб, дастлаб моддийнатурал ҳолда бўлган. Унинг эгаси ўз истеъмолидан ортиб қолган маҳсулотини муҳтожларга қарзга берган. Пул пайдо бўлган, С. пулни ғоят юқори фоиз эвазига қарзга бериш шаклига кирган. Шарқ мамлакатлари, шу жумладан, Ўрта Осиёда С. билан саррофлар ва бой савдогарлар шугулланган. С.да қарзни қайтариш муҳдати, тўланадиган фоиз миқдори оғзаки келишув ёки тилхат билан расмийлаштирилган. Қарз фозицининг даражаси турли мамлакатларда турлича, ҳатто бир мамлакатдаги шаҳар ва туманларда ҳам ҳар хил бўлган. Олинган қарз пулидан капитал тарзида эмас, тўлов ва харид мақсадларида фойдаланиш, қарз

фоизининг ғоят юқори бўлиши, кафолат учун кўчмас мулк, қимматбаҳо буюмларни гаровга қўйиш С.ка хос. Кўп ҳолларда қарздорлар қарзни ўз вақтида уза олмай еридан, уйжойидан, молмулкидан ажралиб хонавайрон бўлган, судхўрлар эса бойиб кетган.

Ислом динида С. харом машғулот (қ. Рибо) қисобланади. Шу сабабли ислом дини тарқалган мамлакатларда С. яширин туге олган. 20-а. бошларида Ўрта Осиёда С. пахта экадиган муҳтож деққонларга ермулкларини гаровга қўйиш шарти билан бўнак шаклини олган. Бўнак пулини фоизи билан қайтара олмаганларнинг ери бойлар қўлига ўтган.

Мамлакатда ички бозор ва товарпул муносабатларининг етарли даражада ривожланмаганлиги, кредит тизимининг ночорлиги, майда товар хўжалиги шаклларининг устунлиги С.нинг сақланиб қолиши учун шароитлар яратади. Ғоят юқори фоизларда чакана қарзлар бериш шаклидаги С. ривожланган мамлакатларда ҳам мавжуд. Лекин бундай фаолият қонун билан тақиқланган. Маданий бозор иктисодиёти С.ни рад этади. С.нинг яширин кўринишлари хуфия иктисодиёт соҳасида яширин битишувларда, жиноий унсурулар орасида учрайди.

Аҳмаджон Ўлмасов.

СУДЬЯЛАРНИНГ ИНТИЗОМИЙ ЖАВОБГАРЛИГИ — ижтимоий жавобгарлик турларидан бири. Судья одил судловни амалга ошириш чоғида қонунийликни бузганлиги учун; суд ишини ташкил этишда бепарволиги ёки интизомсизлиги оқибатида йўл қўйган камчиликлари учун, шунингдек, хизмати борасидаги ёки обрўсига путур етказадиган бошқа хаттихаракати учун Судьялар малака хайъатининг қарори асосидагина интизомий жавобгарликка тортилиши мумкин. Суд қарорининг бекор қилиниши ёки ўзгартирилишининг ўзи, суд қарорини чиқаришда қатнашган судьянинг, агар у атайлаб қонун бузилишига ёки жиддий оқибатларга олиб кел-

ган виждонсизликка йўл қўймаган бўлса, жавобгарликка тортилишига сабаб бўлмайди. Сульясарни интизомий жавобгарликка тортиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тасдиқлаган низом билан белгиланади.

СУДЬЯЛАРНИНГ МУСТАҚИЛЛИГИ (ЎЗРда) — одил судловни фақат қонунга бўйсуниб амалга оширишни таъминлашга қаратилган демократик ҳуқуқий давлатга хос принцип. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 112-моддасида С.м. алоҳида таъкидланган. Суд фаолиятига бирор тарзда аралашшга йўл қўйилмайди. С.м. судьянинг дахлеизлигини ҳам тақозо қилади. Дахлсизлиги унинг турар жойига, хизмат хонасига, фойдаланадиган транспорт ва алоқа воситаларига, хат ёзишларига, унга тегишли ашёлар ва ҳужжатларга ҳам тегишлидир. Судья ва унинг оиласининг хавфеизлиги алоҳида таъминланади. Давлат органлари, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар, бошқа юридик ва жисмоний шахслар судьяларнинг одил судловни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган талаб ва фармойишларини сўзсиз бажаришлари шарт.

Судьядан муайян суд ишларининг моҳияти бўйича биронбир тушунтиришлар беришни, шунингдек, қонунда кўрсатилган ҳоллардан ташқари, танишиб чиқиш учун ишларни тақдим этишни талаб қилиш тақиқланади. С.м.га раҳна солмаслик учун судьялар одил судловнинг обрўсини, судьялик қадрқимматини тушириш ёки судьянинг ҳолислигига шубҳа туғдириши мумкин бўлган ҳар қандай хаттихаракатлардан ўзини тийиши шарт.

Судьянинг ваколат муддатини бу муддат тугагунга қадар тўхтатишга ва тугатишга фақат қонунда кўрсатилган ҳолларда ҳамда тартибда йўл қўйилади. Судьяга нисбатан жиноят иши кўзгагишга фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ҳақли. Судьяни Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми ва

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг розилигисиз жинойи жавобгарликка тортиш ва ҳибсга олиш мумкин эмас («Судлар тўғрисида»ги Қонуннинг 60—74-моддалари).

СУЗА — Эрондаги қад. шаҳар (мил. ав. 4-минг йиллик — мил. 10-а.). Мил. ав. 3-минг йилликнинг 2-ярми — 1-минг йилликнинг 1-чорагида Элам пойтахти. Сдан истехкомлар, саройлар, мақбаралар, сирланган гиштларга ишланган бўртма расмлар (жумладан, жангчиларни саф тортиб юришлари тасвирланган расм; хоз. Берлин, Лувр давлат музейларида сақланади), ёзувлар битилган стела (устун)лар, бўяма сопол идишлар ва б. топилган.

СУЗДАЛЬ — РФ Владимир вилоятидаги шаҳар, Каменка дарёси бўйида, Владимир ш.дан 35 км узоқликда жойлашган. Гаврилов Посад т.й. станциясидан 28 км жан.шарқда. Аҳолиси 12 минг киши (1998). С.да тикувчилик фкаси, сут 3-ди ишлаб турибди. Шаҳарда ўрта аср меъморий ёдгорликлари сақланган.

С дастлаб 1024 й. манбаларида тилга олинган. 12-а. 1-ярмида, Юрий Долгорукий замонида С. РостовСуздаль князлигининг маркази, сўнгра Владимир-Суздаль князлиги таркибида. 13—14-а. бошларида Суздаль князлиги пойтахти. Шаҳарни 1238 й.да мўғуллар ёндириб юборган. 1392 й.дан Москва буюк князлиги таркибида. 1796 й.дан Владимир губернясининг уезд маркази. Шаҳарнинг 18-а. тузилиши сақланган. 13—17-а. ларга хос қад. рус санъати меъморий ёдгорликлари яхлит ансамблни ташкил этади. Туризм ривожланган. С. яқинида 12—18-а.ларга оид меъморий ансамбль сақланган Кидекша қишлоғи бор.

СУЗМА — сут маҳсулоти. Асосан, Урта Осиё ва Қозоғистонда уй шароитларида тайёрланади. Қатиқ ёки кувда сариеғи олинган айронни сурп халтага солиб, 3—5 соат илиб қўйилади. Зардо-

би сизигач, С. ҳосил бўлади. Қатиқ ва айрондаги витаминлар, органик моддалар тўла сақланиб қолади. С. тўйимли ва парҳез маҳсулот ҳисобланади. Туз ва кўкатлар қўшиб истеъмол қилинади, курт тайёрланади.

СУЗМА ГАЗКОНДЕНСАТ КОНИ (Шаркий)— Бухоро вилояти Қоракўл туманида жойлашган. 1987 й.да очилган. Газли ш.дан 85 км жан.ғарбда, Чоржуй тектоник поғонасидаги Қоракўл эгилмасининг шим.ғарбий қисмида, шаркий сузма структураси билан боғлиқ. Палеозой, юра, бўр, палеоген, неоген ва тўртламчи давр ётқизикларида 6 та қудуқ қазилган. Юра ётқизиклари маҳсулдор 3 қатламга бўлинади: терриген (ўрта юра— куйи келловей), карбонат (ўрта келловей — Оксфорд) ва тузли ангидрит (кимериж—титон). Қатламлар, асосан, кумтош, алевролит, аргиллит ва гилдан таркиб топган. Кесимда коллекторларнинг умумий қалинлиги 14—35 м, ғовақилиги 4—16,5%. Саноат миқёсидаги газлар юра даврининг карбонат ва терриген ётқизикларида мавжуд. 16-горизонтда газ дебити 15 минг м³/сут. Уюм ўлчами 4,2x1,7 км. 15 а горизонтдаги газ дебити 340 минг м³/сут. Уюм ўлчами 4,5x1,8 км. Барча горизонтлардаги газлар енгил (С₂Н₆Қ юкори қ6,46%). Компонентлар (%да): метан 89,81, этан 3,89, пропан 1,67, изобутан 0,16, нбутан 0,31. Кам олтингугуртли (0,3%), бензин фракциясининг микдори 82%. Юра даврининг терриген ётқизикҒширидаги қатлам сувларининг минераллашганлиги ўртача 206 г/л. Сувлар юкори метаморфлашган бўлиб денгиз генезисига эга. Кон саноат миқёсида фойдаланишга тайёрланган.

СУИҚАСД — кенг маънода — жиноят содир қилиш босқичларидан бири; айбдорга боғлиқ бўлмаган сабаблар билан охирига етказилмаган, қасддан қилинган ҳаракат. Айбдор ўз мақсадини қанчалик амалга оширганлигига қараб С. тугалланган ва тугалланмаган С.га бўлинади.

Жиноят содир этишга С. қилганлик учун жинойи жавобгарлик Ўзбекистон Республикаси ЖК нинг 25-моддасига ҳавола этилиб, ушбу Кодекснинг тамом бўлган жиноят учун жавобгарликни белгиловчи моддасига мувофиқ ҳал қилинади.

Тор маънода — бирон кимсани йўқ қилиш, ўлдириш учун қилинган ҳаракат тушунилади (мас, подшоҳга С. қилиш). Шунингдек, ўз жонига С. қилиш маъносида ҳам келади. С. исломда қаттиқ қораланади. Имом Бухорий ривоят қилган ҳадисга кўра, икки мусулмон бири-бирига қилич солса, ўлган ҳам, ўлдирган ҳам қаттиқ гуноҳкор бўлиши, ўлдирилган одам С. қилгани туфайли гуноҳда қотил билан баробар бўлиши таъкидланган.

СУЙ, Суй хонлиги — Хитойдаги сулола ва давлат (581—618). Асосчиси — саркарда Ян Цзянь (Ян Жан); у император Вэньди (581—604 й.ларда ҳукмронлик қилган) номи билан машҳур бўлган. У 589 й. мамлакатнинг жан. ва шим.ни бирлаштириб, хитойлик бўлмаган элатларнинг шим. дағи ҳукмронлигига чек қўйган. Давлат ҳудуди шарқда денгиз қирғоқларигача, ғарбда Шаркий Туркистонгача, жан.да ҳоз. ХХРнинг Юннан ўлкасигача ва шим.да Ички Мўғулистонгача кенгайган. Мамлакатни бошқаришни марказлаштиришга қаратилган ислохотлар ўтказган. Пойтахти — Чангъан (ҳоз. Сиан) бўлган. Вэньди тахтга чиққан дастлабки йилларида деҳқонларга ён босган. Император Ян Гуан (Янди) даврида (605—617) Хитойдаги Буюк каналнинг асосий қисми қурилган. Ян Гуан Кореяга (611 — 614), Жан.да — Вьетнамдаги Вансуан давлатига, Ғарбда — туркий қабилалар ва тугу-хунларга қарши босқинчилик урушлари олиб борган. Туркий қабилаларга қарши кураш жараёнида у туркларни 2 га бўлиб ташлаш ва улар орасига низо солиш, шу асосда юзага келган ички зиддиятлардан фойдаланиб ўз мақсадига эришиш режасини амалга оширишга ҳаракат қилди. Ян Гуан қаттиққўл, конхўр, маишатбоз,

ортиқча маблағ талаб қиладиган йирик тадбирлар ўтказишни яхши кўрган. С. деҳқонлар кўзғолонлари (611—618) ва ўзаро ички низолар туфайли барҳам топган. 618 й. ҳокимиятни Тайюань (ҳоз. Шаньси вилояти) ноиб Ли Юань эгаллаб олиб, янги Тан сулоласига асос солган.

СУКАРНО (Sukarno) Аҳмад (1901.6.6, Сурабая — 1970.21.6, Жакарта) — Индонезия жамоат ва давлат арбоби. Бандунг технология ин-тини тугатган (1925). Индонезия миллий партиясини тузишда фаол катнашган ва унинг Траиси (1927). 1929 и. дек.да Голландия мустамлака ҳукумати томонидан хибсга олинган ва партия тарқатиб юборилган. Озодликка чиққандан сўнг, 1931 й. ташкил этилган Индонезия партиясига кирган ва унинг раиси этиб сайланган. 1933 й. яна қамоққа олиниб, Флорес о.га сургун қилинган ва кейинчалик, Жан. Суматрага кўчирилган (1938—42). Индонезия Япония томонидан босиб олинган вақтда (1942— 45) С. япон ҳукмдорлари билан расман холисона муносабатда бўлсада, мамлакат озодлиги манфаатлари учун курашни ҳамда махфий миллий ватанпарвар ташкилотлар билан алоқаларни давом эттирган. С. гитлерчилар Германиясини ва милитаристик Япониянинг сиёсатини қоралаган. 1945 й. 17 авг.да у мамлакатда Голландия мустамлака тузumi тугатилганлиги ва мустақил Индонезия Республикаси тузилганлигини эълон қилган. С. Индонезия Республикасининг 1-президенти бўлган. У Осиё ва Африка мамлакатларининг 1955 й.даги Бандунг конференцияси ташаббускори. 1965 й. 30 сент.да ҳарбий гуруҳ ҳокимият тепасига келиши натижасида Индонезия сиёсий ҳаётида С.нинг мавқеи пасайган. 1966 й. мартда ҳокимиятни Сухартота топширган.

СУКАРНОПУТРИ Мегавати (1947.23.1 Жакарта) — Индонезия давлат арбоби. Индонезия 1-президенти

Сукарнонинг қизи. Бандунг ун-тининг аграр фтини, Индонезия ун-тининг психология фтини тугатган. 1978 й.дан Индонезия Демократик партияси Марказий Жакарта бўлими раиси, Индонезия парламенти вакиллар палатаси аъзоси (1978—92), Индонезия Демократик партияси бошқаруви раиси (1993 й. дан), Индонезия Демократик кураш партияси бошқаруви раиси (1998 — 2003), Индонезия вице-президенти (1999— 2001). 2001 й. 21 июлдан Индонезия Республикасининг президенти.

СУККУЛЕНТЛАР (лот. succulentus ширадор, серсув) — барги (агава, алой) ёки пояси (кактусдошлар ва ихрожнинг баъзи турлари) калин ва серсув кўп йиллик ўсимликлар; ксерофитларнинг алоҳида типи. Марказий, Шим. ва Жан. Америка чўлларида, қисман Жан. Африкада усади. С.нинг ўзига хос ташки тузилиши уларнинг барг ёки пояларида сув тўплаш ва уни узок, курғоқчилик шароитида тежаб сарфлашга мослашган. С. — ёруғликсевар ўсимликлар. Улар декоратив ва тола берувчи ўсимликлар сифатида кенг қўлланади.

СУККУР — Покистоннинг марказий қисмидаги шаҳар. Ҳинд дарёси бўйидаги текисликда жойлашган. Аҳолиси 329,1 минг киши (1998). Транспорт йўллари тугуни. Машинасозлик ва металлсозлик, ип газлама, озиқовқат саноати корхоналари, иссиқлик электр ст-яси бор. Қ.х. маҳсулотлари қайта ишланади. Хунармандчиликда қўлда гилам тўқилади; ёғоч ўймакорлиги, кашга тиқиш, газлама, тери, металл, ониксдан бадий буюмлар яшаш билан шуғулланилади.

СУКРЕ (Sucre), Антонио Хосе де (1795. 3.11 — 1830.4.6) — Америкадаги испан мустамлакаларида мустақиллик уруши раҳбарларидан бири. Боливарнинг энг яқин сафдоши, генерал, (1818), маршал (1824). 1810 й. Венесуэлада испан-

ларга қарши кураш га раҳбарлик қилган Миранда армиясига қирган. Эквадорга қилинган озодлик юришига бош бўлган. 1822 й. Пичинчи жангида испанлар қўшинини енгган. 1824 й. 9 декада Перуга қилинган озодлик юриши чоғида Аякуччо ёнидаги хал қилувчи жангда енгиб 1825 й. 7 фев. да ЛаПасга қирган. Юқори Перу худудида 1825 й. 6 авг.да эълон қилинган Боливия Республикасини барпо этилишида муҳим роль ўйнаган. 1826 й. 19 апр.дан унинг муваққат президенти. 1828 й. 4 майда боливарчиларга қарши кўтарилган исён натижасида мамлакатни тарк этган. 1829 й. 26 фев.да Хирон яқинида Буюк Колумбия худудига бостириб қирган перулик қўшинлар устидан зафар қучган. 1830 й. — Буюк Колумбия миллий конфесси президенти. Фитначилар томонидан ўлдирилган. Боливианинг жан.даги шаҳар, Венесуэланинг шим. шаркидаги штат, Эквадордаги пул бирлиги С шарафига қўйилган.

СУКРЕ — Боливианинг расмий пойтахти, Чукисака департаментининг маъмурий маркази. Марказий Кордильера тоғлари ён бағрида, 2700 м баландликда жойлашган. Иклими тропик иқлим, янв.нинг ўртача т-раси 12°, июлники 9°, йилга ўртача 700 мм ёғин ёғади. Аҳолиси 163,5 минг киши (1997). Транспорт йўллари тугуни. Нефтни қайта ишлаш, цемент, ёғочсозлик, озиқовқат, тамаки, тўқимачилик, кўнпойабзал саноати корхоналари, иссиқлик электр ст-яси мавжуд. ун-т (1624), нафис санъат, антропология ва б. музейлар бор. Шаҳарга 1538 й.да Ла Плата (испанча larplata — кумуш) номи билан индейслар қишлоғи ўрнида асос солинган. Кейинроқ Чукисака деб номланган (аймар индейслари тилида — кумуш тоғ). 1825 й.дан мустақил Боливия пойтахти. 1839 й.дан мамлакат президенти А. Х. де Сукре номи билан атала бошлади. С.да Олий суд биноси жойлашган. Меъморий ёдгорликларидан собор (1571), Ҳукумат саройи (1892), черков ва б. сақланган.

СУКРЕ — Эквадор миллий пул бирлиги. 1884 й. апр.да муомалага киритилган. С. қ100 сентаво, халқаро ифодаси ECS. С. 2000 й. 10 сент.да мамлакатда АҚШнинг доллари ягона ҳисоб воситаси тарзида қабул қилинди. 25 минг С.-1 АҚШ доллари нисбатида алмаштиридди.

СУЛАВЕСИ, Целебес Малай архипелагининг йирик оролларида бири, Катта Зонд о.лари таркибида, Индонезия худуди. Майд. 170 минг км2. Гранит ва гнейслардан, мезозой оҳақтошлари, ёш чўкинди ва вулкан жинсларидан тузилган. Рельефи тоғли, энг баланд жойи — 3440 м (Рантекомбола тоғи), Минахаса я.о.да Клабат ва Сопутан ҳаракатдаги вулканлар бор. Иқлими субэкваториал, муссонли, шим.да экваториал иқлим. Ўртача ойлик тралар 25 — 27°, йиллик ёғин 2000—2500 мм. Сернам тропик ўрмонлар, жан.да баланд бўйли ўтли саванналар бор. Бир нечта қўриқхоналар ташкил этилган. Фойдали қазилмалардан темир ва никель рудалари топилган. Кокос пальмаси, кофе плантациялари бор, шоли, батат, зираворлар етиштирилади. Балиқ овланади. С.да 1минг йиллик охиридан 17-а.гача Боне, Гова, Лулу каби давлатлар бўлган. 17-а.дан 20-а. бошларигача голланд мустамлакачилари қўл остида эди. 1949 й.дан Индонезия таркибида.

СУЛАВЕСИ, Целебес денгизи — Тинч океаннинг оролларида денгизи, Сулавеси, Калимантан, Минданао, Сангихе о.лари ва Сулу архипелаги оралигида. Майд. 453 минг км2. Энг чуқур жойи 5914 м. Сувининг юза қатламида тра 28°, шўрлиги 34,5%. С орқали Тинч океан сувининг юқори қатлами Ҳинд океанига ўтиб туради. Денгиз туби вулкан жинслари аралашган хаворанг балчиқдан иборат.

Сув сатҳининг кўтарилиши ҳар ярим суткада такрорланади, бал. 3 м дан зиёд. Асосий портлари: Манадо ва Таракан.

СУЛАЙМОН — Куръонда тилга олинган пайғамбарлардан бири, ҳукмдор. Мил. ав. 965—928 й.ларда ИсроилИудея подшоҳи бўлган. Довудниит ўғли. 13 ёшида тахтга ўтирган. Етук билимли, ҳар бир ишда ҳукм чиқаришда отасидан кўра олимрок бўлган. Ривоятга кўра, у жамики инсу жин, ҳайвонлар ва паррандалар оламига подшоҳлик қилган, қушлар тилини тушунган. Шамоллар ҳам унинг ихтиёрида бўлиб, С. фармонида кўра, у ходит билдирган жойда эсарди. С.га берилган мўъжизалардан бири мис кони эди, деб ривоят қилинади: пайғамбар измидаги жинлар ўша мисдан унинг хоҳлаган нарсасини ясаб беришар экан. Жинларнинг С.га қасрлар бунёд этгани, денгиз тубидан дуру жавоҳирлар олиб чиқиб бергани накл этилади. С. ўз қўл остида бир неча хил қушларни тарбия қиларди. Булар орасида худхуд (сассиқпопишак) ҳам бўлиб, у Яманнинг Сабо ш.дан куёшпараст малика Билқис ҳақида хабар келтиради. С. Билқисга мактуб йўллаб, уни ёлғиз Аллоҳга итоат этишга даъват этади (Намл сураси, 20—37оятлар).

С. отасининг васиятига кўра, Аксо масжидини қурдирди (қ. Алмасжид алАксо). Шарқ ва Ғарбда бир қанча мамлакатларни забт этиб, жаҳонгир бўлди. С.нинг ўлими билан боғлиқ ривоят жинлар, девлар ғайбни — келажакда рўй берадиган воқеаҳодисаларни билади, деган гумонларни рад этади: жон таслим қилган С. таянган ҳассани узоқ вақт ёғоч курти еб у ерга кулаб тушмагунча, жинлар С.нинг вафот этганини билмаганлар ва пайғамбар уларга буюрган вазифа — баланд қаср бино қилиш ишини давом эттираверганлар (Сабаъ сураси, 14оят). Шундай қилиб, С ўлиб, девлар меҳнатдан қутулган экан. С яҳудий ва христиан диний адабиётларида Соломон номи билан маълум.

Ад.: Пайғамбарлар қиссаси, Т., 1993.

СУЛАЙМОН I ҚОНУНИЙ (Suleyman I Kanuni), Сулаймон Буюк

(1495.27.4—1566.6.9, Сигетвар) — турк султони (1520—66). Унинг даврида Усмонли турк империяси ҳудудий жиҳатдан ўзининг энг юксак чўккисига етган. 1521 й. Белград забт этилган, Мохач жанги (1526)дан сўнг Венгриянинг катта қисми, 30й.ларда Ироқ, Родос о. ва Эгей архипелагининг бошқа ороллари, Триполитания, Жазоир ва б. худудларни босиб олган. С.І Қ. Закавказьега эгалик қилиш учун Эрон билан узоқ кураш олиб борган. Унинг даврида маъмурий тузилиш ва молия ишлари, айрим вилоятларнинг макъеи, ҳарбийлен тизimini тартибга солиш, ер эгаллиги шакллари, аколидан олинадиган солиқлар ва дехқонларни ерга бириктириб қўйиш ғақида қонуннома жорий этилган. Масжид, сарой, қалъалар ва б. қурилишларга катга эътибор берган. Меъмор Синон қурган бинолар айниқса машхур. С. І Қ. Венгрияга қилинган юриш чоғида вафот этган.

Ли.: Новичев А. Д., История Турции, т. 1, Л., 1963.

СУЛАЙМОН БУХОРИЙ, Шайх Сулаймон Бухорий Қудратуллоҳ ал-Қундузий (1821 — Бухоро вилояти Қоракўл тумани Қундуз кишлоғи — 1880) — тилшунос олим, шоир, элчи ва сайёҳ. Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Шарқ мамлакатлари бўйлаб саёҳат қилган. 1846 й.да уни Бухоро амири Насруллоҳон Усмонли турк султонлигига элчи ва Истанбулдаги ўзбек қавми раиси қилиб тайинлаган. Истанбулда кўп йиллар яшаб, матбаа ишлари билан шуғулланган. Ясавий, Сўфи Оллоёр, Умархоннинг китобларини нашр эттирган. СБ. кўп йиллик илмий тадқиқотларини жамлаб, «Луғати чифатой ва турки усмоний» (2 ж.ли) луғатини тузган. Луғат муқаддимасига 186 мисрالي «Манзумаи чифатой» автобиографик шеърий асарини киритган. Луғатнинг 1жилди 8 минг сўздан таркиб топган ва Истанбулда нашр этилган (1882). Ўрта Осиё туркий бадий адабиётидан намуналарни ўз ичига олган

2жилди, муаллиф уни тугалланган деб айтган бўлсада, ҳозирча топилмаган. С. Б. луғати география атамалари ва жой номлари жиҳатидан ҳам қимматли манбадир. Унда Яқин ва Ўрта Шарқдаги шаҳарлар ва б. аҳоли масканлари ҳақида нодир маълумотлар бор.

СБ. «Нақший» тахаллуси билан шеърлар ёзган. Туркий халқларнинг этнографияси ва халқ оғзаки ижодини тўплаш ҳамда ўрганиш билан шуғулланган.

Ад.: Ҳасанов Ҳ., Сайёҳ олимлар, Т., 1981; Н урматов Ш., Қоракўл таронаси, Т., 1996.

СУЛАЙМОН МИРЗО (15141590, Лохур) — Бадахшон хони (1526 й.дан). Темурийлардан. Султон Вайс Мирзо (Мирзохон) (1485 —1526)нинг ўғли. Бобур у ни отаси вафотидан сўнг ҳоким қилиб тайинлайди. Ҳумоюн даврида ҳам Бадахшонни бошқарган. С.М. табиатан хушфёъл, ҳазилмутойибага мойил киши бўлган. «Зукко» тахаллуси билан форс ва турк тилларида ғазаллар ёзган.

С.М.нинг Ҳарам бегим исмли хотини давлат ишларида унга маслаҳатчи бўлган. С.М. ўғли Иброҳим Мирзо билан Бадахшонни бошқарган. Ҳумоюншоҳ вафотини эшитгач, ўғли билан 1556 й. Кобулни босиб олиш мақсадида кўшин тортиб, шаҳарни 4 ой қамал қилган. Бироқ Акбар Кобул ҳукмдори бўлган укаси Муҳаммад Ҳасан Мирзога ёрдамга бир неча саркардаларини юборган. СМ. бундан хабардор бўлгач, Бадахшонга қайтган. 1559 й. Балхни эгаллаш учун юриш бошлаган, лекин мағлуб бўлиб, жангда ўғли Иброҳим Мирзо асирга олиниб, қатл қилинган. С. М. Кобулга 4 марта самарасиз юриш қилган. Узоқ йиллар Қундуз вилоятидаги исёни бостириш учун кураш олиб борган. Давлат 2 га бўлинганлиги, невараси (Шоҳрух Мирзо)га қарши курашмоққа қурби етмаслигини билгач, муқаддас жойларни зиёрат қилиш баҳонасида (1575 й.) Бадахшонни Шоҳрух Мирзога ташлаб кетади. Маккада 5 йил туради. Қайтиб келгандан кей-

ин ҳам бобо билан неvara ўртасида кураш давом этган. С. М. куёви Муҳаммад Ҳаким Мирзо билан 2 йил давомида жанг қилган, натижада 1580 й.да сулҳ тузилиб, Толиқондан Ҳиндукушгача бўлган ерлар С.М. тасарруфига кирган. Бадахшонда яна қўш ҳокимият вужудга келган. Ҳар 2 томоннинг кучсизланишидан фойдаланган Бухоро хони Абдуллахон II Бадахшонга ҳужум қилиб уни забт этган. С.М. ва Шоҳрух Мирзо Акбар хузурига, Аграга кетишган.

Ад. Файзиев Т., Темурийлар шажараси, Т., 1995; М уҳам маджоно в А., Темур ва темурийлар салтанати, Т., 1994.

СУЛАЙМОН СТАЛЬСКИЙ (1869.18.5 — Доғистон Республикаси Қосимкент тумани ОшагСтал овули — 1937.23.11) — лезгин шоири, оқин. Доғистон халқ шоири (1934). Камбағал деҳқон оиласида туғилган. Ёш етим қолиб, 13 ёшидан бошлаб рўзғор тебратган. Қарийб 20 й. давомида корандалиқ қилган. Доғистонда Совет давлати узил-кесил ўрнатилган (1920), большевикларга яқинлашиб, совет идораларида хизмат қилган. 1930 й. да Доғистонда биринчилардан бўлиб жамоа ҳўжалигига аъзо бўлиб кирган. Совет давлати лезгин эли ўртасида ашуглик (бахшилиқ) санъати билан машҳур бўлган С.С.ни 20й.лардаёқ ўз таъсир доирасига тортади ва унинг ижодига инқилобий ғояларнинг кириб келишига эришади. Шунингдек, ижодида 1914—15 й.даёқ кўзга ташланган дин арбоблари ва чор амалдорларини масҳару қилувчи ҳажвий йўналишни қўллаб-қувватлайди. «Қозилар», «Оқсоқол», «Икки оёқли эшак», «Самовар», «Қаҳатчилик йилларида чириган жўҳори сотган Векелар овуллик мулла Рамазон хусусида» сингари ҳажвиялари билан элюрт оғзига тушган. С.С. 20—30й.ларда большевиклар буюртмаси билан Октябрь инқилоби ва фуқаролар уруши мавзуларида шеърлар ёзди. Анъанавий халқ шеърятининг совет тарғиботи қуролига айланиши мумкинлиги С. С га бўлган эъ-

тиборнинг ҳаддан зиёд ўсишига сабабчи бўлади. М. Горький Совет ёзувчиларининг I съездида уни «20-а.нинг Гомери» деб эълон қилади ва миллий республикалардаги халқ бахшилари, оқинлари ва ашугларини С.С. дан ибрат олишга чақиради.

С.С 1936 й.да лезгин халқ шеърятини анъаналари руҳида «Доғистон» достони ни ёзган. Ижоди 50й.ларга қадар ўзбек мактабларининг адабиёт дастур ва дарсликларидан мустаҳкам ўрин олиб келган.

СУЛАЙМОН ТОҒЛАРИ - Эрон тоғ лигининг шаркий чеккасидаги тоғлар, Покистон, қисман Афғонистон худудида. Узунлиги қарийб 600 км, эни 300 км. Энг баланд жойи 3441 м. С.т. кенг ясситоғликлар билан ажралган ва субмеридионал жойлашган бир неча параллел тизмалардан иборат. Тизмалар орасида кўндаланг дарё ва водийлар бор. Тоғлар Ҳинд дарёси водийсига томон тик тушган. Асосан, оҳактош ва кумтошлардан тузилган. Зилзилалар бўлиб туради. Иқлими қуруқ, субтропик иқлим. Ландшафти, асосан, қуруқ дашт ва тоғ чўлидан иборат. Шаркий ён бағирларида сийрак дарахтли ўрмон ва бутазорлар бор. Водийларда деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланилади.

СУЛАЙМОНИЯ — Ирокнинг шим. шаркий қисмидаги шаҳар, Сулаймония муҳофазасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 370 минг киши (1990й.лар ўрталари). Киркук — Бахтаран автомобиль йўли ёқасида жойлашган. Қ.х. (чорвачилиқ, донли экинлар, пахта, тамаки) р-нининг савдо маркази. Озиқовқат, тўқимачилиқ, цемент саноати корхоналари бор.

СУЛАЙМОНИЯ МАСЖИДИ - Истанбулдаги меъморий ёдгорлик (1550—57). Меъмори Хўжа Синон. С.м. улкан гумбазли хонақоҳ (тарҳи 69 х 63 м, бал, 47,75 м, гумбазининг диаметри 26,5 м), 4 томонида найзасимон минора ҳамда

ён томонларида пастак равоқпи галереялари жойлашган. 1 та катта ва 2 четида 2 кичик равоқди галереялар хонақоҳ билан боғланади. Хонақоҳнинг олд томонида атрофи гумбазли равоқ (галерея кўринишида)лар билан ўралган ҳовли жойлашган. Ҳовли ва галереялар оқ мраммар билан қопланган. Хонақоҳга ҳовли орқали ўтилади. Хонақоҳ интеръери ўзига хос ҳашамдор. Гумбази ва девордаги 4 равоқ мустаҳкам устунларга таянган. Мехроби зарҳал муқарнаслар билан безатилган. Император ва мавзин минбари мраммардан ишланган. Девор ва пойгумбазларидаги равоқли деразаларга ўрнатилган рангли ойналардан тушган ёруғлик хонақоҳни янада жозибали кўрсатади. 1914 й.дан музей. Гиламчилик, ҳайкалтарошлик, ёғоч, металл ва сопол буюмлари, миниатюралар сақланади.

СУЛАЙМОНОВ Ўлжас Умарович (1936.18.5, Олмаота) — козоқ шоири, жамоат арбоби, дипломат. Қозоқ ун-ти геология фтини (1959) ва М. Горький номидаги Адабиёт ин-тини (1961) тугатган. Қозоғистон Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви биринчи котиби (1983 й.дан). «Крйилмисан инсонга, замин!» (1961) достони биринчи фазогир Ю.А. Гагаринта бағишланган. «Куёшли тунлар» (1962), «Кутлуғ тонготар» (1964), «Маймун йили» (1967), «Сопол китоб» (1969) шеърий китоблари, «Оқдарё устида» (1970), «Бутун бахт» (1975), «Аз и Я» (1975) ва б. шеърий, насрий, эссэ китоблари муаллифи. Асарларида козоқ халқи ҳаёти, Шарқ мавзуси, ҳоз. ёшлар тақдири акс этган. Шеърлари фалсафийлиги, ритмик изланишларга бойлиги ва шеърий бирикмаларнинг мураккаблиги бн ажралиб туради. Ўзбекистонга бир неча марта келган, ўзбек шоирлари билан ижодий алоқада. Айрим асарлари ўзбек тилида нашр этилган.

Лг.Арғумоклар, Т., 1976; Айланайин, Т., 1988; Аз и Я, Алмаата, 1990.

СУЛАЙМОНОВ Ҳамид Сулаймо-

нович (1910.5.5 — Тошкент — 1979. 8.6) — адабиётшунос, матншунос. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1964). Филол. фанлари д-ри (1961), проф. (1971). Москва кинематография ин-тини тугатган (1932). Тошкент пед. ин-ти ўқитувчиси, кафедра мудири ва ТошДУ доценти (1935—50). 50й.ларда қатағонга учраган. 60й.ларда оқланган. Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-ти сектори мудири (1962—67). Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи (1967—69) ва Қўлёмалар ин-ти (1978—79) директори. Асосий илмий фаолияти Алишер Навоий лирикасининг текстологик тадқиқотларига бағишланган. Навоий кўлёмалари библиографиясини тузган (1946—47) ва шоирнинг «Бадое улбидоя», «Наводир уннихоя» девонлари кўлёмаларини топиб (1959), улар шоир томонидан тузилганлигини исботлаган. «Хазойин улмаоний» танқидий матнини тузган ва нашр эттирган (1958—60). «Девони Фоний» кўлёмаларини (Франциядан) топиб, фотонусха асосида нашр эттирган (1965). Ҳофиз Хоразмийнинг 2 ж.ли «Девони» фотонусхасини Ҳайдаробод (1975, Ҳиндистон)дан Тошкентга олиб келиб (1977), сўз боши ёзиб чоп эттирган (1980). Хаттотлик ва китобат санъатига оид илмий асарлар ёзган. «Бобурнома»га ишланган расмлар» (1959), «Навоий асарларига ишланган расмлар» (1980, Ф. Сулаймонова билан ҳамкорликда), «Амир Хусрав асарларига ишланган расмлар» (1983, Ф. Сулаймонова билан ҳамкорликда) альбомларини тузган ва чоп эттирган. Тошкент, Андижон, Қўқон, Самарқанд, Жиззах ш.даги адабиёт музейлари ҳамда Қўлёмалар ин-тининг ташкил этилишига раҳбарлик қилган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1979). Тошкент ш.даги кўчалардан бирига С. номи берилган.

СУЛАЙМОНОВА Гулбахром Сулаймоновна (1920.1.10, Андижон — 1984, Тошкент) — терапевт олим. Ўзбекистонда

хизмат кўрсатган фан арбоби (1967), тиббиёт фанлари д-ри (1952), проф. (1960). Қozoғистон тиббиёт ин-тини тугатгач (1941), ТошТИ факультет терапия клиникасида ординатор (194142; 194548), ассистент (194849), проф. (1953—56), Гематология ва қон қуйиш и.т. институтида илмий ишлар бўйича директор ўринбосари (1956—61), 1961 й.дан Тошкент врачлар малакасини ошириш ин-ти гематология кафедраси мудир. Илмий ишлари меъдаичак, нафас, қон яратиш аъзолари касалликлари ва коллагенозларга оид. Лейкозларнинг кечиши ва уларни даволаш усуллари устида тадқиқот олиб борган.

СУЛАЙМОНОВА Хадича (1913.3.6, Андижон ш. — 1965.26.11, Тошкент) — ҳуқуқшунос олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1954), юридик фанлари д-ри (1951), проф. (1952), Ўзбекистон ФА акад. (1956). Ўзбекистон ССР МИК ҳузуридаги Совет қурилиши ва ҳуқуқи ин-тини тугатган (1935). Москва юридик ин-ти аспиранти (193941), Тошкент юридик ин-ти жиноят ҳуқуқи кафедраси ассистенти, доценти, сўнг мудир (1941—54), ин-т ректори (1954—55). Ўрта Осие ун-тининг юридик фти декани (1955—56). ЎзССР Адлия вазир (1956—59), ЎзССР Министрлар Совети ҳузуридаги Адлия комиссияси раиси (1959—64). 1964 й.дан ЎзССР Олий суди раиси. Илмий ишлари жиноят ҳуқуқи, хусусан, Ўзбекистонда ҳуқуқшунослик фанининг вужудга келиши ва ривожланиши, хотинқизлар ҳуқуқи масалаларига бағишланган. Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ ин-тини (1958), республика Адлия вазирлиги ҳузуридаги Суд экспертизаси и.т. институтини (1959) ташкил этиш ташаббускорларидан. Тошкент ш.даги кўчалардан бирига, суд экспертизаси и.т. института (ҳоз. Республика суд экспертиза маркази)га С. номи берилган, Тошкент юридик ин-тида С. музейи бор.

Ас: Собрание сочинений, т. 1—3, Т., 1967—71.

Ад.: Ҳақимов М. Х., Академик Хадича, Т., 1974.

СУЛАЙМОНШОҲ - баҳодир Амир Темурнинг саркардаларидан бири, амир. Довудбекнинг ўғли. Амир Ҳусайн билан курашида Соҳибқиронга яқиндан ёрдам берган. Навқат (Кеш ва Насаф орасидаги қад. шаҳар) яқинидаги Жета лашкари (5000 киши) билан бўлган зафарли жангда (1366) С. Соҳибқирон қўшинида (600 киши) бўлган. Амир Темурнинг Эронга қилган 3 йиллик урушида (1386—88) Аббос баҳодир билан Мовароуннахрни химоя қилиш учун қолдирилган. Тўхтамиш Амир Темурнинг сафардалигидан фойдаланиб, Мовароуннахрга чопқун қилиб Самарқанд вилоятини талонторож қилган чоғда (1388) С. баҳодир ва Аббос баҳрдир Самарқанд ш.ни мудофаасига бош бўлганлар. Тўхтамиш ва Қамариддинга қарши юришларда иштирок этган. Ёдгор барлос, Шамсуддин Аббос ва Гиёсиддин Тархонлар билан Туркистонда турган қўшинни бошқарган ва Соҳибқироннинг амрига қўра, Мўғулистонга чопқун қилиб қўп ўлжаларни қўлга киритган (1388—90). 1391 й. Тўхтамишга қарши юришда Султон Маҳмудхон билан туманга бошчилик қилган. 1394 й. Улугбек туғилган даврда Самарқанд ҳокими эди, Шоҳрухни пешкаш билан қутиб олган. Амир Темур Хуросонни Шоҳрухга берганида С.ни ҳам унинг мулозаматига берган (1397). Соҳибқироннинг Боязид I га қарши юришида иштирок этган амирзодалар Шоҳрух, Султон Ҳусайнлар билан бирга қора татарларни Румдан қўчиришга раҳбарлик қилган, Қўпак туркманга қарши юришда шижоат кўрсатган. Анқара жангида қўшиннинг сўл қанот амирларидан бўлган.

СУЛДУЗ, сулдус — турклашган мўғул қабилалардан бири. С.ларнинг қатта бир гуруҳи Чингизхон қўшини таркибида Дашти Қипчоқ ва қисман ҳоз. Ўзбекистон худуди ҳамда Афғонистоннинг шим.га

келиб жойлашган, кейинчалик Озарбайжон, Эронга ҳам ўтишган. Тойжувутлар қабиласи билан урушганда катта ёрдам берганлари туфайли Чингизхон саройидаги энг нуфузли амирлар С.лардан бўлган. Улар Мўғуллар давлати таркибидаги Мовароуннахр, Мўғулистон, Хитой ва Эронда хизмат қилишган. Қўнғиротлар амири Қозоғон (1346—58) вафотидан сўнг амир Баён Сулдуз бир неча йил Самарқандда ҳокимлик қилган, Балх вилоятининг бир қисмига С.ларнинг қабिला бошлиғи Ўлжой буюғ С. раҳбарлик қилган. С.лар Амир Темур ва темурийлар даврида ҳам нуфузга эга бўлишган. Кейинчалик С.лар Шайбонийхон хизматида ўтадилар. Тожикистоннинг Балжувон беклигида С.боло ва С.поён кишлоқлари бўлган. С. номи ўзбек қабилалари рўйхатига киритилган ўрта аср манбаларида учрайди. 16—17-а.ларда С.лар ўтрокклашиб, маҳаллий халқлар таркибига сингиб кетган. Аммо 20-а.нинг бошларида ўзбек уруғқабилалари орасида С. номи учрамайди. Чунки бу даврда С.лар Ўрта Осиё ва Афғанистан аҳолисига батамом қоришиб кетишган.

Ад.: Кармишева Б. Х., Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана, М., 1976.

Очил Бўриев.

СУЛЕМА (лот. *sublimatum* — юқори кўтарилган), симоб (II)хлорид, $HgCl_2$ — рангсиз кристалл модда. Суюқланиш т-раси 277—280°, қайнаш т-раси 302°. Сув, спирт, ацетон, эфир ва пиридинда эрийди. Сувдаги эритмаси электр токини ўтказмайди, чунки $HgCl_2$ ионларга парчаланмайди. С. нихрятда заҳарли модда, ўта суюлтирилган эритмалари идиштовоклар, мебеллар ва полларни дезинфекциялашда, органик кимёда катализатор сифатида, кишлоқ хўжалиги. да уруғларга ишлов беришда, бўёқчилик, кўнчилик ишларида қўлланади (яна қ. Симоб).

СУЛИ (*Avena*) — бошоққошларга

мансуб бир йиллик ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми; галла экини. 70 тури бор. 25 га яқин тури Евросиё ва Шим. Америкада усади. Асосан 3 тури — элма С. (*A. sativa*) мўътадил иқлимли мамлакатларда ва Византия С.си (*A. byzantina* С.) — Ўрта денгиз атрофи, АҚШ жан., Аргентина, Австралияда; кум С. (*A. strigosa*) — Испания, Франция, Бельгияда экилади. С. кдцимий экинлардан ҳисобланади, Европада мил. ав. 2минг йилликдан бошлаб экилган. Жаҳон деҳқончилигида С. экин майдони 14,4 млн. га ни ташкил этиб, Фарбий Европа мамлакатлари, АҚШ ва Канада, Хитойда катта майдонларда экилади, ўртача дон ҳосилдорлиги 18,1 ц/га (2000). Элма С. иддизи попул илдиз бўлиб, яхши ривожланади, ернинг ҳайдалма қатламида жойлашади. Пояси тик ўсади. Бўйи 50—120 см. Барги 3—5 мм. Гултўплами супургисимон тарқоқ, баъзан бир ёнли, бошоқ, 2—4 гулли, баъзан бир гулли. Меваси — дон, кўпчилик навларида қоқиқли (қоқиқсиз шакллари ҳам бор). С. намсевар, лекин иссиққа унча талабчан эмас. Уруғи паст ҳарорат (4—5°)да униб чиқади. Ўзидан чангланади. Ҳарорат 16—22° бўлганида яхши ривожланади.

Гуллаш даврида намлик етарли бўлиши керак. С. узун кун ўсимлиги. Рўвакнинг тепа қисмида етилиши даври бошланганда, пастки қисмида гуллаш давом этади. Ўсув даври 80—110 кун. Кузда экиладиган хили бор. С. дони таркибида ўртача 13,3% протеин, 4,7% мой, 40,1% крахмал, 13,2% клетчатка, 4,0% кул, В гуруҳи витаминлари бор. С. донидан ҳар хил ёрмалар ва ун тайёрланади. Дони эндоспермасида липидлар кўп, шунинг учун юқори калорияли ва тўйимли ҳисобланади. С. уни бугдой ёки жавдар унига қўшиб нон ёпишда ишлатилади. Энг қимматли ем-хашак экини ҳисобланади. Дони, сомони, тўпони, кўк пояси, силоси чорвачиликда молларга берилади. 1 кг сули дони тўйимлилиги 1 озуқа бирлиги сифатида қабул қилинган, 87 г хазм бўладиган протеин бор. С.га азот,

фосфор, калий ўғитларини қўллаш яхши самара беради, афотехнология тадбирлари арпаникцага ўхшаш. С. фев. охири — март бошларида экилади (Ўзбекистонда кўпроқ кузда экилади). Уруғлик сарфи 100—250 кг/га. Ҳосилдорлиги 20—35 ц/га. Ўзбекистонда кузги С.нинг Дўстлик 85 (1993), Чорвачилик и.т. ин-тида Тошкент 1, Ютуқ (1981), баҳорги С.нинг кенг баргли Ўзбекистон (1981) навлари чиқарилган ва барча вилоятлар учун р-нлаштирилган.

Ҳапима Отабоева.

СУЛЛА (Sulla) Луций Корнелий (мил. ав. 138, Афина — 78) — Рим саркардаси, консул (88). С. олий табақали зодагон оиласида таваллуд топган. Африка юриши пайтида нумидийлар шохи Бокх ёрдамида Югуртни махв этган С.нинг обрўэътибори ошиб кетади, секинаста у квестор, легат, ҳарбий трибун лавозимларига кўтарилади. С. саркарда Катулл ишончига киради ва Кичик Осиёнинг жан. шаркидаги Киликия вилояти претори — ҳокими вазифасини эгаллайди. Парфия ҳукмдори МитридатПбилансулҳтузади. Олий бош қўмондон — император сифатида у Юнонистон ва унинг пойтахти Афинани қўлга киритади. С. Понт ва Рим ўртасидаги карамакаршиликка чек қўйган. Рим давлати олдидаги буюк хизматлари эвазига «феликс» («бахтли») тахаллуси билан аталган С. мил. ав. 82 й. охирида ўзини диктатор деб эълон қилган. 79 й. диктаторликни ўзидан соқит қилган ва кўп ўтмай вафот этган. Плутархнинг таъкидлашича, Сдан 22 китобдан иборат «Эсдалиқлар» қрлган.

Ад.: Плутарх, Избранные жизнеописания, т.2, М., 1990.

СУЛОЛА — муайян уруғдан, авлоддан тарқалган, ворислик, валиахдлик ҳуқуқига эга бўлган, асосан, бирин кетин тахтга ўтирган подшолар, амирлар ва хонлар насли. Мас, аббосийлар, ахеманийлар, бувайҳийлар, сомонийлар, манғитлар, ғазнавийлар ва б.

СУЛС, хатти сулс — хаттотлик услуби; араб ёзувидаги хат услублари дан бири. Гўзаллиги туфайли «хатлар имоми», деб аталган. Куфий хатидан кейин ихтиро қилинган бўлиб, ижодкори Ибн Муқла. Ҳарфларнинг 4 қисми тўғри, икки қисми эгри чизиклардан иборат (номи ҳам шундан: С. Сўзи бир нарса-нинг 1/3 қисми ёки 3-қисми деган маънони билдиради). С.да «алиф», «дол» ва «лом» ҳарфлари гажакли бўлади, «дол», «ре» ва «вов» ҳарфлари нафис буралма (шамра) билан тугайди; сўз охирида «ҳо» ҳарфи чўзик ёзилади. С. дастлаб расмий кужжатларни ёзиш, кейинроқ Қуръон кўчиришда қўлланилган; китоблардаги шамс нақши ичидаги ёзув, асар номлари, Қуръон ва ҳадислардан келтирилган ибора ва жумлалар С.да битилган. Китобларда, махсус муфрадот ёки китобларда ҳам қўлланилган. Ёкут Муस्ताъсимий С. ёзувида махсус («Ёкут сулси» ёки «Ёкут таърийки» деб аталувчи) услуб яратган.

СУЛТОН (араб. — ҳукмдор, подшоҳ) — 1) мусулмон давлатлари бошлиқларининг унвони. 10-а.да ислом мамлакатларида ҳукмдор С. деб юритилган. Шохлар, хонлар ва уларнинг фарзандлари исмига С сўзи қўшиб айтилган. Рум султонлиги ҳукмдорларига С. унвони 11 а.нинг 30й.ларидан берилди бошланган. Мазкур унвонни 1-бўлиб салжукийлардан бўлган Тўғрулбек 1038 й.да олган ва бу унвон 1055 й. Бағдод забт этилганидан сўнг халифа томонидан эътироф этилган. Усмонли турк ҳукмдорлари, Хоразмшоҳлар, Ғазнавийлар сингари мустақил давлат ҳукмдорлари ҳам С. атамаси билан ифодаланган. Мўғул истилосидан кейин Чингизхон хонадонининг ҳар бир вакили С. деб аталган. Темурийлар салтанатида ҳам кенг истеъмолда бўлган. Шайбонийларда С. ҳукмдорлар, сулола вакилларига берилган. Жан. Арабистон ва Ғарбий Африкадаги йирик мулкдорлар, баъзи қабила бошлиқлари, Ҳиндистон

ва Индонезиядаги айрим ҳокимлар С. деб номланган. Марокашда 1957 й.гача, Туркияда 1922 й.гача амалда бўлган; 2) киши исмининг таркибий қисми. Мас, Султон Санжар, Султон Боязид, Султон Муҳаммад, Халил Султон, Руқия Султон ва б.

Ад.: Петросян Ю.А., Османская империя, Могуҳество и гибель, М., 1990.

СУЛТОН АКБАРИЙ (тахаллуси; асл исм-шарифи Акбаров Султон) (1923.3.12 —Тошкент—1997.3.6) — шоир, журналист. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими. Тошкент пед. ин-тини тугатган (1942). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1942—45). «Ленин учқуни» (1946—47), «Ёш ленинчи» (1952—53), «Қизил Ўзбекистон» (1953—59) газ. ларида ишлаган. Бадий адабиёт нашриётида бош муҳаррир (1960—63), «Тошкент ҳақиқати», «Сирдарё ҳақиқати» газ. ларида масъул котиб, муҳаррир ўринбосари (1963—64). «Шарқ юдзуи» (1964—66), «Гулистон» (1968) журналиларида бўлим мудири, масъул котиб, «Ўқитувчилар газетаси»да муҳаррир ўринбосари (1968 й. дан). Ижоди 1940 й.дан бошланган. Бахшиёна услубда ижод қилган. «Имоним, эътиқодим», «Яраланган кўшиқлар», «Сулув сулув эмас, суйган сулув», «Шукрона», «Меҳригиё» (1956), «Довон ва девон», «Кўнгил оҳанглари» (1968) ва б. шеърӣ тўпламлар муаллифи. С.А. дostonнавис сифатида ҳам кўплаб асарлар ёзган: «Гирдоб», (1964), «Устод» (1970), «Қатағон» (1992). Қирғиз эпоси «Манаснинг 3-китобини ўзбек тилига таржима қилган.

СУЛТОН АЛИ МИРЗО (14831500) Мовароуннахр ҳукмдори (1498—1500). Темурийлардан. Султон Махмуд Мирзонинг Зўғли. Онаси — Зухра беги*. Отасининг вафотидан сўнг Қарши вилояти ҳокими бўлиб, кейинчалик акаси Бойсунғурдан Бухорони (1497 й. дек.), Бобур эса, Самарқандни тортиб олган. Бобур ота мерос шахри Андижон душман

қулига ўтиши мумкинлиги ҳақида хабар топиб, бекларидан бирини Самарқандда қолдириб, Андижон томон юрган. Бундан фойдаланган С.А.М. Самарқандни ишғол қилади (1498 й. фев.—март). 1499 й.да С.А.М. билан Муҳаммад Мазид тархон орасида низо вужудга келади. Тархонлар Мовароуннахрда катта нуфузга эга эдилар (қ. Дархон). Мазид тархон Самарқанд ва унинг атрофидаги мулкларни ўз ўғиллари, қариндошуруғлари ва яқин кишилари ихтиёрига бериб қўйган эди. С.А.М. тахтга муқим ўрнашиб олгач, Мазид тархонга қарши сиёсат юритади. Натижада Мазид тархон Самарқанддан чиқиб кетади. Шунда Тошкент ҳокими Султон Махмудхон жиёни Хон Мирзони (Мирзохон, С.А.М.нинг укаси) мўғул кўшинлари билан Самарқандни забт этишга жўнатади. С.А.М. Самарқанд ташқарисида, Ёрайлоқда бўлган жангда ғолиб чиқади. Онаси Зухра бегимнинг нодонлиги туфайли ёзилган мактуб сабаб Шайбонийхон Самарқандни жангсиз эгаллайди (1500). С.А.М. Қўлба яланглигида қатл этилади.

СУЛТОН АЛИ ХУРОСОНИЙ (??) — хуросонлик табиб. 15-а.нинг 2-ярми ва 16-а.нинг 1-ярмида яшаб ижод этган. Ўрта Осиёнинг бир қанча шаҳарларида, жумладан, Самарқандда узоқ муддат яшаган. Кўп йиллик тажрибалари асосида «Дастур улилож» («Қасалликларни даволаш бўйича қўлланма», Самарқанд, 1526) ва «Муқаддимаи дастур улилож» («Қасалликларни даволаш бўйича қўлланмага муқаддима») асарларини ёзган. «Дастур улилож»да турли касалликлар ва уларни даволаш йўллари ҳақида маълумот берилган. «Муқаддимаи дастур улилож»да эса табобатнинг умумий масалалари — соғлиқни сақлаш, одам аъзоларининг соғ ва касаллик вақтидаги ҳолати, қон томирлари ҳамда касаллик бўҳрони (кризиси) ҳақида фикр юритилган. «Муқаддимаи дастур улилож» асари форс тилидан ўзбекчага таржима қилинган. Унинг 19-а. бошларида

кўчирилган бир нусхаси Ўзбекистон ФА Шаркшунослик ин-тининг қўлёзмалар фондида сақланади.

СУЛТОН АҲМАД (? 1410) Жалойирийлар давлати ҳукмдори (1382—1410). Шайх Увайс I Жалойирийнинг ўғли. С.А. Озарбайжон ва Ироқда ҳукмдорлик қилган. Амир Темур Бағдодни забт этгач (1393), С.А. Мисрга мамлук султони Барқук (1382—99) хузурига кочган. Шундан сўнг у ўз ерларини гоҳида забт этиб, гоҳида қўддан чиқарган. 1394 й. Амир Темур 2маротаба Бағдодни эгаллаганда у яна кочган. Бироқ Шом (Сурия)да хибсага олиниб, 1405 й. Амир Темур вафотидан кейингина озод этилган. 1406 й. қайтадан Бағдодда ҳукмронлик қилаётган пайтда туркман Қора Юсуф билан унинг орасида низо чиқиб, кейинроқ урушга айланган. Натижада, 1410 й.да Табриз остонасидаги жангда ҳалок бўлган.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996.

СУЛТОН АҲМАД МИРЗО (1451, Самарқанд — 1494, Оксув мавзеси, Уратепа) — Самарқанд ҳокими (1469—94). Темурийлараям. Абу Сайд Мирзонинг катта ўғли. Онаси — Ўрда Буға Тархоннинг кизи. Отаси унга Самарқанд ва Бухоро вилоятлари ҳокимлигини берган. Кейинчалик Тошкент, Шохрухия ва Сайрамни ўз тасарруфига киритган. Тошкент ва Сайрамни укаси Умар Шайх Мирзога топширган. Хўжанд билан Ўратепа ҳам бир неча муддат унинг тасарруфида бўлган. 1493 й. С.А.М. куёви, Тошкент хони Султон Маҳмудхон билан иттифок тузиб Андижонга — Умар Шайх Мирзога карши юриш бошлайди, улар Андижон, Ахси ва Марғилонни қамал қиладилар. Шу пайтда Ахсида Умар Шайх Мирзо тўсатдан вафот этиб, тахтга 12 ёшли Бобур ўтирган. Бек ва амирлар халқни душманга карши сафарбар этадилар. Султон Маҳмудхон Тошкентга қайтиб кетган. С.А.М. Бобурга Фарғона ҳукмронлигини «инъом» этиб Самарқандга қайтган,

бирок Ўратепага етганда вафот этган. С.А.М. Мовароуннахрда нуфузи ниҳоятда баланд бўлган Хожа Аҳрорни ўзига пир тутган. Ойша Султон бегим ва Маъсума Султон бегим исмли кизлари Бобурнинг хотинлари бўлган.

Ад.: Файзиев Т., Темурийлар шажараси, Т., 1995; М уғам маджонов А., Темур ва темурийлар салтанати, Т., 1994.

СУЛТОН АҲМАДХОН, Олачохон (? — 1504) — Мўғулистон шарқий қисмининг хони (1487—1504). Чигатойилардан. Юнусхоннинг кенжа ўғли. Эсон Тойши бошчилигидаги калмоқлар устидан 2 марта қозонган ғалабаси ва уларни каттиқ қирғин қилгани учун калмоқлар томонидан «Қон тўқувчи», «Олача» ёки «Олачи», яъни «конхўр» деб аталган. Умар Шайх Мирзо (Бобурнинг отаси) Юнусхонга Тошкент ва Сайрамни берганида (1487) шаҳар ва вилоятда яшашни истамаган мўғуллар С.А.ни Мўғулистонга қочишга кўндирганлар. Отаси уни таъқиб этмаган. С.А. Мўғулистонда марказий ҳокимиятга қарши бош кўтарган қабилалар билан 10 й.га яқин курашиб, ниҳоят ҳокимиятни мустаҳкамлаб олган. Қашқарга эгалик қилиш учун Мирзо Абу Бакр дуғлат билан муваффақиятсиз кураш олиб борган. Шайбонийхонта қарши курашда ёрдам бериш учун акаси Султон Маҳмудхон олдига, Тошкентга келган (1503), Ахси ёнидаги жангда улар Шайбонийхон кўшинидан мағлубиятга учрашган, ҳар икки хон асир олинган. Шайбонийхон уларга шафқат қилиб Мўғулистонга кетишларига рухсат берган. С.А. Оксувда вафот этган.

СУЛТОН БАХТ БЕГИМ (1360F66—1430, Нишопур) — Амир Темурнинг кизи. Онаси — Ўлжой Туркон Ого бегим. С.Б.б. табиатан шаддод, ўзар ва эркакларга хос табиатга молик бўлиб, эркакларни унчалик ёқтирмаган. С.Б.б. Шер Баҳромнинг ўғли Муҳаммад Миркага никоҳланган. Соҳибқирон куёвига Хутгалон вилоятини

иньом қилган. Бирок Муҳаммад Мирка 1388 й. исён кўтарган, исён бостирилиб Муҳаммад Мирка укаси Абулфатҳ билан Соҳибқироннинг ўғли Умар Шайх Мирзо фармонида кўра қатл этилган. 1389 й. малика С.Б.б. амир Довуд дуғлатнинг ўғли амир Сулаймоншоҳга никоҳ қилинган.

СУЛТОН ВАЛАД (Sultan Velet) Муҳаммад Баҳоуддин (1226, Қараман, Кўния вилояти — 1312, Кўния ш.) — турк шоири. Жалолиддин Румийнинг ўғли. Суфийлар орасида тарбия олган; ўзи ҳам суфийликнинг мавлавия тариқати бошлиғи (шайх) бўлган. С.В.нинг бутун ижоди отасининг ҳаёти, фаолияти ва таълим-отини оммалаштиришга бағишланган. Форсий шеърлар девони ва «Валаднома» достонининг муаллифи. Мазкур достон 3 та мустақил қисмдан иборат: «Ибтидонома», «Интихнома» ва «Рубобнома». 1 ва 3 қисмларда турк тилининг кўния лаҳжасида ёзилган каттакатта парчалар («салжукна шеърлар») учрайди. Булар кичик Осиеда яратилган ва санаси аниқ кўрсатилган (1301) дастлабки туркийча шеърлардир. С.В.нинг «Илмнома» рисо-ласи ҳам бор.

Ад.: Гарбузова В.С., Поэтү средневековой Турции, Л., 1963.

СУЛТОН ЖЎРА (тахаллуси; асл исм-шарифи Жўраев Султон) (1910.15.1, Шофиркон тумани — 1943.10.11, Гомель ш.) — шоир. Бухородаги эрлар билим юртида ўқиган, сўнг мактаб ва билим юртида ўқитувчилик қилган (193036). 193639 й.ларда Андижон педагогика ин-тида ўқиган ва шу ерда дарс берган; 2-жаҳон уруши катнашчиси; урушда ҳалок бўлган. С.Ж.нинг «Фидокор» (1939), «Шодлигим», «Очиқ чехралар» (1939), «Москва» (1941) шеърый тўпламлари эълон қилинган. 1939 й. шоир ижодининг энг самарали палласи бўлиб, у шу йили «Парвознома» балладаси, халқ ривоятлари асосида

«Зангори гилам», «Қалдирғоч», шунингдек, «Карим ва Қундуз» достонла-

рини ёзган. Шоирнинг машхур итальян астрономига бағишланган «Бруно» достони (1938) 30й.ларда яратилган ўзбек достонларининг энг яхши намуналаридан ҳисобланади. Бадиий соддалик, самимийлик, халқ оғзаки ижодига яқинлик С.Ж. шеърятининг энг яхши хусусиятларидир. С.Ж.нинг адабий меросида болалар ҳаётидан олинган асарлар алоҳида ўринни эгаллайди. Унинг сўнгги асари — «Ирода» драмаси (1942, Восит Саъдулла билан ҳамкорликда) Андижон вилоят театрида сахналаштирилган.

Шоирнинг жасади Гомель ш. Лоев тумани Козероги кишлоғида дафн этилган. Андижон, Бухоро ва Шофиркон шаҳарларидаги кўчаларга, шунингдек, Шофиркон туманидаги мактаб, кинотеатр ва фукаралар йиғинига С.Ж. номи берилган. j

Ас: Ёмғирдан сўнг, Т., 1965; Шеърлар, Т., 1 1973.

Ад.: Мўминов Ф., Оташқалб шоир, Т., 1970; Алиев С, Бухорода битилган байтлар, Т., 1992.

СУЛТОН МАҲМУД МИРЗО (1453 Самарқанд — 1495) — Самарқанд ҳокими (1494—95). Темурийларга. Абу Сайд мирзонинг 3ўғли. Отаси даврида Астробод вилояти ҳокими. Абу Сайд Мирзо вафоти (1469) дан сўнг Термиз, Чағониён, Ҳисор, Хатлон, Қундуз, Бадахшон ва Ҳиндукуш тоғларигача бўлган ерлар унинг тасарруфига ўтган. Акаси Султон Аҳмад Мирзонинг вафоти (1494) дан сўнг эса, Самарқанд тахтига ўтирган. У зулмни ҳаддан оширгани учун мамлакатнинг катта кичик аслзодалари, сипохийлар ва оддий халқ ҳар тарафга таркалиб қоча бошлаган. С.М.М. тахтга даъвогар бўлиб келган амакиваччаси Малик Муҳаммад Мирзо ва у билан бирга келган мирзоларни қатл эттирган. С.М.М. ўз ҳукмронлиги даврида 2 марта Ҳусайн Бойқаро билан жанг қилиб, иккаласида ҳам мағлуб бўлган. Бобурнинг Султон Нигор хоним исмли холаси унинг 4хотини.

Ад.:Файзиев Т., Темурийлар шажара-си. Т., 1995; М уҳаммаджонов А., Темур ва темурийлар салтанати, Т., 1994.

СУЛТОН МАХМУДХОН (? 1404)

Амир Темур хукмронлиги даврида номигагина Мовароуннахр тахтига ўтказилган хон (1388—1404). Суюрғатмишхоннинг ўғли. Амир Темур Хоразмга қилган 4юришидан қайтиб келгач, Бухорода оламдан ўтган Суюрғатмишхон ўрнига СМ. ўтказилган. СМ. номига тангалар зарб қилинган. 1395 й. Тўхтамишга қарши қилинган 2юриш вақтида СМ. ўғрукобозга бошчилик қилган ва жангдан кейин ҳоз. Саратов ш. яқинида жойлашган Юлуклуқ ва Узуклуқ номли мавзеда Сохиқиронга келибқўшилган. 1398—99 й.лардаги Ҳиндистон фатҳида фаоллик кўрсатган СМ. кўшиннинг сўл қаноти жувонғарга раҳбарлик қилган. 1402 й.даги Анцара жангия Боязид I Йилдирирни асир олишга муваффақ бўлган.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома, 1996; Мирзо Улуғбек, Тўрт улус тарихи, Т., 1993.

СУЛТОН МАҲМУДХОН (? 1508)

Мўғулистон хони (1487—1508). Чигатойларлан. Юнусхоннинг ўғли, онаси — Шохбегим, Бадахшон шохи Шох Султон Муҳаммаднинг қизи. Бобурнинг тоғаси. 1487 й. отаси вафот этгач, мўғуллар русумига кўра тахтга ўтказилган. Бундан хабар топган Умаршайх Мирзо Фарғона томондан, Султон Аҳмад Мирзо Самарқанд томондан СМ.га қарши чиққан. Умаршайх Мирзо қўшини Тошкент яқинидаги мустақкам Аштар қалъасини қамал этган. СМ. кўшинга бош бўлиб мудофаага раҳбарлик қилган ва жангда ғолиб чиққан. 1488 й. Султон Аҳмад Мирзо қўшини устидан Чир (Чирчиқ) дарёси бўйида ғалаба қозонган. Нагижада СМ.нинг обрўси, кучқудрати ошган. Мўғулистоннинг шарқий қисмига укаси Султон Аҳмадхон (Олачакон), Ғарбий қисмига ўзи бош бўлиб, қароргоҳи — Тошкент ш.да жой-

лашган. 1493 й. Мовароуннахр хукмдори Султон Аҳмад Мирзонинг катта қизи Робия Султон бегим (Қорақўз бегим)га уйланган. Самарқанд ва унинг атрофида С.М.ни Хоникахон деб аташган. СМ. доимо кўшни давлатларнинг ишларига аралашган. Султон Аҳмад Мирзо вафотидан сўнг С.М. Самарқанд тахтини эгаллаш учун юриш қилган, бироқ 1495 й. Канбой яқинида Бойсунғур мирзо томони|дан мағлубиятга учраган. С.М.ни Фарғонага юриш қилиши эҳтимолидан хавфсираган Бобур унинг олий ҳркимиятини тан олган. 1498 й. 5 минг кишилик кўшин билан Самарқандга юриш қилган, бироқ шим.дан Шайбонийхон кўшинлари Мовароуннахрга келаётганидан дарак топгач, чекинишга мажбур бўлган. У темурийларга қарши курашда Шайбонийхонни ўзига иттифокчи қилиш мақсадида унга Ўтрор ш.ни берган. Шайбонийхон СМ. ёрдамида Самарқанд, Бухорони қўлга олган. Шайбонийхоннинг кучайиб кетишидан хавфсираган С.М. темурийларни қўллабқувватлай бошлаган. Бобурта Самарқандни эгаллашида ҳарбий ёрдам берган. Бобур унинг саройида, Тошкентда маълум муддат яшаган (1501—02). 1503 й. СМ. ва укаси Султон Аҳмадхонларнинг бирлашган кўшини Архиён қалъаси (Фарғона) яқинида Шайбонийхон кўшини томонидан тормор келтирилган, акакалар асир тушган. СМ.нинг Тошкентга вақтинчалик ҳоким қилиб қолдирилган ўғли Султон Муҳаммад шаҳарни ташлаб қочган. Шайбонийхон Тошкентни эгаллаб, уни амакиси Суюнчхўжахонга берган. СМ. ва укасига шафқат қилиб қўйиб юборган. Улар Мўғулистонга кетишган, бир оздан сўнг Султон Аҳмадхон вафот этган. Тахт учун курашда СМ. ёлғизланиб, анча кийинчиликларга дуч келган. У қўмак истаб Шайбонийхон хузурига келган. Бироқ Шайбонийхон С.М.ни фарзандлари билан бирга Хўжанд дарёси бўйида қатл эттирган.

Ад.: Бабурнаме, Т., 1993; Материалў по истории казахских ханств XV—XVII

вв., АлмаАта, 1969; Мирзо Мухаммад Хайдар, Тарихи Рашиди, Т., 1996.

Фахриддин Ҳасанов.

СУЛТОН МИРҲАЙДАР МАЖМУАСИ — Касбидаги меъморий ёдгорлик (11 —16-а.лар). Саидлар авлодидан бўлган Мирҳайдар номи билан боғлиқ. Мажмуа (90x40 м) ёпиқ ва ярим очик бинолар, 3 ховлидан иборат. Кенг сахли жан. ховлидан қатор устунли масжидга (6-а.да бунёд этилган) кириб, ундан ўртадаги ховлига ўтилади. Ховлининг шим. ва шарқий томонидан қад. мақбаралар, жан. ва ғарбий томонида айвон (16-а.) жойлашган. Айвон (11,6x6,6 м) нинг ғарбий девори ёқалаб ўтган йўл шим. ховлига олиб боради. Ховлида 14—16-а.ларга оид мрамар сағаналар бор. Мақбаралар 3 хонадан иборат. Хоналар чор қиррали тахмон ва равоқларга ажратилган. Деворларидаги кичик меҳробий 3 тоқча оралиғида чироклар учун тутун йўли ишланган. Равоқларнинг бурчак бағаллари майда муқарнаслар билан безатилган. 1мақбара (3,3x3,3 м)да Саид амир Шамсиддинбек алхожи Ҳайдар сағанаси сақланган. Сағана тўқ кулранг мрамардан ишланган. Унда 897 хижрий (1491 милодий) йил қайд этилган. 2мақбара (5x5 м)да шахси номаълум 3 та сағана бор. Мақбара гумбазли, бурчакларига 5 қиррали ғиштин муқарнаслар терилган. Ўртадаги ховлининг шарқай томонида алоҳида қурилган Ахлибой мақбараси (4,4x4,4 м) ҳам 14-а.га оид деб тахм. қилинади. Масжиднамозгоҳ (20x9,6 м) жан.дан мақбара бостирамасига туташган. Ундаги безаклар 13—19-а.ларга ондир. Масжиднинг ўрта қисми кенг қатор устунли, бош тарзи ясси пештоқли, пастак гумбазли қалқонсимон бағалларга таянган. Деворидаги тоқча бурчаклари равоқли, қиррали қилиб безатилган. Масжид олдидаги минора (бал. 8,5 м) эски бинолар ғишtidан қурилган (19 а. охири — 20-а. бошлари), кўриниши пастдан юқорига қараб ингичкалашиб борган, тепаси мезанали. Пастки қисми бир неча

бвр таъмирланган.

СУЛТОН МУХАММАД НУР (1472— 1530) — хаттот, настаълиқ хати устаси. Сулшонали Машҳадийнинг шоғирди. Ҳиротда Навоий ҳомийлигида хаттотлик санъатини ўрганган, ижодини ҳам Навоийнинг шахсий кутубхонасида бошлаган, турли мажлисларда иштирок этган. Асосан, Ҳиротда ижод қилган, маълум муддат Бухорода ҳам бўлган. Навоий унинг санъатини юқори баҳолаб, ўз даврида «ҳеч ким майда настаълиқ хати ёзишда унга тенг келмаган», деб ёзган. Кўплаб шоғирдлар тайёрлаган, улардан Салим Котиб, Айний ва б. устозининг хат услубини давом эттирган. С.М.Н. кўчирган кўлёмалар: Абдулла Ҳотифийнинг «Хамса» дostonларидан олинган терма байлар (1500, Британия музейида); Саъдийнинг «Бўстон» (1501, Техрондаги Миллий кутубхонада); Саъдий ва Жомий ғазаллари терма «Девон»и (1519, Техрондаги Салтанат кутубхонасида); Низомийнинг «Хамса» (1524, НьюЙоркдаги Метрополитен музейида); Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» (1528, Истанбулдаги Авлиё София соборида); «Субҳат улабор» (Лоҳурда: Мухаммад Шафи шахсий кутубхонасида); Шарофиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» (1528; Техрондаги Салтанат кутубхонасида: Бехзод раем ишлаган); Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» (1530), Навоийнинг «Девон»и (Россия миллий кутубхонасида); «Қалила ва Димна» (Ҳиндистон, Рампур ш.да) ва б. С.М.Н. битган китъалардан 9 таси Россия миллий кутубхонасида сақланади.

Ад.: Баёний М., Аҳвол ва осори хушнависон, 2 ж., Техрон, 1967.

СУЛТОН МУХАММАД ТАБРИЗИЙ (1470 й. охири — Табриз — 1555) — мусаввир, Табриз миниатюра мактаби асосчиларидан. Сафавийлар (Шоҳ Исмоил ва Шаҳзода Таҳмосиб I) сарой кутубхонасида ишлаган. Бехзод билан ҳамкорликда ижод қилган, шаҳзода

Таҳмосибга раем ўргатган. Ога Мирак Исфохоний, Мир Саид Али, Музаффар Али ва б. билан бирга қўлёзма китобларга асарлар яратган. Асарлари ёрқин, соф ранглар жозибаси, нозик чизиклари, ажойиб нақшлар ва пухта ўйланган тарҳи, кўтаринки образлар силсиласи билан алоҳида ажралиб туради. Навоийнинг «Девон»и (1527), Ҳофизнинг «Девон»и (1537), Низомийнинг «Хамса» (1539—43, Британия музейида), Фирдавсийнинг «Шохнома» (1537) асарлари қўлёзмаларига расмлар ишлашда қатнашган, портретлар ва б. алоҳида миниатюралар яратган.

СУЛТОН МУҲАММАД ХАНДОН (15—16-а. 2-ярми, ғирот) — хаттот, шоир, настаълиқ хати устаси. Султонали Машхадийнинг шогирди, хуштабиат, хушчақчақликка мойил бўлгани учун «хандон» лақабини олган. Ижодини Навоийнинг шахсий кутубхонасида бошлаган. С.М.Х. кўчирган қўлёзма китобларга баъзан отини ёзмаган. Хондамир хаттотни «настаълиқ хатида истеъдоди жуда зўр», деб баҳолаган. Кўплаб шогирдлар тайёрлаган. С.М.Х. кўчирган Саъдийнинг «Бўстон» асари (1514, Жаъфар Султон Алқаройи мажмуасида), Ҳофизнинг «Девон»и (1519, Кобулдаги Давлат музейида ва яна бир нусхаси 1515, Британия музейида), Хусрав Дехлавийнинг «Девон»и (1497, Ўзбекистон ФА ШИ да) ва «Қирон уссадайн» асари (1515, Британия музейида), Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо» (Техрондаги Миллий кутубхонада ва бир нусхаси шахсий мажмуада), «Субхат улабор» (1523, Техрондаги Жаъфар Султон Алқаройи мажмуасида), Навоийнинг «Девон»и (1528, Россия миллий кутубхонасида) ва б. қўлёзмалар, кўплаб китъалари бизгача етиб келган.

СУЛТОН САЙИДХОН (1490, Турфон 1533.9.7) — Ёркенд хонлиги ҳукмдори (1514—33). Чиғатойлардгм. Султон Аҳмадхоннинг ўғли. 1503 й. отаси билан амакиси Султон Маҳмудхоннмт Аҳси

яқинида Шайбонийхон билан бўлган жангида қатнашган. Султон Аҳмадхон вафотидан сўнг тахт учун курашларда акаси Мансурхондан енгилган. С.С. Андижонга, сўнгра Кобулга, қариндоши Бобур хузурига борган. Бобур уни иззатикром билан кутиб олган. 1510 й. Бобурнинг Кобулдан Қундузга юриши чоғида С.С. у билан бирга бўлган. Тарихчи Мирзо Ҳайдарнинг амакиси Сайид Муҳаммад мирзо Андижонни шайбонийлардан (Жонибек султондан) қайтариб олгач (1511), Бобурни таклиф этади. Бобур С.С.га Андижон тахтини беради. Қашқар ҳоқими Абу Бакр мирзо 20 минг кишилиқ кўшин билан Андижонга юриш қилган, С.С. кичик кўшин (1,5 минг киши) билан Андижондан 2 фарсах узокликдаги НутНуғ мавзеида бу катта кўшин устидан зафар қозонган (1511 й. 24 окт.). С.С. шайбонийларга қарши курашда Бобурга ёрдам берган. 1514 й. шайбоний султонлар Андижонга юриш уюштирганлар. С.С. шахарни ташлаб Шарқий Туркистонга кетган. 1514 й. Абу Бакр мирзони енгиб, Қашқарни эгаллаган. 1522 й. бутун Шарқий Туркистонни тобе этган. Умрининг сўнгги йилларида Тибетни эгаллаш учун кураш олиб борган. Мамлакатда тартиб ўрнатиш юзасидан қатор тадбирларни амалга оширган. Абу Бакр мирзодан қилган давлат хазинасини мусодара этиб, унинг бир қисмини давлат арконлари, лашкарбошилари, кўшин ва фуқароларга тақсимлаб берган. Оксу ва Турфон ш.лари ва бир қанча қжштоклар қайта қурилган. Дин арбобларига катта ҳурмат кўрсатилган. Бирок, С.С. 1522 й.дан бошлаб маишатга, ичкиликка берилиб кетиб давлат ишларига эътибор бермай қўйган. Тарихчиларнинг таърифига кўра, С.С. атоқли сиёсатдон бўлибгина қолмасдан, таниқли олим, шоир, мусикашунос ҳам эди. Саъид тахаллуси билан шеърлар ёзган. С.С. моҳир хаттот, мусаввирликда, муқр ўйиш, тош қирқиш (сангарошлик), заргарлик, отни безаш, қуймачилик, камон, ханжар, шамшир ясаш, дурадгорлик хунарларида шуҳрат

қозонган. С.С. шикорни яхши кўрган, унинг конунқоидаларидан сабоқ берган.

Омонбек Жалилов.

СУЛТОН САЙИДХОН (? 1868) Кўкон хони (1863—65). Маллахоннинг ўғли. 1863 й. июлда қирғизлар ва қипчоқлар амир лашкар Алимқул бошчилигида ҳокимиятни эгаллаган. С.С. номигагина хон қилиб кўтарилган, амалда давлат ишлари Алимқул қўлида бўлган. Рус кўшинлари бу пайтда Янгикўрғон, Пишпак, Марки, Авлиёота, Туркистон, Чимкентни босиб олишган. 1865 й. баҳорида М.Г.Черняев бошчилигидаги кўшин Тошкентни қамал қилган. С.С. Алимқул билан бирга Тошкент мудофаасига раҳбарликни ўз қўлига олган. Алимқул жангда ўддирилгач, қирғиз ва қипчоқлар кўшини Кўконга қайтиб кетиб, тахтга бошқа хонни ўтказиш пайига тушган. Тарихчи Муҳаммад Солиҳнинг ёзишича, Тошкент халқи С.С.га содиқ қолиб, уни қайта хонлик тахтига ўтказишади. Шу равишда Тошкент ўз хонига эга бўлиб, Кўкондан мустақиллигини намойиш этади.

С.С. Россия тажовузига қарши ёрдам сўраб Туркия султониغا, Бухоро амирига ва Кўконга элчилар жўнатган. Бухорога себзорлик эшон Ҳакимхўжа қозикалон бошчилигида ҳар даҳадан тўрт оқсоқол юборилади. Бухоро амири ўз мактубида С.С. унинг хузурига келиб бўйсунуши ва шундан кейингина Тошкентга ёрдам бериши мумкинлигини ёзган. Амирнинг бу талаби қондирилган.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 1-китоб [Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Бейсимбиев Т.К., Тарихи Шахрухи, АлмаАта, 1987.

СУЛТОН САНЖАР - қ. Санжар.

СУЛТОН САНЖАР МАҚБАРАСИ - Марв (Туркманистон)даги меъморий ёдгорлик (12-а. 40й.лари). Меъмори Муҳаммад ибн Отсиз ас Сарахсий. Султон қалъа марказига жойлашган. Султон Санжар

(1157 й.да вафот этган) мақбараси бизгача хароба ҳолда етиб келган. Мақбара мурабба тарҳли (ташқариси 27x27 м, ичкараси 17x17 м). Хона бал. 36 м (ички гумбазгача, ташки гумбаз сақланмаган). Маҳобатли тўртбурчак девор (бал. 15 м, калинлиги 5 м) устига 8 қиррали пойгумбаз (қалинлиги 1,5 м) ўрнатилган. Пойгумбаз 3 поғонали. 1поғонаси 4 томондаги равоқларга таянган, 2поғонасидаги майда равоқчалар 6 қиррали, 3поғонаси устига гумбаз ўрнатилган. Мақбара ички деворларида оқ, кўк ва қизил рангли бўёқлар сақланган. Нозик ислимий нақшлар билан безатилган девор тепасида ёзувлар, шарқий гумбазга ишланган ганчкор нақшлар заминиде меъмор номи қайд этилган. Мақбарага Салжуқийлар саройи ва масжид туташ бўлган. С.С.м.га турли урушлар кўп путур етказилганига қарамай, ўз маҳобатини йўқотмаган. 1980 й.да қайта тикланган.

Ад.: Всеобщая история архитектуры, в 12 томах, т. 8, М, 1969.

СУЛТОН САОДАТ МАЖМУИ - Термиздаги меъморий ёдгорлик (10—17-а.лар). Термизнинг шаркида жойлашган бу зиёратгоҳ 7 а. давомида шаклланган. 20 га яқин мақбарани ўз ичига олган. Унда Саййидлар сулоласининг мақбаралари жойлашган. Дастлаб шу атрофдаги ерлар эгаси, пайғамбаримиз авлодларидан бўлмиш Ҳасан алАмир (9-а. 2-ярмида вафот этган) мақбараси бунёд этилган. Халқ орасида С.С.м. номи билан машҳур бўлган мақбаралар 10-а.да, қолганлари, асосан, 15—17-а.ларда ёнмаён қурилиб, узун ҳовлининг 2 томонини эгаллаган. Мақбаралар пештоқ ва гумбазли чорси хоналар (9x9,05 м ва 10,15x10,25 м) дан иборат. Ҳовлининг тўридаги пештоқ ва икки қанотидаги гумбазли мақбаралар бир хил тарҳда, жан.даги мақбара зиналар ғисобига кичикроқ кўринади. Шим. ғарбидаги мақбаранинг қурилма ва безаклари оддий ғишт (27x27x5 см) дан жуфтжуфт қилиб терилиб, мавжли безак ҳосил қилинган. Ички хона деворла-

рига ғишдан ҳошияли бўртма равоқлар ишланган. Жан.ғарбадаги макбара шим. ғарбадиган бир оз кичик, кўриниши оддий, ганч сувокли. Мазкур 2 макбара орасидаги пештокли супа тўрига меҳроб жойлашган. Сиркор қошинлар бинога алоҳида хусн бағишлаган. 15—17-а.ларда қурилган макбараларда ўша даврга хос юлдузсимон гириҳ нақшлар, ганчкори безаклар кенг қўлланилган. Мажмуа мустақилликдан кейин таъмирланиб, зиёратгоҳга айлантирилган.

Ад.:Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А., Средневековые памятники Сурхандарьи, Т., 1982.

СУЛТОН УВАЙС БОБО МАЖМУИ — Беруний (Қорақалпоғистон) туманидаги меъморий ёдгорлик (17—19-а.лар). Султон Увайс (асл исми Сухайл ибн Омир ибн Румон ибн Ноҳия ибн Мурод) Яманнинг Қаран қишлоғи Муродий қабиласида (мил. 625 й.да) тугилган. Ҳазрати Али ва Муовия аскарлари ўртасидаги Сиффин жанги (657 й.да 32 ёшида шаҳид бўлган. Суриянинг Софа қишлоғида дафн этилган. Султон Увайс ҳадислар йиғиш билан шуғулланган (7-а. 1-ярми). Унинг издош мухлислари 17-а.да рамзий кабр (Шоҳаббос ҳоз. Берунийда) ва зиёратгоҳ бунёд этишган. Оллоқулихон шайхга атаб катта масжид ва алоҳида 10 та чиллахона қурдирган (19-а.). Мажмуа тўғри тўртбурчак тархли (21,5x53 м), шим.дан — жан.га томон йўналтирилган. Султон бобо макбараси, кейинчалик бунёд этилган (асосан, гумбазли) макбаралар ва б. атрофи ғиштин девор билан ўралган ҳовлининг шим. қисмида жойлашган. Жан.да масжид, айвон, хужра ва меҳмонхоналар бор. Мажмуага ғарбдан кирилади. СУ. б.м. ўрта аср Хоразм меъморий анъаналари асосида (пишиқ ғишдан) қурилган. Хоразм вилояти ҳокимлиги ташаббуси билан зиёратхона, кириш қисми таъмирланган (2002).

СУЛТОН УВАЙС ТОҒИ -

Қорақалпоғистондаги тоғ тизмаси. Қизилқумнинг шим.ғарбида, Амударенинг ўнг соҳилида. Кенглик бўйлаб 40—45 км масофага чўзилган, эни 10—15 км. Тоғ унчалик баланд эмас, атрофдаги текисликдан 350—400 м кўтарилиб туради. Энг баланд жойлари: Қорачинғил (485 м), Аччиктоғ (473 м). Жан. ён бағри нисбатан тикрок. Ғарбий қисми бир қанча тепаликларга (Шайхжали, Қуёнчик, Зангибобо, Жумуртоғ) бўлинган. Йилига 80—100 мм ёғин тушади. Йиллик тра 12°—13°, янв.нинг ўртача т-раси —5°, —8°, июлники 26°—28°. Доймий оқар сувлар йўқ. Уз. 5—12 км ли қуруқ сойлар (Жамансой, Қизилсой, Қазансой, Султонбобосой, Кахралсой, Ахимбеддинсой)да фақат ёғингарчилик вақтида сув оқади. Тектоник жиҳатдан антиклиналь структура. Кучли бурмаланган палеозой даври метаморфик, чўқинди, вулканик тоғ жинслари (сланец, кварцит, оҳақтош ва б.)дан ташкил топган. Чўл тупроқларида шувок, ранг каби эфемер ўсимликлар, булоқлар атрофида турли хил буталар усади.

СУЛТОН ҲАСАН МАСЖИД-МАДРАСАСИ — Қоҳира (Миср)даги меъморий ёдгорлик (1356—63). Мажмуа масжид, Мадраса ва султон Ҳасан макбарасидан иборат. Тархи 68 x 155 м. Мадраса 4 айвонли, ҳовли майд. (32x34,6 м) 4 томондан равокли айвонлар билан ўралган (девор бал. 35 м гача), айвонларнинг энг каттасида масжид хонақоҳи жойлашган. Мадрасага ҳовлининг 4 томонидаги дарвозадан кирилади. Атрофидаги ҳужралар 4 қаватли. Масжид деворлари мрамар билан қопланган, полига қошин ётқизилган. Меҳроб ёнидаги минбар мрамардан ишланган. Меҳробнинг 2 ёнида макбарага кириладиган эшиклар бор. Эшиклардан бири олтин ва қумуш билан, макбара (21x21 м) мрамар билан қопланган. Гумбаз ости бағали мукарнасли (17-а.да канта тикланган). Ҳовли ўртасидаги мрамар устунли кўшк ўртасига фаввора ўрнатилган. Пештоқи (бал. 38 м) мукарнас безаклар

тош ўймакорлиги ва қадама нақш билан жозибадор безатилган. Гулдастаминораси ўзига хос миллий услубда ишланган. С.Ҳ.м.м. мамлуқлар ҳукмронлиги даври курилишидан қолган, кўлами ва ҳашамдорлиги жиҳатдан энг аҳамиятли ёдгорликлардандир.

СУЛТОНАЛИ МАШҲАДИЙ (1437 Машҳад — 1520) — хаттот, шоир, хат назариётчиси; настаълиқ хати ривожига ва кенг тарқалишига улкан ҳисса қўшган. «Султон улхатотин» («Хаттотлар султони») ва «Қиблат улкуттоб» («Қотиблар қибласи») номли юксак унвонлар соҳиби. Хаттотликка болалигидан иштиёқи баланд бўлган. С.М.нинг устозлари — хаттот Заҳириддин Азҳар ва Ҳожа Ҳофиз Муҳаммад. С.М. мадрасада таълим олган, сўнг мадрасада дарс берган. 1451 й.дан Ҳиротда яшаб, Султон Абу Саид (1451—69) ва Султон Ҳусайн (Ҳусайн Бойқаро, 1469—1506) лар хизматида бўлган. Ҳиротдаги бадий муҳит — санъаткорлар давраси, айниқса, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар билан ижодий ҳамкорлик қилиш натижасида С.М. устод санъаткор даражасига кўтарилди (Навоийнинг шахсий кутубхонасида китобат ишлари билан машғул бўлган). Айниқса, С.М.нинг Навоий ижодига муносабати ўзгача бўлиб, шоирнинг аксар асарларини бир неча нусхаларда кўчирган; жумладан, Навоийнинг «Илк девон»ини ўзи тартиб этган (1465; дастхат нусхаси Россия миллий кутубхонасида). Ўз навбатида улуғ шоир ҳам хаттотга чуқур ҳурмат билан қараган, «Мажолис уннафоис» асарида унга юқори баҳо берган. С.М. Ҳирот хаттотларига раҳбарлик қилган; ёш мусаввир Камолиддин Бехзодга ўз фарзандидек муносабатда бўлган; уларнинг ўзаро ҳамкорлиги туфайли юксак даражадаги санъат асарлари—кўлёмалар юзага келган. Султон Муҳаммад Нур, Султон Муҳаммад Хандон, Мир Али Ҳиравий, Муҳаммад Қосим ва б. кўплаб хаттотларни тарбиялаган.

С.М. кўчирган ва тартиб қилган мўътабар кўлёмалар ҳам ўзбек мумтоз адабиётининг ноёб намунаси, ҳам Ҳирот китобат санъатининг шоҳ асарлари, дурдоналари сифатида қадрлидир. Шулардан 50 дан ортиқ китоб ва 500 га яқин қитъалар бизгача сақданган: Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида Навоийнинг 3 девони (жумладан, «Наводир уннихоя» ва б.), Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Ҳотамнома», «Жавохирнома» асарлари; Англиянинг Виндзор саройи кутубхонасида Навоийнинг «Девон»и, «Ҳамса» асарлари; Россия миллий кутубхонасида Навоийнинг «Ҳамса» асари; АҚШ нинг Метрополитен музейида Навоийнинг «Девон»и; Туркиянинг Истанбулдаги Тўпкопу саройи кутубхонасида Навоийнинг «Ҳамса», Саъдийнинг «Девон»и, Султон Ҳусайний «Девон»и (4 нусха) ва б. кўлёмалар; у яратган ғазал, рубоий, китъалар (хуснихат парчалари, аксарият қисми Туркиядаги Тўпкопу саройида) мураққаъ ва тазкираларда дунё кутубхона ва музейларида сақланади (жумладан, 41 та қитъа Россия миллий кутубхонасида).

С.М. нинг хат санъатига оид «Қавоиди хутут» («Хат қоидалари», 1519) шеърӣ рисоласида (дастхат кўлёмаси Россия миллий кутубхонасида) хаттот ва шоирнинг нозик диди ва ҳолати ўз аксини топган: рисола матни настаълиқ хатида китобат қилиниб, олтин суви билан ҳалланган; кўлёмма саҳифалари хошияларига ўсимлик ва ҳайвонлар тасвирлари ишланган (сарлавҳа варағидаги унвон ичига музаҳҳиб Жалолиддиннинг номи ёзилган). С.М. ушбу рисолада хат услублари (жумладан, настаълиқ хати) устида тўхталган, Ибн Муқ.ш, Ибн Баввоб ва б. хаттотларнинг хат усулларини таърифлаган.

С.М. иморатлар, ёғоч ва тошларга ўйиб ёзиладиган хатларни битишга ҳам моҳир бўлган. Султон Ҳусайн курдирган биноларига китобалар, унинг марҳум қариндош ва яқинларининг қабр тошларига битиклар битган.

СМ. фаолияти, у кўчирган ва битган қўлёзмалар, китъа, китоба ва битиклар ўз даврида ва ундан кейин ҳам юқори баҳоланган: Бобур, Хондамир («Ҳабиб уссиғар»), Мирхонд («Равзат уссафо»), Мирзо Муҳаммад Ҳайдар (Тарихи Рашидий), Абдураззоқ Самарқандий («Маглаи саъдайн ва мажмаибахрайн») ва б.

Ад.: Костигова Г.И., «Трактат по каллиграфии» Султан Али Машхеда, Л., 1957; Муродов А., Урта Осиё хаттотлик санъати тарихидан, Т., 1971; Алишер Навоий асарларига ишланган расмлар, Т., 1982; Ҳакимов М., Алишер Навоийнинг асарларини кўчирган хагготлар, Т., 1991; Норкулов Н., Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар, Хоразм, 1996; Пугаченкова Г.А., Темурнинг меъморий мероси, Т., 1996.

Абдумажид Мадраимов.

СУЛТОНАЛИ ҚОИНИЙ (15-а. 2-ярми 1517) — хаттот, шоир; настаълиқ хати устаси. Хаттотликни Азҳар Табризийдан ўрганган. Ижодни Табризда бошлаган, кейин Хиротга келиб Жомий хизматида бўлган. Навоийнинг шахсий кутубхонасида ижод қилган. Навоий «Мажолис уннафоис» тазкирасида «табъи ва салоҳияти кўптур», деб таърифлайди, Хондамир «Хулосат улахбор» асарида «настаъликни бағоят тоза ва яхши услубда ёзади», деб таъкидлайди. С.Қ. ўз ижодидида устозининг хат услубини ривожлантиргани билан Султонали Машҳадийга яқин туради, айниқса, майда настаъликда яхши ёзган; Жомийнинг «Девон»и (Техрондаги Салтанат кутубхонасида), Хамадонийнинг «Тамҳидот» (1479, Россия миллий кутубхонасида), Навоийнинг «Ғаройиб уссиғар» (Истанбул, ун-т кутубхонасида 7 та раем бор) асарлари ва б. қўлёзмаларни кўчирган. С.Қ. кўплаб китъалар битган, аксарияти Туркия мажмуаларида, жумладан, 13 намунаси Баҳром Мирзонинг мураққаси (Истанбул, Ўфқоф, Ҳазина кутубхонасида сакданади.

СУЛТОНИЙ, Жаус, Окпар, Шакарак — ўрта кечпишар маҳаллий хўраки, май-избоп ва винобоп узум нави. Ўрта Осиёда чиқарилган. Ўзбекистон (Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида кўпроқ), Тожикистон, Туркменистон, Қозоғистонда экилади. Тупи ўртача кучли ўсади. Барглари ўртача, 5 бўлмали, беги бир оз буришган, орқаси тукли. Гули икки жингли. Узум боши йирик, вазни 400—500, баъзан 800—1100 г. Конуссимон, тигиз жойлашган. Ғужуми йирик, 5—6 г келади, юмалокқўзик, оч сарик, пишганда қахрабо, офтобга қараган томони тўк сарик. Пўсти қалин, қўнғир нукталар билан қопланган. Эти сершира, еганда карсиллайди. Куртаги бўртгандан кейин фаол ҳарорат йиғиндиси 3360° бўлганда, сент. бошларида 148—154 кунда пишади. Таркибида 2324% қанд, 3—3,5% кислота бор. Новдалари яхши пишади. Ҳосилдорлиги 200240 ц/га. Совуққа чидамсиз, оидиум билан касалланади. Узун новда қолдириб кесилади. Қўрғоқчиликка чидамли. Узуми янгилигида истеъмол қилинади, майиз солинади, юқори сифатли десерт винолари тайёрланади.

СУЛТОНИЯ — Эронда ҳукмронлик қилган Ҳулоқуийлар давлати пойтахти (14-а.). Шаҳар қурилиши аҒгхонлардан султон Арғун даврида (1284—91) бошланиб, Ўлжойтухон ҳукмронлиги вақтида (1304—16) яқунланган. С. бешта муҳим қарвон йўллари тугашган ерда жойлашгани туфайли 14-а.да унинг аҳамияти кучайган. Амир Темур Яқин ва Ўрта Шарққа юришлари чоғида С.да қароргоҳ қурган. Мирзо Улуғбек шу шаҳарда туғилган. Ҳоз. С. Эроннинг шим.ғарбида Занжон ва Қазвин ш.лари оралиғида жойлашган шаҳар.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996.

СУЛТОНОВ Абдулла Султонович (1913.13.3 Тошкент 1983.26.10) — кимёгар олим. Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси

(1966). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1973). Кимё фанлари д-ри (1964), проф. (1966). Ўрта Осиё ун-тини тугатгач (1935), шу ун-т органик кимё кафедрасида ассистент (1935—40), доцент (1940—47). Ўзбекистон ФА Кимё ин-тида лаб. мудири (1947—59). Полимерлар кимёси и.т. институтида директор муовини (1959—63). Ўрта Осиё нефтни қайта ишлаш и.т. институти директори (1964—78), лаб. мудири (1978—83). Асосий илмий ишлари нефтни қайта ишлаш ва нефть кимёси саноати органик катализи муаммоларига оид. С. гидрокрекинг, гидроолтингугуртсизлаш, гидрогенизация, газларни олтингугурт бирикмаларидан тозалаш ва б. кимёвий жараёнларда қўлланиладиган катализаторларнинг янги турларини синтез қилган. Карбон кислоталарни декарбоксиллаш ва биологик фаол катализаторларни қўллашнинг назарий асосларини ишлаб чиққан.

Ас: Химическая теория катализа Д.И.Менделеева и дальнейшие её развития, Т.. 1961.

СУЛТОНОВ Абдурайим Султонович (1930.15.10, Чимбой 1992.15.9, Нукус) — қорақалпоқ композитори ва дирижёр. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1969). Тошкент консерваториясини тугатган (1955). Қрақалпоқ театри бош дирижёри (1955—57, 1966—71), Қорақалпоқ давлат филармонияси халқ чолғу асбоблари оркестрининг ташкилотчиси ва раҳбари (1957—63), Нукус мусикахореография билим юртида директор муовини (1963 — 66) ва ўқитувчи (1963 й.дан), Қорақалпоғистон телевидение ва радиоэшиштириш қўмитаси халқ чолғу асбоблари оркестрининг бадий раҳбари ва бош дирижёри (1971 й.дан), Қорақалпоғистон композиторлар уюшмаси раиси (1991—92). Симфоник («Қрақалпоқча сюита», Б.Гиенко билан ҳамкорликда; «Ёшлик») ва вокалсимфоник («Бўзатов») сюиталар, поэмалар, «Қорақалпоқча рапсодия»; шунингдек, «Равшан» (Ж.Оймирзаев), «Бахт», «Ару-

лар», «Дилбарлар» (С.Хўжаниёзов), «Қирли сўқмоқлар» (Т.Сеитжонов), «Артист тақдири» (И.Юсупов), «Орол овози» (Қ.Дўсанов) каби спектаклларга ёзилган мусика ва кўшиқлар (Ажиниёз шеърлари — «Севгилим», «Гўзаллар», «Борминкин» ва б.) муаллифи. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1974).

СУЛТОНОВ

Абдурахмон (1946.18.10, Тошкент) — ганчкор уста, меъмор, Ўзбекистон халқ устаси (2001). Тошкент политехника ин-тининг меъморлик фтини тугатган (1970). С. иш фаолиятини Тошкент амалий санъат ижодий экспериментал к-тида ганчкорликдан бошлаган. Уста Маҳмуд Усмоновнинг шогирди. Тошкент метрополитени («Мустақиллик», «Ҳамза» ва б.) бекалари, «Ўзбекистон» меҳмонхонаси, «Зарафшон» ресторани, Тошкент оперетта театри, «Ўзбекистан» санаторийси (Сочи), Миллий боғдаги Навоий хайкали гумбази остидаги безаклар, Туркистон саройи, Темурийлар тарихи давлат музейи (бинонинг ташқи устунлари), Германиядаги Ўзбекистон элчихонаси ва б. учун яратган нафис ганч ўймакорлиги асарлари юксак майорат билан ишланган. «Дўстлик» ордени билан мукофотланган (1997).

Уста Абдурахмон Султонов.

СУЛТОНОВ

Жўрахон (1903.29.1 Марғилон — 1965.19.10) — хонанда, бастакор, Ўзбекистон халқ ҳофизи (1939). Кенг диапазонли, кучли, юмшоқ хирилдоқ ва дардли овоз соҳиби. Хонандалик сабоқларини илк бор отасидан олган, кейинчалик Мадали хрфиздан ялла йўлларини, Болтабой Ражабов, Маматбува Сатторовлардан катта ашула, Содирхон ҳофиз, Мулла Тўйчи ҳофизлардан маком йўлларини ўзлаштирган. Дастлаб халқ тўйсайиллари, чойхоналарда хизмат қилган. 1926 й.дан М. Қориёқубов раҳбарлигидаги Ўзбек давлат концертэтнофафик труппасига катнаш-

ган. Марғилон (1928—32) ва Тошкент (1932—36 ва 1940—58) театрларида, Ўзбек давлат филармонияси (1936—39), Ўзбекистон радиокўмитаси (1950—58) да яккахон хонанда. Муқимий театрида Парфи ҳофиз («Тоҳир ва Зухра»), Норкўзи («Нурхон») каби ролларни ҳам ижро этган.

С халқ орасида «катта ашула пири» номини олган, шунингдек, яллалар устаси, аскиячи сифатида ҳам танилган. Шогирди М. Узоков билан 25 йилдан ортик, ҳамнафаслик қилиб, ўзига хос талқин йўлини яратган. Репертуаридан «Ушшоқ» ва «Содирхон Ушшоғи», «Дугоҳ Хусайн», «Беш парда Сувора» ва «Савти Сувора», «Ҳануз», «Чор зарб», «Чаман ялла» каби мумтоз ашула ва яллалар, «Боғ аро», «Шафоат», «Хайрул башар», «Отга миндим» ва б. катта ашулалар урин олган. У ўзбек халқ куй ва усуллари асосида бир қанча ашулалар ижод қилган. «Найлайн», «Ўлмасун» (Навой), «Келинг, эй аҳоблар» (Фурқат), «Бир қадах» (Чустий), «Мубталоман» (С. Абдулла), «Минг қадам» (Ҳабибий), «Бир келсин», «Эй дилбари жононим», «Оҳким» каби катта ашулаларни чолғу жўрлигида ижро этиб янги услуб яратган. С. ижролари Ўзбекистон радиоси ва Санъатшунослик ин-ти фоножамгармаларида сақланмоқда, бир неча граммпластинка, аудиокассета ва компакт дискларга ёзилган. Вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотланган (2000). 1997 й.дан Марғилонда С. ва М. Узоқовлар номидаги Республика хонандалар танлови ўтказилмоқда.

СУЛТОНОВ Караматдин (1924.5.9, Қорақалпоғистон, Мўйноқ тумани Оқдарё қишлоғи — 1989, Нукус) — Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси (1973). 1949—51 й.ларда «Қизил Каракалпақстан» ва «Жас ленинши» газ.ларида ишлаган. Илк ҳикоялар тўплами — «Менинг дўстларим» (1956). «Овулдошларим» (1960), «Олтин давр шамоли» (1959), «Давр қўшиғи» (1972)

каби ҳикоя ва шеърлар тўпламларида қорақалпоқ халқинингхаёти акс этган. 1962 й. «Оқдарё» романини ёзган. Асар ўзбек (1967) ва рус (1974) тилларида нашр этилган. С.нинг «Ажиниёз» тарихий романи (1971) қорақалпоқ халқининг машхур шоири ва классиги Ажиниёзга бағишланган. «Давр таърифи» (1971), «Кексалар қикоялари» (1972), «Ўтган кунлар» (1973), «Хотиралар» (1975) каби киксалар муаллифи. Бердақ номидаги Қорақалпоқ Давлат мукофоти лауреати (1985).

СУЛТОНОВ Муҳаммад Алиевич (1915.2.2 — Тошкент — 1980.12.7) гелминтолог олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1968), биол. фанлари д-ри (1963). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1937). Ўзбекистон ФА Зоология ва паразитология ин-тида кичик илмий ходим (1941—43), катта илмий ходим (1943—56), гелминтология лаб. мудири (1956—78), илмий ишлар бўйича директор ўринбосари, директор (1962—66). Илмий ишлари Ўзбекистоннинг уй ва ов ҳўжалик аҳамиятига эга бўлган паррандалари гелминтлари, от ошқозон бўқаси ҳамда бошқа ёввойи ҳайвонлар паразитофаунасини ўрганиш, уларга қарши кураш чораларини ишлаб чиқишга бағишланган.

Ас: Гелминты домашних и охотничье-промысловых птиц Узбекистана. Т., 1967, Гелминты домашних мелкопитающих Узбекистана (в соавторстве), Т., 1975.

СУЛТОНОВ Мўмин Маннопович (1947.10.2, Тошкент) — ганчкор уста, Ўзбекистон халқустаси (2000). Тошкент политехника ин-ти меъморлик фғини тугатган (1971). 1961 й.дан Тошкент амалий санъат ижодий экспериментал к-тида ганчкор уста. 1973 й.дан «Устазода» бирлашмасида ижодий раҳбар. Уста Махмуд Усмоновнинг шогирди. С. шогирдлари билан Навой хайкали гумбаз ости безаклари, Темурийлар тарихи давлат музейи, Туркистон саройи, Тошкент ш. ҳокимияти, Ўзбек миллий академик дра-

ма театри, Ўзбекистон консерваторияси, Германиядаги Ўзбекистон элчихонаси, Малайзиядаги Бутунжаҳон ислом музейи бинолари ва б. иншоотларнинг ганчкори безакларини яратган.

СУЛТОНОВ Толи Ҳожиаҳмедович (1950.8.11, Эллиқалъа тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1996). Республика рус тили ва адабиёти педагогика ин-тини тугатган (1972). 1972 й.дан Эллиқалъа туманидаги 2мактабда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси (1987—2000 й.ларда директор). Дарсни техника воситаларидан, кўргазмали куруллардан фойдаланган ҳолда ташкил этади.

СУЛТОНОВ Хайриддин Мадриддинович (1956.15.1, Тошкент вилояти Қибрай тумани Тузел қишлоғи) — ёзувчи, публицист. Тошкент ун-тининг журналистика фтини тугатган (1978). «Гулистон» (1974—80) ва «Ёшлик» (1982—85) журналларида адабий ходим, бўлим мудири, Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир (1980—82), бош муҳаррир (1985-93). 1993 й.дан Ўзбекистон Республикаси Президенти девонида масъул ходим, 2001 й.дан Президентнинг Давлат маслаҳатчиси.

С. ўзининг очерк, ҳикоя ва қиссаларида, асосан, замондошлари ҳаётига мурожаат этиб, уларнинг руҳий оламидаги инсоний гўзалликни, содда, покиза, меҳнаткаш кишиларнинг яхлит образларини яратган. С. тарихий мавзуларга ҳам мурожаат этиб, Навоий, Улуғбек, Бобур, Абдулла Қодирийга бағишланган асарлар езди («Бобурнинг тушлари», қисса ва хикоялар). Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция аъзолари билан бирга қилган сафари таассуротлари асосида эса «Бобурийнома» маърифий романини яратди. С. мазкур асари билан ўзбек адабиётида маърифий роман жанрини бошлаб берди. Асарлари нафис лиризм, тасвир маданияти, тилининг майин, ширали ва рангинли-

ги билан ажралиб туради. С. драматургия ва кинодраматургия соҳаларида ҳам қалам тебратиб, «Чангак», Абдулла Қодирийга бағишланган «Мозийдан бир саҳифа» видеофильмлари, шунингдек, ёзувчининг романи асосида кўп серияли «Меҳробдан чаён» видеофильми сценарийсини яратди. Унинг «Тушларимда кўриб йиғлайман» ва «Ёзнинг ёлғиз ёдгори» сценарийлари асосида бадиий фильмлар суратга олинган. «Сарҳовузнинг бўйлариде» (1992) пьесаси муаллифи. А.Сент-Экзюпери, Ю.Нагибин ва В.Шукшиннинг ҳикоя ҳамда қиссаларини ўзбек тилига таржима қилган. Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутата. «Шухрат» медали (1996), «Меҳнат шухрати» ордени билан мукофотланган (2003).

СУЛТОНОВ Юсуф (1911.25.9 — Тошкент — 1991.24.6) — адабиётшунос. Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси (1952). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967), филол. фан номзоди (1949). Урта Осиё ун-тида ўқиган (193032). Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида директор ўринбосари, директор (1950—52), сектор мудири (1960—86), катта илмий ходим (1986 й.дан). Ўзбекистон КП МК аппаратида бўлим бошлиғи ўринбосари ва бўлим бошлиғи (1952—60). Ҳамзашуносликка оид дастлабки йирик тадқиқоти «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳаёти ва ижоди» (1940; 3нашри, 1973)дир. Ҳасшзаиипт «Танланган асарлар»ини (1939; 5нашри, 1969, С.Хусайнов билан ҳамкорликда) тўлдириб, бир неча марта чоп эттирган. С. ўрта мактабларнинг 10-синфи учун («Адабиёт дарслиғи», 1938) ва 9—10синфлари учун («Ўзбек совет адабиёти тарихи», С. Азимов билан ҳамкорликда, 1953 й.дан) адабиёт дарсликларини ёзган. Бегруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1970).

СУЛТОНОВА Вера Андреевна (1917.30.7, Москва) — Ўзбекистон халқ

артисти (1975). Қизил Армия марказий театри қошидаги билим юртини тугатган (1937). Ермолова номидаги театрда (1938), Рязань театрида (1939—41), Тошкент ёш томошабинлар театрида (1944—45), Совет Армиясининг Сибирь ва Узок, Шарқ қисмларига хизмат қилувчи эстрада жамоасида (1945—56), Сталинград вилоят драма театрида (1948—49) ишлаган; 1956—77 й.ларда Тошкент рус ёш томошабинлар театрида актриса. С. сатирик, лирик руҳдаги актриса бўлиб, унинг ижодида ҳаётий деталлардан омилкорлик билан фойдаланиш хос. «Қоронғуликдаги учрашув»да Варя, «Камбағаллик айб эмас»да Любовь Гордеевна, «Золушка»да ўғай она, «Узоқкин йиллар»да Мехри опа, «Аму қахрамонлари»да Бийжон хода каби роллари билан танилган. У, шунингдек, ўғил болалар образларини ҳам моҳирона ижро этган: Алёша Пешков («Алёша Пешков»), Буратино («Олтин калитча») ва б.

СУЛТОНОВА Рушана Рамиловна (1965.27.11, Бухоро вилояти Газли ш.) — раққоса, балетмейстер. Ўзбекистон халқ артисти (1998). 1979—84 й.лар Хореография билим юртида ўқиган. Тошкент давлат маданият ин-тини тугатган (1991). 1984—94 й.лар Навоий театрида, 1994—98 й.ларда «Баҳор» ансамблида, 1998—99 й.лар «Етти гўзал» ансамблида, 2000 й.дан «Ўзбекракс»да етакчи раққоса. Шунингдек, 2002 й. ўзи ташкил этган (Ш. Воҳидов билан биргаликда) «Эй санам» ансамблида фаолият кўрсатмоқда. С. рақслари табиий талқини, мусиқавийлиги, оҳангга мос хиром этиши, юқори рақс маданияти билан ажралиб туради. С. барча вилоятлар бўйича фольклор рақсларни ижро этган. «Доира чорлайди», «Бухороча», «Қизбола», «Хоразм рақсининг туғилиши» (клипи билан), «Фирок», «Баҳор айёми», «Нозноз», «Бонубону», «Сарвиноз», «Оразибон лазгиси», «Танавор 2», «Гулсанам», «Учрашув», шунингдек, тожикча, афғонча, лўлилар рақси ва б. кўпгина халқларнинг

рақсларини ижроси сифатида танилган. С. ҳақида «Рушана Султонова рақсга тушади» фильмлари (1986, телефильм, реж. Ш.Хўжаев; 2000, реж. Даврон Салимов) ишланган.

СУЛТОНОВА Тошхон (1909.7.1, Фарғона вилояти Тошлоқ тумани — 1989.25.12, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1955). Москва ўзбек драма студиясини тугатгач (1927), Ҳамза театрида ишлаган. С. ижодига ўзбек аёллари образи хос, у айниқса, характерли роллар устаси. Қахрамонлари психологияси, уларнинг ички дунёсини очишда ҳаётий унсурлардан омилкорлик билан фойдаланган, уларнинг миллийлигига алоҳида эътибор берган. «Икки бойга бир малай»даги Смеральдина, «Ревизор»да Анна Андреевна, «Бой ила хизматчи»да Раҳима хола, «Муҳаббат»да Тошхон, «Юрак сирлари»да Рўзвон, «Туркия ҳақида хикоялар»да Фотима, «Оғрик тишлар»да Роҳила, «Хуррият»да Хосият, «Парвона»да Адолат, «Мирзо Улуғбек»да Гавҳаршодбегим, «Комиссия»да Тухфа каби роллари билан танилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1979).

СУЛТОНХОН ТАНБУР (асли Султонхон Ҳақимов; 1885 — Чимкент — 1922) — ўзбек созандаси. С.Т. созанда акалари билан биргаликда танбур чалиб ёшлигидан моҳир ижрочи сифатида шуҳрат қозонган. Табиатан мусиқа эшитиш қобилияти ва хотираси кучли бўлиб, нафақат миллий мусиқа намуналари, балки бошқа халқлар мусиқасининг мураккаб асарларини ҳам ниҳоятда тез ўрганиб оларди. 1905—07 й.ларда бир қанча ўзбек ашула ва куйлари (мас, «Чоргоҳ», «Шафоат» ва б.), Фарғона — Тошкент мақом йўллари С.Т. ва Тўйчи ҳофиз ижросида Москвада илк бор грамофон пластинкасига ёзиб олинган.

СУЛТОНХЎЖАЕВ Абдумубди Нўъмонович (1929.12.1. Тошкент) — ги-

дроголог олим, Ўзбекистон ФА акад. (1989), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1979), геол.минералогия фанлари д-ри (1970), проф. (1971). Ўрта Осиё политехника ин-тинини тугатган (1952). Ўзбекистон Геология ва ва-зирлигига қарашли Гидрогеология ва муҳандислик геологияси ин-тида дирек-тор муовини (1962-65), регионал гидро-геология бўлими раҳбари (1965—72). 1972 й.дан Ўзбекистон ФА Сейсмология ин-ти гидрогеокимё лаб. мудири. Илмий ишлари гидрогеология, сейсмик хавфни олдидан билиш муаммолари — гидро-геосейсмологияга бағишланган. Дарслик ёзган ва Ер ости сувлари кимёвий ва газ таркибининг зилзила олдидан ва зилзила вақтида ўзгариши илмий ишланмасининг (1973) ҳаммуаллифи. Асарлари япон, хитой ва инглиз тилларида ҳам нашр қилинган. С. Япониянинг «Зилзилалар-нинг гидрогеокимёвий даракчилари» асо-циациясининг (1988), Россия Табиий ФАнинг (1991) фахрий аъзоси.

Ас: Ферганский артезианский бас-сейн, Т., 1972; Радиоактивные эманации при изучении геологических процессов, Т., 1972; Гидрогеохимические особен-ности некоторых сейсмоактивных зон Средней Азии, Т., 1977; Гидрохимиче-ские предвестники землетрясений, М., 1985; Металлогения артезианских бас-сейнов Средней Азии, Т., 1992; Пробле-мы прогнозирования землетрясений в Центральной Азии, Т., 1999.

СУЛТОНШОХ

Хоразмшоҳ,
Султоншоҳ Маҳмуд, Жалолиддин
Маҳмуд Султоншоҳ (? — 1193.19.9)
— Ануштегинийлар сулоласи-
дан бўлган Хоразмшоҳлар давлати
шаҳзодаси(1172—93). Эларслон ва Тур-
кон хотуннинг кенжа ўғли. С.нинг акаси
Такаш Жанд вилоятида волий бўлиб тур-
гани учун отаси ўлими олдидан С.ни ва-
лиахд этиб тайинлаган. Аммо, давлат ва
ҳарбий ишларга унинг онаси Туркон хот-
тун бош бўлган. Такаш С.га бўйсеунишдан
бош тортган, у қорахитойлар ёрдамида

Гурганжга қўшин тортган. С. онаси би-
лан Нишопурга қочиб бориб Муаййид
аддавла ОйАбо кузуридан паноҳ топган.
1172 й. 11 дек.да Такаш расман Хоразм
тахтига ўтирган, бироқ, С. билан Такаш
ўртасидаги кураш яна 20 й. давом эт-
ган. С. Хуросондаги бир қанча вилоят,
шаҳарларни эгаллаб, Марв ш.ни ўзига
қароргоҳ қилган. У Такашга қарши
курашда гоҳ қорахитойлардан, гоҳ
ғурийлардан кўмак олиб турган.

Ад.: Буниёдов З., Ануштегин
хоразмшоҳлар давлати (1097-1231), Т.,
1998.

СУЛТОНҚАЛЪА — Байрамали

ш.дан (ҳоз. Мари ш., Туркменистон) 8
км узоқликда жойлашган Марв шаҳар
харобасини ташкил этган қалъалардан
бири. С.да 8-адан бошлаб аҳоли гав-
жум яшаган. Абу Муслим хукмронлиги
даври (8-а.нинг ўрталари)да Мажан ка-
нали бўйига арқ, жоме масжиди ва асо-
сий бозорлар кўчирилиши оқибатида С.
Марвнинг маъмурий маркази сифатида
шаклланган ва 9—10-а.ларда шаҳарга
айланган. Маликшоҳ хукмронлиги дав-
ри (Па.)да қурилган ярим айлана ми-
норали ва 4 дарвозали қалъа деворла-
ри ҳозиргача сақланиб қолган. Қалъа 2
қатор девор билан ўраб олинган бўлиб,
девор ичининг маъмурий ва жамоат би-
нолари жойлашган жойида арқ қурилган.
Шаҳарнинг марказида жоме масжиди ва
салжукийлар саройи бўлган. Косиблар
рабодца, С.нинг ғарбида кулоллар яша-
ган. Санжар хукмронлиги даврининг
охирида кўчманчи ўғзулар пойтахтни
2 марта талонторож қилган (1153)дан
кейин С. 1 марта инқирозга юз тугган.
С. 1193 й.да Хоразмшоҳлар давлати тар-
кибида бўлган, 1221 й.да эса, мўғуллар
томонидан забт этилган. Мўғуллар Сул-
тонбанд тўғонини бузиб ташлаган, на-
тижада Марвнинг қайта тикланиши анча
кечиккан. С. харобасида 13—14-а.ларда
яна аҳоли яшай бошлаган ва ҳаёт Сдан
жан.га силжиб, темурийлар хукмронлиги
даври (14—15-а.)нинг янги шаҳри —

Абдуллахонқалбага кўчирилган.

Ад.: Бартольд В.В., К истории Мерва, Сочинения, т. 4, М., 1966.

СУЛТОНҲОВУЗ - Мирзачўлдаги оқмас кўл. Сирдарёнинг чап соҳилида. Дарёнинг кўхна қайири (террасаси)да жойлашган, яримой шаклида. Унинг шарқий соҳили анча ётиқ ва қайирга астасекин тутшиб кетади, қолган соғиллари эса лёссдан иборат, нисбатан баланд (бал. 20 м дан ортиқ). Кўлнинг уз. 5 км, эни 1—2 км, чуқурлиги ўртача 1—3 м. Сирдарёнинг қад. қолдиқ ўзани. Кўл атрофидан сизиб келадиган шўр ер ости суви ва партов сув хисобига тўйинади. Баҳор ва ёзда тўлиб, кузда анча саёзланади. Суви шўрроқ, 1 л сувда 5—8 г туз бор (асосан, гидрокарбонатсульфат тузлари); баъзан сув кам бўлган вақтларда кучли буғланиш нағижасида сувда хлорид тузлари тўпланади. Шунинг учун ҳам кўл кирғоклари ботқокли шўрхокдан иборат. Юзаси қамиш ва қўғалар билан қопланган. Кўлда ондатра ва нутрия боқилади.

СУЛУ — Тинч океан нин г ороллари денгизи, Филиппин ва Калимантан о.лари оралиғида. Сулу о.лари уни Сулавеси денгизидан, Палаван о. эса Жан. Хитой денгизидан ажратиб туради. Майд. 335 минг км². Энг чуқур жойи 5576 м. Сувининг юза қатламидаги тра қишда 25°, ёзда 29°. Шўрлиги 33— 34,5‰. Денгиз туби вулкан ва терриген жинслари аралашган балчикдан иборат. Жан. кирғоклари яқинида маржон рифлари бор. Сув кўтарилиши хдр ярим суткада такрорланади (бал. 2—3 м). Балиқ ва б. денгиз ҳайвонлари овланади. Йирик портлари: ПуэртоПринсеса, Илоило, Замбоанга, Сандакан.

СУЛУКТА — Қирғизистон Республикаси Ўш вилоятидаги шаҳар (1940 й.дан). Туркистон тизмасининг шим. ён бағрида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 22,9 минг киши (1990й.лар ўрталари). Қўнғир

кўмир қазиб чиқарилади. С. Ўрта Осиёнинг кўмир қазиб чиқариладиган энг қад. (11 —12-а.лар) марказларидан бири.

СУЛУКТА КЎМИР КОНИ - Фарғона водийсининг жан.да, Туркистон тизмасининг шим. ён бағрида, Қирғизистоннинг Ўш вилоятида жойлашган. Кон 1903 й.дан бошлаб ўрганилган. Унда палеозой, мезозой ва кайнозой эраларига мансуб ётқизиклар мавжуд. Кўмирли қатламларнинг умумий қалинлиги 35—120 м. Коннинг баъзи қисмларида 600—750 м чуқурликда саноат аҳамиятига эга кўмир қатламлари бор. Асосий кумир қазиб олинadиган қатламнинг уз. 22 м, қалинлиги 0,1 — 18,0 м. Конда кўнғир кўмир бўлиб, петрографик жиҳатдан фюзенксилен кумир турларига мансуб. Кон очик ва шахта усулида қазиб олинади.

СУЛЬФ., СУЛЬФО... (лот. sulphur, sulfur — олтингугурт) — кимё, тиббиёт ва б. соҳаларга оид терминларнинг таркибий қисми. Олтингугуртга алоқадорликни билдиради; мас, сульфатлар, сульфидлар, сульфокислоталар.

СУЛЬФАНИЛ КИСЛОТА, паминобензол сульфокислота, $H_2N—C_6H_4—SO_3H$ — рангеиз кристалл модда. Мол.м. 173,18; 280 —300° да парчланади. С.к. сувдаги эритмадан 0—2° да 2 молекула сувли гидрат ҳолида, 21 — 40° да бир молекула сувли гитрат ҳолида ва 40° дан юқорида сувсиз ҳолатда ажралиб чиқади. Саноатда С.к. анилин сульфатни 180—200° да қиздириб олинади. Унинг ҳосилалари синтетик бўёқлар олишда ишлатилади. Лаб. да нитритларни ҳамда осмий, рутений, церий ва б. металлари аниқлашда қўлланади. Сульфаниламидлар (мас, оқ стрептоцид) ва унинг баъзи ҳосилалари (мас, альбуцид, сульгин, сульфидин, сульфадимезин, сульфозол) тиббиётда ишлатилади.

СУЛЬФАНИЛАМИДЛАР - сульфанил кислотасининг кимёвий ҳосилалари,

С.нинг (стрептоцид) антибактериал хос-сасини биринчи бўлиб 1935 й. немис патологи ва микробиологи Г. Домагк ани-клаб, амалий тиббиётга киритди.

Қуйидаги гуруҳларга бўлинади: қиска муддат таъсир этувчи С. — стрептоцид, норсульфазол, этазол, сульфадемизин ва б.; узок вақт таъсир этувчи С. — сульфо-диметоксин, сульфопиридазин, сульфа-лен ва б.; маҳаллий қўлланиладиган С. — сульфаленнатрий ва б.

С.нинг таъсир механизми улар ту-зилишининг парааминобензой кислота-сига (ПАБК) ўхшашлиги билан боғлиқ. ПАБК кўпгина микроорганизмлар синтез қиладиган дигидрофол кислотаси тарки-бига кирилади. Кимёвий тузилишининг ўхшашлиги ҳисобига С. ПАБКни диги-дрофол кислотаси таркибига киришига тўсқинлик қилади. Бундан ташқари, улар дигидроптероатсинтетеза ферментининг фаоллигини сусайтиради. Дигидрофол кислотаси синтезининг бузилиши, ун-дан тетрагидрофол кислотасининг ҳосил бўлишини камайтиради, натижада ну-клеин кислоталарининг синтези бузи-лади ва микроорганизмларнинг ўсиши ва кўпайиши тўхтади, яъни С. бакте-риостатик таъсир кўрсатади. Одам ва ҳайвонлар тўқималарида бундай ҳолат юзага келмайди, чунки улар организмда тайёр дигидрофол кислотаси бўлади.

С. тиббиётда патоген микроорганизм-ларга қарши восита сифатида қўлланади. С. меъдаичак йўлидан яхши сўрилади, ҳамма тўқималарга тарқалади. Жигарда унинг метаболитлари ҳосил бўлади. Ор-ганизмдан буйрак орқали чиқарилади.

С.ни бошқа антимиқроб дори восита-лари билан бирга қўллаш мумкин.

С. узок вақт қўлланса, уларга нисба-тан микроорганизмларга чидамлилик юзага келади. Улар одам организми-нинг ҳар хил тизимларига ножўя таъ-сир кўрсатиши мумкин, шу билан бирга уларга қарши аллергик реакциялар ҳам ривожланади. Шунинг учун С.ни фақат шифокор маслаҳати билан қўллаш лозим.

СУЛЬФАТ КИСЛОТА - H_2SO_4 2 асосли кучли кислота. Оддий шароитда ҳидсиз, рангсиз, оғир мойсимон суюқлик; зичлиги $1,83 \text{ г/см}^3$ (15° да), қотиш т-раси $10,45^\circ$, қайнаш т-раси $296,2^\circ$. С.к. сув-ни ўзига ютиб, кўп микдорда иссиқлик чиқаради. Шу сабабли уни суюлти-ришда кислотага сув қўшиш салбий оқибатларга олиб келади (кучли портлаш содир бўлиши мумкин). С.к.ни суюлти-риш учун уни озоздан сувга қўшилади. С.к. нинг сувдаги эритмаларини со-витиш йўли билан унинг $H_2SO_4 \cdot H_2O$, $H_2SO_4 \cdot 2H_2O$, $H_2SO_4 \cdot 4H_2O$ таркибли гидратлари олинган. С.к. сульфатлар ва гидросульфатлар ҳосил қилади. Концен-трланган С.к. кучли оксидловчи. Сульфат ангидриднинг С.к. даги эритмаси «ту-товчи» С.к. ёки олеум номи билан юри-тилади. С.к. олтингугурт, олтингугурт қолчедани FeS_2 , сульфит ангидрид SO_2 ва б. дан ҳам ҳосил қилинади. С.к. кимё саноатининг муҳим маҳсулоти. Ўғит тайёрлашда, металлургияда, нефтни то-залашда, бўёқчилик саноатида, сунъий толалар, портловчи моддалар, хлорид кислота олишда, кўрғошинли аккумуля-ляторларда электролит сифатида ва б.да ишлатилади.

С.к. ишлаб чиқаришдаги захарли газ-лар (SO_2 ва NO_2), шунингдек, SO_3 ва H_2SO_4 буғлари анча хавфлидир. Шунинг учун қурилмаларни яхшилаб гермети-клаш ва шамоллатиш керак. С.к. терини кучли куйдиради, у билан ишлаганда химоя воситалари (кўзойнак, резина кўлқоп, фартук, этик)дан фойдаланиш зарур.

СУЛЬФАТ ЭФИРИ — к. Этил эфи-ри.

СУЛЬФАТЛАНИШ — аккумулятор-лар батареяси кўрғошин пластиналарида яхлит сульфат массаси ҳосил бўлиши. С. салбий жараён бўлиб, аккумулятор-ни зарядлаш пайтида унинг тўлиқ ти-кланишига халакит беради. С.га сабаб шуки, зарядлаш пайтида мусбат ва ман-

фий пластиналар (PbO_2 ва Pb) қисман кўрғошин сульфат ($PbSO_4$) га айланади, оқибатда пластиналар фаол массасининг 50—70 фоизини кўрғошин сульфат эгаллаб олади. Аккумуляторларни мунтазам равишда зарур кучланиш (1,8 В) дан паст кучланишда зарядлаш; электролит сатҳининг пастлиги ва электролитнинг ифлосланиши ҳам С.га сабаб бўлади. С.ни бартараф қилиш учун электролитни алмаштириб, аккумуляторни 2—3 марта қайта зарядлаш керак.

СУЛЬФАТЛАР — сульфат кислота тузлари. Бу кислота 2 қатор тузлар ҳосил қилади — ўртача ёки нор мал С, мас, аммоний сульфат $(NH_4)_2 SO_4$ ва нордон С. ёки гидросульфатлар, мас, натрий гидросульфат $NaHSO_4$. Нормал С. — асосан, рангсиз, осон кристалланидиган ва сувда эрувчан моддалар; амалий аҳамиятга эга бўлган муҳим тузлардан $PbSO_4$, $CaSO_4$ ва б. сувда оз эрийди, $BaSO_4$ эса сувда эримайди. Таркибида кристаллизациян суви бўлган С. купорослар деб аталади (мас, мис купороси $CuSO_4 \cdot 5H_2O$). С. табиатда кенг тарқалган ва турли sanoat соҳаларида хом ашё сифатида қўлланади.

СУЛЬФАТЛАР, табиий сульфатлар — сульфат кислотасининг табиий тузларидан иборат минераллар синфи. 190 га яқин минерали бор; ammo барқарор ва кенг тарқалган С. сони Ер пустила нисбатан кам (ангидрит, барит, гипс, целестин, алуниг, мирабилит ва б.). С. масса-си бўйича Ер пўстининг 0,1%ни ташкил қилади. Кимёвий жиҳатдан С. оддий сувсиз тузлардан ёки кўп қисми оддий ва кристалланган сувли ёки қўшимча анионли қўшалок тузлардан иборат. Оддий тузлар учун уларнинг умумлашган формуласи $Am[SO_4]pZqxH_2O$ ва қўшалоктузлар учун $AmBJSOJpZqxH_2O$, бунда А ва В — катионлар, Z — эса қўшимча анионлар (ЮН, СГ, $[CO_3]_2$, PO_4^{3-}). Муҳим турларни юзага келтирувчи катионлар С.да: Fe (айникса, Fe_3K), NaK, KK, Cu_2K , Mg_2K , Al_3K , Ca_2K ,

Pb_2K , Ba_2K . С.нинг асосий структура бирлиги — тетраэдр $[SO_4]^{2-}$. С. кимёвий хом ашё, баъзан металл рудаси. $[SO_4]^{2-}$ анионлари доим бошка катионлар ва анионлар билан ажралган ҳолда бўлади, шунинг учун С. орасида оролли структура кўпроқ бўлади. С. структураси бўйича оролли, халқали, занжирли, қатламли ва б. С.нинг кристаллари изометрик габитусга эга. Ранги ионхромофорларга, минерал қўшимчалар ва структуралар нуқсонига боғлиқ. С.нинг зичлиги 1,5—6,9 г/см³, сувда тез эрувчан. Қаттиқлиги кам, 3,5 дан ошмайди. Деярли барча С. қатта сув ҳавзаларидаги седиментогенезда ва гипергенез зоналарида ҳрсил бўлади. С. гидротермал конларда барит, баъзан сувсиз С. — ангидрит, целестин ва англезит ҳолида учрайди. Кўплаб С. мас, гипс, брошантит, ярозит, купорослар вулканларнинг сольфатар ҳаракатларида (мас, алуниг) сульфид конларининг оксидланиш зонасида ҳосил бўлади; баъзи кам учрайдиган С. (мас, халькопирит) фумарол ҳаракатлар натижасида пайдо бўлади. С. кимё sanoatiда металллар (Ba, Sr, Pb, Al) олиш учун хом ашё сифатида; бурғилашда — гилли эритмани (барит) оғирлаштиришда; резина, қоғоз, локбўёк, шакар sanoatiда; ойна ва керамика ишлаб чиқаришда; қурилиш ишларида цемент (гипс ва ангидрит) тайёрлашда, фармацевтика, чарм, тўқимачиликда кенг қўлланилади. Баъзи Сдан калий ўғитлари олишда фойдаланилади. Ўзбекистонда гипс ва ангидритнинг Хўжақўл (Қорақалпоғистон), Шарғун (Сурхондарё вилояти), Қамишбоши (Фарғона вилояти), Қўнғиртоғ (Самарқанд вилояти) ва мирабилитнинг Тумрук (Қорақалпоғистон) конлари мавжуд.

СУЛЬФГИДРИД ГУРУХЛАР (тиол, SH гурухлари) — сульфид кислота H_2S (водород сульфид)нинг қоддиғи; нордон тузлар ғамда органик бирикмалар таркибига қиради. С.г.ни сульфид кислота таркибидаги водороднинг органик радикаллар ёки металлларга алмашилиши орқали

ҳосил қилиш мумкин. Мас, кислотага этилен оксид таъсир эттирилса, қуйидаги бирикмалар вужудга келади:

Агар кислотадаги водород ўрнига металл алмашинса, гидросульфидлар ҳосил бўлади.

С.г. нинг ўзига хос хусусияти уларнинг осонгина оксидланиб, дисульфид —S—S— боғлар ҳосил қилиши ва қайтарилиб SH гуруҳҒхрига айланишидир. Шу боисдан С.г. оксидланишқайтарилиш реакцияларига осон киришади.

С.г. сакловчи глистеин (трипептид), А коферменти, цистеин (аминокислота) ва таркибида унинг қолдигини сакловчи оксил моддалар организмда кечадиган биокимёвий жараёнларда муҳим роль ўйнайди.

СУЛЬФИД РУДАЛАРИ — металлнинг олтингугуртли (сульфид ёки колчеданлар), шунингдек, селенли, теллурли, мишьякли ва сурмали бирикмаларидан таркиб топган табиий минерал ҳосилалар. С.р.дан, асосан, Ni, Co, Cu, Zn, Pb, Mo, Bi, Sb ва Hg олинади. С.р. таркибида сульфидлардан ташқари, нометалл (кварц, кальцит баъзан барит, слюда) минераллар ҳам бўлади. Таркибидаги сульфидлар ва б. минералларнинг ўзаро нисбатига кўра, я х л и т ёки массив (сульфиди кўпроқ) С.р. билан томирли ёки холхол (носульфид минерали кўп) ва комплекс (полиметалл) С.р. бўлади. Оддий, ёки монометалли ва комплексли ёки таркибида мис, рух, қўрғошин сульфидлари бўлган полиметалл С.р. кенг тарқалган (қ. Полиметалл рудалар.); уларга мис, кобальт, никель, сурма ва симо рудалари ҳам қиради. Кўпгина С.р.да Pt, Au, Ag, Cd, In, Se, Te аралашма ҳолида учрайди. С.р. конларининг купи эндоген конларга мансуб бўлиб, улар орасида гидротермал конлар айниқса кўп. Руда таналари кўпинча томир, қатлам, линза, шток ва кувурсимон ётқизиклардан иборат; узунлиги ва чуқурлиги юзлаб м дан бир неча км га етади. Уларда С.р. захираси юзлаб млн. ва ҳатто млрд. т. га, руда

таркибидаги металл бирикмалари эса 0,1%дан бир неча ўн %га етади. С.р. конлари Ўрта Осиёда Қорамозор, Қизилқум, Чатқол, Туркистон тоғларида бор (я на қ. Колчеданлар).

СУЛЬФИДЛАР — олтингугуртнинг металллар, шунингдек, металлмаслар (В, Si) билан ҳосил қилган бирикмалари. Кўпгина С. — табиий минераллар, мас, пирит FeS₂, молибденит MoS₂ сфалерит ZnS. С.нинг 2 қатори бор: ўрта (нормал) — умумий формуласи Me₂S, нордон (гидросульфидлар) — умумий формуласи MeHS (Me — бир валентли металл.). С. — металлларга олтингугурт таъсир эттириб, оксидларни водород билан қайтариб, сульфатларни кумир иштирокида қайтариб ва б. усулларда олинади. Табиий С. тегишли металлларни олишда, сульфат кислота ишлаб чиқаришда ҳам ашё ҳисобланади. Ишқорий ер металлларнинг Си, шунингдек, ZnS ва CdS люминофорлар асосидир. Кўпгина металлларнинг Си — яримўтказгичлар.

СУЛЬФИДЛАР, табиий сульфидлар — минераллар синфи, металлларнинг олтингугуртли аралашмаси. С. Ер пўстининг 0,15%га яқинини ташкил қилиб, 200 дан ортиқ минерал турини ўз ичига олади. С.га табиий селенидлар, теллуридлар, арсенидлар ҳамда антимонидлар ва висмутидлар яқин. С.да асосий тур ҳосил қилувчи элементлар Pb, Cu, Sb, As, Ag, Bi, Fe, Co ва Ni ўнлаб минерал турлари таркибига қиради. Zn, Cd, Mn, Ge, Sn, Tl, Mo, Hg лар кам турли бирикмалар берсада, буларнинг ичида ҳам sanoat аҳамиятига эга бўлган ва кенг тарқалган муҳим минераллар — сфалерит (ZnS), молибденит (MoS₂), киноварь (HgS^{ар} учрайди. С.да изоморф аралашмалар ҳолида учрайдиган элементларга Au, Ag, Ga, Ge, In, Tl ва Re лар қиради. H₂S (мас As₂S₃, PbS)нинг ҳосиласи бўлган оддий Сдан ташқари H₂S₂ (мас, FeS₂)нинг ҳосиласи перс ульфидл ар; мураккаб сульфидлар (мас, Pb₅Sb₄Sn) ва суль-

фасоллар $[AsS]_{3-}$, $[SbS]_{3-}$ анионлари билан; кўшалок сульфидлар (мас, халькопиритлар) ҳам мавжуд. С.нинг кристаллохимёвий маълумотларига асосланган замонавий таснифида, асосий кимёвий типлари орасида кичик синфлар мавжуд бўлиб, улардан структура типларига мос бўлган гуруҳлар фарқ қилинади. С.нинг энг муҳим гуруҳларига: координацион С.нинг кичик синфига — галенит PbS , сфалерит ZnS , пирротин Fe_xS , пентландит $(Fe,Ni)_9Sg$, кубанит $CuFe_2S_3$ халькопирит, борнит Cu_5FeS_4 ва б. гуруҳлар; С.нинг синчл и кичик синфига — аргентит As_2S_3 , хира рудалар гуруҳлари; С.нинг ҳалқали кичик синфига — реальгар AsS гуруҳи; оролли кичик синфига — пирит FeS_2 , кобальтин $CoAsS$ — арсенопирит $FeAsS$ ва б. гуруҳлар; С.нинг занжирили кичик синфига антимонит Sb_2S_3 , миллерит NiS , киноварь HgS гуруҳлари; С.нинг қатламли кичик синфига — молибденит MoS_2 , аурипигмент As_2S_3 , ковеллин CuS ва б. гуруҳлар кириди. С.нинг каттиклиги 2—4, қатламли С.да 1—2 гача (молибденит, ковеллин ва б.), персульфидларда эса 5—7 гача (пирит ва б.). Зичлиги 4 г/см³дан ортик. С. Ер юзиде оксидланганда осонлик билан сульфатларга, сунфа гидроксидларга, карбонатларга, баъзан соф туғма элементларга (мас, Си, Аг) айланади. Куплаб С. муҳим рудали минераллар булиб, рангли, оғир, камёб ва тарқоқ металлар, уларнинг қотишмалари ва бирлашмалари олинадиган хом ашё хисобланади. С.нинг электрофизик, жумладан, электрооптик ва яримутказгичлилик хусусиятлари туфайли улардан, ИКдетекторларнинг сезувчан элементларини, яримўтказгич ва электрооптик курилмаларни и. ч. да фойдаланилади.

СУЛЬФИДЛАШ — 1) рангли металлургияат технологик усул; рудалардан металларни ажратиб олишни осонлаштириш учун уларни сульфид шаклига ўтказиш. Сульфидловчилар сифатида гипс ($CaSO_4 \cdot 2H_2O$) ва пирит (FeS_2) ишлатилади. Улар шихта массасининг 5—7

фоизини ташкил қилади. С. никель и. ч.да кенг тарқалган. Никель рудаси (рудада 1% Ni, 0,025% Co бўлади) кераксиз жинслардан ажратилиб, бой (22% Ni) штейнлар ҳосил қилинади. С.дан кўрғошинни мисдан хомаки тозалашда, рудаларни бойитишда ҳам фойдаланилади; 2) пўлаг деталлар сиртининг ейилишига чидамлилигини ошириш учун сиртни олтингугурт билан тўйинтириш.

СУЛЬФИТ КИСЛОТА, H_2SO_3 2 асосли кучсиз кислота. Сувдаги эритмасигина маълум. Рангсиз, ўткир қидли. Кучли қайтарувчи. Ёруғлик таъсирида парчланади. С.к.нинг нормал тузлари сульфитлар, нордон тузлари эса гидросульфитларлир.

СУЛЬФИТЛАР — сульфит кислота тузлари. 2 қатор тузлари мавжуд; ўртачаёки нормал С. (мас, Na_2SO_3 ва $K^+SO_3^-$; фотографияда ва матоларни окартиришда қўлланади) ва нордон С. ёки гидросульфитлар [мас, $Ca(HSO_3)_2$]; ёғочдан целлюлоза олишда ишлатилади.

СУЛЬФИТОМЕТР — суюқ сульфит ангидридни ўлчаш (дозалаш) учун ишлатиладиган асбоб. Бронза корпус, жўмрақлар ва шкалали шиша цилиндрдан иборат. С. шкаласи граммларни кўрсатади. Сульфит ангидридни ўлчаш учун С. сульфит ангидридли баллонга туташтирилади ва жўмрак 2 очилади. Суюқликнинг тушиши жўмрак 1 билан ростлабтурилади. С. керагича тўлгач, жўмрак 2 беркитилади ва С. баллондан ажратилади. Сульфит ангидридни суюқ ҳолатда ишлатиш учун уни жўмрак 3, газ ҳолатда ишлатиш учун жўмрак 1 орқали олинади. С. вино ва консерва саноатида ишлатилади.

СУЛЬФОКИСЛОТАЛАР, сульфокислоталар, RSO_3H (R— алифатик, гетероциклик ёки ароматик қаторнинг углеводород радикали) — таркибида сульфогуруҳ ($-SO_3H$) бўлган кислота-

лар: сувда яхши эрийди. С. кислоталик даражасига кўра минерал кислоталарга якин.

С.нинг муҳим хусусияти ўз таркибидаги сульфогурухни бошқа функционал гуруҳларга алмаштира олишидир. Ароматик С. асосий органик синтезнинг муҳим маҳсулоти (мас, феноллар ишлаб чиқариш.да); азобўёқлар, доривор моддалар (сульфаниламид моддалар), ион алмаштирувчи смолалар ва б. тайёрлашда ишлатилади. Алифатик С.нинг аммонийли тузи (сульфонатлар) юувчи моддалар учун компонент сифатида қўлланади. Аноорганик кимёда «С.» термини баъзан тиокислоталар ўрнида ҳам ишлатилади. С. радикалларининг табиатига қараб, бошқа ўрин алмашган гуруҳлар ва сульфогурухнинг сони билан синфланади. С.га алкансульфоқислоталар, ароматик С, алкилароматик С, окисульфокислоталар, аминосульфокислоталар кирати.

СУЛЬФОЛАШ — сульфат кислота ёки кўп микдорда SO_3 сакловчи олеум таъсирида органик бирикмалар молекуласидаги водород атоми ўрнига сульфогурух ($\sim SO_3H$) киритиш. Асосан, ароматик бирикмалар сульфоланади.

С. бошқа электрофиль алмашиш реакцияларига (мас, нитролаш) карамакарши ўлароқ қайтар реакциядир. Сульфогурухнинг ароматик ядронинг қайси жойига жойлашиши реакция шароитига боғлиқ. Шунинг учун С.ни амалга оширишда аввал сульфоловчи восита танлаб олинади. Юмшоқ шароитда С. учун сульфат кислота ёки сульфат ангидриднинг турли эритувчилар (хлороформ, суюқ олтингугурт (II) оксид)даги эритмаси ишлатилади. Саноатда С. учун, асосан, сульфат ангидриднинг ҳаво билан аралашмаси қўлланади.

Алифатик бирикмаларга сульфогурух, одатда, билвосита усулда, чунончи: ультрабинафша нур воситасида углеводородларга сульфит ангидрид SO_2 ва хлор таъсир эттириб киритилади. С.

ҳосилалари кислоталар таъсирига чидамсиз. С. ва сульфохлорлаш сульфокислоталар, ион алмаштирувчи смолалар ва б. ишлаб чиқариш.да кенг қўлланади.

СУЛҲ — 1) умуман келишув, тотувлик, тинчлик; 2) урушувчи томонлар ўртасидаги ярашув. Томонларнинг келишуви билан бутун фронт бўйлаб (умумий С.) ёки унинг айрим қисмида (маҳаллий С.) ҳарбий ҳаракатлар вақтинча тўхтатилади. Умумий С.дан кейин, одатда, сулҳ шартномаси тузилади.

СУЛҲ ШАРТНОМАСИ - халқаро шартнома тури. С.ш. асосида уруш тўхтатилади, ҳудудий ўзгаришлар ва давлат чегаралари қайд этилади, бошқа сиёсий, ҳарбий ва иқтисодий масалалар (қўшинларни олиб чиқиб кетиш, ҳарбий асирларни қайтариш, репарациялар ва б. тўғрисида) ҳал қилинади. С.ш. прелиминар (дастлабки) сулҳ ёки узилкесил, умумий (урушган ҳамма давлатлар шартнома қатнашчилари ҳисобланса) сулҳ ёхуд сепарат сулҳ (урушда қатнашган давлатларнинг айримлари ўртасида шартнома тузилса) кўринишида бўлиши мумкин.

СУМАЛАК — таом тури. Сервита мин, хушхўр ва тансиқ таом. Тайёрлаш усули: жайдари қизил, қайроқи буғдой тозаланиб, совук сув билан ювилади. Зангламайдиган идишга солиниб, уч кун ивितिб қўйилади. Буғдой ниш ургач, тоза тахта (тешикчалар очилган фанер) устига 1 — 1,5 см калинлигида ёруғроқ, лекин қуёш нури тушмайдиган жойга тахтага ёйилади ва қар куни эрталаб сув сешиб турилади. Буғдой майсаси (кўк) игна бўйи бўлганда (3—4 кундан сўнг) уни бўлақларга бўлиб, тахтадан ажратиб олинади. Кўк киймаланади ёки ўғирда туйилади ва устидан сув қуйиб аралаштирилади, шарбати доқада сузилади. Шу тарика уч марта шарбат олиниб, алоҳида идишларда сақланади, 0,5 кг ундирилган буғдой учун 2 кг буғдой уни, 1 кг пахта ёғи керак. Қозонда пахта ёғи доғланиб

совитилади. Ёққа ун ва биринчи сузилган шарбат аралаштирилади ва баланд оловда қайнатилади.

Сўнгра иккинчи сузилган шарбат қуйилади, бу ҳам қайнагач, учинчи сузилган шарбат қуйилиб, баланд оловда қайнатиш давом эттирилади. Тагига олмаслиги учун қрзонга ёнғокдек келадиган 15—20 та силлик тошчалар ва 10—12 дона ёнғок ювиб солинади ва ёғоч куракча билан бетўхтов қовлаб турилади. С. 10—12 соат қайнатилади. Тайёр С.нинг ранги оч жигарранг, қуюқ аталадек, мазаси ширин бўлади. С. етилгач, қрзоннинг олови олиниб, 5—6 соат димлаб қўйилади.

С. қадимдан, айрим маълумотларга кўра 3000 й. дан бери, бахорни кутиб олиш, деҳқончилик ишларининг бошланиши арафасида, Наврўза. тайёрлаб келинади. 20-а.нинг 90йилларидан бошлаб С. пишириш Наврўз байрамида, айникса, аёллар ўртасида катта тантана билан ўтади.

СУМАТРА — Малай архипелагининг ғарбий қисмидаги орол, Катта Зонд о.лари гуруҳида. Экваторнинг ҳар икки томонида жойлашган. Индонезия худуди. Майд. 435 минг км². Малай архипелагида катталиги бўйича Калимантан о.дан кейин 2ўринда. С.нинг атрофида майда орол кўп. Ғарбий қисмининг рельефи тоғли; балчикли вулканлар, гранитли гумбазлар, тектоник ботиклар, қарстли ясситоғлиқлар бор. Ёнг баланд жойи 3800 м. Шарқий қисми ботқокли аллювиал текислик. Иклими экваториал, сернам иқлим. Ўрғача ойлик тра текисликларда 25—27°. Йиллик ёғин 1500 — 3000 мм, тоғларда 4000 мм дан зиёд. Даре ва кўл кўп. Текисликлар тропик ўрмонлар, соҳил қисми мангра чакалакзорлари билан қрпланган. Тоғларда доим яшил дуб, каштан, лавр, игна баргли дарахтлар усади. Фойдали қазилмалардан нефть, табиий газ, қўмир қазиб олинади. Асосий қишлоқ хўжалиги. экини — шоли. Каучукли дарахтлар, кокос пальмаси, кофе,

чай плантациялари бор. Балиқовланади. 17-а.гача С. худудида мустақил давлатлар бўлган. 17-а.дан 20-а. бошларигача голланд мустамлакачиларига тобе бўлган. Индонезия Республикаси ташкил топгач, С. унинг таркибига қўшилди.

СУМБАР — Туркменистон ва Эрондаги даре (қисман Туркменистон билан Эрон чегарасидан оқади). Атрек дарёсининг ўнг ирмоғи. Ўз. 245 км, ҳавзасининг майд. 8300 км². Қопетдоғ тоғларидан (Эронда) бошланади. Қуйи оқимида йилгига 2—5 ойгача қуриб қолади. Ёмғир ва ер ости сувларидан тўйинади. Асосий ирмоғи — Чандир (чапдан). Сдан суғоришда фойдаланилади. Водийси субтропик боғдорчилик р-ни.

СУМБУЛ — қ. Гули сумбул.

СУМБУЛА — эртапишар пиёз нави. Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошқачилик ин-тида Голландия намунаси популяциясидан яқка танлаш усулида чиқарилган (А. Аббосов, Д.С.Мақсудхўжаев, Д. М. Исломов; 2000). Пиёзбоши юмалоқ, вазни 90—120 г, пўстининг ранги сариқ, ички пўстлари этли, оқ, қалинлиги 2,5 мм. Ўсимлиги совуққа чидамли. Пиёзининг таъми сал аччиқ. Ҳосили май ойида пишиб етилади, окт.— нояб.гача яхши сақланади. Нав эрта кузги, авг.нинг иккинчи ярми ҳамда сент.нинг биринчи ярмида экилади. Ушбу муддатда гулпоя чиқармайди. «Тўқсонбости» ва эрта баҳорда экиш мумкин эмас. Сумбула пиёз нави. Ҳосилдорлиги ўрғача 400—500 ц/га, яхши парвариш қилинганда гектаридан 700—800 ц ҳосил олинади. Андижон, Бухоро, Наманган, Самарқанд, Тошкент вилоятлари учун р-нлаштирилган (2003).

СУМБУЛСОЧ, сувсумбул, зуҳра сочи (*Adiantum capillusveneris*) — чин қирққулоқларга мансуб кўп йиллик манзарали ўт. Атлантика океани соҳилларида, Қрим, Кавказда учрайди. Ўзбекистонда

С. соясалқин жойларда, тоғ сой буйлари, сув сиркиб турадиган унгурларда, булоклар атрофларида усади. Манзарали ўсимлик сифатида боғларда ва хоналарда ўстирилади. Пояси июнь—авг. ойларида споралар ҳосил қилади. Қадимда халқ таботатида ишлатилган.

СУМГАИТ — Озарбайжон Республикасидаги шахар (1949 й.дан). Апшерон я.о.нинг шим.ғарбий соҳилида. Боқудан 35 км. Т.й. станцияси. Аҳолиси 273,2 минг киши (1997). С. 1949 й.да кимё ва металлургия саноатининг ривожланиши муносабати билан кичкинакишлоқўрнида вужудга келган. С. саноат моллари ишлаб чиқариш. ҳажми буйича республикада 2ўринда (Боқудан кейин) туради. Саноатининг етакчи тармоклари: кимё (органик синтез, «Химпром» ишлаб чиқариш. бирлашмалари) ва металлургия саноатлари (трубопрокат, алюминий з-длари). Қурилиш материаллари саноати (полимер қурилиш материаллари, уйсозлик ктлари, темирбетон буюмлари ва дераза ойнаси з-длари), машинасозлик (компрессор з-ди), энгил (устки трикотаж ф-каси), озиковқат саноатлари корхоналари, иссиқлик электр ст-ялари ишлаб турибди. Озарбайжон нефть ва кимё инти филиали, шахар тарихи музейи, театр фаолият кўрсатади.

СУМИ — Украинадаги шахар, Суми вилояти маркази. Псёл дарёси буйида. Харьков — Ворожба йўналишидаги т.й. станцияси. Аэропорт бор. Аҳолиси 293,1 минг киши (2001). С.га 1652 й.да асос солинган. 1658—1765 й.ларда Суми слободасининг маркази. С. 1765 й.дан Суми провинциясининг маркази. 1780 й.дан Харьков ноиблигининг уезд шахри. 19-а. охири — 20-а. бошларида шахарда металлсозлик, машинасозлик, шакарканд корхоналари қурилди. 1939 й.да Суми вилояти маркази.

С. — Украинанинг муҳим саноат маркази. Саноатининг етакчи тармоклари: машинасозлик («Насосэнергомаш»

ишлаб чиқариш. бирлашмаси, оғир компрессор, чўян қуйиш, электрон микроскоплар, «Сумсельмаш» з-длари), кимё (фосфат ўғитлар, кислота ишлаб чиқарилади), озиковқат (шакарканд, ликёрарак, сут з-длари, гўшт к-ти), энгил (мовут, тикувчилик, пойабзал ф-калари) саноатлари. Қурилиш к-ти, мебель з-ди бор.

С.да педагогика инти, Харьков политехника ин-тининг филиали, ўрта махсус билим юртлари, театрлар, ўлкашунослик, бадийдекоратив санъат музейлари, филармония мавжуд. Меъморий ёдгорликлардан Воскресение (1703), Ильинская (1836) черковлари, СпасПреображение собори (1776) сақланган.

СУМИ ВИЛОЯТИ — Украина таркибидаги вилоят. 1939 й. 10 янв.да ташкил этилган. Майд. 23,8 минг км². Аҳолией 1384,3 минг киши (1997), асосан, украинлар (87,2%), шунингдек, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шахар аҳолиси 48%. 18 туман, 15 шахар, 20 шахарча бор. Маркази — Суми ш. Бошка муҳим шахарлари: Конотоп, Шостка, Ромни, Тростянец, Ахтирка, Белополье, Путивль, Дружба, Кролевец. Вилоятда 300 га яқин саноат корхонаси бор. Саноат махсулоти и. ч.да озиковқат саноати 36,1%ни, машинасозлик ва металлсозлик 23,2%ни, энгил саноат 10,7%ни ташкил қилади. Озиковқат саноатида шакарканд, гўшт ва гўштконсерва, унёрма, спирт ва ликёрарак, сут, тармоклари ривожланган. Машинасозлик ва металлсозлик, электрон микроскоп, насос, оғир компрессор, чўян қуйиш, электр механика, локомотив вагон таъмирлаш ҳамда полиграфия машиналари з-длари ва б. ишлаб турибди. Йирик кимё корхоналари: «Свема» ишлаб чиқариш. бирлашмаси (рангли ва оққора кинофотоплёнка ҳамда магнитофон ленталари чиқарилади), «Химпром» ишлаб чиқариш. бирлашмаси, кимё реактивлари ва ошловчи экстракт з-ди. Тўқимачилик, тикувчилик, кўнпойабзал ва мўйна, ўрмон, ёғочсозлик, мебель, чиннифаянс корхоналари бор.

Қ.х. ғалла, лавлаги, картошка сабзавот етиштириш ва гуштсут чорвачилиги-га ихтисослашган. Қорамол, чўчка, қўй ва эчки боқилади.

Т.й. узунлиги 770 км. Автомобиль йўллари уз. 11 минг км дан зиёд, каттик қопламали (бетон ва б.) йўллар 2,8 минг км. 2 пед. инти, Харьков политехника инти филиали, 3 музей, драма театри бор.

СУМСАР СВИТАСИ - Фарғона ва Афғонистон—Тожикистон депрессиясида тарқалган, тўқ кизил рангли гил жинсларидан таркиб топган регионал свита. Қалинлиги 90 м гача, унда моллюска ва фораминифера фауналари учрайди. Ёши кечки эоцендан миоценгача. Саноат миқёсида нефтьгазли булиб, 3 қисмга бўлинади: пастда — асосида фосфоритли желваклар, палеципод ва гастропод ядроларидан иборат булган яшил мергелсимон гиллар; унинг устида кумтош қатлари ва гиллардан иборат бўлган Андижон ва Чанғиртош конларидаги Знефтли горизонт; юқорида — яшил кум ва кумтошлар, СелРохо ва Нефтобод конларидаги саноат аҳамиятига молик 2горизонт.

СУМСАРСОЙ — Наманган вилоятидаги сой. Кўгала тизмасидан (3700 м) бошланади. Уз. 32 км, ҳавзасининг майд. 92,5 км². Юқори окимида Кўгаласой номи билан оқади. Айирмасой қўшилгандан сўнг С. номини олади. Сой водийси шағал тош билан қопланган. Йиллик ўртача сув сарфи 0,97 м³/сек., оқим модули 10,5 л/сек, км². Чуёт туманининг экин майдонларини суғоради.

СУМСАРШЕРТОҒ ТОҒЛАРИ - Қашқадарё ҳавзасининг юқори қисмидаги тоғлар. Зарафшон ва Ҳисор тизмаларини туташтиради. Шим.да Жиннидарё, жан. ва жан.шарққа Оқсув дарёлари оралигида жойлашган. Тоғларни бирбиридан Қорасув дарёси (Оқсувнинг ўнг ирмоғи) ажратади. С.Ш.т. кенглик бўйлаб чўзилган. Энг баланд жойи 2262

м. Тизмаларда Бирдак (1647 м), Сангтор каби доvonлар мавжуд бўлиб, улар Оқсув, Жиннидарё, Қашқадарё водийларини бирбири билан боғлайди. Тектоник жихатидан антиклиналь структура, силур, девон, бўр, палеоген даврлари сланец, кумтош, конгломерат, оҳактош, гил, гипс, диорит, гранит, гранодиорит тоғ жинсларидан тузилган. Иклими тоғ иклими, йиллик ёғин 600—700 мм, даре тармоқлари зич. Тўқ бўз, тоғ жигарранг, тоғ ўтлоқ тупроқлар, баландтоғ ўсимликлари, эфемерлар, буғдойик, бетага, тоғ арпа ўсимликлари, буталар, сийрак ўрмонлар тарқалган. Тоғ ён бағирлари, асосан, яйлов сифатида фойдаланилади.

СУН, Сунг хонлиги — Хитой тарихида мавжуд бўлган 2 сулола ва давлат. Илк С (420—479). Пойтахти — Цзянканг (ҳоз. Нанкин). Асосчиси — Шарқий Цзин хонлиги (317—420), ҳарбий кўмондони Лю Юй (363—422). Лю Юй мамлакатда юз берган кўзғолонларни бостиришда ва бир қатор майда хонликларга қарши курашда ғолиб чиққанлиги туфайли Сунгван (Сунг вилояти ҳокими) унвони билан тақдирланган. 420 й. у фурсатдан фойдаланиб Шарқий Цзин сулоласидан тахтни тортиб олган. Лю Юй сулолага С. (халқ орасида Лю Сунг деб ҳам номланади), ўзига эса Уди (Жанговар хокон) деб ном берган. У давлатни мустақкамлашга қаратилган бир қанча сиёсийиктисодий ислохотлар ўтказган. Ушбу хонликда жами 8 ҳукмдор ўтган. Саройдаги фитналар, деҳқонлар кўзғолонлари натижасида 479 й. хонлик барҳам топган. Сўнгги С. (960—1279). Пойтахти — Кайфин (Кайфэн). Асосчиси — Сўнгги Чжоу хонлиги (951—960) саркардаси Чжао Куанинь (Куангйинг) (927—976). Сўнгги Чжоу хонлигида ҳокимият алмашиниши туфайли юзага келган сиёсий вазиятдан фойдаланган Чжао Куанинь ҳарбий тўнтариш уюштириб, пойтахт Кайфинни эгаллаб, тахтни ўз қўлига олган. У янги давлат ташкил қилиб, унга С. (Сунг),

ўзига эса Сунг Тайцзу (С. сулоласи асос-чиси) деб ном берган. Тарихда унинг даври Цзянлунг деб ҳам аталади. Чжао Куанинь давлат ҳудудини кенгайтириш, марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш, хазинани бойитишга қаратилган бир қатор сиёсий, харбий ва иктисодий чоратadbирларни амалга оширган. С. ҳудуди Марказий ва Жан. Хитой билан чекланган. Ташки сиёсатда С. асосий эътиборини Шим. Хитойда киданлар томонидан барпо этилган Ляо давлати (916—1124) дан химояланишга қаратган. С. хонлиги 979 й. ҳоз. Пекинни эгаллаб, киданларга кучли зарба беришни режалаштирган. Аммо жангда мағлубиятга учраган, киданлар хонлик пойтахти Кайфинни босиб олишган. С. хони Тайцзун сарой амалдорлари билан пойтахтни ташлаб жан.га қочган. С. Ляо давлати билан сулҳ тузишга, унга ўлпон тўлаб туришга ва кўшин сонини кескин қисқартиришга рози бўлган. Кейинги даврларда С. сулоласи Ляо давлати таъсиридан чиқишга кўп ҳаракат қилсада, улдасидан чиқа олмаган. 1127 й. пойтахт Линъан (ҳоз. Хангчжоу) ш.га кўчирилган. Шундан кейин С. хонлиги Жанубий С. деб аталди. 1279 й. у мўғуллар томонидан тугатилган.

Абдулахад Хўжаев.

«СУНАНИ АБИ ДОВУД» - 6 та ишончли ҳадис тўпамидан бири. Муҳаддис Сижистонийнинг асари. Унгача ҳадис тўпамлари «алЖомийъ» ёки «алМуснад» деб номланган бўлса, у ўз тўпамини «асСунан» деб атади ва унга суннати набавия ва шаръий аҳкомларни мавзулар бўйича бобларга бўлиб ёзиб чикди. «Сунан»да 4800 та ҳадис ривоят қилинган. Тўпам 35 фасл, 1871 бобдан иборат. Унга 3 та олим 3 хил шарҳ ҳам битган.

«СУНАНИ ИБН МОЖА» - 6 та ишончли ҳадис тўпамидан бири. Муҳаддис Ибн Можанинг асари. Асар 32 фасл, 1500 бобдан иборат. Ибн Можа ўз тўпамини фикхий масалаларга хос мав-

зуларга бўлиб чиққан. «Сунан»дан жами 4000 та ҳадис жой олган. Уламолар ушбу «Сунан»ни машҳур ҳадислар тўпамлари қаторига кўшиш ёки қўшмаслик масаласида узоқ тортишганлар. Ниҳоят, Ибн Можанинг «Сунан»и бўринда ишончли тўпамлар сафига киритилган.

«СУНАНИ НАСОИЙ» - 6 та ишончли ҳадис тўпамидан бири. Муҳаддис Насоийнинг асари. Насоий биринчи бўлиб «асСунан алКубро» («Катта ҳадислар тўпамини»)ни ёзган. Сўнгра Рамла амирининг илтимосига биноан, уни қисқартириб, энг ишончли ҳадисларни қолдириб, унга «ас Сунан асСуғро» («Кичик тўпам») ёки «алМужтабо», яъни «танланган ҳадислар тўпамини») деб ном кўйган. Уламолар фикрича, «Сунан» номи билан ёзилган барча ҳадис тўпамларидаги ҳадисларнинг ҳаммаси саҳиҳ эмас, балки уларда заиф ҳадислар ҳам мавжуд. «Сунан»га Имом Жалолуддин Суютий, шайх АбулҲасан Муҳаммад алҲанафий асСиндий ва Шайх Сирожиддин Умар ашШофийий шарҳ битган.

СУНБОД ҲАРАКАТИ - Шим. Шарқий ва Марказий Эронда Аббосийлар халифалигига қарши халқ (асосан, деҳқонлар) ғаракати (755 й.). Ҳаракатни Нишопур атрофидаги Охан қишлоғидан бўлган Сунбод исмли киши бошқарган. С.х.нинг бошланишига асосий сабаб — аббосийларнинг халқдан хирож йиғиш ва мажбурий ишлатиш (касрлар қуриш, каналлар қозиш ва б.)дан озод қилиш ҳақидаги ваъдасини бажармагани бўлган. Хуросон ва Мовароуннахр ноибни Абу Муслимнинг халифа Мансур буйруғи билан ўлдирилиши С.х.га баҳона бўлган. Бу ҳаракат сунний аббосийларга қарши қаратилган бўлиб, унда зардуштийлар, шиалар ва хуррабийлар қатнашган. Табарипнийят ёзишича, ҳаракат 2 ой давом этган. Халифа Мансур бу ҳаракатни бостириш учун 10 минг кишилиқ кўшин юборган. Бу кўшин Ҳамадон билан Рай ўртасидаги чўлнинг чеккасида Сунбод

қўшинини тормор келтирган. Шу жангда Сунбод ҳам ҳалок бўлган. С.х. билан бир вақтнинг ўзида Мовароуннаҳрда ҳам аббосийларга қарши ҳаракат бошланган. Унчалик катта бўлмаган бу ҳаракатга Абу Муслим тарафдори — Исҳоқ бошчилик қилган.

СУНБУЛА (араб.) — 1) зодиакка тегишли 12 та юлдуз туркумларидан бири; Вероника сочлари, Хўкизбоқар, Илон, Мезон, Гидра, Қарға ва Асад юлдуз туркумлари орасида жойлашган; энг равшан юлдузи Юлдуз катталигидаги Спика юлдузидир. С. юлдуз туркумида кузги тенгкунлик нуқтаси жойлашган. Қуёш С. туркумида сент. ойида бўлади. Ўзбекистонда баҳор ва эрта ёзда (Ер шарининг шим. кенгликларида) кўринади; 2) шамсия йил ҳисобида олтинчи ойнинг номи. 22 августдан 21 сент. гача бўлган даврга тўғри келади.

СУНГАРИ — Хитойнинг шим. шарқий қисмидаги дарё, Амур дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 1870 км, ҳавзасининг майд. 524 минг км². Чанбайшань ясситоғлигидан бошланиб, Манчжурия-Корея тоғлари, Сунляо ва Саньцзян текислигидан оқади. Асосан, ёмғирдан тўйинади. Баҳор ва ёзда тўлиб оқади, кучли тошқинлар бўлиб туради. Ўртача сув сарфи 2500 м³/сек. Ноябдан апрелгача музлайди. Гирин ш. гача кема қатнайди. Юқори қисмида ГЭС ва сув омборлари қурилган. С. водийсида аҳоли зич яшайди.

СУНДАН ТИЛИ — австронез тилларидан бири, Индонезиянинг Ғарбий Ява вилоятида, Суматра о. жан. да тарқалган; сўзлашувчиларнинг умумий сони 21 млн. кишидан ортук. Асосий лаҳжалари: баду (энг кад.), бантен, богоркраванг, чианжур, кунинган, чиребон ҳамда адабий тилга асос бўлган Бандунг ш. шеваси. Ўзига хос фонетик, морфологик ва синтактик хусусиятлари бор. Лексикасида оноματοпоэтик (тасвирий) сўзлар анча-

гина; унга аввало санскритдан, кейинчалик араб, ява, индонез ва нидерланд тилларидан кўплаб сўзлар ўзлашган.

Дастлабки ёзма ёдгорликлари 8—9-а. ларга мансуб бўлиб, санскритда битилган; кейин кад. ҳинд ёзувларидан кави қўлланган; 1бадан араб алифбоси асосидаги жажаван ёзуви, 17-а. 2-ярмидан чачаракан (ява ёзуви) тарқалган. 19-а. охиридан С.т. учун лотин фафикаси асосидаги ёзув жорий этилган. С.т.да бой адабиёт мавжуд, бошланғич мактабларда дарс ўтилади, радиоэшиттириш олиб борилади, газеталар чоп этилади.

СУНДАНЛАР, сундлар (ўзларини сунда деб аташади) — Индонезиядаги халқ. Асосан, Ява о.нинг ғарбий қисмида яшайди. 24,5 млн. киши (1990й.лар ўргалари). Сундан тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар, анъанавий эътиқодлар ҳам сақланган. Дехқончилик, чорвачилик, хунармандчилик (айниқса, тўқимачилик) билан шуғулланади, бир қисми саноатда банд. С. таркибига хўжалик ва маданиятнинг архаик белгиларини сақдаб қолган бадуў этн. гуруҳи ҳам қиради.

СУНДУКЯН Габриэл Мкртичевич [1825.29.6(11.7) Тбилиси 1912.16.(29).3] — арман ёзувчиси, драматург. Арман адабиётида танқидий реализм асосчиларидан. Арман театри ташкилотчиларидан бири. Петербург ун-тини тугатган (1850). Илк пьесаси — «Тунги аксириш — яхшиликка» (1863 й. сахналаштирилган). «Шовқин» (1866), «Яна бир қурбон» (1870), «Бузилган уя» (1873), «Эрхотин» (1888) каби пьесаларида арман халқининг қисмати ва орзуинтилишлари тасвирланган. Унинг «Пэпо» пьесаси (1871) арман драматургиясининг нодир асарларидан бири ҳисобланади. С. умрининг сўнгги йилларида «Севги ва эркинлик» (1910), «Васият» (1912) драмаларини яратди. С. пьесалари арман драматургияси тарихида бутун бир даврни ташкил этади. У комедия жанрини тор маиший доирадан

ижтимоий умумлашмалар даражасига кўтарди. «Вареньканинг зиёфати» (1877) киссаси ҳам бор.

Ас: Избранное, М., 1953.

Ад.: Абов Г., Габриэл Сундукян, Ереван, 1956.

СУННА (араб. — одат, анъана, хаттиҳаракат тарзи) — исломда мусулмонлар учун ибрат ҳисобланган Муҳаммад (сав)нинг сўзи, қилган иши, хаттиҳаракатлари. С.га тегишли ҳар бир маълумот .^вдисларда берилган ва тўплам қилинган. С. исломда Қуръондан кейинги, уни тўлдирувчи манба, ислом илоҳиёти ва шариатнинг иккинчи асоси сифатида эътироф этилган. С. 7-а. ўрталаридан йиғила бошланган. Бир яримикки аср давомида ҳадислар жуда кўпайиб кетган. Ҳадисшунослик энг тараккий қилган 9-а. га келиб улар тартибга солинган, дин, ахлоқ ва фикднинг манбаига айланган. Имом Бухорий ва Муслим ибн Ҳажжожнинг ҳадис тўпламлари энг обрўли ҳисобланади. С.да араб халифалигининг дастлабки икки асрида ислом динининг тараккиёти ва турли ижтимоий қатламларнинг аҳволини кўрсатадиган тарихий маълумотлар ўз ифодасини топган.

С.нинг зидди бидъат (С.да учрамаган янгилик) бўлиб, у икки хилдир. Биринчиси — «бидъати ҳасана», яъни С.да учрамаган бўлсада, ислом дини таълимотига зид бўлмаган одатлар. Мас, Муҳаммад (сав)нинг таваллуд кунини байрамона кутиб олиш; унга аталган мавлуд китобларини ёзиш; рамазон ойда жамоат билан тунда таровиҳ намози ўқиш; расмий ҳужжатларга муҳр босиш; араб тилини ўргатадиган қоида китобларини таълиф этиш ва ҳ.к. Иккинчиси — «бидъати саййиа», яъни С.да учрамаган ва ислом таълимотига зид одатлар. Мас, хатна муносабати билан тўй қилиш; дунёдан ўтганларга бағишлаб 7, 20, 40, йил, ҳайит каби номлар билан худой и маросимларини ўтказиш; никоҳ тўйида қалин тўлаш ва ҳ.к. Муҳаммад (сав) нинг ҳадисларида

«Кимки бирор яхши суннатни жорий этса, унга амал қилувчиларнинг савобларидан ўз улушини олиб туради, кимки ёмон суннатни жорий этса, унга амал қилувчиларнинг гуноғларидан ўз улушини олиб туради», дейилади. Ўзбек тилида С билан суннат сўзларининг ўртасида фарқ бор. Ҳадиснинг барча турлари ҳам С.дир. Суннат — ҳадисларда тарғиб этилган, ибодатда ҳам, муомалада ҳам қўлланиладиган амал. Мас, таҳоратда юз, кўлоёқларни 3 мартадан ювиш суннатдир. Ўғил болани хагна қилиш, уйланиб оила қуриш, фарзандларга яхши исм қўйиш суннат амаллардан саналади.

СУННАТ - к. Сунна.

СУННАТ ТҶЙИ - қ. Хатна тўйи.

СУННАТОВ Одил (1951.27.4, Каттақўрғон ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Тошкент педагогика ин-тини тугатган (1973). 1975 й.дан Каттақўрғон ш. Имоданий уйида дирижёр, бўлим бошлиғи, бадиий раҳбар, 1984 й.дан 14мактабда, 1988 й.дан 16мактабда мусика таълими фани ўқитувчиси. Мусика мактаби билан ҳамкорликда мактаб ўқувчилари иштирокида ўзбек халқ созлари бўйича гуруҳ ташкил этган; гуруҳ қатнашчилари Республика «санъат байрами» кўрик танловларида дипломлар билан мукофотланган.

СУННИЙЛИК (сунна сўзидан) ислом динидаги 2 асосий йўналишдан бири ва энг кенг тарқалгани. Жаҳондаги барча мусулмонларнинг тахм. 93% и Ска (қолган 7% и шиаликка) мансуб (2004). С. тарафдорлари, асосан, Осиё ва Африкада (Покистон, Бангладеш, Ҳиндистон, Индонезия, Малайзия, Хитой, Афғонистон, Туркия, Арабистон я.о. ва Форс кўрфази атрофидаги араб мамлакатларида, Сурия, Ливан, Иордания, Шим.Шаркий ва Ғарбий Африка мамлакатларида), Болқон мамлакатлари, Кипр ва АҚШда яшайди.

Ислом дастлабки даврда ҳеч

қандай йўналиш, мазҳаб ва оқимларга бўлинмаган. 7-а.нинг ўрталарида турли сиёсий сабабларга кўра, мусулмонлар сафида бўлиниш пайдо бўлди. Аввал шиалар, кейин хорижишшр мусулмонлар оммасидан ажраб чиқдилар. Улар ўзининг ҳақлигини исбот қилиш учун ўз фикрини, йўналишини ҳимоя қила бошлади, шу тарика ҳар гуруҳнинг ўзига хос ақидаси шакллана борди.

С бўйича Абу Ҳанифа (Имоми Аътм) нинг «алФихқ алакбар» асари энг нодир илмий мерос саналади. Бу ишда Абул Ҳасан Ашъарий билан Абу Мансур Мо-туридийларнинг хизматлари бекиёсдир. С йўналишида шу икки аллома асос солган ақидавий мактаблар барча сунний уламолар томонидан эътироф этилган. С. тамойиллари, асосан, куйидагилардан иборат: 1. Мавжудотларнинг ҳақиқат ва мохияти бор нарса бўлиб, уларни билиш мумкин. Билиш воситалари — бешта сезги аъзолари, илоҳий манбалар ва ақл. 2. Олам қадим эмас, балки қачондир Аллоҳ тарафидан яратилган. 3. Бутун борлиқни яратган Аллоҳнинг зоти битта, у ўзига хос азалий ва абадий кўпгина сифатларга эга. 4. Зотий сифатлари саналмиш илм, қудрат, ҳаёт, ирода, эшитиш, кўриш, гапириш Аллоҳнинг азалий ва абадий сифатларидир. Унинг зоти ҳам, сифатлари ҳам ўзи яратган махлуқот ва мавжудотларнинг сифатларига асло ўхшамайди. Унинг сифатлари нуқсонсиз, баркамолдир. 5. Аллоҳнинг исмлари кўп. Ҳадисда 99 та гўзал исмлари зикр этилган (қ. алАсмо алхусно). 6. Аллоҳнинг адолатли экани. Ҳидоят ва залолат йўлларини кўрсатиб кўйгач, адашган ва куфр йўлини танлаганларни жазолаши адолат ҳисобланади. Бордию, залолат йўлидан асраб қолса — бу Унинг фазли, марҳамати. Асрамаса адолати ҳисобланади. 7. Пайғамбарларнинг ҳаммасини барҳақ деб тасдиқ этиш. Уларнинг адади гарчи баъзи ҳадис ва ривоятларда кўрсатилган бўлсада, муайян бир адад қатъий деб ҳисобланмагани маъқул. Пайғамбарларнинг биринчиси — Одам

(ас), охиргиси — Муҳаммад (сав). 8. Пайғамбарларнинг мўъжизаларини ҳақ деб эътиқод қилиш. Шунингдек, авлиёларнинг қароматлари ҳам ҳақ ва ростдир. Ҳеч бир авлиё пайғамбар даражасига ета олмайди. 9. Исломнинг беш рукни — имон қалимаси, намоз, рўза, закот, ҳаж ҳар бир мусулмон зиммасига фарзи айн экани. Фарзлардан бирортасини беузр тарк этса ёки шаръан тақиқланган ишларга қўл урса қаттиқ гуноҳкор бўлиши, лекин кофир бўлмаслигини тасдиқ этиш. 10. Имон — Муҳаммад (сав) Аллоҳ таоло томонидан келтирган барча хабар ва маълумотларни ҳақ ва рост эканига тил билан иқрор этиб, дил билан тасдиқлаш деб билиш. Солиҳ амалларни кўп қилганда имон нури кўпайиб, гуноҳ ишларни кўп қилганда имон нури озайиб туришини тасдиқлаш ва х.к.

С.да 4 та динийҳуқуқий мазҳаб (ҳанафийлик, моликийлик, шофийлик, ханбалийлик) мавжуд. С. исломда анъанавий эътиқод йўли деб эътироф этилиб келган.

С. билан шиалик ўртасида ҳокимият масаласида, айрим диний маросим ва анъаналарда бирмунча тафовутлар бор. Ўзбекистонда, асосан, Ска эътиқод қилинади..

Ад.: Ҳуснидинов З., Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар, Т., 2000.

Абдулазиз Мансур.

СУНЪИЙ БУЙРАК, гемодиализатор — хасталанган буйрақларнинг чиқарув функциясини вақтинча ўтайдиган аппарат. Асосий вазифаси ўткир ва сурункали буйрақ етишмовчилигида сув электролит ва кислотаишқор балансини, қон таркибини нормал саклаш, моддалар алмашинуви маҳсулотларини ва турли захарланишлардан ҳосил бўлган токсинларни, шунингдек, шишганда организмдаги ортиқча сувни чиқариб ташлашдан иборат (гемодиализ).

Америкалик олим Абель 1913 й. диализ аппарати кашф қилиб, тажрибада си-

наб кўрди. Кейинчалик голландиялик В. Колф (1944 й.) Берк билан ҳамкорликда клиник талабларга бирмунча жавоб бера оладиган Сб. ихтиро қилиб, амалиётда илк бор қўллади.

С.б.нинг ишлаши моддаларнинг қон ва диализлайдиган махсус эритмадаги концентрациялари фарқи туфайли ярим ўтказувчи мембранадан ўтишўтмаслик хусусиятига асосланган: оксиллар, қоннинг шакли элементлари, бактериялар, мол. м. си 30000 дан катта бўлган моддалар мембранадан ўтмайди; азотли чиқиндилар — мочевино (сийдикчил), сийдик кислота, креатинин каби организмни захарловчи моддалар эса мембранадан тўсиқсиз ўтиб, махсус эритмага ажратиб олинади. Сб. ишлаганда беморнинг билак венасидан насосмеханик юрак ёрдамида веноз шунт орқали сўрилаётган қон диализатор капиллярлари орқали ўтади. Капиллярлар сирти бошқа насосдан бериладиган диализловчи эритма билан ювиб турилиши натижасида қон чиқиндилардан тозаланади.

Артериалвеноз (АВШ) беморни Сб. апаратига улаш воситаси бўлиб, кейинчалик такомиллаштирилди ва артериалвеноз фистула (АВФ) ихтиро қилинди, лекин бу усулда томирларнинг варикоз кенгайиши, веноз қон оқимининг бузилиши каби нохуш ҳолатлар кузатилади. АВФнинг камқўстсиз варианты «Тошкент буйракни кўчириб ўтказиш маркази»нинг олимлари — акад. Ў.Орипов ва шогирдлари томонидан ҳал қилинди (1971 й.). Сурункали буйрак касаллиги бор беморларда амбулатория шароитида замонавий АВФ ёрдамида гемодиализ ўтказиш кенг йўлга қўйилди.

Ҳоз. АВФ ҳосил қилишнинг амалиётда турли модификациялари ишлаб чиқидди. Беморларни зудлик билан гемодиализга тайёрлаш мақсадида (юкори даражадаги уремия, гипергидратация, гиперкалиемия) уларнинг марказий венасига (ўмров ости, сон венаси, бўйинтуруқ веналари) икки ёрикли катетер ўрнатиш кенг қўлланила бошланди. Гемодиализ

сеанслари 4—8 соат давом этиб, бу вақтда қон ивиб қолмаслиги учун унга гепарин моддаси қўшиб турилади. Гемодиализ билан даволашнинг бошланғич даврларида турли хил геморрагик асоратларнинг олдини олиш мақсадида гемодиализ сеанслари регионар гепаринизация (протамин сульфат) билан олиб борилади.

Гемодиализ муолажаси самарадорлиги гемодиализаторларни диализловчи юзаси майдонида боғлиқ. Диализатор техник хусусиятларининг яхшиланиши, С.б. апаратларининг такомиллаштирилиши, қоннинг диализатор орқали айланиб ўтиши тезлигининг ошиши (АВФ такомиллашиши) гемодиализдаги беморлар ҳаётининг узайишига олиб келди. Шунингдек, беморларни даволашга психологик тайёрлаш ҳам катта аҳамиятга эга.

Республикаимизнинг ҳар бир вилоятида гемодиализ марказлари бор. Тошкент ш.да 6 та ихтисослаштирилган гемодиализ маркази фаолият кўрсатади, уларда замонавий С.б. апаратлари ўрнатилган.

Анвар Зуфаров, Искандар Йўлдошев.

СУНЪИЙ ЙЎЛДОШ - бирор осмон жисми атрофида орбита бўйлаб ҳаракатланадиган космик аппарат. Дунёда биринчи марта СССРда Ер сунъий йўлдоши (ЕСИ) (1957), Қуёш (1959), Ой (1966), Венера (1975) С. й.лари, АКШ да Марс С. й.лари (1971) учирилган. ЕСЙнинг минимал учиш бал. 140—150 км, максимал учиш баландлиги бир неча юз минг км. Орбита бўйлаб айланиш даври 1,5 соатдан бир неча суткагача. Экватор текислиги яқинидаги орбитада турувчи ЕСЙ экваториал; Ер қутблари яқинидан ўтувчи орбитадаги ЕСЙ кутбий; айланма экваториал орбитага чиқарилган, Ер сиртидан 35800 км га узоклаштирилган ва Ер айланиши йўналиши бўйича ҳаракатланиб, Ер айланиш йўналишига мос келувчи ЕСИ (Ер сиртидаги бирор нуктасида кўзгалмасдек бўлиб туюлади) стационар деб аталади. ЕСЙнинг асосий тури орбитал космик кема ҳисобланади

ва орбитал ст-ядан таъминланади.

СУНЪИЙ НАФАС ОЛДИРИШ

- сунъий йўл билан (махсус усуллар ёки аппаратлар ёрдамида) ўпкага ҳаво киритиш ва чиқариш, бошқача қилиб айтганда ўпканинг ҳаво алмаштириш функциясини тиклаш. Мустақил нафас олиш тўхтаганда ёки бузилганда (нафас йўлларига ёт жисмлар тушганда, ис текканда, ток урганда, киши сувга чўкканда ва б. ҳолларда) қўлланади.

С.н.о. экспиратор усуллар, қўл аппаратлари — респираторлар ҳамда автоматик респираторлар ёрдамида амалга оширилади.

Экспиратор усуллар аппаратсиз («оғиздан оғизга», «оғиздан бурунга», «оғиздан оғизга ва бурунга») ҳамда аппаратли усулларга бўлинади; аппаратли усулларда жабрланувчи ҳар хил нафас олибчиқариш найчалари, ҳаво ўтказгичлар, оғизбурун ниқоблари ва б.дан фойдаланади. Сильвестр-Брош усули ҳам қўл билан бажариладиган, яъни аппаратсиз усулга кириди. Экспиратор усуллар, шунингдек, қўл аппаратлари — респираторлар жабрланувчи касалхонага ётқизилгунча кўрсатиладиган шошилиш тиббий ёрдамда, кўпинча стационар шароитида ҳам кенг қўлланади. Улар ҳар хил тузилишдаги иккита бирбирига туташ мослама — шланг орқали ёки бево-сита бирлаштирилган нафас ҳалтаси ёки меши ва нафас ниқобидан иборат.

Автоматик респираторлар жуда кўп сонли ҳар хил ихчам ва стационар, жумладан, нафас билан боғлиқ ҳолатларни компьютер орқали бошқарадиган, нафасга олинадиган ва чиқариладиган ҳаво аралашмаларини, жабрланувчи конининг газ таркибини назорат қилиб турадиган ва б. мосламалардан иборат. Қандайлигидан қатъи назар, ҳамма автоматик респираторлар умумий тузилишга эга. Буларга 1) кислороднинг берилиш тезлигини тартибга солиб турадиган мосламаси бор кислород манбаи (кислородли баллон, марказлаштирилган

кислород газли магистраль, кислород концентратори); 2) кислородни атрофдаги ҳаво ва зарур бўлганда махсус газли аралашма билан аралаштириб берадиган аралаштиргич; 3) ҳаво пуфлаш параметрларини бошқариш механизмлари билан мешни ҳаво ёки газли аралашмага тўлдириш мосламаси; 4) нафас ниқоби, бириктирувчи найча, карбонат ангидрид ва анестетикларни контурнинг тескари қисмидаги ютгичдан иборат «нафас кон-тури» мосламаси кириди.

Ўзига хос автоматик респиратор ҳам мавжуд. Ундан инъекцион принцинда ҳаво юборишда фойдаланилади; трахеотомик ёки трахеостомик найча орқали трахеяга инжектор киритилади ва у орқали трахеяга 1—3 атм босим остида тўхтовсиз кислород — газли аралашма юборилади. Бунда ҳаво билан чиқаётган аралашма ўпкадан инжектор ёнидан тўхтовсиз чиқиб кетади.

Клиника амалиётида С.н.о. куйидаги ҳолларда қўлланади: фалокат, ҳалокат, бахтсиз ҳодисалар, оғир шикастланишларда ҳодиса содир бўлган жойда, касалхонага олиб кетилаётган вақтда ва касалхона шароитида; ахволи оғир ва ҳаёти хавф остида турган беморларда жадал муолажа компоненти сифатида. Бундай беморларда мустақил нафас олишнинг энергетик «баҳоси» организм учун жуда юқори бўлади ва мустақил нафас олишни тўхтатиб, аппарат ёрдамида ёрдамчи ёки тўлиқ сунъий нафас олишга ўтиш ўпкада ҳаво алмашиниш функциясининг алмаштирилиши ҳисобига организм ахволини энгиллаштиради. Бу «режа асосидаги С.н.о.» дир; «интубацион наркоз» билан қатта операциялар ўтказилганда дорилар билан беморни беҳуш қилибгина қолмай, интубацион найча орқали мустақил нафас олиш ҳам тўхтатилади. Скелет му-скуллари функциясини тўхтатиш мио-плегия ёки миорелаксация деб аталади, бундай вазиятларда хирургнинг керакли соҳада, мас, қорин бўшлиғида операция қилишини энгиллаштириш мақсадида нафас олишни тўхтатибгина қолмай,

мукуллар ҳам тўлиқ бўшаштирилади. Бинобарин, фақат интубацион умумий наркоз жорий қилинишининг ўзи кўкрак хирургиясининг жадал ривожланишига, яъни кўкрак бўшлиғи аъзоларида бемалол операциялар ўтказишга имкон берди. Бундай операцияларда нафас олишда, асосан, ўпканинг бир бўлаги, операция қилинадиган томондаги бўлаги эса озгина қатнашишини таъминлайдиган махсус мосламалар ва усуллар қўлланади; нерв системасининг баъзи касалликларида, яъни диафрагмал нерв функцияси тўхтаганда ва бемор мустақил нафас ололмаганда бир неча ҳафта, ойлаб ва ҳатто йиллаб С.н.о. усулини қўллашга тўғри келади.

Юқоридаги ҳолларда С.н.о.да ўтказиладиган тадбирлар, қўлландиган усуллар респиратор терапия деб аталади. Бу физиология ва тиббиётнинг эмас, балки энг замонавий техўикава технологиянинг ҳам ютуғи бўлиб, тиббиёт фани ва амалиётида энг илгор усул хисобланади.

Жўра Собиров.

СУНЬИЙ ТАНЛАШ — одам томонидан энг қимматли хўжалик белгиларига эга бўлган ҳайвон ва ўсимликларнинг айрим нусхалари, зотлари, новларини улардан авлод олиш мақсадида танлаб олиш. Ст. назарияси асосларини Ч. Дарвин ифодалаб берган (1859). У Ст. уй ҳайвонлари зотларини ва экинлар навларининг пайдо бўлишига сабаб бўлган асосий омил эканлигини кўрсатиб берди. Ст.нинг таъсири ва натижаларини тадқиқ қилиш Дарвиннинг табиий танланиш асослаб беришида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ибтидоий даврларда одам фойдали ғайвонларни хонакилаштириш ва истеъмолга яроқли ўсимликлар ўстиришда Ст. онгсиз ҳрлда юз берган. Ибтидоий чорвадорлар ва деҳқонлар ҳайвон ва ўсимликларнинг сараларини саклаб қолишга ва улардан наел, уруг олишга ғаракат қилишган. Энг яхши ҳайвонларни авлодданавлодга саклаб бориш подани янгилаб, қайта тиклаб туриш

имконини берган, яхши уруглар экиш эса барқарор ҳосилни таъминлаган.

18-а.нинг 2-ярмида пайдо бўлган селекция маҳорати (муайян услублар асосида танлаш) чорвачилик ва ўсимликшуносликда ўз аҳамиятини тўлиқ саклаб келмоқда. Илмий Ст. айрим бир қимматли хўжалик белгилари бўйича олиб борилади, бу эса организмларда генетик ва морфологик корелляция тизимларининг бузилишига олиб келади. Шу сабабли кўп ҳолларда Ст.нинг кўшимча натижаси тарзида организмларнинг фенотипик ўзгарувчанлиги ортади, умумий ҳаётчанлиги пасаяди. Ст.нинг ялпи ва якка (индивидуал) танлаш шакллари бор. Ялпи танлаш да фенотип бўйича зот ёки нав стандартларига мувофиқ, келмайдиган барча нусхалар яроқсизга чиқарилади (зот ёки нав сифатларини саклаб қолиш мақсадларида ўтказилади) Г Якка танлашда айрим нусхалар белгиларнинг ирсий барқарорлигини қисобга олган ҳрлда, генотип бўйича ўсимлик нави ёки ҳайвон зотини бир қанча авлодларда баҳолаш билан олиб борилади (зот ва навга хос сифатларни такомиллаштиришни таъминлайди).

Баҳодир Норматив, Изатулла Эшматов.

СУНЬИЙ ТИЛЛАР — муайян мақсадни кўзлаб яратиладиган ва табиий тилларнинг ўринбосари сифатида қўлландиган тиллар. Ст. махсуслашуви мўлжалига қараб, шунингдек, табиий тиллар билан ўхшашлик даражасига кўра фаркланади: халқаро ёрдамчи тиллар, математик ёрдамчи тиллар, информацион тиллар. Халқаро ёрдамчи тиллар табиий тиллар билан юқори даражада ўхшаш бўлган, умумистеъмолга мўлжалланган, махсуслашмаган тиллардир. Халқаро муомала воситаси сифатида Ст. яратиш ғояси француз олими Р. Декарт ва немис олими Г.Лейбницга тегишлидир. Булар тушунчаларнинг мантқиқий таснифига таянувчи рационал тил лойиҳалари бўлган. 17—20-а.ларда бундай тилларнинг 1000

га яқин лойиҳаси яратилган бўлсада, уларнинг айримларигина (волапюк, эсперанто, идо, интерлингва) амалда қўлланган. С.т. априор (табиий тилларга боғлиқ бўлмаган), апостериор (табиий тилларнинг матэриалини ўзлаштирган) ва априор-апостериор (аралаш) тилларга бўлинади. Халқаро муомалага кирган дастлабки С.т. волапюк (инг. world ва speak сўзларининг фонетик ўзгаришидан: volariik — «жаҳон тили») аралаш С.т. бўлиб, 1879 й.да Германияда И.М. Шлейхер томонидан яратилган. Апостериор С.т. дан эсперанто 1887 й.да Польшада варшавалик врач Л.Л.Заменгоф томонидан яратилган. Идо, интерлингва, окциденталь ҳам апостериор С.т. ларга мансубдир, яъни уларнинг яратилишида байналмилал лексикадан унумли фойдаланилган.

Математик ёрдамчи тиллар, бошқача айтганда, турли мўлжалдаги махсус Ст., асосан, мат. мантиқ, лингвистика, кимё, физика ва б. фанларнинг рамзий (рамзларга асосланган) тилларидир. Бундай тилларнинг яратилиши ҳам ўз тарихий босқичларига эга: математик ифодалардаги ҳарфий рамзлар Европада 16-адан қўлланган; математик мантиқ тили 19—20-а.ларда, тилшуносликнинг рамзий тил унсурлари ўтган асрнинг 20—40й.ларида пайдо бўлган.

Информацион тиллар, яъни инсон-машина муомаласига асосланган тиллар ўтган асрнинг 40й.ларида, ЭХМнинг пайдо бўлиши билан бир даврда шакллана ва ривожлана бошлаган (қ. Информацион тиллар).

Баъзан «С.т.» термини шаклланиши ва ривожланишига инсоннинг онгли таъсири юкори даражада бўлган табиий тилларнинг кичик тизимларига нисбатан ҳам қўлланади. Мас, лахжа ва шеваларга нисбатан адабий тиллар, умумхалқ тилига нисбатан хунармандлар ва махсус гуруҳлар тиллари С.т. ҳисобланади.

С.т. ни ҳар икки маънода ўрганиш тилнинг системавийлик, коммуникативлик, яроқлилик, барқарорлик

ва ўзгарувчанлик каби хусусиятлари ҳақидаги, шунингдек, инсоннинг тилга онгли таъсири чегаралари ҳақидаги назарий тасаввурларни кенгайтиради.

Абдуваҳоб Мадвалиев.

СУНЪИЙ ТОЛАЛАР — қ. Кимёвий толалар.

СУНЪИЙ ҚОН АЙЛАНИШ АППАРАТИ, сунъий юракўпка аппарати — бемор организмда ёки донорнинг ажратиб олинган аъзосида қон бир текис айланишини ва бир меъёрда моддалар алмашинувини таъминлайдиган аппарат. Юрак ва ўпка вазифасини вақтинчалик ўташга мўлжалланган. Биринчи С.к.а.а. автожектор 1925 й.да рус физиологи С.С. Брюхоненко томонидан яратилган. Кейинчалик шу аппарат ёрдамида ҳайвонларда кўпгина юрак операциялари ўтказилди. С.к.а.а. ўзаро боғлиқ бўлган система ва блоклар комплексидан: «Сунъий юрак»—насос, юриткич, узаткичдан иборат бўлиб, қонни ҳаётни таъминлай оладиган ҳажмий тезликда оқадиган қилиб ҳайдайди; оксигенатор деб аталадиган «Сунъий ўпка» — газ алмашиниш қурилмаси бўлиб, қонни кислород билан тўйинтириш, карбонат ангидрид газини чиқариб юбориш ва кислотаишқор мувозанатини нормал сақлаб туриш учун хизмат қилади.

Ҳоз. жаҳонда 100 дан ортиқ типдаги турли мақсадларда ишлатиладиган С.к.а.а.лари яратилган. Хавфли ўсмалар, яллиғланиш жараёнлари ва деструктив шикастларни кимёвий моддалар билан даволашда, юракўпка фаолияти бузилганда ёрдамчи сунъий қон айлантиришда, клиник ўлим ҳолатидаги беморни тирилтиришда, кўчириб ўтказишга мўлжалланган аъзоларни тирик сақлаб туришда ишлатиладиган С. к.а.а. бор.

СУНЪИЙ ҚОЧИРИШ (уруғлантириш) — қишлоқ хўжалиги. ҳайвонларини қочириш (уруғлантириш) учун эркак ҳайвонлардан олинган спер-

мани куйиккан ургочи ҳайвон жинсий йўлига (бачадон бўйнига ёки бачадонга) сунъий киритиш. Селекциянаслчилик ишида энг маҳсуддор насли эркак ҳайвонлардан унумли фойдаланиш, ҳайвонлар зотларининг насл сифатларини жадал яхшилаш мақсадларида қўлланади, моллар табиий қочирилганда жинсий аъзо орқали юкиши мумкин бўлган касалликлар (бруцеллёз, вибриоз ва б.)нинг олди олинади. Спермалар наслчилик корхона (станция)ларидаги энг яхши насддор эркак ҳайвонлардан олинади. С.к., 5 та асосий техник усулдан иборат: эркак ҳайвондан сперма олиш, унинг сифатини баҳолаш, махсус шароитда суюлтириш, уруғлантириш қобилятини йўқотмай совуқ муҳитда сақлаш, ургочи ҳайвон жинсий йўлига киритиш.

Тарихий маълумотларга қараганда, С.к.нинг ибтидоий усули мил. ав. даврларда отлар зотини яхшилашда қўлланилган. 18—19-а.ларда бу усулга қизиқиш ва уни ўрганиш авж олди. С.к.ни 1763 й.да немис олими С.А.Якоби баликларда, 1780—82 й.ларда Италияда Спаланцани ва Росси итларда, 1893 й.да Россияда ветеринар врач Лидеман бияларда қўллаган. 1928—33 й.ларда янги уруғ олиш, сақлаш ва суюлтириш усуллари кашф этилган. Ҳайвонлар сперматини чуқур музлатиш ва уни узок муддат сақлаш усули 1946 й.да ишлаб чиқилган.

С.к. қорамолчиликда йил давомида, қўйчилик ва балиқчиликда мавсумий қўлланилади. С.к. учун сперма буқалардан ҳафтада 2—4 марта, қўчқорлардан кунига 2—4 марта, чўққалардан 3 ёки 2 кунда 1, айғирлардан 1 кунда 1 марта олинади. Суюлтирилган ва —2—4° да сақланган буқа спермасидан 3 сутка, қўчқорниқидан 24 (баъзан 36) соат, айғирниқидан 24—36 соат давомида фойдаланиш мумкин.

Битта насддор буқанинг бир марталик 4—5 см³ шахвати (спермаси)дан ўнлаб, суюлтирилган уруғларидан 1500—2000 бош сигир ва ғунажинни С.к. мумкин.

С.к.да ургочи ҳайвонларнинг куйиқиш ҳолати мунтазам кузатиб борилади. Қорамолчиликда ҳар куни 3 махал (эрталаб, тушда ва кечқурун) подадаги куйиккан сигир ва ғунажинлар ажратилиб, сунъий уруғлантирилади, сўнгра улар 10—12 соатдан кейин яна қайта урутлантирилади. С.к.да шприцкатетери, шприцярим автомат ва ёритгичли кин ойнаси каби асбоблардан фойдаланилади. Ҳар бир қочирилган она ҳайвон учун махсус карточка юригилади. Карточкада она молнинг лақаби ёки тартиб инвентарь рақами, зоти, ёши, биринчи марта қочирилган ёши, қочириш ва такрорий қочириш муддатлари, уруғи қўлланилган эркак ҳайвоннинг лақаби ёки инвентарь рақами ва зоти, қочирилган она молнинг туғиш муддатлари қайд этилади (қ. Давлат наслчилик корхонаси). Ўзбекистонда С.к. усули 20-а.нинг 50й.ларидан бошлаб амалиётга киритилди.

Изатулла Эшматов.

СУНЬЦИ, Сунь У (мил. ав. 65-а.лар) — қад. хитойлик ҳарбий назарийчи ва саркарда. Ци подшоҳлигида туғилган. С.Ц. 514—496 й.ларда У подшоҳлигида лашкарбоши бўлиб, Чу, Ци ва Цзинь подшоҳликларига қарши зафарли юришларда қўшинга раҳбарлик қилган. 13 бобдан иборат «Ҳарбий санъатга доир рисола» муаллифи.

СУНЬ ЯТСЕН (бошқа исмлари: Сунь Чжуншань, Сунь Вэнь) (1866—1925) — Хитой сиёсат арбоби. 1894 й. Синчжунхой ташкилотини, 1905 й. — Тунмэхой оммавий ташкилотини тузган. 1911 — 13 й.лардаги Синьхай инқилоби раҳбари. Хитой Республикасининг 1(муваққат) президенти (1912 й. 1 янв. — 1 апр.). 1912 й. гоминьдан партиясига асос солган.

СУПА — Ўрта Осиё монументал меъморлигида бинолар билан ўралган ҳовли ўртасига ёки четига (бино деворига туташтириб) ишланган сахн. Ҳовли юзасидан баланд, усти очиқ ёки ёпиқ

(айвонга ўхшаш) бўлади. С. боғнинг серманзара, соясалкин жойида, дарахтзор тагида, ховуз ёки арик ёнида ярим доира, мурабба, тўғри тўртбурчак тархли қилиб, лой ва гиштдан, тоғли худудларда тошдан қурилади. Сдан езда дам олиб ўтириш, ётиш учун фойдаланилади. Каравот, сўри, чорпоя вазифасини ҳам ўтайди.

Ад.: Нозилов Д., Чорбоғ, Т., 1997.

СУПАСИМОН ЎЛКАЛАР - тектоник ҳаракатлар натижасида теварак атрофдан бир оз кўтарилган текисликлар. С.ў. заминидаги тоғ жинслари горизонтал ёки бир оз қия, устки қисмини чўқинди жинслар қатлами ёки лава қоплаган бўлади. С.ў.нинг эрозия натижасида парчаланиши, текисланган юзаларнинг тектоник ёриқлар билан айрим палахсаларга бўлиниши натижасида супасимон тоғлар вужудга келади. Уларнинг усти текис ёки салгина ўрқир, ён бағирлари кесилгандек тик тушган бўлади. Юзаси текис бўлганлиги сабабли супа деб аталади. Туркистон тизмасининг ғарбий қисми (Жиззах вилояти)да Каттасупа, Кичиксупа номли баланд текисликлар, Фарғона ботиғининг шим.ғарби (Наманган вилояти)да Супатоғ деган тоғ бор. Баъзан дарё террасалари ҳам супа деб юритилади.

СУПЕР... (лот. super — юқорида, устида) — ўзлашма кўшма сўзларнинг биринчи қисми: 1) бирор нарсанинг олий сифатли, юқори даражали эканлигини (мас, суперэлита); 2) муайян нарсанинг устида, юқорида жойлашганликни (мас, суперфиниш, суперобложка); 3) бош, асосий деган маънони (мас, суперарбитр, супермаркет) билдиради.

СУПЕРОРТИКОН (супер... ва ортикон) — сезгирлиги юқори бўлган узатувчи телевизион трубка. Унда фотокатод ёруғ тасвири электрон гасвирга ўзгартиради, бу тасвир икки томонли нишонга кўчирилади, бу ерда тасвир чиқиш электр сигналлари (видеосигналлар) га айланади ва видеосигналлар кучайти-

рилади. С. телекўрсатувда ва студиядан ташқарида кўрсатувлар олиб бориш учун мўлжалланган кенг тарқалган узатувчи трубкалардан ҳисобланади.

СУПЕРФОСФАТ, $\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2$ H_2O K_2SO_4 (эркин H_3PO_4 аралашмали) — асосий фосфорли ўғит. Табиий фосфатлардан (апатит ва фосфоритдан) ёки апатит концентратидан сульфат кислота билан ишлаб олинади. Саноатда бир неча хил С. ишлаб чиқарилади. Куқун (оддий) С. — тез таъсир қилувчи, деярли муштланмайдиган, резина хиди келадиган кулрангоқ унсимон универсал ўғит. 19,5% фосфат ангидрид бўлган олий нави ва 18% фосфат ангидрид бўлган биринчи нави ишлаб чиқарилади. Донатор С. куқун С.ни донаторлаш ва қуритиш йўли билан олинади. Физик хусусиятлари яхши, сакланганда муштлашиб қолмайди. Донаторлар намлиги 2—4% (куқун С.ники 12—13%). Таркибидаги эркин кислота 2,5—1% бўлгани учун ўзлаштириладиган фосфор (19,5% дан кам эмас) куқун С.га кэраганда бирмунча ортик. Қоратов фосфоритдан олинган донатор С. таркибида камида 14% P_2O_5 ва купи билан 2,5% эркин кислота бўлади.

Аммонийлашган С. суперфосфатни сувсиз аммиак, аммиакли эритма ёки аммиакатлар билан тўйинтириб олинади. Унинг таркиби киритилган аммиак миқдорига боғлиқ. Аммиак кам дозада бўлганда С.нинг эркин кислотаси (H_3PO_4) билан моноаммонийфосфат ($\text{NH}_4\text{H}_2\text{PO}_4$) ҳосил қилади, ўғитда сувда эрувчи P_2O_5 миқдори камаймайди. Аммиак кўп миқдорда киритилганда моноаммонийфосфат ва цитратда эртувчан дикальцийфосфат ҳосил бўлади, яъни сувда эрувчан P_2O_5 миқдори камаяди. Яхши физик хусусиятларга эга; намланмайди, муштлашиб қолмайди, сочилувчан, идиш ва қишлоқ хўжалиги. машиналарининг металл қисмларини емирадиган эркин кислотадан холи. Нисбатан юқори самаралиги билан ажралиб туради. Кўш С.

— апатит концентратини фосфат кта билан ишлаб олинадиган концентранган фосфорли ўғит. P_2O_5 микдори 44—46%. Марганецли С. таркибида 14—19,5% P_2O_5 дан ташкари 1,5—2,5% марганец бўлади, борли С.да 0,1—0,3% бор ва молибден л и С.да 0,1% молибден бўлади.

Дунёда ишлаб чиқариладиган фосфорли ўғитларнинг ярмига яқини С.га тўғри келади. С.ни ҳамма типдаги тупроқларда ҳар хил усуллар билан ҳамма экинларга қўллаш мумкин.

Суғорма дехкончиликда кўпроқ аммонийлашган С, шунингдек, аммофос қўлланилади, бу ўғитларнинг асосий қисми кузги шудгорда, қолгани ўсувгуллаш фазасида солинади.

Ад.: Набиев М.Н., Азотнокислотная переработка фосфатов, т. 1—2, Т., 1976; Вишняков А.А., Фосфорные удобрения из каратауских, гулиобских и других фосфоритов, Т., 1972.

Рисковой Ёқубов.

СУПОРИШ (форс. — топширик, ҳавола) — ўзбек ва тожик мумтоз ашула ва чолғу йўллари, айниқса, мақом туркумларининг туширим қисми. Шашмақомда С шўьбалар туркумининг ижро этилишида уларнинг бирини иккинчисига (мас, Сарахбор шўьбаларидан — талкинларга, талкинлардан — насларга) узвий боғлаш вазифасини ҳам ўтайди. Баъзан йирик шўьбанинг тугалловчи (хотима) қисми сифатида келган С. тарона ҳам дейилади. Сларда доира усули ўзидан кейин келадиган шўьбалар усулида бўлади. С.нинг яна бир тури ҳар бир мақом биринчи гуруҳ шўьбалари туркумининг тугалловчи қисми бўлиб, одатда, Сарахборларнинг бошланғич кичик бўлагига асосланади.

СУППЛЕТИВИЗМ (лот. suppletivis — тўлдирувчи, қўшимча) — турли ўзакли ёки турли асосли сўзларнинг бир грамматик жуфтликка (бир грамматик каторга) бирлашуви; бунда ўзак ёки асослар шаклан фарқланишига кара-

май, луғавий маъно ўзгаришсиз қрлади, «сўзларнинг фарқи» фақат грамматик маъноларни фарқлашнинг грамматик усули ҳисобланади. Мас, ўзбек тилида I ва II шахс бирлик кишилик олмошларининг «мен», «сен» сўзлари билан, кўплигининг эса «биз», «сиз» сўзлари билан ифодаланиши, рус тилида «я»нинг муайян келишиқларда «меня», «мне» шаклларига эга бўлиши, немис тилида gut (яхши) сўзининг кучайтирма шакли besser (яхшироқ) бўлиши ва б. С.га мисол бўлади.

СУППОРТ, суп орт (инг. support — туриб тураман) — металл кесиш (мас, токарлик) станогининг асосий иш органи. Металл кесиш асбоблари ёки ишлов бериладиган буюмларни маҳкамлаш ва суриш учун хизмат килади. Асосан, кескич тутқич ва йўналтиргич (салазка) дан иборат бўлади. Буюмга ишлов бериш усулига кура, токарлик, силлиқлаш ва б., кескич тутқичнинг турига кўра, кескичга мўлжалланган ва револьверли; станокка ўрнатилишига кўра, юқорига ўрнатиладиган, олдинга ўрнатиладиган ва б.; ҳаракат йўналиши ва характерига кура, бўйлама, қўндаланг ва тебранма турларга бўлинади. Универсал С.лар ҳам бор.

СУПРЕМАТИЗМ (лот. supremus — энг юқори, олий) — 20-а. бошларида шакланган авангард санъат йўналиши. Абстракт санъат тури сифатида асарлари тасвирийликдан холи, турли ранг ва турли ҳажмдаги содда ҳандасий шакллар (тўртбурчак, учбурчак, йўлсимон чизик ва б.)нинг асимметрик уйғунлашувидан ҳосил бўлади. Асосчиси К.С.Малевич; В. Кандинский, П. Сезанн таъсирида ҳандасий абстракт изланишларни бирлаштиришга ҳаракат қилди («Қора квадрат», «Динамик супрематизм», 1914 ва б.). С. вакиллари асимметрик композицияларда рангли, ҳандасий шаклларнинг тартиби ва жойлашуви орқали асарларнинг ички характерини кўрсатишга интилди.

СУР — 1) очик ҳавода сояда осиб қўйиб ёки дудлаб қуритилган, коки қилинган гўшт, балиқ ва ҳ.к.; 2) қизилга мойил, оч жигарранг, қорақўл тери тури. С. тери ранг-баранг товланади. Унинг гулини ҳосил қиладиган ҳар бир жун икки, уч ва ҳагто, тўрт тусда: таг қисми учига нисбатан қора ёки қорамтир, тўқ жигарранг; учи кумушеймон оқ, тилласимон сариқ ёки оч кўк, бронза, қахрабо, гавҳар ва б. рангда бўлади. С терининг қора С. (жунининг таг қисми қора, учи кумушеймон; унча қадрланмайди); кумуш С. (жунининг таг қисми қора, учи кумушеймон оқиш ёки кумушеймон оч сариқ, жуда қадрланади); тилла С. (жунининг таг қисми қорақўнғир ёки жигарранг, учи эса тилласимон сариқ; яхши қадрланади); оч тилла С. (жунининг таг қисми оч жигарранг, учи оч тилла ранг, тилла С.га нисбатан паст қадрланади) ва б. турлари бор. Қррақалпоғистон Республикаси, Қашқадарё, Навоий, Сурхондарё, Хоразм вилоятларидаги наелчилик хужаликларида сур қорақўл қўйларни частиштириш йўли билан оқ олтин С, бронза С, оч пушти С, антика С, шамчирик С, пўлат С. терилари етиштирилган.

СУР (араб. — кўрғон, қалъа) — шохдан ишланган қарнай, буг. Қуръонда айтилишича, қиёмат куни Исрофил фаришта С.ни чалади.

СУР ТУПРОҚЛАР (бўз тупроқлар) — чўлдашт минтақасидаги ўт ўсимликлар билан қопланган, тоғ этаклари қия текисликларида тарқалган тупроқ типи. Ўрта Осиёдаги чўлдашларда кенг тарқалган бўлиб, шағалли ётқизиклар устидаги лёсс ва лёссимон қумоқларда ҳосил бўлади. С.т. йил давомида қисқа нам ва илиқ, узоқ давом этувчи иссиқ ва қуруқ даврнинг кескин навбатланиб келиши шароитида ривожланади. Йиллик ёгин миқдори 200—600 мм. Ўсимлик қоплами эфемероид ривожланиш циклига эга бўлиб, бутун вегетация давомида

ўсадиган кўп йиллик ўсимликлар ҳамда чала буталар билан аралаш ўтлардан иборат. Тупроқ кесими аниқ генетик қатламларга ажралмаган. Гранулометриқ таркибига кўра, асосан, чангсимон, енгил ва ўртача, камданкам оғир қумоқли заррачалардан иборат. Тоғ олди тик қияликларида эса тошлиқумоқли С.т. (А — чириндили қатлам қалинлиги 10—20 см, чиринди миқдори 1—3%, усти чимли; В — карбонатли қатлам, асосан, типик ва тўқ тусли; С. — она жинс) генетик қатламлардан ташкил топади. Оч тусли, типик, тўқ тусли ва кам карбонатли С.т. типчалари бор. Оч тусли Ст., денгиз сатҳидан 200—800 м баландликда даре террасалари ҳамда тоғ этаги текисликларида (айрим ҳрлларда ундан юқори, мас, Шеробод шаҳри, қояли Оқтоғ тоғлари ва Қурама тоғларининг кучли эрозияланган жан. қияликларида унинг юқори чегараси 1000—1100 м баландликда) тарқалган; чириндили қатлами қалинлиги 40—50 см. Типик С.т. оч тусли С.т.га нисбатан баландроқда, ёғингарчилик кўп, ҳарорат бирмунча паст бўлган тоғ олди текисликларида, адирлар ва пастликларида (денгиз сатҳидан 500—1000 м баландликда) тарқалган. Чириндили қатлам қалинлиги 60—80 см (юқори қатламларда чиринди миқдори 1,5—2,5%). Тўқ тусли С.т. денгиз сатҳидан 700—1600 м баландликдаги тоғ олди ва паст тоғларда тарқалган. Чириндили қатлам қалинлиги 100—130 см. Кам карбонатли С.т. тоғ олдидаги лёссли ва Тяньшан тоғ этаклари текисликларидаги шим. қияликларда тарқалган.

С.т.да қишлоқ хўжалиги. экинлари суғорилиб етиштирилади.

СУРА (араб. — тизма, қатор) — фақат Қуръонга хос тушунча. Қуръоннинг бўлимлари С. дейилади, уни шартли равишда боб билан таққослаш мумкин. Қуръонда 114 та С. бўлиб, ҳар бирининг ўз номи бор. Баъзи С.ларнинг номи С.нинг бошида келган сўздан олинган. Баъзилариники эса, ўша С.да зикри кўпроқ келган нарсалар, воқеалар, жумла

ёки асосий қахрамон номига қўйилган. Энг узун С. 286 оятдан, энг қисқаси 3 оятдан иборат. Ҳижрадан олдин нозил бўлган С.лар — «Макка С.лари», ҳижрадан кейин нозил бўлганлари «Мадина С.лари» дейилади.

СУРАБАЯ — Индонезиядаги шаҳар. Шарқий Ява провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 2,7 млн. киши (1990й. лар ўргалари). Транспорт йўллари тугуни (Мадуро о.га паром қатнайди). КалиМас дарёси куйилиш еридаги порт. Машина-созлик (кемасозлик, тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш, электротехника), нефть кимёси, ойнашиша, цемент, енгил саноат корхоналари бор. Бадиий буюмлар («батик» матоси тўқиш, ёғоч ўймакорлиги ва б.) тайёрланади. ун-т, музей бор.

СУРАКАРТА (Соло) (Surakarta, Solo) — Ява о. (Индонезия)даги султонлик (1743—1950). Матарам султонлигининг шим. қисмини голланд мустамлакачилари босиб олгач, унинг марказий ва жан. қисмида барпо этилган. Маркази — Соло дарёси бўйида жойлашган Суракарта ш. 1812 й. голланд мустамлакачилари С.да ўз назоратларини ўрнатганлар. 1942—45 й.ларда султонлик япон қўшинлари томонидан босиб олинган. С. расман 1950 й.гача мавжуд бўлган, сўнгра Индонезия республикасининг Марказий Ява вилояти таркибига кирган.

СУРАЛАЙ ҲОЗЛАР (Tadorna) ўрдақлар оиласига мансуб қушлар уруғи. 7 тури бор. Патлари оқора ва жигарранг, модаси очроқ рангда, Евросиё, Африка, Австралия, Янги Зеландияда тарқалган. Дашт, ярим дашт ва чўллардаги шўр ёки чучук сув қавзаларида яшайди. Ўзбекистонда 2 тури: суралай ғоз (Т. tadorna) ва анғирт (Т. ferruginea) йил давомида учрайди. Танасининг уз. 60 см ча, вазни 1 — 1,6 кг. Сув хавзалари қирғоғига уя қуради; кўпинча тулки, бўрсик ва б. ҳайвонлар инидан фойдаланади. 8—15 та тухум қўяди; уни фақат модаси боса-

ди. Қис Суралай ғоз. қичбақасимонлар, моллюскалар, ўсимлик уруғлари ва б. билан озиқланади. Гўшти ва праи учун овланади.

СУРАМИ ТИЗМАСИ, Лихитизмаси, Месхи тизма с и — Грузиядаги тоғ тизмаси. Катта Кавказ билан Кичик Кавказни бирлаштиради. Колхида паёттектислигини Кура ботиғидан ажратиб туради. Энг баланд жойи 1926 м. Энг паст доволони — Сурами (949 м). Сурами доволонида туннель орқали т.й. ўтказилган. Ён бағирлари кенг баргли ўрмонлар билан қопланган.

СУРАПАТИ (Surapati) (? 1706) Индонезия миллий қахрамони, Ява о.да голланд мустамлакачиларига қарши ҳаракат раҳбари (17-а.нинг 80й.лари — 18-а.нинг бошлари). Жакартадаги бир голланд савдогарининг қули бўлган. Ғарбий Явага қочиб, голландларга қарши қурашаётган партизан отрядларидан бирининг командири бўлган, кейинчалик, Голландия ОстИндия компаниясида хизмат қилган. Голланд офицерларининг таҳқирига чидамай, ўрмонга қочган. Матарам султони хизматига кирган (1685) ва пойтахт Каргасургага уни қўлга тушириш учун келган голланд отряди устидан ғалаба қозонган. Шундан кейин Шарқий Явада мустақил давлат тузган. 1705 й.да голландларга қарши урушда иштирок этган. 1706 й. каттик яраланиб, вафот этган. Бангил қалъасини мудофаа қилишда С.нинг ўғиллари голландларга қарши қурашганлар (1719 й.гача). Давлат барҳам топгач, С. авлодлари Шарқий Явада 18-а.нинг 60й.ларигача партизанлик қурашини давом эттиришган.

СУРАТ - қ. Қаср.

СУРАТ — Ҳиндистондаги шаҳар, Гу-жарот штатида. Аҳолиси 2,1 млн. киши (2001). Арабистон денгизи соҳилидаги порт. Транспорт йўллари тугуни. Тўқимачилик, озиқовкат, қоғоз, нефть

кимёси, машинасозлик ва электроника саноати корхоналари мавжуд. ун-т, аэропорт бор. Хунармандчиликда турли матолар, парча, зархал ва кумуш ипли тўрлар тўкилади; ёғоч ўймакорлиги ривожланган. Шаҳарга 1613 й.да инглизларнинг Ҳиндистондаги дастлабки факторияси сифатида асос солинган.

СУРАТЛИСОЙ РАСМЛАРИ - Олай тоғларининг шим. ён бағридаги Сураатлисой (Фарғона вилояти) қоятошларига ўйиб ишланган расмлар. 1939 й.да археолог М. Воронеж ва Т. Оболдуевалар томонидан топилган. М. Воронеж, А. Кабилов, М. Хўжаназаров ва б. томонидан ўрганилган. 500 дан ортиқ расмлар энеолит даври (мил. ав. 4—3минг йиллик), мил. ав. 7—2-а.ларга мансуб бўлиб (кейинги даврларда ишланганлари ҳам бор), тош, жез ва темир билан (уриб, чўкичлаб) хандасий, контур, соя (шарпа), оддий чизиқ услубида ишланган. С.р.да ёввойи ғайвонларни овлаш, қад. чорвадор ва овчи қабилаларнинг ижроси ҳақидаги турли манзаралар тасвирланган. Одамлар, ҳайвонлар (сигир, бука ва б.), турли буюмлар ва б. тасвири ўзига хос акс эттирилган. С.р. ибтидоий, қад. ҳамда илк ўрта асрлар санъатининг ўзига хос намунаси, шунингдек, муҳим тарихий маълумотлар манбаи сифатида қимматлидир.

СУРГИ ВОСИТАЛАРИ - ичак перистальтикасини кучайтириб, ич юришини тезлаштирадиган моддалар. Св. ичак шиллиқ пардаси рецепторлар (нерв учлари) ига қитиқловчи таъсир кўрсатади. С. в. қабзиятда, одам захарли моддалардан захарланганда ичакни тозалашда, шунингдек, меъдаичак йўллари текшириш, операцияга тайёрлаш ва б. ҳрлларда қўлланади. Асосан, йўғон ичакка таъсир кўрсатадиган ва бутун ичак бўйлаб таъсир этадиган С. в. мавжуд. Сурункали қабзиятда, асосан, йўғон ичакка таъсир этадиган С. в. буюрилади. Улар ўсимлик

(равоч, итжумрут, сано) препаратлари бўлиб, таркибида антрагликозидлар тутади. Кимёвий тузилиши ва таъсири жиҳатидан антрагликозидларга ўхшаб кетадиган моддалар — фенолфталеин ва изофенинлар синтез йўли билан олинади. Бу гуруҳ воситалари ингичка ичакдаги қазм жараёнини бузмаслиги учун узок муддат (йиллар мобайнида) қўлланилиши мумкин. Улар ҳар куни ёки кунора, одатда, кечаси уйкудан олдин буюрилади ва 8—12 соатдан кейин таъсир кўрсатади. Таркибида антрагликозидлар тутувчи препаратларга одам ўрганиб қолиши мумкин, шунинг учун уларни бирини иккинчиси билан алмаштириб ишлатишга тўғри келади.

Бутун ичак бўйлаб таъсир этадиган С. в. га тузли сурги ва канақунжут ёғи киради. Тузли сурги сувда яхши эрийди. У диссоциацияланганда ионлар меъдаичак йўлида яхши сўрилмайдди. Ичакда бу тузнинг концентрацияси кўпайганда осмотик босим ошиб кетади, бу ўз навбатида сувнинг ичакда сўрилишини тўхташиб қўяди. Бу жараён ичакдаги суоқлик ҳажмининг ортиб кетиши билан боради. Натижада ичак перистальтикаси кучайиб, ич юришади. Шуни айтиб ўтиш керакки, тузли сургилар ичакда сувдан бошқа моддаларнинг ҳам сўрилишини тўхтатади. Шу сабабли, улар захарли моддалар меъдаичак йўлидан кириб, захарланиш юз берганда даво сифатида ишлатилади.

Канақунжут мойининг таъсири шунга асосланганки, у ўн икки бармоқ ичакда парчаланиб, бутун ичакнинг шиллиқ қавати рецепторларини қитиқлаб, перистальтикани кучайтирадиган моддалар ҳосил қилади (к. Овқат ҳазм қилиш системаси). Тузли сургилар мунтазам ишлатилганда, улар ичакни таъсирлантириши натижасида ичак шиллиқ пардаси яллиғланиши мумкин. С.в.ни фақат врач кўрсатмасига мувофиқ ичиш керак, чунки баъзи касалликлар (мас, аппендицит билан боғлиқ бўлган қабзият)га С.в.ни ўз билгича ичиш ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин.

СУРГУН — жиноий жазо тури; маҳкумни муайян бошқа бир жойда яшаш учун мажбурий равишда кўчириш. Собиқ шўролар даврида С. қилиш инсон ҳуқуқларини поймол этишнинг ўзига хос усулларидан бири бўлган. С. асосий жазо сифатида ҳам, қўшимча жазо сифатида ҳам 2 й.дан 5 й.гача бўлган муддатга тайинланиши мумкин эди. Меҳнатга лаёқатли маҳкум С. муддатини, албатта, меҳнат қилиш билан бирга ўтаган. Қатағонлар даврида қанчадан қанча бегуноҳ одамлар, сиёсат, фан, маданият арбоблари совуқ юртларга «халқ душмани» деган тамга билан С. қилинган. Репрессиям учраб, С. қилинган минглаб юртдошларимиз Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритиши шарофати билан, Президентнинг саъй-ҳаракатлари туфайли оқданди.

Ўзбекистон Республикасининг ЖК (1994 й. 22 сент.)даги жазо тизимида С. шахснинг шаъни, кадрқиммати топталишига олиб келадиган жазо тури бўлганлиги учун ўз ифодасини топмаган.

СУРГУТ — РФ ХантйМансилар мухтор округидаги шаҳар (1965 й.дан). 1975 й.да Тюмень ш. билан темир йўл орқали боғланган. Обь дарёсининг ўнг соҳилидаги порт. Аҳолиси 274,8 минг киши (1998). С. 1593 й. Остяк қалъаси ўрнида острог сифатида барпо қилинган. Шаҳар номи унга яқин бўлган Обь дарёсининг тармоқчаси номидан олинган. С. Сибирни руслар томонидан мустамлакага айлантиришда таянч маркази бўлган. 1782 й.дан Тобольск наместничествосидаги шаҳар. 1804—67 й.ларда шаҳар мақомида бўлмаган. 1868 й.дан Тобольск губерняси, 1898 й.дан уезди маркази. 1920й.лар бошида аҳолиси камлиги боис шаҳарчага айлантирилган. 1930 й.дан Тюмень вилояти таркибидаги ХантйМансилар миллий округида. 1950—60й.ларда нефть ва газ конларининг очилиши муносабати билан С. тез ривожлана бошлади. 1965 й.да шаҳар мақомини олди. Нефть қазиб олиш саноатининг йирик

маркази. Газни қайта ишлаш, ёғочсозлик, озиковқат саноатлари ривожланган. Уй-жой қурилиш, балиқни қайта ишлаш ктлари бор. Олий ўқув юрти, ўрта махсус билим юртлари, ўлкашунослик музейи мавжуд.

СУРДИНА (франц. sourdine; лот. surdus — жарангеиз сўзидан) — мусика чолғу асбобларида товуш кучини пасайтириш ҳамда тембр (товуш туси)ни қисман ўзгартириш (юмшатиш) учун мўлжалланган мослама. Торликамонли созларда С. уч тишли «тарок» шаклида бўлиб, ҳарак устидан торларни босиб туради. Мис (баъзан ёғоч) пуфлама чолғу асбобларда эса С. ноксимон ёки конус шаклида ясалиб, созларнинг раструби («катта оғзи»)га ўрнатилади. Фортепианода С. вазифасини чап педаль билан ишга тушириладиган модератор бажаради.

СУРДОПЕДАГОГИКА (лот. surdus кар ва педагогика) — дефектология тармоғи; кар ёки заиф эшитувчи болаларни махсус ўқитиш ва тарбиялаш масалаларини ишлаб чиқади. С. га кар ёки заиф эшитувчи болаларни ўқитиш назарияси тарихи, кар ва заиф эшитувчи болаларнинг психологик ривожланиш, ўқув фанларини ўқитиш, талаффузни ўргатиш ва «лаб билан ўқиш», меҳнатга ўргатиш, тарбиявий ишлар методикалари киради. С. кар ёки заиф эшитувчи болаларнинг ривожланиш хусусиятларини ўрганиб, махсус ўқувтарбия жараёни тузилишининг асосларини, махсус ўқувтарбия муассасаларини ташкил этиш тартибқридаларини ишлаб чиқади. Фан асосларини ўрганиш билан заиф эшитувчи болаларда оғзаки нутқ шаклланиб боради. Заиф эшитувчиларга оғзаки нутқни ўргатиш учун сўзлар талаффуз қилинганда нутқ органларининг ҳаракати кўрсатилади. Шу ҳаракатларга қараб заиф эшитувчилар товуш ва сўзларни ажратиб олишга, яъни «лабга қараб ўқишга» ўрганеди. Нутқ ҳаракатларини такрорлашга

ўрганган заиф эшитувчилар гапириш имкониятига эга бўладилар. Шунингдек, карлар махсус ўқув алифбоси — дактилологиядан фойдаланиб гапиришлари ҳам мумкин. Махсус таълим шароитида ўқувчиларда и. ч. фаолиятининг малака ва кўникмалари фосил қилинади ва нормал ҳаётга тайёрланади. С. отоларингология, акустика, логопедия, умумий пед., тилшунослик, психология, физиология билан узвий боғлиқ. С. бўйича и.т.лар Ўзбекистонда Тошкент пед. университетининг дефектология фтида олиб борилади.

СУРЕНОТА — Ғарбий Тяньшан тоғ системасига кирадиган тизма. Тошкент вилоятининг шим.шаркида. Оқсоқотасой билан Паркентсойнинг сувайирғичи. Ўртача бал. 1800 м, уз. 13 км. Альп бурмаланишида палахсаланиб кўтарилган. Палеозойнинг гранит, порфирит, оҳақтошларидан тузилган. Ёзи илик, июлнинг ўртача т-раси 23°—26°, янв. ники —Г, —3°. Йиллик ёғин 600—800 мм. Тизма ён бағирларидан бир қанча сойлар оқиб тушади. 1300 м баландликкача эфемерлар усади, юкорирокда (1300—2000 м) сийрак арчазорлар учрайди. Тизманинг юкори қисми альп ўтлоқларидан иборат. С. ён бағирлари ёзги яйлов. Тоғ этакларидан темир рудаси кони топилган.

СУРЕПИЦА, дала карами (*Brassica campestris*) — карамгулдошлар оиласи карам туркумига мансуб бир йиллик ўтсимон ўсимликлар тури; мойли экин. Шим. ярим шарнинг муътадил иқлимли минтақаларида, шунингдек, Россиянинг жанда бегона ўт тарзида учрайди. С. Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Хитойда, Ғарбий Европа мамлакатлари, қисман Ўрта Осиёда мой олиш ҳамда ем-хашак учун экилади. Кузги ва баҳорги шакллари бор. Пояси тик усади, бал. 20—100 см гача, яхши шохланади, пастки қисми тукли. Пастки барглари бандли, чўзинчок. Гүлтўплами узун шингил, сарик. Меваси

кўзоқ, уз. 3—5 см. 1000 та уруғи вазни 1.4—2,6 г.

Уруғи таркибида 38—50% мой бўлиб, совун ишлаб чиқариш., озиковқат сановатида, алиф ва бўёқлар олишда ишлатилади. Кунжараси ва кўкати чорва молларига яхши озуқа ҳисобланади.

Зараркунандалари: бургалар, баргхўр, кана, шира, тунлавлар, крракуя.

Касалл иклари: илдиз чириши, бактериоз ва б.

Ҳалима Отабоева.

СУРЁНИЙ ЁЗУВИ, сурия ёзуви — финикийоромий консонант ёзувининг бир тури. Финикии ёзувидагидек тартибга эга бўлган 22 белгидан иборат; ҳарфлари кўшилиб, ўнгдан чапга қараб ёзилади. Бу ёзув 1-адан адабий оромий лахжаларидан ҳисобланган сурёний тили (дастлаб Юқори Месопотамиядаги Эдесса ш. лахжаси) учун қўллана бошлаган. С.ё.нинг асосий кўринишлари эстрангело (юн. «юмалок ёзув, хат»); 430й. ўрталарида Сурия черковининг 2 га ажралиши натижасида пайдо бўлган ғарбий сурёний (яковит ёки серто) вашарқий сурёний (несторин) ёзувларидир. Несторин ёзуви насроний миссионерлар туфайли Ўрта Осиё ва Хитойга қадар тарқалган. С. ё. фақат ундош товушларни ифодалаган; 7—8-алардан унлиларни ифодаловчи сагрости ва сагрости диакритик белгилар қўлланган. Бу белгилар турлича жойлашган нуқталар ёки кичкина юнонча ҳарфлар кўринишида бўлган; тиниш белгилар ҳам қўлланган. 1840 й.да С. ё.нинг несториан тури асосида янги ёзув тури яратилиб, у Эрон ва Ироқда, шунингдек, Туркияда яшовчи оссурийларт қўллана бошлаган.

СУРЁНИЙ ТИЛИ, сурия тили сомҳом тиллари оиласига мансуб оромий тилларининг шарқий гуруҳидаги улик тиллардан бири; Юқори Месопотамиядаги қад. Эдесса худудидан Эронгача тарқалган. Мил. 3-а. дан Олд Осиёдаги оромий тилида сўзлашувчи христианлар-

нинг адабий тили бўлган. 8-а.дан бошлаб С.т. астасекин араб тили томонидан сиқиб чиқарилган. Ҳоз. вақтда Эрон, Ироқ, Сурия ва б. мамлакатларда яшовчи несториан (настурий)лар ва яковит (яқубий)ларнинг ибодат тили ҳисобланади. Ёзуви оромий ёзувидан келиб чиққан сурёний алифбосининг 3 кўриниши [эстрангело, яковит (серто) ва несториан]га асосланган. Унда мил. 1-а. га мансуб ўйма ёзув матнлари, 3—14-а.ларга мансуб бой христиан диний адабиёти мавжуд.

СУРИЙЛАР, Сур — Шим. Ҳиндистонда хукмронлик қилган сулола (16-а.). Ҳиндистоннинг Бихар вилоятидаги афғонларнинг сур қабиласидан чиққан Фарид (кейинчалик Шершоҳ номини олган) томонидан асос солинган. Шершоҳ Бобуртг ўғли Ҳумоюнни енгиб, уни Ҳиндистонни тарк этишга мажбур қилган (1540). Натижада Ҳинд дарёсидан Бенгалиягача бўлган ҳудуд С.га тобе бўлган. Шершоҳнинг вориси Исломош вафоти (1554) дан сўнг С.нинг Деҳлидаги тахтига ўз даъвогарларини ўтказишда афғон заминдорлари ўртасида узаро низолар кучайган. Бундай вазиятдан фойдаланган Ҳумоюн Шершоҳ ворисларидан бирининг қушинини Сарҳиндда енгиб (1555), Ҳиндистонда бобурийлар ҳокимиятини тиклаган.

СУРИКОВ Василий Иванович [1848.12(24).1, Красноярск — 1916.6(19).3, Москва] — рус рассоми, ранг-тасвир устаси. Петербург БА да таълим олган (1869—75). Ўқиш давридаёқ академик санъат услубларидан воз кечган, асарларига ҳаётий лавҳалар киритиб, уларнинг таъсирчанлигига эришган, меъморий обидаларни тарихий ҳаққоний тасвирлашга эътибор берган. 1877 й.дан Москвада яшаган. Германия, Испания, Италия, Австрия, Швейцарияда булган. С. ўтмиш тарихни эъзозлаб, шу тарих сабоқларида замонавий масалаларни кўришга ҳаракат қилди. Асарларининг колорити ҳам тиник ранглар ҳисобига очил-

ган, ранг суртмалари ритми асар гоёсини янада чуқурлаштиради. «Ўқчилар қатл этилган тонг» (1881), «Меншиков Берёзовода» (1883), «Бояр хотин Морозова» (1887), «Қоршаҳарчанинг босиб олиними» (1891), «Сибирнинг Ермак томонидан забт этилиши» (1895), «Суворовнинг Альпдан ўтиши» (1899) ва б. С, шунингдек, портретлар («Сибирь гўзали. Е.А.Рачковская», 1891; «Степан Разин», 1903—10; «Автопортрет», 1913), акваредда манзаралар яратган. Ўзбекистон санъат музейида С. асарлари сақланади (мас, «Қатлга олиб кетилаётган ўкчининг қайлиғи», 1879 ва б.). Москвадаги бадиий интга С. номи берилган. Красноярекда С.нинг уй-музеи бор.

В.И.Суриков. «Қоршаҳарчанинг босиб олиними» (1891).

СУРИЛМА — тоғ жинсларининг гравитацион жараёнлар таъсирида ён бағир бўйлаб пастга томон силжиши. Сурилган тоғ жинсларининг ҳажми бир неча ўн м3 дан 1 млрд. м3 гача бўлиши мумкин. С. масса (тана), узилиш девори, сирпаниш юзасидан иборат (қ. схема). Қалинлиги 1 м дан 20 м гача ва ундан ортиқ бўлади. С.нинг юзага келишига, асосан, ён бағирлар остки қисмида таянчларнинг йўқолиши ёки камайиши сабаб бўлади. Улар эса ён бағирларнинг сув ювиши натижасида емирилиб қиялигини ортиши, тоғ жинсларининг нураш ёки ёгингарчилик ва ер ости сувлари таъсирида ортикча намланиши сабабли жинслар мустаҳкамлигининг камайиши, сейсмик ҳаракатлар, жойнинг геологик шароитлари ҳисобга олинмай олиб борилаётган қурилиш ва б. хўжалик фаолиятлари (ён бағирларда йўллар қурилиши, боғ ва экинзорларни ортикча суғориш ва х.к.) оқибатида келиб чиқади. Силжишнинг, асосан, 4 типи фарқ қилинади: сирпаниш — бунда зўриқиш кулаб тушиши поғонасига етади; ювилиш — ер ости эрозияси вужудга келиб, қатламлар ораси эриб оқади; суюлиш — ён бағирларда сувга тўйинган қумгилли ва лёссли жин-

сларда сейсмик тебранишлар натижасида сув утказмайдиган 2 қатлам оралиғидаги лойсимон масса оқиб чиқади; судрал иб тушиш — доимий босим остида секинаста деформацияланиш. Сларнинг юзаки, лойли оқим, сейсмоген турлари ҳам бор. Сейсмоген Слар ҳажми катта, чуқур, шиддатли бўлади [мас, Усой (1911), Файзобод (1943,1947), Бурчмулла (1946), Ҳаит (1949), Ҳисор (1989) ва б.]. Сларнинг аниқ вақтини оддиндан айтиш кийин, чунки у метеорологик, гидрогеологик ва сейсмик омиллар билан боғлиқ. С. кўп ҳолларда сувли ва сув утказмайдиган гилли қатламлар навбатланиб жойлашган, ён бағирлар остини сув ювиб кетган жойларда рўй беради. Юзасининг қиялигига қараб жуда ётик (5°), ётик ($5\text{—}15^\circ$). Сурилма погоналари ёки донгликлор тикрок ($15\text{—}45^\circ$), тик (45°) ён бағирларда содир бўладиган Слар мавжуд. Юзасининг чуқурлиги юза (1 м гача), саёз (5 м гача), чуқур (20 м гача) ва жуда чуқур (20 м дан зиёд) бўлиши мумкин. Сатҳи бир неча м2 дан 500—600 м2 гача. Слар тоғли худудлар хўжалигига катта зарар етказилади. Уларга қарши ён бағирларда ўсимликлар экиш, сувли қатламга тушадиган сув миқдорини камайтириш ва б. тадбирлар амалга оширилади. Ўзбекистонда 2 мингга яқин С. майдонлари қайд этилган бўлиб, уларда сўнгги 40 йил давомида 8 минг чамасида майда ва йирик С рўй берди. Автомобиль йўллари, каналлар, конлар, сув омборлари чеккасидаги қияликларда техноген Слар сони 1980 й.дагидан 3—4 баробарга ортди. Ўзбекистонда Слар, асосан, Чирчиқ, Оҳангарон водийлари тоғ ён бағирларида, Ғалвасой, Хўжакент, Оҳангарон, Зағанасой ва б. жойларда, шунингдек, Тожикистон ва Қирғизистонда кўпроқ содир бўлади. С. дунёнинг жуда кўп регионларида учрайди. Аҳоли яшайдиган жойларда вайронагарчиликларга олиб келади. ЮНЕСКО қошида 2002 й.да С бўйича Халқаро концерн ташкил этилган.

СУРИНАМ (Suriname), Суринам Республикаси (Repudlick Suriname) — Жан. Американинг шим.шарқий қисмида жойлашган давлат. Майд. 163,3 минг км2. Аҳолиси 436,5 минг киши (2002). Пойтахти — Парамарибо ш. Маъмурий жиҳатдан 9 округ (district)га бўлинади.

Давлат тузуми. С. — республика. Амалдаги конституцияси 1987 й. 30 сент. да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (2000 й.дан Роналд Венетиан), у парламент депутатлари томонидан 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий ассамблея (бир палатали парламент), ижрочи ҳокимиятни президент ва у тайинлайдиган вазирлар маҳкамаси (вицепрезидент бош вазир ҳисобланади) амалга оширади.

Табиати. С. ҳудудининг кўп қисми Гвиана ясситоғлигида (энг баланд жойи — Вильгельмина тоғи, 1280 м) жойлашган. Шим. паёттекислик, қисман ботқоқякидан иборат. Асосий фойдали казилмалари: боксит, олтин рудалари, нефть; шунингдек, темир рудалари, марганец, хром, камёб металллар (берилл, ниобий, тантал) рудалари, газ конлари ҳам бор. Икдими субэкваториал, иссиқ ва сернам. Ўртача ойлик тра $26\text{—}28^\circ$. Йиллик ёғин 2300—3000 мм. Корантейн, Марони, Суринам дарёлари серсув, серостона, фақат қуйи қисмида кема қатнайди. Пасттекисликнинг шим. саванна, жан. даги ва ясситоғликдаги латерит тупротларда доим яшил ўрмонлар ўсади. Мамлакат ҳудудининг 90% ўрмон билан банд. Ўрмонларда маймун, пума, тапир, жагуар, кушлар, судралиб юрувчилар (жумладан, анаконда), саваннада чумолихўр, зирхлилар ва б. яшайди. Браунсберг табиий боғи ва бир неча қўриқхоналар бор.

Аҳолиси суринамликлар — креоллар, ҳинд ва покстонлик, индонез, негр, индейс, хитой, европалик ва б. Расмий тил — нидерланд тили. Диндорлари христиан, ислом, ҳиндуийлик динларига эътиқод қилади. Шаҳар аҳолиси 51%. Муҳим шаҳарлари: Парамарибо, Ньив-Никкери.

Тарихи. С.да қадимдан индейслар яшаб келган. 1499 й. испан денгизчиси Алонсо де Охеда бу ерга етиб келган. 1551 й. голланд савдогарлари Суринам дарёси қуйилиш жойида қишлоқ қуришган. 1593 й. С.ни испанлар, 1630 й. инглизлар, 1667 й. голландлар босиб олган. 1682 й. Нидерландия ҳукумати С.ни ВестИндия компаниясига топширган, 1799 й. уни инглизлар босиб олди. Плантация хўжалиги ташкил қилиш учун Африкадан кулнегрлар келтирила бошланди. 1802 й. Амьен сулҳ шартномасига кўра, С. Нидерландияга ўтди. 1863 й. С.да қулчилик бекор қилинди. 2-жаҳон уруш даврида бу ерда Америка кўшинлари жойлаштирилди. 1945 й. 29 дек.да Нидерландия Қироллиги С.га ички ишлар соҳасида мухторият ҳуқуқини берди, ташки сиёсат ва мудофаа масалалари Нидерландия ҳукумати ихтиёрида қолди. 1973 й. нояб.да Қонун чиқарувчи кенгашга ўтказилган сайловда миллий партиялар блоқи ғалаба қозонди. 1975 й. 25 нояб.да С. мустақилликка эришди. Ўша йил дек.дан С.—БМТ аъзоси. Миллий байрами — 25 нояб. — Мустақиллик эълон қилинган кун (1975).

Сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. С. миллий партияси, 1946 й. асос солинган; Миллий бирлик ва бирдамлик учун партия, 1947 й. ташкил этилган; Илғор ислохотлар партияси, 1949 й. тузилган; Миллий демократик партия, 1987 й. асос солинган; Янгиланган тараққийпарвар партия. Илғор қасаба уюшма федерацияси С47; Илғор ишчилар ташкилоти, 1948 й. тузилган; С. қасаба уюшмалари кенгаши, 1987 й. асос солинган; Давлат хизматчилари федерацияси; С. қасаба уюшмалари федерацияси, 1951 й. тузилган.

Хўжалиги. Иқтисодиётининг асосини қончилик ташкил қилади. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 32%, қишлоқ хўжалиги.ники 10%, хизмат кўрсатиш соҳасиники 58%. Боксит қазиб чиқариш соҳасида дунёда олдинги ўринлардан бирида туради. Олтин

ҳам қазиб олинади. Саноати алюминий, шакарқанд, ёғ, маргарин ишлаб чиқариш., тахта тилиш, ёғочсозлик, консерва қорхоналаридан иборат. Йилигаўртгача 1,7 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Қ.х. мамлакатнинг озиковқатга бўлган эҳтиёжини қондирмайди. С. худудининг 1%дан камроқерида деҳқончилик қилинади. Асосий қишлоқ хўжалиги. экинлари: шоли, шакарқамиш, банан, цитрус мевалар, кокос ёнғоғи, сабзавот. Қорамол, чўчка, кўй, эчки боқилади. Ўрмонларда қимматбаҳо нағ ёғоч тайёрланади. Балиқ ва қреветка овланади. Т.й. узунлиги 301 км, автомобиль йўллари уз. 4,5 минг км. Асосий денгиз портлари — Парамарибо ва Мунго. С. четга боксит, алюминий оксиди ва алюминий, шоли, цитрус мевалар, ёғочтахта сотади; четдан хом ашё, чала тайёр маҳсулотлар, саноат ускуналари, транспорт воситалари, ёқилғи, озиковқат сотиб олади. АҚШ, Нидерландия, Норвегия билан савдо қилади. Пул бирлиги — суринам гульдени.

Маорифи. 1976 й. 6—7 ёхдан 12 ёшгача бўлган болалар учун мажбурий таълим жорий этилган. Бошланғич мактабда ўқиш муддати 6 й., ўрта мактабда 5—6 й. Давлатга қарашли мактабларда ўқиш бепул, хусусий ўқув юртлари ҳам бор. Дарслар креол, нидерланд, инглиз тилларида олиб борилади. Педагог кадрлар 1 пед. ва 2 ўқитувчилар ин-тида тайёрланади. Парамарибода С. ун-ти (1968 й.дан), Тропиклар и.т. институти, Маданият маркази (кутубхонаси билан), С. музейи (кутубхонаси билан) ишлайди.

Магбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. «Варе гайд» («Хақиқий вақт», кундалик газ., 1957 й.дан), «Вест» («Ғарб», кундалик газ., 1909 й.дан), «Омхоог» («Чўққи», католик хафтанома, 1955 й.дан). С. ахборот агентлиги (СНА), миллий ахборот маҳкамаси, 1977 й. асос солинган; «Стихтинг РадиоОмруп Суринаме», ҳукумат тижорат хизмати, 1965 й. тузилган. «Суринамсе Телевиси Стихтинг», ҳукумат телекўрсатув тижорат

хизмати, 1965 й. ташкил этилган.

Адабиёти. С. ва нидерланд тилида ривожланаётган адабиётини Х. Схаутен (18-а.), Й. Кинг (19-а.) каби шоирлар бошлаб беришган. 19-а. охири — 20-а. бошларида С. тили тақикланди, ярим аср мобайнида фақат нидерланд тилидаги асарлар нашр этилди. А. Хельманнинг ҳикоя ва романлари, А. де Комнинг шеърлари юзага келди. 40й.ларда С. тилини тиклаш ҳаракати бошланди. Маърифатпарвар И.А. Кундерс халқнинг миллий онгини уйғотиш учун курашди. Шоирлардан А. Сангодарёнинг «Кураш», К. Верлогеннинг «Порлоқ инкилоб» тўпламлари, Р. Добрунинг шеърлари ижтимоий муаммоларни кўтариб чиқди. Б. Вьянен, Л. Ван Мюлирнинг кисса, ҳикоя ва романлари ешлар ҳаётини, Л. Г. Феррир, Рита Раман ва Добру асарлари С. халқининг мустақиллик йўлидаги курашини акс эттиради.

СУРИШТИРУВ (ЎзРда) жиноят ишларини тергов қилишнинг дастлабки даври. С. милиция, ҳарбий қисмлар, миллий хавфсизлик ва давлат божхона хизмати, чегарани қўриклаш органлари кабилар томонидан олиб борилади. Уларнинг процессуал фаолияти устидан прокурор назорати ўрнатилган (ЖПК, 38—39-моддалар). С. жиноятларнинг олдини олиш, содир этилганига оид далиллар туплаш, айбли шахсларни қидириб топиш ва ушлаш, жиноят натижасида етказилган моддий зиённи таъминлашга қаратилган. С. кечиктириб бўлмайдиган тергов ҳаракатлари ва тезкор қидирув чораларидан иборат. С. жиноят иши қўзғатилганидан бошлаб 10 кунгача олиб борилади ва ишни терговчига юбориш билан тугалланади. С.чи иш бўйича терговчининг топшириқларини бажариши шарт (ЖПК, 339—343-моддалар).

СУРИЯ, Сурия Араб Республикаси (Ал-Жумхурия ал-Арабия ас-Сурия) — Жан.Ғарбий Осиёдаги давлат. Ўрта денгизнинг шарқий соҳилида жойлаш-

ган. Майд. 185,2 минг км². Аҳолиси 17,2 млн. киши (2002). Пойтахти — Дамашқ ш. Маъмурий жиҳатдан 14 вилоят (мухофаза)га бўлинади.

Давлат тузumi. С. — республика. Амалдаги конституцияси 1973 й. 12 мартда қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (2000 й.дан Башар Асад), у миллий референдумда 7 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Халқ кенгаши (парламент), ижрочи ҳокимиятни президент ва Вазирлар Кенгаши амалга оширади.

Табиати. Денгиз соҳилининг аксари қисми тепалик ва тошлокли ясситоғликдан, озроғи пасттекислик (эни 20—30 км)дан иборат. Ғарб ва жан. да Антиливан тоғ тизмаси ва баландлиги 2814 м гача бўлган АшШайх тоғи жойлашган. С. ҳудудининг қатта қисмини ғарбдан шарққа томон пасайиб борувчи плато эгаллаган. Ғарбда Ансория ва Аз-Завия тоғ тизмалари, жан.ғарбда АдДруз (энг баланд жойи 1803 м) вулкан массиви жойлашган. С. ҳудудининг жан.шарқини Сурия чўлининг бир қисми, шим. шарқини Жазира платоси ташкил қилади. Нефть, темир, мис, марганец, хромит, олтингургурт ва б. конлар бор. Иқлими Ўрта денгизга хос субтропик иқлим. Қиш ва баҳорда ёғингарчилик кўп, ёзи қуруқ. Ўртача тра январда 12°, авг.да 27°; йиллик ёғин 700 мм дан кам. Мамлакат шарқида қуруқ континентал иқлим. Фурот дарёсининг С. ҳудудидаги уз. 675 км, унинг асосий ирмоқлари — Хобур ва Белих. Шим.шарқий чегара бўйлаб Дажла дарёси ўтади, шим.ғарбда Ўрта денгиз ҳавзасига мансуб бўлган АлАси (Оронт) дарёси ва шим.да Ҳимс кўли бор. Платога бўз тупроқли кумлоққумоқ чўллар, жан.да тошлоқшағалли ҳаммада анчагина майдонни эгаллаган. Пасттекисликларда шўрхоқ ерлар учрайди. Шарқий Тавр тоғ олди бўз жигар ранг ва жигар ранг тупроқдан иборат, денгиз бўйида сарик тупроқ, баландлашган сари тоғ жигар ранг ва тоғўрмон тупроқли ерлар бошланади. Ансория тоғининг шарқий ён

бағрида тоғ даштлари учрайди. Сохил ва тоғ ён бағирларидаги ўрмонларда эман, қарағай, сарв дарахтлари ўсади, лавр бутазорлари бор. Ҳайвонот дунёси сиртлон, бўри, чиябўри, қорақулоқ, жайран, ёввойи эшак (онагр), кемирувчи ва судралувчилар, тоғларда сурия айғи, тўнғиз, ўрмон мушуги ва б.дан иборат.

Аҳолисининг 90% араблар ((сурияликлар); улардан ташқари курд, арман, туркман, турк, черкас, фаластинликлар ҳам яшайди. Расмий тил — араб тили. Аҳолининг акарияти сунний мусулмонлар, шунингдек шиалар, алавийлар, христианлар, маронийлар ҳам бор. Шаҳар аҳолиси 52,4%. Йирик шаҳарлари: Дамашк, Ҳалаб, Ҳимс, Латакия.

Тарихи. С. ҳудудида одам палеолит давридан яшаб келади. Мил. ав. 2минг йилликнинг 1-ярмида майда шаҳардавлатлар вужудга келган. Мил. ав. 15-а.да С.нинг кўп қисмини Миср, 14-а.да Хетт подшоҳлиги эгаллаб олган, 12-а. бошларида С. озодликка эришсада, 8-а. охирида Оссурията, 7-а. охирида эса Янги Бобил подшоҳлиги, 6-а. ўрталарида Ахоманийларга қарам бўлди. Мил. ав. 333 й. Искандар Мақцуний (Александр) давлати таркибига кирди, бу давлат барбод бўлгач, салавкийлар давлатининг вилоятига айланди. Мил. ав. 1-а.да Арманистон подшоси Тигран II С.ни босиб олди, 64 й. Рим, мил. 4-а. охиридан Византия вилоятига айланди. Мил. 633—40 й.ларда Араб халифалиги, 1516 й.да Усмонли турк империяси забт этди ва С. 1818 й.гача Туркия таркибида бўлди. 1832—40 й.ларда Миср қўшинлари томонидан босиб олинди. 1840 й. С.да Яна турклар ҳукмронлиги тикланди. 1918 й. окт.да С.ни инглиз қўшинлари босиб олди. 1919 й. АнглияФранция келишувига биноан инглизларнинг ўрнини французлар эгаллади. 20й.ларда миллий озодлик ҳаракати кучайди. 1928 й. Таъсис мажлисига сайлов ўтказилди, 1930 й. майда С. республика деб эълон қилинди, аммо Франция мандати сақланиб қолди, бу мандат 1943 й.дек.да бекор қилинди.

1946 й. 17 апр.дагина тўла мустақилликка эришди. 1958 й. С. Миср билан ягона давлат — Бирлашган Араб Республикаси (БАР)га бирлашди, аммо 1961 й. 28 сент. да унинг таркибидан ажралиб чиқди ва ўзини Сурия Араб Республикаси (САР) деб эълон қилди. 1963 й. 8 мартда давлат тўнтариши бўлиб, С. Араб социалистик уйғониш партияси (Баас) ҳокимиятни қўлга олди, 1971 й. 12 мартдан Ҳафиз Асад президент бўлди.

1967 й. июнда С.га Исроил ҳужум қилиб, мамлакат ҳудудининг бир қисмини (Фулон тепалиқларини) босиб олди. 1973 й. окт.да С. бошқа араб давлатлари катори ҳарбий ҳаракатларда қатнашиб, Исроил томонидан босиб олиган ерларнинг бир қисмини қайтариб олишга муваффақ бўлди. С.— 1945 й.дан БМТ аъзоси. ЎзР суверенитетини 1991 й. 28 дек. да тан олган ва 1992 й. 24 апр.да дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 17 апр, — Чет эл қўшинлари чиқариб юборилган кун (1946).

Сиёсий партиялари, қасаба уюшмалари. Араб социалистик уйғониш партияси (Баас), 1947 й. апр.да Араб уйғониш партияси сифатида ташкил этилган, 1954 й. дан хоз. номда; С. коммунистик партияси, 1924 й. тузилган; САР Тараққийпарвар миллий фронти, 1972 й. асос солинган, 8 ташкилотни бирлаштиради. С. ишчи қасаба уюшмалари умумий федерацияси, 1938 й. тузилган.

Ҳўжалиги. С. — аграриндустриал мамлакат. Ялпи ички мақсулотда қишлоқ ҳўжалигининг улуши 26%, саноатнинг улуши 21%, хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 53%.

Қишлоқ ҳўжалигида меҳнатга лаёқатли аҳолининг 50%га яқини шуғулланади. 3,7 млн. гектар ерда деҳқончилик қилинади, шундан 500 минг га суғорилади. Асосий қишлоқ ҳўжалиги. экинлари: буғдой, арпа, пахта, тамаки, қанд лавлаги; шоли, ер ёнғоқ, сабзавот, полиз экинлари ҳам етиштирилади. Воҳаларда боғдорчилик ривожланган, ток, цитрус, хурмо ва б. субтропик

мевали ўсимликлар ўстирилади, зайтун етиштирилади. Қорамол, қўй, эчки, туя, от, хачир боқилади. Соҳилда балиқ овланади.

Саноатида кончилик устун: нефть, фосфорит, тоштуз, табиий асфальт, олтингургит қазиб олинади. Электр стаяларнинг аксарияти нефть асосида ишлайди (йилига ўртача 14,8 млрд. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади). Нефть Баниёс ва Ҳимсдаги з-дларда қайта ишланади. Киме (минерал ўғит ишлаб чиқариш.), тўқимачилик (жумладан, ип газлама), ва озиқовқат (ун, ёғ, вино, қандшакар, тамаки ва б.), электр техника саноати ривожланган. Трактор йиғув, электр мотор, пўлат прокати, бетон шпал з-ди, кўнчилик, пойабзал, бинокорлик материаллари ва б. корхоналар бор. Ҳунармандчилик (олтин, кумуш, мисдан турли буюмлар тайёрлаш) ривожланган. Асосий саноат марказлари — Дамашк, Ҳалаб, Ҳимс, Латакия, Тартус. Т.й. узунлиги — 1,8 минг км, автомобиль йўллари — 39,2 минг км, нефть қувурлари — 805 км. Асосий денгиз портлари — Латакия, Тартус, Баниёс Дамашқда халқаро аэропорт бор. Ироқ ва Саудия Арабистонидан Ўрта денгиз соҳилига тортиб келинган кўпгина нефть қувурлари С. худудидан ўтади. С. четга нефть ва нефть маҳсулотлари, фосфорит, пахта, кишлоқ хўжалиги. маҳсулотлари, тери, жун ва б. чиқаради, четдан машина ва ускуна, транспорт воситалари, озиқовқат, кимё маҳсулотлари ва б. келтиради. Германия, Франция, Италия, Россия, Ливан, Греция билан савдо қилади. С.нинг ЎЗР билан 2002 й.даги товар айланмаси 1,7 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Пул бирлиги — сурия фунти.

Тиббий хизмати. С.да тиббий хизмат пулли. Врачлар тайёрлайдиган 3 та мактаб, стоматолог ва фармацевтлар мактаби, ўрта малакали тиббиёт ходимлари тайёрлайдиган 5 та мактаб бор. Ҳалабдаги унда ветеринария фти очилган.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. 6 ёшдан 12 ёшгача

бўлган болалар учун бошланғич таълим мажбурий. Мактаб диндан ажратилган, аммо диний мактаблар ҳам бор. Бир неча хусусий ўқув юрти мавжуд. Дарслар араб тилида олиб борилади. С.да 4 унт ва бир қанча давлат олий ўқув юртлари [Дамашк ун-ти (1923), Ҳалабдаги ун-т (1960), Ҳимсдаги ун-т (1979), Лагакиядаги ун-т (1971), Дамашк олий технология ин-ти ва б.] ишлайди, уларда пул тўлаб ўқилади. Араб академияси (1919), Дамашк академияси (1919), кишлоқ хўжалиги. илмий марказлари бор. Дамашқда ун-т кутубхонаси ва Миллий кутубхона (1880), Ҳалабда Миллий кутубхона (1924), Латакияда Миллий кутубхона (1944), Дамашқда Миллий музей (1919) ва Араб тамаддуни музейи (1976—77), Ҳалабда Археология музейи (1960), Пальмира музейи (1961), Ҳимс, Тартус, Бусрода музейлар мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. Асосий газ. ва журналилари: «АсСаура» («Инкилоб», араб тилида чиқадиган кундалик газ., 1963 й.дан), «АлБаас» («Уйғониш», араб тилида чиқадиган кундалик газ., 1962 й.дан), «АлЖамахир алАрабия» («Араблар оммаси», араб тилида чиқадиган кундалик газ.), «Нидал ашШааб» («Халқ кураши», араб тилида чиқадиган газ., 1934 й.дан), «Сирия тайме» («Сурия вақти», инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1981 й.дан), «АлФидо» (араб тилида чиқадиган кундалик газ.), «АлМухандис алАраби» («Араб муҳандиси» араб тилида 2 ойда 1 марта чиқадиган журнали, 1961 й.дан), «Нидал алФеллаҳин» («Дехқонлар кураши», араб тилида чиқадиган ҳафтаномаси, 1965 й.дан). С. араб ахборот агентлиги (САНА), ҳукумат ахборот маҳкамаси, 1965 й. асос солинган. Радиоэшиттириш ва телекўрсатув бош дирекцияси, ҳукумат хизмати, 1946 й. тузилган.

Адабиёти. С. халқининг оғзаки ижодида мил. ав. 8—7-а.лар воқеаларини эслатувчи ривоятлар учрайди. Мил. 2—14-а.лар га оид сурия (сурёний) ёзувлари топилган. 8-а.дан араб тили раем бўла

бошлади ва 14-а.га келиб дунёвий адабиётдан сурия тилини суриб чиқарди. Ўрта асрларда Абу Таммом, АлБухтурий, АлМутанаббий, Абу Фирас шеърлари ва Абул Аъло алМаарийнинг фалсафий асарлари дунёга келди. 19-а.га қадар С. адабиёти араб мумтоз адабиёти анъаналарини давом эттирди. 19-а. ўрталаридан Ливан билан Фаластинни ўз ичига олган С. араб маданий уйғониш маконларидан бири бўлди Франсис Марраш, Ризқалла Хассун, Абдурахмон алКавокибий ва Адиб Исхок бу ҳаракатга бош бўлдилар. 1-жаҳон урушидан кейин ватанпарварлик кайфиятидаги адабий кучлар (Муҳаммад Курд Али, Халил Мардомбек, Салим алЖундий ва б.) Дамашқдаги Араб академиясига бирлашиб, араб адабий меросини батафеил ўрганиш ва оммалаштиришга кирихдилар. 20й.ларда реалистик наср (Субҳи Али Ғаним, Сами алКиёли, Фуад ашШаиб, Шакиб алЖабри) юзага келди. Ҳайридин азЗирекли, Муҳаммад алБизм, Муҳаммад Сулаймон алАҳмад каби шоирлар мустамлакачиликка қарши, мустақиллик учун кураш руҳида шеърлар ёзишди. 1951 й. С. ёзувчилар уюшмаси тузилди.

2-жаҳон урушидан кейинги давр адабиётида миллий руҳни қарор топтириш ҳаракати кучайди. 60й.лардаги айрим адиблар аксарият эзилган ва умидсизликка тушган кимсалар ҳаёти ва қисматини тасвирлашга берилдилар. Сўнгги йилларда Исроилнинг араб мамлакатларига босқинини лаънатловчи шеърлар (Аҳмад Сулаймон Аҳмад, Али Жундий) ва насрий асарлар (Мутаа Сафади, Закарийи Тамира) яратилди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. С.нинг қад. санъат ёдгорликлари неолит даврига мансуб (ДамирКапу қоятош расмлари, СакчеГёзю сополи, тош ва лойдан ясалган ҳайкалчалар). Мил. ав. 2минг й.ликнинг 1-ярмида шаҳардавлатлар (Мари, Угарит, Ямхада — хоз. Ҳалаб) равақ топиши билан бирга меъморлик юксак даражага кўтарилди: мураккаб тархли саройлар, ҳовливи ибодатхона-

лар қурилди. Мил. ав. 16—14-а.лардаги санъат асарларида Қад. Миср ва Эгей маданиятининг таъсири сезилади. Мил. ав. 9-а.да Оссурия, мил. ав. 4-а.дан мил. 4-а.гача юнон меъморлиги анъаналари руҳида иншоотлар яратилди (Пальмирадаги маҳобатли колонналар ва ибодатхоналар).

5—6-а.ларда С.да маҳаллий илк Византия бадий мактаби шаклланди (Антиохия, Апамея, Шаҳба қадама наққошлиги). Тош ва суяк ўймакорлиги, пол мозаикаси, китоб миниатюраси ривожланди. 7—8-а.ларда С. араб маданиятини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди, наққошлик, ҳайкалтарошликнинг янги услублари яратилди. Ўша даврда ўрта аср шаҳарларининг қиёфаси шаклланди, маежид, Мадраса, тим, касалхона, карвонсарой, ҳаммом ва б. барпо этилди (Пальмира яқинидаги Қаср алХайр алҒарби, 8-а., Дамашқдаги токиравокли жоме масжид, 705—715 й.лар). Салибчилар томонидан роман услубида қурилган қасрларнинг харобалари сақланган (Ҳимс ш. яқинидаги Кларк деШевалье кўрғони, 12-а.). 13—15-а.ларда меъморликда безакка кўп эътибор берилди, ранг-баранг қошинлардан, тошлардан, нақшдан кенг фойдаланилди, ёғоч ўймакорлиги ривожланди. Китоб миниатюраси санъати юқори босқичга кўтарилди.

Усмонли турк империяси таркибида бўлган йиллар (1516—1918) да турк меъморлигига хос ҳашам ортди. Тасвирий санъатда нақшни аслига яқинлаштириш авж олди. 20-а.нинг 60—90й.ларида Ваҳби алХаририй, Бурхон Тайёр, Маҳмуд Нофал, ТамималКисравий, Жозеф Абдухдид каби меъморларнинг лойиҳалари асосида замонавий бинокорлик конструкцияларидан фойдаланиб, миллий шаклдаги иморатлар қурила бошлади (Дамашқдаги Касаба уюшмалари биноси, Дамашқ ва Ҳалабдаги ун-т корпуслари, Лагакиядаги муниципалитет биноси ва б.). Тасвирий санъатда модернизм унсурлари сезила бошласада, кўпгина рассомлар маҳаллий бадий

анъаналарни давом эттирдилар (Афиф Бахнасси, Нозим Жаъфарий, Махмуд Жалол, Жак Варде, Муҳаммад Фатҳий ва б.). Халқ амалий санъатида каштачилик, кандакорлик, бадий тўқувчилик ривожланган.

Муסיқаси. С. халқ ва анъанавий муסיқасида ривожланган лад тизими — макомлар кўп. Чолғу асбоблари жўрлигида кўшиқ айтиш етакчи муסיқий жанрдир. Уд, рубоб, ғижжак, қонун ва б. чолғу асбоблари кўп тарқалган. Заманавий халқ оркестри таркибига европача скрипка, виолончел, контрабас каби чолғу асбоблари ҳам киритила бошлади. 1870 й. бастакор Мустафо алБашнак ташаббуси билан Ҳалабда мусиқа мактаби очилди. Миллий бастакорлик мактабини Солҳи Уадци, Дик Суккари кабилар ривожлантирдилар. Халқ кўшиқлари ижрочиларидан Шокир Брехан, Мутиа Мафи, Сабоҳ Фахрини кўрсатиш мумкин. Муסיқанинг оммалашувида радио ва телевидениенинг хизмати катта. Миллий мусиқа кадрлари Дамашқ (1962 и. ташкил этилган) ва Ҳалаб (1963) консерваторияларида тайёрланади.

Театри. С. театр санъатининг куртаклари миллий маросим ва байрамлардан бошланган. Профессионал театр 19-а. ўрталарида Дамашқда Абу Халил алҚаббоний театр труппасини ташкил этиш билан вужудга келди. 1930й.лар охиригача мамлакатга келиб турган Миср труппалари С. профессионал театрининг шаклланишига катта таъсир кўрсатди. 40й.ларда Дамашқда Абдуллатиф Фатҳий раҳбарлигида театр ходимлари жамоаси ташкил этилиб, биринчи марта сурия лаҳжасида спектакллар кўйилди (1945—46). 1952 й. Саъиддин Баҳдунис ташкил қилган труппа Дамашқ ва Ҳалабда 1957 й.гача томоша кўрсатди. 1956 й. Дамашқда ярим профессионал Эркин театр, Ҳалабда Халқ театри ишлай бошлади. 1957 й. пантомима халқ труппаси тузиди. Дамашқда араб миллий драма театрининг очилиши С. маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Мамлакатнинг энг

истеъдодли актёрлари Али Акля Арсан, Асад Фиддо, А. Кинни шу театрда ишлай бошлади. Театр репертуаридан хорижий мумтоз ва маҳаллий драматургия асарлари ўрин одди. Бундан ташқари Дамашқда «Ашшавк» («Тиканак») сатира театри, Ҳарбий театр, Дуред Ляхам номидаги сатира ва комедия театри, Кўғирчоқ театри ҳам ишлайди.

Киноси. С.да биринчи кино сеанси 1906 й.да бўлган. Биринчи тўла метражли «Айбиз судланувчи» (реж. Айтиб Бадри) бадий фильмни 1928 й. яратилди. 30й.ларда «Дамашқ осмони остида» (реж. И. Анзур, 1932), «Бурч амри билан» ва «Қахвахона ашулачиси» (иккала фильм реж. А. Бадри, 1938, 1939) каби фильмлар яратилди. Шундан кейинги салкам 30 й. мобайнида мустамлакачилар ҳукмронлиги даврида кинофильмлар яратиш билан хаваскорларгина шуғулландилар. 60й.ларнинг 2-ярми ва 70й.ларда ижтимоий-сиёсий мавзудаги «Юк машина ҳайдовчиси» (реж. Б. Вучинич, 1967, Тошкент 1 кинофестивалида фахрий диплом олган), «Алданганлар» (реж. Т. Салох), «Қоплон» (реж. Н. Малех, 1972, КарловиВари, Локарно ва Дамашқ кинофестивалларида мукофот олган) ва б. фильмлар яратилди. Шундан сўнг Яқин Шарқ мижаросига бағишланган «Тескари йўл» (реж. Ҳаддад, 1975), «Қахрамонлар икки марта туғилади» (реж. С. Духни) ва «Қизил, оқ, қора» (реж. Б. Сафий, 1977) фильмлари дунёга келди. Мерван Ҳаддаднинг «Ширин муҳаббатим» ва Вади Юсуфнинг «Қопқон» (1980), Н. Малехнинг «Эски суратлар» (1981) фильмлари С. кинематографиясининг сўнгги йиллардаги муваффиқиятидир.

СУРИЯ ЧЎЛИ, Бодият аш-Шом — Ғарбий Осиёдаги чўл. Сурия, Ироқ, Йордания, Саудия Арабистони ҳудудларида. Майд. 1 млн. км². Фурот ва Месопотамия пасттекислиги томон 800 м дан 500 м гача пасайиб боради. Оҳақтошли плато ва лава майдонларидан иборат. Ер юза-

си текис. Айрим жойларида бал. 1100 м бўлган якка тоғлар, шўрхок ва такирли сойликлар учрайди. Қумли ва тошлоқ майдонлар бор. Иклими субтропик, континентал, курук икдим, киши илик, ёзи иссиқ. Чўлнинг шим. қисмида янв.нинг ўртача т-раси 6,9°, июлники 29,2°, йиллик ёгин 100—150 мм. Бахрр ва ёз бошларида хамсин шамоли эсади. С.ч.да оқар сувлар йўқ. Ўсимликлари жуда сийрак, бута ва эфемерлар ўсади. Аҳолиси кўчманчи чорвачилик билан шуғулланади.

СУРИЯЛИКЛАР (Сурия араблари) — халқ, Суриянинг асосий аҳолиси. Сурияда 11,75 млн. киши яшайди (1990й. лар ўрталари). Шунингдек, Кувайт (100 минг киши)да ҳам яшайди. Умумий сони 11,85 млн. киши. Араб тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар, шиалар, христианлар ҳам бор. Мил. 7-а. да Сурия Араб халифалигига кўшиб олиниши натижасида маҳаллий, оромий тилда сўзлашувчи аҳоли тез сурьатларда араблашган ва С. халқ сифатида шакллана бошлаган. Асосий машғулотлари — деҳқончилик, ярим кўчманчи чорвадорлик; С.нинг бир қисми саноатда банд.

СУРМА (туркча *vıgıpe*, лот. *Stibium*), Sb — Менделеев даврий системасининг V гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб раками 51, ат.м. 121,25. Табиий С. 2 та барқарор изотопдан иборат. 121Sb (57,25%) ва 124Sb(42,75%). С.нинг сунъий изотопларидан муҳимлари 122Sb(T1/2к 2,8 кун), 123Sb(T1/2к 60,2 кун) ва 125Sb(T1/2к 2 й.).

С. жуда қадимдан маълум. Шарқ мамлакатларида милоддан 3000 й. аввал Сдан турли идишлар ясашган. Қад. Мисрда мил. ав. 19-а.да сурма ялтироғи (табиий) *mesten* ёки *stem* номи билан қошни бўяшда қўлланган. С. Ер пўстининг масса жиҳатидан 410~5% ини ташкил қилади. С. кристалл ва аморф шаклларида бўлади. Кристалл ҳолдаги С. оддий шароитда барқарор бўлиб, кумуш каби оқ, ялтироқ, мўрт металл. Суюқланиш

т-раси 630,5°, қайнаш т-раси 1640К5°, зичлиги 6,69 г/см³. Бирикмаларда К5, К3 ва —3 валентли. С. ҳавода киздирилса, амфотер С.(III)оксид Sb₂O₃ га айланади. С.нинг кислотали хоссаларини намоён қиладиган оксиди — Sb₂O₅ (антимонат ангидрид) ҳам маълум.

С. техникада қотишма ва бирикмалар (200 дан ортиқ қотишма таркибига кўшилади) ҳолида кўп ишлатилади, чунки С. кўшилган металлнинг қаттиқлиги ортади, қийин оксидланади. С қотишмаларидан муҳимлари — қаттиқ қўроғошин «гартблей», босмаҳона қотишмалари, баббитлар. С.нинг алюминий, галлий, индий билан ҳосил қилган қотишмалари яримўтказгичлар ишлаб чиқаришда қўлланади. Ўсимликларда (100 г курук модда ҳисобида) 0,06 мг, денгиз ҳайвонларида 0,02 мг, курукликда яшайдиган ҳайвонларда 0,0006 мг С бўлади. С. одам ва ҳайвон организмга нафас йўллари ёки меъдаичак орқали киради. С.нинг биологик аҳамияти тўлиқ ўрганилган эмас. Тиббиётда С. лейшманиоз ва баъзи гельминтоз (мас, шистосоматоз)ни даволашда қўлланади. С. ва унинг қотишмалари заҳарли. Сдан кучли заҳарланганда юқори нафас йўлларининг шиллик пардалари, кўз ва тери зарарланади. Сдан заҳарланишдан сақланиш учун С ишлаб чиқариш. жараёнлари механизациялаштирилиши, бино яхши шамоллатилиши лозим.

Сурма бирикмалари. С. водород билан рангсиз, бадбўй, ўта заҳарли газ — С. гидрид SbH₂ (стибин) ҳосил қилади. Суюқланиш т-раси — 88,5°, қайнаш т-раси 17°, зичлиги 2,2 г/см³ (— 17° да, суток, ҳолатда). С. қотишмаларига (рухли ёки магнийли) суюлтирилган кислоталар таъсир эттириб ёки Sb₂O₅ ни юқори босим остида атомар водород билан кайтариб олинади.

гача киздирилса ўзидан олтингургурт чиқариб, Sb₂S, га айланади. Резина саноатида каучукни вулканизация қилишда ишлатилади.

Ад.: Парпиев Н. А., Муфтахов А. Г.,

Рахимов Ҳ.Р., Анорганик кимё, Т., 2003; Ахмеров Қ., Жалилов А., Сайфутдинов Р., Умумий ва анорганик кимё, Т., 2003.
Кудрат Ахмеров.

СУРМА РУДАЛАРИ — таркибидаги сурма саноатда фойдаланиш учун техник томондан қулай ва иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлган бирикма ва концентрацияларда мавжуд табиий минерал ҳосилалар. Сурма Та, Pt, Vi, Ag, In, Se элементлари каби Ер пўстида кам учрайди. Табиатда сурмининг сульфиди — антимонит (Sb_2S_3) анча кенг тарқалган, унда 71,4% сурма бор. С. р. баъзан Sb, Cu, Hg, Pb, Fe нинг мураккаб сульфидлари (бартьерит, жемсонит, тетраэдрит, ливингстонит ва б.), шунингдек, сурма оксидлари (сенармонтит, сервантит, стибиконит ва б.), оксихлоридли (надорит ва б.) сурма бирикмаларидан иборат. Қатламли руда таналарида сурма микдори: 1 — 10%, томирсимон руда жинсларида 3—50% (ўртача 5—20%) энг ками 1,5—2% ни ташкил қилади. С.р. тоғ жинсларидаги дарзликларни паст трали гидротермал эритмалар билан тўлдирилиши ҳамда уларни сурма минераллари билан ўрин алмашишидан ҳосил бўлади. С.р. саноат конларининг асосий массаси генетик жиҳатдан гидротермал гуруҳнинг плутогенли (таркибида сурма бўлган полисульфид рудалар ва комплекслилар кўп), телетермал (монометалл антимонитли рудалар) ва вулканогенли (оксидли, оксихлоридли рудалар) синфларига мансуб. С.р. конларининг кўпчилиги телетермал генезисга эга. Саноатда бундай конларнинг, асосан, 2 тури сланецлар остидаги оҳақтошларнинг кремнезем ва сурма бирикмалари билан метасоматик ўрин алмашиши натижасида ҳосил бўлган мустаҳкам қатламсимон уюмлардаги қатламли тана, линза, уялар ва штокверклардан (Қадамжой, Тераксой, Жижикрут — Ўрта Осиё; Сикуаншань — Хитой) ҳамда гидротермал ўзгаришларга учраган сланецларда томирсимон ёки ўзаро кесишган кварцантимонит тар-

кибли руда таналаридан (Раздолье, Сарилах) фойдаланилади. Ушбу тур С.р., асосан, юкори сифатли кварцантимонит таркибли монометалл рудалар бўлиб, бу полисульфид комплексли рудалар баъзан ўзида флюорит аралашмаси ва Hg, Au, Ag, Si, Pb, Zn, W, Sn, As минералларни мужассам қилади. С.р. конлари, асосан, ёпиқ — ер ости усулида қазиб олинади. Томирли конлардаги штуфли бой рудалар бойитишни талаб қилмайди, бир оз камбағалроқ рудалар гравитационфлотацион усулида сурмининг 30—55%ли концентрациясини олиш билан бойитилади. Табиатда С.р. комплексполисульфид таркибда учрайдиган кон тури кўп; булар қаторига мисникельсурмали Садбери (Канада), Норильск (Россия); сурмавольфрамли Таоань, Воси (Хитой); сурмасимобмаргимушли Хайдаркон (Қирғизистон), сурмаолтинкумушли Гравелот (ЖАР), Саншайн (АҚШ) ва б. Дунёдаги энг йирик сурма конлари сифатида Таоань, Воси, Сикуаншань (Хитой), Қадамжой (Қирғизистон), Жижикрут (Тожикистон), Сарилах, Раздолье (Россия), Хаммиат (Жазоир), Сенатор (Туркия), Чуркини (Боливия)ларни қайд қилиш мумкин. Ўзбекистонда эса, фақат ғарбий ҳудудлардаги баъзи олтин конларида (Калтасой, Кўкпатос) С.р. кам учрайди. Кушон подшолиги даврида (1—4 а.лар) Марказий Қизилқумдаги конлардан қазиб олиб қайта ишланган сурмининг бошқа металлар билан қришмалари кўп ишлатилган (яна қ. Сурма).

СУРМА ЯЛТИРОҒИ - минерал (қ. Антимонит).

СУРНАЙ (форс, сур — тўй, байрам ва най; тўйда чалинадиган най) — пуфламатилчали мусиқа чолғу асбоби. Ўзбек, тожик, уйғур ва б. халқларда кенг тарқалган профессионал созлардан. Асосий танаси 400—550 мм узунликдаги мевали дарахт (ўрик, тут, ёнғок) ёғочидан, ички томони цилиндр, баъзида конус шаклида, карнайчаси кенгайтирилган

ҳолда ясалади. Бармоқ билан босилади-ган 8 та тешиги бор: 7 таси юза (устки), 1 таси орка (пастки) томонида жойлашган. С.нинг тилчаси (найпачок, дудик) оддий қамишдан пачокланиб ип билан қаттиқ бўғилиб, бирбирига қапиштириб ясалади ва мил(нилга кийгизилади. Мил чолғу танасига ўрнатилган бачка (форс, бача — бола сўздан; С.нинг танасига нисбатан бошқача ёғочдан ишланган цилиндр)га кийгизилади. Милга эса ижрочи лаби-га тиралиб, унинг нафасини ташқарига чиқаришдан муҳофазала турадиган эллипс шаклидаги (хайвон шохи, суяк, садаф ёки металлдан ишланган) ҳалқа — садаф ўрнатилади. Сурнай диапазони бир ярим — икки октавани ташкил этади (cisd дан h3c3 гача ва ундан юкори). С.нинг товуши жарангдор, кучли ва жуда ўткир. Фарғона, Андижон, Тошкентда С.нинг мензураси (ички тешиги диаметри) кенгрок бўлганлиги сабабли товуши майинрок ва нолали, Хоразм Си товуши кескин ва чийилдоқ. С.да товуш ҳосил қилиш мураккаб бўлиб, созанданинг уз-луксиз нафас олиш жараёнига асосланади. Мазкур ижро тури Ўзбекистонда «қайтарма нафас» (Хоразмда «дам ай-лантириш») дейилади. Бунда ижрочи лунжини шиширган ҳолда захира ҳавони оғзида сақлайди ва бурундан нафас ола-ётган пайтида захирадаги ҳавони чакка мушаклари ёрдамида сурнай найчасига йўллайди. Натижада С.га ҳаво юборили-шида товуш узилишига йўл қўйилмайди.

Ўзбекистонда С. ижрочилигида, асо-сан, 2 (Фарғона — Тошкент ва Хоразм) йўналиши машхур бўлиб, бир неча маҳаллий марказлар мавжуд бўлган; Ан-дижон (Булоқбоши)дан Ҳожимат меҳтар, Рустам меҳтар Юсуфализода, Ашурали меҳтар, О. Рустамов ва б., Фарғонадан Отажон сурнайчи, Қўқондан Ҳамрокул сурнайчи, Аҳмаджон қўшнаё Умрзоқов ва б., Тошкентдан Убайдуллаевлар, Мир-заевлар, Собировлар сулоалари ва б., Хивадан Сарик меҳтар, Бобожон сур-найчи, Худойберган Курбон, кейинги пайтда Й. Тожиев, М. Матёкубов ва б.

танилган. С. карнай, ногора ёки доира жўрлигида оммавийлашган махсус ан-самблни ташкил қилиб, миллий анъана-вий томошаларда, («Сурнай ёрери»), дор-боз, қўғирчоқбоз ўйинларида («Дучава», «Дор ўйин», «Уфарлар», Хоразмда «Қум пишиғи», «Тўрғай», «Зувоний», «Ротол-ло» ва б.), турли маросим, йиғин ва сай-илларда, рақсларда («Шодиёна», «Қатта ўйин», «Дилхирож», «Танавор», «Муно-жот», Хоразмда «Оразибон», «Норимно-рим», «Елпасаланди») ва, айниқса, «Сур-най лагзиси») кенг қўлланилади. С. якка-навоб чолғу сифатида ҳам машхур. Ижро имкониятларининг бойлиги ва ўзига хос хусусиятларга эгаллиги туфайли унда ча-линадиган куйлар алоҳида ажралиб тура-ди. Шашмақрмдаги Бузрук, Наво, Дугоҳ, Сеғоҳ, Ироқ мақомлари шўъбалари асо-сида яратилган сурнай йўллари «Сурнай Бузруги», «Сурнай Навоси», «Сурнай Орази», «Сурнай Дугоҳи» (савт ва уфари билан) ғоят сеvimлидир. «Мушқилоти Сеғоҳ ва Уфари», «Сурнай Ироғи» каби куйларнинг кўпчилиги йирик туркумли асарлардир. Айниқса, Наво макомининг С йўллари кенг тарқалган бўлиб, асо-сан, никоҳ тўйларида ижро этилади. Хоразмда С. учун махсус С мақомлари мавжуд бўлиб, улар Танбур чизигиғаа ўз аксини топган («Мухаммаси Рост», Наво мақомидан «Пешрав занжири», «Уфари Наво» ва б.), lily ерда, шунингдек, мақом йўллари негзида яратилган мумтоз куй-лари ҳам машхур («Надрамаддин», «Би-роллаим» ва б.). С. ҳозирда анъанавий ва баъзи миллий эстрада ансамбллари, халқ чолғу асбоблари оркестрларида ишлатилмоқда. Ўзбекистон компози-торларидан А. Козловский («Лола» сю-итаси), Сайфи Жалил (1 симфонияси), М. Тожиев (4 ва б. симфониялари) ва б. С.нинг ўзига хос тембрини симфоник оркестри воситалари ёрдамида етук ба-дийий мавкеда ифода этганлар. С. га яқин созлар Кавказ (озарбайжон, арман ва б.) халқлари ва туркларда зурна, Хитойда сона, Ҳиндистонда шехнай деб аталади.

Ботир Матёкубов.

СУРОВЦЕВ Борис Николаевич (1902.19.4, Киров вилояти Мамлиж ш. — 1944.21.4, Гомель вилояти, Калининчи ш.) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1935 й.дан Самарқандда яшаган. 45мактабда илмий бўлим мудирини бўлиб ишлаган. 1924—27 й.лар ва 1941 й.дан армияда. 1942 й. апр.дан 99алоҳида сапёрлар батальони (Марказий фронт 65армиянинг 69ўқчи дивизияси)нинг бўлинма командири, катта сержант. Репки р-нидаги Радуль посёлкаси яқинида Днепр дарёсини кечиб ўтишда алоҳида жасорат кўрсатган. 1943 й. 30 окт.да Қахрамон ун-вони берилган. Самарқанд ш.даги 45ўрта мактабга номи берилган.

СУРОН — кўшинларнинг жанг майдонида бирбирига карамакарши турган ёки ҳужум вақтидаги аскарлар қайқирғи. Ўрта асрларда чингизийлар, темурийлар ва шайбонийлар кўшинида аскарларнинг жанговар руҳини кўтариш, душманни ваҳимага солиш мақсадида кенг қўлланилган тактик амалиёт. С арабча «Аллоҳ акбар» ҳамда туркийча «Ҳайу хай», «Ура»га мос тушган. Темурийлар кўшинида ўтказиладиган ҳарбий кўриқлар чоғида сафда турган жангчилар олий бош қўмондонга ўзларининг бўлажак юришларга шайлигини, кайфиятини изхор этиш мақсадида бирдан ва бараварига С солганлар.

СУРУВ — кўйэчки подаси (қ. Отар).

СУРХ КЎТАЛ — Шим. Афғонистондаги Бағлон вилояти худудида жойлашган кдд. тепалик. С.к.дан мил. 2—3-а.ларга оид йирик ибодатхона мажмуи топилган, у Кушон подшолиги давридаги Бактрия диний меъморлигининг йирик ёдгорлиги ҳисобланади. Кушон подшоси Канишката бағишланган ва олов (ўт)га сифиниладиган ибодатхоналар чикқан.

СУРХОБ — Тожикистондаги

даре. Орқа Олай тизмасининг шим. ён бағридан Қизилсув номи билан бошланади. Олай водийси бўйлаб оқади. Ирмоқлари: Аччиктош, Така, Кўксув, Муксув, Ярхич, Обихингов ва б. Тожикистон худудига ўтгандан сўнг Сурхоб (ўзбекча «Қизилсув») номини олади. Роғун сув омборига қуйилиш жойида, энг йирик ирмоғи Обихингов қўшилгандан кейин Вахш номи билан аталади (яна қ. Вахш).

СУРХОН ДАВЛАТ ҚЎРИҚХОНАСИ - Сурхондарё вилояти, Шеробод туманининг шим. ғарбий қисмида жойлашган 2 мустақил майдондан — Кўхитанг тоғининг шарқий ён бағри ва Пайғамбароролдан иборат кўриқхона. Пайғамбаророл участкаси водийтўқай экосистемалари ва бухоро бугусини муҳофаза қилиш мақсадида 1971 й.да ташкил этилган. Кўхитанг давлат буюртма кўриқхонаси 1986 й.да Пайғамбаророл кўриқхонаси билан бирлаштирилиб, С. д. қ. га айлантирилди. Вазифаси кўриқхона худудидаги ўсимлик ва ҳайвонот оламини муҳофаза қилиш, ўрганиш, и.т. ишлари олиб боришдан иборат. С.д.к.нинг тоғўрмон экосистемасига кирувчи Кўхитанг (денгиз сатҳидан 850—3157 м юқори) қисми (24583 га) гидрологик тармоққа, каттакичик сойларга бой, Лайлакон, Қизилолмасой каби йирик дарёлари ҳам бор. Кўриқхона худудида Зараутсой расмлари сақланган дара машхур. Кўхитангда туркистон ва зарафшон арчалари (8033 га), туркистон заранги (104 га), туронғил (512 га), бухоро бодоми (891 га), жийда (183 га), ширин бодом, ўрик, ёнғоқ, хандон писта, саксовул, буталар ва б. ўсади. Ўсимликларнинг 810 тури мавжуд, уларнинг 29 тури Ўзбекистон Қизил китобига киритилган. Тоғ ва тоғ ён бағирларида туркистон силовсини, морхўр, осие муфлонни, бўри, тулки, куён, бўрсик, ҳар хил захарли илонлар ва қушларнинг 130 га яқин тури учрайди.

Кўриқхонанинг

Пайғамбаророл

участкаси (Амударёдаги кичик орол — уз. 8, эни 5 км; 3044 га) ўрмонзор ва тўқайзордан иборат (1986 й. гача эталон тўқайзорларнинг ўсимлик ва хайвонот дунёсини табиий ҳолида сақлаш мақсадида ташкил этилган мустақил кўриқхона бўлган). 970 гектарини ўрмонзор, қолган қисмини жийда, теракжийда, юлрун ва терак аралаш тўқайзорлар ташкил этади. Шунингдек, оролда чучукмия, юлғун ва галофит ўсимликлар ўсади. Тўқайзорларда бухоро хонгули, ёввойи тўнғиз, қамиш мушуги, қушлардан кирғовул, бургут, тасқара, кирғий; ҳинд жайраси, судралувчилардан чўл агамаси, тошбақалар, қалтакесаоар, илонлар ва б. кўп учрайди. 12—13-а.ларда орол муқаддас зиёратгоҳ бўлган. Ривоятларга кўра, оролда мусулмон арбобларидан бири дафн этилган ва унинг қабри устида Зулқифл масжиди бўлган. Шу боис, мусулмонлар бу оролни муқаддас жой, яъни «Пайғамбаророл» деб аташган.

Абдушукур Хоназаров.

«СУРХОН ТОНГИ» - Сурхондарё вилояти ҳокимлигининг ижтимоий-сиёсий газетаси. Термиз ш.да ўзбек тилида ҳафтада 2 марта чоп этилади. Дастлаб «Қизил чегарачи» (1932 й. 15 апр.), «Илғор Сурхон учун» (1935 й. 15 март), «Ленин байроғи» (1956 й. 21 март) номларида чиққан. 1991 й.дан ҳоз. номда. Газ.га турли йилларда Рустам Абдурахмонов, Юсуф Сулаймонов, Ҳусан Умаров, ;; Ҳалим Боқиев, Ўроз Ерманов, Темур Габидов, Йўлдош Умаров, Абдулла Лутфуллаев, Соатмурод Жўракулов, Норкул Ҳайитқулов, Гелдимурод Саидмаликов муҳаррирлик қилган. Комил Алиев, Зоир Муллажонов, Абрай Ҳамзаев, Теша Сайдалиев, Менгзиё Сафаров, Исомиддин Отакулов каби ўткир қалам соҳиблари фаолият кўрсатишган.

Газ.да саноат ва тижорат; кишлоқ хўжалиги; давлат ва ҳуқуқ; маданият; хатлар бўлимлари мавжуд. Саҳифаларида вилоят ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётига доир материаллар бериб борила-

ди, адабиёт ва санъатни тарғиб қилишга алоҳида эътибор беради. Адади 3500 (2004).

СУРХОН ТОНГИ — ўртапишар тарвуз нави. Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошқачилик ин-тининг Сурхондарё таянч пунктида ПК87 америка намунаси популяциясидан якка танлаш усули билан чиқарилган (Б. Турдиқулов, В. Ф. Пивоваров, Е. Г. Добруцкая; 1997). С.т. ўртапишар тарвузлар орасида энг тезпишар ва ширин нав. Паллаги уз. 3,0—3,5 м, барг шапалоғи кенг, яшил уз. 18—24 см. Тарвузи вазни 3,7—4,7 кг (9—10 кг гача), шакли узунчоқ, юзаси силлиқ, туси оч сариқ, юзасида текис майда тўрсимон тўқ яшил доғлари бор. Пўсти қаттиқ, эти қизил, серсув, ширали, баъзан толали. Мева шарба-ти таркибида 8,1% қуруқ модда, 7,0% қанд мавжуд. Уруғи майда, жигарранг, силлиқ. Уруғи апр.май ойларида экилади, униб чиққанидан кейин 70—75 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 250—280 ц/га. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида экиш учун р-нлаштирилган.

СУРХОН 142 — серҳосил помидор нави. Ўзбекистон сабзавот, полиз экинлари ва картошқачилик ин-тининг Сурхондарё таянч пунктида навлараро чатиштириш усули билан яратилган (М. Х. Аромов, В. Ф. Пивоваров, Л. Жўраева, Н. П. Черемушкина; 1991). Пояси бақувват, кам шохланган, бал. 100—155 см, сербарг, барг тузилиши картошқа баргига ўхшаш. Меваси йирик (120—130 г), юмалоқ, яссиюмалоқ, текис, қизил. Таркибида 5,8% қуруқ модда бор. Кўчати уруғдан униб чиққанидан ҳосил пишишига қадар вегетация даври 110—115 кун. Асосан, парникларда етиштирилган ва пикировка қилиб ўстирилган кўчатлари далага 10—25 апр.да экилади (ўртаги ва кечки муддатларда июлгача экиш мумкин). Гуллаганидан кейин ҳосили 50—55 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 450—500 ц/га. 1994 й.да Сурхондарё, Бухоро ва Тош-

кент вилоятлари учун р-нлаштирилган.

СУРХОНДАРЁ — Сурхондарё вилоятидаги дарё, Амударёнинг охириги ўнг irmoғи. Қоровултепа кишлоғидан бир оз юкорирокда Тўполондарё билан Қоратоғдарёнинг қўшилишидан хосил бўлади. Бойсун ва Боботоғ тизмалари оралиғидан жан.ғарб томон оқиб бориб, Термиз ш. ёнида Амударёга қуйилади. Уз. 175 км (Тўполондарёнинг бошланиш жойидан эса 297 км), ҳавзасининг майд. 13500 км², тоғли қисми 8230 км². С. ҳавзаси шим.да Ҳисор тоғ тизмаси, ғарб ва жан.ғарбда Бойсун тоғлари ва шарқда Боботоғ билан чегараланган, жан.да эса Амударё водийси билан қўшилиб кетган. Энг йирик ва серсув ирмоқлари Ҳисор тоғ тизмасидан бошланади. Сув сарфи ўртача 120 м³/сек., йиллик сув ҳажми 3,8 млрд. м³, шунинг 2,7 млрд. м³ (ёки 70%) Ҳисор тизмаси ён бағирларида хосил бўлади. С.нинг йирик ирмоқлари — Тўполондарё билан Қоратоғдарё ҳам Ҳисор тизмасидан оқиб тушади. С.га йирик ирмоқлардан яна Сангардақдарё билан Хўжаипок дарёлари қўшилади. Бир қанча майда ирмоқларидан ташқари ёзда деярли қуриб қоладиган сой ва жилғалар ҳам бор. Улардан энг йириклари Вахшивордарё (24 км), Кониқон (32 км), Оққоччиғай (61 км), Оқжарсой (51 км) ва Бойсун (82 км) сойларидир.

С. Бойсун тоғлари билан Боботоғ оралиғида эни 30 км келадиган кенг СурхонШеробод водийси бўйлаб оқади. С. ўзани ҳамма қисмида тез емирилувчан юмшоқ жинслардан тузилган. Шу сабабдан С.нинг ўзани тезтез ўзгариб туради. Қуйи қисмида дарё кенг қайир бўйлаб «дайдиб» оқади, натижада эски ўзан ва улар орасидаги ороллар йўқолиб, янги-лари пайдо бўлади. Қирғоқлари емирилиши ва ўпирилиб тушиши сабабли кўп жойларда тик жарлик шаклини олган.

С қормузлик сувларидан тўйинади. Май—июнда серсув, сент.—окт.да энг камсув бўлади, С.нинг этак қисмида (Мангузар кишлоғи ёнида) йиллик сув

оқимининг 69% март—июнь, 20% июль-сент. ва 11 % окт. — фев. ойларида оқиб ўтади.

С.нинг ўртача кўп йиллик сув сарфи унинг бошланиш қисмида (Қоровултепа кишлоғи ёнида) 76,7м³/сек., 2,42 млрд. м³, қуйи оқимида (Мангузар кишлоғи ёнида) эса 68,2 м³/сек, ёки йилига 2 млрд. м³. Қоровултепа билан Мангузар кишлоқлари оралиғида (164 км) С. ва ирмоқларининг суви кўплаб суғоришга олинади. Шу икки кишлоқ оралиғида дарёга сизот сувлари (тахм. 20—25 м³/сек.) ва партов сувлар келиб қўшилади.

С.нинг энг кўп сув сарфи Қоровултепа ёнида кўпинча 250—350 м³/сек., Мангузар кишлоғи ёнида эса 350—450 м³/сек. ўртасида бўлади. Лекин, айрим йиллари энг кўп сув сарфи жуда катта бўлиши мумкин. Мас, 1931 й. 29 апр.да Қоровултепа кишлоғи ёнида 600 м³/сек., Мангузар кишлоғи ёнида эса 700 м³/сек. га етган. Энг кам ўртача ойлик сув сарфи дарёнинг юкори қисмида 12—13 м³/сек., қуйи қисмида эса 0,1 м³/сек.га тушиб қолади. Ёз ойларида С. баъзан этак қисмида қуриб қолади.

С. жуда лойқа дарёлардан. Бошланиш қисмида унинг ҳар 1 м³ сувида ўртача ҳисобда 0,9 кг лойқа оқизик бўлади. Дарё ўзани тез емирилганидан сувнинг лойқалиги дарёнинг этаги томон кескин орта боради ва Мангузар кишлоғи ёнида 1 м³ сувдаги лойқа оқизик 2,9 кг га етади. Лойқа оқизикларнинг ўртача йиллик миқдори Қоровултепа кишлоғи ёнида йилига қарийб 1980 минг т, Мангузар кишлоғи ёнида эса 6030 минг т га тенг. С. сувидан тўлароқ фойдаланиш ва янги ерларни ўзлаштириш мақсадида С. водийсида сув омборлари ва каналлар қурилган. С. ҳавзасида ишлаб турган ирригация тармоқларининг умумий уз. 3164 км, коллекторзовурлар эса 1360 км. Шулардан энг йириклари: Занг, Ҳазорбоғ, Кумкўрғон, Қақайди каналлари ва б.; Учқизил, Дегрез ва Жан. Сурхон сув омборлари қурилган. С. водийси ёндош Шеробод водийси билан қўшилиб

кетган. С.нинг суви СурхонШеробод капали ва Жан. Сурхон сув омбори орқали сугоришга сарфланмоқда.

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТ ЎЛКАШУНОСЛИК МУЗЕЙИ - маданий маърифий муассаса. Термиз ш.да 1934 й.да (1933 й.да уюштирилган халқ хўжалиги кўргазмаси асосида) ташкил қилинган. Музейда Термиз ва термизий алломалар тарихи, қадимшунослик ва танғашунослик, халқ оғзаки ижоди, этнографияси, халқ, амалий санъати, ўлка табиати, спорти, тасвирий санъат бўлимлари ҳамда 14 минг нусхадан зиёд асарга эга кутубхона бор. Музей фонди 64 мингдан ортиқ (2004). Экспонатлар Сурхондарё вилоятининг энг қадим замонлардан ҳозиргача бўлган тарихи ва маданияти ҳақида ҳикоя қилади: турли даврларга оид заргарлик буюмлари, турли даврларда зарб қилинган тангалар, хунармандлик буюмлари, ганч ўймакорлиги, меъморий ёдгорликлар қолдиқлари, сопол буюмлар, ҳайкалчалар, тўқимачилик дастгоҳлари, уй анжомлари, иш қуроллари мавжуд. Музей маданий-маърифий ишларни амалга оширади, кўргазмалар ташкил этади, илмий ишлар нашр қилади, бошқа кўпгина илмий муассасалар билан ҳамкорликда фаолият олиб боради.

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ - ЎзР таркибидаги вилоят. 1941 й. 6 мартда ташкил этилган (1925 й. 29 июндан Сурхондарё округи бўлган). 1960 й. 25 янв. да Қашқадарё вилояти билан қўшилган. 1964 й. фев.дан қайтадан ташкил қилинди. Республиканинг жан.шарқида, Сурхон-Шеробод водийсида жойлашган. Жан.дан Амударё бўйлаб Афғонистон, шим., шим. шарқ ва шарқдан Тожикистон, жан. ғарбдан Туркменистон, шим.ғарбдан Қашқадарё вилояти билан чегарадош. Майд. 20,1 минг км². Аҳолиси 1874,7 минг киши (2004). Таркибида 14 қишлоқ тумани (Ангор, Бандихон, Бойсун, Денов, Жарқўрғон, Музработ, Олтинсой, Сари-

осиё, Термиз, Узун, Шеробод, Шўрчи, Қизирик, Қумқўрғон), 8 шаҳар (Бойсун, Денов, Жарқўрғон, Термиз, Шарғун, Шеробод, Шўрчи, Қумқўрғон), 7 шаҳарча (Ангор, Дўстлик, Қақайди, Сариосиё, Сарик, Элбаён бекати, Хуррият), 114 қишлоқ фуқаролар йиғини бор (2004). Маркази — Термиз ш.

Табиати. Св. рельефи тоғ ва текисликлардан иборат, шим.дан жанубга қияланиб ва кенгайиб боради. Тоғлардан оқиб тушадиган кўпданкўп дарё ва сойлар дара ҳосил қилган. Сурхондарё ва Шерободдарё оқиб ўтадиган текислик шим., ғарб ва шарқдан баланд Ҳисор тизмаси (энг баланд жойи 4643 м) ва унинг тармоқлари (Бойсунтоғ, Кўхитантоғ, Боботоғ) билан ўралган. Тоғлар, асосан, юқори палеозой ва мезозой даврлари жинсларидан, текислик қисми эса тўртламчи давр ётқизиклардан таркиб топган. Бу ерда неотектоника жараёнлари давом этмоқда: теварак атрофдаги тоғлар кўтарилиб, ботик, чўкиб бормоқда. Тоғлар билан текислик орасида адир ва тоғ олди зонаси жойлашган. Тоғлар шим. совуқ ҳаво оқимларини тўсиб туриши нағижасида субтропик ўсимликлар ўстириш учун қулай иқлим шароити вужудга келган. Тоғ зонаси ва адирларда, асосан, галла етиштирилади, чорва учун ёзги яйлов. Мутлақ бал. 300—500 м бўлган СурхонШеробод текислигида пахта экилади, боғ тоқзорлар барпо қилинган. Жан. қисми кенг қумликлар билан қопланган. Фойдали қазилмалардан нефть ва газ (Ховдоғ, Қақайди, Лалмикор, Амударё бўйи текисликлари), тошқўмир (Шарғун, Ҳисор, Бойсун, Кўхитанг тоғларининг этаклари), полиметалл (Сангардак), ош тузи (Хўжаикон) қонлари бор. Гипс, гранит, аргиллит каби қурилиш материаллари, минерал сувли булоқ кўп. Текислик қисмининг иқлими қуруқ субтропик. Ёзи жазирама иссиқ ва узок, киши илик ва қисқа. Йиллик ўртача тра 16°—18°. Июлнинг ўртача т-раси 28°.—32°, янв. ники 2,8°—3,6°. Ўзбекистонда энг иссиқ

тра ҳам шу вилоят худудида кузатилган (1914 й. 21 июнда Термизда 49,5° иссиқ бўлган). Баъзи йиллари киш анча совуқ (—20° ва ҳатто ундан ҳам паст). Йил давомида булутсиз кунларнинг кўп бўлиши ва куёш нурининг тик тушиши эффектив тралар йиғиндиси юқори бўлишига олиб келади. 10° дан юқори трали кунлар текислик қисмида 290—320 кун давом этади. Бу эса вилоятда энг иссиқсевар экинлар (шакарқамиш, ингичка толали пахта) ва мевалар етиштиришга имкон беради. Вилоят тоғлар орасидаги берк ботикда жойлашганидан бу ерда ёгин кам. Вилоятнинг жан. текисликларида йилига 130—140 мм, Ҳисор тоғлари ён бағирларида 445—625 мм ёгин ёғади. Ёгиннинг асосий қисми киш ва баҳорда тушади. Ғарбий, жан.ғарбий ва шим. шарқий шамоллар кўп эсади. Вилоятнинг жан.шарқий қисмида эсадиган Афғон шамоли иқлимга салбий таъсир этади. Вилоятнинг асосий сув артериялари — Сурхондарё ва Шерободдарё ҳамда уларнинг Қоратоғдарё, Тўполондарё, Сангардақдарё, Хўжайпок каби ирмоқлари. Тоғ қор ва музликларидан, ёгиндан тўйинадиган бу дарёлар вилоят худудининг шим. қисми, тоғ ва тоғ олди зоналаринигина сув билан таъминлай олади, жан.даги кенг текисликларда доимий сув танқислиги кузатилади. Ер ости (артезиан) сувларидан тобора кенг фойдаланилмоқда. 1957—58 й.ларда Учқизил, 1959—62 й.ларда Жан. Сурхон ва Дегрез сув омборлари, Жарқўрғон гидротугуни қурилди. Ҳазорбоғ, Дайтўлак, Қумқўрғон, Занг каналлари, Шеробод, АмуЗанг машина суғориш каналлари барпо этилди. Тупроғи текисликларда тақирсимон ва шўрхок оч бўз тупроқлар, тоғ ён бағрида турли хил бўз тупроқлар. Ўсимликлар дунёси ҳам табиий шароити билан боғлиқ. Жан.даги экин экилмайдиган қумлоқ жойларда қандим, оқ саксовул, черкез, тароқбош, ялтирбош, янтоқ, бутасимонлар; дарё бўйларида юлгун, жийда, турангил, терак, савағич, киёқ, қамиш; адир ва тоғларнинг пастки ён бағирларида бир йиллик эфемерлар

(лолакизғалдоқ, ныхатак); 1200—2500 м баландликларида эфемерлар билан бирга арча, pista, қайин, тол, ёнғоқ, олма, заранг ўрмонлари учрайди. Боботоғ тизмаси ён бағирларида республиканинг энг йирик табиий pistaзорлари жойлашган. Баланд тоғ зонаси субальп ва альп ўтлоқлари билан банд. Ҳайвонот дунёси анча бой: бури, тулки, чиябўри, айиқ, жайран, қобон, ёввойи эчки, архар, тўқайларда бугу, тўқай мушуги, каламуш, кўшоёқ, юмронқозик, кўрсичқон, геккон калтакесаги, кўзойнакли илон (қобра), ўк илон, жайра, қушлардан улар (тоғ куркаси), қирғовул, майна, қалдирғоч, ғоз, ўрдак, сўфитўрғай, чил, қаллик бор. Дарё ва сув омборларида ҳар хил балиқ кўп.

Св. худудида Сурхон давлат кўриқхонаси жойлашган.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар (78%), шунингдек, тожик, рус, туркман, козоқ ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди (2004). Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 93,3 киши. Шаҳар аҳолиси 364,8 минг киши, қишлоқ аҳолиси 1509,9 минг киши (2004).

Хўжалиги. Яқин ўтмишда вилоят иктисодиётида қишлоқ хўжалиги. етакчи мавқеда эди. Кейинги даврда янги тармоқлар вужудга келди. Вилоятнинг табиий географик ўрни қулай, меҳнат ресурслари ҳам етарли.

Саноат ишлаб чиқариш. (енгил ва озик овқат саноати), қишлоқ хўжалиги. (пахта ва буғдой етиштириш, қорамолчилик ва қўйчилик), транспорт (айниқса, т.й. ва автомобиль транспорти) салмоқли ўрин тутди.

Саноатининг етакчи тармоқлари: пахта тозалаш, пахтани қайта ишлаш корхоналаридир. Йирик саноат корхоналари: «Жарқўрғоннефть» бошқармаси, Шеробод керамика бадий буюмлар, Денов ёғэкстракция, Сариосиё тош саралаш з-длари, Шўрчи ун к-ти, Жарқўрғон йиғирувтўкув, Термиз тикувчилик ф-калари, Шаргун кўмир, Хўжайкон туз конлари корхоналари ва б. С.в.да 40 га яқин қўшма, 4000 дан зиёд кичик ва хусу-

сий корхона ишлаб турибди. Жумладан, Афғонистон билан ҳамкорликда ташкил этилган халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариладиган «Намаф» ва «Афрўз», «Сурхонтекс» ва б. қўшма корхоналари фаолият кўрсатмоқда. Ҳиндистон — Термиз «Фармед» қўшма корхонасида маҳаллий гиёҳлар асосида доридармон, Туркия— Термиз «Пўлат» қўшма корхонасида миллий гиламлар, палослар тайёрланади. Туманларда кишлоқ хўжалиги. махсулотлари қайта ишланадиган кичик корхоналар, цехлар ташкил этилмоқда.

Кишлоқ хўжалиги нинг асосий тармоқлари: пахтачилик, ғаллачилик, боғдорчилик, пиллачилик, лимончилик. Тоғ этакларида лалмикор деҳқончилик (асосан, бугдой ва арпа) билан шуғулланилади. Ўзбекистонда энг кўп ингичка толали пахта С.в.да тайёрланади. Вилоятнинг тоғолди туманларида боғдорчилик ва тоқчилик ривожланган. Чорвачиликда қорамол, қўй (қорақўл ва хисор қўйлари), эчки, йилқи, парранда, куён боқилади. Жаҳон мўйна ва тери аукционларида жуда кадрланадиган «Сурхон сури» қорақўл териси етиштирилади.

Деҳқончиликда фойдаланадиган ерлар майд. 284,3 минг га, шундан суғориладиган ерлар 271,6 минг га, шу жумладан, 120,8 минг га ерга пахта, 129,7 минг га ерга дон экинлари, 9,1 минг га ерга сабзавот, 1,8 минг га ерга полиз, 5,5 минг га ерга картошка, 16,2 минг га ерга ем-хашак экинлари экилади. 33,5 минг га ер кўп йиллик дарахтзорлар, 12,7 минг га ер мевазор, 5,2 минг га ер тутзор, 15,1 минг га ер тоқзорлар билан банд. 854,2 минг га ери яйловлар эгаллаган. Ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш мақсадида коллектордренаж тармоқлари қурилган. Вилоятда 151 ширкат, 4715 фермер хўжаликлари бор. Вилоят жамоа ва шахсий хўжаликларида 487,2 минг қорамол (шу жумладан, 227,7 минг сизир), 1042,0 минг қўй ва эчки, 1052,5 минг парранда, 12,2 минг от боқилади (2004).

Транспорти. Вилоятда т.й. транс-

портининг салмоғи катта. Сурхондарёда дастлабки т.й. 1915 й.да (Когон— Термиз) қурилган. Бу вилоятни бошқа регионлар билан боғлайдиган дастлабки муҳим йўл бўлди. 1925 й.да 248 км ли Термиз—Душанба т.й.ни қуришга киришилди. Бу йўлнинг қурилиши Термизни Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарлари — Тошкент ва Душанба билан боғлади. 1971 й.га келиб С.в.ни Тожикистоннинг жан. туманлари билан боғловчи Термиз—Қўрғонтепа — Яван т.й.ини қуришга киришилди. Ғузур — Бойсун — Кумқўрғон т.й.нинг қурилиши якунланмоқда. Амударё устидан Ҳайратон т.й. кўприги қурилган. Вилоят ҳудудидан Москва — Душанба, Ашхобод — Душанба т.й.лари ўтган. Термиз — Тошкент, Термиз — АмуЗанг, Термиз — Сарисиё, Термиз — Болдир йўналишларида поездлар катнайд. Шунингдек, Термиз орқали Душанба — Астрахон, Душанба — Конибодом, Қўрғонтепа — Конибодом, Кўлоб — Астрахон йўналишларида поездлар катнайд. Вилоятдаги т.й.ларнинг уз. 300 км. Вилоятнинг ички транспорт алоқаларида автомобиль йўлининг аҳамияти жуда муҳим. С.в.даги қаттиқ қопламали автомобиль йўлларнинг уз. 2,7 минг км. Вилоятнинг асосий автомобиль йўли — Катта Ўзбекистон трактў. Автомобилда мамлакатлараро юк ташиш хизмати корхонаси юкларни қўшни Афғонистонга етказиб бермоқда. С.в.нинг йирик шаҳарлари (Термиз ва Денов)дан бир қанча хорижий мамлакатлар ва Ўзбекистоннинг ички туманларига автомобиль транспорти катнайд. Термиз — Қарши, Термиз — Ҳайратон (Афғонистон), Термиз — Душанба, Термиз — Тошкент, Денов — Қарши, Денов — Шаҳрисабз, Денов — Ғузур, Денов — Урганч, Денов — Самарқанд йўналишлари шулар жумласидан.

С.в.да республикада ягона бўлган Термиз даре порти жойлашган. Термиз ва Сарисиёда аэропорт бор. Термиз аэропортидан Тошкент, Москва, Ашхобод, Олмаота, Самарқанд, Наманган,

Бухоро, Андижон ва б. йўналишларда йўловчилар ташувчи самолётлар қатнови йўлга қўйилган.

Маданиймаориф, соғлиқни сақлаш ва спорт. Сурхондарё водийси илк ибтидоий одамзод макон топган жой сифатида таърифланади. Бойсун тизмаларидан ўрта палеолит даврига (мил. ав. 100—40 минг й.ликларга) оид ибтидоий одам манзилларининг қолдиқлари топилган.

Сурхондарё тоғларида тош даврининг сўнгги босқичи—юкори палеолитга (мил. ав. 40—12 минг йилликлар) доир топилма ҳам куп. Шулардан бири Тешиктош унгуридан казиб олинган 8—9 яшар бола суякларидир (антрополог М.М. Герасимов томонидан қиёфаси тикланган). Ушбу топилма «неандерталь одам» номи билан машҳур бўлиб Ўзбекистоннинг умуман, Ўрта Осиёнинг ҳоз. замон одами (кроманьон) шаклланган минтақага тааллуқли эканини исботлашга далил бўлди. Воҳада қад. маданиятга мансуб Айритом, Далварзинтепа, Холчаён, ундан кейинги даврларга оид Сопомитепа, Миршоди, Мўлали, Кампиртепа, Жарқўтон, Болаликтепа ва б. археологик ёдгорликлар топилиб ўрганилди.

Кўҳитанг тоғларида аниқланган Зарутсой қоятош расмлари мезолит ёки неолит даврига тегишли. Зарутсойдаги ғор шифтлари ва деворларида оҳра бўёғи ёрдамида раем чизилган. Расмларнинг асосий қисми ёввойи буқаларни сеҳржоду йўли билан овлаш манзарасини акс эттиради.

Мил. ав. 2минг йилликнинг 1-ярмида ҳоз. Ўзбекистон жан.га Амударё сўл соҳилидан келган қабилалар Кўҳитанг ва Бойсун тоғолди худудларини ўзлаштириб Сополлитепа, Жарқўтон, Мўлалитепа аҳоли манзилгоҳларига асос солдилар.

Мил. ав. 329—327 й.ларда вилоят худуди македониялик Искандар томонидан босиб олинган. Кейинчалик Салавкийлар давлати тарқибига кирган.

Ўрта асрларда Буюк ипак йулининг бир тармоғи Сурхондарё (Термиз) орқали ўтган.

Кушон подшолиги худудига кирган Далварзинтепа ва Холчаёнда ўтказилган археологик казишмалар, Эски Термиздан топилган Будда ибодатхоналари шаҳарларнинг нақадар ривожланганлигини кўрсатади. Бу даврда ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалигининг тараққий топиши, товарпул муносабатларининг ривожланиши, меъморчилик, монументал ҳайкалтарошлик, рассомлик ва б. санъатларнинг юксалиши кузатилади.

С.в.нинг ҳозирги қудуди, 3—4-а.ларда Кушонлар давлати парчаланиб кетгач, эфталийлар давлати, 5—8-а.ларда Тохаристон таркибида, кейин Турк ҳоконлиги қўл остида бўлди.

667 й.да араблар дастлаб Чағониён ва Термизга ҳужум қилиб бу шаҳарларни фақат 8-а.нинг 2-ярмидагина тўлиқ босиб олишга эришдилар. Ўзбекистон жан.даги ерлар Па.гача Чағониён давлати қўлида бўлган. 11-а.да Чағониён ва Термизни эгаллаш учун Ғазнавийлар ва Қорахонийлар ўзаро курашадилар. Термиз Ғазнавийлар давлатига қўшиб олинади, сўнгра Хоразмшоҳлар давлати таркибида бўлади. 1220 й.да мўғуллар босиб олди. 1370 й.дан Амир Темур салтанати тарқибига кирди. Сурхондарё кўҳна тарихи, қад. маданияти, ёдгорликлари билан машҳур.

Сурхон водийсидаги олимларнинг кўпчилиги «Термизий» таҳаллуси билан ном чиқарганлар. Улар, тарих, геог., фалсафа, ҳуқуқшуносликка оид асарлари билан танилган. АлҲаким атТермизий, Шаҳобуддин Собир Термизий, Муҳаммад ибн Ҳамид Термизий, Абу Бакр Варроқ, Термизий ва б. алломалар шу воҳадан етишиб чиққанлар. С.в.да машҳур санъаткорлар, бахшилар, халқ артистлари, рассомлар вояга етган.

Вилоятда 2003/04 ўқув йилида 827 умумий таълим мактаби, 2 интернат мактаби, Меҳрибонлик уйи, 18 лицей, 4 гимназияда 517,5 минг ўқувчи таълим олди. 2003 й.да «АКСЕЛС» халқаро ташкилотининг «Ўқишга аълочилик дастури» танловида вилоятнинг ғолиб

чиққан ўқувчилари ўқишни хорижда давом эттирмакдалар. 2004 й.да ҳам таълим соҳасидаги халқаро ҳамкорлик ишлари давом эттирилиб «АЙРЕКС» халқаро ташкилотининг «Бутун олам Сизнинг синфингизда» танловида Термиз тумани ўқувчилари республика ғолиби бўлишди.

1998—2003 й.ларда 35 та касбхунар коллежи ва 2 академик лицей қурилиб фойдаланишга топширилди. Бу ўқув муассасаларида 80 дан ортқ мутахассислик бўйича таълим-тарбия берилмоқда. Вилоятдаги 5 ўқув юртида 9,9 минг ўқувчи ўқийди. 16 болалар мусиқа мактабида 1443 ўқувчи, 1 олий ўқув юрти (Термиз давлат ун-ти)да 6,5 минг талаба билим олмақда. С.в.да Шредер номидаги боғдорчилик, тоқчилик ва виночилик илмий тадқиқот ин-тининг Жан. Ўзбекистон субтропик ўсимликлар селекцияси ст-яси фаолият курсатади. Сурхондарё археология музейи, Сурхондарё вилоят ўлкашунослик музейи, мусикали драма театри, болалар кўғирчоқ театри мавжуд. 413 жамоат кутубхонаси (китоб фонди 3,6 млн. нусха), 146 клуб муассасаси, 2 маданият ва истироҳат боғи, болалар боғи, Термиз хайвонот боғи, ёшлар мажмуи, халқ ижодиёти ва маданий-маърифий ишлар вилоят услубият маркази бор. 4 халқ драма театри, 2 кўғирчоқ халқ театри, 10 ашула ва рақс дастаси, 6 фольклор этнографик халқ дастаси, миллий дорбозлар гуруҳи ва б. маданий муассасалар ишлаб турибди. Жумладан, Бойсун туманидаги «Шалола», Шўрчи туманидаги «Кумуш тола», Узун туманидаги «Роҳат» ашула ва рақс халқ дасталари Буюк Британия, Туркия, Афғонистон ва Ҳиндистонда бўлиб ўтган халқаро фестивалларда иштирок этишган.

С.в.да Ўзбекистон халқ рассоми Рўзи Чориев, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби М. Равшанов, Ўзбекистон халқ бахшилари Ш. Болтаев ва А. Поёное, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими А. Иброқимов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Г. Равшанова, Р. Маматалиев, Ҳ. Орипов, М. Мах-

мудова, А. Нарзуллаев, Й. Мирқурбонов, С. Қосимова, Н. Алланазаровлар вояга етганлар.

Вилоятда «Бойсун баҳори» халқаро фольклорэтнографик фестивали ўтказилиб борилади. 1999 й.да «Алпомиш» достонининг 1000 йиллиги, 2002 й.да Термиз ш.нинг 2500 йиллиги халқаро миқёсда нишонланди.

Соғлиқни сақлаш. Вилоятда 92 касалхона (8715 ўрин), 366 поликлиника, амбулатория ва б. тиббий муассасалар, 179 аёллар консультациям, 225 болалар поликлиникаси ва хоналари, 149 қишлоқ врачлик пункти, 398 фельдшеракушерлик пункти, 19 қишлоқ участка касалхонаси, 73 қишлоқ врачлик амбулаторияси мавжуд. Ушбу тиббий муассасаларда 4,2 минг врач (ҳар 10 минг аҳолига 24 врач), 17,6 минг ўрта тиббий ходим ишлайди.

Давлат дастурига асосан вилоятда Давлат шошилиқ тиббий ёрдам илмий маркази Термиз бўлими (140 ўрин) ва барча туман марказий касалхоналари қошида унинг бўлинмалари (340 ўрин) ташкил этилган, ғамда зарурий тиббий ва техник жиҳозлар билан таъминланган.

Вилоят соғлиқни сақлаш бошқармаси ўз фаолиятида АҚШнинг Проект Хоуп, Карелифт Интернейшнл, Каунтепарт Интернейшнл ташкилотлари билан узвий алоқалар боғлаган.

Ўрта Осиё халқаро тараққиёт агентлиги (ЮСАИД) томонидан вилоят соғлиқни сақлаш бошқармаси системасидаги ташкилотлар ва нодавлат ташкилотлари билан ҳамкорликда янги дастурни ривожлантириш, гиёҳвандликка қарши кураш, сил касаллигини доволаш ва уни олдини олиш бўйича ишлар амалга оширилмоқда. Вилоятда ташкил этилган нодавлат муассасалар сони 75 та. С.в.да Хонжиза дам олиш уйи, «Жайранхона», «Учқизил» бальнеологик курорти, болалар ревматология санаторийлари, Денов туманидаги «Ҳазорбоғ» санаторийси ишлаб турибди.

Спорт. Св. спортчилари спортнинг кўплаб турлари бўйича ҳар хил даража-

даги мусобақаларда иштирок этмоқда (кураш, дзюдо, волейбол, футбол, теннис, бокс ва б.). Сурхондарёдан кураш бўйича Жаҳон ва Осие чемпиони, Ҳаким атТермизий, Президент соврини учун халқаро турнирлар ғолиби Тоштемир Муҳаммадиев, халқаро Ҳаким атТермизий турнири ғолиблари Ўрол Тўраев, Рустам Эргашев, Эрали Мамарасулов; бир қанча халқаро турнирлар ғолиби, Анталия мусобақаси жаҳон чемпиони Махтумқули Маҳмудов, дзюдо бўйича Осие чемпиони, кураш бўйича халқаро турнирлар ғолиби Абдулла Тангриев каби машҳур спортчилар етишиб чиққан. С.в.да замонавий спорт иншоотларидан «Кураш саройи», стадион, «Дельфин» сув ҳавзаси, «Алпомиш» спорт мажмуи, турли даражадаги халқаро мусобақалар ўтказиладиган теннис корти мавжуд. С.в.да болалар ва ўсмирлар спорт мактаби фаолият курсатади (2004).

Адабиёт. Сурхондарё қадимдан шоир ва уламолар, бахшилар тўпланган воҳалардан биридир. Бу заминда халқ оғзаси ижоди ва ёзма адабиёт ривожланиб келган. «Алпомиш» достони яратилган макон сифатида шу воҳада байрам қилиниши, 40 дан ортиқ «Термизий», 10 дан ортиқ, «Чагоний» тахаллуси билан ижод қилган алломаларнинг илмий-адабий мероси бунга тўлиқ исботлайди.

Эски Термизда ислом назариётчиси, муҳаддис алҲаким атТермизий яшаб ижод қилган. «Илал ашшариат ва хатм улАслиёт» асари ислом назариётчилари томонидан энг кўп эсланадиган китоблардан бири. Бошқа муҳим асарлари «Китоб аннаҳи» («Йўриқнома китоби»), «Китоб алфурух» («Оллоҳдан кўрқувчилар ҳақида китоб»), «Наврўзномаи Хожа Ҳаким Термизий». У Абу Али алЖузжоний, Абу Бакр Варроқ ва б. машҳур олимлар устозидир. Андалусиялик йирик исломшунос Муҳйиддин ибн алАрабий (1165—1240) ўзини Ҳаким Термизийнинг шогирди деб ҳисоблаган.

С.в.да яшаган машҳур муҳаддис Имом Термизий ҳадисларни тўплаб бир қанча

асарлар яратган. «АлЖомий ассаҳиҳ» ёки «Сунани Термизий», «Китоб алилал», «Китоб аззухд» ва б. шулар жумласидандир. У Имом Бухорийнинг машҳур шогирди ва издоши ҳисобланади.

Сурхондарёнинг Олтинсой худудида тасаввуф илмининг пирларидан бўлган Сўфи Оллоёв, Хўжаипок ота (асл номи — Абдурахмон бин Авф Абу алКурайший азЗухрий), Сайд ибн Ваққос, Мавлоно Зоҳид Халифа бобо кабиларнинг хоклари бор.

Сурхон воҳасида 10—12-а.ларда яшаб ўтган Дақиқий, Фарруҳий, Адиб Собир Термизий каби йирик шоирлар машҳур.

Чингиз босқини таназулидан кейин, 16—19-а.лардан яна Термизий тахаллуси билан бир туркум шоирлар пайдо бўлди. Улар Умар атТермизий аСуфий, Мавлоно Қудсий Термизий Махжуб, Хожа Самандар Термизий, Абдуллоҳ Термизий, Тақий Термизий, Сўфи Оллоёв ва Масихо Бойсунийлар эди.

Воҳанинг кад. Шеробод достончилик мактабидан ўзбек достончилигининг машҳур ижрочилари етишиб чиққан, айни шу мактаб Нурота ва Булунгур достончилик мактабларига ҳам ижобий таъсирини ўтказиб турган. 18-а.да бу мактабдан Бобо шоир, Қосим оқинлар, 19-а.да Олим бахши, Холер бахши, Ниёзали бахши, Шерна бахшилар, 20-а.да эса Шотўра бахши, Мардонакул бахши, Мамарайим бахши, Бўрибой бахши Аҳмедов, Юсуф Ўтаган ўғли, Чоршам бахши Раҳматулла ўғли, Тошмурод бахши, Хушбоқ бахши Мардонакул ўғли, Қора бахши, Шоберди бахши Болтаев, Бобораҳим бахши Мамарайим ўғли, Абдуназар бахши, Шодмон бахшилар етишиб чиққан. Булардан энг истъедоддилари «Алпомиш» ва «Гўрўғли» туркумидаги достонларни мукамал биладиган Бобо шоир, Шерна бахши, Мардонакул Авлиёқул ўғли ва Чоршам бахши Раҳматулладир.

20-а.нинг 50—80-й.ларида Шукур Холмирзаев, Раъно Узоқова, Эркин Аъзам, Саттор Турсунов, Теша Сайдалиев, Карим Маллаев, Исомиддин Отақулов,

Менгзиё Сафаров, Озод Авлиёқулов, Усмон Азим, Низомжон Парда, Юсуфжон Вализода, Исмат Норбоев, Шафоат Раҳматулло Термизий, Тоғай Мурод, Болтажон Содиков, Хуррам Максадуқов, Сирожиддин Саййид, Гулом Эгамшукур, Болта Ёриев, Нарзулла Сўфиев, Арбоб Чош, Эшқобил Шукур, шоир ва педагог Холмуҳаммад Қулниёзов, Нодир Норматов, Мирзо Кенжабек, 20-а.нинг кейинги йилларида Номоз Эргашев, Зоир Мамажонов, Гуландом Тоғаева ва б.нинг шеърий ва насрий асарларида сеvgи, яхшилик, меҳроқибат, адолат туйғулари, шунингдек, воҳа кишиларининг ҳаёт ташвишлари, меҳнат юмушлари, урфодат ва анъаналари муҳим ўрин эгаллаган.

С.в.да Ўзбекистон ижодий уюшмалари (ёзувчилар, рассомлар, меъморлар, журналистлар ва б.)нинг вилоят ташкилотлари фаолият кўрсатади.

Матбуот, радиоэшиттириш ва телевидениеси. С.в.да 3 вилоят газ., 14 туман газ. чиқади. Вилоятда, шунингдек, 13 тармоқ ва 2 та хусусий газ. нашр этилади. Жами 32 номдаги газ. чоп этилади (2004).

Биринчи радиоэшиттиришлар 1954 й.дан бошланган. Вилоят радиоси кунига 1 соатлик хажмда эшиттиришлар беради. 2003 й. фев.дан бошлаб Св. радиотелевидение узатиш маркази муассислигидаги «Сурхон садоси» радиоси фаолият кўрсатади. Ҳар куни 15 соатлик радиоэшиттиришлар тайёрланиб, эфирга узатилмоқда. 2003 ноябрь ойидан Сурхондарё радиоси қошида «Янги аср» радиостудияси фаолият кўрсата бошлади. Кунига 8 соат эшиттиришлар тайёрланиб эфирга узатилади.

Вилоятда 1 давлат ва 4 тармоқ ва нодавлат телевидениелари мавжуд. 1990 й.дан буен фаолият кўрсатаётган Сурхондарё вилоят телерадиокомпаниясининг кунлик кўрсатувлари ўртача 3—4 соатни ташкил этади.

«Ишонч» телекомпанияси 1997 й.дан буен фаолият кўрсатиб, айна пайтда ҳар куни 3 соатлик кўрсатувлар беради.

«АТР Денов» ва «Шеробод» телеви-

дениелари 1995 й.дан фаолият кўрсатиб, «Шеробод» телевидениесининг кунлик кўрсатувлари 1 соатни, «АТР Денов» телевидениеси кўрсатувлари 1,5 соатни ташкил этади.

Меъморий ёдгорликлари. Вилоятдаги 359 тарихий ёдгорликлардан 294 таси археология, 26 таси меъморий, 39 таси монументал санъати ёдгорликларидир. Термиз ш.нинг 2500 й.лик юбилеи муносабати билан 2001—02 й.ларда вилоятдаги бир канча тарихий обидалар ва археологик ёдгорликларда таъмирлаш ишлари олиб борилди. С.в.даги ёдгорликлар ўзининг қадимийлиги билан машҳур. Хурросон меъморлик анъаналарида қурилган машҳур Жарқўрғон минораси (1108—09 й.лар), Султон Саодат мажмуаси (10-а., 15—17 асрлар), Деновдаги Чағониён давлати қалъаси қолдиқлари (15-а.), Ҳаким атТермизий мажмуоти (11 — 15-а.лар), Эски Термиздаги Зурмала минораси қолдиқлари (2-а.), Термиз атрофидаги Қокилдор хонақохи (16-а.) ва б. шулар жумласидан.

ЎЗМЭ 7жиддининг 656—657бетлари орасидаги Сурхондарё вилоятининг табиий ва иктисодий рангли харитасига қ.

Ад.: Ртвеладзе Э., Аминов М., Сурхондарё, альбом [проф. Н.Тўхлиев таҳрири остида], Т., 1996; Рўзиёв А. Н., Сурхондарё вилояти, Т., 1996; Пугаченкова Г. А., Очиқ осмон остидаги музей, Т., 1981; Турсунов С., Қобилов Э., Пардаев Т., Муртазоев Б., Сурхондарё тарихи, Т., 2004.

Нурислом Тўхлиев.

СУРХОНДАРЕ ВИЛОЯТИ АРХЕОЛОГИЯ МУЗЕЙИ, Термиз археология музейи — Марказий Осиёда ягона бўлиб, Термиз ш.нинг 2500 йиллигини нишонлаш муносабати билан ташкил этилган (1998). Музей биноси 100 минг экспонатни ўз захираларида сақлаш имкониятига эга. Сурхондарё вилоят ўлкашунослик музейининг археология фондига тегишли 8430 та, нумизматика фондига тегишли 5000 та экспонат музей ҳисобига

ўтказилган. Ҳоз. кунга келиб, 10 мингдан зиёд археологик ашёвий топилмалар, 9000 дан ортиқ нумизматика фондига оид турли даврларга хос тангалар мавжуд. Музей фондидаги экспонатларнинг умумий сони қарийб 20 мингга етди. 16 минг асар сақланадиган илмий кутубхона фонди кам музей тасарруфида (2004).

Музей биноси устунли пешайвон (галерея) тарзида қурилган. Кириш залидан кўргазмалар қўйилган қуйидаги 9 та залга ўтилади: 1) Сурхон воҳаси тош даврида (мил. ав. 100—3минг йилликлар); 2) Сурхон воҳаси жез даврида (мил. ав. 3—1минг йиллик бошлари); 3) Кдц. Бактрия маданияти (мил. ав. 1минг йиллик бошлари — мил. ав. 4-а.); 4) Бактриянинг македониялик Искандар ва эллинистик давлатлар даври маданияти (мил. ав. 329 й. — мил. ав. 2-а. ўрталари); 5) Қад. Бактриянинг Кушон даври маданияти (мил. ав. 1 — мил. 3-а. лар); 6) Шим. Тохаристон илк ўрта асрлар даврида (мил. 4—7-а.лар); 7) Шим. Тохаристон ривожланган ўрта асрлар даврида (9—12-а.лар 1чораги); 8) Термиз ва Чағониённинг Амир Темур ва темуррийлар даври маданияти (1370 й. — 16-а. бошлари); 9) Сурхон воҳаси 16—20-а. бошларида.

Залнинг ўртасида пулт билан бошқариладиган Сурхондаре вилоятининг топографик рельефи, археологик ёдгорликлар харитаси, тўрда эса кўхна Термиз ш. қалъасининг лоииҳаси қўйилган. С.в.а.м. базасида 2002 й.нинг нояб.да Ўзбекистон музейларининг илмий-амалий анжумани ўтказилди.

Музей халқаро микёсда ўтказиладиган кўргазмалар, анжуманларда ноёб экспонатлари билан қатнашиш имкониятига эга.

Самад Шоматов.

СУРХОНДАРЁ ТЕАТРИ, Маннон Уйғур номидаги Сурхондаре вилоят ўзбек давлат мусиқали драма театри — Ўзбекистоннинг етакчи театрларидан бири. 1935 й. 5 нояб.да Афандихон Ис-

моилов сахналаштирган «Ғолибият» спектакли билан Термиз ш.да очилган. Тошкент ёш томошабинлар театридан келган бир гуруҳ санъаткорлар театр асосини ташкил қилдилар. Театр директори этиб Р.Бобожонов, бош реж. А. Исмоилов, бош рассом Н.Т.Малишевскийлар тайинланди. О.Фаёзова, М. Ҳамидова, К. Муслимова, З. Олимов, Т. Зоҳидов, М. Умарова, Х. Аъзамов, Н. Азизов, Қ. Тўлаганов ва б. театрнинг илк актёрларидир. Жаркўрғон кз—сз театри ҳам С.т.ига бирлаштирилди (1936). 30йларда театр репертуаридан ўзбек драматургларининг ижтимоий ҳаёт, коллективлаштириш, турли кучларга қарши кураш руҳида ёзилган асарлари ўрин олди: «Рустам» (У. Исмоилов), «Гулсара» (К.Яшин), «Уйғониш» (Н.Сафаров), «Майсаранинг иши» (Ҳамза), «Аршин мол олон» (У. Ҳожибеков), «Фарҳод ва Ширин» (А. Навоий) ва б.

Театр 2-жаҳон уруши йилларида оғир синовдан утди. Театр жамоасининг бир қисми урушга жунади. Нишон Ҳодиметов, Обид Рихсиев, Обид Иброҳимов, Қаюм Тулаганов, Муҳаммад Шермуҳамедов, Нурмат Азизов каби санъаткорлар жанг майдонларида ҳдлок бўддилар. Фронт ортида қолган қисми — З. Олимов, А. Олимова, Ҳ. Муҳидинов, Х. Бобохонова, Т. Латипова, А. Толипов, М. Ҳамидова, О. Фаёзова, К.Муслимовалар эса турли мавзуларда асарлар сахналаштирдилар: «Фронт» (А. Корнейчук), «Бой ила хизматчи» (Ҳамза), «Тоҳир ва Зухра» (С. Абдулла), «Нурхон», «Офтобхон» (К.Яшин) ва б.

1942 й. театр репертуарини яхшилаш мақсадида Денов кз—сз театри С.т.га қўшилди. 1943 й. да театрда студия очилди. Театр жамоаси рус ва украин реж. ва актёрлари билан ижодий мулоқотда бўлди. Уруш йиллари улар Термиз ш.га эвакуация қилинган эди. Харьков оперетта театри артист ва реж.лари Термиз театри кршидаги ўзбек студиясига мураббийлик қилдилар. «Уйланиш» (Н.Гоголь), «Скапеннинг найранглири»

(Ж.Мольер), «Она» (Уйғун), «Ёрилтош» (Ш. Саъдулла), «Муҳаббат» (Туйғун), «Ота рози» (Х. Гулом), «Муҳаббат ғунчаси» (Ғ.Мухторов) каби спектакллар билан театр репертуари бойиди.

1948 й.да иқтисодий қийинчиликлар тугайли театр вақтинча Бухоро театрига қушиб юборилади.

1957 й.да театр қайта тикланиб, Сурхондаре вилоят ўзбек давлат мусикали драма театри деб номланди. Вилоят бадий ҳаваскорларидан тузилган театр ижодий жамоаси дастлабки йилларда томошабинларга манзур спектакллар ярата олмади. 1958 й. авваллар Термиз театрида ишлаган Х. Бобохонова, Х. Муҳиддинов (Каттақўрғон театридан), С. Нурматов, А. Раҳматов, Н. Пардаев ва б. театрга таклиф этилди. Айни бир пайтда Тошкент театр ва рассомлик санъати ин-тини тугатганлардан А. Қосимов, З. Солиева, С. Лутфуллаев, Э. Каримов, Р. Каримова, А. Номозовлардан иборат истеъдодли ёшлар келиб қўшилишди. Театр қисқа вақт ичида ўз репертуарини яхшилади. «Биринчи муҳаббат» (Х. Вохит), «Хавфли учрашув» (И. Стаднюк), «Бой ила хизмагчи», «Майсаранинг иши» (Ҳамза), «Нурхон» (К. Яшин), «Пилла ая» (Туйғун), «Олтин болта», «Гули сиёҳ» (С. Жамол), «Дустлар», «Қотил» (Уйғун), «Зарафшон кизи» (Д. Файзий) каби спектакллар муваффақият қозонди.

«Гулсара» (К. Яшин), «Қотил она» (И. Аҳмедов), «Аяжонларим» (А. Қаҳҳор), «Ҳижрон алангаси» (З.Фатхуллин), «София таронаси» (Хугаев), «Вьетнам тонги» (Г. Ким), «Олтин девор» (Э. Воҳидов), «Қизбулоқ фожиаси» (Т. Тула), «Беш кунлик куёв» (Шухрат), «Сирли кун» (Д. Валиев), «Сепсиз киз» (А. Островский), «Момо ер, (Ч.Айтматов», «Вир ўликка бир тирик» (А. Иброҳимов) каби тўлақонли спектакллар билан ўз мавқеини янада мустаҳкамлади. 1974 й. театр жамоасига М. Абдуқундузов, З. Отабоева, К. Бурҳонов, Э. Абдуқодиров, Д.Солихрва ва б. келиб қўшилди. 1977 й. театр жамоаси оталиғида Жарқўрғон,

Музработ, Узун халқ, театрлари очилди.

1978 й. театрга Маннон Уйғур номи берилди. Ўша йили театр жамоаси рус тилида спектакллар қўйди («Қуёв ва келин», «Майсаранинг иши», «Ҳамма билан биргаликда», «Аёллар ҳдѐтидан» ва б.).

Мустақилликдан сўнг бу театр саҳнасида ҳам туб ўзгаришлар юз берди. Кўпроқ тарихий мавзуга, маҳдллий драматургияга эътибор кучайди, комедиялар, эртакспектакллар, ўзбекона урфодагиларга қурилган асарларга кенг ўрин берилди: «Қамашган кўзлар» (И. Отақулов), «Юлдуз сўнди» (Н.Ҳайитқулов), «Адиб Собир Термизий» (Н. Пардаев), «Садоқатли арвоҳ» (Х. Мақсадқулов), «Олифта» (Ф. Мусаҷонов), «Узокдан келган куёв» (Х. Расул), «Темир хотин» (Ш. Бошбеков), «Хотинлар ҳазили» (Х. Муҳаммад), «Жоннонга бордим бир кеча» (Ҳамза), «Қорбо бо ва ялмоғиз» (И. Ниѐзматов), «Сеҳрли узук» (М. Қрдилов), «Ўчмас чироқ», «Ўлим халқаси» (М. Бобоев), «Уйқусиз тунлар» (Р. Орифҷонов), «Осмоносиз уй» (Ш. Пардаев) ва б. Х. Бобохонова, М. Маҳмудова, Р. Маматалиев, Л. Нарзуллаев, Г. Равшанова, Ў. Мирқурбонов, Х. Орипов ва б. театрнинг етакчи актёрларидир. Театрнинг бош реж.и ва бадий раҳбари — Мансур Равшанов (2004).

Шомат Саматов.

СУРХОНДАРЁ-ҚАШҚАДАРЁ МУСИҚА УСЛУБИ — ўзбек анъанавий мусиқасининг маҳаллий услубларидан бири. Мазкур худудда яшайтган халқнинг этник таркиби, келиб чиқиши, тарихан қарор топган ижтимоийиқтисодий шароитлари ушбу услубнинг ўзига хослигини белгилади. Жумладан, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари ўзбек аҳолисининг кўпчилик қисми азалдан ярим кўчманчи ҳаёт кечириб, асосан чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланаётганлиги сабабли айнан шу жараёнларга боғлиқ халқ кўшиқлари салмоқли ўрин тутди. Мас, Ўзбекистоннинг бошқа худудларида

кам учрайдиган «соғим кўшиқлари» («Хўшхўш», «Турейтурей», «Чурейчурей») соғилаётган жониворларни тинчлантириш, эркалаш ва уларни ийдриш максадларида кенг қўлланилади. Дехқончилик билан боғлиқ кўшиқлар эса ер ҳайдаш («Кўшчи кўшиғи», «Шох мойлаш», «Кўш ҳайдаш»), ҳосилни ўриш («Ёзи»), хирмонда бугдой ёки арпани янчиш («Майда»), баҳор келиши («Наврўз» ва б.) ва б. пайтларда куйланади. Айниқса, турли йиғин ва тўйларда эркаллар томонидан ижро этилаётган «қарсақ» («бешқарсақ») давра ўйин кўшиқлари машҳур. Анъанавий мусиқа чолғулари эса асосан чўпонлар ижодига хос сибизға, ғажир най, аёллар томонидан кенг қўлланиладиган чангкўбиз, бахшиларга жўр бўлган дўмбира (яқин ўтмишда — кўбиз) билан чегараланган. Мусиқа ҳаётида бошқа худудлардан фаркли ўлароқ бахшишоирлар ва дўмбиракашлар асосий ўрин тутади. Дўмбирада ижро этилаётган чўпонлар меҳнати билан боғлиқ чолғу куйлар («Чўпонча», «Кўйларни судраш», «Кўйларни йиғиш», «Чўпонни чақириш» каби), дoston куй («Бахши куй»)лар кенг тарқалган. Бахшилар ижодидаги «Алпомиш», «Гўрўғли» каби қахрамонлик дostonлари ҳамда турли мавзудаги термаларнинг ижросида махсус «ички овоз» услуги қўлланилади. С.Қ.м.у.да дostonчиликнинг 2 йирик маркази — Шаҳрисабз дostonчилик мактаби ва Шеробод дostonчилик мактаби шаклланган. Сўнги даврларда бошқа махаллий мусиқа услубларига хос мусиқий анъаналар (мас, мақом ижрочилиғи санъати) ҳам ёйила бошлаган. Ҳозирда С.Қ.м.у. кўпгина фольклорэтнографик ансамбллар («Шалола», «Бойсун» ва б.), эстрада хонандалари (М.Номозов, С. Қозиева) ижодига асос бўлмоқда, бахшилар танловлари, 2002 й.дан ўтказиладиган «Бойсун баҳори» халқаро фольклор фестивали орқали жаҳон сахнасига чиқмоқда.

Ад.: Кароматов Ф., О локальных стилях узбекской народной музыки, М.,

1964.

Оқилхон Иброҳимов.

СУРХОНДАРЁ ҚЎГИРЧОҚ ТЕАТРИ — 2001 й. 26 ноябрда ташкил этилган. Театр «Туяқушбоёқуш» (П. Мўмин) спектакли билан очилган (2002). 240 ўринли залига эга. «Дўстлар» (А. Жамол), «Ўрмонда янги йил», «Абдулла қувноқ хангомалари» (Т. Қобилов), «Ялмоғизга алла — куёнвойга тилла» (З. Шамсутдинова шеърлари асосида) каби спектакллар сахналаштирилди. Театр фойесида расом Рўзи Чориев расмлари галереяси жойлашган бўлиб, расомнинг портрет, пейзаж жанрларига мансуб жами 55 асари қўйилган.

СУРХОН-ШЕРОБОД ВОДИЙСИ - Ўрта Осиёнинг жандаги тоғ оралиғи водийси. Асосан, Ўзбекистонда, шим. шарқий қисмигина Тожикистонга қарайди. Худудининг чекка қисмлари баланд тоғлар билан ўралган (жан. бундан мустасно), ўрта қисми шим.дан жан.га нишаб текислик.

Водий тектоник ҳаракатлар натижасида вужудга келган. Альп тоғ ҳосил бўлиши жараёнида (неоген ва тўртламчи давр) қад. геологик денгиз ўрнида улкан тоғ тизмалари ва тоғ оралиғи водийлари пайдо бўлган. Тоғлардан оқиб тушган дарёлар ўзанларини тобора кенгайтириб ва чуқурлаштириб бориши натижасида турли геологик даврларга мансуб туб жинслари очила борган, чўкмалар эса аккумулятив жинслар билан тулдирилган. Водийнинг ҳоз. морфологик тузилишида Ернинг ички (эндоген) кучлари билан бирга ташқи кучлар — оқар сув, шамол, нураш ва ҳ.к.нинг таъсири ҳам катта бўлган.

Водий мустақил 2 даре водийси — Сурхон ва Шеробод водийларидан ташкил топган. Ҳар иккала водий меридианал йўналишга эга. Сурхон водийси бирбирига тенг Қоратоғ ва Тўполон водийлари билан бошланади. Ҳисор тизмаси музликларидан (бал. 4000 м чама-

си) бошланадиган бу водийларнинг уз. 100 км дан ортади. Водийлар бошланишида тор бўлиб, текисликка томон кенгая боради. Улар Қрратоғ ва Сарижўй кишлокларидан кейин кенг текисликлар бўйлаб давом этиб, Оқостона кишлоғи ёнида (мутлақ бал. 5556 м) ўзаро туташади ва Сурхон водийси номини олади.

Жан., жанубиғарбий йўналишда 196 км га чўзилган Сурхон водийси Термиз ш. яқинида (мутлақ бал. 302 м) Амударё водийсига туташиб кетади. Сурхон водийсида бирбиридан яққол ажралиб турадиган 4 тагача аллювиал терраса (кўхна қайир) бор.

Шеробод водийси Чакчар ва Бойсун тоғлари тармоқларининг тугунидан (мутлақ бал. 3700 м) бошланади. Арча ўрмонлари билан қопланган тоғлар орасидан Қуйи Мочай кишлогигача жан. ғарбий йўналишда давом этади. Шеробод водийси қуйи томон кенгайиб, аввал Бойсун тоғларини, сўнгра Шеробод Сарикамиш қатор тепаларини кесиб ўтади. Тоғлар орасида 175 км га чўзилган бу водий Шеробод ш. яқинида (мутлақ бал. 444 м) кенг текисликка айланади ва яна 40 км га давом этади.

С Ш. в.нинг текислик қисми қарийб 200 км бўлиб, шим.дан жан.га томон пасайиб ва кенгайиб боради. Водийнинг нишаби ўрта қисмида 1 км да 1 м, юқори ва қуйи қисмларида камроқ. Водийнинг текислик қисми экин майдонларига айлантирилган.

С.Ш.в. ўзига хос географик ўрни, рельефи ва иқимини билан ўрта Осиёнинг бошқа географик р-нларидан бирмунча фарқ қилади.

Иқлими континентал субтропик: киши қисқа ва илиқ, ёзи узоқ, иссиқ. Рельефининг хилмахиллиги тра режими ва ёғинлар тақсимотига кескин таъсир кўрсатади. Водийнинг энг иссиқ р-нлари унинг жан. қисмларида. Йиллик ўртача тра Шерободда 18°, Термизда 17,4°. Ўзбекистондаги энг юқори тра ҳам шу ерда (Термизда 49,5°) қайд қилинган. Водийда юқорига томон ҳаво т-раси орта

боради: йиллик ўртача тра Деновда 15,6°, Бойсуннинг тоғли қисмида 14,5°. Мутлақ баландлик 1200 м дан паст жойларда январнинг ўртача т-раси 0° дан юқори. Иссиқ кунлар С.Ш.в.да эрта келиб узоқ давом этади. Июль ойининг ўртача т-раси текислик қисмида 28—32°, мутлақ бал. 2500 м дан юқори тоғли қисмларида бу даврда ўртача тра 17—18° дан пасаймайди. Ёғиннинг йил давомидаги тақсимланиши рельефга, шунингдек, нам ҳаво массаларининг йўналишига қараб турлича. Йиллик ўртача ёғин водийнинг қуйи қисмида 130—150 мм бўлса, Деновда 360 мм, Бойсунда 445 мм, Сангардакда 790 мм.

СШ.в.ни тоғлардан бошланадиган даре ва сойлар сув билан таъминлайди. Йирик дарёлари: Сурхондарё (ирмоқлари Қоратоғ, Тўполондарё, Сангардакдарё, Хўжаипок) ва Шерободдарё (ирмоқлари Шўроб, Сайроб, Майдон). Дарёларнинг асосий сув сарфи мартиюнь ойларига (60% дан ортик) тўғри келади. Дарёлар сув сарфини тартибга солиш мақсадида Жанубий Сурхон, Учқизил, Дегрез сув омборлари барпо қилинган.

Қатта захираларга эга бўлган ер ости сувлари ҳам муҳим сув манбаларидир. Ҳоз. вақтда артезиан сувлари ва кориз қудуқлари сувидан қисман кишлокларни тоза сув билан таъминлашда, экин майдонлари ва чорва молларини суғоришда фойдаланилмоқда.

С.Ш. в.нинг тоғли ва тоғолди зоналари сув билан етарли микдорда таъминланган. Бироқ кенг текислик қисмида сув танқислиги кузатилади. Водийнинг табиий географик шароитидаги фарқлар, унинг тупроқлари, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг географик тарқалишида ҳам акс этган. Водийнинг текислик қисмида пастдан юқорига томон тақирсимон, типик бўз тупроқлар ҳамда қумоқ, шўрхоқ тупроқ типлари бири бири билан ўрин алмашилиб боради. Ёғин кам тушадиган бундай ерларда янтоқ, шувоқ, шўра, бурган, юлғун, турли хил эфемероид ўсимликлар кенг тарқалган.

Аллювиал боткоқ тупроқли дарё

террасалари ва кенг қайирлар, асосан, камиш, қиёк, қўға, ажрик, мия каби ўтлар, тол, туранғил, жийда, патта, юлғун каби дарактбутадан ташкил топган тўқайлар, чангалзорлар билан банд. Асосан, типик бўз тупроқлар кенг тарқалган адир ва тоғ олди зонасида (мутлақ бал. 500—1200 м) ныхатак, кашқарбеда, бетага, қўзигул, лолакизғалдоқ, исмалоқ, қўнғирбош, чалов, наъматак каби турли эфемероид ўт ва бутасимон ўсимликлар ўсади. Тоғли қисмида бўз ва жигарранг тупроқ турлари кенг тарқалган. Бу тупроқларда ёввойи арпа, кийикўт, тоғ лоласи, каврак, сернам ерларда камиш, юлғун, бутасимонлардан дўлана, наъматак, ёввойи бодом, олча, олма, ёввойи ток кабилар аралаш ҳолда ўсади. Ўртача баландликдаги тоғ зонасида (1700—1300 м) арпа, листа, ёнғоқ, ирғай, заранглар катта майдонларни эгаллайди. Ундан юкорисини эса субальп, альп ўтлоқлари эгаллаган.

С.Ш.в.нинг хайвонот дунёси кам хилмахил. Бўри, тулки, чиябўри, кобон, кўён барча минтақаларга хос. Фақат тоғ ва тоғ олди зоналарида учрайдиган нодир кийик, айик, бўрсик каби хайвонларнинг сони тобора камайиб бормоқда. Қарға, чумчуқ, чуғурчик, сўфитўрғай, лойхўрак, ўрдак, булбул, чил, калхат, лочин, бургут каби қушлар водийнинг ҳамма жойида учрайди. Судралувчилардан калтакесаклар ва илонлар, тошбақа; кемирувчилардан юмронқозик, суғур, дала сичконлари, бошқа хайвонлардан типратикан, жайра, баликлардан сазан, зогора балик яшайди.

СУРХОН-ШЕРОБОД ҚАТОР ТЕПАЛАРИ — Сурхондарёдаги қатор тепалар. Сурхондарё ва Бойсун ботиклари орасида жойлашган. Жан.ғарбдан шим. ғарб томон чўзилган. Таркибидаги КалифШеробод тепаси (жан.ғарбда Қорабозор довонидан бошланиб, шим. шарқда Шеробод дарёсигача давом этган. Тепанинг ўртача бал. 900—1000 м, энг баланд жойи 1126 м. Шеробод дарёсидан шарқда ШерободСариқамиш тепаси бошланади. Унинг шим. қисми

деярли меридиан бўйлаб чўзилган. Энг баланд жойи шим. қисмида (1216 м). ШерободСариқамиш тепасининг жан. шарқда Ҳовдоғ (бал. 557 м), Учқизил (414 м) ва б. тепалар жойлашган бўлиб, уларнинг нисбий бал. 40—100 м. Ҳовдоғ тепалиги Сурхондарё воқасини Шеробод воҳасидан ажратиб туради. Тепалар жуда емирилган, ён бағирлари кўплаб сой ва жарлар билан кесилган, уларни кесиб ўтган баъзи дарёлар (Шеробод, Оққопчиғай ва б.) чуқур даралар ҳосил қилган.

Тепалар тектоник жиҳатдан антиклиналь ва брахиантиклиналь структурадир. Улар бўр, палеоген, неоген ва куйи тўртламчи даврнинг гил, оҳақтош, кумтош, доломит, мергель, конгломератларидан тузилган. Тепаларнинг шаклланиши неоген даврида бошланиб, тўртламчи даврда ҳам давом этмоқда. Иклими кескин континентал, ёгин кам (130—250 мм), сурқўнғир, бўзтупроқлар тарқалган. Ўсимликлардан шувоқ, шўра, турлц эфемерлар ўсади. Табиий бойликлардан нефть, табиий газ, минералтермал ер ости сувлари, йил бўйи фойдаланиладиган яйловлар, совуқ ва иссиқ фаслларда чорва моллари сақланадиган ғорлар бор.

Мурад Маматқулов.

СУРЪАТ (мустикада) — мустика асари ижросининг тезлик даражаси. Одатда, асарнинг мазмуни ва умумий характериға боғлиқ ҳолда (муаллиф томонидан) белгиланади. Нота ёзувида 17-адан италиянца атамалар билан (лотин алифбосида) кўрсатила бошлаган. Асосий С.лар (тезланиш тартибида) ларго, ленто, адажио (секин С.лар), анданте, модерато (ўртача С.лар), аллегро, аллегретто, виво, престо (тез С.лар). Дастлаб, баъзи С.лар мустика асарларининг мазмунифодавийлигини билдирган (мас, аллегро — шўх, ларго — вазмин, виво — жонли ва ғ.к.), уларнинг айримлари ҳозиргача шу маънони сақлаган. Баъзан, С.лар барчаға маълум жанрлар инъикоси сифатида ҳам

кўрсатилади (мас, марш, вальс, полька ва ҳ.к. С.ида). Баъзан махсус номи бўлмаган, лекин айни шу С.даги пьеса ёки унинг мустақил қисмларининг номи бўлиб хизмат қилиши мумкин (мас, соната аллегроти). Аниқ, С. муайян вақт (одатда, бир дақиқа) давомида ижро этилаётган метр ҳиссаларининг сони билан кўрсатилади. С.ни аниқўлчаш учун (мас, оғзаки анъанадаги мусиқа асарларини нотага олишда) метроном ишлатилади.

СУС — Туниснинг шарқий соҳилидаги шаҳар, Сус вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 100 минг кишига яқин. Транспорт йўллари тугуни. Ўрта денгиз соҳилидаги порт. Ёғмой, тўқимачилик, металлсозлик саноати корхоналари, тайёр қисмлардан автомобиль йиғиш 3-ди бор. Қустарь усулда саҳтиён тери ишланади. Ҳунармандчиликда тўр, кашта, гилам тўқилади. Археология ва ислом санъати музейлари бор. Шаҳарга мил. ав. 11-а.да асос солинган. 7-а. охиридан араблар кул остида. 8—9-а.ларда қурилган меъморий ёдгорликлар, хусусан, Катта масжид (9-а.) сақданган. Қурортлар бор. Туризм ривожланган.

СУС ХОТИН — мавсуммаросим қўшиғи; фольклор жанри. Қурғоқчилик муносабати билан ёмғир чақириш маросимида айтилган. Ўрта Осиё, Кавказ ва б. халқлар ўртасида учраган. «Сўз хотин», «Сут хотин», «Сув хотин» деб ҳам юритилган. Қўшиқ, асосан тўртликлардан иборат бўлиб, бармоқ тизимидаги етти хижоли вазнда яратилган, матнида мурожаат, хитоб оҳанглари ҳукмрон. «С.х.»да ўзбек халқининг узок ўтмишдаги меғнат тажрибалари, орзуистаклари бадий шаклда ифодаланган. Ҳозир урфдан чиқиб кетган. Тили, ритми, бадий воқиталари жиҳатидан халқ сўз санъати ҳодисаси сифатида ўрганилади.

СУСАМИР ВОДИЙСИ, Сусамир сойлиги — Тяньшандаги сойликлардан бири. Шим.дан Талас Олатови би-

лан Қирғизистон Олатови, жан.дан Сусамиртов билан Жумғалтов орасида (Қирғизистон) жойлашган. Ер юзаси, асосан, текис. Водийдан Сусамир ва Ғарбий Қорақўл (Норин хавзаси) дарёлари оқиб ўтади. Водий туби 2100—2500 м баландликда, қисман ботқоқлашган. Тоғ ўтлоқ даштларидан яйлов сифатида фойдаланилади.

СУСАМИРТОВ - Ички Тяньшандаги тоғ тизмаси. Талас Олатовидан жан. шарқда. С шим.ғарбда Чичқан дарёси (Нориннинг ўнг ирмоғи)дан бошланиб, жан.шарқда Кёкемерен дарёсигача 125 км га чўзилган. Ёнг баланд жойи 4048 м. Рельефи мураккаб, кўплаб дарё водийлари билан парчаланган. Унинг шим. ён бағри Сусамир ва Кёкемерен дарёларининг ўнг ирмоқлари (Жалпақсу, Арамсу ва б.), жан. ён бағри эса Норин ва Кёкемерен дарёларининг ўнг ирмоқлари (Қопчиғай, БоорТёке, Бурлиқия ва б.) билан кесилган. Тизманинг сувайирғич қисми ва ён бағирларидаги водийларда қад. ва ҳоз. замон музликлари ғаракати таъсири нағижасида вужудга келган рельеф шакллари (трог, қарр, цирк, морена тепалари) кенг тарқалган. Дарёларнинг ўрта ва қуйи оқимларида эрозион рельеф шакллари (даралар, террасалар) вужудга келган. Тизма ён бағирларида текисланган юзалар («сандиқлар») сақланиб қолган. Тизмадан Норин ва Сусамир водийларини боғловчи бир қанча доволар (Муз—Тёр —3643 м; Чортош — 3380 м; Ойолма, Сусамир ва б.) бор. С. таркиби гранит, метаморфик сланецлардан иборат. Сувайирғич қисмида музликлар учрайди. Тоғ ён бағирларидан ёзги яйлов сифатида фойдаланилади.

СУСИ — йўлйўл гулли юпқа мато; арқоқ билан танда иплар ораси очикроқ қилиб олачалан юпқа ва сийрак тўқилади. Оқорланган С.нинг очик жойлари ёпилиб кетгунига қадар қудунганиб (тўқмоқ билан уриб) ишлов берилган. Сдан асосан аёллар ва болалар учун қўйлак, яхтак,

чопон ва б. кийимлар тайёрланган. С. 20-а. 40й.ларигача (асосан Ургутда) ишлаб чиқарилган.

СУСПЕНЗИЯЛАР (лот. suspensio — осмоқ) — суюқ дори тури. Таркибидаги кукун (каттик зарра кўринишидаги) дори моддалари бирор суюклик (сув, глицерин, ўсимлик мойи)да муаллақ ҳолда туради. С. доривор моддаларни айна эритмада эритиб бўлмайдиган ҳолларда тайёрланади. С.ни ишлатишдан олдин яхшилаб чайқатилади. С. конденсатлаб ёки дисперслаш йўли билан ҳосил қилинади.

Кишлоқ хўжалигида ўсимликларни химоя қилишда пуркаш учун кенг қўлланади. С. дисперсион муҳит (одатда, сув) ва дисперс фаза — пестициднинг қаттик заррачаларидан ташкил топади. Улар етарли даражада барқарор, яъни тайёрланганидан кейин узоқ вақтгача чўкмайдиган, пуркаладиган сатҳни яхши хўллаши ва ёпишқоқ бўлиши керак. С, одатда, ишлатиладиган пайтда, қаттик кукун препаратлар — хўлланувчи кукундан тайёрланади. Уларнинг таркиби (30—90%) пестицидлар, тўлдирувчилар, сирт фаол ва қўшимча моддалардан иборат. Тўлдирувчи модда сифатида кўпинча каолин қўлланади. Деҳқончиликда тупрокни зараркунанда ва касалликлардан химоя қилишда ёки бегона ўтларга қарши курашда ишлатилади. Олтингу-гурт, акрекс, кельтан, гардона, тиодан, фозалон ва б. инсектицид ҳамда акарицидларнинг хўлланувчи кукунларидан тайёрланган С. кенг тарқалган.

Бир қатор технологик жараёнларда (қоғоз, лок, бўёқ, пластиклар, резина ва б. ишлаб чиқаришда) С.нинг аҳамияти катта.

СУСУ (ўзларини сосо деб аташади) — Гвинея, СьерраЛеонедаги мандинго халқлари гуруҳига мансуб халқ. 1,16 млн. кишига яқин (1990й.лар ўрталари). Сусу тилида сўзлашади. Диндорлари — сунний мусулмонлар. Асосий машғулоти — деққончилик ва балиқ овлаш.

СУТ — одам ва сүт эмизувчи ҳайвонларнинг лактация даврида сүт безларида ишлаб чиқариладиган суюклик; физиологик жиҳатдан янги туғилган наслини озиклантиришга мўлжалланган мураккаб кимёвий таркибга ва барча озиқ моддаларга эга. Таркибида сув, оксил, ёғ, минерал моддалар, витаминлар, ферментлар, гормонлар ва б. моддалар бор. С. таркибида организмнинг нормал ўсиши ва ривожланиши учун зарур кўпгина озиқ моддаларнинг мақбул нисбатларда бўлиши уни қимматли озиқовқат маҳсулотига айлантиради.

Қ.х. ҳайвонлари сүти — қимматли озиқовқат маҳсулоти. Чорва ҳайвонлари Сдан сариеғ, сир, казеин, қатик ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Сигир сүти кўп истеъмол қилинади. Қўй, эчки, бия, туя, буйвол, қўтос, шимол буғуси ва б. ҳайвонлар Сдан ҳам фойдаланилади; ҳайвонлар С.нинг таркиби уларнинг тури, ёши, озикданиши ва сақланиш шароитига, лактация даврига, йил мавсумига қараб ўзгариб туради.

С оксиллари, асосан, казеин, альбумин ва глобулиндан иборат. Ширдон ферменти ва кучсиз кислоталар таъсирида кезеиннинг ивиш хусусиятидан творог, пишлоқ, казеин ишлаб чиқаришда фойдаланилади. Альбумин ёш организмнинг ўсиш жараёнларини таъминлашда, глобулин иммун таначаларнинг пайдо бўлишида муҳим роль ўйнайди. Оксиллар тавсифига кўра С. казеинли (жуфт туёқлилар — сигир, эчки, қўй) ва альбуминли (бир туёқли — бия, буғу, эшак) С.га бўлинади. Казеинли С. оксилида камида 75% казеин, альбуминли С.да 50—65% альбумин бўлади. Биологик хусусиятларига кура альбуминли С казеинли С.га қараганда фойдалироқ ҳисобланади. С оксилида ҳаётий зарур барча аминокислоталар, шу жумладан алмаштириб бўлмайдиган аминокислоталарнинг тўлиқ мажмуи бор; айниқса, С.да лизин, метионин ва триптофан мақбул нисбатларда мавжуд; олтингугуртли

аминокислоталар метионин ва цистинга бой. С оксилларини организм яхши ўзлаштиради. С. ёғи кимёвий таркибига кўра глицеридлар аралашмасидан иборат, совутилган С.да диам. 0,1 дан 20 мкм (1 мл да 3 млрд. га яқин) ёғ дончалари (суспензия), янги соғилган ва иситилган С.да томчи (эмульсия) шаклида бўлади. Совуган С.да юзага кўтарилган ёғ дончалари қаймоқни ҳосил қилади. С таркибидаги лактоза — дисахарид, соф оқ кристал кукун, турли бижғиш жараёнларига осон киришади. С.да минерал моддалар органик ва ноорганик кислоталарнинг тузлари шаклида мавжуд. С.даги минерал моддалар: микроэлементлар — кальций, фосфор, натрий, калий, олтингугут, хлор, магний ва б. (100 г С.да аксарият кальций — 115—130 мг%, фосфор — 95—105 мг%), микроэлементлар — рух, мис, марганец, молибден, темир, кумуш ва б. бор. С.да (айниқса, езда) витаминларнинг кўп тури учрайди; С. таркибига ферментлар (улардан энг муҳимлари — лактаза, пероксидаза, липаза, амилаза, фосфатаза, каталаза), гормонлар (окситоцин, пролактин, тироксин, фолликулин, адреналин, инсулин ва б.), касалликларга қарши иммунитет пайдо бўлишига ёрдам берувчи иммун таначалар (антитоксинлар, агглютининлар, опсонинлар ва б.), газлар (CO₂, O₂, H₂, NH₃) киради (жадвалга к.). С.ли бижғишни келтириб чиқарадиган бактериялар С.нинг нормал микрофлорасини ҳосил қилади. Янги соғилган С. таркибида антибактериал моддалар (лактенинлар) бўлгани учун у бактерицид хусусиятга эга. Янги соғилган С. бактерияга чидамлилигини 2—3 соат саклайди, шунинг учун соғилгандан кейин С.ни дарҳол 10° дан паст ҳароратгача совутилади, 4—6° да С.ни икки сутка саклаш мумкин.

С. заводларда пастерланади ва қайнатилади. Пастерланган С. қаймоғи олинмаган, ёғлилиги стандарт нормага етказилган, витаминлаштирилган бўлади.

Ўзбекистондаги С. 3-дларида Сдан се-

парация усулида қаймоқ, сариёғ олинади, пастерланган ва қайнатишган ичимлик С, сут кукуни, куюлтирилган (консерваланган), витаминлар қушилган С.лар ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарилади (қ. Сут саноати).

Тальят Акмалхонов.

СУТ БЕЗЛАРИ — урғочи сут эмизувчилар, жумладан, одамда лактация даврида сут ишлаб чиқарадиган безлар. Эраққай хайвонларнинг С.б. ҳаёти давомида рудимент ҳолатда бўлади (қ. Рудиметар органлар). С.б. эмбириогенезнинг илк даврида жуфт эпителий йўғонлашуви шаклида муртакнинг корин томонидан «сут чизиги» бўйлаб шакллана бошлайди. Кейинчалик сут чизиги алоҳида тугунчаларга бўлиниб, улардан С.б. ҳосил бўлади. Хайвонларда С.б. клоакаликларда жуда содда тузилган; сўрғичлари бўлмайд; С.б. йўли корин томонга очилади; боласи она хайвоннинг юнгига оқиб чиққан сутни ялайди. Халталилар С.б.нинг сўрғичлари халтасига очилади. Китсимонларнинг С.б. мускуллари махсус чўнтақда жойлашган; мускуллар қисқарганида катта босим остида сут отилиб чиқади. С.б. сони (2 тадан 20 тагача) ва жойлашиши ҳар хил. Кўп болалайдиган хайвонлар (тўнғизлар)да С.б. кориндан кўкракгача 2 қатор бўлиб жойлашган. Филлар ва приматларда кўкрак қисмида, туёқли хайвонларда кориннинг кейинги қисмида бўлади. Янги туғилган хайвон С.б. яхши ривожланмаган. Хайвон вояга етиш, бўғозлик ва лактация (эмизиш) даврида нерв ва ички секреция безлари таъсирида тез ривожланади.

Одамда С.б. катта кўкрак мускуллари устида, яъни 3 ва 6-қовурғалар оралиғи соҳасида жойлашган. Қизлар балоғатга етганида шакллана бошлаб, ҳомиладорлик ва эмизикли даврида тўлиқ ривожланади. Ўртача оғирлиги қизларда 150—200 г, эмизикли аёлларда 300—400 г. С.б. ўртасида атрофи халқасимон доғли сўрғичи бўлади. Сўрғич учига 10—15 та сут чиқариш йўли тешиклари очилади.

С.б. 15—20 та безли бўлакчалардан иборат; бўлакчалар шакли, ҳажми секретция фазасига қараб ўзгариб туради. Сут ички секретция безлари (гипофиз, қалқонсимон без ва б.)да ишлаб чиқариладиган гормонлар таъсирида ҳосил бўлади. С.б. безли тўқима ва ёғ клетчаткасида ташкил топган. Лактация даври тутагандан сўнг ёғ клетчаткаси кўпаяди. С.б. касалликлари: мастит, мастопатия, генекомастия ва б.

СУТ КИСЛОТА, 2гидроксипропион кислота, $\text{CH}_3\text{CH}(\text{OH})\text{COOH}$ — бир асосли оксикислота. Ҳайвон, ўсимлик ва микроорганизмларнинг моддалар алмашинувидаги муҳим оралик маҳсулот. Рангсиз кристалл модда. Мол. м. 90,1. Сувда осон эрийди. 2 оптик фаол L(K) С.к.: D) сут (гўшт—сут) кислота ва рацемик С.к. — ачитки С.к. маълум. Организмда гликолиз жараёнида, шунингдек, сут, қарам ачиганда ҳосил бўлади. С.к. ва унинг тузлари тўқимачилик, кўнчилик, ачитки саноатида ва тиббиётда ишлатилади.

СУТ КИСЛОТАЛИ БАКТЕРИЯЛАР (*Lactobacterium*) — сут кислотали бижғишни пайдо қиладиган граммусбат таёқчалар ва кокклар. С.к.б. углеводларни сут кислотагача бижгитади; спора ҳосил қилмайди, сут, сут маҳсулотлари, ўсимликлар, ўсимлик қолдиқлари, одам ва ҳайвонлар ичагида учрайди. Гомоферментатив С.к.б. кандни парчалаб, асосан, сут кислотаси ҳосил қилади, улардан қатик маҳсулотлари тайёрлашда, саноат миқёсида сут кислотаси олишда фойдаланилади. Гетерофермент С.к.б. углеводларни сут кислота, сирка кислота CO_2 баъзан этанолгача парчалайди. Ем-хашакларни силослаш, қарамни тузлашда иштирок этади. С.к.б.дан сунъий қон плазмаси тайёрлаш учун зарур бўладиган декстранлар олишда фойдаланилади.

СУТ САНОАТИ — сутдан турли сут маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган озиқовқат саноати тармоғи. С.с. тарки-

бига сарийёғ, сут, қатик, қаймоқ, сметана, қурук сут, сут консервалари, пишлок (сир), творог, бринза, музқаймоқ, казеин ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналар қиради. Ўзбекистонда 20-а.нинг 20й.лари охириларига қадар сутдан хонаки усулларда қаймоқ, қатик, айрон, сузма, қағанок, пишлок, қурт каби маҳсулотлар, қатикни қувда пишиб сарийёғ тайёрланган.

Ўзбекистонда биринчи сут з-ди 1928 й.да Тошкент ш.да ишга туширилган. 1940й.га келиб республиканинг йирик шаҳарларида қурилган 13 та сут з-ди ишлади (уларда 30,4 минг т сут қайта ишланган ва асосан ёғи олинмаган сутқатик маҳсулотлари, сарийёғ ишлаб чиқарилган). 50й.лар охирига келиб сут з-длари сони 25 тага етди (293 та сут қабул қилиш пунктлари ташкил этилди), уларнинг 21 тасида буғхоналар қурилди. 1960—70 й.ларда Термиз (1961), Андижон (1962), Урганч (1964), Навоий (1965), Ғазалкент (1966), Наманган (1966), Хўжайли (1968), Жиззах (1969) ш.ларида замонавий сут з-длари ишга туширилди. 1974 й.да Тошкентда бир сменада 150 т сут ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган сут к-ти фойдаланишга топширилди. 1975—85 й.ларда бир кечакундузда 50—30 т сутни қайта ишлайдиган Фарғона, Қўқон, Ангрэн, Олмалик, Гулистон, Жиззах, Каттакўрғон, Чирчиқ ш.ларида сут к-ти ишга туширилди.

Сут з-длари сметана, қаймоқ, пишлок кдцоклаш ва сутни бутилкаларга қуйиш автомат линиялари билан жиҳозланди, 156 сепаратор бўлимлари қурилди.

С.с. корхоналарида кичик ёшдаги болалар учун сут маҳсулотлари, бузукларни боқиш учун сунъий сут ишлаб чиқариш. йўлга қўйилди. 1990 й.га келиб Ўзбекистон Седа 684,1 минг т ёғи олинмаган сут ва сут маҳсулотлари, 15,9 минг т сарийёғ, 2,1 минг т қатик ва юмшоқ пишлок, 20,7 минг т ёгеиз сут маҳсулотлари, 8,2 минг т музқаймоқ ишлаб чиқарилди.

90й.лардан бошлаб С.с. корхо-

наларини техник жиҳатдан қайта курулантириш, хорижий технологи-ялар,¹ кадоқлаш автоматлари билан жихрзлаш аматга оширилди, чет эл фирмалари билан ҳамкорликда каймоқ, казеин, йогурт каби маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган, қуввати 10 тҒсутка бўлган 15 мини 3-длар барпо этилди, кўшма корхоналар қурилди. «Бухоро-сут», «Фарғонасут» акциядорлик жамиятлари Ўзбекистон—Британия кўшма корхонаси, «Бравосут» (Самарқанд ш.), Ўзбекистон — «Нестле» (Наманган ш.), Тошкент ш.да «Вимм Билль Данн — Марказий Осие» (Россия — Ўзбекистон) кўшма корхоналари шулар жумласидандир.

1993 й.да Республика гўшт ва сут саноати вазирлиги, қорамолларни бўрдоқига боқиш бирлашмалари негизида «Ўзгўштсутсаноат» бирлашмаси ташкил этилди.

Республикадаги барча тоифадаги хўжаликларда 4,03 млн. т сут ишлаб чиқарилди (унинг 96% деҳқон хўжаликларида етиштирилди), 790 т сариеғ, 6,3 минг т сут ва сут маҳсулотлари, 2715 т музқаймоқ тайёрланди (2003). 2003 й. дек.дан тўлиқ хусусийлаштирилган С. с. корхоналарини бирлаштирадиган «Ўзгўштсутсаноат» уюшмаси таркибида 40 дан ортиқ сутни қайта ишлаш корхоналари ишлайди. Уларнинг ишлаб чиқариш. қувватлари бир сменада 1067,7 т сутни қайта ишлаш, 25 т сариеғ, 11,8 т сир, 20,8 т музқаймоқ, 15 т ёғи олинган қуруқ сут ва б.ни ташкил этади (2004). С.с. корхоналари замонавий пастерлаш, стерилизациялаш, совутиш, буғлаш, маҳсулотни кадоқлаш ускуналари билан жиҳозланган, авторефрижираторлар, сут ва б. маҳсулотларни ташийдиган автомобилларга эга.

Пўлат Турсунхўжаев, Нуриддин Му-савв.

СУТ СОҒИШ ҚУРИЛМАСИ - сутни вакуум ҳосил қилиб соғиш учун мўлжалланган машина ва аппаратлар

мажмуи. Электр двигатель, вакуумнасос, пульсатор, соғиш стаканлари, коллектор, вакуумбаллон, вакуум ростлагич, вакуумметр ва сут қувурларидан иборат. Электр двигатель ёки ички енув двигатели қувурлар тизимида вакуум ҳосил қилишга мўлжалланган бўлиб, вакуумнасосни ҳаракатга келтиради. Трубопровод вакуумбаллонни молхонадаги магистрал қувур билан туташтиради. Молхонадаги қувурларга соғиш жўмраклари ўрнатилган. Вакуумростлагич қувурда муайян вакуумни сақдаб туради. Қувурда вакуум ҳаддан ташқари ошиб кетса, ростлагич клапани автоматик равишда очилади ва ундаги ҳаво вакууми кучини камайтиради. Қувурлар тизимида вакуум текшириб туриладиган вакуумметр ҳам ўрнатилади. С.с.қ. сут соғиш станогини, сут йиғиладиган ва сақланадиган идиш, елинни ювиш ва соғиш аппаратларини дезинфекция қилиш қурилмалари, шунингдек сунъий совитиш мосламалари ва х.к. билан бутланади.

СУТ ТИШ - қ. Тиш.

СУТ ЭМИЗУВЧИЛАР (Mammalia) умуртқали ҳайвонлар синфи. Триас охирида йиртқич судралиб юривчилар — цинодонтлардан келиб чиққан. Цинодонтлар бир гуруҳидан кўп бўртиқлилар (қирилиб кетган), иккинчисидан клоака-лилар пайдо бўлган. Кўп бўртиқлилардан Юра даврида пантотериялар, улардан эса ҳозирги халталилар ва йўлдошлилар вужудга келганлиги тахмин қилинади.

С.э.нинг ташқи кўриниши ва ўлчами ҳар хил. Пакана оқ тишлининг (ҳашаротхўрлардан) уз. 4 см, вазни 1,2 г келса, қуруқликда яшовчи энг йирик ҳайвон — африка филининг баландлиги 4,5 м, вазни 7,5 т га яқин. Ҳоз. ҳайвонлар орасида энг йириги кўк китнинг уз. 33 м, вазни 150 т. С.э. бўйин умуртқаларининг 7 та бўлиши, тишларининг ҳар хил тузилганлиги, улар чуқурчалар (альвеолалар)да жойлашганлиги, пастки жағи фақат тиш суяқларидан иборатлиги,

ўрта кулоғи бўшлиғида 3 та эшитиш суякчасининг ва сўлагиди крахмални парчаловчи фермент борлиги билан бошқа умуртқалилардан фарқ қилади. С.э.нинг юмшоқ лаби овқатни олиш вазифасини бажаради. Ичаги мураккаб тузилган, баъзи С.э. нинг ошқозони кўп бўлмалли. Ўпкаси альвеолалардан иборат. Тана бўшлиғининг диафрагма ёрдамида кўкрак ва қорин бўшлиғига бўлиниши нафас олишини жадаллаштиради. Юраги 4 камерали; фақат чап аорта ёйи сақланиб қолган. С.э. иссиқ қонли — гомойотерм ҳайвонлар; артерия ва вена қони тўлиқ ажралган. Эритроцитлари етилган даврида ядросиз. Айриш системаси чаноқ бўйрагидан иборат. Бош мияси йирик, унинг олдинги қисми (яримшарлари) пўстлоқ хрсил қилади. С.э.нинг мураккаб нерв фаолияти ва хулкатвори яримшарлар пўстлоғининг кучли ривожланганлиги билан боглик. Ҳид билиш, курих, эшитиш органлари яхши ривожланган. Ҳиқилдоғи мураккаб тузилган; унда овоз пайлари жойлашган. Ташқи кулоқ ривожланган. С.э. атериялар ва териялар (тирик туғувчилар) кенжа синфларига ажрагилади. Атериялар протериялар (кирилиб кетган триконодонт ва клоакаликлар туркумлари) ва аллотерияларга (кирилиб кетган кўп бўртиқликлар туркуми); териялар эса 3 бўртиқликлар (кирилиб кетган), халталилар ва йўддошлиларга бўлинади. Халталиларга 1 туркум, йўддошлиларга хоз. 17—23 ва қад. қирилиб кетган 12 туркум киради. Ҳоз. С.э. 4000 га яқин турни ўз ичига олади. Иссиқ қонлиги, танасининг юнг билан қопланганлиги (сувда яшовчилар териси остида қалин ёғ қатламнинг бўлиши), насли тўғрисида ғамхўрлик қилиши (сут билан боқиши, химоя қилиши, тарбиялаши) ва б. турли хил мосланишга эга бўлиши туфайли С.э. ер юзидаги Шим. қутбдан тортиб Антарктида қирғоқларигача бўлган барча ҳудудларни эгаллаган.

С.э. қадимдан одам ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган. Кўпчилик С.э. овланган. Бир қанча турлари хонакилашти-

рилиб, улардан озиқовқат манбаи, ишчи кучи ёки қўриқчи сифатида фойдаланиб келинади. 20-а. дан мўйнали С.э.ни хонакилаштириш, улардан лаб. ҳайвонлари сифатида фойдаланиш бошланди. Бир қанча С.э. қишлоқ хўжалиги экинлари, ўрмончилик (айрим кемирувчилар) ва чорвачиликка (асосан, йирткичлар) зиён келтиради. Айрим С.э. (асосан, кемирувчилар) ўлат, туляремия, қутуриш ва б. оғир юқумли касалликларнинг тарқалишида иштирок этади.

Одам фаолияти таъсирида С.э.нинг бир қанча турлари сони камайиб, айрим турлари йўқолиб бормоқда. 17-а. бошидан ҳозиргача С.э. нинг 63 тури (1,3%) қирилиб кетган. Режасиз овлаш, қишлоқ хўжалиги. экинлари, хонаки ва ов ҳайвонларини муҳофаза қилиш мақсадида қириш, улар яшаш жойининг бузилиши ва қисқариши, интродукция қилинган турлар таъсири ёки табиий омиллар С.э. сони камайиб кетишининг асосий сабаблари ҳисобланади. С.э.нинг 230 тури ва 91 кенжа тури Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китобига киритилган. Шунинг билан бирга айрим синантроп С.э. ареали ва сони ортиб бормоқда. С.э.нинг 7 тури (жумладан Пржевальский оти, Давид бугуси) фақат тутқунликда ёки ярим тутқунликда (зубр, окдум гну) сақланиб қолган. С.э. ни муҳофаза қилишда ноёб турларнинг овланишини тақиқлаш, уларнинг яшаш жойини сақлаб қолиш, миллий боғлар, қўриқхоналар ва буюртма қўриқхоналар ташкил этиш, тутқунликда кўпайтириш орқали ҳайвонларни реакклиматизация қилиш (қайтадан табиий ареалига қайтариш) катта аҳамиятга эга. Қўриқхоналар ташкил этиш орқали зубр, кулин, бухоро бугуси (хонгул), йўлбарс, леопард ва б. ҳайвонлар сақланиб қолди; сайғоқ, собол, бобёр ва б. сони қайта тикланди.

СУТ ҚАНДИ — қ. Лактоза.

СУТКА (рус. — кеча-кундуз) — қ.

Кеча-кундуз.

СУТКАЛИ ПАРАЛЛАКС — осмон ёриткичи марказидан Ер маркази ва унинг сиртидаги кузатувчига йўналтирилган чизик орасидаги бурчак, яъни ёриткичдан Ер радиусининг кўринма бурчаги. С.п.нинг қиймати ёриткичнинг зенит масофасига боғлиқ ва сутка давомида ўзгариб боради. Агар ёриткич горизонтда бўлса, унинг С.п. энг катта қийматга эришади ва горизонтал параллакс дейилади. Куёш системаси жисмлари горизонтал параллакслари ичида энг каттаси Ойникидир (57°). Куёш учун 8», 79 сайёраларники эса Г дан кичик. Бу миқдорлар Куёш системаси жисмларига бўлган ўртача масофаларни ифодалайди.

СУТЛАМАДОШЛАР (Euphorbiaceae) икки уруғпаллаларга мансуб сут ширали ўсимликлар оиласи. Ўт, бута, дарахт ва лианалардан иборат. Барглари навбатлашиб ёки қарамақарши жойлашган, ёнбаргчали. Гули бир жинсли, бир ёки икки уйли. Чангчилари гулнинг ўртасида. Тугунчаси 3 чанокли ва 3 устунчали. Меваси, одатда, кўсакча, баъзан, данаксимон ёки камданкам резавор. Ер шарининг барча қитъаларида, кўпроқ тропик ва субтропик ҳудудларида тарқалган. 7000 га яқин тури бор. Ўзбекистонда 8 туркуми, 150 тури усади. С.нинг сутсимон шираси таркибида заҳарли моддалар, каучук ва б. доривор моддалар бор. Баъзи турлари (мас, канакунжут, лепадена ва б.) манзарали ва доривор ўсимлик сифатида ўстирилади. Айрим турларининг меваси ейилади.

СУТО (басуто) — банту халқлари гуруҳига мансуб халқ. Лесото ва ЖАРнинг қўшни туманларида яшайди. Умумий сони 4 млн. кишидан ортқ (1990й. лар ўргалари); жумладан, ЖАРда 2,44 млн. киши, Лесотода 1,6 млн. киши. Шунингдек, Ботсванада ҳам яшайди. Суто тилида сўзлашади. Диндорлари — хри-

стианлар, бир қисми анъанавий эътиқодларга амал қилади.

СУТПЕЧАК, илонпечак (Cupressum acutum L.) — сутпечакдошларга мансуб кўп йиллик бегона ўт. Пояси чирмашиб ўсади. Бўйи 400—300 см. Барглари юраксимон, уч бурчакли, бандли, пояда кетмакет жойлашган. Гуллари оқ ёки пушти, соябон тўпгулга йиғилган. Ниҳоллари апр.майда усади, июлсент.да гуллаб мевалайди. Уруғидан ҳамда илдиз бачки ва куртақларидан кўпаяди. Бир тупи 1500 дан кўпрокуруғ беради. Уруғлари кузда катта масофаларга тарқалади. Уруғи 15—35°да кўкаради. Илдизи ўқ илдиз, 15—30 см чуқ.да куртакли ва бачки илдизлар ҳосил қилади, шулардан янги новдалар ривожланади. Ўрта Осиёда тарқалган. Суғориладиган ерлар, сернам жойлар, суғориш шохобчалари, боғларда ўсади. С. ғўза тунлами ва б. зараркунандалар кўпайиши учун макон.

Кураш чоралари: анғиз юмшатилади, ер чуқур шудгор, экинлар культивация, ўтоқ қилинади. Галла экинларида 2,4қД типидagi гербицидлар пурқалади.

СУТРАЛАР (санскритча — ип) — кад. ҳинд адабиётида фалсафа, дин, ахлоқ, сиёсат, ҳуқуқ, грамматика ва б. бўйича ёзилган, панднасихат, ибрат тарзидаги парчалар, қисқа рисоалар. Дастлабки С. мил. ав. 1минг йиллик ўргаларида пайдо бўлган. Фалсафага оид С. мил. 5-а.да, ҳуқуққа бағишланганлари эса мил. 1—3-а.ларда вужудга келган. С. тили образлилиги ва фикматли сўзларга бойлиги билан ажралиб туради. Ҳинд адабиётининг машҳур ёдгорлиги «Артакшаstra» («Амалий турмуш илми») ҳам С. тилида ёзилган.

СУТТИКАН, чойяпроқ (Lactuca tatarica (L.) С.А. Мей) — мураккабгулдошларга мансуб кўп йиллик бачки илдизли бегона ўт. Пояси тик усади, сершоҳ, бўйи 30—80 см. Пояси синдирилганда сутсимон шира чиқади. Барглари

кетма-кет жойлашган, осткилари патсимон кесилган, юкоридагилари наштарсимон. Гуллари ҳаворанг саватча тўпгулга йиғилган. Меваси осон тўкиладиган уруғча. Июльсент.да гуллаб, мевалайди. Илдизи 5 м гача чуқурликка киради, 1 м чуқурликда вегетатив новдалар пайдо қилади. Бир тупи 5минг уруғ беради. Уруғидан, илдиз бачкиларидан кўпаяди. Қурғоқчиликка, шўрга чидамли. Сугориладиган ва чопиқ килинадиган экинлар орасида учрайди. Ташландик ерлар, ариқ бўйлари, боғ, полиз экинлари, узумзорларда усади.

Кураш чоралари: ерни кузда чуқур ҳайдаш; экинзорларда культивация ўтказилади, гербицидлар пуркалади.

СУТЯГИН Серго Михайлович (1937.23.2, Москва) — меъмор. Тош ПИ ни тугатган (1960). 1960 й. дан «Ўздавлойиҳа» и.т. ин-тида ишлайди. 1967 й. дан шу Ин-тда 4архитектура ва курилиш бўлими (АСО4) бош меъмори. С. лойиҳаси асосида Ўзбекистонда бунёд этилган йирик жамоат биолари: Санъат саройи (1964), унинг 2кичик зали (1976), Чирчикдаги «Турналар» монументи (1972, ҳайкалтарош Ю. Киселёв), Душанба ш.даги киноконцерт зали (1985, 2300 ўринли), Хивадаги Хоразм тарих музейи (Маъмур академияси, 1978—83), Кўқондаги мусиқали драма театри (1982—87) ва Адабиёт музейи (1989—90), Урганчдаги халқаро аэропорт (19992000) ва б. Ҳамза (1965) ва Алишер Навоий (1991) номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотлари лауреати.

СУФИЙЛИК - қ. Тасаввуф.

СУФЛЁР (франц. souffler — пуфламоқ, айтиб турмоқ) — театр ходими; пьесанинг матни (С. нухаси)га кўра (мусиқали театрда клавир бўйича) репетиция ва спектаклнинг кетишини кузатади, зарурат туғилса, томошабинга сездирмай актёрга роль сўзларини айтиб туради.

СУФФИКС (лот. suffixus — кадалган, бириктирилган), сўнг қўшимча — аффиксларнинг бир тури; сўз охирига қўшиладиган, янги сўз ёки сўз шакли ясайдиган қўшимча. Мас, сувчи, олмазор, онахон, китоблар сўзларидаги чи, зор, хон, лар қўшимчалари С.лардир. Жойлашиш ўрнига кўра С. аффикснинг инфикс (сўз ўзаги уртасида бўладиган) ва префикс (сўз ўзаги олдидан қўшиладиган) турларига қарамақарши қўйилади.

СУФФОЗИЯ (лот. suffossio — ўйиш) — Ер ости сувлари таъсирида тоғ жинслари массивидан майда минерал (хлорли, сульфат, карбонат тузлар ва б.) заррачаларининг механик равишда ювилиш жараёни. С. кўпроқ кумли, лёссли ва б. дисперс жинсларда содир бўлади. С. массивнинг тузилиши ва таркибига нисбатан: турли таркибли жинсларнинг қатламларида ва бу қатламларнинг ула ниш жойларида; тектоник бузилиш зоналаридаги дарзликлардаги бир жинсли бўлмаган тўлдиргичларда; тоғ жинсларининг ула ниш жойларида ва сунъий иншоотлар (фильтр, дренаж ва б.)дан тўкилган материалларда ривожланади. Тоғ жинслари гранулометриқ таркибининг турлилиқ даражасини купайиши, ер ости сувлари ҳаракати тезлигининг ошиши С.ни вужудга келишига имкон туғдиради. С. тоғ жинслари таркиби ва структурасининг ўзгаришига, уларнинг ғовақчилиги ва сув ўтказувчанлигини ортишига, маҳкамлилигини пасайишига олиб келади. Натижада устки қатлам чўкиб, юкорида диаметри 10 м гача, баъзан 100—500 м гача бўлган майда ва йирик ҳалқасимон чуқурлар ҳосил бўлади. С. натижасида юмшаган жинслар тоғ ён бағирларида кўчки ҳосил бўлишига имкон яратади. Иншоотлар асосидаги тоғ жинсларда С. уларнинг нотекие чўкишига, шаклини ўзгартиришига ва бузилишига олиб келади.

СУХАРТО (Suharto) (1921.8.6, Ке-

мусу, Жокьякарта яқинида) — Индонезия давлат арбоби, генерал. Индонезия халқининг Голландия мустамлакачиларига қарши қуролли курашида қатнашган (1945—49); Индонезияга тегишли Ғарбий Ирианни озод этиш учун тузилган кўшинларга бошчилик қилган (1962—63). С. захирадаги стратегик пиёда кўшинлар қўмондони (1963—65), кейинчалик ҳокимиятни ҳарбий гуруҳлар бошқарган пайтда пиёда кўшинлар вазири (1965 й. 30 сент.). 1966 й. мартдан ҳокимият тепасида. С. даврида утказилган иқтисодий ислохотлар туфайли Индонезия ижтимоийиқтисодий қолоқликдан чиққан. С. «оилани режалаштириш», яъни туғилишни чеклаш ҳақидаги дастурга имзо чеккан (1990 й. 2 июнь). 1997 й.да Осиё бозорларидаги молиявийиқтисодий инкироз Индонезияга катта зарар етказган, мамлакатда сиёсий таназул юз берган (1998 й. май). С. истеъфога чиқишга мажбур бўлган.

СУХОМЛИНСКИЙ Василий Александрович (1918.28.9 — Украинанинг Кировоград вилоятидаги Онуфриевка тумани — 1970.2.9) — педагог, украин ҳамда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси. РСФСР (1957), СССР (1968) Пед. ФА мухбир аъзоси. Меҳнат Қаҳрамони (1968). Полтава педагогика ин-тини тугатган (1939). 1947 й.дан умрининг охиригача Кировоград вилоятининг Павлиш кишлоғидаги мактаб директори. «Болаларга жоним фидо» (1969), «Фуқаронинг туғилиши» (1970), «Тарбия тўғрисида» (1973) каби асарларида бошланғич мактаб, оила тарбияси назарияси ва методикаси, ўқувчи шахсини ҳар томонлама ривожлантириш, меҳнатга муносабат, педагогик маҳорат бўйича тадқиқотлар олиб борган, пед.да инсонпарварлик ғояларини тарғиб қилган.

СУХОНА — РФ Европа қисми (Вологда вилояти) даги дарё. Кубена қулидан бошланади. С.нинг кўлдан чиқиш жойига шлюзли тўғон қурилган. У Юг

дарёси билан қўшилгандан кейин Шим. Двина дарёси ҳосил бўлади. Уз. 558 км, ҳавзасининг майд. 50,3 минг км², ўртача сув сарфи 463 м³/сек. Юқори оқими да (Вологда дарёси қуйиладиган жойгача) илон изи бўлиб саёз ўзанда оқади. Ўрта оқимида саёз жойи кўп, остоналар бор. Қуйи оқимида киргоғи баланд (30 м гача). Ўзанида остона кўп (энг каттаси Опока). Нишаби жуда кам бўлганидан, баъзан, баҳорда Вологда ва Лежа дарёлари суви босиб, С. суви Кубена қўлига қайтиб оқади. Ноябрьда муздайди, апр.нинг 2-ярмида муздан бўшайди. Шим. Двина системаси билан Шексна ва Волга дарёлари орқали бирлаштирилган. Бошидан охиригача кема қатнайди ва ёғоч оқизилади. С. соҳилида Сокол, Тотьма, Великий Устюг ш.лари жойлашган.

СУХОНЬ (Sushon) Эуген (1908.25.9, Братислава ёнидаги Пезинок) — словак композитори, педагог, мусиқа жамоат арбоби. Миллий композиторлик мактаби асосчиларидан. Чехословакия халқартисти (1959). Братислава ва Прага консерваторияларида таълим олган (1927—33). Словак композиторлар уюшмаси раиси (1972—81). Ижодида халқ мусиқа анъаналари билан замонавий композиция (додекафония, модаллик каби) услублари уйғунлашган. 2 опера («Гирдоб», 1949 — биринчи миллий операси; «Святоплук», 1960), «Карпатзамин псалми» кантатаси (1938), симфоник ва камерчолғу асарлари (жумладан, фортепиано учун «Словакия манзаралари», 1957), хорлар («Тоғлар ҳақида», 1942), театр спектакллари ва кинофильмларга мусикалар ёзган. Гармония ва полифония бўйича назарий асарлар муаллифи. Чехословакия давлат мукофоти лауреати (1951, 1954, 1960, 1973).

СУХУМИ — Грузиядаги шаҳар. Абхазия пойтахти. Қора денгиздаги порт, т.й. станцияси. Аҳолиси 120 минг киши (1990й.лар ўрталари). Мил. ав. 6-ада юнон савдогарлари С. ўрнида Диоскури-

ада ш.га асос солдилар. 1-а. бошларида Византияга қарашли, Грузия солномаларида дастлаб 736 й.да Цхум номи билан тилга олинади. 12-а. дан Генуя факторияси, 1724—1810 й.ларда туркларнинг СухумҚалъа истехкоми. 1864 й.дан Сухум ҳарбий бўлими маркази. Шаҳарда энгил (шу жумладан, кўнпойабзал), озиқовқат (гўшт, сут, консерва, балиқ, тамаки, вино корхоналари), машинасозлик ва металлсозлик саноатлари (приборсозлик, экспериментал газ аппаратуралари з-длари), Сухуми ГЭС (Гумиста дарёсида) ишлаб турибди. 2 ин-т (шу жумладан, Абхаз инти), Экспериментал патология ва терапия ин-ти (маймунлар питомниги билан бирга), Сухуми ботаника боғи, 3 театр, Д.И. Гулиа адабиймемориал музейи, Н. А. Лакоба уй-музейи бор.

С. иқлимийбальнеологик курорт. Ёзи иссиқ (июлнинг ўртача т-раси 24°), қиши илиқ (янв.нинг ўртача т-раси 6°); йиллик ёғин 1460 мм. Даволаш воситалари: иқлимий терапия, денгизда чўмилиш, минерал сувлар (асосан, ваннасига тушилади).

С. Кавказ ва Қора денгиз бўйидаги муҳим туризм марказларидан бири. Санаторий, дам олиш уйлари, пансионатлар, турбазалар бор.

СУХУШИНА Клара Ивановна (1940.14.12, РФнинг Томск вилоятидаги Колпашева ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Томск педагогика ин-тини тугатган (1963). 1963 й.дан Кемерово вилояти ва Қирғизистондаги мактабларда, 1973 й.дан Зарафшон ш.даги 1мактабда кимё ва биол. ўқитувчиси. Ўқувчиларни дарсга кизиктириш учун кимё ва биол.дан турли тажрибаларни ўтказди.

СУХЭ-БАТОР — Монголиянинг шим. қисмидаги шаҳар. Селенга аймоғининг маъмурий маркази. Аҳолиси 22,9 минг киши (1999). Трансмонголия т.й. магистрали бўйидаги савдотранспорт тугуни, Орхон дарёсини Селенга

дарёсига куйилиш жойидаги пристань. Ёғочсозлик к-ти, гугурт ф-каси, қоғоз, озиқовқат корхоналари, иссиқлик электр ст-яси бор. Шаҳарга 1940 й.да асос солинган ва Монголиянинг сиёсий ва давлат арбоби Сухэ-Батор номи билан аталган.

СУЧЖОУ, Усянь — Хитойнинг шарқий қисмидаги шаҳар. Тайху кўли яқинида. Цзянсу провинциясида. Аҳолиси 3,3 млн. киши (1990й.лар ўрталари). Буюк канал бўйидаги порт. Интенсив қишлоқ хўжалиги. (шоли, бугдой, рапе етиштириш, чой плантациялари) р-ни маркази. Мамлакатнинг йирик ипак саноати марказларидан. Металлургия, кимё, ойнашиша, керамика, қоғоз саноати корхоналари бор. Қустарь усулда экспорт учун бадийи кашта тўкилади. Шаҳарга мил.ав. 5-а.да асос солинган. 3—16-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган. Тарихий ёдгорлик, боғ ва парк кўп.

СУЭЛЛИ КАНАЛИ — Қорақалпоғистон Республикасидаги йирик магистрал канал. Амударёнинг қадимда Суэлли деб аталган йирик ирмоғи ўрнида қурилган. Тахиятош гидроузелидан 300 м узунликдаги сув узатиш канали орқали сув олади. Сув узатиш каналининг бош қисмида 110 м узунликда (тубининг кенглиги 51 м) сувдаги окизиклар чўкадиган тиндиргич қурилган. Умумий уз. 128 км. Энг кўп сув ўтказиш имконияти 133 м³/сек, 42—55 км да 115 м³/сек, канал тубининг кенглиги 16—22 м, чук. 2,5—5 м.

Дарёда сув қамайган баҳор ойларида сув олишни яхшилаш мақсадида канал бошида 54 м³/сек сув оладиган Файт (1962), 66 м³/сек сув оладиган Бекёб (1965) насос ст-ялари қурилган. Каналда бош сув олиш иншоотидан ташқари 4 та гидроузел бор. Шунингдек, каналда 8 та кўприк, 3 та акведук, 30 та турли насос қурилмалари мавжуд. С.к. тизими Шуманай, Хўжайли, Қўнғирот туманларидаги

102 минг га дан ортик, ерларни сув билан таъминлайди.

СУЮНОВ Қудрат (1919.6.2, Нарпай туманидаги Ингичка қишлоғи — 1943.12.9, Чернигов вилояти Короп туманидаги Оболонье қишлоғи) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1941 й.дан фронтда. 109ўқчи полки (Марказий фронт 13армия, 74ўқчи дивизияси) бўлинма командири. Чернигов вилоятининг Короп туманидаги Оболонье қишлоғи яқинида Десна дарёсининг ўнг соҳилида плацдармни кенгайтириш учун бўлган жангда душман амбразурасини кўкраги билан тўсиб, қахрамонларча ҳалок бўлган. 1943 й. 16 нояб.да Қахрамон унвони берилган. Нарпай туманидаги 61мактабга номи берилган. Самарқанд вилоятининг Оқтош ш. ва у ҳалок бўлган қишлоқда қахрамоннинг бюсти ўрнатилган.

СУЮНОВА Замира Ражабовна (1958.27.6, Китоб тумани) — хонанда, Ўзбекистон халқ артисти (1999). Тошкент консерваториясини хор дирижёрлиги ихтисослиги бўйича тугатган (1981). Ўзбек ашулалчилик санъати сирларини Ғ. Тошматов, К. Исмоилова, А. Исмоиловлардан ўрганган. Дуторчи кизлар ансамбли репертуари шаклланишида хонанда (1979 й.дан), мусиқа раҳбари (1984 й.дан) ва бадиий раҳбар (1995—2002) сифатида хизматлари алоҳида. Ўзбекистон давлат консерваториясида ўқитувчи, доцент (2004 й.дан). Жарангдор, бутун диапазонда тиниқ овозга эга бўлиб, мақом йўллари («Дугоҳ Хусайн», «Савти Чоргоҳ», «Сарахбори Дугоҳ таронаси» ва б.), халқ ашула, ялла ва лапарлари («Йўл бўлсин», «Ёрёр» ва б.), айниқса, бастакорлар асарлари (Ғ.Тошматовнинг «Бахтимдан», А. Исмоиловнинг «Ойбулок», «Билмам, адашдимми», «Алла», «Аёл қалби» ва б.)ни нозик дид билан ва бадиий таъсирчан талқин этган. С. ширали, майин овоз соҳибаси. Бастакор сифатида бир қатор («Ватан ишки», «Алла», «Гул очилса», «Она бўлиб» ва б.) қўшиқ ва

ашулалар яратган. Ижролари Ўзбекистон радиоси фоножамғармасига, 3 граммпластинка, бир неча аудиокассеталарга ёзилган. Унинг ҳаёти ва ижодига бағишланган телефильм ва видеофильмлар суратга олинган. Англия, Франция, Испания ва Германияда гастролда бўлган.

СУЮНЧИ — бирон қувончли воқеа тўғрисида хушхабар келтирувчига бериладиган совға, мукофот, севинчи. С. узок, сафарга, ҳарбий хизматга бориб соғсаломат келган киши тўғрисида, фарзанд (ўғил ёки қиз) туғилганда ва б. ҳақида 1марта хушхабар келтирган кишига ёшига қараб берилади. С. пул, белбоғ, дўппи, яқтак, тўн, кийимлик ва жонлик (қўй, эчки) каби шаклларда ҳам берилиши мумкин.

СУЮНЧИ2 — ўртапишар қовун нави. Ўзбекистон сабзавот, пол из экинлари ва картошкачилик ин-тида Шакарпалак 2580 навини Ҳиндистондан келтирилган ярим ёввойи Кутана нави билан чагиштириш ва тақрорий чагиштириш (беккросс) усулида чиқарилган (А.С. Шчукина, Р. А. Ҳакимов, С. Т. Песцова, С. Халилов; 1995). Асосий поя уз. 1,5—2,5 м, бир тупда 250—300 та оталик, 35—45 та оналик гуллари ривожланади, 1—3 та қовун беради. Қовуни чўзинчоктухумсимон, оғирлиги 2,0—2,5 кг. Сирти тўрли, пусти очишлимонранг, қўшалок жимжима йўл билан қопланган, эти қизил, карсилдоқ, серсув, ширин, таркибида 10,6—11,8% гача канд бор. Уруғи йирик, оч сарик. Уруғи униб чиққанидан кейин 83—87 кунда пишади. Ҳосилдорлиги 200—250 ц/га. Оқпалак ва фузариоз касаллигига чидамли. Узоқ масофаларга ташишга ярокли. 2002 й.дан Қорақалпоғистон, Хоразм, Тошкент, Фарғона вилоятларида р-нлаштирилган.

СУЮНЧХЎЖАХОН, Суюнчакхон, Суюнчик султон (тахм. 1452—1525, Тошкент) — шайбонийлардан бўлган Тошкент хони (1503— 25). Абулхайр-

хон ва Улуғбекнинг қизи Робия Султон бегимнинг фарзанди. Ўзбек улусина хукмронлик қилиш учун шайбонийларнинг Ўрусхон, Қирайхон ва Жонибеклар билан бўлган курашида қатнашган. Шайбонийхон билан бирга Мовароуннахрни босиб олишда фаол иштирок этган. Шайбонийхон Мовароуннахрни эгаллагач, Самарқандни пойтахт қилиб, Туркистонни Кўчкунчихонга, Тошкентни С.га берган. Хожа Абулбако ибн Баҳоуддиннинг «Жоме алмакомот» асари (17-а.)да ёзилишича, С. бошлик шайбонийлар қўшини Тошкентни қамал қилганда Шайх Хованд Тохурнинг авлоди — Хожа Тохир шаҳарни қахрамонона мудофаасига раҳбарлик қилган, бироқ шаҳар С. қўлига ўтган. С.нинг чиғатойлардан Султон Саидхон билан Тошкент учун кураши халқ бошига кўп қулфаллар келтирган.

1509 й. 23 фев.да Сайхун (Сирдарё) бўйида Қозоқ хонлигига қарши отланган Шайбонийхон ҳузурига бошқа султонлар қатори С. ҳам Тошкентдан 13 минг кишилик қўшин билан ёрдамга келган. Рузбехон Исфаҳонийнинг ёзишича, бу қўшин ўзининг жипслиги, жанговарлиги билан алоҳида ажралиб турган ва жангда катта шижоат кўрсатган. 1510 й. Шайбонийхон ўлиmidан сўнг Самарқанддаги Биби-хоним масжидида шайбоний султонлар Тошкент ҳокими С.га қасамёд қилганлар, С. сулола бошлиғи деб эълон қилинган. С. қариндошуруғларига Шайбонийхон тортиб олган мулкларини қайтариб берган. Лекин шунга қарамай шайбоний султонлар оиласидаги иттифоқ ўз ўрнига тушмаган. 1510 й. шайбонийларнинг ёши улуғи Кўчкунчихон янги хон этиб сайланган. 1511—12 й.ларда С. шайбонийларнинг Бобурга ва Султон Саидхонга (1512—14) қарши курашларида қатнашган. С. эсдаликлари Махмуд ибн Усмон Кўҳистокийнинг «Тарихи Абулхайрхоний» асарида асос қилиб олинган. С. қабри Тошкентдаги Бароқхон мадрасида жойлашган.

Ад.:Ахмедов Б. А., Историкогеографическая литература Средней Азии

XVI—XVIII вв., Письменные памятники, Т., 1985; Государство кочевьѹх ѹзбеков, М., 1965; История йзбекистана, т.3, Т., 1993.

СУЮРҒАТМИШХОН, Суюрғатмиш ўғлон (тўлиқ исми Суюрғатмишхон ибн Донишмандча ибн Ҳинду ибн Бурхон ибн Молик ибн Ўқтойхон) (? — 1388) — Балх яқинидаги Ўрпуз мавзеида Амир Темур томонидан номигагина Мовароуннахр тахтига ўтказилган чингизий хон (1370—88). Хонлик даражасига кўтарилгунга қадар С. Сохибқироннинг улуғ бекаридан бири бўлиб, қатор ҳарбий юришларда иштирок этган. Салтанат Амир Темур тасарруфига киргандан сўнг аркони давлат, бекар, амирлар ва нўёнлар билан иттифоқликда хонликнинг С.га тайин қилинганлиги қайта эътироф этилган. Чингизхон ўз салтанатини ўғилларига тақсимлаб берган вақтда (1224) Хоразмдаги Хивақ ва Кот ш.лари Чиғатойхон авлодига берилган эди. Сохибқирон давлат тепасига келгач, Ҳусайн Сўфидан бу ерларни С.га топширишни талаб қилган. Амир Темурнинг 1371—72 й. Хоразмга уюштирган Юришида С. ҳам бевосита иштирок этади. 1388 й. Амир Темур 4мартга Хоразмга юришга кетган пайтда С. Бухорода бетоб бўлиб қолади ва бир неча кундан кейин вафот этади. Хоразмдан қайтган Сохибқирон нўёнлар, бекар ва давлат арконлари билан ўтказилган қурултойда хонлик курсисига С.нинг ўғли Султон Махмудни кўтаради.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1966; Мирзо Улуғбек, Тўрт улус тарихи, Т., 1993.

СУЮРҒОЛ (мўғулча — иньом, совға) — бирор ҳукмдор (хон, султон, шоҳ) томонидан салтанат олдида алоҳида хизмат кўрсатган аркони давлат ёки саркардаларга берилган молмулк, ерсув. Мўғуллар истилосидан сўнг Мовароуннахр, Дашти Қипчоқ, Яқин Шарқ мамлакатларида расм бўлган. С.га бериладиган ер наслдан наслга мерос бўлиб ўтган. С. эга-

си давлатга тўланадиган солиқлардан озод этилиб, олган даромади ва ўзига қарам аҳолидан ихтиёрича фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган. Амир Темур ва Темурийлар салтанатида С. кенг қўлланилган. Сохибқирон забт этган мамлакатларнинг баъзи вилоят ва туманларини шу ерларнинг олдинги эгаларига, ўз ўғиллари, неваралари, қариндошлари, атоқли лашкарбошилар, амир ва бекларга С. тарзида берган ва улар «дарбаста С.» деб юритилган. Амир Темур ўзининг энг истеъдодли саркардаларидан бири амир Шоҳмаликка бир қанча ерларни С. қилиб берган. Шоҳрух даврида Шоҳмалик Хоразм вилоятига дарбаста С. этиб тайинланган. Шоҳмалик вафотидан кейин Хоразм унинг ўғли Иброҳим Султонга топширилган. 16-а.дан бошлаб С.нинг аввалги тартибида муайян ўзгариш юз беради. Шайбонийлар ва Аштархонийлар даврида баъзи қишлоқлар, ер майдонлари шу ерлардан ундириладиган солиқдарнинг бир қисми ҳам С. тариқасида бериладиган бўлган. 18-а. ва 19-а.нинг 1-ярмида С. моҳияти туддан ўзгариб, унинг фақат меросийлиги сақланиб қолган.

Ад.: Абдураззоқ Самарқандий, Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн, Т., 1969.

СУЮҚ ЁНИЛҒИЛИ РАКЕТА ДВИГАТЕЛИ — қ. Ракета двигатели.

СУЮҚ КРИСТАЛЛАР, суюқ кристалл ҳолат, мезоморф ҳолат — моддаларнинг суюқлик (оқувчанлик) хоссалари ҳамда қаттиқ кристалларнинг баъзи хоссалари (анизотропия) га эга бўлган оралик ҳолати. С.к. ҳосил қилган моддаларнинг молекулалари таёқча ёки чўзиқ пластинкасимон шаклда бўлади. Термотроп ва лиотроп хилларга бўлинади. Термотроп С.к. — маълум тра оралиғида мезоморф ҳолатда, ундан паст трада қаттиқ кристалл, юқори трада эса оддий суюқлик ҳолатида бўлади. Мас, изоксанизол 118,27° да анизотроп бўлиб, суюқ кристаллар ҳосил қилади. 135,85° да эса у изотропликни намоён қилиб, оддий

суюқликка айланади. Баъзи моддаларнинг махсус эритувчилардаги эритмаси лиотроп С.к. дейилади.

С.к. молекулаларининг тартибланиш даражасига кўра нематик («азоксианизол, синтетик полипептид эритмалари») ва смектик (совуннинг сувдаги эритмаси) С.к. га бўлинади. Нематик ва смектик С.к.нинг ташки кўринишини поляризация микроскоп ёрдамида осонгина ажратиш мумкин. Нематик С.к. ипсимон, смектик С.к. конуссимон, таёқчасимон ва босқичли тузилган.

С.к.нинг холестерик (холестериннинг пропили эфири) хили ҳам мавжуд бўлиб, унинг молекулалари бирбирига параллел жойлашган узунчоқ пластинкасимон шаклда. Холестерик С.к. органик суюқликлар ва қаттиқ кристалларнинг оптик фаоллигидан бир неча марта юқори бўлган оптик фаолликка эга.

Баъзи термотроп С.к. 2 мезоморф ҳолатда бўлиши мумкин (қ. Полиморфизм). Бунда структуравий ўтишлар куйидагича: жематик—аморфсуюқ кристалл фаза схемаси бўйича боради ва 1 тартибли фаза ўтиш содир бўлади.

С.к. эластик, магнит ва оптик анизотроплик, ёпишқоқлик, электр ўтказувчанлик ва б. хоссаларга эга.

С.к. 1888 й.да Ф. Рейнитцер ва О. Леманлар томонидан кашф этилган.

Ад.: Пикин С. А., Структурные превращение в жидких кристаллах, М., 1981. Америк Ю.Б., Крендель Б.А., Химия жидких кристаллов и мезоморфных полимерных систем, М., 1981.

СУЮҚ ШИША, эрувчан шиша — натрий ёки калий силикатларнинг сувдаги эритмаси. Умумий формуласи $Me_2O \cdot nSiO_2$ (бу ерда Me — Na ёки K). Кимёвий фаол, қаттиқ, суюқ ва газсимон моддалар билан реакцияга киришади. Кислотабардош цемент, силикат бўёқ, ғовак силикат маҳсулотлар (филтрлар ва ҳ.к.), иссиқни ва товушни изоляцияловчи материаллар, оловбардош кимёвий толалар

ишлаб чиқаришда, ёғочни чиришдан саклашда, елим сифатида (силикат елим) ва б. мақсадларда кенг қўлланади (яна қ. Шиша).

СУЮҚ ЎҒИТЛАР — саноатда ишлаб чиқариладиган ва тупроққа суюқ ҳолда солинадиган минерал моддалар. С.ў.га сувсиз аммиак (82% азотли), сувли аммиак (18—20% азотли), аммиакатлар (30—50% азотли), калий тузларининг эритмалари (14% К₂O ли), фосфат кислота, суюқ комплекс ўғитлар киради (қ. Комплекс ўғитлар). С.ў.ни асосий ўғит ҳрлида ва вегетация даврида ўсимликларни озиклантириш учун ишлатиш мумкин. Улар тупроққа шудгорлаш ёки экишдан олдин солинса, тупроққа яхши аралашади, сув таъсирида ювилиб кетмайди, ҳосилни аммиакли селитра солингандагига нисбатан оширади. Ўзбекистонда суюқ комплекс ўғитлар ишлаб чиқарилиши 1979 й.дан бошланган. Суюқ комплекс ўғитларнинг кимёвий таркиби: 10% N, 34% P₂O₅, 0,6% FeO₃, 0,7% Al₂O₃, 0,1% CaO, 0,01% Mg, 0,02% F дан иборат. Суюқ комплекс ўғитлар концентрацияли полифосфат кислотани юқори қароратда (280—350°) газ ҳолидаги аммиак билан нейтраллаб, кейин аммиакли сувда эритиб олинади. Суюқ комплекс ўғитлар фосфорни қийин ўзлаштирувчи экинлар учун жуда қўл келадиган фосфорли ўғитдир. Таркибида 27% гача азот, фосфор, калий бўлган суюқ комплекс ўғитларнинг экинлар учун агрокимёвий самарадорлиги даражаси уларнинг қўлланиш технологиясига боғлиқ. Суюқ комплекс ўғитни ёзинг охири ва кузда ҳам ерга солиш мумкин. Су. плуг ёки культиваторга маҳсус ўрнатилган ўғитлагичларда ерга (енгил тупроқли ерларга 16—20 см, оғир тупроқли ерларга 12—5 см чуқурликда) солинади.

Ад.: Киселев А. В., Романовская Л. И., Применение жидких сложных удобрений в сельском хозяйстве Узбекистана, Т., 1981.

Рискивой Ёқубов.

СУЮҚЛАНИШ — модданинг қаттиқ кристалл ҳолатдан суюқ ҳолатга ўтиши; иссиқлик ютилиши билан кечадиган жараён. Суюқданаётган модданинг таркиби ўзгармаса конгурент С, ўзгарса инконгурент С. дейилади. С. жараёнида модданинг тартибли кристалл тузилиши бузилади, кристаллар юзасида ва кристаллитларнинг ўзаро чегаралари яқинида суюқ микротомчилар пайдо бўлади. Қиздирилган сайин бу микротомчилар йириклашади ва бирбирига қуйилиб, суюқ фаза бўлиб шаклланади, кристаллар эса фрагментлар шаклига ўтиб то тўлиқ йўқолгунга қадар ўлчамлари кичиклашади. Майда кристалл полидисперс моддаларнинг суюқ ҳолатга ўтиши ўзгармас трада эмас, балки маълум тралар оралиғида амалга ошади; энг майда кристалларнинг С. т-расидан бошланади ва энг йирик кристалларнинг С т-расида тугайди. Қдттиқ эритмалар ҳам ўнлаб тра оралиғида суюлади. Бу тра оралиғи ҳолат диаграммасига мос равишда эритмалар таркибига боғлиқ.

Анорганик ҳолат моддалар 275° дан (гелий 4He) 3380° гача (вольфрам W) тра оралиғида суюқланади. С. т-раси энг юқори бўлган бирикмаларга гафний нитрид HfN (3300°), цирконий карбид ZrC (3887°), тантал карбид TaC (3985°) ва гафний карбид HfC (3890°) киради. Органик моддалар 350—850° да суюқланади. С. табиатда (Ер юзасида муз ва қррнинг эриши, минералларнинг магмалар ҳосил қилиб Си ва б.), фан ва техника, қуйиш, кавшарлаш, соф моддалар олишда муҳим аҳамиятга эга.

СУЮҚЛИК — модданинг қаттиқ ва газеимон ҳолатлари ўртасидаги агрегат ҳолат. С.нинг баъзи хоссалари газникига, баъзи хоссалари қаттиқ жисмникига ўхшаб кетади. У қаттиқ жисмга ўхшаб маълум ҳажми эгаллайди, идишга қуйганда эса, газ сингари, идиш шаклини олади. Кимёвий таркибига кўра С. 1 ком-

понентли (соф), 2 компонентли (бинар), 3 компонентли ва кўп компонентли (4 ва ундан ортиқ компонентли) суюқ аралашмалар (эритмалар)га бўлинади. Физик табиатига кўра S . нормал (одатдаги), суюқ кристаллар ва квант суюқликлар (суюқ ^4He , ^3He ва уларнинг эритмалари) га бўлинади. Одатдаги S .лар фақат битта фазага эга. Гелий « He икки суюқ фазада — нормал ва ўта оқувчан фазаларда, суюқ, кристалл моддалар эса нормал ва бир ёки ҳатто бир неча анизотроп фазаларда бўлиши мумкин. Нормал S . ташки таъсир бўлмаганида макроскопик бир жинсли ва изотроп бўлади. Худди шу хоссалари билан S . газга ўхшайди, аммо анизотроп кристалл қаттиқ жисмлардан кескин фарқ қилади. Аморф қаттиқ жисмлар (мас, шиша) ўта совитилган S . бўлиб, одатдаги S .дан кинетик характеристикалари сон қийматлари билан фарқ қилади. Агар S . қиздирила бошланса, унинг иссиқлик ўтказувчанлик, ёпишқоқлик, диффузия каби хоссалари газларнинг шундай хоссаларига яқинлашиб боради. Кристалланиш т-расига яқинлашганда эса, купчилик одатдаги S .ларнинг зичлиги, сиқилувчанлиги, иссиқлик сиғими, электр ўтказувчанлиги каби хоссалари мос равишдаги қаттиқ жисмларнинг шундай хоссаларига яқинлашади.

Сларда молекулалар бирбирига яқин туради. Шунинг учун хар бир молекула ўзининг атрофидаги қўшни молекулалар билан ўзаро таъсирлашиб туради. S . молекулалари газ молекулалари каби эркин ҳаракат қилмасдан, қандайдир вақт оралиғида ўтрок ҳолат деб аталувчи ҳолатдаги мувозанат вазият атрофида тебраниб туради. Вақтвати билан S молекуласи олдинги мувозанат вазиятдан ўз ўлчамларига яқин бўлган масофача узоқликка ўтиб, янги мувозанат вазиятни эгаллаб боради. Шу тарзда S молекулалари S . ҳажми бўйича бетартиб равишда секинлик билан кўча бошлайди. S аниқ ҳажмга эга бўлишига қарамай, маълум шаклни сақлаб қола олмайди ва идишнинг ўзи эгаллаган қисмининг шаклини

олади.

Моддаларнинг фаза ҳолати, асосан, тра T ва босим P га боғлиқ. Молекулаларнинг ўзаро таъсири ўртacha потенциал энергиясининг уларнинг ўртacha кинетик энергиясига нисбатан фаза ҳолатини аниқлайдиган катталиқ $e(T, P)$ ҳисобланади. Қаттиқ жисмлар учун $e(T, P) \approx$; бу молекулаларнинг ўзаро таъсир кучининг катта эканлигини ва у молекулаларни мувозанат ҳолат яқинида ушлаб туришини кўрсатади. Газлар учун $e(T, P) \approx$; бу молекулаларнинг тортишиш кучи уларни бирбирига яқин ҳолатда ушлаб тура олмаслигини ифодалайди. S учун $e(T, P) \approx$. Бу эса S .ни ташкил этувчи молекулаларнинг узлуксиз бетартиб ҳаракати ва молекулалар орасидаги ўзаро таъсир кучларининг қўшган ҳиссалари деярли бир хил эканлигини кўрсатади.

S .нинг макроскопик хоссалари механика, физика, физиккимё услубларидан фойдаланиб ўрганилади. Мас, мувозанат ҳолатдаги S .нинг механик ва иссиқлик хоссалари термодинамика услублари; мувозанат ҳолатдан чиқарилган Сларда содир бўлувчи жараёнлар қайтмас жараёнлар термодинамикаси; яхлит муҳит деб қаралувчи S . ҳаракати гидродинамика; суюқ металлларнинг ўзига хос оқими магнит гидродинамика услублари орқали ўрганилади.

Аброр Нўъмонхўжаев.

СУЯК — одам ва умурткали ҳайвонлар скелетининг асосий қисми. Суюк тўқимаси бириктирувчи тўқиманинг бир хили. S . бўғимлар, бойламлар, мускуллар ва ўзига бириккан пайлар билан бирга таянчҳаракат аппаратини ҳосил қилади. S . хужайралар (остеоцитлар, остеокластлар) ва хужайралар оралиғи минерал моддалардан таркиб топган. Остеоцитлар хужайралар оралиғи моддаси билан ўралган; ўсимталар ёрдамида ўзаро туташган; S . тўқимасида моддалар (оксил, сув, ион) алмашинувини, остеобластлар эса S .лар ҳосил бўлишини, уларнинг сўрилиш (резорбция) жараё-

нини таъминлайди. Остеобластлар ва остеокластларнинг биргаликда таъсири С. нинг ўсиши ва функционал зўриқиши ўзгаришининг асосини ташкил этади. Хужайралараро модда коллаген (оссеин) толалар ва асосий моддадан иборат, бу моддалар С.нинг пишиқ ва мустаҳкам бўлишини таъминлайди. Суя к тўқимаси коллагени ўзига хос полипептидларнинг кўплиги билан тоғайдан фарқ қилади. Асосий модда гликопротеидлар ва протеогликанлардан ташкил топган. Минерал компонента апатит, сульфат ва кальций карбонат кристалларидан иборат. С. эмбрионал ривожланиш даврида бириктирувчи тўқима — мезенхимадан ҳосил бўлади. Бирламчи С. ички тоғай скелетнинг суяккланишидан (елка, сон ва б.), иккиламчи С. тери ости тангачаларидан (пешона, тепа ва б. С.) вужудга келади.

С. тузилиши ва шаклига кўра узун, яъни найсимон (сон, болдир ва б.), ясси, яъни сербар (тўш ва б.) ва калта (умурткалар ва б.) булади. Найсимон С.ларнинг урта қисми (диафиз) ва икки учи (эпифиз) бор. Диафиз зич моддадан, эпифиз ва ясси ҳамда калта С.лар танаси ғовак моддадан иборат. Диафиз бўшлиғида ва эпифиз ғовак моддаси оралиғида илик булади. С. сирти бириктирувчи тўқимадан ташкил топган суяк усти пардаси — периост, ички илик бўшлиғи томондан худди шунга ўхшаш эндост билан қопланган. Диафиз 4—15 мкм калинликдаги пластинкалардан иборат бўлиб, улар орқали қон томирлари ва нервлар ўтади.

С. — кальций ва фосфор депоси ҳисобланади. Паратгормон ва кальцитонин гормонлари қон плазмасида кальций микдорини ва остеокластларнинг сўрилиш фаоллигини бошқариб туради. С. тўқимаси жуда фаол регенерация хусусиятига эга бўлиб, организмда тўхтовсиз янгиланиб туради. Шу сабабдан С.нинг механик хоссалари ҳам организмга тушадиган юкка мос равишда ўзгариб боради. Одам скелети С. таркиби умр давомида янгиланиб туради (яна қ. Суяк синиши,

Суяк чиқиши, Скелет).

СУЯК СИНИШИ - шикастланиш оқибатида суяк бутунлигининг бузилиши. С.с. травматик ва патологик турларга бўлинади. Травматик С.с. соғлом суякка тўсагдан кучли механик куч таъсир этиши натижасида рўй беради. Патологик С.с. эса бирор касаллик (мас, суяк сили, суяк ўсмаси, остеомиелит, остеопороз ва х.к.) оқибатида мўрт бўлиб қолган суякка кучез ташқи таъсир туфайли юз беради. С.с. ёпиқ ёки очиқ бўлади. Ё п и қ синишда синган жой соҳасидаги тери зарарланмайди, оч и қ синишда эса тери йиртилиб, суяк бўлаклари теридан ташқарига чиқиб қолади. Очиқ С.с. ёпиғига нисбатан хавфлироқ ҳисобланади, чунки теридаги йиртилган яра орқали инфекция синган соҳага кириб қолиши ва йиринглашга сабаб бўлиши мумкин. Очиқ С.с, асосан, ҳарбий қурооллар таъсири ва йўлтранспорт ҳалокати туфайли содир бўлади.

Синган суяклар сонига кўра С.с.лари монотравма (битта С.с.) ва политравма (бир нечта С.с.)ларга ажратилади. Суякнинг нечта бўлакка бўлинишига қараб оддий (суяк икки бўлакка бўлинса) ва мураккаб (суяк бир неча бўлакка бўлинса) С.с. қайд этилади. Суяк бўлакларининг шаклига кўра С.с.лари кўндаланг, узунасига, қия, винтсимон, Тсимон, Усимон, майдаланган бўлади. Синган суяк бўлаклари жойидан силжимаслиги ёки мускуллар қисқариши натижасида силжиб кетиши мумкин. С.с.нинг фақат болаларга хос бўлган «новдасимон синиш» ва эпифизеолиз турлари мавжуд.

Суяк бўлаклари агрофдаги қон томирлари ва нерв толаларини жароҳатлаши мумкин. Бир нечта майда суяклар ёки битта йирик суяк (мас, сон суяги, чанок суяги) синганда ички ва ташқи қон оқиши туфайли травматик шок вужудга келади. С.с.нинг ташқи кўринишдан абсолют (суяк қалталашуви, қийшайиши, синиш соҳасида киртиллаш) ва нисбий (шиш, оғриқ, функциянинг бузилиши)

белгилари кўзга ташланади.

Сени даволашнинг консерватив (операциясиз) ва оператив усуллари мавжуд. Консерватив даво усуллари (қўлда тортиб ёки тана тортими ёрдамида суяк бўлақларини тўғрилаш, гипс боғлам қўйиш), асосан, оддий С.с.ларида қўлланади. Мураккаб С.с.ларида эса аксарият ҳошарда операция қилинади. Оператив даво усулларида суяк бўлақларини металл пластинка, штифтлар, бурама мих ва ташқи фиксация аппаратлари (мас, Елизаров аппарати) ва х.к. билан маҳкамлаш кенг тарқалган.

Суяк бўлақларининг битиши синган соҳада суяк қадоғи ҳосил бўлишига асосланган мураккаб биологик жараёнدير. Битиш муддати қайси суяк синганлиги, суяк бўлақларининг ва атроф юмшоқ тўқималарининг ҳолати ҳамда организмнинг умумий аҳволига боғлиқ. Майда ва кўмик суяклар йирик ва узун суякларга нисбатан, болалар суяги эса катталар суягига нисбатан тезроқ битади. Қарияларда суяк битиши секинроқ кечади.

Суяги синган жойни тезда мавжуд нарсалар (картон, фанер, тахтача ва б.) ёки шина қўйиб, устидан дока, рўмол ёки бинт билан сиқиб боғлаш ва беморни зудлик билан тегишли касалхонага олиб бориш керак.

СУЯК УНИ — сўйилган моллар суягидан ёгсизлантирилиб, буғда елимсизлантирилиб тайёрланадиган ва қишлоқ хўжалиги. ҳайвонларига, паррандаларга бериладиган минерал озуқа. Су. минерал моддаларга, айниқса, кальций (1 кг да 245 г) ва фосфор (118 г) га бой. Асосан, омихта емларга, силосга, концентрат озуқаларга қўшиб, майдаланган илдизмеваларга аралаштириб берилади. Су. ни, шунингдек, балиқларга, бўтқа холига келтириб мўйнали ҳайвонларга ҳам бериш тавсия этилади. Бир кечакундузда соғин сигирларга 60—200, новвосларга (1 ёшгача) 1540, қўйларга 35, уй паррандаларига (товуқ, ўрдак, ғоз, курка) 3—10 г дан берилади. Су. аралаш емга озуқа

массасининг 1% микдориди қўшилади.

СУЯК ЧИҚИШИ — суяк бўғим учларининг бўғимдан ташқарига силжиши. Суяк бўғимдан тўлиқ ёки қисман чиқади. Келиб чиқиш сабабларига кўра Сч. травматик, одатий, туғма ва патологик турларга бўлинади.

Травматик С.ч. аксарият ҳолларда бўғимни ташкил қилувчи дистал суякка билвосита қаттиқ итарувчи ёки тортувчи куч таъсир этганда ва бўғимда кескин ҳаракат қилиш оқибатида рўй беради. Одам танасида энг кўп Сч. (барча чиқишларнинг 50%) елка бўғимида учрайди. Деярли ҳамма ҳолларда суяк чиққанда бўғим капсуласи ёрилади ва атроф тўқималарга ички кон қуйилади. Чиққан суяк бошчаси атрофдаги йирик кон томирлари ва нерв толаларини эзиб қўйиши мумкин.

Ташқи кўринишдан С.ч. жароҳатланган бўғимда кучли оғриқ, қўл ёки оёқнинг мажбуран ноқулай ҳолатда бўлиши, бўғимда ҳаракатнинг кескин чекланиши ва ўзига хос деформациялар билан тавсифланади. Чиққан суякни жойига иложи борича барвақт солиш керак, эскирган С.ч.ни бартараф этиш вақт ўтиши билан қийинлашиб боради. С.ч.ни жойига солиш учун бир қанча усуллар татбиқ этилган. Улардан баъзилари (мас, Гиппократ усули, Ибн Сино усули) бир неча асрлардан буён кенг қўлланиб келинади.

Травматик С.ч.да биринчи ёрдам — қўл ёки оёқни рўмол билан боғлаш ёки тахтакачлаш, оғриқ қолдирувчи дори бериш ва травматологга мурожаат этиш. Мутахассис бўлмаган одамнинг суякни жойига солишга уриниши оғир асоратларга олиб келиши мумкин.

Баъзан, суяк чиққан вақтда бўғим халтаси ва боғламларининг чўзилиб, бўшашиб кетиши оқибатида, шунингдек, С.ч. етарли даволанмаганда, арзимаган куч таъсирида ҳам суяк яна қайта чиқиб кетаверади. Бу — одатий С.ч.дир. Бу хил С.ч. оператив йўл билан даволанади.

Туғма С.ч. она қорнидаги ҳомиланинг бирор сабаб билан нотўғри ривожланиши, бўғим юзаларининг номутаносиблиги оқибатида рўй беради. Кўпинча сон суяги бошчаси, баъзан тизза қопқоғи чиқади. Сон суягининг туғма чиқиши киз болаларда кўпроқ учрайди. Баъзи одамлар сон суяги чакалоқнинг туғилиш вақтида оёғидан тортиб юборилганлиги учун чиқиб кетади деб нотўғри ўйлайдилар. Сон суяги чаноксон бўғимининг касаллиги туфайли ҳомила хали она қорнидалигидаёқ чиқиб бўлади. Шунинг учун янги туғилган чакалоқда травматик С.ч.да учрайдиган оғрик ва шиш кузатилмайди, бола безовталанмайди. Шу сабабли сон суягининг туғма чиқишини барвақт аниқлаш бирмунча мушкул. ғали юрмаган чакалоқларда сон тери бурмаларининг асимметрияси, оёқларни яхши кера олмаслик, бир оёқнинг калталиги, бўксаларда ҳаракат вақтида киртиллаш сингари белгиларга қараб диагноз қўйилади. Ультратовуш текшируви, рентгенография (3—4 ойликдан бошлаб) касалликни аниқлашга ёрдам беради. Юриб кетган болаларда оқсоқланиш, «ўрдаксимон» юриш С.ч. белгиларидир. 1,5—2 ёшгача С.ч.ни операциясиз жойига солиш ва бир неча ой давомида оёқларни кериб ушлаш йўли билан даволанади. Каттароқ болаларда сон бошчаси операция қилиб жойига туширилади. Чакалоқларнинг оёқларини бирлаштирмасдан эркин йўргаклаш, оёқлар орасини очиб кўтариш сон суяги чиқишини камайтиради.

Патологик С.ч. бўғимни ташкил қилувчи суяклар бўғим юзаларининг ортирилган касаллик (суяк сили, остеомиелит, ревматоид артрит ва б.) оқибатида емирилиши, бўғимни ўраб турган мушкуллар фалажи (паралитик С.ч.) сабабли рўй беради. Даво С.ч.ни келтириб чиқарган касалликка қарши қаратилади.

СУЯК ЎЙМАКОРЛИГИ -
ўймакорлик тури; суякни ўйиб нақш, тасвир ишлаш, кесиб ва йўниб ҳайкалча,

буюмлар тайёрлаш санъати. Асосий хом ашё суяк (мамонт ва морж тиши, фил, мол суяги ва шохи, от ва б. ҳайвонларнинг суяги). Керакли ҳажмдаги суяк бўлаги танлаб олинади, ортиқча қисмлари арралаб олиб ташланади, ғадирбудур жойлари эговда текисланади. Суякка гул чизиб, асбоблар (парма, аррача, эгов ва б.) ёрдамида ўйиб нақшлар ҳосил қилинади ҳамда жилоланади.

С.ў. қадимдан йирик ҳайвонлар яшаган ҳудудларда маълум бўлган. Ҳиндистон, Океания, Африка, Россиянинг шим.да тараққий этган; Ўрта Осиё ҳудудида географик шароитга кўра С.ў. ривожланмаган. Халқ амалий безак санъати турларидан — пичоқчиликда ҳамда майда шаклли буюмлар (туғмача ва б.) тайёрлашда С.ў. қўлланилади. 20-а. 60й. ларидан С.ў. Ўзбекистон амалий безак санъатида бир қадар ривожланди. Жумладан, халқ устаси Ортиқ Файзуллаев саъйҳаракати туфайли С.ў. да бадий асарлар — «Чўпон», «Лазги ўйини», «Курант», «Навоий» ва б. яратидди.

СУЯКЛИ БАЛИҚЛАР (Osteithyes) умуртқали ҳайвонлар синфи. Қуйи девон давридан маълум. Уз. 0,7—1,1 см дан 5—7 м гача, баъзан ундан кўпроқ; вазни 1,5 т гача. Ички скелети бирмунча суякланган, баъзи турларида тоғайдан иборат. Тангачалари ганоид, космоид ёки суякдан тузилган. Дум бўлақларини тоғай ёки суяк нурлар ушлаб туради. Жабралари тўсиқ билан бўлинмаган, жабра тешиклари жабра қопқоқлари билан ёпилган. Айрим турларининг сузгич пуфаги иккиламчи тарзда йўқолиб кетган. Уруғланиши, одатда, ташқи; айрим турлари тирик туғади. Осморегуляция жабралар ва тери орқали ортиқча сувнинг чиқарилиши орқали амалга ошади. Денгиз С.б.да бу жараён буйрак ва жабралар орқали амалга ошади. Осморегуляция жараёнининг кенг диапазонга эга бўлиши туфайли С.б. ҳар хил шўрланган сувларда яшай олади. Ўткинчи балиқлар денгиздан чучук сувга, чучук сувдан ден-

гизга ўтиши мумкин.

С.б. паррак сузгичли ва нур сузгичли кенжа синфларга бўлинадиган 33 туркум 420 оила ва 20000 га яқин турни ўз ичига олади. Ўзбекистон сув ҳавзаларида С.б. нинг 8 туркум, 14 оилага мансуб 48 тури тарқалган. С.б. нинг 18 тури, жумладан 3 та Ўрта Осиё эндемик тури Ўзбекистон Қизил китобига киритилган.

СУҚРОТ —Сократнинг ажам халқлари ўртасидаги номи.

СУҚСУР, бигиздум (*Anas acuta*) — ўрдаксимонлар оиласига мансуб куш. Танасининг уз. 70 см га яқин, вазни 0,7— 1,15 кг. Наридан урчиш даврида жуда чиройли: боши ва бўйни тўқ кўнғир, бошининг тепа қисми яшил, бинафша тусда товланади, кўкраги оқ, орқаси қора йўлли кулранг, қорни кулранг холли оқ (1номи шундан); ўрта бошқарув патлари ингичка ва узун (2номи шундан). Макиёни кўнғир, боши ва бўйни сарғиш холли, қорни кулранг. Яхши учеди ва сузади. Уясини ерга ва ўсимликлар орасига куради. 6—11 та тухум қўяди. Тухумини 22—23 кун босади. Йилда 2 марта туллайди. Ўсимлик ва сув умуртқа сизлари билан озикланади. Европа, Осиё ва Шим. Америкада кенг тарқалган. Фарбий ва Жан. Европа, Шим. Африка, Осиёнинг ўрта ва жан. қисмида қишлайди.

Овланади. Ўзбекистонда баҳор ва кузда кушлар учиб ўтиши даврида учрайди; айрим йиллари жан. ҳудудларда қишлайди.

СУҒД, Сўғд, Суғуд Ўрта Осиёдаги қад. Тарихий-маданий вилоят. Илк марта ахоманийлар сулоласи вакиллари-нинг қоятош хотирот битикларида Суғуда шаклида қад. Эрон салтанатига тобе қилинган сатрапликлардан бири, мамлакат номи сифатида қайд этилган. Юнон манбаларида — Согдианой. Бу шакл юнонлар томонидан сўз таркибидаги — анака — тегишлилик, мансублик маъносини билдирувчи нисбат қўшимчасини

сўз ўзагига қўшиб юборишдан пайдо бўлган. Хитой манбаларида — Сули. С. ёзуви ёдгорликлари мамлакат номи С. ёки Сғуд шаклида кўрсатади. Суғдик ёки Сғудик, Суғдиёнак — Сғудиёнак шакллари «Суғдга тегишли», «Суғдий» каби маъноларда қўлланади. Урта асрларда арабий, форсий, туркий манбалар мамлакат номи «С.» шаклида қўллади.

«С.» сўзининг маъноси фанда турлича талқин қилиб келинади. Мас, Сўч —Ғ Сўз — «қуймоқ, ёнмоқ, порламоқ» деб изоҳланган. Бундан С.ни «Муқаддас илохий олов (Зардуштийлик тасаввурига кўра) билан покланган ер» каби маънода талқин этишга ҳаракат қилинган (В. Томашек). Яна бир изоҳга кўра, «С.» сўзи сернам, унумдор ер деб тушунилади. Бунга ҳозирга қадар пастлик, сув йиғиладиган ер «С, Суғут» деб аталишини далил қилиб кўрсатилади. Авестола С. мамлакат номи сифатида бир марта учрайди. «Ардвисура Яшти» — («Обон Яшт») ва Ардвиган (Амударё) Ишката, Парута, Моури, Суғуда ва Хваразм томон ҳаётбахш сувларини элтади, дея таъкидланади. Авестонинг Видевдат наскида эса Ахурамазда яратган эзгу юртлардан бири Гава дейилади ва у ерда суғдлар яшайди деб кўрсатилади.

С. мамлақати (пойтахти — Самарқанд, 645—654 й.ларда Кеш) 3 тарихийгеографик ҳудудни бирлаштирган. Самарқанд Си, Бухоро Си ва КешНахшаб Си. Ҳар 3 қисм ўзаро табиий чегарага ҳам эга эди: Зарафшон тоғ тизмалари Самарқанд ва КешНахшаб ўртасини Карманадан кейин Малик чўли Бухоро ва Самарқанд Сини ажратиб турган.

Буюк ипак йўлининг марказий тармоқлари С орқали ўтган. Натижада С халқаро савдо муносабатларида муҳим ўрин тута бошлаган. Буюк ипак йўли бўйлаб С савдогарларининг қишлоқлари, шаҳарларида эса уларнинг маҳаллалари пайдо бўлган. С. тили халқаро тил родини ўйнаган. Бу ҳол Хитой сайёҳлари томонидан С.нинг чегаралари ҳақида нотўғри тасаввурлар ҳосил қилган (Сю-

ань Цзан).

С. мил. ав. 6—2—1-а.ларда аввал ахамонийларга, сўнгра македониялик Александр тузган салтанатга, унинг давомчиси Салавк давлатига, ЮнонБактрияга тобе бўлган. Мил. ав. 2—1-а.лардан бошлаб С ўз мустақиллигини тиклашга киришган. Унинг марказий ва маҳаллий тангалари зарб қилина бошлаган. С. аста-секин ҳар 3 қисми ўз атрофига тўплаган конфедератив давлат уюшмасига айланиб борган.

Мил. I минг йилликнинг 1-ярмида С. кушонлар, хионийлар, абдаллар, кидарлар таъсирида бўла туриб, ўз нисбий мустақиллигини саклаб келди. С. конфедерацияси мил. 6-а. ўрталаридан 8-а.нинг бошларигача сиёсий жиҳатдан кучайиб борган. Араб истилосининг бошланғич давридан (8-а.нинг I чораги), то С. подшоси Турғар даври охиригача (738—759 й.лар) С ўзининг конфедератив хусусиятини сакдашга ҳаракат қилган. Турғардан кейин С.да ихшидлик сиёсий ҳокимият тугаб, мамлакат халифалик таркибига сингдирилган.

Ад.:С мир нова О. И ., Очерки из истории Согда, М., 1971; Исоҳоков М., Суғдиёна тарих чорраҳасида, Т., 1990; Исоҳоков М., Унутилган подшоликдан хатлар, Т., 1992; Эшов Б., Суғдиёна тарихидан лавҳалар, Т., 2002.

Мирсодиқ Исоҳоқов.

СУҒД АДАБИЁТИ — суғд тилида яратилиб, бизгача сакланган ёзма манбалар. Манбаларнинг асосий қисми 4—10-а.ларга тааллуқли бўлиб, будда, монийликка тегишли матнлар, кундалик турмушга оид хужжатлар, турли ёзишмалар, фармон ва ёрликлар, суғд астрономик календари, Ўрта Осиё халқлари эпосларини ташкил этади. Турли алифбода битилган бу ёдгорликлар оромий ёзувларида ёзилган бўлиб, Синьцзян ҳудудидан, шунингдек, Муғ тоғидан топилган (қ. Муғ қалъа хужжатлари). Афросиёб деворий раслшдаги элчи тасвирида 16 сатрдан иборат ишонч ёрлиғи

ёзилган. Суғд ёдгорликларидан яхлит бир адабий-бадий асар сакланмаган бўлсада, рангоранг сюжетлардан тузилган қочирим сўзлар, ҳикматли ибораларга тўла мактуб ва ёрликлар суғдларда бой адабиёт бўлганини кўрсатади.

Суғд ёдгорликлари орасида Рустам ҳақидаги эпосдан парчалар (5—7-а.) катта адабий қимматга эга бўлиб, буларда Рустамнинг девлар билан қилган жанги тасвирланган. Рустам образи аввал халқ оғзаки ижодида, кейинчалик ёзма адабиётда яратилди.

Монийликка тааллуқли суғд матнлари орасида «Калила ва Димна»даги «Савдогар ва марварид тешувчи», «Уч балиқ ҳақида», «Тулки ва маймун» масалларига мазмунан яқин бўлган ҳикоя ва масаллар учрайди. «Халқлар рўйхати» номли суғд хужжати 8-а.га оид. Бунда ўша вақтда Ўрта Осиёда яшаган 21 халқ ва элатнинг номи берилган.

Ад.: Бертельс Е. Э., История персидско-таджикской литературы, М., 1960; Оранский И. М., Введение в иранскую филологию, М., 1960; Исоҳов М., Суғдиёна тарих чорраҳасида, Т., 1990.

СУҒД ВИЛОЯТИ (1939 й.дан 2000 й. июнгача Ленинобод вилояти) — Тожикистон Республикаси таркибидаги вилоят. Республиканинг шим.да жойлашган. 1939 й. 27 окт.да ташкил этилган. 1962 й.да тугатилиб, 1970 й. 23-дек. да қайта ташкил этилди. Св. шимол, шим. шарқ, шим.ғарб ва ғарбдан Ўзбекистон Республикаси, шарқдан Қирғизистон Республикаси, жан.дан Тожикистоннинг Республикага қарашли туманлари билан чегарадош. Майд. 26,1 минг км². Аҳолиси 1872 минг кишидан зиёд (2001), асосан, тожик ва ўзбеклар, шунингдек, рус, қирғиз, татар, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди.

1918—24 й.ларда С.в. ҳудуди Туркистон АССРнинг Самарқанд вилояти Хўжанд уезди, 1924—29 й.ларда Ўзбекистон ССР, 1929 й.дан Тожикистон ССР таркибида. 1939 й.дан вилоят

мақомида.

С.в.да 14 туман, 10 шаҳар ва 21 шаҳарча бор. Маркази — Хўжанд ш. Асосий шаҳарлари: Хўжанд, Уструшона (собик Ўратепа), Исфара, Қайроққум, Конибодом, Панжакент, Табашар, Чкаловск.

С.в. худуди республиканинг шим.да (Тяньшан ва ҲисорОлай тоғларининг ғарбий қисмида, Сирдарё ва Зарафшон дарёлари ҳавзасида). Рельефи ҳар хил: тоғ тизмалари (Туркистон, Зарафшон, Курама, Ҳисор) билан бирга адирлар ва улар орасида водийлар (Сирдарё водийси, Зарафшон водийсининг шарқий қисми) бор. Шим. қисмида Курама тизмаси, Мўғултоғ, жан.да Туркистон тизмаси, Зарафшон тизмаси, шунингдек, Ҳисор тизмаси жойлашган.

Иклими кескин континентал. Ёзи иссик. Июлнинг ўртача т-раси 9,7°дан (Анзоб довони) 27,5° гача (Ашт, Хўжанд), энг юқори тра 45° (Хўжанд), 46° (Зафаробод). Қиши ўртача совук, янв.нинг ўртача т-раси — 12,7° дан (Анзоб довони) —Г гача (Хўжанд). Энг паст тра —30° (Зафаробод). Вегетация даври 230 кун. Йилига 100 мм (Конибодом), 250 мм (Ашт), 400 мм (тоғларда) ёғин ёғади. Асосий дарёси — Зарафшон (Фондарё ва Яғноб ирмоқлари билан), шунингдек, Исфара, Хўжабақирғон, Оксув (Сирдарё ирмоқлари) ҳам мавжуд. Йирик кўллар: Искандаркўл, Оксувкон. Шунингдек, Қайроққум ва Каттасой сув омборлари ҳам бор. Тупроқлари бўз, ўтлоқи ва жигарранг тупроқлар. Ўсимлик дунёси вертикал минтақалар ҳосил қилган. Текисликлар ва адирларда шувок, лола, тоғ даштларида чалов ўсади, баъзи тоғ ён бағирларида заранг, зирк, арчазорлар учрайди. 3000 м дан баландроқ тоғларда субальп ва альп ўтлоқлари бор. Ёввойи ҳайвонлардан айик, бўри, тулки, кийик, товушқон, жайра, бўрсик, қобон, сибирь тоғ эчкиси, қор қоплони; қушлардан қирғовул, улар, қалқик, булбул, қаптар, майна, қизилиштон, зоғ, ўрдак яшайди; баликлардан лаққабалиқ, сазан,

зоғорабалиқ ва б. бор.

С.в.нинг хўжалиги Тожикистоннинг бошқа вилоятларига нисбатан анча ривожланган. 1980—90 й.ларда республика саноат маҳсулотининг 35%, жумладан, кумир қазиб чиқариш 100%, гилам тўқиш 99%, газ ишлаб чиқариш. нинг 93% вилоят ҳиссасига тўғри келган. Айни пайтда металлсозлик, енгил, озиковқат, қончилик саноати, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш., Анзоб руда к-ти, Шўроб кўмир қони, ҳамда Чкаловскдаги ктлар, Қайроққум ГЭС, Хўжанд шойи тўқиш, Қайроққум гилам тўқиш қорхоналари, шунингдек, озиковқат (қонсерва, ун, гўштсут қтлари, ёғмой, вино, қандолатчилик цехлари, нон пишириш бирлашмаси), пахта тозалаш з-длари ҳам мавжуд. Қ.х.нинг муҳим соҳалари — пахтачилик, ғаллачилик, боғдорчилик, тоқчилик ҳамда пиллачиликдир. С.в.да республика қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 30% ишлаб чиқарилади. Шунингдек, вилоятда пахта-нинг 27%, пилланинг 50%, тамақининг 89%, сабзавот маҳсулотларининг 50% етиштирилади.

Қ.х. экинлари, асосан, Катта Фарғона канали, Шим. Фарғона канали, Тожикистон, Марғодар, Сомғар насос ст-ялари, Хўжабақирғон, Мирзачўл, Дехмай, Каттасой ва Ашт каналларидан сўғорилади. Душанба — Конибодом йўналишидаги Транстожик т.й. Ўзбекистон худуди орқали ўтади. Шунингдек, Тошкентдан Фарғона водийсига қатновчи поездлар ҳам С.в. орқали ўтади. Т.й.лар узунлиги 173,2 км. Вилоятни республика маркази билан боғловчи автомагистраль йўли Шахристон (бал. 3378 м), Уструшона ва Айний оралиғида (Туркистон тизмасида) ва Анзоб (бал. 3372 м, Айний ва Варзоб оралиғида, Ҳисор тизмасида) доvonлари орқали ўтганлиги боис, ноябрь ойидан май ойигача доvonлар ёпилади. Республика марказини вилоят маркази билан боғлаш мақсадида Ушгур туннелини қазийш ишлари 1982 й.да бошланиб, 1993 й.гача 21,5 км узунликда қазиб битказил-

ган эди. Туннель қазिश 1999 й.дан яна давом эттирилди.

С.в.да Тожикистон ФАнинг вилоят бўлими, Тожикистон ҳуқуқ, бизнес ва сиёсат давлат ун-ти, Хўжанд давлат ун-ти ва б. олий ўқув юртлари, Мичурин номидаги боғ ва токчилик и.т. институти фаолият кўрсатади. Суғд вилояти ўзбеклар жамияти (1991 й.дан) ишлаб турибди. 10 га яқин тарихэтнография музейи, 400 га яқин жамоат кутубхонаси, 5 театр, 302 клуб, 10 дан зиёд меҳмонхона, Тожикистон ФАнинг ботаника боғи, 10 га яқин санаторий ва профилакторий, халқаро аэропорт мавжуд. Хазрати Мавлоно меъморий мажмуаси (12-а.), Намозгоҳ масжидмадрасаси (16—17-а.лар), Мозори Амир Ҳамза Хаста Подшо (11—12-а.лар), Муҳаммад Бошаро (11—12-а.лар, 1342—43 й.лар), Абдуқодир Желоний (15-а. охири—16-а.), Муслиҳиддин (16-а.) мақбаралари, Кўк Гумбаз (Абдаллатиф) масжиди (16-а.), Мир Ражаб Додхо мадрасаси (16—17-а.лар), Уструшонадаги масжид (18—19-а.лар) ва б. сақланган.

СУҒД ЁЗУВИ — мил. 1—9-а.ларда мавжуд бўлган, оромий ёзуви асосида шаклланган ҳарфтовуш ёзуви; у бир манба — оромий ёзувидан тарқалганлигига кўра сурёний ёзувига яқин туради, лекин улар параллел ҳолда мустақил шаклланиб, ривожланганлар. Зарафшон дарёсининг водий ва юкрити оқим қисмларида жойлашган Суғд (Суғдиёна) вилоятида қўлланган.

Сё. сомий алифболар сингари консонант ёзув бўлган, яъни харфлар асосан ундош товушларни ифода қилган; унли товушлар махсус белгиларга эга бўлмаган. Дастлаб унда 22—23 харф мавжуд бўлиб, уларнинг деярли барчаси кад. оромий прототипига бориб такалган ва жойлашиши ҳам оромий алифбосидаги сингари бўлган. Кейинчалик, 4-а. бошларида баъзи харфларнинг алифбодан чиқиб кетиши, баъзи харфларнинг шаклан бирибирига яқинлашуви, ўхшаб қолиши натижасида харфлар сони 17 та-

дан иборат бўлиб қолган. Сё. дастлабки пайтларда график шакллари бўйича оромий ёзувидан унчалик фарқ қилмаган, лигатуралар кўп бўлмаган. 7-а. ўрталарида эса Сё. нинг кия (курсив) шакли пайдо бўлиши билан лигатуралар кўпайган, кўплаб харфларнинг ёзилиши бири-бирига ўхшаб қолган. Бу ҳолат кия ёзувни қийинлаштирган ва қўшимча диакритик белгилар қўлланишини тақозо этган.

Сё. асосан горизонтал ҳолатда ўнгдан чапга қараб ёзилган. Аммо суғдлар 6-а. охиридан бошлаб вертикал йўналишда ҳам (деворлар ва қрярларда) ёзганлар, вертикал сатрлар чапдан ўнгга томон жойлашиб борган.

Сё. нинг мил. 1-а.га оид энг кад. намунаси Самарқанд яқинидаги Талли Барзу деган жойдан топилган, энг сўнгги намуналари эса 8-а. охири — 9-а. бошларига мансуб. Ёдгорликларнинг купи 20-а.да Шарқий Туркистондан топилган. Шулардан бири 808—821 й.ларда ҳукмронлик қилган хокон шарафига битилган, уч тилдаги (суғд, кад. турк ва хитой) қабр тоши ёзувидир. Сё. намуналарининг аксарияти 4—8-а.ларга тегишли бўлиб, улардан Муг қалъа харобасидан топилган хужжатлар (1933) муҳим илмий аҳамиятга эга. Ушбу хужжатлар ва Сё.нинг баъзи бошқа ёдгорликларида суғд адабий тили меъёрлари, унинг адабий-бадийи услуби яққол сезилади. Сё., ўз навбатида, кад. туркий руник ёзуви ҳамда уйғур ёзувиш. шакллантириш учун асос бўлган.

Сё. ни ва суғд тилини ўрганишга Санкт-Петербурглик олим В.А. Лифшиц катта ҳисса қўшган. Ҳоз. кунда Ўзбекистонда ҳам ўзига хос суғдшунослик мактаби вужудга келган: проф. М. Исхоков ва унинг шоғирдлари суғд ёзуви, суғд тили ва адабиётининг турли жиҳатларини, хусусиятларини ўрганиб келмоқдалар. С.ё. ёдгорликларининг асосий қисми Санкт-Петербург, Лондон, Париж, Берлинда сақланмоқда.

Ад. Л.Орански й И.М., Введение в иранскую филологию, М., 1960; Дирингер Д., Алфавит, Пер. с англ., М., 1963;

Фридрих И., История письма, Пер. с нем., М., 1979.

Абдувахоб Мадвалиев.

СУҒД ТИЛИ — эроний тилларнинг шим.шарқий гуруҳига мансуб улик тил. Зарафшон дарёси водийси (ҳоз. Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудуди) да жойлашган Суғд (Суғдиёна) давлатининг расмий тили ҳисобланган. «Суғд» топоними қад. ёзма манбалардан «Авесто»да учрайди. Хитой манбаларининг гувоҳлик беришича, 8—9-а.лар (С.т.нинг асосий ёзма ёдгорликлари яратилган давр)да Ст. асосий ёзма ва оғзаки алоқа тили ҳисобланган. Кейинчалик, араблар босқинидан сунг, Ст. араб, классик форс (тожик) тиллари ҳамда туркий тиллар томонидан сиқиб чиқарилган. С.т.нинг узилкесил йўқолиши 12—13-а.ларга тўғри келади. Бу тилнинг баъзи (асосан луғавий) унсурлари ҳоз. ўзбек ва тожик тилларига сингиб кетган.

С.т. бир неча шева ва лаҳжаларга бўлинган. Суғдиёна ҳамда унинг Ғарбий Хитойдаги мустамакаларида топилган ёдгорликлар тили суғдий шеваларнинг ғарбий гуруҳини акс эттиради. Шарқий суғд тармоғи эса ривожланиб, ҳоз. яғноб тилига асос бўлган.

С.т. вокализми чўзиқлиги жиҳатидан ўзаро қарамақарши кўйилувчи 5 жуфт унли (а—а, и—и, у—у, э—э, ў—ў), 2 жуфт дифтонг ва ўз жуфтига эга бўлмаган э фонемасидан, консонант тизими эса 19 фонемадан иборат бўлган. Грамматик қурилишида аналитик белгилар билан бир қаторда қад. флектив турга ҳос хусусиятлар ҳам мавжуд бўлган.

Суғд ёзуви қад. оромий ёзуви асосида мил. 1-а. бошларида шаклланган. Турли даврларда ўзгариб борганлиги туфайли бир неча кўринишга эга. Энг қад. ёдгорликлари 2—4-а. ларга мансуб. Улар Шарқий Туркистон, Тожикистон (Муғ қалъа харобаси), Афросиёб, Тошкент, Қува ва б. жойларда топилган. Афросиёбдан топилган 16 сатрли ҳужжат матни 7-а. ўрталаридаги Ўрта Осиё халқлари

ҳаёти ҳақида қизиқарли маълумот беради.

СУҒД ҚОЯСИ — македониялик Искандар (Александр)нинг Туронзаминга қилган юриши даврида суғдлар томонидан мудофаа қилинган Навтака яқинидаги тоғ қалъаси. Антик давр тарихчилари тоғ чўққиларидаги табиий Ҳимоя хусусиятига эга бўлган қалъа ва кўрғонларни «қоя» (юн. «петра») деб атаганлар. 328—327 й.лар кишини Александр Навтакада ўтказган. Баҳорда эса С.қ.га яқинлашган. Суғдларнинг кўпчилиги шу қояга қочиб жон сақлаган. Суғдлар у ерга анча вақтга етадиган озиковқат олиб чиқишган. Қиш фаслининг серёғин келганлиги қалъадагиларни сув билан таъминлаган, македонияликларни эса қалъага яқинлашишларига тўсқинлик қилган. Александр қалъадагиларга музокара олиб боришни таклиф этган ва С.қ.ни топширишса уларни омон қолдиришини айтган. Қамалдагилар «қалъани олиш учун қанотли аскарлар излаб топиш керак» деб, таклифни рад этишгани Александрнинг ғазабини келтирган. Александр кимки 1 бўлиб қояга чиқса 12 талант, 2,3 мукофотларни, энг охирида чикқан аскар 300 дарик олишини эълон қилган. У қамал пайтида тоғларга чиқишга малакаси бор 300 аскарни қалъага жўнатган. Улар чодир торғишда ишлатиладиган миҳлар тайёрлаб, миҳларни музга тикиб, уларга эса каноп арқонлар боғлаб, бири-бирига кумаклашиб тонг пайтида ҳеч ким кўрикламаётган тик тоғ чўққисига кўтарилганлар. Чўққига кўтарилишда 30 аскар ғалок бўлган. Александр қалъадагиларга жарчи юбориб вақтни чўзмасликни, қанотли аскарлар топилгани, улар чўққини олганлигини айтиб тепадаги аскарларни кўрсатган. Суғдлар бундай қутил маган ҳодисадан саросимага тушиб, қояни жуда кўп одам эгаллаган деб ўйлаб таслим бўлишган. Жуда кўп аёллар ва болалар, шу жумладан, Александрнинг ҳали ҳаёт бўлган душманлари орасида энг кучлиси ҳисобланган ва

Сугда катта обрўга эга бўлган Оксиртнинг хотини ва болалари асир олинган. Александр бир кўришдаёқ Оксиртнинг кизи Рохшанакни севиб қолиши, унга уйланиши шунга олиб келганки, Оксирт, Аррианнинг ёзишича, «дадилланиб» Александрнинг қошига келган ва унинг даргоҳида иззатикром кўрган.

Баходир Эшов.

СУҒДИЁНА КИШМИШИ

- ўртапишар хўраки узум нави. Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик и.т. ин-тининг Самарқанд филиалида Победа ва Крра кишмиш навларини ча-тиштириб чиқарилган (К.В.Смирнов, Е.П.Перепелицина). Шарқий экологик-географик навлар гуруҳига киради. Тупи кучли ўсади. Барги ўртача, 5 бўлмали, юзаси бироз бурмали, остки қисми тук-сиз. Гули икки жинсли. Узум боши йи-рик, оғирлиги 800—900 г, шингиллари ўртача хавол, ғужуми йирик — 5 г гача, мумғубор билан қопланган. Пўсти юпқа, таъми ширин, хушхўр. Тўлик пишганда қанд моддаси 25—26% га етади. Ҳосили авг. охири — сент. бошларида тўлик ети-лади.

Ўртача ҳосилдорлиги 180—200 ц/га, янгилигида истеъмол қилинади, майиз солинади (25—26,2% майиз тушади).

СУҒДИЙЛАР, суғдлар — Зарафшон водийси ва Қашқадарё воҳасининг кад. аҳолиси. Бу минтақда С. этник уюшма сифатида мил. ав. 12—11-а.ларда пай-до бўлган. Авесто китобида Гава номли юртда С. яшайди деб кўрсатилган («Ви-деват», I фрагард). Ахоманийлар қоятош битиқларидаги Сугуда номли қарам са-траплик аҳолиси С. бўлган.

С. ҳар 2 воҳада деҳқончилик ва шаҳар маданиятининг шаклланишида муқим роль ўйнаган. Мил. ав. 8—7-а. ларда Кўктепа, Афросиёб, Узунқир, Сангиртепа, Ерқўрғон ш. харобалари ўрнида бўлган кад. шаҳарлар Суғд халқи шаҳарсозлигининг илк йирик марказлари эди.

С. узок муддат турли салтанатлар таркибида бўлиб келганлар. Жумла-дан, ахоманийлар, юнонлар, кушонлар, хионийлар, эфталийлар, кидарийлар, Турк хоқонлиги даврида ҳам нисбий мустақиллик руҳини сақлаганлар.

Мил. ав. 2—1-а.лардан бошлаб С. ўз худудларида янги конфедератов давлат тизими агрофида бирлашдилар. Асосий пойтахт шаҳарлар Самарқанд бошчили-гида Кеш, Бухоро, Нахшаб(Насаф) ка-билар эди. Айни шу даврдан умумсуғд алифболи ёзуви амал қила бошлаган ва унинг кўплаб ёдгорликлари бизгача етиб келган.

С. Буюк ипак йўли халқаро муноса-батларда катта нуфузга эга эдилар. Суғд тили халқаро тил даражасига кўтарилган. Суғд ёзуви эса, кад. туркийруний, уйғуртуркий, мўғул, манжур ва б. Шарқ ёзувларига график асос бўлиб хизмат қилган. С. ўз ёзма ёдгорликларида халқ сифатида «Сғудик ноб» «Суғд халқи» деб аталган.

С. Шарқий Туркистонга савдо билан келиб, Буюк ипак йўлидаги шаҳар ва қишлоқларда, 4—5-а.лар давоми-да (балки олдинроқ) шу ерларда қолиб яшаганлар. Бу ердаги вилоятларнинг кўпчилигида савдосотик ишлари С.нинг қўлида бўлган. Дуньхуан ва Гуанч-жоу вилоятларининг ҳокими маълум вақтларгача Сдан бўлган. 6—8-а.лар да-вомида буларнинг ҳам кўпчилиги тур-кийлашиб кетган.

Ад.: Исҳоқов М., Суғдиёнатариҳи чорраҳасида, Т., 1990; Исҳоқов М., Уну-тилган подшоликдан хатлар, Т., 1992; Согдийские документу с горў Муг, вўп. 1—3, М., 196263.

Мирсодиқ Исҳоқов.

СУҒОРИЛАДИГАН ЕРЛАР-ДА ҒАЛЛА ВА ДУККАКЛИ ЎСИМЛИКЛАР ИНСТИТУТИ — ғаллачилик соҳасидаги йирик илмий тадқиқот маркази. Ўзбекистон Респу-бликаси Қишлоқ ва сув хўжалиги ва-зирлиги хузуридаги Қишлоқ хўжалиги

илмий ишлаб чиқариш. маркази таркибида. 1997 й. 25 авг.да ташкил этилган. Андижон вилоятининг Куйганёр посёлкасида жойлашган. Ин-тда 11 та бўлим (дон экинлари селекцияси; дон экинлари агротехникаси; уруғчилик; агрокимё; дуккакли ва ем-хашак экинлари селекция ва агротехникаси; бирламчи селекция материалларини яратиш ва уларни баҳолаш; ўсимликларни химоя қилиш; ўсимликлар физиологияси, биокимёси ва сифат таҳлили; механизация; иктисодиёт; филиаллар фаолиятини мувофиқлаштириш ва фан ютуқларини ишлаб чиқариш.га жорий этиш) фаолият кўрсатади. Интнинг Қорақалпоғистон Республикаси, 10 вилоят (Андижон вилоятдан ташқари)нинг туманларидаги ширкат хўжаликларида ва тажриба ст-яларида жойлашган вилоят филиаллари, Ғаллаорол филиали, Избоскан туманида «Истик'лол» тажриба хўжалиги бор. Инт филиаллари ва тажриба хўжалигининг ер майд. 2695 га. Инт илмий фаолиятининг асосий йўналишлари Ўзбекистоннинг турли тўпроқ ва иқлим шароитлари-га мослашган, касалликларга чидамли, маҳсулдор, дон сифати юқори бошоқли ва дуккакли экинларнинг янги навларини яратиш, уларни етиштириш технологиясини ишлаб чиқиш ҳамда бирламчи уруғчилик тизимини ташкил этишдан иборат.

Ин-тда турли мамлакатлардан келтирилган бошоқли дон экинлари навларининг 8 минг, дуккакли экинларининг 700 дан ортиқ навлари коллекциям тўпланган. 1997—2004 й.ларда юмшоқ кузги буғдойнинг 12, тритикаленинг 1, хўраки кўк ныхатнинг 1 янги нави яратилди. Улардан Чиллаки, Андижон 2 ва Андижон 4 кузги юмшоқ буғдой навлари Давлат реестрига киритилди. Бу навларнинг бирламчи уруғчилик тизими ташкил этилиб уруғи кўпайтирилмоқца. Ин-тда 6 фан д-ри, 18 фан номзоди ва 50 дан ортиқ малакали илмий ходим ҳамда мутахассислар ишлайди (2004). Инт фаолияти Р.И. Сиддиқов, Т.Жалолов, С. Те-

шабоев, И.У. Эгамов ва б. олимларнинг номлари билан боғлиқ. Инт республикадаги 10 дан ортиқ и.т. интлари, РФ Краснодар ш.даги П.П. Лукьяненко номидаги Қишлоқ хўжалиги и.т. инти, олий ўқув юртлари ҳамда бир қатор халқаро илмий марказлар (ИКАРДА) билан ҳамкорлик қилади.

Равшан Сиддиқов.

СУҒОРИШ, ирригация — тупроқни манбалардан олинган сув билан сунъий намлаш, мелиорациянинг бир тури. С тупроқнинг ўсимлик илдизи тарқалган қисмида энг қулай сув режимини ҳосил қилади. Бу эса ўсимликларнинг тупроқдан озиқ моддалар — минерал ва органик ўғитларни ўзлаштиришига қулай шароит яратади ва қишлоқ хўжалиги. экинларидан юқори ҳосил олишни таъминлайди. С. ер ҳосилдорлигини суғорилмайдиган шароитларга қараганда 8—10 марта оширади, интенсификацияни жорий этиш имкониятини беради. Бу эса сув хўжалиги қурилишига ва ерларни мелиоратив ўзлаштиришга сарфланган капитал маблағларнинг тез (3—5 йил ичида) қопланишини таъминлайди.

Хитой, Ҳиндистон, Покистон, Эрон, Россия, Япония, Миср (экин экиладиган ҳамма майдони суғорилади)да, АҚШ, Мексика, Италия, Болгария, Франция ва б. мамлакатларда суғориладиган ерлар 20-а.да айниқса тез кенгайиб борди, йирик суғориш системалари барпо этилди. 20-а.нинг 50й.ларида дунёда суғориладиган жами ер майд. 121 млн.га, 80й.ларда 230 млн.га дан кўпроқни, 20-а. охирида 271,4 млн.га ни ташкил этди. Осиёда 191,2, Шим. Америкада 30,4, Европада 24,6, Африкада 12,5, Австралияда 2,4 млн. га экин майдонлари суғорилади (1999).

С. қадимий даврлардан бошлаб суғормасдан ҳосил олиб бўлмайдиган иссиқ минтақаларда, кейинчалик эса ёгин нотекис ёғадиган, натижада қишлоқ хўжалиги. экинларидан барқарор ҳосил олинмайдиган зоналарда ривожланди.

Миср, Месопотамия, Ўрта Осиё, Мексика, Эроннинг қуруқ иклимида одамлар тошқин сувлар босадиган майдонларда озиковқатга ярқли ўсимликларни ўстиришга ўрганди. Кейинчалик бундай ерлар марзалар билан ўралиб, уларда сувни узоқ вақт сақлаб қолиш ва қишлоқ хўжалиги. экинларидан мунтазам ҳосил олиш имкони яратилди. Сурхондарё воҳаси, Фарғона водийсининг шарқий қисми, Амударё дельтаси, Зарафшон дарёси хавзасида ўтказилган археологик қазишлар мунтазам С. Ўрта Осиёда мил. ав. 2минг йилликда бошланганлигидан далолат беради. Амударёнинг қуйи оқимида мил. ав. 8—7-адан мил. Засргача С. жуда тараққий этган. С.нинг ривожланиши ва суғориладиган майдонларнинг кенгайиши билан сувни узоқ масофаларга олиб бориш эҳтиёжи пайдо бўлди. Бош иншооти содда бўлган дастлабки каналларнинг барпо қилиниши мил.дан ав. 1минг йиллик ўрталарига тўғри келади. Ўрта асрларда суғорма деҳқончиликда буюк кашфиёт — биринчи сув кўтаргич — чигир яратилди. Натижада ариқлар ёки табиий сув манбаларидан баландда жойлашган кичикроқ ер участкаларини суғориш мумкин бўлди.

Ўрта Осиёда суғориладиган ерларнинг кескин кенгайиши 19-а. охириларига тўғри келади. Аммо янги ерларни режали ўзлаштириш ва деҳқончиликка ярқосиз бўлиб қолган суғориладиган ерларни қайта тиклаш, катта майдонларни С. имкониятини берадиган йирик суғориш системаларини барпо этиш фақат 20-а. нинг 20й.ларидан бошлаб олиб борилди. Ўрта Осиё ва Қозоғистонда фақат 1965—90й.ларда суғориладиган ерлар майдони 5,8 млн.га (1965)дан 8,8 млн.га га етади. Ўзбекистонда эса 2001 й.да 4,3 млн. га суғориладиган ерларда деҳқончилик қилинди (1914 й.да 1,8 млн.га).

Суғориладиган ер майдонларининг кенгайиши қишлоқ хўжалигида сув истеъмолининг кўпайишига олиб келди. Натижада сув омбори қуриш йўли билан дарё оқимларини мавсумий,

кейинги йилларда эса кўп йиллик тартибга солиш муҳим масалага айланди. Юқори қувватли насосларнинг яратилиши қарийб 250—300 м³/с сувни босқичмабосқич баландликка кўтариб, қишлоқ хўжалиги. экинзорларини машина ердамида суғоришга имкон берди. Ҳоз. даврда Орол денгизи хавзасида жами йиллик ҳажми 105 млрд. м³ бўлган умумий оқимнинг 95 млрд. м³ суви Ста сарфланмоқда. Бу эса сув ресурсларини тўлдириш ва суғориш системасининг барча бўғинларида сувни тежашни тақозо қилади. Сув ресурсларини тўлдириш асосан сувни хавзалараро қайта тақсимлаш (АмуБухоро, АмуҚорақўл, Қорақум ва б. каналлар), оқова ва шўрланган дренаж сувларидан қайта фойдаланиш ҳисобига амалга оширилмоқда.

С. усуллари ва турлари. С тупрокка меъёрланган (белгиланган) микдорда сув беришини таъминлайдиган, гидротехника қоидаларига асосланган техникавий, агротехник ва ташкилийхўжалик тадбирлари мажмуидан иборат. С. ўтказиладиган вақтига қараб мунтазам ва даврий турларга бўлинади. С. мақсадига қараб эҳтиёт (яхоб), шўр ювиш, вегетацион, озиклантирувчи (шарбат) ва б. турга бўлинади. Айрим ҳолларда бир турдаги С бир қанча мақсадларда ўтказилиш мумкин.

Қадимдан маълум бўлган оқизиб сув бериш усуллари (бостириб, тахталарга бўлиб, эгатлар олиб) астасекин такомиллашиб С.нинг ёмғирлатиб сутриш, томчилатиб суғориш ва тупроқ остидан суюриш, аэрозоль усулида суғориш сингари такомиллашган усуллар яратилди. Иқлим қуруқ бўлган Ўрта Осиёда экинлар кўп микдорда сув талаб қилади, шунинг учун суғориладиган майдонларда асосан тупроқ (ер) устидан оқизиб сув бериш ва қисман ёмғирлатиб суғориш усули қўлланилади.

Кейинги йилларда С.нинг механизациялаштирилган, ярим автоматлаштирилган, автоматлаштирилган ва б. турлари пайдо бўлди (яна қ. Суғориш норма-

си).

Ад.: Мамедов А.М., Ирригация Средней Азии, М., 1969; Коржавин Б.Д., Ўзбекистонда суғориш ишлари Т., 1976; Ирригация Ўзбекистана; т. 1 —4, Т., 1975— 1981; Муҳаммаджонов А.Р., Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. Т., 1972; Муҳаммаджонов А.Р., Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника иншоотлари, Т., 1997; Мирзаев А., Суғориш ва зах қочириш мелиорацияси, Т., 1979; Орошение земель в Средней Азии и Казахстана, М., 1980.

СУҒОРИШ НОРМАСИ - қишлоқ хўжалиги. экинларини етиштириш учун вегетация даври давомида майдон бирлига зарур бўлган сув микдори, м³/га билан ўлчанади. С.н. нетто ва бруттога бўлинади. Нетто С.н. биринчи сув беришдан охириги сув беришгача даврда дала сув истеъмолнинг (эвапотранспирация) умумий микдорига тенг. Табиий намлик бекарор бўлган зоналарда С.н. ҳисобкитобларида вегетация давридаги ёгин микдори неттодан айрилади. Нетто С.н. экинлар тури, нави, тупроқ, иқлим, гидрогеологик ва мелиоратив шароитларга боғлиқ (қ. Суғориш режимў). Брутто С.н.да нетто С.н. дан ташқари суғоришда сувнинг зарурий сарф (исроф) бўладиган микдори (нормаланган даражада) ҳам ҳисобга олинади. Бундай сарфлар сувнинг ўсимлик иддизи тарқалган қисмдан пастга сизиши, сувнинг оковага чиқиши ва суғориш жараёнида буғланиб кетиши билан боғлиқ. Зарурий сарфлар микдори суғориш усули, шунингдек, дала тупроқ грунтининг сув ўтказиш имконияти, дала нишаби ва б. шароитларга боғлиқ. Вегетация даврида ҳақиқий сув сарфи бир марталик сув бериш нормалари (тупроқ қатламини турли экинларда 0,3 дан 1,2 м гача чуқурликда намлашга етарли 600—1200 м³/га микдордаги сув) йиғиндиси тарзида топилади.

Ўрта Осиёнинг қурғоқчил зоналарида тупроқ шароитларига қараб С. н. (минг м³/га): ғўза учун 6—10, дон экин-

лари учун 4 гача, маккажўхори учун 5 гача, қанд лавлаги учун 6, кўп йиллик ўтлар учун 12, сабзаёт экинлари учун 6 гача боради. СУҒОРИШ РЕЖИМИ алмашлаб ёюиш таркибидаги экинларга сув бериш нормаси, муддати ва сонини оптимал уйғунлаштириш; муайян шароитларда экинлардан энг юқори ҳосил олишни таъминлайди. С.Р.ни белгилаш учун турли қишлоқ хўжалиги. экинларини етиштиришда зарур бўлган сувнинг умумий сарфи (сув истеъмоли микдори) уларни парвариш қилишнинг айрим босқичларига нисбатан аниқланади.

Вегетация давомида сув бериш муддатлари ўстирилаётган экинларнинг биологик хусусиятлари, обҳаво шароитлари, суғориладиган ерларнинг тупроқгрунт ва гидрогеологик хусусиятларига боғлиқ. Тўғри ташкил этилган Ср. суғориладиган ерларда экинлардан юқори ва барқарор ҳосил олишни, ер ва сувдан самарали фойдаланишни таъминлайди. Ср. сув бериш усули ва тартибини ҳисобга олиб белгиланади.

Икки сув бериш оралиғида тупроқ нами маълум чегарада ўзгаради. Унинг юқори чегараси крндириб сув берилган ва буғланишдан қимоя қилинган тупроқ намлиги — тўлиқ дала нам сиғими ҳисобланади. Тўлиқ дала нам сиғими аксарият тупроқ массаси ёки ҳажмининг 15—36% ини ташкил қилади. Намликнинг қуйи чегараси сувталаблик (сув бериш олди) намлиги дейилади. Унинг микдори тўла дала нам сиғимининг 55 дан 85% ига тенг бўлиши мумкин. Бундай намликда навбатдаги сув беришни кечиктириш экин ҳосилини камайтириб юборади. Сув бериш навбатлари ўсимлик тупроқдаги намга жуда талабчан, ғоят сувталаб бўладиган даврда сув билан таъминлашни мўлжаллаб белгиланади. Ғалла экинларда най ўраш — бошқоқ чикариш; ғўзада шоналаш — гуллаш — кўсак туғиш — кўсакнинг етилиши; кунгабоқарда саватча чикариш — гуллаш; картошкада ғунчалаш — ялпи туғанак туғиш фазалари ғоят сувталаблик

даври ҳисобланади.

Помидор, баклажон, ширин гармдори каби экинлар ялпи барг чиқариш даврида мўътадил намлик режимини, мевалари пишиш даврида юқори намлик режимини талаб қилади, ҳосилни териш даврида сув бериш тўхтатилади. 1 га ердаги экинга бир марта бериш учун зарур бўлган сув миқдори сув бериш $n \text{ о р м а с и}$ дейилади. Ҳамма сув бериш йиғиндиси эса суғориш нормасини ташкил қилади, сув бериш ораларидаги даврлар йиғиндиси эса суғориш мавсуми деб юритилади. Ср., шунингдек, чизматахлил усуллар билан ҳам аниқланади (қ. Гидромодуль, Гидромодуль бўйича районлаштириш).

Ад.: Аҳмедов Х.А., Суғориш мелиорацияси, Т., 1977; Расчётный режим орошения сельскохозяйственных культур в бассейнах рек Сырдарьи и Амударьи, Т., 1967; Авлиякул о в А.Э., Орошение культур хлопкового севооборота, Т., 1988.

СУҒОРИШ СИСТЕМАСИ - муайян ер майдонлари ва уни суғоришга хизмат қиладиган гидротехника (сув олиш иншоотлари, каналлар, трубопроводлар ва б.) ва ёрдамчи иншоотлар (йўллар, кўприклар ва б.) мажмуи. Одатда суғориладиган майдонларда коллектор-дренаж тармоғи ҳам қурилиши сабабли С.с. баъзан гидромелиорация системаси ҳам дейилади. С.с. комплексига уларни ишлатиш учун зарур бўлган иншоотлар, коммуникация ва қурилмалар (энергия таъминоти, алоқа, телемеханика, таъмирлаш базалари ва б.) ҳам қиради. С.с.нинг сув олиш иншоотларидан хўжаликларга сув тарқатадиган иншоотларгача бўлган қисми хўжаликлараро С.с. дейилади. Уни сув хўжалиги ташкилотлари эксплуатация қилади. С.с.нинг сувни тарқатадиган иншоотдан суғориладиган далаларгача бўлган ва дала ичидаги қисми хўжаликнинг С.с. (ички хўжалик С.с.) дейилади.

Ўрта Осиёнинг С.с. суғориладиган майдон каттакичиклиги, суғориш манбаи режими, канал ва б. иншоотлари

техник даражаси, сув олиш усули, ерларнинг мелиоратив ҳолати, асосий кишлок хўжалиги. экинлари ва б.га кўра жуда хилмаҳил. Табиий шароитлари (жойлашиш баландлиги, рельефи, иқлими, гидрогеологик тузилиши, тупроқ қоплами ва б.)га кўра тоғли, тоғолди, водий, дельта С.с. бор. С.с. (ёки унинг асосий қисми)нинг техник даражаси бўйича инженерлик, ярим инженерлик ва ноинженерлик турлари мавжуд.

Манбадан сув олиш усулига қараб С.с. ўзи оқар ва сувни машина ёрдамида кўтариб оладиган турларга ажратилади. Аммо биринчи турдаги Седа ҳам магистрал ёки хўжаликлараро каналлардан насос ёрдамида чиқариладиган сув билан катта ер майдонларини суғориш мумкин. Агар суғориладиган майдоннинг ярмидан купи турли даражада шўрланган бўлса ва ҳар йили шўр ювиш талаб қилинса, бундай С.с. нинг мелиоратив ҳолати ёмон ҳисобланади. Суғорадиган ер майдони бўйича давлат, вилоятлараро ва туманлараро аҳамиятга эга бўлган С.с. мавжуд (қ. Сув хўжалиги). Суғорадиган майдоннинг каттакичиклигига қараб, С.с. жуда кичик (3 минг га дан кам), кичик (3—10), ўртача (1030), катта (3050) ва жуда катта (50 минг га дан ортқ) турларга бўлинади. Мас, Ўзбекистонда Мирзачўл С.с. 300 минг га, Қарши С.с. 850 минг га, Украинадаги Каховка С.с. 800 минг га ерни суғоришга мўлжалланган.

20-а.нинг охирларига келиб жаҳондаги кўпгина мамлакатлар (Миср, Бразилия, Ҳиндистон, Эрон, Мексика, Покистон, АҚШ, Судан ва б.) да жуда катта майдонларни суғориш имкониятини берадиган йирик С.с. барпо қилинди.

Машариф Боқиев.

СУҒОРИШ ШОХОБЧАЛАРИ - суғориш манбаларидан суғориладиган ерларга сув олиб борувчи доимий ва муваққат сув ўтказгичлар (канал, трубопроводлар) тармоғи; суғориш система-ситж энг муҳим таркибий қисми. С.ш. вазифаси, узунлиги ва аҳамиятига қараб

магистрал канал, унинг тармоклари (шо-хобчалари), тақсимлагич канал, участка канали, шунингдек, муваққат суғориш шоҳобчасига бўлинади. Суғориш манбаидан олинган сувни канал тармоклари ёки каналларга етказиб берадиган бош канал магистрал канал дейилади. Магистрал каналдан сув олувчи ва аҳамияти (сув сарфи, сув билан таъминлайдиган майдони, узунлиги) бўйича бош каналнинг давоми бўлган канал тармоқ канал дейилади. Тақсимлагич каналлар хўжаликлараро ва хўжалик С.ш.нинг кичик қисми бўлиб, сувни бевосита далаларга берадиган участка сув таркатгичларига бўлинади. Ўзбекистонда С.ш. очиқёки ёпиқ бўлади. С.т.нинг асосий қисми очиқ типда.

С.ш.да сув тупроқ ўзандан оқиши ёки ўзанга антифилтрация қопламалар (бетон, темирбетон, асфальтбетон, плёнка ва б.) ётқизилиши мумкин. Темирбетон новли С.ш. кенг тарқалган, бунда новлар тиргакларга ўрнатилади ва чоклари гермик бирлаштирилади. Тупроқ ўзанли каналларда сизилишга кетган сув сарфи антифилтрацион қопламали ва тру-бопроводли каналларга қараганда анча кўпроқ бўлади. Суғорма деҳқончилик минтақаларида сув танқислиги шароитида сувнинг исрофланишига қарши курашиш мақсадида юқори фойдали иш коэффициентига эга бўлган С.ш. барпо қилинмоқда.

Машариф Боқиев.

СУҒОРМА ДЕҲҚОНЧИЛИК, обикор деҳқончилик — қишлоқ хўжалиги. экинларини суғориб етиштириш. Чўл, чала чўл ва қуруққил зоналарда, шунингдек, вегетация даврининг айрим босқичлари нам билан етарли таъминланмаган ҳудудларда вужудга келган. Деҳқончиликнинг энг интенсив турларидан бири. С.д. экинлардан энг юқори ва барқарор ҳрсил етиштиришни таъминлайди, лалмикор деҳқончиликка нисбатан 8—10 марта кўпроқ ҳосил беради. Бундай шароитларда ердан самарали

фойдаланиш, такрорий ва қўшимча экинлар экиш мумкин.

С.д. неолит давридан бери маълум. Иссиқ ва қуруқ ўлкаларда, мас, Месопотамия, Ўрта Осиё, Мисрда ҳар йили дарёлар тошиб сув босадиган ерларда деҳқончилик маданиятининг дастлабки ўчоқлари пайдо бўлди (қ. Лиман усулида суғориш). Экин сув қайтганидан кейин қолган лойқага экилган. С.д.нинг ибтидоий шакли — мотиға (дастаки сўка) деҳқончилиги ана шундай вужудга келган. Йирик суғориш каналларини барпо этиш қулдорлик жамиятида бошланади. Мексикада суғоришнинг бошқа бир усули — ерни сувга яқинлаштириш қўлланилган: ўсимлик тупроқ солинган маҳсус сол (чинампа)да ўстирилган.

Кўпчилик мамлакатларда суғориладиган ерлар жами экин майдонларининг 1 — 15% (АҚШ, Мексика, Италия, Франция, Руминия, Польша ва б.), бир кагор мамлакатларда ярми ёки ундан кўпроғини ташкил этади (Афғонистон, ВСР, Эрон ва б.); айрим мамлакатларда эса фақат суғориб (Миср, Саудия Арабистони, Уммон ва б.) деҳқончилик қилинади. С.д. (млн.га; 1999) Ҳиндистон (59), Хитой (52,5), АҚШ (21,4), Россия (4,6), Ўзбекистон (4,3), Испания (3,6), Украина (2,5) мамлакатларида жадал ривожланмоқда. Шунингдек, С.д. Буюк Британия, ГФР, Бельгия сингари намлик етарли ва ҳатто ортиқча бўлган мамлакатларда ҳам ривожланмоқда.

Суғорма шароитларда асосан дон (шоли, буғдой, маккажўхори, тарик, жўхори, дуккакли дон), техника экинлари (ғўза, қано, зиғир, шакарқамиш, ва б.), ем-хашак, сабзавот, мева ва резавор мевалар ўстирилади.

С.д.ни олиб бориш учун суғориш системалари барпо қилинади. Экинлар таркиби қатъий ихтисослашади. Алмашлаб экмишда етакчи экин кўпроқ экилади. Суғориладиган экинларни парвариш қилиш технологиясида иқдим ва тупроқ шароитлари, экиннинг хусусияти ва нави билан боғлиқ бўлган сув бериш муддат-

лари ва нормаларини тўғри белгилаш катта аҳамиятга эга. С.д.да тупрокни ишлаш; асосий (капитал) ва жорий (эксплуатация) текислаш — суғориладиган майдон бўйлаб сувнинг раvon оқишини таъминлаш учун ер юзасини текислаш; 30—35 см чуқ.да шудгорлаш ва ерга экишдан олдин ишлов бериш (бороналаш, чизеллаш ва б.); далани такрорий экиш учун тайёрлаш; бутун вегетация давомида экин қатор ораларига ишлов бериш (чопикталаб экинлар майдонларида ҳар бир суғоришдан кейин тупрокни юмшатиш); муваққат суғориш шохобчаларини, ўқариқ ва даханаларни текислаш ва б. ишлар бажарилади. С.д. ўғитлар самарадорлигини оширишга қулай шароитлар яратади. Суғоришда ўғитлар тезроқ ўзлаштирилади ва экинлар улардан тўлароқ фойдаланилади, С.д.да минерал ўғитлар солиш миқдори кўпайтирилади (одатда 30—50% гача). Шунингдек, маккажўхори, картошка, сабзавотлар, мева дарахтлари майдонларига гўнг (20—40 т/га) солинади, кўкат ўғитлар ҳам қўлланилади.

Ўрта Осиёдаги суғориладиган ерларда, асосан, ғалла, ғўза ва алмашлаб экишда уларга йўлдош экинлар (беда, маккажўхори, ем-хашак экинлари, жўхори ва б.), шунингдек, сабзавотполиз экинлари, мева дарахтлари, ток, шולי, канд лавлаги, тамаки ва б. экилади.

Ад.: Эрмагов А.Қ., Суғориладиган деҳқончилик, Т., 1983; Абдуғаниев А.А., Повѣшение экономической эффективности использования орошаемых земель в Узбекистане, Т., 1983.

Султон Холназаров.

СУҒУРЛАР (Narmota) — тийинлар оиласига мансуб кемирувчилар уруғи. 15 тури бор. Танасининг уз. 60 см ча, думи 20 см ча, оғирлиги 2,5—9 кг. Бўйни калта, кўзи катта, қулоқ супраси кичик. Жунлари калин ва узун. Евросиё ва Шим Америкада тарқалган. Ўзбекистонда узун думли (кизил) С. ва кўк С. учрайди. Тоғ ҳамда пасттекисликлардаги ўтлоқларда

яшайди. 1 — 6 та киришчикиш тешикли мураккаб уялар (3 м ча чуқурликда, 8 м ча узунликда) қазийди. Қишда уйқуга киради. Оила бўлиб ҳаёт кечиради. Колония хреил қилади. Май ойида болалайди. Болалари июнь—июль ойларида уяси дан чиқади. 2 йилда жинсий вояга етади. Ҳар хил ўтлар (асосан, бошокли), баъзан чувалчанг, моллюска ва ҳашаротлар билан озикланади. Ёғи ва мўйнаси учун овланади. Кўк С. Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи рўйхати ва Ўзбекистон Республикаси Қизил китоби га киритилган.

СУҒУРТА — табиий офатлар (зилзила, сув тошқини, ёғин ва б.), ҳар хил бахтсиз ҳодисалар рўй бериши натижасида қўрилган зарарни қоплаш ва бошқа пул қопламалари тўлаш учун мақсадли пул жамғармаларини ташкил этиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ иктисодий муносабатлар тизими. С. қўп асрлик тарихга эга. С муассасалари дастлаб ўрта асрларда, денгиз орқали олиб бориладиган савдодаги хавфхатарлар билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлди. Кейинчалик бошқа соҳаларга ҳам ёйилди. Ижтимоийиктисодий тараққиётнинг турли босқичларида С. фуқароларнинг манфаатларини ишончли ҳимоя этувчи восита бўлган.

С. жамғармаси миллий иктисодиёт захира жамғармасининг муҳим ва ўзига хос бўғини ҳисобланади, миллий иктисодиётни турли тасодифлардан молиявий ҳимоя қилади. Ривожланган мамлакатларда С. иши нихрятда тараққий этган бўлиб, бу мамлакатлар ялли ички маҳсулотига С. бадал (мукофот)лари ҳажми ўртача 8—12% ни ташкил этади.

С. қилинадиган объектга қараб м у л кий С. (мас, юридик ва жисмоний шахсларнинг мулкый манфаатлари, бинолар, экинлар, уй ҳайвонлари, молмулк, транспорт воситаларини суғурталаш), шахсий С. (инсон, соғлиғи, ҳаёти, меҳнат қобилиятини суғурталаш), учинчи шахслар олдидаги жавобгарлик С.си (транс-

порт эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини, кредит олувчиларнинг банк олдидаги кредитни ўз вақтида қайтариш жавобгарлигини суғурталаш ва б.)га бўлинади. С. тартиби ва шартлари, турлари, объектлари мамлакатдаги қонунчилик билан белгиланади. Мустақилликка эришгунига қадар 1918—91 й.ларда Ўзбекистон Республикасида С. фаолиятини собиқ Иттифоқ миқёсида ягона бўлган давлат суғурта идораси («Гострах») ва унинг иттифокдош республикалардаги бошқармалари амалга оширган. 1991 й.дан ЎзРда ўтказилган чуқур иктисодий ислохотлар жараёнида бозор иктисодиётига ўтишнинг дастлабки босқичларида давлат С органлари қайта ташкил этилди, уларга рақобатда бўла оладиган турли мулкчилик шаклида С. компаниялари ва агентликлари вужудга келди. С. хизмати бозори, С. фаолиятининг асосий йўналишлари, ҳуқуқий қонунчилик асослари яратилди. 1993 й.да 6 майда Ўзбекистон Республикасининг «Суғурта тўғрисида» қонуни қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 й. 25 фев.даги фармонига кўра Молия вазирлиги ҳузурида фаолият кўрсатиб келаётган Давлат суғурта бош бошқармаси «Ўзагроосуғурта» суғурта компанияси шаклида қайта ташкил этилди, «Кафолат» суғурта компанияси, «Мадад» суғурта агентлиги, «Ўзбекинвест» экспортимпорт миллий суғурта компанияси ва б. ўз фаолиятини бошлади.

Суғурталаш мажбурий ва ихтиёрий шаклларда амалга оширилади. Мажбурий С.нинг ўзи мажбурий ва мажбурий давлат С.сига бўлинади. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ жорий этилади. Ўзбекистонда умумий фойдаланишдаги автомобиль транспорти, сув, ҳаво, т.й. транспортлари йўловчилари, транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлиги ва б.га мажбурий суғурта турлари белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Мудофаа, Ички ишлар, Фавқулодда вазиятлар

вазирликларининг ҳарбий хизматчилари, Миллий хавфсизлик хизмати, Давлат чегараларини кўриқлаш, Давлат божхона, Давлат солиқ кўмиталари ходимлари мажбурий давлат С.сига олинган ва бундай С. турлари учун суғурта бадали (мукофоти) давлат бюджети ҳисобидан тўланади. Ихтиёрий С. турлари С. муносабатларида қатнашувчи томонларнинг ўзаро розилиги ва ёзма шартнома асосида амалга оширилади, С. жавобгарлиги ҳажми (С. нархи), С. бадали (мукофоти) миқдори,

С. ходисаси юз берганда тўланадиган С. пули (С. копламаси, товони) суммаси — шартнома шартлари суғурта қилувчи билан суғурта қилинувчи томонлар ўртасида келишилади. Ўзбекистон Республикасида жами С. компанияларининг С. жавобгарлиги 3,25 трлн. сўми, йиғилган бадаллар (мукофотлар) тушумлари суммаси 21,7 млрд. сўми, тўланган С. пули (қрпламалари) суммаси 2,4 млрд. сўми ташкил этади; С. тўловларининг умумий тузилмасида молмулк С.си 70%, шахсий С. 6,2%, жавобгарлик С.си 5% дан иборат бўлди (2002). 2004 й.да Ўзбекистонда 20 дан ортиқ, шу жумладан 10 та йирик давлатакциядорлик, нодавлат С. компаниялари фаолият курсатади.

Ўзбекистон Республикасида С. соҳасида тартибга солувчи қонунчилик ҳужжатлари, нормалари халқаро стандартларга мувофиқлаштирилган.

Республикада С.га оид ҳуқуқий муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг янги «Суғурта фаолияти тўғрисида» қонуни (2002 й. 5 апр.) билан тартибга солинади (яна қ. Суғурта компаниялари, Суғурта хизматлари бозори).

Хўжаёр Шеннаев, Баҳодир Шамсудинов.

СУГУРТА КОМПАНИЯСИ - сугурта фаолиятини амалга оширишга ихтисослашган юридик шахс, суғурта хизматлари бозоритшт профессионал иштирокчиси. ЎзР да С.к. белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазир-

лигида давлат рўйхатидан ўтганидан кейин юридик шахс макрмини олади ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигидан суғурта фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензия олганидан сўнггина суғурта фаолиятини амалга оширади. Суғурта компаниялари га ҳаёт суғуртаси ва ҳаёт суғуртасидан ташқари умумий суғурта турларини ўтказиш учун лицензия алоҳидаалоҳида берилди. Ҳаёт суғуртасини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияни олган С.к. ушбу суғурта туридан ташқари бошқа умумий суғурта турлари билан шуғулланиши мумкин эмас ёки аксинча.

С.к. турли мулк шаклларида фаолият кўрсатишлари мумкин. Ўзбекистон суғурта бозорида очиқ акциядорлик жамияти шаклида фаолият юритаётган суғурта компаниялари кўпчиликни ташкил этади. Улар таркибида энг йирик «Ўзагросуғурта» давлатакциядорлик С.к. ва «Кафолот» суғурта компанияси, «Мадад» суғурта агентлиги ва «ALSKOM» очиқ акциядорлик С.к., «Осиё темир йўл» С.к. ва б. бор.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида 20 тадан ортиқ С.к. фаолият курсатади (2004). Яна қ. Суғурта хизматлари бозори.

Хўжаёр Шеннаев.

СУГУРТА ПОЛИСИ, суғурта вайсақиси — суғурта шартномаси юридик кучга кирганини тасдиқлайдиган ҳужжат (қ. Полис).

СУГУРТА ХИЗМАТЛАРИ БОЗОРИ - суғурта хизматлари олдисотдиси билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар мажмуи. Суғурталовчилар, қайта суғурталовчилар, суғурта брокерлари ва агентлари С.х.б. нинг профессионал иштирокчилари ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида амалга ошириладиган кенг камровли ислохотлар ва суғурта соҳасида давлат монополиясининг бекор қилиниши С.х.б. нинг шаклланиши учун шартшароитлар яратди. С.х.б.

худудий жиҳатдан халқаро, минтақавий ва миллий С.х.б.га бўлинади. Халқаро С.х.б. нисбатан тараққий этган баъзи давлатлар суғурта ташкилотларининг халқаро микёсда кўрсатаётган суғурта хизматларини камрайди. Чунончи, АҚШнинг «АИГ» (Америкэн Интернейшнл Групп) суғурта компанияси жаҳоннинг 100 дан зиёд мамлакатларида, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасида ҳам суғурта фаолиятини амалга оширади. Минтақавий С.х.б. худудий, савдоиктисодий, маданий жиҳатдан бирбирига яқин бўлган мамлакатларнинг С.х.б. дир. Бунга Европа Иттифоқи минтақавий С.х.б. ни мисол қилиб келтириш мумкин. Алоҳида давлатлар қудуди доирасида фаолият кўрсатувчи С.х.б. бозори — миллий С.х.б. ҳисобланади. Кейинги йилларда миллий, минтақавий С.х.б. нинг халқаро С.х.б. га интеграциялашув жараёнининг кучаётганлиги кузатилмоқда.

С.х.б. суғуртанинг у ёки бу соҳасида ихтисослашганлиги га қараб ҳаёт суғуртаси билан боғлиқ С.х.б.; қаёт суғуртасидан ташқари умумий суғурта хизматлари бозорига бўлинади. Мас, АҚШ, Япония ва Европа Иттифоқининг айрим давлатларида ғаётни суғурталаш билан боғлиқ суғурта хизматлари бозори анча ривожланган.

Ўзбекистон суғурта бозорида 20 дан зиёд суғурта ташкилотлари фаолият курсатади. Энг йирик суғурта компаниялари га «Ўзбекинвест» экспортимпорт миллий суғурта компаниясини, «Узагросуғурта» давлатакциядорлик суғурта компанияси ва «Мадад» суғурта агентлигини кириштиш мумкин.

Ўзбекистон суғурта бозорига хос хусусиятлардан бири—мавжуд суғурта ташкилотларининг иқтисодиётнинг турли тармоқларига ихтисослашганлигидир. Чунончи, «Узагросуғурта» давлатакциядорлик суғурта компанияси деҳқончилик маҳсулотларини етиштириш соҳасини ва аҳолини суғурта ҳимояси билан таъминлашга, «Кафолат» шаҳарлардаги

юридик ва жисмоний шахсларга суғурта хизматини кўрсатишга, «Ўзбекинвест» экспортимпорт миллий суғурта компанияси экспортимпорт операцияларини суғурта ҳимояси билан таъминлашга, «Биржасавдосуғурта» юкларни суғурта қилишга, «ALSKOM» суғурта ташкилоти алоқа ва телекоммуникация соҳаларига суғурта хизматларини кўрсатишга, «ISHONSH» суғурта ташкилоти тижорат банкларининг мулкий манфаатларини суғуртавий ҳимоялашга ихтисослашган.

С.х.б. дунёнинг барча мамлакатларида давлат томонидан тартибга солинади. Бундан мақсад, суғурта муносабатларида қатнашувчи томонларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилишдир.

1998 й.да ҳукумат қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузурида суғурта фаолиятини назорат қилиш ваколатига эга бўлган давлат суғурта назорати инспекцияси ташкил этилган.

Хўжаёв Шенкаев, Баходир Шамсуддинов.

СУГУРТА ШАРТНОМАСИ - фуқаро ёки юридик шахс (суғурта қилдирувчи) билан суғурта ташкилоти (суғурталовчи) ўртасида вужудга келадиган фуқароликҳуқуқий муносабатлар асоси. Суғурта бўйича мажбуриятлар шартнома тузиш ёки мажбурий суғуртани расмийлаштириш орқали вужудга келади. С.ш. ёзма шаклда тузилиши лозим. С.ш. битта ҳужжатни тузиш асосида ёки суғурталовчи томонидан суғурта қилдирувчига унинг ёзма аризаси ёки оғзак мурожаатига биноан имзоланади. С.ш.нинг шартларини ўз ичига олган суғурта полиси (гувоҳномаси) топшириш йўли билан тузилиши мумкин. Суғурталовчи шартнома тузиш чоғида суғуртанинг алоҳида турлари бўйича С.ш.нинг ўзи ишлаб чиққан шаклларини қўллашга ҳақли.

С.ш.нинг муҳим шартлари Ўзбекистон Республикаси ФК да (929модда) белгилаб қўйилган. Мул-

кий С.ш.да суғурта қилдирувчи билан суғурталовчи ўртасида: суғурта объекти бўлган муайян молмулк ёхуд бошқа мулкий манфаат тўғрисида; юз бериши эҳтимоли тутилиб суғурта амалга оширилётган воқеа (суғурта ҳодисаси)нинг хусусияти тўғрисида; суғурта пули микдори тўғрисида; суғурта товони микдорини аниқлаш тартиби ҳақида, агар шартномада уни суғурта пулидан оз микдорда тўлаш мумкинлиги назарда тутилган бўлса; суғурта мукофотининг микдори ва уни тўлаш муддати; шартноманинг амал қилиш муддати ҳақида келишувга эришилиши лозим. Шахсий С.ш.да тарафлар ўртасида: суғурталанган шахс ҳақида; суғурталанган шахс ҳаётида юз бериши эҳтимоли тутилиб суғурта амалга оширилётган воқеа (суғурта ҳодисаси)нинг хусусияти; суғурта пули микдори; суғурта мукофотининг микдори ва уни тўлаш муддатлари; шартноманинг амал қилиш муддати ва б. ҳақида келишувга эришилиши лозим.

С.ш. тузилаётганда суғурта қилдирувчи ўзига маълум бўлиб, суғурта ҳодисаси юз бериши эҳтимолини ва унинг юз бериши туфайли қутилажак зарар микдори (суғурта хавфи)ни аниқлаш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган хрлатларни суғурталовчига хабар қилиши шарт. С.ш. бўйича тарафлар ўз мажбуриятларини бажармаганда ёки лозим даражада бажармаганда қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда ва асосларда жавобгар бўлади. С.ш. амал қилишининг бошланиши, муддатидан олдин бекор бўлиши ёки ўзўзидан ҳақиқий ҳисобланмаслиги ҳоллари қонунда кўрсатилган. Умрбод С.ш. 20 ёшдан 70 ёшгача бўлган фуқаролар билан тузилади. Ёгуруҳ ногиронлари билан бундай шартнома тузилмайди.

Сотиболди Бобоқулов.

СУГУРТА ҚОПЛАМАСИ, суғурта пули — суғурта ҳодисаси рўй берганда суғурта шартномасига мувофиқ суғурта компанияси томонидан суғурталанувчига

тўланадиган пул маблағлари. Қоидага кўра, С.к. микдори кўрилган зарар микдоридан ошиб кетмаслиги лозим. С.к. суғурта шартномасида кўрсатилган суғурта суммаси доирасида тўланади. Суғурта ҳодисаси рўй берганда суғурталанувчи тезда бу ҳақда суғурта компаниясига хабар бериши зарур. Тегишли хабар олиниши биланок, суғурта компанияси вакили суғурталанувчи иштирокида (зарурият бўлганда бошқа манфаатдор шахсларни жалб этган ҳолда) суғурта ҳодисаси юз берганлик сабабларини ўрганади ва кўрилган зарар микдорини аниқлайди. Суғурта ҳодисаси рўй бериш сабаблари ва кўрилган зарар микдори суғурта далолатномасида ўз аксини топади. Суғурта далолатномаси суғурта компанияси томонидан суғурталанувчига суғурта қопламасини тўлаш учун асос бўлади (қ. Суғурта).

СУҲАЙЛИЙ Аҳмад Амир Низомуддин (1512 й. в. э.) — хуросонлик шоир. Ўзбек ва форс тилларида ижод қилган. Алишер Навоийнинг «Мажолис уннафоис» асарида тилга олинади. Ҳусайн Бойқаро хизматида бўлган. Бу давр шоир ижодининг энг гуллаган ва Алишер Навоий билан ҳамсухбат бўлган дамларига тўғри келади. Шоир Ҳусайн Воиз Кошифий «Анвори Суҳайлий» («Калила ва Димна») китобини С.га бағишлаган. С.нинг «Ийдия» қасидаси, «Лайли ва Мажнун» маснавийси ҳамда ўзбекча ва форсча 2 девони бор.

СУҲРАВАРДИЙЛАР - машҳур мутасаввифлар, Эроннинг Суҳравард ш.да туғилган (12-а.) 3 қариндош: Нажиб Суҳравардий (1097—1168), Шайх Шаҳобиддин Абу Ҳафс Яҳё Суҳравардий (1155—1191) ва Шайх Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар Суҳравардий (1144—1234). Нажиб Суҳравардий кейинги иккаласининг устози бўлган. Яҳё Суҳравардий тасаввуфда «ишроқ» (нур) фалсафасини яратган. Умар Суҳравардий суҳравардийлик тариқатига асос солган.

С, асосан, Бағдод мадрасаларида таълим олиб, шу ерда ижод қилганлар.

С. асарлари жаҳонда кўп марта нашр этилган, ammo уларнинг таълимоти илоҳий илмга мансуб бўлганидан собиқ совет даврида эътибор топмади. Мустақилликка эришилгач, ахлоқодоб, қалбилани поклаш ҳақидаги алломалар тафаккури, насихатлари ўрганила бошланди. Умар Суҳравардий 35 ёшида Бағдодда «шайхлар шайхи» даражасига кўтарилган дин арбоби бўлган. У Ироқ мамлакатининг элчиси сифатида Ироқ, Хоразм, Эрон, Салжукция орасидаги урушларни тўхтатган. Умар Суҳравардий Ироқнинг Хоразмдаги элчиси бўлган. Умар Суҳравардийнинг ўғли Шайх Зайниддин (қ. Зайниддинбобо) диний ва жамоат арбоби сифатида Тошкентга келади.

Омонулла Файзуллаев.

СУҲРАВАРДИЙЛИК, суҳравардия — тасаввуф тариқати. Асосий ғояси — одамларнинг қалби ва руҳини поклашга ундаш. Асосчиси — Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар Суҳравардий (1144—1234). 12-а. охири — 13-а. бошида Ироқда, Икки дарё оралиғи ҳудудида зоҳидлик мактаби доирасида таркиб топган. С. шаҳарликлар тариқати бўлиб, аъзолари сони савдохунарманд аҳли ва жамиятнинг ўқимишли қатламлари ҳисобига кўпайиб борган. Умар Суҳравардий суннийлик ақоидчиси бўлиб, мўътадил суфийлик қарашларини тарғиб қилган ва Бағдоднинг сиёсий ҳаётида фаол катнашган. Унинг асарлари Абу Ҳомид Ғазолий асарлари билан бирга С.нинг ғоявий асоси бўлган. Умар Суҳравардий 2 та асар ёзган. Биринчиси, «Қашф алфидойих алийўнанийна ва рашф аннасаих анимонийа» бўлиб, юнон фалсафасини, жумладан, Аристотель перипатетизмини танқид қилишга бағишланган. Иккинчиси, бизгача етиб келган асари «Авориф улмаориф» бўлиб, у 63 бобдан иборат, асосан, тасаввуф гносеологияси, одобахлоқи, психология амалиётига бағишланган. Унда дунёвий илм билан

илохий илмнинг узвий боғланиши тан олинган. Асарда «дунёвий илм — гўёки сут, илоқий илм эса — унинг қаймоғи» деб ҳисобланган. Бу билан муаллиф материяга караганда рух юқорироқ мавқега эга демоқчи. Бу китоб кейинги даврларда яшаган барча суфийларнинг авлодлари учун тасаввуф ахлоқи ва амалиёти масалалари бўйича қўлланма вазифасини ўтаган. Асар араб, форс, немис, инглиз тилларида илгарилари ҳам, 20-а. да ҳам кўп марта нашр этилган. С. кейинчалик Хиндистон (Синд, Панжоб, Мўлтон, Гужарот)да тарқалган ва чиштийлик тариқати билан бир қаторда энг таъсирли тариқат саналган, дастлабки даврда бу мамлакатга келиб қолган камсонли мусулмонларни бирлаштиришда муҳим роль ўйнаган. С. Шарқ мамлакатларида кенг тарқалиб, ҳар хил даврдаги алломалар унга ўз хурматларини билдиришган. Мас, Алишер Навоий уни эъзозлаб тилга олади. Шайх Саъдий Умар Сухравардийни ўзининг устози деб билган. Амир Темурнинг пири Шайх Шамсиддин Кулол ҳам С. тариқатига мансуб эди.

С. 16—17-а.ларга келиб бир неча мустакил оқимлар (шаттария, баҳоия, жалолия, жамолия, маҳмудия, давлатшоҳия ва б. оқимлар)га булиниб кетди.

Омонулла Файзуллаев.

СФАКС — Туниснинг шарқий соҳилидаги шаҳар. Сфакс вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 248,8 минг киши (1998). Шоссе йўллар тугуни. Т.й. станцияси. Ўрта денгиз бўйидаги порт, четга фосфорит ва қишлоқ хўжалиги. маҳсулотлари чиқарилади. Озиқовқат, тўқимачилик, кимё (суперфосфат ишлаб чиқариш.), металлсозлик, кўнпойабзал саноатлари корхоналари бор. Қустарь усулда гилам тўқилади ва саҳтиён тери ишлаб чиқарилади. Қ.х. райони (зайтун плантациялари) маркази. Ҳунармандчилик ривожланган. С. римликлар шаҳри ўрнида 9-а.да бунёдга келган. Рим ва Византия даврида қурилган

меъморий ёдгорликлардан шаҳар девори (9-а.), саройлар, Катта масжид (9-а.) сакданган. Халқ санъати музейи бор.

СФАЛЕРИТ (юн. sphaleros — алдамчи), рух алдамчиси — сульфидлар синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби ZnS (67,1% Zn ва 32,9% S). Изоморф аралашмалари: Fe(26% гача), Mn (8,4% гача), Si (15% гача), Cd (9,2% гача), In (2,5% гача), Hg(35% гача), Sn (2% гача), Ti (1% гача), Ga, Co, Ag. Темирга бой (10% дан кўпроқ) тури марматит, рангеиз ва оч ранглиси клейофан деб аталади. С. структураси — S атомларидан ташкил топган зич кубик ҳолатда бўлиб, тетраэдрик бўшлиқларда Zn атомлари жойлашган, ZnSнинг гексагонал модификацияси вюрцит деб аталади. С.нинг аралашмаларсиз хили рангеиз ва шаффоф, таркибида Fe борлари жигарранданқорагача, Fe аралашмаси оз булганларининг яшилсарғиш ранги Cdra, қизил ранги таркибидаги Mn, Si, Ag, In ва Ti га боғлиқ. Олмосдек ялтироқ. Қаттиқлиги 3,4—4; зичлиги 3,9—4,1 г/см³. Мўрт. Пьезоэлектрик ва пироэлектрик хусусиятларга эга. Асосан гидротермал конлар (галенит, пирит, халькопирит, арсенопирит, кварц, кальцит, барит, доломит билан бирга) ҳамда чўкинди конларш ҳосил бўлади. Оксидланиш зонасида рух сульфати (госларит) ва рух карбонати — смитсонитга, метаморфизмда цинкитга, франклинит, виллемит ва б. минералларга айланади. С. рух учун асосий руда бўлиб, ундан яна Cd, In ва Ga каби кимматбаҳо нодир металллар ҳам ажратиб олинади. С. Қурама тоғлари ён бағридаги (Ўзбекистон, Тожикистон) кўрғошинрух (Кўрғошинкон, Олгинтопган, Сардоб), олтинкумуш (Лашкарак, Қўшбулок), мисмолибден (Қалмоққир), касситеритсульфидли (Новгарзонсой) ва б. кўпгина рудали конларда гидротермал шароитда пайдо бўлади. Ўзбекистон Ғарбида Учқулоч, Ўзбекистон жанубида қолчеданполиметалли Хондиза, Тозачорва (Ҳисор тоғлари) конлари мавжуд.

СФЕН (юн. *sphen* — пона) — қ. Титанит.

СФЕРА (юн. *sphaiga* — шар) — барча нукталари фазонинг бирор O нуктасидан бир хил R масофада ётадиган берк сирт, O нукта C . маркази, C . марказини унинг бирор нуктаси билан туташтирувчи R кесма C . радиуси дейилади.

C . марказидан ўтувчи текислик уни қатта айлана бўйлаб кесади. C .га ўтказилган уринма текислик уриниш нуктасига ўтказилган радиусга тик бўлади. Юзи $S_{\text{к4кR}2}$ га тенг. Фазонинг C . билан чегараланган ва унинг марказини ўз ичига олган қисми шар дейилади. Шарнинг ҳажми $V = \frac{4}{3}\pi R^3$ формула билан ифодаланadi.

СФЕРИК АБЕРРАЦИЯ - оптик тизимлар геометрик абберацияси турларидан бири; бош оптик ўқда ҳосил бўлган тасвирнинг ноаниқликка ёки бузилишига олиб келувчи линзаларга хос камчилик. C .а. ҳодисаси оптик ўққа параллел ва ундан ҳар хил масофада ўтувчи нурлар оптик тизимдан ўтиб ўқни турли нукталарда кесиб утишидан келиб чиқади (шаклга қ.). Шаклдаги нурлар оптик ўқни кесиб ўтган 1 ва 2 нукталар орасидаги масофага бўйлама C .а., нурлар йўлида қўйилган экранда нукта ўрнига ҳосил бўлган кичик доира кўринишидаги ёруғликка кўндаланг C .а. дейилади. Эгрилик радиуси 1:6 нисбатда олинган икки ёкли кабарик линзаларнинг кабарикроқ томонини буюмга қаратиб ўрнатилса, энг кичик C .а. ҳосил бўлади.

Танлаб олинган 2 линзали тизимда C .а. амалда ҳосил бўлмайди. Бундай хусусиятга эга тизим апланатик тизим дейилади.

СФЕРИК АСТРОНОМИЯ - астрометрия бўлими; ёритқичларнинг (юлдузлар, Қуёш, Ой, сайёралар, сунъий осмон жисмлари ва б.) осмон сферасидаги кўринма вазияти ва ҳаракатини аниқдаш билан боғлиқ масалаларни ма-

тематик усулда ечиш услубларини ишлаб чиқади. C .а.нинг асосий тушунчаси осмон сферасидир. Осмон сферасидаги ёритқичга бўлган ҳар бир йўналиш сферасида нукта билан, текислик эса доира билан тасвирланади. Осмон сферасидаги нукталарнинг ўзаро жойлашиши ва ҳаракатини ўрганиш учун координата системалари қўлланади (қ. Астрометрик координаталар). Бир координата системасидан иккинчи координата системасига утиш сферик тригонометрия формуллари ёрдамида амалга оширилади.

C .а. нинг муҳим вазифаларидан бири вақт ҳисоби астрономик системасининг назарий асосини яратишдан иборат. Ернинг ўз ўқи атрофида ва Қуёш атрофидаги даврий ҳаракати вақт ҳисобининг асоси қилиб олинади. Ер айланиши қайси нукта (баҳорги тенгкунлик ва Қуёш) га нисбатан олинишига қараб вақт ҳисоби юлдуз ва қуёш суткаларида олиб борилади. Календарта Ернинг Қуёш атрофида айланиш даври — тропик йил асос қилиб олинган. Астрономияда вақт ҳисоби бевосита тропик йилларда, ўртача уз. 365, 25 сутка бўлган календарь йилларда ёки узлуксиз йил ҳисоби (яъни Юлий даври) да олиб борилади.

Ёритқичларнинг кузатишдан топилган ўринлари қуйидаги сабабларга кўра ҳақиқий ўринларига нисбатан силжиган бўлади; 1) прецессия таъсирида Ернинг ўқи йўналишини даврий равишда (26000 йилда) ўзгартириб, конус сиртини ҳосил қилади. Ер ўқининг бундай илгариланма ҳаракати нутация туфайли кичик тебранишларга ҳам эга; 2) осмон сферасида юлдузларнинг кўринма ўрни унинг ҳақиқий ўридан ёруғлик абберацияси туфайли фарқ қилади. Бу ҳодиса кузатувчи ва ёритқичларнинг бир-бирига нисбатан ҳаракати натижасида, яъни Ернинг Қуёш атрофидаги ҳаракати туфайли йиллик абберация, Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши туфайли суткалик абберация таъсирида рўй беради. Абберация натижасида ёритқич апекс томон силжиган бўлади; 3) Ернинг ўз

ўқи атрофида айланиши ва Куёш агро-фидаги ҳаракати натижасида кузатувчи ёритқичга нисбатан ўз йўналишини ҳам ўзгартиради, яъни параллактик силжиш рўй беради. Шунинг учун Куёш система-сидаги жисмларни кузатганда уларнинг координаталарини Ер марказига (суткали параллакс), юлдузларни кузатганда куёш системасининг марказига, яъни Куёшга (йиллик параллакс) ҳисоблашлар йўли билан келтирилади. Параллактик сил-жишнинг катталиги ёритқичгача бўлган масофага боғлиқ; 4) рефракция туфайли ёритқич зенитга томон кўтарилган бўлиб кўринади. Ёритқичларни кузатиш нати-жасидан юкррида келтирилган омиллар-ни ҳисобга олиш билан географик коор-динаталар, азимут ва вақтни ҳисоблаш каби амалий ҳамда назарий масалалар ечилади. Кузатиш натижалари асосида астрономик доимийликларни аниқлаш С. а.ни фундаментал астрометрия ва осмон механикаси билан, Куёш системасида-ги жисмларнинг сирт координаталарини аниқлаш уни амалий астрономия билан узвий боғлайди. Бундан ташқари, С.а. Куёш ва Ой тутилиши, юлдузларнинг Ой томонидан тусилиши, сайёраларнинг куёш гардишидан утиши ва б. ҳисоблаш усулларини ҳам ишлаб чиқади.

СФЕРИК ГЕОМЕТРИЯ - сфера устида жойлашган геометрик шакллар-ни ўрганувчи математик фан. Сферани текислик билан кесганда айлана, кесувчи текислик сфера марказидан ўтса, катта доира деб аталувчи айлана ҳосил була-ди. Диаметрал қарамақарши бўлмаган ҳар 2 нуктадан фақат битта катта до-ира ўтказиш мумкин (1расм, 1); катта доиралар сферанинг геодезик чизиклари бўлиб, тўғри чизикнинг планиметрияда бажарган вазифасига ўхшаш роль уйнай-ди. Лекин тўғри чизикнинг исталган кес-маси шу кесма учларининг орасидаги энг киска масофа бўлади, сферада эса катта доира ёйи кўшимча ёйдан кичик булган-дагина энг киска масофа булади (1расм-да АтВ<АВ). С.г.да параллел геодезик

чизиклар мавжуд эмас; 2 та катта доира ҳамиша 2 та нуктада кесишади.

Сферадаги АВ кесма узунлиги, яъни катта доиранинг АтВ ёйи унга мос кел-ган марказий бурчак АОВ билан улчана-ди. 2 та катта айлана ёйларидан тузилган АВС бурчак В нуктадан шу айланаларга ўтказилган уринмалар орасида А'В'С бурчак билан ёки ОВА ва О ВС текисли-клар ҳосил қилган икки ёкли бурчак би-лан улчанади (1расм, 2).

Сферада 2 та катта доира кесишиб, тўртта сферик икки бурчак ҳосил қилади (1расм, 3). Сфера радиуси R, икки бур-чакнинг бурчаги А (радианда) берилган бўлса, юзи $S_{\kappa 2R2A}$ формула бўйича то-пилади.

Ҳар бир жуфти қарамақарши нукталарда кесишмайдиган 3 та катта доира 8 та сферик учбурчак ҳосил кила-ди (2расм, а). Улардан бирининг элемент-лари маълум бўлса, қолганлариникини топиш мумкин. Шунинг учун, одатда уч томони ҳам катта доиранинг ярмидан ки-чик булган учбурчак қаради (Эйлер уч-бурчаги). Сферик учбурчакнинг а, Ь, с то-монлари уч ёкли ОАВС бурчакнинг ясси бурчаклари билан А, В, С бурчаклари эса шу уч ёкли бурчакнинг икки ёкли бурча-клари билан улчанади (2расм, б). Сферик учбурчакларнинг хоссалари текисликда-ги учбурчаклар хоссаларидан анча фарк, килади. Планиметриядаги учбурчаклар тенглигининг 3 аломати сферик учбурча-клар учун ҳам уринли. Бундан ташқдри, мос бурчаклари тенг 2 сферик учбурча-клар тенг бўлади.

Ҳар қандай сферик учбурчакда битта томон қолган икки томон айирмасидан катта ва йиғиндисидан кичик, учала то-мон йиғиндиси ҳамиша 2 к дан кичик. Унинг бурчаклари йиғиндиси j учун $p < s < 3\alpha$ тенгеизлик уринли. Сферик учбур-чакнинг юзи $R2e$ га тенг, бунда e қ s — л; R— сфера радиуси.

Ер шарининг сирти, юлдузли осмон кўриниши сферага ухшашлиги учун гео-дезия ва астрономияда С.г.нинг амалий аҳамияти катта.

СФЕРИК КООРДИНАТАЛАР - фа-зодаги эгри чизикли координаталар тизимларидан бири, сфера симметриясига эга масалаларни ўрганишда қулай.

СФЕРИК ТРИГОНОМЕТРИЯ — мат. нинг сферик учбурчакларнинг томонлари билан бурчаклари орасидаги боғланишни урганувчи булими.

Ст. текислик тригонометриясидан анча олдин вужудга келган. Тўғри бурчакли сферик учбурчакларни ечиш билан юнон математикларидан Менелай (1-а.) ва Птолемей (2-а.) шуғулланган. Ихтиёрий сферик учбурчакларнинг асосий формулаларини ўрта аср Шарқи олимларидан Ибн Ироқ ва Абулвафо топган. Сферик учбурчакларни ечишнинг барча ҳолларини Насриддин Тусий ўрганган (яна қ. Сферик геометрия).

СФЕРИК УЧБУРЧАК — сферадаги учта катта айлана юзининг кесишувидан ҳрсил бўлган учбурчак. Аслида Ер сиртида ясалган оддий учбурчак ҳам Св. бўлади. С.у. кўпинча астрономик ва геодезик тадқиқотларда қўлланилади.

СФЕРИК ФУНКЦИЯЛАР – сферик симметрияга эга соҳаларга оид масалаларни ўрганишда қулай бўлган махсус функциялар кетма-кетлиги. Математиканинг физика, техника ва б. соҳалардаги татбиқларида қўлланади. Сферик координаталардаги Лаплас тенгламаси билан боғлиқ тенгламани каноатлантиради ва коэффицентлари Лежандр кўпхадлари билан ифодаланадиган чекли тригонометрик кўпхад кўринишида ёзилади. Математик физика масалаларида потенциаллар кўпинча С.ф. орқали Фурье қатори кўринишида изланади.

СФЕРО... (юн. sphaira — шар) — ўзлашма кўшма сўзларнинг биринчи қисми. Геометрик шакллар — шар ёки сферага оидликни билдиради. Мас, сфероид, сферолит ва б.

СФЕРОЛИТЛАР (сферо... ва юн. lithos — тош) кристаллар қотишмаси — жуда ингичка игнасимон кристаллар агрегатларидан тузилган радиал нурсимон шарчалар. Магматик ва чўкинди тоғ жинсларида учрайди. С.нинг минерал таркиби ва ўлчами турлича. Магматик жинслардаги С. кўпинча диабазларнинг чекка қисмларидаги эндоген контакт ҳосилалар ҳисобланади. Нордон лаваларда асосий шишасимон массалар қотаётганда яхлитланиш йўли билан пайдо бўлиши мумкин. Асосий лавалар (вариолитлар)да бундай ҳосилалар вариоллар деб аталади. Дала шпати ва кварцдан ҳосил бўладиган сферолитсимон ҳосилалар псевдосферолитлар деб аталади. Чўкинди жинсларда карбонатли, марганецтемирли, фосфатли, хальцедонли ва б. С. учрайди. Бундай С. одатда, моддалар кристалл структурасини йўқотаётганда ҳосил бўлади; уларнинг купиди пайдо бўлишига кўра конкрецион ҳосилаларга яқин (қ. Конкрециялар).

СФИНКС, Сфинга — 1) юн. мифологиясидаги қанотли ярим аёл, ярим урғочи шер; Фива яқинидаги қоя устида яшаб, йўловчиларга топиб бўлмайдиган топишмоқ айтиб жавоб ололмагач, уларни еган. С. топишмоғи («Ким эрталаб 4 оёқлаб, тушда 2 оёқлаб, кечкурун 3 оёқлаб юради?») ни Эдип топган (унинг жавоби: «Инсон болалиқда 4 оёқлаб, улғайганда 2 оёқлаб ва кексайганда 3 оёқлаб юради»); шу жавобдан сўнг С. қоядан ўзини ташлаган; 2) Кад. Мисрда танаси шерники, калласи одамники (баъзан ҳайвонники) бўлган афсонавий махлуқ ҳайкали.

СФИНКТЕР (юн. sphingo — қисаман, sphinkter — сиқувчи мускул) — ҳалқасимон мускуллар. С. организмдаги табиий ташқи тешиқларни (мас, оғиз, ташқи чиқарув тешиги) ёки найсимон аъзонинг бир қисмидан иккинчи қисмига (мас, меъдадан ўн икки бармоқ ичакка, қовукдан сийдик чиқариш каналига)

ўтиш йўлидаги тирқишлар қисқарганда уларни торайтиради ёки беркитади. С маълум тарангликда бўлади. Кўз ёй пардаси ҳалқасимон мускули ҳам С.га киради. Баъзи С.лар кўндалангтарғил, бошқалари силлиқ мускуллардан таркиб топган. С.ларни вегетатив нерв система-си иннервациялайди.

СФРАГИСТИКА (юн. sphragis — муҳр) — тарих фанининг муҳрларни ўрганадиган соҳаси. 18-а.да дипломатиянинг бўлими сифатида шакллана бошлаган. Вазифаси хужжатларни тасдиқлашдан ҳамда уларнинг ҳақиқийлигини аниқлашдан иборат бўлган. 19-а. охиридан С.нинг кад. давлат муассасаларининг шаклланиши ва ривожланиши тарихини ўрганадиган фан сифатидаги янги даври бошланган. С. давлат аппаратидаги ислохотларни акс эттирувчи муҳрларни хронологик тавсифлаш асосида ривожланиб борди. С. материаллари амалий санъат, геральдика, нумизматика, ономастикани ўрганишда, кад. архивларни аниқлашда муқим манбадир. Муҳрни 10—15-а.ларда фақат олий ҳокимиятдаги кишилар қўллаган ва ўз типик белгилари билан князь, епископ (Россия), шаҳар ҳокими, мингбоши, ноиб, кози, муфтий муҳри (Ўрта Осиё) ва б.га бўлинган (яна қ. Муҳр).

СХЕМА (юн. schema — қиёфа, ташқи кўриниш) — 1) муайян қурилма, иншоот, машина ва б.нинг умумий муҳим томонлари шартли белгилар билан масштабсиз ифодаланган чизма; 2) бирор нарсанинг умумий тасвири, баёни, ифодаси.

СХЕМОТЕХНИКА - радиотехника, алоқа, автоматика, ҳисоблаш техникаси ва б.нинг электрон қурилмаларини тахлил ва синтез қилиш муаммоларини ўз ичига олган илмийтехникавий йўналиш. Юқорида санаб ўтилган қурилмаларнинг аниқ ишлашини таъминлаш ва уларнинг таркибига кирадиган элементларнинг параметрларини ҳисоблаш учун қўлланади.

«С.» термини 20-а. 60й.ларида кўп функцияли электрон қурилмаларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ равишда пайдо бўлган. С.нинг назарий базасини чизикли ва ночизикли электр занжирлари назарияси, электродинамика, математик дастурлаш, автоматлар назарияси ва б. ташкил қилади. Электр ва радиоэлементлар (резисторлар, конденсаторлар, диодлар, транзисторлар ва б.) ва интеграл микросхемалар электрон қурилмаларнинг элементлар базаси сифатида хизмат қилади.

СХОЛАСТИКА (юн. scholastikos — мактабга, олимга оид) — диний дунёқарашни назарий асослашга интилувчи диний фалсафа. Ўрта асрларда Ғарбий Европада тараккий этган. У илоҳиётақида асосларини рационалистик методика ва формал мантик масалалари («масала талаш»») билан боғлайди. С.нинг асосий мақсади — динни химоя қилиш. Схолостлар Платон, Аристотелининг таълимотларни ўз мақсадларига мослаштириб, христианлик ақидаларини асослаш йўлида талқин этишган. С. бир неча даврга бўлинади. Илк С (11—12-а.лар) Иоанн Скот Эриугена, Ансельм Кентерберилик таъсирида бўлган. Худони табиат билан, яратувчини яратилган билан айнанлаштириш Эриугена таълимотига хос эди. Шу сабабли черков ҳукмдорлари Эриугена китобларини «сўнги нухасигача ёқиб ташлаш»га фатво беришган. Универсалиялар хусусидаги баҳсда схолостик реализм (Гильом)га номинализм (Росцелин), шунингдек, концептуализм (Абеляр) қарамақарши туради. Етук С. (12—13-а.лар) Буюк Альберт ва Фома Аквинскийнинг христиан аристотелизми ва аверроизм (Сигер Брабантский ва б.) бўлиб, у асосан Париж ун-тида кенг ёйилган. Кейинги С. (13—14-а.лар) вакиллари — Иоанн Дуне Скот, У. Оккам. С.га Уйғониш даври гуманистлари қарши чиққанлар. Уларнинг таъсирида С. ўзининг мафкурадаги устувор мавқенини йўқота бошлади. С.нинг янгидан жонланиши, айниқса, Испанияда жонлани-

ши (16—17-а.лар, Ф. Суарес, М. Молина) контрреформация билан боғлиқдир. Кўчма маънода С. — ҳаётдан ажралиб қолган, беҳуда, мавғум фикр юритиш.

СЦЕНАРИЙ (итал. *scenariio*) — 1) пьеса мазмунининг қисқа баёни, импровизация театри, томошаси, балет спектакллари, оммавий томоша ва б. ўйинлар яратиладиган сюжет тузилиши; 2) кино санъати ва телевидение воситалари ёрдамида гавдалантириб кўрсатишга мўлжалланган адабий асар. Дастлабки фильмларда сюжетлар ўта содда бўлиб, қоғозга туширилмаган, фильм ижодкорлари уларни ўз миёсида сакдаган. Кейинроқ фильмлар мазмуни чуқурлаша борган сари С. ёзишга эҳтиёж туғилди. «Овозсиз кино» даврида С. шакли режасхема тарзида бўлиб, суратга олинмиши керак бўлган объектларгина кадрмакадр белгиланиб, қаердан ва қандай суратга олинмиши кўрсатилган холос. С.лар «техник», «рақамли», «темир» номлари билан юритилган. Суратга олинаётган воқеа нимадан бошланиб нима билан тугалланиши, актёр ўзини қандай тутиши, кадр нимани аглаптиши қайд этила бошлагандан сўнггина киносценарий адабиётнинг алоҳида жанри сифатида кино асарига айланди. Шундай қилиб, 20-а. бошларида сценарийнавис (кинодраматург) термини пайдо бўлди. Ўзбек киносининг дастлабки йилларида Л. Сайфулина, В. Собберей, Д. Бассалиго, Н. Кладо ва б. сценарийчилар етакчилик қилган. Биринчи ўзбек киносценарийчиси С. Хўжаев бўлган. Ўзбекистонда С. жанрининг ривожланишида кинорежиссёр Наби Фониёвнинг хизматлари алоҳида. Э. Ҳамроев, А. Шароповлар ҳам дастлабки ўзбек сценарийчиларидан. Кейинчалик К. Яшин, С. Абдулла, А. Қахҳор, М. Шайхзода, Т. Тўла, Р. Файзий, О. Ёқубов, С. Ахмад, С. Абдуқаҳҳор, У. Назаров, Ф. Мусажонов, Ш. Бошбеков, У. Азим, О. Агишев, Р. Муҳаммаджонов, М. Мелкумов, К. Ёрматов, Ш. Аббосов, Ю. Розиков ва б. етакчи сценарийчилардан.

Анвар Ёқубхўжаев.

СЦИНКЛАР (*Scincidae*), сцинксмонлар — қалтақесаклар оиласи. Гавдаси бир неча см дан 65 см гача; узун, силлик ёки қиррали тангачалар билан қопланган. Оёқлари қисман ёки тўлиқ редукцияга учраган; тупроқда ин қазиб яшайдиган С.нинг кўзи бўлмайдми. 1200 га яқин тури маълум; кенг тарқалган, ер юзасида, ярим дарахтда ва тупроқда ин қазиб яшайдиган турлари бор. Ҳашаротлар ва айрим йирик турлари майда умуртқалилар билан озиқланади. Ўзбекистонда 5 тури (олтинранг мабуя, узуноёқ сцинк, Олой, чўл ва Осиё илонқуйруқлари) тарқалган.

СЦИНТИЛЛЯТОРЛАР - ионловчи нурланиш ёки элементар зарралар таъсирида ёруғлик чакнаши — сцинтилляция содир қиладиган люминофорлар. Ионловчи нурланиш ёки зарраларнинг ёруғлик энергиясига айланаётган энергия миқдори (конверсион эффективлик) ва ёруғсизланиш давомийлиги С.нинг муҳим характеристикалари ҳисобланади. Кристаллофосфорлар (мас, ZnS, NaI), органик кристаллар (мас, антрацен, стильбен), пластмасса эритмалари, инерт газлар С. вазифасини бажариши мумкин. С. сцинтилляцияцион ҳисоблагичлараа қўлланади.

СЦИНТИЛЛЯЦИЯ (лот. *scintillatio* милтиллаш) — ионловчи нурланишлар (мас, тез электронлар) таъсирида сцинтилляторларда ҳосил бўладиган қисқа муддатли (10~4 — 10~9с) ёруғлик чакнаши (люминесценция чакнаши). С.ни дастлаб инглиз олими У. Крус ZnS экранни азарралар билан нурлантиришда кузатган (1903). Сцинтилляторнинг атом ва молекулалари зарядланган зарралар энергияси ҳисобига уйғонган ҳолатга ўтади; атом ва молекулалар уйғонган ҳолатдан асосий ҳолатга ўтишида ёруғлик чакнаши — С. кузатилади. С.нинг нурланиш спектри ва ёруғсизланиш давомийлиги люминесценловчи модда

(сцинтиллятор) табиатига, равшанлиги эса ионловчи нурланишнинг табиатига, зарраларнинг хилига ва бу зарраларнинг сцинтилляторнинг атом ва молекулаларига узатаётган энергиясига боғлиқ (мас, азарра ва протонларнинг С.си Рзарра-нинг С.сига қараганда равшанрок). Ҳар бир С. битта зарра таъсирининг натижа-сидир; бу ходисадан сцинтилляцияон ҳисоблагичларда элементар зарраларни қайд қилишда фойдаланилади. С. даст-лаб 1932 й.да литийни тезлатилган про-тонлар билан бомбардимон қилинганда унинг ядроларини парчаланишида куза-тилган.

С Ц И Н Т И Л Я Ц И О Н
ҲИСОБЛАГИЧ — ядро нурланишла-ри ва элементар зарралар (протон, ней-трон, электрон, уквант, мезон ва б.)ни қайд қиладиган асбоб. Ионлаштирувчи нурланиш таъсирида люминесценция ҳосил қиладиган модда — сцинтиллятор, ёруғлик чакнашини электр токи импуль-сига айлантириб берувчи асбоб — фото-электрон кўпайтиргич ва шу импулье-ларни қайд қилувчи электрон тизимдан иборат.

С.х.да зарядланган зарралар сцин-тиллятордан ўтиб, унинг атом ва моле-кулаларини ионлаш билан бирга, уларни уйғотади. Атомлар уйғонмаган (даст-лабки) ҳолатига ўтганда улар фотон-лар чиқаради. Фотонлар фотоэлектрон кўпайтиргич катодига тушиб, бу ердан электронларни уриб чиқаради, натижа-да кўпайтиргич анодиди электр импуль-си ҳосил бўлади, орта боради ва қайд қилинади.

Сцинтиллятор вазифасини турли (қаттиқ, суюқ ва газсимон) моддалар бажариши мумкин. уквантларни қайд қилишда ноорганик кристаллар — NaI (Tl), CsI (Tl), катта оқимли зарраларни қайд қилишда эса органик сцинтиллятор-лар ишлатилади. Суюқ сцинтилляторлар билан антинеитрино ва секин нейтрон-лар қайд қилинади.

СЦИФОМЕДУЗАЛАР (Scyphozoa) бўшлиқичлилар типига мансуб ҳайвонлар синфи. Танаси бирмунча тиниқ шишасимон дилдирак моддадан иборат. Шакли соябонга ўхшаш, эркин, якка яшайди. Оғиз тешиги соябони-нинг остки томони марказида жойлаш-ган. Ошқозони чала тўсиқлар ёрдамида тўртта камерага бўлинган. Оғиз тешиги атрофида ва соябони четида жуда куп пайпаслагичлари бор. Медуза қавариқ то-мони билан олдинга сузади. С. йиртқиқ, қар хил планктон организмлари билан озиқланади. Кўпчилик турлари айрим жинсли. Ҳаёт циклида жинсий медуза ва жинсиз полип даври галланиб тура-ди. Жинсий безлар ошқозон камералари деворида жойлашган. Етилган тухумлар ва сперматозоидлар оғиз тешиги орқали сувга чиқади. Тухум ҳужайралари сувда урустанди. Уругланган тухумдан эр-кин сузувчи киприкли планула личинка чиқади. Личинка субстратга ёпишиб, майда полип сцифистомни ҳосил қилади. Сцифистом кўндаланг куртакланиб эфи-раларга, эфиралар эса ёш медузаларга айланади. С. нинг ҳаёти, асосан, медуза даврида ўтади. Полип даври жуда киска. С. медузаси йирик (соябонининг диаме-три 1 см дан 2 м гача), полиплари майда (баландлиги 1—3 мм). 200 га яқин тури 5 та туркум (коронаталар, дискомедуза-лар, кубомедузалар, ставромедузалар, илдизоғиз медузалар)га бўлинади. Деяр-ли барча денгизларда аурелия медузаси, яъни денгиз ликопчаси учрайди. Айрим С. (мас, илдизоғиз медуза, хризопсалмус, кутб медузаси) пайпаслагичларида жой-лашган отувчи ҳужайралари суюқлиги захарли бўлиб, «куйдириш» хусусиятига эга. Австралия қирғоқлари яқинида уч-райдиган хризопсалмус медузаси одам учун айниқса хавфли.

СЬЕРРА-ЛЕОНЕ (Sierra Leone), Сьерра Леоне Республикаси (Republic of Sierra Leone) — Африканинг ғарбида, Атлантика океани соҳилида жойлашган давлат. Майд. 72,3 минг км². Аҳолиси

5,6 млн. киши (2002). Пойтахти — Фритаун ш. Маъмурий жиҳатдан 3 вилоят (province)га ва Ғарбий вилоятга бўлинади.

Давлат тузуми. С.Л. — республика. Буюк Британия бошчилигидаги Ҳамдўстлик таркибига киради. Амалдаги конституцияси 1991 й.да қабул қилинган. Давлат бошлиғи — президент (1996 й.дан Ахмад Тежан Кабба). Қонун чиқарувчи ҳокимиятни Миллий мажлис (парламент), ижрочи ҳокимиятни президент бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Океан соҳилларининг аксари қисми паст, ясси, кумли. Худуднинг кўп қисмини ЛеонЛиберия қирлари (энг баланд жойи — 1948 м) эгаллайди, бу қирларда темир, титан рудалари, олмос, мамлакат ғарбида боксит конлари бор. Иқлими экваториал муссонли иқлим. Май ойидан сент.гача ёгингарчилик, окт.дан майгача қуруқ мавсум. Энг салқин ой — авг.да ўртача тра соҳилда 24°, энг иссиқ ой — апр.да 27°, мамлакат ички қудудида 21—24°. Йиллик ёгин тоғларда 4000 мм дан ортик, мамлакат ички худудида 2000—2500 мм. Дарёлари серсув, серостона. Асосий дарёлари: Каба, Рокел, Жонг, Сева, Моа. Тупроғи кизилсарик ферралит, соҳилда ботқоқли ва аллювиал, мангрозорларда шўр тупрок. Мамлакат худудининг ярмига яқини, шим.да асосан саванна, жан.да бутазорлардан иборат. Худудининг 5% га яқинини эгаллаган тизмалари ва тепаликларнинг нам шарқий ёнбағирлари доим яшил ва аралаш ўрмонлар билан банд. Ҳайвонот дунёси шафқатсиз кириб юборилган бўлсада, айрим жойларда маймун (шимпанзе, бабуин, макаки ва б.), кийик, зебра, сиртлон, коплон, ўрмон ичкарисида фил, бегемот, буйволларнинг митта турлари, дареларда тимсохлар сақланиб қолган. Қуш ва ҳашарот, соҳил яқинидаги сувларда балиқ кўп. ЛомаМаунтинс, МамунтаМайоза ўрмон кўриқхоналари ташкил қилинган.

Аҳолиси 2 асосий этник гуруҳ:

ғарбий атлантика ва манде тил оилаларига бўлинган халқлардан иборат. Расмий тил — инглиз тили; крио, манде ва темне тиллари ҳам тарқалган. Аҳолининг аксарияти маҳаллий анъанавий динларга эътиқод қилади, бир қисми христиан ва мусулмон. Шаҳар аҳолиси 37%. Йирик шаҳарлари: Фритаун, Кенема, Макени, Конду, Бо.

Тарихи. С.Л. худудида одам палеолит давридан яшай бошлаган. 2 минг йил аввал темирдан меҳнат қуролини ясалганлиги маълум. 7—8-а.ларда бу ерда лимба ёки булом элатларини шим.дан келган манде, коранко ва б. халқлар соҳилга суриб юборган. 15-а. ўрталарида қарор топган қабилауруғчилик анъаналари 20-а. бошларигача давом этган.

Европаликлардан биринчи бўлиб бу худудга 1462 й. португалияликлар етиб келиб, унга СьерраЛеоне (Шерлар тоғи) номини берди. 16-а.да инглиз қул савдогарлари келиб, 1662 й. дастлабки қалъани қурдилар. 18-а.да қул савдоси расман тақиқлангач, инглизлар томонидан озод қилинган бир неча юз қул «эркинлар шаҳри» — Фритаун манзилгоҳига асос солдилар. 1808 й. Фритаун ва унинг атрофидаги ерлар, кейинчалик бутун мамлакат Англия мустамлакасига айланди. 1898 й. маҳаллий халқ мустамлакачиларга қарши катта кўзғолон кўтарди. Англия ҳукумати юборган армия кўзғолончилардан 2 минг кишини кириб, 100 га яқин қишлоқни йўқ қилиб юборди, 98 қабила бошлиғини отиб ташлади. 1-жаҳон урушидан сўнг маҳаллий ишчилар қасаба уюшмаларини туза бошладилар. 2-жаҳон урушидан кейин миллий озодлик кураши кучайди. Сиёсий партиялар тузилди. 1955 й. давомида бўлиб ўтган ғалаёнлар натижасида Англия ҳукумати бироз ён босишга мажбур бўлди. 1961 й. 27. апр.да С.Л. Британия Ҳамдўстлиги доирасида мустақилликка эришди. С.Л. ҳукумати барча мамлакатлар билан дўстона муносабатларни ривожлантириш, ирқий камситишга қарши кураш, Африка қитъасидаги можаролар-

ни тинч йўл билан ҳал этиш тарафдори эканини билд'ирди. С.Л. — 1961 й.дан БМТ аъзоси. Миллий байрами — 27 апр. — Мустақиллик куни (1961). ЎЗР суверенитетини 1991 й. 21 дек.да тан олган.

Сиёсий партиялари, касаба уюшмалари. Умумхалқ конгресси, 1960 й. тузилган; Халқдемократик партияси, 1991 й. ташкил этилган; Бирлашган инқилобий фронт, 1991 й. кўзғолончи гуруҳ сифатида тузилган, 1999 й. партияга айлантирилган; Миллий бирлик партияси, 1995 й. асос солинган; Тинчлик ва бирлик партияси, 2002 й. ташкил этилган. С.Л. Меҳнат конгресси, 1966 й. асос солинган.

Хужалиги. С.Л. — қончилик саноати бир мунча ривожланган аграр мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда қишлоқ хўжалигининг улуши 52%, саноатнинг улуши 16%, хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 32%.

Қишлоқ хўжалиги мамлакатнинг озиковқатга бўлган эҳтиёжини қондирмайди. Мамлакат ер фонди 7,2 млн. гектар, шундан 4 млн. гектари деҳқончилик учун яроқли, аммо 0,8 млн. гектар ердан фойдаланилади, 2,2 млн. гектар ер яйлов. Соҳил яқинидаги мангрозор ботқоқликлар ўзлаштирилиб, шоли экила бошлади. Экспорт учун пальма ёнғоғи, кофе, какао, ер ёнғоқ, занжабил, цитрус мевалар, ички эҳтиёж учун шоли, маниок, маккажўхори, тарих, оқ жўхори, батат, шакар қамиш, тамаки етиштирилади. Чорвачилик суст ривожланган, қорамол, қўй, эчки, чўчка боқилади. Балиқ овлаш ва паррандачилик ривожланган.

Саноати. Қонларда олмос, темир рудаси, боксит, рутил, олтин қазиб олинади. Ишлаб чиқариш саноати мустақиллик йилларида ташкил этилди. Нефть ва қишлоқ хўжалиги. ҳом ашёсини қайта ишлайдиган, қурилиш материаллари, пойабзал ишлаб чиқарадиган корхоналар, тамаки ф-каси ва пиво з-ди, кимё, металлсозлик саноати корхоналари, автомобилларни таъмирлаш устаноналари бор. Йилига ўртача 237 млн. кВтсоат электр энергия ҳосил қилинади. Т.й. узунлиги 84 км, автомобиль йўллари

— 11,7 минг км. Асосий денгиз порти — Фритаун, ҳаққаро аэропорти — Лунги. С.Л. четга олмос, боксит, какао, кофе дони, пальма ёнғоғи мағзи чиқаради; четдан машина ва ускуна, кимё ва озиковқат маҳсулотлари келтиради. АҚШ, Нигерия, Япония, Европа Иттифоқи мамлакатлари билан савдо қилади. Пул бирлиги — лене.

Маорифи, илмий ва маданий-маърифий муассасалари. Мустақиллик эълон қилинганидан кейин 6 ёшдан 14 ёшгача бўлган болалар учун мажбурий таълим жорий этилди. Давлатга қарашли мактаблар билан бир қаторда хусусий мактаблар ҳам бор. Бошланғич мактаб 7 й.лик. Фритаун ва унинг атрофида дарслар инглиз тилида, вилоятларда кўп тарқалган маҳаллий тиллардан бирида олиб борилади. Бошланғич мактабни тугатган болалар ўрта мактабда ёки ҳунартехника ўқув юртида ўқишни давом эттиришлари мумкин. Ўрта мактаблар 7 й.лик умумий таълим мактаблари ва 3—4 й.лик замонавий ўрта мактаблардан иборат. Ҳунартехника таълими бошланғич ва замонавий ўрта мактаб негизда олиб борилади; уларда ўқиш муддати 1—3 й. Фритаун ва Кенемадаги техника интлари махсус ўрта маълумот беради. Бошланғич мактаб ўқитувчилари пед. билим юртларида, ўрта мактаб ўқитувчилари пед. коллежларида тайёрланади. Фритаундаги С.Л. университети (1967)ни тугатган мутахассислар тўлиқ ўрта мактаб ва пед. коллежларида дарс бериши мумкин. Мазкур ун-т мамлакатдаги илмий фаолиятни мувофиқлаштирувчи марказ вазифасини ҳам бажаради. Бундан ташқари Денгиз биол.си ва океаншунослик ин-ти (1966), ФураБей коллежи ҳузурда Африкани ўрганиш инти, Санъат, адабиёт ва тарихни ўрганиш билан шуғулланувчи С.Л. жамияти (1918), геол. хизмати (1918) бор. ФураБей коллежи кутубхонаси (1827), Ж. Томас кутубхонаси, турли вилоят ва шаҳарларда кутубхоналар, Фритаунда Миллий музей мавжуд.

Матбуоти, радиоэшиттириши,

телекўрсатуви. Асосий газлари: «Дейли мейл» («Кундалик почта», ғукуматга қарашли инглиз тилида чиқадиган кундалик газ., 1931 й.дан), «Ви юн» («Сухбатдош», инглиз тилида ҳдфтасига 2 марта чиқадиган газ., 1963 й.дан), «Кроникл» («Хроника», инглиз тилида чиқадиган ҳафталик газ., 1983 й.дан), «Прогресс» («Тараққиёт», инглиз тилида чиқадиган ҳафталик газ.), «Фор пипл» («Халқ учун», инглиз тилида чиқадиган ҳафталик газ., 1983 й.дан). С.Л. ахборот агентлиги (СЛЕНА) миллий ахборот агентлиги, 1980 й. ташкил этилган. С.Л. радиоэшиттириш хизмати, кукумат маҳкамаси, 1934 й. тузилган. С.Л. радиоэшиттириш хизмати қарамоғида 1963 й. телекўрсатувга асос солинган.

Абадиёти инглиз тилида 20-а. ўрталарида юзага келган. Халқ оғзаки ижодиёти унга самарали таъсир ўтказган. Машхур адиблари — Р. С. Исмон, А. Никол, У. Контон. Р. Коулнинг ўз ҳаётидан ёзган «Коссоулик болакай» қиссаси дастлабки насрий асарлардан б^олди. 50—60й.ларда новелла, роман, драмалар, янгича шеърый услублар пайдо бўлди. М. Синанинг «Шинаванда сержант» ҳажвий хикояси, Н. Файлнинг давлат мадҳияси матни, «Бошпанасиз йигит» хикояси, Ф. Гарти ва б.нинг хикоя, роман ва шеърый тўпламлари нашр этилди. Контоннинг «Африкалик йигит» романида ижтимоий ва ахлоқий муаммолар, ирқий ўзаро муносабат масаласи кўтариб чиқилган. Исмоннинг «Меҳрибон ота» пьесаси миллий масалага бағишланган.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. С.Л. қишлоқлари одатда тепаликларга қурилган. Аксарият турар жойларнинг девори лойдан ёки тўқима новдалардан тикланиб, ранг-баранг расмлар солинади, конуссимон томи похол билан ёпилади. Тархи тўғри бурчакли, томи пальма барги билан ёпилган синчли кулбалар ҳам учрайди. 15—17-а.ларда португаллар қурган бир неча кўрғон сақланиб қолган. 18-а. охирларида пайдо бўлган Фритаун, Макени, Лунсар ш. ларининг қиёфаси

қишлоқлардан деярли фарқ қилмайди. Фақат Фритаунда инглиз викториан меъморлиги ва замонавий руҳдаги бинолар бор.

С.Л. худудида юмшоқ тош (стеатит) дан ясалган ҳайкалчалар (ибодат қилаётган киши, от ва фил устидаги чавандоз, жониворлар қиёфалари), ёғоч никоблар, фил суяги билан безатилган буюмлар топилган. 20-а.нинг 2-ярмида чет элларда ўқиб келган рассомлар ижодида дастгоҳ санъати вужудга келди: М. БерниНикол маҳобатли паннолар, Ц. ЛейберБлейк реалистик портретлар яратишди. Ганада таълим олган ҳайкалтарош П.М.Карело шу мамлакат бадий мактаби анъаналарини қабул этиб, халқ санъати руҳида асарлар яратди. Бадий ҳунармандчиликда фил суяги ўймакорлиги, бадий тўқувчилик, кулолчилик, ёғочсозлик ривожланган.

Муסיқаси. Меҳнат жараёнлари, ҳаётый воқеалар кўшиқсиз ўтмайди. Севги, меҳнат, маросим, муножот кўшиқлари кенг тарқалган. Театрлаштирилган ракс томошаларига жўр бўладиган кўшиқлар алоҳида туркумни ташкил этади. Чолғу асбоблари — кангбай деб аталувчи I мембранали, сангбай деб аталувчи конуссимон, хутамба деб аталувчи кум соат шақлидаги барабанлар, фил тишидан ясалган труба, ёғоч най, банжо, ксилофонни эслатувчи баланжа ва б. Саёк бахши — гриотлар қаҳрамонлик, муҳаббат, ҳажвий кўшиқ^апарни ижро этиб, халқ санъатини тарғиб қилади. 20-а. бошларида вояга етган профессионал композиторлар орасида С. КолрижТейлор ижоди («Гайавата» ораторияси, «Афсонавий балладалар» ва б.) алоҳида ўрин олади.

Театри. С.Л.да замонавий театрнинг ривожланиши халқнинг ўзига хос маданияти қарор топиши ва мамлакатдаги анъанавий санъатнинг тикланиши билан боғлиқ. Мустамлакачилик йилларида кўпгина инглиз ҳаваскорлик драма ва муסיқали драма жамоалари У. Шекспир, С. Моэм, Ж. Жильберт пьесаларини сахналаштирган. 2-жаҳон урушидан кей-

ин мактаб ва линей миссиялар қошида африкаликларнинг ҳаваскорлик жамоалари тузила бошлади. 1958 й. драматург, реж. ва актёр Д. Акар «СьерраЛеоне актёрлари» труппасини ташкил этди ва ўзининг «Акс садосиз водий» ва «Тамба нидоси» пьесасини сахнага қўйди. Мустақилликка эришгач, ҳаваскор жамоалар кўпайди. Р.С. Исмоннинг «Меҳрибон ота», «Янги ватанпарварлар», А. Каргбонинг «Жиянининг камзули», О. Масоннинг «Отасининг иродаси» пьесалари томошабинларга кўрсатилди. Комедия жанри ривожланди. ФураБей коллежи қошидаги тажриба студиялари драматург, реж. ва актёрларни тайёрлайди. Ҳаваскорлик жамоаларини бирлаштирувчи Миллий театр уюшмаси ташкил этилган. Фритаундаги театрконцерт зали мамлакат театр ҳаётининг асосий марказларидан биридир.

СЬЕРРА-НЕВАДА - АҚШнинг жан. қисмидаги тоғ тизмаси. Кордильера тоғ системаси таркибида. Уз. 750 км. Энг баланд жойи 4418 м. Асосан, гранодиоритлардан тузилган. Шарқий этакларида иссиқ булоқлар, балчик вулканлари бор. Ғарбий ён бағри кия, қуруқ водий куп. Сернам ўрмон билан қрпланган, 3000 м дан баланд қисми альп ўтлоқлари. Тоғ чўққилари қор билан қопланган. С.Н.дан Тинч океан соҳилларида жойлашган шаҳарларни сув билан таъминловчи сув қувурлари ўтказилган. Йирик миллий парклар ташкил килинган.

СЬЮДАД-ХУАРЕС - Мексиканинг шим. қисмидаги шаҳар, РиоБраводельНорте дарёси бўйида, АҚШнинг ЭльПасо ш. қаршида жойлашган. Чиуауа штатида. Аҳолиси 1,2 млн. киши (2000). Транспорт йўллари тугуни. Металлсозлик, пахта тозалаш, кўнпойабзал, озиковқат ва б. саноат корхоналари, ун-т бор. Кх. (пахта, чорвачилик) р-нининг савдо маркази. Шаҳарга 1659 й.да ЭльПасодельНорте номи билан асос солинган. 1888 й.дан шаҳар мақоми берилган ва ҳоз. номи би-

лан аталади. Туризм ривожланган.

СЭЙ (Say) Жан Батист (1767.5.1, Лион — 1832.15.11, Париж) — француз иқтисодчиси, тадбиркор, йирик буржуазия мафкурачиси, эркин савдо ва давлатнинг иқтисодиётга аралашмаслик тарафдори. С. 1819 й.да Санъат ва хунармандлик миллий консерваториясида саноат иқтисодиёти кафедрасини бошқарди, 1831 й.дан Коллеж де Франсда сиёсий иқтисод проф. А. Смит таълимотини таргаб этиш ва уни тўлиқ изохлаш баҳонасида С. устозининг ғояларини ривожлантирди ва тўлдирди. С. иқтисодчилардан биринчи бўлиб бойликнинг меҳнат назариясини нафлиликка асосланган субъектив назария билан алмаштиришга уринди. У ишлаб чиқариш. омиллари назариясини асослаб қийматни яратиш жараёнида меҳнат, капитал ва табиат (кўпроқ ер)нинг тенг иштироки ғоясини илгари сурди. Ишлаб чиқариш. нинг омили нархи ундан ишлаб чиқариладиган товар нархи билан, охирокибатда бу товарга бўлган талаб билан белгиланади. С. умумий товарлар ортикчалиги мавжуд бўлиши имкониятларини инкор этади. С. томонидан ишлаб чиқариш (таклиф) ўзига мос истеъмол (талаб)ни юзага келтириши асосланган бозорлар назарияси (бозорлар қонуни; «Сэй қонуни» деб ҳам аталади) таърифлаб берилди. Асосий асарлари: «Сиёсий иқтисод рисоласи» (1903), «Сиёсий иқтисод катехизиси» (1917), 6 жилдли «Сиёсий иқтисод курси» (1828 — 1830), «Тўлиқ амалий сиёсий иқтисод курси» (1829) ва б.

СЭНДБЕРГ (Sandburg) Карл (1878. 6.1, Гейлсберг, Иллиной штати — 1967.22.7, ФлетРок, Шим. Каролина штати) — америкалик шоир, фольклорчи. Дастлабки тўплами — «Чикаго ҳақида шеърлар» (1916). «Ғалла янчувчилар» (1918), «Тутун ва пўлат» (1920) ва б. тўпламларида жиддий ижтимоий муаммолар кўтарилган. С. шеърляти учун урбанизмга хос образлилик, тилининг

«газетабплиги», фольклор кўшиқдарига яқин бўлган эркин шеър яратиш махррати характерлидир («Америкача кўшиқлар тўплами», 1927). У. Уитмен анъаналарида ёзилган «Халқми ҳа!» дostonи ёзувчининг 20-а. 30й.ларидаги кескин рухий ҳолатини ифодалайди. Кейинчалик унинг ижодида фалсафий лирика устунлик қила бошлайди («Асал ва туз», 1963). «Хотиралар қояси» (1948) тарихий романи ҳамда «Авраам Линкольн» таржимаи холи (1—6-ж.лар, 1926—39) машхур.

СЮАНЬ ЦЗАН (тахм. 600664) хитойлик сайёҳ, Будда дини роҳиби. 627 й. Чангъанда ҳиндистонлик буддист олим Пўмидўло билан танишиб, унинг таъсирида Ҳиндистонга боришга аҳд қилади. Тан давлати ҳудудидан бошланган (629) С.Ц.нинг сафари Турк хоқонлиги таъсири остидаги йўллардан ўтган. Хэси йўлаги (коридори), Иверғул (хоз. Кумул, хитойча Хами) орқали Турфонга келган. Бу ерда у Турфон (Гаочан) давлати ҳукмдори хузурда бўлган. С.Ц. Қорашар, Кучар, Аксу, Музрат довини, Иссиқкўл, Гароз (Суйе), Чоч, Самарқанд, Бухоро, Темир дарвоза (Тэмэнгуан), Афғонистоннинг шим. вилоятлари, Ҳиндукуш тоғлари орқали Ҳиндистонга борган (630). У ерда барча буддизм маданияти марказла рини, машхур ибодатхоналарни зиёрат қилади. Ҳиндистоннинг шим. шарқидаги Наланда (Наланто) ибодатхонасида 5 й. таҳсил олади. 640 й. бу ерда 18 мамлакатдан келган вакиллар иштирокида ўтказилган катта халқаро анжуманда маъруза қилиб йирик буддавий роҳиблар қаторидан жой олади. С. Ц. кўп ноёб китобларни олиб 645 й. Чангъанга қайтиб келади. Тан ҳукмдори Ли Шимин (627—650 й.ларда Тайзунг номи билан тахтни бошқарган) уни Лоянгдаги саройига таклиф қилиб, Марказий Осиёдаги мамлакатлар, халқлар, иқтисодий аҳвол ва ҳарбий кучлар ҳақида суҳбатлашган ҳамда бу ҳақда багафсил ёзма маълумот беришни топширган. Бу даврда Тан сулоласи Турк хоқонлигига қарши кураш

олиб бораётгани туфайли бундай маълумотлар ниҳоятда зарур эди.

С.Ц.нинг йўл хотиралари асосида ёзган «Да Танг сиюжи» («Буюк Танг саёҳатномаси») асари Марказий Осиё халқлари тарихини ўрганишда муҳим манбадир. С. Ц. бундан ташқари ўзи билан Ҳиндистондан келтирган китобларни хитой тилига таржима қилиш билан шуғулланган. Маълумотларга кўра, у жами 1335 бобдан иборат бўлган 74 та асарни таржима қилган. С.Ц. Чангъандаги «Юйхуа ши» ибодатхонасида вафот этган.

Абдулаҳад Хўжаев.

СЮЖЕТ (франц. — предмет, мазмун, нарса) — бадий асар мазмунини ташкил этадиган, бирбири билан ўзаро боғлиқликда кечадиган, қахрамонлар ўртасидаги алоқалардан таркиб топган воқеалар тизими. Барча эпик, драматик ва лироэпик турдаги бадий асарларда С. мавжуд бўлади. ғар бир адабий турда С. ўзига хос характерна эга. Кўпгина лирик асарларда кўзга яққол ташланиб турадиган С. тизими йўқ. Улардаги ҳистуйғу, ўйкечинмалар ривожи қайсидир маънода лирик асар Сини ташкил этади. Айрим адабиётшунослар сюжетлилик умуман лирик турга хос хусусият эмас, деб ҳисоблайди. Чунки лирик асарда воқеалар тизими бўлмаслиги ҳам мумкин. Айни чокда, С фақат воқеалар тизимдан ҳам иборат эмас.

Бадий асарда тасвирланган воқеалар тизимининг ўзаро муносабатига кўра С асосан хроникал (воқеабанд) ва концентрик (воқеабанд бўлмаган) турларга бўлинади. Хроникал С. да воқеалар орасидаги вақт муносабати етакчилик қилади (мас, Д. Д. Дефоннн «Робинзон Крузо», Сервантесниш «Дон Кихот», Ойбекнит «Навой», П. Крдуф>овнинг «Юлдузли тунлар» асарлари). Концентрик С.да эса асарда тасвирланган воқеалар орасидаги сабаб — натижа муҳим аҳамият касб этади (мас, Пушкиннинг «Евгений Онегин», О. Ёкубовнинг «Муқаддас»,

«Улуғбек хазинаси» асарлари). Аммо бадий асарларда юқоридаги С.ларнинг ҳар икки тури уйғунлигидан таркиб топган шакли кўпроқ учрайди (мас, Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» асарлари).

Бадий асар Си тасвирланаётган воқелик ва асарда иштирок этадиган қаҳрамонлар масаласига бевосита боғлиқ. Чунки С. асосидаги воқеликда қаҳрамонлар ҳаракат қилади ва, энг муҳими, ҳақиқий бадий асарларда аввало қаҳрамонлар ўз дардидунёси билан намोён бўлади. Ф.М. Достоевскийнинг «Жиноят ва жазо» романида Раскольников, А. Қаҳдорнинг «Сароб» романида Саидий, Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган далалар» романида Дехқонкул образлари атрофида воқеалар санъаткорона тарзда уюштирилган.

Бадий асар С. и экспозиция, тугун, воқеа ривож, кульминация, ечим сингари бир кдгор унсурлардан таркиб топади. Мас, Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги Худоёрхон билан Анварнинг тўқнашуви эпизоди асарнинг кульминацион нуктаси саналади. Сўнгра воқеалар ечими келади. Бадий асарда С. унсурлари баъзан турлича ҳажм ва турлича тартибда келиши мумкин. Шунингдек, айрим асарларда экспозиция ёки ечим сингари С. унсурлари бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу асло камчилик эмас, аксинча, ўқувчини бадий тафаккурга чорлайди, тасаввурини кенгайтиради. Баъзи адабиётшунослар пролог (мукаддима) ва эпилог (хотима)ларни ҳам С. элемент сифатида кўрсатадилар (А Қодирий романларида бу унсурлар мавжуд). С. композиция, конфликт, фабула каби адабий тушунчалар билан ҳам мустаҳкам боғланган.

Ад.: Иззат Султон, Адабиёт назарияси, Т., 1979; Қурононов Д., Адабиётшуношликка кириш, Андижон, 2002.

Баходир Каримов.

СЮИТА (франц. suite — қатор, изчиллик) — чолғу мусиқанинг асосий

туркумли шаклларида бири ва мусиқий жанр. Қисмлар тартиби, сони, характерининг маълум қонунқоида билан катъий чегараланмаганлиги, аксарият ҳолларда кўшиқ ва рақс билан узвий боғлиқлиги С.ни соната ва симфониядан ажратиб туради. Бир неча мустақил (одагда, контраст) қисмлардан ташкил топиб, улар умумий бадий мақсадда бирлаштирилади. С.нинг илк кўринишларида 16-а. га хос секин ва тез суръатли рақслар қийёланган. 17-а.да И.Я. Фробергер ижодида қадимий рақс С.нинг мумтоз намунаси юзага келган. У 4 рақс — ўртача суръатли аллеманда, тез — куранта, секин — сарабанда ва жадал — жигадан ташкил топиб, люгня, клавесин, оркестр ва б. учун мўлжалланган. Классик С.нинг юксак намуналарини И.С.Бах ва Г.Ф.Генделлар яратган (18-а.). Драматик спектаклларга ёзилган мусиқий лавҳалардан тузилган С.лар (Э. Григнинг «Пер Гюнт»), Ж. Бизенинг «Арлезианка»), шунингдек, балет Слари (П. Чайковский, Д. Шостакович, И. Стравинский ва б.), кинофильмга ёзилган мусиқий лавҳалардан танланган С.лар (С. Прокофьев, Г. Свиридов) ҳам кенг ўрин олган. «С.» атамаси бир қанча рақслардан иборат мусиқали хореографик композицияни ҳам билдиради. 19—20-а.ларда рақсий бўлмаган (Р. Шуман, «Карнавал»; А. Шёнберг, Фортепиано учун С. ва б.), баъзан дастурли (Н. РимскийКорсаков, «Шахризода»; М. Мусоргский, «Кўрғазмадан суратлар»), вокал (Д. Шостакович, «М.Цветаеванинг 6 та шеъри») С.лар яратилди. Ўзбекистон композиторларидан В. Успенский, А. Козловский, М. Бурхонов, М. Ашрафий, С. Юдаков, Д. Соатқулов, Д. Зокиров, Б. Гиенко, С. Бобоев, Сайфи Жалил кабилар симфоник ва ўзбек халқ чолғу асбоблари оркестри, шунингдек, фортепиано ва б. созлар учун турли С.лар яратишган.

СЮЙ БЭЙХУН, Жю Пэон (1895.19.6, Цзянсу провинцияси — 1953.26.9, Пекин) — хитой рассоми, 20-а. Хитой тасвирий санъатида янги йўналиш

асосчиларидан бири. Шанхайда (отаси Сюй Дачжандан) ва 1919 й.дан Парижда таълим олган. Пекиндаги БА маркази директори ва Умумхитой адабиёти ва санъати ассоциацияси раиси (1949—53). СБ. «гулларгуллар», «одамлар» жанрларида, акварел (қоғоз, тушь ва б.)да, Хитойда биринчилардан бўлиб мойбўёқца ижод қилган; ижодида миллий бадий анъаналарни Европа реалистик ранг-тасвири ютуқлари билан уйғунлаштирди, асарларида майин ишланган шакллар кучли ва аниқ чизиқлар билан қўшилиб кетади. С. Б.нинг табиатни акс эттирган асарлари («От», 1930 ва б.) ёрқин нафосати билан ажралиб турса, жанрли ва тарихий композициялари («Жангоҳ ўйлари» ва б.) қақрамонлик руҳи билан йўғрилган, портретлари (меҳнат аълочилари ва миллий озодлик армияси қахрамонлари)га ўткир рух ва ижтимоий хусусиятлар хос.

С Ю Л Л И П Р Ю Д О М (SullyPrudhomme) (тахаллуси; асл исми-шарифи Рене Франсуа Арман Прюдон) (1839.16.3, Париж — 1907.7.9, Шатне-Малабри, ОдеСен департаменти) — француз шоири. Франция академияси аъзоси (1881). Париж ун-тини тугатган. Илк китоби — «Бекаг ва шеърийят» (1865). «Ҳарбий таассуротлар» (1870) китоби ФранцияПруссия уруши воқеаларига бағишланган. «Беҳуда мулойимлик» (1875) шеърий тўплами ғамгин руҳда бўлиб, ички интим туйғулар билан йўғрилган. «Адолат» (1878) фалсафий достонида адолатни ташқи дунёдан эмас, одамнинг кўнглидан қидириш керак, деган фикрни илгари сурган. «Бахт» (1888) достони инсон бахти, илм, саховат ва фидойилик ҳақида. С.П. нинг Лукрецийдан қилинган таржимага «Сўзбоши»си (1869), «Эркин танлов психологияси» (1906) ва б. рисоалари, «Паскалнинг ҳақиқий дини» очерки (1905), жамият-шунослик ва санъатшуносликка оид бир канча ишлари, жумладан, «Поэтик васиятнома» (1901) позитивизм фалсафаси руҳида ёзилган. Нобель мукофоти лауре-

ати (1901).

СЮНИК ПОДШОЛИГИ - Арманистоннинг жан.шарқий қисмида мавжуд бўлган давлат (10-а.нинг 2-ярми — 12-а.лар). Асосчиси — Смбат; 970 й. подшоҳ деб эълон қилинган. 11-а.нинг 1яр мида Васак I ва Смбат II даврида равнақ топган. Сюник тоғ ўлкасида 43 қалъа, 48 монастыр ва 1000 дан зиёд қишлоқбўлган. Аҳолининг асосий машғулоты — деҳқончилик ва чорвачилик. С. п. 1170 й. салжуқийлар томонидан босиб олинган.

СЮНЬЦЗИ (мил. ав. тахм. 313 тахм. 238) — қад. хитой файласуфи. Конфуций таълимотини системага солишга уринган. Мэнцзи (мил. ав. тахм. 372—289) га қарамақарши ўлароқ, инсон табиатан ёвуздир, деб ҳисоблаган. Унингча, инсон ташқи таъсир, тарбия, амалий фаолият туфайлигина яхши фазилат эгасига айланади. Фикрларини «Сюньцзи» китобида баён қилган. С.ц. ғоялари кейинги хитой мутафаккирлари, айниқса Хань даври (мил.ав. 3-а. — мил. 3-а.) файласуфларига катта таъсир ўтказган.

СЮНЯЕВ Рашид Алиевич (1943.1.3, Тошкент) — космолог ва астрофизик олим. Россия ФА акад. (1992), техника фанлари д-ри (1973), проф. (1985). Рентген астрономиясининг асосчиларидан бири. Космик расадхоналар («Рентген», «Квант», «Мир», «Гранат») илмий раҳбари. Москва физикатехника ин-тини тугатган (1966). Москвадаги Космик тадқиқотлар ин-ти бўлим мудири (1974 й.дан). 1990й.лардан Германиядаги Макс Планк номидаги Астрофизика ин-ти директори. Илмий ишлари нейтрон юлдузлар физикаси, «қора ўра» атроф муҳитининг тузилиши, галактикалар тўдалари физикасига, уларнинг рентген нурланишининг компакт космик манбалари назариясига, модда ва нурланишларнинг экстремал шароитларда ўзаро таъсирига оид.

СЮРРЕАЛИЗМ (франц. surrealisme — ўта реализм) — 20-нинг 10—20-й.лариди француз адабиётида пайдо бўлиб, тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, театр, кино соғаларига, кейинчалик бошқа мамлакатлар (Бельгия, Чехословакия, Югославия, АҚШ, Мексика, Япония)га ҳам тарқалган авангардлик йўналиши. Маркиз де Сад, Ж. Нерваль, шунигиндек, А. Рембо, Лотреамондан А. Жарри, Г. Аполлинер ва С. Ревердига қадар бўлган ёзувчилар ижоди С.нинг пайдо бўлишида манба вазифасини ўтаган. С. вакиллари ақлий фаолиятдаги, ҳатто жамият ҳаётидаги шаклланди тизимни тубдан ўзгартириш даъвоси билан чиққанлар. С.нинг янги адабий йўналиш сифатида майдонга келишида «Litterature» («Адабиёт», 1919 —24) журнали муҳим роль ўйнади. Бу журнали атрофида бирлашган Л.Арагон, Л. Бретон, Ф. Супо каби ёзувчилар С.га асос солдилар. Қўп ўтмай, улар даврасига П. Элюар, Р. Деснос, А. Арто ва б. келиб қўшилишди.

С. мияга илк бор келиб қолган сўз, нутқ парчалари, турлитуман ҳаёлларнинг дастлабки, қутилмаган бир ҳолатдаги ажабтовур шаклини ҳар қандай ижодий фаолиятнинг хамиртуруши, асоси, деб эълон қилган. Сюрреалистик театр (асосчиси А. Арто) ва кинематографияда ҳам айрим сахна ва кадрларнинг бирбири билан мантқиқсиз боғланиши ва умуман ақлзаковат доирасидан четга чиқиш «ҳақиқий реаллик» сифатида тан олинган.

Дастлаб сюрреалистларнинг турфа тўғарагига С.нинг исёнкорлик руҳига учган, теъваракатрофдаги дунё тартиботини хуш кўрмаган, инсоннинг жамиятдаги ҳдетида учраб турадиган кийинчиларни ўрганиш ва бартараф этиш ҳаёли билан яшаган йирик ёзувчилар ҳам аъзо бўлишган. С.нинг ижтимоий тизимни қайта қуриш ҳақидаги нияти афсонавор уйдирма эканлигини тушунган, С. эстетикасидаги бадий асарга хос маънодорлик ва яхлитликнинг бекор қилинганини кўрган катта истезод эгалари сюрре-

листлар сафини тарқ этганлар. 30-й.ларнинг охирига келиб, мистикага ошқора равишда берилган А. Бретон бошчилигидаги айрим шоирларгина С.га содик бўлиб қолдилар ва улар сафи тақлидчилар ҳисобига кенгайди. 40-й.ларнинг бошларида А. Бретон, С.Дали, И. Танги ва б.нинг муҳожирликка кетиши билан С.нинг маркази АҚШга кўчди. Францияда С.ни қайта тиклашга қаратилган уриш Самара бермади.

С. адабий-бадий йўналиш сифатида ўз умрини ўтаган бўлсада, унинг гуллаган даврида ишлаб чиқилган айрим бадий усул ва воситалардан тасвирий санъат, театр ва кинодан ташқари, амалий санъатда ҳам истифода этилмоқда. Ад.: Андреев Л. Г., Сюрреализм, М., 1972.

Наим Каримов.

СЯНБИ, шибай, саби — қад. Хитойнинг шим.да яшаган қабилалар иттифоқи. Хитой манбаларига кўра, С.лар мил. ав. 8—5-а.ларда шанрунг (тоғлик одамлар) ёки байи (оқ ажнабийлар) деб номланган туркийлар таркибидаги бир қавмдир. «С.» атамаси Хитойнинг шим.шарқидаги тоғ номидан олинган. Мил. ав. 3-а.да хунлар ўзларининг шарқидаги қабилаларни тобе этишга ҳаракат қилганда, айрим қавмлар Сянби тоғига қочиб борган, улар ҳам «С.» деб аталган. Мил. ав. 140—86 й.ларда С.лар жан.ғарб томонга кўчган ва хунларга эл бўлган. Хунлар ғарбга кўчгач, С.лар улар ҳудудини эгаллаган. Шундан сўнг С.лар кучайиб қабилалар иттифоқига айланган. Мил. 2-а.да хитойлар билан узоқ вақт кураш олиб борганлар. 3-а.нинг 1-ярмида С.ларнинг мурун қабиласи хоз. XXРнинг Кўкқўл (Цинхай) ўлкасига кўчиб, у ердаги чянларни тобе этиб, Туюйхун давлатини ташкил қилган. С.ларнинг туба сянби (тоба сянби) деб аталган қисми Мўғулистонда қолиб, сўнгги Ян (Хоуян), Ғарбий Ян (Сиян), Жан. Ян(Нанян) каби хонликларни барпо этган. 386 й. тўба сянбилар Тўбағўй бошчилигида Шим. Вэй хонлиги (386—534) ташкил этиш-

ган. Ушбу хонлик емирилгач, С.ларда яна бўлиниш юз берган. Уларнинг цифу номли бир қисми Ғарбий Чин (Сицин), туфа номли бошқа бир қисми Жан.Лянг (Нан-лянг) ҳокимлигини тузган. 8—9-а.ларда С.лар бошқа халқларга қўшилиб кетиб, алоҳида этнос сифатида тилга олинмаган.

Абдулаҳад Хўжаев.

СЯНГАН, Гонконг — Хитой таркибидаги махсус маъмурий район. Мамлакатнинг жан.шарқий қисмида, Жан. Хитой денгизи соҳилида. Сянган о., Цзюлун я.о., шунингдек, якин атрофидаги 235 та оролни ўз ичига олади. Майд. 2905 км², шундан курукдик қисми 1095 км², қолган қисми денгиз акваторияси. Маъмурий маркази — Сянган ш. Аҳолиси 6,68 млн. киши (1998). Асосан, хитойлар (98%), шунингдек, тибетмъямалар, ҳинд, инглизлар ва португаллар ҳам яшайди. Аҳоли буддизм, даосизм, конфуцийлик, ислом, ҳиндуизм, христиан динларига эътиқод қилади. Расмий тили — хитой ва инглиз тили.

С қирғоқлари қўлтиқлар билан парчаланган. Соҳил яқинида майда қояли орол кўп. Ер юзаси тоғли, энг баланд жойи 939 м. Иқлими субтропик, муссонли иқлим, янв.нинг ўртача т-раси 15—16°, июлники 25—27°. Йиллик ёғин 2000 мм гача. Доим яшил тропик ўрмонлар бор.

С. Хитой билан «бир давлат — икки тузум» тамойилига асосланади. Бу тамойилнинг мазмуни Хитойнинг ички р-нларида социалистик тузум устувор бўлсада, Сда капиталистик система ва ҳаёт тарзи сақданиб қолган. С.нинг ўз бошқарув органлари бўлиб, улар ташкисий фаолият ва мудофаадан ташқари барча соҳаларни мустақил равишда бошқарадилар. Сда сиёсий демократияга амал қилинади. С.нинг бошқарув органлари — маъмурият бошлиғи, ҳукуматдан иборат. Шунингдек, Маъмурий мажлис, Қонун чиқарувчи мажлис ва Суд фаолият кўрсатади. Маъмурий бўлинмалардан ташқари сиёсий, молиявий ва ҳуқуқий

департаментлар ҳам мавжуд. Маъмурият бошлиғи маҳаллий аҳоли орасидан сайлов ёки консультация йўли билан 5 йилга сайланади. Пул бирлиги эркин конвертация қилинадиган — сянган доллари.

С.нинг ҳоз. худуди мил. ав. 3-а. охирларидан Хитой давлати таркибида бўлиб келган. 1840—42 й.лардаги Англия—Хитой уруши даврида Сянган о. инглизлар томонидан босиб олинган. 1842 й.ги Нанкин битимига асосан Буюк Британиянинг «абадий мулки»га айланган. 1856—60 й.лардаги АнглияФранцияХитой уруши натижасида Цзюлун я.о.нинг жан. қисми ҳам Англия мулкига қўшилди. 1898 й. июнда Пекинда имзоланган конвенцияга кўра, Англия Цзюлун я.о.нинг яна бир қисми ва ёндош ороллар (Янги худуд) ни 99 йил муддат билан ижарага олди. 2-жаҳон уруши вақтида худудни японлар босиб олди. 1945 й. 30 авг.дан яна инглизлар қўл остига ўтди. ХХР ташкил топгач (1949), Пекин ҳукумати С.нинг мустамлака мақомини тан олмай, уни Хитойдан «тортиб олинган» худуд деб қаради. 1982 й.дан С. масаласи бўйича Хитой ва Буюк Британия ҳукуматлари ўртасида музокаралар бошланди ва 1984 й. 19 дек.да Хитой ва Буюк Британия томонидан қўшма декларация имзоланди, унга кўра 1997 й. 1 июндан С. Хитой юрисдикцияси остига ўтди. Шундай қилиб, Хитой С. устидан суверенитет ўрнатди ва С. мамлакатнинг махсус маъмурий р-ни деб атала бошлади.

С. хўжалиги унинг «савдо факторияси» роли таъсирида шаклланган. Бунга сабаб унинг чуқур сувли бандаргоҳларга бойлиги ва умуман табиий ресурсларнинг йўқлигидир. Саноати четдан келтирилдиган хом ашё ва ярим тайёр маҳсулотлар асосида ишлайди. Ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг 4/5 қисмидан ортиғи экспорт учун мўлжалланган. Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)нинг асосий қисми улгуржи ва чакана савдо, экспортимпорт операциялари, транспорт, алоқа, молия ва суғурта, кўчмас мулк операциялари, ижтимоий ва коммунал хизмат

кўрсатиш соҳаларида ишлаб чиқарилади. Иқтисодий фаол аҳолининг 63% ҳам шу соҳаларда банд. Қайта ишлаш ва қурилиш соҳасида 28% иқтисодий фаол аҳоли банд бўлиб, ЯИМ нинг 23% ишлаб чиқарилади. Саноатининг етакчи тармоқлари — тўқимачилик ва тикувчилик. Хорижий инвестицияларнинг асосий қисми ҳам ана шу тармоқларга сарфланади. Шунингдек, соат, пластмасса буюмлар (асосан, ўйинчоқлар) ишлаб чиқарилади. Электроника ва электротехника, полиграфия саноатлари ривожланмоқда. Қ.Х. да турли сабзаёт экинлари экилади. Экспорт учун гулчилик ривожланган. Балиқ овланади. С. порти жаҳонда энг йирик портлардан, бажариладиган операциялар тури бўйича Сингапурдан кейинги ўринни эгаллайди. Четдан халқ истеъмоли буюмлари, жиҳозлар, машина ва механизмлар, электротехника товарлари келтирилади. Экспортга кийимкечак (33%, дунёда 2ўринда), заргарлик буюмлари ва ўйинчоқлар (11%, дунёда 3ўринда), электротехника ва оптика товарлари, соатлар, оргтехника ва х.к. чиқарилади. Туризм ривожланган, йилига 6 млн. сайёҳ келиб-кетади. С.да 8 та олий ўқув юрти бор.

С. — йирик халқаро молиявий марказ. Дунёдаги 100 та энг етакчи банкларнинг 83 таси бу ерда ўз операцияларини бажаради. С. валюта бозорида ўтказиладиган операциялар ҳажми бўйича Осиёда Сингапур ва Токиодан кейин 3ўринда. С. Жаҳрн савдо ташкилоти ва б. халқаро ташкилотларга аъзо.

СЯНГАН (инг. Виктория) — шаҳар, Сянган махсус маъмурий р-нининг маъмурий маркази. Сянган о.да, Цзюлун ш. билан тор бўғоз орқали ажралиб туради. Аҳолией 3,5 млн. киши (1995). Йирик порт. Аэропорга халқаро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг савдосаноат ва халқаро валютамолия маркази. Метрополитен қурилган. ун-т (1911) бор. Туризм ривожланган.

СЎГАЛ — терининг вирусели касал-

лиги. Кўпинча ёш болалар ва ўсмирларда учрайди. Касаллик бемор билан яқин мулоқотда бўлганда, уйрўзғор буюмлари орқали юқади. Теригаги майда жароҳатлар (шилиниш, чақаланиш), кўп терлаш ва б. ҳам С.га сабаб бўлиши мумкин. Оддий, ясси ва оёқ қафтларида учрайдиган С.лар бор. Оддий С. кўпи билан ныхат катталигида, оғриксиз, ғадирбудур тугунча бўлиб, кўпинча қўл панжасида учрайди. Баъзан тугунчалар кўпайиб, катталашиб кетади. Оёқ қафтидаги С. оёқнинг пойабзал қисадиған жойларида, айниқса, кўп терлайдиган оёқда жуда каттик, ғадирбудур, кулранг тугунчалар шаклида пайдо бўлади. Болалар ва ўсмирларда учрайдиган ясси С. кўпинча юз, бўйин ва қўл панжасининг устки қисмида оч пушти сарғимтир, думалок ёки япалоқ тугунчалар кўринишида вужудга келади. Кексаларда учрайдиган С. тана, бўйин ва юзда кулранг, жигарранг ёки қорамтир, усти ёғ билан копланган доғлар кўринишида бўлиб, оддий С.га ўхшайди. Оёғи терлайдиган кишиларда С. усти оқариб қолади, шилиниб оғриб, юриш қийинлашади. Умуман С. оғримайди, кичишиб ачишмайди ва беморни безовта қилмайди.

С.ни фақат врач даволаши керак. Ўзбошимчалик қилиб ҳар хил куйдирувчи дорилар ишлатилса, С. ярага айланиб кетиши мумкин. С.нинг олдини олиш учун озодаликка риоя қилиш, яъни оёққўлларни ҳар куни ювиб туриш лозим.

СЎЗ — тилнинг нарсасодисалар, жараёнлар ва хусусиятларни номлаш учун хизмат қиладиган энг муҳим структурмаъновий бирлиги; ўз товуш қобиғига эга бўлган, борликдаги нарсалар ҳақидаги тушунчани, улар ўртасидаги алоқани ёки уларга муносабатни ифодалай оладиган, турли грамматик маъно ва вазифаларда қўлланадиган энг кичик нутқ бирлиги, лексеманинг нутқда муайян шакл ва вазифа билан вокеланган кўриниши. С. гап учун қурилиш материали бўлиб хизмат

килади, лекин, ундан фаркли равишда, хабар ёки тугал фикр билдирмайди. Ўзида лексик ва грамматик маънони бирлаштирган ҳодда С. муайян сўз туркумига мансуб бўлади, ўз таркибида муайян тил тизимида олдиндан тайин бўлган барча грамматик маъноларни ифодалайди.

Тилшуносликда «С.» атамаси лексемага нисбатан ҳам қўлланади ва лексик С. деб юритилади. Мас, «сўз ясалиши», «ясама сўз» бирикмаларида «сўз» худди шу маънода қўлланади. Лексеманинг нутқда муайян шаклда воқеаланган ҳолати тилшуносликда с ў з шакл, лексема шакл ёкиморфологик сўз деб ҳам юритилади.

С.нинг товуш ва маъно томони бор. Лекин ҳар қандай товуш йиғиндиси С. бўлавермайди. Товуш ёки товуш бирикмаси С. бўлиши учун маънога эга бўлиши, яъни муайян тил эгалари шу товушлар воситасида бирор нарсани англаши ёки бирбирига англаши керак. С. маъносида умумийлик ва яккаликнинг, барқарорлик ва ўзгарувчанликнинг диалектик ўзаро муносабати акс этади. Маънонинг барқарорлиги ўзаро тушунишни қулайлаштира, унинг ўзгарувчанлиги (С. нинг аник, бир маъносидаги ўзгаришлар) С. дан борликдаги янги тушунча ва нарсаларни номлашда фойдаланишга имкон беради, бадий сўз санъатининг муҳим омилларидан ҳисобланади. С. нинг кўп маънолилиги ҳам айнан маънонинг ўзгарувчанлиги билан боғлиқ. Сўзловчининг номланаётган нарсага муносабати С. маъносининг сўзловчи хистуйғусини, шахсий фикрини ифодаловчи эмоционал жиҳатини ташкил этади. С. тилда муайян тизимни шакллантирадики, бу тизим С.нинг грамматик белгиларига (сўз туркумлари), С. Ясалиши алоқаларига ва семантик муносабатларига (синонимлар, омонимлар, антонимлар) асосланади.

Булардан ташқари, луғавий маънога эга бўлмаган, лекин ўз товуш қобигига, ўзига хос маъно, вазифасига эга бўлган, шу билан бирга сўз яшаш ёки сўз шакли-

ни ҳосил қилиш учун фойдаланиладиган морфемалардан фарқланувчи тил бирликлари ҳам «С.» деб юритилади. Булар ёрдамчи С.лар (билан, лекин, каби, худди), ундовлар (оббо, эҳҳе, вой), таклид сўзлар (миёв, дукурдукур, ялтюлт) ва модал сўзлар (шубҳасиз, демак, эҳтимол)дир.

Азим Ҳожиев.

СЎЗ БИРИКМАСИ - икки ёки ундан ортик мустақил сўзнинг тобе грамматик алоқа (мослашув, бошқарув ёки битишув) асосида бириқиши натижасида ҳосил бўлган, борликдаги нарса ва ходисаларнинг номини билдирадиган синтактик тузилма — нутқ бирлиги: игнанинг кўзи, китобни ўқимок, ойдин кеча ва б. Ҳар қандай Сб. бирдан ортик мустақил сўзнинг бирикувидан ҳосил бўлади, тузилади ва 2 қисмдан — ҳоким ва тобе қисмдан ташкил топади: олий маълумот (олий— тобе қисм, маълумот — ҳоким қисм).

Сб. компонентларининг таркибига кўра содда ва мураккаб турларга бўлинади. Компонентларининг ҳар бири бир сўз шаклига тенг бўлган Сб. содда Сб. ҳисобланади: сайроқи қуш, йигирма хонадон, тез югурмоқ каби. Компонентлари ёки улардан бири бирдан ортик сўздан, суз бирикмасидан иборат бўлган бирикмалар мураккаб Сб. дейилади. Мас, олий маълумотли мутахассис (олий маълумотли — тобе қисм, мутахассис — ҳоким қисм).

Таркибидаги ҳоким қисмнинг қайси сўз туркумидан бўлишига кўра С б. нинг 2 тури фарқланади: от Сб., феъл Сб. От Сб. ҳоким компоненти феълдан бошқа туркумга оид сўз (от, сон, равиш) билан ифодаланган Сб. дир (юк машинаси, барча ўқувчилар, гўзал кишлоқ ва б.). Феъл Сб. ҳоким қисми феъл билан ифодаланган Сб. ларидир (боғни айланмоқ, китоб ўқимок, тез юрмоқ каби). Таркибидаги тобе сўзнинг синтактик вазифасига кўра 3 тури фарқланади: аниқловчили С. б. (янги китоб), тўлдирувчил и Сб. (укамни ўйнатдим) ва ҳолли Сб. (тез гапирмоқ,

қишлокла яшамок).

С. б. мазмун ва оҳанг тугаллигига эга бўлмайди, фикр ифодаламайди ва шу хусусияти билан синтактик бирлик бўлмиш гапдан фаркланади.

Азим Ҳожиев.

СЎЗ ТАРТИБИ, гап бўлақларининг тартиби — гап бўлақларининг ўзаро маълум грамматик қонунқоидалар асосида, маълум синтактик, мазмуний, услубий қиймати билан боғлиқ ҳолда жойлашуви. Гап бўлақлари тартибининг ўзаро қарамақарши қўйилувчи бир неча турлари бор. Булардан энг асосийси тўғри тартиб ва тескари тартиб опозициясидир. Тўғри тартиб да синтактик тузилма қисмлари (гап бўлақлари, қўшма гап предикатив қисмлари ва б.) маълум қонунқоидалар асосида одатдагича жойлашади. Мас, ўзбек тилида аниқловчининг аниқланишдан, эганинг кесимдан, тўлдирувчи ёки ҳолнинг кесимдан олдин жойлашуви тўғри тартиб ҳисобланади: баҳаво ерлар, Карим ўқиб бўлди, китобни ўқиди, тўсатдан келиб қолди каби. Тескари тартиб да маълум услубий, семантик мақсад ва б. сабаб билан синтактик тузилманинг (ундаги гап бўлақларининг, қўшма гап предикатив қисмларининг) тўғри, одатдаги тартиби ўзгаради, инверсия юз беради. Мас, у келди (тўғри тартиб) — келди у (тескари тартиб), кеча кетди (тўғри тартиб) — кетди кеча (тескари тартиб) каби. Тўғри тартиб кўпинча дарак гапларга хос бўлиб, илмий, расмий услублар учун характерлидир. Тескари тартиб эса асосан сўзлашув, бадиий ва қисман публицистик услубларга хос бўлиб, бу ҳолат кўпинча мазмунни сезиларли ўзгартирмасида, нутқнинг таъсирчанлигини, эмоционаллигини оширади. Лекин баъзан тескари тартиб бўлақларининг синтактик вазифасини ҳам, гапнинг мазмунини ҳам ўзгартириб юборади: Қувноқ болалар куйладилар — Болалар қувноқ куйладилар; чарм маҳси (чармдан ишланган) — маҳси чарм (маҳсибоп). Бундай ҳолларда С.т.нинг

эркин вабоғлиқ турлари фаркланади. Сифатловчи билан сифатланмишнинг (қувноқ болалар) гапдаги ўрни боғлиқ тартибни кўрсатади. Эркин тартибда гап бўлақларининг ўрнини ўзгартириш мумкин. Бунда мазмун ва синтактик ҳолат эмас, фақат услубий хусусият ўзгаради: Кинога кеча кўплашиб бордик — Кеча кўплашиб кинога бордик — Кўплашиб кеча кинога бордик каби.

СЎЗ ТУРКУМЛАРИ — тилдаги сўзларнинг уларда умумий категориал маънонинг (мае. отларда предметлик, феълларда ҳаракатҳолат), грамматик категориялар ягона тизимининг, ўзига хос сўз ўзгариш, шакл ва сўз ясалиш типларининг, синтактик вазифалар умумийлигининг мавжудлигига қараб ажратиладиган гуруҳлари (Баъзи адабиётларда «сўзларнинг лексикграмматик категориялари» деб ҳам аталади). Демак, сўзларни гуруҳларга, туркумларга ажратишда асосан уларнинг синтактик, морфологик ва маъновий (семантик) хусусиятларининг ўхшашлиги ҳисобга олинади. Ст. аввало 2 асосий гуруҳга бўлинади: мустақил С. т. ва мустақил бўлмаган С. т. Биринчи гуруҳга ўзбек тилида мустақил сўзлар, иккинчи гуруҳга эса ёрдамчи сўзлар, ундовлар, таълид сўзлар ва модал сўзлар киради. Мустақил сўзлар луғавий маънога эга, номинатив вазифа бажарадиган, яъни предмет, ходиса, белги, ҳаракат кабиларни атайдиган ёки унга ишора киладиган ва гапнинг мустақил бўлаги вазифасида кела оладиган сўзлардир.

Сўзлар жумлада эгаллаган позицияларига кўра ҳам тасниф қилиниши мумкин. Гапда бир хил синтактик позицияда тура оладиган ёки бир хил синтактик вазифа бажара оладиган сўзлар бир С.т.га киритилади. Бунда синтактик вазифаларнинг йиғиндисигина эмас, балки ушбу вазифалардан ҳар бирининг муайян С.т.га хослик даражаси ҳам муҳимдир. Бу вазифалар бирламчи ва иккиламчи турларга бўлинади. Мас, ўзбек тилида, бошқа бир қанча тилларда бўлганидек, от ва

фeъл туркумидаги сўзлар ўрни билан эга вазифасида ҳам, кесим вазифасида ҳам кела олади, лекин фeъл учун кесимлик вазифаси бирламчи, эгалик вазифаси иккиламчи ҳисобланади. Худди, шунингдек, отлар учун эгалик вазифаси бирламчи, кесимлик вазифаси эса иккиламчи ҳисобланади.

Ҳар бир сўз туркуми ўзига хос грамматик категориялар тўплами билан ажралиб туради. Бу категориялар (мас, отлардаги келишик, эгалик, сон; сифатлардаги даража; феъллардаги шахссон, майл, нисбат ва б.) ҳар бир С. т. даги аксарият сузларга тегишли буладики, бу нарса сузларни туркумларга ажратишнинг морфологик мезони саналади.

Ҳоз. мактаб грамматикаларидаги Ст. тизими, яъни сузларни туркумларига ажратиш қад. даврларга бориб тақалади. Мил. ав. 4-а.да Аристотель Ст.ни 7 га, мил. ав. 5-а.да ҳинд тилшунослари Яска, Панини 4 га бўлганлар. Кейинроқ, мил. ав. 2—1-а.ларда александриялик филологлар Фракиялик Дионисий, Аполлоний Дискос, римлик Варронлар аралаш морфологик, семантик ва синтактик асосларда 8 га (отгисм, фeъл, равиш, сифатдош, артикль, олмош, кумакчи, боғловчи) бўлганлар. Бунда исмлар ўз навбатида от, сифат ва сон гуруҳларини қамраб олган. С.т.нинг бу тизими маълум даражада араб грамматик аъналарига ҳам таъсир кўрсатган: араблар ҳам фeълдан бошқа мустақил сузларни «исм» термини билан атайдилар. Кейинги даврларда (урта асрлар ва 19—20-а.ларда) европа ва рус тилшунослигида бу борада бир қанча таснифлар амалга оширилган булсада, улар кўпинча александрияликлар таснифига таянган ҳолда бажарилган. Турли тилларда Ст. сони ва айрим туркумларнинг ҳажми турличадир. Мас, Ст. сони ҳоз. рус тилида кўпинча 10 та деб, ўзбек тилида эса 10—12 та деб (турли дарсликлар) курсатилади. Булар 6 та мустақил (от, сифат, сон, олмош, равиш ва фeъл), 3 та ёрдамчи (кўмакчи, боғловчи, юклама) ва 3 та алоҳида (ундовлар, тақлид сўзлар,

модал сузлар) Ст. дир. Ст. сонининг барқарорлашмаганлиги келгусида бу соҳада янги изланишлар олиб бориш зарурлигини курсатади.

Ад.: Ўзбек тили грамматикаси [2 жли], 1ж., Т., 1975; Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1қисм, Т., 1980; Ревзи на О. Г., Ревзин И. И., Лингвотипологические исследования, вўп. 2, ч. 2, М., 1975.

Ибодулла Мирзаев, Неъмат Маҳмамов.

СЎЗ УРҒУСИ - қ. Урғу.

СЎЗ ШАКЛИ — муайян грамматик шаклдаги муайян сузни билдирувчи термин. Нутқ бирлиги бўлмиш суз қамма вақт (яъни нутқда) муайян маъно ва вазифани билдирувчи шаклга эга булади ва у сўз шакли ҳисобланади. Бу хусусият фақат мустақил суз туркумларига, шунда ҳам фақат от, сифат ва фeъл туркумларига оид сузлар учун ҳосдир. Бу туркумларга оид сузлар нутққа ўзи мансуб бўлган туркумга хос муайян грамматик маъно ва вазифани воқелантирувчи (реаллаштирувчи) шаклларда қўлланади. Мас, отлар сон ва келишик категориясига хос шакллардан бирида (дўстларга — кўплик сон, жўналиш келишиги шакли), феъллар нисбат, замон категориясига хос шакллардан бирида (кўрсатди — орттирма нисбат, ўтган замон шакли) қўлланади. Лекин муайян грамматик маъно ва вазифага эга бўлган сўз нутқдан шу маъно, вазифани қайд этувчи кўрсаткичсиз (шакл ясовчисиз) ҳам қўлланиши мумкин. Мас: «Стол устидаги китоб эътиборимни тортди» гапидаги «китоб» сўзи бирлик сон, бош келишик шаклида, лекин шу маъноларни ифодаловчи кўрсаткичга эга эмас. Буни «ноль курсаткичли шакл» дейилади. Буларнинг махсус грамматик шакл эканлиги Узига зид булган, бирбирига нисбатан қараладиган бошқа шакл (шакллар) га нисбатан белгиланади. Мас, юкррида келтирилган гапдаги «китоб» сўзининг бирлик сон шакли экани «китоблар» кўплик шаклига нисбатан, бош келишик

шакли экани эса махсус кўрсаткичга эга бўлган бошқа келишик шакллари (мас, қараткич — «китобнинг», чиқиш — «китобдан») шакллари (мас, қараткич — «китобнинг», чиқиш — «китобдан») нисбатан белгиланади, яъни келишик шакли деб қаралади.

Азим Ҳожиёв.

СЎЗ ЯСАЛИШИ - 1) муайян тилда мавжуд бўлган усуллар, намуна ва қолиплар асосида, маълум воситалар ёрдамида янги сўз ҳосил қилиш (сўз ҳрсил қилиниши). Мас, аффикс ёрдамида С.я. (сўзҚла > сўзла, маза Қ ли >мазали), «кил» ёрдамчи феъли ёрдамида С.я. (тасдиқ қилмоқ, роҳат қилмоқ). Бу ерда «ясалиш» сўзи «ясамоқ» феълнинг мажхул нисбат шакли ҳисобланади ва жараёни ифодалайди; бирикманинг ўзи эса лингвистик термин эмас; 2) тилшуносликнинг «Фонетика», «Лексикология»га ўхшаш алоҳида соҳасини (бўлимини) билдиради. Мас, ўзбек тили морфологияси, ўзбек тили синтаксиси, ўзбек тили сўз ясаши. Бу ўринда «С.я.» бирикмаси тилшуносликка оид термин ҳисобланади. Тилшуносликнинг бу бўлимида янги ясама сўзларнинг пайдо бўлиши ва бунинг шартшароитлари, ясама сўз таркибий қисмларининг (С.я. асоси ва сўз ясовчининг) моҳияти, шунингдек, С.я. билан боғлиқ бошқа тушунча ва ҳодисаларнинг моҳияти ўрганилади. Мас, С. я. маъноси, С.я. типи ва қолипи, С.я. меъёри, С.я. имконияти, С.я. даги маҳсулликмаҳсулсизлик ҳодисаси, С.я.нинг асосий усуллари, воситалари ва б. Шу асосда тилнинг С.я. тизими тағлил этилади.

Ҳоз. ўзбек тилида ясама сўзлар, асосан, аффикслар ёрдамида ҳосил қилинади, яъни морфеманинг бир тури сўз яшаш учун хизмат қилади. Ҳар қандай ясама сўзнинг таркиби С.я. асоси ва сўз ясовчидан иборат бўлади: ҳуқуқшунос (ҳуқуқ — С.я. асоси, шунос — сўз ясовчи), текисламоқ (текис — С.я. асоси, ла — сўз ясовчи). С.я. асоси ясама сўз бўлиши ҳам мумкин: билимли (билим — С.я. асоси, ли — сўз ясовчи). Ўзбек

тилида фақат мустақил сўзлардан, уларнинг ҳам от, сифат, феъл туркумига оид сўзлардан янги янги сўзлар ясалади. Демак, мустақил суз туркумларидан фақат от, сифат ва феъл туркумларигина С.я. тизимига эга. Ўзбек тили луғат (лексик) таркибининг бойиши, ривожланишида С.я.нинг муҳим ўрни бор.

Азим Ҳожиёв.

СЎЗ ЭРКИНЛИГИ — инсоннинг асосий шахсий ва фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларидан бири; ҳоз. даврда аксарият мамлакатларда «ахборот эркинлиги» деб аталадиган умумий ҳуқуқнинг таркибий қисми. Ўз фикрини оммавий тарзда (оғзаки ва оммавий ахборот воситаларидан фойдаланган ҳолда ёзма) баён этиш имкониятини билдиради. С.э.га демократия кўринишларидан бири сифатида қаралади. Ўзбекистонда С.э. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида назарда тутилган. Конституцияга кўра, «хар ким фикрлаш, суз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга» (29модда). Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси буйича хар ким узи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига ҳам эга. Бироқ амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир. Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкинлиги Конституцияда ўз ифодасини топган. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат сирларини сақлаш тўғрисида»ги қонунида давлат сирлари тоифалари аниқданган ва улар ҳақидаги маълумотларни олиш ва тарқатиш чеғараланган.

Демократик мамлакатларда оммавий ахборот воситаларининг фаолияти С.э.га асосланган. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳам алоҳида моддада ана шу қоида алоҳида таъкидлаб ўтилган. Унга кўра, «оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга

мувофиқишлайди... Цензурага йўл қўйилмайди» (67модда). Фукарлар оммавий ахборот воситаларида, жумладан, телевидение ва радио, матбуотда ўз фикрларини эркин баён қилиши, сўзлаши мумкин.

Эркин фукаролик жамиятининг конунчилик ва суд амалиёти С.э. суистеъмол қилинишининг олдини олиш мақсадида унга нисбатан муайян чеклашлар тизимини ишлаб чиққан. Хусусан, жаҳоннинг кўпчилик давлатларида С.э.дан конуний давлат ҳокимиятини зурлик билан ағдариш, давлат сири ва конун билан муҳофаза қилинадиган бошқа сирни ошкор қилиш, жиноятлар содир этишга ундаш, миллий, ирқий, диний ва б. адоватни келтириб чиқариш, бошқа шахсларни ҳақоратлаш ва туҳмат қилиш, жамоат ахлоки ва одобилани бузиш мақсадида фойдаланиш ман қилинади. Бу ҳақда конунчиликда тегишли юридик жавобгарлик белгиланади. Фавқулодда режим ва ҳарбий ҳолат амал қилаётган даврда С.э.ни чеклашлар ортиши мумкин.

Ўзбекистонда С.э.га оид конституциявий қоидалар қуйидаги конунларда аниқлаштирилган ва ривожлантирилган: «Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида» (1997), «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида» (1997), «Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида» (1997), «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида» (1996), «Ноширлик фаолияти тўғрисида» (1996), «Реклама тўғрисида» (1998), «Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида» (2002). Ушбу конунларнинг асосий мақсади Ўзбекистонда С.э.ни таъминлаш кафолатларига, ҳар кимнинг ахборотни эркин ва монеликсиз излаш, олиш, текшириш, тарқатиш, фойдаланиш ва сақлаш ҳуқуқларини рўёбга чиқаришга қаратилгандир.

Акмал Саидов.

СЎЗ ЎЙИНИ — бадий адабиётда айрим сўзларнинг шаклий ўхшашлиги

асосида турли маънода қўлланилиши. С.ў. халқ оғзаки ижоди ва мумтоз шеърятда кўп учрайди. Фақат С.ў.га асосланиб яратилган жанр туюқ деб аталади. Мас,

Қўлингдан келганча чиқар яхши от,
Яхшилиқ қил, болам, ёмонликни от,
Насихатни ёд қилиб ол, фарзандим,
Ёлғиз юрма чанг чиқармас ёлғиз от.
(Эргаш Жуманбулбул ўғли).

Бадий сўз санъатидан таънис ҳам С.ў. асосида яратилади.

СЎЗАК, гонорея, триппер — гонококклар қўзғатадиган юқумли венерик касаллик. Кўпинча, тасодифий жинсий алоқа қилиш оқибатида келиб чиқади. Касаллик, асосан, жинсий йўл билан юққанлиги учун аксарият сийдик чиқариш канали ва жинсий аъзолар зарарланади. Инфекция манбаи С. билан оғриган эркак ёки аёл. Жинсий алоқада гонококклар жинсий аъзолар ва сийдик чиқариш каналининг шиллик қаватига тушиб, уни яллиғлантиради. Баъзан касаллик бемор ишлаган буюмлар (сочик, мочалка, курпа-тушак, кийим-кечак ва б.) дан фойдаланганда ҳам юкиши мумкин. Чунончи кизларга касаллик бемор онадан ўтади; бунга жинсий аъзолардан ташқари, кўз (к. Бленнорея) ва оғиз шиллик пардаларининг С. оқибатида яллиғланиши сабаб бўлиши мумкин.

Касаллик аломатлари, одатда, С. юққанидан сўнг орадан 3—5 кун ўтгач пайдо бўлади. С. билан касалланган эркакларда сийдик чиқариш каналининг олдинги қисми яллиғланади, ачишади, қизийди ва оғрийд, сийганда оғрик зўраяди; сийдик чиқариш каналининг ташқи тешиги қизариб, шишади; торайиб қолади, йиринг ажралади, сийдик равон келмайди, кечалари оғрикли эрекция кузатилади. Беморнинг аҳволи айтарли ўзгармайди, баъзан иштаҳа пасайиши, дармонсизлик, бир оз тра кўтарилиши мумкин. Ташқи (баланопостит) ва ички (простатит, эпидидимит, оофорит, эндометрит) жинсий аъзолар, ковуқ (цистит), бўғимлар (артрит) ва б. яллиғланиши

мумкин. С. ўз вақтида даволанмаса, бошқа аъзоларга тарқалиши, йиллаб чўзилиши ва ниҳоят сурункали тую олиши мумкин. Жинсий алоқа, аччиқ, шўр овқатлар ейиш, спиртли ичимликларга ружу қилиш оқибатида касаллик ботбот кўзиб туради. С. нинг кўп учрайдиган асоратларидан простатит ва уруг пуфакларининг яллиғланиши эркакни жинсий ҳаётга яроқсиз қилиб қўйиши, шунингдек, бепуштликка сабаб бўлиши мумкин. Бемор узоқ вақт даволаниши лозим, баъзан сийдик чиқариш канали торайганда операция қилинади.

С билан оғриган аёлларда касалликнинг ўткир даври эркаклардагига қараганда сезиларсиз ўтиши, бемор касалланганини узоқ вақтгача билмаслиги мумкин. Яллиғланиш жараёни кўпинча сийдиктаносил системасининг пастки ва юқори қисмида кузатилади.

С. юқумли бўлгани учун касаллик белгилари пайдо бўлиши биланоқ венеролог врачга мурожаат этиш керак. Бемор тери ва венерик касалликлар диспансерида даволанади. Баъзан даво пайтида сийдик каналида оғрик, ачишиш, йиринг камаяди. Бемор ўзини соғлом ҳис қилади ва жинсий алоқа қилаверади, лекин организмда ҳали гонококклар бўлиши мумкин. Тўлиқ даволанмай жинсий алоқа қиладиган беморлар атрофдагилар учун жуда хавфли бўлиб, касалликни бошқаларга юктиради ва турли нохуш оқибатларга сабаб бўлади. Шунинг учун соғайган беморлар бир неча марта лаб. текширувидан ўтказилиб, касаллик аломати топилмагач соғлом ҳисобланади. С билан оғриган кишиларда иммунитет пайдо бўлмайди, бир киши С. билан бир неча марта оғриши мумкин (реинфекция). Ўз вақтида даво қилинса, бемор бутунлай соғайиб кетади.

С.нинг олдини олишда тасодифий жинсий алоқадан сақланиш, шахсий гигиенага риоя қилиш, аҳоли ўртасида теританосил касалликларига оид суҳбатлар ўтказиш ҳамда тарбиявий ишлар олиб бориш зарур.

СЎЗАНА (форс. — игна билан тикилган) — машина ёки қўлда матога кашта тикиб тайёрланадиган бадийй буюм. Ип газлама, шойи, бахмал каби сидирға матоларга турли чоклар (босма, йўрма, попоп)да кашта тикилади. Кашта замини сифатида мато ранги С. колоритини ҳосил қилишда муҳим роль ўйнаши билан палакқан фарқ қилади. Накш мужассамоти марказий майдон (айлана гул ва б.) ва ҳошия (такорланувчи 1—2 нақш бўлагидан тузилган тўртбурчак, мурабба шаклга эга бўлиб, асосан, ўсимликсимон (баъзан тасвири, сюжетли) нақшуллардан иборат. Накш мужассамотининг асосий чизиклари ахта ёрдамида матога туширилади. С.нинг бадийлиги, нафосати чеварнинг маҳорати, унинг ижодий диди билан белгиланади. Айниқса, зардўликдз. тайёрланадиган С.лар жилоси, жозибаси билан ажралиб туради. С, одатда, хонани безатиш учун деворга осилади (айрим минтақаларда келинкуёвларнинг ўрни устига ёпилади).

Сузана (19-а. охири, Шахрисабз). Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудида С. қадимдан кенг тарқалган. Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шахрисабз ва б.да ўзига хос тарзда тайёрланган С.лар каштаси, нақши, ранги жиҳатдан хилмаҳил бўлиб, улардан намуналар республика ва хорижий мамлакатлар музейларида, хусусий тўпламларда сақланади. 20-а.нинг 20—30й.ларида С.нинг асосий мужассамоти шаклланди (ҳошия ингичкалашди, гуллар етакчи ўринни эгаллади), 40й.лардан машина каштадўзлигининг ривожланиши билан С. кашталари машинада ҳам тикила бошланди, мавзули, тасвири С. мужассамотлари юзага келди. 20-а. охирига келиб Ўзбекистон мустақиллиги (1991) дан кейин амалий безак санъатининг барча соҳаларида бўлганидек, каштадўзлик (жумладан, унинг С. тури) ҳам жадал ривожланди, С. учун мато ва кашталар учун иплар тайёрлаш кенг йўлга қўйилди. Бунда Бухоро (3. Аъллобердиева, 3. Облоқулова ва б.), Сур-

хондарё (А. Холёрова ва б.), Самарқанд (С. Раҳматуллаева, М. Ҳайдарова ва б.), Тошкент (И. Давлатов, З. Файзуллаева ва б.), Қашқадарё (З. Ҳамидова ва б.) каби С. тайёрлаш маркасларининг ҳиссаси катта. Замонавий мужассамотли, нафис колоритли, сержило, рангбаранг С.лар яратилмоқда, улар халқаро кўргазмалар (АҚШ, Франция, Италия ва б.)да намойиш этилади, музей ва хусусий тўпламларда сақланади.

С. мужассамотларини яратишда расомлар амалий санъат усталари билан ҳамкорлик қилмоқда.

СЎЗЛАШУВ ТИЛИ — оғзаки адабий тил турларидан бири; кундалик турмушдаги алоқаралашув учун хизмат қилади, муомала ва таъсир кўрсатиш вазифасини бажаради. Миллий алоқаралашув воситаси сифатида миллатнинг шаклланиш даврида вужудга келади. Ст. адабий тилнинг яшаш, амал қилиш шакли сифатида унинг асосий белгиларига (лаҳжалардан устун туриш, барқарорлик, меъёрийлик, қўлланиш соҳасининг кенглиги) эга бўлади. С.т.тарихий категория. С.т.нинг турли миллий. тиллардаги тарихи унинг оғзаки шаклда мавжуд бўлганлиги тўғрисида манбаларда қайд этилмаган.

Ст. бир қатор ўзига хос белгилари билан, жумладан, олдиндан ўйлаш ва тил материалини олдиндан танлаб олишнинг бўлмаслиги, нутқий алоқанинг суҳбатдошлар орасида бевосита бўлиши, нутқ жараёнининг эркинлиги, расмийликдан ҳоли бўлиши ва ш. к. билан ажралиб туради. Тилнинг барча соҳалари (фонетика, морфология, лексика ва б.) бўйича ҳам С.т.нинг алоҳида хусусиятлари бор. Мас, фонетика бўйича бу нарса ўзига хос талаффузда кўринса, лексикада унинг ўзига хос сўзларга (арголар, жаргонлар, диалектизмлар ва б.га) эгаллигида намоён бўлади. С.т. хизмат кўрсатадиган алоқаралашув жараёнида нафақат соф лисоний воситаларнинг ўзи, балки қўл ва юз билан қилинадиган имоишораларнинг ҳам катта аҳамияти бор: бундай

имоишоралар сўзловчи нутқининг янада аниқ ва таъсирчан бўлишини таъминлайди, пауза ёки айрим сўзлар ва фикрлар ўрнини босади. С.т. унсурлари бадиий адабиётда ҳам, унинг таъсирчанлигини ошириш, маҳаллий колоритни кўрсатиш мақсадида ҳам кенг қўлланади.

СЎЗЛАШУВ УСЛУБИ - қ. Услуб.

СЎЗЛИК — энциклопедия, луғат ёки бошқа турдаги маълумотномага кириштишга мўлжалланган сўзлар (мақолалар номи) рўйхати. Муайян фан соҳаси ичида аввал мавзулар бўйича С. тузилади. Бундай С. муҳракма қилиниб, тузатилгандан сўнг алифбо тартибидеги (умумалифбо) С. тузилади.

СЎЗНИНГ КЎЧМА МАЪНОСИ - қ. Кўчма маъно.

СЎЗНИНГ ЛЕКСИК МАЪНОСИ - сўзнинг материал қисми — лексема билдирадиган маъно: муайян товушлар мажмуини маълум объектив воқеликка боғлаш билан киши онгида юзага келадиган мазмунмундарижа; луғавий маъно. Мас, «Болаларни ўйнатдик» гапидаги биринчи сўз ҳали ёш, вояга етмаган одамни, гўдакни, иккинчи сўз эса ҳаракатни (бола билан боғланган ҳаракатни) биддиради. Демак, «бола» ва «ўйна» сўзларидан ифодаланадиган мазкур конкрет маънолар шу сўзларнинг лексик маъноларидир. Сл.м. муайян сўзнинг аниқ мазмунини (нарса, белги, ҳаракат тушунчаларини ифодалаш, эмоцияларни билдириш) ташкил этади. Сл.м. ўзакнегизнинг ўзи билан ифодаланади; ясовчи аффикслар ҳам сўздаги материал қисмининг ичига қиради. Шу жумладан лексик маъно суз ясалиши ва лексикология билан боғлиқдир. Сл.м. шу сўзнинг ўзигагина тегишли хусусий маъно бўлиши билан бир қанча ўхшаш сўзлар учун умумий ҳисобланадиган, умумийлик характерига эга бўлган грамматик маъно дан фарқ қилади.

СЎЗОҚ СВИТАСИ (Фарғона водийсидаги Сўзоқ қишлоғи номидан) — эоцен даврига мансуб маҳаллий ётқизиклар мажмуи. 1937 й.да ажратилган. Ўрта Осиё жан. (Тошкент атрофи, Фарғона водийси, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятлари, АфғонистонТожикистон депрессиялари)да кенг тарқалган регионал свита. Яшил рангли гил, мергель, айрим жойларда қизғиш кумтош, гипс ва доломитлар қатламчаларидан таркиб топган. Қалинлиги 10—90 м. Бу свитада эрта эоцен даврига оид хайвон қолдиқлари мавжуд. Седа sanoat микиёсидаги нефть Фарғона ботиғида очилган.

СЎК — оқланган тарик. Дехдончилик билан шуғулланадиган аҳоли ўртасида жуда қадимдан тайёрланган. Хонаки усулда С. олиш усули: тарик катта қозонда бир қайнағиб олинади, ёйиб қуритилади, қозонда қовурилади. Қовурилган тарик ўғирда янчиб оқланади. С.ни сутга (6—8 соат) ивитиб истеъмол қилиш мумкин, ундан талкон, сўк оши тайёрланади.

Ҳозирги даврда ёрма sanoati қорхоналари оқланган хом С. (ёрма) савдо дўқонларида сотилади.

СЎК ОШИ — суюқ таом. Қайноқ сувга сўк (оқланган тарик) солиниб, 15—20 мин. қайнатилади. Сўк пишиши оддидан туз солинади. Таом бир оз совигач, қатиқланади (баъзан майда тўғралган пиёз қўшилади). С.о. илгари қўш ҳайдаш, пичан ўриш ва бошқа қишлоқ хўжалиғи. ишлари пайтида кўп истеъмол этилган. Ҳозир ҳам чанқоқ босди таом тарзида тайёрланади.

СЎКЧАК — тут ипак қуртларини боқиш ва озиклантириш учун қўлланиладиган махсус қурилма, қуртлар учун озикланиш майдони. Слар маҳаллий шароитларда турли маҳаллий материаллар (қамиш, терак, тол ва тут) ларнинг йўғон новдаларидан тайёрланади. Sanoatбоп ипак қуртларини боқишда металлдан ясалган Слар ишлатилади.

Иқтисодий жиҳатдан самарадор бўлган кўп қаватли уз. 2 м., эни 1 м ва бўйи 1,8 м этажеркалар қўлланилади. Қуртларнинг кичик (1, 2 ва 3) ёшлари учун 5 қатор озуқа майдонига эга бўлган (қаторлар ораси 30—35 см) Слардан, катта ёшларида (4 ва 5 ёшлар) эса ораларидан битта қатор олиниб 3 та қатори қолдирилган (қатор оралиғи 60—70 см) Слардан фойдаланилади. Ҳар бир қути қуртлар учун кичик ёшларда (1—3) 12 м², катта ёшларда (4—5) 60—70 м² озуқа майдони ажратилади. Кўп ҳолларда озуқа майдонига қараб меъёр бўйича қуртлар бир хонада қути билан 2 қаторли сўкчакларда жойлаштирилади.

СЎЛАК — сўлак безларилан ишланиб чиқадиган тиниқ ёпишқоқ суюқлик (секрет). С. ейилган оқватни намлаб оқват лўқмаси ҳосил бўлишига имкон беради. Одам сулағи 99% сув ва унда эриган органик ҳамда анорганик моддалардан иборат. Катта одамларда бир кечақундузда 1,5 л гача С. ажралади. С таркибида микроорганизмлар, лейкоцитлар, ферментлардан амилаза, лизоцим, оксиллардан альбумин, глобулин, шунингдек, холестерин, глюкоза ва витаминлар бор. Оқват хили, организмнинг физиологик ҳолати, киши ёшига қараб С. сифати ва микдори ўзгаради. С. оғиз бўшлиғига тушган бактерияларни нобуд қилиш хусусиятига ҳам эга.

Ҳайвонлар (мас, илонлар) сўлағида захарли моддалар бўлиб, улар химоя ва ҳужум қилиш воситаси сифатида ишлатилади. Тўғарак чувалчанглар, баъзи қушлар сўлағидаги шиллик моддалардан ин қуришда ёпиштириш учун фойдаланилади. Кейинчалик хашаротлар, баъзи моллюскалар ва умуртқалилар сўлағида карбоангидразалар, баъзи йиртқич бошоёқлилар сўлағида захарлар ва шилликдан ташқари, протеазалар, нуклеазалар (РНКаза, ДНКаза) бўлади.

СЎЛАК БЕЗЛАРИ - оғиз бўшлиғига сўлак чиқарадиган ҳазм безлари; булар

оғиз бўшлиғи шиллиқ қаватида (лаб, лунж, танглай ва тилда) жойлашган. Эволюцион жиҳатдан оғиз бўшлиғининг ривожланиши билан боғланган. Дастлаб функционал Сб. хашаротларда пайдо бўлиб, овқат ҳазм қилиш системасининг олдинги қисмида жойлашган. Айрим ҳайвонларнинг Сб. захарли моддалари (мас, айрим илонлар захари) ёки қон ивишининг олдини оладиган (мас, зулукларда гирудин) секрет ишлаб чиқаради. Серозли ва шиллиқ сўлак ажратадиган безлар ҳамда аралаш безларфарқ қилинади. Булардан ташқари яна 3 жуфт — кулоқ олди, тил ости ва жағ ости Сб. бор. Одамда кулоқ олди С.б.нинг (ташки эшитув йўллариининг олдида жойлашган) йўли оғиз бўшлиғининг кириш қисмига, жағ ости С.б.нинг (пастки жағда) йўли тил остига очилган. Тил ости С.б.нинг йўли жағ ости С.б. билан қўшилиб кетган. С. б.нинг секретари (сўлак) овқат ҳазм қилишнинг дастлабки босқичида қатнашади. Одамда С.б. касалликларидан сўлак тоши касаллиги, эпидемик паротит ва б. учрайди.

СЎМ — 1) энг қадимги атамалардан бири бўлиб, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида «С» пул солинган қопча (халта) маъносида қўлланилган. 14-а.да Олтин Ўрда хонлигида оғирлик бирлиги бўлиб, муайян оғирликдаги қумуш қуйма (ёмби) ни ифодалаган. 1920й.ларда, ЎзССР ташкил этилганидан кейин совет рубли банкнотлари ва хазина билетлари номиналида иттифоқдош республикаларнинг миллий тилларидаги пул бирликлари номлари, жумладан «сўм» номи ёзилган ҳолда чиқарилган рубль Ўзбекистон ҳудудида муомалада «С» деб аталган. 2) Ўзбекистон Республикасининг пул бирлиги. 1 С. қ 100 тийин. Халқаро ифодаси UZS. С. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасини муомалага киритиш тўғрисида»ги 1994 й. 16 июндаги фармони билан 1994 й.нинг 1 июлидан республика ҳудудида ягона, чекланмаган

ва қонуний тўлов воситаси сифатида муомалага чиқарилган.

Муомалага 1994 й.да 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 сўмлик, 1997 й. 1 мартдан 200 сўмлик, 2000 й. 1 июлдан 500 сўмлик, 2001 й. 1 сентябрдан 1000 сўмлик банкнотлар чиқарилган. Кейинчалик, 1, 5, 10, 25, 50 сўм қийматидаги тангалар муомалага киритилган. Қимматбаҳо металллар суви юритилган турли қийматдаги юбилей тангалар эса турли саналар нишонланиши муносабати билан ва нумизматик максатда чиқарилган (қ. Танга).

С.нинг муомалага киритилиши Ўзбекистон пул муомаласи ва ҳисобкитоблар тизимини ташкил этиш ҳамда республика иқтисодиётини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Миллий валюта пул белгиларини муомалага чиқариш ва унинг барқарорлигини таъминлашни Ўзбекистон Республикасининг марказий банки амалга оширади.

Халқаро валюталар курси бўйича 1 АҚШ доллари 1020 сўм 07 тийин (2004 й., июнь).

Файзулла Муллажонов.

СЎНАЛАР, сўқирлар (Tabanidae) — икки қанотлиларга мансуб калта мўйлов хашаротлар оиласи. Гавдаси калта ва йўғон, қанотлари кенг ва кучли. Оғиз органлари санчувчиловчи, умуртқали ҳайвонлар терисини осон тешади. 3000 га яқин тури бор. Одатда, ўрмон, дашт ва чўл минтақаларида кенг тарқалган, сув ҳавзаларига яқинроқ жойларда учрайди. Яхши учади, куёшли кундуз кунлари фаол ҳаёт кечириди. Кўпчилик турларининг урочогиси йирик туёкли ҳайвонлар, баъзан одам қонини сўради. Чакқанда оғрийди. Хар терини тешиб, жароҳатлаган жойига сўлагини пуркайди. Сулагини таркибида қонни ивитмайдиган фермент бўлади. Урғочи С. ўз вазнидан 1,5—3 марта кўпроқ (40—300 мг) қон сўради. Эрак С. гуллар шираси ва б. суюқликлар билан озиқланади. Урғочиси тухумларини сув устида ўсган ўсимликлар баргига қўяди. Ту-

хумдан чиққан личинка сувда, сув тубидаги балчиқда ёки қирғоқ яқинидаги нам тупроқца ривожланади; чириётган ўсимлик қолдиғи ёки майда ҳайвонлар билан озикланади. С. туляремия, куйдирги, отлар анемияси касалликларининг кўзгатувчиларини юктиради. Ёмғир С.и, тиллақўз С, ҳақиқий С уруғларининг турлари кенг тарқалган. Ўзбекистонда С.нинг 6 уру/га мансуб 53 тури учрайди. Асосий турлари: хўкиз С.и, кулранг С, буғу С.и.

СЎНКЎЛ — Марказий Тяньшандаги Сўнкўл сойлигидаги кўл (Қирғизистонда). 3016 м баландликда. Майд. 278 км². Энг чуқур жойи 22 м. Тектоник йўл билан ҳосил бўлган. С.ни денгиз сатҳидан 3600—3900 м баландликдаги Сўнкўлтов тизмасининг унчалик баланд бўлмаган чўккилари ўраб туради. 10 га яқин тоғ дарёси куйилади, лекин, Норин дарёсига (Сирдарё ирмоғи) куйиладиган биргина Кўкжарти дарёси оқиб чиқади. Кўл сувида карп, осман каби баликларни кўпайтириш соҳасида тажрибалар ўтказилган. Ёзда кўлга кўплаб паррандалар учиб келади.

СЎРИ — ток ўстиришга мўлжалланган таянч мослама. Фарғона, Қашқадарё, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида кенг тарқалган. Токларни ердан кўтариш учун тик устунлар қўйилади ва устунларнинг 3—3,5 м ли баланд қисмидан бир томонга қийшайтириб яна 3—4 м узунликда ходача ёки тахталар ўрнатилиб, уларнинг уч қисмига тиргак устунлар қўйилади. Тик қўйилган устунларга ва С.нинг устига 40—50 см ораликца бағазлар боғланади. Соҳибкор Ризамат Мусамуҳамедов томонидан токни С.да ўстиришнинг яхшиланган воиш усули ишлаб чиқилган. Токни С.да ўстириш усули халқ тажрибаси асосида вужудга келган. С.да ўстириладиган токнинг занг, маданг ва бир йиллик новдалари атрофга кенг таралиб яйраб ўсади. Барглари ҳаво ва қуёшдан яхши фойдала-

нади, ассимиляция жараёни кучаяди. Натижада узум бошлари катталашади, ранг киради, шираси ортади, касалликлардан кам зарарланади.

СЎРИЛИШ, резорбция — турли моддаларнинг хужайра элементлари орқали қон ва лимфага ўтиши. Овқат ҳазм қилиш йўлида (асосан, ичакда), шунингдек, ўпка, плевра, бачадон бўшлиғида, қовуқда, тери юзаси ва б.да содир бўлади. Сув, туз ва баъзи моддалар (глюкоза, витаминлар) деярли ўзгаришсиз, кўпчилик овқат моддалари ферментлар таъсирида эпителий қаватидан осон ўтадиган оддий бирикмаларга айлангандан сўнг сўрилади. С.да моддалар физик жараёнлар (диффузия ва ҳ.к.) натижасида ҳаракатланади. Сўрилган моддалар барча орган ҳамда тўқималарга тарқалиб, энергия ҳосил бўлиши ва ҳаракатланиш жараёнида сарфланади. С. мураккаб физиологик жараён; одам ва юксак ҳайвонлар овқат ҳазм қилиш йўлида С. ичак ворсинка (ўсимта)лари ҳамда микроворсинкалар орқали юз беради. Углеводларнинг моносахаридга, оксилларнинг аминокислотага парчаланиб сўрилиши форфориллаш жараёнига имкон беради. Ёғлар олдин дива моноглицеридларга, кейин глицерин ҳамда ёғ кислоталарига парчаланиб сўрилади. С. нерв ҳамда гуморалгормонал механизм орқали бошқарилади. С.нинг бузилиши баъзи фермент ва С.да иштирок этадиган айрим ўтказувчиларнинг етишмаслиги сабабли рўй беради, гоҳо ирсий хусусиятга эга. Бу камчиликлар организмга фермент, витамин, туз ва б. моддаларни киритиш йўли билан бартараф қилинади.

СЎРОВ — социологик тадқиқотларда қўлланиладиган дастлабки ахборот йиғиш услуги. С. ёрдамида ўрганилаётган объект тўғрисида эмпирик маълумот тўпланади. С. жамоатчилик фикрини, яъни фуқаролар, ижтимоий гуруҳларнинг жамият муаммоларига муносабатини ўрганишга қаратилади ҳамда ижтимоий ахборот тўплаш, аҳолининг истеъмол та-

лабини ўрганиш ва шу каби мақсадларни назарда тутати. Ижтимоий ахборот ижтимоий аҳамиятга молик воқеалар тўғрисидаги билимлардир. С. жараёнида респондентлар (социологик тадқиқотда ахборот олиш манбаи сифатида иштирок этувчи шахслар) сўровномадаги саволларга ёзма жавоб берадилар. С. социологик ахборотнинг ишончлилигини, яъни тадқиқотларда олинган маълумотларнинг ҳаққонийлигини таъминлаши зарур.

СЎРОВНОМА, анкета — 1) ишга қабул қилишда тўлдириладиган расмий ҳужжат. Ўзбекистондаги айрим ташкилотларда кадрларни ҳисобга олиш шахсий варақаси билан бир қаторда С. шаклидан ҳам фойдаланилади. Ундаги саволлар, баъзи кўшимчаларни ҳисобга олмаганда, шахсий ходимнинг шахсий ҳужжатларидаги ёзувларга айнан мувофиқ келиши керак. С.да ишга кирувчи (тўлдирувчи)нинг имзосидан ташқари кадрлар билан шугулланувчи (ҳужжатни текшириб олувчи)нинг ҳам имзоси бўлади; 2) тўлдираётган одам ҳақида биронбир маълумот олиш ёки муайян дастур бўйича тузилган саволларга жавоб олиш учун бериладиган сўров варақаси. С. тузиш, уни тарқатиш, ўрганиш (анкеталаштириш) ижтимоий фанларда, аҳоли рўйхатини ўтказишда, жамоатчилик фикрини ўрганишда қўлланилади (к. Сўров).

СЎРОҚ (ҳуқуқда) — шахсдан кўрсатув ва тушунтирув олиш воситаси. С.ни суриштирувчи, терговчи, прокурор; суд ишларини юритиш чоғида эса — суд олиб боради. Тергов ёки суд иши олиб борилаётган тилин тушунмайдиган шахс таржимон иштирокида С. қилинади. 16 ёшгача бўлган гувоҳ ва жабрланувчини С. қилишда унинг ота-оналаридан бири ёки бошқа қонуний вакили ва педагог иштирок этади. Гумон қилинувчи ва айбланувчи С. қилинганда унинг ҳимоячиси ҳозир бўлиши шарт. С. вақтида қийноққа солиш, зўравонлик, шафқатсизлик ёки ин-

сон шаъни ва қадрқимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйикқа дучор этиш жиноят ҳисобланади. С. қилинувчига унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тушунтирилиши шарт. Вояга етган гувоҳ ва жабрланувчи С.да атайлаб ёлғон кўрсатув берса ёки кўрсатув беришдан бош тортса, жиноий жавобгарликка тортилиши ҳақида огоҳлантирилади. Қонун суд маслаҳатхонасида муҳокама қилинган ҳолатлар тўғрисида — судья ва халқ маслаҳатчисини, жиноят иши бўйича — ҳимоячи ва баъзи шахсларни С. қилишни тақиқлайди. Гумон қилинувчининг ва айбланувчининг яқин қариндошлари гувоҳ ёки жабрланувчи тариқасида фақат ўзларининг розиликлари билан С. қилиниши мумкин. С. қилишнинг шартлари ва тартиблари Ўзбекистон Республикаси ЖПК нинг 96—124-моддаларида батафсил белгиланган.

СЎРОҚ БЕЛГИСИ — гап охирида қўлланадиган тиниш белгиларидан (?). Бу белги асосан мазмунидан сўроқ англашилган гаплар охирига қўйилади ва шў гапнинг ифода мақсадига кўра сўроқ гап эканлигини кўрсатади (Нега келмадинг? Қўрқиндингми?). Бу белги ўзбек тилига рус тилидан кирган, 19-а. охириларида. «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида айрим матнларда қўллана бошлаган.

С.б. ўзбек адабий тилида қуйидагича қўлланади: 1. Соф сўроқ гаплар (содда ёки кўшма) охирига қўйилади. Бундай гаплар таркибида сўроқни билдирувчи лексик ёки фамматик воситалар: сўроқ олмошлари ва сўроқ юкламалари иштирок этиши (Шаҳардан қачон келдинг? Кимни кўрдинг? Соғлиги яхшими? Ботирчи?) ёки иштирок этмаслиги мумкин. Кейинги ҳолатда сўроқ маъноси ёзувда сўроқ белгиси билан, оғзаки нутқда оҳанг билан ифодаланади (Соат беш бўлди. — Соат беш бўлди?). 2. Такризларда, иктибосларда бирон сўз ёки жумла ноаниқ бўлса, хато қўлланса, гумон ва англашилмов

чиликни билдирса, ўша сўз ёки жумладан сўнг қавсга ўраган ҳолда қўйилади. Баъзан жумладаги хато жуда кўпол бўлса, С.б. қўша қўлланиши мумкин. 3. Сўроқ гап типидagi сарлавҳалардан кейин қўлланади: Театр ёшларга нима бери-ди? Хукукий меъёрларни биласизми? Риторик сўроқ гаплар охирида баъзан С.б., баъзан сўроқ ва ундов белгилари қўша қўлланади: Дунёда онадан улуғ зот борми?!

СЎРОҚ ГАП — гапларнинг кузатилган мақсадга кўра турларидан бири; сўзловчининг бирор номаълум ва ноаниқ нарсаларни билиш учун тингловчига мурожаатини ифодаловчи, сўроқ мазмунли гап. Асосий хусусияти (вазифаси)га кўра С.г.лар 2 турли бўлади: соф С.г.лар ва риторик С.г.лар. Соф С.г. тингловчидан жавоб талаб қилади (Олимжонни қачондан бери биласиз?). Риторик С.г. ўзида тасдиқ ёки инкор мазмуни бўлган, тингловчидан жавоб талаб қилмайдиган гапдир (Шундай гўзал ватан борми дунёда? Болани ким севмайди?). Баъзи С.г.ларда сўроқ мазмуни билан бирга шубҳа, ҳайратгаажжуб, буйруқ маънолари ҳам сезилиб туради (Ёпирай, шу ишни сен бажардингми? Тезроқ бормайсизми? — Тезроқ боринг).

С.г. куйидаги воситалар ёрдамида тузилади: 1) гап таркибида мустақил сўроқ сўзлар (ким, нима, қачон, қаерда, қанча, неча, нега каби сўроқ олмошлари) ёрдамида (Уни ким қўрибди? Қачон келасиз?); 2) ми, чи, а(я) ва б. сўроқ юкламалари ёрдамида (Кеча театрга бордингми? — Йўқ. — Бугунчи? Бугун борасана?); 3) сўроқ олмошлари ва сўроқ юкламалари бўлмаганда, сўроқ оҳангининг ўзи билан ҳосил қилинади (Фамилиянгиз? Исм-ингиз? Кеча кўринмадингиз?).

СЎРУВЧИЛАР, трематодалар (Trematoda) — ясси чувалчанглар синфи. Ҳайвонлар, баъзан одамнинг ички паразита. Тўғри ичакли киприкли чувалчанглардан келиб чиққан. Гавдасининг

уз. бир неча мм дан 5 см (баъзан 1,5 м) гача. Шакли баргсимон, баъзан чўзик. Одатда, 2 сўрғичи бор. Оғиз сўрғичи гавдасининг олдинги учида, унинг тубида оғиз тешиги жойлашган. Қорин сўрғичи оғиз сўрғичидан орқароқда, баъзан гавдасининг кейинги қисмида. Тана қоплогичининг эпителий хужайралари паренхимага ботиб кирган, киприксиз. Ҳаёт цикли мураккаб насл галланиши ва хўжайин алмашилиши орқали боради. Тухуми сувга тушганидан ундан киприкли личинка — мирацидий чиқади. Личинка Ўрналиқ хўжайин (моллюска) танасига ўтиб, спорацистага айланади. Спорациста педагенез (личинка даврида кўпайиш) орқали 2 личинка — редийни ҳосил қилади. Редийлар ичида 3 личинка — думли церкарийлар етишади. Церкарийлар сувга чиқиб, 2 орналиқ хўжайин (сув ҳашаротлари личинкаси)ни зарарлайди ва цистага ўралиб, метацеркарийга айланади. 5000 дан кўпроқ тури бор. С. — ҳайвонлар ва одамда трематодоз касаллигини пайдо қилади.

СЎТА (spadix) — битта йўғон этли ўқда жойлашган тўпгул. Бандсиз гуллари бошқодаги каби зич жойлашади (мас, кучала, игир ва б.). Маккажўхорининг тўпмевасини кўпинча С. деб атайдилар.

СЎФИ, Сўфий (тахаллуси; асл исми-шарифи Илёс Мулла Муҳаммад ўғли) (1860, Гурлан тумани — 1918, Хива) — шоир, демократик йўналишдаги адабиёт вакили. Муҳаммад Аминхон мадрасаси ҳамда Бухоро мадрасасида ўқиган. Моддий қийинчиликларга қарамай 40 ёшларида мадрасани тугатган. Лекин бирор касб эгаси бўла олмаган. Умрининг охиригача Мадраса кужраларидан бирида яшаган. Талабалик давридаёқ шоир сифатида танилган. Ҳаётининг кўп қисми саёхатда ўтган, Урганч, Тошқовуз, Манғит, Хўжайли, Қўнғирот, Шовот, Ҳазорасп ва б. жойларда бўлган. Халқ ҳаётини ўрганган; ғазалларини йиғинларда ўқиб бериб, омма орасида машхур бўлган.

Мумтоз шоирлар ғазалларига назиралар битган, Мунисга эргашган, унга мухаммаслар боғлаган. Ғазалларида эркин мухаббат, садоқат, меҳру вафони куйлаган, маърифатни, адолатни улуғлаган («Устоз», «Мударрис», «Дарс», «Хайф» ва б.). Асарларида тасаввуфийфалсафий ва маърифийахлокий қарашлар уйғунлашиб кетган. Шеърларида бадийий санъатлардан кенг фойдаланган. С.нинг 6000 мисрала девони сақланган.

СЎФИ — к. Муаззин.

СЎФИ ОЛЛОЁР (1644, Каттақўрғон беклиги Минглар қишлоғи — 1724, Денов) — тариқат арбоби ва мутасаввуф шоир. Шайхлар мактаби ва Бухородаги жўйбор шайхлари даргоҳида таълим олган. Ўз даврининг барча асосий илмларини эгаллаган, араб ва форс тилларини ўрганган. Бухоро хони Абдулазизхон томонидан бож маҳкамасига тўра этиб тайинланган. Дарвешона феъл, шоирона кўнгили соҳиби бўлган С.О. бу лавозимдан тезда истеъфо бериб, ўз даврининг машхур шайхи Наврўзга шогирд тушган, тариқат талабларини бажариб, шайхлик мартабасига кўтарилган, валиуллоҳ (каромат соҳиби) бўлиб етишган. Туркий ва форсий тилларида ижод қилган С.О. ижодининг асосий йўналиши ислом маърифатини кенг халқ орасига ёйиш ва тасаввуфнинг инсоний камолот билан боғлиқ ғояларини тарғибташвиқ қилишдан иборат. У «Маслак улмуттақин» («Такводдорлар маслағи»), «Мурод улорифин» («Орифлар муроди»), «Махзан улмутеъин» («Итоаткорлар хазинаси») асарларини форсий, «Сабот уложизин» («Ожизлар саботи»), «Фавз уннажот» («Нажот тантанаси») маснавийларини туркий тилда яратган. Форсий ва туркийда битилган бошқа шеърлари ҳам мавжуд. «Мевалар мунозараси» номли манзума ҳам унга нисбат берилади.

С.О.нинг шоҳ асари «Маслак улмуттақин» бўлиб, 12 минг байт, 135 та каттакичик бобдан иборат. Илохий маъри-

фатнинг бадий талқинига бағишланган бу асар эл орасида шухрат тутганидан сўнг дўсту яқинлари ундан туркий тилда ҳам шундай бир китоб ёзишни илтимос қилдилар. Бунта жавобан у «Маслак улмуттақин»ни бирмунча қисқартириб, ўзбек тилида назмда битган ва ун-та «Сабот уложизин» деб ном берган. Ўзбек фалсафий дидактик адабиётининг етук намунаси бўлмиш ушбу асарда тасаввуф таълимотининг маънавийахлокий масалаларини кенг ёритиш билан у туркий тасаввуф адабиёти ривожига катта ҳисса қўшган.

Асарларида ислом аҳкомлари, тариқат талаблари, инсоний комиллик шартларини бирмабир таърифлаб берган. Ахлокийтаълимий аҳамияти жиҳатидан, хусусан, «Маслак улмуттақин» ва «Сабот уложизин» асарлари мактаб ва мадрасаларда асосий дареликлар каторида ўқитилиб келган. Унинг динийтасаввуфий руҳдаги панду ҳикматга йўғрилган асарлари нафақат Туркистон, балки Қашқардан тортиб Этел (Волга), Ёйик (Урал) дарёлари воҳалари, Ҳожитархон (Астрахан), Булғор, Оренбург ва б. минтақаларда яшовчи халқлар орасида ҳам кенг тарқалган. Улар кўп нусхаларда кўчирилган. 19-а.нинг охирларига келиб эса Тошкент, Қозон, Боку, Истанбул ва б. шаҳарларда тошбосма йўли билан бир неча марта босилиб чиққан.

С.О. асарлари кўплаб хорижий тилларга таржима қилинган, уларга бағишлаб шарҳлар ёзилган, луғатлар тузилиб, у қўллаган тасаввуфий истилоҳтимсоллар кенг шарҳланган.

Ас: Сабот уложизин, Т., 1991.

Ад.: Зоҳид Р., Сўфи Оллоёр. Адабиёт кўзгуси, Т., 1996; Туркистоний С, Сўфи Оллоёр. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар, Т.,

1994; Баратова Н., Сўфи Оллоёрнинг бадийий-маънавий қарашлари, Самарқанд, 2002.

Эргаш Очилов.

СЎФИ ОЛЛОЁР МАСЖИДИ - Де-

нов (Сурхондарё)даги меъморий ёдгорлик (1713). Сўфи Оллоёр номи билан боғлиқ. Умумий тарҳи (14,0x16,2 м), хонақоҳ (11,1x9,7 м), икки томонлама айвон ҳамда кўшимча хоналардан иборат. Девори синчли пахсадан, томи тўсинли. Шим.шарқий тарзига меҳробсимон равоклар, тобадонига ганчқори панжаралар ишланган. Хонақоҳдаги меҳроб равоғи анча чуқур, 2 томондаги 4 равокка бўртма жанжлар қилинган. Бундай безаклар жан.ғарбий айвон деворларида ҳам бор. Айвондаги 7 устун, хонақоҳдаги 6 устун (Л.И.Ремпель устунлардан бирида қурилган йили қайд этилганини аниқлаган) ўйма ва рангли нақшлар билан безатилган. Устун ва дераза панжаралари қайта таъмирланган. 1977 й. З.А. Аршавская томонидан ўрганилган.

СЎФИЗОДА (тахаллуси; асл исм-шарифи Муҳаммадшариф Эгамберди ўғли) (1880.29.1, Наманган вилояти Чуст ш. — 1937, Тошкент) — Ўзбекистон халқ шоири (1926), маърифатпарвар, мураббий. 20-а.бошидаги янги ўзбек адабиётининг истеъдодли вакилларида. Ўз билимини ошириш учун Истанбул ун-тига кирган, лекин ўқишни давом эттира олмаган, Туркистонга қайтиб, 1910—13 й.ларда Қўнғиротда ўқитувчилик қилган. С.нинг дастлабки шеърлари 19-а. 90й.лар шеърятининг мумтоз намояндалари Муқимий, Фурқат, Муҳйилар таъсирида майдонга келган. Айниқса, 1893 й. да Қўқонда яшаб, Муқимий агрофидаги шоирлар билан яқин муносабатда бўлиши С. дунёқарашининг шаклланишида, бадий маҳоратининг ўсишида ўзига хос мактаб бўлган. «Ваҳший» тахаллуси билан мансабмартаба йўлида ўз миллатини сотиб кетувчи хоин ва риёкор маҳаллий амалдорларни фош этувчи кескин ҳажвиялар ёзган. Ушбу ҳажвиялар учун «дахрий» деб эълон қилиниб, қатл этишга ҳукм этилган. Шоир қочишга, 1900 —13 й.ларда она диёридан узоқда ҳаёт кечиришга мажбур бўлган. 1899 й.дан С. Чустда (2 йил), Миср вилоятида

яшаган. Тифлис, Бокуда, сўнг эса Арабистон, Ҳиндистон, Туркияда бўлган. Шеърлари билан Кавказ ва Оренбург матбуотида, Тошкентда чиқадиган «Туркистон вилоятининг газета», «Садои Туркистон» газ.ларида фаол қатнашиб турган. Ниҳоят, 1913 й.нинг охирларида Чустга қайтиб, янги усулдаги мактаб очган. Бу мактаб ўз даврида шаҳарда дунёвий билим ўргатувчи ягона илм ўчоғи бўлган. Бундан ташқари, у Камарсадада ҳам болалар учун «Дорулайтом» (Етимлар уйи) ва катгалар учун кечки курслар очган. Лекин бу мактаблар тезда ёпиб қўйилган. «Муаллифни қувиб, мактабилани ёпган чустилар, бизлар...» деб бошланадиган киноя ва қочириқлар тўла шеър матбуотда эълон қилинган, С. яна таъқибга учраб, ўз ватанидан бош олиб кетишга мажбур бўлган. 1915 й. Ҳиндистонда, кейинроқ Афғонистонда яшаган. Бу вақтда у ўзининг «Сирож улаҳбор» («Хабар зиёси») даги форсий шеърлари билан амир Ҳабибуллоҳон назарига тушган ва унинг рухсати билан мактаб очиб, иш бошлаган (1918). Кўп ўтмай, янги амир Омонulloҳон уни маориф вазирлигига ишга олган.

1919 й.да у Афғонистон делегациясига таржимон бўлиб, Туркистонга келган ва улардан узр сўраб, юртида қолган. Бироқ унинг она юртидаги ҳаёти яна нотинч кечган. Ниҳоят, шўро ҳукумати томонидан тазйиқ остига олиниб, 1937 й.да қатағон қилинган.

Ас: Тароналар, Т., 1968; Ажзий, Сўфизода, Ибрат [Танланган асарлар], Т., 1999.

Ад.: Солиҳов Миён Бузрук, Сўфизода ва унинг ижоди, Т., 1934; Қосимов Б., Долимов У., Маърифат дарғалари, Т., 1990.

Бегали Қосимов.

СЎФИЛАР СУЛОЛАСИ
МАҚБАРАСИ — қ. Тўрабекxonим макбараси.

СЎФИТЎРҒАЙ (*Galerida cristata*) чумчуксимонлар туркумига мансуб қуш.

Танасининг уз. 180—190 мм, вазни 45 г гача. Бошида патлардан иборат «кокил»и бўлади. Ерда яхши югуради. Патлари кўнғиркулранг, усти қорамтир доғли, корни эса сарғишоқ, томоқ ва кўкрагида кўнғир холла

ри бор. Ғарбий ва Марказий Европа, Осиё ва Шим. Африкада тарқалган. Уяси-ни ердаги пана жойларга қуради. 3—4 та тухум қўяди. Модаси уни 12—13 кун бо-сади. Болалари 9—10 кундан кейин уяни ташлаб кетади. С. хашаротлар, ўсимлик қисмлари ва уруғлари билан озиқланади. Ўзбекистонда ўтрок яшайди.

СЎФИХОНОВЛАР, Бобохон (1900, хоз. Қозоғистоннинг Сайрам тумани — 1980.3.2, Тошкент) ва Акмалхон (1905, Сайрам тумани — 1987.11.7, Тошкент) Сўфихоновлар — акаука ҳамнафас хо-нанда ва созандалар. Ўзбекистон халқ хофизлари (1944). Ашулачилик санъ-атини боболари Сотилдихон ва отала-ри Сўфихон хофизлардан ўрганишган. С. 1935 й.да Тошкентга келиб, дастлаб «Ялияли», «Наво» каби ашулалари билан танилган. Тўйчи хофиздан «Баёт1,2,3,4», «Гиря1,2», «ШахнозиГулёр», И.Икромовдан «Муножот» ва «Чўли Ирок», Ризки Ражабийдан «Дугоҳ», «Тошкент Ироғи», «Кўшчинор», «Каримқулбеги» каби мақом йўллари ва ашулаларини ўзлаштиришган. С. Ўзбекистон радиокўмитаси (1937—41, 1944—48), Ҳамза номидаги Ўзбек давлат драма театри (1941—44) ва Ўзбек дав-лат филармонияси (1948—58, 1948—60) да хонанда ва созанда. С.нинг ижро ус-луби овозларининг бирбирига текис кўшилиши, йирик шаклдаги асарларни оғирравон айтиши, жўрнавоз созлар-ни ашуланинг ифодавийлигига қараб танлаши билан белгиланади. «Насри Сеғоҳ», «Галдир1, 2», «Қаландар1, 2, 3, 4», «Самарқанд Ушшоғи», «Содирхон Ушшоғи» каби мураккаб ашула йўллари С. талқинида жозибали янграйди. Шу-нингдек, уларнинг репертуаридан катта ашулалар, яллалар («Ул кун жонон», «Гу-

люз узра», «Найлайн»), ўзбек бастакор-ларининг асарлари (Х. Тўхтасиновнинг «Айлагач», Р.Ражабийнинг «Овораман», «Кулиб» ва б.) ва ўзлари яратган «Этдим табибга», «Фарзанд» (Хофиз ғазаллари), «То муҳаббат» (Навойи), «Айлар» (Мукимий), «Яхши билан», «Оқил бўлсанг» (Махтумқули) каби ашулалар ўрин олган. С ижросида В.А. Успенский нотага ёзиб олган «Наво», «Талқини Баёт», «Чўли Ирок» ашула йўллари «На-войи шеърларига музикалар» (1949) тўпламида нашр этилган.

СЎХ — Фарғона водийсидаги сер-сув дарё. Олай ва Туркистон тизмалари-нинг шим. ён бағирларидан 5550 м ча баландликдаги музликдан бошланади. Уз. 124 км, ҳавзасининг майд. 3510 км², сув ҳавзасининг бал. 3480 м. Далбек, Шудмон ва Хўжаочкан сойлари Зардо-ли қишлоғи ёнида бирлашиб, С. дарёси-ни ҳосил қилади. Юқори қисмида жуда чуқур ва тор (эни 4—10 м) дарадан оқади. Адирлар зонасига чикқач, дарё водийси кенгайиб 500 м га етади. Шундан сўнг дарё кенлиги 70 км, уз. 50 км ли, тош ва шағалдан тузилган ёйилма конус ҳосил қилади. Дарёнинг айрим қисмларида иккинчи ва учинчи террасалари бор. С.Фарғона водийсига оқиб чикқач, тармоқларга бўлиниб кетади. Дарё муз-лик ва қордан тўйинади, чунки ҳавзасига ёғадиган йиллик ёгин миқдорининг 71% қор ва 29% ёмғирга тўғри келади. Ҳавзасининг майд. 244 км²ли 364 муз-лик бор. Энг йириги Арчабоши (12 км²). Ўртача оқим модули 17,0 л/сек, км². С. сувининг лойқалиги ўртача (0,99 кг/м³). Адирлар оралиғида дарёга Сарикўрган сув тугуни ва Ўхчи ГЭС, этагида Қўкон гидротугуни қурилган. С. Фарғона вило-ятининг Ўзбекистан, Данғара, Учқўприк, Бағдод туманлари ерларини сув билан таъминлайди. Дарё водийсида Қўкон ш. жойлашган. «Чўнғора» ва б. курортлари бор.

СЎХ ГАЗ-НЕФТЬ КОНИ - Фарғона

вилояти Риштон туманидаги кон. Қўқон ш.дан 30 км жан.да антиклиналь бурма-да жойлашган. 1956 й.да ишга туширилган. Структуранинг марказий қисмидан Сўх дарёси кесиб ўтади, рельефнинг мутлақ бал. 850—864 м. Шим. Сўх бур-масида палеозой, мезозой ва кайнозой ётқизикдари бор. С.г.к.да 1946—68 й.ларда 139 та бурғи кудуғи қазилиб, ундан 59 тасидан саноат миқёсида нефть ва газ олинган. С.г.к. кўп қатламли, газ ва кисман нефть палеоген ётқизиклари горизонтларида учрайди; ёгоризонтдаги нефть уюмида газ қалпоғи бор. Бўр ва юра даврлари горизонтларида ҳам газ уюмлари мавжуд. 2горизонт 1070—1350 м чуқурликда очилган. Қатлам, асосан, майда кумтошлардан иборат, калирши-ги 14 м, ғоваклиги 9—38%, газлилик майд. 7,7 км², уюм бал. 240 м. Газ зич-лиги 0,676 г/см³. Барча горизонтларда газнинг таркиби турлича. Нефть уюми шарқий кўтарилмада очилган, 4гори-зонт риштон қатламлари орасида жой-лашган, оҳақтошли, остки қисми май-да кумтошли. Фойдали қалинлиги 3 м. Ғоваклиги 2,7616,4%. Қатлам 13001420 м чуқурликда очилган. Нефтьгазлилик майдони 1038 га. Нефть зичлиги 0,880 г/см³. Таркиби (%да): асфальтенлар 0,90, акциз смоласи 14,7, кокс 2,5, парафин 7,9. Нефть энгил, кам олтингугуртли (0,12%). 8горизонт бухоро қатининг юқори қисмида жойлашган, қумли оҳақтошлар, гил, ангидрит ва кумтошлардан ибо-рат. Қалинлиги 33 м, махсулдор қатчаларнинг умумий қалинлиги 16 м, ғоваклиги 15—21% бўлиб, 1470—1590 м чуқурликда очилган. Конда 1961 й. бўр ётқизикларидаги газ оқими 8горизонт-нинг гумбазига йўналтирилган. 1963 й. қатламдаги босимни бир меъёрда сақлаш учун нефть чегараси ташқарисига сув бостирилган ва 1964—67 й.лар давомида босим пасайиши олди олинган. Кондан ҳоз. кунда фойдаланилмоқда.

СЎХ МАКОНЛАРИ — қ. Обишир ғорлари.

СЎХ СВИТАСИ — қуйи тўртламчи даврга мансуб ётқизиклар, 1932 й. мустақил свита сифатида ажратилган. С.с. Фарғона, Исфара, Шохимардон атрофларида, Норин дарёси водийсида мавжуд, қалинлиги 1000 м гача. С.с, асо-сан, кум, шағал ва конгломератлардан таркиб топган. Свита жинслари юра, бўр ва учламчи давр ётқизикларининг юви-лиши ва оқин сувлар фаолияти натижа-сида вужудга келган. С.с. ётқизиклари қурилиш материаллари сифатида ишла-тилади.

СЎХ ТУМАНИ — Фарғона вило-ятидаги туман. 1942 й. июлда ташкил этилган. 1959 й. 7 мартда Риштон тум-нига қўшиб юборилди. 1990 й. 27 фев.да қайтадан тузилган. Қирғизистон билан чегарадош. Майд. 0,22 минг км². Аҳоли-ей 51569 киши (2003). Туманда 4 кишлоқ фуқаролари йиғини (Охунбобоев, Ра-вон, Сўх, Хушёр) бор. Маркази — Равон кишлоғи.

Табиати. Туман худуди Фарғона ви-лояти жан.да, Сўх дарёси водийсида жойлашган. Фойдали қазилмалардан нефть, газ, шағал бор. Иклими кескин континентал. Январнинг ўртача т-раси — 6,7°, энг паст тра —27°, июлнинг ўртача т-раси 23,6°, энг юқори тра 42°. Йиллик ёғин 180 мм. Тупроклари бўз тупрок ва ўтлоқи тупроклардан иборат. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, паррандалардан каклик, бедана, зоғча, қарға, тўрғай, сассикпопишак, қалдирғоч; кемирувчи-лардан каламуш ва б. учрайди. Сувларда ҳар хил балиқдар бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбек ва тожиклар, шунингдек, қирғиз, татар, рус ва б. мил-лат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 255 киши. Аҳолининг барчаси қишлоқда яшайди.

Хўжалиги. Туман асосан қишлоқ хўжалиги. га ихтисослашган. Кичи-крок, корхоналар жумладан, 50 хусусий корхона ҳамда ширкат, деҳқонфермер хўжаликлари фаолият курсатади. Қ.х.да

фойдаланиладиган ерларга дон, сабзавот, уруғлик картошка, ем-хашак экинлари экилади. Боғдорчилик ривожланган.

Туман жамоа ва хусусий хўжаликларидида корамол, қўй ва эчки, парранда бокилади. Туманда 27 умумий таълим мактаби, 1 касбхунар коллежи, 3 лицей, деҳқон бозори, маданият саройи, марказий стадион, марказий касалхона бор. Туман ҳудудида дам олиш ва хушманзара жойлар мавжуд. Туман марказида Ст. телестудияси фаолият кўрсатади. С.т. Ўзбекистоннинг қад. тарихий масканларидан ҳисобланади. Сух ҳавзасида жойлашган Селунгур ғорилан палеолит даврига мансуб ашёлар топилган. С.т. Сух—Ҳайдаркон қад. қончилик ҳудудини ҳам ташкил қилади. 11-адан Буюк ипак йулининг жан. тармоғи С.т.дан утган

1890й.ларда Сух кишлоғи ҳудудидан илон шакли бурттириб туширилган тош тумор топилган. Унинг устки қисмида равоксимон ушлагич бор, қуйи қисми тўртбурчакли қути шаклида. Археологларнинг аниқлашича, бу тумор мил. ав. 3минг йиллик охири — 2минг йиллик бошларига мансуб. Шунингдек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистон сари юришидан аввал бир йил Сухда турганлиги тўғрисида маълумотлар бор. С.т.да «Садон Сух» газетаси чиқарилади.

СЎҚИМ — сўйиш учун семиртирилган бука, хўкиз, сигир (қ. Бўрдоқига боқиш).

СЎҚОҚСОЙ, Самсараксой Тошкент вилоятининг Паркент туманидаги сой. Чирчиқ — Оҳангарон ҳавзасида жойлашган. Чатқол тизмасининг жан.ғарбий ён бағридан оқиб тушувчи Саритупроксой ва Мискенсойнинг қушилишидан ҳосил бўлади. Уз. 33 км, ҳавзасининг майд. 75,4 км². Қорасувга қуйилади. Сўқоқ кишлоғига қадар сой ён бағирлари баланд, тор ва чуқур водийда, шағал ва харсанг тошларга тўла нишаби катта ўзанда оқади, шу кишлокдан бошлаб водийси анча кенгая боради, ён бағирлари паст ва

ётиқ. С ҳавзаси анча серсув, Ўртача кўп йиллик сув сарфи 1,96 м³/сек. Қорёмғир сувларидан тўйинади. Йиллик оқимнинг 60—70% март—май ойларига тўғри келади. С.нинг асосий ирмоғи — Чашмасой (ўнгдан). Сойдан апр.—май ойларида сел келади. С. ҳавзасида «Сўқоқ» дам олиш уйи, болалар оромгоҳлари бор.